

(All rights reserved)

Printed by M. S. Sathe, at the Prajna Press, 315 Gangapur, Wal

&

Published by V. G. Joshi, for Prajna Pathshala Mandal,
Wal, Dist N Satara.

Price Rs 40

धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा

प्राज्ञ पाठशालामण्डलग्रन्थमाला

मीमांसाकोषः

तृतीयो भागः

(उ- ज)

संपादकः

केवलानन्दसरस्वती

विजया दशमी शुक्रवासरः शकः १८७६.

मीमांसाकोषोऽयं यद्यपि विषयज्ञेयः, तथापि शतसहस्रादिसंख्यत्वात् भूयिष्ठानां विषयाणां परस्परमसंनद्धत्वात् यथायथं वर्णक्रमेणैव ते निवेशनीया इति दूरपदगो वर्णक्रमः, इति वर्णक्रमं स्वीकृत्यैव रचना कर्तव्या । तत्र रीतिद्वैविध्यं इदानीमिधोक्ता द्वितीया रीतिरेव तृतीयभागान्ते स्वीकृता, चतुर्थादिभागेषु च सैव स्वीकारिष्यते शुद्धत्वात् इत्युक्तमेव । याचकानां तु अत्र किञ्चित् स्वलितमिव स्यात् तथापि शुद्धत्वयक्षयातेन किञ्चित् कष्टं स्वीकारिष्यन्ति सद्वदया इति आशास्महे ।

अधिकरणादिसंख्या—तृतीयेऽस्मिन् भागे माध्याधिकरणानि १६४, संसर्गाधिकरणानि २१, केवलानन्दीवृत्त्यधिकरणानि १२६, तौतातिकाधिकरणानि ५, न्यायाः ३०९, लघु-सिद्धान्ताश्च ३७१० ।

अथ प्रथमभागमारभ्य माध्याधिकरणानि ४५६, संसर्गाधिकरणानि १४७, केवलानन्दीवृत्त्यधिकरणानि २८३, तौतातिकाधिकरणानि २०, न्यायाः ६२६, लघुसिद्धान्ताश्च ९३२३ इति ।

मुद्रितशोधनविषये च धर्मकोशकार्यनिर्वाहकाः श्रीरङ्गनाथशास्त्री जोशी महाशयाः भूयसा साहायकमाचरन्तीति कृतज्ञा वयम् । इत्यलम् ।

विज्ञया दशमी
शुक्रवासरः शकः १८७६.

स्वामी केवलानन्दसरस्वती

कु. कुतूहलम्— अन्धरमीमांसाकुतूहलवृत्तिः श्रीवासुदेवदीक्षितविरचिता । श्रीरङ्ग-वाणी-
विलासे मुद्रिता । अध्यायः, पादः, अधिकरणम्, सूत्रम् इत्यङ्कचतुष्टयम् ।

के— केवलानन्दसरस्वती । तत्कृता जैमिनिःसूत्रवृत्तिश्च ।

कैयटः— व्याकरणमहाभाष्यस्य टीकाकारः । काश्यां भाष्यसाहित्येन मुद्रितः ।

कौ— मीमांसाकौस्तुभः खण्डदेवप्रणीतः । चौखन्बायां १९३९ सने मुद्रितः । अध्यायः, पादः,
अधिकरणम्, सूत्रम् इत्यङ्कचतुष्टयम्, पृष्ठाङ्कश्च ।

कौपीतकिब्राह्मणम्— पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे १९११ सने मुद्रितम् ।

चन्द्रिका— अद्वैतसिद्धेः टीका ब्रह्मानन्दी नाम । निर्णयसागरे मुद्रिता ।

दुष्— दुष्टीका नाम वार्तिकं कुमारिलभट्टप्रणीतम्, पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे शावरभाष्येण
सह १९३३ सनादौ मुद्रितम् ।

तच्च— तच्चप्रकाशिका शेखरटीकायाः भूतेः टीका । २००२ संवति काश्यां मुद्रिता ।

तन्त्ररत्नम्— दुष्टीकायाः पार्षसारधिप्रणीता टीका । लिखिता । अध्यायः, पादः,
अधिकरणम्, सूत्रं चेति अङ्कचतुष्टयम् ।

तैसं— तैत्तिरीयसंहिता । काण्डम्, प्रपाठकः, अनुवाकः इत्यङ्कत्रयम् ।

तैसंसा— तैत्तिरीयसंहितायाः सायणभाष्यम् ।

तौता— तौतातिरुमनतिलकः भवेदेवप्रणीतः मीमांसासूत्रवृत्तिरूपः अधिकरणरचनात्मकः ।
काश्यां मुद्रितः ।

द्र०— द्रष्टव्यम् ।

नीतिमयूरः— श्री ज. र. घारपुरे प्रकाशित । पृष्ठाङ्कः ।

नृ. पृ. भा— नृसिंहपूर्वतापिन्याः भाष्यं शाङ्करम् ।

न्यायनि— न्यायनिर्णयः नाम शास्त्रशारीरुभाष्यस्य टीका आनन्दगिरिप्रणीता ।
अध्याय-पाद-सूत्राङ्कः ।

न्या. माला— न्यायरत्नमाला पार्षसारधिभिन्नप्रणीता । चौखन्बायां मुद्रिता ।

न्या. सू— न्यायदर्शनसूत्रम् । अध्यायः, आदिभूतम्, सूत्रम् इति त्रयोऽङ्काः ।

पं— पङ्क्तिः ।

पराक्रमः— उपक्रमरत्नकम् अण्ण्यदीक्षितप्रणीतः । लिखितः । पत्रम्, पृष्ठम् इत्यङ्कद्वयम् ।

परि— परिभाषा । क्रमाङ्कः ।

परिभाषेन्दुः— परिभाषेन्दुशेखरः नामेशप्रणीत । काश्यां २००२ संवति मुद्रितः ।

परिमहः— मानयाष्टीमन्याः कल्पतपेः टीका । अण्ण्यदीक्षितविरचिता । मोहमर्त्या
निर्णयसागरे १९१७ सने मुद्रितः ।

प्रकाशकस्य निवेदनम्

अस्मद्गुरुचरणैः केवलानन्दसरस्वतीभिः संपादितस्यास्य पूर्वमीमांसाकोपस्य तृतीयभागेन प्रकाशयमानेन गीर्वाणवाणीप्रणयिनां तत्त्वदर्शनप्राणानां पट्टतर्क्यामान्वाशिक्ष्यां कृतपरिश्रमाणां विशेषतः मीमांसातर्कलाघवे प्रणिहितमनसां परिणतप्रज्ञानां चेतांसि समुल्लासमनुभवेयुरित्याशास्महे । गुरुचरणानां खलु बलीपल्लितवतामायुषः अष्टसप्ततितमां शरदं प्रविष्टानामपि योगानुष्ठानलब्धसमाधिष्वैभवेन स्मृतिः धिपणा शरीरसंपत्तिश्च संप्रत्यपि प्रभवत्येव गन्भीरस्य मीमांसार्णवस्य तत्त्वमवाहितुम् । एतस्मादेव हैतोः अनुमंस्यामहे चत् प्रचिकाशयिषितानां समग्रानामष्टानां भागानां प्रकाशनं गुरुचरणानां समक्षमेव निर्वर्तयितुं शक्यामः इति ।

विजया दशमी }
शकः १८७६ }

लक्ष्मणशास्त्री जोशी, तर्कतीर्थः
अध्यक्षः प्राज्ञपाठशालामण्डलस्य
मुख्यसंपादकश्च धर्मकोशस्य

मीमांसाजीपरसा— प्राभाकराजानुसारिणी शालिकनाथप्रणीता । प्रकरणपञ्चिकापुस्तके अन्ते पदसं १९०४ सने मुद्रिता ।

सुरारिः— अङ्गचनिर्हकिकर्ता । आनन्दाश्रमीये मीमांसादर्शने तृतीये भागे अन्ते १९३१ सने मुद्रिता ।

मेघातिथिः— अनुसृते, भाष्यकर ।

याज्ञ— पाण्डित्यवसृति । अप्याय, श्लेष इति द्वौ अङ्गौ ।

रत्न— तन्त्ररत्नम् । पार्षसापिपिमिश्रप्रणीतम् । द्रुपटीकाकारितिस्य टीका । लिखिता । अप्याय, पादः, अभिप्रेरणम्, सूत्रम् इत्यङ्गचतुष्टयम् ।

रत्नप्रभा— शांकरशास्त्रीरक्तभाष्यस्य टीका गोविन्दसरस्वतीप्रणीता । अप्यायपादसूत्राङ्गा ।

रत्नाकरः— न्यायरत्नाकर श्लेषकार्तिकस्य टीका पार्षसापिपिमिश्रप्रणीता । चौलम्बायां १८९८ सने मुद्रित ।

रमायन— विभिरसायनम् अप्यप्यदीक्षितप्रणीतम् । चौलम्बायां १९०१ सने मुद्रितम् ।

रहस्य— भाट्टहस्य श्रीखण्डदेवप्रणीतम् । शाम्भुरोधनिययकम् । काञ्चीनगरे मुद्रितम् ।

वा— तन्त्रनार्तिकम् आचार्यकुमारिलभट्टविरचित शान्तराम्यस्य विवरणात्मकम् । पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे भाष्येण सह १९३१ सने मुद्रितम् ।

वाक्यार्थ— वाक्यार्थमातृकावृत्ति शालिकनाथप्रणीता । प्रकरणपञ्चिकापुस्तके एव अन्ते १९०३ सने मुद्रिता ।

वि. विस्तर— जैमिनीयन्यायमालाविस्तर सायणभाष्यवाचार्थप्रणीत । पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे १९१६ सने मुद्रित । अप्याय, पादः, अभिप्रेरण चेति अङ्गत्रयम् ।

विद्वल— विद्वेशी अद्वैतसिद्धे चन्द्रिकाटीकाया टीका । निर्णयसागरे १९१६ सने मुद्रिता ।

विधि— विधिविधेक मण्डनाचार्यप्रणीत । कास्या मेडिकल्हॉलमुद्रणालये १९०७ सने मुद्रित ।

वृ— मीमांसासूत्रवृत्ति सुनोधिनी नाम रामेश्वरसूरीनिरचिता । कास्या मेडिकल्हॉलमुद्रणालये १९२३ सने मुद्रिता ।

वैजयन्ती— महादेववृता सत्यापादश्रीतसूत्रवृत्ति । पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे १९०७ सने मुद्रिता ।

वैद्यनाथ— शाबरभाष्यीयतर्कपादस्य टीकाकार । आनन्दाश्रमे १९२९ सने मुद्रिता वैद्यनाथी नाम ।

वै. सार. कारिका— वैयाकरणभूषणसारस्या कारिका ।

व्यवहारमयूखः— श्री ज. र. धारपुरे प्रकाशित ।

ॐ नमो गुरुभ्यः ।

शबरकुमारिलगुरवो मण्डनभवदेवपार्थसारथयः ।

अन्ये च विश्वमान्या जपन्ति संत्रायमाणारते ॥

प्रस्तावः

मीमांसाकोपस्यायं तृतीयो भागः प्रकाश्यते । तस्यादौ 'उपांशुयाजे प्रौवाज्यस्य विधानम्' इत्यधिकरणं क्रमप्राप्तम्-। अन्ते च 'ज्योतिष्टोमे तुल्यान्यविशिष्टं हि कारणम्' इति लघुसिद्धान्तः ।

मीमांसाकोपोऽयं न शब्दकोषो न वा वाक्यकोषः, किन्तु विषयकोपोऽयम् । मीमांसा-शास्त्रस्य आकरग्रन्थेषु प्रकरणग्रन्थेषु च ये प्रतिपादिता विषयाः, तेषां वर्णक्रमेणात्र रचना कृता भवति । वर्णक्रमेण रचना च स्थूलदृष्टया च सूक्ष्मदृष्टया चेति द्वेषा संभवति । तत्राद्या वाचकानां विषयोपलम्भाय सुज्ञेया भवति, द्वितीया तु किञ्चिदिव क्लिष्टा । तत्र प्रथमे द्वितीये च भागे स्थूलदृष्टये स्वीकृताऽऽसौत् । तृतीयभागेऽप्यस्मिन् आदौ सैव स्वीकृता । अन्ते तु कियतिचित् प्रथिभागे द्वितीया दृष्टिः स्वीकृता । इत उत्तरं च द्वितीयैव स्वीकारिष्यते शुद्धत्वात् तस्याः । तच्च स्पष्टत्वाय किञ्चिदिवोदाह्रियते— 'जैमिनेः परतन्त्रापत्तेः' इत्यादिरेको विन्दुः, 'जैमिनेः परतन्त्रत्वापत्तेः' इत्यपरो विन्दुः । अत्रोभयत्रापि 'जैमिनेः परत' इत्यक्षराणि समानान्येवेति नात्र विचार्यम्, अप्रे तु 'न्त्राप' इत्येकत्र 'न्त्रत्वाप' इत्यपरत्र । एवं सति अनयोः क्रमश्चिन्तनीयः । तत्र 'त्र' इति ह्रस्वमक्षरम्, 'त्रा' इति च दीर्घम् । इत्वं पूर्वं दीर्घमुत्तरम् इति च स्थूलः क्रमः । तथा च 'तन्त्रत्वापत्तेः' इति विन्दुः पूर्वं निवेशनीयः 'तन्त्रापत्तेः' इति तु पश्चात् इति सुगमः पन्थाः । सूक्ष्मदृष्टया तु विचारे 'तन्त्रापत्तेः' 'तन्त्र+आपत्तेः' इति शब्दभेदः, द्वितीये तु 'तन्त्र+त्व+आपत्तेः' इति शब्दभेदः । सति चैवं 'तन्त्रापत्तेः' इति पूर्वं निवेश्यम्, 'तन्त्रत्वापत्तेः' इति पश्चात् इति मतिरस्माकम् । यथा वा 'अवघातन्यायः' इति 'अवघातादिधर्माः' इति च द्वौ विन्दू । अत्र 'अवघा' इत्यक्षराणि समानान्येव । ततः परं त-इत्वं, ता-दीर्घः इति स्थूलदृष्टया आदौ 'अवघातन्यायः' इति विन्दुं निवेश्य परस्तात् 'अवघातादिधर्माः' इति विन्दुर्निवेशनीयः इति स्थूला पद्धतिः । परन्तु 'अवघात-आदि' इति पदभेदात् आकारस्य च नकारात् प्राचीनत्वात् आदौ 'अवघातादिधर्माः' इति विन्दुर्निवेश्य, ततः परम् 'अवघातन्यायः' इति । इति दिक् ।

शुद्धिपत्रकम्

मीमांसाकोषस्य प्रथमे भागे ४५४ पृष्ठे 'ऋ अन्त्यलोपाधिकरणम् । एकत्रिके ऋतौ' इत्यादि मुद्रितम् । तत्र ' अन्त्यलोपाधिकरणम् । कपालान्यासौ द्रष्टव्यः' इति वाचनीयम् । 'ऋ एकत्रिके ऋतौ इत्यात्म्य च ४५५ पृष्ठे 'ऋ अन्त्यलोपाधवादाधिकरणम् ।' इत्यस्मात् प्राक्तनं सर्वमधिकरणम् इत उद्भूय तृतीये भागे १२७२ पृष्ठे द्वितीयस्तम्भे १०-१२ इति पङ्क्तित्रयस्थाने श्राद्धम् । अनवधानेन विपर्यायोऽयं समजनि ।

विद्म 'कारणादभ्यावृत्तिः' (५१२।१।३) इति सूत्रं भाष्यकारैर्द्वेषा व्याख्यातम् 'पदार्थानुसमयन्यायः' इति शीर्षकसूक्तप्रथमाधिकरणसूत्रत्वेन च 'काण्डानुसमयन्यायः' इति शीर्षकसूत्रद्वितीयाधिकरणसूत्रत्वेन चेति । तत्र 'नारणादभ्यावृत्तिः' इति सूत्रस्या टुप्यीका तु प्रथमाधिकरणे एव समग्रहीतव्या न द्वितीयाधिकरणे । अस्माभिस्तु काण्डानुसमयन्यायाख्ये द्वितीयाधिकरणे मुद्रितेति अयुक्तमभूत् । पदार्थानुसमयन्यायस्तु वर्णक्रमेण आगमिष्यति । तत्रैव टुप्यीका द्रष्टव्या ।

भूयास्यैव च प्रतिभागमशुद्धान्यमवन् । तथापि तृतीयभागे अन्तिमे प्रथिभागे अशुद्धन्यूनतैव । इत उत्तर तु अशुद्धं न भविष्यति इत्याद्यास्ये । तथापि 'यदभावि न तद् भावि, भावि चेन्न तदन्या' इत्याभाषक सारयित्वा तृतीयभागस्य शुद्धिपत्रकमेव निवेशयते ।

इद चावधेयम्, प्रथमभागे 'अतिक्रमाधिकरणम्' गतम् । तत्र सूत्रद्वयेनैकमधिकरण भाष्यानुसारेण निवेशितम् । विस्तरे तु 'कर्मार्थे तु' इति सूत्रेण त्रयोदशम् 'स्यपदेशाच्च' इति सूत्रेण तु चतुर्दशमधिकरणम् इति विभागः कृतः । तदनुसारेण, अस्माभिः अहिमस्तृतीये भागे "ज्योतिष्टोमे उपरवेणु 'किमत्र'" इत्यादिक शीर्षक निवेश्य 'स्यपदेशाच्च' इत्येतदेव सूत्रं तदीयं भाष्य वार्तिकं चातिक्रमाधिकरणस्यमेव निवेश्य वि-मण्डन-शकरप्रस्थाः पूर्वतो भिन्ना निवेशिताः । तेषु वि-मण्डन-शकरप्रस्था अलगा भवेयुः, विपयस्पर्शता च स्यात् । इति ।

पृष्ठम्	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२१०	२	२९	स्तुरेपि	स्तुरेपि
१२३१	॥	१	भूतानि ब्राह्मण	भूतानि आपाणि नित्यानीत्येके मन्यन्ते । कुतः ! स्युःस्युपदेशाभ्याम् । एव हि स्वरन्ति 'मन्त्र-भूतानि एतानि आपाणि नित्यानि' इति । उपदिशन्ति च एवं-विषयमेव सिध्येभ्यः । ननु यदेव स्वरन्ति, तदेव उपदिशन्ति । वादम् । अयमस्य उपदेशो वर्ण्यते, ऊहश्चिदीर्षितः इति ब्राह्मण

ग्रन्थादिसंक्षेपाक्षराणि तद्विवरणं च ।

अद्वैत— अद्वैतसिद्धि श्रीमधुसूदनसरस्वतीप्रणीता मोहमय्या निर्णयसागरे १९१७ सने मुद्रिता ।

आचारमयूखः— श्री ज र. धारपुरे प्रकाशित ।

आपस्तम्बाचार्यः— प्रसिद्ध कल्पसूत्रकार ।

आभरणम्— शांकरशारीरकभाष्यस्य टीका । अध्याय—पाद—सूत्राङ्का । कचिद् तृतीयोऽङ्क अधिकरणस्य ।

आर्षेयब्राह्मणम्— सामवेदीयम् ।

आश्व गृ— आश्वलायनगृह्यसूत्रम् । तत्रत्या नारायणवृत्तिश्च ।

इ०— इत्यादि ।

उपदेशसाहस्री— श्रीशंकराचार्यप्रणीता । रामतीर्थ टीकाकार । प्रकरणश्लोकाङ्कौ । गद्य पद्य च ।

ऋजु—ऋजुविमला नाम शावरभाष्यव्याख्यानरूपाया प्राभाकरीयबृहत्या टीका श्रीशालिक-नाथप्रणीता । चौखम्बासीरीज् १९२९ सने मुद्रिता ।

ऋसं— ऋग्वेदसाहिता । मण्डलम्, सूक्तम्, ऋक् इत्यङ्कत्रयम् ।

ऐत्रासा— ऐतरेयब्राह्मणस्य सायणभाष्यम् । अध्याय—खण्ड—सूत्राणामङ्का । आनन्दाश्रमे १९३० सने मुद्रितम् ।

कठोप— कठोपनिषत् ।

कणादसूत्रम्— वैशेषिकदर्शनम् । अध्याय—आह्निक—सूत्राणामङ्का ।

कणिका— न्यायकणिका विधिविवेकस्य टीका वाचस्पतिमिश्रप्रणीता । काशी मेडिकल् होलमुद्रणालये १९०७ सने मुद्रिता ।

कर्क— कर्काचार्य, कात्यायनश्रौतसूत्रस्य भाष्यकार ।

कल्पतरुः— भामत्या टीका । अमलानन्दसरस्वतीप्रणीत, १९१७ सने मोहमय्यां निर्णयसागरे मुद्रित । अध्याय, पाद, सूत्रम् इत्यङ्कत्रयम् ।

कस्तुरि—कस्तुरिरङ्गाचार्यनिरचिता जैमिनिस्मृत्युक्ति । सन १९०८ सने मैसूरुनगरे मुद्रिता । सा च माहृदीपिन्त्र पुस्तके पद्य मुद्रिता ।

कातीयसूत्रम्— कात्यायनश्रौतसूत्रम् ।

काशीखण्डः— स्कन्दपुराणान्तर्गत । रामानन्द टीकाकार । अध्याय—श्लोकाङ्कौ ।

पृष्ठम्	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१३७७	१	९	तात्पर्यतो	तात्पर्यतो
१३८१	"	३	असितिष्ठ	आसितिष्ठ
१३८५	"	३२	सिद्ध	सिद्धं
१३९३	"	२६	वा. घृ.	(वा. घृ.
"	२	१४	भावनाया	भावनया
१३९७	"	२०	जहोति	जहोति
१४०६	१	१५	यप्रत्यये छान्दस- त्वाम्मुपगमेन	ऋह्लोर्ण्यत् इति प्यप्रत्यये
१४२६	"	३४	(पञ्चमं	पञ्चमं
१४२८	२	१०	सवर्षो-	सर्वेषा-
१४४०	१	१७	काम्यं	काम्यं
"	२	१५	कर्तव्यानि	कर्तव्यम्
१४४३	"	३१	कशादे	कुशादे
१४४८	१	६	मनया	मतुषा
१४५३	२	"	यस्तुविल	वस्तु विल
१४५६	"	८	प्रत्यार्था	प्रत्ययार्था
१४६२	१	२३	करमे	करमे
"	"	२६	"	"
१४६३	"	३५	तप्रसा	तप्रसा
१४७०	"	२८	समासः	समासैः
"	"	३४	लक्षणा	लक्षणो
१४७१	"	५	विधित्वे,	विधित्वे
"	२	३	यथाय	यथायै
१४७२	"	८	प्रातप्र	प्रतिप्र
"	"	३१	दिग्रन	दिष्टेन
१४७८	१	३४	पुरो	पुरो
१४८८	२	३२	केन्	केन्
१४९१	"	१३	मुपनय	मुपनयनं
१४९२	१	११	अग्निषो	अग्नीषो
"	"	१४	कादा	कारो
१४९३	"	२५	कञ्जतिरु	कञ्जतिरु
१४९५	"	"	शाम	नाम

पा— पाणिनिः । अध्यायः, पादः, सूत्रम् इत्यङ्कत्रयम् ।

पृ— पृष्ठम् ।

प्र. पञ्जिका—प्रकरणपञ्जिका श्रीशालिकृतायप्रणीता । काश्यां विद्याविलासयन्त्रालये १९०४ सने मुद्रिता ।

प्र. वि— प्रभाकरविजयः नन्दीश्वरविरचितः । कलकत्तायां १९२६ सने मुद्रितः ।

प्रा. मयूखः— प्रायश्चित्तमयूखः । ज. र. धारपुरे प्रकाशितः । पृष्ठाङ्कः ।

वाल— वालमीमांसाप्रकाशः शंकरभट्टप्रणीतः । काश्यां विद्याविलासमुद्रणालये १९०२ सने मुद्रितः ।

विन्दुः— न्यायविन्दुः तत्सदुपाख्यवैद्यनाथप्रणीतः मुंबई गुजरातीमुद्रणालये १९१५ सने मुद्रितः ।

वृहती— शाबरभाष्यस्य प्रभाकरमतानुसारिणी टीका । नव्यप्राभाकरमतम् । चौखम्बायां १९२९ सने मुद्रिता ।

वृहस्पतिः— बृहस्पतिस्मृतिः ।

ब्रह्म— ब्रह्मसूत्रम् । अध्यायः, पादः, सूत्रम् इत्यङ्कत्रयम् । अङ्कचतुष्टये सति तृतीयोऽङ्कः अधिकरणस्य ।

भट्टसोमेश्वरः— तन्त्रवार्तिकटीकायाः न्यायसुधायाः कर्ता ।

भा— शाबरभाष्यम्, आनन्दाश्रमे मुद्रितम् । अध्यायः, पादः, अधिकरणम्, सूत्रम् इत्यङ्कचतुष्टयम् । कश्चित् पृष्ठाङ्कः अधिकः ।

भाट्ट— भाट्टदीपिका नव्यमीमांसकखण्डदेवप्रणीता । मैसूर १९०८ सने मुद्रिता । अध्यायः, पादः, अधिकरणमिति अङ्कत्रयम् ।

भामती— श्रीवाचस्पतिमिश्रप्रणीता शांकरशारीरकभाष्यस्य टीका । मुंबई-निर्णयसागरे १९१७ सने मुद्रिता ।

भाट्टलंकारः— न्यायमीमांसाप्रकाशस्य टीका अनन्तदेवविरचिता । चौखम्बाया १९२१ सने मुद्रितः ।

भूतिः— पारिभाषेन्दुशेखरस्य टीका श्रीतारुयाशालीपटवर्धनप्रणीता । काश्या २००२ संवति मुद्रिता ।

मणि— भाट्टचिन्तामणिः गागामहद्विरचितः । तर्कसादमात्रम् । चौखम्बाया १९०० सने मुद्रितः ।

मण्डन— मण्डनमिश्रकृता मीमांसाऽनुक्रमणी । चौखम्बाया १९२९ सने मुद्रिता ।

माध— माधकनिकुलं शिशुपालवधं नाम महाकान्यम् । सर्गः, श्लोक इत्यङ्कद्वयम् ।

मीन्या— मीमांसान्यायप्रकाशः श्रीआपदेवप्रणीतः । चौखम्बायां १९२० सने मुद्रितः ।

पृष्ठम्	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१७८५	१	८-९	शराशरशरशर(शरति.)	शराशरशरशरति.
"	"	१६	तो नै	तोऽनै
१७९६	२	१६	भूडुपा-	भूडुपा
१७९९	"	९	चमसि	चमसि

एवमुपलब्धानि अशुद्धानि शोधितानि । अन्यान्यपि कदाचित् कानिचित् स्युः । तानि
विपश्चिद्भिः शोष्यानीति संप्रार्थ्यते ।

शंकर— शंकरभट्टकृतः मीमांसासारसंग्रहः । काश्मीरं विद्याविलासमुद्रणालये प्रकरणपञ्जिका-
पुस्तकान्ते १९०४ सने मुद्रितः ।

शांभा— शांकरं भाष्यम् । अध्यायः, पादः, सूत्रम् इत्यङ्कनयम् । चतुरङ्कत्वे तु तृतीयोऽङ्कः
अधिकरणस्य ।

शा— शास्त्रदीपिका पार्थसारथिमिश्रप्रणीता । निर्णयसागरे १९५१ सने मुद्रिता । अध्यायः,
पादः, अधिकरणं चेति अङ्कनयम् ।

शेखर— परिभाषेन्दुशेखरः नागेशप्रणीतः । काश्मीरं २००२ संवत्सरे मुद्रितः भूत्यादिसहितः ।

श्राद्धमयूखः— श्री ज. र. धारपुरे प्रकाशितः ।

श्रीकर— ब्रह्मसूत्रभाष्यकारः शैवमतानुसारी ।

श्लोवा— श्लोकवार्तिकम् आचार्यकुमारिलभट्टविरचितम् । तर्कपादः । चौखम्बायां १८९८
सने मुद्रितम् ।

संकर्य— संकर्यकाण्डम् । भास्करभट्टप्रणीता भाट्टचन्द्रिका भाट्टदीपिका वा वृत्तिः । काश्मीरं
मेडिकल्हॉलमुद्रणालये १८९४ सने मुद्रिता ।

संक्षेपशारीरकम्— रामतीर्थकृतटीकासहितम् । अध्यायः, श्लोकः इति अङ्कनयम् ।

संग्रहः— न्यायसंग्रहः । लिखितः ।

सत्या. शौ— सत्यापाटीयं श्रौतसूत्रम् । आनन्दाश्रमे १९०७ सने मुद्रितम् ।

सना. ध. प्र.— सनातनधर्मप्रदीपः । श्रीकुरुमुण्डेकरमहाराजप्रेरितैः म. म. अनन्तकृष्ण-
शास्त्रिभिः प्रणीतः ।

समयमयूखः— श्री ज. र. धारपुरे प्रकाशितः ।

सा— जीवनन्दविद्यासागरेः कलकत्तायां मुद्रितं शावरभाष्यम् ।

साहस्री— मुनेशालीकिकन्यायसाहस्री । मुंबई वेङ्कटेश्वरे १८३० शके मुद्रिता ।
साहस्रपां यो न्यायक्रमाद्भ्यो निवेशितः स एवाहमाभिः प्रदर्शयते ।

सु. सुधा— न्यायसुधा तन्त्रवार्तिकस्य टीका । महत्सोमेश्वरविरचिता राणकापरपद्यायां
चौखम्बायां मुद्रिता ।

प्रथमेऽध्याये प्रमाणलक्षणं कृतम् । तत्र विषयैवाद्-
मन्त्रस्मृतयः तत्त्वतो निर्णीताः, गुणविधिः नामधेयं
परोक्षितम् । संदिग्धानामर्थानां वाक्यसौष्यात् अर्थाच्च
अध्यवसानमुक्तम् । भा. २।१।१।१.

प्रमाणलक्षणं तावत् चोदनालक्षणाभरणस्य विध्यादि-
तत्त्वनिर्णीतिः प्रमाणेनैव स्यता । समस्तो हि प्रथमः
पादः चोदनासूत्रपरिकरः । तत्र च धर्मस्य चोदनालक्षण-
त्वमुक्तम् । भ्रुतिमूलत्वं विज्ञानस्य स्मृतिप्रामाण्ये तत्रम् ।
नामधेयस्य चोदनान्तर्गतत्वात् प्रमाणत्वम् । संदिग्धार्थ-
निर्णये वाक्यसौष्यात्प्रमाण्येनोः प्रामाण्यम् । इत्येवं संमत्ता-
मध्यायं प्रमाणलक्षणमाचक्षते । वा. २।१।१।१. ३७० ।
प्रथमाध्यायप्रतिपादितो हि प्रमाणविवेकविषयैवाद्मन्त्र-
स्मृतिगुणविधिनामधेयवाक्यसौष्यात्संदिग्धविधिनिर्णय-
प्रविभागः तत्वेकं मेदादिलक्षणेपु मेदेनैवोपलक्ष्यते । वा.
२।१।१. ३४५.

‘विषयैवाद्मन्त्रयो नाम चेति चतुर्विधम् । प्रथमा-
ध्याययोः पादैश्चतुर्विधान्मीरितम् ॥’ प्रथमे पादे विधि-
रूपं मान्मीरितम् । द्वितीये अर्थैवाद्मन्त्ररूपं मान्मुक्तम् ।
तृतीये स्मृतिराचारश्च । चतुर्थे उक्तिविधाऽऽदिवान्मन्त्रं
मानं निरूपितम् । वि. प्रस्तावना श्लो. १३ । ‘विधिः
साक्षान्निर्दिष्टं, तस्य सौषोऽर्थैवाद्मन्त्रः । वेदमूला स्मृतिर्,
नाम वाक्यासोऽमीश्वरः क्रमः ॥’ २७ । ‘प्रमाणमुप-
कीन्यन्तात् प्रथमेऽध्याय ईरितम् ।’ २।१।१.

अथ अधिकरणयोः निवेश्ये

१।१।१।१ अथातो धर्मविज्ञाता । अत्र यदपि
‘शास्त्रपरम्परादिशा’ इति धर्मैकं संभवत्येव तथापि
सूत्रेणैव निर्देशो युक्तः ।

१।१।२।१ धर्मलक्षणम् ।

१।१।३।१ धर्मविययकप्रमाणपरोक्षा-प्रतिष्ठा ।

१।१।४।४ प्रत्यक्षसूत्रम् ।

१।१।५।५ औपचिकध्वनम् । अत्र (१) वैदिक-
चोदनात् स्वतः प्रामाण्यम् । (२) शब्दार्थसंबन्धस्य
नित्यत्वम् । तस्मान्नितात्वे द्व वेदस्य कृतत्वं प्रचक्ष्येत् ।
(३) वृत्तिकारणत्वेन तृतीयादिसूत्रवत्स्य अर्थान्तरप्रति-
पादनम् । (४-५) निराकृत्यन्यसूत्रवाद्दर्शितम् ।

अन्यथा स्वर्गादेरवास्तवत्वे स्वर्गादिफलकर्मप्रतिपादक-
वेदस्य प्रामाण्यं न स्यात् । (६-१०) अनुमान-शब्द-
उपमान-अर्थापत्ति-अनुपलब्धीना प्रामाण्यम् । तत्र
वाक्यार्थज्ञानोपयोगि भ्यवहारोपयोगि च । (११)
स्फोटवादः । वाक्यवाक्यार्थभूतकार्याणामात्माने वेद-
वाक्यात् धर्मप्रमितिनं स्यात् । अतः वर्णपदवाक्यतिरिक्त-
वैयाकरणसिद्धान्तभूतस्य स्फोटात्मकशब्दस्य निरासः ।
(१२) आकृतिवादः । अनित्यत्वतोः पदवाक्यत्वे
नित्यवेदाप्रामाण्यप्रसङ्गात् नित्या आकृतिरेव पदवाक्या
इति साधितम् । (१३) अपोहवादिनिरासः । गोमित्रमेद
एव गोत्रमपोहरूपमिति शौदाः । तथाप्ये च वेदस्या-
प्रामाण्यप्रसङ्गः । अतः अपोहनिरासः । (१४) वनवादः ।
अत्र वनादिवत् परमाण्वादिपुञ्जात्मकं प्रवाक्यधी,
नार्थान्तरम् इति मत्वं पुञ्जस्य अप्रत्यक्षत्वेन स्वपहारा-
नुपयोगित्वात् संगतिग्रहसंभवेन तन्मूलकवेदाप्रामाण्या-
चक्षम्, इति वेदप्रामाण्यसिद्धयर्थमेव वनादिग्रहणसंवेपथो-
पपादनेन निरस्तम् । (१५) संबन्धाद्येनिरासः-
पदपदार्थसंबन्धाद्येनिरासः । संकेतस्य ईश्वरकृतत्वे स्वीकृते
वेदाप्रामाण्यप्रसङ्गात् वेदप्रामाण्यायैव ईश्वरदिव्यैकनिरा-
सीऽत्र कृतः । (१६) विश्वऽऽद्येनिरासः । तथा च
कर्मान्वयहितोचरमेव फलत्वमेऽपि कर्मानुष्ठानेन प्रति-
बन्धनिरासे देहिकप्रयत्नेन पदवादिफलत्वमस्य सिद्धिः ।
(१७) आत्मवादः । शरीरमित्रः परलोकात्मी आत्मा
नाशिव इति आद्येपस्य निरासोऽत्र कृतः । तेन पारलौकिके
कर्मणि प्रवृत्तेः सिद्धिः । एव एतदत्र पदार्था औपचिकरु-
सूत्रे भाष्यश्लोकवार्तिकयोः प्रतिपादिताः ।

१।१।६।६-२३ शब्दनित्यत्वाधिकरणम् । ‘अनित्य-
वर्णसूत्रवाक्यकस्य वेदम्यादि अनित्यत्वात् उपवादश-
धीनत्वेन धर्मं न प्रमाणता’ इत्याद्येपस्य निरासोऽत्र
कृतः । वर्णानां नित्यतया तत्संप्रदायात्मकस्य पदस्यापि
नित्यत्वात् एव कारणमावात् स्वत एव प्रामाण्यम्
इत्युक्तम् ।

१।१।७।४-२६ वाचवाचिकध्वनम् । कारणसंभवात्
चोदनात् धर्मप्रमाणत्वात्प्रातिः इत्याद्येव्य पदार्थ-

शुद्धम्	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२४५	२	२२	तद्वचन	तद्वचन
"	"	३३	सारी	सारी ,
१२५४	"	३१	श्रुति	श्रुति
१२५५	१	३२	भृति	भृति
१२५८	२	३४	निवृत्तिः	निवृत्तिः
१२७२	१	२२	वर्चो अम्या	वर्चः अम्या
१२८२	"	शीर्षणि	पञ्चावसैव वपा	एकप्रसरताभङ्गभयेन
१२८४	"	३५	बोधक	बोधक
१२८९	"	१७	पूर्वस्य पा०	पूर्वस्य । पा०
"	२	२६	कृतुसयोगात्	कृतुसयोगात्
१२९८	१	१०	श्रुतिः	श्रुतिः
१३०१	"	१	स्यात् । इत्यन	स्यात् इत्यन
१३०७	२	२५	याजोपु	याजोपु
१३०८	१	६	बभ्रः	बभ्रुः
१३०९	२	३१	विद्वान्तः ।	विद्वान्तः । के.
१३१६	"	६	एन्द्र	ऐन्द्र
१३१८	१	९	एन्द्र	ऐन्द्र
"	२	२३	चतुर्धा	चतुर्धा
१३२०	"	३१	त्वात् । सद्य	त्वात् सद्य
१३२२	"	१०	पाण्य	पौण्य
१३२८	१	३३	ड	डप्
१३३१	"	५	धर्माधर्मा	धर्माधर्मा
"	"	६	समखतुं	सद्युद्धतुं
१३३५	२	९	भात्पत्ति	भौत्पत्ति
१३४१	१	११	सिद्ध	सिद्धे
"	"	१६	शतः	शतः
१३४४	२	१४	आटु-	औटु-
१३४६	१	२१	दश	दर्श
"	२	५	अभि	अभि
१३५७	१	२४	यथाकपालं	यथा कपालं
१३६२	"	१९	करञ्जाकादि	करञ्जाकादि
"	२	२८		डप्
१३६३	"	३	चापक	। चापक

१।४।१२-५।२३-५ भूमाधिकरणम् । वि. १७.

१।४।१२-६।२३-६ लिङ्गसमवायव्यापः । वि. १८.

१।४।१३।२४ वाक्ताधिकरणम् ।

१।४।१४।२५ वाक्यधिकरणम् ।

अथ द्वितीयाध्यायार्थः । प्रथमाध्याये प्रमाणलक्षणं वृत्तम् । अनन्तर प्रधानाप्रधानानि परीक्षिष्यन्ते मित्तानि अभिज्ञानि चेति । एष एवाद्यो वर्णनीयो नान्यः । एष एव चाध्यायसंबन्धः । तद्विह यद्विधः कर्मभेदो बध्नुते शब्दान्तरम्, अध्यासः, संख्या, गुणा, प्रक्रिया, नाम-पेयमिति । बध्नुतमाननुसंकीर्णते प्रदमितनुबुध्यमानं सुखं प्राहमिष्यते इति, श्रोतुश्च बुद्धिः समाधीपते । तदेतत् 'नानाकर्मलक्षणम्' इति अध्यायमाचक्षते । एतत् तात्पर्येण, अतोऽन्यत् उभोद्गतप्रसक्तानुपसक्तं चेति । मा. २।१।१।१२ घृ. ३७०.

वा— (घृ. ३७१) ननु प्रधानाप्रधानविन्ता तृतीय-चतुर्थयोर्विषयः, कथमत्रोपस्थस्ये । के चिदाहुः । इह इत्यकर्मणोः, उत्तरम् तु कर्मणामेव गुणप्रधानत्वविचार-द्वयोनवकल्पमिति । तदनुक्तम् । 'इत्यगुणसंस्कारेषु' (३।१।१।३) इत्यत्र सर्वमिधानात् । तेन एवं काव्यम्, 'लक्षणार्थोऽत्र तत्रैव भेदः शब्देतरादिभिः । तस्मिन्पूर्वभेदोऽपि, प्राधान्यं तत्रप्रसिद्धये ॥' कर्मभेद-ज्ञावत् औत्सर्गिकं लक्षणार्थः, तदपवादत्वेन अभेदः । तदनुनियन्तरी तु अपूर्वभेदादेशैः । तत्र प्रतिकर्मभेद-मपूर्वभेदप्रसक्तौ तृतीयसिद्धिः प्रधानाप्रधानविचारः पुनरपवादत्वेन आरभ्यते । अतएव अत्रानुवादीनां शब्दान्तरादिभिर्भेदे कर्मावाच्छिवत्तद्व्ययोनवपरिधानात् न क्रियाजन्यापूर्वान्तरोपस्थिः । यत्तु नियमपूर्वम्, तत् क्रियावृत्तं न भवति इति न तथा स्पष्टदिरपठे । तेन यत्रैव इत्यादीनि प्रति निष्कान्तं प्रधानत्वम्, तत्रैव तद्वेदनिमित्तापूर्वभेदसिद्धिः । अस्य च विवेकायै यत् गुणप्रधानलक्षणं बध्नुते तदपवादार्थम् 'धर्मनामे तु' (२।१।५।१) 'ध्रुवस्य' (२।१।५।१३) इति चाधिकरणस्य प्रयोगे । ततश्च आम्नादसिद्धि-विचारिते प्रसक्तान् तृतीयं प्रकाशम् अनिष्कान्तं प्रति-पादयितुं सत्रप्रकाशः (२।१।६।१०-११) ; तदुक्तम्-

यैनि तु प्रसक्तानुपसक्तौन यावत्पादसमाप्ति । ततः शब्दान्तराध्यासाध्यासा भेदमुक्त्वा वैर्णमास्त्वधिकरणेन अध्यासापवादः क्रियन्ते समुदायानुवादस्यात् । ततः तदपवादार्थम् उपायुयान-आपादासिद्धौ-पशुसोमधि-करणानि । ततः संख्या-संज्ञा-गुणैः भेदः । तावच्च गुणगतौ विचारो यावत् प्रकरणान्तराधिकरणम् । (२।१।१०-१३। २४-२९, २।१।१-१०।१-२३) । ततः तन्मयायानुद्धिः आ याताऽन्तराधिकरणात् (२।१।११-१५।२४-२८, २।१।१।१-७) । तत्र च पट्टातिरिक्तभेदकारणमुदाहृतः, संज्ञाऽध्यासगुणप्रक्रियाणां च आशङ्कानुद्धिः इत्येतावन्तु भेदलक्षणार्थः । एष एव चार्थः अवश्यं यत्कथ्यः अत्राङ्गित्वाद्यवधारणार्थम् । न चान्यस्य इदानीमवरो-ऽस्ति इत्यनेनैवाध्यायसंबन्धः । कुतः ? 'शेषशेष्यादयः सर्वे कर्मभेदनिनन्धनाः । कार्ये ज्ञातेऽधिकारः स्यादुपदेदोऽतिदेशधीः ॥' प्राक् तावत् प्रमाणलक्ष-णात् वेदादेविचारात्मकत्वात् न कस्यचित् भेदलक्षणार्थः भङ्गावः इति उत्तरकाल्पारम्भः । तत्रापि शेषशेष्यत्वं प्रयोजकप्रयोजकत्वं कथञ्च मित्तानां भवति इति न भेद-लक्षणात् प्रागारभ्यते । तथा अधिकारः कर्मस्वरूपे अय-धारिते तदोपवत्तया दायो निरूपयितुम् इति पञ्चापि लक्ष-णानि प्रतीयते । तथा उत्तरः पट्टः अतिदेशविषयत्वात् उपवेशकानाधीनसिद्धिः यमलाः समस्तं पूर्वपट्टकमपेक्षते । ततश्च परिशेषसिद्धौऽप्य भेदलक्षणस्य संबन्धः इति आरभ्यते ।

सोम— प्रधाननिरूपणानन्तर धर्मस्वरूपविशेष्य प्रथमं विज्ञातित्वात् तदर्थं भेदनिरूपकमेव कर्तव्यम्, न तु विनियोगादिनिरूपणम् । भावनाभेद एवाध्यायार्थः । अपूर्वभेदकत्वधर्मैरी तु तत्र पट्टका गुणतया च अन्यथासिद्धौ । २।१।१२.

वि— 'उभोद्गत, कर्मभेदमान तन्मयापवादौ । प्रयोगभेद इत्येते द्वितीयाध्यायप्रसक्तौ ॥' द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे आशङ्कनेन अपूर्वशेषकम् अपूर्वध्रुवस्य इत्यादिः कर्मभेदविशेषोपसक्तं ततोद्गतो कर्मितः । द्वितीये चतुर्भेदपुनरुक्तमितिः कर्मभेदः । तृतीये

पृष्ठम्	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१४९८	१	२७	ऽन्तमातो	ऽन्तमातो
"	२	६	प्रपात्राना	प्रपात्रादीना
१४९९	१	१६	प्रातो ।	प्रातो
१५००	२	३६	कत्व-त्रेणा	कत्वमात्रेणा
१५०३	"	१०	भत्या	भृत्या
१५१३	"	६	पान्वयः ।	पान्वयः । के.
१५४८	१	२६	ऐक्य	ऐक्य
१५५१	"	१३	प्रगाथाः ।	प्रगाथाः
१६०७	"	१	प्यदः	प्यदः
१६२५	२	१०	भवेत् ।	भवेत् ।,
१६२७	"	१३	बृहत् ताना	बृहत्ताना
१६३८	१	२७	शात् तथा	शात् । तथा
१६३८	"	७	षक्य	शक्य
१६४२	"	५	ममातोः	ममातोः
१६६९	२	१८	दद्यपि	दद्यपि
१६७१	१	४	विषा	विषा
"	२	२५	माभ्या	माभ्या
"	"	२६	क्यमान्	क्यमान्
१६७९	"	१४	योगान्	योगान्
१६८१	१	१५	एवेत्यत्र	एवेत्यत्र
"	"	२३	भुषा	भुषा
१६८१	"	२५	हि न्याय	हि न्याय
"	१	२२	दने	दने
१६८४	"	३१	दत्र	दत्र
१६९१	१	७	। ' सा	सा ।'
१६९२	"	१७	विद्य	विद्य
१७१३	"	११	दित्वात्	दित्वात्
१७१३	"	१०	दिति	दिति
१७१४	"	११	दिति	दिति
१७१५	२	२	दत्त	दत्त
१७३०	१	१८	दत्त	दत्त
१७३४	१	१९	दितः, हेतो	दितः, हेतो
१७८१	"	६	दत्तः ।	दत्तः
			हेतो	हेतो

२।३।१।२४ मकरवागन्तरन्यायः ।
 २।३।२।२५ फलसंस्काराधिकरणम् ।
 २।३।१।२६ प्रकरणान्तरप्रत्युदाहरणन्यायः ।

२।३।१।२७-२९ भाग्येयस्तुत्यर्थताऽधिकरणम् ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रयोगभेदः प्राधान्येन प्रतिपाद्यते इति पादान्तरत्वम् । पूर्वंपादे कर्मभेदे उदायत्वेन उक्तानुपादेयसमभिन्नाहारेण प्रयोगभेदन्युत्पादनात् आनन्तर्यम् । सोम. २।४।१.

२।४।१।२-७ यावन्मीवाधिकरणम् ।

२।४।१।८-३३ शास्त्राऽन्तराधिकरणम् ।

अथ तृतीयोऽध्यायः । नामकर्मलक्षणं श्रुतम्, अनन्तर शेषलक्षणं वरीधिष्यामः । कः शेषः, केन हेतुना शेषः, कथं च विनियुज्यते इति । भ्रुत्वादीनि च विनियोगे कारणानि इति वक्ष्यते, तेषां च बल्यदबलवत्ता । एतत् सापेक्षेण, अन्यत् उपोदाहादिना । भा. ३।१।१।१.

या—तत्र 'कः शेषः' इति स्वरूपाभिधानप्रतिज्ञा । 'केन हेतुना' इति येनाद्यौ शेष ह्युच्यते । तस्य च कारकहेतौः तद्वर्मेवैव लक्षणं वक्ष्यते इति प्रतिज्ञायते । तथा विनियोगप्रकारज्ञानं क शेषिणः कः शेषः, वत्-मेन प्रमाणेन, कतमत् प्रमाणान्तर बाधित्वा विना बाधेन वा विनियुज्यते । तथा विनियोजकभ्रुत्वादिपट्कस्वरूपज्ञानम्, तेषां बलाबलज्ञानं च । तत्र प्रथमे पादे तावत् भ्रुत्विनियोगः किञ्चिच्च मासङ्गिकम् । द्वितीयपादादौ लिङ्गविनियोगः । तृतीयापादादौ तदेव प्रमाणद्रव्यमुपन्यस्य उपक्रमरसंश्लेषदारेण एकवाक्यत्वेन विद्वान्तस्यावनात् विनाऽपि वाक्यप्रहणेन 'प्रायदर्शनात्' (३।३।१।२) इति वाक्यविनियोगमुक्त्वा प्रकरणक्रमसमाप्त्याभिः विनियोगः सूत्रोच्यते एव वक्ष्यते (३।३।४-५-६ अपि०) । ततो बन्धाबलाधिकरणम् (३।३।७।१४) । ततः परं च भ्रुत्विङ्गवाक्यानां प्रकृष्येण सद्य विरोधा-विरोधविन्ता तावत्, यावत् 'तस्य त्वेषां पञ्चविधिः' इति । (३।३।८।१५-३।३।१-२७, ३।३।१-२०, ३।३।१-६, तस्य त्वेषाम् इति द्व ३।६।७।१८) । 'तत्तद्भ्रुत्वात् (भ्रुत्विङ्गवाक्यप्रकरणानाम्) क्रमेण सद्य युन. शेष विन्ता तावत् शास्त्रार्थं प्रयोजक' इति (३।६।७-१६, ३।७।१-७ शास्त्रकर्म इति द्व ३।७।८) ।

ततः उपोदातपूर्वकं पञ्चभिः सद्य समाख्यायाः विरोधा-विरोधविपयविकारेण अध्यायपरिचयनातिः । 'एतत् सापेक्षेण अन्यत् उपोदातादिना उपोदातप्रसक्तानुप्रसक्तेः इति वक्ष्यमाणमनुसंधीर्यते । प्रदर्शितमुप्यमानं सुखं प्राह-विष्यते । सर्वं चैतत् शेषलक्षणप्रतिशयैव निष्कीर्णं प्रति-ज्ञातम्, इति न भेदेन सूचितम् । वा, पृ. ६५७-६५३.

सोम— हेतुहेतुमद्भावः अध्याययोः संगतिः । शेषत्ववत् शेषित्वस्यापि अवयवविशेष्यतया शेषशेषिभाव-स्यैव अध्यायार्थत्वम् । ३।१।१, तृतीये विनियोगाध्यायाः श्रुत्वायाः विनियोगविधिप्रवृत्तेः उत्पत्तिविधिप्रवृत्तिपूर्वक-त्वात् द्वितीयतृतीययोः वीर्षवर्षम् । ५।१।१.

वि— भ्रुत्विङ्गं च वाक्यादि विरोधः प्रति-पद्यः । अनारभ्योक्तिबहर्षस्वाम्यर्था अष्टपादागाः ॥ 'प्रथमे पादे शेषत्वबोधकानां भ्रुत्विङ्गादीनां गम्ये भ्रुत्वि-चिचारिता । द्वितीये लिङ्गम् । तृतीये वाक्यप्रकरणे । चतुर्थे निवीतोपनीतादिषु अर्थवादनविधिविधादिनिर्णय-हेतुः भ्रुत्वादेः परस्परविरोधकद्रव्यः । पञ्चमे प्रतिपत्ति-कर्मणि । षष्ठे अनारभ्योक्तिनि । सप्तमे बहुवचनोप-कारकप्रवाजादीनि । अष्टमे ग्राहमानानि । अस्तावनायां शो. १५, 'द्वितीये कर्मणां भेदे सिद्धे मिश्रनिपास्यम् । सुसुत्तितः शेषशेषिभावोऽतोऽन्वयिणीये ॥' ३।१.

माट्ट— पट्टप्रमाणके भेदे निरूपिते संमति शेषि-निरूपितं शेष-वापरपर्यायमद्भवं निरूप्यते । निदानां च तत् संभवति नाभिधानाम्, इति तद्विरुद्धस्य तत्र हेतुत्वम् । तदपि च द्वयकर्मणोः मिथोऽन्वयिणीत्वेन पूर्वोक्तनिरु-पणस्य हेतुता, तथापि अत्रत्वसामानाधिकार्येण हेतुता-नादापेक्षेण शेषत्वपक्षतो अवच्छेदकत्वपक्षेदेन तद्वस्तुत्वेऽपि न कश्चिद् विरोधः । अतो एव हेतुत्वम् अंशान्तरस्य उ-त्पद्यद्वान्निरूपणम् इत्यपि वा शेष्यम् । अत्रत्वमेव वाक्य-सार्थः । अङ्गित्वं च अर्थम् । तदपि च भ्रुत्वादिपट्क-प्रमाणकम्, अतिदेशप्रमाणकस्य इहाविचार्यतात् । तस्य अनेकप्रकार विचार्यते । अत्रत्वप्रमाणम्, शेषप्रमाण-ताऽवच्छेदकम्, अङ्गद्वितीयोपरवच्छेदकम्, भ्रुत्वादीनि पट्ट अङ्गत्वे प्रमाणानि, तयोर्विरोधे बलावन्त्, विरोधस्य वास्ति क नास्ति इत्यादि ।

अधिकरणशीर्षकाणि *

श्रीमाहाद्योरे तावत् अधिकरणशीर्षकाणि वर्णक्रमेण निवेशितान्येव, अत्र तु पाठक्रमोपेति विशेषः । यान्येव तु तत्र वर्णक्रमेण, तान्येवान् पाठक्रमेण । इत्यमुभयथा निवेशे च वाचकानां सूत्रानुपकारः स्वादिष्टि कल्पनाऽ-
साकम् । शीर्षकेषु च कानिचित् पारिभाषिकाणि स्युः, कानिचिच्च अधिकरणार्थबोधकानि स्युः । उभयान्यपि प्रथमि अधिकरणार्थबोधकान्येव तथापि पारिभाषिकेषु बलेनो न अर्थबोधः, इतरेषु तु बलेशाभाव इति विशेषः । ननु तर्हि पारिभाषिकाणि नैवात्र निवेशयितव्यानि, त्वयम् । तथापि श्रीमाहायामेव आकरष्येषु प्रकरणेषु च तत्रतत्र पारिभाषिकाण्येव अधिकरणनामानि उद्दिश्यन्ते, धर्म-
शास्त्रादिषु च पारिभाषिकैरेव व्यवहारः । तस्मात् पारि-
भाषिकाणि अवश्यं निवेशयितव्यानि । केचानिदधिकरणानां च पारिभाषिकं नाम नोपलभ्यते, तत्र अपारिभाषिकमेव निवेशनाहंमिति उभयथा समावेशः ।

अत्र च तत्तदभ्यासतत्त्वात्तदविषयप्रदर्शनम् अभ्यास-
पादसंगतिप्रदर्शनं च करिष्यते । अधिकरणसंगतिप्रदर्शनं च कोपे एव भविष्यति ।

श्रीमाहाया वेदोपाङ्गसूत्राया अभ्यासास्तावत् निश्चयः । तत्र अन्तिममध्यायचतुष्टयं ब्रह्मश्रीमाहा नाम शास्त्रान्तर-
मिति भगवत्सूत्रपादसिद्धान्तः । अत्र एव संकर्म-
काण्डान्ते 'विद्यतेऽन्यकालत्वाद् यथा याग्यासंप्रियो यथा याग्यासंप्रिया' इति द्विक्रिकः । नैतादृशी च पदादि-
द्विक्रिकः षोडशलक्षण्यम् । ब्रह्मश्रीमाहायां तु प्रथम-
द्वितीयतृतीयेषु अभ्यासप्रमाणसिद्धोक्तः पदाम्पासः, चतुर्थे च शास्त्रप्रमात्रिसिद्धोक्तः सूत्राम्पासः प्रसिद्धः । अथ,

धर्मश्रीमांतावास्तु अभ्यासाः षोडश । तत्र प्रथमे द्वादशा-
ध्यायाः द्वादशलक्षण्यो नाम । उत्तरे चाप्यारोऽध्यायाः
संकर्मकाण्डं संकर्मणकाण्डं वा । द्वादशलक्षण्यो च
तृतीयपक्षदशमाध्यायानां प्रत्येकमष्टावधौ चरणाः, सोपेयु
चत्वारश्चावारः । संकर्मकाण्डेऽपि प्रत्येकमष्टावधौ चत्वारश्चावार
एव चरणाः । तत्र द्वादशलक्षण्यया वर्णकादिर्लक्षण्यया
१३३ अधिकरणानि, संकर्मेषु च ३४२ । संकल्पने १२७५
अधिकरणानि । श्रीसंकरभट्टेस्तु स्वीये श्रीमाहाशारसंग्रहे
नाम श्लोकान्तके प्रकरणे द्वादशलक्षण्यमेव सहस्रा-
धिकरणानि प्रदर्शितानि । अत्र एव च शारीरकश्रीमाहा-
श्रीकाया न्यायनिर्णयाख्यायां श्रीमदानन्दमिरिभिः 'न्याय-
शास्त्री' इति द्वादशलक्षण्यो निर्दिष्टः ।

द्वादशानामध्यायानां नामानि च न्यायविस्तरप्रस्ता-
वनाया सावयनाधवाचार्यैः सार्धश्लोकेन निर्दिष्टानि यथा-
'प्रमाण-भेद-शेषत्व-प्रयुक्ति-क्रमसंज्ञकाः । अधिकारो-
ऽतिदेशश्च सामान्येन-विशेषतः । ऊहो-बाधश्च-तन्त्रं
च- प्रसङ्गोदिताः ऋमात् ॥' इति । प्रथमेऽध्याये
धर्मविषयकाणां प्रमाणानां निरूपणम् । द्वितीये कर्मभेदा-
भेदयोर्निरूपणम् । तृतीये शेषत्वस्य शेषसोपिभावस्य,
चतुर्थे प्रयुक्तेः प्रयोन्यप्रयोजकभावस्य, प्रथमे ऋमत्स्य,
षष्ठे अधिकारस्य, सप्तमे सामान्येन अतिदेशस्य, अष्टमे
विशेषतः अतिदेशस्य, नवमे ऊहस्य, दशमे बाधस्य,
एकादशे तन्त्रस्य तन्त्रप्राप्तस्य, द्वादशे च प्रसङ्गस्य
निरूपणं कृतम् । इति कृत्य अभ्यासानां प्रमाणदीप्ति
नामानि प्रमाणलक्षणम्, भेदलक्षणम्, इत्यादि ।

● द्वादशलक्षण्योस्तानामधिकरणानां शीर्षकाणि पाठक्रमेण प्रदर्शनार्थं क्रिद्विद्विष्णुं श्रितितमस्मान्मि । तदनेव
श्रीमांताद्योप्य तृतीये भागे मुद्राप्यते । वस्तुतो यद्यपीदं वर्णकोशान्ते प्रकाशयितव्यमित्यत्र नास्ति संदेहः,
तथापि नानिचिदर्थेव यद्यः अष्टसततितमे संवरे प्रविशते मे धर्मश्रीमांताद्योशारसंग्रहप्रणीतः न छापीयः,
इति इदानीमेव तन्मुद्रणं निश्चितम् । नातो हेतुविशेषचित्तने मनः भेदनीयम् ।

समर्पनाय इदमधिकरणम् । सोम- कालार्थसंयोगे विमर्ग्यविनियोगस्याप्राप्तेः अङ्गाद्विद्युत्प्रज्ज्वल्य अयं विचारः प्रवर्तते ।

३।२।७।२० लिङ्गकमसमाख्यानाधिकरणम् । सु- भ्रुतेर्लिङ्गशापेक्षत्वे पूर्वाधिकरणेनोक्ते प्रवृत्तात् लिङ्गस्यापि जगन्पदप्रमाणापेक्षत्वं सिधीयते ।

३।२।८।२१-२४ आग्नेयीन्यायः । सु- लिङ्गस्य सामान्यसंयन्त्रसापेक्षस्य विनियोजकत्वे अभिहिते प्रवृत्तात् लिङ्गत्वत्वाः भ्रुतेरपि सामान्यसंयन्त्रसापेक्षया विनियोजकत्वमभिधीयते ।

३।२।९।२५-२६ लिङ्गसमाख्यानाधिकरणम् । सु- लिङ्गभ्रुयोः सामान्यान्यविद्वधर्थापेक्षत्वात् दुर्बलकम- प्रकरणाद्युत्तेषात् संनोचलक्षणे वापे अनन्तराधिकरण- द्रव्येनोक्ते अत्रापि सामान्यान्यवादिसिद्धये मधानुवाक- समाख्यापेक्षलिङ्गवाचस्य प्रसक्तस्यापवादः ।

३।२।१०।२७ गुणामिथानाधिकरणम् । सु- पूर्वा- पवादोऽयम् ।

३।२।११।२८-२९, ३९, ४४ इन्द्रयीताधिकरणम् । सु- मन्दादिमन्त्री मन्थने विनियुज्यते इत्युक्ते प्रवृत्तात् किमैन्द्रोममन्थणेव विनियुज्यते, सर्वेषु वा रोममन्थ- णेषु इति चिन्ताऽर्थम् आ पादसमाप्तेः एकमधिकरणम् (अन्तरागमिणीत्वेन तु मध्ये अनेकान्यपि अधि- करणानि) ।

३।२।१२।३०-३२ पुनरभ्युपगमाधिकरणम् । वा- क्त्वान्तिता ऊहविपयत्वं चिन्तयति । सु- निष्कर्ष- सामर्थ्यात्मकलिङ्गदेशुकविधेयचिन्ताऽऽत्मकमिदम् ।

३।२।१३।३३-३४ पूर्वदेवताऽनुपलब्ध्याधिकरणम् । वा- पूर्वापवादार्थमारम्भः ।

३।२।१४।३५-३६ त्वष्ट्रधिकरणम् ।

३।२।१५।३७ विद्युदधिकरणम् । वा- अधिकरणा- विदेवोऽयम् ।

३।२।१६।३८ अग्न्यवपुस्काराधिकरणम् ।

३।२।१७।३९ (वि.) ज्योतिष्टोमे अग्नेत्यागाममन्त्रं मथनम् ।

३।२।१८।४०-४१ ऐन्द्रप्रथोममद्यममन्त्रकम् ।

३।२।१८।४२-४३ छन्दोऽधिकरणम् । सु- पूर्वाधि- करणोक्तशापेक्षसमाख्यायोगापवादार्थमधिकरणम् ।

अथ तृतीयः अध्यायस्य तृतीयः पादः । वा- एवं लिङ्गविनियोगमुपवर्ण्य वाक्यविनियोगः प्रवृत्तते । सु- वाक्यस्य लिङ्गद्वारा भ्रुतिक्रम्येन विनियोगहेतुत्वात् तैद्विकविनियोगप्रकारचिन्तानन्तरं वाक्योपविनियोग- प्रकारचिन्ता । कौ- लिङ्गकल्पकप्रमाणगाम्यविनियोगो- पयोगिचिन्तनं पादार्थः । तानि च (प्रमाणानि) वाक्य- प्रकरणस्यसमाख्यारूपाणि, न तु भ्रुतिके अर्पि ।

३।३।१।१-८ उपक्रमाधिकरणम् । वा- व्यवहाराणवस्य- नया अन्यतरपश्चात्प्रारणं कार्यमित्यारम्भते । कौ- वाक्य- गम्यविनियोगोपयोगि- उद्देशवताऽवच्छेदकविचारणम् ।

३।३।२।९ युगस्यव्यवधिकमन्यत्यः ।

३।३।३।१० ज्योतिष्टोमस्य आज्ञावैदिकत्वात् उपायुः प्रयोगः । वा- इदानीं यानि वेदान्तरेषु श्रूयन्ते प्रधानानि, तानि चेन (वेदेन) उपदेष्टव्यानि इति विचार्यते ।

३।३।४।११ प्रकरणाधिकरणम् । वा- एवं तावत् भ्रुतिलिङ्गवाक्यानि प्रधानव्यवसंकीर्णवैधिविधिविपयानि प्रत्युदाहरणं न्यास्यतामि । इदानीं यत्प्रवृत्तिन्ता प्रत्यासत्ता, इति उत्तराण्यपि श्रीणि प्रमाणानि स्वल्पेण विनियोगसामर्थ्येन च दर्शयति । तत्र प्रकरणं विनियोगा- ज्ञानसंशयविवर्धयामान्यत्वेन दण्डयति ।

३।३।५।१२ क्रमाधिकरणम् (क्रमस्यैव स्थानमिति नामान्तरम्) ।

३।३।६।१३ समाख्याऽधिकरणम् ।

३।३।७।१४ बलाक्याधिकरणम् । अथ विद्यरे ७ भ्रुतिलिङ्गाधिकरणम्, ८ लिङ्गवाक्याधिकरणम्, ९ वाक्य- प्रकरणाधिकरणम्, १० प्रकरणक्रमाधिकरणम्, ११ क्रम- समाख्याऽधिकरणम्, द्वादशं च वाक्ययोग्यताऽधिकरणम् इति पृथगेव अधिकरणानि उच्यन्तानि ।

भ्रुतिलिङ्गाधिकरणम् । सा. पृ. ८२१ आरम्भः ।

भ्रुतिवाक्ययोः । वा. पृ. ८२५, ८२८ ।

भ्रुतिप्रकरणयोः । वा. पृ. ८१५, ८२८ ।

भ्रुतिक्रमयोः । वा. ८२६, ८२८ ।

भ्रुतिप्रमात्ययोः । वा. पृ. ८१६, ८२८ ।

करणत्वमतिपादनेन चोदनाप्रामाण्यं प्रतिपादितमत्र ।
पदार्थमूलतया च वाक्यार्थप्रामाण्यम् ।

१।१।८।१७-३२ अयोर्वयैवाधिकरणम् ।

अथ द्वितीये पादे अर्थवादमन्त्रस्य मानमीरितम्
इति वि. । उपजीवकत्वं पादसंगतिः । अप्रामाण्यप्रस-
ङ्कत्रिप्रकारकपुरुषसंख्यार्थाभावप्रतिपादकतया प्रथमपादस्य
उपजीव्यत्वात् तदानन्तर्व्यमस्य विचारस्य इति पादयोः
संगतिः । सोम. 'सिद्धप्रमाणभावस्य धर्मो वेदस्य
सर्वेशः । विषयार्थवादमन्त्राणासुपयोगोऽधुनोच्यते ॥'
सामान्यतः प्रामाण्ये सिद्धे अधुना विमज्य विनियोगः
प्रतिपाद्यते । अवधूतप्रामाण्यस्य वा वेदस्य इदानीं
समस्तस्य विषयैवादिमन्त्रनामधेयात्मकस्य यथाविभागो धर्मो
प्रति उपयोगः प्रतिपाद्यते । वा. १।२।१।१ पृ. १०५.

१।२।१।१-१८ अर्थवादाधिकरणम् ।

१।२।२।१-२५ औदुम्बराधिकरणम् । फलबोधक-
निगशा अपि स्तावरूपेण धर्मो प्रमाणम् ।

१।२।३।१-३० हेतुव्यवहाराधिकरणम् ।

१।२।४।१-४५ मन्त्राधिकरणम् ।

अथ तृतीये पादे पौरुषेयीषु स्मृतिसु आचारेषु
च वैदिकपरिग्रहीतेषु चिन्ता । स्मृतीनामप्रामाण्येऽपि
चोदनाप्रामाण्यं न विहन्यते, तथापि किञ्चनो धर्मः
इति जिज्ञासाऽधिकारात् स्मृतिप्रामाण्यं लक्षणे संगतम् ।
शा. कुरुक्षेत्रे वेदस्य प्रामाण्यचिन्ताऽनन्तरं तन्मूलकतया
प्रमाणत्वात् स्मृत्यादीनां प्रामाण्यं विचार्यते इत्यनन्तर्यम् ।
सोम. एवं तावत् विषयैवादिमन्त्रनामधेयात्मकस्य
वेदस्य धर्मो प्रति उपयोगः स्थापितः । इदानीं पौरुषेयीषु
सर्वमानावधिषु मन्त्रादिप्रणीतनिबन्धनासु स्मृतिसु अनि-
बन्धेयु चाचारेषु चिन्ता । वा. १।२।१।१ पृ. १०५.

१।३।१।१-२९ स्मृत्यधिकरणम् । । भाष्यकारिणा-
धिकरणाधेयः । वा. पृ. १८७.

१।३।२।३-४ विरोधाधिकरणम् । काष्ठप्रयानाम-
प्रामाण्यम् । वा. पृ. १९४-१९६.

१।३।३।५-७ विद्वत्क्षेत्राधिकरणम् । भाष्यकारोक्तोदा-
हरणाधेयः । वा. पृ. २१८ । शाक्यवारिवचनप्रामाण्यम् ।

वा. पृ. २०१ । उदाचारामाण्यम् । वा. पृ. २०३-
२१६ । भाष्यकारोक्तोदाहरणाधेयः । वा. पृ. २१८.

१।३।४।८-९ यववराहाधिकरणम् । आर्यैर्गच्छ-
प्रवीणविप्रतिपत्तिबलाबलम् । वा. पृ. २१९-२२० ।
स्मृत्याचारविरोधे नलाबलम् । वा. पृ. २२०-२२१ ।
लोकवाक्यसोपयोर्विरोधे बलबलम् । वा. पृ. २२१ ।
विद्वज्जार्थबलाधिकरणम् । वा. पृ. २२१.

१।३।५।१० पिकनेमाधिकरणम् ।

१।३।६।११-१४ कल्पसूत्राधिकरणम् ।

१।३।७।१५-२३ होलाकाऽधिकरणम् ।

१।३।८।२४-२९ व्याकरणाधिकरणम् ।

१।३।९।३० लोकवेदाधिकरणम् ।

१।३।९।३०-३५ आकृत्यधिकरणम् ।

अथ चतुर्थः पादः । चतुर्थे उद्भिच्चिन्ताऽऽदि-
नामरूपं मानमीरितम् । वि., नामधेयपादोऽयम् ।

१।४।१।१ नामधेयप्रामाण्यम् । वि.

१।४।१।२-२ तद्भिदधिकरणम् ।

१।४।२।३-६ चित्राऽधिकरणम् ।

१।४।३।४ तत्पद्यन्त्यायः ।

१।४।४।५ तदन्यपदेशान्यायः ।

१।४।५।६-८ बाजपेयाधिकरणम् ।

१।४।६।९ अग्नेयाधिकरणम् ।

१।४।७।१० बर्हिषम्याधिकरणम् ।

१।४।८।११ प्रोक्षण्याधिकरणम् ।

१।४।९।१२ निर्मन्त्याधिकरणम् ।

१।४।१०।१३-१६ वैश्वदेवाधिकरणम् ।

१।४।११।१७-२२ जातेष्टिन्यायः ।

अर्थवादमसङ्गात् तदुक्तकारिणुक्तत्वादिभिल्लक्षणं तत्र
नोक्तमिदानीमभिधीयते । अथवा गौथ्या इतिरेह निमित्त-
मभिधीयते । वा. १ इयं तसिद्धिपेटिका । अस्यां
पेटिकायां स्वधिकरणानि पठ् । तानि यथा—

१।४।१२-१।२३-१ तद्विद्वत्पथिकरणम् । वि. १३.

१।४।१२-२।२३-२ ज्यालधिकरणम् । वि. १४.

१।४।१२-३।२३-३ सारूप्याधिकरणम् । वि. १५.

१।४।१२-४।२३-४ प्रशंसाऽधिकरणम् । वि. १६.

समर्पनाय इदमधिकरणम् । सोम- कालार्थसंयोगे विमन्व्यविनियोगस्याप्राप्तेः अङ्गाद्विषयमुपनीत्य अयं विचारः प्रवर्तते ।

३।२।७।२० लिङ्गकमसमाख्यानाधिकरणम् । सु- श्रुतेर्लिङ्गसापेक्षत्वे पूर्वाधिकरणेनोक्ते प्रथङ्गात् लिङ्गस्यापि जपन्यप्रमाणपेक्षत्वमभिधीयते ।

३।२।८।२१-२४ आग्नेयीन्यायः । सु- लिङ्गस्य सामान्यसंबन्धतापेक्षस्य विनियोजकत्वे अभिहिते प्रथङ्गात् लिङ्गत्वत्वाः श्रुतेरपि सामान्यसंबन्धतापेक्षया विनियोजकत्वमभिधीयते ।

३।२।९।२५-२६ लिङ्गसमाख्यानाधिकरणम् । सु- लिङ्गश्रुत्योः सामान्यान्यविद्वयार्थापेक्षत्वात् दुर्बलकम- प्रकरणाद्यनुबोधात् संज्ञोचलक्षणे बाधे अनन्तराधिकरण- द्वयेनोक्ते अत्रापि सामान्यान्यवादिरिद्वयै मशानुवाक- समाख्यापेक्षलिङ्गत्वात् प्रथङ्गस्यापवादः ।

३।२।१०।२७ गुणामिधानाधिकरणम् । सु- पूर्वा- पवादोऽयम् ।

३।२।११।२८-२९, ३९, ४४ इन्द्रपीठाधिकरणम् । सु- मन्त्रादिमन्त्रो मन्त्रेण विनियुज्यते इत्युक्ते प्रथङ्गात् किमैन्द्रशोममन्त्रेष्वेव विनियुज्यते, सर्वेषु वा सोममन्त्र- णेषु इति चिन्तय्यते वा पादसमाप्तेः एकमधिकरणम् (अन्तरागमिणीत्वेन तु मध्ये अनेकान्यपि अधि- करणानि) ।

३।२।१२।३०-३२ पुनरभ्युपगमाधिकरणम् । वा- क्तवाचिन्यवा कर्तृविषयत्वं चिन्तयति । सु- विष्कर्ष- सामर्थ्यात्मकलिङ्गहेतुकविधेयचिन्ताऽऽत्मकमिदम् ।

३।२।१३।३३-३४ पूर्वदेवताऽनुबलउगाधिकरणम् । वा- पूर्वोपवादादौर्गमरम्भः ।

३।२।१४।३५-३६ लघुधिकरणम् ।

३।२।१५।३७ विशदधिकरणम् । वा- अधिकरणा- दिदेशोऽयम् ।

३।२।१६।३८ अनुबलपङ्कटाधिकरणम् ।

३।२।१६।३९ (वि.) ज्योतिष्टोमे अग्नेन्द्राणामनुबल- मन्थनम् ।

३।२।१७।४०-४१ ऐन्द्रशोममन्त्रमन्त्रकम् ।

३।२।१८।४२-४३ छन्दोऽधिकरणम् । सु- पूर्वाधि- करणोक्ततापेक्षमासावोगापवादार्थमधिकरणम् ।

अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः । वा- एवं लिङ्गविनियोगमुपवर्ण्य वाक्यविनियोगः प्रस्तुयते । सु- वाक्यस्य लिङ्गद्वारा श्रुतिकल्पनेन विनियोगहेतुत्वात् तैद्विकविनियोगप्रकारचिन्तानानन्तरं वाक्यविनियोग- प्रकारचिन्ता । कौ- लिङ्गकल्पकप्रमाणगम्यविनियोगे- पनोपचिन्तनं पादार्थः । तानि च (प्रमाणानि) वाक्य- प्रकरणस्थानसमाख्यारूपाणि, न तु श्रुतिलिङ्गे अपि ।

३।२।१९।८ उपक्रमाधिकरणम् । वा- न्यवधारणरूप- नवा अन्यतरपश्चात्वाधारणं कार्यमित्यारभ्यते । कौ- वाक्य- गम्यविनियोगोपयोगि- उद्देश्यताऽवच्छेदकविचारणम् ।

३।२।२० गुणस्यव्यतिक्रमन्यायः ।

३।२।२१० ज्योतिष्टोमस्य चातुर्वेदिकत्वात् उपाशुः प्रयोगः । वा- इदानीं यानि वेदान्तरेषु श्रूयन्ते प्रमाणानि, तानि केन (वेदेन) उपदेष्टव्यानि इति विचार्यते ।

३।२।२११ प्रकृत्याधिकरणम् । वा- एवं तावत् श्रुतिलिङ्गवाक्यानि प्रधानहेतुवैधीर्यवित्कविषयानि प्रथुदाहरणं न्याय्यताम् । इदानीं चलावलचिन्ता प्रत्याखला, इति उच्यते यदि त्रीणि प्रधानानि स्वरूपेण विनियोगसामर्थ्येन च दर्शयति । तत्र प्रकरणं विनियोगा- ज्ञानसंघविषयवैधायकमन्यतमेन उपन्यस्यति ।

३।२।२१२ क्रमाधिकरणम् (क्रमस्यैव स्थानमिति नामान्तरम्) ।

३।२।२१३ समाख्याऽधिकरणम् ।

३।२।२१४ बलादधिकरणम् । अत्र लिङ्गे ७ श्रुतिलिङ्गाधिकरणम्, ८ लिङ्गवाक्याधिकरणम्, ९ वाक्य- मकृताधिकरणम्, १० प्रकरणवाक्याधिकरणम्, ११ क्रम- समाख्याऽधिकरणम्, द्वादश च वाचकोष्यताऽधिकरणम् इति पृथगेव अधिकरणानि उपन्यस्तानि ।

श्रुतिलिङ्गाधिकरणम् । भा. पृ. ८२१ आरण्य ।

श्रुतिवाक्ययोः । वा. पृ. ८३५, ८३८ ।

श्रुतिप्रकरणयोः । वा. पृ. ८३५, ८३८ ।

श्रुतिप्रमाणयोः । वा. ८३५, ८३८ ।

श्रुतिप्रमात्ययोः । वा. पृ. ८३५, ८३८ ।

रयंतरादीनां कर्मभेदप्रामाण्यापवादः । चतुर्थे नित्यकाम्ययोः प्रयोगोभेदः ।

- भाट्ट- एवं धर्माधर्मप्रमाणेषु निरूपितेषु अधुना तत्स्वरूपं निरूप्यते । यद्यपि च तदपि एतावत्प्रमाणप्रतिपाद्यत्वेन रूपेण बुद्धमेव, तथापि एकत्वानेकत्वादिरूपेण अबुद्धत्वात् इह तेन रूपेण निरूप्यते । अत्र च शब्दान्तरादिपट्टप्रमाणकभावनाभेद एवाध्यायार्थः । घाल्घर्भेदस्तु तद्विद्वयर्थः क्वाचित्को निरूप्यते । अपूर्वभेदोऽपि फलत्वेन इति न, तौ अध्यायार्थौ ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादार्थः उपोद्दातः प्रथकानुप्रसक्तं च । श्रौ. २।२।१ । उपोद्दातः घाल्घर्भ-करणत्वम् । तच्च स्तुतयज्ञाधिकरणन्तैः (१-५) आधिकरणैः सपरिकरं विचारितम् । तद्वत्सक्तं मन्त्रगतता-ख्याताविषयकत्वम् (६) । तदनुप्रसक्तं मन्त्रलक्षणादि (७-२८) । सोम. २।१।१ । द्वितीयादिदशमन्तानामध्यायाना संगतिः, सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रातिरिक्त-नियमत्वम् । धाधेन अतिदेशस्य आधितेतरविवये संकोच-करणेन नापनिरूपणस्यापि विशेषातिदेशनिरूपणत्वक-तया दशमान्तैरेव उपदेशातिदेशसंस्थितिः । सोम. १।१।१९.

- २।१।१।१ प्रतिपदाधिकरणम् ।
- २।१।१।२-४ भावायाधिकरणम् ।
- २।१।२।५ अपूर्वाधिकरणम् ।
- २।१।२।६-८ तानिर्देशाधिकरणम् ।
- २।१।४।९-१२ संसर्गाधिकरणम् ।
- २।१।४।१२-२३ चतुर्भाष्यार्तिकयोः सक्तन्यायः ।
- २।१।४।१२-२९ स्तुतयज्ञाधिकरणम् । अथैव इन्द्र-महेन्द्राधिकरणम् ।
- २।१।६।३०-३१ विधिमन्त्राधिकरणम् ।
- २।१।७।३२ मन्त्रलक्षणम् ।
- २।१।८।३३ ब्राह्मण-(वेदभागः-)लक्षणम् ।
- २।१।९।३४ लक्ष्मणवचनामधेयानां नास्ति मन्त्रत्वम् ।
- २।१।१०।३५ ऋत्विज्यलक्षणम् ।
- २।१।११।३६ धामलक्षणम् ।
- २।१।१२।३७ यजुर्वेदलक्षणम् ।

२।१।१३।३८-४६ निगदाधिकरणम् ।

२।१।१४।४६ एकत्वाक्यताऽधिकरणम् ।

२।१।१५।४७ वाक्यभेदाधिकरणम् ।

२।१।१६।४८ अतुपपन्नाधिकरणम् ।

२।१।१७।४९ न्यवेदान्तुपपन्नाधिकरणम् ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः । प्रथकानु-प्रसक्तादौ गते अधुना शब्दान्तरादिभिः भेदो लक्षणा-योऽभिधीयते । वा. २।२।१।१। उपोद्दातः पूर्वस्य पादस्यार्थः, अस्तु तु कर्मभेदः इति पादभेदो द्रष्टव्यः । सोम.

२।२।१।१ शब्दान्तराधिकरणम् ।

२।२।२।२ अन्यासाधिकरणम् ।

२।२।३।३-८ पूर्वोपमासीत्याद्यः ।

२।२।४।९-१२ उपोद्दाताधिकरणम् ।

२।२।५।१३-१६ आपारमिहोपमाधिकरणम् ।

२।२।६।१७-२० पशुधोमाधिकरणम् ।

२।२।७।२१ संसर्गाऽधिकरणम् ।

२।२।८।२२ संज्ञाऽधिकरणम् ।

२।२।९।२३ गुणन्यायः ।

२।२।१०।२४ गुणप्रभुदाहरणम् ।

२।२।११।२५-२६ इन्द्रियकानाधिकरणम् ।

२।२।१२।२७ रेवत्यधिकरणम् ।

२।२।१३।२८-२९ औभराधिकरणम् ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः । सोम-पूर्वसिन् पादे कर्मभेदः प्रतिपादितः । अस्मिन् पादे तदपवादः प्राधान्येन प्रतिपाद्यते इति पादान्त्यव-मानन्तर्वै चेत्याहुः । २।३।१.

२।३।१।१-२ रयंतराधिकरणम् ।

२।३।२।३ अवैष्टयधिकरणम् ।

२।३।३।४ आधानाधिकरणम् ।

२।३।४।५-११ दाशावणयनाधिकरणम् ।

२।३।५।१२-१५ आलम्भनिर्वापन्यायः ।

२।३।६।१६-१७ यथासम्भवाधिकरणम् ।

२।३।७।१८ चरुपपानाधिकरणम् ।

२।३।८।१९ त्वाट्टपानीवताधिकरणम् ।

२।३।९।२० अश्वदाम्याधिकरणम् ।

२।३।१०।२१-२३ अन्याधिकरणम् ।

३।४।१।२६-२७ अवादिन्यायः । शा- क्रत्वर्थपुन-
पायविचारप्रसङ्गात् पूर्वाधिकरणे अनारम्भवादः प्रस्तुतः,
तत्रप्रस्तावादेव अनारम्भाधीतानां अपादीनां यान्येवैव
कर्माङ्गत्वे सिद्धे तद्विशेषोपस्थित्यन्ते ।

३।४।१।२८-२९ अश्वप्रतिग्रहेष्टिः । वा-
लौकिकवैदिकप्रधानसंबन्धविचारप्रसङ्गात् यत्र निमित्तानां
लौकिकवैदिकत्वादाह्या, तानि विचार्यन्ते । शा- अना-
रम्भवादस्यैव क्रत्वर्थपुनर्पायत्वविचारः ।

३।४।१।३०-३१ अश्वप्रतिग्रहेष्टयधिकरणम् ।
इष्टिदात्रिरेव । सोम- प्रसक्तानुप्रवक्तुनिर्णयम् ।

३।४।१।३२-३३ यमनाधिकरणम् ।

३।४।१।३४-३६ सोमैन्द्रश्वदः यजमानपान-
न्यापदि ।

३।४।१।३७-४१ सर्वप्रदानाधिकरणम् । शा-
यमनस्य इति शेषविषयत्वात् तत्रप्रसङ्गात् इति शेषो हृदय-
मागतः इति अत्र प्रभृति आ पञ्चमपादपरिसमाप्तेः इति-
शेषविषया कथा वर्तयन्ते । प्रथमं तावत् (उपोदातत्वेन)
शेषसंज्ञा एव प्रतिपाद्यते ।

३।४।१।४२-४५ स्विष्टकृदधिकरणम् ।

३।४।१।४६-४७ प्रथमोपस्थितन्यायः ।

३।४।१।४८-५१ चतुर्वाक्यकरणधिकरणम् ।

अथ वृत्तीयाध्यायरय पञ्चमः पादः । सोम-
शेषकार्याणि सर्वेभ्यः कर्तव्यानि इति पूर्वपादोक्तसा-
पवादः अत्र प्रधानेन कियते इति पादान्तरत्वमानन्तार्थम्
(पादयोः) चेत्येके । सर्वप्रदानाधिकरणे सामान्यतः
शेषसंज्ञादेव उक्तेः तद्विशेषचिन्तनात् पादान्तरत्वमानन्तार्थं
चेत्यन्ये ।

३।५।१।१-१२ उपांशुयाजद्वन्द्वान्नात् स्विष्टकृदिक
नापदातन्वयम् ।

३।५।१।१३-१६ सर्कंप्रस्थापीयाधिकरणम् । वा- अमा-
यास्थापं नित्यं स्विष्टकृदिक (स्विष्टकृत् इवा च अन्ययोः
समाहारः । समाहारपदार्थेषु न विवक्षितः । जे)
उपांशुयाजद्वन्द्वदीयते, तदुपांशुविकारश्च सर्कंप्रस्थापीयः, अत
इहापि अवदातन्वयमित्यतएव विशेषेण अनुपस्थाप्या-
नसिद्धेयं क्रियते ।

३।५।१।१४-१५ शीघ्रामर्षां शेषकार्यं नास्ति ।

३।५।१।१६-१७ सर्वदृष्टेष्टिः (शेषकार्यं तन्त्रेण) ।

वा- इदानीं सर्वं शेषकार्येषु तद्विशेषोपस्थित्यन्ते । यद्यपि
अयमेवाद्वानुगुणो विचारः, तथापि अत्र शेषकार्य-
प्रसङ्गात् शेषविचारविचारारम्भकत्वाच्च क्रियते ।

३।५।१।१८-२१ वेन्द्रवापनन्यायः । वा- 'सोमैऽवच-
नाद् मधो न विद्यते' (३।५।११९) इति सामान्येन
मधुविचारं कृत्वा विशेषविचारोऽयं कर्तव्य आसीत् ।
यत्तु प्रथमतरं क्रियते, तत् पूर्वाधिकरणपादात्त्वेन शीघ्र-
तरोपस्थानात् ।

३।५।१।१९-२१ ज्योतिष्टोमे सोमशेषमधुविधानाद्
अस्ति सोममधः ।

३।५।७।२२ ज्योतिष्टोमे चमसिना सोमशेषमधः ।

३।५।८।२३-२६ उद्गातृपनसमभ्याधिकरणम् । वा-
इदानीं यदुक्ताहोममिषयवमभ्यान् अनुक्तवैव प्रसङ्गात्
समाख्यामधुविशेषानुसरणमेव तावत् करोति । (स्मृतस्य
उपेक्षाऽनर्हं प्रसङ्गः) ।

३।५।१।२७-३० मावस्तुतोऽपि हारिषोजने सोम-
मधः । सर्वशब्दन्यायः । वा- गतः समाख्यामधः,
इदानीं याचनिकमेवावगच्छति ।

३।५।१।३१ ज्योतिष्टोमे यदुक्तारोऽपि पृथक्
सोममधुकारणम् ।

३।५।१।३२ ज्योतिष्टोमे होमामिषवौ सोममधो
निमित्तान्तरम् ।

३।५।१।३३-३५ ज्योतिष्टोमे सोममधुनिमित्तानां
समुच्चयः ।

३।५।१।३६-३९ ज्योतिष्टोमे एकपात्रे बहुमिः
सोममधो होतुः प्रथमं मधः । वा- एकस्मिन् पात्रे
अनेके मधुयिता साधितः । इदानीं तद्वृत्ताः क्रमादि-
विशेषाः प्रतिपाद्यन्ते ।

३।५।१।४० ज्योतिष्टोमे एकपात्रे अनेकेः सोम-
मधो अनुष्ठाप्यैव मधुयितव्यम् ।

३।५।१।४१ ज्योतिष्टोमे एकपात्रे सोममधो अनुष्ठा-
पनाऽनुष्ठे वैदिकमन्त्रैरेव ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे श्रुतेः प्राक्त्वात् श्रुति-
विनियोगप्रकारः प्राधान्येन प्रतिपाद्यते । सोम. ३।१।१.

३।१।१।१ शेषलक्षणप्रतिष्ठा ।

३।१।२।२ शेषत्वनिर्वचनम् । वा- इह सूत्रे शेषस्य
लक्षणं येन च हेतुना शेष इत्युच्यते, तदुभयमाख्यायते ।
शा- अनेन सूत्रेण शेषस्वरूप हेतुश्च श्रुत्यर्थाभ्यामुच्यते ।
श्रुत्या हेतुवच्यते परार्थत्वात् शेष इति, स्वरूपं तु
अर्थात् ।

३।१।२।३-६ बादर्थधिकरणम् । वा- एवं चतुः-
सूत्रेणाधिकरणेन समस्तः शेषत्वविषयः प्रतिपादितः ।

३।१।४।७-१० तेषामर्थाधिकरणम् । वा- उक्तः
सहेतुः सविषयश्च शेषः । इदानीं कथं च विनियुज्यते
इत्यपमंशो विचार्यते । तत्र त्रिषु अधिकरणेषु क्रमेण
संस्कारप्रत्ययगुणानां विनियोगः कथ्यते । तत्रापि किल
प्रथमे लिङ्गेन, द्वितीये वाक्येन, तृतीये तु श्रुत्या विनि-
योग इति केचित् । तत्रु आचार्यः (श्वरराचार्यः)
नेच्छति । श्रुतिविनियोग एवात्र पादे, लिङ्गादिविनि-
योगस्तु द्वितीयादिपादात् मर्यादि भविष्यति इत्युक्तम् ।

३।१।५।११ द्रव्याधिकरणम् ।

३।१।६।१२ अरुणाधिकरणम् ।

३।१।७।३-१५ महन्त्यायः । वा- एवं यथासंयोगं
शेषविनियोगः स्थितः । इदानीं तद्विशेषचिन्ता । संस्कार-
चिन्ता समाप्ते, द्रव्यचिन्ता अष्टमे, गुणचिन्ता नवमे ।

३।१।८।१६-१७ चमसाधिकरणम् ।

३।१।९।१८ अन्तर्भक्ष्यतदङ्गन्यायः ।

३।१।१०।१९-२० अभिप्रक्रमणाधिकरणम् । वा-
एवं संस्कारद्रव्यगुणा विचारिताः । इदानीं यत् कर्म
कर्मसंघट्टिष्येति भ्रूयमाणमर्थात् संस्कारत्वं प्रतिपास्यते,
तद् विचार्यते ।

३।१।११।२१ उपवीताधिकरणम् । वा- सिद्धे
कर्मणां कर्मसमावाये अयुना अमान्तरप्रकरणमहाप्रकरणयोः
कतत्र विनियोजकमिति उपवीतमुदाहृतम् ।

३।१।१२।२२ वारणाधिकरणम् । वा- आन्तर्भक्ष्यात्
तद्वद्वेषु इत्यस्वापवाद आरम्भते ।

३।१।१३।२३ वर्तन्व्य (प्री- क्) विकरणम् । वा-
यथासंयोगं निवेद्यार्थमारम्भः । कर्मविनियोगोऽत्र । सु-
यथावचरवाक्येन पानाणां प्रकरणात् आधानाद्भववापि
अभिविहिते अनुवाकवानामपि क्रमावगताज्यभागाद्भव-
वाक्यस्य प्रसक्तस्य अपवादार्थैतदधिकरणम् ।

३।१।१४।२४-२६ आनन्तर्याधिकरणम् । वा-
क्रमविनियोगः अनन्तरमवस्थितः । इदानीं तदपवादः
क्रियते ।

३।१।१५।२६-२७ उपसंहारन्यायः । वा- यथा-
संयोगं कर्मव्यवस्था उक्ता । स तु संयोगः किमेकदेशो-
नापि भवति, उत समस्तैरेव इति विचारः ।

अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः । वा-
इदानीं लिङ्गविनियोगः प्रस्तूयते । तस्मिन्दिश्ये तु सिद्धे
शेषे तस्मिन्निर्देशः स्वार्यापरित्यागवृत्तित्वं च न्याख्यातम्,
इत्यर्थं विचारः अर्थात् पूर्वं प्रत्येत्यर्थः । सोम- श्रुति-
विनियोगलिङ्गविनियोगरूपाभेदात् पादभेदः । लिङ्गस्य
श्रुतिकल्पकतया विनियोजकत्वेन लिङ्गविनियोगस्य श्रुति-
विनियोगोपजीवकत्वात् प्रचलश्रुतिविनियोगविचारानन्तर
तदपेक्षया दुर्बललिङ्गविनियोगविचारस्य अवस्थासत्त्वात्
पादयोः आनन्तर्यम् ।

३।२।१।१-२ वर्द्धिन्यायः ।

३।२।१।२ सूत्रे पूषात्पुत्रप्रणमन्त्यन्यायः ।

३।२।२।३-४ येन्द्रीन्यायः ।

३।२।३।५-९ आह्वानाधिकरणम् । वा- एव तावत्
मुख्य कार्यं मन्त्रागामिति सापवादमवस्थितम् । अतः पर-
मेतद्विचार्यते (अधिकरणचतुष्टयेन) क उत्सर्गस्य विषयः
को वा अपवादस्येति । सु- को लिङ्गस्य विषयः, को
वा वाक्यस्येति विचार्यते ।

३।२।४।१० उपादानवाग्विसर्गाधिकरणम् ।

३।२।५।११-१५ सूत्राकारन्यायः । वा- देष्टव्य-
करणस्थापवादः । सु- सूत्रवाक्यस्य घञविनियोगन्यात्
प्रसक्तप्राद्विषयन्यायि उपादानविषयत्वे इत्यभिधानार्थ-
विदमधिकरणम्, आपकारिणी तु अत्रान्तरसंज्ञितिः ।

३।२।६।१६-१९ सूत्रवाक्यविभागन्यायः । वा-
अधिकारप्रयोजकत्वं विचारयति । सु- पूर्वोपादानवाद-

३।७।७।१५-१७ ज्योतिष्टोमे 'उत्त यत् सुन्वन्ति' इत्यादिना श्रुतेन वाक्येन सामिधेय्यनुवचनायै हविर्धान-देशो लक्ष्यते ।

३।७।८।१८-२० घ्रातफलाधिकरणम् । घा- अतः पर समाख्यायाः सर्वैः सह विशेषविशेषचिन्ता वर्तियते । तत्र प्रथमं घावत् उपोद्घातः क्रियते । सु- अष्टमनवमयोः उपोद्घातः, दशमादिषु व्यष्टादशान्तेषु प्रसक्तानुप्रसक्त-विचारः ।

३।७।९।२१-२४ ऋत्विजः कर्तान्यातुस्वारिषंस्त्वया वरीक्या ।

३।७।१०।२५ चमसाध्वर्वुष्यकत्वन्वायः ।

३।७।११।२६ चमसाध्वर्वुष्यहुत्वन्वायः ।

३।७।१२।२७ चमसाध्वर्वुष्यदशान्व्यायः ।

३।७।१३।२८-२९ पशो अग्नीषोमीये समिता ऋत्विम्यो न मित्रः ।

३।७।१४।३० उवगातारः ऋत्विग्बजमानेभ्यो न मित्राः ।

३।७।१५।३१ ज्योतिष्टोमे सोमविन्वी ऋत्विम्यो मित्रः ।

३।७।१६।३२-३५ ऋत्विक्त्वाद्दः यागीयसर्वकर्म-करणेन न प्रवर्तते, किन्तु सप्तदशत्वेव ।

३।७।१७।३६-३७ ऋत्विङ् नियमो दक्षिणाभिः ।

३।७।१८।३८ ऋत्विजः स्वामिषप्तदद्याः ज्योतिष्टोमे ।

३।७।१९।३९ (सूत्राद्यः) अप्त्वर्वादीनां समाख्यया नियतपरदायैकर्तृत्वम् ।

३।७।२०।४०-४० अग्निहृत्त्वनीयादिः सर्वमहृति विहृत्यर्थः । घा- एवं कर्तुमेद् प्रतिपाद्य इदानीं समाख्यायाः पूर्वैः सह विशेषविशेषचिन्ता । घ्रातफलं प्रवोक्तरी (३।७।८।१८) इत्यादिना प्रवृत्तस्य उपो-द्घातस्य प्रसक्तानुप्रसक्तस्य च समाख्या प्राप्तवत्पठोऽथ विचारः ।

३।७।२०।४१-४२ ऋत्विजामनियतपरदायैकर्तृत्वमपि विशेषसमाख्यया ।

३।७।२१।४३-४५ प्रैषानुवचनाधिकरणम् । सु- प्रेषेण अनुवचनेषु च मैत्रावरुणैरेषान् समाख्याकार्ये

दृष्टान्तिते प्रसङ्गात् सर्वेषु प्रेषेषु चानुवचनेषु च सामः, प्रेषुचिदा इति चिन्ता ।

३।७।२२।४६-४९ चमसाध्वर्वयः अप्त्वर्वादीनां न्यापृतत्वे चमसहोमेषु कर्तारः । सु- अग्न विशेषसमा-ख्यायाः सामान्यसमाख्याप्राप्तकत्वस्य अपवादः ।

३।७।२३।५०-५१ द्येनवानपेषयोः प्राकृतान्तेषु नानाकर्तृकत्वम् । सु- विशेषसमाख्याया अपि सामान्य-समाख्याकार्यकत्वात् दौर्बल्ये अनिहिते प्रसङ्गात् औप-देशिक्या अपि प्रयोगवचनाश्रयायाः समाख्यायाः आति-देशिकसमाख्याऽपेक्षत्वात् दौर्बल्यामिधानम् ।

अथ तृतीयाध्यायस्याष्टमः पादः । सोम-असिन्धु पादे पूर्वोक्तसमाख्यानिबन्धनाप्यन्वाधिकर्तृक-त्वापवादेन स्वामिकर्तृकता प्रामान्येन प्रतिपाद्यते इति पादान्तरत्वमानन्दस्य चेत्साहूः । वि- अष्टमे पादे यात्रमानानि विचारितानि ।

३।८।१।१-२ ऋत्विजा परिक्रयः स्वामिकर्म, न ऋत्तिकर्म ।

३।८।१।२ वि, । अग्निचयने स्ववनात्पुण्ड्रवने यर-दानमध्वर्योः कर्म ।

३।८।२।३-८ यपनाधिकरणम् ।

३।८।३।९-११ उपोऽधिकरणम् । घा-तपशो दुःस-करावात् कर्ता गुणमूढः समाख्यया नियम्यते इत्याद्यङ्गा निवर्तयति ।

३।८।४।१२ ओहितोष्णीयाधिकरणम् ।

३।८।५।१३-१४ वाण्डाधिकरणम् ।

३।८।६।१५-१६ आशीरथिकरणम् ।

३।८।७।१७ द्याम्नाधिकरणम् ।

३।८।८।१८ कल्प्यधिकरणम् ।

३।८।९।१९-२१ दशपूर्णमासगोर्वाद्य ऋद्धानि आप्त्यववाणि, न यात्रमानानि ।

३।८।१०।२२ परिष्याधिकरणम् । सु- एकस्य कर्तुः द्वयोर्मन्त्रयोः प्राप्तयोर्विशेषे को माद्य इति विचार्यते ।

३।८।११।२३ प्रैषाधिकरणम् ।

३।८।१२।२४-२५ दशपूर्णमासादौ प्रैषा आप्त्यववाः ।

३।८।१३।२६-२८ धर्मोन्वायः ।

- लिङ्गवाक्ययोः । भा. घ. ८४७-८५२, वा. ८३८ ।
 लिङ्गप्रकरणयोः । वा. घ. ८३६, ८३९ ।
 लिङ्गक्रमयोः । वा. घ. ८३६, ८३९ ।
 लिङ्गसमाख्ययोः वा. घ. ८३६, ८३९ ।
 वाक्यप्रकरणयोः । भा. घ. ८५१-८५५, वा. ८३९ ।
 वाक्यक्रमयोः । वा. घ. ८३७, ८३९ ।
 वाक्यसमाख्ययोः । वा. घ. ८३७, ८३९ ।
 प्रकरणक्रमयोः । भा. घ. ८५४-८५५ । वा. ८५४, ८३९ ।
 प्रकरणसमाख्ययोः । वा. घ. ८३९ ।
 क्रमसमाख्ययोः । भा. घ. ८५५-८५८ । वा. ८५५, ८४० ।
 श्रुत्योः विरोधोदाहरणम् । वा. घ. ८४० ।
 लिङ्गयोः । वा. घ. ८४० ।
 वाक्ययोः । वा. घ. ८४० ।
 प्रकरणयोः । वा. घ. ८४० ।
 क्रमयोः । वा. घ. ८४० ।
 समाख्ययोः । वा. घ. ८४० ।
 श्रुतिलिङ्गादिषु क्वचित् विपरीतोऽपि वाक्यवाचक-
 भावः । वा. घ. ८४१ ।
 वाचस्वरूपविचारः । भा. घ. ८५८-८६२, वा. ८६२-८३५ ।
 लिङ्गवाक्यादीनां प्राक्त्वदीर्घत्वे बीजम् । वा. घ. ८३१-८३५ ।
 ३।३।८।१५-१६ अष्टीनाधिकरणम् ।
 ३।३।१।१७-१९ दिङ्मन्हुत्वधिकरणम् । वा—
 पूर्ववदेव विचारः । एतावत्तु मियते, पूर्वतः प्रधानान्तरेण
 प्रकृतसमर्थयाम्बामिषेयेन सह संभव आसीत्, इह तु
 युगेन सह यजमानदिवादिना कर्मक्षिदासङ्कितप्रकृत-
 संवन्धेन ।
 ३।३।१०।२०-२३ ज्ञपनीन्यायः । वा— उल्कप-
 श्चिद्रेपवादः प्रस्तुते । सु— निमित्तत्वेन उद्देश्यभूतयोः
 दिङ्मन्हुत्वयोः प्रकृतकर्मसंयोगात् तत्संयुक्तानां पत्नी-
 संवाधानामपि उल्करी प्रसक्तनववदितु चिन्तया इति
 विरोधाविरोधविनाशकभूतौक्यनिनुक्त्यचिन्तया ।

- ३।३।१।२४-२१ संतर्दनाधिकरणम् । वा— इह
 वाक्यप्रकरणयोर्विरोधाविरोधचिन्ता ।
 ३।३।१।२।३२-३३ प्रवर्गन्यायः ।
 ३।३।१।३।३४ षोडशोपेयाधिकरणम् । वा— संतर्दनादि-
 न्यायेनेव वाक्यप्रकरणविरोधे सति विकल्पर्थत्वं सिद्धम् ।
 उत्तरविचक्षाऽर्थे प्रारभ्यते ।
 ३।३।१।४।३५-३८ षोडशोपेयं चरावेव ।
 ३।३।१।५।३९-४१ षोडशोपेयं पूरमात्रदेवत्वे चरौ ।
 अथ तुतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः । वा— स
 एव श्रुत्यादिनितयस्य प्रकरणेन सह विरोधाविरोधविचारः ।
 सोम— अत्र प्रकरणेन क्रत्वर्थत्वं प्रायेण प्रतिपाद्यते
 इति पादान्तरत्वमित्याहुः ।
 ३।४।१।१-९ निवीताधिकरणम् । सोम— यद्यपि
 विषयवादादिन्ता अस्मिन्नध्याये न संगता गतार्था च,
 तथापि अध्यायसंगतायाः मनुष्यधर्मत्वादिचिन्तायाः
 कृत्वाचिन्तात्वरूपेणार्थं तदुपन्यासः ।
 वि. ३।४।२।१०-११ पट्टूनी । उपवीतस्य दश-
 पूर्णमासाहृत्य ।
 वि. ३।४।३।१२ पट्टूनी—उपवीतस्य विधिः ।
 वि. ३।४।४।१३-१४ षट्ठोपवीतोदप्रत्ययोरनुवादः ।
 वि. ३।४।५।१५ षट्ठो— उपविचारन्यायः ।
 ३।४।६।१६ दिक्विभागाधिकरणम् ।
 ३।४।६।१७ षट्ठोपविचाराधिकरणम् ।
 ३।४।७।१८-१९ अष्टतवदनवर्जनन्यायः ।
 ३।४।७।१९-२० कर्मधिकरणम् (इदं भाष्यवार्ति-
 कयोः प्राक्षिप्तम्, न स्वतन्त्रम्) ।
 ३।४।८।१४-१६ जङ्गम्यमानाधिकरणम् । वा—
 इदानीं लिङ्गवाक्याभ्या सह प्रकरणं विरुध्यते, न विरुध्यते
 इति विचार्यते । सु— तीर्थस्नानोदाहरणे लिङ्गवाक्याभ्याम्,
 मन्वोदाहरणे तु वाक्येनेव । इदमत्रुत्तमत्वात्प्रावोऽन ।
 ३।४।९।१७ अवगोरणन्यायः ।
 ३।४।१०।१८-१९ संवादाधिकरणम् ।
 ३।४।११।२०-२४ हिरण्यधाणन्यायः । वा— इदानीम्
 अप्रकरणाधीतानि श्रुतिलिङ्गवाक्यानि प्रकरण-
 समवायं गच्छन्ति, न वा इति विचार्यते ।

४।२।१।२६ अथवादादिर्वस्कारविधिर्नियमविधिः ।
 ४।२।१।२।२७ यागलक्षणम् । भा- शेषविनियोग
 उक्तः, प्रधानलक्षणमुच्यते । किं तत् प्रधानम् ? यस्यैते
 शेषा इति ।

४।२।१।२।२८ होमलक्षणम् ।
 (अधिकेन सूत्रेण सुत्रोचिर्नामण्डनाम्नां पृथगधिक-
 रणं कृतम् । तत्र न दानलक्षणम् । भाष्यवाक्यं तत्
 इति परे) ।

४।२।१।२।२९-३० आतिथ्योपसदग्नीषोमीयपशुनां
 चार्हिकमेव ।

अथ चतुर्थस्य तृतीयः पादः । सोम- 'मत्वर्थ-
 पुरुषार्थयोर्जिज्ञासा' इति सूत्रे प्रथमोपसत्फलव्यपदसूचिता
 क्रतुप्रसूक्तिः पादद्वयेन विचारिता । इदानीं चरमोपसत्-
 पुरुषार्थपदसूचितक्रतुप्रसूक्तिर्विचार्यते ।

- ४।२।१।१-३ पर्यमयीत्यायः (फलश्रुतिर्यथावादः) ।
- ४।२।२।४ नैमिचिकानि न निष्यत्प्रयुक्तानि ।
- ४।२।३।५-७ संयोगपृथक्त्वन्त्यायः
- ४।२।४।८-९ तताधिकरणम् ।
- ४।२।५।१०-१२ विश्वजिदादि सकलम् ।
- ४।२।६।१३-१४ विश्वजिदादि एकफलकम् ।
- ४।२।७।१५-१६ विश्वजिन्त्यायः ।
- ४।२।८।१७-१९ रात्रिप्रणत्यायः ।
- ४।२।९।२०-२४ स्ववाक्यश्रुतकल्पानां कर्मणो न
 स्वर्गः फलम् ।

- ४।२।१०।२५-२६ दस्यपूर्णमाहत्यायः ।
- ४।२।११।२७-२८ योगसिद्धयधिकरणम् ।

वर्णकं २ ऐहिकामुष्मिकत्वम् (पुन-
 दृष्टपादेः फलस्य) ।

- ४।२।१२।२९-३१ बृहस्पतिवचन्यायः ।
- ४।२।१३।३२-३५ वैश्वन्त्यायः ।
- ४।२।१४।३६ अनुपादानाम् 'आग्निपाषाणपूर्व्यं
 कर्त्तव्यः' इति कालो विधीयते ।
- ४।२।१५।३७ उत्रोविद्योमः दस्यपूर्णमाहोत्तर कर्त्तव्यं,
 इति कालार्थः संयोगः ।
- ४।२।१६।३८-३९ वर्णकं १ फलसंयोगाधिकरणम् ।
- वर्णकं २ जातेष्टिः आषकर्मोद्गानोत्तर कर्त्तव्यम् ।

वर्णकं ३ जातेष्टिः कन्याः भाण्डस्वर्पातर्हत्या-
 पयमे योर्णमास्यादौ स्वकाले कर्त्तव्या ।

४।२।१७।४०-४१ अग्निचयनाद्यद्गभृताः शौश-
 मभ्यादसः स्वकाले एव कर्त्तव्याः, न तु चयनाद्यनन्तरमेव
 प्रयोगमप्ये ।

अथ चतुर्थस्य चतुर्थः पादः । सोम- पूर्वस्मिन्
 पादे फलप्रसूक्तिर्विनारिता । इदानीं फलप्रसूक्त्यन्तः
 प्राधान्येन विचार्यते इति पादान्तरत्वमानन्तर्यं च ।

- ४।४।१।१-२ रामस्यन्त्यायः ।
- ४।४।२।३-४ विदेवनाधिकरणम् ।
- ४।४।३।५-६ शौम्यात्पृथ्वीकल्पानां पुरोडासानामुप-
 कल्पाधिकलम् ।
- ४।४।४।७ आमनहोमत्यायः ।
- ४।४।५।८-११ दधिप्रदाधिकरणम् ।
- ४।४।६।१२-१३ अग्निचयने संकलनमुत्पचारण-
 भावे वैश्वानरेष्टिः ।
- ४।४।७।१४-१८ वित्तधिकरणम् ।
- ४।४।८।१९-२१ पिण्डपितृश्राद्धाधिकरणम् ।
- ४।४।९।२२-२४ रक्षाधिकरणम् ।
- ४।४।१०।२५-२८ स्वर्ग- (६-अ) धिकरणम् ।
- ४।४।११।२९-३० इत्याधिकरणम् ।

४।४।१२।३१-४१ होमयागप्राधान्याधिकरणम् ।
 अथ पञ्चमोऽध्यायः । भा- इहेदानीं क्रमनियम-
 लक्षणमुच्यते । उरु भूति- अर्थ- पाठ- प्रसूति- पाठ-
 मुख्यैर्वच्यते, मुतादीनां च नत्वान्वम् । भा- (४. ६५१)
 'प्रयोजकयशो चैष्टो (च-१) मुखमप्रापृत्तिको ब्रह्मो ।
 चतुर्धर्मस्यमरोहेद्वेदमद्राव । यस्मिं तमप्यग्निर प्रयोग-
 विधिन्वापार एव स्युवाप, तथापि चतुर्थे केषामङ्गानां
 प्रयोगविधिः प्रयोजक इति प्रयोगविधितोयविचारः, एतं तु
 किञ्चनविशिष्ट प्रयोग विधये इति तद्विधेयप्रतिपत्ति-
 विचारः इत्यर्थमेतद् अथवायमेतः । प्रयोगविधिप्रतिपत्ति-
 भूततो, प्रयोगपरत्वक्रमविशेषवत्त्वावधारणयोः परस्पर
 हेतुहेतुमद्रावणौ तदवधारणार्थेयोरवधारणयोः योर्नानुसृम् ।
 वि- 'द्वितीयादिप्रवे शोक्त मेदयोगप्रसूक्तिभिः । अनुष्ठेय-

३।५।१६।४२ ज्योतिष्टोमे षोडशोऽनुशायाः
चाचने दाने च अर्थाशुचारेण मन्त्रकर्मः ।

३।५।१७।४३ ज्योतिष्टोमे षोडशः अनुशापूर्वकः
एकपानाणामेव ।

३।५।१८।४४-४६ ऋतुयाजेषु खवं याज्यापाठे
अर्जमानस्य वपट्टकारनिमित्तोऽस्ति भक्षः ।

३।५।१९।४७-६१ फलत्रयव्याधिकरणम् ।

३।५।२०।५२ दशपेयन्यायः ।

अथ तृतीयाध्यायस्य षष्ठः पादः । सु- अस्मिन्
पादे अनारम्याधीतानामङ्गत्वविचारः प्राधान्येन क्रियते
इति पादान्तरत्वम् । द्विरण्यभरण- (३।४।८) वधादि-
(३।४।९) अश्वपतिप्रदेशि- (३।४।१०-११) पान-
न्यापत्तीनाम् (३।४।१२) अनारम्याधीतानां विचारे
प्रस्तुते वचनस्य इतिःशेषविषयत्वात् तद्यद्यङ्गागत-
इतिःशेषविषयविचारसमाप्ती पुनः अनारम्यविचारस्यैव
सुद्धौ विपरिवर्तनात् आनन्तर्ये च ।

३।६।१।१-८ अनारम्याधिकरणम् । वा- अनार-
म्याधीतानां प्रकृतिलिङ्गद्रव्यकानां प्रकरणसंख्ये सति किं
प्रकृतिप्रकरणसंख्ये, उत सर्वार्थता इति विचारः ।

३।६।२।९ साहसद्रव्यन्यायः । वा- अपवादधिकरण-
मेतत् । तत्र पूर्वाधिकरणेनैव सामिपेनीसामद्रव्यवादस्य
प्रकृत्यर्थत्वे प्रकरणाधीतेन पाद्वदस्येन सह विकल इति
विशेषाशङ्का निवर्तयति ।

३।६।३।१० गोदोहनाधिकरणम् ।

३।६।४।११-१३ वचमानेष्टि-कायः । वा- अनारम्य-
वादप्रस्तावेन अम्यापेयस्य प्रथमं तावत् अनारम्यवाद-
मेव प्रतिपाद्यते ।

३।६।५।१४-१५ आधानं सर्वकर्मार्थम् ।

३।६।६।१६-१७ आधाने वचमानेष्टयः न पत्रमानेष्टि-
संस्कृतेऽप्री, हिन्दु केचनपानसंस्कृते एव ।

३।६।७।१८-२० पञ्चवर्माधिकरणम् । वा- इदानीं
स्थानस्य प्रकरणेन सह पूर्वेण विद्योपाविरोधो विन्त्येते ।
अथ तु अविरोधः सापिचः ।

३।६।८।२०-२९ दशौ शाखाऽऽहरणादप्यो धर्मा
दोहद्वयार्था एव, न केवलं सार्धदोहार्थाः । वा- एव-
मविरोधं दर्शयित्वा विरोधं दर्शयति ।

३।६।९।३० ऋधर्माधिकरणम् । वा- ऋधर्मानां
प्रातःसवनस्य च समानदेशे समानान्तमुद्यानं च इत्यनेन
अतुल्यत्वाशङ्कया तुल्यत्वमापाद्यते ।

३।६।१०।३१ रसानाऽधिकरणम् ।

३।६।११।३२-३४ अंशवदाम्बुपोषि सादनादप्यो
ऋधर्माः उन्ति । वा- प्रसङ्गात् प्रकरणविरोधाविरोधो
विचार्येते । शा- अतः पर प्रासङ्गिकी कथा ।

३।६।१२।३५ विमिष्यादयोऽपि अम्यङ्गम् ।

३।६।१३।३६ षोडशवर्मावमानविधित्वाधिकरणम् ।
वा- अधिकरणद्वयेन (१०-११) कार्यप्रयुक्तत्वात्
धर्माणां साधारण्यमुक्तम् । इदानीं फलत्रयमस्त्यापि षोड-
शमेविधिः साधारण्य इति प्राप्ते अभिधीयते ।

३।६।१४।३७-३९ प्रतिनिशापि मुख्यधर्माना-
मुद्यानम् ।

३।६।१५।४० प्रतिनिधेः श्रुतस्यापि मुख्येन समान-
विधित्वम् । वा- यदि अशाखलक्षणत्वात् नीवाराणां
कार्यापत्तिर्नास्ति, पूर्वीकानां तर्हि शाखलक्षणत्वात् अनि-
त्यत्वाच्च फलत्रयत्वत् कार्यापत्तिप्रसङ्गः इति प्राप्ते अभि-
धीयते ।

३।६।१६।४१-४३ संशाऽधिकरणम् ।

अथ तृतीयाध्यायस्य सप्तमः पादः । सोम-
वाक्यप्रकरणविरोधाविरोधविचार एव अत्रानुवर्तते ।
एकप्रकरणगताङ्गप्रधानानां समानासमानविधानव्यविचारः
प्राधान्येन क्रियते इति पादान्तरत्वम्, अनारम्यविचार-
नन्तर्ये च । वि- सप्तमे पादे बहुप्रधानोपकारकप्रधानादीनि
विचारणीयानि ।

३।७।१।१-५ वेदिशर्द्धिर्धर्मन्यायः ।

३।७।२।६ स्वामियुक्ताधिकरणम् ।

३।७।३।७ विधिर्गान्यायः ।

३।७।४।८ अभिर्मर्शनाधिकरणम् ।

३।७।५।९-१२ दीक्षादधिकन्यायः ।

३।७।६।१३-१४ मूरवेदिरन्यायः ।

५।३।५।१३-१४ अतिरागे काम्यस्तोमविद्वदौ संख्यापूर्णाथे मास्यंदिनाभयव्ययमानयोः आगमितानां साम्नां गायत्रीऽन्दस्के वृचे आवापः ।

५।३।६।१५-१६ मरेष्टकाधिकरणम् । या- औरो-
दातिकमिदम् ।

५।३।७।१७-१९ अग्निचयने चित्रिण्यादीनामिष्ट-
काना मध्यमचितौ उपधानम् ।

५।३।८।२० अग्निचयने चित्रिण्यादीनामनारभ्या-
धीतानामिष्टकानां लोकमृगातः प्रागुपधानम् ।

५।३।९।२१-२५ आधानेन पवमानेष्टिमिश्र संस्कृतेषु
अग्निषु कर्माणि कर्तव्यानि ।

५।३।१०।२६-२८ अग्निचयने अग्निविद्मृगानां
क्रवन्त्वेऽनुष्ठानम् ।

५।३।११।२९-३१ ऽप्योतिष्ठोमे दीक्षणीयेष्टया दीक्षा-
सिद्धिः, न तु दृष्टादिमात्रेण, अतो दीक्षणीयाऽन्ते
दीक्षितवर्मानुष्ठानम् ।

५।३।१२।३२-३६ काव्येष्टिन्यायः ।

५।३।१३।३७-३८ अग्निष्टोमस्य यज्ञेयु प्राथम्यम् ।

५।३।१४।३९-४२ अग्निष्टोमविकाराणामग्निष्टोमोत्तर-
कालमनुष्ठानम् ।

५।३।१५।४३-४४ अग्निष्टोमविकाराणामेकानेकस्तोम-
कानामपि अग्निष्टोमोत्तरमनुष्ठानम् ।

अथ पञ्चमस्य चतुर्थ्याः पादः । सोम- इह
अत्यधिकमविषयप्रमाणानां बलात्कले चिन्त्यते । पूर्वं तु
कश्चिद् विचारः प्रावृत्तिकः इति यादान्तरव्ययानन्तर्ये च ।

५।४।१।१ क्रमकोपाधिकरणम् ।

५।४।२।२-४ ददौ आग्नेयपुरोडासस्य अवदानादि-
पदानान्त कृत्वा सान्नायस्य सत् कर्तव्यम् ।

५।४।३।५-१० आधानस्य इष्टिपूर्वत्वोपपूर्वत्वयो-
र्विकल्पः ।

५।४।४।११-१४, १७-१८ उल्लयाधिकरणम् ।

५।४।५।१५-१६ आधानस्य सोमपूर्वत्वे लोमकालस्य
वाच्यं, नाधानकालस्य ।

५।४।६।१९-२१ उपांशुपात्रस्य सोमोत्तर नोक्तद्वेः
विष्णुमन्त्रावतिदेवस्य द्वापि संयत्वात् ।

५।४।७।२२-२४ ऐन्द्रामादीनां विकृतिरूपाणामिष्टीनां
सद्यस्कालता ।

५।४।८।२५ अग्नीषोमीयपुरोडासविकाराणां सान्नाय-
विकाराणां च सोमोत्तरकालता ।

५।४।९।२६ सोमविकाराणां दशपूर्वमाताम्या मातृ-
नानुष्ठानम् ।

अथ षष्ठोऽध्यायः । या- अधिकारलक्षणमिदम् ।
अधिकरोति यथोत्तरदिक्कमानुष्ठानसामर्थ्येन कर्तुंवर्षाये

इति क्रमनियमपर्यन्तोपदेशान्तोत्तरकालमारभ्यते । ३।१।
१।१. वा- (६।१।१) अयमवसरोऽध्यायस्य । कथम् ?

मेदामेदरोपरोपिमयोऽयमयोऽत्रैवक्रमयुक्तैः कर्मभिः क्रो-
ऽधिक्रियते इति विचारस्य अपभेदावसरः । सोम-

द्वितीयाद्यध्यायचतुष्टयस्य अनुष्ठेयवर्गनिरूपणालक्षणा
अनुष्ठेयनिरूपणाधीने अधिकारनिरूपणे हेतुत्वात् द्विती-

याद्यध्यायचतुष्टयानन्तरम् अधिकारलक्षणारम्भो युक्तः ।
अधिकारविशेषश्च अध्यायार्थः नाधिकारसद्भावमात्रम् ।

अधिकारप्रमेयव्युत्पादनपरमधिकारलक्षणम् ।

अथ षष्ठ्याध्यायस्य प्रथमः पादः । सोम-
(६।२।१) अथ स्वर्गकामनिपादस्यतीक्ष्ण्यदिभिः

अधिकारिनरोपस्थापकशब्दैः अधिकारो निरूपितः ।
६।२।१।१-३ स्वर्गकामाधिकरणम् । वा- औरो-

दातिकमिदम् । फलवत्त्वे अवगतं क एतैरधिक्रियते इति
युक्तौ विचारः । अफलत्वे च विकारानुपपत्तिः ।

सोम- अधिकारसद्भावमानं प्रथमधिकरणप्रतिपाद्यम् ।
के- देवविशेषो वा सुगन्धेव वा मीतिपदवाच्यं स्वर्ग-

परार्थः इत्यपि विचारितमत्र ।
६।२।२।४-५ तिर्यगधिकरणम् ।

६।२।३।६-१६, १९-२१ अधिकारः प्रपुत्रु जिया
वपि ।
६।२।४।१७-१८ सहाधिकाराधिकरणम् । दस्योः
सहाधिकारः ।

६।२।५।१२-२२ द्वाधाधानाधिकरणम् ।
६।२।६।२४ वेद्यपुत्रध्यायः ।

६।२।७।२६-३८ अग्न्यधिकरणम् ।
६।२।८।३९-४० अविचारः कर्मसु द्व्यरहितव्यानि ।

३।१।१६।४२ ज्योतिषोमे सोममध्ये अनुशायाः वाचने दाने च अर्थास्तुष्टारेण मन्त्रकर्मः ।

३।१।१७।४३ ज्योतिषोमे सोममध्येः अनुशापूर्वकः एकयागामेव ।

३।१।१८।४४-४६ ऋतुयानेषु स्वयं याग्यापठे न्यूनमानस्य घट्टकारनिमित्तोऽस्ति भङ्गः ।

३।१।१९।४७-५१ फलचमत्पाधिकरणम् ।

३।१।२०।५२ दशपेयन्यायः ।

अथ तृतीयाध्यायस्य पद्यः पादः । सु- अस्मिन् पादे अनारम्भाधीतानामङ्गत्वविचारः प्राधान्येन क्रियते इति पादान्तरत्वम् । हिरण्यमरण- (३।४।८) जपादि- (३।४।९) अधपतिमहेष्टि- (३।४।१०-११) पान-न्यापचीनाम् (३।४।१२) अनारम्भाधीतानां विचारे प्रस्तावे चमनस्य हविःशेषविषयत्वात् तदभङ्गापत्त-हविःशेषविषयविचारसमाप्ती पुनः अनारम्भविचारस्यैव शुद्धौ विपरिवर्तनात् आनन्तर्ये च ।

३।६।१।१-८ अनारम्भाधिकरणम् । या- अनारम्भाधीतानां प्रकृतित्तिष्ठन्नुक्तानां प्रकरणसंख्ये सति किं प्रकृतिप्रकरणसंख्यः, उत सर्वापेक्षा इति विचारः ।

३।६।२।९ सातदस्यन्यायः । या- अपवादाधिकरण-मेतन् । तत्र पूर्वाधिकरणेनैव सामिधेनीसातदस्यवादस्य प्रकृत्यर्थत्वे प्रकरणाधीतेन पात्रदस्येन सह विकल्प इति विचोपायः निवर्तयति ।

३।६।३।१० गौरीदनाधिकरणम् ।

३।६।४।११-१३ परमानेष्टिन्यायः । या- अनारम्भ-वादप्रस्तावेन अन्वयेपस्य प्रथमं तावन् अनारम्भवाद-मेव प्रतिपाद्यते ।

३।६।५।१४-१५ आधानं सर्वकर्मायम् ।

३।६।६।१६-१७ आधाने पयमानेदपः न परमानेष्टि-शेष्टनेऽमी, हिन्दु केवलाधानसंस्कृते एव ।

३।६।७।१८-२७ पशुधर्माधिकरणम् । या- इदानीं म्यानया मन्त्रनेन सह पूर्वैश्च विरोधातिशयोक्ति-न्येते । अथ तु अतिशयः कथितः ।

३।६।८।२८-२९ दशैः साखाऽऽहरणादशौ घर्ता दोहद्वयार्था एव, न केवलं सार्धदोहार्थाः । वा- एव-मविरोधं दर्शयित्वा विरोधं दर्शयति ।

३।६।९।३० ग्रहधर्माधिकरणम् । वा- ग्रहधर्माणां प्रातःसवनस्य च समानदेशे समानानमतुष्टानं च इत्यनेन अनुस्यत्वाद्यद्वायां तुल्यत्वमापाद्यते ।

३।६।१०।३१ रतनाऽधिकरणम् ।

३।६।११।३२-३४ बन्दवदाम्यशोरपि सादनादयो ग्रहधर्माः सन्ति । वा- प्रसङ्गात् प्रकरणविरोधाविरोधौ विचार्येते । शा- अतः परं प्रासङ्गिकी कथा ।

३।६।१२।३५ चिन्मिष्यदयोऽपि अम्पद्गन् ।

३।६।१३।३६ सोमधर्मासमानविषयत्वाधिकरणम् । वा- अधिकरणद्वयेन (१०-११) कार्यपशुक्तानां धर्माणां साधारण्यमुक्तम् । इदानीं फलचमत्त्वापि सोम-धर्मविधिः साधारणः इति प्राप्ते अभिधीयते ।

३।६।१४।३७-३९ प्रतिनिधावपि मुष्यधर्माना-मतुष्टानम् ।

३।६।१५।४० प्रतिनिधेः भुक्त्यापि मुष्येन समान-विषयम् । वा- यदि असाक्षरलजगत्वात् नीवासर्गा कार्यावतिरिति, पूर्वीकानां तर्हि शाश्वतलजगत्वात् अनि-त्यवाद्य फलचमत्तन् कार्यावतिप्रसङ्गः इति प्राप्ते अभि-धीयते ।

३।६।१६।४१-४७ संखाऽधिकरणम् ।

अथ तृतीयाध्यायस्य सप्तमः पादः । सोम-याग्यमकरणविरोधातिशयविचार एव अथानुवर्तते । एकप्रकरणसङ्गमपानानां समानत्वमानविधानविचारः प्राधान्येन क्रियते इति पादान्तरत्वम्, अनारम्भविचार-नन्तर्ये च । वि- एतने पादे पशुधर्मासमानात्प्राप्तीति विचाराणीयानि ।

३।७।१।१-५ वेरिबर्हिर्धर्मन्यायः ।

३।७।२।६ सामिन्द्रप्रधिकरणम् ।

३।७।३।७ विद्विर्गान्यायः ।

३।७।४।८, १० अभिमर्शनाधिकरणम् ।

३।७।५।११-१२ द्यौःसादधिन्यायः ।

३।७।६।१३-१४ मूर्ध्वेष्टिन्यायः ।

प्राधान्येन प्रतिपाद्यते । य च पूर्वपादोक्तद्रव्यापचारानु-
पग्नमातः इति पादान्तरत्वमानन्तर्यं च ।

६।४।१।१-२ अथचनायो प्रतिनिधिमान्यमवदाय
यष्टम्यम् ।

६।४।२।३ नाराधिकरणम् ।

६।४।२।४-९ दर्शपूर्णमासदौ इवाऽऽदिशेषमद्य-
मृत्विजामेव (यनमानस्य च) ।

६।४।२।१०-१६ दर्शपूर्णमासयोः कपालादौरेकदेश-
भेदनादायपि प्रायश्चित्तम् ।

६।४।२।१७-२१ छामेष्टिन्यायः ।

६।४।२।२२-२३ आर्त्तिन्यायः ।

६।४।२।२४-२६ ज्योतिष्टोमे होमामिषवौ षड्विंशो
एकं भक्षनिमित्तम् ।

६।४।२।२६-२७ अग्निहोत्रे उभयामिनाशे पुनराधानं
प्रायश्चित्तम् ।

६।४।२।२८-२९ दर्शपूर्णमासयोः हविरातो पञ्च-
शरव ओदनः कर्मान्तरम्, न सोनाप्यस्य प्रतिनिधिः ।

६।४।२।३०-३१ दशोत्साह्न हविरार्त्तिनिमित्तकः
पञ्चशरावमासाः ।

६।४।२।३२-३३ सप्तसंकल्पानन्तरं सप्तमकुर्वतः
सप्तफलार्थतया विश्वजिज्ञियानम् ।

६।४।२।३४-४० दर्शपूर्णमासयोर्मते वस्ताद्युप-
लक्षितकालस्य विधानम् ।

६।४।२।४१-४३ दशै वस्तापाकरणकालेन अत
सोपेगः अर्धनयत्यष्टेऽपि ।

६।४।२।४४-४८ दशै वस्तापमहत्त्वं प्रस्तापमहत्त्वं
काठे ।

अथ यद्वाप्यायस्य पञ्चमः पादः । सोम—
सृतीयपादोक्तद्रव्यापचारानुपग्नमातद्रव्यापचारनिमित्तक-
प्रायश्चित्ताधिकारनिरूपणानन्तरं परिशिष्टकपालापचार-
निमित्तकनायश्चित्ताधिकारनिरूपणत्वात् पादान्तरत्वमानन्तर्यं
च ।

६।५।१।१-९ अम्युदितेष्टपधिकरणम् ।

६।५।२।१०-११ अम्युदितेष्टौ षष्ठाशुभाज्जेऽपि
देवताऽपनयः ।

६।५।३।१२-१५ अम्युदितेष्टपनुष्ठानं दर्शमहत्त्वस्य
निर्वाणत् प्रागपि चन्द्रोदये ।

६।५।४।१६-१७ अम्युदितेष्टौ दर्शमहत्त्वस्य
निर्वाणत् प्रागपि चन्द्राम्युदये वैकृतीम्य एव देवताभ्यो
निर्वाणः ।

६।५।५।१८-२० अम्युदितेष्टौ अर्धनिर्वाणोर्त्तं
चन्द्राम्युदये अवशिष्टनिर्वाणः तृणी कर्तव्यः ।

६।५।६।२१-२४ अम्युदितेष्टिरुर्त्तं चन्द्राम्युदय-
निमित्तकं प्रायश्चित्तं अर्धनयत्येऽपि भवति ।

६।५।७।२५-२७ षष्ठाप प्रवृत्तमात्रस्य साम्युत्थाने
विश्वजिज्ञियानम् ।

६।५।८।२८-२९ द्वादशारे दीक्षा द्वादशैव ।

६।५।९।३०-३३ गवामयनस्य दीक्षा माष्याः पौर्ण-
मास्याः पुरस्तात् चतुरदरे, न चैष्याः ।

६।५।१०।३४-३९ दीक्षोक्त्यै अग्निहोत्रादीनामपि
उक्त्यैः ।

६।५।११।४०-४१ ज्योतिष्टोमोक्त्यै प्रतिहोमा
नानुष्ठेयाः ।

६।५।१२।४२ उदवसानीयोक्त्यैऽपि प्रतिहोमाना
नानुष्ठानम् ।

६।५।१३।४३ प्रतिहोमपक्षे षष्ठापमिश्रोत्रमारम्भानु-
ष्ठानम् ।

६।५।१४।४४ षोडशिसंख्यायां आतरमिश्रोत्रमारम्भ
प्रतिहोमानानुष्ठानम् ।

६।५।१५।४५-४७ मेदनादिनिमित्तकहोमाः दर्श-
पूर्णमासाह्नम् ।

६।५।१६।४८ म्यापदं नाम आर्वाणामभोग्यम् ।
(अभोग्यत्वात् प्राप्तम्) ।

६।५।१७।४९-५० अयच्छेदयोग्येऽपि प्राय-
श्चित्तम् ।

६।५।१८।५१-५३ अयच्छेदयोग्येषु अदाशिव-
सर्वस्वदाशिव्ययोर्वैकृत्यः ।

६।५।१९।५४ अयच्छेदव्यापः ।

६।५।२०।५५ उद्रानरच्छेदस्य पत्न्ये तपिनिमित्तक-
पुनःप्रयोगे सर्वस्वदानम् ।

३।८।१४।२९ (विस्तानुसारेण) ज्योतिष्टोमे उपवेपु
' क्रियन्, भद्रम्, तनौ सह' इति श्रुतं फल्गुत्वञ्जोऽपि ।

३।८।१४।२९-३० अतिक्रमाधिकरणम् ।

३।८।१६।३१ द्रव्यसंस्कारन्यायः । सा- गतः समा-
ख्याविरोधाविरोधविचारः सर्वथै शुभ्यादिविरोधाविरोध-
विचारः प्रकृताविव विकृतावपि द्रव्यः ।

३।८।१६।३२ सूपावट्टकारणवर्हिर्न्यायः ।

३।८।१७।३३ विधृतिपदिनाधिकरणम् ।

३।८।१८।३४ पुरोडाशकपालाधिकरणम् ।

३।८।१९।३५-३६ उपश्रुत्वाधिकरणम् ।

३।८।२०।३७-३९ इतिनवनीताधिकरणम् ।

३।८।२१।४०-४२ इतिनवनीतं द्येने सर्वेषामेवा-
ज्ञानाम्, न सुत्याकाङ्क्षीनानामेव ।

३।८।२२।४३-४४ मासाधिकरणम् ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः । सा- क्त्यर्थपुरुषार्थौ जिज्ञा-
स्येते क- क्रत्वर्थेः कः पुरुषार्थ इति । वि- ' प्रधानस्य
प्रयोजकत्व, मपधानप्रयोजकता ।, फलचिन्ता, जघन्याह-
चिन्तेत्येते चतुर्गणः ॥' साट्ट- सिद्धे रोपिनिरूपिते
रोपत्वे प्रयोजकनिरूपितं प्रयोज्यत्वमिदानीं निरूप्यते ।
प्रयोज्यत्वं क्वचित् क्रत्वर्थपुरुषार्थविचारद्वारेण, क्वचित्
अन्यद्वारेण, क्वचित् साक्षादेव निरूप्यते इति प्रयोज्यत्व-
मेवाध्यायार्थः । क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वं तु तृतीयसिद्धमपि
उदाहरणविशेषनिष्ठतया प्रयोज्यत्वसिद्धयर्थं विचार्यते ।

अथ चतुर्थस्य प्रथमे पादे प्रधानप्रयोजकत्वं
विचारितम् ।

४।२।१।१ क्रत्वर्थपुरुषार्थनिष्ठायाऽधिकरणम् ।

४।२।२।२ वर्णकं १ क्रत्वर्थपुरुषार्थलक्षणम् ।

वि वर्णकं २ कर्त्तृ न विषेपम् ।

वि, वर्णकं ३ गोदोहनवर्णकम् ।

२ नेदिसारणादेः पुरुषार्थत्वम् ।

३ द्रव्यार्जनवर्णकम् ।

४।२।३।३-६ प्रजापतिप्रदाधिकरणम् ।

४।२।४।४-९ मरुसुपाधिकरणम् ।

४।२।५।५-१५ पञ्चकेत्याधिकरणम् ।

४।२।६।६-१८ सिद्धाधिकरणम् ।

४।२।७।७ आभविन्यायः ।

४।२।८।२०-२२ प्रयुक्तिविचारप्रतिष्ठा । सा- अति-
क्रान्तस्तृतीयाध्यायविषयः । अतः प्रयुक्ति द्रव्याणां कर्मणा
च अर्थे प्रयोजने समवैषम्यं कल्पते । आदिश्यानाग्नि-
योर्वैषम्यम्, कर्मपातना वैषम्यम् । दण्डस्य मैत्रावरुण-
धारणे यजमानधारणे च साम्यम् । एव तत्रतत्र द्रष्टव्यं
साम्यं वैषम्यं च ।

४।२।९।२३-२४ आदिश्या तते पयसि दधानयनस्य
प्रयोजिका, न वाजिनम् ।

४।२।१०।२५ व्यक्षाम्यञ्जनन्यायः ।

४।२।११।२६ पुरोडाशकपालन्यायः ।

४।२।१२।२७ शकृत्लोहित्वाधिकरणम् ।

४।२।१३।२८-३२ उत्तरार्धन्यायः ।

४।२।१४।३३-३९ प्रजापतिधामिधारणन्यायः ।

४।२।१५।४०-४१ आश्रयसमानयनाधिकरणम् ।

४।२।१६।४२-४५ दर्शपूर्णमासयोः औद्बान्जं प्रजा-
जार्थम् (औपभूतस्य च प्रजाजानुयाजार्थम्) ।

४।२।१७।४६-४८ उपभृति चतुर्थ्युद्दीवयोर्द्वयं
विधेयम्, न तु अष्टद्वीतयेकम् ।

अथ चतुर्थस्य द्वितीयं पादः । सोम- पूर्वैरिदम्
पादे साद्याद्यागसाधनद्विविधादेः प्रयोजकता चिन्तिता, इह
तु पारपर्येण तसाधनस्वर्वादेः इति सादान्तरत्वमानन्तयै
चेत्याहुः ।

४।२।११।६ स्वह आग्नीषोमीये पशौ छेदनादेर्न
प्रयोजकः ।

४।२।२।७ शारावादाः ।

४।२।३।८-९ उपवेपाधिकरणम् ।

४।२।४।१०-१३ द्यातामहरणाधिकरणम् । छे- इत
आरम्य पञ्च अधिकरणानि प्रतिपत्तिपेटिका ।

४।२।५।१४-१५ निनयनन्यायः ।

४।२।६।१६-१८ दण्डदानन्यायः ।

४।२।७।१९ इष्णुविषाणाप्राधनाधिकरणम् ।

४।२।८।२०-२२ आकर्मण्ये ऋजीपारितनयनं प्रतिपत्ति-
कर्म ।

४।२।९।२३-२४ कृत्युदेयकालविषयो निषनार्थाः ।

४।२।१०।२५ द्रव्येषु गुणसृष्टि- निषमविषनार्थाः ।

अथ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः । वि-प्रथमे पादे
'समानमित्यत् इत्येनेन' इत्यादिप्रत्यक्षवचनातिदेशः ।

७।१।१।१-१२ अतिदेशान्यायः ।

७।१।१।१-१६ अतिदेश इवो इत्येनीयविशेषधर्मा-
णाम् ।

७।१।१।७-२१ अतिदेशः वरुणप्रपासगतपञ्च-
रत्नरेषु वैश्वदेविकसार्थवादविधिकाण्डस्य ।

७।१।१।२२ अतिदेशः साक्रमेधीपैन्द्राग्रेककपालयोः
वारुणप्रपासिकसार्थवादविधिकाण्डस्य ।

७।१।१।२३ अतिदेशः साक्रमेधीयैककपाले वारुण-
प्रपासिकैककपालधर्माणाम् ।

अथ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः । सोम-
शीतिवचनत्वविचारस्य अतिदेशात्त्वेन तन्मुखेन अति-
देशस्यैव विचारणात्वात् द्वितीयपादस्य अध्यायसंगतिः ।
प्रथमपादे आधाधिकरणे पाटिप्लवविचारानन्तरं तत्सा-
पेक्षइत्येनादिबचनान्तिदेशो विचारितः । इदानीं तद्विषयो
वचनान्तिदेशो निरूप्यते इति पादान्तरत्वमानन्तर्ये च ।

७।१।१।२-२१ रथतराधिकरणम् (द्वितीयम्) ।

अथ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः । सोम-
प्रत्यक्षवचनस्य प्रथमं बुद्धौ आरोहत् तस्मिन्निचमविदेशं
पादद्वयेन विचार्य कल्पनीयवत्पर्यंतया ततो विलम्बितो
नामधेयातिदेशः तृतीये प्रस्तवते ।

७।१।१।२-४ सासामिदोप्रत्यायः ।

७।१।१।५-६ अतिदेशो न प्रायणोयनाम् ।

७।१।१।७-१२ अतिदेशः विश्वजिति पट्टहगत-
पुष्टानाम् ।

७।१।१।१३-१६ अतिदेशः वरुणप्रपासावभृये अव-
स्यनाम्ना शौमिकावभृयधर्माणाम् ।

७।१।१।१७ निष्कालावभृयन्यायः ।

७।१।१।१८ वैष्णवक्यायम् ।

७।१।१।१९ निर्मन्वन्त्यायः ।

७।१।१।२०-२२ प्रयवनाधिकरणम् ।

७।१।१।२४-२६ चातुर्नास्येषु अग्निप्रयवने मय्य-
मदौरेव पूर्वयोः ।

७।१।१।२७ स्वरसामैककपालानिष्ठाधिकरणम् ।

७।१।१।२८-२९ अनोराशेन्यायः ।

७।१।२।१०-३२ गर्गनिशमे आत्पदोहस्रोमकले
लौकिकग्रेष्वपिपाणम् ।

७।१।२।३३-३४ अतिदेशो न उपराने यूप-
संस्काराणाम् ।

७।१।२।४५-३६ अग्निचयने पृष्ठैरपठित्वे इति
पृष्ठशब्दः ऋद्रव्यावचकः ।

अथ सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः । सोम-
प्रत्यक्षवचननिमित्तातिदेशविचारानन्तरं कल्प्यभुतिकतया
ततो विलम्बितनामधेयनिमित्तातिदेशं विचार्य अनन्तरं
कल्प्यस्य वचनस्यैव कल्प्यतया नामापेक्षणाऽपि विल-
म्बितेन चोदनास्त्रिद्वानुमितवन्देन अतिदेशो विचार्यति
इति पादान्तरत्वमानन्तर्ये च ।

७।१।२।१ अतिदेशः सौर्यादी इतिकर्तव्यतायाः ।

७।१।२।२-२२ विष्ण्वन्ताधिकरणम् ।

७।१।२।३-२० अतिदेशः शवामयनगतस्येति-
रादिषु एकाहकण्डपठितस्येतिरादिधर्माणाम् ।

अथ अष्टमोऽध्यायः । भा- एव तावत् सप्तमेना-
ध्यायेन सामान्यतोऽतिदेशलक्षणमुक्तम् । अयेदानीं वृत्तात्
सामान्यातिदेशलक्षणानन्तरं विशेषलक्षणं वक्ष्यामः ।

सोम- अस्मात् कर्मणः इमे पदार्थाः अथ भवन्ति
इति अतिदेशविशेषाधिकरणप्रथमः ७।१।१ । सामा-
न्यतो निरूपणानन्तरं तद्वैतको विशेषातिदेशो निरूप्यते

इति हेतुहेतुमद्भावेः संगतिरध्याययोः ८।१।१ । आह-
उदेव त्रिविधोऽतिदेशो निरूपितः । तत्रापि प्रत्यक्ष-
वचननामातिदेशयोः पार-र्येन चिन्ता वृत्ता । चोदना-

लिङ्गस्य तु सामान्यतो निरूपितस्य प्रकृतिविशेष-
निरूपणार्थम् अष्टम आरम्भ्यते ।

अथ अष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः । वि- प्रथमे
पादे स्वष्टेन लिङ्गेन अतिदेशविशेषः । (प्रसङ्गवनायाम्) ।

८।१।१।१ अतिदेशविशेषमतिपादनप्रतिष्ठा ।

८।१।१।२ अतिदेशो धर्माणं साहचर्यविशेषो नियत-
प्रकृतितः ।

८।१।१।३-१० अतिदेशो न सोमे देहिकपर्याणाम् ।
वि.वर्णेन १ इदमग्निश्रोत्रोत्तमानां मूलव्यवृत्तिज ।

मनुश्रानक्रमः पञ्चम ईर्यते ॥ श्रुत्यादिभिः क्रमः, सत्य विद्येयो, वृद्धयवर्धने ।, श्रुत्यादेर्वलिता चेति पञ्चमाध्यायपादाः ॥'

अथ पञ्चमस्य प्रथमः पादः ।

५।१।१।१ श्रौतक्रमाधिकरणम् ।

वर्णकं २ क्रमधर्मः श्रोतनालक्षण एव ।

वर्णकं ३ श्रुत्या क्रमो विधीयते ।

५।१।२।२ अर्थक्रमाधिकरणम् ।

५।१।३।३ दर्शपूर्णमासयोः काजमानानां प्रत्यानायु-
मन्वशमन्त्राणां क्रमो न निषाप्रकः ।

५।१।४।४-७ पाठक्रमाधिकरणम् ।

५।१।५।५-१२ प्राशुचिक्रमन्यायः ।

५।१।६।६३ स्थानक्रमाधिकरणम् ।

वर्णकं २ साधक्ये सवनीयमाह्वय इतरयो-
रालम्भ इति साहित्यम् ।

५।१।७।७४ मुख्यक्रमाधिकरणम् ।

५।१।८।८५ पाठक्रमः मुख्यक्रमापेक्षया बलीयान् ।

५।१।९।९६ पाठशोभन्प्रासादागतशोभन्प्रासादो बली-
यान् ।

५।१।१०।१०-१८ अप्परकत्वान्यायः ।

५।१।११।११-१२ साकमेधीयन्यायः ।

५।१।१२।१२३-२४ तदादितदन्तन्यायः ।

५।१।१३।१३५-२६ ज्योतिष्टोमे प्रोचगदय ऐष्टिकाः
पूर्वमनुश्रेयाः प्रचरणीहीमादयः शौमिकास्तु पश्चात् ।

५।१।१४।१४-२७ पूषकर्मन्यायः ।

५।१।१५।१५-२८ दाशिमशिवहोमानपकर्षाधिकरणम् ।

५।१।१६।१६-२९ वेदिकरणन्यायः ।

५।१।१७।१७-३४ शतवर्णीयान्यायः ।

५।१।१८।१८-३५ उरुष्यलोपगगमुकर्षे योद्धवितोमस्यादि
उत्कर्षः ।

अथ पञ्चमस्य द्वितीयः पादः । सोम— पूर्वस्तिव्
पादे श्रुत्यादिभिः प्रमागैः क्रमो निरुचितः । इह तु
पश्चात् पूर्वोक्तप्रमाणानुसारेण क्रमं स्वीचुर्यन् प्रयोगविधिः
अनुश्रेयानुशास्त्ररूपनिरुक्तन्याययोरनुश्रेयं कश्चित् पदार्था-
नुसमं संकति, कश्चित् अग्रशानुसममिति श्रुत्यादि-

प्रमाणगम्यस्यैव क्रमस्य विशेषपर्यवसानमुत्पादनात्
पादान्तरत्वमानन्त्ये च ।

५।१।१।१-२ पदार्थानुसमन्यायः ।

५।१।२।२ काष्ठाशुसमन्यायः ।

५।१।३।३-६ लक्ष्म्याशुसमन्यायः ।

५।१।४।४ अवदानादिप्रदानान्तानुसमन्यायः ।

५।१।५।५-९ ज्योतिष्टोमे यूपैकादशिनोपष्टे अञ्ज-
नादिप्रिण्याणान्तेन काष्ठेन अनुसमयः कर्तव्यः ।

५।१।६।६-१२ वाजपेये प्राजापत्यपशुपु देवता-
वदानादिना अनुसमयः ।

५।१।७।७-१५ कृष्णाजिनस्यारणन्यायः ।

५।१।८।८ पात्रमेदन्यायः ।

५।१।९।९-२० उपशोमन्यायः ।

५।१।१०।१०-१२ विदेचनादीनामभियेकान् प्रागपर्यः ।

५।१।११।११-२२ सावित्रशोमन्यायः ।

५।१।१२।१२-२३ अग्निचयने स्वभ्रमतिमोचनादि दीक्षित-
शंस्कारेभ्यः परस्तात् कर्तव्यम् ।

अथ पञ्चमस्य तृतीयः पादः । सोम— एवं
पादमेव नानापदार्थाभितः क्रमश्चिन्तितः । अग्निम्
पादे अग्न्यासाभितः क्रमश्चिन्तिते इति पादान्तरत्वम् ।
मित्रपदार्थाभितक्रमापेक्षया आशुचितिक्रमन्यायः
सूत्रमत्वात् आनन्त्ये च । यि— प्रस्तापनायां १७, पञ्च-
मगान्नादीनामावर्तनेन ऐकादशयमित्यादिर्युद्धिः, अदाग्न्य-
महविनिष्पोरनाशुचिः इत्यादिर्युद्धयमाव भि निरूप्यते ।

५।१।१।१-२ प्रयाजैकादशत्वन्यायः ।

५।१।२।२ अग्निचयने तरुहदां षट्त्वं तिष्ठतां
स्वस्वानविशुद्धया संपादनीयम् ।

५।१।३।३-६ दस्युर्गमासयोः सामिपेनीसंस्तवायां
काष्ठमविशुद्धौ आगन्तुनामन्ते निवेशः । वा— स्तिव्
शेतमिन् दण्डकलितवत् आशुतिः स्वस्वानविशुद्धियां इति
विन्या अत्रतति ।

५।१।४।४-१२ अग्निचयने काष्ठमलोमविशुद्धौ संस्तवा-
पर्याये बहिष्कृतमाने आगमितानां तुवानां पदातीर्षा
निवेशः ।

प्रसङ्गेन च । सोम- अतिदेशविद्यपनन्तरमति दिष्टपदार्थ-
वियवतया तत्संपेक्ष ऊहो वेदोद्देशुमन्त्रावसंगत्या चिन्त्यते ।

। अथ नक्षमाध्यायरय प्रथमः पादः । द्रुप्—
प्रथमे पादे प्रत्यग्रहः प्रायेण चिन्तितः ।

। १।१।१११ अग्निश्रोत्रादीनां धर्मा अपूर्वप्रयुक्ताः ।

वर्णकं १ अवपातादिधर्मा अपूर्वप्रयुक्ताः ।

१।१।२।२-३ हन्तिमिष्यधिकरणम् ।

वर्णकं १ दीक्षणीयावाह्नियमन्यायः ।

१।१।३।४-५ फलदेवताधिकरणम् ।

१।१।४।६-१० देवताधिकरणम् ।

१।१।५।११-१९ द्रव्यसंख्यद्वैतसमुदायन्यायः ।

१।१।६।२०-२२, २५ अग्नीषोमीयपशुप्राग्भागावर्ति-
पदार्थधर्म उपाहृत्यं तत्तापदार्थत्रयत्वान्तरापूर्वप्रयुक्तम् ।

१।१।७।२३-२४ प्रणीताधर्मन्यायः ।

१।१।८।२६-२८ हिरण्यशक्यधिकरणम् ।

१।१।९।२९-३२ अहर्गणे द्वादश्यादे उक्तमाहवर्ज-
पत्नीसंयान्त्वन्तम् ।

१।१।१०।३३ दशपूर्णमासयोः सावित्रीनेपु निरग्नासः
प्रथमोत्तमस्थानधर्मः, न तु प्रशोवाजादिक्रमिरोपधर्मः ।

१।१।११।३४-३५ आरम्भणीयान्यायः । दशपूर्ण-
मासहोत्रावपि आरम्भणीयान्यायः आदौ सङ्घदेवाजुजानम्,
न तु प्रत्याहृति ।

वर्णकं १ अन्वतरम्भणीया पुरुषस्य आरम्भ-
योग्यता संपादयति ।

- १।१।१२।३६-३७ देवस्मवेतिमन्त्रन्यायः । (सवित्रा-
दिपदानां नोह.) । द्रुप्— उद्योद्देशप्रसक्तानुमसक्तादि
वृत्तम् । इदानीपूहचिन्त्यते ।

१।१।१३।३८-३९ ऊहः अग्निशब्दस्य विवृती
निर्वाचनमेव ।

वर्णकं १ धान्याधिकरणम् ।

। १।१।१४।४० यक्षपत्यधिकरणम् ।

१।१।१५।४१ आयुषरिचक्रन्यायः ।

१।१।१६।४२-४४ अग्निष्टुति सुवदग्यानिगदे हरि-
यशदिपदानां नोहः ।

वर्णकं १ ऊहो न पाचकं सोमन-रवापने छात्रे
पुस्तेऽपि ज्योतिष्टोमगतमन्त्रस्य तस्यै द्रुप्तम् इत्यादेः ।

१।१।१७।४५-४९ मेष्यधिकरणम् ।

१।१।१८।५०-५३ गिरापदस्य इरापदेन नाशः
ज्योतिष्टोमे यशायशीले ।

१।१।१९।५४-५८ गिरापदस्थानापत्ते इरापदे गानं
कर्तव्यं ज्योतिष्टोमे यशायशीले ।

अथ नक्षमाध्यायरय द्वितीयः पादः । सोम-
अस्मिन् पादे (१।१।१।३१ आरभ्य) सामोश्चिन्त्यते ।
सामोपोद्देशस्य अवान्तरसंगतिलोभेन पूर्वपादे एव
प्रक्रान्ततया आनन्तर्यं च ।

१।१।१।३२ सामशब्दो रवंतरादिशब्दाश्च गीति-
धावकाः ।

वर्णकं १ ऊहमन्त्रः पौष्येयः ।

१।१।२।३-१३ साम्नामृकसंस्कारकर्मत्वेन प्राधान्य
नास्ति ।

१।१।३।४-२० तृप्ते मेवं साम प्रत्युच समा-
पनीयम् ।

१।१।४।२१-२२ साम षट् समानच्छन्दस्के षड
तृप्ते गेयम् ।

१।१।५।२३-२४ उत्तरयोर्गापति इति उत्तरशब्दनेन
उत्तराग्र्यत्वयोर्दशोर्हवोर्मदणम् ।

वर्णकं १ (२१-२४) गैद्योकाधिकरणम् ।

१।१।६।२५-२८ ज्योतिष्टोमे बृहदथतरयोः स्वयोन्यु-
त्तराग्र्यपदेन संपादितयोः क्रुमोरेव गानम् ।

वर्णकं २ ज्योतिष्टोमे बृहतीविष्टारपदङ्कुरोरेव
प्रथमनेन संपादिते नाद्वे तृप्ते रौक्थयोर्धाव-
साम्नोर्गानम् ।

वर्णकं ३ ज्योतिष्टोमे अतुष्टुभो गापयोश्च
प्रथमनेन संपादिते आतुष्टुभे तृप्ते रवावाशान्तीयव-
सान्नोर्गानम् ।

वर्णकं ४ गवामनेन दशोर्दशोर्हवोः प्रथमनेन
ब्रह्मसामगानम् ।

१।१।७।२९ (मृत्वा.) गीष्णुतापानो विश्वेपादीनां
शान्त्वामेदेन सामान्तातानां विवृत्तः ।

१।१।८।२९-३० साम्नेव स्तोत्रपदम् ।

६।१।१।४१ अधिकारः अग्निहोतादौ प्रतिपत्तयेवाङ्ग-
वैकल्यस्यापि ।

६।१।१।४२ अधिकारो नास्ति क्रमेण अप्रति-
समावेवाङ्गवैकल्यस्य ।

६।१।१।४३ न्यायैवाधिकरणम् ।

६।१।१।४४-५० दयकाराधिकरणम् ।

६।१।१।४५-५२ निपादस्वपत्तिन्यायः ।

अथ पद्याध्यायस्य द्वितीयः पादः । सोम- इह
आख्यातेन अधिकारो निरूप्यते । आख्यातं च अनव-
गतसंख्यापान्यतिपादकम्, तद्द्वारा नरूपतीर्षिलम्बिता
इति पादान्तरत्वमानन्तर्यं चेत्साहुः । वि- द्वितीये पादे
अधिकारिषमा उक्ताः ।

६।२।१।१-२ प्रयोजनाधिकरणम् ।

६।२।२।३-१३ अधिकारो दर्शपूर्णमासादौ, एकस्यैव
कर्तुः स्त्रीषद्वितीयस्य ।

६।२।३।१४-१६ शिष्टगार्हाड्यधिकरणम् ।

६।२।४।१७-१९ तद्यधिकरणम् ।

६।२।५।२०-२१ कलप्रभक्षणप्रतिषेधन्यायः ।

६।२।६।२२-२३ अधिकारः स्मार्ताधिक्रमेणु उप-
नीतस्यैव ।

६।२।७।२४-२७ अग्निहोत्रन्यायः ।

६।२।८।२८-२९ वेवामौषधिक्रवाधिकरणम् ।

६।२।९।३० ऋत्विजानां नैमित्तिकानां निमित्ताहुत्वी
आहुतिः, यथा भेदनस्करन्दनाद्याहुत्वी प्रायश्चित्ताहुतिः ।

६।२।१०।३१ सुर्वतुगमनादीनां निमित्ताहुत्वी
आहुतिः ।

६।२।११।३२ वर्णक १ सोमविद्याप्रनाधिकरणम् ।

वर्णकं २ ऋणप्रयागाकरणं सन्निपत्यैवयो-
रपि नित्यम् ।

अथ पद्याध्यायस्य तृतीयः पादः । सोम-
नित्ये यथायत्किं अहोरात्रसंस्कारसमयैश्चाधिकारः अस्मिन्
पादे स्तुत्याद्यते । स च पूर्वपादद्रव्योक्तद्रव्यमित्यनेमित्ति-
काधिकारनिरूपणाधीननिरूपणः इति पादान्तरत्वमानन्तर्यं
च ।

६।३।१।१-७ यथायत्कथ्यधिकरणम् ।

६।३।२।८-१० सर्वशक्त्यधिकरणम् ।

६।३।३।११-१२ द्रव्यभेदेऽपि कर्म न भिद्यते ।

आ- अतः परं अतिप्रसङ्गनिराकरणेन नैमित्तिके
स्वानितस्य यथायत्किंप्रयोगस्य श्रेयत्वेन प्रतिनिधिषिञ्चाणः
प्रस्तोष्यन्ते । तदुद्योदात्तत्वेन तु इदं चिन्त्यते ।

६।३।४।१३-१७ प्रतिनिधिन्यायः । इत आरभ्य
पादसमाप्तिपर्यन्तं प्रतिनिधिषेष्टिका ।

६।३।५।१८-१९ देवताऽशिशब्दक्रियाणां प्रचारेऽपि
प्रतिनिधिर्न ग्राह्यः ।

६।३।६।२० प्रतिनिधित्वं प्रतिविद्मस्य भाषादेर्द्रव्यस्य
नास्ति ।

६।३।७।२१ प्रतिनिधिर्न भवति स्वामिनः ।

६।३।८।२२ छन्दे कस्यचित् स्वामिनो मरणे प्रति-
निधिर्भवति ।

६।३।९।२३-२५ छन्दे स्वामिष्येष्ठे प्रतिनिहितस्य न
स्वामित्वम् ।

६।३।१०।२६ छन्दे प्रतिनिहितस्य स्वामिष्येष्ठे भवति ।

६।३।११।२७ छन्दान्यायः ।

६।३।१२।२८-३० वैकल्पिकन्यायः ।

६।३।१३।३१ पूतीकाः सोमस्य प्रतिनिधिः श्रौतः ।

६।३।१४।३२ प्रतिनिध्वपचारे मुख्यसदृशस्यैव प्रति-
निधित्वम् ।

६।३।१५।३३-३४ प्रतिनिधेः श्रुतस्यापचारे मुख्य-
द्रव्यसदृशस्यैव प्रतिनिधित्वम्, न तु प्रतिनिधिसदृशस्य ।

६।३।१६।३५ मुख्यानुपहन्त्यायः ।

६।३।१७।३६-३७ प्रतिनिधिना प्रवानस्यैव निष्ठा-
रिते शतो मुख्यद्रव्यत्वमेऽपि प्रतिनिधिनैव समापनम् ।

६।३।१८।३८ द्रव्यसंस्कारविरोधाधिकरणम् ।

६।३।१९।३९ मुख्ये कर्षार्थमयै लभ्येऽपि प्रतिनिधेः
कर्षार्थमयस्य सत उपादानम् ।

६।३।२०।४०-४२ मुख्यस्य अन्ननिर्वाहार्थमयस्यापि
प्रधाननिर्वाहार्थमयस्य सत उपादानम् ।

अथ पद्याध्यायस्य चतुर्थः पादः । सोम-
चतुर्थपञ्चमयोः पादयोः प्रायश्चित्ताधिकारो विचार्यते ।
तत्र चतुर्थे पादे द्रव्यपचारेनिमित्तकप्रायश्चित्ताधिकारः

पटनीतिरेयां यङ्क्रम्यः इति समासवचनम् । चतुर्विंश-
न्मन्त्रत-प्रतिषेधन्यायः ।

१।४।३।२२ अभिगुपैपगतेन उरुकशब्देन वषाऽभि-
धानम् ।

१।४।४।२३-२४ अभिगुपैपगतेन प्रसाराब्देन
बाहोः प्रसंज्ञा ।

१।४।५।२५-२७ अभिगुपैपगताः इयेनसालाऽऽदि-
शब्दाः कृत्स्नोद्वरणप्रकाशकाः ।

१।४।६।२८ ज्योतिष्मतीष्टयधिकरणम् ।

१।४।७।२९-३० अग्निचयने धार्याग्निनाशे ज्योति-
ष्मतीष्टेनानुष्ठानम् ।

१।४।८।३१ अग्निहोत्रार्थोद्वरणमन्त्रस्य दर्शपूर्णमासा-
र्थोद्वरणकाले नानुष्ठानम् ।

१।४।९।३२-४० आदित्यपथोऽधिकरणम् ।

१।४।१०।४१-४२ अम्युदितेष्टौ दक्षिणतयोः प्रदेय-
धर्मानुष्ठानम् ।

१।४।११।४३-४४ दक्षिणतयोः पशुकामेष्टौ प्रदेय-
धर्मानुष्ठेयाः ।

१।४।१२।४५-५० ज्योतिष्टोमे भैत्रावरुणादिप्रदेय
श्रवणार्थेषु पथभाद्रियु प्रदेयधर्मानं न कर्तव्याः ।

१।४।१३।५१-५५ आरण्यन्यायः ।

१।४।१४।५६-६० पालीवते पशो 'आज्येन रोपं
संस्थापयति' इति वाक्येन कर्मान्तरं विदधाति ।

अथ दशमोऽध्यायः । टुप— दशमे बाधाम्बुचवा-
नुष्मिषादिनी शोपेयचाचिन्ता । ७।१।११, दशमेऽध्याये
बाधाम्बुचवो हृत्तो चोदकमातानां प्रत्यक्षविहितानां च
पदानां नाम इत्यन्ता चिन्तितः । १।१।१।१। सोम— अत्र
बाधाम्बुचवयो नाप्याचार्यत्वम् अभ्यायभेदापत्तेः । तिन्यु
अद्गादिमानमेकमेव अभ्यायार्थः इति न भेदप्रसक्ति-
रित्याहुः । नष्टुतस्तु बाध एवाभ्यायार्थः । तस्य चैक-
त्वत्वं नाप्यायभेदप्रसङ्गः । बाधायवादत्वात् च अम्बुचव-
चिन्तानोपपत्तिः ।

अथ दशमाध्यायस्य प्रथमे पादे बाधेष्ट-
कारलोपे निरूपितः । वि.

१०।१।१।१-३ विहृतौ हुनार्यानां प्राहुतानमङ्ग-
नाथः ।

वर्णकं १ अवघातस्य कृष्णलचरो बाधः ।

वर्णकं २ वैश्वदेवीयदेवताऽऽवाहनकाले

विष्णोद्वरणमस्य आवाहनस्य बाधः ।

१०।१।२।४ आरम्भणीयायाः ज्योतिष्टोमाद्यङ्ग-
दीक्षणीयाऽऽदिविहृतौ बाधः ।

१०।१।३।५ आरम्भणीयायाः राजसूययज्ञानुष्म-
दीष्टौ बाधः ।

१०।१।४।६-८ आरम्भणीयायायाः ।

१०।१।५।९ मूपाहुतिन्यायः ।

१०।१।६।१०-१३ स्वाभ्याहुतिन्यायः ।

१०।१।७।१४-१५ दर्शपूर्णमासयोः पञ्चमः प्रथम
आज्यमागादिदेवतासंस्कारार्थः ।

१०।१।८।१६-१८ आग्नेयाज्यभागन्यायः ।

१०।१।९।१९-२५ पशुपुष्टोडाशन्यायः ।

१०।१।१०।२६-४६ चरुशब्दवाच्येनौदनेन शीर्ष-
यागे प्राहुतद्विधौ बाधः ।

१०।१।११।४७-५१ शीर्षनरोः पाकः स्यात्पानेन ।

१०।१।१२।५२-५३ शीर्षे चरो वेपथस्य बाधः ।

१०।१।१३।५४ शीर्षे चरो संयवनस्य बाधः ।

१०।१।१४।५५ शीर्षे चरो संयवनस्य बाधः ।

१०।१।१५।५६ शीर्षे चरो संतापनस्य बाधः ।

१०।१।१६।५७ शीर्षे चरो उपधानस्य बाधः ।

१०।१।१७।५८ शीर्षे चरो प्रथमरुजनीकरणो-
र्थायः ।

१०।१।१८।५९ शीर्षे चरो मध्यमरुहितानामद्गाराणां-
मप्यारोपस्य बाधः ।

१०।१।१९।६० शीर्षे चरो अवम्वलनस्य बाधः ।

१०।१।२०।६१ शीर्षे चरो म्युद्वरणस्य बाधः ।

अथ दशमाध्यायस्य द्वितीयः पादः । सोम-
पूर्वमित्यु पादे द्वारलोपनिकथनो बाधो म्युत्पादितः ।
अग्निम् पादे तदपवादः साधान्येन प्रतिपाद्यते इति
पाशान्तरस्यमानन्त्ये चेत्याहुः । वि- एव संशेषेभ्योक्तस्य
द्वारलोपस्य इह बहुमित्वाद्द्वारत्वैर्विस्तारः ।

६।६।२।१।६ अत्रात्रपच्छेदविशिष्टस्यैव अहः अह-
राण्ये आहृतिः, न तु सर्वस्याहाराण्यस्य ।

अथ पञ्चाध्यायस्य षष्ठः पादः । सोम— पूर्वेषु
पादेषु प्रकृतित्तु, अधिकारः प्राधान्येन निरूपितः, इह तु
विकृत्यधिकारः प्राधान्येन निरूप्यते इति पादान्तरत्व-
मानन्तर्यं च ।

६।६।२।१-२१ अधिकारः सन्ने समानकल्पानामेव
(कल्पः प्रयोगः) ।

६।६।२।१२-२५ अधिकारः कुलायत्तये भिन्न-
कल्पयोरपि ।

६।६।३।१६-२३ अधिकारः सन्ने साक्षरानामेव ।

६।६।४।२४-२६ अधिकारः सन्ने वैश्वामित्रतत्त्वमान-
कल्पानामेव ।

६।६।५।२७-३२, ३५ अधिकारः सारस्वतमिन्न-
सन्नेषु आहिताग्नीनामेव ।

६।६।६।३३-३४ अधिकारः सन्ने संपादितवाचा-
रणभाषाणामेव यजमानानाम् ।

६।६।७।३६-३९ अधिकारः अथर्वकल्पान्तरादिषु
भुक्तवामिनिनीघासददराद्यु विहृतितु वर्णव्यवस्थापि ।

अथ पञ्चाध्यायस्य सप्तमः पादः । सोम— पूर्वेषु
पादेषु एकपदापर्यलोचनत् अविशेषतः प्रवक्तव्यधि-
कारस्य पदान्तरवाक्यान्तर्पदिनत्वात् स्ववस्था कथिता ।
इह तु यत्पदपर्यालोचनत् अविशेषतः प्रवक्तिः, तावद-
चलादेव विशेषे स्ववस्थाप्यते इति पादान्तरत्वम्, अस्य
शुद्धमत्वात् आनन्तर्यं च । वि— सन्ने पादे द्वैविचारः ।

६।७।१।१-२ सर्वस्वदानव्ययः ।

६।७।२।३ विश्वजिति सर्वस्वदाने महाभूमिर्न देवा ।

६।७।३।६ विश्वजिति अश्वदपः केशरिपो न देवाः ।

६।७।४।९ विश्वजिति विद्यमानस्यैव सर्वस्वस्य
दानम् ।

६।७।५।६ विश्वजिति घर्मार्यसेवकः ददौ न देयः ।

६।७।६।७ विश्वजिति दृग्गिकाळे विद्यमानस्यैव
सर्वस्वस्य दानम् ।

६।७।७।८-१३ विश्वजिति दक्षिणार्थनिर्दिष्टो मग
पथ सर्वो देयः ।

६।७।८।१४-१७ अष्टरात्रातेऽपि विश्वजिति सर्वस्व-
दानम् ।

६।७।९।१८-२० अधिकारो नास्ति विश्वजिति
द्वादशद्यतन्यूनपनस्य ।

६।७।१०।२१-२२ अपरिमिताधिकरणम् ।

६।७।११।२३-२५ व्याधाने दक्षिणानामपरिमितत्वं
शब्दादधिकम् ।

६।७।१२।२६-३० परकृतितुराकल्पधिकरणम् ।

६।७।१३।३१-४० अधिकारः विधत्तुनामपने
प्रतुभ्याणामेव संबन्धस्य दिवसपरत्वात् ।

अथ पञ्चाध्यायस्य अष्टमः पादः । सोम— चतु-
र्होत्रोमादिषु आहिताग्नीनामधिकारः इत्येवमधिकरणा-
प्रवादोऽत्र प्राधान्येन न्युत्पाद्यते इति पादान्तरत्वमानन्तर्यं
च । वि— अष्टमे पादे लौकिकानामेव उपनयनशोमः
स्वपरीष्टिः इत्येवमादिः अग्निविचारः ।

६।८।१।१-१० अधिकारः चतुर्होत्रोत्रेषु अग्ना-
दिवशेरेव ।

६।८।२।११-१९ उपनयनशोमाधिकरणम् ।

६।८।३।२०-२१ निपादस्वपरीष्टिः लौकिकेष्वग्निषु
स्यात्, न संकृतेषु ।

६।८।४।२२ अत्रकीर्णिवत्तधिकरणम् ।

६।८।५।२३-२४ उदगयनादिक्रान्ते उपनयनादि-
कर्मणि कर्तव्यानि ।

६।८।६।२५ पितृवर्मणामपरपद्यादिः कालः ।

६।८।७।२६-२७ चोतिष्ठोमे भृतिवयनं छोपक्रवक्ष
निर्यो ।

६।८।८।२८ चोतिष्ठोमादिषु पयोपनयनीनि मित्वा नि ।

६।८।९।२९ ज्योतिष्ठोमे अस्मरस्ये दत्तं न दियम् ।

६।८।१०।३०-४३ छागन्यायः ।

अथ सप्तमोऽध्यायः । भा— धत्ते तावत् धत्ति
धर्माः (ऐन्द्रात्मादिषु) इत्युच्यते । तुप्- १०।१।१
सतमेन अतिदेशवत्ता न्यास्यता ।

सोम— यथामरणं दत्तपूर्वमावाप्ति पदमन्वयत्वात्
अधितायां धर्माद्युच्ये चोर्वादि अविदेशो
धर्ममाप्तयेव धत्तः ।

१०३१४१२३-२९ अमिचयने भुतानां दीक्षाऽऽ-
हुतिमन्त्राणां सौमिकदीक्षाऽऽहुतिमन्त्रैः समुच्चयः ।

१०३१४१३०-३३ नैमित्तिके पुनराधाने भुत-
दक्षिणया सामान्यविहितैकादिदक्षिणाया बाधः ।

१०३१६१३४ आम्रपणे उपदिष्टवाद्योवत्सदक्षिणया
वातिदिष्टान्वाहार्यदक्षिणाया बाधः ।

१०३१७१३५ आम्रपणे दक्षिणारूपवर्षाद्योवत्सद्योः
प्राकृतान्वाहार्यधर्माः कर्तव्याः ।

१०३१८१३६ आम्रपणे अन्याहार्यस्थानापन्नेऽपि वस्त्रे
पाकस्य बाधः ।

१०३१९१३७ आम्रपणे अन्याहार्यस्थानापन्नेऽपि
वाद्यसि पाकस्य बाधः ।

१०३१२०३२८ आम्रपणे वाद्योवत्सद्योः अन्याहार्य-
स्थानापन्नेयोरपि अमिचारणस्य बाधः ।

इत उत्तरमधिकरणस्य करिष्माणविकृतितगतदक्षिणा-
विचारस्य उपोद्घातरूपम् ।

१०३१२१३२९-४९ दक्षिणाऽधिकरणम् ।

१०३१२२१५०-५२ ज्योतिष्टोमे द्वादशशतगौरूप-
दक्षिणा सदस्सहस्रितेभ्यः षोडशस्य ऋन्विग्न्यो
विभग्य देया ।

१०३१२३१५३-५५ ज्योतिष्टोमे द्वादशशतदक्षि-
णायाः अर्धिनस्तृतीयिनः पादिनः इति समाख्याऽनुसोचनेन
विभागः कर्तव्यः ।

१०३१२४१५६-५८ वेनुन्यायः ।

१०३१२५१५९, ६२ सोमपदारदारौ एवादिगो-
दक्षिणया निलाप्रयोगीययोगतद्वादशशतस्येव्याया एव
बाधः, न तु अक्षदीनाम् ।

१०३१२६१६०-६१ अन्तरागर्भिणी । मिवत्ताधि-
करणम् ।

१०३१२७१६३-६४ प्राक्तनन्यायः ।

१०३१२८१६५-६७ द्यावाभाषिकरणम् ।

१०३१२९१६८-७३ ऋतवेपे विदितवा नोनचम-
दक्षिणया प्राकृतस्तनक्रमुदक्षिणाया बाधः ।

१०३१२०१७२-७३ ऋतवेपे शोषमघनेन हृत्त-
क्रमुदक्षिणायाः पुष्यान्तरस्य च निवृत्तिः ।

१०३१२११७४-७५ यजुर्वृत्ताधिकरणम् ।

अथ दशमाध्यायस्य चतुर्थः पादः । सोम-
पूर्वपादे वाधापवादोऽनेन अथाधो व्युत्पादितः । इह तु
अभ्युच्चपो व्युत्पाद्यते । इति पादान्तरव्यमानन्तपे चेत्याहुः ।

१०४१११-२ नारिष्टहोमादीनामातिदेशिकानां
नक्षत्रेष्टयादौ उपदिष्टैस्सहोमादिभिः समुच्चयः ।

वर्षकं १ शरन्यायः ।

वर्षकं २ रयापोषाधिकरणम् ।

१०४१२१३-५ अद्दसमुच्चयन्यायः ।

१०४१३१६ वाजपेयोपदिष्टैः प्राजापत्यैः पशुभिः
आतिदेशिकानां ऋतुपशूनां समुच्चयः ।

१०४१४१७ सामहणेष्टौ उपदिष्टैरामनहोमैः आति-
देशिकानामन्याजानां समुच्चयः ।

१०४१५१८-९ उरगानकर्त्तव्यैः पत्नीभिः आति-
देशिनोत्पानकर्तव्यामृत्तिकां गन्धामयनगते महामते
समुच्चयः ।

१०४१६१०-१२ अज्ञानन्यज्ञने सप्रे गौगुलवा-
दिना नवनीतस्य समुच्चयः ।

१०४१७१३-१५ महाशते ताप्यादिभिः प्राकृता-
हृतवातसः समुच्चयः ।

१०४१८१६-१७ महाशते स्तोत्रान्तरस्यापनीमृतैः
श्रीवादिशामभिः प्राकृतशाम्नां समुच्चयः ।

१७ वर्षकं १ कौत्सकण्वकविष्टस्यत्रनिना-
दिशामभिः विवृतिविशेषे प्राकृतशाम्नां बाधः ।

१०४१९१८-१९ कौशादिन्यायः ।

१०४१२०२० विवृदस्तोमकृत्तुपु उपदिष्टैः
शामभिः प्राकृतशाम्नां न बाधः, अविवृदस्तोमकृत्तुपु
च उपदिष्टैः सामभिः प्राकृतशाम्नां बाधः ।

१०४१२१२१-२२ विवृदविवृदस्तोमकृत्तुपु
माध्यदिनाभ्रैवपवमानस्तोत्रयोरेव शाम्नामावापोऽपौ
(विवृदत्वे आवापः, अविवृदत्वे उद्रापः) ।

१०४१२२२३-२४ विधिष्ठान्दाधिकरणम् ।

१०४१२३२५ देवतानां विधिगतसन्देशैव प्रश्नयानं
शोषादिविहृतौ आवाहनादिनिगमेपु ।

१०४१२४२६-२९ पावकामिन्यायः ।

८।१।४।११ अतिदेशः ऐन्द्रामादिविकृतौ दार्शपौर्ण-
मासिकधर्माणाम् ।

८।१।५।१२ अग्नीषोमीये पञ्चौ दार्शिको विध्यन्तः ।

८।१।६।१३ दैहिन्यायः ।

८।१।७।१४ अतिदेशः ऐकादशिनेषु पशुषु सबनीय-
पशुधर्माणाम् ।

८।१।८।१५ अतिदेशः पशुगणेषु ऐकादशिनपशु-
धर्माणाम् ।

८।१।९।१६ अतिदेशः उद्भिदादिषु अल्पतयागेषु
सौमिकधर्माणाम् ।

८।१।१०।१७ अतिदेशः अर्हर्गणेषु (अहीनात्मक-)
द्वादशाहधर्माणाम् ।

८।१।११।१८ अतिदेशः संवत्सरसन्धेषु गवामपन-
धर्माणाम् ।

८।१।१२।१९ अतिदेशः निधायिनाद्युत्तरेषु पूर्व-
निकायिधर्माणाम् ।

८।१।१३।२०-२२ अतिदेशो न फलनिधमकतुं-
समुदायानां दार्शपौर्णमासिकानाम् ।

८।१।१४।२३-२५ अतिदेशो न विकृतौ प्राकृत-
काम्यगुणानाम् ।

८।१।१५।२६ अतिदेशः सौर्ये चरो आग्नेयद्वयधर्माणां
विकल्पेन ।

८।१।१६।२७-३१ अतिदेशः सौर्ये चरो आग्नेय-
स्यैव धर्माणाम् ।

८।१।१७।३२-३४ अतिदेशः ऐन्द्रे पुरोडाशो आग्नेय-
पुरोडाशधर्माणाम् ।

८।१।१८।३५-३९ अतिदेशः कुण्डलचरो आग्नेय-
धर्माणाम् ।

८।१।१९।४०-४३ अतिदेशः विमैत्रौ मधूदकयोः
उपास्यजायधर्माणाम् ।

अथ अष्टमाध्यायस्य द्वितीये पादे व्यष्टौर्लङ्गै-
रतिदेशः ।

८।१।१।१-९ अतिदेशः वाजिनमुत्तमश्वोः वैष्टिक-
धर्माणाम् ।

८।१।२।१०-१४ अग्नीषोमीयः पशुः संनाय्य-
विकारः ।

८।१।३।१५-१८ अग्नीषोमीयपशोः पशोविकारत्वम्,
न दधिविकारत्वम् ।

८।१।४।१९-२४ अतिदेशः वैश्वदेव्यामिक्षायां
संनाय्यपशोधर्माणाम् ।

८।१।५।२५-२९ अतिदेशः सवाहीनयोः सवा-
हीनोभयतामकद्वादशाहधर्माणां न्यवस्थया ।

८।१।६।३०-३३ अतिदेशः पशुदशरथे कुण्डपायि-
नामपने च सनात्मकद्वादशाहधर्माणाम् ।

अथ अष्टमेऽध्याये तृतीये पादे प्रचलेन लिङ्गेन
द्विदिवस्यत्वादिना अतिदेशः प्रतिपाद्यते । वि. प्रस्तावना
२०.

८।१।१।१-२ अतिदेशः अश्वरकल्पवत्प्राग्वावेष्णवादौ
अग्नीषोमीयादिपुरोडाशधर्माणाम् ।

८।१।२।३-५ जनकशरारकन्यायः ।

८।१।३।६-७ अतिदेशः षट्त्रिंशद्वाग्ने प्रवृत्तधर्मा-
णाम् ।

८।१।४।८-९ अतिदेशः शतोक्तप्यादिष्वंशगणेषु
द्वादशाहिकधर्माणाम् ।

८।१।५।१०-११ अतिदेशः शतोक्तप्यादौ ज्यौति-
ष्टोमिकोक्तप्यादिस्तोत्राणाम् ।

८।१।६।१२-३६ वृहस्पतिसवादौ द्वादशर्षाभ्याः
उपसर्गायधीगमानपनम् ।

अथ अष्टमेऽध्याये चतुर्थे पादे दर्विहोमेषु
अतिदेशः अपोदत्ते । वि. प्रस्तावना २०.

८।४।१।१५-९ दर्विहोमन्यायः ।

८।४।२।२-३ दर्विहोमशब्दः साक्षात् न वैदिकानां च
कर्मिणा नापनेयम् । अन्तरागर्भिणी ।

८।४।३।४ दर्विहोमशब्दः होमानामेव नामपेयम्,
न यागनाम् । अन्तरागर्भिणी ।

८।४।४।१०-२८ दर्विहोमा अपूर्वाः ।

अथ नवमोऽध्यायः । भा- इदानीमूलक्षणं सर्व-
धिष्यामः । त्रिविधश्लोहः प्रन्तशामत्स्यारविषयः । स
इह प्राधान्येन वक्ष्यते । अन्यदपि किञ्चित् उपोद्धानेन

१०५।२१।७३-७४ गृह्यमतिकर्मै सादनस्यापि
प्रतिष्पः ।

१०५।२२।७५-७६ गृह्यप्रनासु सादनापकर्षेऽपि
गदानस्य नापकर्षः ।

१०५।२३।७७-७८ द्वादशाहे म्यनीकायां प्रथम-
द्वितीययोः अहो, ऐन्द्रवायवामव्युक्रामवयोः पुनः भवणात्
समानविधिवत् ।

१०५।२४।७९-८२ द्वादशाहो मूढः समूढस्य
विकारः ।

१०५।२५।८३-८७ म्यनीकाऽधिकरणम् ।

१०५।२६।८८ द्वादशाहे म्युते भक्षयमानपरिधि-
कपालमन्त्रगतानां गायत्रादिशब्दानामेव न्यतिक्रमो नाथा-
नाम् ।

अथ दशमाध्यायस्य षष्ठः पादः । सोम-
स्वाध्यायप्रातैकचैश्वराधो विध्यन्तरात् इति पादान्तरता ।
यद्वा सामविधये ब्राह्म, प्राधान्येनाय चिन्त्यते इति पादा-
न्तरता । पूर्वम् चवनन्नत्वात् अयथास्वाध्यायत्वेऽपि इह
यथास्वाध्यायस्यैव इत्युक्त्यात्वात् पादान्तरसंगतिश्चेत्याहुः ।
एतज्जस्तु एकाहाहर्गणामकसोमयागविधयो योपोऽत्र
भ्युत्पाद्यते इति पादान्तरत्व बोध्यम् ।

१०६।१।१-२ रथतरादिघाम्ना वृचे गानम् ।

१०६।२।३ रथतराने 'स्वदेवं प्रति वीधेत'
इति वीक्षणे स्वदेकपदात्कालस्य विधानम् ।

१०६।३।४-५ गवामयने पृष्ठे पक्षे बृहद्रथंतरयोः
प्रत्यहमेकैकस्यैव अनुष्ठानम् ।

१०६।४।६-१२ ऐकादिदिनाः पशवो द्वादशाहे
श्रापणोपे पशु उद्वेगान्तीये पट् इति विभज्यगुडेयाः ।

१०६।५।१३-१४ विभक्तिं पादद्विकरथंतरादि-
घाम्नां मध्ये वैकल्पस्यैव हेतुः पृष्ठस्तोत्रार्थ निवेद्यः ।

१०६।६।१५-२१ उवस्यादिश्रुती बहुमीद्विपद-
सिद्धिदानं वैकृपादिघाम्ना हेतुः पृष्ठे एव निवेद्यः, न तु
कृत्वे श्रुती ।

१०६।७।२२-२३ अग्निपृथि भूतस्य विहृत्पस्य
रतोत्रीयान्वक्तरूपस्य शोभात्तरगतस्तोत्रमाशवापकरणम् ।

१०६।८।२४-२६ संघवादौ उमयसामके ऋतौ
बृहद्रथंतरयोः पृष्ठस्तोत्रे एव समुचित्य निवेद्यः ।

१०६।९।२७-२८ गवामयने पृष्ठयपट्टहान्ते वैक-
ल्पिकमध्यधनघृताशनयोरनुष्ठानम् ।

१०६।१०।२९-३० गवामयनादौ पृष्ठयपट्टहावृत्तौ
सर्वपट्टहान्ते सङ्घदैव मध्यशनम्, न तु प्रतिपट्टहान्तम् ।

१०६।११।३१ गवामयने विजातीयपट्टहान्यवधानेन
पृष्ठयपट्टहावृत्तौ मध्यशनान्देरपि आहुतिः ।

१०६।१२।३२-३३ द्वादशाहे सप्तमके सन्निभिः
मधुमक्षणं कर्तव्यं कल्पयत्वात् ।

१०६।१३।३४-४४ मानससंज्ञको गृहः द्वादशाह-
दशमाहाहम् ।

१०६।१४।४५-५० सत्रे यजमाना बहवः ।

१०६।१५।५१-५९ सत्रे यजमाना एव ऋत्विजः ।

१०६।१६।६०-६१ सत्रक्षमाप्तनोपाधिबोद्धव्यम् ।
अधीनत्वं तु यजतिबोद्धव्ये सति अर्द्धगणकान्त्वम् ।

१०६।१७।६२-६८ गौष्टरीके गवायुतस्य अश-
सहस्रस्य च सङ्घं दानम् ।

१०६।१८।६९-७२ पौष्टरीके गवायुतस्य अश-
सहस्रस्य च दक्षिणायाः प्रत्यहं विभज्य वैशोर्मप्येन
उत्तरस्थां विधिं नयन्म् ।

१०६।१९।७३-७६ सोमसौष्टी सन्निधेनीकार्ये
मानवीनामृचमेकादशदानामेव दशतयीभ्यः समानयन्म् ।

१०६।२०।७७ ज्योतिष्टोमे सोमस्य मानमुपाहरणं
च बालरा कर्तव्यम् ।

१०६।२१।७८ अहर्गणे प्रत्यहं सोमोपाहरणार्थं
पृथक् वासः उपपादनीयम् ।

१०६।२२।७९ उपवाहरणधिकरणम् ।

अथ दशमाध्यायस्य सप्तमः पादः । सोम-
सोमयागविपयककामनुपादानान्तर प्रायेण सद्रङ्गभूतेषु
पश्वादिषु मध्यपूर्वाधीनयोर्विचार्यते इति पादान्तर-
मानन्तर्यं च । गृहमेधीयविकारानु अवादान्तसंगत्या ।

१०७।१।१-२ व्यतीरोमीये पत्तो प्रत्यहं इतिभेदः ।

१०७।२।३-६ द्वादशदिन्यायः ।

वर्णकं १ अयं सहस्रमानव इति ऋचा
प्रगीतयैव द्वादशाहस्य दशमेऽहनि आहवनीयोपस्थानम् ।
वर्णकं २ ऋग्यजुर्मन्त्राणां कर्मणि तानस्त्रेणैव
प्रयोगः । तान एकश्रुतिः ।

१।२।९।३१-३२ सामोहन्यायः । डुप्- 'आग्ना-
तादन्यत्' (१।२।८।५०) इत्यारम्य औषोदातिकं
वृत्तं प्रासङ्गिकं च । प्रकृतमिदानीमभिधीयते । सामोहः
प्रतिघातः, सोऽभिधीयते ।

१।२।९।३३-३७ स्तोभाधिकरणम् ।

१।२।९।३८ स्तोमलक्षणम् ।

१।२।९।३९ ऊहः खानिधर्माणां प्रतिनिधौ ।

डुप्- अनेनाधिकरणेन कार्यावृत्तिः प्रतिपाद्यते ।

१।२।९।४०-४२ परिवौ यूपधर्मानुष्ठानाक्षेपस्य
समाधानम् ।

१।२।९।४३-४४ अशुभदिविद्येदो दक्षिणवतोः प्रणीता-
धर्मानुष्ठानम् ।

१।२।९।४५-४६ बृहद्रथंतरवर्माणां ग्वखया तत्त-
त्सामगानकाले अनुष्ठानम् ।

१।२।९।४७ कचरथंतरे अविबुधानां बृहद्रथंतर-
वर्माणां समुच्चयो वैश्वस्रोमे ।

१।२।९।४८-४९ बृहद्रथंतरोमयसामके ऋतौ रथं-
तपरिधर्माणां प्रकृतिवद् ग्वखया ।

१।२।९।५०-५५ पार्यग्न्यायः ।

१।२।९।५६-५७ पार्यग्नोमयोरन्त्यतरस्यैव तत्त-
त्समुदायोपकारकस्य दशपूर्वमासयोस्तुष्ठानम् ।

१।२।९।५८-५९ दशपूर्वमासयोः प्रयाजा आरा-
दुपकारकाः समिदादिपदानां नामपेयावात् ।

अथ नयमाध्यायस्य वृत्तीयः पादः । सोम-
प्रथमे पादे ऋगोहमन्त्रे एव अगन्तरसंगतिश्लोभेन
सामोहोरोदात्तसकन्त्या क्षीरोदात्तं सामोहविचारं तत्संगता-
र्षस्कारोहविचार च परिसमाप्य इदानीं स एव मन्त्रोहः
प्रसूयते इत्यनन्तर्यम् । न चैवं प्रथमपादसंगणितो
मन्त्रोहस्यैकान्ति विचारे कथं पादभेद इति धाच्यम् ।
मन्त्रोहापान्तरमेदमादाय पादभेदोपपत्तेः । प्रायेण प्रथम-
पादे मन्त्रोहो विचारितः । अत्र पादे द्व प्रायेण

वचनोहश्चिन्त्यते । प्रकृत्युद्धस्तु अत्यतः इति प्रायेण
प्रकृतिवचनोहविचारामकलात् प्रथमवृत्तीययोर्भेदः ।

१।२।९।६-९, ४-८ मन्त्रोहन्यायः ।

१।२।९।१० मीद्रे चरो प्राकृतवर्हिः लक्षणमन्त्रे हरित-
पदस्थाने रक्तपदेहः ।

१।२।९।११ अग्नीषोमीये पशो यागसमाप्युत्तरं
लौकिके यूपस्यैव प्रायश्चित्तम् ।

१।२।९।१०-१४ पाशान्यायः ।

१।२।९।१५-२० पाशाधिकरणम् ।

१।२।९।११ पत्नीसंनहन्यायः ।

१।२।९।२२ ऊहो न 'पत्नी संनह' इत्यत्र वचनस्य
द्विचतुसपत्नीके विकृतिप्रयोगे ।

१।२।९।२३ अग्निगुपैपगतस्य शरमे इति पदस्य
अग्नीषोमीयसवनीययोः समानविधित्वपक्षे न विकारः ।

१।२।९।२४-२७ ऊहो न मीद्विमन्त्रस्य नीवारणां
मीद्विप्रतिनिधित्वेऽपि ।

१।२।९।२८-२९ अग्निगुपैपगतानां 'संघर्षिद्वन्द्व-
वाचकचक्षुरादिपदानां पञ्चगणे ऊहो न ।

१।२।९।३०-३२ एकभाऽधिकरणम् ।

१।२।९।३३-४१ मेघवत्यधिकरणम् ।

१।२।९।४२-४३ अग्निगुपैपगतस्य मेघपति-
शब्दस्य एकवचनान्तस्य बहुदेवत्ये पशो द्विवचनान्तेन
विकल्पः ।

१।२।९।४४ अग्निगुपैपगतस्य मेघपतिशब्दस्यैक-
वचनान्तस्य एकदशसिन्ध्यामूर्हः ।

अथ नयमाध्यायस्य चतुर्थः पादः । सोम-
येषामपान्तरकर्मणं संदिश्यम्, तेषां मन्त्राणामूर्हः अग्निम्
पादे विचार्यते । तादृशमन्त्रोहश्च मन्त्रगतपदापान्तर-
कार्यनिरूपणपूर्वकनिरूपणीयत्वेन विकल्पोपसिद्धिकः
इत्यानन्तर्यं च । ज्योतिष्मात्सादिविचारस्तु प्रासङ्गिकः ।

१।४।१।१-१६ अग्निगुपैरे पञ्चगणे समस्तारब्धी-
यत्तामशयनायै समन्तेन वधनम् ।

१।४।१।१७-२१ अथशेषे अग्निगुपैरे अथवर्द्धी-
यत्तामशयनायै वैतेऽधिकमन्त्रकरणयोः मन्त्राणां पयनामये

एकप्रयोगवचनचोदितानां संदृश्यकारिणां बहूनां कर्मिणां साधारण्यसङ्गमाजामद्गानुग्रहं किं तन्नेष, उतावृत्त्या (आवापेन) इति चिन्ता लक्ष्यार्थः । सोम— प्रकृतौ विकृतिषु च अनुष्ठेयपदार्थैयत्ता अवधारयितुं शक्यते नान्यथा । ततश्च न परिमाणसङ्गमाजंत् इह निरूपणम्, किन्तु बाधाष्यायकभूतपदार्थैयत्ताऽवधारणहेतुतया फलयोः हेतुहेतुमद्भावादसि, इति न पूर्वपट्टके अस्य विचारस्य प्रसक्तिः । फलतन्त्रं पदार्थतन्त्रम् अनुष्ठानतन्त्रं चेति निविधमपि तन्त्रनष्पाकार्यैः । यद्यपि उपदेशातिदेश-साधारणं तन्त्रम्, तथापि बाधस्य अङ्गपरिमाणं फलम्, तन्त्रस्य प्रयोगपरिमाणम् । तथा च दशमे अङ्गपरिमाण-फलके बाधे निरूपिते प्रयोगपरिमाणफलकं तन्त्रं परिमाण-फलकत्वसामान्यात् एकादशे विन्यते । वि- अथ एका-दशस्य प्रथमे पादे तन्त्रयोरोद्घातो वर्जितः ।

११।१।१।१-४ तन्त्रन्यायः ।

११।१।२।५-१० अङ्गानां समुच्चिन्नानामेव एको-पकारकत्वम् ।

११।१।३।१-१९ अङ्गानां समुच्चिन्नानामेव प्रवा-नोपकारकत्वं काम्येषु ।

११।१।४।१०-२६ कृषिन्यायः ।

११।१।५।२७ अवस्थावादिक्रियाणाम् अदृष्टार्थानां प्रयोजननिष्पत्तिपर्यन्तप्रपातः । (इदमेव न्यायस्य स्वरूपम्) ।

११।१।६।१८ अग्निचयने सर्वोपधावपातस्य नान्यायः ।

११।१।७।२९-३७ फलभूमाधिकरणम् ।

११।१।८।३८-४६ कृषिउत्पादिकरणम् ।

११।१।९।४०-५३ उत्तरयोरोद्घादिकरणम् ।

११।१।१०।५४-६७ दस्यूर्णमासयोः आग्नेयादि-प्रधानभेदेऽपि देशकालकर्तृणामेकत्वान् आपासङ्गानां तन्त्रेणोद्घातनम् ।

११।१।११।६८-७१ आग्नेयगङ्गाप्रवन्धनः ।

अथ एकादशस्य द्वितीयः पादः । सोम-पूर्व-सिन्नु पादे केवलप्रधानार्थानामनुष्ठानतन्त्रता विचारिता । इह तु अङ्गप्रधानार्थानां देशानां तन्त्रता प्राधान्येन विचारयेते इति पादप्रारम्भम् । अनुष्ठानतन्त्रनिर्वाह-कत्वात् देशादितन्त्रतायाः आनन्तर्यं च बोध्यम् ।

११।१।११।२, ८-१२ आग्नेयादिप्रधानानां एक-देशकालकर्तृकत्वं दस्यूर्णमासचालुर्मास्यादौ ।

११।१।२।३-७ अङ्गप्रधानयोः एकदेशकालकर्तृक-त्वम् ।

११।१।३।१३-१९ इष्टिराजसूयाधिकरणम् ।

११।१।३।१९ पशुतन्त्रविप्रकर्षन्यायः । (१।१।५।१६ पृ. ५०६ इत्यत्र वार्तिके उल्लिखितोऽयम्) ।

११।१।४।२०-२४ अश्वरकल्पन्यायः (१) ।

११।१।५।२५ वृषाहोमन्यायः ।

११।१।६।२६ ऐकादशिनपशुवृषाहोमनां तन्त्रभेदः ।

११।१।७।२७-३० पूर्वैकादशिन्या यूपहृतीनां तन्त्रम् ।

११।१।८।३१-३४ अवभृथः साङ्गः अप्सु अनु-ष्ठेयः ।

११।१।९।३५-४३ चक्रप्रकाशेषु दक्षिणविष्टारे क्रियमाणमारत्नस्य धूपगङ्गानुष्ठानम् ।

११।१।१०।४४-४८ चक्रप्रकाशेषु अर्घ्यमुत्तिष्ठानां कर्तृणां तन्त्रम् ।

११।१।११।४९-५० चक्रप्रकाशेषु पत्नीतयावानां द्विराहृतिः ।

११।१।१२।५१-५३ प्राजापत्यानां पशूनां ब्रह्म-सामकाले आरुग्णोत्कर्षमाणम् ।

११।१।१३।५४-५६ पञ्चधारदीयाधिकरणम् ।

११।१।१४।५७-६२ अग्निपेचनीयदशपेययोः सिद्धं तन्त्रम् ।

११।१।१५।६३-६६ अवभृथधर्मकरमान्तरस्य चक्रप्रकाशेषु विधानम् ।

११।१।१६।६७-६९ उदयनीपानिर्वापधिकरणम् ।

अथ एकादशस्य तृतीयः पादः । सोम-पूर्व-सिन्नु पादे कालदीनानामङ्गप्रधानादिषु तन्त्रता प्राधान्येन निरूपिता । इदानीं तदववादतया क्वचिद् अङ्गप्रधानयो-र्भिन्नकालत्वं प्रपुन्य मिश्रदेशकालनानामङ्गानां तन्त्रत्वं स्पृष्टव्यते इति पादप्रारम्भमात्रम् च ।

११।१।११ अन्नप्रधानयोः वचनकल्पन्तु मिश्रदेश-कालकर्तृकत्वमपि ।

११।१।२।२ आधाने सर्वैर्द्वर्णानां तन्त्रम्, न तु मतिकर्मं पृथक् ।

१०।२।१।१-२ कृष्णलेपे मुखपत्राकासंभवात् औष्य-
रूपः षष्क, कार्यः ।

१०।२।२।३-१३ कृष्णलचरो उपस्तरणामिधारणयो-
र्वाधः ।

१०।२।३।१४-१७ कृष्णलचरो भक्षणा न वाधः
क्षुद्ररुपाकारेण तस्यंभवत् ।

१०।२।४।१८ कृष्णलचरो ब्रह्मभक्षाः युगन्तु परि-
हरणीयाः ।

१०।२।५।१९-२० कृष्णलचरो सर्वे शेषभक्षाः
पुण्यान्तरेभ्योऽपनीय ब्रह्मणे परिहरणीयाः ।

१०।२।६।२१ कृष्णलचरो युगपदुपहृताः सर्वे भक्षाः
ब्रह्मणा तत्तद्भक्षकाले एव भक्षणीयाः ।

१०।२।७।२२ कृष्णलचरो चतुर्पाकरणस्य वाधः ।

१०।२।८।२३-२९ दक्षिणान्यायः ।

१०।२।९।३०-३४ इडाऽऽदिभक्षाः शेषप्रति-
पत्त्यर्थाः ।

१०।२।१०।३५ वरणं सजे नास्ति ।

१०।२।११।३६-३९ सजे ऋत्विक्परिक्रमस्य वाधः ।

१०।२।१२।४०-४१ उद्वतानीयन्यायः ।

१०।२।१३।४२, ४४ पुत्रग्रामनीय-न्यायः ।

१०।२।१४।४३ पुत्रग्रामनीये सनिभ्योऽन्वेऽपि
ऋत्विजः, न ह त एव ।

१०।२।१५।४५-४६ सारखते सजे दक्षिणादान-
महद्यार्थम् ।

१०।२।१६।४७ दार्शोपीर्णमासिकपत्नीसंयाजमत्तकपाला-
निर्होमनिमित्तकवेक्षान्तरौ द्वेष्याद दानमहद्यार्थम् ।

१०।२।१७।४८-४९ अस्थियज्ञस्य जीवतामचिद्भारः ।

१०।२।१८।५० अस्थियज्ञस्य मृताधिकारित्वपक्षे
ज्वर-संस्कार-इष्टीना लोपः ।

१०।२।१९।५१ अस्थियज्ञस्य मृताधिकारित्वपक्षे
कल्पयानामनुष्ठानम् ।

१०।२।२०।५२ अस्थियज्ञस्य मृताधिकारित्वपक्षे
शुण्कमाना नानुष्ठानम् ।

१०।२।२१।५३-५६ अस्थियज्ञस्य मृताधिकारित्वपक्षे
सूक्तवाकान्तर्गतपुरादिकल्पप्रकाशकभारास्य नानुष्ठानम् ।

१०।२।२२।५६-५७ अस्थियज्ञस्य मृताधिकारित्वपक्षे
शौचकामनया अनुष्ठीयमानानां गुणकामाना नानुष्ठानम् ।

१०।२।२३।५८-५९ सर्वस्वारः यजमानमरणोत्तरमपि
समापनीयः ।

१०।२।२४।६० सर्वस्वारे यजमानमरणोत्तर ऋत्वि-
कस्यैषम्, इतरत्र कर्त्तव्यम् ।

१०।२।२५।६१-६२ सर्वस्वारे यजमानजीवदद्यात्
क्रियमाणप्रायणीयाऽऽदौ सूक्तवाकान्तर्गतपुराशाठनादेर्न
वापः ।

१०।२।२६।६३ कतुवाच्यावरणहिरण्यदानयोः अट्टा-
र्थयोः एते न वाधः ।

१०।२।२७।६४ गुणलोपन्यायः ।

१०।२।२८।६५-६८ संख्यामुष्टिन्यायः ।

१०।२।२९।६९ वेनुजलस्यैवाधिकरणम् ।

१०।२।३०।७० द्रव्यस्य गुणेन न वाधः ।

१०।२।३१।७१ खलेवास्या ऋतुहस्य स्नादिरत्नस्य
चित्रेष्टौ च तण्डुलानां श्रीह्रियवान्पतरजन्यातस्य नियमो
नास्ति ।

१०।२।३२।७२-७३ खलेवास्या तद्वज्रौषणादि-
पर्माणो वाधः ।

१०।२।३३।७४ खलेवास्या पूर्वह्यादिसंस्काराणामनु-
ष्ठानम् ।

१०।२।३४।७५ महापितृपक्षे घानस्य भवघातस्य न
वाधः ।

अथ दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः । सोम-
पूर्वत्र पादद्वये वाधः प्रथम्येन स्युत्पादितः । इह ह
विहृतौ क्षुत्तेन ऋतुहस्य अश्वाधः प्राधान्येन स्युत्पादते
एति पादान्तरत्वमानन्तर्ष व ।

१०।२।१।१-१२ अग्नीषोमीयपरवादौ प्रयाजद्विषु
एकादशत्यादिगुणविधिः ।

१०।२।२।१३-१७ हिरण्यगर्भेऽन्नन्यायः ।

१०।२।३।१८-२२ चतुर्मास्येषु लौमित्येषु ऋतुना-
सादननियोजनानुवादेन विहितान्वाह्यकरपरिधिभ्यां
प्राहृतयोर्वैदिस्युक्तयोर्वाधः ।

अथ द्वादशोऽध्यायः । भा- अधुना प्रसङ्गलक्षणं
 व्याख्यायति । दृप्- तन्त्रावापेण ईदृश्यामियत्तायां प्राप्ताया
 तदपवादत्वेन द्वादश आरभ्यते । अन्यादृशी इयत्ता
 प्रसङ्गेन भवति । सोम- यद्यपि तन्त्रप्रसङ्गयोर्न ऐतद्देह-
 मन्त्रावः, तथापि प्रसङ्गनिरूपणं तन्त्रनिरूपणमपेक्षते ।
 ततश्च प्रयासादीनामवृत्तमाणाविशेषतया एकदेशकाल-
 भर्तृकानेकप्रधानोपकारकत्वलक्षणतन्त्रस्यापादनस्य वृत्तमाणा-
 विशेषस्यैऽपि एकस्थानेकोपकारकत्वसंभावनाद्वारात् प्रसङ्ग-
 निरूपणहेतुत्वात् युक्तमानन्तर्यम् । वस्तुतस्तु देशाद्यभेद
 विना प्रसङ्गोऽपि न संभवति इति देशादितन्त्रतायाः
 प्रसङ्गोपजीव्यत्वात् साक्षादपि तन्त्रप्रसङ्गयोरपि हेतुहेतु-
 मन्त्रावः संभवतीति ध्येयम् ।

अथ द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

१२।१।१।१-६ पशुपुरोडासाधिकरणम् ।

१२।१।२।७ पौरोडाशिकारणभागन्यायः ।

१२।१।२।८-९ सौमिकवेदिन्यायः ।

१२।१।४।१०-११ प्रसङ्गः न ज्योतिष्टोमे सवनीय-
 पुरोडासादियु सौमिकपार्थिवैर्द्वन्द्वमघैः दार्शिकप्राणाना
 शुद्धादीनाम् ।

१२।१।५।१२ अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशाश्रयण शाला
 मुखीये, न तु शामिने ।

१२।१।६।१३ कुण्डपायिनामघने प्राग्दिवेऽसौ
 भासादिहोत्रश्रयणम् ।

१२।१।७।१४-१६ ज्योतिष्टोमे इत्यादौ हविर्मान-
 डाकटाम्यां मित्रे द्यकटे हविर्निर्वायः ।

१२।१।८।१७ जागरणन्यायः ।

१२।१।९।१८ वरुणमपात्तेषु दक्षिणविहारे प्रतिप्रसाधा
 मन्त्राः अश्वयोः धृष्युचारणीयाः ।

१२।१।१०।१९ अग्न्यन्वाधानं ज्योतिष्टोमे वीक्षणी-
 याऽऽदियु न कापेम् ।

१२।१।११।२०-२३ ज्योतिष्टोमे प्रावणीयाऽऽदियु
 दार्शिकं न्न नातुष्टेयं प्रसङ्गात् सिद्धेः ।

१२।१।१२।२४-२८ अग्न्यन्वाधानं ज्योतिष्टोमे
 वीक्षणीयाऽऽदियु देवतापरिग्रहार्थमपि न कर्तव्यम् ।

१२।१।१३।२९ प्रसङ्गसिद्धिः सौमिकेन पत्नीसंनहनेन
 सौमिकेष्टियशुषु पत्नीसंनहनस्य ।

१२।१।१४।३० अरण्यमोजनन्यायः ।

१२।१।१५।३१-३२ प्रसङ्गसिद्धिर्न ऐष्टिकशेषभक्षणो
 सौमिकप्रतमद्येण ।

१२।१।१६।३३ सौमिकदक्षिणान्यायः ।

१२।१।१७।३४ प्रसङ्गो न सोमाग्नेष्टिगतशेषमद्याया
 सौमिकदक्षिणया ।

१२।१।१८।३५-४२ होतृवरुणं दार्शिकं ज्योतिष्टोमे ।

१२।१।१९।४३-४४ आतिष्यावर्हिःश्रोक्षणन्यायः ।

१२।१।२०।४५ अग्नीषोमीये पयो आतिष्यावर्हिः

स्तरणकाले स्तरणमन्त्रस्यावृत्तिः ।

१२।१।२१।४६-४७ संनहनहरणमन्त्राधिकरणम् ।

अथ द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः । सोम-
 पूर्वसिन्धु पादे यदीयतन्त्रमध्ये यद्यपि तति तदीयाङ्गाना
 तत्र प्रसङ्ग इति तन्त्रमध्यगतस्यैव; प्रसङ्गो म्युक्तादितः ।
 इदानीं तन्त्रमध्यपाताभावलक्षणीय, प्रसङ्गः प्राधान्येन प्रति-
 पाद्यते इति पादान्तरत्वम् । तन्त्रमध्यपाते सति प्रसङ्गो
 ह्यतिव्युत्पत्तिवत् तदमाने तु विवचनेन ह्यनानन्तर्यं च ।

१२।२।१।-७ विहाराधिकरणम् ।

१२।२।२।८-१० सवनीये पत्नी पशुपुरोडासाः
 कर्तव्याः ।

१२।२।३।११ सवनीयपुरोडासेषु हविष्कृदाहानाभावाः ।

१२।२।४।१२-१३ हविष्कृदाहानं दार्शिकसवनि-
 पुरोडासेषु न कर्तव्यम् ।

१२।२।५।१४-१८ निर्याष्टिन्यायः ।

१२।२।६।१९-२१ आरम्भणीयायाः दशैर्पूर्णाभा-
 विकृतिषु सौवर्दिषु पुनरुत्पन्नम् ।

१२।२।७।२२ भूवोऽनुयहन्यायः ।

१२।२।८।२३-२४ आभावैरणवन्यायः ।

१२।२।९।२५ अङ्गुगुणविरोधन्यायः ।

१२।२।१०।२६ चातुर्मास्येषु पात्रेषु परिषी मू-
 परिषुमयवर्मागामविरुद्धानामनुत्पन्नम् ।

१२।२।११।२७-२९ चातुर्मास्येषु पात्रेषु परिषी
 स्वधर्मविरोधे मूत्रपर्मा नानुत्पेयाः ।

१०।४।१५।३०-३१ पवमानेष्टिषु आप्यमागयोः
सुगवाचकपदरहितस्यैव देवतापदस्याभिधानं कर्तव्यम् ।

१०।४।१६।३२-३३ अनुकम्पावनस्पतियागयोर्निग-
मेषु विधिगत-उल्लावनस्पतिशब्दाभ्यामेव द्रव्यदेवतयोः
अभिधानम् ।

१०।४।१७।३४-३५ अनभ्ये स्थिष्टकृत्याणीयनिगमेषु
सर्वेष्वेव अग्नीवशयोर्वचनं अस्थिष्टकृच्छब्दकमेव कर्तव्य
ज्योतिष्टोमे ।

१०।४।१८।३६-३७ अग्नीवोमीयपशुपुरोडाशस्थिष्ट-
कृति त्यागे निगमेषु च स्थिष्टकृच्छब्दलोपः ।

१०।४।१९।३८ अनुयाजस्य तृतीयस्य अग्निस्थिष्ट-
कृद्देवत्वस्य शेषसंस्कारार्थावशिष्टस्थिष्टकृद्देवतासंस्कारकतया
संनिपाद्योपकारकत्वं दर्शपूर्णमासयोः ।

१०।४।२०।३९-४२ दर्शपूर्णमासयोः याज्यापुरोऽ-
नुवाक्याऽनुवचन देवतासंस्कारार्थम् ।

१०।४।२१।४३ मनोतान्यायः ।

१०।४।२२।४४-४७ कण्वरथतरस्य वैदवस्तोमे पृष्ठ-
स्तोत्रशाघनतया विहितस्य 'पुतानः सोम धारया' इति
स्वयोनौ एव गानम् ।

१०।४।२३।४८-४९ कण्वरथतरस्य वैदवस्तोमे पृष्ठ-
स्तोत्रशाघनतया विहितस्य स्वोत्तराणामेव 'दुहान ऊव-
र्द्धिष्वम्' इत्यस्मादेव गानम् ।

१०।४।२४।५० अग्निष्टुति स्तोत्रशस्त्रमन्त्राणां प्राकृ-
त्सामानेव अविकारेण प्रयोगः ।

१०।४।२५।५१-६० वृषदाव्याधिकरणम् ।

अथ दशमाध्यायस्य पञ्चमः पादः । सोम-
प्राकृतस्य पदार्थस्य वाचनिरूपणानन्तरं पदार्थैकदेशवाधो
निरूप्यते इति पादान्तरावमानन्तर्ग च ।

१०।५।१।१-६ कपालन्यायः । अन्त्यलोपाधिकरणम् ।

१०।५।१।७-९ एकत्रिये ऋतौ माष्यदिनपवमानस्तोत्रे
व्याघ्रे एव तृचे गानम् । (इदमधिकरणम् अनवपानेन
मी, कोपस्य प्रथमे भागे ४५४-५५५ पृष्ठयोर्मुद्रितम् ।
तत्र द्रष्टव्यम्) ।

१०।५।३।१०-११ एकत्रिये ऋतौ एकस्य एव
ऋच. त्रिरन्यासेन त्रिकस्तोमपूगानम् ।

१०।५।४।१२-१३ द्विरानन्यायः ।

१०।५।५।१४ अन्त्यलोपापवादाधिकरणम् ।

१०।५।६।१५-२५ अतिरात्रे एकत्रिंशद्देवैः क्रान्ते
अधिकरंख्यापूरणमाकृतानां सामानागमेन कर्तव्यम् ।

१०।५।७।२६ विवृद्धस्तोमके ऋतौ बह्विष्ववमाने
सामान्यासः ।

१०।५।८।२७-३३ दर्शपूर्णमासयोः सामिषेनीनां
काम्यसंख्यायाः विवृद्धौ प्रथमोत्तमे त्रिरन्यस्य अवशिष्टा
नामृचयागमेन संख्यायाः पूरणम्, नाम्यासेन ।

१०।५।९।३४-४१ षोडशिश्रद्धौ ज्योतिष्टोमाङ्गम् ।

१०।५।१०।४२-४३, ४५-४८ षोडशिनः आद्य
यणप्राग्देव ग्रहणम् ।

१०।५।११।४४ अन्तरागर्हिणी । चरोतिष्टोमे तृतीय-
स्यने एव षोडशिनो ग्रहणम् ।

१०।५।१२।४५-५२ अग्निष्टोमोक्त्वयोः षोडशीं
शहीतश्चेत् सस्तुतशस्य एव ।

१०।५।१३।५३-५४ अङ्गिरसा द्विरात्रे षोडशिश्रद्धस्य
उपसंहारः (इति वृत्तिकारमतम् । वर्णकं १-षोडशुत्तरे
इत्यस्य वैज्ञानसल्लामविष्ययैवादावशक्तिं भाष्यमतम्) ।

१०।५।१४।५५-५७ नानाऽहीनेषु प्रत्यहीन चतुर्थे
दिवसे षोडशिनो ग्रहणम् ।

१०।५।१५।५८ आगम्यणप्रतायाः विपुवति निवेशः ।

वर्णकं १ जगन्नामाधिकरणम् ।

१०।५।१६।५९-६१ उपवस्यप्रवस्योः नैमित्तिकयोः
प्राकृतयोः पृष्ठपतिपदोः संशवादिविबुद्धौ नानुष्ठानम् ।

१०।५।१७।६२-६४ ऐन्द्रवायवस्य ग्रहस्य मैमा-
वण्यादिग्रहापेक्षया पूर्वमनुष्ठानम् ।

१०।५।१८।६५-६६ ऐन्द्रवायवस्य ग्रहस्य काम-
संशयोऽपि पाठप्राप्ते स्वस्थाने एवानुष्ठानम्, न तु सर्वा
दितः ।

१०।५।१९।६७-६९ काम्यागमविषी शुक्रादिग्रहस्य
सर्वादितः प्रतिकर्षः ।

१०।५।२०।७०-७२ अत्रताया, काम्याया विषी
शुक्रादिग्रहस्य ऐन्द्रवायवादिग्रहापेक्षया पूर्वं प्रतिकर्षः, न
तु उपायोः प्राकृ ।

१।२।१७ 'अग्नीषोमीयेण यजेत पूर्णमासीमभिचरन्' इति न प्राकृतानुवादः ।

१।२।१८ साकंप्रस्थापीये दोहयोरैव सट् प्रदानम् ।

१।२।१९ साकंप्रस्थापीये दाक्षयणैरेव होमाः, न कुम्भीभिः ।

१।२।२० साकंप्रस्थापीये 'कुम्भीभिः' इति सायं-प्रातर्होमयोरनुवादः ।

१।२।२१ साकंप्रस्थापीये उपखारणाभिपारणे खिष्टकृच नास्ति ।

१।२।२२ साकंप्रस्थापीये प्रेषप्रश्नं 'महेन्द्राणानुबूहि, आधावय, इन्द्रं यज' इति यथाकालं विभज्य प्रयोक्तव्यम् ।

१।२।२३ दाक्षायणयज्ञे दर्शस्यैवावृत्तिः ।

१।२।२४ दाक्षायणयज्ञे द्विरेव आहुत्तिर्निषता ।

१।२।२५ दाक्षायणयज्ञे पाठितानि अन्तरालप्रतानि न प्राकृतानि ।

१।२।२६ दाक्षायणयज्ञे गुणविकाराणां प्रथमप्रयोगे एव विकल्पाः ।

१।२।२७ यूपविरोहयोः प्रापञ्चितं प्रकृतवपि ।

१।२।२८ अग्निचित्कलुं कसोमे लोकापृष्णारूपगुणान्वर-विधिः ।

१।२।२९ अग्निचित्कलुंके सोमे उत्तरपैदिपुराणाग्नि-द्वयस्यैव एकविंशतिलोकपृष्णाना च समुच्चयः ।

१।२।३० अग्निचित केवलसोमपात्रे एष एकविंशति-लोकपृष्णाभिधितिः गुणविधिः ।

१।२।३१ अग्नीषोमीये यथावेव स्वहारास्ताया विनियोगः ।

१।२।३२ 'बाईः स्तुणीहि' इति प्रेषः होमार्थः ।

१।२।३३ 'यथाभागं न्यावर्तेषाम्' इत्यत्र पिण्डावेव संशोध्यो ।

१।२।३४ 'ब्रह्मभेरेदिदमग्नीषोमयोः' इति विभक्तयोरैव पिण्डयोः देवतानिर्देशः ।

१।२।३५ पुरोडाशयज्ञे 'यथाभागं न्यावर्तेष्वम्' इत्युक्तेः कार्यः ।

१।२।३६ पुरोडाशयज्ञेऽपि उत्तमयोः पिण्डयोः यथाप्राकृति 'यथाभागं न्यावर्तेषाम्' इति धर्मोः ।

१।२।३७ पुरोडाशयज्ञे देवतानिर्देशः अन्त्ययोः पिण्डयोः देवतानुवादाः, न सर्वेषाम् ।

१।२।३८ अधिवपनशालेऽपि समन्त्रक एव विभागः ।

१।२।३९ चक्षुपुरोडाशोभवत्त्वे चक्षुणां पुरोडाशानां चेति द्वौ रश्मी युगयु कर्तव्यौ ।

१।२।४० चक्षुपुरोडाशोभवत्त्वे राशिद्वये देवतानिर्देशः समुचित्य कार्यः ।

१।२।४१ सर्वपृष्ठायां न हविर्विभागमन्त्रावृत्तिः ।

१।२।४२ ऋग्निनम् उपसेचनार्थं यागार्थात् पृष्णो नोत्पाद्यम् ।

१।२।४३ बाजिनानुवपट्टकारस्यैव खिष्टकृद्यागात्वात्

आभिधायागखिष्टकृतौर्न बाधः ।

१।२।४४ अनुवपट्टकारयागः पूर्वोत्पन्नशोषादेव कार्यः, सङ्घट्टवदानादि न कार्यम् ।

१।२।४५ यूपे विशाले (शालाद्रवति) निरोचन-स्थानस्यैव भेदः ।

१।२।४६ यूपे विशालेऽपि यूपधर्मः शालयोर्भेदेन कार्यः ।

१।२।४७ यूपे विशालता उपरानुस्ये कतिपयानुल-परिमितभागे एव, न तु नाभिदशादुर्ध्वम् ।

१।२।४८ यूपे विशाले 'दिवसमेण' इत्यत्र 'दिव-समन्त्याम्' इत्युक्तेः कार्यः ।

१।२।४९ यूपारी पञ्चानित्वादि परिमाणं उपरं वर्जयित्वा शेषम् ।

१।२।५० यूपारी अल्प्यादिपरिमाणं यजमानगतमेव ।

१।२।५१ अग्निचयने चित्तमानेषु यजमानगतमेव मानं प्राप्यम् ।

१।२।५२ निवपि मुष्टिपरिमाणम् अप्यपरिवेव ।

१।२।५३ अग्निष्ठे रचना नाशयति' इति रचना-संस्कारः ।

१।२।५४ अग्निष्ठे द्वाभ्यां द्वाभ्यामेव क्रमेण परिष्वाण-मेकादशिन्याम् ।

१।२।५५ यूपेकादशिन्यामपि रचनाद्रव्येन युगरत् परिष्वाणम् ।

१०।७।३।१०-११ अग्नीषोमीये पशौ शिवद्वृत्त
अग्निषोमीयेः निमित्तैः कर्तव्यः ।
१०।७।४।१२-१६ अध्वुष्नीन्यायः ।
१०।७।५।१७ वनित्तु-अधिकरणम् ।
१०।७।६।१८-१९ अग्नीषोमीये पशौ मैत्रावरुणस्य
अस्ति भक्षः ।
१०।७।७।२०-२१ अग्नीषोमीये पशौ मैत्रावरुणस्य
एक एव मासः ।
१०।७।८।२२-२३ अग्नीषोमीये पशौ प्रतिप्रसादुः
भक्षो नास्ति ।
१०।७।९।२४-३३ गृहमेधीयाज्यभागन्यायः ।
१०।७।१०।३४ गृहमेधीये यावदुक्त कर्तव्यम् ।
१०।७।११।३५-३७ गृहमेधीये आज्यभागपुनः-
श्रवणस्य परिसंख्याऽर्थव्यमिति पश्चमे पदे शिवद्वृत्त-
व्यममि स्वस्वजातीयप्रतिपत्त्यन्तराणां विशेषकार्याणां
निवर्तकमिति प्रयोजनप्रतिपादनम् ।
१०।७।१२।३८-३९ ज्योतिष्टोमे प्रायणीया शंक्वन्तैव,
व्यातिष्या च इहाऽन्तैव ।
१०।७।१३।४०-४१ ज्योतिष्टोमे प्रायणीया पूर्वं-
शंक्वन्ता, व्यातिष्या च पूर्वेडाऽन्ता ।
१०।७।१४।४३-४६ उपसन्त्यायः ।
१०।७।१५।४७-५० अवधूपः सौमिकः भूपूर्वः ।
१०।७।१६।५१-५७ बाजपेयादिविकृतौ वैकल्पिकानां
प्रकृतानां तादिरादीनां मध्ये अन्यतमपुनःक्षृतौ नियम
विधित्वम् ।
१०।७।१७।५८-६० काम्पास्तु विकृतिषु उपदिष्टै-
र्द्रव्यदेवताऽऽदिभिः प्राकृतद्रव्यदेवताऽऽदीनां बाधः ।
१०।७।१८।६१-६२ त्वादिरत्वस्य प्राकृतस्य सोमा-
वीर्ये पशौ श्रूयमाणेन औदुम्बरत्वेन बाधः ।
१०।७।१९।६४-७१ सोमरौद्रादिव्यग्रे श्रूयमाणैः
शुक्रादिराणविसिष्टाग्नीहिभिः प्राकृतयवानां बाधः ।
१०।७।२०।७२-७३ अग्नीषोमीये पशौ वषायाग्नि
सर्वेभ्येषु पश्चात्तत्त्वम् ।
अथ दक्षमाध्यायस्य अष्टमः पादः । सोम-
वापस्य वैश्विष्यकथनात् अश्वघटयोः अर्षिलोपप्रसाम्नां
निवन्धनवाच्योर्निरूपणानन्तरम् अतिष्यस्य प्रतिषेध-

निवन्धनवाचस्य अस्मिन् पादे प्राधान्येन निरूपणम् ।
इति पादान्तरत्वमानन्तर्यं च ।
१०।८।१।१-४ पर्युदात्तन्यायः ।
१०।८।२।५ पाशुनाज्यभागन्यायः ।
१०।८।३।६ नातिरामे इत्यत्र नशब्दः प्रतिषेधार्थक
एव, न पर्युदात्तार्थकः, न वा अर्थवादः ।
१०।८।४।७ जर्तिल्यवाग्न्यायः ।
१०।८।५।८ श्वम्बकाधिकरणम् ।
१०।८।६।९-११ उपवादाधिकरणम् ।
१०।८।७।१२-१५ नदीक्षिताधिकरणम् ।
१०।८।८।१६ ज्योतिष्टोमादौ कर्मदिना विनोप-
विहितेन आहवनीयस्य सामान्यविहितत्वस्य बाधः ।
१०।८।९।१७-१९ वैमृधादौ सामिषेनीषासदस्यपुनः-
श्रवणस्य अनारम्भाधीतसप्तदशेन उपसंहारः ।
१०।८।१०।२०-२२ दर्शितोमेषु कथित्वाहाकार-
पुनःश्रवणस्य अनारम्भाधीतत्वाहाकारश्रवणेन नोपसंहारः ।
१०।८।११।२३-२८ अग्न्यतिग्राह्याधिकरणम् ।
अग्न्यतिग्राह्याणां विकृतौ अतिदेशः ।
१०।८।१२।२९-३२ उपस्रणत्वादिविधिन्यायः ।
१०।८।१३।३३-३४ उपाश्रयाजे उपस्रणामिधारण-
योर्लोपेऽपि द्विविधः एव चतुरस्रसप्तपत्तिः ।
१०।८।१४।३५-४६ दर्शपूर्णमासघोरोसोमाग्निः
पुरोडासाद्वयश्रवणमनुवादः ।
१०।८।१५।४७-४८ उपाश्रयाजे प्रौढाज्यस्य
विधानम् ।
१०।८।१६।४९-५० उपाश्रयाजस्य दर्शपूर्णमासतत्प-
गतदेवताऽन्यतमदेवतानिवन्धः ।
१०।८।१७।५१-६१ उपाश्रयाजे वैकल्पिकी
विष्वादिदेवता पौर्णमासीकालश्च ।
१०।८।१८।६२-७१ उपाश्रयाजः एकपुरोडाशाया-
मपि पौर्णमास्याम् ।
अथ प्रकादशोऽध्यायः । भा-इदानीं तन्त्रावापलक्षणं
निर्देशयिष्यामः । शा-संप्रति उपदेशातिदेशसाधारण्येन
प्रयोगपरिमार्गं परिमाणप्रसङ्गात् एकादशो तन्त्रावापचित्तया
चिन्त्यते । उपदिष्टातिष्ठपदाधैयवत्ताऽवधारणानीनं च
प्रयोगेयत्ताऽवधारणमिति तदुत्तरकालमारम्भः । तदिदं

२।१।३२ अग्निचयने 'यदधीगामग्रेयम्, तेन संवत्सरमग्निं विन्दीत' इति दाशतथीभ्य आग्नेयमन्त्रा आहर्षाः ।

२।१।३३ अग्निचयने सांवत्सरिके दाशतथीभ्य आह्वानानामग्नेपीना यश्चेत्सेनीभिर्न समुच्चय ।

२।१।३४ अग्निचयनाङ्गत्वं दाशतथीभ्य आनीतानां सर्वासांमेव आग्नेयीनाम् 'यदधीगामाग्नेयम्' इत्यनेन ।

२।१।३५ अग्निचयने सांवत्सरिके दाशतथीभ्य आनीतैराग्नेयसूक्तैरेव प्रतिस्तुक्तमुपधानम्, न प्रयुज्यम् (सूक्तपाठनाग्रमेवेद न तु इष्टकोपधानमिति मन्तव्यम् । के.) ।

२।१।३६ अग्निचयने सांवत्सरिके दाशतथीभ्य आनीतानामग्नेयसूक्तानां चयनातिरिक्ते उपस्थानादौ नोपयोगः । (तत्तद्दिने नोपयोगः । दिनान्तरे तु उपयोगः स्वादिति भाति । के.) ।

२।१।३७ अग्निचयने सांवत्सरिके 'गायन्चित्तं विन्दीत वदार्त्तसकामः' इत्यादि तत्तत्कण्ठामुक्तानामेव, अकामानां तु तदतिरिक्तकण्ठस्का एव श्रवणं (गायत्र्यः इतरा या इच्छथा प्राद्या इति भाति । के.) ।

२।१।३८ इष्टकाविशेष एव 'सशिरस्क एवाग्नि-श्वेतभ्यः' इति शिरश्शन्देन प्राद्याः, न तु वक्षिशिरः ।

२।१।३९ अग्निचयने गुणार्णकृतिर्न नित्या, सन्नेषकमन्त्रास्तु अर्थवादः ।

२।१।४० अग्निचयने श्येनाकृतिः कारयेत् (नित्येति याष्टिकाः ।) ।

२।१।४१ अग्निचयने लोकतृयामग्नेयोरधानं सूद दोहका च अग्निमन्त्राणाम्, न तु द्वाभ्या मिलित्वा उपधानम् ।

२।१।१ अग्नीषोमीयपरिपद्युक्त्यर्थः इत्यतस्तम् ।

२।१।२ छमिद्-वर्द्धिर्-वनस्यन्यादीनामलौकिकानां देवतात्वम् ।

२।१।३ पार्ष्णरोमी विकृतिषु न भवतः ।

२।१।४ षोडशेष्टेभ्य यवमानमन्त्राणां न परिच्छेदाः ।

२।१।५ अवदानं चतुर्बर्चं विना वचनं सर्व-होमेष्वेव ।

२।१।६ अवदानं पञ्चावचं जामदग्न्यादीनाम् ।

२।१।७ अवदाने पञ्चावचे पञ्चममीपचस्यैव ।

२।१।८ अवदाने पञ्चावचे पञ्चममवदानमभिपारणाय प्राणेषु ।

२।१।९ अवदाने पञ्चान्तरे नृत्वीयं पश्चात्तदुत्तरार्धेऽपि ।

२।१।१० वनस्पतिपाने नोपक्षरणाभिपारणे ।

२।१।११ अवदाने 'पूर्वपूर्वाण्यवचेत्' इति न देशकालपरत्वम् ।

२।१।१२ 'पोडशान्यानि यद्भवति' इति समस्त-संख्या ।

२।१।१३ 'सप्तदशान्यानि पद्युक्तमस्य' इति वाम्यमुखात्पञ्चान्यामिप्रायम् ।

२।१।१४ अवदानं नैषातवीपाया सहैव ।

२।१।१५ नानापदानाधिकरणम् (मिथुगुणक-देवताभिदे प्रदानभेदः) ।

२।१।१६ अवदानं प्राकृतमैककपाले वैश्वानर्या यपाया च नातिदिश्यते ।

२।१।१७ पाद्युक्तेषु सर्वेष्वङ्गेषु प्रत्यभिपारणम् ।

२।१।१८ अवदानं पशो देवतस्त्रिष्टुक्तयोः सम-पालम् ।

२।१।१९ प्रजापतिः समदशो दृष्टार्थ एव ।

२।१।२० अग्न्यादिदेवतावद्वेद्योऽपि न समदश-प्रजापतित्वमङ्गः ।

२।१।२१ अनुयाजेषु 'देवान् यव' इति प्रैषः नित्यसाधारणः ।

२।१।२२ अनुयाजेषु एकादशसु चत्वारो वर्द्धिपो विकाराः, चत्वारो नराशंसस्य, नवम एकादशश्च त्रिष्टु-कृतः ।

२।१।२३ अनुयाजो दशम वर्द्धिविकारः ।

२।१।२४ प्रजापतेषु पाद्युक्तेषु आशाश्वत्थारः प्राकृतानां चतुर्णां क्रमेण विकारः, पञ्चमादियु पट्यु ऋतव्यः, चतुर्थ-पञ्चमयोर्विकारः, अन्यथाग्न्यस्य ।

२।१।२५ अनुयाजाः पाद्युक्ताः प्राकृतस्य प्रथमस्य प्रैषस्य विकारः ।

११३।३।३-४ यूपन्यायः ।
 ११३।४।५-९ अग्निष्टोमे पशुन्यार्थयूपसंस्काराणां
 तन्त्रम् ।
 ११३।५।१०-१४ अग्निष्टोमे पशुन्यायैः स्वः
 तन्त्रम् ।
 ११३।६।१५-१६ अहर्गणे अनयदिने एव कृष्ण-
 विषाणपाश्यान्वाले प्राशनम् ।
 ११३।७।१७ राजसूये नानाबीजेष्टौ अन्वयबीज-
 संघनिघहविष्कृदाह्वानकाले एव वाग्निवर्गः ।
 ११३।८।१८ अग्नीषोमीये पशौ वाग्निवर्गः पौरो-
 षाधिककर्माथं इतिष्कृदाह्वाने कर्तव्यः ।
 ११३।९।१९-२२ अग्निचपने प्रधानादौ अग्नि-
 योगः, प्रधानान्ते च अग्निविमोक्तः ।
 ११३।१०।२३ अहर्गणे उपलब्धालीनसुनक्षणाऽऽ-
 ह्वानं तन्त्रम् ।
 ११३।११।२४-२४ अहर्गणे सुत्याकालीनसुनक्षणाऽऽ-
 ह्वानस्य मत्स्यमाहृतिः ।
 ११३।१२।२५ देशप्राचीनासुनक्षणाणां प्रयोगान्-
 त्तरे उपादानेऽपि न दोषः ।
 ११३।१३।२६-४४ यष्टप्राणां यावन्तीं चारणं
 नियतम् ।
 ११३।१४।४५-४७ यष्टप्राणां च चारणमाधान-
 भारमैत्र ।
 ११३।१५।४८-५४ वाजदेवे सर्वशोभोत्तरं प्राजा-
 पत्याग्रप्रचारः ।
 ११३।१६।५५ अग्निमाधस्तादूर्ध्वं अनुपानोत्कर्षेण
 उन्मथनागे सूक्तशक्ते धवनीपयुरोहायदेवतानामपि
 उत्कर्षः ।
 अथ एकादशाध्याये पशुधुपः पादः । सोम—
 वादवयेन यत्र देहकालकर्तृणां मेदाभेदी रज्जुटी, तद्विषय-
 यन्त्राणां विचारितौ । इदानीं यत्र मेदाभेदी न रज्जुटी
 त्रिन्नु दक्षिणतदमाकारिता उरुणौ, तद्विषयज्ञौ सत्यापानौ
 चिन्त्येते इति पादान्तरात्मानन्तरं च । यि- चतुर्थे पादे
 अनासः तदाहरणकण्डुदेन प्रसम्प्लवते ।
 ११।४।३।१-३ शक्यदेव वृषादग्निमुपाधायन्त-
 येत्यादीनां मेदेनाग्रमुत्तमम् ।

११।४।१।४-८ राजसूयोपक्रमे श्रुतानामेव ऋत्विजां
 समाप्तिपर्यन्तता ।
 ११।४।३।९-१२ अवेष्टेः ब्राह्मणारिकर्तृकायाः राज-
 सूयात् भिन्नतन्त्रता ।
 ११।४।४।१३-१६ आपाने पवमानहविषां काम्य-
 प्रयोगे प्रथमस्य तन्त्रभेदः उत्तरयोस्तन्त्रम्, ब्रह्मवर्चस-
 कामत्वे नित्यप्रयोगे च त्रयाणामपि तन्त्रम् ।
 ११।४।५।१७-२५ द्वादशारदे दीशोपसक्तुत्यानां
 प्रत्येकं द्वादशदिनस्यप्यन्वयम्, तेन पशुभिर्घाह्यम् ।
 ११।४।६।२६-२९ द्वादशारदे सुत्याकालीनानामज्ञा-
 नांमाहृतिः ।
 ११।४।७।३०-३२ द्वादशारदे उपलब्धालीनसुनक्षणा-
 ऽऽह्वाने विशुद्धसुत्यादानुपलक्षणम् ।
 ११।४।८।३३ तत्रं कुम्भीयत्ववाभपणीनां वाज-
 पेयगतप्राजापत्यग्रद्वारादिअपणार्थम् ।
 ११।४।९।३४-३९ ऐरादधियेषु पशुषु कुम्भीयत्व-
 वाभपणीनां तन्त्रम् ।
 ११।४।१०।४०-४१ तत्रं न कुम्भीयत्ववा-
 भपणीनां नानागतीषु पशुषु पाक्रीपस्यत् ।
 ११।४।११।४२-४४ अथप्रतिभेदेष्टौ प्रतिपुरोहार्यं
 कपालचतुष्कमेदः ।
 ११।४।१२।४५ अथपातन्यायः ।
 ११।४।१३।४६ नानाबीजन्यायः ।
 ११।४।१४।४७-४८ निर्वोचन्यायः ।
 ११।४।१५।४९-५० मेदिभोद्यन्यायः ।
 ११।४।१६।५१-५२ कण्डूयनमन्त्राय एककाले
 अन्नमेदेनापि कण्डूयनौ वृत्तं प्रयोगः वसोतिष्टोमे ।
 ११।४।१७।५३ ऋषिष्टोमे सवित्रवृत्त्यन्वित्वाऽग्रे
 आनी वृत्तं प्रत्यः अनान्तराग्निभेदेऽपि, एवं नरी-
 तले अभिवर्षणे अनेष्यदर्शने च ।
 ११।४।१८।५४ ऋषिष्टोमे वीरिभ्यश्च संहरित-
 मय-श्रमातिर्वन्तामारी वृत्तं प्रयोगप्रसङ्गः ।
 ११।४।१९।५५-५६ उग्रतन्त्र्यायः ।
 ११।४।२०।५७-५९ हरिष्कृष्टः अग्निगे. पुरोऽनु-
 वाकसामनोऽप्येव आहृतिः ।

- ३११५ सद्यस्कालताऽपि साङ्गप्रधानस्य ।
 ३११६ सोमे सुव्या संविदिने एव ।
 ३११७ आमयत्यादीनां तन्मन्त्रे प्रातौ उत्कर्षः ।
 ३११८ आमयणमेकरिमन्त्राणि संवत्सरे सत्यमेदेन
 मिश्रमेव कार्यम् ।
 ३११९ मध्येषु समन्त्रकेष्वेव मध्यमन्त्रः ।
 ३११२० आमयणाकरणे ग्राम्यधान्यमक्षणनिषेधः ।
 ३११२१ आमयणाकरणेऽपि शाकप्राचीनीपचीना
 मक्षणे यथाकामम् ।
 ३११२२ आमयणाकरणेऽपि शमीधान्यमक्षय न
 निषेधः ।
 ३११२३ आमयणस्य आपानोत्तरमेव मातौ तद-
 करणे नवाक्षमक्षणपतिषेधः ।
 ३११२४ आमयणं नवाक्षबुधुक्षाऽमावेऽपि कर्त-
 यम् ।
 ३११२५ श्रीहिरिरेव वा श्रीहिरिरेव यजेत वा
 यवेभ्यः इति मङ्गलौ द्वयविधिः ।
 ३११२६ आमयणेषु न द्वयविकल्पः, नापि कर्म-
 विकल्पः ।
 ३११२७ आमयणेषु तत्तत्संश्लेषनिकालविधिः, न
 चान्द्रादिसंवत्सरविधिः ।
 ३११२८ चानुर्मास्थेषु चान्तो मासः स्वीकार्यः ।
 ३११२९ चानुर्मास्थेषु पाञ्चस्रावस्वरिकपक्षे मध्ये
 मासस्थैकोऽर्घ्यः, न तु संवत्सरस्य ।
 ३११३० चानुर्मास्थेषु पाञ्चस्रावस्वरिकपक्षे इव
 यावन्मीशम्यासपक्षोऽपि विश्रायते ।
 ३११३१ चानुर्मास्थेषु पाञ्चस्रावस्वरिकावृत्तावपि
 वैशान्त्यर्घ्य-पञ्चश्रेणुदोमानां सवृद्धेवानुष्ठानम् ।
 ३११३२ चानुर्मास्थेषु 'यदि प्राहुषि यजेत सङ्-
 गुपस्वीर्यं द्विरमिषारयेत्' इत्यत्र वरुणप्रपासप्रदणम् ।
 ३११३३ चानुर्मास्थेषु वैश्वदेवेन तवा भ्रूतपवस्कन्ते
 वसन्ते यजेत ।
 ३११३४ चानुर्मास्थानां पशुह्यमप्रयोगे सहस्रवदु-
 प्राप्तिर्यस्या वैश्वदेवमेव अन्वस्य अथ स्वत्स्रगळे
 वरुणप्रपासादीनि वर्नाणि अनुतिष्ठेत् ।

- ३११२५ कुण्डपापिनामयने 'मासं दर्शपूर्वगन्वां
 यजेत' इति प्रत्यहं पाठः ।
 ३११२६ आपाने मयितोऽग्निः गार्हपत्यार्थ एव ।
 ३११२७ आपाने आहवनीयः गार्हपत्याद् प्रणीय
 व्याधीयते ।
 ३११२८ आधाने सव्यावसथ्यौ स्त्रैकिनामिक्रूपा, न
 तु आहवनीयात् प्रणेतव्यौ ।
 ३११२९ आधाने दक्षिणाग्निर्मन्त्र्यः, गार्हपत्याद्वा
 प्रणेतव्यः ।
 ३११३० आहवनीयघारण गतभीजितयमिच्छस्य न
 नित्यम् ।
 ३११३१ आहवनीयादेः कर्मापवर्गेऽपि न पुनर-
 धानम् ।
 ३११३२ आहवनीयादेः प्रतिकर्म गार्हपत्यादुद्धरणमेव,
 न तु मधनम् (उद्धरणपक्षे इदम्) ।
 ३११३३ आहवनीयः गार्हपत्यादुद्धृत्यैव उपस्थेयः ।
 ३११३४ अमिरद्वृतः अपवृत्ते कर्मणि लौकिकः
 संपद्यते ।
 ३११३५ अग्निः ज्योतिष्टोमे तदपवर्गे एव लौकिकः
 स्यात्, न तु दीक्षणीयाऽऽपवर्गे ।
 ३११३६ अग्निः औत्तरवेदिकः शालामुखीवस्य
 एकदेश एव, न कृत्स्नः ।
 ३११३७ ज्योतिष्टोमे औत्तरवेदिकप्रणयनोत्तरं शाल-
 मुखीयः गार्हपत्यः संवसते, प्राचीनगार्हपत्यस्य मात्रहितो
 भवति ।
 ३११३८ ज्योतिष्टोमे गार्हपत्यकर्माणि शालामुखीये
 एव ।
 ३११३९ ज्योतिष्टोमे शालामुखीयादेव आग्नीमीय-
 मयपनम् ।
 ३११४० ज्योतिष्टोमे शिल्पविकिरणं आग्नीमीयादेव ।
 ३११४१ ज्योतिष्टोमे तृतीयवसने शिल्पविकिरणम् ।
 ३११४२ ज्योतिष्टोमे तृतीयवसने एव आग्नेय
 मयाधारणम् ।
 ३११४३ ज्योतिष्टोमे पूर्वोक्तः सवन्तः आग्नेय
 सोमेन वा मयाधारणम् ।

१२।२।१२।३०-३२ सवनीयादिन्यायः ।

१२।२।१२।३३ प्रकृतिविक्रयोः समानतन्त्रत्वे विदृति-
तन्त्रेण प्रकृतेः प्रसङ्गसिद्धिः । कृत्वाचिन्ता ।

१२।२।१२।३४ आश्रयणेष्टिन्यायः ।

१२।२।१२।३५ आश्रयणे ऐन्द्राग्रवैधदेययोर्द्याग-
पृथिव्यानुरोधेन वैश्वदेविकतन्त्रनियमो नास्ति । आश्रयणे-
ष्टिन्यायः । (द्वितीयः) ।

अथ द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः । सोम-
इदानीं विकल्पसमुच्चयमूलेन प्रसङ्गकथा प्रकृत्यते । अत्र
च पादे समुच्चयः प्राधान्येन प्रतिपाद्यते । ततश्च प्रसङ्गा-
पवादनिरूपणपर्यवसानात् पादान्तरत्वमानन्तर्ये च ।
अस्फुटविषयविकल्पसमुच्चयचिन्ता अत्र पादे ।

१२।३।१।१-२ अष्टरात्रगते विश्वजिति चन्ध्वगहत
वाससोः समुच्चयः ।

१२।३।१।३-८ अनुनिर्वाप्याधिकरणम् ।

१२।३।१।९ समुच्चयो निम्नकार्याणां गुणानामेकस्मिन्
कर्मणि ।

१२।३।४।१०-१५ विकल्पाधिकरणम् ।

१२।३।५।१६ प्रायश्चित्तानां दोषनिर्घातार्थानां
विकल्पः ।

१२।३।६।१७ समुच्चयाधिकरणम् ।

१२।३।७।१८-१९ अनध्यापादापि कर्मकारीन-
मन्त्रप्रयोगः ।

१२।३।८।२०-२२ भाषास्वराधिकरणम् ।

१२।३।९।२३-२४ कठो ब्राह्मणोपज्ञाना मन्त्राणां
भाषिकः स्वरः प्रयोक्तव्यः ।

१२।३।१०।२५ करणमन्त्रेषु मन्त्राते कर्मप्रारम्भः ।

१२।३।११।२६-२७ अग्निचयने बधोर्षाया मन्त्रा-
न्तेन कर्मादिर्षेनिपातः ।

१२।३।१२।२८ अत्यारे मन्त्रान्तेन कर्मादिर्षेनिपातः ।

१२।३।१३।२९ करणमन्त्राणामेकार्थानां विकल्पः ।

१२।३।१४।३० अग्निचयने संख्यया विदितानां
मन्त्राणां समुच्चयः ।

१२।३।१५।३१-३५ मन्त्राणां ब्राह्मणविनियुक्तानां
विकल्पः ।

१२।३।१६।३६-३८ हौमन्त्राणां समुच्चयः ।

अथ द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः । सोम-
अस्फुटविषयकविकल्पसमुच्चयचिन्ताऽनन्तरं स्फुटविषये
संश्लिष्टतात् पादान्तरत्वमानन्तर्ये च ।

१२।४।१।१-२ अरत्तुत्याशीरभिधानमन्त्राणां समु-
च्चयः ।

१२।४।२।३-४ ऐन्द्रागर्हस्थत्वे कर्मणि या.याऽनु-
वाक्यामुत्पलद्रवस्य विकल्पः ।

१२।४।३।५-७ सोमकर्मन्यायः ।

१२।४।४।६ उपवातगुदसमुच्चयन्यायः ।

१२।४।५।९ आधाने दक्षिणानां संख्यासु विकल्पः ।

१२।४।६।१०-१६ देवादिशानादिपशुगणेषु पत्नी-
संयोगेषु जाघनीनां विकल्पः ।

१२।४।७।१७-२५ अग्निचयनगतेन ब्रह्मद्वेषा-
प्राद्याहृतेन काम्येनास्मिन् उदयस्थयैर्विधेः ।

१२।४।८।२६-२७ अग्निचयनप्रारम्भे भुतस्य त्वत्-
वृक्षाप्राद्याहृतस्य काम्याग्नेः आहवनीयात् नास्ति ।

१२।४।९।२८-२९ अग्निचयने भुतस्य ब्रह्मद्वेषा-
प्राद्याहृतस्य काम्याग्नेः आधानादिसंस्काराणां लोचः ।

१२।४।१०।३०-३१ अग्निचयनगतस्य उदयस्थयोः
नित्यं न धारणम् ।

१२।४।११।३२ सत्राह्वीनेषु शुभान्वारम्भादीनामेक-
गमयजमानकर्वुक्तव्यम् ।

१२।४।१२।३३ अह्वीने शुभान्वारम्भादि केनपिय-
जयादेन कर्तव्यम् ।

१२।४।१३।३४ सत्रे शुभान्वारम्भादौ नियोगतो
यद्व्यतिकर्तव्यम् ।

१२।४।१४।३५-४१ सत्रे यजमानसंस्काराः सर्व-
यजमानार्थाः ।

१२।४।१५।४२-४७ अघिकारः आर्षिन्वे ब्राह्मण-
स्यैव ।

३।४।४ प्रवरोषु' अर्घ्युर्ब्रह्मात् होतुरपि आनुपूर्वी-
नियमः ।

३।४।५ स्यायैयमिन्द्राक्षगाना मनुवत्कव्यः ।

३।४।६ निपादरथकारयोरेपि आर्षेयवराणमस्ति ।

३।४।७ राजोपेतब्राह्मणोपेतयोरेपि जातिप्रयुक्तप्रवर-
वरम् ।

३।४।८ प्रवरवरणे द्विगोज्ञानाम् एकतो द्वौ अन्यत
एकः इति त्रयः ।

३।४।९ अग्नीषोमीये पदो 'सप्त वृणीते' इति
वपट्कर्तृणामेव वरणम् ।

३।४।१० अग्नीषोमीये पदो छत्तानामपि वरणं
लौकिकया वाचा ।

३।४।११ 'शत्रुमेपादिभिवृणीते' इति चेपा शाखाया
वचनम्, तेपा तैरेव मन्त्रैर्वरणम् ।

३।४।१२ अग्नीषोमीये पदो 'सप्त वृणीते' इति
वपट्कर्तृनुवादः, न वरणान्तरम् ।

३।४।१३ निरुपयशुक्लवे होतृमेप्रायश्चित्तयोर्द्वयोर्वरणम् ।

३।४।१४ सोमार्थं वरणम् औपसत्येऽहनि ।

४।१।१ व्याहृति- दिवार- दराहोतु- सामिधेनीना
न्यायात् क्रमः ।

४।१।२ 'अन्तराऽनुचम्' इति मध्यमस्य स्वरस्य
विधिः ।

४।१।३ 'अन्तरेऽन्य पादः' इति लक्षणा
देशविधिः ।

४।१।४ सामिधेनीषु आद्योत्तमयोः त्रिराहृत्या
ऽल्पावृणम्, नगमः ।

४।१।५ सामिधेनीषु आद्योत्तमयोरनवानविधिः तृतीयै
वचने एव ।

४।१।६ सामिधेनीनां सर्वासांमेव सांजनविधिः ।

वर्णकं २ देवता देवशब्देऽपि ध्यातव्या ।

४।१।७ सामिधेनीषु उत्तरार्धपूर्वार्धयोः छेपान् वार्षम् ।

४।१।८ सामिधेनीषु पठिते एव आयान्त्वे ऋषी
सर्वांतरी वाहंती न, न तु सामनोनी ।

४।१।९ सामिधेनीषु 'त्रिर्दिग्द्वानि' इति त्रिसहः
'त त्वा समिन्द्रिन्द्रियः' इत्यन्वयेव ऋषिः ।

४।१।१० सामिधेनीषु 'समिन्द्रवी भृववती चान्-
च्येते' इति 'तं त्वा समिन्द्रियः' इत्येव आह्वानं ।

४।१।११ सामिधेनीषु प्रणवविधानम् ऋगाक्षररूपे
एव ।

४।१।१२ सामिधेनीषु प्रणवविधानम् अन्वये ऋगाक्षरे
एव टेः स्थाने ।

४।१।१३ सामिधेनीषु प्रणवशब्दार्थस्य ओङ्कारस्यैव
विधानम्, न तु 'प्र ण व' इति शब्दस्य ।

४।१।१४ सामिधेनीषु 'श्रीस्तुचाननुब्रूयात्' इति
त्रिखिदत्तौ प्रयमोत्तमौ द्वौ तृचौ, 'अम आ पाहि'
इत्यादिश्च तृतीयः ।

४।१।१५ सामिधेनीषु 'सर्वाणि च्छन्दासि अन्-
ब्रूयात्' इति गायत्रीत्रिष्टुब्जगत्य एव सर्वाणि च्छन्दासि ।

४।१।१६ षट्पात्री नाम सोमपात्री एव ।

४।१।१७ निविदाभनवान्त्व वाचनिकमेव, न संज्ञानम् ।

४।१।१८ वरणमर्षं ऊर्ध्वभुजात्रिहोत्रैरेव, न सर्वेषां-
मूत्रिजात् ।

४।१।१९ प्रवरो होतुरेव पूर्वः, अर्घ्योऽहतरः ।

४।१।२० आवाहननिगदे 'आवह देवान्' इति
ऋगमामानां सर्वदेवानामेव वादः ।

४।१।२१ 'अग्निमय आवह' इति संघोष्णोऽग्नि-
आहवनीयः ।

४।१।२२ 'अग्नि होमावाह' इत्युपोऽग्निः आहव-
नीयादन्यः ।

४।१।२३ अग्निः स्वितृष्टत् गार्हपत्यापिष्टता
देवताविशेष एव ।

४।१।२४ अग्नेः स्वितृष्टत् आश्वहन इभ्यश्चनार्थ-
मेवेति तत्रैव 'अग्नि होमाव' इति नियमः ।

४।१।२५ 'एव महिमानवावह' इति गार्हपत्यवादाः ।

४।१।२६ 'अन्तो होता तृर्दिग्द्ववाट' इति आहव-
नीयवादः ।

४।१।२७ 'आ चामे देवान् वद' इति आहव-
नीयवादः ।

४।१।२८ 'व्यादाऽग्नि होनाऽनुवागाः' इति स्वितृ-
ष्टताः ।

संकर्षकाण्ड्याधिकरणशीर्षिकाणां पाठक्रमः ।

[अधुनेव पूर्वं द्वादशलक्षणीस्याधिकरणशीर्षिकाणि पाठक्रमेणोपन्यस्तानि । इदानीं न्यूनतापरिहाराय संकर्षकाण्ड्याधिकरणशीर्षिकाणां पाठक्रमेणैवोपन्यासः क्रियते । एतानि शीर्षिकाणि लिखितसंकर्षकाण्ड्युसुक्ते आदौ उपलभ्यानि । तायेव कचिदक्षरपरिवर्तनेन क्वचिन्न्यूनतापुरणेन च परिष्कृत्य उपन्यस्यन्ते । त्रयोदशदशशतवारोऽप्यापाश्च एकद्वित्रिचतुरङ्कैरेवास्माभिरत्र प्रदर्शयिष्यन्ते इति शेषम् । तथा च अप्यायपादाधिकरणप्रदर्शकाण्योऽङ्का अत्र भविष्यन्ति । षोडशलक्षण्या अधिकरणशीर्षिकाणि वर्णक्रमेणापि परस्तात्रिवेक्ष्यन्ते ।]

१।१।१ अनुवपट्टकारविधिः ।

१।१।२ अनुवपट्टकारस्य द्वयं पूर्वैश्चोप एव ।

१।१।३ अनुवपट्टकारस्य प्रतिनोपमावृत्तिः ।

१।१।४ प्राजापत्यापशुषु उक्तैर् यूपो-मोचनप्रभृति माभ्यदिने एव ।

१।१।५ ' अग्निं चित्वा ' इति विहितं खीत्रामणी क्रतोरङ्गम्, न चित्यङ्गम् ।

१।१।६ अग्निचयने तिसृष्वन्वदानं ब्राह्मणाथैव ।

१।१।७ अग्निं चिन्त्वानाथ दक्षिणादानं ऋषद्वयम् ।

१।१।८ अग्निचेतुदक्षिणाया न ऋतुदक्षिणायाचः ।

१।१।९ प्राजापत्यपशूना सघनीयपशूना च शाग्निशोऽग्निस्तत्रम् ।

१।१।१० परिव्यहोमयोः ' अभितः पुरोडाशौ ' इति पूर्वोत्तरकालवादः ।

१।१।११ ' वाग् वै हविष्कृत ' इति वाचो हविष्कृत्वमयैवादः ।

१।१।१२ शमिता एक एव ।

१।१।१३ शमिता ऋत्विगेव, न भिन्नः ।

१।१।१४ शमिता अण्ययुगल एव ।

१।१।१५ अष्वयुगलस्येतैव पशुसंशयनं कर्त्तव्यम् ।

१।१।१६ संनहनादौ यजमानस्यैव पत्नी, नाश्वयोः ।
वर्णक १ यजमानस्य सर्वासा पत्नीनां संनहनं दर्शांशे ।

१।१।१७ श्वियमकर्ममन्त्रायाः (एकस्मिन् कर्मणि थायाऽऽदिभेदेन मन्त्रनात्वे विकल्पेन विनियोगः) ।

मी. को. ७

१।१।३ भूयोमन्त्राधिकरणम् (एकस्मिन् कर्मणि भूयोमन्त्रतत्त्वे मन्त्रस्य विकल्पेन ग्रहणम्) ।

१।१।४ सानाच्ये पुरोडाशविधिवाक्यं दाहयाज-स्तुत्यर्थम् ।

१।१।५ वैमृचो भिद्यतन्न एव, न समानतन्नः ।

१।१।६ वैमृचो यद्यपन्नघात् अनित्य एव ।

१।१।७ वैमृचारम्भः आधानानन्तरपूर्वमास्थानेवेति न नियमः ।

१।१।८ अभ्युदितेष्टिपासौ तां कृत्वा केवत्दर्शोऽपि पुनः कार्यः ।

१।१।९ पिण्डपितृयज्ञं दर्शदिनेऽपि स्वकाले एव ।

१।१।१० पिण्डपितृयज्ञः सिनीवालीकुङ्को-सनिपाते उत्तरस्मिन् दिने कार्यः ।

१।१।११ पिण्डपितृयज्ञहोमो दक्षिणामौ, नाहवनीये ।

१।१।१२ पिण्डपितृयज्ञे अनाहिताग्नेरप्यधिकारः ।

१।१।१३ पिण्डपितृयज्ञे, अनाहिताम्नेः औपासनाद्यो स्यात् ।

१।१।१४ पिण्डपितृयज्ञे अनाहिताम्निना अतिप्रतीतः औपासनो वा उपस्येय ।

१।१।१५ पिण्डपितृयज्ञे उपस्रानमन्त्रस्यार्हपत्यपदस्य लोपः । (अनाहिताम्नेरिदम्) ।

१।१।१६ ' अमत्रास्थामभिरचन् ' इत्यनेन अभि-नारोदेशेन अग्नीषोमीयमन्त्रहविर्विधिः, पूर्वोपासीनियम पूर्वोपासीनशुदायविधिः ।

अकाराद्यनुक्रमेणाधिकरणशीर्षकाणि

[इतः पर द्वादशलक्षणीस्थानि अधिकरणशीर्षकाणि संकर्षकाण्डवतुलंशुपीस्थानि अधिकरणशीर्षकाणि च एकैकस्य वर्णक्रमेण निवेश्यन्ते । तत्र पूर्वं पाठक्रमोपन्यस्तानि शीर्षकाण्येव सन्ति, परन्तु तत्रचप्रधानशब्दान् प्राथम्येन उपन्यस्य तदनुसारेण शेषपदानि यथायथं विपरिवर्त्य पूर्वसंख्यापेक्षया द्विशुभेन वर्धयित्वा निवेश्यन्ते, न केवलं प्राचीनानामेव यथालिखितरूपेणैवेति ध्येयम् । एवं सति नानाश्रीत्या यथेच्छं अधिकरणनामः स्यात् । संकर्षकाण्डस्य अध्यायचतुष्टयं यद्यपि वस्तुतः १३-१६ इत्येवाहूकाः प्रदर्शनीयाः, तथापि अस्माभिः १-२-३-४ इत्यहूकैरेव अध्यायनिर्देशः कृतः । यत्र 'संकर्ष.' इति अहूकादौ निवेशः सत् शीर्षकं संकर्षकाण्डस्यम्, तत्र च अध्यायपादाधिकरणाहूका निवेशिताः । 'संकर्ष' इतिपदरहित-केवलाहूकनिवेशे तु द्वादशलक्षणीस्यं शीर्षकमिति ज्ञेयम् । तत्र च अध्यायपादाधिकरणाहूकप्रथमेव निर्दिष्टं नूनाहूका निवेशिताः ।

अश्वत्थवर्णक्रमेण तु तृतीयभागप्रस्तावे प्रदर्शितरीतिद्वये प्रथमेव रीतिः सरलवर्णक्रमरूपेव स्वीकृता, न तु द्वितीया शास्त्रीया रीतिरित्यवचेयम् ।]

अश्वत्थवर्णक्रमेण संयोगवृथकत्वेन काम्यो नियो च ।

संकर्ष. ३।२।१५.

अश्वत्थवर्णयोरेपि सान्नादयो ग्रहणार्हाः सन्ति ।

३।६।११.

अश्वत्थवर्णयोर्दधिग्रहानन्तरं यागः । (इदं ३।३।८ अधिकरणेन विरुद्धं भाति) । संकर्ष. ३।३।१४.

अश्वत्थवर्णयोरेव महाः क्रतुशेषत्वात् धाराग्रहेभ्यः पूर्वं सकृदेव कर्तव्याः । चित्रिण्याद्य इष्टकाश्च अग्निशेषत्वात् सकृदेवोपघातव्याः । ५।३।६.

अश्वत्थवर्ण्यधिकरणम् (अश्वत्थवर्ण्यवर्णयोर्दधिग्रहो-
पघातः) । २।३।९.

अश्वत्थवर्ण्यनन्तरमेव दधिग्रहयागः न तु प्राक् ।
(इदं ३।३।१४ अधिकरणेन विरुद्धं भाति) । संकर्ष. ३।३।८.

अन्तर्धिकरणम् । (अन्तः चर्करा इति धृतेनेति वाच्यतोपात् ज्ञेयम्) । १।४।१३.

- अश्वत्थवर्ण्यनन्तरः । (एकदायनीनयनं न अश्व-
त्थवर्ण्यप्रयुक्तम्) । ५।३।१०.

अग्न्यस्य कस्याप्युमीपादात्वे (दो ए) वादसौ च हानि-
चेत्य. । संकर्ष. ५।४।२.

अग्निं चित्तेति सौत्रमणी क्रतोरङ्गम्, न चित्पङ्गम् ।
संकर्ष. ३।३।५.

अग्निं चित्रानाय दक्षिणादानं कृत्वङ्गम् । संकर्ष.
३।३।७.

'अग्निं होत्रापावह' इत्युक्तोऽग्निः आहवनीयादन्यः ।
संकर्ष. ५।३।९.

अग्निः शालग्रामखीयः औत्तरवेदिकप्रणयनोत्तरं गार्ह-
पत्यः संपद्यते । संकर्ष. ३।३।१२.

अग्निः स्वित्पङ्क्तं गार्हपत्याधिष्ठाता देवताविशेष एव ।
संकर्ष. ५।३।१०.

अग्निचयनं (ने) उपसदा पट्ट्वं तिष्ठतां स्वस्थान-
विद्वद्या संपादनीयं न तु दण्डकलितवत् । ५।३।२.

अग्निचयनं (ने) उपसदा पट्ट्वसंख्या सर्वसंपादा ।
५।३।१.

अग्निचयनं चित्रानमेव कर्तव्यमिति न नियमः
चतुर्थांशहारसंभवात् । संकर्ष. २।३।३०.

अग्निचयनगतनिर्मन्त्र्ये अग्नीषोमीयपुण्यनिर्मन्त्र्य-
धर्माणां नातिदेशः । ७।३।७.

अग्निचयनगतस्य उग्न्यस्याग्नेः नियमं न धारणम् ।
३।५।१०.

- १४११५ यूपैकादशिन्याम् 'युवा युवावाः' इति
हौनमन्त्रस्तन्त्रम् ।
- १४११६ यूपै 'एकयूपं भिनोति' इति संख्याविधिः ।
- १४११७ यूपानामभिमिन्नाना मानं शौल्येऽहनि ।
- १४११८ यूपैकादशिनीसमानमुत्कृष्टं तत् तन्त्रमेव ।
- १४११९ यूपैकादशिन्यामभिन्नरथने यूपरथनाश्च
तन्त्रम् ।
- १४१२० यूपैकादशिन्यादौ अभिन्नमित्रा यूपाः
उदग्दक्षिण मातन्याः ।
- १४१२१ यूपैकादशिन्यादौ रथाष्टमाश्रयि यूपान्तराश्रयि ।
- १४१२२ यूपैकादशिन्या 'वेदिसंमितान् विभिनोति'
इत्यस्य रथानामानेन न विकल्पः ।
- १४१२३ यूपैकादशिन्या दशमैकादशयोर्भ्यस्यः
अभिक्रमेण दशमः, ऐशानक्रमेण चैकादशः इति ।
- १४१२४ यूपैकादशिन्यामुपराणा दैव्येण साम्यम्,
न तिर्यक्त्वेन ।
- १४१२५ यूपैकादशिन्यामैकादशपशुयोजन कापेस्या
पदस्या अहीनेषु उल्लेख्यते, इतर पदतिष्ठु प्रहो ।
- १४१२६ इष्टकाश्वयनशाघनीभूता मूत्रमस्य एव ।
- १४१२७ इष्टकाः अभिमत्य एव कार्याः ।
- १४१२८ इष्टकाः समचतुरस्राः कार्याः ।
- १४१२९ इष्टकाः पशुशीर्षानुपधाने अन्तरालपूरणार्थं
न विधेयाः ।
- १४१३० 'इष्टकासु सर्वान् वर्णान्' इति रेखावादः ।
- १४१३१ इष्टकाः पक्षा एव प्राक्काः ।
- १४१३२ इष्टकापक्षः निर्मन्थ्येन लौकिकेनाग्निता ।
- १४१३३ इष्टकाचन्द्रात् ट्वांरिषु नेष्टकाधर्माः ।
- १४१३४ इष्टकाधर्माः विकृतासु न भवन्ति ।
- १४१३५ इष्टकाधर्माः चक्रसर्वोपशेषे न भवन्ति ।
- १४१३६ इष्टकाधर्मा नैकंतीषु न भवन्ति ।
- १४१३७ अग्निचपने 'सर्वं विन्वीत' इति
सहस्रसन्धः न मनुष्यः ।
- १४१३८ अग्निचपने 'सर्वं विन्वीत' इति
सर्वसन्धः इष्टकापर एव ।

- २१११४ अग्निचपने 'सहस्रस्य प्रमा अस्ति'
इति मन्त्रः सर्वचिन्त्याङ्गम् ।
- २१११५ इष्टकोपधाने मन्त्राधिक्ये चयनान्तरप्रयोगे
अवशिष्टमन्त्राणामुपयोगः ।
- २१११६ इष्टकासंख्यापूरणं श्लोकवृत्ताभिः मन्त्र-
न्युगत्वे ।
- २१११७ अग्निचपने चितिशब्दो न प्रस्तापरतः,
किन्तु तदवयवपरः ।
- २१११८ इष्टकोपधाने 'प्राचीरुपदधाति' इति
रीत्यवयववर्गवादः ।
- २१११९ इष्टकोपधाने 'प्राचीं, प्रतीचीम्' इति
कर्तृमुलवादः ।
- २११२० अग्निचपने कूर्मचिह्नौ 'प्राञ्चम्' इति
कर्तृमुलवादः, 'प्रत्यञ्चम्' इति तु कूर्ममुलवादः ।
- २११२१ अग्निचपने 'पुस्त्यादन्त्याः प्रतीचीः पक्षा-
दन्त्याः प्राचीः' इति विधीं अपवर्गानियमाथो ।
- २११२२ अग्निचपने 'वृषमनुपदधाति' इति
'त्वामने वृषमम्' इति मन्त्रोपशेषेष्टकापरौ वृषमशब्दः ।
- २११२३ इष्टका एव प्राणशब्दघटितमन्त्रोपशेषाः
'प्राणभृत उपदधाति' इत्यत्र ।
- २११२४ अग्निचपने 'पृतेष्टका उपदधाति' इति
वृत्पूर्णाघटोपधानम् ।
- २११२५ अग्निचपने चतुरस्राणामिष्टकानामेव
'मण्डलेष्टका उपदधाति' इति नामान्तरम् ।
- २११२६ अग्निचपने चित्तिष्ठमुदायस्यैव वेदिधर्माः,
न तु तदाधारभूमिः ।
- २११२७ अग्निचपनमुपसहदिनेष्वेव, न तु ततः
पूर्वम् ।
- २११२८ इष्टकानिर्माण दीशोत्तरमेव ।
- २११२९ अग्निचपनविशिष्टे षडौ एकादिदीक्षा-
पश्याणं न वापः ।
- २११३० अग्निचपनं विद्यत्मेन कर्तव्यमिति न
नियमः, चतुर्धाचारसंभवात् ।
- २११३१ अग्निचपने चतुर्धाहारोपु विवाहसा-
यिका संख्या भ्यात् ।

अग्निचयने भुतस्य ऋतुद्वयप्रमाणत्वाद्भुतस्य काम्यस्याग्निः
 वाषाणादिसंस्काराणां बाधः । १२१११९.
 अग्निचयने भुतानां दीक्षाऽऽहुतिमन्त्राणां शैथिल्य-
 दीक्षाऽऽहुतिमन्त्रैः समुचयः । १०१२४.
 अग्निचयने पट्टी चित्तिर्नसिचित्री । ४१४७.
 अग्निचयने संलपदा विहितानां मन्त्राणां समुचयः ।
 १२१३१४.
 अग्निचयने संवत्सरमुलपचारणाभावे वैश्वानरेष्टिः ।
 ४१४६.
 अग्निचयने समारोपैव अग्न्यग्निनयनम् । संकर्म. १२१३४.
 अग्निचयने सर्वोपपावपातस्य नाम्यासः । १२१११६.
 अग्निचयने 'सहस्र चिन्वीत' इति सहस्रशब्दे न
 ऋतुपरः, किन्तु स्वष्टिलपरः । संकर्म. २१११२२.
 अग्निचयने 'सहस्रस्य प्रमा अति' इति मन्त्रः
 सर्वचित्यङ्गम् । संकर्म. २१११४.
 अग्निचयने सावत्सरिके 'गायत्रचित् चिन्वीत मज्ज-
 चर्चसकामः' इत्यादि तत्तत्कामुक्त्वात्प्रमाणमेव । अकामानां
 तु तदितरच्छब्दा एव ऋच. । संकर्म. २११३७.
 अग्निचयने सावत्सरिके दायतपीथ्य. आहृतानां
 मासेषीनां वाक्येनीथि. न समुचय । संकर्म. २११३३.
 अग्निचयने सावत्सरिके दायतपीथ्य आनीतानामभेव-
 च्छक्तानां चगनातिरिक्ते उपस्थानादौ नोपयोगः (तद्दिने,
 दिनान्तरे तु स्वादेव इति वक्तव्यम् । के) । संकर्म.
 २११३६.
 अग्निचयने सावत्सरिके दायतपीथ्य आनीतेः सुक्षेत्रेव
 प्रतिष्ठासुमुचयानम्, न प्रत्युचय । संकर्म. २११३५.
 अग्निचयने सावित्रहोमोत्तर दीक्षणीया कर्तव्या ।
 ५१२११२.
 अग्निचयने गुणार्णवृत्तिर्न निसा, बोधकमन्त्रास्तु
 अप्येवाह । संकर्म. २११३९.
 अग्निचयने स्वयमातृणोरपाने वरदानमप्यर्थो. कर्म ।
 वि. ३१८२.
 अग्निचयने हिरण्यपकले. प्रोक्षणं कर्तव्यम् ।
 ११२१८.

अग्निचितः केवलसोमयागे एव एकविंशतिलोकं-
 ष्टणामिच्छतिः गुणविधिः । संकर्म. ११२१३३.
 अग्निचित्तूर्तकसोमे उत्तरवेदिपुराणमिद्रयथैव एक-
 विंशतिलोकंशुतानां च समुचयः । संकर्म. ११२१२२.
 अग्निचित्तूर्तकसोमे लोककृष्णरूपगुणान्तरविधिः । संकर्म.
 ११२१२२.
 अग्निचिद्व्रतानां ऋचन्ते अनुष्ठानम्, न तु चयन-
 मानन्ते । ५१२११०.
 अग्निचित्तुदक्षिण्या ऋतुदक्षिण्याः न बाधः । संकर्म.
 ११२१८.
 अग्निनयनमन्त्रं समारोपैव अग्निचयने । संकर्म.
 १२१३४.
 अग्निप्रणयनं चातुर्मास्येन मध्यमयोरेव पूर्वगोः ।
 ७१३९.
 अग्निमेदेऽपि अग्निमेदो नावश्यकः । संकर्म.
 १२१३२.
 'अग्निमम आषट्' इति एवेष्योऽग्निः आहवनीयः ।
 संकर्म. ४१२१८.
 अग्निदोष. प्रधानादौ, अग्निविभोक्तः प्रधानात् अग्नि-
 चयने (इति भाष्यम् । साङ्गप्रधानादौ साङ्गप्रधानान्ते च
 इति चार्तिकम्) । १२१३१५.
 अग्निराहवनीयादिः सर्वप्रवृत्तिविशुद्धयैः । ३७११९.
 अग्निदग्धृतोऽप्युक्ते कर्मणि लौकिकः संपद्यते ।
 संकर्म. ११२१९.
 अग्निरोत्तरवेदिकः क्षालाद्रुखीयस्य एकदेश एव, न
 वृत्तः । संकर्म. ३२११२.
 अग्निज्योतिःशैथिल्यं. तदप्यने एव लौकिकः संपद्यते,
 न तु दीक्षणीयाऽऽद्यप्यनेऽपि । संकर्म. १२११०.
 'अग्निर्देवो देवान् यज्ञव' इति आहवनीय-
 वादः । संकर्म. ४१२१८.
 'अग्निर्होता वेतु' इति सुगादापननिगदे आह-
 वनीयवादः । संकर्म. ४१२१९.
 'अग्निर्होमेनेदं हविरञ्जयत' इति गार्हपत्यवादः ।
 संकर्म. ४१२१६.

२।३।८ प्रैषः 'अजैदग्निः' इत्यतः पृथक् 'उप प्रेष्य होतः' इति ।

२।३।९ प्रैषः 'अजैदग्निः' इति अघ्वशोर्धेना-वरुण प्रति ।

२।३।१० प्रैषः 'उक्थशा यज्ञ सोमस्य' इति शाल्वन्मान्ने निवेश्यते ।

२।३।११ प्रैषः 'उक्थशा यज्ञ सोमानाम्' इति शाल्व-वत्सपि चमरीर्महेश्व युगपद्भूयमानेष्वेव सोमेषु निवेश्य ।

२।३।१२ 'पुरोऽथर्वीमजति' इति देशवाद एव ।

२।३।१३ प्रैषान् मैत्रायण एव ब्रूयात् ऋतुयाजेषु ।

२।३।१४ 'होतर्यज्ञ, प्रशास्तर्यज्ञ' इति वक्तृ-विकल्पः ।

२।४।१५ अनुवपट्कारे आश्रावणादीना प्रतिषेधः ।

२।४।१ यजति नोदनात् प्रक्षेपान्तात्त्वम् ।

२।४।२ अश्रुवदेवताकेषु मन्त्रवर्णादिना देवताविधिः ।

२।४।३ सामिवेनीना नाहुतिमन्त्ररूपत्वम् ।

२।४।४ अग्निचयने अग्न्याग्नीहोमेषु मान्त्रवर्णिक्री देवता ।

२।४।५ चित्रेणो 'अग्ने गोभिर्न' इत्यादिभि पुष्टि-मन्त्रैरेव होमः ।

२।४।६ दर्विहोमेषु वचनाभावे सद्गृह्यहोममेव नित्यम् ।

२।४।७ आहुतिगणे प्रत्याहुति यज्जुद् ग्रहणम् ।

२।४।८ दर्विहोमेषु प्रतिहोमं सन्निधमाधायैव होमः ।

२।४।९ पाकयज्ञचन्दः नाहुतिपरिषयः ।

२।४।१० पाकयज्ञचन्दः दर्विहोममाधवाचकः ।

२।४।११ पाकयज्ञचन्दः लौकिकहोमामाधवेव वाचकः ।

२।४।१२ पाकयज्ञेषु 'दिवुहोति, द्विनिगाधि, द्विः प्राश्रति, उसुभ्यान्वामति, निरैधि' इति धर्मा मन्त्रि (अग्निहोमे इदम्) ।

२।४।१३ वैश्वदेवपर्वणि 'प्राचीनप्रवणे यजेत' इति विहारदेशोपदेशः ।

२।४।१४ 'पदे जुरोति, वर्ध्मेनि जुरोति' इति आदवनीयापवादः ।

२।४।१५ व्यम्नेकेषु चतुष्वय-एकोत्सुकयोः समु-चयः ।

२।४।१६ 'अगभ्येन पत्यञ्चश्रन्ति' इति कर्तृगम-विहारविधानम् ।

२।४।१७ होमे पुरस्तात्स्वाहाकारा अपि मन्त्राः करणम् ।

२।४।१८ 'स्वाहाकृतमिन्द्राय जुहोमि' इत्यादौ स्वाहाशब्दो न प्रदानार्थः ।

२।४।१९ 'नपट् ते विष्णो' इति वषट्शब्दः न होमार्थः ।

२।४।२० वनस्पतिवागवाज्याया न देवतोपलक्षणम् ।

२।४।२१ 'चित्तं च चित्तिश्च' इत्यादौ न चतुर्थ्या विपरिणामः ।

२।४।२२ 'चित्ताय स्वाहा, चित्तये स्वाहा' इत्यादिभिः शालाऽऽन्तरीयमन्त्रैः 'चित्तं च स्वाहा' इत्यादीना विकल्पः ।

२।४।२३ अग्निचयने मूलेष्टकरोपधानं प्राकरणिक-मन्त्रैरेव ।

२।४।२४ अग्निचयने मूलेष्टकानामुपधानं राजसूय-गतमन्त्रैरेव इति पक्षे यथाऽऽन्तातैरेव स्वाहाकारमन्त्रैः कर्तव्यम् ।

२।४।२५ अनुवाक्यास्तु प्रैषागस्त्योद्धारः ऋतुप्रष्टेपु ।

२।४।२६ राष्ट्रभूद्धोमेषु 'ताम्यः स्वाहा' इत्येव द्वितीयोद्वितीयो मन्त्रः ।

२।४।२७ आध्वरिकाहुतीना दीक्षाऽऽहुतिभिः समु-चयः ।

२।४।२८ 'भुवनस्य पते' इत्यादयो दशाहुतयः रथद्रुत्से स्तुः ।

२।४।२९ 'भूत भग्यं मविष्पद् वषट् स्वाहा नमः' इत्यादौ न मन्त्रमेदः ।

२।४।११ दर्विपूर्णागतशब्दो स्पर्षावद्रमणोः संनिर्घर्ष-विपरिधवन्तो ।

२।४।२० पर्वतधि, तन्त्रमन्त्रे प्रहीतम्यः ।

२।४।२१ दर्विपूर्णागतयागस्य परेष्टुरनुष्ठानेऽपि दिवैव अनुष्ठानम् ।

२।४।४ अग्नावास्वाया प्रागुदपाद् यागस्योपक्रमः ।

अग्नीषोमीयवचनं सस्विष्टकृच्छ्रन्दकमेव कर्तव्यं
श्रुतिश्लेषे अथभूये स्विष्टकृच्छ्राग्नीयनिगमेषु । १०।४।१७.

अग्नीषोमीयः पशुः छाग एव । ६।८।१०.

अग्नीषोमीयः पशुः सानाव्यगतपयोविकारः । ८।२।३.

अग्नीषोमीयः पशुः सानाव्यविकारः । ८।२।२.

अग्नीषोमीयदेशे स्वरणार्थम् आतिष्यावर्हिषि संनक्ष
आह्वियमाणे संनहनहरणमन्त्रयोर्नावृत्तिः । १२।१।२१.

अग्नीषोमीयपशुगतनिर्मन्त्र्यधर्माणां अग्निचयनगत
निर्मन्त्र्ये नातिदेशः । ७।१।७.

अग्नीषोमीयपशुधर्माणां सवनीये पशो अतिदेशः ।

८।१।६.

अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशश्रवणं शालामुखौवे, न तु
शामिभे । १२।१।५.

अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशस्विष्टकृति त्यागे निगमेषु च
स्विष्टकृच्छ्रन्दश्लेषः । १०।४।१८.

अग्नीषोमीयपशुध्यागमावर्तिपदाथैर्मं उपाशुत्वं तत्-
त्पदाथैर्जन्वावा-तत्पूर्वपशुकम् । १।१।६.

अग्नीषोमीयपशवौ प्रयाजादिषु एकादशत्वादिशुण-
विषि । १०।३।१

अग्नीषोमीयपुरोडाशपसर्गाणामतिदेशः अध्वरकल्या-
गतामावैष्णवे । ८।३।१.

अग्नीषोमीयपुरोडाशविकाराणां सानाव्यविकाराणां च
सोमोत्तरकालता । ५।४।८

अग्नीषोमीयसवनीययोः समानविधित्वपक्षे अग्निशु-
प्रेषयतस्य धारमे इति पदस्य न विकारः । १।३।८.

अग्नीषोमीयादिपशुधर्माणां. घृल. तन्त्रम् । सकर्षं.
२।२।१.

अग्नीषोमीयायां. पशुधर्मा. । ३।६।७

' अग्नीषोमीयेण यजेत अमावास्यामभिवचन् ' इत्यनेन
अभिचारोद्देशेन अग्नीषोमीयइतिविधि । सकर्षं. १।२।१६.

' अग्नीषोमीयेण यजेत वीर्जनासीमभिवचन् ' इत्यनेन
अभिचारोद्देशेन अग्नीषोमीयइतिविधि । सकर्षं.
१।२।१७

अग्नीषोमीये पशान्वेव प्लक्षदापायाः विनियोग ।
सकर्षं. १।३।१५.

अग्नीषोमीये पशौ अग्नीषः प्राकृतहस्तोद्दामशस
वनिष्टुना निवृत्तिः । १०।७।५.

अग्नीषोमीये पशौ अध्यूच्या होतुः कृन्वेहामशस

निवृत्तिः । १०।७।४.

अग्नीषोमीये पशौ आतिष्यावर्हिष. स्वरणकाले

स्वरणमन्त्रस्यावृत्तिः । १२।१।२०.

अग्नीषोमीये पशौ दार्शिको विष्यन्तः । ८।१।५.

अग्नीषोमीये पशौ पशौःप्लक्षदाशवहुत्वानिषादिनो-

र्मन्त्रशोर्विकल्पः । १।२।५०.

अग्नीषोमीये पशौ प्रतिप्रत्यातुर्भक्षो नास्ति ।

१०।७।८

अग्नीषोमीये पशौ प्रत्यङ्ग हविर्भेदः । १०।७।१.

अग्नीषोमीये पशौ प्रयाजान्याजार्थपशयोर्भेदः ।

५।२।८.

अग्नीषोमीये पशौ प्रयाजान्तापकर्षः, सवनीयपशौ च

अन्याजादेरुत्कर्षः. तददितिदन्तन्यायात् । ५।२।१२.

अग्नीषोमीये पशौ मैत्रावरुणस्य अस्ति भयं ।

१०।७।६.

अग्नीषोमीये पशौ मैत्रावरुणस्य एक एव भागः ।

१०।७।७

अग्नीषोमीये पशौ यामसमाप्नुत्तर लौकिके स्वरस्यै

प्रापश्चितम् । १।३।२.

अग्नीषोमीये पशौ स्पृशितलने ' अर्घमन्त्रवैदि अर्घे

वहिवैदि ' इति उभयोपलक्षितदेशविशेषस्य विधानम् ।

३।७।६.

अग्नीषोमीये पशौ वषावाभिव सर्वेष्वङ्गेषु पश्यावतन्त्रम् ।

१०।७।२०.

अग्नीषोमीये पशौ वाग्विकर्मः पुरोडाशिकवर्णवै

हविष्टुदाहने कर्तव्यम् । १।१।३।८.

अग्नीषोमीये पशौ ' सत वृणीते ' इति वषट्कर्तृणामेव

वरणम् । सकर्षं. ३।४।५.

अग्नीषोमीये पशौ ' सत वृणीते ' इति वषट्कर्तृणामेव

न वरणात्तरम् । सकर्षं. ३।४।२२

अग्नीषोमीये पशौ सप्तानामपि वषट्कर्तृणां वरणं
लौकिक्या वाचा । सकर्षं. ३।४।१०.

११२।१९ षोडशोमे होमेन विष्णव्यापापार्थं परि-
ष्टुषाशेषेण ।

११२।२० षोडशोमे वैश्वदेवहोमेणु आश्रयमेव न
शोमः ।

११२।२१ षोडशोमे ' स वैव स्वात् ' इति प्राज-
द्वित्यादः ।

११२।२२ शालामुखीषो निलदादिष्वपि भवति ।

११२।२३ षोडशो प्रथमेष्टिषु इष्टयुक्ते प्रणीत एव
आहवनीयः पररथमपि धार्यः ।

११२।२४ अग्निहोत्रहोमः संप्रतनः पशुवागदिनेऽपि
नीचवेदिके, देशत् पशुकर्मण उक्तं तु औचवेदिके
एव ।

११२।२५ अग्निहोत्राकः पशोः दारुकाद्ये प्राजद्विते
एव ।

११२।२६ षोडशो पुरोडाशस्य भरणं शालामुखीषे एव ।

११२।२७ पशुः सत्तरकालः, न द्वादशकालः ।

११२।२८ षोडशो षड्यनपाशेषु च शालामुखीषोऽस्ति ।

११२।२९ शोमानवर्गे शालामुखीषोऽप्येव समाशेषः ।

११२।३० शोमानवर्गे गार्गभिवः शालामुखीषवत्
आहवनीयव्यापि समाशेषः ।

११२।३१ अग्निहोत्राभावेऽपि दीक्षितस्य अग्न्यन-
वर्गमे प्राग् अग्निः समाशेष्येव नेयः ।

११२।३२ अग्निमेदेऽपि अग्निमेदो तावदपकः ।

११२।३३ उग्रतरव प्रत्ययमेव नपनात् न समाशेषः ।

११२।३४ अग्निष्वक्ते समाशेष्येव अग्न्यनदिनपनम् ।

११२।३५ अग्नेः अग्न्यनपशोरेऽपि अग्नीशोरेव प्रत्य-
योम मयनं धार्यम् ।

११२।३६ अग्नेः आश्रयनपशोरेऽपि अग्नीशोरेव
उग्रवशेषम् ।

११२।३७ अग्निपशोर्णां सप्तनविधित्वम् ।

११२।३८ अग्निपशोः सप्तनो अग्निहोत्रेऽपि, न
विष्वक्शेषेण ।

११२।३९ अग्निपशोर्णाः द्वावनाशोरीष्ये एव ।

११२।४० अग्निपशोर्णां पशुपशोरीष्येषु विष्णो-
न पशुपशोः ।

११२।४१ अग्निपशोर्णां पूर्वपशोरे उग्रवपशोरे च
व्यवस्थितविकल्पः ।

११२।४२ अग्निपशोः पशुषु पशुदे वैराजस्तोत्राय
आशेषो यजते, नाम देवताविधिः ।

११२।४३ अग्निपशोर्णां मादेन्द्रपशानन्तरमेव होमः, न
तु सः ।

११२।४४ दधिपशुस्यः अंशवदामानन्तरमेव, न तु
प्राक् (इदं ११२।४५ अधिकरणेन विरुद्धम् । षड्यनपाश-
मेव तु युक्तम्, नेदम्) ।

११२।४५ दधिपशुस्यः आश्रयशोमपशो कर्मान्तरम् ।

११२।४६ दधिपशोः नित्यः क्षाम्यश्च संश्लेष-
पृथक्त्वेन ।

११२।४७ दधिपशुस्यः शोमपदे न शोमपर्मः ।

११२।४८ दधिपशुस्यः शोमपदे शोमपर्मभावेऽपि
अभियपव्याशेषः ।

११२।४९ अग्निष्वे एव ' नियतो यद्व्यस्य सपिपः '
इति मन्त्रः प्रयोगः ।

११२।५० अंशवदामपशोः दधिपशुस्यः शोमः ।
(इदं ११२।५१ अधिकरणेन विरुद्धम्, परन्तु युक्तम्) ।

११२।५२ अंशवदामपशोः संश्लेषपृथक्त्वेन क्षाम्यो
नियो च ।

११२।५३ अग्निपशोः सपिपवशेषेण पशुपशोर्णां
समुच्चयः ।

११२।५४ दधिपशुस्यः अग्निः प्रश एव ।

११२।५५ अग्निपशोः अग्निपशोर्णां एव प्राजपशोर्णाः ।

११२।५६ दधिपशुस्यः अग्निपशोर्णां न पशोर्णाः, किन्तु
शोमपशोर्णाः ।

११२।५७ दधिपशुस्यः अग्निपशोर्णां अग्निपशोर्णां
द्वारादेः प्राजपशोर्णां अग्निपशोः अग्निपशोः च शोमः ।

११२।५८ ' अग्निं च दधीरे ' इति पशुपशोर्णां एव
पशुपशोः ।

११२।५९ अग्निपशोः अग्निपशोर्णां अग्निपशोर्णां
पशुपशोर्णां ।

११२।६० अग्निपशोः अग्निपशोर्णां, इति अग्निपशोः ।

अतिदेशः अग्निचयनस्य अतिप्राग्गानां च विवृतिपु ।

१०।८।११९.

अतिदेशः अग्नीषोमीये पशौ सान्नाय्यगतपयो-
धर्माणाम् । ८।१।३.

अतिदेशः अग्नीषोमीये पशौ सान्नाय्यधर्माणाम् ।
८।१।२.

अतिदेशः अप्परकल्यागताभावैष्यवादी अग्नीषो-
मीयादिपुरोडाशधर्माणाम् । ८।१।१९.

अतिदेशः अर्हानेषु अर्हानामकदादशहधर्माणाम् ।
८।१।१०.

अतिदेशः आग्नेयपुरोडाशधर्माणां शुचिदेवताके
हविषि । वि. ८।१।१९.

अतिदेशः हवीं स्वैनीयधर्माणाम् । ७।१।२.

अतिदेशः उद्भिदादिषु अभ्यन्तयागेषु सौमिकधर्मा-
णाम् । ८।१।१९.

अतिदेशः ऐकादशिनेषु पशुषु सवनीयपशुधर्माणाम् ।
८।१।७.

अतिदेशः ऐन्द्रादादिकृती दार्शदीर्गमासिकधर्मा-
णाम् । ८।१।४.

अतिदेशः ऐन्द्रे पुरोडाशे आग्नेयपुरोडाशधर्माणाम् ।
८।१।१७.

अतिदेशः कुण्डपायिनामयनगते अग्निहोत्रे नित्या
मिश्रोत्रधर्माणाम् । ७।१।१९.

अतिदेशः कृष्णारुचरी आग्नेयपुरोडाशधर्माणाम् ।
८।१।१८.

अतिदेशः गवामयनगतज्योतिरादिषु एकदशकण्ड-
पठितज्योतिरादिधर्माणाम् । ७।१।१९.

अतिदेशः गवामयनगतस्वरहामधर्माणाम् अष्टराज-
गतस्वरहामधरे । ७।१।१०.

अतिदेशः त्रिभेद्विगतमधूहको. उपाशुयाजधर्माणाम् ।
८।१।१९.

अतिदेशः जनकसप्तपदे द्वादशदिक्कृताहधर्माणां
क्रमेण । ८।१।२.

अतिदेशः दार्शदीर्गमासिकपुरोडाशधर्माणाम् ऐन्द्रे
एकादशकपाले, न तु सान्नाय्यधर्माणाम् । वि. ८।१।१७.

अतिदेशः दार्शिकधर्माणामग्नीषोमीये पशौ । ८।१।२.

अतिदेशः धर्माणां साष्टयवितोषेण नियतप्रवृत्तयः ।

८।१।२.

अतिदेशः न अग्निचयनगतनिर्मन्थ्ये अग्नीषोमीय
पशुगतनिर्मन्थ्यधर्माणाम् । ७।१।७.

अतिदेशः न तपशये यूपसंस्काराणाम् । ७।१।१४.

अतिदेशः न चाहुर्मास्यगताग्निप्रगयने सौमिकग्नि-

प्रगयनधर्माणाम् । ७।१।८.

अतिदेशः न पार्ष्णहोमयोर्विकृतौ । १।२।१८.

अतिदेशः न प्राकृतावदानधर्मस्य एककपाले वैश्व-

नर्यां यथाया च । संकपे. २।२।१६.

अतिदेशः न प्रायणीयताम्ना । ७।१।२.

अतिदेशः न फल्गुनियमकृतं मुदायानां दार्शदीर्ग-

मासिकानाम् । ८।१।१३.

अतिदेशः न राजसूयगतवैश्वये आतिध्यागतवैश्व-

धर्माणाम् । ७।१।६.

अतिदेशः न विकृतौ प्राकृतकाम्यशुणानाम् ।

८।१।४.

अतिदेशः न होमे ऐदिकधर्माणाम् । ८।१।१.

अतिदेशः निकायिनामुत्तरेषु पूर्वनिकायिधर्माणाम् ।

८।१।२२.

अतिदेशः पञ्चदशरात्रे कुण्डपायिनामयने च सप्त-

त्मकदादशहधर्माणाम् । ८।१।६.

अतिदेशः पशुगणेषु ऐकादशिनपशुधर्माणाम् ।

८।१।८.

अतिदेशः योनिगतानां स्तोभानामुत्तरोत्तरो यो ।

१।२।१०.

अतिदेशः बह्वज्यपाठगतपञ्चसंस्कारेषु वैश्वदेविक-

सार्थवादिषिकण्डहस्ये । ७।१।२.

अतिदेशः बह्वज्यपाठगतैककपालधर्माणां साकमेधी-

देककपाले । ७।१।९.

अतिदेशः बह्वज्यपाठगतभूमे अवभृथताम्ना सौमि-

कावभृथधर्माणाम् । ७।१।४.

अनवान्वयमनुयाजेयु सर्वेष्वेव, नोत्तमे एव । संकर्म, ४।३।१४.

अनारम्भाधिकरणम् । (अनारम्भाधीतं प्रकृत्यर्थम् । अनारम्भाधीतन्त्याय । अनारम्भन्त्याय । अनारम्भ-यादन्यायः ।) ३।६।१२.

अनारम्भाधीतसाहचर्येन वैभूषादौ सामिपेनीसात्-द्रव्यपुन. भवणस्य उपसहारः । १०।८।९.

अनारम्भाधीतसाहाकारभ्रवणेन दर्विहोमादौ कचित् स्वाहाकारपुन. भवणस्य नोपसहारः । १०।८।१०.

अनाहिताग्निना पिण्डपितृयज्ञे अतिप्रणीतः औपासनी वा उपस्येयः । संकर्म, १।२।१४.

अनाहिताग्नेः पिण्डपितृयज्ञः औपासनाग्नौ स्यात् । संकर्म, १।२।१३.

अनाहिताग्नेः पिण्डपितृयज्ञे उपस्थानमन्त्रस्याह-पत्न्यदर्शोपः । संकर्म, १।२।१५.

अनाहितमेरपि पिण्डपितृयज्ञे अधिकारः । संकर्म, १।२।१२.

अनाहिताग्नेरेव चतुर्होमहोनेषु अधिकारः । ६।८।१९.

अनुष्ठापनानुष्ठे एकपामे सोममद्ये वैदिक्यदेवैव । ३।५।१६.

अनुष्ठापपूर्वकं सोमभक्षणमेकपामाणामेव । ३।५।१७.

अनुष्ठापपूर्वकमेव सोममद्येण एकपामे अनेकैः सोम-मद्येण । ३।५।१४.

अनुनिर्वाण्यधिकरणम् (अग्निपचनादौ अनुनिर्वा-ण्येयु देवयुगा इतिपरिपु पप्रुपोदाद्यवत्त्रय प्रथमः) । १२।३।२.

अनुयादेयशुभानां कर्मान्तरचहापकृत्यं नास्ति । २।३।१३.

अनुव प्पावामनुनिर्वाण्येयु देविक्यदेवि शु पप्रुपो-दाद्यवत्त्रय प्रथमः । १२।३।२.

अनुव प्पावनस्यतिमागयोर्निगमेषु विभिगठ-उत्ता-वनस्यतिघन्दास्यामेव इत्यदेवयोः अनिपानम् । १०।४।१६.

अनुवयापीदौ यज्यस्यतयां आरम्भणीयायाः शक्यः । १०।३।२.

अनुयाजस्य तृतीयस्य अग्निस्त्रिष्टुकेदेवत्यस्य नोप-संस्कारार्थानापि त्रिष्टुकेदेवतासंस्कारकतया संनिपत्योप-कारकत्व दर्शपूर्णमासयोः । १०।४।१९.

अनुयाजाः आमिमादतादूर्ध्वं कर्तव्याः इति कालो विधीयते । ४।३।१४.

अनुयाजाः पाशुकाः प्राकृतस्य साधारणस्य प्रथमस्य त्रैयस्य विकारः । २।३।७.

अनुयाजानामाननहोमैः समुच्चयः सामहणीयौ । १०।४।४.

अनुयाजीव्येवताप्रकाशनायै प्राकृतावाहनमन्यस्य अतिकारेणैव प्रयोगः चातृमास्येषु । १०।४।२५.

अनुयाजेयु देवान् यज' इति त्रैयः नित्यसाधारण एव । संकर्म, २।३।२.

अनुयाजेयु येयजामहस्य पर्युदासः । १०।८।१२.

अनुयाजेयु सर्वेषु अनवान्वयम्, नोत्तमे एव । संकर्म, ४।३।१४.

अनुयाजेष्वेकादशसु चत्वारो बर्हिषो विकाराः, चत्वारो नराद्यस्य, नवम एकादशश्च त्रिष्टुकतः । संकर्म, २।३।४.

अनुयाजो दशमो बर्हिर्विकारः । संकर्म, २।३।२.

अनुवपट्टकार्यायाः पूर्वोपास्योपादेव । संकर्म, १।४।३.

अनुवपट्टकार्यविधिः । संकर्म, १।३।१६.

अनुवपट्टकार्यस्य इत्य पूर्वोद्योप एव । संकर्म, १।३।२.

अनुवपट्टकार्यस्य प्रतिरोपमाशुचिः । संकर्म, १।३।३.

अनुवपट्टकार्यधिकरणम् (अनुवपट्टकार्यदेवता अग्निः सोमे मध्यमत्रे नोपलक्षणीयाः) । ३।२।१६.

अनुवपट्टकार्ये अग्निवशादीनां प्रतिषेधः । संकर्म, २।३।१५.

अनुवाचययोर्दोषोपि मयेक प्रकारः महापितृयज्ञे । संकर्म, ४।४।६.

अनुवाचनातः पूर्वं वाचनहारवादाः अनुवाचयोर्दं कावमवापेकार्थः । संकर्म, ४।३।८.

अनुवाचयानु वाचयानु न गावन्वीरुकात्समन्वारि-कर्मैर्वा विद्विषु पशवय अनुचयः । संकर्म, ४।३।११.

अग्निचयनगततेन ज्वरद्वृष्ट्याप्राद्याहृतेन काम्येनाग्निता
उख्यस्थानेर्वाधः । १२।४।७.

अग्निचयनगतो निर्गन्ध्यशब्दः लौकिकनिर्मथन-
ज्वरान्निवाचकः योगकण्डः । १।४।९.

अग्निचयनप्रकरणे पथ्यमानानां बीजवपनार्थानामा-
धूननार्थानां च मन्त्राणां श्रुतपंख्यासप्तत्ये केषांचिदेव
उपादानम्, न प्रथमान्मेव । १०।५।५.

अग्निचयनप्रकरणे भुतस्य ज्वरद्वृष्ट्याप्राद्याहृतस्य
काम्याग्नेः आहवनीयत्वं नास्ति । १२।४।८.

अग्निचयनमुपसंहिनेष्वेव, न तु ततः पूर्वम् ।
संक्षर्प २।१।२७.

अग्निचयनविशिष्टे क्रतौ एकादिदीक्षापक्षाणां न
वाधः । संक्षर्प. २।१।२९.

अग्निचयनस्य अतिप्राहाण्यं च विकृतिषु अतिदेशः ।
१०।८।११.

अग्निचयनादा(दो अ) वतुनिर्वाप्येषु देवसुवां हवि-
रसिषु पशुपुरोडासतन्त्रस्य प्रसङ्गः । १२।३।२.

अग्निचयनाद्यज्ञसुवाः सौश्रामण्यादयः स्वकाले एव
कर्तव्याः, न तु चयनाद्यनन्तरमेव प्रयोगमध्ये । ४।३।१७.

अग्निचयनेऽकामिनः उख्योऽग्निर्नित्यः, कामिनस्तु
वृक्षाप्रजन्त्यादिः काम्यः इति भवस्थितौ विकल्पः ।
१२।४।७.

अग्निचयनेऽग्निविद्युत्प्रतानां क्वचन्ते अनुष्ठानम्, न
तु चयनमात्रान्तौ । ५।३।१०.

अग्निचयने चतुर्थाद्याहरिषु त्रिषाहत्याधिका संख्या
स्यात् । संक्षर्प. २।१।३१.

अग्निचयने चसप्तपदपाति इति नैवारचरोः उप-
धानमाश्रं विधीयते । २।३।७.

अग्निचयने स्थितिमानेषु यजमानगतमेव मानं प्राद्याम् ।
संक्षर्प. १।४।१०.

अग्निचयने विशिष्यादीनामनारभ्याधीतानामिष्टकानां
लोकंठूणतः पायुग्धानम् । ५।३।८.

अग्निचयने विशिष्यादीनामनारभ्याधीतानामिष्टकानां
श्वरदेवोपधानम् । ५।३।६.

अग्निचयने विनिष्यादीनामिष्टकानां मध्यमचित्तवुप-
धानम् । ५।३।७.

अग्निचयनेऽज्जानोहोमेषु मान्वावर्णिकी देवता ।
संक्षर्प. २।४।४.

अग्निचयने तिसृष्यन्वदानं ब्राह्मण्यैव । संक्षर्प. १।१।६.
अग्निचयने धार्याग्निारो वयोतिष्मतीष्टेर्नानुष्ठानम् ।
१।४।७.

अग्निचयनेऽनुनिर्वाप्येषु देवसुवा हविःषु पशु-
पुरोडासतन्त्रस्य प्रसङ्गः । १२।३।२.

अग्निचयने ' निवेशनः संगमनः ' इति मन्त्रः साह-
यस्योपस्थाने विनियोक्तव्यः । ३।२।२.

अग्निचयने वृष्टैरपतिश्रते इति वृष्टशब्दः ऋग्वृद्धस्य-
वाचकः । ७।३।१४.

अग्निचयने प्रधानादौ अग्निभोगः प्रधानान्तौ च अग्नि-
विभोगः (इति भाष्यमतम् । साङ्गप्रधानादौ अग्निभोगः
साङ्गप्रधानान्तौ अग्निविभोग इति वार्तिकमतम्) ।
२।३।९.

अग्निचयने प्रोक्षणविकर्षणे सङ्घट्टये । १।३।८.

अग्निचयने भूतेष्टकानामुपधानं राजस्यमन्त्रैरेव इति-
पक्षे यथाऽऽज्ञानैरेव स्वादाकारान्तैः कर्तव्यम् । संक्षर्प.
२।४।२४.

अग्निचयने भूतेष्टकोपधानं प्राकारणिकमन्त्रैरेव । संक्षर्प.
२।४।२३.

अग्निचयने ' वटपीणामाग्नेयम्, तेन संवत्सरमग्निं
चिन्वीत ' इति दासतयीस्यः आग्नेयमन्त्रा आहार्याः ।
संक्षर्प. २।१।३२.

अग्निचयने रुक्मपथिभोवनादि दीक्षितसंस्कारस्यः
परस्तात् कर्तव्यम् । ५।२।१२.

अग्निचयने वधोर्षावर्षा मन्त्रान्तौ कर्मारिषनिवतः ।
२।३।१२.

अग्निचयने ' वृषममृगदधानि ' इति वृषममृगस्यः
' त्वामग्ने वृषमम् ' इति मन्त्रोपदेशेष्टकापरः । संक्षर्प.
२।१।२२.

अग्निचयने देवनाङ्गतिः काम्यैव । संक्षर्प. २।१।४०.

अपूर्वप्रयुक्तो दीर्घगीयायामुच्चावचध्वनिः । ११११२
वर्णकं २.

अपूर्वबोधकम् आख्यातपदमेव । २।११११.

अपूर्वस्यैव फलप्रदत्वेन देवताना धर्मप्रयोजकत्वं
नास्ति । वि. ११११४.

अपूर्वाधिकरणम् (कर्मजन्यमपूर्वं स्वीकर्तव्यम्) ।
२।१११२.

अपौरुषेयत्वाधिकरणम् । १।१११८.

अप्रतिसमाधेयान्नैकत्वस्य कर्मसु नाधिकारः ।
६।१११०.

अभिक्रमणाधिकरणम् ('अभिक्रमं लुहोति' इति
अभिक्रमण प्रयाजमात्राद्गम्) । ३।१११०.

अभिष्कारणात् प्रागेव पञ्चावत्ते पञ्चपगवदानम् ।
संकर्य. २।२।८.

अभिचारानभिधारणस्य स्वम्बकपुरोडासेषु मीमांसा
अर्थवादः । १०।८।५.

अभिचारेद्देवेनाग्नीषोमीयहविर्विधिः 'अग्नीषोमीयेण
यज्ञेन षोमं मासीनमि चरन्' इति । संकर्य. १।२।१७.

अभिचारेद्देवेनाग्नीषोमीयहविर्विधिः 'अग्नीषोमीयेण
यज्ञेतामाशास्वामिचरन्' इति । संकर्य. १।२।१६.

अभिर्मर्शनाधिकरणम् (हविरभिर्मर्शनमन्नप्रदाना-
र्थम्) । ३।७।४.

अभिचर्येणभेदेऽपि वक्रुदेव मन्त्रप्रयोगो दीक्षितस्य ।
११।४।१७.

अभिपवे (षोमस्य) एव 'तिस्रो यद्दस्य समिपः'
इति मन्त्र. प्रयोगः । संकर्य. १।१।११२.

अभिषेचनीयवशपियशोभिर्ज्ञं तन्म् । १।१।११४.

अभ्यासः काम्याना कर्मणा पुनःपुनः कामनाऽनुशेषेन
कृपिवत् । १।१।११५.

अभ्यासाधिकरणम् (समिधो यजति, तदूनपात यजति
इत्यादौ यज्ञतिपदाम्नासः कर्मभेदकः) । २।२।१२.

अभ्यासो न अभिचयने सर्वेष्वभाषतास्य । १।१।११६.
अभ्यासो न प्रधात्वादीनामङ्गानामेकस्मिन् प्रयोगे ।
१।१।१।७.

अभ्यासोऽवभातादिक्रियाणां दृष्टार्थाना प्रयोजन-
निष्पत्तिपर्यन्तम् । १।१।११५.

अभ्युदितेष्टाव(षौ अ)र्षनिर्वापोत्तर चन्द्राम्युदये
अवशिष्टनिर्वापः तृष्णी कर्तव्यः । ६।५।५.

अभ्युदितेष्टा(षौ उ)नुपाशुपानस्य लोपः दशै ।
उपाशुपानाभावे तु दृष्ट्वाचिन्ता । वि. ६।५।२.

अभ्युदितेष्टा(षौ उ)नुपाशुपानेऽपि देवताऽपनयः ।
६।५।२.

अभ्युदितेष्टिप्राप्तौ वा कृत्वा केवलदर्शोऽपि पुनः
कार्यः । संकर्य. १।२।८.

अभ्युदितेष्टिरूप चन्द्राम्युदयनिमित्तकं प्रागभित्तम्
असंनयोऽपि भवति । ६।५।६.

अभ्युदितेष्टौ दधिपयसोः प्रणीताधर्मतुष्टानम् ।
१।२।१४.

अभ्युदितेष्टौ दधिदृत्तयोः प्रदेयधर्मतुष्टानम् ।
१।४।१०.

अभ्युदितेष्टौ दर्शप्रवृत्त्युत्तर निर्वापात् प्रागापि चन्द्रा-
भ्युदये वैकृतीय एव देवताभ्यो निर्वापः । ६।५।४.

अभ्युदितेष्टयधिकरणम् (अभ्युदितेष्टौ नैमित्तिको
देवताऽपनयः) । ६।५।१.

अभ्युदितेष्टयतुष्टान दर्शप्रवृत्त्युत्तर निर्वापात् प्रागापि
चन्द्रोदये । ६।५।३.

अमावास्यातन्त्रस्य निशीथौ प्रवृत्तः । २।२।२।५.

अमावास्याया प्रागुदयात् यागस्योपक्रमः । संकर्य.
३।१।४.

अमेध्यानामनेकेणामेकदा दर्शनेऽपि दीक्षितस्य
सक्रुदेव मन्त्रप्रयोगः । १।१।४।१७.

अय सहस्रमानवः (साम.५५८) इति ऋचा
प्रणीतयेव द्वादसादे दशयोऽहनि मानसत्तेष्वत् प्रकृ
आहवनीयोपस्थानम् । १।२।८ वर्णक १.

'अयाहू देवानामभ्युपानाम्' इति पयाजानुयाजो-
मयदेवतावादः । संकर्य. ४।३।११.

अग्निभेदोऽग्निभेदेऽपि नावश्यकः । संकर्य. १।२।३२.
अरण्योरेव अग्ने. प्रत्यकरोहः आत्मसमारोपस्येऽपि ।
संकर्य. १।२।३६.

- (अनेष्ट्यधिकरणम् (अनेष्टिः कृत्वन्तरम्) । २।३।२.
 अशक्तानामन्वादीना न कर्माधिकारः । ६।१।२.
 अशक्तिकृताङ्गत्यागन्यायः (नित्ये कर्मणि कस्य
 चिदङ्गस्य अशक्त्या अकरणेऽपि न दोषः) । ६।३।२.
 अश्वदानन्यायः (अश्वदाने वैदिके वारुणी इष्टिः) ।
 ३।४।२०.
 अश्वप्रतिग्रहेष्टिः (वैदिकेऽश्वदाने) । ३।४।२०.
 अश्वप्रतिग्रहेष्टौ प्रतिपुरोडाश कणालक्षणेऽप्येदः ।
 २।२।४।२१.
 अश्वप्रतिग्रहेष्ट्यधिकरणम् (दातुः) । ३।४।२२.
 अश्वमेधेधेवातवीयाया वीक्षणीयाया नास्पृहः । वि.
 १।४।२ वर्णकं २.
 अश्वमेधेऽग्निगुप्तेऽश्ववृत्तीयत्तापकाशतार्ये वैशेषिक-
 मन्त्राकरणत्वे अयागा पशुनामर्थे पञ्चशौरिविद्या बह्वक्षयः
 इति समाह्वयनम् । १।४।२.
 अश्वमेधे परस्त्रयागे आरण्ययगुप्य पर्यायिकरणात्वाङ्ग-
 रीतिविद्यनेन तदुत्तराङ्गप्रतिषेधः । १।४।२३.
 अश्वमेधे यवनीययगुजवाये अग्निगुप्ते अश्वविषये
 ' चतुर्भिश्चाग्निः ' इति मन्त्रस्य विकल्पः । वि. १।४।२.
 ' अश्वमेधे सोवर्णराजताभ्या महिनमश्वान्यादै-द्रवाय-
 चादिप्रहाणा समुच्चयः । १।४।२.
 अश्वमहत्सादिप्रतिग्रहे पुरोडाशपर्याया कण्ठानु-
 समयः । १।४।२.
 अश्वराज्यतस्त्ररक्षामध्ये यवामयगतस्त्ररक्षामधर्माणा-
 मतिदेशः । ७।३।२०.
 अश्वराज्यतेऽपि विश्वजिति सर्वस्वदानम् । ६।७।८.
 अश्वराज्यते विश्वजिति यस्त्वयदत्तवत्सरो' समुच्चयः ।
 १।२।३।२.
 अश्वरुपालादिवाक्यानि जातेष्टिप्रकरणयानि दादय-
 क्पालम्यार्थवादः । १।४।२२.
 असंनयतोऽपि चन्द्रान्युदमनिसिक्तम् अम्युदितेष्टिरुर्षं
 प्रायश्चित्तं भवति । ६।५।६.
 असंनयवधेऽपि दशै व वापाकरणकालेन मत्स्ययोगः ।
 ६।३।२३.

- असंबद्धपदव्यवायन्यायः (असंबद्धपदेन व्यवधाने
 पूर्वस्य पदस्य उत्तरत्र नातुपन्नः) । २।१।२७.
 अस्थियज्ञस्य स्वीनतामधिकारः । १०।२।१७.
 अस्थियज्ञस्य मृताधिकारित्वपक्षे ऋत्वर्यनामनुष्ठानम् ।
 १०।२।२९.
 अस्थियज्ञस्य मृताधिकारित्वपक्षे गुणकामाना नानु-
 धानम् । १०।२।२०.
 अस्थियज्ञस्य मृताधिकारित्वपक्षे अपत्यस्कारेऽरीनां
 लोपः । १०।२।२८.
 अस्थियज्ञस्य मृताधिकारित्वपक्षे सूक्तवाकान्तर्गतानु-
 रादिकल्पकाशकभगस्य नानुष्ठानम् । १०।२।२२.
 अस्थियज्ञस्य मृताधिकारित्वपक्षे होतुकामनया अनु-
 धीयमानानां गुणकामाना नानुष्ठानम् । १०।२।२२.
 अतश्चासस्ताप्यादिभिः समुच्चयो महाव्रते । १०।४।७.
 अर्हणे उत्रानवच्छेदविशिक्षित्वैवाहः आहुतिः, न तु
 सर्वस्वाहर्गणस्य । ६।५।२२.
 अर्हणे उपसःकालीनसुब्रह्मण्याऽऽह्वानं त-त्रम् ।
 १।३।२०.
 अर्हणे तत्तदहःसंबन्धितोभावहरणकाले एव पृथ-
 कृष्टयम् वासोऽन्तरानुपादनीयम् । १०।६।२२.
 अर्हणे द्वादशाहं उत्तमाहवर्षे पत्नीसंपादान्त्व-वम् ।
 १।१।२.
 अर्हणेऽन्वदिने एव कुण्डविषाणयाभ्यान्वाळे
 प्राशनम् । १।३।६.
 अर्हणे प्रत्यहं सोमोपावहरणार्थं पृथग् वासः
 उपान्नीयम् । १०।६।२२.
 अर्हणेषु अहीनाःपक्वद्रादशाहवर्षाणामतिदेशः ।
 ८।१।२०.
 अर्हणे सुत्याकालीनसुब्रह्मण्याऽऽह्वानस्य प्रत्यह-
 मगृह्णतिः । १।३।२२.
 अहीनत्वं यजतिचोदन्त्ये एति अर्हणस्योपपत्त्यम् ।
 १०।६।२६.
 अहीनाधिकरणम् (अहीनस्य उपसदो द्वादश) ।
 ३।३।८.

आद्यपणाकरणेऽपि शमीधान्यमक्षरस्य न निषेधः ।
संकर्य. ३।१।१२.

आम्रपणाकरणेऽपि शाकं (प्राचीन—)पक्षीपदीनां
मङ्गलं यथाकामम् । संकर्य. ३।१।११.

आम्रपणाप्रतायाः विबुधति निषेधः । १०।५।१५.

आम्रपणे अन्वाहार्यस्थानापत्रेऽपि वस्त्रे पाकस्य बाधः ।
१०।३।८.

आम्रपणे अन्वाहार्यस्थानापत्रेऽपि वासति पाकस्य
बाधः । १०।३।९.

आम्रपणे उपदिष्टवासेषुवसदक्षिणया अतिदिष्टान्वा-
हार्यदक्षिणाया बाधः । १०।३।६.

आम्रपणे ऐन्द्रप्रभैश्वदेवयोर्द्यावापृथिभ्यास्तुरोवेन वैश्व-
देविकतन्त्रमित्यमो नास्ति । १२।२।१५.

आम्रपणे दक्षिणारूपयोर्नासोचरयोः प्राकृतान्वाहार्य-
धर्माः कर्तव्याः । १०।३।७.

आम्रपणे नासोचरयोः अन्वाहार्यस्थानापत्रोरपि
अभिघारणस्य बाधः । १०।३।१०.

आम्रपणेपु न चत्तस्योत्तसिक्तकारुण्यविधिः, न चान्द्रादि-
संघसरविधिः । संकर्य. ३।१।१७.

आम्रपणेपु न द्रव्यविकल्पः, नापि कर्मविकल्पः ।
संकर्य. ३।१।१६.

आम्रपणेष्टिम्यायः (आम्रपणे जपन्यद्यावापृथिभ्यानु-
रोवेन मुख्यस्य ऐन्द्राप्रदेरापि निरीपाभावात् प्रसूनवर्द्धितो
नियमः) । १२।२।१४.

आभारराज्यः कर्मनामपेयम् । १।४।३.

आघातरिग्नदोत्राधिकरणम् (आभारगिग्नदोत्रावाक्य-
मपूर्वकर्मविधायकम्) । २।२।५.

आघारगिग्नदोत्राधिकरणम् (कर्मनामपेयम्) । १।४।३.

आघारदोत्रानाम्नेयाद्यङ्गत्वम् । ४।४।११.

आघारे उत्तरे द्विरभ्यारभेऽमन्त्रस्य निषेधः बाधव्यपदौ ।
१०।३।१२.

आघारे मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपातः । १२।३।१२.

आचमनं पदार्यैवात् प्रथमम्, तत्रको गुणत्वाद्
दुर्बलः । १।३।३.

मी. प्रे. १०

‘आ चाम्ने देवान् यह’ इति आद्यवनीयवादः ।
संकर्य. ४।२।१४.

आज्यदोहस्तोत्रकाले लौकिकान्नेयनिधानं गर्ग-
निरात्रे । ७।३।१२.

आज्यभागः आग्नेयः आराद्युपकारकः । १०।१।८.

आज्यभागपुनः भवणेन गृहमेधीयस्य अपूर्वत्वम् ।
१०।७।९.

आज्यभागप्रतिषेधस्य सोमे नित्यानुवादत्वेन पद्यो
आज्यभागप्रतिषेधस्यार्थवादत्वम् । १०।८।२.

आज्यभागयोः ऋजुपाणयाज्ययोर्विकल्पः । संकर्य.
४।३।१०.

आज्यभागयोः गुणवान्चकयदरहितस्यैव देवतापदसा-
निधानं पवमानेष्टिपु कर्तव्यम् । १०।४।१५.

आज्यभागद्रता वार्धमीशुधन्वज्योरनुवाक्ययोः ।
३।१।१३.

आज्यभागौ पञ्चपुरोडाशे कर्तव्यौ । १२।१।२.

आज्यभागौ विकृतिपु सदन्तो वा प्राकृतौ वा इति
विकल्पः । संकर्य. ४।४।२.

आज्यमेव वैश्वर्जनहोमेषु, न सोनो ज्योतिष्टोमे ।
संकर्य. ३।१।२०.

आज्यसमानयनाधिकरणम् (प्रकाशार्थमाज्यसमानयन-
मौपम्यताज्यस्य प्रयोजकम्) । ४।१।१५.

आज्यसोमगदौ दधिमहविकारः कर्मान्तरम् । संकर्य.
३।३।९.

आज्येडा पत्नीसंयाजाङ्गमेव । संकर्य. ४।३।१६.

‘आज्येन भूपमनक्ति’ इति आज्य लौकिकम्, न
संस्कृतम् । ३।८।१६.

आज्येन न्यापारणं तृतीयपत्रेण एव ज्योतिष्टोमे ।
संकर्य. ३।२।१७.

‘आज्येन शेषं संश्रयपति’ इति वाक्यं कर्मान्तर
विदधाति पत्नीयते पद्ये । १।४।१४.

आज्येन सोमेन वा न्यापारणं ज्योतिष्टोमे पूर्वयोः
सवनयोः । संकर्य. ३।२।१८.

आजिन्या इगन्त्या ज्योतिष्टोमे । १०।७।१२.

आतिष्या पूर्वोडास्ता ज्योतिष्टोमे । १०।७।१३.

अधिकारः विश्वरूपानामने मनुष्याणामेव, एवमर-
ण्डस्य दिवसपरवात् । ६।३।३.

अधिकारः एते प्रवेकं कृत्स्नेनार्थिनाम् । ६।३।१.

अधिकारः एते ब्राह्मणानामेव । ६।३।२.

अधिकारः एते वैश्याभिषक्तमानकस्त्रानामेव ।
६।३।४.

अधिकारः एते सवादिदशाधारणप्राणानामेव यज-
मानानाम् । ६।३।६.

अधिकारः एते समानकल्पानामेव (कल्पः प्रयोगः,
न तु सूत्रम्) । ६।३।१२.

अधिकारः सारस्वतभिन्नसत्रेषु आदितप्रामाण्य इष्ट-
प्रथमयज्ञानाम् । ६।३।५.

अधिकारः सार्तादिकर्मेषु उनीतस्यैव । ६।३।६

अधिकारस्यापि (कर्मानुष्ठानाधिकारस्तत्तत्फलच्छेदोः) ।
६।३।१२.

अधिवचनकालेऽपि सम्पन्न एव विभागः । सकर्षं.
१।३।२२.

अध्वप्रीत्यायः (अग्नीषोमीये पशौ अध्वूच्या होमः
कृत्स्नेदाभ्यस्य निवृत्तिः) । १।३।७।४.

अग्निगुपैवगतस्य एकवचनान्तस्य मेघपतिशब्दस्य
एकादशिन्या बहुवचनान्तेन ऊटः । १।३।१४.

अग्निगुपैवगतस्य ' प्रारभे ' इति पदस्य अग्नीषोमीय-
सवनीययोः समानविधिवपक्षे न विकारः । १।३।८.

अग्निगुपैवगतस्य मेघपतिशब्दस्य एकवचनान्तस्य
बहुदेवत्ये पशौ द्विवचनान्तेन विकल्पः । १।३।१३.

अग्निगुपैवगतस्य देवनशब्दस्य दिशब्दाः कृत्स्नोद्धरण-
प्रकाशकाः । १।४।५.

अग्निगुपैवगतानां संघर्षद्रव्यवाचकचक्षुरादिप्रदानां
पशुगणे ऊटो न । १।३।१०.

अग्निगुपैवगतेन उरुकवचनेन वराऽमिपानम् ।
१।४।३.

अग्निगुपैवगतेन प्रघसाशब्देन काङ्को प्रघसा ।
१।४।४.

अग्निगुपैवस्य वारत्त्वार्थं निष्ठा प्राक् । कृत्वाचिन्ता ।
१।३।१७.

अग्निगुपैवे अश्वमेधे अश्ववह्नीयत्वाप्रकाशनायै
वैशेषिकमन्त्राकरणपक्षे प्रजाणा पशूनामर्थे पट्टशीतिरेषाम्
वद्भय इति समासवचनम् । १।४।२.

अग्निगुपैवे एकवाद्यब्दस्य पशुगणे यावत्परचमन्ताः ।
१।३।११.

अग्निगुपैवे पशुगणे समस्तवह्नीयत्वाप्रकाशनायै
समासेन वचनम् ('द्विपञ्चाशदनयोः, अष्टशततिरेषाम्'
इत्यादिरीत्या) । १।४।१.

अग्निगुपैवे मेघपतिशब्दस्य दिवसवादिबिहृतौ
देवताऽनुसारेण वचनोद्देशः कर्त्तव्यः । १।३।१२.

अग्निगुमन्त्रस्य आवृत्तिः नाजपेये क्रतुपशूनां प्राजा-
पत्यपशूनां च । १।३।४२०.

अश्वरकल्याणताप्रायेणवादी अग्नीषोमीयादियुपेदाय-
धर्मोष्णमतिदेशः । ८।३।११.

अश्वरकल्याणस्य भुतसामिषेनीसप्तदश्यासु अधि-
कारः वर्णव्यवसायि । ६।३।७.

अश्वरकल्याणस्यायः (अश्वरकल्याणा संघप्रये अज्ञाना
मेदेनानुष्ठानम्) । १।३।२।४.

अश्वरकल्याणस्यायः (बार्हस्पत्यवदधर्मा आग्नेयविकार-
त्वात् पूर्वं कार्याः) । ५।१।१०.

अश्वर्षुगणस्य एव शमितः । सकर्षं १।३।१४.

अश्वर्षुगणस्येवैव पशुसंघपनं कारम् । सकर्षं.
१।३।१५.

अश्वर्षुमिधानां फर्तूणां वरुणपपासेषु तन्मः ।
१।३।१६.

अश्वर्षोत्त्यम् अश्वर्षुत्वे चमसहोमेषु चमसाश्वर्षवः
कर्तारः । ३।७।२२.

अश्वर्षोरेव मुष्टिरिमांश निवधि । सकर्षं. १।४।१२.

अश्वर्षवादीनां समाख्यया निघण्टुदार्थं कर्तव्यम् ।
३।७।१५ (३९ सूत्रात्)

' अन्वृवाहो युनक्ति ' इति द्विवचनं विवधित
व्योखिद्योमे । ४।१।५.

अनघ्यावादावपि कर्मसंज्ञीनमन्त्रप्रयोगः । १।२।३।७.
अनघानन्त्रं निवर्षां वाचनिकमेव, न उच्यते । सकर्षं,
४।२।४.

आनन्तर्थाधिकरणम् (सूत्रपदानुवादात् शीर्षकम् ।
हस्तावनेजनादीनां क्लृप्तप्राकरणीकाङ्गता) । ३।१।१४.

आनर्भकवतदङ्गन्यायः (प्रधाने अनर्भकं तदङ्गे
अवतरति) । ३।१।१५.

आन्धीयवसाम्नो गानम् अनुष्टुभो गायक्योश्च प्रथमनेन
संपादिते आनुष्टुभे तुचे । ज्योतिष्टोमे । १।२।६ चर्णकं ३.

आमनक्षोमन्यायः (यात्रदृष्यज्ञम्) । ४।४।४.

आमनक्षोमेः अत्राजानां समुच्चयः साग्रहणीश्री ।
१०।४।४.

आमिक्षा तप्ते पयसि दध्यानश्नस्य प्रयोजिका, न
चात्रिनम् । ४।१।११.

आमिक्षायां वैश्वदेवपर्वगताया सान्नाय्यपवोवर्माणा-
मतिदेशः । ८।१।४.

आमिक्षायागशिवष्टकतीर्नं वाचः । संकर्षं. १।४।२.

आमिक्षाघन्धो धर्मातिदेशकः । ७।१।२०.

आमिक्षानु सर्वास्तु वैश्वदेवपर्वगतमैत्रावरुणामिक्षा-
धर्माणामतिदेशः । ७।३।२०.

आयुरादिफलन्यायः ('वज्रमाना आयुराशास्ते' इत्यत्र
सन्ने 'वज्रमाना आयुराशास्ते' इत्युहः) । १।१।१५.

आरण्यन्यायः (आरण्यपशुसु पर्यगिनकरणान्ताङ्गरीति-
विधानेन तदुत्तराङ्गप्रतिषेधः अश्वमेधे परस्त्वाने) ।
१।४।१३.

आरण्यभोजन-न्यायः (आरण्यभजनस्य प्राकृतस्य
प्रापणीयाऽऽदित्यु शौभिकपयोमैत्रादिना प्रसङ्गसिद्धिः) ।
१३।१।१४.

आरम्भणीयान्यायः (आरम्भणीयाशो आरम्भणीयाशो
वाचः) । १०।१।४.

आरम्भणीयान्यायः (आरम्भणीयायाः दशंपूर्णमासा-
शुक्लानि आशौ चतुर्देवानुष्ठानम्, न तु प्रत्यावृत्तिः) ।
१।१।११.

आरम्भणीयायाः ज्योतिष्टोमाद्यङ्गत्वंदीघणीयाऽऽदि-
विकृती वाचः । १०।१।२.

आरम्भणीयायाः दशंपूर्णमासविकृतित्यु शौर्वादिषु
पुनरनुष्ठानम् । १२।२।६.

आरम्भणीयायाः राजसूयगतानुमत्पादीष्टौ वाचः ।
१०।१।३.

आरादुपकारकः आश्रये आन्यमागः । १०।१।८.

आर्तिन्यायः (एकद्विविधावपि पञ्चशरावनिर्वापः) ।
६।४।६.

आर्त्विज्ये अधिकारः त्वाक्षणस्यैव । १२।४।१५.

आर्भवचबमाने विबुद्धस्तोमकक्रतुषु साम्नामावापः,
अविबुद्धस्तोमकक्रतुषु तु उद्वापः । १०।४।११.

आर्षंभेच्छत्रविप्रतिपत्तिबलाबलम् । १।३।४ वा. पृ.
२१९.

'आर्षंभं वृणीते' इति यजमानपूर्वज्ञा एव श्रवणः ।
संकर्षं. ३।४।१.

आर्षेयप्रत्यस्यैव वरणम्, इतरे अर्षेवादाः । संकर्षं.
३।४।३.

आर्षेयवरण निपादप्रकारशोरणि । संकर्षं. ३।४।६.

आर्षेयाणा नामानि अपत्यप्रत्ययान्तादि संयुक्तयन्तानि ।
संकर्षं. ३।४।२.

आलम्भनिर्यापन्यायः (आलम्भे, निर्वपेत् इति
यागविधिः) । २।३।१५.

आनसव्योऽग्निः शौकिकरूपः, न तु आहवनीयात्
प्रणीतः । संकर्षं. ३।३।३.

आवाहननिगदे 'आवह देवान्' इति ऊक्तमानानां
सर्वेषामेव देवानां वादः । संकर्षं. ४।२।७.

आवाहनस्य वाधो न साधितेनीनिषेधेऽपि यद्वेधीये ।
संकर्षं. ४।४।७.

आवाहनादिनिगदेषु देवतानां विधिगतचन्देनैर
पञ्चानं कर्तव्यम् । १०।४।१३.

आवृत्तिः प्रतिशोभानुत्पत्त्यस्य । संकर्षं. १।१।१.

'आवासेऽप्य वज्रमानः' इति नियमं निर्देशः । 'यज
निर्दिशेत्' इति नित्यानुवादः । संकर्षं. ४।३।२०.

आचीरधिकरणम् ('आनुदां अग्नेऽसि' इत्यादय
आचीर्मेन्वाः यजमानाः) । ३।८।६.

आभविन्यायः (आभधिकर्मणां दृशदशर्षता) ।
४।१।०.

नीमांसाक्रोपः

अनुपद्माधिकरणम् (पूर्ववाक्यगतवदनुपद्मेण उच्यते-
 वाच्यपूर्तिः ' या ते अमे इराद्याया ' इत्यादौ) ।
 २।२।१६.
 अनुपद्मानसादेवप्रत्ययक्रमात् पदुपधाणांमदीगोमीया-
 क्तत्वम् । ३।३।१५.
 अनुत्तवदनवर्द्धन्यायः (दर्शपूर्णमासप्रकरणे अनृत-
 यदननियेषः फलार्थः) । ३।५।४.
 अनेन्द्राणाममन्त्रं अक्षयम् । वि. ३।२।१६.
 अनेन्द्राधिकरणम् (अनेन्द्रगोममक्षणेऽपि समन्त्र-
 क्तत्वम्) । ३।२।१९.
 अनोवाशोऽप्यायः (अनोवाशःयस्मै जातिवचनी,
 सिद्धयोरेव तयोर्दानम्) । ७।३।१९.
 ' अन्तराऽनूच्यम् ' इति सामिधेनीपाठे मध्य-
 मस्य स्वरस्य विधिः, न तु म्याहुतिर्हिंकारयोर्मध्यभागस्य
 विधिः । संकर्ष. ४।१।२.
 अन्तर्विद्विष्विद्विपदलक्षितेदश्विदोषः यूपाङ्गम् ।
 ३।७।६.
 ' अन्तर्वेद्यस्यः पादः ' इति लक्षणाया सामिधेनी-
 काष्ठे देवविधिः । संकर्ष. ४।१।३.
 अन्तेनिवेद्यायाः (नारिष्ठगोमानामन्ते उपहोमाः) ।
 ६।३।१९.
 अन्तलोपाधिकरणम् (प्राकृतैकदेशमहणे प्राथमिकाना
 म्रहणम्, अन्त्याना लोपः) । १०।५।१८.
 अन्तलोपायवादाधिकरणम् (अग्रिचयनप्रकरणे पठय-
 मानाना चीजवपनाधर्माणाम् आपूर्णनाथानां च मन्त्राणां
 श्रुतसंख्यासंपत्तये केमादिदेव उपादानम्, न प्रथमाना-
 नेव) । १०।५।५.
 अन्तरम्भणोपा पुरुषस्य आरम्भयोग्यता संवादयति ।
 ९।१।११ वर्णकं १.
 अन्तरम्भणीयाविषयकम् आरम्भणीयावन्दे द्रष्टव्यम् ।
 अन्वाहार्यदक्षिणायाः अतिदिष्टायाः आयपणी उप-
 दिष्टावोचत्तदक्षिणाया वाचः । १०।३।६.
 अन्वाहार्यदक्षिणायाः सीमिकदक्षिणाया प्रसङ्गविधिः ।
 १२।१।१६.

अन्वाहार्यधर्माः आयपणे दक्षिणारूपयोर्वागोवत्तयोः
 कर्तव्यः । १०।३।७.
 अन्वाहार्यस्थानापन्नयोरेपि वागोवत्तयोः अभिचारणस्य
 वाचः आयपणे । १०।३।१०.
 अन्वाहार्यस्थानापत्रेऽपि वस्ते पाकस्य वाचः
 आयपणे । १०।३।८.
 अन्वाहार्यस्थानापत्रेऽपि वासपि पाकस्य वाचः
 आयपणे । १०।३।९.
 अपच्छेदस्यायः (अपच्छेदयौर्वाच्ये परस्मिन्निचकं
 प्राथम्यमनुष्ठेयम्) । ६।५।१९.
 अपच्छेदयौगपये अदक्षिण्यसर्वस्वदक्षिण्ययो-
 र्विकल्पः । ६।५।१८.
 अपच्छेदयौगपयेऽपि प्राथम्यमनुष्ठेयम् । ६।५।१७.
 अपरपञ्चादिः पितृकर्मणा फलः । ६।८।६.
 अपरमितलं दक्षिणायाः सहस्रादधिक्रत्वमाधाने ।
 ६।७।१९.
 अपरिमिताधिकरणम् (अपरमितलं पूर्वोक्तात्
 संख्याऽन्तरम् आधाने) । ६।७।१०.
 अपशवो वै अन्वे गोअश्वस्ये इति गोअश्वानां
 स्तुतिः । १।४।१२-४. वि. २६.
 अपशुद्राधिकरणम् (शुद्रनिदानां त्रेवारिकानां भौते
 अपिकारः) । ६।१।७.
 अपा प्रणयने गोशेहनादिपानं काम्यम् । ३।६।३.
 अपूर्व धर्माणाम् प्रयोक्तृकं निमित्तं च । ९।१।११ वर्णकं ३.
 अपूर्वप्रयुक्तः प्रयोगवाच्यम् । ९।१।७.
 अपूर्वप्रयुक्तानुपाश्रयत्वम्- अमीगोमीयपशुप्रमाणवर्ति-
 पदाधेयमे उपाश्रयं तत्तदार्थ्यक्रत्यावान्तापपूर्वप्रयुक्तम् ।
 ९।१।६.
 अपूर्वप्रयुक्ताः अग्निशोभादीनां धर्माः । ९।१।१९.
 अपूर्वप्रयुक्ताः अथवातादिधर्माः । ९।१।११ वर्णकं २.
 अपूर्वप्रयुक्ताः प्रयागादिधर्माः । ७।१।१९.
 अपूर्वप्रयुक्ताः प्रोक्षणादयो धर्माः, न तु द्रव्यसंख्या-
 हेतुमुदाहरणप्रयुक्ताः । ९।१।५.
 अपूर्वप्रयुक्ताः फलदेवताप्रकाशका मन्त्राः । ९।१।१९.

इष्टकानिर्माणं वीक्षोत्तरमेव अभिचयने । संकर्षं ।
२।१।१८.

इष्टकापर एव 'सदृशं चिन्वीत' इति सहस्रशब्दः
अभिचयने । संकर्षं. २।१।१२.

इष्टकापाकः निर्गन्धेन लौकिकेन अभिचयने ।
संकर्षं. २।१।७.

इष्टकाविशेषः एव अभिचयने 'सशिरस्क एवामि-
श्वेतन्वः' इति शिरःशब्देन ग्राह्यः, न तु पश्चिशिरः ।
संकर्षं. २।१।१८.

इष्टकाद्यन्दात् दूर्वाऽऽदिषु न इष्टकाधर्माः अभिचयने ।
संकर्षं. २।१।८.

इष्टकासंख्यापूरणं लोकेऽप्युपायिः मन्त्रम्यूनत्वे अप्रि-
चयने । संकर्षं. २।१।१६.

इष्टकासु 'सर्वान् वर्णान्' इति रेतावाद् अभिचयने ।
संकर्षं. २।१।५.

इष्टकोपधाने 'पुरस्तादभ्याः प्रतीचीः, पश्चादभ्याः
प्राचीः' इति विधी अपवर्गनियमायां । संकर्षं. २।१।२१.

इष्टकोपधाने 'प्राचीं, प्रतीचीं' इति कर्तुमुंजवाद् ।
संकर्षं. २।१।१९.

इष्टकोपधाने 'प्राचीरुपधाति' इति रीत्यपवर्ग-
वाद् । संकर्षं. २।१।१८.

इष्टकोपधाने मन्त्राधिक्ये चयनान्तरप्रयोगे अत्रशिष्ट-
मन्त्राणामुपयोगः । संकर्षं. २।१।१५.

इष्टिराजसूयाधिकरणम् (दशपूर्णमासराजसूयचातुर्मा-
स्येषु संप्रभेदेन प्रयोगभेदे अङ्गनामावृत्तिः) । २।१।२३.

इष्टीना विकृतिरूपाणामेन्द्रामादीना सद्यस्काकला ।
५।४।७.

इष्ट्य(ष्टि भ)प्रिष्टोप्रतोमाना मूलप्रकृतिता । वि.
८।१।३ वर्णकं २.

इष्याऽधिकरणम् (उदाहरणवाक्यस्य ईषापदपठितत्वात्
शीर्षकम् । व्याजभेद निर्वेपत् इति यागविधिः) ।
२।३।५.

'उत्पयशा यज सोमस्य' इति प्रियः शक्यव-माने
निवेद्यते । संकर्षं. २।३।१०.

'उत्पयशा यज सोमानाम्' इति प्रियः शक्यव-स्वपि
चमथैर्महैश्च युगपद्भवमानेष्वेव सोमेषु निवेद्यः । संकर्षं.
२।३।११.

उत्पयस्तोत्राणामुत्कर्षे षोडशितोत्रस्यापि उत्कर्षः ।
५।१।१८.

उत्पय्यादिक्रतौ बहुव्रीहियदनिर्दिष्टानां वैरूपादिताम्ना
दोतः पूष्टे एव निषेधः, न तु कृत्स्ने क्रतौ । १०।६।६.

उत्पय्येऽतिग्राहनिषेधः पृष्टयोक्त्ये एव । संकर्षं.
३।३।३.

उत्पय्येसु पृष्टयगतेषु अतिग्राह्याणां विकल्पः, न
पर्युदासः । संकर्षं. ३।३।४.

उत्पय्ये षोडशीं श्दोतश्चेत् सस्तुतयस्य एव ।
१०।५।१२.

उत्पय्योषह-वयोर्पागवोः औपदेशिकाश्वदक्षिणया
प्राकृतकृतस्तकृतदक्षिणया वाघः । १०।३।१८.

उत्पयस्य प्रत्यक्षमेव नयनात् वीक्षितस्य अन्वयं गमने
प्रातिऽपि न समारोपः । संकर्षं. ३।२।३३.

उत्पयस्याग्रेः अभिचयनगतस्य नित्यं न धारणम् ।
१२।४।१०.

उत्पयस्याग्रेः अभिचयनगतं च्चलद्भृशाम्पाद्युतेन
काम्येनाग्निना वाघः । १२।४।७.

'उत् यत् सु-वन्ति' इति वाक्येन धामिपेन्त्यु-
वचनार्थे इविमन्नेदेशो लक्ष्यते । ३।७।७.

उत्परेण प्राकृतवाजिनासादनात्प्रादेन विहितेन वेदे-
र्वायः चातुर्मास्येषु सौमिकेषु । १०।३।३.

उत्कर्षः धाम्यवत्यादीना तन्मन्थे प्रातो । संकर्षं.
३।१।७.

उत्कर्षाविकरणम् (अग्नीषोमीयं योर्णमाशं इधिः
सोमात् परस्तात् उत्कर्षम् ग्राह्यमेव) । ५।४।४.

उत्तरयोर्कचोर्वैभियताना स्तोमान्नामविदेशः ।
१।२।१०.

'उत्तरयोर्वयिती' इति उत्तरशब्देन उत्तरपद-पक्षयो-
र्दयोर्कचोर्वैद्यम् । ९।१।५.

अरण्यादिपरिमार्गं सूपादौ यजमानगतमेव । संकर्मं । १।४।१९.

अरण्याधिकरणम् (अरुणया पिङ्गाक्षया इति आरुण्यं ऋष्यसाधनम्) । ३।१।१६.

अर्कप्रदेशैन्द्रवापवादीनां समुच्चयः विपुवति । १०।४।१२.

अर्कक्रमः पाठक्रमाद् बलवान् । ५।४।११.

अर्कक्रमाधिकरणम् । ५।१।१२.

अर्कनादाधिकरणम् । १।२।११.

अवकीर्णपदवधिकरणम् (अवकीर्णपदशुल्लोकिकेऽप्यौ) । ६।८।१४.

‘ अवगम्यं वपत् करोति ’ इत्यनयोर्वाग्यन्यवायेऽपि पौर्वापर्यम् । संकर्मं. ४।३।४.

अवगोरणनिषेधस्य दशपूर्वमासप्रकरणे भुवस्य केवल-
पुष्पपार्श्वतया प्रकरणानुकार्यः । ३।४।६.

अवगोरणन्यायः (अवगोरणस्य प्रकरणानुकार्यः) । ३।४।६.

अवघातन्यायः (दशपूर्वमासयोः अवघातमन्त्रस्य
सदृशं प्रयोगः) । ११।४।१२.

अवघातमन्त्रन्यायः (अवघातन्यायः) । ११।४।१२.

अवघातमन्त्राद्युत्तिर्नानाबीजिणी प्रतिबीजम् । ११।
४।१२.

अवघातस्य कुण्डलचरो नाथः । १०।१।११ वर्णकं ३.

अवघातस्य घानासु न नाथो महापितृयज्ञे । १०।२।३४.

अवघातादिक्रियानामदृष्टार्थानां प्रयोजननिष्पत्तिपर्यन्त-
मन्त्रासः । ११।१।१५.

अवघातादिधर्मा अपूर्वप्रयुक्ताः । १।१।११ वर्णकं २.

अवघातादिसंस्कारविधिनिर्णयविधिः । ४।२।१११.

अवगम्यनस्य नाथः शौर्वे चरो । १०।१।११९.

अवघनासो प्रतिनिधिमाम्यमवघाप यदगम्यम् ६।४।११.

अवदानं चतुरवचं विनावचनं दर्शितोमेवैव । संकर्मं. २।१।१५.

अवदानं वैषातवीपर्यां छद्वै । संकर्मं. २।२।१४.

अवदानं पञ्चानचं जामदग्न्यादीनाम् । संकर्मं. २।२।१६.

अवदानं पशो देवतास्विष्टकृतयोः समफलमेव । संकर्मं. २।२।१८.

अवदानं प्राकृतमेककृणाले, वैश्वानर्याम्, वसाया च । (यत्र सकृदेव ब्रह्मणम्) । संकर्मं. २।२।१६.

अवदानं वाजिनस्य नास्ति परप्रयुक्तद्रव्यत्वात् । संकर्मं. ४।४।८.

अवदानादिप्रदानान्तासुसमयन्यायः (दशपूर्वमासयोः) । ५।२।४.

अवदाने पञ्चावचं तृतीयं पश्चात्तुत्तथाद्यां । संकर्मं. २।२।१९.

अवदाने पञ्चावचं पञ्चममभिघारणात् प्रागेव । संकर्मं. २।२।८.

अवदाने पञ्चावचं पञ्चमनौपचयैव । संकर्मं. २।२।७.

अवदाने ‘ पूर्वपूर्वाग्यवद्येव ’ इति न देशकालपरत्वम्, किन्तु कर्मपरत्वम् । संकर्मं. २।२।११.

अवभृथ(ये) आप एव संमार्जनीयाः, नाग्निः । २।१।४.

अवभृथ(ये) ऋजीपादिनपनं प्रतिपत्तिकर्म । ४।२।८.

अवभृथः साज्ञोऽप्यु अतुष्टेव । १।१।२।८.

अवभृथः सौमिकः अपूर्वः । १०।७।१५.

अवभृथपर्यन्तकर्मोन्तरस्य वरुणप्रपत्तियु विधानम् । ११।२।१५.

अवभृथशब्दो घर्षानतिदिशति । ७।३।४.

अवभृथे ‘ प्रत्यञ्चोऽवभृथेन चरति ’ इति कर्तृगर्भ-
विदारविधानम् । संकर्मं. २।४।१६.

अवभृथे सिष्टकृत्यागोपनिगमेयु अग्नीवकण्योर्वैवने
सिष्टिष्टकृत्यन्तद्वयमेव कर्तव्यं ज्योतिष्टोमे । १०।४।१७.

अवभृथोक्त्यै दीधायाम् अनुष्ठानत्वात् होमादि-
निषेधानुसृत्या प्रतिहोमाभावः । वि. ६।४।१२.

अवहननादीनां श्रीद्वारिष्येयानुष्ठानम् इति धर्म-
म्यनस्या । ३।१।४.

अवेष्टेमाद्यफलकणम् । २।२।११.

अवेष्टेनांशानादिहर्तृभ्याः राजसूयात् भिन्नत्वत्वात् । ११।४।११.

ऊहो न विकृतौ इवानिगदे यत्रपतिशब्दस्य ।
१।१।१५.

ऊहो न व्रीहिमन्त्रश्च नीवारणां व्रीहिप्रतिनिधिविभे ।
१।१।१६.

ऊहो न सावरक्रे सोमऋष्येषुने षाण्डे पुंस्त्वेऽपि
ज्योतिष्टोमगतमन्त्रश्च 'तस्यै शृतम्' इत्यादेः । १।१।१७
वर्णक १.

ऋक्संस्कारकर्मत्वेन साम्ना प्राधान्यं नास्ति । १।२।२.
ऋशुषाणाधिकरणम् (आज्यमागयोः ऋशुषाण-
याज्ययोर्विकल्पः) । संकर्ष, ५।३।२०.

ऋद्रव्यवाचकः पृष्ठशब्दः 'पृष्ठैरुपतिष्ठते' इति ।
७।३।१५.

ऋज्यजुर्मन्त्राणां कर्मणि तानस्वरेणैव प्रयोगः । तान्
एकश्रुतिः । १।२।८ वर्णकं २.

ऋलक्षणम् । २।१।१०.
ऋज्योपादिनयनं प्रतिपत्तिः अवभृथे । ५।२।८.

ऋणप्रथायां ऋणं धानियवैद्ययोरपि नित्यम् । ६।२।११.
ऋतपेये विहितया सोमचमस्यदक्षिणया प्राकृतकृत्स्न-

ऋतुदक्षिणया धाघः । १०।३।१२.
ऋतपेये सोमचमसेन कृत्स्नऋतुदक्षिणयाऽब्रह्मभिन्न-

पुत्रयाया च निवृत्तिः । १०।३।२०.
'ऋतुमैवादिमिर्वृणति' इति येषां शाखायां वचनम्,
तेषां तैरेव मन्त्रैः वपट्कृतुणा वरणम् । संकर्ष, ३।५।११.

ऋतुशब्देषु प्रैषान् प्रैषावरण एव ब्रूयात् । संकर्ष.
२।३।१३.

ऋतुशब्देषु स्वयं याज्याभाते यजमानस्य वपट्कार-
निमित्तोऽस्ति भेषः । ३।५।१२.८.

ऋतुयाज्यावरणहिरण्यदानयोः अष्टद्वार्षिकोः सन् न
बाधः । १०।२।१६.

ऋतुयाज्यासु प्रैषावात्स्योद्भासः । संकर्ष. २।५।२५.
ऋत्विक्परिक्रमस्य सन्ने बाधः । १०।२।११.

ऋत्विक्परिक्रमस्यै दक्षिणादानमुद्वसानीये, तस्य
सन्नाह्नत्वात् । १०।२।१२.

ऋत्विक्शब्दः यागीयतर्कवर्कक्रेषु न प्रवर्तते, किन्तु
सप्तदशत्वेव । ३।७।१६.

ऋत्विक्संस्काराः सर्वेषामुत्विजाम् । ३।८।५.
ऋत्विगानस्यै दक्षिणादानम् । १०।२।८.

ऋत्विगेव श्रमिता, न भिन्नः । संकर्ष २।३।१३.
ऋत्विग्न्यः सोमविक्रयी भिन्नः । ३।७।१५.

ऋत्विग्न्यजमानेभ्य उपगतातो न भिन्नाः । ३।७।१५.
ऋत्विङ्मियनो दक्षिणाभिः । ३।७।१७.

ऋत्विजः कर्तव्यानुष्ठारिष्वल्पाव वरीतव्याः । ३।७।१९.
ऋत्विजः सोमे सतदथ । ३।७।१६.

ऋत्विजः स्वामिषसदशाः ज्योतिष्टोमे । ३।७।१८.
ऋत्विजा परिक्रयः स्वामिकर्म, न ऋत्विक्कर्म ।

३।८।१९.
ऋत्विजा राजस्योपक्रमे घृतानामेव सम्यक्सिपर्यन्तवा ।

११।४।२.
ऋत्विजामनियतपर्यार्थकतुल्यमपि विरोधसमाक्यया ।

३।७।२०.
ऋत्विजामुपगाने पत्नीनां समुच्चयः महाव्रते ।

१०।५।५.
ऋषीणां कर्माधिकारो नास्ति । ६।१।२.

एककपालशब्दो धर्मातिदेशकः । ७।३।१०.
एककपाले प्राकृतान्वदानधर्मस्य नातिदेशः । संकर्ष.

२।२।१६.
एककाश्यां गुणानामेकस्मिन् कर्मणि विकल्पः ।

१२।३।५.
एकत्रिके क्रता (तौ ए) वेकक्षा एव ऋचः नि-

स्त्यासेन विक्रमोमधूर्गानम् । १०।५।३.
एकत्रिके क्रतौ मार्धंदिनपरवमानस्तोत्रे व्याजे एव

तुल्ये शानम् (इदमधिकरणं वनवधानेन भीमताकोपस्य
प्रथमे भागे ५६४-५६ पृष्ठयोर्मुद्रितम्, तत्र प्रथमम्) ।

१०।५।२.
एकदेवताकरशुभे वसाहोमाना तन्त्रम् । ११।१।५.

एकधाऽधिकरणम् (पशुगणे अश्रितुमैरे एककाशब्दस्य
वाच्यत्वमन्यासः) । १।२।११.

एकवाच्यताऽधिकरणम् (एकवाच्यत्वलक्षणम्) ।
२।१।१५.

मीमांसाकोषः

अहीने शुक्रान्तरम्मगादि केवचिद् यजमानेन कर्तव्यम् । १२।४।१२.
 अहीनेषु पूर्वैकादशिन्यां पशुनिषेधनं कापेय्या पदत्या, इत्यत्र तु पदतिः प्रकृतौ । संकर्म. १।४।१२५.
 अहीनेष्वहीनात्मकदादशाहवर्षानामतिदेशः । ८।२।५.
 आकृत्याधिकरणम् (आकृतिः दन्दायः, न न्यक्तिः) । १।३।१५.
 आख्यातपदमेव अपूर्वैवोपकम् । २।१।१२.
 आग्रावैष्णवस्यायः (प्रपानेषु समसंख्येषु सहानुष्ठीयमानेषु घर्मेविरोधे प्रथमपठितपरमोऽनुप्रासः) । १२।२।८.
 आग्रावैष्णवादीनां वृषदद्यानुचानां भेदेन राजसूये भङ्गानुष्ठानम् । १।२।४।१२.
 आमिमावतादूर्ध्वमनुपाजोत्कर्षेण लङ्घ्यमाणे मूलायके खनीयपुरीषाद्यदेवतानामपि उत्कर्षः । १।१।३।१६.
 आमीप्रप्रणयनं शाखापुगीवादेव ज्योतिष्टोमे । संकर्म. १।३।१६.
 आमीप्रीचादेव पिष्णविहरवं ज्योतिष्टोमे । संकर्म. १।३।२५.
 आमीपेवस्थाने प्रहृत्यैवामिमीमन्त्रस्य विनियोगः । १।२।८.
 आग्नेयवतुषाधिकरण-कायः (उपसंहारस्यायः) । १।३।१५.
 आग्नेयद्विक्रिः ऐन्द्रामृत्युत्तर्यां । ४।३।१५.
 आग्नेयप्रभृदव-कायः (कुक्षीरयोः प्रथमवृत्तीययोः पदयोः भेदेनानुष्ठानम्) । १।१।३।१६.
 आग्नेयपुरीषाद्यद्वयवर्षानामतिदेशः शीघ्रं चरी । ८।२।५.
 आग्नेयपुरीषाद्यवर्षानामतिदेशः ऐन्द्रं पुरोडासे । ८।१।१०.
 आग्नेयपुरीषाद्यवर्षानामतिदेशः कृण्वतवरी । ८।१।१०.
 आग्नेयपुरीषाद्यवर्षानामतिदेशः दुषिदेवशुके इतिपि । वि. ८।१।१०.
 आग्नेयपुरीषाद्यस्य भवतादतिष्ठान्मन्वं रानामन्त्रस्य त्वं कर्त्तव्यम् । ५।१।२.

आग्नेयपुरोडाद्यस्यैव वर्षानामतिदेशः शीघ्रं चरी । ८।१।१६.
 आग्नेयस्तुत्यर्षेताऽधिकरणम् (आग्नेयद्विक्रिः ऐन्द्रामृत्युत्तर्यां) । २।३।१५.
 आग्नेयाग्न्यवर्षान्यायः (आग्नेय आग्न्यमायः आद्यदुपकारकः) । २०।१।८.
 आग्नेयदिप्रधानामिकेदेशकालकर्मकत्वं दर्शपूर्णमास-चातुर्मासादौ । १।२।२।१२.
 आग्नेयदीष्टीनां कर्मान्तरत्वम् । २।१।२२.
 आग्नेयाधिकरणम् (आग्नेयद्विक्रिः ऐन्द्रामृत्युत्तर्यां) । २।३।१५.
 आग्नेयाधिकरणम् (आग्नेयचन्दो देवताविधायकः, न नामयेयम्) । १।४।१६.
 आमिमावताकपालत्रयेः द्वयदानमात्रस्य शोमः । १।४।१५.
 आमिमीमन्त्रायः (आमीमोपसृष्टाने प्रहृत्यैवामिमीमन्त्रस्यैव विनियोगः) । १।२।८.
 आमिमे पयसि शानाम्भवर्योषर्षानामतिदेशः । वि. ८।१।१०.
 आग्नेयोऽतिष्ठायाः पदमे परदे 'वेताजभोश्च पदमे' इति नाम देवताविधिः । संकर्म. १।३।१६.
 आग्नेयोऽतिष्ठायाः इति आग्नेयचन्दः प्राणमथ श्यावकः उपयोः प्रवातिसुवचन्यायान् । १।१।१२-२. वि. १५.
 आमन्त्रं नवाजतुषाऽभवेऽपि कर्त्तव्यम् । संकर्म. १।३।१५.
 आमन्त्रणञ्चानुपाहृतिभेदद्वयान्ते देवशेवर्षान्तिके कालवर्षानामतिदेशः । १।१।१०.
 आमन्त्रणव्यञ्जकं चोदित्येव मन्त्रम् । १०।५।१०.
 आमन्त्रणद्विक्रियेनैव चोदंते कर्मकमेव निवर्त्तय कर्त्तव्यम् । संकर्म. १।३।१६.
 आमन्त्रणद्विक्रिये मन्त्रवचनव्यञ्जकत्वे च । संकर्म. १।३।१०.
 आमन्त्रणव्यञ्जकं नवाजतुषान्तिके च आमन्त्रणव्यञ्जकं । संकर्म. १।३।१६.

कपिञ्जलाधिकरणम् (बहुवचनस्य त्रिवे पर्वव-
सानम्) । ११।१।८.

‘ कपिञ्जलानालमते ’ इति बहुत्वं विवक्षितमश्वमेधे ।
४।१।५.

करणमन्त्रप्रकाशयं कर्मोद्योगिकत्वं ऋत्विग्नामि ।
३।८।१४.

करणमन्त्रप्रकाशयं फलं याजमानम् । ३।८।१३.

करणमन्त्राणामेककार्याणां विकल्पः । १२।३।१३.

करणमन्त्रेषु मन्त्रान्ते कर्मप्रारम्भः । १२।३।१०.

कर्तृभवेविहारविधानमवभृथे ‘प्रत्यञ्चोऽभुयेन चरन्ति’
इति । संकर्म. २।४।१६.

कर्तृदेशकालविधयो नियमायाः । ४।२।९.

कर्त्तव्यकरणम् । ३।४।४. (इदं भाष्यवार्तिकयोः
प्रासङ्गिकम् । कर्ता तात्पर्यतवाच्यः)

कर्मकालीनो मन्त्रप्रयोगः अनध्यायादावपि । १२।३।७.

कर्मजन्यमपूर्वं स्वीकर्तव्यम् । २।१।२.

कर्मणा सर्वेषामाधानं तन्त्रम्, न तु प्रतिकर्मं पृथक् ।
१२।३।२.

कर्मणि एकस्मिन् भूयोमन्त्रवत्त्वे मन्त्रस्य विकल्पेन
ग्रहणम् । संकर्म. १।२।३.

कर्मणि एकस्मिन् शास्त्रामेदेन मन्त्रनानात्वे विकल्पेन
विनियोगः । संकर्म. १।२।२.

कर्मणि समाप्ते उद्धृतोऽसिः लौकिकः संपद्यते ।
संकर्म. ३।२।९.

कर्मनामेषु चर्षावच्छेदकत्वेन धर्मं प्रमाणम् ।
३।४।१ वर्णकं १.

कर्मप्रारम्भो मन्त्रान्ते करणमन्त्रेषु । १२।३।१०.

कर्मभूयस्त्वाधिकरणन्यायः (न्यनीकाऽधिकरणम्) ।
१०।५।२५.

कर्मसु यजमानेन त्यागः स्वयं कर्तव्यः, इतरत्
ऋत्विग्द्वारा । ३।७।८.

कर्मसु न्याकरणश्लोकाः सायणः शब्दा एव प्रयोग्याः ।
१।३।८.

कर्मादिर्निपातो मन्त्रान्तेन अग्निचपने षष्ठी-
र्षात्पद्यम् । १२।३।११.

कर्मादिर्निपातो मन्त्रान्तेन आधारे । १२।३।१२.
कर्मोपेक्याधिकरणम् (कर्मोत्पिद्धचर्यस्य अन्नकलस्य
कनिग्नामित्त्वम्) । ३।८।१४.

कलञ्जन्यायः (कलञ्जं न भक्षणीयम्) । ६।२।५.

कलञ्जभक्षणनियेषन्यायः । ६।२।५.

कल्पसूत्राधिकरणम् (कल्पसूत्रं वेदाविरोधे धर्मं
प्रमाणम्) । १।३।६.

कात्यायोजिन्यायः (कात्यायनभोजननियमवतः सिध्य-
स्नातुरोवेन नियमरहितस्य गुरोरपि कात्यायनग्रहणम्) ।
१२।२।१४.

काण्डाधिकरणम् (गुणकामा याजमानाः) । ३।८।५.

काण्डानुसमन्यायः (अश्वसहस्रादिप्रतिग्रहे पुरो-
डाद्यधर्माणां काण्डानुसमयः) । ५।२।२.

कापेय्याः पक्षत्या पशुनियोजनं धूपैकादिश्रित्यामहीनेषु,
इतरा पदातिस्तु प्रकृती । संकर्म. १।४।२५.

काम्यं नित्यस्य वाचकम् । ३।६।३.

काम्यकर्मणः प्रारम्भस्य भ्रुतश्चाप्यवचारे प्रतिनिधिना
समाप्तम् । ६।३।४.

काम्यगुणानां प्राकृतानां विकृतौ नातिदेशः ।
८।१।१४.

काम्ययाज्याऽनुवाक्याकाण्डस्य काम्यमात्राङ्गता ।
३।२।७.

काम्याग्रताविधौ शुक्रादिग्रहस्य सर्वाहितः प्रतिकर्मः ।
१०।५।१९.

काम्यानां कर्मणां कामनाऽनुरोधेन पुनःपुनरभ्यासः
कृषिवत् । ११।१।४.

काम्यानामनुष्ठाने पाठरूपेण न नियामकः । ५।३।१२.

काम्यासु विकृतिषु उपदिष्टैर्न्यदेवताऽऽदिभिः
प्राकृतग्रन्थदेवताऽऽदीनां भाषः । १०।७।१७.

काम्येषु सञ्चितानामेवाङ्गानां प्रधानोपकारकत्वम् ।
११।१।३.

काम्येषु सर्वाङ्गोपसंहरतमयस्यैवाधिकारः । ६।३।२.

काम्येष्टिन्यायः (काम्यानुष्ठाने पाठरूपेण न निया-
मकः) । ५।३।१२.
काम्येष्टिषु उपाश्रयं प्रधानार्थम् । ३।८।१५.

आतिथ्याबर्हिःशोषणन्यस्यः (आतिथ्याबर्हिःशोषणा-
दिना उपसदशीतोमीयबर्हिःशोषणादेः प्रवृत्तिदिः) ।
१२।१।१९.

आतिथ्याबर्हिषः उपसदशीतोमीययोः स्तरणकाले
स्तरणमन्यस्य आसृत्तिः । १२।१।२०.

आतिथ्याबर्हिषि अग्नीषोमीयदेशे स्तरणार्थे संनह्य
आदिवमाथे संनहनद्वरणमन्यस्यो नासृत्तिः । १२।१।२१.

आतिथ्यावैष्णवमार्गां राजसूयगतवैष्णवे नातिदेशः ।
५।३।६.

आतिथ्योपसदशीतोमीयपशुना नद्विरकनेव ।
५।२।१४.

आगमसमारोपपक्षेऽपि अरण्योरेव प्रत्यबरोहः ।
संकर्य. ३।२।३६.

आगमसमारोपेऽपि अग्नेः प्रत्यबरोहः अरण्योरेव,
ततो मथनम् । संकर्य. ३।२।३५.

आदित्यपयोऽपिकरणम् (आदितिचरुभ्रमार्थे पयसि
प्रदेयधर्मां नातुष्टेयाः) । १।४।९.

आदित्यो यूयः इति आदित्यशब्दः यूयस्य स्थावकः
तेजस्विन्वहारूपत्वात् । १।४।१२-३ वि. १५.

आधानं न पवमानेद्वयार्थम् । ३।६।४.
आधानं सर्वकर्मणां तन्मम्, न तु प्रतिरुमे पृथक् ।
११।१।२.

आधानं सर्वकर्मार्थम् । ३।६।५.
आधानमारुन्नेव यज्ञप्राज्ञां धारणम् । ११।१।१४.

आधानस्य सोमपूर्वत्वे गोमग्नस्य वापः, नाधान-
कालस्य । ५।४।५.

आधानस्येष्टिपूर्वत्वगोमपूर्वत्वयोर्विकरः । ५।४।३.
आधानाधिकरणम् (यद्यन्ते मादगोऽग्नीनादधीत
इत्यादिना वव-सादिकात्किञ्चिदाधानं विधीयते) ।
२।३।३.

आधाने आहवनीयः गार्हपत्यात् प्रथीय आधीयते ।
संकर्य. ३।२।१९.

आधाने एकस्यैव पुरुषस्याधिकारः । ६।१।१९.
आधाने गानस्योनाश्रुता । ३।१।२.

आधाने दक्षिणाग्निः निर्मन्थ्यः गार्हपत्यात् । संकर्य.
३।२।४.

आधाने दक्षिणाणां संख्यासु विकल्पः । १२।४।५.
आधाने दक्षिणाणामपरिमितत्वं पूर्वोक्तात् संख्या-
ऽन्तरम् । ६।७।१०.

आधाने दक्षिणाणामपरिमितत्वं सदृष्टादधिकत्वम् ।
६।७।११.

आधानेन पवमानेष्टिमिश्र संसृतेषु अग्निषु कर्माणि
फलंयानि । ५।३।९.

आधाने निन्द्यादादेन विहितसामगानप्रतिपेयात्
सामविकल्पः । १०।८।१९.

आधाने पवमानद्विषां काम्यप्रयोगे प्रथमस्य तन्ममेदः
उत्तरस्योस्तन्मम्, नद्यानवंसकामने नित्यप्रयोगे च
प्रयाणामपि तन्मम् । १२।४।४.

आधाने पवमानेद्वयं न पवमानेष्टिसंस्कृतेऽमी, किन्तु
केनत्याधानसंस्कृते एव । ३।६।९.

आधाने प्राज्ञस्यपि इष्टिगोमपूर्वत्वयोर्विकल्पः ।
५।४।४.

आधाने मयितोऽग्निः गार्हपत्यार्थे एव । संकर्य.
३।२।१.

आधाने धन्वावस्थो लौकिकामिरूपी, न तु आह-
वनीयात् प्रणीतो । संकर्य. ३।२।३.

आधानोत्तरमेव आययनस्य प्राप्ती तदकल्पे नराश-
मभ्यगनिषेधः । संकर्य. ३।१।१३.

आधूननाधीनां अग्निष्वपनप्रत्यये पठ्यमानानां बहूनां
मन्त्राणां मध्ये केवादिदेव उतातामेव धर्मं, न
प्रथमानामेव । १०।५।५.

आध्वरिक्काहुतीनां ईश्राऽऽहुतिभिः समुषयः ।
संकर्य. २।४।२०.

आध्वर्यवाः प्रैता । ३।८।१२.
आध्वर्यवार्हसमाकृत्या अध्वर्यादीनां नियतरथार्थ-
कर्तृत्वम् । ३।७।१९।३९ मन्त्राः.

आध्वर्यवे वात्रमाने च द्युष्टे आम्नाऽ मन्त्र
इत्येति । ३।८।१०.

क्लृप्त्यर्थपुरुषार्थजिज्ञासाऽधिकरणम् । ४।१।१.
 क्लृप्त्यर्थपुरुषार्थलक्षणम् । ४।१।२ वर्णकं १.
 क्लृप्त्यर्थानां नैमित्तिकानां निमित्ताद्भूतो आद्युक्तिः यथा
 भेदानुसन्दानायावृत्तौ प्रायश्चित्ताद्युक्तिः । ६।२।९.
 क्लृप्त्यर्थानामनुग्रहम् अस्त्रियवत्स्य मृताधिकारित्वपक्षे ।
 २०।२।१९.
 क्रमक्रोधाधिकरणम् (पाठकृतात् क्लृप्त्यर्थकमी च-
 वन्तौ) । ५।४।१.
 क्रमयोर्विरोधे । ३।३।७. वा. घ. ८४०.
 क्रमशोदनालक्षण एव । ५।१।१ वर्णक २.
 क्रमव्यवहाराद्ययोर्विरोधे । ३।३।७. भा. घ. ८५५.
 वा. घ. ८४०, ८५५.
 क्रमव्यवहाराऽधिकरणम् । वि. ३।३।११.
 क्रमाधिकरणम् (क्रमोऽपि विनियोजकं प्रमाणम्) ।
 ३।३।५.
 क्रमो न्यायात् व्याहृति-ईकार-दशहोत्र-धामिधेनी-
 नाम् । संकपं. ४।१।१.
 क्रियाणां न प्रतिनिधिः । ६।३।५.
 क्षत्रियवैश्ययोरेपि कृष्णव्यवहारकरण नित्यम् । ६।२।११.
 क्षामवत्यादीनां तन्ममध्ये प्राप्ती उक्तपं. । संकपं.
 ३।१।७.
 क्षामेच्छिन्नायः (सर्वपुत्रोडाश्रमाभे प्रायश्चित्तम्) ।
 ६।४।५.
 क्षौद्राधिकरणम् (अग्नीनादधानयोर्दहन्योर्वहने
 क्षौमत्वविधानम्) । ६।१।६.
 खदिरव्यादीनां वैकल्पिकानां प्राकृतानां मध्ये
 अन्यतममुन-धुती निषमविधिल वाक्येयादिविकृतौ ।
 १०।७।१६.
 खदिरव्यभेन कदरे संस्कृते पुन. खदिरव्यभे खदिरः
 संस्कृत्य आश्र., संस्कृतोऽपि कदरत्वाम्यः । वि.
 ६।३।१७.
 खदिरि लब्धेऽपि पशुनिषेजनाद्यमर्थे खति निषेजन-
 समर्थः कदर एवोपादेयः । वि. ६।३।२०.
 खलेवात्वा लक्षणजोषणादिनिर्माणं बाधः । १०।२।१२.

खलेवात्वा पर्यङ्गादिसंस्काराणामनुग्रहम् ।
 १०।२।३२.
 खलेवात्वा प्राकृतस्य खदिरत्वस्य चित्रेष्टौ च
 लण्डुत्वानां त्रीदिव्यान्तरजन्यत्वस्य नियमो नास्ति ।
 १०।२।३१.
 खलेवात्वा मृषाभूतेर्बाधः । १०।१।५.
 खदिरत्वस्य प्राकृतस्य खलेवात्वा नियमो नास्ति ।
 १०।२।३१.
 खदिरत्वस्य प्राकृतस्य सोमापोष्णे पत्नी मृषार्थे
 श्रूयमाणेन औद्भुवरेण बाधः । १०।७।१८.
 यतश्चिदः सोमापकर्म शालामृशुशिवत् आहवरीय-
 स्वापि समासोपः । संकपं. ३।२।३.
 यग्यशिरसे आन्यदोहस्तोत्रकाले लौकिकामेव-
 लिधानम् । ७।३।१२.
 यवामयनगतस्योत्तरादियु एकाहकाम्यपठितव्योति-
 रादिघर्माणामतिदेशः । ७।४।३.
 यवामयनगतप्रयायणीये द्वादशाहगतप्रधानीयधर्माणां
 नातिवेशः । ७।३।२.
 यवामयनगतस्वरक्षामधर्माणाम् अष्टरात्रगतस्वरक्षामद्वये
 अतिवेशः । ७।३।१०.
 यवामयनधर्माणां सावत्सरिकत्वेषु अतिदेशः ।
 ८।१।११.
 यवामयनस्य वीक्षा माय्याः वीर्णमाय्याः पुरस्तात्
 वृत्तरदे, न चैत्यः । ६।५।९.
 यवामयनादौ प्रथमपञ्चदशवृत्तौ सर्वपञ्चहान्ते उक्तदेव
 मन्त्रावचनम्, न तु प्रतिपञ्चहान्तम् । १०।६।१०.
 यवामयने च्यवीकाया. स्वस्थानविवृद्ध्या अभ्यासः,
 न तु दण्डकलितम् । १०।५।२५.
 यवामयने द्वयोर्द्वयोर्कर्मोः प्रथमनेन ब्रह्मणामग्नानम् ।
 १।२।६ वर्णक ४.
 यवामयने प्रथमपञ्चहान्ते वैकल्पिकमध्ययनमृताग्नयो-
 रनुग्रहानम् । १०।६।९.
 यवामयने प्रथमे पदके सूक्ष्मधर्मतयोः प्रत्यहमेकैकस्यैव
 अनुग्रहानम् । १०।६।३.

आश्रवाळ. प्रसूतः इति दर्भमपत्वम् । १।१।४
 पा. घ. २२९.
 आश्विनप्रदो दशमो यज्ञवे, तृतीयो हूयते ज्योतिष्टोमे ।
 १।४।१.

आश्वनीपायिवोदनत्वं सनत्वम् । १०।६।१६.
 आश्वनीयः गार्हपत्यात् प्रणीय आधीयते आधाने ।
 संकर्ष. १।२।२.

आश्वनीयत्वं नास्ति अग्निचयनप्रकरणे भुक्तस्य
 ज्वलद्ब्रह्मामाद्याहुतस्य काम्यश्राद्धे । १।२।४।८.
 आश्वनीयपाराय गतश्रीप्रितयमिन्नस्य न नित्यम् ।

संकर्ष. १।२।२.
 आश्वनीयस्य उपस्थानादि गार्हपत्याहुद्दृष्टत्वेव
 कार्यम् । संकर्ष. १।२।८.

आश्वनीयस्य प्रतिकर्मो गार्हपत्याहुद्वरणमेव, न तु
 मयनम् । संकर्ष. १।२।७.

आश्वनीयस्यापि शालामुखीवत् समारोपः गतभियः
 सोमापवर्गे । संकर्ष. १।२।३०.

आश्वनीयादिरग्नि. सर्वप्रकृतिविकृत्यर्थः । १।७।१९.
 आश्वनीयादेः कर्मापवर्गेऽपि न पुन.पुनश्चापानम् ।
 संकर्ष. १।२।६.

आश्वनीयपवादाः 'पदे जुहोति' 'वामेति जुहोति'
 इति । संकर्ष. २।४।१४.

आश्वनीयोपस्थान 'अयं सद्यमानव.' (साम.
 ४।५८) इति ऋचा प्रगीतयैव ब्राह्मणे दशमेऽहनि
 मानसतोष्यात् प्राक् । १।२।८ वर्णक १.

आहुतिगणे प्रत्याहुति सङ्कृत्वा हविर्ब्रह्मम् । संकर्ष.
 २।४।७.

आह्वानाधिकरणम् (हविष्कृदेहि इति मन्त्र आह्व
 नाश्रम्) । १।२।१.

इत्याऽधिकरणम् (आधातपीनामन्नत्वम्) । १।४।२१.
 इत्याऽदिभक्षः शेषप्रतिपत्त्यर्थः । १०।२।९.
 इत्याऽदितोषमद्यमन्त्रिजानेव यजमानस्य च ।

१।४।३.
 इत्यानिगदे विकृती यद्यपिचन्द्रस्य नोह । १।१।१४.

'इदमग्नेः, इदममीषोमयोः' इति विभक्तयोरेव
 पिण्डयोः देवताविदेष्टः । संकर्ष. १।३।१७.
 इन्द्रपीताधिकरणम् (इन्द्रपीतायैतिपद ऐन्द्रधोमभवणे
 विनियोक्तम्यम्) । १।२।११.

इन्द्रमहेन्द्राधिकरणम् (इन्द्रमहेन्द्रौ मित्रौ) । २।१।५.
 इन्द्रियक्रामाधिकरणम् (इन्द्रियस्वल्पकामाय दधि विधी-
 यते, न कर्मान्तरम्) । २।२।११.

'इमे वयम्, स्मो वयम्' इति दुग्गादापनम्ने
 पाठयोर्न विकल्पः, कर्मान्तरे चावकाशात् । संकर्ष.
 ४।३।२.

इरापदे गिरापदस्थानापने गान कर्तव्यं यज्ञयधीय ।
 १।१।१९.

इषो यामे इषेनीयवर्षाभ्यमतिदेष्टः । ७।१।२.
 इष्टका अग्निचयने अग्निमस्य एव दायाः । संकर्ष.
 २।१।२.

इष्टका अग्निचयने पक्का एव प्राद्याः । संकर्ष.
 २।१।६.

इष्टका अग्निचयने पशुशीर्षानुपधाने अन्तरालपूर्वाद्ये
 न विधेयाः । संकर्ष. २।१।४.

इष्टका अग्निचयने समचतुरस्रा एव कषायाः । (भौचा-
 यनपदत्वेदम्) । संकर्ष. २।१।३.

इष्टका एव प्रागद्यन्दपट्टिदमन्त्रोरपेयाः 'प्रागभत
 उपदधाति' इत्यम्, अग्निचयने । संकर्ष. २।१।२१.

इष्टकाः चयनसाधनीभूता मृमथ्य एव । संकर्ष.
 २।१।१.

इष्टकाधर्मा अग्निचयने नेत्रवीणु इष्टकानु न भवति ।
 संकर्ष. २।१।११.

इष्टकाधर्मा. षिष्टकानु न कर्तव्या. अग्निचयने ।
 संकर्ष. २।१।९.

इष्टकाधर्माध्यकृतवीणेषु न कषायाः अग्निचयने ।
 संकर्ष. २।१।१०.

इष्टकाधर्माभिविन्माद्योनामसि । ३।६।२२.
 इष्टकानां चतुरस्रगमेव 'मन्त्रेष्टका उपदधाति'
 इति नामान्तरम् । संकर्ष. २।१।२६.

ग्रहधर्माः सादनादयः अंश्वदाभ्ययोरपि । ३।६।११.
 ग्रहधर्माधिकरणम् (सवनप्रधार्यैः) । ३।६।११.
 ग्रहधर्मा न फलचमससाधारणाः । ३।६।१२.
 ग्रहन्यायः (ग्रहम् इत्येकत्वं न विवक्षितम्) । ३।१।७.
 ग्रहसंमार्जनाधिकरणम् (ग्रहाणां सर्वेषां संमार्जनम्) ।
 ३।१।७.
 ग्रहसमुच्चयन्यायः (बृहस्पतिसवादिविकृतौ औप-
 देशिकैर्नारहस्पत्यादिग्रहैः आतिदेशिकानामेन्द्रवापवादि-
 ग्रहाणां समुच्चयः) । ३।०।४।२.
 ग्रहाग्रताम् ग्रहणप्रतिकर्षं सादनस्यापि प्रतिकर्षः ।
 ३।०।५।२२.
 ग्रहाग्रताम् सादनापकर्षेऽपि प्रदानस्य नापकर्षः ।
 ३।०।५।२२.
 ग्रहेष्टकाधिकरणम् (ग्रहा इष्टकाश्च सकृत् कार्याः) ।
 ५।३।६.
 ग्रहेकलन्यायः (ग्रहमित्येकत्वं न विवक्षितम्) ।
 ३।१।७.
 ग्राम्यबन्धनमन्त्रनिषेधः आम्रण्यकरणे (नवाञ्च-
 मन्त्रनिषेधः) । संकर्म. ३।१।१०.
 ग्राम्यस्तोऽपि हारियोजने शोभमन्त्रः । ३।५।९.
 'श्रुतं देवानां, मन्त्रं पितॄणाम्' इत्यादिरर्षेवादः ।
 ३।५।३.
 'श्रुतेष्टका उपदधाति' इति श्रुतपूर्वग्रहोपधानमन्त्रि-
 चयने । संकर्म. २।१।२४.
 चतुरवत्तर्षपतिः उपस्तरणामिभारणान्यां सहेव ।
 ३।०।८।१२.
 चतुरवत्तर्षपतिः उगाग्रवाजे उपस्तरणामिभारणयो-
 र्नेपेऽपि हविषेव । ३।०।८।१३.
 चतुरवत्तर्षपते इति इदोर्ग्रहोत्तिपदविषयमेव । संकर्म.
 ५।३।१८.
 चतुर्गृहीतद्रयाधिकरणम् (उपग्रहेति) । ५।३।१७.
 चतुर्धाकरणस्य षाषः कृष्णलवरी । ३।०।९।७.
 चतुर्धाकरणाधिकरणम् (उपग्रहास्त्यायः) ।
 ३।१।१५.

चतुर्धाकरणाधिकरणम् (चतुर्धाकरणं मन्थार्थम्) ।
 ३।५।१७.
 चतुर्होतृहोमेषु अधिकारः अनाहिताग्नेरेव । ६।८।१२.
 चतुष्पथैकोऽस्त्युक्तयोः समुच्चयः ज्यन्त्रकेषु । संकर्म.
 ३।५।१५.
 चतुस्त्रिंशन्मन्त्रतदतिषेधन्यायः । १।५।१२.
 चतुस्रहोमेषु चमसाध्वर्यवः कर्तारः अध्वर्योरस्यत्र
 न्यायतत्त्वे । ३।७।२२.
 चमसाधिकरणम् (चमसा न संमार्जनीयाः) ।
 ३।१।८.
 चमसाध्वर्युर्दशत्यन्यायः । ३।७।२२.
 चमसाध्वर्युपुत्रत्वन्यायः । ३।७।१०.
 चमसाध्वर्युर्बहुत्वन्यायः । ३।७।२१.
 चमसिनमेव शोभशोभमन्त्रः । ३।५।७.
 चयनमग्निर्लक्ष्मणविशेषः । २।३।१०.
 चयनाङ्गत्वं दशतयीस्य आनीतानां सर्वांशमेव
 आग्नेयीनाम् । संकर्म. २।३।२४.
 चक्षुरोऽग्राद्यवसत्त्वे चक्षुणा पुरोडाशाना चेति द्वौ
 राशौ युगपत् कर्तव्यौ । संकर्म. १।३।२२.
 चक्षुरोऽग्राद्योभयसत्त्वे राशिद्वये देवतानिर्देयः
 सङ्गच्छित्व कर्तव्यः । संकर्म. १।३।२३.
 चक्षुशब्दः ओदनवत्त्वी । १।३।५ पा. ७. २२१.
 चक्षुशब्दान्मन्त्रेण ओदनेन शौर्षयागे मन्त्रतद्विषयो
 वाचः । ३।०।१।१०.
 चक्षुशब्दानाधिकरणम् (अग्निचयने चक्षुशब्दाति इति
 नैवारवरोः उपशानमात्रं विधीयते) । २।३।७.
 चरी इष्टकाधर्माः अग्निचयने न कर्तव्याः । संकर्म.
 २।१।८.
 चरी सप्तदशराजे मुष्टिलेपेन चतुर्ष्वस्त्याऽनुमन्त्रः
 कर्तव्यो वाद्यपेये । ३।०।२।२८.
 चतुर्मास्थताग्निप्रणयने शोभिमन्त्रप्रणयनधर्मानां
 नातिदेयः । ७।३।८.
 चतुर्मास्थानां पञ्चदशमयोगे सप्तसप्तमिपर्वन्त्र
 वैश्वदेवमेव अन्वस्य अथ चक्षुशब्दादीनि वराणि
 अनुविद्येत् । संकर्म. ३।१।२५.

उपाधुयाजस्य दर्शपूर्णमासतन्मगतदेवताऽन्यतम-
 देवताभिषमः । १०८।१६.
 उपाधुयाजस्य सोमोचर नोत्कर्षः, विष्णुप्रजापति-
 देवत्वत्वस्य प्रागपि संभवात् । ५४।६.
 उपाधुयाजाधिकरणम् । ('उपाधुयाजं यजति'
 इति यजतिपदं अपूर्वमागविषायकम्) । १।२।४.
 उपाधुयाजे उपस्यराणाभिपारणोत्तेपेऽपि हविषैव
 चतुरस्रचसंपत्तिः । १०८।१३.
 उपाधुयाजे ध्रौवाज्यस्य विधानम् । १०८।१५.
 उपाधुयाजे पत्नीसंवाज्ये च आश्रुतप्रत्याश्रुतप्रत्यव-
 वपट्काद्यदिविधेष्वेव मन्त्रेषु उपाधुत्वम् । संकर्षं.
 ४।३।१५.
 उपाधुयाजेऽपि देवताऽपनयः अभ्युदितेऽती ।
 ६।५।२.
 उपाधुयाजे वैकल्पिकी विष्ण्वादिदेवता पौर्णमासी-
 नालम्ब । १०८।१७.
 उपाधुहरण सोमस्य वासवा कर्तव्यं ज्योतिष्टोमे ।
 १०।६।२०.
 उपाधुहरणाधिकरणम् (अहर्गणे तत्तद्दह,संभ-
 सोमोपाधुहरणकाले एव पृथक्पृथग् वासोऽन्तरमुत्पाद-
 नीयम्) । १०।६।२२.
 उरुकथन्देन अभिगुप्तैपगतै न वयाऽमिधानम् ।
 १४।१३.
 ऊहः अग्निपदस्य विद्वती निर्वापमन्त्रे । १।१।१३.
 ऊहः अभिगुप्तैपगतस्यैकैवचनान्तस्य नेषपतिगन्धस्य
 बहुवचनान्तेन एकादशिन्याम् । १।३।१४.
 ऊहः । ' इक्ष्वायु मन्त्रत्वे नैश्वर्येकादशकपालम् '
 इत्यत्र पुरोडाशादाप्तये ' नौवायणा मेघ ' इति ऊहः
 कर्तव्यः । वि. १।३।१.
 ऊहः अर्थः पुरोडाशगतये ' यथामागं यावर्त्तवम् '
 इति । संकर्षं. १।३।२८.
 ऊहः कार्यः यूपे विद्याले ' दिवमयेन ' इत्यत्र
 ' दिवमप्रान्त्याम् ' इति । संकर्षं. १।४।७.
 ऊहः । द्विपदतादिविक्रुती अभिगुप्तैपे नेषपतिगन्धस्य
 देवताऽनुकारेण वचनोद्गः कर्तव्यः । १।३।१२.

ऊहः 'पान्यमसि' इत्यत्र 'मासमसि' इति शाकत्या-
 नामयने । १।३।१३ वर्णकं १.
 ऊहः पशुद्वयवत्या विक्रुती पाशैकैवपाशबहुव्यभि-
 धायिनोर्मन्त्रयोः द्विवचनान्तेन । १।३।४.
 ऊहः वैद्वत्तद्व्यादिवाचकपदस्य सौर्वादिविक्रुती
 अतिदिष्टे मन्त्रे । १।३।१.
 ऊहः सौर्वचवादी अगन्तोक्तिमन्त्रयोः, दर्शपूर्ण-
 मासयोस्पूर्वार्थत्वात् । वि. १।३।३.
 ऊहः स्थानिचर्मानां प्रतिनिधौ । १।३।१२.
 ऊहः हरितपदस्यने रक्तपदस्य मौद्गो चरी बर्हिः-
 स्तरजमन्त्रे । १।३।२०.
 ऊहमन्त्रः पौषयेव । १।२।११ वर्णकं १.
 ऊहमवतनामपेधाना नास्ति मन्त्रत्वम् । २।१।५.
 ऊहसिद्धिः तत्तद्धनांशमपूर्वार्थत्वात् । वि. १।३।१
 वर्णकं १-२.
 ऊहो न अभिद्वुति सुमद्व्याप्तियान्ते हरिवादिपदानाम् ।
 १।३।१६.
 ऊहो न अभिगुप्तैपगतस्य प्राग्मे इति पदस्य
 अभीरोमीयसवनीययोः समानविधिष्वपक्षे । १।३।८.
 ऊहो न अश्वमेधैवातवीयायां वीषणीयायाम् ।
 वि. १।३।२ वर्णक २.
 ऊहो न कर्तव्यः पाशुक्रवातुर्मास्येषु मध्यमे परिषी
 ' परिष्वेऽन्यमानाव ' इति । वि. १।३।२३.
 ऊहो न दर्शपूर्णमासयोर्द्विवदुपलीके याने ' पत्नी
 संनद्य ' इत्यत्र एकवचनस्य । १।३।६.
 ऊहो न निर्वापमन्त्रगतानां सविमादिपदानाम् ।
 १।३।२२.
 ऊहो न 'पत्नी संनद्य' इत्यत्र वचनस्य द्विवदुपलीके
 विद्वतिप्रयोगे । १।३।७.
 ऊहो न पशुगतये अभिगुप्तैपगतानां संवर्गद्वयवाचक-
 चागुपदिपदानाम् । १।३।१०.
 ऊहो न वायव्यादिपत्नी मनोवापमन्त्रस्य (त्व ऊहे
 प्रथमः ' इत्यत्र ' न्वं द्वि वायो प्रथमः ' इति) । १।
 ४।२२.

अपसंस्कारिणीनां षोषः अस्वियश्च मृताधिकारिव-
पठे । १०।२।१८.

अपशुन्याद्यौरमिषानमन्मनां समुच्चयः । १२।४।१.

अपारिमन्त्रेषु कृती मन्त्रसमाप्त्यावच्छिन्नस्वर एव
प्रतीकृत्यः, न मापिकृत्यः । १२।३।८.

अपारिन्वायः । अवाभ्यासनाधिकरणम् (अवाभ्या-
सान्तराद्युभयोः वैधिकेभ्यश्च कर्मसु) । १२।४।३.

अतिव्यापीधुमाधिकरणम् । अतिव्यापीधुमाः (अति-
व्यापिनवाम्नाः निषेधः पयोधोमतिष्यर्षवादाः) । १०।८।४.

आगणनवायः (सोनिषेत् दीक्षाजागरणेन दार्धिक-
जागरणस्य न प्रवृद्धः) । १२।१।८.

आपनीनां विषयः येषां दक्षिणादिपञ्चगणेषु पत्नी-
संवायेषु । १२।४।६.

आपनीन्यायः (आपन्या पत्नीः संवायवन्ति) ।
१।३।१०.

आतेष्टिः पत्न्याः भाण्डश्चर्यानिर्वाहणमेव पीर्षमाश्वत्थी
सद्यते कर्तव्या । ४।३।१६ वर्णकं ३.

आतेष्टिः पुत्रगतपुत्रवारिधयपुत्रात् । ४।३।१६.

आतेष्टिन्यायः (भद्रकृतात्प्रादिनाकानि भर्षवादाः) ।
१।४।११.

आतेष्टिर्वाक्यार्थानुष्ठानोचार्त्तं कर्तव्यं । ४।३।१६
वर्णकं २.

आत्यधिकरणम् (आमेतो ब्राह्मणः इति आमेतशब्दः
ब्राह्मणस्य द्वापञ्चः तस्योः प्रबानिमुत्तन्न-न्यात्) ।
१।४।२-२. वि. १४.

आनन्दन्यासीनां यथाश्चर्यमदानम् । संकरं. २।२।१७.

आभाषणं तस्य दक्षकृत्यमन्त्रादः कृत्यकृत्यव्ययम् ।
१।४।५.

आतिः विश्वस्योः सर्वस्योः इति निसा संज्ञा
कर्मभेदकं प्रमाणम् । २।३।८.

आतिशयान्तेभ्यश्चर्यावच्छिन्नानां च पत्नीः, वेत्ता-
मतिरेयाः मद्यमन्त्रनाशोपारिधेयुः । ४।४।१.

आतिशोमः संपूर्णकपोरं कर्तव्यः इति शब्दयोः
प्रतिषेधः । ४।३।१४.

आतिशोमः प्रतीक्षां दृष्टव्येति । ४।३।१४.

आतिशोमः सर्वलोमानां विकृतिः । वि. ८।१।३
वर्णकं २.

आतिशोमस्य यजुर्वेदिकत्वात् उपाह्वः प्रयोगः ।
३।३।३.

आतिशोमादिषु पयोवतादीनि नित्यानि । ६।८।८.

आतिशोमादौ दक्षिणादानं ऋषिगान्त्यर्षम् ।
१०।२।८.

आतिशोमादौ वस्त्रारिनां विशेषविहितेन आह्व-
नीमस्य सामान्यविहितस्य वाचः । १०।८।८.

आतिशोमे अनुवाचो-कर्षेऽपि पिष्टलेपपट्टीकरण-
शोमघोर्नोऽर्थः । ५।१।१५.

आतिशोमे अनुब्रूमो गायत्र्योश्च प्रथमनेन संवारिते
आनुब्रुमे त्वये इत्याश्वत्थोयस्यसाम्भोगानम् । १।२।६
वर्णकं ३.

आतिशोमे अनेन्द्रणामन्त्रकं मध्यम् । वि.
३।४।१६.

आतिशोमे अपराधे प्रतं न नित्यम् । ६।८।९.

आतिशोमे अपराधे कश्चिदभिर्गोष्ठिकः संपद्ये,
न तु दीधणोपाचारार्थेऽपि । संकरं. ३।२।१०.

आतिशोमे अपभ्रूये विरहट्टयागीवनिगमेषु अमी-
यदगोर्वचनं वसिष्ठकृत्यदमेव कर्तव्यम् । १०।४।१७.

आतिशोमे अत्रयुषोः कर्षो दीधितवर्मानां दानशोमारि-
प्रतिषेधनामपि वाच्यः । वि. ६।५।११.

आतिशोमे आश्विनप्रहः दण्डो दण्डो वृत्ताने दृष्टे ।
५।४।१.

आतिशोमे इषवादी द्विर्धानस्यकृत्यां निषेधकं
द्विर्भिर्वाः । १।३।१।७.

आतिशोमे ' इत्तं वत् सु-नन्ति ' इत्यादिना भुक्तेन
सकृदेन कान्तिरे-ननुकननायं द्विर्धानदेवो लभते ।
१।३।७.

आतिशोमे उदयशः कौर्षे अभिहोमशोमः ऋषि-
शोमो वा न कर्षः । वि. ६।५।१३.

आतिशोमे उदयेषु ' इत्यत्र, मन्त्रं, तस्यो
एव ' इति मन्त्रेण इत्यत्र अत्रयुषोः कर्षो लभते ।
वि. ३।४।१५. भा. ३।८।१।१२.

एकदशविंशतिवर्षि पञ्चशतवर्षनिर्वापः प्रायश्चित्तम् ।
 ६।४।६.
 एकहायनीनयन न अक्षाम्यञ्जनप्रयुक्तम् । ४।१।१०.
 ऐकादशिनपशुधर्माणामतिदेशः पशुगणेषु । ८।१।८.
 ऐकादशिनपशुवशाशेमाना तन्त्रमेदः । १।१।१६.
 ऐकादशिनानाः पशवो द्वादशाहे प्रायणीये पञ्च
 उदपनीये षट् इति विभग्नानुष्ठेयाः । १०।६।४.
 ऐकादशिनानादिपशुगणेषु पत्नीसंपाजेषु जायनीना
 विकल्पः । १२।४।६.
 ऐकादशिनेषु पशुषु कुम्भीशूलवपाश्रपणीना तन्त्रम् ।
 ११।४।९.
 ऐकादशिनेषु पञ्चसु सवनीयपशुधर्माणामतिदेशः ।
 ८।१।७.
 ऐन्द्र (न्द्रे) एकादशकाले दार्धनीमंसाधिकपुरोडाश-
 धर्माणामतिदेशः, न तु ऐन्द्रस्य सानाप्यस्य । वि.
 ८।१।१७.
 ऐन्द्रवायव्यापः (ऐन्द्रवायवग्रहस्य द्विर्भक्षणम्) ।
 ३।५।५.
 ऐन्द्रवायवस्य ग्रहस्य कर्मसंशोभेऽपि पाठमाते एव
 स्वस्थाने अनुष्ठानम्, न तु सर्वादिभिः । १०।५।१८.
 ऐन्द्रवायवस्य ग्रहस्य मैत्रावरुणादिग्रहापेक्षक पूर्व-
 मनुष्ठानम् । १०।५।१७.
 ऐन्द्रवायव्याम्यञ्जकप्रवेधोः पुन श्वक्मात् समान-
 विषिन्व द्वादशाहे स्वनीकाया प्रथमद्वितीययोरोहो ।
 ३०।५।२३.
 ऐन्द्रवायवादिपानेषु षड्शतपुरोडाशकलादीनामेव
 निधानम् । ३।८।१८.
 ऐन्द्राग्रवैश्वदेवयोर्वांवाहृषिन्मनुष्येन वैश्वदेविक्रान्त-
 नियमो नास्ति आग्रवने । १२।४।१५.
 ऐन्द्राग्रवोममथपममन्त्रकम् । १।१।१७.
 ऐन्द्राग्रचतुर्वर्ष्या आग्नेयदिकः । २।१।१४.
 ऐन्द्राग्रदिविहृष्यो दार्धनीमंसाधिकधर्माणामतिदेशः ।
 ८।१।४.
 ऐन्द्राग्रदीना विहृष्यरुक्मानमिदीनां सप्तस्रज्ज्ज ।
 ६।४।७.

ऐन्द्राग्रहैस्तये कर्मणि वाग्वाऽनुवाक्यानुगलद्रवस्य
 विकल्पः । १२।४।२०.
 ऐन्द्रीन्यायः (ऐन्द्या ऋचा गार्हपत्यमुपतिष्ठते) ।
 ३।२।२.
 ऐन्द्रे पुरोडाशो आग्नेयपुरोडाशधर्माणामतिदेशः ।
 ८।१।१७.
 ऐष्टिकश्रोपमलाणा वैश्विकव्रतादिभक्षणेन न प्रश्न-
 सिद्धिः । १२।१।१५.
 ऐष्टिकामुभिकालम् (पुत्रवृद्धयादेः फलस्य) । ४।१।
 ११ वर्गकं २.
 औत्थिककर्मम् । १।१।५.
 औदुम्बरविकरणम् (उदाहरणवाक्यगतपदानुवादि
 शीर्षकम्) । १।२।२.
 औदुम्बरेण सोमाशौच्ये षडो यूपान् विहितेन
 प्राकृतस्य त्वाविरस्य नाथः । १०।७।१८.
 औपवसथ्येऽहनि सोमायै वरणम् । सर्क. ३।४।१४.
 औपासनात्तो अनादिताम्रोः पिण्डपितृपकः स्यात् ।
 सर्क. १।२।१३.
 कण्डूयनमन्त्रस्य एककाले आग्नेयेनापि कण्डूयपचो
 यष्टव् प्रयोगः ज्योतिषेमे । ११।४।१६.
 कण्वरथस्य वैश्वस्तोमे वृष्टस्तोत्रवापनवया विहितस्य
 'पुनानः शोम धारया' इति स्वयोनौ एव गानम् ।
 १०।४।२२.
 कण्वरथस्य वैश्वस्तोमे वृष्टस्तोत्रवापनवया विहितस्य
 स्वोत्पद्यमेव 'दुशान ऊषर्द्विष्यम्' इत्यस्या गानम् ।
 १०।४।२३.
 कण्वरथस्य अविपुञ्जाना वृष्टपथस्यधर्माणां सद्युषो
 वैश्वस्तोमे । १।२।१६.
 कपाल न द्वयोश्चामयुक्तम् । ४।१।११.
 कपालवपुश्चभेदः प्रतिपुरोडाशममन्त्रतिप्रदेशो ।
 ११।४।११.
 कपालव्ययः (विहृष्यो प्राकृतोऽहोरात्रमेव प्रायश्चित्त-
 नानेव महत्तम्) । १०।५।११.
 कशादरेकरयमेदनादावपि प्रायश्चित्तम् । ६।१।६.

ज्योतिष्टोमे राजन्ववैश्ययोर्ब्रह्मणोः फलत्रयः ।
 होममद्ययोः । ३।५।१९.
 ज्योतिष्टोमे रात्रियतकृत्स्ननिद्राऽर्थम् आदौ सकृदेव
 मन्त्रः अवान्तरनिद्रामेदेऽपि, एव नदीतरणे अभिवर्षणे
 अनेष्वर्चने च । ११।४।१७.
 ज्योतिष्टोमे वपट्कारोऽपि ध्रुयक् सोमभक्षकारणम् ।
 ३।५।१०.
 ज्योतिष्टोमे वैश्वर्जनहोगेषु आग्नयेव, न सोमः ।
 संकर्म. ३।२।२०.
 ज्योतिष्टोमे श्याममुखीयादैव आग्नीध्रप्रणयनम् ।
 संकर्म. ३।२।१४.
 ज्योतिष्टोमे ध्रुवम् अभिषवणफलकयोः संतर्दनं दीर्घ-
 सोमसंख्याम् निविशते । ३।३।१२.
 ज्योतिष्टोमे श्रुतं देवानामित्यादि नवनीतेनाभ्यङ्क्ते
 इति विपेर्यवाद् । ३।४।३.
 ज्योतिष्टोमे श्रुतं ' यत् पूर्णं तन्मनुष्याणाम् ' इत्यादि
 ' अच. उपम-यति ' इति विपेर्यवाद् । ३।४।३.
 ज्योतिष्टोमे ध्रुतो दिग्बिभागः प्राचीनबंधविपेर्यवाद् ।
 ३।४।२.
 ज्योतिष्टोमे सद्योनीचमानादौ वृष्टपादिकाभना याव-
 मानौ, नाविजी । ३।८।५.
 ज्योतिष्टोमे सप्तमपदग्रहादि सोमकवणानयनस्य न
 प्रयोगकम् । ४।१।१०.
 ज्योतिष्टोमे सवनीयपुरोडाशेषु सौमिकपानैर्ग्रहचमसेः
 दार्शिकपानाणां लुह्यदीना न प्रसङ्गः । १२।१।४.
 ज्योतिष्टोमे मुख्या पर्वणि कार्वा, शीखा द्व अवर्षणि ।
 १२।२।९.
 ज्योतिष्टोमे सोममद्यनिमित्तानां समुच्चयः । ३।५।१२.
 ज्योतिष्टोमे सोमभक्षेऽनुज्ञायाः याचने दाने च
 अर्थानुसारेण मन्त्रकर्मः । ३।५।१६.
 ज्योतिष्टोमे सोमभक्षोऽनुज्ञापूर्वकः पक्षपानाणाम् ।
 ३।५।१७.
 ज्योतिष्टोमे सोमविशयो ऋत्विग्यो मितः । ३।७।१६.
 ज्योतिष्टोमे सोमसोपभक्षविधानात् अस्ति होममद्यः ।
 ३।५।६.

ज्योतिष्टोमे सोमस्य मानमुपावहरणं च वाससा वर्तये ।
 १०।६।२०.
 ज्योतिष्टोमे सोमेन विष्वग्-याधारणं परिष्कवात्नेम ।
 संकर्म. ३।२।१९.
 ज्योतिष्टोमे स्वामिधमदया ऋत्विचः । ३।७।१८.
 ज्योतिष्टोमे होमामिषवौ सहितौ एकं भक्षनिमित्तम् ।
 ३।४।७.
 ज्योतिष्टोमे होमामिषवौ सोमभक्षे समुच्चयेन
 निमित्तान्तरम् । ३।५।११.
 ज्योतिष्टोमोक्त्यादिसोनागामतिदेयाः सतोक्त्यादौ ।
 ८।३।५.
 ज्योतिष्टोमोक्तये प्रतिहोमा नानुष्ठेयाः । ६।५।११.
 ज्योतिष्टमतीष्टेनानुष्ठानम् अग्निचयने धार्याग्निनामोऽपि ।
 ९।४।७.
 ज्योतिष्टमतीष्टयधिकरणम् (दर्शपूर्णमाशयोर्दूधुताग्नि-
 नाशो ज्योतिष्टमतीष्टेनानुष्ठानम्) । ९।४।६.
 ज्वलद्दूधुताग्राद्याद्वत्स अग्निचयनप्रकरणे ध्रुवस्य
 काभ्यस्यग्ने. आधानादित्स्काराणां बाधः । १२।४।९.
 ' तं चतुर्धा कृत्वा, आग्नेयं चतुर्धा करोति ' इति
 वाक्यनोक्तसंहारेण आग्नेयपुरोडाशस्यैव चतुर्धाकरणम् ।
 ३।२।१५.
 तक्षजोषणादियूपधर्माणां खलेवास्या बाधः ।
 १०।२।३२.
 तक्षशास्त्रम् । तक्षस्मृतिः । तक्षाधिकरणम् (आरज्य-
 लौकिकक्रमेण. समाप्तिर्न नियता) । ६।२।४.
 तद्ब्रह्मनां धीर्दिवान्यतरत्नव्यवस्य विप्रेषो नियमो
 नास्ति । १०।२।३१.
 तद्व्यक्त्यायः (आपारामिहोमशब्दौ कर्मनामधेयम्) ।
 १।४।३.
 तत्सिद्धवधिकरणम् (मन्त्रमानः प्रक्षरः इति यन्मान-
 शब्दः प्रक्षरलक्षणात्कर्मः उपयोः कर्मविद्धिदेवानाम्) ।
 १।४।१२-१३. धि. १३.
 तयाद्यानाधिकरणम् (गुणत्रया याचनायाः) ।
 ३।८।५.

कालवादः । 'परिव्ययहोमयोः अमितः युयोद्वाशौ'
इति पूर्वोत्तरकालवादः । संक्षेपे. १।१।१०.

कालविधिर्द्वयपूर्णमासादौ नियमार्यः । ४।२।९.

कुण्डपायिनामयनेऽपि अग्निहोत्रघट्टः नित्याग्निहोत्र-
धर्मान् अतिदिशति । ७।३।१.

कुण्डपायिनामयने आर्ध्वयवं परिव्याणकरणमन्त्रं होता
द्व्यात् । ३।८।१०.

कुण्डपायिनामयने श्राद्धहितेऽपि मासाग्निहोत्रधरणम् ।
१।२।१६.

कुण्डपायिनामयने 'भासं दस्यपूर्णमासाम्या यजेत'
इति प्रत्यह वागः । संक्षेपे. ३।१।२६.

कुण्डपायिनामयने मासाग्निहोत्रादिक फर्मान्तर
प्रकरणान्तरगतत्वात् । २।३।१२.

कुण्डपायिनामयने उन्नामकदाद्यशादपरीणामतिदेशः ।
८।२।९.

कुम्भीशूलवपाश्रयणीना तन्म न नानाधातुषु पशुषु
पाकवैषम्यात् । १।१।४।१०.

कुम्भीशूलवपाश्रयणीना तन्म वाजपेयगतद्राजपत्य-
पदवह्नादिश्रयणार्थम् । १।१।४।८.

कुम्भीशूलवपाश्रयणीना तन्ममैकदायिनेषु पशुषु ।
१।१।४।९.

कुलाययज्ञे अधिकारः भिन्नकल्पवोरपि । ६।६।२.

कुलायदौ प्रतिपदोत्सर्गः (पुत्रं हि स्वः, पते
असुप्रमिन्दवः) । ३।३।९.

कुर्मचितौ अत्रिचयने प्राञ्चमिति कर्तुमुत्सवादः,
प्रथममिति तु पूर्वमुत्सवादः । संक्षेपे. २।१।२०.

कृत्विन्वायः (कामानां कर्मणां कामनाऽनुयोषेत्
पुन.पुनरन्वायः कृत्विक्त्) । १।१।१।४.

कृष्णश्रीवयोः प्रथमवृत्तिचको. परत्र. येदेनानुष्ठानम् ।
१।१।२।१२.

कृष्णलचरौ अयपातस्य वाधः । १०।१।१ वर्णकं १.

कृष्णलचरौ आग्नेयपुरोडाशचर्माणामतिदेशः । ८।१।

१८.

कृष्णलचरौ चन्द्रर्षाकरणस्य वाधः । १०।२।३.

कृष्णलचरौ ब्रह्मभक्षाः युगपत् परिहरणीयाः ।
१०।२।४.

कृष्णलचरौ भक्षणा न वाधः नुस्तुषाकारेण
तत्संभवात् । १०।२।३.

कृष्णलचरौ युगपदुपहृताः सर्वे भक्षाः ब्रह्मणा तच्च-
क्षणकाले एव भक्षणीयाः । १०।२।६.

कृष्णलचरौ सर्वे शेषभक्षाः पुरुषान्तरैर्मोऽपनीय
ब्रह्मणे परिहरणीयाः । १०।२।५.

कृष्णलेषु मुक्त्यपाकसंभवात् औषध्यकृत्यः पाकः कार्यः ।
१०।२।१.

कृष्णलेषुपुत्ररणाभिवारणयोर्वाधः । १०।२।२.

कृष्णविषाणामावनाधिकरणम् (प्रतिपत्तिः) ।
४।१।७.

कृष्णविषाणामावनाच्छात्रे प्राप्तेन अहर्गणे अन्त्यदिने
एव । १।१।३।६.

कृष्णानिनास्तरणन्यायः (नानावीजेषु) । ५।२।७.

कृष्णव्यधिकरणम् (कृष्णमिन्द्राणां वाचनं ज्ञानवतः
एव वाजपेये) । ३।८।८.

केशवमभ्रन्यायः (केशवमभ्रतः पुत्रस्यैव आधाने
अधिकारः, तस्यैव विहितवपनस्य संभवात्) । ६।१।६.

केतरिणः अक्षादयः विश्वविति न देवाः । ६।७।३.

कौण्डपायिनामयने इति कुण्डपायिनामयने इतिघट्ट-
प्रथमम् ।

कौण्डपायिनामयने इतिघट्टप्रथममितिः विकृतिविशेषे
प्राह्वलक्षणां वाधः । १०।४।८ वर्णकं १.

कौण्डपायिनामयने इतिघट्टप्रथममितिः कौण्डपा-
यिनामयने तच्च-समसंख्यात्प्राह्वलक्षणां वाधः । १०।४।९.

कतुपशुनां प्राजापत्यस्यशुता ब ध्यानिमोऽतिस्त्वम् ।
संक्षेपे. १।१।९.

कतुपशुनां प्राजापत्यैः पशुभिः समुचयो वाजपेये ।
१०।४।३.

कतौ ब्राह्मण्योक्तानां मन्त्राणां आधिकः स्वर्ग-
प्रयोकृत्यः । १।२।३।९.

कन्वये यज्ञमानमरणोत्तरं कर्तव्यम्, इत्यत्र कन्वयं
सर्वेकारे । १०।२।२४.

तेषामीत्यतिक्रमाधिकरणम् (इदं यौवपदानुसारि ।
 अग्निहोत्राधिकर्मणा निमित्तानुरोधेन आहृत्तिः) । ६।२।८.
 त्यागातिरिक्तस्य ऋत्निकर्मत्वम् । ३।७।८.
 त्यागावाहनादिषु देवतानिष्ठगुणवाचिषदस्यापि प्रयोगः
 प्रथमानेष्टयादियु । १०।४।१४.
 त्रिषदधिकरणम् (पालीवतयोगमभयमन्त्रे मयजिद्यतां
 देवानां नोपलक्षणम्) । ३।२।२५.
 विक्रतोमयूर्गानम् एकस्या एव ऋतः निरभ्यासेन
 एकत्रिके ऋतौ । १०।५।३.
 त्रिविधाधिकरणम् (साद्यस्त्रे विहितेन त्रैवार्षिकेण
 पुंशनेन प्राकृतसर्वकृपद्रव्यस्य बाधः) । १०।३।१६.
 त्रिवृचर्नाश्रवालाधिकरणम् । १।३।४ वा. घृ. २२१.
 त्रिवृचस्य स्तोत्रीयानवकल्पस्य अग्निपुति ध्रुवस्य
 स्तोत्रान्तरगतस्तोममात्रवाचकत्वम् । १०।६।७.
 त्रिवृत्-शब्दः ऋतून्वकृत्वात् । १।३।४ वा. घृ. २२१.
 त्रैषातवीयायामवदानं सदैव । संकर्ष. २।२।१४.
 त्रैवर्णिकमिन्द्रस्यापि निषादस्य रौद्रेष्टयाधिकारः ।
 ३।१।१३.
 त्रैशोकाधिकरणम् (त्रैशोकसाम्नः उत्तराग्रन्यपदितयो-
 र्बृहत्सोरिव गानम्) । १।२।५ वर्णकं १.
 त्र्यनीकाऽधिकरणम् (रात्रामयने त्र्यनीकायाः स्वस्थान-
 विवृद्धया अभ्यासः, न तु दण्डकलितवत्) । १०।५।२५.
 त्र्यनीकाया प्रथमद्वितीयोरद्वयोः ऐन्द्रवाचाप्रावयुक्ता-
 म्त्वयोः पुनःश्रवणात् समानविधित्वं द्वादशदि ।
 १०।५।२३.
 त्र्यम्बकाधिकरणम् (त्र्यम्बकपुष्टोद्योगो भूमिपारणान-
 मिपारणमीमांसा अर्थवादः) । १०।८।५.
 त्र्यम्बकेषु चतुष्पथैकोत्प्लुकयोः समुच्चयः । संकर्ष.
 २।४।१५.
 त्र्यार्षेयविभ्रवाज्ञानानां मनुवत् कल्पः । संकर्ष.
 ३।४।५.
 त्र्यार्षेयाधिकरणम् (मवरत्रयवत् एव दर्शनाधिकारः) ।
 ६।१।११.
 त्र्यष्टधिकरणम् (पालीवतयोगमभयमन्त्रे त्र्यष्ट
 नोपलक्षणीयः) । ३।२।१४.

त्वाष्ट्रपालीवताधिकरणम् (त्वाष्ट्रपालीवतस्य पद्योः
 पर्यमिक्रमत्वात्) । १।३।८.
 द्वंशोः सहाधिकारः । ६।१।४.
 दक्षिणया अग्निं चिन्वानाम दत्तया क्रतुदक्षिणायाः न
 चायः । संकर्ष. १।१।८.
 दक्षिणविहारे त्रिवमाणमाकथ्यं पृथग्ज्ञानुष्ठानम् ।
 १।१।२९.
 दक्षिणविहारे प्रतिमसत्राया मन्त्राः अभ्यर्थाः पृथ-
 गुच्चार्याः वक्ष्यमाणेषु । १।२।१५.
 दक्षिणाः प्रयानार्थाः । ३।७।५.
 दक्षिणाकाले विद्यमानस्यैव सर्वस्वस्य दानं विशिञ्जति ।
 ६।७।६.
 दक्षिणाग्निः निर्मेद्व्यः गार्हपत्यादा प्रणीयते । संकर्ष.
 ३।२।४.
 दक्षिणाग्नौ पिण्डपितृहोमः, नाहवनीये । संकर्ष.
 ३।२।११.
 दक्षिणादानं स्वाधिकर्म । ३।८।१.
 दक्षिणादानमग्निं चिन्वानाम कल्पद्मम् । संकर्ष.
 ३।१।७.
 दक्षिणादानमदृष्टार्थं शरस्वते घने । १०।२।१५.
 दक्षिणादानमृत्तिकूप्रिक्रमार्थमुदयतानीये सप्तानङ्क-
 त्वात् । १०।२।१२.
 दक्षिणा द्वादशघतगोरुका ज्योतिष्टोमे सदस्यसहितेभ्यः
 पौड्याभ्यः ऋत्विग्भ्यः विमन्य देया । १०।३।१२.
 दक्षिणाऽधिकरणम् (ज्योतिष्टोमे दक्षिणाऽन्तर्गतयोष्येव
 द्वादशघतवक्ष्याया निवेशः) । १०।३।११.
 दक्षिणानां संस्पर्शु विकल्पाः आधाने । १।२।४।५.
 दक्षिणानामपरिमितत्वमाधाने पूर्वोक्तात् सदृशदक्षि-
 कत्वम् । ६।७।११.
 दक्षिणान्याया (आनत्यर्था दक्षिणा) । १०।२।८.
 दक्षिणाग्निः ऋषिद्विभयः । ३।७।१७.
 दक्षिणायाः द्वादशघतगोरुकायाः ज्योतिष्टोमे अर्धेनः
 नृदीपिनः पादिनः इति यमाख्यानुशेनेन विभामः
 कर्तव्यः । १०।३।१३.

गवामयने विनावीयपडहस्यवधानेन षडपपडहाशुची
मध्यघनादेरापि आशुचिः । १०६१११.

गान कर्तव्यं गिरापदस्नानापत्ते इरापदे ज्योतिष्टोमे
यशायचीये । १११११९.

गायत्रच्छन्दसः इत्यादिपदानामनेकच्छन्दस्के सोमे
विनियोगः । ३१२११८.

'गायत्री पुरोऽनुवाक्या भवति' इत्येवमादिलक्षणानि
अनुपदिष्ट्याज्यास्तु विद्वतिषु नेयानि । संकल्प, ४१३१११.

गार्हपत्यकर्माणि शालामुखीये एव ज्योतिष्टोमे ।
३१२११३.

गार्हपत्यन्यासः (पेन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते) । ३१२१२.

गार्हपत्याद्यमित्तु लौकिककर्मणा नानुष्ठानम् । १२१२११.

गार्हपत्यार्थे एव मयितोऽग्निराधाने । संकल्प, ३१२१३.

गावीपुत्रव्याख्या, निषेध पयोदोमविष्यर्षवाद. ।
१०८१४.

गिरापदस्नानापत्ते इरापदे गानं कर्तव्यं ज्योतिष्टोमे
यशायचीये । १११११९.

गिरापदस इरापदेन वाथ ज्योतिष्टोमे यशायचीये ।
१११११८.

गीर्णुवायाना विश्लेषादीनाः शाखाभेदेन समाम्नाताना
विकल्पः । ११२१७.

गुणकर्माणि प्रथानकर्माणि चेति कर्माणि द्विविधानि ।
३१३३.

गुणकाम्याधिकरणम् (दध्नेन्द्रियकामस्य बहुयात् इति
इन्द्रियफलस्य दधिगुणे विधीयते, न तु कर्मांतरम्) ।
३१३१११.

गुणकामानां नानुष्ठानम् अल्पियसस्य मृताधिकारित्व
पक्षे । १०१२१२०.

गुणकामानां होतृकामनया अनुष्ठीयमानानां नानुष्ठानम्
अल्पियसस्य मृताधिकारित्वपक्षे । १०१२१२२.

गुणकामां नात्रमानाः । ३१८१५.

गुणन्यासः (गुणभेदः कर्मभेदकः) । ३१२१५.

गुणमनुदाहरणम् (दत्ता जुहोति पयसा जुहोति इति
अग्निदोमे वैकल्पिक इत्यं विधीयते, न कर्मांतरम्) ।
३१२११०.

गुणभेदः कर्मभेदकं प्रमाणम् । ३१२१५.

गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यासः (गुणस्य मुख्यस्य च अति-
ऊने प्राप्ते गुणः अतिक्रमितव्यः, न मुख्यः) । ३१३१२.

गुणलोपन्यासः (एवमानेष्टिषु अग्निहोत्रहव्यमवावेऽपि
निर्वाभेऽनुष्ठेयः) । १०१२१२७.

गुणमिधानाधिकरणम् (मन्त्राभिमूर्तिरित्यादिर्षध-
याम्यन्त एको मन्त्रः) । ३१२११०.

गुदानामुपपाजकाधनानां समुच्चयः पञ्चगणे । १२११४.

गुप्तगुणमनादीनां निमित्तानुचौ आवृत्तिः । ६१२११०.

ग्रहपतिर्कृतं कृत्व श्रुतान्तरमभादेः पत्रे । १२१११३.

ग्रहमेधीय (ये) आत्मभ्रातापुत्रः श्वपशुः परिसंख्याऽ
धैत्वमिति पत्रये पक्षे खिद्यच्छुक्लवृषमपि स्वतन्त्रादीय-
प्रतिपत्त्य-तराणां विशेषकार्याणां निवर्तकमिति प्रयोजन-
प्रतिपादनम् । १०१७११६.

ग्रहमेधीयन्यायः । (ग्रहमेधीयस्य आत्मभ्रातापुत्रः
श्वपशुः अपूर्वत्वम्) । गृहमेधीयाज्यभागन्यायः ।
१०१७१९.

गृहमेधीये यावदुक्तं खिद्यच्छुक्लादि कर्तव्यम् ।
१०१७११०.

गृहमेधीये सामिधेनीनिषेधेऽपि नावाहनवाचः । संकल्प.
४१४७.

गोदोहनवर्णकम् । वि. ४११२ वर्णक ३.
गोदोहनादिगुणकामानां दर्शपूर्णमासगतानां विद्वदौ
नातिदिष्ट । ८१११४.

गोदोहनाधिकरणम् (गोदोहनवाचमनां प्रशयने
काम्यम्) । ३१६१३.

गौगुलवादिदेलेखनकवीतस्य समुच्चयः अजनाभ्यञ्जने
खत्रे । १०४१६.

गौगुलुव्याधिकरणम् (गौगुलुव्यनेर्मुख्ये कार्य-
संभवस्य) । ३१२१६.

ग्रहचमनानां समुच्चयः अतिगणे यविपर्वनेषु ।
संकल्प. ३१३११६.

ग्रहप्रतिकर्षे वादनस्यापि प्रतिफलं. महाप्रवाह ।
१०१५२१

ग्रहपर्वानां श्वचनप्रचार्या । ३१६१९.

- दर्शपूर्णमासयोः अवघातमन्त्रस्य सङ्गतं प्रयोगः ।
११।४।१२.
दर्शपूर्णमासयोः असोमपाविनः पुरोडाशद्वयध्वज्य-
मनुवादः । १०।८।१४.
दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयमवदाय हुत्वा पश्चात्
अग्नीनोमीयादेरवदानदोनी इति अवदानादिप्रदानम्वातु-
समयः । ५।२।४.
दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयाग्नीषोमीयपुरोडाशयोः मुष्टि-
कपालोपधानावदानेषु समुदायानुसमयः । ५।२।३.
दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयादिप्रधानमेदेऽपि देशकाल-
कर्तव्यामेकत्वात् आधाराद्यज्ञानां तन्त्रोपानुष्ठानम् ।
११।१।१०.
दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयाष्टकपालादेः द्वयवदानमात्रस्य
होमः । ३।४।१४.
दर्शपूर्णमासयोः कपालादेरेकदेशमेदनादावपि प्राय-
श्चित्तम् । ६।४।४.
दर्शपूर्णमासयोः जौहवाक्यं प्रयागार्थम् (वीषभृताक्यं
च प्रयाजानुप्रायार्थम्) । ४।१।१६.
दर्शपूर्णमासयोः त्रयोपवायः पुरोडाशकपालस्य न
प्रयोजकः । ४।१।११.
दर्शपूर्णमासयोः तृतीयस्यानुप्रायस्य शेषसंस्कारार्था-
पापिकसिद्धकृदेवतासंस्कारकृत्या संनिपत्योपकारकत्वम् ।
१०।४।१९.
दर्शपूर्णमासयोः त्रिपुरी संयाज्ये कान्ये नित्ये च
संयोगप्रयत्नेन । संकर्ष. ४।१।१२.
दर्शपूर्णमासयोः द्वयविधिः ' ग्रीहिभिरिष्ट्वा ग्रीहिभि-
रेव यजेत आ यजेन्म्यः ' इति । संकर्ष. ३।१।१५.
दर्शपूर्णमासयोः द्वादश द्वादशि आष्वर्षवाणि, न
याजमानानि । ३।८।१९.
दर्शपूर्णमासयोः द्विपहूपलीके यागे ' पत्नीं संनक्ष '
इत्यत्र एकवचनस्य नोहः । ९।१।१६.
दर्शपूर्णमासयोः पञ्चमः प्रयाजः आन्यभागादिदेवता-
संस्कारार्थः । १०।१।७.
दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाज्येषु जायन्ती इत्यत्र । या च
आज्येन विकल्प्यते । ३।३।१०.

दर्शपूर्णमासयोः पार्वणहोमयोर्न्यतरस्यैव तत्तत्संस्तु-
दायोपकारकस्य अनुष्ठानम् । ९।२।१९.
दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशस्य सर्वस्य दादे पुनरितिः
कर्तव्या (वेन छांमेष्टिः) । ६।४।५.
दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजशेषेण हविरभिधारणार्थं शेष-
धारणतत्पाने पृथङ् न कर्तव्ये । ४।१।१४.
दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजा आराहुपकारकाः समिदा-
दिप्रदानां नामधेयत्वात् । ९।२।२०.
दर्शपूर्णमासयोः श्रोत्रध्यानादि कर्म नाध्वर्षोः,
किन्तु अग्नीचः । वि. ३।८।१२.
दर्शपूर्णमासयोः याजमानानां प्रयाजाद्यनुयाजमन्त्राणां
कामो न नियामकः । ५।१।१३.
दर्शपूर्णमासयोः यत्स्यापुरोऽनुयाजस्याऽनुवचनं देवता-
संस्कारार्थम् । १०।४।२०.
दर्शपूर्णमासयोः यत्सोपावर्षोर्नोत्साऽपि अथवादीनि
द्वादश द्वादशानि अध्वर्षोः कर्म, न यजमानस्य । ३।८।९.
दर्शपूर्णमासयोः ब्रते यत्साद्युपलक्षितकालस्य विधानम् ।
६।४।१२.
दर्शपूर्णमासयोः भ्रुतं निनीतपत्नीनाचीतवाक्यम्
उपवीतविधेरर्थवादः । ३।४।१.
दर्शपूर्णमासयोः भ्रुतं ' यो विदग्धः ' इत्यादि ' ध्वनि-
दहता अपविदग्धः ' इत्यस्य विधेरर्थवादः । ३।४।३.
दर्शपूर्णमासयोः भ्रुतस्य ' मधि दधकृ ' इति मन्त्रः
कतुपुक्तजज्ञम्यानपुत्रयण्त्वाद्वाः । ३।४।५.
दर्शपूर्णमासयोः भ्रुतोऽनुवचननिधेयः कत्वर्थत्वेन
विधीयते । ३।४।४.
दर्शपूर्णमासयोः सामिचेनीनां काम्यसंख्याया विद्वद्वी
प्रथमोत्तमे निरन्यस्य व्यवधिष्ठानामुच्यमाणेन संख्यायाः
पूरणम्, नाम्यत्वेन । १०।५।८.
दर्शपूर्णमासयोः सामिचेनीषु त्रिरन्यस्यः प्रथमोत्तम-
स्थानधर्मः, न तु प्रतोवात्पादिकम्विशेषधर्मः । ९।१।१०.
दर्शपूर्णमासयोः सिद्धयद् इति. संख्याऽनुवर्षोभ्यामर्थः ।
वि. ४।१।७.
दर्शपूर्णमासयोः हविरभिधर्ममज्ञपानोमकार्थम् ।
३।७।४.

चातुर्मास्येषु चाद्रो मासः स्वीकार्यः । संकर्ष. २१११८.
 चातुर्मास्येषु पाञ्चसप्तत्यधिकपक्षः इव यापयतीवपक्षो-
 ऽपि विज्ञायते । संकर्ष. ३१११२०.
 चातुर्मास्येषु पाञ्चधानत्तरिकपक्षे मध्ये मासस्वीनोत्सर्गः,
 न तु स्वत्तरस्य । संकर्ष. ३१११२१.
 चातुर्मास्येषु पाञ्चसप्तत्यधिकपक्षे चावपि वैश्वानरपार्वत्य-
 पञ्चहोतृहोमाना सकृदेवातुष्टानम् । संकर्ष. ३१११२२.
 चातुर्मास्येषु पाञ्चकेषु परिषौ यूपधर्माः पद्यन्वय-
 कर्तव्यम् । वि. ११२१२२.
 चातुर्मास्येषु पाञ्चकेषु परिषौ यूपपरिष्युभयधर्माणां
 मविरुद्धानामतुष्टानम् । १२१२१०.
 चातुर्मास्येषु पाञ्चकेषु परिषौ स्वधर्मविरोधे यूपधर्मा
 नास्तुतयोः । १२१२११.
 चातुर्मास्येषु पाञ्चकेषु स्वविद्ये मध्यमे परिषौ
 अविरुद्धा यूपधर्माः सर्वभ्याः, यूगञ्जनद्वये च
 ('परिषयेऽन्यमानाव') इति उदः न कर्तव्याः ।
 वि. ११२१२३.
 चातुर्मास्येषु ' यदि प्राश्नुपि यजेत सकृदुपस्तीर्य
 द्विरभिपारयेत् ' इत्यत्र बल्यप्रपाठमद्वयम् । संकर्ष
 ३१११२४.
 चातुर्मास्येषु सोम्येषु प्राकृतासादननियोजनानुवादेन
 विहितान्यामुं करपरिधिन्वा प्राकृतयोर्वेदिगुणयोर्वाच. ।
 १०१२१२.
 चातुर्मास्येष्वभिप्रायन मध्यमधोरैव पूर्वगे । ७१२१२
 चातुर्मास्येष्वनुवाचीयदेवतामन्त्राद्यर्थे प्रश्नुवादान-
 मन्त्रस्य अविकारेणैव प्रयोगः । १०१२१२५
 चान्वाले कृत्विपाणया, प्राठनम् अहर्गणे अन्वादिने
 एव । ११२१२६.
 चा द्रो मास एव स्वीकार्यः चातुर्मास्येषु । संकर्ष.
 ३१११२८.
 विकीर्णान्यासः (वीमिश्चैदि. विकीर्णवज्र
 प्रथानार्था) । ३१०११.
 वित्तिगम्यः अग्निचयने न प्रहस्यत, किन्तु तदवयव-
 पर. । संकर्ष. ३१११२७.

चितितमुदायस्यैव वेदिधर्माः, न तु तदापारभूतेः ।
 संकर्ष. २१११२६.
 'चित्तं च चित्तिश्च' इत्यादौ न चतुर्षां विपरि-
 णामः । संकर्ष. २१११२९.
 'चित्ताय स्वाहा, चित्तये स्वाहा' इत्यादिभिः
 शाखाऽन्तरमन्त्रैः 'चित्तं च स्वाहा' इत्यादीना विकल्पः ।
 संकर्ष. २१११२२.
 चित्तधिकरणम् (पथी चित्तिर्निमित्तिकी) । ४१४७.
 चित्ताऽऽख्याधिकरणम् । चित्ताऽधिकरणम् (चित्र-
 शब्द. कर्मनामधेयम्) । ११४२२.
 चित्रिण्यादय इष्टकाः सकृदेवोपधातव्याः । ५१३६.
 चित्रिण्यादयोऽपि अन्यद्वयम् । ३१६१२२.
 चित्रिण्यादीनामिष्टकानां मध्यमनितानुपधानम् ।
 ५१३७.
 चित्रिण्यादीनामिष्टकानां लोकंशुभात्. प्रागुपधानम् ।
 ५१३८.
 चित्रेष्टिवतमपूर्वकयोः उपाशुपात्रधर्मानामानतिदेशः ।
 ८११२९.
 चित्रेष्टौ 'अग्ने गोमिनां' इत्यादिभिः पुष्टिमन्त्रैश्च
 होमः । संकर्ष. २११४५.
 चित्रेष्टौ तन्तुरानां श्रीष्टिवन्वतरजन्यत्वस्य नियमो
 नास्ति । १०१२३१.
 चोदक प्रयोगवचनाद् बलीयान् । ५१११२०.
 चोदनागमम् । १११२२.
 छन्दोऽधिकरणम् (सापवच्छन्दस इत्यादिप्रदाना-
 मनेकजन्मके लोमे विनियोगः) । ३१२१२८.
 छागयाय । छागरगुन्वाय* । (अग्नीमीमायः
 पशुदद्याम एव) । ५१८१०.
 जगत्तानधिकरणम् (जगतीज्जन्मकायुषि वक्ष
 ताम उच्यते, स जगत्तानम्) । १०११२५ वज्रक १.
 जगत्तानाधिकरणम् (जुगभादौ कथां दशवज्रमत्र-
 पाठः कञ्चकपुष्टधर्मानम्.) । ३१४५.
 जनकगतयकथायः (सदायादिसप्तदशधर्मानां क्रमेण-
 निदेशः) । ८१२१९.

दार्शिकं हेतुवरणं ज्योतिष्टोमे कर्तव्यम् । १२।१।१८.
दार्शिकजागरणस्य सौमिकेन दीक्षाकालीनजागरणेन
न प्रवृत्तः । १२।१।८.

दार्शिकपात्राणां जुहादीनां सवनीयपुरोडाशेषु सौमिक-
पात्रैर्ग्रह्यमदैर्न प्रवृत्तः । १२।१।४.

दिग्विभागधिकरणम् (ज्योतिष्टोमे श्रुतो दिग्विभागः
प्राचीनबंधविशेषैर्वाद्) । १२।४।२.

दीक्षणीयाऽऽदिधर्माणामग्निष्टोनाद्वात् । १६।१६.

दीक्षणीयाऽऽदिविकृतौ आरम्भणीयायां बाधः ।
१०।१।२.

दीक्षणीयाऽऽदियु अग्न्यन्वाधानं देवतापरिग्रहाद्यर्थमग्नि
न कर्तव्यम् । १२।१।२२.

दीक्षणीयाऽऽदियु अग्न्यन्वाधानं न कार्यम् ।
१२।१।२०.

दीक्षणीयाऽऽदियु अन्वाहार्यदक्षिणायाः सौमिक-
दक्षिणया प्रवृत्तिसिद्धिः । १२।१।१६.

दीक्षणीयाऽऽदियु दार्शिकं हेतुवरणं कर्तव्यम् ।
१२।१।१८.

दीक्षणीयाऽऽदीनां सोमयज्ञाद्गता । ४।४।१२.

दीक्षणीयाऽधिकरणम् (भङ्गयुगविशेषन्यायः) ।
१२।२।९.

दीक्षणीयाऽन्ते दीक्षितधर्मानुष्ठानम् । ५।३।११.

दीक्षणीयावाङ्मन्यमन्यायः (दीक्षणीयायां उच्चावच-
ष्वनिः अपूर्वप्रयुक्तः) । १।१।२ वर्णकं २.

दीक्षा गवामयनस्य माष्याः पौर्वमाष्याः पुरस्तात्
चतुरस्रे, न चैष्याः प्राक् । ६।५।९.

दीक्षाणां क्रमविशेषनियमो द्वादशादे । ५।१।१
वर्णकं १.

दीक्षादक्षिणन्यायः (दीक्षा दक्षिणाश्च प्रथानायाः) ।
३।७।५.

दीक्षा द्वादशैव द्वादशादे । ६।५।८.
दीक्षाद्यु यूपमात्रपक्षः ज्योतिष्टोमे । ५।१।१४.
दीक्षाऽऽहुतिभिः आपरिक्ताहुतीनां समुच्चयः ।
संक्षु. २।४।२७.

दीक्षाऽऽहुतिपन्थाया अश्विचयने श्रुतानां सौमिक-
दीक्षाऽऽहुतिभिः समुच्चयः । १०।१।४.

दीक्षितकर्तृकवस्य पुष्टार्थदानपाकशेषेषु पयुंदाद्यः ।
१०।८।७.

दीक्षितधर्मानुष्ठानं दीक्षणीयाऽन्ते । ५।३।११.

दीक्षितस्य अग्न्यन्न गमने प्राप्ते अग्निहोत्राभावेऽपि
समारोप्यैव अग्निर्नैकव्यः । संक्षु. ३।२।३१.

दीक्षितस्य अग्न्यन्न गमने प्राप्तेऽपि उर्यस्य प्रत्यक्षमेव
नयनात् न समारोपः । संक्षु. ३।२।३३

दीक्षितस्य निन्द्रामेदेऽपि, नदीतरणे अनेकरोतस्ये-
ऽपि, अभिवर्णणमेदेऽपि, अनेकामेष्वदर्शनेऽपि च
उक्त्यनुकूलैव तत्तन्मन्त्रपाठः । ११।४।१७.

दीक्षितस्य संकल्पितप्रवाणसमाप्तिर्यत्तमादौ उक्त्येव
प्रमाणमन्त्रपाठः । ११।४।१८.

दीक्षोक्तयैर् अग्निहोत्रादीनामपि उत्कर्षः । ६।५।१०.

दीक्षोचरमेव इष्टकानिर्माणमग्निचयने । संक्षु.
२।१।२८.

दीक्षोपसक्तुत्यानां प्रत्येकं द्वादशदिनसंख्यात्वेन द्वादशा-
हस्य पद्विंशदहस्यम् । ११।४।५.

दतिनवनीतं इत्येते सर्वेषामेवाङ्गानाम्, न तुत्या-
कालीनानामेव । १।८।२१.

दतिनवनीताधिकरणम् (इत्येते दतिनवनीतमङ्गाना-
मेव) । ३।८।२०.

दृष्टमूलकस्मृतैर्धर्मैर्न प्रामाण्यम् । वि. १।३।३.

देवतागतसुगमेदे प्रदातमेदः । संक्षु. २।२।१४.

देवताऽग्निशब्दक्रियाणामपचरारेऽपि प्रतिनिधिर्ये
प्राज्ञः । ६।३।५.

देवतात्व समिद्बार्हिर्वनस्पत्यादीनामलौकिकानाम् ।
संक्षु. २।३।२.

देवताऽधिकरणम् (देवता निग्रहवत्यो न सन्ति) ।
९।१।४.

देवताप्यायं वपट्टकाराम् प्राक् ' वा प्यायेत् वपट्ट
करिष्यन् ' इति लुङ्प्रयोगात् । संक्षु. ४।३।५.
देवतानां विधिगतशब्देनैव प्रकाशानं सौषुप्तिकृतौ
आवाहनादिनिगमेषु । १०।४।१२.

ज्योतिष्टोमे एकपात्रे अनेकेः सोममधणे अनुहाप्येव भक्षयित्वन्मू । ३।५।१४.

ज्योतिष्टोमे एकपात्रे बहुभिः सोममधणे होतुः प्रथम मधः । ३।५।१३.

ज्योतिष्टोमे एकपात्रे सोममधे अनुहापनात्तुत्रे वैदिक-मन्त्रेणैव । ३।५।१५.

ज्योतिष्टोमे देन्द्रवप्यवादिपात्रेषु प्रकृतपुरोडाशकपाल्य-दीनायेव निधानम् । ३।८।१८.

ज्योतिष्टोमे औत्तरवेदिकाभिप्रणयनोत्तरं शालामुखीयः गार्हपत्यमाचद्यते । संकर्म. ३।२।१२.

ज्योतिष्टोमे कण्डूयनमन्त्रस्य एककाले अङ्गमेवेनापि कण्डूयचौ सकृत् प्रयोगः । १।१।४।१६.

ज्योतिष्टोमे गार्हपत्यकर्माणि शालामुखीये एव । संकर्म. ३।२।१३.

ज्योतिष्टोमे चमसिना सोमरोपमधः । ३।५।७.

ज्योतिष्टोमे तृतीयसक्ने एव आग्नेन भ्याधारणम् । संकर्म. ३।२।१७.

ज्योतिष्टोमे तृतीयसक्ने एव षोडशिनो प्रश्नम् । १।५।११.

ज्योतिष्टोमे दक्षिणान्तर्गतगोभ्येव द्वादशशतसंख्यायां निवेशः । १।०।३।११.

ज्योतिष्टोमे दधिप्रहो मित्यः । ४।४।५.

ज्योतिष्टोमे दार्ष्टिकं होतुरण कर्तव्यम् । १।२।१।८.

ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयाऽऽदिषु अग्न्यन्वाधानं देवता-परिग्रहार्थंमपि न कर्तव्यम् । १।२।१।२.

ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयाऽऽदिषु अग्न्यन्वाधानं न कर्तव्यम् । १।२।१।१०.

ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयेष्टया दीक्षान्तिर्दिनं तु दण्डारि-मात्रेण । अतो दीक्षणीयाऽन्तं दीक्षितवर्मानुष्ठानम् । ५।३।११.

ज्योतिष्टोमे दीक्षितस्य संकल्पितप्रथमकर्मपरिप्लव-मादौ स्रुदेव प्रथममन्त्रगणः । १।१।४।१८.

ज्योतिष्टोमे द्वादशशतगोभ्योऽपि स्रुदेवस्योत्तरेण दोषघ्न्यः श्रवित्व्यो विभज्य देवा । १।०।३।१२.

ज्योतिष्टोमे द्वादशशतदक्षिणायाः आर्षिनः तृतीयिनः पादिनः इति सप्ताख्याऽऽतुरोपेन विभागः कर्तव्यः । १।०।३।१३.

ज्योतिष्टोमे द्विर्भिष्प्यविहरणं तृतीयसक्ने । संकर्म. ३।२।१६.

ज्योतिष्टोमे विष्प्यविहरणम् आग्नीषीयादेन । संकर्म. ३।२।१५.

ज्योतिष्टोमे पूर्वयोः सवनयोः आग्नेन सोमेन वा भ्याधारणम् । संकर्म. ३।२।१८.

ज्योतिष्टोमे प्रथुपरवत्तनमुपरवमन्त्रस्यावृत्तिः । १।१।४।१९.

ज्योतिष्टोमे प्राणणीयाऽऽदिषु दार्ष्टिकं प्रवं नानुपेयम् । १।२।१।११.

ज्योतिष्टोमे प्राणणीयाऽऽदिषु सौमिकयोः प्रकृतानि दार्ष्टिकस्य आरण्यमोजनस्य प्रकृतसिद्धिः । १।२।१।१४.

ज्योतिष्टोमे प्राणणीया पूर्वसंयन्ता, नातिष्ठा च पूर्वोदाऽन्ता । १।०।७।२२.

ज्योतिष्टोमे प्राणणीया शय्यन्तेव, अतिष्ठा च इमा-न्तेव । १।०।७।२२.

ज्योतिष्टोमे श्लेषणाद्य ऐष्टिष्ठाः पूर्वमनुपेयाः, प्रवर्णीरोमादयः सौमिकान्तु पश्चात् । ५।१।१३.

ज्योतिष्टोमे ब्रह्मीविष्टास्यद्वन्द्वोरिव प्रथमेन संस्रिते सार्हेव नृचे रौरवशीवाजयसाम्नोगान् । १।२।६।१।१५.

ज्योतिष्टोमे ब्रह्मधरयोः स्वयोन्मुत्तरावमधनेन संस्रितयोः कङ्कभोरिव गान् । १।२।६.

ज्योतिष्टोमे भूतिवत्तनं सोमकषय मित्यौ । ६।८।७.

ज्योतिष्टोमे मेधाकषया दिग्देव भग्नायेषु पवभादिषु प्रदेयधर्मानं कर्तव्यः । १।८।१२.

ज्योतिष्टोमे यज्ञारथीये इत्यत्र विद्यारदधर्मः आशी-भावादिः कर्तव्यः । वि. १।२।१२.

ज्योतिष्टोमे यावमानमन्त्रानि न परिप्लव्या । संकर्म. ३।२।४.

ज्योतिष्टोमे स्रुदेवस्योत्तरेण अङ्गान्तिरिपरिप्लवन्तेन आग्नेन अनुपमय. कर्तव्य. १।२।१५.

द्वादशाहे चतुर्थेऽहनि 'विश्वाः पृतनाः' इत्यति-
जगत्प्राप्तुन्नत्रैवौक्तं साम उत्तरचोर्बृहत्स्यैव नेमम् ।
वि. १।२।५.

द्वादशाहे च्यनीकाया प्रथमद्वितीयशोरहोः ऐन्द्रवाय-
वाप्रवशुक्राप्रवयोः पुनःश्रवणात् समानविधिवम् ।
१०।५।२३.

द्वादशाहे दशमेऽहनि मानसतोत्रात् प्राक् 'अयं
उहस्तमानवः' (साम. ४५८) इति कृत्वा प्रसीतवैव
आहवनीयोपस्थानम् । १।२।८ वर्षकं १.

द्वादशाहे दीक्षाणा क्रमविशेषनियमः । ५।२।२
वर्णकं १.

द्वादशाहे दीक्षा द्वादशैव । ६।५।८.

द्वादशाहे दीक्षोपस्तुत्याना प्रयेकं द्वादशदिन-
साध्यत्वेन षट्त्रिंशद्दिवसम् । ११।४।५.

द्वादशाहे प्रथमैरष्टयुक्कालानामङ्गाना तन्त्रं न ।
११।४।६.

द्वादशाहे प्रायणीये पञ्च उदयनीये षट् इति विभज्य
ऐकादशिताः पशवोऽनुष्ठेयाः । १०।६।४.

द्वादशाहे भूदे मक्षपवमानवरिधिकतस्मन्मरासना
शास्त्र्यादिशब्दानामेव न्यतिक्रमः, नार्थानाम् ।
१०।५।२६.

द्वादशाहे सनात्मके सविमिः नपुमक्षर्णं कर्तव्यं
श्रवयित्वात् । १०।६।२२.

द्वादशाहे सुत्याकाशीनाश्रमङ्गानामावृत्तिः । ११।४।६.

द्वादशाशो भूदः समूदस्य विकारः । १२।५।२४.

द्वादशोपसत्ताऽधिकरणम् (द्वादशोपसत्ता अहीना-
ङ्गम्) । ३।३।८.

द्विगोत्राणा प्रवरवरणे एकतो द्वौ अन्यत एकः इति
नयः । संकर्ष. ३।४।८.

द्विव्रह्मवाधिकरणम् (द्विव्रह्मवमानके कुलाद्यादौ
'युव हि सः, एते अष्टमनिन्दवः' इति
प्रतिपदोक्त्यर्थः) । ३।३।९.

द्विपत्रवादिद्विहृत्तौ देवताऽनुकारेण अग्निपुष्ये मेघ-
पुलिसम्बस्य वचनोहः कर्तव्यः । १।३।१२.

द्विरात्रन्यायः (द्विरात्राद्यहर्गणेषु द्वादशद्विकदशाह-
परमाणामनुग्रामम्) । १०।५।४.

द्वयाधानाधिकरणम् (सौनपदानुकारि हृदम् । द्वयोः
पुरुषयोः आधाने न सहाधिकारः) । ६।१।५.

द्व्याम्नाताधिकरणम् (आभववैवाजमाने च ज्ञान्ते
आम्नाता मन्त्रा द्वयोरेपि) । ३।८।७.

घनरहितस्यापि कर्मत्वधिकारः । ६।१।८.

धर्मविज्ञासाऽधिकरणम् । १।१।१.

धर्मलक्षणम् । १।१।२.

धर्मविषयकप्रमाणपरीक्षा-प्रतिज्ञा । १।१।३.

धर्माणां प्रयोजकं निमित्तं चापूर्वम् । १।१।११ वर्णकं ३.

धर्मो प्रत्यक्षाद्यप्रामाण्यम् । १।१।४.

धानाद्यु श्रवघातस्य महापितृवये न बाधः ।

१०।२।३४.

धान्याधिकरणम् । (शाकत्यानामवने 'धान्यमसि
चिनुहि' इत्यत्र 'मासमसि चिनुहि' [वस्तुतस्तु
'तरसमसि चिनुहि' इति केवलः] ह्यहूः) ।
१।१।१३ वर्णकं १.

धार्माशिनारोऽपि अश्विनयने ज्योतिष्मतीष्टेननु-
ष्ठानम् । १।८।७.

धिष्ण्यविहरण तृतीयसवने द्वितारं ज्योतिष्टोमे ।
संकर्ष. ३।२।१६.

धिष्ण्यविहरणमाग्नीध्रीयादेव ज्योतिष्टोमे । संकर्ष.
३।२।१५.

धिष्ण्यध्याहारणं शोभेन परिप्लुनामेण । संकर्ष.
३।२।१९.

धेनुन्यायः (भूंसङ्कैकाहे औपदेशिकचेतुदक्षिण्या
अग्निदेशिकद्वादशरातदक्षिण्यायाः बाधः) । १०।३।१४.

धेनुवावर्षर्षमाधिकरणम् (धावापृष्टिन्यादौ प्रत्यक्ष-
चेतुवत्सादिशब्दोपदिष्टगोदग्नेयं प्राकृताजद्रभ्यस्य बाधः) ।
१०।२।२९.

ध्रुवाया पञ्चाब्जग्रहण पशुकामस्य । संकर्ष. २।२।१३.
ध्रौतज्यस्य उपाश्रयजे विधानम् । १०।८।१५.

नक्षत्रेद्विन्यायः (नक्षत्रेद्विषु नारिरुशेना उपरहीम्यः
पूर्वम्) । ५।२।९.

तदासमन्यायः ('तदामे हि वद् दृश्यते' इति
सूत्रानुसारत् शीर्षकम् । परवैकल्यं विवक्षितम्) ।
४११५.

वदादितदन्त्यायः । वदादुत्कर्षतदन्तापकर्षन्यायः
(आग्नीषोमीये पथौ प्रयाजान्तापकर्षः सवनीपपथौ
अनूयाजादेककर्षः) । ५१११२.

तद्भूताधिकरणम् (वेदवाक्यं धर्मन्यायकम् ।
शीर्षकं तु चौवनदानुसारि) । ११११७.

तद्व्यपदेशन्यायः (स्वेनादिशब्दः कर्मोनामधेयम्) ।
११११४.

तन्मम् अर्धयुग्मिजाना कर्तृणा वरुणप्रसादेषु ।

११११०.
तन्मम् आवानं सर्वकर्मणाम्, न तु प्रतिकर्म पृथक् ।

११११२.
तन्मम् उपसक्तालीनं सुनक्षत्र्याऽऽङ्गानमहर्गणे ।

११११०.
तन्म कुम्भीशूलवशाभयणीनां धान्येवगतप्राजापत्य-
परवद्गादिभयणार्थम् । ११११८.

तन्म कुम्भीशूलवशाभयणीनामैकादशिन्येषु पशुषु ।
११११९.

तन्म न कुम्भीशूलवशाभयणीनां नानाजातीयेषु पशुषु
पाकवैषम्यात् । ११११०.

तन्म न प्रधानेष्टृपुरुकारानामद्रानां द्वादशादे ।
११११६.

तन्म पञ्चमवर्षेनूपर्षेष्ट्यरणामग्निदोमे । ११११४.
ऊर्ध्वं वृषः अग्निदोमे पराना प्रदाकाम् । ११११३.
तन्म यूपानुवीनां यूपैकादशिन्याम् । ११११७.

तन्म यूपैकादशिन्यामनुष्टुप् सत् । संकर्षं.
११११८.
तन्म यूपैकादशिन्यामग्निउरण्ये यूपरतनाम् ।
संकर्षं. ११११९.

तन्म षड्गोमानामेकदेवस्यके पशुगणे । ११११५.
तन्मं शान्तिशोऽग्निः प्राजापत्यपशुना सवनीयगन्तां च
वाचयेने । संकर्षं. ११११९.

तन्म गुरुः अग्नीषोमीकादिपशुप्रकार्यैः । संकर्षं. ११११८.

तन्म स्वचः पशुनपार्यैः अग्निदोमे । ११११५.
तन्मं शौचमन्तः 'युना सुवासाः' इति यूपैकादशिन्यां
परिग्राणे । संकर्षं. ११११५.

तन्मन्यायः (दर्शपूर्णमासदियु आग्नेयादीना समुदि-
तानामेकत्वंगफलकत्वम्) । १११११.

तन्मभेदः मित्रदेवताके पशुगणे । ११११६.

तन्मेषे शेषकार्ये सर्वश्रेष्ठे । ३१५४.
तपोऽधिकरणम् (उपवासवर्षं तपो याजयामम्) ।

११८३.
दानस्वरंशैव ऋषयुग्मन्त्राणा कर्मणि प्रयोगः । दान
प्रकथुतिः । ११११८ वर्षकं २.

तानिद्वैधाधिकरणम् (सुशकर्मणि प्रधानकर्माणि चेति
कर्माणि द्विविधानि) । ११११९.
ताप्यादिभिः अहतवासवः सपुत्रो महाव्रते ।
१०१४७.

तिर्यगधिकरणम् (तिर्यधो न कर्वाधिकारः) ।
६११२.

तिखषन्वदानमग्निचये प्राज्ञासाधैव । संकर्षं. ११११६.
'तिख अहदुर्जुहोति' इति संख्या कर्मभेदक
प्रमाणम् । ११२१७.

'तिष्ठो पक्ष्म्य समिधः' इति मन्तः अग्निपत्रे
(क्षोमस्य) एव परोज्यः । संकर्षं. ११११३.
तुषोस्त्वाव-न्यायः (तुषोस्त्वावः कपालस्य न
प्रयोक्तव्यः) । १११११.

तुषे मेनं धाम प्रत्यूषं समापनीयम् । ११२१८.
तुषे रथतटदिकाग्नां गानम् । १०६१६.
तुवीपमनदानं पश्चात्तत्रे पश्चात्तुष्टुपञ्चशं । संकर्षं.
११२१९.

तुवीपसवनगतपुषेष्टानेषु शीघ्रवच-भाधिनदिकृत्ये
च भेदेन दक्षिणदक्षिण न कर्तव्यम् । ११२१८.
तुवीपसवने एव यशेतिदोमे योदशिनो मह्यम् ।
१०६१११.

तेदामर्षाधिकरणम् (सूत्रानुसारात्तुष्टुपञ्चशं शीघ्र-
मिदम्) । ११११४.

निर्वापालम्भन्यायः (निर्वपेत् आलभेत इति
यामविधिः) । २।३।५.

निर्वपे मुष्टिपरिमाणमध्वरोरेव । संकर्ये. १।४।११.

निविदधिकरणम् (प्रतिष्ठाकामस्य एकविंशतिसामि-
पेन्पुत्रचनं दर्शपूर्णमासप्रयोगान्गणम् । शीर्षकं तु
निविद्विध्यवधानात्) । ३।१।११.

निविदामन्नधानत्वं वाचनिकमेव, न संतानः ।
संकर्ये. ४।२।४.

निवीताधिकरणम् (निवीतप्राचीनावीतवाक्यं दशपूर्ण-
मासप्रकरणे श्रुतम् उपवीतविषेयवाच्यः) । ३।४।१.

निवीतेन द्येने उपदिष्टेन अतिदिष्टस्य उपवीतस्य
समुच्चयः । १०।४।११.

निशीष्टिन्यायः (निशीष्टौ अमावास्यातन्त्रस्य प्रसङ्गः) ।
११।२।५.

निषादरथकारयोरेषि आर्येवधरणमस्ति । संकर्ये.
३।४।६.

निषादस्यवतिन्यायः (रौद्रेष्टयामधिकारः) । ६।१।१३.

निषादस्यवतीष्टिः लौकिकेष्वग्निषु स्यात्, न संस्कृतेषु ।
६।८।३.

निषेधातिक्रमे पुरुषस्य मत्स्यतायः । ६।२।५.

निष्कृतावभृयन्त्यायः (वरुणप्रधातावभृयस्य तुप-
निष्कृतद्रव्यकत्वम्) । ७।३।५.

नीवारणाम् । ' इन्द्राय मरुवते नैवारणेकादश-
कपालम् ' इत्यत्र पुरोडाश्यावादनमन्वे ' नीवारणां मेघ ' इ-
त्युक्तः कर्तव्यः । वि. १।३।१.

नीवारणा मीहेप्रतिनिषिन्ति मीहेमन्त्रस्य ऊर्ध्वे न ।
१।३।६.

नैमित्तिकानि न नित्यन्वययुक्तानि । ४।३।२.

नैमित्तिके गुणराधाने भूतदक्षिणया सामान्यविद्वित्ते-
काऽऽदिदक्षिणाया वाचः । १०।३।५.

नैर्द्वीषु इष्टकासु इष्टकाधर्मानं कर्तव्याः अक्षिचयने ।
संकर्ये. २।१।११.

पञ्चदशराने सन्नामकदादशाहधर्माणामतिदियाः ।
८।२।६.

पञ्चशराव ओदनः हविराहौ विहितः कर्मान्तरम्, न
सानान्यस्य प्रतिनिधिः । ६।४।९.

पञ्चशरावन्यायः (एकहविरातावपि पञ्चशराव-
निर्वायः) । ६।४।६.

पञ्चशरावयागो हविरातिनिमित्तकः दशस्याङ्गम् ।
६।४।१०.

पञ्चशारदीयाधिकरणम् (पञ्चशारदीये उशवाक्ये
कर्णेशोपप्रतिषेधात् प्रतिसेवत्सर भिक्षानानेवोक्षणमा-
नयनम्) । ११।२।१३.

पञ्चावच्छेदं त्रयायासिच सर्वेष्वङ्गेषु अग्नीषोमीये पशौ ।
१०।७।२०.

पञ्चावच्छेददानं जामदग्न्यादीनाम् । संकर्ये. २।२।६.

पञ्चावच्छेदे अवदाने तृतीयं पश्चात्तुत्तरार्थाद्वा ।
संकर्ये. २।२।५.

पञ्चावच्छेदे अवदाने पञ्चममभिषारणात् प्रागेव । संकर्ये.
२।२।८.

पञ्चावच्छेदे अवदाने पञ्चममौषधस्यैव । संकर्ये. २।२।७.
' पत्नी संनक्ष ' इत्यत्र वचनस्य नोदः द्विवहुपत्नीके
विकृतिप्रयोगे । १।३।७.

पत्नीभिरुपगानकर्त्रीभिः ऋत्विजानुपगाने समुच्चयो
महामते । १०।४।५.

पत्नीसंनहनप्रायः (दर्शपूर्णमासयोर्द्विबहुपत्नीके यागे
' पत्नी संनक्ष ' इत्यत्र एकवचनस्य नोदः) । १।३।६.

पत्नीसंनहनेन सौमिकेन प्रसङ्गविद्धिः सौमिकेष्टि-
पवधादिषु पत्नीसंनहनस्य दार्शिकस्य । १२।१।१३.

पत्नीसंथाजगतकपालाभिहोमनिमित्तकवैश्वानरेष्टौ
द्वेष्याय दानप्रदष्टर्षेभ्यः । १०।२।१५.

पत्नीसंथाजन्यायः (पत्नीसंथाजेषु पशुधान्ती हविः ।
सा च आज्येन विकल्प्यते दर्शपूर्णमासयोः) । ३।३।१०.

पत्नीसंथाजङ्गमेव आग्नेया । संकर्ये. ४।३।१६.

पत्नीसंथाजान्ता वरुणप्रधासेषु द्विषुद्युतिः । ११।२।१६.

पत्नीसंथाजान्तावसुत्तमाहवर्जमर्दणेषु द्वादशारे ।
१।१।९.

पत्नीसंथाजेषु ज्ञपनीनां विकृत्यः ऐकादश्यादिपशु-
गणेषु । १२।४।६.

दक्षिणाधैनिर्दिष्टो भाग एव विश्वजिति सर्वो देवः ।
६।७।७.

दण्डदानन्यायः । दण्डन्यायः । दण्डप्रदानाधिकरणम्
(भैत्रापल्याय दण्डदानमर्थकर्म) । ४।२।६.

दक्षिणप्रहाग. अश्वदान्यानन्तरमेव, न तु प्राक् (इदं
३।३।१४ अधिकरणेन विषद्वम्, अयुक्त च भवति) ।
संकर्य. ३।३।८.

दक्षिणप्रहागकारः आज्यगोमग्नौ कर्मान्तरम् । संकर्य.
३।३।९.

दक्षिणप्रहागरे सोमग्नौ न सोमधर्मः । संकर्य.
३।३।११.

दक्षिणप्रहागरे सोमग्नौ सोमधर्माभावेऽपि अमि-
पवस्य आद्येषाः । संकर्य. ३।३।१२.

दक्षिणप्रहागिकरणम् (दक्षिणप्रहाः ज्योतिष्टोमे नित्यः) ।
४।४।६.

दक्षिणहो नित्य. काम्यश्च संयोगप्रत्यक्षत्वेन । संकर्य.
३।३।१०.

दक्षि-न्यायः (संयोगप्रत्यक्षत्वम्) । ४।३।३.
दक्षिणपयसो. पशुक्रमेष्टौ प्रदेयधर्मा ननुयेयाः ।
१।४।११.

दक्षिणपयसोः प्रणीताधर्मात्प्रमाणानुष्ठानमन्युदितेष्टौ ।
१।२।१४.

दक्षिणपयसोः अम्युदितेष्टौ प्रदेयधर्मानुष्ठानम् ।
१।४।१०.

'दध्या उरोति, पयसा उरोति' इति अग्निहोत्रे
वैकल्पिक द्रव्य विधीयते, नान गुणभेदात् कर्मभेदः ।
२।२।१०.

'दध्नेन्द्रियक्रामस्य उहुयात्' इति इन्द्रियरूपक्रामाय
दक्षिणपयसो विधीयते, न कर्मान्तरम् । २।२।११.

दक्षिणपयसो मन्थवती मन्थवर्तिनः उवागुषावसाह
यथासंख्यपाठ्यात् । ३।३।५.

दक्षिणोमन्याय. (दक्षिणोमशब्दः कर्मनामधेयम्) ।
८।४।१.
दक्षिणोमनामवाचकः पाकप्रशब्दः । संकर्य.
२।४।१०.

दक्षिणोमशब्दः स्मार्ताना वैदिकाना च कर्मणा
नामधेयम् । ८।४।२.
दक्षिणोमशब्दो होमानामेव नामधेयं न यामानाम् ।

८।४।३.
दक्षिणोमाः अपूर्णाः । ८।४।४.

दक्षिणोमेषु क्वचित् स्वाहाकारपुनःश्रवणस्य अना-
रम्यापीतस्वाहाकारश्रवणेन नोपसंहासः । १०।८।१०.

दक्षिणोमेषु प्रतिहोमं समिपमाधायैव होमः ।
संकर्य. २।४।८.

दक्षिणोमेषु वचनाभावे सकृद्गृहीतमेव हविः ।
संकर्य. २।४।६.

दक्षिणोमेष्वेव विनावचनमवदानं चतुरवत्तम् ।
संकर्य. २।२।५.

दक्षिणोमशामग्रीषोमीये पयसौ अतिदेवः । (दार्श-
दार्षिक इति अग्ने प्रथमम्) । ८।१।५.

दक्षिणोमशामगतपुरोडाशधर्मात्प्रमाणमतिदेवः ऐन्द्रे एक-
दशकषात्, न तु खानम्यधर्मात्तम् । वि. ८।१।७.

दक्षिणोमशामगतानां क्वचनियमकर्तृषुमुदायाना नाति-
देवः । ८।१।१२.

दक्षिणोमशामगतानाम्सादो आग्नेयादिप्रधानानामेकदेश-
कालकर्तृत्वम् । १।२।२।११.

दक्षिणोमशामगतानाम्सादो अत्यन्तमदेवता नियमः
उवागुषावसात् । १०।८।१६.

दक्षिणोमशामगतानां सोमे नातिदेवः । ८।१।३.
दक्षिणोमशामगतानाम्सादो अतिदेवः ।
८।१।४.

दक्षिणोमशामगतानाम्सादो स्वर्गक्रामार्थो ।
४।३।१०.

दक्षिणोमशामगतानाम्सादो ध्रुवस्य मन्थवर्तय संवादनिषेधस्य
केवलपुरुषार्थवत्त्वात् प्रकरणानुसङ्गम् । ३।४।७.

दक्षिणोमशामगतानाम्सादो परेष्टुगुणभेदेऽपि द्विवच
अनुष्ठानम् । संकर्य. ३।३।१३.

दक्षिणोमशामगतानाम्सादो अग्नौ चित्तित्तमन्थो. अग्नौ चित्तित्तमन्थो
होर्विचारी उरः । वि. १।१।१३.

पवमानहविषा क्रान्यप्रयोगे प्रथमस्य तन्त्रभेदः उत्तर-
योस्तन्त्रम् । ब्रह्मवैवर्तकामात्रे नित्यप्रयोगे च त्रयणामपि
तन्त्रम् । ११४१४.

पवमानेष्टयः केवल्युपानसंस्कृतेऽमी । ३।६।६.

पवमानेष्टिन्यायः (पवमानेष्टयस्य नामानम्) ।
३।६।४.

पवमानेष्टिष्वग्निहोत्रहव्यभावेऽपि निर्वापोऽनुष्ठेयः ।
१०।२।२७.

पवमानेष्टिष्वान्यभाषयोः गुणवाचकरदरहितस्यैव
देवतापदस्वामिधानं कर्तव्यम् । १०।४।१५.

पवमानेष्ट्यादिषु देवतानिष्ठगुणवाचिपदस्यापि त्यागादौ
प्रयोगः । १०।४।१४.

पशुः सद्यश्कालः । न द्वयश्कालः । संकर्यं. ३।२।२७.

पशुकामस्य चातुर्मास्यप्रयोगे सहस्रपशुप्रतिवर्ष-
वैश्वदेवमिवाव्यस्य अथ वक्ष्यमाणसाक्षीनि पवन्ति अनु-
तिष्ठेत् । संकर्यं. ३।२।२४.

पशुकामस्य भ्रुवायां पञ्चाव्यग्रहणम् । संकर्यं.
२।२।२२.

पशुकामिणी दधिपयसोः प्रदेशधर्मा नानुष्ठेयाः ।।
१।४।११.

पशुगण (जे) उपवाजशयनानां गृदानां समुच्चयः ।
१२।४।४.

पशुगण (जे) एकदेवताके यथाहोमाना तन्त्रम् ।
१।२।१५.

पशुगणेऽग्निगणगतानां संवर्गद्वयशाचकवज्रुपादि-
पदानां भेदः । १।२।१०.

पशुगणेऽग्निगणैरेकवाद्यन्दस्य यावत्तन्त्रमन्त्रावः ।
१।३।११.

पशुगणेऽग्निगणैरेकस्यैवद्विक्रीपस्यमहायनाय
यथासेन वचनम् । १।४।२.

पशुगणे मित्रदेवताके यथाहोमाना तन्त्रभेदः ।
१।१।२६.

पशुगणेभ्यश्चदक्षिणवसुधर्मागामविदेयाः । ८।१।८.

पशुगणेभ्यश्चदक्षिणादिषु पन्थिसंज्ञेषु जापनीनां
विद्वसः । १२।४।६.

पशुजापनीवाक्यन्यायः । ३।३।१०.

पशुतन्त्रविप्रकर्षन्यायः (पशुतन्त्रानां प्रचारस्य घचनात्
विप्रकर्षः । २।२।५।१६ पृ. ५०६ इत्यत्र वार्तिके
उल्लिखितोऽयम्) । १२।२।२।१८ (१९).

पशुत्रयार्थः स्वस्त्यन्त्रमग्निष्टोमे । १२।३।५.

पशुत्रयार्थयूपसंस्काराणां तन्त्रमग्निष्टोमे । १२।३।४.

पशुत्रयवत्सा विकृतौ पाशैकवशाद्यवह्वावामिधापिनी
मन्त्रौ द्विवचनान्तेन ऊहितव्यौ । १।३।४.

पशुधर्माणामग्नीषोमीयाङ्गणम् अनुष्ठानघादेव्यरुणात्
कामात् । ३।२।५.

पशुधर्माधिकरणम् (अग्नीषोमीयवर्षयन्ता) । ३।६।७.

पशुपुरोडाश (सो) भाव्यभागे कर्तव्यौ । १२।२।२.

पशुपुरोडाशः धवनीये पञ्चावधि कर्तव्यः । १२।२।२.

पशुपुरोडाशतन्त्रस्य प्रथमः अग्निवयने अनुनिर्वाप्येषु
देवसुत्रां हविरादिषु । १।२।३।२.

पशुपुरोडाशन्यायः (पशुपुरोडाशयोगः पशुधर्माय-
देवतासंस्कारकः) । १०।१।५.

पशुपुरोडाशाधिकरणम् (परस्परानुष्ठितपञ्चावधिभिरेव
पशुपुरोडाशस्यापि उपकारविदेः सद्यस्य पृथगङ्गानुष्ठानं न
कर्तव्यम्) । १२।२।२.

पशुप्रागदिनेऽपि अग्निहोत्रहोमः सायंतनः नोत्तर-
वेदिके, देवात् पशुकर्मणः उत्तरं तु ओत्तरवेदिके
एव । संकर्यं. ३।२।२४ (२४-२७).

पशुपु नानाजातीयेषु कुम्भीशूलवशाभयणीनां न
तन्त्रम्, पाकौपम्यात् । १२।४।१०.

पशुपु मित्रदेवताकेषु एकजातीयेषु कुम्भीशूलवशा-
भयणीनां तन्त्रम् । १२।४।९.

पशुपुष्टानमन्त्रवर्षुगणस्थेनैव धर्म्यम् । संकर्यं १।२।१५.

पशुपुष्टोमविकरणम् (' पशुपालमेत, सोमेन वजेत '
इति आरुवाताभ्यामपूर्वकर्मविधिः) । २।२।६.

पशुपुष्टां यजानां यूपस्यन्त्रमग्निष्टोमे । १२।३।३.

पशुपुष्टवैश्वदेवे पात्रद्विषे एव अग्निहोत्रशकः ।

संकर्यं ३।२।२५.

पशो अग्नीषोमीये यमित्रा कर्तव्यो न मिथः ।
३।३।११.

दशपूर्णमासयोः हविरातो पञ्चयत्न ओदनः कर्मा-
न्तरम्, न संनान्यस्य प्रतिनिधिः । ६।४।९.
दशपूर्णमासघोरन्त्यः प्रयाजः देवतासंस्कारपूर्वो-
भयार्थः । ४।१।७.
दशपूर्णमासघोरेव द्वास्त्रिगदे 'सूपावसाना सूपावचना'
श्रवस्य निवेशः । संकर्म. ४।३।१९.
दशपूर्णमासराजसूपचतुर्मास्येषु सवमेदेन प्रयोगभेदे
अज्ञानामाशुचिः । १।१।१।२.
दशपूर्णमासविभक्तियु षोर्षादिषु आरम्भणीयायाः
पुनरनुष्ठानम् । १।२।१।६.
दशपूर्णमासशब्दौ सूपाचन्द्रमसोः संनिकर्षविप्रकर्म-
वचनौ । संकर्म. ३।१।१.
दशपूर्णमासादाविडाऽऽदिसोपमशब्दम् कृत्विजामेव
(यजमानस्य च) । ६।४।३.
दशपूर्णमासादाविकरैव कर्तुः स्त्रीद्वितीयस्य
अविकारः । ६।२।२.
दशपूर्णमासादीना सर्वफलकृतेऽपि प्रतिफलं पृथ-
गनुष्ठानम् । ४।३।११.
दशपूर्णमासादौ निर्वाणत्तद्वन्मन्त्राणामाशुचिः । १।१।
४।१४.
दशपूर्णमासादौ श्रेया आश्वय्याः । ३।८।१२.
दशपूर्णमासानुष्ठानात् प्राक् सोमविकारणा नातु-
ष्ठानम् । ५।४।९.
दशपूर्णमासाश्वयमेदस्वरजममन्त्रम् । वि. ९।४।९.
दशपूर्णमासाशोडशुत्ताग्निनाशो ज्योतिष्मतीष्टेर्ननु-
ष्ठानम् । ९।१।६.
दशपूर्णमासाहृत्तावपि आरम्भणीयायाः आदौ सकृ-
देवानुष्ठानम्, न तु प्रत्याहृत्ति । ९।१।११.
दशपूर्णमासेष्टिः शर्वेणामिष्टीनां प्रकृतिः । वि.
८।१।३ वर्णक २.
दशपूर्णमासेष्टिष्वर्षाणामविदेशो वाजिनमुपमहयोः ।
८।२।१.
दशमंशुत्तर निर्वाणत् प्राक् बन्धशुद्धये भन्गुदितेष्टौ
वैश्वीम्य एव देवताभ्यो निर्वाणः । ६।९।४.

दशमंशुत्तर निर्वाणत् प्रायपि बन्धोदये अम्युदिते-
ष्टपनुष्ठानम् । ६।५।३.
दशंभ्रान्ता यागारम्भे कृते बन्धोदये सति नैमित्तिकं
दशमयोगमनुष्ठाय पुनः स्वकाले दशमयोगोऽनुष्ठायः ।
वि. ६।५।१.
दशौ पूर्वबुधैरेरकर्वेऽपि हविरभिनासनान्तस्य नाप-
कर्मः । ५।१।१६.
दशौ वःशापाकरजकालेन व्रतव्ययोगः अर्धनयल्लेऽपि ।
६।३।१३.
दशौ शाताप्रहरणं प्रखरप्रहरज्जाले । ६।४।१४.
दशौ श्राद्धाऽऽहरणादौ घर्मां दोहद्वयार्था एव, न
केवलं सायदोहार्याः । (दशपूर्णमासिक इत्यादौ
पुनर्दंष्टयम्) । ३।६।८.
दशपेक्यायः (दशपेये राजत्वचमसमभक्षणं ब्राह्म-
णानामेव) । ३।५।२०.
दशपेयस्य अभिपेचनीयात् मित्र वज्रम् । १।१।१।
१४.
दाशायणयज्ञाविकरणम् । २।३।४.
दाशायणयज्ञे गुणविकारणामैच्छिको विकल्पः प्रथम-
प्रयोगे एव । १।३।९.
दाशायणयज्ञे दशस्यैव, तथापि सानायस्यैवाशुचिः ।
संकर्म. १।३।६.
दाशायणयज्ञे पठितानि 'नास्तु वेदेत्, न साव-
मभीयात्, न स्त्रियमुपेयात्, (कठौ भार्यामुपेयात्)
नास्त पशून्नेन वाघः पशून्नेतुः' इति श्रवति
प्राकृतसमानान्यपि पाशास्तपल्लवलेऽपि कर्तव्यानि, न तु
प्रकृतित्वत् वागदिनमापकर्तव्यानि । संकर्म. १।३।८.
दाशायणयज्ञे सानायस्य द्विरेव आशुचिर्नियत ।
संकर्म. १।३।७.
दाक्षिणामिकदोमानपकर्षविकरणम् । ५।१।१५.
दानलक्षणम् (भाष्ये) । ४।२।१३.
दास्यवैरेव शोम. साक्षप्रस्तापेय, न कुम्भीमिः ।
संकर्म. १।३।२.
दशपूर्णमासि इत्यन्तीसंवाजवत्तद्व्यत्ययिदोमनिमित्तिक-
वैश्वानरेष्टौ देव्याव दानमददायीम् । १०।१।१६.

: पाशुडान्यभागन्यायः (सोमे आज्यभागप्रतिषेधस्य
नित्यानुवादत्वेन पशौ आज्यभागप्रतिषेधस्यार्थवादत्वम्) ।

-१०८१२.

पाशुक्रेपु सवैश्वज्ञेषु प्रत्यभिवारणम् । संकर्म. १२१७.

पिकनेमाधिकरणम् (पिकनेमशब्दयोः म्लेच्छप्रसिद्धय-
नुसारेण अर्थो प्राहः आर्यप्रसिद्धयभावात्) । १३१५.

पिण्डपितृवज्र (जे) उपखानमन्त्रसमाहर्षस्यपदलोपः
(अनाहितामिदम्) । संकर्म. ११२१५.

पिण्डपितृवज्रः सिनीवाधीकुहोः संनिपाते उत्तरसिन्धु
दिने कार्यः । संकर्म. ११२१०.

पिण्डपितृवज्रदोमो दक्षिणाम्नी, नाहवनीये । संकर्म.
१२११२.

पिण्डपितृवज्राधिकरणम् (न दवाङ्गम्) । ४४१८.

पिण्डपितृवज्रेऽनाहिवायिना अतिप्रणीतः औपासना
या उपस्थेयः । संकर्म. १२१२४.

पिण्डपितृवज्रेऽनाहिवाग्रेणि अधिकारः । संकर्म.
१२१२२.

पिण्डपितृवज्रे ध्रुवं पश्चिमदितादि समूलवर्हिर्विविध-
वादः । १४४३.

पिण्डपितृवज्रो दशदिनेऽपि स्वकाले एव ।
संकर्म. १२१९.

पिण्डपितृवज्रो न दवाङ्गम् । ४४१८.

पिण्डपितृवज्रोऽनाहितमिः औपासनामौ स्यात् ।
संकर्म. १२११३.

पिण्डकर्मप्रथमपरश्यादिः कालः । ६८१३.

पिण्डकर्मकरीकरणदोमवोर्दक्षिणाग्निऋगोर्नैर्ऋयः अनु-
याजोर्ऋयैऽपि । ५१११२५.

पुंश एषस्यैव क्षीरद्वितीयस्य दशपूर्णमासादा-
वधिक्रमः । ६११२.

पुनरनुप्रीताधिकरणम् (पुनरनुप्रीतसोममद्यमन्त्रे
इन्द्रोऽप्युपलक्षणीयः) । ३१२१२.

पुनरुपानं मयश्चित्तम् अग्निहोत्रे उभयामिनाने ।
१११८.

पुरोडाशकपालन्यायः (कालं न तुरोववा-
युषम्) । ४१११२.

मी. धे. १८

पुरोडाशगणे देवतानिर्देशः अन्त्ययोः पिण्डयोः
देवतानानार्थः, न सर्वेषाम् । संकर्म. १२१२०.

पुरोडाशगणेऽपि उत्तमयोः पिण्डयोः यथापकृति
'यथाभागं भ्यावर्तयाम्' इति प्रयोगः । संकर्म. १२११९.

पुरोडाशगणे 'यथागतं भ्यावर्तयाम्' इति ऊहः
कार्यः । संकर्म. १२१२८.

पुरोडाशद्वयश्रवणमनुवादः दर्शपूर्णमासयोः अशोम-
याजिनः । १०८१२४.

पुरोडाशविविधान्यं दास्यपत्रं च संनाम्ये स्तुत्यर्थम् ।
संकर्म. १२११५.

पुरोडाशकलाधिकरणम् (ऐन्द्रवायवादिपानेषु पुरो-
डाशकलादिमिधानं प्रकृत्यैव एव) । ३८१२८.

'पुरोऽप्यर्चुर्विभवति' इति देशवादः । संकर्म.
२१३१२.

पुरोऽनुनासयायाः 'अमे नय सुपत्र' इति कृष्णश्रीवयोः
सौम्यव्यवहितयोः आशुक्तिः । ११४१२०.

पुरोऽनुनास्ये द्वे महापितृवज्रे । संकर्म. ४४४५.

पृथीकाः सोमस्य प्रतिनिधिः भौतः । ६१२१२.

पृथीकायनारे सोमसदृशस्यैव प्रतिनिधित्वम्, न
पृथीकसदृशस्य । ६१२१५.

पूर्वमासचन्दनः सूर्याचन्द्रमखोर्विभक्तवचनः । संकर्म.
३११२.

पूर्वमासे पूर्वमासेष्वथ, पश्चात् अग्नीशोमीषस्वानुष्ठानं
मन्त्रपाठस्य प्रारम्भत्वात् । ५१११९.

पूर्वमासे बर्हिःसंपादनकाले मततुपेयात् । ६४११२.

पूर्वदेवताऽनुपलक्षणाधिकरणम् (पालीपत्रमहमद्यमन्त्रे
पूर्वदेवतानामिन्द्रव्याम्बादीनां नोपलक्षणम्) । ३१२१३.

पूर्वदोर्भक्ष्यन्यायः (अयन्त्रेऽन्यायः) । ६१११९.

पूषानुमन्त्रमन्त्रन्यायः (पूषानुमन्त्रमन्त्रः पूषदेवत्ये
उत्कर्षणीयः) । ३१२१२.

'पूषायावत्यो पात्ये, अनुपदान्यभागी' इत्या-
न्यवादाः विद्वदो उत्कर्षणीयाः । संकर्म. ४११११.

शुभ्रजागमहा अपि महा एव । संकर्म. २१११०.

मीमांसाकोषः

देवतानिष्ठगुणवाचिप्रदस्यापि त्यागादौ प्रयोगः
 वमानेष्ट्यादियु । १०।४।१४.
 देवतापदस्य गुणवाचकप्रदरहितस्यैव पवमानेष्टियु
 भाग्यभागयोः अभिधानं कर्तव्यम् । १०।४।१५.
 देवतापरिग्रहार्थेनापि आग्न्याधानं ऋषीणांयाऽऽदियु
 न कर्तव्यम् । १२।१।१२.
 देवताप्रसन्नयज्ञ मन्त्रा अपूर्वंप्रयुक्ताः । १।१।१३.
 देवताप्रकाशान यागादौ विधिगतशब्देनैव कार्यम् ।
 १०।४।१२.
 देवता मान्यवर्णिकी अज्यानीहोमेषु । संकर्म. २।४।४.
 देवता वैषद्यस्वरूपैव ध्यातव्या । संकर्म. ४।१।६
 वर्णकं २.
 देवता वैषद्यशब्देनैव ध्यातव्या । संकर्म. ४।१।६
 वर्णकं २.
 देवताध्वनानामेव मन्त्रवर्गादिना देवताविधिः ।
 संकर्म. २।४।२.
 देवतासंस्कारार्थं याग्यापुषोऽनुवाक्याऽनुवचन दस्य-
 पूर्णमासदौ । १०।४।२०.
 देवता समानाऽपि अन्येन न्यवहिता चेत् भेदेना-
 वादानं प्रदानं च । संकर्म. ४।१।९.
 देवतासिद्धिकृतयोरवदानं पशौ समकालमेव । संकर्म.
 २।२।१८.
 देवतोपलक्षणं न भवति वनस्पतिपागव्याभ्याम् ।
 संकर्म. २।४।२०.
 वेचमुना हविरादियु अग्निवचने अनुनिर्वाण्येपु पशु-
 पुरोडाशतन्त्रस्य प्रवृत्तः । १२।१।२.
 देवस्यचेति मन्त्रनायाः (सवित्रादिप्रदाना नोहः) ।
 १।१।१२.
 देवानां न कर्माधिकारः । ६।१।१२.
 देविकाहविरधिकल्पम् (अनुकल्पानां अनुनिर्वाण्येपु
 देविकाहविरुपेपु पशुपुरोडाशतन्त्रस्य प्रवृत्तः) । १२।१।२.
 देवस्यकृतार्थेभेदोऽपि अन्नप्रदानयोर्वचनबलात् ।
 ११।१।१२.
 देशस्यकर्मैक्यं दस्यपूर्णमासचातुर्मास्यदौ आग्नेयादि-
 प्रथाननाम् । ११।२।१२.

देशस्यकर्मैक्यमन्नप्रधानयोः । ११।२।२.
 देशपानादीनामनुपपुक्तानां प्रयोगान्तरे उपादानेऽपि न
 दोषः । ११।१।२२.
 देशविधिदस्यपूर्णमासदौ नियमार्थः । ४।३।९.
 देशन्यायः (अभीषेधोमीयवद्यप्रनांणा सवनीये पशौ
 अतिदेशः) । ८।१।६.
 दौहयोरेव श्वप्रदानं तावत्प्रत्यागोये । संकर्म. १।३।१.
 यावावृथिन्यादौ प्रत्यक्षपेनुवत्सादिशब्दोपदिष्टयोर्द्वयेण
 माहृताजद्रूपस्य वाचः । १०.२।२९.
 द्रव्यकर्मसंयोगन्यायः (इदं शोभ्यदानुवादि) । ६।१।१२.
 द्रव्यदेवतादिभिः क्षाम्यासु विकृतियु उपदिष्टैः प्रकृत-
 द्रव्यदेवताऽऽदीना वाचः । १०।३।१७.
 द्रव्यन्यायः । द्रव्यसंख्यानायाः । द्रव्यसंख्याद्ये-
 समुदायन्यायः (प्रोक्षणादयो घर्माः द्रव्यादिषुक्ता न
 भवन्ति, किन्तु अपूर्वंप्रयुक्ताः) । १।१।५.
 द्रव्यभेदेऽपि कर्म न भिद्यते । ६।१।१५.
 द्रव्यसंस्कारन्यायः (शोभ्यदानुवादि श्रियं कर्म ।
 विधिघर्माः बर्हिर्भूमौश्च अन्नप्रधानोभयार्थाः) । ३।८।९.
 द्रव्यसंस्कारविरोधाधिकरणम् (विरोधे द्रव्यस्यैवो-
 पादानम्) । ६।१।१८.
 द्रव्यस्य गुणैश्च न वाचः । १०।१।३०.
 द्रव्याधिकरणम् (स्व्यादि द्रव्यम् उत्पत्तिवाक्यानु-
 वादात् तसिस्तस्मिन् पदार्थे उपयोक्तव्यम्) । ३।१।५.
 द्रव्याजैनवर्णकम् । ४।१।२ वर्णक ३.
 द्रव्येषु गुणभूतिः निवमविधानार्था । ४।१।१०.
 द्रव्यानि द्वादश आध्वर्याणि, न यावद्गानानि द्वा-
 पूर्णमासयोः । ३।८।९.
 द्वादशाहस्य अहीनात्मकस्य घर्माणांमर्गेषु अति-
 देशः । ८।१।१०.
 द्वादशाहिकघर्माणांमर्गतिदेशः सतोऽन्यादिसंस्लागणेषु ।
 ८।१।४.
 द्वादशाहिकसप्ताहघर्माणांमर्गतिदेशः कमेव वनक-
 सप्तमौ । ८।१।२.
 द्वादशाहौ तावत्सादीनामनुपपुक्ताऽऽद्याने विदुः-
 मुत्प्रदानुपलक्ष्यम् । ११।१।७.

प्रणयनाधिकरणम् (चातुर्मास्यगतादिप्रणयने सौमिका-
मिप्रणयनघर्मानां नातिदेशः) । ७३।८.
प्रणयविधानं सामिपेनीयु अन्त्ये ऋगधरे एव डेः
स्थाने ('अचोऽन्त्यादि टि' वा० १।१।६४) । संकर्म. ४।१।२२.
प्रणयविधानं सामिपेनीयु ऋगधरस्थाने एव । संकर्म. ४।१।२२.
प्रणयशब्दाव्ययस्य ओङ्कारस्यैव सामिपेनीयु
विधानम्, न तु 'प्र ण य' इति शब्दस्य । संकर्म. ४।१।२३.
प्रणीताभर्तन्यायः । प्रणीतावाङ्मनियमन्यायः (प्रणीता-
वाङ्मनः तद्देशपूर्वप्रयुक्तः) । १।१।७.
प्रणीतायमांगमनुग्रहम् अम्युदितेष्टौ दक्षिणपक्षोः । १।२।१४.
प्रणीतानिनयनं प्रतिपत्तिर्कर्म । ४।२।५.
प्रतिनिधावपि मुख्यपर्यागमनुग्रहम् । ३।६।२४.
प्रतिनिधित्वं प्रतिपिदस्य माषादेर्दन्त्यस्य नास्ति । ६।१।६.
प्रतिनिधित्वा प्रदानशब्दे निष्पादिते ततो मुख्यद्रव्य-
त्वमेऽपि प्रतिनिधित्वैव सम्पन्नम् । ६।१।२७.
प्रतिनिधिन्यायः (द्रव्यापचारे प्रतिनिधित्वा सम्प-
न्नम्) । ६।१।४.
प्रतिनिधियेष्टिम् । ६।१।४-२०.
प्रतिनिधिनं भरति स्तानिनः । ६।१।७.
प्रतिनिधेः भुवश्चारचारे मुख्यद्रव्यव्यवसायैव प्रति-
निधित्वम्, न तु प्रतिनिधिव्यवसायः । ६।१।२५.
प्रतिनिधेः भुवश्चारि मुख्येन समानविधित्वम् । १।१।२५.
प्रतिनिधौ संस्कारलोके त्वमेऽपि संस्कारलोपस्थानि
द्वाराचोपदानम् । ६।१।२८.
प्रतिनिधौ स्तानिधर्मगत्युक्तः । १।२।१२.
प्रतिनिधिरचारे मुख्यद्रव्यायैव प्रतिनिधित्वम् । १।१।२८.
प्रतिपत्तिः वा काले कृत्वाप्यनुग्रहम् । ४।२।७.

प्रतिपत्तिः प्रणीतानिनयनम् । ४।२।५.
प्रतिपत्तिः शास्त्राप्रहरणम् । ४।२।४.
प्रतिपत्तिरवभृते ऋजीपादिनयनम् । ४।२।८.
प्रतिपदाधिकरणम् (वाक्यगतं प्रत्येकं पदं नापूर्व-
सोपक्रमम्, किन्तु एकमेव) । २।१।१९.
प्रतिपदोः कुल्लावादी उत्कर्षः (युक्तं हि स्वः, एते
असुप्रमिन्दवः) । ३।३।९.
प्रतिपदोः पृष्ठगतयोः उपवत्यवत्योर्मेतिविक्रयोः
प्रकृत्योः संवदादिविक्रतो नानुग्रहम् । १०।५।१६.
प्रतिप्रत्ययानुः पयो भञ्जो नास्ति । १०।७।८.
प्रतिप्रत्ययाना मन्त्राः अप्ययोः पृथगुच्चारणीयाः वक्ष्य-
प्रकाशेषु दक्षिणविहारे । १२।१।९.
प्रतिष्ठाकामस्य एकविधितिसामिपेन्यनुवचनं दर्शपूर्ण-
मासप्रयोगान्त्यगतम् । ३।१।२१.
प्रतिष्ठाभार्याङ्गवेकल्लास्याप्यधिकारः कर्मणु । ६।१।९.
प्रतिष्ठोमपद्ये सायममिष्टोममारम्भानुग्रहम् । ६।५।१२.
प्रतिष्ठोमाः षोडशिसंख्यायां श्रावर्द्धिष्टोममारम्भ-
कर्मण्याः । ६।५।१४.
प्रतिष्ठोमा नानुष्ठेयाः अवश्ययोः कर्म्ये रीधया अनुष्ठेय-
त्वात् होमादितिषेधानुवर्जनात् । वि. ६।५।२२.
प्रतिष्ठोमा नानुष्ठेया ज्योतिष्टोमोक्त्यै । ६।५।११.
प्रतिष्ठोमो न कर्म्यः तदार्थान्गोः कर्म्ये । वि. ६।५।१३.
प्रत्ययसूत्रम् । ३।१।४.
प्रत्ययिचारत्वं पाठकेषु सर्वत्राप्येव । संकर्म. २।२।२७.
प्रत्ययचारेः अग्नेः अरम्भोरेव आत्मव्यवसायेऽपि ।
संकर्म. ३।२।१६.
प्रत्ययशब्दोक्तत्वेऽपि शीर्षे चरो । १०।१।२७.
प्रत्ययानुष्ठित्वान्यायः (प्रत्ययिष्ठवित्त्वोपादेव शीर्ष-
कर्म) । ३।२।१६.
प्रदाननेः मिषयुगवदेवतामेदे । संकर्म. २।२।२५.
प्रदाने अन्वयं च वृ वदन्ते अस्वरादि । ३।१।९.
प्रदानेषु समसंस्थेषु वदन्तुर्ग्रहणनेषु धर्मविद्ये
प्रत्ययशब्दोऽनुग्रहः । १२।३।८.
प्रदानेषु वदन्तुर्ग्रहणनेषु धर्मविद्येऽपि भूतग्रहणानुष्ठ-
ानुष्ठेयं अनुग्रहम् । १२।३।७.

नक्षत्रेष्टयादौ उपदिष्टेष्वशोमादिभिः नारिष्टशोमादीना-
मतिदियानां समुच्चयः । १०।४।१.

नक्षत्रिताधिकरणम् (पुरुषार्थदानपादशोमेषु दीक्षित-
कर्तृकत्वस्य पर्युदासः) । १०।८।७.

नदीतरणे अनेकलोतस्त्वेषि आदौ शकुदेव
दीक्षितस्य तरणमन्त्रप्रयोगः । ११।४।१७.

‘न ब्रह्मा वयद् कुर्वात्’ इति अध्वरग्यूहनविष्पर्व-
वादः शर्पेष्टयायाम् । संकर्ष. ४।४।४.

नवनीतस्य गौग्युलकादितैलेन समुच्चयः अञ्जनाभ्य-
ञ्जनाख्ये षष्ठे । १०।४।६.

‘नवनीतेनाभ्यङ्गकः’ इति विधेः उदोतिष्ठोमे अतं
देवानामित्यादि अर्थवादः । ३।४।३.

नवात्रयमुखाऽभावेऽपि आमरणं कर्तव्यमेव । संकर्ष.
३।१।१४.

नवालमधुगनिषेधः आपानोत्तरमेव आमरणप्रसौ
तदकरणे । संकर्ष. ३।१।२२.

नातिरात्रे इत्यत्र नशब्दः प्रतिषेधार्थक एव न
पर्युदासार्थकः न वा अर्थवादः । १०।८।३.

नानापदानाधिकरणम् (मिस्रगुणदेवताभेदे प्रदान-
भेदः) । संकर्ष. ३।२।१५.

नानाबीजन्यायः (नानाबीजेशो प्रतिबीजनम् अवपात-
मन्त्रावृत्तिः) । ११।४।१३.

नानाबीजेषु कृष्णामिनाम्बरणादितण्डुलप्रक्षालननि-
यनान्तेनानुष्ठानप्रकारः । ५।२।७.

नानाबीजेशो अन्यबीजसंनिरविष्कृदाह्वानकाले एव
पाणिसर्गाः राजपूये । ११।१।७.

नानाऽहीनेषु प्रत्यहीनं चतुर्थं दिक्ते पोट्टिनो
ग्रहणम् । १०।५।१४.

नामधेवं दर्शिशोमग्रन्थः श्रोतस्सर्तकमेणाम् । ८।४।२.
नामधेवं दर्शिशोमग्रन्थो शोमानामेव, न चागानाम् ।
८।४।३.

नामधेयस्यायः । नामधेयप्रमाणम् (कर्मनामधेयं धर्म-
प्रमाणम्) । १।४।११ वर्णकं १.

नारिष्टन्यायः (नारिष्टशोमा उपशोमेभ्यः पूर्वम्) ।
५।२।९.

नारिष्टशोमादीनामातिदेशिकाना नक्षत्रेष्टयादौ उपदिष्टै-
रुपशोमादिभिः समुच्चयः । १०।४।१.

नाशाधिकरणम् (शेषकार्वाथावचनानां शेषकार्वा-
लोपः) । ६।४।२.

निकायिना पूर्वेषां ये धर्मास्तेषामतिदेशः उच्यते
निकायिषु । ८।१।२२.

निगदाधिकरणम् (निगदाः यजुर्विशेषः) । २।१।१२.
नित्यकर्मणः भुक्तद्विधापचारैः प्रतिनिविना समापनम् ।
६।३।४.

नित्यस्य काम्यं वाचकम् । ३।६।३.
नित्यामिश्रोत्रप्रमाणं कुण्डपायिनामयनगते अग्निहोत्रे
अतिदेशः । ७।३।१.

नित्ये यथाशक्ति अह्नानुष्ठानम् । ६।३।१.
निनयनन्यायः (प्रणीतानिनयनं प्रतिपत्तिः) ।
४।२।५.

निमित्तपरीष्टपधिकरणम् । १।१।२.
नियमविधिरवशात्तदिसंस्कारविधिः । ४।२।११.

निरुद्धपशुबन्धे श्वेतुमेवापकन्योर्दशोर्वीर्यम् ।
संकर्ष. ३।४।१३.

निरुद्धादिपशुष्वपि शालमुलीयो भवति । संकर्ष.
३।२।२२.

निर्मन्थन्यायः (निर्मन्थयन्तो धर्मान् नाति-
दिशति) । ७।३।७.

निर्मन्थाधिकरणम् (निर्मन्थयन्तो यौगिकः अग्नि-
विशेषबोधकः) । १।४।९.

निर्मन्थेन लौकिकेन अग्निचपने इष्टयापाकः ।
संकर्ष. २।१।७.

निर्वापः अग्निहोत्रद्वयप्रभावेऽपि कर्तव्यः पव-
मानेषु । १०।२।२७.

निर्वापन्यायः । निर्वापमन्त्रन्यायः (दस्यूपगनासादौ
निर्वापाद्यन्नमन्त्राणामावृत्तिः) । ११।४।१४.

निर्वापमन्त्रतत्त्वविश्वदिपदानां नोहः । ५।१।१२.
निर्वापमन्त्रव्याप्तिपदस्य विहृतौ ऋतः । १।१।१३.

प्रसङ्गोऽनुचम्प्यायामनुनिर्वाप्येषु देविकाहविःषु पशु-
पुष्टोद्यत्तन्मस । १२।११२.

प्रसङ्गोऽभावात्सातन्मस्य निशीद्यौ । १२।२।५.

प्रस्तारप्रहरणकाले शास्ताप्रहरणे दर्शे । ६।५।१५.

प्रस्तारप्रहरणन्यायः (प्रस्तारप्रहरणाद्गमं सूक्तवाक्यः) ।
३।२।५.

प्राकाशन्यायः (राजसूदगते दशपेये [अश्वमेधे इति
भाष्यम्] विहिताम्ना प्राकाश्याम्नां प्राकृताध्वर्युं भागमायस्य
वापः) । १०।३।१७.

प्राकृतधर्माः विहृष्यपूर्वदार्थानां नाङ्गम् । ३।८।१६.

प्राचीमाहरति इति शास्त्रागदौ न दिग्वादः । ४।२।२.

प्राजहितवादः ' अथ वैव स्वात् ' इति षोडशोमे ।

संहर्यं. ३।२।२१.

प्राजहिते एव अग्निहोतकः पयोः द्रवद्वैकाल्वे ।

संहर्यं. ३।२।२५.

प्राजहितेऽग्नौ भागमिहोतध्वर्यं कृञ्जविविनामवने ।
१२।१।६.

प्राज्ञानन्यथायः (प्राज्ञानस्वयन्नुपवर्णां पदायानुवमयो
वाचयेते) । ५।२।२.

प्राज्ञानन्यग्रयु उर्ध्वं यूरोन्नेचनकर्मते माध्वदिने
एव । संहर्यं. १।१।६.

प्राज्ञानन्यग्रयु देवतावदानादिना अनुवमयः
वाचयेते । ५।२।६.

प्राज्ञानस्वयन्तौ वरनीयवन्तौ च दानिवोऽग्नि-
दानम् । संहर्यं. १।१।९.

प्राज्ञानस्वयनवद्वयवापः वाचयेते सर्वोमेोचरम् ।
१।१।१५.

प्राज्ञानयतनो पशुनां मदागमकाले भालमभोःकर्य-
मात्रम् । १७।१।२२.

प्राज्ञानयोः पशुनिः कुरगयतां वदुषसे वाचयेते ।
१०।४।३.

' अथभुग उदधमि ' इत्यत्र माध्वः इषडित्तमन्त्रो-
पेत इत्यथ एव । संहर्यं. २।१।२३.

प्राध्वरिद्वयं मन्त्र एव मन्त्रमायाः । संहर्यं.
३।३।८.

प्राध्वर्यन्यायः । द्विद्वयमवायन्यायः । (प्राणनृच्छन्देन
इत्काधमुदायो यद्वते) । १।४।१२-६. वि. १८.

प्रांतरग्निहोत्रमारम्य प्रतिहोमानामनुष्ठानं षोडशि-
सेखायाम् । ६।५।१४.

प्राथमिकहविःशेषादेव स्वित्कृदादिशेषकमानुष्ठानम् ।
३।४।१६.

प्राथणीयान्मना नातिदेशः । ७।३।२.

प्राथणीयन्यायः (प्राथणीयेषु पयसि प्रदेयधर्मा
नानुष्ठेयाः) । ९।४।९.

प्राथणीयाऽऽदियु दार्थिकं कृतं नानुष्ठेयम् । १२।१।११.

प्राथणीयाऽऽदियु सौमिकरयोव्वादिना प्रवृत्तसिद्धिः
प्राकृतस्य आरम्भभोजनस्य । १२।१।१४.

प्राथणीयानिष्काले उदपनीयानिर्वापः उदपनीया-
संस्कारः, नार्थकर्म नापि प्रतिक्रिः । १।१२।१६.

प्राथणीया पूर्वसंयन्ता षोडशोमे । १०।७।१३.

प्राथणीया संयन्ता षोडशोमे । १०।७।२.

प्राथणीयेषु पयसि प्रदेयधर्मा नानुष्ठेयाः । ९।४।९.

प्राथमिकं कलादरेकदेशमेवनादानपि । ६।८।४.

प्राथमिकं पुनराधानं अग्निहोत्रे उभयप्रिनाते ।
६।४।८.

प्राथमिकं यूपविरोहणे प्रकृतापि । संहर्यं. १।३।१०.

प्राथमिकमग्नीधोमेये पशो वागममायुचर छीकिके
यूपस्थे (यूपसंयानुगारेण ' एव ते पायो, एतौ ते
वायू, एते ते वायवः ' इति मन्त्रवाक्यः) । ९।३।१.

प्राथमिकमनुष्ठितेऽह्वर्यं चन्द्राम्युदनिमित्तकञ्च
अर्घनवतोऽपि भवति । ६।५।६.

प्राथमिकमुद्रागृह्णतिहर्षन्धेद्वौगवमेऽपि । ६।५।१७.

प्राथमिकमेकरिणतर्वापि पन्चराशवनिर्गतः ।
६।४।६.

प्राथमिकानां शेषनिर्वाहार्थानां विद्वदः । १७।३।५.

प्राथमिकानामशेषनिर्वाहार्थानां शत्रुघ्नः । १७।३।५.

प्राथमिकमन्त्रेण वनागमिर्वेद्यः । ६।३।३.

प्राथमिकमन्त्राकः । ५।१।५.

निवृत्तमधिकरणम् (दिग्द्वयः न वरघन्वराध्या) ।
१।३।६.

पानीरंयाजेष्वभुतप्रत्याश्रुतप्रणवषपत्कारमित्त्रमन्त्रेष्वेव
 उपाश्रवणम् । संकर्म. ४।१।१५.
 पञ्चमधिकरणम् (दंतस्यो. सहाधिकारः) । ६।१।४.
 पत्न्याः श्वश्रुकर्मधिकारः । ६।१।६. ।
 पदकर्मन्यायः । पदन्यायः (पदपाठवः न एक-
 हायनीनयनप्रवोक्तः) । ४।१।१०.
 पदार्थप्रावल्याधिकरणम् (पदार्थे. प्रबल. गुणो
 दुर्बल. । आचमनं प्रबलम्, तक्रमो दुर्बलः । १।१।२.
 पदार्थानां शक्तिभालोच्य कर्मसु विनियोगः । १।४।१४.
 पदार्थानुसमयन्यायः । ५।२।१.
 'पदे बुद्धेति, वामेति बुद्धेति' इति आहवनीया-
 पवादः । संकर्म. २।४।१४.
 पय आश्रिय मैश्वरशान्तिश्रेयु धवणापेषु प्रदेयधर्मा
 नानुष्ठेया. ज्योतिष्टोमे । १।४।१२.
 पयसि आदिति चरुधन्यायै प्रदेयधर्मा नानुष्ठेयाः
 प्रायणीये । १।४।९.
 पयसि आग्नेये शान्त्ययपयोधर्माणामेवातिदेशः । वि.
 ८।१।१७.
 पयोधर्माणं शान्त्ययगतानामतिदेशः वैश्वदेवपूर्वगतः
 निष्ठायाम् । ८।२।४.
 पयोध्रतादि ज्योतिष्टोमे अपररात्रे न तिलम् । ६।८।९.
 पयोमडादीनां कृत्वर्थता । ४।१।४.
 पयोमतादीनि ज्योतिष्टोमे नित्यानि । ६।८।८.
 परकृतिपुराकृत्याधिकरणम् । ६।७।१२.
 परमाश्रयन्यायः (अपश्रुतेन्यायः) । ६।५।१९.
 परिक्रम. ऋत्विजां स्वागिकर्म । १।८।१.
 परिगृहीतश्रमापचारे वैकल्पिकद्रव्यान्तरस्य न प्रति-
 निधिष्य मया मीमांसुचारे यवानाम् । ६।१।१२.
 परिषयो यत्र बाणवन्तः, सत्र बाणवन्त एव
 समाह्वेयाः । २।१।४.
 परिधिना प्राश्रुतप्रणविधेजानुवादेन विधिजेन
 यूपस्य बाण. शीमिनेषु चाहुमांस्तेषु । १०।१।१.
 परिधौ मन्थमे अविच्छेदा यूपधर्माः कर्तव्याः पशु-
 चातुर्मांस्तेषु । वि. १।२।१३.
 परिधौ यूपधर्मानुष्ठानाद्येनस्य समाधानम् । १।२।१३.

परिधौ यूपपरिपुत्रधर्माणामविच्छेदानां चातुर्मांस्तेषु
 पाशुकेषु अनुष्ठानम् । १।२।१०.
 परिधौ स्वधर्मविरोधे यूपधर्मा नानुष्ठेयाः चातुर्मांस्तेषु
 पाशुकेषु । १।२।११.
 परिप्लुपाग्नेय सोमेन विष्वन्वापारणं ज्योतिष्टोमे ।
 संकर्म. ३।२।१९.
 परिमाण यूपस्य पञ्चारत्नित्वादि उपर वर्जयित्वा
 जेयम् । संकर्म. १।४।८.
 परिनय्यष्टोमयो. 'अमितः पुरोडासो' इति पूर्वो-
 चरकालवादः । संकर्म. १।१।१०.
 परिन्याय रथनादयेन युगपत् यूपैकादशिन्यामपि ।
 संकर्म. १।४।१४.
 परिन्यागमश्रित्ते द्वान्याद्वान्यामेव, रथानाम्नां क्रमेण ।
 संकर्म. १।४।१३.
 परिन्यागाधिकरणम् (परिन्यागकरणमन्थमाश्रयं
 कुम्भपायिनामपने होत ब्रूयात्) । १।८।१०.
 परिसंख्या न भवति यानमानमन्थनां ज्योतिष्टोमे ।
 संकर्म. २।२।४.
 परिसंख्या पशो हृदयादीनामेव अवदानधर्मापितया
 श्रवमाणानां हविर्द्वेन तदितरावयवानां हविर्द्वस्य ।
 १०।७।२.
 परिक्रिताधिकरणम् (परिक्रितमित्यादिवाक्यमनु-
 वादकम् । परिक्रितादि विष्कवित्तुषु ध्रुव समूहवर्ति-
 त्तिरर्थवादः) । १।४।३.
 पर्णतान्यायः (प्रहृत्यर्थता) । १।६।१.
 पर्णतान्यायः (पर्णमयीन्यायः) (कृष्णवित्तिरर्थवादः) ।
 ४।१।१.
 पशुदास. पशुवधेदानपाकश्रेणु दीधितकर्तृकत्वस्य ।
 १०।८।७.
 पशुदासन्यायः (अनुवाचमहावित्तुपशुयोः देयनामर-
 होनुकरयो. पशुदासः) । १०।८।१.
 पशुदासदिशरुच्यर्णां तद्विज्ञानानुष्ठानम् । १०।२।
 ३३.
 पशुसंधिः दक्षमप्ये प्रदीतव्यः । संकर्म. १।१।२.

। नादस्यधिकरणम् (मृगवतवावरिशब्दानुरोधेनेदं नाम-
धेयम् । शेषलक्ष्याधिकरणमिदम्) । १०११३.

नामः अतिदिशान्वाहार्पदक्षिणायाः आश्रयणे उप-
दिष्टवाचोचलदक्षिणायाः । १०११६.

नामः अभिगुप्तैषस्य सारस्वत्या मेधाम् । कृत्वा-
चिन्ता । १०११७.

नामः अवधातस्य कुण्डलचरो । १०११९ वर्षकं १.

नामः अवज्वलनस्य शीर्षे चरो । १०११२९.

नामः आधारणस्य अन्वाहार्पस्थानापन्नवोरपि वाचो-
चरयोगोः आश्रयणे । १०११६०.

नामः आविदेशिकद्रादशघातदक्षिणायाः औपदेशि-
कैष्येनुदक्षिणाया भूंसंज्ञकैकहे । १०११२४.

नामः आधानादिस्काराणां अभिचयनप्रकरणे भूतस्य
चलद्ब्रह्मास्रादाहृतस्य काम्यस्याग्नेः । १२४४९.

नामः आरम्भणीयायाः आरम्भणीयायाम् । १०११४.

नामः आरम्भणीयायाः दीर्घणीयाऽऽदिकृतौ ।
१०११२.

नामः आरम्भणीयायाः राजसूयमतानुमत्यादीदौ ।
२०११२.

नामः आह्वनीयस्य ज्योतिष्टोमादौ विरोपविहितेन
चर्मादिना । १०१८८.

नामः उत्पत्त्याग्नेः अग्निचयनगतौ ब्रह्मद्ब्रह्माप्रा-
चाहृतेन काम्येनाग्निना । १२४४७.

नामः उपधानस्य शीर्षे चरो । १०११२६.

नामः उपहास्यानिशारणयोः कुण्डलेषु । १०१२२.

नामः ऋत्विक्परिक्रमस्य खने । १०१२१२.

नामः कुधान्त्य शरैः सोमारौद्रे यागे । १०१४१
वर्णक १.

नामः कृत्स्नकृतदक्षिणायाः ब्रह्मभिष्युपधानाया च
ऋतपेणे विहितेन ब्रह्मणे देवेन सोमचपत्सेन । १०१३१२०.

नामः गिद्यपदस्य ह्रापदेन ज्योतिष्टोमे यथावशीने ।
१०११२८.

नामः गुणकामानामस्थियवस्य मृत्ताधिकारिकत्वपक्षे ।
१०१२१०.

नामः चतुर्वाकरणस्य कुण्डलचरो । १०१२७.

नामः तक्षणजोषणादिधर्माणा खड्गेवाह्यम् ।
१०१२३२.

नामः तत्तत्समसंख्याकप्राकृतसाम्ना विकृतिविरोपे
भूयमागेः कौशादिसामभिः । १०१४१९.

नामः पाकस्य अन्वाहार्पस्थानापन्नोऽपि वृत्ते आश्रयणे ।
१०१३८.

नामः पाकस्य अन्वाहार्पस्थानापन्नोऽपि वाससि ।
१०११९.

नामः वेपणस्य शीर्षे चरो । १०११२२.

नामः प्रथमऋक्षीकरणयोः शीर्षे चरो । १०११२७.

नामः प्राकृतकृत्स्नकृतदक्षिणायाः उक्तयोपद्वययोर्वागयोः
औपदेशिकाश्वदक्षिणाया । १०१३१८८.

नामः प्राकृतकृत्स्नकृतदक्षिणायाः ऋतपेणे विहितया
सोमचमसदक्षिणाया । १०१३१९.

नामः प्राकृतदर्भेभ्योः भाहेन्द्रस्तोत्रोपाकरणसाधनतया
विहितेन रथद्वन्द्वमिषोपेण वाजपेये । १०१४११ वर्णक २.

नामः प्राकृतद्रव्यदैवताऽऽदीना काम्यासु विकृतिषु
उपदिष्टैर्द्वेषदैवताऽऽदिभिः । १०१७१७.

नामः प्राकृतवचाना सोमारौद्रादियानो भूयमागेः
शुक्लादित्रीदिभिः । १०१७१९.

नामः प्राकृतवोर्वेदियूपयोः प्राकृतासादनमियोजनानु-
वादेन विहितस्या उक्तपरिधिभ्या यौमिकेषु चाहु-
मस्थिषु । १०१३१३.

नामः प्राकृतसर्वकृपद्रव्यस्य सायक्ये विहितेन
वैशार्षिकेण पुष्येन । १०१३१६६.

नामः प्राकृतसाम्ना अविष्टद्विष्टोमकृतसु उपदिष्टैः
सामभिः । १०१४१०.

नामः प्राकृतसाम्ना कौत्सकाण्ववसिष्ठस्यचनित्रादि-
सामभिः विकृतिविरोपे । १०१४८ वर्णक १.

नामः प्राकृतस्य तारदिरस्य सोमगोष्णे पथी यूपस्य
विहितेन औदुम्बरेण । १०१७१८.

नामः प्राकृतदक्षिणः चक्षयन्दाप्येनोदनेन शीर्षे-
यागे । १०११६०.

नामः प्राकृतान्नद्रव्यस्य दाकापृथिव्यादौ प्रसवपेनु-
वत्त्वादिशब्दीनादिगोद्रव्येण । १०१२१९.

पशौ व्याज्यभागप्रतिषेधः अर्थवादः । १०८।२.
 पशौ उच्चमप्रयाजायमपि सुखादापनप्रैपस्य आशुक्तिः ।
 संकर्म. ४।१।१०.
 पशौ देवतस्त्रिदशकृतपोरवदानं समकालम् । संकर्म.
 ३।२।१८.
 पशौ पुंसवादि लिङ्गं विवक्षितम् । ४।१।६.
 पशौ पुरोडाशस्य अणनं शाब्दमुखीये एव । संकर्म.
 ३।२।२६.
 पशौ प्रपणोष्ठिपक्षे इष्टवर्षे प्रणीत एव आहवनीयः
 पश्वर्षमपि धार्यः । संकर्म. ३।२।२३.
 पशौ बहुदेवत्ये अग्निप्रैषगतस्य एकवचनान्तस्य
 नेषपतिशब्दस्य द्विवचनान्तो न विकल्पः । १।३।१३.
 पशौ वचनप्रवासेषु च शास्त्रमुखीयेऽस्ति । संकर्म.
 ३।२।२८.
 पशौ शकृत्स्वपेक्षः लोहितनिरधरं च पश्वालम्भस्य
 न प्रयोगेके । ४।१।२२.
 पशौ हृदयादीनामेव भवदानसंबन्धितया भ्रूमणालना
 हविष्ट्वेन तदितरावयवानां हविष्ट्वस्य परिसंख्या ।
 ३।०।७२.
 पश्वर्यानुष्ठितप्रयाजादिभिरेव पशुपुरोडाशस्यापि उद-
 कारसिद्धेः तदर्थे प्रथमदानुष्ठानं न कर्तव्यम् । १।२।११.
 पश्वैकस्याधिकरणम् (पशुना यजेत इत्येकव विव-
 क्षितम्) । ४।१।५.
 पाकः कृणुतेषु औष्यस्त्वः कार्यः । १०।२।२।
 पाकपशुशब्दो दार्बिकशेमाशवाचकः । संकर्म. २।४।१०.
 पाकपशुशब्दो लोक्किकशेमाशमेव वाचकः । संकर्म.
 २।४।११.
 पाकपशेषु 'दिङ्बुधेति, द्विर्निमाष्टि, त्रिः प्राश्नाति,
 उख्यञ्च आशामति, चिन्हेति' इति धर्मा भवन्ति ।
 संकर्म. २।४।२२.
 पाकशेमाशब्दो नाकृतिपर्यायः । संकर्म. २।४।६.
 पाशुशवावहारिकशब्दोऽपि चतुर्नाशेषु । संकर्म.
 ३।१।१९.
 पाशुशवावहारिकाशुवावपि चातुर्माशेषु वैश्वानरपार्जन्य-
 नादशोदिशोमाना चक्रुदेवानुष्ठानम् । संकर्म. ३।१।२९.
 पाठक्रमः कान्वायुष्ठाने न नियामकः । ५।३।१२.
 पाठक्रमो मुख्यक्रमापेक्षया बलीयान् । ५।१।८.
 पाठक्रमात् यथासंख्यरूपात् दक्षिणमन्त्रो मध्यवर्ती
 मध्यवर्तिनः उपाशुयाजस्याङ्गम् । ३।२।५.
 पाठक्रमाधिकरणम् । ५।१।४.
 पाठयोर्मन्त्राद्वाङ्मनत्रयोर्मन्त्रादो बलीयान् । ५।१।९.
 पानीवतमधुनाधिकरणम् (पानीवतग्रहभयमन्त्रे पूर्व-
 देवतानामिन्द्रवाय्यादीनां नोपलक्षणम्) । ३।२।१३.
 पानीवतशोममधुने अर्षस्त्रिंशतामनुपलक्षणम् । ३।२।
 १५.
 पानीवतशोममधुमन्त्रे त्वष्टा नोपलक्षणीयः । ३।२।२४.
 पानीवताधिकरणम् (त्वाष्टुपानीवतस्य पशोः पूर्वमि-
 करणान्तत्वम्) । २।३।८.
 पानीवते पशौ 'आज्येन शेषं संस्थापयति' इति
 वाक्य कर्मान्तरं विदधाति । १।४।१५.
 पात्रन्यायः । पात्रभेदेन्यायः (पशौ प्रयाजान्वाङ्मनोः) ।
 ५।२।८.
 पात्रन्यायत् (पीतशोमन्यायचो न्यायश्च) ।
 ३।४।१२.
 पार्वकन्यायः (पार्वकशेमाशेषोर्विष्टौ नातिदेवः) ।
 १।२।१८.
 पार्वकशेमाशेषोर्व्यतरपैव तत्तत्तमुदाशेषोपकारकस्य दर्श-
 पूर्णमाशेषोस्तुष्ठानम् । १।२।१९.
 पार्वकशेमाशेषोर्विष्टौ न भवतः । संकर्म. २।२।३.
 पात्रकान्तिन्यायः (पशुमानेष्ट्यादिषु देवतानिष्ठगु-
 नाधिकारस्यापि यागादौ प्रयोगः) । १०।४।१५.
 पात्रन्यायः (पशुद्वयवत्यां विष्टौ पात्रैकत्वसा-
 बहुत्वामिपाविनी मन्त्रो द्विवचनान्तोऽस्ति) ।
 ५।२।५.
 पात्राधिकरणम् (अग्नीधोनीये पशौ पात्रैकत्वपात्र-
 बहुत्वामिपादिनोर्मन्त्रोर्विष्टवः) । १।१।५.
 पात्रुक्तमन्त्रैश्च श्वनीयपुरोडाशेषु प्रथमः ।
 १।२।२।२.

पाठक्रमः कान्वायुष्ठाने न नियामकः । ५।३।१२.
 पाठक्रमो मुख्यक्रमापेक्षया बलीयान् । ५।१।८.
 पाठक्रमात् यथासंख्यरूपात् दक्षिणमन्त्रो मध्यवर्ती
 मध्यवर्तिनः उपाशुयाजस्याङ्गम् । ३।२।५.
 पाठक्रमाधिकरणम् । ५।१।४.
 पाठयोर्मन्त्राद्वाङ्मनत्रयोर्मन्त्रादो बलीयान् । ५।१।९.
 पानीवतमधुनाधिकरणम् (पानीवतग्रहभयमन्त्रे पूर्व-
 देवतानामिन्द्रवाय्यादीनां नोपलक्षणम्) । ३।२।१३.
 पानीवतशोममधुने अर्षस्त्रिंशतामनुपलक्षणम् । ३।२।
 १५.
 पानीवतशोममधुमन्त्रे त्वष्टा नोपलक्षणीयः । ३।२।२४.
 पानीवताधिकरणम् (त्वाष्टुपानीवतस्य पशोः पूर्वमि-
 करणान्तत्वम्) । २।३।८.
 पानीवते पशौ 'आज्येन शेषं संस्थापयति' इति
 वाक्य कर्मान्तरं विदधाति । १।४।१५.
 पात्रन्यायः । पात्रभेदेन्यायः (पशौ प्रयाजान्वाङ्मनोः) ।
 ५।२।८.
 पात्रन्यायत् (पीतशोमन्यायचो न्यायश्च) ।
 ३।४।१२.
 पार्वकन्यायः (पार्वकशेमाशेषोर्विष्टौ नातिदेवः) ।
 १।२।१८.
 पार्वकशेमाशेषोर्व्यतरपैव तत्तत्तमुदाशेषोपकारकस्य दर्श-
 पूर्णमाशेषोस्तुष्ठानम् । १।२।१९.
 पार्वकशेमाशेषोर्विष्टौ न भवतः । संकर्म. २।२।३.
 पात्रकान्तिन्यायः (पशुमानेष्ट्यादिषु देवतानिष्ठगु-
 नाधिकारस्यापि यागादौ प्रयोगः) । १०।४।१५.
 पात्रन्यायः (पशुद्वयवत्यां विष्टौ पात्रैकत्वसा-
 बहुत्वामिपाविनी मन्त्रो द्विवचनान्तोऽस्ति) ।
 ५।२।५.
 पात्राधिकरणम् (अग्नीधोनीये पशौ पात्रैकत्वपात्र-
 बहुत्वामिपादिनोर्मन्त्रोर्विष्टवः) । १।१।५.
 पात्रुक्तमन्त्रैश्च श्वनीयपुरोडाशेषु प्रथमः ।
 १।२।२।२.

पृथिमाणमहाणाम् अनारन्यापीतानामपि द्वादशोद्वे
 प्रायणीचोदसनीययोः दशमेऽहनि च निवेशः । संकर्म. ३।३।२०.
 पृथिमाणमन्याः न यागार्थाः, किन्तु सोममार्थाः ।
 संकर्म. ३।३।१९.
 पृथदाभ्याचिकरणम् (चातुर्मास्येषु अनुयाजीपदेवता-
 प्रसन्नधानये प्राकृतावाहनमन्त्रस्य अतिकारेणैव प्रयोगः) ।
 १०।४।२५.
 पृथयमनीयन्यायः (पृथयमनीयस्य ऋत्विगन्तर-
 संपादनेन सन्नकर्तृणां प्रत्येकं कर्तव्यम्) । १०।३।१२.
 पृथयमनीये सन्निभ्योऽन्वेऽपि ऋत्विजः, न तु च
 एव । १०।२।२४.
 पृथैवपतिष्ठते इति पृथयब्दः ऋद्रम्यवाचकः ।
 ७।३।१४.
 पृथयमतेषु उरुष्येषु अतिप्राज्जनां विकल्पः, न
 पदुदाहः । संकर्म. ३।३।४.
 पृथयपदहस्य विजातीयपदहस्यवधानेन आहुचो
 मध्वदानादेरपि आहुचिगन्तामयने । १०।६।१२.
 पृथयपदहान्ते गवामयनगतौ वैकल्पिकमध्वयनशुता-
 यानयोरनुष्ठानम् । १०।६।९.
 पृथयपदहान्तृचो सर्वपदहान्ते सकृदेव मध्वययनम्,
 न तु प्रतिपदहान्ते गवामयने । १०।६।१०.
 पृथये पदहे उपविष्टेन मन्त्रयनेन अतिविष्टस्य
 पयोमतादेः समुच्चयः । १०।४।१२.
 पृथये पदहे गवामयनगते बृहद्रथतयोः प्रनारमेकै-
 कस्यैव अनुष्ठानम् । १०।६।३.
 पेषणस्य वाचः शीर्षे चरी । १०।३।१२.
 पेषणस्य मन्थे न वाच. महापितृवृत्ते । १०।२।२४.
 पौण्डरीकराईपि 'पुण्डरीके. स्तुणीव रत्ने.' इत्युः
 कर्तव्यो नोदो चरी । वि. १।३।२.
 पौण्डरीके गवायुतस्य अश्वशस्त्रस्य च दक्षिणायाः
 प्रत्यह विभज्य वैद्योमयेन उचरणा दिष्टि नपनम् ।
 १०।६।१८.
 पौण्डरीके गवायुतस्य अश्वशस्त्रस्य च सकृन् दानम् ।
 १०।६।१७.

पौरोडाशिः कर्तव्यं इति पृथदाहने वाग्विचर्गः कर्तव्यः
 अग्नीषोमीये पयो । १।३।३।८.
 पौरोडाशिकार्यभागन्यायः (पशुपुरोडाशे आन्व-
 भागो कर्तव्यौ) । १२।२।१२.
 पौर्णमासीन्यायः (पौर्णमास्यप्रावासाद्यन्तौ याम-
 त्रिकयोरनुयादकौ) । २।२।३.
 पौर्वापर्यन्यायः । पौर्वापर्यबद्धीयस्वन्याय. (अपच्येद-
 न्यायः) । ६।५।१६.
 पौष्ण पेषण चरापेव । ३।३।२४.
 पौष्णं पेषणं पूषमात्रदेवत्ये चरो । ३।३।१६.
 पौष्णपेषणाचिकरणम् (विकृतौ पौष्ण पेषणम्) ।
 ३।३।२२.
 प्रकरणक्रमविवेचने । ३।३।७. भा. पृ. ८५४. वा.
 पृ. ८५४, ८३९.
 प्रकरणक्रमाधिकरणम् । वि. ३।३।१०.
 प्रकरणविवेचने । ३।३।७. वा. पृ. ८४०.
 प्रकरणसमाख्यविवेचने । ३।३।७. वा. पृ. ८३९.
 प्रकरणाधिकरणम् (प्रकरणमपि विनिर्गोचकं
 प्रमाणम्) । ३।३।४.
 प्रकरणवन्तन्यायः (कुण्डपायिनामयने मासादि-
 दोषादिकं कर्मान्तर प्रकरणन्तत्वात्वात्) । ३।३।१२.
 प्रकरणान्तरप्राप्तुदाहरणन्यायः (अनुपादेयगुणानौ
 कर्मान्तरत्वसाधकत्वं नास्ति) । २।३।१३.
 प्रकृतिविकृत्यो. समानकर्मन्त्वे विकृतिकर्मणः प्रकृतेः
 प्रसङ्गविधिः । कृत्वापिन्ता । १२।२।१३.
 प्रगीताया एव ऋचः वैकृतपुर्वस्तोत्राचननम् ।
 १।२।१८ वर्णक १.
 प्रजापतिः सप्तदशो ह्यहाने एव । संकर्म. २।३।१.
 प्रजापतिप्रतापिकरणम् (प्रजानि पुरुषार्थानि) ।
 ४।३।३.
 प्रजापतिप्रजानि उवादादित्यानीशमयसंकरादीनि
 पुरुषार्थानि । वि. ४।३।३.
 प्रजापतिवसुदधावस्य अग्न्यादिदेवतायोगेऽपि न
 भद्रः । संकर्म. २।३।२.

महावते द्युक्प्रहेण ऐन्द्रवायवादिग्रहाणा समुच्चयः ।
१०।४।२.

महावते स्तोत्रान्तरसाधनीभूतैः श्लोकाविसामभिः
माकृतसामनां समुच्चयः । १०।४।३.

महिमग्रहाम्यामैन्द्रवायवादिग्रहाणा समुच्चय. अश्रमेधे ।
१०।४।२.

महेन्द्राधिकरणम् (इन्द्रमहेन्द्रौ भिन्नौ) । २।१।५.

मांसाधिकरणम् (धान्यमसि इत्यन मासमसि इत्यूहः
शाकस्यानामयने) । १।१।१३ वर्षीकं १.

मासाधिकरणम् (द्याकत्वानामयने सवनीयपुरो-
डाशास्त्ररसमयाः) । ३।८।२२.

माध्याः पीर्णमाध्याः पुरस्तात् चतुरद्वे गवामयनदीक्षा
कर्तव्या, न चैव्याः प्राक् । ६।५।९.

माध्यदिनपवमानस्तोत्रे आद्ये एव तृचे गानम्
एकत्रिके कर्तौ । १०।५।९.

माध्यदिनाभैवपवमानयोः संख्यापूरणार्थमागमिताना
साम्ना गात्रश्रीरुन्दस्के तृचे आवापः अतिरात्रे काम्भ
स्तोत्रविद्वदौ । ५।३।५.

माध्यदिनाभैवपवमानयोरेव विद्वद्वाविद्वदस्तोमकस्तु
साम्नामावापोद्वापी (विद्वद्वावे आवाप., अविद्वदत्वे
उद्वापः) । १०।४।११.

माननुपावहरण च होमस्य वाससा कर्तव्ये
च्योतिष्टोत्रे । १०।६।२०.

मानव्रीनाम्बुचाम् एकदद्यानामेव सामिधेनीकार्ये
दाद्यतयीम्यः समानयन होमारीद्वेष्टौ । १०।६।१९.

मानससंशुको ग्रहः द्वादशाहदद्यामाहाङ्गम् । १०।६।१३.

मापपाकाधिकरणम् (मापपाकवाक्यमर्थवादाः) ।
६।७।१२.

मापादेः प्रतिषिद्धस्य द्रवस्य न प्रतिनिधित्वम् ।
६।३।६.

‘ मापानेव मसं पचत ’ इत्यर्थवादा । ६।७।१२.

मास ‘ दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत ’ इति प्रत्यङ् मागः
कुण्डपायिनामयने । संकर्ष. ३।१।२५.

मासाभिहोन्नत्यायः (अभिहोत्रादिनाम्ना धर्मादि-
देषः) । ७।३।१.

मासाभिहोन्नत्यपण प्राजहितेऽमौ कुण्डपायिनामयने ।
१२।१।६.

माहेन्द्रस्तोत्रान्तरमेव अतिग्राहणा होमः, न तु
सद । संकर्ष. ३।३।७.

माहेन्द्रस्तोत्रोपाकरणसाधनतया विहितेन रथद्वन्द्वमि-
धोपेण प्राकृतदर्शमन्त्रयोर्वाधो वाजपेये । १०।४।१
वर्षीकं २.

मीमासा अमिधारणानमिधारणस्य भ्रम्वकपुरोजाशेषु ।
१०।८।५.

मुख्यक्रमादौपदेशिकात् पाठक्रमः आतिदेशिको
बलवान् । ५।१।१०.

मुख्यक्रमाधिकरणम् । ५।१।७.

मुख्यस्य अन्ननिर्वाहासमर्थस्यापि प्रधाननिर्वाहसमर्थस्य
सत उपादानम् । ६।३।२०.

मुख्यतुग्रह-वायः (मुख्यद्रव्यापचारे रथीवे प्रतिनिधौ
पुनर्मुख्यमासी मुख्यत्वैवोपादानम्) । ६।३।१६.

मुख्ये कार्यसमर्थे लब्धेऽपि प्रतिनिधेः कार्यसमर्थस्य
सत उपादानम् । ६।३।१९.

मुष्टिकपाल्पदियु चतुर्मुष्टिनिर्वापादिसमुदायेन अनु-
समयः । ५।२।३.

मुष्टिपरिमाण निवापे अर्पयोरैव । संकर्ष. १।४।११.

मेघपतिशब्दस्य अभिगुप्तैपगतस्य एकवचनान्तस्य
बहुदेवत्वे पशौ दिनचानान्तेन विकल्पः । १।३।१३.

मेघपतिशब्दस्यैकवचनान्तस्य अभिगुप्तैपगतस्य एका-
दशित्वा बहुवचनान्तेन ऊहः । १।३।१४.

मेघपत्यधिकरणम् (द्विपत्रवादिविकृतौ देवताऽनुसारेण
अभिगुप्तैवे मेघपतिशब्दस्य वचनोद्घः कर्तव्यः) ।
१।३।१२.

मेध्यधिकरणम् (मेष्वां धारस्त्वया अभिगुप्तैपस्य
वाप. । कुत्वास्त्वित्वा) । १।३।१७.

मैत्रावरुण एव ऋतुपत्नेषु मैत्रात् क्रूपात् । संकर्ष.
३।३।१३.

मैत्रावरुणस्य अग्नीमीदीवे पशौ अति मद्य. ।
१०।७।६.

प्रधानेभ्यस्तेषु संनिवृत्तानां पदार्थानुसमयः । ५।२।१.
 प्रधानैरवृथक्छलानामप्रज्ञानं तन्त्रं न दादद्याद् ।
 १।१।४६.
 प्रमेयब्रह्मत्वव्यवस्थायाः (प्रमेयः पदार्थो ब्रह्मान्, गुणः
 अवलः) । १।१।३१.
 प्रयाजः पञ्चमः आश्वभागादेवतासंस्कारार्थो दर्श-
 पूर्णमासयोः । १०।१।७.
 प्रयाजरोपाभिपारणव्यायः (प्रयाजरोपेण हविरभि-
 धारणार्थं रोपधारणवत्ताये पूषहू न कर्तव्ये) । ४।१।१४.
 प्रयाजा आरादुषकारका दर्शपूर्णमासयोः । १।२।२०.
 प्रयाजादिधर्मा अशुभैर्युक्ताः । ७।१।१२.
 प्रयाजादियु एकादशत्वादित्युगविधिः अग्नीषोमीय-
 पश्चादौ । १०।१।१०.
 प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासप्राज्यं प्रकरणात् । ३।२।४.
 प्रयाजादीनामप्रज्ञानमेकस्मिन् प्रमेये सहृदयज्ञानम् ।
 १।१।१७.
 प्रयाजानुप्राजादीनामेकादशत्वादिसंख्या सर्वसंपादा
 पश्चादौ । ५।१।१२.
 प्रयाजासंमाज्यसमानयनम् औपश्रुताज्यस्य प्रयोजकम् ।
 ४।१।१५.
 प्रयाजेषु पाशुकेषु आयाध्वजारः प्राकृतानां चतुर्णां
 विकारः, पञ्चमादियु पशुषु सपञ्जयः चतुर्थपञ्चमयोर्विकारः,
 अन्त्यः अन्त्यस्य । संकर्म. २।३।६.
 प्रयाजेकादशत्वव्यायः (एकादशत्वसंपादा सर्वसंपादा) ।
 ५।३।१.
 प्रयाजोऽन्त्यः देवतासंस्कारपूर्वो नपार्यः । ४।१।१०.
 प्रयुक्तिविचारप्रतिष्ठा । ४।१।८.
 प्रयोजनाधिकरणम् (धने प्रत्येकं क्रमशः क्रमशोक्तवृत्ता-
 मधिकारः) । ६।१।१.
 प्रमेयपदमोजकभावनिरूपणप्रतिष्ठा । ४।१।८.
 प्रवृत्तपदपादनसमयस्य दर्शादावधिकारः । ६।१।११.
 प्रवरवरणे द्विगोत्रणम् ' एकतो द्वौ अन्यत् एकः '
 इति नयः । संकर्म. ३।४।८.
 प्रवरव्यवहृत्युवद्यात् होदरपि आनुपूर्वीनियमः । संकर्म.
 ३।४।४.

प्रयो होतुदेव पूर्वः, अप्यवोस्तरः । संकर्म. ४।२।६.
 प्रवर्गव्यायः (प्रवर्गस्य निपेयः अग्निहोमप्रथम-
 ययोगे) । ३।३।२२.
 प्रवृत्तिकामात् मुत्तकननो वलीयान् । ५।४।२.
 प्रवृत्ताऽधिकरणम् (अपघवो वै अन्ये गोभक्षेभ्यः
 इति गोभक्षानां स्तुतिः) । १।४।२२-४. वि. १६.
 प्रवृत्ताद्यन्तेन अग्निगुणैरपघतेन बाहोः प्रवृत्ता ।
 ५।४।४.
 प्रवृत्तः पशुपुरोडाशतन्त्रस्य अग्निवचने अनुनिर्वाच्येण
 देवसुवा हविरादियु । १।२।३२.
 प्रवृत्तः स्वनीयपुरोडाशेषु पाशुक्रवन्त्यैव । १।२।२।२.
 प्रवृत्तसिद्धिः दार्थिकं त्वं प्रायणीयाऽऽदियु औमिक-
 ययोगवतादिना । १।२।१।१२.
 प्रवृत्तसिद्धिः प्रकृतेर्विकृतिरन्तरेण प्रकृतिविकृत्योः
 समानवन्त्ये । कृत्वाचि-वा । १।२।२।१३.
 प्रवृत्तसिद्धिः प्राकृतस्य आरम्भमोक्षणस्य औमिकययो-
 जतादिना प्रायणीयाऽऽदियु । १।२।१।१४.
 प्रवृत्तसिद्धिः औमिकेन पत्नीसंनहनेन औमिकेष्टियस्य
 दार्थिकपत्नीसंनहनस्य । १।२।१।१३.
 प्रवृत्तसिद्धिरुपसदन्मीषोनीयवर्द्ध. प्रोद्यमस्य अ विष्वा-
 यर्द्धः प्रोद्यमेन । १।२।१।१५.
 प्रवृत्तसिद्धिर्दार्थिकवेदेः सोमज्ञेष्टियवतादियु औमिक-
 वेद्या । १।२।१।३.
 प्रवृत्तसिद्धिर्दोषणीयाऽऽदियु अन्वाहायदर्शितायाः
 औमिकदक्षिणया । १।२।१।१६.
 प्रवृत्तसिद्धिर्दोषणिकेतेरभयाना औमिकवतादि-
 मद्यमेन । १।२।१।१५.
 प्रवृत्तसिद्धिर्दोषणिकेन शीघ्रास्त्रीनडागतनेन
 दार्थिकडागणस्य । १।२।१।८.
 प्रवृत्तसिद्धिः अनुनिर्वाच्येण देवसुवा इति. यु
 पशुपुरोडाशतन्त्रस्य । १।२।१।२.
 प्रवृत्तो न ज्योतिहोमे स्वनीयपुरोडाशेषु औमिकययो-
 र्द्धव्ययैः दार्थिकप्राग्भागां जुहादीनाम् । १।२।१।४.
 प्रवृत्तो न सोमज्ञेष्टियवरोषभयाना औमिकदक्षिणया ।
 १।२।१।१४.

याजमानाः 'आयुर्दां अयोऽसि' इत्यादय आशी-
मैत्र्याः । ३।८।६.

'याजमानाः गुणकामाः । ३।८।५.

यान्याऽनुवाक्यायुगलद्रूपस्य विकल्पः ऐन्द्रावाहै-
स्पत्यादिकर्मणि । १२।४।२.

याज्यापुर्योऽनुवाक्याऽनुवचनं देवतासंस्कारार्थं दद्या-
पूर्णमासादौ । १०।४।२०.

याज्यावपट्टकारयोः समुच्चयः संतानं च । संकल्पे.
४।३।३.

यावज्जीवपक्षोऽपि चातृमास्येषु विज्ञायते । संकल्पे.
३।१।२०.

यावज्जीवाधिकरणम् (अशिक्षितं यावज्जीवं कार्यम्) ।
२।४।१.

यूपकर्मन्यायः (दीक्षासु यूपमाज्यापर्ययः) ।
५।१।१५.

यूपधर्माः विशाले यूपे शालबोर्भेदेन कार्यः ।
संकल्पे. १।४।५.

यूपधर्माणामुपशये नातिदेशः । ७।३।१३.

यूपनिघनने 'अर्धन्तर्वेदि अर्धं वहिर्वेदि' इति
उपलक्षितदेशविशेषस्य विधानम् । ३।७।६.

यूपन्यायः (अशिक्षिते नथाणा पशूना यूपसन्त्यम्) ।
१।३।३.

यूपमन्त्रः यूपैकादशिन्या 'सुवा सुवासाः' इति
शौनमन्त्र. परिष्वाणे तन्त्रम् । संकल्पे. १।४।१५.

यूपविरोहणमायश्चिच प्रकृतायपि । संकल्पे. १।३।१०.

यूपविशापता उपरान्त्यै कतिपयाङ्गुलपरिमितभागे
एव, न तु नासिब्रमादूर्ध्वम् । संकल्पे. १।४।६.

यूपवेदिन्याय. (अन्ववेदिनहिनैर्विपदलक्षितदेशविशेषो
यूपान्नम्) । ३।७।६.

यूपस्यै लैकिके अमीयोमीये पयो यागसमाप्त्युत्तर
प्रायश्चित्तम् । १।३।३.

यूपस्य पञ्चारत्नित्वादि परिमाणं उपर वर्जयित्वा
शेषम् । संकल्पे. १।४।८.

यूप्यादौ अल्पवादिपरिमाणं यजमानगतमेव । संकल्पे.
१।४।९.

यूपधिकरणम् (दीक्षासु यूपमाज्यापर्ययः) ।
५।१।१५.

यूपानामग्निप्रभितानां मानं सौत्वेऽहमि । संकल्पे.
१।४।१७.

यूपान्वत्स्तरणवर्हि-र्यायः (इवं ऋर्हिः लैकिकम्) ।
३।८।१६.

यूपान्वृत्तिन्यायः (साद्यस्के ललेबास्या यूपान्वृते-
र्यायः) । १०।३।५.

यूपान्वृत्तीनां यूपैकादशिन्या तन्त्रम् । १।१।१७.

यूपे 'एकयूपं विनोति' इति संख्याविधिः ।
संकल्पे. १।४।१६.

यूपे विशाले 'दिवमयेण' इत्यत्र 'दिवमप्राप्त्याम्'
इत्यूहः कार्यः । संकल्पे. १।४।७.

यूपे विशाले नियोजनस्थानस्त्वैव भेदः । संकल्पे.
१।४।५.

यूपे विशाले यूपधर्मां शालबोर्भेदेन कर्तव्यौ ।
संकल्पे. १।४।५.

यूपैकादशिनीमानमुत्कृतं सत् तन्त्रमेव । संकल्पे.
१।४।१८.

यूपैकादशिन्या दशान्वेकादशयोर्बल्यः अशिक्षिते
दशमः पेशानक्रोणे चैकादश इति । संकल्पे. १।४।२३.

यूपैकादशिन्या परिष्वाणे 'सुवा सुवासाः' इति
शौनमन्त्रः तन्त्रम् । संकल्पे. १।४।१५.

यूपैकादशिन्या यूपान्वृत्तीनां तन्त्रम् । १।१।१७.

यूपैकादशिन्या 'वेदिर्मयितायु विमिनोति' इत्यस्य
रथाधमन्त्रेण न विरोधः वेदिमन्त्रस्यापि लक्षितस्याम् ।
संकल्पे. १।४।२२.

यूपैकादशिन्यादौ अग्निप्रभिता यूपः उदग्दक्षिणा
मातन्याः । संकल्पे. १।४।२०.

यूपैकादशिन्यादौ रथाधमन्त्राणि यूपान्वत्तन्त्रानि ।
संकल्पे. १।४।२१.

यूपैकादशिन्यामग्निप्रदशने यूपरथनाम् तन्त्रम् ।
संकल्पे. १।४।१९.

यूपैकादशिन्यामग्नि रथनादनेन पुण्यत् परिष्वाणम् ।
संकल्पे. १।४।१५.

श्रीता ब्राह्मणवृत्त्या जीवन्तः क्षत्रियाः ब्राह्मणोपेताः) । संकर्म. ३।४।७.

रानितग्रन्थायः (आर्थवाचिकं फलम्) । ४।३।८.

राष्ट्रमूद्रोमेपु 'ताम्यः स्वाहा' इत्येव द्वितीयोद्वितीयो मन्त्रः । संकर्म. २।४।२६.

रक्षन्प्रतिमोचनादि अमित्रपदे स्वीकृतस्वरूपेभ्यः प्राक् कर्तव्यम् । ५।२।१२.

रेवतीवारवन्तीयाधिकरणम् । रेवत्याधिकरणम् (उदाहरणगतेरेवतीपदानुसारत्वं शीर्षकम् । वारवन्तीयादीना कर्मान्तरत्वम्) । २।२।१२.

रौद्रेण्या निषादस्थायिकारः । ६।२।१३.

रैत्यगोषाजयसाम्भोर्गानं बृहतीविद्यारूपङ्करोरेव प्रप्रभेन संपादिते चार्हये तूपे गानं ऋषिद्योने । ३।२।६ वर्णक २.

लिङ्गकर्मोर्विरोधे । ३।३।७. वा. पृ. ८३६, ८३९.

लिङ्गकर्मवशात्प्रानाधिकरणम् (काम्ययाज्यानुवाक्याः लिङ्गादिभिर्विनिषोक्तव्याः) । २।२।७.

लिङ्गप्रकरणोर्विरोधे । वा. ३।३।७ पृ. ८३६, ८३९.

लिङ्गोर्विरोधे । ३।३।७. वा. पृ. ८४०.

लिङ्गवाक्योर्विरोधे । भा. ३।३।७ पृ. ८४७, वा. पृ. ८३८.

लिङ्गवाक्यादीना प्राक्त्वदौर्बल्ये चीजम् । ३।३।७. वा. पृ. ८३९.

लिङ्गवाक्याधिकरणम् । वि. ३।३।८.

लिङ्गविनियोगाधिकरणम् (चर्हिर्लवनमन्त्रस्य लिङ्गेन मुष्ये विनियोगः) । ३।२।१२.

लिङ्गसमवायव्यायः (प्राणभृदादिशन्दैः प्राणादिलिङ्गसमवायात् तन्मन्त्रैरुपवेशा इष्टका यजन्ते) । १।४।१२-६. वि. १८.

लिङ्गसमाख्योर्विरोधे । ३।३।७. वा. पृ. ८३६, ८३९.

लिङ्गसमाख्यानधिकरणम् (लिङ्गसमाख्यान्या मन्त्रमन्वाणा विनियोगः) । ३।२।१२.

लिङ्गाधिकरणम् (पयौ पुस्त्यादि लिङ्ग विवधिचरम्) । ४।२।६.

लिङ्गाधिकरणम् (लिङ्गेन चर्हिर्लवनमन्त्रस्य मुष्ये विनियोगः) । ३।२।१२.

लिङ्गाख्यम् । ४।२।१२.

लोकेषुणामन्त्रेण उपधानम्, सूददोहता च अभिमन्त्रणम्, न तु द्वाभ्या मिलित्वा उपधानम् । संकर्म. २।२।४९.

लोकवाक्योपयोर्विरोधे कलाकलम् । १।२।४. वा. पृ. २२१.

लोकवेदाधिकरणम् (ए एव लौकिकास्त एव वैदिकाः शब्दाः) । १।३।९ वर्णक १.

लोपः जपसम्बन्धेना अक्षिपयस्य मृताधिकारिवपक्षे । १।०।२।१८.

लोहितोष्णीयाधिकरणम् (लोहितोष्णीयादि-कृत्वि-नसंस्काराः सर्वेषामृत्विजाम्) । ३।८।४.

लौकिककर्मणः आरन्वयस्यापि समाप्तिर्न नियता । ६।२।४.

लौकिककर्मणा गार्हपत्याद्यमित्यु नानुष्ठानम् । १।२।११.

लौकिककर्मणोर्गर्गानिष्ठे आन्वयदोहस्तोत्रकाले । ७।३।१२.

लौकिकेऽग्नौ अयकीर्णेषुम् । ६।८।४.

लौकिकेऽग्नौ उपनयनशोभः । ६।८।२.

लौकिकेष्वमित्यु निषादस्वपत्नीष्टे । ६।८।३.

वसत्वगहृतवाससोः समुच्चयः अष्टाप्रगते विश्वजिति । १।२।११.

वशापाकरणश्रुतेन व्रतस्योक्तो दर्शो अर्चनवाक्येषुऽपि । ६।३।१३.

वशापाकरणश्रुते व्रतस्येवात् दर्शो । ६।४।१२.

वशात्मनाधिकरणम् ('वशात्मालमेत' इति अग्निहोत्रोदो वसत्ववर्षामानविधिरयम्) । २।३।६.

वसत्वातिशयघान्वाया न देवतोपलक्षणम् । संकर्म. २।४।२०.

वसत्वातिशये निगमेपु विविगवतपनस्पतिशन्दैर्नैव देवताया अभिधानम् । १।०।४।१६.

वाचः श्रुत्याप्ययुंभागमापस्य राजसूयगते दशयेये
विदितान्मा प्राकृतान्माम् । १०।३।१७.
वाचः भस्मसहितानामङ्गाराणामप्यारोपस्य शोभे चरो ।
१०।३।१८.

वाचः यूपहुतेः साद्यक्के जलेनाल्याम् । १०।३।१९.
वाचः विकृतौ उसाध्यानां प्राकृतानामङ्गानाम् । १०।
३।२०.

वाचः वैश्वदेवीयदेवताऽऽवाहनकाले विष्णोदक्कमस्य
आवाहनस्य । १०।३।२१ वर्णक २.
वाचः स्युद्धरणस्य शोभे चरो । १०।३।२२.

वाचः संतापनस्य शोभे चरो । १०।३।२५.
वाचः संयवनस्य शोभे चरो । १०।३।२३.

वाचः संयवनस्य शोभे चरो । १०।३।२४.
वाचः सामान्यविहितैकादिदक्षिणयाः त्रैमिचिके पुन-

राधान्ते धृतदक्षिणया । १०।३।२५.
वाचः शोभापशारादौ एकादिदक्षिणया निलम्बोमीय-

गोणवदादशशतसख्यायाः, न तु अश्वानीनाम् । १०।
३।२६.

वाचः स्यावाहुतेः साद्यक्के । १०।३।२७.
वाचयोग्यताऽधिकरणम् । वि. ३।३।२२.

वाभस्मस्वपिचारः । ३।३।३०. भा. वा. पू. ८५८.
वाचो न अवषाटस्य महासितुयुषे पानासु ।
१०।३।२४.

वाचो न आभिधापागस्विष्टकृतः । संकर्म. २।४।२.
वाचो न एकादिदीक्षापथायां साप्रितिवित्ये कृतौ ।
संकर्म. २।४।२९.

वाचो न कृष्णज्वरी भक्षणां चुम्बुपाङ्गरेण
उत्संभवाम् । १०।३।३१.
वाचो न क्रतुदक्षिणया. अग्निचेतुदक्षिणया । संकर्म.
३।३।८.

वाचो न फलपानान्स्वियस्य मूलाधिकारिकत्ववले ।
१०।३।२९.
वाचो न निर्वाणस्य अग्निहोमद्वयमापेऽग्नि पवमाने-

द्विपु । १०।३।२७.

वाचो न पर्युहणादिसंस्काराणां साद्यक्के सतेनाल्याम् ।
१०।३।२३,
वाचो न पश्चादिविकृतौ उपदिष्टैरेकादशप्रयाजादिभि-

रत्रैः प्राकृतान्तरस्य । १०।३।२१.
वाचो न पावस्य कृष्णज्वरी । १०।३।२१.
वाचो न प्राकृतसामानां विष्टुद्वस्तोमककसु उपदिष्टैः
सामभिः । १०।४।१०.

वाचो न प्राकृताबद्रव्यस्य वागव्यपद्यौ उपदिष्टश्वेत-
गुणेन । १०।३।३०.
वाचो न मन्ये वेपथस्य महासितुयुषे । १०।३।२४.
वाचो न शत्रे क्रतुग्यान्वावरणहिरण्यदानयोः
अष्टधार्मयोः । १०।३।२६.

वाचो न सर्वस्वारे यजमानजीवदक्षानां क्रियमाणप्राय-
णीयाऽऽदौ सूक्तवाकान्तगतयुगशासनार्देः । १०।३।२५.
वाहैस्वत्यमहेण येन्द्रनायवादिमहाणां समुपय
बृहस्पतिवले । १०।४।२.

वाहैस्वत्यचक्षुषमः पूर्वम्, पश्चात् सरस्वत्यान्वस्य
कर्तव्याः अश्वरकल्पनाम् । ५।१।१०.
वाद्यप्रधानामध्यामात्म्यम् । २।३।२. वा. ट. १९४.
वाज्यवपनाधानां अग्निचयनप्रकरणे पठ्यमानानां
पठनां मन्त्राणां केवाचिदेव चतुर्दशानाम् उपादानम्, न
प्रथमानामेव । १०।५।१५.

बृहस्पतत्पर्धनायां भ्यवस्यता तत्तत्तानमानकाले अनु-
ष्ठानम् । १।२।१५.
बृहस्पतत्पर्धनायामविद्वानां कन्वरथवेरे समुपयो
वैश्वस्येभिः । ५।३।१६.

बृहस्पतत्पर्धोः शूद्रस्तोत्रे एव समुचित्ये निवेशः
संश्रुतौ उभयस्यान्ये कृतौ । १०।६।८.
बृहस्पतत्पर्धोः पत्यहमेरेकस्यैवानुष्ठानं गयामयने शूद्रे
पठे । १०।६।३.
बृहस्पतत्पर्धोः स्वोन्मुत्तत्पर्धनेन संश्रुतितोः
ककुनोरव गानम् । ५।२।६.
बृहस्पतत्पर्धोः भरणामेरे कृतौ रथवत्पर्धनायां मष्टुतिवद्
भवत्या (शूद्रस्तोत्रे) । ५।२।१०.

बृहस्पतत्पर्धोः पत्यहमेरेकस्यैवानुष्ठानं गयामयने शूद्रे
पठे । १०।६।३.
बृहस्पतत्पर्धोः स्वोन्मुत्तत्पर्धनेन संश्रुतितोः
ककुनोरव गानम् । ५।२।६.
बृहस्पतत्पर्धोः भरणामेरे कृतौ रथवत्पर्धनायां मष्टुतिवद्
भवत्या (शूद्रस्तोत्रे) । ५।२।१०.

बृहस्पतत्पर्धोः पत्यहमेरेकस्यैवानुष्ठानं गयामयने शूद्रे
पठे । १०।६।३.
बृहस्पतत्पर्धोः स्वोन्मुत्तत्पर्धनेन संश्रुतितोः
ककुनोरव गानम् । ५।२।६.
बृहस्पतत्पर्धोः भरणामेरे कृतौ रथवत्पर्धनायां मष्टुतिवद्
भवत्या (शूद्रस्तोत्रे) । ५।२।१०.

बृहस्पतत्पर्धोः पत्यहमेरेकस्यैवानुष्ठानं गयामयने शूद्रे
पठे । १०।६।३.
बृहस्पतत्पर्धोः स्वोन्मुत्तत्पर्धनेन संश्रुतितोः
ककुनोरव गानम् । ५।२।६.
बृहस्पतत्पर्धोः भरणामेरे कृतौ रथवत्पर्धनायां मष्टुतिवद्
भवत्या (शूद्रस्तोत्रे) । ५।२।१०.

बृहस्पतत्पर्धोः पत्यहमेरेकस्यैवानुष्ठानं गयामयने शूद्रे
पठे । १०।६।३.
बृहस्पतत्पर्धोः स्वोन्मुत्तत्पर्धनेन संश्रुतितोः
ककुनोरव गानम् । ५।२।६.
बृहस्पतत्पर्धोः भरणामेरे कृतौ रथवत्पर्धनायां मष्टुतिवद्
भवत्या (शूद्रस्तोत्रे) । ५।२।१०.

बृहस्पतत्पर्धोः पत्यहमेरेकस्यैवानुष्ठानं गयामयने शूद्रे
पठे । १०।६।३.
बृहस्पतत्पर्धोः स्वोन्मुत्तत्पर्धनेन संश्रुतितोः
ककुनोरव गानम् । ५।२।६.
बृहस्पतत्पर्धोः भरणामेरे कृतौ रथवत्पर्धनायां मष्टुतिवद्
भवत्या (शूद्रस्तोत्रे) । ५।२।१०.

वाक्यप्रकरणाधिकरणम् । वि. ३।३।९.

वाक्यभेदाधिकरणम् । २।१।१६.

वाक्ययोर्विरोधे । ३।३।७. वा. ट. ८४०.

वाक्यदोषाधिकरणम् (संदिग्धस्थोपक्रमस्य वाक्य-
शेषान्निर्णयः) । १।४।१३.

वाक्यसमाख्ययोर्विरोधे । ३।३।७. वा. ट. ८३७,
८३९.

वाक्याधिकरणम् (वेदवाक्य परमप्रत्यापकम्) । १।१।७.

वाग्विभर्गः पौरोडाशिककर्मार्ये हविष्कृदाह्वाने कर्तव्यः
अग्नीषोमीये पशौ । १।१।३८.

वाग्विभर्गः राजसूये नानावीजेषु अन्यबीजसंबन्धि-
हविष्कृदाह्वानकाले एव । १।१।३।७.

‘वाग् वै हविष्कृत्’ इति वाच्यो हविष्कृत्वमर्थवादः ।
संकर्य, १।१।११.

वाजपेयः प्राकृताङ्गेषु नानाकर्तृकः । ३।७।२३.

वाजपेयगतप्राजापत्यपस्वङ्गादिभ्रमणार्थं कुम्भीशूल-
वपाश्रपथौना तन्त्रम् । १।१।४८.

वाजपेयादिविहृतौ वैकल्पिकानां प्राकृतानां खादिर-
त्वादीनां भक्ष्ये अन्यतमपुनःश्रुतौ नियमनिषिद्धम् ।
१।७।१६.

वाजपेयाधिकरणम् (वाजपेयशब्दः कर्मनामधेयम्) ।
१।४।५.

वाजपेये क्रतुपदानां प्राजापत्यपसूनां च अग्नि-
मन्त्रस्यावृत्तिः । १।१।४२०.

वाजपेये ऋत्विगमन्त्राचनं ज्ञानवत् एव यजमानस्य ।
३।८।८.

वाजपेये नेवारचरुनीवारेषु मोक्षणावपातादयः
कर्तव्याः । वि. १।२।१२.

वाजपेये प्राजापत्यपशुधर्माणां पदार्थानुसनया ।
५।२।१९.

वाजपेये प्राजापत्यपशुषु देवतावदानादिना अनुसनयः ।
५।२।६.

वाजपेये श्राद्धेन्द्रतोमोपाकरणसाधनतया विहितेन
रघदुन्दुभियोषेण प्राकृतधर्ममन्त्रयोर्मात्रेण । १।७।४१

वर्णकं २.

मी. खे. १६

वाजपेये श्रुतेन यदुर्गुकारयेन अश्वशोः दास्यादि-
भागान्तरस्य समुच्चयः । १।०।३।२१.

वाजपेये उददशशयवे चरौ मुष्टिलोपेन चतु.संख्या-
ऽनुग्रहः कर्तव्यः । १।०।२।२८.

वाजपेये सर्वेषोमोत्तरं प्राजापत्याङ्गप्रचारः ।
१।१।३।१५.

वाजपेये हिरण्यमालिलं सर्वेषामेव ऋत्विनाम्,
नाश्वशोरेव । ३।८।४.

वाजपेयोपरिष्ठेः प्राजापत्यैः पशुभिः आतिदेशिकानां
क्रतुपदानां समुच्चयः । १।०।४।३.

वाजिन-व्यायः (वाजिनं तस्ते पयसि दधानयनस्य न
प्रयोजकम्) । ४।१।९.

वाजिनन्यायः (वाजिनयामः द्रव्यदेवतात्पशुगमेदात्
कर्मन्तरम्) । २।२।९.

वाजिनमुपसेनानार्थं यामार्थात् पृथङ् नोपाचारः ।
संकर्य, १।४।१.

वाजिनमुपग्रहयोः ऐष्टिकधर्माणांमतिदेशः । ८।२।१९.

वाजिनस्य परप्रयुक्तद्रव्यात् नावदानम् । संकर्य,
४।४।८.

वाजिनातुषपट्टाररथैव स्विष्टकृत्वागमम् । संकर्य,
१।४।२.

वायन्वयशो उत्तराधारे हिरण्यमर्ममन्त्रस्य निवेशः ।
१।०।३।२.

वायन्वयशो उपदिष्टस्वेतशुषेण प्राकृताजद्रव्यस्य न
वापः । १।०।२।३०.

वायम्यादिपशो मनोतामन्त्रस्य नोहः (‘त्वं ब्रह्मे
प्रथमः’ इत्यत्र ‘त्वं हि वायो प्रथमः’ इति नोहः) ।
१।०।४।२१.

वारणवैकट्यतादधिकरणम् । वारणाधिकरणम् (वारण-
वृक्षन्ययानविचारार्थं शीर्षकम् । वैकट्यतपाम्बुणां दश-
पूर्णमासादिखर्वयेषु विनियोगः) । ३।१।१२.

वारवन्दीयादीनां कर्मा-न्तरत्वम् । २।२।१२.

वारणाधिकरणम् (वारुणी इष्टिः वैदिके अश्वदाने) ।
३।४।१०.

भृतिवाचनं षोडशोद्ये मितम् । ६।८।७.
 भेदनधन्वनाद्यावृत्तौ प्रायश्चित्तवृत्तिः । ६।१।९.
 भेदनादिनिमित्तकहोमाः दशपूर्णावाद्याम् । ६।५।१५.
 आष्ट्राद्यग्निना काम्येन अग्निचयनगतौ उरुपस्ये-
 र्वायः । १।२।४।७.

आष्ट्राद्यग्नेः काम्यस्य अग्निचयनप्रकरणे धृतस्य
 भाह्वनीपल नास्ति । १।२।४।८.
 'मण्डलेष्टका उपदधाति' इति चतुरस्राणा-
 नेष्टेष्टकाना नामान्तरम् । संकर्म, २।१।२५.
 मथितोऽग्निः आधाने गार्हपत्यार्थ एव । संकर्म,
 ३।२।१.

मधुमक्षयं कुरुष्ये सन्निभिः कर्तव्यम् । १।०।६।१२.
 मधूदकपोक्षिनेष्टियतयोः उपाशुयाजवर्नाणामतिदेशः ।

८।१।१९.
 मध्वयानवृत्ताद्यनयोर्वैकल्पिकयोः गवामयने षष्ठ्य
 पदहान्ते अनुष्ठानम् । १।०।६।९.

मध्वयानदिनुष्ठान गवामयने षष्ठ्यपदहान्ते सर्व-
 पदहान्ते षष्ठ्यदेव, न तु प्रतिपदहान्ते । १।०।६।१०.
 मध्वयाने वृत्ताद्यने न वैकल्पिके पदहर्षमाः कर्तव्याः ।

वि. १।२।१२.

मध्वयानेन षष्ठ्ये पदद्वे उपविष्टेन अतिविष्टस्य पयो-

प्रतादेः समुच्चयः । १।०।४।१.

मनुचर्वा कल्पः न्यायैश्चमिचन्नाह्वानानाम् । संकर्म.

३।४।५.

मनोतान्यायः (मनोतामन्त्रस्य वायव्यादिपद्यो नोहः-

'त्वं ह्यग्ने प्रथमः' इत्यत्र 'त्वं हि बहो प्रथमः' इति

नोहः) । १।०।४।२१.

मनोतामन्त्रस्य 'त्वं ह्यग्ने मनोता' इत्यस्य सौम्य-

न्वयद्वैतयोः इत्याग्नीकयोरावृत्तिः । १।१।४।२०.

मन्त्रगतमाह्वानं न विधायकम् । २।१।६.

मन्त्रप्रयोग. कर्मकाल्येनः अनप्यापादावपि । १।२।१।७.

मन्त्रलक्षणम् । २।१।७.

मन्त्रलक्षणतौषधिकरणम् (ऊर्ध्वपरनामधेयानां न
 मन्त्रत्वम्) । २।१।९.

मन्त्रलिङ्गाधिकरणम् (मन्त्रस्य लिङ्गेन कर्मणि विनि-
 वोग.) । १।२।४.

मन्त्रस्य न प्रतिनिधिः । ६।३।५.

मन्त्राणां ब्राह्मणविनिमुक्तानां विप्रत्ययः । १।२।३।१५.

मन्त्राणां ब्राह्मणोद्ययानां भाषिकः स्वः८ प्रोक्तव्यः ।

१।२।१९.

मन्त्राणां संख्यया विहितानां उमुच्चयः अग्निचयनादौ ।

१।२।३।१४.

मन्त्राणां हौत्राणां समुच्चयः (वायव्याऽनुष्ठानवचयोः) ।

१।२।३।१६.

मन्त्राधिकरणम् (प्रोत्साहनमन्त्रा वाचमानाः) ।

३।८।६.

मन्त्राधिकरणम् (मन्त्रा अनुष्ठेयार्थस्तारकाः) ।

१।२।४.

मन्त्रान्ते कर्मभारममः करणमन्त्रेषु । १।२।३।१०.

मन्त्रान्तेन कर्मादिश्रुतिपाठः आधारे । १।२।३।१२.

मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपातो बहोर्वाश्रामाग्निचयने ।

१।२।३।११.

मन्त्रोहन्यायः (सौर्वादिनिहृती भतिदिष्टे मन्त्रे

वैकृतद्वय्यादिवाचकपदस्योहः) । १।३।१.

मन्त्राग्निभूतिरित्यादिः भयवाग्भक्तः एको मन्त्रः ।

३।२।१०.

मन्त्रबद्धाः संवादनियेषाधिकरणम् (रजस्वलयाम्

संवादस्य नियेषः पुरुषार्थः) । १।४।७.

महापितृपद्ये तिसृणामुवा दे एव पुरोनुवाचक्ये, तृतीया

वाय्या । संकर्म. ४।४।५.

महापितृपद्ये द्वयोःपुत्रवाचकयोः प्रत्येकं प्रणमः ।

संकर्म. ४।४।६.

महापितृपद्ये धानाद्यु अववातस्य न वापः ।

१।०।२।३४.

महापितृपद्ये मन्त्रे वेपथस्य न वापः । १।०।२।३४.

महापितृपद्ये वेपथामहस्य पतुंराव. । १।०।८।१.

महाभूमिर्न देवा विश्वविति उपसंस्तुते । ६।१।२.

महाभूते वाय्वादिभिः प्राकृताइतस्यस्य. समुच्चयः ।

१।०।४।७.

- विधृतिपवित्राधिकरणम् (विधृतिः पवित्रं च लौकिकाद् बहिर्धः) । ३।८।१७.

- विष्यन्ताधिकरणम् (सौर्षादे) वैदिकस्यैव विष्यन्त-
स्यातिदेशः) । ७।४।२.

- विरोधाधिकरणम् (प्रत्यक्षवेदवाक्यविरोधे स्मृत्यर्थो
नानुग्रहः) । १।३।१.

- विवृद्धस्तोमककृत्यु उपदिष्टैः सामभिः प्राकृतसाम्ना
न बाधः, अविवृद्धस्तोमकनक्षुपु च उपदिष्टैः सामभिः
प्राकृतसाम्ना बाधः । १०।४।१०.

विवृद्धस्तोमके ऋतौ बहिष्पवमाने सामैकत्वात् ऋगा-
गमेन संख्या पूरगित्त्या (एकस्यैव साम्नः अग्यासः
इति माह, सामाप्यभ्यसितभ्यमिति भाष्यम्) । १०।४।७.

विवृद्धाविवृद्धस्तोमककृत्यु माध्यंदिनाभंनवपवमान-
स्तोत्रयोरेव साम्नानामयोद्वापौ (विवृद्धत्वे आवापः,
अविवृद्धत्वे उदापः) । १०।४।१२.

विधजिति अथाद्वयः केसरिणो न देवाः । ६।७।३.

विश्वजिति अष्टरागतेऽपि सर्वस्वदानम् (इति
भाष्यम् । द्वादशरागतेवेति बार्तिकम्) । ६।७।८.

विश्वजिति अष्टरागते वसत्ववहतवाचसोः समुच्चयः ।
१२।३।१.

विश्वजिति दक्षिणाकाले विद्यमानस्यैव सर्वस्वस्य
दानम् । ६।७।६.

- विश्वजिति दक्षिणापेतिर्दिष्टो भाग एव सर्वो देवः ।
६।७।७.

विश्वजिति द्वादशरागतन्यूनघनस्य नास्त्यधिकारः ।
६।७।९.

विश्वजिति धर्माद्येतेषुः शूद्रो न देवः । ६।७।५.

विश्वजिति विद्यमानस्यैव सर्वस्वस्य दानम् । ६।७।४.

विश्वजिति सर्वस्वदाने पिबानयो न देवाः । ६।७।९.

विश्वजिति सर्वस्वदाने महाभूमिर्न देवः । ६।७।२.

विश्वजिति पञ्चदशरागानामतिदेशः । ७।३।३.

विश्वजिति पादहिकृत्यतरादिसाम्ना मध्ये वैरूपस्यैव
हेतुः पृथस्तोत्रार्थे निवेशः । १०।६।५.

विश्वजिदादि एकफलम् । ४।३।६.

विश्वजिदादि सफलम् । ४।३।५.

विश्वजिद्विधिः सत्राय प्रवृत्तनात्रस्यापि साम्युत्पाने ।
६।५।७.

विश्वजिन्याय. (स्वर्गः फलम्) । ४।३।७.

विश्वस्तनामयने मनुष्याणामेवाधिकारः संवत्सरान्दस्य
दिवसपरत्वात् । ६।७।१३.

विषमकर्ममन्त्रन्यायः (एकस्मिन् कर्मणि शाराभावेन
मन्त्रनामात्वे विकल्पेन विनियोगः) । संकर्म. १।२।२.
विषुवति अर्जुनदेहेन ऐन्द्रनामपादीना समुच्चयः ।

१०।४।२.

विषुवति आग्रयणाग्रतायाः निवेशः । १०।५।१५.

विष्णोरुचक्रमस्य आवाहनस्य बाधः वैश्वदेवीयदेवता-
ऽऽवाहनकाले । १०।११। वर्षिक २.

विहारादेशस्योपदेशः ' प्राचीनप्रपणे पजेत ' इति
वैश्वदेवपर्वणि । संकर्म. २।७।१३.

विहारस- ' प्रत्यज्ञोऽवस्थेने चरन्ति ' इति ऋतुगर्म-
विहारस्य विधानमवस्थेने । संकर्म. २।७।१६.

विहाराधिकरणम् (गार्हपत्याद्यिषु लौकिककर्मणां
नानुष्ठानम्) । १२।२।१.

' वृषभमुपवधाति ' इति वृषभशब्दः ' स्वामने वृषभम् '
इति मन्त्रोपदेशेष्टनापरः अग्निवने । संकर्म. २।१।२२.

वेतसावकन्यायः (अग्निचयने वेतसावकैर्विकर्षणं सकृत्
कार्यम्) । ९।१।८.

वेदवाक्य धर्मप्रत्यायकम् । १।१।७.

वेदापोरुपेयवाधिकरणम् । १।१।८.

वेदिभ्रमन्त्राय. (द्रुपे प्रवेणुर्वैदेरुपुर्वेऽपि हविरग्नि-
वासनान्तस्य नापकर्षः) । ५।१।१६.

वेदिधर्माः वितिसमुदायस्यैव, न तु तदाधारभूमेः ।
संकर्म. २।१।२६.

वेदिधर्मा बहिर्धर्माश्च अङ्गघनानामयार्थाः । ३।८।१५.

वेदिप्रोक्षणन्यायः । (वेदिप्रोक्षणाङ्गन्यस्य सकृत्
प्रयोगः) । ११।४।१५.

वेदिबहिर्धर्मन्यायः । वेदिबहिर्धर्म्या. (अङ्गघना-
न्यार्थाः) । ३।७।१.

नेत्रावकणस्य अमीषोमीये पशौ एक एव भागः ।

१०।७।७.

शैत्रावकणस्य शैत्राणुवचनकर्तृत्वम् । १।७।२१.

शैत्रावकणस्य शैत्राणुवचनकर्तृत्वम् । १।७।२१.

शैत्रावकणस्य दण्डदानमर्षकम् । ४।२।६.

शैत्रे चरी प्राकृतनदी. स्तरणमन्त्रे हरितपदस्थाने
रक्तपदस्थोदः । १।३।२१.

यजतिचोदनत्वे सति अहर्गणसाध्यत्वमहीनत्वम् ।
१०।६।१६.

यजतिचोदनात् प्रक्षेपान्त्वम् । सकर्षे, २।४।१.

यजति जुहोति इत्यादौ शब्दान्तर कर्मभेदकं प्रमाणम् ।
२।२।१.

'यजमानः प्रक्षरः' इति यजमानशब्दः प्रक्षरस्य
स्त्रावक. उभयोः कर्मसाधकत्वात् । (यजमान-शब्देऽपि
द्रष्टव्यम्) । १।४।१२-१. वि. १३.

यजमानगतमेव अरण्यादिरिमाणं गृणादौ । संकर्षे,
१।४।१.

यजमानगतमेव मानम् अग्निचपने चितिमानेषु
आश्रमम् । संकर्षे, १।४।१०.

यजमानपूर्वज्ञा एव ऋचयः 'आप्येव वृणीते' इति
उक्तः । संकर्षे, १।४।१.

यजमानमरणोत्तरमपि सर्वस्वार. ऋत्विग्भिः समा
पनीयः । १०।१।२३.

यजमानसंस्कारः प्रधानानार्थाः । ३।७।२.

यजमानसंस्कारः सर्वयजमानार्थाः सन्ते । १२।४।१४.

यजमानसोमपान-भाष्यौ सोमन्त्रशब्दः । ३।४।१३.

यजमानस्य ऋतुशब्देषु स्वययान्भाषाते वदत्कार-
निमित्तोऽस्ति भयः । ३।५।१८.

यजमानस्य पत्नीनां सर्वांश्च संनदनं दर्शयुग्माणादौ ।
संकर्षे, १।२।१.

यजमाना एव ऋत्विजः सन्ते । १०।६।१५.

यजमानाः सन्ते बहवः । १०।६।१४.

यजमानेन कर्मसु त्यागाः स्वयं कर्तव्यः, इत्यत्र
ऋत्विग्द्वारा । ३।७।८.

यज्युंकाधिकरणम् (वाजपेये भूतेन यज्युंकार्येन
अश्वयो. दास्यादिभागान्तरस्य समुच्चयः) । १०।३।२१.

यज्युंकाधिकरणम् । २।१।१२.

यज्युंकाधिकरणम् (विह्वली इडानिगदे यज्युंका-
शब्दस्य नोदः) । १।१।१४.

यज्युंकाधिकरणम् (वाजपेये) । ११।३।१४.

यज्युंकाधिकरणम् (वाजपेये) । ११।३।१४.

यज्युंकाधिकरणम् (वाजपेये) । ११।३।१४.

यज्युंकाधिकरणम् (वाजपेये) । ११।३।१४.

यज्युंकाधिकरणम् (वाजपेये) । ११।३।१४.

यज्युंकाधिकरणम् (वाजपेये) । ११।३।१४.

यज्युंकाधिकरणम् (वाजपेये) । ११।३।१४.

यज्युंकाधिकरणम् (वाजपेये) । ११।३।१४.

यज्युंकाधिकरणम् (वाजपेये) । ११।३।१४.

यज्युंकाधिकरणम् (वाजपेये) । ११।३।१४.

यज्युंकाधिकरणम् (वाजपेये) । ११।३।१४.

यज्युंकाधिकरणम् (वाजपेये) । ११।३।१४.

यज्युंकाधिकरणम् (वाजपेये) । ११।३।१४.

यज्युंकाधिकरणम् (वाजपेये) । ११।३।१४.

यज्युंकाधिकरणम् (वाजपेये) । ११।३।१४.

यज्युंकाधिकरणम् (वाजपेये) । ११।३।१४.

यज्युंकाधिकरणम् (वाजपेये) । ११।३।१४.

यज्युंकाधिकरणम् (वाजपेये) । ११।३।१४.

यज्युंकाधिकरणम् (वाजपेये) । ११।३।१४.

यज्युंकाधिकरणम् (वाजपेये) । ११।३।१४.

यज्युंकाधिकरणम् (वाजपेये) । ११।३।१४.

यज्युंकाधिकरणम् (वाजपेये) । ११।३।१४.

यज्युंकाधिकरणम् (वाजपेये) । ११।३।१४.

यज्युंकाधिकरणम् (वाजपेये) । ११।३।१४.

यज्युंकाधिकरणम् (वाजपेये) । ११।३।१४.

यज्युंकाधिकरणम् (वाजपेये) । ११।३।१४.

यज्युंकाधिकरणम् (वाजपेये) । ११।३।१४.

यज्युंकाधिकरणम् (वाजपेये) । ११।३।१४.

यज्युंकाधिकरणम् (वाजपेये) । ११।३।१४.

यज्युंकाधिकरणम् (वाजपेये) । ११।३।१४.

यज्युंकाधिकरणम् (वाजपेये) । ११।३।१४.

यज्युंकाधिकरणम् (वाजपेये) । ११।३।१४.

यज्युंकाधिकरणम् (वाजपेये) । ११।३।१४.

यज्युंकाधिकरणम् (वाजपेये) । ११।३।१४.

यज्युंकाधिकरणम् (वाजपेये) । ११।३।१४.

यज्युंकाधिकरणम् (वाजपेये) । ११।३।१४.

यज्युंकाधिकरणम् (वाजपेये) । ११।३।१४.

यज्युंकाधिकरणम् (वाजपेये) । ११।३।१४.

यज्युंकाधिकरणम् (वाजपेये) । ११।३।१४.

व्यवस्थाधिकरणम् (शक्यतुषारेण पदार्थविनियोग-
व्यवस्था) । १।४।१४.

व्यवाधाधिकरणम् । व्यवतानुपद्वाधिकरणम् (अर्था-
न्तरपरेण पदेन व्यवहितस्य पूर्वस्य पदस्य उत्तरत्र
नानुपद्मः) । २।१।१७.

व्याकरणाधिकरणम् (व्याकरणविद्याः साधवः शब्दाः
कर्मसु प्रयोज्याः) । १।३।८.

व्याचारणमाज्येन ज्योतिष्टोमे तृतीयधने एव ।
संकर्य. ३।२।१७.

व्याचारणमाज्येन सेमेन वा ज्योतिष्टोमे पूर्वयोः
सवनयोः । संकर्य. ३।२।१८.

व्यापन्नं नाम आर्वाणामभोग्यतां प्रातम् । ६।५।१६.

व्याहृति-ईकार-दशहोत्र-सामिषेनीनां न्याघातु
क्रमः । संकर्य. ४।१।२.

व्युद्धरणस्य बाधः शौचैः चरो । १०।१।२०.

व्युद्धे द्वादशाहे भक्षयमानपरिधिकपात्रमन्यगतानां
शापव्यादिसन्धानमेव न्यतिक्रमः, नार्थानाम् ।
१०।५।२६.

व्युद्धो द्वादशाहः समुद्रस्य विकारः । १०।५।२४.

‘ व्रतं कृणुतेति वाचं विरुजति ’ इति मतकरण-
वाग्निवर्षांयोः कालार्थः संयोगः । ३।१।४.

व्रताधिकरणम् (पयोव्रतादीनां ऋतवर्षता) । ४।३।४.

वीहयः शेषकार्यावर्षात्तः अपि प्रधातपवासाभ्येत् त
एव प्राणाः । वि. ६।३।२९.

वीहिन्यायः (वीहीनवहन्ति इत्युदाहरणानुवायत्
शीर्षकमिदम्) । ३।१।४.

वीहिसिः शुक्लदिभिः सोमरोद्रादियगे ज्यमालीः
प्राहृतपवानां बाधः । १०।७।१९.

‘ वीहिसिरेव वीहिसिरेव यजेत आ यवेभ्यः ’
इति प्रकृतौ द्रव्यविधिः । संकर्य. ३।१।१५.

वीहियवन्वायः (वीहियवयोः एककार्यत्वात् एकसित्
कर्मणि विकल्पः) । १।२।३।४.

‘ वीहीणां मेघ ’ इति वीहिमन्वस्य नीवारणां वीहि-
प्रतिनिधित्वे ‘ नीवारणां मेघ ’ इति ऊहे न कर्तव्यः ।
३।३।९.

वीह्यमेन नीवारसंकल्पे कृते पुनर्वीहिल्यमे वीहय
एव प्राणाः । ६।३।१६.

वीह्यवपातन्यायः (अवपातन्यायः) । ११।४।१२.

शंयु-अधिकरणम् (अवगोरपादीनां पुमर्थत्वात्
प्रकरणानुत्कर्षः) । ३।४।६.

शक्यलोहिताधिकरणम् (शक्यत् लोहितं च न परवा-
लम्प्रयोजकम्) । ४।१।१२.

शक्यधिकरणम् (शक्यतुषारेण कर्मसु पदार्थ-
विनियोगव्यवस्था) । १।४।१४.

शतोक्त्यादिसंख्यागणेषु द्वादशाहिकधर्माणामतिदेशः ।
८।३।४.

शतोक्त्यादौ ज्योतिष्टोमिकोक्त्यादितोत्राणामतिदेशः ।
८।३।५.

शब्दमित्यधिकरणम् । शब्दाधिकरणम् । १।१।६.

शब्दागतस्य अधिकरणम् (यजति जुहोति इत्यादौ
शब्दान्तरं कर्मदेशकम्) । २।२।१२.

शमिता अर्धयुगणस्य एव । संकर्य. १।१।१४.

शमिता ऋत्विगेव न भिन्नः । संकर्य. १।१।१३.

शमिता ऋत्विग्यो न भिन्नः परशौः । ३।७।१३.

शमिता एक एव । संकर्य. १।१।१२.

शमीधान्यमक्षणस्य न निषेधः आग्रयणाकरणेऽपि ।
संकर्य. ३।१।१२.

शमीधन्यो हिरण्यम्यो वा सुचः संमार्ष्टभ्याः वचन-
प्रयोगेषु । २।१।४.

शरन्यायः (सोमरोद्रे वागे उपदिष्टेः शरेः
आतिवेशिकतायां कुट्यन्ता बाधः) । १०।४।११
वर्षकं १.

शाक- (प्राचीन-) पक्षीवधीनां भक्षणं यथाकामम् ।
संकर्य. ३।१।१२.

शाक्यानामयने घान्यमसि इत्यत्र मांजमसि
(तरुमसि इति तु कैलः) इत्युतः । १।१।१३
वर्षकं १.

यूपैकादशिन्यामुपरागां दैर्घ्येण साम्यम्, न तिर्यङ्त्वेन ।

संकर्य. १।४।२४.

यूपैकादशिन्यामेकादशप्रयोजनं कापेय्या पदत्वा
अहीनेषु ऊच्यन्ते, इतरा पदतित्सु प्रवृत्तौ । संकर्य.
१।४।२५.

येगजामहन्त्यावः (पयुंदाहन्यावः) । १०।८।१.
योगसिद्धयधिकरणम् (प्रतिफलं पृथगनुष्ठानम्) ।

४।३।११.

योगिताना स्तोमानाम् उत्तरयोर्ज्ञेयोरतिदेशः ।

१।२।१०.

योगिधाम्नः उत्तरवर्णवेशेन उत्तरयोर्ज्ञेयोरानाम्
(साम्योन्या ये आर्हाभावादयः, ते उत्तरयोः तद्वत्वर्ण-
वशेनैव कर्तव्याः) । १।२।९.

' यो विदस्व. ' इत्यादि दर्शपूर्णमासयोः ध्रुवम्
' अविदहत्वा भगयितव्यः ' इत्यस्य विधेयत्वः ।

३।१।३.

योगिजयतानो गानं बृहदीविद्यारूपकयोरेव प्रथमेन
संपादिते बार्हते तुचे ज्योतिष्टोमे । १।२।६ वर्णकं २.

रथतरगाने ' स्वर्हं प्रति वीक्षत ' इति वीक्षणे
स्वर्हं पदपाठकालस्य विधानम् । १०।६।२.

रथतरादिशब्दा. सामान्यश्च गीतिवाचकाः । १।२।१.

रथतरादिशब्दानां दृष्टे गानम् । १०।६।१.

रथतराधिकरणम् (यदि रथतरगानां सोम. स्वाद्
इत्यादिप्रदाश्रयानाः ज्योतिष्टोमाश्रयः) । २।३।१.

रथतराधिकरणम् (रथतरादिशब्दानां गीतिवाचि-
त्वम्) । ७।२।१.

रथतरस्यापि आप्येवकरणमस्ति । संकर्य. ३।४।६.

रथतराधिकरणम् (सोमन्वनः आपाने अविवातः) ।

६।१।१२.

रथयोवाधिकरणम् (कापेये माहेन्द्रस्तोत्रोवाकरण-
साधनतया विशिष्टेन रथद्वन्द्वमिषोपेण श्राद्धवर्धमानत्रयो-
र्वाच) । १०।४।१ वर्णकं २.

रथमुले ' जुवनस्य पते ' इत्यादयः दशाहुतवः स्युः ।
संकर्य. २।४।२८.

रथाश्रमाश्रणि अन्तरालानि यूपैकादशिन्यादौ ।
संकर्य. १।४।२१.

रथनाः ऐरादशिनः ' अग्निष्टे परिवीय वाचयति ' इति रथनाचस्कारविशेषः । संकर्य. १।४।२२.

रथनाद्वयेन युगपत् परिव्याप्तं यूपैकादशिन्यामपि ।
संकर्य. १।४।२४.

रथनाऽधिकरणम् (यूपान्नाम्) । ४।४।९.

रथनाऽधिकरणम् (रथनाधर्माः सर्वपशुधाधारणाः) ।

३।६।१०.

राजन्यचमसभक्षण दशपेये ब्राह्मणानामेव । ३।५।२०.

राजन्यचैत्ययोर्ब्रह्मणामयोः फलचमसः होमनक्षयोः ।

३।५।२९.

राजसूयगतवैष्णवे आतिथ्यावैष्णवधर्मानां नातिदेशः ।

७।३।६.

राजसूयगते दशपेये (अक्षपेये इति माध्यम्)
विहितान्यां प्राकाशानां प्राकृतार्धयुग्मभागमानस्य धावः ।

१०।३।१७.

राजसूयन्यावः । ४।४।१.

राजसूयशब्दान्यानां यागानामेव फलार्थत्वम् ।

४।४।३.

राजसूयं मिश्रं तत्र नाश्रगाधिकृतं काया अवेष्टेः ।

१।१।३.

राजसूये नानावीक्षेष्टौ अन्यवीजसंज्ञानि च विष्टुया-
हानकाले एव वाग्निवर्गः । १।१।३।७.

राजसूये नैर्हते चरौ तुपविभोक्तापेतेषु नरेषु
ऊरूपाद्युसल्वर्षम्. शोधय कर्तव्यम् । वि १।२।१२.

राजसूये पृथग्दक्षिणापुक्तानामात्रवैष्णवादीनां भेदेन
अश्रातुश्रानम् । १।१।४।१.

राजसूये विधेयनाशानामभिपेयत्वं प्रागणकर्यः ।

५।२।१०.

राजसूयोपक्रमे श्रवणामेव कृत्वि वा समतिवर्तनता ।

१।१।४.२.

राजोपेतब्राह्मणपेतयोरपि जातिप्रयुक्त प्रवरत्वम्
(धर्मिषु चित्तमाश्रित विना राजोपेताः । ब्राह्मणेन पुत्रवेन

सत्रे यज्ञमार्गैः साधारणानि धामाणि संपादनीयानि ।
 ६।६।६.
 सत्रे वरण नास्ति । १०।२।१०.
 सत्रे शुश्रूषारम्भणादीनामेकतमयजमानकर्तृकत्वम् ।
 १२।४।११.
 सत्रे शुक्रान्वारम्भादौ नियोगतो गृहपतिकर्तृकत्वम् ।
 १२।४।१३.
 सत्रेषु संवत्सरसाध्येषु गवामयनवर्माणामतिदेयः ।
 ८।१।११.
 सत्रे सत्रात्मकद्राघृहाह्वर्माणामतिदेयः । ८।२।१०.
 सत्रे शारस्वतमित्ते आद्विज्ञानीनामिष्टयमयजमान-
 मधिकारः । ६।६।५.
 सत्रे स्वामिस्थले प्रतिनिहितस्य न स्वामित्वम् ।
 ६।३।५.
 सत्रे स्वामिस्थले प्रतिनिहितस्य स्वामिधर्मस्य भवति ।
 ६।३।१०.
 सदान्तराप्रामाण्यम् । १।३।३. वा. पृ. २१८.
 सदृश-श्रावः (भुष्टदृशसदृशस्यैव प्रतिनिधित्वम्) ।
 ६।३।११.
 सद्योनीचनानादौ वृष्टपादिकागना याजमाना ,
 नार्थिणी । ३।८।५.
 सद्यस्कलताऽपि साङ्गप्रधानस्यैव । सकर्ष. ३।१।५.
 'सद्यस्कलानि पशुकामस्य' इति काम्यमुवाच्य
 पशुकामिप्रायम् । सकर्ष. २।२।३.
 'सद्य वृष्णोते' इति अग्नीषोमीये पशो वपट्कर्षमुवाचः,
 न तु वरणा-तरपु । सकर्ष. ३।४।१२.
 सम्पादकस्यो लौकिकामिरूपौ, न तु आहवनीयात्
 प्रणीतो । सकर्ष. ३।२।३.
 समारवना अप्यस्वीदीना नियतपदार्थकर्तृत्वम् ।
 (३।०।१९।३९ सूत्राः) ।
 समारवयोर्विरोधे । ३।३।७. वा. पृ. ८५०.
 समारवाऽधिकरणम् (समारवाऽपि विनियोजक
 प्रमाणम्) । ३।३।६.
 समानकत्वानामेव सत्रे अपिद्वारः । ६।६।१.

समिद्धार्हिवनस्पर्त्यादीनामलौकिकाना देवतात्वम् ।
 सकर्ष. २।२।२.
 'समिधो यजति, तन्नृपासं यजति' इत्यादौ यजति-
 पश्यासाः कर्मिरेदकं प्रमाणम् । २।२।२.
 समुच्चयः अग्निचयनादौ सकल्पया विद्विदाना मन्त्राणाम् ।
 १२।३।१५.
 समुच्चयः अग्निचयने श्रुताना दीक्षाऽऽहुतिमन्त्राणां
 सौमिकदीक्षाऽऽहुतिमन्त्रैः । १०।३।४.
 समुच्चयः अङ्गनाम्पञ्जनास्ये सत्रे सौम्युच्छ्वादिर्तेडेन
 नवनीतस्य । १०।४।६.
 समुच्चयः अनुष्वाक्याद्यु याज्यासु च गायत्रीपुरस्ता-
 ल्लक्ष्मत्वादिधर्माणा विकृतिषु मयावयम् । सकर्ष.
 ४।३।११.
 समुच्चयः आतिदेशिकोपगानकर्तृणामुच्चिजाम् उपगान-
 कर्षमिः पत्नीनिः गवामयने महावते । १०।४।५.
 समुच्चयः आप्तोरिकादृतीना दीक्षाऽऽहुतिभिः ।
 सकर्ष. २।४।२७.
 समुच्चयः कद्रुपशूना श्रव्यापयैः पशुमिवांचये ।
 १०।४।३.
 समुच्चयः प्रदचमसानाम् अतिरात्रे सन्निवस्येत् ।
 सकर्ष. ३।३।१६.
 समुच्चयः चतुष्पथैकोल्लुक्कोः च्यवकेषु । सकर्ष.
 २।४।१५.
 समुच्चयः जपमन्त्राणाम्, स्तुतिमन्त्राणाम्, आशी-
 र्मेन्त्राणाम्, अग्निवातमन्त्राणां च प्रत्येकम् । १२।४।१.
 समुच्चयः न दामतवीश्व आनीक्षानामाग्नीषीना याद-
 सेनीभिः, वाज-वरिके अग्निचयने । सकर्ष. २।१।२२.
 समुच्चयः नारिष्टशोभादीनामातिदेशिकाना गद्यतेष्टयादौ
 उपदिष्टेदशोमादिभिः । १०।४।१.
 समुच्चयः पशुसर्गे उपपाजकपानानां मुदानाम् ।
 १२।४।४.
 समुच्चयः पशुपे पद्वे उपरिटेन मध्ययनेन अवि-
 रिष्टस्य पयोमतादेः । १०।४।१.
 समुच्चयः ब्रह्महत्यानां शोषण-तरसापनीयैः, श्रेष्ठा-
 दिक्षामभिः महावते । १०।४।८.

वनस्पतियानो नोपस्तराणाभिपारणे । संकर्म. २।२।१०.
 वनिसु-अधिकरणम् (वनिसुना अग्नीधः प्राकृतज्ञाने-
 ङामुख्यस्य निवृत्तिः अग्नीधोमीये पञ्चौ) । १०।७।५.
 वपनाधिकरणम् (वपनादव्यः संस्कारा यावदानानाः) ।

३।८।२.
 वपाया प्राट्टतावदानवर्मस्य नातिदेशः । संकर्म.

२।२।१६.
 वपनाधिकरणम् (सोमवपने प्रापञ्चिकम्) । ३।४।१२.

वरणम् । ' ऋतुधैवादिभिर्दृणीते ' इति येषां शास्त्राया
 वचनम्, तेषां तैरेव मन्त्रैर्वरणम् । संकर्म. ३।४।१२.
 वरण निरुद्धपशुवन्धे हेतुमैनावरणयोर्द्वेषः । संकर्म.

३।४।१३.
 वरण वपट्टकृत्वा गतानामपि लौकिकया वाचा,

अग्नीधोमीये पञ्चौ । संकर्म. ३।४।१०.
 वरण वपट्टकृत्वागमैव अग्नीधोमीये पञ्चौ ' सत
 वृणीते ' इत्यनेनोक्तम् । संकर्म. ३।४।१९.

वरण मन्त्रे नास्ति । १०।२।१०.
 वरण सोमार्थम् औपवसथ्येऽस्ति । संकर्म. ३।४।१४.

वरणधर्म ऊर्ध्वेऽनुवादिः हेतुरेव, न उर्ध्वेऽपामृत्विजाम् ।

संकर्म. ४।२।५.
 वरणप्रयासगतपशुवधस्यैव वैश्वदेवित्रयार्थवादविधि-

फाण्डस्य अतिदेशः । ७।१।२.
 वरणप्रयासगतैकफणाल्यधर्माणां एकानेपीवैककपाले

अतिदेशः । ७।१।५.
 वरणाप्रयासवार्थवादविधिः फाण्डस्य एकानेपीवै द्रामेक-

कपालयोरेतिदेशः । ७।१।४.
 वर्यमपाठानां प्राशुषि अनुष्ठाने ' सङ्कटुपत्तीर्षे

द्विरभिपारयेत् ' इति विधिः । संकर्म. ३।१।२२.
 वर्यमपाठानुभूयस्य त्रुपनिष्ठाश्रमकल्पम् । ७।३।५.
 वरणप्रयासवन्धये अवभृथयानानां धीमिष्ठावभृथ-

धर्माणामतिदेशः । ७।२।४.
 वरणप्रयासेषु अर्थव्यभिचानां कर्तृणां कल्पम् ।

१।२।१०.
 वरणप्रयासेषु अवभृथधर्मैककर्मांतरस्य विधानम् ।

१।२।१५.

वरणप्रयासेषु दक्षिणविहारे त्रियमाणानादत्यर्थे पृथग्गज्ञा-
 नुष्ठानम् । १।२।१९.
 वरणप्रयासेषु दक्षिणविहारे प्रतिप्रसन्नानां मन्त्राः

अध्वर्योः पृथग्गुच्छारणीयाः । १।२।१५.
 वरणप्रयासेषु पानीसंघातानां द्विरावृत्तिः । १।२।२।१२.
 वरणप्रयासेषु शमीन्यो द्विरमप्यो वा लुचः

संमार्हन्त्याः । २।२।४.
 वरणप्रयासेषु शालमुखीयोऽस्ति । संकर्म. ३।२।२८.
 वर्धनीयायः (फणमन्त्रप्रसारयं फल यावदानम् ।

' मन्त्रे वर्धो विद्वेषोवस्तु ' इत्युदाहरणमन्त्रगतवदनु-
 शारेण शीर्षकम्) । ३।८।१३.
 वर्णव्यवस्थानि अघिकाट अन्धरकल्याऽऽदिषु धृत-

सामिधेनीशातदशपात्रु । ६।६।७.
 वर्धनादिना विरोपविहितेन ज्योतिषोमादौ व्याख-

नीयस्य सामान्यविहितस्य भाषः । १०।८।८.
 वपट्टकृते प्राणायाननिमेषाणां प्रतिशास्त्रमुपसंहारः ।

संकर्म. ४।३।७.
 वपट्टकृते ' य क्रमयेत् प्रमाद्युक्तः क्वात् ' इति

स्वर्गक्रमविधेरर्थवादः । संकर्म. ४।३।५.
 वपट्टकरोऽपि पृथग् सोममवकारणम् । ३।५।१०.
 ' वपट्टं ते विष्णो ' इति वपट्टशब्दः न होमार्थः ।

संकर्म. २।४।१९.
 ' वसन्ते ब्राह्मणेऽग्नीनादधीत ' इत्यादिना वपन्वा-

दिकाकविधिद्वयमाधान विधीयते । २।२।१.
 वषादोमन्यायः (वषादोमानामेकैवैवताकरण्यगणे

जन्यम्) । १।२।१५.
 वषादोमाना मिश्रदेवताके पण्यगणे तन्त्रयेदः ।

१।२।१६.
 वषोर्धोराया मन्त्रान्ते कर्मादिराग्नियतः अभिचयने ।

१।२।११.
 वाक्पकमशीर्षेऽपि । ३।३।७. वा. ट. ८।७, ८।९.
 वाक्पकत प्रत्येक पदं नापूर्वोपकम्, किन्तु एकमेव ।

३।१।१.
 वाक्पकमशीर्षेऽपि । ३।३।७. भा. ट. ८।९,
 वा. ट. ८।९.

शेषलक्षणप्रतिष्ठा । ३।१।१.

शेषलक्ष्याधिकरणम् । ३।१।३.

समावाक्षाधिकरणम् (उक्त्योपहृन्वयोर्पागयोः औप-
देशिकाश्चदक्षिणया प्राङ्गतकृत्स्नक्रतुदक्षिणायाः वाचः) ।
१०।३।१८.

दयावाधान्वीगवसान्मोहानिम् अनुष्टुभो गायन्धोश्च
प्रप्रपनेन संपादिते आनुष्टुभे तथे ज्योतिष्टोमे । ३।२।३
वर्णक ३.

दयेनः हत्यादिशब्दाः कर्मनामधेयम् । १।४।४.

दयेनधर्माणामिषी याने अतिदेशः । ७।१।२.

दयेनवाजपेययोः प्राङ्गतात्रेयु नानाकर्तृकत्वम् ।
३।७।२३.

दयेन-शरणाऽऽदिशब्दाः अग्निगुपेयगताः कृत्स्नो-
दरण्यकाशकाः । १।४।५.

दयेनाहुतिरभिचयने काम्यैव । संकल्पं. २।१।४०.

दयेनादौ उपदिष्टेन निनीतेन अतिदिष्टस्य उपवीतस्य
समुच्चयः । १०।४।१.

दयेने दृतिनवनीत सर्वेयामेनाद्धानाम्, न मुत्याकाळी-
नानामेव । ३।८।२१.

दयेने दृतिनवनीतमद्धानामेव । ३।८।२०.

दयेने लोहितोष्णीपादिषु सर्वेयामृत्विजाम्, नोद्गातृणा-
मेव । ३।८।४.

धुतद्र-पापचारे तत्सदृशस्यैव प्रतिनिधित्वम् । ६।३।११.

धुतद्र-पापचारे नित्यकर्मणः प्रारब्धकाम्यकर्मणश्च
प्रतिनिधिना समापनम् । ६।३।४.

धुतिक्रमयोर्विधिषु । २।२।७. वा. घृ. ८२३, ८२८.

धुतिप्रकरणयोर्विधिषु । ३।३।७. वा. घृ. ८३५, ८३८.

धुतिप्रकरणयोर्विधिषु (स्थूलपेयया धुतिः प्रवला) ।
कु. १।३।२.

धुतिलिङ्गादिषु क्विद् विपरीतोऽपि वाच्यवाचक
भावः । ३।३।७. वा. घृ. ८४१.

धुतिलिङ्गाधिकरणम् (धुतिलिङ्गात् प्रवला) । वि.
३।३।७. भा. घृ. ८२१.

धुतिप्रकरणयोर्विधिषु । ३।३।७. वा. घृ. ८३५, ८३८.

धुतिप्रकरणयोर्विधिषु । ३।३।७. वा. घृ. ८३५, ८३८.

धुतिप्रकरणयोर्विधिषु । ३।३।७. वा. घृ. ८३५, ८३८.

धुतिप्रकरणयोर्विधिषु । ३।३।७. वा. घृ. ८३५, ८३८.

धुत्ययंक्रमौ पाठकमात् चलवन्तौ । ५।४।१.

धुत्या क्रमो विधीयते । ५।३।२ वर्णक ३.

धुत्योर्विधिषु । ३।३।७. वा. घृ. ८४०.

धुतिक्रमाधिकरणम् । ५।३।२.

धुत्क्षणीकरणस्य छीर्षे चरो वाचः । १०।१।१७.

धुत्क्रादिसामभिः प्राङ्गतकाम्ना सप्रुचयो महाभवे ।
१०।४।८.

धुत्क्षिप्रदाये पठदृष्टमांगामतिदेशः । ८।३।३.

पठदृष्टगुप्ताना विश्वजिति अतिदेशः । ७।३।३.

'पोडशाग्न्यानि गृह्णाति' इति सनत्सर्वस्या ।
संकल्पं. २।२।१२.

पोडशिग्रहस्य अङ्गिरवा दियसे उपसंहारः इति वृत्ति-
कारणतम् । 'पोडशुचरे' इत्यस्य वेदानस्यसामविध्यर्थ-
वादत्वमिति भाष्यमतम् । १०।५।१३.

पोडशिमहो ज्योतिष्टोनाङ्गम् । १०।५।१९.

पोडशिनः आद्ययगयात्रादेव ग्रहणम् । १०।५।१०.

पोडशिनः ज्योतिष्टोमे तृतीयवसने एव ग्रहणम् ।
१०।५।११.

पोडशिनः नानाऽहीनेषु प्रत्यहीनं चतुर्थे दिवसे
ग्रहणम् । १०।५।१४.

पोडशिषंस्त्वया प्रातरग्निहोनामारभ्य प्रतिहोनात्-
सनुद्धानम् । ६।५।१४.

पोडशिस्तौप्रस्योक्तयोः उक्त्यस्योद्गायानुक्तयोः । ५।३।
१८.

पोडशी अग्निष्टोमोत्स्यवोर्विहीतव्येत् सनुत्तयज
एव । १०।५।१२.

संस्वया विदितानां प्रत्यागां समुच्य. अग्निचयनारो ।
१२।१।१८.

संस्वयाऽधिकरणम् (तिस्र आहुतीरिति इति संस्वया
कर्मभेदः) । ३।३।७.

संस्वामुष्टिन्वायः (वाचनेषु सतद्व्ययस्य चरो
मुष्टिलेभेन च. संस्वयाऽनुष्ठः) । १०।३।२८.

संस्वाधिकरणम् (अग्नेः. विश्वः, अग्निः, सन्तोः
इति संस्वामेदात् कर्मभेदः) । २।२।८.

वाक्यीष्टिः अश्वदाहः । ३।४।११.
 वान्येभ्यश्चिकरणम् (वान्येभ्यश्चिकरणम्-योरनुवाक्ययो-
 रण्यभागाद्भवत्) । ३।१।११३.
 पाषोवत्सदक्षिणाया आग्रयणे उपदिष्टया अतिदिष्टा-
 न्वाहार्यदक्षिणाया पाषः । १०।३।६.
 वासोवत्सयोः आग्रयणे दक्षिणारूपयोः प्राकृतान्वा-
 हार्यवर्माः कर्तव्याः । १०।३।७.
 विकल्पः अग्नीषोमीये पशौ पाशेकल्पपाशवहुनाभि-
 पाथिनेर्मन्त्रयोः । १।३।५.
 विकल्पः अदाक्षिण्य-सर्वस्वदाक्षिण्ययोः उद्रावृत्ति-
 द्वात्रैरेष्वेदवसौगपये । ६।५।१८.
 विकल्पः अभिसुषैवगतस्य एकवचनान्तस्य मेघपति-
 शब्दस्य द्विवचनान्तेन । १।३।१३.
 विकल्पः अश्वेभ्ये सवनीपपशुनवाभ्ये अभिसुषै
 अश्वविपये ' चतुस्त्रिंशदाजिनः ' इति मन्त्रस्य । वि.
 १।४।३.
 विकल्पः आधानदक्षिणाना संख्यायु । १२।४।५.
 विकल्पः । एकस्मिन् कर्मणि यादाभेदेन मन्त्रानानात्वे
 विकल्पेन विभिवोगः । संकर्म. १।२।२.
 विकल्पः ऐकादधिनान्दिपशुण्येषु पत्नीसंख्याेषु
 जायनीनाम् । १२।४।६.
 विकल्पः करणमन्त्राणामेकस्वार्थानाम् । १२।३।१३.
 विकल्पः । कर्मणि एकस्मिन् श्रुतमन्त्रसत्त्वे मन्त्रस्य
 विकल्पेन ग्रहणम् । संकर्म. १।२।३.
 विकल्पः गौसुवायानां विक्रोदादीनां याताभेदेन
 समान्नाथानाम् । १।२।७.
 विकल्पः ' चित्ताग स्वाहा, चिचये स्वाहा ' इत्यादिभिः
 याता-त्वरमन्त्रैः ' चित् च स्वाहा ' इत्यादीनाम् ।
 संकर्म. २।४।२२.
 विकल्पः प्राग्विज्ञाना दोषनिर्वाणार्थानाम् । १२।३।५.
 विकल्पः वाय्नाऽनुवाक्यमुगद्वयस्य ऐन्द्रागार्हस्पत्ये
 कर्मणि । १२।४।२.
 विकल्प्याधिकरणम् (विकल्प एकस्वार्थानां शुभाना-
 मेकस्मिन् कर्मणि) । १२।३।४.

विकल्पो न ' श्वो वयम्, श्वो वयम् ' इति पाठयोः
 सुगादापनमन्त्रे, कर्मान्तरे चापकाशत्वान् । संकर्म.
 ४।३।१.
 विकल्पो न द्रव्यस्य कर्मणो वा आग्रयणेषु । संकर्म,
 ३।१।१६.
 विकल्पो ब्राह्मणविनियुक्तानां मन्त्राणाम् । १२।३।१५.
 विकल्पो न्यवस्थित. अग्निसयने अकामिनः उल्बो-
 ऽग्निर्निवः, कामिनस्तु ब्रह्माग्रावाहृतः काम्यः इति ।
 १२।४।७.
 विकल्पो न्यवस्थितः अतिग्राह्याणां पृथग्यद्दये ।
 संकर्म. ३।३।५.
 विकृतिगतद्रव्यादिवाचकपदस्योऽहः शीर्षदिविकृतौ
 अतिदिष्टे मन्त्रे । १।३।१.
 विकृतिपाणेषु केषुचित् अमिचयनस्य अतिग्राह्याणां
 चातिदेशः । १०।८।११.
 विकृतिषु पार्वणहोमौ न भवतः । संकर्म. २।२।३.
 विकृतौ ह्यनिगदे यशपतिगन्धस्य नोहः । १।२।१४.
 विकृतौ द्विपशुपत्नीस्याम् ' पत्नी संनस्य ' इत्यत्र
 चवनस्य नोहः । १।३।७.
 विकृतौ पार्वणहोमयोर्नातिदेशः । १।२।१८.
 विकृतौ प्राकृतवायुशुभानां नातिदेशः । ८।२।१४.
 विकृतौ प्राकृतैर्हृदेयमहणे प्राथमिकानामेव ग्रहणम् ।
 १०।५।१.
 विकृतौ हुताधानां प्राकृतानामज्ञानां पाषा ।
 १०।१।१.
 विदेवनाधिकरणम् (इत्यनयाग्राह्य) । ४।४।२.
 विदेवनाधिकरणम् (विदेवनादीनामभिदेवत्वात् प्राग-
 पकर्मः शब्दत्वे) । ५।२।१०.
 विधिभ्रान्ताधिकरणम् (गोपयदानुशारेण शीर्षकम् ।
 मन्त्रगतभाष्यत्वात् न विधापकम्) । २।२।६.
 विधिभ्रिगदाधिकरणम् (फलविधिसन् नियममनति
 यास्य स्वाकर्मिव) । १।२।२.
 विधिपशुनाधिकरणम् (यागादी विधिगतपशुदेवैश्च
 देवगादशकर्म) । १०।५।१२.

सस्ममेदेन आग्रयणमेकस्मिन्नपि संवत्सरे मेदेन कर्तव्यम् । संकर्व. ३।१।८.

सदृशसंवत्सरसन्ने मनुष्याणामेवाधिकारः, संवत्सर-शब्दस्य द्विवचनपरत्वात् । ६।७।१३.

सहाधिकाराधिकरणम् (दंपत्योः) । ६।१।४.

साग्रदणीन्यायः (साग्रदण्यङ्गमामनक्षेमाः) । ४।४।४.

साग्रदणीयौ उपदिष्टैरामनक्षेमाः आतिवेशिकानामनूपाजाना समुच्चयः । १०।४।४.

सातपनीयान्यायः (सातपनीयोक्त्येऽपि अग्निहोत्र-क्षेमस्य नोक्त्यर्थः) । ५।१।१७.

सान्नाय्यधर्माणामतिदेशः अग्नीषोमीये पद्यौ । ८।२।२.

सान्नाय्यवयोधर्माणानामेये पयसि अतिदेशः । वि. ८।१।१७.

सान्नाय्यविकाराणा सोमोत्तरस्यत्वात् । ५।४।८.

सान्नाय्यार्थे तिस्र्युच्येऽधिकाः सर्वाः स्वीया गावो वेग्य-याः । ११।१।९.

सान्नाय्ये पुरोडाशविधिवान्यं दास्यार्थं च स्तुत्यर्थम् । संकर्व. १।२।४.

साकंप्रस्थायीयाधिकरणम् (साकंप्रस्थायीये सर्वस्य इतिषो हुतत्वेन शेषामावात् न शेषकार्यम्) । ३।५।२.

साकंप्रस्थायीये उपस्तरणामिधारेण स्विष्टकृच्च नास्ति । संकर्व. १।३।४.

साकंप्रस्थायीये 'कुम्भीभिः' इति सायंमतदोहयो-स्तुवादः । संकर्व. १।३।३.

साकंप्रस्थायीये दास्यार्थैरेव होमः, न कुम्भीभिः । संकर्व. १।३।२.

साकंप्रस्थायीये दोहयोरेव सप्तदानम् । संकर्व. १।३।१.

साकंप्रस्थायीये 'महेन्द्रायानुवृद्धि, आश्याय, इन्द्रं यज' इति त्रैश्रयणं यथाकालं विगम्य प्रयोक्तव्यम् । संकर्व. १।३।५.

साकमेघपर्वगतसातपनीयोक्त्येऽपि अग्निदोहरोमस्य नोक्त्यर्थः । ५।१।१७.

साकमेघीयान्यायः (साकमेघीयानामनीकयत्यादीनां सदस्यकालता) । ५।१।१२.

साकमेघीयेककपाले वारुणप्राशसिकैककपालपर्यागा-मतिदेशः । ७।१।५.

साकमेघीयेन्द्रामैककपालयोः वारुणप्राशसिकसार्थवाद्-विधिकान्दस्य अतिदेशः । ७।१।४.

साङ्गमधानस्यैव सदस्यकालता । संकर्व. ३।१।५.

सादनस्यापि प्रतिकर्षः अहणप्रतिकर्षे प्रहाप्रतासु । १०।५।२२.

सादनापकर्षेऽपि प्रदानस्य नापकर्षः प्रहाप्रतासु । १०।५।२२.

सादस्यविशेषेण नियतप्रकृतितो धर्माणामतिदेशः । ८।१।२.

साद्यस्के खलेवास्यां यूपानुत्तेर्वापः । १०।१।५.

साद्यस्के विहितेन त्रैवार्षिकेण पुंगवेन प्राकृतसर्व-कृत्यस्य शपः । १०।३।१६.

साद्यस्के यथनीयमात्रस्य इतरयोरालम्ब इति साहित्यम् । ५।१।६ वर्णकं १.

साद्यस्के सोमकृत्यतापने साण्डे पुंस्त्वेऽपि ज्योतिष्टोम-गतमन्त्रस्य 'तस्यै शृतम्' इत्यादिर्नोहः । १।१।१६ वर्णकं १.

साद्यस्के स्यान्वाहुत्तेर्वापः । १०।१।६.

साद्यस्कादिनिकावित्यु तत्तत्प्रथमनिकाविधर्माण-मतिदेशः । ८।१।२.

साधुशब्दाधिकरणम् (फर्मसु साधव एव शब्दाः प्रयोज्याः) । १।३।८.

सातदस्यन्यायः (सामिचेनीसातदस्यं विकृतिगामि) । ३।६।२.

सान एकं समानञ्चन्द्रस्के एव तुचे गेयम् । ५।१।४.

सामगानमाधाने उभासु । ३।३।२.

साम तुचे गेयम्, तच्च प्रबुचं समापनीयम् । ५।१।३.

सामव्याधिकरणम् (यदाथैतामस्यास्तुत्तारेण विनि-योगः) । १।४।१४.

सामलक्षणम् । २।१।२२.

‘सरस्वती भवताः’ इति । तत्र सरस्वती च सरस्वाश्च इति स्त्रीदेवत्वस्य पूर्वं याव्याऽनुवाक्ययोः समाम्नायम् ‘प्र गो देवी’ इति । मुख्यक्रमात् । ४।१।७.

सारस्वत्या सेव्या अभिरुपैवस्य बाधः । कृत्वाचिन्ता । १।१।१७.

सारस्वाधिकरणम् (तेजस्विकत्वसारस्वात् आदित्य-शब्दः यूपस्य स्थावकः) । १।४।१२-३. वि. १५.

सावित्रहोमन्यायः । (सावित्रहोमः सावित्रित्ये दीक्षणीयायाः प्राक्) । ५।१।११.

सिकृतास्तु इष्टकाधर्मो अग्निचयने न कर्तव्यः । संकर्ष. २।१।१९.

सिनीवालीकुडोः संनिपाते उत्तरदिग्म् दिने एव सिन्धुपितृवयः कार्यः । संकर्ष. १।२।१०.

सुत्याकालीनसुत्रस्रम्पाऽऽहानस्य अहर्गणे प्रत्यह-मावृत्तिः । १।१।३।११.

सुत्याकालीनानामहर्गणामवृत्तिर्द्वादश्यादे । १।१।४।६.

सुत्या पर्वणि कार्या प्रधानत्वात्, दीक्षा तु अपर्वणि अह्नत्वात् । १।२।२।९.

सुत्या संधिदिने एव सोमे । संकर्ष. ३।१।६.

सुवर्णाकृतिरग्निचयने न नित्या, मोषकमन्त्रास्तु व्यर्षेवादः । संकर्ष. २।१।३९.

सुव्रह्मणानिषदे हरिवादिपदानाम् अभिष्टुति नोहः । १।१।१६.

सुव्रह्मण्याऽऽहानमुपसंकाळीन तन्महर्गणे । १।१।३। १०.

सुव्रह्मण्याऽऽहानस्य सुत्याकालीनस्य अहर्गणे प्रत्यह-मावृत्तिः । १।१।३।११.

सुव्रह्मण्याऽऽहाने उपसंकाळीने विवृद्धसुत्याहातुपलक्षण दादश्यादे । १।१।४।७.

सुव्रह्मणे देष्टिक्रमप्रमाणमतिदेयः । ८।२।१.

सुवर्णधारणं पुष्यार्थम् । ३।४।८.

सूक्तवाक्यन्यायः (सूक्तवाक्यः प्रत्यह्यहरणात्प्रम्) । ३।२।६.

सूक्तवाक्यमन्त्रे ‘चक्रमान आनुपराजते’ इत्यत्र व्ये ‘चक्रमाना आनुपराजते’ इत्युहः । १।१।१५.

सूक्तवाक्यविभागन्यायः (सूक्तवाक्यमन्त्रो दर्शे पूर्वमासे च विभजनीयः) । ३।२।६.

सूक्तवाक्यमन्त्रगतपुनरुक्तिरूपकाशकभागस्य नानुब्रानम् अस्त्रियशस्य मृताधिकारित्वपक्षे । १०।३।२१.

सूक्तवाक्यमन्त्रगतपुनराशासनादेः न बाधः सर्वस्वारे यज-मानजीवदशाया क्रियमाणमावणीयाऽऽशौ । १०।३।२५.

सूक्तवाक्ये असोमवाग्निना नामद्वयमहयम् । संकर्ष. ४।३।२२.

सूक्तवाक्ये यजमाननामनिर्देशे नामद्वयमहयम्, सोम-वाग्निस्तु तृतीयमपि । संकर्ष. ४।३।२१.

सूक्तवाक्यानाऽधिकरणम् (‘सूक्तवाक्यानां सूक्चरणा’ इत्यस्य प्रकृतत्वेव इदानीमदे निवेशः) । संकर्ष. ४।३।१९.

सृष्टिन्यायः (सृष्टयस्तुपटितमन्त्राणां बहुत्वात् ‘सृष्टीचपदधाति’ इति इष्टकासमुदायो गृह्यते) । १।४।१२-५. वि. १७.

सोमकालत्व बाधः नाधानकालस्य आपानस्य सोम-पूर्वत्वे । ५।४।५.

सोमकथः ज्योतिष्टोमे नित्याः । ६।८।७.

सोमकथन्यायः (सोमकथयन्वाणां समुच्चयः) । १।२।४।३.

सोमकथयसाधने साण्डे पुस्त्येऽपि ज्योतिष्टोमगतमन्त्रस्य ‘तस्ये द्यूतम्’ इत्यादेः नोहः सात्तरके । १।१।१६

वर्णक १.

सोमकथात् प्रागपि तत्र संकल्प्य उचिततले विश्व-जिदिधिः । वि. ६।५।७.

सोमग्रहे दधिग्रहविकारे न सोमधर्मः । संकर्ष. ३।३।११.

सोमग्रहे दधिग्रहविकारे सोमधर्मोन्नायेऽपि अमि-पस्य आक्षेपः । संकर्ष. ३।३।१२.

सोमचमसदक्षिण्या ऋतयेवे विहितया प्राकृतगृह्य-कण्टदक्षिण्याः बाधः । १०।३।१९.

सोमचमयेन ऋतयेवे विहितेन कृत्स्नकण्टदक्षिण्याः ब्रह्मिज्यपुराणां च निश्चिः । १०।३।२०.

सोमधर्मोन्नायनविष्याधिकरणम् (सोमधर्मो अन्व-तान्यथोपि अनारम्भाधीतयोः) । ३।६।११.

संतर्दनाधिकरणम् (फलकयोः संतर्दनं दीर्घसोमेषु) ।

३।१।२२.

संवापनस्य सौर्वे चरी वाधः । २०।१।१६.

संक्षिप्रवत्प्रयोगस्य वाक्प्रयोगसिद्धिर्वाधः । १।४।१३.

संविद्धिने एव सोमे सुत्या । संकर्ष. ३।१।६.

संनहन् सर्वांश्च यजमानपत्नीना इत्यादी ।

संकर्ष. १।२।२.

संनहनहरणमन्त्राधिकरणम् (आतिथ्याप्रार्थिणि अग्नी-

पौमीयदेशे स्तृणार्थे संनक्ष आह्विनमाणे संनहनहरण-

मन्त्रयोर्नोद्विष्टिः ।) २।१।२२.

संनहनारी यजमानस्य पत्नी एव, नावधोः ।

संकर्ष. १।२।२ वर्णकं १.

संनिधिपाठात् ' द्रुपध्वं दैव्यान् कर्मणे ' इति मन्त्रः

शानाव्यपात्रशोधने विनियुज्यते । ३।१।५.

संनिपत्प्रकारकस्तृतीयोऽनुपात्रो दर्शपूर्णमासयोः ।

२।४।१९.

समाग्राधिकरणम् (सुकसंनार्थो गुणकर्म) । २।१।४.

संमार्जनाधिकरणम् (संमार्जनं सर्वेषां महाराणम्) ।

३।१।७.

सयवनस्य वाधः सौर्वे चरी । २०।१।१३.

स्यार्थे त्रिष्टुभौ कान्ते नित्ये च संयोगपृथक्त्वेन

दर्शपूर्णमासयोः । संकर्ष. ४।३।२२.

संयोगपृथक्त्व-वाधः । संयोगान्तरव्याप्यः (कामना-

संयोगः नित्यसंयोगश्च वाक्यद्वयेन पृथक् प्रतिपाद्यते) ।

४।३।३.

संकरारण्यस्य दिवसपरत्वात् विश्वरूपामयने वरुष-

संकरारण्ये मनुष्यागनेवाधिकारः । ६।७।१३.

संकरारण्येषु गवागयनसर्माणांमतिदेशः । ८।१।१२.

संक्वपनस्य सौर्वे चरी वाधः । २०।१।१६.

संवादाधिकरणम् (रजस्वलय संवादास्य निवेशः

पुरुषार्थः) । ३।४।७.

संशवादिदिकृती उज्वयमवस्योः (उग्ररुने गावत्,

प्रपुत्रो वाचो अमिषः) नैमित्तिकयोः प्राङ् नो. पृष्ट

प्रतिपद्ये. नादुष्टमम् । ३०।५।१६.

संवादादी उज्वयसामके ऋतौ वृद्धप्रयंतरयोः पृष्टस्यो

एव समुच्चित्य निवेशः । २०।६।८.

संसाऽधिकरणम् (सोमसंसा न समानविधानः) ।

३।६।१६.

सन्नुन्यायः (सन्नुत् जुहोति इति द्वितीया न

प्राधान्यबोधिका) । २।१।४।२२ भाष्यवार्तिकयोः.

सर्वं संकल्प्य अकरणे प्रायश्चित्तार्थं विश्वविद्याय

कुर्वीत् । वि. ६।४।१२.

सत्रकर्तृणां मन्त्रेणं पृष्टयामनीयकर्तृत्वं ऋत्विगन्तर-

संवादानेन । २०।२।२३.

सन्वापनस्योपाधिकोदन्त्वम्, अहीनत्वं तु यजति-

चोदन्त्वे सति अहर्गणसाध्यत्वम् । १०।६।१६.

सन्वाप्यः (रामिसन्वाप्यः) । ४।३।८.

सन्वयकल्पानन्तर सत्रमनुर्वृतः सत्रकलापैतया विश्व-

जिद्विधानम् । ६।४।११.

सन्वापकद्वादशाहसर्माणांमतिदेशः पञ्चदशरूपे कुण्ड-

पायिनामयने च । ८।१।६.

सन्वाप पृष्टसमाप्तस्य सामुत्थाने विश्वजिद्विधानम् ।

६।१।७.

सन्वाहीनोभयामकद्वादशाहसर्माणांमतिदेशः स्यत्सया

स्ये अहीने च । ८।१।५.

स्ये अपिचारः वैशानिपत्-समानकल्पानामेव (कल्पः

प्रयोगः) । ६।६।४.

स्ये अधिकारा समानकल्पानामेव (कल्पः प्रयोगः,

न तु एतन्म्) । ६।६।१.

स्ये ऋत्विगान्वावरजद्विष्ण्वदानयोः अहर्वाद्यसोर्वे

वाधः । २०।१।१६.

स्ये ऋत्विगपरिभ्रमस्य वाधः । २०।२।११.

स्ये कस्यचित् स्वामिनो मरणे प्रतिनिधिर्भवति ।

६।३।८.

स्ये मन्त्रेणं द्रुमेन फलेनायिनामधिकारः । ६।४।२.

स्ये मादग्नप्रणम्येवाधिकारः । ६।६।१.

स्ये यजमानसंस्कारा. सर्वपरमानार्थाः । २।१।४।२२.

स्ये यजमाना एव ऋत्विजः । २०।१।१६.

स्ये यजमाना वरुषः । २०।१।१४.

शाकत्यागा- (क्याना)मयने स्वनीयपुरोडाशाः
 तरुमया । शाकत्यानामयनाधिकरणम् । ३।८।२२.
 शाकत्यादिवचसामप्रामाण्यम् । १।३।३ वा. घ. २।८.
 शाकां छेदनादिप्रयोगिका, नोपवेपः । ४।२।३.
 शाकांतराधिकरणम् (शाकाभेदेऽपि न कर्मभेदः) ।
 २।४।२.
 शाकाप्रहरण दर्शं प्रत्तरप्रहरणकाले । ६।४।१४.
 शाखाप्रहरणाधिकरणम् (शाखाप्रहरण प्रतिपत्तिकर्म) ।
 ४।२।४.
 शाखाभेदेऽपि नामिशोभभेदः । एवं कर्मान्तरेणु ।
 २।४।२.
 शाखावादः (प्राचीमादरति) । ४।२।१.
 शाखाऽऽहरणदशो धर्मा दोषद्रवार्था एव, न वेचल
 धावदोषार्थाः । ३।६।८.
 शास्त्रिनोऽस्मिन्नात्र प्राचापत्यपशूना स्वनीयपशूना च ।
 संकर्म. १।१।९.
 शालामुखीय. पशो बहणप्रधासेषु चास्ति । संकर्म,
 ३।२।२८
 शालामुखीयवत् आहवनीयस्यापि समारोपः गतभियः
 सोमापवर्गे । संकर्म ३।२।२०.
 शालामुखीयस्य एकदेश एव औचरवेदिकोऽस्मि, न
 व कुलन. । संकर्म. ३।२।११.
 शालामुखीयस्यैव समारोप सोमापवर्गे । संकर्म,
 ३।२।२९
 शालामुखीपादेय आग्नीप्रमणयन ज्योतिष्टोमे ।
 संकर्म ३।२।१४.
 शालामुखीये अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशप्रणयनम्, न व
 ज्योतिष्टोमे । १।१।१।५.
 शालामुखीये एव गार्हपत्यकर्माणि ज्योतिष्टोमे ।
 संकर्म. ३।२।१३.
 शालामुखीये एव पशो पुरोडाशस्य भ्रपणम् । संकर्म,
 ३।२।२६.
 शालामुखीयोऽस्मिः औचरवेदिकप्रणयनोत्तर गार्हपत्यः
 संपद्यते । संकर्म. ३।२।१२.

शालामुखीयोऽस्मिः निरूढादिपशुत्वपि भवति ।
 संकर्म. ३।२।२२.
 शाकफलाधिकरणम् (सूत्रमतपदानुसारि नामनेय-
 निदम् । त्यागातिरेकम् ऋत्तिकर्म) । ३।७।८.
 शिष्टगर्होऽधिकरणम् (आरण्य समापनीयम्, अन्यथा
 शिष्टा गर्हन्ते) । ६।२।३.
 शिष्टाकोषाधिकरणम् (विहितस्य अवाधे स्मृतिः
 प्रमाणम्) । १।३।३.
 शुक्रयज्ञेन ऐन्द्रवायवादिप्रहाणा समुच्चयः महाप्रत्वे ।
 १०।४।२.
 शुक्रादिग्रहस्य काम्याप्रताविषो सर्वादितः प्रतिकर्म. ।
 १०।५।१९.
 शुक्रादिग्रहस्य काम्याया अम्रताया विषो ऐन्द्रवाय-
 वादिप्रहाणेशया पूर्वं प्रतिकर्म; न तु उपायोः प्राक् ।
 १०।५।२०.
 शुक्रान्वास्वभ्यादीनामेकतमयजनानकर्तृकत्वं सवे ।
 १२।४।११.
 शुक्रान्वास्वभ्यादौ नियोगतो गृहपतिकर्तृकत्वं सवे ।
 १२।४।१२.
 शुचिदेवताके हविषि आग्नेयपुरोडाशधर्मानामतिदेयः ।
 वि. ८।३।१.
 ' शुच्यथ देव्याय पसेणे ' इति मन्त्रः शान्त्ययात्र
 योजने विनिश्चय्यते सन्निधिसाठत् । ३।३।५.
 घृत्. धर्मायत्तेषक. सन् विश्वनिनि न देय. । ६।७।५.
 घृत्स्य वेदिके कर्मणि नाधिकारः । ६।१।७.
 घृत्पाधिकरणम् (उदाहरणवाचपगतस्यैवमन्दातुलसत्
 यौर्षिकम् । तेन घ्रात क्रियते इत्यर्थवादः । १।४।२.
 घृत्पत्ता वनमग्नीषोमीयादिपशुप्रणय. । उच्यते. २।१।१.
 घृत्पकार्यं तन्नेण सर्वप्रथेटी । ३।५।४.
 घृत्पकार्यंमन्त्रस्य नशो घृत्पकार्येण. । ६।४।१.
 घृत्पननिर्वचनम् । ३।२।२.
 घृत्पप्रतिपत्त्यर्थो इडाऽऽदिमन्त्र. । १०।१।५.
 घृत्पमन्त्रा सर्वे इण्डलवरो पुत्रान्दरेभ्योऽपनीय
 मद्राणे परिहरणीया. । १०।१।५.

उमुच्यः प्राकृताहृतवासः तांष्यादिभिः महाप्रते ।
 १०।४७.
 उमुच्यः बृहदमंतरपमार्गामविक्रदाना वैश्वस्योमे
 कृष्णमतरं । १।२।१६.
 उमुच्यः बृहस्पतिस्वादिविष्णो औपदेशिकैर्वाहै-
 स्वत्यादिपदैः आतिदेशिकानामेन्द्रवायवादिप्रहाणाम् ।
 १०।४८.
 उमुच्यः भिन्नक्रापाणा गुणानमेकस्मिन् कर्मणि ।
 १२।३३.
 उमुच्यः वसवगृहवतसधोः अष्टरामगते विश्वजिति ।
 १२।३१.
 उमुच्यः बाजपेये भुक्तेन सुवर्मुक्तुर्येन अन्वयोः
 दासादिभागान्तरस्य । १०।३।२६.
 उमुच्यः द्येनादौ उपदिष्टेन लिखितेन अतिदिष्टस्य
 उपवीतस्य । १०।४।२.
 उमुच्यः संतानं च याज्यावपट्टकारयोः । संकर्षे,
 ४।३।३.
 उमुच्यः सामक्षीद्यो उपदिष्टैराननहोमैः आतिदेशिकाना-
 ममन्वाजानाम् । १०।४।४.
 उमुच्यः सोमकृपद्रव्याणाम् । १२।४।३.
 उमुच्यः सोममहाया निमित्तसंनिपाते । ३।५।१२.
 उमुच्यः होममन्वाजाम् (याज्याऽनुवाक्ययोः) ।
 १२।३।२६.
 उमुच्ययाधिकरणम् (उमुच्यः अदोपनिषांवाप्यानां
 प्रायश्चित्तानाम् ।) १२।३।६.
 उमुदायानुसम्पन्म्यायः (मुष्टिकपालादिषु) । ५।२।३.
 उमुदस्य व्यूढो द्वादशाहो विश्वारः । १०।६।२४
 सर्वपरिदानाधिकरणम् (सर्वपुत्रपरामर्शान् अव-
 गोरणादीनां प्रकरणाशुक्लर्षः) । ३।४।६.
 सर्वशुद्धयाम् ' न बृहत्या वपट्टं कुर्वात् ' इति
 अशुद्ध्यन्वयविध्वंसवारः । संकर्षे, ४।४।४.
 सर्वशुद्ध्याभिष्टौ न हविर्विभागमन्वावृत्तिः । संकर्षे,
 २।३।२४.
 सर्वशुद्धेष्टिः (शेषकर्म उन्नेन) । ३।५।४.

सर्वप्रदानाधिकरणम् (औपपदायुक्तारि शीर्षकम् ।
 त्रिरवत्तस्यैव होमः) । ३।४।२४.
 सर्वशुद्धयधिकरणम् (काम्येषु सर्वशुद्धेवाङ्गान्यनु-
 ष्टेयानि) । ६।३।२.
 सर्वशुद्धय्यायः (ह्यारियोजने सर्वशुद्धनेन श्रवणुतोऽपि
 मह्यम्) । ३।५।९.
 सर्वशुद्ध्याप्रत्ययान्यायः । २।४।२.
 सर्वशुद्धदानान्यायः (विश्वजिति सर्वशुद्धदाने निगदयो
 न देयाः) । ६।७।९.
 सर्वशुद्धस्य विद्यादानस्यैव विश्वजिति दानम् । ६।७।४.
 सर्वशुद्धारः यद्यमानमरणोत्तरमपि समापनीयः ।
 १०।२।२३.
 सर्वशुद्धारे यजमानजीवहत्याया क्रियमाणप्राण्योपाऽऽसौ
 सूक्तवाकान्तर्गतायुगधासनादेर्न वाचः । १०।२।२५.
 सर्वशुद्धारे यजमानमरणोत्तर फाल्ग्व्ये कर्तव्यम्, इतरत
 कर्तव्यम् । १०।२।२४.
 सर्वोपवाच्यतस्य नाम्यासः अग्निवयने । १।१।२।६.
 सर्वोपवेष्टु इष्टवापमो अग्निवयने न कर्तव्याः ।
 संकर्षे, २।१।८.
 सर्वनीयपशुचर्मणाम् ऐकादशेषेषु पशुषु अतिवेद्यः ।
 ८।१।७.
 सर्वनीयपशुतोडायाः शास्त्वानामयने उत्समयाः ।
 ३।८।२२.
 सर्वनीयपशुतोडाशेषु सौमिकपापैर्महचमवैः दार्शिक-
 पाशाणां शुद्धादीनां न प्रवृत्तः । १२।१।४.
 सर्वनीयपशुतोडाशेषु हविष्कृदाह्वानाभावः । १२।२।३.
 सर्वनीयादिन्त्यायः (सर्वनीयपशुतोडाशेषु पाशुङ्कृतस्यैव
 प्रवृत्तः) । १२।२।२२.
 सर्वनीये पशौ अग्नीषोमीयपशुचर्मणामतिवेद्यः ।
 ८।१।६.
 सर्वनीये पशौ पशुतोदायः कर्तव्यः । १२।२।२.
 सर्वप्रायश्चित्तदानां निर्वापमन्त्रगतानां नोहः । १।१।१२.
 ' स वैव स्यात् ' इति प्राबहिवचनो ऋतिसिद्धेयोः ।
 संकर्षे, ३।२।२१.

मीमांसाकोषः

ॐ उपांशुयाजे ध्रौवाज्यस्य विधानम् ॥

उपांशुयाजमन्तरायजतीति हविर्लिङ्गाश्रुतिस्वाद् यथाकामी प्रतीयेत । १०।८।१५।४७ ॥

भाष्यम्— दशपूर्णमासवोराम्नायते 'उपांशुयाज-
मन्तरायजति' इति । तत्र द्रव्यं प्रति सदेहः किम
नियमः, उत नियतं किञ्चित् द्रव्यमिति । किं प्राप्तम् ?
न किञ्चित् हवीरूपं श्रूयते । तस्मात् यथाकामी
प्रतीयेत । तनोच्यते । श्रूयते हवीरूपम् 'आज्यस्यैव नौ
उपांशु पौर्णमासा यजन्' इति । तस्मात् आज्यद्रव्यकं
स्यात् । उच्यते । एवमपि अनियमः । यत्किञ्चित्
आज्य गृहीत्वा हज्येतेति ।

ध्रौवाद् वा, सर्वसंयोगात् । ४८ ॥

भाष्यम्— ध्रौवाद् वा आप्यात् इज्येत, न यतः-
कुतश्चित् । कुतः ? सर्वसंयोगात् । सर्वयजतिभिर्हि
संबद्धं 'सर्वस्मै वा एतद् यज्ञाय गृह्यते, यद् भृगुया-
माज्यम्' इति । तस्मात् ध्रौवाज्यात् यजेतेति ।

सोम— अहोमहाजिनः संनाम्पवाधत् उपांशु
याजेऽपि अयेमात्तद्रन्मन्तरस्य न बाधः इत्युत्पितेः
दृष्टान्तसंगतिः । विस्पष्टतादर्भ्यंचतुर्भौवलात् अभुत-
द्रव्यकप्रकृतयागानां द्रव्यापेक्षाबलात् ध्रौवस्य प्रयोजनापेक्षा-
बलाच्च विधितारभ्ये निश्चिते वैशब्दे 'यदाश्रेय.' इत्यादौ
यच्छब्दत्वं न विधिघ्नितप्रतिषेधकः । सूत्रार्थस्तु-
द्रव्यं विना यागानुपपत्त्या यजतेर्द्रव्यच्छिन्नात् विशेषा-
भवात् 'उपांशुयाजमन्तरायजति' इत्यत्र द्रव्ये यथा-
कामी इति ।

वि— 'उपांशुयाजे यत्किञ्चित् द्रव्यमाज्यमुदा-
मिमः । विशेषानुक्तितो, मेवं ध्रौवाज्यस्य विधानतः ॥'

भाट्ट— उपांशुयाजे उत्पत्तिराज्ये द्रव्याविधानेऽपि
आशेषेण यत्किञ्चित्द्रव्यमासी 'चतुर्भुवायां गृह्यति' इति

प्रयोजनविशेषासंयुक्तं ध्रौवाज्य द्रव्यसाक्षाद्भूतक्रिया-
मात्रे अधिसाराख्यप्रकरणेन विनियुज्यमानम् आज्य-
भागादाविव उपांशुयाजेऽपि प्राप्नोति । 'सर्वस्मै वा
एतच्छ्रव्य गृह्यते यद् भृगुयायामाज्यम्' इत्यन्यश्रेय-
भूतात् वचनाच्च वैयर्थ्यबलव्यविधिशक्तिकात् तच्छ्रमः ।
न च अन यत्र पत्नीसंयाजादौ सामान्यतः आज्यद्रव्यकत्वं
प्राप्तम्, तत्र लघुत्वात् ध्रौवतामात्रविधिरस्त्विति वाच्यम् ।
तथात्वेऽपि दशपूर्णमासप्रकरणपठितचतुर्गृहीतविधिना
आज्यभागादाविव उपांशुयाजेऽपि सामान्यात् आज्य-
द्रव्यस्य प्राप्तत्वात् तद्यदृशित्वेन ध्रौवविधानोपपत्तेः, पत्नी-
संयाजादौ आज्यस्वात्व्याज्यस्य वाचनिकत्वात् । न चैवं
प्रकरणादेव ध्रौवाज्यस्य उपांशुयाजाकार्यत्वसिद्धेः 'सर्वस्मै
वै' इति वाक्यानर्थक्यापत्तिः, प्रकरणात् अयच्छेष्यपि
अलङ्करणादिपु तप्राप्तौ तद्व्याश्रुतिक्रमत्वेन धार्यक्यात् ।
अत एवान यज्ञोद्देशेन एतच्छब्दार्थभूतध्रौवाज्यस्यैव
विधिः, तच्चात्पर्यप्राह क च 'भृगुयायामाज्यम्' इति पदम् ।
अतो न विशेषानेकता । एत चालङ्करणादौ आज्य
स्यास्याज्यमेव । सर्वथा उपांशुयाजे ध्रौवमेवेति तद्विकार
भूतं मधुदकम् आज्यस्य बाधकम् । पूर्वपक्षे तु अनियमात्
नियामकत्वात्प्रति बाधोपयोगिता । पूर्वपक्षस्यातिमन्द-
त्वेऽपि शिष्यहितामंमुक्तत्वात् विशेषः ।

मण्डन— 'उपांशु. स्वाद् भृगुज्यतः ।' १६.

शंकर— 'ध्रौव चोपांशुयाजे ।' १७.

● उपांशुयाजेऽपि देवताऽनयः चन्द्राश्चरितेऽौ ।
भा. ६।५।२।१०-११. ● उपांशुयाजे याज्या-
ऽनुत्तानुपायानां क्रमभित्तिपुक्तानामपि देवाश्वत्थकर्म
इत्यते । मु. १. ४५७.

सामविक्रयः आधाने विद्विवात्वात् निन्दितत्वात् ।

१०८।६.

सामशब्दे रथंतरादिसम्बन्धे गौतिसाचक्राः ।

१।२।१.

सामिधेनीशब्दे मानवीनामूचा एकादशानामेव दाश-
वर्षीयः समानवर्तनं सोमारीद्रेष्टे । १०६।१९.

सामिधेनीशब्दे 'अन्तर्वैधन्यः पादः' इति लक्षणया
देशविधिः । संकर्म. ४।१।३.

सामिधेनीना काम्यसंख्याया विषुद्धौ प्रथमोचमे
विरम्यस्य अवशिष्टानामूचाभागनेन संख्यायाः पूरणम्,
नाम्पत्सेन दर्शपूर्णमासयोः । १०।५।८.

सामिधेनीना नाहुतिगन्त्ररूपत्वम् । संकर्म. २।६।३.

सामिधेनीनां सर्वाधामेव सातत्यविधिः (तत्र पूर्वस्या
श्व उत्तरार्धस्य उत्तरस्या श्वः पूर्वाधेस्य सातत्येनैव
विध्यति) । संकर्म. ४।१।६.

सामिधेनीनामेकविंशतेऽनुवचन प्रतिज्ञाश्रमस्य दर्श-
पूर्णमासप्रयोगान्तर्गतम् । ३।१।११.

सामिधेनीनिधेयेऽपि नावाहनवाचः ग्रहमेधीये ।
संकर्म. ४।१।७.

सामिधेनीपु आयोचमयोः अनवानन्तविधिः तृतीये
चनने एव । संकर्म. ४।१।९.

सामिधेनीपु आयोचमयोः त्रिगृह्या संख्यापूरणम् ।
संकर्म. ४।१।४.

सामिधेनीपु उत्तरार्धपूर्वाधेयोः संधानं कार्यम् ।
संकर्म. ४।१।७.

सामिधेनीपु विरम्यासः प्रथमोचमस्त्वानवर्तनं, न तु
प्रनोवावादिऋतिसोपवर्तनं दर्शपूर्णमासयोः । १।१।१०.

सामिधेनीपु 'श्रिविद्यहति' इति विग्रहः 'त वा
सामिद्विरिद्विः' इत्यध्यामेव श्रवित् । संकर्म. ४।१।९.

सामिधेनीपु 'श्रीश्वुचाननुयात्' इति त्रिद्विरुक्ते
प्रथमोचमे एव द्वौ वृचौ 'अग आ वाहि' इत्यादिष्व
तृतीयस्तूचः । संकर्म. ४।२।१.

सामिधेनीपु पठिते एव भ्रातान्ये श्वचौ शयतरी
बाह्वी च, न तु सामपोनी । संकर्म. ४।१।८.

सामिधेनीपु प्रणवविधानम् अन्ये ऋगधरे एव देः
स्थाने ('अचोऽन्यादि टि ' पा० १।१।६४) ।

संकर्म. ४।१।२२.

सामिधेनीपु प्रणवविधानम् ऋगधरस्थाने एव ।

संकर्म. ४।१।२१.

सामिधेनीपु प्रणवशब्दवाच्यस्य ओङ्कारस्यैव विधानम्,
न तु 'प्र ष व' इति शब्दस्य । संकर्म. ४।१।२३.

सामिधेनीपु 'समिद्वी घृतवती चापूज्येते' इति
'त वा सामिद्विरिद्विः' श्वेन वर्षनामसि' इत्येव श्राव्य

(द्विचनं छन्दसं पदद्वयपर वा) । संकर्म. ४।१।२०.

सामिधेनीपु 'सर्वाणि छन्दानि अनुयात्' इति
शामनीश्रियुज्जगत्य एव सर्वाणि च्छन्दानि । संकर्म.

४।२।२.

सामिधेनीसंख्याया काम्यविवृद्धौ आगन्तुनामूचां
समिध्यमानवतीसमिद्धवत्परोत्तराद्ये निवेशः । ५।३।३.

सामिधेनीसाप्तदश्य विकृतिगामि । २।६।२.

सामिधेनीसाप्तदश्युन. श्वणस्य अनारम्भाधीतसा-
दश्येन उपसंहार. नेमूषादौ । १०८।९.

सामिधेन्य एकादशैव अगस्त्यसंक्रमाद्युनीवादी ।
संकर्म. ४।१।३.

सामिधेन्यनुवचन दक्षिणदक्षिणार्धदेशे योतिष्टोमे ।
३।७।७.

सामिधेन्यनुवचनार्थम् 'उत यत् सुचन्वि' इति
वाचनेन हविर्धानदेशे लक्ष्यते योतिष्टोमे । ३।७।७.

सामोहन्यायः (सामोन्त्या ये व्यार्धभावादय, ते
उत्तरयोस्वद्वैतवर्णवर्णनैव कर्तव्याः) । १।२।९.

साम्नामप्रकृतानामागमेन अतिशये एकविंशदौ
क्राम्ये अधिकसंख्यापूरणं कर्तव्यम् । १०।५।६.

साम्नागुप्तसंस्कारकर्मत्वेन प्राधान्यं नास्ति । १।२।२.

सामनेव स्तोत्रपन्थम् । १।२।८.

साममिहोत्रमारम्य प्रतिहोनाः कार्याः प्रतिहोम-
करण्यगळे । ६।५।१६.

सारस्वतमिहसमेपु अधिकार. आशिक्षातीनामिह्यपन्-
थकानाम् । ६।६।५.

सारस्वते समे दक्षिणादानमष्टधावैम् । १०।२।१५.

आनन्तर्यं पुरोडाशेन दृश्यते । कथम् ? ' आश्वभागाभ्यां प्रथमं आग्नेयेन पुरोडाशेन अग्नीषे सुवीं प्रदाम सह कुम्भीभिः अभिक्रामन् आह ' इति आग्नेयादानन्तर्यं संताप्यस्य दर्शयति, नोपांगुयाजस्य । तस्मात् नामावास्यामुपांगुयाज इति ।

अग्नीषोमविधानात्तु पौर्णमास्यामुभयत्र विधीयते । ५६ ॥

भाष्यम्— तुल्यव्युत्पत्तौ नैवदेवम्, पौर्णमास्यामेव उपांगुयाज इति । उभयत्र स्यात्, देवताविकल्पश्च । कुतः ? अविज्ञोपेक्ष हि उपांगुयाजः श्रूयते, ' उपांगुयाजमन्तरा यजति ' इति । यदेतत्, ' आश्वस्वैव नापुषाणु पौर्णमास्यां यजन् ' इति देवताविधानमेतत् पौर्णमास्याम् । तस्मादग्नीषोमदेवत्वः पौर्णमास्यामुपांगुयाजः । मन्वाभ्यन्तान् वैष्णवोऽमवास्यायामिति देवताविकल्पः स्यात् ।

प्रतिपिथ्य विधानाद्वा विष्णुः समानदेशः स्यात् । ५७ ॥

भाष्यम्— न चैतदस्ति, यदुक्तम् उभयनोपांगुयाजो देवताविकल्पश्चेति । किं तर्हि ? पौर्णमास्यामेवोपांगुयाजः, तत्रैव च विष्णवाया देवता इति । कुतः ? प्रतिपिथ्य विधानात् । किमिदं प्रतिपिथ्य विधानादिति । अमास्यायां वर्जयित्वा पौर्णमास्या विधानादिति । कथम् ? ' आश्वस्वैव नापुषाणु पौर्णमास्यां यजन् ' इति प्रकृत्य समानाश्रिते, ' जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्जी पुरोडाशो, उपांगुयाजमन्तरा यजति ' इति । पौर्णमास्यामिति गम्यते । तत्रैव चेदं वचनम्, ' विष्णुषाणु यदन्वोऽजामिन्वाय, प्रजापतिषुषाणु यदन्वोऽजामिन्वाय, अग्नीषोमेषुषाणु यदन्वावजामिन्वाय ' इति । तत्र पौर्णमास्यामेवोपांगुयाजः । तत्रैव च विष्णवाया देवता इति ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् । ५८ ॥

भाष्यम्— इत्यथ नामावास्यामुपांगुयाजः । कुतः ? अन्यार्थोऽपि एतन्मर्थं दर्शयति । कथम् ? चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुत्वयो हुवन्ते, प्रथोदशमावास्यायामिति । इतरथा अमावास्यायामपि चतुर्दशतुत्वयो भवेयुः, यथोदशेति नोपपद्यते । तस्मात्तमावास्यामुपांगुयाज इति ।

न चानङ्गं सकृच्छ्रुतावुभयत्र विधीयेता- संवन्धात् । ५९ ॥

भाष्यम्— इत्यथ नामावास्यायाम् । नहि उक्तच्छ्रुत- माणमनङ्गम् उभयत्र भवति । अङ्गं हि प्रधानार्थत्वादुभयत्र स्यात् । प्रधानं चेदं नाङ्गम् । तस्मात् पौर्णमास्या श्रूय- मार्णं नामावास्यायां भवेत्, असंवन्धात् । नहि प्रधानं प्रधानेन, अङ्गमङ्गेन संवन्धं यातीति ।

गुणानां च परार्थत्वात् प्रधानेषु प्रकृतौ विधिलिङ्गानि दर्शयति । ६० ॥

भाष्यम्— गुणानां च परार्थत्वात् प्रधानेषु प्रकृतौ विधिलिङ्गानि दर्शयति । न प्रधानानाम्, अपरार्थत्वात् । कथम् ? ' अभ्युन्मत्तवाग्भभागो यजति ' इति, ' एकदश प्रयाजान् यजति, एकदशानुयाजान् ' इति । तस्मादपि उपांगुयाजो नामावास्यायामिति ।

विकारे चाश्रुतित्वात् । ६१ ॥

भाष्यम्— अमानासाविकारे च साकम्पस्वपौषे उपांगुयाजो न श्रूयते । कथम् ? ' आश्वभागाभ्यां प्रथमं आग्नेयेन च पुरोडाशेन अग्नीषे सुवीं प्रदाम सह कुम्भीभिः अभिक्रामन् आह ' इति आग्नेयादानन्तरं सान्नाय्यं दर्शयति, नोपांगुयाजम् । तस्मादपि नामावास्यायामुपांगुयाज इति ।

शा— (सिद्धान्तमाह—) ' विष्णवाद्या देवताः

सत्यं मन्त्रवर्णाद् विकल्पिताः । न तु कालद्वये यागः पौर्णमास्यां तु वाक्यतः ॥ ' ये तु आश्वलायनाः कालविधिमन्त्रिच्छ्रुतः पर्वद्वयेऽपि उपांगुयाजमाहुः, ते कथमित्थं 'प्रथोदशमावास्यायाम् ' इति लिङ्गं समर्थयेत् । कालविषयभावे च पौर्णमासीवाक्येन अनुवादा- संमत्तात् पूर्णमासव्यवधानेन न फले विनियुज्येव इति प्राधान्यमुपांगुयाजस्य न स्यात्, आश्वमासादिवत् अत्र वा स्यात्, इत्याहो तावत् । तस्मात् पौर्णमासीकालस्य वाच- न्तिरूपात् प्रयागतुर्वर्तितस्य देवतानां तिसृणामपि तत्रैव विकल्पः ।

सोम— पूर्वलिङ्गार्थे विज्ञोपविचारत् एहनिवचनं संगतिः ।

सोमधर्माणाम् उद्भिदादिषु अन्यकथागेषु अतिदेशः ।
 ८११९.
 सोमधर्मासमानविधित्वाधिकरणम् (पल्लवमसख्य) ।
 ३१६१३.
 सोममक्षः अनुशापूर्वकः एकप्राणागमेव । ३१५१७.
 सोममक्षः एकप्राणे अनुशापूर्वकः । ३१५१४.
 सोममक्षनिसिक्तानां समुच्चयः । ३१५१२.
 सोममक्षमक्षे अनुवपदकारदेयताया अग्नेः नोप-
 लक्षणम् । ३१२१६.
 सोममक्षे अनुशासनं वैदिकमन्त्रेण । ३१५१५.
 सोममक्षे अनुशासनाः याचने दाने च अर्थानुष्ठारेण
 मन्त्रक्रमः । ३१५१६.
 सोममक्षे होमामिषवो समुचितं निमित्तम् । ६४७७.
 सोमयागप्राञ्ज्याधिकरणम् । ४४११२.
 सोमयाजिनां तृतीयमपि नाम प्रहीतव्यं सूक्तवाक्ये ।
 संकर्यैः ४१३१२.
 सोमयाजी एव बहुयाजी नाम । संकर्यैः ४१२३.
 सोमलिहानामवभये नयनं प्रतिपत्तिः । ४१२८.
 सोमवमनाधिकरणम् (सोमवमने प्रायश्चित्तम्) ।
 ३१४१२.
 सोमविकाराणां दर्वपूर्णमासाद्युत्थानात् प्रादु नानुत्थानम् ।
 ५५१९.
 सोमविक्रयो कृत्विष्यो मित्रः । ३१७१५.
 सोमविद्यापञ्चाधिकरणम् (सोमविद्यापञ्चानां संपादनं
 नित्यम्) । ६१२१२.
 सोमरोपमञ्जमस्विनाम् । ३१५७.
 सोमरोपमक्षे होमामिषवो समुच्चिन्य कारणम् ।
 ३१६१२.
 सोमसंख्याः न समानविधानाः । ३१६१६.
 सोमस्य प्रतिमिथिः शीवाः पृथीञ्जाः (यमरोर इति
 भाषा) । ६१३१२.
 सोमस्य मानमुपाहरणं च वासवा कर्तव्ये न्योविष्टोमे ।
 १०१३०.
 - होमाङ्गोद्दिगवरोपमञ्जानां सोमिकदक्षिण्या न
 प्रवृत्तिसिद्धिः । १२१२७०.

सोमाङ्गोद्दिगवरोपमिथि सोमिकवेदा दार्दिकवेदेः प्रवृत्त-
 सिद्धिः । १२१२१.
 सोमापवर्गे गतक्षिप्यः शालामुखीयवत् आह्वनीय-
 स्थापि समारोपः । संकर्यैः ३१२३०.
 सोमापवर्गे शालामुखीयस्यै समारोपः । संकर्यैः
 ३१२२९.
 सोमापहरादौ एकादिदक्षिण्या नित्यप्रयोगीययोगत-
 द्वादशशतसंख्याया एव बाधः, न तु अश्वदीनानम् ।
 १०३१५.
 सोमापोष्णे पयो विहितेन औदुम्बरेण प्राकृतस्य
 खादिरस्य बाधः यूपार्थम् । १०७१८.
 सोमारोद्गदियामे भूयमाणेः शुक्लादिगुणविशिष्ट-
 वीक्षिणिः प्राकृतयवना बाधः । १०७१९.
 सोमारोद्ग्रे यामे उपदिष्टैः शरैः अतिदिशानां कुद्यानां
 बाधः । १०४१२ वर्णकं १.
 सोमारोद्ग्रेणो साधिवेनीकार्ये मानवीनामृचा एवमदशा-
 नामेव दाशतवीन्यः समानयनम् । १०६१९.
 सोमार्थे वरणम् औपवत्तव्येऽहनि । संकर्यैः
 ३१५१४.
 सोमे आश्व्यभागप्रतिपद्यवस्य नित्यनुवाङ्मनेन पयो
 आश्व्यभागप्रतिपद्यवस्यैवाद्यवम् । १०८१२.
 सोमे कृत्विचः सतदद्य । ३१०१६.
 सोमे पेटिकधर्मानां नातिदेशः । ८११३.
 सोमेन चिन्त्यन्नापारणं परिप्लुयाद्रेण । संकर्यैः
 ३१२१९.
 सोमेन्द्रश्वरः यवमानसोमयानम्यादि । ३१४१३.
 सोमे सुत्या संधिदिने एव । संकर्यैः ३११६.
 सोमोपावहरणार्थम् अहर्गणे प्रत्यह पृथग् वातः
 उवादनीयम् । १०६१२.
 सोम्येऽहनि अग्निदिशिप्राणां यूपानां मानम् । संकर्यैः
 १४११७.
 सोममणो ' अग्नि चित्वा ' इति विहितः ऋग्वेदम्,
 न चित्वा इति संकर्यैः १११५.
 सोममणो यवनाङ्गुलि । ४१३१२.

मानवचनो नावकश्चेत् । मत्वक्षे तु आद्यमपि तत्राव-
 शीयते, इति अवकश्चाभ्यते । क पुनरिदं भ्रूयते ?
 तदभिधीयते 'आदित्यः प्रावणीयः पयसि चरुः'
 इत्येको यागभेदितः । पुनस्तत्रैवोक्तम् 'आज्यस्यैन
 चरुमभिपूर्वं आद्यभागः पथ्यादवश्चतलो देवता यष्ट्याः'
 इति (अर्थतः श्रुत्युत्पादोऽयम्) । ते च द्रव्यतामान्यात्
 उपाध्यायविहाराः चत्वारोऽपि यागाः, आदित्यश्च.
 (अदितेश्च.) आग्नेयविहारः । तत्र 'अग्नेये स्विष्टकृते
 समनयति' इति श्रूयते । तत् यदि चरुस्यैकस्य
 अतिदेशेन स्विष्टकृत् प्राप्ताः, ततः अवद्यति इत्येव
 स्यात् (न समवयति इति) । यदा तु प्रकृतौ आवादापि
 उपाध्यायद्रव्यात् स्विष्टकृत्, तदा अत्रापि यष्ट्याः,
 इत्युपयोगः चर्वाभ्योरोवरुणे समनयत्तद्वन्दः समर्थितो
 भवति । तस्मादपि सन्ति आज्ये शेषकार्यणि इति ।
 (एकस्मादवदानेऽपि अवचनभन्दः, समनयत्तद्वन्दस्तु
 अनेकैस्सोऽवदाने एव प्रयुज्यते) ।

आज्ये च दर्शनात् स्विष्टकृदर्थवादस्य । ४ ॥

भाष्यम्— श्रौत्रे चान्ये स्विष्टकृदर्थवादे भवति,
 'अवदायावदाय भुवा प्रत्यभिधारयति । न हि ततः परामा-
 द्भूतिं यथयन् भवति' इति प्रत्यभिधारणस्य एतत् प्रयोजन
 दर्शयति, ततः परामादुतिं शोभयति, इति । सौविष्टकृते
 अवचे ततः परा आहुतिनांस्तीति न प्रत्याभिधारयति ।
 स्विष्टकृदर्थे भुवाया भवति प्रत्यभिधारणमिति दर्शयति ।

वा— 'अवदायावदाय भुवा प्रत्यभिधारयति,
 स्विष्टकृतेऽवदाय न प्रत्यभिधारयति' इति प्रुवात् एव
 अवदायेति प्रतिशब्दात् अदृष्टार्थत्वाच्च अवशम्यते ।
 यदपि स्विष्टकृते भवतीत्येते, तथापि भुवात् एव, येन
 तदर्थे अवचे भुवायाः प्रत्यभिधारण प्रतिविध्यते । ' न
 हि ततः परामादुतिम्' इति हेतुवचनात् पूर्वाणि प्रत्यभि-
 धारणानि स्विष्टकृदर्थानि इति दर्शयति । ततश्च
 'तस्मान्मान्यात् इवेषु उपाज्यम्' (१।२।१२२३) इति
 सर्वे. शेषकार्यैर्भवितव्यम् ।

अत्रोपत्याहुतौ नैवं स्यात्, सर्वादानादशेषता । ५ ॥

भाष्यम्— नैव श्रौत्राग्यात् स्विष्टकृदित्यम् अत्र
 दातव्यमिति । कस्मात् ? अशेषत्वात् । कुतो नाश

शेषः ? सर्वादानात् । (सर्वस्य व्यादानात्) ।

वा— सति प्रथमप्रत्यक्षे शेषकार्याणि क्रियन्ते ।
 न च उपाध्यायजहवि.शेषो विद्यते । सर्वादानात् ।
 कथं सर्वादानमिति चेत्, तत् उत्तरसूत्रेणैव ।

साधारण्याच्च भुवायां स्यात् । ६ ॥

भाष्यम्— ननु उपाध्यायकार्थे श्रूयते यत् भुवाया
 शिष्टम्, तत् शेषभूतम् । नैवत्, साधारण हि
 तत् उपाध्यायजाय अनेन्यस्य प्रयोजनेभ्यः । यावत्
 आज्येन यष्ट्यम्, तत्तत् आज्य प्रयोजयति । यस्यस्य
 आज्यम्, तस्यतस्य एव श्रुहीतस्य संस्कृतस्य चेति ।
 तस्मात् साधारण श्रौत्रमाज्यम् । दर्शयति च ' सर्वस्यै
 वा एतद्यज्ञाय यष्ट्यते यद् भुवायामाज्यम्' इति ।
 किमतो यथेति ? यत् साधारणमुपाध्यायजाय भवत्त
 मुपायामाज्यम्, तेनान्यानि प्रयोजनानि कार्याणि, न तु तत्
 प्रतिपाद्यम्, यदि कृतप्रयोजनम् आरौण्यैरुत्तरमवतिष्ठते, तत्
 प्रतिपादयितव्यमिति । क्व चिच्च यत् प्रतिपादयितव्यम्,
 तदर्थे प्रतिपादयितव्यम् । तस्मात् भुवायामुपाध्यायकार्थस्य
 सौमिष्टकृतस्य कश्चिच्छेष. प्रतिपादनीयः । यथा यत्रैकस्या-
 मुपाया बहूनामोदन. द्रव्यतो भवति, तत्रैकस्मिन् मुक-
 यति, न तस्य शिष्ट भूत्येभ्यः प्रतिपादनीयम्, उपाया
 मन्वीति यथ्यने । प्रयोजनवदि तत् । एवमुपाध्यायजा-
 येषुऽपि द्रष्टव्यमिति ।

वा— भुवाया ताज्योपाध्यायस्य शेषो विद्यते ।
 श्रौत्रस्य असंयुक्तोपनतेः सर्वावकार्थवैवादानात्, ' सर्वस्यै
 वा एतद्यज्ञाय यष्ट्यते' इति चाक्यात् । तैत्तिरीयाणां तु
 कतिपयोरक्षरणाभिधारणाधिकार्यायुक्तमग्यात् तन्मध्ये
 चोपाध्यायज्यापि संघर्षतनात् तावतो साधारणम् ' उर-
 क्तुणप्रभिधारणज्यास्य यजन्' इति चाक्याद्भवते ।
 साधारणेषु च परिपदनेरुपशेषोऽप्येवमादिषु इव
 स्थितिः । यदेकस्य भागे अवकाशिते ताज्याप्रमेयं तस्य ।
 अत्रशिष्टं तु तस्यमानभावात् अवकाशमाणेन पूर्वशेष
 इत्येवम् अहुतापत्तेन प्रतिगच्छितव्येष्ठते । यदा तु सर्वे.
 समानभावाभिर्विषयाणामुपद्रव्या भागा भवन्ति, तदा तस्य
 साधारणानुपगमैः प्रतिगच्छेत्ता भवति । तदिह उपाध्या-
 यकार्थे भागे अनतीते, न कश्चिदपि तद्विषयं शेषो

श्रुतिः प्रमाणं विहितस्य चाश्रयत्वे । १।३।३.
 श्रुत्याधिकरणम् । श्रुत्याचारप्रामाण्याधिकरणम्
 (श्रुतिर्धर्मं प्रमाणम्) । १।३।१.
 श्रुत्यपेक्षया श्रुतिः प्रमाणा । १।३।२.
 सुगादापननिगदे 'अग्निहोता वेत्तु' इति आहव-
 नीपवादे । संकर्षे. ४।२।१९.
 सुगादापनप्रैपस आशुचिः पशौ उत्तमप्रयाजाय-
 ममि । संकर्षे. ४।४।२०.
 सुगादापनमन्त्रे ' इमे वयम्, सो वयम् ' इति पाठौ
 कर्मान्तरे वाचसायन्याद् न विकल्पः । संकर्षे. ४।३।१.
 सुचः शमीमयो हिरण्ययो वा संमार्हन्वाः वरुण-
 प्रथसेषु (सुवादि संमार्गौ शुक्लकर्म) । २।१।४.
 सुवाधिकरणम् (सुवादादिरत्नविधिः महुविगामी) ।
 ३।६।१.
 ' स्व महिमानमावह ' इति गार्हपत्यवादः । संकर्षे,
 ४।२।१२.
 स्वपमादृणोपधाने वरदानमन्त्रयोः कर्म अत्रिचयने ।
 वि. ३।८।२.
 स्वपामैककृषालमिथाधिकरणम् (स्वराजनादिशब्दाः
 धर्मातिदेशकाः) । ७।३।१०.
 स्वकः अग्नीषोमीये पशौ छेदनादेर्न प्रयोचकः ।
 ४।२।१.
 स्वकस्तन्ने पशुपवायैः अग्निहोत्रे । १।३।५.
 स्वर्गनामाधिकरणम् (स्वर्गनामस्य ज्योतिष्टोमाय-
 नुष्ठाने अधिकारः) । ६।१।१६.
 स्वर्गं (क भू) विकरणम् (छेदनादेर्न प्रयोचकः) ।
 ४।२।१.
 स्वर्गं (क अ) विकरणम् (स्वकः पदवहम्) ।
 ४।४।१०.
 स्ववान्यभ्रुतपत्न्यां कर्मणां न स्वर्गः फलम् । ४।३।९.
 स्वामिन्नं कृत्विनां परिच्छेदः । ३।८।१.
 स्वामिन्नाः कर्मविन्मन्त्रे जने प्रतिनिधिर्यत्रि ।
 ६।३।८.
 स्वामिन्नाः (यजमानस्य) न प्रतिनिधिः । ६।३।७.

स्वामियुक्ताधिनरणम् (स्वामिर्द्युक्ता धर्माः
 प्रधानार्थाः) । ३।७।२.
 स्वामिन्नसदशा ऋत्विजो ज्योतिष्टोमे । ३।७।१८.
 स्वामिन्स्यले जने प्रतिनिहितस्य न स्वामिन्स्य ।
 ६।३।९.
 स्वामिन्स्यले जने प्रतिनिहितस्य स्वामिधर्मा वपनादि-
 संस्कारा मयन्ति । ६।३।२०.
 स्वाहाकार-पुरस्तात्स्वाहाकारोऽपि मन्त्रः होत्रे
 करणम् । संकर्षे, २।४।१७.
 ' स्वाहाकृतमिन्द्राय ते जुहोमि ' इत्यादौ स्वाहाग्न्ये
 न प्रदानार्थः । संकर्षे, २।४।१८.
 ' स्वाहाऽग्निं होनाञ्जुषाणाः ' इति स्विष्टकृदादः ।
 संकर्षे, ४।२।१५.
 ' स्वाहा देवा आज्यपाः ' इति प्रयाजानुषामदेवता-
 वादः । संकर्षे, ४।३।९.
 स्विष्टकृच्छब्दलोपः अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशमिष्टरिति
 त्यागे आवाहनादिरिगदेसु च । १०।४।१८.
 स्विष्टकृताः आमिक्षायणीयस्य न वापः । संकर्षे,
 १।४।२.
 स्विष्टकृतोऽमेरावाहन इत्यवदानयैव इति तत्रैव ' अग्निं
 होषाय ' इति निगदः । संकर्षे, ४।२।११.
 स्विष्टकृतं हाकदस्वयीवे नास्ति । संकर्षे, १।२।४.
 स्विष्टकृतं इति संस्कारपूर्वोभयार्थः । वि. ४।१।७.
 स्विष्टकृताः गार्हपत्याविज्ञाता देवताविशेष एव ।
 संकर्षे, ४।२।१०.
 स्विष्टकृतविकरणम् (सर्वेभ्यो इतिर्भ्यः) । ३।१।१९.
 स्विष्टकृतनिष्कारोपैः विमिरद्वैः कर्तव्यः अग्नीषोमीये
 पशौ । १०।७।१.
 स्विष्टकृदादि वापदुक्तं कर्तव्यं यद्यप्येषीये । १०।७।१०.
 स्विष्टकृदादिशेषकर्म प्राथमिकइति, येषादेव । ३।४।६.
 स्विष्टकृदाग्नीषमिमेणु अग्नीषोमीयानां च न स्विष्ट-
 कृच्छब्दकमेव कर्तव्यं ज्योतिष्टोमे अथर्वणे । १०।४।७.
 स्विष्टकृतान्मनागदे ' अशान्तिरिमे ' इति गार्ह-
 पत्यदेव वादः । संकर्षे, ४।२।१७.

येषा शेषसद्भावेन प्रतिपत्तिस्वार्थाधिकारोऽस्ति, ये वा विद्यमानत्वेन प्रकृतोपाः, तेभ्यः सर्वेभ्य इति गम्यते ।

जातिविशेषात् परम् । ११ ॥

भाष्यम्--अथ यदुक्तम्, प्रायणीये फेरले चरौ समवत्तस्यो नावकवते । यदि न तत्र चोदकेन आख्या दपि शिवद्वन्द्वदानमिति । उच्यते । अस्यपि आख्यात् शेषनार्थे समवत्तस्यो जातिविशेषापेक्ष उपपद्यते, ओदनजातिम् आख्यजातिं चापेक्ष्य अनुवादो हि ए । यथासंभव चानुवादः कल्प्येत ।

वा-- पूर्ववदेव समवद्यतेः अनुवादत्वान् यथासंभरम् आख्येऽपि इति चरौ अवदीयमाने सौक्ष्म्यात् तदवयवस्य अन्विनीर्षितमपि अवदानं यत्नत् भवति । तदेतत् सृष्ट-द्रव्यजातिद्वयमपेक्ष्य सद्यद्वः अनुवादः ।

अन्त्यमरेकार्थे । १२ ॥

भाष्यम्-- अथ यदुक्तम्, शिवद्वन्द्वे ध्रुवाद्यमभिधारण दर्शयतीति । न तत् शिवद्वन्द्वेऽर्थम्, दोषाभावा-दित्युक्तम् । तस्मादप्य दस्यार्थः, न हि तत् आहुतिं यक्षन् भवति, इति न रक्षयते । प्वसातो यदि आहुतिर-परा होतव्या भवेत्, न च प्रत्यभिचार्येत, प्वसा ततः क्लिप्त रिच्येत । न रक्षयते । अत्रस्था आहुतेरभावात् किं प्रत्यभिधारणेनेति ।

वा-- अन्व यत्तु कारणं शिवद्वन्द्वेऽर्थम्, अर्थवादः श्रुतम्, तत् अन्वयार्थेऽपि उपपद्यते एव, अरेकार्थ-त्वात् । ' शिवद्वन्द्वेऽन्यथा ' इति तावत् यतः तस्या-वदानं भवति । सादृश्यं वा संभरति, सादृश्यम् इति गम्यते । पुरोडाशादिमन्त्रस्य तस्यावदानम्, प्वसातश्च उपस्यारण-भिधारणे । न ननुर्त्वेन प्रीयमेव अवदानं संभवते । वा हि देवताऽर्चनान्तत्वावधानेऽपि उपस्यारणमि-धारणोपयोगितात् प्रत्यभिधारणमपेक्षते एव । तेन प्राक् शिवद्वन्द्वः परादापि प्रीययोगोऽस्ति, इति अवचे-अवचे प्रतिपूरयितव्या । ततः एव तु न किञ्चित् वार्थमिति नार्थः प्रतिपूरणेन । नहि एतद् प्रतिपूरणं पूर्वस्यावदानस्य संशयकम्, अदृष्टार्थवद्भावात् । अरेकस्य उपस्यारणार्थः प्रत्यथः । तस्मात् अ-तरेणापि शिवद्वन्द्व-र्थेऽवदानेऽपि अर्थान्तेन उपस्य. अर्थवादः ।

सौम-- शेषवार्थाणि सर्वेभ्यः कर्तव्यानि इति पूर्ववदोक्तस्य अत्रापवादः प्राधान्येन प्रतिपाद्यते, इति पादान्तरव आनन्तर्यं चेत्येके । सर्वप्रदानाधिकरणे सामान्यतः शेषसद्भावे उक्ते तद्विशेषचिन्तनात् पादान्तरव्यमानन्तर्यं चेत्यग्रे । सुत्रार्थस्तु-- आख्यादपि शेषवार्थाणि कर्तव्यानि, तेषामविशेषेण सर्वप्रदानशेष संयोगादिति ।

वि-- ' उपाशुयाजशेषेण शेषकार्यं भवेत् वा ।, भवेदितिभ्यः सर्वेभ्य इत्युक्त्या प्रपित्यन्तः ॥, हुताभ्य-द्रव्यशेषस्तु भा-भ्युपस्यारणदिशत् । अतो न प्रतिपत्त्यर्थः शेषकार्यं ततः कथम् ॥ ' नास्तीत्यर्थः ।

भाट्ट-- उपाशुयाजशेषाजगन्भागात्प्राजादिद्रव्याणां जौहवादीनां शिवद्वन्द्विकादीनि शेषवार्थाणि कर्तव्यानि, उत न इति चिन्तायाम्, ' उच्यतेऽर्थात् सङ्कलकृतमवयति ' ' सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवद्यति ' इत्यादिमन्त्रेभ्यः ' वेद्या ह्यीश्यादादयति ' इतिवद्वन्वयानुसंधारण एविरर्थत्वप्रतीतेः कर्तव्यानि । इति प्राप्ते, यत्तवदेवा तत्तद्योगेण अत्राधारण प्रवागानुभावेण जौहवाद्येकदेश्यस्यम् आभ्यभागीयानुभावेण च याचनिक प्रीयापादानक चतु-र्गुहीतं, तस्य तत्तद्योगादिसप्तपक्षेपरुपविशेषप्रतिपत्तिर्वात्, ' चतुर्गुहीतं त्रुदोति ' इति भाष्यकारोदाहृतोपाशुयाज-कान्तप्रकरणस्यैवार्थवत् तस्मात् न सामान्यविहित-विद्यमानशेषोपशीर्णशिवद्वन्द्वदिप्रतिपत्तिर्वादाः । अत एव यत्र प्रजाशेषाभिधारणदौ विशिष्टैव तदधिधानम्, तत्र अगत्या अवयवस्तस्योः सद्युच्यते । न च एवमा-शेषस्यापि विदिष्य चतुर्धरानमध्यगणप्रतिपत्तिविधा-नात् शिवद्वन्द्वदासकरणपत्तिः, तत्र मध्यगस्य कल्पव्ययेन तस्यापि विलम्बोपहितित्त्वेन तुल्यत्वात् । नापि तत्त-दुपादानभूतोऽन्यत्वात् स्वाख्यायान्ता वकरणम्, तयोः ' सर्वेभ्यो वा एतत् ' इत्यादिवाक्यात् यदादिरूपकरीप्यमाग-कार्थित्वस्यापि अवयवभावेन आशीर्णकृत्याभावात् । न च, आशीर्णकृत्याभावेऽपि आख्येऽर्थात् मन्त्रे एव प्रतिपत्तिः, तत्रापि स्वाहाशयस्य शिवद्वन्द्वकरीकरणदौ उपयोगसत्त्वेऽपि चवनाद्यैव पत्नीशंशाकावरातोपस्यैः प्रतिपत्त्युपपत्तयि प्रकृते सादृश्यचरनाभावेन अधारण-

मीमांसाकोषः

१३६

होमामिपवौ सोमभक्षे समुचित्य निमित्तान्तरम् ।

३।५।११.

होमे पुरस्तात्वाहाकारोऽपि मन्त्र करणम् । सकर्ष.

३।४।१७.

होमो दविहोमेषु प्रतिहोम समिधमात्रायैव । सकर्ष.

३।४।८.

होलाकाऽधिकरणम् (होलाका सर्वलोकधर्मः, न
प्राच्यानामेव) । १।३।७.

हौत्रमन्त्राणां समुच्चयः (याज्याऽनुवाक्ययोः)

१२।३।१६.

हौत्रमाध्वर्यवमौद्रात्रम् इति समाख्यया होतुः अध्वर्योः
उद्रातुश्च तत्तत्कर्मणिः सन्त्यः । ३।३।६.

यद्यद्योऽजामिलाय ' प्रजापतिरुपाशु यद्यद्योऽजामिलाय ' अग्नीषोमावुपाशु यद्यद्योऽजामिलाय ' इति । तत्र सदैहः ' उपाशुयाजमन्तरा यजति ' इति किं विष्ण्वादिगुणरक्षणा प्रकृतानां यागानां समुदायस्य वाचकः, अथवा अपूर्वस्य वागभेदिते । तत्र उच्यते पौर्णमासीव-
 दुपाशुयाजो भवितुमर्हति । कुतः ? नामराज्यात् । नामसप्तद्वौ हि विशिष्टौ वागः श्रूयते उपाशुयाजसंज्ञकः । न च द्रव्यदेवते रूपम्, प्रकृतश्च उपाशुगुणः वागः विचरन्ते । तस्मात् समुदायशब्द इति । ननु उपाशुगुणकं यागान्तरम् उपाशुत्वेन रूपेण रूपवत् विधीयते । (उत्तरम्—) नैवंजातीयकः शब्दः उपाशुविशिष्टं वागं शक्नोति वक्तुम् । उपाशुयाग इति हि तस्य वक्ता । ' वज्रोः कु विष्ण्यतोः ' (चक्ष जस्य च कुलं स्यात्) इति ष्यति च प्रत्यये परे । पा० ७।३।५२) इति कुत्वेन भवितव्यम् । अनुपपन्नः पुनः उपाशुयाजशब्दः । तस्मान् रूपवत् यागान्तरम् । अथापि नामसप्तयुक्तं यजतिष्ठामान्यमेव, तथापि अनुपदिष्टदेवताद्रूपरूपं न यागान्तरं प्रतिपद्येहि । ननु एक एति प्रकृतानामपि अत्राचकः प्रामोति । (उत्तरम्—) मा भूत् उपाशुयाज-
 शब्दः, यत्रतिराज्यो भवितव्यः । तथा एति उपाशुयाज-
 शब्देऽपि अनुवादत्वात् अनाज्ञस्येऽपि न दोषः ।

या— इदानीमधिकरणनेण समुदायात्तुजाहापवादः क्रियते । तत्र ' उपाशुयाजमन्तरा यजति ' इति तावत् सकळः प्राशुको न्यायोऽस्ति । कुतः ? ' यागान् विष्ण्वादिंसु कर्त्तव्येतिहास्यं रूपवत्तया । अरूप-
 मन्तराशुक्तमगदयैवावलम्ब्यते ॥ ' तेषु तावत् तन्मथल-
 येनेकान्तिको विधिः । तत्र यदीदं यागान्तरं कल्प्यते, तत्र प्रातः रूपज्ञानम् अदृष्टान्तरकल्पनं च । किञ्च ' अजाधिकरणं ' तेषु प्रत्येकमवगम्यते । जामि-
 दोषेण चोपांशुयाजोपन्यसकं कृतम् ॥ ' ययोपक्रम-
 मुपसंहरात् आमुपन्यासस्य, अजातिवापश्च एक विपयत्वात् एते एव विषयो गम्यन्ते । नहि अन्तराल-
 वाक्ये तादृगर्थवादी विधिर्वा स्पष्टो दृश्यते । समुदाया-
 दुपाशुयोजनं च कथं नाम ' उपाशु पौर्णमास्यां यजन् ' इत्यत्र परीकृतानां कालसंन्ये तत्र सर्वथा

प्राधान्यं स्यात् । ननु उपांशुगुणकम् इति । कथं द्रव्यदेवताभ्यतिरिक्त रूपत्वेनोच्यते ? नैप दोषः । सर्वथा येन शामान्तरात् भवन्तिद्वौ वागो निरूप्यते, तदेव रूपम् । शक्यते च उपाशुत्वेन अयं व्यवच्छिद्य-
 रूपः प्रायेतुमिति । अत आह— नैवंजातीयकः शब्दः ... शब्दोति इति । यदि हि अपयवार्थभेदेन गुणविधिर्यं कल्प्येत, ततो याजशब्दस्य घञन्तत्वात् अकृतकूलस्य अवाप्तुत्वं स्यात् । अनुत्पन्ननामपेक्षते तु नैप प्रयत्नः । ननु एवं सति इति नामपेक्षतेऽपि अवयवम् ' तदस्यं चान्यशास्त्रम् ' इत्येवम् ' विष्णुव्यासु यद्यद्यः ' इत्यादिभि-
 र्विहितम्, तदगुणयोगमाश्रित्य प्रतिद्विरागत्या । तत्र च तस्यो दोष इति । तत् परिहरति मा भूत् उपांशुयाज-
 शब्दः, यजतिशब्दो भविष्यति इति । विधौ हि अत्यन्तमाज्ञस्येन कार्यम्, नामपेक्षे तु यत्रिप्रतामुवाद-
 रूपेण प्रकृत्याने किञ्चित्कारुण्यानुगमेऽपि भवितोषः ।

चोदना वाऽप्रकृतत्वात् । १० ॥

भाष्यम्— कर्मान्तरस्य वाचकः स्यात् उपांशुयाजं यजतीति । कुतः ? प्रकृतानां यागानामभावत् । न चेत् प्रकृता विचरन्ते, कस्य समुदाय यश्चेति । ननु इदानी-
 मेवोक्तं विष्ण्वादिगुणः प्रकृता यागः विचरन्ते इति । न विचरन्ते । नहि ते विषयो ' विष्णुव्यासु यद्यद्यः ' इत्येव-
 मादयः । अर्थवादो हि ते । कथम् ? असिन् वाक्ये विष्ण-
 त्तरस्य भावात् । ' उपाशुयाजमन्तरा यजति ' इत्येतदेतिसिन् वाक्ये विधीयते । यदीनेऽपि विधीयेत्, गिद्यते तर्हि वाक्यम् । अगिच यागस्य विष्ण्वादीनां च संयजोऽत्र गम्यते वाक्ये, न च यागस्य विधानम् । ननु च ' उपाशुयाजमन्तरा यजति ' इत्यत्रापि अन्त-
 रालसंन्योऽत्र गम्यते । वादम् । स तु विधीयते उपाशु-
 त्वादिसंभवः । एकं हीद वाक्यं नामैकं विधानमर्हति । कथम् ? ' जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते ' इत्येवमुपक्रमम् एतद्राज्यम् अजातिवाय इत्येवमन्तरम् । तत्र मध्ये समा-
 न्तात् विष्ण्वादिवाक्यम् । तेन संबध्यमानं न वाक्या-
 न्तरं भवितुमर्हति । तस्मात् ' विष्णुव्यासु यद्यद्यः ' इत्येवमादयो न विषयः, किं तर्हि, अर्थवादः । क. पुन-
 रर्थवादः । आमेषाग्नीषोमीयकोर्नित्तरं क्रियमाणयोः

एवं तर्हि तद्देव निम्न देवतायाः संप्रदानत्वेनैव निर्देयाः प्रवक्ष्यते । नैतस्याः तादृशं संप्रदानत्वमपि अस्ति, प्रति-
 ग्रहीतृत्वाभावात् । अपिच दृश्यते हि क चित् संप्र-
 दान- (त्वेन) निर्देयाः 'योऽदाम्यं गृहीत्वा सोमाय
 पजते' इति । सर्वथा इयं देवता न चान्यैः संप्रदानैस्तस्या,
 न च कर्मभिः । असाधारणेन तु (अत्र आनन्दा-
 श्रमीये 'कर्मभिः साधारणैः नैव तु' इति पाठः, स न
 युक्तः । सुभाषउपाठस्तु पृ. ७१० असाभिगृहीतः)
 आत्मनः केवल यज्ञिविषयं कर्म, संप्रदानं वा भवति ।
 तच्च एतस्याः (देवतायाः) क्रियासाधनत्वात् सप्तम-
 कारकासम्भवाच्च एवं कल्प्यते । नहि देवता शब्दान्धेन
 आत्मना धारार्थेऽपनिष्ठावं प्रतिपद्यते । तेन तदुद्देश-
 त्यागोनेन प्रतिग्रहीतृत्वापारात् विनाऽपि कथञ्चित्
 साकल्यकल्पनया संप्रदानं निर्दिश्यते । यद्वा उद्देशगत-
 मपि आप्यमानत्वं त्यागोऽपि अर्थस्य एकस्य गजेः
 कर्मत्वेन उच्यते, तेन यत्र संप्रदानत्वनिर्देयाः, तत्रैव
 एतदुक्तं भवति परस्त्वपिवा आपादयितुं तदुद्देशेन द्रव्यं
 त्यजेत् इति । यत्रापि कर्मनिर्देयाः, तत्रैवोऽर्थः 'त्यक्तु
 द्रव्यं देवता उद्देशेत्' इति । तथा च केरलोद्देशाभ्यापारेषु
 'त्यक्तुर्वरहितेषु 'यत्र' इति प्रयोगो भवति । तदेत
 दुभयमपि लक्षणिकम् । तथापि संप्रदानत्वं त्यागारा-
 भ्यभिचारित्वात् असमस्तः समकत्वात् (समस्तसंप्रदानत्वा-
 भावात्) दूषितमपि सन् प्रत्यासन्नतर देवतात्वस्य, कर्मत्वं
 तु क्रियान्तरेणपि व्याप्यमानत्वसंभवात् सत्यभिचारम्,
 इति-विप्रकृष्टतर देवतात्वस्य । नहि तत् देवतात्ववत्
 सकलं यज्ञि प्रति कर्म इत्यवधार्यते । परमार्थतः पुनः
 देवताशब्देन तद्विदितशब्देन वा देवतात्व-
 मभिधीयते, न कारकविभक्त्या कया चित् ।
 तथा च 'देवतातद्विज्ञोत्वादे नहि पाणिनिना
 तथा । इदमप्रय इत्येवं तेनकीतमिदोदितम् ॥'
 ये हि विभक्तिवाच्या अर्था भवन्ति तद्विभक्तिसमर्थेभ्य
 एव तेभ्यः तद्विदितविधानं दृश्यते 'तद्दृष्टि, तेन क्रीतम्,
 तस्मै हितम्, तत आगता, तस्याप्यम्, तत्र भव.' इति ।
 न तु देवतायाम् 'तस्ये इदम्' 'तामनेन यजति' इति
 ना निर्देयो दृश्यते । कथं तर्हि ? 'साऽस्य देवता'

इति । तस्मात् नूनम् अनन्वयान्पोऽयमर्थः इति गम्यते ।
 ततश्च शितमेतत् 'न विष्णुवरागु यद्यम्यः इत्यनेन
 देवताऽपि अभिधीयते' इति । तत्र क्लेशेन तं कल्प-
 यित्वा यज्ञिभावना कल्पनीया । ततश्च वरम् अर्थवादत्वमेव
 आश्रितम् । 'अन्तरा यजति' इति तु यद्यपि अन्तरात्-
 संबन्धविधिरपरात् न स्वस्वविधानार्थम् इत्याशङ्क्यते,
 तथापि अनन्वयगतित्वात् विशिष्टविधानम् । नहि यथा
 इतरेषाम् अर्थवादत्वेन अर्थवत्ता, तथा इह केन चित्
 प्रकारेण । ननु च समुदायीकरणेन अर्थवत्ता इत्युक्तम्,
 यथा च नैतेन अर्थवत्ता, तथा अनर्थदर्शनं व्याचक्षाणाः
 वक्ष्यामः । किञ्च 'अन्तरालेऽनुपादेये कर्म तत्र विधी-
 यते । तादृशं विपरिदुत्तिञ्च नेत्युत्तरिपीष्यते ॥'
 यादृशी हि आख्यातेन स्वयाना पूर्वापरीगृता भावना
 अन्तरालमनुपादेयं प्रति उपपत्ता, न तादृशी 'विष्णु
 यैष्ट्य.' इत्यादिभिः उपस्थाप्यते इति नोपचितिविधि-
 कल्पनाभङ्गः । तत्र सत्यपि इतरेषां कर्मविधिवे कर्मांतर
 स्यात्, न प्रवृत्तानुवादः इति मत्वा आह- 'कर्मांतरस्य
 वाचकः स्यात्' इति (भाष्यम्) । देवतायाः पुनः
 उपादेयत्वात् कर्मोद्देशेन (देशे न) विधिः सम्भवति
 इति नानुवादवृत्तिरपि । (अत्र चोगम्यायाम् आनन्दाश्रमे
 च 'कर्मोद्देशेन' इति तृतीयान्तरेण मुञ्जितम् । तथापि
 'उद्देशवशेऽपि देवतायाः कर्मकाळे शब्दप्रतिपाद्यत्वेन
 आपाद्यवल्थणोपादेयत्वात् न तदन्वयः कर्मान्तर-वा-
 पादकः' इति सुभाषयथात् 'कर्मोद्देशे' इति सप्तम्यन्तम्
 'न विधिः सम्भवति' इति ननः उच्यते न च
 पश्यामः) । कर्मविध्यभ्युपगमे तु सत्यपि प्रकृतवद्वत्त्वे
 तदुपाया प्रकृतानामभावात् इत्यभिप्रायः । अथवा यदिदम्
 आश्रयादिभ्यः कर्मांतर चोच्यते, तस्य 'उपाध्यायान
 यजति' इत्यर्थं वाचकः स्यात्, नैतरेषाम् । तस्मात्
 अन्तरालानुपादेयत्ववशेन अर्थ प्रेक्षाविके कर्मविधित्वे
 सति इतरैरर्थवादैरेव भवितव्यम् । फलार्थं चान्यत्र
 विद्वत् प्रत्ययः संनिष्ठवृत्तिर्भविष्यति । 'स तु विधीयते
 उपाध्यायादिसम्बन्ध.' इति (भाष्यम्) उपाध्यायान्शब्दं
 गुणनिधिं मन्यते । यत्तु अत्राचकत्वमस्मिन् पक्षे कृत्व-
 प्रशङ्कात् इति, तत्रोच्यते । तुल्यमेतत् त्वप्यजे । कुतः ?

विधिप्रसङ्गात् । अतः ' उपाधु याजमन्तरा ' इत्यनेनैव प्राप्तया संकीर्तनमिति ।

प्राये वचनाच्च । १२ ॥

भाष्यम्— प्रधानकर्मप्राये वचनं प्रधानकर्मतामुपो-
इत्यपि, तथा अग्रवप्राये लिखितं दृष्ट्वा, मयेदमग्रय
इति मतिः । तस्मात् समुदायशब्दः इति ।

वा— ' हृदयमुदायाजः ' इति पशुपुत्रस्य
प्रधानप्रायेण अवयवेन संस्तवात् प्रधानमिति अवगम्यते ।
कर्म पुनः अग्रपानानं पूर्वपक्षे प्रसज्यते ? उच्यते ।
' अग्र्याणां वैष्णवादीनां समुदायेऽवधारिते । अग्नी-
पोनीय एवैकं पीर्णमास्यां विधीयते ॥ ' तावज्जा-
मघीषोमौ ' इति योऽग्नीषोमदेवस्य, स एवैकः काल-
विशेषसंयुक्तः पूर्णमासप्रदग्नेन फले चोपदे । तत्र वैष्णव-
प्राजापत्ययोः शुभमात्रात् सकलेशुभाशुभप्राधान्यवचना-
नुपपत्तिः । ननु तथापि वैश्विपकदोषत्वात् देवतासु सदैव
भयोमोमीव (पोम—) देवतः, तदेव प्राणल्पम्, इति
नित्यत्वं प्रधानत्वस्य हीनत्वं नैव घटते, नैव दोषः ।
' कालदेवतयोर्नात्र संबन्धोऽयं विधीयते । ननु
तल्लक्षितं कर्म तद्व्यव्यापि विद्यते ॥ ' यदि हि
अग्नीषोमयोरेव पीर्णमासीदन्वः क्रियते, ततो विष्णु-
प्रजापतिपक्षे न स्यात् । अयं पुनः देवतोपलक्षितस्य
मासस्य संबन्धः । सर्वत्र च उपलक्षणपानेऽपि उपलक्षणं
गच्छते, यथा वक्ष्यते ' अनपाएश्च कालस्य लक्षणं हि
पुरोडासी ' (१०।८।१०।३०) इति । न च एकस्यैव
कर्मणः कदाचित् प्रधानं कदाचिदङ्गम् इत्युपपत्तेः ।
नानात्वे तु अविक्रमे स्यात् । न च संभ्रमति तत् ।
तस्मात् एककर्मत्वात् ' उपाध्यायजमन्तरा यजति '
इत्यग्रमेव विधिः ।

शा— ' तत्र विष्णवादिवाक्येषु तद्व्यप्रत्ययदर्श-
नात् । येऽन्ति ह्ये विधिर्नात्र चर्तमानापदेशतः ॥ '
वस्तात् विष्णवादिवागना समुदायानुवादः । इति प्रते-
ऽभिधीयते । ' जामित्योपक्रममादेकमाजामित्योप-
संज्ञेते । वाच्यम्, तन्मध्यपाताच्च विष्णवादेरर्थ-
यादृता ॥ याजकशेषानुपपन्नं मग्नी सत्यां न
पुन्यते । अनुषोचनमिति च (पुरोडाशद्वयमिति च-

ध्वति) जामिदोषोऽत्र कीर्तितः ॥ तेनान्तराल-
संयुक्तो विधिस्तत्रैव निश्चितः । अजातिरत्र च
तस्यैव प्रशंसेत्यवधारितम् ॥ ' तस्मात् (उपाधु-
माजमन्तरा यजति इति) विधिरप्यत्र, न समुदायानुवादः ।

सोम— दशमे ' अजातिरुग्राच ' इति सूत्रभाष्ये
जामिता साहचर्यम् इति न्यास्यात् । साहचर्यस्य दोष-
पर्यवसायित्वं च एकत्वायाः क्रियायाः पुनःपुनरुपाने
तदा स्यात् इति तदाऽऽपादकत्वेन बोध्यम् । इदमेव
च न्यायमुदायात् साहचर्यस्य दोषपर्यवसायित्वमुक्तम् ।
(सो-द्वयवाविजाभिग्रन्दलक्षितस्य साहचर्यस्य नैर-तर्पणुदाने
सति आलस्यापादकत्वेन दोषत्वात् तस्मीर्तनस्य च
निर्गेषाभूतेः निन्दापर्यवसायित्वाद्योभात् आकाङ्क्षावरोधेन
अजातिव्यवस्तुत्यर्थन्यायमात् जामित्योपन्यासयोः एक-
वाच्यता अवशीयते मुधा. पृ ७१०) । तद्यथाचैके
तु दशमे जामिता साहचर्यम् एकत्वा द्वि.त्रियेति, तेन
दृष्टान्तानुसंधिदोषः इति साहचर्यस्य दोषपर्यव-
सायित्वमुक्तम् ।

यथा विद्वद्राक्ये समुदायानुवादात् आपेयादीनां फल-
संबन्धः, एतन्तत्प्राक्ये समुदायानुवादात् विष्णवादि-
वागानामपि फलसंबन्धः इति वा, फलसंबन्धः इति वा
प्रत्ययस्थानात् (दृष्टान्त-) संगतिः । प्रयोजनं पूर्वपक्षे
विष्णवादिदेवत्वान्नरो यामा, समुच्चयेनानुशेषः । सिद्धान्ते
तु एक एव विरुदितविष्णवादिदेवत्वः इति (सूत्रार्थस्तु
' पीर्णमासी यजते ' इति वाच्यम् ' उपाध्यायजमन्तरा
यजति ' इति वाच्यमपि समुदायानुवादः स्वादिनि ।

वि— ' उपाध्यायजमित्येषोऽनुवादोऽप्रायाया विधिः ।
विष्णवादिवाक्ये विष्यदविधेरस्यानुवादता ॥, जामित्योक्ते
एतत्काल उपाध्यायगुणे विधौ । सत्यर्थतश्च विष्णवादि-
साम्बन्धौ चोच्यते ॥ '

भाट्ट— तत्रैव ' जामि वा एतत्प्रायश्चित्ते
यदन्वयो पुरोडाशाद्युपाध्यायजमन्तरा यजति, विष्णुद्वयानु-
वदन्तोऽजामित्याय, मजापतिरुग्राच यदन्वोऽजामित्याय
अग्नीषोमानुपपन्नं यदन्वोऽजामित्याय ' इति भूते अन्तर-
राक्ये पूनर्वदेव न कर्मान्तरविधिः, अपि तु तावद्वयस्य रा-
जान्तर्निहितानां देशतोऽपि विधिद्वयगतानां समुदाय-

उपाध्यायजड्व्याय

वियते । शिष्टस्य परस्मान्नुपस्तरणमिधारणादिगृहीतत्वेन
अद्वैतार्थत्वात् । इतार्थप्रतिपत्तयश्च शेषकार्पाणि न स्वय-
नेव अद्वैतप्रयोजनमपि द्रव्यं प्रमुञ्जते । तस्मात् भुवाया
शेषोऽस्ति । यत् समस्तकर्षणितृक्षुत्तरकाल ताधारणः
शेषो भविष्यति, तस्य समिष्टयजुरास्य प्रतिपत्स्वरमा-
सातम् । यदा उ इदमपि उपस्तरणादिवदेव अर्थकर्म
अवधारयते, तदा सुतरा शेषामावः । शक्यं तु तैत्तिरीय-
वान्यापेक्षया उपसौ अन्वसंयोगात् समिष्टयजुरस्य
उरोतिचोदितत्वेन अयञ्जत्वात् प्रतिपत्तिरनमवधारयितुम् ।
नि शेषत्वेन चारी अवस्थितेति शेषकार्यान्तराणि चाद्यते ।
तस्मात् भव्याया तावन्नास्ति शेष ।
अवचत्वाच्च जुडाम्, तस्य च होमसयो-
गात् । ७ ॥

भाष्यम्— अह । जुडा तर्हि आग्नस्य शेषो
भविष्यति चमसवत् । यथा चमसेषु ग्रहेषु च
चोदना इति । तत्र प्रत्याह । भुवाया तावन्नास्ति शेष,
उपाध्यायजस्य साधारणत्वात् इत्युक्तम् । अथ कस्मात्
जुडा भविष्यते तत्र शेषकार्यम्, यथा होमार्थे चमसे शेष
इति । उच्यते । यञ्जुडामवच तत्तर्हि होमेन सन्दम्,
तस्मात् जुडा शेष ।

वा— तत्र एतत् स्यात् । यत् वेपलोगागुवात्रार्थे
जुडामवच तस्यैव—ग्रहचमसेष्वेव होमस्य— शेषो
भविष्यतीति । तदनुपपन्नम् । कुत ? तस्य समस्तस्य
'चतुरवच जुरोति' इति होमसंयोगात् । उक्तं हि
एतत् (२१२।७।१८) उपपानार्थं चारी नान्यत्र धृतम्,
अन्यत्र विनियोक्तमिति । तस्मात् न जुडा शेष
उपपद्यते ।

चमसवदिति चेत् । ८ ॥

भाष्यम्— इति पुनर्बहुक्तम्, त परिहर्तव्यम् ।
वा— अथ बहुक्त चमसवत् इत्यपि होमसंयोगो
शेषो भविष्यतीति । तत् परिहर्तव्यम् ।

न, चोदनाविरोधादपि प्रकल्पनत्वाच्च । ९ ॥
भाष्यम्— नैवदेवम् । कुत ? चोदनाविरोधात् ।
'होमस्यामे वीहीत्यनुपपत्त्येति' इति तत्र चोदना ।
अपिच तत्र 'पेट्रवायच गृह्णाति' इत्येवमादीनि ग्रहणानि

न होमसंयुक्तानि, (चिन्तु) इति प्रकल्पनान्तेव । इदं
पुनर्होमसंयोग, 'चतुर्बुहीत जुरोति' इति ।

वा— नैतत् होमेन तुल्यम् । तत्र हि प्रहचमसेषु
इति प्रकल्पनमात्रे कृते यथा न सर्वहोमः, तथा 'होमे
अवचनाद्भक्षो न वियते' इत्यत्रापि चरते वयगाम ।
तेन चोदनाविरोधे तत्र वक्ष्यमाण परिहरता न सर्वहोमो
भविष्यति । शेषकार्यान्त्याप्येदर्शनं च 'होमस्यामे वीही-
त्यनुपपत्त्येति' इत्यादि, 'सर्वत परिहारमाक्षिण
मक्षपति' इत्यादिचमसमस्याया न च विरोधत्वे,
अन्यथा तद्विरोधे स्वात् । अथवा न तत्र अवस्यत्
होमे सति का चिन्चोदना विरुध्यते इत्यविरोधात् अतर्कं
होम, इह उ विरोधे स्यात् । अप्येव चाविरोधो हेतु,
इति स्वगमनिका । यथा तु माष्यकारेण पूर्वं चमसमसं
दाहृत्य 'चमसवदिति चेत्' इति स्वगमन्यत्वात्,
तथा परिचोदनासूत्रमेव होमसंयोगान्तेकान्तिकत्वमवधानार्थं
कल्पयित्वा परिहारो वक्तव्यः । तत्र वचनान्तरकृतं वाचं
शेष स्यात्, अत्र 'वचनान्तररहितत्वे सति' इति
विशिष्टस्य हेतोः अपभिवचारत् । अथवा 'अवच-
त्वात् जुडाम्' इत्येवमेव तत्रान्तरस्य चमस-
कृत्वा पूर्ववचवादिप्रकल्पनान्ते न्याचक्षणो चमसो
दृष्टान्तो दातव्यः । पर च अनुभाषणेषु चमसम् ।
एतदुक्तं भवति 'अवचत्वात् जुडा चमसवत् शेषोऽस्तु'
(इति) । तस्योत्तरम् 'तस्य च होमसंयोगात्' इति
नतार्थम् ।

उत्पन्नाधिकारान् सति सर्ववचनम् । १० ॥

भाष्यम्— अथ बहुक्तम्, 'सर्वेभ्यो हविष्यं सप्त-
वद्यति' इति । उच्यते । उक्तं शेषमपि ह्यु एतदुच्यते,
नाविशेषणम् । तस्मात् इह शेषा, तेस्य सर्वेभ्य इति ।
यथा 'सर्वे ओदनो भुक्त' 'सर्वे नाश्रणा भुक्तवन्त'
इति ग्रहतापेक्ष सर्ववचनं, एतन्नापीति ।

वा— यन्तु सर्वेभ्य इति प्रकल्पयत्त अनुवाद,
तत्र यादृश वयमिह वचनं पदस्यात्, तादृशस्यैव अनुवाद
इति मन्यमाने । सर्वत्रैव च परमसर्वेण भव्यहातमन्त्रात्
अपिहृतापेक्षं वच्यमानो यत्नते, इति न विरोधः । तत्र

॥ उपाकरणादीनां पदुपसर्गाणां अग्नीषोमीयमाना-
यैता । भा. ३।६।७।१८-२७.

॥ उपाकरणानन्तरमेव नियोजनम् इति यथाप्रकृति
प्राप्तपत्यवस्तु अनुष्ठानम् । भाट्ट. ५।२।१.

॥ उपाख्यानानाम् असत्यत्वेऽपि तत्र अर्थवादानाम-
तात्पर्यात् तात्पर्यगोचरीभूते च प्राप्तख्याणासत्यरूपेऽर्थे
यत्नत्वात् नाप्रांमाप्यापत्तिः । सु. पृ. ५७. ॥ उपाख्यानानां
षेदगतानामसत्यत्वेऽपि प्रवर्तकत्वम् । ' लोकेऽपि वा
क्रिया फलान्तरयुक्ता मेधादिहेतुत्वेन आता मन्यन्ते,
तस्या कं चित् प्रवर्तयन्तः तदभिमतं सौम्यादिफलम्
धस्यमपि उपन्यस्य निपुञ्जते । तत्प्रवृत्तश्चेत्तरोऽपि
क्रियाऽऽभयं फलं प्राप्नोति । यद्यपि च प्रतिपत्ता जानाति
' नैतदत्र पारमार्थिकं फलं मदभिप्रायानुसारेण एतेस्व-
न्यस्तम् । सर्वथा तु अपुन्यार्थे मा न प्रवर्तयन्ति, तदुच्यं
नामेतत्, किमपि अन्यदवाप्स्यामि ' इति शाखाऽनु-
तिष्ठति । एवं वैदेऽपि विधिना तावत् फलमवगमितम् ।
अर्थवादास्तु असत्येन नाम प्ररोचयन्तु, न तद्वत्
सत्यात्मत्वे किञ्चित् रूपयतः, प्रवर्तनमाशेषकारित्वात् ।
यत् परस्ताद्भवित्यति, क्त् विदेवपरि गतम् इति निश्चित्य
नैव विद्वालो न प्रवर्तन्ते । तस्मात् उपाख्यानानाम्
असत्यावमतन्त्रम् । वा. १।२।१।१० पृ. १२५.

॥ उपाख्यानार्थस्वतन्त्रार्थवाद्कल्प्यः विधिः एक-
कर्तृकोपाख्यानरूपपरद्वितिकल्पः, अनेककर्तृकोपाख्यान-
रूपपुत्रकल्पकल्पश्चेति द्विविधः । तत्र ' ताभ्यामेतमग्नी-
षोमीयमेकद्वयकाल पूर्णमासे प्रापच्छत ' इति प्रथमः ।
' तावन्तामग्नीषोमी आग्रजस्यैव नौ उपास्तु षोर्णमास्यां
यजन् ' इति द्वितीयः । बाल. पृ. १२.

॥ उपादातक्यम् । यद्दि उपादातक्यम्, नहि तदनु-
पादाय कश्चित् प्रयोगमारमते । नहि अनुपादाय ऋषीण्य
प्रधुल्य प्रयोगम्, ऋषीण्य मृगयति । एवं कुर्वाणस्य प्रयोग
एव न संवर्तते । भा. १।१।५।५९.

॥ उपादानस्य-कालोपादानस्य अवपातकालीन-
स्तुषोपवापः न प्रयोजकः । भाट्ट. ५।१।११.

॥ उपादानलक्षणा एव अजहत्कार्या लक्षणा इति
आलंकारिकाः । मणि, पृ. ७५.

॥ उपादानविधानशब्दे मित्रार्थी । अप्रवृत्त-
प्रवर्तनं विधानम् । तत्र पुरुषविषयः शब्दव्यापारः ।
अननुष्ठितखानुष्ठानमुपादानम् । तत्र कर्मविषयः पुरुष-
व्यापारः । वि. २।३।१३.

॥ उपादीयमानेषु आकाङ्क्षा उपजायते, न उद्दिश्य-
मानेषु । वा. ३।१।७।१४ पृ. ७२२.

॥ उपादेयं विशिष्टप्रकरणस्य कर्मणः संवर्षिच,
यथा आहवनीयप्रतिपदादि । तस्य प्रदेशान्तरस्थोद्देशेन
अपि शक्यं विधानम् । वा. २।३।१।१५ पृ. ६१५.

॥ उपादेयम् अनुपादेयेन भाष्यते यथा वातपनीषोक्तं
अग्निप्रणयनं कालेन । बाल. पृ. १२२. ॥ उपादेयः
गुणः तिरोहितकर्महेतुवादेन शक्यो विधातुं नानुपादेयः ।
ए हि कुण्डवाग्निनामायने होमस्येव बलत् कर्मान्तर-
माषादपति इति स्थितं प्रकरणान्तराधिकरणे । वा.
३।६।७।२२ पृ. १०४६.

॥ उपादेयक्रियासंविधानमेव परस्परान्वयः, नोद्देश्य-
क्रियासंविधानम् । उक्तं च अग्निमाधिकरणे (६।४।७)
तन्त्ररत्ने ' उपादेयाना हि देककर्मप्रतिपद्यः ।
नोद्देश्यानाम् इति सप्ततन्त्रुण्यम् ' इति । सोम.
६।४।६ पृ. ४८६.

॥ उपादेयगतं द्विवादि विवक्षितम् । यथा ' एतेन
राजपुरोहितो वायुज्याकामो रजेयाताम् ' इति द्वित्वम् ।
वि. १०।२।१४, यथा वा ' चमशाध्वर्युः वृणीते ' इति
बहुत्वम् । ३।७।११.

॥ उपादेयत्वं कृति-याप्यत्वम् । बाल. पृ. ९८.
॥ उपादेयत्वं यजेः अनुष्ठीयमानताऽऽकारः शरीरो-
याधिकः । वि. १।४।६. ॥ उपादेयत्वेन चोदितस्य
एकत्वं विवक्षितम् । यथा ' प्रवयसमूयमं दक्षिणा ददाति ' इति
दक्षिणैक्यमाह । भा. १।१।२।१०।४६, ॥ उपा-
देयत्वेन हि अनुशासकश्चोदते तत्रैकत्वं विवक्षितम् ।
३।१।२।३।२३.

॥ उपादेयपदवादिगता संख्या विवक्षिता । भाट्ट-
५।२।५.

उपांशुयाजधर्माणां

द्रव्यस्य प्रतिपत्त्ययोग्यत्वात् । न च सर्वकार्यान्ते क्रमं
वाधित्वाऽपि प्रयोगजनकत्वेन तत्करणम्, समिष्टयजुरादि-
विशिष्टप्रतिपत्त्यन्तरेष्विधामेन तत्र तदप्रतिः । अतः
शेषाभावात् शेषकार्याणि ।

मण्डन— 'आन्यात्र शेषकार्याणि ।'
शंकर— 'शेषनामै न चान्यतः ।'

• उपांशुयाजधर्माणामतिदेशः त्रिनेष्टौ मधू-
दकयोः । भा. ८।१।१९।४०-४३.

• उपांशुयाजपत्नीसंयोजेपु देवतापदयाज्यानु-
वाक्ययोरेव उपांशुत्वम् ॥

पत्नीसंयोजे उपांशुयाजे च 'उपायु यजति' इति
विहितमुपांशुत्वं साक्षाद्यागे अग्रमन्वात् तदग्रमन्त्रेषु अवि-
शेषात् सर्वेषु निविद्यते । इति प्राप्ते, द्वैपाथीदिप्रतिपत्त्य-
र्थत्वेन आधुतप्रत्याधुतप्रत्यवपदट्कारादिभिः समन्वैश्वेव
वस्तुतामर्थादुपांशुत्वम् । सकर्ष ४।२।१५.

• 'उपांशुयाजमन्तरा यजति' इति यजति पद
विधायकम्, न तु अयुवादक दर्शपूर्णमासयोः । वि.
२।२।४. • 'उपांशुयाजमन्तरा यजतीति' इति
सूत्रेण (१०।८।१५।४७) हविर्विशेषाश्रयणेन उपांशु-
याजे द्रव्यान्वियम पूर्वपक्षयित्वा 'श्रीवाद्वा सर्वसंयोगात्'
(४८) इत्यनेन अविहितद्रव्येषु श्रौतविधिः वक्ष्यते ।
सु. पू. ७२२.

• उपांशुयाजमन्तरायजतीति हविर्लिङ्गाश्रुति
त्वात् यथाकामि प्रतीयेत । १०।८।१५।४७ ॥
दर्शपूर्णमासयोः 'उपांशुयाजमन्तरा यजति' इति

श्रूयते, तत्र हविर्लिङ्गाश्रुतित्वात्, हविर्विशेषस्य विश्रित्
लिङ्ग न ध्रुवते । हविर्लिङ्गस्य श्रुतिर्षस्मिन् सः हविर्लिङ्ग-
श्रुतिः । न हविर्लिङ्गश्रुतिः हविर्लिङ्गाश्रुतिः । उपांशु-
याजः । तादृशत्वात् । तस्मात् ऐन्द्रिकं किञ्चित् द्रव्य
प्राप्तम् । ननु 'आन्यत्र नौ उपांशु पीर्णमास्यां यजत्'
इति अत्रणात् आग्र्य हविर्विशेषे तु शक्यम् । सत्यम्, तथापि
कीदृशम् आन्यम् इति न ज्ञायते । इति यथाकामि शब्दात्
इति प्रतीयेत । तथा यामयते तथा, यत् किञ्चिदाज्य
प्रतीयेत । इति पूर्वः पक्षः ।

श्रीवाद्वा सर्वसंयोगात् । ४८ ॥

चायद्व्यः पूर्वपक्षनिराक्षय । उपांशुयाजः श्रीवात्
श्रुत्याया विद्यमानत्वात् आन्यत्वात् प्रतीयेत न यत् कुत्र
श्रित् । सर्वसंयोगात् । 'सर्वस्यै वा एतद्यथाप्य गृह्यते यद्
ध्वन्यायामाग्यम्' इति सर्वैरेव यागैः श्रीवाजस्य संयोगात्
संयोगस्य श्रुतत्वात् । तस्मात् श्रीवाज्यात् उपांशुयाजः
इति सिद्धान्तः । के.

• उपांशुयाजविधिः एकपुरोडाशाग्यामसि पीर्णं
मास्याम् । भा. १०।८।१८।२-७१.

• उपांशुयाजशब्दः अणुत्वनः । चञोः कु विष्णु-
तोरिति कुत्वेन भवितव्यम् । भा. २।१।४।९. • उपांशु-
याजशब्दस्य नामयत्वात् वार्तिककारानभिमतम् । सु.
४ ७४६.

• उपांशुयाजसस्त्वम् अभावात्स्यायामपि सार्वजन्य-
शास्त्राऽनुपेक्षेन । रत्न. १।२।१७।२२.

• उपांशुयाजाभेदविश्रुत्योः आन्यवाहंस्तस्यो-
र्वाहंस्त्वौपधर्मा. चोदकरयात् आन्यधर्मोऽप्य. पूर्व
कर्तव्याः, न तु प्रयोगविधौ चोदिताङ्गप्रधानप्रत्याक्षय-
ग्रहात् मुख्यक्रमेण आन्यधर्माणां प्रथमम् अनुष्ठानम्
अध्वरकक्षयायाम् । कल्पसंस्कृतयोः वल्लभं बलवत् ।
भा. ५।२।१०. • उपांशुयाजाधाराग्निहोत्र-
पशुधोमाधिकरणानि पीर्णमास्यधिकरणेषु उपांशुया-
ज्यादापवादः । वा २।२।४।९. • उपांशुयाजाज्य-
निर्वापत् पूर्वम् आग्नीषोमीयपुरोडाशनिर्वाप. वायं
दर्शपूर्णमासयोः मुख्यक्रमस्य पाठक्रमत्वात् दुर्नलत्वात् ।
भा ५।२।८।१५.

• उपांशुयाजादौ याज्याऽनुयाज्यात्कवाकारिभ्य-
कृत्यो देवताविधि- विधियुक्तवाक्यान्तरकत्वनाम् ।
वाल् ४. १२. • उपांशुयाजापार्धहविर्भ्यः शेषार्वा-
नानुश्रयम् । भा. ३।५।१।२-१२.

• उपांशुयाजाधिकरणम् । उपांशुयाजमन्त्र-
पञ्चति इति विधिः, नामुवादाः । उपांशुयाज-शब्दात् ॥
पीर्णमासीयदुपांशुयाजः श्रुतः । २।२।४।९ ॥
भाष्यम्— 'जामि वा एतद्यथास्य क्रियते यदन्वो
पुरोडाशो, उपांशुयाजमन्तरा यजति' इति । विष्णुसूत्रम्

उभयार्थे संभवति, अर्हर्बहुत्वात् । तस्मात् इरणमाले एव ऊपावमिति ।

सोम— चोदकप्रसक्तैकवधापेऽपि काले न वाध्यः इत्युक्त्यानात् संगतिः । अन्तिमेऽहनि तु अनुपपत्त्याभावात् मानवाससैवोपावहरणमिति ।

वि— ' तत् किं माने ह्यतो वा, ऽऽद्यः प्रकृतविकल्पेणात् ।, अर्थात् तदेकं तनोक्त्या ह्यतो स्मात् साध्यकत्वतः ॥ '

भाट्ट— पूर्वाधिकरणे गतम् ।

मण्डन— ' पृषावत्रमहर्गणे । ' २२. ' इरणार्थे पृथग्व्यवः । ' २३.

शंकर— ' अहर्गणे वाससो मिदा । ' २२. ' काले सा ऽाहृतेः कार्या । ' २३. सा वाससो मिदा ।

७ उपावहरणाधिकरणे ' यस्मिन् काले यत् प्रयोजनमपेक्षते तस्मिन् काले तत् संवादनीयम् ' इति लौकिको न्यायो बीजम् । छ १०।६।२२।८०.

७ उपावहरणार्थे मय्यह वासोऽन्तरोत्पादनम् (अहर्गणे) तस्य सोमोपावहरणमाले एव । भा. १०।६।२२।७९-८०.

७ उपासनात्मकस्य ज्ञानस्य कर्मणि पुण्ये च दृष्टप्रयोजनाभावात् अदृष्टापेक्षामात्, धृत्वाद्यभावेन क्रान्ति-त्वाभावात् वाक्यदीपोपनीताभ्युदयनिःश्रेयसफलतया सन्नि-स्यन्तं पुण्यार्थैवम् । इत्याकरः संन्याक्षेपपरिहारे १०४.

७ उपासनाफलभाजो यजमानस्यैव उपासना-कर्तृत्वम् इति न्यायः (पूर्वपक्षे) । कल्पतरुः १।४।११।४ व. सू.

७ उपासमी गायता नरः इति श्रामणायान् प्रति-पदं कुर्यात् ' प्रतिपदो गुणसमस्य विकृतौ नातिदेशः । भा. ८।१।१।४।२२-२९.

७ उपायोपासकयोर्भेदाभेदः संभवेत् इति न्यायेन सर्वदेवान्तविद्यान्तः । श्रीकर. १।१।३९ व. सू.

७ उपेक्षात्वं प्रथमिनिश्रवणकथानात् । तादृशोऽहंश्रवणत्वं. सर्वेऽहंश्रवणम् । उपेक्षाऽन्वय च उपेक्षा-त्वात्प्रमाणान्तरम् । तेन अतो उपेक्षाऽऽप्यहस्य अतो अनुपेक्षाऽऽप्यहस्य ' श्रवणं तुल्ये ' इति ज्ञानस्य आया-

नोन संस्काराजनकत्वमप्रयुद्धम् । तदतो उपेक्षात्वाभावा-त्तत्वात् । मणि. घ. १२, ७ उपेक्षात्वात्तुपेक्षात्वयोः अविहृदयो. एकानुभववृत्तित्वं संभवति । घ. ३०.

७ उपोद्घातस्य लक्षणम् ' चिन्तां प्रकृतविद्ययायो-मुपोद्घातं प्रवक्षते । प्रकृतानुभवकादि प्रकृतानुप-जायते ॥ ' वा. २।१।१।१ घ. ३७२.

७ उपोद्घातन्यायः । ' प्रतिपत्त्यमर्थे ह्यदौ संश्रय प्रागेव तदर्थम् अर्थान्तत्वणोऽन्त उपोद्घातः ' न च सू-कारवत् भाष्यकारेणापि विषयप्रयोजनवत्त्वं मूलतो नामि-धेयम् इति वाच्यम् । शिष्यानुग्रहाय उपोद्घातन्यायेन पर्वतनात् । शरीरकभाष्यवार्तिकम् पृ. ३१.

७ उपोद्घातपादोऽयं द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः । सा. २।१।२।७।९ अन्ते ।

७ उपोपपन्नम् । दार्ढ्योर्धर्मनासिके विध्वन्ते सति निपत्तम् उपोपपन्नं स्मात् । (उपोपपन्नं दर्भादिदाहः समाहौ । ' उप दाहे ' ।) भा. ८।१।३।९.

७ उभयोरविशेषात् । ९।२।१।५६ ॥ दर्शपूर्णमासयोः एकमेव प्रकरणम् । तत्र च द्वयपि पार्वणहोमौ विहितौ । उभयोः प्रकरणे तयोर्विधानात् उभ-योरपि वाग्योः उभावपि पार्वणहोमौ श्रुतात्मा अविशेषात्, पौर्णमास्यामेवैकः अमात्राश्रायामेव अपरः इति विशेपस्य यक्तमयस्यात् । तस्मात् उभयोः उभौ इति पूर्वं. पयः । यदमीत्या वा, तद्विषयो । ५७ ॥

पूर्वपक्ष वाच्येन निरसन् विद्वान्तामह । उभयो-यांगयोः उभावपि होमौ न कर्तव्यौ । किन्तु यदमीत्या अनुदायम् अमिल्लथ वा इत्या व. पार्वणहोमः, तद्विषय सः होमः । आग्नेयमीतोमीतोपुत्राजशमुदायनुद्दिश्य ' ऋषभ याजिनम् ' इति मन्त्रकरणे होमः, आग्नेय-सान्नाय्यशमुदायमुद्दिश्य च ' अमानास्या सुभगा मुदिता ' इति मन्त्रकरणे होमौ विहितः । तस्मात् परकमुदाय-विषयक एतः, अरकमुदायविषयकोऽप्यः । नोभौ उभयत्रापि इति सिद्धान्तः । के.

७ उभयोर्हविषोर्दधिपयसोर्भेदे एकैकस्य नयेऽपि पद्व्यपार. कर्तव्यः । आप्तिन्यायः । भा. ६।४।६।२२-२३.

ज्ञानितादेष उक्तः, तं भिपत्रियुम् 'उपाध्यायमन्तरा यवति' इति विहितम् । कथं तेन भिपत्रियते ? तस्मिन् क्रियमाणे ज्ञायते एव, यथा विष्णुपंडित्यः प्रजापतिरमी-
योमौ वेति । ततश्च न्यवधानात् अज्ञानिता अवगम्यते एव । तेनाज्ञानिताऽर्थवादं यक्षयतीति विष्ण्वादिष्वन्वेषोऽनूयते, न तु अन्तरालसंबन्धस्य अन्वयत् प्रयोजनमस्ति अतो विधानात् । कथं विष्ण्वादयो यदभ्या इत्यवगम्यते ? यदभ्यान् अयदभ्यान् वा विष्ण्वादीन् उपाध्यायाभिप्राय संकीर्तयति इति गम्यते । तत्र के चिन् तावदाहुः प्राप्ता एवेति । कुतः ? शास्त्रेऽन्वरे विधानादिति । यथापि अग्राप्तिः, तथापि उपाध्यायसामान्यात् प्रजापतिदेवता विष्णुश्चेति अनुज्ञादावेव, उपाध्यायमांगौ हि विष्णुप्रजापती । तस्मात् 'यत् किञ्चित् प्राजापत्यं यत् क्रियते, तदुपादेवेव क्रियते' इत्येवमादि-
संकीर्तनात्, मन्त्रसामान्याच्च विष्णुम् अग्राप्तमपि प्राप्तमेव वदेत् । अमीयोमयोस्तु विद्यायश्चमुदाह्रियते एव 'तावद्ब्रह्मामशीभोमी आन्यस्यैव नो उपाधु वीर्णमास्या यवन्' इति । तस्मात् यागान्तरम् ।

षा—कर्मचोदना 'उपाध्यायं यवति' इति, न उपाध्यायानुवादः । कुतः ? 'प्रकृतानामसंज्ञावाद् गम्यते नातुवादिता । यागो विष्ण्वादिष्वयुक्तैर्नदि वाक्यैर्निधीयते ॥' यथा वैश्वानरवचने द्वादशकण्ठेन उपक्रमोपखटारण्याम् अष्टत्वादयः एकवाच्यतामापद्यमानाः पृथक् विधिवत् न प्रतिपन्नाः, तथा अग्रापि 'ज्ञानि या एतत्' इति विष्णुप्रक्रमे दोषसंकीर्तनं कल्पयित् विधीयमानस्य आश्रयद्विधत्म्, तदपनयनद्वारेण क्षुल्लर्षमिति गम्यते । ज्ञानिता च पुरोडासपोस्त्यस्यै कस्मिंश्चित् अविधीयमाने भवति, इति च अन्तराल-
कालसंबन्धेन विधास्यते, तस्य अज्ञानितत्वं प्रथमं, इत्यवधारणात् 'उपाध्यायमन्तरा' इत्यस्य क्षुल्लर्ष्येन ज्ञानात् विष्ण्वादिषुकेषु च तदपेक्षितानि रूपास्तुति-
संकीर्तनात् अनपेक्षितं विधिवत्प्रधानस्य क्षुल्लर्ष्या यद्व्यते । नहि विष्ण्वादिषुकेषु अन्तरालसंबन्धोऽस्ति, येन उपक्रमोक्तया ज्ञानितया वद्विधिः तद्वत् वा ज्ञानितं स्थावकतया अपेक्षितं तत्रभवेत् । अन्तरालस्य-

संयुक्तस्य पुनः विस्पष्टयाम्युपक्रमवाक्यविधानाद्देवात् तदरोन च इतरेषां स्थावकत्वोपयोगे सति न अनेक-
दृशकल्पनाऽनुपस्थितिविष्णुम्युपगमो युक्तः । किञ्च 'विष्ण्वादिष्वयगसंबन्धे कृते यागोऽर्थतो भवेत् । उपसर्जनभूतस्य औते चैतन्न युज्यते ॥' कर्मोत्पन्नस्यप्रत्ययः यागोत्सर्जनविष्ण्वादिप्रधानः । तत्र अर्थात् निष्कृष्य यागकर्तव्यता कल्पनीया, न चासौ युज्यते, 'अन्तरा यवति' इत्यनेन प्रत्यय-
प्रधानोपदेशोपपत्तेः । तत्र यथापि तावत् विष्ण्वादि-
युक्तानि पृथक् वाक्यानि भवेयुः, तथापि तस्मिन्नेव अन्तरालविहिते याने देवता निदधुः, न कर्मान्तरानि । न च देवताऽपि एवंविधैः सम्पन्नमिधीयते । नहि एते सप्रदानं देवतात्वं वा वदन्ति, किं तर्हि ? कर्मोत्सर्जनद्रव्यवचनाः । तत्र कर्मोत्पत्तिं प्रधानीकृत्य द्वितीयातुल्यार्थता तावत् सम्भवा । न च तावत् देवतात्वं सिध्यति । त्यागार्थत्वात् हि यवतेः परमा-
श्रयः त्यज्यमानं इत्यनेव कर्म भवति । ततः तेन आप्यमाना देवता एकात् कर्म स्यद्यते । तत्र द्विकर्म-
लक्षणप्रवक्तो 'समाप्तिः शब्दार्थः' इत्यनेन ('प्रक्रम-
मात्रं नियमेव' ६।१।२।१४ अक्षयभाष्योक्तेन) न्यायेन पूर्वं त्यज्यमानकर्मविधेयानेन परपूर्यमानकर्म-
निर्माणत्वं एककर्मत्वावधारणेन संप्रदानत्वसिद्धिम् अभि-
भूयैव निर्दोषो भवति 'विष्णु यवति' 'विष्णुपंडित्यः' इति, न तु तत्र देवतात्वमभिधीयते, किं तर्हि ? कर्मत्वान्नयाऽनुपस्थितलक्षणयैव गम्यमानं निधीयते । ननु च यवतेः देवतापूजायकत्वात् तदीयकर्मदेवता-
दन्तरी पर्यायी एव, इति न यद्वदन् 'लक्षणता गम्यते' इति । नैव साध्यात् देवतापूजावचनः । कुतः ? 'स्तुतरेपि हि पूजात्वात् ह्यायं यद्विधाकथ्यता । न वाऽविधिविधदेवत्याः पूज्यतेपि च यक्ष्यते (देवताऽधिकरणे) ॥' नहि देवताः क्षुल्लः कल्प-
वाङ्मोऽपि यत् क्रियते 'यवते' इत्युच्यते । स्वा-
त्मवापिन्याच्च नानिधियत् देवता पूज्यमानतां प्रतिपद्यते । न च यथाः तत्राः इति नचये यवते । दानेन वा उताभ्यादिति पूज्यमानोऽपि न कर्म संप्रदानो दृष्टः ।

इति वचनात् तुल्यं दधि आज्येन प्रधानभूतमिति । तत्र । ग्रहणे हि वत् तुल्यमाज्येन, न यागे । यागो हि चित्रेण आज्येन भूयते 'पृषदाज्येन यजति' इति । अस्वाः श्रुतेः भाज्यप्रधानत्वात् दध्नो गुणत्वम्, न प्रधानत्वम् । तस्मात् दध्नः उपलक्षणं न कर्तव्यम् ।

दधि वा स्यात् प्रधानमाज्ये प्रथमान्य-संयोगात् । ५७ ॥

चातुर्मास्येषु 'पृषदाज्येनानुयाजान् यजति' इति श्रुतम् । चोदकप्राप्तेषु आवाहनादिनिर्गतेषु 'देवाना-न्मसानावह' इत्यादि वक्तव्यम् इति पूर्वमुक्तम् । इदानीम् 'देवान् दधिपानावह' 'स्वाहा देवान् दधिपान्' इत्यादि वक्तव्यम् इति पक्षमाह । वाशब्देन इतरपक्षं निवर्तयति । दधि प्रधानं स्यात्, न आज्यम् । कुतः ? आज्ये प्रथमान्यसंयोगात् । प्रथमं स्वयमेव उपस्तरणम् । अन्यः संयोगः अभिधारणम् । उपस्तरणाभिधारणश्रुतिश्च 'यदि नसन्ते यजेत द्विरपस्तृणीयात् सङ्घनमिधामयेत्, यदि प्राहुषि यजेत सङ्घद्वपस्तृणीयात् द्विरमिधामयेत्' इति । आभ्याम् उपस्तरणाभिधारणशब्दाभ्यां दधि प्रधानभूतम् आज्यं च तस्य गुणभूतम् इति ज्ञापने । तस्मात् 'देवान् दधिपानावह' इति दध्न एव उपलक्षणं कर्तव्यम् इति ।

अपिवाऽऽज्यप्रधानत्वाद् गुणार्थे व्यपदेशो भक्त्या संस्कारशब्दः स्यात् । ५८ ॥

अपिवाशब्दः दधिक्रधान्यपक्षस्य निरासार्थः । न दधिप्रधानं पृषदाज्यम् आज्यप्रधानत्वात् पृषदाज्यस्य । तत्र आज्यमेव प्रधानम्, तस्य विशेषणीभूतं, पृषच्छब्दः गुणार्थो व्यपदेशः । आभ्यस्य पृषत्तगुणः पृषच्छब्दो व्यपदिशति । स च पृषच्छब्दः संस्कारबोधकः शब्दः । एवं च पृषदाज्यप्रधानस्य आभ्यप्रधानत्वात् पृषत् इति व्यपदेशो गुणार्थे सति पृषत् इति संस्कारबोधकः शब्दः भक्त्या स्यात् गौणः स्यात् । किञ्च 'पृषदाज्येन अनुशजान् यजति' इति आज्यं स्वैव यागसंन्यात् तदेव प्रधानम्, तदेव च प्रयोजनम् । न च फले दधिं कृत्वा भवितुमर्हति श्रुतिप्राप्ते आज्ये सति प्रतीपिनि । दध्ना तु आज्ये पृषत्ता गुणः संघायते । पृषत्तागुणकं हि आज्यं यागकरणत्वेन भूयते ।

तस्मात् 'उपस्तृणाति अभिधारयति' इति व्यपदेशो गुणार्थे सति उपस्तृणाति इत्यादिः संस्कारशब्दः भक्त्या स्यात् गौणः स्यात् । तस्मात् आज्यपानिगमा एव भवेत्तुः, न दधिपानिगमाः इति सिद्धान्तः ।

अपिवाऽऽज्यवाविकारत्वात्, तेन स्थापुन-लक्षणम् । ५९ ॥

चातुर्मास्येषु आवाहनादिनिर्गतेषु चोदकप्राप्तेषु 'देवान् पृषदाज्यपानावह' 'स्वाहा देवान् पृषदाज्य-पान्' इत्यादि वक्तव्यम् इति पक्षमाह अस्मिन् सूत्रे । अपिवाशब्दः इतरपक्षस्यावृत्त्यर्थः । निर्गतेषु पृषदाज्य-शब्दो वक्तव्यः आख्याविकारत्वात् । आख्यायाः आज्यपदस्य पृषदाज्यशब्दो विकारः । आभ्यस्य दधि-मिश्रणेन पृषदाज्यं नाम विकारो भवति । आख्याविकार-त्वात् आख्येयविकारत्वात् तेन आज्यपदेन पृषदाज्यस्य उपलक्षणं स्यात् । तस्मात् 'देवान् पृषदाज्यपानावह' 'स्वाहा देवान् पृषदाज्यपान्' 'अथाद् देवानां पृषदाज्यपानान्' 'देवाः पृषदाज्यपानः पृषदाज्यम-जुपन्त' इति पठनीयम् इति अभ्यः पूर्वपक्षः ।

न वा स्याद्, गुणशास्त्रत्वात् । ६० ॥

न वा वक्तव्यम् । वाशब्दः पृषदाज्यशब्दोपलक्षण-पक्षस्यावृत्त्यर्थः । पृषदाज्यं न द्रव्यान्तरम् । अभ्यशब्दो हि सर्षपौ वाचकः, पृषच्छब्दः चित्तस्य यथा पृषद्वज्रुः पृषन्मूत्रः इति । तेन पृषदाज्यशब्दः चित्राज्यादिप्राप्तं गम्यते । तेन पृषच्छब्दः गुणरात्र गुणरासन गुण-बोधकः । तस्मात् पृषदाज्यपदस्य नोपलक्षणम् । अतः आज्यपानिगमा एव भवेत्तु इति सिद्धान्तः । के

● उभयप्राप्तौ ग्यवस्थाविधिर्यथा कार्त्तनीवृधन्वस्योः आज्यभागकमे पाठाच्छिद्वाच उभयप्राप्तौ । बाल. पृ १८.

● उभयवादिद्वल्लापत् नैकः पर्यतुजोय. । सु. पृ. ७०३.

● उभयनिधाने वाक्यभेदः । भा. १।५।१३ पृ. ३२५. ● उभयसंवन्ये वाक्य भिद्येत् । २।२। १२।२७ पृ. ५६२.

● उभयसामके संघवारिक्रमो नोपगती प्रतिपत् नाशिवरती, अन्यैव फलुनितिया भवितुमर्हति । भा. १०।

● उभयहविरातिन्यायः । ' आतिन्यायः ' इति विन्दो अधिकरणं द्रव्यम् । के. ६।४।६।२२-२३.

● उभयाकाङ्क्षाखण्डनसंन्याभावे हि अन्यतराकाङ्क्षाखण्डनः सन्नधो दहते, न सभवे । तस्मात् नशाश्रदधरपवदेव परस्परनियमः सिद्धः । वा. ३।३।४।१११ पृ. ८१८.

● उभयामिनाद्ये पुनराधानरूप प्रायश्चित्तम् । भा. ६।४।८।२६-२७.

● उभयाभावे विशिष्टाभावः इति न्यायः । अस्य न्यायस्याप्युदाहरणं पश्चता संभवति । तद्यथा यत्र सिद्धिरिति सिद्धाधिया च नास्ति, तत्र प्रकृतन्यायेन पश्चता न भवति । पश्चताप्रतिबन्धकशिषाधिसिद्धाविरहविशिष्टायाः सिद्धेः सत्त्वात् । सिद्धाधिसिद्धाविरहविशिष्टसिद्धवशावस्य असत्त्वाद् उभयाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावः इत्यलमविविचारेण । साहस्री. ५४८.

● उभयामिधाने वाक्य भिद्येव । ' भिद्येव तर्हि एव सति वाक्यम् ' । भा. १।२।१।७ पृ. ११५.

● उभयार्थमिति चेत् । ४।३।१३।३२ ॥
दशपूर्णमासयोः प्रकरणे ' संज्ञाप्य पौर्णमासी वैमूधमनुनिर्वपति ' इति श्रुतम् । तत्र किम् उभयाद् वैमूधः कालार्थः पौर्णमासीसयोगः, उत अङ्गत्वमवोचनाभ्याः संबन्धः इति विचारे पूर्वः पक्षः । वैमूधः उभयार्थं दर्शाद् पौर्णमास्यङ्गं चेति । उभयोः प्रकरणे आम्नानात् । इति चेत् ।

न, श्रद्धैकत्वात् । ३३ ॥

पूर्वमूत्रेण पूर्ववद्ये प्राप्ते त निषेधति । न उभयाद् वैमूधः । शब्देकत्वात् अनुनिर्वपति इति विशिष्टाब्दस्य एकत्वात् । नहि एकस्मिन् वाक्ये एकः शब्दः वैमूधस्य दर्शपूर्णमासान्ना पौर्णमासीकालेन च संबन्धं विधातुं शक्नोति । तस्मात् नोभयाद् वैमूधः ।

प्रकरणादिति चेत् । ३४ ॥

' संज्ञाप्य पौर्णमासी वैमूधमनुनिर्वपति ' इति श्रुतो वैमूधयामः प्रकरणात् दर्शपूर्णमासयोः प्रकरणात् उभयार्थं एव स्यात्, न पौर्णमासीमात्राद् इति पुनः पूर्वपक्षः । इति चेत् ।

नोत्पत्तिसंयोगात् । ३५ ॥

सिद्धान्ती निषेधति । न प्रकरणादुभयाद्वा, किन्तु पौर्णमासीमात्राद्वा । उगत्तिसंयोगात् । उभया उगत्तिसंयोगेन वैमूधस्य संबन्धात् । एतदेव हि वैमूधस्य उगत्तिसंयोगम् । तत्र प्रकरणात् दर्शपूर्णमासान्याम् एकवाक्यतामियात् प्रत्यक्ष वा पौर्णमास्या । तत्र प्रत्यक्षसंयोगः प्रकरणात् बलवान् । तस्मात् पौर्णमासीमात्राद्गं वैमूधः । के.

● ' उरु प्रथस्य ' इत्यादीनां पुरोडाशप्रथनमन्त्राणां त्रिरपेक्षसाधनत्वावगमात् विकल्पः । भा. १२।३।१५। ३१-३५.

● ' उरुकं मन्यमानाः ' इत्यग्निष्टुप्ते उरुकशब्देन त्रिपाटमिधानम् । उरु विस्तीर्णम् ऊर्ध्वं मेदो वन इत्यवयवद्वयं चपाया युक्तः उरुकशब्दः । वि. १।४।४.

● उरोबृहती बृहती । पादेषु अक्षराणि ८।१३। ८।८। उदा० एत शतमिन्द्रा (शुभ. १०।१३।११) । के.

● ' उलपरति स्तुणाति ' ऊर्ध्वस्तुः दीर्घं त्रिदिग्धे स्तरणम् ऊर्ध्वरात्रितरणं प्रयेतन्वम् । वा. २।१।१।४।२५ पृ. ७४० । ऊर्ध्वस्य छन्दोः कल्प-प्रत्यये प्राक्-तोषकान्तयोः लोपनिघातनात् कक्षानकारयोश्च ह्रस्वत्वेन लोपात् उलपशब्दस्य ऊर्ध्वलनार्थमुग-ध्यादिकृतिनतृणवाचिता ऊर्ध्वशब्देनोक्ता । तृतीयया उलपैः कृता रात्रिः इत्यर्थे तृतीयासमातो दर्शितः । रेखाऽपर-पूर्णमास्यकारत्ववाचितया रात्रिशब्दं भास्वत्वात् दीर्घ-मित्युक्तम् । सु. पृ १०६७. (ऊर्ध्वलनं नाम कियन्तं किन्तु मूलभागे त्यक्त्वा भूमेरुपरि चतुरङ्गुलदिभागे ल्वनम् । के.) ● ' उलपरति स्तुणाति ' वेद्यामास्तारुतुं त्रिपाटितस्तृणवमुदायः उलपरत्रिः । वि. ३।१।१४.

● उल्लुजलम् एक तन्त्रेण रामत्वे नानाबोद्धे, न तु नाना । भा. ५।२।१।१३-१५. ● उल्लुजलम् औडु-म्बरम् अग्निचक्रे उपधानार्थम् । तत्र ' सर्वोपधम्य पूरयित्वाऽवहन्ति ' इत्यवहनार्थं धरुकारार्थं उरुदेव कर्तव्यम् अदृष्टकलनात् । वि. १।१।१६. ● उल्लुजलं किं तन्त्रम् उत भिन्नम् इति फलसंशयः, किं कृष्णाचिना-दयः पृथक् पदार्थाः उत कृष्णाचिनास्तरणादिषुकी-

उपांशुयाजाधिकरणं

सिद्धपर्यन्तनुवादः एव । तत्रप्रयोजनं च अन्तरालकाल-
विपरिणामप्रमेयम् । 'तावद्ब्रह्मामरीषोमावाज्यस्यैव
नाशुपाशु वीर्णमास्या यजन्' इति कालसंज्ञतास्यै-
ग्रहद्वारा फलसंबन्धिद्विर्वा । अन्यथा हि अरीषोम-
देवत्वस्यैव कालसंबन्धात् फलसंज्ञः स्यात् । इति
प्राप्ति, उपक्रमोपसंहारयोः एव विषयवैभेदवाक्यबन्धव्यतीतेर्न
तन्म्यप्रत्ययान्तवाक्यैः कर्मविधिः । अन्तरवाक्ये एव
तु कालोपाशुत्वविशिष्टः एकनर्मविधिः । तदपर्यवादश्चापि
पूर्वोत्तरभावेन सर्वोऽपि । अन्यथा वाक्यमेदापत्तेः ।
अत एव 'तव्यप्रत्ययान्तैर्देवतामात्रविधिः अन्तरालवाक्य-
रपत्तमिति' इत्याहम् । न च तत्र देवताऽलम् ।
शास्त्रामेदेन वैष्णवप्रजापत्यामरीषोमीययाज्याऽनुवाक्या-
नुगलानाम् एतद्योगक्रमे समाम्नाताना विकल्पेन तत्र-
द्वेषताकलकलोपपत्तेः । तस्य च 'तावद्ब्रह्माम्' इत्यनेन
कालसंज्ञयात् फलसंज्ञः । न च उल्लिखितकालसंज्ञ्या-
नमेव अग्नेयादीना इत्युपदिष्टत्वेन उल्लिखितकाल-
संज्ञयाद्योपाशुयाज्यस्य फलसंज्ञानापत्तिः । अन्यथा
पुरोडाशान्तरालकालसंज्ञान्यथाऽनुपपत्तौ 'तावद्ब्रह्माम्'
इत्यस्यापि तत्फलत्वानुपपत्तेरिति वाच्यम् । 'तावद्ब्रह्माम्'
इत्येतदन्तरम् 'उपाशुयाज्यमन्तरा' अस्यापि कालस्योत्पत्ति-
पठितमिति चार्थिकदर्शनात् अस्यापि कालस्योत्पत्ति-
वाक्येनैव विधेयतया मिश्रवाक्यत्वाभावेन तुल्यमन्तरत्वात्
फलसंबन्धोपपत्तेः । अतो नाप्यनुवादयानुवाद इति
सिद्धम् । प्रयोजनं स्पष्टम् ।

मण्डन— 'स्वादेन्तरालवचने गज्जतेर्विधानम् ।'
शुकर— 'अन्तरा यन्निर्मितम् ।' यन्निधि
वाग्निविधिः । भवे किन् किन् वा ।

• यत् संधिचैतन्मस्य पूर्वं पश्चादपि गुणोक्तैः
तन्मस्यस्य निर्गुणवाक्यमपि उपाशुयाज्यन्यायेन तदनु-
गुणतया वेद्यमिति, तत्र । अद्वैत. २।१।४०६.

• उपांशुयाजाधिकरणं वीर्णमात्रधिकरणानुवादः ।
वा. २।१।११ प. २०१ • तत्रब्रह्मामरीषोमी इत्यस्य
मिश्रवाक्यत्वे उपाशुयाज्यविकल्पकत्वत्वे वा फलसंज्ञ-
सिद्धपर्यन्तमन्वावाक्यानामुपर्ये वा कालमात्रविधायकत्वं

मेव न तु देवताविधायकत्वम्, तस्याः आज्यस्यैव प्रमाण-
न्तरेण सम्यग्प्राप्तिश्चयाः विधिवैयर्थ्यात् इत्युक्तम् उपाशु-
याजाधिकरणे । माट्ट. १०।८।१६. • 'विष्णुर्याशु
यष्टस्योऽजामित्वाय प्रजापतिश्चाशु यष्टस्योऽजामित्वा
अरीषोमाऽप्याशु यष्टस्यावजामित्वाय' इति शास्त्रमेदेनो-
पाशुयाज्यक्रमे व्याम्नातेः वैश्वप्रजापत्यामरीषोमीययाज्या-
ऽनुवाक्याशुगलैः प्राप्ताः विष्णव्याश्च देवताः उपाशुयाज्यस्यैव
कीर्त्यन्ते इत्युक्तम् उपाशुयाजाधिकरणे चाल्लेखीयम् ।
देवताविधिरूपः अर्थवादोऽप्यम् । याह. ४. ५३.

• उपांशुयाजानुसम्बन्धन्यायेन लिङ्गानुवृत्तकम्
एवात्र प्रकरणात् वहीयात् विज्ञापते । वा. २।६।७२५.
• उपाशुयाजानुष्ठानं प्रथमम्, ततः अरीषोमीयानु-
ष्ठानम्, मन्वन्क्रमस्य ब्राह्मणक्रमत्वात् अन्तरङ्गत्वात् । ४.
५।१।१।१६.

• उपाशुयन्तर्व्यासमग्रहयोः वपट्कारहोमो नास्ति ।
सोम. २।२।६

• उपांशुवादिभ्यः उत्तमेव दधिप्रहो माहयो न
पूर्वम् । सकप. ३।२।८.

• उपाकरण आग्नेयस्यैव पशो प्रथमम्, न तु
अरीषोमीयस्य साशक्ये । रत्न. ५।१।५।११. • उपा-
करणम्, सर्वमिदंकरणम्, यूपे नियोजनम् इत्यादयः पशु-
धर्मा । तत्र 'प्रजापतेर्जायमानाः' 'इमं पशुम्'
इत्याग्न्यामृत्यम्, पशोरुपस्थगनम् उपाकरणम् । दर्भकालतया
मिः प्रदक्षिणोत्तरम् पर्याङ्किरणम् । वि. २।६।७. • उपा-
करणं प्रथमतः सवनीयस्य कार्यम् । तदुत्तरं दैत्यस्य,
तदुत्तरम् अमृतमन्थस्य प्रवृत्तिदृष्टीर्वाप्यस्य एव निवामका-
न्ततभावे निवामकत्वाङ्गीकारात् । साशक्ये सहृदत्वा
सम्भे सवनीयोत्तरम् । के • उपाकरणं सवनीयपशोः
आश्विनप्रहोत्तरं द्वितीयस्यतया यूपवतिरापणं इत्यत्र
कर्मण्यम् । के

• उपाकरणनियोजनादयः संस्काराः वाजपेये
प्राज्ञपत्यवगुण्यु कर्तव्याः । तत्र उपाकरणे यः श्रेष्ठः
क्रमः स्वीकृत्य, स एव नियोजनार्थिकोऽप्यु स्वीकर्तव्यः ।
शोऽयं प्रवृत्तिप्रथमो नाम । वि. ५।१।५.

● ऊर्ध्वजान्वासनं हीनतरणधर्म एत, न सर्ववि-
व्ययधर्मः प्रकरणधर्मो वा 'आसीनमूर्ध्वजानुं' होता
दृणीते' इति विधानात् । संकषे. ४।२।५.

● ऊर्ध्वस्त्वम् ऋतुवं संततत्वम् इत्याश्रयमाणा दशै-
पूर्णमासयोः समुच्चयः, न विकल्पः । वि. १२।३।३.

● ऊर्ध्ववृद्धती वृद्धती । पाठेषु अधराणि १२।१२।
१२ उदा० अध परिमे (ऋषे. १।११०।१९) । के.

● ऊर्ध्वमानं सदाधारत्वित्वा वाजपेयपद्यता यूपस्य,
न तु षोडशियासस्य । वि. ३।१।९.

● ऊपरवापितदीजन्मायाः । वैयर्थ्योद्योऽयम् ।
यत्र क्रिया निष्फला तत्रैवावतरतीति स्वार्थः ।
साहस्री. ५६३.

● ऊपरवृष्टिन्यायः । (यथा ऊपरे ज्ञायमानाऽपि
वृष्टिर्नानां न धान्यजननायालम् । एवं यत्र कर्मादि
निष्फल तत्रापि प्रवर्तते । के.) साहस्री. २९५.

(उत्तरसिन्धु ऊहमपद्येके विन्दुमकरचक्रा विषया-
नुसारेण कृता, न प्राग्गत इति ज्ञेयम् । तत्र आदौ
संगतिः, स्वल्पम्, ऊहमेवाः, यस्य ऊहः, यस्य नोहः ।
ततः परं च प्राग्देव ऊहपदारब्धाना समस्तदानां
निषेधः इति)

● ऊहः अतिदेशोऽनीभ्यत्वात् अतिदेशनिरूपणान-
न्तर निरूप्यते । कु. १।१।१।१. ● ऊहः अभ्यासा-
भरुः भाक्तः अग्निगुणैरे एककाशम्यस्य । सोऽयम्
अभ्यासमात्रेण प्रकृतितोऽन्यथाभावात् ऊहः इति न्यव-
हिते । भाट्ट. १।३।११. ● ऊहः । इदानीम् ऊहलक्षणं
परिष्कारकः । विधिप्रथम ऊहः मन्त्रज्ञानसंस्कारविषयः ।
य इह प्राधान्येन बध्नेते । अन्यदपि किंचिद् उरो-
द्यातेन बध्नेन च । भा. १।१।१।१. ● ऊहः दारान्तर-
संक्रयनिसितः अन्यथाभावाग्रहः (प्रयोगविज्ञानात्मक.
सोम.) । शा. १।१।१. पृ. ५५५. ● ऊहः नाम
प्राहृतस्य प्रयोगस्य अन्यथाभावः । १.०।१।१. ● ऊहः
नाम वितर्कना । शा च एकस्मिन् । मन्त्रज्ञानसंस्कारेषु
क्रियानां षेप एतः । न तस्या. कश्चिद्विरोधः । विषयश्च
विशेषोऽप्याः । शा. १।१।१।१. पृ. १६३५.

● ऊहः पदान्तप्रयोगः 'अमये पुत्र निवेगानि'

इत्यत्र शौचै चरो 'सूयाय जुष्टं निवेगानि' इत्यादिः ।
वि. १।१।१. ● ऊहः । यस्य पदार्थस्य यत्पदार्थ-
संस्कारता उपदेशादवगता, तस्य पदार्थस्य तद्विलक्षण-
पदार्थसंस्काराय विकृतः पदार्थः ऊहः । कु. १।१।१।१.

● ऊहः विकारेषु उपपद्यते । भा. ३।२।१।१।१.

● ऊहः । विकृतौ (शौचै चरो) भाष्य ब्रह्मचर्यम् ।
तस्य प्रत्यक्ष वाक्यविहितं करणम् । भाष्यमानं धर्मा-
नाकादृशति करणानुग्रहद्वारेण । न च यत्निधाने धर्माः
सन्ति । तस्मात् चोदनासामान्यात् आग्नेयधर्माः शौचै-
तिदिश्यन्ते साक्षादृशत्वात् चाक्यस्य । तत्रैवा वचनन्यक्तिः

यथा आग्नेये उपकृतं तथा शौचैऽपि उपकर्तव्यम् ।
आग्नेये च निर्वापमन्त्रेण भाष्यमानस्य देवता प्रकाशिता ।
इत्यापि तत्रैव प्रकाशयितव्या । न च ऊहादृते शक्यते
प्रकाशयितुम् । तस्माद्दृष्टः कर्तव्यः । टुप्. १।१।१।१.
पृ. १६३५. ● ऊहः विद्वो भवति अज्ञानाम् अर्ध-
प्रयुक्तत्वात् । भा. १।१।१।१. पृ. १६३६.

● ऊहः द्विविधः तत्रानिके न्यायगम्यश्च । आग्ने-
यथा 'अवहृदरहन्ति' इति । द्वितीयश्च तु लक्षणमाहु-
र्मौघवाचायौ अधिष्ठातृमालयात् 'प्राहृतस्यावपतित-
पदार्थान्तरकार्यतः । ऊहः प्रयोगो विकृत ऊहमानवयो-
दितः ॥' इति (नग्ने प्रस्तावना) । अत्र कार्यत उपकारात्
प्रयोजनावेन चास्य हेतुत्वम्, तेन उपकारार्थवित्तवै ।
अत्र च प्राहृतस्यावपतित इत्यनुको, पदार्थान्तर प्रीहितो
यथाः, तदुपकारार्थे विकृते पदार्थान्तरवादेन अन्यथा-
भूते प्रोक्षणापगतप्रयोगे अतिभ्यातिः स्यात्, अत उक्त
प्राहृतस्यावपतितेति । न च प्रीहिस्तानागत यथाः
'प्रत्यक्षविधिना भावे विधानेन विद्यततः । स्वशब्दाद्य
निषेधानुसारात् त्वर्थावधारित ॥' इति सोमेश्वर-
संस्कृतिवत् नमोक्तयानावपतितस्यागतस्य इत्यत्रात् । अन्यथा
वैपरीत्यस्यापि प्रवृत्तान्च । पदार्थान्तरत्वप्रसङ्गः । तत्रैव हि
विकृतत्वं संभवति नान्यत्र, इत्यतः वापद्वारं न कार्यम् ।
कार्यतः इत्युक्ते 'अवहृदरहन्ति' इति वाग्निके
विकृतौ अत्रपातस्य पितृवप्रयोगे अतिभ्यातिः स्यात्
अत उक्तं कार्यत इति । भवौ च वाग्निभ्यो न कार्यतः ।
भाट्टतत्त्वोक्तव्याप्यस्य त्रुपिभ्योऽप्यत्र कार्यतः प्रतीतेः,

जुष्टमिति । अत्र लिङ्गं तदवस्थम् । (६) क चित् लिङ्गवचने यथा 'प्रासा अग्निं भरत' इत्यत्र 'असौ'—पदं पुल्लिङ्गवचनम्, 'महला आलमेत' इत्यादिषु 'प्राप्तोऽग्निम्' इति स्त्रीलिङ्गबहुवचनरूपेण ऊह्यते । अत्र षट्ठित्स्वरस्य । (७) क चित् धयाणामपि, यथा 'आपो देवीः शुद्धाः स्य' इति प्रोक्षणमिमान्-णाधौ मन्त्रः एतन् अप्रसन्दः स्त्रीलिङ्गेषु बहुवचनान्तः 'भूतं प्रोक्षणम्' इति विहिते भूते 'भूत देव शुद्धमसि' इति । (८) क चित् तु तदवस्थस्य सकलस्य अभ्यासः । यथा पशुगणे एकधैरूया इति एकधाशब्दः अभ्यस्यते । दुर्-रत्न. १।३।१।१.

● ऊहः पङ्क्तः । मन्त्रयिष्य इदानीमूह्यध्विन्यते । स च पङ्क्तः । ये धर्मवन्तो मन्त्राः, सुप्रवार्थाभि-धायिनश्च, अपूर्वप्रयुक्ताश्च धर्माः, प्रकृतौ समवेतार्थाभि-धायिनः, अपरार्थाश्च, यदि बोध्यन्ते प्राकृतस्थानापमान्य-द्रव्यदेवताका विकृतिरिति । टुप्—१।३।१।१. १. ७४३. अत्र तन्त्रारत्नम् । (१) अर्धवन्तः अर्धप्रसन्नार्थाः न तु उच्चारणमात्रात् अष्ट कुर्वन्ति, (२) मूल्यार्थाभि-धायिनः न तु गौणार्थाः, (३) तथा अपूर्वप्र-युक्ताश्च धर्माः न तु अन्यादित्स्वरप्रयुक्ताः, (४) तथा प्रकृतौ समवेतार्थाभिधायिनः न तु शक्तिदिपदवत् अथमवेतार्थाः, (५) तथा अपरार्थाश्च न तु यत्रपतिवन्दवत् परार्थाः, (६) तथा यदि वा प्राकृतस्थानापमान्यद्रव्यदेवताका विकृतिः इति ।

(अथ यत्र ऊहः)

ऊहः अग्निशब्दस्य विकृतौ निर्वापमन्त्रे ॥ शुभशब्दस्तथेति चेत् ॥ १।३।१।३८ वर्गक ॥ भाष्यम्— तस्मिन्नेव धाव्ये (देवस्य त्वा श्वादी) दर्शपूर्णमासयोः 'अग्नये जुष्टं निर्वापामि' इति समा-स्यते । तत्रापमर्थः साध्यिकः किमग्निशब्दोऽपि विकृतौ नोक्षते, सोऽपि न समवेतवचनः, उह ऊहित्वः, सम-वेतवचनो हि स इति । किं प्रासम् ? एव चेत्तत्र शंभयः, सोऽपि शुभशब्दः तत्रैव असमवेतवचनः । ऊहः ? शक्तिशब्दः अग्निम् वाक्ये असमवेतवचनः । यदि अग्निशब्दोऽपि असमवेतवचनः, एवमवैलक्षण्यं भविष्यति ।

मौ. को. १५४

अवैलक्षण्यं च न्याय्यम् । यदि समान कारणं तेन न्यायेन अवैलक्षण्यमुच्यते । समानं चेद् कारणम्, य एषा शब्दानामर्थः, स इह प्रयोगे नास्तीति । 'अग्नये जुष्टं निर्वापामि' इत्यस्यापि योऽर्थः स इह नास्ति । 'अग्नये जुष्टं निर्वापामि' इत्यनेन जुष्टस्य निर्वाप उच्यते । न चेद् जुष्टस्य निर्वापोऽस्ति । अजुष्टं चेद् निर्वापम् । निर्वापेणैव तत् बोध्यते । तस्मान्न समवेतवचनः । तस्यापि अधुतार्थस्य वचनम् इतरार्थे प्रयुज्येत निर्वाप-स्तुत्यर्थेनेति । तस्मात् एतदपि विकृतौ नोहित्वमिति ।

टुप्— 'अग्नये जुष्टं निर्वापामि' इति 'जुष्टी प्रीतिसेवनयोः' इति (घातुपाटेन) अग्निना यत् द्रव्यं सेवितम्, तत् निर्वापम् । न च अग्निना सेवितं द्रव्यं मत्सि । तस्मात् अविचयान्त्वात् तादृशस्य द्रव्यस्य असमवेतवचन इति ।

न, समवायात् । ३९ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । समवेतवचनो हि 'अग्नये जुष्टं निर्वापामि' इति । ननु एतदुक्तं जुष्टस्यात्र निर्वाप उच्यते, न च जुष्टं निर्वापमिति । अत्रोच्यते । नैव जुष्टस्य निर्वापः एतेन वाक्येनोच्यते । किं तर्हि ? निर्वापेण जुष्टकरणम् अग्नये जुष्टं करोमि इति । एव हि दृष्टार्थं भवतीति । अतः अनुत्पन्नकारणत्वात् वैलक्षण्यमेव न्याय्यम् । तस्मात् समवेतवचनः अग्निशब्दः ऊहि-त्वश्च विकृताविति ।

टुप्— समवेतवचनः (अग्निशब्दः ।) कृतः ? (न जुष्टस्य निर्वाप उच्यते, किन्तु) निर्वापेण करणभूतेन जुष्टं भावयेत् (इत्युच्यते । स जुष्टो) भाव्यमान एव भाव्यते अग्निदिद जोषियते द्रव्यम् (इति) । एव (देवताविशिष्टः) सेव्यमानः (मन्त्रयमानः) दृष्टार्थो भवति निर्वापः ।

शा— 'तत्राय समवेतोऽग्निरग्निम् कर्मणि यद्यपि । मन्त्रे त्वत्राग्निशब्दो न समवेताभि-धायकः ॥ ' (तस्मादाग्निशब्दो विकृतौ नोहित्व इति प्राप्ते,) उच्यते 'नात्र जुष्टस्य निर्वापो मन्त्रेणानेन कथ्यते । निर्वापकरणात् एव स्वीर्यते जुष्टभावनम् ॥ ' तस्मात् अग्निशब्दस्य ऊहः ।

ऊहित्यः नैमित्तिकः अविकारेण प्रयोजकम्, उत उभावपि यथास्थानमूहित्यौ, जातिशब्दः स्तरणे, नैमित्तिकः स्तरणसाधने द्रव्ये इति । तत्र एव तावत् परीक्ष्य किमयं हरितशब्दो हरितगुणविवक्षया प्रयुज्यते, उत स्तरणद्रव्यगुणभिक्षिव्येति । कश्चान् विशेषः ? यदि दर्भाणां हरितगुणसंबन्धो वक्तव्यः, व्यक्तमसौ अष्टदोऽर्थः । तदा पुण्डरीकाणामपि अष्टाद्यैव हरितसम्बन्धो वचनीयो भवतीत्यविकारेण प्रयोजक्यः । अथ स्तरणद्रव्यगुण-विवक्षया प्रयुज्यते, तत्र पुण्डरीकाणामपि स्वगुणो वक्तव्यो भविष्यति । तदेतत् द्रव्यमपि हरितशब्दादवगम्यते । किं तु विपश्चितमिति संशयः । किं तावत् प्राप्स्ये । अविकारेण प्रयोजक्य इति । तत्र एतत् तावच्चिन्त्यते हरितगुण-विवक्षया प्रयुज्यते इति । कुतः ? हरितशब्दस्य मन्त्रे भावात् । नहि बोधो द्रव्यगुणः सोऽन्यवचनीयो भवति । स्वयमस्य तु वाचको मन्त्रे शब्दोऽस्ति, स गुणो यकल्प इति गम्यते । हरितगुणस्य वाचको मन्त्रोऽस्ति । तस्मात् हरितगुणो यकल्प इति । ननु स एव स्तरण-द्रव्यगुणस्य वाचकः । नैत्याह । नहि अथो स्तरणद्रव्यगुणः इत्यनेन कारणेन हरितशब्देनोच्यते । कथं तर्हि ? हरिव-त्प्रयोगात् हरितशब्देनोच्यते । स एव हरितिव श्रुत्या अभिदधाति, लक्षणया स्तरणद्रव्यगुणम् । श्रुतिश्च लक्षणया ज्ञायसी । तस्मात् हरितगुणविवक्षया प्रयुज्यते, निवृत्तौ नोहित्य इति । एवं प्राप्ते, ज्ञूमः । जातिशब्दो नैमित्तिकश्चोभावपि ऊहित्यौ । तत्र एतत् वर्ण्यते । स्तरणद्रव्यस्य गुणविवक्षया प्रयुज्यते इति । यद्यपि हारित्यं श्रुत्या हरितशब्दोऽभिदधति, तथापि हरितगुणचन-मनर्थकम् । अदृष्टं हि तत्र कल्पनीयं स्यात् । तथा-शस्य ह्ये सभवति । स्तरणद्रव्यगुण तु लक्षणया अभि-वदति । तद्वचने तु दृष्टं मनोजनं स्तरणद्रव्यप्रत्यायनम् । एव चेत् इहापि स्तरणद्रव्यस्य पुण्डरीकस्य गुण-प्रत्या-ययितव्यः । तस्मात् तत्राचक ऊहित्यो रक्तशब्द इति ।

शा-- प्रकृतौ अस्ति बर्हिपि मन्त्रः ' दर्भे लृणीत हरिते.' इति । तत्र दर्भशब्दस्थाने पुण्डरीकपदमूहित्य-पूर्णेन भावेन । हरिवाद्दक्षानेऽपि रक्तपदमूहित्यम्, नेति संशयः ।

सोम-- द्रव्यवाचकशब्दोऽस्युपजीव्य तद्विज्ञेयगुण-वाचकशब्दोऽविकारात् संगतिः । अत्र दर्भपदेनैव अभिधानसिद्धेः हरितपदे नोहः इति पूर्वपक्षः, गुणद्वारेणापि द्रव्यप्रकाशकत्वात् ऊहः इति सिद्धान्तः । सूत्रार्थस्तु-- जातिशब्दो दर्भशब्दो द्रव्ये नैमित्तिकः, गुणशब्दो गुणे च यथास्थानम् ऊहित्यो इति ।

वि-- ' हरितोक्तिः पौण्डरीके न त्याग्या त्यज्यते-ऽथवा ।, नादृशार्थत्वतो, नेवं गुणिद्रव्यस्य भावनात् ॥' ।

भाट्ट-- मीत्रे चरी ' पौण्डरीकाणि बर्हिपि भवति ' इति श्रुतम् । तत्र बर्हिपदेन तत्प्रायोगि हरिवादान-वेदिसारणहोत्रपदनपमित्यकत्वादीनि लक्षणिका तदुद्देशेन पुण्डरीकाणि विधीयन्ते । जन्त्यत्संक्रयायैकश्च वदितः । वम वेदिसारणे प्रकृतिप्राप्ते ' लृणीत बर्हिः० मन्त्रे ' (भाष्ये द्र०) इति मन्त्रः अवश्यं बर्हिपदे दर्भपदे चोहितम् एव । हरितपदेऽपि ऊहित्यो न वेति चिन्ता-याम्, गुणस्य प्रकृतौ अविहितत्वेन तत्राशक्यपदस्य अतदवेतार्थत्वात् अनूहः । कथञ्चित् मानवार्णिकगुण-विधिकल्पनाया वा समवेतार्थकत्वेऽपि इह पुण्डरीकपदस्य शुण्विशिष्टपञ्चावित्यत् दर्भपदस्थाने ऊहितेन पुण्ड-रीकादेनैव गुणप्रकाशनोपपत्तेः, न पुनः पदान्तरेण प्रकाशनापेक्षा । अतो हरितपदलोप एव, न तु तत्स्थाने पदान्तरप्रक्षेपः । इति प्राप्ते, विधी श्रुतस्य पुण्डरीक-पदस्य शुण्विशिष्टपञ्चावित्वेऽपि प्रकृतौ दर्भादिपदस्य जातिमानवचित्वात् तन्मन्त्रप्रकाशनायै जातिमान-वाचकस्य पदान्तरपदस्यैव दर्भादिपदस्थाने ऊहित्य-त्वात् प्रकृताविव पदान्तरेण गुणप्रकाशनायं हरितपद-स्थाने पुण्डरीकपदवाचकगुणाविवपदान्तरोहः आवश्यक एव । तत्र यद्यपि ' पुण्डरीक विताम्भोवम् ' इति जिज्ञाश्रीस्तरणात् विवपद प्रकृत्यते, तथापि ' यथा कल्पार्थं पुण्डरीकमेवमखिणी ' इति वेदे (छाउ. १।६) श्रुत्यात् ' पुण्डरीकाश.' इत्यादौ रत्नाम्भोने एव शास्त्र-स्थानां पुण्डरीकपदप्रयोगाच्च रत्नाम्भोजस्यैव विवेपत्वेन रक्तपदमेव ऊहित्यम् । शास्त्रश्रीपिकाया तु दर्भपदस्थाने पुण्डरीकपदोर्द्धं वदतः पार्थसारथेः रक्तगुणस्थितिं वेनेन पञ्चपदान्तं न रक्तपदोर्द्धः सिध्येत् इति ध्येयम् । (मन्त्रे

किं नीवारेषु श्रीहिरण्यस्य ऊहेन प्रयोगः, उत अवि-
कारेणैति । किं प्राप्तम् ? अविकारेण श्रीहिरण्यः प्रमुञ्च-
मानः कार्यवतो नीवारान् न शक्नोति प्रकाशयितुमिति
तेषु प्रकाशयितव्येषु नीवारशब्दः प्रयोक्तव्यो भवति ।
तस्माद्दूहः कर्तव्य इति । एवं प्राप्ते, दूनः । प्रतिनिधौ
चाविकारात् । प्रतिनिधौ चेति किम् ? ऊहे न कर्तव्य
इत्यनुकुर्यात् । किमेवं भविष्यति ? एवमविकारो
भविष्यति । तत्र आर्षमनुग्रहीष्यते । तस्माद्दूहः ।

अनाम्नानादशब्दत्वमभावाच्चेतरस्य स्थान् । २४॥
भाष्यम्— न चैतदस्ति अनुद् इति । एवमनुद्दो
भवेत्, यदि तस्मिन् मन्त्रे श्रीहिरण्यः अनाम्नातः
स्मृतः । अभावाच्चेतरस्य, यदि च चेदं द्रव्यान्तर
नीवारार्थं स्मृतः । न चेदशुभमस्ति । तस्मादभिधान-
सिद्धये ऊहितव्यो नीवारशब्द इति ।

तादर्थ्योद्वा तदाकथं स्यात्, संस्कारैरविशिष्ट-
त्वात् । २५ ॥

भाष्यम्— वाशब्दः पशं भ्यावर्तवति, नैतदस्ति
ऊह इति । अविकारेण प्रयोगः । कुतः ? तादर्थ्यात् ।
तादर्थ्ये श्रीहिरण्येता नीवारानाम् । ये श्रीहो श्रीहिरण्यः
संस्काराः, ते तद्विहितेषु विशेषेषु कर्तव्याः । तेषां
च विशेषाणां के चित् नीवारेषु विद्यन्ते । तदर्थेन
श्रीहिरण्यस्य संस्काराः क्रियन्ते । संस्कारैः अविशिष्टश्रायं
श्रीहिरण्ये यथा अन्येषु श्रीहिरण्येण भवति,
एवमेतेष्वपि नीवारेषु । तस्मादविकारेण प्रयोक्तव्य इति ।

उक्तं च तत्त्वमर्थम् । २६ ॥

भाष्यम्— कथं पुनर्भावते, येषो श्रीहिरण्यो
विशेषः, स निवारेष्विति । उक्तं च तत्त्वमर्थम् । उक्तो-
ऽस्य विशेषस्य तद्व्यापः एतेऽध्याये, 'शामान्यं तच्चि-
नीर्षा' (६।१।१।१७) इति । तस्मादविकारः ।

दुष्— श्रीहिरण्यस्य किंसादव्यानां च व्यासदानं
तत्रैतौक्तम् । 'श्रीहिराण्यो' इत्यस्य प्रियञ्जादित्यु कथं
प्रयोग इति चेत् । यदि श्रीहिराण्यो विकारस्तत ऊहः, यदि
यवानाम्, ततोऽनभिधानमेव । इति प्राप्ते, दूनः । कथं-
रथत्वं तद्वत् (प्रियञ्जं इति) उपपत्तिकारम्, उपप-
त्तमाणां प्रादुर्भाविति ।

सोम— 'प्रारम्भे' इत्येकवचनस्य अविवक्षितत्वात्
अपूर्वेऽपि श्रीहिरण्यस्य विवक्षितत्वात् ऊहः इत्युचितः
संगतिः । सूत्रार्थस्तु— प्रतिनिधौ च अविकारमाश्रित्यैव
मन्त्रः प्रयोक्तव्य इति ।

धि— 'श्रीहिरण्यनिधावुद्दो श्रीहीणामिति नास्ति
वा । अर्थाद्दूहो, न सादृश्यादेव्यानां साधनत्वतः ॥'

भाट्ट— यत्र तु अवयवसादृश्येन प्रतिनिधिनिधिमः
यथा नीवारपूर्तीकादौ, तत्र श्रीहिरण्यसाधनैव नीवारसि-
द्धतश्रीहिरण्यव्यवहाराणां जातीयव्यवहाराणां साधनत्वात्कालः
संस्कारविधीनां मुख्यतः यद्यमानविधानवत्स्य तृतीयै
स्थापितत्वात् 'श्रीहीणा मेध' इति मन्त्रोऽपि अविकारेणैव
प्रवर्तते, न तु नीवारसाधनित्येवमुद्दिश्यः । एवं सोम-
पदघटितमन्त्रः अपि, प्रतिनिधौ मुख्यस्थानात्प्रवर्तितेदे
प्रमाणभावात् । न च नीवारगतश्रीहिरण्यव्यादी श्रीहिरण्यजाती
प्रमाणभावेन तत्र कथं श्रीहिरण्यप्रयोगः, पुरोडाशप्रकृति-
त्वस्य पश्यन्नेन श्रीहिरण्यस्य श्रीहिरण्यजातेः प्रकृति-
त्वायोगे श्रीहिरण्येन लक्षणया श्रीहिरण्यसाधनत्वात्साधित-
साधनताकत्वसम्बन्धेन श्रीहिरण्यविनः इव तदवयवानामपि
उपादानेन नीवारगतश्रीहिरण्यव्यवहाराणां प्रकाशयोगोपपत्तेः ।
'श्रीहिरण्यजेत' इत्यनेन श्रीहिरण्यजातेः साधनता शब्दे-
नोच्यते तदाश्रावणविविनः तदवयवानां च साधनत्वात्
अर्थादाश्रित्यते इत्युक्तं तृतीयै । वस्तुतः पुरोडाशस्य
श्रीहिरण्यव्यवहाराणां प्रकृतित्वस्यैव सर्वत्र श्रीहिरण्येन श्रीहिर-
ण्यवयवानामेव लक्षणस्य । सोमव्यादिकं तु अवयवव्यवहि-
तुच्चिन्नातिरिति पूर्तीकगतलोमावयवेष्वपि सा असंभवे ।
पूर्तीकगतविजातीयव्यवहाराणां सा नामिभ्यन्वते ।
अतस्तत्रापि नोदः । यदि हि नीवारसादिना नीवारगता
प्रतिनिधौ साधनत्वं भवेत्, तदा तेषां साधनत्वानुपपत्त्या-
संभवे कर्मविधाश्रित्यानां संस्कारविधुत्पत्त्युत्पत्त्युत्पत्त्या
समानविधानत्वाभावात् भवेदप्युक्तः । वस्तुतस्तु तदाऽपि
नीवारेषु श्रीहिरण्यविदेव प्रमाणभावात् । तस्यपि श्रीहि-
रण्यव्यवहारेणैव लौकिकप्रमद्वेगैरेव तेषां नियमज्ञानात्
यूयान्दशरथगर्दीपी इति विदेशरूपत्वात्सुवचने; अन्यथा
यूयान्दशरथेऽपि गर्दी.साधनत्वसादृश्यादविदेशात्तः
फलमस्य तु 'तमाम्ने भक्ष प्रयच्छन्' इति लिङ्गवैव

मस्तु तस्या आतश्चनं तस्यै नवनीत तस्यै वृत तस्या
आमिक्षा तस्यै वाजिनम् इत्येकहायनीमन्त्रे स्त्री-
लिङ्गस्य पुल्लिङ्गोद्देश्य अविवाद एव । श्रुतादिपदे
श्वपि किम् 'तस्य शुक्रम्, तस्य बलम्, तस्य बुद्धिम्,
तस्य जयः, तस्य हुम्भारवः, तस्य पलायनम्, तस्य
वीर्य, तस्य भारोद्ग्रहणम्' इत्येवम् ऊहितव्यो न वेति
सदेहे, 'श्रुतम्' इत्यादी 'ठिनधि' इत्यादिवत्
अवस्थाप्याहार्ये क्रियापदे यद्यपि 'अरित' इति नाप्याहर्तुं
शक्यते एकहायन्यवस्थाया श्रुतादेरभावत्, तथापि
'भविष्यति' इत्यप्याहर्तव्यम्, ततश्च भविष्यत्त्वात्
समवेतत्वात् विज्ञेयानमनार्थत्वेन च दृष्टार्थत्वात्
निवृत्तेऽपि विज्ञेयानतिरेकनिवृत्तगुणप्रकाशनार्थं कर्तव्य
एवोहः । इति प्राप्ते, भविष्यत्त्वात् अपि मरणव-ध्यात्वा-
दिना निवृत्तत्वाभावात् 'सभवि' इत्येव पदं प्रकृतौ
अप्याहार्यम्, तच्च गोस्तावकं विज्ञेयानमनार्थं चेत्यन्य
देतत् । उभयथाऽपि निवृत्ते अविज्ञेयत्वेन प्रयोगाद्-
बुद्धः । शक्यते हि साण्डात् या गौर्भविष्यते तस्या
जायमानं श्रुतादि साण्डीयमिति भ्यरवेदुम् । तस्मात्
समावनाया विद्वत्तस्यै समवाद्बुद्ध्यै एव ।

मण्डनम्— 'तस्यैश्रुतादौ न भवेत्तपोहः ।' १८.

शुक्रम्— 'साण्डे कथमनौ तथा ।' मनौ मन्त्रे ।

तथा नोहः । २४.

ऊहः न त्रयोदशमन्त्राणां प्राकृतानाम् अत्रि
दुति । भा. १०।१।२४।४९, * ऊहः न हरिवृद्धादि-
पदानां ज्योतिषोमगवस्तुब्रह्मपानिगदस्यानां अग्निदुति
सुवद्वानिगदे । यद्विज्ञेयं ऊहं कुर्वन्ति । १।१।१६।
४२-४४. * ऊहस्य विज्ञेयमात्रविषयत्वात् दशमे
वक्ष्यमाणत्वात् । कु. ३।२।१।२५.

ऊहमन्थः पौरुषेयः ॥

सामानि मन्त्रनेके, स्मृत्युपदेशाभ्याम् । १।२।
१११ वर्णकम् २ ॥

भाष्यम्— एव च । इदं संविद्यते योऽयम् ऊहो
नाम 'कथामश्चिन आभुवत्' इति (कथाम नश्चयिना
आभुवत् इति) किमयमपि आप्तो मिलः, उत पुराण-
प्रणीतः इति । किं मासम् ? एतानि ऊहसामानि मन्त्र-

भूतानि ब्राह्मणमुपदिशन्ति । चिकीर्षित इति च इह
उच्यते । इच्छत्या हि सत् विधीयते । यदि चायम् अपुरुष
बुद्धिपूर्वको वेदपुरुषस्त्वत् इह । अथ पुरुषप्रणीतः ततो
न प्रमाणम् । यद्ये चाचिकीर्षितो न प्रयोक्तव्यः ।
चिकीर्षित इति च शब्दो भवति । तस्मादित्य ऊह इति ।
तदुक्तदोषम् । २ ॥

भाष्यम्— तदेतदुक्तदोषं भवद्भवनम् । भवतैव
हेतुं वर्णयता असोक्तो दोषः, ऊहश्चिकीर्षित इति ।
ऊहश्चिकीर्षित इत्यनित्ये एतद्व्यति । यदुक्तम्,
इहे चिकीर्षितशब्दो भवति, इच्छत्या हि सत् विधीयते
इति । उच्यते । अल्पम् इह कर्तुम्, यद्वि क्रियते, तत्कर्तु-
मिह भवतीति । तस्मादनित्य ऊहः । यदुक्तम्, स्मृते-
र्नित्यतेति । नैव स्मृतिः प्रमाणम् । इहमूलं दोषः ।
भवति हि वचनम्, 'कवतीपु रथतर गापति' इति ।
तस्मादतिदेशवचनात् न्यायेनैव गात-यमिति वाचनिक
प्रथमं विज्ञानम् । तत्र एवा स्मृतिः । तस्मात्प्रमाणम्,
वृत्तिम ऊह इति । किं भवति प्रयोजनम् ? न्याय-
विरुद्धमपि प्रमाणं यथा पूर्व. पक्षः । यथा तर्हि
सिद्धान्तः न्यायविरुद्धप्रमाणम् ।

दुष्— (भाष्योक्त विद्वान्तमाश्रयति—) 'तदुक्त-
दोषम्' इत्येतदुक्तम् । कथम् ? 'कवतीपु रथतर
गापति' इति कथयस्तावत् न कृतकाः । रथतरमपि
नैव कृतकम् । यदपि अतिदेशवाक्यम् 'कवतीपु रथ-
तर गापति' इति, तदपि नैव कृतकम् । तस्मात् ऊह-
प्रथमे न किञ्चित् कृतकम् (परशम) । अत्रोच्यते ।
रथतरगीतो कवतीपु गीयमानाया पुरुषस्य गीतिक्रिया
प्रति य. प्रथमः प्रयत्नः, स कृतकः । उमात्मनेवेन
(तावत्) अभिनत्या रथतरगीतिदृष्टा अतिदेशजमप्यातु
अन्यातु (कवत्यापि) क्रियते । यथा प्रयाजानां
नित्यानामपि यदनुष्ठानं तत् कृतकम्, एवमिहपि
(कवतीपु रथतरस्थानुष्ठानं विधिवशात् पुरुषेण स्वयं
क्रियते, न तु आत्मनानुष्ठानम्) ।

सोम— सूत्रार्थस्तु— सामानि ऊहसामानि मन्त्र-
भूतानि आप्तानि इत्येके मन्त्रन्ते इति ।

मुख्यत्वेऽपि सनहनीपपत्नीच पत्न्याप्रकाशनाय स्वार्थत्वेऽपि, एकत्वम् च अनेकपत्नीप्रयोगेऽपि पत्नीत्वसामान्ये समवायात् समवेतार्थत्वेऽपि प्रकृतौ अपूर्वसाधनीभूतपत्नी-
 यन्तिकरत्वात् सामान्यसंख्याप्रकाशनस्य अट्टार्थत्वेन ऊहाभावात् दृष्टार्थता इत्युक्तम् । (३) इत्योपाह्वानमध्ये 'यज्ञपति यर्षान्' इति यज्ञपतिशब्दस्य यज्ञमाने मुख्यत्वेऽपि तद्योताह्वानयत्वेन दृष्टार्थत्वाभावेऽपि यज्ञमानस्य च कर्मसमवायात् समवेतार्थत्वेऽपि इवास्तुत्यर्थेद्विविशेषणत्वात् स्वार्थत्वाभावेन ऊहाभावात् स्वार्थे इत्युक्तम् । (४) 'इन्द्राय च हरिव अगच्छ' इति मुख्यग्रामन्त्रे हरिवच्छब्दस्य हरिवत्त्वस्य गुणे मुख्यत्वेऽपि तस्य च 'इन्द्राय हरिवते धामाः' इति सवनीयहरिवारिद्यु देवतास्वात्म्यतेः तत्प्रकाशनार्थत्वेन दृष्टार्थत्वेऽपि यक्ष्यमाणेन्द्रयज्ञधनस्य स्वार्थत्वेऽपि वस्तु इत्या ऐन्द्रे हरिवत्त्वात्समवायात् समवेतार्थत्वाभावेन ऊहाभावात् समवेतार्थता इत्युक्तम् । (५) सर्वस्य मुख्यत्वादिषु अर्थप्रकाशनवत् शब्दस्वरूपस्यपि आदरे सति अर्थान्तरसुखाया विवृतेौ ऐन्द्रीवत् गौणत्वोपपत्तेः ऊहासंभवात् 'प्रकृतौ यथोक्तचित्रचनमर्षानां तथोत्तरस्थां ततो तपप्रकृतित्वादयं चकार्यत्वात् (१३११११) इत्येतदधिकरणसिद्धशब्दस्वरूपानादरमुत्तनाय आदिशब्दः । (६) ननु प्रकृतौ मन्त्राणा मुख्यत्वादिरूपेण प्रयोगेऽपि विवृतौ अर्थान्तरसुखायाम् अतिदेशेन प्राप्ताया तदीय-
 श्रवणप्रवृत्ताऽऽदिप्रसाधनासामर्थ्येन प्राकृतकार्याविरवायोगात् अतिदेशदशत्वात् कार्यान्तरकल्पनैव स्यात् नोहेन प्राकृतस्वार्थे सामर्थ्यरूपता इत्यागच्छय विकारसु कार्यातिदेशतो गताः इत्युक्तम् । प्राकृतस्वार्थत्वेऽप्येवमेव पक्षमप्यतिदेशो द्वात्राति-
 देशो वा कार्यान्तरकल्पना युज्येत वैकृतभावनाऽऽकाङ्क्षा-
 दप्युक्त फरणोपश्रवणस्यैव कार्यान्तरस्यैव अतिदेशस्य दशमार्थे यक्ष्यमाणत्वात् न कार्यान्तरकल्पना इत्याशयः । (७) यद्यपि प्रकृतौ श्रीहिमन्त्रे मुख्यदृष्टार्थतास्वार्थ-
 त्वसमवेतार्थत्वेऽपिद्विस्वरूपा निवध्याः सन्ति, यत्रैषु श्रीहिरण्यगोपासनाऽऽप्यसि, तथापि श्रीहिरण्यस्योः युगपर्यायानुवादेन प्रकृतेः श्रीहिरण्यं खत् यत्रैः स्यात्वे इति निमित्तमनाविरहात् अनवयवेः लेङ्गिभेपदेशेनेन

कार्यापत्तिमुख्यतादिदेशोनापि अप्राप्तेः श्रीहिमन्त्राग्रहः इति अतिदेशोऽपिद्विस्वरूपास्य सूचितम् । (८) मुख्य-
 त्वादिदशमयोग्येण शब्दत्वेऽपि 'पूयति वा एतद्वचोऽश्वर
 यदेनवृहति तस्माच्च नोहेत्' इति निषेधात् अन्तं प्राकृतयाज्याऽस्तुवाक्याऽऽदी वक्तुम् 'अनिधिदोहाः' इत्युक्तम् । (९) कार्यद्वारा अतिदेशोऽपि कार्यान्तरार्थे श्रीहारादे युगावच्छरणार्थीभ्यामेव मन्त्रप्राप्तेरेव अभावेन ऊहाभावात् 'प्राकृते कर्षमाणेपु' इत्युक्तम् । (१०) प्राकृतकार्याप्येवपि वैकृतश्रीहिरु अर्थान्तरनाभावेन अविकृतस्यैव श्रीहिमन्त्रस्य प्रयोगोपपत्तेः ऊहाभावात् 'अर्थान्तरेषु' इत्युक्तम् । (११) ननु कार्यद्वारेण-
 ऽपि अतिदेशे श्रीहारादिकार्यापत्तेष्वपि च नीचारेषु श्रीहारादिप्रकाशनाभावेन श्रीहिमन्त्रस्यैव अप्राप्तेः नोहः स्यात् इत्यागच्छय 'अपूर्वायंद्वाणे' इत्युक्तम् । स्वल्पमुत्पत्त्व-
 निरासेन अपूर्वमुत्पत्त्वस्य नयमाये वक्ष्यमाणत्वात् नीचारादिषु श्रीहारादिस्वरूपाभावेऽपि श्रीहारादिस्वित्ता-
 पूर्वेषामनवयवत्वात् उद्दारेण अरित प्राप्तिः इत्याशयः ।
 कार्यापत्तिस्य पक्षाय विभक्तविभागात् प्रमाणपक्षक-
 प्रयोगत्वाच्च । तद्यथा- क चित् प्रत्यक्षानुमानात्म्यम् । शब्दान्तु वैश्व । क चित् प्रत्यक्षदेव स्वशब्दात्, क चित्तु प्रतिषेधेन स्वशब्दानुमानम् अनुमिताश्च स्वशब्दात् कार्या-
 पत्तिः, क चित्तु अभावेन प्रतिषेधानुमानं प्रतिषेधाय स्वशब्दानुमानेन अनुमितानुमानलभात् स्वशब्दात् कार्यापत्तिः इति । तत्र (१) 'नैवारध्वः' इति विकारतदितेन नीचाराणां चक्षुरकृतित्वात्तेः प्रत्यक्षशब्-
 दविविधिना प्रदेययत्तिल्लक्षणश्रीहिरण्यकार्यापत्तित्वधीयते । (२) 'नतायगूताना नरः' इत्यादौ न प्रत्ययेण कार्या-
 पत्तिः, नहि निरुद्धनवप्राप्तयोः प्रत्ययेण ऐस्यं गम्यते, येन प्रत्यक्षतो नतानुमुद्गत्तुमुत्पत्तिस्यैव स्यात् । किन्तु अवचनस्य वैयर्थ्यं फलं प्रत्ययेण दृष्ट्वा अनुमाने
 अत्रति 'नूनम् उद्गलमुत्पत्तिस्यैव नता यत्तेने' इति । अतोऽत्र अनुमानेन कार्यापत्तिः । (३) 'परिषी
 पनु नियुञ्जति' इत्यत्र तु स्वार्थत्वेन परिषि उक्तया नूनस्यैव निवोचने प्राकृते अधिकरणेन युपना रिषी-
 यते । नद्ययम् अप्राकृतनिवोचनपरिषिः श्रीहारा ।

नासायवयवाधिक्यविनाशेषु विनश्यति ॥ नहि गोग्रुनि जादे विपाणे वा भन्ने गोर्लं तिरोपीयते, तद-
मिष्यक्तिसमर्थावयवान्तरसद्भावात् । कियत्यपि सस्थाने
धियमाणे सर्वा विज्ञायन्ते । सा चेपं मन्त्राकृतिर्विदिष्ट-
स्वरनर्णानुपूर्णावमिष्यक्ता न किञ्चिद्विकारदर्शने नश्यतीति
प्रत्यक्षमुपलभामहे । तथाहि, 'यत्र वर्णविकारो वा
वर्णलोपोऽपि वा स्मृतः । स्वरान्तरनियोगो वा न
मन्त्रस्वरत्र नेष्यते ॥' यत्र वचनात् वर्णलोपं विकार
ना कृत्वा प्रयोगः 'पेर कुबोद्रेयम्' इत्यादौ, यत्र च
स्वाध्यायकालदृष्टत्रैस्त्वनादिपरित्यागेन ऐरुभुलं नियुज्यते,
न तत्र कस्य चित् मन्त्रमुद्दिरेवैति । यथादेतत्, वचन-
सामर्थ्यादिह नापैतीति । तदुक्तम् । वचनेन हि प्रयो-
क्त्यन्तेतदुच्यते न मन्त्रत्वं न नश्यतीति । नहि वचन-
विनियुक्ताना मीज्ञादीना मन्त्रत्वं भवति, अतश्च अमन्त्रा-
णामेव सता वचनाद्विनियोग इत्यापद्यते । न चाहंति
भवितुममन्त्रत्वम्, मन्त्रत्वप्रत्यभिज्ञानात् । अतश्च
अत्रापि क्वम् इरापदादीनामेव अमन्त्रत्वं भवत्, न
सकलस्य वाक्यस्य । (सिद्धान्तमाह--) न च तेषामपि
एतस्यैवालोचनेन मन्त्रत्वमिच्छन्नात् इह गिरापदावान्
मन्त्रः इह इरापदावान्, इह त्रैस्वर्यावान्, इहैकश्रुतिमानिति
हि आदित एवावधार्यते । यथेवम्, ऊहादीनामपि मन्त्रत्व-
प्रसङ्गः । तत्रापि हि प्रकृतिविकल्पालोचनेन शक्यमेवं
निरूपयितुम् इह अत्रिपदावान् निर्वाणमन्त्रः, इह सूर्यादि-
पदाविति । नैतत् समानम् । कुतः 'चत्र वैदिक-
मन्त्रस्यं तत्र मन्त्रप्रत्यमिष्यते । न्यायेन कल्पयमाने
सु न शक्यं तन्निरूपणम् ॥' वैदिकं हि आलोच्य
एवमवधारणा भवति, इहेदशो मन्त्र इहेदश इति ।
सूर्यादिपदप्रयोगस्तु कार्यवत्तेन न्यायात् कल्प्यते, न च
मन्त्रत्वं न्यायमभ्यमिति वैदिकम् ।

ननु चातिवैशोऽपि वेदप्रकार एवेति सर्वमूहादिकं
वैदिकम्, इतरथा हि अग्रमागकमेव स्यात् । न हि
अत्राह्निभावः प्रत्यक्षानुमानादिगम्यः । तस्मात् सूर्यश-
पदयोरेवित्येव इति । अत्रोच्यते । सत्यम्, ऊहस्यापि
नापैदिहत्वम् । अत एव 'अनाम्नातेष्वपान्तवम्'
इत्युच्यते । वेदभागो हि कश्चित् प्रत्यक्षः श्रूयते, कश्चि-

दनुमानादिगम्यः । प्रत्यक्षश्रुतश्च आम्नात इत्युच्यते ।
तत्र यथा इत्यपदादीनां विनियोगः श्रूयते नैवं सूर्यापदादी-
नाम् । ननु 'सौर्यं चरम्' इत्येवमेव श्रुतिसमवापिल्लात्
देवतायाः सूर्यपदस्य विनिशोबकं श्रूयते । नैतन्मन्त्रे सूर्य-
पदस्य मक्षेपं व्रवीति, हविषस्त्यागकालमात्रे तदुच्चारणा-
मिधानात् । यस्तु मन्त्रेषु तत्प्रक्षेपः, सोऽतिदेवकृते
भविष्यति । न चातिदेशवचनन्यायकल्पनादेव
आम्नायते । तस्मादान्नातविनिशोबकत्वात् अमन्त्रत्वं
सूर्यपदादीनाम् ।

नन्वेवं एति प्रवरनामधेययोः प्रत्यक्षोपदेशात् मन्त्रत्व-
प्रसङ्गः । स्वादेवम्, यदि तत्स्वरूपान्नायेव, वचनायै
तु ज्ञान्वा अनाम्नातयोरेव प्रवरनाम्नोः प्रयोगात् मन्त्रत्व-
निरूपणायाम् अन्वर्गतिः । एवं तर्हि यत्रापि सर्वनाम-
युक्तमन्त्रान्नाते एति तस्य स्थाने अन्वपदप्रक्षेपः कियते,
तत्रापि अमन्त्रता स्यात् । तथा नामेति के चित् ।
(स्वमतेन परिहरति—) अथवा विशेषाणागान-
न्यात् अनुगम्यकालावाच आम्नातमशकतेः स्वरूपस्य
सर्वनामप्रकारेण आम्नातमस्त्वेव इत्यन्यत्स्थानत्वान्मन्त्रस्य
शक्यमेव निरूपणं कर्तुम्, यदम पद निषेक्यते तद्वानवं
मन्त्र इति । इतरथा हि सर्वनाम्नामप्रयोगार्हात्वात् यदि
विशेषाणामनेवैतत् तेनोपायेनेति न गृह्यते, ततः तदश-
न्यत्वात् मन्त्रस्वरूपस्य म्भर्षमेव सर्वनामाणान् स्यात् ।
प्रवरनामधेयकदेव तु विधानात् तदवकाशस्यपदप्रयोगः
कल्प्यते । तस्मादेवमादीनि आम्नातान्येवेति मन्त्रधर्मैः
संश्लेषेत् । न तु प्रवरादीना मन्त्रादकाले कश्चिदपि
संस्वरीः । न च वाङ्मणेन रूपं धर्मितम्, येन प्रवचन-
लक्षणत्वात् मन्त्रत्वाध्यभगानं भवेत् । (चिन्तात्तर-
खिद्वान्तक्षुपसंहरति—) अतश्च विकृतिषु अमिधानार्थ-
सौदकाम्या सकले मन्त्रे प्रापिते यावन्नाम्यम् अर्थाभावात्
न्यायत्वं अन्वत् प्रक्षिप्यते तावन्नाममेव लौकिकम् ।
अपशिष्टं तु तथा प्राप्तमेव कृत्वाकादृशितप्रत्यभिज्ञाय-
मानमन्त्रत्वं चेति न प्रायश्चित्तच्छान्दस्यप्रयोगैर्वर्नीयमिति
विदम् ।

सु— वेदस्य (मन्त्रनामधेययोरेवनामधेयम् इति)
द्वैपर्ययिपने एति ऊहादेरपि अनुमानादिगम्यत्वे-

संतीति । न च ऋक्मुद्राद्येन कश्चिदर्थः (संभूय) स्तुयते । इति (१।२।१।१७) । के.

● शुद्धः एकविंशतिवचनवक्षिणादिषु आगमवितन्धाः, ताः ऋक्क्रमेणैव न तु अनियमेन । भा. ५।१।६।१३.
 ● ऋचः ता एव कश्चित् शिष्यादि वेदेषु पठयन्ते, तथा यजूषि । वा. १।१।१।११ पृ. ८०४. ● 'ऋचः आमानि यजूषि' इति प्रकृत्य 'एषा प्रत्येव विद्या' इति वेदेषु लक्षणार्थाः संमतत्वात् प्रैविद्योऽयं ब्राह्मणः इति वेदनये लक्षणा लोचनता । पराक्रमः. ४।२.
 ● पादेष्वेन चोपनिषदा वृत्तवदा मन्त्राः शुद्धः । वि. २।१।१०. ● शुद्धा 'अयं सख्यमानवः' इत्यनया प्रगीतवैष ब्राह्मणस्य दग्नेऽहनि आहवनीयोऽस्मानम् । भा. १।२।८।२०-२१ वर्णकं २, ● शुद्धिर्मर्यादा रथं होमे ददाति वाजपेये, नान्यत्, न चान्यस्मै । १०।३। २१।७५, ● शुद्धः अल्पवच सामर्थ्ये गम्यते । नहि अन्तरेण ऋचं सामनिर्भूतिर्भवति, अन्तरेण तु साम ऋक् निर्वायते । १।२।८।३१ वर्णकं २, ● ऋचः एकस्या एव विस्मृतेन त्रिक्रतोमधूयानम् एकत्रिके ऋतो । १०।५।१।१०-११, ● ऋचः संस्कारकमे साम गुणभूतम् । १।२।१।२-१३, ● ऋचोः द्वयोर्द्वयोः प्रथमनेन ब्राह्मणान्-उत्तिष्ठामगमानं गवामयने । १।२। ६।२५-२८ वर्णकं ४, ● शुद्ध्याम् उत्तराग्र-पठितानामेन प्रहणम् 'उत्तरयोर्भावति' इति उत्तराग्रन्देन । १।२।५।२३-२४, ● ऋचाम् एकादशानामेव मानवीनां दामवयोभ्य आनवन विद्विषिद्वेये सामिषेन्यर्थम् । १०।६।१।१०३-७६. ● ऋचो विद्वद्व्योमेषु ऋतुषु बहिष्पनयाने आगमवितन्धानाम् अन्ते, निषेधाः । रत्न. ५।१।५।१३-१८. ● शुद्धि उतो न भवति । पश्मन्त्रोर्भवति, परन्तु न वी ऋच्येदसौ । तस्मात् ऋच्येद-सायाम् ऋचि नोहः इत्येव उत्तरम् । पाशान्याये (१।३।४) दम्भम् । के. ● ऋचि (दामवशीलायाम्) उतो नाशिव 'यूपि वा एतरेऽप्यम्, यदेनूहति, तस्मादर्थं नोदेत्' । भाट्ट. १।१।१ पृ. १४०.
 ● ऋचि दूयगच्छां प्रत्येकं वान वरिचमरावितम्बम् । भा. १।२।१।१-२०, ● ऋचोः उत्तरयो योनिशब्दो

गानमुत्तराग्रवद्येन । १।२।१।२३-२३, ● ऋचोः उत्तरयोः योनिस्त्वतोमानामतिवेद्यः । १।२।१०।३४-३८.
 ● ऋतु तिसृषु समानच्छन्दस्त्राख्येव गानं श्रौतिश्रौमे । वि. १।२।४. ● ऋतु पादन्वयस्या अपर्यवृत्तिते अर्थे वृत्तवद्येन । वा. २।१।१०।३५.
 ● शुद्धतो यजुभ्येयमायभित्तम् 'भूः स्वाहा' इति गार्हपत्ये जुहुयात् । वि. १२।३।५.
 ● शुद्धत्वादिन्यायेन च अनेकगणत्वमात्मकेषु घटेषु न धातुवं जातिः । आह्वलंकारे. पृ. १६.
 ● शुद्धकुरुदः यजामणके वेदे प्रयुक्तः । 'ऋग्भिः प्रात-र्दिवि देव इत्ये' इत्यय । वा. १।१।१।३. ● शुद्धक-सामयजुषु त्रयी इति शब्दः प्रसिद्धः । भा. ३।३। १।५. ● शुद्धादीनाम् (चन्दानाम् उन्वेऽङ्का इत्यादी) वेदलक्षणाऽर्थेभ्यम् । वा. ३।३।१।२ पृ. ८०७.
 ● शुद्धादिशब्दा. केवत्याः ऋच्येदार्थिषु वेदे दृष्टाः । 'ऋग्भिः पूर्वाह्ने दिवि देव इत्ये' इति । पराक्रमः. ४।२.
 शुद्धजुषाणाधिकरणन्यायः । आश्रयभागयोः शुद्ध-जुषाणयाश्रययोर्विकल्पः ॥
 आश्रयभागयोः 'जुषाणो अश्रय आश्रयस्य वेतु । जुषाणः होम आश्रयस्य हविषो वेतु' इति निगदरूपी यागशा-मन्त्रो भ्रुतो । 'ऋक्स्यायेकेषा जुषाणयाश्री भक्तः' 'ऋग्माश्री भक्तः' 'सहविषी भक्तः' 'अहविषी भक्तः' इति च विधयः । तत्र शुद्धजुषाणोर्विद्वद्यनाये-प्रतिपादकत्वेन कार्यमेदात् समुच्चयः । सहविषहविष्क-योस्तु पदमात्रदृष्ट्याचकृतमेदेऽपि प्रतिपाद्यमेदात् उत्तममशानयाग्याशां हवि.पदश्वेन विकल्पः, कार्येऽप्यात् । इति प्राप्ते, अर्थेप्रतिपादानकारणमेदेऽपि मुक्तर-विशेष-भूतमशानमशानकरकार्येऽप्यात् शुद्धजुषान-निगदोर्विकल्पः । यागशाश्रयदृष्ट्याद्यथावेदति वाच-निकः समुच्चय इत्युक्तम् । इति.पदश्वेन तु अहवि-सहवि.पदयोः समिदुपन्यायेनोक्तयोरेव निगदयो. प्रयोगसंभवाद्भुतमशानम् । उत्तममशाने तु याग्याऽ-न्तीप इति.उदरदिव निगदाऽग्रमवृष 'अश्रय आश्रयस्य भवितव्यं देह आश्रयं तथा कुशरं' इति निगदेषु विनिन्द 'तस्मात् स्वहा देवा अश्रयस्य उत्तमस्य भव

ऊहप्रत्ययः पौरुषेयः

वि-- 'ऊहप्रत्ययोऽपौरुषेयः पौरुषेयोऽथवा, ऽप्रिमः । वेदसामसमानत्वाद्, विधिप्रार्थित्वतोऽन्विमः ॥'

भाट्ट-- अथवा योऽयमूरो नाम प्रथमविशेषः सामगोः षष्ठ्ये, च किं पौरुषेय उतापौरुषेय इति चिन्तायाम्, कर्तृस्मरणामात्ररूपवेदापौरुषेयत्वहेतोः अत्रापि तुल्यत्वात् । इतरथा तस्मैकान्तिरूपेण वेदस्यापि अपौरुषेयत्वानापत्तेः । स्वाध्यायानध्यायपरिपालनस्य च तुल्यत्वात्, ऊह इति समाख्यायाश्च रुदत्वेनापि नेतुं शक्यत्वात् । इतरथा कर्तृस्मरणामात्रेऽपि समाख्यात्रलेन पौरुषेयत्वाद्गीर्णगे काठकादिसमाख्यया वेदस्यापि पौरुषेयावापत्तेः अपौरुषेय ऊहप्रत्ययः । इति प्राप्ते, 'ऊह विचक्रे' इति रगुत्या तर्कप्रमत्तरूपयोगेनैव समाख्यो-पपत्तौ रुदत्वे प्रमाणाभावात् । ऊहप्रत्यये च योनिप्रत्ये-योऽप्युत्पत्तस्यैव साम्नो 'यद्योत्या गापति, तदुचरयो-गायति' इत्यादिना अतिविष्टस्य न्यायेनोत्तरीय-नीयस्य योऽर्थाय पाठात् । अस्यापि वेदत्वे तत्रांगामागान-सिद्धतया योनिव्यवहारेण योऽनुचरद्विभिभागस्य अति-देशशास्त्रस्य च यैद्यर्थापत्तेः पौरुषेयत्वमेव । अत एव बल्यपौरुषेयावलापकप्रमाणत्वाभावाविशिष्टकर्तृस्मरण-भावः एव पौरुषेयत्वाभावसाधकः इति नानैकान्तिरुक्ता । यदापि च तत्रस्या ऋचः सामानि च स्वरूपेण अपौ-रुषेयाण्येव, तथापि उत्तरऽऽदित्यु न्यायविज्ञातिविष्टसाम-रचनप्रसक्त्य पौरुषेयः । अत एव स्वाध्यायानध्यायादि-परिपालनम् ऋगादिविधयणादन्वयापासिद्धम् । कर्तृस्मरण-भावश्च तु मूलभूतिक्रमनाऽभावाद्येन उपन्यते । मान्यादि-स्त्वित्यु हि मान्यादेषैः शिष्येण भुतिक्रमनाऽपि कर्तृस्मरण-भाववत्तुम् । यद्वेदे तु न्यायनूलकत्वात् तदभावेऽपि न-का यिन् शक्तिः । अत एव सन्त्यवशिष्टेण अस्मा-प्रामाण्यम्, न तु अन्यभूतिकृत् मूलभूतभुतिक्रमनया-न्यायस्यैव आभासीभूतम् । अत एवामो हत्याव-विचारोऽपि संग-उत्ते ।

मण्डन-- 'सामोः क्रियते रुमिः ।'
शंकर-- 'ऊहप्रत्ययो न नित्यः स्यात् ।'

● ऊहप्रार्थनायमन्त्रेण स्थापनम् इति वैशङ्करनाः
('स्था-ऊह-भगवन्-ध्रुव-मंथदेषत प्रवेदनम् ' इति

महाभाष्यम्) । तत्राह नीमांसावार्थिककारः 'ऊहार्थ-नपि शक्यतां न व्याकरणमर्थवत् । ऊहस्याप्यन्वयः सिद्धेरुद्धानुसृष्टिविनामवत् ॥' १।१।८।१४ पृ. २६३। तथा ऊहानुसृष्टिभागः मीमांसाविद्वत्वात् न भ्वात्प्रत्य-येषां, तथा ऊहस्वरूपमपि लोकादेशद्वित्वात् इत्यर्थः ।
सु. प्र. २७९.

● ऊहप्रार्थनायं स्थानापत्तिनाम एकम् । मणि. प्र. ११३.
● ऊहप्रयोजकम् एकादशविधं निरूप्यते । तदु-क्तम् 'मुख्यद्वारायैता स्वार्थैः समवेत्तार्थाऽऽदितिः ॥ प्रयुक्तः कम् 'मुख्यद्वारायैता स्वार्थैः समवेत्तार्थाऽऽदितिः ॥ विश्वेऽऽऽन-प्रकृतौ मन्त्रा गतः कार्यविदेशतः ॥ विश्वेऽऽऽन-निधिदोहाः कार्यविदेशतः ॥ अर्थान्तरेवपूर्वार्थद्वारे-पोहं प्रवर्तित नः ॥' इति । तत्र एवमेकदश प्रयोगास्तु-त्तानि । १ मुख्यार्थत्वम्, २ दृष्टार्थत्वम्, ३ स्वार्थत्वम्, ४ समवेत्तार्थत्वम्, ५ अन्वयस्वरूपाविवक्षा आदिगन्-स्वार्थः । ६ कार्यमुद्रोऽदितिदेशः, ७ विश्वित्वत्वम्, ८ अनिधिदोहत्वम्, ९ चार्थानुपत्तिः, १० अर्थावत्वम्, ११ अपूर्वार्थत्व च धर्माणाम् इति । तानि वेदानि एवादापयि प्रयोगानि कृद्यन्तुमन्त्रोरे एवावेष्टितानि, न साममन्त्रसंज्ञायोगैः । तत्र तु अत्रापेव प्रयोगानि १ दृष्टार्थत्वम्, २ अन्वयस्वरूपाविवक्षा, ३ कार्यमुद्रोऽदि-देशः, ४ विश्वित्वत्वम्, ५ चार्थानुपत्तिः, ६ अर्था-न्वयत्वम्, ७ अनिधिदोहत्वम्, ८ अपूर्वार्थत्व च धर्माणामिति । एतद्य 'मन्त्राः' इत्यनेन सूचितम् । अत्र एकादशानामपि मुख्यार्थानुसृष्टिनाम् उद्देश्योक्तव्यविष्टे-रप्यैक-पतिरेकेऽपि उदाहाराव नवमाधिकरणेषु १४-मादाविद्य च । कार्यमुद्राविदेशस्य ऊहप्रयोजनं मुमुक्षवे । तथाई (१) ' इव गौः तस्य धीर्मानि तस्ये गूढम् ' इत्यादी श्लोकार्थैः इष्टादीनां प्रसंगार्थे मन्त्रे धीर्गदि-यानिनां गूढादिनां यानि विवेचनमन्त्रार्थानुसृष्टिः कर्त्तव्यं । इह कथं तावन्मुमुक्षवेऽपि स्वार्थैरेति कथ्यन्ते । इह तावन्मन्त्रे धीर्गदिनां प्रसंगं समवेत्तार्थैरेति एकादश-मन्त्राणाम् उच्यमानस्य धीर्गदिनां प्रसंगं उच्यते । अत्र धीर्गदिनां प्रसंगं धीर्गदिनां प्रसंगं उच्यते । इह धीर्गदिनां प्रसंगं उच्यते । इह धीर्गदिनां प्रसंगं उच्यते ।

(२) 'पत्तम्' इत्येकवचनस्य द्विवचनस्येन

कथमवगम्यते ? पशुप्रतिपेषानुवादात् । एव-
मान्माप्यते 'ऋतं वै सोनोऽवृतं पशवो, यत्पशून् दद्यात्
सोऽवृतं कुर्वात्, औदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा'
इति । पशुदानमपोष्य सोमचमसो विधीयते । यः पशून्
दद्यात्तस्यैव दोगो भवेत् । एतस्मात् पशवो दातव्या
इति वक्तव्ये तमेवार्थमुक्तं मन्यमानः, 'सोमचमसो
दक्षिणा' इत्याह । सोमचमसदानेन पशवो न दीयन्ते
इति गम्यते । तदेवं कृत्स्नस्य निवर्तकोऽवकल्पते । ब्रह्म-
दानस्य निवर्तके सति अन्येभ्यः पशवो दीयेरन् ।
तस्मात् कृत्स्नस्य निवर्तकः इति ।

ब्रह्मदानेऽपि विशिष्टमिति चेत् । ७० ॥

भाष्यम्— इति चैत्यस्यसि, पशुदानविप्रतिषेधात्
कृत्स्नस्य ऋतुदाक्षिण्यस्य निवर्तकः इति । ब्रह्मदानेऽपि
एतदवकल्पते । ब्रह्मणे सोमचमसो देयः यः पशून्
दद्यात् ब्रह्मणे, इति गम्यते । तस्माच्च निमित्ततः कृत्स्न-
स्यैव ऋतुदाक्षिण्यस्य निवर्तके पशुप्रतिपेषानुवादेऽव-
कल्पते । ब्रह्मणे दानेऽपि राहुपचयते इति ।

उत्सर्गस्य कल्पयैत्वात् प्रतिपिब्रूयथ कर्म स्यात्त
च गौणः प्रयोजनमर्थः स दक्षिणाणां स्यात् । ७१ ॥

भाष्यम्— न चैतदस्ति, ब्रह्मभागस्य निवर्तकः

सोमचमसः इति । कृत्स्नस्य ऋतुदाक्षिण्यस्य निवर्तकः
स्यात् । अस्य सोमचमसस्य य उत्सर्गः, स ऋतव्यः
स्यात् । दक्षिणाशब्देन हि संबध्यते, 'सोमचमसो
दक्षिणा' इति । न च षड्भौ एकैके यथादिर्दक्षिणा ।
उक्तमेवेदं गवादीनां समुदाये दक्षिणाशब्दः इति । तदेवं
सोमचमसदानेन प्रतिपिब्रेयु पशुन् यदि ब्रह्मदानेऽपि
एतदविशिष्टमिति कृत्वा अन्येभ्यः पशवो दीयेरन्,
प्रतिपिब्रू क्रियेत । नो हि ब्रह्मभागः, न सा दक्षिणा ।
दक्षिणाभवतो हि सः । दक्षिणाऽवयवे दक्षिणाशब्दो
निविद्यमानो गौणः स्यात् । न च विद्यमाने मुल्ये,
गौणः उपादीयते । सोमचमसस्य हि प्रयोजनं दक्षिणा-
निवृत्तिः । उर्वेषामुत्पिब्रजमानमनं प्रयोजनं दक्षिणानाम्,
न ब्रह्मदानम् । तस्मात् कृत्स्नस्य ऋतुदाक्षिण्यस्य निवर्तकः
सोमचमसः इति ।

यदि तु ब्रह्मणस्तद्वृत्तं तद्विकारः स्यात् । ७२ ॥

मी. को. १५६

सर्वं वा पुरुषापनयात् तासां कतुपधानत्वात् ।
७३ ॥

भाष्यम्— प्रयोजनसूत्रद्वयनिदम् । यदि तु ब्रह्म-
भागस्य निवर्तकः सोमचमसः, ततो ब्रह्मभागोना सा
दक्षिणा । एतेन विकारेण अन्या दीयेरन् यथा पूर्वं
पक्षः । यथा तर्हि सिद्धान्तः, तथा सर्वं निवर्तते ।
तस्मिन् निवर्तिते, ततः पुरुषापनयाः क्रियते 'स
ब्रह्मणे देयः' इति । तासां दक्षिणाणां ऋतुप्रधानत्वं
भवति । सर्वविगानमनेन हि ऋतुः सिध्यति, न ब्रह्म-
नया केवलया । सोमचमसेन च सा सर्वानिति कृता,
इति नान्यत् किं चन दीयेत । एतत् प्रयोजनं गवत्येव
पशोक्तं यथोपवर्णितमिति ।

के— सूत्रद्वयनिदं पूर्वोत्तरपक्षमयोजनकथनार्थत्वेन
व्याख्याय भाष्यकारेण पुनरधिकरणान्तररथेन व्याख्यातम् ।
तत् प्रकृताधिकरणोत्तरं निवेश्यते ।

शा— तत्र पूर्ववत् संशयपूर्वोत्तरपक्षः । का पुन-
र्विशेषायाद्वा ? (प्राभाकरोक्तमाह—) पूर्वं द्वे एव
वाक्ये, इह तु एकमिदम् वाक्यम् । अतः प्रथमं ऋतु-
संकोचमावात् ब्रह्मभागस्यैव निवृत्तिः इति विशेषायाद्वा ।
(प्राभाकरोक्तं परिहारमाह—) यद्यपि एकं वाक्यम्,
तथापि दक्षिणासंयोगात् सर्वमिदं चिन्तितम् । इत्येवं के चित्
बर्णयन्ति । (प्राभाकररचनां निरस्यति—) न तु एत-
द्युक्तम् । अत्रापि द्वे एव वाक्ये, 'सोमचमसो दक्षिणा'
इत्येकम्, 'स ब्रह्मणे देयः' इत्यपरं स्पष्टमेव । अतो
नायं विशेषः । सिद्धान्तोऽप्यनुक्तः । सति हि एक-
दात्म्यत्वे ब्रह्मभागस्यैव निवृत्तिः स्यादिति यथयामः ।
तस्मादेवं वक्तव्यम् । अत्र हि केना चित् दक्षिणा-
द्रव्याणां प्रतिपेषः श्रूयते, अथो कत्वां प्रातो घटते ।
तस्माच्च सोमचमसः सर्वस्य निवर्तकः इति विशेषायाद्वा ।
सोमचमसस्तुल्यार्थोऽयं अर्थवादः 'यत् पशून् दद्यात्
सोऽवृतं कुर्वात्' इत्यादिः, न प्रतिपेषः । तस्मात् पूर्ववत्
सर्वमिदं चिन्तितम् ।

यि— 'किं सोमचमसो ब्रह्मभागदायुतं (री उव)
कृत्स्नद्वारं । पशूनां निन्दया सर्वमसक्तोर्ब्रह्मभागद्वारं ॥
निन्देवं न निषेधाय चमसस्तुतये त्वथी । दयावाचनम्

ऊहप्रयोजकं

(४) 'न गिरागिरेति ब्रूयात्' इति गिरापदस्यै लक्षयति । प्रतिपिडे हि गिरापदे लक्ष्ये वाधानिलापि लक्ष्यते । तत्र च लक्षिते इरापदस्य साध्यामिलापिणे विधिः । नहि इरापदं कार्यप्रतिपादकग्रन्थादते तत्साधनत्वेन शक्यं विपाद्यम् । नहि अद्यान्देन शाब्दस्य एकवाक्यता भवति इति । तस्मादन स्वग्रन्थानुमानम् । परिषौ तु आस्तात् एव स्वग्रन्थः इति विरोधः । (५) 'ब्रूयात् एतर्हि वाग् भवति, यर्हि वृद्धपः पठतः संतिष्ठते' इत्यत्र संस्था प्रतिषेधो लक्ष्यते, नहि सखितः कर्तव्यो भवति इति । प्रतिषेधेन च पूर्ववत् कार्यं लक्ष्यते । तस्मिन् लक्षिते मध्वशानपूजायाने विधीयते । एवमत्र लक्षितलक्षणया स्वग्रन्थः । तदिदं मधुपूजाशानो-दाहरणं वार्तिककृता दूयितम् । संस्था हि समाप्तिः, नचा-भूतस्य संस्था, सखितस्य वा अभावः । तेन छिन्न-वाक्याभ्यां कृतपदस्यै पुषः संस्कारके अवगम्यमाने मधुपूजायाने कथं पदस्यै लक्ष्यं स्यात्तानिति । तस्मात् अश्रोदाहरणं मृष्यम् इत्युक्तम् । तत्र वयं ब्रूमः । पदे (६।१।११) उक्तम् 'सत्रवाग्ये विश्वविता यजेत' इत्यत्र आगो(राग्यन्धोके सत्रवैकल्ये विहिते विश्वविद्व-जनमकुर्यते भवति, न कुर्वतः इति । तेन इदमभावे विधानस्योदाहरणमिति । इति एकदशविधस्य ऊह-प्रयोजकस्य निरूपणम् । याज्ञ. श्र. १२५-१३०.

ऊहप्रवरनामधेयानां नास्ति मन्त्रत्वम् ॥
अनाहनातेष्वमन्त्रत्वमन्त्रान्तेषु हि विभागः ।
२१।१।३४ ॥

भाष्यम्— ऊहप्रवरनामधेयेषु संवयः मन्त्रः, उह-
नेति । अमिषायकत्वात् मन्त्रः । इति प्राप्ते, ब्रूमः ।
अनाहनातेषु मन्त्रेषु न स्वदमिषायकत्वात् । नामि-
षायकत्वं मन्त्रेषु हेतुः, हि तर्हि । अमिषुत्तदयोगः ।
ने अमिषुकैर्मन्त्रा इति नोच्यते, न ते मन्त्रः । नचैव-
माहरी मन्त्रसम्प्रायेण लक्षितः । तस्मादमन्त्रः । प्रयोजनं
मन्त्रे भ्रष्टे यत् प्रायश्चित्तम्, अमन्त्रेषु तत्र ।

वा— सुवोप उह निर्वचति, इत्युदः । तथा च
यत्रमानस्य आर्षेण विरते स प्रवृत् । यत्र यत्रानन-
त पुत्रादीनां नाममदने उच्यते, यथा तुवज्जययाम् ।

'देवदत्तो यजते' इत्यादि । तेषामपि 'तयोदये' इत्यस्य उच्यते । मन्त्रमध्यपाताच्च मन्त्र-प्राप्तौ उच्यते, 'स्वाध्याये पठयमानेषु येषु मन्त्रपदं स्मृतम् । ते मन्त्रा नामिधानां हि मन्त्राणां लक्षणं धियतम् ॥' इति पुनरेकस्मिन् पदे कथ्यमाने समस्तस्यैव मन्त्रत्वम्, कथितपदमानस्यैव वेति । समस्तस्यैव । इति प्राप्तम् । कुतः ? 'स्वरवर्णानुपूर्व्यादिविशिष्टे हि प्रयुज्यते । मन्त्रशब्दस्ततोऽन्यत्वे न तस्यार्थः प्रतीयते ॥' संवदायकालवगतत्वान्मन्त्रत्वं चेत् केन विद्वन्वीर्येन ज्ञातं न शक्यते मन्त्रत्वं प्रत्यभिज्ञानम् । अथ एकदेशेऽपि तत्संज्ञावाच्युपनामः, ततः सर्वत्रैव मन्त्रत्वविरोधान् मन्त्रत्वमशङ्कः । (पूर्वपद्योपबन्धाद्—) तस्मात् एक-वर्णायाप्येऽपि मन्त्रत्वमभावात् समस्तत्वार्थेनैव हि । (एतदेव मध्ययति—) तत्रैव यथैव तदिदानीं सर्व-व्यववर्तिनि प्रायश्चित्ताभावः, एवं मन्त्रत्वविरोधविषयेन पावन्तः शब्दविरोधाः स्यान्ते, तेन भवितव्यम् इत्येक-पदत्वव्यवहारे तन्मन्त्रत्वव्यवहारेण-रहायोगेण लौकिक-व्यवहारेण कर्तव्यः इति । (तस्य ऊहवते पावनस्य न फेनत्वम् ऊहितवाच्यत्वमप्यतिनि निमित्तानो मन्त्रसंघ-निमित्तप्रयश्चित्ताभावः, किन्तु स्वाव्यववर्तिनि इति एकं तावत् प्रयोजनम् । 'मन्त्रे श्वेतवारीष्यथापुरोडासो षिवन्' (या. ३।१।३१) 'श्वेतवारीषां इन् पदस्येति वक्तव्यम्' यत्र पदत्वं भावि, तत्र गितः अत्रादः इत् वक्तव्यं इत्यर्थः । श्वेतानां श्वेतवारी श्वेतवारी । उच्यते उच्यते संवृत्ति उच्यते यत्रमानः, उच्यतेऽपि उच्य-
तासाः । पुरो दादन्ते दीपते गच्छन्ते इति पुरोडाः इत्यादिना वाच्यताः 'श्वेतवारी उच्यताः पुरोडाः' इत्यादौ मन्त्र-विषयत्वेन, 'हृदयोऽमन्त्रदक्षि' इत्यादिना च भाष्यत-वेदात्मकत्व-दोषविषयत्वेन 'आऽन्वे दितो मातरिषां जभार' 'इत्तमदमन्त्र' इत्यादौ वाच्यताः श्वेतवारीषां स्मरन्ते, तेषामनामन्त्र' 'श्वेतवारी, उच्यतासां, पुरो-डासां, वदार, अददन्' इत्यादिः लौकिकः प्रयोगः कार्यः । इति श्वेतानां प्रयोजनमुच्यते । (शि. १।१।१-) अत्र ब्रूमः । तावन्मन्त्रेषु यत्र मन्त्रः इति । कुतः ? आहृतीनाममिषयश्चित्तयो कथं प्रायश्चित्तम् ।

अनतिस्तेषाम् । 'यत् पशून् दद्यात्' इति तु सोमचमस-
स्तुत्यर्थः अर्थवादः । भा. १।३।१।१६८-३३.

● ऋतव्या इष्टका अग्निचयने 'भ्यस्तमूलेभ्या
उपदधाति' इति न्यत्सासः श्रौतः क्रमः । भा. ५।१।४।७.

● 'ऋतावाद् ऋतधामा गन्धर्वः' इत्यादयो
उष्टृभृदोममन्त्राः । वि. ३।४।१३.

● 'ऋतौ भार्यायुषेयात्' अयं नियमविधिः
पुराणार्थः । वाल. पृ. २४. ● 'ऋतौ भार्यायुषेयात्'
दाद्यायगश्रपहरणे इदम् । संकर्ष. १।३।८.

● 'ऋतुकाले नियुक्तो वा नैव गच्छेत् क्षियं क
चित्' इति बृहमनुः । अयं ऋचर्थः क्रियाविषयकः
स्मृतिरूपः प्रतिषेधः । वाल. पृ. ३१.

● ऋतुमहेषु 'होता यक्षत्' 'होतर्वज' इत्यंशयो-
रनन्वितत्वेन तौ उन्मूल्य तस्याने मेघनामदेवपट्टकार-
शोभेन योगे प्रयोगः । संकर्ष. २।४।२६.

● ऋतुमहयागेषु यजमानस्य स्वयं याग्यापाठपक्षे
वपट्टकारमशौ यजमानस्यैव ज्योतिष्टोमे । भा. ३।५।१।८।
४४-४६. ● ऋतुमहयागेषु यजमानकथमानां याग्या-
प्रयोगार्थं वरणमाननात् । तेषु यजमानस्य याग्या
ज्योतिष्टोमे । वा. ३।६।१।४४.

● ऋतुनक्षत्रे न प्रदीयेत यदि आधानवमनन्तर-
मेव सोमेन यक्षमाणः स्यात् । अयं प्रतीक्षाऽभावः
आधानविषयकः इति सूत्रभाष्यकारौ ज्योतिषिणी च ।
सोमविषयकः इति चार्तिके तन्मन्त्रं च । के. ५।४।३।६.

● ऋतुनक्षत्रयोरेव सोमपूर्वाधाने सोमे वायुः
पूर्वपश्चादल्पादादस्तु धर्म्यः एव । पूर्वोदरोऽपि न
कर्तव्यः इति के चित् । भाट्ट. ५।४।५. ● 'ऋतु-
नक्षत्रं भार्यामपनयन्वात्प्रात्ययजामगोभ्यर्वाधान्वा-
रभगधामंश्रीनीं वा कुशान्' इति वचननिषेधः आधाने
करोषे । अयं अर्वाङ्मंगतसंनिगति-अदृश्यामिना-
निषेधः । वाल. पृ. ३६. ● ऋतुनक्षत्राविक्रमवचनात्
सोमआधानोत्तरार्थमस्ति । भा. ५।४।३।६.

● 'ऋतुपैवादिभिर्नृणोते' इति तेषां ज्ञासायां
वचनम्, तेषां तैरेव मन्त्रैर्वरणम् ॥
तेषां ज्ञासायां 'ऋतुपैवादिभिर्नृणोते' इत्याम्नात्,

तेषां यत्र तैरेव मन्त्रैर्वरणम् । परन्तु ऋतुपैषु 'होता
यक्षत्' इत्यास्य परित्यागेन 'द्वन्द्वं होमात्'
इत्यादय एव. मन्त्रा भवन्ति, प्रेषयादाधिकरणन्यायात् ।
संकर्ष. ३।५।११.

● ऋतुमतीकन्यकान्यायः । यथा कन्यका स्वय-
मुत्तमती भूत्वा जननीं जनकं भ्रातरं सर्वे स्वजनं त्यक्त्वा
भर्तारमेवैकमाश्रित्य तदेकालम्बना भूत्वा तत्रैव रमते,
तेनैव वृष्यति, हृष्यति, आनन्दति, नाम्यं शृणोति,
पश्यति, स्मरति, सृजति, स्वयं पतिव्रता भूत्वा तत्रैव
तिष्ठति, सोयैव ब्रह्मविदो षोः प्रजा समाधिना प्रौढीभूय
देहं प्राणमिन्द्रियजातं च सर्वं व्रूतः परित्यज्य उच्चिदा-
नन्दैरुष्टं परमहैकमेवाश्रित्य तदेकालम्बना भूत्वा तत्रैव
रममाणा नन्दन्ती, वृष्यन्ती, हृष्यन्ती शरी पतिव्रतावत्
नाम्यत् शृणोति, पश्यति, मनुते, विजानाति, स्वयं शदा
वदानमना तिष्ठतीति । साहस्री. ५.२७.

● ऋतुयाज्ञेषु का पियाग्या होतृरपनीय यजमानस्य
विधीयते । तत्र यजमानः स्वेच्छया होतारमेव 'होत-
रैवयज' इति याग्यं पठितुं प्रैष्यति स्वयं वा
पठति । वि. ३।५।८.

● ऋतुयाज्ञेषु स्वयं याग्यापाठे यजमानस्य
वपट्टकारनिमित्तोऽस्ति भक्षः ज्योतिष्टोमे ॥
याग्याऽपनये नापनीतो भक्षः, पवरवत् । ३।५।
१।८।४४ ॥

भाष्यम्— अस्ति ज्योतिष्टोमः, तत्र ऋतुयागेषु
भूयते यजमानस्य याग्या, 'सोऽग्निप्रैष्यति होतरेव-
चोति, स्वयं वा नियय यजति' इति । यदा स्वयं
यजति, तदा संदेहः किमस्य भक्षोऽस्ति, नास्तीति ।
तदुच्यते । याग्यापानपनीमनायां नापनीयेव भक्षणम् ।
होतरेव तु भक्षणं स्यात्, न यजमानस्येति । कुतः ।
अन्वा हि याग्या, अम्यज्जगम् । न चाप्यस्मिन्
अपनीयमाने अन्यदपनीयते । यथा तक्षमेव याग्याया-
पनीयमानायां वपते नापनीयते, तद्वदेतदपीति । ननु
'याग्याया अग्निं वरट् वरंति' इति, यत्र याग्या तत्र
वपट्टकारः । यत्र वपट्टकारस्तत्र भक्षणमस्तीति । नेषु-
च्यते । न तावत् याग्यापानपनयद्भ्यो वपट्टकारः, देव

ऊहप्रवचनामपेयानां

स्वाग्नुपगमात् विधिप्रयोजनत्वामात्रेण च साक्षण-
भावत् मन्त्रत्वप्रकृते पठयमाननैदविषयत्वं द्वैराश-
नियमस्य वृत्तम् इदमधिकल्पम् ।

सोम— तन्वोदकवृक्षाद्यापाततः प्रयक्तं मन्त्र-
मपोद्यते इति संगतिः । ' अग्नये जुष्टं निर्वपामि '
इत्यादिमन्त्रे सौषादिनिकृतिषु ' सूर्यांष जुष्टम् ' इत्येवं
प्रक्षिप्यमाणं सूर्यादिवदम् इह ऊहप्रवन्देन विवक्षितम् ।
तथा ' अग्निर्देवो होता ' इति मन्त्रे ' युवनाथत्वं
अम्बरीषवत् अङ्गिषोवत् ' इति प्रक्षिप्यमाणं यजमाना-
पेवं प्रवरः । सुत्रसामानिगदे ' सूत्रमष्टयमजः पुनो यजते,
सोमनाथयजशर्मणः षोमः यजते, सुरेश्वरयजशर्मणो नता
यजते, नैरमदायाः पुषो यजते ' इत्येवं प्रक्षिप्यमाणानि
यजमानपितादीना नामपेयानि नामपेयवन्देन विवक्षि-
तानि । (पितापुत्रीयायाः सुवद्वान्यायाः विशिष्ट एकदेशो
षोडशं तोमनाथदीक्षितेन उदाहृतः स किल स्वानुष्ठित-
सोमयागवत् एवेति शेषम् । अयंवादेपादगतवर्गमाति-
सकृत्वादिदं स्पष्टं भवतीति । के.) प्रयोजनं पूर्वपद्ये ऊह-
प्रये मन्त्रश्रेयस्प्रयश्चित्तम्, सिद्धान्ते तु न तदप्रायश्चित्तम् । यतः
सूत्रार्थेषु— अनाम्नातेषु उहादिषु अमन्त्रत्वम् । यतः
आम्नातेष्वेव मन्त्रसाक्षणविभागाः इति । न्यायसुपायां
तु ऊहादेरनुमानगम्यस्य वेदस्वाम्युपगम्य पठयमान-
वेदविषयत्वं द्वैराशनियमस्य षक्तम् एतदधिकरण-
मित्युक्तम् । तदनुपपत्तम् । एतदधिकरण-
नादित्यापेदेस्य साक्षणत्वाभावात् ' एतद्वासायान्येव
पद्य इतीति ' इत्यादी लिङ्गापनुमितस्य वेदस्य
साक्षणत्वाभावेन अतिदेवताभयप्रकृतत्वं, ऊहादेरनुमान
गम्यस्य वेदसाक्ष्यीदेव ' हो वा ' इत्यादी ' छिनद्मि '
इत्यादिपदाभाहारस्यापि अनुमानादिसम्बन्धेन तस्मात्
वेदत्वमप्रकृतम् । तस्मात् ' अर्षांस्त कर्तनैकदेशपात् '
(११४११४२५) इतिन्वापेन कल्पयमानस्य सन्देस्य
न वेदत्वम् । छिन्नु उदर्थस्य वेदत्वव्यवहारेण तस्मात्
तन्वत मन्त्रप्रकृतत्वं वेदत्वव्यवहारः । एवं च लिङ्गादि-
कल्पस्य साक्षणत्वापरम्भान्नात् ' आम्नातेषु द्वि
विभागाः स्यात् ' इति शीघ्रे हेतुः प्राविद्यन्निन्दो
इत्यन्वः ।

वि—' ऊहप्रवचनाम्ना छि मन्त्रताऽऽख्ययता नहि ।
मन्त्रास्तदेकवाक्यत्वात्, न तदुपगम्येनात् ' ।

भाट्ट— ऊहप्रवचनामपेयाना कल्पि प्रयोगकृते
अयंसाक्षण्यंमुद्यायैव मन्त्रपदैकवाक्यत्वे च स्वल्पेण
वेदे अपठितात्वात् अभिमुक्तप्रतिद्वयविषयत्वेन नैवा
मन्त्रत्वम् । अतश्च नैवा श्रेयो मन्त्रश्रेयनिमित्तं प्रायश्चित्तम् ।
अपि तु अङ्गश्रेयनिमित्तत्वमेव ।

मण्डन— ' नोहादयो मन्त्रगतास्तु मन्त्राः । '
शंकर— ' ऊहादेवकल्पमन्त्रत्वम् । ' १२.

ऊहलक्षणम् । अथपातादिघर्षा अपूर्वपयुक्ता,
इति विन्दी भाटे आदित एव परिष्कृतं श्रद्धयम् ।

ऊहलक्षणं नवमेऽध्याये वर्तयिष्यामः । भा. १।१।१।१।
ऊहासाधनेषु मुख्यार्थं परिगणितमाचार्यैः (वार्ध-
कार्थिभिः) । ' मुख्ये दृष्टार्थता स्वार्थस्यवेताथंताऽऽ-
कार्थिभिः) । ' मुख्ये दृष्टार्थता स्वार्थस्यवेताथंताऽऽ-
दिभिः । प्रयुक्ताः प्रकृतौ मन्त्रा गताः कर्मातिदेशकः ॥

विकारेभ्यनिपिदोहाः कार्यार्थेषु पद्यता । अर्षांत-
रेष्वपूर्वांशेदोहोई प्रवर्तिते ॥ ' इति । सोम. ३।२।१.

ऊहापोहत्यायाः । अन्यथाभुतस्य घास्य
अन्यथालिङ्गवचनादिभेदेन विपरिणमनम् उहः । उकं
च महाभाष्ये ' ऊहः तत्त्ववि न सर्वोऽङ्ग्रे, न च
सर्वोर्षिर्षिभक्तिभिः वेदे मन्त्रा निगदिताः । ते चावदं
यज्ञतयेन पुष्पेण यथायथं विपरिणमित्तव्याः ' अग्नये वा
अग्नैष्यतो यथा " त्व अग्नेमन्त्रोऽस्ति ' अग्नये वा
जुष्टं निर्वपामि ' इति । गोपे वरी मन्त्र ऊहने ' गुर्षां
जुष्टं निर्वपामि ' इति " । ' आर्षोऽपिद्वयम् उदा '
इति वेदिनिः । ' अथाहारसकं ऊहः ' इत्यर्थः । एतौ द्वौ
वर्तनीय इत्यन्म अतोः, अतएव उहः इत्यर्थः । एतौ द्वौ
निष्ठित्वा यत्र स्यात्, तत्रार्थं न्यायः प्रवर्तते । यथा ऊह-
तोदनुपपद्येऽव वनः, ऊहातोऽपिद्वयत्वेन भावम् इति ।
साहस्रो. १२०.

शुक्

शुक् एका एकं सऽत्र यावत् भवति । न
शुक्पदात्तमिदम् एकं यावत् भवति । उदात्तः उदात्त-
वाच्यः— एतेषु शुक् एतन्नेन परस्मिन्नेन च वि-
द्युद्विभ्य अभिनिर्वर्तते । न शुक्-उदात्तं यत् क विदं

उत्सात् इह दृष्टान्तवैपथ्यम् । (एवं ताक्त् यथाभाष्यं
 स्वास्त्याय अन्वया न्यासित्वापुः आदौ भाष्यं ताक्त्
 आश्रितिः-) इदं सिद्धं चकृत्यम् । क्रियति तत्र
 प्रवरापनयो न शक्यते, यदा सर्ववैकल्पिकानि आदित
 एव अन्यतरतः अवधार्यं प्रयोग आरभ्यते । शक्यं हि
 प्रवरवेलायामेव निश्चेतुम्, किं यजमानो याग्या वक्ष्यति,
 उत होतेति । तथा निश्चिते च अन्यतरस्य वरणं
 करिष्यते । यदि हि एतत् याग्यावचनम् उक्कमतिष्णु-
 यागवत् ('वैश्वदेवं चरं निर्वपेत् प्रातुष्णवान्, तं बर्हि-
 पदं कृत्वा दाम्यया स्फ्येन च मूहेत् इदमहममुं नामुं च
 मूहामि इति, यं दिभ्वात् तं ष्पायेत्, यदधोऽकमृषेत्
 यत् स्ये आकिलष्येत्, तद् विष्णवे उक्कमायावचति ')
 इति वाक्येन अषोचमर्दनस्फयाशेषोर्निमित्ते विषीय-
 मानोक्कमविष्णुयागवत् १०।१।१ तृतीयवर्णके द्र०)
 नैमित्तिक भवेत्, ततः प्राक् निमित्तोपजननात् अनव-
 धृतसद्राव षत् न कारयेदपि प्रवरणम् । निर्वं चैत-
 च्छक्नोति प्रथममेव स्वानुकारि वरणं नियन्तुम् । यदपि
 होतुं शक्यमननेतुम् (इति) । कथमेतद्वेत्तुंरपनीयेत,
 यदा तस्य आत्मीययाग्यायंमवरयकर्तृम्यमेवेति । न किञ्चि-
 देतदपे वृषवत्तम्, यश्च अनयः आशुहृत्सेत । शक्यं
 हि याग्याश्रयायैमपि तन्नेण एकमेव वरणं कर्तुमशक्यं
 च । अतः समस्तज्योतिषोमप्रयोगार्थं प्रथममेव वृते सति
 क्रियते इति, अत्रप्रमाणविशेषोक्त्यादपि तन्म्यम् । यदपि
 यजमानस्य भ्रष्टावशर क्रियमाणं विदुषं भवतीति, तदपि
 ' गुणलोपे च मुक्ताश्च ' (१०।१।१०।१४) इत्यनेन
 विवक्ष्यम् । न च तत्र प्रवृत्तिविकृत्योः कश्चिन् प्रयोगा-
 विरोधो भवति । यदपि यथाश्रवमेव प्रवृत्तो कर्तव्य-
 मिति, तन् सर्वैशक्यस्यिच्छरणेन (६।१।१।८-२०)
 विवक्ष्यं शक्यमेव यथाश्रवं शंसादयितुमित्युक्तम् । अत
 एषं सूत्रं नेतव्यम्, कारणान्तेण एतज्योतिषमिद्रीह्यम्
 नाभ्यस्तान्ते अन्यस्तापनचः इत्येतावता पूर्वप्रदाह्यम् ।
 इदानीं तु त्रीणि ' मनुचानात् प्रवरस्तानराचः ' याग्या-
 न्त्येतेषु मनुचानादितिप्रकाशः । तेन यजमानोऽपि परि
 वक्ष्यति यदि च वेदयति, तथापि इतद्यमे भद्रित्यमेव

प्रवरणेन । एतावता तु वैपथ्यम्, कदाचि न वपद्कार-
 भवत् एतद्याग्यानुकारं प्रतिपद्यते इति ।
 शा-- ' यजमानस्य याग्येति याग्याऽपनय-
 चोदना । वपद्कारस्य याग्यातो भिन्नस्वाभाव-
 नीचते ॥ ' इति प्राप्ते, वृमः । ' वपृत्वं यजमानस्य
 प्रत्यक्षवचनाच्छ्रुतम् । परिपूर्णं च वपृत्वं वपद्-
 कारेण जायते ॥ याग्यामात्रप्रयोगे तु म्यूनं
 तच्च न युज्यते । अतवानं च वपृत्त्यम्,
 याग्यामात्रं ब्रुवन्नसी ॥ अवान्याद् यजमानोऽतो
 वपद् कुर्यात् स नेतरः (होतः) । भक्षोऽपि
 यजमानस्य वपद्कारनिमित्तकः ॥ ' १७.
 सोम-- ऋत्विजा भवे वाङ्गे उक्ते, अनन्तरं
 स्वामिनो भक्षयिन्ता इति पेटिकाभेदः संगतिश्च इति के
 चित् । तत्र । समाश्रयाहोमामिपचादिविचारस्य ऋत्वि-
 ग्यजमानशाध्यायेन पेटिकाभेदस्य उक्तस्यतेऽव्ययोवात् ।
 तस्मात् यथा एकरात्रप्रवक्तव्युपानुष्ठानमात्रेण अनुष्ठान-
 शास्त्रस्य कारितास्यम्, एवमिहापि याग्याऽपनयमात्रेण
 ' यजमानस्य याग्या ' इति शास्त्रस्य कारितास्यत्वं न
 भक्षापनयः इति प्रत्यक्षश्रवनात् (दृष्टान्त-) संगतिः
 इत्यन्ये । ननु यदा यजमानो याग्यामाह उदाऽपं
 विवाः । यजमानस्य च याग्याप्रयोक्तुं न ' यजमानस्य
 याग्या ' इत्येवद्वचनकथ्यम्, ' तद्वचनप्रातयाग्या-
 चनभस्य ' होऽपिमेप्यति होतेतद्यज ' इत्यनेन प्रत्य-
 र्थितावात् । तस्मात् ' स्वयं वा नियम यवति ' इति
 वाक्यस्य याग्यामात्रानुपार्थं रूपप्रतिपादान्तेन पूर्वराशोभ-
 युक्तम्, न तु ' यजमानस्य याग्या ' इति वाक्यस्य
 त्व्यतिपादनम्, इति चेन्मेषम् । ' रयं वा नियम
 यवति ' इति वाक्यमत्यन्तमात्रं याग्याश्रयश्च न स्वयं
 प्रापयति, किन्तु ' यजमानस्य याग्या ' इत्यनेन प्रातः
 एव यजमानस्य याग्याश्रयः ' होऽपिमेप्यति होते-
 तद्यज ' इत्यनेन अतोदितः ' स्वयं वा नियम यवति '
 इत्यनेन पुनः पर्ये प्रतिपद्यते । प्रतिपद्येवमप्यपि क-
 प्राप्स्यतुष्णी इति प्रथमं याग्याश्रयस्त्वानुष्ठानं ' यज-
 मानस्य याग्या ' इति वाक्यस्य याग्यामात्रानुपार्थं कार-
 यीतदन्तश्च पूर्वराशोभोपपन्नम् । सूत्रार्थस्तु- यथा

होनादिवरणम् (तत् अदृष्टार्थत्वात् सनेऽपि कर्तव्यम्) ।
सूत्रे धर्ममात्राणां अदृष्टार्थानामित्यर्थः ।

वि— आनेपदान्तुंवाग्वावृद्धी सनेषु नाचरेत् ।
कुर्वादा, ऽऽनतिलोषान्त्वा, धर्माधिं क्रियता इयम् ॥ '
ऋतुयाग्वा च वृत्तिर्वर्ण च ते द्वे ।

भाट्ट— सने वरणभरणयोर्दृष्टार्थत्वात् तेषु अभिहिते
पदं प्रकृतावदृष्टार्थम् ऋतुयाग्वावरणम् आनेषाथ दानं
च, तत् सने कार्यमेवेति प्रत्युदाहरणमात्रम् । सोमे हि
द्वृते पुनः ऋतुयाग्वावरणमदृष्टार्थमेव । एवम् ' आनेषाथ
द्विरणं ददाति ' इत्यपि । नह्यन मासदक्षिणादानान-
नुवादेनोभयविधिः संभवति, वाच्यमेदापरोः । अतो
दानान्तरमेवावश्यं विधेयम् । तदपि च न ' वैश्वामिनो होता'
इत्यादिविदोपविहितातिरिक्तऋत्विषु, आग्नेयत्वविधि-
करणतया तदानत्यर्थे उक्तविधिकल्पननिरपेक्षदक्षिणादानेनैव
निराकाराङ्गव्यामानतो विधिकरुनसपेक्षदानस्य जनकत्वेन
अन्वयायोगात् । न च पञ्चमात्रानेपऋत्विगानत्यर्थमेव
तदित्युपपत्तेर्नाग्नेयविधिकल्पन प्रमाणीति घाच्यम् ।
' द्विरण्यमन्वर्षाय ' जुहोति इत्यादी उपशुक्तद्विरण्यप्रति-
पत्त्यर्थेनापि दानस्य दृष्टार्थत्वोपपत्तौ तादृशऋत्विगा-
नत्यर्थमेव एव प्रमाणाभावात् । अतो विनिगमनाविरहात्
अदृष्टार्थमेवेदं दानम् । अत एव नाग्नेयेयीन्यायेन
(३।२।८) दैववशसंपन्नऋत्विगाग्नेयस्यैव मदनम्,
आग्नेयत्वस्य अपूर्वसाधनताऽवच्छेदकत्वेन अस्त्येतिः
तन्वाषाभावात् । १।०।२।२५.

मण्डन— ' सने दानमदृष्टम् ' । २५.

शंकर— ' सने दानमदृष्टार्थम् ' । २७.

ऋतुलिङ्गन्यायः ' यत्तुलिङ्गान्तरः स्वर्गमेवर्तु-
पर्वणे । स्वामिस्त्वान्मिपचन्ते तथा कर्माणि देहिनः ॥ '
(मनुः १।१० मेषापाठः) ' यत्तुलिङ्गान्तराणि नाना-
रूपाणि पर्वणे । ददन्ते तानिदान्येव, तथा भावा
युगादिषु ॥ ' इति । (शंभा. १।१।३० अम्.)
इदं न्यायस्वरूपम् । के.

● ऋतुलिङ्गन्यायेन प्रतिषेधि उच्यतानवभार-
न्वासरारूपत्वेनाभिसम्पन्नः । (प्रतिषेधरतया यथा ते

एव ऋतवः तैरेव लिङ्गैर्भित्तैर्विशिष्टा भावतन्ते तथा
सुष्टावपि ।) वा. १।२।१।१० पृ. १२६.

● ऋत्विक् इति संज्ञायाः यद्यपि प्रवृत्तितिमित्तम्
ऋतो यजनम्, तथापि वैश्वस्वराप्सरस्य वसतश्चैव ऋत्विजः
इति चमसाध्वर्युणा न ऋत्विक्त्वम् । वि. ३।७।१६,
● ऋत्विक् एक एव अप्वर्युः अग्निहोत्रे ' अग्निहोत्रस्य
यज्ञकतोरैकः एव ऋत्विक् ' इति नियमविधिः । ४।२।१९.
। ऋत्विक् फलं करणेध्वर्युवत्त्वात् । ३।८।
१३।२६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः अग्न्यन्वाधाने विद्वन्मन्त्राः ' ममाग्ने
वर्चो विद्वेत्सुतु वयं त्वेन्वानास्तनुव पुयेन । मद्य
नमन्तां प्रदिशब्दतल्लस्ययाऽभ्यक्षेण वृतना जयेम ॥ '
इत्याद्यः पठ्यन्ते । अग्न्यन्वाधानस्य करणमन्त्रोऽयम् ।
तत्रोक्तं वर्चस्तनुवोपगदिद्वन्मनादिकल्पम् । एवं कल्पेणु
मन्त्रेषु उक्तं फलम् ऋत्विक् स्वस्यैव आशासीत न
स्वामिनः । कुतः ? अर्थवत्त्वात् । ' ममाग्ने वर्चः ' इति मन्त्र-
गतम् मद्यन्तरव अप्वर्युणा स्वफलादावन्ते एव सफलत्वात् ।
स्वामिफलदासने तु ममेतिपदं व्यर्थं स्यात् । तस्मात्
करणमन्त्रोक्तं फलं करणमन्त्रात्कस्य ऋत्विजः एव
इति पूर्वं पद्यः ।

स्वामिनो या वदर्थत्वात् । २७ ॥

वासाब्देन पूर्वपक्षं निरस्यत् सिद्धान्तगतिः । ऋत्विक्-
पदमनुवर्तते । ऋत्विक् करणमन्त्रेण स्वामिनः फल
आशासीत । तदर्थत्वात् । कर्मणो यजनानार्थत्वात् ।
' मय वर्चः अस्तु ' इत्यपि यजनानस्य वर्चः ' मय '
इति व्यपदिशति लक्षणया । तस्मात् करणमन्त्रोक्तं फलं
यजनानस्यैवेति सिद्धान्तः ।

लिङ्गदर्शनाच्च । २८ ॥

उच्यते सिद्धान्ते हेतुवत्प्रतिषादकं त्वम् । ' वा
वै कां चन ऋत्विज आशिषमायासते यजनानस्यैव सा '
इति भार्यवादः फलस्य यजनानार्थकता दर्शयति ।
इत्यस्मात् लिङ्गस्य दर्शनात् ऋत्विक् यजनानस्यैव फल-
मायासीत न स्वस्य इति सिद्धम् । के.

● नहि देव्यः ऋत्विक् भवति । ' ऋत्विगाचार्यो वाति-
चरितोऽग्नेः ' इति भा. १।०।२।१।१६, ● ऋत्विजः भवे

श्रुतलक्षणं

भाट्ट— मन्त्रात्वाद्वा व्यापकत्वमैव निरूपिते तत्प्रसङ्गात्
देव तदवन्तरथमैः ऋक्मन्त्रैः ' ऋक्ः शान्तिं यज्यते ' इति
वेदप्रसङ्गकमन्त्रादिप्रदानार्थं निरूप्यते । पाद-
व्यवस्थापनम् अथवा ऋक्त्वम् ।

मण्डन— ' ऋक् पादवदो भवतीह मन्त्रः । '

शंकर— ' ऋक्लक्षणमथोदितम् । ' १३.

• ऋक्लक्षणम् अर्थाधीनपादव्यवस्थावन्तम् । के.
२।१।१०।३५.

• ऋक्वेदः अग्रे अजायत । भा. ३।३।१।२.

• ऋक्वेदः वेदाध्यमि चारात् ऋगादीनाम् ऋगाद्युक्तिमानेन
ऋगादिरूपवेदावयवप्रतीतिविद्येः तद्व्यञ्जनाय वेदोक्ति-
रन्विका । तस्मात् ऋग्गुह्यो वेदः ऋक्वेदः इत्येवमादि-
मन्त्रमपदलोपिसनायत्वेनैव ऋक्वेदाद्युक्त्यां क्येवा । सु.
१।१७२, • ऋक्वेदः होमप्रवचनाख्यः । प्र. ७५७,
प्र. ११७२, • ऋक्वेदः उच्यते । ' उच्येः ऋक्त्वा
११००. • ऋक्वेदेन उच्येः क्रियते । ' उच्येः ऋक्त्वा
क्रियते । भा. ३।३।१।२, • ऋक्वेदे ह्यस्मैऽपि न प्रथमा
नाम का चित् ऋगस्ति, तथा उच्ये इति । १०।६।१।२.

• ऋक्वेदे वाच्यपुरोऽनुक्त्यापाठादयो धर्माः । यजुर्वेदे
दोहननिर्वापदयः । सामवेदे आपस्तोत्रपृथक्त्वोपादयः ।
वि. ३।३।६.

• ऋक्वेदसामवेदान्यां यत्किञ्चित् काम्य नैमित्तिक
वा चोच्यते, तदप्येव उच्येः कर्तव्यम् । वा.
३।३।२।९ प्र. ८१३, • ऋक्वेदादयः । ' तद्यजुर्वेदादयो
देहा. श्लोका वेदसि पृथक् पृथक् । भोग्यत्वेनात्मनां
तेऽपि चैतन्मन्त्रगताः स्यात् ॥ ' ३।१।७।१३ प्र. ७०३.

• ऋक्वेदादिषु आत्मानः प्रतिष्ठिताः ' यो नै वेदेषु
तिष्ठन् वेदान्तान्तये यमयति, यो वेदान् वेत्ति, य वेदान्
निष्ठुः, यस्य वेदाः शरीरम्, एत त आत्माऽन्तर्धान्य-
यत्. ' इत्युपनिषत्प्रमाणम् । सु. प्र. १००८.

• ' ऋक्वेदादिसमूहेषु श्रेयशा ये प्रतिष्ठिताः ।
वा. ३।१।७।१३ प्र. ७०२.

• ऋक्त्वकथाची निवृत्त-शब्दः ' निवृत्तं बहि-
ष्यमानम् ' इत्यादी । वि. १।३।९ वर्णकं ४.
• ऋक्मन्त्रेऽपि अनुप्रास उच्ये मन्त्राधिकरणे । के.

• ऋजीपं निष्पीडितस्य सोमस्य नीरलो भागः । अ
थ अथश्रुयदेशे नेतव्यः । तच्च नयनं प्रतिपत्तिः । वि.
४।२।८. • ' ऋजीपमप्यु प्राच्यन्ति ' इति अहर्गणे
सर्वेषाम् अह्ना यदृजीपम्, अविशेषात् तत् सर्वं
प्राच्यते । भा. १०।६।१।७३.

• ऋजुत्वस्य तत्त्वप्राक्तवाना मित्रकार्यत्वात् आचारे
समुचयः । भा. १।२।३।३।९.

• ऋजुमागेण सिद्धयतोऽप्येव वक्रेण साधना-
ऽयोग इति न्यायः । स्वधार्थः । साहस्री. २५१.

• ऋणत्रयापाकरणं त्रैवर्णिकना नित्यम् । ' जप-
मानो वै ब्राह्मणस्त्रिमिर्ऋन्वा जपते ब्रह्मचर्येणार्थिभ्यो,
यज्ञेन देवेभ्यः, प्रजया पितृभ्यः । एष वा अयज्ञो यः
पुरी यन्वा ब्रह्मचारितासी ' इति श्रुतेः । वि. ६।२।११,
ब्राह्मणप्रथमं तु प्रदर्शनार्थम् । जपमानो ब्राह्मणो राजन्तो
वैश्वश्रुतिः । भा. ६।२।१।१३२.

• ऋतपेये ' ब्रह्मत्रो मवतः ' इति वचनत्
अभावे व्रतदुःखः, ' अन्त्या यजमानस्य ब्रह्मदुष्कामादिरे
दुहन्ति ' इति श्रुतेः आधिरार्थमन्त्या गौधपादीयते ।
भा. १।३।१२।३।९, • ऋतपेये वचनात्प्रमाण्यात्
अल्पबलकरणमपि दक्षिणयाः स्थाने विधीयते सोम-
चमसः । १०।६।१।१।५५.

• ऋतपेये विहितया सोमचमसदक्षिणया
प्राकृतकृत्स्नकतुदक्षिणया वाद्यः ॥
तथा च सोमचमसः । १०।३।१।९।६८ वर्णकं १॥

भाष्यम्— ऋतपेये श्रुतं, ' ओद्गमः सोम-
चमसो दक्षिण । स त्रिस्रस्य सतोत्राय ब्रह्मणे देवः ' इति । तत्र सदसः किं ब्रह्मणागस्य निवर्तकः सोम-
चमसः, उत कृत्स्नस्य ननुदाधिपस्य । किं प्रातम् ?
तथा सोमचमसः स्यात् । यथा ह्यु उद्गारे तद्गमस्य
निवर्तकं, उद्गारसंयोगात् । एव ब्रह्मसंयोगात् ब्रह्म-
णागस्य निवर्तकः सोमचमसः ।
सर्वविकारो वा, कर्तव्यं प्रतिषेधात् पशुनाम् ।
६९ ॥

भाष्यम्— वाच्यः पशु-यानवर्तयति, न ब्रह्म-
णागस्य निवर्तकः । किं तर्हि ? कृत्स्नस्य ननुदाधिपस्य ॥

पुनःपुनर्घर्षणं कर्तुं शक्यते । सकृदुपास्यस्य पुनरुपादानानु-
पपत्तेः । उपसिवाभयशिशुवरीत्यव्यथापविकल्प्याद्यंभवाच्च
न शक्यं तेनैव वरणेन त्रियमाणन्तरे संवन्धुम् ।
अतोऽपि वरणानि भिद्यन्ते । सर्वाणि च तानि ऐन्द्र-
वायवादिब्रह्मणवत् अवयवविधायिना प्रयोगवन्नेन
एव्यन्ते । तद्प्रहणवशेन च सर्वोक्तिज्ञां ब्रह्मणम् । अतो
यावदरणभूविज्ञां भेदसिद्धिः । यत्तु भाष्यकारेण
उक्तम्, तस्मादेयां वरणे संकीर्तनं न विधिः
इत्यादि, तद्विहितवरणनियमप्राप्त्यभावात् अनुक्तम् । न
चैवावतो वाक्यपद्योः कश्चित्कामान्तरस्य सुप्रतरोपाय-
प्रचपलम्पस्यामानप्रत्यायनं फलं भवितुमर्हति । तेन
वरणविधिवैव अनुनिपादिनी मन्वशित्यैव संख्या
सेव्यतीत्येतदेव समर्थयितव्यम् । न हिद्विन् तथा
विहितया ।

ओम—सूत्रार्थस्तु— तत्र कर्मन्तररुद्धये सति
यावद्विद्येय प्रयोगस्यैर्निर्वर्णते, तत्र तावन्तः इति
कार्यतः कर्तव्यां परिमाणं स्यात्, न तु एतावन्तः इति
नियमः, विदोपलक्षणमात्र इति ।

वि— ‘ न क्रीतकृतेर्घस्यया निषमोऽल्प्यसि वा,
न हि । अविशेषा, दक्षिं यावन्तस्यै तावन्त एव हि ॥ ’

भाट्ट— ते कियन्तः इत्यपेक्षायां तत्त-कर्मणि
अध्वर्यादिर्घशुक्लारेण तत्त-कर्मविधानात् यावता यत्र
विधानं तावन्तः एव तत्र स्यात् । अतश्चाभिदोषे एकः
एवाभ्युं, दस्युर्घांमाशयोः चत्वारः, चातुर्मास्येषु पञ्च,
पशुषु षट्, सोमे पशुर्न्यसतिः । न च परिक्रमवशादे-
षोपादानावदवगमावे तस्यैव पाचकलायकामिवत् तत्त-कर्म-
करणमित्याः तावताः संज्ञा भवितुमर्हतीति वाच्यम् ।
संज्ञानां कर्मकरणत्वं पूर्वमेव ‘ अभ्युं वृणीते ’ इत्यादिना
प्रत्ययान्वयेन कर्मकरणमितित्वाभावात् । अपि तु तत्त-
द्व्ययमित्येव तत्त-करणव्ययतत्तद्व्ययमित्येव तत्त-कर्म-
वा उक्तविधानेति तन्व्याभ्यवसायवितोपमित्युक्तत्वं वा, कृतेऽपि
वरणे ‘ अहमभ्युं स्यात् ’ इत्यप्यपेक्षायाभावे अभ्युं-
स्यस्यनोपमात् । अस्तुतश्च अध्वर्याभ्यवसायनिषेधपरुत्पत्त-
यविक्रमात् तन्व्याभ्यवसायविदोषः एव नियमित्यु, तस्य
च तथे स्वत्र दद्यान्तव्येन परमाभावेऽपि इच्छातः एव

यत्त्वाद्भ्युंवाद्युपरतिः । प्रकृतारवि ‘ होता अहूतः
सामिधेनीरन्वाह ’ इति वरणात् पूर्वं होतृशब्दप्रयोगोप-
पत्तिः । अत एव ‘ वरणजन्याहृद्यन्त्वमभ्युंवादिक्म् ’
इति प्राभाकरमतमाप्तम् । तत्रेऽपि ऋतुयाज्यवरणवत्
वरणावत्तैश्च । न च एवमपि एकस्यैव तत्तदभिमानोपपत्तेः
वर्तुमेवे प्रमाणाभावः, ‘ अभ्युं वृणीते ’ ‘ ब्रह्मणं वृणीते ’
इति तत्तद्विधिविहितवरणानामभ्यासेन भिन्नानां संस्कार्य-
भेदं विना अनुवक्तव्यः । अग्रहृत्तस्य पुरुषस्य प्रवर्तन-
फलकमभ्यर्धनं हि वरणम्, न च तदेकस्मिन् पुरुषे
अनेकं संभगति । भिन्नानां च संस्कार्याणां तत्तद्विधायम्
भिन्नात्वेन विनियोगाच्च विकल्प्याद्युक्ता । ‘ दर्शपूर्णमासयो-
श्चत्वार ऋत्विजः ’ इत्याद्यनुवादवशादप्येवम् । एवं
च ‘ ऋत्विजो वृणीते ’ इत्यवमपि न वरणविधिः ।
तथाप्ये ‘ ऋत्विजः ’ इति बहुत्वानुवादानुपरत्तेः, अरि-
तु ऋत्विक्संस्कारकवरणमानानुवादः ऋत्विज्यमाणा
तदुत्तरत्वप्राप्त्यर्थः, तत्तद्वर्गविधानार्थश्च । अतो यावन्ति
कौकिलानि मन्ववति वा नर्यानि, तावन्तः क्वरिः
इति सिद्धम् ।

मण्डन— ‘ प्रतिनार्त्विजो भिजा । ’

शंकर— ‘ भिजाः स्युते च वर्यैः । ’

● ऋत्विजः चातुर्मास्येषु पञ्च अभ्युं—प्रतिप्रत्यानु-
होतु—आग्नीध—ब्रह्मणः । ‘ चातुर्मास्यानां पञ्चकृतानां
पञ्चनिवः ’ इति कर्तव्यां नियमविधिः । वि. ४।२।१९.
● ऋत्विजः दर्शपूर्णमासयोः चत्वारः अभ्युं-
आग्नीधः ब्रह्मा होता चेति । भा. ४।२।१।२२,
● ऋत्विजः ‘ दीक्षितमदीक्षिता दक्षिणापरिक्रीता
ऋत्विजो यावन्ति ’ । १।२।२।२६, ● ऋत्विजः
परिक्रीयन्ते । ३।२।१।३८, ● ऋत्विजः पशुवन्थे
षट् ब्रह्मा, अभ्युं, होता, मेधावरुणा, आग्नीधः,
प्रतिप्रत्याहता चेति । ४।२।१।२३. ● ऋत्विजः
प्रयोगमध्यपतितं यजमानं प्रकान्तकर्मरक्षणव्यवहारीय-
निषेधं समान्युत्तररुद्धताभिविस्तारार्थं च निरिषा
श्रवणवत्त्वयमेव परलक्षणाभ्यविभागव्याहृत्यभ्युं
स्वपम् उपातोपाय सामित्यावादेवकामि भद्राजनस्यै-
वाहपुरासर्तं यावन्ते । मन्व्यभुविदिद्विददेवात्परमिद्वयंन-

श्रुतपेये सोमचमसेन

सर्वदेवपुरुषान्तरभायः ॥ ' यत् पयस् दद्यात् सोऽनृतं कुर्वात् ' इति पशुनिन्दा ।

भाट्ट— श्रुतपेये ' औदुम्बरः सोमचमसो दक्षिण, स मियाय सगोत्राय ब्रह्मणे देवः ' इति श्रुतम् । तत्रापि पूर्ववत् दक्षिणात्च्छब्दयोर्बर्ष्यापत्तेः पूर्ववाक्येन गुणद्वय-विशिष्टमाकृतविजातीयदानविधिः, तेन च प्राकृतकृत-दाक्षिण्यनिवृत्तिः । उत्तरवाक्येन च द्रव्यसंप्रदानोपय-विशिष्टस्य ब्रह्मणन्यर्थत्वस्य पदान्तरकल्पनया अवगमात् पुरुषान्तरादपनयः । अथ हि ब्रह्मोद्देशेन द्रव्यविधिपक्षो नैवोप्रावर्तितुं शक्यः, सगोत्राभावेः अविवक्षाऽऽपत्तेः । अत एव श्रुतपेये सगोन एव ब्रह्म ।

अपि क्लृप्तसङ्का उ ' यत् पयस् दद्यात् सोऽनृतं कुर्वात् ' इति पशुदानपदं दक्षो नास्तथा पशुप्राप्तौ षडते इति ब्रह्ममागस्यैव निवृत्तिः । अतश्च अथवादिभानोपु पशुप्राप्तौ तत्संयुद्धात् तेषा मापादयो देया इति । सा चास्य नित्यानुवादत्वेन सोमचमसविष्येकवाक्यतया अर्थवादात्वात् गमकवापुनपत्तेः कृत्स्नक्रुदाक्षिण्यस्यैव निवृत्तिरिति निराकर्तव्या ।

मण्डन— ' तथा समस्तं चमसेन वाप्यम् । ' शंकर— ' स सोमचमसेऽपि च । ' स वापा ।

शु श्रुतपेये सोमचमसेन कृत्स्नक्रुदाक्षिणायाः पुरुषान्तरस्य च निवृत्तिः ॥ (अतिममूलद्वयेन वर्णकान्तरं कृत्वाचिन्तया) ।

यदि तु ब्रह्मणस्तद्वृत्तं तद्विकारः स्यात् । १०३१ १९।७२ वर्णकं २ ॥

भाष्यम्— एवं वा । श्रुतपेये ध्रुवते, ' औदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा । स मियाय सगोत्राय ब्रह्मणे देवः ' इति । तत्रैवोऽर्थः आद्यधिकः किं ब्रह्ममाणेन ऊनं दातव्यम्, उत सोमचमस एव वेत्तव्यो दातव्य इति । ननु सोमचमसो दक्षिणा इत्येव संबन्ध इत्युक्तम् । तत्रो-च्यते । सोमचमसो ब्रह्मणः इत्येव संबन्धः इति कृत्वा चिन्ता । यथैवं ब्रह्मणः सोमचमसः इति संबन्धो विवक्षितः, सोमचमसेन ब्रह्ममाणो निवर्तितः । अत्र-विष्टं दातव्यं तद्वृत्तो विचारः स्वादिति ।

सर्वं वा पुरुषापनयात्, तासां क्रतुप्रधान-स्यात् । ७३ ॥

भाष्यम्— सर्वं वा सोमचमसेन निवर्त्येत । कुतः । सोमचमसो दक्षिणा, इत्येव संबन्धः प्रत्यक्षः । तेन निवर्तिते सर्वस्मिन् दक्षिण्ये पुरुषापनयः एव क्रियते । तासां क्रतुप्रधानत्वात् । दक्षिणायां सोमचमसो यः क्रतुदक्षिणा, स सर्वं क्रतुदाक्षिण्यं निवर्तयतीति ।

श्ला— ' सर्वं वा पुरुषापनयात् ' इति कृत्वाचिन्तो-दातव्यम् ।

सोम— पूर्ववदिदमपि एवंनिवृत्तिः इत्युच्यतेः संगतिः । सत्वे परिश्रमः अचरदिपे सदिश्यायत्वेन वा पर्येकं वाक्यम् इत्यप्याहारेण वा कथञ्चित् योग्यः ।

वि— ' पूर्वोक्त निर्वणं पूर्वपक्षवित्ते कृत्वाक्यताम् । भ्रान्त्या कृत्वा दक्षिणात् ब्रह्ममाणं निवर्तयेत् ॥ ' कृत्वा-चिन्तामुदाहरति— ' दक्षिणोक्तिः नतो दृष्टः सर्वपाशौ न पुष्टि सा । वाक्यमेदंश्च दुर्वांशो युक्तोऽतः पूर्वनिर्वणः ॥ ' तस्मात् कृत्स्नदक्षिणापुरुषान्तरस्योर्भाषः इत्यनेन उच्यतेः ।

भाट्ट— पूर्वाक्षिण्येनैव अपि मित्रवाक्यत्वमनु-पगम्य कृत्स्नदक्षिण्यनिवृत्तिरित्युक्तम् । यदा तु कृत्वा-चिन्तया एकवाक्यत्वमप्युपगम्यते, तदाऽपि किं कृत्स्न-दाक्षिण्यनिवृत्तिः, उत ब्रह्ममाणस्यैवेति चिन्तापाम्, दक्षिणापदतच्छब्दयोः भयणाविरोधात् मित्रवाक्यत्वे

इष एकवाक्यत्वेऽपि कृत्स्नदाक्षिण्यनिवृत्तिः पुरुषान्तरादपनयः । इति प्राप्ते, एकवाक्यत्वे ब्रह्म-ननुदोस्तेन द्रव्यसंप्रदानोभयविशिष्टमाकृतदानमागस्यैव विषेकत्वावगतिः क्रतुदोनेन द्रव्यविशिष्टमाकृतविजातीय-दानविष्यनुपपत्तेः, दक्षिणापदस्य च ब्रह्मसंबन्धिन्याम् आनन्तावपि एकत्वेन अनुशादोपपत्तेश्च ब्रह्ममाणस्यैव निवृत्तिः । वस्तुतस्तु अर्थवादस्यैव पात्रात् तच्छब्ददक्षिणा-पदस्यैव संबन्धेन मित्रवाक्यत्वमेव युक्तमिति तदर्थे कृत्स्नक्रुदाक्षिण्यस्य निवृत्तिः ।

मण्डन— ' न ब्रह्ममाणस्यतिरिक्तदानम् । ' शंकर— ' वाक्यैरेवे भागवाच्यः स्यात् । '

● श्रुतपेये सोमचमसप्राथं ब्रह्मणे एव देवम् । इत्येवञ्च न किमपि शास्त्रीयम् । लौकिकेन तु

नाम कश्चित् पदार्थः, येन अस्य कर्तृविशेषः केन चित् प्रमाणेन नियम्येत । तस्मात् सत्येव उदस्ये सूक्तम् 'स्वामिषप्तदशाः' इति । यच्च भाष्यकारेण क्रिडित् उदस्यनिराकरणपरम् उक्तम्, तत् ऋत्विक्त्वनिराकरण-परस्य अतिरभवचनम् ह्युपेक्षणीयम् ।

सोम— सप्तदशम्यानिर्धारणे के चिदेव ऋत्विजो न सर्वे इत्यस्वार्थस्मात्स्वित्वात् तत्स्वित्करणार्थं सप्तदशस्य निर्धारणात् हेतुहेतुमद्भावात् । सूत्रमिति । नहि यथोपयुक्त-पदार्थकरणभावात् ऋतुप्रजनं सोमविक्रयिमन्वृत्तिषु अति-प्रशङ्गात्, किन्तु कलाङ्गकरणं कृताकृतमत्यवेक्षणं च कल्पज्ञानेऽपि कान्तुपयुक्तत्वात् न यजनम् ।

वि— 'उदस्ये यजमाने वा सप्तदशम्, वृत्तवत् । उदस्ये, कुक्ते किञ्चिदासी स्वामिनि तत् त्वतः ॥' (तु अतः) ।

भाट्ट— सप्तदशस्य उदस्यः । तस्यापि पृथग्ब्रह्मा-मन्तनात् चमवतिवात्तत् । इति प्राप्ते, उदस्यकर्तव्यपदार्था-ध्रवणात्, वरणस्य सक्त्यामेन विनियोगात् कल्पयित्वा अदृष्टार्थोद्भावगतेः, उदस्यस्य पाश्चात्कालेन सप्तदशभुक्तेः पाश्चात्तनुमादत्वावधेः, तत्रै तस्य दीक्षाऽऽम्नानाद्य स्वाभ्येत् सप्तदशम् । कर्मफलैऽपि वा न फली सप्तदशल चनवीभूता, अपेक्षातुष्टौ लिङ्गवैरुप्याङ्गीकारे प्रमाणा-भावात् ।

मदपन्न— 'स्वामिषप्तदशा अ तैः'

शंकर— 'स्वामी सप्तदशो मतः ।'

● ऋत्विग्भिर्मा वादेव-समाख्यालिङ्गानुकारेण सर्वस्य कर्म कर्तव्यम् । भा. ३।७।२०।४१-४२, ● ऋत्विग्भि-रेव प्राथिनाविशेषमपद्य कर्मम् । ६।१।३१४-९, ● ऋत्विग्भिः चमस्यार्थवः वदीतभ्याः न यजमानेन । (सोके तु महारणस्यै यजमान एव तात् वृणोति ।) ३।७।२०।२५, ● 'ऋत्विग्यो दधिना ददाति' अत्र उदेरपगतं बहुत्वमविवक्षितम् इत्येकेकः प्रतिमटीता । वि. १०।३।१२, ● ऋत्विग्यो यथे दधिणः । यस्य वासन् भागः आमकृते स्वयमे । यजमानेन विभक्त्य उक्तं वासन् कल्पयितव्यम् । न पु रिरिदा । भा. १०।३।१२।५०-५२, ● ऋत्विग्यस्यः अन्यः एव धोमविक्रयी ।

३।७।१५।३१, ● ऋत्विग्यः अन्ये चमस्यार्थवः । ३।७।१०।२५, ● ऋत्विग्यः न मित्रा उपयातारः । ३।७।१४।२०.

तु ऋत्विजाम् अनियतपदार्थकर्तृत्वमपि विशेषसमाख्यया । सामान्यसमाख्यायाः विशेष-समाख्याया बाधः ॥

तस्योपदेशसमाख्यानं निर्देशः । ३।७।२०।४१॥
भाष्यम्— किमेव एकोऽर्थवः, सर्वे समाख्यातं समाख्यातपुरुषैः कर्तव्यमिति । नेति ब्रूमः । तस्योपदेशात् विशेषसमाख्यानाच्च निर्देशः । यथोपदेशः, 'तस्मान्मेता-वक्षणः प्रेष्यति चानु चाऽऽह' इति । समाख्या प्रोथीया, नेष्टीयेति । एष समाख्यायाः शापवाद इति ।

वा— विशेषसमाख्याऽपि विशेषध्रुतिवदेव शीघ्र-तरप्रवृत्तेर्वाधिका भवति ।

वद्वच्च लिङ्गदर्शनम् । ४२ ॥

भाष्यम्— 'यम हेतुः प्रातरनुवाङ्मनुवत् तपश्शृणुयात्' इति हीने प्रातरनुवाके समाख्याया प्राप्तं होदार दर्शयति । तपेदमपर लिङ्गं भवति, 'उत्तीय उदातुणाम्, ऋचा प्रयञ्ज उक्थशसिनाम्, प्रतिगरोऽ-धर्माणाम्' इति समाख्याकृत भेदं दर्शयति । तपेदमपि लिङ्गं भवति । 'यो वाऽध्वर्योः स्वं वेद, स्ववानेन भवति । एतद्वा अध्वर्योः स्यम्, यदाभावति' इति समाख्याकृतं निषम दर्शयति ।

वा— सामान्यसमाख्याविनियोगस्यैव एतद्विङ्गम् ।

विशेषसमाख्यायां तु क्रिडित्तस्यत् दृष्टव्यम् ।

सोम— प्राभाकरैरिदं सूत्रं सामान्यसमाख्यायाः पचनविशेषसमाख्याया बाधस्य भुत्पादनार्थमपि इत्यन्तरावेन व्याख्यातम् । तदनुपपन्नम् । समाख्याया बचन-पेक्षया, सामान्यस्य विशेषापेक्षया च दुर्बलत्वस्य अन्यत्र सिद्ध्यनेन पूर्वस्थानुत्पेक्षात् । तस्मात् प्रकृत्याधिरूपेण (१९) शेषभूतमेवेदम् । सूत्रार्थस्तु— तस्य 'तस्योपात्तं कर्मणा' अत्रस्ता स्मार्त्तं शेषोपात्तं वाच्यम्' इति पूर्ववृत्ते प्रभुत्वस्य अपात्वात्पिदुर्बलपेक्षोपात्तस्य भाष्यव्यतिरिक्तसमाख्यातस्य इति यावत् । तस्य उपदेशेन तत्रनेन विशेषसमाख्यानेन (च) निर्देशः निष्कर्षः अपवादः इति यावत् ।

याग्याप्रश्नेनासौ गृह्यते । यत्तु तस्या अधि वपट् करोति इति, अन्येनापि प्रयुज्यमानाया उपरि होता वपट् करिष्यति । याग्याऽपनयो हि वचनात् । न वपट्कारा-पनयः । यावद्द्वयं वाचनिकं भवत्येव । वचनं हि तद्विषयमेव ।

वा-- षोडशोदोमे ऋतुप्रदेश्यासु यजमानसप्तमाना याग्याप्रयोगार्थे वरयमानात्मात्म् । तेषु यजमानस्य याग्या । तस्याश्च पञ्चद्वयं विहितम्, होमे प्रत्यर्पणं स्वयं चोकारणम् । तत्र यदा स्वयं यजति, तदा किं वपट्कारः तन्निमित्तञ्च भक्षोऽपनीयते, नेति संदेहे, नापनयो वचनभ्रमात् । अन्वयानये च नान्वयस्थापनयः, असम्भवात् । याग्या-मात्रस्य हि अवनयनं भ्रूयते, न वपट्कारभक्षयोः । तस्माद्यथा याग्याया अपनये कस्यपि होतुर्पर्यं नापनीयते, तथा भक्षोऽपीति । ननु च यदा स्वयं यजते, तदा नैवा-पनयो भवति 'यजमानस्य याग्या' इति वचनात् । यदा तु होऽभिधेय्यति तदाऽपनयः । अत एव विचार-वित्तभ्यम्, किं याग्याऽपनये यजमानात् भक्षोऽपनीयते, नेति । तच्चयते । 'याग्याभक्षवपट्काराः प्राप्ता होतुः समाख्यया । यजमानस्य याज्येति ततोऽपनयनं श्रुतम् ॥' (पूर्वपञ्च-शयोऽप्यम्) शैमिष्मामुपपन्नं हि प्राक् 'यजमानस्य याग्या' इति हि अतो वचनात् सर्वे होतुः प्राप्तिम् । तत्र वचनेन याग्यामार्थं यजमानधैवन्धि कृतम्, वपट्कारादप्यस्य होतुस्त्वदस्य एव । यदि पुनः यजमानादपनय इति व्याख्यायेत, ततस्तस्य याग्यामात्रं प्राप्तिं क्तु अपनीयते इति वपट्कारादिप्राप्त्यभावात् अपनयाधैवेन न स्यात् । तस्मात् 'यजमानस्य याग्या' इत्यनेन याग्यामात्रापनयात् वपट्कारस्य च याग्यातः अत्यन्त-वतिरेकात् अङ्गाङ्गिनाभावाच्च यजमानेन प्रयुज्य-मानाया उपरि होता वपट्कृत्य भक्षयेत् । वपट्कार-निमित्तो हि मध्यः, न याग्यानिमित्त इत्यनन्वीतः । यदुर्था, कारणागमात् । ४५ ॥

भाष्यम्-- यदुर्था मध्यः स्यात् । कुतः ? कारणा-गमात् । भक्षस्य स्यात् वपट्कारः । स च याग्याया-मागच्छन्वामागच्छति । एवं हि भ्रूयते 'याग्यास्य अधि वपट् करोति' इति । ननु एतदुक्तं यजमानेनापि

प्रयुज्यमानाया अधि होता वपट् करोति इति । नैव समाधिः । अनन्यता यष्ट्यम्, वपट्कारेण यागः क्रियते न याग्यामात्रेण । तस्मात् आ वपट्कारात् नावा-नितभ्य यजमानेन । अन्यश्चेत् वपट् कुर्वति, अवा-न्यात् यजमानः, न च यजेत । यष्ट्ये चासौ चोद्यते, न याग्यामात्रवचने, ' स्वयं निपद्य यजति ' इति याज्ञस्य निपद्यवागे विधानात् ।

वा-- यदि 'यजमानस्य याग्या' इत्येतदन्वयान-नेच भ्रूयते, ततः कदाचित् नापनीयेव मध्यः । इह त्वैवं श्रूयते ' स्वयं निपद्य यजति ' इति । वपट्कारेण च द्वि-प्रदानार्थोवादिष्यते, न केवलया याग्या । तथा 'अवनयनं यजति' इति याग्यातः आरभ्य यावद्यजतेः अर्थः समाप्यते चावत् न अवावितपम् । एककर्तृकमेव च याग्यावपट्कारयोः वदतुपचयते, नान्यथा । तस्माद्यथा याग्या तत्र वपट्कारमहावपि इति अन्तरेणापि एकत्वम् अङ्गमात्रं चापनयो विज्ञाप्यते ।

प्रयुक्तत्वात् प्रवरस्यानपायः । ४६ ॥

भाष्यम्-- अथ यदुक्तम्, यथा प्रवरो नापनीयते एवं भक्षोऽपीति । उच्यते । अत्यवस्थात् प्रवरो नाप-नीयते । अतिकान्तो हि स कथमपनीयते होतुः । प्रदे चावसरे व्यतुपीयमानो यजमानस्य विगुणः स्यात् । न च विगुणः कथञ्चिदेव सापयेत् । नात्र चोद्वेन प्राप्नोति । अपोच्येत, यन्तस्य तन्मोदकेन प्राप्तिम्, यत्र शक्यं न तदप्यपि तमिति । प्रकृतिरियम् । अपूर्व-स्यान् विधानं यादयनुक्तम्, तादृशं यदि शक्यते, कर्तव्यम् । यदि न शक्यते, यत्रैव शक्यते तत्रैव कार्यम् । न यत्र विगुणमिति । तस्मात् प्रवरस्य अनपायो पुञ्जः, न भक्षयेति ।

वा-- यत्तु प्रवरवत् इति, तत्रोच्यते । 'प्रवरो न त्वदिकान्तो याग्याकालेऽपनीयते । भक्षणस्य तु भावित्यात् शक्यत्वाऽपनयकल्पना ॥' तन्नाम निमित्तापनयात् अपनीयते, यत् अनेन शक्यते अन्यत्र च योद्धियन्तु । न च प्रवरस्य याग्याऽपनयवेद्यत्वं होतुपनयनं एवम्, नापि यजमाने अतिकान्तव्यवस्था करणत्वं शक्यं वर्यम् । भक्षारं तु इत्यपि शक्यम् ।

वचनादितरेषां स्यात् । २ ॥

भाष्यम्— क्तिप एवोत्तराः । नेत्युच्यते । वचनादितरेषां स्यात् । यत्र वचनं भवति, तत्र वचनमापाण्यद्भवति परिक्रमः । 'य एतामिष्टकापुपद्व्यात्, स श्रीन् वरान् दद्यात्' इति ।

वा— उपद्व्यादिति परस्मैपदात् अथानमानत्वे अवधारिते वरदानमुत्तिकर्म । तत्सिद्धिश्च यदि तावत् शास्त्रीयेण परिक्रमेण लभ्यते, ततोऽस्यैव यत्रमानस्य कर्तृत्वम् । अथ न लभ्यते, ततो लौकिक उपायः इति ।

सोम— अस्मिन् पादे पूर्वोक्तसमाख्यानिबन्धनाध्यादिकर्तृकत्वावपादेन स्वामिकर्तृत्वं प्राधान्येन प्रतिपाद्यते इति पादान्तत्वमानन्तर्मे चेत्पाहुः । 'गौर्वै वरः, अतिवरोऽस्यः । धेनुर्वैः, अतिवरोऽस्यः । अनड्वाक् वरोऽतिवरोऽस्यः' इत्यापरतश्चाचार्योक्तो वरमन्दाधो इष्टम्यः । स्वपानावृणोपपादात् अविद्वद्ब्राह्मणस्य ऋत्विक्त्वाभावात् 'अनड्वाक् होवा देयः' इत्यादिकमुदाहरणं गौधम् । सूत्रार्थस्तु— परिक्रमः स्वामिकर्म, ग्राह्यस्य कर्मणः स्वामिर्षत्यात्, स्वामिकर्तृकत्वाभावे अज्ञानात् तत्कर्तृकत्वावृणोपपत्तेः इति ।

वि— 'दक्षिणादिपरिक्रमिर्कृत्विजः स्वामिनोऽथवा । परिक्रमः समाख्यानान्तर्विजः स्वाद् यथेतत् ॥, परिक्रमात् पुराऽध्वर्युर्होत्रादीनामभावतः । परिक्रमणकर्तृत्ववन्नमानस्य नर्त्विजः ॥' (विदारे 'वचनादितरेषां स्यात्' इति धर्मेण पृथक् द्वितीयमधिकरणमारचितम् । तत्र 'अग्निवचने स्वपानावृणोपपादोत्तर०' इति विन्दी इष्टम्यम् ।

भाट्ट— वरणं दक्षिणादानं च समाख्याया अध्वर्यान्दिनिरेव कर्मम् । अध्वर्युश्च यथा तान् स्वद-वेण परिक्रीणीते, तदुपायं यन्नमानः कुर्वति । अध्वर्योश्च 'इतरमनः' इति न्ययेन वरणादिकं प्रतिपन्नात् कुर्वति । स च अध्वर्युः दक्षिणाऽऽम्नानात् तेनानतः स्वकृत्वा कुर्वति । ऋत्विगन्तरप्ये स्वदस्य दातुं यन्नमान उपायान्तरं कुर्वति । इति प्रामे, अवश्यं इव. अध्वर्युः अन्व्यत् दृणीते, अन्वया अध्वर्यावृणोपपादम्, वरणस्य अदृष्टार्थत्वावपायश्च । तदण च येन न्यादे कर्तव्यम्,

तस्य अध्वर्युयावत्सपरचये वरणस्यावश्यकत्वात् । तस्य च असमाख्यातकर्तृकत्वावृणोपपादात् वरणे तावत् समाख्यायाश्च आवश्यकः एव । एवं दक्षिणादानेऽपि उपायान्तरकल्पने गौत्वापत्तेः प्रयोगशक्यावगतस्वामिकर्तृकत्वाभावात्पत्तेश्च समाख्याया एव केवलायाः प्राप्तेः । वस्तुतस्तु सर्वत्र स्वामिकर्तृकत्वप्राप्ते वरणेनेव दक्षिणादानेनापि अन्यत्र अन्यकर्तृकत्वे सिद्धे समाख्याया नियमान्तरं क्रियते, इति स्वलावृणोपपादेनापि समाख्या वरणभरणविपरिणी । सत्यपि वा तस्मिन् उपायान्तरकल्पनाऽऽद्यनुरोपेनैव दानमात्रे स्वामिकर्तृकत्वम् । यत्र तु वचनं यथा 'य एतामिष्टकापुपद्व्यात् स श्रीन् वरान् दद्यात्' इत्यादी, तथाध्वर्यादीनामपि दानकर्तृत्वम् । तत्र हि स्वामिकर्तृकत्वे उपायान्तरं सामानाधिकरन्धेन तावत्मानकर्तृकत्वावृणोः, तस्यपि तत्कर्तृकत्वे 'उपद्व्यात्' इति परस्मैपदानुपपत्तिः, तस्य ऋत्विक्त्वत्वेन उपपन्नमिष्टकापुपद्व्यात् क्रियाफलकत्वावृणोः । यदि तु क्रियाफलस्य अन्वयादिकत्वात् परस्मैपदोपपत्तिरित्याशङ्क्येत, तत्र प्रातोपपादानुपादेन दानस्य तत्कर्तृकत्वस्य च विधौ वाक्यमेदापत्तेः, य इत्यनेन कर्तृप्रतिपत्तीतेषु उपायानस्य अध्वर्युः कर्तृकत्वावृणोपपादात् तत्त्वमानकर्तृकस्य दानस्यापि तत्कर्तृकत्वसिद्धिः ।

सण्डन— 'परिक्रमः स्वाद् यन्नमानकर्म ।' शंकर— 'परिक्रमः स्वामिकर्म ।'
 * ऋत्विजां परिक्रमार्थम् उदवकलीये दक्षिणादानम्, तस्य समानङ्गत्वात् । भा. १०।२।१२।४०-४१
 * ऋत्विजा प्रकल्पन्ति. लोकतः । शंकर. १।२।३.
 * ऋत्विजा प्रतिनिधिरस्ति । वि. ६।३।८, * ऋत्विजा प्रथमाः, अर्थिनः, तृतीयिनः इति चत्वारो वर्गाः । तत्र प्रथमाः अध्वर्युः ब्रह्मा उद्गाता होता चेति । तेषां पूर्णा द्वादशगोरुपा दक्षिणा । अर्थिनः प्रतिपन्नाया ब्राह्मणाच्छरी प्रज्ञोपा मैत्रावरुणधेयि । ते दक्षिणार्थं पञ्चमाः लभन्ते । तृतीयिनः नेष्टा अमीर प्रतिहता अन्वया वाकधेयि । ते तृतीयार्थं गोचतुष्टयरुपा दक्षिणा लभन्ते । पादिनः खेता पोता मुखदण्य. मायस्तुत् व । ते चतुर्थार्थं गोमयरुपा दक्षिणा लभन्ते । १०।१।७,

यज्याऽपनयेन याज्याऽधरेणलक्षणः प्रथमे नापनीतः तद्गत् मञ्जोऽपि इति । ऋतुयाव्यावरणस्य वन्नेण सकल-याज्योपकारकत्वात् एकस्या याज्यायां होतुरपनीताया तदर्थं यजमानस्य यरणावश्यंभावेऽपि याज्याऽन्तरार्थे होतुरपि वरणस्य अवश्यकर्तव्यत्वात् न तस्य होतुरपनयः इति प्रवरस्यैपर्य्यं सिद्धान्ते बोध्यम् । १७.

वि— 'होतुर्याज्याऽपनीतो किं न वपट्कारमक्षयोः । अपनीतिरुतापायो, नापनीतिर्विभेदतः ॥, यजमानेन यष्टव्यं न विनेद्विपट्कृतिम् । वपट्कृतिर्याज्याऽवः सहापैत्यर्त्तं तथा ॥' (अतः याज्याया सह वपट्कृतिः अपैति, तथा अदन खोमभक्षणं होतुः सकलात् अपैति) ।

भाट्ट— ज्योतिष्टोमे ऋतुयाव्यासु सौम्यवचनाज्ञातासु अन्यथा याज्या होतुरपनीय यजमानस्य विषयत्वेन विधीयते 'यजमानस्य याज्या, सोऽपिमेत्येति होतरेत्यजनेति, स्वयं या निषद्य यजति' इति । तत्र स्वयंवाग्वापाठपक्षे वपट्कारमघयोः ष एव कर्ता, उत्र होता वा इति चिन्ता-याम्, पृष्टीभुल्या यजमानस्य याज्यामात्रं भूतं न वपट्-कारः, तस्य 'याज्याया अधि वपट् करोति' इति वचनेन याज्यातो भेदात् । अतश्च वपट्कारे समाख्यानिमित्तो होतरेव इति तद्विहितो भवत्येवैव । यत् 'स्वयं वा' इति वचनम्, तत् न तावत् यागकर्तृवविधापकम्, तस्य प्रधानशक्त्यादेव विद्धे । नापि यागमध्यमकवपट्कार प्रयोक्तृत्वविधापकम्, विध्यन्तरत्वे माक्यभेदापत्तेः । अतः आद्यशक्त्येन यजमानस्य सांसार्यां विद्वितायां द्वितीयेन प्रियकर्तृवविधानात् प्रेषायेद्वन्तुःवानुपपत्तेरेव याज्या-ऽधिविक्त्यप्राप्ते, यागकर्तृत्वस्य च याज्याप्राप्तौचरमात्रे-णाप्युपपत्तेः, तृतीयमर्थवादः । 'निषद्य' इत्यपि याज्याया निषयत्वस्य सामान्यविधितः एव प्राप्त शब्दुच्यते । 'अनथान् यजति' इति याज्याऽन्तर्भवपट् । इति प्राप्ते, आपत्यावधनवशात् वापन्तुरन्तरेभ्यं तृतीयनेव विधापकम्, भाष्ये च अर्थवादः । अतश्च याज्याऽन्तेन वपट्कारमेव प्रधानशक्त्यात् वपट्कारोऽपि तस्यैव, याज्यावपट्कारयोः समानकर्तृत्वस्य अन्यानस्य च बाधपक्षे च वपट्कारे होतुर्भूतं होतुरपनीय एवस्य समाख्याप्रदानस्य बोधोक्तव्यम् । एव च आपत्यादि

विधिन्ने न कश्चिदोपः । अतश्च वपट्कारनिमित्तो मञ्जोऽपि तस्यैव । १४.

मण्डन— 'याज्यापाठी वपट् पठेत् ।'

शंकर- - 'मध्यापनेयी याज्येष्टा ।'

* ऋतुयाज्यप्रैवान् अश्वयुर्न विमजेत् किन्तु मैत्रावक्षयः । संकल्पः, २।३।१३.

* ऋतुयाज्याः प्रातःपवने एव नोत्तरयोः पवनेयोः । प्रस्थितयाज्यास्तु त्रिष्वपि । संकल्पः, २।३।१२.

ॐ ऋतुयाज्यासु प्रेषांशस्योद्धारः ॥

ऋतुमदे 'होता यष्टदिन्द्रं होत्रात्' इत्यादीन् 'होतयंज' इत्यन्तान् प्रेषानाम्नाय 'प्रैरेण यजन्ति' इत्याम्नातम् । तथापि यथासामान्यतस्तेन मन्त्रत्वेन प्रधानाङ्गयोर्मैत्रावहवपट्कारयोः क्रमाद्यन्तर्भाष्योपि योजनया प्रयोगे प्राप्ते, होता यष्टदोतयंजेषुशयोगेन चित्तत्वेन ताडनमूल्यं तत्पानेन तयोर्मैत्रेण प्रयोगः । संकल्पः, २।४।२५.

* ऋतुयाज्यावरणस्य अद्वयार्थस्य अनुदानं द्वादशो वन । भा. १०।२।२६।२२.

ॐ ऋतुयाज्यावरणद्विरपदानयोः अद्वयार्थयोः सत्रे न बाधः ॥

क्रिया स्यात् धर्ममात्राणाम् । १०।२।२६।२३ ॥

आप्यम्— अद्वि द्वादशः 'द्वादशस्यद्विधत्वात् उरेषु' इति । अद्वि वन चोद्वयस्य धर्ममात्रं किञ्चित् । यथा ऋतुयाज्यावरणम् आनेद्विरपदानं च । तत्र धर्मप किं धर्ममात्रं धर्मम्, नेति । किं मात्रम् । स्वय-कर्तृत्वान्तरं सकल्यं नरकं दानं च निरर्थकं इत्युक्तम् (१०।२।१०) न चान्यत् वचनमस्ति कर्तव्यमिति । याज्या-नेव भूतस्यो वर्गे रोगः तद्वानभूतकर्मनाकारः । समानं न कर्तव्यमिति । एव प्राप्ते, भूमाः । क्रिया स्यात् धर्म-मात्राणाम् । यदि वरकं दानं वा न भवति अपनयदेत्, तत्र स्वयंकर्तृत्वस्य न विशेषयति । तन्मन्त्रं योदका दुपहारं क्रियन्ति ।

श्रीम- ऋतुयाज्यासु सगतिः । ऋतुयाज्याऽपि । 'इन्द्र होतुं वपट्कारं भा पूर्तिव्यः' इत्यदिभिः वरु

भ्रुता । नहि दण्डादिना परिक्रयः संभवति । तस्मात्
धर्ममात्र दानम् इति पूर्वं पठ ।

परिक्रयार्थं वा, कर्मसंयोगाद्भोक्तृत्वम् । २४ ॥

चाशुब्द- उक्तपूर्वपक्षनिरासार्थं । 'ऋत्विङ्गो दक्षिणां
ददाति' इति श्रूयते । सा, दक्षिणा न, धर्ममात्र किन्तु
परिक्रयार्थं स्यात् । कर्मसंयोगात् कर्मणा सह कर्तव्येन
सयोगमभिलेख दक्षिणा भ्रुता । ऋतो- द्रुञ्जित इति
यागकर्तृत्वेन ऋत्विक्काण्डस्य प्रवृत्तिः । 'ऋत्विङ्गो
दक्षिणा ददाति' इति च श्रूयते । एव च कर्मसंयोगेन
दक्षिणा भवणात् परिक्रयार्थत्वमवगम्यते । लोभ्यत् यथा
लोके काष्ठब्राह्मणमस्तिभ्यो यदीदते, एत् अंसकीर्तितेऽपि
परिक्रमे आनमनामर्थेन भवति । तस्मात् यद्येऽपि
परिक्रयार्थं दक्षिणादानम् इति सिद्धान्तः । क्वचित्
कर्मसंयोगाधिक्यवित्त्वारमङ्गवापि अधिक्यूनदक्षिणादान
दण्ड, शुभ्रा इति, इत्यादिदक्षिणां च वचनबलात्
सन्निध्यति ।

दक्षिणायुक्तवचनाच्च । २५ ।

सिद्धान्ती देव-तरमाह । दक्षिणायुक्ता वहति

ऋत्विज इति दक्षिणायुक्तात् वचनात् लिङ्गस्य यद्वै
ऋत्विक्परिक्रयार्थं दक्षिणादानं न भवति इति ।

न चान्येनामस्येत् परिक्रयात्, कर्मणः
परार्थत्वात् । २६ ॥

ऋत्विक् दशादी कर्मणि परिक्रयात् अन्येन सामा-
दिना उपायेन नामस्येत् इति उच्यते । कर्मण परार्थं
त्वात्, परार्थं हि कर्म कर्तव्यम्, तच्च नास्तरेण परिक्रय
पर परार्थं करोति । तस्मात् यद्ये दक्षिणादानम्
ऋत्विक्परिक्रयार्थम् ।

परिक्रीत्वचनान्च । २७ ॥

देव-तरमाह 'दीक्षितमदीक्षिता दक्षिणापरिक्रीता
ऋत्विजो वाचयन्ति' इति परिक्रीत्वचनान्च ऋत्विजो
परिक्रीत्वचनान्च लिङ्गात् यद्ये दक्षिणादानं परिक्रयार्थं
मिति गम्यते ।

'सन्निवन्त्ये च भविवचनान् । २८ ॥

पणु दाने, एतु वाचने । अत्र यन्नि द्रव्यम् । एने
वन्व द्रव्यस्य वाचनम् । वाचनमात्र द्रव्य धनि-नम् ।

वन्निन् वनिक्त्वे भूतिवचनं भवति । 'यद्यो वै
देवताना न समभूवत्, तत्र भूत्या समभावावन्, यद् भूतिं
पृथुते, यत्स भूत्यै, द्वादश रात्रीर्दीक्षितो भूतिं वन्वीत' इति । यद्यथै यद् मिथितम् ऋत्विज- परिक्रितुम् अन्य
च यद्यार्थं रापयितुम्, तस्मिन्नेतत् भूतिवचनं भवति ।
भूतिश्च कर्मकरेण्य आनस्यर्थं यदीयते, तदुच्यते । तस्मात्
परिक्रयार्थम् ऋत्विङ्गो दानम् ।

नैष्कर्तृकेण सस्तथाच । २९ ॥

'यथा वै दासहारो नैष्कर्तृको निष्कर्तृनभूत्- कर्मयोगे
वर्तते, एव वा एते वत्सल ऋत्विजः' इति नैष्कर्तृकेण
ऋत्विजा सरत्वः भूतः । यथा दासहारो काष्ठहारकः
निष्कर्तृनेन दृष्टच्छेदनाथेन द्रव्येण भूत्, सन् कर्मयोगे
दृष्टच्छेदादौ वर्तते, तथा ऋत्विज इति परिक्रयार्थं दान
दर्शयति । इति यद्ये ऋत्विङ्गो दक्षिणादानं परिक्रयार्थम्
इति सिद्धान्तः । के-

ऋत्विङ्गनियमो दक्षिणाभिः ॥

नियमस्तु दक्षिणाभिः, धृतिसंयोगात् । ३० ॥

१७३६ ॥

भाष्यम्-- सतदस्य ऋत्विज इति समधिगतम् ।

कर्मते ते सतदस्य इतीदं चिन्त्यते । किं प्राप्तम् ? अशानम् ।
एव प्राप्ते, द्रुम् । नियमस्तु दक्षिणाभिः भूतिसंयोगात् ।
दक्षिणासंघेन नियम्येत् । एव हि आह्वयते
'ऋत्विङ्गो दक्षिणा ददाति' इति । एवमसिध्य
दक्षिणादानक्रमपरे वाक्ये ब्रह्मादय ध्रुयते । अग्निधेऽग्ने
ददातीति, ततो ब्रह्मणे, ततोऽसुप्ते चासुप्ते चेति के
चिदेव विविधा श्रूयते । प्रत्य ये श्रूयते, ते तत्र
ऋत्विज । ततोऽभ्यधिका नान्ये भवितुमर्हन्ति ।
दक्षिणाभिर्नियम इति ।

वा -- मरुत्वाना येकेचित्कनवद्य इति प्राप्ते अग्नि
धीयते । एतानाभिः परिक्रयार्थं नियम । एव दक्षिणा-
दानक्रमवाक्यगत ब्रह्मादीना इत्यपते, न चमसाध्यन्त्याम् ।
यद्यपि न सिद्धत्विक्त्वम् अनुमानान न शक्यमपसंहर-
न्ति हि हृदिभवति, तथापि सतदस्य धृत्येधितविशेषाव
स्थानम्, तत्रैषेव नेदेन सिद्धत्वं आधितम् । अत
असाकमेव परिक्रयेदो भवति, नूनमेते एव ऋत्विज इति ।

दन्तिभ्यः पृष्ठमनीये । १०।२।१४।२३, * 'श्रुतिवज्रः उपगावन्ति' इति प्रकृतौ । १०।४।१८, * 'श्रुतिवज्रः उपगावन्ति' इति सहस्रसंख्येरे उक्तम् । ८।१।११।१८, * 'श्रुतिवज्रः एकस्मिन् प्रयोगे प्रयुक्ताः प्रयोगान्तरे ते एव प्राक्षाः अन्ये वा ह्युच्यन्ते । न तु तेषां यातयामत्वम् । ११।३।१२।३५.

श्रुतिवज्रः कर्तव्यानुसारिसंख्यया वरीतव्याः ॥

तत्रार्थात् कर्तृपरिमाणं स्यादनियमोऽविशेषात् ।

३।७।१।२१ ॥

भाष्यम्—तत्र तैः परिक्रितैः कर्तव्येषु अनियमेन कर्तृपरिमाणं स्यात् । कुतः ? अविशेषात् । न कर्तृपरिमाणे विशेषः कश्चिदभ्यास्यते, अथेन तत्परिमाणं वाच्यद्विरसौ इतिकर्तव्यता निर्वर्तते, तावतो वृणीतेति ।

वा—एकस्य द्वेषोर्वा उपादाने परिक्रमः शक्यः कर्तृमित्यानियमः । अथवा फलवन्नाकर्तृकत्वे सामानाधिकरण्याभासेपदाभ्याः समस्तस्य प्रयोगस्य प्राप्ते, यन्मात्रमेव अत्राधित्वा परिक्रमविधिराशक्यः, तदेव वाधित्वम् । स चैकेन कर्ता यत्किञ्चित्कुर्वता उपपन्नः इति नानेके वाधित्वमिति ।

अविद्या श्रुतिभेदात्, प्रतिनामधेयं स्युः । २२ ॥

भाष्यम्—यावन्ति कर्तव्यामधेयानि कर्माणि भूयन्ते, तावन्तो वरीतव्याः मियन्ते । तानि नामधेयव्रणानि 'तान् पुरोऽप्यर्चयिष्यति' 'प्रतिपस्ताता मर्षिन उहोति' 'नेहा पत्नीमस्युदानयति' 'उब्रेता चमवा-नुत्तयति' इति । तथा 'प्रस्तोवा प्रस्तौति' 'उद्गतो-द्गामति' 'प्रतिहर्ता प्रतिहरति' 'सुनस्तप्यः सुनस्त-प्यामाह' 'होता पातरनुककामनुजते' 'मैत्रावरुणः प्रेषति चामु चाऽऽह' 'अन्त्यावाको यदति' 'मान-स्तुत् प्रपस्तोमीवामन्वाह' । एतावन्निः कर्मणि प्रयो-जनम् । तेन ते अवदयन्तेतानि यथाश्रुतानि कर्तुं वरीतव्याः । एतदपत्तिरिक्तोऽन्वः पदार्थो न विद्यते । योऽपि वाक्येन नोपदिष्टः, स समाख्याय गम्यते । तस्मादेतावतो वृणीते इति ।

वा—मित्रव्रतामन्त्यानियतकर्तृहरदार्थमुक्तभारना-विधिना तावतामुपादानमिति विहितं भवति । 'संश-

चोत्पत्तिरयोगात्' इति चैव न्यायो यथा कर्मभेदं बोधयितुं समर्थः, तथा कर्तृभेदमपीति यावत्समाख्यं कर्तार उपादातव्याः ।

एकस्य कर्मभेदादिति चेत् । २३ ॥

भाष्यम्—एवं चेत् प्रतिज्ञायते, एतावतो वृणीते इति । तत्र । योयः तत्कर्म करिष्यतीति संकल्पते, स तत्संख्ययाभिषेधो भवति । एकोऽपि बहून् पदार्थां कर्तुं बहुभिर्नामधेयैरुच्येत । तस्मादनियमः ।

वा—व्याप्तियामाधानमेताः समाख्या उपलभ्यन्ते । न च लोकादवगतता इति सूपादिवत् कार्यतत्त्वात् परि-च्छिद्यन्ते । तत्रस्य पाचकादिवत् तत्सदोत्रादि कर्म कुर्वन् होत्रादिशब्दैरभिधास्यते इत्यभेदः ।

नोत्पत्तौ पुरुषाणाम् । २४ ॥

भाष्यम्—नैतदेवम्, उत्पत्तौ पुरुषाणाम् । उपादानमिदं पुरुषेषु नामधेयानि मियन्ते 'ब्रह्माणं वृणीते' 'होत्रार वृणीते' 'उद्गातारं वृणीते' 'अध्वर्युं वृणीते' इत्येवमिति । तस्मात् कर्मणि तैरेवंनामकैः प्रयोजनम् । अवर्यं ते वरीतव्याः । तस्मादेया परणे सवीर्तनम्, न विधिः । प्रयोजनस्याभ्यासकानुवादः । न वेदे तावतो वरीतव्या इति सूत्रात्, अनर्थकमेव स्यात् । शक्योति चेदं प्रत्याकर्षितुं संख्याविशेषम् । तस्मात् संख्याविशेष एषां प्रतीयते, तदर्थमेतद्वचनम् । तस्मात् षोडश कर्तारो वरीतव्याः, तावत्कर्तृकस्य षोडशः स्यात् । एवं दर्शयितुंमाशयोरपि ।

वा—यदि हि कर्मविनियोगेलायामित्युत्तरकालं वा एताः समाख्याः श्रूयेन्, एवं कति न मित्युरपि । वरणं तु अत्यन्तापवृत्तानां प्रवर्तनार्थमभ्यर्थनम् । तत्रैताः श्रूयन्ते 'ब्रह्माणं वृणीते' इत्यादि । न च तदानीं निमित्तान्तरं दृश्यते, यत्कृतः समाख्याभेदो भवेत् । वरणान्वपि चैतानि 'एकस्मै च पुनःश्रुतिः' इतिवत्, 'गुणध्यापूर्वसंयोगे' इत्येवं शक्यमनुक्ति मियन्ते । तत्रेदाद्य उपादेयानाम् कर्तव्यतामपि सत्परीमाण एव भेदः । समाख्यानमपि च प्रथमपुरुषस्यैव वरुणस्य च सिद्धवत् १५३हास्यात् वरणमितिचैतरे गम्यते । निमित्त-भेदाद्य नैमिचित्कमेवदितिः । ट्टाशीत्याद्य नैकैरेव कर्तुः

तस्मात् ' एवं ऋतौ यजन्ति । ये च ऋतौ यजन्ति, ते ऋत्विजः । न कश्चित् विशेष आश्रीयते, इमे एव ऋतौ यजन्ति इति ऋत्विजः, इमे नेति । तस्मात् सर्वेषामृत्विक्त्वम् । ननु परिसंख्या भूयते ' षोडश्याध्वरस्य यत्क्रतोः सप्तदश ऋत्विजः ' इति । उच्यते । परिसंख्याया बहवो दोगाः सन्ति, इति अथयुज्यवादोऽयं भविष्यति ।

वा— ऋत्विक्शब्दो हि निपात्यमान एव (पा० ३।२।५९) उपपदनाद्यप्रत्ययसमन्वितेऽर्थे चर्तते, ऋतौ यजन्ति इति ऋत्विजः । एतस्मात् चेत् कारणात् ऋत्विजो भवन्ति, इन्व सर्वेषां तत् अवशिष्टमिति तदनुसारम् ऋत्विक्त्वमपि सर्वेषामेव प्राप्तम् । अतः तन्नामः पञ्च पदं सप्तदश इत्याद्याः अनवथा अपि एतस्य महान्तः इत्येवं सोऽतुम् अप्यनुत्वादः ।

न वा, परिसंख्यानात् । ३३ ॥

भाष्यम्— न वा सर्वे । कस्मात् ? परिसंख्यानात् । एवं हि श्रूयते ' षोडश्याध्वरस्य यत्क्रतोः सप्तदश ऋत्विजः ' इति । स एष न विधिः बहुतराणां प्राप्तवात्, नानुवादः प्रयोजनमावात्, न चेत् परिसंख्याऽपि आनर्थक्यमेव स्यात् । ननु परिसंख्यायां स्वार्थेहानं परार्थकल्पनां प्राप्तवाद्यथ । उच्यते । स्वार्थेहान-मदोषः प्राप्तत्वात्, परार्थकल्पना च (न इत्यनुवर्तते) प्रत्यवात् । बहुनामृत्विक्त्वे जाते, पुनः ' सप्तदश ऋत्विजः ' इत्युच्यते । (तेन) सप्तदशमिः ऋत्विक्शब्दस्य संबन्धः पुनः प्रकाशयते, अधिकैश्च न प्रकाशयते, तत्र विज्ञायते एतत् । ऋत्विक्शब्दस्य पुन्यैः संबन्धे पुनः प्रकाशयमाने सप्तदशम्यः अव्ययिकाः वर्जिताः इति गम्यते । तत्र किं सप्तदशमिः सन्न्यो विवक्षितः, किं वा अविध्वना वर्जनमिति । सप्तदशसंज्ञकस्य अप्रयोजकत्वात् अविधानं वर्जनं विवक्षितमिति गम्यते । आह, ननु प्रतिषिध्यमानेष्वपि अतिक्रम्य प्रतिषेधो न प्राप्नोति । नहि ते ऋतौ न यजन्ति, न वा ऋतौ यजन्तो न ऋत्विजः स्युः । उच्यते, सत्याम् । न प्रतिषेधात् ऋत्विक्शब्देन न संबन्धते, किन्तु प्रतिषेध-तामर्थ्यादि ऋत्विक्शब्धे न भवन्ति । किं पुनर्थत्विक्-

कार्त्तम् ? ' ऋत्विज उवयसन्ति ' ' ऋत्विजो षृणोते ' ' ऋत्विग्यो दक्षिणां ददाति ' इति । आह, यत् ऋत्विजां कार्त्तम्, कथं तत् केपां चित् ऋत्विक्शब्दज्ञानं न स्यात् ? उच्यते । एवं तर्हि द्विविधोऽयम् ऋत्विक्शब्दः, ऋतुयजननिमित्तः वरणभरणनिमित्तश्च । तत्र यान-निमित्तस्य ग्रहणमनर्थकम् । तस्मात् वरणभरणनिमित्तो गृह्यते इति । आह ननु इतरेतराश्रयमेवं भवति, ये ऋत्विजः ते वरीतरम्याः, ये विजन्ते ते ऋत्विजः, इति तदितरेतराश्रयम् । उच्यते । नहि ' ऋत्विजो षृणोते ' इति ('अस्य) अयमर्थः ' ऋत्विजः सतो वरीतरम्याः ', इति । कथं तर्हि ? ' वरणेन ऋत्विजः क्रियन्ते ' इति । एवं द्वितीयाभिर्देशो युक्तो भविष्यति ' अप्यनुत्तु षृणोते ' इत्येवंलक्षणः । दृष्टार्थता च वरणस्य भविष्यति । कथमा-नेच्छया अप्यनुत्तुंरति इति चेत् कश्चित् त्र्यात्, मनतीति त्र्यात् । कथम् ? एतंसंस्करोल अथ पदार्थः कर्तव्यः इति, नास्ति एतंसंस्कः । पञ्च नास्ति त यदि शक्यते कर्तुम्, कर्तव्यो भवति यथा ' शुद्धा जुहोति ' इत्यविद्यमाना जुहुः क्रियते, एवमेतदपि प्रथमम् । तत्र अर्थात् अनियमेन ऋत्विक्शब्दसंबन्धे कर्तव्ये एवं-वरणविशेषेण कर्तव्य इति नियम्यते । तस्मात् नेतरे-तराश्रयम् । तस्मात् सप्तदशैव ऋत्विजः कर्तव्याः इति परिसंख्या । सप्तदश ऋत्विजः संस्कारैः कर्तव्या इति ।

वा— परिसंख्यानात् इति (सौत्रपदेन) भाष्य-कारेण परिसंख्यैव व्याख्याता । सप्तदशानु अन्येषु च प्राप्तवन्तु सप्तदशपुनःश्रवणे न तावन्मात्रपरिग्रहायैव, यः अर्थात् इतराभावप्रत्ययः तमाश्रयितुम्, न सप्तदशस्वरूपं प्रत्याशयितुम् । सर्वेन हि द्वयोः संबन्धे कृते तत्स्वरूपं ससर्गश्च प्रतीयते अन्वयनिवृत्तिसिद्धिः । क विधुः किञ्चिप्रयोजन-स्यो न विवक्षयते । स्वरूपसंसर्गासंभवे च बहोदेव विधिः इतरनिवृत्तिप्रयोजनो भवति । अतश्च त्रिदोषस्यमदोषः । स्वार्थस्य प्राप्तयेनैव हेतवात्, प्रतीतस्य च परार्थस्य अपरिग्रहे विधाननर्थकत्वात् । परसु कर्मकरणमेव हेतुं परिगृह्य सति निमित्ते अन्येष्वपि शब्दप्रवृत्त्यनर्थ-म्भावात् न मया अह- ' ननु प्रतिषिध्यमानेष्वपि ' इति नार्थप्रतिषेधेनैव तावत् प्रकमते । सर्वेन हि

वचनम् । 'एकं पद०' इति न्यायात् अर्थवाये यदा उभयान्तः, तदा वचनान्तरबोधितदिने एव पारणं कुर्यात्, न तु अर्थवाये पारणम् इत्येवंपरम् । न्यायश्चायं तृतीये सिद्धः (घा. १।१।८) 'यथाचमसमन्याश्रमश्रममिधो मन्थयन्ति अयेतथ हारियोजनस्य सर्वे एव लिप्सन्ति' इत्यत्र चमसिपदस्य हारियोजनान्मथयानभ्युपगमात् । सामयमसूत्रं . पृ. ३२.

• एकं साम तृचे कियते । तुप् १।२।३।१४.

• यदेव हि एकम्, यदेव अन्यापेक्षया अनेकम् । घा. १।१।७।१४ पृ. ७२०.

• 'एकोऽपि हन्ति गुणलक्ष्मणीह द्योपः । कश्चित् परो यदि गुणोऽस्ति न तद्धिरोपी । मद्यस्य विन्दुरपि पावनपञ्चगव्यसंपूर्णमत्र कलशं मलिनीकरोति ॥' इति न्याय स्थार्थः । साहस्री. ५७९.

• एकः षटः इति एकत्वामिन्नसंख्यावात् षटः इति द्योपः इति वैयाकरणः । जगि. पृ. १२४.

• एकः पदार्थः अवधातः, कृष्णाग्निस्तरण- उद्धमला- धिवर्तन- बीजाघात- अघात- परावपण- विवेचन- फलीकरणानि इति । शा. ५।२।६. • एकः पदार्थः अवदान प्रदानान्तम् । भा. ५।२।४६, • एकः पदार्थः कृष्णाग्निध. स्तरणादितण्डुलनिष्पत्तः । राजसूये नानाबीजेष्टी विशिष्टपदार्थैर्नानुसमयः, तेनैकमुद्गलैः सन्धेन । ५।२।७।१३-१५. • एकः पदार्थः कृष्णाग्निस्तरणादिः पेषणान्तः । तस्यानुसमयो राजसूये नामाबीजेष्टी । भाट्ट ५।२।७ पृ. १८४, • एकः पदार्थः दैवतावदानादिः प्रदानान्तः एकदेवताकरणगुण्ये, विभिन्नदेवताकस्येऽपि (च) । एकदेवताके तु पदार्था- वचनामैवानुसमयः (इति विरोधः) । ५।२।६.

• एकः पदार्थः मुष्टिचतुष्टय निवधि दैर्पूर्णमासयोः । वि. ५।२।३.

• एकः पदार्थः अघातः, कृष्णाग्निस्तरण- उद्धमला- धिवर्तन- बीजाघात- अघात- परावपण- विवेचन- फलीकरणानि इति । शा. ५।२।६. • एकः पदार्थः अवदान प्रदानान्तम् । भा. ५।२।४६, • एकः पदार्थः कृष्णाग्निध. स्तरणादितण्डुलनिष्पत्तः । राजसूये नानाबीजेष्टी विशिष्टपदार्थैर्नानुसमयः, तेनैकमुद्गलैः सन्धेन । ५।२।७।१३-१५. • एकः पदार्थः कृष्णाग्निस्तरणादिः पेषणान्तः । तस्यानुसमयो राजसूये नामाबीजेष्टी । भाट्ट ५।२।७ पृ. १८४, • एकः पदार्थः दैवतावदानादिः प्रदानान्तः एकदेवताकरणगुण्ये, विभिन्नदेवताकस्येऽपि (च) । एकदेवताके तु पदार्था- वचनामैवानुसमयः (इति विरोधः) । ५।२।६.

• एकः पदार्थः मुष्टिचतुष्टय निवधि दैर्पूर्णमासयोः । वि. ५।२।३.

• एकः पदार्थः अघातः, कृष्णाग्निस्तरण- उद्धमला- धिवर्तन- बीजाघात- अघात- परावपण- विवेचन- फलीकरणानि इति । शा. ५।२।६. • एकः पदार्थः अवदान प्रदानान्तम् । भा. ५।२।४६, • एकः पदार्थः कृष्णाग्निध. स्तरणादितण्डुलनिष्पत्तः । राजसूये नानाबीजेष्टी विशिष्टपदार्थैर्नानुसमयः, तेनैकमुद्गलैः सन्धेन । ५।२।७।१३-१५. • एकः पदार्थः कृष्णाग्निस्तरणादिः पेषणान्तः । तस्यानुसमयो राजसूये नामाबीजेष्टी । भाट्ट ५।२।७ पृ. १८४, • एकः पदार्थः दैवतावदानादिः प्रदानान्तः एकदेवताकरणगुण्ये, विभिन्नदेवताकस्येऽपि (च) । एकदेवताके तु पदार्था- वचनामैवानुसमयः (इति विरोधः) । ५।२।६.

• एकः पदार्थः मुष्टिचतुष्टय निवधि दैर्पूर्णमासयोः । वि. ५।२।३.

• एकः पदार्थः अघातः, कृष्णाग्निस्तरण- उद्धमला- धिवर्तन- बीजाघात- अघात- परावपण- विवेचन- फलीकरणानि इति । शा. ५।२।६. • एकः पदार्थः अवदान प्रदानान्तम् । भा. ५।२।४६, • एकः पदार्थः कृष्णाग्निध. स्तरणादितण्डुलनिष्पत्तः । राजसूये नानाबीजेष्टी विशिष्टपदार्थैर्नानुसमयः, तेनैकमुद्गलैः सन्धेन । ५।२।७।१३-१५. • एकः पदार्थः कृष्णाग्निस्तरणादिः पेषणान्तः । तस्यानुसमयो राजसूये नामाबीजेष्टी । भाट्ट ५।२।७ पृ. १८४, • एकः पदार्थः दैवतावदानादिः प्रदानान्तः एकदेवताकरणगुण्ये, विभिन्नदेवताकस्येऽपि (च) । एकदेवताके तु पदार्था- वचनामैवानुसमयः (इति विरोधः) । ५।२।६.

• एकः पदार्थः मुष्टिचतुष्टय निवधि दैर्पूर्णमासयोः । वि. ५।२।३.

• एकः पदार्थः अघातः, कृष्णाग्निस्तरण- उद्धमला- धिवर्तन- बीजाघात- अघात- परावपण- विवेचन- फलीकरणानि इति । शा. ५।२।६. • एकः पदार्थः अवदान प्रदानान्तम् । भा. ५।२।४६, • एकः पदार्थः कृष्णाग्निध. स्तरणादितण्डुलनिष्पत्तः । राजसूये नानाबीजेष्टी विशिष्टपदार्थैर्नानुसमयः, तेनैकमुद्गलैः सन्धेन । ५।२।७।१३-१५. • एकः पदार्थः कृष्णाग्निस्तरणादिः पेषणान्तः । तस्यानुसमयो राजसूये नामाबीजेष्टी । भाट्ट ५।२।७ पृ. १८४, • एकः पदार्थः दैवतावदानादिः प्रदानान्तः एकदेवताकरणगुण्ये, विभिन्नदेवताकस्येऽपि (च) । एकदेवताके तु पदार्था- वचनामैवानुसमयः (इति विरोधः) । ५।२।६.

• एकः पदार्थः मुष्टिचतुष्टय निवधि दैर्पूर्णमासयोः । वि. ५।२।३.

• एकः पदार्थः अघातः, कृष्णाग्निस्तरण- उद्धमला- धिवर्तन- बीजाघात- अघात- परावपण- विवेचन- फलीकरणानि इति । शा. ५।२।६. • एकः पदार्थः अवदान प्रदानान्तम् । भा. ५।२।४६, • एकः पदार्थः कृष्णाग्निध. स्तरणादितण्डुलनिष्पत्तः । राजसूये नानाबीजेष्टी विशिष्टपदार्थैर्नानुसमयः, तेनैकमुद्गलैः सन्धेन । ५।२।७।१३-१५. • एकः पदार्थः कृष्णाग्निस्तरणादिः पेषणान्तः । तस्यानुसमयो राजसूये नामाबीजेष्टी । भाट्ट ५।२।७ पृ. १८४, • एकः पदार्थः दैवतावदानादिः प्रदानान्तः एकदेवताकरणगुण्ये, विभिन्नदेवताकस्येऽपि (च) । एकदेवताके तु पदार्था- वचनामैवानुसमयः (इति विरोधः) । ५।२।६.

• एकः पदार्थः मुष्टिचतुष्टय निवधि दैर्पूर्णमासयोः । वि. ५।२।३.

• एकः पदार्थः अघातः, कृष्णाग्निस्तरण- उद्धमला- धिवर्तन- बीजाघात- अघात- परावपण- विवेचन- फलीकरणानि इति । शा. ५।२।६. • एकः पदार्थः अवदान प्रदानान्तम् । भा. ५।२।४६, • एकः पदार्थः कृष्णाग्निध. स्तरणादितण्डुलनिष्पत्तः । राजसूये नानाबीजेष्टी विशिष्टपदार्थैर्नानुसमयः, तेनैकमुद्गलैः सन्धेन । ५।२।७।१३-१५. • एकः पदार्थः कृष्णाग्निस्तरणादिः पेषणान्तः । तस्यानुसमयो राजसूये नामाबीजेष्टी । भाट्ट ५।२।७ पृ. १८४, • एकः पदार्थः दैवतावदानादिः प्रदानान्तः एकदेवताकरणगुण्ये, विभिन्नदेवताकस्येऽपि (च) । एकदेवताके तु पदार्था- वचनामैवानुसमयः (इति विरोधः) । ५।२।६.

संकर्ष. २।२।१४. • एकं प्रति विकृतित्वेऽपि अन्यं प्रति प्रकृतित्वं न विकृदम् । (यथा दैक्षस्य पशोः दशदि- विकृतित्वेऽपि सवनीयपशोः प्रकृतित्वम्) । वि. ८।१।६.

• एकं संघित्ततोऽपरं मन्थयते इति न्याय । यथैककांस्पादानवयवादि संघातुमिच्छतः अपर तदत्यन्ताऽनलसंयोगादेः प्रच्यवते, तथा 'मृग्योः स मृदुनामोति य इह नानेव पश्यति' इत्यादिनाकषतः अभेदवचनः प्रागभ्युपगमने प्रवृत्तानां वैषम्यं चैवमित्यादिपुराणसंज्ञामेदात् 'चतुर्भिर्मगजान् विष्णुर्दाम्ना ब्रह्मा तथा रविः । अश्वदशपुराणेषु शिष्टेषु भगवान् शिवः ॥' इत्यादिप्रमाणादिवचनाच्च प्रकृतन्यायविषयत्वं दुर्वारमिति भेदादिनो वदन्तीति । साहस्री. ८४.

• एकैनापि समाप्येत कृतार्थत्वाद्, यथा कृत्वन्तरेषु, प्राप्तेषु चोत्तरावत् स्यात् । ११।१।३।११॥

अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां प्रयोग, एकेन अपि- शब्दात् दाम्या आदिभिरपि भङ्गेः युक्तः समाप्येत न सर्वाङ्गोपसंहारेणैव । एकेनापि अङ्गेन कृतेन इतिकर्तव्यता- ऽऽकाङ्क्षायाः कृतार्थत्वात् । यथा कृत्वन्तरेषु सीध- आर्यमण-प्राजापत्यादिषु यो वाचन्ति कर्माणि करोति स तावद्वाः फलमश्नुते । ननु प्रधानसंनिधानाविरोधात् सर्वाण्येव अङ्गानि प्राप्यन्ते । उच्यते । प्राप्तेषु चापि सर्वेष्वङ्गेषु उच्यन्तर् यथोक्ताहम् अतुष्टान स्यात् । यथा मृद्नेषीये 'वाभ्यतस्तिष्ठो दोहयित्वा वित्तृपुत्रागन-वार-य तृष्णीमुत्तदा दोहयति' इति यत्र यावन्तो गावः, सः तिसृभ्य उचरा भिक्षा अपि तावतीर्दोहयति इति तावतीभ्यपि कृतार्थः उचरायाम् । एवमिहापि यथोक्ताहमङ्गानि करिष्यन्ते । इति पूर्वः पद्यः ।

फलाभावात्तेति चेत् । १२ ॥

सिद्धान्ती सङ्कते । न यथोक्ताहमङ्गानामनुष्ठानम्, किन्तु स्वर्गफलस्य इदं कर्तव्यमिति यावच्छ्रुतम्, तत् फलत्वेन अङ्गत्वं फलमावात् । सङ्ख्याननुष्ठाने फलं न स्यात् । तस्मात् सङ्ख्यान्येन अङ्गानि कर्तव्यानि नैकादिकम् । इति चेत् ।

न कर्मसंयोगात्, प्रयोजनमशब्ददोषं स्यात् । १३ ॥

पूर्वपथी उत्तरमाह । सङ्ख्यानानुष्ठानेऽपि न षष्ठा-

● शुद्धिजा लोहितोष्णीपत्वादिक श्येनपाणे । न तु उद्रातुणामेव । ३।८।५ ● शुद्धिजा वरणम् ऋतुमेषु ऋतुमेषैरेव, येषा शारताया तथा आम्नातम् । संकर्ष ३।४।११. ● शुद्धिजा वरण क्रवार्थम् । एषे तु सर्वेषा यजमानत्वान् क्रपासभवात् वरणम् । वि १०।२।१० ● शुद्धिजा वरण ज्योतिशेषे आमननार्थे दृष्ट प्रयोचनम् । भा १०।२।१०।३९ ● शुद्धिजा वरण दैत्ये पशौ वपट्कृतुणामेव शुद्धिजाम्, न सर्वेषाम् । संकर्ष ३।४।९. ● शुद्धिजा वरण सर्वेषा लौकिक्या एव वाचा, न तु हेतुमैनावरणयोर्वैदिक्या । ३।४।१० ● शुद्धिजा वरण सोमे ' अग्निहोता ' इत्यादिमन्त्रे क्रियते । तत्र क्रवाथम् । वि १०।२।१०, ● शुद्धिजा सख्यवाचिन्नेपनियम ऋतुषु कर्मानुसारेण । वायणि न कानि चिदेवम्, ' पुरोध्वलुर्विभवति ' ' प्रतिपश्याता मयि न जुहोति ' ' नेत्रा यनीमुद्गनयति ' ' उजेता चमस्तानुयति ' ' प्रस्तोता प्रस्तोति ' ' उद्रातो-द्वायति ' ' प्रतिहर्ता प्रतिहरति ' ' सुवक्ष्य सुवक्ष्यता ग्राह्यति ' ' होता ग्राहयतुवाकमनुवृते ' ' मैनावरण मेपति ' ' अन्धरावाचो यवति ' ' प्रावस्तुन् प्रावस्तोनी यामन्वाह ' इत्यादि । ३।४।९ ● शुद्धिजा समास अग्रात कुण्वपायिनाममने 'यो होत लोऽध्वर्युं ' इत्यादि । (स योता । य उद्राता स नेत्रा लोऽन्धरावाक । यो मैनावरण स ग्राहा, स प्रतिहर्ता । य प्रस्तोता स ग्राह्यताच्छी स प्रावस्तुन् । य प्रतिपश्याता लोऽमीत् य उजेता । यदपनिग्राह्यति, सुवक्ष्य सुवक्ष्यम् । कत्याधौ १८।४।१०) । भा ३।८।१०।१९ ● शुद्धिजां सासदस्य यजमानेन, न तु उदक्षेन । यजमानो हि त्यागस्वा किरां करोति इति ऋत्विक्त्वं तस्योपपद्यते । वि ३।४।१८, ● शुद्धिजां सोमवमने होमैन्द्रवर्णारित । यजमानस्यैव च । ३।८।१०, ● शुद्धिजां द्विरप्यमादित्स्व वाचयेये यजुर्वेदोक्तम् । न तु अन्धमूणामेव । ३।८।५ ● शुद्धिजावन्तरंश्राद्धेन प्रत्येककर्तृत्वं च पृथु शमनीयस्य । भा १०।२।११।२-४६

● शुद्धिगाचार्यो नातिचरित्तथी इति तु पुरवचर्म, न कर्मचर्म । कर्मचयोगाभावात् प्रकरणाभावात् । भा ११।३।१२।३५ ● शुद्धिक्वर्म स्वयम्भूतोपधाने परदानम् । यदि तावत् शार्कीयेषु परिक्रमेण लभ्यते, ततोऽस्यैव यज मानस्य कर्तृत्वम् । अथ न लभ्यते, ततो लौकिक उपाय इति । वा ३।८।१२ ● शुद्धिगमाग्नि कर्मोपयोगि करणमप्यद्वय फल संतापाभावादि । भा ३।८।१४।२९-३० ● शुद्धिक्त्व ग्राह्यणामेव, न राजस्यवेदयो । भा १२।४।१५।४२-४७, ● शुद्धिक्त्व योग्यतालक्षणम् अथ्यवनध्वगान्या सिद्धमिति । वा ३।७।१६।३३ पृ १०९८ ● शुद्धिक्त्व सजे यजमानानामेव । वि १०।६।१५, ● ब्रह्मवादिकरणयोग्य एव ऋतौ यजन् शुद्धिक्त्व न सर्वेषु ऋतौ एव यजन् भवति न तु भवत्येव । वा ३।७।१७।३७ ● शुद्धिक्त्वनियामकन्याय । ' आग्नेया आग्नीधनुपतिवृते ' । संभवति च प्रहृत्तानामपि आग्नेयीना वाक्नियमन्ययेन स्तोत्रद्वारा ज्योतिशोमापूर्वं संव-चासंभवेऽपि कायन्चिरद्वारा च । आग्नेयीनां स्तोत्रादी विनियोगेऽपि पार्यन्त्येन ज्योतिशोमप्रकारेण पाठादेव तावत् पूर्वसंव-पावयाम । अपमेव च ब्रह्मीदनप्राधाने (चतुरो ग्राह्यान् भोजयेत् इत्यादी) शुद्धिक्त्वनिषामकन्याय । भाट्ट ३।१।८ ● शुद्धिगदान धर्ममात्रं त्वाद् इदाति मामप्यौत् । १०।२।८।१३। ' शुद्धिम्यो दक्षिणा ददाति ' इति भूयते । तदान कि धममात् परिक्रमार्थे वेति विचारे पूर्ववथमाह । शुद्धिगदानम् शुद्धिगम्यो दक्षिणया दान धर्ममात्र फलव धर्मयन् भद्रफलम् त्वात् । ददाति काम्यम् ३२।३ इति अतिव्यक्तम् । वैषाठवीनाया सरुश्च दक्षिणा भुक्त बले कर्मणि मदीय, ऋतुपेदे च वेत्तु लोम चमस भुत माइति कर्मणि प्रत्या । क विच दण्ड, दानरी, पुण्य इति (चमयाम्) इति दक्षिणा

तथा कर्मोपदेशः स्यात् । १७ ॥

तथा सर्वाङ्गोपसंहारे षष्ठी 'चतुर्दश पौर्णमास्या-
माहुतयो ह्यन्ते, त्रयोदश अमावास्यायाम्' इति
कर्मोपदेशः आहुतिकर्मणाम् उपदेशः उपपन्नः स्यात् ।
पञ्च प्रजाजाः द्वौ आङ्गमागौ उपाष्ट्याजः श्रीषि
प्रधानानि स्विकृत् त्रयोऽनूजाजाः इति पौर्णमास्यां
चतुर्दश आहुतया । अमावास्याया तु उपाष्ट्याजामावात्
एन्द्राजः पुरोदाजः दधिपयोऋषक्षानाम्यम् इति द्वे
प्रधानाहुतौ शेष समानम् इति त्रयोदश आहुतयः इति
उदाहृतधृत्यर्थः । नेयमाहुतिषेख्या सर्वाङ्गोपसंहारा विना
उपपद्यते । तस्मात् सर्वाङ्गोपसंहारः सिद्धान्तः ।

कल्पन्तरेषु पुनर्वचनम् । १८ ॥

यदुक्तम् 'यथा कल्पन्तरेषु' इति (सू. ११)
तथाह, कल्पन्तरेषु वीर्षोपनिषादिषु तु पुनर्वचनं भवति
प्रत्येकं पृथगेव विधिः । ततस्तेषां भेद एव । इति
वैषम्यम् ।

उत्तरास्यश्रुतित्वाद् विशेषाणां कृतार्यत्वात्
स्वशोहे यथाकानी प्रतीयेत । १९ ॥

यदुक्तम् उत्तरात् इति (सू. ११) तथाह ।
'यान्यतस्तिष्ठो शोहन्विका विसृष्टमग्नन्वारम्य ऋषी-
मुत्तरा शोहयति' इति वाक्यं वाग्विद्यार्थानां विशेषाणां
विधानेन कृतार्यं नोत्तराया दोहनं विषयमुक्तवते ।
तस्मात् उत्तरास्य शोहो दोहनस्य अभूदित्यम्, न श्रुतिः,
न विधिः । तथा च कृतार्यत्वात् उत्तरास्य अभूदित्वात्
स्वशोहे स्त्राया स्वीचनानां यथा शोहे यथाकानी
यथाकामता प्रतीयेत । प्रकृते तु यथाकामता न
संभवति इति वैषम्यम् । यथाकानी इति प्रायः सर्वत्र
पाठः । प्रतीयते इति च भाष्ये सुद्विधम् । सृजे तु
प्रतीयते इति पाठः सर्वत्र । के.

● पकेन च नेराकाङ्क्ष्ये संभवति न प्रयोजनान्तर
कल्पयितुं वाक्यम् । वा. १।४।१।१८ पृ १५१.

॥ एकस्माच्चेद् यथाकाम्यविशेषात् । ३।४।१६।
४६ ॥

कृतार्यविशेषात् पूर्वापचः । स्विकृत्तदिष्ट शेषकर्म
एकसादेव हविष्येत् स्यात्, तदा अनेकप्रधानके

याथाकानी यथाकामताबुद्धिः स्यात् । कस्मादिदे-
कस्मात् कर्तव्यम्, - न आग्नेयादेव अग्नीषोमीयादेव
वा । अविशेषात् विशेषामावात् । 'यथाकाम्यम्
इत्यस्यैव बुद्धिस्तामानाधिकरण्येन स्वीत्वविक्रमाया
'पित्रोर्यदित्यम्' (पा० ४।१।४१) इति ङीषि कृते
'हलसृष्टितस्य' (पा० ६।४।१५०) इति ष्यङ्यकारे कृते
याथाकानी इति भवति ॥ इति वार्तिकम् ।

सुक्यादा पूर्वेकालत्वात् । ४७ ॥

कृतार्यविशेषेन सिद्धान्तः । स्विकृत्तदिष्टम् एकसादेव
हविष्यः कर्तव्यं स्यात्, तदा तत् मुख्यत्वं प्रथमादेव
कर्तव्यम् । मुख्ये आदौ भवं मुख्यम्, तस्मात् ।
वाच्यन्दः पूर्वपक्षनिराकार्यः । पूर्वकालत्वात् मुख्यस्य ।
पाठकामात् मुख्यस्य काठः पूर्वमुपस्थितः तत्परिचयो
च न काणम् इति प्रथमादेवेति सिद्धान्तः ।
वस्तुतस्तु एकस्मात्कालेन शेषकर्म किन्तु सर्वत्र एवेति
पूर्वाधिकरणे लक्षितमेव । अत एव एकस्मात् इति
कृत्वा चिन्वा । सा च चेत्येन उद्घाटिता । के.

॥ एकस्याप्यनेकशक्तिर्भावनादेवकार्यप्रत्यायन-
मविरुद्धम् इति न्यायः । अनेकार्थग्रन्थेषु चरितार्थो-
ऽयं न्यायः सशार्थः । साहस्रो. ४२९.

॥ एकस्यैवं पुनःश्रुतिरविशेषादनर्थकं हि
स्यात् । २।२।२।२ ॥

'सन्निधौ यजति' 'तदुत्पत्तं यजति' 'इष्टो
यजति' 'ब्रह्मिर्यजति' 'स्वाहाकार यजति' इत्या
पञ्चश्लोऽन्यत्वेन यजतिग्रन्थः क्रमेणपूर्वं चोदयति,
किंवा प्रथम्यासमपूर्वमेदम् इति । अत्र चन्दात्तरानन्तर
पञ्चभिः प्रमाणैः कर्मभेदे चकाम्ये अन्त्यासपूर्वपक्षस्य
चन्दात्तरास्युदाहरणरूपत्वात् अनन्तरमन्त्याकारम्भः ।
अन्त्यासं पूर्वपक्षिणोऽपि सति. — युक्तं प्रथमैकत्वेन एका-
रूपतया प्रतिभासमानोऽपि प्रत्ययार्थः प्रत्ययार्थोऽपि
प्रतीयते इति । इह पाठोरपि एकत्वेन एका-
रूपभावार्थोऽपि कुतो भेद इति । न हि उतःश्लोऽपि
करः कर इत्युक्ते भेदोऽवगम्यते । तदुक्तम् 'प्रथमार्थः
समानोऽपि धातुभेदेन भिद्यते । पाठोरपि
समानत्वे केन भेदोऽवधारयताम् ॥' इति । (वा. २.

ऋत्विङ्गनियमो

वत्स्या च यजमानत्वं तेषां दीक्षाविधानात् ॥३॥

भाष्यम्— 'य ऋत्विजते यजमानाः' इत्येवमिधाय प्रजादीना दीक्षारूपपरं च वाक्ये दीक्षां दर्शयति । कथम् । 'अध्वर्युर्दृषति दीक्षयित्वा ब्रह्मण दीक्षयति, एत उद्गातारम्, ततो होतारम् । ततस्तं प्रति-प्रस्थाता दीक्षयित्वाऽर्चनी दीक्षयति, ब्राह्मणाच्छसिनं ब्रह्मणः, प्रस्तोतारमुद्गातुः, नैत्रावरुणं होतुः । ततस्तं नेष्टा दीक्षयित्वा तृतीयो दीक्षयति, आग्नीत्र ब्रह्मणः, प्रतिहोतारमुद्गातुः, अच्छायाक होतुः । ततस्तमुनेता दीक्षयित्वा पादितो दीक्षयति, पोतार ब्रह्मणः, सुब्रह्मण्यमुद्गातुः, आशस्तुतं होतुः । ततस्तमन्यो ब्राह्मणे दीक्षयति, ब्रह्मचारी वाऽऽचार्यप्रेषितः' इति । दीक्षा च यजमान-संस्कारः । तस्मात् ब्रह्मादय ऋत्विजः सप्तदश इति ।

वा— 'य ऋत्विजते यजमानाः' इति यजमानत्विङ्-शब्दो यजमानविषयो निवन्म्य यजमानसंस्कार दीक्षा ब्रह्मा-दिषु त्रमायैमनुवदन् एतेषु तौ द्रावर्षि इति दर्शयति । तस्मात् ब्रह्मत्यादिकरणयोग्येष्वेव ऋतो यजन्तु ऋत्विक्त्वं न सर्वेषु, तद्विषयमेव च ऋतुयजनं शब्दस्य प्रवृत्ति-निमित्तम् । यथा सास्तादिमन्त्रम गौशब्दस्य । यथा चाप्यशब्दः सामिषेनीषु निपात्यमानः (पा० ३।१। १२९) तास्तेष्व इत्यवपारणात् नाम्नासु पीयमानास्त्वपि चाप्याशब्दाभ्यां भवति इत्यवधारयति, तथैव ऋतायैव यजन्तु भवति, न तु भवत्येव, इत्यवधारयितव्यम् ।

सोम— प्रयोगमैरेन सर्वेषामृत्विक्त्वात् पूर्वोक्तः सर्वेषाम् ऋत्विक्त्वाभावः अतिरुद्धः इति प्रत्यचक्षमात् । (आश्वेप—) संतिष्ठ । स्वायंस्तु — 'ऋत्विग्न्यो दक्षिणा ददाति, अग्निं ददाति, ब्रह्मणे ददाति' इत्येवं दक्षिणाभिः सहास्राते 'अग्निं ऋत्विजे ददाति, ब्रह्मणे ऋत्विजे' इति पूर्वशास्त्रात् सामानाधिकरण्यात्प्रथमो यः ऋत्विक्त्वात् इत्येव भवति अग्नीन्प्रभृतीनामेव ऋत्विक्त्वं इति नियमः स्मृत इति ।

वि— 'संस्तुता अग्निं देवे विभिरता वा,ऽविरोपताः । आयो, न दक्षिणादाने दीक्षाया च विरोपताः ॥' दीक्षायाश्चे निर्दिष्टा अध्वर्युर्भवतः ऋत्विजः षोडश, न तु चमसाध्वर्यवः इति नियमो ब्रह्मणः ।

भाट्ट— के ते सप्तदश इत्येषाम् 'ऋत्विग्न्यो दक्षिणा ददाति' इत्युक्तस्य अग्निं ब्रह्मणे उद्गाते इत्यादिना षोडशानामेव संकीर्तनात् तेषामेव ऋत्विक्त्वं । अत एव सद्ये यजमानानामेव ऋत्विक्त्वात् तेषामेव यजमानसहिताना दीक्षाभवत्तम् । अतः षोडश तावत् समधिताताः ।

मण्डन— 'ते तु ब्रह्मादयो नान्ये ।'
शंकर— 'नियता दक्षिणामित्ते ।'

● ऋत्विङ्गनाथेन पत्न्युपादाने स्वानिपचनपत्नी-यजमानशब्दानुपपत्तेः तयोः कर्तृत्वं न्यास्यमिति । विन्दु- ६।१।४. ● ऋत्विङ्गनाथस्य स्वरूपम्— 'ऋत्विजो हि परिक्रीताः कर्म कुर्वन्ति, परन्तु न तेषां यागकर्तृत्वं नाम' । यजतेऽतो यजमानः, यज्ञयोगाच्च फलार्थं पाप्मनिवह 'पत्न्युतो यज्ञयोगो' इत्यनेन । तयोस्तु यागकर्तृत्वमिति । के.

● ऋत्विक्पदस्य योगरूढ्या केना विदेव प्रतजाम । वि. ३।१।९.

● ऋत्विक्पृथोभ्यानां सर्वाधिपा यजमानसंभवः । वा. ३।८।१।२८.

● ऋत्विक्पृच्छं दक्षिणात्तामात्मकं विनाऽपि तैः (संश्रयैः) उरुल्लयते । वा. ३।८।३।४.

● ऋत्विक्बहुत्वसाधनाधिकरणे 'ब्रह्मण वृणोते' इति वचन भाष्यकृता उदाहृतम् । (३।१।१।४) । शा. ३।७।१८.

● ऋत्विग्वाग्बयोश्च अन्वयिवाद्ये घर्मे । भा. १।१।३।५.

● ऋत्विक्शब्दः द्विविधोऽयं ऋतुयजननिमित्तः वरुणमर्पणनिमित्तश्च । भा. ३।१।१।३।३.

● ऋत्विक्शब्दः सामीयसर्वकर्मकरेषु न प्रवर्तते, किन्तु सप्तदशैरेव ॥ कर्मधार्यात् सर्वेषामृत्विक्त्वं विद्येतेषाम् । ३।७। १।३।२ ॥

भाष्यम्— ये एते पुराणा ज्योतिष्टोमस्य भूयन्ते, ते हि सर्वे एते ऋत्विजः, अतः के विदेवामिति । किं प्रत्यम् ? सर्वे । कुतः ? पूर्वमर्चयन् । सर्वे यागस्त कर्तव्यं कुर्वन्ति ।

संभवादेव गुणस्य तावन्न भेदकत्वम् । नापि नामधेयस्य, अनन्वपरविध्याख्यातशममिष्याहृतत्वात् । नहि अत्र अन्यथासिद्धविध्याख्याताभ्यासः, यथा 'उद्विदा यजेत पशुकामः' इत्यत्र, तत्र प्रकृतस्यैव ज्योतिष्टोमस्य यजित्वान्देनात्पु पशुकले विधानेनापि विध्याख्याताभ्यास सामर्थ्याच्च कर्मान्तरत्वम् ! किं तर्हि ? गुणस्यैव, ज्योतिष्टोमनामत्वकृदे नामान्तरस्य प्रवेशासम्भवात् तत्र नामधेयमेव भेदकम् । अत्र तु अनन्याकृष्टतावर्षस्य आसन्नातरस्यैव कर्मान्तरमन्तरेण असंभवः । विध्याख्याताभ्यासस्यैव भेदकत्वे सिद्धे नामधेयमपि तद्विषयमेव व्यवतिष्ठते, न तु अप्रतः एव । तदुक्तम् 'प्रायेणाख्यातसंबन्धि नामेष्टं पारतन्त्र्यमाक् । तस्यैव प्रथमं तेन भेदा-भेदनिमित्तत्वा ॥' इति । (व. पृ. ४६७) । न चैवं सति यथा अभ्यासात् भेदः, तथा 'समिधो यजति' इति श्रुतवचनश्रुतेः संख्यातोऽपि भेदः प्राप्नोतीति सूक्तव्यम् । अनन्यगामिनी हि संख्या कर्मगता कर्म निमित्तं यथा 'सिद्धं आहुतीर्गुदोति' 'इत्यस्य द्वादशानि ज्योति' इति । इह पुनः 'समिद्रथः स्वाहा, इन्ध्वः स्वाहा' इति मात्रार्णिकदेवतासंबन्धस्य नामप्रशुचि-निमित्तत्वात् देवताश्रुतनिमित्तमेव एतदश्रुतवचनम्, न चैतद्देवत्वं कर्मनिमित्तविति । अत्र च वाच्यान्तरावगतभावनाऽनुवादेन धारयतिविधानस्य पूर्वार्धिकरणे निरस्तात्वात्, स्वभावावगतभावनोऽनुवादस्य च पूर्वोपात्तयेन अनुवादासंभवात् भावनोऽभिधानम् अत्रवशाद्गीकरणव्यम् । विधिष्य अत्रासहायो भेदकः इति सधान्वाप्येव भावनो विधिभेदवति । अतो यत् प्राप्ता. के विचल्यति धारयतिभेद एव अभ्यासतो धारयतिभेदाद्य भावनामेद इति, तदुपेक्षणीयमेवेति ।

प्रयोजनं पूर्वपक्षे एकस्मिन् कर्मणि देवताना वैकल्पिकत्वात् सङ्गतश्रुतम् । सिद्धान्ते तु प्रत्यन्यास कर्मभेदेनाश्रुतम् । सूत्रं तु- एकस्य पुनःश्रुतिर्वचन्यात्, यथा शब्दान्तर भेदकं तथा स्यात्, अविशेषात् । अ-यथा क विद्विष्टोपमनभिदत्त वाच्यमनर्कनेव स्यात् । टीका.

एकस्यैवं पुनःश्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्यात् । २।२।२२ ॥

'समिधो यजति' 'तनूनपातं यजति' 'इदो यजति' 'चर्हि यजति' 'स्वाहाकारं यजति' इति पञ्चकृत्यः अभ्यस्तो यजतिशब्दः । अत्र शब्दान्तरं नास्ति । किन्तु एकस्य यजतिशब्दस्य पञ्चकृत्यः पुनःश्रुतिरस्ति । ता एव शब्दान्तरात् कर्मणो भेदिका स्यात् । एकेन यजतिशब्देन यदुक्तम्, तस्मिन्नेवं पुनःपुनःश्रुतेन यजतिशब्देन विधी-यमाने अविशेषात् विशेषाभावात् पुनःश्रवणम् अनर्थकं हि यस्मात् स्यात् । सार्थक्याय तु प्रत्यन्यासम् अदृष्टभेदः स्वीकृतव्यः । तस्मात् अभ्यासेनापि कर्मभेदः सिध्यति । समिदादयः पञ्च प्रयान्ताख्या यागा विधीयन्ते । के.

● 'एकस्यैवं पुनः श्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्यात्' इति न्यायः 'अभ्यासाधिकरणम्' इति विद्वी द्रष्टव्यः । (२।२। २।२) । ● चोदकेनाव्यवभागी, प्रत्यक्षेणाभ्यास्यभागी इति 'एकस्यैवं पुनःश्रुतिः' (२।२।२।२) इत्यनेन न्यायेन कर्मान्तरम् । सुपु. १०।७।१।२७. ● वरणा-यपि तैतानि 'एकस्यैवम्' इत्येवम् 'गुणस्यापूर्वस्येवमेव' (२।२।१।२३) इत्येवं यावन्श्रुति भिद्यन्ते । वा. ३।१।१।२४. पृ. २०९०.

● एकस्य एव पुरुषस्य स्त्रीसद्वितीयस्य आधाने-ऽपिनासः । भा. ६।१।५।२२-२३.

एकस्यैव प्रस्तुतः सदस्यस्यविरोधः इति न्यायः । 'तस्याश्च (शकः) सर्वगामित्वं तन्नाय-त्वात् शनीयते । नैकेणामेव सा द्रष्टि, केना निद्रा न विद्यते ॥' वा. १।३।४।८ पृ २१६ । अत्र सुप्रा- (पृ. २०७) तस्मिन् सर्वगामित्वे न्यायः युक्तिः यस्याः शकःसति सा तन्नाया, तस्यासन्नायापत्तम् । कीदृशो न्यायः ? इत्यपेक्षायामाह- नैकेगामिति । एकस्यैव नष्टुनः सदस्यस्यविरोधादित्याशयः । सर्वयामपि पुंसो वाचकसक्तिः न विद्यते इत्येतदपि नपठनीयं । इति ।

● एकस्य कर्मणः प्रकृतात् प्रभृति भा समसिः एकस्यत्वात् । सु पृ ७७९.

● 'एकस्य कर्मभेदादिति चेत्' इति न्यायः । एकस्य कर्मभेदादिति चेत् । ३।१०।५।२३ ॥ नोत्यसौ हि पुरुषायाम् । २४ ॥ ज्योतिष्टोमसौ श्रुतिवत्

॥ एकस्मिन्नेकसंयोगात् । ३।३।१५।३९ ॥

गौण पेपण निवृत्तौ चर्वर्थे भवति इत्युक्तम् । तत् पेपणं किं गौणं एकमात्रदेवत्ये भवति, द्विदेवत्येऽपि वा इति विचारे सिद्धान्तमाह । इदं पेपण एकस्मिन् एव पूषणि देवे चर्वर्थे स्यात् । एकसंयोगात् 'पूषा प्रपिष्ट-भागः' इत्यत्र एकैकैव पूषणा सवन्भावरागमात् ।

धर्मविप्रतिषेधाच्च । ४० ॥

गौणं पेपणम् एकमात्रदेवत्ये एव, न द्विदेवत्ये ऐन्द्रा-गौणादौ, धर्मविप्रतिषेधात् एकस्मित्वेव चरौ पूषार्थं पेपणं इन्द्रार्थं च अपेपणम् इति पेपणपेपणरूपधर्मयोः विप्रतिषेधात् विरोधात् । तस्मात् एकदेवत्ये एव पेपणम्, न द्विदेवत्ये ।

अपिवा सद्वितीये स्यात्, देवतानिमित्तत्वात् । ४१ ॥

पूर्वपक्षी आह । अपिवाद्यन्तः सिद्धान्तपक्ष-भाष्यवर्थाः । सद्वितीयेऽपि पूषणि पेपणं स्यात् द्विदेवत्ये । देवतानिमित्त-त्वात् पेपणस्य, देवता पूषा निमित्तं यत्स्य पेपणस्य तादृश-त्वात् । पूषदेवतासद्व्यवसायनिमित्तत्वत्वयमानात्, द्विदेवत्ये च वयवकथा पूषदेवतायाः सद्भावात् । तस्मात् एकदेवत्ये द्विदेवत्ये चापि पेपणं स्यात् इति पूर्वं पक्षः ।

लिङ्गदर्शनाच्च । ४२ ॥

पेपणं देवतानिमित्तकम् इत्यत्र लिङ्गस्य दर्शनं भवति । 'वस्मात् पूषा प्रपिष्टभागः अदन्तको हि' इति स्तुत्यर्थ-वाद् देवतानिमित्तकं पेपणं दर्शयति । 'सोमागौण्यं चर्वं निर्वपेत् नेमपिष्टं यद्युक्तम्' इति अर्षेपिष्टता दर्शयति । 'नेम' इति अर्षार्थं सर्वनाम । 'अर्षे पिष्टमर्षमपिष्टं भवति द्विदेवत्यावाय' इति देवतानिमित्तकमेव पेपणं दर्शयति । तस्मादपि सद्वितीयेऽपि पूषणि पेपणं स्यात् इति पूर्वपक्षः ।

वचनान्तं सर्वपेपणम्, तं प्रति शास्त्रवचनवाद्यां-भावाद्धि चरावपेपणं भवति । ४३ ॥

ननु 'सोमगौण्यं चर्वं नेमपिष्टम्' इति पेपणे नेमत्वस्य विधायकमेव कुतो न स्यात् । तत्र अ न्नेदं लिङ्गदर्शनम् । इति चेत्तदाह पूर्वपक्षी । पेपणमन्वेन उपलक्षणतया अर्षपेपणं ब्राह्म्यम् । यदि तत् वचनं विधिः स्यात्, तदा

चरवदस्योपलक्षणत्वं स्वीकृत्य सर्वपेपणं सर्वेषु चरौ पक्षौ पुरोडाशौ चेति सर्वत्र पेपणं नेमपेपणं स्यात्, न चरावेव । कुतः ? तं प्रति, सोमागौण्यं चर्वं पद्यं पुरोडाशं च प्रति अर्षपेपणस्य शास्त्रतत्त्वात्, सर्वत्र नेमपेपणं प्रति वा शास्त्रतत्त्वात् । शास्त्रम् अस्ति अस्ति इति शास्त्रत्वम्, तादृशत्वात् । तत्र पुरोडाशौ अर्थात् पेपणे प्राप्ते चरौ चरुपलक्षिते पक्षौ च अपेपणं भवति, पेपणं न भवति । तत्राप्यर्थे पूर्वोक्तं वचनं स्यात्, सर्वं चेदमनुक्तम् । तस्मा-त्त्रार्थं विधिः, किन्तु अनुवादः । तथा च तस्य लिङ्गत्वं सुस्पष्टम् । अपेपणं भवति इत्यत्र भवतिना अन्वितस्य नञः पेपणपदेन समासः असमर्थः । सोऽपि 'किमोदतम् । शालीनाम्' इत्यादिवत् न बोधात् । अथवा 'अ इति एषुक् नञर्थकं पदं निपातस्यभावम् । तथा च पेपणम् अ भवति, न भवतीत्यर्थः ।

एकस्मिन् वाऽर्षधर्मत्वाद् ऐन्द्राप्रवद्युक्तयोर्न स्या-द्बोद्धितत्वात् । ४४ ॥

गौण्यं पेपणम् उभयदेवत्येऽपि इति पूर्वपक्षोक्त निराकारार्थं वाच्यम् । एकस्मिन् पूषामनैकदेवत्ये गौण्यं पेपणं भवितुमर्हति, न ऐन्द्रागौणादौ सद्वितीये पूषणि । अर्षधर्मत्वात् अर्षस्य चास्य धर्मोऽयम्, न देवताधर्मः । अपूर्वधर्मोऽयम् । अथवा अयमत्र पूषो भागः, य पूषणमुद्दिश्य त्यज्यते, यत्स्य द्रव्यस्य त्यागे पूषा देवता । 'सोमागौण्यं चर्वः' इत्यत्र उभयोः सोमापूषो, न्यासक-देवतत्वात् केवलस्य पूष्य, सोमागौण्ये अर्षोपिष्टत्वात् अनिहितत्वात् अनुकूलत्वात् सोमागौण्ये चरौ गौण्यं पेपणं न स्यात् । ऐन्द्रावत्, यथा ऐन्द्रास्य पुरोडाशस्य न्यासकदेवताकत्वात् न केवलप्रेथत्वम् । यथा वा ऐन्द्रास्य ब्रह्मत्वं न केवलैन्द्रत्वं तद्वत् । तस्मात् केवल पूषदेवताकं पेपणं न सोमागौणादौ द्विदेवत्ये ।

हेतुमात्रमदन्तत्वम् । ४५ ॥

यद्युक्तं पूर्वपक्षिणा 'अदन्तको हि' इति देवताधर्म-दन्तस्यत्वं दर्शयति इति । तत्रोच्यते । इदम् अदन्त-व हेतुमात्रम्, हेतुवधिगदायैवाद् एषः । तत्र पेपणस्य देवताधर्मत्वपक्षे इव अपूर्वधर्मत्वपक्षेऽपि उपपद्यते एव । तस्मात् गौण्यं पेपणं एकदेवत्ये एव न द्विदेवत्ये ।

ऋत्विजशब्दः

'तस्यैवस्य यज्ञक्रतोः सप्तदश ऋत्विजः' इति तु 'एकं वृणीते' इत्यादिवत् अवयुत्वानुवादः । इतरथा परिसंख्याया त्रिदोषत्वापत्तेः । अष्टरूपऋत्विजकल्पनाया गौरवात् । अत एव च वरणमेव तन्मन्त्रादष्टमेव वा ऋत्विजपदप्रवृत्ति-निमित्तमित्यपास्तम्, रुद्रिकल्पनाया प्रमाणत्वात्, ब्रह्मादिवरणाना भेदात् अनेकादष्टशक्तिकल्पनाऽऽपत्तेश्च । न्यायकथमस्य वरणत्वस्यैव शक्यत्वाद्गीतारे तु अतिप्रसङ्गः इत्यसन्मतपर्यायः, यजमाने वरणाभावेन ऋत्विजत्वानापत्तेश्च, सधे ऋत्विजत्वस्यैव वरणा-पत्तेश्च । अत एव 'ऋत्विजो वृणीते' इत्यस्यैव वरणविधित्वात् एकमेव वरणम् ऋत्विजपदप्रवृत्तिनिमित्त-मित्यप्यपास्तम् 'ब्रह्मणं वृणीते' इत्यादिविधीना वैवर्ध-प्रसङ्गाच्च । एतेन ब्रह्मादिनिष्ठऋतुयजनान्येव ऋत्विजपद-प्रवृत्तिनिमित्तम् इत्यपि श्यास्तम्, अनेकशक्तिकल्पना-त्वादवस्थान्त् । अतश्च सर्वे एव ऋत्विजपदवाच्यः इति सर्वेषामेव द्विरप्यभासित्वादि ऋत्विजार्थम् । इति प्राप्ते, सत्यम् ऋत्विजपदं नौमिकम् ऋतुयजनतामन्यवाचि च । तथापि सप्तदशभुक्ता उद्विग्नज्जादिवदेन रुद्रिमन्त्रस्यैव सप्त-सप्तदशभुक्तुवीतप्राचीनप्रयोगस्य सहचरित्वकल्पनेनेव सप्त-दशानामेव ऋत्विजपदशक्यत्वोपपत्तिः । नहि उद्विगादिपदेषु अतिप्रसङ्गनिराकरणार्थे रुद्रिकल्पनम्, तथात्वे योगादिवत् नत्वर्थलक्षणमभेदीकृत्य गुणविधित्वस्यैव भावत्तेः । न चैव सप्तदशभुक्तेः परिसंख्यात्वात्तया त्रिदोषत्वापत्तिः । ऋत्विजपदशानकारणताकल्पनवेलाभागेन सप्तदशभुक्तेः तात्पर्यभावात्कल्पनेन प्राप्तपरिसंख्यात्वाभावात् । अतश्च सप्तदशानामेव ऋत्विजार्थे द्विरप्यभासित्वादि ।

मण्डन — 'धोमे सप्तदशविजः ।'
 शंकर — 'सुः सप्तदश ऋत्विजः ।'
 • ऋत्विजशब्दः संस्कारशब्दः । वरणभरणे हि संस्कारो । तौ वेदां न स्तः, न ते एतद्वि विद्याधोमे सन्ध्याप्या प्रतिपद्यन्ति । ते च वर्यभरणे सप्त-दशानामेव यजमानेन क्रियेते । वा. ३।७।१६।३२,
 • ऋत्विजशब्दो हि (ऋत्विजपदप्रवृत्ते) निपात्यमानः एव उपपद-धातु-प्रत्ययसमन्वितोऽप्येव ब्रह्मे (ऋतुय-स-उपपद यज धातुः निबन्ध प्रत्ययः) । ऋदो यजन्तीति

ऋत्विजः । ३।७।१६।३२, • ऋत्विजशब्दात् निपात्यना-ख्यानद्वारेण ऋतुयजननिमित्तत्वं गम्यमानं सत् परित्यज्जे न शक्यते । ३।७।१६।३२ ट. १०१७, • ऋत्विजश-ब्दश्च प्रवृत्तिनिमित्तम् क्रतो यजनम् । वि. ३।७।१६.
 • ऋत्विजकूर्संस्काराणां सर्ववर्तिग्यमत्ता । भा. ३।८।१।२२.
 • 'ऋद्धस्य राज्ञः पुत्रः' इत्यत्र शेषिणोऽपि राज्ञः विशेषणत्वात् ऋद्धिमपेक्षमाणस्य समाधे न भवति । रत्नाकरः. ट. ३४७.
 • ऋद्धिक्वामस्य ज्योतिष्टोमादित्यत्रः (उद्योतिरति-राजः) कर्त्तव्ये । वाळ. ट. ३४.
 • ऋभवः नाम रथघ्नः शौचन्याः । वेपाम् आधाने अपिहारः । 'वर्षांशु रथघ्नः आदधीत ।' तत्र श्रेयान्निष्ठेभ्यो ज्ञान्तर किञ्चित् । भा. ६।१।१२। ४४-५०.
 • ऋषभो दक्षिणा द्वितीयायां अयेष्टो राजसूये । भाट्ट. ११।४।३. • 'प्रयथमुच्यते दक्षिणां ददाति' वरणभयाद्येषु । भा. ११।२।१०।१६.
 • ऋषिः शोभप्रवर्तकः कदम्बभस्त्राकारिः । वि. ६।१।११. • ऋषीणां न (कर्मणि अपिहारः), भाष्येण-भाषान् । न भ्रूवाद्यो भ्रूवादिभिः उभोभा भवति । न तेषां सामर्थ्यं प्रत्यक्षम् । भा. ६।१।२।१८ ।
 ऊर् — इत्युच्यते । अनादिर्हि षाडोऽस्याङ्म् । १२न-अस्याङ्मिति शीघोष्ठानामित्यर्थः । भाट्ट — ऋषा-दीनां तु भनादिनात् संघारश्च प्रवरवज्जारी कथ्यतर-स्यादि संभवात् अपिषाडोऽप्येव । इति भाष्योक्तमन-विद्यत्प्रतिपादनमनादरणीयम् । • ऋषीणां प्रतिभया (योगस्यावयव्येन बुद्धितिरौघेण) धर्माधर्मप्रमा इति निरस्तम् । प्रतिभायाः भूतिश्चावच्छेदनेन भावनाभावात् । मणि. ट. १२.
 ए.
 • एकं पदमेकत्राणिवचनम् अन्वयत्र विना षड्वदनुपपत्त्या नाप्येति इति श्यायः । 'तिष्ठत्यनेनैव छन्दो नयक-जनकानि वा । नरे-रानेऽपि तत् कुर्वन् चरन्विच नरमिच्छन् ॥' इति

यादीतिविशेषेण स्वरूपादिदि परिहरतो बौद्धस्य
श्याप्यागिद्विराषयते' इत्यन्तेन । साहस्रौ. १२.

• 'एकां गां दक्षिणां दद्यात्' (लोभापहारे) इत्यम
नोरुक्तेन प्राकृतसंस्कृतायाः कायः । भा. १०३११५१५९.

ॐ एकां पश्येति धेनुवन्म् । १०३११५१५९ ॥

'यस्य लोममरुहरेषुः एकां गां दक्षिणां दद्यात्,
अमिदमे पञ्च गाः' इति श्रूयते । धेनुवन् तया
भूनाम्निक्त्वो एका धेनुः कृत्स्नस्य प्राकृतस्य क्रतुदाखि-
ष्यस्य निरतिंशत्तद्वत् एकाद् इति पञ्च इति च यनोक्तम्,
तथापि श्रेयम् । एकस्याः पञ्चानां च दक्षिणासंबन्धः
पश्यथः श्रूयते । तेन ताभिः प्राकृत्याः सर्वैर्दक्षिणायाः
न्यावृत्तिः इति पूर्व. पद्यः ।

एके तु श्रुतिभूतत्वात् संकष्यया तथा लिङ्ग-
विशेषेण । ६२ ॥

पूर्वपद्यमनुत्पद्येः तुच्छपदः । न कृत्स्नक्रतुदक्षिणा
निवृत्त्या भवति । किन्तु एके मुक्त्याः आदौ पठितः अर्था
एव निवृत्ता भवन्ति । तथा च एकां गाम्, पञ्च गाः
इत्यनेन द्वादशयुक्तगामेव निवृत्तिः नाशार्थानाम् । तथा
संख्याया संख्याय्य श्रुतिभूतत्वात् । एवम् इत्यस्य गाम्
इत्यनेन, पञ्च इत्यस्य च गाः इत्यनेन वाधात् संकष्यः
श्रुतिभूतः न वारम्भारिकः । एवं लिङ्गविशेषेण 'एकां
गाम्' 'पञ्च गाः' इत्यनेन प्राकृतदक्षिणावर्षेषु आदिभूता
योदायां एव निवृत्ता भवन्ति । तेन अक्षरयो
रथारहितं एव दातव्यः एतुः । ६०-६१ इति द्वाभ्यां
गृह्य्यां भ-वतेभ्यस्तम् अधिष्टत्वात्वर भवति । के.

ॐ एकस्या आकृतेभ्यरितः प्रयोगो द्वितीयस्या-
स्तुतीवश्याश्च न भविष्यति । (परि. १२० ट.
१३३) यत्र अन्त्याहोत्रेण मिषाभ्येत्यभारतना
वदिराशेऽयं न्यायः । 'हृत् पातुवतुवते' इति श्रु-
त्याप्ये शतशेऽयम् । (शीत.) । अस्यम् 'यत्र तत्र'
इति शेषः । आकृतिः आश्रयनपरिपत्राद्वरुषेऽशो
परतः । आश्रये शीतवायु प्रयोगः । तस्य च अश्रयतः
एव भ्रष्टकनार् प्रथमम् । तथाच यत्र वाश्रये पश्यक-
वर्षेऽशः प्रयोगेऽपि, यत्र वाश्रये तदर्थेऽशद्वनेतः एव
कां धनैरे प्रयोगे भवति, न तु तदर्थेऽनिष्पन्नैः ।

इति परिभाषाऽर्थः । समानार्थकसमानार्थमिति एकस्मिन्
तावर्थापधारणे अन्यत्र तादृशे शब्दे तावर्थप्रादुक्तान्त-
रानवेषा इति स्वयमनेगम नीजम् । (भूतिः)

• एकस्यां काम्यायाः एकस्याः पुरोऽनुनासिकायाश्चेति
द्वयोः उभयस्य एव, परस्परस्वापेक्षत्वात् साहित्यविधानाच्च ।
वि. १२५१२ वर्णकं २.

• एककपालः पुरोडाशो वैश्वदेवर्षिण्य यावा-
श्रुषिभ्यः, चरुगमयतेषु वायः, शाकमेषु वैश्वकर्मेणः,
धुनासींषीषे शीर्यः स्यम्बद्राश, आम्रणे चावापृथिवीर्यः,
अवभृथे नारुणः । के. • एककपालः चरुगमयतगतः
कायः, आम्रयगतो चावापृथिव्यश्च वैश्वदेवर्षेःसत्तावा-
पृथिव्यैःककपालस्य घर्षणा प्रादकः । भा. अ३११०१२६.
• 'यजमान एककपालः' अथ एककपालो यजमान-
येन स्तूयते, न गुणविधिः, नापि नामदेयम् । वि.
१११।१३, • एककपालाः पुरोडाशो चरुश्चातुर्भाष्येषु
स्यम्बकनामकः । तेनामभियारयन्त्यनेन । १०।८।५.
• एककपालम् 'अवर्षारवन्त् पुरोते' । इदम्
उपयोगमन्यत्र द्वावर्षेःकारकम् अद्यथां संनिशोप-
कारकम् फरथे पशुतिरुषं वैरिहं कमे । प्रवृत्तौ तु
पर्यावर्तनविधिः अद्यथां एव । यावत्. पू. ८३.
• एककपालस्य सर्वशोने विष्टकृतागम्य लोत्र एव,
आग्नेनापि च समानं नास्तेन । भाट्ट. १।१।७
• एककपालानां वैश्वदेविकः एककपालः प्रकृतिः ।
भा. ७।१।१२३.

ॐ एककपालानां वैश्वदेविकः प्रकृतिरायमणे
सर्वलोभापर्यायुचित्वादीनादवभृथे च सङ्कृत्यव-
दानस्य वचनम् । ७।१।१२३ ॥

शाकमेषु 'एतद्गमय एककपालः' इति प्राग् ।
इत्येककपालमनेन वैश्वदेविकस्य, तां तावन्नापृथिव्य
इति विनारे कायगमयतिश्च एवकपालस्य प्राग्
इति सिद्धन्तः । शाकमेषुकेऽपि एककपाले वैश्वदेव
पत्न्याः म्यातः तेनामभियेऽशेऽयमेकः । कायगमयतिश्च
ये वैरिनिष्ठ भवति, 'द्विलक्षणं सुनो नारिः,
तनीयस्यो वा' इत्येवमद्वय अन्तात्, तेनामभियेः
अर्षेण । तज्ज् कायगमयतिश्चैककपाल एव

एकेनापि समाप्येव

भावः । कर्मसंयोगात् प्रधानकर्माणः फलेन सयोगात् ।
 'दशपूर्वमासाभ्या स्वर्गकामः' इति प्रधानकर्मण्यमित्यर्थः
 नाङ्गैरपि । अङ्गानाङ्गा तु एकेनाप्यङ्गेन शाम्यति ।
 एवं सति प्रयोजनम् अङ्गैरुक्त उपकारः, स्वर्गादि फल च
 अशब्ददोषः स्यात् । विविद्यशब्दस्य दोषो न स्यात् ।
 शब्दस्य दोषः यैषर्थ्यं शब्ददोषः, अविद्यमानः शब्ददोषः
 यस्मिन् प्रयोजने तत् अशब्ददोषम् । तस्मात्
 सकलाङ्गाननुग्रहेऽपि न फलभावप्रसङ्गः ।

एकशब्दाप्रेति चेत् ॥ १४ ॥

सिद्धान्ती पुनः शङ्कते । नैतद्युक्तम् एकशब्दात् ।

एकः शब्दः विधायकः येषा प्रधानानामपि अङ्गानामपि
 सर्वेषा तानि एकशब्दानि, तेषां भावः एकशब्दम् ।

'दशपूर्वमासाभ्याम्' इत्येकः शब्दः उपदेशकः
 प्रधानाना समिदादीना च प्रयोगस्य । तेन च फलसंबन्धः

कृतः । वस्मात् सर्वान्गसहितस्यैव फलम् ।
 'एककर्मवैति चेत्' इति पाठान्तरे तु, एकस्य

अङ्गस्य कर्म वरणम् अनङ्गान एककर्म, तस्य भाव
 एककर्मम् । एकमेव अङ्गं क्रियताम् । एकेनापि प्रधान
 मङ्गवत्प्रवृत्ति । न सर्वाण्यङ्गानि कर्तव्यानि इति चेत्

इत्यर्थः ।
 नार्थवृथयस्यात्, समस्त्यावशुण्यत्वम् ॥ १५ ॥

पूर्वपक्षी तु आह, न अङ्गानामपि फलेन संबन्धः ।
 अर्थवृथकत्वात् अर्थस्य अङ्गफलस्य प्रधानफलत्वात् पृथ-

क्त्वात् । प्रधानस्य फल स्वर्गादि, अङ्गानां तु फल
 प्रधानतामर्थव्यतिष्ठिः । एवम् अर्थवृथकत्वात् नाङ्गानां

फलसंबन्धः । यदि तु प्रधानानामङ्गाना च सममेव फल-
 संबन्धः स्यात्, तदा प्रधानानुग्रहो समस्यात् अङ्गानाम्

अगुणत्वं युगत्वाभावः स्यात्, गुणत्वं न स्यात्, अङ्ग
 नामपि प्रधानत्वमेव स्यात् । ततश्च न फलत्वान्यम् । तस्मात्

सर्वाङ्गोपशेहावस्थावचकता । अथवा नाङ्गानां फलसंबन्धः
 अर्थवृथकत्वात् । अर्थः उपकारः । एकेनाङ्गेन अल्प

उपकारः, बहुभिर्नाङ्गैः । यदि एकेन बहुभिश्च सम एव
 उपकारः स्यात्, तदा एकस्य बहुना च समत्वप्रसङ्गात्

एकस्यैव गुणत्वं स्यात्, इत्येतां तु अगुणत्वं स्यात् ।
 तस्मात् अङ्गैरुक्तस्यैव फलानुत्पत्तयस्यैव । तस्मादेकमेवैक

वा अङ्गमनुग्रहात् इत्यर्थः । समर्थत्वाद्गुणत्वम् इति
 पाठे तु अङ्गानामपि प्रधानत्वत् स्वर्गादिफलदाने समर्थ-
 त्वात् गुणत्वं न स्यात् इत्यर्थः ।

विधेस्त्वेकश्रुतिवाद्पर्यायविधानान्नित्यवच्छ्रुत-
 भूताभिसंबन्धाद्यर्थेन युगावत् प्राप्तेर्थ्याप्राप्ते स्पष्टद्वये

निवीतवत् सर्वप्रयोगे प्रवृत्तिः स्यात् ॥ १६ ॥
 तुशब्दः प्राप्तनिरसार्थः । नैकेनाङ्गेन प्रयोगः । विधेः

एकश्रुतित्वात् । अङ्गानां प्रधानाना च विधानस्य
 एकश्रुतित्वात् । एका 'दशपूर्वमासाभ्यां यागाभ्याम्'

इति एकैव भुक्तिः शब्दो यस्य च विधिः एकभुक्तिः ।
 एकया भुक्त्या सर्वेषामङ्गानां प्रधानानां च विधाना-

दित्यर्थः । कथमेकश्रुतित्वम्, तस्मात् अपर्यायविधानत्वं
 एकया विधिभूत्या अपर्यायत्व पर्यायं विधेव विधानात्

एकया देहया सर्वेषां विधानात्, 'प्रवाजानुयाजा इत्यन्ते'
 इति ऐकविधेनेन प्रयाजानां विधानात् । कदा चित्

उपनिषत्, कदा चित् तन्नुपपात् इति नाम पर्यायो विदितः ।
 अपर्यायविधानमेव विद्यद्यति नित्यवच्छ्रुतभूताभिसंबन्धात्

इति । नित्यवत् नित्यत्वेन भूतभूतानि भूतानि
 अङ्गानि, तेऽभिसंबन्धात् संबन्धात्, नित्यत्वेन

भुवैरङ्गे, संबन्धात् इति । नित्यवच्छ्रुतिभूताभिसंबन्धो
 हेतुमाह अर्थेन युगावत् प्राप्तेः इति । अर्थेन प्रधानोपकार-

रूपेण प्रयोजनेन तत्ते कपोतवत् युगपत् अङ्गानां प्राप्तेः ।
 उक्तस्य सर्वस्य फलमाह यथापत स्वशब्दः विश्वापति

इति शेषः । अर्थेन युगावत् प्राप्ते नित्यवच्छ्रुतभूताभि-
 संबन्धात् अपर्यायविधानात् विधेः एकश्रुतित्वात् स्वशब्दः

संबन्धात् 'दशपूर्वमासाभ्यां यजेत'
 सर्वाङ्गसहितप्रधानविधायकः । 'दशपूर्वमासाभ्यां यजेत'

इति शब्दः यथापत सर्वमङ्गत्वात् विश्वकपति । एव
 यथापत स्वशब्देन विधानात् निवीतवत् सर्वप्रयोगे

प्रवृत्तिः स्यात् । यथा 'निवीतः ऋषिः प्रवृत्तिः'
 इति श्वेतानी ऋषिः निवीतः प्रवृत्तिः, तस्य सर्वप्रयोगे अपर्यायङ्गानां

निवीतस्य चिरेः प्रवृत्तिः, तस्य सर्वप्रयोगे अपर्यायङ्गानां
 प्रयोगे अङ्गवित्तेः प्रवृत्तिः स्यात् । अथवा ऋषिः

सर्वप्रयोगे प्रवृत्तिः स्यात् । तस्मात् सर्वप्रयोगे अङ्गानां
 प्रयोगः ।

(अन गौर्णमास्मा सौर्ष्यागप्रयोगे चतुर्दशैवाभि-
मर्शनम्, अमाशास्माया सौर्ष्यागप्रयोगे तु पञ्चदशैवाभि-
मर्शनम् इति मन्त्रगोर्ष्यस्यैव विनियोगः । सामा-यस्तु
विकल्प एव भवति, अत्रविधिविकल्पः इति तु विशेषः
इति युक्तमुपस्थापयामः । विकल्पसिद्धान्तस्तु तदवस्था
एव ।) के.

● 'एककर्मणि विकल्पतो विभागो हि चोदनैकत्वात्'
इत्यष्टमाधिकरणन्यायेन विकृतौ जायंभ्रातृशोमाङ्गयोः
अभिस्तयोः विकल्पेन प्राप्तिः । (सा च च्यवस्यया) ।
सु. पृ. ७८८, प्रकृतौ विशेषामावेऽपि कर्मभेदे सति,
'एककर्मणि०' इतिन्यायेन एकस्य ऐन्द्रात्पदादि-
वाच्यविहितस्य यागस्य विकृतौ विकल्पेन विभ्यन्ताति-
देशात् विकल्पेन एकस्य धर्माः कार्याः सकृच्च यागः,
कर्मक्ये यथाप्रकृति इति विशेषः । पृ. ८०७.

● एककर्मणि शिष्टत्वाद् गुणानां सर्वकर्म
स्यात् । १२।३।३।१९ ॥

एककर्मणि एकस्मिन् कर्मणि बहूना गुणानां शिष्ट-
त्वात् विहितत्वात् सर्वकर्म सर्वेषां कर्म अनुष्ठानं स्यात् ।
यथा आपारे 'ऋजुमापारयति' 'संततमापारयति'
'शुभ्रमापारयति' इति विधानात् ऋजुत्वं-संततत्वं-
शुभ्रत्वात् सप्रत्ययः, एवमन्यथापि इति सिद्धान्तः । के.

● 'एककर्मणि शिष्टत्वात्' इत्यन आपारे ऋजुत्वोर्ष्व-
रक्षीर्ष्वसंततत्वानां सप्रत्ययः उक्तः । पाठ. पृ. १०९.

● एककार्याणां करणमन्त्राणां विकल्पः । भा. १२।
३।३।२९, ● एककार्याणां गुणानामेकस्मिन् कर्मणि
विकल्पः । १२।३।१९-३५.

● एकजातीयधर्मानुष्ठानयोः वाच्येये प्राजापत्यरश्चु-
कृतयोः सह-अनुष्ठानम् । भा. ५।२।१११-३.

● एकवन्तत्वं सन्निधानम् एहदेवस्यऋतुर्न्ये
एहयावत्सोदितानां भवति यथा दसंपूर्णमाश्वयोः, यथा
च निशाचामिषो । यानि तु गानासकरोभोदितानि, तेषु
अत्रैव भेदः स्यात् । भा. १२।३।१११.

● एकतो द्वौ, अन्यतः एकं इत्यानुष्ठानपदानां
भार्गवरश्चुत्वं संक्षेपं. ३।१।८.

● 'एकत्र उभयम्' इतिरीत्या विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने
विशेषणताऽवच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य हेतुत्वाभावः ।
मणि. पृ. १५. ● एकत्र गुणस्यापि अन्यत्र प्राधान्यं न
विरुद्धम् । देवतायाः पशुं प्रति गुणत्वेऽपि पशुपुरोडाशं
प्रति प्राधान्यात् । वि. १०।१।९.

● 'एकत्र द्वयम्' इति न्यायेन पट्टं कथायाश्चतुः-
स्रष्टायाश्च कर्मान्वयपट्टीकस्य भेदाङ्गीकारे कर्मदशका-
पत्तिः, पट्टिशदशये 'पट्टहा भवन्ति, क-नाशो भवन्ति'
इत्यत्र । भाट्ट. ८।३।३, ● प्रकृतौ देशादिवाक्ये देशवत्
अङ्गप्रधानसाहित्यस्यापि 'एकत्र द्वयम्' इति न्यायेन
प्रधानप्रयोगे वैशिष्ट्याङ्गीकारेण सकलविशेषणविशिष्ट-
प्रयोगविधानात् । ११।२।१.

● एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोऽन्यत्रापि तथा इति
न्यायः । यत्र स्वमतविरुद्धेषु नानाविधवादिमतेषु एकत्र
प्रबल्युक्तिशक्त्यात्मप्रमाणसिद्धस्यमतेन स्वमतविरुद्धवादिमत
निरस्तं चेत्, तत्रान्ये सर्वे निरस्ता येव इति ।
साहस्यौ. २५८.

● एकत्रिकः । एकस्रष्टायाः त्रिस्रष्टायाश्च स्यति-
पट्टविधानात् एकत्रिकत्वकः कश्चित् प्रभुर्भवति । स च
एवं भूयते 'अथैव एकत्रिकः तस्य एकस्या बहिष्परमान
तिस्रु रोगुत्तरम्, एकस्यां मैत्रावरुणस्य तिस्रु
प्रादणान्तरिणः, एकस्यामन्त्रावरुणस्य, तिस्रु माध्वदिनः
परमानः' इति । वि. १०।५।२, ● एकत्रिके कृतौ
आद्ये तृचे गानम् । १०।५।२.

● एकत्रिके कृतौ एकरथा एव ऋचाः
त्रिरभ्यासेन त्रिकृतोमधुर्गानम् ॥
त्रिकृतुचे पुष्ये स्यात् । १०।५।३।१०॥

भाष्यम्— अरित एहद्विह. ऋतुः 'अथैव एक-
त्रिकः तस्यैकस्या बहिष्परमानम्, तिस्रु रोगुत्तरम् ।
एकस्यां मैत्रावरुणस्य, तिस्रु प्रादणान्तरिणः । एकस्या-
मन्त्रावरुणस्य, तिस्रु माध्वदिनः परमानः' इति ।
अन्ति तु पुषि सामानि । तेषु संप्रय. किं तृचे मेकानि,
उ-एकस्यामपि इति । किं यातम् । विह. क्षोणः गृचे
स्यात् धुरिषाममु । एतं नृचान्तरकभेदकः अनुष्ठानार्थः ।
वस्मार् तृचे मेकमिति ।

एकस्यैवं पुनःश्रुति -

४६८.) । न च अर्थान्नेदे सति दृष्टार्थाध्यवन्विष्टुप-
स्थापितस्य यवति यजतीत्यस्य पक्षथाऽभ्यस्तस्य आनर्थक्य-
मयुक्तमिति श्रयुचारणमर्थभेद एवेति वाच्यम् । मन्त्रवत्
प्रयोगविधिपरिगृहीतानाम् असमवेतार्थानाम् अदृष्टार्थानाम्
अदृष्टार्थत्वेनैव उपपत्तिः । अथवा प्राथम्यानुरोधेन समि-
दाभ्येनैव सिद्धान्तवत् समिदाभावच्छिन्ने कर्मणि विहिते
तदितरैः तदनुवादेन तन्नूपादादिदेवताविधानात् अर्थ-
वत्त्वमिति । न च कथं नामभेदवत्तमिति वाच्यम् ।
'समिदाभ्यः स्वाहा' इति मानवर्णिकदेवताध्वन्यनिमित्त-
त्वेन समित्यदस्य नामभेदत्वात् । न च एवं सति वाक्य-
विहिततन्नूपादादिदेवताभिः दुर्बलमानवर्णिकदेवताभाष-
एवेति वाच्यम् । मानवर्णिकदेवताभिर्देवताभिश्च समि-
दाभावच्छिन्नेऽत्रयागानुवादेनैव तन्नूपादादिदेवताविधानात्
'न निमित्तं विधिरपवापते' इति श्यायान्न
मानवर्णिकदेवताभिर्देवताभाषः । अतो देवतात्वात्
एवेति । ननु समिदागवत् 'तन्नूपाते स्वाहा' (तन्नू-
न पातयति इति तन्नूपात्) इत्यादिमन्त्राः क्रमवर्तिताः
प्रत्येकं मियन्ते एव, तत्र तन्नूपादादिवान्मन्त्रेणैव
मानवर्णिकदेवताप्रातिनिधिकनामानवच्छिन्नकर्मविधानमेव
शुण्यते । शुण्यविधानं तु उक्तः । इयादेवं यदि यजतीत्यत्र
प्रकृतकर्मप्रत्यभिधानवत्त्वेन च कर्मैकत्वे सति तस्याविधेय-
त्वात् यदि शुण्यमपि न विद्वेष्यात्, वाक्यमनर्थकमेव
भवेत् । तेन मानवर्णिकी प्राप्तिम् उपेक्ष्य प्रकृते समिदागे
वैकल्पिकदेवताविधानार्थत्वमेव उत्तरेणमिति ।

अथवा सर्वैरेव समिदादिवाक्यैः उवाचुञ्ज एव
मानवर्णिकदेवताभाषेन वैकल्पिकः समिदाया देवता
विधीयन्ते इति । न च उवाचुञ्जवाक्यसम्मानात्तन्मन्त्र-
विधीयन्ते इति । न च उवाचुञ्जवाक्यसम्मानात्तन्मन्त्र-
नर्थक्यम्, उत्तरेणापि समिदादिदेवताप्रकृत्यनेन अर्थ-
वत्त्वम् । यत्र वा विष्णुवादेन देवताः सन्ति, तत्रोक्त्यैव
अर्थवत्त्वं भविष्यति । अतिप्रथमं यथे 'पञ्चकरोऽस्यत्तो
यजतिशब्दः किमेकमपूर्वं नोदयति' इति भाष्येनैव शेषम्,
एकमुवाचुञ्जवाक्यसम्मानम् अपूर्वं नोदयति अनुपगच्छतीत्यर्थः ।
न च वाक्यम् " तद्विदेन शत्रुधर्मा वा मन्त्रवर्जोऽन-
वेद्यते । देवतासंघविशेषत्र दुर्बलं तु परं परम् ।"
(वा. पू. ५.११) इति चतुर्थीन्यवर्णानेनैव

देवताप्रतिपादकत्वमुक्तम् । तर्हि द्वितीयाऽतन्नूपा-
दादिपदैरेवताविधानमिति । यतो 'विष्णुं यवति'
इत्यादिद्वितीयाऽन्तेनापि देवताविधानात् प्राथिकमिदम् ।
तेन पक्षथाऽभ्यस्तत्वेन यजतिशब्देन एकमेव समियाग-
भावनारूपम् उवाचुञ्जवाक्यमानवरूपं वा कर्म प्रतिपादते
इति । एवं प्राप्ते, अमिधीयते । भवेदेवं यदि प्रत्यभिज्ञान-
मानम् अनुवादकारणं भवेत्, किं तर्हि । अनुवादात्तद्व्या-
प्तम् । वा च विधेयोपपदाद्यप्रती भवति । तथाहि, भाव-
नाथो विधिः प्रथमं भावनानामेव पाल्यार्थानुरक्तो विदधती-
त्युचितम् । यदा तु उपपदाद्यम् लिखते, तदा विशिष्टविधि-
गौरवगिष्या धार्यै परित्यज्य उपपदाद्यमेव विधातुमु-
क्तवते । तत्र विधेयोपपदाद्यप्रती तस्यो धार्यै-
मनुष्यदितुम् आकाङ्क्षति । तां वाक्यान्नां धार्यप्रत्यभिज्ञा
सूरपतिः । यदि तु विधेयोपपदाद्यप्रती भवति, नापि
धार्यमेव विदधातीति सर्वत्र हितम् । न चापि विधि-
विधानयोग्यम् उपपदाद्यं पश्यति । तथाहि, विधेयता
द्वयत्वेन वा । देवतात्वेन च । न च तन्नूपादादिकत्वं
द्वयं किञ्चित्के प्रतिपद्यते । नापि द्वितीयाऽ-
न्तेन देवता प्रतिपादयितुं शक्यते 'विष्णुं यवति'
इत्यादी अगत्या तथा आभितम् । न येह गत्य-उर नासि ।
मानवर्णिकदेवतात्वात् तदप्रत्ययत्वेन नामभेदत्वेन
उपपत्तेः । अतोऽत्र प्रतिपाद्यमभ्यस्तो विधिः शुण्यता-
द्विष्यतादिः भावनानामेव पाल्यार्थानुरक्तो विदधती । तदुक्तम्
'आफयावप्रत्ययः पूर्व विषये कर्म द्विष्यतः ।
अभ्येनाक्षिप्तद्विष्यतु तदाकाङ्क्षालान्द्विष्यतम् ॥'
इति । (वा. पू. ५.११) । न च विद्विष्यत्त्व रिधानं
संभवतीति प्रत्यग्भाष्ये कर्ममेतः एवेति । न चात्र
सर्वैमानुपपदेद्यकृतत्वात् विधेयत्वात् एव नाभ्येति वक्त-
व्यम् । 'कर्म वा एतद्व्यत्य इत्येव, पक्षप्रमाणत्वात्
इत्येव कर्म यत्रमानाव अनुपगमिष्ये' इत्येव साद-
संभवेन पक्षप्रमाणत्वात्विधिनिर्णयैव, विधिभूतत्वात्विधेयव-
त्त्वात् । यन्तु 'गुणे वा भावपरे वा समिदादिपदै-
भवेत् । तन्मन्त्रेण च भेदोऽत्र किमन्य व. ५.११.११ ॥'
इत्युक्तं, तत्र तन्मन्त्रेणैव उक्तप्रत्ययं गुणरत्वात्

छन्दस्यनुप्रशस्य चोदकप्राप्तत्वात् आनुमानिकत्वम् ।
 आनुमानिकाद्य छन्दोऽनुप्रशस्य क्रमानुप्रशो बलवान् ।
 तस्मात् आद्ये तृचे एव गानम्, न तु त्रयाणां तृचानां
 व्यायाऽऽद्यासु तिसृषु कक्षु इति सिद्धान्तः ।

यथानिवेशं च प्रकृतिवत् संख्यामात्रविकार-
 त्वात् । ९ ॥

एकत्रिने नाम क्रतुविरोधे माध्यदिने पवमाने यथा-
 निवेश यथाक्रम आद्ये एव तृचे गानं न त्रयाणां तृचानां
 व्यायाऽऽद्यासु कक्षु । प्रकृतिवत् यथा प्रकृतौ एव-
 मशापि । ननु क्रमानुरोधे स्वीकृते ' निष्छन्द आवापो
 माध्यदिनः परमानः ' इत्युक्तः निष्छन्दस्त्वविरोध
 एवेति, - तथाह । किञ्चल सख्यामात्रस्य विकारः चापः
 स्यात्, न च्छन्दसः न च क्रमस्य । क्रमानुप्रशस्य सुख्याः,
 जपन्यः छन्दसाम् । तस्मात् आद्ये तृचे एव गानम् इति
 सिद्धान्तः । के.

- एकत्वम् ' अग्नीषोमीय पशुमात्मते ' इत्यत्र
विबधितम् । भा. ४।१।७।११-१६, ● एकत्वम्
अविवधितम् ' मई संमार्ष्टि ' इत्यत्र । ३।१।७।१४-१५.
- एकरसस्य काराद्वारा क्रियाऽन्यत्वात् युक्ता विषेयता
(' मई ' इत्यत्र । इदं पूर्वपक्षे) । सु. पृ. १०१४.
- एकत्वयुक्तमेतस्य भ्रुतिसंयोगात् । १३ ॥

ज्योतिष्टोमे भ्रुते ' दशापविशेष मई संमार्ष्टि ' इति ।
 अग्निरोधे ' अग्नेस्तृणान्यपरचिनोति ' इति । तथा दश-
 पूर्णमासयोः ' पुरोडाशं पर्यधि करोति ' इति । तत्र
 किम् एकं मइत् एतस्य अग्नेः एकं पुरोडाशम् इति,
 छिन्नं सर्वेषां महानां सर्वेषामग्नीनां सर्वेषां पुरोडाशान्
 इति विकारे पूर्वपक्षमाह । संमार्जनं तृणापचयः पर्यधि-
 कृतं च एकरस्युक्तं स्यात् । एकरस भ्रुतिबंधयोगात् एरु-
 पचनोक्तम् एकरसैव भ्रुतिसंयोगात् विधिभूत्या संयोगात् ।
 ' मई संमार्ष्टि ' इति एकरसो महस्य संमार्जनेन
 संबन्धम् । एकरु उदाहरणान्तरेऽपि ।
 सर्वेषां वा, लक्षणतया इति शिष्टं हि लक्षणम् ।
 १५ ॥

चापस्यः पूर्वपचनशून्यः । सर्वेषां महानां संमार्जनं
 कर्तव्यं नैकरसैव । महस्य च्छन्दसाम् क्रान्त्यन्त-
 मो. सं. १६०

स्वापकत्वात्, उदेव्यताऽवच्छेदकत्वात् इति वा । प्रद्वय-
 ज्ञात्या द्वयं लक्षयित्वा संमार्गादि विधीयते । अवशिष्टं
 उमानं हि यस्मात् लक्षणं सर्वप्रदेशेषु प्रद्वयरूपम् ।
 तस्मात् सर्वे मत्राः सगार्ह-प्याः, सर्वेषामग्नीनां तृणान्य-
 पचेयानि, सर्वे पुरोडाशाः पर्यधि कर्तव्याः । उदेव्य-
 गतस्य एकरसस्य अविवधितत्वात् ।

चोदिते तु परार्थत्वात् यथाश्रुतिं प्रतीयेत ।
 १५ ॥

ननु तर्हि ' पशुना यजेत ' इत्यत्रापि पुंस्यनेकत्वं च
 अविवधितं स्यात् इति चेत्त्रेसाह । चोदिते विषेयतया
 उपादेये एकरचनसंयोगेन विहिते पशौ तु यथाश्रुति
 श्रुतिमनतिक्रम्य, धृतनेकनचनमनतिक्रम्य एकत्वं
 विवधितं प्रतीयेत । परार्थत्वात् यागक्रिया प्रति पुंस्यै-
 कनयोग्यं भूतत्वात् । इति विषयो दृष्टान्तः । तस्मात्
 प्रद्वय इत्यादौ एकरचनमविवधितम् । के.

- एकरस्युक्तमेतस्य भ्रुतिसंयोगात् इति पहापिकरण-
पूर्वपक्षस्ये अत्रयातादीनां भ्रुतिसंयोगात् न्यत्रस्याऽ-
भ्युपगमे संमार्गाद्यपि एकरचनभ्रुतिसंयोगात् एकरि-
क्षेत्र महाशो व्यवतिष्ठेन इत्यभिप्रायान् । सु. पृ. ११११.
- एकरसस्य यदः सर्वोऽपि । भा. ५।३।१३।१०.
- एकरसस्यमार्गशोरत्वरूपः ' मई संमार्ष्टि ' इत्यत्र ।
भा. ३।१।७।१४ पृ. ७।१५-१६.

● एकत्वादयो यदा विभक्त्यर्थाः, तदा कर्मादयो
विशेषणमेवेति । भा. ३।४।१।१३ पृ. १२६.

● एकरस्यादिवलक्षणयानुपलम्भन्यायः । ' न
 योग्यादिभ्यः संख्या जतिभेदेषु भिद्यते । '
 (भा. ३।४।१।१३ पृ. १२०) इति तर्किकेनेन
 एकरादिरीत्यध्यायानुपलम्भन्यायेन इत्यत्रात् कारकेऽपि
 एकराद्यस्यान्तरात्त्वयोगो, अभिहितः । सु. पृ. १४१५.

● एकद्वयताकप्ये देवताभाष्यप्रतिपाद्येऽर्थव्यवहारे ।
 एकरस्य एकरससंज्ञकत्वम् । अर्थस्य देवतात्वपक्षे तु
 एकदेवताभाष्यप्रतिपादनं यथा एतत् । भा. ८।१।३.

● एकद्वयताकपशुगणे देवतेः आराधनेः देवता-
 नाम्, शीघ्रशक्तेः शीघ्रशक्त्याम्, देवैश्च देवैः शु-
 धतया वाचनेये प्राजापत्यरूपम् । भा. ५।३।१।१०-१२,

एकस्य तूभयवे

सख्यानियमो नास्ति । एकः द्विमादिका वा ऋविबो वरीतभ्याः । होता अण्वुः इत्यादयः समाख्यास्तु एकस्यापि कर्मभेदात् तत्तन्निद्रकर्मकरणत् उपपद्येरत् । इति चेत् । पुरुषाणाम् ऋविनाम् उपत्तौ त्रयचिवाङ्गेषु सख्यानियमस्योपलब्धात्वात् । इति न्यायसूत्रयोरर्थः । के.

• सख्यम् (ऋविभुञ्ज शमित्रा) सख्या- विवृदिर्गम्यते , न तु उपलभमानेषु । वा तु अनुत्पत्तिस्तेषु गम्यते , तत्र 'एकस्य कर्मभेदात्' इत्येव- मवस्थते । भा. ३।७।१३।२९. • होमादिस्माख्या च तथैव (पञ्चमानस्यैव) तत्तत्कुर्वाणस्य 'एकस्य कर्मभेदात्' इत्यनेन न्यायेन भविष्यति इति मन्यते (पूर्वगधी) । वा. ३।७।८।१८. • शमितृशब्दस्य कर्मयोगनिमित्तत्वेन 'एकस्य कर्मभेदात्' (३।७।९।२३) इति न्यायात् प्रकृतेषु ऋविभुञ्ज ब्राह्मणेषु उपपत्तेः अत्राशङ्क्यस्य शमितृत्वस्यान्वयान्नः । सु ३।७ पृ. २८.

• एकस्य तूभयत्वे संयोगप्रयत्नम् । ४।३।३।५। अग्नीषोमीये पशो आम्नायते 'त्वादिरे वधाति'

इति, 'त्वादिरे वीर्यकामस्य यूप कुर्वात्' इति च । अत्र भ्रुत 'त्वादिरेत्वं किं नैमित्तिकमेव, उत नित्यार्थमपीति विचारे 'त्वादिरेत्वं नैमित्तिकमेव, नित्यार्थं तु अन्यत्' इति सिद्धान्त- गोदोहनन्यायेन (५।३।१।५) पूर्वपक्षे प्राते, सिद्धान्त- सूत्रम् । उच्यते: गोदोहनवैलक्षण्यार्थः । नेद गोदोहन- वत्, किन्तु 'त्वादिरेत्वादे. एकस्यैव उभयवे नैमित्तिकत्वे नित्यत्वे च संयोगप्रयत्नत्वं कारणम् । ऋवर्थत्वेन संयोग 'त्वादिरे वधाति' इति भ्रुत, पुरुषार्थत्वेन च संयोग 'त्वादिरे वीर्यकामस्य यूप कुर्वात्' इति भ्रुतः । तस्मात् संयोगयोः प्रयत्नत्वात् एकस्यापि उभयार्थत्वं स्वीकार्यम् । एवम् 'दन्धा जुहोति', 'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्' इत्यादावपि ज्ञेयम् । शेष इति चेत् । ६ ॥

त्वादिरेत्वं उभयार्थत्वं स्वीकार्यम् इति सिद्धान्तिना उक्ते शङ्कासूत्रमिदम् । 'त्वादिरे वधाति' इत्यस्यैव 'त्वादिरे वीर्यकामस्य' इति वाक्य शेषः स्यात् । उभयोरैकवाक्यता स्यात् । तथा च पुरुषार्थभेदेद 'त्वादिरेत्वं न ऋवर्थमिति । इति चेत् ।

नार्थप्रयत्नत्वात् । ८ ॥

शुद्धा निरासरोति । नार्थैकवाक्यता । इयोरपि मित्रसाध्ययो. परस्परसंबन्धो नास्ति । अर्थप्रयत्नत्वात् अर्थभेदात् । 'दन्धा जुहोति' इति होमप्रयोजनेनैव निराकाङ्क्षम् । 'दध्नेन्द्रियकामस्य' इति च इन्द्रियेण वाच्येन निराकाङ्क्षम् । तस्मात् 'त्वादिरेत्वं नित्य ऋवर्थम्, वीर्यार्थं नैमित्तिकं पुरुषार्थं चेति उभयार्थत्वमेव । के.

• एकस्य उभयार्थत्वे संयोगस्य संयुज्यते तात्पर्येन बोध्यते अनेनेति 'मुलत्वात् वाक्यस्य प्रथमत्वं नानान्तरणम् । तदिहाप्यस्ति इति दधितादिरादिकम् उभयार्थम् । सोम. ५।३।२. • एकस्य एव द्रव्यस्य, उभयार्थत्वं उभयार्थत्वे, एकस्य द्रव्य. होमार्थत्वे इन्द्रियार्थत्वे च, संयोगस्य सद्गुणत्वेऽनेनेति 'मुलत्वात् संयोगस्य वाक्यस्य, प्रथमत्वं वाक्यभेदः । वाक्यभेदाद्गुदेरप्युपयुक्तव्यमिति भावः । 'दन्धा जुहोति' 'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्' इति च वाक्यद्वयम् । घृ. ५।३।५।५. • 'एकस्य तूभयत्वे संयोगप्रयत्नत्वम्' इति न्याय. 'संयोगप्रयत्नत्व-भावः' इति विन्दो द्रव्यम्. । ५।३।३।५. • 'एकस्य तूभयत्वे संयोग प्रयत्नत्वम्' इत्येवम् अग्निशोभान्तस्य नित्यस्यैव कामसंयोग इति । वा २।६।१६।५२ घृ. २०७१. • ननु 'एतद्यज- ज्ञाप्यत्रयं याजयेत्' इति वर्णविशेषेण अवयव प्रयत्नं राज- संयोगवचनान्देव अनेनेत्वं वचनमस्ति । नैवदेवम्, तदा हि निर्णयनिवर्तकत्वात्. कर्मन्तरे वचनान्तरेण अविधीय- मानास्य. प्रथमसंयोगाच्चरणाभावाच्च राजसूयमप्यस्याया एव 'एकस्य' इत्यनेन न्यायेन साधारण च साधन्य पठम्, प्रात्यक्षिकं चाप्याय विज्ञायते । २।३।२।२ घृ. ७७. • वैधवेवम आ मन अत्रत्य च संस्कारार्थं । 'वनेतान् पशान् अहरत्. कुर्वीत' इति, 'अथ सावनात्. विदम्य हविषमस्य जुहुयात्' इति वचनम् च 'एकस्य तूभयत्वे' इति न्यायाच्च । आपारमसूत्रः पृ. ५१.

• एकस्य सुवचनेकपौरुषण्ये (२५ भादित्यस्य) । इहटी. घृ. १९५. • एकस्मिन्नपि बहुवचनं पूजासंयमं भावानादिष्वपि प्रयोज्यं मयवम् । 'रथो हनो वयमह्नो वैजान्तम्' इति । वि. १।१।१२०.

संप्रणय पीत्रोपर्यस्य न समकालत्वे एव संभवात् । तस्मात् तन्मम् । अमावास्याया याति श्रीणि हवीधि संप्रियन्ते प्रथमम् अग्निदेवताकः पुरोडासः, सत उत्तरे च द्वे गानापरूपे दधिपयसी इन्द्रदेवताक इति, तानि उग्रानि दोरणि च । अग्रेः इन्द्रस्य च उग्रत्वात् दोरंवा च्चेति भृत्यः ।

ध्रुतिश्रेयां प्रधानयत् कर्मध्रुतेः परार्थत्वात् । ६ ॥

किञ्च एषां देशादीनां प्रधानत्वं प्रधानानामिव ध्रुतिः पुनःध्रुतिवत् अनुवादत्वेन प्रतीयते 'समे दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत' इत्यादिः । कर्मध्रुतेः 'दर्श-पूर्णमासाभ्याम्' इति कर्मवाचकध्रुतेः परार्थत्वात् 'दर्श-पूर्णमासाभ्यां' करणभूताभ्याम् अन्यत् किमपि कार्यं कुर्यात् इत्येवदर्शवात् । तस्मात् देशादिध्रुतिः प्रयोग-चोदनापुनःसुतिः । तस्मात् त-मम् ।

कर्मणोऽध्रुतत्वाच्च । ७ ॥

कर्मणः कार्यस्य प्रधानस्य देशादिवाच्ये अभ्रुतत्वात् । तेन देशादेर्गुणभागेऽवगम्यते । तस्मात् प्रयोगचोद-नायाः अनुवादे देशादिध्रुतिः । तस्मात् प्रधानानाम् एकदेशकालकृत्यं कृत्यं विज्ञानतः । चतारः पूर्वहेतुषु-सपाथैः । के ।

● एकदेशकालकृत्यं इत्येकादशधिकरणे प्रधान-कालन-प्रदा यथते । (अत्र सूत्रान्ते 'स्यात्' इति परमधिकम्) । सु. पृ. ७३३.

● एकदेशद्रव्यश्रोतृत्वौ आदितः प्रवृत्तिः । यथा 'विहृत्पत्नो रेणवः' एतानि मीणि इत्यादिनि अक्षरकपालस्य आदिमकपालत्वस्य धर्मवन्ति । यथा वा 'एकां सामि-पेनीमन्वाह' इत्यम् एका पद्मदवक्षामिपेनीषु आदिमा दास्य । यथा वा द्विरादिपद्यथिरिषु द्वादशाहस्य आदिम-स्यस्य (द्वितीयाहमारस्य) धर्माः इति । धि. १०। ५१ । अक्षरापदासु एकदिके आन्तरस्तेषु (१०।५। २), एकदिके एव धर्मानि (१०।५।३) द्विरास्यदी द्वादशाहस्य द्वितीयाहमारस्य द्वादशिरस्ये (१०।५।४) अग्निवपते (१०।५।५) आपनन-पत्नेषु वीक्रावनन-पत्नेषु च (११।१।१) । एकदेशद्रव्यश्रोतृत्वौ अभ्युत्पन्नतां आचोभासनम् अन्तरेणशेति । भा. १०।५।११-१.

● 'एकदेशद्रव्यं श्रोतृत्वौ विद्यमानसंयोगात्' इति चतुर्थाधिकरणे (४।१।१३।२८) एकदेशद्रव्यकस्य सतः कर्मणः अनिहितशोपसत्त्वात् न द्रव्यप्रयोजकत्वम् इति वक्ष्यते । कु. ३।४।१८।४३. ● पुरोडासाधानाऽऽदीनां सवनीययगार्थत्वात् पूर्वेष्वेव न्यायेन प्रदग्धश्रवणार्थम् अन्ये पुरोडासकपालादयः इति प्राप्तेऽभिधीयते । 'एक-देशद्रव्यं च' इत्यनेन अमप्रयोजकत्वश्लेषऽऽपत्तेः अन्यस्य च शकल्यभावात् (न अपकृतमदग्धमिति) । वा. ३।८। १८।३३ पृ. ११३५. ● यदा हि द्रव्यदानमात्रे हुते पुरोडासादयः शोषाः क्रियन्ते, तदा 'उत्तरार्थात् स्विकृते समवयति' इत्येवमादिचोदनावरोधेन 'एक-देशद्रव्यं संयोगात्' इत्येव स्विकृतादीनां अमप्रयोज-कत्व मिति । ३।४।१४।३७ पृ. १७४. ● 'एकदेश-द्रव्यं श्रोतृत्वौ विद्यमानैकदेशिशोषोपात्' (सुभाषः) शोषसद्भावे शोषकार्योपचो 'विद्यमानैकदेशिशोषोपात्' इति चतुर्थाधिकरणविज्ञानतत्वेतन्ना शोषकार्योपात् परदेश-प्रयोजकत्वम्, सर्वप्रथमेण शोषभावप्रयोजकदेश्यभावात् द्रव्यान्तरोपदानेन शोषकार्योपवृत्तिरित्याशयः । सु. पृ. १५१५. ● विद्यमानसंयोगोपे च शोषकार्योपात् द्रव्या-न्तरोपदानप्रयोजकत्वम् 'एकदेशद्रव्यं च' इत्येतदधिकरण-सद्भावे तस्य विद्यमानस्यैकदेशिन समसस्य प्रधान-देवतायै निर्देयान् शोषकार्योपात् अन्यत् द्रव्यम् अर्थात् उत्याद्यम् इति सूत्रकारोऽपि वक्ष्यति । पृ. १५१६. ● 'एकदेशद्रव्यश्रोतृत्वौ विद्यमानसंयोगात्' अमप्रो-जक. (४।१।१३।२८) इति चतुर्थं तत्रोच्यते । (पाठपरार्थकलसोऽप्यमुदाहारः) । वा. ३।३।१०।२२ पृ. ८७०. ● 'एकदेशद्रव्यश्रोतृत्वौ विद्यमानसंयोगात्' इत्यपि श्लेषे 'उत्तरार्थात् स्विकृते समवयति' इत्युत्तरार्थं उच्यते एकदेशानन्तया कस्योत्तरार्थात् इत्याकाङ्क्षायां प्रकृत्यापेयारिद्रव्यस्य इत्यत्रामेन द्रव्यान्तरोपदानेन शोष-सिद्धत्वात् प्रतिरिति इति भवत्युपनिषत्ते । कु. ३।३। १५।१८. ● विज्ञानेऽपि विद्यमानसंयोगात् काङ्क्षित-न्यायेन (एकदेशद्रव्यस्य इत्यनेन) प्रतिरिति कर्म-भावात् अविरोधितसंयोगोपात्तयाऽप्यनुशेषेण नान्यः (इतिर्नः स्विकृताः) करणम् । भाट्ट. ३।१।१९.

एकस्मिन्नेकसंयोगात्

वचनं परम् । ४६ ॥

अथ यत् पर कारणमुक्तं पूर्वेष्विणा 'नेमसिद्धं भवति' इति द्विदेवत्ये वेपथे दर्शयति, 'अर्थे सिद्धं भवति, अर्थमसिद्धं द्विदेवत्यावाय' इति देवतापरमे दर्शयति इति । अभोच्यते । पर परस्तात् उक्त द्वितीय कारण वचनं भवति, अस्मात् वेपथे विधायकं वचनमिदं भवति । न च वाक्यभेदः । एतौ पक्षान्तरे अनेकार्थ-विधिः पक्षान्तपक्षयोरपरिद्विषये । अस्ति पुनः पक्षा-न्तरे उच्चारणार्थकप्रसङ्गपरिनिहीर्यया अनेकस्यै वाक्यम् अभ्युपगमनं भवति । तस्मात् न द्विदेवत्ये वेपथम् इति सिद्धान्तः । के.

● एकस्मिन्नेकसंयोगात् (३।३।२०।३९) इति रूपविष्टमागविचारे रूपग्रन्थेन सापेक्षरूपदेवत्यस्य ऐन्द्रानौष्णादे अरोमंशं (नेति) वक्ष्यति । सु. घ. ६४७.

● 'एकस्मिन्नेकसंयोगात्' इत्यधिकरणं 'पूराधि-करणम्' इति विन्दी ब्रह्मणम् । ३।३।२५।३९-४६.

● एकस्मिन् कर्मणि एककार्याणां गुणानां विकल्पः । त्रीदिवसयोः सादिशवीना यूपद्रव्याणां बृहद्रथतरयोश्च । सा. १।२।३।१०-१९.

● एकस्मिन् कर्मणि भिन्नकार्याणां गुणानां समुच्चयः ॥ एककर्मणि सिद्धत्वाद् गुणानां सर्वकर्म त्यात् । १।२।३।३।९ ॥

भाष्यम्— ये एकस्मिन् कर्मणि गुणं बहव. विध्यन्ते, तेषां सर्वेषां क्रिया स्यात्, समुच्चय । एव सर्वेषां सासनमर्थेकस्मिन्विधिति । सर्वान्नोपसंहारी च प्रयोगवचनोऽनुपलब्धते । यथा आधारे, 'ऋजुमाधारयति' 'सवतमाधारयति' 'प्राश्नमाधारयति' इति च ।

सोम— अस्तु भिन्नकर्माभितयमेतु मुख्यत्वेन 'यवस्व, एककर्माभितयु तु तन्त्यायानवतागात् अनियमः इ सुविधेः सगतिः । स्वै— सर्वकर्म सर्वेषां क्रिया स्यात् इत्यर्थः ।

वि— 'ऋजुवाहव आकारे विकल्पन्ते न वा, ऽभिः । एकस्यैकं, दृष्टार्थमेवात् संभन्तोऽभिः ॥'

भाट्ट— वाक्येन एधधाराधैत्वेन विहितानामपि 'ऊर्णमाधारयति' 'सवतमाधारयति' 'ऋजुमाधारयति' इत्यादिना ऊर्णत्वादीनामवधारणार्थमेवात् प्रयाजाधिक्यदेव प्रधानप्रयोगविधिना सर्वेषां युगाद्ग्रहणेन समुच्चयगतत्वं विकल्पमङ्गीहृत्य एकस्य एकेन प्रवृत्तिसिद्धिः । ऊर्णत्व द्वि यथा दृष्टविधया आधारजनकम्, न तथा संततत्वम् । तत्तन्निगमादृष्टमेदस्तु स्फुट एव । अवघातपैपथाधिक्यदेव एतेषां समुच्चयः ।

मण्डन— 'कर्मण्येकस्मिन् गुण. स्व. समस्ताः । शंकर— 'सर्वमूर्ध्वीदि च्यापे ।'

● एकस्मिन् पाने सोममत्रणे पक्के प्रथममधो रोधः, ततोऽध्वव्योः, न तु अन्वयोः प्रथममधः । वि. ३।५।१३. ● एकस्मिन् प्रयोगे प्रजाजायद्रस्य सकृदनु-ष्ठानम् । भा. १।१।१।३।२९-३७. ● एकस्मिन् वाक्ये अन्वयार्थो विधीयमानो नान्येन सन्नप्यते वचन-वर्क. मेवात् । ३।१।६।१२४ ४९०.

● एकस्मिन् वाक्ये एकस्य शब्दस्य क चिन्मुख्यत्वं क चिन्नौगत्वम्, इति वैरूप्य न युक्तम् इति न्यायः । अत्र भाष्यम् । 'नतोऽस्मिन् प्रकरणे एकस्मिन् वाक्ये एक. शब्द. सकृदुच्यते वृद्धिः संवगमान. क चिन्मुख्य. क चिन्नौगः इत्यप्यवशात् एवमैकस्मिन्नेकस्यै' इति । 'एतस्मान्वाप्ये प्रथो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । सं वायुर्गोविणः' इति श्रुतौ 'वायो' 'जायन्ते' इति षट् परि मुल्यायम्, सर्वे प्राणेऽपि मुख्यत्वेन प्राप्ताम् । रत्नप्रभा २।४।१।१ नम्.

● एकस्मिन् वाक्ये न गतु विधेयशब्दत्वं संभवति । वि. २।२।४.

● एका क्रिया द्वयपर्यन्तं यन्मूव इति न्यायः । यथा सुदुपुत्रा भोषिषेण नियमानं कर्म हत्यपुद्रिष्टाद्य त्वस्य मोषेरेड. भवति, ब्रह्मविदशाय त्रयभित्तिरेडम् भवति । अत उभयभाऽपि कर्म कर्तव्यमेवेति । साहस्री ५२९.

● एकामसिद्धिं परिहृत्यो द्वितीयो आपत्ते इति न्याय. चोऽधिकार उदयनाचार्येणः । 'अङ्कुरद्वि अङ्कुरे' शरीरग्रन्थेन इत्यत्र

शुनि श्चभ्यहारवत् । अयं न्यायः शास्त्रीयपर्ये एव ,
तेन शास्त्रीयविकारे एव इत्यास्ताम् । विकृतावयवनिबन्धन-
कार्ये तु नायम् । छिन्नपुच्छे शुनि पुच्छवत्तन्व्यहार-
वत् । एवम् अक्षरपरिमाणवद्दोषेऽपि (परिच्छिन्नपरि-
माणेऽपि इत्यर्थः) नायम् (तेन संख्यात्वभ्याप्यनर्मान-
नयने, परिमाणत्वभ्याप्यनर्मानयने, तद्बुद्धितत्परमानयने
च एतदपवृत्तिः (तेन घातत्व-घातमुद्राघटितपञ्चूवा-
त्वयोः, शेटकत्व-शेटकपरिमितचाप्यथद्वितमञ्जूरत्वयोश्च
नातिदेशः-भूतिः) (तथा च परिच्छिन्नार्थवाचकानां
दोषादकारणे ऋद्धवादिशब्दानां सर्वनामतिक्कादिशब्दानां
च अनेन न्यायेन न्यूनं न प्रवृत्तिः । तत्त्व.) (एकदेशः
स्वत्वयवः, विकृतम् इति भावना-उपकृतिप्रार्थनाय
जन्तम् । अनन्यवत् स्ववत् इत्यर्थः । तथा च स्वावयव-
विकारघटितं स्ववत् भवति इति यावत् । [एकदेशः
विकृतं इति कर्मधारयः समासः । विकृतशब्दस्य निघात-
नात् परनिघातः । तत्त्व.] एकदेशो विकृतो यस्मिन् इति
बहुव्रीहिवो बोधः । भूतिः ।) अर्थाधिकविकारे तु एत-
न्न्यायस्य न प्रवृत्तिः-तत्त्व. ।

एतन्नापयत्यानामो भवत्येषा परिभाषा एकदेश-
विकृतमनन्यवद्भवति इति । महाभाषणम् ४।१।८३.

● एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायः । नय हि-
‘ स्वानिवदादेशोऽनन्विष्यौ ’ १।१।१६ इति सूत्रमहा-
भाषेऽभिहितः । तथा हि-‘ एकदेशविकृतस्योपसृक्त्वा-
नम् । एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं प्रयो-
जनम् ? पचतु, पचन्तु तिङ्मूलेन प्रथमं यथा ख्यात् ।
एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् सिद्धम् । एकदेशविकृत-
मनन्यवद्भवतीति तिङ्मूलेन प्रथमं भविष्यति । तद्यथा,
क्षा कर्म पुच्छे वा उज्जे श्वेव भवति, नाऽश्वो न
गर्दमः’ इति । साहस्री. ३५०.

● एकदेशविकृतन्यायेन दीप्त्य-शब्दः (प्राग्
दीप्तोऽण् पा० ४।१।८३) दीप्यतिशब्दान्वाये
बोधयति । तत्त्व. परिभाषा ३७.

● एकदेशविकृतन्यायेन पुण्युत्तिष्ठे पुंसंशपा निरादिण
(मण्डिदपयति इत्यत्र) अवतरणसंयतिः इति यत्
तत्र (यद्यमवतरिमाणाः शब्देऽनुकृतस्यावतरणस्य

नसंयतेः) - तत्त्व. परिभाषा ११. ● ऋकारेकदेशस्य
रेफस्य ल्यवे कृते एकदेशविकृतन्यायेन अच्कार्य-
सिद्धिः । शब्दकोशसुभः ऋलृकसूत्रे.

● एकदेशव्यपारः श्रवणः नावयतिनमुपादेय-
त्वेन बोधयति । भा. ४।१।१४।३४.

● एकदेशस्तुतिद्वारेण वैकदेशी स्तुतो भवति । वा.
१।४।१।१२० पृ. ३५१.

● एकदेशानुमतौ सर्वानुमतिः इति न्यायः ।
निष्ठात्वघटन्नघटलक्षणात्स्वत्वत्वानुमतौ सट्टलक्षणा-
नुमतेरपि संभवात् । यदि सद्रूपं स्यात्, तदा न
शुक्तिज्ञानसाधनं स्यात् इति वाचकवक्तव्यत्वत् ‘ एक-
देशानुमतौ सर्वानुमतिः ’ इति न्यायस्य जागरूक-
त्वात् । अद्वैतसि. टिप्पणी पृ. ३३.

● एकद्रव्ये संस्काराणां व्याख्यातमेककर्मत्वम्,
तरिम्न मन्त्रार्थनानात्वादाहृत्तौ मन्त्रस्यासक्त्यु-
प्रयोगः स्यात् । १।१।१।२।४५।

दसंपूर्णमासयोः मीढीणाम् अरहनने किं प्रतिप्रहार
मन्त्रः, उत सङ्घवेदो इति विचारे विद्वान्तमाह ।
एकद्रव्ये एकस्मिन् वीक्ष्यते द्रव्ये संस्काराणाम् भव-
द्वनादीनाम् ‘ आ तद्बुलनिर्वृत्तेः एकस्मिन् कर्म ’ इति
एककर्मत्वं न्याय्यातम् (५।२।१।१५) । यत्र तु
मन्त्रार्थस्य नानात्वम्, तरिम्न आहृत्तौ सत्या मनस्य
असक्त्यु प्रयोगः स्यात् । प्रकृते तु एक एव मन्त्रार्थः,
करणत्वात् मन्त्रस्य । तस्मात् अवहनमन्त्रस्य सङ्घ-
प्रयोगः इति । के.

● एकद्रव्यपदार्थसंभवेन कर्मपदार्थ उच्यते एकद्रव्य-
शासो पदार्थेति । एकद्रव्यम् आश्रयभूतं तस्यै, न
द्रव्यपदार्थस्य श्रवणपदार्थस्य वा । ऋजु. पृ. ११८.

● एकद्विदेशवत्त्वम् शृष्टिप्रवृत्तिर्ज्ञम् । वाङ.
पृ. ११९.

● एकद्विबहुनाब्दाः संख्यावचनः, तामनभिधाय
(तेषाम्) संख्येव ब्रह्मसंभवात् । वा. ३।४।१।३
पृ. ९२४.

● एकधा अर्थ त्वनमात्रवत् अथ लोके मन्त्र-
गतः शोभो विधौ । वाङ. पृ. २९. ● ‘ एकधा अर्थ

मरणमिति । सूत्रार्थेषु, सर्वेषाम् एककपालानां वैश्वदेविकः एककपालः प्रकृतिर्भवति । एवं सति आमरणे यावा-
पृथिव्यस्य एककपालस्य यः सर्वहोमः या च अर्पणोष्ट्रि-
चपोर्दानं वैश्वदेविकस्य धर्मोऽस्त्वैवानुवादः, नापूर्वो धर्मः ।
तस्मात् आमरणे सर्वहोमार्पणोष्ट्रिचदनात् वैश्वदेविक
एव प्रकृतिः । औमित्ये अवभृथे च वाद्यस्य एक-
कपालस्य सङ्घत् दानदानस्य वचनं भवति । वचनवलात्
प्रधानहोमे सङ्घदानम्, शिष्टङ्घे च पुनः सङ्घ-
दानम्, इति द्विः सङ्घदानं भवति इति विशेषः ।
तस्मात् अवभृथे सङ्घत् दानदानस्य 'एककपालस्य दिव-
यति' इति वचनाच्च वैश्वदेविकैककपालस्य प्रकृतिस्तेऽपि
न विशेषः । ततश्च वैश्वदेविक एककपाल एव सर्वेषाम्
एककपालानां प्रकृतिः । तथापि वाक्यप्राशक्तिकेषु यो
विशेषः 'हिरण्यमयः समीमयो वा सुवः' इति तस्मान्मर्थे
वाद्यप्रशाक्तिकस्यैव एककपालस्य धर्मावा साकनेधीयैक
कपाले अतिदेशः, न साक्षात् वैश्वदेविकैककपाल-
धर्माणाम् इति सिद्धान्तः । के.

• 'एककपालानां वैश्वदेविकः प्रकृतिः' इत्यभि-
करणन्यायस्य (७११५/२२) स्वस्मभ्यं 'अन्यत्तभ्यं
न विधीयते' इति । एतच्च 'आये (साकनेधस्य-
पञ्चसर्वेषु अतिवेशविधिरिति इति पद्ये) एतदभिकरण-
न्यायस्य अन्यत्तभ्यस्य अभावात्' इति माहृम-थात्
(७११५) श्रापते । के.

• एककपाले यावापृथिव्ये आग्नेयाष्टकपालानामप्रधान-
कपालस्य नियन्तः । भा. १०/५/१६, • एककपाले
साकनेधीये वरुणप्रकाशयतेककपालधर्माणामतिदेशः ।
७११५/२२.

• एककपालधर्मा 'अलङ्कृत्य, अभिपूर्णे, उग्रा
पटन्यः' इत्येवमादयः । ७११५/२२, 'सर्वसुत सुहोति'
'अपर्णावर्तयन् सुहोति' इति । ७११५/२६, अवभृथे
एव तु एककपालस्य दिवचदानम् । भा. ७११५/३२,
• वरुणप्रकाशयतः साकनेधीयैककपालधर्माणाम्
साकनेधीयैककपाले अतिदेशः । ७११५/२२.

• एककपालमात्रहविष्केष्टौ आगणिकस्विष्टकृत्वेणात्
उत्तमान्वावस्थानि लोच. । भाहृ. १०/५/२०.

• एककपालेन्द्राणी च तद्वत् । ७१/१५/२२ ॥

वैश्वदेवे पर्वणि यावापृथिव्य एककपाल आम्नातः ।
वरुणप्रयातोषु च ऋष एककपालः आम्नातः, ऐन्द्राणो
द्वादशकपालश्च । अथ साकनेधेषु वैश्वकर्मणनेककपालम्
ऐन्द्राणनेकादशकपालं चाम्नाय 'एतद्वाह्यण ऐन्द्राणः,
एतद्वाह्यण एककपालः, यद्वाह्यण इतरश्चेतरश्च' इति ।
तनेर्दे सिद्धान्तस्तन्मू । एककपालश्च ऐन्द्राणश्च सावेदो
तदत् स्याताम्, एतत् पञ्चसचराणि । तथा च अग्रपि
सविधिकस्य सार्थवादकस्य सर्वस्य काण्डश्रुतिदेशः ।
चयन्तः पूर्वाधिकरणोक्तदृष्टान्तार्थः । अतिदेशोऽयम् । के.
• एककपालेन्द्राणयोः साकनेधीयोः वाक्यप्राशक्ति-
कायैककपालेन्द्राणधर्मावतिविधिः प्राशक्तियेव श्रुत-
मांशेषु । भा. ७१/१५/२२.

• एककृतुकोपाख्यातने सति वेदवाक्यवचनम् अर्प-
णस्य परकृतिवचनम् । बाल. प्र. १२.

• एककर्मणि विकल्पोऽविभागो हि चोर्दने
कृत्वात् । ८/१/१५/२६ ॥

'सौर्यं चर्चं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चस्रामः' इति
श्रुतम् । अस्ति च प्रकृति हविरभिमर्षान्नदरम् 'चतुर्होत्रा
पौर्णमासीमभिमृशेत्, पञ्चहोत्रा अमावास्यायाम्' इति ।
वेद्या हविषि आवादिते 'पृथिवी होता' इत्यादिना
चतुर्होत्रप्रकृतेन मन्वेन अभ्यर्षुः, पौर्णमास्याम् अभि-
मृशति । -मुन्वेन यागिता । अमावास्यायावे तु 'अग्नि
होता' इत्यादिना पञ्चहोत्रमृशनेन मन्वेन अभिमृशति ।
अथ सौर्यो यदा पौर्णमास्या प्रभुर्भते तदा चतुर्होत्रा
अभिन्नदृष्टम्. नदा च अमावास्याया सौर्यं प्रभुर्भते
तदा पञ्चहोत्रा अभिन्नदृष्टम्, किंवा तत्रयत्र मन्वविकल्पः
इति विचारे मन्वजोदमयत्र -पञ्चस्य इति उ मन्वे पूर्वपद्ये
सिद्धान्तमाहः । एककर्मणि एकनिम्न सौर्यं कर्मणि अभि
मर्षनमप्रसो. विकल्प. म्पद् । हि वज्रान् चोर्दनेकवात्
'सौर्यं चर्चं निर्वपेत्' इति चोर्दनाया एकत्वात् कर्मणः
एकत्वात् अभिमर्षनमप्रसो अविभाग एतुपचनः
प्राप्नोति । स च एककर्मण्यत्वात् न संभवति । तस्मात्
विकल्पः इति सिद्धान्तः ।

सकृत्वं त्वैक्यं स्यादेकत्वात् स्वचोऽनभि-
प्रेतम्, तस्माकृतिस्वात् परेष्वभ्यासेन विवृद्धा-
वभिधानं स्यात् । ३२ ॥

भाष्यम्-- तुशब्दाः पक्षं भावतेति । न
अविकारः, अभ्यसितव्यः शब्द इति । एककाले कर्मणि
अभिधीयमाने सहात्वं त्वचामभिहितं भवति । तत् प्रकृतौ
एकस्या त्वच्चि अवयवात् अनभिमेतम् । त-प्रकृतिवा-
दुचरासा ततीना परेषु वर्धमानेषु पशुषु अभ्यासेनाभि-
धानं स्यात् ।

ज्ञा— ' प्रकृतौ यस्य शब्दस्य यादृशोऽर्थो
निरूपितः । तादृशोवातिदेवोऽपि स हि कार्यपरो
यतः ॥ ' कार्यपदानो हि अतिदेशः, न शब्दस्वरूपपरः ।
तेन प्राकृतम् एकप्रयत्नसाध्यत्वं प्रत्येक त्वचाम् अभिधातुम्
' एकवैक्या ' इत्येवम् अभ्यसितव्यम् ।

सोम--सर्गार्थेषु इव अविकारः इत्युच्यतेः संगतिः ।
प्रतिपद्यु एकप्रयत्नसाध्यत्वं न उच्यते इति तदर्थम्
अभ्यास एव स्वीकृतव्यम् । सूत्रार्थस्तु- एकधा
इत्यभ्यासेनाभिधानं स्यात् एकश्लोभात् अभ्यासेन विना
सर्वविषयव्यासमयात् इति ।

वि-- ' एकवैक्यविकारः स्यादभ्यासो वा, सहा-
यतः । आद्यो, यैवं प्राकृतस्य सकृत्स्वोचित-यतः ॥ '

भाट्ट-- तद्वैव प्रीते (अभिगुपैते) ' एकधाऽस्य
त्ववमाच्छपतात् ' इति श्रुतम् । तत्र पद्यन्त
द्वितीयान्तं च पशुगणे द्विवहुवचनान्तेन लहितव्यम्
इत्यविवादम् । एकधाशब्दस्य तु अविकारः, अयत्र
अभ्यासगतमात्रे भाक्त ऊहः इति चिन्तायाम्, एकधा-
शब्दस्य एकप्रयत्नसाध्यत्वे एकदेशकालकृत्वे च लौकिक
प्रयोगेण नानाऽर्थकत्वावगते, प्रकृतौ एकत्वात् त्वचः
देशतः कालतो वा साहित्यरूपाधिसंभवेन त्वचः
साकृत्संभवेन एकप्रयत्नसाध्यत्वस्यैव साहाय्येऽपि
विवृतौ अनुत्पत्त्यासकृत्स्ने प्रयोगाभावात् एकधाशब्देन
अपरान्तरभूतं देशतः कालतो वा अनेककालकृत्स्ने साहित्य-
मेव शक्यता प्रसङ्गवते इति भविष्यत् अत्रुहः । यदि
तु उपकारद्वयभावेन पदानांनानातिदेशात् प्रकृतौ पक्ष
शब्दस्य योऽर्थो निर्णीतः, तस्य तदर्थद्वयभावेनेव

साध्यवगतेः न अर्थान्तरप्रकाशानस्य प्रयोजनकरत्वनम्
उपपत्तिमात् इति विभाव्यते, तदा अस्तु एकप्रयत्न-
साध्यत्वमेव विकृतौ अपि एकधाशब्दायैः । तथापि तु
नाम्नावः सकृदुच्यतेनेनैव एकधाशब्देन सर्वत्वभाक्तैक
प्रयत्नसाध्य-च्छेदनकरत्वं वक्तुं शक्यत्वात् । यद्यपि च
सहितानां सर्वासा त्वचाम् एकप्रयत्नसाध्यच्छेदनकरत्वं
वाधितम्, तथापि प्रतिप्रधानं गुणवृत्तेषु कृत्वात्,
उद्देशाना त्वचा साहित्यविवक्षणाच्च प्रत्येकमेव संभार्या-
दिवत् तासु एकप्रयत्नसाध्यच्छेदनकरत्वं अवश्यव्यवोप-
पत्तेः नार्थोऽभ्यासेन । इति प्राप्ते, प्रकृतौ यादृशनिर्णयं
प्रति यादृशपदज्ञानस्य यादृशसामग्रीसत्त्वे फलेषु धायकता,
विकृतावपि तादृशज्ञानग्रीसत्त्वे एव तादृशपदज्ञानस्य
तादृशनिर्णयोपधायकत्वं वाच्यम्, इतरथा प्रकृतिवद्भावा-
नुपपत्तेः । तदिह प्रकृतौ एकधाशब्देन सहकार्यन्तरनेन
पेक्षयेनैव स्वजनं विशेष्यताऽवच्छेदकीकृत्य त्वचिरोप-
कैकप्रयत्नसाध्यच्छेदनकरत्वप्रकारकः पर्याप्तिसर्वसंगो
निर्णयो जनितः । न चापि विवृतौ सकृदुच्यतेनेन
एकधाशब्देन सहकार्यन्तरनेरपेक्षेण संभवति, तस्य
समुचितत्वस्य विशेष्यताऽवच्छेदकीकृत्यापि तादृशनिर्ण-
जनकत्वात् । अतश्च तादृशयोषे वाधितविषयकप्रति
संधानस्यपि उक्तनिर्णये सहकारिकारणता वाच्यम् इति
अधिकशामग्रीकत्वात् प्रकृतिपद्भावाभावात् । अतः
प्राकृतसहकारिकारणमात्रेण प्रत्येकरूपीरूपेण कतिपयवचनोप-
जननार्थम् एकधापदस्य यावत्स्वत्वमभ्यासः भावश्यक एव ।
योऽयम् अभ्यासमात्रेण प्रकृतितः अभ्यासाभावात् ऊहः
इति न्यवहितवते । न तु अयं वस्तुतः संस्कारोहादि-
साधारणोहलक्षणाकान्ताः इति ध्येयम् ।

मण्डन-- ' अभ्यासमृच्छेत् परदेरुपेति । '
शंकर-- ' अभ्यस्य तनेरुपेति च । ' तत्र
अभिगुपैते ।

० एकधाऽधिकरणन्यायस्य सारम् ' प्रकृतौ
अन्वयार्थेन निर्गतस्य वाग्रास्य विवृतौ अनिर्देशेन
अन्वयार्थेपत्ता न न्याय्या ' इति । वाळ. पृ. १००.

० एकधाशब्दः एकप्रयत्नवचनः । सकृत्स्वनि
एकवचनः, सहायनपि । तदप्य, व. ४६२ ग

एकस्यां वा, स्तोमस्यावृत्तिप्रमत्यान् । ११ ॥

भाष्यम्— एकस्यां वा ऋचि नेयम् । स्तोमस्य हि तत्र आवृत्तिप्रमत्या भवति, वचनप्राप्त्यात् । इदं भवति वचनम् ' आवृत्तं धूर्तुं स्तुवते ' । पुनरावृत्तं पृष्टेर्यतिष्ठते ' इति । त्रिमिर वचनं न कुर्यात् । पुरि सामसु एकस्यामृचि नेयमिति ।

सोम— मातृतन्मात्राप्रतत् इहापि प्राकृततृचाभाषो न्याय्यः इत्युच्यतेः (दृष्टान्त-) संगतिः । गायन-विशारामकानि सामानि धूर्गानशब्देनोच्यन्ते । ' गीति विशारो गायत्रस्य पुरः ' इति वचनात् । सूत्रार्थस्तु-धुर्ये धूर्गानसपाद्यस्तोत्रमध्ये यत् त्रिस्तोमकम्, तत् तृचेषु स्यात् इति ।

वि— ' तृचे स्यादत्र वैकस्या धूर्गानम्, प्रकृताविव । तृचे भवे, दिहेकस्या भुक्त्वाऽऽवृत्तिविधानतः ॥ '

भाट्ट— प्रहृत्तो कानि चित् धूर्गानसपाद्यानि स्तोत्राणि, कानि चित् सदसपाद्यानि । तदिह एकत्रिके त्रिस्तोमकधूर्गानसपाद्यास्तोत्रेषु किं विभिन्नासु तिसृषु ऋक्षु गानम्, उक्तस्याः एव ऋचः अथालेन त्रिस्तोमकता सपाद्या इति चिन्तायां, तृचगानप्रापि चोदकानुपहाय विभिन्नास्येव तिसृषु गानम् । न च एकत्रिकप्रकरणे ' आवृत्तं धूर्तुं स्तुवते ' इति वचनेन प्रकार्या एवर्चो अभ्यासविधानात् तदाय इति वाच्यम् । अन्य सागावृत्त्यभिप्रायकृताया अनुवादत्वात् । तथाहि, न तावदनेन स्तोममानोद्देशेन आवृत्तिविधिः, अधूर्गानसंशयोऽपि तदापत्तेः । धूर्तुं इत्यस्य विनोदगत्वे विशिष्टोद्देशापत्तेः, स्तोमोद्देशेन अभ्यासविधौ तस्यैवावृत्तिप्रसङ्गेन एकस्या एव ऋचः आवृत्तौ प्रमाणाभावात् । अतो धूर्गाने एवावृत्तिर्लक्ष्यः ' स्तुवीत् ' इत्यथ अनुवादत्वमङ्गीकृत्य विधेयः । तस्य च तृचगानप्रापिचोदकस्येव सिद्धे. अस्य वाक्यस्यानुवादत्वात् विभिन्नार्थेन तिसृषु नेयम् । इति प्रति. समस्तवाक्यवैयर्थ्यापत्ते. अनेन धूर्तुं निमित्त-धूर्तुषु स्तोमोद्देशेन आवृत्तिर्लक्ष्यते, सतस्या निमित्त-स्तुवते । प्रतुगतमेदनस्यैव निमित्तत्वत् उद्देश्यभूत-स्तोत्रस्यैव धूर्गानस्य निमित्तत्वत् न स्तोमशब्दे आवृत्तिप्रसङ्गः । गुणपंकीर्तनात्मकस्तोत्रस्यैव तत्त्वेन

धानुवाच्यत्वात् तदुद्देशेनैव आवृत्तिविधिः । अत एव लक्षणाप्रसङ्गेन आप्तवत्पृष्ठवादिना उद्देश्यत्वाभावात् न उदकस्यावृत्तिप्रसङ्गः । गुणपंकीर्तनात्मकस्तोत्रस्यैव ऋगावृत्तिमन्तरेणानुपपत्तेः एकस्या एवर्चः अभ्यासेन त्रिस्तोमकता सपाद्या, तेन त्रिस्तोमके धूर्तुं तृच-गानस्य तृचकत्वनिवेदि-नमेव वाच्यम् । एकस्तोमके तु तृचगानमेव इति ध्येयम् ।

गण्डन— ' भवेहेनोवा पुरि सामगीतो । ' शंकर— ' एकत्रामृचि धूर्गानम् । '

७ एकत्रिके क्रतो माध्यदिने पवमाने गानार्थे निहित आद्यस्तृच एव प्राश., न तु तृयाणा तृचाणाम् आयाः त्रिह ऋचः । भा. १०।१।२।७-९.

८ एकत्रिके तृचादिषु माध्यदिने, छन्दसंश्रुतिभूतत्वात् । १०।१।२।७ ॥

अस्ति एकत्रिक. ऋतुः ' अथैव एकत्रिकः तस्य एकस्या बहिष्पचगानम्, तिसृषु होतुराद्यम् । एकस्या बहिष्पचगानम्, तिसृषु होतुराद्यम् । एकस्या मैत्रा-वरुणस्य, तिसृषु ब्राह्मणच्छन्दिनः । एकस्यामन्त्रावाकस्य, तिसृषु माध्यदिनेः पवमानः ' इति । अस्मिन् एकत्रिके क्रतो माध्यदिने पवमाने तृचादिषु तृचाना आयासु ऋक्षु स्तोत्रिणासु गान स्यात् । छन्दसा श्रुतिभूतत्वात्, श्रुतिभूतानि हि गायत्रीवृहतीगिष्मिभो नाम प्रीति च्छन्दापि प्रहृत्तो उच्यन्ते । अथवा ' त्रिच्छन्दा आवापो माध्यदिन-पवमान. पञ्चहामा ' इति । तानीह चोदकप्रदाने उपसंहर्यं शक्यन्ते यदि तृचास्यासु गानम् । तस्मात् तृचा-दिषु गानम् इति पूर्व. पक्ष ।

आदितो वा, तन्त्यायत्वादिवरस्यानुमानि-कत्वात् । ८ ॥

एकत्रिके नाम ऋचिस्रोपे माध्यदिने पवमाने आदितः भाष्ये तृचे एव गानम् । उन्त्यायत्वात्, सः पूर्ववि-करणोचः कपालविपयज्ञी न्याय. पक्ष माध्यदिनपवमान-गानस्य तत् तन्त्यायत्वं, तस्य भावः उन्त्यायत्वं तस्मात् । ' क्रमनक्रमेकदेशे गमरूपे आदितः प्रहृत्ति. ' इति पूर्वोचो-पान. । तेनैव न्यायेन अत्रापि निर्णय । इतरस्य ' मिच्छन्दा अत्रायो माध्यदिनेः पवमानः ' इत्यस्यैव

संनिपाते च समुच्चयः इत्यप्युक्तम् । तदनुवारेण यत्र एकस्मिन् पादे बहुवो भक्षयन्ति, तत्र केन क्रमेण भक्षणम् इति निचारे, एकपात्रे भक्षे प्राति अभ्यर्तुः पूर्वं प्रथमः सन् भक्षयेत्, आदौ भक्षयेदित्यर्थः । कुतः ? क्रमात्, 'द्वया भक्षयति' इति शोभानन्तर्षे भक्षस्य दर्शयति । यस्य हस्ते सोमः स एव आदौ भक्षयेत् इति युक्तम् । इति पूर्वं पद्यः ।

होता वा, मन्त्रयर्णात् । ३७ ॥

पूर्वपक्षस्य निराकार्ये वादब्दः । अभ्यर्तुः न पूर्वं भक्षयेत्, किन्तु होता एव पूर्वं भक्षयेत् । कुतः ? 'होतु-श्चित् पूर्वं हविष्यमादात' इति, 'होतेन नः प्रथमः पाहि' इति च मन्त्रयर्णात् । होतुः चित् अभयम् अदनीयं हविः आरात भक्षयत, इति प्रथमस्य मन्त्रवाद्द्वयार्थः । तथा होता प्रथम पिबति, तथा त्वं पिब इति द्वितीयपाठार्थः । अत्रचोर्मन्त्रयोः होतुः प्रथमं भक्षणं स्पष्टं दर्शितम् ।

पद्यलोचन । ३८ ॥

विद्यमाने हेत्यन्तरप्रतिपादनार्थं सूत्रम् । हेत्यन्तर-समुच्चयार्थेभकारः । 'वपट्कर्तुः प्रथमभक्षः' इति पचनाच्च होतुः पूर्वं भक्षयेत् । प्रथमत्वविशिष्टो भक्षः प्रथमभक्षः । स च वपट्कारमुच्चारयितुः होतुः इत्युपार्थः भुवेः ।

कारणानुपूर्वोच । ३९ ॥

विद्यमाने तुतीयपद्येत्यदर्शनार्थं सूत्रमिदम् । कारणान्तं मध्यमिचिचानाम् आनुपूर्व्यात् क्रमात् होता पूर्वम्, पश्चात् अप्यर्तुः भक्षयेत् इति तिष्ठति । वपट्कारो होतुर्मध्य-निमित्तम् आदौ भवति ततो होतो निष्पद्यते, तच्च अप्यर्तोर्मध्यमिमित्तम् । तस्मात् अप्यर्तोः पूर्वं होता भक्षयेत् । पूर्वमनतिक्रम्य वक्तव्ये इति, अनुपूर्वम् । उभय भासः आनुपूर्वं क्रमः । चक्षुरो हेतुत्वमुच्चयार्थः । के-

● एकपात्रे होतुः प्रथमं सोमस्य भक्षः । भा. ३।५। ११।१६-१७.

● एकपुत्रोवाद्यायामपि चोर्मन्त्राणाम् (मन्त्र-तोनाम्) उगन्तुचरविधिः । भा. १०।८।१।६२-७१.

सं. सं. १९१

● एकप्रत्ययरूपा भुतिर्वथा 'पद्यन्' इति सुव-रूपा, 'यजेत' इति विट्प्रका च । तथा हि कर्त्रे-कत्वादिसंख्या भावनायां त्रिनिमुञ्जते । वाङ्, पृ. ४२.

● एकप्रथोभावचनपरिग्रहीतानि सर्वाण्यङ्गानि युगपत् प्राप्तानि भवन्ति । वि. १।१।१३.

● एकप्रसस्ताभङ्गापत्तिः । 'वपट्कर्तुः प्रथमभक्षः' इति सम्यक् रूपे एकस्मिन् पदे एकान्वयेन उद्देश्यत्वे, एकान्वयेन विधेयत्वे चाङ्गीक्रियमाने एकप्रसस्ताभङ्गापत्तेः कर्मान्तरमेवेदम् । सर्वत्र उद्देश्यविधेयभावस्यले उद्देश्ये विधेयान्वयात् पूर्वम् उद्देश्यस्य उद्देश्यत्वेन क्रियाऽन्वयः अवश्यं वाच्यः, पश्चादेव विधेयस्य वागस्य उद्देश्ये अन्वयः इति स्थितिः । अतश्च क्रियाऽन्वयात् पूर्वं मक्षप्राथम्ययोः विशेषणविशेष्यभावान्वयमाणात् एकार्थीभावकलक्षणसामर्थ्य-भङ्गात् अपरिपूर्णास्य समासपदस्य पदान्तरेण अस्म्यन्तेनापि अन्वयायोगात् । अतश्च एकप्रसस्ताभङ्गा-पित्या मध्यन्तरेव विधेयम् ।

तत्रतत्र एकप्रसस्ताभङ्गापरिहाराप्रसङ्गे पक्षयो- 'लौहितोष्णोपाः' इत्यादौ अतिदेशात् पूर्वमेव लौहितो-ष्णोपविशिष्टोऽहोरा एव प्रचारेदेशेन विधीयन्ते विशेषण-मानविक्रिस्ताः इत्यादि । प्रकृत्ये एकप्रसस्ताभङ्गिन्या प्राथम्यस्य पूर्वकर्माणे अनिविद्यात् गुणार्थेन वपट्कर्तु-प्राथम्योभयविशिष्टमन्त्रान्तरेण विधीयते सोमसंस्कार-संज्ञम् । भाट्ट. ३।५।८, ● 'अयञ्चिया वै मायाः' अत्र उच्यते यतोदेशेन मायविधेयविधानात् नैकप्रसस्ता-भङ्गः । १।३।६, ● 'एकप्रसस्ताभङ्गलक्षणवशात्कर्मो-पधेः उद्देश्यविधेयभावस्य अनेकपदशाब्द-यात् । मीन्या. ● एतद्विनय पदे उद्देश्यविधेयभावशास्त्रीश्ररे एकप्रसस्ता-भङ्गापत्तेः । १०।७।८, ● 'स्वर्ग्ये विट्प्रकृतं यजति' इत्यत्र नियतप्राथम्यभावात्तदनुवादेन वि-विधाने विदिशोदेशः एकप्रसस्ताभङ्गस्य आगत्य... (पूर्वपद्ये) । १०।७।३, ● न तावत् जनेतिशोभोदेशेन संशयोदेशेन वा संकष्यति त्रिभिः 'शक्तमित्तोमम्' 'शतो-कष्यम्' 'शक्तमित्तोमम्' इत्यत्र एकप्रसस्ताभङ्गापत्तेः । ८।१।८, ● पञ्चमश्लेषे वया इति पञ्चमश्लेषस्यैक-एकप्रसस्ताभङ्गापरिहारार्थे वय इति विशेषणसंज्ञा-प्रा-

• एकदेशवाक्यशुभगे चवाहोमः तन्मम् । १।१।१।१२४.

• एकदेश्याः समुदायिनः समुदायं प्रत्याप्य समुदायार्थान् गमयितुं समुदायिनः यथा गाभादयः । भा. १०।१।१।१४, • एकदेश्योऽपि जातिनिमित्ताः (शब्दाः) दृष्टाः सर्वत्र जातिनिमित्ता भवितुमर्हन्ति । १।४।७।१०.

• “एकदेश्योऽपि यः शुद्धो ह्येति जातिनिमित्तकः । तदत्यागान् तस्यास्ति निमित्तान्तरकल्पना ॥” य एव लौकिका शब्दाः, त एव वैदिकाः, त एवामीपमर्थाः । इति स्थितत्वात् लोकप्रतिद्विपतीते वेदे यत्रैकदेश्योऽपि जातिनिमित्तता लभ्यते, न तत्र पुनर्निमित्तान्तराधिकल्पना संभवति ॥” (वा. १।४।७।१० पृ. ३४३) इति बर्हिषत्याधिकरणवार्तिकोक्त्यायेन राजपरहिते धर्मिये जातिनिमित्तत्वेनाभ्युपगतस्य राजशब्दस्य राजयोगिन्यापि धर्मिये जात्यत्यागात् अर्धनियेऽपि च अर्धहस्तार्थदृष्टित्वेन जात्यत्यागसम्भवात् नानैकशक्त्यापादकं निमित्तान्तर कर्तव्यम् । सु. दृ. १०. • एकदेश्योऽपि ह्यवमाने सर्वमिदं द्रव्यं देवतोद्देशेन ह्यवमानं वागसाधयति । वा. १।१।१।१४, • एकदेश्योऽपि समुदायशब्दानाम् उरलभिः यथा ‘प्राग आयातः’ इति । ३।१।१।१२ पृ. ८०३.

• एकदेशकर्म अवयविने न प्रयुक्तं, विद्यमानस्य अवयविनः एकदेशः उपादातव्यः इति तत्रार्थो भवति । न अवयविनमुपादधीतेति । यथा ‘इच्छुजन्ममे प्रयच्छ’ न मोदकशकलममे प्रयच्छ’ इति न इच्छुमुपादधीतेति गम्यते । (किन्तु) सतः इषोः उपसृगुपादधीत, सतो मोदकत्वं शकलमुपादधीतेति । सा. ४।१।१।१२८.

• एकदेशकालकर्तृत्वं सुखयानामेकशक्योपदेशात् । १।१।१।१११ ॥

दसंपूर्णमाद्ययोः सुखयाना प्रथानानाम् एकदेशकालकर्तृत्वं तत्र स्यात् । एकस्य प्रथानस्य यो देशो यो कालो ये च कर्तारः, ते एव देशकालकर्तारः इत्येवामपि प्रथानानाम् । एकश-दोषदेशात् ‘दसंपूर्णमासाभ्याम्’ इति एकशेव शब्देन सर्वेषां प्रथानानामुपदेशात् । एकशब्दोपदेशात् समानदेशकालकर्तृत्वं स्यात् । देशकालकर्तारो हि प्रयोगाङ्गम् । इति सिद्धान्तः ।

अविधिश्चेत् कर्मणां नाभिसंबन्धः प्रतीयेत, लक्षणार्थाभिसंयोगाच्चोदनाविधित्वाच्चेतरेषां प्रतिप्रधानं भावः स्यात् । २ ॥

पूर्वपथमाह । अविधिश्चेत् यदि देशकालकर्तृणां विविने स्यात् तदा कर्मणाम् आग्नेयादीनां प्रथानानां प्रत्येकं देशादिभिः अभिसंबन्धः सन्भ्यो न प्रतीयेत । चोदनाविधियोपपत्तु अव देशादिः । तस्मात् प्रत्येकं कर्मणः । लक्षणार्थाभिसंयोगात् । दसंपूर्णमासशब्दः समुदायशब्दः, आग्नेयादयस्तु यद् समुदायिनः, समुदायशब्दस्य च समुदायिणु लक्षणा । तथा च लक्षणार्थेन समुदायिभिः देशादीनां अभिसंबन्धः सन्भवः ज्ञायते । इत्येया देशादीनां च चोदनाविधियोपपत्त्यात् प्रथानविधिशयानात् प्रथानतोपपत्त्यात् इति यावत्, प्रतिप्रधानं देशकालकर्तृणां भागः स्यात् । तस्मात् देशकालकर्तृणां नियमेन तन्मम् । (३, ८-१२ सूत्रैस्तु अन्तरागमिणो अभिकरणं प्रथमेवेति ज्ञेयम्) ।

यदि तु कर्मणो विधिसंबन्धः स्यादेकशक्यत्वात् प्रधानार्थाभिसंयोगात् । ४ ॥

सिद्धान्तो पुनरह । यदि आग्नेयादेः कर्मणः देशकालकर्तृणां विधिना संबन्धः स्यात्, ततः स्यात् चोदनाविधियोपपत्तु, भेदेन च देशादयः । न तु तदिति । कुतः ! एकशब्दात् आग्नेयादीनां समस्तानां दसंपूर्णमासाभ्याम् इति एतेन शब्देन चोदितत्वात् एकशब्दो येषो वेदागामोक्तदीनां ते एकशब्दाः, वेदाभावात् एकशब्दं तस्मात् । प्रथानार्थाभिसंयोगात् प्रधानं फलम्, प्रथानार्थैः प्रथानसाधनार्थैः आग्नेयादीनां प्रयोगस्ततो नकारः, तेन देशादीनाम् अभिसंयोगात् एकशब्दोपपत्तौ आग्नेयादिभिः देशादीनां संख्यात् । फलसाधनेन प्रयोगेन तेषां संबन्धस्य अवगमनं न तेषां चोदनाविधियोपपत्तुं भवति । तस्मात् देशकालकर्तृत्वं तन्मम् ।

तथा चान्याभेदश्चैतन्मम् । ५ ॥
‘उपपत्ति इ वा एतानि योरपि द्वीपि यदभावात्वात्वा उपपत्तौ, आम्रेण प्रथमभेदे उक्ते’ इति अन्वयार्थदर्शनं सर्वेषां प्रथानानाम् एकशक्यत्वं दर्शयति,

● एकवाक्यम् । यावन्ति पदानि एकं प्रयोजनमभि-
निर्वर्तयन्ति तावन्ति एक वाक्यम् ; भा. २।१।१२।२७
पृ. ५६०, ● एकवाक्यस्य द्वावर्थौ विधातुनयक्यौ ।
१।४।२।२ पृ. ३३२.

● एकवाक्यगतस्य विपरिणामः अन्यस्मादेवितन्मात्
ल्यधीयान् । कुतः ? प्रत्यक्षा तेनैकवाक्यता, परोक्षा
अन्येन । भा. ३।४।८।२५.

● एकवाक्यचोदितानाम् एकदेशकालकर्तृकत्वे एक-
तन्त्रत्व भवति । यथा दर्शपूर्णमासयोः । यथा च
त्रिनाशामिदौ । भा. १२।१।१।१२ पृ. २२१५.

● एकवाक्यता आकाङ्क्षावशेन भवति, पूर्वप्रतीते
च उत्तरम् आन्मानुमुगमधिक वा आकाङ्क्षति । वा.
३।१।१।२ पृ. ८०६, ● एकवाक्यता च सति विशेषण-
विशेषणभावे भवति नान्यथा । सोऽपि च सामानाधि-
करण्येन भवति समानविभक्त्यन्तानाम्, वैयधिकरण्येन
वा किञ्चकाररूपः शेषशेषिरूपश्च । ३।४।४।२३ पृ.
९२३. ● एकवाक्यता विधेर्विधेश्च नहि भवति, वचन-
न्याकिमेदात् वचन एकवाक्यतरुणं बाध्यते । भा. ३।४।
१।९, ● अनन्तरसंभारितेन हि एकवाक्यता भवति ।
अनन्तरसंबद्ध हि विशेषणं विशानं तिरोहृ शक्नोति ।
नहि भवति । १।०।३।१।४१. ● 'तस्मात् पदेयु
यावन्तु ध्रुपमाणेषु दृश्यते । तिस्रश्चैक्यमर्थस्य तानता
नेकवाक्यता ॥' श्लोकमन्त्राक्षरेणु अन्यमिचारि एतदेव
वाक्यलक्षणम् इति क्षितम् । वा. २।१।१।४।५ पृ. ४४५.

● न अन्यार्थ इति ज्ञानेन संनिहितेनापि एकवाक्यता
भवति अन्यसंस्कारोपचयी सत्याम् । यथा 'भार्या राशः
पुरुषो वैवदत्तश्च' इति । भा. २।८।१।६।२१, ● न च
द्राम्यामपि सह एकवाक्यता स्यात् । यदा एकेन
एकवाक्यता, तदा तेन निरासङ्गस्य न अन्येनापि
एकवाक्यता कल्प्यते । १।१।२।१ पृ. १६४२, ● न च
बुद्धौ असंनिहितेन एकवाक्यता भवति । द्राम्या पदार्थान्या
वाक्यार्थः संबन्धते नान्यतरेण । संनिधी समानानस्य
एतदेव प्रयोजनम्, कथम् उभान्या पदार्थान्यां
विशिष्टा बुद्धिम् उपादानेवुरिति । अनन्तरसंबन्धेन
वाक्यार्थः दृश्यते कर्तुम् । असंबन्धपरोपारेण च

नानन्तरोऽवबुद्धो भवति । तस्माद् भवहितेन सह नैक-
वाक्यता नर्बदीति । ३।१।१।२।२१ पृ. ७३५. ● नहि
अज्ञाद्विस्वरहितयोः उभयोः स्वकत्वयोः परस्परसंबन्धयोः
विधीयमानयोः एकवाक्यता भवति, वचनन्याकिमेदात् ।
अ-वा हि प्रधानविधेः तावन्मानोपसङ्गारिणी वचनन्याकिः,
अन्या च स्तुतेः पराङ्गमावानुगतरूपा । वा. ३।४।१।९,
● नहि विधायकविधायकगतयोर्विशेषणविशेष्यभावनेक-
वाक्यता, 'छागस्य वपायाः' इति वपाविशेषण छाग-
शब्दः । ६।८।१।०।३१, ● 'पदार्थैः पदविज्ञातैर्वाक्यार्थैः
प्रतिपाद्यते । लोकादिभिः, नै तयास्ति वाक्यैकत्वनिमित्तता ।'
यदि हि वाक्यं पदवत् वाचकं भवेत्, ततसादेकत्वानु-
बर्तिता वाक्यार्थस्याप्युपगम्यते कदा नित् । यद् तु
पृथग्भूतैरेव पदैरितरेतरनिरपेक्षैः स्वेषु पदार्थैरुक्तेषु
त्वरुपादेव पद-यापादानपेक्षो वाक्यार्थमूल्यतो भवति,
तदशेन च तावन्ति पदानि एक वाक्यम् इत्यवधार्यते,
न तदा वाक्यतदेकत्वयोः म्भाभार पश्चातः । २।१।१।४।
४६ पृ. ४४५, ● प्रत्यक्षेण विविता यथाकथञ्चित् एक-
वाक्यताया संबन्धन्या न परोक्षा एकवाक्यता युक्ता ।
तथा सति च अनेकादृश्यकल्पना स्यात् । ३।४।१।९.
● अर्थैकत्वान् एकवाक्यतां वक्ष्यति । भा. १।१।१।१
पृ. ५.

॥ एकवाक्यताऽधिकरणम् ॥

अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साक्षाद्बुद्ध चेद्भिन्नानो
स्यात् । २।१।१।४।६ ॥

भाष्यम्— अथ प्रक्षिप्तपठितेषु यत्तु कथमव-
गम्यते, इवदेकं यत्तुरिति ? यावता पदसमूहेन इत्यते
तावान् पदसमूह एकं यत्तु । किमता चेज्यते ? यावता
क्रियाया उपकारः प्रकाश्यते तावत् वक्तव्यत्वात् वाक्य
मित्युच्यते । तेनाभिधीयते अर्थैकत्वादेक वाक्यमिति ।
एतस्माच्चैव कारणदेकवाक्यता भवति, तस्मादेकार्थः
पदसमूहो वाक्यम् । यदि च विभक्त्यमानं साक्षरुच्य
पदं भवति । किमुद्राहरणम् 'देवस्य त्वा सवित्रः प्रथवे'
इति । ननु पदपदमनैकार्थम् । धर्मं, न तु तद्विभागे
साक्षाद्बुद्धम् । न तर्हि अर्थैकत्वमुपगम्यते, ननुनात्
पदार्थानाम् । पदसमूदावस्य च प्रथमार्थो नास्तीत्युक्तम् ।

एकदेशद्रव्यश्रोतसौ

एकदेशद्रव्यश्रोतसौ विद्यमानसंबोधात् ।
४।१।१३।२८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः ' उत्तरार्धात् स्विष्टकृते समपयति ' इति श्रूयते । तत्र किं पुरोडाशस्य आग्नेयभागः स्विष्ट-
कृत्वोमर्थं प्रयोजकम्, आग्नेयभाग एव वा प्रयोजकः इति विचारे विद्वान्त्वष्टाभिदम् । एकदेशद्रव्यः एकदेशः पुरोडाशस्य उत्तरार्धात् द्रव्यं यस्य सः एकदेशद्रव्यः स्विष्टकृत्वागः पुरोडाशस्य न प्रयोजकः । चकार प्रकरणप्राप्तप्रयोजकरूपं परामृशति । उच्यते ' वदामेगोऽ-
ष्टाकपालः ' इत्युत्पत्तिवाक्ये विद्यमानसंबोधात् । विद-
शाने इत्यस्य रूपं विद्यमानपदम् । विद्यमानेन अवयव्य-
मानेन आग्नेयभागार्थेन पुरोडाशेन एकदेशद्रव्यरूपस्य स्विष्टकृतः संबोधात् । तथा च परम्युक्तोपजीवित्वात् स्विष्टकृत्वागः न प्रयोजकः इति विद्वान्तः । एकदेश-
द्रव्यम् इति पाठे तु स्विष्टकृत्कर्म इति विशेष्यं शेषम् । ' विद्यमानैकदेशिसंबोधात् ' इति हेतुपदस्य तुवापाठे तु विद्यमानस्य एकदेशिनः समस्तस्य द्रव्यस्य प्रधानदेवतया संबोधात् सयोगनिर्देशात् इति सुषोभवातुसारेणैव (घ. १.५.१६) व्याख्येयम् ।

निर्देशान् तस्यान्यदर्शोदिति चेत् । २९ ॥
दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयपुरोडाशस्य आग्नेयभागः प्रयोजकः, न स्विष्टकृत्वागः इति पूर्वत्वेषु विद्वान्तिना उक्ते पूर्वपद्यः । निर्देशात् ' आग्नेयोऽष्टाकपालः ' इति तद्धितेन तस्य पुरोडाशस्य अग्रमे एव निर्देशात्, तस्य स्विष्टकृत्ये दानासमवादात्, स्विष्टकृदिध्वन्यथाऽनुपपन्नया आर्षात् अन्यत् पुरोडाशद्रव्यं स्विष्टकृत्यम् उत्पादयितव्यम् इति स्विष्टकृत्ये पुरोडाशस्य प्रयोजकः इति चेत् पूर्वपक्षी व्यापारः ।

न, शेषसंनिधानात् । ३० ॥
विद्वान्ती व्रते । स्विष्टकृत्ये अग्न्यः पुरोडाशः संपादनीय इति चेन्न शेषसंनिधानात् । शेषस्य परार्थस्य नान्यथैस्य पुरोडाशस्य संनिधानात् प्रकृतत्वात् । यस्मिन् अनुत्यागिते शेषस्यैव न सिध्यति तदेव कार्यपश्चात् उत्पादनीयम् । प्रकृते तु परार्थपुरोडाशस्यैव संनिहितत्वेन उत्तरार्धात् स्विष्टकृत्याने समपयति न पुरोडाशान्तरमुत्पाद-

यितव्यम् । तस्मात् स्विष्टकृत्यागः पुरोडाशस्य प्रयोजकः । कर्मकार्यात् । ३१ ॥

दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयपुरोडाशस्य स्विष्टकृत्यागो न प्रयोजकः इति विद्वान्तो हेत्वन्तरपरं सूत्रम् । कर्मणः हन्य-
वहनरूपस्य कार्यं फलं पुरोडाशस्य उत्तरार्धात् अत्रत्यस्य प्राप्तिः । तदुपपन्नात् स्विष्टकृत्यागस्य न पुरोडाशप्रयोजक-
त्वम् । तथाहि श्रूयते ' देवा नै स्विष्टकृतमवृणुवद् हव्यं नो वदेति । सोऽवृणीत् वरं वृणो, भागो मेऽस्त्विति । वृणीष्वेत्यवृणुवत् । सोऽवृणीत्, उत्तरार्धादेव महं वृणु-
सकृदवृणात् ' इति । कर्म कृत्येनो भागोऽप्यम् उत्तरार्धात् इति स्तुतिर्भवति । तस्मात् स्विष्टकृत्य प्रयोजकः ।

लिङ्गदर्शनाच्च । ३२ ॥

विद्वान्ते हेत्वन्तरपरं सूत्रम् । चकारः समुच्चयार्थः । ' तद् यत् सर्वेभ्यो हविष्यः समपयति, तस्माद्विदमुदरे विश्वरूपमन्नं समपयीयते ' इत्यर्थवादे सर्वैकत्वस्य लिङ्गस्य दर्शनात् न आग्नेयादेव स्विष्टकृतः । तस्मात् न स्विष्टकृत्य प्रयोजकः । तथा ' शेषात् स्विष्टकृते सम-
पयति ' इति परार्थवचनशेषस्यान्तात् लिङ्गात् न स्विष्ट-
कृत्यागः प्रयोजकः । के.

० ' एकदेशनियमे समरतैकदेशिनियमः ' इति सौमराधिकरणन्यायस्वरूपम् । वा. १।२।१।२९ घ. ५७०, ० एकदेशनियमे सति सत्यनोजिन्यायेन उपस्तनियमः सौमरी । १।२।१।२९.

० एकदेशन्यायः । (१।२।१।२८) न च क्रिवा-
न्तरस्यावच्छेदकत्वेऽपि प्रकरणवत्तत्तोऽनङ्गभावात्
आन्त्यादिभावनात् नान्ङ्गपदानयोः एकदेशन्यायलक्ष्य-
स्वापनस्यैव अवच्छेदकत्वसंगतः । कौ. १।४।१।३ घ.
१८६.

० एकदेशभिन्नम् । परं सकृते विगतेऽपि प्रयोजन-
समर्थम्, तत् एकदेशनियमः । भा. ६।१।४।१०.

० एकदेशभेदनादायपि प्रापथितम् । वि. ६।४।६.

० ' एकदेशविकारे हि नित्यं नोपपद्यते ' इति

शाब्दिकमुल्लेखविद्वान्तः । सौम. ६।१।१३.

० एकदेशविकृतमन्यवत् इति न्यायः ।

अन्यवत् इत्यत्र अन्यत्र इत्यर्थः । ऽपिबुद्धे

कत्वज्ञानोत्तरकालभाविना किं वाक्यैकत्वज्ञानेन । वक्तृणा च परप्रत्यागमनार्थं वाक्यप्रयोगः इति नामार्थं लक्षण-
ज्ञानापेक्षा । श्रोतृणा पुनः अन्यन्तानवगतो अर्थे प्रवर्तमानं पुत्रपवाक्यमपि न वेदवाक्यात् निश्चते । अव-
गतार्थे तु अनुवादत्वात् अनादत्तमेव इति न एकानेक-
ज्ञानमपेक्ष्यते ।

किमर्थं च वैदिकानां लक्षणं नोक्तम् ? यदि तु अर्थापत्त्या उक्तमेवेति, तत्र । श्रुत्या तल्लक्षणमभिधाय अर्थापत्त्या लौकिकवाक्यसिद्धिः आश्रयितव्या, न चार्था-
पत्तिः संभवति । नहि एतत् लौकिकवाक्यलक्षणज्ञानम् ईदृशेन वैदिकवाक्यलक्षणज्ञानेन विना नोपपद्यते ।
न च एतस्यापि वाक्यलक्षणता सिद्धा, वाक्यैकत्वज्ञानेन अर्थैकत्वलक्षणार्थापत्त्युपन्यासात् । अपिच कदा चित् वैदिकवाक्यानामपि एतत् लक्षणम् अत्यन्तविप्रकृतं वा किं चित् भवेत् इत्याद्यद्विस्तृतात् न निशेगतः अर्था-
पत्तिः । न च परिसंख्या, सामान्यविशेषभेदानुपादानात् । यदि हि सामान्येन इदं लक्षणं क्वचिदभिधाय पुनः
केवलवैशेष्यसंबन्धस्येत, ततः परिलक्ष्यावयवेन वैदिका-
नामिदं तावत् न भवति इत्येतावन्मानं गम्येत । न तु लक्षणविशेषः अनेनोपपद्यते । एतमपि हि विपर्ययवचनं
संभवति अर्थापत्त्यात् एकं (अनेक) वाक्यं निराकृत्यं चेत् विभागे स्फुटिति । अथवा अर्थैकत्वात् नानावाक्यत्व-
मिति । तस्मादकल्पनेयम् । किञ्च 'कथं चार्थानपेक्षत्वे वाक्यैकत्वं प्रसिध्यति । नहि यणैस्वरूपेण
ज्ञानेनैतन्निरूप्यते ॥' वाक्यैकवाच्य अर्थैकत्वे अवधार्यमाणे अवश्यम् अर्थनिरोधं वाक्यैकत्वम्
अवगत्येत्यम् । न च तस्य अवधित्वेन किञ्चित् पदयामो वर्णगतं वर्णवृत्तं वा । तथाहि 'अज्ञातार्थेषु वर्णेषु
यद्वाक्यैकवर्तिषु । न कदा चिन्मतिरिष्टा वाक्ये-
यवधारणाय ॥' (यद्वाक्यवर्तिषु एकवाक्यवर्तिषु वा यणेषु यद्वाक्यवर्तिषु एकं वा इत्यवधारणं न दद्या
इत्यर्थः) । 'तस्मात् पदेषु यावत्सु श्रूयमाणेषु
दृश्यते । विस्पष्टमैकत्वमर्थस्य, तावतामेकवाक्यता ॥'
द्यौकन्तान्नाद्येषु अन्वभिचारि एतदेव वाक्यव्ययमिति
सिद्धम् ।

यत्तु न प्राक् वाक्यात् अर्थतदेकवाच्यपरामर्शोति, अत्र ब्रूमः । 'पदार्थैः पदविज्ञातैर्वाक्यार्थैः प्रति-
पाद्यते । लोकासिद्धौ तत्रास्ति वाक्यैकत्वनिशि-
क्षता ॥' यदि हि वाक्यं पदवत् वाचकं भवेत्, ततः तदेकत्वानेकत्वावृत्तिता वाक्यार्थस्य अम्युपगम्येत कदा
चित् । यदा तु वृषक् भूतैरेव पदैः इतरेतरतिरपेक्षैः स्वेषु पदार्थेषु उक्तेषु तन्व्यस्येति पदव्यापारमपेक्षो
वाक्यार्थप्रत्ययो भवति, तदर्थेन च तावन्ति पदानि एकं
वाक्यम् इत्यवधार्यते, न तदा वाक्य-तदेकत्वयोः व्यापारं
पदयामः । तस्मात् अविरोधः । 'भावनेव च वाक्यार्थैः
स्वकारकविशेषिता । तस्याश्च ज्ञायते नित्यं भेदः
शब्दान्तरादिभिः ॥' यस्मिन् पदसमूहे शब्दान्तरा-
दिभिः न भावनाऽन्तरं प्रतिपाद्यते तस्य एकवाक्यत्वम्,
भावनाऽन्तरपेक्षया तु नानात्वम् । तत्र एतदुभयमपि
अत्यन्त एव ज्ञायते इति अनिमिषं वाक्यैकत्वम् अर्थै-
कत्वस्य ।

(परमाख्या दूषयित्वा तथाभाष्य सूत्रं 'वाक्यव्यय-
मते-) तस्मात् यथाभाष्यमेव व्याख्यातव्यम् । (संगति
तावदाह-) भेदलक्षणे मन्त्रप्रस्तावे च तद्वेदस्तावत्
ऋग्यजुःसामात्मकः अविहितः । तद्व्यान्तरपेदाः साङ्ख्याम्
ऋकसामानाम् [अचतुर्विधवतुरेति साधुगम्] ।
अप्येनुमिद्रे भेदे लक्षणं न क्रियते । यत्तु तु प्रकृत्य-
पठित्वात् न लक्षणात् विना भेदज्ञानम् इत्यास्त्यते ।
ननु भिन्नपदीकविनियोगात् तद्वेदः (यत्तुमन्त्रभेदः)
सेतयतीति । न तावत् सर्ववामेषु ब्राह्मणे विनियोगोऽस्ति ।
न च 'उच्यतेः पूर्वान्तलक्षणम्' इत्येतत् वेदान्तनम् ।
(देवर्षिनिष्पन्ना पदसमूहस्य एकवाक्यता इति-)
न्यायेन तु सूत्रस्यैरेव (अवस्तभ्येन आसीयब्राह्मण...)
विनियोगेषु एतदुक्तम् इति न्यायश्च लक्षणान्तरे । तत्र
अवपराम्युल्लिखितेन आह- (यजे- उक्ति प्रत्यये
वृत्ते यजुःपदः) वाचता इत्यते इति । सर्वमन्त्राणाम्
'अनेन यजेत' इति हि प्रथमं ब्रह्मसामानानुमित-
ताक्यविनियोगो भवति । ततः साक्षात् यागसंन्या-
संभवात् यजुपकारिणमप्यनेन तेः इव भवति इति
दक्यते । तेनोच्यते 'वाचता पर्युपनेन चार्थो

एकधेत्येकसंयोगात्

त्वचमाच्छयतात्' इत्यय एकधा इत्येव शब्दः एकध्व-
वचनः । एकीकृत एषा त्वचः इत्यर्थः । बह्वीयु त्वभु
एकीकरणम् एकधाशब्दो वदति इत्यनेयम् । भा.
१।३।१।३।३.

एकधेत्येकसंयोगादभ्यासेनाभिधानं स्याद-
सर्वविषयत्वात् । १।३।१।३।३० ॥

(एकधा इति वृथक् पदम् ।) अभिगुणैरे 'एकधा-
ऽस्य त्वचमाच्छयतात्' इत्याश्रायेते । द्विरन्वदियु
पशुगणे सु एकधाशब्दः अभ्यसितव्यो न वेति विचारे
सिद्धान्ताद् । एकधा इति अभ्यासेन अभिधानम् उच्चारणं
स्यात् । एकधैकधा इत्यभ्यसितव्यम् । एकसंयोगात् एकैति-
शब्देन संयोगात् । एकशब्दात् प्रकारार्थे प्राप्तव्यम् ।
'एकधा अस्य त्वचम् आच्छयतात्' अस्य पशोः त्वचम्
एकधा एकेन प्रकारेण एकेन प्रयत्नेन छिन्ना कुक् इति
उत्तरार्थः । जे छेदने दिवादिः । एकश्च प्रयत्नः एक-
स्मिन् पशौ स्यात् पशुशब्दे तु प्रयत्नस्य स्यात् । तस्मात्
पशुगणे 'एकधैकधाऽनयोक्तव्यौ, एकधैकधैकधेया
त्वच' इत्युक्तं कर्तव्यं इति सिद्धान्तः ।

अविचारो वा, बहुनामेककर्मवत् । ३१ ॥
पूर्वपक्षी आह । वाशब्दः अभ्यासपञ्चम्याहृत्पर्यः ।
अविचारः एकधापदस्य अभ्यासरूपो विचारो न स्यात् ।
एकधाशब्दः एकस्मिन् काले एकस्मिन् देशे वा त्वचः
एकीकृत इत्याह । तस्मात् बह्वीयु त्वभु एकीकरणम् एकधा-
शब्दो वदति । तस्य अभ्यास विनैव सिध्यति । बहुनाम्
एककर्मवत् 'एकधा गा. पाययति' इत्यय बहुना गवाम्
एकशब्दे पावन तथा कर्तुं शक्यते तद्वत् । एतु कर्म इव
एककर्मवत् इति विग्रहः ।

सकृत्वं त्वैकध्वं स्यादेकत्वात्, त्वचोऽनभिधेत्
तत्प्रकृतित्वात्, पदेध्वभ्यासेन चिदुदावभिधानं
स्यात् । ३२ ॥

एकधापदस्य अभ्यासो न कर्तव्यः इति यत् पूर्व-
पक्षिणा त्वक तदुदाहरणं, तुशब्दः । एकशब्दे कर्तव्ये
अभिधीयमाने ऐकध्वम् एकधाच नाम सकृत्वात् साहित्य
त्वचाम् अभिधितं स्यात् । तत्र प्रकृतौ त्वच. एकत्वात्
अनभिधेत् स्यात्, असम्भवात् । तथा च प्रकृतौ अग्नी-

योमीये पशौ ऐकध्वम् एकधाभावः एकप्रयत्नः एव स्यात्
न सकृत्वात् । तदेव च परेषु अनेकपशुकृत्यागेषु त्वकृति-
त्वात् अग्नीयोमीयप्रकृतिरुचत्वात्, विवृद्धौ पशूना त्वचा
च विवृद्धौ अपि चोदकेन प्राप्तत्वात् एकधापदस्य एक
प्रयत्नवाचकस्य अभ्यासेनेव अभिधानं स्यात् । तस्मात्
पशुगणे एकधापदस्य अभ्यास एवेति सिद्धान्तः । के

• 'एकधा ब्रह्मणे परिहरति' इति कृष्णलेखे भस्मागाम्
उपहासः तद्व कर्तव्यः इत्यर्थः । भा. १०।३।१।३०.

एकभाषाधिकरणम् । अभिगुणैर्यगतेकधाशब्दस्य
पशुगणे यावत्त्वचमभ्यासः ॥

एकधेत्येकसंयोगादभ्यासेनाभिधानं स्यात् ।
१।३।१।३।३० ॥

भाष्यम्— अस्ति ज्योतिषेने पशुश्रीयोमीयः 'यो
शीघ्रतो यदग्नीयोमीय पशुमालभते' इति । तत्र अभिगु
प्रेषे समान्नायते 'एकधाऽस्य त्वचमाच्छयतात्' इति ।
तत् विवृद्धौ द्विरन्वदियु संदिश्यते, किम् एकधाशब्दः
अभ्यसितव्यः, उत अविचारेण प्रयोक्तव्य इति । कि
प्रातम् ? एकधा इत्ययमभ्यसितव्यः । कुतः ? एक-
संयोगात् । एकः त्वचः प्रकारः आच्छयता (छिन्दता)
कर्तव्य इति । तत्र द्वयोर्बह्वीयु वा त्वभु उक्तव्यमानायु
नैक प्रकारो भाति । पशोनेण हि पशुस्य आच्छययति ।
एकस्या त्वचि आच्छयमानायाम् एतेन प्रकारेण
आच्छयेत् । तस्मान् अत्यविशेषो भवति अविवृत्तः शब्दः
प्रयुज्यमानः । तस्मात् अभ्यसितव्यः इति ।

अविचारो वा, बहुनामेककर्मवत् । ३१ ॥

भाष्यम्— वाशब्दात् पशो विगारिवर्ते । नैतदस्ति
अभ्यसितव्य इति, अविचारेण प्रयोक्तव्य इति । कुत ?
ऐकध्ववचन एव शब्दः, एकीकृत, एषा त्वच. इति । कि
ऐकध्वम् ? एकशब्दोपदेशो वा एकदेशोपदेशो
तत्र ऐकध्वम् ? एकशब्दोपदेशो वा एकशब्दे कर्तव्य
वा । बहुनामेककर्मवत् । बहुनाम् एकशब्दे कर्तव्य
भवति, 'एकधा गा. पाययति' इति, एवमिहापि
ऐकध्व त्वच. कुक् इति । बहुनां तु एकीकरणं शक्यते
कर्तुं न एकशब्दत्वनं । तस्मात् बह्वीयु त्वभु एकीकरणम्
एकधाशब्दो वदति इत्यनेयसंयम् ।

अथ किमर्थम् उभयं सूत्रितम् इति ।
 येषां संहत्ताना एवप्रयोजनत्वम्, तेषां तदशक्तेः ।
 च्यस्तानामेकान्तेनैव साक्षाद्दृश्यं भवति इति अवाच्यं
 तत् । अथवा विभज्यमानासाक्षाद्दृश्यं संहृतेप्रयोजनत्वेन
 विना न भवति, प्रत्येककार्येषु निरपेक्षपट्टिचिह्नैः ।
 अतः साक्षाद्दृशविभागेनैव इतराद्येषां तन्मात्रमेव
 अभिधातव्यमिति । प्रत्युदाहरणे दर्शयति उच्यते इति ।
 पुरोडाशविभागप्रधानम् एकं प्रयोजनं निरपेक्षणा
 दृष्टम् । निवापि दशोत्तराऽपि विभागानानात्वपरिचोदना
 संहृत्य विरोपणानुपादानात् पुन.पुन.पञ्चकस्य अनुपद्वे-
 दोभाभागात् उपन्यस्यते । तत्रोत्तरम्, न तावत् निरपेक्ष-
 साधनभेदादपि क्रियमानानात्वम् इति वक्ष्यामः (अनु-
 पद्विभक्तिरूपे ' चित्तितिस्रसा पुनस्तु ' इत्युदाहरणे ' न च
 तस्य नारकभेदात् भेद. ' इत्यादिना) । साधनप्राधान्यं
 तु प्रयुक्तमेव । एतदुक्तं विरोपः कर्मानुद्भवत् अना-
 द्रणीयः इति सामान्यप्रकाशनात् एकावयवम् । ' तरिन्
 चीद ' इत्यस्य पूर्वपिच्छित्वे सत्यपि प्रयोजनभेदात्
 वाक्यान्तरत्वम् । तस्मात् संवत्सरोरिव लक्षणत्वम् ।

सोम— अवसर. संगतिः । प्रयोजनं— यावदेकं
 यजुः तात् प्रयोगसमये प्रयोक्तव्यम्, न तु तदेकदेशः
 इति सूत्रे वाक्यशब्दो यजु परः । सूत्रे यजु शब्दे
 प्रयोक्तव्येऽपि उक्तप्रयोजनसूचनायैव वाक्यशब्दप्रयोगः,
 इति नाभौशाल एवकारस्य ।

वि— ' देशकालेतिपात्रस्य विभागमभौकता ।
 ऐक्यप्रयोजकत्वत्तु दुर्बोधत्वेन भिन्नता ॥, विभागे
 सति साक्षाद्दृशयैश्वर्यत्व प्रयोजकम् । तस्मात् वाक्यैक्य-
 नेत्वेन पुरुर-लौट-प्रयोगे ॥ '

भाट्ट— यजुत्वं यावन्तु पदेपु वाक्यत्वं पर्याप्तम्,
 तावन्तु पर्याप्तम्, न तु वाक्यशब्दे । तस्य विनियोगा-
 नर्हात् । वाक्यत्वं च पत्रार्थेऽपि विभज्यमानवद-
 साक्षाद्दृश्यं च तावन्तु । अर्थैक्यं च भिन्नप्रतीतिविषयाने-
 कमुक्तविरोधप्रक्षित्यम्, अन्वस्य दुर्बलत्वात् । अस्ति
 च गामानयेत्तादौ मुख्यविरोधप्रभूतायां भावनाया एकरात्
 वत् । दर्शपूर्णमाशमन्त्रोक्तिवाक्येषु च भावनायामने-
 काणामपि भिन्नप्रतीतिविषय तावन्तु, प्रीतिरत्तावयवोः

' भगो वा विभक्तु ' इत्यादौ च सत्यपि भिन्नप्रतीति-
 विषयत्वे मुख्यविरोधप्रभूताया भावनाया एकरात्पर्येक-
 त्वम् । अतस्तत्रैकवाक्यत्वस्यावृत्त्यर्थे द्वितीयमन्वीयमानयोः
 पदार्थवोरनन्वये अनिवृत्ताङ्गाव्यवस्था विरोपणम् । ' स्तोत्रं
 ते सदन करोमि । तरिन् चोद ' इत्यन्वय्ये साक्षाद्दृ-
 श्येऽपि भिन्नवाक्यत्वादाये विरोपणम् । १५.

मण्डन— ' साक्षाद्दृश्यमेकार्थमिदंैकवाक्यम् । '
 १४ (१५).

शंकर— ' परिमाण यजुर्मनोः । ' यजुर्मनस्य ।
 १७. ' यजुर्भेद इत्येत्तादी । ' १८.

● एकवाक्यताऽधिकरणम् । यजुःप्राधान्ये निरूपिते
 अधुना प्रसङ्गात् यजुर्पूर्वं कियत्तु पदसमूहेषु व्याख्यय्य वर्तते
 किञ्चित् वा पर्याप्तोति इति विवेकार्थमिदमारभ्यते । कौ. २।१।१५।४७ पृ. १२०, (यथा) वाक्ये एव पर्याप्त
 यजुःत्वम्, एव मन्त्रत्वमपि वाक्ये मन्त्रशब्दप्रयोगात्
 पर्याप्तमेव । तस्मात् सिद्धं वाक्यमात्रवृत्ति यजुर्पूर्वमिति ।
 पृ. १२२, ● विभज्यमानसाक्षाद्दृश्यविशिष्टार्थैक्यवृत्त-
 वाक्यैकत्वेन यजु.परिमाण चिन्तितम् । २।१।१६।४८.

● एकवाक्यत्वोपगमनसामर्थ्यरूपं शब्दसामर्थ्ये लिङ्गं
 विनियोजकम् । चाळ. पृ. ९.

● एकवाक्यत्वम् अध्याहारेण अग्नीषोमीये पशो
 ' सं ते प्राणो वातेन ' इत्यादौ । वि. २।१।१८, ● एक
 वाक्यत्वम् अनुपद्वेण ज्योतिष्टोमे उपशब्दोपमन्त्रेषु ' वा ते
 अग्नेऽयाशवा ' इत्यादौ । २।१।१६, ● एकवाक्यत्वम्
 अनुपद्वेण ज्योतिष्टोमे दीधाम्नकरूपे ' चित्तितिस्रसा
 पुनस्तु ' इत्यादौ । २।१।१७, ● एकवाक्यत्वम् एकार्य-
 त्वम् । वा. २।१।१२।७ पृ. ५९०, ● एकवाक्यत्व
 द्रव्योपकरणयोः केन विदुषप्रत्येन विना न संभति ।
 २।१।१।२।४ पृ. ७४०, ● एकवाक्यत्वम्, योग्यत्वम्,
 अवान्तरप्रकरणं च महाप्रकरणत्वात् षष्ठीयापि विनियोज-
 कानि । ३।१।१।२।४ पृ. ७८०, ● एकवाक्यत्वं सर्वत्र
 आश्रयणत्वम् । ३।१।१।४ पृ. ८२९, ● न च
 निमित्तापरिनिर्मिता अनेकावयवैकवाक्यत्वं पठते ।
 ३।१।२०।५२ पृ. १०२३, ● नहि विभागधरिषावक-
 यकरतोऽकार्यत्वे भाति । विभावाक्यत्वम् ।

एकपैकथा :

पाययति, सः 'एकथा पाययति' इत्युच्यते। योऽपि एह प्राययति सोऽपि एकथा प्राययतीति। भा. १०।१।१।१७.

• 'एकपैकथा' इति प्राकृतस्यैव सकलस्य पदस्य अन्वयात्प्राप्तम् ऊहोऽयं पशुगणे। बाल. पृ. १२७.

॥ एकघोषहारे सहस्रं ब्रह्मभक्षणाम्, प्रकृती विद्वत्त्वात्। १०।१।४।१८ ॥

एतदुच्यते चरो शैगमक्षेपु श्रुतम् 'एकथा ब्रह्मणे परिह्रति' इति। तत्र एकथा इत्यनेन उपहारे उपहारे ब्रह्मभक्षणा सहस्रं गम्यते। प्रकृती विद्वत्त्वात् दर्शपूर्णमासयोः इमे मक्षाः विद्वताः मित्रे नाले भेदेन दत्ताः भवन्ति। ते इह बोदकेन विद्वता एव प्राप्ताः, तत्र एहोषचने एकथाशब्दः आवकस्ये। तस्मात् एतदुच्यते ब्रह्मभक्षाः युगपत् परिह्रन्त्या इति सिद्धान्तः। के.

॥ एकनिष्पत्तेः सर्वं समं स्यात्। ४।१।१५।२२।

चातुर्मास्यगतैश्चैवैवर्षमिति 'तते पयसि दधानयति सा वैश्वदेव्यामिहा, वाजिन्यो वाजिनम्' दधानयनस्य आदिष्ठा वाजिन च उभयमपि प्रयोजकम्, आदिष्ठैव वा प्रयोजिका इति विचारे पूर्वपक्षवृत्तमिदम्। निष्पद्यते इति निष्पत्तिः, कर्मणि क्तिन्। एकेन दधानयनेन मुतते पयसि दधिप्रक्षेपेण आदिष्ठावाजिनयो-रुभयोरनिष्पत्ते, सर्वम् आदिष्ठा वाजिनं चैव युगपत्, समं प्रयोजकं स्यात् उभयोः प्रयोजकत्वं तुल्यमेव स्यात्। संसर्गैरसनिष्पत्तेरिति विज्ञा वा प्रदानं स्यात्।

२३ ॥

सिद्धान्तयति। वाशब्दः पूर्वपक्ष-यावत्कः। आदिष्ठा प्रदानं प्रयोजिका स्यात्। कुतः ? संसर्गनिष्पत्तेः दधिप्रक्षेपेण। संसर्गं उभयपरवस्य मधुस्य आदिष्ठायामेव निष्पत्तेः। वाजिने तु तिक्तकृत्यो रतो निष्पद्यते। तस्मात् दधानयनस्य आदिष्ठेन प्रयोजिका, न वाजिनम्। रसस्य निष्पत्तिः रतनिष्पत्तिः, तस्या, संसर्गं रतनिष्पत्तेः इति पक्षमी।

मुक्त्यशब्दाभिसंस्तवाद्य। २४ ॥

दधानयनस्य आदिष्ठेन प्रयोजिना न वाजिनम् इति सिद्धान्तस्य सापेक्षं हेतुकारणं उपलब्धते अनेन सूत्रेण। अर्थेनैव आदिष्ठामाः स्तुतेः यैव प्रदानम्। कथम् ?

'मिथुनं वै दधि च द्युतं च, अयं यत् सम्युद्धं मण्डनैव मस्तिव परिह्रश्यते गर्भं एव सः' इति गर्भशब्देन आदिष्ठामाः अभिसंस्तवाः कृतः। मिथुनस्य च गर्भः प्रयो-जको न गर्भोदकम्। तस्मात् आदिष्ठैव दधानयनस्य प्रयो-जिका न वाजिनम्। मुख्यस्य आदिष्ठारूपद्रव्यस्य बोधकः शब्दः मुख्यशब्दः गर्भशब्दः, तस्य तद्बोधोपस्य द्रव्यस्य अभिसंस्तवात्। अपथा मुख्यशब्देन गर्भशब्देन आदिष्ठाद्रव्यस्य अभिसंस्तवात् इति समाप्तः। हेतुसमुच्चयार्थेष्वकारः। के.

• 'एकनिष्पत्तेः सर्वं समं स्यात्'। (सोमकवणी-) नयनादुभयं निष्पद्यते ऋयः पदं च। तस्मादुभयं प्रयोजकम्, नहि गम्यते विशेषः। तदुक्तम् 'एकनिष्पत्तेः' इति (इति पूर्वपक्षः)। भा. ४।१।१०।२५. २११.

• एकपदरूपा तिष्ठन्प्रतिगता अतिपूर्वगत्या अतिपूर्वधा, 'यजेत' इत्यादिका अतिपूर्वगत्या धात्वर्थस्य करणत्वं प्रतिपादयति। बाल. पृ. ४२,

• एकपदरूपा तुक्तातिगता अतिपूर्वगत्या अतिपूर्वधा 'पशुना यजेत' इति। अत्र पशुना एकस्य परवर्तं प्रतीयते। पृ. ४२.

• एकपदरूपा तुक्तातिगता अतिपूर्वगत्या अतिपूर्वधा 'पशुना यजेत' इति। अत्र पशुना एकस्य परवर्तं प्रतीयते। पृ. ४२.

• एकपदोपात्तामात्रेकविशेष्यकत्वमोरत्सर्गि-कम्' इति न्यायेन एककार्यकारणभावकत्वनाल्लयानु-रोधेन च यदि संस्कारविशेष्ये भावनाऽन्वयः इत्यामहः, तदा अस्तु आख्यातलक्ष्ये एव कर्मिणी उभयान्वयः (इतिः संस्काराशब्देति)। रदस्य, पृ. २७.

• एकपात्राणां अनुशासनं स्यात्। एकपात्रे लोने साधारणे तस्मिन्ने (मश्पमाने) न्यायेन लोने विभागः प्रयोजितः। तत्रानिभयं पीयमाने कदा चिदन्वेन (कृत्विजा) पात-नगम्यः सिद्धः। तत्रानुशासनं सम्भवति, 'त्यदाऽर्षं पातयन् नयाऽर्षम्, कदा चिदन्वेनिकं न्यूनं वा शिवेयं तदनुशासनमर्हति' इति। भा. ३।५।१७।४३.

• एकपात्राणामेव ज्योतिष्टोमे लोमभक्षणम् अनुशासन-पूर्वकम्। ३।५।१७।४३.

• एकपात्रे क्रमादश्व्युः पूर्वा भक्षयेत्। ३।५। १३।३६ ॥ ज्योतिष्टोमे लोमरोपभक्षणे निमित्तपशुसूक्तम्, वेदां

● एकध्वन्तगतफलद्वयन्यायः स्पष्टः । 'द्वन्तं प्रथम-
न्यपनम्' इत्यमरः । अयं साहित्यदर्पणस्य दशमपरिच्छेदे
शेखरलक्ष्मणप्रकरणे उक्तः । तथाहि— 'अमद्भुत्व अर्प-
श्लेष इव यम स्वरभेदादभिसप्तश्लोकार्यतया शब्दाभेदा-
दर्थयोरेकध्वन्तगतफलद्वयन्यायेन श्लेषः' इति । साहस्री.
८२४.

● एकशब्दत्वेन अनेकशब्दात्वं बाध्यते । यथा
भ्याकरणाधिकरणे । माळ. पृ. १४०.

● एकशब्दसंयोगात् सप्रदायानुदाकरुण्येण वा सप्र-
दायत्वापदानं भवति यथा 'य एवं विद्वान् वीर्णमासी
यजते' इति । वा. २।२।१।१ पृ. ४६३.

● एकशब्दार्थत्वेन अनेकशब्दार्थत्वं बाध्यते ।
अज्ञातमाधः । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८६०.

● 'एकशिविपात् फेयः' (ऐश्वर्यशिवेण द्वादशः
पशुः । अश्वमेधे ज्योतिषोमे च । नेष्यः साहित्यप्रवणः ।
एकः शिविः श्वेतः पादः यस्य स एकशिविपात् । पादस्य
लोगः संख्यामुपूर्वस्य पा० ५।४।१४० के.) । वि. ८।१।०.

● एकश्लेषः श्लोकेतरयोगात्पञ्चवर्णध्वन्तद्वयपवादः
श्लोकेतरयोगात्थी । सु. पृ. ८०९. ● यो हि द्वंद्वस्य
धर्मः श्लोकेतरयोगो नाम, स एकश्लेषस्यापि । इत्यस्तु
विशेषः एकत्र शब्दार्थप्रश्न इति भिन्नो, इतरत्र अर्थो
भिन्नः, शब्दः एक एव । वा. ६।१।५।२२ पृ. १३६६.

● एकध्रुतिः, पञ्चयः, तानः, इति पर्यायाः । उदात्ता-
नुदात्तस्वरितेष्वो न्यक्षिरित्तः चतुर्थेः स्वरः एकध्रुतिः ।
याज्ञादीनां प्रयोगे तानेनैव पाठः, न तु स्वरत्रयस्य तानस्य
च समुच्चयो वा विद्ध्यो वा । वि. १।२।८ वर्णकं ३.

● एकध्रुतिवत् मन्त्रान्त्यंताधराणां एकबालीव-
स्वरकत्वम् । संकषे. ४।३।३.

● एकसंज्ञायोगः प्रयोगान्तररहित एव अतिदेश-
णपक्षः । भाट्ट. ८।१।२.

● 'एकसंबन्धिज्ञानेन अपरसंबन्धिसंस्मरणम्'
इति न्यायेन ननुप्रमाणत्वं अग्रापदं गमाधत्विरेक-
मावरणमुपोषात् अर्थसदेति च 'पदयो मोभक्षा'
इति शानानाधिकरणत्वात् गमाध (श्राव्य) गतञ्जगत्या-
भावेनस्वरकम् । ओ. ८. पादः यथाश्रुतमात्रास्वरगमनात्

अजादीनां निन्दा अवगम्यते । कौ. १।४।१६।२६
पृ. २८४. ● एकसंबन्धिज्ञानात् अपरसंबन्धि-
स्मरणम् । मणि. पृ. ७८. ● एकसंबन्धिदर्शनमा-
परसंबन्धिसंस्मरणम् इति न्यायः । यथा इक्षिपकदर्शने
हस्तिनः स्मारकं भवति, तथा हस्तिपकदर्शनेस्य हस्ति-
स्मारकत्ववत् नद्यादिशानस्य तत्संबन्धिक्रियादिसंस्मरणकत्वं
भवतीति भावः । साहस्री. ११.

● 'एकसंबन्धिदर्शनेनापरसंबन्धिसंस्मरणम्'
इति न्यायेन गद्गापदात् शक्यैव प्रवाहवोषे जाते
तत्संबन्धवत्त्वावोधः । कौ. १।४।३।२३ पृ. २७८.

● कृत्स्नात्मकपूर्वपदायौषधितिः उत्तरपदार्थस्य
साठित्युपस्थापिका एकसंबन्धिदर्शनी इति न्यायात् ।
भाट्ट. ५।१।६.

● एकसंबन्धिदर्शनेनन्यायः । न्यायसुभाषित्तो
पद्मपदं गवाश्वगतप्राशस्त्यपरमद्वीकृत्य गन्त तदभावः
अजादौ प्रतिपाद्यते इत्युक्तम् । तद् यदि
एकसंबन्धिदर्शनन्यायेन गवाश्वगतप्राशस्त्योपस्थिति-
रभिप्रेत, ततः अगान्दत्वात् तस्य शब्देन ननुयैव
अन्ययानुपपत्तिः । कौ. १।४।१६।२६. ● 'एकसंबन्धि-
स्मरणेन अपरसंबन्धिसंस्मरणम्' इति न्यायेन विह-
शब्दोच्चारणे सति शक्यैव प्रतीयमानेन विदेन सवृत्ति-
गुणानुपसमानत् । तैश्च तैरेव न्यायेन तत्रमानत्रालीय-
गुणरत्ताभापनादेव एवंविधगुणवत्तागत्वे सति विहपदात्
उक्तविषयान्वयोपपत्तौ न किञ्चिदाप्यनुपपत्त्याः ।
१।४।१३।२३ पृ. २७५.

● एकस्तोमस्य वा क्रतुसंयोगात् । ५।३।१।५।४।३।

'य एतेनानिष्टाऽपान्येन पजेत' इत्यत्र अन्व-
यशब्देन ज्योतिषोमविकाराणां क्रतूनां वाद इत्यवगतम् ।
ज्योतिषोमविकारस्यापि क्रिय एवस्तोमस्य वादः, उत
एकमेवस्तोमज्ञानं वर्णो वादः इति विकारे पूर्वगध-
माह । एकस्तोमस्य, एतः एव विश्वरतिः स्तोमः यस्य स
एकस्तोमज्ञः, तस्य एवस्तोमस्य अस्मिन्नुदादेरेव अन्व-
यशब्देन वादः स्यात् । क्रतुसंयोगात् 'यो वै विश्व
भन्वं यद्वक्रुत्तारदत्ते स तं दारवति, या पञ्चदशः
(भन्वं यद्वक्रुत्तारदत्ते) स तन्, इत्यादिश्च एकस्तोम-

पद्मावतैव यथा

प्राकृतकार्यापवस्य बपोद्देशेन विधानम् । अत एव द्वितीयपक्षे पद्मत्वान्ते नित्यत्वविद्वयै विधिः, अवदानान्तो न इतिपूर्वसिद्धयर्थम् एकप्रसस्ताभङ्गपरिहारार्थं चेति द्रष्टव्यम् । १०।७।१८, * 'पद्मावतैव यथा कर्मा' इति वचनेन एकप्रसस्ताभङ्गभेदेन प्राकृतकार्यापवादानान्तविधेरावश्यकत्वात् । १०।७।१९, * 'पूषा प्रपिष्टभागः अदन्तक्रो हि' इत्यत्र न तावत् भागवद्व्यतिरिक्तयोगोद्देशेन पेपणविधिः एकप्रसस्ताभङ्गभेदेन पक्षेः । ३।३।१३, * शृपदाव्यम् । आन्वोद्देशेन शृपत्तामाशं विधीयते । एकप्रसस्ताभङ्गमिया वा शृपत्ताविशिष्टानपस्यैव अतिवैद्यमवृत्तितः पूर्वमवृत्तौ शृपत्तामावच्छेदो विधिः । १०।४।२५.

* एकभागात्वं मैनावकल्पेन न द्विभागात्वं ज्योति-
श्लोमे अग्नीषोमीये पशो । भा. १०।७।३२०-२१.

॥ एकमन्त्राणि कर्माणि इति न्यायः ॥

(एक एत मन्त्रः अङ्गत्वेन करणं येषा तानि एक-
मन्त्राणि । एकस्य कर्मणः करणभूतो मन्त्रः एक एव
भवति इत्यर्थः ।) सत्याश्रौ. १।१।३४. * अग्नि-
वैशुभिः (तैआ. ३।८) इत्येकविधितर्मन्त्राः संमार-
यजुभिः । समाप्ते अनुवाके (सेपे च सति मन्त्राकाङ्क्षा-
यजुभिः । समाप्ते अनुवाके (सेपे च सति मन्त्राकाङ्क्षा-
याम्) पुनरन्यासः कार्यः एकमन्त्राणि कर्माणि इति
व्याम् । पुनरन्यासः कार्यः एकमन्त्राणि कर्माणि इति
व्याम् । सत्याश्रौ. सूत्रवृत्ति. २।१।१९. * तत्र
करोडाधिपु अर्थात् वर्षवामिशब्दः क्षमः । सर्वत्र प्रति-
वाच्यं सर्वान् कुर्वन् । 'एकमन्त्राणि कर्माणि' इति
न्यायात् । आश्व. श्रु. नारायणवृत्तिः ३।४।४. * 'नमो
अन्तु सर्वेभ्यः' इत्येतेषा (प्रवाणा मध्ये) एकेन
सर्वेश्वर उपपत्तौ (चपने, 'एकमन्त्राणि कर्माणि'
इति न्यायात्) । सत्याश्रौ. १।१।७।३१.

॥ एकथैव हि सुदद्यात्तौ गृह्णते चित्ररूपया ।
पदाथोदितवसंस्कारचित्रपिण्डप्रस्तया ॥' इतिन्यायेन
अकणादिभिः क्रमेणावगतेरसि एकस्मृत्वाक्यैः शुगपदेव
त्रयभावनता अवयवमनुभवति । रत्न. ६।१।५।२२
वर्णकं २.

॥ एकवचनान्तमेधपतिगन्तव्ये सु, स्वाध्यायवत् ॥ १।१।१।११॥
रथैवद्विदशीनि सामानि यथे एकवचनान्तमेधपतिगन्तव्ये सु,

एकस्यामुचि गातव्यानि २ न वृचे । स्वाध्यायवत् । यथा
स्वाध्यायकाले एकस्यामुचि गीयन्ते तद्वत् । एता वाची
ऋक् च एकवचम् । * 'ऋक्सूर्यभूयवामानसे' (पा०
५।४।७४) ऋक्-सूर-अर्-सूर-पयित् एतदन्तस्य
समासस्य (अ अन्ते) अ-प्रत्ययः स्यात् । अथे अर्थे
या धूः तदन्तस्य तु न । इति व्य-प्रत्ययः । अर्थवचिन्वात्
नपुंसकावम् । एकवचं विद्वन्ति इत्येकवचस्यानि । इति पूर्वः
पथः ।

एचे वा, लिङ्गवर्शनात् । २ ॥
पूर्वपक्षं वाच्यो न्यावर्तयति । यथे सामानि
वृचे येवानि, न एकवचं । 'अष्टाक्षरेण प्रथमाना ऋचः
वृचे येवानि, अष्टाक्षरेण प्रथमाना ऋचः
प्रसूति, अष्टाक्षरेणोच्यतेः' इति लिङ्गदर्शनात् । नहि
वृचं विना प्रथमयाः उच्यते इति च निर्देशः संभवति ।
'एकं साम वृचे क्रियते स्तोत्रीयम्' इत्यर्थवादपूर्वको
विधिरिति तत्र प्रमाणम् । तस्मात् सामानि यथे वृचे
येवानि इति सिद्धान्तः । के.

* एकलक्षणया अनेनलक्षणा बाध्यते । यथा दधने
'रथधोयेण' इत्यत्र एतान्तरद्वयः इति पूर्वपक्षे पदद्वय-
लक्षणा स्यात्, तद्युक्त्ये तु पूर्वपक्षे एवेति, स एव युक्तः
इति सिद्धान्तः । वाच. श्र. १।४३.

* एकवचनमेकमित् इति प्रायिकमेतत् दारायण-
वभिचारात् । वृहसी. श्र. ३३०-१३१.

* एकवचनान्तमेधपतिगन्तव्ये सु, स्वाध्यायवत् । यथा
इति यदि उच्यते, समुदायतया अवकल्पिष्यते । भा.
२।२।३।२ पृ. ५७९, भवति हि बहुनाम् एकवचनान्तः
शब्दः समुदायापेक्षः, यथा मूयम्, वनम्, कुलम्,
परिणद् इति । वीर्यमासी, अमावास्या इति च
विद्वद्वाक्यार्थो यन्तौ । २।२।३।२ पृ. ५८०.

* एकवचनान्तमेधपतिगन्तव्ये सु, स्वाध्यायवत् । यथा
नान्तेन ऊहः द्विरुच्यया विह्वी । भा. १।१।१।
१०-१४.

* एकवचनान्तमेधपतिगन्तव्ये सु, स्वाध्यायवत् । यथा
भा. १।१।१।४४४, * एकवचनान्तमेधपतिगन्तव्ये
वहुरेवथे पशो दिवचनान्तमेधपतिगन्तव्ये सु,
४२-४३.

अन्यार्थमपि शक्नोति कर्तुम् । तथया शाल्वर्थे कुल्याः प्रणीयन्ते, ताम्बुश्च पानीयं पीयते उपसृश्यते च । एवमिहापि क्रयसंबन्धार्थमेकहायनीशब्दः उच्चार्यमाणः अरुणशब्देन सह संबन्धयते, न किञ्चित् दुष्यति । उत्सन्न वाक्यभेद इति । ३।१।६।१२ ट. ६८९.
 * एकहायनीशब्दस्य क्रीणातिना अन्वयः नाशनाशब्देन इति विचारः 'अरुणान्यायः' इति भाष्यीयाधिकरणे श्रुत्यः । के.

* एकहायन्यादिशब्दाः कालविशेषयुक्तद्वयवचनाः सन्तो वनो लक्षयन्तः प्रवृत्ते । वा. ३।१।६।१२ ट. ६७९.
 * एकाकिनी प्रतिज्ञा हि प्रतिज्ञातं न साधयेत् इति न्यायः । (हेतुं न्याति च विना केवला प्रतिज्ञा प्रतिज्ञातमर्थं साधयितुं न शक्नोति इत्यर्थः । के.) साहस्री. १४८.

* एकामित्वात्परेषु तन्त्रं स्यात् । १।१।२।११।४९॥ वरुणप्रपासेषु वीरागिकानां होमानाम् अग्निमेवाग्नेद उक्तः । अथ अपरेषु गार्हपत्ये कर्तव्येषु पत्नीसंवाजेषु तन्त्रं स्यात् एकामित्वात् । दक्षिणविहारसंविधानानुसर- निहारसंविधानं च पत्नीसंवाजानां अग्निः एक एव गार्हपत्यः । एकामित्वात् अपरेषु होमेषु तन्त्रं स्यात् । इति पूर्वः पक्षः ।

नाना वा, कर्तुंभेदात् । ५० ॥

शिद्धान्ती आह । वास्तुदेन पूर्वपक्षं न्यायवैयति । अपराग्रेरुक्त्येऽपि कर्तुंभेदात् कर्त्तुंभेदात् पत्नीसंवाजाः नाना भवेयुः मित्राः । दक्षिणविहारार्थाः प्रतिप्रस्थाजाः कार्यः उत्तरविहारार्थास्तु अध्वर्युजा । के.

* 'एकादश ये पयोरयदानानि' अर्थ परिसंख्या- न्वावर्तितविषयक प्रतिप्रभवविधिः कोमेधरमतेन । बाल ट. १६. * एकादशभिरद्वैः इतरेषामदानां परिसंख्या अभीतोमीये वचो । भा. १।०।७।१-९. * एकादशानां यूपानां समूहः यूपेष्टद्विती । तत्र दक्षिणतोऽवस्थितः एकदशो यूपः उत्तरपक्षे नाम । तस्मिन् उच्छृण्वन्ति- भ्यान्निरो यूपसंख्याये नाति । वि. ७।१।११. * एकादशः (अध्यायः) प्रयोगेयत्ताविकासर्ष- मारम्यते कन्वयार्थेन । टुपु. ७।१।१।१ ट. १५३४.

* एकादशो अज्ञाना प्रधाताना च एकेनैव प्रयोग- विधिना विधानम् इति वक्ष्यते । भाट्ट. ५।१।१२.

* एकादशकपालः सार्धंदिने सजने सवनीयः पुरोडाशः । के. * एकादशकपाले ऐन्द्रे औषधस्य आमेदपुरोडासस्य विध्यन्तः । भा. ८।१।१७।३२-३४.

* एकादशरात्रे चयनं कर्तुं शक्यते । भा. १०।५। १३।७८.

* एकादशरात्रान्तानां द्विरात्रादीनामहीनत्वं यत्नतिचोदानात् । भा. ८।२।६।२६.

* एकादशाये (अधिकरणे) यत्नित्वैकशब्दो- पादानात् आमेवादीनां साहित्यं विवक्षितम् इति साधितम् । बाल. ट. १६८.

* एकादशाध्यायार्थः 'उपोदातस्तथा तस्यावापो तन्त्रस्य विस्तृतिः । आधापविस्तृतिश्चैकादशाध्यायस्य पदमाः ॥' प्रथमे पादे तन्त्रस्य उपोदातो वर्णितः । द्वितीये तन्त्रावापो संक्षेपेणोक्तौ । तृतीये तन्त्रम् उदाहरणानुत्वेन प्रवृत्तम् । चतुर्थे तथैव आवापः प्रदीतः । वि. प्रस्तावना, श्लो. २३.

* एकादशाध्यायार्थः । तत्र तन्त्रलक्षणम् उक्तमेव 'साधारणं भवेत् तन्त्रम्' इति । अत्र साधारण- शब्दः विशेषग्रहणमाह । ततश्च विशेषग्रहणे सति प्रथमाप्रयोगोऽने भवतः । विशेषग्रहणे तु तन्त्रं सृष्टुमुत्तममित्यर्थः । विशेषग्रहणं च सप्तधा १ फलक्षमनात्, २ निमित्ततः, ३ रूपतः, ४ संख्यातः, ५ कालतः, ६ मन्त्रतः, ७ कर्तुंभेति । तत्र च प्रथानामदानां चेति द्विविधम् । यत्र सान्त्वययागयोः मयाजानां च दर्शपूर्णमासयोः । तत्र चोभयत्र पूर्वोक्त सप्तधा विशेषग्रहणं नास्ति भावे स्वर्गोद्यमनायाः, द्वितीये कारणोपरधारणमनायाः अविशेषात् । नहि अत्र साम्यामि- होदेन नियमित्येवग्रहण इव धामनातो विशेषग्रहण- भवति । न चोक्ततन्त्रोदाहरणद्वये नियमितो विशेषग्रहण- भवति यथा वैश्यनियुक्तक्रमादद्वयेन नियमात्तददवस्थ- भवन्नसिद्धौ । न च तन्त्रोदाहरणद्वये द्वावपरेषुऽऽत्मन- रूयते विशेषग्रहणमस्ति, यथा वायुदेः 'यूदाग्नेनाग्नु- शकान् यजती' इति यूपहास्यप्रश्नेऽनुक्तोऽपि कदाचान्-

एकवाक्यताऽधिकरणं

भेदः संयोगो वा वाक्यार्थः इति यद्युच्यते, तथापि एका-
 र्थता न स्यात् । बहुपदे भेदानां संयोगां च बहुत्वात् ।
 एकप्रयोजनत्वादुपपन्नम् । यथा तावत् देवस्य त्वेति
 निर्वापप्रकाशनम् । तस्य विशिष्टस्य वाचक एतावान्
 पदसमूहः, तत् वाक्यम् । नन्वत्र ' देवस्य त्वा सविष्टः
 प्रथवे निर्वपामि ' इत्येकं वाक्यम्, ' अश्विनोर्बाहुभ्या
 निर्वपामि ' इत्यपरम् । एवं बहूनि वाक्यानि । यदि
 निर्वपामीत्यनुपपन्नः, ततो बहूनि वाक्यानि । न त्वेवमनु-
 पन्नो भवति । यदि गुणभूतो निर्वपामीति, तदा प्रति-
 ग्रहानं भिद्येत । न च निर्वापो देवस्य त्वा इत्येवमदो-
 शानामर्थोच्यते । साधनप्राधान्ये हि अदृष्टार्थता वचनस्य
 स्यात् । निर्वापे पुनः प्रधाने, दृष्टं कार्यं निर्वापप्रकाशनम् ।
 तत् सर्वविशेषणैर्विशिष्टमुच्यते । तस्माद्विरोधः । यथा च
 पदं पदेन विशेष्यते, तथोक्तं तद्भूतानामिति (१११७
 २५) । तस्मादेकं वाक्यम् ।

अथ किमर्थमुत्तरं सन्निवृत्तम्, अर्थरूपादिति च,
 विभागे साक्षाद्बुद्धमिति च । उच्यते । भवति विद्वि-
 देकार्थम्, न तु विभागे साक्षाद्बुद्धम् । यथा ' भगो वा
 विमज्जु ' अर्थमा मा विमज्जु ' इत्येकार्थाः सर्वे
 विभागमभिदधति । न तु भगविशिष्टादिभागात् अय-
 मविशिष्टोऽन्यो विभागः । नेत्युच्यते । विभागात्तान्मेन
 अस्य प्रयोजनम्, न विशेषेण । सामान्ये हि दृष्टोऽर्थो
 भवति, न विशेषे । विभागे तु न साक्षाद्बुद्धम् । तस्मा-
 द्द्विभक्तिं वाक्यं विभागे विरक्त्यते । तथा ' स्वोर्न ते
 सदनं कृणोमि वृत्तस्य धारया सुतोर्वं कल्पयामि । तस्मिन्
 विभागे साक्षाद्बुद्धम् । द्वे तु प्रयोजने क्रियेते सदनकर्तव्यं
 पुरोडासप्रतिष्ठानम् च । तस्मान्निष्ठे वाक्ये, पूर्वं सदन-
 कर्तव्यं विनियुज्यते, उत्तरं पुरोडासप्रतिष्ठानम् । तस्मात्
 सम्यक् सूचितम्, न सूत्रोपलम्भो भवति ।

वा — के विद्येत्तत् सूत्रं वाक्यलक्षणपरत्वेन
 न्याययते । तथापि किल लौकिकैर्दिक्तावप्यलक्षणसंभवे
 हेतुप्रसिद्धिबोधेन लौकिकज्ञानमेव एतदुच्यते । उच्यते :
 ' अन्यतोऽवगतोऽर्थं हि लोके वाक्यं प्रवर्तते । तन्ने-
 कार्थत्वंविधानात् सुखयोजकं (भा ए) वाक्यता ॥ '

लौकिकज्ञाना हि वाक्यानां प्रमाणात्तरेण अर्थः तदेकत्वं
 चावधार्यते । तत्र प्रसिद्धेन हेतुना शक्यमेकवाक्यत्वम्
 अवगन्तुम् । वैदिकानां पुनः अनन्यप्रमाणायत्वात् प्राक्
 वाक्यात् तदेकत्वाजानात् अज्ञतोऽर्थे तदेकत्वसिद्धिरिति
 इति एतदुच्यमानुपपत्तेः अर्थापत्त्या विपरीतं लक्षणं द्रष्टव्यं
 ' वाक्यैकत्वात् अर्थैकत्वम् ' इति । यथैव हि परिभा
 वाक्येन धर्मन्तरम् अर्थः प्रतिपाद्यते, तथा एकवाक्य-
 धर्मेण एकत्वेन अर्थैकत्वम् । आह च ' नित्यवाक्याधि-
 गम्यत्वात् यथावाक्यं प्रवर्तते । वेदार्थस्तदसिद्धेरसु
 न वाक्यस्यार्थैकवचता ॥ ' अत्रानभिधीयते । वेद-
 न्वाख्यानमद्वयत्वं जैमिने. कः प्रवृत्तो लौकिकवाक्यलक्षणा-
 भिधाने ? वैदिकवाक्यलक्षणस्यापि भेदलक्षणे (भेदा-
 प्याये) कः प्रवृत्तः ? इतिमर्थे प्रमाणलक्षणे एव नोकम् ।
 एकवाक्यत्वमन्यत्रापि, ' अर्थैकत्वात् वाक्यम् ' इति
 एतावतैव सिद्धत्वात् । कथं च मन्त्राधिकारे तदसंबन्धो-
 ऽर्थः अभिधीयते । भाष्यकृतं ' प्रसिद्धमितिपु यत्तु'
 इत्युपन्यासः प्रमाणत्वानि विना कारणेन अर्थात्ततः ।
 विद्व ' यद्युभेदं च सुकलितं वाक्यैकत्वस्य लक्षणम् ।
 मन्त्रमाद्यलोकियु वक्तव्यं क्षोपयुज्यते ॥ ' कर्तु-
 सामनोस्त्वावत् परिमाणं प्रयोगधर्म्ये प्रसिद्धम्, इति
 न कश्चित् वाक्यलक्षणात् एकवाक्यत्वलक्षणज्ञा-
 तवधारो भवति । तथा सादृश्ये अगिरीमदिनास्यैः
 साध्यतापनेतिकर्तव्यतावत्सा भावनाया निरुक्तुं पुरोपे
 एतानेकवाक्यरानं क्षोपयुज्यते । ननु अयमुपयोग,
 एकवाक्यतालक्षणतो वाक्यभेदे परिहरिष्यति । नाय-
 मुपयोगः । कुतः । ' वाक्यभेदे क्षात्तान्तरपेक्षोऽय-
 वृत्त्यादिदोषतः । एकानात्तत्त्वविज्ञाननिरपेक्षोऽय-
 धार्यते ॥ ' पदतदेकैवेत्यतः समुदाहृत्युचित्यवद्भासकः तदि-
 भागलक्षणे वा वाक्यैकत्वानात्तत्त्वज्ञाननिरपेक्षेरेव दोषेन
 अवधार्यते । विभागलक्षणे गम्यमानसंबन्धपरिभागा-
 अनेकादृशकल्पना च दोषः । इतरत आद्येः अवेदःत्वात्
 अप्रामाण्यम् इति नैकवाक्यलक्षणैः अर्थः । दोषेऽय-
 वाक्ये तु लक्षणनिरपेक्षस्य लोच्यं चरहासिद्धेः
 अत्यन्तानिर्वाचिकत्वम् । यदि च अर्थैकत्वेन वाक्य-
 कत्वमवधार्यते, वाक्यस्य अर्थप्रत्ययतापेक्षत्वात् तत्पर्य-

पुरुषस्य नियोग्यत्वात् तददेव कामाणां निमित्तं स्यात्, न फलत्वं स्वर्गस्य विध्यैत् । स्यादेतत्, दाहादयो हि निष्पन्नाः युक्त यत् निषिद्धीभवन्ति इति । स्वर्गस्तु अनिष्पन्नो न निमित्तं भविष्यदर्थं इति फलत्वमेव नियोग्यविशेषमिति । तत्र । अनिष्पन्नस्य निष्पन्न-नियोग्यविशेषत्वमोग्यात् । नहि अस्ति विनोपणे तद्विशिष्टस्य नियोग्यस्य सिद्धिरवकल्पते । अस्मिन्नेव न कस्य नियोगः साध्यते ? तेन तद्विद्विमर्शोक्तत्वा अवश्य-नेव फलविषया कामना तद्विशेषणमायुषमन्तव्यम् । सा च सिद्धत्वात् शक्तौत्वेव 'परस्त्रीकामः प्रायश्चित्त-कुर्यात्' इतिवत् निमित्तत्वेनैव नियोग्यमवच्छेत्तुम् । एव च एतन्निर्वृत्तौ सावगतक्रियाकार्यामिधानं किञ्चिदुत्तेः अवापितं भवति । कामस्वभावभावो न युक्त इति चेत्, न, श्रुतिप्राप्तत्वात् । तत्रैतत् स्यात्, यद्यपि निमित्तेनापि कामान्वयः संभवति, तथापि फलत्वेनैव विशेषणत्व-मङ्गीकर्तुं युक्तम्, कामनास्वभावमङ्गप्रसङ्गात् । कामना हि स्वभावत एव काम्यमानप्रधाना । निमित्तत्वे च सति तत् प्राधान्यं हीयेत इति फलत्वमेव युक्तमिति । तत्र, श्रुतेर्विज्ञात् श्लोचस्यत्वात् । कामनास्वभावो हि लिङ्गम् । तस्य च निमित्तपरत्वे चापः, फलपरत्वे तु लिङ्गश्रुतेर्वचः । सा हि लौकिके क्रियात्मकायाभिधायि-त्वेन अवगता सती तत उच्यते फलपरत्वे सति अर्था-न्तरं नेतव्या स्यात् । तत्र लिङ्गादुद्देशेण श्रुतिं चाधित्वा फलपरत्वमनुपेक्षाम्, उत भुक्तानुष्ठानात् लिङ्गप्रापेन निमित्तपरत्वम् इति संदेहे श्रुत्यनुग्रहो न्याय्यः । फलपरत्वे हि तस्य कालात्सर्वाविविदात् तत्साधनत्वं श्रममङ्गुरस्य कर्मणः साक्षात् संभवति । न च फलपूर्वद्वारेण उल्लस्य-पूर्वद्वारेणैव परमापूर्वसाधनस्यापि कर्मणः फलसाधनत्व-संभवति । अतः समवेतस्य अतकालीनस्य च अपूर्वस्य सञ्चक्रित्वत्वात्साधनायोग्यात् । दक्षिण्यारण्योरेव फलसाधनत्वनिर्वाहकत्वात् । अन्यद्वारेण चित्त आ-यस्य साधनत्वं काष्ठादेरिव ज्वलनादिद्वारेण अनुभवस्य वा स्रकारद्वारेण स्फुरितिकासाधनत्व न संभवति इति असाधकं कर्म स्यात् । साधनसाधनं तु स्यात् । न च किल साधनं फलं लिच्छमानेन साधने साक्षात् प्रवर्तितुमशक्यं-

यथा ग्रीहिकामेनेव कर्मणम्, कार्यतया अवगन्तुं शक्यम्, इत्यनया स्वतन्त्रया लोकविक्रयया प्रक्रियया लिङ्गश्रुतेः लोकप्रसिद्धक्रियाकार्यामिधानपरित्यागेन अलौकिका-पूर्वाख्यकार्याभिधायित्वं फलनीयम् इति श्रुतिवाच-प्रसङ्गात् निमित्तपरत्वमेव ज्ञायः । ननु एवं सति प्रयोजकत्वं विषेः कल्प्यम्, इति गौरवं स्यात् । नैव दोषः, श्रुत्यनुग्रहस्य निमित्तपरत्वाभ्युपगमेन तत्फलजनक-न्याय्यत्वात् । न च एतदतीव कल्पनीयम्, सामान्येनैव कार्यस्य स्वसाधनप्रयोजकत्वं लोकत एव सिद्धं भूतस्यैव अग्न्यनुबन्धित्वम्, रूपस्यैव चालुपात्वम् । अतश्च कार्य-विशेषयत् पूरानगतते अवगम्यमानेऽपि तस्य प्रयोज-कत्वम् अग्न्यनुबन्धित्वादिदत्तं निर्वाहकत्वेन अनुस्यूयते, न तु अपूर्वं किञ्चित् कल्पयितव्यम् । सामान्येन अव-गतमपि भास्विन् विरोधे अनवगतमेव कल्प्यम् इति चेत्, नैव तावत् अनुमानस्य अनवगतगोचरत्वसमर्थं विस्मरता न भाषितुं युक्तम् । अपि च एतावन्मात्रं कामा-धिकारेऽपि फलस्य कल्पनीयमेव । नो रक्ष फलविशेषस्य स्वर्गादेः ज्योतिष्टोमादिप्रयोजकत्वं लोकसिद्धम् । न च फलस्य अतदात्मनः कार्यात् विशेषतः प्रयोजकत्वं लोक-सिद्धम्, येन न तत् कल्पनीयम् । किञ्च, फलमपि न फलतया प्रयोजकम्, किन्तु कार्यतया । सा च अफलरूप-स्यापि कार्यस्य अविशिष्टा, इति न निश्चितं गौरवम् । किञ्च 'फलस्य विध्यधीनस्य तावन्मात्रनिरीक्षणत्वात् । नैव कामाधिकारेऽपि प्रयुक्तिः साधनेऽङ्गवत् । ३ ॥ यदि हि नैमित्तिकाधिकारवत् कामाधिकारेऽपि विषे प्रयोजकत्वं न स्यात्, ततः साधनेऽपि वक्तु-प्रयोजकत्वं मा कल्पि इति कामाधिकारस्य परिकल्पयते इति, न तु एतदस्ति, कामाधिकारेऽपि विधिरेव साधना-नुष्ठानं अङ्गानुष्ठानवत् प्रयुक्तं न फलम्, तस्य काल-स्वरमाग्निः तत्काल्यत्वाविधिपूर्वमानसापस्य तद्विदि-मानप्रतीक्षात्वात् । नहि तत् साक्षात् कर्मणो विध्यते, यतः सत्प्रधानमेव । विधिस्तु तेनैव साधनान्नो युक्त-यत् सत्प्रधानस्य इति । व-द्वान्येन विधिरत् फलमपि प्रयोजकमिति चेत् न, दासार्थमभयम् । अथापि स्यात् यथा हि विधिः उत्तरपूर्वद्वारेण प्रधानानामग्रानां च

यागसाधनम् । तावद् यजुश्च वाक्यं च वक्तव्य-
 त्वाभिरूप्यते ॥' वचनाहं हि वाक्यं कार्यं समर्थं च
 उदहं भवति, न न्यूनमधिकं वा, तापतेव वेद्यते ।
 तसु कीदृशम् इति 'एकायं साकङ्क्षावयवं च'
 इति लक्षणम् । ईदृशं चेत्, एकं यजुः । यत् ततोऽपि ह्यम्,
 तत् वाक्यान्तरं यजुःन्तरं च इत्युक्तं भवति । एवं सर्वत्र
 पुरस्तात् परस्ताद्वा एकार्यत्वमर्थपदपरिग्रहणात् असमर्थ-
 पदविमोक्षेन च भिन्नानि यजुषि कल्पन्ते । तेन एक-
 वाक्यलक्षणप्रोक्तौ च अर्थात् यजुर्भेद-वाक्यभेदलक्षणयोः
 सिद्धिरिति 'एतस्मात् चेत् कारणात्' इत्याह ।
 'किमुदाहरणम्' इति अमिषेयवाचिनम् अर्थयन्
 यक्षीत्या लक्षणद्वयसमावेशासंभावनाया पृच्छति । तथाहि
 'एकार्यत्वं पदस्य स्यात् साकाङ्क्षावयवं न तत् ।
 साकाङ्क्षावयवः संप्रतस्तस्यैकोऽर्थो न विद्यते ॥'
 पदस्य हि आकृतिर्नाम एकोऽर्थो भवेत्, न तु तदवय-
 वाना वर्णाना प्रकृतिप्रत्यययोर्वा विभागे साकाङ्क्षावयवम्,
 अर्थप्रत्याघनशक्यत्वात् । एतद्वाक्यवास्तु पदानि
 विभागे परस्परमाकाङ्क्षन्ति, न तु एवामेकार्यत्वम्,
 प्रतिपदनर्थभेदात्, समूहस्य च पृथगर्थान्तप्रसिद्धेः ।
 अतो लक्ष्याभावात् अलक्षणमेतत् इति (एवावता
 'किमुदाहरणम्' इति आक्षेपमाध्याग्यात्वात्) ।
 प्रयोजनवाच्यमिमांशेण (हीनम् अर्थपदं प्रयोजनं ब्रूते
 इति प्रयोजनवाचि इति अभिप्रायेण, प्रयोजनवाचित्वाभि-
 मन्नेण इत्यर्थः) 'देवस्य स्वा' इत्युदाहृतम् (भाष्ये) ।
 ननु इति परः स्वाभिप्राय प्रकटयति । यदा पदार्थान्वयि-
 त्तत्त्वदर्शनार्थम् एव सामीप्यवशात् तेषा गन्तमानौ
 भेदसंज्ञौ स्याताम्, अत आह- 'तथापि एकार्यता न
 स्यात् ।' कथम् 'भेदो नाम पदार्थानां व्यवच्छेदः
 परस्परम् । स च प्रतिपदार्थान्त्वान्नेकत्वं प्रतिपद्यते ॥'
 व्यञ्जितपदार्थपक्षे सर्वव्यञ्जना गवादिपदेनैव उपासकत्वात्
 विषयसन्धेः कृष्णादिभिः कृष्णादिभ्यश्च्छेदमान-
 वक्तव्यम् । सर्वसंज्ञाः पदार्थान्तर्गतत्वात् न वाक्यार्थो भवति,
 इति वदुरसंज्ञः तेषा भेदो ऽस्ति । स च यथा कृ-
 श्वाद्येन गोशब्दस्य कृष्णादिभ्यो भिद्यमानत्वात् भवति,

एवं कृष्णशब्दस्यापि गोशब्देन अक्षादिभ्यो निवर्तितस्य
 भवति, व्यवच्छेदनात्वात्वाच्च नास्त्येकत्वे प्रमाणम् । भेद-
 सामान्यग्रहणे वा सर्ववाक्यार्थैकत्वप्रसङ्गः । यदा तु भेद-
 वन्तः पदार्थाः एव वाक्यार्थः, तदा सिद्धमेव नानात्वम् ।
 तथा 'संसर्गोऽपि पदार्थानामन्योन्येनानुरञ्जनम् ।
 एकैकत्र तदप्यरतीत्येकत्वं न प्रतीयते ॥' आकृति-
 पदार्थपक्षे कृष्णगोत्वयोः स्वरूपेण अमिषितयोः
 (न्यक्तिवहित्वातेः स्वरूपतो भानम् इति परिभाषा)
 संनिधानात् इतरेतरानुरञ्जनम् अर्थसिद्धभेद वाक्यार्थः ।
 स च गोत्वे कृष्णत्वसंज्ञाः, कृष्णत्वे वा गोत्वसंज्ञाः
 सामस्येन एकैकत्ववस्तुसंभारात् उपलभ्यते इति
 नात्वा । यद्यपि च कथञ्चित् द्विपदे स एव उभयपक्षि
 संज्ञाः इति एकत्व गम्यते, तथापि बहुपदे येनयेन
 प्रदेनेन पदद्वयं समूहवत्, तेनतेन संज्ञाकल्पेण उरलभ्येः
 अनेकत्वम् । किञ्च 'स्वप्राधान्यात् पदार्थानां धर्मा-
 नेतामुभावपि । धर्मिभेदेन भिद्येते नद्वैकत्वसुपा-
 त्रितम् ॥' वाच्यं हि प्रयोजनैकत्वं नाधीयते, तावत्
 स्वतन्त्राः पदार्थाः न एकतामापादयितुं शक्यन्ते, इति
 पृथगेव भेदसंज्ञां अनुभवन्ति, तस्मादपि नात्वा । यद्यपि
 च अस्माकं आकृतिपदार्थैकत्वात् नैव भेदो वाक्यार्थत्वेन
 अमिषितः, तथापि पूर्वपक्षवादिना विकल्पमात्रेण उर-
 न्यस्तः । शिदान्ताभिप्रायविरुधे प्रयोजनवाचित्वात् अर्थ-
 शब्दस्य उपपन्नम् । एव सति एक एव कश्चित् पदार्थः
 प्रधानभूतः, सदिशेयत्वेन इतरोपसदानम् इति । सर्वेषां
 च तन्नेदात् तत्संघर्षाच्च एको भेदः संज्ञां वा इत्यपि
 शक्यं वदितुम् । तस्मात् कर्मसमवाचिविने दृष्टार्थत्वात्
 अतोपशक्तिविरुधेपदार्थविशिष्टनिर्वापपक्षान्न (देवस्य वा
 सविदुः इत्यादेः) समसस्य पदसमूहस्य एकं प्रयोजनम्
 इति सिद्धमुदाहरणम् । परस्य निर्वापप्राधान्यं अहातात्
 दृच्छति ननु अत्र देवस्य इति (भाष्ये) ।
 विशान्ताशयी आह यदि निर्वापमि इति अनुपपन्नः,
 ततः एवम् । स च अनुपपन्नः सद्गुणभावेन भवेत्, न
 चास्य गुणभावः, प्रयोजनवशात्, सविषयत्वात् च अर्थ-
 समवायात् इत्येकार्यत्वम् ।

गम्यते, तस्यापि तदेव ज्यायः । आहृत्तिर्वा प्रयोगस्य दाशम्यवयवत् अर्थवचनायास्तु, न तु अर्थांतरकल्पना शक्यते कर्तुम् । अथवा नैमित्तिकस्यैव अनुदानस्य यान्-जीवन्नात्म्यातो यावन्जीवन्नास्येन लक्षणया विधीयते । सा हि लौकिकी, लिट्शब्दस्य तु अर्थांतरकल्पना इहैव । अतो न कामाधिकार्यं युक्तम् । आशीर्षतां वा मूत्र-भाष्याल्लुद् बालिककाशरीयं दर्शनम् 'यासाद्यवच्छिन्ना भावना विधुषेता पुरुषामिलयितभाग्यापेक्षिणी वास्येन स्वपादिक मान्यतया स्वीकरोति न निमित्ततया, तस्य अनेपेक्षितत्वात्' इति । तत्र हि यागादेः करणत्व कल्पितपूर्वद्वारेण संभवति, कायकर्मपादीनामिव ज्वलन-तिलेपनादिद्वारेण मीढिषाकादिसाधनत्वम्, आग्नेयादि-पट्टस्यैव उपत्यपूर्वद्वारेण परमापूर्वसाधनत्वम्, अन्-गोरणादेर्नां शतशतनादिसाधनत्वम् । इति चर्चं मुश्चिद्यते भवति ।

'सौर्वादिषु निमित्तत्वं कामनायाः प्रसवयते । नहि तत्र बचः किं चिदानर्थक्यमुपाद्भुते । ७ ॥' मरुत्वात् दर्शपूर्णमासादिषु यावन्जीवभूति-सदाकात् फलरत्नत्वम् । येषु तु सौर्वादिषु नित्यत्वभूति-नास्ति, तत्र किम् आनर्थक्यपरिहारायै फलरत्नत्वमङ्गी-क्रियते ? अथायमभिप्रायः 'दर्शादावैव वाक्य-स्वपूर्वस्थारधारितम् । मा भावित् कामना-लिङ्गमित्यन्यायापि संश्रितम् । ८ ॥' यावन्जीव-भूत्यानर्थक्यपरिहारायैव तावत् 'दर्शपूर्णमासायां स्वर्ग-कामो यजेत' इत्यादिषु फलरत्ने कामसम्बन्धवारधारिते सति अत आधनेः अभिनः कार्वाणमानुषयोः, क्रमेण च धर्ममह्युरस्य तु साधनभावात्प्रभवात् तदतिरिक्तमेव स्यात्तु कार्ये लिट्शब्दः प्रतिपादयति इत्यन्तरे सौर्वादिष्वपि लिट्भूतेः कर्मणि तदतिरिक्तं वा पश्चात्तामसात् काम-स्यभावाद्भद्रार्थे फलरत्नमेव युक्तमिति । नेति वदामः 'अभिधानभूतिर्यद्यप्येवं लिङ्गं न वापते । समान-पदरूपा तु भुक्तिरस्यापि वापिनी । ९ ॥' यद्यपि लिट्शब्दस्य लोके क्रियायां प्रयोगात्, दर्शपूर्णमासादि-यास्ये च भर्तृ प्रयोगात् उभयस्यैव अर्थसामान्य-वापिनः क्रियाऽतिरिक्तेऽपि कार्यवित्तो नगति

अभिधानम्यायात्, तथापि सामान्यस्य वित्तोपापेक्षया समानपदोपादानलक्षणया ध्रुवा प्रकृत्युपात्तो भावार्थ एव वित्तोपात्तेः संव्यमानो न पदान्तरोपात्तनियोग्य-वित्तोपात्तोभूतज्ञानात्म्यभावाल्लिट्शब्दोऽपि निवारयितुं शक्यते । उच्यते एव हि प्रत्ययः स्वार्थे कार्यसामान्यं प्रकृत्यर्थानुरक्तमेव अभिषते । यथोक्तम् 'प्रातिपदिका-दुच्चरन्ती द्वितीया(यादि)विभक्तिः प्रातिपदिकोपे-विशेषकः इत्याह' इति (भा. १।१।अ२५ पृ. ९९) । तेन अभिधानाविशेषेऽपि पदभुक्तिवित्तोपादेव लिङ्गत्वः । तदिदमुपपन्नं प्राभाकराः । ते किल मन्यन्ते 'अपूर्व-स्थाभिधेयत्वे क्रिया लाक्षणिकी भवेत् । अनेकार्थ-त्वदोषानु न द्वयोरभिधेयता । १० ॥' यदा हि फलकामिनिशेषसमभिव्याहारात् क्रियाऽतिरिक्तमपूर्-लिङ्गायभिधेयमाश्रितम्, तदा न क्रियाया अपि तदभिधेयत्वं युक्तत्वम्, अनेकार्थत्वस्य अन्यायत्वात्, क्रियापतीत्येव लक्षणयाऽपि उपपत्तेः । अपूर्वत्वता हि क्रियाकार्यताविनाभूता शब्देनामगता तदुपस्थापयति इति नाभिधेयत्वसंभारः । न च सौर्वादिषु लक्षण-कारणमसि ह्यपूर्वमेव तदद्वैतैर्लिङ्गादिभि-अभिधीयते । अतो न युक्तः कामनात्मभावमह्येन निमित्तरत्न-म्युपगमः (इति । तत् कूपति-) इदं तु वेदामभि-माननात्ममिति प्रामाणिका न भद्रमिति । तथापि 'अनेकार्थत्वमन्यार्थं शक्यते इत्यदोषतः । एत-यैवोभयोः सिद्धौ प्रतीतेरभिधेयता । ११ ॥' न तावत् लौकिकाः 'गामानश्च' इत्यादिषु लिट्. (लिट्-स्य लोटः) लक्षणया भुक्तिं मन्यन्ते, किन्तु मुक्त्वा-नैव । तत्र यदि क्रियाकार्यं मुख्यं तदा अभिधीरताने सन्त्यन्तरङ्गना आपतेत्, ततो लक्षण्येनान्यमुप-गम्येव, न चेतदति, एकस्यैव कार्यमात्मभिधानवस्थ-उभयतः मुख्योत्पत्तेः । अनेकार्थत्व हि अनेकार्थकि-कल्पनादोषात् अन्याय न स्वल्पेण, मा नृपि नाना-विधिन्यध्वन्यमह्येरेहानिरेषापूर्वाणां वदन्तिरेतम् । अतो यथा वेदां कार्यत्वस्यैवोत्पत्त्युपगमात् तदभिधेयं । भवति, एवं क्रियाया अपि तदतिर-ताः तत्रोपात् त-भिधेयं न परिपद्यते । आह, 'नेह्य मन्त्या क्रियास्य

एकवाक्यत्वं

अविधायको मनः । भा. १०८।१०२०, * विभज्यमानानि चात्र ('वाच्यं श्वेतमालमेत' इत्यादौ) पदानि साक्षाद्वाणि इयुपपन्ननेकवाक्यत्वम् । २।१।५।१५.
 * 'स्वाधेनोपे समानानामङ्गाह्नित्वाद्यपेक्षया । वाक्याना-नेकवाक्यत्व पुनः संद्वय जायते ॥' (विष्णुसंवादादौ) वा. १।४।१३।२५ पृ ३६६ । सुधा— पदार्थाना परस्परसाक्षात्पर्यवसानेऽपि वाक्यार्थाना परस्परपेक्षया भन्वयो न विरुद्धः इत्याशयः । भावप्रत्ययेन संबन्धामिधानत् (श्लोके) अङ्गाङ्गिसंबन्धापेक्षया अङ्गस्य अङ्गिसंबन्धापेक्षया, अङ्गिनश्च अङ्गसंबन्धापेक्षया आदिशब्देन आग्नेयादिप्रधानानाम् एकफलसंबन्धापेक्षया अङ्गाना च एकतरणोपकारसंबन्धापेक्षया स्वार्थपर्यवसितानामपि वाक्याना संद्वय एकमहावाक्याभावाद्देन एकवाक्यत्वमवतीत्यर्थः । पृ ५२६.

* एकवाक्यत्वे समवति अनेकादृष्टानुबन्धित्वाक्य-भेदापादविधित्वाद्दृष्टीकरणयोगः । ६६ 'न चेदन्वयप्रकल्पयेत्' (१०८।४।७) इत्यस्य न्यायस्य स्वरूपम् । सु पृ ६२.

* एकवाक्यत्वलक्षणम् 'अर्थकलादेक वाक्यसाक्षाद्वा वेदिभागे स्यात्' (घट) यत् विभागे सति साक्षाद्वा, अविभागे च एकत्वम्, तदेक वाक्यम् । 'स्यो न वे-तस्मिन् चोद' इत्यत्र अतिव्यतिरिक्तार्थम् एवाप्यम् इति । 'अतो वा विभक्तुः, पूषा वा विभक्तुः' अनवोरतिव्यतिरिक्तार्थं विभागे साक्षाद्वा इत्युक्तम् । वि. २।१।१५.

* एकवाक्यत्वसम्भवे वाक्यभेदस्य अन्वयान्वात् । पराक्रम . ५१ पृ १

ॐ एकवाक्यत्वापत्ताना संभूयैकार्थप्रतिपादकत्वम् इति न्यायः । संभूय मिलित्वा इतरसाधिन्येनैत्यर्थे । यथा प्रयत्नायद्भवात्संभूतानां दसार्थार्थे साधकत्वेन एकवाक्यापत्तिश्चैव निवृत्तये तत्रास्य प्रवृत्तिः । यथा च अनेन एकाद्वितीयनप्रकृतत्वा इतिरुपपत्त्या तद्भक्तप्रतिपादकानि वाक्यानि प्रमाणभूतानि मन्वन्तीति संशयः । सादृशी ११०.

* 'एकविंशः पोटशी' इति एकविंशतिरूपेण पोटशिति अन्यस्मानने त्रैलोक्यात्मकः । (बोधिसि गर्वस्तोत्राणि एकविंशति मन्वन्ति) । भा. २।१।५।२५ वर्णक २. * एकविंशः स्तोमः अष्टराये चतुर्षोऽ-दिति । वि ७।१।१०, * एकविंशः स्तोमः अतिव्यये वहिष्यवमाने काम्यो विहितः । 'एकविंशतिरुपेक प्रजापत्यं याजयेत्' इति । ५।३।४, * एकविंशत्य स्तोमस्य विद्युतिरेवमान्नापते । 'सतम्यो हिक्रोति, स तिसृमि, स एकवा । सतम्यो हि-करोति, स एकवा, स तिसृमि, स तिसृमि । सतम्यो हिक्रोति, स तिसृमि, स एकवा, स तिसृमि.' इति । १।२।६ वर्णक २ । अस्मात्— प्रथमे पर्याये प्रथमा ऋक् त्रिंशत्, द्वितीया ऋक् त्रिंशत्, तृतीया ऋक् एक त्रिंशत् इति सत । अथ द्वितीया त्रिंशत् इति सतेन । तृतीये द्वितीया त्रिंशत् तृतीया त्रिंशत् इति सतेन । तृतीये पर्याये प्रथमा त्रिंशत् द्वितीया एकवारं तृतीया त्रिंशत् इति सतेन । सत्त्वना एकविंशति इति । के. * एक-विंशो अतिराये आगनेन संख्यापूजे 'समान्नापत्त-क्रमादेवाय नियमः' । भा. ५।१।६।१२ वर्णक २. * एकविंशो अतिराये विद्युत्कारोमेके एतन्नामनेन इदिति, न न्यायेन । वि १०।५।६, * एकविंशो अतिराये विद्युत्कारो चतुर्णां तुचानां पर्यायैर नियेय, न ऋक् वहिष्यवमाने । ५।३।४

* एकविधिगम्य एक पदाप । वि ५।३।२
 * एकविमक्तिनिर्देशात् अन्तरेणानि पदौ सामानाधिकरण्यात् भवगमित्याम यथा नीलमुपलभिति । इति त्रिधा । भा १।१।६।१२ पृ ६८५.

ॐ 'एकविंशति अत्रैविश्टपम्' इति न्यायेन परसंख्याविश्टि चतु संख्यात्वो वाच्यः । अत्रथ सत्यि एकत्वस्य च चतु संख्या आह्वयतात्पर्यैव । भाट्ट ८।१।६.
 * एकविपत्ये एतान्वा विरौपो वापते । वा ३।८।१।७.

ॐ एकवृन्तगतफलद्वयन्यायः । निवमनसंस्पर्शे एकवृन्त-न्यायेन परस्परानवेकतेन मीधितु-नारदन-संबन्धत्वेन अयच्छमः । इत्यायन. पृ ११८.

ग्याहारात् अनन्योपसर्जनं क्रियाऽतिरिक्तं कार्यं सिध्यति ।
इति, प्रतिभ्यादेवं न, निरसितसाधनत्वादिति ।
कामपदसममिच्छाहारो हि अन्योपसर्जनकार्याभिधाने एवं
प्रमाणम्, न स्वातन्त्र्ये । स हि स्वर्गं कामयमानः
तत्कामित्वेन रूपेण तद्गुणसर्जनं कार्यं बोद्धुमलम्, इत्यनेन
हेतुना तत्साधनत्वाद्योग्यक्रियापरित्यागेन तदनुकूलापूर्वाभि-
धानं लिहादीनामुपेयते, तद् कथं स्वप्रमाणविरुद्धप्राधान्या-
भ्युपगमः । गनु वस्तुद्वय्या फलानुगुणमपि न तथा शब्देन
अभिधातव्यम्, क्रियेत्वात् सा स्वप्रधानभूतमभिधातव्यम्,
नहि प्राधान्ये कश्चिदपि प्रमाणफलः समस्ति । अपिच
निबोध्यपदसंज्ञायादेवं कल्पयितव्यम्, यादृशं कार्यत्वं
फलज्ञानी 'ममेदं कार्यम्' इति बोद्धुमलम्, तादृश-
मभिधातव्यम् । स च स्वकामानुगुणमेव बोद्धुमर्हति
इति तथैव अभिधातव्यम् अह्नायुर्वक्तु । यो हि
'मयाजादिविषयापूर्वं विनियुक्तविषयतया स्वतन्त्री-
भविगुणसमर्थम् इति स्वशब्देन अधिकारवाक्यनिर्हात-
प्रधानकार्याभिधानशक्तिनाऽपि लक्षणया अन्योपसर्जनी-
भूतम् अभिधीयते' इति वदति, स क्रमम् (हास्यो न
स्यात् इत्युत्तरेणान्वयः), कामाधिकारत्वात्काद-यन
अविदितप्रधानकार्याभिधानशाम्येन प्रत्युत लोकावगत-
गुणभूतकार्याभिधानधामर्थेन कामपदसममिच्छाहाराच्च
अपूर्वाभिधानप्रमाणात् अवरयन्मवितितादृकत्वेन लिङ्-
शब्देन करणीभूतविषयतया च तद्वदेव विनियुक्त-
विषयतया प्रत्युदप्राधान्यमपूर्वं प्रधानतयैव लोकत्वप्रमाण-
स्वविषयविरुद्धम् अभिधीयते' इति वदन् हास्यो न
स्यात् । तद् उभयत्रापि गुणभूतकार्याभिधानशक्त्या
एकत्रैव मुख्यत्वोपपत्तेः न क्रियायाः साधनिकत्वम् ।
'लोकतः स्वप्रमाणाच्च फलार्थविषयवत्ततः । अन्या-
र्थत्वमपूर्वस्य प्राधान्यं न कुवन्नन ।' १२ ॥ इति
संग्रहश्लोकः ।

एतेन नैमित्तिकविचारोऽपि कामाधिकारस्युपपत्त्यनु-
शायात् अन्यार्थत्वैव अपूर्वत्वमभिधानान् तदुपपत्त्यर्थं
निबोध्यत्वं फलमवश्यं कर्तव्यमिति दर्शितम् । किञ्च,
'प्राधान्येऽपि नियोगस्य गुणभावेऽपि कर्मणः ।
विशेषद्वयहानेन सामान्यरथैव वाच्यता ।' १३ ॥

यद्यपि नियोगस्य कृत्यहेतुयतया प्रधानस्य अन्यादृशी
कर्तव्यता, क्रियायाश्च अन्योद्देशप्रवृत्तकृतिग्याप्यतया
गुणभावात् अन्यादृशी कर्तव्यता, तथापि उभयन पुन्य-
मानस्य लिङ्शब्दस्य गोचरदस्यैव सण्डादिषु प्राधान्य-
गुणभावप्रमाणेन सण्डत्वादिविशेषप्रमाणेनेव सर्वानुगतं
कार्यान्तरामान्यं गोत्वमिन वाच्यं स्यात् । अनेकन प्रयुक्तस्य
शब्दस्य सर्वत्र मुख्यत्वोपपत्तौ अन्याय्या लक्षणा ।
तदेवत् कपिञ्जलविकरणे (११११८१८८) मगत्रता
भाष्यकारेण महता प्रबन्धेन साधितमपि स्वसमयसंशयस-
तिरस्कृतदृष्टिभिः नालोचितम् । एतेन 'गामानय'
इत्यादिषु कार्यान्विते प्रयोगात्, तथा 'नयास्तीरे
फलानि रन्ति' इत्यादिषु सिद्धार्थान्विते प्रयोगात्,
उभयानुगताकाङ्क्षितप्रतिनिहितयोग्यार्थनामान्वितस्यार्थ-
भिधायित्वात् मयादिशब्दानां कार्यान्वितान्निधायित्वं
निरस्तम् । 'यदि त्वेवञ्च मृष्येत प्रमाणाश्वरगोचरः ।
शब्दानामभिधेयं स्यात् ततो वेदाप्रमाणात् ।' १४ ॥
यदि हि अनेकन प्रयुज्यमानस्यापि शब्दस्य सर्वानुगत-
सामान्यसङ्गाथेऽपि तद्वच्चित्तमनभ्युपेयं व्युत्पन्नसदृश-
गतविशेषवाचित्वेन अन्वय साधनिकी वृत्तिभ्युत्प-
नस्येत, ततो वृद्धस्यवहारे प्रमाणेन तदामातेन वा वक्तु-
बुद्धयारूढे एवार्थे शब्दप्रयोगात् तथाविधः एव सर्व-
शब्दानामभिधेयः स्यात्, वेदे चापीश्वर्ये तदसंगत्वात्
अपत्तिपादकत्वम्, वेदस्य पीश्वर्यत्वं वा वलादापत्तौ
इति अप्रामाण्यं स्यात् । तथा लिङ्शब्दस्यापि स्व्युत्ति-
स्थानामिमतं कामाधिकारे फलकामिनियोग्यफलानुगुण-
पूर्ववाचित्वं स्युत्पन्नम् इति नैमित्तिकविधेयाधिकारयोरेपि
स्युत्पत्त्यनुसारेण तथाविधापूर्वाभिधानात् तदनुसारेण फलं
तत्कामी च नियोग्यः कल्पयितव्यः इति सर्वत्र फलवि-
कारत्वं जातेष्टिकत्वं स्यात् । तस्मात् सिद्धार्थेऽपि वेदस्य
प्रामाण्यविधात्वात् 'आनन्दं ब्रह्म' इत्यादीनां प्रामाण्य-
निराकरणं नास्ति ब्रह्ममेव फलति, इत्यलमनेन ।

तस्माच्च क्रियाया साधनिकत्वम्, इति शीर्षादिषु
लिङ्शब्दस्य कार्यतामन्यवाचिनः समानप्रयोगदानभ्रुवा
भाषार्थविषयत्वात् तद् मा चापि इति निमित्तकारणैव
अमनायाः मनस्यते स्यात् । तस्मात् विनियुक्तयाः

एकस्तोमस्य वा

केनेव क्रतुना संयोगो दर्शितः । तस्मात् एकस्तोमकानामेव वादोऽयम् इति पूर्वः पद्यः । वाचस्पतः पद्यन्तरभाष्यवदिति । अथ 'एकस्तोमो वा' इति 'एकस्तोमे वा' इति च अन्यत्र पाठः ।

सर्वेषां वा चोदनाऽविशेषात् प्रशंसा स्तोमानाम् । ४४ ॥

पूर्वपक्षं सूत्रेण प्राप्तं वाद्यन्देन निरस्यत् सिद्धान्तमाह । चोदना उक्तिः वाद इति एकोऽर्थः । सर्वेषामेकस्तोमकानाम् अग्निपुत्रादीनाम्, अनेकस्तोमकानामुक्त्यादीनां च चोदना स्यात्, वादः स्यात् अन्यशब्दस्यार्थः स्यात् । अविशेषात् अन्यपदेन एकस्तोमकानाम् अनेकस्तोमकानां च प्रहणे विशेषाभावात् । 'वो वै त्रिष्टुप् अन्य यश्क्रतुमापवते स तं दीपयति' इति एकस्तोमकस्य वादस्तु स्तोमाना सर्वेषामेव प्रशस्यार्थः स्यात् । प्रकृतौ अस्मिन्ना धर्माः विकृतौ चोदकप्रशसाः प्रागनुभूतत्वात् सुख प्रतिपद्यन्ते इति त दीपयति प्रशसायति इत्युक्तम् । अन्यथास्ते तु सुखप्रतिपत्यभावात् सम्प्रदीपनं न स्यात् । तस्मात् एकानेकस्तोमकाना सर्वेषां ज्योतिष्टोमविकाराणाम् अन्यशब्देन चोदना इति सिद्धान्तः । चोदनाऽविशेषात् चोदनागतस्य अन्यशब्दस्य एकस्तोमकेषु अनेकस्तोमकेषु च अविशेषात् इति ऐक्यत्वमते ग्राह्या । सुवोचिन्त्या कुतश्चले च ऐक्यत्वेन ग्राह्यत्वम् । के.

• 'एकस्तोमस्य वा क्रतुसंयोगात्' इत्यधिकरणम् । 'अग्निष्टोमविकाराणाम् एकानेकस्तोमकानामपि' इति विद्वी द्रष्टव्यम् । के. ५।३।१५।४३ • विशेषमहजोऽकृतानुष्ठारेण औपशंहरिकविशेषप्रवणस्य यथाकथञ्चिद्ग्राह्यत्वम् 'एकस्तोमे वा क्रतुसंयोगात्' इति पात्रमि काधिकरणे सिद्धम् । परिमल. ३।१।४।२३-२४ मन्. • एकस्तोमकाः क्रतवः 'त्रिष्टुदग्निष्टोमो भवति' । 'पञ्चदश उच्यन्ते भवति' इत्यादयः । वि. ५।३।१५. • एकस्तोमकानाम् अनेकस्तोमकानां च 'अपान्येन' इति वादः । भा. ५।३।१५।४३-४४. • एकस्तोमकानाम् अनेकस्तोमकानां वा सर्वेषामेव अग्निष्टोमविकाराणाम् अग्निष्टोमोत्तरकालत्वात् । ५।३।१५।४३-४४.

• एकहृदितार्त्तवपि पञ्चरात्रनिर्वाणः धर्मः इति सायणादर्शयोः । आर्त्तित्यायः इति विन्दौ अधिपत्यं द्रष्टव्यम् । भा. ६।४।६।२२-२३.

• एकहायनस्य पशोः द्वेषाय दानं धर्ममात्रं न परिकल्पार्यम् । अत्रुत्पिबे इदम् । पत्नीसम्पत्तेषु कपालाभिष्टोमे वैश्वानरो द्वादशकपालः । तनेदं दानम् । भा. १०।२।१६।४५.

• 'एकहायन्या क्रीणाति' इत्ययं द्रव्यस्य नियमविधिः । बाल. घृ. २४. • एकहायन्याः अन्नात्तन्नादसायात् तदङ्गभूतनयनस्यापि सम्मानार्थंत्वप्रतीतेः । भाट्ट. ४।१।१०. • एकहायन्याः तत्रयनस्य वा अधान्यस्य न पदपाठवः पदशोभो वा न प्रयोजकानि, किन्तु सोमकस्य एव । भा. ४।१।१०।२५ • एकहायन्यां कृपायै नीयमानायां दैवात् प्राणिवे सतमपदपाठे अशाभ्यङ्गनाययं न पुनस्तदानयनं ज्योतिष्टोमे सोमकये । भाट्ट. ४।१।१०.

• एकहायनीत्याय. 'अवगान्याय' इति विद्वी द्रष्टव्यम् । के. ३।१।६।१२ • प्रकृतौ ग्रीहियपुरोडाशमहात् तत्सधनम् (पर्यधिकरणस्य) शास्त्रकृतात् प्राप्नोति इति वक्तव्यम् । तथापि उ एकहायनीत्यायेन अमशोबकत्वात् तदभावे (पर्यधिकरणस्य) शेषमशब्दः । वा. २।१।४।२२ घृ. ४२५ । एकहायनीत्यायेन पुरोडाशोत्तमप्रकृतिर्ग्रीहियसामशोबकत्वेऽपि यतिकञ्चिद्दशोपादानेन पुरोडाशविदेः पर्यधिकरणेनैवस्थाप्युक्तत्वेन एतत्पूर्वपक्षयोजनापरितोषः । सु. प्र. ६३८.

• एकहायनीतिद्विष्टीशब्दौ द्रावपि सामानाधिकरण्यात् एकदशवचनो । वा ३।१।६।१२ घृ. ६३१.

• एकहायनीशब्दः त्रये विधीयमानः अशतवत् स्यात् । अवगान्यन्देन संभवमानस्य शातवत् । भा. ३।१।६।१२ घृ. ६२१. • एकहायनीशब्दः तदपि त्रीणानिना अभिप्रवच्यमानः । तुनार्थः, न पदान्तेषु संभवमानस्य अशतवत् । (तथापि) अवगान्यन्देशु पदान्तेषु संभवमानस्य अशतवत् इत्येकहायनीशब्देन एकत्रयशामनुपैति । ननु उक्तं त्रिवाचंशान्तो नादशसंभवत्यर्थे इति । आह, अवगान्यन्देशु आशतवत् इति । आह, अवगान्यन्देशु इति तदामः । अन्तर्धर्मनि कृतम्

ननु यदि प्रधानविधिरैव अनुष्ठापकः नान्नविधयः अनुष्ठापकाः, किमर्थोक्तार्थं तेषु अर्थनादाः 'वर्मे वा एतद् यत्कस्य क्रियते' इत्यादयः, ते हि विधेः प्रयोजकशक्तिम् उक्तमन्ति इति स्थितिः । अप्रयोजकत्वे तु तेषां किमुक्तमनम् एषा कार्यमिति, उच्यते, प्रधानविधेरैव सर्वाङ्गविधिप्रधानविधायिनः तदङ्गानुविद्वारेण सर्वे एव अर्थनादाः शेषभूता इत्यदोषः । नैवदेवम् । विश्वेकान्यभावेन हि अर्थनादानां तन्म, न च प्रधानविधिना अङ्गवाक्यरूपाणामर्थनादानाम् एकवाक्यत्वसंभवः इति न तच्छेषानुसंभव इति । नैव दोषः । प्रधानविधिरात्किर्हि विशिष्टं विषयीकृत्य अर्थात् विशेषणेषु अङ्गेषु सक्रामिति, तस्यविधेःकान्यभूता अर्थनादाः युक्तं यत् तामुक्तमन्ति इति । यथा 'वायुर्नैव शेषिदा देवता' इत्यनेन विशिष्टात्मनविधिरात्कतेः अर्थात् विशेषणभूते वायो संक्रामतायाः सक्रामकरणात् । इहास्तु विशेषः, यत् तत्र वायोः वाक्येन विनिर्माणः, प्रधानादेस्तु प्रकरणेन । नैतान्ना अर्थनादादंगतेः कश्चिद्विधेयः । तत् सिद्धम् अज्ञानामपि संभूयकारित्वमिति ।

तत्राः एककालना बहुना प्रधानानाम् एकदेशकाल-
कालानां तादृशान्यङ्गानि तत्र यथा आग्नेयदीना
प्रयाजादयः । यत्र तु अन्वयतमस्यापि भेदः यथा
निकृष्टस्य फलभेदः, वक्ष्यप्रकृतेषु मांस्याः अन्येषां
च देशभेदः, तत्रैव आपराधिकानां (पत्नीसंवाजानाम्)
कर्तृभेदः, तत्र अज्ञानाम् आचार- आदृशिरित्यर्थः ।
एकदेशकालकालेषु चचनादावापः यथा 'अमये
परमान्नाय निरूप्य' पात्ररूप्यित्यां समानार्थिणि निर्वपेत्
इति । (इति एकादशाध्यायार्थविचारः । अत्र अध्यायार्थ-
विचारः अस्वीयानेन, प्राभाकरनिरासत्तु प्रधानम्) ।

● एकादशिमिनी (पदानां) गणमयने अयमस्य-
माना एष्वकालेवदस्यत्वे । भा. १०।१।२५।८२ ।
' पुनः पर्याङ्गेषु आग्नेयमेव प्रथमेऽह्न्यालभेत ' इति
वचनान् परिच्छिदिः ऐश्वर्यदिनेषु । ८६, ● एकादशिमिनी
(पदानां) गणमयने विचार विद्वत्तयाम् एवस्य (पदोः)
अभिरिक्तं दस्यपति । १०।१।२५।८२, ● एकादशिन्याः
समस्यैव प्रायगीतेत्यनीपदोः संस्य. इतिभ्यः हायुक्

विधेरुत्वेकधुतित्वात् (११।२।१२६) इत्यत्र । ११।२।१२०।
५४. ● एकादशिन्याम् अग्निगुप्तैरे देवानां गणत्वा-
भावेन वृथकृत्वेन च ' मेधपतिभ्यो मेधम् ' इति बहु-
वचनान्तत्वमेव ऊहनीयम्, न त्वेकवचनान्तमन्वस्य
विचर्या । वि. १।३।१४, ● एकादशिन्याम् अनारम्य
विहारः शिष्टः । ' यथा हि प्रभवः पशवः स्युः । ताने-
वानृचीनागहरहरालभेरन्, आग्नेयमेव प्रथमेऽह्न्यालभे-
न्, वारस्वतीं मेयीं द्वितीये, चौम्यं बभ्रु नृतीये, वारुण-
मन्ततः । अप पुनर्नोतिगदीनां पर्यावर्तेष्वतिवयेक
प्रथमेऽह्न्यालभेरन्, वारस्वतीं मेयीं द्वितीये, चौम्यं
बभ्रु नृतीये, वारुणमन्ततः ' इति । तदनारम्यनादानां
प्रकृत्यर्थत्वात् ज्योतिष्टोम प्रविष्टम् । तत्र अह्ना बहुवचसा-
न्नावादसंभवादपरा प्रकृतिं द्वादश्यामागतम् । तत्रापि,
पुनर्नोतिगदीनां पर्यावर्तेषु इत्येतत् युज्यते इति तृतीया
प्रकृतिं गणमयनमापद्यम् । एवमागतस्यैतद्गणमिति ।
भा. ७।४।१२०, ● एकादशिन्यां (यूपानां) नृपा-
दुतिः तन्म्य अन्तिकदेशस्याविचक्षितत्वात् । १०।१।
५।११.

● एकारपाठः (ए इत्यक्षरस्य पाठः) यत्रैव स्थाना-
न्तरे उत्तरादौ, तत्रैव आर्हभावरूपा गीतिः ऊहित्वान्या,
न तु प्राकृतस्थानपठिताधरान्तरे कर्तव्या । भाट्ट १।२।८.

● एकाध्यानां कण्ठप्रत्यायां विकल्पः । भा. १२।३।
१३। २९, ● एकाध्यानां ब्राह्मणविनिपुक्तानां प्रथमदि-
भन्त्याणां विकल्पोः । १२।३।१५।३२-३५, ● एका-
ध्यानां विकल्पो वा वाधो वा भवति । १०।४।२।१३
पृ. १९।३.

● एकाध्यायम् अनेकमुक्त्वात्तैश्चरहितम्, न तु
एकस्मिन्पठनम् । तेन आह्वयतभेदेऽपि पत्रैश्चरना-
त्तार्थे अन्यास्वतातार्थेः ब्रह्मते यथा ' वक्ष्य मूक्तो पाति ' इत्यदौ,
तौक्यकल्पनमेव । मन्वि. पृ. ६३. ● एका-
ध्यायत्वेन अनेकध्यायं वाच्यते । पाठ. पृ. १४०. ● इका-
ध्यायत्वात् (अविमर्शनयोः) यद्वचनो न संभवेति औ-
वरी । भा. ८।१।१५।२६.

एकादशाध्यायार्थः

द्रव्यज्ञानानुयाजानां वीरोडाधिकानां प्रवृत्तश्चिदो । नापि
पूर्वोक्ततन्त्रोदाहरणद्वये संख्यावः कात्तो वा विरोध-
प्रवृत्तमस्ति, यथा पात्रुक्तेः प्रवाजेः 'सिद्धन्तं पशुं
प्रयजन्ति' इति सिद्धति पशो अपकृत्यमाणैः 'एकादश
प्रयाजान् यजति' इत्येकादशसंख्याकैश्च, वीरोडाधिकानां
'आश्वयेषु हविःषु प्रयजन्ति' इति हविःराशदनेोत्तर-
कात्तविहितानां पञ्चसंख्यानां च आतिदेशिकानां प्रयाजानां
प्रवृत्तश्चिदो । न च प्रागुक्ततन्त्रोदाहरणद्वये मन्त्रतः
कर्तृते वा विरोधप्रवृत्तमस्ति, यथा स्वनीयपशो मैत्र-
वरुणकूर्तृत्वात् 'अग्निमथ होतारमनुष्णीतायं सुतासुती यज-
मानः' इति अग्नीषोमीयात् अतिदिष्टान् सूक्तवाक्यैवात्
तन्निगमि स्वनीयद्विविश्रान्ना मैत्रावरुणरहितानां प्रवृत्तो-
पकृतिरिवे । तस्मात् सतथा विरोधाप्रवृत्ते तन्नं भवतीति
शिद्धम्, सतथा च विरोधप्रवृत्ते प्रवृत्तौ भवतीत्यपि
शिद्धम् । तत्र च प्रवृत्तौ सतविधान्युदाहरणान्यपि
उक्तामि ।

तत्र तन्नं निविधम् । तत्र द्विविधमुक्तं प्रधानतन्त्र-
मन्त्रतन्त्रे च । प्रधानाङ्गतन्त्रे च तृतीयम् । प्रधानतन्त्रमपि
त्रिविधं प्रकृत्योः विकृत्योः प्रकृतिविकृत्योश्च । तत्र
प्रकृत्योर्वैधा सानाम्ययोः ह्युक्तम् । त्रिवीचं यथा आहि-
ताग्नेः गुणपत् अनेकगुहादादाौ धामवत्यादीनाम् । तृतीय-
भेदे श्रौतसुदाहरणं मूलम् । स्मार्ते तु हेमाद्रिगोक्तम् अमा-
वास्यान्यतीपातश्चाद्वादीनाम् एकदिनकर्तृत्वत्वापत्तौ इति ।
अङ्गतन्त्रमपि तेषा उपदिष्टानामेवाङ्गानामन्योन्यम्, यतो-
दाहत्वं दशोङ्गानां प्रयाजानाम् । उपदिष्टातिदिष्टयोःत्वोन्वं
यथा 'शेषान्तु यूर्यं छिनन्ति' इत्यपकृत्यमाणस्य अग्नी-
षोमीये उपदिष्टस्य स्वनीये चातिदिष्टस्य मूलस्य तत्सम्बन्ध-
राणां चान्योन्यम् । अतिदिष्टानामेव अन्योन्यं यथा वरुण-
प्रवायेषु उत्तरे विहारे अष्टषु हविःषु अतिदिष्टानां प्रया-
जानां तन्त्रम् । प्रधानाङ्गतन्त्रं तु द्वेषा प्रकृतिप्रधानस्य
स्वाङ्गविकृत्या सह तन्त्रम्, यथा 'यस्योभयं हविःराति-
माच्छेत्' ऐन्द्रं पञ्चशयपनीदरं निर्वैपत्' इति
सानाम्यवागाङ्गभूतया अभिपयामविद्विभूतया इष्टया सह
सानाम्यवागस्य तन्त्रम् । यथा विकृतिप्रधानस्य स्वाङ्ग-
विकृत्या तन्त्रम्, यथा ऐन्द्रस्य अग्निशाखागस्य प्रधान-

भूतस्य अग्निशाखास्यै अतिदिष्टेन तदङ्गभूतेन विकृति-
रूपेण सानाम्यविविदातिनिमित्तकैन्द्रपञ्चशयवागेन सह
तन्त्रम् । न च उत्तरोदाहरणद्वये प्रवृत्त एवेति वाच्यम् ।
सानाम्यवत् द्रव्यभेदात् वैश्वैक्याच । तदेषम् अद्विधं
तन्नं निरूपितम् । इत्येकादशाध्यायार्थसंग्रहः । वाट.
पृ. १४७-१४८.

• एकादशाध्यायार्थविचारः । एकादशो तु प्रयोग-
परिमाणं तन्त्रावापद्वारेण चिन्त्यते । तन्नं नाम साधारणम्
अङ्गाद्यनुष्ठानम् । यथा आग्नेयादिषु प्रयाजनीनाम् । तत्र
प्रथमं तावत् आग्नेयादीनां फलतन्त्रत्वं प्रतिपाद्यते । किम्
'दसंपूर्णं मासाभ्यां स्वर्गं ज्ञानो यजेत' इत्येतन् फलम्
आग्नेयादीनां तन्त्रम्, उत पृथगिति । किम् अन्येभ्य-
निरपेक्षाणां फलसम्बन्धम्, उत संहितानामित्यर्थः ।
यस्य अत्र भाष्यकारेण (११।१।११) पुरुषपत्-
त्वादिनिष्कर्षणं कृतं कामसम्बन्धस्य (स्वर्गकामसङ्ग्रहस्य) ;
तदिह अन्वितमपि सूत्रितविचारोद्योदात्तत्वेन भावार्था-
धिकरणोद्योदात्तभूतमतिपदाधिकरणपत्तं कृतमिति वेदि-
तम्यम् । निमित्तपत्तयं तु 'प्रयोगे पुरुषभूतेः' (६।१।
२।२) इत्यत्र प्रवृत्तौ सूत्रकारेणैव निष्कृतम्, इह
भाष्यकारेण स्मार्तितम् । इदं च पुरुषस्यैवादिनिरा-
करणं स्वर्गकामाधिकरणस्यापि उद्योदात्तत्वात् तत्रैव
अस्माभिः अनागतमप्यवेषणैः प्रदर्शितम् । निमित्तपत्त-
यमपि अनागतमप्यवेषणैः अयुक्तम् । अवाहृष्टित-
त्वात् फलमेव अनेन प्रतिपाद्यते इति युक्तम् ।

'पुरुषस्य नियोज्यस्य ये विदुः (प्राभाकराः)
प्रतिपादनम् । कामशब्देन भाष्येण त पतेन
निराहुताः । १ ॥' कार्यस्य फलनपेक्षत्वात् तदपेक्षितो
नियोज्यः एव स्वर्गकामादिसम्बन्धैः प्रतिपाद्यते इति चे
मन्यन्ते, तेषां पुरुषस्यैव निराकरणभाष्यविधेया ।
नहि अनेन कर्तृत्वनामनेन निष्क्रियते । तन्न
'पुरुषस्यायं वक्ता' इत्यादिना पुरुषस्यैव नाम-
निष्करणत्वात् 'निमित्तपत्तया' ईवं भूलाभायात्
प्रसज्यते । सिद्धवाचस्यैवादि स्यादप्यथा सुक्ति-
याद्यनम् । २ ॥' यदि च नियोज्यः स्वर्गकामस्यः
स्वात्, ततः स्वर्गकामनिविष्टस्य यदादिदाविधिस्थलेच

● एकार्थत्वादविभागः स्यात् । इत्यत्र, 'रथं तरे प्रस्तुयमाने संमीलयेत्' । 'बृहति प्रस्तुयमाने समुद्रे मनसा भ्यायेत्' इत्यादौ प्रतिनियमनिर्देशान्वायाऽनुपपत्त्या अपूर्व-साधनीभूतसंभारत्वादिच्छणापत्त्यापि आशयत्वात् न धर्माणां साकर्षणम् इति वक्ष्यते । कौ. १।२।४४ पृ. ८४.

● एकार्थत्वादविभागः स्यात् । १०।२।७।२२ ॥ दर्शपूर्णमासयोः 'इदं ब्रह्मणः इदं होतुः' इत्यादिना चतुर्थोक्त्या मन्मातं बहूनां पुरुषाणां शेषेण संबन्धः कर्तव्य इति । शतकृष्णले चरौ तु सर्वे भागाः ब्रह्मणे एव परिहृताः । तस्मादन सर्वश्रेष्ठाणामेकार्थत्वं ब्रह्मार्थत्वं सिद्धम् । तस्मादन अविभागः स्यात् विभागः चतुर्धा-करणे न स्यात् । इति सिद्धान्तः । के.

● एकार्थत्वे उभयोः विकृत्यो भवति । भा. १२।३।१।१.

● एकार्थविधानेन अनेकार्थविधानं बाध्यते । अत्रात्राशः । वा. ३।३।७।४४ पृ. ८६०. ● एकार्थ-विधाने संभवति अनेकार्थविधानमन्यात्थम् । भा. ९।४।२।१८, ● एकार्थविधाने हि एकं वाक्यं भवति । २।३।१।४ पृ. ५९२.

● एकार्थस्य वरणविशिष्टकर्माधिकारो नास्ति इति सूत्रभाष्यकारौ । तथापि एकार्थस्यापि आर्षेयववरण-समर्पत्वात् अधिकारोऽस्ति । मनुवचने तु एकार्थमवरण-मपि शक्यन्तीः स्वीकृतम् । स्वयं चेदम् ६।१।११० अधिकरणे भाटे । के.

● एकाष्टका । माको हि अन्यासु अष्टमीसु एका-ष्टकात्तद् । एषा हि मुह्यता या मात्या हृता । भा. ६।५।१।३४. ● एकाष्टका माषकृष्णाष्टमी इति याज्ञिक-समाह्वया । वि. ६।५।३०.

● एकाहः । एकेनाह्वा योगात् एकाहः यागः । वा. २।२।२।२ पृ. ४०१. ● एकाह्याः शोमविष्णव गवादनः दर्शपूर्णमासाभ्याम्भ्ये स्तुः, न प्राक् । भा. ५।४।१।२६. ● एकाहाः शोमविकृतिरूपा यागाः अग्निदोमात् प्राक् नातुष्टेयाः । वि. ५।३।१८. ● एकाहे उपहये क्रतौ । अश्वः इशवो वनमल्लयो दक्षिण, ध नक्षणे देवः । भयनशः कूलन्याकृतदक्षिणायाः नद्याति-

रिन्सपुत्रान्तरस्य च वाचकः । १०।३।१८. ● एकाहे तु एकाहदेव विभागासंभवत् समस्ते (सामनी) 'ज्योगाम-याविनः उभे कुर्वात' इति । ज्योक् अनेकवारम् आमयावी रोगमुक्तः । तस्य द्वे अपि सामनी कुर्वात । भा. १०।६। ३।५. ● एकाहे भूनामके शोमे 'धेनुर्दक्षिणा' । धेन्वा च अनया 'गौशाश्वश्च' इत्यादिनिखिलदक्षिणावाचः । वि. १०।३।१४. ● एकाहे विश्वनिति परिधानार्थं वत्सत्वकृ विहिता । परिधानमन प्रावरणम् । १२।३।१.

● एकाहकाष्ठपठितस्योतिरादिधर्माणां गवामवनगत-ज्योतिरादिषु अतिदेशः । इदम् 'अतिदेशः गवामवन-गतः' इति विन्दी द्रष्टव्यम् । भा. ७।४।३।१३-२०.

● एकाहशब्दस्य एकाहयोगः उपाधिः । सु. पृ. ७।१७.

● एकाहादिदीक्षापक्षाणां प्रकृतितः प्रास्तावतं न बाधः साम्प्रित्ये क्तौ । संकर्म. २।१।२९.

● एकैकस्य एव उपलोकस्य पुराण्य कर्तव्यं दर्शपूर्णमासयोः । भा. ६।२।२।३-१३. ● एकैकस्य कृत्स्न साधत्वेन कर्म बोधते । वि. ४।३।११.

● एकैकाङ्गभ्रवणे सति अन्येषामङ्गानामुप-संहरणम् इति मीमांसास्यायः (सर्वसालामन्यन-न्यायः) । श्रीकर. ३।३।२६ अ. २.

● एकोद्विष्टे सदा भोजनं निरपिच्यते । सविष्टी-करणोत्तरम् एकोद्विष्टम् अन्येषां सर्तव्या मतेन अनियिद्धम् । सु. पृ. १६६.

● एकोद्देशेन अनेकधियाने वाक्यमेदमश्वः । मीन्या.

● एकोनपञ्चाशद्वात्रं सयम् अत्रनत्पञ्जतं नाम । तत्र वेद्वतेः गौगुलवादिमिण-पञ्जनेः प्राकृतस्य नवनीता-न्यञ्जनस्य समुचयः । वि. १०।४।७.

● 'एते अश्वमिन्दवः' इति 'बृहन्मो यजमानेभ्यः' इति ज्योतिषोमकरणे विहितायाः प्रतिपदः श्वे उर्ध्वः । वि. ३।३।१४.

● 'एते पक्षाः पुनर्थोक्त्या स्वविकीर्णः पर-स्परम्' (वा. १।३।१।३० पृ. २९३) इति न्यायेन

एकदशाध्यायार्थविचारः

प्रयोजको भवति । नहि तेषामुत्पत्तयपूर्वं साक्षात् साध-
नमि प्रयोजकम्, अकार्यत्वात् । नहि उत्पत्तयपूर्वं कार्यम्,
किन्तु तेन परमापूर्वम् । अकार्ये च न प्रयोजकम् इति
परमापूर्वमेव स-द्वाराणां कर्मणां प्रयोजकम्, तद्वत् कामा-
धिकारे फलमपि अपूर्वद्वारेण साधनं प्रयुक्ते इति ।
तच्च नैवम्, द्वारासभवात् । यदि हि उत्पत्तयपूर्ववत्
परमापूर्वमपि स्वात्मभ्येण प्रयोजकं भवितुमशक्यम्, ततः
तद्वदेव प्रयोजकस्य फलस्य द्वारीभवेत् । तसु स्वयमेव
प्राधान्येन कार्यमभ्यवहितं च फलपेक्षया प्रथमप्रतीतं
च किमिति म्यवहितपरम् अप्रतीतफलप्रयुक्तिं प्रतीक्षते ।
औपादानिकं हि फलस्य साधनत्वम् । तेन प्रतिवन्नियोग-
विशिष्टनियोग्यसंवाधाधीनत्वात् युक्तमेव चरमप्रति-
पन्नत्वम् ।

ननु काम्येण फलकरणीयस्य विषयत्वात् फल-
साध्यत्वपुरःसरमेव नियोगसाध्यत्वम् । नूनं भवात् यथा-
शक्तिं निर्णयेऽपि न सम्मगल्लोचिपतूनी । तत्र हि
नियोगसाध्यत्वनिरोधस्य फलस्य कर्मसाध्यत्वे
निरूप्यमाणे अपूर्वाभिधानमाध्यमप्राहादित्वात्प्रमाणः
प्रदर्शित एव । तेन नियोगः स्वयमेव प्रयुक्ति-
सामर्थ्यात् अभ्यवधानाच्च न फलस्य कर्म प्रयुक्तानस्य
द्वारीभवितुमर्हति, अतः प्रयुक्तत्वाच्च । उत्पत्तयपूर्वाणि हि
स्वयमकार्यरूपाणि परमापूर्वसिद्धयुपायत्वेन प्रयुक्तकार्य-
त्वानि युक्तं यत् परमापूर्वस्य कर्मप्रयोजकस्य द्वार
भवति इति परमापूर्वं तावत् कार्यम्, तच्च न शक्ते
अवान्तरापूर्वस्यः तिष्ठति इति तावन्पि कर्तव्यमिति ।
तानि च कर्माधीनसिद्धीति इति कर्मापि कर्तव्यमिति ।
अनेन हि क्रमेण अपूर्वं साधनानुत्पत्तयं भवति । न च
एवं फलकर्तव्यत्वाधीन अपूर्वकर्तव्यत्वम्, तस्य स्वयमेव
कार्यत्वात् । यच्च यच्च न प्रयोजकम्, तत् तद्वद्वारेण
अन्यस्य प्रयोजकं भवति इति कुतः एतत् ? तत् सिद्धं
कामाधिकारेऽपि विधेरेव प्रयोजकत्वम्, न नैमित्तिक-
कामाधिकारयोः कश्चित् प्रयुक्तिकल्पनाविधेरेव इति ।
प्रयुक्त 'कामाधिकारेऽप्यधिकं त्रयं स्यादपूर्वस्त्वं
फलसाधनत्वम् । यागास्य तत्साधनता च कल्प्या,
प्रयोजकत्वं तु समानमेव । ४ ॥' प्रयुक्तिकल्पना

तावत् पश्येदपि फलपूर्वयोः, उभयत्र वा अपूर्वस्य
अविविधेव । कामाधिकारे तु अप्रतिद्वमपूर्वस्य तस्य
फलसाधनत्वम्, यागास्य तत्साधनत्वं च कल्प्यम्,
इति विधेरेव । अयापि नाम कामाधिकारे न
प्रयुक्तिकल्पना, तथापि अपूर्वस्वरूपं धर्मि, तस्य
च फलसाधनत्वम्, यागास्य तत्साधनता (च) कल्प्या ।
नैमित्तिकत्वे तु 'क्रियारूपस्य कार्यस्य सिद्धिरूपस्य'
धर्मिणः । प्रयोजकत्वमात्रं स्यात्, तत् नैमित्तिकत्वा-
वरम् । ५ ॥ लोकसिद्धाद्येत्यागाच्च धृतिकाचः स्थित-
एव । तस्मात् भुत्वसाधात् कल्पनालापसाध्य नैमित्ति-
कत्वमेव युक्तम्, न कामाधिकारत्वमिति । कथं पुनः
यच्छब्दादिविरिदिशो निमित्तत्वम् ? न वयं शीतं निमि-
तत्त्वं ब्रूमः, किन्तु जञ्जम्भानवनत् नामनाविशिष्टस्य
निशेज्यत्वात् अर्थात् निमित्तत्वं कामनायाः कल्प्यते ।
'किञ्च यच्छब्दवाच्यत्वं न निमित्तत्वस्य विद्यते ।
उदेदृग्वत् ततः सिद्ध्येद्विदं तत् सिद्धमन्यतः ।
६ ॥' यच्छब्दो अतुपादेयविशेषविशिष्टस्य उदिरस्य
न निमित्तत्वम् । अनुपादेयविशेषविशिष्टस्य उदिरस्य
निशेज्यत्वेन एतदाहारिमतः अन्यथात् विशेषणभूतस्य
दाहस्य आर्थिकं निमित्तत्वमुच्यते । तच्च फलकामस्यापि
नियोज्यस्य उदिरत्वात् तत्कामनाया अपि अवि-
शिष्टमिति युक्तं निमित्तत्वम् । बहुशब्द यच्छब्दादि
भूयते 'यः प्रजाकामः पशुकामः श्वतः' यदि काममेत-
वर्थकः परेत्यः स्यात्' इत्यादिषु, इति न निमित्तारस्ये
कश्चित् विशेषः । ननु नियामि दर्शयूपादानादिक्रमाणि,
न तानि नैमित्तिकानि भवितुं प्रभवन्ति । यदि तावत्
निशेजने क्रियेत ततो नैमित्तिकविषयानर्थक्यम् । अथ
तदनेन निमित्ते सति अनुत्पन्नम्, ततो यावन्धीश्वरिषे-
रानर्थक्यम् । तस्मात् कामाधिकार एव युक्त इति । नैत्यु-
च्यते । यदि हि उभयपक्षवाचारेण वाक्यं स्यात्, ततः
अस्मिन् पक्षे अर्थवत्त्वं समानधीयेत । अथ तु भुत्व-
साधनत्वादिप्रयुक्तिकदम्बकनेन निमित्तारस्येव अवधीयते ।
यदि तथा सति आनर्थक्यमन्यतरस्य भवति भवत्, नहि
आनर्थक्यं नाम धृतिप्रमाणवत् अन्तर्भवति । वल्ल अर्थ-
वत्त्वमन्यमस्ये, तस्य तदेव । यत्तु अ आनर्थक्यमेव

रत्न. * यतः एवकारकरणं ततोऽप्यनावधारणम् ।
भा. १०।७।२०।७३.

* एवकारप्रतिपाद्यो नन्यर्थमूतश्च सर्वोऽपि निषेधः
परिसंख्येति युक्तम् । रत्नायनं. २१६.

* एवकारश्रवणादन्यनिवृत्तिर्गम्यते । यथा ' पद्-
विद्यतिरिवेव म्र्यात् ' इति चतुर्दशद्वयावृत्त्यर्थम्,
न पद्द्विधातिविधानार्थम् । दुपू. १०।७।२०।७३.

* एवशब्दः ' एताम्पामेव अशोमपाजिनं याजयेत्,
यावेतो आग्नेयश्वेन्द्राश्वश्च ' इत्यत्र पुनः इत्यस्मिन्नर्थे
भविष्यति । यथा ' क्षीरेण भुक्त्वा देवदत्तः क्षीरेणैव
भुञ्जीत ' इति । भुञ्जीतैव इति पुनरिति गम्यते । एवमिहापि
शोमपाजिनश्च अशोमपाजिनश्च दर्शपूर्णमासविधानेन
विहितौ पुरोडाशौ पुनः अशोमपाजिनः तौ विधीयते
' पुरोडाशास्यामेव अशोमपाजिनं याजयेत् ' इति । तद-
र्थं स्यात् इति गम्यते । भा. १०।८।१४।३६. * दर्शपूर्ण-
मासयोस्यामेव ' पुरोडाशास्यामेवाशोमपाजिनं याजयेत्,
यावेतो आग्नेयश्वेन्द्राश्वश्च ' इति । तथास्यामेव एवशब्दो
भवति, पुरोडाशास्यामेव अशोमपाजिनमेव इति तु
विवक्षितम् । यथा ' यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तम् '
इति, यं शुचिमेव विद्याः इति वदितव्ये ' यमेव विद्याः
शुचिम् ' इति । (यारकः) । १०।८।१४।३६.

* एष व-भ्वायुतो याति ' अयं शब्दाभ्रवः । बृहती.
४. ८२. * ' एष वाव प्रथमो यदो यज्ञानाम् ' अत्र
वाक्ये अग्निशोमसंस्तकर्मोद्योगेनाप्यतद्विद्वान्नामे तदु-
च्यतवकालविधिः । भाट्ट. ५।३।१८. * ' एष वाव
प्रथमो यदो यज्ञानाम् ' इत्यत्र वाचनार्थो विचार्यते ।
अत्र अग्निशोमस्य प्राथम्यं न विधीयते नापि उच्यते
प्राथम्यं प्रतिविध्यते, किन्तु इदं वाक्यम् अग्निशोमस्य पूर्वं
कर्तव्यतानाह वक्ष्यात् धारयतीनाम् । तेन अग्निशोमप्राथम्यं
गर्हाशनामद्रम् अत्रेव वाक्येन ज्ञेयते इति वार्तिक-
कारणम् । के. ५।३।१४।३०.

* एषशब्दोऽपि संमिहितप्रत्ययवतः सन् यथैव
च पूर्ववदौ तद्व्युत्पत्तौ तथोच्यते प्रत्ययानेऽपि
इत्यत्रोच्यते । प्रत्यय-उच्यते इत्यत्रापि च संशुभ्रति-
पद्यात् आधीनत्वात् निर्दोषे । पर. ३।२।८।२२४. ५३०.

* एषितव्यादन्यस्यात् एकवाक्यतास्य विपरिणामो
ज्योयान् । कुतः ? प्रत्यक्षा तेन एकवाक्यता, परोक्ष
अन्येन । भा. ३।४।८।२४.

ऐ.

* ऐककर्म्यान् विकल्पो भविष्यति यथा आग्नेय-
विकारेषु अग्निमर्शनस्य । भा. ८।१।५।१४.

ऊ ऐककर्म्यान्त्रियमः स्यात् इति न्यायः ।
' अर्थेकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्त्रियमः स्यात् ' (३।१।६।
१२) इति सूत्रैकदेशोऽयम् । द्रव्यस्य एकहायन्याः
गुणस्य आकल्पस्य च नियमः परस्परवच्छेदकस्य स्यात्
एकहायनी अरूपैव, एकहायन्येव अरूपा इति । ऐक-
कर्म्यात्, एकं कर्म क्रियापद यस्मिन् पदसमूहे, तत् ऐक-
कर्म, तस्य भावः ऐककर्म्यं तस्यात् । एकेन ' श्रीगाति ' इत्यनेन
क्रियापदेन उभयोरपि संघन्यात् तयोर्नियमः
रथात् । इति न्यायप्रसंगः । के. * ऐककर्म्यान्त्रियमः
स्यात् (३।१।६।१२) (अर्थेकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्-
त्रियमः स्यात्) एकस्य शब्दस्य एकार्थित्वमेव युक्तं न
तन्नेच्छार्थवत् । ' गौतम्येन सास्नादिमान् अग्निधीयते '
इत्यास-वाक्यस्य वाच्यवाचकताप्रदशयाम् अनिधान-
क्रियकरणकर्मणोः सास्नादिमद्व-भक्तिगोशब्दयोः अग्नि-
धानक्रियाद्वारा ' ऐककर्म्यान्त्रियमः स्यात् ' इति
तार्किकान्यायात् प्राथममत्रगतस्य संकल्पस्य नियमरूपस्य
कदा चित् भक्तिपरिहारेण आहुतिवाचित्वे वाध-
प्रवृत्त्यात् । (पूर्ववच्छेदम्) । कु. १।३।१।२८४. ८२.

ऊ ऐकभक्तिजनयः— प्रायशम् अतारत्नरुद्रस्य
कर्मणोऽभिव्यञ्जकम् । तत्राविशोभात् यत्किञ्चिद्व्यभिचार-
कर्म, तस्य सर्वस्वामिव्यञ्जकम् । (शांभा. ३।१।२।८
मम्.) इति न्यायस्य स्वरूपम् । एहकाशी भवः जन्म
च एकभतः तत्र भवः ऐकभक्तिः कर्माद्यः । उ न
मरणकाले सर्वं एतास्मिन्गते, उत्तरेनेदमेव च देव-
नारभवे, इति न्यायप्रसंगः । के. * कर्मणाम् ऐक-
भक्तिजनस्य विपरिणामे नम्यकालस्य नैककर्म पूर्ववच्छे-
दप्रयोजनम् । योगिनायन पथः । कलत्रकः ३।१।२।८ मम्.

* एष व-भ्वायुतो याति ' अयं शब्दाभ्रवः । बृहती.
४. ८२. * ' एष वाव प्रथमो यदो यज्ञानाम् ' अत्र
वाक्ये अग्निशोमसंस्तकर्मोद्योगेनाप्यतद्विद्वान्नामे तदु-
च्यतवकालविधिः । भाट्ट. ५।३।१८. * ' एष वाव
प्रथमो यदो यज्ञानाम् ' इत्यत्र वाचनार्थो विचार्यते ।
अत्र अग्निशोमस्य प्राथम्यं न विधीयते नापि उच्यते
प्राथम्यं प्रतिविध्यते, किन्तु इदं वाक्यम् अग्निशोमस्य पूर्वं
कर्तव्यतानाह वक्ष्यात् धारयतीनाम् । तेन अग्निशोमप्राथम्यं
गर्हाशनामद्रम् अत्रेव वाक्येन ज्ञेयते इति वार्तिक-
कारणम् । के. ५।३।१४।३०.

* एषशब्दोऽपि संमिहितप्रत्ययवतः सन् यथैव
च पूर्ववदौ तद्व्युत्पत्तौ तथोच्यते प्रत्ययानेऽपि
इत्यत्रोच्यते । प्रत्यय-उच्यते इत्यत्रापि च संशुभ्रति-
पद्यात् आधीनत्वात् निर्दोषे । पर. ३।२।८।२२४. ५३०.

* एषितव्यादन्यस्यात् एकवाक्यतास्य विपरिणामो
ज्योयान् । कुतः ? प्रत्यक्षा तेन एकवाक्यता, परोक्ष
अन्येन । भा. ३।४।८।२४.

* ऐककर्म्यान् विकल्पो भविष्यति यथा आग्नेय-
विकारेषु अग्निमर्शनस्य । भा. ८।१।५।१४.

ऊ ऐककर्म्यान्त्रियमः स्यात् इति न्यायः ।
' अर्थेकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्त्रियमः स्यात् ' (३।१।६।
१२) इति सूत्रैकदेशोऽयम् । द्रव्यस्य एकहायन्याः
गुणस्य आकल्पस्य च नियमः परस्परवच्छेदकस्य स्यात्
एकहायनी अरूपैव, एकहायन्येव अरूपा इति । ऐक-
कर्म्यात्, एकं कर्म क्रियापद यस्मिन् पदसमूहे, तत् ऐक-
कर्म, तस्य भावः ऐककर्म्यं तस्यात् । एकेन ' श्रीगाति ' इत्यनेन
क्रियापदेन उभयोरपि संघन्यात् तयोर्नियमः
रथात् । इति न्यायप्रसंगः । के. * ऐककर्म्यान्त्रियमः
स्यात् (३।१।६।१२) (अर्थेकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्-
त्रियमः स्यात्) एकस्य शब्दस्य एकार्थित्वमेव युक्तं न
तन्नेच्छार्थवत् । ' गौतम्येन सास्नादिमान् अग्निधीयते '
इत्यास-वाक्यस्य वाच्यवाचकताप्रदशयाम् अनिधान-
क्रियकरणकर्मणोः सास्नादिमद्व-भक्तिगोशब्दयोः अग्नि-
धानक्रियाद्वारा ' ऐककर्म्यान्त्रियमः स्यात् ' इति
तार्किकान्यायात् प्राथममत्रगतस्य संकल्पस्य नियमरूपस्य
कदा चित् भक्तिपरिहारेण आहुतिवाचित्वे वाध-
प्रवृत्त्यात् । (पूर्ववच्छेदम्) । कु. १।३।१।२८४. ८२.

ऊ ऐकभक्तिजनयः— प्रायशम् अतारत्नरुद्रस्य
कर्मणोऽभिव्यञ्जकम् । तत्राविशोभात् यत्किञ्चिद्व्यभिचार-
कर्म, तस्य सर्वस्वामिव्यञ्जकम् । (शांभा. ३।१।२।८
मम्.) इति न्यायस्य स्वरूपम् । एहकाशी भवः जन्म
च एकभतः तत्र भवः ऐकभक्तिः कर्माद्यः । उ न
मरणकाले सर्वं एतास्मिन्गते, उत्तरेनेदमेव च देव-
नारभवे, इति न्यायप्रसंगः । के. * कर्मणाम् ऐक-
भक्तिजनस्य विपरिणामे नम्यकालस्य नैककर्म पूर्ववच्छे-
दप्रयोजनम् । योगिनायन पथः । कलत्रकः ३।१।२।८ मम्.

एकादशाध्यायार्थविचारः

हि प्रशस्यते तस्य कर्तृत्वत्वात् विशेषणमेव लिङ्ग प्रतिपादयित्वम् । अपूर्वे तु तान्येन केन चित् प्राप्तम्, इति लिङ्गैव कर्तृत्वत्वविशिष्ट त्वस्वरूपमभिधातव्यम् इति नैच्मद्भारतभनम् । यदि विशिष्टाभिधायी, ततः अपूर्वमेव न क्रियामभिधेयत्वात् । अथ विशेषणाभिधायी, ततः क्रियामेव, नापूर्वम् अभिधेयत्विति । नैतदेवम् । विशिष्टाभिधायी एवायं शब्दः । य एता क्रियापरो भवति, तदा त्वस्वरूपस्य प्रकृतिर एव प्राप्तत्वात् विशेषणरो भवति । तदा 'दृष्टी त्रैयानन्वाद्' इति विशिष्टाभिधायी अपि दृष्टिद्वयस्य विशेषणपरो भवति न लक्षणया । तथा कार्यवचनम्, शब्दोऽपि यदा क्रियाया प्रयुज्यते, तदा कार्यत्वरूपविशेषणपरत्व भुविद्यते, सन् प्रतिपद्यते, त्रैतावता लक्षणा भवति इत्युच्यते अत्रि मुख्यमेव ।

यस्तु वदति, 'ननु एव सति क्रमाधिकारेऽपि समानवशेषात्प्रकारेण, एताभिधेयत्वात् इत्यपूर्वाभिधानमुच्यते । तेन यदेव कामिनियोज्यत्वात् अपूर्वाभिधायकत्वमवगतम्, तदा तत्रिंशद् शेष क्रियाया लक्षणिकत्वमप्यवसितम्' इति । स एवमनुशासितव्यम्, 'हन्तव्यमप्यवसितम्' इति । स एवमनुशासितव्यम्, 'हन्तव्यमप्यवसितम्' इति । स एवमनुशासितव्यम्, 'हन्तव्यमप्यवसितम्' इति । स एवमनुशासितव्यम्, 'हन्तव्यमप्यवसितम्' इति ।

यागाना तादृश्यैः कर्तृत्वत्वा मविध्यति । स्वतन्त्रकार्याभिधायी हि लिङ्गशब्दो यजिना समभिधेयत्वात्, तमेव तादृशं प्रतिपादयति । 'न लौकिकक्रियायाः तादृशी कर्तृत्वता अवगतपूर्वा' इति चेत्, न । नियोगस्य च किमपगतः ? येन अभ्युपगम्यते । लोकावगतताऽपि वेदाविषयतायाः अर्थानुपगम्यते । तादृशी कर्तृत्वता अवगम्यते इति चेत्, देव तस्य तादृशी कर्तृत्वता अवगम्यते इति चेत्, क्रियायामपि तुल्यम् । ननु प्रत्यक्षविरुद्धा दुःप्रकाराया क्रियायाः कथमागमेनापि शक्यते कर्तृत्वता प्रतिपादयितुम् । नियोगमात्रा (कथम्) भगवद्भक्तिमान्वाप्तदेव रतो नः, तस्य कर्तृत्वता न प्रमाणान्तरविरुद्धा स्यात् । सोऽपि बहुद्वयव्यवस्थासाध्यां तु तादृश एव न चेतन-यापारस्य उद्देश्यतामनुभवितुमर्हति । यथा तु तस्य नित्यनिरपेक्षमात्रत्वात् कर्तृत्वता, तथा क्रियाया अपि मविध्यति ।

अपि च नियोगस्य तुल्यं सप्रतिगिरदारोऽप्यतिरिक्तस्य क्रियात्वं न स्वातन्त्र्येण कार्यत्वमुपपद्यते । कृतिर्हि चैतन्यप्रत्ययरूपा इच्छापूर्वकत्वात् तद्वोचरेव गोचरमित्युच्यते । इच्छा हि सुखं पापरिहारगोचरेव इति साऽपि मर्हति । इच्छा हि सुखं पापरिहारगोचरेव इति साऽपि मर्हति । इच्छा हि सुखं पापरिहारगोचरेव इति साऽपि मर्हति । इच्छा हि सुखं पापरिहारगोचरेव इति साऽपि मर्हति । इच्छा हि सुखं पापरिहारगोचरेव इति साऽपि मर्हति ।

न स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वता अवगता, तथापि वेदे और्वादि-

प्रत्यः । ' तत्र द्वंद्वमविनोः प्राधान्यात् सत्यामपेक्षायां भवति समासः । यमाद्ये च इतरेतरयोश्च सहितयोरेव आलम्भः ' इति [आर्थिकोऽयमनुवादः] । (अत्र कां चिदाशङ्कामपनुद्वाह—) प्रायणीयोदयनीयो विधीयमानो शब्दद्वयेन प्रधानभूतो । प्रधानस्य (प्रदान्तरम्) अपेक्षमाणस्यापि भवति समासः । (यथा ' राजपुरुषो दर्शनीयः ' इत्यत्र वस्तुतो गुणभूतस्यापि शब्दतः प्राधान्यात् पुरुषस्य दर्शनीयत्वमपेक्षमाणस्यापि रक्षा सह समासो भवति । एवं प्रायणीयोदयनीययोः ऐकादशिनान् अपेक्षमाणयोरेपि भवति समासः) । यदि न विधीयताम् (तथा सति शब्दतः) गुणभूतो । गुणभूतोश्च ऐकादशिनान् अपेक्षमाणयोः समासो न गन्तव्यः । तस्मात् विधीयते (देशत्वेन प्रायणीयोदयनीयो । तस्मात् प्रत्येकं कृत्वा लम्भश्लोदकज्ञातो भाष्यते) ।

विहारप्रकृतित्वाच्च । ९ ॥

भाष्यम्— इतश्च विभागः । कुतः ? विहारः (विभागः इत्यर्थः) प्रकृतः ' ऐकादशिन्यामन्वद्गैकमालभेत ' इति । तस्यैव विकारः ' ऐकादशिनान् प्रायणीयोदयनीययोरेतिस्योरालभेत ' इति । कावच्छब्दम्, तावत् विहारस्य अनुगदीतव्यम् ।

विज्ञाने च तदासत्तेः । १० ॥

भाष्यम्— इदं पञ्चोत्तरं लूनम् । आह । यदि विहारोऽस्मिमेवते, तत्रैकम् पञ्च आलम्बन्त्याः, एकम् पदं । तत्रैकदेशो न निर्णीयते, किं प्रायणीये किमुदयनीये इति । अत्रिण्येन अत्रपञ्चमत्रम् । अत्रपञ्चमत्रम् अमवृत्तिः । तत्रोपदेशेयस्यै स्यादिति । अत्रोच्यते । विज्ञाने एतस्मिन् संज्ञाने, प्रत्यक्षचित्तमुल्लेखेनानुभवेत । तत्र प्रायणीये पञ्च आलम्बन्ते, पददयनीये इत्यप्यवस्थापामः ।

प्रत्यक्षधेवि चेत् । ११ ॥

भाष्यम्— इति चोपरति प्रत्यासत्तिमुत्पेक्षानुमदीतव्येति । तस्मात् न च एव प्रायणीये आलम्बन्त्याः, यावन्तु बहुवचनमविच्छेदं भवतीति । सितायां प्रतिष्ठायां सूत्रेण प्रतिचोदयत्येवम् ।

मी. धे. १६४

न, समत्वात् प्रयाजवत् । १२ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । कुतः ? समत्वात् । यथा प्रायणीयोदयनीययोः इतरेतरापेक्षयोः ऐकादशिनो विधीयन्ते, न सर्वे अन्यतरस्मिन् केनैव कर्तव्याः, तदपेक्षया सात्त्वं भाषितं भवति । तत्र यावन्निरूप्यतरं भवन्निरवश्यं भाषितव्यम्, तावन्निरुद्धातो बाधः । अत एव साम्येनेन विभागः प्रयोजनानिश्च । यथा, पञ्चागतवत् प्रयाजाः प्रयमोक्तमोर्विकारभूताः साम्येन प्रथिमञ्जन्ते, एवमिहापि यावन्तु साम्यं भवति, तावतः साम्येन विभज्य, अन्वधिकः (एकः) उदयनीये आलम्ब्यते, प्रत्यासत्तिमुल्लेखेनानुग्रहीष्यते इति । तस्माद्दोषः ।

सोम— उत्पत्तिं द्वंद्वे सादृश्यविच्छा इत्युत्पत्तेः प्रत्युदाहरणसंघतिः । सूत्रार्थस्तु— प्रायणीयोदयनीययोः ऐकादशिनानां समासः सामस्यं स्यात्, प्रकृतौ उपोत्तिष्ठोने सामस्यस्य दर्शनात् इति । ' विहारप्रकृतित्वाच्च ' इति सिद्धान्तगुणम् " विभागः प्रकृतः ' ऐकादशिन्यामन्वद्गैकमालभेत ' इति तस्यैव विकारः ' ऐकादशिनान् प्रायणीयोदयनीयोरालभेत " इति, तद्भाष्यं च ' विभागस्य संनिहितत्वात् विभागविनोदपरत्वं प्रायणीयवाक्यस्य ' इत्येवंपरतया योग्यम् । अन्यथा प्राथमिकस्य तद्भाष्यविरोधात् इति ज्ञेयम् ।

वि— ' स्युरेकादशिनः किं प्रायणीयोदयनीययोः । प्रत्येकमरितलः किंवा विभज्याः स्युस्तयोरेपि ॥, उद्देशयोः प्रयान्त्वात् प्रत्येकं पदयोऽखिलतः ।, नोद्देशयोः एतान्त्वाद् भागः शिष्टत्वात्सचित्तोऽस्तिवे ॥

भाह— ज्योतिष्टोमे वैकल्पिके पक्षेकादशिनो समासनात् । सा द्वादशस्वपि सुपासु मदैव तपैः कर्तव्यतया प्राप्ता । तस्यां च ' अन्वद्गैकमालभेत शब्दो आद्यम् ' इति वचनेन विहारपक्षे विनाच ऐकादशिनान् प्रायणीयोदयनीयोद्देशेन ऐकादशिनविधिः, अत ऐकादशिनानुगदेन प्रायणीयोदयनीयोरालम्बितव्यमितिः इति चिन्तायाम्, प्रायणीयोदयनीयपदस्य उद्देशपरत्वे संभवति त्वद्यधिकारोपरत्वात् प्रमाणाभावात्, द्वितीयविधिप्रकारेणैव न तृतीयविधिप्रकारस्य अन्वद्गैकमालम्बनात् प्रायणीयोदयनीयोद्देशेन ऐकादशिनविधिः । द्वंद्वोपरत-

एकादशाध्यायार्थविचारः

क्रियायाः फलपेक्षयात् तत्परत्वेन कामशब्दस्य, न निमित्तपरत्वमनपेक्षितत्वात् इत्यनेन निमित्तपरत्वनिराकरणहेतुः, अस्त्युच्चयमात्रं तु नित्यत्वम् । भङ्गमुपया अपि क्रियायाः फलसाधनत्वम् अवान्तरत्वात्प्राप्तपूर्वद्वारेण प्रागेव समर्पितम् । बहु एव हि तनोदाहरणं काष्ठमे-यात्तमोरादि इति नाम विशेषे मनः खेदविषयम्, न च अलौकिकमभिप्रेयं कल्पम् । अथ संग्रहश्लोकः 'श्रुतिः समर्थिता भवेत्त्रिमित्ततासमाश्रये । विरुध्यते हि कामनास्वरूपलिङ्गमेव तु । १५ ॥ फले समाश्रिते प्रतिः प्रसिद्धमर्थमुत्सृजेत् । अलौकिकसमाश्रयेदतश्च सा विरुध्यते । १६ ॥ निमित्तताऽऽश्रये विधेः प्रयुक्तिकल्पनं तु यत् । फले समाश्रितेऽपि वत् समं फलस्य तस्य वा । १७ ॥ अपूर्वरूपमस्ति तत् फलस्य साधनं तथा । यजिश्च तत्र साधनं त्रयं त्रिवं ततोऽधिकम् । १८ ॥ अथ प्रयुक्तिकल्पनं निमित्त एव नो फले । तथापि तद् वरं यतश्चयं प्रकल्पयामस्यथा । १९ ॥ कथं तु यत् पदादिभिर्भिन्ना निमित्ततेति चेत् । फलार्थिनो नियोगतो न तु श्रुतेर्निमित्तता । २० ॥ कथं तु नित्यवच्छ्रुतं निमित्तवद्भवति । अनर्थकं प्रसज्यते यच्चक्षयोर्हि किं चन । २१ ॥ भवत्वन्र्थकं नहि प्रयोजनात् प्रमास्थितिः । प्रयोगभेदकल्पनं निमित्ततोऽथवा भवेत् । २४ ॥ निमित्तता प्रसज्यते न यत्र नित्यवच्छ्रुतिः । द्वयोः प्रसङ्गतः श्रुतिर्न लिङ्गवापनक्षमा । २३ ॥ अतः स्वभावलिङ्गव-फलत्वमेव चेन्न तत् । पदश्रुतिर्हि कामनास्वरूप-लिङ्गवाधिनी । २४ ॥ अपूर्वमेव चेच्छ्रुतिर्विनीति न क्रियामपि । द्वयोरपि प्रयोगतोऽनुवृत्तमेव सा वदेत् । २५ ॥ यथैव गोत्यमेव गौत्विसौधैव लिङ्गश्रुतिः । द्वयोः क्रियानियोगोऽर्थवती कार्य-मात्रकम् । २६ ॥ अतः श्रुतेः पुनहात्तथाऽस्त्य-कल्पनादपि । निमित्तत्वैव ते भवेदियं तु तज्जिरा-कृतिः । २७ ॥ अपेक्षते फलं क्रिया विधिश्चमा हि नामयथा । ततस्त्वदेव गृह्यते निमित्तताऽनपेक्षिता । २८ ॥ कथं फलस्य साधनं क्रिया विशाहकेति

चेत् । अवान्तरक्रियाऽन्वयात् स्वरूपवस्तु नो भवेत् । २९ ॥ यथैव वासनावशात् प्रमाणतः स्मृतिर्भवेत् । यथेन्धनेऽवान्तरक्रियावशाच्च विकल्पि- । ३० ॥ यथाऽवगोराणादिना शतादियतनोद्भवः । यथैव कर्मणस्तथ स्वरूपमङ्गुरादपि । ३१ ॥ अवान्तरक्रियावशाद्भवेदधिक्रियाविधिः । तथा ततः फलं भवेत् किमत्र खेद्यते मनः । ३२ ॥'

तदेवं फलप्राप्ते एति किं तत् आग्नेयादीनां तन्त्रम्, उत भेदेन इति विचार्यते । यत्र अन्त्योपनिरोधो एव आग्नेयादिभावनः भान्यमपेक्षन्ते, इति तथैव संबन्धते । इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु फलश्रुतस्य आग्नेयादीनां मुपादीयमानानां तन्त्राभिधानावगतं साहित्यं विच-क्षितम् । एकेनापि च फलेन सर्वेषां नैरा-क्षर्यं भवति इति सर्वेषामेव तन्त्रं फलमिति । अङ्गानां निरपेक्षैरेव वाच्यैः तन्त्रकारसाधनत्वेन तत्र, अङ्गानां निरपेक्षामेव तत्रापनयनं शौर्यात्मनादीना-विनियोगात् निरपेक्षामेव तत्रापनयनं शौर्यात्मनादीना-विनियोगः, स्वरूपमपेक्षेण तत्रापनयनं शौर्यात्मनादीना-विनियोगः, स्वरूपमपेक्षेण तत्रापनयनं शौर्यात्मनादीना-विनियोगः । तत्र अपर्यायव्यापारम् इति उक्तं सर्वेषां विनियोगः । कथं तर्हि अङ्गविधीनां विनियोजकत्वम् ? तदभावे प्रकरणविनियोगस्य अष्टापादात्, न तु स्वरूपे-णेन विनियोजकत्वम् । प्रयोगैकैकस्वभावात् इत्ययुक्त-मेतत् । यदा तु श्रेयसाधनतैव विधिः लिटादिभि-रभिधीयते इत्याधीयते, तदाऽपि फलैर्दमार्थमात्रेण प्रकरणधनापेः प्रातिशिवकैर्दिशिभिः विनियुक्तानां प्रयाजा-दीनाम् एकैकेनैव प्रयागविधिना अष्टदोषदुष्टधिकस्यपरि-विष्टीर्यया सर्वविधिप्रमाणवाचिधादिना सर्वेषां उपग-त्ययोगावगमात् तद्वशेन अवान्तरत्वात्प्रभेदशारेण सर्वेषां-मुपकारकत्वस्य तदैव परिकल्पनात् काष्ठदीनामिव वाक्-श्रानां समुपपत्तिः । नहि उपकारमुद्दिश्य पदार्थानां विधिः संभ्रति, तेषु प्राक् उपकारस्य अप्राप्तत्वात् इति धुण्णमेतत् । यत्र तु प्रमाणान्तरेण एककार्यत्वावगम-यथा श्रीहृदयपुरो, यत्र सा प्रयोगविधिनानामेकार्थं वैऽपि यथा अग्निविधयोः पदव्ययोः, तत्र विकल्प इति ।

अयाज्यत्वाद् वसानां भेदः स्यात्, स्वयाज्या-
प्रदानत्वात् । ३६ ॥

भाष्यम्— कुम्भ्यास्तन्भाशो न घटते । अयाज्य-
त्वात् वसानम् । ' याज्याऽर्धर्चान्ते वसा जुहोति ' इति
भूते प्रकृतौ । तत्र स्वयाज्याऽर्धर्चान्ते वसा हुता । इहगपि
तथैव होतव्या । न च वसाना लिङ्गं ऋतुं वाच्यम् ।

अपिवा प्रतिपत्तिस्त्वात् तन्त्रं स्यात्, स्वत्व-
स्याश्रुतिभूतत्वात् । ३७ ॥

भाष्यम्— अपिवा तन्त्रं कुम्भी स्यात् प्रति-
पत्तित्वात् । शेषभूता वसाः । तासां प्रतिपत्तिरियम् ।
प्रतिपत्तिश्च तन्त्रं न प्रयोजयति । कुतः तद्वारणार्थं पात्रम् ।
अत्यन्तसंबुद्धाश्च वसाः, ताः स्वयाज्याऽर्धर्चान्ते एव
हुता मवन्ति । ननु परयाज्याऽर्धर्चान्तेऽपि प्रसज्यन्ते ।
अन्येष्वप्येव । स्वत्वस्य अश्रुतिभूतत्वात् । नच भूयते
स्वयाज्याऽर्धर्चान्ते होतव्या न परयाज्याऽर्धर्चान्ते इति ।
तस्मात् परं होमो न दोगाप, नाम्बुदवाप । अत-
स्तत्रमेव कुम्भ्यपि स्यात् ।

सकृदिति चेत् । ३८ ॥

भाष्यम्— इति चेत् पयसि स्वत्वं न भूतमिति ।
तेन तर्हि सकृदेव होमः प्रथमे याज्याऽर्धर्चान्ते भवति ।
एवं उह्वनं कानुग्रहीयते, याज्याऽर्धर्चान्ते च द्रुत
भविष्यति । स्थिताया प्रतिज्ञाया स्मिन् परिचोदयति ।

न, कालभेदात् । ३९ ॥

भाष्यम्— नैतदेवं प्रथमे अर्धर्चान्ते इति । किं
तर्हि । प्रत्यर्धर्चान्ते होतव्याः । कुतः । कालभेदात् ।
मिवा याज्याऽर्धर्चान्ताः । निमित्तसप्तमी न्येवं, याज्याऽर्ध-
र्चान्ते इति, अधिकरणस्वार्थं भवात् । निमित्ताश्रुतौ च
नैमित्तिकाश्रुतिः यथा निवे जुहोतीति । तस्मात्
सर्वयाज्याऽर्धर्चान्तेषु होमः ।

सोम— ' अयाज्यत्वाद् वसाना भेदः स्यात् ' इत्यादिमूत्रवत्पुत्रं वसाविषयकम् अधिकरणान्तरत्वेन
कैश्चित् न्याय्यातम्, तदनुक्तम् । एकदेवत्वसत्तेऽपि
विद्वक्कणाल्यगभ्यामोहिनिरातोपयातुसरणस्य आवदय-
कत्वेन प्रकृत्याधिकरणस्य तन्मापरत्वेन वैषम्यार्थे ।
अतो ' वसानां विद्वक्करणसंभवात् न तत्रावम् ' इति

विशेषाशङ्कानिराकरणार्थं - प्रस्तुताधिकरणम् इति
वक्तव्यत्वेन उक्तसूत्रचतुष्टयस्य अधिकरणान्तरत्वावोगात् ।
एवं च उक्तविशेषाशङ्कया उच्यते संगतिः ।

वि— (अत्र आदिमसूत्रद्वयेन एकमधिकरणं
नवमम्, अन्तिमसूत्रचतुष्टयेन च द्वितीयमधिकरणं
विरचितम् । तदधिकरणद्वयमपि अवैव निवेद्यतेऽ-
स्माभिर्माभ्यानुसारात्) ' किमैकादशिनेष्वस्य कुम्भ्यादे-
र्मिद्वता न वा ।, असदेहाय भेदो, न लिङ्गादेवास्य
सिद्धितः ॥ ' (इति नवमम् । अथ दशमम्) ' तत्तन्त्रं
द्वेयमुत नो, चिह्नं नास्ति वसास्वतः (वसामु, अतः) ।
द्वेयम्, नो प्रतिपत्तित्वात् साकर्वेणाप्यदोषतः ॥ '

भाट्ट— यत्र तु मित्रदेवताका एकजातीयाः पशवः,
तत्रापि विद्वक्करणेन विवेकविदेः प्रयोगविषयगत-
साहित्यलाभार्थं कुम्भ्यादेकमेव । न च वसानां किङ्गा-
सम्भवात् सर्वासां स्वैस्वे याज्याऽर्धर्चान्ते होमसिद्धयर्थं
मेदेनैव कुम्भी स्वादिति वाच्यम् । सर्वेषुऽपि
श्रीरन्तीरिवेतिन्मा देवतायास्तत्काले तच्चक्राकाहि-
त्वोपपत्तेः । यथा च वसासंसर्गेषु तत्तत्साज्याऽर्धर्चान्ते
वसाहोममेदस्तपोक्तं पुरस्तात् । न च संसर्गमिवा
साहित्यवाच्यः, सान्नाभ्येऽपि तदापत्तेः ।

मण्डन— ' एकैव मित्रदेवत्वे । ' १. ' वसाऽर्ध-
मपि नो वृथक् । ' १०.

शंकर— ' नानादेवेष्वप्येवं स्यात् । ' १. ' वसा-
भेदेऽप्यमिद्वता । ' १०.

● ऐकादशिनेषु पशुषु पत्नीसंवाजोप जापनीना
विरुदाः । जापनीसमुच्चयन्याय । भा. १२।४।६।
१०-१६, ● ऐकादशिनेषु पशुषु प्रतिपशु मूषः ।
८।१।८।१५, ● ऐकादशिनेषु सवनीयपशुप्रमाणम्
अतिदेशः । (अतिदेशप्रयत्नेके अधिकरणं द्रव्यम्) ।
८।१।७।१४.

● ऐकादशिनेषु सौत्यस्य, द्वैश्रान्यस्य दर्शनम् ।
८।१।७।१४ ॥

तुलायां भरः सौत्यः आश्वयदिः सवनीयः पशुः ।
शौत्यस्य पशुसूयः दाम्नां दर्शनं वराजानाम्भो परिवेष्यते ।
ऐकादशिनः पशवः नाम ' १ आश्वयः कृष्णमौषः,

स्वस्थानविद्विर्वाऽहामप्रत्यक्षसंख्यत्वात् ८४ ॥
 पूर्वपद्ये वाच्यो व्यावर्तयति । स्वस्थानविद्विदिः स्यात्
 न दण्डकलितवत् । अहो नवानाम् अप्रत्यक्षसंख्यत्वात्
 अहो संख्या न प्रयच्छा । प्रयच्छा संख्या येषां तन्व-
 हानि प्रत्यक्षसंख्यानि , न तथा इति अप्रत्यक्षसंख्यानि ,
 तस्य भावात् । अहमंशमनुवादो न विधानार्थम् । अग्रता
 विधीयन्ते । तस्मात् स्वस्थानविद्विदिः कर्तव्या । स्वस्य
 प्रथमाया ऐन्द्रायवाप्रतायाः पत् स्थानं प्रथममहः तस्य
 विद्विदिः कर्तव्या । श्वनीकायाः हि नच अहानि, तेषु
 नच अग्रताः क्रमेण विहिता द्वादशाहे । गवामपने तु
 सर्वाणि अहानि नचया विभज्य एकैकस्मिन् विशति-
 दिनामके भागे क्रमेण एकैकं अग्रता संपादनीया ।
 प्रथमे विंशतिदिनामके भागे ऐन्द्रायवाप्रता, द्विती-
 याया विंशते शुक्राग्रता, तृतीयस्थां विंशते आम्रण-
 प्रता, चतुर्थो विंशतौ पुनः ऐन्द्रायवाप्रता इत्येवंतीत्य
 स्वस्थानविद्विदिः इति सिद्धान्तः ।

पृष्ठपादुत्तौ चाम्रणस्य दर्शनात् प्रयच्छित्तौ
 परिवृत्तौ पुनरेन्द्रायवरः इत्यात् ८५ ॥

अथ सिद्धान्ते हेरन्तरं पूर्वपद्ये च दोषमाह । उत्तर-
 रिमन् पश्चि परिवृत्तौ प्रातिलोभेन पृष्ठपादुत्तौ पृष्ठपक्ष
 पश्चि अहोत्तौ प्रयच्छित्तौ आम्रणस्य दर्शनात् स्वस्थान-
 विद्विदा आशुसिर्गभ्यते । दण्डकलितवत् आवृत्तौ तु
 पुनः ऐन्द्रायवः स्यात्, नचखित्तौ ऐन्द्रायवः स्यात्
 तथापुक्तम् । तस्मात् स्वस्थानविद्विदिरेव सिद्धा भवति ।
 तथाहि स्वस्थानविद्विदिपद्ये गवामपने आशुयोरद्वोः यन्
 वाचनिकम् ऐन्द्रायवप्रथमं तद्विरोधाभावेन आरित
 आशुयैव प्रवर्तमाना श्वनीका पूर्वस्मिन् पश्चि न तथा
 विभागे (१८०-२१ = २०) परिव्रजाम्यते । अथ
 प्रातिलोभेन प्रवृत्तस्य उत्तरस्य पश्चः प्रथमभागपद्ये
 प्रयच्छित्तौ आम्रणप्रता भवति (पद्येऽहनि) । तदेव-
 दुर्धं पृष्ठपादुत्तौ प्रयच्छित्तौ आम्रणस्य दर्शनात् इति ।
 दण्डकलितवत्प्रादुधिाये तु प्रातिलोभेन प्रवृत्तस्य उत्तरस्य
 पश्चः उक्तं प्रयच्छित्तौ ऐन्द्रायवाप्रता प्रयच्छित्ति ।
 तस्मिन्, पूर्वपद्ये श्वनीका निविद्यमाना आद्ये दे
 आनी चर्चिता भवति । ततोः ऐन्द्रायवाप्रतायाः

प्रत्यक्षान्नात् दण्डकलितपक्षे तु द्वितीयेऽहनि ऐन्द्रायवा-
 प्रताया अभावात् शिष्टेषु अहःषु निविद्यमानायाः पक्षो-
 धिगतिवार्यत् आवृत्तायाः श्वनीकायाः (१८०-२=१७०
 = [१५१९ = १७१+७]) सप्त अहानि शिष्यन्ते ।
 तत्र सप्तमेऽहनि ऐन्द्रायवाप्रता । तस्मिन् पूर्व पद्यः
 समाप्तम् । श्वनीका तु अपरिचिता । सां च परिचमा-
 पयितव्या । ततो विपुत्रान् शुक्राम्, ततः प्रथमः स्वखामा
 आश्रयणाग्रः, ततः द्वितीयः स्वखामा ऐन्द्रायवाग्रः,
 ततः तृतीयः स्वखामा शुक्रामः, ततो विश्वजित् आश्र-
 यणाग्रः, ततः पञ्च आवृत्तः प्रयुञ्जते । तस्य आवृत्तस्य
 प्रथममहः प्रयच्छिताम्, तत् ऐन्द्रायवाग्रं प्राप्नोति ।
 एवं दर्शनं नोपपद्यते दण्डकलितवदावृत्तौ । तदेतदुक्तं
 पुनः ऐन्द्रायवः स्यात् इति । ' गवामपने अहः-
 कल्पितः ' इति गन्धे दृष्टव्यम् ।

तस्मात् श्वनीकापरिवृत्तिः स्वस्थानविद्विदया इति
 सिद्धान्तः ।

वचनान् परिवृत्तैरेकादशिनो ८६ ॥ -

पूर्वपक्षिणा दृष्टान्ततया यदुक्तम् ऐकादशिनवत् इति,
 तयुक्तम् । ऐकादशिनो पद्यु परिवृत्तिः ' वाक्यमन्ततः,
 पुनः पक्षावृत्तेषु आम्रमेन प्रथमेऽहन्पालमेत ' इति
 वचनात् स्यात् । सा द्वादशाहे अवंभवन्ती गवामपन
 विद्यति । तथा च विषयो दृष्टान्तः । तस्मात् स्वस्थान-
 विद्विद्वैव श्वनीका ।

लिङ्गदर्शनाच्च ८७ ॥

लिङ्गस्य दर्शनाच्च ऐकादशिनः पद्यः गवामपने
 दण्डकलितवत् आपत्तये इति । ' प्राणा वा ऐकादशिनः,
 यदेकादशिनोमितिपुः आहान्यतिरिच्यते पद्यो वा ' इति ।
 स्वस्थानविद्विदो नास्त्वतिरेकः । दण्डकलि-
 तवदावृत्तौ तु न्यूनता अतिरिक्तता वा भवति । तस्मात्
 ऐकादशिनानां दण्डकलितवत् आवृत्तिरिति युक्तम् ।
 श्वनीका तु स्वस्थानविद्विद्वैवेति सिद्धान्तः ।

ऐकादशिनोविपशुगणेषु पत्नीसंकाशेषु
 जापनीनां विवरः ॥

पृष्ठपक्षिणं तु पूर्वपद्येकम् स्यात्, तथा
 विकल्पे निवसः, प्रधानस्यात् १२४/६/१० ॥

एतेन क्रत्वर्थकर्तृ

चचनभ्यक्त्यान्त्यात् वाक्मभेदानन्त्यम् । न्वतिनीर्णाः
मिश्रिताः । सु. पृ. ७४३.

• एतेन क्रत्वर्थकर्तृप्रतिपादनद्वारेण उपनिषदा
नैराकाङ्क्ष्य व्याख्यातम् । वा. १।२।१।७ पृ. ११४ ।
अत्र सुधा (पृ. २४)- परलोककलेषु कर्मसु
विनाशिवेहादिन्यतिरिक्तनित्यकर्तृमोक्षरूपात्मज्ञान विना
प्रद्वयनूपपत्तेः अहंप्रत्ययेन च देहेऽपि ह्येन स्फुटतया
सद्व्यतिरेकस्य शत्रुमद्यक्यत्वात् शास्त्रीयमान्मज्ञानं
कृतुविधिमिरपेक्षितम् । तस्य अनारम्यविहितस्यापि
सामर्थ्येन उपनिषन्वितस्य आत्मज्ञानस्य फलतिशय-
लक्षणवीर्यवचत्वाभिपानेन क्रत्वन्त्याधारणात् तद्द्वारेण
पुरुषार्थानुबन्धित्वम् । ज्ञानस्य च अन्यापाररूपत्वेन स्वरू-
पेण अविवेकवेऽपि उपासनापरनाम्येव ध्यानमेव 'आत्मा
ज्ञातव्यः' इत्यादिभिर्किरीषीयते । अप्रतिपत्तस्वरूपस्य च
ध्यातव्यताः आत्मस्वरूपप्रतिपादनम् 'अविनाशी वा
अरेऽयमात्मा' इत्यादिसिः क्रियमाणं विध्वंस्येति त्वत्वात्
नार्येवादेश्विन अनादरमेर्हति इति तद्द्वारेण उपनिषदा
पुरुषार्थपर्यवसानम् इति भावः । एतच्च संसाररूपाम
प्रतिपादनानिप्राप्यम् । अर्धसारित्त्वगुणनिर्गुणतामज्ञानस्य
अभ्युदयनि.श्रेयसार्थतया साधुशब्दाधिकरणे वक्ष्यमाण-
त्वात् । • एतेन 'य एतेनानिष्ट्वा' अत्रत्यएतच्छब्देन
अभिष्टोमसंज्ञः एव ज्योतिष्टोमः परामुच्यते, न तु
सप्तसंस्कारूप ज्योतिष्टोमं प्रकरणत्वात् लिङ्गाच्च । सु
५।२।१।३०-३८. • ' एतेन (कुलायषष्ठेन)
रात्रिपुरेहिती सायुष्यक्रामो यतोयत्ताम् ' अत्र रात्रः
पुरेहितीत्यस्य चेति इत्यर्थेऽत्रामनोः एको यतो विहितः ।
भा. ६।१।५।२४ पृ. १३६४, • ' एतस्यैव देवकीपु
त्रावन्वीयम् अभिष्टोमज्ञानं क्रुवा पञ्चक्रामो ज्ञेतेन
नजेत् ' इत्यत्र कर्मान्तरेत्तवधर्मकम्, न तु गुणात् फलम् ।
२।२।१।२।२७.

• एतया अप्रायस्कर्मं याचयेत् ' इत्यत्र वाच्ये
' आग्नेयोऽश्वक्रातः पुरोडाशो भवति ' इत्यादिना
उक्तैव अर्थेऽपि गृह्यते फलविधानार्थम्, न कर्मान्तरेत् ।
भा. २।२।१।२।२६.

• एतयैव विशा वाच्या शुक्रादेरपि नित्या'
इत्यादिकारिभोक्तव्येन शुक्रादिगुणानाम् अवागत्प्रेदा-
भावेन गुणशब्दानां जातिवाचिन्त्वयोगात् । सु. पृ. ६३१.

• एतच्छब्दः सनिहितस्य प्रतिनिर्देशकः । भा.
२।२।१।२।२६. • एतच्छब्देन संनिहितवाचिना
अतीतसंनिहितस्येव आगामिसंनिहितस्यापि परामर्शः
(' अर्थण ज्योतिः ' ' अथैव विश्वज्योतिः ' ' अथैव
सर्वज्योतिः ') आगामिसंनिहितश्च ज्योतिरादिशब्दः ।
वि. २।२।८.

• ' एतद्वाद्वाद्यं ऐन्द्राम्, एतद्वाद्वाद्यं एककण्ठम्, '
इत्यनेन वक्ष्यमाणसंगतैन्द्रात्रैककण्ठागतस्य सार्थवादविधि-
न्यग्रहस्य सार्कमेवैषु अतिदेशः । भा. ७।२।४।२२.

• ' एतद्वाद्वाद्यान्त्येव पञ्च इवीपि ' इत्यनेन
वाङ्मणस्य लक्षणं ' मन्त्रमिच्छते इति वेदभाषात्वम् ' इति ।
वि. २।२।८. • ' एतद्वाद्वाद्यान्त्येव पञ्च इवीपि '
इत्यनेन वक्ष्यमाणसंगतपञ्चसंघेरेषु वैश्वदेवसंघवत्सार्थवाद-
विधिकण्डस्य अतिदेशः । भा. ७।२।१।१७-२१.

• एतच्छब्दोक्तव्यायः यथा वक्ष्यतेदात् एतच्छ-
बीनवचोर्जितविरितिः । साहस्रो. ७०५.

• एवं पदार्थवच्यार्थसंघातेरुपकल्पितम् ।
विशिष्टां भावनां प्राप्य वृत्तिविधिनियेषयोः ॥ '
इति न्यायेन विधिवत् नियेषत्वानि विशिष्टभावनाना-
विषयत्वम् । सु. पृ. १३६७. घातयैकारणानां न
साक्षादपिः संभवतीति यदुक्तं तदनुगम्यमभेदे इत्याह-
एव पदार्थेति । भावनामेव विशिष्टां विदप्य प्रत्ययः
अर्थान्त् वागादीन् विदधाति, न साक्षात् । रत्नाह-
स्रो. वा. वाच्यधिकरणे २३३.

• एव ' । अत्र दोषवन्ति, अत एवोद-
पन्ति ' इति एवकारः परिसंख्यायोगेः । वि. १०।१।
१३. • एवकारः अन्यन्वय-उद्देश्येः । सु. पृ. ८७३.
• यत्र दे संख्ये प्राप्नुवन् । एत एवकारः अन्यवत्
नियतैरेव एत एवकारः परिसंख्येः । सु. पृ. १०।१।२।
७३. • एवकारस्य अर्थसंख्येऽपि वस्तुदक्षितत्वाभावे
भवत्येव यथा विधौ । १०।१।२।१८२ । विधि
इव अर्थवादेऽपि भवता आत्माने दोष एव ।

प्रयोगनापेक्षा भवति । इदं च श्रूयते, 'जापन्था पत्नीः संवाजयन्ति' इति । तदेव विज्ञायते, इदमस्य प्रयोजनम् । पशुगणे च प्रतिपशु कर्मभेदः । तस्यतस्य पशोः कर्म- निष्पन्नं जापनीद्रव्यम् । अवस्तन्यापि तत् पत्नीसंवाजाद्यर्थ- मेव कर्तव्यम् । एव सति यथाप्रकृति कृतं भवति । तस्मादर्धकर्मण्यपि समुच्चयः एव ।

कपालेऽपि तथेति चेत् । १२ ॥

भाष्यम्— इति चेत् पश्यसि कर्मनिष्पत्तिस्वा- चापनीना समुच्चय इति । तेन तर्हि कपालेऽपि समुच्चयः प्राप्नोति 'पुरोडाशकपालेन तुपोपवपनपि' इति । तदपि कर्मणः प्रयुज्यते । तस्यापि तुपोपवपनं प्रयोजनं भवितु- मर्हति । तथा पुरोडाशगणे तस्यतस्य पुरोडाशस्य कपालेन तुपोपवपनं कर्तव्यम् । वक्तव्यो वा विशेषः ।

न, कर्मणः परार्थत्वात् । १३ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । कुतः ? कर्मणः परार्थत्वात् । परार्थे च कपालानां प्रयोगकर्म, पुरोडाशश्रवणार्थम् । तदर्थमुपाये कपाले तुपोपवपनमपि अन्वयव्यते । तद्यथा काष्ठान्याहर्तुं प्रस्थिते पुरुषे शाकप्रहरणमपि उपाधिः क्रियते, शाकमन्वाहरेति । न तस्य गमनं शाकार्थमपि भवति । कर्म पुनर्वाप्यते पुरोडाशगणे कपाले तुपोपवपन- मन्वासव्यते, नैतदुपकार्यमिति । उक्तोऽन्य न्यायः । 'प्रविधत्वा संयोगस्य तदभिहितत्वात्' (४।१।१।१।३६) इति । न चेत् तुपोपवपनार्था कपालानामुत्पत्तिः, तत्र तत्र सर्वैस्तुपोपवपनं कर्तव्यम् । अथवा उभयोरपि प्रतिषेधोऽप्युक्तः, न कर्मणः परार्थत्वादिति । कपाले स्वाकषात् । जापन्यामपि, कर्मणः परार्थत्वम् । इदयादीनां निपातरथे विश्रवणकर्म, न जापन्याः । अपिच इदया- रिनिरवशात् नैवेष्टुं पशोराम्भस्य विश्रवणकर्मणि तदर्थ- मेव । तस्मात्त्र जापन्या निष्पत्तये विश्रवणम् । न चेदेवम्, नैवान् प्रयोजनसाक्षात्, कुतश्च संवचः । इदयादीनि अनुनिष्पन्ना जापनी, वा पत्नीसंवाजनिर्गम्येभ्योमुपदिष्टा । एतथा य तथा ते निर्वैर्हन्ते । तस्मात् पशुगणे जापनीनां विफलः ।

प्रतिपत्तिस्तु, शेषत्वात् । १४ ॥

भाष्यम्— भवेद्विकल्पो यदि अर्थकर्मं स्यात् । प्रतिपत्तिस्त्वेवा । कस्मात् ? शेषत्वात् । पशुना निर्वैरिति यागे शेषभूता जापनी निष्पद्योजना क चिद्विशेषादा । तस्या विशेषः पत्नीसंवाजेषु क्रियते, न जापनी विधीयते, न पत्नीसंवाजाः । उभये विहिताः । संवचो न विहितः । स विधीयते । तत्र च जापन्याः प्राधान्य युक्तम्, न गुणभावः । गुणभावे अस्या अनेकत्र गुणभावः स्यात् । तत्र को दोषः ? 'अग्नीषोमीय पशुमालभेत' इत्येवा नोदना बाध्यते । नानादेवतोऽयं तदा पशुमर्भवति । एक- देवतोऽस्य अग्नीषोमीयः । एकदेशः पत्नीसंवाजदेवताना मिति । तस्मात् प्रतिपत्तिः । प्रतिपत्तौ तस्यैव पशोर्जापनी न प्रतिपाद्यते, तस्यैव तेन संस्कारेण वर्जनं स्यात् । तस्मादपि समुच्चयः ।

श्रुतेऽपि पूर्ववत्त्वात् स्यात् । १५ ॥

भाष्यम्— 'श्रुते चकम्, दर्शयन्' इत्यन्नापि प्रति- पत्तिः स्यात् । कुतः ? पूर्ववत्त्वात् । अन्यपूर्वकं श्रुतं दधि च इन्द्राय उतस्यम् । तस्यापान्तरगमनं निष्पु शिपि- विष्टं प्रति । तस्मात्तस्यापि 'ऊवचौ येन संयुक्तं तत्र तदर्थं तन्नुदितेदितुत्वात् तस्यार्थान्तरगमने शेषत्वात् प्रति- पत्तिः स्यात्' इत्यनेन न्यायेन (४।१।७।१९) प्रति- पत्तिः प्राप्नोति । वक्तव्यो वा विशेषः ।

विकल्पे स्वर्थकर्म, नियमप्रधानत्वाच्छेषे च कर्मकार्यसमवायात्, तस्मात् तेनार्थकर्मं स्यात् । १६ ॥

भाष्यम्— अस्मिन् सूत्रे इयोः सूत्रयोः परिहार उच्यते । प्रतिपत्तिस्तु शेषवत्त्वमिति, श्रुते च पूर्ववत्त्वात् स्यादिति च । यदावदुच्यते जापन्या प्रतिपत्तिरिति । तत्र प्रश्नः । विकल्पः प्रकृतौ जापन्या भान्येन सह । पत्नी च तथैव विकल्पे प्राप्ते, नियमप्रधाना पुन भ्रुतिः, 'जापन्या पत्नीः संवाजयन्ति' इति भाष्यस्य निरूपि- कृत्वा कृतार्था भवति, जापन्या अर्थकर्मं न वापयति । पशु शेषत्वादिति, शेषत्वादि वचनान्तरकृत् गुणभावे भवति । तथा प्रस्तास्य । यत्र श्रुतस्य अन्वयैर्गुणस्य अन्यत्र गमनं प्रतिपत्तिरिति, तदप्युक्तम् । कुतः ? शेषे च कर्मकार्यसमवायात् । य उच्यते शेषः, तस्मिन्

ऐकमत्ये द्वयोरेव

प्रायणस्य सकलकर्मैश्चकृतमित्यञ्जकत्वात् अभिव्यक्त-
शक्तिभिः कर्मभिः प्रायणानन्तरभाविनि एकरिमन्नेव शरीरे
फलजननावयम्भावः । परिमलः ३।१।३८ अर्थः ।

● ऐकमत्ये द्वयोरेव किमसाध्यं भवेदिति
न्यायः । अयं च एकमतिविशिष्टो द्वायपि सर्वं स्वाभीष्टं
साधयतः इति विषये प्रचरतीति । साहस्री, १५३.

● ऐकशब्दये परार्थवत् (१।४।५।८) ' जायन्त्या
पत्नीः स्याज्जयन्ति ' इत्यनेन यदि जायन्त्युद्देशेन च कर्म
विधीयते पत्न्याश्च विधीयन्ते ततः अनेकार्थविधानात्
' ऐकशब्दये ' इति वैकल्प्यलक्षणे वाक्यभेदः स्यात् ।
भा. ३।३।१०।२। पृ. ८७०.

● ऐकादशिकाः पञ्चव. अक्षमेधे पठिता अपि ज्योति-
ष्टोमे विधीयन्ते एव, तेषु सौख्य द्वैरन्वयस्य दर्शनात् ।
वि. ८।१।७. ● ऐकादशिकाः पञ्चवः ' आग्नेयेन
आग्नेय. ' इत्याख्यमानताः । अन्येषां च ' आग्नेयेन
वापयति, मिथुनं सारवरता करोति, प्रजनयति सोम्येन ' इति । तेषु नाम्नीषोमीयस्य विषयः । किन्तु सौख्यस्य
सवनीयशोरेव । भा. ८।१।७।१५. ● ऐकादशिकाः
पञ्चवः द्वादशाहे प्रत्यहमेकैः । १।१।५।६।२९.

● ऐकादशिकाः पञ्चवो द्वादशाहे प्रायणीये
पञ्च, उदयनीये पद् इति विभज्यानुष्ठेया. ॥
सामासस्त्वैकादशिन्ये तत्प्रकृतित्वात् । १०।६।१।६॥

भाष्यम्— इदमाश्रयते ' ऐकादशिनान् प्रायणी-
योदयनीयोदयितीधनवोरालभेत ' इति । तत्र सद्यः ।
निर्मेकादश प्रायणाय, पुनश्च एव एकदश उदयनीये,
आहोस्विन् के चित् पञ्च. प्रायणीये, के चिदुदयनीये
इति । समान-वाचिर्देशस्य संघट्ट । किं प्राप्तम् ?
उद्यन्तः संघट्टमित्यर्थः । तस्मात् एवैकादशिन्ये, सर्वे
प्रायणीये, सर्वे पुनरुदयनीये मन्वित्तमर्हन्ति । कुतः ?
तत्प्रकृतित्वात् । मन्वितो ज्योतिष्टोमे समस्तानामैकादशिनान्-
तत्प्रकृतित्वात् । इहापि समास चोदकः प्राययति । अपिच
नामालम्भः, इहापि समास चोदकः प्राययति । तत्र
लक्षणत्वेन प्रायणीयमुदयनीयं चाहः भूयते । तत्र
प्रायणीये सर्वे विहितं भवन्ति । न ताम्यते विद्वान्, के
इकादशिका न विहिता इति । तयोदयनीये । तस्मात्
समासस्य ।

विहारप्रतिषेधाच्च । ७ ॥

भाष्यम्— विहाप्रतिषेधभाष्यम्, ' ऐकाद-
शिनान् प्रायणीयोदयनीयोदयितिरानोरालभेत् ' इति ।
' अन्वहमेकैकमाश्रमेत ' इति विहारः प्राप्तः । तत्रैकः
पञ्चः प्रायणीये प्राप्त एव । अन्ये अन्येष्वहःसु । ततो-
ऽनेन किं कियते ? ये अन्येष्वहःसु, ते प्रतिपिप्यन्ते,
प्रायणीये च ते सर्वे मन्वन्तीति । तयोदयनीये । तस्मात्
सर्वे प्रायणीये भवित्तमर्हन्तीति ।

श्रुतितो वा लोकवद् विभागः स्यात् । ८ ॥
भाष्यम्— नाशब्देन पक्षं न्यायवर्तयति । नैतद्विधमशः
इति विभागः स्यात् । कुतः ? इत्यभ्युक्तिः । द्विव्युक्तिर्हि

मपत्ति, प्रायणीयोदयनीयोदयितीति । सा चेदानीमुद्यदेव-
त्वेन, न लक्षणतया । कुतः ? एकदशिन्यीविधौ संनिहिते
चजनादेकादशिन्यी विधाय पुनः अत्र ता लक्षणतया प्रो-
जनविधिस्या एतद्विधीयते, प्रायणीयोदयनीयोदयितीति ।
तत्र द्वादशभिः प्राधान्यात् सत्यामपेक्षाया भवति
समासः । समासे चेतरेतरयोगात् त्रैकादशिन्यी केवले प्राय-
णीये । सा उदयनीययुक्ते भवित्तमर्हति । तद्दुदयनीयेऽपि ।
तस्मात् समुद्यये वाक्यपरिमितिः । यदि पुनर्नोत-
देयत्वेन अशोभेतम्, तत्र द्वादशिनोरक्षया यम् ।
अथापान्ये अथवा माक्यहृत्कार्यं न समती भवित्यति ।
तत्र प्रवेकं वाक्यपरिमितिः स्यात् । उपादेयत्वेन
तु एतच्छ्रुते । तस्माद्विभाग इति । लोकवत् । यस्य लोके
सत देवदत्तपञ्चदशकोर्षीयान्मित्युक्ते समासार्थो विधीयते,
पदेतच्छ्रुते, तदेतर्नोर्षीयतामिति । द्वादशुक्तिविधान-
सामर्थ्याच्छ्रुत विमर्शते, एवमेकादशिन्यपि विमर्शतेति ।

उप— एकदशिन्यी विहित (वाक्यान्तेण)
तस्मिन् (एकदशिन्यी—) प्रकल्पे (इद द्वितीय
वाक्यम्—) ' प्रायणीयोदयनीयोदयितिरालभेत् ' इति । तत्र
एकादशिन्यी (प्रकल्पान्तेण सन्वयत्वात्, वेकल्य) इति-
कर्मत्वत्वात् (कश्च न देव च) अपेक्षते । अर्थेयान्ता-
वाच्यं देवचित्तोपपन्नत्वेन प्रायणीयोदयनीयो विधीयते ।
(तत्र) द्विवचनम् इत्येतरयोगश्च सर्वे विहितम्
(तस्मात्समानान्कार) । (कश्च पुनरुदयनीये,
नोदेवपञ्च इत्याद्युक्त्य उच्यते) अत्र (भाष्य—)

राजन्यः सृपते । १।४।१४. * ऐन्द्रो राजन्यः इति ऐन्द्रशब्दः अर्थवादः, न गुणविधिः । भा. १।४।१२। २३-२, * ऐन्द्रो ब्रुषिः बोधविधि आलम्ब्यः ? (कृतपञ्चः सवनीयस्तृतीयः) । १।६।७।१८.

* ऐन्द्रः सोमो यज्ञते नीयते च । तेन ऐन्द्रेषु सोमः, अनैन्द्रेषु सोम एव नास्ति । इति सर्वे सोमधर्मा ऐन्द्रेष्वेव । अधर्मका इतरे साकाङ्क्षाः । कथं पुनर्नीयते ऐन्द्रः सोमो यज्ञते नीयते चेति ? मन्त्रवर्णान् । ' इन्द्राय स्वा वसुमते ' इत्येवमादिर्मन्त्रः ऐन्द्रं सोमं वदितुं शक्नोति, नान्यम् । तस्मादैन्द्रः सोमः । तेन ऐन्द्रेषु सोमधर्माः । अस्यानि तु प्रदानानि साकाङ्क्षाणि, अतो धर्मान् ग्रहीष्यन्ति " इति न्यायः । तस्मात् यथादेवतं उदितस्यो मन्त्रः । भा. १।१।१२।२९. * ऐन्द्रमेकादशकपालम् ऋषभो दक्षिणा ' अवेष्टिषु द्वितीया राजस्ये । भाट्ट. १।१।३१. * ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेत् ' इत्याद्यौ प्राकृतपुरोडाशधर्मतिदेशः, न तु छान्दोग्यधर्मातिदेशः, देवतासामान्यात् हविःसामान्यस्य बलत्त्वात् । वि. ८।१।१७, * ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः । ' अथ अस्ति प्रतिन्ये फलमैहिकं सति तु आयुष्मिकम् । ४।३।१२, * ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः ' इत्यादिः काम्यो यागः कामतावता कर्तव्यः । ५।३।१२. * ऐन्द्रं ग्रहं प्रतिप्रयत्नात् आदत्ते सौत्रामण्याम् । भा. ३।१।३।१४. * ऐन्द्राणाम् अनैन्द्राणां च प्रकृतिविकृतिव नास्ति । इति नास्त्यूहः अनैन्द्रेषु । ततः अनैन्द्राणाम् अमन्त्रकं भक्षणम् (कृत्वान्तिन्ता) । वि. ३।१।१७. * ऐन्द्रे एकादशकपाले औपशम्य आतिथ्यपुरोडाशस्य लिप्यन्ते । भा. ८।१।७।३१-२४. * ऐन्द्रे पुरोडाशे छान्दोग्यलिप्यन्तः प्रातः आश्रयलिप्यन्तेन जाप्यते । बाळ. ४. १४१.

* ऐन्द्रचमसभक्षणे वपत्कारदेवता अग्निर्नोपलक्षणीयः । वि. ३।१।१६.

* ऐन्द्रवायवं यज्ञति ' इति इन्द्रवायव्या संकल्पयति इत्येतावदुक्तं भवति । तत्र यथायन्तरेण संकल्पयति इति पत्रं युज्यते इति यागः कल्प्येत् । भा. ३।१।६।१८.

मी. को. १६५.

ऐन्द्रवायवस्य ब्रह्मस्य कामसंयोगोऽपि पाठप्राप्ते स्वस्थाने एवानुष्ठानम्, न तु सर्वादितः ।।

कामसंयोगे तु वचनादादितः प्रतिकर्षः स्यात् । १।५।१।८।६५ ।।

भाष्यम् — अथ यत्र कामसंयोगे वचनमैन्द्रवायवस्य ऐन्द्रवायवायान् ब्रह्मन् गृहीयात् यः कामयेत् यथापूर्वं प्रजाः कल्पेत् ' इति । तत्र किं सर्वादितः प्रतिकर्षः, उत तत्रापि स्वक्रमस्वरूपं ब्रह्मणमिति ? किं प्राप्तम् ? पूर्वेणाधिकरणेन (१७) स्वक्रमस्वरूपेति । तथा प्राप्ते, भूमः । कामसंयोगे तु सर्वादितः प्रतिकर्षः स्वत् । कुतः ? वचनात् । वचनं हि भवति ' ऐन्द्रवायवायान् ब्रह्मन् गृहीयात्, यः कामयेत् यथापूर्वं प्रजाः कल्पेत् ' इति, तत् सर्वादितः प्रतिकर्षं अर्थवत्, अथतया विधीयमानायाम् । अप्रवृत्तिविरोधकं तदप्राणं ब्रह्मणे विधीयमाने । तस्मात् सर्वादितः प्रतिकर्षः इति ।

तद्देशानां वाऽप्रसंयोगात्, तद्युक्तं कामशास्त्रं स्यान्नित्यसंयोगात् । ६६ ।।

भाष्यम् — न चैतदस्ति, यदुक्तं सर्वादितः प्रतिकर्षः इति । स्वक्रमस्वरूपं ब्रह्मणे क्रमात्पुष्टौ भविष्यति । तस्मात् स्वक्रमस्वरूपेति । यदुक्तं अप्रसंयोगात् प्रादितः प्रतिकर्षः इति, तत्र । तद्देशानां चारादेशानाम् ऐन्द्रवायवप्राणाम् अयमुपदेशः । तद्युक्तानां तदप्राणां ब्रह्मणेन कामः साप्येत् । श्रुतिरेवमनुयज्यते, त्वयस्ते वाक्यम्, श्रुतिश्च वाक्यात् बलीयसी । अथ यदुक्तम्, अप्रवृत्तिविरोधकरं ब्रह्मणिविधौ इति, तत्र । संयोगात् यत्त्वात् । एकोऽत्र नित्यस्य कामसंयोगः, ब्रह्मणेन कामं साप्येत् । अपरो नित्यसंयोगः, ये ऐन्द्रवायवत्स ब्रह्मः, तान् गृहीयात् इति । तस्मात् अस्ति प्रवृत्तिविरोधः । अतः तद्देशसंयुक्ते कामसाधनमेतत् । तस्मात् स्वक्रमस्वरूपं ब्रह्मणमिति ।

सोम — इह तर्हि भवतु आदितः प्रतिकर्षः इत्युक्त्यानात् (प्लुतशब्दे —) संगतिः । ननु अप्रतायाः कामस्य विधाने ' वायवा एष यदैन्द्रवायवो, यदैन्द्रवायवात्स ब्रह्म यज्ञन्वे ' इति वचनमनर्थकं स्यात् । ब्रह्मणामेव कृते विधाने तु तेषां

इति । ' ऐन्द्रवायवाग्रान् कुर्वात् ' इति निर्देशात् । नात्र ग्रहस्य कर्तव्यता उच्यते । तद्ग्राहः कर्तव्यः इति श्रुते । अग्रता परार्था, न स्वार्था विज्ञापते । तस्मात् सर्वोदितः प्रतिकर्षः स्यात् ।

अपिवा धर्माविशेषात् तद्गर्भानां स्वस्थाने प्रकरणादप्रत्यमुच्यते । ६३ ॥

भाष्यम्— अपिनेति पश्चान्नाहुतिः । न उर्वादितः प्रतिकर्षः स्यात् । किं तर्हि ? स्वस्थानस्य ग्रहणम् । कुतः ? नान तदग्रता विधीयते । वाच्यं हि तदाऽनुग्रहते । किं तर्हि ? तद्ग्राणा ग्रहणं विधीयते । तथाहि श्रुतिरनुग्रहीता भवति । ' यदि रयंतरसामा सोमः स्यात् ' (तदा) ' ये ऐन्द्रवायवाग्रा ग्रहाः समान्ताः तेषामनेनानुपूर्व्येण ऐन्द्रवायवादितया धर्मा (मं) विशेषेण तद्गर्भाणां प्रकृतानां ग्रहणं विधीयते । स्वे स्थाने ये ग्रहा ऐन्द्रवायवाग्राः, तान् मह्यस्य ग्रहणविधिः, इति न सर्वोदितः प्रतिकर्ष इति ।

धारासंयोगाच्च । ६४ ॥

भाष्यम्— अपि च धारासंयोगो भवति ऐन्द्रवायवादिवाक्ये ' अण्णा अन्वच्छिद्रगा धारगा य्हाति ' इति । तस्मात् धाराग्रहास्ते । तदग्रानधिष्ठित्य ग्रहणं विधीयते इति ।

सोम— पूर्वन बहुवीहिनत्वात् निरपेक्षपृथसाधनत्ववत् इहापि बहुवीहियलादेव सर्वग्रहधर्मताल्लभः इत्युच्यतेः संगतिः ।

वि— पुरोराग्रोक्षत स्वस्य स्थाने स्यादैन्द्रवायवः ।, आयोऽप्रवविषेद्, मैत्रं धारानुक्रमप्रोक्तिततः ॥ '

भाट्ट — उपावन्तर्धर्मो ज्योतिहोमे अधाराग्रहो विधाप धाराग्रहाणाम् ऐन्द्रवायवमैत्रावचनादीनमुपक्रमे श्रुतम् ' वाग्वा एषा यदैन्द्रवायवो, यदैन्द्रवायवाग्रा ग्रहा य्हास्ते वाचमेवान् प्रथति ' इति । तदनेन किम् ऐन्द्रवायवस्य पाठान् मैत्रावचनाग्रहात् पूर्वमेवानुष्ठाने ऋते उपावन्तर्धर्मात् पूर्वमनकर्षो विधीयते, उत नेति चिन्तयाम्, ' ऐन्द्रवायवो य्हाति ' ' मैत्रावर्षं य्हाति ' इत्यादिना प्रत्यक्षतत्सिद्धिभिरेव प्रातानां ग्रहणानां संशेषेण पुनर्विधानस्य विहितविधानायोगेन अनुपपत्तेः

प्रकृतसर्वग्रहोद्देशेन ऐन्द्रवायवाग्रतैव अनेन विधेया । अत एव न ग्रहपदेन मैत्रावचनाया एव ग्रहा उच्यन्ते, संकेत्वे प्रमाणाभावात्, तदप्रतायाः पाठादेव प्रातनाच । अतश्च उपावन्तर्धर्माभाषेक्षयाऽपि अग्रता ऐन्द्रवायवस्य विधीयते । तस्याथ बृहत्तामत्वे नैमित्तिकशुक्राग्रत्व-विरोधात् अनिवेशोऽपि रयंतरसामकत्वे एव निवेशो यद्यपि न्यायादेव प्रातः, तथापि ' यदि रयंतरसामा ' इत्यनेन नैमित्तिकत्वेन विधीयते, तद्योजनं च सिद्धान्ते इय कम्पूरयंतरादौ तदप्रातिः । अतः ऐन्द्रवायवस्य सर्वोदित-करणम् । इति प्राप्ते, धा-वयंमात्रविधिलिख्यवा ग्रहणान्येव अत्र विधीयन्ते नात्रात्र, ग्रहोद्देशेन तृतीयविधिकारा-पत्तेः । न च विहितविधानायोगः, यद्यकारकत्वं द्विदोष्यक-विधौ कृते तप्यकारकत्वं द्विदोष्यकविषयोऽपि, तस्यैव विशेष्यस्य धर्मांतरप्रकारकविधौ बाधकाभावात् । ' ऐन्द्र-वायवं य्हाति ' इत्यादिना हि विजातीयग्रहत्वादिना तत्तद्ग्रहणानां विधिः, अनेन तु वक्ष्यमाणानुग्रहणनिष्ठ-भाष्यकीभूतवैचाल्यकारकः तत्तद्ग्रहणानां विधिः । वैचाल्यं च एतद्विधेरेव आयविधिप्रकारलिप्यासहकृतस्य विधेयताऽवच्छेदकतया सिद्धम् । तदपि च न उपावन्त-र्धर्मादिशाधारण्येन, प्रकृतग्रहणमये तथात्वे उपावन्त-र्धर्मोत्तरम् एतत्पाठस्य वैश्वर्यापत्तेः, ऐन्द्रवायवाम् इत्यस्य अनुवादानुपपत्तेश्च, सामान्यधर्मप्रकारकविधि-प्रयोजनानां वक्ष्यमाणानाम् उपावन्तर्धर्मशाधारण्य-मुपपत्तेश्च । अतश्च विशिष्य गच्छद्विधिलिहितानामपि ऐन्द्र-वायवादिग्रहणानां संशेषेणानां विधिः, तेषु च ऐन्द्रवायवस्य प्राथम्यं पाठप्राप्तम्, इति ' ऐन्द्रवायवाग्रा, ' इत्यनुवादात् न ऐन्द्रवायवस्य सर्वोदितः प्रतिकर्षः । संशेषविधिप्रयोजनं च तेषामेव ग्रहणानां विशिष्य आकाङ्क्षोपायप्रदानात् तद्वान्तरप्रकरणसिद्धिः । ततश्च तदुपचितनान्येषु ' अण्णा धारगा य्हाति ' इत्यादिषु य्हातिनां तेषा-मेवानुवादात् तेष्वेव धाराऽऽदिधर्मविधिः, न तु उपावन्त-र्धर्मनोरपि । अतश्च तयोर्कारकग्रहणसिद्धिः । मयोज-नान्तर काम्यग्रहणविधौ एतेषामेव ' कामसंयोगो ' इति (उच्यते) वक्ष्यते । ग्रहाभिन्नगुणकल्पे- तु च एतेषामेव आश्रयणसिद्धिः इति च । यत्तु वक्ष्य-

कुतः ? वचनात् । वचनमिदं भवति , ' द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयति , द्विल्लोतस्य वषट्करोति ' इति । नास्ति वचन-
स्थानितारः ।

च।— ' लोमेऽवचनप्रदक्षो न विद्यते ' इति सामान्येन भक्षयित्वात् कृत्वा विशेषवित्वाद्येऽव कर्तव्य आसीत् । यत्तु प्रथमतरं क्रियते तत् पूर्वाधिकरणपवादत्वेन द्यौमतरपस्थानात् । पूर्ववद्धि इत्येकावात् सहस्रद्विधिते कृतः शास्त्रार्थे इति न्यायात् प्राप्ते , वचनात् द्विर्भक्षणं ' द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयति ' इति । भवन्ति चेदशान्यपि अधिकरणाणि , येषां न्यायेन पूर्वपक्ष कृत्वा वचनेन सिद्धान्तो भवति । न चैतत् युक्तम् । घदेहाभावात् । तत्र वैतत् क्रियन्ते , यत्र न्यायेन प्रतिपादितो वचनद्विधितः , तदभावात् समानन्यायेत्पूर्वकारिष्यति । स चेह न्यायः पूर्वाधिकरणेनैव प्रदर्शित इति मन्दफलो विचारः । तस्मान्नैवं वर्णनीयम् । किं तर्हि ? सर्वदृश्यामेव प्रतिकर्म विषष्ट-
कृदिकं कर्तव्यं प्रमाणमेदात् । तथाहि , सिद्धव्ययान-
भेदम् ऐन्द्रवायवसंस्कारहेतुमाह (ऐन्द्रवायवसंस्कार-
भूतभक्षणहेतुमाह इत्यर्थः) ' द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयति , द्विल्लोतस्य भक्षयति ' इति । तस्मात् यावद्वषट्कार सोपसंस्कारः इत्युक्तोचरे दत्ते दृष्टान्तमनुभाष्य सूत्रेण परिहारी वक्तव्यः । ऐन्द्रवायवे तु सहस्रदक्षणे प्राप्ते वचनात् द्विर्भक्षः , न प्रधाननिमित्तः । ऐलधिकरणे (१।३।२) हेतोर्निघट्टत्वात् । (' तेन द्वानं क्रियते ' इतिवत् ' द्विल्लोतस्य वषट्करोति ' इत्यत्रापि वर्तमाननिर्देशात् , वर्तमानकालिकस्य च वषट्कारभेदस्य हेतुत्वाद्यभावात् ऋद्रे भूतकालदक्षणाऽवतरन्मावात् , लक्षणत्वाच्च ' न विधौ परः शब्दार्थः ' इत्यनेन निषिद्धत्वात् इति युक्त्या निराकृतत्वादित्यर्थः) । एव च सति पूर्वाधिकरणहेतुमेवैव सता सोमभक्षसामान्यविचारस्यारणात् न क्रमकोपो भविष्यति इति ।

वि— ' ऐन्द्रवायवशेषस्य सहस्रदक्ष उतासकृत् । पूर्वन्यायात् सहस्राद्यौ , द्विर्भक्षो वचनात्कृत् ॥ '

भाट्टे तु इदं सूत्रं पूर्वाधिकरणे पदान्तमावितम् । ' ऐन्द्रवायवे तु वचनान्वये भक्षावृत्तिः ' इति च तस्योक्तम् । मण्डन— ' द्विरैन्द्रवायवे भक्षः । '

शंकर— ' तन्वं तन्नैन्द्रवायवे । ' तत् भक्षणरूपं शेषकार्यम् ।

* ' सर्वतः परिहारमाश्विनं भक्षयति ' इत्यादिषु ऐन्द्रवायवन्ध्यायः एव स्थात् (पूर्वपक्षे ' वचनात् ऐन्द्रवायवग्रहे द्विर्भक्षः ' इति तस्य न्यायस्य स्वरूपम्) । वा. ३।५।१।१९५.

* ऐन्द्रवायवप्राप्ते पूर्वसिद्धपुरोडाशशकलं निषेधं ज्योतिषोमे , न तु तदप्ये स्वतन्त्रपुरोडाशसंपादनम् । वि. ३।८।१९.

* ऐन्द्रवायवाग्रः द्वितीयः स्वरसामा । तुप्. १०। ५।२५।८५ ट. १९८०.

* ऐन्द्रवायवाग्रतायाः ज्यनीकायां पुनःश्रवणं अहर्गणेषु समानविध्ययम् । भा. १०।५।२३।७७-७८.

* ऐन्द्रवायवाग्रत्वम् अनैमित्तिकं द्वादशाहविकृतिषु रयंतयात्मकनिमित्तताभावेऽपि भवति । वि. १०।५।२३.

* ऐन्द्रवायवत्वमं ज्योतिषोमे वृद्धस्तोत्रस्य रयंतरसामन्वे सति कर्तव्यम् ' यदि रयंतरसामना सोमः स्थात् ऐन्द्र-
वायवप्राप्तं प्रदक्षन् गृहीयात् । ' ३।३।१ , * ऐन्द्रवायवा श्रवं धाराश्रेयु द्वादशाहे न्यूढे , द्वितीये पक्षे दशनि-
कादशयोश्च अहःसु प्रायणीयोदयनीययोश्च इति पट्सु अहःसु । सप्तदे च द्वितीये पञ्चमे अष्टमे दशमे प्रायणीयोदयनीययोश्च इति पट्सु अहःसु । १०।५।२४.

* ऐन्द्रवायवाग्रत्वसंज्ञकप्रणयोः प्रथमद्वितीययोर्द्वौ पुनःश्रवणात् समानविधित्वं ज्यनीकायाम् । भा. १०।५। २३।७७-७८.

* ऐन्द्रवायवाद्ययोः प्रहणत्वात् ज्योतिषोमे प्रथमम् । इष्टिपरायोऽग्रम् । वि. ४।४।१२. * ऐन्द्रवायवादीनि प्रहणानि सोमयाग्रदन्वयैव संस्कारकानि । तुप्. १०। १।५।२३ ट. १८१८. * ऐन्द्रवायवादीनि यानि प्राकर णिकानि प्रहणानि तानि यथापादमेव स्ववक्षित्वानि । भाट्ट. ५।३।६.

* ऐन्द्रवायवादिप्रहाणाम् अग्रताविधौ प्रहणनि-
कषेण सादतस्यापि प्रतिकर्षः । भा. १०।५।२।१०३-७४.

* ऐन्द्रवायवादिप्रहाणाम् अग्रताविधौ प्रहणप्रतिकर्षेऽपि प्रदानस्य नापकर्षः । १०।५।२।७५-७६. * ऐन्द्र-

भाष्यम्— 'जापन्या पत्नीः संयाजयन्ति' इति भूपते । तत्र पद्मगणेषु विचारो भवति किं जापनीना समुच्चयः, उत विकल्प इति । अत्रापि पूर्वं एव न्यायः । यदि अर्थकर्म ततो विकल्पः, अथ प्रतिपत्तिस्ततः समुच्चय इति । किं प्राप्तम् ! द्रव्यविचार तु पूर्ववदर्थकर्म स्यात् । पूर्ववदेतदर्थकर्म, यज्ञाधन्या पत्नीसंयाजनं दर्शपूर्णमासपूर्वकं चोदकपारम्पर्या पद्मगणं प्राप्तम् । दर्शपूर्णमासयोश्चेतदर्थकर्म । नहि तत्र वा चिन्तयेत्पत्नी जापनी अस्ति, यस्याः प्रतिपत्तिः स्यात् । लौकिक्यास्तु तत्र आन्येन वद विकल्पदोषकेन अग्नीषोमीयं पश्ये प्राप्तः । तत्रापि भूपते, 'जापन्या पत्नीः संयाजयन्ति' इति । सा भुक्तिर्विकल्पे प्राप्ते नियमार्था भवति । यथाप्राप्तयोश्च नियमः । गुणभूता च प्राप्ता । तस्मादग्नीषोमीये गुणभूता जापनी, कर्म प्रधानम् । यथा अग्नीषोमीये तथा पद्मगणेषु । तस्मात्संयाजयन्ति । अर्थकर्मणि च एकाध्यायाना समुच्चयो न युक्तः । तस्माद्विकल्पः ।

दुष्पु— पद्मगणे जापनीना विकल्पः, अथ समुच्चयः इति (चिन्त्यते । पूर्वपञ्चमाह—) समुच्चय इति ब्रूमः । कथम् ? अग्नीषोमीये पत्नी आन्यं च जापनी च (पत्नी-संयाजयन्त्यतया प्रकृतितः) विकल्पेन प्राप्येते 'जापन्या पत्नीः संयाजयन्ति' इति । तत्पुनर्वचन जापनी नियम-यति । स चायं नियमो दृष्टार्थः । कथम् ? (यावता) विश्वकसेन हृदयादीनि उल्पादितानि (तथा च विश्वकसेन हृदयाद्युल्पादनार्थम्, न जापन्युल्पादनार्थम्), तानि (च) वाक्पात्तौर्विनिमुक्तानि (यागार्थत्वेन), जापनी तु अविनिमुक्ता, तेन प्रतिपत्त्यर्हा । तथा यागे क्रियमाणे यादृशे प्रतिपत्तिरपेक्षिता जापन्याः, सा भवत्येव । (यत् अन्त्युदयैरावपि इन्द्रायर्षोवत्प्रस्य सानाम्पादेः) विष्वादिगमन प्रतिपत्तिः स्यात् । अत आह— सानाम्ये तु (तन्मुलेषु च) यागादपूर्वम् (न प्रतिपत्तिः उपयुक्तशिष्टत्वाभावात्) । योऽन्यम् (दर्शपूर्णमासयोः) आन्यजापन्योर्विधाननियमः, सोऽपि अदृष्टार्थ एव । पत्नी यागादपूर्वम्, नियमः (इ) द्रव्यसंस्कारः । पद्मगणेषुपि एवमेव (संस्कारतया नियमः) प्राप्यते चोदकेन । तस्मात् सर्वाः (जापन्याः) संस्कर्तव्याः

(तस्मात् समुच्चयः) । (अथ भाष्यम् 'जापन्याः प्राधानं युक्तम्' इत्यादि 'तस्मात् प्रतिपत्तिः' इत्यन्तं [भा. पृ. २२७८ वं १-४] उदर्थतोऽनुपपन्न दूषयति—) यदेतत् ' तस्यैकदेशोऽन्यदेवत्यः स्यात्' इति पूर्व-पञ्चमी सिद्धान्ते दोगमुपन्यस्यति, तदुपक्रमः । इदानीनाम् अग्नीषोमदेवतत्वात् (न कुलस्य तदेवत्यव-पयोः) । तदुक्तं दृष्टमे (१०।७।१) । तस्मात् पूर्वोक्तः (पूर्वम्लोकेः एव) पूर्वपञ्चो नेतरः (भाष्योक्तः ।) । एवं प्राप्ते ब्रूमः । नास्ति समुच्चयो जापनीनाम् । कुतः ? (गुणत्वात् जापन्याः । संस्कारार्थे हि) यागः अपूर्वार्थः, दृष्टार्थं द्रव्यम्, नियमाच्च यागः (प्रधानभूतः सन् द्रव्यस्य) संस्कारकः इति विश्वशास्त्रम् (अग्नी-कर्तव्यम्, तच्च) न सम्भवेत्येतेन वाक्येन । अत्रिच यागादपूर्वं प्रधानभूतम्, द्रव्याच्च यागः (प्रधानभूतः) नियमात् (च) द्रव्यम् (प्रधानभूतम्) । तेन भवता प्रधानम् अज्ञार्थं कृतं स्यात् । (प्रधानभूतो यागः स्वान्न-भूतनियमार्थः स्यात् । नियमः कश्चित्तद-व्यसंस्कारार्थः स्यादित्यर्थः) । [यदि तु मुद्रितलिखितयोः ' अज्ञानार्थं कृतम्' इति पाठः स्वीक्रियते, तदा ' प्रधानभूतो यागः स्वान्नभूतद्रव्यप्रदाननियमार्थः स्यादित्यर्थः' इति तद्विरुधेन स्वान्नभूतद्रव्यप्रदाननियमार्थः । तन्त्रालम्बादस्तु उपरिष्ठात् भा-टिप्पणीश्च द्रष्टव्यम् । तन्त्रालम्बादस्तु उपरिष्ठात् प्रदर्शितं एवास्ताभिः । के.] । यदि च संस्कारार्था जापनी उतः अज्ञकृतद्वार्यान् (पत्नीसंयाजयन्त्युप-कर्मान्तर पत्नी प्राप्नोति । चोदकेन च अन्ये पत्नी-संयाजाः प्राप्नुवन्ति (वचनब्रह्मत् ओक्तामणीपद्मगणेषु-संयाजाः) एवमेते दोगः पूर्वपञ्चे (प्राताः सु) । तस्मात् यथा (येन प्रकृतेन आरादुपकारकत्वेन) निश्चिन्ताः पत्नीसंयाजाः प्रहृष्टौ, तथा प्रातानां पत्नी जापनी (वैकशिवी) निराम्यते (न तु संस्काराः) । तस्मात् पद्मगणे जापनीना विकल्पः) ।

द्रव्यत्वेऽपि समुच्चयो, द्रव्यस्य कर्मनिष्पत्तेः प्रतिपद्य कर्मभेदादेवं सति यथाप्रकृतिः । ११॥
भाष्यम्— यद्यपि जापनी गुणभूता कर्मणि, एव-मपि समुच्चयो युक्तः । कुतः ? द्रव्यस्य कर्मनिष्पत्तेः । जापनी द्रव्य कर्मणा विश्वकसेन निष्पन्ननि । एव

॥ ऐन्द्राप्रदादशकपालवैश्वकर्मणैककपालयोः साक-
मेयीययोः चतुर्मासश्चणप्रयासगतकार्यैककपालैन्द्राप्रगत-
सार्धवादिषिकाण्डातिदेशः । भा. ७।१।४।२२.

॥ ऐन्द्राप्रवत्- यथा ऐन्द्राप्रपुत्रोडासस्य अग्नि-
संन्येऽपि चतुर्भाकरणं नास्ति, तद्वत् सोमापीण्ये चरो
पूपसंन्येऽपि पेषणं नास्ति । के. ३।३।१५।४४.

॥ ऐन्द्राप्रवत्- यथा चतुर्भाकरणं मिश्रदेवतत्वात् ऐन्द्राग्ने
न भवति, तद्वत् उपासुयाजाज्यम् अग्नीषोमीयशन्देन न
शक्यते वदितुम्, वैष्णवत्वादेरपि संभवात् । भा. ५।४।
३।२१.

॥ ऐन्द्राप्रविकाराणामपि सोमप्राकालत्वमेवेति के-
चित् । वसुधनु उदिक्काराणामनियतकालत्वम् । भाट्ट.
५।४।९.

॥ ऐन्द्राप्रविकृतिस्वम् इन्द्रासोमीये इन्द्रमुल्लवात् ।
एवम् ऐन्द्रावीण्ये ऐन्द्रापीण्ये ऐन्द्रावर्हस्वसारी च
ऐन्द्राप्रविकृतिरमेव । याळ. उ. १२०.

॥ ऐन्द्राप्रविधानार्था 'आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावा-
स्याया भवति' इति आग्नेयपुनःश्रुतिः । भा. २।३।१।४।
२९.

॥ ऐन्द्राप्रवेशदेवयोर्वाकापृष्टि-वानुरोपेन आग्र-
यणे वैश्वदेविकतन्त्रस्य नियमो नास्ति । आग्रयणेष्टि-
न्यायोऽयम् । १।२।१।१५।१५-३७.

इन्द्राप्रसोमभक्षणममन्त्रकं ज्योतिष्टोमे ॥

ऐन्द्राग्ने तु लिङ्गभावात् स्यात् । ३।१।१७।४०॥

भाष्यम्— एतं स्थिते चिन्त्यते । अस्ति तत्रैन्द्रासः
सोमः 'ऐन्द्रासं गृह्णाति' इति । तत्र संदेहः किं मन्त्र-
वद्भक्षणम् अमन्त्रकं वेति । किं प्रातःम् ? ऐन्द्राग्ने तु
स्यात् । यस्य हीन्द्रामी देवता तस्य नेन्द्रः । शक्यते हि
य इन्द्रपीत इति न्यपदेशुम् । यस्य हि अवयवान्तरमिन्द्रेण
पीतम्, स इन्द्रपीतः । तस्यैन्द्रमिन्द्रा पिवद्भया पीतम्
अवयवान्तरमिन्द्रेण । तस्मात् मन्त्रवद्भक्षणमिति ।

वा— (अन्वयविशेषेन्द्रदेवत्वोपपद्यते ऊहितमन्त्र-
प्रयोगोपपत्तेः अमन्त्रकत्वं पूर्वपक्षप्रयोजनं सर्वानैन्द्रा-याप-
कत्वेन आधिपत्यं न्यायकत्वोपपत्त्यर्थम् इन्द्रमधिकरणम् । सु.
उ. १।५९.) अप पत्र अन्वयवृत्तिः इन्द्रो देवता,
यत्र किं इन्द्रपीतव्यदेशः अस्ति, न इति संदेहे अस्तीति

सूतः । कुतः ? ' न देवतात्वमिन्द्रस्य' तत्पीतत्वेन
कथ्यते । तेन नाग्नेयपुत्रत्वमसामर्थ्यादिहेष्यते ॥
आग्नेये हि यजमानसंस्कृत्यो विशेषणत्वेन संकीर्यते । स
च तद्विदितेन अन्वयविशेषाग्निविषय उक्तः, इति सापेक्षं
न प्रतिपादयति । अत्र पुनः इन्द्रपीत इति संमान-
न्यापारो विशेषणम् । स च उभयोरपि संकल्प्यमानयोः
प्रत्येकं फेन विद्मो न विद्यते । यस्य च यावान् न्यायः,
स तेन प्राता इत्युपलक्ष्यते । ('यस्य हि अवयवान्तरम्'
इति भाष्यं पूर्वभाष्येण असंबन्धत्वात् उक्तव्यं न्यायव्यर्थं
मत्वा 'तस्य इन्द्रमिन्द्रम्' इति भाष्यम् आदौ
न्याचष्टे-) तेन ऐन्द्रासस्य इन्द्रमिन्द्रा पिवद्भया
अर्थम् इन्द्रपीतम्, अर्थम् अग्निपीतम् इति शक्यं वदि-
तुम् । ('यस्य हि' इति भाष्यं पूर्वमुपैक्षितं अधुना
न्याचष्टे-) न च वर्तमानस्य साक्षात् इन्द्रपीतत्वम् इति
हुतावयवद्वारेण न्यपदेशः । न च तस्य इन्द्रानिपमः
अस्ति ' एतावता पीतेन न्यपदेशः' इति । तस्मात्
विशेषणोपपत्तेः मानवत् भक्षणमिति ।

एकस्मिन् वा, देवताऽन्तराद् विभागवत् ॥४१॥

भाष्यम्— नत्सावयवान्तरमिन्द्रेण पीयते । न
चावयवान्तरेण इन्द्रपीतेन तत् पीतं भवति । तेन पीतः
इति लक्षणात्तन्तोऽयम् । इन्द्रमुदिरव यः सकल्पितः,
इन्द्रो यस्य देवतेति । यथैव च साकाङ्क्षस्य तद्विधायनं
असंबन्धः, एवं तदाहोऽपि इन्द्रपीतस्येति साकाङ्क्षस्य
नायकत्वात् । वक्तुम् ; ' उपपत्त्या वाऽऽपेक्षयोगात् '
(३।१।१५।२७) इति । आह, ननु तैत्रेयाधिकरणेन
एतद्रतम्, किमर्थं पुनश्चिन्त्यते इति । उच्यते । यत्तत्र
विचारितं सिद्धयेत् तत्, कथं पुनर्विचार्यते नैव साका-
ङ्क्षस्य देवतासंबन्ध इति । नेवेह देवतासंबन्ध इति पूर्वः
पक्षः, पानमानसकल्पोऽप्येति । पानमानसकल्पेन वत्र
दाभ्या पीयते, तत्रेकेन देवतासंबन्धः, शानुत्तः पक्षः ।
तस्मात् पुनश्चिन्त्यते ।

वा— तस्यम्, यदि देवताभ्यामारः पात्रवत् १६
विशेषणं स्यात्, ततः ऐन्द्रासोऽपि गृह्यते । न तु
अस्माकं देवता विनति । किं तर्हि ? संकल्पविषयत्वेनैव
उक्तमप्येति । न च मिमंस्कल्पे अन्वयव्यपदेशः संभवति,

किं प्राप्तम् ? विकृतिः प्राकृतान् पर्माधोदकेन यद्भाति । अतस्ते पर्मा आनुमानिकाः । पौर्णमासी चान्यः कालः । य यदि वा प्रकृत्या यद्भाते, यदि वा विकृत्या, अर्थात् भवे अन्यतरस्याः कालस्तत्कल्पः । तत्र आनुमानिको विकृतस्य स्वयताम्, न प्रत्यक्षभूतः प्राकृतस्येति न्यायम् । तस्मात् सद्यस्काल एता विकृतयो भवेयुरिति ।

द्वैयहकाल्ये तु यथान्यायम् ॥ २३ ॥

भाष्यम्— द्वैयहकाल्ये क्रियमाणे यथान्याये कृत भवति । तस्मात् द्वैयहकाल्य स्यात् । चोदकजायाऽनु- यष्टीतो भवति । प्रकृतौ हि ध्रुवते 'पूर्वधुरमि यद्भाति, उत्तरहर्देषता यन्नति' इति । तस्मात् द्वयहकाल्येक- मभिनिर्यय, तदहरेवोपक्रम्य अपरेषु. परिश्रमापयेत् । यचनार्द्धिककाल्ये स्यात् ॥ २४ ॥

भाष्यम्— नैतदेवं द्वयहकाल्य विकृतयो भवेयुरिति । सद्यस्कालः स्युः । कस्मात् ? वचननिद भवति, 'य इदया यज्ञा क्षेमैना वा यश्चमाषः स पौर्णमास्यामना- चास्यायां वा यजेत' इति । साङ्गत्वेतद्वचनम् । तस्मात् साङ्गं पौर्णमास्यामनास्याया वा कुर्वितेति गम्यते । तेन सद्यस्काल्य विकृतयः ।

द्रा— विकृतीष्टयो द्वयहकाल्य इति प्राप्ते, उच्यते 'न प्रत्यक्षभूतः कालः संकोचं चोदकात् प्रजेत् । सर्वाङ्गयुक्ता विकृतिः पञ्चदश्यामतो भवेत् ॥'

सौम— वचनस्य पूर्वत्र प्रयोगसोक्तं कर्मधर्मात् इह सपक्षकालतायामसामर्थ्यम् इति प्रत्यक्षतानात् संगतिः । ननु पौर्णमासीदन्तो यस्मिन् क्षणे चन्द्र. उपूर्णः, वद्वचनः । अनात्स्याद्यन्दश्च यस्मिन् क्षणे सूर्याचन्द्र- मणौ छह षष्ठः, तदाचक्रः । स च पञ्चदश्यास्मिन्नेः अन्तिमः घणः । तथा च साङ्गस्य कर्मणः यममति अनुष्ठानमवस्थानात् संकोचकत्वात्सि वाच्य. (इति चोदुच्यते) नेतो घन्ती घणवितोपमानाचनौ, किन्तु वेदे 'क्षेमस्य वै यज्ञोऽर्पमाहस यमणः पत्रप आहवन्, तामामनास्यायां च पौर्णमासी च नोरेत्' इति विनोप- (अधिराव-) प्रयोगात् लौकिकन्यायस्यैव पञ्चदश्या म- र्थवितोपमाचक्रौ इति तन्प्रत्येने भ्यस्तस्मिन्काले । सूर्यापेक्षु- निरुद्धेः प्रकृतिव. तत्रत्यहकाल्यार

चोदकनाथः स्यात् । तत्र एव ततिः विकृतिः सद्य- स्काल्य स्यात् । प्रकृतौ तु तयोः द्वयहकाल्यवर्षकाल्ययोः प्रत्यक्षशिष्टतानात् उभयमर्द्धीकृतम् । इह तु एकस्यानु- मानिकत्वात् नाथ एवेति ।

वि-- 'द्वयहकाल्यः किनेन्द्रामायाः सद्यस्कालगत उत । आद्यः प्रकृतिव, नैवं विकृत्युक्तिविशेषतः ॥'

भाट्ट— 'य इदया' इति वचनेन न तावत् प्रकृतीष्टौ पौर्णमास्यादिकालविधिः 'पक्षान्त उपवस्तन्याः, पश्चादयोऽग्निपद्यन्याः' इत्यादिचनैस्तस्याः प्रतिपन्नाल्य- विधानात् । अत एव 'पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत' इत्यादिचनोपे पौर्णमास्यादियन्धानवि आरम्भद्रारौ पूर्वप्रतिक्रमसुदायलक्ष्यौ वा । अत एव प्रकृतौ द्वयहकाल्य प्राकरणिकम् । अतश्च इदमनारम्भाधीतं वचन विकृती- ष्टिविशेषपरम्, विकृतिपरम् च । अग्नीषोमीस्य औपवस्येऽहनि विहितत्वात् । अतिदेशप्राप्तोऽपि च विकृतौ पौर्णमास्यादिकाले यथा पौर्णमासीति सूत्राया पौर्णमास्यां करणम्, अमायास्याविकाराणां चापानास्यायां करणमित्येव न्यस्तया प्रमातानामन्यवस्थामेत्, तथा साङ्गाना तावत् पौर्णमास्यादिकालविधानात् आतिदेशिक- द्वयहकाल्यव्यापनार्थमिति । न च तत्रद्विकृतीनां तद्विधा- नेव प्रयोगस्य प्राप्तत्वात् प्रयोगविषयभावेन प्रथममात्रे एव पौर्णमास्यादिकालविधानोपपत्तेः प्रतिपन्नाल्यदि- चापेऽपि, चतुर्दश्यामन्वाधानरूपेण प्राकृतद्वयहकाल- स्वभावे प्रमातभावाः इति याच्यम् । कालस्य प्रयोग- न्वयितया प्राप्तप्रयोगसंभवेनैव विधानात् अन्याधानेऽपि पौर्णमास्यादिकालरूपस्य औपदेशिकत्वात् । अतः साङ्गमिति विकृतिप्रधान पौर्णमास्यादिकाले कर्तव्यम् । तथा पूर्ववर्ति अपराङ्गर्थो वा विकृतिं कृत प्रकृतेरन्याधान निर्दिशतेव । अन्याधाने प्रावःकाल्यु- त्पत्तिर्योऽपि अद्भुतत्वात् आतिदेशिकेनापि विद्वान- प्रमातान्नात. कथेन वाच्यते । पूर्वाङ्गस्यपि औपवस्य- पूर्वयः प्रत्यक्षरूपेण पूर्ववर्तयेत वा तद्विषयसंश्ल- ष्णानुपेय आतिदेशकतत्त्वं कालद्वयहकाल्ये च वाच्यता विकृत्युक्तनम्, ततः प्रकृत्यन्याधानमिति शेषम् । एव गोभेऽपि, पूर्वधुरा अभिक्रमन्यायव्या- यम्

कर्मणि उपलक्षणकार्ये नास्तीति द्वितीयं यावदाऽनुवाक्या-
दयं प्रयोगान्तरायं भवति । तस्मात् विकल्पाः ।

लिङ्गदर्शनाच्च । ४ ॥

भाष्यम्— लिङ्गं चैवमर्थं दर्शयति । किं लिङ्गं
भवति ? एवमाह, 'ऊरु वै देवानां याज्याऽनुवाक्ये,
एकया प्रत्यागच्छति, समनलन्वया, अयात्र तिरः
कार्याः' इति, पितृयजे याज्याऽनुनाक्यात्प्रविधानपरं
वाक्ये तथोद्विग्नमुचितं दर्शयति । तथा, 'न सर्वाणि सह
महायुधानि महत्यानि, मातुषं तत् क्रिषते, नैकमेकम्,
पितृदैवं तत् । द्वेदे सह प्रहृष्ये, याज्याऽनुवाक्ययो रूपम्'
इति । तस्मादपि विकल्पाः । (अथ एकस्मिन्नेव याज्या-
ऽनुनाक्यायुगले तथोद्विग्नं निरस्य समुच्चयं वर्णकान्त-
रेण प्रतिपादयति भाष्यकारः । के.) अथ तयोरेव मियः
कसाद्विकल्पो न भवति । एकार्थत्वात् प्राप्नोति, अन्य-
तरस्यापि हि देवतोपलक्षणं सिध्यति । उच्यते । समाख्या
पुरोऽनुवाक्येति । पूर्वमन्व्यते इति पुरोऽनुवाक्या । आये-
धिकः पूर्वशब्दो याज्यामपेक्ष्य भवति । समुच्चये चैत-
दुपपद्यते । तस्मात् समुच्चयः । ननुपलक्षितं, उपलक्षण-
कार्यान्नावादपेक्षोपादन्यतरस्याः प्रयोगो न प्राप्नोति ।
उच्यते । समाख्यासामर्थ्यात् द्विरुपलक्षणसाम्यं कर्म भवि-
ष्यति । यथा, 'द्वान्या राजति' इति वचनसामर्थ्यात्
द्वमिधानसामर्थ्यम् । तस्मादतिरेचः ।

सोम— पूर्ववत् (उपलक्ष्यशीरमिधानमन्त्रवत्)

इहापि समुच्चयः इत्युच्यतेः संगतिः । एवं च याज्या
पुरोऽनुवाक्यागौपम्यप्रतिपादनमात्रे अस्य (अघिकर-
णस्य) सापेक्षम् । पुरः पूर्वम् अन्व्यते इति समाख्या
समानजातीययाज्याऽपेक्षया पूर्वमर्थं विना न संभवति
इति तद्व्यात् समुच्चयः ।

वि— 'इत्वादिद्रव्योः किं स्यात् साहित्यं वा
विकृष्टानम् । साहित्यं पूर्ववत्, मेनं देवताभोष-
नैक्यतः ॥' (इदंवादि' इदं वासास्ये इतिः' इत्यादि
इत्यर्थः । इति प्रथमं वर्णकम्) । 'पुरोऽनु-
वाक्यया याज्या विकल्प्य वा समुच्चिता । पुत्रेचाय',
समाख्यानाद् वचनाच्च समुच्चयः ॥' (इति द्वितीयं
वर्णकम्) ।

भाट्ट— ऐन्द्रावाहस्पत्ये कर्मणि द्वे याज्याऽनुवाक्या-
युगले श्रुते । तयोर्देवताप्रकाशनरूपदृष्टार्थत्वाद्विकल्प एव ।
पुरोऽनुवाक्यायास्तु यौज्यया सह पुरोऽनुवाक्यासमाख्या-
वत्यादेव समुच्चयः ।

मण्डन— 'याज्याऽनेका विह्वल्प्ये ।'

शंकर— 'अनुवाक्याथाज्ययोश्च सः ।' तः समु-
च्चयः । (अथ मण्डनाचार्येण प्रथमवर्णकमर्थं एवोक्तं,
शंकरमद्वैतु द्वितीयवर्णकमर्थं एवोक्तं इति शैवम् । तेन
न तयोर्विरोधः । के.)

• ऐन्द्रावैष्णवश्रुतः राजसूये प्रथमे निम्नपुत्रे
द्वितीये इति । भा. ११५।१।२. • ऐन्द्रावैष्णवस्य
शुदासीरीयगतस्य ऐन्द्रावैष्णविकृतिचम् इन्द्रमुखावात् ।
वाङ्. ट. १२०.

• ऐन्द्री (एव) सुनद्विण्या कर्मा पञ्चदशरात्रे
अग्निष्टुति प्रथमादे एकादशानमद्वा धर्मभूता, नामेयी ।
भा. १२।२।७।२२. • 'ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते' ।
अत्र गार्हपत्योपस्थाने मन्त्रः प्रत्यक्षश्रुत्या विनिमुच्यते ।
वि. ३।३।५. • 'ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इत्यत्र
गार्हपत्यश्रुत्या 'कदा चन सतीरसि' इति मन्त्रेण गार्ह-
पत्यस्य एव उपस्थानम्, न तु लिङ्गात् इन्द्रस्य । भा.
३।३।७।१४. • 'ऐन्द्र्या रुद.' इति ऋषिप्रदेशेने सदो-
मण्डपोपस्थानम् (अग्निमर्शन) प्रकृतार्थिरेन्द्रीभिः ।
वि. ३।१।८.

• ऐन्द्रीन्यायः । ऐन्द्राधिकरणम् । अग्निचयने
'निवेशनः संगमन' इत्येन्द्र्या गार्हपत्योपस्थानं कर्तव्यम् ॥
वचनात् स्वयंधार्थमैन्द्री स्यात् । ३।२।२।३ ॥

भाष्यम्— अग्नौ भूयते 'निवेशनः संगमनो वसु-
नाम् इत्येन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इति । तत्र संदेह किं
इन्द्रोपस्थानं कर्तव्यम्, उत गार्हपत्यमेति । कुतः पुनः
गार्हपत्यमुपतिष्ठते इत्येवं विरपटे वचने संशय इति ।
उच्यते । यद्वि वाचयेनोपस्थानं तत् स्तुतिवचनेन संस्के-
रणम्, न समीपस्थानमात्रम् । न च ऐन्द्रेण मन्त्रेण भस्ते-
रग्निचयनं शक्यते कर्तुम् । अतो गार्हपत्यमुपतिष्ठते इति न
गार्हपत्यार्थमुपस्थानोक्तम् इति ज्ञानेत् शक्यम् । गार्हपत्यः
उपस्थानार्थो भवेत् इति सादृश आशयेनाग्निवत्पूनीयाऽन्तः

ऐन्द्रवायवस्यामवचनात्

रतानादौ तच्चदास्येन विहिताना प्रहणाना वष्यमाणकाम-
वाक्येन काम्यत्वावगतैः क्रव्यर्थवसिद्धिरेव एतद्राक्ष्य-
प्रभोजनम् इत्युक्तम्, तत् प्रमाणान्तरेण अर्थादिना
समभव्यातिष्ठाना तच्छब्दप्रहणाना तच्छब्देवाहयोगाना च
तच्छब्दिभिः पुनर्विधानस्य आरादुपकारकविषया क्रव्यर्थ-
त्वफलकत्वेन पशुलोमाधिकरणे (१।२।१६) कौस्तुभे
न्यवस्थापितत्वाया उपेक्षितम् । सर्वथा ऐन्द्रवायवस्य सर्वा-
दितः करणाभावात् न पाठनामः ।

नष्टन-- ' सर्वादितो न प्रतिकर्षणं स्यात् । '

ऐन्द्रवायवस्य । १८.

शुंकर-- ' स्वमैन्द्रवायवस्थानम् । ' १९.

ऐन्द्रवायवस्यामवचनादादितः प्रतिकर्षः
स्यात् । १।५।१७।६२ ॥

ज्योतिष्टोमै ' वाग् वा ऐन्द्रवायवो यदैन्द्रवायवाप्रा
प्रहा मृग्यन्ते वाचमेवावस्थये ' इति श्रूयते । अस्व ऐन्द्र-
वायवस्य प्रहस्य आदितः सर्वादितः उगाहवन्तर्षामाग्या-
मपि पूर्वं प्रतिकर्षः आशेषः स्यात् । अमतावचनात्
ऐन्द्रवायवनामः इति अत्रात्थाः प्रागभ्यस्य वचनात् ।
इति पूर्वः पद्यः ।

अपिवा धर्मविशेषात् तद्धर्माणां स्ये स्थाने
प्रकरणादमत्वमुच्यते । ६३ ॥

पूर्वपद्यमवधुरथैः अपिवाचान्दः । धर्मविशेषात्
अन्यवहितपूर्वत्वेन ऐन्द्रवायवादित्वरूपस्य धर्मस्य धारा-
प्रदे एव विशेषात्, तद्धर्माणाम् ऐन्द्रवायवादित्वधर्म-
विशिष्टाना प्रकृणात् पाठकनात् स्वे स्थाने मेषावकणात्
धाराप्रहात् अन्यवधानेन प्राक् यत् ऐन्द्रवायवस्य स्थानम्,
तस्मिन् स्वे स्थाने स्वीये स्थाने अमत्वम् आदित्वम् उच्यते,
न तु अशोः प्राक् । तद्धर्माणाम् इत्यत्र सः ऐन्द्रवायवादि-
त्वरूपः धर्मो येषामिति बहुमीदृिः । समानान्तविषे-
रमित्यत्रान्त् अनेच् नोत्पन्नः । अपथवा तद्धर्माणाम् इति
पाठः स्यात् । स च कश्चिदपि नोपगम्यते इत्यन्वदेतत् ।
न सर्वादितः प्रतिकर्षः इति सिद्धान्तः ।

धारासंयोगाच्च । ६४ ॥

सिद्धान्ते हेतुन्तरमाह । धारासंयोगात्, ऐन्द्रवाय-
वादिवाक्ये धारासंयोगो भवति ' अज्ज्वा अन्यवशित्प्रमा

पारया गृह्यति ' इति । तस्मात् धाराप्रहात्ते । तत्
धाराप्रहानपेक्ष्य ऐन्द्रवायवस्य अग्रत्वमुच्यते । तस्मात् न
सर्वादितः प्रतिकर्षः । के.

ऐन्द्रवायवै तु वचनात् प्रतिकर्म भक्षः
स्यात् । ३।५।५।१८ ॥

सिद्धान्तसूत्रम् । ज्योतिष्टोमे प्रातःसवने ऐन्द्रवायवो
प्रदो दिदेचत्यः । तस्य भक्षः सङ्घ्न वा दिवां इति
संदेहे सोमसंस्कारार्थत्वात् भक्षस्य, सङ्घ्नरत्नेनापि
उंस्कारस्य सिद्धान्तात् सङ्घ्नप्रक्षः इति पूर्वः पद्यः ।
तस्मिन्नाकारणार्थैः सूत्रे उपान्दः । ' दिष्टोत्स्य वपट्ट करोति '
इति वपट्टकारमेदात् अवान्तरकर्ममेवोऽन । ' द्विन्द्र-
वायवस्य भक्षयति, दिष्टोत्स्य वपट्ट करोति ' इति
वचनात् ऐन्द्रवायवे प्रतिकर्म कर्मणिकर्मणि वपट्टकारे-
वपट्टकारे निमित्ते सति भक्षः स्यात् । वपट्टकारदिवात्
भक्षोऽपि द्विः कर्तव्य इत्यर्थः ।

इदं सूत्रं भाष्ये अशिक्षरणान्तरत्वेन ग्याज्यात् ।
पूर्वाधिकरणान्निति चार्तिकम् । चार्तिकं तु इत्यभ्य-
ऐन्द्रवायवे तु सङ्घ्नप्रक्षणे प्राप्ते वचनात् द्विमंशो न
प्रधानमेदमित्यत्रः हेत्वधिकरणे हेतोर्निराकृतत्वात् । एव
च सति पूर्वाधिकरणदोषेणैव सता सोममक्षकानान्य-
विचारस्मारणात् न प्रमकोषो भविष्यतीति-इति । के.

ऐन्द्रवायवमहः ज्योतिष्टोमे द्विमंशपीय । वि.

३।५।५, * ऐन्द्रवायवमहः तृतीये मन्त्रकण्डविति

काण्डवो, धाराप्रदे तु प्रथमः । १।५।१७, * ऐन्द्र-

वायवमहः प्रातःसवने गच्छते ज्योतिष्टोमे । ३।५।६.

* ऐन्द्रवायवमहस्य प्रतिकर्षः नामसंयोगेऽपि धारा-

प्रदेभ्य आदित एव, न सर्वादितः । भा. १।५।१८।

६५-६६.

ऐन्द्रवायवव्याय । ऐन्द्रवायवप्रहस्य द्विमंशमम् ॥
ऐन्द्रवायवै तु वचनात् प्रतिकर्म भक्षः स्यात् ।

भाष्यम्— अक्षि ज्योतिष्टोमः ' ज्योतिष्टोमेन
स्वर्गक्रामो वनेत् ' इति । स ए ऐन्द्रवायवे मदे संदेहः किं
सङ्घ्नप्रक्षणम्, उउ दिरिति । सोमसंस्कारार्थं गत् सङ्घ्न ।
इति प्राप्ते, श्रूम. । ऐन्द्रवायवे द्विमंशपिकर्मणिति ।

गुणाद्वाऽप्यभिधानं स्यात् संबन्धस्य शास्त्र-
हेतुत्वात् ॥ ४ ॥

भाष्यम्— अत्राह, ननु एतदुक्तं न ऐन्द्रेण मन्त्रेण
गार्हपत्योपस्थानं भविष्यतीति । उच्यते । वचनात्
भविष्यतीति । आह । न वचनशतेनापि शक्यमेतत् ।
इन्द्रसन्धेन अग्निं प्रत्यागयेत् इति सूत्रम् विद्वन्ते । यथा
'अग्निना सिधेत्' 'उदकेन दीपयेत्' इति । नहि
शास्त्रहेतुकः शब्दाधीनो संबन्धो भवति । मित्योऽप्ये
लोकतोऽप्यगम्यते इत्युक्तम् । 'औपचिकस्तु शब्दस्या-
र्थेन संबन्धः' इति । ननु शब्दलक्षणोऽपि भवति
शब्दाधीनो संबन्धः कृत्रिमः । यथा देवदत्तो वसुदत्त
इति । भवति कश्चिद्, यत्र संबन्धस्य विधायकं वाक्यं
भवति । न तु एतद्राज्यं शब्दाधीनो संबन्धस्य विधायकं
गार्हपत्यस्य इन्द्रसन्धेनो नामेति । कथं तर्हि सिद्धसंबन्धेन
इन्द्रसन्धेन गार्हपत्यागुपतिष्ठते इति । न च वाक्यते पर-
सन्धेन परो वदितुम् । किमत्र वचनं करिष्यति । अत्रो-
च्यते । 'गुणाद्वाऽप्यभिधानं स्यात् संबन्धस्याशाब्देतु-
त्वात्' इति । यद्यपि नेदं वाक्यं शब्दाधीनसंबन्धस्य विधाने
हेतुशून्यम्, तथापि अनेन इन्द्रसन्धेन शक्यं कर्तुं गार्हपत्या-
भिधानम् । कुतः ? गुणसंबन्धात् गौणविदम् अभिधानं
भविष्यति । भवति हि गुणादपि अभिधानम्, यथा 'विद्वो
देवदत्तः' 'अग्निर्मागवकः' इति । एवमिहापि अनिन्द्रे
गार्हपत्ये इन्द्रसन्धेनो भविष्यति । अस्ति चास्य इन्द्र-
सादस्यम् । येषु इन्द्रो यज्ञसाधनम्, एवं गार्हपत्योऽ-
पीति । अगवा इत्येते ऐश्वर्यकर्मणः हृदो भवति । भवति
च गार्हपत्यासापि स्वस्मिन् कार्ये ईश्वरत्वम् । तस्मात्
इन्द्रसन्धेन यः प्रत्याग्यते अर्थः, स प्रतीतः, सादस्यत्
गार्हपत्यं प्रत्याग्यिष्यति, ऐश्वर्याद्वा प्रत्याग्यिष्यति, इति
न दोषः ।

वा— ननु च मन्त्रोऽपि अगवन् एव गार्हपत्ये
विनियोजकम् । तथाहि, 'गौणेऽपि तावदेतस्य वृत्तिः
क्लेत्रेण जायते । अत्यन्तासदृशत्वात् न गौणो-
ऽप्यत्र दृश्यते ॥' नहि वचनशतेन इन्द्रसन्धेन राज्ञो
गार्हपत्याभिधानसमर्थः कर्तुम् । 'न वाऽदेकगुण-
वत्त्वात्वादिन्द्रोऽग्निः पारिभाषिकः । नहि शब्दाधी-

संबन्धः प्रसिद्धः शास्त्रहेतुकः ॥' अनेच्यते ।
'स्यादग्नेर्गौणमिन्द्रत्वं यज्ञसंबन्धकारित्वम् ।
इन्द्रत्वयानुसाराद् वा स्वकार्ये सोऽपि हीनः ॥'
तस्मात् अन्यथाऽत्रपक्षेर्गौणमभिधानम् इति सिद्धम् ।

शा— 'पूर्वाधिकरणन्यायात् मुख्यस्येति प्रती-
यते । विनियोग्यानुसारेण विनियोगस्तु वर्धते ॥
न खल्विन्द्राभिधानस्य मन्त्रस्याग्निप्रकाशने । शक्ति-
रस्ति न चाशक्तोऽशक्त्येऽर्थे विनियुज्यते ॥ तेन
मन्त्रानुसारेण विनियोगार्थवर्णना । इन्द्रो हि
गार्हपत्येन गौण्या वृत्त्याऽभिधीयते ॥ यज्ञसाधन-
साधर्म्याद् यद्वा गृह्यतेऽर्थवः । तेनायं गार्हपत्यः
स्याद्विन्द्रोऽवयवयोगतः ॥' इति श्रुतेः, अभिधीयते ।
'अग्नौ वचनसामर्थ्याद् विनियोगः प्रतीयते । न
चात्यन्तासमर्थत्वं गौणसामर्थ्यसंभवात् ॥ यत्र
मानान्तरं नास्ति तत्र गौणो न गम्यते । प्रमाण-
ान्तरसद्भावे गौणे शब्दः प्रवर्तते ॥ पूर्वाधिकरणे श्लेवद्
वर्णितं विद्यतेऽत्र च । विस्पष्टं वचनम्, तेन गार्ह-
पत्याधीना स्फुटा ॥ अवश्यं कल्पनीये हि मन्त्रस्य
ब्राह्मणस्य वा । गौणत्वम्, तत्र मन्त्रस्य प्रातार्थस्यैव
युज्यते ॥ अप्रातार्थं विधौ नैव गौणत्वमुपपत्तिम् ।
न चावयवयोगेन वृत्तौ [वृत्तिः] रूढथाऽग्नि-
वेदनात् ॥ अभिधानकियायाञ्च प्रधानत्वात् उद-
न्वयः । गार्हपत्यस्य नाम्यर्थसमीपविवर्गामिता ॥

सोम— श्रुतिविनियोगविचारस्यापि अस्य सुलभायै
एव मन्त्राणां विनियोग इति पूर्वोक्तार्थवादतया अत्र
संगतिः । सूत्रार्थस्तु— वचनसत्तात् ऐन्द्री इत्यग्नौ
अप्यथाश्रुतायां स्यात् इति । एवं च यदुक्तं न्याय-
सुधाधाम् 'इन्द्रो न तस्यै' इति नकारस्य उपमा-
ऽर्थतया अग्निप्राधान्यमेवायं मन्त्रस्य, न तु इन्द्रप्राधान्य-
मिति । सत् एतत्स्यैवविरोधात् 'गुणाद्वाऽप्यभिधानं स्यात्'
इत्युक्तस्य विरोधात् भाष्यकारैक्येः स्पष्टमेव गौणया-
भिधानम् नकारस्य श्लेकवेदोभयविरुद्धिमित्यर्थेऽप्यु-
क्तं संबन्धे तत्परित्यगेन 'उत्तमाधीन उदरिष्ठादुपवातः' इति
निरुक्तमायम् (११४) अत्रात्म्यं तत्रात्म्य-
स्वीकृत्योपाय अत्रादरणीयम् ।

वायवादिप्रहाणम् आतिदेशिकानाम् अश्वमेधोपदिष्ट-
चीवर्णराजतप्रहाण्या समुच्चयः । १०।४।२।२-५, * ऐन्द्र-
वायवादिप्रहाणम् आतिदेशिकानां नृहसतिषवादी औप-
देशिकैः आहस्यत्वादिप्रहैः समुच्चयः । १०।४।२।३-५,
* ऐन्द्रवायवादिप्रहाणम् आतिदेशिकानां विपुनति
विहितेन अर्कप्रहणे समुच्चयः । १०।४।२।३-५.

* ऐन्द्रवायवादिप्रहाणेषुवां कान्माप्रताविधौ घृता-
दिप्रहणस्य पूर्वे प्रतिश्रुताः । भा. १०।५।२।३०-७२.

* ऐन्द्रवायवादिवाक्येषु देवताविशिष्टप्रहण-
विधय्युपगमः । सु. ५, ७९०. * ऐन्द्रवायवा-
दिवाक्येषु 'सोमेन यजेत' इत्यभिन् उपतिष्ठमाने
नान्यपत्तिकल्पना । वा. १।२।१।७ ५. १२०.

* ऐन्द्रवायवाद्या महाः प्रातःशक्ने दश समाज्ञताः ।
भा. ३।६।१।२०.

* ऐन्द्रशब्दः राजन्स्तुत्यर्थः 'ऐन्द्रो राजन्त्यः' इति,
न गुणविधिः । वि. १।५।१४.

* ऐन्द्राप्रः द्वादशकपालः पुरोडासाः आग्रयणगतः
दर्शपूर्णमासोर्विकृतिः । भाट्ट. १२।२।४. * ऐन्द्राप्रः
पञ्चकव्ये आलम्ब्यः । (उक्त्ये सवनीयो द्वौ तत्राव
द्वितीयः) । भा. ३।६।७।८. * ऐन्द्राप्रः संहितः
ऐकादशितेषु नवमाः पञ्च । संहितः पुङ्गुहृण्यवर्णद्वय-
विशिष्टः । वि. ८।१।७. * ऐन्द्राप्रं कर्म (-इप्))
विधातसञ्जातस्यासि त्रार्द्धवतः । तस्य वाक्याऽनु
वाक्यानुगुणमपि आग्रावते । ऐन्द्राप्रम् 'इन्द्राग्नी रोचना
दिवः, प्र चर्षणिभ्यः' इत्येक्य, 'इन्द्राग्नी नवति पुरः,
अथद्वयम्' इति द्वितीयम् । तत्र (देवतामान्वात्)
पूर्वे युगले पूर्वस्यैन्द्राप्रस्य उत्तरमुत्तरत्येति । भा. ३।३।
५।२, * ऐन्द्राप्रानि ह्युक्त्यानि । (देवता) ।

३।६।७।८, * ऐन्द्राप्रमेकादशकपालं निर्वपेत्' इत्या-
दीनि वैकृतानि कर्माणि सत्यस्थालिनि न द्रव्यकालानि ।
५।४।७।२२-२४. * ऐन्द्राप्रमेकादशकपालं निर्वपेत्

प्रकाशम् इति प्रकाशमेतिः दर्शपूर्णमासान्या कर्मा-
न्तवन् । वि. २।३।२२, * ऐन्द्राप्रः प्रकाशम्'
इत्यादेश, कर्म भवति प्रतिक्रमे ऐदिभ्य् । सति तु
आनुष्पिभ्य् । ५।३।२, * ऐन्द्राप्रः प्रकाशम् ;

इत्यादिषु इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः स्यात् । ८।१।६,
* ' ऐन्द्राप्रः प्रकाशम्' इत्यादिषु षष्ठ्यन्तोर्यदेव-
योर्ने प्रातिः । विकल्पासनुषधौ तु दूरपेतौ । २०।७।२७,
* ' ऐन्द्राप्रमेकादशकपालं निर्वपेत् भ्रातृन्वन्' अत्र
'इन्द्राग्नी नवति' इत्यादिकं वाक्याऽनुवाक्यानुगुणम् । ३।२।
७, * ' ऐन्द्राप्रमेकादशकपालं निर्वपेत् यस्य सदात्त
वीयुः' । सञ्जातः शतपः । वीयुः विगतः विमति-
पत्ताः । अत्र 'इन्द्राग्नी रोचना' इति वाक्याऽनुवाक्यानुगुणं
स्यात् । ३।२।७. * ऐन्द्राप्रो एकादशकपाले निर्वपन्मे
ऐन्द्राप्रमदस्वीडः । भा. ९।३।१।२-२.

ऐन्द्राप्रो तु लिङ्गभावात् स्यात् । ३।२।१।५।७।
ज्योतिष्टोमे ऐन्द्राप्रमहोपलोमभयन्ने इन्द्रपीतस्य
इति न्यदेशः स्यात् वा इति विचारे पूर्वगद्यमाह ।
ऐन्द्राप्रे यीनमाने मन्ववत् भवत्ये स्यात् इन्द्रपीतस्य
इति विशेषणमुच्यते स्यात् । लिङ्गभावात् द्वाभ्याम् इन्द्रा-
ग्रिम्या पीडेऽपि इन्द्रपीतस्वरूपस्य लिङ्गस्य भागत्
सत्त्वात् । तुयन्दः पूर्वाधिकरणसिद्धान्तैस्तैश्चकार्यैः ।
एकस्मिन् वा, देवताऽन्तरात् विभागात् । ४।१।
सिद्धान्तमाह । वाच्यः पूर्वपद्यमित्यर्थः ।
एकस्मिन् एकमानदेवताकथनीयोरभयणे एव इन्द्र-
पीतस्य इति मन्व, न तु द्विदशमे ऐन्द्राप्रै । अत्र देवताऽ-
न्तरात् अग्रिहस्य देवताऽन्तरस्य सत्त्वात् । विभागात्
'आग्नें चतर्षा करोति' इत्यान्तातचतुर्षाकरणत् । तत्र
यथा आग्नेयपदेन अग्निरीतदेवतावत्त्वस्य तद्विधेन
प्रतिपादनात् व्यामन्वहृतिदेवतावत्त्वे अग्नीरोमीन्द्रो
चतुर्षाकरणं न प्रसज्ये तदत् । तस्मात् ऐन्द्राप्रोपभयन्ने
इन्द्रपीतस्य इति पदं लोचनमिति सिद्धान्तः । के

* ऐन्द्राप्रो तु लिङ्गभावात् इत्यधिकरणोक्त्याग्नीकः
एव वाचात्तुल्य मन्ववे (इन्द्रपीतस्ये) । कौ. ३।२।१।५।७।
(२२) ५. २०९. * ऐन्द्राप्रो साऽग्नेयीवे वाक्यपरतो द्रव्य
सायैकादशविकल्पद्वयं अतिदेशः । भा. ७।१।६।२२.

* ऐन्द्राप्रमहो ज्योतिष्टोमे षाड्.पत्रने । के.
* ऐन्द्राप्रमहविकृतिस्त्वम् नान्यविकृतानस्य,
'साकत अतश्चान्तम्' इत्यत्र च न्यधरदेवताविधि-
कारणात् । वा. ८. १२०.

॥ ऐन्द्रीसुब्रह्मण्याप्रवर्तकेन ज्योतिरादिनाम्ना
आग्नेयी-सुब्रह्मण्याप्रवर्तकम् अग्निष्टुनाम चाभ्यते पञ्च-
दशरात्रे । बाळ ट १३२.

॥ ऐन्द्रयधिकरणे, (३।२।२३) तद्धितश्रुत्या-
लोचनना पूर्वपथः, श्रुतिलिङ्गविरोधाधिकरणे तु
मन्त्रस्वरसहामर्थ्यालोचनेन पूर्वपथः इत्यपीनकल्पम् ।
सु. ट. १०८६. ॥ ऐन्द्रयधिकरणे श्रुतिबलेन मन्त्रस्य
(निवेशनः संगमनः इत्यस्य) पथार्थनाभिधानात् ।
ट. १२०८, ॥ तत्र (ऐन्द्रयधिकरणे) गौणसामर्थ्यस्य
श्रुतिसहायत्वमात्रलिख्यतात् । कौ. ३।३।७।१४ ट. ३५०.

॥ मन्त्रस्य विधिविहितार्थप्रकाशकतया तत्परतन्त्रस्य
तदुत्तरकालप्रवृत्तिकस्य विधिभिरुचिन मुख्यार्थमतिक्रम्य
गौणार्थस्य युक्त्याभिव्युक्तम् इति ऐन्द्रयधिकरणस्याव-
स्वरूपम् । कु ३।२।२।४. ॥ बह्वुतस्तु यथैव नायं
केवलश्रुतिविरोधः, एव न केवलयाक्यविरोधोऽपि, गार्ह-
पत्यपदसमन्विताहारस्य ऐन्द्रयधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन
समीपस्थितिविशेषणत्वाविनाऽपि उपपत्तेः । कौ. ३।३।७।
१४ ट. ३५३, ॥ धृतेरपि असमर्पेतिविशेषणयोगेन
अस्यैव स्वावगताङ्गतापर्यवहानार्थे गौणसामर्थ्यापेक्षा
(लिङ्गापेक्षा) । अतश्च ऐन्द्रयधिकरणपूर्वपक्ष-न्यायेन
कथञ्चित् श्रुतिरेव (अन्यथा) न्याह्येया इति पूर्वपथः ।
३।३।७।१४ ट. ३६१, ॥ तद्धितश्रुतिदोषदवस्य बला-
त्प्राधिकरणसिद्धत्वेन ऐन्द्रयधिकरणवियपेक्ष्यत्वाभावात्
गौणसामर्थ्यस्य निमित्तोक्तश्रुत्यसहायतामात्रत्वेन एत-
दधिकरणवियपः । अत एव न तेन पीनकल्पमपि ।
३।२।२।१ ट. २२९. ॥ ऐन्द्रयधिकरणपापवादतया
श्रुतिविनियुक्तस्य सूक्तशकस्य पुरुषार्थविनिर्भोगस्य
पूर्वाधिकरणोक्तस्य भावेपसमाधानार्थम् (३।२।६)
अधिकरणम् । भा. टिप्पणी. ३।२।६।१९.

॥ 'एरे क बोद्धेवम्, न गिरामिद इति ब्रूयात्, यद्
गिरामिरेति ब्रूयात् आत्मानमेव तत् उद्गता मिरित् ।'
'योगिगने ' गायीरागीश ' इति गायन्ति, तत्र ' गायी-
रापीश ' इति गायन्तम्, ब्राह्मणेन वाचस्पत्यैरुक्तम् ।
यज्ञायजीरं सप्त ' यज्ञायशा वे अयमे गिरामिदा च

दक्षते' (सामसं. ७०३) इत्यस्यामृचि । वि. १।१।
१८-१९.

॥ ऐरेवत्, गिरापदस्य स्थाने ' इरा ' इति यथा
पदविकारः, तथा आक्षेपेयिकसवनीयाश्वस्य विषये श्रुतः
' चतुस्त्रिंशत्-पदस्थाने पञ्चविंशतिः ' इति पदविकारः स्यात्
इति पूर्वः पथः । के. १।४।२।२०. ॥ ऐरेवत्, यथा
इरापदस्य उपदेशात् कर्मकाले गिरापदस्य निवृत्तिः, तद्वत्
मन्त्रेषु प्रावचनस्य स्वरस्य निवृत्तिः । भा. १।२।३।८।२०.

॥ ऐष्टिकः विष्णुतः प्रजापतिः । वि. ८।१।३.
॥ ऐष्टिकेषु सौमिकेषु अन्यन्याधानं देवतापरिग्रहार्थमपि
न कर्तव्यम् । प्रधानदेवतावत् अङ्गदेवतानामपि गृहीत-
त्वात् । भा. १।२।१।२।२४-२८. ॥ ऐष्टिकेषु सौमिकेषु
अन्वादायदानाभावः । वि. १।२।१।१६. ॥ ऐष्टिकेषु
सौमिकेषु दार्शिकः देवादिः शेषमद्यः चोदकप्रातः
कर्तव्यः एव, संस्कारार्थत्वात् । भा. १।२।१।१।३१,
॥ ऐष्टिकेषु सौमिकेषु दार्शिकम् आरण्यभोजनं चोदकप्रातः
सौमिकेन परोक्षतदिना प्रवृत्तित्वात् न कर्तव्यम् ।
१।२।१।१।३०, ॥ ऐष्टिकेषु सौमिकेषु दार्शिकं ब्रह्मवर्णं
सौमिकेन प्रवृत्तमित्यम् । १।२।१।१।३७-४०, ॥ ऐष्टिकेषु
सौमिकेषु धारणार्थम् अग्न्यन्वाधानं सौमिकेन प्रवृत्तत्वात्
सिध्यति । १।२।१।२।२४-२८, ॥ ऐष्टिकेषु सौमिकेषु
पत्नीसंनहनाननुज्ञानम् । १।२।१।२।२९, ॥ ऐष्टिकेषु
सौमिकेषु शेषमद्यः न परिश्रवार्थाः । संस्कारार्थे वे
कर्तव्याः । १।२।१।२।३४-३५, ॥ ऐष्टिकेषु सौमिकेषु
शेषुः वरणं कर्तव्यम् । १।२।१।२।३६-३७, ४०-४२.

॥ ऐष्टिकधर्माणां सोमे न अतिदेशः । भा. ८।१।
३।३-१०.

॥ ऐष्टिकधर्मादिदेशः ऐन्द्रामशौ । वि. ८।१।४.

॥ ऐष्टिकी वैदिः सौमिकयाः महावेद्याः पृथक् न
कायां । वि. १।२।१।३.

॥ ऐहिकफलके कर्म्यं वैदिकं कर्म यथा ' सरीरां
दुष्टिहामो यजेत ' ' रवेनेनागमिचरम् पौत्र ' जालेति-
भेति । बाळ. ट. ८. ५५.

(शास्त्रदीपिकाकारेण) सर्वत्र लिख्यते । इह तु वैविध्यात् 'योगविधिर्वा' इति सिद्धान्तस्य लिखितं बोध्यम् ।

दशमैः पशुपतेः सर्वैकत्वात्वे उक्तते प्रतज्ञात् इदानीं तेषां फलानाम् पेडिकासुम्भिकत्वं विन्यते । सूत्रार्थस्तु— इदानीं एषा फलयोगस्य सिद्धिः स्यात्, न तु असुप्रेय, अर्थस्य फलस्य जन्मान्तरोत्पत्तियोगिः शानवगमात् इति ।

वि— 'चित्रया पशवोऽसुम्भिकेव स्पृश्याता न वा । आद्यः स्वर्गेण तुल्यत्वाद् देहस्योत्पादकत्वतः ॥, चित्रोत्पत्तो तु नियमो न भूतो नासि कल्पनम् । पुंस्त्वृणवादिनाऽपेते प्रतिपत्तये भवेत् फलम् ॥' चित्रया देहस्य उत्पत्तो नियमो न भूतः । १२.

भाट्ट— एवं वा । स्वर्गैस्त्वात् आसुम्भिक एव, 'यद्यदुत्पेन सन्निधत्तं च प्रस्तननन्तरम् । अमिलापोपनीतं यत्तत्तु न स्व.पदास्पदम् ॥' इति वाच्यतोपादरगतस्य निरतिशयप्रतिरूपस्य तस्यैव अन्वयस्येवम् । मन्त्रार्थवादादौ देशविशेषोपभोगप्रसिद्धेऽथ । पशुपुत्रादीनां त्रैदिकासुम्भिकत्वम्, न तु केरलासुम्भिकत्वम् । तथापि योगपत्तिरन्वयकुर्यात्तस्यैव आसुम्भिकत्वम् । तदभावे वैदिकत्वमेव । न च कर्मया मर्यादासम्भारैरेव फलसाधनतत्वेन क्रिदिलियामकमस्ति, येन केरलासुम्भिकत्वं भवेत् । न चैषा केरलैदिकत्वम्, इह च मणि पुत्राद्युत्पत्त्यादिष्वेव तदभोगत्वेऽपि वा 'जन्मान्तरे तन्मे स्यात्' इति कामनाया दुरवष्टावनाम् । अतो मुमुक्षुणासुम्भिकत्वार्थे चित्राद्युत्पत्तेरेव । यत् तु वृष्ट्यादौ ऐदिके एव कामना, तत्र केरलैदिकत्वम् । अथ वा वृष्ट्यादेरपि तादृशकामनासर्वे उभयस्याप्यम् । केरलैदिकत्वं तु पुत्रयत्तत्वादेव आहवनीयादेव न द्रष्टव्यम् । ९ वर्णक २.

सम्पन्न— 'अत्र याऽसुम्भ वा फलम् ।' १२.

शंकर— 'पदवाचानुमिहमपि ।' १२.

ओ.

● ओजःशब्दार्थं विनयेन अतिराशेन वाचयेत् । भा. १०।१।१०।२०.

● ओषधोत्पत्त्यायः— अयम् 'मयि सर्वभेदो म्रोतं सुते मनिगता इह' इति (मगी. ७।७) श्लोकीशब्दाविरुद्धः इति । साहस्री. ११५.

● ओदन्स्तु विनैव पेयणेन भवति । क्रमं पेयणेन प्याहन्यते, पिष्टकम् (पिठलं) मन्नागूर्वा स्यात् सलतिर्वा (पठ) । भा. १०।१।१२।५०. ● ओदनः पशुशरावः प्रायश्चित्तं दत्तं दोहयोरेकस्य नातोऽपि । ६।४।६।२२-२३.

● ओदुनो वा प्रयुक्तत्वात् (१०।१।१०।४४) इत्यत्र चशरान्दस्य ओदनवाचकतायाः स्वयत्सापविष्यमाणत्वात् (पूर्वपक्षे) । ओदनशब्दस्य तद्गुणप्रकृतिसत्त्वात्सापविदानयसावितोभयविचविशदपनाशवाचकत्वात्, चशरान्दस्य तद्गुणप्रकृतिसत्त्वात्सापविदान्तरूपपक्षविशेषोपवाचकत्वात् । दाशमिकसूत्रं तु चशरान्दस्य स्थलीपरत्वमवाहृत्तिपरम् । कु. ३।३।१९।३२. ● 'ओदनं पचति' इत्यत्र अभिधीयमानकर्मशक्त्या आशितप्रयोग्यन्यापारो वा, स्वयमेव आशितप्रयोग्यन्यापारो वा केवल प्रयोग्यहत्यापार एव विवक्ष्यते । (वार्तिकनिष्कृतार्थोऽयम्) । वा. २।१।१।११. १७७-२०८. ● ओदनेन चशरान्दवाचनेन शीर्षयागे प्राकृतद्विर्वाचः । भा. १०।१।१०।३६-४६.

● ओदनकामः पचेत्, वाद्यान्वाहरेत् इत्यपि तु सापेक्षेऽपि शब्दे भेदविशेषोपयोग्यक्रमव्यतीतिदर्शनात् । रत्न. ६।१।१।३. ● ओदनपाकः यदुष्मता उद्वहतेन निर्गम्यते, च ओदनपाकः कषातगतोभया न निर्गम्यते । भा. १०।१।१।१०. ● ओदनयत्तु यथा 'पशवोर्भयं हरिणवैर्मासुर्दति' इत्यत्र पशुशराव ओदनः अन्वयतरस्यातो अपि भवति । (६।४।६।२२-२३) एवम् अग्निशेषे अन्वयतरान्वयमुपगमनेऽपि प्रायश्चित्तं पुनरापेक्षं कर्तव्यम् इति पूर्वं पक्षः । के.

● ओदुनोपवाहनमिशरणविधिरं वाक्ये भूतानामपि श्रमार्जात्पत्तीनाम् अविधीयमानत्वात् अविशेषणत्वम् । कुतः ? 'न इत्यत्रमद्यत्त ११११ः श्रमार्जात्पत्तोऽप नः । तुन्वत्तालोपवातात् तु वाग्मदेरपि कारणा ॥' तथा च आह— 'काक्येनो रक्षयतामद्यमिति यागोऽपि शेरितः । उपपातपथान्वात्र आदिन्तो न रथति ॥' वा. ३।१।३।१४ पु. ७१३.

● ओषधिना वा अभावात्तत्र लिङ्गेन एकैकत्वमेव न 'शीर्षं नर्षं निर्दिष्टे' इत्यत्र भावेव विष्यन्तो नियमो । भा. ८।१।१।२.

दैश्वर्यं हिंसां पुण्यलक्ष्मताम् । ५ ॥ न पश्चात् पुण्यमिच्छन्ति के चिदेवं विमानतः । ग्लेश्चार्था प्रसिद्धत्वं न धर्मस्योपपद्यते । ६ ॥ न चार्थोणा विरोधोऽस्ति यावच्छास्त्रमनाश्रितम् । तन्मूलाऽर्थप्रसिद्धिस्तु तत्प्रानाम्ये स्थिते भवेत् । ७ ॥ तस्याद्भाववन्तुसौ धर्मावमा न शक्नुयात् । चोदना चेत् समदत्तुं प्रसौ तेनैव पद्यताम् । ८ ॥ (परयताम् इत्यनादरे पठ्यते) । उपदेशो हि भवति ज्ञानं तस्येति शोभते । ज्ञानते येन तज्ज्ञानमेकाधिकरणत्वतः । ९ ॥ औत्पत्तिकीया, दोषः कारणस्य निवार्यते । अथायोऽन्यतिरेकेण, स्वस्वस्तेन (स्वतेन) प्रमाणता ॥९०॥ सर्वस्वानुपलब्धेऽर्थे प्रामाण्यम्, स्मृतिरूपथा । चोदना चोदयेद्यथा विधिश्चैकार्यवाचिनः ॥ ११ ॥ (शङ्कते-) वाचयान्तरे एतयोऽपि किमर्थं विधिवाचितः । साध्यतापनसंबन्धः सर्वाभ्यातेषु विद्यते ॥ १२ ॥ सर्वनाम्येषु चाप्यतः तेनाश्रयश्चाभिवर्तनात् । प्रवृत्तिरिच्छित्छातः प्रतिषेधानु वर्जनम् । १३ ॥ (उत्तरम्-) विधावनाश्रिते साध्यः पुरुषार्थो न लभ्यते । श्रुतस्वर्गादिशाधेन भावार्थः साध्यतां तजेत् । १४ ॥ विधौ तु समतिषम्य स्वर्गादेः साध्यतेष्यते । तत्साधनस्य धर्मत्वमेव सति च लभ्यते । १५ ॥ स्वप्रत्ययान्तरापेक्षा स्थापनान्तरोक्तिषु । आतोक्तिषु नरापेक्षा, गोभयं चोदनासु नः । १६ ॥

वृद्धती— ननु च शब्दं प्रमाणमात्रं प्रमाणान्तरसाधमेव लौकिकानामनभवद्वारे उपलभ्यते । सर्वं प्रमाणान्तरविषयमेवोपलभ्यते, न तु प्रमाणान्तरसाधमेव । स्तार्थं हि औत्पत्तिकी शब्दगतिः । तदुक्तम् 'औत्पत्तिकसु' (इति पृथम्) ।

शा— उक्तं प्रत्यक्षादीनामभिनिमित्तत्वम् । तत एव तन्मूलपुरुषवचनस्यापि अभिमिच्छत्वम् । एवं तर्हि शब्दस्य सर्वत्र प्रमाणान्तरापेक्षेरे प्रामाण्यदेवतात् तदभावे तस्याप्यप्रामाण्यत्वं अभावावगम्यत्वमेव आपातं धर्मस्य । इत्याद्यद्वानिराकरणाय चोदनाशाः प्रामाण्यमुच्यते । सत्यं सत्येकं प्रमाणान्तरमूल्यतां प्रामाण्यम्, अतन्मूल्यतां च अप्रामाण्यं लक्ष्यते, न तु एवमपि साधेयं प्रामाण्यम्, किन्तु स्वत एव । अनाप्तताकत्वस्य तु अप्रामाण्यं न मूलविरहात्, किन्तु दुष्टमूल्यता शब्दस्य

दुष्टत्वात् स्वाभाविकस्य प्रामाण्यस्य अपवादान् । अपौरुषेये तु वेदे ययपि आतप्रणीतव नास्ति, तथापि प्रामाण्यस्य तदपेक्षाऽभवान् । अनाप्तस्यार्थमभिनिमित्तोपाभावाच्च अनपेक्षितं प्रामाण्यं भवति । येषां ह्यत्र पुत्रपानुपवेद्यः, पदपदायर्थसंबन्धद्वारेण वाक्यवाक्यार्थसंबन्धद्वारेण ग्रन्थस्यैव वा भारतादिवत् पौरुषेयत्वात् । न तु एतत् नयमावसित । पदपदायर्थसंबन्धस्य निर्यात्वम् अत्र औत्पत्तिकशब्देनोक्तम् । वाक्यार्थस्य च पदार्थमूल्यत्वम् । वेदस्य च अपौरुषेयत्वम् उपरिष्ठात् वक्ष्यते । न च साक्षात् वाचकमरित इति अन्वयतिरेकशब्देनोच्यते । अनुपलब्धाथैत्वाच्च नातुवादलक्षणम् अप्रामाण्यमरित इति 'अर्थेऽनुपलब्धे' इत्यनेनोक्तम् । एतच्च विशेषणन्ये उपादानेन सूत्रकारेण कारणदोष- वाचकज्ञानरहितम् अयदीतमाहि ज्ञानम् इति प्रमाणलक्षणं सूचितम् । तर्कपादे पृ. ४३-४५.

सोम— पदार्थसंबन्धः औत्पत्तिको नित्यः, न तु उक्तमित्तपुत्रपदापीनः । तस्य च वैदिकपदेवपि गोत्रादिताम्राण्यमूल्येन सुप्रदत्वात्, अपिहीनादिचोदनाभ्यो जायमानस्य ज्ञानस्य स्वतः प्रमाणभावस्य प्रामाण्यवाक्यद्वारुपुत्रपदासप्तस्यसांशुपत्रं प्रामाण्यम् इति औत्पत्तिकसूत्रे प्रतिपादितम् । १२।१९.

वि— 'अगोभको बोधमे वा, न तावद् बोधको विधिः । शकतेरलौकिके धर्मे प्रदत्तं दुर्घटं यतः ॥, समन्वित्वाद्दने धर्मे शक्तिप्रदणसंभवात् । बोधकस्य विधेर्मात्रमनपेक्षता सितम् ॥' यथा— 'प्रमित्तकमलोदरे मधुनि मधुकरः पितरि' इत्यत्र मधुकरपदस्य अर्थमजानन् अन्वयपदार्थमागत्य तत्सममिथाहारात् कमलमृच्यते मधुपानं दुर्घटि ददयमानभ्रमे मधुकरपदस्य संगति एहीया वाक्यार्थं प्रतिपद्यते । तथा 'कार्ताया इहि हागो यजेत' इत्यत्र ह्येकप्रसिद्धासंशुद्रकादिपदसमिथाहारात् अलौकिकभावनायां विधेः संगति एहीया विधिवाक्यार्थं पुरुषो बुध्यते । तस्मात् अबोधकत्वलक्षणम् अप्रामाण्यं नास्ति । न च एतादाभावात् अप्रामाण्यम्, समन्तरभावप्रतिनियतकले पुत्रपदादी संकटस्थायि संभवात् । अनियतदृश्यते चिन्तावागादी, प्रतिनियत-ज-मा-तरफते ज्योतिरोभादी च संसाराः कथमिति च, ।

(१२) ॥ ३ ॥ प्रमाणमुपमानस्था (१३) ऽप्यर्था-
पक्षे च वर्णनम् (१४) । प्रमाण्योक्तिरभावस्य (१५)
स्योदगादनिराक्रिया (१६) ॥ ४ ॥ आकृतिसापन
चापा- (१७) चोद्वादनिर्गच्छिका (१८) । पतनद-
स्ततश्चाय (१९) संन्यासेपदूपायम् (२०) ॥ ५ ॥
चित्राऽऽद्येपतिराश्रया- (२१) प्यातमरादस्ततः परम्
(२२) ।

० औत्पत्तिकसूत्रम् । 'यो धर्मज्ञान चोदना प्रमाणयेन'
इति द्वितीयाध्यायार्थम् औत्पत्तिकसूत्रम् । ' औत्पत्ति-
कस्तु चन्द्रस्यार्थेन संन्यस्तस्य ज्ञानद्वयदेवोऽप्यतिरेक-
श्रयोऽनुपगच्छे तत् प्रमाणं चादख्ययस्वानुपेऽत्नात् '
इति । अत्र [१] 'यस्य च दुर्घं करणम्, यत्र च
नियेति प्रययः, स एवाऽपीचीनः प्रत्ययः ' इति
भाष्योक्तस्य (१।१।५।५ पृ. २८) कारणदोषज्ञानस्य
अप्रामाण्यदेतो. अभावः पद्मार्थेनाद्यवयेन उक्तः,
[२] भाष्योक्तद्वितीयाध्यायप्रवेतोः अभावः 'अन्यति-
रेकश्च' इत्यनेन । तदुक्तम् ' औत्पत्तिकस्य दोषः
कारणान् निरापेते । अज्ञातोऽप्यतिरेकेण ' इति
(श्लो. १०) । [३] तत्र चन्द्रः औत्पत्तिको नित्यः,
अर्थश्च जालात्मा, संन्यस्तश्च अर्धेतिरूपः सामर्थ्यात्मा
इत्याद्यावयवार्थः । उदयो विधिः, तत्र धर्मेण, सापते
अनेन इति ज्ञानं आरम्भः, इत्यनेन अज्ञानरूपस्य
अप्रामाण्यपर अमान उक्तः । तदुक्तम् 'अप्रामाण्य विधा-
नित्र निरुक्तगणनसंयतेः' इति (चोदनामूले श्लो. ५.८) । तथा ' विधानाभिते वाप्यः पुरापर्यो न
सन्त्ये । भूतसमाधिकार्येन धारणः वाप्यात् त्रजेत् ॥
मिथे ३ तमधिक्य स्वर्गिः वाप्यतेपते । व वापनधर
पनेननें धी च सन्त्ये ॥ ' इति (त्रुविद्यारण्ये
श्लो. १८-१५) । [४] अर्थे अनुपगच्छे इत्यनेन त्रु
पतीवपदवृत्तयः स्युतेरिदं अत्रागत्य निरागतम् । [५]
अनर्थे च तत् इत्यनेन च प्रमाण्यस्य स्वरः धरतुपु-
स्यत-भवेदिकाज्ञानतथैव इत्यनुपगच्छे । प्रमाण्य
इति अर्थेपदात्तस्य विवेकः, पत्तिमिथी इत्ये प्रमाण्य-
मुक्तिरधरेणो नात् । तस्य सतो दमो, इत्येव
विपत्तिकेने पदवृत्तः । अत्रागत्य त्रु अय-वप-व

नापकज्ञाननारण्येणज्ञानविषवादाज्ञानैः गच्छते, इति
परतः । [६] तथा तेनैव स्ववयवनेन लोकिकज्ञानये
वक्तुज्ञानवेतिनश्रयोपेक्ष्य प्रामाण्यप्रतिपत्त्याः । [७] वेदे
त्रु वक्तुप्रमाणेन तदनेपेक्षयादेव न तदनाथात् अवधा-
ऽर्थता इत्युक्तम् । तदेतदुपपन्नम् 'अनर्थेपेक्षयात्' इति-
सूत्रावयवोक्तयात् तद्व्याख्यानावसरे वाच्यमपि अना-
गतावेद्येन यस्यमागतयैव चोदनामूले एव वार्तिककृता
उक्तम् । [८] औत्पत्तिकसूत्रे एव च भाष्ये नियतरुचन-
वादनिरासेन वाक्ष्येपेक्षया उक्तः । तत्रश्च चोदनायाः,
तदर्थस्य, तात्पर्यस्य स्वर्गादिभ्यः सत्ये धर्मप्रामाण्य युक्तम्,
नान्ययेति । [९] एवं माहात्म्यिकसंमत्तस्यचन्द्रस्यप-
मपि । इत्यस्तु तन्मत्वोभेदः, नियतरुचनवादे चादो
विषयोऽपि नास्ति, नीलाद्याकारा अपि न सन्ति संविद्रता
इति । अत एव तद्विद्येकार्ये तन्मत्वतात्पर्यमनूयित-
माचार्यैः, 'स्वरुचस्य ज्ञानरूपस्य नहि भेदः स्वतोऽस्ति
ते' इति (श्लो. १०९) । नूनमादिमते ३ संविद्रता
नीलाद्याकाराः (अपि न) सन्ति । एव सिद्धे बाधेऽर्थे
पत्र प्रामाण्यिकेकम् 'अर्थमागादेव ज्ञानमपि नास्ति'
इति, तदपि हेतुनिराकारे निरस्तम् । [१०] एव
स्योदनिघण्टोऽपि अत्र सूत्रे चोदनायाः धर्मप्रामाण्य-
सिद्धयर्थमेव । ऊहादिमात्रं हि धर्मं. चोदनामनेषः ।
ऊहश्च पदार्थिभ्यः पदावयवैश्च धर्मप्रयैव । एव
पदार्थमूलावेऽपि उदाहृतम् ऊहत्वयपदार्थाः । तदुक्तं
स्योदनिघण्टवे नैःस्वरुचस्यस्युक्तं आचार्यैः, 'पत्ता-
तिरेकः प्रतिविद्यमानः पदेयु मन्-धरमादधाति ।
कर्मणि वाक्यावयवमपि तस्मानि कर्तुं तत्र एव
पत्ता. ॥' इति (श्लो. १३३) । अनेनेन विधा-उदरेणपि
धर्मप्रयैतिविधिः अत्र चन्द्रम् । भेद.सापनधर्मप्रयैति
स्वर्गादिभेदस्य सापनधर्मप्रयैतिपदार्थवैर्भेदः न
इति । [११] अतिमनेन च सूत्रे अनियन्तिक-
उदार्थये वेदात्मतावारये, तन्मत्वस्यैवकारविषय
नित्या आर्थाः पदार्थमूक्त सन्त्ये आर्थाःसदेन ।
आर्थादिभ्यः नीलाद्यकाराः प्रतीः । 'अतिमनेऽपि
स्युक्तमधिक्यमनेन वस' इति पत्तिः (श्लो. १) ।
[१२] तस्यैव योवमनेन प्रामाण्यस्य उ. का. १५९ ६,

भुवेरेव मानवात् । तथा च सर्गादौ भगनता स्यावर
जङ्गम जगत् धर्माधर्मौ च सृष्ट्वा ऋषिहरास्य तत्तच्छब्दाना
तेनतेनायैः संन्य कलरयिता धर्माधर्मप्रतिपादनपरान्
वेदान् स्रष्टयित्वा हिरण्यगर्मादिभ्यः प्रतिपादिताः,
तैरन्येभ्यः, इमेवम् उच्योत्तर शब्दाधर्मप्रतीतिरिति ।

सिद्धान्तस्तु— मयमे अनेये अर्थप्रत्ययभावस्य
नित्यसंन्यायनयगाममूलरुत्वेन उपपत्तेः इदशार्थकल्पने
मानाभावात् । सर्वेन एककल्पस्य अनुभवसिद्धत्वेन सर्गादौ
नाशाभावात् मन्त्रार्थनादेतिहासपुराणानामपि पौरुषेय-
संन्यायेपिहितया पौरुषेयतया च शाक्यप्रथमत्वं अतीन्द्रि-
यार्थे प्रामाण्यार्थभवेन अयमाद्यवतिपादितकगदिः दूरा-
पेतमात् । भतो न सर्गादिकाले पदपदार्थसंन्यकरण
संभरति । किञ्च सर्वपदानामर्थानां च संन्यसिद्धौ
वाक्येन तसंन्यकरणं स्यात् । अज्ञातार्थसंन्यकरण-
पटितनाक्येन तदसंभरत् । न च एव श्रोतुया अम-
लित्दसंन्यत्वात् संन्यसितशेषकपनमपि अनुपपन्नम् इति
वाच्यम् । ततः संन्यस्य उगाथाभावात् अज्ञातस्य
वाक्येन ज्ञानसंभरत् । बुद्ध्याहार्येण संन्यजान-
संभरे तज्ज्ञापकस्यकथनस्य अनादर्यकभावस्य । तस्मात्
पौरुषेयः संन्यः इति संन्यस्य नित्यतया पुरुषापेक्षा
नारित इति सिद्धं चोदनाशामाणम् ।

न च तथापि चित्राऽऽदीनां अनन्तरप्रदर्शनेन
विषंसात् अज्ञानप्रभिति वाच्यम् । शब्दोक्तवाधन-
मानस्य अपूर्वद्वारेण कलावन्देऽपि त्वेगानत्वं संभवेन
अभिधंसात् । अपूर्वद्वारकस्य अद्रुप्रधानमेतना-
न्यथाऽपुरतरा नक्षयार्थेभ्ये संशयतन्वात् । पद-
वतिमानस्य अकृतया तदुपयोगस्य कल्पनेन तत्पद-
न्यायि इह इहचरनऽऽदरभ्यभेदेन अपूर्वोपाय । भतो न
निधंसाः । न च तथापि ' स एव यशसुधी ' इत्यत्र
द्वन्द्वशेषात् अज्ञानप्रभिति वाच्यम् । पृथरुपरीतिनां
अन्यतमेऽभावेनैव तत्पदप्रदेदस्य पृथरस्य यशसुधेः
परंरका यशसुधतः आ मनः स्वर्गमनसिखितभोगो
प्रादरिषेथाभावात् । कृशर इहकथोदुत्तरकद्वये.
शामानसिद्धस्य ' अग्निं चिनुते, ऋषो वेद '
' दिग्भेन पत्रो, स्वर्गेन लोकमेति ' इत्यादौ वदुत्ते

दर्शनात् । एवमत्रापि यजमानः स्वर्गं याति इत्युपपन्नम् ।
एवम् ' संकल्पदेवास्य पितरः सयुचित्प्रति ' इति
संकल्पनिरूपितकर्तृत्वबोधकपठया आत्मनः संकल्पं प्रति
कर्तृत्वम् । न च न्यायकस्य स्वन्दो न संभवति इति
वाच्यम् । प्रधानद्वारा प्रयोगकत्वसंभवात् । सर्वथास्वर्गस्य
क्रियस्त्वेन तत्र कर्तृत्वसंभवावेति । तस्मात्
कारणदोषबाधकज्ञानरहितापृथीतप्राप्तित्वेन वेदप्रामाण्यम् ।
वादरायणमहर्षेण पूजासंभम् । मणि. पृ. १६५-१६७.

● आत्पत्तिके तु ● इत्यधिकरणस्य (चावाशुधिन्वाधि-
करणस्य) न्यायस्य ' अशाधारणगुणवचने अधि-
ष्ठानमन्तरेणैव गुणः संपादितो भवति । तस्मात्तदक-
वाचः ' इति । ड्रु. १०१२१५६८.

● औत्पत्तिके तु द्रव्यतो विचारः स्यादकार्य-
त्वात् । १०१२१५६९ ॥

काम्ययज्ञकाले ' चावाशुधिन्वां येनुमालमेत, माकृतं
वत्सम्, पेन्द्रपृथमम् ' इति भुक्तम् । एते पितृनुत्पंभा
अत्रजातीया या गौजातीया वा इति विचारे, सिद्धान्त-
माह । औत्पत्तिके उपपत्तितः स्वभावतः गोरव विना-
ऽपि प्रानुत्पेय गोरवतयानादिगुणामिभायके येन्वादिशब्दे
भूतभागे इत्यतः चोदकयातात्रदस्य विराय वाचः
स्यात् । अथार्थत्वात् प्रत्ययभूतानां येन्वादिशब्दानाम्
अत्रजातीयेषु लघवाऽऽभयस्य अन्वयान्वात् । तस्मा-
दिह पानादिगुणज्ञाना गामेरे आलम्भो नाजानाम् ।
यान मन्वास्तन्पूर्वकं दुष्यदानम् । किं.

● प्रमाश्रुतप्रतिनितियमेव औत्पत्तिकरूपे चक्रते
ऽवयन्तम् । न पुनर्वन संन्यायमपूर्वकं ऋषिस्तदात्र
औत्पत्तिकरूपे चक्रावगमम् । वृहती. पृ. २९२.

● औत्सर्गिकरूपप्रमाश्रुतवायः । कर्तृत्वसंभवे-
रेऽपि मन्त्रे प्ररायं नृणां भावनाः प्राणा-वामिदृषे.
कर्तृताभास्यनित्यतावति नो वर्तिष्ठे न्वाते निरवर्ति ।
कर्तृत्वसंभवेतु नृत्वे कर्तृताभास्यनित्यतेरे
औत्सर्गिके नयो निरवर्ति । सु ११७२-७३,
● भास्वताः प्रत्ययैर्नृणाः प्राणा-वामिदरेन
औत्सर्गिकरूपप्रमाश्रुतवायः प्रवत्ततात्परेण ।
७. ११७२.

आनर्थक्यप्रसक्तौ पूर्वाधिकरणैवैव (१२११) स्तुत्य-
 र्थता साधिता, तथा च दर्शितम् 'शोभतेऽस्य मुद्रम्'
 इत्यादिपु (११२११५) । केचित् पुनः आहुः—
 युक्तम् 'चायुर्वै क्षेपिष्ठा' इत्यादौना स्तुतित्वम्, 'उज्जो-
 ऽवकदरै' इति पुनः यथा फलविधिवात् प्रथ्यान्वते,
 तथैव विंशवादेन स्तुतिःसादपि, इति कामे विधिर्भवतु,
 येन फलान्तरमावित्वेन कषञ्चित् विंशवादे निवर्तते
 इत्यारम्भः (अस्याधिकरणस्य) । तदव्ययुक्तम् ।
 अपि च वेदे न्यक्तम् अविश्रवाद् इति हि
 अन्वयवहेतुः अपुनक्तः स्यात् । अधिकरणघटीरं
 तु तदेव (वर्णमध्यधिकरणघटीरात् अभिन्नम्) विंश-
 वादोऽपि च 'गुणवादस्तु' (११५१११०) इत्यनेन
 न कश्चिदपरिहृतः । पुनरपि च तावन्नाममेव उच्यते
 भविष्यति । (प्रकृतान्तरं गृह्यते—) तस्मात् 'विधिर्वा
 स्यात्' (११२१११९) इति अविशेषोपादानात्, चतुर्थे
 च फलभूतिमद्ग्यात् । 'इह अशेषद्रव्यगुणक्रियादि-
 विधिरूपाः, तां फलविधिरूपा एव उदाहरणम्'
 इत्यपरे । तथा च 'विधिश्चानर्थकः क चित्' (१
 २१२२३), 'प्रकरणे च संभवत्' (२४) इति च,
 'अप्सुगोमिर्ना अश्र, अप्सुजो वेतमः' 'यो विदग्धः'
 इति चोदाह्रियते । अ-यथा फलविधिमामोपन्यासे तन्
 अर्थवदमेव स्यात् । (निरूपति—) इहापि तस्य
 तावत् विशेषविषयत्वात् इदममतायै भवेत्, अनेन
 तु नामान्यतः सर्वविषयत्वोचिताः तत् पुनश्चामेव ।
 (प्रकृतान्तरमाशाहृते—) इति (हेतोः) न्यस्यत्या के
 चित् उदाहरणित् अत्र इत्यादिस्मिन्नेन, तत्र फलविधी-
 नेव । मास्यकारोदाहरणम् अन्तरीह्या उदाहरणान्तर
 दातव्यम् इति । अत्र ब्रह्मणः, किम् अधिकरणद्रव्यम्
 आनदपारम्भम्, येन एवमुदाहरण-यनस्ता आभीयते ।
 नहि उदाहरणमेतात् अथिहरणं भिद्यते, मा भूत् यथा-
 न्यस्यित्येऽपि तारिरीदुम्बरलभेदात् अपौनक्त्यम् ।
 न्यायविषयत्वेन तु अधिकरणाना तद्रेद एव अपौन-
 क्त्ये हेतुः । द्रव्यारिधयोऽपि न सर्वे विचारिताः,
 के चित् तस्मिन्निदुम्बरे (११५१२१२३), के चित्
 निवीतायधिकरणेषु (१३५१२), परतृतिपुराहृत्-

द्वारेण अन्ये षष्ठे (६१०१२), 'यदृचा स्तुवते'
 इत्यादयः 'अर्थैरुवादिक्त्वः' इति नवमे (९१२१८),
 कर्तिलगावीधुक्तिविधिरूपा दशमे (१०१०१८) । (मता-
 न्तरद्रव्यमाह—) अतश्च न पुनश्चकता महान् दोषः
 इत्येव वक्तव्यम्, अथवा एकस्यैव न्यायस्य क चित्
 कश्चिदर्थः शोष्यते इति पुनरारम्भः । (प्रकरणचतुष्टये
 एकः प्रकार उक्तः । द्वितीयमाह—) स्पष्ट वा (च-
 मुधाध्याम्) विषयनातात्वम् एव वर्णनीयम्, सर्वविधि-
 सरूपाणा केवलविधित्वनिराकरणेन अर्थनादत्वमिह
 सिद्धम् । यस्तु चतुर्थे पुनरारम्भः, स अर्थवादव्यतिरि-
 त्तविधौ फलाकाङ्क्षावैलम्बाम् अन्यायोपात्तमपि कृत्-
 प्रयोगवचनत्वात् तदेव संनिहिततरम् । क्लृप्तसम्बन्धस्य च
 निरस्यमानं सुखम् । इतरथा सचन्धः तद्विरोधश्च
 उपकारकत्वं कल्पनीयम् इति रानिश्चप्रतिपत्त्याऽऽदित्
 फलविधिवचनमपि इति पूर्वपक्षाभिप्रायः । कषञ्चित् प्रो-
 जनान्तरे लभ्यमाने, न एकस्यामेकांशता युक्ता, तस्मात्
 अर्थवादत्वमेव इति सिद्धान्तः । एतेन निवीतायधि-
 करणानि न्यायनातानि (केवलार्थवादत्वेन) । अथवा
 औदुम्बराधिकरणपूर्ववत्वं कृत्वा चि-तास्ताः प्रत्येत्यात् ।
 विधिवास्तुप्रयमेन हि कस्य दोषः क्रतोः पुत्रपक्ष वा
 इत्यादि विचार्य इहसिद्धेन अर्थवादत्वेन उपसंहारः । तथा
 परतृतिपुराणत्वोः किं वदोनाणात्, उत सर्वयुंसात् इति
 चिन्तितम् । एवम् ऊर्ध्वाधरषष्ठेन नवमद्रव्यमगता
 चिन्ता । तस्मिन्निदुम्बरे तु गुणवादनिमित्तमाकषणम् ।
 (अथ तृतीयं प्रकरणमाह) अथवा फलविधावेव यत्र भेदेन
 स्तुतिक्रमदाभि भवन्ति, तदिह उदाहरणम् । यथा अनेन
 'ऊर्जुदुम्बरः ऊर्जु पत्रः' इत्येतेरे स्तुतिः, 'ऊर्जोऽन-
 वदरै' इत्यनेन फलमिति । यत्र पुनः तावन्नामैतेन
 फल वा स्तुतिर्मां वक्तव्येति मरति, ते चतुर्थे इति ।
 (अत्रापि अपरिशीलात् चतुर्थं प्रकरणमाह—) अथवा तत्र
 'परार्पत्वात्' (५१३११) इति हेतुप्रपदेजात् मखिन्नेन च
 हेतुना न्यगहारान् ये विजातगार्थ्याः, ते उदाहरण यथा
 'यस्य पर्णमयी उद्गः' इति । अत्र हि अत्रय उद्ग-
 वादेन वर्णमयीं विधातव्यम्, स्यात्-भ्येन फलप्रयुक्त-
 तर्कः । सर्वत्र हि गुणः यथाच नोपगतः क चित्

वा— लोके तावत् बुद्धिपूर्वकारिणः पुनराः मानामपि न निष्प्रयोजना प्रयुञ्जते । तत्र च क्लेशा इति विहिते बहुधीरादिभिर्गुणैः स्तुतिः प्रवृत्तिविशेषनिमित्तत्वेन आधीयते । न च धीरादयः फलविषयः, प्रत्यक्षविषयत्वात् । अतः स्तुतिः । एवं वेदेऽपि । भ्रुव्यसगन्धश्च लक्षणापरिग्रहः इत्यदोषः ।

न, पूर्वैवात् । २१ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । लोके विदितपूर्वा अर्था उच्यन्ते-बहुधीरादयः । तेषां विज्ञानमेव न प्रयोजनम् । अतः प्रशंसा गम्यते । अविदितवादे न श्रद्धावीर्य पूर्ववचनादिव । विदितवादेव च प्ररोचयन्ते । वैदिकेषु पुनर्वदि विविधभेदेन न प्ररोचयन्ते, नतरामर्थवादेन । जाताशब्दो हि विविधभेदे स तदानीम् । अथ निविशन्नेन प्ररोचितः, किमर्थवादात्तन्नेन । अपि च वेदे व्यक्तमसंवादः, 'ऊर्जोऽवक्ष्ये' इत्यप्रसिद्धं वचनम् । 'ऊर्जा लडुम्बरः' इति हेतुत्वं चाप्रसिद्धम् । यस्मात् ऊर्जुद्म्बरः, तस्मात्तन्मयो यूपः कर्तव्यः इत्युर्जुद्म्बर इत्यनुत्पन्नत्वात् अन्वदस्य अनुत्पत्तिरिति परिकल्प्यते ।

वा— नायं दृष्टान्तः, स्तुतेः प्रमाणापरावस्येष्वन्तात् । लोके तसंभवाद्युपपत्तिः, वेदे तु अविदितवादात् न श्रद्धावीर्यम् । अथवा लोके एव यदि अविदितं कश्चित् वदेत्, तदा नैव श्रद्धावीर्यम् । 'पुनर्वचनान्दिव' इति विश्वेशादिव । अथवा वैशम्पाना, यथा अविगतपूर्ववचने श्रद्धाते, नैव अविदितवादे । न च उक्तिमात्रेण एते बहुधीरादयः प्ररोचयन्ते, किं तर्हि । विदितत्वादेव । वेदे तु अर्थवशात्प्रत्ययेन विधौ जाताशब्दो न प्रवर्तते । अथवा यो विधिद्रुक्म्य अर्थवादां प्राययते, नूनमस्य विधौ अविध्वंसः । तत्र चोदनाश्रावः (यत्र चोदनाऽनाश्रावः, तत्र) अर्थवादे कुतः प्रत्ययः इति । 'अपि च वेदे व्यक्तम् असंवादः' । वतमानेन ऊर्जोऽरुपेनेन इयं स्तुतिः, न च तदस्ति, तत्र अविद्यमानबहुधीरार्थीर्त्तनत्वात् एतत् स्यात् । स्वरूपतत्त्वात् लडुम्बरे अन्तरं पथपर्येण अग्रसिद्धम् । अन्तर्गतसिद्धे हेतुप्राप्तिसिद्धिः । नहि पयः

अन्नं सद्य यूपः इति लोके वेदे वा प्रसिद्धम् । तस्मात् असंवादात् वर विधिरिव, किं स्तुत्या संवादापेक्षिण्या इति । उक्तं तु चाक्षयशेषत्वम् । २२ ॥

भाष्यम्— उक्तमस्माभिर्वाक्यस्योपायम् । विधिना त्वेकनाकत्रत्वात्' इति । ननुक्तं फलवचनमिह गम्यते, न स्तुतिरिति । यदिह फलवचनम्, तत् औदुम्बरस्य यूपस्य । न च अविदित औदुम्बरो यूपोऽस्ति । तत्र फलवचनमेव अनर्थकम् । स्तुतिवचनः शब्दो नास्तीति चेत्, इह फलवचनेन फलवत्ता प्रतीयते, फलवा अथ यत्न इति । तत्र फलवत्तायाम् आनर्थक्यमिति यो द्वितीयोऽर्थः प्रयोग नाम, स गम्यते । लक्षणेति चेन्न । लक्षणायामपि अर्थवत्ता भवादेव । लक्षणाऽपि हि लौकिकी । ननुक्तम् असंवादो वेदे, नहि ऊर्जुद्म्बर इति । गुणवादेन प्ररोचनाऽर्थतः ब्रूमहे । गौणत्वात् संवादः । किं सादृश्यम् । यथा अन्नं प्रीतेः साधनम् एवमिदमपि । प्रीतिसाधनस्य किमुक्त प्रयुक्तितुं प्रशंसावाचिना प्रीतिसाधनशब्देनोच्यते । शक्यते हि तत् पक्षकल्प्येवत्वात् ऊर्जु इति वक्तुम् ।

वा— 'ऊर्जुद्म्बरः' इत्यादि तावत् 'ऊर्जोऽवक्ष्ये' इत्यस्योपपत्तितया एकवाक्यभूतत्वं, न विधिद्वयं स्यावकम् । नहि अन्नमुदुम्बरः द्रव्योऽप्यत्र प्रसंसाया गम्यते । 'ऊर्जोऽवक्ष्ये' इति तु प्ररोचयति । तदुपपत्तिरितरेति सगच्छते । तस्मात् कृत्वेन फलं प्ररोचना वा । तत्र यद्यपि तावत् लिङादिः स्यात्, तथापि तुतपामर्थवादतया यस्तीयात् । किमुत वर्तमानापदेशो यो विधिसिद्धयर्थमेव । प्रकरणश्च यामोपकर्त प्ररोजने लम्बमाने, किमिवाचकात् फल कदापिष्णामः । प्रकरणवाक्येन वाच्यते इति चेन्न, अन्वितोष्णत्वं । यदि हि एकाशमादित्वेन वाक्यप्रकरणे संनिपतेताम्, तथा सति वापः स्यात् । इह तु प्रकरणतोऽुम्बरात्तानि यद्वाति, योऽपि 'ऊर्जुद्म्बरः' इत्यादिलम्बा प्ररोचनाम् । तत्र तद्विदितोऽुम्बरात्तानिः प्रकरणस्य को विरोधः । तस्मात् फलविधिसामर्थ्याभावात् प्रकरणवाक्येन निरोद्धमत्रो नातिप्रयोज्यः । प्ररोचनाऽपि च वाक्यरोधव्युत्पन्नाना, नाथारग्या विधुदेषादेव कश्चिन्न भविष्यति । अन्तरं विधिरिति हि तावत् तौ करण्येत् । इह

(अर्धनादान्तरस्य अपेक्षया प्रवृत्ताम्) तां दसंपति
 'आपो वै शान्ताः' इति । अनेन हि विधिवात् प्रव्यु-
 त्तेन अपा प्राशस्यमुच्यते, तत्र कस्य चित् प्रसिद्धा-
 ष्वसंपत्तस्य तन्मात्रस्यीर्तनादेव स्तुतिर्भवति । अन्येना तु
 संवत्सरेष्वप्यथात् संज्ञः कीर्यते । प्रसिद्धशान्तत्व-
 सेवन्नाभिः (प्रसिद्धः शान्तत्वेन सह सवन्धो यासां
 ताभिः) अद्भिः संबन्धात् अश्वादिरपि शान्तात्मकः,
 तासंबन्धेन च कर्मणा यजमानस्य कर्तुं शक्यति, इत्येवं-
 विधाप्राशस्त्यज्ञापनार्थम् । एव क्षिप्रदेवतेन शीघ्र फल-
 प्राप्तिः, अन्नमयेन च यूनेन अन्नप्राप्तिः, इति स्तुतिष्वे-
 विद्धे तत्सम्मानन्यायानामपि एवमात्मकत्वम् ।

प्रकरणे संभवन्नपकर्षो न कल्प्येत, विध्या-
 नर्थक्यं हि तं प्रति । २४ ॥

भाष्यम्— इतश्च पश्यामः स्तुतिरिति । कुनः ।
 इदं उपासनन्ति 'यो विद्वान् च नैर्ऋतो, योऽसुरः च
 रीदो, यः सतः स देवतः, तस्मादविदहता अवहितन्यः
 सदेवतनाप' इति । यदि स्तुतिः, दसंपूर्णमाससरेव
 नृवः स्तुतिष्यते । तथा संभवन्नपकर्षो न कल्प्येत ।
 अपकल्प्यते इत्यपकर्षः । विधिष्वे तु यत्र नैर्ऋतः तत्र
 विद्वान्ता नीयेत । तथा एतत् प्रकरणं बाधितं भवेत् ।
 दसंपूर्णमासकर्म प्रति नैर्ऋताभावात् विद्वन्विधानमनर्थकं
 स्यात् । तस्मात् स्तुतिरेव ।

या— विधिष्वे च अपमररो दोषः । यदि तान्त्र-
 यथाऽन्यथावत्वाक्यप्रसङ्गम्, ततः प्रकरणगतविद्वान्दोषेतेन
 देवताऽन्तर्विधानात् उपचिन्तनस्यसिद्धदेवताऽप्यकर्षणं
 स्यात् । इयं वा तांमपि अपकर्षति इति अपकर्षः ।
 तत्र नैमित्तिकत्वात् अम्युदितेष्टिक्त्वापोऽपि कल्प्येत
 यदि अन्यथा न संभवेत्, सति तु संमये न युक्तमेतत् ।
 अथ एतद्दोषाभीतीः अर्धतन्वचन-वकलान्तरं म्बदित-
 वन्वना आभीधेत 'यो नैर्ऋतः, स विद्वान् कर्तव्यः'
 इति, ततः प्रकरणे नैर्ऋताभावात् यथासौ विहितं, तत्र
 विद्वान्ता नीयेत, तत्र प्रकरणं बाधयेत् । न च अनापसंभवे
 चत् युक्तम् । अत्र अर्धमासकर्म अपकर्षः इति ।

विधौ च वाक्यभेदः स्यात् । २५ ॥
 भाष्यम्— 'औदुम्बरो यूषो भवति' इति विधौ
 तस्मिन्नाधीनमाणे 'ऊर्जोऽवकद्वयै' इत्येतस्मिन्, वानवं
 भियेत । इयमौदुम्बरो यूषः प्रशस्तः, स च ऊर्जोऽव-
 कद्वयै इति । तस्मात् विधिविगदानामपि स्तुतिरेव
 कार्यमर्थवादानामिति ।

या— स्तुतिष्वेन विधितिमात्मिकमुपजनस्य पुनस्तेनैव
 कल्पकल्पनाया वाक्यभेदः । तस्मात्सर्ववाद एवेति ।

या— (प्राग्भाकरैस्तु 'औदुम्बरो यूषो भवति'
 इति यूषोदुम्बरतत्त्वव्यवविधिः, 'ऊर्जं पश्यानाप्तोति'
 इति पश्यादुम्बरसंभवविधिश्च प्रतीयते इति वाक्यभेदः
 प्रतिपाति, तथा 'ऊर्जं पश्यानाप्तोति' इत्यस्य स्तुति-
 परत्वावलम्बनेन सस्तुतिकौदुम्बरताविधेः एकताक्यत्वं च
 प्रतिपाति । तयोश्च बलाबलान्तरव्यवसायात् अप्रामाण्यम्,
 इति पूर्वपक्षं कृत्वा यथानियोग विनियोगः इति
 एकताक्यस्य प्रसक्तत्वात् सस्तुतिकविधिरवमेव इति
 विद्वान्तितम् । तत्र दृश्यते—) एकदेहिना तु वाक्येनैव
 आश्रयसंनर्थकं फलसंनर्थकं च गुणाधिकारे (४।३।३)
 अम्युगणऽप्युदाहापि तथैव संभवात्, यत्र एकताक्येन
 संभवद्वयासंभवात् अप्रामाण्यमाशङ्क्य तत्रिराशापे
 स्तुत्यर्थत्वमापादितम्, तदनर्थकम् । (प्राग्भाकर हि
 गुणकथविधियु 'दत्तेष्टिपञ्चमस्य जुहुयात्' इत्यादिषु
 दध्यनुरक्तो होमः कथय विधीयते इति उक्तो दधिहोम-
 उत्पन्नः कल्पकल्पश्च वाक्येनैव कल्प्यते, इति स्वीकुर्वन्ति ।

तेषामिहापि एतेनैव वाक्येन न्यूषोदुम्बरावव-धस्य
 फलसंनर्थक्यं च लानसंभवेन वाक्यभेदावसङ्गात्
 अनप्युपलब्धनिर्वाणनाप्रामाण्यपूर्वकमुपलब्धतापानात्, तत्रिस-
 करणाय स्युत्यर्थान्मुदाहृतं न्ययनिर्णयः । ननु कथ-
 मलम्बते दध्यनुरक्तो होमः कथय विधीयते, तथापि
 दध्यनुरक्तो न वाक्येन विधेयः, किन्तु क्रियाकारकर
 मायेन लेइयिदमेव दधिहोमसंभवमाश्रित्य केवलच्छ-
 होमसक्य एव विधेयः । न च दध्यनुरक्तस्य होमे
 विधानभावे पश्यादो दध्यनुदाहृतं नियमेन न स्यात्,
 इति वाक्यम् । दध्यनुरक्तत्वात्तस्यैव होमस्य
 कथयविधिव्यवसायात् गुणोदाहृतं विना उद्गाथिदस्य

• औपगवादिशब्दे देववत्ताविविगेपामतीतावति उपवपत्त्वामांशप्रतीतेरुपपत्तिः । सु. घृ. ८. २९.

• औपदेशिकेन अङ्गेन औपदेशिकस्य अङ्गस्य प्रसङ्गे यथा वैश्वनिमित्तिकेन साप्तदशयेन नित्याङ्गस्य पाञ्चदशस्य । बाळ. घृ. १४९, • औपदेशिकेन आतिदेशिकस्य अङ्गप्रसङ्गे यथा दशार्थेन प्रवाजादिना निशीघ्रार्थस्य प्रवाजादेः । घृ. १३३, • औपदेशिकेन काम्येन औपदेशिकस्य नित्यस्य प्रसङ्गे यथा प्रतिष्ठाऽर्थेन सामिषेनीनाम् एकविंशतित्वेन नित्यस्य पाञ्चदशस्य । घृ. १३३, • औपदेशिकेन काम्येन त्रैमिचिकस्य औपदेशिकस्य प्रसङ्गे यथा प्रतिष्ठाऽर्थेन सामिषेनीनाम् एकविंशतित्वेन वैश्वनिमित्तकस्य साप्तदशस्य । घृ. १३३, • औपदेशिकेन त्रैमिचिकेन अङ्गेन औपदेशिकस्य नित्यस्य प्रसङ्गे यथा वैश्वनिमित्तकसाप्तदशयेन नित्यस्य पाञ्चदशस्य । घृ. १३२. • औपदेशिककालबलात् आतिदेशिकद्वारकालत्वं ब्राह्म्यम् । तेन चतुर्मास्यमाकमेधीयेष्टिपु उच्यतेकाल्यमेतन् । सोम. ५।१।११. • औपदेशिकेषुदक्षिणया आतिदेशिककृत्स्नकतुदक्षिणया बाधो भृशश्चक्रेकहे । भा. १०।१।१४।५६-५८. • औपदेशिकसुर्यकमापेक्षया आतिदेशिकपाठकमस्य बलवत्त्वम् । ५।१।१०।१७-१८.

• औपनिषदः यावत्संसारमाम्यगुपरिमाणलिङ्गसरीरमिभ्रवात् आत्मनः मूर्तानं वदति । सु. घृ. ६।१६.

• औपभृतमार्जं ब्रह्मम् अर्थे समानेत्यमन्तिम प्रवाजद्वयार्थम् । भा. ४।१।१।७।४६-४८, • औपभृतमार्जं प्रवाजानुवाजोभयार्थम्, जीहवं तु प्रवाजार्थं दर्शपूर्णमासयोः । ४।१।१६।५२-५५, • औपभृतस्य आश्वस्य प्रयोजकं प्रवाजार्थं समानवनम् । ४।१।१।५। ४०-४१. • औपभृतस्य आश्वस्य प्रयोजकः अनुयाजाः अन्तिमपवाजौ च दर्शपूर्णमासयोः । वि. ४।१।१५. • औपभृते आश्वे दे वतुर्गृहीते एते, न तु एङ्गमेव यष्टयहीतम् । भा. ४।१।१।७।४६-४८.

• औपयज्ञा अग्रवः पशुभेदेन त्रयः सोमे । संकर्म. ३।३।१६.

मी. को. १६९

• औपवसधमे अहनि अमीषोमपणयोत्तरकालम् उपाकरणादथः पशुधर्माः पठन्ते । वा. ३।६।७।१८. • औपवसधमे अहनि एव सोमार्थे वरणम्, न तु तस्य सुत्याकाले ठकर्मः । संकर्म. ३।४।१४. • औपवसधमे अहनि दर्शपूर्णमासयोः आरण्यभोजनमाम्नातम्, तत् वृत्तार्थम् । भा. १२।१।१।४।३०. • औपवसधमे अहनि पशुनयतन्वभूतो दूयः संमीयते अग्निधोमे । संकर्म. १।१।१९. • औपवसधमे अहनि रात्री जागरणं दर्शपूर्णमासयोः एकैषां मतेन आम्नातम् । भा. १२।१।८। १७. • औपवसधमे सुत्यापूर्वदिने अमीषोमीयः पशुः अग्रोः सोमस्य च मधुपर्कार्थं क्रियते । वि. ५।१।१६.

• औपादानिकप्रवृत्तिनिषेधे न क्रन्वथैव्यप्रसक्तिः 'नामृतं वदेत्' इतिवत् । ऋजु. घृ. २९.

• औपाधिकाकाशभेदुन्यायः । यथा औपाधिकाकाशगोचरं ज्ञानं सविरोधमे हि इति न्यायेन उपाधिभेदविययम्, तथा जीवब्रह्मभेदविययं प्रत्यक्षादिकं तदुपाधिभेदविययमित्येवं यत्र विवक्ष्यते, तत्रापि प्रवर्तते । 'घटसङ्गत आसरो नीयमाने यथा पुनः । घटो मीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः ॥' इति श्रुत्युक्तिश्च (गौडपादाः) एतन्न्यायमूलिकेति । साहस्री. ४९२.

• औपानुवाक्यं काण्डम् । कर्मणि उच्यमानो मन्त्रो वाकः । तद् न्यायानुरूपं ब्राह्मणम् अनुवाकः । तत्र एकैकं मन्त्रमाम्नाय तस्यतस्य समीपे पठितम् उपानुवाकम् । तत्संबन्धि काण्डम् औपानुवाक्यम् उच्यते । तृतीय काण्डं (तैत्ति.) औपानुवाक्यम् इति काण्डानुक्रमणानुसृतम् । अनुवाकना समीपम् उपानुवाकम् । तत्र अन्येर्तु योग्यानामर्थानां प्रतिपादकत्वात् इदं काण्डम् औपानुवाक्यम् । एतद् सर्वम् अनारभ्य आम्नायते । तैत्ति. ३।१।१ प्रस्तावने. • औपानुवाक्ये काण्डे श्रुतौ अश्वेदास्यो ब्रह्मो ऋतुरोपो, विमिष्यादवश इष्टकाः अमिचयनदोषाः, न तु तदुभयं एवमवितिरोपम् । भा. ५। ३।६।१५-१६, • औपानुवाक्ये काण्डे श्रुतौ विमिष्यादव इष्टकाः मध्यमायामेव वितौ उपयेषाः, न तु पञ्चम्या वितौ । ५।३।७।१७-१९, • औपानुवाक्ये काण्डे

● ककुम्भ्यङ्कुशिरा. उष्णम् । पादेषु अधराणि ११।१२।४ उदा० 'ददीरेष्णस्तन्वे' । (कर्म. ८।४६।१५) । के

● 'ककुञ्चितं चिन्वीत' इति कङ्काकारता (चपनस) मुक्त् अन्वयतिप्राप्तस्य विकृतौ प्राप्तिर्दर्शयति । भा. १०।८।११।२६.

● कच्छपन्यायः । गुण्या शिष्ये क्रियमाणस्य पृथ प्रप्रास्य शक्तिपातस्य दृष्टान्तः कच्छरः । श्रीकर. ३।१।५ मू.

● 'कटुकानि च सर्वाणि विरसानि तेषैव च ।' (मरीचिः) आद्रे नयानि । अय कर्कशः गुणविपरकः स्मृतिकल्पः प्रतिषेधः । वाल्म. पृ. ३१.

● कठः पुनः इमा केवला शारदा अख्यापयावभूत् । य बहुशाराध्यायिना संतिथौ एकशाराध्यायी अन्या शारदानधीयानः तस्या प्रकृष्टत्वात् असाधारणत्वात् उपपद्यते विशेषणम् । (तस्मात् कठशारा इति वादः) । भा. १।१।८।३०. ● कठस्य वैद्यपायनान्तेवासित्वात् । सु. पृ. ९८०.

● कट्टारान्यायः यन बहुवचनेन आदित्य ज्ञापते तनामं प्रवर्तते । यथा 'कट्टारा. कर्मधारये' (पा० २।२।३८) इति पाणिनिस्त्रे बहुवचनेन कट्टारादय इति ज्ञापते, तथा 'निवीतमाशुदेसावल्भ ग्राम्यवर्मेणु' इति निगमपरिशिष्टे दर्शनात् । आभ्यधर्मो भैयुनम् । कट्टारा इति बहुवचनमाद्यर्थे । साहस्री. ३१४.

● कण्टकं कण्टकेनैव इति न्यायः । पादादौ प्रविष्टमेक कण्टकम् अपरेण दडेन कण्टकेनैव नि. ३।४ यन्ति, तथा एक कुडिल दधम् अन्येन तादृशेनैव वशीकृतेन समुत्था नाशयन्ति इति न्यायस्य अर्थे उप-योगश्च । संमह

● 'कण्टकेर्वितुदन्ति' इति श्येने । तत्र उत्रातारो वितोत्स्यन्ति । भा. ३।४।२।१५.

● कण्टकन्यायः । तत्र कण्टकाः प्रसिद्धाः, घनरश्च । तत्र प्रथमपक्षे पादप्रविष्ट कण्टकं यथा दडेन कण्टकान्तरेण निष्ठास्य, अनेनापि कालान्तरे पीडा मा भूत् इति तमपि अन्वयादौ प्रसिध्गति । प्रथम पादत्वेन

तदुद्घातय अनुमतिष्टेन च कृत जगादिकं यथा शोभो-पायैरुपचाम नयन्ति । द्वितीयकल्पे च यथा, ये शनवः स्वदेशोपद्रवं कुर्वन्ति, तदपेक्षया प्रबलमभिमान्तर साम-दानरूपोपायेन बलीकृत्य तद्द्वारा तान् पराजित्य भेद-दण्डरूपोपायेन तमपि पराजयन्ते, तैः इत प्रजोत्पादना-युपद्रवं च स्वस्तस्थाने स्थापनादिना दूरीकुर्वन्ति नीति-निपुणा नृपाः, तथा प्रकृतेऽपि । अस्माति-आमख्याति-असत्ख्याति-अन्यथाख्यातिभेदात् चतुर्विधाः ख्यातयः सन्ति । तत्र अख्याति-असत्ख्याति-आमख्यातिवादान् अन्यथाख्यातिवादेन निरस्तन्तः तमपि निराकुर्वन्ति इति । अनिर्वचनीयत्वात्तौ वैतर्किकं दूषणमणुमुदरगति इति न्यायोदाहरणसंगतिः । साहस्री. २५९.

● कण्टकामीकरन्यायः । चामीकरः नाम कृत-स्वरास्य. उनिविशोपः । तत्र भगं सुवर्णं चामीकरम् । यद्वा चमन चाभि. 'इणशदिभ्य.' इति इण् । 'अना-चमेः' आश. अविश्वित्तनात् वृद्धिः । 'कुदिकारात्' इति डीप् । चामी करोति चामीकरम् । तेन सुवर्णेन निर्मित भूषणमपि चामीकरम् । यथा कण्डगत हेमभूषणम् अशानात् अश्रासमि 'कठे तत् पर' इत्युपदेशात् ज्ञात सत् प्राप्तमित्युपबर्धते, तथा प्रत्यगाभेतथा ब्रह्मणः प्राप्तत्वे-ऽपि मायोरहितत्वात् अत्रातमि 'सहृदि तत् पर' इति गुरूपदेशात् ज्ञातं सत् प्राप्तमिति निश्चीयते । उक्त च- 'प्रत्यगाभेतथा तस्य प्राप्तत्वेऽपि च सर्वदा । कण्ट-चामीकरन्यावात् व्यतिरिक्तपद्यते ॥' इति । साहस्री. ५.

● कण्टब्रध्ना (उपनीतस्य) प्रायेणाश्रय एव । इति अस्ति नियमविधेरवश्याः (निवीत मनुष्याणाम् इति) । वा. ३।४।१।३

● कण्डूयनम् 'कृष्णविपाणया कण्डूयति' इति ज्योतिषोमे दीक्षितव्रतम् । पुनश्च ध्रुतम् 'नीतायु (दक्षिणायु) चागले कृष्णविपाणां प्रास्यति' इति । भा. १।१।३।१।३. ● कण्डूयन कृष्णविपाणया दाद-शादे, प्रथमादे दीधमामरन् उत्रमादे दक्षिणायनपर्य-न्तम् । चागले प्राशनम् उत्रमादे दक्षिणायनपत्रोत्तरम् । १।१।३।१।३-१४. ● कण्डूयन दक्षिणाग्राकृष्णलयापि विधीयते 'हृणविपाणया कण्डूयते' इत्यने ३।१० ।

भाट्ट— कृष्णविपाशाकण्डूये 'कृष्णै त्वा सुतस्यायै' इति मन्त्रः । यदि कालमेदेन कण्डूयनम्, तदा स्मृतिविच्छेदान्मनावृत्तिरविवादेव । यदा तु एककाले एवानेकद्रव्यविषय कण्डूयनम्, तदा स्मृत्यविच्छेदान्नावृत्तिः । न च तदाऽपि त्वापदयुक्तत्वात् निर्वापमन्त्रन्यायेन (११।१।१४) तत्तदग्रमेदेनावृत्तिः, अङ्गानामुपयुक्तत्वाभावेनासंस्कार्यत्वात् त्वापदेन तन्निर्देशानुपपत्तेः । अत एव तत्तदग्रमेदेन तत्तत्कण्डूमेदान् तन्मन्त्रद्वयः तमेदेन तद्व्यवस्थाकार्यमेवेऽपि न मन्त्रावृत्तिः । त्वापदनिर्देशस्याभावात् (निर्देशानु आत्मनः) एव कण्डूजनितचित्तविक्षेपनिवृत्तिद्वारा संस्कार्यत्वात् तस्य चैक्येन निर्वापन्यायानुपपत्तेः ।

सण्डन— 'सकृत् कण्डूयने मन्त्रः ।' १७.

शंकर— 'सकृत् कण्डूवा सकृन्मन्त्रः ।' १७.

* 'कण्डूरं श्वेतवृन्ताकं कृष्णाण्डं च विवर्जयेत् ।'

इत्यत्र शापान्प्रतिविद्वन्वृन्ताकस्य उपसहारक्यः क्लृप्त्यैः प्रतिषेधः । बाल. पू. ३४.

* कण्वकण्डूयसंस्कृतीनां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजः । भा. ६।६।१।२.

* कण्वरथंतरं बृहद्रथतरोभयविकाराः इत्युक्तम् (१।२।१६।४८) । भा. १०।४।१२।४३, * प्रस्ताबो-द्रीथप्रतिहारोपद्रवनिधनवतः सर्वस्य सस्तोमस्वरकात्प्रभ्यासस्य कण्वरथंतरम् इत्याख्या भवति । तस्मात् योनिरपि विशेषणम् । तदयुक्तम् । १०।४।२।४४.

ॐ कण्वरथंतरस्य वैश्यस्तोमे पृष्टस्तोत्र-साधनस्य विदितस्य 'पुनानः सोम चारथा' इति स्वयोनौ एव गानम् ॥

पृष्टार्थेऽन्यद् रथंतरान्, तद्योनिरपूर्वत्वात् स्यात्तथा प्रविभक्तत्वात् । १०।४।२।४३ ॥

भाष्यम्— अस्ति वैश्यस्तोमः 'वैश्य. वैश्यस्तोमेन यजेत' इति । तत्र श्रूयते 'कण्वरथंतरं पृष्टं भवति' इति । उभयविकारः कण्वरथंतरम् इत्युक्तम् 'अप्राकृते सद्रिगायद् विशेषाद् भवति त्रेत्रे' इति (१।२।१६।४७) । स च संघः किं रथतरयोनी बृहद्योनी वा अनियमेन कण्वरथंतरं गेयम्, उत रथतरयोनी, अथवा स्वयोना-

विति । किं प्राप्तम् ? चोदकेन अनियमः, लाघवं हि तथा भवति । ततः प्रयोगप्राप्ताभावः । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । पृष्टार्थे पदेतत् अन्यत् रथंतरात् कण्वरथंतरं श्रूयते, तत् रथंतरयोनी स्यात् । ज्योतिष्टोमपूर्वको हि वैश्यस्तोमः । ज्योतिष्टोमे रथतरयोनी पृष्टं कृतम् । ननु बृहद्योनावपि तत्र कृतम् । नैवम्, ऋचा प्रविभक्तत्वात् । ऋचा प्रविभागः इह मन्त्रे । यथा रथंतरयोनिर्भवतीति । कुतः ? कण्वरथंतरे रथंतरशब्दः श्रूयते, तेन गम्यते रथंतरविशेषः कण्वरथंतरमिति । अथान्तरे कण्वरथंतरशब्दो भवेत्, यदि रथंतरमार्गः न भवेद्युः । तेषु सन्तु मूयवदुपपत्तेः । यथा 'औद्भ्रवो यूषो भवति' इति । नहि उद्भ्रवो यूपद्रव्यं प्रकृतौ संकीर्तितम् । धर्मनिमित्तस्य अत्र शब्द उपपत्तेः । एवमिहामि धर्मनिमित्तः कण्वरथंतरे रथतरशब्दो भवति, नाम्यथेति ।

स्वयोनौ वा, सर्वस्वित्वात् । ४४ ॥

भाष्यम्— न नैवदन्ति रथंतरयोनी गीमेतेति ।

किं तर्हि ? स्वयोनौ । कुतः ? सर्वस्वित्वात् । सर्वविशेषणविशिष्टस्य हि रथतरशब्दो वाचकः । प्रस्ताव-उद्गीथ-प्रतिहार-उपद्रव-निधनवतः सर्वस्य सस्तोम-स्वर-काल-अभ्यासस्य कण्वरथंतरम् इत्याख्या भवति । तस्मात् योनिरपि विशेषणम् । अपि च अथान्तरे कण्वरथंतरे रथंतरशब्दः कल्प्यः स्यात् । तस्मात् स्वयोनौ गेयमिति ।

दुपु— भाष्यकारेण यद्विदं भ्यास्त्वानं कृतं 'प्रस्ताबोद्गीथादौ कण्वरथंतरशब्दा' इति, तदयुक्तम् ।

'गीतिषु सामाख्या' (२।१।१।२६) इति कण्वरथंतरशब्देन साम उच्यते, न कम् । प्रकृतौ च ऋगधराणि सस्कुर्वती रथंतरगीतिः पृष्टस्य साधनभावेन अवगता । एव बृहद्गीतिरपि । इह तु बृहद्रथंतराणुवादेन अन्यत् गीत्यन्तरं विधीयते पृष्टसाधनत्वेन । तस्मात् गीतिः गीतिरेव कार्यं (अधराग्नि-नको) वर्तते, न ऋककार्यं (असमत्वात्) । ऋक् च (चोदकेन) प्राकृती प्राप्नोति । सा (विकारेण) न वाचित्तया (सा हि प्रकृतौ क्रमपररणाभ्याम्) अत्रभूता । वाचकस्य तावत् अवमर्थः । (यद्दुत साममात्राभ्यासकरणम् । तेन सन्दत्ताकत्वं न ऋवो वाचः) । न च पदार्थसामर्थ्यात्

प्राकृतक्याधिकरणरूपत्वमेव । (भाष्ये अधिकरणयोर्भेदः ।
अत इ वैकाधिकरण्य स्वीकृतम् । के.)

मण्डन— ' स्वधोनौ साम कण्वात्त्वम् । ' २५.
कण्वात्त्वं कण्वरथंतरात्त्वम् ।

शंकर— ' कण्वादिसामिन् स्वा योनिः । ' २५.

ॐ कण्वरथंतरस्य वैद्यस्तोमे वृष्टस्तोत्रसाधन-
तया विहितस्य स्वोत्तरायामेव ' बुद्धान
ऊर्ध्वदिव्यम् ' इत्यस्यामेव मानम् ॥

कार्यत्वाद्बुत्तरयोर्वैधाप्रकृति । १०।४।२३।४७ ॥

भाष्यम्— कण्वरथंतरे एव भवति संशयः ।
' उत्तरयोर्भावति ' इति किं रथंतरयोन्वुत्तरयोः, वृद्धयोन्वु-
त्तरयोर्भावति, उत स्वयोन्वुत्तरयोरेति । किं प्राप्तम् ?
वृद्धयोन्वुत्तरयोर्भावति रथंतरयोन्वुत्तरयोर्वैति । कुतः ? चोद-
कानुग्रहत् । न तत्रैव दोषो भवति, स्वयोनिविशिष्टं कण्व-
रथंतरमिति । उत्तरयोर्द्वै यत् कार्यम्, तत्र स्वयोनिरवश्य
हातव्या भवति । तस्मात् परकरणमेच्छित्त-यमिति ।

समानदेवते या, वृचस्याविभागात् । ४८ ॥

भाष्यम्— न नैतदिति, वृद्धयोन्वुत्तरयोः, रथ-
तरोन्वुत्तरयोर्भावति । किं तर्हि ? स्वयोन्वुत्तरयोः ।
कुतः ? तृचशब्दात् । समानच्छ-दति समानदेवताके च
अतिशेषितवृत्तशब्दो भवतीत्युक्तम् । अतः भुत्वा
चोदको बाध्यते, इति स्वयोन्वुत्तरयोर्वैयमिति ।

सोम— यथा उत्तराग्र्ये पठितयोरपि स्वयोन्वु-
त्तरयोः अमानम्, एवं पठितव्यापामपि स्वधोनौ (सोत्तरा-
याम्) न मानमिति पूर्वाधिकरण्योपेयोऽभ्यानात् संगतिः ।
सूत्रार्थस्तु— कण्वरथंतरस्य स्वयोन्वुत्तरयोरेपि कार्यत्वात्
आत्मानसिद्ध्याभावेन पुरुषकृतिवशात्क्यात् यथाप्रकृत्येव
उत्तरे आद्ये इति ।

वि — ' संदेहमिर्गन्वी पूर्वंनदेवोत्तरयोर्भवति । योनि-
त्यागः समन्वेत्त वृचशब्देन प्रापनात् ॥ ' २५.

भाट्टे तु इदमधिकरणं पूर्वाधिकरण्ये एव समावेशितम् ।

मण्डन— ' स्वयोन्वुत्तरयोश्च तत् । ' २६.

शंकर— ' तत्र स्वे एर चोत्तरे । ' २६.

ॐ कण्वरथंतरे अतिरुद्धानां वृद्धरथंतरधर्माणां
समुच्चयः वैद्यस्तोमे ॥

अप्राकृते तद्विकाराद् विरोधाद् व्यवतिष्ठेत् ।
१।१।१६।४८ ॥

भाष्यम्— अस्ति वैद्यस्तोमः ' वैरयो वैद्यस्तोमेन
यजेत ' इति । तत्रेदमाश्रायते ' कण्वरथंतरे वृष्टं भवति '
इति । तत्रापमर्थः शाश्वतिकः, किं कण्वरथंतरे अन्यतरस्य
रथंतरस्य वृद्धतो वा धर्माः कर्तव्याः, उतोभयोरपीति ।
किं प्राप्तम् ? अन्यतरस्येति । कुतः ? एवं लुक्तम् ।
रथंतरस्य रथंतरा भवन्ति वृद्धतो वृद्धदर्माः, निर्देश-
तामप्यादिति । तद्विरोधे अतुल्यमाने यावदुक्तं तावत्
प्राप्तमिति । तस्मादन्यतरस्य धर्माः कर्तव्या इति ।
एवं प्राप्ते, क्रमः । अप्राकृते कण्वरथंतरे तद्विकारात् ।
यस्मात् कण्वरथंतरस्य धर्माः कर्तव्ये वर्तन्ते, तस्मादुपमर्थान्
लभेत । नहि विहृतो निर्देशोऽस्ति यथा प्रकृतौ ।
अर्थापत्तित इह धर्मा भवन्ति, न चोदकेन । कण्वरथं-
तरेऽप्युत्तरयोर्वैयम् । तस्मादुपमर्थान् लभेत । ये तु
विरुद्धा धर्माः, तद्यथा उच्येयं बलवद्वैयमित्येवंवाली-
यद्वा, विरोधात् व्यवतिष्ठेत् । अविच्छेदं समुच्चयः ।

उप— द्वेषा कर्मणां प्राप्तिः चोदकेन अर्थापत्त्या च ।
कण्वरथंतरे च उभयोः कार्योपपत्तम् । अत उभयधर्म-
प्राप्तकम् । ' अर्थापत्तितः इह धर्मा भवन्ति, न चोद-
केन ' इति (भाष्यं) कार्योपपत्तिम् (अर्थापत्तिरूपम्)
आह । तदेतदुक्तम् । कथम् ? वृद्धरथंतरोः
अभिद्योमे समुच्चयः । किमतः ? एतदतो भवति, यत्र
अभिद्योमस्य वृद्धरथंतरे वृष्टावचनवैतान्तमते, तथापि
तयोर्भेदविकारात् एतद्वैद्येदे कण्वरथंतरमावद्यते । एव
चेत् एतस्यैव धर्मान् गृहीष्यतीति ।

शा— वैद्यस्तोमि भूयते ' कण्वरथंतर वृष्टं भवति '
(ताण्ड्य. १।१।१७) इति । तत्र संशयः किं कण्व-
रथंतर वृद्धरथंतरयोः स्वानात्त्व कार्योपपत्त्यात् रथंतर-
धर्मान् वृद्धदर्थस्य वृद्धं तिस्र्येन वृद्धति, उत समु-
च्चयेति । ' विकल्प एव तेषां स्वायं प्रकृत्यावसमु-
च्चयान् । मिथोऽनपेक्षैस्त्वैर्धर्मैः प्रकृतौ साधितं
स्तुतिः ॥ ' उच्यते । ' वृष्यन्निर्देशसाधक्याद्

● तत्त्वज्ञानोपसिद्धितीयक्षणे तत्त्वज्ञानादिष्वर्हदस्य-
नाशोत्पादात् । चन्द्रिका, पृ. ३, दृश्यया-
विशेषात् कतकरजोन्यायेन—विद्वेश्योः । ● यथा
कतकवीजे (निवडीया विद्या) रजःकृत्पिठे जले
प्रक्षिप्तं जलगतं सकलं रजो विलययत् स्वयमपि विडीय-
मानं सलिलमनाविलं करोति । तथा यथोक्तविवेकमुद्धि-
वृत्तिरपि परे प्रत्यगात्मनि संसिद्धा तद्रूपसकलविशेष-
मुत्पलमन्ती स्वयमपि उन्मुक्ता प्रत्यगात्मन निरस्त-
समस्तविशेषम् अनाविलमापादयति । उपदेशसाहस्री,
पद्य. १२।१४ रामतीर्थे, ● वेदान्तात्मन्यन्वयचरमचित्त-
वृत्तेः कतकरजोन्यायेन स्वपरदापनतया अनरसाया
अभावात् । अद्वैत. ४९९.

● कतकप्रमोर्वं नाम धाम अद्वैतम् । वाल. पृ. ७२.

● 'कथम्' इत्याकाङ्क्षायां यत्र संनिधौ आद्यानं
निपाकाङ्क्षीकरणप्रथमम्, तत्र तत्रैव निराकाङ्क्षत्वात्
भजति कृत्यनिरिफानता । इह न (योगे) संनिधौ-
कारणाः सर्वे आद्यावमाना निरावाङ्क्षीकरणसदयानि ।
उपहोमादिषु संनिधौपकारकाभावात् कृत्यनिरिफानता
नास्ति । तस्मात् तत्र आवाङ्क्षा न संनिवर्तते । तुप्.,
८।१।१५. ● कथम्भावः अनुपपत्तेः कर्मणि न भवति ।
या. २।२।७।२१ पृ. ५२५. ● कथम्भावः सर्वैः उप-
कारमाकाङ्क्षति । तस्यपर चोदक. साहस्येनोपादयति
प्रावयति च । उक्तार्थितं प्रापितं च प्रयोगचक्र. उप-
संयज्ञाति । ते चोपकाराः शास्त्रोपन्तरेण न संभवन्ति
इति शास्त्रानुपपत्तिं प्राप्तिं च करोति । तुप्., १।१।
१।८. ● 'कथम्भावो हि भावानो यावदात्मवातमित्येते ।
न तस्य प्रतिशब्धोऽस्ति महाप्रकरणदिशिः ॥ नान्य-
प्रकरणसन्धिः संस्रष्टो या विहितं तम्.' या. ३।१।
१।१११ पृ. ७३२ । सुषो- महाप्रकरणानुगतप्रधान-
भावात्साङ्गोपादकत्वात् प्रधानानुपपत्त्यस्य न महा-
प्रकरणवर्ग्येन अङ्गत्वेन कथम्भावः प्रतिपन्नते इत्यर्थः ।
पृ. १०५४. ● कथम्भावैः 'नास्मिन्तस्मिन्किनायोगाद् कृते
पाश्वोरुत्थितात् । गुणद्वये कथम्भावेर्पेक्षन्ति प्रकृत्याः
क्रिया ॥' या. १।१।२१ पृ. ३३१. ● कथ-
म्भावरस्य (वदरस्य) इभाभावात् (सिद्धिर्न-दत्तकत्वात्)

अप्येनासन्नत्वात् । ३।१।५।१५ पृ. ९२६. ● कथ-
म्भावस्य प्रकारविशेषाकाङ्क्षात्मकत्वात् । सु. पृ. ७७७.
● कथम्भाव-देशसामान्य-यौगिकरूपाणां प्रकरण-
क्रम-समाप्तरागतिवैकः सुहान एव । या. ३।३।७।१४
पृ. ८२६. ● कथम्भावाकाङ्क्षा नाम करणगतपरारा-
काङ्क्षा । सामान्यस्य भेदस्य विनोपः प्रकारः । करणगत.
क्रियाविशेषाकाङ्क्षा कथम्भावाकाङ्क्षा । मीम्या.
● कथम्भावाकाङ्क्षयैव उपकारवृत्तभावेन वृत्तमाणाः
पदार्था एवन्ते । मीम्या. ● कथम्भावाकाङ्क्षायामुत्प-
न्नायाम् अङ्गसंभनः । तत्र कथम्भावो यस्मिन्नेव क्षणे
प्रयोजान् वृद्ध्यति, तस्मिन्नेव अनुयाज्यदीनयति । न च भिन्नः
कथम्भावः, येन सिद्धानि संवयेत् । तुप्., १।१।२।१६
पृ. २१०५. ● कथम्भावाकाङ्क्षामुद्गीतस्य इतिकर्त-
व्यतात् । मीम्या. ● कथम्भावसमर्कं प्रकरणं
कृत्यपरमपेक्षमात्रं पुत्रपथमं विधीयमाने अत्यन्तं वापितं
भवति । या. २।१।२।१ पृ. ६२४. ● कथम्भावा-
त्मकस्य प्रकरणस्य कथम्भावोत्तरात्कालत्वेन प्रयोगशक्य-
पीनप्रवृत्तत्वात् । २।१।५।१५ पृ. ४९९. ● कथम्भावा-
त्मकस्य प्रकरणस्य वाक्येनकाङ्क्षावृत्तत्वेन तादर्थ्याशेषक-
त्वात् । सु. पृ. ९११.

● कदम्बमुकुलन्यायः । कदम्बो वृधविशेषः, तस्य
मुकुलः ईषद्विसृष्टितपुष्पं कलिकेति यावत् । कुड्मलो
मुकुलोऽस्त्रियम्' इत्यमरः । तद्यथा गोलाकारकदम्ब-
पुष्पस्य गोलके यथा सर्वत्रयक्षेपु युगपत्पुष्पानामुत्पत्तिः,
एव घट्टन्यापि । अपि चोक्तम्—'कदम्बमुकुलन्याया-
दुत्पत्तिः कस्य चिन्मते' इति । साहस्री. २२९ । कदम्ब-
वृधस्य कुड्मलं प्रथमवृष्टिपाते सर्वतः दत्तम् विद्यु अपि
वक्ष्वा निक्रमति तद्वत् एरुस्मान् प्रथमोत्पत्तान् घट्टान्
वर्षदिकानि शीर्षदीपानि घट्टवर्तुन्यानि उवाचन्ते । के.

● वीरितप्रदान्यायेन कदम्बमुकुलन्यायेन वा
तादृक्काणां शब्दयुगलस्य इतिप्रसंगि धर्वां कोप्यः । कु.
१।१।६।१५.

● कदरः सदरस्य युगौ प्रतिनिधिः । कदरः
सदरे विते' इत्यमरः । वि. ३।३।२७-२८.

उपरि चाङ्गाय अम्युहन्ते । ७ कपालेषु पुरोडाशस्य प्रथम दर्शपूर्णमासयोः क्रियते, 'उरु प्रथा उरु प्रपत्स' इति मन्त्रेण । १०१११७५५ (५८).

* कपालकार्ये निष्यन्देऽपि भेदनहोमो भवत्येव ।

भाट्ट. १।४।५ (६).

* कपालचतुष्कभेदः अथपतियदेष्टया पतिपुरोडाशम् । भा. ११।४।११।३९-४१.

ॐ कपालन्यायः । कपालसामिपेनीन्यायः । विहृतौ प्राकृतैकदेशग्रहणे प्राथमिकानामेव ग्रहणम् अन्त्यानां लोपः ॥

आनुपूर्व्यवतामेकदेशग्रहणेष्वागमवदन्यलोपः स्यात् । १०।५।१।१ ॥

भाष्यम्— 'चावापृथिव्यमेककपालम्' 'आश्विनं द्विकपालम्' 'सैष्वर्षं त्रिकपालम्' इत्याद्येकदेशवचनम् । समस्तवचनमपि भवति, 'अश्रेयमष्टाकपालं निर्वपेत्' इति । तथा 'द्विराश्रेण यजेत, त्रिराश्रेण यजेत, चतुराश्रेण यजेत, पञ्चराश्रेण यजेत, षड्वराश्रेण यजेत, सप्तराश्रेण यजेत, अष्टराश्रेण यजेत, नवराश्रेण यजेत, दशराश्रेण यजेत, एकादशराश्रेण यजेत' इत्येकदेशग्रहणम् । समस्तग्रहणमपि भवति 'द्वादशाश्रेण प्रत्राकामं मानयेत्' । तथा 'एका सामिपेनीमन्वाह' 'तिस्र सामिपेनीमन्वाह' इत्येकदेशग्रहणम् । मसप्तग्रहणमपि भवति, 'पञ्चदश सामिपेनीमन्वाह' इति । तदत्र संशयः किं सर्वेष्वेव आयोपादानम् अन्त्यलोपश्च, उत विकल्पर इति । किं प्राप्तम् ? आनुपूर्व्यवता कर्मनतामेकदेशग्रहणं द्रुमः । अन्त्यलोपः आयोपादानं चेति । किं कारणम् ? मुख्यमायम्, चपन्मन्त्यम् । मुख्यवचन्योरन्यतरस्मिन् लोमन्वे जघन्थो ह्रुयेत । मुख्यः हि अनुषष्टीवन्वः । तदुक्तम्, मुख्यं वा पूर्वं योदनाच्छेकन्' (१२।२।८।२३) इति । आगमवत् । यथा, समाजेषु समासेषु च ये आगन्तवो भवन्ति, ते पूर्वोपदिष्टान् अनुषमूचैश्च निविशन्ते, एवमिहापि द्रष्टव्यम् ।

लिङ्गदर्शनाच्च । २ ॥

भाष्यम्— इतश्च आयोपादानमन्त्यलोपश्चेति । कुतः ? लिङ्गमन्त्येनं भवति, 'ह्रुयेत वा एतत् पद्यमहो

यव्यन्नाहानुपयन्ति' 'ह्रुयेत वा एतत् पद्यं कपालयवञ्चकपालं निर्वपन्ति' इति पद्यस्य लोपं दर्शयति, न प्रथमस्य ।

विकल्पो वा, समस्तात् । ३ ॥

भाष्यम्— नैतदस्ति, आयोपादानमिति । किं तर्हि ?

विकल्पः । भावमन्त्यं वा उपादातन्यमिति । कुतः ? समस्तात् । समो हि अन्त्यलोपः आद्यलोपेन । नहि आदि-लोपे भ्रुतिः, नो रास्वपि अन्त्यलोपे । मुख्ये जघन्वे वा उपादीयमाने प्राकृतमुपात्तं भवति । नहि विशेषभ्रुतिरस्ति, मुख्यमुपादातन्यमिति । तस्मादगम्य इति ।

क्रमादुपजनोऽन्ते स्यात् । ४ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं समाजेषु समासेषु च आगन्तुर्जने यथा वास्तव्यान् अनुषमूचैश्च निविशते एवमिहापि, युक्तं यद् वास्तव्यैः आक्रान्ते देवे आगन्तुर्बन्धः अथभवत् अन्ते निविशते । इह तु अनान्क्रान्ते क्रियन्ते के प्रथममाक्रमेणुरिति । तेनान न केव चित् क्रमो विरुद्धः इति ।

लिङ्गमविशिष्टम्, सख्याया हि तद् वचनम् । ५ ॥

भाष्यम्— अप यद्विद्वद्रूपम् 'ह्रुयेत वा एतत् पद्यमहः' इति पद्यस्य लोपं दर्शयति, नाद्यस्येति, तदविशिष्टं विकल्पेऽपि । संख्याया हि पद्यमिति पूरणवचनं भवति । शस्मिन्कस्मिन्धिद्वयगते, येन प्रथमेन मध्येनान्येन वा सख्या पूर्णते, तत् पद्यम् । यथा पद्ये प्रातृणां न दृश्यते इति, क्लीबसि ज्येष्ठे मध्ये च अदृश्यमाने भवति । एवमिहापि द्रष्टव्यम् ।

आदितो वा प्रवृत्तिः स्यात्परमस्य तदादि-त्वाद्, वचनान्दन्त्यविधिः स्यात् । ६ ॥

भाष्यम्— वातान्दः पद्यं न्यावर्तयति । आदितः प्रवृत्तिर्भविष्युमर्हति । कुतः ? आरम्भस्य तदादित्यात् । आरम्भो हि तेषामानुपूर्व्यवतामादितो न्याय्यः । पूर्वेण हि उपक्रान्तो द्वितीयादिः कर्तव्यः । स इह प्रथममेव क्रियमाणः अनुपक्रान्तः केन चित् क्रियेत । पूर्वो हि पदार्थः क्रियमाणः उत्तर पदाद्येन विनियच्छति । यः पुनराद्यः पदार्थः, सोऽनुपक्रान्तः पदान्येन कर्तव्यः । तस्मिन्नेव प्रथममुपादीयमाने नानुपक्रान्तोपे

भाट्ट. ४।२।७. * कण्डूयन दीक्षितेन कृष्ण-
विषाणया कर्तव्यम्, न हस्तेन । कृष्णविषाणाप्रथमोत्तर
हस्तेन इत्यर्थात् । वि. १।१।३।६, * कण्डूयनं यथा-
दृश्यते नमस्त्वाम्, मनस्तु सकृत् पठनीयः । कण्डू-
यनजन्यनिर्दुःखत्वसंस्कारेण संसृष्टस्यैवामनः एकत्वात्,
न तु प्रत्यङ्गमस्यैवामनेऽपि कण्डूयने मन्वाभ्यासः । १।।
४।१७. * कण्डूयनं विषाणयाः प्रयोक्तव्यम्, प्राचनं तु
प्रतिपत्तिः । ज्योतिषोमे । भा. ४।२।७।१९, * विषाणा-
कण्डूयनं सर्वस्त्रिहर्षणे निवभते । अन्येऽहनि प्राचनं
* स्यात् । १।१।६।१४.

॥ कण्डूयने प्रत्यङ्गं कर्मभेदात् ॥ १।१।७।१६।५१ ॥

ज्योतिषोमे कृष्णविषाणया कण्डूयने ' कृषि सुसंस्था-
मुक्तये ' इति मन्त्र उक्तः । यदा अनेकस्त्रिहर्षणे युगपत्
कण्डूविवर्धयते, तदा किं प्रत्यङ्गं मन्त्रावृत्तिः, उत
सकृत् प्रयोगः इति विचारे पूर्वपक्षमाह । कण्डूयने
कर्तव्ये प्रत्यङ्गम् अग्नेभ्यो कर्मभेदात् कर्मणः कण्डूय-
नस्य अङ्गभेदेन भेदात् प्रत्यङ्गं मन्त्रस्य आवृत्तिः स्यात् ।

अपिवा चोदनैरुकाद्यैकैककर्म्ये स्यात् ॥ ५२ ॥

विदाग्तमाह । न प्रत्यङ्गं कण्डूयने मन्त्रावृत्तिः ।

एककर्मम् इति अत्यन्तप्रयोगे द्वितीया । एकस्मिन्
काले यावन्तु अग्नेषु कण्डूयनम् उपचयते, तावती एक
चोदना स्यात् । तावन्तु चाह्नेषु अवाप्यरभेदेन भिन्न-
स्वापि कण्डूयनस्य एकैककर्म्यम् एककर्मत्वं स्यात् । ततश्च
अङ्गभेदेऽपि सकृदेव मन्त्र पठनीयः । घटिकाऽर्धपदिना-
दिस्रकल्पेदेन कण्डूयने तु मन्त्रावृत्तिः । के.

॥ कण्डूयनमन्त्रप्रथम एककाले अङ्गभेदेनापि
कण्डूयनस्य सकृत् प्रयोग ज्योतिषोमे ॥

कण्डूयने प्रत्यङ्गं कर्मभेदात् ॥ १।१।७।१६।५१
(४८ अन्यत्र) ॥

भाष्यम्— ज्योतिषोमे कण्डूयनार्थो मन्त्र. ' कृषियु
स्यामुक्तये ' (' कृषि सुसंस्थामुक्तये ') इति । यदा अनेक-
स्त्रिहर्षणे अग्ने युगपत् कण्डूविवर्धयते, तदा चिन्तत किं प्रत्यङ्गं
मन्त्रावृत्तिः, अथवा सकृदेव प्रयोगः इति । किं प्राप्तम् ?
प्रत्यङ्गं मन्त्रः इति । ननु. ? कर्मभेदात् । अग्नेअग्ने
कण्डूयन कर्म भिन्नम् । यतोः सर्ववसानात् एतदे

विशेषः । तस्मादावृत्तिः । (अत्र आनन्दाश्रमीये
' कृषियु स्यामुक्तये ' इति मुद्रितम् । मैत्रायणीये (१।२।
२।१८) ' कृषि सुसंस्थामुक्तये ' इति मन्त्रः ।
प्राचनश्रुतेऽपि (२।१।२।११, १२) तथा । शास्त्र-
दीक्षिण्या तु ' कृष्यै वा सुसंस्थायै ' इति मन्त्रः । विस्तरे
च ' सुषिष्यलाम्पस्यनौपधीम्यः ' इति मन्त्रः । एवं कति
भाष्ये ' स्याम् अङ्गये ' इति वा ' स्याम् अङ्गयः ' इति
वा छेदः इति सहायः । वयं तु भा-पाठः लेखकप्रमाणः
इति मत्वा मैत्रायणीयपाठ एव भाष्यसंमत इति मन्वा-
भेदे) ।

अपिवा चोदनैरुकाद्यैकैककर्म्ये स्यात् ॥ ४९ ॥

भाष्यम्— अपिवा नैवं स्यात् । नहि अत्र कण्डू-

यनं चोपये । अर्थात् क्रियते कण्डूयननयनार्थम् ।
किमतः ? यदि नोपये, अदृष्टार्थं स्यात् । अर्थात्
शास्त्रपर्यवेदिति । प्रतिप्रयोगं च अदृष्टभेदात् कर्मनानात्व
भवेत्, तथा गृह्यते विशेषः । अथ पुनरर्थगृहीते
कण्डूयने यावता उपपन्ना कण्डूयननीयते तावन्निचिकीर्षि-
तम् । तत्र विशेषो न गच्छते । ननु यस्याङ्गस्य निष्कर्षण
कृतं तत् सङ्गृह्यतम्, अङ्गन्तरे पुनः कर्तव्यम् । उच्यते ।
नाङ्गनिष्कर्षणार्थोऽयं यतः । किं तर्हि ? कण्डूयन-
नयनार्थः । सा च कण्डूयनमन्त्रे, न शरीरस्य । तत्र न
गच्छते विशेषः तस्मात् सकृदेव प्रयोगः ।

शा— आद्यानं कण्डूयुःपाक्षितचित्तम् अपनीत-
कण्डूयुःपाक्षितचित्तम् अपनीत-
कण्डूयुःपाक्षितचित्तम् अपनीत-
कण्डूयुःपाक्षितचित्तम् अपनीत-
कण्डूयुःपाक्षितचित्तम् अपनीत-
कण्डूयुःपाक्षितचित्तम् अपनीत-
कण्डूयुःपाक्षितचित्तम् अपनीत-
कण्डूयुःपाक्षितचित्तम् अपनीत-
कण्डूयुःपाक्षितचित्तम् अपनीत-
कण्डूयुःपाक्षितचित्तम् अपनीत-

सोम— संस्कार्यवेगैक्यात् मन्त्रस्य सकृत् प्रयोगेऽ-
पि इह तद्वेदात् (संस्कार्यभेदात्) भेदः, इत्युच्यतेः
संगतिः । सूनार्थस्तु— कण्डूयने प्रत्यङ्गमावृत्तिः स्यात्
कर्मभेदात् इति ।

वि— ' एकशालीनचक्रकण्डूया मन्त्रे भिदा न
वा ।, अङ्गभेदान्मन्त्रभेदो, निहृद्यैरुवतो न स. ॥ '
कण्डूयने ' सुषिष्यलाम्पस्यनौपधीम्यः ' इत्यादिको मन्त्रो
विहितः । १७.

धानोत्तरकर्तृव्यपदार्थस्यैव अनुपस्थितत्वेन तदनुरोधात्
स-पूर्वपदार्थकर्तृव्यतानिबन्धानुपपत्तेः, प्रथमकपालोपधान-
पूर्वभाविपदार्थस्य तु उपस्थापकस्य सत्त्वेन निबन्धनोप-
स्थितत्वात् तदनुरोधेन आद्यस्यैव यावत्संख्यमनुष्ठेयता ।
अतोऽन्त्यस्यैव उक्तमनुष्ठेयेन लोपः । एवं च 'लुप्येत
वा एतत्प्रथमो यत् पञ्चाहानुपपत्ति' 'लुप्येत वा एतत्
पद्यं कपालं यत् पञ्चकपाल निर्वपति' इति णिङ्गमभ्यु-
पपद्यते ।

गण्डन — ' अक्षेकदेशग्रहणेऽन्त्यलोपः । '

शंकर — ' लोपोऽन्त्यास्यैव विक्रतो । '

* कपाल-याव । अष्टाकपालः प्रकृतिः, एककपालः
द्विकपालः त्रिकपालः, इत्येवनादयो विकृतयः । तत्र
अष्टाकपालगतप्रथमकपालधर्माः एककपाले भवेयुः,
अष्टाकपालगतादिमकपालद्वयधर्माः द्विकपाले, अष्टा-
कपालगतादिमकपालत्रयधर्माः त्रिकपाले इत्यादि । भा.
१०५।१।१. * कपालम्यायस्य स्वरूप तु ' ऊमवत्तमेक-
देशग्रहे आदिमग्रहणम् अन्त्यलोपः ' इति । घृ. १०५।
४।१२.

* कपालप्रयोजकं न अणम् । भाट्ट. ४।१।१.

* युगपदनेककपालभेदने होमत-त्वम्, ५।२।२.

* कपालमन्त्रगतच्छन्दसामेव न्यतिक्रमो व्यूढे
द्वन्द्वसाधे । भा १०५।२६।८८.

* कपालवत् । अनेकगुणभावश्च कपालवत्
भविष्यति । यथाकपाल अण्येऽपि तुषोरवपनेऽपि । एवम्
अक्षीरोमात्रपि अक्षिरो पशुयामे पुरोडाशयामे च गुणभूतो
भविष्यतः । भा. १०१।१।२२. * कपालवत् (नासं-
हानात् कपालवत्) । यथा एकेन कपालेन तुषेयु उप-
मानेषु अन्येषा कपालानां न किं चित् क्षीयते, एव-
मन्यथा देवतया पशुपुरोडाशयामे निर्वर्त्यमाने न किं चित्
पशुदेवताया क्षीयते (पूर्वपक्षे) । १०१।१।२६(२७).

* कपालवत् । यथा ' पुरोडाशकपालेन तुषानुपपत्ति '
इति परार्थकपालेन तुषा उपपत्त्याः इत्युपादीयते, एवम्
एकेनापि यजमानेन सधिता औद्गुम्बरी सर्वेषा यजमानाना
' संनिता भवति । (औद्गुम्बराः परार्थत्वात् कपालवत्) ।
६।६।१।६.

* कपालसामिधेनीम्यायः । कपाल-यावः ।
प्रथमाधिकरणोक्तकपालसामिधेनी-यायेन अधूननायेषु
वपनार्थेषु च मन्त्रेषु प्रथमगणितस्यैव मन्त्रस्योपक्रमः
मात्रोति (पूर्वपक्षे) । वि. १०।५।५. * अष्टाकपालादियु
अष्टादिकपालसमुदायः एकः पदार्थः । तेन तत्र
समुदायानुसमयः । भा. ५।२।३।४-५.

* कपालाभिहोमे दर्शपूर्णमासयोः पत्नीधराजेषु,
वैश्वानरो द्वादशकपालः । तत्र एकहायस्य गोर्दानं
द्विष्याथ । तत्र धर्ममात्रं न परिश्रयार्थम् । अन्वित्त्वे
इदम् । भा. १०।२।१६।४६ (४७).

* कपालाष्टकौपधानम् आग्नेयपुरोडाशे एकः
पदार्थः । दर्शपूर्णमासयोः । वि. ५।२।२.

* कपालोद्घासनं दर्शपूर्णमासादौ ' एकं दे '
इत्यादिरित्या संख्याय कर्तव्यम्, ' सखयापोद्घासयति
यजमानस्य गोपीयाय ' इति वचनात् । के. * कपालो-
द्घासनं ' धानि धर्मे कपालानुपचिन्वन्ति ' इत्यादि-
मन्त्रेण क्रियते । एककपालोद्घासने तु ' यद्दमे कपाल-
मुपचिन्वन्ति वेधसः । पूषास्यति व्रत इन्द्रयात् विमुञ्च-
ताम् ॥ ' इत्युह. । आधुनिका याज्ञिकान्स्तु ' यद्दमे कपाल-
मुपचिनोति वेधसः ' इति पठन्ति, तदन्त्यन्तमशुद्धम् ।
नहि उपचिनोती कपाल कर्तुं, किन्तु वेधसः एव ।
द्विकपाले तु ' ये धर्मे कपाले उपचिन्वन्ति वेधसः । पूषस्ते
अपि व्रत इन्द्रयात् विमुञ्चताम् ॥ ' इत्युहः कार्यः । के.

* कपालोपधानम् उपवेष्टेणाङ्कार सम्भववत्याय
तस्मिन् क्रियते । वि १०।५।१. * कपालोपधाने
' युगमपि पृथिवीम् ' ' धर्ममन्त्र-परिहम् ' इत्यादयो
मन्त्राः । १०।५।१. * शाखा परितस्य परित्यक्तं मूले
संनिहिते सति कपालोपधानार्थं कण्ठमन्त्रोपवेष्टमसतो
न कर्तव्यो दशैः । पीर्णमासा तु दोहनरहितस्या शाखाया
एवाभावात् उपवेष्टार्थं शाखान्छेदो न कर्तव्यः । १।२।३.

* कपालोपादानायादनयोः अथवातकालीन-
तुषोपवापः न प्रयोक्तव्यः, नित्यनसकालीवत् कपाल-
धारणस्य प्रयोजको भवत्येव । उपादानस्य तु षोऽपि
अप्रयोजकः । भाट्ट ४।१।११.

पर्यन्तः बहुवचनस्यार्थः । सर्वे चेतसः, 'कपिलखलाना-
लभेत' इति सर्वे प्राप्यन्ते । तस्मात् विकल्पः ।

प्रथमं धा नियम्येत, कारणादतिक्रमः स्यात् ॥३॥

भाष्यम्— प्रथमं वा बहुलं त्रिवं नियम्येत । किं
कारणम् ? नहि कश्चित्पुर उपादानो न यीतुवात्ते ।
पकारणम् । अनुगतस्त्वप्यश्रुत् । त्रिषु चोपात्तेषु कृतः
शब्दार्थः । बहूनालभेतेति श्रुतम् । आलम्ब्यथाश्च वद्व ।
एव मति कारणादतिक्रमः स्यात् । यदि च यथाश्रुतानु-
पादाने विद्विन्दन्वत् कारणं त्रिधातिक्रमे स्यात्, ततोऽ-
तिक्रमः । न तदस्ति । तस्मात् त्रिवं नियम्येत । ननु
फलभूयस्त्वकारणं भविष्यतीति । नैवदरिति । यत्र बहवः
कल्याः भूयन्ते, तेषां कश्चित् लघुः, कश्चित् गुरुः, तत्र
गुरोः कल्पस्य अनुष्ठानान्मानसामध्यात् । तदनुष्ठानान्तु
फलभूयस्त्वम् अनुमीयते । यथा 'एका देया, षट् देयाः,
द्वादश देयाः, चतुर्विंशतिर्देवाः' इति । इह तु एक
एव कलाः बहूनामालम्बः । स त्रिभिः चतुरादिभिः
(च) तुल्यः । अतस्तत्र यो लघुगुरुत्वस्य गुणकल्प-
मातिष्ठेत्, तस्य फलभूयस्त्व न भवितुमर्हति ।

तुपु— अनेन तु (वक्ष्यमाणन्यायेन त्रिवं) नियमः ।
(तमेव न्यायं नियम्यथास्वातेन तृप्तेण दर्शयति—) प्रथमं
वा नियम्येत, कारणादतिक्रमः स्यात् इति । प्रकृतिः
(स्वभावाः) इव लोके यथा न्यग्रोषतले रथातन्मम् इति
प्रथमे एव न्यग्रोषे भवतिष्ठते, एवमिहापि । (त्रिचतुरा-
दिषु बहुवचनार्थेषु प्रथमानिश्चमे कारणाभावात् त्रिभिरैव
शास्त्रागोपचो नाधिकप्रवृत्तित्वस्यः ।)

श्रुत्यर्थान्वितोपात् । ४४ ॥

भाष्यम्— यथा 'पशुमालभेत' इति ध्रुवे यो महान्तं
मर्यादं वा पशुमालभेत्, न तस्य फलभूयस्त्व भवति ।
यस्तु मासीयन् (मासमिच्छन्) शिशुमतिरामेत्, स
यदि तावत् वैदिकीरुचिं हिंसस्य प्रत्याशयः, तत्र प्रत्या-
वेद्यात् । अथ श्रम्यवाप, तथापि विश्वितोर्दण च लभेत्
' कृते श्रुत्येव मासीयन् पशुत् इति ' इति । तस्मान्तु
प्रथमं कपिलखला आलम्ब्यथाः ।

तथा धान्यार्थदर्शनम् । ४५ ॥

भाष्यम्— अन्यायोऽपि च एतमर्थं दर्शयति यथा
न्याय उपदिष्टः । यथा 'कृष्णा याम्याः (यमदेवत्याः),
अवलिता रौद्राः (गरुडिष्ठाः पशवः रुद्रदेवत्याः),
नमोःकृष्णाः पार्जन्याः (नीलपर्णाः पर्जन्यदेवत्याः),
तेषामेन्द्रायो दशमः' इति । यदि च त्रय एते त्रिधाः,
एव नियोगतः ऐन्द्रायो दशमः संपश्यते । इतरथा
पाधिकः स्यात् । तस्मादपि (कपिलखलानाम्) त्रिवं-
नियमः ।

प्रकृत्या च पूर्ववत् तदासत्तेः । ४६ ॥

भाष्यम्— प्रकृत्या अमीषोमीषेण एकत्वं प्राप्यते,
तस्य भासत्सिर्भविष्यति त्रिवेदे उपादीयमाने । इतरथा
विप्रस्येः स्यात् । इदं चापि लिङ्गम्, गृहमेधीये
श्रूयते ' ओदनानुद्धरति ' इति । तत्र मध्यमस्य इति
त्रयाणां निरुपपदं भवति, अन्यत्र सोपपदम्, पञ्चानां
मध्यम, अष्टानां मध्यमः इति ।

सोम— पूर्वैरप्यमेधोःपात्रात् संगतिः । यद्यपि
कपिलखलानां पर्यमित्तानां उक्त्यात् न हिमाप्रसक्तिः,
तथापि यत्र न पर्यमित्तोःसर्गः, तदभिप्रायेणैव बोध्यम् ।

वि— 'कपिलखलेषु त्रिणाशा कण्डिकास्त्रिणामेव
वा ।, आषो बहुव्यसाम्या, च त्रिवेदेन कृतवतः ॥'

भाट्ट— 'यमन्त्याय कपिलखलानालभेत' इत्यादौ
यत्र बहुवचनं श्रुतम्, तत्र तस्य ध्यादिपरार्थपर्यन्तसर्व-
संस्कारास्त्रिणासां चतुरादिसंस्कारादीनामपि शास्त्रीयत्वेन
तत्करणे फलपिक्रमम् । नहि बहुवचनस्य त्रिवेदेवार्थः,
' चत्वारो ब्राह्मणाः' इत्यादौ चतुरादिसंस्कारास्त्रि-
प्रयोगात् । अस्तु वा नानाऽर्थैः त्रिभिश्च बहुवचनस्य
द्विसाधिकसंस्काराणामेव शक्तिः, अतश्च 'पशुमालभेत्'
इत्यत्र महावचनप्रयोगेऽपि यथा न वेगुष्यम्, तथा
चतुरादिसंस्कारेऽपि । अस्तु वा कथञ्चित् कपिलखलो-
टाहरणे त्रिवंनियमः, ' न हिंस्यात्' इति नियेषप्रकृतेः
संभावितं वात् । दर्शपूर्णमाश्या ' ब्राह्मणास्त्रिणां
इत्यादौ त्रिवंनियमे तु नैव किञ्चित् प्रमाणं पश्यामः ।
इति प्राप्ते, अन्यत्, दक्षिणसंस्कारे बहुवचनस्यार्थः ।
तथापि चतुरादिसंस्कारे त्रिवंनियमस्यानवश्यकत्वात् प्रथमा-
नियमे कारणाभावेन त्रिभिरैव शास्त्रार्थोत्पत्तेर्नाधिक-

व्यवस्था प्रकृतौ कृता । इदं स्वप्राकृतं साम द्वयोः कार्यं विधीयते ॥ ' तत्र द्वोरपि कर्म कुर्वन् धर्मानपि द्वयोः समुचयेन गच्छति इति भाष्यकारः । वार्तिककारस्तु विकल्पमेव मन्यते ।

सोम— प्रकृताविव न समुच्चयः इत्याद्यानात् प्रत्युदाहरणसंगतिः । सूत्रार्थस्तु (भाष्यमते—) अत्राकृते कण्वरथंतरे तद्विकारत्वात् बृहद्रथंतरोभयविवारत्वात् उभयस्थानापन्नत्वात् उभयधर्माः स्युः । विकरत्वात् ये धर्माः, ते विरोधात् समुच्चयार्थमेव व्यवतिष्ठेरन् इति । वार्तिककारपक्षे, वैश्वस्तोमस्य ज्योतिष्टोमविकारत्वात् यथाप्रकृति स्तुतिद्वयविकल्पे, तदर्थमापि विवक्ष्येन् ' बृहति उच्येतेषु ' ' रथंतरे नीचैः ' इत्यादिधर्माणां विरोधात् इति ।

वि— ' तयोर्धर्माः समुचयेन न वा कण्वरथंतरे ।, द्विस्त्वान्व्याद् भाष्य (भाष्ये) आशो विरोधाद् वार्तिकेऽन्तिम ॥ '

भाट्ट— वैश्वस्तोमे ' कण्वरथतरं पृष्ठं भवति ' इति श्रुतम् । तत्र प्रकृतौ बृहद्रथतरयोरेव पृष्ठगन्धसामानाधिकरण्यात् पृष्ठपदसमानाधिकरणसामान्यसादर्येन होतुः पृष्ठेऽनं निविद्यते, न तु मैत्रायण्यादियुष्टे इति तथैव कौशुभे स्पष्टम् । अतश्च बृहद्रथतरविकारत्वात् तद्वर्गमात्रेण पुराधिनरगोक्तरीत्या अविवर्द्धेव । सा च हि समुच्चयेनोभयधर्मप्राप्ति, उत विकल्पेनेति चिन्तायाम्, श्लोत्रद्वयजनकविजातीयसंस्कारसमुद्भवो, प्रकृतौ तत्र द्वाभ्यामपि सामान्येनैव विकल्पेनेत्यत्रापि वैश्वस्तोमे कण्वरथतरतदाश्रयभूतस्वामिचरुत्सामान्यीक्येन एकस्मिन्नेव साहस्यसंगत्याहसंस्कारभूमौ तत्रान्यगुणमिधानसमुद्भवत्वेन वा वैजात्यद्वयमित्येवोपायसामान्यात् प्रथोत्रकद्वयस्यैव अविवर्द्धयतीत्यादिधर्माणां समुच्चयः, विकल्पेनैवैवार्थानां तु विकल्पः । इति प्राप्ते, भाष्यकारेण तावद्विचारयोरेव ममादितम् । वार्तिककारस्तु-पुनरुचय-व्याख्यानं एककालीनमेव अतिदेशेन इह प्रतीतत्वात्तमेव विवक्ष्येवैव पृष्ठज्योत्रस्यैव तदापनीभूतसंस्कारसमुद्भवत्वेन न एते तदवस्थापनमेवैव चोपदेशयोः कण्वरथंतरेऽपि सामान्यतरेऽपि विकल्पेनैव उच्यते

त्वम् । न च सामग्रीरगात् वैजात्यद्वयाच्छिन्नोत्पत्तिः, निमीलनादेरपि सामग्रीरुत्पत्त्यात् तद्वत्त्वमात्रात् तदभावात् । न च सामग्रीरगादेरपि समुच्चयः, सामग्रीरुत्पत्त्यात् समुच्चये सामग्रीरुत्पत्त्यात् वैजात्यद्वयाच्छिन्नोत्पत्तिः, तदुत्पत्तौ च प्रथोत्रकत्वात् समीलनादिसमुच्चयः इति इतरेतराध्यात् एकैवकी जातिद्वयाङ्गीकारे साहचर्यप्रसङ्गाच्च । अतः समीलनादीनामैच्छित्तो विकल्प एवेति ।

मण्डन— ' कण्वरथंतरे श्रुते (धर्माः) । ' (भाष्यमते) । २३.

शंकर— ' कणादौ तद्विकल्पनम् । ' (वार्तिकमते) । २७.

● कण्वरथंतरे रथतरधर्मान् निराकरिष्यति । (१०।४।२।४६-४७) वा. ३।३।६।३. ● कण्वरथंतरेऽशब्दः लोके एवास्ति । नासौ कण्वाः रथंतरकण्वरथंतरम् इत्येवं ब्रूयन्व्यते । तस्मात् साविशाविकः (रुट्) कण्वरथंतराद्वाः । भा. १०।४।२।४६. वस्तुतस्तु कण्वरथंतरानस्य कण्वः ऋषिः, इति कण्वरथतरम् इत्युच्यते । आप्त्येवाभाषणे स्पष्टमिदम् । के. ● ' गीण्युत्सामान्यता ' (२।१।२।१।३६) इति कण्वरथंतराद्वाऽन्ते सामान्ये, न ऋक् । कण्वरथतरगीतिस्तु ऋगन्तरेऽपि ह्येव प्रयुज्यमाना । वा. ● कण्वरथंतराद्वाऽन्तरेण योमिन्ये एति अरथंतरे रथतराद्वाऽन्तरेण वल्ल्येकत्वात्वाद्वाऽन्तरेणात् सादर्यात् प्रकृतः, सादर्यस्य च धर्मसामान्यत्वात्वात् रथतरात्वात्तित्वात् देवस्य एव, रुटिनात्वात् सादर्यात्वेन रथतराद्वाऽन्तरेण सामान्येन सादर्यात् तद्वाऽन्तरे रथतरात्वात्वात् । अन्तरेण अन्तरेणात् नरतिदेशकत्वात् युवा । सु. ४ २२०२ ● नहि कण्वरथंतरात्वात्वे रथतरमिति निश्चीयते । वा. २।१।२।२२ पृ ५३२.

● कण्वरजोग्यायः । यथा कण्वरथंतरे जलस्य मत्तनीत्या स्वयमपि अवस्थात् गच्छति एव तदाकाररूपि. प्रायः निवर्तयति वा स्वयमपि निवृत्ता भवति इति । आत्मसोपः ।

कफोग्निगुह्यन्वायः

ॐ कफोग्निगुह्यन्वायः । ' भुजगाह प्रवेष्टो दोः
स्वात् कफोग्निषु दूर्धरा ' इत्यमरः । कफोगौ भुजगव्य-
प्रन्थी गुडामावेऽपि तदाद्या यथा लेहनेभ्यं यत्र वस्य-
उद्भवोऽपि तदप्याद्याया ग्यापारभेदस्तत्राप्य प्रवृत्तिरिति ।
साहस्री. ४९५.

ॐ कमिषद् निरपेक्षमग्निग्याहारमात्रप्रमाणकस्य
वाण्यवस्य पर्जन्यविकरणे निराकरिष्यमाणत्वात् । सु-
ष्ट. ४९०.

ॐ कम्बलनिर्णेजनन्देत्तु मविष्यति । निर्णेजनं हि
उभय करोति, कम्बलदुग्धिं पादवीथि निर्मलताम् ।
भा. २।२।१।२५ पृ. ५४६.

ॐ कयाशुभीयासु (ऋत्वि. १।१६५।१-१५)
पद्मदसु एकादशतामिषेभ्यः, अन्यथाश्वत्सो वाग्याऽनु-
वाक्याः । संकर्ष. ४।४।३.

ॐ करणद्वन्द्वान्वायः । कङ्कणद्वन्द्वस्य वरुण-
वाचिषेऽपि तत्पूषं करणद्वन्द्वप्रयोगे यथा प्रयोगकाले तस्य
करसन्निधत्वा शोचते, एवमग्न्यस्यापि तत्काले तत्सकण-
शोचताभे यत्र प्रयोगः, तत्रास्य प्रवृत्तिः । साहस्री
२०७.

ॐ करुजाकादित्याग्नेयतापूजाऽऽदिकं स्वस्वदुग्-
गत क्रियते । तत्र ' आहूतीनेतुक्म् ' इत्युच्यते । तत्र
दाष्टिगाथैः क्रियते । वि. १।१।८.

ॐ करण — दृष्टया वैश्यादुत्पन्नः करणः ।
वि. ६।१।१२.

ॐ करणं त्रिधायाः शक्तिम् रूपं तदाधारा वा
शक्तिः । वा. १।४।१।१ पृ. ३२२ ॐ करणम्, ' यत्
वायवत्तमवेन कस्य चित् ' चिदुच्यते । तस्यनुयाह
कापेक्षा न स्वशक्तिविपातिर्वा ॥ ३६ ॥ नहि वत् करणं
लोके वेदे वा किञ्चिदुच्यते । इति कर्त्तव्यतः। अथैव यस्य
नानुप्रेक्षेऽर्थात् ॥ ३७ ॥ प्रत्यागमनियतत्वाच्च यथैव करण
भवेत् । यथागमनविभागेन क चित् स्थादा विवक्षया
॥ ३८ ॥ (सर्वत्र बहुरादौ प्रदीपाद्यर्थिवदधानात्
ऐकान्तिकं सहायपेक्षया नारात्तमाद्यदिति । प्रयुक्त
इति कर्त्तव्यतयैव करणम्, तदभावे एव तत्र लिप्यति,
प्रतिकरणं तदपेक्षया नियतत्वात् । उदाहरणमाह—)

' उद्दिप्तो दग्धमरिण कश्चिदेवं त्वीत्यपि । किं बहुधा
ममेतेन दृष्टं दीपेन यन्मया ॥ ३९ ॥ नित्यत्वेनैव
नाशाना दृष्टिर्दीपशतैरपि । रुपादिदर्शने यस्मात्
तस्मात्पशुः प्रकाशकम् ॥ ४० ॥ शरीरामननोयोगाद्-
साधारणताबलात् । विशानासक्तिभावाच्च चक्षुः करण-
मिष्यते ॥ ४१ ॥ श्लोबा. सन्धाक्षेपपादे पृ. ५०७-०८.

ॐ करणं भाषारवदसाधारणं वाजसम् । मणि. पृ.
१९. ॐ करणं हि वायुः । उद्दिष्टाद्यपि त्वीत्यादिर्देशात्
करणम्, तत्र उद्दिष्टा यागेन इति धर्मनामधेयत्वेन
सामानाधिकरण्यसामञ्जस्यम् । भा. १।४।१।२ पृ. ३२४.

ॐ करणैः इति कर्त्तव्यता न सञ्च्यते इत्युक्तम्
(इन्द्रियसामाधिकरणे) । वा. ३।६।१६।४३ पृ.
१० ६९. ॐ करणस्य अनुप्राहृतपेक्षा न व्यक्तिकामा-
पादयति । के. ॐ करणस्य दन्तन्तरामनविधिनियेषः
' कर्मणस्तद्वृत्तित्वात् ' (८।१।१।२।२०) इत्य-
नेक्तः । सुष्ट. ९६१. ॐ एकत्रियाकरणस्य अन्य-
करणानामुत्पत्तिः । पृ. ८६१. ॐ करणानां मन्त्राणा
य मन्त्रान्तेन कर्मादिस्मिन्नात उच्यते ' मन्त्राणा करणार्थ-
त्वात् ' इति । भा. १।२।३।८।२५. ॐ करणे त्वीत्या

कारकविभक्तिरुपा त्रिनियोक्तृनी भुक्तिः यथा ' सोमेन
पजेत ' । बाल. पृ. ४४. ॐ करणे पश्वी कारकविभक्ति-
रुपा त्रिनियोक्तृनी भुक्तिः यथा श्लोकेन स्तोत्राद्वा गुणः ।
पृ. ४५. ॐ करणे पश्वी कारकविभक्तिरुपा त्रिनियोक्तृनी
भुक्तिः यथा ' शतस्य दीप्यति ' ' शतस्य प्रतिदीप्यति '
' अग्नये छागम्य वागया इतिवो मेदसः प्रेष्य ' ' आग्नेस्य
यवते ' । पृ. ४५. ॐ करणेषु (करणमन्त्रेषु) कानि

चित् पदानि गुणं प्रत्याययन्ति, कानि चित् गुणिनम् । तत्र
विपरिचया लुप्तिः गुणिनं भ्यापयति । १. १. २।४।१।१.
रत्न- करणेषु अभिधानार्थेषु इत्यर्थः । तत्र गुणिसंश्लि-
तया गुणादीनिर्न न स्थागमि पर्वरसितम्, तन्त्र गुणि-

संश्लिष्यतया गुणः कथं नाम प्रकाशित. स्थापित्येवमर्थम् ।
तेन गुणिसिद्धतया गुणिप्रकाशनम् धर्मिषानमित्यर्थः ।
ॐ करणेषु मन्त्रेषु स्थागमिः फलमाप्तामित्यर्थम् इति
वमपिगतम् (१।८।१।३।२६) । भा. १।८।१।३।२८.

‘कद्वयीणां परे प्राणाः प्रायेणाऽनर्थसंघयाः’ इति न्यायः । कद्वयलक्षणम्- ‘आमानं धर्मकृत्यं च पुत्रदायाश्च पीडयन् । यो लोभात् संचिन्तयन् स कद्वय इति स्तूतः ॥’ इति । साहस्री. ७२८

‘कदलीफलन्यायः । कदलीफलं यथा स्वजननीं कदलीं नाशयति, तथा ज्ञानम् अज्ञानं नाशयति इति । संमहः.

‘कदा चन स्तररति’ इति मन्त्रः भूत्या गार्होपायस्थाने विज्ञियोकृत्यम्, न तु छिन्नेन इन्द्रोपस्थाने । श्रुतिस्त्रिधाधि न्ययम् । के. ३।३।७।१४.

‘कनककुण्डलन्यायः । यथा सुवर्णन्यकुण्डलस्य सुवर्णामित्रनम्, तथा बलरूपकारणजन्यव्रतगतः कर्षक्य प्रबलरूपकारणामित्रमिति । साहस्री. ४१६.

‘कनककुण्डलन्यायेन प्रवेष्टे जगदाकारेण परिणतम् । समन्तुज्जातीये नीलकण्ठः २।३७.

‘कनिष्ठानि सद्यो नवीनं ज्येष्ठस्यानुचितम् । सु. ४. १८६.

‘कनीयोऽर्जितभ्रातृजायापरिणयनम् अनाचारः । वा. १।३।७।४ ४. २०३-२०४.

‘कन्दुरुन्यायः । यथा कन्दुकः कटापातेः पतितोऽपि स्वभावत एतेष्वपति, तथा साधुवचनो भवन्तीति । साहस्री. १९०.

‘कपालम् एकं यदि नश्येत् सावापृषितीयमेक कपालं निर्वपेत्, यदि द्वे नश्येयाताम् आश्विनं द्विकपालं निर्वपेत् । उपवाससंयोगोऽयं निमित्तकार्थः । भा. ४।३। १।६।१८-१९

‘कपाल प्रथम धरणेन प्रमुग्धते । अरण्येनैव यत्कं कपालपुत्रो नारपेऽपि प्रवृत्तात् विप्यति । पि. १।३।११. ‘मित्र कपालमप्यु प्राप्सति’ इति सर्वनामो भूते । भा. ६।१।१।१६.

‘कपालानि कुम्भीयन् मुग्धसकथानाम् । १।१। ४।१।४२ ॥

‘कारणेऽथन् प्रसिद्धीकार् तत्रते वाक्याभ्यु-
त्पत्तान्त् निर्वपेत्’ इति अश्विनप्रदेश्या वाक्याभ्यु-
त्पत्तयः पुरोडाशः अश्विन्याः भ्रूयन्ते । यदा वे
पुरोडाशः २४४ः स्युः, तदा किं तेषां धन्य

रीषेषु कपालेषु स्यात्, उत प्रतिपुरोडाशं कपाल-
चतुष्कमेदः इति विचारे पूर्वपक्षमाह । तुल्यसंख्याना
पुरोडाशाना कपालानि प्राजापत्येषु पशुषु कुम्भीयत् तन्
स्युः शीर्षवरीषतमेषु चतुष्पेव कपालेषु अनेकेषां
पुरोडाशाना धरणे स्यात् ।

प्रतिप्रधानं वा, प्रकृतिवत् । ४३ ॥

सिद्धान्तमाह । प्रतिप्रधानं प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्क-
मेदः स्यात् । प्रकृतिवत् यथा प्रकृतौ दर्शपूर्णमासयोः
प्रतिपुरोडाशं कपालानि मिश्रानि भवन्ति तद्वत् नोदका-
नुकृतात् ।

सर्वेषां चामिप्रथमं स्यात् । ४४ ॥

‘यानकपाले पुरोडाशं प्रथयति’ इति पुरोडाशस्य
स्त्रीषु कपालेषु सर्वेषु अमिप्रथमं विहितम् । तद्य तन्त्रवे
अशक्यं संपादयितुम् । तस्मात् कवेभ्याना सर्वेषां पुरो-
डाशाना स्त्रीषु कपालेषु यथा अमिप्रथमं स्यात् इत्येवदर्शे
प्रतिपुरोडाश कपालचतुष्कमेदः स्यात् इति सिद्धान्तः । के.

‘कपालानि मिश्रानि प्रतिपुरोडाश दर्शपूर्णमासयोः ।
भा. १।१।७।१।४०.

‘कपालानि यशसुधम् । ‘कपालेषु भवति’ ।
वि. ३।१।५.

‘कपालेभ्यो न्युदभूत् पुरोडाशस्य धेयाम्
आषादन क्रियते दर्शपूर्णमासयोः । भा. १०।१।२०।
५८. ‘कपालस्य तुपोपवायं प्रति सेपवेऽपि
तन्त्रोत्पन्नं नास्ति । वि. ३।१।२, ‘कपालस्य
भेदे संघर्षे वा प्रावशितं होमविद्योयः । ६।४।४.
‘कपालानाम् उपधानं शीरे चरी न कर्तव्यम् । भा.
१०।१।६।१४. ‘कपालाना संतापनं प्रकृतौ अस्ति
‘यन्ता इन्द्राणामादित्याना भृगूणांमद्विरसां परमस्य
तथा तस्यभम्’ इति मन्त्रेण । १०।१।६।१६ (५६),
‘कपालानां संतापनं शीरे चरी न कर्तव्यम् । १०।१।
१५।५३ (५६), ‘कपाले नदे तदव्येकणायां नदि
इदियुक्ता, नदि कश्चिन्ना नद्यायां तदव्येकनं कार्वाणनेन
क्रियते । १।३।६।३९. भा. ६।१।७।१९. ‘कपालेषु
एव पुरोडाशसक. पुरोडाशव्यापृणान् । वि. १०, ३।११.
‘कपालेषु वनेषु अप. प्रायणं पुरोडाशोऽभिधीरते,

कुतः ? संनिपातित्वात् । करणा एते मन्त्राः । करणाना
 ष मन्त्रान्तेन कर्मादिसनिपात उक्तः, 'मन्त्राणां करणार्थै-
 त्वान्मन्त्रान्तेन कर्मादिसनिपात. स्यात्' (१२।३।१०।
 २५) इति । न च विकल्पमतरेण सर्वेषामन्त्रैः कर्मादि-
 संनिपातः कर्तुं शक्य । किं वचनमेतत् ? नहि, न्याय.
 सर्वस्य वचनार्थत्वादिति । यद्येवं समुचयेऽपि स मन्त्र-
 सर्वे उच्ये, तथापि वचनार्थ. सिध्यति । एकेन तु द्वे
 कर्मणि द्वितीयेषु प्रयोगोऽनर्पकः । तदेतदेककार्यत्वे
 भवति । तस्मादेकार्थत्वादिकल्प. । तत्र पूर्वमेवोक्तम्,
 एकार्थास्तु विकल्पेन (१२।३।१०।२५) इति । तत्र
 स प्रतिमूत्रमिदमुत्तरविन्ताऽर्थम् ।

सोम— पूर्वोक्तमन्त्रान्तकर्मादिसनिपातोपजीनात्
 संगति । सूत्रार्थस्तु— एकत्रियाकरणभूतानां मन्त्राणां
 विकल्प. स्यात्, संनिपातित्वात् कर्मादिसनिपातनशील-
 र्त्वात्, विकल्पमतरेण सर्वेषां मन्त्राणां कर्मादिसनिपाता-
 संभवत् इति ।

त्रि— 'पूर्वाणैरार्थमन्त्राणां साहित्यं वा विकल्पना ।
 अन्यं सक्वन्तो, मैत्र मन्त्रान्ते संनिपातत. ॥' मीहि-
 परगोर्नीतस्यैव विकल्पस्यार्थं प्ररञ्ज ।

भाट्ट— तदेवमुपस्थितमन्त्रवद्वामते विचारे उभाते
 अमुना मन्त्रेषु प्ररञ्जविचार एव निश्चितः । ये करणमन्त्रा
 एकत्रियाप्रकाशनाम्भः ' भगो वां विभवतु' इत्यादयोऽ-
 नेरे, तेषां मीहिद्वाराभ्यामेव विकल्पात् एकेनापराएषु प्ररञ्ज
 सिद्धिः । न च प्रकाशितस्यापि पुनः प्रकाशनसंभवत्
 समुचय., प्रकाशनस्य अनुष्ठानार्थेनेन सृष्टं प्रकाशनेनापि
 अनुष्ठानसिद्धौ प्रकाशनान्तरानुपयोगात् ।

मण्डन— 'सादेकार्थं मन्त्राणामेव विकल्प.' ।

शंकर— 'त्रिभ्याः कथा मन्त्रा ।'

• करणमन्त्राणां कर्मसमवेतानुष्ठानार्थमस्मृति-

फलकम् । सु. पु. १०२.

करणमन्त्रेषु मन्त्रान्ते कर्मप्रारम्भ ।।

मन्त्राणां करणार्थैरान्मन्त्रान्तेन कर्मादिसनि-
 पात स्यात् सर्वस्य वचनार्थत्वात् । (१२।३।१०।२५) ।।

आध्यत्म— ये पदार्थेकरणा मन्त्रा, यथा, ' इमे
 धेनि तिनन्ति' ' देवस्य त्वा उचिदु. प्रथम इत्यादत्ते'

इति । तेषां मन्त्रान्तेन कर्मादिसनिपातः, यस्मिन् कर्मण्यु-
 पयुज्यते । किं वारणम् ? सर्वस्य वचनार्थत्वात् । सर्वे मन्त्र.
 समस्तं वचनार्थं करोति । कः पुनर्मन्त्रस्य वचनार्थः ?
 प्रयोगफले पदार्थस्योपस्थानम् । मन्त्रेणोपरिधतः पदार्थः
 कर्तव्य इति विज्ञायते, तदर्थस्य मन्त्रस्य आन्तानुष्ठानार्थ-
 द्वचनाच । क्व चित् ? इत्यादत्ते ' निर्वपति' इति ।
 मन्त्रान्ते च तस्योपस्थानम् । उपरिधतः पर्याप्तौ थावन्न
 ग्रहयते इति । तस्मान्मन्त्रान्तेन कर्मादिसनिपात. करण-
 मन्त्रेषु ।

सोम— मन्त्रप्रथद्वात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु—
 मन्त्राणां त्रियाऽनुष्ठानार्थं चात् मन्त्रान्तेन कर्मादि संनि-
 पात. स्यात्, सकल्पस्य मन्त्रस्य विनियोजकवचनेन
 स्मृत्यर्थत्वावगमात् इति ।

वि— 'यथा करा त्रिन्मन्त्रान्ते वा, कर्मानिवमाद्
 भवेत् । आद्यो, मैत्र इत्यन्तजन्मभूतेरङ्गत्वतोऽन्तिम. ॥'

भाट्ट— ये करणमन्त्रास्तेषामनुष्ठेयत्रियाप्रकाशन-
 प्रयोजनकत्वात् सकल्पमन्त्रयप्रकाशनस्यैव त्रियाऽनुष्ठान-
 करणत्वावगते मन्त्रान्ते एव कर्मादिः संनिपात्य. न तु
 त्रियावाचनपदोच्चारणानन्तरमेव, अवशिष्टपदानां वैपर्या-
 पत्ते. । यत्तु 'मन्त्रान्तेन कर्मादिः संनिपात्य.' इति
 कल्पसूत्रकारादिवचनम्, तेषां अप्यस्यैः सिध्यत्येव,
 तथापि न्यायेनापि सिद्धपरीत्येतदर्थं तदुपपत्ताः । न
 चेत् न्यायेनेन सिद्धं वचनानर्थक्यम्, तस्य 'आमन-
 मस्मानमस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्भूहेति' इत्यादी
 यत्र एकमन्त्राव्याप्तिं अनेकानि संततानि कर्मणि, तत्र
 एतन्मन्त्रगतैरेव वेदिप्रोक्षणन्यायेन (१२।३।१५.)
 स्मृत्यभिच्छेदान् होमप्रथकरणापत्तौ विहितकर्मदिः
 मन्त्रान्तसनिपातविधानात् मन्त्राहृत्प्रयोजनकत्वया
 सार्थक्यात् । अत एव नेद परवस्तुन न्यायप्रतानुवादकम् ।
 (वस्तुतस्तु आमनमस्य इति त्रिभिरेव मन्त्रे तिस्र
 आहुतयो इत्यन्ते, त्रैकेनेन मन्त्रेण । मन्त्रप्रथस्य तु
 'आमनमस्मानमस्य देवा. इति आदिमो भागः
 समान एव, अन्तिमो भागस्तु ' दे सन्त्राताः'
 ' दे उन्त्राताः कुमाप. ' था. त्रिय. ' इत्यादिभिर्न
 एवेति मन्त्रप्रथमेवेदम् । इति ध्येयम् । के.)

भविष्यति । तस्मात् सर्वत्रैवं ये क्रमभक्त आरब्धव्याः, ते प्रथमद्वयकर्मितव्या इति । अपिच, प्रथमस्य निमित्तपुत्रसंप्राप्तम् । न च विरोधोऽस्ति तदा-
दियु क्लेषु । अत्यान्य निमित्तेऽपि प्राप्ते, परिपूर्णत्वात् पदार्थानां लोपो न विरुद्धः । तस्मादाद्योपादानम् अत्य-
लोपश्चेति । अपरं न्यायेन प्राप्ते यत्र वचनं भवति, तत्रापनीय मध्यममपि विपरिभवति । यथा ' अपरार्हैषः प्रयाजान् यजति ' ' अपरार्हैषावनुयाजौ यजति ' इति । विना वचनेन अन्तलोप एव न्याय्य इति ।

सोम— प्राकृतस्य पदार्थस्य वाचनिरूपणानन्तर पदार्थकदेशाभावो निरूप्यते, इति पादा-उत्पत्तयाम् आनन्तर्वयं च । यद्यपि ' द्यावापृथिव्यभेदकपालम् ' इत्यादौ कपाल-
विशिष्टकर्मविधानेन कपालानामातिदेशिकत्वाभावात् न प्राकृतेरुद्देशावसंभवः, तथापि प्रकृतौ कपालोपधानार्थां नाम् ' भुवमसि पृथिवी इह ' ' धर्ममस्त-उत्तरिर्धं इह ' इत्यादीनां मन्त्राणाम् इहातिदेशिकत्वात् तदभिप्रायेण ' एरुद्देशप्रश्नम् ' इत्युक्तम्, तदभिप्रायेणैव च आदि-
मन्त्रान्तभावश्च, इति ध्येयम् । यद्यपि महापितृयज्ञे ' एतन्नामिषेनीम-काह ' इति श्रूयते, तत्र च अत्रा-
कृतमभिप्रे-उत्तरपाठान् न प्राकृतेरुद्देशप्रश्नम्, तथापि यत्र विकृतौ न नामिषे-उत्तरपाठः, तत्रैरुद्देशावसंभवो बोध्यः । न च द्वादशादियु द्वादशाहस्य का र्शेन न प्रकृतिवत्, किन्तु द्वादशे द्वादशाहगतार्हस्य, त्रिदशे तद्वत्तद्वत्प्रथम इत्येवमकारात् एव, कारकाऽपि आकृष्टास्तान्ते । तथाच प्राकृतेरुद्देशप्रश्नाभावात् नान्योद्देशादपि रक्षितम् इति वाच्यम् । इत्यस्य द्वादशाहस्य न प्रकृतिवत्, किन्तु आदत्याहस्यैव इत्यस्यैवा-
पेक्षान् भुवादानात् । एव चेद विरोधातिदेशविचारतया अत्रये संगतमपि कपालादितुल्यस्योपाद्यतया तत्रैवार्ह-
देवैव प्रकृतिवत् ध्येयम् । न चाशय-नुन्यायः । यत्र प्राथ-
मिकपदार्थमिषेयो निमित्तः, तत्र अशय-नुन्यायान् अत्य-
लोपः । इह तु कोऽपि न निमित्तः, सर्वत्र चोद्देशक-
यत्त्वाविरोधात् । ' मुच्यं न पूर्वोद्देशात् ' (१२।२। ८।२३) इत्यत्र मुच्यं पदमिषेयो पदोद्देशान्ति सिद्धेऽपि इह एवैव चोद्देशक-
आपचयोत्तरात् न चि-यते इति

न ततोऽपि गतार्थत्वमित्याहुः ! सूत्रे आगतवत् यत्र आगत्युपु अन्ते निवेद्या, तद्वत् इत्यर्थः ।

पि— ' प्राकृतानामेकदेशे कोऽपि स्थादाद्य एव वा ।, अविशेषेण कोऽप्या, -यः पूर्वोणास्वैव बोधनात् ॥ ' आ-
चतुर्थ्यात् कर्मणोऽभिगनीशेष, इदं करिष्यामि इदं धरि-
ष्यामि इत्युक्तत्वात् अनुकुरेण इत्या (कर्माणि) अनुष्ठेयानि । तत्र प्राकृतोऽनुक्रम एवविधः, उपवेपनामकेन काष्ठविशेषेण प्रथमम् अङ्गारविशेषं सम्यगवस्थाप्य ' ध्रुवमसि ' इति मन्त्रेण तस्मिन्प्रकारे पुरोडाशकपाल-
मुपदधाति । कोऽयमनुक्रमः चोद्देशः, तथैव स्मर्यते । तत्र अङ्गारवस्थापनेन पूर्वोपाद्येन अनन्तरभावि प्रथम-
कपालोपधानमेव बुद्धौ उपस्थाप्यते । तेन च द्वितीयम् । न च प्रथमद्वितीययोर्विशेषाभावः, द्वितीयस्य हि ' धर्ममसि ' इति मन्त्रः प्राचीनदेशश्च विशिष्टयते । सति एवं त्रयमन्येन प्रतीतवत्यागप्रातीतस्वीकारयोः
अप्युक्तत्वात् आद्य पूर्वोद्देशः स्वीकार्यः । अवशिष्टानु-
प्रयोजनाभावात् उपपद्यते ।

भाट्ट— यत्र प्रकृतौ अष्टादशिकत्वात्पुत्रानि कपाला-
दीनि भुक्तानि तत्र विकृतौ तस्मात्तदप्याहस्यते तावत्प्रैव-
कर्मिद्विचारः । अधिष्ठस्यकपालते चोक्तं प्रकृतान्-
पयमे (५।३।१) । वक्ष्यते च । क चिच नामि-
षे-नादौ आगमादिरूपो विरोधोऽस्ति । न्यूनतम्याके-
पिःकपाल-नामिषेनीय-द्वादशादी । तत्र भुक्तत्वा-
त्प्राथम्यमवस्थापक पदार्थलोपे निमित्तमाविरहान् यस्-
कस्याविद्योः । न च मुच्यंस्यानुग्रहे सति अत्यलोप-
स्यैव न्याय-वत्, प्रकृतौ तयोपामनुष्ठेयानां पाठपदेण मुच्यं-
वाक्यमपि विकृतान्त्येपामनुष्ठेयकेन तस्मिन्कृत-
मुच्यंतावतत्वात् । अत एव एकत्राशयतायामात्रानु-
सङ्गातविरोधिनारिक्तमपि । न च प्राकृतप्रथमकपाल-
स-मन्त्रादेः त पूर्वोद्देशरूपश्लोकावस्थस्य उपात्त-
तदनुष्ठेयेन तस्यैवानुष्ठेयान्तरागती अत्यलोपस्यैव-
न्याय-वत्, अन्यकपालोपधानोत्तरानुष्ठेयपदार्थस्य अन्यकपालो-
पधानोपस्थापिष्येवानुष्ठेयकेन उदनुष्ठेयान् अत्यलोप-
पधानोपस्थापिष्येवानुष्ठेयकेन उदनुष्ठेयान् अत्यलोप-
पधानोपस्थापिष्येवानुष्ठेयकेन उदनुष्ठेयान् अत्यलोप-
पधानोपस्थापिष्येवानुष्ठेयकेन उदनुष्ठेयान् अत्यलोप-
पधानोपस्थापिष्येवानुष्ठेयकेन उदनुष्ठेयान् अत्यलोप-

● कपिञ्जला । यथाऽत्रैव न विचार्यते । किं कपिञ्जला आलम्बन्याः उत मयूराः कपोताः वेति । तद् कस्य हेतोः ! यत कपिञ्जलशब्दस्य न मयूराः कपोताः वा वाच्याः । (इति चेन्न) । कपिञ्जलशब्दस्य दृष्टः प्रयोगः कपोते मयूरे च । महान् कपोतः उच्यते 'कपिञ्जलोऽयं न कपोतः' इति । तथा अत्रो मयूरः उच्यते 'कपिञ्जलोऽयं न मयूरः' इति । (तेन तर्हि यः उच्यते 'कपिञ्जलः' 'हुल्लुगः' इति, स कपोतः स्यात् । यस्तु 'पारस' इत्युच्यते स कपिञ्जलः स्यात् ।) आह भक्त्या तत्र कपिञ्जलशब्दः प्रयुज्यते, न च भाके प्रयोगे दान्तापान्नादृष्टा भवति । भा १।१।८।३८-४१, ● कपिञ्जलानालभते इति बहुल विवक्षितमेव अश्वमेधे । ४।१।१११-१६. ● कपिञ्जलानालभते इति मन्त्र-विधिरूपः । वि २।१।७ ● 'कपिञ्जलानालभते' इत्यत्र नहुवल्ब वारकद्वारा वागान्यत्र, पश्चात् च कपिञ्जला वच्छेदकत्वम् । तथा च बहुमिरेत्र-त्रिमि-कपिञ्जलै र्यागं, न द्वाभ्या नैकेन । के ● कपिञ्जलानां पर्यामि-ष्टतानामु वर्गः । (गृहकारिणोपरिगणनं तु कपिञ्जला-धिररणे सोमे द्रव्यम्) । सोम २।२।७ पु १४५. ● 'जहुयात् सर्पिणाऽऽहूवी.' अत्राहूवीरिति बहु-वननात् कपिञ्जलन्यायेन आहुतिमथमेव जेयम् । प्रा मयूरम् पु ६, ● 'पिग्वाक ष कणात् वाऽपि भक्ष येतु समा निमि' (यात्र २५४) अत्र 'समा निमि' इति पाठे कपिञ्जलन्यायेन अश्वशयं भवति । पु ५१ ● 'मन्त्रहृते हृणोते' इति विधिः । तत्र चाग्नियमेन षड् वसुधानां श्वादीनां कपिञ्जल-न्यायेन प्रशणामेव वा वरणवक्त्रो पश्चात्पश्चरणमेवैव विधीयते इति पूर्वं पठः । सरुषं ३।१।३. ● कपिञ्जलन्यायात् बहु वननस्य त्रिवे ताप्यम् । दत्तकमीमांसाटीका ७२ ● 'अभेदेकसक्यावा हृवी भानमिति श्लिनिः । कपि ङ्गलम्भनादये त्रिव ग्यायाद् यथोच्यते ॥' अभेदे-कसकस्या नाम संख्यावसोपाणाम् अविभागेन ताप्यम्, परित्यक्तविशेष वा संख्यसामान्यम् । वै सारः कारिका ५४ ● 'मयूरैश्च संपुत्र राजान च दिवान् सुवीन' । दिवानिति बहु-व सिचयनेष्विवे कपिञ्जल-

न्यायात् । दत्तकचट्टिका १०, ● राजामिपेके अगत्या-परातितायाः मन्त्रः प्रयोगे वक्ष्यन्ते (ते च) बहुवचनेन प्रयत्नयो ग्राह्याः कपिञ्जलन्यायात् । नीतिमयूरः पु. ५. ● कपिञ्जलवच्च (स्तोत्रारिपु) त्रिवेव (उद्गातृणाम् इति) बहुवचनश्रुतिरवस्थान्यते । धा. ३।५।८।२६पू. १००४. ● कपिञ्जलाधिकरणम् । बहुवचनस्य त्रिवे पर्ववसानं नाप्यभावे ॥ बहुवचनेन सर्वप्रार्थिर्विकल्पः स्यात् । १।१।१। ८।३८ ॥ भाष्यम्— 'वक्तव्य कपिञ्जलानालभते' इति ध्रुवते । तत्र विचार्यते, किं तत्र प्रथमकारः पद्य वा विकल्पेन आलम्बन्या, अथवा तत्र एवेति । किं प्राप्तम् ? विकल्पेन आलम्बन्या । कस्मात् ? सर्वप्रार्थेः । सर्वे एते सत्याविशेषा नहुवचनेन प्राप्स्यन्ते । सर्वे तस्य वाच्या, सर्वत्र प्रयोगात् । न च समुच्चयेन सम्भवति, अशक्यत्वात् । तस्माद्विकल्पः । नन्वेव सति एकस्य शब्दस्यानेकार्थत्वात् आश्रिता मवति, न चैव न्यायः । उच्यते । तस्यमेतत् । अगत्या आश्रीयते । यदि अगत्या आश्रीयते, सत्या गतो नाश्रयितव्यः । अस्ति तु इय गति, यत् त्रिव बहुवचनस्यार्थः स्यात्, तस्योगात् चतुरारिष्वपि वर्तते, सर्वेषु तेषु त्रिवमस्तीति । नैतद्युक्तम् । यदि बहुवचनस्य त्रिवमर्थः स्यात्, ततश्च चारो वादना इति सामानाधिकरण्यं नोपपद्येत । ज्ञातव्या इत्यस्य प्रथोऽर्थः, चन्वार इत्यस्य चत्वारः, तयोः सामानाधिकरण्यं न प्रोप्यति । नहि भवति च चारुष्वपि इति । एवं सर्वत्र लक्षणा भविष्यति । यथा न्यधोऽक्षेपमिति । त्रिव हि चतुरारिष्वपि साहचर्यात् शनोति लक्षयितुम् । विध्यति, लक्षणा नाश्रिता भवति । किं क्रियताम् ? अगत्या आश्रीयते । सत्या गतो नाश्रयि-तव्या । अस्ति चैव गतिः, यद्बहु व बहुवचनस्यार्थः स्यात् । सर्वेऽपि ते ब्रह्म, इति ध्रुवैव सागानाविहर-थम् । यदि बहुव विज्ञापेव, किं तत्र बहुवमिति ? उच्यते बहुव शब्दः उपच्य-नाश्रयितव्यव्यर्थः । कथं तत्र ? ब्रह्मि अत्र ब्रह्मपर्यं । तस्य नौवादिक उधारः प्रत्ययः । 'बृतेर्नलोपश्च' इति

भा १०।२।२।४८ ॥ 'विधेय शायते कर्ता विशेषण
 प्रतिक्रियम् । योग्यत्वाप्रतिपिद्धविशेषोपपदान्मयै ॥'
 वा १।३।७।१६ पृ २४७ । 'स्वार्थानो यजेत'
 इति अविशेषध्वणोऽपि अग्नि-विद्यारहितान्येन
 अयोग्यस्य श्रद्धादे कर्तृत्वासम्भवात्, योग्यत्वेन
 तैर्बार्गिक कर्ता विशेषरूपेण शायते । 'पतितपण्डयो
 द्विजातिर्मम्यो हानि' इति निषेधात् तद्वर्जित अग्नि-
 पिद्धत्वेन ज्ञायते । 'राजा राजस्येन यजेत' इति
 विशेषोपपदेन अत्रिय कर्ता शायते । सु पृ २४६
 • प्रतिग्रहे हेतुभूत दान य आचरति सोऽपि प्रतिग्रहे
 कर्ता इति व्यपदिश्यते हेतुकर्मसिद्धि स्वम्यारद्राया
 प्रयोगव्यापारकर्तृत्वसम्भवात् । पराक्रम ५।२ • यस्य
 कारकस्वागतस्वकार्यं घातु प्राधान्येनाह स कर्ता ।
 वा ३।४।४।१३ पृ ९१७ • यस्य न्यायाते धातुना
 प्राधान्येनोपादीयते स कर्ता । धातुना मन्त्रकारकानुशाधि-
 • धारातोषादानेऽपि कारवान्तरन्यापारस्य राजसमिधाने
 अमालानामिव न्यन्यावाकानिःश्याति । सोम १०।२।१९
 • कर्तारं कियमिष्टंत्वा उपरुचैति । भा १।३।२।
 १०।६५, • कर्तारं ते एव भा अत्रात् स्यु यज-
 म्ये । १।१।४।२।४-७ • कर्तारं ते वा अये वा
 कर्ममेदे । १।१।१।२।३३ • कर्तारं तज राजस्ये इति
 भाष्यमतम् । त्वि संभवे ते एव कर्तार इति शक्ति
 कम् । षे १।१।४।२।४-७ • कर्तारं तज विद्यारदये,
 अण्यदुप्रतिपन्नान्धु घरात् मे स कर्मप्रदानम् ।
 भा १।१।२।०।४४-८८, • कर्तारं दर्शनमास्यो
 पुन प्रयोग ते एव वा अये वा अभियत ।
 १।१।१।२।३३, • कर्तारं वीर्यं कर्तारं वा
 उच्यतेऽपि । तावन्तु कर्म गोम । ३।३।१।२४
 • एते च यजमाना एव कर्तार । दुर् १।१।४।१०
 • कर्तुं आनिधेयानैः विशेषणैः कर्तारो वरते
 अयमन् (अयमन्वन्) अभिप्रायान्तिवत्
 १म् । वा ३।४।४।१३ पृ ९१७ • कर्तु अन्वया
 स्येन कर्तारः कर्तुः कर्तारः कर्तारः कर्तारः । सु पृ
 १४४७ • कर्तु अन्वया कर्तारः कर्तारः कर्तारः कर्तारः ।
 कर्तारः कर्तारः कर्तारः कर्तारः (कर्तारः कर्तारः)

कर्मस्वरणम्) । नि १।२।१ वर्णक २. • कर्तुं दास्योर्पि-
 नासिक्त्वा विदुतो सौगदी नातिदेव । भा ८।१।२।३।
 २०-२२ • कर्तुं दीधामिष्ठनलागम् अतुगदवलात्
 ह्रापदस्यैव जातुपपत् । एव च सर्वस्वमि
 एकवाक्यरत्नाभ (दीधामिष्ठे) । भाट्ट. ५।१।१
 • कर्तुं निवमविधि । 'अग्निहोत्रस्य पशुनतो एक
 एव ऋत्विक्' अर्धयुं । 'दर्शनपूर्वमास्योर्पिश्चनतोश्च वार
 ऋत्विज' अर्धयुं ब्रह्मा होता आग्नीध्रश्चेति ।
 'चातुर्मास्याना पशुनतानां पञ्च ऋत्विज' अर्धयुं
 प्रतिप्रस्थाता ब्रह्मा होता आग्नीध्रश्चेति । 'पशुव घस्य यज
 नतो पत् ऋत्विज' । अर्धयुं प्रतिप्रस्थाता होता मैत्रा-
 वरण ब्रह्मा आग्नीध्रश्चेति । 'सौम्यवाध्वरस्य पशुनतो
 सप्तदश ऋत्विज' अर्धयुं प्रतिप्रस्थाता नेता उन्नेता
 च, ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छरी अग्नीर् पोता च, उत्राता प्रस्तोता
 प्रतिहर्ता मुनहाण्यश्च, होता मैत्रावरण अन्वयात्
 प्राध्वत्तु च सप्तदश । वि ४।२।९, ३।३।१०
 • कर्तुं पुन ऐकान्तिक भावनया उपादान विनोपरूपेण
 चेत्तुलम् । वा ३।४।४।१३ पृ ९१९
 • कर्तुं फलम् इति फलोःसंगत्या ।
 परिमल ३।४।३।४४ म् ।
 • कर्तुं फलभोगसंभवेनापि वर कर्मम् ।
 वि ६।१।१।
 • कर्तुं श्रुतिसंयोगात् (३।४।२।२) इति
 न्यायेन यवार्तवत् कर्तुं कर्म इत्तुलम् । भा
 ३।२।२।२०
 • कर्तुं कर्तुं अर्धयुंमिष्टाना तत्र चातुर्मास्यनवरण
 प्रथमम् । भा १।१।२।०।४४-४८, • कर्तुं कर्म
 एवम् अर्धयुंमिष्टाना तत्र चातुर्मास्यनवरण
 १।२।२।२।२-२, १-७
 • कर्तुं शास्त्रग्रन्थेऽपि इति यनिवत्
 न्यायेन कर्तुं कर्म विधेः प्रथमं कर्तुं भा प्रथमा
 योग्यं तदुभयथापि सत्य तस्य पुरोक्तं कर्तुं कर्तुं
 प्रवत्तुं कर्तुं कर्म पत्तुं कर्तुं कर्तुं । सु पृ १३८० ।
 • कर्तुं कर्तुं कर्तुं कर्तुं कर्तुं कर्तुं कर्तुं कर्तुं कर्तुं
 कर्तुं कर्तुं कर्तुं कर्तुं कर्तुं कर्तुं कर्तुं कर्तुं कर्तुं कर्तुं

प्रथमम् । अत एव ' गा दधात् ' इत्यादौ मशोषकारक-
गोदाने अत्योषकारकगोदानामावः, सत तद्दाने पल-
धिकपम्, प्रुते तु नैषम् । अत एव ' कृष्णा याम्ना
अरुलिता रौद्रा नभोरुक्पाः पाजैर्यास्तेषामेन्द्रासौ दशमः '
इति छिन्नमन्त्रपण्यते । ६.

मण्डन— ' त्रिव्यं नियम्येत कपिञ्जलेषु । '
शंकर— ' कपिञ्जलेषु त्रिव्यं स्नात् । '

● कपिञ्जलाधिकरणम् । ' कपिञ्जलनालमते '
इत्यत्र अवश्यम्भाविबेन प्रथममावित्तेन लाघवेन च त्रिव्ये
उपात्ते शास्त्रार्थसिद्धौ ततोऽधिकराधिहिंसाया प्रत्यशयः ।
वि. १।१।१८. ● कपिञ्जलाधिकरणस्यापवादः उत्तरा-
न्यायः (१।१।१९) । कै. ● कपिञ्जलाधिकरण-
न्यायः । कपिञ्जलसिततिराह्यपञ्चिविशेषः । ' कपिञ्जल
इति प्राज्ञे, कथितो गौरतित्तिर. ' इत्युक्तेः । अपिकरणं
नाम ' विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्योत्तरः । निर्णयश्चेति
पश्चात्तं शब्देऽधिकरणं स्मृतम् ॥ ' इति । यत्र
बहुवचनस्य त्रिव्ये पर्यवसानं तदर्थं प्रवृत्तेः । यथा
' कपिञ्जलनालमते ' इति । अत्र कपिञ्जलानिति बहुवचनेन
न्यायः पक्षदर्शयिष्याः कपिञ्जलाः, त्रयो वा, चत्वारो वा,
पञ्च वैत्यादि, कपिञ्जलानाच्छेदनाच्छिन्ना वेति सहाये
दिष्टकृत वाक्यान्ते त्रिव्ये पर्यवसितमिति सिद्धान्तः ।
साहस्री. ५३६. ● ननु तत्र कपिञ्जलनयः, परैकमनुपादाय
द्विवहूपादानासाक्षिः । इह त्वेकानुपादानेऽपि द्विवहूपादानं
संभगति, इति न कपिञ्जलाधिकरणन्यायः इति शक्यते ।
सोम. ८।१।१६. ● लोभे ' दशानुत्तुङ्गोति ' । अत्र
बहुवचनान्तं संख्याया कर्मभेदः । मन्त्रपट्टाङ्गानात्
कर्मपट्टाङ्गवर्गे, न कपिञ्जलाधिकरणन्यायः । आहू-
१०।१।१८. ● अत्र ' आग्नेः ' इत्युपनिषत्सु ब्रह्म-
वचनान्तं संख्याया कर्मभेदः । कर्मणि चत्वारि न तु
कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन भीष्, तस्य मन्त्रांतरवर्त्तते अत्र
इवे । कै. १।४।३१ श्रु. १८७. ● अधिकरणप्रयोगनं
संभगोऽथ प्रधानकर्मते पञ्चवत्तुमांसादिषु सुशुद्धाद्वि-
कृतित्रयधिकरणन्यायेन तिसृषामेव संभगोः । सोम.
२।१।८. ● ' अहासि पञ्च दिक्कान्तात् ' अत्र कपिञ्जलाधि-
करणन्यायेन पञ्चम् अति अद् तु षडवत्ये त्रिकाः । प्रा.

मयू. पृ. २८. ● ' कल्तीर्वाचयति ' अत्र उक्त-
विकरणन्यायेन यावत्प्रथमाऽन्तं कल्तिभेदः इति न कपि-
ञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रिलनामपर्यवसानाशङ्का । कै.
१।१।१६।१८. ● ' ज्योतिष्टोमे गौश्राभश्राभतरश्च० । '
अत्र एकः अश्रादिवैद्य एव । अश्रावयत्यु कपिञ्जलाधि-
करणन्यायेन त्रयः । आहू. १०।३।११. ● त्रयणामेव
च तेषा (बीहीष्णा) कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन सः (अत्र-
घातः) इति प्रयोगनम् (पूर्वपक्षे), सिद्धान्ते तु वारीय-
प्रत्येऽवघातनियमः । कै. २।१।४८. ● प्रयोगन
सुगुदाहरणे पूर्वपक्षे समार्गसाधनीभूतसुवा प्रकृतौ विव-
क्षितसंख्यात्वात् कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रिव्यस्यैव
शास्त्रीयत्वात् पश्चादौ सुगुद्विद्वावपि तिस्र एव समा-
र्हन्त्याः । सिद्धान्ते तु उत्कर्षत्वात् तर्वा एव समार्हन्त्याः ।
२।१।४२ पृ. ७९. ● ' मनोरुचः सामिषेन्यः '
प्रकृतिवदनुत्तरनानुपादानेन मनोरुचिंधानात् उपदेयेन
बहुत्वस्य कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रिव्ये पर्यवसानमाप्तौ
अतिदेशमासंख्यानुरोधेन एकादशीः । आहू. १०।६।१८.
● बृहती संख्याविकेपानुपादानेऽपि संख्याऽपेक्षाया
मगनातिरमे कारणभावात् कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन
एकत्वं प्रतीयते । सोम. ८।१।१६. ● विषयैदश-
मुष्टिनिमित्तोत्तमप्रश्नोत्तरम् ' अत्रशिष्टानुशूत्रं उपसंपू-
हति ' इत्युपसम्भूतविधानान्तं अर्थादे शान्तपेक्षित-
परतत्प्रतीतेः कपिञ्जलाधिकरणन्यायस्यापि अपट्टरथा
परिमाणभावात् प्रदेममिशुद्धिः सुकरोः । आहू. ३।३।
११. ● इत्यने च उत्तरान्यायेन प्रमाणान्तरवर्त्तते अ-
त्रापि कपिञ्जलाधिकरणन्यायवाचाः । यथा— ' आग्नेः
सुवते. इका उपदधाति ' इत्यत्र वायुदिव्यमामेवस्य-
प्रथमम्, न तु तत्र कपिञ्जलाधिकरणन्यायप्रवृत्तिः ।
१०।६।१८. ● ' अग्नेस्तृणान्वाचिनोति ' इत्यत्रात्रनय-
द्वितीयाया उपसुकारित्तरणानुप्रतिरचित्वावगमात् तदन्तं
तामन्त्रं न निषधितम्, इति न कपिञ्जलाधिकरण-
न्यायादरः । अग्नेः अतदानेन गुणनेऽपि प्रति-
पाद्यनुपादानुरोधेन प्रथेः अतदानादग्नेः न निषधि-
विशेषन-यम् । कै.

पूर्वोऽप्ये माथानुवारी द्वितीयोऽप्ये वार्तिहानुवारी ।

कीलुमे तु संदंतेन अभिम्यक्ताहृच्छम् अभिभ्रमग-
वाक्यं प्रयाजनाक्षयैकनाक्यं स्थात् । नदि आचोत्तेजक-
मायेय अभिम्यक्तेः समातिरिति, तस्याः अन्तिमनाश्य-
त्वात् इति तुर्न व्याख्येयम्-इत्युक्तम् । के.

● 'कर्तृगुणे तु कर्माद्यभावाद् वाक्यभेदः स्थात्' इत्यत्र असत्यपि लक्षणतो वाक्यभेदे परस्परतत्तन्धामि-
प्रायेणोक्तम् । वा. ३।६।३२२ पृ. १०५०.

● कर्तृतः तुल्यानि अद्धानि प्रधानानि च दर्शपूर्ण-
मासयोः । 'दर्शपूर्णमासयोश्चाथार ऋत्विजः' इति ।
प्रधानैः सह अद्धानाम् एकदेशकालकर्तृकत्वं वक्ष्यति
'अद्धानि तु प्रधानात्वात्' (११।२।८) इत्यत्र ।

भा. १।१।११०।५६. ● कर्तृतः वाचनिको
व्यवहारविधिः 'पशो ऋतं ब्राह्मणस्य, यशम्
राजन्वस्य, आमिशा वैश्यस्य' इति । तथा
'हार्हृदिग्निं ब्राह्मणस्य ब्रह्मणम कुर्वात्, पार्श्वरामं राज-
न्वस्य, राशोवाजीयं वैश्यस्य' इति । तथा 'सुवं हि
स्यः स्वर्पती इति द्रव्योयजमानयोः प्रतिपदं जुवात्,
एते अश्वप्रमिन्दवः इति ऋत्विज्यो यजमानोऽस्य.' इति ।

याल. पृ. १६-१९, ● कर्तृतः वाचनिकः व्यवहित-
चिकलो यथा याजमाने ऋते 'अमे प्रवपते, पायो
प्रतपते, आदिह्य वतपते' इति मन्त्रप्रथम्य ब्राह्मणादि-
कर्तृतः क्रमेण व्यवस्था । (चिन्त्यमिदं ब्राह्मणेनापि
उक्तमन्त्रप्रथम्य प्रथोऽयं वा । के.) पृ. १५९,

● कर्तृतो भवत्स्वरूपः प्रतिपेषो यथा 'नासीमपाजी
संनपेत्' इति । पृ. ३४.

● कर्तृतम् अनुष्ठेयत्वात्प्रतिपूर्वकानुष्ठायत्तम् । सु.
पृ. १३८१. ● कर्तृतम् इतराकारप्रयोगत्वे छानि कारका-
न्तःप्रयोगत्वं । कारवान्तरनिष्ठस्यापारजनकत्वं विशेष्य-
दलायेः । अस्ति चेद् बुविन्दो । तन्वादिनिष्ठवट-
जवर्धयोगरूप्यापारजनकत्वात् । नुठारेऽपि काष्ठनिष्ठ-
सर्षोपाजनकत्वेन कर्तृत्यापत्तौ कल्पन्तम् । उल्ल पुष्वजन्व-
स्येवशा भवत्वेन तन्त्रप्रयोगत्वात् । इति सर्वैर्दण्डानुवादिनः
प्राज्ञाः । तत्र, ईश्वरयोगरज्ज्वे अन्व्यतेः । दण्डकन्व-
स्येवशा भवत्वेन कुण्डले अन्व्यतेः । अतः धान्पात्-

व्यापाराधपत्तं कर्तृतम् इति वैयाकरणव्यायः ।

'चैनः पचति' 'घटो भवति' इत्यादौ चैवपटादौ
पाकमायनाऽऽदिरूपव्यापाराधकत्वात् स्थणसमन्वयः ।

व्यापारपटोपादानात् न फलाभये कर्मणि ओदनदौ अति-
व्याप्तिः । 'पाचयति चैनः मैत्रेण' इत्यादौ पाकस्य
गिष्यस्य च उपयोर्वात्पात्तव्यापारत्वात् तदाधपयो-
रगयोरपि कर्तृतोदपत्तिः । परन्तु चैवपट्ये कर्तृतं तिहु-
पात्तम् इति तस्मै तदुपात्तसंख्याऽन्वयः न तु मैत्रस्य ।

न चैवं 'चैनो मैत्रं गमयति' इत्यत्र मैत्रे कर्तृत्वापत्तिः,
तस्मिन्नपि तद्व्यवहारसत्त्वेन इष्टत्वात् । तृतीयायास्तु
अनुशासनवत्त्वात् कर्मसंज्ञाऽवरोधात् न प्रपन्नः । एवं
'खाटी पचति' इत्यादौ खाटीनिष्ठव्यापारस्यैव धातुना
उक्तत्वात् कर्तृत्वाविरोधः इत्याहुः । तत्र । 'चैनो न
पचति' 'भूतले घटो नास्ति' इत्यादौ धान्पात्त-

व्यापाराभावभावे चैवादौ अन्व्यतेः । न च तत्र चैत्र-
वृत्तिः पाकः अभावाप्रतियोगी इति, भूतलवृत्तिपटनिष्ठा
सत्ता अभावप्रतियोगिनी इत्येवं धान्दोषाङ्गीकारात्
नाभ्याप्तिः, 'हुदे वद्विनास्ति' इत्यादौ प्रतियोगिताऽ-
वच्छेदकारिच्छिन्नप्रतियोगिनः अप्रसिद्धया अन्व्यप्या-
पत्तेः । न च तत्र 'वद्विद्वृत्तिस्तदा हुदवृत्त्यभावप्रतियोगिनी'
इत्येवं धान्दोषाङ्गीकारात् तन्निवारणम्, तथात्वेऽपि
'शुद्धो घटो भवति' इत्यादौ शुद्धगुणस्यैव भावनाऽऽभ्य-
त्वेन तत्र अति-यातिप्रसङ्गात्, घटे अगम्यतेः । अयं तत्र
विरोधप्रतियोगियोः उपयोर्भवनाभ्रपत्तम्, तदा 'चक्रे
घटो भवति' इत्यादौ चक्रस्यापि तदापत्तिः । अथ

पदात्वर्थाधपत्तेन यो विवक्षितः, स तत्कर्ता इत्य-
च्यते, चक्रे च विवक्षाऽमावात् नापिप्रसङ्गः, तदा
'घटो घटो न' इत्यादौ अन्व्येव्यापारप्रतियोगिनि
घटादौ धान्दोषाधपत्त्यात् अन्व्यतेः । न च तत्र
भवतिपदाध्याहारेण घटपटोभववृत्ति तादात्म्यभरणं भू-
धातुना ल्यपिन्ना तादात्म्यभरणं अभावाप्रतियोगि इति
धान्दोषाङ्गीकारात् अर्थाध अन्व्येव्यापारप्रतियोगि
तदात्मत्वेन भवनस्य च उपपत्तिवत्त्वात् उपपत्तुर्धो-
पत्तिः इति वाच्यम् । तथात्वे उपपत्त्यापि तिहुपात्त-
सद्व्याकत्वापत्तेः । 'घटो न घटो' इतिप्रयोगानापत्तेः ।

करणत्वम् अतिशयितसाधकत्वरूपं साधनत्वम् । सु. घ. ११९४, * करणत्वं धात्वर्थनिरूपितत्वेन संसर्गेण क्रियाऽन्वयित्वम् । रहस्य. घ. १००, * करणत्वं फलोद्देशप्रवृत्तकर्तृव्यापारोचरत्वम् । सोम. ३१३/४ घ. २३७, * करणत्वं मन्त्रस्य क्रिया तत्संघटनं वा प्रशस्तयती भवति । श. ८/१३, * करणत्वम् 'साधकत्वम् करणम्' (पा. १/४/४२) इति सूत्रेण निरुक्तम् । तत्र कारकान्तरनिष्ठव्यापारद्वारा क्रियाहेतुत्वभावे एति क्रियाहेतुत्वम् । सत्यन्तेन कर्तृकर्मणोः करणनिष्ठ-व्यापार-द्वारा क्रियाहेतुत्वात्, संप्रदानस्य च स्वानुमितद्वारक-र्मिच्छोत्पादनद्वारा क्रियाहेतुत्वात्, अपादानस्यपि पतनमनिकषधसंयोगनाशकविभागद्वारा पतनहेतुत्वात्, अति-पातियारणम् । चरमाहारस्यैव लक्ष्यनेन कुठारादे-रपि कर्मादिनिष्ठव्यापारद्वारा क्रियाहेतुत्वात् ना-व्यापितः इति सर्वदशानुपाकिन- प्राश्न. । तत्र । कुठारेण स्थितसि इत्यादिप्रयोगाणा भाक्तये प्रमाणा-भावात् । अतो यद्वाच्याराम्यनहितोत्तरं यत्क्रिया-निष्पत्तिर्वक्ष्यते, तत् तन्निशाकरणम् । अथिचरणादि-व्यापारानन्तरमेव यदा पच्यदित्क्रियानिष्पत्तिर्वक्षिता, तदा तेषामपि करणत्वम् इत्येव । पचिष्यतीश्च तदा तत्क्रियैव विवक्षिता । अत एव 'गता दान संपादयति' 'दास्येन दान साधयति' 'स्वात्पा पचति' इत्यादयः प्रयोगा अपि संगच्छन्ते इति वैयाकरणन्यायः । तदपि न । 'औषधभोजनेन परपरया भ्रमेण पुष्टि संपादय' इत्यादिप्रयोगाणा भाक्तये प्रमाणाभावात् । अतः व्यापार-पदधापारणहारणत्वं करणत्वम् । कर्मादीना च करणत्वेऽपि न शक्तिः, अपापिष्कार्थस्य अक्षेपत्वात् । विनशातश्च कारणविमक्तयः इत्यपि अन्ये । तदपि न । 'अग्न्या पट करोति' 'पुण्येन स्वर्गं मुहूर्तते' इत्यादिप्रयोगाणा भाक्तये प्रमाणाभावात् । अतः परणत्वम् 'करणं करणम्' इत्याद्यनुगतप्रतीत्या अगण्डोत्पत्तिरूपेण कारणत्वा-दिसत् । तदेव च वृत्तीपाऽर्थः । तस्य च कर्मादी अतिप्रवृत्तमित्यतः पूर्वसत् । तस्य च स्वरूपरूपत्वात्-दाशित्ततत्संसर्गेण भावनाऽन्वयः, पूर्वसदेव एक-कार्यंकारणभाक्करत्वे स्वपत्वात् । प्रवृत्त्यर्थान्वयस्य

व्यापेयतया तत्र बोध्यः । रहस्य. घ. ९६-९७. * करणत्वं साधकत्वत्वम् 'साधकत्वम् करणम्' इति सूत्रात् (पा. १/४/४२) साधनत्वत्वं च अन्यत्रानेन परलजनकव्यापारवकारणत्वम्, फलयोग-म्यनच्छिन्नार्थं वा । तेन 'आत्मना जानाति' इत्यादी अतमनोऽपि करणत्वमविवक्ष्यम् । फलोद्देशप्रवृत्तकर्तृ-व्यापारोपकार्यत्वं वा । अस्ति चेदं कुठारादौ । एवं च 'कुठारेण छिनत्ति' 'दशसंपूर्णमासाभ्या यजेत' इत्याद्युपपत्तिः । मणि. घ. १३२-१३३, * करणत्वं हि क्रियामपेक्षते । अत एव अनुपपन्नः अनुकर्तो वा । वि. २/१/१७, * यत् मान्यम्, तत् कर्तव्यता प्रति-पद्यते । यत्किञ्चनम्, तत् करणत्वं प्रतिपत्तुं शक्नोति दानादि । वा. ६/१/११९ घ. १३४७, * कर्तृव्यापार-विषयस्यैव करणत्वात् । सोम. ७/१/१ घ. ६२६, * करणत्वस्य साधनत्वत्वलक्षणत्वात् तमपर्यस्य चाति-शयस्य श्रापेक्षिकत्वात् । सु. घ. ८/७, * कर्तृव्यापार-व्याप्यत्वं विना करणत्वायोगः । घ. ६९७, * निर्वापारस्य करणत्वायोगः । घ. ६४६, * करणमन्त्रः कर्तृपक्षे बहूनाः अमिसंपानार्थः समपिगतः । भा. १/४/१२/४२, * करणमन्त्राः एतन्तेन कर्मसमामभूर्तृत्वात् आप्तव्याः । वा. ३/८/१३/२५, * करणमन्त्राः 'कथेमि' इत्येवं प्रत्ययं कुर्वन्ति । क्रियमाणानुपादिनस्तु 'एन कर्तव्यम्' इति । भा. १/२/३/१६/३७, * करणमन्त्रम् आप्त-व्यम् 'परिचीरति' इति होता दुर्गात् 'कुण्डपादि-नामपथेन सूत्रविन्याये । होमं तु कश्चित् शेटुपुत्रकः सुपात् । श. ८/१/०/२१, * करणमन्त्राणाम् अन्तेन कर्मादिसंनिवातं बधयति 'मन्त्राणां करणव्यवत्' इति (१/२/३/१०/२५) । १/२/३/१/१८. * करणमन्त्राणामेकार्थानां विवक्ष्यः ॥ मन्त्राणां संनिपातित्वादेकार्थानां विवक्ष्यः इत्यात् । १/२/३/१/३२ ॥ भाष्यम्— ये मन्त्र एतन्वार्थाः, यथा पुरोहता-विभागापथे, 'पूजा वा विभक्तु' 'भयो वा विभक्तु' 'अर्थना वा विभक्तु' इत्येवमादय, तेषां विभक्तः ।

संसर्गोऽन्यथ । मानसश्च भवनाश्रयणो, मेदरोप ।
एव च स्वस्वयत्नोऽन्यथ कर्तृत्व च उपपोषणप्रभम्
इति ध्येयम् । एवम् 'यथा न समनायेन जातिवृत्तिः'
इत्यादिप्रयोगोऽपि लक्षणाऽध्याहारपरिनाम्नात्वेना,
अयोग्या वा इत्यन्यथ विह्वरः । अन च आश्रयत्वमेव
तृतीयपदमपत्तिवादीनामर्थः । अन्यस्तु सर्वे प्रमाणान्तरेण
लभ्यम् इति ध्येयम् ।

अथञ्च कृत्वाश्रयत्वमेव मुख्य कर्तृत्वम्, यतवाचि-
वृत्त्युपात्तपटितत्वात् कर्तृत्वसन्देहः । अन्यथ कर्तृत्वव्यवहारो
भक्त एव द्रष्टव्यः ।

यस्तुतस्तु 'धर्मे चाये च कामे च नातिचरितभ्या
रयेयम्' 'पशुर्नो यज्ञसंयोगे (पा० ४।१। ३३)'
'जागृपती अग्निनादधीयाताम्' इत्यादिप्रमाणान्तप-
शुलोपात् त्रिपा अपि यवदानपदेव कर्तृत्वे अवगतो
'यद्यते प्राकणोऽग्नीनादधीत' 'यजेत स्वर्गकाम'
इत्यादौ एकत्वध्वज निपादस्वल्पधिकरणन्यायेन लक्ष-
णया प्रमाणाभावात् उभयोः भास्यपशुत्ति एक कर्तृत्व
गमयति । तथा न छलण्डोपाधिरूपम्, बापात् । अपितु
पूर्वोक्तछलण्डोपाधिन्यापकम् अलण्डोपाधिरूप कर्तृत्वम्,
तद्व्यवहार च एकवाचिकम् इत्युक्तं प्राक् । अस्मिन्
पक्षे कर्मकर्तृत्वलेऽपि न फलप्राप्ता । अपितु आख्यात-
रूपस्य अलण्डोपाधिरूपस्य कर्तृत्ववैव आख्यातो
पक्षेऽपि एव स्वस्वमानाधिकरणरूपप्रयोजकत्वसंसर्गो
अन्यथ इत्युक्तं कीदृशुभे । इदमेव च कर्तृत्व
तृतीयोऽर्थः । तस्य च 'चैत्रिण पच्यते' इत्यत्र स्वमिक
पक्षपाकानुसूक्तसंसर्गो निरूपकवेदैव वा लिङ्गानुसंगि-
भावकधामवयव । इदमेव च कदावायनमते प्रथमाऽर्थ
कर्तृत्वस्यावश्यकं इत्यन्यपरकमताऽवच्छेदकं वृत्तौ
निमित्तकपरीतोय च । रहस्य. पृ ९१-९६.

कर्तृत्व इतिप्रयोजकव कृत्तिसमवाचिव वा ।
मणि पृ. ८६, कर्तृत्व भावनाऽऽक्षित आगण्डो-
पाधि । पृ ३३३. कर्तृत्व भौकतृत्वं च छत्रियस्य
स्वाम् न निश्चितस्य । सञ्जु पृ १७२. कर्तृत्व
भोग्यवार्थम् 'साकृच्छ्र मणोररि' इति न्यायात्

(३।३।८) । सोम. ३।३।२ • कर्तृत्वं यागक्रिया
निपादकत्वम् । वि. ६।१।११.

कर्तृत्वं साधकत्वेन- इत्यादिवार्तिकोक्त-
न्यायेन । सु पृ. १३८२ । 'कर्तृत्व साधकत्वेन
सिद्ध तच्चाभिधीयते । स्वामित्वं तु तत पश्चात्
प्रमाणान्तरगोचरः ॥' यद्यपि स्वामित्वेन विना कर्तृत्वं
नोपपद्यते, तथापि प्रमाणान्तरकृत्ये तस्मिन्
आख्याताद्योरनुष्ठानत्वादाशमामभिधीयते । तथा च
स्वामित्वप्रतिपादनार्थां तनतन स्वर्गकामादिशब्दाः
प्रयुक्ता । तस्मात् शुणत्वमेव केवल कर्तृत्वम् । वा. ३।४।
४।१२ पृ. ९०४.

कर्तृत्व स्वातन्त्र्यम् । 'स्वतन्त्र कर्ता' इति
सूत्रात् (पा० १।४।५४ त्रियाथा स्वातन्त्र्येण
विवक्षितोऽर्थे कर्ता स्वतः । प्रधातीभूतधात्वर्थश्रयत्वं
स्वातन्त्र्यम्) स स्वतन्त्र विविध शुद्धा, प्रयोजक,
कर्मकर्ता चेति । तदुक्तं 'पापारफलाभय शुद्धः ।
न्यायाराणाश्रयत्वे सति फलश्रव' इति । फलान-
श्रयत्वे सति अनुकूलन्यायाराधय तृतीय । कर्तृत्व न
तावन् य नाश्रय च तदुपादानविषयकापरोक्षज्ञानविधीर्भा-
वृत्तिमानव वा, 'मूल पिपतिपति' 'रको गच्छति'
इत्यादौ अभावात् । नापि कारजान्तरप्रयोजकत्वे सति
कारकांतरप्रयोजकत्वम्, उक्तदूषणापरिहारात् । किन्तु
धाचर्यन्यायाराधयता तत् । यदातुत्तान्वातेन यथाय-
थमभि-याहृतेन यदात्वर्था-नितधर्मवरा शोषते, तदत्र
तत्किंवास्तृत्वम् । 'चैत्र पचति-जानाति-नश्चति'
इत्यादौ पात्रानुसूक्त्यापारतन्-आश्रय-प्रतिबोधिवा-
दिकमेव तच्चित्राकतृत्वम् । 'पच्यते तदुष्टम्'
इत्यादौ कर्मणि अतिप्रसङ्गारणव यथायथमभि-याहृतेन
इति । तेन 'स्वाती पचति' 'काग्रानि पचन्ति'
इत्यत्र स्वातीकाग्रद्वयपि कर्तृत्वम् अत्रिच्छम् । मणि.
पृ १३२ • यागकर्तृत्वं यागानुकूलव्याश्रयम् ।
माट्ट १०।२।१६.

कर्तृदेशयो मेदत्व अनियम मित्तर्मेतु । मा
१।१।१२।१३ (३५) .

मण्डन— 'मन्त्रान्ते स्यात् कर्मणः संनिपातः ।'

शंकर— 'मन्त्रान्ते कर्म चारमेत् ।'

● करणमन्त्रप्रकाश्यं फले क्व वित् क्वत्विजामये ।
यन फले कर्मार्थम् । यत्र वा उपरवेषु 'तत्रौ' छद् ' इति
व्यवदेशो भवति । भा. ३।८।१४।२९-३०, ● करण-
मन्त्रप्रकाश्यं फले याज्ञमानम् । ३।८।१३।२६-२८,
● करणवाचिनः प्रातिपदिकत् तृतीया भवति । १।४।
१।२ पु. ३२४. ● करणवाचिनी तृतीया । वा.
१।४।१।१ पु. ३२२, ● करणविभक्तिविनियुक्तानां
सकलेशयोगान्यथाऽनुपपत्त्या फलसाधनता युक्ता । १।२।
४।३६ ट. १६३, ● करणव्यतिरिक्तत्वान्ता इति-
कर्तृत्वतायाः । २।२।११।२६ पु. ५६०, ● करणशब्दो
यादृशमर्थं नवीति, तादृशस्य प्रातिपदिकं वाचकमेव ।
इदन्तेन हि कारकविशिष्टं द्रव्यमेव उच्यते, न विभक्ति-
यत् निष्कृष्टं वाकित् । तथा च 'करणम्, करणेन,
करणाय' इति च कारकान्तरयोगो दृश्यते । अन्यथा
हि विभक्त्यभिहितेनेव एकेन कारकेण नवीनत्वात्
न द्वयं कारकान्तरयोगं प्रतिपद्येत् । शक्तेस्तु शक्यन्तर-
नास्त्येव । तस्मात् शक्यपुसर्जनद्वयवचनानात् उपपन्नं
करणसन्दर्भवाचिनं प्रातिपदिकत्वं । १।४।१।१ ट. ३२४.
● करणाकाङ्क्षाऽनुशेषेन अङ्गोपकारः कल्प्यः ।
करणं च स्वयमेकं सत् स्वयम्कथुशोधनलक्षणम् एक-
मेशोपकारम् अङ्गकृतमपेक्षते । अङ्गद्वयं तु द्वयमेतेनो-
पपद्यते । वि. १।१।१२. ● करणानुग्रहकारेण, माध्य-
मान धर्मानाकाङ्क्षति । दुष्पु. १।१।१।१ पु. १६३७,
● करणानुग्रहादिणी इति कर्तृत्वता लोके दृष्टा, सा
तपेवेदापि भवितुमर्हति । ७।१।१।१ पु. १६२६,
● करणेति कर्तृत्व्यते भावनाया आकाङ्क्षिते । तत्र करण-
फले व्यापिषते । १।१।१।७।३५. ● करणेति कर्तृत्व्यतयो-
उभयोः व्युत्पन्नं प्रथममन्यय । पश्चात्तु परस्पर गुण-
प्रदानभावनेनात्मव्य. । वि. ७।१।१. ● करणेति कर्तृ-
त्वयो. संशयः स्वभावधिकरणन्यायेन । दुष्पु. १।१।१।१
पु. १६३७.

● करमत्वं उद्ग्लेकार्थमपवायिनी कादशादानन्तर-
जातिः । सु. ट. १४११.

● करस्यदिल्वन्यायः । विल्वस्य फल विल्वम् ।
फलात्मके विकारे तद्वित्तस्य लुक् । करे स्थित विल्व
यथा चतुर्थैव दृश्यते, न तत्र सशयविरामवः । तद्वत्
वक्रणि प्रत्यगात्मताया खाङ्गात्कृते न सशयविवर्थावि-
संभव. इति । साहस्री. २८१.

● करिषण्टान्यायः । यत्र बलापेक्षया बुद्धेर्महत्वं
विवक्ष्यते, तत्राख्यातवतः । उक्तं च— 'मतिरेव
बलाद्रोषयी यदाभावे करिणामिव दशा । इति शेषव्यतीव
दिण्डिम. करिणो हस्तिपकाहृतः कण्ठ् ॥' इति ।
साहस्री. ६५३.

● करिवृद्धितन्यायः । अथ विशिष्टवाचकरदानं
यति पृथग्विशेषणवाचकनदसमप्रधाने विशेषमानपरत्वात्
प्रवर्तते । यथा— 'वृद्धिं करिगर्जितम्' इति कोशात्
विशिष्टवाचकस्य वृद्धितपदस्य 'तत्र स द्विरद्वुद्धितशब्दकी'
इत्यादौ विशेषणवाचिद्विरदपदसमप्रधानानात् यथा गर्जित-
रूपविशेषणानपरत्वमिति । यथा वा— 'स बीजकर्मोप-
पूर्णगर्भे' इत्याद्यापि बीजकपदस्य 'बीजका वेणवस्ते स्युर्वे
स्वतन्त्यनिलोद्धता.' इत्यभिधानात् विशिष्टवाचकत्वेऽपि
तथा विशेषमानपरत्वमिति । साहस्री. २०६.

● करोतिः अभूत्प्रादुर्भावनवनः । दुष्पु. १।२।३।
१४ पु. १७०६. ● 'करोतिर्येष्विव सर्वथात्' इति
यथा चाहु. । (करोतिभावव्योरेकोऽर्थः) । वा. २।१।
२।२ पु. ३८० । सुधा— (पु. ५६५) 'विभक्त्य सेना
परमार्थकर्मा सेनापतींश्चापि पुरदरोथ । निरोजवमास
स शत्रुस्तेनो करोतिर्येष्विव सर्वथात् ॥' ● करोति
उपतिरूपफलवाचित्वं तदनुकूलभाषारो यन्तर-
प्रत्ययवाच्यः । एव च न करोतिवक्तव्यो समानार्थ-
कत्वम्, न वा यत्नेः सकर्मकत्वापत्तिः. अनुश्रवणमा. ।
मणि. पु. १०२. ● करोतिः उपसृष्टिविधानार्थः इति
सिद्धान्तवित्तवम् । .. विद्यन्ते विधानं करोतिप्राम्यम् ।
सु. ट. ११८७ ● करोति. । इत्यो भ्याचरोऽर्थः ।
करोते भवत्यर्थकर्तृकर्मकात्वात् पितृन्तमवतिष्ठमानार्थे
कत्वम् । मणि. ट. १०८. ● 'करोति. विप्रभाषेन
न कश्चित् कर्मणा विना । मान्येभ्य कर्ता च करोतिः

प्रवासादीनामपि इति चेत्, तत्र । यत् पक्षे विधि-
मन्तरेण प्राप्नोति, तत् श्रयमाणम् अनियतारो प्रविशन्
नियमः अभिधीयते । न चातुगदः शक्यते वक्तुम् ।
सर्वदा यत् प्राप्नोति, तत् अनुद्यते । अत आह (भाष्यम्)
' अनियतस्य नियतता ' इति ।

श्री — ' सर्वं क्रियाविधेरेव क्कारं प्राप्यते
यतः । वतस्तत्र विधातव्यमप्राप्ते सर्वेषाम् विधिः ॥
विषमादिनिवृत्त्यर्थं समादिश्रवणं यदि । परि-
संख्या प्रसज्येत ततोऽप्यस्ति विधेर्विधा ॥ '
तस्मान्नुवादः । (सिद्धान्तमाह-) नेवम् । ' नियमेन
नहि प्राप्तिः समादीनां क्रियाविधेः । समे च
विषमे याऽपि सोमेनाभ्येन वा यजिः ॥ प्राप्नोति ,
तेन सोमादेः प्राप्तिर्न स्यादपि क्वचित् । यस्मिन्
पक्षे न सोमादेः प्राप्तिर्न स्यादपि क्वचित् ।
अप्राप्तिपक्षसद्भावात्क्रियमाणो विधिः स्थितः ॥ '
(नियमपरिसंख्ययोः इतरपरिवर्तनाऽन्विषेऽपि यत्र
प्रयोगे समादेः प्राप्तिः, तत्रापि प्रावणस्य शास्त्रेण अकरणे
विध्याद्येवात् प्राप्नोतो विषमादेः वर्जनात्सामेन प्रथमो-
पस्थितत्वात् विधेवसमादिगततया प्रत्यासन्नत्वात् माव-
रूपेण लघुसारीत्वाच्च अप्राप्ताद्यपरिपूरणमेव कल्पम् । विष-
मादिनिवृत्तिस्तु तद्वैपरीत्यात् अप्राप्ताद्यपरिपूरणरूपनिय-
मानुनियमादित्वाच्च न कल्पम् । परिसंख्यायां तु उभयो-
रपि नियमप्रसक्त्येन अप्राप्ताद्यपरिपूरणस्य कल्पकार्यमवत्
इतरपरिवर्तनमेव कल्पम् । एवं च ' समे एव यजेत '
इत्येवकारेण कल्पविषयम् अव्योक्त्यवच्छेदार्थम्, न
तु परिसंख्यापरिपूरणस्य अव्यययोग्यत्वच्छेदार्थम्, इति नियम-
परिसंख्ययोः कल्पमेदात् अवर्तनीया तृतीयो विधिप्रकारः
[नियमविधिरूपः] इत्याद्यः ।

सोम — अवयवदेशप्रसङ्गात् अन्यस्य समादि-
देशस्य तत्रयमानव्यापस्य कालान्तर्नीक्षिकोमादेरपि बुद्धि-
विपरिवर्तनात् प्रासङ्गिकी संगतिः । सूत्रार्थस्तु — कर्त्ता
दीनाम् अन्वोदनम् अनुवाद एव स्यात्, प्रयोगे कर्त्तादि
सामान्यस्य नियमवकायात् इति ।

वि — ' समे यजेत (इत्यादिना) देहादेस्तुसां-
ऽपवा विधिः ।, प्रयोगानुपपत्तेर प्रातःवाद्नुवादता ॥,

समे वा विषमे वेति पाक्षिकप्रतिवृत्तये । अप्राप्ताद्यानु-
पातेन नियमोऽत्र विधीयते ॥ '

भाट्ट — तत्र कर्त्तारः अर्घ्यस्वादनः, कालः पीर्ण-
मास्तादनः, देशः समादनः, इत्यादि ब्रह्मादीनि, गुणाः
सुखादनः, संस्कारा अत्रयातादनः तत्तद्वाक्ये धृताः क्रमे-
चोदनयैव आद्येपेण प्राप्तत्वात्त्र विधीयन्ते, अतो न ते
कर्त्तृविधिनिर्णयेन प्रयुज्यन्ते इत्याशङ्क्याऽऽभासे
प्राप्ते, याजदाद्येपेण अनियताः प्राप्यन्ते, तावत् वचनेन
नियमकल्पविधिकरणत्वं नियमेनैव प्रतीयतम् । नियम-
विधिप्रकारश्च सर्वोऽपि अनागतव्येधगत्यायेनात्र, कौस्तुभे
च मन्माधिकरणे एव प्रदर्शितः ।

मण्डन — ' देयादिवाक्ये नियमो विधेयः । '

शंकर — ' कालादी नियमो विधिः । '

● कर्तृघर्मो यावन्नीविकाम्यात् । घृ. २।४।१।२-७.

● कर्तृनामधेयानि कर्माणि यावन्ति श्रूयन्ते, तावन्तो
वरीतायाः (कर्त्तारः फलविजः) नियन्ते । भा. ३।७।१।
२२.

● कर्तृन्दायः । कर्त्तृधिकरणम् (३।४।१।२-१३)।

के. ● कर्तृप्राधान्ये (यजेत इत्यत्र) कार्यामावात् न
साधनाद्यदृष्टया भवितव्यम् । नहि भवति पावकः चेन्न
विमर्षं कथमिति । (प्रावणायान्ये तु भवति, चेन्न
विमर्षं कथमिति ।) भा. १।१।४।२४, ● कर्तृभेदः ।
अद्वयपानानाम् अमी औत्रामपवा (च) दक्षिणामेदात्
अन्यकर्तृनां विज्ञापते ' वचना दक्षिणा ' इति ।
१।१।१।२.

● कर्तृभेदस्तथेति चेत् । १।१।२।१०।४४॥

वक्रप्रधानेषु दक्षिणोत्तरविहारयोः षि कर्त्तारो मित्राः,
उत तत्रमिति विचारो पूर्वपक्षमाह । यथा उभयो-
र्विहारयोः पूर्वाधिकरणे अङ्गानि मिश्रणीयुक्तम्, तथा
कर्त्तृभेदोऽपि स्यात् । उभयत्र सर्वे कर्त्तारोऽपि मित्राः
स्युः । इति चेत् पूर्वपक्षी न्यायः ।

न, मयवायात् । ४५ ॥

उभयोर्विहारयोः न सर्वे एव कर्त्तारो मित्राः । होत
तत्र न्यन्यत्वमिदं एव सन् याव्याऽनुपाक्या अनुपुनम्
अप्यर्तुमिव प्रतिपन्नात्तरमपि सर्वोपाधिकुलम् । आमीरो-

प्रयुज्यन्ते तत्रोपोजककर्तुः ॥' न च तेषाम् अय्यन्तानाम् अशक्तिः इति अन्येषामशक्त्या भवितव्यम् । अन्येषा वा शक्तिः, इति एषामपि तदत्र भवितव्यम् । कुतः ? ' शक्तयः सर्वमावातां नाशुशोष्याः स्वभावतः । तेन नामा वदन्त्याशान् प्रकृतिप्रत्ययादयः ॥ ' एवं करोत्यर्थद्वारेण सर्वोत्थानेषु भाव्यत्वर्थः सिद्धः । वा. २।१।१।११ पृ. ३७७-३७८.

● कर्कत्वम् अरुहलैकार्षेयसमन्विष्टकलावातरजातिः । सु पृ. १४१०.

● कर्णे पृष्ठे कर्ति चालयति इति न्यायः । एतेन शानानिक्त्वानुरूपसत्त्वाभाषनिवेशे अस्वराभाषवैयर्थ्यमाशङ्कितम्, विषयताविशेषरूपसत्त्वाभाषनिवेशेन च तत् समाहितम् इति ' कर्णे पृष्ठे ' इतिन्यायेन संदर्भाद्युद्धिः, इति परास्तम् । सिद्धल. पृ. ८७.

● कर्णकौन्तेयन्यायः । यथा कर्णः कौन्तेय एव स्वपि कौन्तेयत्वात्मान् राधेयनामाने मेने, पश्चादातोपदेतेन कौन्तेयनामानं मन्थते स्म, तथा ब्रह्मेन स्वस्वरूपाशानात् नीरमात्मनं मन्थते । गुणप्रदिष्टमहावाक्यजबोधात् अशोषभाषे तदौषाहमिति मन्थते इति । साहस्री. ३५६.

● कर्णवर्तिनाऽपि कुण्डलेन ' कुण्डली देवदत्तः ' इति देवदत्ताभिधानं भवति । एकदेशवर्तिनाऽपि निमित्तेन एकदेशिनोऽभिधानम् । रत्न. ५।४।७।२२.

● कर्णशङ्कुली । अशङ्केशङ्कर्णशङ्कुल्यामेव श्वेन निशङ्केशङ्कर्णशङ्कुल्यात्जनकसुहृदोऽपिः अङ्गीक्रियते । मणि. पृ. १६८. ● कर्णेऽशङ्कुली पार्थिवी संयोगलक्षणो संनिकर्षेण शब्दं यच्छति इति न च वाच्यम् । पार्थिवत्वेन अरण्येन्द्रियस्य शङ्कोपलम्भस्यप्रसवद्वात् । ऋजु. पृ. २४२.

● कर्तव्यम् अरुहा कुर्वात्, न अकर्तव्यम् । भा. ६।१।१।१।१०.

● ' कर्तव्यं हि सतां षषः ' इति न्यायः । यद्भिः कर्तव्यतया यद्विहितं तद् कर्तव्यम् इत्यर्थः । साहस्री. ७३१.

● कर्तव्यश्च सुप्रबन्, अकर्तव्यो दुःप्रबन् । भा. ६।१।१।१ पृ. १३४९, ● कर्तव्यतायां चोदितायाम् इतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षा भवति कथं कुर्वादिति । प्रकरणेन धर्माः संवध्यन्ते इत्थं कुर्वादिति । ७।१।१।२ पृ. १५२७, ● कर्तव्यतालिङ्गेन गुणानां भूयस्त्वेन ज्योतिष्टोमस्य याजुर्देवस्य चोदना अनुमीयते । ३।३।

३।२०. ● कर्तव्यतावचनः भागनाया पुरुषं प्रवर्तयति । तस्मात्प्रयोजनेन भाव्यम् । स च पुरुषार्थः प्रयोज्यता प्रतिपद्यते । तस्मात् पुरुषार्थो भाव्यमानः । अतः सर्वस्यतेषु पुरुषार्थः अपि न अभूतः । यथाजदियुद्वारेण, दर्शपूर्णमासादियु साक्षात् । तुप्. ४।३।५।११.

● कर्तव्यतोषदेशश्च शक्यादियु अर्थेषु भवति । भा. ६।२।३।१४ । शक्यः कर्तुम् इत्यस्मिन्नर्थे कर्तव्यतावचनस्य कल्पना शक्या कर्तव्यं । तुप्.

● कर्ता अनुष्ठेयक्रियाऽगमादेश अगम्यते इति प्रत्यक्षम् । तत् तावत् केन चित्तं वाच्यते । भा. ३।४।४।१२ पृ. ९३१, ● कर्ता आख्यातस्य आर्थिकोऽर्थः न श्रौतः । ' गतु कर्तास्मिन् प्रतिपत्ति (आख्यातात्) सत्यं प्रतिपत्ति न तु शब्दान् । कुतः तर्हि ? अर्थात् । यदा क्रिया अनुष्ठायता विधीयते, तदा अर्थात् कारकन्यायो गम्यते । यथाश्चात् गम्यते न स श्रौतः ।'

३।४।४।१२ पृ. ९३३, ९२१. ● कर्ता आख्यातस्य आख्यातभावनाऽखिनाभावादेव लभ्यमानो नामिषेयो भवितुमर्हति । भा. ३।४।८. ● कर्ता एकः एव आश्रेयादिप्रधानाना दर्शपूर्णमासवागुमात्स्यदे । भा. १।१।१।१-२। ८-१२ ● कर्ता एव सर्वभावनासु एकान्तसिद्धितः इति अष्टाचारमत्वेन तिङ्वाच्यता संक्षेप संभन्धते । भा. ३।४।४।१२ पृ. ९१४. ● कर्ता कर्णदीनि समादत्ते, तानि अतमादितानि न शक्युवन्ति स्वस्वमर्थम् अभिनिर्वर्तयितुम् । भा. ३।१।६।१२ पृ. ६९६.

● कर्ता कर्म वा नैव प्रत्ययार्थः इत्यावापौ आह. । ३।४।४।१२ पृ. ९३३. ● कर्ता नाम्यातार्थः सिन्धु आशेषलभ्यः । मीमंसा. ● जीस्तोऽपि पुत्राः कर्ता, न शरीरम् । स न पतिःऽपि शरीरे पुत्रोऽपि । तस्मात् स एव (सर्वस्वार्थ) परिश्रमणी कर्ता ।

अत्रापि गुणभूतरतुंकायाः क्रियायाः प्रतुं प्रति
 उपादीपमानाया न कश्चित् विरोधः । यदि तु
 आप्यातेन कर्तुः प्राधान्यमुच्येत ततः प्रकरणगम्येन
 प्रतुप्राधान्येन विरोधः स्यात् । यदि वा कर्तुरिव
 प्रतोरपि गुणत्वं स्यात्, तत उभयोः शेषयोः शेषिष्ठम-
 धायविरोधो लप्यते । न तु तदुभयमन्वयित्त । अतः श्रुत्या
 कर्तुर्गुणमात्रात्, प्रकरणेन च ततोः प्राधान्यात्, नाना-
 विधत्वेन आसमत्वात्विरोधः । तदभावात् अबाधः
 स्यादिति । नैतद्देवम् । ' यद्यप्यादौ गुणत्वेन कर्ता
 कर्मणि गम्यते । तथाप्यस्य प्रधानत्वं न पश्चात्
 प्रतिविध्यते ॥ ' यद्यपि प्रथम साधकमपेक्षमाणा क्रिया
 कर्तार गुणत्वेन यच्छति, तथापि सत्याः प्रयोजनाकाङ्क्षा-
 धेलापामपि कर्तव्यं धीगदितः ता निर्देष्टयितुं समर्थः ।
 सोऽपि न साधकत्वं प्रतिपद्यमानः ' निगम मनोपकरि-
 ष्यति ' इत्येवमपेक्षते । तयोश्च एकशब्दोपास्योः पर-
 स्परमन्वे निर्देष्टमाने विप्रकर्षात् सागम्यकथो न यच्छते ।
 न च सामवाधिकारे (सनिश्चयोपनरत्वे)
 संभारति आरादुपकारत्वरता युवा । तद्यथा
 ' अग्नीषोमीयस्य जपया प्रथमं अग्नीषोमीय पशुपुरोडासा-
 मनुनिर्वपति ' इत्यत्र सत्यपि तद्विद्वेन देवतोपसर्जनयो-
 पादाने सागम्य प्रयोजनासाहचर्यात् सत्याम् अग्नीषोम-
 योरेव संनिहितयोः संस्कारत्वं निश्चयते, इति न पशोः
 (पशुपुरोडासायाने पशुपागम्य इत्यर्थः) आरादुपकार-
 तेन (संस्कार्यत्वम्) कल्प्यते । नहि पूर्वं गुणत्वम्,
 उत्तरेण प्राधान्येन विद्यते । अत्रदवसावित्त्या प्रयो-
 जनकत्वात् कश्च चित् प्राधान्यम्, एतमप्यपि इति ।
 अथवा आप्यातेन कर्ता धेवत्वमभिधीयते, गुण-
 प्रधानभावात् अर्थात् कर्तृत्वं यथाशेष मविष्मतीति ।
 तेन उभयोः क्रियाकर्त्रोः अपेक्षासंनिधिगोचरे आण्यस्य
 गुणप्रकारभावो टान् गयेते । ' यद्वैतद्विज्ञेयेण नियतं
 ममपशादुभौ । प्रत्ययार्थं मह मृत. प्रहृतिप्रत्यया
 विति ॥ तेनाख्यातेऽपि कर्मैव प्रकृत्यर्थोवमर्जन' ।
 प्राधान्येनाभिधीयते द्वाभ्यामपि छन्दस्तदम् ॥
 नहि अस्य औपनिषत्स्य नदवस्य म्परास्य वा
 अत्रादुपकारं न्ययन्तः म्परास्यत्वात् चोरण्यते । तेन

कृतद्विताम्रतदेव प्रत्ययार्थप्राधान्यं प्राप्नोति । ततश्च
 शब्देनैव धात्वर्थस्य शेषत्वमुक्तं नातिश्रमिंतुं शक्यते ।
 ननु सामान्यम् सुष्टं प्रतीतिविशेषेण अपोत्रेत । तथाहि,
 ' धात्वर्थस्य प्रधानत्वमाख्यातेषु प्रतीयते । कर्तो-
 पसर्जनं तस्य, प्रधानत्वे ह्यसंगतिः ॥ ' इत्योखावत्
 प्रधानयोर्गुणयोर्ना सर्वत्रैव सक्रयो नावकल्पते । तत्रानर्थं
 कल्पनीये गुणप्रधानत्वे यथाश्रमिति न्यवस्था अपाधयते ।
 तत्प्रतीतिश्च यथा अन्यत्र प्रत्ययार्थसर्जनप्रत्ययार्थवियय-
 त्वेन उपलभ्यते, तथा अत्र प्रत्ययार्थोपसर्जनप्रत्ययार्थवियया
 सर्वस्य स्वसधेया । न च ततोऽन्यत् फलत्वं कारणमस्ति ।
 तस्मात् अपरग्रहः कर्तुः प्रधानत्वत्वेति । उच्यते ।
 ' धात्वर्थस्य प्रधानत्वं न तावदिह जन्मति ।
 औत्सर्गिको न च न्यायो मत्पक्षे हि निवर्तयति ॥'
 भावप्रधानत्वात् आख्यातेषु न कदा चित् धात्वर्थस्य
 नित्यं करणभूतस्य प्राधान्यम् इति शिस्तं (भासाधो-
 विवरणे) । न च धात्वर्थे एव भार इत्युक्तम् । ननु
 प्रतीतिवशात् कर्तुप्राधान्यं तावत् निवृत्तम् । यत्वं
 निवृत्तम्, न तु भवत्येव, किं तर्हि असंगत्ये । नो हि
 मात्रमेव प्रत्ययार्थं वदति, तस्य प्रकृतिप्रत्ययार्थप्राधान्य-
 न्याय. लौकिकं प्रतीतिः (च) उभयमपि न विरुध्यते ।
 यत्वं तु कर्तव्यं श्रुतः प्रत्ययार्थः, तस्य नैव येन चित्
 भावोपादानम्, इति तप्राधान्यानुगमलक्षणं न स्यात् ।
 एतन्नत एव कर्तुः प्राधान्यं प्राप्नोति, तत्र प्रतीतिरिदम् ।
 तत्र यदि प्रतीतिरनुगन्तव्या, ततः तदनुगम्येन प्रत्ययार्थ-
 लक्षणं प्रणेतव्यम् । तत्र भावप्रत्ययार्थकारिभिरपि प्रणीतं
 नैतरे । अतः अतिप्रधानत्वात् लौकिकप्रतिष्ठा अभि-
 धेयतरम् कर्तुः प्राधान्यमनुगमन्तव्यम्, इति क्रियायाः
 लक्षणं यत् । (यद्वैतम् इति श्लोकरूपेण परिहारं
 दूषयितुंकारमते -) अह - तत्र एतन् प्रथमं, यत्
 तादर्थसिद्धयर्थे धृतिरुपादये । प्रतीतिप्रत्ययार्थयोः पुनः
 अपेक्षादुपसर्जनविरोधविरोधभावात् प्रतीयते । तत्र यद्यपि
 विरोधेन धात्वर्थस्य उपलब्धता, तथापि एतदुपकारः
 इत्यादिभिर कदा विद्वान्निश्चयो विरणीतः स्यात् ।
 तथापि, ' विरोधगतया राजा पुत्राण्योपमर्जनम् ।
 अर्थयोः शेषतोषित्वे सधेयेष्टा प्रधानता ॥ ' अथ

मानात्मकं कर्तृत्वम्, तथापि तत् बुद्धिपूर्वकारिणा फल-
संकल्पनानिश्चम् । तादृशानामेव वैदिकेषु कर्मत्वधिकारो
नास्तेतानाम् । विधियुक्तश्रेताः सर्वाः क्रियाः,
प्रतिषेधानामपि विधिप्रत्ययसम्बन्धापीनत्वात् । वा.
३।४।४।१२ पृ. १०६.

• कर्तरि तृतीया कारकविभक्तिरूपा विनियोकत्री भूतिः
यथा 'प्राधान्येन निष्कारणेन पदद्वयो वेदोऽप्येवो ज्ञेयश्च' ।
बाल. पृ. ४४, • कर्तरि पृथी कारकविभक्तिरूपा
विनियोकत्री भूतिः यथा 'हृणस्य कृतिः' । पृ. ४५.

• कर्तृकर्मणोरेव आख्यातात् चार्यवर्तिपयतया प्रतीतिः
तद्विहितश्च सख्याऽन्वयः, न कारकान्तराणाम् इति नियमे
'प्राधान्यविश्वकारित्वत्वात् चार्यवर्त्य, कारकान्तराणां च
कर्मत्वं चतुल्लक्षणस्य कर्तृत्वद्वयं शब्दलक्षणस्य प्राधान्यस्य
विश्वितुमशक्यत्वम्' हेतुः । सु. पृ. १४५७. • तस्मात्
पञ्चविंशत्यादिर्विचक्रः कर्तृकर्मणोः । तत्पदभेदवर्ति-
त्वात् पञ्चतुषादिशब्दवत् ॥ • अभेदवर्तित्वं हि तत्पद-
सामानाधिकरण्यम् असंदिग्धवाचनेषु वृद्धतेषु 'पञ्च
देवदत्तः, पञ्च ओदनः' इत्यादिषु दृष्टम् । यत्र च कर्तृ-
कर्मवचनत्व नास्ति, तत्र सामानाधिकरण्यमदृष्टं यथा
पासादिशब्दे । (इति पूर्वपक्षे) । वा. ३।४।४।१३
पृ. १३०. • कर्तृकर्मकृतां कर्तृवाचाश्रये शक्तिः ।
मणि. पृ. ११४.

• कर्तृकर्मविनिश्चयसंख्यायतादाहयः लौकिक-
न्यायः । सु. पृ. १४२७.

• कर्तृकर्मसंख्याते 'ओदनः पच्यते स्वयमेव'
इत्यादी ओदननिष्ठयोः कर्तृत्वकर्मत्वयोः विश्वधणात्
ओदननिष्ठकर्मत्वसामानाधिकरण्यकर्मत्वसौकर्येण निष्ठकर्तृत्व-
सामानाधिकरण्यकर्मत्वानुद्धमत्वाना इति बोधः । मणि.
पृ. ११४. • कर्तृ-काल-देश-द्रव्य-गुण-संस्काराः
अथवादि-गौर्गमास्त्रादि-समादि-बीजादि-शुक्रादि-
अथवातादायः सत्तादाकर्म. नियमेन प्रयुज्यन्ते । (तत्र
अप्यर्थव्यतिः कर्ता, गौर्गमास्त्रादिः कालः, समादिः
देशः, बीजादि द्रव्यम्, शुक्रादिः गुणः, अथवातादिः
संस्कारः ।) के. ४।२।१-१।१२३-२६.

मी. को. ७२२

• कर्तृगुणे तु कर्मात्मभावत्वाद् वाक्यभेदः
स्यात् । ३।१।१०।१९॥

दशपूर्णमासयोः प्रयाजवाक्ये भूयते 'अभिक्राम
जुहोत्यभिक्रामै' इति । अभिनामम् इति णमुत् । अभि-
क्राम्यअभिक्राम्य इत्यर्थः । किमिदम् अभिक्रामणं प्रयाजे-
ष्वेव निविशते, उत कृत्स्ने प्रकरणे इति विचारे पूर्वपक्ष-
माह । अग्निमग्न तावत् कर्तृगुणः । तस्मिन् अभि-
नामणे कर्तृगुणे सति 'अभिक्राम जुहोति' इत्यत्र वाक्य-
भेदः स्यात् । कर्मात्मभावात् कर्मणा जुहोतिना अभि-
नामणस्य कर्मणः समवायाभावात् सवन्धाभावात् । तत्रश्च
कर्तृद्वारा सर्वस्मिन् प्रकरणे निविशते अभिक्रामणम् ।

अथवा अभिक्रामणे कर्तृगुणे, अज्ञानाम् इति कर्तृगुणा-
ऽऽकाङ्क्षाविरुद्धेण अनान्तरप्रकरणपूर्वपस्थापितकेवलप्र-
याजहोमकर्मसंख्याभावात् कर्मात्मभावात्, तत्रप्रकरणैक-
वाक्यत्वाभावरूपो वाक्यभेदः स्यात् इति वार्तिकानुसारी
सूत्रार्थः । पूर्वपक्षं भाष्यानुसारी । • कर्तृगुणे अभिक्रामणे
प्रयाजकर्मणि असमायायात् तदभावेकवाक्यता न स्यात्
इति सूत्रार्थः । इति कौस्तुभः ।

साकाङ्क्षं त्वेकवाक्यं श्यादसमाप्तं हि
पूर्वेण । २० ॥

उदाहृतः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । 'अभिक्रामं जुहोति'
इति अभिक्रामणं दशपूर्णमासप्रकरणे न निविशते । किन्तु
प्रयाजेष्वेव निविशते । अभिक्रामणेन समाचीदति आह-
वनीयं कर्ता, द्रव्याद्वा अभिप्रसार्य इत्यत्र जुहुयात् । तस्मा-
दभिक्रामणम् उपश्रयति होगस्य । अतः प्रयाजेष्वेव
निवेशः । सूत्राश्रयस्थे-अभिक्रामम् इत्येवम् जुहोतिना
एकवाक्यम् एकार्थवृत्तिपादकं स्यात् । हि यस्मात् पूर्वेण
अभिनामम् इत्येतावता पदेन जन्वं पदार्थज्ञानम्
अवगतम् अपर्यवसन्नं जुहोतिना उत्तरंणं ताकाङ्क्ष
भवति । अतः तदेकवाक्यत्वं युक्तम् ।

अथवा अभिक्रामणं प्रयाजभाववशात् साकाङ्क्षम् इ-
यन्मावाकाङ्क्षालक्षणप्रकरणयुक्तमेव । तस्मात् तत्र एक-
वाक्यं प्रयाजभावनायामेव अन्वितं स्यात् । पूर्वेण पूर्व-
पक्षितसमानयनविधिना उपापत्तितं प्रयाजभावनायाः
इत्यभवावाकाङ्क्षालक्षणं प्रकरणम् अवगतम् । इति ।

पुन उपकार्यं च विवक्षयते, तदा तस्य विशेष्यत्वस्यापि
 पक्षे राजाज्ञाकारणेन उपकारकभूता पुरुषा विशेष्य
 भवति, इति पुत्रपराजशब्द एव प्रयोक्तव्य । प्रयोग
 द्वयस्य विद्यमानस्य तावत् भवत्याहेतौ अर्धद्वये
 संभवति, निमित्ति वक्ष्यमाणक्रियोपयोगिण्यया विवक्षा
 भेदमात्रेण क्लृप्ता भवत्यामाश्रयिणामहे । तेन भूत
 निमित्तनालोच्य शब्दे प्रयुज्यमाने राजपुरुष इत्यम
 उपकारासृजत शेषत्रमेव विवक्षितमिति गम्यते ।
 यत्र सि गोगर्मदासादिस्वामिनि अस्य ताविद्यमानमेव
 शेषत्रम्, तत्रापि उपकारकचसंभवात् उपचरितमिति
 द्रष्टव्यम् । अथापि एवमाहीना मुरचवसिद्धयर्थम् उप
 कारकत्वेन उपसर्जनत्वम् न शेषत्रम्, तथापि शेषस्य
 एवफलत्वात् एतत् प्रत्यासन्नत्वम्, न शेषिण इति
 शेषत्रप्रतिपत्त्यर्थं कमेव विशयते । पाचकादावपि सर्वत्र
 वृत्तवृत्तित्वात् उपकारकचसंभवात् क्रियाणांमुप
 सर्जनम्, न निर्नर्तव्येन अवस्थानात् प्राधान्यम् ।
 ननु एव गति 'श्रेष्ठिताभ्यामुद्रवल्मुधलाभ्याम्' इत्य
 त्र्यापि प्रोक्षणस्य द्रव्यार्थेव प्राप्नोति । कश्च वा एतद्
 निगम् (नास्त्वकमनिष्टमित्यर्थ) । ननु एव सति
 हन्तिपिपियुक्तत्वापूर्वमुक्तवतिचाये (११।२।२-३)
 विद्यते । कथं नाम विद्यते ? यदा अन्यदेव तत्र
 युक्तम्, अत्रैव तादर्थ्यम् । अवस्थिते हि द्रव्यार्थे
 कर्मण्युक्तो हि धर्म किम् अनन्तरकार्येण हन्तिना पिपिणा
 च प्रयुज्यताम्, उत व्यवहितेनापूर्वेणैति । योऽपि च
 तादर्थ्यविचारस्तत्र, योऽपि एवमेव उद्दालमुद्रणपरि
 त्तमेवैव द्रष्टव्यं किं च तपोर्हन्तिपिपिणापत्रव उपर्य
 मेतत् प्रोच्यम्, उत यदपूर्वसाधनव तदर्थमिति ।
 'विरोहित च कर्मरत् न गृहीत्वादपि क्रियाम् ।
 आविर्भूतं तु कर्तृत्वमाह्वयादत्र प्रहीत्यति ॥'
 वृत्त्यामिहितानि कारवाणि विरोहितान् न चक्रुमुपु
 त्तमार्थेन क्रियां प्रहीतुम्, मुनिवन्तस्यानि तु
 आविर्भूतत्वात् यत्रवृत्तिः । यत्र पर्येककारिवत्
 अपेक्षतत्पर्येकत्वो न शक्यत्वेन विरोधत्वे इति तत्रो
 क्यते 'कारणेषु गृहीतव्यादेकत्वादे क्रियाऽप्यंता ।
 कारकभूतिगम्यत्वाद् वापतं द्रव्यशेषत्वम् ।'

कारणोपसर्जनीभूतस्य द्रव्यस्य प्रयासक्तिमात्रेण संख्या-
 दय शेषा समवेसु, ते तु अस्य तत्रत्यासन्नप्रधानभूतेन
 कारणेण अपहृत्य क्रियायै नीयते । न वेन वाचर्थाना
 वेन चित् बलवत्तरेण प्रमाणेन क्रययामनगम्यते,
 येन कर्तृत्वोपेक्षा ज्ञाप्येत । यत्तु कर्तृत्वस्य
 गुणामकत्वात् प्राधान्याभिधाने सति मुत्रा गुणच
 प्राप्नोतीति, तदसत् । कुत ? 'कर्तृणा शास्त्रगम्ये
 ऽर्थे चेन्नानामाधिक्रिया । विधिश्च न भवेत्सेवा
 फलसकल्पनादृते ॥' यद्यपि अनुष्ठानमात्रा मक कर्तृत्वम्,
 तथापि तत् बुद्धिपूर्वकारिणा फलसकल्पनसिद्धम् ।
 तादृशानामेव वैदित्त्वेण कर्मसु अधिकार, नाचेतनानाम् ।
 विधियुक्तास्तीता सर्वा क्रिया, प्रतिषेधानामपि विधि
 प्रत्ययसत्रार्थान वात् । न च पुरुषार्थकर्तृत्वताम तरेण
 विधि संभवति । तेन अवश्यमनुष्ठानत्वेन उच्यमान
 पुरुष क्रियसि 'गमिषा क्रिया साक्षात् पारपर्येण वा
 उपरिच्यति' इत्यव्यवस्थितिः । साक्षादुपकारके च संभवति,
 न पारपर्योपकारकत्वना लभ्यते । न च संस्कारानर्ह
 कर्ता, क्रतुफलधारणेन सप्रयोजनत्वात् । फलस्योपकार
 इति चेत्, सर्वथा तावत् सामान्योपकारमात्रप्रभवचारि-
 तम् । तावता च श्रवणम् न्यार्जितम् । तद्विरोधात्
 परण च यद्येह कल्पयित्यते । न तदशेषव्युत्पत्ते ।
 (वृत्तीपरिहारगमाधानमुपपर्येण-) उक्तान् न श्रव-
 र्थता । यद्यपि च प्राधान्यात् कर्तृत्वचनेन अनभिहित,
 तत्र चान तर्गतं, तथापि तदन्वयाऽनुपपर्येण प्रत्यादि
 तवान् संभव्यते । यथा स्वगानादिवाद्येन पुरुषविशेष
 चनेन अनुक्तमपि सार्वभ्य साध्यं कल्पयित्यते, तथा
 स्वामित्वमपि बुद्धिपूर्वकारिण पुरुषस्य फलस्योप्येन
 कर्तृत्वप्रतीत्या प्रतिपद्यते । तत्र यथेन देवताया कर्मणा
 अभिप्रवणाया प्राधान्यं वागवापनवप्रतिपत्त्यर्थेण
 ज्ञाप्यते, न प्राधान्यस्योपपर्येणविद्येन, तथेह गुणच
 प्राधान्यापि उपपर्येणैव द्रष्टव्यम् । 'शुणमायो हि कर्तृणा
 न धात्वर्थान् प्रतीत्यते । भावनाया तु शेषस्य
 धात्वर्थं हि न ते शुण ॥' यस्यापि कर्ता
 प्रत्ययाय तेनापि अत्र प्रतीतिवगात् भारताऽऽद्युप
 गतत्वा । नत्रैव एतन्व्यपेक्षानात् प्राधान्यायैव

एतेन 'घटो न पटः' इत्यन घटपदं घटप्रतियोगिकान्यो
न्याभाषणलक्षणम्, ननुपदं च तात्वर्थाहकम्,
अन्वयश्च उभयोरपि 'शुक्लो घटः' 'अवष्टः पटः'
इतिवत् पार्थिकभेदसंभन्धमादाय विशेषणविशेष्यभावेन
वा अभाषाद्वत्क्रियापारम्, इत्यपास्तम् । तथात्वे तददेव
'घटो न पटौ' इति प्रयोगानापत्तेः । 'घटो नश्यति'
इत्यादौ कथमपि कर्तृत्वानुपपत्तेश्च ।

अतो यद्वाच्यार्थचिह्नलिङ्गान-व्यपदेशस्याप्यार्था-
श्रयत्वं यस्य, तस्य तत्कर्तृत्वम् । अस्ति चेदम् 'पच्यते
चैत्रेण' 'पचति चैत्रः' इत्यादौ, चैत्रस्य धात्वर्थान्
चिह्नलक्षणार्थपत्त्यात् कर्मलक्षणादिपि कृतेरुक्तेः । 'घटो
भवति' इत्यादौ आख्यातेन आश्रयत्वस्य लक्षणात्,
'घटो नश्यति' इत्यादौ प्रतिशोभित्वस्य तेन लक्षणात्
तत्रापि लक्षणश्रयत्वम् । अवच्छिन्नत्वं च स्वस्वसंबन्ध-
विशेषः, न तु जनकत्वाद्येव । तेन प्रतिशोभित्वादेर्नाशा
जनकत्वेऽपि न क्षतिः । 'चैत्र पाचकः, पक्ता' इत्यादौ
दृष्टेव पाकननुकूलकृतेः लिङ्गानन्वयि-याः उक्तत्वात् तस्य
कर्तृत्वोपपत्तिः । 'चैत्रस्य पाकः' इत्यादिघनन्ते घञर्थे
लिङ्गानन्वेऽपि पविधातुना उक्तस्य लक्षणया पाका-
च्छिन्नधातोरस्य लिङ्गानन्वयात् तदाश्रये चैत्रं कर्तृत्वा
विरोधः । पञा वा लक्षणया दृष्टेः, घाकया पाकाख्यस्य
भावस्य उक्तेः पाकावच्छिन्नकृतिसाध्यः पाकः इति
शब्दशेषः । दृष्टौ चैत्रस्त्वान्वात् कर्तृत्वोपपत्तिः ।
शेषपट्टीयाद्वा कर्तृत्वामावेऽपि न क्षतिः । प्रधानभूता-
भ्याह्वयक्रियापत्त्येव च तस्यत्वम् । चैत्रस्य पाककृतिः
इत्यादिप्रयोगोपपत्त्यर्थे च इदमाश्रयकम् । 'चैत्रेण
कृतः' इत्यादिकर्मैह तु अपि धातुना पाकानुकूलन्याय-
स्यैव वस्तुतः उक्तेः तदाश्रयत्वेन चैत्रे कर्तृत्वाविधातः ।
एवम् 'पाचयति चैत्रो मैत्रेण' इत्यादानपि मैत्रस्य
धातुत्वात्कान्तुल्लङ्घनाश्रयत्वात् कर्तृत्वम् । चैत्रस्य तु
आख्यातोवात्तद्व्याश्रयत्वादेव । अत्र 'पाक कारयति'
इति विवरणात् इत्यनुत्पत्त्यापारः गिजर्थः इति लक्षण
स्यत्वम् । कर्मलक्षणारथत्वे च पत्त्यस्य उद्योगविषयेन
मागद्वीकारेण पदोपस्थाप्यभावात् न तदाश्रये ओदने
अतिगत्यातिः । 'विदिलयन्ति तण्डुलाः' इत्यादौ आख्या-

तेन धात्वर्थाश्रय-लक्षणात् तद्वति तण्डुले नाप्यातिः ।
एवम् 'शाली पचति' इत्यादानपि धातुना शाली-
निग्रहस्यैव आधारस्योक्तेः न कर्तृत्वविधातः । कर्मकर्तृ-
रथत्वे च फलस्यैव अस्मिन् पक्षे आख्यातेन लक्षणात्
न ओदनस्य कर्तृत्वविधातः । ततश्च वस्तुपदाभिषेप-
भावनायाः चैत्रान्वयवारणार्थं लिङ्गानन्वयि इति । 'चैत्रो न
पचति' 'भूतले घटो नास्ति' इत्यादौ 'चैत्रशुचि-
पाकभावना, भूतलापि-करणकपटसत्त्वाऽऽश्रयश्च च
अभावप्रतियोगि' इति शब्दशेषाङ्गीकारात् न चैत्रादेः
कर्तृत्वविधातः । अभावे चैत्रशुचित्व समभिषाहारात् नना
वा चैत्रशुच्यभावलक्षणा इति न विरोधः । 'वापौ रूपं
नास्ति' 'जातौ समजापेन सत्ता नास्ति' 'हृदे
वह्निर्नास्ति' इत्यादौ च उक्तविषयशब्दशेषाङ्गीकारे
प्रतियोगिप्रतिश्रयनापत्तेः अगत्या 'रूपविद्वृत्तित-
संबन्धावच्छिन्नविद्यमानत्वाश्रयत्वं वाच्यारिनिष्ठाभाव-
प्रतियोगि' इति शब्दशेषाङ्गीकारात् न ह्यादेः कर्तृत्व-
विधातः । प्रकारान्तरं तु यामनीकरणे चर्यते । 'पटः
पटो न' इत्यादौ भवति क्रियापदाभ्याहारात् घटप्रति-
योगिकान्योन्याभावलक्षणात् ननुपदस्य च तात्वर्था-
ह्वयत्वात् 'शुक्लो घटोऽस्ति' इतिवत् पार्थिकान्वय-
लक्षणाभेदनादाय उभयोः क्रियाऽन्वयात् उभयोरपि कर्तृ-
त्वोपपत्तिः । वस्तुतस्तु 'घटो न पटौ' इत्यादौ विभिन्न
संबन्धाकान्तुपपत्त्या न अभाषणलक्षणा, अपितु अभाषाद्व-
त्क्रियावाचकारणातेन प्रतिशोभित्वाश्रयत्वयोः उभयोरपि
लक्षणा । तत्रोश्च यथातात्पर्यं घटपटान्वयात् घटपटयन्-
विधनी यथाकर्मम् अन्योन्याभावीये विद्यमानान्तसंबन्धिनी
प्रतियोगिवाश्रयत्वे इति च शब्दशेषाङ्गीकारात् उभयोः
कर्तृत्वोपपत्तिः । परन्तु 'अनुशोभितुं चैत्रावचनमेव
आख्याते, न तु प्रतिशोभितुं चैत्रावचनम्' इति
निश्चयोऽपि अनुमानानुसारेण प्रकृते कल्प्यते, इति
नैवाद्योऽपि शेषः, अपितु 'पटो भवति, पटौ न भवति'
इति क्रियापदद्वयाप्याहारेण एकपटशुचिभवननाश्रयत्वं
पटद्वयशुचिभवननाश्रयत्वं प्रतियोगिकान्योन्याभावात् इत्येवं
ननुपदस्य तात्वर्थाह्वयत्वाङ्गीकारेण ह्योदाहरणत्वयोः 'पटस्य
मृगो धारति' इतिवत् स्वप्रतियोगिकान्योन्याभावात्पर-

अपि च नैव कर्ता प्रत्ययार्थः कर्म वा इत्यानायां आहुः । ननु कर्तारि कर्मणि च लङ्कारः श्रूयते । नासौ कर्तारि कर्मणि वा श्रूयते, किन्तु एकस्मिन् एकवचनम्, द्वयोर्दिवचनम्, बहुषु बहुवचनम्, इति तत्र अपर वचनम् । तत्र एवमपिसम्प्रदाः क्रियते एकस्मिन् कर्तारि, द्वयोः कर्त्रोः, बहुषु कर्तृषु इति । एवं कर्मणि एकस्यादिसम्प्रदाः । तत्र नैव भवति कर्तारि भवति, एकस्मिन्नेति । कर्म तर्हि ? कर्तारि एकस्मिन् एकवचने कर्तारिकत्वे इत्यर्थः । एव द्वित्वे बहुत्वे, कर्मणि च । एवं वर्णमाने गौत्रिकन्यायानुगतः सूत्रार्थो वर्णितो भवति, सूत्राश्रयणि च न्यायानुगतानि भवन्ति । आगमोऽपि चाप्येव 'यदा एकरादयो विभक्त्यर्थाः, तदा कर्मादयो विशेषणत्वेन' इति । ननु यत्तदप्यस्ति 'यदा कर्मादयो विभक्त्यर्थाः, तदा एकरादयो विशेषणत्वेन' इति । उच्यते । अर्थमात्रा हि कर्मादयः, तेन भवन्ति शब्दव्याप्तियेषभूताः, न तु एकरादयः अर्थात् प्राप्नुवन्ति, तेन ते शब्दायैभूताः । तस्मात् यद्यपि विशेषणमेकत्वादयः, तथापि विशेषणमेवाभिधीयते, यथा 'हिरण्यमालिनः ऋत्विजः प्रचरन्ति' इति हिरण्यमालिनं विशेषणत्वेन (प्रतीयते), तथापि तदेव त्रिधीयते । तस्मात् कर्तुरेवञ्च शब्दार्थो न कर्ता (५. १३०) ।

वा— (५. १३३) 'सर्वविधातेषु कर्तृणा-
मिष्टा नैवाभिधेयता । या तु तेभ्यः प्रतीतिः, सा संयोगान्तरतो भवेत् ॥' सर्वत्रैव सावृत् शब्दाद्युच्यते । अनेकोऽर्थो गम्यते । न च तावता सर्वैः एकाभिधेयो भवति, तस्मान्मात्रिकन्यायाऽनुपपत्तौ नान्यत्वात् वाचकव्यतिरेकत्वनायाः । स नाम अर्थः अभिधीयते, यत्र शब्दस्य वाचकव्यतिरेकत्वमेव । क्व चासौ अदृष्टस्तौ कल्पन्ते । यत्र तत्कल्पनामन्तरेण प्रतीतिप्रयोगो नावद्व्यतिरेकः । यत्र तु अन्यविषयैव शक्यता अत्रलिसत्ता एव अन्यत्रापि तौ विध्यन्तः, तस्मान्नाल्लभ्या शक्यतायाः प्रतीयेते यथा आह्वयिष्यमाना व्यक्तौ, किरादि-शब्दानां च मागवत्तादौ । तद्विद पञ्चादिशब्दोच्चारणानु-
सृतोऽर्था गम्यन्ते भावना-प्राप्त्यर्थ-कर्तृ-जन्मत्या-
पुत्र-उत्तर-कार-विशेषाः । (पुत्रः प्रथममप्यमो

समरूपः, उत्तरः परस्परैवदात्मनैवदरूपः) । तेषां तु कः शब्दः, कोऽर्थात् इति विभागो न शक्यते । लक्षणं चैतान् 'योऽर्थात् गम्यते स शब्दार्था' इति । भावनाप्राप्त्यावत् न शब्दव्यतिरेकितं प्रत्यायकं पदयामः, तत्र कालादीनां स्वभिवारित्वान्, संभवन्ति हि विनाऽपि भागनया कालसंज्ञादयः । कर्तृपाल्यार्थान्या अन्यभिवारात् गम्यते इति चेन्न, वृत्तवत् व्युत्पन्नप्रतीतिप्रसङ्गात् । यदि कर्ता धात्वर्थेन न भावना गम्येत, ततः पाचकदि-
शब्देऽपि च तितोहितस्वरूपा गम्येत, प्राणान्यप्रचणसु शब्दार्थसंज्ञाप्रधानतन्म । न च तथा कालादयः प्रतिपाद्यन्ते, कालान्तरसंज्ञाऽन्तरधात्वर्थान्तरपुरुषोपसर्गात्तदेषुपि दृ-
ष्ट्यात् । एवं कालसंज्ञाऽऽदीनां परस्परभिवारात्तदेषु अगमकत्वं वाच्यम् । यादृशञ्च गुणभूतः कर्ता अज्ञ-
वगम्यते, न तादृशेन विना भावना उत्पद्यते इत्यर्था-
पत्त्या अनुमानेन वा शक्यता गमयितुम् । कारकान्तरेऽपि संकल्पेन स्वभिवारात् अत्रकतेति चेन्न, अन्यसंज्ञाप्र-
त्ययभिवारान्तरमप्युपगमात् । दिष्टा हि एकः सपत्नी अनेकेन संवृत्ते, कश्चित् संन्यन्तर परित्यज्य, कश्चित् पूर्वापरित्यागेन । तत्र यः परित्यज्य अन्यन्यत्र चरति, स स्वभिवारादगमको भवति यथा ऊर्ध्वत्वं क्षाणुपुत्रयोः । न च तत्र अन्यसंज्ञायाः कारणं स्वभिवारस्य । किं तर्हि ? तेन विनाऽपि मनुष्यैः । यस्तु अन्यत्रापि वर्तमानः, पूर्वावगतसंन्यन्तरित्यागोनेन चरति यथा शिशुपालं वृत्रराक्षसैश्चन्द्रव्य वसन्त्येव, न तस्य अनेकान्तिरूपम्, सर्वेषु प्रत्यानतरकन्यविषयात् । भावना च कारयेव वर्तमाना न विस्मररूपेण वर्तते, किं तर्हि सर्वेषु युगम् । न चेदत्र स्वभिवारित्वमुच्यते, अन्यत्रापि श्रुत्वा पूर्वापरित्यागात् । अत्र सर्वकारकाणि अप्रसंग्यं गम्यन्ते । यद्यपि नाम अकर्मत्वात् संप्रदाना-
पादानयोस्तु वादानन्तान् अग्रप्रतीत्या स्वभिवार आदा-
दृश्यते, तथापि तेषामेव, न तु कर्तुः कर्ता चिन् । नहि क्व चिन् कर्तारहिता वा चिन् त्रिया विद्यते, तन्मूलत्वात् त्रियाप्रसृतेः । तदस्वभिवारेण वेह (चेह) सुतरा परोचनम् । यावत् इतराणि स्वभिवारित्वे, तावत् केचन-
कर्तृभ्यामनन्तरार्थमस्याः स्फुटतर व्यस्यते । समसंतीत्य

कर्तृदेशकालानामचोदनं प्रयोगे नित्य-
समवायात् । ११२।१।२३ ॥

‘अग्निहोत्रस्य यज्ञकृतोरैक ऋत्विक्’ ‘दर्शपूर्ण-
मासयोर्वैश्वानरोऽथवा ऋत्विजः’ ‘चातुर्मास्याना यज्ञ-
कृत्ना पञ्च ऋत्विजः’ इत्यादिना कर्तार उक्ताः ।
‘समे दर्शपूर्णमास्या यजेत’ इत्यादिना देश उक्तः ।
‘पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत’ इत्यादिना काल उक्तः ।
एतेषा कर्तृदेशकालानाम् एभिर्वाच्यैः अचोदनं न चोदनं
न विधानं क्रियते, किन्तु अनुवादः क्रियते । प्रयोगे
अनुष्ठाने नित्यसमवायात् नित्यं संबन्धात् । नहि विना
कर्तृदेशकालेभ्यः अनुष्ठानं भवति । तस्मादनुवादः ।
इति पूर्वैः पक्षः ।

नियमार्था वा श्रुतिः । २४ ॥

वाशब्दः पूर्वार्थे व्यावर्तयति । कर्तृदेशकालानां नानु-
वादः, किन्तु विधानमेव । ननु प्रयोगे नित्यसमवायात्
कर्त्तादिभूतिरनुवादः इत्युक्तम् । उच्यते । सा भूतिः
नियमार्था भवति । अनियमे शांते नियमार्था श्रुतिः ।
अग्निहोत्रानुष्ठाने एकस्मिन् अनेनस्मिन्न ऋत्विजि
शांते ‘अग्निहोत्रस्य यज्ञकृतोरैक ऋत्विक्’ इति अप्यर्थो-
र्नियम उक्तः । दर्शपूर्णमासयोः चतुर्षु अधिदैवेषु वा
ऋत्विजेषु अनियमेन प्रायेण ‘दर्शपूर्णमासयोर्वैश्वानरो-
ऽथवा ऋत्विजः’ इति अप्यर्थोर्दोषद्वारादीनां चतुर्णां
नियम उक्तः । दर्शपूर्णमासयोः समे विषये च देशो
अनियमेन प्रायेण ‘समे दर्शपूर्णमासांस्या यजेत’ इति
समभूतस्य देशस्य नियम उक्तः । एवं पौर्णमासयामस्य
पौर्णमासी अस्या वा तिथिः संभाष्यते, ततश्च ‘पौर्ण-
मास्या पौर्णमास्या यजेत’ इत्यनेन पौर्णमासीतिथिरूपः
कालः नियमेन उक्तः । एवं नियमार्था श्रुतिः । तस्मात्
कर्तृदेशकालानां विधिरैवायं नानुवादः इति सिद्धान्तः ।
के.

कर्तृदेशकालविधयः नियमार्थाः ॥

कर्तृदेशकालानामचोदनं प्रयोगे नित्यसम-
वायात् । ११२।१।२३ ॥

भाष्यम्— इदं श्रुते, ‘पञ्चरथस्य यज्ञकृतोः
षट् ऋत्विजः’ ‘दर्शपूर्णमासयोर्वैश्वानरोऽथवा ऋत्विजः’

‘चातुर्मास्याना यज्ञकृत्ना पञ्च ऋत्विजः’ ‘अग्निहोत्रस्य
यज्ञकृतोरैक ऋत्विक्’ ‘सौम्यस्वाश्वरस्य यज्ञकृतोः सप्तदश
ऋत्विजः’ । तथा, ‘समे दर्शपूर्णमासांस्या यजेत’ ‘प्राचीन-
प्रवर्णे वैश्वदेवेन यजेत’ ‘पौर्णमास्या पौर्णमास्या
यजेत’ ‘अमाकास्यायाममावास्याया यजेत’ इति ।
तत्र उद्देशः किं कर्तृदेशकाला विधीयन्ते, उत अनुष्ठाने
इति । किं तावत् प्राप्तम् ? कर्तृदेशकालानाम् अचोदनं
अनुवादः । कुतः ? प्रयोगे नित्यसमवायात् । प्रयोगे नित्य-
समवेता एते इति । न ऋते कर्तृदेशकालेभ्यः प्रयोगः
सिध्यति । तेन प्रयोगचोदनयै प्राप्तानामनुवादः । ननु
विषयादिप्रतिषेधार्थमेतद्वचनं भविष्यति । नेति द्रूमः ।
उपदेशकमेवंजातीयकं चयनम्, न प्रतिषेधकम् ।
तस्मादनुवाद इति ।

द्वयम्— कर्तृदेशकाला समुदायश्च प्रयोगजननेन
आश्रितत्वात् विधीयन्ते । तस्मादनुवादः । न च स्यादि-
प्रदं विषयादिनिवर्तकम्, प्रतिषेधजननस्य अभावात् ।
न चेतन्नित्युक्तिः एवकारभाष्यात् । न च विधिः, प्राप्त-
त्वात् । अनेनाभिप्रायेणऽऽह— ‘उपदेशकमेवंजातीयकं
चयनं न प्रतिषेधकम्’ इति (भाष्यम्) ।

नियमार्था वा श्रुतिः । २४ ॥

भाष्यम्— उच्यते, न नैतदस्ति, अनुवाद इति ।
अनुवादमात्रजन्यकम् । यदि विधिः, एवमपूर्वमर्थे
प्रकरिष्यति । तस्माद्विधिरिति । ननु प्रयोगान्नृत्वात् प्राप्ता
एवेति । उच्यते । नियमार्था श्रुतिर्भविष्यति । कोऽर्थं
नियमः ? अनियतस्य नियतता । प्रयोगान्नृत्वात् सर्वे
देशाः प्राप्नुवन्ति, न तु समुच्चयेन । यदा समो न तदा
विषयः, यदा विषयो न तदा समः । स एव समः
प्राप्तश्च अशक्तश्च । यदा न प्राप्तः, स पश्ये विधिं प्रयो-
जयति । अतो विषयविधीयमानस्य समो विधीयते ।
तस्मात् विषयस्य अप्राप्तिः विधौ सति मन्त्रतीति समो
विधीयते । एतन्नित्येति । तस्माद्विधिरिति ।

द्वयम्— ‘वीहिर्मिर्जनं’ इति दर्शपूर्णमासयोः
श्रवणात् पावत् आशेरात् अद्भ्यावत्, तावत् देशादि
स्थितम् । दर्शपूर्णमासापूर्वम् एषां निमित्तं प्रयोगार्थं
चेति । अतो नियतनिमित्तत्वात् नियम इत्युच्यते ।

विशिष्टव्यये जाते विशेषविशेषयोः किं शब्देनोपासं-
 हिमन्वेन इति परीक्षायाः यत्र यत्र विशेष्यमन्वयतः सिध्यति
 तत्र विशेषणे शब्दव्यापारः, यत्र विशेष्यमन्वयतो लभ्यते
 तत्र विशेष्ये । सर्वत्र च विशिष्टप्रत्ययादेव अर्थापत्त्या
 एकस्य द्वयोर्वा अवयवयोः विशेषणविशेषयोः व्यापारः
 शब्दे कल्प्यते । सा च अन्यथाऽनुपपत्तिरुपावात्
 अनन्वयलभ्ये विषये भवति । तदिह विशेषणभूत विशेष्य
 भूत वा एवम् तावत् नान्यतो लभ्यते, येन अनभिधेय
 कल्प्येत । यदि हि कर्ता तन् प्रतिपादयितुं शक्युयात्,
 तत आहूतित्यनेन स प्रामिषेयः । इतरन्तु न्यक्षिञ्चत्
 गम्यमानमिशाश्रीयते, तस्य तु अप्मिचारेण अशक्तत्वात्
 एकत्वमपि अभिधेयमेवाश्रयणीम् । तत्र च तत्र
 संचरितावामभिधानसक्तौ गम्यमानलक्षणोऽऽपन्नः कर्ता
 यत्पि विशेषणत्वे नाभिधेयं सच्यते । यदा तु एकत्व-
 मेव विशेषणम्, तदापि अत्र सर्वं तदेव प्रथमतः नमि-
 धातव्यम् । तच्चेत् अभिहितम्, क्षीणशक्तिः शब्द कर्तार-
 मन्वयतः सिध्यन्तमपेक्षते । सिध्यति चातो भावनातः,
 इति नामिधानशक्तिकल्पनाहेतुर्भवति । यत्तु अ-या-
 न्वपि कारकाणि प्रतीयन्ते, न तैः प्रतीतैरणीतैर्वा कश्चि-
 द्रूपकारः अनुपकारो वा भवति । सर्वथा तावत् य
 प्रार्थितं कर्ता, स प्रतीत । यदि तु अन्यदपि प्रतीयते,
 किं नो वाच्यते । तेन हि अप्रतीतेन च य वाच्ये महि,
 नाम्नाधिकपक्षेन । प्रतीतान्वपि तु कृष्णादीनि शब्द-
 शक्तिनाशान् कर्तृभिलाषिण्या संलक्षणा न प्रतीयन्ते । नहि
 तथा यत्तु प्रतीतम्, तत्तत् प्रतीतमन्वयम् । सर्वत्र हि प्रतीत्य
 पेशापोभवादि प्रहणे कारणं भवति । तदत्र उभयसिद्धेन
 सन्वयाथा कर्तृनामिधेयेन कारकात्तराणि श्रानपेक्षितवान्
 अशोभनाच्च समिहितान्वपि न समन्वित्वं प्रतिपद्यते ।
 न च तेषामपि निःसिद्धित्वेऽप्यसिद्धित्वे विद्यते, सर्वत्र
 सुप्रसिद्धित्वेऽप्यपरिच्छेद्यत्वात् । न चैवा संस्था सामान्य
 रूपेण प्रतीता सती संवन्धन्तरमपेक्षते । कथितो
 हि वदनाकवबोर्विशेषः, यौवर्षवर्षमाल् (वाक्याधि-
 करणे श्लोका, ३५५-५७) । तन् थापदेनेह धावर्षः
 प्रतीतः, तावदेव ' भऽपि भावना कर्ता च कश्चित्
 भविष्यति ' इत्यवधारणे । तत्र च पूर्वैतरप्रतीते कर्तरे

संख्या वेदनेन अभिधीयमाना तद्विशेष्यत्वं विशेष्यत्वं वा
 प्रतिपत्स्यते । ' यदा भावनाया कर्ता प्रथमं प्रति-
 पद्यते । न संख्यासंगतेश्चारितं तदतिक्रमकार-
 णम् ॥ ' सत्यपि कारकसंख्याविशेषे भावना पूर्वं तावत्
 कर्तारमपेक्षते गृह्णाति च तदधीनं धारितारकारकमन-
 धानस्य । कर्तृधापारतामान्यरूपैव चातो तमेव विशेषतः
 पर्युपस्थापयति, कारकान्तराणि तु धावर्षसंघटितत्वात्,
 सर्ववर्षन्येति कर्तृव्यतात्पर्यक्यापारनिवचनत्वात् । यद्विद्व-
 तराणि भवन्ति । न च विशिष्ट कारणमस्ति, येन
 प्राथम्यथापान्योपस्थितकर्तृव्यतामेव कारकान्तराणि संस्था
 गच्छेत् । अपिच एव्य कारकस्य अवान्तरव्यापारं धातुः
 प्राधान्येनाह, स कर्ता इति । व्याचरणेऽपि कारका-
 न्तराणि कर्तारमेव आदिर्भूतरूपं ज्ञापयति, तेन स एव
 संस्था संन्यते, अभिहिततत्र विशेषणरूपेण प्रतीयते ।
 कारकान्तरेषु तादृगर्थाभावात् अनादरेण तदपि गम्य-
 मानत्वं असदियं प्रतिभाति, परमाधेयनिर्दिष्टाणवेषाया तु
 अविनाभावात् तान्वपि भावनाया तुल्यवदुपस्थाप्यते,
 इति नास्त्यन्तमनाहतामि । नेतु एषं सति (पूर्वतरप्रतीति-
 प्राधान्याभ्यां कर्तुः तिहुपासच्छब्दाऽन्वये अर्थाधिक्रियमाणे
 सति) ' ओदनः पच्यतां तथा ' इत्यादितु कर्तृसंस्था-
 ऽभिधानं न प्राप्नोति । कुतः ? ' प्राधान्येनात्र
 नोपात्ता धातुना ह्योदनक्रिया । मा भूत् तस्यैव
 कर्तृत्वमभिधेयं न भावना ॥ ' नाम ओदन-धापारो
 धातुना प्राधान्येनोपादीयते, यतः कर्मणे विशेषप्रतीत्यस्य
 संख्या लभ्यते । मा भूत् तस्यैव कर्तृत्वलक्षणपत्रं चात्
 कर्मत्वमुत्सृज्य कर्तृत्वम् । अकर्तृत्वादेव च न तदधापारो
 मानना । तेन तथापि (तथाऽपि) न विशेषरूपेण
 कर्मत्वं पर्युपस्थानम् । अन्यत्र च युक्तव्यापार एव
 प्राधान्येन वक्तव्यं, अन्यथा हि परव्यापारे अस्य
 विशेषो एव न भवेत् । आख्यातपदेन च अकल्पितं
 कर्तृत्वं पदान्तरोपासक्यापि नाभिर्भवेत् । तत्र च ' तथा ' इत्यपि
 दृतीया न स्यात् । तदधापारेण वा अनभिभूत-
 व्यापारं च तैः अनाप्यमानत्वात् कर्मत्वं हिरा
 आदिर्भूताधापारतया कर्तृत्वमेव प्रतिपद्येत इति
 स्वसंबन्धनागेन कर्तृत्वसंघटने सच्यते । तेन

ऽपि उत्कटदेशस्यः प्रत्याभावणं करिष्यति । ब्रह्माऽपि उभयोरपि विहारयोर्दक्षिणतः स्थितः सन् कृता-कृतानि अवेक्ष्य अनुष्ठा दास्यति । तस्मादेतेषां मयागा तन्मन् । समवायात् 'चातुर्मासानां यज्ञकृतान् पञ्च कृत्विजः' इति वचनेन पञ्चानामेव सम्बन्धात् । अन्यथा हि दश स्युः । अभ्यर्च्यप्रतिप्रत्यातारौ तु कृत्विजौ भिन्नौ । एवं हि पञ्च भवेयुः । अद्यभोरपि तन्मध्ये तु चत्वार एव स्युः, न पञ्च ।

लिङ्गदर्शनाच्च । ४६ ॥

'प्रयसमृप्यं दक्षिण ददाति' इति वचनप्रयत्नेषु उभयविहासार्थं दक्षिणैक्यमुक्तम्, तत् लिङ्गम् एककर्तृकत्वं दर्शयति । तथा च तन्त्रं कर्तारः । प्रयस्य ब्रह्मम् ।

वेदिसंयोगादिति चेत् । ४७ ॥

आह पूर्वपक्षी । 'अतर्वेदान्यः पादो होतुर्भवति, महिर्वेदान्यः' इति होतुः वेद्या संयोगः भ्रूयते । पाद-संयोगश्चायं वेद्याम् उत्तरश्रोण्या कर्तव्यः । स च एकेन होत्रा न दास्यतः कर्तुं दक्षिणोत्तरयोर्वेद्योः । तस्मात् होतारो तावत् द्वौ स्वीकर्तव्यौ । तस्मात् लिङ्गाच्च सर्वेऽपि भिन्नाः स्युः ।

न, देशमात्रत्वान् । ४८ ॥

सिद्धान्ती आह । नैतदेवम् । देशमात्रत्वात् 'अन्त-र्वेदान्यः' इत्यादिना देशानाम् विधीयते, तस्मिन् देशे होना स्यात्तन्मन्, यत्र अस्य एकः पादः अन्तर्वेदि भवेत् महिर्वेदि अन्यः । नाम होतुः पादो वेदेः वेद्योर्वा उप-कारकत्वेनोपदिश्यते । एकस्य च होतुः द्वौ पादौ भवतः एव । न तदर्थं होतुद्वयपेक्षा । न च वेदिद्वयेऽपि होना होतृत्वा ना स्यात्तन्मन् । तस्मात् न कर्तृभेदः । के-

* कर्तृभेदः दक्षिणभेदात् । कर्तृभेदाच्च अद्भेदः । भा. १।४।१।१-३. * कर्तृभेदः नास्ति दक्षिणैवयात् द्वादशाहे । टुप्. १।४।१।१७.

* कर्तृभेदात् अद्भेदः । राजत्वं सोमप्रीण्यादि-निके आश्रावैष्यवाहिनिके च दक्षिणभेदात् कर्तृभेदः, कर्तृभेदाच्च त्रिकवीरज्जभेदः । वि. १।४।१. * कर्तृ-समुच्चयसंन्यपत्तिर्नेन क्रिया प्रवृत्ता भवति । प्रवृत्तं च प्रतिपाद्यम् । भा. ६।७।१२२६. * कर्तृवत् । यथा

वीर्यः कर्ता न सत्तर्दनतिमितं तथा सत्या अपि, अग्निपूयमाणशोमधारणे सत्तर्दनप्रशोक्ते अर्थशब्दोक्ते, कर्तृवैध्वे इव सत्यास्त्वपि अविशोपेणार्थवादोऽगोऽगमात् । 'धृष्वै' इत्यर्थवादः 'वीर्योमे सतृयात् धृष्वै' इति । सु. * कर्तृवत् 'वपट्टकारश्च कर्तृवत्' ३।२।१६।२८ । सोमे भक्षमन्वे अनुवपट्टकारदेवता नोपलक्षयितव्या कर्तृवत् । यथा कर्ता नोपलक्षयते 'होतृपीतस्य, अभ्यर्च्यपीतस्य' इति, एवं अग्निपीतस्य इत्येवम् अनुवपट्टकारदेवताऽपि नोपलक्षयितव्या । भा. * कर्तृधिकत्वः एको द्वौ शब्दो वा अहीनेन यजेत् इति । चाल. प्र. १६३. * कर्तृविधिः अर्थवादः 'एषा वा अनादित्तोऽराहुनिर्घञ्तुर्होतारः ।' (६।८।१ अधिप्राणे) प्र. ५५. * कर्तृविधिसरूपः अर्थवादः 'इति ह स्याद् वट्टुर्नास्तिः माघान् एव मसं पवत' इति । (६।७।१२ अधिप्राणे) । प्र. ५६. * कर्तृव्यापारसामान्यरूपैव चाहो भावना, तमेव विरोपत, पुरुषस्यापवति । वा. ३।४।४।१३ प्र. ९१७. * कर्तृसंस्कारश्च सर्वान्तराज्ञो भक्षणं नाम । ३।४।१।७।१०. * कर्तृस्मरणाभावात् अपौरुषेया, वेदाः । अर्थस्मरणेन कृतार्थानां निष्पद्योजन मूलस्मरणम् अनारदात् भ्रष्टम् इति (केचित्) तदयुक्तम् । वैशान्ता. १।१।८।२९.

॥ कर्त्रधिकरणम् । कर्तृन्यायः । कर्त्रनिषान-न्यायः ॥ ३।४।४।१२-१३ ॥

वा— किमाख्यातेन कर्ता अनिधीयते मेति । तत्र यदि अनिधीयते, तदा श्रौतत्वत् प्रयोजनकारदक्षिणो भावना प्रकरणमन्वकृत्यन्वेषात्पनेन पुरुषार्था भवति । अथ नाभिधीयते, तदा श्रुतिविरोधाभावात् प्रकरणेन क्रत्वर्थता (भवति) । ननु सत्यपि कर्तृनिषाने भावनापानन्वात् आख्यातेन ता प्रति उपादीयमानस्य श्रौतोऽपि संन्यः प्रकरणानुगुणत्वात् अविशदो नैव क्रत्वर्थता नापते । विरोधिनो हि त्वत्पक्षो संन्यो परस्पर पापेयाताम्, न गुणमपानभूते । तथा 'दशा-पवित्रेण ब्रह्म संमार्ति' इत्यत्र दशापवित्रोपनयनस्य संमार्तस्य ब्रह्म प्रति उपादीयमानस्य नैवमप्यद्वा भवति 'हि दशापवित्रेण संन्यताम्, उत ब्रह्म' इति । तथा

नास्ति इति प्रमाणान्तरात्मविशेषमद्गोप्यत्व सामान्य-
मादेशमिधेयत्वम्, क्व चित् पुनः शोभादिशेषराम्द-
सद्भावात् विशेषरूपेणाभिधानम् । तथा क्व चित्
अपभ्रंशेन कश्चित् विशेषः प्रतिदेशमभिधीयते यथा
'रौहिणिका गौः' इति । न कदा चित् अश्वाया
शाट्या वा रत्नगुणामावेवमभिधानं भवति । तस्मात्
जात्यन्तराण्येव शोभाव-कर्कष-गौराद्यादीनि अश्व-
मनुष्यादिशेषधीनि अभिधीयमानानि तेष्वपि प्रत्यमा-
दधति (अश्वत्वैकार्यसमवायिशुक्लावान्तरजातिः कर्क-
षम्, मनुष्यत्वैकार्यसमवायिशुक्लावान्तरजातिः गौर-
त्वम् । एवं पद्मवैकार्यसमवायिशुक्लावान्तरजातिः
पुष्परीश्वत्वम्, रत्नावान्तरजातिः कोकनदत्वम् इत्यादि
आदिशब्दानामुक्तम्) । यथा गोत्व सात्त्वादिमस्तु
इति न वाच्यतामाहादृश्यम् । एतेनैव कुमार-कर्म-
कर्म-शिशोर-कर्म-परंराद्यो विशिष्टजातिसम्बन्धयो-
विशेषजननेन मनुष्योद्दृश्यत्वादीनां ग्रहणे सत्यपि
अनाचका इति व्याख्यातम् । (मनुष्य वैकार्यसमवायिनी
वाक्यान्तरजातिः कुमारत्वम्, उद्भवैकार्यसमवायिनी
कर्मत्वम्, हस्तवैकार्यसमवायिनी कर्मत्वम्, अश्वत्वै-
कार्यसमवायिनी शिशोरत्वम्, गोत्वैकार्यसमवायिनी कर्म-
त्वम्, अश्वत्वैकार्यसमवायिनी परंरत्वम्) । तथाहि
'वायव्यादौ समानेऽपि बहूतैश्चेष्टितादिभिः । वयो
भेदाः प्रसिध्यन्ति प्रतिजाति व्यवस्थिताः ॥'

अथ यदुक्तं गवादिष्वपि तद्वत्सत्त्वादिमात्राभि-
धानादेव जातिविशेषविधेः अनभिप्रेतत्वं प्रसज्यते इति,
इत्थं ब्रूमः । 'न श्लोणत्यादिवत् सङ्ख्या जातिभेदे-
ऽपि भिद्यते । उभयोरपि भेदेऽर्थं नात्र शब्देन
वाच्यता ॥' यदि हि श्लोणत्यादिवत् गवाश्वगतानामेक-
त्वादीनामपि प्रत्येकं विशेषो लभ्येत, तत एवं कल्पयेत् ।
यदि च यथा श्लोणत्यादिकम् अविवेकान्वयव गुणाश्च
त्वगोर्वाचकतापक्षमालम् अनेकशक्तिश्चरनामभावात्
अन्यतरवाचित्वेनाध्यवसीयमानम् अश्वत्वम् त्वमिचरि-
त्वेन अगमकत्वात् अन्यमिचरिशुणवचनत्वेनावधारितम्,
एवं गोत्वसत्यगौरपि तमानशब्दाभिधानभागेन अन्य-
तरस्यानभिचारितया वाचकत्वमप्योच्यते, न तु तदस्ति ।

संख्यायाश्चायत् सर्वत्र परिच्छेदात्मकत्वात् न कश्चित्
भेदो दृश्यते । न च तानानेव शब्दः उभयोरर्थाचकौन
संभाष्यते, अन्यव्यतिरेकाभ्यां प्रातिपदिकेन जात्यभि-
धानात्, विभक्त्या च संख्याऽभिधानात् । न चानेक-
शब्दस्य अनेकार्यकत्वनादोषः । यदि तत्रानेकस्य शब्दस्य
शक्त्यनेकत्वं न कल्प्येत, ततः अन्यतरस्य अनर्थ-
त्वमेव भवेत् । न च सत्कासंख्येययोः अनाभि-
चारित्वम्, येन अन्यतरदुष्यमानम् इतरस्य गमकं
स्यात् । तथाहि 'परिच्छेदो गवादीनां न कदा
चिन्न संख्यया । न क्व चिच्च न संख्येये संख्या सैव
प्रवर्तते ॥' ननु च लिङ्गं प्रातिपदिकेनैवोच्यमानं प्रति-
जाति विलक्षणम् अन्यमिचारिरूपेण प्रवर्तमानं श्लोणत्या-
दितुल्यं स्यात् । नैतदेवम् । 'अचेतनेषु यत् ताव-
द्भूयते न विलक्षणम् । तेन वृक्षादिजातीनां
वाच्यत्वं न निषेधति ॥ तथा यत्रापि टावादि-
संबन्धात् स्त्री प्रतीयते । तत्रापि प्राक् ततो जाते-
र्वाच्यत्वमवधार्यते ॥' यद्यपि टावादयः स्त्रीलिङ्गस्य
सोतकत्वात् न भेदेन वाचका भवन्ति, पूर्वस्यैव च
शक्त्यन्तरमतिर्भावयन्ति, तथापि प्राक् टावादिभ्यो यत्
शब्दरूपम्, तस्य अपरनीतावस्थे लिङ्गे जातिं प्रति
शक्तिः कलिता' न पश्चात् आपनेतुं शक्या । तथा
यत्र विभक्तिसंस्पर्शात् पुंस्य नपुंसकत्वं चाभिव्यज्यते,
तत्रापि एकमेव जात्यभिधानं योग्यम् । यत्र तु प्रागेव
विभक्तौ, तद्विद्वत्तौ वा खत्या शब्दादेव प्रातिपदिकान्
अन्यतरलिङ्गमग्यो भवति यथा इस्ती न देदत्ता भिः
सति तु योयं वारि इति, सत्र तथानाम्पुपगामेऽपि न शिञ्चि-
द्विभक्तम् । अथवा विनाऽपि शब्दविभागेन अर्थप्रतीती
उप्याद्यमानाया सर्वस्वसंबन्धेन विभागेन प्रथमतः जातिं
प्रतिपद्यते । (वा. पु. १२१) किञ्च 'व्यक्तिधर्मश्च
पुंस्त्वादिः प्राक् ततो न प्रतीयते । न च ज्ञाता-
वपुद्वायां व्यक्तिः कैश्चित् प्रतीयते ॥' तेन कामं
लिङ्गमेव जातिगम्य भवेत्, न चातिर्लिङ्गमग्य । निर्यं
चोपसर्जनीभूतमेव एतत् (लिङ्गम्) गम्यमानं नास्ति
प्राधान्येन प्रतीयमानाया जातेरभिधेयत्वं वाचयितुम् ।
न च गोपदवादिशब्देषु अन्यतरलिङ्गमित्यक्तिः जाति-

'नि संदिग्धप्रधानत्वं पाषाकादिषु कारकम् ।
 तथापि तु न तादर्थ्यं क्रियाणामपघातैः ॥'
 तथा च पर्यवेकत्वमुल्पादिषु समानपदोपादानलक्षणश्रुति-
 संबन्धेषु वाक्येन क्रियार्थत्वेन अपघातार्थमाणेषु यक्ष्यते
 'न श्रुतिर्नैतं वाक्यार्थो नैति' (गारुडीति इति मूले.
 मा. ४।१।५।१५. वृ १२०५) । तेन अत्रापि शक्य
 वचुम् 'न युतिर्नैतं प्रकरणायां नैति' । अपिच
 'प्राधान्येनेह कर्तृत्वं यदि नामामिधीयते । तत-
 स्त्वात्पयते वाच्यं गुणत्वमवधारितम् ॥' प्राधान्ये-
 नामिधानं तापयैणाभिधानम्, न रोपित्वेन । तदिह यदि
 कर्तृत्वपरमाख्यातम्, ततः सुतरां गुणत्वमिहितं भवति ।
 नहि अङ्गवत् कर्ता इत्युच्यते । यथ यद् करोति, ए
 तस्मैशान्त्वेन गुणभूतः, तेन अख्यातुपपन्नं रोपित्वेन
 प्राधान्यम् । एतद् औदासीन्याभिधानपक्षेऽपि वक्तव्यम् ।
 (द्वितीयं परिहार दूषयति-) यत्काम् 'अभिधीयते
 केवल प्रत्ययेन कर्ता, गुणप्रधानभावस्तु अर्थात्
 मन्वियति' इति । (वा. ९०२।१९) । तथापि यदि वक्षु-
 मानत्वेन कर्ता अभिधीयते, ततः औदासीन्यावल्यानात्
 येषुष्टम् अङ्गान्निभार प्रतिपद्यते । ए तु कर्तृरूपत्वेन
 गुणात्मानेन अभिधीयते इति नास्ति औदासीन्याव-
 स्थानम् । ('यथाप्यादी गुणत्वेन' इति श्लोकोक्तम् आद्यं
 परिहार दूषयति-) यदपि उक्तम् 'गुणात्मानमिहितो-
 ऽपि द्वितीयया आकाङ्क्षया पुनः प्राधान्यं प्रतिपद्यते'
 इति, तदपि श्रुतिविरोधादयुक्तम् । आख्यातेन हि
 श्रुतेः गुणपर्यायत्वेन कर्तृत्वमिहितम्, तत्
 पश्चात् स्मरतः श्रुतिविरोध आपयेन । न च
 तादृशत्वान्तरात् आनर्थात्प्रसङ्गः, यत् एव कल्प्यते,
 प्रकृत्येन प्रयोगजनकत्वसिद्धेः । यथैव च अनमिहिते
 कर्तारि निष्प्रतिबन्धं प्रकरणं विनिश्चोगाप पर्याप्तं भवति,
 तथा एतद्रूपेणामिहितेऽपि अवियेषः । न च एक एव
 प्रत्ययः वक्षुदुष्टपरि. शक्येति गुणप्रधानत्वे युगपदभि-
 ष्यन्तुम् । तत्र एकस्मिन् आधीनमाणे यदि प्राधान्यमाधी-
 यते, ततः क्रियागुणत्वात् कर्तृत्वमुच्यते तथा आप्य-
 मानेन कर्मत्वप्रगत्वात् तत्रैव लक्षणोपपत्तेः यगामने-
 पदादिब्रह्मज्ञान् अन्यत्वं एव शब्दः स्यात् (कर्मणि

लक्षणोपपत्तौ यगामनेपदसप्रकारणसीयुद्गन्तत्वात् 'उपेत'
 इत्यनुरूपः शब्दः स्यात्, न तु 'यदेत्' इत्येवंलुपः) ।
 अथोच्येत, सर्वः कर्ता किञ्चिन्पत् प्रयोजनमनुद्दिश्य
 क्रियाया न प्रवर्तते । ततश्च द्वयात्मकमेव कर्तृत्वं साधक-
 रूपं क्रियाफलस्वामिरूपं चेति । उभयरूपेणामिहिते सति
 आकाङ्क्ष्यादयं प्रसृतं क्रियातो निर्वर्तयिष्यते इति ।
 तदयुक्तम् । कुतः ? 'कर्तृत्वं साधकत्वेन सिद्धम्,
 तन्नामिधीयते । स्वामित्वं तु ततः पश्चात् प्रमाणा-
 न्तरगोचरः ॥' यथापि स्वामित्वेन विना कर्तृत्वं
 नोपपद्यते, तथापि प्रमाणान्तरलभ्ये तस्मिन् आख्यातैः
 अनुस्यूतत्वात्तस्मानमभिधीयते । तथा च स्वामित्वप्रतिपाद-
 नार्थाः सततत स्वर्गक्रमादिशब्दाः प्रयुक्ताः । तस्मात्
 गुणत्वमेव केवलं कर्तृत्वम् । अतश्च (इतश्चेत्यर्थः)
 एतदेवम्, तथाहि । 'अचेतनेऽपि काष्ठानि कर्तृत्व-
 मभिधीयते । न च तत्र फलोद्देश्यत्वस्मान्नाज्ञाव-
 धारणा ॥' यथापि हि कर्तृत्वलक्षणमज्ञाकर्तृत्वम् । न च
 फलोद्देश्यत्वस्यावित्वम्, अचेतनेष्वनभावात् । साधकत्वं तु
 न्यापि, तेन तदेवाश्रित्यत्वम् । (परिहारवक्षुदूषणमुप-
 संहरति-) तस्मात् नैव पुरुषार्थता शुक्रेति । तस्मा-
 द्वागन्धयम् (अधिस्तरणम् । परिहर्ता तृतीय परिहार
 समाधातुम् 'तत्रैतत् प्रत्ययेत' (वा वृ ९०३।१९)
 इत्यादिवातिनेक दूषण परिहरति-) अत्राभिधीयते ।
 यथापि श्रुत्या शोपर नामिहितम्, तथापि यदेव तद्वि-
 नोपपत्त्येनोपपन्नत्वम्, तदेव शोपत्वमपि आपाद्यति ।
 तेन हि एक चापत् तादर्थ्यम् अभिधानानामनुपात्तमेव,
 चेत्कामनुष्ठानेऽपि तदेवाद्गीर्तयन्तम् । यत्पुरुषादिष्वपि
 शब्दार्थद्वयत्वा राजादीनां गुणत्वमेव प्राप्तम्, प्रमाणा
 न्तरत्वेन तु विपरित कल्प्यते । तथा धनवाचिस्तरणे
 दर्शितम् । न चैतत्तत्ता शब्दार्थत्व मशरीरुक्तमेव । यथ
 वस्तुतोऽपि तत्र शक्यो गुणत्वभावः, तत्रैवोपादाय शब्दः
 प्रवर्तते । अस्ति चासी । कथम् ? 'विधाणाः पुरुषं
 राजा गुणत्वं तापटच्छति । स्वामित्वं भजते
 पश्चात्, विषश्चा तु पयारुचि ॥' तत्र यदा रात्र-
 निशितः पुरुषो विगथितः, तदा शब्दार्थानुष्ठानम्
 एव तेन वस्तुगतमपि उदाहरणं विगथितम् । यदा

व्याकरणे । तत्र हि एकैकस्मिन् पदे प्रायेण अष्टाध्यायी व्याप्तिरिति । तेन 'लः कर्मणि च' इत्यधिकदेशान्तरपरिपूर्णास्य बोध्यः, तेन सह विरोधः परिहर्तव्यः । इह च एतावता प्रययविधिः परिपूर्विते 'प्रययः, परश्च, आबुदात्तश्च, अनुदात्तो मुष्पिती, घातोः, तन्नोरपदं सप्तमीस्यम्, वृदतिङ्, वाऽतस्योऽस्त्रियाम्, वर्तमाने ष्ट्, कर्त्तरि कृत्, लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः, ल्यप्, तिरादयः (निपुत्सृति इत्यादि सर्वे सूत्रम्), अनुदात्तचित् आत्मनेपदम्, शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्, सुभद्रसुदुपपदादिषु मय्यमादयः, तिष्ठतीणि भीति प्रथममध्यमोत्तमाः, तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकवचनः, बहुषु बहुवचनम्, द्व्येकषोर्द्विवचनैकवचने इति । पराणि च सहापरिभाषाऽऽदिक्रमेण लोपानामवर्णविकारादिशालाणि सर्वाणि एक वाक्यम् । एकवाक्यता च एतत् विशेषणविशेष्यभावे भवति, नान्यथा । सोऽपि च सामानाधिकरण्येन वा भवति समानविभक्त्यन्तानाम्, वैश्विकरण्येन वा निगान्तरकल्पः शेषतोपिरूपश्च । तदिह अनौपधिक्यात् शक्यवान्तराद्युपेक्ष्य 'लदेशाः कर्त्तरि कर्मणि च भवन्ति, एकस्मिन्नेकवचनम्, द्वयोर्द्विवचनम्, बहुषु बहुवचनम्' इत्येतेषां विदोषणविदोष्यभावः सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्यप्रवृत्तिश्च विन्यते । तत्र तावत् बहुद्व्येकवाच्यः सत्यावचनताः तावन्विधाय सख्येये श्रुतसमवादात् इत्याह्वयविशेषो स्थापितम् । पातञ्जलेऽपि च 'केषु बहुषु' इति प्रथमपूर्वकसुत्रस्य तत्र दोषान्विधाय संस्मावचनत्वमेवावधारितम्, बहुत्वे द्विवेकत्वयो इति विवरणम् । 'प्रथममन्वरेण भावप्रत्ययं भावप्रधानो भवति निर्देशः' इति शृते, भवति यदा प्रथम एव गुणः स्वराधान्येन विकस्यते इति व्याकृतम् । तथाहि, "पूर्वमेव गुणः कश्चिद् स्वातन्त्र्येण विधीयते । कश्चिद् द्रव्याङ्गभावेन ततो निष्कृत्य चापरः ॥' मत्र गुणः प्रथममेव स्वराधानो विवक्षितः, तत्रात्र तद्वैच भावप्रथमम् विना च सामानाधिकरण्यम्, समदो भवति 'पद्यस्य शूक्रः' इति । यत्र तु द्वयोः पञ्चमवचनं च न निष्कर्षो विवक्ष्यते, तत्र सामानाधि

करणं भाति 'शूक्रः पटः' इति । यत्र पुनः उपसर्जनत्वेन विशिष्टत्वा पश्चात् निष्कर्षविवक्षा भवति, तत्र यस्या गुणस्य हि भावात् द्वय्ये मन्वद्विवेकाः, तद्विधाने 'स्वतन्त्रौ' (तस्य भावस्वतन्त्रौ पा० ५.१.१११) इति भाग्यप्रयोजकत्वितिः । स्वराधान्यविवक्षाया तु अथो अनङ्गत्वात् गुण एव न भवति, न तद्द्वारेण द्वय्ये शब्दविवेकाः । तेन नाथौ तदा तस्य द्वय्यस्य शब्दप्रयोगं भावयति, इति सामान्यत्वेन जाभिधीयते । पूर्वमेव निष्कृतत्वात् निष्कर्षकारिणः प्रययस्य निष्कृतत्वं स्यात् । तदा तर्हि नित्यं संख्येये पद्यवैच भवितव्यम्, सत्यमेव उक्तम् । यदा चित्तु यथैव गुणवचनः शब्दो गुणोपसर्जनद्रव्यमिति-पिपादयिषया तच्छब्दसमानाधिकरणो भवति, एवमेव गुणुपसर्जनगुणविषयाया गुणशब्दानुसारेण सामानाधिकरण्यं भवति । तुष्यो हि हेतुः अमेदोरचारलक्षणयोः । तथापि तु एष प्रयोगो न प्रचुरः इति न श्रौयमितरवत् प्रतिभाति । यदा तु नाम कथं चिदापतति, तदा एतेन न्यायेन अनुसर्तव्यं इति कथ्यते । तस्माद्दरित अन्तरेणापि भावप्रत्ययं प्रत्यययोग्यवस्तुप्रधानो निर्देशः । एव च सति 'द्व्येकयोः' इति द्विवचनं समर्थितं भविष्यति । अन्यथा हि 'द्व्येकसंख्येयसघाते बहुत्वमुपजायते । लोके-ष्विति भवेत्तत्र यदि संख्येयउत्पत्ता ॥' संख्येयप्रधाने नि निर्देशे 'द्वौ च एकश्च' इति कृते बहुवचनमेव प्राप्नोति । सत्याप्राधान्ये तु द्विवेकत्वयोः प्राधान्यात् आभीयस्यत्वानिर्देशो भवति द्व्येकयोः इति प्रयोगः । यस्मात् पुनः विशिष्टमेव भावप्रत्ययेन न निर्दिश्यते ? यत्रविविधताया बहुप्रकारवादात् । अथवा यदि 'बहुत्वे बहुवचनम्' इति नियते ततो यथा वैपुल्यं महत्त्वं वा शब्दसार्थः 'बहुः शब्दः, बहुरोदनः' इति, यच्च त्रियमूर्तीना द्वित्वानिरेकसामान्यम्, तयोर्भग्नोरपि अविदोषेण बहुवचनं प्राप्नोति, तत्र 'बहुषु' इत्युच्यते, कथं नाम भेदनिवन्धनसंस्काराविति एव बहुवचनं स्यात् । अतश्च 'बहुरोदनः' इत्येकवचनं विदम् । यस्तु 'संस्काराधान्यवश्ये तदरे मन्वन्ते' इत्येकवचनान्यादात् एव वचनमन्वन्तश्चेति, सः अन्यनवाच्यत्वेन परिहृतः । तस्मात् बहुत्वादिषु बहुवचनादीनि इति सिद्धम् ।

कर्तारमङ्गीकरोति इति न धात्वर्थाङ्गता भवतीति । ए तु भावनायां न्ययुनः तामन्यथाकर्तुमशक्नुवन् धात्वर्थमेवाङ्गीकरोति । न च उभयात्मकत्व विप्रतिषिद्धम्, विषयान्वावादेव । यदि धात्वर्थमेव प्रति गुणत्वमेव कल्प्येत, ततः सकृदुपादाने विप्रतिषिद्धमिव स्यात् । इह तु भावना प्रति गुणत्वम्, धात्वर्थेषु (धात्वर्थे तु) प्राधान्यम् इत्यविरोधः । स्वभावश्च उभयात्मकं वस्तु । यदि तथैव शब्द उपादत्ते, किं तत्र विप्रतिषिद्धम् ? अथवा एकं शब्दात्, एकं सामर्थ्यात् इत्यविरोधः । सर्वथा अस्ति तावत् कर्तुं. प्राधान्यप्रसक्तिः, इति पुरुषार्थो धात्वर्थः प्राप्नोति । अयं चापरो विरोधः, ' क्रियाऽन्तरेण संबन्धः पाचकादेः प्रतीयते । तत्र शब्दार्थमात्रेण भवेद्भातुर्विशेषणम् ॥ ' शब्दार्थवस्त्वर्थानामना उभयपकारस्य उपसर्जनवस्थायं विवेकः । ' पाचकं राजपुरुषं वा आनय ' इत्यत्र पुरुषस्य आनयनसंबन्धिनः पाचको राजा वा शब्दार्थमात्रतया उपसर्जनत्व प्रतिपद्यते, इति शेषत्वं यावत् न गच्छेदपि । ' वदेत् ' श्लेषमादिपु तु कर्तुः कार्यान्तरसम्बन्धानुसन्धानात् न शब्दार्थोपसर्जनत्वमाकाङ्क्षितम्, इति परिशेषात् वस्त्वर्थोपसर्जनः तमेव शेषत्वमत्राचरते । (कर्त्रभिधानपूर्वपक्षप्रयोजनसमाधानमुपसंहरति -) तस्मादस्ति अभिधानपक्षे धात्वर्थानां पुरुषार्थान्वे प्रमाणमिति ।

(सिद्धान्तप्रयोजनाभावात् कर्तुः आख्यातवाचशावाच्यत्वमिच्छता अनर्थिका इत्याक्षरिति -) ननु एव सति अनभिधीयमानोऽपि समान्यपदोपासमाधानाच्छ्रितः प्रकरणत् स एव प्रत्यासन्नतरः शक्नोति धात्वर्थस्य प्रयोजनाकाङ्क्षा निवर्तमित्युक्तम्, इति अभिधीयमानपक्षतुल्यत्वप्राप्नोति । (परिहरति -) नैष दोषः । ' स शब्दो लक्षणां याति यः श्रुत्या नोपयुज्यते । श्रुत्यर्थेनोपयुक्ते तु लक्षणा नाम्तरतीयकी ॥ ' अभिधीयमानो हि अगम्यमानविशेषया श्रुत्या सन्नेगीपात्तो यथात् कार्यमुपतिष्ठते, तच्च त्वं निरुक्ताङ्गीकर्तुं समर्थ इति न क्व चित् शङ्कावर्थात् हीयते । लक्ष्यमाण, पुनः आदित एव 'नैष छात्रेणोक्तः' इत्येवं तावत् प्रतीयते । न च तेन अनुक्तः आदर्शो भवति । तत् यदि लक्षणाधीय शास्त्र

तनोपसहरिष्यते, ततः शास्त्रार्थैवमध्यवसाय प्रमाणीकरिष्यते । सर्वमेव शास्त्रम्, यदा श्रुत्यर्थः कर्मणि नोपयुज्यते, तदा लक्षणासंभ्रामानं प्रापयति । श्रुत्यर्थे एव च इह भावना उपयुज्यते । न च सुगपात् अतिलक्षणानुपयुयोगित्यवमकल्पते । तस्मात् यथैव ' पूर्वो धावति ' इत्युक्ते यन्निधन्वात् अयरो गम्यमानोऽपि न कश्चिं संवच्यते, तपेह अन्यपरैऽपि शब्दबलात् सन्धी कर्ता गम्यते एव केवलम् इत्यवधारणात् नोपयोगित्वेन शक्यते । या चासौ प्रतीतिः, सा गुणत्वेनापि उपयुक्ता, इति न पुनः प्राधान्यकल्पनामपि करोति । तदा च भावना कर्तारम् आत्मसिद्धयर्थम् अनन्यथासंभवमात्रेण उपसर्जनीकृतमेव गमयति, न प्रधानभूतम्, इति निष्पन्नानिर्गुण प्राधान्यप्रतिपत्तिर्भवेत् । नहि त प्रधानभूतं भावना गमयितुं समर्था । तेन यदैव कर्ता प्रधानत्वं प्रतिपत्तुमारभते, तदैव ' किम् एतस्य प्रमाणम् ' इत्यविषयत्वात् शब्दो भावना च उभयमप्युदासीनम् । न च ततः अन्यत् प्रमाणमस्ति । (कर्तृवाच्यवाच्यत्वविचारस्य अर्थवत्त्वमुपपादितमुपसंहरति -) तस्मात् अर्थवान् अभिधानाभिधानविचारः ।

भाष्यम्— (३।४।१३ पृ. १२३) अत्र ब्रूम । सर्वेष्वार्यातेषु क्रियाऽनुष्ठानं श्रूयते, न कारक विञ्चित् । कथमेतत् गम्यते ? प्रत्ययात् । यतः क्रियामनुष्ठेया प्रतीमः । ननु कर्तारमपि प्रतियन्ति, सत्यं प्रतियन्ति, न तु शब्दात् । कुतश्चाह ? अर्थात् । यदा क्रिया अनुष्ठान्त्या विधीयते, तदा अर्थात् कारकस्यापारो गम्यते । यथायात् गम्यते, न स श्रौतः । यत्र न श्रौतः, न स वाक्यात् गम्यते, कथमसौ प्रकरणं धारिष्यते ? आह । ' प्रतियययो प्रत्यायार्थं सद् नूत ' इत्याचार्योपदेशात् कर्ता शब्दार्थः कर्म च इत्यवगम्यते ' कर्तारि शप् (पा० ३।१।६८) ' कर्मणि यक् (' सार्वधातुके यक् ' ३।१।६७ धातोर्कू प्रत्ययः स्यात् भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परे इति सूत्रेण इत्यर्थः) इति प्रत्यायार्थं कर्तारं कर्म च समानन्वितं आचार्याः । तस्मात् शब्दार्थः कर्ता कर्म चेति । उच्यते । नाचार्यवचनात् सूत्रकारवचनाद् शब्दार्थो भवति । प्रत्यायदसौ गम्यते । अनुष्ठेया च क्रिया प्रतीता सती कारकमपि प्रत्याययति इत्यवगतमेतत् ।

विभक्त्यर्थाः, नार्थः अनभिहितविशेषणम्' इति तु पातञ्जलमूले वाचः । मष्टादेशु अर्थतः अनूदितः । के.) 'ननु एतदप्यस्ति, यदा कर्माद्यो विभक्त्यर्थाः, तदा एकस्वादयो विशेषणत्वेन' इति । एतत् पूर्व-पक्षवचनात् यत् अनुपपत्तनीयं सत् अभ्युपेयवादेनो-पपद्यम् । एतदुक्तं भवति, यदाऽपि कर्माद्यो विशेषण-भूताः प्राधान्येन विभक्त्यर्थाभिव्यज्यन्ते, तदाऽपि एक-प्रादय एव विशेषणत्वेनाश्लेषिताः सन्तः अभिधीयन्ते, अनभिहितानां विशेषणत्वानुपपत्तेः, विशेषस्य चान्यत एव सिद्धेः । भवति हि ईदृशमवस्थायां उपसर्जनपरव-विधेः यथा लोहितोष्णोपादियु । अथवा अर्थसन्देह-प्रयोजनमभिधीयते । यदाऽपि ते प्रयोजन तादर्थ्येन विभक्तिः प्रयुज्यते इत्यर्थः । यदा उभयोर्वचनयोः उन्मृष्टयोः (अनिर्दिष्टविषयविशेषणोपरिचयः) यथा-संभवं निवेद्यात् एकं तिङ्विषयं यत् पूर्वमुदाहृतम्, अपरं तु सुप्रविषयं भवित्यस्ति, तत्र कर्मादिना विभक्त्यर्थ-त्वानुपपत्तम् । ननु च समानत्वात् बहुवचनादिशास्त्रस्य ऐकरूप्ये सति यथैव तिङ् कर्मादिनिशिष्टरूपत्वाऽभि-धानात् न कारकमिधानं जातम्, तथैव गुणमपि प्राप्नोति । ततश्च 'यत् करणमभिधायिन्या विभक्त्या संयुज्य निर्दिशति' (भा. ३।१।१२२ पृ. ६७९), 'तदागमे हि तद् दृश्यते तस्य शनम्' (वृ. ४।१।२१६) इत्यादि-न्यवशाद्विशेष-त्वात् । (आगमद्वयस्य न्यवरिचत-विषयत्वकारितानामेव समाधानमाह-) तत्र केचिदाहुः । एकमपि शास्त्रं प्रयोजनार्थात् सप्रतिभेदेन निष्प्रधानम् अन्वया च विशेषणविशेष्यभावात्प्रतिपत्तेः तिङ्हु विशेषणत्वेन संख्या च वक्ष्यति, मुच्यु विशेषणत्वेनेति । (स्वमतेन आह-) अथ एतेनपरिच्छेपः, ततोऽन्यथो-च्यते (ग. प्र. १२७) 'शास्त्रे यद्यपि नैतेषामभिधेय-स्वमाभिमतम् । तथाप्याभितसिद्धयर्थमभिधेय-त्वमिष्यते ॥' शास्त्रे हि कार्यवशेन अनभिधेयस्यापि अभिधेयत्वं परिभाषितमाश्रीयते । न च तावता लोके यथैव प्रसज्यते । न च कर्माद्य-अनभिधेया एव इत्येकं शास्त्रे अभिहितम्, किं तर्हि ? एतान्ताभिधेयै-

स्मादिविशेषणं तावत् (कर्माद्यः) भवन्ति इत्येकं व्याख्यातमेव । तस्मान् विशेषणतामेवेति प्रतिपत्स्यन्ते । तत् यत्र न शास्त्रेण, न न्यायेन अभिधेयत्वमिति; तस्मानभिधेया विशास्यन्ते । यत्र पुनः शास्त्रोक्ता विशेषण-तामनभिधीयमानाः प्रतिपत्तुं न शक्यन्ति, तत्र न्याय-लभ्याम् अनन्यगतिवत्तात् अभिधेयतामपि प्रतिपत्स्यन्ते । अर्थावस्था या शास्त्रेणापि अभिधेयत्वा उच्यते भवि-ष्यति । तत्र तिङ्हु भावनोपस्थानात् विशेषणत्वसिद्धेः, नारदयम् अभिधेयत्वमङ्गीरतैवम् । मुच्यु पुनः प्रतिपदि-कार्यानामेकतादीना च अकारणेषु कारकान्तरेषु च न्यमि-त्वात् अन्तरप्रतिपादनशक्तौ विद्वेष्यात्, अन्यस्य च भावनावाक्यधेयैः गन्तव्यमनभिधानात् न किङ्चिदुप-स्थापकमस्ति इति स्वयं कारकमनभिधाय तद्विशिष्ट-संख्याऽभिधानानुपपत्तेः कारकमपि अभिधेयं भवति । ननु च केवलकारकप्रयोगाभावात् अवश्य-व्याप्यत्वात्प्रतिपत्तमिहितभावनोपनीतानामेव कारकता तिङ्विषय-संस्थासंख्याः अपकल्पित्यन्ते । (परिहर्ता आह-) कथमत्रकल्पते, यदा धाक्ये स्वनिर्गतप्रक्रमेषु यदा चिदाख्यातसन्देहात् प्रथममुच्येन मुच्यन्ते 'बृहत्' इति कारकयज्ञे जन्यमानो जाभिधायमानत्वेन स्थितिः । (स एव शङ्कते-) ननु तत्रापि क्रियासवन्धात् प्राक् कारकत्वानुपपत्तेस्तावत् कारकविभक्त्या नोपचिन्त्यम्, यावत् क्रियासवन्धो नोपदर्शितः । ततश्च क्रियपूर्वकत्वं प्रतिपद्यते इति । (परिहर्ता शङ्का दूषयति-) सत्यम्, वज्रैवम् । श्रोता पुनः यः प्रथममेव पृथगिति शृणोति, न तेन क्रिया तसंज्ञयो वा अन्यत-पूर्वमन्वारितः, किं तर्हि ? शब्दमात्रात् कारकं प्रतिपद्य अनुमानेनार्थावस्था वा यत्रा पूर्वतसंकल्पिता क्रिया प्रतिपद्यते । अन्यथा हि इतरेतराश्रयत्वं स्यात् । पुनः ? 'क्रियया कारकं गम्यं कारकैण क्रिया तथा । एकस्याप्यनपेक्षत्वे न मूलमध-धारितम् ॥' इत्ये संविचिनो. अवश्यमेवैक इतर-निरपेक्ष प्रतीतिकूलमस्तुवन्तव्यम्, तदिह यदि क्रियागम्यं कारकम्, ततः क्रिया येन प्रत्यास्यते इति वक्तव्यम् । न च तान्त्तु प्रथमप्रतिपदिकं क्रियाया

एव च एषोऽर्थः (भावनायाः कारकान्तरव्यभिचार-
रूपः) संख्यासम्बन्धे (घटनीये) कर्तुः अन्तःधारणात्-
सिद्धयर्थम् । असिद्धिस्यादिति कल्पानवेषणात्, चलन-
पतनादियु च आधाराणाश्रयणात्, अकर्मकेषु कर्मा-
भावात्, आसनस्थानवचनादियु संप्रदानापादानाभावात्
कर्तॄन् सर्वभावनासु एकान्तसंनिहिताः, इति अन्तःधारणत्वेन
सिद्ध्यान्वया संख्याया संमन्स्यते । कर्तृविशिष्टा चेह
संख्या सम्भ्यते, न कारकान्तरगता, इति सर्वथा प्रत्यक्षम् ।
तत्र यदि कश्चित् वदेत् ' समाने सर्वकारकाणां सम्भ-
मानत्वे कस्मात् कर्तॄन् संख्यासंबन्धः, न करणादिभिरपि '
इति, स वक्तव्यो यथैव भवति. इति । स चेत् ब्रूयात्
' मम कर्ता संख्या च एकेन शब्देन उपात्तौ परस्पर
नियम्येते इति, तेन अन्तर्निषेधेभ्यो बाह्येभ्यो निवृत्ता
संख्या कर्तॄर्पेव वर्तिष्यते ' इति । तत्र एवं प्रत्यक्षेयम्,
' अयं समाने कारकावे किं कारणं भवति, कर्तॄन्वा-
भिधीयते, न कारकान्तराणि ' इति, तत्र व्यवहय
कल्पनान्ना शब्दशक्तिरेव शरणं प्रतिपद्यन्त्या, यतः
तद्विषया बुद्धिरुपपद्यते इति । सा च अस्सत्वे-
ऽपि अवेशिष्टा ' यतः कर्तृगततां संख्यां प्रतीमः
केवलामतः । तस्मादेतावती शक्तिरितहा कार्यात्
प्रसीयते ॥ ' समाने भावनाया कारकोपशाने क.
शक्तिनियमे हेतुः ' इति चेत्, ' उक्तं वस्तुन समाने
कारकत्वे कर्त्रेभिधाने शक्तिनियमहेतुः ' इति । न च
शक्तयः पर्यनुबन्धन्ते, यथाकार्यं यवत्स्य अनुगत-त-
याः इष्टुकम् (शक्तयः सर्वभावना इत्यादिना ३।१।१।१ पु
३७८) । अपिच 'नवता कर्त्रेभिधाने शक्ति कल्पयित्वा
भूयः तद्वत्संख्याऽभिधाने शक्तिः कल्पयित्वा । ननु एक-
प्रयत्नोपादानादेव तत्सिद्धः न कल्पनाऽन्तरमाश्रयिष्यते,
कुतः । उक्तं अनेनैवात्किञ्चननया विना नियमः सिद्धयति ? ।
अवश्यं हि एतदपि कल्पनीयम्, यत् समाने संख्या-
शाक्त्ये अभिहितस्यैव संख्यामाह, न अन्तर्निहितस्य ।
शक्त्या हि विना एतदेव विपरीतमपि उच्येव ' यतश्च
अभिधीयते कर्ता, तत एवास्तं न वक्तव्या संख्या धरम्
अन्तर्निहितानामेतावता संविद्यमानं कृतः ' इति । न च
अभिहितस्य वेवर्तं 'नवत्कारणं भवति, तेनैव प्रत्ययेन

अभिहितानामपि भावनाकालोपग्रहपुरविकोपाणां संख्या-
सम्बन्धाभावात् । प्राधान्यप्रतीता भावनैव सुतरां सम्भ्यते ।
यदि तु अयोग्यत्वात् तदसम्भ-बोऽभिधीयते, तत् सम्भ-
मानेषु कारकान्तरेष्वपि अविशिष्टम् । अथोच्येत ' अस्ति
तेषां संख्यासम्बन्धयोग्यत्वम्, येन शब्दान्तराभिहितया
सम्भ्यते ' इति, तत् भावनाऽऽदिष्वपि भावनाऽऽदि-
शब्दाभिहितेषु समानम् । अपेह तेषामन्तर्वभूतत्वात्
अयोग्यत्वमिति, तदयुक्तम् । असत्त्वभावस्यैव पर्यनुबन्ध-
त्वात् । नहि संख्याऽऽदिसम्बन्धयोग्यत्वाद्-वत् अस्मत्-
भूतत्वम् । तत्र एतदेवाम्युपगतत्वम्, ' तादृशेन
शब्देन अभिहिता संख्या भावनाऽऽदयो वा न परस्पर
संबन्धुः शब्दवृत्तिः ' इति, तत्र तुल्यम्, एतदभि-
हितायाः कारकान्तरसम्बन्धयोग्यत्वात् । कथमयोग्यत्वमिति
चेत्, ' शब्दशक्तिवशेन भावनाऽऽदिष्वपि ' इत्युक्तम् ।
ननु च आप्त्याताभिहितसंख्यायोग्यत्व कर्मणो दृष्टम्,
इति तस्य संबन्धं प्राप्नोति यथा ' पच्यते ओदनः '
इति । नैतदस्ति । कुतः ? ' यथैव क चित्तुः कस्याऽपि
कर्मान्मयं न वक्ष्यति । तथैवैतस्य संख्याऽपि
शब्दशक्त्येव श्रियता ॥ ' यो हि भवत्ये ' कर्मणः
क चित् तदभिहितसंख्याऽऽर्ह्यं दृष्टम्, अतोऽ-यथापि
नेन भवितव्यम् ' इति, तस्य क्व चित् तदन्ताभिधेयत्व-
दर्शनात् सर्वनाभिधेयत्वमपि स्यात् । अथ तत् कथञ्चित्
भवति उच्यते, ततः संख्याऽपि तथैव न्यवस्थास्यते, इत्य-
न्योद्यमेत् । तत्र एतत् स्यात्, ' कर्तृविशिष्टा संख्या
अभिधीयमाना न शक्त्या कर्तारननभियाय वक्तुम् ' इति,
उच्यते ' विशिष्टसङ्ख्येणैव नैष्टमष्टुद्दीप्तिसौपण्यम् ।
अभिधाऽनभिधाने तु न केन चिद्विद्वाभिते ॥ '
' अयदीदृशेन सौपणे तदनुत्तरा विरोधवृत्तिर्नोपजायते '
इति तदग्रहणार्थं भवति । न तु अन्तर्निहितविशेषणं वेन
किञ्चित् उच्यते । यदि नाम अन्तर्निहितमपि विशेषणं
केन चिदन्येन प्रत्याख्यमानं विशिष्टप्रत्ययोपादानाय
पर्याप्तं भवति, किं तत्र अन्तर्निधानसौपणेन । अस्ति चेह
भावनायैव प्रत्याख्यितस्य कर्तुं विशेषणत्वव्यक्तिकः, इति
नानभिधानमपेक्षते । सर्वेन विशिष्टव्ययेषु चैतन्नविद्यतम्
' न चेदन्त्येन शिष्टा. ' (१।४।१९९) इति । तत्र

वर्तनं सर्वप्रकारं दृश्यते । तत्तु सामानाधिकरण्यात्
भवति । सामानाधिकरण्यं च द्वयोरपि एकविषयत्वे
कल्प्यते । तेन यदि हि देवदत्तश्चायः सामान्यतः पचति-
शब्देनाभिहितः, तत्रही, सामानाधिकरण्यं लभ्यते ।
लक्षणया आकृत्यदण्डाधिकरणोक्त्यायेन भविष्यतीति
चेन्न । तदुक्त्यायेन पात्रेन लक्षयितुं मशक्यत्वात् ।
तन्मपेतयेव हि एकत्वादि लक्षयितुं शक्यते, नान्य-
थमत्रापि । तत्र एतत् स्यात्, अधिश्रयणादशोऽपि
देवदत्तसमवेताः तस्य पात्रत्वेनोच्यन्ते इति । सत्यमुच्यते,
न तु तद्भार सामानाधिकरण्यं भवति । गोपारुणवा
दीनि हि विद्योन्ने भवान्तरूपप्रयोजोपादानात् मनुज्योश-
भेदोपचारनिमित्तां प्रतिपद्य शब्दं धनवर्गिति (प्रथमा-
यतुवचनमेतत्) सामानाधिकरण्यं कारयन्ति, न त्वेवम्
अधिश्रयणादिरूपापन्नो देवदत्तो गम्यते, येन अग्नेदो-
पचारमनुज्योवी स्याताम् । अतो यथा दण्डादिशब्दाः
देवदत्तादिसामानाधिकरण्यं न प्रतिपद्यन्ते ' दण्डो देव-
दत्त ' इति । यथा वा ' अधिश्रयणादयः पात्रो वा
देवदत्त ' इति प्रयोगो न भवति, यथा ' पचति
देवदत्त ' इत्यपि न स्यात् । ' तस्मात् पचतिशब्दा-
दिवोचकः कर्तृकर्मणोः । तस्यदाभेदवर्तिव्यात्
पवत्पकादिशब्दघट ॥ ' (अनुमानं तु ' पचति-
शब्दः कर्तृगन्धी देवदत्तादिकर्तृपदाभेदवर्तिव्यात् पवत्-
शब्दत् ' ' पच्यतेशब्दः कर्मगन्धी ओदनादिकर्मवदा-
भेदवर्तिव्यात् पच्यतेशब्दत् ' इति) । अग्नेदवर्तिव्यं हि
त पदसामानाधिकरण्यम् असंश्लेषशक्येण दृढन्तेण
' पक्ता देवदत्त ' ' एक ओदन ' इत्यादिषु दृढम् ।
यत्र च यन्तुर्मन्त्रवगन्धं नास्ति, तत्र सामानाधिकरण्यं
दृढं यथा पात्रादिशब्दे । किञ्च ' तच्छब्दोपात्त-
तद्भूतसंख्याभेदानुवर्तनात् । तथैव वाचकत्वं
स्यात् दृष्टान्तो नाविहासि च ॥ ' पचति देवदत्त,
पचतो देवदत्तपक्षदो, पचन्ति देवदत्तपक्षदविष्णु
मिश्रदत्त ' इति यैव कर्तृगन्धिनि देवदत्तादिशब्दे गन्ध्या,
यैव आख्यातेऽपि दृढते । यत्र नानो दृढते, स
वाचको दृष्टो यथा ' पक्ता देवदत्त, पक्ताही ' इत्यादि ।
तथा कर्मगन्धि ' पच्यते ओदनः, पच्यते ओदनशब्दो

' एक ओदनः, पक्ता शब्दोदनो ' इत्यादीनि पक्षदृष्टान्तो-
दाहरणानि वक्तव्यानीति । (तथा च प्रयोगो ' पचति-
शब्दः कर्तृगन्धः कर्तृगतसंख्याविशेषानुवर्तनात् पक्ता
देवदत्त इति वाचकत्वं कर्तृशब्दत् ' इति, ' पच्यतेशब्दः
कर्मवचन, कर्मगतसंख्याविशेषानुवर्तनात् एक ओदन
इति वाचकत्वं कर्तृशब्दत् ' इति च) । किञ्च
' तयोरभिहितत्वेन विभक्तिप्रतिबन्धनात् । साधर्म्ये
पूर्वमेवाप्यदेवदत्तेन पच्यते ॥ ' इत्यत्र वाचकः, येन
अनभिहिताधिकारविहितकारकविभक्तिप्रतिबन्धो दृश्यते
' पचति देवदत्तः ' ' पच्यते ओदनः ' इति । यदि हि
नाचकत्वं न स्यात्, ततः ' अनभिहिते ' (पा० २।३।
१), ' कर्मणि द्वितीया ' (पा० २), ' कर्तृकरणपो-
स्तुतीया ' (पा० २।३।१८) इति च विभक्तिप्रतिबन्ध-
नेन चित् प्रतिबन्धते । यथा ' पच्यते देवदत्तेन ' ' पच-
त्योदनम् ' इति । यतस्तु दृष्ट प्रतिबन्धः, तेनात्मगम्यते
पक्त्वपक्ताधर्म्यैव वाचकत्वम् । साधर्म्यादित्यत् वैधर्म्यम्,
तदेव दर्शयितव्यम् ' यत्र च वाचकत्वं नास्ति,
तत्र कारकविभक्तिप्रतिबन्धोऽपि नास्ति, यथा पच्यते
देवदत्तेन, पचत्योदनम् ' इति । ' इत्यत्र बोधकः
शब्दरतद्विशेषोपायव्योधानात् । यथा श्रोत्रमकारण्य
बोधक शब्दबोधकम् ॥ ' (पचतिपच्यतेशब्द, कर्तृ-
कर्मगन्धीव कर्तृकर्मविशेषोपकरणत्वात्, यत् महिसोप-
बोधकं तत् तद्विषयकं यथा भोज्यं शब्दविशेषोपाय-
[विशेषस्य अकारण्य] बोधकम् इति प्रयोगः)
यदि पचतिशब्दादिभिः कर्तृकर्मणी नोच्येयाताम्, कथं
तद्विशेषः संख्या अभिधीयते । ' तत् नामिपत्ते, तद्वि-
शेषमभिपत्ते ' इति हि विप्रतिविद्धमेतत् । नहि भोज्यं
शब्दात्सामान्यम् अगमयत् तद्विशेषम् अकार गमयति ।
न च शब्दस्य अधिश्रयणात् अन्वयादपि बोधकं भवति ।
भाषयता हि गम्यमानत्वे अर्थ एव बोधकः स्यात् शब्दः ।
तस्मादपि वाचकत्वम् (या. श्र. १।२२) किञ्च ' विशेष-
पदोश्च सधन्दादुच्येते कर्तृकर्मणी । नष्टानुपचार्य
संबन्धः स्वगुणैरप्यदृश्यते ॥ ' इत्यभिधीयते, विशेष-
पदोः संख्यगमनं तत् ' इह बोधमनः पचति ' ' सोमनः
पच्यते । यत्र अनयोर्विशेषसंबन्धः, तस्मान्निषेधः नस्ति

पचतिशब्दवदेव पच्यतेइत्येवमाद्यभिहिताऽपि संख्या
 अनभिभूतत्वात् कर्तुरेव प्राप्नोति, न कर्मण इति ।
 (वा. घृ. ११७) उच्यते । ' यस्यापि कारकं
 वाच्यं तस्याप्येतत् प्रसज्यते । न चोभयाभ्रयं
 दोषमेकत्रयोद्यो विचारयन् ॥ ' सर्वथा 'यद्भ्रूणो हि
 भवतः कर्ता सन्नभिधीयते । कर्म वा, तादृशस्यैव
 यत्र संख्याऽभिधीयते ॥ ' तत् पदि मम कर्मोत्पन्न-
 लक्षणेऽपि कर्तुरेव संख्या प्राप्नोति, तथापि तर्हि तत्र
 कर्त्रभिधानेन भवितव्यम् । अथ तत्र तत्र कर्त्रभिक्त् कर्तु-
 रनभिधानम्, तद्वत् ममापि तत्संख्याऽनभिधानम्,
 इत्युच्यते । तदेतत् अवश्यमावाभ्याम् एवं परिहर्तव्यम्,
 ' सर्वत्रैव तावत् ईप्सिततत्वात् वस्तुलक्षणं कारका-
 न्तरेभ्यः कर्मणः प्राधान्यम्, भाव्यादौ न च तदद्यापारस्य
 भावनाऽन्वयतत्त्वम् । तत्र यदा तत् प्राधान्यम् आख्या-
 नैतैव दर्शयामि इति विवक्ष्यते, तदा सत्यपि कर्तुः शब्दा-
 र्थरूपेण लिट्पाठस्यापि अभिधीयमानप्राधान्यसंख्यामा-
 न्यविशेषरूपव्यापारत्वे, तावत् वा कर्तृत्वत्वात् अवश्यं वस्तु-
 लक्षणस्य प्राधान्यस्य विवक्षितत्वात् कर्मणि तत्संख्याया
 वा लकारोपतिः । यदा तु राहु तत् विषयमानमपि
 अविवक्षितत्वात् धातुविशेषवशेन वा नैव तदस्ति
 श्लक्ष्णमप्यते, शब्दार्थरूपप्राधान्यमात्रे (च) विवक्षा
 भवति, तदा गुण कर्मप्राधान्याभिप्रेक्षितमङ्गीकृत्य कर्तुरि
 तत्संख्याया वा लकार उच्यते । करणादीनां तु न
 बस्तुलक्षणं, नापि शब्दलक्षणं प्राधान्यविवक्षा अस्तीति
 नित्येषु च शास्त्रादभेदेकत्वम् । के चित् पुनराहुः ।
 यदा एवंविधं शब्दसामर्थ्यमवगम्यते यथा ' अयं
 कर्तुरेव संख्या शक्नोति नक्तुम्, अयं कर्मण एव ' इति,
 तदा अन्तरेणापि भावनोपस्थापनं सैव संख्या अनन्व-
 विषयत्वेन अभिहितत्वात् कर्तारमुपादास्यते, तत्रया शोण-
 शब्दः अन्वेन अस्तुपात्तेऽपि अथे तद्वत् गुणं वदन्
 आत्मनैव अश्वानमपि गमयति । तथा च सति अनेनैव
 ग्नात्वेन सर्वे गवाद्योऽपि अनभिधेयाः प्राप्नुवन्ति ।
 कथम् ? ' कश्चित् तद्वत् एवेह लिङ्गसंख्यादिसूच्य-
 ताम् । स एवाभिहितः पश्चात् गवादीन् ज्ञान-
 विषयति ॥ ' यदावती चेत् शब्दशक्तिः कल्पिता तदा-

मेवैवा गुणं ब्रवीति, किं ततः परं शक्यन्तरकल्पनया,
 पूर्वैरेव ग्वाद्योपपत्तेः । अयं तु एवमादिषु एकशब्दो-
 पात्तात्वेन सप्तम्यनियमो न शब्दशक्तिवशेन, ततः कर्तु-
 संख्याविषयि तदेव (सुपा केवलसंख्याऽभिधानम्) अस्तु-
 पगन्तव्यम् इति अनभिधेयत्वज्ञानिः । तत्रापिरे मन्वन्ते
 ' शोणेऽपि नैव वाजित्वमस्तुक्या तद्वृत्तेऽभिधा ।
 हृष्टा हि न क चित् बुद्धिरगृहीतविशेषणा ॥ '
 कथं हि अश्वत्वे अनुच्यमाने तदवच्छिन्नरक्तत्वप्रत्ययो
 जायेत, रक्तत्वविशिष्टो ह्यस्ती । गुणो (गुणिनमर्थ)
 गमयिष्यति इति चेन्न, गवादिषु व्यभिचारतः । ऐका-
 न्तिकं हि गमकं भवति, न रक्तत्वमश्वत्वव्यभिचारि ।
 द्रव्यमात्रं तु ऐकान्तिकत्वात् गमयेत्, न तद्विशेषम् ।
 तस्माद्गुणव्यतिरेकं अश्वत्वरक्तत्वयोः अन्वयेन व्यभिचारि-
 त्वेन अगमकत्वात् वस्तुवन्तरोपस्थापितान्यतरग्रहणा-
 समवाय शोणशब्दाभिधेयत्वमस्तुपगन्तव्यम्, नहि तत्र
 परस्परतरताव्यतिरेकं अश्वत्वमेव ऐकान्तिकं केन चित्
 गमितम् । कर्तुः पुनः ऐकान्तिकं भावनया उपादानं
 विशेषरूपेण च श्लुक्तम् । अथवा अस्तु शोणशब्देन
 अश्वत्वैकार्थसमाविगुणमात्राभिधानम् (तथापि न तद्-
 दृष्टान्तेन संख्यायाः कर्तृगमकता युक्ता) । कथमनन्व-
 गतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिः इति चेत्, उच्यते ।
 ' अश्वत्वं नैव शोणस्य विशेषणतयेष्यते । गुण-
 जात्यन्तरं स्वेतद्वं दैवान् तत्संगतिं गतम् ॥ ' यदि
 हि रक्तत्वमनमयं ब्रूयात् ततोऽश्वत्वेन विशेषणमाकाङ्क्षेत्
 शक्यन्तरं वा, येन तदेकार्थसमवाच्यैव रक्तत्व वदेत् । एष
 तु यथैव सत्तागुणत्वोपावकः, तथा रक्तत्वमितिक्रम
 शोणत्वं नाम रक्तावन्तरजातिं वदति । सा च अश्वत्वेव
 विद्यते, न गवादिषु, इत्यश्वत्वं प्रतीयते, न रक्तत्वादिक्त्
 संशयो भवति । कीदृशं पुनस्तत् गवादिरक्तत्वातिरेकेण
 शोणत्वम्, यत् अश्वेषु समवेतम्, अन्यत्र चाश्वमेतमिति,
 उच्यते । ' सर्वेषुसं स्वसंघेषु प्रतिजाति गुणा-
 न्तरम् । क यितस्य विशेषेण, क चित्
 सामान्यतोऽभिधा ॥ ' सर्वशक्तिषु तावत् स्वयत्किमाभा-
 गुणारिणः दृग्गुणरक्तत्वादयो विवक्षयाः प्रत्यक्षयु-
 ल्भवन्ते । तत्र क चित् सत्ते विदोपस्य वाचकं. तन्दी

(सिद्धान्ती-) यदि एवम्, ततः सर्वदेव तिष्ठमिहितया संख्यया कर्ता नातिक्रमितव्यः । (शब्दकृते) कर्म तर्हि ' स्यात्वी पचति ' इति प्रयोगः । (सिद्धान्ती-) उच्यते । किं पुनरत्र युक्तम्, किं कुतश्चित् कारणात् कर्तारमतिक्रम्य अधिकरणं संख्यया आधितम्, अथवा तत्संख्याऽई कर्तृत्वमेव स्यात्वा विवक्ष्यते इति (विचारे) कर्तृत्वविनष्टा युक्तेति मन्यामहे । कुतः ? ' न सुखयातिक्रमे किञ्चित् दृश्यते कारणा-न्तरम् । सुखद्वयस्य विवक्षा तु यद्येष्टं ननु युज्यते ॥ ' सर्वदेव अर्थद्वये समगति अन्यतरस्य-विनष्टा युक्ता । समगति च सर्वकारणा स्वभावाप-वेक्षया कर्तृत्वम् इति पुरस्तात् प्रतिपादितम् (वाक्याधि-करणे श्लो. ६६ इत्यादिना) । नहि प्रपानक्रियागत कारकवैचित्र्य स्वभावावतिपयात् कर्तृत्वादिना लपयते । तस्मात् सर्वेव विवक्षितम् इति न्यायम्, न कारकान्तर-संख्याऽभिधानमिति । एवं च सति यत् कर्मसंख्याऽपि क्वचिदभिधीयते, तत्रोक्त कारणम् । न च तत् अन्यत्रा-स्तीति न्यवस्था । (अन्य एरुद्वेषी आह-) तदा तु अनभिहितानि कारोऽपि एवं करिष्यते ' अनभिहिते कर्मण एरुत्वे दिग्धे बहुध्वे चेत्यादि ' । कुतः ? ' विम-क्यो विधीयन्ते यत्र तस्य विशेषणम् । युज्यतेऽ-नभिधानं हि न पुनस्तद्विशेषणे ॥ ' नहि उपसर्जनस्य विशेषणसंबन्धे युज्यते । विशेष्यास्तु एकत्वात् एव पुनः विशेषणान्तरसम्बन्धं गृह्यते प्रधानत्वात् । तथा च समासाधिकारेऽप्युक्तम् ' मवति वै प्रधानस्य सापेक्षयापि समासः ' इति (समर्पणवृत्ते पतञ्जलिना । संख्याविशेषणत्वेन अनभिहिताधिकारव्याख्या-सुषुसंहरति-) तस्मान् एकत्वादिषु अनभिहितेषु इति सक्यः । (अनिष्टाप्रत्या परां व्याख्यां दूषयति-) एतस्मिन्सु भाष्याने ' इत्यः कटः ' इति शब्दशोरपि द्वितीया स्यात्, उपपन्नमि कर्मैकत्वस्य अनभिहित-त्वात् । अथ प्रधानवैशमिभित्तत्वात् न भविष्यतीत्युच्यते, तदुक्तं प्रायेण प्रथमोपघेः तदप्रज्ञान् । अत्रिच ' कटं करोति मीमांसुद्वार दर्शनीयम् ' इत्यत्रापि कट-द्वितीयवैशमिभित्तत्वात् मीमांसुषु अत्रात्र. प्रकथ्यते ।

ननु कर्मादिविमक्यर्थवादिनोऽपि (कर्मादिविशेषणान- निहितत्वान्वादिनोऽपि । विमक्यार्थस्य विशेषणम् अनभिहितत्वम् इति यादिनः इत्यर्थः) अविशिष्टमेतत् । न, तस्य तिष्ठकृततत्त्वसमाप्तैः अनभिहितेषु इति परि- संख्यानात् । न च कटद्वितीया तिष्ठादिश्वन्तर्भूता, यतः तयोक्तानां पर्युदासो भवेत् । ननु ममापि परिसंख्या भविष्यति, भवेत्, यदि कृदादीनामपि संख्या वाच्य- स्यात् । न त्वेते संख्यायां समाप्ते, नापि वदन्तो दृश्यन्ते । तान् तिष्ठः केवलस्य प्रथममुपपद्यते, नेतेरेषाम् । कर्मा- दयस्तु सर्वेषामर्था इति वैयर्थ्यम् । अतः कृतवाचकत्वादि- शब्देभ्यः प्राप्नुवन्त्येव द्वितीयादयः, इत्यन्तः परिहारो वक्तव्यः । स च एव संभवति, यदि कर्मादिविशेषणम् अनभिहिताधिकारः । तथाहि, ' कृतः कटः इतीहापि कर्मत्वं निष्ठयोच्यते । तस्मिन्नभिहिते संख्या न द्वितीयां प्रहीष्यति ॥ ' यद्य च कर्मादयो वाच्याः, यस्य च तद्विशिष्टा एकत्वात्, तयोक्तमशोरपि अनभि- हितत्वं कर्मादिविशेषणम्, ' अनभिहिते कर्मणि द्वितीया, अनभिहिते वा कर्मणि ये एकत्वादयो वर्तन्ते तेषु द्वितीया ' इति । यदापि चोपसर्जनं कर्मादयः, तथापि विशेषे- षणेन संभवन्ते । समासस्य हि उपसर्जनं विशेषणैर्न संभवन्ते, वाक्यस्य तु ' कटस्य राज्ञः पुत्र्यः ' इतिवत् संव्ययमानं दृष्टम् एवमादि । एवं च वृत्तित्वावय- योर्विशेषो भविष्यति । वाक्यस्यैव कर्मादयः । अतः सत्यपि उपसर्जनत्वे शब्दवन्ति समानविभक्तिजन्यभि- हितानि कारकविशेषता प्रतिपन्नम् । (पूर्ववशी शब्दते-) ततश्च ' पचति देवदत्तः ' इति तिष्ठादिभिरनभिहितस्य कर्तुः सख्यामामिषात् तृतीया प्राप्नोत्येव । (सख्यायां कारके वा षीः [पृ. ९३५] इत्यत्र तृतीयावतिभिरस्या इति शब्दते-) यतर्थे-वात् अभातिः इति चेत् । (मीमांसुद्वारकारकविभक्तिभिः अदेकान्ति- कल्पेन देतुं दूषयति-) न, मीमांसुद्वारिभिरनेकतात् । उक्तं द्येत्तु कटद्वितीयोक्तेऽपि कर्मणि मीमांसुद्वार- कुतश्चिरिति । यदि च तृतीया गतार्थे-त्वात् नोपपत्ते, ततः प्रथमावाच्यताऽपि संख्या गतेवेति कर्मां वा नोपपत्ते । वैक्यप्रतिपत्तिप्रयोगार्थं मन्वान् तदुक्तचिरिति चेत्,

वदस्ति । तस्मात् जानिस्तावदभिधेया । सा च यम लिङ्गं न ध्वमिचरिष्यति, तत्र गामभिधेत्यपि । यत्रापि (अचे-
तने) न्यभिचारे सति अन्वयतः प्रतीयते, तत्र तदेव
गमकं तदनुग्रहीता वा जातिः प्रातिपरिक्र वेति यथेष्टं
कल्प्यते । (गणादिशब्देषु शोणादिशब्दतुल्यत्वाद्यशब्दागमा
निरासमुपसंहरति-) तस्मात् शोणादितुल्यता ।

यत्प्रादिशब्देभ्यो यदि संख्या सर्वकारकान्तर-
भ्यादुत्तरुपा कर्तृमात्रानुसारीणी शोणव्यक्त उपलभ्येत,
तदा तथा नाम कर्ता गम्यताम्, तान्ताऽपि अनभिधेयो
भयत्येव । यदा तु पूर्वोक्तं न्यायेन संख्याभेदो न लभ्यते,
प्रतिषत्तु च अनन्वयैकत्वादिजात्य-तराणि न शक्यन्ते
निरूपितुम्, तदा भावना(भावार्थोपन्यासेन (कर्तुः)
उपादानमादर्थ-भ्यम् । किञ्च 'शोणादीनां न चान्येन
जातिर्बुद्धौ निधीयते । क्लेशस्तेनाश्रितस्तत्र, न
स्वशास्त्रेवमिच्छते ॥ ' यदि शोणस्वापि कश्चिदन्यः
अश्वमुपनेवेत्, नेरातो स्वयं विहरयेत् । संख्यात्वात्
भावनाभावार्थो उपादेतारी इति न स्वयमापस्वति ।
भावनोपन्यासे चोक्तो विशेषः (वा. ए. ९.४१।१५)
(भाष्यं व्याख्यातुमाह-) तस्मात् अनभिधेयस्यैव कर्तुः
विशेषत्वविशेषण-लोपपत्तेः अग्रमाणमभिधानशक्तिरूपेण
मित्यनगच्छानः ।

एव न्यायेनावधारिते कश्चित् आगमविशेषं दर्श-
यदाह (भाष्य) ' प्रकृतिप्रत्ययो प्रत्ययार्थे सह मृतः
इयाचार्योपवेदात् कर्ता शब्दार्थः, कर्म च इत्यगम्यते'
इति, 'ह कर्मणीतिरुपेण (वा० ३।४।६९) च-
शब्दान् कर्तरीति च । आदेशस्थानियच्छास्त्र-
लिङ्गो कर्तृकर्मणी ॥ ' ननु स्वार्थेनैव आगम-
विशेषे दर्शिते प्रकृतिप्रत्ययो प्रत्ययार्थे इत्येतदसंबद्धम् ।
कगमसंबद्धम् । यदा पूर्वोक्तं न्यायेन (परैतदविशेषण-
इति) वा, ए. ९.०२) कर्तुः प्राधान्यगति पूर्व-
पक्षद्वारा दर्शयितुं शक्यते । तदेतत् अभिधानं प्रापत्यं
च उभयमपि स्पृष्टिदिह दर्शयति । यस्मात् प्रकृतिप्रत्ययो
सह मृतः प्रत्ययार्थे च कर्ता कर्म च सम्यक्, तस्मात्
विशेषविशिष्टबोधातोः अभिधानात् आत्येव भुक्तिप्रकरण-
विशेष इति । एत 'ल. कर्मणि च' (भाष्ये चात्रम-

कैम्यः वा० ३।४।६९ लकाराः सकर्मकैम्यः कर्मणि
कर्तारि च स्तुः, अकर्मकैम्यः भावे कर्तारि च) इत्यन
तावत् एकान्तेन अभिधेयत्वेन कर्तृकर्मणोऽवयवानाम् ।
'कर्तारि शब्' इत्यत्र पुनः एकगमभिधेयत्वदर्शनम् ।
अन्वयतु कर्तारि इति परसप्तमी । न च शब्दसंनिधेयो
कर्ता परनाशितः संभवति, अतः ' आनर्थक्यात्
सद्वेषु' इति शब्दे कार्यं विहायते । तत्र एतेऽर्थः
(कर्तारि शब् इत्यस्य-) कर्तृत्वचित्ति सर्वव्याप्तौ प्रत्यये
परन अवहिते इति । सर्वथा तावत् प्रत्ययार्थः कर्ता
इत्युक्तम् आचार्यैः (व्याकरणाचार्यैः) तस्मात् अयुक्तम्
अनभिधेयत्वानुमानमिति । तदुच्यते । ' वाच्य-
वाचकसंबन्धो नाचार्यैरुपदिश्यते । अन्यथाऽनु-
पपत्त्या हि ष्यवद्द्वारात् स गम्यते ॥ ' तत्र नाम
आगमविशेषो युक्तः उदाहरयितुम्, यत्र न्यायान्तो
समानविषयी भवतः । इह तु न्यायस्य अन्य एव विषयः
' किं वाच्यं किं गम्यमानम्' इति, अन्य एव भाष्य-
स्मृतेः ' एषां प्रत्ययानां का तासुः बोधप्रसंसाः' इति ।
न च अन्यविषयेण अन्यविषयस्य दुर्बलत्वादि पापो
युक्तः, निमुत्त वाच्यगम्यमानविषयत्वेन प्रत्ययभेदे तर्क-
स्वसंबन्धः । तेन यत्रापि ' कर्ता शब्दार्थः' इत्येवमाचार्या
वदेषु, तथापि स्वविषयादन्यत्र यदन्तो नादत्तव्याः भवेयुः ।
ते तु नैव तथा वदन्ति । ननु प्रत्ययभेदे सूत्रमुदाहृतम् ।
सत्यम्, न तु शास्त्रस्वरूपमालोच्य । किं तर्हि ? एकदेशा-
लोचनेन । न च तावन्मात्रेण शास्त्रविशेषोद्धारनं शक्यम् ।
युक्तः । ' सर्वाण्येव हि शास्त्राणि स्वप्रदेशान्तरे-
सह । एकवाक्यतया युक्तमुपदेशं प्रदन्वते ॥ ' यदि
शास्त्रेऽदेशान्तेन तद्विद्वत्प्रत्ययगच्छता शास्त्रविशेष
उद्धारयते, ततः 'सुग न वात-त्या' इत्यस्वापि एकदेशेन पार्श्व
विहितमनुर्वैत् शास्त्ररिच्छं बुवंति । तथा भिषज्वाक्येषु
' मानचीरामिहोर्षं क्षुरीति' इत्यादिमात्रादेशका
दीक्षितोऽपि अनुदुम् प्रत्ययेत्या । व्याकरणेषुऽपि 'विदेशुः'
इत्येताः प्राप्ते इत्यपाने ' भिजः' इत्यत्र सुगारणे
शास्त्ररिच्छं स्यात् । तस्मात्कैम्येन विशेष उद्धारणम् ।
आह च ' अन्य एवैकदेशेन शास्त्रार्थाः प्रतीयन्ते ।
अन्यत्र परिपूर्णेन समस्ताहोपसंज्ञौ ॥ ' विशेषेण च

प्राप्नोति । तस्मात् शक्तिमद्द्रव्यकारकपक्षेऽपि अवश्यं निष्कृत्य शक्तिमानं सुतिष्ठन्त्याम् अभिषेधोऽप्यस्य । तथा सति हि 'आविर्भूतेकस्या शक्त्या द्रव्यमात्मघटीकृतम् । न शक्यस्तत्रयोमित्वं तदेव प्रतिपत्स्यते ॥' तेन कारकान्तराद्येवो लिङ्गसंख्यारहितत्वं च द्रव्यप्रधान-कृतत्वैवाप्येन सिद्धम् । (श्रौतत्वविशिष्टस्य सामानाधिकरण्यस्य हेतुतायाः उभयासिद्धतामुपसङ्घटितं-) ततश्च अप्रसिद्धं श्रुतिगामानाधिकरण्यस्य उभयोरसिद्धत्वम् । अथ लक्षणया सामानाधिकरण्यम् अभिशोषितं वा हेतुः, ततः 'सिद्धो माणवकः' इत्यादिषु अन्तरेणापि वाच्यवाचकभावं सामानाधिकरण्यं दृष्टम्, इत्यनैकान्ति-कता । (श्रौतत्वविशेषपक्षे एव हेतोः साध्या-विशिष्टत्वलक्षणप्रतिशयैव देहात्वेन अन्यतरासिद्धत्व-चक्रमुपारभते -) यच्च भौत सामानाधिकरण्यम्, तस्य कोऽर्थः ? समानमाधिकरणम् इति समान वाच्य-मित्यर्थः । नहि अन्यथा शब्दस्य अर्थे, अधिकरणं भवति, सर्वव्यवधानानामधिकरणं वात् (नैवास्मरणमतेन तु-) आनामाधिकरण्यवादा । वाच्यस्य तु विषयत्व-प्रतिपत्त्या अधिकरणत्वमुच्यते । तदपि च लक्षणवि-निवृत्त्यर्थं मुख्यत्वेन विनोप्यते । ततश्च मुख्यतया वृत्त्या सामानाधिकरण्यम् - समानो विषयः - समानमभिषेधमिति यावत् । ततश्च एवं साधनं भवति, वाचकं पतति-शब्दो देवदत्तस्य तच्छब्दसमानार्थत्वात् देवदत्तचरन-त्वादित्यर्थः । नतश्च अनित्य-शब्द अनित्यत्वात् इति-यात् प्रतिशालार्थैर्देवो हेतुः स्यात् । तद्भूताधिकरणो-क्तेन च ग्यादेव (कर्मविनोतेन चो. १०-४६), यथा तवधर्माणेन (साधोक्तेन) च शब्दो तद्भूतयोः अर्धयोः अर्धमुद्यतो इत्यादिभिः स्वव्यवहारो (अनु-मानस्वरहास्यो) सामानाधिकरण्यं विवक्ष्य सर्वव्यवहार-मिदं च साक्षाद्विशब्दादिनेपादा अनेकानि कृतमुद्गाह-नीयम् । अनुमानविशेषो नैव हेतुभिः (कर्मविनोतेना-भूतं यैरपि शक्तिभिः अनुमानविशेषात् उने हेतुभिः सिद्धं कर्मविनोतेन विनोतेन) मुख्यतया सामानाधिकरण्य-निराकरणत्वात् अस्ति न सिद्धं वा । (नैव हेतुभिः मुख्य-कारणानुरक्तमे) एतद्विचक्षणं च कथं च । दृष्टान्तो-

ऽपि यदि तावत् शक्यत्वमिधानत्वेन, ततः साध्य-विकलता । नहि पाचकादिशब्दाः शक्तिपरः, किं तर्हि शक्यत्वपरपोषीत्वात् शक्तिमत्पर इत्युक्तम् । अति च शक्तिपरत्वे तथैव मुख्यसामानाधिकरण्यात्मकमेव हेतु-विकल्प्यम् । (हेतोर्वैकल्यत्वाद्माह-) पाचकादि-शब्दवदेव प्रधानभूतगक्यनमिधानप्रसङ्गात् साध्याव-यिधितधर्मविशेषविपरीतसाधनता । अथवा यदा मुख्यं सामानाधिकरण्यमसिद्धम्, तदा इतरदवाचकेभ्येव दृष्टम् इति विरुद्धता । न च लक्षणया गौणत्वे वा वाचकत्व-मस्ति इति तत्सिद्धित्वे (भाष्यकृता) अर्थाभिधान-संयोगात् इत्यत्र च (सूत्रे अर्थेन नित्यसंयोगात् इत्यव-यवेन समकृता) साधितम् । तेन विषय एव नास्तीत्येवं शक्यं वक्तुम् । एवं परेष्वपि साधनेषु यथासंभवं शो-धितव्यम् । तद्वत्सङ्घोषादाननपि सतिगतत्वेन तावद-सिद्धम् । नहि शक्यत्वात्मकारकश्रद्धायाः संख्याः केन चिद्विष्यते द्रव्यमिधानतात्तायाम् । अथ तु यद्गतमगौ-संख्यामुपादत्ते तथैव प्रतिद्वयस्य वाचक इति प्रतिश-यते, ततः पूर्वस्युपगतविशेषः । नहि कश्चित् पैवाकरणः आलोक्यतस्य द्रव्यवचनत्वमिच्छति । यदि तु वाच्य-लक्षितगतसंख्यामेदोवादानम् अभेदोपचारवादा गौणमेतत् हेतुः, ततः 'सिद्धो देवदत्त, सिद्धो देवदत्तपरदत्तो, सिद्धो देवदत्तपरदत्तचरित्युचिताः' इत्यादिभिः अने-कान्तिकम् । वाचकादौ यावति पञ्चकर्ममिधानम्, तावति संख्यामेदोवादायैव नास्ति, विभक्तिसाध्यत्वात् संख्याया इति हेतुविकल्पात् । यत्र तु विभक्तौ न दृष्टिः, तस्यां कर्ममिधानात्तावत् साध्यविकल्पात् । तेन सूत्रीपा-दन्तमेव विद्विन् पदमुदाहर्तव्यम् । तथापि तु सर्वसामा-नाधिकरण्यवत् दोषाः यो भवन्ति इत्युक्तान् यत् । इदम-परम् (दृष्टम्, यद्दत्त) अनेकान्तिकं यत्, गोशब्दो न सर्वत्र द्रव्यम्, अथ तु तद्वत्संशयमेदमुपादत्ते । नैव विषय इति यदि बदेत्, आद्यव्यधिकरणमपि व्याख्या-कृतम् (नन भक्तिसाध्याया निरुक्तत्वात् स्वक्य-मिधानकदिनाऽपि वैयक्त्वेन गोशब्दस्यापि पद्यत्वात्पु-न्यमेन अनेकान्तिकता परिहर्तुं न शक्य इत्यर्थः) । कथं तद्प्रामाण्यं धाधितुमर्हति । इति (भाष्येन)

एवं च सति तिङ्विधाने ल्यदेशत्वात् कर्तरि तिप् इत्येकं वचनम्, एकवचनसङ्ख्याच्च एकत्वे तिप् इत्यपरम् । तत्र यदि वा अनयोः परस्परमसङ्घस्य तिपेन केवलेन संवन्धः स्यात्, 'कर्तरि तिप् एकत्वे वा' इति । अथवा एकस्मिन् कर्तरि इति प्रतिपन्नविशेषण-विशेष्यत्वयोः तिङ्विषयत्वम् । (तत्र नैवं इत्यादि भाष्यं न्यास्ये -) तत्र न तावत् अविशेषितशक्तिषा संवन्धः । कुतः ? 'अनेकस्मिन्नपि प्राप्तिः कर्तरि स्यात् तिपस्तथा । सर्वकारणसंस्थे च सैकत्वे च प्रसङ्गते ॥ ' यदि हि स्वतन्त्रमेव कर्तरि एकत्वे च व्यन्योन्यनिरपेक्षताकथमेवेन तिङ्विधानमिष्यते, ततः प्रयोगकाले तद्वदेव नैरपेक्षयम्, इति द्विषद्वयमि कर्तृषु प्राप्नोति, कारकान्तरगतोऽपि वा एकत्वे । तस्यादयस्य प्रथम विशेषणविशेष्यसंबन्धोऽस्युपगन्तव्यः । स चैक विभक्त्यन्तत्वात् सामानाधिकरण्येन । तत्रापि श्रौतत्वाभावात् एकस्य लक्षणशुद्धिः, विभक्तिविपरिणामेन वा वैयक्तिकस्यसंबन्धः । सामानाधिकरण्ये तावत् अवस्थितसंस्थापाधान्यायुरोधेन कर्तृशब्दो लक्षणम् अभिदेशवार वा भङ्गते नैकशब्दः, संख्येयप्राधान्यप्रदानात् । ततश्च सामानाधिकरण्यसंबन्धमयं मुख्यता वृत्त्या दर्शयितुम् उपसर्जने पश्री प्रयुक्ता 'कर्तुरेकत्वे इत्यर्थः' इति (भाष्ये) । अथवा मिथार्थविषये सामानाधिकरण्यं न भवति । न च स्पष्टिकरणयोः एकविभक्त्यन्तयोः पठया विना एवंगतीयरुः संबन्धोऽवकल्पते । न च संक्षमन्त्वरेण अभिप्रेतोऽर्थः सिध्यति । तदा अवश्यं कर्मणे अन्तरविभक्तिविपरिणामे तत्रैव न्यायेन संस्था-प्राधान्यात् नित्यं च विशेषणे पश्रीमयोगात् एव विपरिणामेन कथ्यते 'कर्तुरेकत्वे' इति । दूरपगतश्चाथ एकत्वस्य विभक्तिविपरिणामः, अर्थात्तुल्यद्विवद्वात् । यदि चैकत्वस्य कर्तारि कर्मणि चेत्युच्यते, ततोऽन्य एवाप्यं आपद्येव, एकत्वं यः करोति, यच्च तस्य कर्मणि । तस्मात् कर्तुरेकत्वे इत्येवमादिना दर्शयते कर्तृकर्मविशिष्टा एकत्वादयः प्रत्ययशक्त्याः शास्त्रानुगताः इत्यविरोधः । एवं च स्यादस्यापमाने यत् सौष्टिकेन न्यायेन (अन्वयतः प्राप्त-कर्तृकर्मणोरप्यस्यात् इत्यनेन) भावनातः प्राप्तत्वात्

कारकानमिधानमवगतम्, तदपि अनुगतं सूत्रमभिव्यक्ति । सूत्राक्षरानि च 'द्वयेकयोः' इत्येवमादीनि एतदपेक्षय नियममानानि विशेषणविशेष्यत्वादिन्यायानुगतानि भविव्यन्ति (विशेषणविशेष्यता उचिता इति न्याय-मनुगतानि इति, विशेषणविशेष्यत्वस्यायानुगतता इति च सुपायानुक्तम्) । 'सौष्टिकन्यायानुगतश्च सूत्रार्थः' इत्यस्य अपरोऽपि अभिप्रायः, यथा लोके कर्तृकर्म-विशिष्टसंख्यामतिपत्तिरियम् एवं न्यायस्यापमाने अनुगतता भवति । अन्यथा हि स्वातन्त्र्येण इतरनिरपेक्षकत्व-न्यायाने लोकाप्रसिद्धिविपरीतपरस्परसंबन्धव्यवहारकारक-मानव्यातिवगाही सूत्रार्थः स्यात् । न केवलमेतदवगम्यथम् किं तर्हि स्वगोत्रेणापि (न्याकरणगोत्रेण योऽनुसृतो न्यायः न्यायव्यापकारः तेनापि) श्लाघारणि न्यायापेक्षानि स्युः । विशेषणविशेष्यतया तु न्यायाने सर्वे न्यायं भविव्यन्ति । तत्र एतत् स्यात्, त्वया मीमांसकेन वचन-यत्किङ्कशालेन भूया स्वमनीयिकया एवमुच्यते, न तु न्याकरणसंबन्धाय एवमवस्थित इति, अत आह- (भाष्यम्) 'आगमोऽपि चाप्येव, यदा एकत्वादयो विभक्त्यर्थः तदा कर्मादयो विशेषणत्वेन' इति । द्राम्या-मपि वाक्यनाराभाष्यनारम्भा बहुवचनकार्तिके अनभिहितगार्तिके च द्रामि कर्मतादौकत्वादिवाच्यरूपश्री दूरमनुसृत्य अन्ते निर्दोषतया अवधारितम् । (पा० २३१ सूत्रान्ते) कर्मादिनिशिष्टा एकत्वादयो विभक्त्यर्थः । इतरथा येयुषुचित् बहुवचनं प्राप्नोति । अनभिहितवाचिकारथं न कर्तव्यः स्यात् । अन्यथाप्यभिहिते, विधानाभावात् तिङ्कृतद्वित्वसमासाभिहितेषु कर्मादियु कः प्रसङ्गो द्वितीयादीनाम्, येन अनभिहितवाचिकारः कियेन । अनभिहितानां तु कर्मादीना एकत्वादिषु द्वितीयाऽऽदयः इति नैतदनुक्तं वच्यते । नहि न्यायेन तेषामभिहितानामनभिहितानां च कश्चित् विशेषो दृश्यते । तदेतत् कार्तिकोत्तरं स्पष्टं भाष्यकारेण (वतञ्जलिना) उक्तम् 'एकत्वादिषु विभक्त्यर्थेषु कर्तव्यः अनभिहितवाचिकारः, कर्मादिषु तु अन्यतः' इति । ('अनभिहितवाचिकारः कर्तव्यः, न कर्तव्यः कर्तव्यः यदि एकत्वादयः विभक्त्यर्थः । अथ हि कर्मादयो

वाचकम्, शालादिमन्त्रादिमात्रवचनत्वात् । नापि प्राति-
पदिकाशौ गमकः विनाऽपि क्रियया उपपत्तेः ।
अधोक्ष्येत, न जातु चित् कश्चित् निष्क्रियः सभवति,
अतः अस्तित्वप्रकाशिका का चित् एकान्तेन आश्रिता
क्रिया भविष्यति । अथवा ' अस्तित्ववन्तीपरः प्रथम-
पुरुषः अपयुज्यमानोऽप्यस्ति इति गम्यते ' (महा-
भाष्यं २।३।४६) इत्येव कृत्क्रियात् कारकाक्षेपः
सेव्यति इति (नेवरेतराश्रयत्वम्) । तदनुपपन्नम् ।
कुतः ? ' तिष्ठत्यादावुपात्तेऽपि क्रियामत्रे हाकर्मके ।
कर्तृमात्रमुपात्तं स्यान्न कर्मादि नियोगतः ॥ '
सामान्येन ह्यन अस्यादिक्रिया का चित् प्रातिपदिकार्थेन
आश्रित्येत, न चासौ सर्वकारकाक्षेपे समर्था, इति
कर्मादीनामन्वत् प्रापकं मृष्यम् । न च विभक्तिः क्रिया
ब्रवीति, यथा कर्म आश्रित्येत । न च संख्या क्रिया-
कारकविरोधाक्षेपसमर्था इत्युक्तम् । अतो न कारक-
प्रतीतिं युक्त्या व्यन्यत् क्रियायाः प्रत्यायकमस्ति । तद्य
यदि कारकस्यापि क्रिया प्रत्यायिकेभ्यते, ततः स्फुटतरम्
इतरेतराश्रयेण उभयोरपि निरूप्यत्वमापद्यते । तस्मादिह
अनन्यगतिक्रवात् कारकं विभक्तिवाच्यम् । तसंब
न्याद्य तदुत्तरक्रियाऽऽक्षेप इति वक्तव्यम् । यदा तर्हि
क्रियापदपूर्वक कारकादं प्रपुग्यते, तदा तसंबन्ध-
योग्यायाः क्रियायाः पूर्वतरप्रतीत्येन वाचकप्रत्यायन-
सागम्यत्वं विभक्तिभिः संख्यामात्रमभिधीयते । सत्यमेव-
मपि प्राप्स्यत, यदि नियम्य आख्यातोपकमाश्रये वाक्यानि
प्रायोक्ष्यत, तेषां तु अनियमेनैव प्रयोग तर्थाः स्युत.
' सां पदव, पदव गाम् ' चेति । (कारकस्य वाच्यत्वमुप-
पादितमपुसंदरति-) तस्मात् नानभिषेयता । ननु एवमपि
अभियानघातेऽपि अनियमेन भवितव्यम् । न शक्यमेव
भविष्युम् । यदा हि मुखन्तपूर्वप्रयोगाश्रया कल्पिता वाचक-
शक्तिः, तदा किमनौ प्रयोगान्तरे अरणेत् शक्यते । नहि
अनित्यः शब्दासंबन्धः । इति द्वयनियमश्च संरथ.
इत्युक्तम् (श्लो. संबन्धस्योपादे १३-१४) । अधो-
क्ष्येत आग्यातपूर्वप्रयोगाश्रया विभक्तेः शब्दसम्भावे
आवधारिते आरवगमाभिनि नैरुच्ये अत्यन्तसंश्रितेन
भवतिनि, तदुत्तरम् । कुतः ? ' सत्यप्यज्यादृता

शक्तिः कृतार्थत्वात् दुष्यति । असत्यास्तु फले
तरयाः प्रार्थितं दुष्कम भवेत् ॥ ' सर्वेनैव यस-
कस्यचित् कार्यस्य सदसद्भावदर्शनात् विरुद्धसद-
सद्भावमकत्वानभ्युपगमे सति ऐक्यरूपं परिपद्यते ।
तसद्भावः परिगृहीतव्यः, सतामपि प्रतिबन्धात्
कारणान्तरमाणात् अन्यतो वा सिद्धेः कार्यानां रमा-
विरोधात् । अतश्च कार्यवैलयां देवैरपि अप्राप्तेः
अनिमित्तकार्योपादयद्वात् इत्युक्तं संबन्धनित्यत्वे
(संबन्धाक्षेपरिहारे श्लो. ३३) । तस्मात् कल्पिता
वाचकशक्तिः गानपूर्वं तावत् प्रयोगे न्यापरिप्यते ।
विषयै (आख्यातपूर्वप्रयोगे) पुनः उदाश्रित्यते ।
कथामकत्वाद्वा श्रौतत्वे सति अनुमानप्रत्यय निराकुर्वती
कार्यगारप्स्यते । (तद्य न श्लाघेन इत्यादिनोपपादिता
न्यायात् न्यवस्थासुसंदरति-) अतश्च सिद्धाः सुपा
कर्मादयोऽप्यर्थाः । तिथा तु नियतयोर्वापर्यवसात्
एकान्तेन धात्वर्थे प्राधान्यासुपस्थापितयोः कर्तृकर्मणो,
पश्चात् संख्या अग्रगम्यते इति न कदा चिदपि कारके
विद्येयणे वाचकशक्तिव्यवहारः । ततश्च नित्यानुमेये
कर्तृकर्मणो इति शिद्ध्यते ।

भाष्यम्— (पृ १३०-३१, ३५) ननु कर्तृ-
रेकत्वात् एकवचनम्, कर्तृद्विगात् द्विवचनम्, कर्तृबहुत्वात्
बहुवचनम् । तेन नूतं कर्ता शब्दार्थः इति गम्यते ।
उच्यते । नैतदनुमानात् शक्यम् । कर्ता अनुप्रेयक्रियाऽ-
वगमादेवानगम्यते इति प्रत्यक्षम् । तत्राथत् केन चित्र
वाच्यते । एकवचननिर्देशे कथंरूप गम्यते, द्विवचन-
निर्देशे कर्तृद्विवचनम्, बहुवचननिर्देशे कर्तृबहुत्वरम् । तदपि
प्रत्यक्षम् । कतरद्वयानुमान वाधित्तुमर्सीति । यथा
आकृतिरचने चादे द्विवचने द्व्यपदेशोऽवगम्यते
एकरवने दयैकताम् एगमिहापि द्रव्यम् ।

धा— (पृ. १३०) अयात् कश्चित् अतमान-
कुदात् आह— ' ननु कर्तृद्विगात् द्विवचनम्,
कर्तृवैक्यादेकवचनम्, पश्येद्बहुत्वात् बहुवचनम् ।
तेन नूनं कर्ता शब्दार्थः ' इति (भाष्यम्) ।
योऽभिषेपः ? कर्तृविशेषमाश्रयात् य. शब्द उच्यते
देवदशदिः, तेन एव पराशरीता प्रपुगमानानां शर-
-

आद्यम् अष्टाध्यायेन यथा प्रयाजा । संनिपत्योपकारक तु
 द्विविध दृष्टार्थम् अष्टाध्यायेन उभयार्थे च आश्रयिण्यर्था
 रयन् । दृष्टार्थमपि द्विविध आन्वययोगसंस्कारार्थे भूतो
 पयोगसंस्कारार्थे चेति । तत्र आद्यद्वय प्रत्येक द्विविधम् ।
 द्रव्यसंस्कारक देवतासंस्कारक चेति । तत्र दृष्टार्थे
 भाग्युपयोगद्रव्यसंस्कारार्थे संनिपत्योपकारक द्विविधम्,
 साक्षात् विनियुक्तसंस्कारार्थम्, साक्षाद्विनियुक्तस्य यदुप
 कारकम्, तसंस्कारार्थं चेति । तथाच यथा ' श्रीही-
 नशक्ति ' इति । द्वितीयं यथा ' वसमालमेत ' इति । अत एव ' वसुधेव विनियुक्तदोहा
 द्रुगोद्रयोपकारकतया ' वसमालमेत ' इत्यत्र
 आलम्बसंस्कारार्थम् इति पशुलोमाधिकरणे (२।२।६)
 भवदेव । (भूतोपयोगद्रव्यसंस्कारार्थे दृष्टार्थे संनिपत्यो
 पकारक-) प्रतिपत्तिस्तु निविधा प्रधानोत्तरकाला तपूर्वं
 प्यात् तसमहात् च । तथाच यथा ' चायाले
 ज्ञानविषाणा प्रास्वति ' इत्यादि । द्वितीया यथा ' शकृन्
 प्रविष्यति ' ' लोहित निरस्वति ' इति । इव चतुर्थे
 ' पशवनालम्बोहितशकृत्कर्तव्यम् ' (४।१।११ १।२७)
 इत्याधिकरणे प्रतिपादिता । प्रधानसमकाल यथा आश्रय-
 चोदनया विहिते यथे ' चतुरवच उरोति ' इति होम
 रूपा प्रतिपत्ति । होमो हि ' यत्पशुते उरोति ' इति
 विधानात् चतुरानुरोचारीत्तरस्थो अन्वयुणा कर्तव्य
 तस्मिन्नेव च श्येने यतास्मरणायानेन वपट्कारेण स्फारितो
 यामो यजमानानुष्ठेय । तदिदं सर्वप्रधानाधिकरण
 कार्त्तिके (३।४।१४) प्रतिपादितम् । भूताम्बुवशो
 भवसंस्कारार्थे तु द्रव्यसंस्कारक नारथेन । भूतभा तु
 पशोभोभयदेवतासंस्कारकस्तु पशुपुरोडाशायाम आश्रयि
 कर्मभेदे तु वक्ष्यते । अष्टाध्याये संनिपत्योपकारक यत्,
 तदपि प्रतिपत्तिभेदेन द्विविधम् । भूतोपयोगसंस्कारार्थे
 भाग्युपयोगसंस्कारार्थम् उपयोगसमकाल च । तथाच
 यथा हुतद्विदेह शिष्टानारकत्वविधिप्रया । न चैव
 प्रतिपत्ति, होमेन प्रतिपादितस्य आश्रीर्णकरनामिद्विद्यौ
 प्रतिपत्त्यतएनपेक्षवान् । भाग्युपयोगद्रव्यसंस्कारार्थमपि
 द्विविध साक्षाद्विनियुक्तसंस्कारार्थे साक्षाद्विनियुक्तस्य
 यदुपकारकम्, तस्यसंस्कारार्थं चेति । तथाच यथा

' श्रीहीन् प्रोक्षति ' इति । द्वितीयं यथा रत्नेवाल्या
 स्यात्पाहुति यूपीपात्रश्चनस्यस्युपस्फारद्रागम यूपसंस्कारार्था ।
 तृतीयं यथा ' एकपालम्पर्शवर्तयन् जुहोति ' इति ।
 प्रष्टौ तु पर्यावर्तनविधि अष्टाध्याये एव । दृष्टार्थोभयार्थम्
 आश्रयिकर्माख्य यत्, तदपि निविध विद्वित् द्रव्यप्रयोगे
 शो न दृष्टार्थम्, देवतोदेशानो न तु अष्टाध्याये । यथा
 स्विष्टकृत्याग श्ये स्विष्टकृत क चिद यथाविनियोगात् ।
 किञ्चिदेवतोदेशानो न दृष्टार्थं द्रव्यप्रयोगानो न तु अष्टाध्याये
 यथा उक्तम प्रयाज । तत्र हि ' स्वाहाऽग्नि स्वाहा
 होमम् ' इत्यादियथागमनलिङ्गात् क्रमेण प्रत्यभिज्ञायमाना
 आश्रयभागादियु यथयमाणा एव देवता सत्कार्या ।
 तदेतद्दशमे ' प्रयाजे च तन्यायवात् ' (१०।१।७)
 इत्यधिकरणे प्रतिपादितम् । पशुपुरोडाशयामोऽपि एव
 भेदेति दशमे एव ' पशवपीति चेत् ' इत्यधिकरणे
 (१०।१।९) प्रतिपादितम् । किञ्चिदाश्रयिकर्म देवतो
 देशानोऽपि दृष्टार्थं इयप्रयोगानोऽपि, द्रव्यप्रयोगानोऽपि
 तु केवल अष्टाध्याये इति आश्रयिकर्मात् समुत्ते यथा
 ' मूलनाकेन प्रसार प्रदति ' इति प्रसारपरहण सूक्त-
 चाकप्रशशितेदेवताकल्याणात् तदुदेशानोऽपि दृष्टार्थम् ।
 एवम् ' प्रसारे जुष्टमागादयति ' इत्युपयुक्तप्रसारद्रव्य-
 प्रयोगानोऽपि दृष्टार्थम् । तत्त्वगमान तु तत्रादृष्टार्थं
 मिति ।
 पुनरपि वैदिक कर्म चतुर्विधम् उच्यते-प्राति-विद्वित्-
 संस्कारार्थे येन । तथाच यथा ' प्रणीताभि संशोति '
 इति संयत्न पुरोडाशविष्णोः परथये यामादि च स्वर्गानु
 तास्यर्थम् । द्वितीयं यथा ' पशो रोषिन् ' इति ऊप स्व
 श्येव दि हुमन्स्य प्रात्यर्थ्ये दोदनम् । तृतीयं यथा
 ' श्रीहीनशक्ति ' इति, वैतथ्यरूपविकारार्थं यत् । चतुर्थं
 यथा श्रीहीन् प्रोक्षति ' इति, अष्टरूपसंस्कारार्थे यत् ।
 पुनरपि वैदिक कर्म चतुर्विधं प्रष्टौर्द्विविधमवा-
 नकर्ममुभयमत्र च । तथाच यथा अग्निहोदर्यवृणो
 मातादि । द्वितीयं यथा मागानिहोमादि । तृतीयं यथा
 अग्नीतोमीयमरीचयदमादि । अग्नये श्वेतवृत्तं दर्शयु-
 मावयो अग्नीतोमीयो विद्विदि, तस्य च सवनीयवचन,
 वेदा चैवमद्विना तुन्याकर्तव्यमायात्, वेदा च प्राजा

दृष्टं यथा, शोभनः पक्ता, रमणीयः पक्कः ' इति । यत्र तु अभिवेद्यत्वं नास्ति, तत्र विशेषणसंबन्धोऽपि न दृष्टः यथा ' शोभनमास्ते ' इति । न च गम्यमानस्य विशेषणसंबन्धो यथा धूमशब्दादेरवगतस्य न बलनादिभिः संबन्ध इति । तदेतत् सर्वम् ' ननु कर्तुरेकवादेकवचनम् ' इत्यादिनेव (भा. घृ. १३० पं. १) दर्शितत्वात् भाष्यकारेण न प्रपञ्चितम् । तद्गतसंस्था योग्यत्वं सामानाधिकरण्यादिभिर्विना नोपपद्यते । तस्मात् अभिधानवक्ष एव ग्वाप्य इति । अत्राभिधीयते । यत् शान्तुकं ' वाचकः पञ्चत्वादिसद्वदः कर्तृकर्मणोः सामानाधिकरण्यात् ' इति, तत्र यदि वाचकशक्त्या शक्तिरन्तमुगीयेत, ततः पूर्वोक्तेन अर्थापचित्वेन सर्वप्रमाणानुपपत्तेः अनुपलब्धिविरोधः । सर्वशक्तीनां च अर्थापचित्रैक प्रमाणम् । सा चेह अन्यथाऽप्युपपत्तेर्नराज्ञता । अनुमानविरोधश्च नाभिधाता कर्तृकर्मणोः पञ्चत्वादिसद्वदः, तद्व्यस्त्याविनाभूता शक्तिव्यवस्थान् । (कर्तृकर्माविनाभूतभावनास्थाभिधातव्यवस्थान् इत्यर्थः) यो यद्व्यस्त्याविनाभूताभिधातव्यवस्था, स तस्य न वाचक यथा शिवाशब्दे वृक्षत्वनिवत-शिशुपावस्य (वाचको, न वृक्षत्वस्य) । तथा कर्तृकर्मणीनाभिधेये तिष्ठा, तदभिधेयापरित्यागात् सद्भाषारात् विनाऽपि च प्रतीयमानत्वात्, द्रव्यत्ववत्, तस्मिन्नेव शिवाशब्दे वृक्षत्वात् । कारकत्वात् आख्यातानभिधानं करणादिवत् । सिद्धशब्दस्य अत्राचकत्वम् आख्यातव्यत्वात् आस्यते इत्यादिवत्, इत्येवमपि शक्यं वक्तुम् । ननु ' अचन्द्रः शशी ' इतिवत् एतत् लौकिकविरुद्धमनुमानम्, नैव दोषः । यदि यत्र प्रत्याप्यवत् प्रत्यायकत्वं वा निहनुमहि, ततो लोकविरुद्धं द्रव्यम् । वाच्यवाचकशक्तिप्रतिषेधस्तु अयं क्रियते, न न तेन लोकप्रसिद्धिविरोधः, प्रत्ययोत्पादमन्त्रेण कृतार्थस्य (वा. घृ. १३३) लोकास्य अभिवेद्यगम्यद्योत्यविवयकरार्थं चतुष्टयविवेकानादप्युत् । (गनादिसद्वदानाम् अभिवेद्या जाति, गम्या अभिति, उपकर्माणां बोधः, गमनादिरर्थ, योगरूढानां विषयः पदमन्त्रादिरिति चतुष्टयम्) । यदि तु लोकप्रसिद्धं प्रत्यायकत्ववत्त्वमसं राभ्येत, ततः

प्रागुक्तेन भावनाद्वारपनीत्यभ्युपगमात् सिद्धवचनम् । लोकविरोधोऽपि तत्रैव आपद्येत । कुतः ? ' लोको यदन्यतः सिद्धम्, नाभिधेयं तदिच्छति । यथा श्रोत्रगृहीतव्यान् स्वरूपं नाभिधीयते ॥ ' श्रेया अपि प्रतिशोदायाः पूर्वोक्तेन मार्गेण (लोका, शब्द-नित्याधिकरणोक्तमार्गेण ३१८) वर्णस्फोटजात्यादि-शब्दविकल्पनया शक्तिद्रव्यकारकविकल्पेन व्यतिरेका-व्यतिरेकत्वमेव न वैवाकरणं प्रति योजयितव्याः (मुधा. घृ. १४४०) ।

तथा सामानाधिकरण्यात् श्रौतं लक्षणिकं वा हेतुत्वमेव ? श्रौतं तावत् उभयोरप्यसिद्धम् । कस्मात्, अस्माकं भावना-मानाभिधानात्, तत्र शक्तिमत्कारकत्वाभ्युपगमात् । देवदत्तादिसद्वदे हि द्रव्यवचनो न शक्तिं श्रवीति । कारकं च अमिदं द्रव्यं प्रत्ययः शक्तिमानरूपेण अमिदं द्रव्यात् न द्रव्यरूपेण, तस्याकारकत्वात् । यस्यापि हि द्रव्यं कारकम्, तेनापि शक्तिर्विशेषणत्वेन अवश्यमभ्युपगम्यता तद्विद्वत्प्र-पाशासंभवात् । ततश्च आह्वयधिकरणात् शक्तेरेवाभिधानम्, इति द्रव्यसद्वदेन सह सामाना-धिकरण्यात्तुपपत्तिः । शक्तिवचनस्तु नैव आख्यातसमि-व्याहृतं कश्चित् शब्दोऽस्ति, येन सह श्रौतं सामाना-धिकरण्यं स्यात् । स हि कारकविकल्पवन्तो भवेत् । न चेदानीं कारकविभक्तिः प्रयुज्यते । यस्य तु (शक्यतान-भ्युपगमन्तुर्वैशेषिकस्य) द्रव्यं कारकम्, तस्य यत् द्रव्यं केन चित् कारकानाम् अत्राधारितम्, तस्य जातिवत् तत्त्वानुपायात् यावत्सद्भावं कारकान्तरविवक्षा प्राप्नोति । शक्तिपक्षेऽपि अमिदं श्रौतमिति चेन्न, एकद्वयाश्रितानां तावाम् आतिर्भावनितोभावविवक्षावसेन तथातयाऽति-धानम् । द्रव्यस्य तु एकत्वानुपायात् अपेक्षानाशयार्थितस्य न विवक्षाऽन्तर प्राप्नोति । ' यदि च द्रव्यवाचित्वं सुप्तिङन्तेऽप्यपीक्यते । ततो लिङ्गादिविभोगः इत्यात् सत्त्वमात्रात् कृदन्तवत् ॥ ' यथैव पाचकादिसद्वदेऽप्यु-द्रव्यवाचानात् सत्त्ववत्त्वयो भवति, एव सुप्तिङ्ग-ते-त्यपि स्यात् । ततश्च यथेतेष्वेव ' पाचक इति ' ' पाचकैव कृतम् ' ' पाचकात् देहि ' इति कारकान्तर-योगो भवति, एवम् ' पचन्तीदनम् ' इत्यादिभ्यश्चि

उत्तरद्रव्यं वचनान् पाकयज्ञवत् । ४ ॥

सामशब्दे गीतिवाचकः । सा गीतिश्च न प्रधानभूता भिन्नु गुणभूता । ननु यत् प्रति गीतिः गुणभूता, तत् किं स्यात् ? आह । तत् आशयभूतं द्रव्यम् कृच्छ्रं स्यात् । अथवा कृच्छ्रं द्रव्यं यत्स सामः तत् कृच्छ्रं स्यात् । अथवा कृच्छ्रं द्रव्यं प्रति गुणभूता गीतिः । वचनान् ' कृच्छ्रि अप्यूर्ध्वं साम गायति ' इति । पाकयज्ञवत् पाकयज्ञेषु इव । पाकयज्ञेषु वाचनिकं द्रव्यं भवति लाजाः घानाः तद्वदुष्णः आज्यम् इति, एवमिहापि द्रव्यम् कृच्छ्रं । तस्य गुणभूता गीतिः, इति पूर्वं पक्षः ।

तत्राविप्रतिषिद्धौ द्वयान्तरे व्यतिरेकः प्रदेशश्च । ५ ॥

सामस्वरूपं वा गीतिः सा कृच्छ्रः प्रति प्रधानभूता इति पूर्वपक्ष उक्तः । तत्र विरोधमाह । तत्र कृशाभिते सामिन् प्रधानभूते स्वीकृतेऽपि आशयान् कृच्छ्रद्रव्यान् व्यतिरेकः द्रव्यान्तरे कृच्छ्रान्तरे योनेः सजायात् उत्तरपक्षम् कृच्छ्रि प्रदेशश्च संकल्पश्च अविप्रतिषिद्धः न विरुद्धः । ' कर्तव्यं यत् रयतर गायति ' इति विशेषविहितेन द्रव्यान्तरेण सामान्यविहितम् ' अग्निं त्वा ह्युर ' इति कृच्छ्र-रूपं द्रव्यं कथ्येत । अतो न विरोधः । तस्मान् प्रधानकर्म साम इति पूर्वं पक्षः ।

शक्यार्थत्वाच्च नैवं स्यात् । ६ ॥

साम कृच्छ्रः प्रति प्रधानम् इति पूर्वपक्षं साम निरस्यन् सिद्धान्तं मुन्ययति । एवं न स्यात् साम कृच्छ्रः प्रति कृशाभितेऽपि प्रधानं न स्यात्, भिन्नु कृच्छ्रं प्रधानम्, साम तु तस्य कृच्छ्रः गुणभूतम् । शक्यार्थत्वाच्च कृच्छ्रद्रव्यान्तरेण कृच्छ्रान्तरेण संस्कारार्थं सामेति द्रव्यसमेव । यच्च सति नादृष्टकल्पना । तस्मान् कृच्छ्रं प्रधानं साम गुणभूतम् इति सिद्धान्तः ।

परार्थत्वाच्च शक्यदानाम् । ७ ॥

सिद्धान्ते हेतुन्तरमाह । परार्थः शक्यः मुन्यर्थः । ' आग्नेः मुनये ' ' ह्युरः मुनये ' इति स्तुतिश्लोकेभ्यः, मुनिश्च कृशाभितेति । एवञ्च कृच्छ्रशक्यदाना पक्षं दत्तान् कृच्छ्रं प्रधानम्, साम गुणभूतम् ।

असंघर्षश्च कर्मणा शक्यद्वयोः पृथगर्थत्वात् । ८ ॥
साम कृच्छ्रो गुणभूतम् इति सिद्धान्तज्ञादी सामः कृच्छ्रं गुणभूता इति पूर्वपक्षे दोषमाह । कृच्छ्रो गुणभूतत्वे कर्मणा स्तोत्ररूपकर्मणा सामः असंघर्षः, सचचो न स्यात् । शक्यद्वयोः ' रयतरं पृष्ठं भवति ' इत्यत्र रयतर-शक्यस्य गीतिवाचकत्वेन पृष्ठशक्यस्य च स्तोत्रवाचकत्वेन पृथगर्थत्वात् मिथ्यायुक्तत्वात्, अतः सामानाधिकरण्यात् कथ्येत । ' रयतरं पृष्ठम् ' रयतरागच्छे पृष्ठम् इत्युप-दिश्यते । सामः गुणभूतत्वे सति रयतरशक्ये गीतिविशिष्ट-वाची सन् पृष्ठशक्येन सामानाधिकरण्यात् लभेत । तस्मात् साम कृच्छ्रो गुणभूतम् । चशब्दे हेतुमनुष्यगर्पः ।

संस्कारश्चाप्रकरणेऽभिभवत् स्यात्, प्रयुक्तत्वात् ।

९ ॥

कृच्छ्रः गुणभूतं साम इति सिद्धान्ते पूर्वपक्षी सङ्गते । अप्रकरणे, प्रकरणे प्रकरणगतं कर्म, अप्रकरणम् अकर्म अकर्मकालः । अप्रकरणे अकर्मकाले अप्यपनकाले गानेन कृच्छ्रः संस्कारः प्रयुक्तः संशयितः । तथा च अकर्मकाले संस्कारस्य प्रयुक्तत्वात् कर्मकाले पुनः गानेन संस्कारो न कर्तव्यः । नहि इत्यस्य पुनः कर्तव्यं सफलम् । अस्मिन् अग्न्याधानवत् सङ्गत् इति अग्न्याधाने पुनर्न कियते सङ्गत् ।

अकार्यत्वाच्च शक्यदानामप्रयोगः प्रतीयते । १० ॥

सिद्धान्ती आह । तत्र मते यद्वत् परस्मान् शक्यदानां पुन कर्मकाले अकार्यत्वात् पुनः संस्कार्येणाभावान् अप्रयोगः शक्यस्य कर्मकाले प्रतीयते । अवमर्षः, यदि हि संस्कारकाले गानं कृतं कर्म वाच्यं तिष्ठन् तावत् विनश्येत्, यदि वा पुनः न शक्यते कर्मकाले गानं कर्तुम्, एवम् अकार्यत्वात् पुनरप्रयोगः स्यात् । तथा तथा नापि । शक्यते तु प्रतीयते शक्यः पुनः प्रयोक्तव्यम् । तस्मात् अप्यपनकाले प्रयुक्तमपि गानम् अकार्यकं कर्म इति कर्मकाले पुनः प्रयुज्येत तस्यैव शक्यः ।

आश्रितशक्यः ११ ॥

कर्मकाले कृच्छ्रं गानं कर्तव्यमेवेति सिद्धान्ते हेतुन्तर-माह । ' औद्गर्ष्ये शक्यं अनरक्षित्यं शक्यः

एवं एति यथाविहिततृतीयाप्रवृत्तात् । (पूर्वपक्षी-)
 न वैप न्यायेन प्रसङ्ग आपादितः, किं तर्हि ?
 स्वागमेन, न चागमविशेषे न्यायः कार्यसमो भवति ।
 (अनभिहिताधिकाराख्यागमेनैव तृतीयापर्युदासोपपत्ति
 मत्वा विद्वान्ती परिहरति-) तस्मात् अनभिहितशब्द एव
 लक्षणया विशेषात्मना अनवगतत्वे वर्तते, पक्षतिपक्ष्यते-
 शब्दाभ्यां च संख्यासंबन्धादरात् विशेषरूपेण कर्तृकर्मणी
 गम्यते । तस्मात् तत्तद्विभक्तिनीत्वत्वात् । कारकान्तराणि
 न कदा चिदेवं विशेषरूपेण प्रतीयन्ते इति
 स्वविमर्शोक्त्यादर्शयति । कारकत्वाविशेषेऽपि च यथा
 कर्तृकर्मणोरैव विशेषप्रतीतिः संख्यासंबन्धश्च भवति
 इति, तथोक्तम् (यत्लक्षणो हि भवतः इत्यादिना
 करणानां तु न वस्तुलक्षणा इत्याद्यन्तेन अन्धेन
 उक्तम् । पृ. ११८।३-१५) अत्र भाष्येणलकार-
 पक्षेण व्यभिचारः ' नेह पच्यते, नेह मुच्यते ' इत्यादिषु
 पत्तिनामविबन्धायां कर्तृकर्मणोरनाश्रयणात् भावार्थभावनायोः
 आशङ्क्यते ततश्च अनामकत्वमिति (वा. पृ. ११४।१५-१६)
 तत्रोच्यते । ' तुल्योऽभिधान-
 पक्षेऽपि स दीपः शब्दगोचरः । वाचकस्याप्यने-
 कान्तो गमकस्यैव नेच्यते ॥ ' यथैवान किनाया
 अनैकान्तिरुक्त्वात् अन्यत्रागमकत्वमापाद्यते, तथैव शब्द-
 खासि कर्मानभिधानात् ' ओदनः पच्यते ' इत्यासि
 अनभिधातृत्वप्रसङ्गः । अथ व्यभिचारी अप्यसौ केन
 चिदनुग्रहीतः सन् अभिधास्यति, तथा ममापि तदर्थो
 गमयिष्यति इत्यविशेषः । तत्र सर्वत्र सकर्मककर्मकश्यन्-
 विकरणेतरविकरणेषुपदविशेषज्ञानात् अनभिधातृत्ववत्
 गमकत्वं विविच्यते (अभिधातृत्ववत् गमकत्वं न विद्व्यते
 इति पाठः क्वचित्) इत्यनुपाख्यम् । इतरथा तेशब्दस्य
 मायकर्तृकर्मसु विच्यपि दर्शनं यतेशब्दस्य इयन्विकरण-
 त्वनेपरीयवृत्तवृत्तकर्मत्वस्यैव चाविशेषः (इयन्विकरणेषु
 आत्मनेपदेषु धातुषु, ' श्रुतेरीयवृत् ' इति इयवृत्तव्येषु,
 ' धातोरैकाचो इत्यदौः क्रियात्मसिद्धारे यद् ' इति
 यद्भव्येषु, ' एतर्विधातुने यद् ' इति यवप्रत्ययेषु,
 ' कर्तुः क्यद् एतेनश्च ' इति क्यवृत्तव्येषु च
 संदेहः) इति अत्यन्तसंशयहेतुत्वमेव अभिधानपक्षेऽपि

स्मात् । तस्मात् तदभूताधिकरणोत्पत्तेनैव अन्वयव्यतिरेक-
 भङ्गपरिहारेण पक्षद्वयमपि (अभिधातृत्वगमकत्वकर्म
 पक्षद्वयं) समर्थनीयम् । ततश्च विशेषहेतुमिः शक्यो
 गमकत्वपक्षो निर्णेतुम् । भाष्यकारमिमतलक्षणाद्वयपरि-
 तोयात् स्वयं मुख्यत्वान्युपगमेन पर्युदासोपपत्ति वस्तु-
 मारभते-) अथवा मुख्यः एव अनभिहितशब्दः ।
 कथं तर्हि ' पचति दीपदत्तः ' इति तृतीया नोत्पद्यते ?
 पर्युदस्तावत् ? कथं पर्युदस्तावत् ? तिडा अभिहितत्वात् ।
 किमर्थं तर्हि पुरस्तात् अनभिधानकलेषः कृताः ? लोका-
 वेदायम्, न न्याकरणायम् । किं लोकावेदव्यतिरेकेणापि
 व्याकरणव्यवहाराः सन्ति ? वाङ्म । नहि वृद्धिशुभराश्रयी
 लोकवेदयोः आदेवदेताम् (आत्-ऐत्-अत्-एताम्)
 वाचकौ ह्यौ । भवतु संज्ञापरिभाषणामलौकिकत्वम्,
 प्रकृतिप्रत्ययार्थाद्यु न लोकवेदव्यतिरेकाः प्रयुज्यन्ते ।
 कथं न प्रयुज्यन्ते ? यदा ' लः कर्मणि ' च इति वेद-
 लोकनोः अत्यन्तम् अशक्येन लकारः कर्तृकर्मणिभावित्वेन
 कथ्यते । ननु लादेशानामत्र लकारभङ्गेन प्रथमं युक्तम्,
 स्थानिनि वा अर्थादेशानमादेशायम् । नैतद्युक्तम् । कुतः ?
 ' लकारे लक्षणा तावदादेशार्थं प्रसज्यते । स्थानि-
 द्वाराऽपरीक्षा च वृत्तिरादेशभाग् भवेत् ॥ ' लकारे
 श्रुयमाणस्तुल्यम् आदेशा युज्यन्ते इति श्रुतिशेषः ।
 अथापि लकारस्यैव वाक्याः कर्मादयोऽपि उच्यन्ते, तथापि
 तेन अनभिधीयमानाः सन्तः प्रागादेशोपपत्तेः न शक्याः
 तथाऽप्यत्रसातुम् । अन्ते च न्यायविशेषः स्थित एव (अर्थ-
 पक्षिमङ्गन्यायेन विशेषः) । अतश्च कर्तृनिश्चित अवमज्जते
 अनावकत्वमीये, वरम् अभिधेयवदेयं पारिभाषिकं
 कश्चित्तम्, एतान्तस्य आश्रयणीमत्वात् । नहि कश्चिदपि
 त्वस्वस्यायम् अपारिभाषिकमभिधेयत्वं संभवति ।
 तेन ' लः कर्मणि च ' इत्यादेशद्वारेण लोकवेदायम्
 अर्थादेशनम्, उत स्वराद्ये व्यवहारायम् इति परीक्षाया
 यदि लोकावेदयोः तिङ्नाम्बन्धं युक्त्या अवकत्वविच्यते,
 ततः तादर्थ्यपरिकल्पनम् युक्तम् ? अथ अनवकत्वमितं,
 ततः स्वरात्प्राप्त्यमिति । सत्र तु लोकवेदायत्वस्य
 पूर्वं निवृत्तत्वात्, परितोपतः स्वरात्प्राप्तता ।
 तेन एतद्रुक्तं भवति, पारिभाषिकं कर्तृकर्मणी लकार-

कर्मणा आकृत्यमाणस्य

भा. ११११११२४. * कर्मणा आकृत्यमाणस्य (मन्मस्य) तत्प्रमाणानुसृत्य निवमः । वा. ३।८।१२२६. * कर्मणा कर्मणः अवमयात् । भा. ३।१।२०।१९. * कर्मणा प्रयोग्यवागारोपेयः निर्गोपारस्य कर्मणायोगात् । सु. पृ. ५५७. * कर्मणः एकस्य नहि अनेक्या देवतया अनेक्या (या) अनुवाकयथा कार्यमस्ति । वा. २।१।३।३ पृ. ४७९. * कर्मणः नास्ति प्रतिमिथिः । वि. ६।३।५. * कर्मणः निरेपेक्षस्य सयोगविमामौ पण्यम्, अभिप्राताद्यपेक्षस्य च वेगारूप्यः संस्कारः, तथा अव- यवसंयोगापेक्षस्य अथविदग्धमपि इति वदन्ति ।

सु. पृ. ८४३. * कर्मणः पूर्वोपरोभूतानिष्पन्नरूपत्वात् नित्याव न संभवति इति कूटस्थनित्याभावादेऽपि नित्यविधिविपयत्वरूपेण प्रवर्तनित्यत्वम् । पृ. ७१६.

ॐ कर्मणः पृष्ठशब्दः स्यात् तथाभूतोप- देशात् । ७।३।१४।३५ ॥

अभिपचने 'पृष्ठेऽपतिष्ठते' इति श्रुतम् । तत्र किं पृष्ठपर्यायः कर्तव्या न वेति विचार्यते । ते च हिंकारादयः सामान्यपर्यायः, 'रयंतरे प्रत्युद्यमाने पृथिवीं मनसा स्यायेत्, पृथ्वि समुद्रम्' इत्येवमादयो विशेषपर्यायः । विश्वं अथ पृष्ठशब्दः कर्मणो वाचकः, अथवा द्रव्यं स्येति । तत्र कर्मणः स्तोत्रकर्मणः वाचकः पृष्ठशब्दः पृष्ठ इति शब्दः स्यात् । पृष्ठ. इति शब्दः सामान्यवाचकः स्यात् । तथाभूतोपदेशात् । पृष्ठशब्दः कर्मताप्रथेयम् इत्युक्तं प्राक् (१।४।२।३) । तथाभूतस्य कर्मवाचकस्यैव 'पृष्ठे- अपतिष्ठते' इत्यवमपि उपदेशः । तस्मात् गीतिवाचकः । तत्रश्च पृष्ठपर्यायं अपि अत्र कर्तव्या एवेति पूर्वं पक्षः । 'पृष्ठेऽपतिष्ठते' इत्यस्य च पृष्ठवहरोः कर्मभिः उप- तिष्ठते इत्यर्थः ।

अभिधानोपदेशाद्वा विप्रविधेयात् द्रव्येषु पृष्ठशब्दः स्यात् । ३६ ॥

पृष्ठशब्दः कर्मणो वाचकः, तेनात्र हिंकारादयः पृथिवी- प्तानादयश्च धर्माः कर्तव्या इति पूर्वपक्षं सूत्रेण प्राप्तं वाचकान्तेन निरस्यत् सिद्धान्तमाह । 'पृष्ठेऽपतिष्ठते' इति अभिधानस्य उपदेशोऽयम् । पृष्ठे. अभिधेयाति इत्यर्थः । उपतिष्ठते इति वाचकान्तेनैवम् । उभोरुपमात् परस्मात्

तिष्ठतेः आमनेपदं मन्वरणत्वे भवति । मन्वाक्षात् पृष्ठशब्दोवा एव संभवति । पृष्ठशब्दस्य कर्मनामत्वे तु आत्मनेपदेन विप्रतिषेधः प्राप्नोति । विप्रतिषेधात् नायं पृष्ठशब्दः कर्मवाचकः । अभिधानोपदेशात्, अन्यथा आत्मनेपदेन विप्रतिषेधात्, अयं पृष्ठशब्दः द्रव्येषु स्यात् 'अभि एवा ह्यृ नोनुमः' इति ऋग्यस्यद्रव्यवाचकः स्यात् । न कर्मजनकः । तथा च नाम हिंकारादयः पृथिवीस्थानादयश्च धर्मा भवन्ति इति सिद्धान्तः । के.

* कर्मणः पृष्ठशब्दः स्यात्तथाभूतोपदेशात् । 'पृष्ठे- अपतिष्ठते' इति पृष्ठशब्दोऽयं हिंकारादिपृष्ठधर्मोतिदेशार्थो न वेति विचारयितुम्, अयं स्तोत्रवाची ऋगवाची वेति सदृशं चित्राऽपिचरणे (१।४।२) स्तोत्रनिर्या- वाचित्वेन स्थितस्य पृष्ठशब्दस्य इह अनेकार्यतादीपप्रसङ्गात् ऋद्रव्यवाचित्वरूपस्यऽनुपपत्तेः सुष्ठुगाना च पृष्ठानाम् अन्यत्र निर्यावाक्ये विनिर्मुक्तानाम् इह विनियोगात् 'मासप्रक्षिप्तो न जुरोति' इतिवत् धर्मातिदेशार्थता इति पूर्वपाठिते, 'अभिधानोपदेशात्' (३६) इति सूत्रेण 'अभि एवा ह्यृ' इत्याद्यानामुच्चारणं अयं पृष्ठशब्दो वाचकः इति सिद्धान्तविषयते । सु. पृ. ५२७.

* कर्मणः पण्यत्वात्तत्र शास्त्रेकसमधिगम्यम् । वि. ६।३।२. * कर्मणः भङ्गित्वे कार्यैक्यादाशुचिरित्युच्यते, न स्वतः कार्यैक्यादाभावात् । बृहती. । आकर्तमानं हि कार्यं कार्यान्तरमेव स्यात् न पुनस्तदेव कृतकनिष्पन्नयोगो- भेदात् । ऋगु. पृ. २४३. * कर्मणः विधेयस्य पाप- फलत्वात्संभवत् । वा. ३।४।१०।२८ पृ. ९५८. * कर्मण औत्सर्प्यात् आहवनीयानामेव आचारप्राप्ते लौकिकेऽपि अनुष्ठानम् अविक्रमम् । सोम. ६।८।५. * कर्मणः सर्वस्यापि द्रव्येषु भवति गुणभूता । तथा द्रव्यमाभेते तु यत्ते दृष्टेनेव द्रव्येण । भा. ६।१।१।१ पृ. १३१०. * कर्मणः सर्वेण उपदेशमनुपादेयं च । तत्र द्रव्यपादेयं द्विप्रकारं भूयते, उपदेशमनुपादेयं च । तत्र द्रव्यपादेयं यथा आहवनीय-प्रतिपदादि, यद् उपदेशान्तरस्योद्देशो- नापि शक्यं विधातुम् । यत् अनुपादेयं देवकालनिमित्त- च-उत्सर्प्यात्मकम्, तस्य उपदेशान्तरान्निमित्तस्य कर्म

अप्रतिपाद्यता यथोक्ता दर्शयित्वा ' यथा आकृति-
वचने शब्दे ' इति परकीयस्य अनैरान्तिकतामुद्राध्य
आत्मौपेन निर्णयः कृतः । यदपि च कारकविभक्तेः प्रति-
बन्धनम्, तदपि यदि तावत् उच्येत्याः, ततः असिद्धम्,
प्रथमाया अपि अभिहितकारकविभक्तित्वात् । अथ
यस्याः कस्याश्चित्, ततः अनभिधायकत्वमपि अपवादेषु
तद्विधे, इत्यनैरान्तिकता । (एतदेव विवृणोति-)
' उभयप्राप्तौ कर्मणि ' (पा० २।३।६६) इति परि-
संख्यानान्तर् कर्मगतता पृष्टी न तावत् कर्तारमभिधायते, अथ
च हृदन्ताभिहितक्रियासंबन्धिकर्तृविभक्तिः पृष्टी प्रति-
बन्धाति । यत् अनभिहिताधिकारोक्ते द्वितीयातृतीये
प्राप्नुवतः इति, तदनुपपन्नम् । कुतः ? ' संख्यायां
कारके वा धीर्विभक्त्या हि प्रवर्तते । उभयं चात्र
तन् सिद्धं माधनातिवृत्तिभक्तितः ॥ ' ' पचति
देवदत्तः ' इत्यत्र कर्तृत्वं तावत् भावनायैव बोधितम् ।
याऽपि संख्या, साऽपि तिङा । किमन्यदवशिष्यते,
यद्यपि विभक्तिरूपयेत । कथं पुनः अनेकरूपकसंनिपाते
सनि कर्तृत्वमेव भावनाया देवदत्तस्यावगमितम्, न
कारकान्तररामिति ? योग्यतावरोधेन इति के चिन्तु ।
देवदत्तो हि पाकस्य कर्तृत्वयोग्यः, न करणत्वादियोग्यः, न
चाकारकस्य ततः आख्यातेन संबन्धः अवकल्पते, तस्मात्
कर्तृत्वं गृह्णाति इति । न त्वेतत् ' काष्ठानि पचन्ति '
इत्यत्र समवति, नहि तानि कर्तृत्वयोग्यानि, किं तर्हि ?
करणत्वाद्वापि इति प्रतिद्वन्द्वेत् । अधोक्ष्येत नैवान
काष्ठानां कर्तृत्वम्, किं तर्हि ? करणत्वमेव । इदमुक्तेन
न्यायेन (आभिहितक्रियादिषु इत्यादिना उक्तेन च, पु.
११४ पं १५) कर्तृत्वगतत्वा विभक्तिं नोत्पादयति,
एवम् ' स्वाही पचति ' इत्यधिकृत्याव सतमीम् ' तदुल्लाः
पचन्ति ' इति कर्मत्वं द्वितीयाय, ' कुशूः पचति '
इत्यपरादान्तरं पञ्चमीम्, ' ब्राह्मणाः पचन्ति ' इति सप्त-
दानं च चतुर्थीम्, सर्वत्र बोधनास्य निर्णयकारणत्वा-
दिति । (सिद्धान्ती-) तदनुपपन्नम्, कर्तृत्वतीतेः सर्वस्य
स्वपदेच्छायात् । (एवदेशी-) आह । नैवेपं कर्तृत्व-
प्राप्तीतिः । नाकारकत्वनिमित्तेषु तु सर्वा तिङ्वाच्यकर्तृत्व-
प्रतिद्विधासनाशयेन त सामानाधिकरण्यादुपपत्त्या कर्तृत्वप्रत्यय-

वत् आभासते । यस्तु निपुणः पश्यति, तस्य मन्त्रेव
तनतन कारकत्वमेवः । तथाहि, ' स्थाल्यादेशोऽपि
कर्तृत्वं तदानीमप्यवस्थसि । नाधारादप्यथाभूतं
व्यापारं सोऽपि विन्दति ॥ ' यं हि व्यापारं साधयन्ती
स्वाही अधिकरणत्वं प्रतिपन्नती, कर्तृत्वैनापि अभिधीय-
माना तमेव प्रतिपद्यते । तस्मात् वरमधिकरणत्वेनैव स्थाली
उच्यते इति कल्पितम् । लकाराच्ये तु उचि कर्त्वरि अधि-
करणान्दिपु लकारानुपादात् सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः,
तिङा च तदुपाऽनभिधानात् सप्तमादिपञ्चमी उच्यते
प्रथमासिद्धयर्थे तिङभिधानात्कर्तृत्वमेवोपपद्यते इति
बलादभ्युपगमनीयं स्यात् । अनभिधाने तु यस्मैव तिङ्क-
संख्यासम्बन्धे विवक्षितः, तदेव सिद्धकल्पत्वात् फलभूता
विभक्तिर् अनुपादादपि गम्यते, शिष्टानि पुनः उपादा-
विभक्तिम् । ननु एवं सति सर्वेषां भावनाया गम्यमानत्वं
संख्यासम्बन्धयोग्यत्वं चास्ति, इति सर्वदेव द्वितीयाऽनु-
पादाः प्राप्नोति । नैप दोषः । यस्मिं कारकाणि
स्वरूपतो गम्यमानत्वात् तदपि विभक्तिं न प्रयोजयन्ति,
तथामि तिङ्गुपादा संख्या केन संबन्ध उच्यते इति
शेषसंख्यासंभवस्य विभक्त्यन्तराणि प्रयोजक्यानि । ननु
तिङ्गुपादैव अष्टप्रमाणविशेषात् सर्वेः संबन्धते ।
(परिहर्ता-) कथमेका सती शक्नोति संबन्धम् । संबन्ध-
मानाया च संख्यान्तरोपजन एव प्राप्नोति । विकल्पः
स्यात् इति चेत् । इह एतावती, यथापयोग्यं तु गम्यस्यितो
न प्रयोगान्तरात् पक्षेऽकल्पनात् । पदेव प्रपञ्चान्तम्
आहितः प्रयुक्तम्, तदेव तिङ्गान्त्वमन्तराद्योग्यत्वेन
निवक्षितम् इत्यवगम्य शेषेषु यथास्य विभक्त्यन्तराणि
प्राभ्यन्ते । (आशङ्कते-) यथा तर्हि बहुवचनप्रयोगः,
तदा साधारणत्वविभक्त्या शेषेषु विभक्त्यन्तरासंभवः ।
(परिहर्ति-) इह प्रयोगेऽपि, यदा सर्वाणि तुल्यकल्प-
त्वेन विवक्ष्यन्ते यथा ' वाशरीनि पचन्ति ' इत्यत्र ।
यदा तु मन्त्र कर्तृप्राप्रगतमेव बहुवच विवक्ष्यते, कारकान्-
तराणि च भूयैव गुणभूतानि दर्शयित्वापि, तदन्ती
प्रापञ्चप्रकाश्यायाः कर्तृत्वं उभयात् तदतिरुक्तकारणा-
भावाच्च न कारकान्तराणि गच्छति इति कर्तृत्वेव हीयते,
कारकान्तराणां च स्वविभक्तिमितरेव संख्या अभिधीयते ।

गुणमाः । भा. ० कर्मणां यागहोमादिरूपेण भेदः, न यागादीनां षोडशोमदर्शपूर्णमासादिरूपेण इति केना विन्यतम् । सु. पृ. ३५३. ० कर्मणां लौकिकानां सार्द्ध-पत्याद्यग्निषु नानुष्ठानम् । भा. १२।२।१।१-३, ० कर्मणा सर्वेषाम् आधानं तन्त्रम् । १२।३।२।२, ० कर्मणा स्मार्तानां खालीपाकादीनां वैदिकस्य च वास्तुहोमस्य नामधेयं दर्शिशोमशब्दः । ८।४।२-३. ० 'एक-कालमिदंयोगात् मित्रानामपि कर्मणाम् । समुदायायं शन्धमेकदेशस्यष्टकम् ॥' वधेन हि एकदेशावस्थितान् षुष्टान् आनेभ्य चनमिति समुदायवृत्तिर्भवति, एवम् एककालयुक्तकर्मसमुदायनामधेयवृत्तिः । या. २।२।३।३ पृ. ४८०, ० नहि उत्पत्तिवाक्ये अस्ति कर्मणा प्रकरणम्, फलसंक्रोचरकालेन कथम्भावात्मकस्य प्रकरणस्य प्रयोगवाक्याधीनप्रवृत्तत्वात् । २।२।५।१५, ० कर्मणि अगुणोत्पत्तौ तत्रैव गुणः, सगुणोत्पत्तौ तु प्रज्ञारान्तरं चानिधीयमानान्नेरगुणसंगतौ सत्या कर्मान्तरत्वम् इति । २।२।१।२।२५ पृ. ५३९, ० कर्मणि अधिकारः अविद्युषः अष्टमधेयस्य च नास्ति । ३।४।१।१५ पृ. ९५५. ० कर्मणि अधिकारः नास्ति अन्वयवृत्त्या-देरसकत्वत् । वि. ६।१।२, ० कर्मणि अधिकारः लौकिकमपि । ६।१।३. ० कर्मणि अपहृत्ते संस्कारापावात् अमत्रो लौकिका, संपद्यन्ते । संकर्ये. ३।२।९. ० कर्मणि अपि ब्रह्मकर्मतेः कारकत्वेनैव क्रियाऽन्वयः । स्वशब्देन भूततया उपादानात् । ईशित्वतमत्वं तु प्रमाणान्तरविषयः । विवि. पृ. ४२५. ० कर्मणि अतिहिते गुणविधान-मनर्थकम् । भा. १।४।१।१ पृ. ३२२.

ॐ कर्मण्यारम्भभाष्यत्वात् कृषिवत् प्रत्यारम्भं फलानि स्युः । ११।१।४।२० ॥

काम्ये कर्मणि प्रत्यारम्भम् आरम्भेभारम्भे इति प्रत्यारम्भम् । पुन पुनरागमे पुन-पुनः फलमि स्युः । पुनरागमोत्ते फलभूतत्वम् । आरम्भभाष्यत्वात् आरम्भेण कर्मप्रयोगेण फलं भाष्यते ज्ञयते । इति कर्मवृत्तौ फलवृत्तिः । वृषिवत् अगुणस्यैर्मतेः वृषेरावृत्तौ यथा फलवृत्तिर्भवति तद्वत् । इति सिद्धान्तः ।

अधिकारश्च सर्वेषां कार्यैत्याहुषपद्यते विशेषः । २१ ॥

सिद्धान्ते हेतुन्तरपरं सूत्रम् । सर्वेषां काम्यानां कर्मणां पुनःपुनरपि कार्यत्वात् अनुष्ठेयत्वात् विशेषः अधिकारः अधिकः फलसंक्रयः उपपद्यते । तस्मात् पर्येच्छमभ्यासः इति सिद्धान्तः ।

सकृद्यु स्यात्, कृतार्थैरवाद्भवत्युत् । २२ ॥
पूर्वपक्षी तु आह । काम्यं कर्म सृष्टदेव फलमयं स्यात् सकृदधिगमे सृष्टरूपे च जोदनायाः कृतार्थैरवात् कर्तृश्च । अद्भवत् एकस्मिन् प्रयोगे यथा अद्धानि सकृदेव क्रियन्ते, नाभ्यस्यन्ते तद्वत् ।

शब्दार्थश्च तथा लोके । २३ ॥
पूर्वपक्षी एवाह । लोके शब्दार्थः शब्दस्य अर्थः सधेन भवति । 'साध्याहार' इत्युक्तः सकृदाहरति, न पुन पुनः । तद्वत् । नशब्दः पूर्वपक्षे हेतुन्तरपरः ।

अपिवा संप्रयोगे याथाकामी प्रतीयेताश्रुति-त्वाद्, विधिषु वचनानि स्युः । २४ ॥

अपिवाशब्दः पूर्वपक्षं न्यावर्तयति । अधीनः कर्मणश्च संप्रयोगे सन्त्ये सति याथाकामी यथाकामतावृत्तिः प्रतीयेत अनुष्ठाने । फलभूतार्थं बहुवृत्त्यः, संसृष्टः सकृत् । अधुतिन्यात् सकृदसृष्टकरणस्य श्रुतिर्नास्ति । तस्मात् फलाधिकशक्तिना काम्यं कर्म नावदिच्छमभ्यसितव्यम् । यदि च निषेधेन सृष्टदेव कर्तव्यं भवेत्, ततः 'तेषां ये प्रथम बजेरन् तेषां गौरतिरागः, ये द्वितीयं तेषामागुः' इत्यादीनि शशादीनां विधिषु वचनानि निरर्थकानि स्युः । अपथा काम्यधर्मविधायकानि वचनानि विधिषु स्युः, कर्म विधाय कृतार्थानि, सृष्ट्ये अतस्तृत्वे वा उदासीनानि । तस्मात् फलभूतार्थी असकृदपि प्रयुज्यन्ते ।

ऐकशच्यात् तथाऽङ्गेषु । २५ ॥

यदुक्तं पूर्वपक्षिणा अद्भवत् इति (सं २२) तत्राह । अद्भेपु ऐकशच्यात् तथा । अद्भवता प्रधानानां च उपदेशकः एक एव शब्दः अप्येषया सर्वाण्यद्धानि षड्धानि । इति अद्धानां सृष्ट्यु प्रयोगो युक्तः । प्रत्ये तु प्रतिप्रयोगम् अभ्यस्यन्त्यस्योत्पत्तिर्न विच्छेदा । इति दृष्टान्तैरव्ययम् ।

वाक्यतेनापि तस्यानुपादानाच्च । कौ. ३।१।२।१९ पृ. १९१. * कर्त्रधिकरणन्यायस्य स्वल्पेम्, 'अनन्य-
तम्याः शब्दायः' इति । बाल. पृ. ९३. * 'स्य-
कर्मणि च' इत्यागमस्य एकदेशान्तरेः पूर्णस्य योऽर्थः,
तद्विरोधः कर्त्रेनभिधानन्यायं बाधेत, न चासावसि ।
सु. पृ. १४१९.

* साध्यसाधनेतिकर्तृत्वताविशिष्टभावनाविधानमाशेष
भावनाऽऽशेषादेव तन्निष्पादनसमर्थकर्त्रेवगमसिद्धिः ।
सु. पृ. २४६.

* कर्त्राख्याते आख्यातलक्षितकर्तृत्वस्य सामाना-
धिकरण्येन भावनयामान्वयः । मणि. पृ. ११३,
* कर्त्राख्याते 'देवदत्तनिष्ठकर्तृत्वममानाविकरणः पाकानु-
कूले पान' इति बोधः । पृ. ११४. * कर्त्राख्यातस्थले
संख्याया अन्वयः 'संख्याया अपि तिहायुक्तायाः' इति
विन्दी दृश्यः । रहस्य.

* कर्तृत्वसर्गन्यायः 'अद्वाभितम् अद्वाकर्म कर्तृत्वम्'
इति । 'कर्मभावः एव प्रधानकर्तृत्वम्' इति । 'सर्वं
कर्म कृत्विज्ञानम्' इति च तस्य स्वल्पम् । ३।४।१३।४
मसू. । के. * 'उत्पातनं प्रधानत्वात् यजमानेन कर्तृ-
त्वम्' इति पत्नी-सर्गन्यायात् कर्तृत्वसर्गन्यायो तुर्वलः
प्रधानतास्यगतात्पनेपद्भूतेः । परिमल. ३।४।१३।४
मसू.

* कर्त्रेक्यमद्धाना मथानेः सह । भा. १।१।२।१।
१-२, ४-७.

* 'कर्मं कृत्वि.' अर्धं तत्प्रथमः कृत्यार्थः
विधौ, कर्मम् इति । बाल. पृ. ४०.

* कर्म अपि उपकाररूपेण कर्मत्वात् भवति ।
धा. ३।१।१।२० पृ. ७३०. * कर्म अततः फलस्य
व्यादकम् । भा. १।१।१।२०. * कर्म असत्ताभिः
इति कर्तृत्वतामुक्त फलत्वात् दृष्टम् । दुष. ८।१।२।२
पृ. १५८४. * कर्म आरम्भम् अन्वय समापनीयम् ।
६।४।१।३१. कर्म आरम्भं काम्य समापयितव्यमेव ।
भा. ६।२।३।१४-१६. * कर्मैव पत्रे दृशति, न
देखा । यागे गुणभूता देवता । तस्या. दानुवं स्तुत्यो-
न्वये । ८।१।१।८।१४. * कर्मं करणकर्तृत्वं न

भवति । ऋजु. पृ. १७७. * कर्मं कर्ता वा नैव
'प्रथमार्थः' इत्याचार्याः आहुः । भा. ३।४।४।१३
पृ. ९२३. * कर्मं कर्तुं संकल्प्य अननुष्ठाने प्राथम्यं
भवति । यथा 'यः सनाथगुरते' इति निमित्तत्वेन
अनन्मावात् यदि सन् संकल्प्य नानुतिष्ठने, तदा प्राथम्य-
त्कार्ये विश्वजिज्ञासं कुर्यात् । वि. ६।४।११. * कर्म,
कर्मत्वम् अनयोः लक्षणे विभागादिकं च 'द्वितीया'
इति विन्दी मगौ द्रष्टव्यम् । के. * कर्म कालान्तरानव-
स्थापि इति मीमांसकमतम् । ऋजु. पृ. २४६.

* कर्म च द्रव्यसंयोगार्थमर्थाभावात्प्रवर्तते,
तादर्थ्यं धृतिसंयोगात् । १।०।१।५। ॥

'साध्यस्ते रत्नेवाली यूपो भवति ।' तले बली-
पर्दान् वारयति पूर शब्द प्रतिभ्रंषं करोति इति रत्ने-
वारी, रत्नोरभेदात् सेन रत्नेवाली तलमध्यस्थाः साम्ना ।
स एतान् यूपः । तत्र यूपानुतिरूपं कर्म, यत् द्रव्यसंशो-
गाथे यूपसंस्कारार्थं भवति, तत् अर्थाभावात् प्रयोजन-
त्वेनात् निवर्तते निवृत्तं भवति । तादर्थ्यं यूपानुतेः यूप-
संस्कारार्थं तु धृतिसंयोगात् 'यूपमच्छेद्यता शोतव्यम्'
'आयं चारणि नादाय यूपस्थान्तिकेऽग्निं मथित्वा
यूपानुते ज्ञेयते' इति अनुष्ठानात् । तस्मात् सावक्रे
यूपस्वरूपायां यूपानुत्पादकः संस्कार. अपेक्षेनात् न निवर्तते ।
तस्मात्सास्त्रि रत्नेवास्या यूपानुतिः इति सिद्धान्तः । के.

* कर्मं चतुर्विधम् उत्पात-आण्य-विकार्य-संस्कार्य-
रूपम् । सु. पृ. ८१३. * कर्मं चलनात्मकम् एकम् ।
(न तु न्यायमते इय पत्र) । मणि. पृ. २१. * कर्म
दर्शादिकं न विध्वस्तविहितम्, विध्वादिविहितं तत् ।
भा. ८।१।१।३।२०. * कर्म देवतां प्रति द्रव्यस्य वचनम् ।
८।१।१।७।२२.

* कर्म द्विविधं लौकिक वैदिक च । वैदिकमपि
द्विविधं प्रवृत्तिलक्षं निवृत्तिलक्षम् उभयरूपं च । प्रत्य
पशुंदागास्वम् इति । तत्र आयं यन् द्विविधं कर्म
पुरुषार्थं च । पुनरपि वैदिकं कर्म द्विविधं गुणमन्
प्रधानकर्म च अर्थोक्तमर्थवर्थायम् । तत्र आयं यथा
आधानम् । द्विविधं यथा अग्निहोत्रम् । कर्ममपि
द्विविधम् अक्षरानुस्मरणं मथित्वोरुत्कारं च । एव

तस्यैव गुणत्वेन लक्षणाया उपादानात् आह्वयत्वेन विवरणा-
नुसारेण शक्यैव कृतेरुपादानात् तस्यैव कर्तृत्वस्य
स्वनिष्कम्बिकनिष्कम्बिकजनकजनकत्वस्येन्येन ,
ओदनस्य च स्वनिष्कम्बिकनिष्कम्बिकप्रयोजकजनकत्वस्येन
अन्यः इति न्यक्त कौस्तुभे । रूढस्य. पृ. ४५-४६.

ॐ कर्मकार्यात् सर्वेषामुत्थिकत्वमविरोधात् ।
३।७।१६।३२ ॥

यद्येतिष्ठोमे अथर्व्यु प्रतिप्रस्थाता नेष्टा उतेता, यदा
ब्राह्मणाच्छ्री आशीषः पोता, होता मैत्रावरुणः अञ्ज-
यानो ब्राह्मण्युत्, उद्गाता प्रतोता प्रविह्वो मुन्यद्वयः,
सदस्य इति सतदस्य, चमसाध्यैषश्च दस्य, दमिता उद-
गातार होमविक्रयी चेति भूयान् पुत्र्याः यजमानपत्नी-
स्यामन्वे यामानुशान्ते उपयुजा शान्ता पूर्वम यात् । तेषा
सर्वेषामेव ऋषिभ्यः स्यात् । कुतः ? कर्मकार्यात् । फल्यं
शब्दो भाग्यार्थे यत्रयथे छान्दस्यभ्युपगमेन वृद्धौ च
वरणार्थक । ते सर्वे याम् कुर्वन्ति । यामरूपस्य कर्मण
करणात् सर्वेषामुत्थिकत्वम् । अविरोधाच्च ये ऋणौ
यन्ति ते ऋषिदो नाम । तथा च ऋणुवजनरूपस्य
ऋणिकपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वं सर्वेषु अविरोधात् विरोधस्य
भेदस्य अभावात् सर्वेषामुत्थिकत्वमपि अविशिष्टम् ।
तस्मात् सतद्विशतेरपि पुत्रपणाम् ऋषिकथम् इति पूर्व-
पक्षः ।

न वा, परिसंख्यानात् । ३३ ॥

सूत्रेण पूर्वपक्षे प्राप्ते यादाब्देन स निरस्य सिद्धान्तयति ।
न सर्वेषाम् ऋषिकत्वम् । कुतः ? परिसंख्यानात् 'सौम्य-
स्वाध्वरस्य यज्ञवतो सतदस्य ऋषिजः' इत्यनेन सत-
दस्योऽधिकानाम् ऋषिवत्त्वं निश्चितम् । तत्रश्च सत-
दशागामेव ऋषिकत्वं नाधिकानाम् । ऋषिह्रस्वो हि
यथा ऋणुवजननिमित्तः, तथा वरणभरणनिमित्तोऽपि ।
तत्र वरणभरणनिमित्तोऽयमत्र गृह्यते । तेन येषां विधित-
वण भरणं (भूषितदानं) च क्रियते ते ऋषिजः । ते
च सतदशेव ।

पक्षेणेति चेत् । ३४ ॥

सतदशागामेव अथर्व्युपस्थीतानाम् ऋषिकत्वम् इति
सिद्धान्तित्वा उच्ये पूर्वपक्षिणं शब्दान् । यद्यपि सत-

विशतेरेव ऋषिकत्वं तद्यपि 'सतदस्य ऋषिजः' इति
यादः अवयुत्वात्पक्षेण स्यात् । सतद्विशतो सतदस्य-
संख्यावान् अवयुत्वं पृथक्कृत्य यादोऽयम् । न ताम्ना
इतरेषा चमसाध्यैषाणां ऋषिकत्वं विनश्यति । इति चेत्
पूर्वपक्षी स्यात् ।

न, सर्वेषामनधिपारात् । ३५ ॥

अवयुत्वात्तु यादः इति पूर्वपक्षिणा शब्दिते सिद्धान्ती
उत्तरयति । न अवयुत्वात्तु यादः संभवति । कुतः ?
सर्वेषाम् अनधिकारात् । 'सौम्यस्वाध्वरस्य सतदस्य
ऋषिजः' इति वाक्यस्य प्राक् पश्चात् वा सर्वे सत-
द्विशतिसंख्याकाः नाधिकृताः नोक्ताः, यानधिकृत्य 'सत-
दस्य' इति अवयुत्वात्तु यादो भविष्यति । यत्र महती
संख्या वीर्यते तत्र अपराया संख्यायामुच्चायाम् अवयुत्वा-
त्तु यादो भवति । यथा द्वादशकालमुक्त्वा 'यद्यथा-
कपालो भवति' इति यादः । न चेद् तथा, तस्मादाय-
मवयुत्वात्तु यादः । तत्रश्च ऋषिकत्वं सतदशागामेव । के-

ॐ कर्मकालशास्त्रं सर्वेषेषया प्रनलमपि प्रातिस्विक-
शास्त्रेण प्राप्यते इति नभ्याः । तत्र । तत्रेव हि प्राति-
स्विकशास्त्रं कर्मकालवाचकम्, यदनन्यथासिद्धं भवति ।
समयमयुत् पृ २८.

ॐ कर्मकालीनमन्त्रप्रयोगः अनध्यायादावपि ।
भा १।३।७।१८-१९.

ॐ कर्मचौदना दशमन्तरेणानुपपन्ना द्रव्यसामान्य
माधिपति, तत्र श्रीधारादिशास्त्रं नियामकम् । वि ६।३।४.

ॐ कर्मजे कर्म यूपवत् । ७।३।११।२८ ॥

'अनो ददाति' 'वासो ददाति' इति श्रूयते ।

अन वास एवमादयः शब्दाः क्रियानिमित्तः । अतः
कर्मणे क्रियाजन्ये द्रव्ये भूयमणे कर्म तद्व्यगणनादि-
क्रिया । तद्व्यगणे अनो निष्पन्न देवम् । एतं यामकाले
वानेन वस्त्र निष्पन्न देवम् । न तु पूर्वसिद्धम् । यूपवत् ।
यथा यूपशब्द जोषणादिक्रियानिमित्तः । स यत्र भूयते
तत्र जोषणाया क्रिया प्राप्यन्ते तद्वत् ।

सिद्धरूपं याऽशीवमुत्त्वान् । २९ ॥

'अनो ददाति' 'वासो ददाति' इति अनोराशः-
शब्दो आहूतनिमित्तो, न क्रियानिमित्तो । तत्रश्च प्राक्-

पत्याः पशुगणवशाभ्यादिति । चतुर्थं यथा दर्शहोमानारिष्टादयः । तेषां हि अपूर्वत्वम् अष्टमान्ये उक्तम् । एवं ग्रहभेदीयाद्यपीति ।

पुनरपि वैदिकं कर्म द्विविधं नैमित्तिकं काम्यं च । नैमित्तिकमपि द्विविधं निषत्तानिषत्तकम् अनिषत्तानिषत्तकं च । अनिषत्तानिषत्तकमपि द्विविधं दोषनिर्घातार्थम् अदोषनिर्घातार्थं च । तत्र निषत्तानिषत्तकं यथा 'शबन्धीकमशिद्धानं जुहोति' 'सघन्तेवसन्ते ज्योतिषा यजेत' इति । तत्रार्थं यावज्जीवाधिकरणे (२।४।१) प्रतिपादितम्, द्वितीयं तु षष्ठे 'शोमविद्याप्रजमृगवान्वेन संयोगात्' (६।२।११।३२) इत्यधिकरणे प्रतिपादितम् । अनिषत्तानिषत्तकं दोषनिर्घातार्थं यथा 'योऽमावास्या पौर्णमासी वाऽतिपातयेदमये पथिहुतेऽष्टाकरालं निर्वपेत्' इति, 'योऽमावास्या पौर्णमासी वाऽतिपातयेद् वैश्वानरे द्वादशकरालं निर्वपेत्' इति च । दोषनिर्घातार्थं यथा देव एकाग्रैत्यादनपूर्विकृतयो द्वादशो 'प्राथञ्चितेषु नैकाग्र्यात्' इत्यधिकरणे (१२।३।५।१६) वक्ष्यते । अनिषत्तम् अदोषनिर्घातार्थं यथा द्वादशो एव 'समुच्चयस्त्वदोषनिर्घातार्थेषु' इति पूर्वोपवादायैऽधिकरणे (१२।३।६।१७) प्रतिपादितम् 'भिन्ने जुहोति' इत्यादि ।

काम्यमपि कर्म त्रिविधम् ऐहिकफलकं आमुष्मिकफलकम् अनिषत्फलकं च । तत्राद्यं यथा 'ऋतीर्षा वृष्टिकामो यजेत' 'द्वयेनानिचरन् यजेत' इति, जातेष्टिश्च पूतत्वादिक्रिया । उपस्थितसम्पत्तौ न हि दृष्टिः सर्वैः काम्यते, नागुपस्थिता ऐहिकत्वस्वार्थाऽपि, किमुत जन्मान्तरीयत्वस्वार्थाः । एवमभिचारोऽपि उपस्थितशरीरे च काम्यते, नागुपस्थितस्य ऐहिकस्वार्थाः, किमुत जन्मान्तरीयत्व । एवं पूतत्वाद्यपि यो यदा जायते पूतत्वस्यैव काम्यते, न कालान्तरजातस्य ऐहिकस्वार्थाः, किमुत जन्मान्तरीयत्वमेव । आमुष्मिकफलकं यथा स्वर्गार्थाभिहोनादि । नहि स्वर्गः केवलमुष्मन्मार्गो मानुषशरीरेण गुणदुःस्वेषमभोगार्थं चर्मावर्णमनारत्नेन अनुभवितुं शक्य इति । अनिषत्फलकं यथा 'त्रिषया यजेत पशुकामः' इत्यादि । पश्यादि हि फलं ऐहिकामुष्मिकत्वान-

निषत्तं चतुर्थं योगसिद्धयधिकरणे (४।३।११) प्रतिपादितमिति ।

निवृत्तिरूपमपि कर्म द्विविधं क्राव्यं पुरुषार्थं च । तत्राद्यं यथा 'नातिरागे षोडशिनं एहति' इति । द्वितीयं यथा 'न हिंस्यात् सर्वा भूतानि' इति । प्रवृत्ति-निवृत्त्यात्मकतया उभयफलं पशुदासार्थं यत् कर्म, तदपि द्विविधं क्राव्यं पुरुषार्थं च । तत्राद्यं यथा 'शजतिषु येयनामहं करोति नानुयाजेतु' इति, 'नार्येषं वृणीते, न हीतार वृणीते' इति च । द्वितीयं यथा 'नेशेद्योचन्तमादित्यम्' इति । इति सकलकर्मभेदनिर्माणम् । बाळ. प्र. ८।१-८६.

* कर्म न आख्यातवाच्यम्, किन्तु अर्थात् गम्यते । 'आख्यातेषु सर्वेषु' इतिशब्दे द्रष्टव्यम् । भा. ३।५।४।१३ प्र. ११३-१४०. * कर्म न भिद्यते प्रत्यभेदेऽपि तदभेदं चलनं बलनम्, इत्यादिप्रत्यभिज्ञाबलान् क्रियेक्यपतीति प्रतिनिष्पत्त्यादानेऽपि न क्षतिः । उच्यते च जगतीतलवर्तिनी एतेन कर्मन्यक्तिः । अभिषक्तिमानं तु भिद्यते । अथवा माऽस्तु स्यक्तिभेदः, शब्दान्तरादिप्रमाणैश्च आग्नेयादि-जातय एव भिद्यन्ते । भाट्ट. ६।३।३. * कर्म नित्यानुमेयम् । ऋजु. प्र. २।४६.

* कर्म प्रकृतं वीतयामपि फलेच्छया प्राप्तेऽपि वा फले अवश्यं समापनीयम् इति 'प्रकृमास्तु नियम्येत' (६।२।३।४) इत्यनेकम् । सु. प्र. ७।४९. * कर्म लोके अर्थलक्षणं भवति, न व्यर्थलक्षणम् । यथा अर्थस्तथा क्रियते न यथा शब्दः । वेदे तु शब्देनैवागोऽवगम्यते तथैवानुवेयमिति । भा. ६।८।१।२७, * कर्म लोके अर्थलक्षणम्, शब्दलक्षणं पुनर्वेदे । ३।१।८।१७.

❧ कर्म वा विधिलक्षणम् । १।२।२।३ ।

धामशब्दः गीतिवाचकः इत्यवगतम् । सा गीतिः किम् शब्दः प्रति प्रधानभूता, उत मुणभूता इति विचारे पूर्वपक्षमाह । सामशब्देन कर्म प्रधानकर्म उच्यते । यतः निधिलक्षणम् । 'रगतं त्र मावति' 'वृष्टं मावति' इत्यत्र प्रधानकर्मो गो विधेः लक्षणं स्वरूपं दृश्यते द्वितीया विभक्तिः । वाशब्दः पशान्तरनिर्घातार्थः ।

इति समाप्ते विमक्तिलोपस्यैवाभावात् न तस्य सत्रन्या-
भिधायकत्वसंभारः । तस्मात् निपादशब्देनैवात्र लक्षणया
पठ्यर्थः प्रतिपादनीयः । न चैवं सति पठ्योक्तमात्रोच्छेदः,
पदद्वयस्यापि समानाधिकरणतया कर्मधारयप्रसङ्गात् इति
वाच्यम् । यत्र पठ्यर्थलक्षणया सामानाधिकरण्यम्, तत्र
पठ्योक्तमात्रः । यत्र एकं विनैव सामानाधिकरण्यम्, तत्र
कर्मधारयः इत्युपगमात् । न चैवमपि राजपुरुष इत्यत्र
राजा चासौ पुरुषश्चेति विग्रहः स्यात् । राजशब्देन
राजसंबन्धिः पुरुषस्य प्रतिपादनात् राजः पुरुष इति
विग्रहो न स्यात् । समाप्ते पठ्यभावात् समाप्तानुसंस्य
न विग्रहवाक्ये प्रयोगयोगात् इति वाच्यम् । इष्टावस्थेः ।
कथं तर्हि राजः पुरुष इति स्वात्मनारोपेति विग्रहो
इति चेत् । अर्थविस्पष्टीकरणार्थमिति ग्रहण । अन्यथा
हि कर्मधारयोऽपि समाप्यते । न च सिद्धं पठ्योक्तमात्रे
निपादशब्दस्य लक्षणाऽऽपत्तात् कर्मधारय एव समाप्तः ।
अतो निपादः एव स्वभक्तिः अधिष्ठीयते इति । कु.
६।१।३।३. ० यत्र पठ्यर्थलक्षणा विनैव सामानाधि-
करण्यम्, तत्र कर्मधारयः । यत्र तु पठ्यर्थलक्षणया
सामानाधिकरण्यं तत्र पठ्योक्तमात्रः । सोम. ६।१।३.
० निपादलक्षणाधिकरणे लक्षणाऽऽपत्त्या त पुरुषापेक्षया
कर्मधारयस्य प्राक्त्वमुक्तम् । सणि १. १४५ ० कर्म-
धारयविचारः 'समाप्त्यादः' इति सिद्धौ मणीप्रये
दृष्टव्यः । के.
० कर्मनाम सर्वम् अन्यत्र भूयमाणं चर्माणां
माहकम् इति उक्तम् । भा. अ३।२।२.
० कर्मनामधेयम् अग्निहोत्रशब्दः 'अग्निहोत्र
जुष्टोऽपि' इति । भा. १।५।१४, एव अभिञ्जित् शब्दः
'अभिञ्जिता यजेत' इति । १।४।११, एवम् अजापार-
शब्दः 'आजापारापरवति' इति । १।४।२।८, एवम्
अजापारशब्दः श्लोकरूपकर्मविशेषनामधेयम् 'वज्रवज्रानि
आजानि' इति । १।४।२।१, एवम् अग्निहोत्र-शब्दः
कर्मनामधेयम् 'अग्निहोत्रा यजेत पशुकामः' इति ।
१।४।११, एव गो-शब्दः 'गवा अभिञ्जन्' यजेत इति
१।४।१८, एवं विश्वाशब्दः 'विश्वान यजेत पशुकामः'
इति । १।४।२।१, एवं दक्षिणो-शब्दः 'दक्षिणामधेयम् ।

८।४।१-२।१-६, एवं वज्रमानशब्दः श्लोकविशेषनाम-
धेयम् 'निहृद् बहिष्पवमानम्' इति । १।४।२।३,
एवं पशुकामः 'सतददानि पशुानि' इति । १।४।२।३,
एवं बलभिक्षु-शब्दः 'वामविशेषनामधेयम् 'बलभिक्षु
यजेत' इति । १।४।११, एवं वाजपेयशब्दः 'वाज-
पेयेन स्वाराज्यकामो यजेत' इति । १।४।१।६, एवं
विश्वजित्-शब्दः 'विश्वजिता यजेत' इति । १।४।
२।१, एवं वैश्वदेवशब्दः 'वैश्वदेवेन यजेत' इति ।
१।४।१०।३, एवं इत्येवशब्दः 'इत्येनामिचरन्
यजेत' इति । १।४।१।५, एवं संदो-
मिचरन् यजेत' इति । १।४।१।५० । के. ० कर्मनाम-
धेयं स्वाहाकारशब्दः पञ्चमस्य प्राजाज्यम् । वि.
१०।१।७, ० कर्मनामधेयानाम् अग्निहोत्रादिशब्दानाम्
आतिदेशिकत्वम् । योगिकानां प्रायणीयादिशब्दानाम्,
गुणविधीनां च वैष्णवादिशब्दानाम् आतिदेशिकत्वं नास्ति ।
० कर्मपदार्थः अनुमेयः । ऋजु. पु. १९८,
० कर्मपदार्थः एकस्मिन्नेव द्रव्ये वर्तते इति एवदस्य-
पदार्थशब्देन उच्यते । पु. १९८.
० कर्मप्रयोगः सर्वकालम् अर्थात् अनर्थात् इति ।
अपि च कर्मं वर्तति, वर्तति चाप्यनस्य प्रतिशेषः ।
भूयनुरोपेन प्रयोगः प्राप्नोति, भूयनुरोपेनाप्रयोगः ।
भूतिश्च भूतिनो बलीयसी । भा. १।२।३।७।१९,
० कर्मप्रयोगेण फलं भावते । कथं ज्ञायते ? प्राक्
श्रुतात् कर्मण फलं नास्ति । यदि भवेत्, कर्म अनर्थकं
स्यात् । कर्मोत्तरकालं च अस्तीति श्रुतिलोच्यमावने ।
यद्यपि कर्मणो नास्ति कर्मोत्तरकालं च भवति, तन्
तेन कर्मणो भावने कृषितम् । १।१।१।१२०.
० कर्मफलयोः संबन्धे, कर्मं श्रुतम्, फलं प्रधानम् ।
इत्युक्तं 'प्रथमे नाभिलषेतानाम्' (६।१।१।१) इत्यम् ।
भा. अ३।१।१ पु. १५६५.
० कर्मपत्रविवाक्यकर्ममेव वेदश्रुत्म् । सु पु. १३०.
० कर्मफलसंबन्धपरः वाच्यः पुरुषाणां विश्वस्यैवधिः
'तृतीयोऽमाम्नां स्वर्गकामो यजेत' इति । वा३. पु. १८.
० कर्मोत्तरीनां इत्योऽप्यनमत्राणां 'उत्तरा
कर्मोत्तरीनां इत्योऽप्यनमत्राणां' इति वाच्येन श्रुतिः

उद्भावेत्' इति कर्मकाले गानस्य आश्रितत्वात् । तस्मात्
अध्ययनकाले कृत गानम् अग्न्याधानवत् न कल्पयि-
तस्यम् ।

प्रमुञ्चयत इति चेत् । १२ ॥

अध्ययनकाले कृतेऽपि गाने कर्मकाले गातव्यमेवेति
सिद्धान्तिना उक्ते पुनः पूर्वपक्षी शङ्कते । यत् अर्थ-
पक्षमात् मासात् अध्ययन प्रमुञ्चयते, तत् कर्मकलाय
भविष्यति । ततश्च कर्मकाले माऽस्तु गानम् । इति चेत् ।

ग्रहणार्थं प्रमुञ्चेत । १३ ॥

गानाध्ययन कर्मकलाय स्वात् इति पूर्वपक्षिते
सिद्धान्ती आह । गानाध्ययन न कर्मकलाय भविष्य-
मर्हति अट्टकल्पनाप्रसङ्गात् । इष्ट हि तत्र फलम् ।
पक्षावत् उपाध्यायः शिष्यसमिधौ अधीते तत् ग्रहणा-
र्थम् । यत् शिष्यः, तत् धारणार्थम् । ग्रहणधरणे न
प्रयोगार्थे । तस्मात् दृष्टार्थे सति नादृष्टार्थमध्ययनम् ।
तस्मात् यत्कर्मकर्म साम । ऋक्ष प्रशानम्, साम च गुण-
भूतम् इति सिद्धान्तः । के.

● कर्म वा विचित्रधनुः । साममन्त्राणा गीत्यात्मक
त्वेन अर्थाभावात् तदभिधानद्वारेणयोगार्थमेवेऽपि
ऋगसमिधौकिकिद्वारा गुणाभिधानरूपस्त्रीप्रकरणत्वात्
दृष्टविरथैव उपायोगसंभवे नादृष्टार्थोच्चारणप्रयोगजनकत्व-
फलना युक्त इति निरूपयिष्यते । कौ. १।२।४।४२
पृ ७२ ● कर्म क्षुत्तिलमिल्युक्त लोदनालक्षणेऽर्थो धर्मः
इति । भा. २।३।१।१३. ● कर्म साक्षात् कर्मन्तरात्
गथा धर्मान् यद्वाति, तथा द्रव्यमपि । वा. ३।६।१३।३६.

● 'अन्यदेव हि धात्वर्थप्राप्यं कर्म सकर्मके ।
आन्यदेव च सर्वान् प्रत्ययार्थनिष्पन्नम् ॥' अर्थात्
पचति, ग्रामं गच्छति, इति धात्वर्थार्थान्तरमप्येक कर्म ।
अपर पुनर्भावनाकर्म । तत्र कदा चिद् गालर्षकर्मैव
भावनाकर्मत्वमपि प्रतिपद्यते पाकेन ओद्गं गावयतीति ।
वा. २।१।१।१ पृ ३८५.

● यत् अथय देवान्तर प्रपद्यति तत् कर्म इत्यु-
च्यते, न तदात्मनि समवेतं सर्वयत्वात् आत्मना । भा
२।१।२।५ पृ. ४००. ● यदाऽपि कामना अनेनविषय

मी. को. १७६

उत्पन्ना, तदाऽपि एकमेवोद्दिश्य कर्म अनुष्ठान्तस्य कर्मण-
स्तथा सामर्थ्यात् । वा. ४।३।१।१२८.

● कर्माणि अशिरोनाशीनि नियतानि । ऐन्द्रावादीनि
अनियतानि । भा. ५।३।१।२१. ● कर्मा-
ण्यपि जैमिनिः (३।१।३।४) इत्यनेन कर्मणा
फलशेषभावः उक्तः । वा. ५।३।१।१. ● कर्माण्यपि
जैमिनिः फलार्थत्वात् । जैमिनिस्तु आचार्यः कर्मण्यपि
शेषभूतानि मन्यते स्म । स हि ददर्श, न यागः कर्तव्यतया
चोद्यते । फलकामस्य तु तत्साधनत्वेनेति । द्रव्यगुणसंज्ञातः
शेषभूतः, यागोऽपि शेषभूतः फल प्रतीति । भा. ३।१।
३।४. ● कर्माणि अपभ्रूतस्वरूपाणि प्रयोगशास्त्रेण यद्वाते ।
वा. २।२।१।१ पृ. ४६६. ● कर्माणि कर्तुं स्वाध्याय-
मग्न्यवन्ति । भा. १०।३।१।१. ● कर्माणि, 'कर्म-
भेद न यावन्ति स्वशास्त्राविहितः क्रियाः । परिमाण च
तद्वर्ति नान्यथ प्रतिपत्स्यते ॥' वा. २।४।१।२२.
● कर्माणि न इमानि कल्पादि परम्य (कर्तुंमग्न्यम्)
भवन्ति । भा. ४।३।१।३।३८. ● कर्माणि न देवता-
प्रयुक्तानि, किन्तु अपूर्वप्रयुक्तानि । त्रि. ९।३।४.
● कर्माणि न फलप्रयुक्तानि (किन्तु अपूर्वप्रयुक्तानि) ।
भा. ४।३।१।१-४. ● कर्माणि नहि इतिकर्तव्यतां प्रति
विधीयन्ते, किन्तु फल प्राति तेना विधिः । इतिकर्तव्यता
तु कर्मणा विधीयते । ३।२।६।१९. ● कर्माणि यानि
पर्यायानि श्याहीनयोः यज्ञमानानां गणे शुक्रान्वारम्भौ
सुम्भरीसंभानादीनि, तानि एको यजमानः कुर्यात्, न
उच्ये । २।२।४।२।३२. ● कर्माणि शुक्रान्वारम्भोद्-
म्भरीसंभानादीनि कश्चिदेको यजमानः कुर्यात्, न तत्र
निषेधः अहीने क्रम चिन्त्यत्वाभावात् । १।२।४।२।३
३३. ● कर्माणि शुक्रान्वारम्भोद्भारसंभानादीनि सधे
एको यजमानः कुर्यादिति पञ्चकम्, स यद्व्यतिरेक कुर्यात्
निषेधः । १।२।४।२।३३. ● कर्माणि सयानकृतमप्यपि यानि
परस्परान्वेषणादि नियन्ते, तेना यथावधि अनुष्ठानात् नान्य-
नर्थक्यकरत्वम् । वा. १।२।१।४. ● 'वेदादृतेऽपि कुर्वन्ति
कल्पैः कर्माणि याचिवा. । न ह्य कल्पैरिना के वि मन्त्र-
नाहायमायकात् ॥' १।३।६।११ पृ. २३२. ● कर्मणा
असत् भाव्यते । पुनः पुनरपि भागविधिते इति च ।

● कर्ममध्ये न कर्मान्तरम् 'अप वा एतद्यज्ञस्य चिद्व्यते यदन्यस्य कर्त्तव्ये नित्ये अन्यस्य कर्त्तव्यं प्रतापते' इति कर्मभेदे दोषभङ्गात् । भा. ५।१।१०।३१.

● कर्मवत् । 'अभिधानं च कर्मवत्' प्रधान-कर्मण इव चाभिधानं भवति द्वितीयासंयोगेन 'प्रथमं संवति' 'नित्येवत्यथ शयति' इति । भा. २।१।५।२८.

● कर्मवत् । 'प्रतिषेधश्च कर्मवत्' । यत्र ऋत्विजा-नेव यजमानत्वात् यथा धरणरूपं कर्म न प्राप्नोति, एवं यथाविदानमपि न प्राप्नोति स्वयंप्रदानकृत्यासंयतेः । तथा 'न ह्यत्र यौर्द्विषते, न वासः' इत्यादिः प्रतिषेधोऽपि न प्राप्नोति । के. १०।२।१।१६, ● कर्मवत्

'याजमानास्तु तदभ्यानात्वात् कर्मवत्' । ज्योतिष्टोमे वचनादिसेवकाः याजमानाः स्युः 'केशश्मश्रु वपते, दतो भावते' इति संस्कारकृत्य यजमानगामित्वेन यजमान-प्रधानत्वात् । कर्मवत् यथा प्रधानकर्माणि पुरुषार्थानि यजमानस्य भवन्ति तद्वत् । १।२।१।२।६, ● कर्मवत् ।

'संस्कारास्तु पुरुषसामर्थ्ये यथावेदं कर्मवद् भवतिवेत्' । यथा वचनादिभ्योऽन्ये पदार्थाः यस्मिन् वेदे आम्नतात् तसमाख्यातेन पुरुषेण क्रियन्ते, तथा ज्योतिष्टोमे वचनादिसेवकाः अप्ययुवेदोता, अप्ययुगा कर्तव्याः इति पूर्व. पञ्च. १।१।२।१३.

● कर्मविधीनाम् अभ्ययनमिद्विद्योपजीवित्यमेव, न तु स्वय विद्यायोजकत्वम् । श्रौ. ६।८।२.

● 'देहमेदमहात्वात् कर्मसाक्षिणानुगा । महत्या रश्मिभ्यान् हृदयतेऽपरमा-यमान् ॥' वा. ३।१।०।१३ पृ. ७०२ । ननु देहानां पार्थिवं स्वभावे. ऋग्वेदादीनां भ्यापकपार्थिवं चमिदुगा भ्यात्पदेहवनिदुष्यवयमान् नाममि. (वेदानां) अधिष्ठानं सुप्तम् इत्यण्डक्य आह— देहेति । पृथिवीपरमाण्वानी देहप्रतिभूतानी देहप्रमभेविभान् देहानां मित्राः प्रकृत इत्युक्ते प्रहृत्परमभेविभानि नित्तपेणकम् अरमायानां बीरानां देहविचित्रकर्मवत् विचित्रकर्मभोगानादावापुर्गाम्यवनि-वजानुग. इत्युक्तम् । तत्रथ श्रुत्या. पृथिव्या पृथिव्यु देहप्रतिभानामान् महत्त्वम् च भूतान्तरेष्वपि भावन्

देहत्वस्य पार्थिवकत्वेन ग्यातिरसिद्धा इति परिहाराशयः । सु. पृ. १००९.

● कर्मशब्दाः भवन्ति के चित्, न भावार्थाः यथा दयेनैकमिहाद्य । के चित् भावार्थाः, न कर्मशब्दाः यथा भवन् भावो भूतिः इति । भा. २।१।१।१ पृ. ३८६.

● कर्मशब्दं लौकिकाः कर्मसंघे प्रयुज्यते । बृहती. पृ. २७.

● कर्मशेषस्य उद्यवाक्ये प्रतिषेधविधानेन प्रति-संस्कार भिन्नानाम् एव उक्त्यामानयनम् । पञ्चसारादीने अहीने । भा. १।१।३।३।५४-५६, ● कर्मशेषत्वपक्षे द्रव्यसंस्कारः प्रयोजनत्वात्, अनर्थकस्तु पुरुषधर्मैः । ३।५।८।२३. ● कर्मशेषभूतार्थसंस्कारत्वसंभवे कर्मोप-कारित्वात् मन्त्राः प्रयोक्तव्याः, नान्यथा (द्वितीयसूक्त-वाकाधिकरणान्दायस्य स्वल्पमिदम्) । सु. पृ. ११०८.

● कर्मसंयुक्ताः (वैदिककर्मसंयुक्ताः) जप-अभ्या-सान-तदुभूत-होमाः । न स्वतन्त्राः, न वा लौकिककर्म-संयुक्ताः । भा. ३।५।१।२५-२६.

● कर्मसंस्कारपक्षे हृद्यमानसंस्कारपक्षे वा तदेदत्वं भेदे भवेत् (सर्वदृष्टेः) विद्युत्कृतस्य पृथु इत्येवु । वा. ३।५।१।१७ पृ. ९९६

● कर्मममयेतार्थवशादानामर्थस्य दान्तमामर्थ्ये लिङ्गम् । शाळ. पृ. ९.

● कर्मसादृशुप्यप्रयोजनत्वात् विधेः । भा. १०।६।१।३३.

● कर्मनिर्दि विना प्रयोगारिच्छेदादिदे-प्रयोग-परिच्छेदे कर्म आगिनम् । सु. पृ. ८५६.

● कर्मस्वरूपत्वेन द्रव्यदेवताक्रियम् अवकाये यदुदे सङ्गमात्मान्यते । वेदान्तरे तु त्रियायानं संसारं ज्योतिष्मदीनि पश्यन्ते । वा. ३।१।१।११ पृ. ८१६.

● कर्माख्याने (ओदन पचते) तदुभयमिद्रा-भित रश्मि वकतात्पिहृत्कर्मप्रयोजनो भ्यासावः इति शेष । मजि. पृ. ८१४. ● कर्माख्यातसूत्रे संस्कारा अन्वय 'संस्कारा अति त्रिभानुनादाः' इति विन्दी श्रुत्य । के.

प्रति विद्वद्यज्ञेः, एषा वचन-व्यक्तिर्भवति 'तत्रैव कर्म कर्तव्यम्' इति । वा. २।१।१।२४ पृ. ६१५.

ॐ कर्मणस्त्वप्रवृत्तित्वात् फलनियमकर्तृसमुदायस्थानन्यव्यस्तद्वन्धनत्वात् । ८।१।१।३२० ॥

तुरावन्तः उत्पन्नशुद्धानिपत्तयः । दर्शपूर्णमासादिरूपं कर्म न प्रवर्तते सौर्वाधिकर्मणि, विद्यादिविहितत्वात् कर्मणः; विध्यन्तविविधत्वान्न धर्माणाम् । एष च कर्मणः अप्रवृत्तित्वात् न प्रवृत्तिर्वस्य तादृशत्वात् दर्शपूर्णमास-कर्मणः यत् फलं स्वर्गं, यश्च नियमः यावन्वीकृतत्वादिः, यश्च कर्ता स्वर्गकामः, यश्च आग्नेयादिः समुदायः, तस्य फलनियमकर्तृसमुदायस्य सौर्वादी अनन्वयः, न अन्वयः, न प्रवृत्तिः । तदन्वयत्वात् कर्मवचनत्वात् फलादेः । दर्शपूर्णमासकर्मणो यत् फलादि, तत् दर्शपूर्णमासकर्मणैव निषेधं तत् न सौर्वादी सकर्मिष्ठ सम्यक् । फलनियमकर्तृ-समुदायस्य इति समाहाद्वन्धः । तेन कर्मणा नन्वर्धनं नित्य-संज्ञयो यस्य फलादेः इति व्यधिकरणो बहुव्रीहिः ।

प्रवृत्तौ चापि तादृश्यात् । २१ ॥

दर्शपूर्णमासादिकर्मणः ये फलनियमकर्तृसमुदायाः, तेषां सौर्वादी प्रवृत्तौ स्वीकृताया चापि अपि च तादृश्यात् पुरापर्यन्तत्वात् सौर्वादी प्रवृत्तिः पर्येव । प्रवृत्तिफलादेः विहृतो अनुपकारकत्वात् । तस्मात् प्राकृत फलादि विहृतौ न प्रवर्तते । 'अपि च' इति वक्तव्ये 'चापि' इति -यत्त्वयेन पाठः सूत्रकृतेर्नानाविधत्वात् ।

अश्रुतिरथाच्छ । २२ ॥

सिद्धान्ते देवन्तरातिपादकं सूत्रम् । दर्शपूर्णमासिक फलनियमकर्तृसमुदाय सौर्वादी न प्रवर्तते, अश्रुतित्वात् । प्रयानादीनि तु विध्यन्तेन प्राप्तानि । फलादौ तु श्रुति-नास्ति । तस्मात् दर्शपूर्णमासिकं फलादिकं सौर्वादी न प्रवर्तते । नास्ति श्रुतिर्वस्य तत् अश्रुति तस्य भावः अश्रुतिवत् । के.

० कर्मणस्त्वप्रवृत्तित्वात् ० (८।१।१।३२०) इत्यन

करणस्य क्रान्तरागमविधिनिषेधः उक्तः । सु. पृ. १५६.

० 'कर्मणस्त्वप्रवृत्तित्वात्' इत्यष्टमस्थाधे पुरुषार्थस्य नातिदेशः इति वक्ष्यते । छु. २।४।१।६. ० कर्मणः दधिः प्रत्यासक्तम् (अन्तरङ्गम्), देवता तु बहिरङ्गम् ।

भा. ८।१।१।७।३२. ० फलस्य अनुपादेत्येतेन प्राप्त-
स्यापि कर्मणः फले विधानात् अनेकतुणविशिष्टता
सेव्यस्यति । सु. पृ. ८६९. ० कर्मणाम् अग्निहोत्रादीना
नानाधात्वात् विहितानामेक्यम् । वृ. २।४।२।८-३२.

० कर्मणाम् अदृष्टार्थत्वात् तस्य प्रतिनिधिना सिद्धौ
प्रमाणाभावात् प्रतिनिध्यभावो वक्ष्यते 'न देवतासि' ०
(६।३।१८) इत्यन । सु. पृ. ६२१. ० कर्मणाम्
उपत्तिवेल्यायाम् एकमेकत्वनिर्णयो भवति । उपत्तिश्च
सर्वत्रोपदेशेन गम्यते, नातिदेशेन । नहि अनुत्यजे
कर्मणि कथमन्वयं भवति । न च तस्मिन् अद्यति
अतिदेशः प्रवर्तते । वा. २।१।७।२१ पृ. ५२५.

० कर्मणा तन्वमेदः फालभेदात् । भा. १।१।२।५।२३.

० कर्मणा दृष्टादृष्टाधनत्वविवेकः । सर्वत्रैव द्रव्यकर्म-
संबन्धे कर्मणा द्रव्येण विनाऽनुपपत्तेः प्रथमं तावत् द्रव्यं
कर्मोत्पादयत् दृष्टोपकारित्वात् तदर्थमाभासते । तत्र क्व
चित् भूयः कर्म परादृत्य द्रव्यस्योपकरोति, क्व चित्
आत्मस्वभावात्तदुपपत्ति । तत् यदा आत्मस्वभावात्
तस्य दृश्यते, तदा साक्षाद्दृश्यत्वात् अदृष्टं कल्पयितुं
शक्यते । यदा तु कार्यान्तरौपयिकेन दृष्टेनैव तण्डुल-
निर्हृत्यादिना द्रव्योपकारेण निरुपादशी भवति,
तदानीम् अदृष्टकल्पनाऽनस्यराभावात् अन्यथैव विधानार्थ-
व्यवोपपत्तेः नादृष्टाधनत्वं प्रतीयते । वा. २।१।३।६,

० कर्मणा देशादृष्टेन विधीयमानानां स्वतन्त्रत्वाद्-
कल्पन युगपद्विभ्यनुनाददोपादयुक्तम् । २।१।२।३।२६
पृ. ६१९. ० कर्मणा देवानामुपनयनादीनाम् उदगमन-
पूर्वपक्ष-अहः-पुण्याह. इति कालस्य नियमः । भा.
६।८।५।२३, ० कर्मणा नामधेयं दर्शहोमशब्दः ।
८।५।१।१ । स्मृतानां वैदिकानां च कर्मणाम् ।
८।५।२।२-३ । परन्तु होमस्वरूपकर्मणामेव । ८।५।३।४.

० कर्मणा प्रातिर्देशः, चोदकेन कार्यापस्था च । कण्वरथतर
च उभयोः (बृहद्रथतरयोः) कार्यापस्था । अतः उभय-
धर्मप्रादकम् । उ. पृ. ९।२।१।७।४८. ० कर्मणा कलशोपगमात्
'कर्मण्यपि वैमिनि.' (१।१।१।५) इत्यत्रोक्तः । ९।१।१।११
पृ. १२८७ ० कर्मणा गिज्ञानामपि फलस्य एकत्वव्यवस्थेय
एकवचनं भवति । यथा अग्रपरकला, सर्वशुद्धा, मृगारा

० कर्मणा तन्वमेदः फालभेदात् । भा. १।१।२।५।२३.

० कर्मणा दृष्टादृष्टाधनत्वविवेकः । सर्वत्रैव द्रव्यकर्म-
संबन्धे कर्मणा द्रव्येण विनाऽनुपपत्तेः प्रथमं तावत् द्रव्यं
कर्मोत्पादयत् दृष्टोपकारित्वात् तदर्थमाभासते । तत्र क्व
चित् भूयः कर्म परादृत्य द्रव्यस्योपकरोति, क्व चित्
आत्मस्वभावात्तदुपपत्ति । तत् यदा आत्मस्वभावात्
तस्य दृश्यते, तदा साक्षाद्दृश्यत्वात् अदृष्टं कल्पयितुं
शक्यते । यदा तु कार्यान्तरौपयिकेन दृष्टेनैव तण्डुल-
निर्हृत्यादिना द्रव्योपकारेण निरुपादशी भवति,
तदानीम् अदृष्टकल्पनाऽनस्यराभावात् अन्यथैव विधानार्थ-
व्यवोपपत्तेः नादृष्टाधनत्वं प्रतीयते । वा. २।१।३।६,

० कर्मणा देशादृष्टेन विधीयमानानां स्वतन्त्रत्वाद्-
कल्पन युगपद्विभ्यनुनाददोपादयुक्तम् । २।१।२।३।२६
पृ. ६१९. ० कर्मणा देवानामुपनयनादीनाम् उदगमन-
पूर्वपक्ष-अहः-पुण्याह. इति कालस्य नियमः । भा.
६।८।५।२३, ० कर्मणा नामधेयं दर्शहोमशब्दः ।
८।५।१।१ । स्मृतानां वैदिकानां च कर्मणाम् ।
८।५।२।२-३ । परन्तु होमस्वरूपकर्मणामेव । ८।५।३।४.

० कर्मणा प्रातिर्देशः, चोदकेन कार्यापस्था च । कण्वरथतर
च उभयोः (बृहद्रथतरयोः) कार्यापस्था । अतः उभय-
धर्मप्रादकम् । उ. पृ. ९।२।१।७।४८. ० कर्मणा कलशोपगमात्
'कर्मण्यपि वैमिनि.' (१।१।१।५) इत्यत्रोक्तः । ९।१।१।११
पृ. १२८७ ० कर्मणा गिज्ञानामपि फलस्य एकत्वव्यवस्थेय
एकवचनं भवति । यथा अग्रपरकला, सर्वशुद्धा, मृगारा

० कर्मणा तन्वमेदः फालभेदात् । भा. १।१।२।५।२३.

० कर्मणा दृष्टादृष्टाधनत्वविवेकः । सर्वत्रैव द्रव्यकर्म-
संबन्धे कर्मणा द्रव्येण विनाऽनुपपत्तेः प्रथमं तावत् द्रव्यं
कर्मोत्पादयत् दृष्टोपकारित्वात् तदर्थमाभासते । तत्र क्व
चित् भूयः कर्म परादृत्य द्रव्यस्योपकरोति, क्व चित्
आत्मस्वभावात्तदुपपत्ति । तत् यदा आत्मस्वभावात्
तस्य दृश्यते, तदा साक्षाद्दृश्यत्वात् अदृष्टं कल्पयितुं
शक्यते । यदा तु कार्यान्तरौपयिकेन दृष्टेनैव तण्डुल-
निर्हृत्यादिना द्रव्योपकारेण निरुपादशी भवति,
तदानीम् अदृष्टकल्पनाऽनस्यराभावात् अन्यथैव विधानार्थ-
व्यवोपपत्तेः नादृष्टाधनत्वं प्रतीयते । वा. २।१।३।६,

० कर्मणा देशादृष्टेन विधीयमानानां स्वतन्त्रत्वाद्-
कल्पन युगपद्विभ्यनुनाददोपादयुक्तम् । २।१।२।३।२६
पृ. ६१९. ० कर्मणा देवानामुपनयनादीनाम् उदगमन-
पूर्वपक्ष-अहः-पुण्याह. इति कालस्य नियमः । भा.
६।८।५।२३, ० कर्मणा नामधेयं दर्शहोमशब्दः ।
८।५।१।१ । स्मृतानां वैदिकानां च कर्मणाम् ।
८।५।२।२-३ । परन्तु होमस्वरूपकर्मणामेव । ८।५।३।४.

० कर्मणा प्रातिर्देशः, चोदकेन कार्यापस्था च । कण्वरथतर
च उभयोः (बृहद्रथतरयोः) कार्यापस्था । अतः उभय-
धर्मप्रादकम् । उ. पृ. ९।२।१।७।४८. ० कर्मणा कलशोपगमात्
'कर्मण्यपि वैमिनि.' (१।१।१।५) इत्यत्रोक्तः । ९।१।१।११
पृ. १२८७ ० कर्मणा गिज्ञानामपि फलस्य एकत्वव्यवस्थेय
एकवचनं भवति । यथा अग्रपरकला, सर्वशुद्धा, मृगारा

० कर्मणा तन्वमेदः फालभेदात् । भा. १।१।२।५।२३.

० कर्मणा दृष्टादृष्टाधनत्वविवेकः । सर्वत्रैव द्रव्यकर्म-
संबन्धे कर्मणा द्रव्येण विनाऽनुपपत्तेः प्रथमं तावत् द्रव्यं
कर्मोत्पादयत् दृष्टोपकारित्वात् तदर्थमाभासते । तत्र क्व
चित् भूयः कर्म परादृत्य द्रव्यस्योपकरोति, क्व चित्
आत्मस्वभावात्तदुपपत्ति । तत् यदा आत्मस्वभावात्
तस्य दृश्यते, तदा साक्षाद्दृश्यत्वात् अदृष्टं कल्पयितुं
शक्यते । यदा तु कार्यान्तरौपयिकेन दृष्टेनैव तण्डुल-
निर्हृत्यादिना द्रव्योपकारेण निरुपादशी भवति,
तदानीम् अदृष्टकल्पनाऽनस्यराभावात् अन्यथैव विधानार्थ-
व्यवोपपत्तेः नादृष्टाधनत्वं प्रतीयते । वा. २।१।३।६,

० कर्मणा देशादृष्टेन विधीयमानानां स्वतन्त्रत्वाद्-
कल्पन युगपद्विभ्यनुनाददोपादयुक्तम् । २।१।२।३।२६
पृ. ६१९. ० कर्मणा देवानामुपनयनादीनाम् उदगमन-
पूर्वपक्ष-अहः-पुण्याह. इति कालस्य नियमः । भा.
६।८।५।२३, ० कर्मणा नामधेयं दर्शहोमशब्दः ।
८।५।१।१ । स्मृतानां वैदिकानां च कर्मणाम् ।
८।५।२।२-३ । परन्तु होमस्वरूपकर्मणामेव । ८।५।३।४.

० कर्मणा प्रातिर्देशः, चोदकेन कार्यापस्था च । कण्वरथतर
च उभयोः (बृहद्रथतरयोः) कार्यापस्था । अतः उभय-
धर्मप्रादकम् । उ. पृ. ९।२।१।७।४८. ० कर्मणा कलशोपगमात्
'कर्मण्यपि वैमिनि.' (१।१।१।५) इत्यत्रोक्तः । ९।१।१।११
पृ. १२८७ ० कर्मणा गिज्ञानामपि फलस्य एकत्वव्यवस्थेय
एकवचनं भवति । यथा अग्रपरकला, सर्वशुद्धा, मृगारा

नहि संयोगविभागातिरिक्तं निगुणमपि निरूपयद्भिः
 अथ वस्तु उपलभ्यते । तदुक्तम् ' नहि ते प्रत्यक्षाः '
 इति (भा. पृ. ७७ पं. ३) । किमर्थं तर्हि ' देव-
 दत्तस्य गतिपूर्विका देशान्तरस्थासिमुपलभ्य आदित्येऽपि
 गतिस्तरणम् ' इत्युक्तम् ? (भा. पृ. ३७ पं. १) देव-
 दत्तेऽपि अनुमेयत्वात् । उच्यते । देवदत्ते तावत्
 आत्मसंयोगातिरिक्तिणि अनुमिते तत्कामान्यात् आदित्ये-
 ऽपि गतिरेवानुगीयते । देवदत्ते देशान्तरप्रसारे तत्कारण-
 त्वेन निमित्तत्वात् । एतदुक्तं भवति, सर्वान् चेतने वा
 अचेतने वा गतिरेव देशान्तरे प्राप्ती निमित्तमिति ।
 ऋजु. पृ. ७६-७८.

● कर्मानुवादेन गुणविधिः इत्युद्योपः । सु.
 पृ. ७६६.

● कर्मान्तरम् अवश्यम् वरुणपत्तलेषु । भा. ११।
 २।१५।६३-६६. ● कर्मान्तरम् अवेष्टिः ' यदि माहाज. '
 इत्यादिना विदिता राजन्यप्रकरणे । वि. २।३।२,
 ● कर्मान्तरम् आमोषादिकाद्येष्टिः । २।३।१२. ● कर्मा-
 न्तां कौण्डिन्यामपनगतमग्निहोत्रं नित्याग्निहोत्रम् इत्य-
 धिगतम् । (२।३।११) । भा. ७।३।११. ● कर्मान्तर
 तेजस्कायेष्टिः । (रुकायेष्टिः, आमोषेष्टिः ।) वि. २।३।
 १२. ● कर्मान्तरं पञ्चशतौ द्रव्यदेवतासंघेन गम्यते ।
 भा. ६।५।११. ● कर्मान्तरं पञ्चशतम् ' एतरेव देव-
 तीषु वायव्यतीयम् ' इत्यादिना विधीयते अग्निहोत्रे । वि.
 २।३।१२. ● कर्मान्तरं प्रजाकामेष्टिः ' ऐन्द्राग्रवेकादस-
 कपालं निर्वेदेत् प्रजाकाम ' इति । २।३।१२. ● कर्मा-
 न्तरम् ' वायव्यं श्वेतमाग्निम् ' इति विहितं वायव्यश्वेत-
 पञ्चान्तममम् । भा. २।३।५।१२-१५. ● कर्मान्तरम्
 ' गौरिं चरुं निर्वेदेत् प्रजावर्षवज्राम् ' इति द्रव्यदेवता-
 मुक्तवान् । २।३।५।१२-१५.

● कर्मान्तरं न ' अग्निं चिनुते ' इत्यवधिः ।
 चिनु चयनरूपसंस्कारस्य रिधिः । वि. २।३।१०.
 ● कर्मान्तरं न ' प्लुताऽप्लावकाम् वाचयेत् ' इत्यवधिः,
 चिनु पत्यवधिः चिनुतेन । २।३।११. ● कर्मान्तरं
 न ' ज्योतिषेने ऐन्द्राग्रपञ्चकारि, चिनु लोपयते
 गुण । २।३।११. ● कर्मान्तरं न ' द्यौष्टिप्रकामस्य '

इति, किन्तु गुणमात्रं पल्लय विधीयते ।
 २।३।११. ● कर्मान्तरं न दाष्टायणपत्रं, चिनु दसंपूर्ण-
 मासयोरेव विकारः । आनुत्तिगुणविधानान्तु संज्ञाविशेषः ।
 भा. २।३।५।५-११. ● कर्मान्तरं न ' नैकारभ्रं-
 भवति ' ' चरुष्टुपदधाति ' इति, चिनु उपधानमात्र-
 विधिः अस्मिन्वये । २।३।७।८. ● कर्मान्तरं न पर्याप्ति-
 करणान्तत्वं स्वाष्टयपत्नीवतस्य, चिनु गुणः । २।३।८।१९.
 ● कर्मान्तरं न ' वीर्णमास्या वीर्णमास्या यजेत ' इत्य-
 दिना विधीयते, चिनु काष्ठसंबन्धः । वि. २।३।१३.
 ● कर्मान्तरं न ' यदाग्नेयोऽष्टरूपालोऽन्वावास्यावा भवति '
 इति पुनरुक्तः आग्नेयः दार्शिकत्वात् ऐन्द्राग्नात् । २।३।१४.
 ● कर्मान्तरं न ' योऽंशुं यज्ञाति ' इति अशुः, चिनु
 ज्योतिष्टोमे गुणविधिः । भा. २।३।१२०. ● कर्मान्तरं
 न ' योऽदाम्यं गृहीत्वा ' इति अदाम्यः । चिनु ज्योति-
 ष्टोमे गुणविधिः । २।३।१२०. ● कर्मान्तरं न ' वस-
 मालभेत ' इत्यनेन अग्निहोत्रदोहाधिकारे, चिनु स्वर्ग-
 मासगुणविधिः । २।३।६।१६-१७. ● कर्मान्तरं न
 सनिधिसत्त्वेऽपि अनुपादेयगुणयोगेऽपि । भाट्ट. २।३।
 १३. ● कर्मान्तरं न ' समे यजेत ' इत्यादिना विधी-
 यते, चिनु दसंपूर्णमासकाम्या देशविशेषसंबन्धो विधी-
 यते । वि. २।३।१२. ● कर्मान्तरं न तांमस्त्यायीषः
 (मन्वाप्य-पाठः) चिनु दसंपूर्णमासयोः पल्लय
 गुण । भा. २।३।५।५-११. ● कर्मान्तरं न स्विष्ट-
 कृत्वाग्, चिनु संस्कार. प्रथानहविषाम् । वि. २।३।११.
 ● न च गुणसंबन्धपर्ये वाक्ये सति कर्मान्तरम् ।
 वा २।३।८।२२

● कर्मान्तरत्वम् । भाष्यान्तरवचनानुपपत्तीश्रवण्यं
 सत्यं भावार्थकत्वे भावना तावत् आन्यप्रमाणान्तात्
 आस्पष्टतयवाचिणानुपपत्तीयमाना न कथञ्चित् प्रत्य
 मिहायते इत्युक्तं प्रयोगानुपपत्तम् । (कर्मान्तरत्वम्) ।
 वा. २।३।१।३२ पृ. ६६६. ● कर्मान्तरत्वसाधकत्वं
 नाग्निं अनुपादेयगुणानां देश-काल-निमित्त-पर-
 संज्ञासाक्षात् संज्ञिये । वि. २।३।१३. ● टन्यनिरर्थं
 विना अनेकार्थविध्ययोगत्वं तदवकाशानुपपत्तं उपचिार-

लोके कर्मार्थलक्षणम् । २६ ।।

यदुक्त पूर्वपक्षिणा ' यथा लोके ' इति (सू. २३) तथाह । लोके कर्म अर्थलक्षणम् अर्थेन प्रयोजनानुसारेण लक्ष्यते । कार्यनद्यात् सकृदप्युक्तः अशकृदाहरति, सकृदाहरति नाहरति वा । प्रकृते तु शब्दलक्षणे कर्मणि यथा-शब्दाथे प्रवृत्तियुक्ता । तस्मात् कर्म्ये कर्मणि कृत्भूमार्थी अशकृत् प्रवर्तते इति सिद्धान्तः । कृपिन्यापोऽयम् । के.

● 'कर्मण्यारम्भभाष्यव्याख्ये' इत्यधिकरणे 'सकृत् स्यात् कृतार्थेनात्' इति गुणसूत्रे कृतार्थत्वस्य आत्मन एव फलम् इति कल्पना उक्त्याय निराकरिष्यते । कु. २।१।२।३.

● कर्मणि उपराले तदसम्पन्नं नहि कर्मण्यारम्भं युक्तं वचनाभाषे । संकर्ष. १।१।७. ● कर्मणि एकेन (अधिकरणेन द्रव्येण वा) अवच्छेदे न भग्यत् संभवति । वा. २।२।५।१२६ पृ. ५०७. ● कर्मणि एकस्मिन् एकाध्याना गुणानां विकल्पः यथा मीद्विषययोः साद्विषयिनीनां मूयद्रथाणां बृहद्रथवरयोश्च । विकल्पाधिकरणम् । भा. १२।२।४।१०-१५. ● कर्मणि एकस्मिन् मित्स्वकार्याणां गुणानां समुच्चयः । यथा भाष्यारे 'ऋतुमाषारयति, संततमाषारयति, प्राज्ञमाषारयति' इति । १२।२।३।९. ● कर्मणि गुणभूता देवता वाग्याऽनुवाक्यादयेन कर्मसिद्ध्यर्थमुपलक्ष्यते । १२।४।२।३.

● कर्मणि द्वितीया कारकविभक्तिरूपा विनियोक्त्री भूतिः । यथा 'मीदीनवहन्ति' । बाळ. पृ. ४४.

● कर्मणि तृतीया कारकविभक्तिरूपा विनियोक्त्री भूतिः । यथा 'यवान्ना जुहोति' 'पित्रा पितर वा सजानीते' । पृ. ४४. ● कर्मणि चतुर्थी कारकविभक्तिरूपा विनियोक्त्री भूतिः । यथा 'प्राभाषयति' 'फलेभ्यो याति' 'नृणाञ्च मन्वते' । पृ. ४४. ● कर्मणि पष्ठो कारकविभक्तिरूपा विनियोक्त्री भूतिः यथा 'जगतः कर्ता' 'चित्रमद्योपेन तवा दोहः' 'धर्मविज्ञाया' 'मन्त्रविज्ञाया' । पृ. ४५.

● कर्मणि नहि अविद्वान् विदितोऽस्ति । यो हि अविद्वान् नावी अचिक्रतः, छान्दोग्याभाष्यात् । भा. ३।८।८।१८. ● कर्मणि प्रायजनसन्तरेण मनोधारणविधिः । वि. १२।३।८. ● कर्मणि कृत्भूतिः 'वर्गं वा पक्ष-

यज्ञस्य क्रियते यत् प्रजावाद्याज्ञा इत्यन्ते' इत्यमर्थवादः । 'कर्मणि कृत्भूतिरर्थवादः' इत्यत्र कर्मपदं आराहुपकारककर्मभेदम् । मीन्वा. ● कर्मणि यस्य वैदिकस्य विध्यन्तस्य लिङ्गं निश्चितं शब्दगतमर्थगतं वा वैकृत्या कर्मबोदनाया तद्गुणवाक्ये वा दृश्यते, तत्र स विध्यन्तः स्यात् । भा. ८।१।२।२.

● 'कर्मणि व्यययते प्रज्ञा स्वस्थे को वा न परिहृतः' इति न्यायः । कार्यकरणे बुद्धिः प्रकाशयते । स्वस्थे प्रकृतिस्थे जने को वा जनः परिहृतो न, सर्व एव पाण्डित्यं दर्शयतीति भावविषयेऽस्य प्रचार इति । साहस्री. ८००.

● कर्मसु उरगो स्वर्गं कुर्वाणं शेषमन्यः कुर्वाणं । वि. ३।७।८. ● कर्मसु द्वैवेपु उदगपनं पूर्वपक्षः नदः पुण्याश्च फालः । भा. ६।८।५।२३-२४. ● कर्मसु द्र-पद्विद्वेषावि अधिकारः । ६।१।८।३९-४०. ● कर्मसु पित्र्येषु अपरपक्षादिकालनियमः । ६।८।६।२५. ● कर्मसु भिद्येषु देशकर्तृविषये न भेदनिवम । पुत्रप-पयोऽन्वो, न कर्मभयः । १२।३।२।३३.

● कर्मकरः परिक्रेतव्यः । श्रुतिबन्ध परिक्रियन्ते । भा. ३।७।१।८।३८. ● कर्मकरः वः परस्वोपकारे वर्तते । नैराही कर्मं प्राप्नोति । ६।३।४।२४. ● कर्मकराः कर्म कुर्वाणाः पादिकमपि नदः लभन्ते, पन्तुस्यं नैत्र ज्ञायते । १०।३।१।४५. ● कर्मकराणां यनकामानामपि प्रारम्भकाले स्वयमज्ञीकृतावा भूतेः अधिकं धनं न लभ्यते । वि. १०।२।१६. ● कर्मकरेषु प्रवासात्पुरुषेण भूतिसारतर्षं दृष्टम् । १०।३।१।३.

● कर्मकरानतिस्वापनवचने हि दक्षिणाशब्दः । भाट्ट. ३।७।८.

● कर्मकर्तारौ निष्ठातुमेवौ भाषयता । वा. ३।४।४। १३ पृ. ९२०.

● कर्मकर्तारि आख्याते कर्तृत्ववादेः भागनायामेवान्वयः । एवम् 'कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः' (पा० ३।२।८।७) इति श्रुत्यात् 'पश्यते बोदनः स्वर्गमेव' इत्यादौ यत्र सफलकथातोः यत् कर्मकारकं तद्दृष्टव्यमिति पापिरुत्कर्तृत्वविषयता कर्तृत्वविषयता, तत्र आख्यातेन

मुपाः प्रादेशान्तराणाः । तत्र हस्तौ प्रवेद्य अर्धयुर्वज-
मानमाह ' विमत्र ' इति । स आह ' भद्रम् ' इति ।
' तन्नो सह ' इत्यर्धयुर्वः प्रत्याह । इति ध्यपवैशो भवति
अर्धयोर्वजमानस्य च । ' तन्नो सह ' इत्युभयोर्वजमानस्य
अर्धयुर्वजमानयोः । तस्मात् अर्धयुर्वपलम् आशासितव्य-
मनेति ।

धा— ' न्यपदेशादितरेषाम् ' (३८।५।१४)

इत्यत्र ब्राह्मणगतमुदाहृतम् इह तु प्रस्तावमनोन मन्त्रगतम् ।
तदि द्वैशोन वरुष्यमानं कदा चित् उभयोर्वं शक्यते
कल्पयितुम् इत्याहृहृक् स्यात् । वरुष्यमाहेष्टानु दुशपत्-
प्रवृत्तेः अतिरिक्तः, इति न विहितम् गौरवम् । अथ
कस्मात् नोभावेन प्रवृत्तते, यदा एवेनापि प्रवृत्त्यमानः
शक्तो वेव उभयगामि फलं प्रकाशयितुं तदा सिद्धेऽप्ये न
विश्विदुभयकर्तृत्वं येन प्रयोजनमस्ति इत्याच्युनियमः ।

धा-वि-भाट्टेण गण्यन-शानरयोश्च ' कर्मार्थे तु० '
' न्यपदेशाच्च ' इति अधिस्वरगण्ये यथीष्टताम् । भाष्ये
तु सूत्रद्वयेनापि एकमेव । रोमेऽपि पूर्वन्त्यायात्
यजमानगामिन्विति प्रथमे, वैपद्यात् इति द्वितीये
समाप्तिः उक्ता । के. ।

वि— ' मा मा संतातमि वेत्तात् वस्मिन्, स्वामिनि
पूर्ववत् ।, आर्धयुर्वं तु तत् तेन स्वामिकर्मोव-
योगतः ॥' १५. ' माह तन्नो सद्येयेतम् कश्मिन्, स्वामिनि
युज्यते ।, द्विव्यभुत्या ह्योरोतदध्वर्युयजमानयो ॥' १६.

भाट्ट— यत्र तु ' मा मा संतातम् ' इत्यादी
हृत्किरणविहित्युक्ते एव अर्धतापनादिष्वप्य कल्म्भं श्रुतिगु-
णामि वेऽपि श्रुतिविरोधितेतापनित्वैकनया तदुच्योति,
तत्र ' यजमानस्य मा ' इति पद्युपा परपरयाऽपि
उपपत्तेः सिद्धान्तोक्त्यात् ऋत्विग्यास्येव । १४.
एव यत्रापि ' तन्नो सह ' इत्यादी द्विवचनाद्यनुपरसि,
तत्रापि ऋत्विग्यामित्यम् । १५.

सप्रहन— ' न स्वामिनोऽर्धतत्तर्नं चन स्यात् ।'
१५. ' ह्योः षत्वं भद्रवदामिषेयम् ।' १६.

शंकर— ' अर्धतापनादिभिर्न तु ।' १७. ' यदा-
देशो च तद्रवेत् ।' (ध्यपरिहम् उभयगामि) १८.

७ कर्मोव्यवहिते फले अलक्ष्येऽपि कालान्तरे लप्सते
इत्याह— ' उतमाने नहि मीढी कल्पमुपचते क चित् ।
अथाहृदुरोऽपि तस्य स्यात्, स्वर्गोऽप्यस्तीति गम्य-
ताम् ॥ स्थूलीभूतधिरैष भोग्यात्वं प्रतिपद्यते । सर्वस्यो-
त्पद्यमानस्य क्रमः स्वामाविकः स्थितः ॥' श्लोवा.
चित्राऽऽक्षेपपरिहारे ८-९.

तु कर्मके, तत्र दर्शनात् । १।१।६।६॥

पूर्वसूत्रात् शब्दस्य इति शब्दः प्रथमाऽन्तत्वेन विपरि-
णतः अनुपपन्ननीयः । क्रियते इति कर्म कार्यम् अनित्यम्
इत्यर्थः । तथाच शक्यादि. शब्दः अनित्यः इत्येके
वदन्ति । कुतः ? तत्र उच्चारणमयने कृते सति दर्शनात् ।
अतः प्रयत्नानन्तर्यात् तेन क्रियते इति गम्यते ।
तस्मादनित्यः शब्दः इति पूर्वं वक्षः । शब्दः कार्यम्,
अतः त संज्ञयोऽपि अनित्यः इति के विन्यन्तन्ते । तत्र
दर्शनात् प्रपन्नोत्तरकाले दर्शनात् इति कु ।

अस्थानात् । ७ ॥

यदुक्तं पञ्चमे सूत्रे शब्दाद्ययो संवधो नित्य इति तत्र
युक्तम् । शब्दस्य अनित्यत्वात् । कथम् अनित्यत्वम् ?
तत्राह द्वितीयं सूत्रम् । अस्थानात् । स्थानं स्थितिः
स्थिरता । शब्दस्य गृह्णन्मपि स्थिरता नास्ति उपप-
त्त्यपत्ती शब्दः । तस्मादनित्य ।

करोतिशब्दात् । ८ ॥

पूर्वपक्षी शब्दान्मित्यन्वे श्रुत्यं देतुमाह । ' शब्दं
सुह, मा कारी. इति ध्यवदताः करोतिशब्दं प्रवृत्तये ।
तेन मन्त्रादौ त्रिपमाणं वात् अनित्य. शब्दः, वृत्र.
उत्पत्त्यर्थत्वात् । करोतिशब्दात् करोतिशब्दप्रयोगात्
इत्यर्थः ।

महत्यागदरे च यौगपद्यात् । ९ ॥

शब्दान्मित्यन्वे यत्रयं देतुमाह पूर्वपक्षी । शब्दान्तरे
प्रत्यन्तरे शब्दज्ञानस्य यौगपद्यात् । तानादेशाद्यैर्वैकृत्यमिः
उत्पत्तिः. एक एव शब्दादिशब्दः युगम् अनादेशेनो
उत्पद्यते । न चेदं नित्यस्य एकस्य संभवति ।
तस्मादनित्य शब्दः । नकारो देतुमुपचये ।

सिद्धं रूपं यद्य तत् सिद्धरूपम् अनः सिद्धरूपं च वासो देवम् । न तु दानकाले निष्पाद्य देवम् । चाशब्दः पूर्व-पक्षनिरासार्थः । अशेषभूतत्वात् । नाम तदज्ञादिक्रिया दानस्येवभूता । यूपे तु जोषणाद्याः क्रियाः श्रूयन्ते । तस्मात् विषयो दृश्यान्तः । एवं तदज्ञादिक्रियायाः दान-शेषभूतत्वामावात् सिद्धरूपमेव अनो वा वासो वा देव-मिति सिद्धान्तः । के.

• कर्मजे कर्म यूपवात् । अनहस्यारि विधिना आक्षेपे, ' वासो ददाति ' ' अनो ददाति ' इति ब्रह्म-शकटद्वानविधिना ब्रह्मशकटोत्पादकयोर्वानतदक्षणयोः आक्षेपः सममाधिकरणपूर्वपक्षत्वे वक्ष्यमाणः । तक्षण- (वयन-) कर्मजन्ये शकटे क्लृप्ते च विहिते तदुत्पादकम् आक्षिप्यते । यथा यूपे विहिते तदुत्पादक छेदनादि इति सूत्रार्थः । सु. पृ. ११७.

• कर्मतः वाचनिकः न्यवसाविविधिः यथा ' रथंदरे पल्लुयमाने संमीलयेत्, नृदि सद्गुद मनसा ध्यामेत् ' इति । सप्तोऽपि बृहस्पतिः- ' इष्टिभाद्रे क्रतुर्दक्षः, साधो नान्दीसुखे वसुः । नैमित्तिके कालकानो, काम्ये तु धुरिलोचनो ॥ पुरुरवारंवी चैव पार्षणे सद्गुदाहृतौ ॥ ' इत्यादि । तथा मनुः- ' पित्र्ये स्ववितमित्येवं चान्पम्, गोष्ठे तु सुश्रुतम् । सपत्नमित्यभ्युदये, दैवे रोचितमित्यपि ॥ ' इति । बाल पृ. १९.

• कर्मतः वाचनिकः न्यवस्थितविकल्पे यथा वरुण-प्रवरोपे ' अटवभर्षुकदरे विशदरे हवींषि आसादयति, मास्तीमेव प्रतिपक्षता दक्षिणस्मिन् ' इति । पृ. १६०.

• कर्मतः न्यवस्थारूपः प्रतिषेधो यथा कात्यायनसूत्रे अतिरात्रान् प्रयोदश उपक्रम्य ' तेषा नत्वारः अयोद्ध-शिकाः प्रथमाः ' इति सूत्रेण चतुर्थैव न्यवस्थितः षोडशितरेवः कृतः इति । पृ. १४-१५.

• कर्मतारतम्येन श्रुतितारतम्यं लौकिके कर्मणि, यथकर्मणि तु नास्ती न्यायः । के. १०।१।१९।६८.

• कर्मत्वं (उद्देशे) ल्यागप्रक्षेपविषयोपचारिक-न्यायप्रत्ययम् । सु. पृ. ६३२. • कर्मत्वं परसमवेतक्रिया-जन्यकलमाश्रितम् । मणि. पृ. ५४. • कर्मत्वं भावना-

ऽऽक्षितः आरुण्डोपाधिः । पृ. ११३. • निर्व्यापारस्य कर्मत्वायोगः । सु. पृ. ५५७.

• कर्मधारयः त-पुरुषात् ब्रह्मोयान् । 'समानाधिकरण-समासस्य षष्ठीयान् तत्र हि स्वार्थे शब्दो (निपादस्यपति इति) वृत्ती भवतः । द्वितीया च विभक्तिः तन्नेगेभाभ्या संवध्यते । तेन द्वितीयानिर्दिष्टो निपादो गम्यते । तत्र षष्ठ्यर्थे कल्पयन् अभूतं शब्दीयात् । तस्मात् निपाद एव स्वपतिः स्यात् । भा. ६।१।१३।५१.

• कर्मधारयः षष्ठीत-पुरुषात् ब्रह्मोयान् । निपाद-स्वपतिः । तथाहि, ' समर्थः पदविधि. ' (पा० ३। १।१) इति समासः सामर्थ्यापेक्षाः । सामर्थ्यं ए एका-र्थीभावः । नीलोत्पलम् इत्यत्र हि नीलोत्पलशब्दान्ध्याम् एक एवार्थः प्रतिपाद्यते इति एकार्थीभावलक्षणसामर्थ्य-सत्त्वात् समासः । एवं षष्ठीसमासेऽपि सामर्थ्यापेक्षा । तत्र यदि निपादशब्देन निपादः एज्येत्तत्र स्वपतिशब्देन स्वपतिरेव, तदा सिद्धार्थकत्वात् सामर्थ्यभावात् समासो न स्यात् । तत्रश्च सामर्थ्यसिद्धयर्थे निपादशब्दः षष्ठीसमासे स्वपतिलक्षकः स्यात् । न च निपादाना स्वपतिः इति विग्रहवाक्ये लक्षणाऽन्वायात् समासेऽपि न लक्षणा, न्याससमासयोरेकार्थ्यत्वात् इति वाच्यम् । निपादाना स्वपतिः इति विग्रहवाक्ये हि षष्ठ्यैव निपाद-संबन्धस्वपत्यभिधानात् नास्ति लक्षणा । समासे तु षष्ठी न विद्यते, अनुपलभ्यमानत्वात् । अतो निपादशब्देनैव लक्षणया संबन्धो प्रतिपादयितव्यः । न चैतावता न्यास-समासयोर्भिन्नार्थकत्वम्, उभान्यामपि निपादसंबन्धिनः स्यन्तेः प्रतिपादानात् । इत्युक्तं भेदः, क विद् भुव्या, क चिच्छ्रवणया । न तु एतावता एकार्थत्वहानिः । न च समासे कृता षष्ठी संबन्धिनमभिधास्यति इति वाच्यम् । न्यायानात् । नहि कृता षष्ठी शकनोत्वभिधानुम् अविष-मानत्वात् । एतेन षष्ठीन्येव एव अभिधास्यति इत्यपि निरस्तम् । लोपस्य अपादानकत्वेन तस्य अभिधायकत्वा-संभवात् । समासे विभक्तिलोपस्यैव अविदेक्ष । ' एक-देशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते ' इति पैपारण-सिद्धान्तात् । एव च रेपामवयवभाषेन अनुशासनस्य कथिते प्रक्रियावाक्ये एव विभक्तिलोपः काल्पनिकः

शोशब्दाः इति । तथा च शब्दे संख्यया अभावात् शब्दमेदो नास्ति । तच्च नित्यत्वं विना न घटते इति नित्यः शब्दः ।

अनपेक्षत्वात् । २१ ॥

पटादिषु तन्तुवियोगात् तन्तुविनाशाद्वा वरणात् अनित्यत्वं ज्ञायते । शब्दे तु तादृशापेक्षितविनाश-कारणाभावात् नित्यत्वम् अवगम्यते । नहि गकारादिः शब्दः सान्धवः येन अवयवनाद्यादिना विनष्टः स्यात् । तस्मात् विनाशकारणापेक्षत्वात् नित्यः शब्दः ।

प्रख्याडभावाच्च योगस्य । २२ ॥

शब्दनित्यत्वसिद्धान्ते पञ्चमो हेतुः प्रतिपाद्यते । प्रष्टा रूपा रूपातिः प्रख्या प्रत्यक्षातिभा प्रत्यभिज्ञा । योगस्य वाचवीयावयवसंयोगस्य इत्यर्थः । तथाच शब्दस्य वायुकरणकत्वोच्छे-कारणीभूतवाचवीयावयव-संयोगस्य प्रात्यक्षिकप्रत्यभिज्ञाया अभावात् न वायुकारण-कत्वं शब्दस्य इति न अनित्यत्वम् ।

वैधानाथी । योगस्य इति वृत्तौ पाठः । योगस्य श्लोत्रे द्वयभ्यप्रत्यक्षविपर्ययस्य शब्दस्य वायुविकारत्वे प्रख्याया अभावात् श्लोत्रे द्वयभ्यप्रत्यक्षान्वितियत्वस्य अभाव-प्रसङ्गात् न तस्य वाचवीयत्वं तस्मात् नित्यत्वम् इत्यर्थः । कुतूहले तु, 'प्रेक्षाभावाच्च संयोगस्य' इति पाठः । शब्दे वाच्यवयवसंयोगस्य अनुपलब्धेः न वायुकारणक शब्दः । प्रख्याभावाच्च इति पाठे योगस्येति जातावेकत्ववचनम् । योग्याना वाच्यवयवानां प्रख्याया उल्लंघने अभावात् इत्यर्थः । चकारः अनुत्पन्नसुखकार्यैः शङ्कापरिहारं सप्तु हिनोति । ननु वायुर्न प्रत्यक्ष-विन्नु तदीय एव स्वयंः स्वार्थप्रत्यक्ष । अतः शब्दे वाच्यवयवानुपलब्धिः इति चेन्न । 'वायु र्दृशति' इति प्रतीत्या तस्यापि प्रत्यक्षत्वात् स्वार्थप्रत्यक्षभावात्सिद्धमवाच । न च शब्दे अनु-द्वेषत्वसंगकल्पनाद् दोष इति वाच्यम् । तथा कल्पने मानाभावात् इति ।

लिङ्गदर्शनाच्च । २३ ॥

शब्दनित्यत्वसिद्धान्ते हेतुत्वप्रदर्शनपरम् अन्तिमं सूत्रम् । लिङ्ग च एव भवति 'वाचा विरूपनित्यया' इति । अन्यपरं हीद वाक्यं वाचो नियतम् अनुपदति ।

तस्मात् नित्यः शब्दः । भा. । 'विरूपा च सा नित्या चेति विग्रहः । रूपयति इति रूपं कर्ता । विगतं रूपं यस्याः इति कर्तारहिता इत्यर्थः । अत एव नित्या वाक् ।' वैधानाथी । के.

* 'कर्मके तत्र दर्शनात्' इत्यधिकरणे (१:१) ६।६-२३ वेदमामाण्यसिद्धयर्थं शब्दनित्यत्वम् आश्रित्य समाधीयते । तदिदं अध्यादासूनकं शब्दाधिकरणं नाम । बाल. पृ. ७.

* कर्मकत्वविज्ञानं सर्वत्र प्रत्यभिज्ञानात् संज्ञा-रूपगुणादिभिः । एककर्मत्वविज्ञानं न शालास्यप-गच्छति ॥' वा. २।४।२।९ पृ. ६३५.

ॐ कर्पैतिन्यायाः । 'पद्भिर्हलैः कर्पति' इत्यत्र पद्भूलोपादानसामर्थ्यात् कर्पतेः प्रयोजककर्तृत्वं यथा, तथा 'योऽंधं प्रतिगृह्णाति' इत्यस्यापि प्रयोगस्य निर्वाहः । पराक्रमः. ६।१.

* कलञ्जन्यायाः । कलञ्जभक्षणप्रतिषेधन्यायः । के. ॐ कलञ्जभक्षणप्रतिषेधन्यायः । कलञ्जनाय. । प्रतिषेधतिशयो पुनरस्य प्रवृत्तयः ॥

प्रतिषेधेऽप्येव कर्मत्वात् क्रिया स्यात् प्रतिषिद्धानां विभक्तत्वादकर्मणाम् । ६।२।५।१९ ॥

आध्यम्— इदं हि उपदिशति । 'न कलञ्जं भक्षयित्वायम्, न लघुनम्, न गृह्णन् च' इति । तत्र संदेहः किमेवंजातीयकं कलामेन न भक्षयितव्यम्, निष्कामेन आद्यम्, अथवा नियोगतो कर्त्तव्यमिति । किं प्राप्तम् ? कर्त्तव्येन न भक्षयितव्यम् । अनर्थिनः अभियम् इति । कुत ? नियमो हि अयमन्यते, इदं न भक्षयितव्यमिति । एवमुक्ते द्वयमापत्तिः, यदि वा अभक्षणं कर्त्तव्यमिति, यदि वा भक्षणं न कर्त्तव्यमिति । यदि ननु विशिष्टं भक्षणं कर्त्तव्यमित्युपगम्यते, ततः अभक्षणं शक्या तस्यो विदधाति । ननु भक्षयतिविशेषणम् । तद्-म्यापाराच्च कर्त्तव्यत्वात् ननु न संभवते । अथ नशयः कर्त्तव्यः ततो वाक्येन विधानम् । भक्षयतिश्च ननु विशे-षणम् । भूतिश्च वाक्यादलीयसी । तस्माद्भक्षणं कर्त्तव्य-मिति गम्यते । अभक्षणं च भक्षणभावः । न तस्य कर्त्त-व्यत्वा अग्निः । तस्मात् कल्पन् मानसो म्यापारः, एः

प्राक्स्थात् संनिहितत्वाच्च उपधाने करणत्वम् । न च
मन्मालम्ब्यम्, दण्डकलितवदावृत्तिर्भवत् कर्मभूय-
स्त्वाधिकरणन्यायेन (१०१२२५८३-८४)
स्वस्नानविशुद्धेर्वां संख्यापूरणसंभवात् । इति पूर्वः पथः ।
म्यनीकाऽधिकरणम् । संकल्प. २।१।३३.

● कर्मभेदः दक्षिणभेदात् कर्तृभेदाच्च । ' आग्नेयो-
ऽष्टाकपालो हिरण्यं दक्षिणा, ऐन्द्र एकादशकपालं ऋवभो
दक्षिणा, वैश्वदेवश्चक्रः पितृभ्यो पयोही दक्षिणा, येना-
वरुणामिक्षा यशा दक्षिणा, बार्हस्पत्यश्चक्रः शितिपृष्ठो
दक्षिणा ' इति दक्षिणभेदात्, दक्षिणयाश्च कर्त्रानत्यर्थ-
त्वात् कर्तृवायिष्ठान्द्रयैकमेऽपि प्रयोगान्नूनकर्तृत्वमेव-
द्वाया प्रतिपत्तां प्रयोगभेदावगतैः । सु. पृ. ९१२.
● कर्मभेदः न ' आश्रयत्वेन गृह्णाति यो गुणः
प्रकृतं क्रियाम् । तत्तद्वन्धुनुवादेनान्तं तम भेदो न
गम्यते ॥ ' दग्नेन्द्रियस्वामस्य जुहुयात् इत्यत्र । वा.
२।२।२।२७ पृ. ५५३. ● कर्मभेदः न उच्यन्तिवाक्ये
द्रव्यविनोयानुक्तौ । ' अग्निहोमं जुहोति ' ' दत्ता जुहोति,
पयसा जुहोति ' । वि. २।२।१०. ● कर्मभेदः न ' तथा
न मियते धर्मं कतनादिस्माच्छ्रया । ' वा. ३।१।१।१
पृ. ६५०. ● कर्मभेदः नाम्नां प्रयोजनम् । मणि. पृ. ६.
● कर्मभेदः शब्दान्तरान् ' यजति, जुहोति, ददाति '
इति यागदोमदानानां भेदः । वि. २।२।१, अत्रयानान्
' समिधो यजति, तनुपनातं यजति, इष्टो यजति, ऋहि-
र्यजति, स्वाहाकारं यजति ' इति यजतिपदाम्यासात्
प्रयत्नानां पञ्चानां भेदः । २।२।२, ' य एवं विद्वान्
वीर्गमासी यजते ' ' य एवं विद्वानमावासां यजते '
इति प्रह्वणभेदात् यागयोर्भेदः । २।२।३, ' तिल
आहुतीजुहोति ' इति संक्यया आहुतिकर्मणो भेदः ।
३।२।७, ' अग्नेय जुहोति, अग्नेय विश्वजोतिः, अग्नेय
सर्वजोतिः ' इति ताण्ड्यवाक्यत्रये संज्ञाभेदात् कर्मभेदः ।
२।३।८, ' वैश्वदेवमिक्षा, वात्सिम्यो वाजिनम् ' इति
द्रव्यदेयतारुण्यगुणभेदात् कर्मभेदः । २।३।९. ● कर्म-
भेदः संस्कारभेदे न भवति । ' प्राचापत्यं मनोभर्दं
गृह्णाति ' इति दद्यापयः अद्रोह्यं द्रव्योदनेया,
गृह्णाति इति संस्कारविधानम् । (तस्मात् मानसो मरः)

दशमस्थाने गुणश्च विधिः स्यात्, नाहरन्तर्चोदना ।
भा. १०।६।१।३।८. ● कर्मभेदे प्रति कर्म मान्य
आवर्तनीयः यथा आमनहोमादौ । सोम. २।२।७.
● कर्मभेदे प्रमाणानि शब्दान्तरम्, आम्नासः, नाम-
वेयम्, गुणः, प्रकरणान्तरं चेति । एतानि उच्यन्ति-
परतां विधेर्वोधयन्ति वाक्यान्तरविहितात् कर्मणश्च
स्ववाक्यविषयस्य भेदं बोधयन्ति । संख्या च स्ववाक्य-
विधेयानामेव कर्मणां विधो भेदमावहति । शा. २।१।१.
● कर्मभेदकत्वं नास्ति संनिधौ कृत्यदेः ।
(देशकालनिमित्तकत्वं संस्काराणाम्) । भा. २।३।१।२।२६,
● कर्मभेदकत्वं कृत्यसंस्कारयोर्मिथोः । कृत्यसंस्कारा-
धिकरणम् । २।३।१।२।२५. ● कर्मभेदकप्रमाणानां
चतुष्टयमेवेति भाष्यान्तरकारोक्तमतिरसतः ' अवेष्टिरेव
अज्ञायकामस्य ' इत्यत्र यातिके द्रष्टव्यः । के.
● कर्मभेदहेतुः कर्तृभेदश्च फलभेदश्च । सु. पृ. ९१२.
● कर्मभेदहेतुः मतमः अनुपादेयान्बन्धसद्वृत्तासंविधि-
लक्षणः प्रस्कारविधोः प्रख्यातस्यैव । सु. पृ. ९५६ ।
तदेतत् तत्तमं भेदाधिकरणम् (फलसंस्काराधिकरणम्) ।
वा. २।३।१।२।२५.

● कर्मभेदाभेदे । परोदेशेन कर्म विधीयमानं यदि
अन्येन तद्वपुषेच वाक्येन उपस्थाप्यते, ततः ' तदेव '
इति अकर्मोन्तरमुक्तिर्भवति । अथ तु ईपदसि तिरोयानात्
नोपतिष्ठेत्, ततः परं विधीयमानमेवैव विहितोदाम्य-
मुक्तिः क्षिता न शक्या अपनेतुम् इति कर्मान्तरत्वं
भवति । वा. २।३।१।२।२५ पृ. ६१५. ● कर्मभेदाभेदे ।
यदि क्लीयस्य विधिपूर्वता तादृश्यात् अभ्यनुगत्य पूर्व-
कर्म उपसिद्धत्वं स्वाप्यते तत्र उपादकशक्तिविधेयात्
प्रत्यभिज्ञानबलेन तदेव कर्म अप्यवसीयते इति न सिध्यते ।
यदा तु पूर्वकर्मरूपात् किञ्चिदप्याधिक्यं विज्ञापते,
तदा नैव अविभागाज्ञानमस्ति इत्यर्थात् उच्यति-
विधिर्भेदः अन्येन तद्वपुषेचिदमर्थेन विष्यन्तरेण
अनिवारितशक्तिः उपसि अन्परस्ये अनुपादेवं प्रति
उपदानात् कर्म भिन्नति । २।३।१।२।२५ पृ. ५४०.
● कर्ममध्ये कर्मान्तरारम्भः एति प्रमाणे सुगते दसं-
कर्ममध्ये अनुश्रेयसिदोषिणम् । सोम. ५।१।११.

कथं पुनः प्रजापतिव्रतेषु नियमः कर्तव्यवशा चोचते इति ?
 उच्यते । ' तस्य व्रतम् ' इति प्रकृत्य प्रजापतिव्रतानि
 समागन्तानि । व्रतम् इति च मानसं कर्म उच्यते ' इदं
 न करिष्यामि ' इति यः संकल्पः । कतमत् तत् व्रतम् ?
 ' नोद्यन्तमादित्यमीधेत ' इति, यथा तदीक्षणं न भवति,
 तथा मानसो न्यायः कर्तव्यः, तस्य च पालनम् । तत्र
 तस्मात् (सकल्पत्) पुरुषार्थोऽस्ति इत्यवगन्तव्यम् । तत्र
 च एतावन्वयं प्रकृत्य उच्यते ' एतावता हैनका अनुक्तो
 भवति ' इति, एतावता कृतेन अयुक्तः एतका (वायेन)
 भवति इति । अथ इह तयोः असमवायित्वम् । इह
 क्रिया प्रतिषिध्यते, न अक्रिया उपदिश्यते । नहि
 कलङ्कं मद्ययन् प्रतिषेधविधिं नातिनामति । इह पुनः
 व्यादित्यं परयन् नातिक्रामति विधिम् । नहि तस्य दर्शनं
 प्रतिषिद्धम् । नियमः तत्रोपदिष्टः । यः तं नियमं करोति,
 स फलेन संवध्यते । इह तु प्रतिषिध्यते कलङ्कादिः ।
 कथमत्रोच्यते ? नात्र ' तस्य व्रतम् ' इति प्रकृत्य वचन-
 मस्ति । न च ' न मद्ययितव्यम् ' इत्यस्य मानसो न्यायः
 अर्थः । मद्ययितव्यम् इति च मक्षणं कर्तव्यं शब्देन
 उच्यते, नेति तन् प्रतिषिध्यते भ्रूयैव । एवं प्रसिद्धो-
 ऽर्थः अनुपदीतो भवति, इतरथा लक्षणा स्यात् । श्रुति-
 लक्षणाविशये च श्रुतिर्न्याय्या न लक्षणा । तस्मात् इह
 प्रतिषेध उच्यते । छाह, प्रतिषिद्धं नाम, दोषो न
 भ्रूयते । तस्मात् प्रतिषिद्धमपि अनुश्रुताव्यम् इति । कथ-
 यिष्यते इति चेत्, न, प्रमाणाभावात् । अधोपदि-
 तप्रमाणम्, उपदेशोपर्याप्तप्रमाणम् इति यदि उच्येत,
 नैतदव्यम् । स्वर्गोऽपि उपदेशः भक्षणात् संभवति ।
 न कल्प्यो दोष इति । उच्यते । सद्य न कल्पनीयः,
 किन्तु कल्प एव । कथम् ? अनन्तरमेव एन शिष्टाः
 वज्रयेयुः ' पतितः कर्मवज्रेण ' इति वदन्त । महा
 शैव दोषः, यन् शिष्टाः ईर्ष्यन्ति । तस्मात् निरोगतः
 कलङ्कादि न मद्ययितव्यमिति । यथा ' न सर्वं
 अद्भुतिं दद्यात् ' । तत्र दोषदर्शनात् निरोगतः न सर्वं
 अद्भुतिं दीयते, कलङ्को वा न पदेन अधिष्टीयते, एव-
 मिदमपीति ।

तुम् — ' तस्य व्रतम् ' इति उपक्रम्य ' नोद्यन्त-
 मादित्यमीधेत ' इति भ्रूयते । व्रतमिति च परमं नाम ।
 तथादि प्रतिषिध्यते, पूर्वैर्युच्येण न संवध्यते । तस्मात्तत्र
 विरोधात् नञ् प्रच्युतः प्रत्ययानन्तरेण धातुना संवध्यते ।
 इह तु नास्ति व्रतस्थानीयं पूर्ववाक्यम् । अतः श्रुतः
 कर्तव्यतावचनेन नञ् संवध्यते । धातुलक्षणे श्रुते अपि
 पदे लक्षणाद्भूते स्याताम्, असमासे च समासः अन्त्या-
 रोप्य प्रदर्शनीय इत्येते दोषाः । तथा, नञ्प्रत्ययसंज्ञके
 सर्वाणि स्वार्थवृत्तानि । शिष्टविगर्हणा चोभाफलेन वर्ण-
 यितव्या । चोदनायाम्, फलश्रुतेरिति द्वे सूत्रे अस्मिन्ब्रूतेन
 नेने । (विश्वजिद्विकरणस्य द्वे अपि पूर्वोत्तरपदयुग्मे
 (४।३।५।१०-११) विश्वजिदादिषु अभुतपरलक्ष्यपि
 विधित्वाभ्यां देन समीहितं फलं कल्पयितव्यम् इत्येव
 प्रतिपादनपरं कलङ्कमक्षणदिष्वपि व्यभुतफलनेषु निषेधस्य
 निवर्तकत्वसिद्धयनुरोधेनैव प्रत्ययारूपं फलं कल्प्यते
 इत्यस्मिन् अर्थेऽपि लङ्गेन योजनीये इत्यर्थः) ।

शा — ' मक्षणव्यवधानेन नद्विविधोर्नास्ति
 संगतिः । मक्षणं तु नञ्वा युक्तमव्ययायाद् विधी-
 यते ॥ श्रुत्या च विधिसंबन्धो मक्षणस्य नञः
 पुनः । पदान्तरत्याद् वाक्येन श्रुतेर्वाक्यं च
 दुर्बलम् ॥ तस्माद् मक्षणमेवेह नञ्वा युक्तं
 विधीयते ॥ अनोच्यते ' नञ्मक्षयत्योरेवं तु स्वार्थ-
 हानिः प्रसज्यते । संकल्पलक्षणात् तत्र श्रुतेरव्यन्त-
 वाधनम् ॥ ' मन्थे पुनः प्रत्ययलक्षितमावधानम् ।
 न वा तदपि, किं तर्हि, मद्ययेत् इति पदं परिपूर्णं नञ्
 तावन्ते ' मद्ययेत् ' इति । मद्ययेत् इति च मद्यग-
 भावनाया प्रवर्तना गम्यते, नञ् संवधेन विधिना तद्विप-
 रीतनिवर्तनाप्रतीतिः । निवर्तना च निश्चित्येन व्यापारः ।
 न च प्रेक्षापूर्वकारो पुरुषो एतत् प्रवर्तमानः अस्ति
 मन्थरापत्तये निवर्तयितुं तावन्ते, इति श्रुतिनिवर्तना-
 ऽन्वयाऽनुपपत्त्या विपरीतमध्यगन्वावाक्यं प्रत्य-
 वापत्तये कल्प्यते । अतः तद्विरहाय सर्वगामेवं-
 व्याप्तीयं वर्गम् । (भोम-ननु यदि क्रियाया निवर्तना-
 निषेधं, तर्हि विधिनियमयोः एवविषयवत्तात् प्रेक्षे न
 स्यात् इति चेत्, कथमपि विषयैक्ये परस्परद्वन्द्वीयता

● कर्माज्ञानामियत्ता श्रुत्या निश्चीयते । लौकिक-
कर्माज्ञानामियत्ता तु प्रत्यक्षेण निश्चीयते । वि. ८।१।३
वर्णक २.

● कर्माज्ञानसाधका मन्त्राः । नियमोच्चारणं च
नियमादृष्टार्थम् । के. १।२।४।३१-५३ (वि).

● कर्मादयः अर्थप्राप्ताः, तेन भवन्ति शब्दस्य
अभिव्येयभूताः । भा. ३।४।४।१३ पृ. १२७. ● कर्मा-
दिसनिपातः मन्त्रान्तेन आधारे दर्शपूर्णमासयो । १२।३।
१२।२८. ● कर्मादिसनिपातः मन्त्रान्तेन करणमन्त्रेण ।
१२।३।१०।२५. ● कर्मादिसनिपातः मन्त्रान्तेन
वसोधायायम् । १२।३।१।२६-२७.

● कर्माधिकारः नास्ति अत्रतिसमाधेयाङ्गवैकल्पस्य ।
भा. ६।१।१०।४२. ● कर्माधिकारः प्रतिस्माधेयाङ्ग-
वैकल्पस्यास्ति । ६।१।९।४१.

● कर्मानुमेयत्वविचारः । ' यद्यत् फलभूतं तत्तत्
उत्पत्तिमतोऽनन्तरम् ' इति सामान्यतः तन्वादि संयोग-
गारि च अत्रयत्ति संश्लेषदर्शने एति देशान्तरप्रति-
पादादिर्ही फलभूताम् अत्राचारं उत्पत्तिमतं प्राग्भावि-
क्रियेदनुमीयते । तत्र च लोकस्य कर्मसम्प्रयोगः । न
च इत्यनेन उत्पत्तिमतं इति शक्यत्वमयम् । तस्य
प्रत्यभिज्ञया स्वाधिवेनावभूतत्वात् । न च दृष्टविषय-
मनुमानम् अविरुद्धि संभवति इति युक्तम्, तस्मात्
दृष्टान्तिरेकं कर्म अनुमीयते । अत्रापरः परीक्षार्प-
ण्यलोककृतयित्वाः कर्मणः कर्मणः प्रत्यधवासाकाङ्क्षते ।
तामाह । ननु नानुमेयं कर्म, किन्तु रूपिद्रव्यमवेत-
चाणुत्वेन, 'गन्धश्चयम्' इति प्रतीतेः इति शक्यतास्यस-
त्वात् । तथा च तन्वात्तरे सूत्रम् ' संश्लेषः परिभागाणि
पृथक्कनं संयोगविभागी परापरत्वे कर्म च रूपिद्रव्य-
व्यवसायाद्युपाणि ' (ब्रह्मसूत्र ४।१।११) इति ।
अथ संयोगविभागानुमितक्रियाविरयोऽपि प्रत्यय इति ।
सदनुपपन्नम् । आकाशस्य अतीन्द्रियत्वात् तेन सह
संयोगस्य बाहुरन्तर्यामिसंयोगस्य अत्यन्तत्वात् लिङ्ग-
भावात् पञ्चभु वतन्नि ' वति ' इति युक्तिर्न स्यात् ।
अयोच्यते, निरापत्ति विनोत्पत्तिरितिः सह संयोग-
विभागी प्रत्ययो विद्वन्मिति, सप्त । शास्त्रव्यवहारो

निश्चीये ङाटिति तदिति स्फुरत्या चरतीति प्रतीतेः ।
अपि च संयोगविभागी गम्ये गन्तारि च स्र. । ताभ्या
चेत् कर्म अनुमेयम्, गन्तरीयं तदुद्धिः गम्येऽपि
स्यन् । निश्च कार्यविरुद्धि कर्म । ततश्च संयोगानुपपत्ते
कर्माणि वर्तमानावभासो न स्यात् । किञ्च न संयोग
विभागी कर्म अनुमापयितुमीयते । तस्यापि वादाविक-
त्वेन हेत्वन्तरापेक्षत्वात्, तद्वैकल्पिमतादेव तथोच्यते ।
तदेतत् यथिरदोषविलासमात्रम् । अनुमितक्रिया-
निमित्तः चलतीति प्रत्ययः । विद्युति तु मेधावपन-
संयोगविभागलिङ्गानुमिता चलनक्रिया इति नानुपपत्तिः ।
न च गम्ये क्रियाऽनुमानम् । गन्तुमवतैयं क्रियया
संयोगविभागव्योक्ष्यते । न चेदं विपरीतमापादयितुं
शक्यते गण्यक्रियौ गन्तारि फलं प्रस्तुतम् इति उत्तर-
देशसंयोगस्य गन्तारि क्रियाऽन्तःसुमाऽऽपत्तेः । देव
दत्तगता तु क्रिया पूर्वप्रवेशेन विभागम् उत्तरदेशेन
संयोगं चारभते इत्युपपन्नम् । न च ' चलति ' इति
वर्तमानत्वज्ञेयः एकत्रियासमाधियायेण, क्षणस्य पौर्वा-
पक्षभावात् । तस्मात् क्रियाक्षणानि संताननिमित्त, एव
' अयं चलति ' इति वर्तमानत्वाऽवसायः । तेन ध्या-
न्तरे नष्टेऽपि क्षणान्तरे अनगतेऽपि प्रावण्यापरिवसत्-
त्वात् एकत्रत्यावच्छिन्नस्य क्रियासंतानस्य वर्तमानता
नानुपपन्न । संभवति च फलोद्देशेन उत्तरध्यानगमनार्थं
एतः प्रतीतिः । तदुक्तम् ' यदा त्यागपरिहणद्वयभ्या
फलमावत । निरा पूर्वपरीभूता लक्ष्यते वर्तते तदा ॥'
इति (श्लोक. श्लो३शदे ७९) । न च कर्महेतोरिव
संयोगविभागश्च । तथाहि । आत्मसरीरसंयोगान्
आमाभितयप नानुपपत्तीनात् पादहारादियु कर्म इत्येते ।
तदुक्तम् ' आत्मसरीरसंयोगव्यवसायान् इत्ये कर्म ' इति
(ब्रह्मसूत्र. १।१।११) । संयोगश्च संयोगिन्वेव कार्य-
भारमते यथा अत्रयत्तिनम् अत्रयत्तसंयोगः । संयोग
विभागी न च वेदान्तमाध्वनमवतैयौ, अत्राभवेऽपि देसो
तमवत्यात् । तेन आत्मसंयोगान्तिरेकम् अत्र कर्म
अनुमीयते । न च तत्र अयं नियमो दृष्टः ' स्वाध्व-
नेव फलमाप्तौ ' इति, तन्वापूर्वत्वात् । तेन भद्र-
मेवयेऽपि न चिरोप । प्रत्यय तु प्रतीतिरेकम् ।

न्यायगतेः उच्यते-व्यपयोगात् कर्मान्तरत्वसिद्धिः । सु. पु. ८७०.

० कर्मान्तरविधाने तु अनेकार्यत्वमद्योपः (न वाक्यभेदः) । भा. २।२।१।२४ पु. ६१४.

० कर्माभीत्या पार्यवहोमः न कालाभीत्या । (कालम् अमिलश्य इत्या वाग. कालाभीत्या । एव कर्म अमिलश्य इत्या कर्माभीत्या) । संकल्प. २।२।३.

॥ कर्मार्यं तु फले तेषां स्वामिनं प्रत्यर्थै-
यत्त्वान् । ३।८।१४।२९ (भा. २८) ॥

करणमन्त्रोक्तं फल यजमानस्य, न ऋत्विज, इत्युक्तं पूर्वसिद्धाधिकरणे । तदपवाद उच्यते अत्र । वृषभ्यः पूर्वस्माद्देल्लक्षणार्थः । यत् कर्मार्यं फलम्, यजमानकर्म-
सिद्धयर्थं यत् फलम्, तत् तु तेषाम् ऋत्विजा स्वात् । यद्यपि च तत् ऋत्विजा फलम्, तथापि तस्य फलस्य स्वामिन इति अर्थवत्त्वादेव फलत्वम्, न स्वातन्त्र्येण । ऋत्विजकलेनापि स्वामिन एव अर्थवत्त्वा फलत्वं पर-
परस्य भवति । यथा 'अग्नाविष्णु मा वामवक्रमिषम्, विजिहाषाम्, मा मा संतातम्' इत्यादिर्मन्त्रः आधायायै वेदिसिद्धयर्थं दक्षिणाया विधिं गमनकाले अर्घ्यपुंजा पठन्ति । औ अग्नाविष्णु अहं वा युवा मा अवक्रमिषम् । मया युवयोः अतिक्रमो न कर्तव्यः । तदर्थं युवा विजिहाषा युशन्त्यां किंविदुपकरण क्रियता मागौ मे दीयताम् इति प्रार्थना । किञ्च मा मां प्रति युवा मा संतातं मम शुभ्रलेखस्य यथा तापो न स्यात् तथा क्रियताम् । इति मन्त्रार्थः । अथपि करण-
मन्त्र एव भगने । अत्र संतापामावः फलमुक्तम् । इदं च फलं साधान् अत्रर्चोरेव । अर्घ्यो संतापामावे सिद्धे यजमानस्य निर्दिष्टं कर्म भ्यात् इति परपरया यजमानस्य फलसिद्धिरस्येव । तथापि साधात् फलम् अप्यर्थो. इति विनोयः ।

व्यपदेशाच्च । ३० (भा. ९९) ॥

इदं शब्दं येषु चित् मध्ये बुद्धिले च वृषगधि-
करणेनैव रतीहन्तम् । भाष्यदौ तु पूर्वाधिकरणगुण-
गुणत्वयोक्त्या रतीहन्तम् । अग्नितोमे दक्षिणस्य इतिर्धान-
सङ्घटन्य अयस्य पुरस्तात् च चार उरराः नाम गताः ।

भाष्यदोषाः प्रादेशान्तरायाः अथज्ञात् एकीभूताः, उप-
रिधात् वृषगभूताः उच्यन्ते । तत्र हस्तौ प्रवेद्य भूला
अर्घ्यपुंजमानमाह ' किमत्र ' इति । यजमान आह
' अद्रम् ' इति । अर्घ्यपुंज ' तत्रौ सह ' इति । अत्र ' नौ '
इति द्विषचनेन अर्घ्यपुंजमानशोर्षवदेशः । अस्मात्
व्यपदेशान्त्रायते यजमानस्येव अर्घ्योरेपि फलमिति ।
तस्मात् व्यपदेशात् ऋत्विजोऽपि फल भवतीति । याज-
मानकर्मनिवमस्य क वित् प्रमाणानुरोधात् अपमववाद
उक्तः । अधिकरणान्तरत्वपक्षेऽपि सत्त्वार्थः स एव । के.

० कर्मार्यो अप्येते (प्रोक्षणादेवो धर्मोः) सन्तः
न आस्कन्दपालिकायत् (साधात्) कर्मणि संवपन्ते ।
किं तर्हि ? कर्हिद्वारेण । (आस्कन्दः वेदारस्यं सस्यम् ।
तस्य पालिका तु स्त्री सस्यपालनकर्मण्येव साधात्
संवपन्ते) । भा. १२।१।२९।४४.

० कर्मार्यकरणमन्त्रोक्तं फलमार्थिगम् ।
वि. ३।८।१५.

० कर्मार्यता द्रव्यस्य स्वभावतः । भा. ६।१।१।१
पृ. १३४६.

॥ कर्मार्यफलाधिकरणम् । अतिक्रमाधिकरणम् ।
दर्शपूर्णमायादौ करणमन्त्रकार्यं कर्मार्योक्तिः फलम्
ऋत्विगादि ॥

कर्मार्यं तु फले तेषां स्वामिनं प्रत्यर्थवत्त्वान् ।
३।८।१४।२९ ॥

भाष्यम्— इदं समधिगत करणेण मन्त्रेण स्वामिनः
फलमादायितव्यमिति । तिनेप एवोत्तर्यः ? नेवाह ।
क वित् ऋत्विजामपि फलमादायितव्यमिति, यत्र
कर्मार्यं फलम् । यथा ' अग्नाविष्णु मा वामवक्रमिषं
विजिहाषां मा मा संतातम् ' इति । अर्घ्यततोऽर्घ्यपुं-
जं यजेति कर्तुम् । कर्मसिद्धिः यजमानस्योपसृष्टिकेति
ऋत्विजफलमादायितव्यमप्येति ।

धा— यत् असंतापदि फल कर्मपक्षेण एवोत्तरुगते,
तत् यजमानेनापि तदर्थेणैव एवेति नाग्नितोमेन विरुध्यते ।
व्यपदेशाच्च । ३० ॥

भाष्यम्— यत्र च व्यपदेशो भवति तत्रार्थिगम् ।
दक्षिणस्य इतिर्धानस्य अथगतात् च चार उरराः मन्त्रेण-

तेषां स्वयं कल्पप्रयोगकम् । कल्पाः पठितसिद्धा
 हि प्रयोगाणां प्रतिक्तुः ॥ बौधायनीयवाराहमाशका-
 दिप्रबन्धनत् । स्वसंज्ञापरिभाषामिथेदुत्सर्गा-
 पवादनम् ॥ हेतुह्यन्तवत् सूत्रं तद्वक्ष्यव्यापि
 लक्षणम् । आश्वलायनकं सूत्रं वैजावापिकृतं तथा ॥
 द्राह्यायणीयलाटीयकाल्यायनकुटानि च ॥ तत्र सकल-
 प्रत्यक्षवत् अगतिपाद्यक्रतुप्रयोगोपनिबन्धनत् अन्तर्हित-
 विमर्शानुमेयपायधुतिमूलस्मृतिप्रबन्धेभ्यो महानेव
 कल्पसूत्राणां विशेषोऽस्तीति न तत्तदन्त्यायं ग्यवस्थाप्य
 ग्रामाण्यानि विश्रायन्ते । 'अग्रामाण्यं स्मृतीनां च
 यदशब्दवयोदितम् । पूर्वपक्षे, न तद्वक्तुं कल्प-
 सूत्रेषु शक्यते । प्रलास्यवेदशब्दत्वात् तदुक्त
 नापशब्दता । नह्यत्यन्तानृतं वक्तुं शक्यते पूर्व-
 पक्षिणा । 'स्मृत्यधिकरणे (१।३।१) चाग्रामाण्य
 मूलानुपपत्त्या पूर्वपक्षे अग्रिमप्य सिद्धान्ते अनुमितधुति-
 मूलत्वेन ग्रामाण्य स्थापितम् । एतानि च न तत्रोदा-
 हृतानि पूर्वपक्षेत्वमत्रात् । न चैषामिदं ग्रामाण्यप्रति-
 पादनम् । अतिरिक्तग्रामाण्यववादप्रतिपादनाहंत्वात्
 अधिकरणस्य । 'यद्वा भवतु नामेषां तस्मिन्नपि
 विचारणा । तेषां चात्रापि सर्वेषामिति ग्रामाण्य-
 वारणा ॥' यदि धर्मं प्रति स्मृतीनां ग्रामाण्यमभ्यु-
 पगम्यते तथा एति 'तासामपि हि वेदत्वे तेषां
 तुल्यप्रमाणता । स्वातन्त्र्याच्छक्यते यत् न तु
 मूलानुमानतः ॥ यद्वा प्रयोगशास्त्रत्वमङ्गानाम-
 भिधीयते । वेदत्वं वा पठन्नेऽपि वेदत्वस्मृतिरहित
 हि ॥ 'मन्त्रप्राधान्येवेद इति नामपेय पदद्वये' इति
 अङ्गान्यपि वेदशब्दाभ्यानि स्मरन्ते ।
 'तस्मात् तान्यपि वेदा वा प्रामाण्यानि स्वतोऽथवा ।
 प्रतिभान्तीति कर्तव्यमन्यथा प्रतिपादनम् ॥
 यद्वा शाक्यादिशास्त्राणां स्मृतिशास्त्रत्ववारणात् ।
 वेदशास्त्रासमान्यमादाह्वये निवार्यते ॥
 शाक्यादयो हि एव यदन्त्येव । यथा 'उत्पारादा
 तपागतानामनुत्पारादा शिष्यैरेषां धर्मनित्यता' इति ।
 'तत्रश्च वेदशक्त्यास्तेऽपि चैदागमा मताः । थोद-
 नालक्षणे धर्मस्तदुक्तोऽपि प्रचयने ॥ धाम न

प्रविशेद् ग्रामं वारितो दण्डपाणिभिः । स्पष्टं महा-
 पथेनैव संग्रति प्रविबिधति ॥' एवमेतानि चत्वार्यपि
 विचारस्थानानि एकमार्गवतितानि कल्पसूत्रविचारणेन
 गतमायाणि भविष्यन्तीति मन्वानेन तदुपन्यासमात्रेणैव
 क्रियते ।

'का गतिः कल्पसूत्राणामित्यस्मिन् संशये
 सति । प्रयोगशास्त्रतां तावत् प्राह स्म ल्यक्तसंश-
 यम् ॥ वेदत्वं कल्पसूत्राणां न मोक्तव्यं मनापि ।
 यदि वा वेदतुल्यत्वं स्वदन्त्राणां प्रतीयताम् ॥
 वेदेनैवाभ्यनुज्ञाया धर्मं तेषां प्रमाणता । वेदत्व-
 मेव वा सिद्धे सवादादिप्रमाणकम् ॥' ननु
 च ऋषेयत्वादेवानेतदुपमप्यनुपपन्नम्, 'नैतेषां
 पौरुषेयत्व भविष्यति हि वेदवत् । माशकादि-
 समाख्या हि प्रोक्तत्वात् वाटकादिवत् ॥' येष
 कटादिप्रोक्तः शरणाः वाटकादिमाख्युपा अभिधीयते
 इति अङ्गत्रिमाः स्थापिताः, तेषु वेदसमाप्तातमशरि-
 समाप्त्यतन्त्र्यनियताऽपि प्रत्येक्या । यथा सामसूता-
 नाम इदमस्य आर्यम् इदमस्य इति यत्नामपि तस्मिन्-
 त्वाया समाप्त्याया न नित्यत्वप्रतिपातः । एवं प्रक्यातर्षि-
 प्रकल्प(कल्प)धूमपानासपि । तथाहि, 'न
 तावदनुपिः कश्चित् स्मर्यते कल्पसूत्रकम् । कर्तृत्वं
 यदपीणा तु तत् सर्वं मन्त्रकृतसामम् ॥' यथा 'शैशन
 भवति, विद्युर्वा अद्रिखो मन्त्रकृता मन्त्रहृदासीत्' इत्यत्र
 मन्त्रहृच्छन्द प्रवेशरपि प्रयुक्तः, एव तस्यतस्य महत्त्व
 सूत्रस्य वा प्रयोगतः तस्मात्स्मिन् स्वयदेव्यते । अथल-
 विधाने च 'एवं विद्वान् स्थाप्यायमपीषीत्' इत्युक्त्या
 तत्रत्ये 'यदपीषीते यदनुपि यत्नामपि यद्वाप्राणि
 यदितिदासपुराणानि यत्कलान्' इति तत् जप्यमानत्वेन
 विधानान् आर्यत्वमेव विहायते । पुत्रपत्न्यानां जप-
 निमित्तधर्महेतु केन नित्यविधिव्यवहारमत्रत् । अरुण-
 पराशर्याग्राह्याग्राह्यस्य च कल्पसूत्रान् उदयपठितेभ्य
 स्वज्ञापनीयत्वेन रिक्तकल्पसूत्राणामुपस्थापयत्युत्पन्नता-
 प्यवकानान् कल्पमन्त्राणां च इतरसमाप्तायापीतवत्
 यदुर्विनिर्देशोभाभवणत् प्रत्ययन् । 'आर्येयपचने नित्य-
 पयोग्यत्वेन गम्यते । आर्येयत्वमिदंश्च कल्पसूत्रे-

द्वेषोपदिश्यते, यैर्नोपायेन नञ्विविशिष्टं भक्षणं भवति । पूर्वं नञ्मद्यप्ययोः संबन्धः, ततो विधानम् । यथा 'नोद्यन्त-मादित्यमीक्षेत' इत्येवमादियु प्रजापतिप्रतेषु कुर्वतः फलम्, अयुर्वैतो न फले न दोषः, एवमिहापि । विभक्त-त्वादकर्मणाम् । मात्र कर्म प्रतिषिध्यते, अकर्ममात्रमुप-दिश्यते । अन्यद्दि कर्म भक्षणं प्रतिषिध्यमानम्, अन्यदकर्म मानसः संकल्प इति ।

टुप्— (पूर्वपक्षमाह— 'न कलङ्कं भक्षयित्वा' इति) चन्मतेन प्रतिषेधोऽप्यत्र, यम् तु पर्युदास एव । कथम् ? 'न कलङ्कं भक्षयित्वा' इति उपरूपलक्षयया (पद—) भ्रुत्या भक्षणमतेः कर्तव्यता तयो विदधाति । नकारश्च (कलङ्कमशयतिष्या—) भयकहितत्वात् न कर्तव्यतावचनेन (प्रत्ययेन) सञ्च्यते । (च्छाब्दः तुवाच्येयं नकारस्तु इति) तस्मात् (घावर्षावकदात् कर्तव्यतावचनात्) प्रच्युतः (नञ्) अन्येन (शब्देन) संबध्यमानः पर्युदासः (एव) भवति । (केनास्य तर्हि संबन्धः इति विवेकुमाह—) तत्र नायं कलङ्केन (अन्यवहितेनापि) सञ्च्यते । किं कारणम् ? असमासत्वात् [असमस्तत्वात् इति मुद्रिते पाठः] युज-न्तयोः समासे सति पर्युदासो भवति, न असमासे । अतः (असमस्तात्) तस्मात् (कलङ्कशब्दात्) पर्युदासः (प्रच्युतः मद्ययति इति—) धातुना सञ्च्यते । तत्र सुखन्तत्वाभावात् समासो नास्ति (न प्रसज्यते इत्यर्थः) तस्मात् (नञो भक्षयतिना संबन्धात्, तद्विशिष्टस्य च भक्षणमतेः विधिना संबन्धात्) अभक्षणं कलङ्काविशिष्टं (विश्वविन्नाप्येन स्वर्ग—) फलार्थिना कर्तव्यम् । (हेलन्तरमाह—) अथया । सर्वपदानि भावनोपनिधासीनि । तत्र यदि अयम् (नञ्) स्वाये-इत्थः (सञ् भावनया) संबध्येत, ततो भावनावैपरीत्येन (विरोधेन) सर्वत (गद्विष्वदिनृषिप्रतिपादानात्) । तस्मात् (स्वायंभुवो) भावनाविरोधात् स्वायं हित्वा लक्षणादुच्यते संबध्यते । न च कैवलः (नञ्) लक्षणा प्रतिपत्तुं शक्नोति । ततः (अर्थवितोषलक्षणासिद्धयर्थम्) धातुना संबध्यते तेनैव न्यायेन (' समासाभावात् न कलङ्कसंबन्धः ' इति उद्येन न्यायेन) । अर्थभावना-

विरोधात् तस्याः प्रच्युतः (नञ्) अनन्तरेण धातुना संबध्यते । तस्मात् अभक्षणं नाम मानसो व्यापारः (संकल्पाख्यः फलार्थिना) अनुस्यूतः । क्रिया कुर्वन् प्रथमं तावत् संकल्पं करोति, तदुत्तरकारणं तस्या प्रवर्तते । स्वर्गनादिक्रिया (टु) विप्रकृष्टा, मानसस्तु संकल्पः (स्वर्गक्रियासाधारणत्वात्) अनन्तर (संनिऋष्टः), अतः तमेव (संकल्पं पर्युदासद्विः नञ्) आति-ष्ठति । (प्रकृष्टान्तरमाह—) प्रतिषेधेऽपि प्रथमं संकल्पयति, ततो निवर्तते । एवं चोदितत्वात् नान्तरौपकः संकल्पः क्रियाचोदनायाम् (वर्जनचोदनायाम्) अविना-भूतः । (अस्मिन् षष्ठी नञ्भक्षणप्रतिषेध्या भक्षणभावाः प्रतिपादितः स्वयं विधिचक्रणयोग्यं स्वमूलभूतं संकल्पं लक्षयति । पूर्वस्मिन् षष्ठे तु मद्ययतिनैव भ्रुव्यर्थान्या भक्षणमकल्पे सामान्यरूपे प्रतिपादिते नञा भ्रुतिप्रति-पादितभक्षणमुदात्तेन ए एव संकल्पो न लक्षयेत् इत्येवं विधिचक्रणरूपेण प्रतिपाद्यते इति विवेकः । पुनरपि प्रथमपक्षमेव उपसंक्राम्याह—) यथा अत्राक्षय-मानस इति नञ्शब्देन आक्षयजातेरेव अभावः क्रिये, पुरुषज्ञानेः (आर्थिक्याः) नाभाव उच्यते । तस्मात् यत्र पुरुषत्वं विद्यते (क्षयिवादी) आक्षयत्वं पर्युदासम्, स आनीयते, एवमिहापि नकारेण मद्ययं पर्युदासम् (शीतम्) । यस्तु मानसो व्यापारः (संकल्पाख्यः स्वर्गक्रियास्तु) अनुस्यूतः, सः अन्तरङ्गत्वात् (अपर्युदास-त्वाच्च) कर्तव्यतावचनेन संबध्यते । यथा नोद्यन्तमादि-त्यम् ईक्षेत इति (अत्र संकल्पविधिः, एवमत्रापि) । इहास्तु विरोधः, तत्र (प्रजापतिप्रतेषु) शत्रुव्यप्यात् (हेतोः) नोद्यन्तमित्यनेन निमित्तमपिधीयते । अतः तत्र (आगते आदित्योदये) नित्यम् (संकल्पस्य) अनुष्ठानम् ।

शास्त्राणां स्वर्गवचनेन पुरुषार्थो विधीयते, तयोः ससवायित्वात् तादर्थ्ये विषयविक्रमः । २१ ॥
भाष्यम्— उपनिषात्परिहारत्वात् उच्यते । युक्तं ननु प्रजापतिप्रतेषु शास्त्राणाम् अर्थवचनेन पुरुषार्थो विधीयते । तत्र नियमः कर्तव्यतया उपदिश्यते । यथा कर्तव्यः, स कल्याणोदयः । यो न कर्तव्यः, स पापोदयः ।

कल्पसूत्राधिकरण

रूपताम् ॥ को मूढो दुष्टिपूर्वो वा नियमात् कल्प-
 यिष्यति । तेन वेदस्वतन्त्ररूपदेवावगम्यते ॥
 किञ्चिदेव तु उदाक्य सदृश लौकिकेन यत् ।
 तत्रापि च्छान्दसी मुद्रा दृश्यते सूक्ष्मदर्शीभि ॥'
 एव च यत् अध्येतारोऽध्यापितार पार्श्वस्था वा
 वेदपदवाक्यतदर्थरूपाणि आलोचयन्ति, तदा स्वसंवेद्यमेव
 अपोहयेय वमप्यवस्थन्ति । तावता तु मासतार्किकाणा
 प्रतीतिमानवा नोत्पद्यते इति तत्र प्रतिपादनसमवेदो या
 पित यथोपनिषचनात् भीमासके केवल यथा एव पीतम् ।
 शाक्यादिप्रत्येयु पुनर्यदि किञ्चित् राधुचन्द्रामिप्रायेण
 अविनष्टद्वया प्रयुक्तम्, तत्रापि प्रशतिविशतिपद्यताति
 छान्दोऽदिप्राययोगात् किञ्चिदेव अविच्छ्रुत लभ्यते ।
 किमुत यानि प्रविद्यापन्नष्टदेवमागम्योऽपि अपभ्रष्टरगणि
 भिक्तये श्येवमादीनि । द्वितीयावहृषचनएताने हि एका
 रात प्राकृत पद दृष्टम्, न प्रथमावहृषचने संनोपनेऽपि ।
 संसृष्टसद्व्यस्ताने च ककारद्वयसंयोगोऽनुबारलोप ,
 ऋर्णाकाराधित्तामयेन प्राकृतापन्नोर्यु दृष्ट न ढकारा
 पत्तिरिति । षोऽय संसृष्टता घना इत्यस्य सर्वकाल स्वयमेव
 प्रतिपिद्योऽपि विनाश इत इति अष्टाधुग्यन्दिनियधनवात्
 इत्येतेन हेतुना वेदवाहृतकशास्त्रात्तराद्वा निवृत्ति ।
 (नृवीय -भ्याऽपानमाह-) यानाश्च अत्रतत्रोऽविनष्ट
 यन्द्राणि तस्य -याकरणमेव एकमुत्पन्नमम्, तदुपल
 क्षितरूपाणि च ' वेदे यथोपलक्ष्यन्ते नैव शाक्यादिना
 धिते । प्रयोगनियमाभावाद्दोऽप्यस्य न साक्षता ॥'
 अक्षयिषमादिति च व्याकरणोक्त नियमाभावादित्यर्थ ।
 (प्राग्विद्यमानस्य प्रायस्य नियधनात् इति चतुर्थे
 भागपानमाह-) धागि क्वनिराहृतमित्य -वायन्ताविव
 मानय धनियमान्युपगमामिप्रायेण अक्षयिषमाद् इत्यु
 क्तम् । (स्वसिद्धान्तसिद्धयपुलि क्वनिराहृतैः ' स्थिते
 येन धमनित्यत् ' इत्युक्तेन धमनविवादभावमित्य -वेन
 सिद्धमनित्यत् यस्य प्रायस्य स यथोक्त, अत एव
 नियधनात् प्राह् अयन्ताविवमानस्य नियधनाम्युत्
 गमाद् इत्यभिप्रायेण इति योऽयम् । पृ. उ. २३८ ।
 (पञ्चमं भ्याऽपानमाह-) अक्षता वा धामद्व
 न्यवशादानामक-वादीनाम् । (षष्ठं भ्याऽपानमाह-)

असद्वेतुभिर्ना प्रतिपादननियमात् तदेककर्तृकमवचनानामपि अप्रामाण्यम् । ' कर्तृस्मरणद्वयार्थोच्य तेषाम कृतता मता । तेनाहृतकगम्योऽर्थे स्वातन्त्र्यात् प्रमाणता ॥ एव समस्तवेदान्तधर्मशास्त्रेष्वपीदृशात् । कर्तृस्मृतिद्विद्विज्ञ स्यात् स्वातन्त्र्येण शास्त्रता ॥ अनेन कल्पसूत्राणा प्रत्याख्याता स्वतन्त्रता । कर्तृ स्मृत्या दृढ ज्ञाता तेषामप्यसता क्रिया ॥ येन न्यायेन वेदाना साधिताऽनान्विता पुरा । दृढकर्तृ स्मृतेरतस्य कल्पसूत्रेण वाधनम् ॥' यथैव हि कल्प सूत्रं यान् इतराङ्गस्मृतिनिषेधनानि च अध्येनप्यापि तार सरति, तथा आध्यायनबौधायनापस्तम्बकाल्यायन प्रगुवीन् प्रायकारेण (सरन्ति) । (प्रागसता वेदाति रिच विद्यास्त्वानाना निषेधनात् इति सूत्र योजयति-) ' ततश्च प्रागवस्थायामसतामेव धन्यनात् । कुव प्रयोगशास्त्रत्वं वेदवद् वेदतैव वा ॥' न तेषां समारथामानत्रलोपे कर्तृचतुष्यते, येन ' आख्या प्रवच नात् ' इत्युच्यते । पुनरप्यस्मृत्यैव हि स्मृत्यु कर्तृपुं समारथा अम्युच्यतेवेन ज्ञायते । यथा च कजादिचरत् अनादिभि मोच्यमानानाम् अनादिवेदनात्तानाम् अनादिऽसमारथासमन, नैव नित्यवस्थितमादानादि गौत्रचरणवचननिमित्तसमारथोपपत्ति । मासकरीया यनापस्तम्बादिशब्दा हि आदिमदेवद्रव्योपदेधिन, इति न तेष्य प्रवृत्तिभूतेभ्य अनादिप्रथमिपयगमात्का भ्युत्पादनसमन । (अनाप्यत्वं सूत्र योजयति-) अतश्च मासकदिगमात्काऽपि अविद्यमात्प-धनियमनादेव प्रयुक्तेषु हेतव्योजना । वेदरूपनिधमाविद्यमानया दिति वा अत्र हेतुमात्का । ' काम तु वेदाज्ञानि ' इत्यन ध्याधनियमागावदिति वा योऽयम् । यत् मान्यकारेण ' स्वराभाषात् ' इत्यनियमसं भ्याऽपानं कृतम् । ' त-मन्त्रेष्वप्यथेदस्य कल्पापीत्येयु भाषयेत् । तथा गम्योपदिष्टेषु क्वा-रोम्यद्रादणेषु च ॥ प्राज्ञानि हि यावथै मरहृश्यापधीयते । छन्दोगस्येयु संशेषु न कश्चिन्नियत स्य ॥ तेन लेख्यत्वेदस्य स्वराभाषात् प्रमायते । तस्मादुत्पत्त्यवेदनात्

स्वरूपत एव भेदोपपत्तेः । उक्तं च न्यायसुधायाम्
 'पञ्चधाऽप्यन्तर्भिल्लाद् भेदो विधिनिषेधयोः ।
 विधिरिष्टफलोऽनष्टपरिहारफलोऽपरः ॥, प्रेरितोऽस्मीति
 पूर्वं प्रीतिरितोऽस्मीति चापरे ।, विषयस्येष्टहेतुत्वं
 विधिना च प्रतीयते ॥ निषेधेन निषेधस्य प्रत्यवाय
 निमित्तता ।, विधिश्चाधिकरोऽन्यकारणेन प्रवर्तितम् ।
 रागादिना प्रवृत्तं तु निषेधस्तद्विलक्षणम् ॥, नञ्चक्रितो
 लिङादिश्च विधिवोधस्य कारणम् । लिङावनुग्रहीतस्तु
 नञ् निषेधस्य बोधकः ॥' इति । एतेष्वभिप्रेत्य
 बृह्द्रीकायास्तुक्तम् 'अन्तर यादृजं लोके ब्रह्महत्याऽश्च
 नेषधोः । इत्यते तादृगेवेद विधानप्रतिषेधयोः ॥' इति ।

प्राभाकरास्तु सर्वेन कार्यवाक्यार्थवादिनः निषेधस्य
 प्रत्यवायफलकत्वं न प्रमाणन्तु, तेन विनाऽपि
 विषयनिधोष्माग्धितनियोगस्य वाक्यार्थस्य परिपूर्णत्वेन
 तत्फलकभावात् । तथाहि निषेधवाक्यस्यैतद्विना कार्य-
 मभिधीयते, तस्य च ननर्था विषयः । न च विषयत्वं
 कृत्वपश्छेदद्वारा कार्यताऽवच्छेदकम् । तत्र कृतिविषय-
 स्यैव संभवति । ननश्च औदासीन्यात् न कृतिसाध्यः,
 इति न तस्य विषयत्वम् इति धार्यम् । औदासीन्य-
 स्मापि प्रागभायरूपस्य केवलामस्वरूपावस्थाऽपरपर्यायस्य
 प्रचलितावस्तुदुरुपेण अनुपात्यतया कृतिविषयत्वोपपत्तेः ।
 प्रचलितत्वं नाम निषेधकार्यताबोधः तदुपायविकीर्षा
 या । तदवस्थस्य पुरुषस्य भक्षणमागनावपरिपालनम्
 उच्यते। तस्यैव विषयत्वम् उक्तचिकीर्षाविधातकात्
 पालन्यनुद्वेषुत्पादनं विना न संभवति । ततश्च
 व्युत्पात्तत्वात्तदुत्पादनेन उक्तचिकीर्षाप्रमथनद्वारा अनु-
 पात्यस्य प्रागभायस्य कथञ्चित् इतिशाप्यत्वात् युक्तं
 विषयत्वम् । भक्षणप्रवृत्तस्य भक्षणभावावतिषेधे कार्यं
 नियोज्यः । तस्मात् विषयस्य नियोगस्य नियोज्यस्य च
 प्रायःपपरिहारतावेषधैव लक्ष्णामकत्वेन अनुपपत्त-
 भावात् न प्रायःपयः कल्पः इत्याहुः । तन्मतमन्यथ
 निरस्यति—ये तु इति । ये तु ननर्थविषयस्य निबोधस्य,
 भक्षणप्रवृत्तस्य नियोज्यस्य च लक्ष्णत्वात् न प्रायःप-
 कल्पना प्रमाणावती इत्याहुः, ते श्रुतार्थापत्तेः प्रमाणत्वो-
 पपादनात् निरस्ताः । किञ्च भक्षणं ननर्थविशेषधनेनो-

पक्षीणं न नियोज्यविशेषणम्, आख्यातेन कर्तुरनभि-
 धानात् । उभयविशेषणत्वे च आवृत्तिप्रसङ्गात् । ननु न
 भूमः श्रुत्या नियोज्यविशेषणत्वम् । ननर्थविशेषणस्यैव
 अर्थात् नियोज्यविशेषणतामात्रमहं । भक्षणप्रवृत्त एव
 हि तदभावे नियोज्यत्वं शक्यते, नान्यः । सत्येवम्,
 तथापि न नियोज्यविशेषणत्वे भक्षणस्य प्रमाणमस्ति ।
 यदि हि एतावतैव नियोज्यविशेषणत्वमाश्रीयते, ततः
 सर्वत्र जीवनं शक्तिश्च नियोज्यविशेषणं स्याताम् । तत्र
 यत् किञ्चित् चेन्न चित् उच्यते 'प्रवृत्तिलक्षणवाय
 फलकत्वमम्' इति, तत् निषेधाधिकरिष्यपि समानम् ।
 इत्यास्तां तावत् ।

सोम— यथा यद्वाफलेच्छावतामेव प्रकान्त सना-
 पनीयम्, एवम् 'न कलङ्गं भक्षयेत्' इत्यादिकमपि
 फलेच्छावतामेव कर्तव्यम् इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः ।
 सूत्रार्थस्तु— प्रतिषेधत्वेन शिष्टान्वयमित्येतेषु 'न कलङ्ग
 भक्षयेत्' इत्यादिषु अकर्मत्वात् भक्षणकर्मोन्पतिरिक्त-
 संकल्पविविधत्वात् प्रतिषिद्धानां भक्षणयोनां निष्काम-
 युक्तैः क्रियाऽपि स्यात् अकर्मणां संकल्पानां विभक्तत्वात्
 कर्मनिषेधान्वत्त्वात्, अत्र कर्मनिषेधाभावात् इति ।

वि— 'पूर्वदासो निषेधो वा नापाद्य एतन्नमित्यसौ,
 नञ्चाश्वोरन्वयादायाः कल्पः संकल्पतः फलम् ॥, पदा-
 न्वयात् नञ्विधोर्निषेधोऽनर्थहानये । संकल्पे लक्षणा-
 प्राप्तिर्नैव काव्यविधिरस्य ॥'

भाट्ट— 'न कलङ्गं भक्षयेत्' इत्यादिषु किं
 स्वर्गप्राप्त्याधिकारः, उत प्रकृत्यन्वयेति विन्तायम्,
 ननो निषातत्वेन क्रियाऽन्यपनैकत्वाभावात् । क्रियाऽ-
 न्वयाङ्गीकारे च प्रधानभूतायास्तस्या एवान्यथाव्यापत्तेः,
 आनर्थक्यतदङ्गनापनेन (३१।१९) क्रियाविशेषणत्व-
 न्वयावगात्, तथापि कलङ्गान्वये शुक्लसंज्ञकत्वेन नञ्-
 समासापत्तेः, कलङ्गातिरिक्तभक्षणस्य च रागमासत्वेना-
 विषेधत्वात् वारिष्येण घातसंख्यात्वेनः भक्षण-
 भावस्य च कर्मपदाव्यवहारेण शुक्लपतिप्रवृत्तवदेव लक्षितस्य
 भक्षणभावावच्छेदस्य विधानिन्त्यायेन स्वार्थत्वेन विधा-
 नम् । इति प्राप्ते, 'तत्र मतम्' इत्युपपत्तानुसारत् प्रमा-

मित्युक्तं न कल्पसूत्रकारवचनविषयम् । 'न च पुंस्वचनं सर्वं सत्यत्वेनावगम्यते । वागिह् ध्रुवते यस्मात् प्रायादग्नूतवादिनी ॥' तथा अन्यत्राप्युक्तम् । 'तस्माद् द्वय वाचा वदति सर्वं चाग्नूतं च, पाप्मना ज्ञेया विद्वा' इति ।

सर्वत्र च प्रयुक्तत्वात्, संनिधानशास्त्राच्च । १४ ॥ (वा-सु-प-कु-पाटोऽपम्)

भाष्यम्-- यद्येकं सत्यवानमेवानि वचनानीति, तत्र । आचार्यवचनं हि भवति ' पूर्वपक्षे सर्वान् त्रिषु भ्रमात्रास्या' इति, संनिहितं च शास्त्रम् 'पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत' 'अमावास्यायाममावास्या यजेत' इति । तेन श्रुतिविद्वद्वचनान् न सत्यवाचः । तस्मादप्रमाणम् ।

वा-- 'वेदादेवानृतत्वं च तद्वाचामवगम्यते । विसंवादे हि भूयिष्ठस्तन्यायेन च दृश्यते ॥' ('यज्ञशमीयमेव प्रायणीषामिष्टोमसाम कार्यम्' इत्यादेः [कल्पसूत्रस्य] पञ्चविंशत्याहणे जरावोणीयकायज्ञीययोः प्रायणीषामिष्टोमसामकार्यैरुक्तिप्रवधानेन साक्षात् वेदेन विसंवाददर्शनात्, 'अपिका नानामोत्रा. ध्रु.' इत्यादेः (कल्पसूत्रस्य) तन्नृत्वाचारासकत्वाद्यवैशेष्याय 'समानकत्वानामिव सन्धेयधिकारः' इति वेदोत्थेन न्यायेन (६।६।११-११) विसंवाददर्शनात् कल्पसूत्रकारवाचां वेदादेव अनृतत्वावगति' इत्यर्थः । सु. ४. २४२)

'सर्वत्र च प्रयुक्तत्वादित्यनेन निदरपते । संनिधानाच्च शास्त्रस्य विसंवादाः स्फुटः स्फुटः ॥' तत्र यन् वृत्तिकारोर्गोदाहरणं पार्ष्णिकशास्त्रीपाकविषयप्रश्नानुसारवचनभवनान् दर्शपूर्णमासचरककल्पसूत्रकारवचनानुष्कारोपेक्ष दत्तम्, (अत्र सुधाया दर्शपूर्णमासयो. चरकं यमक कल्पसूत्रकारवचनम् इति ग्याह्यतम् । चरकशास्त्रीयकल्पसूत्रकारवचनम् इति तु ग्याह्यतानु सुक्तभाषि-वे.) तन् अन्यन्तारोशामिमवाविप्रयप्रयुक्तम्, इत्यन्वयतम् । गुणद्वारवचनं हि एतन् । असत्तद्दोमे तावत् 'आ हायमकुतेः प्रादरकृतिर्नात्येति, आ प्राद राहुते. तावमाहुति' इति । अतश्च पक्षेभ्यो अदि-होत्रविषयत्वेन न कल्पते (प्रदोषात्तो होमकत्वात्, सद्भवान्त. घत्., तमतिनीष 'चतुर्गतीतमानु कुट्टान्'

इति अग्निहोत्रस्य स्वकालातिक्रमे प्रायश्चित्तस्मरणान् । सु. ४. २४३, तथेतेवदपि कर्म 'आ पौर्णमास्याः अमावास्या नात्येति, आ अमावास्या. पौर्णमासी' (इत्येवदपि) दर्शपूर्णमासविषयं न कल्पनीयमिति । तस्मादन्यत् उदा-हार्यम् । ('सर्वाणि हवीषि पर्यग्नि करोति' इति कल्पसूत्रकारैः पर्यग्निकरणस्य सर्वत्र हविषु प्रयुक्तत्वात् तद्वि-द्वत्स्य च 'पुरोडास पर्यग्नि करोति' इति शास्त्रस्य संनिधानात् इत्येवं ग्याह्येयमित्यर्थः । सु. ४. २४३)

शा-- अत्र कल्पसूत्राण्युदाहृत्य किं प्रमाणप्रमाणं वेति भाष्ये विचारितम् । ननु स्मृत्यधिकरणे एव सर्वोप-मेव वेदातिरिक्तानां प्रामाण्याप्रामाण्यचिन्ता वृत्ता । तत्र के चिदाहुः, तत्र अशब्दतया पूर्वपक्षमुक्तश शब्दार्थु मानेन सिद्धान्तितम् । एतानि च वैदिकार्यानि न भनत्वात् प्रत्यक्षशब्दानि, इति न तथोदाहरणम् । स्मृतयो हि प्रायेण इतस्ततोविषयिणपर्यक्तरण्यटितवचनस्येवोपगतसिद्ध-वचिर्देशानुपपत्तिकल्पिततितोहितप्रायविधिमुक्ताः । तथा 'नयन वक्षिण रीक्षित. पूर्वम् अच्चे, एवम् हि मनुष्या पूर्वगङ्गते' इति प्रसिद्धवन् कथस्य पूर्वमङ्गनं निर्दिष्टम्, तत्र दृष्टमयोजनाभावात् प्रामाण्यवेष्टेणप्राप्तम् । इत्यनुपपत्त्या विधि. कल्प्यते ('मानुसीमि. सन्धनयना-क्षनं प्रथम कर्तव्यम्' इति) । तथा 'तस्मादपि वर्षं प्रपन्न न प्रतिप्रपच्छन्ति' (आदि-पमहस्य द्विदेवप-महेभ्यो मद्ग्न सार्ययादकं ध्रुवते 'देवा वै यज्ञात् रुद्र-मन्तरापन्, आदित्यानन्वाक्रमत, ते द्विदेवप्याग् प्राप-च्छन्त, सन् न प्रतिप्रपच्छन्त, तस्मादपि वर्षं प्रपन्न न प्रतिप्रपच्छन्ति, तस्मान् द्विदेवभ्येभ्यो एवमेत' इति । स्वयं शरणागतो न प्र वर्णनीय. इति विधिरनुमीयते) । 'तस्मान् गर्भेणविक्रानेन ब्रह्मा' ('अत्रिकाले या एय एवमेत यदाप्रवगम्यात्स्या महाति वायायेन कुरोति' इति विधिसोः) 'तस्मान् गर्भेणविक्रानेन ब्रह्मा' इति । आप्रवगात्तो मद्ग्न ग्याह्या मद्ग्नसमये 'ये देवा दिवि' इति न भेग ऐन्द्रनाचवादिमन्वन् देवताविशेषविशाना-मायात् अविक्रानो एवमेत । अतः ग्याह्य एवमेत न ग्याह्यैव होम-यम्, किन्तु ग्याहीगतं होमं वाक्येन कर्त्तव्यमेव पुनर्गुही वा हो कुट्टान् । तथा

पुर्येयः प्रकाशयते । स पठन्निः प्रकाशयेत् स्मरन्निवेति
 न्युवाभाक् ॥ ' वा. १।३।२।४ पृ. १८७, * कल्प-
 सूत्राणाम् ' वस्माद् वर्धतहृद्येऽपि यस्य न शक्यतेऽ-
 वधिः । न तत्कृतकतां लब्ध्वा लभते नित्यमूलत्वात् ॥ ' १।३।६।११ पृ. २३३. * कल्पसूत्राणां ब्राह्मणोक्तार्या-
 नुवाहकता अवसीयते, ' हेतुर्वैपद्कारे जमसा नीयन्ते
 उद्गातुर्ब्रह्मणो यजमानस्य ' इति भक्षणार्थं नयनमुक्त्वा
 केनादौ मण्णीयम् इत्यपेक्षायाम् ' तेषां होताऽग्ने भक्षयेत् '
 इति प्रतिज्ञाय ' तस्य वपद्कारान्वयत्वात् ' इत्यादिमिः
 ' वपद्कारः प्रथममश्व, ' इत्यादिब्राह्मणोक्तैर्हेतुभिर्न्यायान-
 दर्शनात् । तथा ' प्रायश्च घृतं वासेत् यथा ह वा इदमनो
 वा रभो वाऽऽकतो वर्तते एवं हैवाकतो वर्तते ' इत्यादिमिः
 घृतप्राशनादिविधिशेषभूतैर्ब्राह्मणैः ' नाचामेदिति विश्रायते,
 वैवरयो वा यद् होता, नाशमग्निः करवाणीति ' इत्यादि-
 वाच्यैः आचमनाभावादिज्ञापनात् अनुवादकात्वमिच्छयः ।
 सु. पृ. २४१. * कल्पसूत्रेषु सर्षपवादिमिध्रक्षापा-
 ऽन्तरविप्रकीर्ण-न्यायकल्पविध्युपसंहारकम् अर्थनिरूपणं
 यत्, तत् प्रमाणमज्ञीकृतम् । लोकन्यवहारपूर्वनाशके
 चित् ऋत्विगादिभ्यवहाराः सुगार्थहेतुत्वेन आभ्रिताः ।
 वा १।३।१।२ पृ. २६७ * कल्पसूत्रेषु कर्षवैपुकरार्थाङ्ग-
 प्रथानवतिपादनं प्रयोजनम्, वेदश्च भूलम् । अर्षवादिमन्त्र-
 मिश्राणां विधीनानुवसंहारो विविक्तीकरणं शाखान्तरविद-
 कीर्णानामेकत्र सन्निवेशः न्यायकल्पनां तात्पर्यनिर्णयश्च ।
 ये तु कल्पसूत्रेषु ऋत्विगादीनाम् ' को यज्ञः ' इत्यादि-
 प्रश्नेत्वरदिभ्यवहारात् तेषामनुष्ठानसौकर्यादिसुखं प्रयो-
 जनम् । दक्षिणाप्रश्नेत्तरादिभ्यवहाराणां च अर्थः प्रयो-
 जनम् । लोकश्च लययत्र मूलम् । सु. पृ. १२९.
 * कल्पसूत्रेषु सर्षपवैपुकराण्य प्रश्चेत्, नानाशाखा-
 पदविनियोगवक्राद्वाङ्मन्त्रवर्षप्रदाहामकत्वात् कल्पसूत्राणाम् ।
 कु. १।२।१।१८ पृ. २८. * कल्पसूत्रकाराः ।
 ' स्वशाखाविहितैश्चापि शाखाऽन्तरमगदान् विधीन् । कल्प-
 कारा निवृत्तान्ति र्ष्वै एष विकल्पितात् । सर्वशाखोप-
 सहायो वैमिनेश्चापि संभवः ॥ ' वा. १।३।२।३ पृ. १७८.
 * कल्पसूत्रकाराणाम् । ' वेदादेवानुक्तत्वं च तदाचा-
 गवगम्यते । विस्वादी हि भृषिष्ठसन्नागैश्च न दृश्यते ॥ '

वा. १।३।६।१४ ' यज्ञायसीयमेव प्रायणीयाऽग्निष्टोमसाम
 कार्यम् ' इत्यादेः (कल्पसूत्रस्य) पट्टविश्राजणो
 जरागोवीपयज्ञायसीययोः प्रायणीयाऽग्निष्टोमसामकार्यवैक-
 ल्यिकविधानेन सांखात् विस्वादादर्शनात्, ' अपिवा
 नानागोत्राः स्युः ' इत्यादेः (कल्पस्य) तत्रुत्पात्तारा-
 शंसकराण्यवैगुण्याय ' समानकल्पानामेव सन्नेषधिकारः '
 इति वेदोत्थेन न्यायेन विस्वादादर्शनात् कल्पसूत्रकाराणां
 वेदादेव अनुत्त्वावगतिः इत्यर्थः । सु. पृ. २४२.
 * कल्पसूत्रप्रमथ्या. बोधायनापरात्पञ्चकन्यायनादिनामा-
 दृक्ताः पौष्टयेयाः । तथापि वेदमूलकत्वात् प्रमाणम् ।
 वि. १।३।७. * कल्पसूत्र-निरुक्त-सीमातानाम्
 अर्षीतमन्त्राद्वाङ्मन्त्रविज्ञानयोगोपगमत्वात् । वा.
 १।३।८।२४ पृ. २६८.
 * कल्पसूत्राधिकरणम् । कल्पसूत्राणि यमं
 प्रमाणं वेदमूलकत्वात् ॥
 प्रयोगशास्त्रमिति चेत् । १।३।६।११ ॥
 भाष्यम्— इह कल्पसूत्राण्युदाहरणम् । नाशकम्,
 हास्तिकम्, क्रीडित्यकमियेवैलक्षण्यकानि किं प्रमाणं
 प्रमाणं वेति संदिग्धानि । किं प्राप्तम् ? प्रयोगस्य शब्दे
 प्रमाणम् एवञ्जालीयकमिति ज्ञम् । एतत्वाचामेतानि
 वचनानि । कथमवगम्यते ? वैदिकैरेषा संवादो भवति ।
 ये एव हि वेदे प्रशस्ते एवैह, या एव वेदे इष्टकस्ता
 एवैह । तस्मात् सत्यवाचं आचार्याः । आचार्यवचः
 प्रमाणमिति च श्रुतिः । प्रसन्नतं प्रामाण्यमनवगत-
 मिति यदि उच्येत, प्रणागतरेप वचनेन अवगतमिति
 न दोषः । वेदवाक्यैश्च एषा तुल्य आदरः । तस्मात्
 प्रमाणम् ।
 वा— ' कल्पसूत्राण्युदाहृत्य संक्षेपेत्तद्विधा-
 येते । किमेतेषां स्वतन्त्राणां प्रामाण्यं वेदवद्भवति ॥
 किंवा वेदत्वमेवैषा मन्त्रब्राह्मणवन्मतम् । वैदि-
 कार्थप्रवन्धादि नैतेषां स्मृतितुल्यता ॥ ' आह । के-
 पुनः कल्पाः कानि सूत्राणीति । उच्यते । ' सिद्धकल्पः
 प्रयोगो यैः कर्मणामनुगम्यते ॥ ते कल्पाः,
 लक्ष्णार्थानि सूत्राणीति प्रवक्षते । कल्पनादि
 प्रयोगाणां कल्पोऽनुष्ठानसाधनम् ॥ सूत्रं तु सूचयन्त ॥ '

कालान्तरे प्रजान्ते सति शन्तः—मध्ये एतम्—पाथिहृती
मिथि निर्धवन्ति—बुर्वन्ति शन्तिजः, एतस्य यत्रमानस्य
उपक्रान्ते यशो विच्छिद्यते—विगुणः स्यात् । अतः योऽयम्
अग्नेयवाग, अमानस्याया च पौर्णमास्या वाच्युतो
विहितः, तम् अग्नेये पथिहृते कुर्यात्, तेन पथिहृत्व-
गुणेन पथानम्—कालाति क्रमतः प्रच्युते स्वर्गस्य पथानं
पुनरवैति—प्राप्नोति । न च उपक्रान्तं यत् विच्छिन्त-
न विगुणीकरोति इति अन्येषां शास्त्रिणा श्रुतिवाच्यं
विज्ञापते—प्रत्यक्षं शयते इति । अत्र शास्त्राऽन्तरे समान-
तन्मतानिन्दा नहि निन्दान्मयायेन पथिहृत्वगुणविधिप्रशसाऽ-
र्थेन, न तु एतद्विषेधायां । समानतन्मता श्रेया शास्त्रा-
न्तरे विद्यते वा, न वा ! न द्वितीय, अप्रसक्तत्वेन
तन्निषेधायोगात् । नाथः शास्त्रान्तरे विहितत्वेन नित्यवत्
प्रतिषेधानुपपत्तेः । पाथिकनिषेधे च पश्चान्तरे तत्सत्त्वात्
तन्नि दाऽनुपपत्तेः । नहि विहितत्वे नि दा युज्यते । अतः
प्रशसाऽर्थेन वा । तथा च निन्दया समानतन्मताऽपि
शास्त्राऽन्तरे अनुमीयते, अतो विकल्पः । तदाहुर्नोपाय-
नादयः कल्पकाराः ' समानतन्त्रे वा मुख्यः कार्यः'
इति । यदि च स्वकालातिव्रमे सति कालान्तरे अतिपन्नयोः
दशपूर्वमासयोः अनुष्ठानमेव न स्यात्, तर्हि इदं सर्वम्
अभिलिखिप्राथितमेव स्यात् । अतो योषायनादिवहुमुनि
दशपूर्वमासयोः कालान्तरेऽपि दशपूर्वमासयोः
चरणमनुमीयते । रिश्र ' अथातोऽनुग्रहान् स्यात्पथा-
स्याम्, ' इत्युपश्रम्य ' हाण्दोम वा उभोदय शुहुकात्,
प्रातर्दोमं वा उपसाममम्, कालेन कालम् अनतिरम्य
दशपूर्वमासयोः अग्निहोमस्य च न स्यादते न म्ययते इति
विशयते' इति संक्षेपश्रुतिमुदाहृत्वा तां न्याजुर्वेत् उदा-
हरणेयु विस्तारयामास योषायन ' आ प्रातर्गृह्णति-
कालम् हाण्दोमं विकाले नातीयात् ' इत्यादिना ' ओत्तर-
वत् उभोतिशोमस्य कालम् पूर्ववदन्तगोविशोमस्य काले
नातीयात् ' इत्येतेन । पूर्वस्य कर्मण, कालेन उत्तरस्य
कर्मण कालप्रनतिक्रम्य अन्तरालकाले दशपूर्वमासयोः
अग्निहोमस्य चकारात् तस्मादीयानाम् अप्रपणन्—भेदेच-
यद्यनप्रास—साकमेव—सुनासीतीय—निरुद्धपुत्रवच-
न्योतिशोमानो बानुद्वन शास्त्राऽन्तरे विज्ञापते इत्यर्थः ।

अतः ' सर्वोऽपरपथः पूर्णमासस्य ' इति कल्पसूत्रमिदं
प्रत्यक्षश्रुतिविरोधात् अप्रामाण्ये कपमुदाहृतं भाष्य-
कृता । यच्च वार्तिकदिग्रन्थेषु ' अविशेषादुभौ वा ' इति
कान्यायनसमवे सर्वेषुपुरोडाशानां चतुर्षोऽङ्गवचनम् ' अतोऽयं
चतुर्षां करोति ' इति प्रत्यक्षश्रुतिविरोधात् ' शेषस्तु
गुणसंपुक्तः साधारणः प्रतीयते ' इति तृतीयाद्यादीना-
न्त्याधिकरणपूर्वपक्षन्यायाभासमूलकम् अप्रमाणम् । तथा
' स कृताकृतः ' इत्यापस्तम्बस्यै सवनीयपथौ पशुपुरो-
डाशविकल्पवचनम् ' सवनीये द्विप्राधिपानार्थेत्वात् पुरो-
डाशो न स्यात् अन्येषामेवमर्णत्वात् ' इति द्वादशिक-
द्वितीयादीयद्वितीयाधिकरणपूर्वपक्षमूलकम् अप्रमाणम्
' यपया प्रातःसवने चरन्ति, पुरोडाशेन माघदिने सवने,
अङ्गैस्तृतीयसवने ' इति प्रत्यक्षश्रुतिविरोधात् । तथा
टीप्रभुति (नाम सोमवागे) ' यावत्पूर्व वेदिमुदन्ति ' इति
आपस्तम्बादिमुख्ये वेदेः य्वाङ्गवचनम् ' अर्धमन्त-
वेदि, अर्धे बहिर्वेदि ' इति प्रत्यक्षश्रुतिविरोधात् ' तथा
सूपस्य वेदि. ' इति तार्तीयैकसप्तमपाथीयाधिकरण-
(६) पूर्वपक्षन्यायाभासमूलकम् अप्रमाणम् । तथा य्यू-
वादिन्याम् ' जाघनीमिश्र पत्नीः संयाजयन्ति ' इत्या-
पस्तम्बादिवचनम् ' जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति ' इति
प्रत्यक्षश्रुतिविरोधात् ' द्रव्यविकारात् पूर्ववदर्थमेव स्यात् '
इति द्वादशिकचतुर्भयादीयाधिकरण—(६) पूर्वपक्ष-
न्यायाभासमूलकम् अप्रमाणम् इत्यादि स्पष्टितम् (वार्ति-
कादिमयेषु इति पूर्वेण उक्तम्.) तदुदाहरणं चतुर्दश-
करणे निरूपयिष्यते । तथा च निश्चितरसस्यैवावका-
न्तरम् उदाहरणान्तरम् अत्र अन्येषोपीदम् इत्यास्तां
ताम् । ११३१०१०-१२ पृ. ६९-७१.

- ननु कल्पसूत्रं वेदे एवात्ममेवेत् ... न, पौरोषेय-
व्यसराणात् । ..ताविमौ पूर्वपक्षविद्वानौ कल्पसूत्रा-
धिकरणे स्पष्टतरं द्रष्टव्यौ । भैजयन्ती. ११३१२.
- न हि साकवादिमं यानौ वेदमूल्यं क निश्चिराकृतम् ।
● प्रपक्षमूलक्यादींशरेण धर्मो प्रामाण्यस्य निराकरणात्
(पूर्वपक्षे इदमुच्यते) । पौ. ११३१० पृ. ६७,
● प्रतीर्णानौ साकान्तरन्यानां रिपीनाम्, अर्थेवद-

न्यवस्थिता ॥ ' लाट्टाह्यायणसूत्रकाराभ्यामपि च
 दृढकल्पप्रामाण्यपेक्षया इदं मासकल्पपेक्ष च ' तयत्यक्ष-
 विहितं च अपर्यकल्पेन, तन्नुमानं न विद्यते ' इति
 ब्राह्मणविहितादपि आर्यकल्पविहितगरीयसवमङ्गीकृत्यो-
 क्तम् । कात्यायनेन च कृताश्विनसूत्रपण्यनपरुमेऽभि-
 हित यशविपयब्राह्मणगतस्तोत्रविधिवार्ययोपे ' यथामासकं
 तत्राभाण्णात् करिष्यते, न तन्निरपेक्षशुद्धब्राह्मण-
 प्रामाण्यात् ' इति । तथा च प्रायणीयाऽग्निश्रोमसामि-
 न्यशायनीयेन सह वैकल्पिकम् ' जराबोधीयमग्निश्रोमसाम
 कार्यम् ' इति पञ्चविंशब्राह्मणे अभिहितमपि मासकानुवृत्त्या
 कात्यायनेन आर्भवीयगायत्रतुलीकत्वेन ' जरा हात् ' इति
 लक्षितम् (जरा जराबोधीयम्, हात् आर्भवीयगायत्रात्
 परम् इत्यर्थः) । आर्भवीयगायत्रीगतगायत्रानन्तरसाम्नो
 हि तेन समिति संज्ञा कृता । तस्माच्च परत्वेन पदैक-
 देशप्रभोगेन जराबोधीयमुक्तम्, देशन्देन च ऋतिद्वोमि-
 नाग्निश्रोमसामसंज्ञाभूतेन यज्ञवशीयमेव अग्निश्रोमसाम-
 त्वेन नियतम् । यदि च कल्पान् ब्राह्मणमतिरिक्तं कात्या-
 यनोऽप्रस्यत ततः प्रत्यक्षब्राह्मणदृष्टं विकल्पमेवावश्यम् ।
 ' बहुवेदगतन्यायविवेकज्ञो यदन्नवीत् । कात्या-
 यनो न तद्वाक्यमन्याय्यमिति मादशैः ॥
 आचार्यवचनानां च प्रामाण्यं श्रूयते श्रुतौ ।
 अज्ञानां च प्रणेतार आचार्या ऋषयो मताः ॥
 यथा च सर्वशास्त्रानां संवादात् तुल्यकल्पता ।
 तथैव कल्पसूत्राणामिति प्रामाण्यतुल्यता ॥'
 यान्यपि अप्रमत्तविरुद्धवचनानि प्रमाणान्तरसंगतार्थानि
 यञ्चिन्ते, तान्यपि सत्यत्वेन अवधारयन्ते, किमिह पुनः
 सत्यवाचां वचनानि । ' सत्यवाचां च वाक्यानि
 वैदिकैः संगतानि च । ज्ञातसत्यानि तान्येव कोऽ-
 न्यथा कल्पयिष्यति ॥' अपिच ' वेदादृतेऽपि
 कुर्वन्ति कल्पैः कर्माणि याज्ञिकाः । न तु कल्पै-
 र्विना के चिन्मन्त्रब्राह्मणमात्रकात् ॥' इत्यं न
 सांप्रदायिकं स्वाभ्यासाभ्यसनविधिवचनं प्राक् दर्शित कल्प-
 मन्थात् । ' अथवा संप्रदाण्णामच्येवृणां च यादृशः ।
 मन्त्रब्राह्मणयोर्धनं, कल्पसूत्रेषु तादृशः ॥ अनु-
 योगेषु वेदानां घटिकामार्गवृत्तियु । (वेदकीरल-

जिज्ञासाऽर्थे तत्तद्देवभागविद्मन्केत्यानि घटिकाया
 कुम्भाख्यायां निश्चित्य तत्तद्देवभागपरीक्षाकाले तन्मा-
 कृष्य आहूयलैक्यविहितं पठन्ति अभ्येतारोऽनुयुञ्जते
 इति घटिकामार्गानर्तितोऽनुयोगः इति) । न कल्पसूत्र-
 हीनानां लभ्यते कृत्स्नवेदता ॥ तस्मात् कर्मप्रयोगाणां
 शास्त्रमेतदतिस्फुटम् । वेदो वा वेदतुल्यं वा
 कल्पसूत्रासंशयम् ॥ '

' एतेन धर्मशास्त्राणामज्ञानां चापि वेदता ।
 तनुल्यताऽपि वा वाच्या सर्वेषां सर्वहेतुभिः ॥
 धर्मशास्त्रेषु च येषु सर्वकालं प्रयुज्यते । प्रयोगशास्त्रात्
 तेषां वेदज्ञः को हरिष्यति ॥ अपिचाङ्गानि
 वेदाश्च धर्मशास्त्रं च तुल्यवत् । विद्यास्थानानि
 गण्यन्ते सर्वदा वेद्वादिभिः ॥ '

किञ्च ' कर्मणां ब्राह्मणोक्तानां यथा मन्त्राः
 प्रकाशकाः । अष्टकापार्षणादीनां दृश्यन्ते ते तथैव
 हि ॥ तथाऽवकीर्णियागादि कृच्छ्रचान्द्रायणादि
 वा । वेदमन्त्रप्रकाश्यं सत् स्वयं कथमवैदिकम् ॥
 सिद्धवह्निशिखरत्वादि कल्प मन्त्रैस्तूद्यते ।
 चीलोपनयनप्राप्तं तत् स्यात् कथमवैदिकम् ॥
 एवं च वेदमूलत्वं किमेषामनुमीयते । संभवत्येव
 वेदत्वे नित्यत्वे चापि तस्मै ॥ वेदं हि कल्प-
 जित्वैश्यः पुनस्तस्यापि नित्यता । यत्कथ्येव वरं
 तेन सा तेव्वेवावधारिता ॥ सिद्धानां नित्यवैदिका
 सुयोधा वेदाऽपि वा । असंशयितवेदार्थविषय
 त्वात् प्रकल्प्यते ॥ तस्माद्द्वैसहस्रेऽपि यस्य न
 ज्ञायतेऽपि वा । न तत् कृतकतां लब्ध्या लभते
 नित्यमूलताम् ॥ यान्येव धर्मशास्त्राणां मूल-
 वाक्यानि मन्यन्ते । तान्येवैतानि पठयन्त इत्येतत्क-
 ल्पितं वरम् ॥ मन्त्रादिभिरप्यर्थं च स्थान्यप्रति-
 पादने । तान्युपन्यसनीयानि शिष्याणां वेद्वादि-
 नाम् ॥ तेन तान्येव वैदेष्यः संभवानीति गम्यते ।
 के हि तेष्वलक्ष्येषु शूहीयुः प्रतिकल्पुकात् ॥
 यथा च धर्मशास्त्राणां नाद्यत्वे प्रतिकल्पुकाः ।
 ब्राह्मस्तथा पुराऽप्यासन्न वेदप्रतिकल्पुकाः ॥
 संप्रदायविनाशाच्चेद् गीतेस्तदसत्यपणम् । मन्त्रादि-
 प्तनुमीयेत स्वप्रण्याकरणं तथा ॥ वेदाज्यार्षणं

कृतः क्रिया ॥ बुद्धिबोधं त्रयादन्यत् संस्कृते क्षणिकं च तत् ॥'

'तथा शब्देऽपि बुद्धेर्निर्माणत्वात् नानिन्द्रियैर्वाऽपि दोगात् इत्येवमादिभिः सर्वदा पदार्थसंबन्धानित्यवप्रतिपादनात् तद्विपरीतम् आगमनित्यत्वम् अग्न्युपगम्यमानं लोभेप- दावास्पदमात्रमेव भवेत् । तथाहि, 'वस्तुनूतनु- पादाय तुरीमात्रपरिमदात् । पटं कर्तुं समीहितं, स इत्यादौ व्योम मुष्टिभिः ॥ यावदागमनित्यत्वं वेदम- दारूपकस्तिपते । (दाहभिः काष्ठैः ठणकलिते) हेत्याभासाग्निनिर्देशे तस्मिन्नेतद् वेदम द्रुप्करम् ॥' अथवा नित्यताशब्दश्च क्रियानित्यत्वपर्यायः, तत् यस्य शब्दार्थसंबन्धानामनित्यत्वम्, तस्य तदाश्रयणहार नित्यत्वं किमाधार मविव्यक्तिव्यतिदुःसंपादम् । 'न च शब्दार्थसंबन्धकूटात्पत्वंमनिच्छताम् । नित्यता व्यवहारस्य निराधाराऽवकल्पते ॥ शब्दादिषु विनश्यत्सु व्यवहारः क्व वर्तते ॥' नित्यत्वं धर्म- तैस्तेत्यर्थशून्यमतो वचः ॥ एतैरपि न निर्दिष्टं शक्यं अणवित्ताशितो । किमुत स्थितया साकं एपरवशैक्याकथता ॥' तेनानित्यशब्दादिनाम् आगम- नित्यतागुणत्वेः अतीन्द्रियविपर्ययश्च वाक्यस्य प्रयोग- शास्त्रानुभावात् नाणमिषमादित्युच्यते । 'असाधु- शब्दभूयिष्ठाः शाक्यजैनागमादयः । अनश्रियन्धन- त्वाय शास्त्रं न प्रतीयते ॥' मागधदक्षिणा यत्त्वं- भ्रंशमागमाशुशब्दनिबन्धना हि वे । 'मम हि हि मिश्रणं कथमथाश्ली लवे । तथा 'उत्थिते लोडभिः उन्ने अधि कारणम्, पत्ने पथि कारणम्, अणुभवे कारणम्, इमे सकृदा धम्मा, संपन्निते तत्कारण, अकारण विणमिडि । अणुपत्तिधारणम्' इत्येवमादयः । (मम नि-मम अधि, हि, मिश्रण-मिश्रोः, कथ-कथं, वधारी-धर्तते, लवे-सर्वम् । उत्थिते-उत्थिते, एतेडभि-लोभे, उन्ने-ऊर्णम्, अधि-अधित कारणम् । पत्ने-पत्ने, पथि-नासि कारणम् । अणुभवे-अणु- भवे कारणम् । इमे सकृदा-सकृदाः, धम्मा-धर्माः । विणमिडि-विनमपति । अणुपत्तिधारणं-अणुपत्ति- कारणम् इति संस्कृतम् । के) 'तदप्रत्ययस्यतच्छेपे

कृततेष्वर्थसत्यता । दृष्टाभ्रदृष्टेषु कथं वा स्या- दनादिता ॥' वेदेषु हि तापदेव पदवाक्यपर्यायात्मक- त्वादिहेत्याभावेः कृतत्वधाम्निभवति । 'या तद्बुद्धि- रवस्थानाद् वेदरूपं न दृश्यते । ऋक्सामा- दिस्वरूपे तु दृष्टे श्रान्तिर्निवर्तते ॥ आदिमत्रमपि ध्रुवा वेदानां पौरुषेयता । न शक्याऽप्यवसात्तु हि मनागपि सचेतनैः ॥ दृष्टार्थव्यवहारेषु वाक्यैर्लोक- तुसादिभिः । पदैश्च तद्विधैरेव नराः कात्यानि कुर्वते ॥ प्रपाठरुचतुःपट्टिनियतस्वरकैः पदैः । लोकेष्वप्यस्रुतप्रार्थैर्गवेर्दे कः करिष्यति ॥ अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातममित्येतन्नृवचः कथम् ॥ किमालोच्य क्व वा दृष्ट्वा याक् प्रतच्छन्दसी- दशम् । रचयेत् पुरुषो वाक्यं किं चोद्दिश्य प्रयो- जनम् ॥ अग्नेः पुरोहितत्वं च क दृष्टं येन कीर्त्यते । ईळेऽग्नेप्रयोगस्य क दृष्टः रतोत्रगोचरः ॥ देवत्वं चास्य यज्ञस्य विहितं कोपलक्षितम् । विधिनेय हि देवत्वं प्रतिकर्मावधार्यते ॥ न जात्या देवतात्वं हि क्व चिदस्ति व्यवस्थितम् । द्रौढत्वमपि यत् तस्य देवताहानहेतुकम् ॥ रत्नधातितमत्वं च तत्ररक्षा- यते कथम् । अविद्धातशुणानां च कल्पते स्तवनं न तु ॥ स्वतन्त्रो वेद् एतन् क्वैवलो यक्षुमर्हति । इयं त्वेत्ययमप्यर्थः पुरुषेणोच्यतां कथम् ॥ शास्त्रान्तेदीपयोगश्च पुनिरिन्द्रोदृष्टतां गुणः । एष- मूर्जेत्यर्थं मन्त्रः केन शास्त्रानुमानेन ॥ वक्तुं शक्यो नियोक्तुं वा बुद्धिर्द्वैककारिणाम् । धाययः श्येत्सर्वं मन्त्रो वत्सापाकर्णं प्रति ॥ एकशो विनियोकस्य इति क्व कथयिष्यति ॥' वागुच्यन्देन बहुवचनत्वेन मातृविवीगमयान एकैको षण्णोऽभिधीयते इति नेतन् बुद्धिपूर्वकारिणा विहितं शक्यम् । 'सामवेदे यदोप्राईप्रभृतीनां प्रमुच्यते । रूपं तत्रापि वीरतत्वे नामिधायोऽस्ति कश्चन ॥' को नाम बुद्धिपूर्वकारि पुरुषः । अधिप्रधानरत्नताम् कणउत्तमां लोकेष्वकरोतिरितु आनवगमपूर्वम् अग्ने इत्येष पदस्य अकारणोद्भवेन प्लुतेन विवृत्ता । 'तथा वीतय इत्यनिष्ठीकारणवति विक्रियाम् । तद्वद्वय च तोशब्दं वेदश्रुत्यापि

॥ 'काकमांसं शुनोच्छिष्टं खल्वं तदपि दुर्लभम्' इति न्यायः । अस्यन्तिवृष्टस्वतिवृष्टस्वति दुर्लभत्वेऽयं न्यायः प्रवर्तते इति । साहस्री. ५९६.

॥ काकाक्षिगोलकन्यायाः । काकाक्ष्यैरुमेव चक्षु-
रिन्द्रियं गोलकद्वयेऽपि चागुपयन्त्यक्षोरजनने हि उपकारकं
भवतीति । 'न वेति विभाषा' (१११५४) इति
सूत्रस्यः इतिरामदः काकाक्षिगोलकन्यायेनेभाम्या
सम्पत्ते । नेति निषेधः, वेति विकल्पः, विभाषायाः
सङ्गीत्यर्थः । किञ्चोक्तं मुनीश्वरैः 'अविरोधिसुले बुद्धिः
स्वानन्दे च गामागमी । कुर्वत्यास्ते क्रमादेया काकाक्षिव-
दितस्ततः ॥ एकैव दृष्टिः काकस्य वामदक्षिणनेत्रयोः ।
यात्यायात्वेवमानन्दद्वये तत्त्वदिदो मतिः ॥ भुञ्जानो
विषयानन्दं ब्रह्मानन्दं च तत्त्वविद् । विभाषामिश्र-
वद्विद्यादुभौ लौकिकैरेदिकौ ॥' इति । साहस्री. २५८.

● 'नाराधये मूलकल्पयतेः किं मय्यनागस्यपराध-
दृक् स्या.' । नाराधये किम् ? अपराधदृक् किं स्याः ?
इति काकाक्षिन्यायेन किरादस्य उभयवाप्यन्वयः ।
काशीखण्डः रामानन्दः. ५३३, ● 'रक्षात्वं रक्षालै-
स्त्वैर्योत्रै. शोकरहितम्' इति मूलम् । तत्र टीका-
तैः रक्षालैः आग्नेः । काकाक्षिन्यायेन तच्छन्दस्य उभयप
संभवत्वात् तै. अयोत्रैः शोकरहितैः शोकरहितं ब्रह्मलोकं
विलोक्याचके । ११८. ● तेष्वदंशान्तिरोपस्य इति वा
(सप्तमपुत्रैश्च) समाप्तिः । अनन्तरमूले विपतिपत्यु
पातविरोधाभावात्तैः अनुपपन्नमालन्वात्, इह च
प्रकल्पविरोधाभावात् अचरवचननीचत्वात् उरयोगसद्भावे-
ऽपि च काकाक्षिवत् अनुपपन्नं तत्रैव बोधसंभवत्वात् ।
षा. ११३१७ पृ. १९८. ● 'मातृमित्रे रजसि,
प्रसातु भगिनीषु च । निवृत्ते वाऽपि रम्ये विवर्तुरत-
र्तुरे ॥' (नारदः १५३ प. को. न्य वा. पृ. ११५२)
अथ 'प्रसातु भगिनीषु च' इति काकाक्षिवत् रक्षोरमग-
निशुभोर्दोषम् । स्वयंहरिमयूखः ५२. ● नरपरश्च
अभिषेध- भावनेविभ्रमां श्रामानति काकाक्षिवत्
संबन्धने । सु. पृ. १५०६ । अनेन सुधाप्रन्थेन
'प्रधाप्येनाथ' (ओशनः पन्थत्वात् तत्रा' इति वाक्ये)
नोराका धातुना दौदनकिरा । भा भूत् तर्पैश्च कर्तव्य-

मभिषेधं न भावना ॥' इति वार्तिकरुकोके (पृ. ९१७)
जतुर्ध्वरणे 'न' इति शब्दः 'अभिषेधं' इति पदेत्
च सम्पत्ते इति प्रतिपादितं दृष्टान्तेन । के.

॥ काकिणीन्यायः । 'वराटफना दशकदपं वद
सा तु काकिणी' इति । पचेन विवृतीऽयम्, यथा-
'भित्तते भ्रातरो दासः पितरः मुहृदस्तथा । एकास्तिन्याः
काकिणिना तद्यः सर्वेऽरयः कृताः ॥' इति । अस्मार्थः-
भित्तते स्नेहं त्यजन्ति । कथम्भूताः एकास्तिन्याः एकै
एवपागास्ते च ते आस्तिन्या अतिमियाश्चेत्यर्थः । कुतः ।
काकिणिना । पुंस्यमार्थमिति । भीभागवते एकादशस्कन्धे
श्रीवैशाखायै । साहस्री. ५५७.

॥ वाचमणिन्यायः । यथा मणिकाचयोः पतीषा-
काले एवाय कानोऽयं मणिरिति निश्चीयते, एवं नव
विवशा, तत्राप्यं प्रवर्तते । उक्तं च- 'मणिरुद्धति पार्ये
काचः शिरसि धार्यते । क्रयविक्रयवेलाया काचः कानो
मणिर्गणः ॥' इति । साहस्री. ६५०.

● 'यथा च पञ्चरागावीरु काचरफटिकमिथितान् ।
परीक्षया विजानन्ति साधुत्वपररे तथा ॥ यथा रज-
परीक्षाया साधुसाधुत्वलक्षणम् । तथा व्याकरणात् सिद्धं
साधुशब्दनिरूपणम् ॥' वा. ११३१२७ पृ. २८२.

● काञ्जिकादिनाऽपि अन्येन अग्नेनापि दध्यभावे
पयो पत्नीक्षियते । भा. ८।२।५।२२.

● काठकम् अग्निहोत्रे येन भूतं नामी कदा चित्
तेचिरीयक मानोति । (भृग्वज्रपि वा स्वरात्पथेन प्रति-
पदात्वात् तेचिरीयकप्रतिपथ्येभ्यैरेवम् इति कर्त्तव्यं वा न
पुन भूमि मन्पते ।) वा. २।५।२।६. ● काठकं नाम
यजुर्देव्यं प्राणाऽन्तरम् । वि. १।१।८. ● काठककाण्व-
मापदिनतेचिरीयारिद्यागान् दसंपुंसागाण्य कर्म
आम्नातम् । तद्य स्वातमेदात् एकं कर्म, न प्राणा-
भेदेऽपि कर्म नियते । २।५।२. ● इतिम काठका-
दुक्तमापकाप्रवचनादिति । न वाऽनादीनि नियते
कर्त्तव्यकारिमा सक ॥' यद्यपि काठकादेर्जातेः निय-
त्वात् नियेवाप्य, तद्यपि प्रवचनमितिसेव सम्भवे ।
वा. २।५।२।२२. ● 'मन्त्रकण्ठकण्ठान् समुदे
काठकादिके । वेद्यं वदते नियमनेकप्राणमिति ॥'

भावोऽत्र कारणम् ॥ खरोऽपि त्वस्ति रूपशो नत्व-
सावेव केचलः ॥'

अवाक्यशेषाच्च । १३ ॥

भाष्यम्— 'ऋषिजो वृणीते' 'वृता यजन्ति'
'देवयजनमभ्यवस्यन्ति' इति नाम विधिसंग्रहे वर्त-
मानकालप्रत्ययनिर्देशात् । न चान्न वाक्यदोषः स्तावको-
ऽस्ति । तस्मादप्रमाणम् । यश्च आदर उक्तः, स नान्त-
रीयकत्वात् वेदवाक्यमिभ्रसमानानात् । यत्तु श्रुतिरिति,
नेतृत्वं गर्यैवाद्भात् । कर्मपर्येषाद्ः ? विष्मन्तर ह्यस्ति,
आरण्योऽप्राकपाल इति । अत्र आचार्यो वेदोऽभिप्रेतः ।
आभिनोत्यस्य बुद्धिमिति । यद्वा आचार्यवचन प्रमाणं
वदयेधम् । कतरत्तत् ? यत् प्रमाणमयम् ।

वा-- 'अतश्च वाक्यशेषोऽपि तस्मिन्नेवोप-
युज्यते । बहवो वाक्यशेषा हि येषां लोकेष्व-
संभवः । अनुद्धिपूर्वतासिद्धिरस्तेन वेदस्य तैरपि ॥'
बृहस्पतिर्वै देवानामुदगायत्, इन्द्रो बृहमइत्, प्रजापति-
र्येषामायन उदखिदत्, गायो वा एत-स्यवापसत तासा
दशतु मास्तु शुक्लापवायत इत्यादयः कथमिव बुद्धि-
पूर्वकारिणा अर्थवादाः प्रणीयेत् । 'नित्यत्वे सति
येषां हि ह्येशेन विधियोजना । तान् कृत्वाऽऽध्यापयन्
कर्ता सुसमत्वं व्यजेज्जठः ॥' न च तादृशवाक्यशेष-
मुद्राऽपि कल्पसूत्रादिग्रन्थेषु का चिदस्ति, यद्गतेन अङ्कत-
कावमेयम् अवधीयते । 'विधिः शून्यतया चेपां विहि-
ताऽऽख्यातारूपता । गम्यते न त्वपूर्वार्थप्रतिपादन-
शक्यता ॥ वर्तमानापदेशोऽपि त्वर्थवाद्प्ररोचितः ।
विधिवत् लभतेऽन्यत्र कल्पसूत्रेषु नारित सः ॥
पञ्चमेन लकारेण विधिवैशदल्लक्षसि स्युतः । मन्त्र-
ब्राह्मणभिन्नत्वात् सोऽप्येतेषु न युज्यते ॥' यद्यपि
'पङ्कभेके' इत्यनेन कल्पसूत्राणां वेदत्व मवेत् ।
'तथापि तर्कवत् तेषां छन्दस्त्वं नोपपद्यते ।
मन्त्रब्राह्मणयोरैव छान्दसा विषयः स्थिताः ॥'
यथैव 'विधिविधेयस्तर्कश्च वेदः' (विधिः ब्राह्मणम्,
विधेयः मन्त्रः, तर्कः सीमाया) इत्येतस्मिन् दर्शने
सति समस्तवैदिकतर्कान्तर्गताभिन्ना सीमायाऽपि
वेदशब्दाद्या भवति न तु अमन्त्रब्राह्मणतात्वात् छन्दो-

विष्मन्तानि कार्याणि लभते, तथा कल्पसूत्राण्यपीति
विधियर्थोपप्रयोगशास्त्रताभावः । ' इतिहासपुराणाभ्यां
सा त्वनैकान्तिकी स्मृता । या त्वेषां ब्रह्मवज्ञेऽपि
विधानान्नित्यतोदितम् ॥ इतिहासपुराणानि कल्पा-
निति हि सा श्रुतिः । तस्मान् कुत्रिममत्यत्र विदा-
स्थानं गृहीष्यते ॥' वेदार्थोपवर्तहारस्य कल्पसूत्रानपेक्षेः
कर्तुमशक्यत्वात् । अवश्य च यावद्देदं यावत्कर्मप्रयोगं च
क्रियमाणैरपि विद्यास्थानाशून्यताऽर्थे कैरपि कल्पसूत्रे-
र्भवितव्यम् । ' वेदार्थकल्पनात् कल्पो नित्यये-
वाख्ययोच्यते । जपे च नित्यकर्तव्ये नित्यमेष
विधीयते ॥ कर्मोभ्यासाभिःसंज्ञानं विध्यर्थश्चात्र
गम्यते । स चार्थो नित्य एवेति नापतेत् प्रन्थ-
नित्यता ॥ यः पुनर्वैदसंवादः स तत्पूर्वतयेष्यते ।
तदर्थातुगमाच्चैषां न स्वतन्त्रप्रमाणता ॥ वेद-
शब्दाभिधेयत्वं नैयमाभ्येतेषु स्थितम् । पङ्कभेक
इत्येवञ्च च सिद्धान्तभाषितम् ॥ संवादात्वात्वाद्-
त्वमेकरथैकान्तनिश्चितम् । ऐकान्तिकविधित्वात्तच्च
ब्राह्मणे तन्न युज्यते ॥ कल्पादाधुनादात्वमापन्नं
परिशेषतः । न च शाखाऽन्तरन्यायन्तुल्याभ्येत्क-
तायथात् ॥ सर्ववासाविधित्वं हि सिद्धमभ्येत्-
भेदतः । प्रतिशास्त्रं तु ये कल्पास्तदर्थप्रतिपादकाः ॥
समानाभ्येत्कत्वात्ते न कदाचिद् विधिष्यमाः ।
विद्वेष्वन्तश्च दृश्यन्ते हेतुभिर्ब्राह्मणोत्थितैः ॥ कल्प-
कारस्ततोऽप्येषां नैव ब्राह्मणतुल्यता । अन्यार्थै-
र्ब्राह्मणैश्चान्यान्यं ज्ञापयन्त्यर्थनिर्णयान् ॥ तस्मादपि
स्वतन्त्रत्वं कल्पानां नोपपद्यते । अर्थकलेन केपां
चिदक्षराणा च साम्यतः ॥ सादृश्याद् ब्राह्मण-
भ्रान्तिर्जातैवमपनीयते । आचार्यवचसां यच्च
प्रमाणत्वं श्रुती श्रुतम् ॥ श्रुतिसामान्यमात्रत्वात्
तस्याप्यन्यासतोदितम् । न्यायशास्त्राण्येव वेदार्थान्
वेदांश्च धदतः स्वयम् ॥ शिष्यान् प्रत्याप्तमावात्
स्यादाचार्योक्तिप्रमाणता ॥ आचार्यशब्दस्यापो मन्वा-
दिभिरेवं न्यायताः । उपनीय तु यः शिष्यं
वेदमभ्यापयेद् द्विवः । साह्य च हरदत्तं च तमाचार्यं
प्रचक्षते ॥' इति । वेदसंप्रदानकाले च शिष्याः तद्वचःश्रु-
कथं नाम भद्रपीरु इत्येवमर्थम् आचार्यवचन प्रमाण-

सोम--सदोनामकमण्डपः उदगायतः । तत्र दक्षिणत आरभ्य उदगनरगान् मध्यमासु स्यूगानु औदुम्बरी यजमानसंमिता, इतरा औदुम्बरीसंमिताः । तासां पश्चात् पुरस्ताच्च वाः स्यूगाः, ताः पर्यन्तस्यूगाः । तासु नामि- दन्वः इति नित्ये प्रमाणात् । वृष्टिकामस्य तु औदुम्बरी- मपि नीचैः कृत्वा सदो मातव्यम् ।

अत्र समाख्यायाः यचनानुसंगत्वात् न वाधः इति प्रचरस्थानात् संगतिः । अधिष्कारचिन्ताऽपार्थं काम- गुणोपपत्त्यर्थवतिता, इति अप्पापपथनिर्दोष्या । सूत्रार्थस्तु कामोऽपि तथा याजमान एव अर्थेन ननुकैलेन यजमानस्य नियमयोगात्, उदर्य नित्यगुणस्य प्रयोगत्वे तत्र परकीयसाम्युत्थानवशात् इति ।

वि-- 'वृष्टिकामी सदो नीचैर्मितुयादिति कामना । अध्वर्योः स्वामिनो वा, ऽऽसौ वाक्यान्मातु, सतुच्यते ॥ परस्मैवदतोऽनुसंग्याचारस्य परार्थता । प्रतीताऽसौ वाक्य- वाचे तपोवत् स्वामिनोऽस्तु तत् ॥ ' ३।०।६ ।

भाट्ट-- ये गुणजन्वाः कामाः ' यदि कामयेत् वरुंक्षः पर्यन्तः स्यादिति नीचैः सदो नितुयात् ' इत्यादयः ते मानाद्याध्वस्य तावत् अध्वर्यवत्त्वात् तन्वामानाधिकरण्याच्च कामयतेः तन्वमानवतृक्यप्रतीतिः अध्वर्युनिष्ठा एव । अत एव यत्र ' दग्नेन्द्रियकामस्य ' इत्यादिवेषधिकरणम्, तत्र यजमानगतित्वमेव, प्रथेया- रणस्य होमस्थानध्वर्यवत्त्वात् । इति प्राप्ते, ' नितुयात् ' इति नितः परस्मैवदिदेशात् अपरमुंभितकृतृकावधारणेः सामानाधिकरण्यात्वेन याजमानत्वमेव । यथापि ' सो वृष्टिकामः स धीमरेण सुवीथ ' इत्यादौ न परानैरदम्, सञ्चापि न उदगानुगामि त्वम्, ऋचिकामानुषेपेन यजमान- कल्याणशीलभूविशेषगुणकाथापुररथेः । अतस्तत्र सामाना- धिकरणप्रमाणमेतदं च प्रयोगककृतृवामिच्छेदेवैव भावने- यम् । अत एव यत्र न नियगुणवाधः, वाचेऽपि वा साक्षादेव यचनन्, तत्र सानिनिमित्तमित्येति न सति, यथा ' आमाने वा यजमानाव वा यं कामं कामयते समुदायेन् ' इति । अत्र पृथक्प्रवचनवदध्वर्यात् वा- शान्दध्वर्याच्च अध्वर्येदेन उदारीकृत्यते । अत एवानु- पदेन वाक्यमेतौऽपि अधीनः । ' तन् ' इत्येतेनोप-

निष्ठं वैकल्पिकं कामं परामृश्य उद्रेयत्वविधानाद्वा न वाक्यभेदः । गावतेष्व ' गावन्ति यं सामगाः ' इत्यदौ अर्थाभिधानेऽपि प्रयोगात् कामरूपायस्य उद्रेयत्वविधायः । ('यं चैवाः समुपासते ' इति श्लोकार्थः ।)

मण्डन-- ' स्वामी सदो मानफलस्य रोषी ' ६. शंकर-- ' आश्रित्यं न गुणात् फलम् ' । ८.

काण्डाधिकरणे अज्ञाभिततगुणफलानां यजमान- गानित्यनुक्तम् । परिमलः. ३।१।३।४।४ प्रत्.

काण्डानुसमयः अनेकाधप्रतिप्रदे अम्बुपेतयः । भा. ५।२।२।३. काण्डानुसमयः । काण्डं पदार्थ- वगैः । अनुसमयः पश्चात् संगतिः, ' इण् गतौ ' इति चातुलिनप्रत्त्वात् अनुसमयपदान्तरस्य । तत्रैव एकस्य पशोः कृष्णोशाकरणादिपदार्थवगै कृत्वा परस्य तथा कर्तव्य- नित्यर्थः । सोम. ५।२।१. काण्डानुसमयः सति- पातिनामज्ञाना प्रधानविशेषे सति । भा. ५।२।२।३. एकैकस्य प्रधानस्य सतिपशोपकारकाङ्क्षकाण्डं इत्यां इतरस्य कर्तव्यम् इत्येवं काण्डानुसमयः । भाट्ट. ५।२।१- ३ काण्डानुसमयव्यायः । अथसहस्रादिप्रतिप्रदे पुष्टेडाद्यधर्मार्था काण्डानुसमयः ॥

कारणादभ्यावृत्तिः । ५।२।२।३ ॥ भाष्यम्-- अथवा अधिष्कारान्तरम् । अनेक- सहस्राध्वर्युप्रदे तन्वानुदानम् इति पूर्वः पद्यः । काण्डा- नुसमयः अम्बुपेतयः इति विद्वान्तः ।

उत्प-- कारणादभ्यावृत्तिः इति । न एतासौ सुकृतः, नापि परिहारः । अध्वर्युप्रदे (निमित्ते) चतुःपञ्चास्य विधीयन्ते । यावत् इत्यनेन अधोपस्था उच्यन्ते, तावत् इति पुष्टेडाद्येवता । एकत्र निमित्तेयता, अथवा नैमित्तिके- यता, वादयन् इति देवतासंख्ये विधीयते, कुरोण अथ (एषाम्) सादित्यम् (विधीयते !) । तन्मात् निष्ठा एवैवा प्रयोगः । कुरुराद्यसु एकः (न प्रयोगः) । यथा मन्वाद्यनुशासनात् (एकत्रचतुःपञ्चासोऽन्यतानामपि) न तन्नेव इति कर्तव्यता (इत्यु- प्रसाराप्रयोगं साहं समस्य अनुपासनायोगः) एतन्निहाय । (येषां प्र ' प्राञ्जानुषासना लन्नेव इति कर्तव्यता ' इति पद्यः, नम् न पद्यते, तैमिन्मस्ये, इति कर्तव्यतापद्यते

वति ' वागमय सवितः ' इत्यादिपु पुनर्ग्रहणमध्येपु होमार्यमन्त्रेषु च सवित्रादिदेवताविशेषविज्ञानसद्भावेन अष्टासवदोषः परिहृतो भवति । अविष्कृतवस्य च दीपावम् ' तस्मात् गर्भेण ' इति वाक्प्रयोगेण प्रतिपाद्यते । गर्भिणीवधे गर्भस्य स्त्रीपुंसभावाने विशिष्यविज्ञानात् ' ब्रह्महा भवति ' इति गर्भस्याविष्कृतत्वेन ब्रह्महत्याऽऽ- गिधानात् । अथ च अविष्कृतगर्भवधे सिद्धवत् ब्रह्म- हत्यानिर्देशान्मयाऽऽनुपपत्त्या तत्र ब्रह्महत्यातुल्यप्राय- श्चित्तविधिः ' इत्या गर्भमविष्कृतानेतदेव मतं ' चरेत् ' इति स्मृतिमूलभूतः अनुमीयते -) १।३।७ ।

सोम- विष्कृतिरव्यायंनिर्णये ग्लेच्छपसिद्धेः स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यवत् समीपानपि स्वातन्त्र्येण प्रामा- ण्यम् इत्याधानात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु-प्रयत्नशाल विधौ पूर्वपक्षपरपक्षयाने दर्शपूर्णमासकृतंस्वतापरकल्प- सूत्रस्य अप्रामाण्यं सूत्रकारैश्च प्रतिपादितम्, इति स्वतन्त्रतावयवत्वात् ' अविशेषाद्गुणी वा ' इत्यादेरपि अप्रामाण्यं तदनुमतम् इत्यर्थप्रयोगान्न स्वतः प्रमाणम् इति चेत् इति ।

वि- ' गणोरुपेयाः कल्यायाः वृत्रिमा वा , न वृत्रिमाः । भुतिस्मृत्योर्भेदुदेः स्वतो माथं यतः क्षमम् ॥ , पुंनामोक्तैः वीरुपेयाः षाठरायमत्वतः । तथोपलभिते के विदाप्रसाम्यादिकर्तृताम् ॥ '

भाट्ट- स्मृतीना कल्पसूत्राणां वा, षडङ्गानामेव वा, द्वाकायादिप्रधानां वा वेदस्य वेदतुल्यस्य वा भवतु । न भुत्यादिमूलकत्वम्, गौरवान् नित्यमद्यकविधिविधिव- स्मृत्यनुपपत्तेः । अङ्गानां तु ' षडङ्गमेके ' इति स्मृतेरपि वेदत्वम् । बुद्धवैधानस्यैकवादिप्रमाणत्वात् तु षाठका दियत् प्रवचनमितिलिखितेनापि उपपद्यते । इति प्राप्ते, दृष्टकर्तृस्मरणात् षाठकादिवत् प्रवचनमितिलि- खितानुरस्तेः, तेषां वेदस्य वेदतुल्यस्य वा । प्रति- मन्वन्तरं वा पूर्वविधानां प्रथमानां धरात् नित्यब्रह्म- पक्षीधिविदपरश्वोरवतिः । ' षडङ्गमेके ' इति तु प्रथमोक्तत्वात्. एष्वप्यप्रथमाः । तस्मादेतेषां स्मृत्याधि- कृतसंशयेन (१।३।१६) वेदस्यैवत्येव । शाक्यदि- प्रथमानीं तु तदर्थमद्यप्रमाणवधेव । प्रयोजनम् पूर्ववधे

कल्पसूत्रादीनां वेदत्वे वेदतुल्यत्वे वा यत्र प्रत्यक्षभूति- विरोधः, तत्र विकल्पः । यत्र वा प्रत्यक्षभूतिविरोधाभावे- ऽपि न्यायमासमूलकं वचनम्, तथापि वचनत्वादेव तदनुष्ठानम्, न्यायोपन्यासस्तु हेतुधिकरणन्यायेन अर्थवादः । सिद्धान्ते तु प्रत्यक्षभूतिविरोधे वा न्यायविरोधे वा या- च्छुतीदर्शनम् अननुष्ठानतुल्यमप्रामाण्यम् । भुतिदर्शनेोत्तर तु विकल्पादि । यत्र तु न्यायोपन्याससहितं भीमाकाश्या- क्षिपदं च स्मृतिवचनम्, तत्र भूतिमूलवत्त्वमेव वचन- विरोधे न्यायस्यैव आभासत्वात् तदर्थः एवानुष्ठेय इति । अथ सर्वत्रोदाहरणानि मूलेतोदाहरणरूपणानि चास्मत्कृत- कीलुमे दृष्टव्यानि ।

मण्डन- ' न कल्पसूत्राण्यवधेधाभागम् । '

शंकर- ' कल्पसूत्रास्वतन्त्रता । ' १२ । स्मृतीनाम- स्वतन्त्रत्वम् । १३, । अङ्गानामस्वतन्त्रता । १४ । शाक्यदि- श्चास्वतन्त्रत्वम् । १५ । '

अत्र कुल्लुलम्-अथेदं चिन्त्यम् । ' सर्वोऽपरपक्षः पूर्णमासपर, सर्वः पूर्वपक्षो दर्शनम् ' इति कल्पसूत्रम् ' अमावास्याप्रमावास्या यजेत ' इत्यादियद्य- भूतिविरोधात् अप्रामाण्यम् इत्यनुपपन्नम् । पूर्वपक्षपर- पक्षयोरपि दर्शपूर्णमासकर्मकाळावस्य प्रयत्नसिद्धत्वात् । एवं हि उदाहरति भूतिवार्थं घोषापनावस्तमस्यकापाट- भारद्वाजाः " अथेकेनां ' वि वा एतस्य पक्षदिस्यते, अस्य यथे मतते अन्तरेतामिष्टि निर्बन्ति । य एवातो आमेयोऽष्टाकपाल. वीर्गेमाशां योऽमावास्यावाम्, तम अये पथित्ने पुर्वात्, तेनैव पुनः पन्वानमैति, न यथ विन्दितसि ' इति तिसावते ' इति । अथार्थः- ' अमये पथित्ने पुरोवाचमष्टाकपालं निर्वयेत्, यो दर्श- पूर्णमासयान्ती सन् अमावास्या वा वीर्गेमाशीं षाडति- पादयेत् ' इत्यादिना दर्शपूर्णमासयोः स्वद्यज्यतिक्रमे ताधिकृत्यादिः प्रायश्चित्तयेन विहितं तेषीतिवादि- शास्त्रात् । तस्यास्तान् अतिरन्तेन पूर्णमासेन दर्शेन च समानवन्त्वात् शास्त्रान्तरे विहितं । तद्विद्व्यायुक्तं दर्शं पूर्णमासिक्रमेवपद्यथैव पथित्नेपुपक्षं शास्त्रान्तरे तिथीयो ' मस्य यते ' इत्यादिना । यत्र षड्वानन्त- दर्शपूर्णमासयोः अन्वयस्मिन् अन्वये यते प्रयो

वृते कात्यायनस्य इदमित्यसिद्धये 'ब्रह्मन्त्र' (पा० ४।१।११५) इति उपन्यसे तस्य श्यादेशो 'क्वचित्तो-
रन्यतरस्याम्' (पा० ४।१।११६) इति पञ्चम्यस्य
उक्तृष्वे कात्यः इति । यकारकयात् परतः उपन्यस्यमासौ
'आपन्यस्य च तद्धितेऽनाति' (पा. ६।१।१५९) इति
आकारादिवर्जिते तद्धिते परं अपन्यस्यनिनः यकारस्य
व्येपात् कातीयम् इति रूपसिद्धिः । सु. ट. १०७५.

● कात्यायनः । नित्यो हि अस्य नञ्दस्य मुक्त-
शब्देन समासः इति वार्तिककारो भगवान् मन्यते स्म ।
'श्रावचनानयैक्यं च स्वमानसिद्धत्वात्' इति । (समर्थस्यै
वार्तिकमिदम् ।) न इति भगवान् पाणिनिः । स हि
'विमाथा' (पा० २।१।१११) इति प्रत्यय ईदृशं समास-
मुक्तवान् । सद्वादित्वाच्च पाणिनेर्वचनं प्रमाणम् । असद्वादि-
त्वात् न कात्यायनस्य । भा. १०।८।११४. ● कात्यायनः
मन्वादिस्मृतानः प्रामाण्ये । वि. १।३।५. ● कात्यायन-
कल्पसूत्रं पौरोष्यमेव । वेदमूलत्वाच्च प्रमाणम् । १।३।७.

● कान्तारोत्तरप्रायः । तद्यथा, कश्चिकान्तारे सद्युप-
स्थिते सार्धमुपादात्ते, स यथा निष्प्रान्तकान्तारो भवति,
तथा सार्धे जहातीति । 'स्वरादीनि च' (पा० १।१।७४)
इति सूत्रभाष्ये प्रोक्तोऽयम् । साहस्री. ८३४.

● कान्तारोत्तरप्रायः सार्धे इति न्याय ।
अयं न्यायः ' इको गुणवृद्धी ' (पा० १।१।३) इति
सूत्रसम्बन्धेऽभिहित । तथापि, ' संकन्यमनुवर्तिष्यते '
इति महाभाष्यस्य संकन्यमिति प्रवीचभाटाय संबन्धने
इति संबन्धम्, कर्मणि षन्, ननुपकन्यामिषेयत्वात्
ननुसकनिर्देशः । अदेऽन्वशासंभ्रं वृद्धिपशुम् ' अदेह्
गुण ' (पा० १।१।२) इत्यज्ञानवर्तते, तेन अदेह्मिर्न
संबन्धने । इह तु अनुवृत्तमादेवौ जहाति कान्तारोत्तरप्राय
सार्धस्येव त्यागोपादाने इति । साहस्री. ४७४.

● फाषिषन द्विरात्र. । उच्यमहस्यत्र अतिरात्र. ।
सु. १०।१।१३।४८.

● 'कामं हुने संवेदेत्, पश्चादि स गत.' (होमोत्तरम्
अग्नीनां मध्येन कामं गच्छेत् । कामम् इयम्ययम् । हि
यस्मात् स. आहवनीयः पश्चात् गार्हपत्ये गत इति) ।
होमोत्तरम् आहवनीयस्य दक्षिणप्रेष्य गार्हपत्ये गमनात्

अग्निद्वयमावेन मध्ये सचाराभ्यनुष्ठानमत्र । संकल्पं.
३।२।५. ● कामः याजमानः एव न आर्त्तियः । ' यः
कामयेत पर्वेत् पर्वन्त्यः इति नीचैः उरो मितुपात् '
इत्यादिः ज्योतिष्टोमे । वचनात् तु आर्त्तियोऽपि शक्यः ।
भा. ३।८।५।१२-१४. ● कामः चा निमित्तं वा यदो-
त्पद्यते, तदा तथोदितो यागः कर्तव्यः । वि. ५।३।१२.

● ' कामचारश्च वतिनिर्वैदो वाक्यदोषं समर्थ-
यितुम् ' इति न्यायः । तथापि ' उशीनरवत् मग्नेऽ
यवा. सन्ति न सन्ति इति, मातृवत् अवशा. क्ल. सन्ति
न सन्ति इति ' इति महाभाष्यम् (६।३।२४) ।
उपमानोपमेयभावविषयो वति । तत्र उपमाने सचा
असत्ता वा प्रसिद्धा उपमेये प्रतिपाद्यते इति
यथासमान वाक्यदोषपरिकल्पने कामचारः इति कैचटाः ।
साहस्री ८३६.

● कामचारकामधार्दकमभयः प्रगुणयनात् ।
वि. ६।२।६.

● कामपदोपादानादेव पत्यस्य पुत्रपार्थक्यं गम्यते ।
नेहि वक्षिन् वृद्धिपूर्वकारि एव कामयते ' स्वर्गं आभारं
रूपताम् ' इति । किं तर्हि ! ममोपभोग्यः स्वादिति ।
षा. ३।१।३।५.

● कामवत् ' आयुर्दां अमेऽस्यायुर्मे देहि ' इत्यादि-
मन्त्रोऽपि याजमानः । वि. ३।८।७.

● कामशास्त्रस्य उच्यमानगुण्येन प्रामाण्यसिद्धिः ।
(इति संबन्धः) । सु ट १२२.

● कामश्रुतय वसन्तादिधुनिमि. प्राग्नेन आधाना-
शेषसमर्था. इति आहिताग्निवै अषिदुर्वन्वि । षा.
३।१।८।२० ट. ७७९

● कामसंयोगेऽपि ऐन्द्रवायव्य पाटमासस्य स्थाने
एवानुष्ठानम् । ज्योतिष्टोमे । भा. १०।५।१८।६५-६६,
● कामसंयोगे ज्योतिष्टोमे आश्विनदेवैरथ्य ऐन्द्रवायवान्
प्रकृ प्रतिकर्षं कर्तव्यम्. । १०।५।१।९।७-६९ । स च
प्रतिकर्षं पराभ्रेय्यं प्रकृ । १०।५।२।७०-७२ ।
मद्गन्तिकरे सान्नस्यापि प्रतिकर्षः । परतु ऐन्द्रवायव-
मद्गनेतर शादनम् । १०।५।१०।७३-७४ । प्रदानस्य
द्व. न प्रतिकर्षः । १०।५।२।७०-७६.

विश्राना च तदुदारेण एकत्रोपसंहारः, न्यायलभ्यानां चार्थानां तावत्परिनिर्णयः प्रयोजनम् इति पूर्ववदेव वेदाङ्गत्वम् इति कल्पसूत्रार्थिकरणे वक्ष्यते । १।३।१।२. पृ. १०, * ब्रह्मयज्ञाध्ययनस्य कल्पसूत्रार्थिकरणे (वा. पृ. १७७) ' कर्माग्रासानुसंधानं विध्वंस्यश्चानुगम्यते ' इत्यत्र प्रयोग-प्राप्तुभावोपयोगिकर्मानुसंधानप्रयोजनस्य वक्ष्यमाणत्वेन केशवदृष्टार्थत्वम् । १।३।३।७. पृ. ३७.

* कल्प्यान् कलस्तं वल्लवत् । चोदकपातः क्रमः कलस्तः, प्रयोगवचनान् तु कल्पः । ततश्च अध्वरकल्पायां पूर्वम् आमिषतिकारो यादृस्पत्यनहनर्वापः, ततः सार-स्वतान्यनिर्वापः । के. ५।१।१०।१७-१८. * कल्प्यात् कलस्तं वलीयः इति व्रताधिकरणन्यायप्रत्वरूपम् । के. * कल्प्यात् कलस्तं वलीयः । ' न च कल्पे उपपद्यमाने कल्पः शक्यः कल्पयितुम् । ' भा. ३।८।३।६. * कल्प्यात् प्रकृतमत्वयो बलवान् । दुप. ६।५।१।२. * कल्प्योपकारात् कल्लोपकार वलीयः । वैकृतो-पक्षेमेभ्यः प्राकृतचोदकपातनारिष्ठदोषाः प्रवलाः । के. ५।१।१।२७-२०.

* कथस्यः ऋषः तिस्रः ककारपठिताः ' कथा न शिन० (ऋषं. ४।३।१।२ सारं. ६८२) कस्वा सत्यो० (ऋषं. ४।३।१।२ सारं. ६८३) अमी पु णः० (ऋषं. ४।३।१।२ सारं. ६८४) इति । वि. ७।२।२.

* कथपशब्दः अग्निगुणैषस्यः कात्स्वर्षरः । भा. ९।४।५।२५-२७.

* कविभिर्निर्मिते गते चत्तदेशीयभाषासु च चतुर्वि-शत्यक्षरसंख्यया गायत्रीन्द्रस्वर्कं भवत्येव । वि. ८।३।६.

* क-शब्दः कथ-शब्दस्यैकदेशः समुदायमत्व-मादधाति । भा. ९।४।३।२२

* कथा-शब्दो मेदसि पठितः । यथा कथावाहितो रथाः मेदोवाहितः इति गम्यते । भा. । ९।४।३।२२.

* कशाङ्कशप्रतोदैः अश्वेभश्चभाः प्रेर्यन्ते (क्रमेण) । ऋजु. पृ. १५३.

* कश्यपमोजानां नाचरंशो द्वितीयः प्रपात्रः । वि. ६।१।२. * कश्यपशब्दः अग्निगुणैषस्यः कात्स्वर्षरः । भा. ९।४।५।२५-२७.

* ' कपायसवद्वन्ति ' इति विनाऽपि तद्बहुलैः प्रयोगो दृश्यते अवहन्तेः । न चायं प्रयोगः गौणः विज्ञेया-भावात् । (कपायप्रकृतिद्वयम् अवधातेन संक्षेपोतीत्यर्थः । के.) भा. १।१।१।६।२८.

॥ कष्टं कर्मैति न्यायः । कर्मणो दुःखहेतुत्वम् अनुभवसिद्धमिति भावः । साहस्री. १.७४.

* अग्निहोत्रिकर्मसु इष्टताचनवाचगतित्वत् अनिष्टतायन-त्वावगतेरपि ' कष्टं कर्म ' इति न्यायेन लोकसिद्ध-त्वात् प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्मेषस्य उदासीतैव, न प्रवर्तेत । सोम. १।१।२.

* कांस्येन ब्रह्मनचंचकमस्य प्रगतेत् दर्शपूर्ण-मासयोः । भा. ४।३।२।४.

॥ कांस्यमोजिन्यायः । अस्वायमर्षः । ' यथा यथा नियं गुरुच्छिष्टं भोक्तव्यं कास्वपादे च भोक्तव्यमिति नियमवतो विनयेस्य नियमानुगुण्य गुहर्निव कास्वपादे भुङ्क्ते इति । यद्यप्ययं शास्त्रीयः, तथाप्येतद्व्यवहारस्य लौकिकत्वात् सुन्दोषसुन्दन्यायवञ्छीकितेषु परिगणितः इति । साहस्री. ३३८.

* आमपणे ऐन्द्रामादीनि मुख्यानि हवीरि, वेया बर्हिः प्रमन्त्रं अप्रमन्त्रं वेति न कश्चिन्नियमोऽस्ति । यावापृथिव्या एककृपाणे जप्यं इति, तस्य वैश्वदेवैक-कपालप्रकृतिक्त्वात् प्रमन्त्रं पुषितं बर्हिः इति नियमः प्राप्तः । तत्र मुख्यत्वात् बहुत्वाच्च ऐन्द्रामादीना तदनु-रोधादिनियमप्राप्ते जपन्यस्यापि यावापृथिव्यस्य धर्मः प्रमन्त्रनियमः आदर्शस्य, प्रमन्त्रोपादेनेऽपि ऐन्द्रामादीना-मवैगुण्यात् अनियमे च यावापृथिव्यस्य वैगुण्यप्रवृत्ता च । यथा अनियतवानमोजिनो गुरोः निपतकालमोजिनः शिष्यस्य च क्व चिदेकपात्रमोजनप्राप्ते गुणभूतस्यापि शिष्यस्यानुरोधेन कास्वपात्रनियम आदीपते तदत् । तस्यवामपणे पुषितमेव बर्हिरेति सिद्धन्तः । पराक्रमः. २९।२-३०।१. * गुह्या यथा कास्वपात्रमोजननियम-वान् छात्रोऽनुस्विते तथा विदुषा अवशोऽनुसर्तव्यं । संप्रहृ. * कास्वमोजिन्यायः प्रजनपीठ्यायां तावत्तरणि इति द्वादशे वक्ष्यते । कु. ६।३।१।२।३८. * नवात्र कांस्य-मोजिन्याय अङ्गशक्यानां शतविषये अयं इति न गुह्यस्य

सै स्वात्' इति । साध्ये च मुल्या कामना, साधने तु नात्परीययी, साधनेन विना साध्यासंभवात् । तस्मात् साधने वा कामना सा गौणी । ड्रुप ११।१।१।११ पृ २०९९ ० कामनाऽनुरोधेन पुन पुनरन्यास काम्यानां कर्मणाम् । भा ११।१।४।२०-२६

० कामिन हि अधिकृत्य हाङ्गस्य यागस्य वचनम् । भा ६।६।१।८

० कामिनोऽपि काम्यकर्मानुष्ठाने प्रत्यवायो नास्ति । वि ६।१।२ ० कामिन स्वयं फलसाधनावच्छिन्नभावना कारित्वम् 'शाखकृत प्रयोक्तिर' (३।७।८।१८) इत्यनोक्तम् । सु ३।८ पृ ६० ० कामिना सप्त विधीयते । ते च परस्परनिरपेक्षा बहव एव । वचनात्तु बहुवचनस्य प्रयोगो विधीयते । भा १०।६।१४। ४५-४६ ० कामिना स्वत फले प्रवृत्तत्वात् उदर्शितवैव कर्मणि प्रवृत्ते ' न हिंसात् ' इति प्रतिषेधाविरोधे । ऋजु पृ २९.

॥ काम्य कर्म आरब्धम्, मध्ये कामे निवृत्ते वा लभ्येऽपि वा समाप्तनीयमेव, नि-दासाय-अभिचयो ध्वजान् । वि ६।२।३, ० काम्य कर्म हृत्वाद्भोवेत कर्तुं यदा शक्यतात्, तदैव कुर्यात् । निय तु यथा शक्यतात् तथा कुर्यात् । ६।३।२, ० काम्य कर्म विनाऽऽदि सहदेव कर्तव्यमिति न नियम । य स्वर्गपश्चादीन् भूरोभूव कामपते, तेन प्रयोगाद्बुधि वर्तव्या । ११।१।४, ० काम्य शोदोऽनगरि नित्यप्रयोगे ब्रह्मिणुमयोग्यम् । ४।१।२ ० काम्य नित्यात् नैमित्तिकाद्य बलवत् ' आसन्नपुरार्या ' वाद विप्रवृत्तकलात्तथा । बन्धुत् शीमन्तरिणात् काम्य नैमित्तिकादनि ॥ वा ३।६।३।१० पृ १०३३. ० काम्य नित्यात् प्रवृत्त कामस्य शीम प्रवर्तकत्वात् । वि १२।१।२३, ० काम्य नित्यस्य बाधकम् अभिचयने काम्येन बह्वचनरेण उल्लस्य बाधो मया । १२।४।७ ॥ काम्य नित्यस्य बाधकम् इति न्याय । लिङ्गादेव भ्रमे प्रवृत्त्यास्यवचनरि प्राप्तेऽपि पुनरार्थतमा सते, काम्य नित्यस्य बाधकम् इति न्यायेन फलार्थतया चान्तस्ताप उक्तत्वेदिवाच्यत्वात् । अयमेव काम्यवचन-पाय । १।सायन पृ १७७

० काम्य नित्यस्य बाधकम् । ' पुरुषार्थसमाप्तते काम्य नित्यस्य बाधकम् ' इति ' नैमित्तिके तु प्रवृत्तौ तद्विकार सप्रयोगविशेषात् ' (३।६।३।१०) इति तृतीयाधिकरणवक्ष्यमाण-पायोऽयम् । (का पृ ३-२२) । ' पुनरपिद्वयर्थो हि लर्थं प्रयास इति त-प्रयासत नवत् वलीनो मरति । ' (वा पृ ३५२) काम्यस्य नित्यभावकृते अयमेव मुख्यो 'याय , ' अतिशेषेण यच्छात्रम् ' (१०।८।८।१६) इति दशमाधिकरण-न्यायेनापि काम्य नित्यस्य बाधकम् । ' वीर्वापर्वे पूर्वोदोऽव्यं प्रवृत्तिवत् ' (६।५।५४) इति यथाधिकरणन्यायेनाप्येवम् । सु पृ. ४८८ ० काम्य नित्यस्य बाधकम् इति न्यायेन काम्यप्रयोगे चमसत्य (प्रणयने) अनङ्गणम् । मुरारि पृ ११७८ ० काम्य नीचे सदे भानमित्यादि अस्मिन्पते न कर्तव्यानि । भा १०।२।२०।५१. ० काम्य वैदिक कर्म विविधम् । देहिकफलकम् ' कारीर्यां श्रुष्टिकामो यजेत ' इत्यादि । आगुमिक्कफलक स्वर्गापान्मिहोहादि । अनियत फलकम् ' चित्रया यजेत पशुकाम ' इत्यादि । बाल पृ ८५

० काम्यानि जमातरक्यानि । भा ४।३।१।२७ वर्षक २

॥ काम्यानि तु न विद्यन्ते कामाज्ञानाद् अथैतरस्यानुचयमानानि । ६।०।२।२०।५२ ॥ अथियथे ' यदि कामयेत योऽत् वर्णं य इति ' ति ? सदे भिनुयात् ' इत्येवमादीनि काम्यानि न विद्यन्ते, न वर्णं वापि । यत्रमानकामनेवा ह्ये तानि वर्णस्यापि भवति । यदा हि यत्रमानोवला सन्नामस्य ज्ञान स्यात् तदा ऋचिदस्मत्तु पुनं । अस्मात् तु कामार्थमाणात् ऋचिज्ञां यत्रमाकांमस्य अज्ञानात् तत् कथं विचेत । यथा जगस्य जीकणेऽपि यत्रमानस्य काम्यानि तेन अनुचयमानानि कविगिमा कर्तुं न शक्यते । अरिधवसे तु का कथा । तस्मात् अरिधवसे काम्यानि न कर्तव्यानि । दुग्धं कर्तव्यानां दुग्धाया अर्धमयव' नाथं । के ० काम्य गुण नित्यमर्थे विक्रोति, तत् इतिव कामाधिकरण- (२।२।१) शोभेदगाधिकरण- (३।६।३)

विष्णोः । अत एव यत्र न कांस्यभोजिन्यायः यथा कारोयादौ, तत्र न तस्य वृष्टयथा ध्यावन्त्येते । कौ. २।२।१३।२८. * पशुत्वसामान्यस्य च कृत्यस्य छागेऽपि सद्भावविरोधेन कांस्यभोजिन्यायावतारात् । पराक्रमः. ४।१२.

॥ काकतालीयन्यायः । अयं न्यायोऽत्राष्टोपमाऽ-
लङ्कारमीमांसाया धर्मोपमानवाचकसुतोपमोदाहरणे 'यत्तथा
मेत्यन तत्र स्वभो मे वक्ष्य तद्वेदेः । तदेतत् काकतालीय-
मवितर्कतत्तभवम् ॥' इति । 'अभवत् किं ब्रवीमि ते'
इति वा पाठः । इति परं प्रकृत्योद्बद्धतः अप्ययदीक्षितैः
कुमुदलयांनन्दे श्यावसौ । वेणीसंहारनाटके तु, 'फलन्ति
काकतालीयं तेभ्यः प्राज्ञानि चिन्धति' इत्यत्र अनिष्टा
वास्तौ उदाहृतः । काकतालशब्दो समासविषये काक-
तालसमवैतक्रियावर्तिनी । तेन काकप्रगणानमिष ताल-
पतनमिष काकतालमिति 'समासाश्च तद्विषयम्'
(५।१।१०६) इति ज्ञापकादिकायं समासः । इवायं
समासत्वात् तद्विषयविरुद्धेन इवायंविषयसमासात्तुवादास्य
अनुपपन्नत्वात् तस्मात्काकमिति । 'सह सुभ' (२।१।४)
इति सूत्रेण वा समासः । उभयत्र काकप्रगणानमतालपतनयो-
रुपमेयं त्रयेण स्वस्य क विद्वमनं तस्यैर रहसि तन्त्या
अपस्यतम्, तेन च काकतालसमवैतक्रियापरयोः काक-
तालपरयोः इवायं समासेन स्वस्य तस्याश्च समासः काक-
तालसमासमसदृश इति फलतीति । तादृशसमासानन्तरं च
काकतालमिष काकतालीयमिति द्वितीयविधिकायै 'समा-
साश्च तद्विषयम्' इति रूपाय 'इवे प्रतिज्ञतो'
(५।१।११६) इत्यधिकारस्येन छ. मन्वयः । तथा च
पतनइल्लितं तालफलं यथा काचिनोपशुफम्, एवं
रहोदर्थानुभूतितद्दद्या तन्वी ध्वेनोपभुकेति सदर्थः ।
अयं न्यायः 'समासाश्च तद्विषयम्' इति सूत्रमहामाष्ये
ऽपि न्यायवत् इति । साहस्री. ५५.

* यद्यपि 'समासाश्च तद्विषयम्' इति सूत्रेण इवायं-
विषयम् समासात् इवायंन उभयस्येन निष्पादितः काकता-
लीयमन्वः उपमाद्वयमर्थः । तथा च काकतालीयोरिव याद-
च्छिको दशुदेवदत्तयोः समासः इत्येवा समासार्थोपमा,
सदानीमेव पतता तालेन काकक्षेत्रं दशुना देवदत्तस्य वचः

मी. फौ. १८०

कुनः इत्यस्या तद्धितार्थोपमा चेति धनोपमाद्वयं तत्रैवास्व
शब्दस्य संपूर्णार्थता, तथापि यादृच्छिकसमासमन्वयेऽपि
अस्य प्रचुरः प्रयोगो दृश्यते । परिमल. पृ. १४.
* काकतालीयन्यायेन संवादकारिणी का चन शक्तिः ।
यथा ऋतुमतीना योपिता कत्रा चित् करिम्बिहतौ
गर्भधारणं इत्यादि । श्वेताश्व. शंकरानन्दः १।२.
* फलार्थमपि संततफलकामेन काकतालीयन्यायेन
पञ्चदशवर्षवर्षेणत्त्रिराष्टुपदर्शपूर्णमासपयोगानुष्ठाने तावतैव
त्रिंशद्वर्षेमाध्यमयोगसंख्यासंपत्तेः पञ्चदशवर्षपञ्चस्तुति-
रूपत्वा भवति । कौ. २।३।४।१९ पृ. ४०.

॥ काकदधिपातकन्यायः । संमहः. (उत्तर-
न्याये द्रष्टव्यम्) ।

॥ काकदधुपपातकन्यायः । यथा 'काकेभ्यो
दधि रक्ष्यताम्' इत्युक्ते काकपदं दधुपपातकमात्रलक्षकम्,
एवं यत्र तावपर्यवदोनेतत्पर्यपरत्वं तत्रास्य प्रवृत्तिः ।
साहस्री. १२४. 'नहन्नमखणाद् रक्ष्याः श्रमाजारा-
दधोऽन नः । तुल्यमात्राद्योपपातात्तु काकदधेरपि वारणा ॥'
तथा चाह, 'काकेभ्यो रक्ष्यतामिति बालोऽपि
चोदितः । उपपातप्रधानवाद्यं क्षारिभ्यो न रक्षति ॥'
वा. ३।१।७।१४ पृ. ७१३.

॥ काकदन्तपरीक्षा (— गवेषण) न्यायः ।
काकस्य दन्ताः सन्ति न वा, वेया शीरस्यं न वेति
विचारो यथा निष्कलः, एवं यत्र तत्रास्य प्रवृत्तिः ।
साहस्री. १०४.

* काकदन्तविचारो निष्कलः । 'काकस्य कति
वै दन्ता मेपस्याण्डं विचयतम् । गर्भे कति रोमाणि
भ्येषता तु विचारणा ॥' 'काकदन्तविचारवत्' इति
विस्तरः । ४।१।१.

* काकनिलयतम् अनविधोपमानमपि देवदत्तगृह-
शब्दस्य स्वायंमिदयतः चिदभूतता प्रतिपद्यते । वा.
१।३।१।३३ पृ. ३२७.

॥ काकपिकन्यायः । 'काक. इण्य. विव इण्यः
को मेदः विकृताकयोः । प्राते नहन्नप्रमये काकः काङ्कः
पिकः पिकः ॥' इति । साहस्री. ६५१.

कामस्य प्रणयेत्' इत्यत्र अथा प्रणयनरूपे यथाहमे कल्पयः । अर्थात् इत्यर्थः उपकारः, कृतोः अर्थः कृत्यर्थः कर्तृप्रकारः, स निला एव गोदोहनस्यापि नित्य प्रयोजनं पशुलाभोऽपि अन्वाच्येन, एवं प्रकृतेऽपि ।

• वीते च कारणे नियमात् । २१ ॥

पूर्वपक्षे हेत्वन्तरपर स्वप्नम् । फलेऽकारुणे कर्मानुष्ठानस्य कारणे वीते अवाप्ते निवृत्ते वा कल्पपि कर्मसमाप्तिनियमो ह्यप्येते । तत्र काम्ये फले कल्पेऽपि स्वर्गरूपनित्यफल-लाभार्थः कर्मसमाप्तिनियम उपपद्यते गान्ध्या । काटीयौ वृष्टिकर्मोपध्याम् ' यदि यथैतं तावत्प्रेष्य जुहुयात्, यदि न यथैतं शोभते जुहुयात् ' इत्युक्तम् ।

कामो वा तत्सयोगेन चोच्यते । २२ ॥

स्वप्नदेयेन पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तमाह । वाचस्पत्यः पूर्व-पक्षं न्यातवति । काम्ये कर्मणि स्वर्गः न नित्य, किन्तु कामः एव नित्यः । काम्येते इति काम अनुकृतम्, इति शब्देनोक्त फलमित्यर्थः । यस्मात् तत्सयोगेन कामसंयोगेन कर्म चोच्यते । अनुमानविशेषस्य स्वर्गकामेन एक-वाक्यभावात्, प्रत्यक्षस्तु कामवचनेन । प्रत्यक्षं चानुमानात् प्रतीय । तस्मात् काम एव कल्पम्, न स्वर्गः ।

अङ्गे गुणात्त्वात् । २३ ॥

दृष्टान्तवैश्यावपदार्थनाथे सिद्धान्तस्वप्नम् । गोदोहनादी अहमे गुणात्त्वात् गुणत्वेन विधानात् युक्तं श्रवणैवम् । औपे चरी तु न तथा विधानम् ।

वीते च नियमसद्वर्धम् । २४ ॥

गौरवनादी काम्ये कर्मणि स्वर्गो नित्यं कल्पम्, काम्ये तु कल्पम् अन्वाच्येन इति पूर्वपक्षे ' वीते च कारणे नियमात् ' इति स्वर्गेण यो देवदत्तः, तत्रिसाकर्णार्थं स्वप्निरम् । वीते च अनुष्ठानस्य कारणे यो नियम उक्तः, स तदर्थं तन्मे प्रयोजनाय । कर्म ? सिद्धाविगर्हणाय । उक्तस्य आरिक्त्वावपत्तः तदन तस्मै चिदा विगर्हयेत् ' प्राक्कर्मिकोऽव वापुश्च ' इति पदस्यः । तस्मादवपत्तं समावपितव्यम् । तस्मात् काम्यनां काम एव कल्पम्, न स्वर्गोऽपि । के.

• काम्ये कर्मणि धुनमेव पत्र प्राद्यम्, न स्वर्गं, वचनीय । वि ४।१।९, • काम्ये कर्मणि धुनस्य

द्रव्यस्यापचारे द्रव्यान्तरेणापि तत् कर्म अनुष्ठानमप्येव । न तु युतद्रव्यामावात् कर्मलोपः । ६।१।४. • काम्ये नित्यप्रयोगः अन्वयंतः । धुतिकृतस्तु अस्ति नैदः । तुप्. ६।१।१।१. • काम्ये प्रातर्नाऽऽक्षितेष्टहापनत्वं प्रधानात् एव, न तु साङ्गे । भाट्ट. ६।१।१ पु. २५०. • काम्ये भ्राष्ट्रादाहृतादी अग्नी आधानादयः संस्कारा लुप्येत् । भा. १।२।४।१।२८-२९. • काम्ये विद्या-क्षितेष्टहापनत्वशानोचरामेव अङ्गविनियोगः । भाट्ट. ६।१।१ पु. २५०. • काम्ये सर्वाङ्गोपसंहरणमर्थस्य अधिकारः । तुप्. ६।१।१।१. • काम्येषु अङ्गवैकल्ये फलसिद्धेः नास्ति तदाङ्गविकल्पस्याधिकारः । वि. ६।१।२०.

• काम्येषु चैवमर्थित्वात् । ६।१।२८ ॥

ऐन्द्राङ्गोपसंहरणकारिषु काम्येषु कर्मसु नित्येनैव कतिपयाङ्गरहितेष्वपि एवं फलवत्ता स्यात् । अर्थित्वात् प्रधानजन्यत्वकामानुष्ठानत्वात् कर्तुं । नित्यादिय विगुण-दपि काम्यात् फल स्यादिति पूर्वः पक्षः । चकारः नित्यकर्मदृष्टान्तार्थः ।

अस्ययोगात् नैवं स्यात्, विधेः शब्दप्रमाण-त्वात् । ९ ॥

काम्ये कर्म विगुणमपि नित्यवत् फलवत् इति पूर्वपक्षं स्वर्गेण प्रातं तुशब्देन निरस्यत् सिद्धान्तमाह । एष विगुणस्य वाच्यकर्मणः फलवत्ता न स्यात् । प्रधानमप्यस्य फलेन असंयोगात् श्रवणभागात् । विधे-विधीयमानस्य शास्त्रशब्दे प्रधानस्य फलवत्तायै शब्दप्रमाणत्वात् । शब्देन हि प्रमाणेन शास्त्रमेव फलवत् इति विश्रवणे ।

विधेः विधानस्य फलवत् समस्तद्विगोपेन प्रधानमप्येव फलवत्कर्मदमाजकत्वात् सर्वाङ्गोपसंहरणमर्थस्यैव काम्येष्वधिकारः । इति बुद्धयम् ।

अकर्मणि चाप्रत्ययायात् । १० ॥

काम्यं कर्म शास्त्रमेव कृतं फलवत् इति सिद्धान्ते हेत्वन्तरपरं स्वप्नम् । चकारः समुच्चये । त्रिये कर्मणि प्रधानस्य आचरणे प्रपत्तय उच्यते, नैव काम्ये प्रधानस्य अकर्मणि अचरणे प्रपत्तय, भवति । अचर्मण्यपि अचर्य-वायात् प्रपत्तयामावात् न काम्यं नित्यवत्त्वम् । तस्मात् सर्वद्विगोपसंहरणमर्थस्यैव चाप्ये कर्मणि अधिकारः ।

३।३।१।१ पृ. ८०४, * 'तथा न भिद्यते कर्म काठकादिसमाख्यया । ब्रह्मनामास्मृत्यैल्लोके निमित्तस्मरणादपि ॥' ३।३।१।१ पृ. ६५०.

* काठिन्यं नाम न गुणान्तरम्, अपितु अवयवानाम् अविरलः संयोगः । ऋजु पृ. १४६.

* काणादाः परमाण्वो जगत्कारणमाहुः । सु पृ. १३१.

* काण्डकर्मः अतिदेशविषयोऽपि । टुप् ५।१ १।१ पृ. १२८७ । न केवलमुपदेशविषयः । काण्डकर्मोऽपि भिन्नस्थानानां सतामेकस्थाने सहचोदितानां सर्वत्र प्रकृतौ विवृतौ च संभवति । रत्न, * काण्डकर्मः चोदकाश्रितत्वात् बलीयान् मुख्यप्रवृत्तिकर्मो तु प्रयोगवचनाश्रितत्वात् दुर्बलौ । टुप् ५।१।१.०।१८, * काण्डकर्मः । भिन्नदेशानां द्वि सहसृष्ट्यामे चोदिते क. प्रथमः आरम्भत्वात् इति यथैव बोधक पदार्थो विद्यते, स प्रथमं क्रियते । ५।१।१।३.

* काण्डवीणादिभिः क्रियमाणमुपदानं दुन्दुभिन्दनसमानजातीयम् । राजाश्रये महाश्रये 'पत्नय उपगापन्ति' काण्डवीणादिभिः । तत्र पत्न्यो न कश्चिन्ना निवर्तिकाः । वि. १०।४।६.

॥ काण्डाधिकरणम् । गुणजन्यकामानां यानमानत्वम् । तथाकामाधिकरणम् ॥

तथा कामोऽर्थसंयोगात् । ३।८।५।१३ ॥

भाष्यम्— ज्योतिष्टोमे समामनन्ति 'यदि वामयेत वर्षेत् पञ्चम्यः इति, नीचे. सद्यो मितुयात्' इति । तत्र संदेहः किम् आर्त्विजः काम्य, अथ यजमानः इति । किमेवम् ? यदि कामयेत अर्घ्यं. इति, उत यजमान. इत्येव स्यात्. किं प्राप्तम् ? आर्त्विजः काम्य, समाख्यानात् । अर्घी प्रकृतः अर्घ्यं. । स दावयेन संवप्यते मितुयात् इति । उस्मात् आर्त्विजः काम इति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । तथा कामः स्यात्, यथा तपः । यजमान. काम्य. इत्यर्थः । कुतः ? अर्थसंयोगात् । अर्थेन पागस्य साङ्गस्य यजमान. फलेन संवप्यते इति गम्यते उपग्रहविशेषात् (आत्मनेपदात्) 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति । उपग्रहविशेषात्

(परस्मैपदात्) मितुयात् इति अर्घ्यं परार्थे (धेः) इति गम्यते । अथ यदुक्तं प्रकृतेन अर्थिना सह एकवाक्यत्वात् इति, सच्यते । एवमपि प्रकृतेन अर्थिना सह एकवाक्यता यजमाने कामयमाने मितुयात् इति ।

वा— प्रधानकामस्य 'यजेत' इत्यात्मनेपदात् सामानाधिकरण्यात्, आधानगताच्च आत्मनेपदात् प्रधानकर्तृविधयत्वे अन्यतः (शास्त्रकलाधिकरणात् ३।७।८) सिद्धे, ये गुणकामाः सद्योमानविशेषादिषु भ्रूताः, तेषु 'मितुयात्' इत्यनेन समानकर्तृकत्वात् अविरुद्धया समाख्यया अर्घ्यविषयत्वे प्राप्ते, प्रधानयत्नेन आत्मनेपदेन समस्तप्रयोगविषयः फलसङ्घो यजमानविषयोऽवगम्यते इति 'यदि कामयेत यजमानः' इति प्रकरणात् अथवार्थं तद्गामिभ्य गम्यते । तथा च अर्घ्यंभाषादरे परस्मैपदमुपपस्यते । अन्यथा 'दुमिञ् प्रक्षेपणे' इत्यस्य कर्मभिर्प्रापकित्वाफलविचक्षायां नित्यात् आत्मनेपद स्यात् । अनया च भुक्त्या सामानाधिकरण्यं वाक्यगम्यं वाचितमित्यदोषः । तद्वशेन वा यजमानपार्थेना तुल्यो य. अथर्वशौ. वानः 'एव मे यजमानो वृष्टिं प्राप्नुयात्' इति, तदपेक्षया सामानाधिकरण्यमविरुद्धम् । तथाचान्देन च पूर्वाधिकरणात् एतावत् अतिदिवस्यते 'समाख्यया न नियम्यते' इति ।

व्यपदेशादिवशेनां स्यात् । १४ ॥

भाष्यम्— यम भवति न्यपदेशः तत्र आर्त्विजः कामो भवति । यथा, 'उद्गाता आत्मने वा यजमानाय वा य काम काययते, तज्जागयति' इति । यदि आत्मने इति यजमानायैति परिकल्पयेत, यजमानग्रहणं चाशब्दश्च न समर्थितौ स्याताम् । तस्मात् यजमानन्यपदेशात् आमानमेव उद्गाता प्रतिनिर्दिशतीति गम्यते ।

वा— अन्यत्र 'वचनादितरेषां स्यात्' (३।८।१।२, ३।८।३।११), इह तादृशस्य वचनसाभावात् व्यपदेशात् इत्युच्यते । यागश्रौतान्तात् यजमानन्यपदेशकेण च आत्मनेपदात् चतुर्थ्यां न विस्पष्टतादर्थ्यतीतेः 'आत्मने वा यजमानाय वा' इति कर्तृद्वयस्य फलसंबन्ध इति शक्यं विशयुम् ।

काम्यकर्मणः

सिद्ध एव च प्रायः पूर्वे तत्रतत्र न्यवहृत इति ध्येयम् । १५.

मण्डन— 'द्रयेषु काम्येषु न चोदकोक्तम् ।' १७.

शंकर— 'प्रत्यानानाच बाधनम् ।' १७.

● काम्यकर्मणाः प्रारब्धस्य समाप्तिर्नियता । भा. ६।२।३।१३-१५. ● काम्यकर्मसु सर्वाङ्गोपसंहारेणानुष्ठानम् । १।१।३।११-१९. ● काम्यकर्मोत्करणेऽपि कामिनोऽपि प्रत्यवायप्रत्यभिवे न भवतः । वि. ६।२।२.

● काम्यकर्मात्मनोऽसौ धीताया स्वर्गादिफलैश्छायातत्कल्पसंभवात् नित्यकर्मवत् प्रापद्य एवम फलम् । स्वष्टनेदम् उच्यतेऽधिकरणे दुर्गतीकातन्त्ररत्नयोः । सोम. ६।२।३.

● काम्यगुणानां विवृती भादिदेशः । भा. ८।१।१।४।२३-२५. ● 'काम्यनैमित्तिकाभ्यां हि तथा नित्यस्य बाधनम्' । पा. ३।६।३।१० पृ. १०३३.

● काम्यपशुकाण्डे 'आग्नेयं बृहणशीरमालमेतं, लौम्यं चतुस्रम्, आग्नेयं बृहणशीरं पुरोधाया रूपमानः' इति षड्विधोः आग्नेययोः लौम्येन न्यवधानात् न तन्त्रम् । वि. १।१।१।११.

● काम्यफलव्यवस्थायाः । काम्य नित्यस्य बाधकम् इति न्यायामिह एवायम् । के.

● काम्ययाज्यानुवाक्यानाण्डे तैत्तिरीयादी प्राय प्रतिपाठकम् अनिमानुवाकसमुदायात्मकम् । के.

● काम्ययाज्यानुवाक्यानाण्डोक्तानां मन्त्राणां काम्येषु एव प्रथमायाभिधौ प्रथमस्थानपठिते याज्यानुवाक्ये, द्वितीयेषु द्वितीयस्थानपठिते याज्यानुवाक्ये इति प्रथमे विनियोगः । अ चित् पुण्ड्रपादिकमपि पठितम् । तस्य द्व प्रथममाख्यादक्षितेन लिङ्गेन विनियोगः । के. ३।२।७।९०.

● काम्यामतस्तसु अपि ऐन्द्रवायव्ये ऐन्द्रवायव्यस्य स्वस्थाने एव प्रथमम्, न तु तृतीयोः पूर्वम् । भा. १०।५।१।८।६५-६६.

● काम्यामतप्रतिषेधे शुभ्रादिप्रदस्य सर्वादितः प्रतिषेधः ॥

परेषु धामशब्दः पूर्ववत् स्यात् सदादिषु । १०।५।१।९।६७ ॥

भाष्यम्— अस्ति ज्योतिष्टोमः । तत्र ऐन्द्रवायव्यं परे प्रशः कामाय भूयन्ते । आश्विनाम्नं यज्ञीयादायमाश्विनः, शुक्राम्नाम् यज्ञीयादाभिचरतः । मन्व्यम्नाम् यज्ञीयादाभिचर्यमाणस्य' इति । तत्र संशयः, किमेतेषामपि स्वक्रमस्थानां ग्रहणम् उत सर्वादितः प्रतिकर्तव्य इति । किं प्राप्तम् ? परेषु च ऐन्द्रवायव्यादौ परेषु एवमादिषु ग्रहणेषु अग्रशब्दः पूर्ववत् स्यात् स्वक्रमस्यग्रहणमिति । मध्यमस्य अग्रतः भूयते तदनात् कामसंयोगः इति ।

प्रतिकर्षो वा, नित्यार्थेनाग्रस्य तदसंयोगात् । ६।८।

भाष्यम्— प्राक् ऐन्द्रवायव्यात् प्रतिकर्षः स्यात् । कुतः ? नहि अत्र नित्यार्थेन कामस्य संयोगो भवति । यदि हि नित्ये कामो भवेत्, आश्विनाम्नं मन्व्यम्नाम् इति अग्रशब्दः अस्व नोपपद्येत । नहि तस्मिन् वचने सति प्रवृत्तेः कश्चित् विशेषः उपलभ्यते । प्राक् ऐन्द्रवायव्यात् पुनः प्रतिकर्षे वचनम् अर्थवत् भवति । अत्रिच प्रवृत्तास्ते प्रशः, तेषाम् आश्विनाम्ना, शुक्रामना (न) विधीयते । तस्मात् आदितः प्रतिकर्ष इति ।

प्रतिकर्षे च दर्शयति । ६९ ॥

भाष्यम्— 'पारयेयुस्तम्, यं कामाय यज्ञीषुः । ऐन्द्रवायवं यज्ञीया सादयेत्, अथ तं सादयेत् न कामाय यज्ञीषु' इति क्रमाय यज्ञीते धार्यमाणे ऐन्द्रवायव्यं प्रथमं दर्शयति । तस्मात् सर्वादितः प्रतिषेधस्य इति । सोम— पूर्ववत् इति प्रथमाग्रेव विधानम् इत्युक्तिर्न. संगतिः । सूत्रार्थानु- शुभ्राम्ना परेषु परेषु अग्रशब्दः पूर्ववत् स्वक्रमस्यैव अभिधानात् स्यादिति ।

वि— 'स्वस्थाने प्रथिर्षो वा शुभादेः, पूर्ववत्तयेत् । न्यने, मीन तदमनाम् प्रातिः ए प्रतिषुच्यते ॥'

भाट्ट— तत्रैव 'शुक्राम्नाम् प्रतिषेधान्तरम्, मन्व्य- फात् अभिचरत्' इति धृतं चण्ड्यं, न तु प्रथममन्व्यम्, मन्व्यधामादौ मन्व्यमनादेः कथमपि अग्रमन्व्येन गोमोदनादिकम् विशेषतया तथैव फल्यं भवति । पूर्ववत् शुभ्रान्वाचकपदस्य प्रयोगान्तरानेन दत्तनादिकम् फल्यं च भो- वत्तैश्च । न च शुभ्राणुत्तरमादिनामेव प्रथमनां भावा

अनुपकार उच्यते, यथा प्रयत्नादीनां मिश्रप्रयोगाणामपि एक एव कृत्यकारः प्रयोजनं भवति, एवमिहापि । वाक्यान् इत्यनेन साहित्यमिति चेन्न । देवता हि अनेन उच्यते (न तत्र बहुत्वं विवक्षितम् । त्रिष्व वाक्यान् इत्यन-) बहुत्व ध्वन्यां (विवक्षितं सत्) यागमेव कुर्यात्, यथा प्राजापत्यान् इति । तत्र एक रिम् अश्रमतिप्रदे चहणे वाक्या. प्राप्नुवन्ति (न वैतरिष्टम्) । पुनरपि नैवारित साहित्यम् (इति न चोपरिदर्शरी उभावपि उपपन्नौ इति) । तस्मात् वचना-न्तरमेव साहित्यप्रतिपादकं द्रष्टव्यमिति ।

सोम- अत्र भाष्ये कारणद्वयत्वमिति इति शून्यं बहुषु पुरोडाशेषु यथा काण्डानुसमयः एवमिहापि इति पूर्व-पक्षोक्तद्वयान्तरेपयक्यवधानत्वेन व्याख्याय बहुषु पुरो-डाशेषु अपि उक्त्यानेन पदार्थानुसमयं प्रावच्य प्रधा-नोपप्रवद्मान् काण्डानुसमयः इति अधिकरणान्तरस्यत्वात् इति व्याख्यातम् । यद्यपि अश्रमद्वये निमित्ते चतुष्कपाले-क्षिणीयत्वे, तत्र कात्. इति विषेयसंस्फोषलक्षणीभूत-निमित्तेचत्वात्प्रतिपादनेनैव नैमित्तिकेयत्वात्वाः अस्मात्तत्वात् अस्मात्विषयत्वात् 'सशब्दुदाशयं वृषशमनीयेन यजेत्' इत्यत्र बहुषु चतुष्कपालस्यैव अविषयित्वात् 'यावतोऽथान्' इति बहुवच्य निमित्तगतत्वादेव अविषयित्वात् एकस्मिन् द्रव्योः चतुषु वा अधेषु दत्तेषु तावत्संख्या वाहगैष्ठि. कर्तव्या इति यावत्पर्यः । तथा च साहित्यस्य अविषयित्वात् न सश्रमयोगः, रिन्तु मेदेन इति काण्डवदाद्योनुसमयावयवोः इदमनुक्तम् । तत्रापि साहित्यविषयकं ययनांतरमस्ति इति तत्रानेन ममथितम् ।

वि - 'प्रतिप्रदे तु बहुषु पूर्वव्याजोऽस्ति वा न वा । अस्ति तत्रास्यतो, मेरं पुरोडाशस्य सोपताः ॥ माट्ट - यत्र तु प्रधानविरोधः, यथा अश्रमोपदेष्टव्यं तत्र वा सहस्रे वा अश्रमद्वये तत्र तु पुरोडाशेषु अल्पमणेषु यदि योपामधिभारं कृत्वा उदासन विधेयं, दमेत् । तत्रान्तरं काण्डानुसमय एव कुर्यात्प्राधान्यात् ।

यस्य अत्र वार्तिके निमित्तगतत्वं यावत्तस्य अवि-षयित्वं वा नैमित्तिकगतत्वं च तावत्तदुपपत्तयेः वृत्त-

शमनीयन्यायेन (१०१२।१३) अनुवाचयतत्वेन अवि-षयित्वात् साहित्यबोधकवचनात्मावेन अनेकेष्वपि अश्र-मद्वयेषु प्रत्येकप्रयोगेनैव वाक्पेटिकसंख्यावचनत्वे, भाष्यस-मेतनुदाहरणं साहित्यबोधकवचनान्तरसंभवात्तया इत्युक्तम् । तत्र 'सशब्दुदाशयं वृषशमनीयेन यजेत्' इत्यत्र हि उदवसानसमानकर्तृकत्वबलेनैव वृषशमनीये बहुव्यादेः प्रासत्यात् युक्त्या साहित्यविवक्षया । प्रहते तु निमित्तसम-संख्याकत्वस्यैव तावच्छब्दार्थस्य नैमित्तिकविषयगतत्वा अत्रास्य विषयत्वात् युक्तमेव अनेकनिमित्तसंनिपाते नैमित्तिकसाहित्यम् । तावच्छब्दाभावे हि युगपदनेकनिमित्त-संनिपाते तत्रैव नैमित्तिकी इष्टिरैव प्रसज्येत इति युक्त एव तावच्छब्दार्थवैधेः । यत्रापि हि पुरुषार्थतया न कल्पन्त. पातित्वं यथा युगपदनेककण्डालिद्विपराश्री अनेक्यद्ददाहारी च, तत्रापि नैमित्तिकस्य सद्दृष्टयानम्, रिन्तु तत्र प्रयोगमप्यर्थात्तद्व्यावृत्तयेः । अतश्च आश्रया-दिमेदेऽपि प्रधानाद्युक्तत्वात्तत्रानु- युगपदनेककत्वमेदेने होमसंन्ययश्च वाक्येष्टे. तत्रत्यपसवी निमित्तसमसंख्या-कत्वविधानेन तावत्प्रतीत्यापि एकप्रयोगविधिवरि-यहीतत्वेन साहित्यपत्तीत्. युक्तमेव उदाहरणम् ।

तत्र च आराधुपकारेषु बहुधा प्रसङ्ग एव । संनि-पातिषु बहुधा पदार्थानुसमय एव । क विदेव तु प्रधा-नविरोधे काण्डानुसमय । प्रदाने तु संप्रतिपक्षदेवताकृत्वात् तत्रत्यमेव । पुरोडाशमात्रे तु निमित्तसमसंख्याकत्व-प्राजापत्यान् इति द्रष्टव्यम् ।

मण्डन - 'यावत् पुरोडाशानुगे प्रमेयः । शक - 'प्राजापत्यान्समयश्रीतः ।' २,

● काण्ड नाम चान्तरमेदः सुवच्यते । वि. २।१।२, ● काण्डं नाम साम विद्विधिसोपपन्नं प्राहृतस्य सामो वाचकम् । १०।१।१०. ● काण्डानां यवमानानां नासारासो द्वितीयः प्रवाहः । वा १।१।१।१०.

● कातीयम् इति रूपस्य सिद्धिः । इत्यस्यां सं-मोन्त इत्यसिद्धये 'यगदिभ्यो यत्' (पा० ४।१। १००) इति मन् कृत्वा कत्यस्यैव गुण इत्यसिद्धये 'यदिभ्यो ध' (पा० ४।१।१००) इति कृत्पत्ये तस्य च अन्तरादित्वात् (पा० १।१।२) आदत्तदेति

सोम— दीक्षितघर्माणाम् इष्टिसाप्यं दीक्षालक्षण-
निमित्तानन्तरं नियमऽपि फोयिक्तदीना नैमित्तिकानां न
निमित्तानन्तरं नियमः इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः ।

भाट्ट— काम्यानाम् उद्विख्योपादीनाम्, नैमित्तिकानां च मेदनहोमादीनां सनिदादिब्रह्म पाठक्रमात् क्रमे प्राप्ते, उपायप्रवृत्तिवाच्येति प्रति फलेच्छायाः कारणत्वात् नैमित्तिकानुष्ठानस्य च निमित्तानुष्ठानत्वात् तदनुरोपेनैव क्रमावगतेः न पाठस्य नियामकता । वस्तु-
तस्तु, यमैकप्रयोगविधिपरिग्रहः अनेकेषाम्, तत्रैव क्रमा-
पेक्षया पाठादीनां नियामकता, न तु यत्र भिन्नप्रयोग-
विधिपरिग्रहः । अत एव तादृशस्थले पाठः पारायणादौ
उपयुज्यते ।

अण्डहन्— ' काम्ययोगे न क्रमः । '

शंकर— ' पाठक्रमः कर्तव्यं न । '

* क्रास्य एककपालस्य वरुणप्रघासगतस्य यत् सार्ध-
वारविधिकाण्डम्, तस्य साक्येधौषैककपाले अतिदेशः ।
भा. ७।१।४।२९, * काये एककपाले वरुणप्रघासगते
आश्रयगततथावापृथिव्यैककपाले च द्यावापृथिव्यैककपाल-
विध्यन्तस्यातिदेशः । एककपालत्वसामान्यात् । ७।१।१०।
२६-२७.

* कारकम् अमिदधत् प्रत्ययः शक्तिमात्ररूपेण
अमिदध्यात्, न द्रव्यरूपेण तस्याकारकत्वात् । वा. १।४।
४।३३ पृ. ९३३. * कारकमेव प्रधानम् । ' प्रकृतिधत्तयो
प्रत्ययार्थे सह श्रूय, तयोः प्रत्ययार्थः प्राधान्येन ' इति
प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृतौः । लिङ्गसंज्ञ्योश्च प्रत्ययार्थत्वा-
त्तिदेशेण एकस्मिन् एव अनेकेषु, प्राधान्येणैव एक-
स्यैव प्राधान्येऽवगते कारकत्वेन प्रयोजनवत्त्वात् प्राधान्य-
प्रतीतेः । लिङ्गसंज्ञ्याऽपेक्षया वा प्रातिपदिकार्थप्राधान्य-
स्युपपत्तेः कारकमेव प्रधानम् । सु. ट. १०।४.
* कारकं क्रियाया एव भवति, न इत्यस्य । के.
* कारकं च क्रियाऽर्थात्, भूतवत् । भा. १।१।२।६।
६६. * कारकं च विभक्तिपरिपादितम् आविर्भूतपूर्वा-
परिभूतभाक्तेरुद्देशः इत्युक्तम् । वा. १।१।७।३३ ट.
७०४. * कारकं विभक्त्या अनूपं प्रातिपदिकार्थो
विधीयते इत्येव परमार्थः । १।१।६।१२ ट. ६९९,

* कारकं विभक्त्या प्रत्याख्यते । २।२।५।१६ पृ. ९०७.

* कारकं सर्वे कार्यसमधिगमम् । ऋजु- पृ. ९४.

* ' कारकं ह्युच्यते पुर्वेभ्यः क्रियायां तत् करोति च । तस्मात्

द्रव्यसंग्रहः कारकस्थासि कस्य चित् ॥ ' (क्रियां कुर्वत्

कारकमुच्यते । तत् च कारकं अक्रिया क्रियामिर्षं

द्रव्यादिकं न करोति इत्यन्वयः) । वा. १।१।६।१२

पृ. ६९२. * कारकाणि कर्मादीनि सर्वाणि तावत्

क्रियायाः उपबुद्धानि । अथ च प्रतिनारक कार्यमेदः ।

भा. १।१।२।७. * कारकाणि कृदन्तानिहितानि तिरो-

हितत्वाच्च शक्युत्पत्ति नामार्थत्वेन क्रिया प्रधीतुम् । अति-

कृन्तव्यानि तु आविर्भूतत्वात् शक्युन्वन्ति । वा. १।४।

४।२२ पृ. ९०५. * विधीयमानाया क्रियाया कारकाणि

उद्भूतशक्तानि भवन्ति- । तानि क्रियया संवर्धन्ते

कारकत्वात् । अविधीयमानाया तु क्रियाया कारकाणि

अनुद्भूतशक्तानि भवन्ति । टुप्. १०।३।१।७।६४.

* कारकस्य कर्तृकरणपादानाधिकरणकर्मसंप्रदानातिरि-

क्तस्य अभावान् । सु. पृ. ७५१. * कारकस्य क्रियानिर्बुद्धेः

स्वभावत्वम् । सोम. ४।१।५ पृ. २५३. * कारकस्य य

आत्मीयो न्यायाः न एकवचने विवक्षिते एतेन कर्तृणो

भवति । भा. ६।१।४।१७. * कारकयोः साधनं

(क्रिया विना) अन्वयायोगात् । सु. पृ. ८२७.

* कारकाणाम् अद्यन्तरक्रियासु कर्तृत्व प्रतिपद्यमानानां

प्रधानक्रियासु कर्मादिविभागो जायते । इतिक्रिये योग्यता-

भेदात् अद्यन्तरक्रियावैचित्र्यं भवति । वा. २।१।१।१९ ट.
३७७. * कारकाणां क्रियाऽऽक्षिप्तत्वेन परमतरसंख्या-

भावत् । २।१।१।७।८ पृ. ४५८. * कारकाणां
क्रियापरिहरिण (क्रियां विना इत्यर्थः) अन्येभ्यः
संख्यामात्रात् । १।२।४।३।३-१ पृ. १४६. * कारकाणां
धात्वर्थान्वयस्य अन्युत्पन्नत्वम् । एतेन कारकाणां धात्व-
गोत्वपरिवादिनो नैर्वायवः परस्ता । १।२।५. १।३४.
* कारकाणां न ह्य चित् परस्पर साक्षात् संबन्धः ।
क्रियाऽन्वितानां तु तदुद्धारकोऽप्येव पश्चान् संबन्धः ।
१।२।५।३. * स्तोत्रा, उद्धारार्थसंबन्धे ४ * कारकाणां
प्रथमो भावनाऽन्वय एव स्वीक्रियते । भाट्ट.

॥ कामसंयोगे तु वचनादादितः प्रतिकर्षः स्यात् । १०।५।१८।६५ ॥

उच्यते: पूर्वसिद्धान्तवैपर्यायः । कामसंयोगे ' ऐन्द्र-वायवाग्रान् ग्रहान् यद्वाहीशतं यः कामयेत यथापूर्वं प्रजाः कल्पेरन् ' इति वचनं कामेन ऐन्द्रवायवस्य संयोगः, तत्र आदितः सर्वदितः अंशोरपि प्राह प्रतिकर्षः स्यात् ' यः कामयेत ' इत्यादेवैचनात् । इति पूर्वः पक्षः ।

तद्देशानां याऽप्रसंयोगात् तद्युक्तं कामशास्त्रं स्वाभिरुपसंयोगात् । ६६ ॥

याशब्दः पूर्वपक्षे न्यावर्तयति । कामसंयोगेऽपि ऐन्द्रवायवस्य ग्रहस्य न सर्वादितः प्रतिकर्षः । किन्तु तद्देशानां धारादेशानामेव अयसंयोगात् अयतासंयोगात् तद्युक्तं धाराऽप्रताद्युक्तं कामशास्त्रं फलस्य शासनं स्यात् । धाराग्रहाणामग्रतयैव कामः साधयितुं शक्यते । नित्यसंयोगात् अत्र कामसंयोगेऽपि संयोगवृत्तकल्पनायेन नित्यसंयोगात् ऐन्द्रवायवस्य धाराग्रहाग्रतयैव काम्यत्वं नित्यत्वं च संयोगान्देन सेव्यमिति । तस्मात् कामसंयोगेऽपि स्वकम-स्यस्य ग्रहणम्, न सर्वादितः इति सिद्धान्तः । अत्र अप्रता न विधीयते, किन्तु तदनुवादेन ग्रह एव विधीयते इति शेषम् । के.

॥ कामाकुलकामिनीन्यायः । यथा नायकगुण-गणसंभवप्रवृत्तानुरागा काचन कामिनी मदनविह्वला विरहचलेशमवहनात् मदनलेपाऽवकम्बनस्त्रावस्थानियेद-नानि विषये । ततो वैशात् तत्रिक्रमं अटस्यपि । तस्मिन् अवनेकितेऽपि तदवनेकनं तदीयगुणरसमासंभावे जन-साधारणतः प्राप्ते हृदयंगममात्रं न लभने । यदा तु पूर्व-वचनात् तदीयगुणरसमर्थं करोति, तदा तन्वचनमेव पूर्णभावमन्वेति । एवं स्वगमनि विशेषरामना भाव-मानेऽपि तस्मिन्मात्रं तदीयगुणरसमर्थविरहसमये पूर्णभावं न संशयति । यदा तु गुणरचनादिना सर्व-जन्यवैकनं तादिल्लभणरमेधरो वर्परसामर्थो जायते, तदा तन्वचनमेव पूर्णभावमन्वेति । इति । ग. द. सं. प्रत्य-मिहादरुने प्लिगोऽयं न्यायः । साहस्री. ७।३.

● कामाधिकारे नियोगे गामय कर्तव्यता न यदा, यत्र एव कर्तव्यविधिः । श्रमु. ट. २९,

● कामाधिकारेषु काम्यमानफलविधिपर्यन्तत्वात् शास्त्रस्य न नियोग एव स्वसिद्धयर्थं पुरुषं प्रयुज्यते । समाक्षितप्रवृत्तिनात् पुरुषाणां फलत एव प्रवृत्ति-विधिः । ट. २९.

॥ कामेष्टी च दानशब्दात् । १०।२।१५।४५ ॥

' प्लाक्षं प्रक्षरणं प्राप्य अक्षये कामाय गृह्यकारालं पुरोडासं निर्वपन्ति, तस्मान्ना पुण्यां च धेनुके दत्त्वा प्रति यमुनामवभृयमयन्ति ' इति सारस्वते स्मने कामेष्टि-रुक्ता । तत्र च अधो धेनुकां पुण्यां च धेनुकाम्, अक्ष-जातीयं मनुष्यजातीया च धेनुकां भयन्तीम् अर्धकाप दुग्धदानो दत्त्वा इति ऋत्विग्नो दानयुक्तम् । इयं कामे-ष्टिश्च सारस्वतवनेन्द्रम्, स्मने च दानं नास्तीत्युक्तम् ' तथापि दानशब्दात् दत्त्वा इति दानवाचकशब्दात् इदं परिक्रमार्थमेव स्यात् । इति पूर्वः पक्षः । चशब्दः उद-बधानीयदृष्टान्तायः । उदवसीने कर्मणि यथा परिक्रमार्थ-मेव दानमित्युक्तं तद्वत् इति ।

वचनं वा, संभ्रत्यात् । ४६ ॥

याशब्दात् पूर्वपक्षे न्यावर्तते । सारस्वते स्मने विहित्वायां कामेष्टी ' तस्मान्ना पुण्यां च धेनुके दत्त्वा । इति वचनं मरति । कामेष्टेश्च सत्रमध्यपरितत्येन सत्र-त्वात् सभाङ्गात् न तत्र परिक्रमः संभवति । वचनबलात् तु अक्षजातीयाया मनुष्यजातीयायाश्च ययन्याः दानं पर्यमानं कर्तव्यम् अदृष्टार्थम् इति सिद्धान्तः । के.

● कामेष्टी सारस्वतवृत्तयतायां दुग्ध-मनुष्य-गो-जातीयानां दानमदृष्टार्थं न दानव्यर्थम् । ' अधो पुण्यां धेनुके दत्त्वा ' इति । वि. १०।२।१५.

● कामैक्यं सौमरनिधनयोः (सीमर काम) । धीम्, ऊर्कं, ऊ इति निधनत्रिसोपनिषमभिधिः फर-भेदेन । वि. २।२।१३.

● कामोपबद्धानां पदानां कल्पस्यम् एहन्द्रताये वचने । सु ट. ८८२.

● कामना च विषयवीन्द्रशानात् स्वा एवोपपत्ते, न तु विधिभक्त्यात् संवदने । वि. २।१।१२. ● कामना द्विविधा ताप्ये कापने च । तत्र स्वर्ग्यं काप्यमेव न कामना । इति कारणम् । श्रीं श्रीं कामवचने ' स्वर्गो

भ्युपगमात् । अन्यथा च एक वादे कारकद्वारा क्रियाङ्ग
 श्लेषस्थोपापत्ते संस्यैव कारकविशेषणम् । पृ १४३०
 * कारकविभक्ते षष्ठीयस्यात् । सर्वो हि संबन्ध
 क्रियागर्भ एव । तेन सूक्तवाक्यप्रदर्शनयो लक्षण
 क्रियागर्भोऽय संबन्ध । न चेद् लक्षणत्रिया उपात्ता,
 तामनपात्ताप्रपेक्ष्य अय संबन्ध प्रयेतम् इति विप्र
 कुष्यते । क्रियाकारकसंबन्धस्तु नान्यपेक्ष इति वलीय
 स्वम् । तेन कारणमेव सूक्तवाक । आ ३।२।२।
 सोम— क्रियागर्भे क्रियाघटिते क्रियाप्रयुक्त इति
 यावत् । यथा राह पुरुष इति राजपुरुषयो संबन्ध
 एकस्यां दानक्रियानाम् उभयो दातृप्रतिप्रहीतृत्वभावात्
 तथा दानक्रियया प्रमुष्यते, तद्वत् सर्वोऽपि संबन्ध क्रिया
 प्रमुक्त । उक्तं च ' न क्रियागर्भसंबन्धादृते संघनन
 क चित् ' इति । तेन यथायं भृतीया इयभूतलक्षणे
 स्यात्, तदा दृतीयाया (सूक्तवाचिन प्रस्तर प्रहरति)
 सूक्तवाक्यस्य प्रस्तरस्य च लक्ष्यलक्षणभाव प्रत्यास्य । स
 च लक्षणक्रियाप्रयुक्त, लक्षणक्रिया विना लक्ष्यलक्षण
 भावस्यासंभवत् । लक्षणक्रिया नाम ज्ञानक्रिया । न
 चात्र ज्ञानान्तरा क्रिया उपात्ता । एव च लक्षणक्रिया
 कषात्रिं हृदयमागम्य शाप्यशापकभावान्नको लक्ष्य
 लक्षणभावः प्रयेतय इति तत्प्रतीति विलम्बेन जायते ।
 कारकभावेन संबन्धस्तु शब्दोपात्तक्रियाया नासादेव
 योग्यति इति क्रियान्तरानपेक्षणात् क्रियाकारकसंबन्ध
 शीघ्र प्रतीयते । एव च (उपपद-कारक-विभक्तयो)
 स्वस्वार्थप्रतीतिद्वैप्रथमा दृष्टत बलान्तरमित्यर्थे । * कारक
 विभक्तीनां विनिवोक्तम् । पा ३।१।३।२ पृ
 ७०० * कारकविभक्तिरूपया विनिवोक्तौ भुति ।
 कर्तारि वृतीया यथा साधनेन निष्कारण गृहो वेदो
 ऽप्येवो ज्ञेयश्च । कर्तारि पृष्ठी, यथा ' इत्यस्य वृत्ति ' ।
 कर्मणि द्वितीया, यथा ' श्रीहीनवृत्ति ' । कर्मणि
 तृतीया, यथा ' स्वाम्ना जुनेति ' ' शिवा शिरा वा
 संजानीते ' । कर्मणि चतुर्थी, यथा ' प्राग्गण यति ' ।
 कर्मणि पृष्ठी, यथा ' जगत कर्ता ' ' पितृमगोपेन
 गता रोह ' । करणे वृतीया, यथा ' शोभेन यजेत ' ।
 वरणे पञ्चमी, यथा ' स्तोत्रेन स्तोत्राद् युजत ' ।

करणे पृष्ठी, यथा ' शतस्य दीप्यति ' ' शतस्य प्रति-
 दीप्यति ' ' आग्नेय छागस्य इविवो वपाश मेदस
 प्रेष्य-अनुमृष्टि ' ' आग्नेयस यजेत ' । संप्रदाने चतुर्थी,
 यथा ' शिवाकणाय दण्ड प्रच्छति ' । संप्रदाने पृष्ठी,
 यथा ' गोवा कालका दार्वाघाटास्ते वनस्वतीनाम् ' ।
 अर्पादाने पञ्चमी, यथा ' अग्नेस्तृणान्यपचिनोति ' ।
 अधिकरणे पृष्ठी, यथा ' पञ्चकृत्वो दिवां अहो मुहूर्ते ' ।
 अधिकरणे सप्तमी, यथा ' श्वेद दशपूर्णमासाभ्या यजेत ' ।
 प्रातिपदिकार्थक्रिययो अस्मायैवोरति विनिवोक्तौ ह्रस्व-
 तिङ्-भुतिस्तु श्लोक्तानामेव अर्थाणा विनिवोक्तौ ।
 बाल पृ ४४, ४५ * कारकविभक्तिभुतेरेव
 विनिवोक्तौरेवम् । सु पृ १२०९ * कारकविभक्ति
 साध्ययात् क्रियासंबन्धस्य । पा ३।१।६।१२ पृ ६७९
 * कारकभुति तद्विभुतेर्वलीयसी इति ' ऐद्या
 गार्हपत्यम् ' इत्यत्र मन्त्रस्य गार्हपत्याङ्गत्वमेव, नेद्गङ्गत्वम् ।
 शेष्यनेकवे इदम् । की (तापर्यम्) ३।१।३।४
 पृ ३५१, * कारकभुति पदभुत्यपेक्षाया दुर्बला उप
 जीवकत्वात् ' शोभेन यजेत ' इत्यादी । शोभनेकवे
 इदम् । ३।१।३।४ पृ ३५१, * कारकभुत्योर्विशेषे
 सामान्यविशेषभावारिना बलाबल दृढत्वम्, ' आग्नेय
 चतुर्थी करोति ' ' पुरोडाश चतुर्थी करोति ' इत्यत्र
 यथा । इद शेष्यनेकवे । ३।१।३।४ पृ ३५१
 * कारकाद्यै विधेर्भावात्पेक्षे भवति एककारक
 निवधान तु अर्थसदृशमपि एवप्रयत्नसाध्यम् । वा.
 २।२।५।१६ पृ ५०७
 * कारणम् । अन्वयविचारि च कारणम् कारणतया
 भिद्यत् । भा ३।१।६।१९ पृ ६८२ * न च षष्ठीय
 कारण शक्यते भाषियम् । ३।१।३।४ पृ ८४९
 * येन विना यत्र संभवति, तद् तस्य कारणम् । शृष्टी.
 पृ ५४
 * कारणाद्भ्यावृत्ति । ५।२।१।३ ॥
 वीर्यरीकणौ यत्र यागे भूयतामशानां प्रायिदो
 मवति, तत्र प्रत्यक्षप्रतिदर चतुष्पदालो यादप पुरोडाशः।
 प्रत्यक्षप्रतना कर्तव्यो मवति । तत्र भूय सु पुरोडाशेऽपि
 तत्रेण इवेऽपु कर्णोत्पानादिरविरमिषागतान्तानां

भ्यामुपसर्तव्यम् । वा. ३।६।१६।४३ पृ. १०६७,
 • काम्यः गुणः मित्रप्रयोजनोऽपि अवाप्तराधैक्यात्
 विरोधिगुणान्तराणामिष्यात्वावधारणसमर्थः । ३।६।३।१०
 पृ. १०३६.

• काम्यः गुणः श्रयमाणो नित्यमर्थं विकृत्य
 निविशते । इति न्यायः । यथा गोदोहनगुणो नित्यं
 चमसहाघनकम् अपां प्रणयनं विकृत्य निविशते, एव-
 मुक्त्यगुणो नित्यामग्निदोमस्य संस्था विकृत्य संस्थाऽन्तेर्ल-
 गमयति । वि. ३।६।१६. • काम्यः पुराणैः अधि-
 कारविधिः कर्मफलसंबन्धपरः ' दशपूर्णेमासाभ्यां स्वर्ग-
 क्रामो यजेत ' इत्यादिः । गुणफलसंबन्धपरश्च ' दत्ता
 इन्द्रियकामस्य शुद्ध्यात् ' इत्यादिः । बाल. पृ. १४.

• काम्यो वा नैमित्तिको वा नित्यमर्थं विकृत्य
 निविशते । इति न्यायात् अनित्यकारिणो निविश-
 मानमपि न नित्यमनित्यवति । भासती. ३।४।८।३२
 ब. सू. • काम्यो वा० यथा अश्यामये मुद्गैर्दमभोजनं
 निरावश्याया चेति नित्यं श्यायघनं भोजनं च विनरोति ।
 भा. १०।३।१।३२, १०।४।१।४।८१. • काम्यो वा०
 यथा स्वर्गायोऽग्निप्रयोगो नित्यप्रयोगं विकृत्य प्रयोग-
 स्थीमयनाविशेषात् नित्यविधिः प्रयोगफलं बाधित्वा
 निविशते, यथा वा फलचमसप्रयोगो नित्यं सोमवशोर्न
 विकृत्य निविशते काम्यनैमित्तिकक्राम्यां नित्यकार्यविधेः ।
 फलतरुः. ३।४।८।३२ ब. सू. • 'उच्यते यो गुणः
 काम्यः क्रतुर्भेन न यजते । फलर्थं कर्म यद्वाति स एव
 सार्थविधये ॥' वा ३।६।३।१० पृ. १०३६. • काम्याः
 साम्येनैक्याः दशपूर्णेमासगोः ' एकविंशतिमनु-
 न्यात् प्रतिशकामस्य ' ' एकविंशतिमनुन्यात् अम-
 कामस्य ' ' चतुर्विंशतिमनुन्यात् ब्रह्मचरंशकामस्य ' ' द्वा-
 विंशतिमनुन्यात् प्रतिशकामस्य ' ' पञ्चविंशतिमनु-
 न्यात् पशुशामस्य ' इत्येवमादयः तत्र फलवृत्तकामस्यस्य
 (आशुन्तरोः तिस्रसुति कृत्वा) अथविश्रानामा-
 यनेन संस्था पूर्यन्त्या । भा. १०।४।८।३७-३३.
 • काम्येन अधिदोषप्रयोगेण नित्यस्य अधिदोष-
 प्रयोगस्य पण्डित्वादिः । बाल. पृ. १३२. • काम्येन
 नित्यस्य अङ्गमयज्ञो यथा प्रतिशकामस्य एकविंशत्यु-

वचनस्य अङ्गेन एकविंशतिभेन नित्यस्य पादादस्यस्य ।
 पृ. १४९. • ' काम्येन नित्यस्य बाधः ' इति ' उतायां
 काम्यनित्यसमुच्चयः ' (२।२।४।७।७-२५) इत्यधि-
 करणस्य न्यायः । के. • काम्येन नैमित्तिकस्य अङ्ग-
 मयज्ञो यथा प्रतिशकामस्य एकविंशत्युवचनस्य अङ्गेन
 एकविंशतिभेन वैश्यनैमित्तिकस्य सातदस्यस्य । बाल.
 पृ. १४९. • काम्येन नैमित्तिकस्य बाधः । पृ. १३३.
 • काम्यस्य अग्रेः (अग्निचयने वृक्षाभादिजन्यस्य)
 आहवनीयत्वामावः । भा. १२।४।८।२६-२७.
 • काम्यस्य अङ्गवैकल्ये नैष्यत्यम् । वि. ६।३।२.
 • काम्यस्य उपपत्तिश्चिदपि उपपत्तिश्चिदपि कथम् ।
 सु. पृ. ४८८. • काम्यस्य कर्मणः यावद्विच्छेदमन्यातः
 सङ्गत् वा बहुकृत्यो वा । फलभूतार्थो बहुकृत्य, संतुष्टः
 सङ्गत् । यथाकामी प्रतीयेत । भा. १२।१।४।१४,
 • काम्यस्य धर्मो न नित्यस्य भवितुमर्हति । ६।३।१।२.
 • काम्यानां कर्मणाम् अनुग्रहे पाठकर्मो न नित्यापकः,
 एतद्वशोभाभावेन परस्परकामाकारदृष्टया अभावात् । तस्मात्
 पापो वा निमित्तं वा यत् यद्योयद्यते, तत्र तथोक्तितो
 यागः कर्तव्यः । वि. ५।३।१२. • काम्यानां कर्मणाम्
 अस्तति प्रतिग्रहे देहिकं फलम् । इति तु आमुष्मिकम् ।
 स्वर्गस्तु आमुष्मिक एव । ४।३।१२. • काम्यानां प्रति-
 निधिमिः प्रकरो नास्ति । यदि तु प्रकान्ते परिमभित्
 गुणक्रामकल्ये दस्यनाते इति प्रतिनिधीयते, तत्रज्ञस्य
 अवश्यं समापनीयत्वात् विकारेण प्रतिनिधिनो तुल्यं
 समापनम् । वा. ३।६।१।५।४०. • काम्यानां पारन्त्यानां
 नित्यकर्मणां च भुतद्रव्यावकारे प्रतिनिधिनो समापनम् ।
 भा. ६।३।४।१३-१७.

• काम्ये कर्मणि नित्यः स्वर्गो यथा यथाह्ने
 फलर्थः । ४।३।५।२० ॥

' सोऽं चर्तुं निर्वेदेत् ब्रह्मचरंशकामः ' इत्यादौ काम्ये
 कर्मणि विशतिदत्तं नित्यः स्वर्गः स्यात् । ब्रह्मचरंशकारिकं
 तु अन्वाचयेन स्यादेव । यथा आश्रान्यातुं प्रविशतः
 उच्यते ' मरुता शाकमपि आहृतंभ्यम् ' इति । तत्र
 आश्रानि आश्रयमाहिवन्ते, रूपेण शाके सोऽपि आह्वयते
 तस्य । यथा यथाह्ने कर्मणः ' गोरोहनेन वृ-

इदं सर्वं कुतूहले नास्म्येव । के.

* काम्येषु सर्वाङ्गोपसंहारसमर्पणस्यैवाधिकारः । सर्वस्य स्वधिकारणम् । भा. ६।३।१।२८-९.

* काम्याः इष्टयो गोप्या इति तामु प्रथाने उपाद्यु-जम् । वि. ३।८।२०. * काम्यासु इष्टिषु उपाद्युत्वं प्रथानेरेव संबन्धयानम् अङ्गस्याचोदितम् इति वक्ष्यते (३।८।२९।३५-३६) । वा. २।१।४।२२ पृ. ४१४.

ॐ काम्यासु विकृतिषु उपदिष्टैर्द्रव्यदेवताऽऽ-दिभिः प्राकृतद्रव्यदेवताऽऽदीनां वाधः ॥

सर्वासां गुणानामर्थवत्त्वाद् महणमप्रवृत्ते स्यात् । १०।१।१७।५८ ॥

भाष्यम्— काम्या इष्टयः श्रूयन्ते । 'आग्नेयमष्टा-कपाल निर्वर्षेद् एकामः' 'अग्नीषोमीपमेकादशकपाल निर्वर्षेत् श्यामाकं ब्रह्मवर्षं एकामः' 'देन्द्रमेकादशकपाल निर्वर्षेत् प्रजाकामः' इति । तत्रैतेषु यागेषु अवमर्षः सामाधिक किं प्राकृतं द्रव्यदेवतं नियतंते, उत न निवर्तते इति । सर्वाणामेवजातीयकानां चोदनानामुपपन्नानां द्रव्य-देवतेनेव सक्षीयन्ति । तस्योत्तरकाले चोदकः । तस्माद्-गृहीते द्रव्यदेवते चोदनेन, विशिष्टैव प्राप्ते । द्रव्यदेवतं प्रति निराकाङ्क्षे गामे अवशिष्टान्यङ्गानि चोदकः प्राप-विध्यतीति । अथ यदुक्तम् (१०।७।१।३०) अमहणात् महणमिति, तद्विह सिद्धम् ।

अधिकं स्यादिति चेत् । ५९ ॥

भाष्यम्— इति चेत् पश्यसि, विधिना प्राप्तत्वाद् अव-शिष्टानि चोदकः प्रापविध्यतीति । नैतदेवम् । अधिकं स्यात् । उत नेतत् (१०।७।१।३१) तुल्यश्चोदकः सर्वेष्वेष्टेषु । नहि स पदार्थमाकाङ्क्षति । पदार्थकृतं प्रकार-माकाङ्क्षति । तस्मात् द्रव्यदेवतमपि चोदकं प्रापयति । प्राप्ते चयनप्रामाण्यात् अधिकं मन्विष्यति । एकं चयनप्राप्तितम्, अन्यचोदनेनेति ।

नार्थोभावात् । ६० ॥

भाष्यम्— नैतदेवम्, अधिकं कर्तव्यमिति । कुत । अर्थाभावात् । श्रौतनामानावहित्यर्थं । सर्वं चोदक-प्राप्तं मन्व्युत्थत्वात् न प्रतिषिद्धं द्रव्यदेवतम्, किन्तु पदार्थ-सत्त्वं, यामनिर्वृत्तये । स च याम एवेनैव द्रव्येण एकया

देवतया निर्वर्तयितव्यम् । श्रूयते 'आग्नेयमष्टाकपालं निर्व-र्षेद् एकामः' इत्येवमादि । तस्मिन् महावापेषु कल्प्य-माने निर्देशो चाध्येत । अथ तेन निर्वर्तिते चोदकप्राप्तितस्य न किञ्चिदस्ति प्रयोजनमिति तत् श्रुतमपि सिद्धं नात् प्रयोजनस्य नं करिष्यते । .

सोम—पूर्वन श्रुतस्यैव नियतवैऽपि इह श्रुतस्य चोदकप्राप्तस्य च विकल्पः इत्युत्थितः संगतिः । सूत्रा र्थान्तु— सर्वाणां द्रव्यदेवतादिगुणयुक्तवैकृतचोदनानां चोदके द्र-वविषये अयमवृत्ते सति वैद्वतद्र-वादीनां अर्थं स्यात् उपदेशार्थवत्त्वाव इति ।

वि— 'काम्येष्टिषु द्रव्यदेवं प्राकृतं न निवर्तते । नियतंते वा, न प्राप्तेर्बैकल्प्ये वा स्मृत्यन्वयः ॥, उपस्ति-शिष्टेनैवान निराकाङ्क्षत्वतः कुतः । चोदकः शिष्ट एवास्य विषयोऽर्थोन्नितंते ॥ ' (चोदकः कुतः, नास्तीत्यर्थः । किन्तु अन्व विषयः शिष्ट एव इत्यन्वयः) ।

साह— वैद्वतं श्यामाकाङ्क्षिद्रव्यं सर्वादिदेवता क्रिया-ऽन्तरमाधन च शरादि प्राकृततस्यानापन्नद्रव्यदेवता-कुशादेः निवर्तकं न वेति संदेहे, उभयोरपि प्रमाणतिद्ध-त्वात्, कल्प्यत्वेऽपि अतिदेशस्य प्रयाजादिविषये आब-द्रव्यकवेन कुशादिविषयत्वात्परव्यभावात्, दुर्बलप्रमाण-प्राप्तित्वापि च प्रबलप्रमाणप्राप्तितेनापि अत्यन्तवाधा-योगात् उभयोरपि तुल्यबलत्वेन विकल्पः । नहि प्रत्यङ्गं मिश्रोऽतिदेशः कथमभावाकाङ्क्षिण्या विद्वत्या सत्येन प्राकृतिवद्विषयेमाकारकस्य एकस्यैव अतिदेशस्य कल्प-नात् । अतो न क विदपि प्रत्याम्भानाद्राधः । इति प्राप्ते अकारकपुरमाधेन पदार्थानामतिदेशात् यदुपकार-जनकीभूत पदार्थं विकृतौ आम्नातं, तदुपकारजनकी-भूतमाहृतपदार्थातिरिक्तपदार्थानामेव विद्वतापतिदेशात् कुशादिपदार्थस्य आकाङ्क्षाऽभावे अतिदेशविषयत्वस्यैव अकल्पनात् कुशानां नैव प्रामाणिकत्वम् । अत एव वस्तुतः अत्रातस्यैव कशादेर्निर्देशादस्ति सति प्रायक-शास्यस्य आहवनीयादिशास्त्रेषु कथ्यत्वेन कुशादि-विषयवधमात् प्रातवाचनस्यवहात् । विश्लेषेण नैन-विकृतितं कौशुमे कल्प्यत्वविषये (३।१।३) । अतः सिद्धः प्रत्याम्भानात् शरादिति, नृशादीनां वाधः । इदं

कम् । तद्यथा— कश्चित् कं चिदुपदिशति ' प्राचीनं
 आमादायाः ' इति, तस्य सर्वत्राप्रबुद्धिः प्रसक्ता ।
 ' ततः पश्चादाह ये शीरीणोऽनरोहन्तः पृथुपर्णास्ते
 न्यग्रोधाः ' इति । ए तत्र आसन्नबुद्ध्या न्यग्रोधपुत्रिं प्रति-
 पद्यते । ए ततः पद्यति बुद्ध्या, आसन्नचापकृप्यमाणान्
 न्यग्रोधाश्च आर्षीयमानान् । नित्या एव च हि अस्मिन्
 विषये आसन्नः, नित्यारच न्यग्रोधाः, बुद्धिस्तस्य विपरि-
 णाम्भते इत्येवं प्रकृतोऽव्युत्पत्तीयम् । साहस्री. ६०६.

• कार्यवैलायायाम् अगतः देवैरपि अग्रसिः, अनि-
 मितकार्योऽबादप्रपन्नात् इत्युक्तं संन्यवनिव्ये । (श्लोस.
 संन्याघोपपरिहार ३३) । वा. ४।१।४।१३ पृ. ९२९.

• कार्यव्युत्पत्तिसमर्थनम् । इदानीमाया व्युत्पत्ति-
 कार्ये एवेति पतिपाद्यते । प्रवृत्तावेव भाव्या व्युत्पत्तिः,
 प्रवृत्तिश्च कार्यशानादेव भवति ।

ननु न तादृश्यं प्रवृत्त्यधीनं व्युत्पत्तिः, 'पुत्रस्ते
 जातः ' इति शक्यश्चक्षणसमन्तरं श्रोतुमुपनिर्काशं
 व्युत्पत्तुः पश्यति, तदा मुपविक्रान्तस्य हर्षहेतुकत्वेन
 तस्य स्वरिषप्रवगतत्वात् हर्षोऽस्तीति निश्चिनोति, हर्षस्य
 च प्रियाशानगमपूर्वकत्वेनावगमात् प्रियाशानगमनुविनोति,
 प्रियाशानं च शब्दानन्तर्वात् शब्दहेतुकमेवैत्यवधारयति ।
 एत कः प्रियायै इति पर्यालोचनायां प्रत्यक्षेण पुत्रजनन
 दृष्ट्वा हेत्यन्तरादर्शनाय पुत्रजन्येगनेन शब्देन प्रति-
 पादितमिति समाकल्पयति, एव प्रतिपदमावापोऽप्यारण्यं
 परार्थनिर्देशोऽपि निश्चीयते इति सुवर्षे सिद्धेऽपि अद्या
 व्युत्पत्तिः । अधोऽन्येत पुत्रजन्यैवायं प्रियमिति पारि-
 शोध्यवधारणं न दाक्यते, अतीतानागतहर्षहेतूनामपि
 तसैव संभवमिति । एत, दृष्टदेतौ हेत्यन्तरसंभावना-
 भाशेण तत्र हेतुत्वलागो न युक्तः, अनिमग्नत्वात् ' हेतु
 दर्शनाय ' इत्यधिकत्वविशेषाय । अतः पुत्रजन्येव हर्षं
 हेतुरिति शक्यः पारितोष्यनिश्चयः । किञ्च पुत्रजनने
 समयेव षट्पदाः प्रयोगदर्शनात् हर्षहेत्यन्तरेष्वप्यदर्शनात्
 पुत्रजननरूपो हर्षहेतुविशेषोऽयं इति निश्चीयते । किञ्च
 यद्यपि न शक्यः पारितोष्यनिश्चयः, तथापि हर्षहेतुमात्र-
 निश्चयत्वात् सिद्धस्यापि शब्दादर्शनात् प्रगमात् सिद्ध कार्य-
 व्युत्पत्तिः । किञ्च यद्यपि प्रवृत्त्यधीनं अद्या व्युत्पत्तिः,

तथापि न कार्यविपर्ययेति नियमः । यदा बृद्धमातुरं कं
 प्रति विनोदार्थं ' नद्यास्तीरे फलानि सन्ति ' इति वाक्यं
 प्रयुङ्क्ते, तदा अन्यः कश्चिदेतद्वाक्यमर्थाच्छ्रुत्वा तत्र
 गत्वा फल्माहरति तत्र अन्यः अन्युत्पन्नत्वात् दृष्ट्वा
 तत्प्रतिपादने तस्य वाक्यस्य सामर्थ्यं कल्पयति । अतो न
 कार्ये एव व्युत्पत्तिरिति नियमः ।

किञ्च ' कोऽयं राजा ? पाञ्चालराजः ' इत्यादिपु
 प्रश्नप्रतिबचनादिषु दृष्टः कार्यव्युत्पत्तिः । किञ्च
 यद्यपि कार्ये एवाद्या व्युत्पत्तिः तथापि
 उचरकालं बहुदाः सिद्धार्थे लौकिकवैदिकप्रयोगदर्शनात्
 सिद्धार्थकार्यविशेषे परित्यज्य अर्थमाने शक्तिनिश्चयो
 युक्तः, यथा गोशब्दवैकल्या न्यक्तौ चेद्वा दृष्ट्वा
 तत्रैव शक्तिरूपने एति, तेन न्यक्तिमानानिश्चयप्रसङ्गे
 पश्चात् न्यक्तव्यन्तरेऽपि बहुदाः प्रयोगदर्शनादनुगतं सामा-
 न्यमेव गोशब्दार्थः इति कल्प्यते, एवमत्रापि सिद्धार्थ-
 विशेषे परित्यज्यार्थमात्रे शब्दस्य शक्तिरूपनमुचितम् ।
 किञ्च कार्यज्ञानात् व्युत्पत्तिरिति इदमेव दुर्घटम्, सर्ववैशो-
 पायज्ञानादेव प्रवृत्तिदर्शनात् । यत्रोपायव्यवसर्गत्वं तत्र
 लौकिकाः प्रवर्तन्ते, यत्र तत्राशक्तिः, न तत्र प्रवर्तन्ते इति
 अन्यत्राप्यतिरेकस्यापि सिद्धाचक्षणशान्येव प्रवर्तकम् । अधो-
 क्येत्त अनन्यथासिद्धौ अन्यत्राप्यतिरेको हि कार्यकारणभावं
 कदाप्यतः, अत्र वैशोपायज्ञानात् ' ममेद कार्यम् ' इति
 ज्ञानमुत्पद्यते, तज्ज्ञानात् स्वतन्त्रः प्रवर्तते इति । एतन्न ।
 इहोपायज्ञानादेव प्रवृत्त्युत्पत्तौ निमित्तमन्तर्गुह्यमानं
 कार्यज्ञानं मध्ये निक्षिप्यते । ननु इहोपायज्ञानमाल प्रवृत्तौ
 स्थितिरिति अतीतज्ञानगते वैशोपायज्ञानं प्रवर्तयति,
 अतः कार्यज्ञानं निक्षिप्यते, कार्यं च इतिहास्यम्,
 अतीतमनागतं च कार्यमेव न भवति इत्यत्रात् करिष्य-
 माण वाच । अतोऽतीतानागतकार्यज्ञानेन न स्थितिवारः
 शब्दनीयः । अतः अन्यमिवादिग्यात् कार्यज्ञान-
 निक्षेपः । एवं तर्हि इहोपायज्ञानं कार्यज्ञानोत्पादकम्
 इत्यस्तीत्युक्तम् । तत्र च अतीतज्ञानानयोः इहोपायज्ञानं
 कार्यज्ञानं नोपपादयति इति कार्यज्ञानं कारणं न स्थिति
 दुन्यवचंम् । अथ कृत्यहेतुज्ञानज्ञानात् कार्यज्ञानमुप-
 पद्ये इति विशेषयम इति चेत्, तर्हि तत्र एव प्रवृत्ति-

भाषिकरणन्यायेन फलसंबन्धोपपत्तेः तावत्सु च शुक्राग्रन्व-
मन्व्यप्रत्वादेः प्राप्तत्वात्, विधेयताऽवच्छेदकशुक्रादि-
ग्रहवमन्व्यादिग्रहप्रतिपादकतया च गुणत्रयकषयस्य
सार्धकस्योपपत्तेर्नात्र प्रकृतपाराग्रहमाश्रितशुक्राग्रत्वादे-
र्गुणस्य फलसंबन्धः इति ध्याच्यम् । तथाचैव 'शुक्राग्रान्'
इति अग्रपदस्य वैयर्थ्यापत्तेः विधेयताऽवच्छेदकस्य
शुक्रादिग्रहस्य 'शुक्राग्रान् यद्वात्' इत्येवं पदेनाभिधानं
शुक्रत्वात्, शुक्रग्रहापेक्षयाऽपि पूर्वं धाराग्रहसत्त्वेन
अग्रपदस्यानुशादानुपपत्तेश्च, 'ऐन्द्रागवज्राग्रान् ग्रहान्'
इत्यादिवाक्यस्यग्रहपदस्य सर्वथाग्रहत्वाच्चिन्तः इहानुपकस्य
कतिपयवाराग्रहपदस्य वैकल्यापत्तेश्च । अतश्च ग्रहपदसंकोचे
प्रमाणभावात् प्रकृतधाराग्रहाभिज्ञता शुक्राग्रता मन्व्यप्रता
च तत्तत्फलेष्टेन विधीयते । शुक्रादेव पाठप्राप्तं स्वस्थान
वापित्वा पूर्वं प्रतिवर्षः ।

सण्डन-- 'मन्व्यप्रताऽऽदिः सकलग्रहाणाम् ।'

शेकर-- 'काम्या शुक्राग्रताया न ।' २१.
काम्या अग्रता ।

● काम्येष्टीनामैकार्यानां पुराचार्यैरुक्तयोऽन्यायमन्वयो-
र्विचलः । फाल, पृ. १५४. ● काम्येष्टीनां काम्यप्रवृत्तयान्ये
प्रधाने 'यथाशर्वणं वै' इत्यादिना विशेषवचनेन उपागुल्य-
विधानात् अज्ञमात्रे स्वरवर्षं युक्तम् । सु. पृ. ११७८.
● काम्येष्टिषु उपाहृतं प्रधाने एव, अष्टेषु तु तत्तदेदा-
नुवारी स्वरः । उपागुल्यधिकरणम् । भा. ३।८।१९।
३५-३६. ● काम्येष्टिषु ऐन्द्राग्रिषु द्रव्यदेवते उपदिष्टे
एव, न माहृताविदिशम्या विकल्पः सञ्चक्षो वा,
अज्ञरूपास्य चोदकप्रातः । वि. १०।३।१७. ● काम्येष्टिषु
प्रधानम् उपागुल्येण, अज्ञानि तु तत्तदेदानुवारेण
स्वरेण । ३।८।२०. ● काम्येष्टिकाण्डे 'प्रज्ञापत्यं धृते
वर्षं निर्वपेच्छतकृष्णकाम्युत्पत्तम्.' 'धृते अग्रमति' इति ।
तन्नावयतो न कर्तव्यः पाकस्य कर्तव्यः, स चोष्णीकरण-
पर्यन्तः । कृष्णल गुणंशकलं शुक्रापरिमितम् । १०।१।१
पर्यन्तं २. ● काम्येष्टिकाण्डपठिताः 'ऐन्द्रामनेकादश
कपाल निर्वपेत् प्रज्ञाकाम.' इत्यादय इत्ययः ग्रहतेः
वर्मान्तरम् । ३।९।१२.

● काम्येष्टिन्यायः ॥

अङ्गवत् कतूनामातुपूर्वम् । ५।३।१२।३२ ॥

भाष्यम्— इह काम्या इत्य उदाहरणम् 'ऐन्द्राम-
नेकादशकपालं निर्वपेत्' इत्येवमादयः, गवादयः सोमाः,
सौम्यादयः पशवः । तत्र संदेहः किं येन क्रमेण
अधीतास्तेनैव क्रमेण प्रयोक्तव्याः, उतानियमः इति । किं
तायत् प्राप्तम् ? कतूनामातुपूर्वम् यत् पाठे, तदेव प्रयोगे
भविष्यतीति । एवं पाठकर्मोऽनुवृत्तौ भविष्यति । इतरथा
पाठकर्मो बाध्यते । तन्मा भूदिति क्रमेणानुवृत्तयाम् ।

न वाऽऽवगन्धात् । ३३ ॥

भाष्यम्— न चायं क्रमो नियम्यते । कुतः ? अस्ते-
वन्धात् । पृथक्पृथगेवा कर्मणा प्रयोगवचनानि । तानि
स्वपदार्थानामनुसंहारकाणि । यो यत्त्र नोपकारकः, स
तस्य न क्रमेण नोक्तमेव । यो यत्त्रोपकरोति कस्य चिद्,
तस्योपकुर्वतेः क्रमः साहाय्ये वर्तते । न चैतानि कर्माणि
अन्योन्यस्योपकुर्वन्ति । तस्मात् नैवा क्रमः साहाय्ये
वर्तते । तस्मात्संक्षेप इति ।

दुष्— अनियमेन कामा उपचरन्ते । तेषा नास्ति
क्रमः । क्रमेण च निमित्तेन कर्म कर्तव्यम् । तस्मात्
नैमित्तिकेन क्रमेण प्रयोगे स्वाध्यायकर्मो बाध्यते
अग्नस्वात्तेषाम् । एकप्रयोगवचनमावाच्यं नास्ति क्रमः ।

काम्यस्वात्तच्च । ३४ ॥

भाष्यम्— काम्यानि चैतानि कर्माणि । कामाश्च न क्रमे-
णोपचरन्ते; तेन निमित्तस्य अकर्मत्वात् न क्रमवन्त इति ।

आनर्थक्याग्रेति चेत् । ३५ ॥

भाष्यम्— इति यदुक्तं पूर्वपक्षे, तदेव पुनरुच्यते
परिहर्तुम् । एवं क्रमेण पाठः अर्थवान् भविष्यतीति ।
एतदाभावात् संक्षेपम् ।

स्याद्विद्याऽप्येत्वापचा परेषु सर्वेष्वारात् । ३६ ॥

भाष्यम्— सादर्थक्यात् क्रमपाठः । अद्यपि प्रयोगे
क्रमे विद्यामहार्थत्वात् । कर्मावरोपनार्थानां विद्याया
क्रमनियमादपि तदाश्रयमेव भविष्यतीति । यथा त्वय्ये
परेषु सर्वेष्वारात् । यस्मापि क्रमः महामिति पद्यः,
तस्मापि सर्वेष्वारात् परेषां सर्वेष्वारेण य. क्रमः, तस्मा-
दशार्थता अवरय कल्पनीया ।

हर्षहेतुविरोपनिश्चयो न पठते । न भवतु विरोपनिश्चयः, एतावन्तैव शब्दार्थव्यतिथयः कार्यार्थविचारश्च सिद्धः । नैवम् । इदं च हर्षहेतुत्वमानाम्, हर्षहेतुमात्रं च न 'पुत्रस्ते जातः' इति वाक्यस्यार्थः । किन्तु पुत्रजननरूपहर्षविशेषः एव, यावद्विशेषनिश्चयश्च न शक्यते, हर्षहेतूनां बहूनां संभवात् । न च पारिरोप्याद्विशेषधीः, नहि कस्य चिन्नतोरकमेव प्रियम् । अथ यद्यपि बहूनां म्रियार्थानां संभावनाऽस्ति, तथापि पुत्रजननविशेषस्य दृष्टत्वात् पारिरोप्यनिश्चय इति । नैवम्, तत्रैव बहूनां हर्षहेतूनां दृष्टत्वात् । यथा पुत्रजननं हर्षहेतुत्वात् पुत्रप्रभवः म्रियायाः, पितृमाहादीन् प्रति ऋणापाकरणम्, तथा पुत्रान्नो नरकात् श्रयते इति पुत्रः अतो नरकात् जागम्, अदन्त्यात् चोत्थेवनादीनां बहूनां दृष्टत्वात् विशेषोपावधारणम् । किञ्च वर्तमान एव हर्षहेतुः हर्षोत्पादक इति नियमो नास्ति, अतीतादीनामपि स्मृतिद्वारेण हर्षहेतुत्वेन स्वस्मिन् दृष्टत्वात् । परहर्षेऽपि तथैव संभवात् । किञ्च विरक्तश्च कश्चिन्सुवर्णादित्यभे सत्यपि स्ववैशेष्यमिति सर्वसंख्यात् स्मृत्वा इत्यति विककितसुपक्ष दृश्यते, तत्र वर्तमानोऽपि सुवर्णादित्यभो न हर्षहेतुः ।

यदुक्तम्, बहुधाः पुत्रजनने एति एवंविधवाक्यप्रयोगात् पुत्रजननविशेषोपावधारितिरिति, तद्वृत्तिमन्दम्, यदूनां हर्षहेतूनां संभवात् यदाऽस्तिश्चयः, तदा प्रयोगान्तरेऽपि त्वर्थभवादिनिश्चय एव । यदि प्रयोगान्तरे निश्चयहेतुरिति, त च प्रथममेव कल्प्यः । यत्तुक्तम्, यद्यपि प्रथमं कार्यं एव व्युत्पत्तिः तथाप्युत्तरकाले बहुधाः सिद्धेऽपि प्रयोगदर्शनात् तत्रानुगतो अर्थमात्रे शक्तिर्भवेति, तदुक्तम्, यद्वाच्यस्य नदीविशेषवाचक्ये निश्चिते उत्तरकाले तीरादिषु बहुधाः प्रयोगदर्शनात् उभया-नुगते अर्थान्तरे शक्तिवत्त्वनामद्वात् । तीरादिषु लक्षणादिद्वया प्रयोगोपपत्तेर्न शक्तिरुत्पत्तेरिति चेत्, अत्रापि तर्हि लक्षणया सिद्धार्थप्रयोगोपपत्तेर्न कल्प्यतामिति शक्य-चर्चः । गौरदे द्व आनन्त्यव्यभिचारार्थानां व्यवहो बलना-ऽनुपपत्तेः सामान्ये बहानमिति विशेषः । यदुक्तम्, यद्यपि प्रवृत्तावैव व्युत्पत्तिः, तथापि कार्यं शान्तनियमो नास्ति, यथा वृक्षादीन् एति विनोदार्थम्, 'नद्यान्तीरे

फलानि सन्ति' इति प्रथमपदरहितवाक्यप्रयोगे यादृच्छिकः कश्चित् प्रवर्तते इति । तच्च नैवम्, तथापि कार्यशान्ता-देव यादृच्छिकस्य प्रवृत्तिः प्रत्यक्षावगतोदकादौ यथा विपासोः कार्यवृत्तिकृत्यते, तथाऽप्यपीति । शब्दात् कार्य-वृत्तिर्नास्ति, तथापि व्युत्पत्तौः शब्दहेतुकत्वप्रथमं, सोऽपि पश्चाच्चिन्वते । अतो न कार्यव्यभिचारः प्रवृत्तेः । यत्तु-क्तम् अर्थान्तपानितपरत्वकल्पनयाऽपि कार्यपरत्वविधिः दृष्ट्यैव कार्यरूपविशेषे शक्तिगौरवमिति, तदपि न, प्रवृत्तेः कार्यनियतत्वेन कार्यान्विते एव कल्पनं युक्तम्, न तु अर्थान्तपानिते । कल्पनागौरवमपि विपरीतमेव । अस्माकं तु कार्यमात्रे शक्तिरेकमपि, तत्र तु अर्था-न्तरान्विते महाविषये शक्तिरिति, यथा बहिरिति नियते दादकार्ये न द्रव्यमात्रे शक्तिः, एवं कार्यपरत्वद्वारेण पर-स्वरान्ययोऽपि ग्युत्पन्नः इति न प्रतिपदाधिकरणविशेषः । न च लोकवाक्यवत् परस्परत्वपरवत् वेदान्तानामभ्यु-पगन्तुमुचितं निवृत्त्याऽभावात् । अतः कार्यपरत्वमेव वेदान्तानाम् । ननु सिद्धार्थव्युत्पत्तेश्च लौकिकेषु मुख्य-ार्थान्तरान्वितानिधानं न स्यात् । सत्यं तत्र वक्तव्य-प्राधादेकार्थनिश्चयः, नाप्यतिथिनात्, संकेतपदेभ्य इव सिद्धार्थेऽपि व्युत्पत्तेरितरतिभक्त्यर्थानां व्युत्पत्ति-रक्तमेव । तथा 'अस्य शब्दस्य अपमर्षः' इत्यप्यरिति, यथा प्रथमप्रतिवचनानिश्चयि । तत्र पदीया व्युत्पत्तिः आया कार्यविपक्षेति सिद्धं कार्ये एव व्युत्पत्तिरिति । प्रथि. पृ. ५७-५९. • कार्यरूपमायाः सर्वत्र वाचनिकः । भा. १०।१।१।७५. • कार्यसिद्धार्थार्थं हि कारणं कल्प्यते, न पुनः कार्यविनायाप । वृहती. पृ. ५४. • कार्यानु-सारेण कृत्वानां संख्याविरोपनियमः । के. १।७। २१-२४. • कार्यानुसारेण कारणेन भाव्यम् इति नियमम् अवलम्बते संख्याः । परिमल. २।१।७।१ म. म. • कार्यान्तरदर्शनात् कारणान्तरत्वना-न्याय्येव । वृहती. पृ. २१४. • कार्यानुत्पत्त्यात् एवमपि न्यान्येदप्रति । भा. २।१।१।२९ पृ. ५६९. • कार्यान्वये विशेषणवैशेष्यात् । सु. पृ. ८१४. • कार्यान्वितः प्रार्थः सर्वसंख्यामिषेयः । कार्यानम-पूर्वकत्वात् महत्तिनिवृत्तौ, प्रवृत्तिनिवृत्तामप्यथा

४।१।३. * कारकाणां भावनाऽन्वयः साक्षादर्थभावात् धात्वर्थपरिच्छेदद्वारकः । मणि. पू. ११२. * कारकाणां भावनोपसर्जनधात्वर्थनिष्पत्त्यर्थात् धात्वर्थैव संबन्ध-
विद्धिः । स एव हि तानि स्वसिद्धधर्ममपेक्षते, भावना-
ऽपि च तथाभूतान्येव तानि गृह्णाति इत्यविक्रदः
सम्बन्धः । वा. २।१।१११ प्र. ३८२. * कारकाणां
विभक्त्यर्थत्वान्युपगमात् । ' करणाभिधायिन्यां तृतीया-
'विभक्त्या ' इति अरुणाऽधिकरणस्य (३।१।६।१२ प्र.
६७९) माध्यम् । १।१।१११ पू. ३२४. * कारकाणां
सर्वेषां तदभूताधिकरणवार्तिकं (१।१।७) स्वन्यापारेण
कर्तृत्वस्योक्तत्वात् (६५-६८ स्तो.) । तस्मिन्नेव
चाधिकरणे ' तन्व्यातन्व्यावगम्यैव त्रिनिप्रवृत्तं प्रयोजक ' (२९५ स्तो.) इत्यादिवार्तिकेन स्वव्यापारकर्तृत्वादिना
प्रधानक्रियागतकारकत्रैविन्यानुपपत्त्युक्त्या स्वन्यापारे
कर्तृत्वस्योपपादितत्वात् । सु. पू. १४५३. * कारकाणां
सिद्धरूपत्वेन व्यापाररूपभावनैरिन्विधादनं विना साक्षात्
भावनाऽन्वयायोगः । पू. ७६७. * कारकाणां स्व-
न्यापारेण कर्तृत्वसद्भावात् स्थावरादीनां कर्तृत्वविषया
तिष्ठः स्थावरादिषुदोक्तसंख्येऽनुवर्तनम् । पू. १४५३.
* कारकाणां स्वन्यापारपेक्षया कर्तृत्वं संभवति
इति पुरस्तात् प्रतिपादितम् । (वा. २।१।१११
प्र. ३७० इत्यत्र) । वा. ३।४।४।१३ प्र. ९३७. * गुण
स्येव द्रव्यपरिच्छेदं विना, कारकाणां धात्वर्थनिष्पादनं
विना भावनाऽन्वयायोगात् धात्वर्थसिद्धधर्मस्यैव
भावनया ग्रहणात् आख्याताश्रयणे भावनाऽन्वयामवेऽपि
धात्वर्थान्वयः अविक्रदः । सु. पू. ५७३.

* कारकत्वं नाम क्रियावैतुल्यम् । वि. ४।१।५.

* कारकत्वं विना क्रियाऽन्वयायोगः । सु. पू. ७५१.

* ननु किमिदं कारकत्वम् । न तावत् क्रिया-
प्रयोजकत्वम्, ' देवदत्तस्य सखुलं पचति ' इत्यत्र अनु-
मतिद्वारा क्रियाप्रयोजके देवदत्ते अतिप्रज्ञात् । नापि
क्रियाजनकत्वम् । ' यथाज्ञानं पचति ' इति ज्ञाने अति
प्रसक्तेः । अथ धात्वर्थनिगतिविभक्त्यर्थान्वयित्वात् कारक-
त्वम्, ' घनाथ गच्छति ' ' स्वर्गाय यत्ते ' इत्यादौ
अकारकयो, धनस्वर्गायोः अतिभ्यातेः । ' न पचति '

इत्यादौः सार्थेऽतिभ्यातेश्च, तस्य पाकान्विताख्यात-
विभक्त्यर्थान्वयात् । निघानातिरिक्तत्वेन विशेषणे ' नन्तं
पचति ' इत्यादौ अधिकरणे नन्तदौ अभ्यातेः । तस्मात्
कर्तृकर्मास्यन्वयतमत्वं कारकत्वम् इति नैयायिकाः । सामा-
न्यतः समवेतासमवेतस्य द्वैविध्यात् कारकत्वं कर्तृत्वादिकं
च अनुगत-श्रवणपरिद्धम् अल्पदोषपरिद्धं सामान्यम्
इति रदनकोशकृतं । सिद्धान्तस्तु आख्याताश्रयित्व-
विभक्त्यर्थान्वयित्वं कारकत्वम् । लिङ्गसंख्याऽऽदीनां
कारकत्वम् इदमेव । ' आश्रयस्य यजति ' इत्यादौ साक्षयिक-
यद्यर्थस्यापि आख्याताश्रयित्वात् आख्यादेः कारकत्वम् ।
उपपदविभक्त्यर्थानां तु कथितधात्वर्थान्तरे अन्वयात्
भुतभावनाऽन्वयवित्त्वेन न कारकत्वम् । मणि. पू. १२८-
१२९. * कारकत्वेन यद्यपि द्रव्याणि प्रतीयन्ते, तथापि
तत्पदानि अविधायकान्येव । वा. ३।१।३।१२ पू. ६९४.
* निम्नव्यापस्य कारकत्वायोगः । सु. पू. १४४०.
* कारकप्रतीतिं मुक्त्वा नान्यत् क्रियायाः प्रत्य-
यकमस्ति । वा. ३।४।४।१३ पू. ९२९.
* कारकप्रतीतिपरा विभक्तिः नान्तरायकत्वात्
संख्या प्रतिपाद्यति (उद्देश्ये) । वा. ३।१।७।१४ पू. ७२३.
* कारकलक्षणा द्वितीयाऽऽदिः विभक्तिः क्रियासंबन्धे
विनक्षिते भवति । सा क्रियासंबन्धस्य वाचिका । भा.
३।१।६।१२ प्र. ६८८.

* कारकविभक्तिः द्वितीया सामर्थ्यादेव आख्या-
तेन संबन्धते, न नाम्ना । भा. १०।३।१।७६३. * कारक-
विभक्तिः नामपदार्थालोकनाय (नया) प्रत्ययं प्रयुङ्कते ।
सा च नानोच्चारितायां वैव प्रयुङ्कते । वा. २।२।५।
१६ पू. ५०७. * कारकविभक्तिः यम कर्तृत्वादे
र्विभक्त्यर्थस्य साक्षात् भावनायामन्वयः, सा । मणि.
पू. १३३. * न च कारकविशेषणत्वात् गुणानां कारक-
विभक्ति, किं तर्हि । कारकत्वादेव । एतदपि पक्षकत्व-
विषयाऽधिकरणे वक्ष्यते (४।१।५।११-१६) । वा.
३।१।६।१२ प्र. ६८८. * कारकविभक्तिमन्तरेण
क्रियासंबन्धामानात् । ३।१।७।१४ पू. ७१९. * कारक-
विभक्तिं विना आख्याताम्ब्यायोगः । सु. प्र. ४०१.
* कारकविभक्तिभिः कारकत्वेन प्राधान्येन विधाना-

६।२।६।२५. * फाल्: नञ्प्रथमभिन्याहाराभावे फालिङ्ग संवत्सेन भावनायामन्वेति । नञ्प्रथमभिन्याहारे तु तत्ता-
लीनाभावप्रतिशेधो गत्यसंबन्धेन साक्षादेव वा तस्यामेव ।
रहस्य. पृ. १९. * फाल्: । ननु नाडिका मुहूर्तमहरदि-
प्रत्ययानां परवापरत्व-योग्यतायोग्यत्व-चिरत्वधिसम्ब-
विशिष्टपरदार्यप्रत्ययानां च कालवृत्तात्वेन अङ्गीकृतानां
विभक्त्यात् आकाशावदविभक्तेन कालद्रव्येण करणावक्तेः,
सूर्यादिगति क्रियाऽवच्छेदात् विभक्तस्य कालस्य विभक्त-
प्रत्ययहेतुत्वाम्बुपगमे तु सूर्यादिगति क्रियाणामेव नमः-
पठितमभागाति लङ्घनफल्ः सूर्यादिगतिशेषप्रत्ययः
नाडिका, नमस्त्रिसप्तमभागाति लङ्घनफल्ः मुहूर्तः, नमो-
ऽष्टमभागाति लङ्घनफल्ः प्रहरः, इ रेवं नाडिकादिप्रत्यय-
हेतु चोपपत्तेः, प्रतिशेधोपपदापिपथा बह्व्यतमसूर्यादि-
गति लक्षण- (गतिक्षण-) वच्छेदयोः परत्वापरत्व-
निशिष्टपरदार्यप्रत्ययहेतु चोपपत्तेः, एकमिच्छणावच्छेदयोः
योग्यतायोग्यत्वनिशिष्टपरदार्यप्रत्ययहेतु चोपपत्तेः, उत्पत्त्या-
दिभावविचारान्तर्गतबह्व्यतसूर्यादिगति लक्षणवच्छेदयोः,
चिरत्वधिसम्बन्धोपपदापिपथा एव कालत्वप्रयत्तिः इति
क्रियायामात्रातिरिक्तकालाभाववादिनः । वज्र (अत्र
विद्धित् परित्यक्तमस्मादि) । सूर्यादिस्यायाः गति-
क्रियायाः सुबलविरादिपदार्यस्य धामावेन तदवच्छेदक-
त्वायोगात् । कालस्य तु सर्वगतत्वात् सर्वत्रुत्सूर्यादि-
सम्बन्धेन क्रियाऽवच्छेदकत्वविभागात् सुबलविरादिपदायां-
वच्छेदक योग्यतेः सुगरविरादिषु पथापरदिप्रत्ययैः
क्रियाऽतिरिक्तकालानुमानात् ।

पदार्थावब्रह्मणा. त्रियायाः तेषु परादिप्रत्ययहेतुचा-
योगात् कालस्य अनुमेयत्वेऽपि क्रियाव्यतिरेकसिद्धिः
इत्यपि यदन्ति । परमार्थतस्तु प्रत्ययत्वान्मुपगमे
कालस्यसिद्धिरेक स्मात् । परापरदिप्रत्ययानां हि सावै-
त्रिकत्वात् सर्वगतत्वेऽपि आकाशादेरेव अन्यतः
सिद्धात् कालवत् स्वरूपेण अमिच्छादि उद्धारिभेदा-
पादितविलक्षणतामस्यात् उच्यते: न कालकल्पकत्वं
भवति । प्रत्ययत्वे तु 'सूर्योरो वर्तते' इति क्रिया-
विषयोदयप्रत्ययविलक्षण । 'वर्तते' इति अष्टवप्रत्यय

वेद्यत्वात् व्यतिरिक्तकालसिद्धिः । 'भूतः सूर्योरोः
मविष्यति वा' इति भूतमविष्यत्कालवच्छिद्योदयप्रका-
शादिषु प्रत्यये वर्तमानात्प्रतीतेश्च न 'वर्तते' इति
मुद्धेः सत्ताऽऽलम्बनत्वं शङ्कनीयम्, 'क्षो भूतः' 'अथ
नवपति' 'क्षो मविष्यति' 'अथ नोत्पद्यते' इति
प्रत्ययप्रागभावप्रतिशेधानुत्पत्तिमुद्धिवैलक्षण्यस्य भूतमवि-
ष्यद्दुद्बयोः प्रत्ययप्रागभावानुत्पत्तेः भूतमविष्य-
त्कालानुच्छिन्नकालाऽऽलम्बनत्वं धातुप्रत्यापत्तौचनना
भासमानं नापहोतुं शक्यम् । कालानवच्छेदे च
सूर्योदयारिवदसम्बन्धोः आकाशादिपथापान् सर्वदा
सदवत्पत्तेः, कादाचित्कत्वप्रतीतिविरोधः । स्वतश्च कालस्य
एकरूपत्वेऽपि उपाधिभेदात् भूतमविष्यद्गतमानत्वप्र-
देशोपपत्तिः । एककालवच्छिन्नाः हि क्रियाश्रयाः यावत्
काल म्याप्तुवन्ति, तावत् कालो वर्तमानत्वेन व्यपदिप्यते ।
क्रियाश्रयणा च अपौरुषेयत्वेऽपि एककालेऽपि अनुत्पि-
मानोनाम् आद्यश्रयणास्य फलोपत्तिश्रयणवर्षत्वं क्रियैक-
व्यपदेशात् विद्यमानक्रियाऽवच्छेदोपाधिकं कालस्य वर्त-
मानत्वम्, विनष्टक्रियाऽवच्छेदोपाधिकं भूतत्वम्, भावि
क्रियाऽवच्छेदोपाधिकं भविष्यत्वम् उच्यते । सूर्यादि-
क्रियाऽवच्छेदकस्य च कालस्य अतिपक्षमादिक्रियाया
अवच्छेदाभ्युपगमात् मान्योप्याश्रयापत्तिः । अतश्च
सूर्यादिक्रियाणामपि भूतमविष्यद्गतमानत्वावच्छेदात्
क्रियाव्यतिरिक्तस्य आकाशादिपथव्यतिरिक्तस्य च कालस्य
प्रत्ययकालादिमते विलक्षणप्रतीतिवलादेव सिद्धेः तेषां
तावत् पराजयः अनाशङ्क्य एव । अनुमेयकाल
वादिनोऽपि तु आकाशादिपथव्यतिरिक्तत्वापि क्रियात्.
तावत् व्यतिरेकसिद्धेः अशक्याः पराजेतुम् । यगनाऽ-
परपार्थम्यसम्बन्धावचित्त्वेन स्मृतात् कालपतेः धातोः
पथि कृते कालानुत्पत्तिः । मू. पृ. १००-७१.
* फाल् पथो अमीशोमप्रत्ययानात् अनन्तरम् ।
भा. १।२।१।११, * फाल्: पशुपुरोडासस्य दशा-
प्रचारकूर्थम् । १।२।१।११, * फाल् प्रत्येः दशैश्च
पूर्णमासश्च । १।२।१।१२, * फाल् लभते । यथा
'नागवेलायाम् आगन्तव्यम्, दशहवेलायामागतव्यम्,
पटहवेलायामागतव्यम्' । यस्मिन् प्राप्ते न नागाः न

भूयोभूयः सारकमपेक्षन्ते नैतं कालः । तु.पू. १।२।१।५७ ।
 * कालस्य उद्गयनादिरूपस्य नियमो दैवकर्मणाम् ।
 भा. ६।८।१।२३-२४, * कालस्य नियमविधिः 'पौर्ण-
 मास्या पौर्णमास्या यजेत' इत्यादिः, न अनुवादः ।
 ५।१।१।२३-२४, * कालस्य व तमर्दिरालक्षितस्य दर्श-
 पूर्णमासयोर्गतार्थे विधानम् 'यदि या पूर्णमासे वतमुवैति,
 यत्सैरमास्यायाम्' इति । ६।४।१।२।४-४० ।
 * कालस्य पटिन्द्रियजन्यप्रत्ययविषयत्वं चाद्यविषय-
 संबन्धिष्वेन 'इदानीं पठो ज्ञातः' इत्याद्यनुभवत् । मणि,
 पृ. १७०, * कालस्य पटिन्द्रियवैश्वं पूर्णस्यविशिष्ट-
 मस्य विषयीकरणत् । पृ. १३३, * कालस्य संबन्धः
 'पौर्णमास्यां यजेत' इत्यादिना विधीयते, न कर्मा-
 न्तरम् । वि. २।३।१३, * कालस्य सर्वत्रैव अधिकरण-
 त्वात् । या. २।२।३३ पृ. ४७८, * कालस्य सिद्धवदा-
 काररूपोद्देश्यत्वेऽपि सारसिकप्रवृत्तिविषयताऽऽपादक-
 प्रयोजनकाररूपेण उद्देश्यत्वात्माग्राह्य स्वरूपतश्च सिद्धव-
 क्ष्य निर्देशोऽपि कर्माङ्गत्वेनाप्राप्तत्वात् विधेयत्वोपपत्तिः ।
 सु. पृ. १५८, * कालस्य स्वतन्त्रत्वत्वेन धर्मरूपत्वात् ।
 पृ. १७५, * कालस्य सर्वत्रैव पाठसंबन्धिनः वीक्षणो
 विधानम् । भा. १।३।२।३, * आत्मत-दिक्-
 कालाभेदा परमाणुदृष्टान्तजलेन नित्यत्वात् । या. १।३।
 ८।२७ पृ. २८५, * देशकालयोश्च साङ्गमवानुप्रयोग-
 विषयत्वावधारणात् सर्वार्थत्वम् । ३।७।४।१, * कालो
 निमित्ते कर्म विधीयमान तस्मिन्नेव काले कर्तव्यम् ।
 ५।१।१।७।३३, * काले मियामने तन्ममेदो भवति यथा
 दर्शं पौर्णमासेऽपि । भा. १।१।४।६।२३, * काले विहिते
 एव अग्निशेषादीनि कर्तव्यानि । ६।२।७।२३-२६ ।
 * कालरुतुदेशानां नियमविधिः । भा. ४।२।१।
 २३-२४
 * कालतः द्रव्यानि दर्शपूर्णमासयोः अङ्गानि
 प्रचानानि च, 'पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत'
 'अमावास्याया अमावास्याया यजेत' इति । प्रथमैः सद्य
 अङ्गानाम् एकदेशकालकृतं च यवयति । 'अङ्गानि द्रु
 विधानत्वात्' (१।१।२।२८) इत्यत्र । भा. १।१।१।
 १।५६, * कालतः वाचनिष्ठे भ्यवसायविधिः यथा

'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत, मीमे सजन्तः, शरदि
 वेदय', वर्षासु रथकारः आदध्यात्' इति । सार्वभवि
 'दिवा संघासु कर्णस्यस्रस्रस्र उदरमातः । कुर्णोन्मृशपुरीषे
 च राश्री चेदृशिममुप. ॥' इति । काल.पू. १.८. * कालतः
 वाचनिष्ठे भ्यवसितविकृत्यो यथा आश्रयभगयोः 'वाग्दली
 पौर्णमास्याम् अनूच्येते, हृषन्वी अमावास्यायाम्'
 इति । पृ. १५९, * कालतः विदोपग्रहण यथौ
 'तिष्ठन्तं पशुं प्रयजन्ति' इति अवरुध्यमान्यै एका-
 दशमि. प्रथमैः इतिरासादगोचरकालविहिताना पञ्चानाम्
 आतिदेशिवाना प्रयाजाना प्रवृत्तिसिद्धौ । पृ. १४७-४८ ।
 * कालतः भ्यवसरारूपः प्रतिषेधो यथा 'सर्वं प्रत-
 र्द्विजातीनामशन्तं अतिचोदितम् । नान्तरा भोजनं कुर्वात्'
 इति । पृ. ३४, * कालदेशादेरनुषादेयसंनिधेः कर्ममेद-
 कत्वं नास्ति इत्यधिकरणार्थम् । वा. २।३।१।२।२६,
 * निनेपकाङ्गानामुद्देश्यताप्रमासवर्षमेदेन कालपरि-
 माणं लोकरुच्यवहासिद्धयर्थम् । सु. पृ. १२८, * काल-
 परिमाणौदिकयत्वं लोकरुच्योति साङ्गम्यवहासिद्धयर्थं
 दर्शनमणितसमपादानुमानपूर्वकम् । वा. १।३।१।२।
 पृ. १६७।२ ।
 * कालपादः । सर्वेषु ३।१।१-२५ अधिकरणानि ।
 तत्र दर्शपूर्णमासयोः काल. ३।१।१-४, अन्वाधानस्य
 ३।१।५, मुख्याया. ३।१।६, नैमित्तिकेष्टीनाम् ३।१।७,
 आप्रपणस्य ३।१।८-१७, चातुर्मास्यानाम् ३।१।२८-
 २५, मासैर्दर्शपूर्णमासयोः ३।१।२५ इति । * 'अथा
 दधीत' इत्यनेन आधाने एव कालप्राप्तः इति वक्ष्यते ।
 आहृ. ५।४।३ * आधानस्य सोमपूर्वकत्वेण सोमस्य
 विहितकालवाच. । भा. ५।४।५।१५-१६, * कालभेदः
 दर्शपूर्णमासयोः 'पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत, अमावा-
 स्याया अमावास्याया यजेत' इति । तथा चातुर्मास्येण पूर्वाणाम्
 'वसन्ते वैश्वदेवेन यजेत' 'वर्षासु उद्गयनादिर्नयेत'
 'देमन्ते साकमेधैर्वैजेत' इति । भा. १।१।२।३।१३,
 * कालभेदान् अङ्गमेदः दर्शपूर्णमासयोः 'पौर्णमास-
 कालान्यङ्गानि कर्तव्यान् न दर्शस्योपवृत्तिसि । १।१।४।
 १।२, * कालभेदान् न्येया तन्भेदः । १।१।२।४।२७.

पृ. २१९. * कार्यकारणयोरेवानुमानम् इति केचित् । तदनुक्तम् । अकार्यकारणभूतानामपि वृत्तिरुदीनान् । अन्विरोद्धान्तरोक्षिणादिप्रतिषेधितुत्वदर्शनात् । वा. १।२। २।२१ पृ. १२९.

ॐ कार्यकारणभावनिवयः अतिप्रसङ्गं भवत्कु-
मर्हति इति न्यायः । अन्यस्योद्देशो अन्यदीयस्यापि
एहानुष्ठानमतिप्रसङ्गः । सदसं. आर्हते । साहस्री. ७०१.

* न गच्छेन्न अन्ययमाभात् कार्यकारणभावाभावगतिः,
न्यविचारात् । किन्तु यदि अस्मिन् एति संभ्रान्ति, एत्यपि
तदन्वयिन् तदभावे न भवति, तत् तस्य कारणम् इति
प्राप्तिकाः । कणिका. पृ. ४०६. * कार्यकारण-

संबन्धो नाम च भवति यस्मिन् एति यद्भवति, यस्मि-
न्नासति यत् भवति, तत्रैव कार्यकारणसंबन्धः । भा.
४।१।१२ पृ. १२४६. * कार्यवस्तु कारणवस्तुविरु-

द्धान्मेव । श्रुतु पृ. २४. * कार्यवस्तुत्वं द्विविधम् ।
' मयेदं कर्तुं शक्यते ' इत्येवंरूपमेकम् । ' मयेदं-
मासवं कार्यम् ' इत्येवंरूप द्वितीयम् । तत्रापि पदार्थनिष्ठ-

योग्यतागम्यम् इति न प्रवृत्ति प्रति हेतुः । द्वितीयं तु
स्वोच्छासनसंबन्धत्वं द्वितीयानुवृत्तिसंबन्धत्वं चिदीर्षा-

द्वारा प्रवृत्ति प्रति हेतुः इति गुरवः । मणि. पृ. ८३,
* कार्यवस्तुत्वं प्रवर्तकम् इति गुरवः । पृ. ८४,

* कार्यवस्तुत्वं विषयः इति गुरवः । पृ. ८४,
* कार्यवस्तुत्वं विषयः इति गुरवः । पृ. ८४.

ॐ कार्यवस्तुत्वं विषयः इति गुरवः । पृ. ८४,
* कार्यवस्तुत्वं विषयः इति गुरवः । पृ. ८४.

ॐ कार्यवस्तुत्वं विषयः इति गुरवः । पृ. ८४,
* कार्यवस्तुत्वं विषयः इति गुरवः । पृ. ८४.

ॐ कार्यवस्तुत्वं विषयः इति गुरवः । पृ. ८४,
* कार्यवस्तुत्वं विषयः इति गुरवः । पृ. ८४.

ॐ कार्यवस्तुत्वं विषयः इति गुरवः । पृ. ८४,
* कार्यवस्तुत्वं विषयः इति गुरवः । पृ. ८४.

ॐ कार्यवस्तुत्वं विषयः इति गुरवः । पृ. ८४,
* कार्यवस्तुत्वं विषयः इति गुरवः । पृ. ८४.

ॐ कार्यवस्तुत्वं विषयः इति गुरवः । पृ. ८४,
* कार्यवस्तुत्वं विषयः इति गुरवः । पृ. ८४.

ॐ कार्यवस्तुत्वं विषयः इति गुरवः । पृ. ८४,
* कार्यवस्तुत्वं विषयः इति गुरवः । पृ. ८४.

ॐ कार्यवस्तुत्वं विषयः इति गुरवः । पृ. ८४,
* कार्यवस्तुत्वं विषयः इति गुरवः । पृ. ८४.

विभागाभावात् । ' एकं साम तृणं क्विपते ' इति हि एक-
स्यैव अविभक्तस्य तुचस्य सामाधारत्वेन विधानात् । तस्मात्

कण्वर्यतं स्वयन्मुच्यते रोच रोचम् इति सिद्धान्तः ।
कण्वर्यतरम् 'पुनानः क्षोम धारत्यापो, दुहान कषार्दिभ्यम्'

इति ऋग्वयं प्रप्रपनेन ऋग्वयं कृत्वा गीषते इति रोचम् ।
(उत्तरार्धिके ६७५-६७६ गानक्ये च ५११९) । के.

* कार्यवस्तुत्वं विषयः इति गुरवः । पृ. ८४,
* कार्यवस्तुत्वं विषयः इति गुरवः । पृ. ८४.

* कार्यवस्तुत्वं विषयः इति गुरवः । पृ. ८४,
* कार्यवस्तुत्वं विषयः इति गुरवः । पृ. ८४.

* कार्यवस्तुत्वं विषयः इति गुरवः । पृ. ८४,
* कार्यवस्तुत्वं विषयः इति गुरवः । पृ. ८४.

* कार्यवस्तुत्वं विषयः इति गुरवः । पृ. ८४,
* कार्यवस्तुत्वं विषयः इति गुरवः । पृ. ८४.

* कार्यवस्तुत्वं विषयः इति गुरवः । पृ. ८४,
* कार्यवस्तुत्वं विषयः इति गुरवः । पृ. ८४.

* कार्यवस्तुत्वं विषयः इति गुरवः । पृ. ८४,
* कार्यवस्तुत्वं विषयः इति गुरवः । पृ. ८४.

* कार्यवस्तुत्वं विषयः इति गुरवः । पृ. ८४,
* कार्यवस्तुत्वं विषयः इति गुरवः । पृ. ८४.

* कार्यवस्तुत्वं विषयः इति गुरवः । पृ. ८४,
* कार्यवस्तुत्वं विषयः इति गुरवः । पृ. ८४.

* कार्यवस्तुत्वं विषयः इति गुरवः । पृ. ८४,
* कार्यवस्तुत्वं विषयः इति गुरवः । पृ. ८४.

* कार्यवस्तुत्वं विषयः इति गुरवः । पृ. ८४,
* कार्यवस्तुत्वं विषयः इति गुरवः । पृ. ८४.

* कार्यवस्तुत्वं विषयः इति गुरवः । पृ. ८४,
* कार्यवस्तुत्वं विषयः इति गुरवः । पृ. ८४.

* कार्यवस्तुत्वं विषयः इति गुरवः । पृ. ८४,
* कार्यवस्तुत्वं विषयः इति गुरवः । पृ. ८४.

* कार्यवस्तुत्वं विषयः इति गुरवः । पृ. ८४,
* कार्यवस्तुत्वं विषयः इति गुरवः । पृ. ८४.

* कार्यवस्तुत्वं विषयः इति गुरवः । पृ. ८४,
* कार्यवस्तुत्वं विषयः इति गुरवः । पृ. ८४.

* कार्यवस्तुत्वं विषयः इति गुरवः । पृ. ८४,
* कार्यवस्तुत्वं विषयः इति गुरवः । पृ. ८४.

ॐ कालाभ्यासेऽपि यादरिः कर्मभेदात् । ८।
३।३।६।।

पट्टविद्याश्रमे भूयते 'पट्टहा भवन्ति चत्वारो भवन्ति'
इति । किमप्य विधीयते, किं द्वादशाहिकानामह्ना प्रवृत्तिः,
उत्तर पट्टहस्येति । तत्र पूर्वपक्षमाह । चत्वारः पट्टहाः
इति तानन्तु कालस्य अभ्यासः भूयते । यद्वहस्यस्य
कालस्य चतुर्वारमभ्यासोऽयम् । अस्मिन् कालाभ्यासेऽपि
जनकसप्तप्रपञ्चद् द्वादशाहिकानां नाना अह्ना प्रवृत्तिः
स्यात् इति यादरिसाचार्य आह सः । पट्टहस्यन्देन एकै-
केनाह्ना निर्वर्त्यन्ति पट्ट वीत्यानि कर्माणि उच्यन्ते ।
तेषां च धर्मा कर्मणः भेदः कर्मभेदः गम्यते, चत्वारः
पट्टहा इति संख्यायाः पृथक्त्वनिवेद्यात् । तस्मात्
द्वादशाहिकानां नाना अह्ना प्रवृत्तिः ।

उदावृत्ति तु जैमिनिरह्नामप्रत्यक्षसंख्यत्यात् ।

७ ॥

पट्टविद्याश्रमे चत्वारः पट्टहा भवन्ति इति न द्वाद-
शाहिकानां अह्ना प्रवृत्तिः, किन्तु जैमिनिराचार्यैः तदा
वृत्तिं तत्र प्रकृतस्य पृथग्भवेन पट्टहस्य आहुतिं मन्यते
सः । अह्नाम् अपत्यक्षसंख्यत्यात् । अह्ना चतुर्विंशति-
संख्या प्रत्यक्ष साध्यात् नोच्यते, अपत्यक्षा अनुमेया इय
संख्या, चत्वारः पट्टहा इमुक्त्यात् । तच्चानुमानं पट्टह-
चतुश्चयैर्नैत । तत्र प्रथमं पट्टहस्य पत्यय, तत तच्चतु-
ष्टयस्य । एव सति पट्टहप्रत्ययवादेव प्राथमिक्यात् पट्टह-
प्रवृत्तिः प्रकथ्यते । तस्मात् पट्टहाभ्यासः इति सिद्धान्तः ।
तुयाभ्यः प्रथमावृत्तये । पट्टविद्याश्रमस्य अहःकल्पसिद्धि
'अतिरात्र', चत्वारोऽभिद्वयः, द्वादशाहस्य दशाहगनि,
अतिरात्रः' (१+२४+१०+१=३६) इति । सेय
सत्यापदीये भौतस्य १८।२।१३ इत्यत्र द्रष्टव्या । के.

● कालार्थः संयोगः 'आग्निमारुतादूर्ध्वमनुवायै-
भरन्ति' इति अनुवायानाम् आग्निमारुतोर्ध्वममेन
सह । वि. ४।३।१४. ● कालार्थः संयोगः आग्निमारु-
तानुवाययोः हरिरोजनपरिधिप्रहरणयोश्च । भा. ४।३।
१४।३६. ● कालार्थः संयोगः 'उत्सिद्धन् अन्वाह अग्नी
दग्नीन् विहर' इति, तथा 'व्रतं कृणुतेति वाचं विरुञ्जति'
इति । उत्थानकाले व्रतकरणकाले च प्रैषादि कर्तव्यम् ।

३।२।४।१०. ● कालार्थः संयोगो न 'अग्निं चित्वा
वीनामण्या यजेत' 'वाजपेयेनेष्टुका वृहस्पतियवेन
यजेत' इति, किन्तु अद्रम्योवनसंभवः । ४।३।१।२।२९-
३१. ● कालार्थः संयोगो न 'संख्याप्य पीर्णमासी वैमृष-
मनु निर्वपति' इति किन्तु पीर्णमास्या एवाङ्गं वैमृषः ।
(परंतु वैमृषस्य पृथगनुष्ठानं स्यात् । याज्ञिकान्तु
पीर्णमास्या तत्रमपि कुर्वन्ति) । ४।३।१।३।२-३६.
● कालार्थः संयोगो न 'सूक्तवाचिणं प्रक्षार प्रहरति' इति
सूक्तवाकप्रहरणयोः, किन्तु प्रहरणमत्रः सूक्तवाकः ।
३।२।५।१।१-१५. ● कालार्थः संयोगः स्वर्दक्ष्यन्द-
वीक्षणयोः । १०।६।२।३. ● सर्वत्र च वृतायंयोः संवसे
कालार्थत्वं स्यात्पति (४।३।१।२-१५ अवि०) ।
वा. ३।२।५।१।१ पृ. ७५९.

● 'कालेयैस्तत्क्रमाणा हि सर्वान्ते प्रातिरिष्यते' ।

(सु. प्र. १८० 'ननु वैदिकपदाभ्यामुत्तरकालीनानामपि
क्रमादीनाम् आचमनादिभिः स्मार्तैः पदार्थैः सह
योग्यत्वात् विरोधो भविष्यति इत्याशङ्क्याह-नालेति ।
प्रयोग्यत्वस्याया क्रमाद्यपेक्षा, स च सकलपदार्थाप्युत्तर-
मावी ह्यस्याय ।) वा. १।३।३।७ पृ. १९९.

● कालैकत्वमज्ञानां प्रणयैः सह । भा. १।१।२।३.

● काष्ठिदासादिकाकर्षं षोडशेयम्, वेदवाक्य ५
अपीहयेयम् । वि. १।१।८.

● कालेयं साम 'तरोभिर्नो विद्वद्भृशम्' (तां. ६८७)
इति वृहतीपट्टकिच्छन्दस्कक्रद्वायम्के सूक्ते
प्रमथनेन वृचात्मके गीकते । तत्र माध्यदिने वृहस्तोत्रेषु
चतुर्थम् । वि. १।४।३, १।२।६ वर्णकं २.

● कार्यं साम 'अग्निं प्रियाणि पवते' (तां. ५६४,
७००) इति जगतीयस्कन्ते सूक्ते शेर्यं ज्योतिषोमे
दृतीयसन्ने आर्भवेपवमाने । वि. १।२।६ वर्णकं ३.

● काविराट् अद्रुणम् । पापेषु अक्षरणि १।१।२।५
उदा० ता विदाशा (ऋ. १।१.२०।३) । के.

● पाच्यम्-- (पाच्यविशेषोदाहरणम्) 'निदाप-
समसंभन्विमप्यदिनात्विर्णीग्नरत्तरत्तरनिकरनिपातादित
तु उत्तरं तावद्गतानयो हि शिक्षितगतनमण्डलं प्रत्यहको-
रतिम् आकृषिणीम् अम्भ.संमारागम्भीराम् अभिनव-

रिति किं कार्यज्ञानव्यवहारेण ? किञ्च कृत्यहेतोपायाविरिक्तौ कृत्यदेश्ये न तन्निरूप्यते, अतः कार्यज्ञानं प्रवर्तकमिति वदता नामान्तरेणोद्योपायज्ञानविशेषात् प्रवृत्तिरित्युक्तं भवति इति ।

अत्रोच्यते । कार्यधीतः (चीशब्दात् तद्विल्ल) एव प्रवृत्तिः, तदन्वयव्यतिरेकित्वात् प्रवृत्तेः । इद्योपायज्ञानस्यापि अन्वयव्यतिरेकौ स्तः इति चेन्न, कार्यज्ञानोत्पादकत्वेन अन्यथासिद्धत्वात् । तथाहि, यत्र कार्यज्ञानं नास्ति केवलमिद्योपायज्ञानमेव, तत्र अतीतानागतवर्तमानोपायज्ञानेऽपि प्रवृत्तिर्न दृश्यते । ननु अयं व्यभिचारः इद्योपायताया कार्यधीतज्ञानेऽपि समः । नैवम्, कृत्यदेश्यव्यवहारेण इद्योपायस्य कार्यधीतव्यवहारेण, अतः अतीतादिन्यावृत्तिसिद्धिः । द्विषा हि उपायतायोः अतीतायाकारा कार्याकारा च । तत्र कार्याकारतः प्रवृत्तेः कार्यधीतः प्रवृत्तिरूप्यते । ननु पूर्वापरविच्छेदमुच्यते पूर्वमिद्योपायज्ञानात् कार्यज्ञानमुच्यते, कार्यज्ञानात् प्रवृत्तिरित्युक्तम्, इदानीमिद्योपायधीतव्यवहारेण कार्यमित्युक्तम् । नैवम्, इद्योपायताऽऽकारोद्योपायदेव कार्यधर्मत्वं वैप्रमितिकृत्वा इद्योपायताज्ञानान्वयुक्तम्, न तु मिश्रज्ञानाङ्गीकारेण । यथा आकृतियन्त्रकारणकारणत्वविषयत्वेऽपि आकृतिज्ञानत्वम्यकैरुक्तं भाष्यकारेण, 'शब्दादाकृतिः, आकृतितो व्यक्तिः' इति । अतः कृत्यदेश्यत्व नाम धर्मः कृत्यहेतोपायव्यवहारेण सिद्धोऽङ्गीकर्तव्यः । तदेव च कार्यमित्युच्यते । ननु कृत्यहेतोपायज्ञानात् प्रवृत्तिरस्तु, किं कृत्यदेश्यत्वत्वत्वेन धर्मोऽङ्गीकर्तव्यः ? नैवम्, यदि तथाविधस्य कृत्यहेतौ कृतिप्रयोजनत्वं विनाऽपि विष्णुति, ततः कृत्यदेश्यत्वधर्मनिर्वाहकार्ये युक्तः । न च तथा संभवति, तथाविधेषु कृतिबंधनः कृत्यदेश्यत्वतैव संभवति नान्यथा । अतो मानसानुमानाभ्यां कृतिप्रयोजनत्वो धर्मः अवयवाङ्गीकार्यः । इत्योपायत्वमेव कार्यत्वमिति न शक्यते वक्तुम्, कार्यहेतोपायत्वयोरन्वयव्यतिरेकस्य रज्जुत्वात् । कार्यत्वं च इत्येव वर्तते इत्युक्तं च, तथा भ्रान्तिपरिहारोऽपि वर्तते, इद्योपायत्वं तु न तपोति तयोर्भेदः स्फुटतर एव । इत्युपायत्वत्वं तु प्रकृतप्रयोगिकम्, कार्यत्वं च कृतिप्रयोजनिकम् । न चैकव्ययानतया

तयोर्भेदः पितृपुत्रत्वयोरिव । यथैक एव देवदत्तः स्वपितृपेक्षया पुत्रः, स्वपुत्रापेक्षया पिता, पितृत्वप्रयुक्तं च कार्यमन्यदेव, पुत्रत्वप्रयुक्तं चान्यत् । न च तत्रैकव्ययानतया तयोर्भेदः । किञ्च रूपभेदादपि तयोर्भेदः, एकस्य फलसाधनत्वं रूपम्, इतरस्य कृतिप्रयोजनकत्वम् । कथं विभिन्नरूपयोर्भेदः ? विलक्षणकारुद्विभोर्भवं वस्तुविलक्षणमिति हि प्रसिद्धिः । किञ्च अन्योन्यव्यभिचारादपि भेदः, कार्यत्वं सुखेऽपि विद्यते, तमेद्योपायत्वं नास्ति । इद्योपायत्वं भूतभोजनादावपि वर्तते, तत्र कार्यत्वं नास्ति । अतोऽन्योन्यव्यभिचारादपि भेदः । किञ्च इत्युपायत्वमेव कार्यत्वमिति यो वदति स पृथग्व्यः किं कार्यज्ञानानुविद्यत्वमेव कृतिजन्यताऽतिरेकेण कश्चिद्धर्मः स्फुरति न वा ? यदि न स्फुरति, तर्हि अपुत्रत्वेऽपि कृतिजन्ये कार्यधीः स्यात् । स्फुरति चेत्, स कृतिप्रयोजनो धर्मः कार्यवृत्तिशब्दगोरर्थाऽङ्गीकृतः । किञ्च कार्यशब्दज्ञानत्वं मन्माशब्दः, कृतिस्तु प्रकृत्यर्थः तत्रयोरन्यं प्रत्ययार्थः, अतः प्रकृत्यर्थसंबद्ध एव प्रत्ययेन सोऽर्थोऽभिधातव्यः, इतरथा सामर्थ्याभावात् प्रकृतिप्रत्ययसमभिधातारो न स्यात् । अत एव 'समर्थः पदविधिः' इति । अतः कृतिजन्यरूपमेव कार्यशब्देनाभिधातव्यम् । अतः कार्यशब्द एवेत्युपायनकार्यधर्मोऽपि प्रमाणम् । अथ इत्युपायनताऽपि कृतिजन्यविद्यमानतया कृतिनिरूपणा, तस्मात्तदभिधानेऽपि कृतिबंधनः उपपद्यते इति । तत्र कृतिबंधन्याभिधाने अङ्गीकृतो साक्षात्कृतिबंधन्याभियन्त्रित्वमेवाश्रयणीयम्, न्यरथाने प्रमाणाभावात् । न च कृतिनिरूपणवर्माभिधानं युक्तम्, अतः इत्युपायनकार्यधर्मोः स्फुटतर एव भेदः । एवञ्च सर्वमभिमैत्योक्तं प्रकरणे पञ्चिहायम् 'फलसाधनता नाम परा, परा च कार्यता' इति । तस्मिद्धम् 'कार्यता कृतिजात्यर्थं फलसाधनता पुनः । कारणत्वं फलसाधने तं भिद्येते परस्परम् ॥' इति ।

यत्तुक्तम्— आद्या न्युत्पत्तिः सिद्धेऽपि पुत्रा 'पुत्रमस्ते जातः' इत्यादाविति, तदुत्पत्तम् । यद्यपि 'पुत्रमस्ते जातः' इति वाक्यप्रथमपदमन्तरं भ्रान्तिव्यविद्यते इत्युक्तम्, गुणविद्यमानत्वं इत्युक्तं इति निश्चीरताम्, इत्यर्थं विवर्तमानत्वं इति, तथापि

नलद्वया दुर्यं लभमानाः पूर्वोर्गवितपुण्यकर्मपरि-
पाकादेव तत्त्वदर्शनः प्रत्यगभिन्नज्ञानाक्षरं श्रवणशक्त्यायं
सद्गुरोः सच्चिदानन्ददेयं तत्रमस्यादिमहावाक्यार्थजन्य-
ज्ञानरूपमवाप्य मोक्षमुपै प्राप्नुवन्तीति । साहस्रो. ५५०.

❧ कीलप्रतिकीलन्यायः । अयं यथा ' अन्तः-
करगसंयन्तात् निखिलमीन्द्रियाण्यपि । रथाङ्गनेमिवलये
किल्लिङ्गा इव कीलम् । ' इति । साहस्रो. ९१०.

❧ ' कुठर्मै सर्वै फललात्मनि सर्वदा ' इति न्यायः । स्पष्टार्थः । साहस्रो. ७३५.

❧ कुक्कुटश्च कुक्कुटी च कुक्कुटो, सूकरश्च सूकरी च सूकरी, एवं घोमं वसानश्च वसाना च वसानौ । भा. ६।१।१।२२-२३. ❧ कुक्कुटश्चालय मिथुनं फरिणामः इत्यादिविरुद्धकोषस्य अर्थव्यवस्थापेक्षयात् विलम्बेनागतौ । सु. ८१०.

❧ कुक्कुटभ्रमिन्त्यायः । आदौ लघुरपि पश्चात् दीर्घो भवति, तदत्र उच्यते । संग्रहः.

❧ कुक्कुटभ्रान्त्यायः । यथा कुक्कुटभ्रमिर्हंस-
दीर्घभ्रमेदेन क्रमेण कथ्यते, तथा साधुमेधी । कुक्कुट-
स्ते उच्यते एतद्विनामकप्रसिद्धेः अकारादयो नीक्ता इति ' कण्ठलोऽब्जस्वरीर्ष्युतः ' (पा० १।२।२७) इति सूने शब्देन्दुशेखरे इति । साहस्रो. ३३३.

❧ कुञ्जसन्तानन्यायः । अयं स्वच्छकर्म कृत्वा तदनु तन्कर्मविपातकर्मैरक्षणविषये प्रवर्तते । यथा हस्ती स्नान कृत्वा जलाशयाद्द्विहिरिगिर्भय स्वगुण-
रूपेण पूर्ति निवृत्तीर्ष्युत्तरेरि धियति मलिनिकरोतीति यावत् । त्वयं प्रहतेऽपि बोध्यम् । साहस्रो. ८९५.

❧ कुठारादीनां देवनादी करणवत् उच्यमानादी च कर्मणात् मित्रविषयत्वेन अविशेषः (कर्मव्यवस्था-
पयोः) । सु. पृ. ३९९.

❧ कुण्डगोलकरचनमपि शब्देर्ब्राह्मणे अरान्दर-
शंकाविशेषप्रतिपादनपरम् । सु. पृ. १३.

❧ कुण्डपाठोपायिन्यायः । यथा कुण्डपाठो हि कथिष्यते प्रयोगे स्वविषयक्षेत्रगतो ह्यवगतः कथ्य विषयधीर्भूय प्रवाहिल्लापुरकार्यमहर्षं मन्मानस्तेन सह देवतामपि प्राप्य, देवताः शान्ते, तत्रकादेन ज्ञानानुष्ठान-

भाजं कृत्वा तं मोक्षभागिनमकरोदिति भास्ते प्रसिद्धिः । तथा शिवशक्त्यादिमन्त्रग्रीहुरपि तत्तद्देवताः स्वभावेन मोक्षोपायानुष्ठानादिविरोधितेजसलानेनिर्गमनत्वात्प्रसिद्धि-
द्वारा चित्तय मोक्षं संपादयन्तीति रामानुजीया इति । साहस्रो. ८५३.

❧ कुण्डपायिनामयनम् इति क चित्, कौण्ड-
पायिनामयनम् इति च क चित् रूपविशेषते । के. ❧ कुण्डपायिनामयनम्, ' मासमिश्रोत्रं लुहति ' इत्या-
रभ्य यावत् ' दशरात्रे महावतम् उदयनीयोऽतिरात्रः ' इति । भा. ८।२।६।२९. ❧ कुण्डपायिनामयने अभिशोचयामा नाम्ना प्राप्यन्ते । वा. ५।३।१।२२. ❧ कुण्डपायिनामयने अल्लवृत्तेः चमतेः खेगल्य षड्व्यतिः । भा. १०।२।१।३३ (३४). ❧ कुण्डपायिनामयने पर्यावाच्यवत् ' परिशीलितं ' इति मूपपरिष्कारणमन्त्रं होता पठेत्, ' युग सुवाताः० ' इति क्रियमाणारि-
न्त्याणानुवाचिनं शौचं मन्त्रं कश्चित् होतृपुरुषः पठेत् । ऋत्विजां मय्यामविभाजत् । के. १।८।११.

❧ कुण्डपायिनामयने प्रातर्हितेऽप्यौ मासाभि-
होत्रक्षणम् ॥

अथयं चाग्निहोत्रस्य शालामुखीये न स्यात्, प्राजहितस्य विश्रमानत्वात् । १२।१।६।१३ ॥

भाष्यम्— कौण्डपायिनामयने भ्रष्टिरोमे विन्यते किं तदीयस्य द्वयस्य शालामुखीये भगवत्, अथवा प्रा-
हिते इति । प्रातर्हितः इति गाईश्वल्यस्य पूजावापसंज्ञा । अथपि स एव न्यायः । गाईश्वल्ये भगवं भुक्तम्, स एव मनुको विन्यते, अत्रयुक्ते च प्रवृत्तः स्यात् इति । भूसांभार परिहारः । चोदकेन शालामुखीयः प्राप्यते । श्रौतिश्रीमे हि तस्य गाईश्वल्यं भुक्तम् । तत्र चोदकर-
परया कौण्डपायिनामयनमागतम् । नामयनेन तु प्राजहिते भगव प्राप्यते । चोदकस्य नामयनेऽप्यप्ये कथयत्त । तस्मात्तत्र भयनं कर्तव्यमिति ।

शा--(प्राभाकरास्तु नामकस्याप्य उक्तमे एव शि-
वनेन पूर्वराजनुषिणीः न कथिनो वाङ्मः । त मय ६-)
के चित् कृत्वापि-कमाहुः । अत्र गति नामयने ' गाई-
श्वल्ये इतीये भरति ' इत्यत्र अत्र-३४२५२५२५२ गवर्ष-

प्रवहारस्य, बृद्धम्वहारे एव च शब्दानां स्वायें
 न्यूनतैः । ऋजु-पृ. १६.

● कार्यपत्तिः पञ्चधा । ऊढप्रयोजकेषु या कार्या-
 पत्तिः सा पञ्चधा प्रमाणपञ्चकमपेक्षवात् । प्रत्यक्षेण
 अनुमानेन शब्देन अनुमितशब्देन अनुमितानुमानलम्ब-
 शब्देन चेति । बाल. पृ. १२९-१३०. ● कार्यपत्तिः
 प्रतिपाद्यते । सा च पञ्चधा भवति । बाह्यधी सा द्विविधा
 प्रत्यक्षानुमानान्याम् । शब्दात् देहा । स्वशब्दात्, प्रति-
 पेक्षेन स्वशब्दानुमानम्, संक्षया प्रतिपेक्षानुमानम्, प्रति-
 पेक्षाश्च शब्दः । (प्रत्यक्षात्, अनुमानात्, धृतस्व-
 शब्दात्, प्रतिपेक्षानुमितस्वशब्दात्, अभावे विष्यनु-
 नितप्रतिपेक्षकविषयस्वशब्दात् इत्यर्थः । अस्य उदाहर-
 णादिविस्तारः 'ऊढः स्थानिधर्माण्य प्रतिनिधौ' इति चिन्दा
 द्रष्टव्यः) । वा. १।२।१।२।१९. ● कार्यपत्तिप्रमाणानि
 नावधिकानि पञ्च । प्रत्यक्षविधिः, अभावविधिः,
 निरस्य, स्वशब्दः, निपेक्षानुवादयेति । बाल. पृ. ८.

● कार्योन्निधायकत्वं लिङ्गैः अवधीयते अपौरुषेये
 वेदे । ऋजु पृ. ३६.

● कार्योपपन्नाः द्वाविंशत्कृष्णलजतपरिमाणः । सु.
 पृ. १५५. ● कार्योपपन्नं शुद्धं वाच्यवाच्यकार्योपपन्नात्
 तत्परीक्षिभिः विवेक्तुं शक्यते । वा. १।३।४।१
 पृ. २२०.

● कालः अङ्गप्रधानयोर्वचनेन निश्चोऽपि,
 'पूर्वोपुरमावास्याया वेदिं करोति' इति । भा. १।१।१।
 १।१. ● कालः अङ्गान्तरात् बलीयान् क्रमानु बलिष्ठः ।
 'कालस्य च पूर्वधिकरणरीत्या अङ्गान्तरादपि बलीयसः
 क्रमात् बलीयस्तरात्वात्' । रत्न. ५।१।१।८।३५. ● कालो-
 ऽपि च प्रयोगाद् सर्वान्ते चोऽपि यश्चते । स्मार्ते. सद्
 स साहित्यमाद्युत्वं वा प्रत्यक्षेते । ' (ननु यद्यपि प्रधान-
 साहित्यं शैष्यं च स्मार्तेः सद् साद्यत् संभवति, तादृशा-
 द्वाहरण्यत् अविरोधः, तथापि पूर्वोक्तद्वितीयकालो
 भूषिकङ्गानुक्रमेण दुर्वाप एव इत्याद्यद्यथा-) 'कालो
 ह्यत्र प्रधानस्य सर्वोद्देशितस्य च । अत्रैतन्निर्वाह्य-
 मीदृशस्यैव चोच्यते ।' (प्रधानस्यैव साद्यत् विहितः
 कालः । स च प्रयोगाङ्गनात्, प्रयोगस्य च साङ्गप्रधान-

विषयत्वात् प्रधानद्वारा अङ्गेषु शशोति, इति प्रधानस्य
 स्वकालसंप्रदायात् अङ्गेषु यथासंभवं संप्राप्तमानो न
 विरुध्यते इत्याशयः । साहित्यसंपत्तिं विवृणोति-अह्नो-
 रिति । आशुत्वमपि सर्वाङ्गवहितस्यैवेति । सु. पृ. १८०)
 वा. १।३।१।३० पृ. २००. ● कालः । ' आ पौर्णमास्या
 अमावास्या नात्येति, आ अमावास्यायाः पौर्णमासी ' इति
 यत्प्रकारवचनस्य सत्यपि दर्शपूर्णमासविषयत्वे
 ' स्वकालादुत्तरः कालो गौणः पूर्वस्य कर्मणः ' इति
 वचनान्तरानुरोधेण गौणकालविषयत्वावगतेः न मुख्य-
 कालविषयकप्रत्यक्षभ्रुतिविरोधः । कौ. १।३।६।१५
 पृ. ९५. ● कालः इति लोके विप्रकर्ष उच्यते । (विप्र-
 कर्षः कालस्य विप्रकर्षः इत्यर्थः) । वा. १।२।१।१५.
 ● कालः इष्टेः पशोः मुन्यायाश्च ' य इष्टया पशुना
 सोमेन वा यजेत सोऽमावास्याया पौर्णमास्या वा यजेत ' ।
 भा. १।२।२।१२५. ● काल एक एव आग्नेयादीनां
 प्रधानानां दर्शपूर्णमासचतुर्मास्यादी । १।१।१।१।१-२,
 ५-७. ● कालः त्रिविधः प्रधानसंनिष्कर्मलक्षणः,
 प्रयोगप्राप्तुमावलक्षणः, पूर्वोक्तादिलक्षणश्च । तत्र
 पूर्वोक्तादिकालः ' पूर्वाह्णे वै देवानाम् ' इत्यादिभूति-
 गम्य इति निर्दिष्टाद् । इतरे तु प्रयोगविधिना सर्वाङ्ग-
 सहितप्रयोगानुसारेण एकस्मिन् छणे अष्टमवात्
 साहित्यनिर्वाहार्थमाहितत्वात् प्रयोगविधिगम्यौ । सु. १।३।
 ५।५. ● कालः दर्शपूर्णमासयोः ' पौर्णमास्या पौर्णमास्या
 यजेत ' अमावास्यायाम् अमावास्याया यजेत ' पि. १।१।
 ५।१. ● कालः दर्शपूर्णमासयोः । यदा पौर्णमासी अमा-
 वास्या च अह्नयेव तदथा सती समाप्यते तदा पूर्वोपुर्यायः
 इति पूर्वपद्यः । परेपुर्येति सिद्धान्तः । संकषे. ३।१।१,
 तथापि आरतनात् पत्यो रात्रौ वा यदि संधिः, तोय-
 वासाहो पौर्णमासी, तथाअमावास्यां परेपुर्यायः । आव-
 र्त्ते तत्रः पूर्वं वा यदि संधिः, तदा पूर्वा उत्रवासाहो
 संधिदिने वागः । ३।१।२, परेपुर्यपि न रात्रौ सिन्धु
 दिवेन । ३।१।३. ● कालः दर्शपूर्णमासयोः. ' वाचगवीर
 दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत ' इति । भा. २।५।१।१. ● कालः
 देवा. पञ्च निमित्तं संहरणम् इति अनुशासनेपरम्यद् ।
 बाल. ८८. ● कालः न गुणः, निमित्तं क्षेत्रम् । भा.

कार्यान्तरे प्रवृत्तत्वेऽपि एत-कार्यस्य पृथगनुष्ठेयत्वेन
लाघवाभावात्, अनिहितत्वमात्रस्य प्राजहितेऽपि सत्त्वात् ।
न च भागधर्मत्वेन प्रयानाश्रितत्वात् शाल्यमुखीयस्य
प्राबल्यम्, प्रयानाश्रितत्वापि अङ्गेषु कल्प्यत्वेन स्वाश्रित-
प्राजहितापेक्षया दुर्बलत्वात्, मासाग्निद्वेष्यापि कौण्ड-
पायिनामयने प्रधानत्वेन प्रकरणांतराधिकरणकारिके
स्थापितत्वात् । वस्तुतस्तु नायं भागधर्मः, पदार्थवत्
भागस्यापि स्ववान्मे भूतत्वाभावात्, योग्यतया साक्षा-
त्पदार्थधर्मत्वस्यैव युक्तत्वात् । अतश्च अपूर्वमासाग्निद्वेष्ये
न शाल्यमुखीयस्याद्वायव्यसक्तिः । वस्तुतस्तु न कौण्ड-
पायिनामयनत्वेन एकोऽतिदेशः, प्रमाणाभावात् । अपि
तु सद्बुद्धितत्त्वसोमयागात्वेन भिन्न एव । अतश्च शाल्य-
मुखीयस्य प्रकृतौ प्रकृतापूर्वसंज्ञित्वागार्हपत्ये एव विनि-
योगः । न तु असंज्ञित्यतः कार्यं । अतश्च मासाग्निद्वेष्ये
तदग्निदेशप्रवृत्तौ प्रमाणाभावात् स्वातिदेशेन प्राजहित-
प्राप्तिरविकल्पैव । अत एव प्राजहितसत्ताऽपि सोमयागा-
पूर्वमाशनीभूततत्त्वकार्यं एवेति श्लेष्यम् ।

मण्डन— ' एते पविः प्राजहितेऽग्निद्वेष्ये । '

शंकर - ' नाम्ना पाकोऽपराग्रिगः । ' ७.

कुण्डपायिनामयने ' मासं दशपूर्णमासाभ्यां
यजेत ' इति प्रत्याहं यागः ॥

' मास दशपूर्णमासाभ्याम् ' इत्यादिपक्षवद्विहित-
दवादेः प्रकृतिप्राप्तकालानुग्रहाय त्रिसाध्यैस्त्वनुग्रानम्
' चत्वारोऽभिप्रेताः एकं पृथक्, स मासः ' इत्यादौ
मिथ-कर्मस्वादि मासपदयोगात् । इति प्राप्ते, ' मास
निवृत्त ' इत्यादिपक्षे पाठान्तु अल्पतत्संयोगाद्विधीयता च
संत मेव यागः इति । संकल्पः ३।१।२५.

● कुण्डपायिनामयने ' मासमग्निद्वेष्यं जुहोति ' इति
कर्मश्लेषे न मासगुणविधिः । वि. २।३।११. ● कुण्ड-
पायिनामयने ' मासमग्निद्वेष्यं जुहोति ' इति यथापकृति
अनुग्रानम् । वा. २।२।१६ पृ. ५०९. ● कुण्ड-
पायिनामयने ' मासमग्निद्वेष्यं जुहोति ' इत्येवमादीनि
प्रगृहीतेनोपात्त । तत्रेगान्तु-संभवो न भवति
विदाने । भा. १।१।७।२५. ● कुण्डपायिनामयने
' यो होता सोऽप्यजुः स पोता, य उद्राता स नेता

सोऽच्छावाकः, यो मैश्वरकणः स ब्रह्मा स प्रतिहता, यः
प्रस्तोता स ब्राह्मणच्छेपी स प्रावस्तुत्, यः प्रतिमस्यता
सोऽधीत् स उद्रेता, यदपतिर्द्वेष्यपतिः, सुब्रह्मण्यः सु-
ब्रह्मण्यः ' इत्युत्पत्तिसमाप्ते सामान्नाते होत्रादिशब्दानां
मुख्यार्थत्वमङ्गीकृत्य तत्तानानाधिकरण्याय अश्वत्थोदि-
शब्दानां लक्षणाऽऽर्थत्वं तृतीये ' विपतिषेधे करणः सम-
वायविशेषात् ' (३।८।१०।२२) इति समवायविशेषं
न्याचक्षार्थेन भाष्यकृता उक्तम् । सु. पृ. ४९६. ● कुण्ड-
पायिनामयने सनामकद्रादशादधमाणांमतिदेशः, तस्य
सत्त्वात् अहीनत्वाभावात् । भा. ८।२।६।२०-२३,
● कुण्डपायिनामयनगतमग्निद्वेष्यं नैवमिहादग्निद्वेष्यत्
कर्मोत्तरम् इति समधिगतम् (२।३।११) । मासाग्नि-
द्वेष्यन्यायोऽयम् । ७।३।११.

कुण्डवदरन्यायः । ' ऋषिं प्रणवं दधाति ' इति
विधानान्तु मासिधेनीषु प्रणवं प्रणवः प्रयोज्यः । स
च ऋषि कुण्डवदरन्यायेन ऋगद्वारासंमिश्रो वा दधनि-
सिताभ्यावेन तस्मिंशो वा इति द्वेषाऽपि संभाव्यते,
तथापि प्रकृतेः ऋगनुवाजुरोऽग्नयोत्तरमिव कुण्डवदरन्याय
एव युक्तः इति पूर्वपक्षः । संकल्पः ४।१।११.

कुं ' कुडजोऽपि चित्रं शयितुं समीहते ' इति
न्यायः । कुब्जः नाम हस्तेन विकृतः । साहस्री.
९०४-९०५.

● कुमार- करम-कलम-किशोर-वर्ष-वर्करादयः ।
विशिष्टजातिसंघटनयोर्विशोषनचनः । मनुष्योद्बुद्धस्य श्वा-
दीनाम् । (अश्वशब्दोत्तर गोभजयोः श्लेषार्थं कार्यम्) ।
वा ३।४।४।१३ पृ. ९२०. ● कुमारत्वं मनुष्य-
श्लेषार्थमववायिनी शाल्यावातरजातिः । सु. पृ. १४।११.

● कुमारिलपादा अपि ' उगाहमानानां न तदग-
न्वाहयानि तापयन् ' इति अर्थवादाधिकरणे विवेच-
यन्ति । मना. प्रदीपे प्रमाणप्रकाशे पृ. ४८.

कुं कुमारीकङ्कणन्यायः । अयं श्लोकेन विवृतः ।
तथाहि ' यद्वैना ऋद्धे निरनं द्वाभ्यां संघर्षेण तथा ।
एकावती विवरिण्यामि कुमारीकङ्कण यथा ॥ ' इति ।
साहस्री. ८१६.

शब्दा न पठः, तस्मिन्नपि स एव कालः । तत्र हि आगमनं क्रियते । १०।८।१८।६९.

॥ कालः संनयत्यक्षे तद्विहङ्गसंयोगात् । ६।४। १३।४१ ॥

‘बलैरमावास्यायां वनमुपयन्ति’ ‘पुरा बन्धानामपा- फतोः’ इति वस्त्रापाकरणकालः प्रतार्ये निर्दिश्यते इति पूर्वोपिकरणे सिद्धान्तितम् । स कालः संनयत्यक्षे स्यात् । यः सान्नाय्यं करोति, तस्य स कालः स्यात् । तद्विहङ्ग- संयोगात् तस्य सान्नाय्यस्य वस्त्रापाकरणं सिद्धम् । तादृशेन लिङ्गेन संयोगात् संनयत्वात् संनयतः पक्षे एव स कालः स्यात्, न असंनयतः सान्नाय्यमकुर्वतः इति पूर्वः पक्षः ।

कालार्थत्वाद्बोभयोः प्रतीयेत । ४२ ॥

पूर्वपक्षे सूत्रेण प्राप्तं वाचाभेदेन निराकृत्य सिद्धान्त- माह । उभयोः संनयतः असंनयतश्च अयं कालः प्रती- येत । कालार्थत्वात् मत्तस्य । न वस्त्रापाकरणेन प्रते क्रिद्धिदाधीपते, कालेन तु प्रयोजनम् । कर्म पुनर्वत्सा- पाकरणं कालार्थमिति, परार्थत्वात् । पक्षे हि ते व्याक्रियन्ते । तथाहि दृष्टार्थता भवति । तस्मात्प्रोपा- देयत्वेन वस्त्रापाकरणं ध्रुवते ।

इदं परार्थत्वात् इति हेतुपदं सूत्रगतमेव स्यात् इति भाष्यस्यारम्भात् शक्यते । कापि पुस्तके सूत्रात्वेनाव- गमनाभावात् नास्माभिरपि सूत्रे प्रवेशितम् ।

असंनयतोऽपि कालादान्नात् । ४३ ॥

यत्तु तद्विहङ्गसंयोगात् संनयत्यक्षे प्रवेत्युक्तम्, तत्र । असंनयतोऽपि, यस्यापि न सान्नाय्यं तस्यापि, वस्त्रापाकरणमावेऽपि वस्त्रापाकरणकालोऽस्ति । कालेन च नः प्रयोजनं न वस्त्रापाकरणेन । तस्मात्त संनयत एव मतम्, किन्तु असंनयतोऽपि । के.

● कालः सान्नाय्यविकाराणां सोमात् प्रागूर्ध्वमिति न नियतः । ‘तद्विकाराणामनियतकालत्वम्’ । भाट्ट. ५।५।८. ● कालो हि दुरतिक्रमः । वा. ३।१।३।२३ पृ. ७००. ● अनदिर्हि कालः अस्माकम् । ६।१।२।५. ● प्रयोगार्हं हि कालः पदार्थानामुपकारकः । भा. १।३।३।७ पृ. २००. ● ‘शुभः कालोऽस्ति तत्र नः ।

दुर्लभस्तु यथा वेवः पद्मपत्रघाते तथा ॥’ श्लोभा. शून्यवादे १६७ । सन्तमपि कालमेदं अतिशौचम्यात् अलक्ष्यता पद्मपत्रघातमतिभेदे इव शौगपत्रभ्रमः । रत्नाकरः । ● न यावन्वीचकालः प्रकृतेः शेषयुतः, कर्तृधर्मोऽप्यी शून्यकम् ‘कर्तृर्वा भूतिसंयोगात्’ इति (२।४।१।२) । भा. १।२।१।२०. ● संनयमेदसत्वे- ऽपि वर्तमानकालः सर्वत्र कृतावेव अन्येति इति न कापि तस्य विशेषान्तरकल्पना । अतः सिद्धं सर्वत्र वर्तमानकालस्य कृतावेवान्वय इति । १।६।१५. पृ. ४१, ४२. ● कालो द्वौ सोमस्य दर्शपूर्णमासयोः प्रागूर्ध्वं च । वा. ५।५।३।६. ● भाष्यकारः ‘उपसद्भिश्चरित्वा’ इति तद्विहितकालमेव अनुपादेयत्वं मेदहेतुत्वेन दर्शयति । २।३।१।२।२५ पृ. ६१७. ● कालेन सर्वमपशीयते । भा. ९।१।१।५५. ● कालस्य अननुपेयत्वेन मन्थानाकादृशत्वम् । सु. पृ. ७२२. ● कालस्य अनुपादेयत्वेन निमित्तत्वात् तदनुप्रदेशेण प्रणयनवाच्यः । तस्मादशिक्षितोऽपि हुत्वा सारतपनीयेतिः । विष्णुः. ५।१।१०. ● कालस्य अवरपदादेः नियतः विन्यक्रमेण । भा. ६।१।६।२५. ● कालस्य अपि अनुपेयपदापावच्छेदकत्वेन विषेयत्वात् । सु. पृ. १७५. ● कालस्य अपि निमित्तत्वदेव अनुपादेयत्वात् । वा. २।४। १।१ पृ. ६२४. ● कालस्य अपि पडिन्द्रियवेद्यत्वम् ‘इदानीं सूश्यामि’ ‘इदानीं पश्यामि’ इत्यादि- प्रतीतेः । पाशाहादिके च तत्तक्षणविशिष्टपदादेः पूर्वपूर्व- ज्ञानागृहीतस्यैव उत्पत्तेरज्ञानविषयत्वम् । न च कालः अतिसूक्ष्मत्वात् कथं प्रत्यक्षमाह इति चाक्षयम् । ज्ञान- धारायामुपरतायाम् ‘किमत्र घटोऽवस्थितः’ इति वृद्ध. छन्. कथमपि ‘अस्मिन् क्षणे मयोपलब्धः’ इति, ‘प्रातरात्रयैव एतावन्त कालं मयोपलब्धः’ इति च । कालमेदे तु अगृहीते कथमेव भवेत् । ‘सतपत्रमशतं मया सूच्या सुगपत् मिलम्’ इति तु सूक्ष्मालविषयकम् । कालमेदस्य इन्द्रियवेद्यानामावेऽपि न क्षतिः । कु. १।१।५।५. ● कालस्य असंस्कार्यत्वात् । यत्रपि कालस्य कर्माङ्गता अक्षयमते, तथापि सकृदेव वेदिते कर्म प्रवृत्ते । न तस्य सूचोभूयः स्पृष्ट्वा प्रयोजनम् । यथा अन्याम्यज्ञानि

॥ कुडालचक्रकीटन्यायः । यत्र चौम्रगत्या
 आभासभ्रमण आषेयस्य प्रतीपगतिः प्रतीपते, तत्राव-
 मवतरतीति ॥ ज्योतिःसिद्धान्तेऽप्येवमहत् । तथाहि
 'यन्तो भवन्ते लघुपूर्वगत्या खेटास्तु तस्यापरशीम्र
 गत्या । कुडालचक्रे भ्रमिवामगत्या यान्तो न कीटा इव
 भान्ति यान्तः ॥' इति सिद्धान्तशिरोमणिगोलाध्याये
 भास्कराचार्येणोक्तः इति । एवं हि श्रीमद्भागवते
 पद्मभक्त्येव द्वैविधयितमाध्यायेऽपि 'यथा कुडालचक्रेण
 भ्रमता सह भ्रमता तदाभ्रयाणां पिपीलिकादीनां गतिरप्यैव
 प्रदेशान्तरेष्वप्युपलम्बमानत्वात्, एवं नक्षत्राग्निरूप
 लक्षितेन कालचक्रेण' इत्यादि । साहस्री, ५९७.

॥ कुडालचक्रन्यायः । यथा हृत्पदं विद्मि
 प्रेरित कुडालचक्रमुत्तरेऽपि तस्मिन्स्तद्व्यादेव आसंस्तर-
 क्षयं भ्रमति, तथा भवत्येनाःमना अववर्षप्रपत्ते
 यद्गुणो यद्गुणं प्रणिधानं मुक्तस्य तदभावेऽपि पूर्व-
 संस्कारदानेकान्ते गमनमुपपद्यते इत्यादौता आहुः ।
 साहस्री, ७०१

॥ कुडालचक्रभ्रमणन्यायः । जीवन्मुक्तिः सिध्यति
 न्यायेनानेन । संमहः.

• 'कुशा दर्भोदयो मन्त्रा वासनाश्च बहुभ्रताः ।
 न ते निर्मूल्यतां याति विनियोग्याः पुनःपुनः ॥' इति
 चरनेन विनियुक्तविनियोगेऽपि शिष्टान्तरविशेषाभावः ।
 भाट्ट ११।३।२. • कुशाः प्राप्ता एव शरैर्बाण्यन्ते
 इत्युक्तं बलवत्प्रतिरूपे । वा. १।६।१।८. • कुशाता-
 मातिदेशिकतां शोभारोद्रमणे उपरिदेः शरैर्बाणः । भा.
 १०।४।१।१-२ वर्णं २.

॥ कुशकाशावलम्बनम् इति न्यायः । अयमेव
 काशकुशावलम्बनन्यायः । शत्रु, पृ. ७३ • 'अर्षवत्वं
 न चेत्तं गुणैरेव प्रयोक्तव्यैः । तस्मिन्पुत्रिकेभ्यासा
 कुशकाशावलम्बनी ॥' वा १।३।८.२४ पृ. २६८.
 • 'परहृत्पदं कुशं' इति शास्त्रार्थः ।
 प्रापनवृत्तिपद्ये तद्वा कुशं इत्यतिदेशेन 'अवहृत्-
 कुशं' इत्यर्थो भवति । तस्मात् सिध्यति विह्वो
 भवत्यन । न न यथापूर्वस्थापातोऽद्भ्य इत्यपि कुश-
 काशावलम्बनमनर्थकम्, यत् परं धर्मतद्गुणं भवति ।

शा. १।१।१. • नहि अत्र प्रहस्य परिच्छेदानाकाङ्क्षात्
 न तत्कर्मणे परपरसंबन्धेन एकत्वान्ययः इत्यादि कुश-
 काशावलम्बनं शब्दकृतं शक्यम्, आकाङ्क्षाऽभावे (यस्य-
 मेदाभावे) वैकृतान्तरम् आकाङ्क्षेत्सादनसंबन्धेन तस्या-
 किंचित्करत्वादिति चेत् । कौ. ३।१।७।४ पृ. १८०.
 • यथा नद्यादौ पतितः सन् अन्यदालम्बनमलममानो
 न्याकुलचित्तः कुशकाशादीनालम्बते, तथा वादे ददामु
 युक्तिपु निरस्ताडु भ्रान्तचित्तः पुमान् निर्बला युक्तिमन्-
 लम्बमानः कुतश्चोपे भवतीति भावः । साहस्री, ४६५.
 • यद्यपि च प्राकरगिज्ञाभ्रपक्षे अग्निष्टोमस्तोत्रमाय-
 वृत्तिधासंभवे वारणम् औपदेशिकरत्नाधयोत्तरूपम् उक्तं
 तदपि स्तोत्रान्तरस्याभयत्वे ऋचा लान्नश्च वाधापत्तेः
 उभयत्राधापत्तेश्च न एकस्यैवौपदेशिकत्वापि बाधोचित्यात्
 कुशकाशावलम्बनम् । कौ. २।२।२।२६ पृ. २८७.

॥ कुशकाशावलम्बनन्यायः । नयाः वेगेन नीच-
 मानो यः तीरगत इष्टमपि अवष्टभ्य स्थातुं न शक्नोति,
 तस्य यथा कुशावष्टम्भनं काशावष्टम्भनं चानर्थकं
 तथैतदपीत्यर्थः इति । सु. पृ. २९२.

• कुशावर्द्धिपः शरमपरर्द्धिषा बाधः शोभारीदे चरो
 आभित्तिरिक्ते । भाट्ट. १०।४।२.
 • कुशलचने एव 'मर्हिनवदनं दामि' इति
 मन्त्रः, न तु कुशलचक्रिलने । मीन्या.
 • कुशलः इति शब्दः, बहुषु कुशानां शतगुणेषु
 यस्तु, निगुणतायामेव कुशलचक्रप्रयोगात् रुद्धिशब्द एव
 भवति । भा. ६।७।१।२२

• कुमुदस्तवकन्यायः । यत्र क विद्विसेष
 रूपार्थो नास्ति, ततः सामान्यविधानेन अर्थपरता
 प्रविष्यति । तत्र.स्तोमे सर्वमश्वीरदेसात्, तथा आधिने
 स्योदशयत्रि सनाध्यसंभवे सर्वात्मनानुपदेसात् ।
 वा. २।१।५।२४ पृ. ४२७ (पुत्रुमभक्त्युक्तं तु 'कडतो
 न कट्टयः' इत्यादि, अभिनयशेखरो. कुमुदस्तवकन्यायात्
 ऋच. १।१९।१।१-१६ के.)

॥ कुमुदस्तवकन्यायः । यथा पुनस्तवर्षे दिग्गणक
 भवति सर्ववैद्यैर्नृपिपतिर्वा कने पिशोर्भता वा तथा
 महात्मनामपी देवदिव्येऽथ्य परार्दनिति । (तद्युक्त

• कूलं पिपतिपत्नीत्येवमादौ पातकालप्रहासचेः । इच्छामुपचर्च एवं न्यपदेशो भवति । वा. ३।१।७।१३१ पृ. ७००.

• कून् 'गन्धन-अवशेषण-सेवन-साहसिक्य-प्रतियन-प्रकथन-उपयोगेण कून्' (पा० १।१।३२) उपपूर्वस्य करोतेः अकारप्रयुक्तहितामकसूचनाख्ये गन्धने, अवपूर्वस्य च भर्त्सनाख्ये अवशेषणे, प्रपूर्वस्य च अनु-वृत्त्याख्यसेवने, प्रकथनप्रकथनप्रकथने, धर्माद्यर्थविति-योगाख्योपशोने उपपूर्वस्य, साहसिकप्रमाख्यसाहसिक्ये, उपपूर्वस्य सतः गुणान्तराधानाख्ये प्रतियने कून्-धातोः प्रयोगः । सु. पृ. ५५६-५७ । एषथैव कून्; आत्मने-पदं भवति । अत्र कौमुदी- गन्धनं हिंसा, अकुर्वते सूचयतीत्यर्थः । सूचनं हि प्राणवियोगानुकूलत्वात् हिंसेष । अवशेषणं भर्त्सनम्, स्वयेन वर्तिकापुत्राकुर्वते भर्त्सयती-त्यर्थः । हरिमुपकुर्वते खेवते । परदारम् प्रकुर्वते तेषु सहसा प्रवर्तते । एषः (इ-भ्यन्म्) दक्षस्य (जलस्य) उपरकुर्वते गुणमाचक्षे । गाथाः प्रकुर्वते प्रकथयति । शत प्रकुर्वते धर्मायै विनियुङ्क्ते । एषु किम् ! कर्त्तं करोति । इति । के. • कूञ्. यनामिवायकृत् 'किं करोति' इति प्रश्ने पचति इत्युत्तरात् । इति नैयायिनाः । मणि. पृ. १०६.

• कृवदेशानु पूर्वेषां स देशः स्यात् तेन प्रत्यक्षसंयोगान्नायसात्प्रमितरत् । ५।२।१०।२१ ॥

राजसूयावयवभूतात् अभिपेचनीयात् सोमपागापूर्ध्वे दशपेयात् प्राक् विदेवनादयः अभिपेकान्ताः पदाधाः पठयन्ते । अभिपेकस्य 'माहेन्द्रस्य स्तोत्रे पति अभि-विचरते' इति वाक्येन अभिपेचनीययोगतमाहेन्द्र-स्तोत्रकाले अपठ्यः । स च इतराजपकर्षाति न वा इति विचारो वैकृतानामन्ते निवेद्यः इति विदेवनादयः अभि-पेकेण तद्य नापकृष्यन्ते इति उपसर्गे पूर्वसंज्ञं प्रकथनेन निरस्य सिद्धान्तमाह । कृतदेशान् इति भावप्रधानो निर्देशः । कृतो देशो यस्य अभिपेकस्य स कृतदेशः कृतदेशत्वात् । अभिपेकस्य माहेन्द्रस्तोत्रकृतदेशस्य कृत-त्वात् न्यस्तत्वात् ततः पूर्वेषां विदेवनादीनां स एव देशः स्यात् । तेन प्रत्यक्षसंयोगात् अभिपेकेण साक्षात् संयोगात्

अभिपेकात् पूर्वं विदेवनादीनां प्रत्यक्षनाञ्जत् । तथा च माहेन्द्रस्तोत्रकाले आदौ विदेवनादयः ततोऽभिपेकः इति तद-तत्स्थापकम् । इतरत् अन्ते निवेद्यं तु न्याय-मानम् 'अन्ते तु नादरायणः' इति न्यायेन प्राप्तम् । उक्तु पाठकमात् बाधते । तस्मात् अभिपेकान्तस्थापकम् । के.

• कृवदेशानु पूर्वेषां (५।२।१०।२१) इत्यन अपाकृतानामपि विदेवनादीना अपकर्षार्थेनेन । वा. ३।७।७।२२ पृ. १०४८. :

• कृवप्रणाशाकृवाभ्यागमप्रसङ्गः इति न्यायः । कृतस्य प्रणाशः कृतप्रणाश इति । अकृतयोः पुष्प-पापवोरकृसात् फलदातृत्वेनाभ्यागमः स्वीकार इति यान्त अकृवाभ्यागमः तयोः प्रसङ्गः, अन्योदेशेन प्रवृत्तो अन्यस्यापि सिद्धिरित्यर्थः । साहस्री. ७०२.

• कृतमप्यकृतं भवेत् इति न्यायः । 'भाद्र अद्राविहीनेन कृतमप्यकृतं भवेत् ।' रकन्दपुराणे प्रभावतण्डे वज्रावधक्षेत्रमाहात्म्ये १३४१.

• अविशेषेण प्रयोगादिकालवन्त्येण कालेषु अवहित-त्वात् कृतमपि अकृतं स्यात् । भा. ६।२।७।२५.

• कृते कार्ये किं सुहूर्तप्रवर्तेनेति न्यायः । साहस्री. ३१० । कार्यनिर्वर्तनेोत्तरं तत्कार्यसुहूर्तप्रभो निरर्थकः इत्यर्थः । 'परतीमाम्न् षोडै' इति भाषान्यायः । के.

• कृने युगे 'अरोशाः सर्वसिद्धार्थाश्चर्ष्वर्षवृत्तामुपः । चतुष्पात् सकृते धर्मः सार्धं वैर कृते युगे ॥' इति स्वरणम् । सु. पृ. ६०.

• कृताकृतव्यु आम्यदेशेनेषु परितरणम् (आश-प्रस-सूचम् १।१।८.) इपं संज्ञाप्रतः न्यत्रत्वा । वाल. पृ. १५.

• कृताकृतप्रमङ्गी यो विधिः स नित्यः इति न्यायः । यो कृतेऽपि यो भवति अकृतेऽपि च भवति स विधिः नित्यः स्यात् इति । संप्रदः.

• कृतालयेऽनुशययानिति न्यायः (३।१।२।८ म. सू.) इत्यत्र कर्मव्यः अवशो नाद्यः कृतान्यः तस्मिन् अनुशयकम् भवति । 'मनेदुपुत्तने देवे वश-त्तानुसन्धयाः' इति मेदिनी । वेदपहितकमनुसर्जनं न,

वत्ने पयोदानेन साधनीभवति । तस्मात् प्रमगन्दस्य
कीकटाधिपतेः यत् वेदः धनम्, तदस्माकं नैवाद्यात्
नगरम् आभार । 'हृप्रहोमैरुन्धि' इति भस्मरः । अथवा
अस्मान् प्रति तन् विभृदि धारय पोषय च (वा) इये-
त् । नो मयवन् रूपय साधय अस्माकमिति । छान्दसं
शीर्षजम् । वा. पृ. १४१ । सुभा- ऋषिप्रत्ययाधीनत्वात्
अर्थतश्च निर्णयस्य आर्षकथनम् । अगहारासामर्थ्योत्त-
'नार्थे ज्ञेयैर्नैवार्थवचनम् । ' किं कृतेन इति वदन्तः'
इति कीकटाशब्दनिर्वचनम् । तस्मै धृते पयोनिक्षेपेण
निष्पिन्दते यत् शिशुम्, तत् धर्मशब्देनोच्यते । ' धृन्
भरणे' इति भौशादिकस्य भृञो धान्त-वरेणार्थकथनं
न्याख्यानाथम् । ' दुभृन् धारणपोषणयोः' इति बौद्ध्या
दिकस्य भृञो रूपं विशृङ्खि इति दर्शितम् । पृ. १०१ ।
यजमानस्तान् प्राथयिता, इन्द्रश्च आर्ष्यमानः सर्वदा
व्यसितः । कीकटाः नाम यद्यपि जनपदाः, तथापि नित्याः ।
व्यथया सर्वलोकास्य । कृषाणाः कीकटाः । प्रमगन्दः कुशीद-
दृष्टिः । स हि प्रभूततरामगमिष्यति इत्येवं ददाति । नीचा-
शातः पण्डः । तदीय धनं नैवाद्यात् । तत्र सर्वम्
अपशान्नमृतम्, तेषां कर्मणि भ्रष्टते । तन् अस्माक-
याहर इति । शेषं गतायम् । वा. १।२।४।४२ । सुभा-
प्रमगन्दनैवाद्यात्पण्डयोः राजनगरविशेषसंज्ञाये षडिति
अनित्यसंयोगापत्तेः अन्वयात् न्याख्यानम् । पृ. ११२ ।

ॐ कस्मिंश्चित्तस्य पुनः कस्मिंश्चिद्दानं कर्तुं न
शक्यम् । वि. ३।४।१९ । अस्याववादः स्विशृङ्खोम ।
३।४।१९ ।

ॐ 'कस्मिंश्चित्तस्य देवाय इतिपि विधेयं' (ऋतं. १०।
१२।१-९) इति । एकस्मिंश्चित्तस्य देवाय इत्यर्थे । एकस्मिंश्चित्तस्य
एतच्छब्दविश्रान्तात् एतदर्थप्रत्ययो भवति । एकस्मिंश्चित्तस्य
द्विदशतन्वयिनि । भा. १०।३।१।१५ पृ. १८०० ।

● किञ्चित् इति कीकटार्थे वर्तते । दुप्र. १।१।६।१५
पृ. १६६० ● किञ्चित्-पदस्य असातपद्यासन्निधौ
व्यति । मणि, पृ. १६४ ।

ॐ किञ्चित्प्रकरणान्नातिक्रम्य शब्दस्य प्रवेशा
न्दराम्नातिक्रम्यकथनेयमात्रादपि पापीयान्
विकल्प. इति न्यायः । परिमळ. ३।१।५।२६ ऋ. स. स.

ॐ 'किञ्चित् वस्तु स्वत एव विलक्षणम्' इति
न्यायेन प्रपञ्चस्य तद्वद्द्रव्यवोपपत्तेः । सिद्धिव्याख्या.
पृ. ८१ ।

● किञ्चित्प्रति अग्युदये अवशिष्टस्य तूर्ण्यं निर्वायः ।
वि. ६।५।६ ।

● यत्र स्वशब्दे एव विधीयमानस्यैव किमंशपूर्णं
पदान्तरेणोपनीयते यथा 'युव हि स्वः स्वर्षी' इति
प्रतिप्रत्तं विधीयमानैव वाक्येन द्विवचमानेन क्रतुना
संभवते, तत्र प्रकरणवाधो युक्तः । यथा च द्वादशो-
पसत्तस्य विधीयमानस्यैव किमंशपूर्णम् अहीनशब्दः
करोति । दुप्र. १०।५।१९।३० ।

ॐ किमु ज्ञानस्य दुष्करम् इति न्यायः । संप्रद.
● किण्वमवहनित इति विनाऽपि तण्डुलैः प्रयोगो
दृश्यते अश्वतोः । न चायं गौणः प्रयोगो विशेषमाभावात् ।
भा. १।१।१।१८ ।

● किशोरत्वम् अश्वनैकायं तमवायिनी नास्यावा-
न्तरानिः । सु. पृ. १४११. ● किशोरशब्दः अवयवस्य
वयोविशेषवचनः । या. ३।४।४।१२ पृ. ९२० ।

● कीकटाः नाम जनपदाः । ' किं ते कृषवन्ति
कीकटेषु गावः ।' भा. १।२।४।३१ । ते हि नास्त्रिः
किं क्रतुना इति वदन्तः न किं चिन् कर्म अनुतिष्ठन्ति
वा । ' किं कृतेनेति वदन्तः' इति कीकटाशब्दनिर्वच-
नम् । सु. पृ. १०१ ।

ॐ कीटशुद्धन्यायः । यथा 'कीटको भ्रमर ज्ञाप्य
भ्रमरवाप्य कल्पते' एवञ्च कीटो भ्रमरेण गृहीत-
स्तन्निष्पत्तमपि ज्ञाप्य तत्स्वरूपकामेति, तथा हरिद्वी
प्रश्नाऽप्यो-वमनिष्पत्तानन्दन्योऽन्या मकता प्राप्तावित्यर्थः ।
सादृशो. ११०

ॐ कीटोद्धारन्यायः । यथा नदीयवाहपतिताः कीटा
आवर्ततावतान्तरमापु ब्रह्मन्तो दृग्गिताः सन् तन्म-
परिगकात् (पूर्णो गतिगुण्यकर्मपरिगकात्) इयादुना
केन चिन् युक्तविशेषोद्गृह्येण नदीप्रवाहादहिनं, मारिताः
सन्. तीम्नक-अर्थां प्रपञ्च मुन यथा भवति तथा
विधायन्ति, तथैवमाद्य स्वृत्तमन्व-कल्पतभोगाय
मनुष्यादिषोनिपु जन्मनो जन्म ब्रह्मन्तो जीवा, संताप-

कत्वम् । अभिधानियामकत्वं च तात्पर्यसंकोचकारम् ,
 अर्थविशेषे तात्पर्यमाहकत्वम् । यत्तु संज्ञाशास्त्राणां (वृद्धि-
 यदैच् श्लोकीयम्) मन्त्राले भेदेन चन्देन एते एव
 इति नियमायत्वं वृत्तिमाह्विमन्त्रायबीजम् इति , तत्र
 तेषाम् अगृहीतव्यक्त्याहकत्वेन विविक्षे , संभवति
 नियमसंयोगात् । अत एव आङ्ग्रेडितचन्देन कृत्विमस्यैव
 महत्त्वम् , न तु द्विविधस्य । भूतिः. पृ. ३५-३६ .

● कृत्वसुच् प्रत्ययः ' संख्यायाः क्रियाम्यावृत्ति-
 गणने कृत्वसुच् ' (पा० ५।४।१७) इति विहितः
 विनियोग्नी भूतिः इति भट्टलोमेश्वरमते । पार्श्वरथिमते
 तु तत्र वाच्यीयो विनियोगः , न श्रौतः । वाळ.
 पृ. ४६, ४६. ● कृत्वसुच्प्रत्ययार्थो भावनाऽन्वयी ।
 मणि. पृ. ११३.

● कृत्वाचिन्तायां प्रयोजनं न वक्तव्यम् । भा. ६।८।
 १०।४३.

● कृत्वाचिन्तान्यायः । (यथा कृत्वाचिन्ता तथा
 तथा रीत्य इत्यर्थः) । यत् पुनः परशुव्य भाष्यकारेणोक्त
 (पत्रञ्जलिना भ्याकरणे) ' अथवा पुनरस्तु ज्ञाने पर्याय' इति
 अभ्युपेयज्ञानदानं तत् पूर्वोक्तदोषपरिहारकामर्थ-
 प्रदर्शनार्थं कृत्वाचिन्तान्यायेनोक्तम् । वा. १।३।८।२०
 पृ. २८७.

● कृत्वाशब्दश्च नैव विधौ लपते । वा. १।१।
 १२।२७ पृ. ५६८.

● यत्र संविधौ भाषायां नियमद्वयैर्भरणधमम् ,
 तत्र तेनैव नियमद्वयं क्त्वा भवति कृत्वाविधानता ।
 डृ. ८।१।२।५. ● कृत्सोपदेशभेदे (फगल्लश्च)
 प्राग्विहितानुष्ठानम् । भाट्ट. ६।४।४.

● कृत्सोपदेशादुभयत्र सर्ववचनम् । ३।२।
 ६।१६ ॥

' सूक्तशक्तेन प्रवर्तं प्रवर्तते ' इति दशपूर्णमासयोः
 भूपते । य इति सर्वः सूक्तशक्तः पीर्णमास्यो प्रयोक्तव्यः
 सर्व एव च अमावास्यायाम् , उत्र यथाशामर्थं निष्कृत्य
 यथायत्र प्रयोग इति शिखरे पूर्ववचमाह । उभयत्र
 पीर्णमासाम् अमावास्यायां च सर्ववचनं सर्वस्य
 सूक्तशक्तश्च वचनं कर्तव्यम् । पुः ३ । कृत्सोपदेशात् ।

दशपूर्णमासयोः एकमेव प्रकरणम् । तत्र च कृत्सस्यैव
 सूक्तशक्तमन्त्रस्य उपदेशः कृतः ।

यथाथ वा, शेषभूतसंस्कारात् । १७ ॥

पूर्वपक्षं सूत्रेण प्राप्तं वाच्यन्देन भावयतव्यं सिद्धान्त-
 माह । यथायम् अर्थमनतिक्रम्य सूक्तशक्तः उभयत्र
 प्रयोक्तव्यः । ये पीर्णमासीदेवतावाचिनः चन्द्राः,
 ते पीर्णमास्यो प्रयोक्तव्या नामावास्यायाम् , ये
 अमावास्यादेवतावाचिनः , ते अमावास्यायां न
 पीर्णमास्याम् । पूर्वसूत्रात् सप्तशतकदेशभूतं वचनचन्द-
 मनुकृत्य यथायं वचनं कर्तव्यम् इति योजनं ।
 शेषभूतसंस्कारात् यागशेषभूतानां देवतानां संस्कारात्
 संस्कारार्थत्वात् सूक्तवाक्यस्य । तस्मात् विभज्य प्रयोक्तव्यः ।
 वचनादिति चेत् । १८ ॥

ननु ' सूक्तशक्तेन प्रवर्तते ' इति वचनात् सर्वं एव
 सूक्तशक्त एषो मन्त्रः , तत्र विभागो न संभवति । तस्मा-
 दुभयत्र सर्वो वक्तव्यः इति चेत् पूर्वपक्षी ज्ञेयात् ।

प्रकरणविभागानुभवे प्रति कृत्सनशब्दः । १९ ॥
 सिद्धान्ती आह । प्रकरणविभागात् पीर्णमास्य
 अमावास्यायाश्च एकमेव महत्प्रकरणम् । तस्य प्रकरणस्य
 विभागो नास्ति । तेन उभयोर्मैत्रिल्या यत्नात् सूक्तशक्त-
 मन्त्र. स सर्वोऽपि एकत्र पठितः । तस्मात् उभे प्रति
 दशपूर्णमासकर्मणी प्रति , कर्मद्वयमभिधेयं , कृत्सशब्दः
 कृत्ससूक्तवाक्यशक्तः । विनियोजस्तु देवताऽनुकारेण
 विभज्येन कर्तव्यं . तस्मात् पीर्णमास्याम् अमावास्यायां
 च सूक्तशक्तमन्त्र. विभज्येन विनियोक्तव्यः ।

श्रीसुमे तु -प्रकरणस्य महत्प्रकरणस्य आशयव्यक्ति-
 रूपस्य अविभागात् प्राग्विकारात् रुद्रीकृतनाऽनुकरणयोः
 उभे प्रति अशयव्ययोगेऽपि कृत्समग्लुक्तशक्त्यन्वयौ
 नानुसरन्तः- इति त्वं व्याख्यातवम् ।

कृत्सुते तु प्रकरणं च अविभागमेति यथाहारदहः ।
 प्रकरणं प्रकृषा आशयव्युत्पन्नम् । तु उक्तं भाग्य-
 भागारिणु निर्दिश्यम् अभ्यारिकं यद्वि इति अनुसत्या
 सूक्तशक्तमन्त्र- इददशकमधयकमन्त्रवचनः । अतः
 पीर्णमासिककार्येऽपि उभे प्रयोगेऽपि यथादेशा विभागः
 अनुक्तं नियमे सूक्तशक्तमन्त्रः कृताः अर्चयन्तः । यत्र

त्वात् उपदेशतः प्राप्तः प्राजहितः चोदकप्राप्तं शाल्य-
मुखीयं वापते इति । तन्न नैषम् । अनारम्भपादस्य
हविः भ्रणद्वारकत्वात्, कुण्डपायिनामयने च इतिः भ्रणस्य
अश्रुतत्वात् प्रकृतितः प्राप्यमाणस्य सदैव प्राजहितेन
प्राप्तेः द्विरुक्तत्वात् नोपदेशसंभवः । तस्मात् नाम्नेव
प्राजहितप्राप्तिः ।

ननु कुण्डपायिनामयनगतमिश्रोत्रे न चोदनालिङ्गति-
देशेन अन्वयतः भ्रणप्राप्तिः, तस्य दर्शित्वेन अपूर्व-
त्वात् । नापि नामधेयात् नैषमिक्काशिरोव्रतः भ्रणप्राप्तिः,
परैः नाम्ना अतिदेशो नास्ति इति कृत्वाचिन्त्या
अधिकरणस्य प्रवर्तित्वेन नाम्ना भ्रणप्राप्यसंभवात् ।
तस्मात् प्रकृतितः प्राप्यमाणस्य सद् प्राजहितेन प्राप्तेः
द्विरुक्तत्वम् इत्येतदुक्तम् । इति चेत्, सत्यम् । परैरपि
नाम्ना अतिदेश एव नास्ति इति कृत्वाचिन्त्या अधिकरण
न प्रवर्तयितुं शक्यम् । तथा सति भ्रणस्येवात्र
माप्स्यभावेन ' कुञ्ज भ्रणम् ' इति विचारस्यैवानुपपत्तेः ।
भ्रणस्यात्र प्रत्यक्षविपर्ययात्, दर्शित्वेन चोदना-
लिङ्गातिदेशाभावात् । तस्मात् परैरपि नामधेयेन नैषमिक्का-
शिरोव्रतः भ्रणप्राप्तिसम्प्रीकृत्य सत्यपि नाम्ना अतिदेशो
उक्त्य प्राप्यस्य नास्ति इति कृत्वाचिन्त्या प्रवर्तनीया । तथा
एतत् परा नैषमिक्कात् भ्रणं प्राप्यते, तदा सदैव प्राज-
हितेन प्राप्नोति इति युक्तमेव द्विरुक्त्याभिधानमिति ।
न च एवं नाम्ना प्राजहितप्राप्तिसंभवेऽपि तस्य प्राक्स्था-
भावेन कुण्डपायिनामयने चोदकतः शाल्यमुखीय एव
प्राप्नुयात्, इति वदामनार्यम् अनारम्भविधेः अतिदेशिक-
भ्रणविषयत्वमपि संभवति, इति न द्विरुक्तत्वमिह
दोषात् इहम् इति वाच्यम् । तथा सति द्वादशाहादिष्वपि
भ्रणस्य अतिदेशिकद्वारा तथापि चोदकप्राप्तशाल्यमुखीय-
भावेन अनारम्भविधिना मुष्णगार्हपत्यस्य विधिप्रवृत्तेन
चोदकरपरश्व कुर्यात्पायिनामयनमते भ्रणे शाल्यमुखीय-
प्राप्तेरेव संभवत्पत्या अनारम्भविधेः सद्यः शाल्यमुखीय-
वाधानार्थवानुपपत्तेः । तथा एतत् द्वादशाहादिष्वेव
अस्य विचारस्य प्रवर्तयितुं शक्यमेव सूत्रभाष्ययोः
कुण्डपायिनामयनपर्यन्तप्राक्नानुपपत्तिः, तत्र कुर्या-
न्निन्ता भ्रणमस्तेषामावात् इति दिक्) । ननु विदं

नाम्नः प्राक्त्वं सतमे । सत्यम् । इह तु प्रवृत्तिनिवृत्तणार्थं
सूत्रम् । ' शाल्यमुखीयस्त्वावत् अस्मिन् तन्ने चोदकेन
सर्वगार्हपत्यकायां प्रवृत्तः, स एव प्रवृत्तम् अग्निदो-
नश्रणमपि साधयिष्यति विनाऽपि तादर्थ्येन ' इति शब्दका ।
स्येयं निराक्रियते । अन्वयस्य नामप्राप्तेन प्राजहितेन
काचित्त्वात् इति । पूर्ववत् ' साद्गुण्यसंभवे
सैशुण्यानाश्रयणात् ' इत्यस्यैव न्यायस्य (पक्षिपु च-
१२११ इत्यत्र विद्वस्य) प्रपञ्चोऽयम् ।

सोम— पूर्ववत् इहापि शाल्यमुखीये पाकः इत्यु-
च्यतेः संगतिः ।

वि— ' शाल्यमुखीयवद्धो किं भ्रण्यतां कौण्डपायिने ।
किंवा प्राजहिते वद्धो, चोदकप्राप्तितोऽग्निः ॥,
प्राक्त्वंते पक्षिभो वद्धिर्भवेत् प्राजहितोऽत्र सः । अग्नि-
होत्रेतिनाम्नाऽऽतो नामातो लिङ्गत्वो वद्धी ॥ ' तस्मात्
प्राजहिते भ्रणम् ।

भाट्ट— एते आहवनीयादुत्तरवेपाम् अग्निप्रणय-
नोत्तरम् अवशिष्टाहवनीयस्य शाल्यमुखीयः इति
संज्ञा । स एव च ' शाल्यमुखीयः एव अत ऊर्ध्वं
गार्हपत्यो भवति ' इति पक्षेन अग्निप्रणयनापूर्वं
गार्हपत्यस्यै विनियुक्तः । गार्हपत्यस्य तु तदपरस्य
प्राजहितः इति संज्ञा । कौण्डपायिनामयने च
परपरया सर्वमिदमतिविष्टम्, तत्र मासाग्निदोषमपि सर्वो-
पस्युत्तरकालीनसार्धकालकत्वात् अग्निप्रणयनोत्तरमिति
तदीयं धरणं शाल्यमुखीयस्य प्रवृत्तत्वात् तत्रैव स्थात् ।
नह्यमद्यामिश्रत् मासाग्निदोषीयधरणे तस्याद्वादशाहक-
प्रमाणभावात्, चोदनालिङ्गातिदेशस्यैव प्रमाणत्वात् । न च
तदपेक्षया प्रकलनामातिदेशावपि तदाजहितेन तस्य वापा-
दनत्वं च, कापरान्तरे प्रवृत्तस्यैव शाल्यमुखीयस्य लघुवा-
दुपजीवनेन नामातिदेशस्यैव प्राजहितविषयत्वात्कल्प-
नात्, शाल्यमुखीयस्य प्रकृतौ अग्निप्रणयनोत्तरकालीनपक्ष-
भागवर्त्येन प्रथमार्थमत्वात्, तेन नामातिदेशप्रापितस्य
काचोरपेक्ष, प्राजहितवपारस्यया तस्य कार्यसाधन-
त्वाभावात्कालीयैश्च । अतश्चोदनादानत्प्राप्तौ चोदने शाल्य-
मुखीयस्येन प्रवृत्तेन प्रवृत्तम् प्राजहितस्य निश्चितः । इति
प्राप्ते, नाम किञ्चिदुपादानत्पक्षम्, शाल्यमुखीयस्य

शब्दार्थश्च तथा लोके । २३ ॥

भाष्यम्— लोकेऽपि तथैव शब्दार्थो भवति ।
'काद्यायाहर' इत्युक्तः सङ्गादाहरति, न पुनःपुनः ।
अपिवा संप्रयोगे यथाकामी प्रतीयेताश्रुतित्वाद्,
विधियु वचनानि स्युः । २४ ॥

भाष्यम्— अपिवा नैवं स्यात्, अस्तिन् अर्थिनः
कर्मणश्च संप्रयोगे सङ्गादेव अर्थी कर्मप्रयोगे नतैतेति ।
कथं तर्हि ? नयाकामी प्रतीयेत । सकृदा बहुकृत्यो वा ।
फलभूमार्थी बहुकृत्यः, संप्रत्यः सकृत् । कृतः ? अश्रुति-
त्वात् । नात्र यदुहोद्वअ फलं भूपते । यत् 'प्रकृतिप्रत्ययौ
प्रत्ययार्थे सह भूतः' इति, तत् कर्मनिमित्तेषु नाम-
पदेषु पाचको लावक इत्येवमादियु । आख्याते तु
न कर्ता, न क्रिया प्रधानतः । किं तर्हि ? भावप्रधानमा-
ख्यातं भावनां कस्यापि भूते, भावप्रयुक्तस्य साधनधामस्य
अपेक्षितत्वात् । यजेत, केन किमर्थं कथमिति ।
कर्तृप्राप्त्यान्वये कार्यभावात् न साधनाकाङ्क्षाया नवितन्मम् ।
नहि भवति, पाचकः केन किमर्थं कथमिति । भावना
च फलस्य उच्यते न क्रियायाः, तृतीयानिर्देशात् 'उद्भिदा
यजेत, बलमिदा यजेत' इति । भाग्यत्वे हि द्वितीयया
निरदेशत्वात् । स्वर्गस्य इच्छितः कामसंप्रयोगात् स्वर्गकामः
इति । तदेतत् प्रथमापद्यते 'स्वर्गकामो यागेन स्वर्गं भाव-
येत्' इति । यच्च भाव्यते तत् म्यक्तम् अधत् । सतो हि
भावः (उपादनम्) नोपपद्यते । असत् चेत् कर्मणा
भाग्यते, पुनःपुनरपि भावयिष्यते । कृपिवत् । तस्मात्
फलार्थिना काम्यं भावदिच्छं अन्वसितव्यमिति । यदि
च नियोगतः सङ्गादेव कर्तव्यं भवेत्, ततः 'तेषां
ये प्रथमं यजेरन्' इत्येतमादियु ग्वादिविधियु वचनानि
एतानि कृत्येरन् ' न द्वितीयं यजेरन्' इति । तथाच
वाचयामि भियेरन् । ' वे च द्वितीयं यजेन् तेषा गौः
अतिराजः' इति ।

ऐकशब्दात् तथाऽङ्गेषु । २५ ॥

भाष्यम्— यत् अन्नत्र इति, युक्तं यत् अन्नानां
सकृत् प्रयोगः, ऐकशब्दात् । ऐक्यत्र अन्नानां प्रधा-
नाना च उपदेशकः शब्दः सर्वाङ्गानि अपेक्षया गृह्णाति
इत्युक्तम् । सा चापेक्षा सङ्गादेव एषु अङ्गेषु भवति
मो. को. १८५

कृतार्था । तस्मात् तत्र पुनःपुनः क्रियायाः हेतुर्नास्ति ।
इह तु अततः फलस्य कर्म उपादकम् । तस्य प्रतिप्रयोगं
अन्यस्मान्नस्य उपपत्तिः अविशब्दा इत्येवमपदिष्टो हेतुः ।
तस्मात् विषयभवमङ्गैः ।

लोके कर्मार्थलक्षणम् । २६ ॥

भाष्यम्— यच्च लोकेवत् इति । लोके कर्म अर्थ-
प्रधानम् । कार्यवशात् सकृदपि उक्तः असकृत् आह-
रति, असकृदपि उक्तः सकृदाहरति, नाहरति वा ।
अयेद् शब्दलक्षणे कर्मणि यथाशब्दायै प्रवृत्तिः । तस्मात्
लोकेवत् इति अट्टाणतः ।

शां— काम्यानां कर्मणामानर्थकः पुनःप्रयोगः, सङ्गा-
देव तु प्रयोगः । इति प्राते, प्रमः । ' आत्मन्यविशयः
कश्चित् कृते कर्मणि नैव चेत् । प्रागवस्थासमान-
त्वादात्मनो न भवेत् फलम् ॥ आत्मस्वरूपहेतुत्वे
ह्यकर्तुरपि तद् भवेत् । तस्मादविशयः कश्चित्
कर्मस्यो जायते नरे ॥ स च कार्यविरोधित्वात्
स्वफलात्तेर्विनश्यति । फलान्तरार्थं कर्तव्यं तस्माद्-
विशयान्तरम् ॥ स एवाविशयोऽस्माभिरपूर्वमिति
गीयते । तस्माद् भूयः प्रयोक्तव्यं भूयः फलमभी-
स्तवा ॥ ' कर्मस्यः फलविदिप्रकारे विकल्पसमुच्चयकूपे
चिन्तिते बहुफलविदिप्रकारः सकृदसकृदपिअन्यते इति
संगतिः । ३.

श्लो— सूत्रार्थस्यु— काम्यकर्मणि प्रतिप्रयोगं
कृपिवत् फलानि स्युः, फलस्य कर्मप्रयोगसाध्यात्वात् इति ।

वि— ' काम्यकर्मप्रयोगः किं सकृदेवाऽङ्गत्वं वा ।,
फलविदेरादिनो, ऽन्यो भूयः स्वेच्छाऽमुतातः ॥ '

भाट्ट— काम्यानां कर्मणां भूयोभूयः फलकामनाया
पुनःपुनः प्रवृत्तिर्न वेति चिन्त्यायाम्, सकृत्करोऽपि
कामप्रीत्यन्वये पुनःपुनः कामनया पुनःपुनःफलोपपत्ति-
संभवासावृत्तिः । तथाहि, यदा तावत् फलोपपत्तेः पूर्वमेव
फलान्तरापेक्षा, तदा तत्फलम्यक्तमुपादादकापूर्वत्वेव सत्वात्
तैर्नैव फलान्तरोल्लसुपपत्तिः । न चैकमपूर्वमेकमेव फल-
म्यक्तमुपादादयति इत्यत्र नियामकमिति, प्रतिबन्धकतत्वेन
फलपाराया आपादयितुमशक्यत्वात् । प्रतिबन्धकत्वेनस्य
चापूर्वोपपत्तिद्वितीयउत्पत्ते फलोत्पत्तिवद्वेन तस्मात् आवश्यक-

ॐ कुमारीन्यायः । कुमारीकङ्कन्यायाथैक एवा-
यम् । संभङ्गः ।

● कुम्भकारः घटादीन् उपायोत्पाय विनीणति
ददाति च । भा. २।३।३।४ पृ. ५९१.

ॐ कुम्भीधान्यायः । कुम्भी उरग, रन्धन-
झाटीति यावत् । यथा कुम्भीधान्याय विश्रायैयं वैनुर्देयेत्यम
विश्रायणशाकल्याय कुम्भ्यामेव धान्यं यत्पेति विगृह्यते,
तथा 'तं शौचनिपदं, पुरुषं वृन्जामि' इत्यम औचनिपद-
मिति उच्यते । अथ कुम्भीधान्यायमिति विप्रसताम्, अन्यथा
विपुलधान्यवतामपि सर्वेषां विप्राणां कुम्भीधान्यस-
संभवेन कुम्भीधान्यायेति विशेषणवैयर्थ्यवत् जीवतदुपा-
ध्यादेशि औचनिपदवोधविपयत्वसंभवेन विशेषण-
वैयर्थ्यापत्तात् । अयं च- 'सुद्र' (वा. १।३।७) इति
सूत्रप्रशाम्भ्येऽप्यभिहितः । तथाहि- 'कुम्भीधान्यः
शोचिप इत्युच्यते । यस्य कुम्भ्यामेव धान्यं स कुम्भी-
धान्यः । यस्य पुनः कुम्भ्यां चात्पत्र च ज्ञान्यम्,
नाथौ कुम्भीधान्यः । नागम् इदिति । कुम्भीधान्यन्वायेन
उक्त्यो निष्ठावृत्तम्' इत्यादि । साहस्री. २०२.

● कुम्भीशुलवपाश्रपणीनां तन्त्रं वाजपेय्यावा-
प्यादिपत्तत्रश्रवणपर्यम् । भा. १।१।४।८।३२,

● कुम्भ्यादीनां तन्त्रं भिक्षुदेवताकेयु पशुपु एकजातीयेयु ।
१।१।४।१४-३९, ● कुम्भ्यादीनां तन्त्रं न नाना-
जातीयेषु पशुषु, पाकवैयम्तात् । १।१।४।१०।४०-४१.

ॐ कुरुपाण्डवव्यायः । (यद्यपि) आचारोऽपि
कर्मविशेष एव, तथापि (करणवरणयोः)
मेदोक्तिः कुरुपाण्डव-न्यायेन । गोविन्दभाष्ये ३।१।१२
व. सू. । यद्यपि पशुपुत्रा अथ कुरुवंशीया एव
तथापि पशुपुत्रत्वेन विशेषेण तेषां पृथक् ग्रहणम् । एवं
समानवर्मेनत्वेऽपि यम अवान्तरवर्मेण मेदेन निर्देयो
यवति, तत्रार्थं न्यायः । के.

● 'कुर्वान् क्रियेत कर्तव्यं भवेत् स्वादिति
पञ्चमम् । एतत् स्वात् सर्ववेदेयु निवर्त विपिल्लङ्घनम् ॥'
एवं हि पदवाक्यार्थन्यायविदः श्लोकमाप्रवृत्ति । विधि-
विभाक्तं हि विभाविका लिङ्गं भन्यमानाः स एवं समा-
मन्ति । भा. ४।३।१।३ पृ. १२४०.

● कुले सतताप्यवनात् मेधावी जायते, इति स श्रुति-
महादत्रं प्राप्नोति । भा. १।२।१।१५.

ॐ कुलकन्यान्यायः । यथा कुलकन्यस्य स्रष्ट सौन्द-
र्यादिगुणैर्ब्रह्मकरार्थे एव गौरवं प्राप्नोति, तथा विव-
क्षायास्यमवतरतीति । प्रोक्तं च 'दृष्टकृपिना- ' सर्वं
सन्ति गृह्यते मुकुवतो येया वचश्चातुरां, स्रष्ट इभ्यं
कुलकन्यकेव लभते जातैर्गुणैर्गौरवम् ॥' इति । साहस्री.
७१७.

● कुलकन्यः यदेकैतारब्धं पुत्रीनादितिः सनाप्यते
स कुलकन्यः । रत्नाकरः भातयवादे ३६.

● कुलपरीक्षापूर्वकः इदानीं तन्पुरुषगणविवेकादि-
म्बवहारः । सु. पू. १३. ● कुलशब्दो हि समुदाय-
वचनः समानजातीयेषु दृष्टः ब्राह्मणकुलम् इत्यादौ ।
रत्नाकरः श्रेष्ठ्यादे स्त्रो. ४९.

● 'कुलध्यात्रणकाः श्रादे न देवाश्चैव बोधवाः ।'
मरीचिः । अयं श्रवणैः जातिविषयकः स्मृतिकल्प्यः
प्रतिषेधः । बाल. पू. ३१.

● कुलाशयज्ञे 'अनेन राजपुरोहितौ सावृज्यक्रान्ती
कयेयाताम्' अथ राजा च पुरोहितश्च इति श्रवोः कर्तृ-
त्वम् । मित्रकरयोरपि सदाधिकारः । प्रयाजेषु तु नारो-
यंघतमूनपातौ विद्वत्पिती (मित्रकल्याणं तु कं वित्
अभिवस्य ब्राह्मणस्य च प्रयोगमेदेन) । वि. ६।६।१२.

● कुलाययज्ञो द्वियजमानो तावत्संख्यासंज्ञानाद्यनुसमयः
न प्रवेक्ष्य । तत्रश्च पदार्थानुसमयः एतावत् । एकपदार्थस्तु
त्रिविधिशिष्टाज्जनमेव । सोम. ५।१२१. ● कुलावादी
प्रतिपदोक्तकर्मः ज्योतिषोमात्, 'तुवं हि सः' 'एते
अस्तुमम्' अनयोः प्रतिपदोः प्रथमायाः द्वियजमान-
विषयत्वात् द्वितीयस्याश्च बहुयजमानविषयत्वात् ।
भा. ३।३।१।१७-१९.

● कुलायिनी विट्पुत्रिः विद्वत्स्तोमस्य । तत्र प्रथम-
सूक्ते पाठक्रमः एव प्रथमे पदांशे । द्वितीये
पदांशे द्वितीये सूक्ते मध्यतोचमपधनाः इति क्रमेण
गानम् । तृतीये पदांशे तृतीये सूक्ते उत्तममध्यमपधना
इति क्रमेण गानमिति । वि. १।४।३.

वीर्यो भ्राता इत्याशङ्क्य मातृसंबन्धवचनम् । तस्यवत्या-
मृत्वाया पराशरात् द्वैपायनो जातः, द्यतनुना पश्चाद्-
दाया विचित्रवीर्यः । एवमपि ' यस्या द्वियेत कन्याया
वाचा सखे वृते पतिः । तामनेन विभनेन निजे
विन्देत देवरः ॥ ' इति निभोगस्य चाद्दाविपयव्यात्
अभिकाऽम्बालिकयोश्च विचित्रवीर्येण परिणीतत्वात्
दास्याश्च भ्रातृजायात्वाभावात् ब्रह्मचारिणश्च मैथुनस्य
निषिद्धत्वात् अपरितीपेण प्राकृत्येत्सायुकम् । पृ. १९१.

* ' कृष्णपक्षादिकं मासं नाङ्गीकुर्वन्ति के चन ।
येऽपीच्छन्ति न तेषामपीढो विन्ध्यस्य दक्षिणे ॥ '
(त्रिकण्डमण्डनः) अयं देशतो न्यवस्वारूपः प्रतिषेधः ।
घाल. पृ. ३४.

* कृष्णमृत्तिस्रायः (यो देशः) स आहो-
नैबुकादीनां (देशः) । भा. १।३।७।२२.

* ' कृष्णलं उडोति ' यौर्धं चरी प्रयाजेप्रयाजे ।
वि. ७।४२, * कृष्णलानां अनदनीयानामपि प्रदानं
' सर्वं ब्रह्मणे परिहरति ' इति वचनात् कर्तव्यम् । १०।२।३,

* कृष्णलानां शेषभक्षणं प्राजापत्यवर्गे चुरचुपाकरेण
' चुरचुपाकार भक्षणंति ' इति वचनान् । इतदुष्यभक्षणे
सखीकरे यः शन्दविज्ञेय उच्यते, स चुरचुपाकारः ।
१०।२।३.

॥ कृष्णलेपु मुख्यपाकासंभवात् औष्ण्यरूपः
पाकः कार्यः ॥

कृष्णलेष्वर्धलोपाद्भाकः स्यात् । १०।२।१।१ ॥
भाष्यम्— ' पात्रावयं च न निर्वेद्युते तत्कृष्णल-
मायुष्मानः ' इति । तत्र संदेहः किं चोदकेन पाकः
प्राप्यते कर्तव्यश्च, उत न प्राप्यते न कर्तव्य इति ।
किं तावत् प्रातम् । कृष्णलेपु पाकौ न स्यात् । प्रकृतौ
हि पुरोहाधार्यः पाकः । इह अतरेषांपि पाकम्, कृष्ण-
लानि कृष्णलान्येव भवन्ति । तस्मात् प्राप्यते । अतो न
कर्तव्य इति ।

स्याद्वा प्रत्यक्षशिष्टत्वात्, प्रदत्तवत् । २ ॥
भाष्यम्— स्याद्वा पाकः । चोदकेन तु न प्राप्यते ।
प्रत्यक्षं तु अस्य शासनम्, ' भूते भवयति ' इति ।
प्रकृतस्य कार्यधार्यं न भवति, वचनप्राधान्यात्

अदृष्टार्थो भवति । यथा तेषामेव अनदनीयानां
प्रत्यक्षशासनात् प्रधानम् । एवं पाकौऽपीति ।

सोम— ननु न विकिलत्तिः पाकशब्दार्थः, किन्तु
वज्रेतभूतमक्षिमयोजनमेव । अन्यथा धातृपात्तस्य विकिलत्ति-
लक्षणव्यापारस्य तद्गुलनिष्ठत्वेन ' देवदत्तः पचति '
इति देवदत्तस्य कर्तृत्वं न स्यात्, तेजःसंयोजनस्य च न
कृष्णलेष्वशक्यत्वम् इति चेन्न । अक्षिमयोजनानस्य
पाकत्वे आकाशाशरेपि पाकप्रसङ्गात् विकिलत्तिहेतुभूत-
स्तेजःसंयोगः इति वक्तव्यम् । तथा चावश्यवक्तव्यत्वात्
नागृहीतविशेषणान्यायेन रूपवशाद्बुक्तिलक्षणविकिलत्तिरेव
पच्यर्थः । न चैवं देवदत्तस्य कर्तृत्वानुपपत्तिः, नहि
धातृपात्तव्यापारवत्त्वेन कर्तृत्वम्, तथा एति ' देवदत्ताय
रोचन्ते मोदकाः ' इत्यत्र मोदकानां कर्तृत्वं न स्यात् । रच-
धातोः इच्छार्थकत्वेन मोदकानां तद्वत्त्वाभावात्, किन्तु
धातृपात्तव्यापार प्रति प्रयोगकौभूतो यः प्रत्ययोक्तो
व्यापारः, तद्वत्त्वेन कर्तृत्वम् । तथा च विकिलत्तेः तद्गुल-
निष्ठत्वेऽपि तदनुकृष्णव्यापारस्य देवदत्तवत्त्वात्वात् युक्तं
देवदत्तस्य कर्तृत्वमिति । वक्तव्यत्वं न विकिलत्तिः पाक
शब्दार्थः, किन्तु अनुष्णसर्ववद्द्रव्यस्य उष्णीकरणम् ।
किमत्र प्रमाणमिति चेत्, विकिलत्तसंभवेऽपि कृष्णलेपु
पाकप्रतिपादकम् ' कृष्णलं श्रययति ' इति वचनमेव ।
लक्षणाया श्वलये वा मानाभावात् । विकिलत्तिषु पलम् ।
एव च ' पचेहि विकिलत्तिः प्रधानार्थः ' इति महा-
भाष्यमपि कथयिष्याम्यम् । यद्वा भवतु एतद्वाश्वतुसरात्
विकिलत्तिरेव पच्यर्थः, तथापि न रूपरहाद्यन्यपाकानो
विकिलत्तिः, किन्तु उष्णीकरणमेव, कृष्णलेपु
पाकवचनादेव ।

वि— ' नाश्वन्ति वा कृष्णलेपु पाकः, श्रौतोऽप्य-
संभवी । अदृष्टार्थतया स स्वादीष्ये तु सुतरा भवेत् ॥ '
ओष्ये पचधामये स्वीकृते द्व सुतरा भवेत्, न संशयः ।

भाट्ट— कृष्णलचरी पाकः कर्तव्यो न वेति विन्ता-
याम्, कृष्णलानामेव हविष्यात्, तेषां च भक्षणम-उरे-
णापि तत्राधार्यलोपादकरणम् । यत् ' पूने भवयति ' इति
तस्यकारणे वचनम्, तत्र भक्षणविधायकम्, तत्राक्षा-
नुकृष्णव्यापारस्यैव पच्यार्थत्वेन स्थापितत्वात्, प्रकृते

‘कुसुमस्रजस्त्वेव दधी श्चिर्मनस्विनः । मुग्धि वा सर्व-
लोक्ष्य, शीघ्रंते वन एव वा ॥’ साहस्री. १८५.

● कुसुमविन्दादयः अथौ सतपथाः । तत्राष्टौ
जनकसतपथौ नाम । सोम. ८।१२.

● कुसुमविन्दादयः । अथमपि नीलकण्ठेन
‘वचद्वतः । तथाहि ‘विष्टम्पाहमिदं कृतनमेकाशेन स्थितो
जगत्’ इति गीतापत्नीकमादाय कुसुमेन चाम्यमिव
मयेदं जगद्विष्टमन्युक्तमिति । साहस्री. १२२.

● कूटं वक्षिणा निपादेष्टवाम् । तत्र ये एवैतेन
(कूटेन) व्यवहरन्ति तेषां एव (कूटशबल-) अयं-
तवर्षं ज्ञान्वा दीयते । वा. ● कूटं (मृगवचनयन्त्र) निपा-
दाना इत्यम् । निपादानामेवोपकारकं नायाणाम् । स्वमेव
तन्निपादानाम् । भा. ६।१।१३।५२.

● कूटकार्योपपन्नो यो हि कं चित् कालं लोकमप्ये-
भ्यवहरति, न तेन विवेकज्ञानब्रह्मनिष्पत्तिनाऽपि उपैव
भ्यवहरन्त्यम् । न च अस्मि तदानीतज्ञानमानवुद्दि-
येनति । वा. १।१।२।१४ पृ. १७५.

● कूपस्थानकन्यायाः । यथा कूपस्थानकेन पतितं
पद्मदि कुगमि स्थेन अथवा प्रशास्यते, तथा तत्र-
दिप्रहास्यच्छेद्यमेदवुद्दिज्ञो दोषः तदुपासनाजन्यमुक्त-
पदिभ्या उल्लेखेनाद्वैतगोपेन समुक्त निवर्णते इति हेयम् ।
साहस्री. १६०.

● ‘कूपस्थानकवदेतद् भविष्यति । तद्यथा-कूपस्थानकः
कूपं गमन् वयमि मूढा पाशुमिस्थानक्रीणो भवति लोऽप्यु
संज्ञासाम् तत एव तद्गुणमाहादयति, येन च स दोषो
निर्हण्यते, भूषणं चामुप्येन युज्यते (महाभाष्यनिदर्. २।
१।११२ पृ. ३१) । सु. पृ. ३२५. ● मङ्गलश्लोके
‘नामेषः कुचते सुधी.’ इति दोषव्येरेणोक्तम् ।
तत्र ‘आत्मनाम गुणोनाम’ इति आत्मनामोधारणस्य
निषिद्धत्वात् आत्मनामोधारणमयुक्तम् इति चक्षुषां ‘यसु
कूपस्थानकन्यायेन समाहितं केधिन् तत्र । मङ्गलस्य
विप्रसन्नसादिपद्येकस्य अनुमितप्रकाशितोषितवेऽपि
आत्मनामोधारणस्यदुरितव्ययदोषदोषस्य अप्रसक्तः ।
भूवि. पृ. २.

● कूपमण्डूकन्यायाः । यत्र महाजनप्रणीतघल्य-
पदार्यं ज्ञानलक्ष्यवृद्धिदम्बोऽप्यज्ञो न संमनुते तत्रास्य
प्रवृत्तिः । यथा, ममुदमण्डूकः कथंचित्तवीरसमीपस्थकूपे
प्रविष्टस्तत्र दृष्ट्वा कूपमण्डूकः अदृष्टिगोचरोऽवमिति ज्ञाप्य
पमन्नु कुत आगतो भवानिति, समुद्रादिति तत्रप्रति-
वचनं ध्रुत्वा कियान् सः इति पृष्टवन्तो महानिति तेन
प्रयुक्तः । ततस्तेष्वेकः कूपमण्डूकः स्ववृद्धा प्रवार्यं
विनेतावानियुक्तवान्, ‘नहि महान् सः’ इति प्रति-
वचनमाकर्ण्य द्वितीयवृद्ध्या प्रवार्यं तत्रैतावानिति भवि-
ष्यतीत्युवाच । पुनरपि तेन निराकृतस्वतीयवृद्ध्या प्रवार्यं
तुरीया वृद्ध्या च प्रवार्योऽप्युवाच च क्रोणे प्रवेशवितस्ति-
परिमितं देश किमेतावानिति पृष्टवन्तेन च निरक्षेपार्थं
कूपवृद्धो भविष्यतीत्युवाच । त्रयोऽपि श्रावतांस्ति
अयं कूपसवत्यः, अन्यः शरितां पतिरनवमाज्ञागम्भीरो-
ऽलक्ष्यपाराशरोऽतीव महत्तम इति तेन प्रयुक्तस्त्वं
नास्त्वैव सः, यः कूपवदि महान् एवं तु निर्वैष प्रलयधीति
तं निराचरे । स च तं स्वमनसि हसितवानिति
ज्ञाप्य लोके गीयते । तथा च यथा समुद्रमज्ञाया निरा-
कुर्वन् कूपमण्डूकः उपहास्यता प्राप्तस्तथा अन्यमज्ञाऽ-
नमितस्तद्वदुपायः उपहास्यसादीमवतीति न्यायवद्वति-
रिति । साहस्री. ७५.

● कूपयन्त्रप्रतिष्ठान्यायाः । अयं मूढकटिज्ञ-
न्याय सरणदशमाहकैकोनपदितमश्लोकेन व्याख्यातः ।
तथाहि- ‘काश्चित्पुच्छयति प्रपूरयति वा काश्चिन्नयु-
त्राति काश्चित्पुच्छयति करोति च पुनः काश्चिन्नयु-
कुलान् । अन्येषां प्रतिपद्येऽहंतिमिमां लोकस्त्विति बोध-
यत्तेषु श्रीकृति कूपयन्त्रप्रतिष्ठान्यायप्रसक्तो विधिः ॥’ इति ।
अस्वार्यं, प्रकाशान्तरेणामि, गम्भीरकूपादपि यन्त्रेऽपि
उद्योतते, एतन्मतेतुर्गोपयेन गम्भीरवदि प्राञ्जल्युप-
देशादित्यन्त्रेण शरीरद्वरं मरतीति । साहस्री. ६६५.

● कूर्माङ्गन्यायाः । यथा कूर्मवदेहं तद्विच्छेदा तद-
ज्ञानि नि. छलितं लीयन्ते च उपैर, एतं परवेच्छयन्त्या
स्वोभाष्यज्ञानस्यैवात्स्य स्वोपाधी संज्ञोनिविद्यसंज्ञितम्
एव विच्छेदयित्वा प्रवृत्तिः । यथा संदरते चार्थं
कूर्मोऽज्ञानी च सर्वेऽः इति भगवतीति । साहस्री. १७७.

क्रिया वा मुख्यावदानपरिमाणान्, सामान्यात् तदगुणत्वम् । ६ ॥

भाष्यम्— क्रिया वा तयोद्भोदकानुपदान । मुख्या-
वदानस्य हि प्रकृतौ परिमाणमुक्तम् ' अङ्गुष्ठपर्यमाणं
देवतानामवयवति ' इति । इहापि कृष्णलक्ष्मणः परिमाण-
वचनः श्रूयते । स चतु.संख्यया अनुबध्यते ' चत्वारि
कृष्णलक्ष्मणवयवति ' इति । न यानि चत्वार्षवदानानि, तानि
कृष्णलक्ष्मणानि भवन्तीति । हिरण्यपरिमाणवचनः
एव कृष्णलक्ष्मणः, नाम्नस्य परिमाणं वदितुमुच्छेदे ।
तच्च परिमाणं न द्रव्यं निवर्तयति । नहि द्रव्यकार्येषु गुणो
चर्तितुमर्हति । परिमाणं यत् प्राकृतम्, तस्य कार्ये
वर्तमानं तत् निवर्तयति । यथा ' इदं दधि घृतं शाकमिमे
शाल्य. देवदत्तो भोजनगाम्, देवदत्तवत् यद्वदत्तेतेन
इति । तैलं हि भोजने खेदनेन उपस्त्रोति, तत् खेदनार्थं
प्राकृतं निवर्तयितुमर्हति घृतम्, न शाकं दधि चोदन
वा । एवमिहापि परिमाणं मुख्यावदानं परिमिमीते,
न द्रव्यं निवर्तयति । प्रकरणान्तु मुख्यावदानं स्यात्,
नोपस्तरणाभिधारणयोः । तस्मात् तयोपरिनिवृत्तिरिति ।

तेषां चैकावदानत्वात् । ७ ॥

भाष्यम्— चतुर्णो च एकैकावदानानां दर्शयति
' चत्वारि कृष्णलक्ष्मि एकमवदानम् ' इति । इतरथा
चत्वारि अज्ञानानि अभविष्यन् । तत्र एकावदानवचनम्
उपरोक्ष्यते । तस्मादपि अनिवृत्तिरिति ।

आग्निः संख्यासमानत्वात् । ८ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तम् आसिचचनं भवतीति,
चतु.संख्यासंख्यतिरेगात् । एवं चतु.संख्यायाः पादाभ्यन्तम्,
यत् एतस्मिन् अवदाने चत्वारि अवदानानि भवन्ति
इति । यथा ' यद् वैश्वदेव. प्रातःखने यद्यते, प्रातः-
खने वा (वै) एवद् वैश्वदेवस्य संस्थापयति ' इति
वैश्वदेवसंस्तुतिः, नाम्नस्यपरिनिवृत्तिः । एवमिहापि चतुः-
संख्यासंख्यः, नोपस्तरणाभिधारणयोः निवृत्तिरिति ।

सतोस्तथासिचचनं व्यर्थम् । ९ ॥

भाष्यम्— तृशब्दः एतं चतु.संख्यासंख्य-
वचनं यति । नहि विद्यमानयोः उपस्तरणाभिधारणयोः
वदासिचचनेन कश्चित् संसारादस्ति । यदि अविद्यमानम्

आवयति इत्युच्यते, ततो गुणशब्द इत्युक्तो भवति, तत्र
संस्पृश्यते । अथ विद्यमानम् आवयति इति, अतर्थेको
भवति इत्युक्तं भवति, न संस्रवः । तस्मात् विद्यमानयोः
उपस्तरणाभिधारणयोः आसिचचनं व्यर्थमेव । अन्यः
परिहारो चकल्प्यः ।

विकल्पस्त्वेकावदानत्वात् । १० ॥

भाष्यम्— तृशब्दः ' आसिचचनान् निवृत्तिः उप-
स्तरणाभिधारणयोः ' इत्येतत् निवर्तयति । यथा भवत्य-
भूते, आसिचचनान् लिङ्गान् निवृत्तिः एतोरिति, एवम्
एकावदानवचनात् लिङ्गान् अनिवृत्तिः एतयोः इति
लिङ्गविकल्पः । लिङ्गविकल्पाच्च न एकावदानः निवृत्तिम्
आसिचचनं कर्तुमर्हति ।

सर्वविकारे त्वभ्यासात्तर्कस्य हविषो हीतरस्य
स्यात् । ११ ॥

भाष्यम्— तृशब्दः आसिचचनं वापते । आसि-
चचने शयिते यति चतुर्षु कृष्णलेषु सर्वावदानविकारेषु
अन्यासोऽनर्थकः स्यात् ' चत्वारिचत्वारि कृष्णलक्ष्म-
णवयवति समुच्चै ' इति । अस्यपक्षे पुन, इतरत् हविः
द्वितीयमवदानमपेक्ष्य अन्यासोऽनर्थकश्चेत् ।

अपिवा सिचकृतः स्यादितरस्यान्याप्यत्वात् ।
१२ ॥

भाष्यम्— अथ नतम्, एकस्मिन्मापि सिचकृत-
मपेक्ष्य अन्यासो भवतीति । तत्रैवम् । इतरस्य सिच-
कृत. अपेक्ष्यन्याप्यम् । प्रकरणान्तु प्रमाणमसिचकृतं
वचनेन । न च सिचकृत. प्रकरणम् । बोधकेन हि स
प्राप्यते । तस्मात् त्वपक्षे अन्यासः अनर्थक एव ।
उपस्तरणाभिधारणे कर्तव्ये एव । (एतत् एतदस्य प्रायः
सर्ववैकल्पैव मुदितं शक्यतां च । एतु अस्माभिः
लिख्यम् । भाष्यमपि तदनुकरणेन लिख्यं मुदीतम् ।
तस्मात् नु असिचकृतं नीमादावप्येन अवेव तदु लिख्यतां,
दृष्टव्यम् । के.)

अकर्म वाऽसंसर्गार्थेनिवृत्तित्वात्, तद्व्याप्ति-
समर्थत्वम् । १३ ॥

भाष्यम्— अक्रिया उपस्तरणाभिधारणयोः । कृ. १.
सर्वम्. सुवि प्रतोदायचूर्णानां, सुअर्गाणां भा भूदिति

तद्वानित्यर्थः । कर्मफलसंघे शेषकर्मानुभूये निवर्तते इति भावः । साहस्री. ५४०

● कृतार्थयोः संबन्धे फलार्थत्वं लास्यति (४२ प्रतिवचिपेटिकायाम्) । वा. ३१३५१११.

● कृतार्थद्रव्यशेषः उपयोगादिषु प्रतिपत्तिर्हति । वि. ३१५११. ● कृतार्थसयोगस्य फलविधिहेतुत्वम् 'आग्निमाहतादूर्ध्वंमुनयानैश्चरन्ति' 'प्रद्वय परिष्णीन् हारियोजन जुशति' 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिह्ना सोमेन यजेत' इत्यादौ स्यात्पत्रे । सु. पृ. १०१९.

● कृतिः अनुपूरु । पादेषु अष्टाणि १३१३८ उदा० ना कश्चि पात (कर्ष. ११२०१८) । के.

● कृतिः चेतनप्रधानरूपा इच्छपूर्वकत्वात् यद्गोचरमेव गोचरणिमुर्हति । इच्छा हि सुखदुःखपरिहारगोचरेव । न्या. माहा. एकादशाध्याय.

● कृतिमुखविशेष्यकत्वमेव भट्टसंमतम् । रहस्य.

पृ. १७. ● कृतिविषयता त्रिविधा साध्यता, उपादानता, उद्देश्यता चेति । तद्यथा स्वर्गमुद्दिश्य याग साधयितुं हविरादिकमुपादरे इत्यादिप्रतीत्या यागे साध्यताऽऽख्यविषयता । स्वर्गे उद्देश्यताऽऽख्या, हविरादौ उपादानताऽऽख्या । मुरारि. पृ. ११५३. ● कृतिव्याजमुपादेयत्वम् । तदभ्याष्यत्वं च अनुपादेयत्वम् । वाळ. पृ. ९८.

● कृतिमाध्यत्वापरपर्यायं विषयस्य प्रयोगमपि इष्टाद्यनवमित्प्रवर्तनारूपो विधिः आदिपति । भाट्ट. ४११।

● 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इति प्रातिपदिकम् अभिधाभी भूतिः । (कृदन्तं वदितान्त समासश्च प्रातिपदिकशुक्र भवति इति पाणिनिमुक्तार्थः) । वाळ. पृ. ४१.

● 'कृत्तद्धितसमासाः संघ-पाणिधान भावप्रत्ययेन' इति श्रुतेः संघपञ्चावी काष्पवाभ्याः । सु. पृ. ३६४.

● कृ-प्रत्ययानाम् आद्यप्रवाचिनां इत्यौ अन्वयः । मणि. पृ. १६२. ● कृ-प्रत्ययानां कारकाख्यसंज्ञिकाविशेषेऽपि द्वीशसर्वनीभूतसंज्ञिकाविशेषेण उच्ये । तात्पर्यात्प्राप्त्यभावात् । सु. पृ. १४४०. ● कृ-प्रत्ययावृत्ति उद्योगो चारसमेदः । वाळ. पृ. १८१.

● कृत्यः प्रतिषेधे श्रौतो यथा 'तस्माद् बर्हिषि रजतं न देयम्' । वाळ. पृ. ४०. ● कृत्यः विधौ श्रौतो यथा 'स्वाध्यायोऽप्येतव्यः' । पृ. ३९. ● कृत्यः विधौ स्मृतौ यथा 'चरित-वमतो नित्यं प्राप्तश्चित्तं विदुदये ।' पृ. ४०. ● कृत्यानां प्रैपवात्तिल्यात् सत्यपि भावनाऽभिधाने तावत् स्वायंपर्यवसानं नास्ति, यावत् अंशमपपरिपूर्णा भावना न लभ्या । वा. २।१।१।१ पृ. ३८२. ● कृत्येषु तावत् भोक्तव्यं वष्टव्यम् इति किञ्चिन्न्यूना आख्यातात् भावना गम्यते । तत्रापि कर्तव्यशेषेषु द्रव्यसाधनात् 'ब्राह्मणे न हन्तव्यः' इति नावोत्पन्नेन न्यूनतया भावना गम्यते । २।१।१।१ पृ. ३७९. ● कृत्यप्रत्ययानां विनाऽपि सारणेन न विधायकत्वम् । २।१।१।१ पृ. ३८२. ● कृत्यार्थः प्रतिषेध. श्रौतो यथा-तवै - 'तस्माद् ब्राह्मणेन न वळेन्निष्ठ-तवै' । केन - 'नाभगादे' 'नाभगादितव्यम् इत्यर्थः इति फाटिकायाम् । केन-तयो मृशौ । वाळ. पृ. ४०.

● कृत्यार्थः विधिः श्रौतो यथा-तवै - 'अन्वैतवै' अन्वैत-वन्म इत्यर्थः । केन - 'अचगादे' अचगादित-वन्म इत्यर्थः । केन-त- शुश्रूवेन्वः शुश्रूवित-वन्मित्यर्थः । त्वन् - 'कर्वे इविः' कर्त-वमित्यर्थः. ६० । पृ. ४०.

● कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कर्तृसंप्रत्ययः इति न्यायः । तद्यथा लोके गोपालकमानय, वटजकमानयेति । यद्येषा संज्ञा भवति स भानीयते, न यो गाः पालयति, यो वा वटे जातः इति । अयं संप्रत्ययः अर्थात् प्रकरणज्ञा भवतीति । यथा गोपालकमानय माणरकमप्यावपिष्य-तीति यद्यिहस्यम्य अन्वयानासंभवात् कृतसंज्ञिन एव भक्षणमिति । भ्यावरणयास्त्रे तु 'उभयमतिरिह भवति' इ-मुक्तम् 'यदुगववदुदति संख्या' (पा० १।१।२३) इति सूत्रमहाभाष्येऽप्युच्यते । साहस्री. ६५.

● ननु संख्याप्रदो पदार्थानामेव (यदुगववदुदतीना-येज) प्रहणं स्वान् प्रकरणम् अभिधानियामक-व-दितान् 'कृत्रिमाकृत्रिमयोः' इति न्यायान् । अस्ति च प्रदो चकृदीना संख्यासंज्ञा कृता इति शानरूप प्रकरणं न तु लोभप्रसिद्धादीनाम् । भूतिः. पृ. ३९, मेधातिथिः १।१५३. ● कृत्रिमाकृत्रिमन्यायवीजम् अभिधानियाम-

● कृत्यः प्रतिषेधे श्रौतो यथा 'तस्माद् बर्हिषि रजतं न देयम्' । वाळ. पृ. ४०. ● कृत्यः विधौ श्रौतो यथा 'स्वाध्यायोऽप्येतव्यः' । पृ. ३९. ● कृत्यः विधौ स्मृतौ यथा 'चरित-वमतो नित्यं प्राप्तश्चित्तं विदुदये ।' पृ. ४०. ● कृत्यानां प्रैपवात्तिल्यात् सत्यपि भावनाऽभिधाने तावत् स्वायंपर्यवसानं नास्ति, यावत् अंशमपपरिपूर्णा भावना न लभ्या । वा. २।१।१।१ पृ. ३८२. ● कृत्येषु तावत् भोक्तव्यं वष्टव्यम् इति किञ्चिन्न्यूना आख्यातात् भावना गम्यते । तत्रापि कर्तव्यशेषेषु द्रव्यसाधनात् 'ब्राह्मणे न हन्तव्यः' इति नावोत्पन्नेन न्यूनतया भावना गम्यते । २।१।१।१ पृ. ३७९. ● कृत्यप्रत्ययानां विनाऽपि सारणेन न विधायकत्वम् । २।१।१।१ पृ. ३८२. ● कृत्यार्थः प्रतिषेध. श्रौतो यथा-तवै - 'तस्माद् ब्राह्मणेन न वळेन्निष्ठ-तवै' । केन - 'नाभगादे' 'नाभगादितव्यम् इत्यर्थः इति फाटिकायाम् । केन-तयो मृशौ । वाळ. पृ. ४०.

● कृत्यार्थः विधिः श्रौतो यथा-तवै - 'अन्वैतवै' अन्वैत-वन्म इत्यर्थः । केन - 'अचगादे' अचगादित-वन्म इत्यर्थः । केन-त- शुश्रूवेन्वः शुश्रूवित-वन्मित्यर्थः । त्वन् - 'कर्वे इविः' कर्त-वमित्यर्थः. ६० । पृ. ४०.

● कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कर्तृसंप्रत्ययः इति न्यायः । तद्यथा लोके गोपालकमानय, वटजकमानयेति । यद्येषा संज्ञा भवति स भानीयते, न यो गाः पालयति, यो वा वटे जातः इति । अयं संप्रत्ययः अर्थात् प्रकरणज्ञा भवतीति । यथा गोपालकमानय माणरकमप्यावपिष्य-तीति यद्यिहस्यम्य अन्वयानासंभवात् कृतसंज्ञिन एव भक्षणमिति । भ्यावरणयास्त्रे तु 'उभयमतिरिह भवति' इ-मुक्तम् 'यदुगववदुदति संख्या' (पा० १।१।२३) इति सूत्रमहाभाष्येऽप्युच्यते । साहस्री. ६५.

● ननु संख्याप्रदो पदार्थानामेव (यदुगववदुदतीना-येज) प्रहणं स्वान् प्रकरणम् अभिधानियामक-व-दितान् 'कृत्रिमाकृत्रिमयोः' इति न्यायान् । अस्ति च प्रदो चकृदीना संख्यासंज्ञा कृता इति शानरूप प्रकरणं न तु लोभप्रसिद्धादीनाम् । भूतिः. पृ. ३९, मेधातिथिः १।१५३. ● कृत्रिमाकृत्रिमन्यायवीजम् अभिधानियाम-

तत्रापि सभावितत्वात् । प्रकृते तु सर्वस्य असेभावितत्वात् प्रसृत उपस्तरणादिकरणे एव तत्संभावनाद्विद्वत्सिस्तयोः ।

मण्डन— 'नोपस्तृत्यमिषारणे' कृष्णलेपु ।

शंकर— 'नोपस्तारामिषारणे ।'

कृष्णलचरौ चतुर्धाकरणस्य वाचः ॥

एकार्थत्वाद्द्विभागः स्यात् ॥ १०।२।७।२२ ॥

भाष्यम्— तत्रैव चिन्त्यते । प्रकृतौ न्यादेश आम्नातः 'इदं ब्रह्मणः, इदं होतुः, इदमध्वयैः, इदमग्नीध्रः' इति । स इह कर्तव्यो न कर्तव्य इति सहायः । चोदकप्राप्त्या कर्तव्य इति यस्य बुद्धिः स्यात्, तस्य निवृत्त्यर्थे-सूत्रम् । प्रकृतौ बहूनां सन्त्यः कर्तव्यः । स विभागमन्तरेण न सिध्यतीति विभागो बहुसंज्ञाया क्रियते । इह तु 'सर्वे ब्रह्मणे परिहरति' इति एकस्मै सर्वध्वजः । तत्र विभागेन न प्रयोजनम् । किपमाणोऽपि न प्राकृतार्थः स्यात्, अहशार्थ-मेव क्लियेत । तस्मात् कृष्णलचरौ न न्यादेशः इति ।

सोम— यदि अपनवमानं विधाय वचनस्य चरि-सार्थत्वात् न कालमात्रः, तर्हि न्यादेशोऽपि न वाच्यः इत्युच्यतेः संगतिः । सूत्रार्थस्तु— एकार्थत्वात् 'इदमग्ने' इत्येवंस्यो विभागो न कर्तव्यः इति ।

वि— 'चतुर्धाकृतिनिर्देशो तद्वत्सो न वा, ऽग्रिमः । चोदकात्, तौ तु बह्वर्थव्यवस्थाऽर्थावतोऽन न ॥'

भाट्ट— प्रकृतौ प्रुपेडादास्य चतुर्धाकरणं चर्हिषाकरणं च विधाय 'इदं ब्रह्मणः, इदं होतुः, इदमध्वयैः, इदमग्नीध्रः' इति न्यादेश आम्नातः, स कृष्णलेपु सर्वस्यैव ब्रह्मण मधुणीयवाच्य कर्तव्यः । नहि होत्रादिसं-न्धामात्रे 'इदं होतुः' इत्यारिन्त्यवेसो युज्यते । अत्राथ न्यावर्तनीयाभावात् 'इदं ब्रह्मणः' इत्यपि न । न चैवं चतुर्धाकरणस्यापि प्रयोजनाभावात्, सर्वपरिहरणीयो-द्देशेन सहस्रविधानुदेव तदावदवच्छवात् । यदि तु तदावच्छास्त्रसंभवात्परिहरणीयानामेव सहस्रविधिविधिति विभाष्यते, तदा माऽस्तु सूत्रस्यारस्यस्यदपि । बर्हिषाकरणं तु सूत्रमावात् कृष्णलचरौ चतुर्धाकरणोत्तरकालमात्राव्य निवर्तते इत्यन्यदेतत् ।

मण्डन— 'न कृष्णलेपु न्यादेशः ।'

शंकर— 'न्यादेशो न चतुर्धाऽन ।'

कृष्णलचरौ ब्रह्मभक्षः युगपत् परिहर-णीयाः ॥

एकधोवहारे सहस्रं ब्रह्मभक्षणाम्, प्रकृतौ विद्वत्त्वात् ॥ १०।२।४।१८ ॥

भाष्यम्— तत्रैव श्रूयते, 'एकया ब्रह्मणे परि-हरति' इति । तत्र सदेहः किमेतत् सहस्रम्, उत एकत्वमिति । किं प्राप्तम् ? एकत्वं वा, सहस्रं वा, अनियम इति । कुतः ? एकप्रकारवचनः एकमेति शब्दः । एकत्वमपि एकः प्रकारः, सहस्रमपि । तदथा, यः सहस्रं वाः प्रापयति, स एकया प्रापयतीत्युच्यते । योऽपि सह प्रापयति, सोऽप्येकया प्रापयतीति । तस्मात् सकृत्वं सहस्रं वा कर्तव्यमिति । एवं प्राप्ते, द्रूमः । एकया ब्रह्मणे परिहरतीति सहस्रं गम्यते । एव ब्रह्मभक्षस्य अग्रब्रह्मभक्षस्यापि परिहारः कृतो भवि-ष्यति । इतरस्मिन् पक्षे कस्य चिद्ब्रह्मभक्षस्य परिहारो न क्रियते । तत्र प्राकृतः प्रयोगवचनो बाध्यते । विद्वता-श्रामी मन्थाः प्रकृतौ । ते इह चोदकेन विद्वता एव प्राप्ताः । तत्र सहस्रवचनः एकप्राधान्योऽनकल्पते । ननु वाचनिक इह भयः अशक्यतः, न प्राकृता विद्वताः प्राप्ता-मर्हन्तीति । उच्यते । पुत्रसंस्कारार्थत्वेन न प्राप्नुवन्ति, द्वाभसंस्कारार्थत्वेन तु प्राप्नुवन्तीति । यदि प्राप्नुवन्ति, किमर्थे तर्हि वचनमिति ? भयोपावविधानार्थम् । ननु निधानं नुन्युपाकरणं वा अर्थमाप्तम् । व्यर्थप्राप्तत्वा-दनुवादः । उच्यते । न नियमेन प्राप्यते । नियमार्थंश्च विधीयते इति ।

टुप्— 'ननु वाचनिक इह भयः अशक्यतः, न प्राकृता विद्वताः (मित्रशालीनाः) प्राप्नुवन्ति' इति, योऽग्रिमः अन्व (भाष्य-) मन्वस्य १ (पूर्वाधिकरणे प्रीत्यर्थत्वात् अप्राप्तिं प्राकृतानामनुक्या कथमिदानीं प्राप्य-मिषानम् इति भावः । उत्तरम्—) नेते कर्तुं संस्कारार्थः (मन्थाः) यः (कर्ता) अत्र युज्यते, प्रधानभूता भयाः १ (मन्वन्ते इति भयाः द्वाभ्यां) । कथं (प्राप्तिवत् इदम् इति) द्वितीयान्तो भयः (कियं प्रति-)

यावन्तो देवता इष्टाः तत्र तावदेवतापरप्रयोगस्य सत्त्वात् ।
 अतिहृदेवतानामपि प्रयोगे दुर्कृत्ताकृत्वं स्यात् । अवि-
 भागात् उभयदेवतापदसंज्ञीणे कृत्तननिगदे सूक्तवाक-
 शब्दस्य अभ्येत्पुष्टिद्वेः अभ्ययनकाले विभायानाकल्पनेन
 अन्यथासिद्धत्वाच्च इति व्याख्यातम् । के.

● कृत्तनोपदेशादुभयत्र सर्ववचनम् (३।२।६।१६)
 इत्यधिकरणे सूक्तवाकनिगदे अग्नीषोमादिदेवतापदं
 दौर्गम्यास्थामनावास्थया च यथासिद्धं विनिष्कृत्य
 प्रयोक्तव्यम् इति स्थितम् । कु. ३।३।१६।३.

● कृदन्तेन हि कारकविधिद्वयं द्रव्येवोच्यते, न
 विभक्तिवत् निष्कृष्टा रक्तिः । वा. १।४।१२ पृ. ३२४,

● कृदन्तानां शक्युपगमनं द्रव्यवचनत्वम् । १।४।१२
 पृ. ३२४, ● कृदन्तेष्वपि भायना अत्येव किञ्चिदप
 कृत्यमाणरूपा । २।१।११ पृ. ३७९.

● कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते इति
 न्यायः । अथ न्यायस्य तु 'प्रमाणप्रवेशसंग्रहयोजन-
 दृष्टान्तसिद्धावयवतर्कनिर्णयमादकल्पवित्तुष्टादेवभाष-
 च्छलज्ञानिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानानि श्रेयसाधिगमः'
 इति गौतमीयब्रह्मसंहर्षतन्मयमिगम इति षट्सुसाहरणं
 बोधमिति पक्षेयः । माहृस्त्री. २२७.

● कृपा न पक्षे रागपक्षे वर्तते । ननु इयं परदुःख-
 महाणेच्छा इति राग एव, मैत्रम् । नखीच्छामार्थं रागः ।
 अपि तु चित्तमलम् आत्मनो दर्शनावरणम् अभूत्पुणा-
 भिनन्दनं रागमाचक्षते । कणिका. पृ. ११३.

● कृमिक्रीडावचान्तरेभेदानां विशेषगविज्ञानन्दरिहा-
 नामपि अनेकतो दर्शनात् सामान्यतोऽभिधानेनापि च
 न्यरहारसिद्धेः विशेषसन्दर्भावेऽपि अशान्तराज्यपदद्वे
 न युक्ता । सु. पृ. १४१०.

● 'कृपिषु स्वाभयणे' इति ज्योतिषोमे ऋग्व-
 यनमन्त्र. । १। अनेतरिमन्त्रे युगपत् ऋग्वृत्तव्यते,
 उदाऽपि ऋग्वृत्तमन्त्रस्य सकृदेव प्रयोगः, न तु
 प्रत्यङ्ग मन्त्रावृत्तिः । भा. १।४।६। ५१-५२.

● कृपिकर्मोप । 'रोहिण्य कृपिकर्मणि कारयेत्'
 'पुरस्तात् कृपिकर्मणां प्राच्यां शेषमर्षादानं यावा-
 दृपिषीत्यं बलिं हरेत्' । सु. पृ. १७८३.

● कृत्पिन्यायः । काम्यानां कर्मणां कामानातुरोपेन
 पुनःपुनरन्यातः ॥

कर्मण्यारम्भभाष्यत्वात् कृपिवत् प्रत्यारम्भं
 फलानि स्युः । १।१।४।२० ॥

भाष्यम्— काम्येषु कर्मसु विन्ता किं काम्यं कर्म
 सकृदेव प्रयोक्तव्यम्, अथवा फलस्य भूयस्त्वमिच्छता
 नूपोऽन्वसितमपिमिति । किं प्रसन्नम् । काम्ये कर्मणि
 प्रतिप्रयोगे फलभेदः, आरम्भान्भावत्वात् । कर्मप्रयोगेण फलं
 मान्यते । कर्म शयते ? प्राक् कृताय कर्मणः फलं नरित
 यदि भवेत् कर्मानयैक्यं स्यात् । कर्मोत्तरकाले चास्तीति
 भ्रुतितोऽवगम्यते । यम प्राकर्मणे नास्ति कर्मोत्तरकालं
 च भवति, तत्रैव कर्मणा भास्यते । कृपिवत् यथा
 कर्मणेन धान्यम् । असन्वेत् भास्यते पुनःपुनरपि ।
 चास्यवेतद्गृथिव्यति ।

अधिकारश्च सर्वेषाम्, कार्यत्वादुपपद्यते
 विज्ञेयः । २१ ॥

भाष्यम्— एवं च कृत्वा सर्वेषां कर्मणां पुनःपुनः
 क्रियमाणानामधिकारो भविष्यति । तत्रैवामि दर्शानानु-
 पपन्नन्ते । 'तेषां ये प्रथमं यजेरत्तेषां गौरतिराजः, ये
 द्वितीयं तेषामासुः' इति । प्रथमं यजेरन्, द्वितीयं यजेरन्,
 इत्येतदभ्यासे सति भवति । तस्मात्प्राविच्छमन्यातः ।

सकृन्तु स्यात्, कृतार्थत्वादाङ्गपत् । २२ ॥

भाष्यम्— सकृदेव तु काम्यं कर्म प्रयोक्तव्यम् ।
 कृतः । कृतार्थत्वात् । सकृद्वृत्तेन कृतश्चोदनाऽर्थः । न च
 कृतो पुनः कर्तव्यमिति । कः पुनश्चोदनाऽर्थः ? यागस्य
 कर्तुः फलं दोषस्य कर्तुः फलमिति । कर्म कृत्वा तदुच्यते ?
 इह यजेन जुहुवादिनि धान्ना क्रियन्व्यते, पश्येन
 कर्ता । तत्रोः कर्ता प्रधानभूता, उत्तमर्जनभूता क्रिया ।
 'प्रकृतिप्रत्ययो प्रत्ययार्थे सह भूतः' । अनुपयोगश्च
 कर्तुःप्रधान्ये एव भवति 'पवनि देवदत्तः' इति । तेन
 शौर्येणैव फलमुच्यते । सकृद्वृत्तेन सकृदिह न नामो दोषा
 यथा च जातः । तत्र द्वितीयादिप्रयोगः अनर्थकः स्यात्,
 कृतार्थत्वात् । अत्रवत् । तद्यथा प्रधानस्य साद्रूपोप-
 गादनाव अग्रमि कियते । सकृद्वृत्तौ ननुपवादिनविति
 नाशक्यन्ते, तद्वत् ।

वचनं वाऽऽज्यमक्षस्य प्रकृतौ स्यादभागि-
त्वात् । १६ ॥

भाष्यम्— न त्वेतदस्ति, प्राप्यन्ते भक्षाः इति,
अर्थलोचनदेवा निवृत्तिः । यत्तु मक्षणे विशेषजनं भव-
तीति, वचनोदेतत् आग्नस्य भविष्यति । निराधयन्ती
मक्षयन्ति आग्नमिति, चुच्छुयाकार मक्षयन्ति आग्न-
मिति । निर्धानं चुच्छुयाकार चार्थमाप्तं मक्षयमाणस्य
अनुशते इति न वाक्यभेदः ।

वचनं वा हिरण्यस्य, प्रधानद्रवाज्यस्य गुणभूत-
त्वात् । १७ ॥

भाष्यम्— तस्यम्, वचनमेतत् हिरण्यस्य, न तु
आज्यस्य । कुतः । मक्षयन्ति इत्येतावत् ध्रुपते, न
इदं ना तद् वा इति । तत्र यत् निर्दिष्टं प्रकृतम्, तस्य
तेन संवचो भवतीति । हिरण्यं चात्र निर्दिश्यते,
नाज्यम् । कथम् ? 'प्राजापत्यं चक्र निर्वपेत्
धृते दत्तकृष्णलम्' इति । दत्तकृष्णलक्षयः अत्र कार्यं
संवचार्थमुच्यते, तद्विदोषणार्थेन धृतम्, न ह्यनिर्देशा-
र्थेन । तस्मात् चक्षरेव शब्दात्तेरेः संवच्यते, न धृतम् ।
उच्यते 'एव दण्डः इष्टकाकूटे तिष्ठति, प्रहर अनेन'
इति, 'दण्डेन' इति गम्यते, न 'इष्टकाकूटेन' इति ।
एवमिहापि चरुः मक्षयजननेन संवच्यते, न धृतम् ।
तस्मात् चरोर्मक्षणम् । प्रधानयत् । यथा तेषामेव
कृष्णलानाम् अनदनीयानां प्रधानं क्रियते, एवमत्रापि
दृष्टमिति ।

सोम— यथा उदरहारणामिहारणोद्गरीरलोपात्
अनुश्रानम्, तथा भक्षणामपि वृत्तिरूपद्राखलोपात्
अनुश्रानम् इत्युक्तिरु संगतिः ।

यि— 'मथो नास्त्वस्ति वा तेषु, नास्ति शीते-
भारतः ।, चुच्छुयाकारनिर्धानवचनात् स्यात् वदानम् ॥'
इत्युच्छुयाकारे तद्रतस्वीकारे च य. शब्दविशेषः, तस्य-
मुच्छुय चुच्छुया इति । निर्धानं वि. शीतेन आग्नस्य
चोरणम् ।

भाट्ट— प्रधानो 'शेषमक्षः शेषप्रतिवचनार्थः'
इति ३१२ते (१०१।२१) । शेषप्रतिवचनं वेदमि च
प्रधानशेषव्यायेन (१०१।१६), कर्तुः करिष्यमानकर्मणि

बलाधानार्था भयि, इत्युक्तं ष्टे (६।४।३) । तत्र च
प्रतिपत्तेः प्रयोजकस्य सत्त्वात् कृष्णत्वेण कर्तव्या एव ते ।
यदा तु दृष्ट्याचिन्तया गुडरश्मृदीन्यैतन्म, तदा ते तत्र
भवन्ति न वा इति चिन्तायाम्, कृष्णालानामनदनीय-
त्वेन शीतयोग्यत्वादर्थोद्गोदाध. । न च ' हिरण्यस्य
निरवपयन्तो मक्षयन्ति चुच्छुयाकारम् ' इति वचनेन
प्रतिप्रवचः, योग्यतया अत्र आज्यस्यैव हिरण्यधारस्य
मक्षयविधानात् ' हिरण्यस्य निरवपयन्तः ' इत्यस्य
हिरण्यं त्यक्त्या इत्यर्थात् । यदा तु भाष्यानुसारात्
' हिरण्यम् ' इति न पश्यते तदा आज्यस्यैव
निरवधानं दन्तासंयोगः । अत एव ' चुच्छुयाकारम् '
इत्यपि अनुवादः, आज्यमक्षणे तदावदप्यकलात् ।
अतश्च अप्राकृतमिदं मक्षणम् आरादुपपारकम् अवि-
करणीभूताज्यप्रतिपत्तिर्वा, इति न तत्र प्राकृतमक्षयमार्गः
कार्यः । इति प्राप्ते, प्रधानान्वयसाम्याद्विदधात् हिरण्य-
स्यैव मक्षणम्, न तु आज्यस्य ' निरवपयन्तः ' इत्यस्य
दन्तेन पीडनमनुर्वेत्ता इत्यर्थात् । अतो लक्षणात्
हविर्मक्षणस्यैव प्रतिप्रवचविविधिः । स च चुच्छुया-
कारवनिशिष्टस्य प्रधानान्वयानुरोधेन पञ्चमविधि-
प्रकारस्यापि अङ्गीकारात् । वस्तुतस्तु स्वसंघो-
ष्यामिप्रायेण चुच्छुयाकारवक्ष्यापि अनुवाद एव ।
अतश्च वेदगम्यायेन (३।३।१३) कार्यं एव मक्षयमार्गं
मक्षाध. । वृत्ताचिन्तोद्गाटने तु प्रातःमक्षानुवादेन दन्त-
संयोग एव निदिश्यते इति विवेकः ।

मण्डनम्— ' भजोऽस्ति कृष्णलचरौ । '

शंकर— ' मक्षय तत्र स्यादेव । ' तत्र कृष्णलचरौ ।

कृष्णलचरौ युगायत्पठताः सर्वे भक्षाः ।

प्रधाना तत्रद्रव्यकाले एव मक्षणीयाः ॥

पुरुषावनेयान् स्वःशरणात् । १०।१।६।२१ ॥

भाष्यम्— तत्रैव संदेशः समप्रियते शेषान्वये
किमेकस्मिन् काले सर्वे भक्षा मक्षयिताः, उत स्वानि-
स्वस्मिन् काले इति । किं प्रागम् । मक्षयिषु तद्विद्वान्
क्रियते । भवो यत् मक्षयण परिहृतम्, तत् अनन्तं
मक्षयिष्वन्ते । एषं प्राप्ते, प्रथमः पुरुषावनेयः ।
सः प्रकृतविविधिः । पुरुषावनेय इति दृष्टार्थः चन्दः

कृपिन्यायः

कत्वात् । न च सहृद्वरगणन्यापूर्व-युक्तेः आद्यकृ-
 त्त्वपुत्रत्वा नारात् न फलान्तरोत्पत्त्युपपत्तिः, 'सोमन्ते
 चास्य कर्माणि' 'शानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्
 कुर्वतेऽर्जुन' इत्यादिश्रुतिस्मृतिपर्यालोचनया तत्रशान-
 त्तस्यैव अपूर्वनाशकत्वेन फलस्य तत्राद्यकत्वे प्रमाणाभावात् ।
 फलैकनाशकत्वे पशुपुरोडाशोपकारजननेनैव नारात्,
 पशुपकारजनकत्वात्तुपत्त्या प्रसङ्गसिद्धयनापत्तेश्च । अतश्च
 फलोत्पत्त्यनन्तरमपि अपूर्वस्य यत्वात् फलान्तरकामनाया
 सत्ता तैनेवापूर्वैश्च फलान्तरोत्पत्त्यो न किञ्चिदाद्यकम् ।
 यदि तु अपूर्वकल्पनाया प्रमाणाभावात् 'कृतवागादात्मन
 एव फलम्' इति मूलोक्तः पश्चात् आधीयते, तदा
 सुतपम् । इति एकरिम्भ जन्मनि सकृदेव काम्य-
 करणम् । इति प्राप्ते, न तावत् कृतवागादात्मनः
 फलम्, चाग्नेन आत्मनि अतिशयानात्माने यागकरणे इव
 यागकरणत्वात् प्रागपि आत्मसत्त्वेन फलोत्पत्त्यापत्तेः ।
 यागार्थवतिशिष्टस्य फलजनकत्वाङ्गीकारे ध्वस्तस्यैव
 तदापत्तौ अपूर्वाधि इत्यलोकदृग्प्रसङ्गत्वात् । नापि
 अपूर्वस्य ज्ञानैकनाशकत्वम्, तथापि प्रयाजाद्यपूर्वाणामपि
 सत्त्वेन विद्वतो तत्करणानुपत्त्या आव्यभागादेः 'न तौ
 पशो करोति' इत्यादिनिषेधानुपपत्तेः, प्रसादत्वान्मन्-
 पायापूर्वस्य नरकभोगेऽपि सत्त्वेन पुनर्नरकान्तरप्रसङ्गाच्च ।
 न च तत्र कामनाऽभावात् पुनरनुत्पत्तिः, फलनामनायाः
 प्रवृत्तिं प्रति कारणत्वेऽपि फलं प्रति अकारणत्वात् ।
 अतोऽवश्यं च समसादादिर्लक्षणेन फलम्, तत्र
 अभावीवतिशेषवशात्संक्षेपेन अपूर्वनाशः इत्येवं कार्यं
 वारणभावः कर्तव्यः । अत एव जीवन्मुक्तिशास्त्रमपि
 उपपद्यते । अत च यदुद्देशेन तादृश्यापूर्वशापनीभूत-
 क्रियाऽनुष्ठानं तस्यैव फलत्वम्, न तु आनुपद्भिः
 जन्मस्यपि, स्वर्गोत्पन्नकृत्तरोत्पत्त्या अपूर्वनाशानङ्गी-
 कारात् । अतश्च पशुपुरोडाशोपकारोत्पत्त्या तत्र
 फलनाभावात् तेन प्रयाजाद्यपूर्वनाशः । अतश्चैतेन
 अपूर्वैश्च एकरिम्भ फलस्योत्पत्तेः फलान्तरयोः युक्तमेव
 पुनःपुनः काम्यकरणम् । अत एव 'तेषां ये प्रथम
 स्येतरं तेषां गौरवितोने, ये द्वितीयं तेषामागुः' इति
 लिङ्गमनुपपद्यते । ३.

मण्डनम्— 'काम्यं यथेच्छं पुनरेव कुर्वीत ।'
 शंकर— 'काम्याभ्यासः प्रतिफलम् ।'
 * कृषीयवादिभिर्भ्रंशित्विगमश्च केचिदमभ्यवपनादि-
 संस्काररहितेषु निवा निषाद्यमाना इत्यन्ते । ततो न
 तादृशा ह्यर्थाः, किन्तु अदृश्या एव । वि. ३।१।२.
 * कृष्यादितः कर्मणः शीलादि फलं दृष्टम् । व्याख्यादि-
 साधनत्वं कृषेः । पाठनामकत्वं कृषेः । भा. २।२।१।२५.
 * 'कृष्णस्य वृत्तिः' इयं कर्तारि पृष्ठी कारकविमक्ति-
 रूपा विनिरोक्तौ भुक्तिः । बाल. पृ. ४५.
 * 'कृष्णाणां शीलीणा नैकत्वं च वच निर्वेत्' । भा.
 १.०।७।१।६४, * 'कृष्णाणां शीलीणां शोभात्तौ च व
 निर्वेत् अविचरत्' । १.०।७।१।६४.
 * कृष्णप्रीवयोः आग्नेययोः प्रथमतृतीययोः प्रदानं
 भेदेन कर्तव्यम् । आग्नेयपशुद्वयव्यायाः । भा. १।१।
 १।६८, * कृष्णप्रीवयोः कालभेदेन कर्मभेदात् भेदे-
 नासाहंनं कर्तव्यम् । १।१।७।२७, २९, * कृष्णप्रीवयोः
 शीम्येन भ्वायात् कालभेदात् 'अग्ने नय सुपथा' इति
 पुनोऽनुवाकव्यायाः 'न ह्यग्ने प्रथमो मनोता' इति
 मनोतास्तुत्तरय वाहृत्विः, न तन्मन् । १।१।७।२।
 ५७-५९.
 * कृष्णद्वैपायनस्य यतीतनेष्टिकप्रसवर्षस्य विविच-
 वीर्षदरेषु अपलोत्वादनपषङ्गः (परमैत्यतिक्रमः) ।
 वा. १।३।१।७. २.०.३.
 अत्र सुधा— विविचवीर्षे अनपद्ये एव मृते
 तद्वादीश्यामभिनकाया धृतराष्ट्रम्, अश्यालिङ्गायां पाण्डुम्,
 अश्यास्त्रिपिथाया दारया विदुर न कृष्णद्वैपायनो
 जनयामास । विचकानिशोतोऽपि मद्रवारिणोऽनुचितः ।
 निशोमविषेपि एकापत्यविषयत्वात् अनेकोत्पादना-
 नोचितत्वम् । पृ. १८५.
 या— द्वैपायनस्यापि गुचनिशोगत् 'अपतिः
 अवत्यलिप्तुः देवतात् गुचरेरितात् त्रमुमतीयात्'
 इत्येवमागमात् मातृशंभुपद्मात्रुबापपुत्रजननं प्राहृत्-
 पश्चात्किरिष्यमायतयोक्तेन नातिदुष्करम् । अन्योऽपि
 यद्वाटकतयोमलो निर्वेदेत्, स कुर्वादेव । पृ. २०८ । अत्र
 सुधा— कथं पठयतुमपि द्वैपायनस्य यत्तुपुत्रो विविच-

सोम— पूर्वेन यथावचनं चोद्भाविरोधेन नीतम्, एवमिहापि इत्युच्यते: संगतिः । परिहरति प्रयच्छतीत्यर्थः । सूत्रार्थस्तु— तेषां ब्रह्ममन्त्राणां सर्वेष्वं विधेयं स्यात्, अधिकारात् स्वल्पेण तेषां नोदकतः प्राप्तत्वात् । ततश्च सर्वेष्वं विध्यैव इति ।

वि— 'सर्वं ब्रह्मण इत्यत्र ब्रह्मभागस्य सर्वता । अन्यभागस्यापि वा, ५५थो भागान्तरमाश्रितम् ॥, सर्वेष्वंमन्त्रभागीयं ब्रह्मणोऽन विधीयते । स्वमात्मीयं चोदकमर्तं शाश्वतामन्त्रमञ्जणम् ॥'

भाट्ट— तत्रैव (शनकृष्णलक्ष्मी) 'सर्वं ब्रह्मणे परिहरति' इति श्रुतम् । तदनेन ब्रह्मभागस्य सर्वस्य परिहरणीयत्वविधाने, तस्य वा परिहरणीयस्य सर्वत्वविधाने विशिष्टोद्देशात्तः वान्नववैयर्थ्याच्च सर्वोद्देशेन ब्रह्ममन्त्रयो विधीयते । परिहारस्य च पूर्वनाम्ये उद्देश्यत्वेन प्रत्यभिज्ञापनान्वादाशयत्वम् । अतश्च परिहरतीत्यमनुवादः । अत एव पूर्वनाम्ये परिहारस्य कर्मापेक्षया कृष्णलक्ष्मणस्य पूर्वमकृतस्य प्राधान्येनोपस्थितस्य अन्वितत्वात् तत्परिहार एवाश्रय, न तु अन्वादायादिपरिहारः । अथवा परिहरणेऽनेनैव ब्रह्मसक्यं प्रकृतिप्राप्तेः पूर्वं विधीयते । ताकत चावच्छेदश्चावच्छेदेन ब्रह्मसक्यविधानत्वं ब्रह्मभागस्य तत्संन्यप्राप्तवपि पुरुषान्तरभागस्य तत्संन्यपिदिति, सर्वेष्वं चानुवादः । अतश्च भाषा-तरेषु प्रत्याम्नानात् पुरुषान्तरस्य वाच्यः । एवं च 'निरवधकतो मधयन्ति' इति बहुवचनं व्याख्येयम् । एतद्वत्त्वात् पुरुषान्तरत्वाभो वैकल्पिकः । अपूर्वमवृत्त्या विशिष्टमाकृतमधविधानाच्च न चाक्यभेदः ।

मण्डन— 'ब्रह्मणे सर्वं ब्रह्मणः स्युः ।' समर्पणीयाः ।

शंकर— 'मध्याः सर्वं ब्रह्मणः स्युः ।'

● कृष्णविद्यायाः कण्डूयने द्वादशाहं प्रथमाहं शेषाभारम्भ उच्यते दक्षिणायनवर्षेऽन्तम् । चान्वाले प्रासनं च उच्यते दक्षिणायनवर्षेऽन्तम् । भा. १.१.११.६। १५-१६, ● कृष्णविद्यायाः कण्डूयने तोषभूतायाः ज्योतिष्टोमे माषदिने सर्वमे दक्षिणादानोत्तर चान्वाले प्रासनम् । ५.१.६।१६, ● कृष्णविद्यायाः प्रासनं द्वादशाहरी भद्रगणे अन्ये पञ्चमि, न मध्ये मध्ये वा ।

तेन सर्वभिमन्त्रेणार्हणे विद्यायाः कण्डूयनं नियम्यते । १।३। ६।१५-१६.

॥ कृष्णविद्यायाः प्रास्ताविककरणम् । कृष्णविद्यायाः अधिकरणम् ॥ ज्योतिष्टोमे कृष्णविद्यायाः प्रासनं प्रतिपत्तिः ॥ उत्पत्तौ येन संयुक्तं तदर्थं तच्छ्रुतिहेतुत्वात्, तस्यार्थान्तरगमने शेषत्वात् प्रतिपत्तिः स्यात् । ४।२।७।१९ ॥

भाष्यम्— अथवा अधिकरणान्तरम् । विद्यायाः कण्डूयनं प्रासनं चोभयमपि प्रयोजकमिति पूर्वः पक्षः । एकनिष्पत्तेः सर्वे समं स्यादिति उत्तर. पक्षः । कण्डूयने वृत्तियानिर्देशात् विद्यायाः गुणभावः, प्रासने च द्वितीयानिर्देशादन्यत्र च कृतार्थत्वात् प्राधान्यमिति ।

शा— 'कृष्णविद्यायाः कण्डूयने' इति विधाय ध्रुवते 'चान्वाले कृष्णविद्यायाः प्रास्यति' इति । तत्र संज्ञायः किं चान्वाले प्रासनम् अर्थकर्म, उत प्रतिपत्तिरिति । तत्र 'न द्रव्यस्य कृतार्थस्य संस्कारेण प्रयोजनम् । प्रतिपत्तिरतो नेयमिहा स्विकृद्वादवि च ॥' उच्यते । 'कृतार्थमपि च द्रव्यमाकीर्णकरमित्यतः । प्रतिपत्तिमपेक्षेत तद्विधानमतो वरम् ॥

सोम— अर्थकर्मत्वप्रतिपत्तिः तत्रैव विद्यायाः प्रासनं-तर प्रतिपत्तेरेव अर्थभावितत्वात् कथम् अर्थकर्मत्वप्रतिपत्तित्वविचारः इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः । यद्यपि अग्निमाषिकरणेऽपि प्रतिपत्तिविचारः क्रियते, तथापि दोमलितनयनस्य अर्थकर्मत्वेऽपि अर्थाभिधानकर्मतया प्रयोजकत्वाभावात् प्रयुक्तिर्यत्तच्छिद्विचारः समाप्त एव ।

इदं सर्वं पूर्वाधिकरणे दृश्यमानं कृष्णविद्यायाः प्रासनं-कृतं प्रतिपत्तिः स्यात् इति पूर्वपक्षे इष्टगतीकृतप्रासन-वैयम्यपरतया चास्यैव कृत्यन्त. पातितकृतकण्डूयनस्य विद्यायाः कार्यतया प्रासनान्तरमपि कण्डूयनस्यैव विद्यायाः कृतार्थत्वाभावात् न प्रासनं प्रतिपत्तिः इति पूर्वपक्षं कृतम् द्वितीयवर्षयोगात् प्रासनं प्रतिपत्तिः । न च तावता विद्यायाः स्वरूप एव प्रासनमस्यु, न तु प्रतिपत्तिः इति याच्यम् । तथापि प्रासनात् पूर्वाभाविपु कण्डूयनेषु केवलविद्यायाः विनियोगः, तदनन्तरमाषिपु तु प्रासन-संस्कारतायाः, इति 'विद्यायाः कण्डूयने' इति विधिरेकत्व-

दुप -- शर्पमुसलकृष्णाजिनानि तत्रैवैव उरकुर्वन्ति (पञ्चद्वयेऽपि । शूर्पादिप्रहणम्, सूत्रे उद्ग्रहणप्रहणं मुसलानुपलक्षणं मा विज्ञामि इति सूचयति) उद्ग्रहणम् (एव ह) चिन्त्यते (किं तन्मम्, उत वृथमिति) । तत्र येयं, तन्नावापचिन्ता, इदमस्य (अधिहरणस्य) फलम् । (अधिहरणदत्तोर ह अन्यदेव । तच्च संगतमेवेत्याह-) किं कृष्णाजिनास्तरणादिः तण्डुलनिर्मुच्यन्त. एक पदार्थः इति अयमस्य प्रथमः (अशान्तरसंगतिरित्यर्थः । लक्षणसंगतिमाह-) क्रमान्यन्वमपि [दासैर्ज्ञानवन्तावश्वकमात् क्रमान्यन्वम्] विचते एव ।

विद्वृद्धिर्वा नियमानुपूर्वस्य तदर्थत्वात् । १४ ॥

भाष्यम्-- विद्वृद्धिः उद्ग्रहणात् स्यात् । नियतं हि श्वानुपूर्वैः पाठकृतं सहाये सति उपपद्यते, पदार्थानां चानुक्रमतया । पृथक् पदार्थाश्च अधिहरणद्वयः, यती-भाष्यस्य पूर्ववहात् । [यतिर्वि-च्छेदः इति उद्योविदः । अथतेः यतेः भावः यतीभावः चिच्छिन्नत्वम्, समाप्तिरिति यावत्, यतीभावस्य] अधिहरणद्वयं पदैरभिधानात् । तस्मात् विद्वृद्धिरिति ।

एक वाऽऽतण्डुलभावाद्यन्तेस्तदर्थत्वात् । १५ ॥

भाष्यम्-- एकं बोद्धुमल पशयित्वा स्यात् । एते हि अधिहरणादिः तण्डुलपर्यन्तः पदार्थः । स्तरणादिः हन्त्येकाक्रमः, फलीहरणान्तश्च सख्यैः रोगः । यत्ते हन्तिः तण्डुलनिष्पत्त्यर्थः । एवं स्तरणादीनां हन्त्येव नादृष्टार्थता भविष्यति । तस्मात् तन्ममिति ।

शा -- ऋषिचारोऽयम् (तन्नावापचिन्त्यायाः) ।

'तत्र नानापदार्थांश्च विधिभेदेन मन्यते । तण्डुलीकरणांश्चरादुपपत्त्यं तु गम्यते ।' यद्यपि 'कृष्णाजिनमपस्ताद्वन्त्याति' 'शर्पेण विविनक्ति' इति विधिभेदः, तथापि तण्डुलभावात् उरकव्येन तदधिधानं न स्वातन्त्र्येण, अदृष्टार्थत्ववद्भावात् । एतद् चाद्यौ तण्डुलभावात् ।

सोम-- पूर्वपदं इति प्रथमनुक्रमतः इति प्रत्यवगतानाम् संगतिः । पूर्वपदेऽपि एकस्मिन्नेव कृष्णाजिने चतुर्नामुद्ग्रहणं अधिर्वातंभवत्वात् एकैवैव

मुमलेन शर्पेण च पर्यायत. अनहन्नपरावपणादिस्त्रिदेः कृष्णाजिनमुमलदृष्टायां तन्नावमेव इत्याशयेन सूत्रे उद्ग्रहणमनानिर्देशः ।

वि-- 'नानावीजेषु नानावामुसलव उवैकत । अधिनास्तरणादीनां मित्रत्वात् स्यादनेकता ॥, स्तरणादी तण्डुलान्ते पदार्थैरुद्ग्रहणमात् । उद्ग्रहणैक्यं नीवार-यथामाकाद्विधिव्यसितम् ॥'

भाष्यम्-- राजसूये 'अस्ये चइतपतेऽष्टाकपालं कृष्णाना मीहीणाम्, सोमाय पनस्यते श्यामाक चरम्' इति नानावीजेषुस्तरणात् । तत्र अतिदेशकस्यैव कृष्णाजिनास्तरण-उद्ग्रहणमधिगतं-बीजावाप-अवघात-परावपण-विनेचन-फलीहरण-पाप्यधिकरणकृतण्डुलप्रधानानि तच्चद्विधिविहितत्वेन पृथक्पदार्थत्वात् प्रथमेन अनुक्रमे-

यानि । नहि अप्र इवदानस्य अवचदोमनिष्पादितत्ववत् सर्वेषाम् अवघातविधाधितत्वम्, येन एकरुपदार्थत्वं गृह्यते, तदपतिरेकैवपि अवघातसंभवत् । नापि सर्वेषामेव अवघातवदाधेनम् उद्ग्रहणमुसलसंगोमविरोधस्यैव सर्वेषांश्वत्वात् तदपदार्थत्वात् । अतः प्रथमेनानुक्रमये प्राप्ते, तच्चद्विधिविधेयत्वेऽपि पृथक्पदार्थत्वे अदृष्टार्थत्वा-पत्तेः सर्वेषामेषां तण्डुलनिष्पादिकलावश्वकविविरोधत्वे-नैव विधेयत्वात् एकरुपदार्थत्वावगतेः तावता अनुक्रमतया । एव सति उद्ग्रहणमपि एकमेव इति सिध्यति पानी च । इतरथा हि कृष्णाजिनमुसलपूर्वाणाम् एकरुत्वेन उरकारकच-रंभवेऽपि उद्ग्रहणमगोमैश्वर्यवद्भवत्वात् । तस्मात् कृष्णाजिनास्तरणादिपाप्यधिकरणकृतण्डुलप्रधानानि नानान्तेन अनुक्रमतया । उक्तेरेव तत्रप्रतिगच्छन्तु तत्रेण इति विनेकः । एवं कृष्णाजिनास्तरणादिपेरव्याज्जेन तदवपण-समयः । तेषामपि पेरवशिष्येकसकनता एकरुपदार्थत्वात् ।

अनु अथ किम् अनुक्रमेणपदार्थानां पदार्थत्वम् ? न तावत् अनुश्लेषत्वम्, एतद्विधिनिर्वाहो अति-संश्लेषः । नापि त्रिद्विधैकव्यतिरेकत्वम्, इत्यादावति-पत्तेः । नापि किदा-धिरित्येव तत्, उरस्तरणदृष्टाजिनास्तरणादी अति-भ्याते । नापि पठनवचने सति निष्कक्रियणम्, भाव्यावस्थापि निर्मुक्तमवकाशः । एतद्विद्वद् द्विधा-ततेरदृष्टव्यमित्ये चिद्, अथ तद्विद्वद् दारयव

पस्थितयोर्विरोधणयोः कलत्रोपस्थितिकरत्वेन व्यपनेन
 आह्वयम् । पराक्रमः. २६।२.

● कलत्रजातियाचित्वेन संस्कारनिमित्तत्वं वाच्यते
 यथा मरिचैराश्वपुरोडाशादौ । बाल. पृ. १४६.

● कलत्रयोगं परित्यज्य कल्पवृक्षाद्यवशायोगात्
 श्रीमद्भगो विष्टकृष्णद्विहोतौ पक्ष्म्यौ । वि. १०।४।

१९. ● कलत्रयोगेन संस्कारनिमित्तत्वं वाच्यते यथा
 प्रोथणीघन्धे । बाल. पृ. १४६. ● कलत्रलक्षणया

अकलत्रा लक्षणा वाच्यते यथा 'ऋगिभः प्रातर्दिवि देव
 ईषते' इत्यत्र ऋगादिशब्दानां वेदस्था लक्षणा कलत्रा,

'उत्तैर्हवा क्रियते' इत्यत्र ऋगादिशब्दानां एव वेदपदाः,
 वेदपद न ऋगादिलक्षणम्, तल्लक्षणयाः अकलत्रत्वात्

इति । पृ. १४६. ● कलत्रावयवार्थप्रत्यभिज्ञाने
 समुदायव्यक्तिरूपनाऽयोगः । सु. पृ. १२००. ● कलत्रो-

पकारकत्वेन प्राकृतानामज्ञाना निराशाङ्गीकरणसामर्थ्ये
 यद्भेदीवापि ह्यपे वक्ष्यते । पृ. ११९७.

● कलत्रोपकारसाक्षात्कारः प्रथमं प्राकृतैः सह ।
 संकल्पयन्ते समीपस्थं विज्ञानाः प्रोच्यन्ते चोदितम् ॥'

(वा. २।१।११२ पृ. ४१४) इति न्यायः । आनु-

मानिकेभ्यः प्राकृतेभ्यः अत्रेभ्यः प्राक् प्रत्यक्षत्वात् वैकृता-

द्रव्यैः बर्हिर्हनाति इत्यतिविष्टया भूत्या प्राकृतैरुतबर्हि-

रुदेतोः लवनविधानात् सर्वाथारम्, इति पूर्वपक्षयित्वा
 कलत्रोपकारः इति न्यायेन आनुमानिकेभ्योऽपि कलत्रोप-

कारत्वात् प्राकृतसंस्कारविधौ अपूर्वस अनुदेहाः इति
 निरुहणम् । सु. ३।७. ७९.

● कलत्रोपकाराद्व्यसंभवे कल्पनागौरवापाद-
 काकलत्रोपकाराङ्गानां नाकाङ्क्षा इति न्यायः

'निरुहणम्' (३।८।१६।११) इत्यधिकरणस्य
 स्वरूपभूतः । सु. पृ. ६३४.

● कलत्रव्यधिकरणम् । वाचरेपे कल्पव्यादिमन्त्र-
 वाचनम् अभिषम्पति यजमानस्य ॥

प्राते वा वाचनम्, न ह्यपिद्वान् विहितोऽस्ति ।
 ३।८।१।८ ॥

भाष्यम्—वाचरेपे भूते 'ऋषीर्विष्मन्त राचरति'
 'उत्तैर्हवाचनं वाचरति' इति । अत्र संदेहः किं

शब्द अशब्द सर्वो वाचयितव्यः, उत शः एवेति । किं
 प्रातम् ? अभिशोपात् शब्द अशब्द । इति प्राप्ते, ब्रूमः ।

शः एवेति । कुतः ? नहि अविद्वान् विहितोऽस्ति ।
 नो हि अविद्वान् नासौ अविद्वान्, सामर्थ्याभावात् । ननु

प्रयोगशाले सिद्धिना प्रयोग्यते, सामर्थ्यात् अभिक्रियेतेति ।
 नेति ब्रूमः । वेदाध्ययनात् उत्तरशाले प्रयोगः भूयते ।

न प्रयोगश्रुतिपक्षीतं वेदाध्ययनम् । कुतः ? अनारम्य
 कर्माणि वेदाध्ययनं भूयते 'तस्मात् स्वाध्यायोऽप्येतव्यः'

इति । सति एतस्मिन् वचने 'अग्निरोः लुक्पात्'
 श्शेषमादिभिः वेदोऽप्येतव्यः इति एतदुक्तं भवति इति

न शक्यते कल्पयितुम् । तत्र होममात्रे चोदिते वेदाध्यायी
 वाक्तः इति अभिक्रियते, भाविद्वान् । क्रियता पुनः

विदितेन विद्वान् अभिक्रियते इति ? याता विदितेन
 शक्तो भवति यथोक्तं कतुम् अभिनिर्वर्तयितुं तावत् यो

वेद, स तेन कतुना अधिक्रियते । ननु 'वेदमधीवीत'
 इति वचनात् कृतो वेदः अप्येतव्यः इति भवति, न

वेदावयवेन अधिक्रियते इति । उच्यते । कृत्या ज्ञानार्थं
 वेदाध्ययनं नार्थम् । तत्र अन्वसिन् कृतो कर्तव्ये

अन्वकतुज्ञानं न ह्यप्य भवति । तस्मात् कृतन्तराणाम्
 अधिकारे नादत्तव्यम् । कृतन्तराणानां कृतन्तराणम् ।

सर्वे कृतवः कथं शायन्तु पृथक्पृथक् इति कृतनस्य वेदस्य
 अध्ययनं भूयते । तस्मात् स्वरदार्यशः अधिक्रियते इति ।

तेन अस्वरदार्यशस्य कर्मैव नास्ति, कथमसौ वाच्येत ।
 तस्मात् याद्यु अभिधीयते शः एव वाचयितव्यः इति ।

षा — यत्र 'यजमानं वाचयति' इति भूयते, तत्र
 अविद्वानपि गन्धशः शक्तो वाचयितुम् इति अनियमः ।

अथवा विद्वान् स्वयमेव कृत्वा, तत्र प्रयोगशालागारोत्पन्नं
 भवेत् । तस्मात् अविद्वानेव वाचयितव्यः इति प्राप्ते-

ऽभिधीयते । नहि अविद्वान् विहितोऽस्ति इति । यदि
 कामभ्रुतिपरिपुष्टीतं वेदाध्ययनं भवेत्, ततः प्रयोगशाले-

ऽपि अप्याप्येत, तस्य आपानात् भनाप्यन् विधीयते
 'तस्मात् स्वाध्यायोऽप्येतव्यः' इति । तथा यदि न

अथापरमात्वात् विद्वानेवेदं सर्वं कर्माणि भवितव्यं दृढमिति,
 न विद्यमानं प्रयुज्यते । न न विद्यमाने वेदे भाति (अत्र

अतिविद्यो वेदो भवति इति शक्तो मुनो भाति तथापि

प्रधानभूतः प्रहवत्, कर्ता (तु) क्रियायां गुणभूत
उपादीयते अभ्यर्तुं वत् । दन्दस्वभावत् एवम् (प्राधा-
न्यम्), वस्तुतश्च (द्रव्यप्राधान्यमेव गम्यते) । कृत्स्नम्
(हि) द्रव्यम् उदरप्रवेशेण संस्क्रियते, न तु कर्तुः
कृत्स्नस्य संस्कारः । (नहि एतावता तस्य सामर्थ्यं ज्ञयते ।)
दृष्टार्था च (कृतप्रयोजनस्य) द्रव्यस्य प्रतिपत्तिः । न तु
कर्तृसंस्कारोऽपि दृश्यमेव (प्रयोजनम्) । धत्वम्, उक्तम्
(तु) द्रव्यस्य कृत्स्नस्य संस्कारो न कर्तुः । (कृत्स्नस्वा-
स्तीति मन्दं तत्र प्रयोजनम्) । अपिच सोमे (तित्त-
कृत्के) अत्यन्तमेव संस्कारो नास्ति (पूर्वीकान-
मिषेलेदम्, न मुखं सोमम्) । अपकारस्तु कदा चित्
स्यात् (संभवेत्) । अपिच (जायतां नाम कर्तुरपि
संस्कारः, तथापि) कृतप्रयोजनं द्रव्यं प्रतिपत्तिमपेक्षते ।
तत् (वचनात्) कर्तुं प्रतिपाद्यते । तस्य यदि कर्तु-
संस्कारोऽपि (नियम-) प्रयोजनं (अनुनिष्पादि)
भवति, तथापि सति अविरोधः एव । न तु स विव-
क्षितः । (नैवावता द्रव्यार्थता न क्षीयते । तस्मात् प्रति-
परवर्थाः प्राकृता भक्षाः कृष्णलेष्वपि प्राप्नुवन्ति इति
तेषां सहायविधानमुपपन्नम् । कथं वर्ति पूर्वाधिकरणम्,
तत्राह-) या चासी (पूर्वा) चतुःस्रीं वा अनेन
न्यायेन (विक्रदा) प्रत्याख्येयैव (हावापिन्वया) ।

सोम-— पूर्वं यथा वचनवत्यात् भक्षणम्, एव-
मिहापि वचनस्य साधारणत्वात् खल्वदनिगम्यः इत्यु-
च्यतेः समतिः । स्वार्थेऽस्तु— ब्रह्मभक्षणां प्रकृतौ विहित-
त्वात् मित्रकालत्वात् तेषाम् ' एकधा ' इत्यनेन इह
सहायदसौ विधीयते इति ।

चि— ' यद्गृहसहस्रयोरैकपैतृत्वमप्येव वा । एक
नियमज्ञाभावात्, दत्ताभादन्यमेव हि ॥ ' अत्यन्तपक्षस्य
सहायमेव एकधा इत्यस्य दन्दस्वार्थः ।

भाट्ट-— कृष्णलचरयेव ' एकथा ब्रह्मणे उदररति ' इति
भूवेम् । तत्रैकधादन्दस्य एकप्रधानसाम्य-राख्ये
सङ्घर्षे एककालकालस्ये सहायै च लोके प्रयोगात् किम-
नेन विधीयते इति चिन्त्यायाम्, प्रकृतौ इजामादिन
चतुर्थांकरगणयुक्ताकालभक्षणानां मध्ये सङ्घर्षविधानात्
आदास्यैव वरणम्, इतरेषां निवृत्तिः । सहायविधानाद्वा

सर्वेषां योगवधम् । इत्यनियमे प्राप्ते, यत् एवायं विधिः
साधारणः, अत एव अतिदेशेन हविःसंस्कारकतया
प्राप्तानां भक्षणा बाधे प्रमणभावात् सहायमेव सर्वेषां
विधीयते । अथ च तत्तच्छ्रेयभक्षणार्थानां तत्तद्धारणाना-
मेव उद्देशेन साहाय विधीयते, भक्षणो नानाकालीनत्वस्य
वक्ष्यमाणत्वात् । ब्रह्मसंबन्धश्च वक्ष्यमाणन्यायेन अनुवाद
इति न विशिष्टोद्देशः । अतः सहायविधानात् कास्त्वयैव
प्रत्याग्नानादाधः ।

भण्डन-— ' एकपैति सहार्थकम् । '

शंकर-— ' एकपैति तु सहलगीः । '

ॐ कृष्णलचरौ भक्षार्थां न वाधः, चतुष्पाकारेण
तत्संभवात् ॥

भक्षार्थां तु प्रीत्यर्थत्वादकर्मं स्यात् । १०।
२।३।१४ ॥

भाष्यम्— शतकृष्णलक्षरुद्राहरणम् । सन्ति प्रकृतौ
भक्षाः, इजामादिनचतुर्थांकरगणयुक्ताकालाः । तेषु
संशयः कृष्णलचरौ ते भक्षाः कर्तव्याः, उत नेति । किं
प्राप्तम् ? न कर्तव्याः । प्रीत्यर्थे हि प्रकृतौ ते कृताः,
सामर्थ्यं जन्मविष्णन्तीति । न तु हिरण्यं प्रीतिमुत्पादयति
भक्षमाणम् । अतो न कर्तव्याः ।

उच्यते— ' भक्षार्थां तु ' इत्यादिकेय चतुःस्रीं
कर्तृसंस्कारार्थां भक्षा इत्येतमर्थं प्रतिपादयति । ते न
कृष्णलचरौ प्राप्नुवन्ति । असंस्कारकत्वात् । तस्मात्
(चोदकेन) अप्राप्त्यो भक्षो वचनाद्विधीयते हिरण्यस्य ।
(चतुर्थाधिकरणान्ते तु ' वाडौ चतुःस्रीं (१४-१७),
या अनेन न्यायेन विक्रदा प्रत्याख्यातयैव ' इति
इष्टीकणयामुक्तम् । कृष्णाविष्णुः इत्यपि तत्र
उच्यते उक्तम्) ।

स्याद्वा, निर्धानदर्शनात् । १५ ॥

भाष्यम्— स्याद्वा हिरण्यस्य भक्षाः । भक्षणविधौ-
दर्शनात् । ' निरवधपन्तो भक्षणन्ति ' ' चतुष्पाकारा
भक्षणन्ति ' इति प्राप्ते भक्षे केवल भक्षोभाय विशास्वति
दन्द इति । इतरथा भक्षोभाय भक्षणं च विहृतौ विद-
प्यात्, तत्र वाक्यं मिथेत् । तस्माच्छोदकेन प्राप्यते
नशः इति ।

० केन्द्र-प्रत्ययः कृतार्थः प्रतिषेधे मुख्यः । बाल. पृ. ४०, ० केन्द्रमन्त्रः कृतार्थः विधि यथा 'द्रुभूयेष्वा' द्रुभूयित्त्वम् इत्यर्थः । बाल. पृ. ४०.

० केवलान्वयि-व्यतिरेकित्वेः पञ्चरूपोपपन्नान्मावेन अनुभाषकत्वामावात् । एवं च केवलान्वयि-व्यतिरेक्यनुमानमेव नास्ति । भाषि. पृ. ३१.

० केशकीटादिभिः दूषितमजम् आर्यैरभोज्यम् । तच्च 'भाष्यमप्यु हरन्ति' इति वचनादप्यु लक्ष्यम् । वि. ६।५।१६. ० केशकीटावपन्नादि यद्भोज्यमाया-णाम्, तत् स्यापक्षं नाम । भा. ६।५।१६।४८.

० केन्द्रमन्त्रन्यायः । ज्ञियाः यावदुक्ते एव कर्मणि अविस्तरः ॥

तस्या यावदुक्तमाश्रीर्मन्त्रचर्यमनुसृतत्वात् । ६।१।६।२४ ॥

भाष्यम्— 'दर्शपूर्णमाशाभ्या स्वर्गनामो यजेत' 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गनामो यजेत' इत्येवमादिषु एतदुक्तं स्त्रीनुसोः सहापिकार इति । अयेदानीं संदिश्यते किं सर्वं यजमानं पत्न्या कर्तव्यम्, उत यानदुक्तम् आशीः ब्रह्मचर्यं चेति । किं प्राप्तम् ? सर्वं यजमानं पत्न्याः स्यात् । ताऽपि हि यजमाना, तद्व्यात् । तस्मात् सर्वं तस्याः इति । एवं प्राप्तं, ब्रूमः । तस्याः यावदुक्तं स्यात् यजमानमाप्यात् । आशीः ब्रह्मचर्यं न स्यात् । कस्मात् । अतुल्यत्वात् । अतुल्या हि स्त्री पुंसा । यजमानः पुमान् विद्वांस, पत्नी स्त्री च अविद्या च । किन्तो यदि एवम-तुल्यत्वम् ? एतदतो भवति, कर्तव्येषु यानि यजमानानि भवन्ति, तेषु तद्वैयर्थ्येन भवन्तु विवर्धित लिङ्गम् । तेन तेषु पत्नी न स्यात् । यानि च कर्तव्यानि सम्य-क्त्वानि, तेषु अविद्यायात् पत्नी न स्यात् । तत् पत्न्याः अप्यवश्यं प्रयोक्तव्यं स्यात् इति यदि उच्येत । तत्र । अत्रानि प्रयोक्तव्ये तस्य निर्दूषित्वमिति । अस्मिन् हि तस्य पुमान् निर्दूषितः । यद्य कर्तव्यम्, तत् एकेन येन केनचित् निर्दूषित्वमिति । तस्मात् प्रतिविद्म्य पत्न्याः अप्यवश्यं पुनः प्रथमे न किञ्चिदपि प्रमाणम् । अतः यदपि पत्नी न दुर्गात् । कश्चु आशियः यच्च ब्रह्मचर्यम्, तत् पुरुषे मीनं युग्मत्वम्, न तत्र अन्यत्वेन कृतं

सिध्यति । अन्यतरस्य हि संस्कारो हीयेत । न च तत्र उपादेयत्वेन यजमानस्य भ्रवणम् । तस्मात् लिङ्गमपि अविपश्चितम् । अतः आशीः ब्रह्मचर्यं च उभयोरपि स्यात्, यच्च आहव्य उच्यते, यथा 'पत्नी आश्रयमवेक्षते' इति । तस्मात् अतुल्यायात् अद्यमानविधाना पत्नी यजमानेन भवितुमर्हति इति ।

दुष्— (आशीःशब्देन 'आशुर्दा अग्रेऽस्त्रायुर्मे देहि' इत्यादिमन्त्रवचनमुच्यते । तत्रायुक्तम्, अविद्यायाः ज्ञियाः मन्त्रवचनासंभवात् । तथाह—) आशीःशब्देन केशद्वयध्रुववचनादयः संस्कार लक्ष्यन्ते । (आदि-शब्देन अद्यमानपञ्जनज्ञानादीनां प्रवणम् । केन्द्रमन्त्र-ध्रुववचनग्रहणं च संभवसंस्कारोपलक्ष्यार्थम् । नहि पत्न्याः केन्द्रमन्त्रवचनमस्तीति द्वितीये व्याख्याने नक्षयामः ।) ते उभयोरपि भवन्ति । पुरुषार्थत्वेन ब्रह्मचर्यपुक्तम्, तथा कर्तव्यत्वेनापि दृश्यते (प्राकरगित्तेन जावयेन) । एवं चेत् (कर्तव्यत्वे सति) अत्र ब्रह्मचर्येण फलोः वैगुण्यम् (स्यात्) । इतरथा (कर्तव्यत्वाभावे, तस्य केवल-पुरुषार्थत्वात् (तद्विनाशवपि फलोवैगुण्यं) न स्यात् । (तस्मात् आशीः ब्रह्मचर्यं च यावदुक्तं पत्न्याः स्यात् । ततोऽन्येषु यजमानं पुरुषे एव) कथम् ? तय— 'द्रुक्तं यजमानोऽन्वारभते' इत्येवमादिषु (सायत्) तस्य (यजमानस्य) उपादीयमानत्वात् पुंलिङ्गं विवक्षितम् । यावमानकण्ठेऽपि ये समाम्नायन्ते (समाह्वयन्तो इति मुद्रितकण्ठो रत्नपाठश्च) तेषु यजमानकर्तृका एव । (कथम् ?) तत्र ये पत्न्याः, ते (सायत्) यजमानैरेव उपाणीयाः । कथम् ? स हि विद्वान् (अप्यवश्यं स्यात्) इतरं तु अविद्या । अप्यथाऽनुभवत्वा (स) अयेषुते इति चेत्, (निश्चयेति—) साऽपि (अप्यथा-ऽनुभवतिः) यजमानसिद्धत्वात् क्षीया, तदीयेव अप्यवयेन (फलोः) निश्चयत्वात् न प्रतिविद्म्यप्यवयम् (स्त्री) ऋषिपति । एवं चेत् 'यजमानम्' इति अन्यतरस्यात् तद्विद्योपलक्ष्यं कृतार्थं वेदमि अन्वय-पदायाः, तानपि यजमान एव ऋषिपति । (तदेव ऋषिपति—) यद्यपि तेषु अयेषु- (विद्योपलक्ष्यम्)

स्वकाला मध्याना न निवारयति । तस्मात् यथाकालमेव
मध्यवित्त्या इति ।

द्या— (कृष्णलचरो) किं युगपदुपहृताना
युगपद्मध्यम्, उत प्रवृत्तित् नानाकाल मध्यम् (इति
संशये) ' भक्षार्थो ह्युपहारोऽतो मक्षोऽपि युग-
पद्भवेत् । सहाप्युपहृतौ शक्य यथाकाल तु
मक्षणम् ॥ ' तस्माद्योदकवापाय यथावद्वृत्तानामपि
प्रवृत्तित्वत् नानाकाल मध्यम् ।

सोम— यतनयद्रथोपजीमनात् सगति ।

वि— युगपत् स्वल्पकाले वा तत् सर्वे मध्ये
दयम् । अत्रिलम्बादादिभ्यो, ऽन्त्यस्तत कालमवाधि
तम् ॥ ' अथ ब्रह्मा ।

भाट्ट— सर्वेषा रोपणा युगपदुपहृताना युगपदेव
ब्रह्मा मध्यम्, उत तत् प्राकृतकाले इति चिं तायाम्,
परिहारस्य मत्तथा गत् तत्रैव अनेन सह व नामात्तरेण
विधीयते । इतरथा सर्वे रक्षापि परिहारमात्र विधानात्त
पुरुषान्तराणामपि भक्षोपति । इति प्राप्ते, सर्वे वस्य
परिहारानां विधौ अट्टशब्दो वापतेयुक्त मध्ये पुरुषान्तर
निवलकनम् सह वस्य तु परिहारमात्रे विधावपि अट्टशब्दो
नाभागात् युगपत् सर्वे ब्रह्मणे परिहृत्य तत्त काले तेन
मध्यगोपवत्ते न मध्ये प्राकृतकालमात्र ।

मण्डन— ' यथाकाल तु मध्यम् । '

शंकर— ' स्वकालास्ते तु संमता । ' ते भक्षा ।

ॐ कृष्णलचरो सर्वे रोपभक्षा पुरुषान्तरेश्चो-
ऽपनीय ब्रह्मणे परिहरणीया ॥

सर्वे च तेषामधिकारात् स्यात् । १०२।५।१५॥

भाट्टयम्— कृष्णलचरोऽत्र उग्रहणम् । तत्र
भूयते, सर्वे ब्रह्मणे परिहृति ' इति । तत्र संदेह किं
ब्रह्मभक्षणमेव एव परिहार, उत पुरुषेभ्य रोपापत्त्य
इति । कथं ब्रह्मभक्षणो परिहार, कथं वा रोपापत्त्य
इति ? यदि ब्रह्मणे परिहृतीत्यन्यं स्वमिति विधीयते,
ब्रह्मणे सर्वमिति वा अन्यं परिहृतीत्य विधीयते, उतो
ब्रह्मभक्षणो परिहार । अथ सर्वमिति लक्ष्यविना ब्रह्मण
परिहृतीत्य विधीयते, परिहृतीत्य वा श्रुति वा सर्वे
ब्रह्मणे इति, एत रोपापत्त्य । किं प्राप्तम् ? सर्वे च

ब्रह्मभक्षणा स्यात् । कुत ? ब्रह्मणे परिहृतीत्य प्रातमेव,
न विधीयते । सर्वपरिहारस्तु अप्राप्त, तस्य विधान
भवितुमर्हति । अथवा, अत्युच्च ब्रह्मणे सर्वो भाग ।
तत्र कस्य चिद्भागस्य परिहार प्राप्त, कस्य चिन्न प्राप्त ।
यस्य च न प्राप्त, तस्य परिहारो विधीयते । तस्माद्-
धिकृताना ब्रह्मभक्षणामेव वाद इति ।

पुरुषापनयो वा तेयामक्षायत्वात् । २० ॥

भाट्टयम्— वाच्यं पक्ष श्यावर्तयति । पुरुषापनय
स्यात् । यदि एवमुच्येत ' यत् ब्रह्मणे परिहरति, तत्
सर्वम् ' इति, सर्वमेव हि तत् विधानम् अनर्थक स्यात् ।
अथ ' यत् ब्रह्मणे तत् सर्वे परिहरति ' इति, विज्ञेयस्य
अनिर्देशात् न ब्रह्मणो विज्ञेयणम् । अथ ' यत् ब्रह्मणे
सर्वम्, तत् परिहरति ' इति, एवमपि विज्ञेयो नैव
निर्दिष्ट स्यात् । ' यत् सर्वम्, तत् परिहरति ' इति नैव
वचनमर्हति । सर्वे हि सर्वम् । ततश्च विधापयित्तभ्यम् ।
तस्मात् ' सर्वे ब्रह्मणे परिहरति ' इति ब्रह्मसंज्ञा सर्वस्य
विधीयते चरो । एव न किञ्चित् अनर्थकम् । तस्मात्
पुरुषेभ्य रोपापनय इति ।

कुम्भ— (यदुक्तं सर्वे विधीयते ' इति वनाह—)
यदि (तावत् केवलम्) ब्रह्मणोऽनुवाद, सर्वमिति
विधीयते (यत् ब्रह्मणे, तत् सर्वम् इति), तथा सति
न शक्यते किं (तत्) स्वम् (यत्) विधीयते इति । अथ
यदि ब्रह्मपरिहारमात्रे अन्यत्वे (यत् ब्रह्मणे परिहरति
इति), तथापि स्वमिति न विधीयते (प्राप्तं वात्) ।
यदा (हि) कस्य चित् भागस्य परिहार प्राप्त, कस्य
चिन्न तदा विधानमुपपद्यते । सर्वेषा तु (ब्रह्मभक्षणानां
तेन मध्यवित्तं यत्) प्राप्त एव परिहार । (तस्मात्
सर्ववद तावत् विधेयम्) । अपापि ' ब्रह्मणे सर्वम् '
(इति ब्रह्मणः सर्ववद च) अन्यत् परिहार (विधी-
यते, यत् ब्रह्मणे सर्वम्, तत् परिहरति इति) तथापि
प्रयत्नशोको यो रोप, स त्वीरेण (पक्षे श्रितम्
प्रकथयति) । तस्मात् सिद्धं ते ब्रह्मणः विधीयते (न
सर्ववदम्, नापि परिहरति यदम् । कस्यत् परिहृतिं वमन्य
तत् ब्रह्मणे ' इत्यन्तं विधीयते) ।

केशदम्भु वपते

भावात् । पठते तु प्रत्येकमेव त्रिधाऽन्वयात्, नैकत्येव
अपरलोफः । ६।५।२०.

• 'केशदम्भु वपते' इति वपनस्य 'मृता वा
एरा ल्वक्' इत्यादिः फल्यर्थवादः, न तु फलविधिः
व्योतिष्टोमे । भा. ४।३।१।२-२. • केशदम्भुवपनं
अशिययश्चे मृताधिकारपक्षे लुप्यते । वि. १०।२।१८.

• केशदम्भुवपनं व्योतिष्टोमे यजमानसंस्कारः । भा.
३।८।२।२-८. • केशदम्भुवपनेऽपि नित्यं नावित-
कर्तृकत्वम् इति नाच्यते. सुप्रदशापत्तिः । वा. ३।८।२।४.

• केशदम्भुवपनपयोव्रतादयो यजमानसंस्काराः प्रशै-
लमहोमरूपसुखार्था एव, न तु अग्निगोमीय-
पश्यावद्वाचाः । वि. ३।७।२. • केशदम्भुसमुदायेन
वपनस्यानुपमयः यजमानानैकत्वे । भा. ५।२।३।४-५.

• केशोष्णदादा मनुष्यमल्लक्ष्मिद्विगतकेतोऽयः अन्य-
त्वेऽपि आकारावपसंनिवेशिद्येपरूपपरिणामात्मकानाम्
भगन्तासता केशानाम् आरोगो दृष्टः इति चेत्,
क्षितिघटितिरिल्लीहृतानो रुचिच्छिन्नाः ततोऽवपकाः तत्र
अत्यन्तबौध्दमकालादिरेष्यादिरुणसंश्रयने एादवयात्
केशरूपतया आरोग्यन्ते । (इति तस्यम्) । सु. ट्ट. ५०८.

• केशरिणः दानं प्रतिग्रहो विक्रयश्च अनाचारः
उदीप्यानाम् । वा. १।३।१० ट्ट. २०४.

• कैदारिकन्यायः । यथा कैदारिकः केदारेण
कुत्राप्यत्र संचारयन् एकम् द्वारं पिपाय अपरलो-
द्धातयति, तदा वैराग्येण विपनस्रोतः प्रिलीकितते
अभ्यासेन, कल्याणस्रोतः उदात्तयते इति । (नीलकण्ठः
गीता. ६।३५) । साहस्री. ११६.

• कैमुतिकन्यायः । अयं दृष्टान्तदार्शनिकयोः
श्रुतिनिन्दोभयसाधारणः । 'मो द्वि वारं स्ववाभिल'
(गी. १।३२) इत्यपिधन्वन्प्रितोऽयं न्यायः । संमदः
• कैमुतिकन्यायः । किं न तु, उत च, समाहारो ना,
किमुत । तस्य भावः कैमुत्ये वैदुषिको वा । कात्यायनपतिः
अस्य नामान्तरम् । उक्तं च 'कैमुत्येनार्थसिद्धिः
कात्यायनपतिरित्यन्ते । स जितस्वम्भुवैनेन्दुः क्व पातो
सरसीकहाम् ॥' इति । क्व निदु अविना अयं लोच्यते ।
यथा- 'स्वामिनो निन्दनं भुञ्जते न यान्ति तत्र' ।

न्यिताः । स्थानान्तरं व्यतिश्रान्तेऽपि स्युः पापवोपनयः ॥'
अयं भावः— यदीवान्दिनां श्रुत्वा ये शीघ्रं स्थानान्तरं
न यान्ति, ते ह्यप्रतिष्ठाः सतः पापवोपनयो भवन्तीति
किमु वक्तव्यम् । अत्र प्रकृतन्यायद्योतकः अपरिचितः ।
साहस्री. १०८. • ननु 'एवं न विधीयमानस्य
उपद्रष्टारो भवति, किमु वक्तव्यं विवेचनं न कर्तव्य-
मिति कैमुतिकन्यायेनैव अभ्यर्थादीनामपि विवेचन-
नियेषसिद्धिः इति चेत्, तस्य दोषाधिक्यपददर्शनाद्यैव न
वैपय्यान्तात् । सत्या. श्रौ. ज्योत्स्ना. ७।१।१५.

• यद्यद् विश्वरायं शब्दं यस्मात् उपपत्तिदोषात् संभ्रमति,
स ततोऽपि अधिपतरतिज्ञानः इति प्रसिद्धं लोके,
किमु वक्तव्यम् अनेकशान्ताभेदमित्यस्य ऋष्येदाद्यापरस्य
यस्मात् लीलान्वायेन संभवः, तस्य सर्वज्ञत्वम् । शांभा.
१।२।३।३ वर्णकं १, • लौकिकस्यापि पुंलः समग्र्य-
नार्थदत्तं दृष्टम्, किमुत विषयशून्यादात्मनः अन्यदस्त्व-
न्तरमपरयतो नित्यवैतन्यमात्रस्वरूपत्वेति । तस्मादास्ति
समग्र्यदर्शनानर्थक्यप्रसङ्गः । २।३।१०।४६. • विशेष-
मूलत्वेन ध्रुवमात्रस्यापि कथास्तदेः श्रुपौषवादादिष्व-
प्रयोग्यत्वोक्त्या विशेषमूलत्वेन अभ्रुयमात्रस्य आधिक्य-
तापनस्य दण्डानवनादेः धात्रिनामयोग्यत्वं कैमुत्यादेव
सिद्ध्यति । सोम. ४।१।१०. • कैमुतिकन्यायः धर्मशास्त्रे

नाश्रीयते इति तु आग्रहमात्रं गौरीतृतीयारिनिषेधे
तददीकारस्य अनेकयो दृश्यमानात् । यदपि च
'ऊदाऽपि देवा' इत्यत्र न कैमुतिकन्यायादीकारः, तथा
समोमेगोदाथ अपि पुनस्त्यस्य प्रदानं प्राप्नुयात् । न
नेनयुक्तम् 'भोगतरता परित्याग पात्येवजननीमिव'
इत्युक्तेः । यनाततयधर्मप्रदीपे विराहप्रारो पृ. ७.

• प्रहृनौ वृष्टयुतेः एकात्पुनरनेऽपि कथ्यतेतरे धर्म-
विक्रमसिद्धौ किमु वक्तव्यं प्रहृनौ श्रुतिभेदे षण्मन्तरे
बृहदर्थतत्पमेविकल्पसिद्धिः इति कैमुतिकन्यायमिमिष्येव
प्रथमं श्रुत्येवैऽपि निबल्यमुपपादयति । सोम. ५।२।
१६. • प्रयथारवनातिरिष्टप्रद्वग्नियपे यदि अवयव-
मुपवकारेण ऊह्यायो उन्वादीयो, तदा तिसु वक्तव्यम्
अनुमितवचनातिरिष्टप्रद्वग्नियपे इति कैमुतिकन्यायम-
निषेव्याह । सोम. • श्रुतधोपति नाग्नि तपेवृषेदा, वृषः

• यद्यद् विश्वरायं शब्दं यस्मात् उपपत्तिदोषात् संभ्रमति,
स ततोऽपि अधिपतरतिज्ञानः इति प्रसिद्धं लोके,
किमु वक्तव्यम् अनेकशान्ताभेदमित्यस्य ऋष्येदाद्यापरस्य
यस्मात् लीलान्वायेन संभवः, तस्य सर्वज्ञत्वम् । शांभा.
१।२।३।३ वर्णकं १, • लौकिकस्यापि पुंलः समग्र्य-
नार्थदत्तं दृष्टम्, किमुत विषयशून्यादात्मनः अन्यदस्त्व-
न्तरमपरयतो नित्यवैतन्यमात्रस्वरूपत्वेति । तस्मादास्ति
समग्र्यदर्शनानर्थक्यप्रसङ्गः । २।३।१०।४६. • विशेष-
मूलत्वेन ध्रुवमात्रस्यापि कथास्तदेः श्रुपौषवादादिष्व-
प्रयोग्यत्वोक्त्या विशेषमूलत्वेन अभ्रुयमात्रस्य आधिक्य-
तापनस्य दण्डानवनादेः धात्रिनामयोग्यत्वं कैमुत्यादेव
सिद्ध्यति । सोम. ४।१।१०. • कैमुतिकन्यायः धर्मशास्त्रे

नाश्रीयते इति तु आग्रहमात्रं गौरीतृतीयारिनिषेधे
तददीकारस्य अनेकयो दृश्यमानात् । यदपि च
'ऊदाऽपि देवा' इत्यत्र न कैमुतिकन्यायादीकारः, तथा
समोमेगोदाथ अपि पुनस्त्यस्य प्रदानं प्राप्नुयात् । न
नेनयुक्तम् 'भोगतरता परित्याग पात्येवजननीमिव'
इत्युक्तेः । यनाततयधर्मप्रदीपे विराहप्रारो पृ. ७.

• प्रहृनौ वृष्टयुतेः एकात्पुनरनेऽपि कथ्यतेतरे धर्म-
विक्रमसिद्धौ किमु वक्तव्यं प्रहृनौ श्रुतिभेदे षण्मन्तरे
बृहदर्थतत्पमेविकल्पसिद्धिः इति कैमुतिकन्यायमिमिष्येव
प्रथमं श्रुत्येवैऽपि निबल्यमुपपादयति । सोम. ५।२।
१६. • प्रयथारवनातिरिष्टप्रद्वग्नियपे यदि अवयव-
मुपवकारेण ऊह्यायो उन्वादीयो, तदा तिसु वक्तव्यम्
अनुमितवचनातिरिष्टप्रद्वग्नियपे इति कैमुतिकन्यायम-
निषेव्याह । सोम. • श्रुतधोपति नाग्नि तपेवृषेदा, वृषः

• यद्यद् विश्वरायं शब्दं यस्मात् उपपत्तिदोषात् संभ्रमति,
स ततोऽपि अधिपतरतिज्ञानः इति प्रसिद्धं लोके,
किमु वक्तव्यम् अनेकशान्ताभेदमित्यस्य ऋष्येदाद्यापरस्य
यस्मात् लीलान्वायेन संभवः, तस्य सर्वज्ञत्वम् । शांभा.
१।२।३।३ वर्णकं १, • लौकिकस्यापि पुंलः समग्र्य-
नार्थदत्तं दृष्टम्, किमुत विषयशून्यादात्मनः अन्यदस्त्व-
न्तरमपरयतो नित्यवैतन्यमात्रस्वरूपत्वेति । तस्मादास्ति
समग्र्यदर्शनानर्थक्यप्रसङ्गः । २।३।१०।४६. • विशेष-
मूलत्वेन ध्रुवमात्रस्यापि कथास्तदेः श्रुपौषवादादिष्व-
प्रयोग्यत्वोक्त्या विशेषमूलत्वेन अभ्रुयमात्रस्य आधिक्य-
तापनस्य दण्डानवनादेः धात्रिनामयोग्यत्वं कैमुत्यादेव
सिद्ध्यति । सोम. ४।१।१०. • कैमुतिकन्यायः धर्मशास्त्रे

नाश्रीयते इति तु आग्रहमात्रं गौरीतृतीयारिनिषेधे
तददीकारस्य अनेकयो दृश्यमानात् । यदपि च
'ऊदाऽपि देवा' इत्यत्र न कैमुतिकन्यायादीकारः, तथा
समोमेगोदाथ अपि पुनस्त्यस्य प्रदानं प्राप्नुयात् । न
नेनयुक्तम् 'भोगतरता परित्याग पात्येवजननीमिव'
इत्युक्तेः । यनाततयधर्मप्रदीपे विराहप्रारो पृ. ७.

• प्रहृनौ वृष्टयुतेः एकात्पुनरनेऽपि कथ्यतेतरे धर्म-
विक्रमसिद्धौ किमु वक्तव्यं प्रहृनौ श्रुतिभेदे षण्मन्तरे
बृहदर्थतत्पमेविकल्पसिद्धिः इति कैमुतिकन्यायमिमिष्येव
प्रथमं श्रुत्येवैऽपि निबल्यमुपपादयति । सोम. ५।२।
१६. • प्रयथारवनातिरिष्टप्रद्वग्नियपे यदि अवयव-
मुपवकारेण ऊह्यायो उन्वादीयो, तदा तिसु वक्तव्यम्
अनुमितवचनातिरिष्टप्रद्वग्नियपे इति कैमुतिकन्यायम-
निषेव्याह । सोम. • श्रुतधोपति नाग्नि तपेवृषेदा, वृषः

प्रवृत्तात् । न च एवम् 'अगारे गालो वास्यन्ताम्' इतिवत् चान्दालघेस्कारः प्रासनमस्तु, द्वितीया च अनी-
 क्तित्वेऽस्तु इति वाक्यम् । तथापि सप्तम्याः लक्षणा-
 ऽऽपत्तात् । तस्मात् द्वितीयापत्तात् प्रतिपत्तिः प्रासनम्,
 सद्गलाच्च प्रासनत् प्राचीनेत्येव कण्डूयनेषु विद्याणाविनि-
 योगपर्यवसानात् कृतार्थत्वमुपपत्तेः । इत्यधिकरणान्तरत्वे-
 नापि भाष्यकारेण चास्मात् । आचार्याणां तु
 " इडा- प्राशिन- चतुर्धाकरण- संयुक्तकलमयल्ल-
 विद्योपज्ञार्थानाम् " उच्यते येन संयुक्तम् " इत्यनेन
 प्रतिपत्तिवत्स्य स्थितत्वात् " इति वदन्नाम् इदमभिनरण-
 न्तरम् इडामध्यान्विष्टहरादिस्वर्णविषयमेवास्मिन्तम् ।
 सूत्राद्यस्तु- उपसिद्धमपि यत् येन संयुक्तम्, तत्
 तदप्रमेयं स्यात्, तादर्थ्यस्य धृतिहेतुकत्वात् । तस्य
 उपसिद्धसंयुक्तार्थोपयुक्तत्वात् अर्थांतरसंबन्धे तत्
 अर्थांतरं प्रतिपत्तिः स्यात् । अत्र उच्यतेप्रहृष्ट
 प्रदर्शनार्थम् । अन्यत्र तु नार्थानाम् अन्यत्र समन प्रतिपत्तिः
 इत्येव लक्षणम् । अन्यथा प्रणीतामिनपनादेः अप्रति-
 पत्तिव्यपत्तिः ।

वि- ' चान्दाले कृष्णगृहस्य प्रासो व. सोऽर्थकर्म
 च । प्रतिपत्तिः, मार्थकत्वात्प्रासो, ऽन्वोऽन्वययोगतः ।'
 वसत् प्रासन प्रतिपत्तिः ।

भाट्ट- सोमे ' कृष्णविद्याना कण्डूयने ' इति
 कण्डूयनाङ्गत्वेन कृष्णविद्याना विधाय पुनरुच्यते
 ' नीलाम् दक्षिणां चान्दाले कृष्णविद्याना प्रास्वति ' इति ।
 तत्र निनयनवत् प्रासन प्रविगच्छेत्, द्वितीयाद्युच्यते ।
 न च दक्षिणादानोत्तरं प्रासनं दक्षिणस्य कण्डूयनस्यभावात्
 इतद्व्यवसायात् न प्रतिपत्तिर्ह्येव, अनन्यथादिप्रति-
 पत्तिविधिवत्तदेव दक्षिणादानप्राक्कालमात्रिकण्डूयनस्यैव
 कार्यन्वायधारणात् । न च प्रतिपत्तिमपि कार्यस्य वात-
 त्वेन संस्कारस्यैवार्थविधि विनियोगमन्त्रेण वक्ष्यते कर्म-
 ण्येन स्मादिनि ध्याक्यम् । ज्ञातेऽपि कार्ये उपयुक्तादि
 क निधेयम् इत्येवमा अस्यैव इति प्रतिपत्तिविनिय-
 विधेयत्वोपपत्तेः । तत्रान्यनिधनान्तरं चोत्तरान्तरे
 ज्ञातेऽपि तदव्यतिरेकस्योपपत्त्युपयोगिण्यप्येव निधेयत्व-
 बन्धने पक्षोपपत्तेः । न तु तदव्यतिरेकस्य लक्षणात्तदव्य-

वृत्तयाम्, प्रशाज्जादावपि अस्तरणस्य आग्नेयादिकायांनुत्पाद-
 क्यकृष्णनाऽऽपत्तेः, अक्षरक्यादेः कारणात् ऽवच्छेदकत्व-
 कल्पने गौरवाच्च इत्यादि कौस्तुभे ' अपूर्वाधिकरणे
 (२११२) ध्रुष्णम् । अत एव आदित्येः परिधानीये
 कर्मणि पात्रासादनादिरूपप्रतिपत्तेरपि ऐहिककर्मविरिक्त-
 कर्माङ्गत्वस्यैव फलपलेन कल्पनात् ऐहिककृत्योपचावपि न
 धर्तविरिक्तपि तत्रैव ध्रुष्णम् ।

मण्डन- ' प्रासो विद्याणाप्रतिपत्तिकर्म । '

शंकर- ' विद्याणाप्रासनं तु न । ' अर्थकर्म न ।

● कृष्णशुक्लिः (काकः) इत्यर्थो म्लेच्छप्रसिद्धो
 वयद्गन्धस्य, स न मास्य, किन्तु सूकर इत्यर्थे एव
 आर्यप्रसिद्धो मास्यः । यवराश्विकरणम् । भा. ११२।४।
 ८-९.

● कृष्णसारङ्गः पशुधर्मोमीयः । ' कृष्णसारङ्गो-
 ऽमीयोमीयः ' इति विधानात् । मीन्याः ।

● कृष्णाजिनं न संस्कारजनक इत्येवम्, परन्तु तत्
 संस्कारव्यञ्जक भवति । वि. ५।२।११, ● कृष्णाजिन
 यशसुधम् । १।१।९, ● कृष्णाजिनं राजसूये नानावीजेषु
 तन्प्रेषेकम् (अवहननादी) । ५।२।७, ● कृष्णाजिना-
 स्तरणम् अवधावपदार्थावयवम् । ५।२।७.

● कृष्णाजिनास्तरणन्यायः । राजसूये नाना-
 वीजेषु उद्गालमेकमेव ॥

नानावीजेष्वेकमुद्गालम्, विभवात् । ५।२।
 ७।१३ ॥

भाष्यम्- अस्ति राजसूये नानावीजैः ' अत्रप्ये
 एवपत्तयेऽभितानामक्षराल निर्वयेत्, सोमाद्य कन्यतये
 दद्यात्कार्यं चरम् ' इत्येवमादि । अस्ति तु तत्र प्रकृतोऽ-
 वहितः । तत्र संदेहः किं तत्र एकमुद्गाल पवत्रियेण, उत
 पौगण्येन बहुभि इति । कुतः संशयः । यदि कृष्णा-
 जिनास्तरणस्यैव पृथक् पदार्थो, ततो भेदः । अथ
 कृष्णाजिनास्तरणस्यैव तन्पुत्रनिर्हन्तम्. एक. पदार्थः,
 सत्सत्प्रतिपत्तिः । किं वाच्यं मास्यम् ? एकमिति । कुतः ?
 पवत्रियेण विभवात् । एकमुद्गालदानेन विधेः द्वितीयस्योदा-
 दानमनर्थकं स्यात् । वसत् इति ।

एवं प्राप्ते, भूमः । अथै तु अश्रुयमाणे रोषत्वात् प्रादुर्बल्य
 विकारः स्यात् । तुशब्दः पक्षं ध्यातव्यति, अश्रुयमाणेऽपि
 अर्थे प्रादुर्बल्य विकारः स्यात् । रोषभूतं हि प्रवृत्तौ
 साम । इदमपि साम भूयते । तत् सामत्वेन सामान्येन
 सामः कार्यं भवितुमर्हति । तद्यथा, दधि घृतं दाकं
 शाल्यः, देवदत्तो भोजयितव्यः, देवदत्तम् यज्ञदत्त-
 रक्षितेति । यद्यपि तैलैः शोहयितव्य इति न भूयते,
 तथापि श्रेते एव तैलं भवति, तत्त्वमर्थत्वात् । एवं
 यद्यपि साम्ना ऋक् संस्कृत्येति न भूयते, एवमपि
 तत्त्वमर्थत्वात् सामं ऋक्संस्कृते एव भवितुमर्हति ।

श्लोकः— अथै तु अश्रुयमाणे इति इदं सूत्रं पूर्वशिक्षणे
 श्लोकादे कौसादेश्च नैतन्म्यपतिवादनपरत्वेन ग्राह्यात्
 पुनः 'एवं वा' इत्यधिकरणान्तरत्वेन भाष्ये ग्राह्यात् ।
 पूर्ववत् प्राङ्गणसुवर्षात्प्राभात् अनिवृत्तिः इत्युक्तानात्
 संगतिः । सूत्रार्थस्तु— स्तुतिरूपे प्राकृते प्रयोजने अश्रु-
 यमाणेऽपि प्राकृतसामनिवृत्तिः स्यात्, प्राङ्गणस्य ग्राह्यादेः
 सुवर्षत्वात् रोषत्वात्, इहापि तथात्वसंभवात् इति ।

वि— 'समुचीयेत कौसादि यदा प्राकृतसामस्यम् ।
 भुक्त्यभावाद्वादिभो, उल्लो लिङ्प्रप्रकरणद्रव्यम् ॥' १०.
 (भाष्यम्— 'अथै तु' इति सुवर्ष द्वितीय वर्णस्य
 'सर्वेषां' इत्यादिगुणद्रव्यात्मस्यधिकरणं च मिलित्वा
 एकमेवाधिकरणं दशमं भाट्टीयविवाचं भवति ।
 तदुद्भवित्वे—)

भाट्ट— तत्तद्विहितविशेषे 'कौसं भवति, काण्ड
 भवति, वसिष्ठस्यनित्ये भवत, कौसादि भवति'
 इत्यप्राकृतानि सामानि विहितानि । तेषां चोरोम-
 न्यत्वेन (५।२।१) सविधानात् प्राङ्गणेऽवगते, दृष्टे
 संभवति अट्टकस्यनाया अवाप्यत्वात् प्राङ्गणकामाया-
 मियत्तिद्रव्यत्वात् । प्राकृतसामानां निवृत्तिः । न च
 कौसाद्यापारभूतानि प्राङ्गणस्यमियत्तत्त्वं वेदेषु कण्वरथ
 न्तरवत् कौसादेर्प्राङ्गणगते, तदनुरोपेन च कृत्वाभवि
 अर्थप्रकाशवशात् प्राङ्गणस्योरोपेन प्राङ्गणसामस्य
 त्विति चाप्यम् । कण्वरथतरोपेन च कौसादिरोपे-
 षुतुप्रकरणे पाठ्यभावेन पृथग्गामान्यम् कौसादेः प्रकरणे
 विदितोपप्राङ्गणस्येन कण्वरथतरोपेन प्राङ्गणस्योरोपेन

तदन्यथाऽनुपपत्त्या प्राङ्गणस्योपपत्त्ये, तावत् अतिदेश-
 प्रमाणात्प्राङ्गणसामानां च कृत्वा कौसाद्यापारत्वात्प्राङ्गण-
 कण्वरथेन प्राङ्गणसामस्योपपत्तेः, अत एव 'उदपत्ति'
 इत्युक्ताप्राङ्गणस्योपपत्तेनापि तत्त्ववदपत्त्यात् । अत एव न
 कौसादीनि सर्वेषां प्राकृतसामानां निवर्तकानि । यदि हि
 अत्र प्राङ्गणस्योपपत्त्यादेन तानि विधीयेत्, ततः
 शक्यतेन (१।४।१) उपदिष्टसामानेन निराकृतत्वात्
 तद्विषये अतिदेशस्यैव अन्वयत्वेन भवेत् सर्वसामस्यः,
 इदं तु अतिदेशफलत्वेनोत्तरम् उच्यते। अतएव कौसादि-
 विधीयमाणेषांऽनुपपत्त्या अन्वयत्वात्कृतस्यैव कौसादि-
 विशयात्, तस्य च तत्र समवेत्तत्वात्प्राङ्गणसामस्येनापि
 परिहारोपपत्तौ सर्वेषां प्रमाणाभावः । अत एव यत्र
 प्राङ्गणस्योपपत्त्यादेन वैकृतविधिः यथा 'आग्नेयां यदा
 भवति' 'आग्नेयीषु स्तुते' इत्यादी, तत्र प्रायशः
 सर्वेषां वैकृतविधिरितिः । १०.

सङ्ख्यं— 'कौसादि पूर्वेषां चोषेत' पूर्व प्राकृतं
 मति । ११.

संकर— 'कौसेन प्राकृतं वाप्यम् ।' ११.

ॐ कौरवसन्धिः । कौसादिशामानि विहित-
 विशेषे अथमाणे— तत्रसर्वेषां प्राङ्गणसामस्य ॥

सर्वेषां चोषेत्प्राङ्गणस्य । १०।४।१ । १८ ॥

भाष्यम्— क विष्णुवृत्ते 'कौसं भवति, काण्डं
 भवति, वसिष्ठस्यनित्ये भवत, पुत्रापुत्रीभ्यो भवत,
 सर्वेषां भवत, कौसादि भवति' इति । कर्तितं तु
 प्राङ्गणानि सामानि तत्र चोदयेन प्राप्ताणि । तानि
 प्राङ्गणानां निवर्तकानीत्येत्त्वं समविगतम् । अथैषोऽर्थः
 संदिश्यते किं सर्वेषां निवर्तकानि, अथ किम्
 एकमेवम्, दे दशो, बहूनि बहूनामिति । किं तावत्
 प्राङ्गणम् ? सर्वेषां चोषेत्प्राङ्गणम् । पुनः । विशेषात्तावत् ।
 नहि विशेष कश्चिदस्ति, येनाप्युपपत्ते इदमर्थ-
 निवर्तकम्, नाप्यन्येति । तस्मात् सर्वेषां चोषेत्प्राङ्गणम्
 एकस्य वा श्रुतिसामर्थ्यात्, प्रकृतेश्चाविशारात् ।
 १९ ॥

भाष्यम्— न चैतदिति, सर्वेषां सर्वेषां निवर्त-
 कानीति । एकमेवम्, दे दशो, बहूनि बहूनामिति ।

यागपेयणाद्युपकारकत्वेन अवयवत्वापत्तौ अघघातादि-
 पेपणाद्येन अनुष्ठमयापत्तेः । अघघातनाशेनतदद्वयवशदि-
 मन्त्राणाम् अदृष्टविधया उपकारकत्वेन । अवयवत्वाना-
 पत्तेश्च । किञ्च सत्यपि अवयवत्वे कृष्णाजिनास्तरणादीनां
 विहितत्वेन अन्न-वात् प्रयोगविध्युपसंग्रहेण साहित्यावगतैः
 प्रत्येकानुष्ठमयः किं न स्यात् । एवं इत्यवदानस्यापि
 होमवत् इति संस्कारकत्वात् पेपणाद्यघातन्यायेन
 (३।१।१३) प्रत्येकानुष्ठमयः किं न स्यात् । इति चेत्,
 न । सत्यपि कृष्णाजिनास्तरणादीनां स्वतन्त्रविधिविधेयत्वे
 अङ्गत्वेन प्रयोगविधिप्रयोग्यत्वे वा अघघाताद्यङ्गत्वेन
 तदङ्गत्वे प्रयोग्यत्वावगमात् तदनुष्ठमयेनैव अनुष्ठमयः,
 इति न प्रत्येकानुष्ठमयः, प्रत्येक साहित्यावगतैः ।
 एव पदावपणादिप्रसाधननिवन्तानामपि तण्डुल
 स्वावपातवत्त्वोपेगितया अघघातार्थत्वात् न पृथक्-
 दायेत । अत एव अदृष्टार्थमपि तदङ्गं न पृथक्वदायेत ।
 एवमुपकारणदेरपि सुवि अघघंशमद्य होमार्थत्वात् न
 स्वातन्त्र्येण प्रयोग्यत, इति न पृथगनुष्ठमयः । इत्यवदानस्य
 च इति संस्कारकत्वात् अङ्गोद्देशेन होमविधानात्
 व्यपेक्षेन अत्रहोमपैत्र प्रयोग्यत्वम् । अघघानतोऽपि
 पृथक्प्रयोग्यताकल्पनात् न पृथक्वदायेत्वम् । अत एव
 पदार्थैः नाम स्वातन्त्र्येण प्रयोगविधिविषयत्वम् । पदाव-
 दानयेन संमत्तानां हि कृष्णाजिनास्तरणादीनां न अर-
 भाकारिनिवृत्तशुक्तिविषयत्वान्न विना प्रशुक्तिविषयत्वं
 शक्यते । अघघातार्थानां तु ना-वनिवृत्तशुक्तिविषयत्व-
 शानोत्तराद्यलक्षणात् तदङ्गत्वम्, प्रयोगविधिना अन्न
 पानोभ्यावनिवृत्तमावनाद्युपकाराद्येन अङ्गमुपकारि
 यथानप्रशुक्त्यापघातानुष्ठमिद्युत्तु सामाव्यात् । अतश्च
 व-प्रशुक्त्यापघातानुष्ठमपि (त्रीन वस्तुशुक्तिविषयत्वानम्,
 ७ तः) पदावन्तारमिति सिद्धम् ।

मण्डनम्— ' उदुपयेव ननुचोदपाने ।'
 शंकर— ' नान-कीजेण वाप्यवम् ' (कर्षणात्-
 समयः) ।

● कश्चमन्त्रकृष्णाजिनास्तरणन्यायेन एकरशद्वे-
 र्गवोरथानस्य द्वावन्तम् । भा. ५।१।१३. ● कृष्णाजिना-
 स्तरणादिः वण्डुलप्रसाधननिवन्तानाम्, दृक्- पदार्थः

अवहनर्तं नाम । भा. ५।१।७।१३, ● कृष्णाजिना-
 स्तरणादिषु तण्डुलप्रसाधननिवन्तानाम् अनुष्ठमयः नाना-
 वीजेण । ५।१।७।१३-१५.

● कृष्णादित्रीदिभिः होमारौद्रादौ विहितैः प्राहुव-
 यवादीनां वाचः । भा. १०।१।१५।४-७१.

● कृष्णाजुनयोः छविपत्नान् पौषीपानं विरुद्धमेव ।
 मन्धासवपानं तु अविरुद्धम् । सु. ४. १५५.

● कलृप्तं कल्प्याद् बलवत् । चोदकप्रातः क्रमः
 कन्तः, प्रयोग्यत्वान्तु कल्प्यः । तत्रश्च अश्वरकल्या-
 याम् आग्नेयविकारादौ सत्यवचरुनिर्वाणः पूर्वम्, ततः
 उपायुयानाभ्यविकारात्तदाभ्यनिर्वाणः । शा. ५।१।१०.

● कन्त कल्प्यात् यत्नियः । न च कन्ते उपवयमाने
 कल्प्यः शक्यः कल्पयितुम् । भा. ३।१।२।६, ● न च
 कलत्रमुत्तिवा कल्पनीयघंशो न्यायः । १०।१।१३२.

● ' कलृप्तेन विनिगमनाविरहे कल्प्यमन्यत्
 सिध्यति ' इति न्यायः । रहस्य. ४. ११.

● ' कलृप्ते सामान्यान्वयप्रकृतमन्त्रविधौ
 विशेषान्वयविविधमात्रेण आग्नेयीयत् अर्थैरुपेपत्तेः
 सामान्यविद्योपागव्यकल्पनाऽऽपारकम् आग्नेयी-
 मात्रप्रहणं न युक्तम् ' इत्यनेनैव न्यायेन प्रकृत-
 मात्रप्रहणरूपविरोधसिद्धिः । सु. ४. ११११.

● कलृप्शया रुच्या दोषो बाध्यते यथा रथकारः
 इति । (रथकारश्चेन रुच्या द्राघितिविरोधस्य प्रहणम्,
 न तु ' रथं करोति ' इति दोषेन वैयर्थिकस्य इति)
 भा. ४. १८५. ● कलृप्श्यायां श्यां भुक्तिः कल्पयितुं
 न शक्यते । वा. ३।१।१।२२ ४. ७७५.

● कलृप्तं कल्पनाभ्यायः (कल्प्यं कल्प्याद्
 कलृपः) । यद्यपि सिद्धेनादिपदे ऋ-उपसिद्धिः
 अनुदासपसिद्धिस्तु कलृप्ता च, निगमादिपसिद्धिः अ-
 पसिद्धिः कलृप्ता च । अतश्च रथकारादिपद-वाच्येन
 कल्प्यकल्पना-वाच्येन च ऋ-उपसिद्धेरेव कलृपत्वम्
 भवेत् । तथापि निगमादिपदवाच्येन आनर्थक्यमित्य-
 न्यायेन ऋ-उपसिद्धेरेव दीर्घमन्त्रुपगन्तुं युक्तम् ।
 की. ३।१।१० ४. ८० । एवं न न्यायः
 अत्रापिकल्पयितव्यः । ३।१।७।१-५. ● कलृप्श्यादृश्यो-

भुक्तम् ' तथाफलं सफलवाजपेयसममिग्यादृतं वाक्यात्
 वाजपेयाङ्गर्थं वृहस्पतिसवधेति । तथा चतुर्थं एव उप-
 वेधाधिकरणे (४।२।३।८-९) उक्तम् ' न च परि-
 वास्येति नवाप्रत्ययात् उपवेधकारणार्थं परिवारनं वाक्य-
 संयोगात् ऋतीयस्या द्वितीयया ' इत्यादि । यत्तु पाठु
 संवन्धविहितस्य नवाप्रत्ययो वाजपेयवृहस्पतिसवधौरेव
 संवन्धमाचष्टे इति तत् परमतम्, क्रियाऽन्वयस्य वाक्यार्थ-
 व्योपपत्तौ वाच्यत्वयोगात् । ' पाठुसंवन्धे प्रत्यगाः '
 (पा० ३।४।१) इति तु साधुवाग्वाख्यानमाधार्यम् ।
 बाल. पृ. ४६-४६.

● कथाप्रत्ययस्य मुनं स्यादाय स्वपिति इतिवत्
 समानकर्तृकत्वमात्रेण उपपत्तिः । सु. पृ. ८६७. ● कथा-
 प्रत्ययस्य समानकर्तृकत्वे पूर्वकालत्वे च शक्तिः इति
 बौधायकरणाः । नैयायिकाशु ' भुक्तवो ऋति ' इत्यादी
 भोजनोत्तरफालीन ऋतनम् इति बोधात् उत्तर-
 कालत्वे समानकर्तृकत्वे च शक्तिः । समानकर्तृकत्व च
 तामिष्यादृशपात्वर्थं जगन्नायापाधौरेषनिष्ठत्वम् । तेन
 ' रथो न वा तिष्ठति ' इत्यादिप्रयोगः । उत्तरकालत्वं च
 तावत्पविष्यतीभूतापवषयानविशिष्ट बोध्यम् । तेन ' अथ
 गत्वा श्रुतिष्ठति ' इत्यादिप्रयोगः । ' मुनं स्यादाय
 स्वपिति ' इत्यादी समानकर्तृकत्वमामे सामानाधिकरन्धे
 वा लक्षणा । ' मुष्वा मुनं स्यादसे इति वैपरी येन बोधः '
 इति कश्चिदाशु । ' दर्शपूर्णमासाम्नामिष्ट्या गोमेन यजेत '
 इत्यादी तु अपवर्षाहितवमानम् । मणि. पृ. १६४,
 ● कथाऽप्या भावनाऽन्वयी । पृ. ११३. ● कथा-
 शब्द पूर्वकालता समानकर्तृकत्वमात्रं च वदति नान्त-
 रंगम् । पूर्व कालत्वेऽपि उत्तर काले, इत्येतावदाह
 भ-तगते तु परि पदासंभ्रमश्च भवति कथं, नास्ति पूर्वो-
 त्तरत्वम् । दुर्. ६।१।१।१.
 ● मत्तु आमुष्मिन्निष्ठा, भोजनादिक तु ऐहिक-
 प्रीतिवारि । वि. ४।१।२ वदिक ४. ● ऋतुः ऋतुत्वं
 नापेक्षते । वा. २।१।८।२३ पृ. ५९८. ● ऋतयः
 अनादित्येनैव सति । भा. ६।८।१९. ● ऋतुः एत-
 दुत्तरावमदिकमेतं विदुर्निसरति । सु. पृ. १३१४.
 ● ऋतुः सप्तर्षिपत्नी त्रिभिर्निसरति ३.२.२०. २६.

तिक्रमे सति विगुणा भवति । ये मुक्तयता विधिप्रति-
 पेधाः, ते ऋतुन्तरगता इव अस्य सप्तर्षिपत्नी-
 रविशिष्टाः । तेन दर्शपूर्णमासयोग्यत वदन् नरकं च
 प्राप्नुयात्, दर्शपूर्णमासफले च अविष्कर्मैव आप्नुयात् ।
 वा. ३।४।४।१३ पृ. ९१२, ● ऋतोः तन न वैगुण्यम्
 ' यो नाम ऋतुमध्यस्थाः कल्कादीनि भक्षयेत् । न
 ऋतोस्तान वैगुण्यं यथाचोदितसिद्धितः ॥ ' ३।४।४।१३
 पृ. ९१२, ● ऋतूनां क्रमविवक्षा न चेति वक्ष्यामः
 (५।३।१२ अधिकरणे) । २।२।८।२२. ● ऋतूनां
 ज्ञानार्थं वेदाध्ययनं कार्यम् । तान् अन्यस्मिन् ऋतौ
 कर्तव्ये अन्यश्रुतज्ञानं न दृष्टव्यं भवति, तस्मात् ऋतु-
 न्तरज्ञानम् अधिकारे नादत्तव्यम् । ऋतुन्तरज्ञानाय ऋतु-
 न्तरग्रन्थः । भा. ३।८।८।१२, ● ऋतौ अनप्यायेऽपि
 मन्त्रप्रयोगः कर्तव्यः, अनप्यायसाहस्यं मद्राध्ययन-
 विषयकत्वात् । १।२।३।७।८-१९, ● ऋतौ जपादि-
 मन्त्राणां प्रायश्चनः स्वरः एव प्रयोक्तव्यः । १।२।३।८।
 २०-२२.

॥ ऋती फलार्थैवाद्मङ्गलम् कार्णाजिनिम् ।
 ४।३।८।१७ ॥

' प्रतिनिष्ठति ह वा य एता राधीरुपमनि ' ये
 यज्ञगानाः एताः राधी अहोरात्रेः साध्यानि समस्तगणि
 कर्माणि उपवन्ति अनुतिष्ठति ते ह ये निश्चयेन प्रति-
 तिष्ठन्ति प्रतिज्ञां समन्ते । रात्रिवाहः अहोरात्रवचनः ।
 उपेयुः इतिरात्रात् सत्रत्वं ज्ञायते । अत्र त्रिनेते
 फलार्थैवाद्, उत फलविषयः इति विचारे पूर्ववदासाह ।
 ऋतौ रात्रिमन्त्रेषु वर्मणि ' प्रतिनिष्ठति ' इति फल-
 र्थैवाद् मन्त्रे कार्णाजिनिराकार्यं । अङ्गवत् यथा
 छद्मपूर्णमासऽपि अङ्गेषु अपायकौशधवरादिः अर्थैवाद्
 तदम् । तस्मादेव मन्त्रं, कर्त्तव्यम् ।
 फलमात्रेयो निर्देगाद्भृती छनुमानं एवापु ।
 १८ ॥
 सिद्धान्तसाह । रात्रिमन्त्रौ ऋती ' प्रतिनिष्ठति '
 इत्यदि फलम् अप्येव आनाद्यो मेने, न फलार्थैवाद्म ।
 वर्मणः चैन सवितायम् । तप्य संनिहिते अर्थैवाद्
 भुक्तम् । अप्यारामात् वरं संनिहितकालेन । सर्वैवा

मुक्तायाम् 'विशिष्टानुपूर्वीकस्य अक्षररान्तोर्वेदत्वेन कल्पवृक्ष-
 दिग्गन्धमाश्रयं शिक्षितस्य वेदत्वामावात् वेदात्मकानामेव
 च मन्त्राणां स्थाप्यावविधिषामधर्मात् कर्माङ्गत्वमतेः'
 इति अवतरणात् यथामुद्रित एव पाठः समीचीनः—
 के.) तस्मात् प्राक् कर्मणो ये मन्त्राः पठिताः, ते
 अङ्गत्वं प्रतिपद्यन्ते इति नाविदुषः अधिकाशोऽपि ।
 शक्यते च तत्रापि प्रैयात् यथोक्तमन्त्राणां अर्थवत्ता,
 कल्पामपि शक्यो अभ्युक्तो न ब्रूयात् इति । तद्य प्रयो-
 जक्य द्रष्टव्यं भवति, यदि वा एतद्व्यासः समर्प्यते, अथवा
 'ब्रूहि' इत्यभिधीयते, इति यथेष्टं कर्म । 'क्रियता
 पुनः विदितेन' (इति भाष्यं), वैदोपिद्वादयः
 स्वगच्छेनापि अनधिकारतः अनधिकारं वदन्ति इति
 स्पष्टनिरूपणार्थं पृच्छति । (वैदोपिद्वाः 'अप्यतो धर्म
 व्याख्यास्यामः' १।१।१ इति स्वशास्त्रस्य धर्मव्याख्यानार्थ-
 लोकेत्या स्वशास्त्राधीनो धर्माधिकार उक्तः । सु. ३।०
 ट. ६३) । तत्र विद्वत्तायाः यत्कृत्युपादान्दारेण प्रत्यक्षेणैव
 उपगमितात् 'वाचता विदितेन' इत्याह (भाष्यकारः) ।
 यद्यपि स्थाप्यावप्रमाणेन सकलो वेदः परिपूर्यते, तथापि
 दर्शपूर्णमासो जुगोपस्य उच्यते। नैमित्तिकमन्त्राणां न क
 चिदुपयुज्यते इति अमरस्य नाधिकारं 'वाचयति' इति-
 वेदेनैव शोभतायाः सिद्धत्वात् । तेन तदाविनाः तावानेव
 स्थाप्यारः । यत् अतो सकलः पठ्यते, तन् नित्य-
 वाप्य- नैमित्तिकतां वर्मेणा यथोररत्रक्षय्यात् न
 शक्यते 'कतरत् कदा करिष्यते' इति । तत्र कदा चिद्
 यत् न पठितं तत्कल्पार्थनामिभित्तं वा आधोरत्रागते, तत्र
 तदविद्वत्तात् (तस्य विद्वान् तद्विद्वान्, न तद्विद्वान् तद-
 विद्वान्, तस्य भावः तद्विद्वान्, तस्मात् इति विमर्शः ।
 के.) अद्यत्तुक्त्वं विद्वन्ते । तदानीं वा अर्थोपानस्य
 इतिमिदमवस्थयनासंभवात्, कर्मनिधं विशिष्टक्रियो-
 पास्तवेदिसकलरूपैः तद्वदस्य अमरस्यात् वैशुभ्यप्रशङ्ग
 क्षामभुक्तगतिप्रहासं उरैः अनन्तरकारविष्णुपीतो वेदोः
 अपेक्षित, इत्यत्रैव प्रसन्नवर्षकाले एव सकलतो वेदोऽ-
 भ्येत्यः । नहि तु कर्मिभ्यं अक्षयो नापीते सकल्यत्,
 अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासमन्त्रं (३) कर्मिभ्यं अधिगच्छति,
 न तथा एतं अनधिकारः । एवं च यतिं कद्वदन्ते

दूरविषकृष्टमेव । यत् आमजानम्, तेन विना प्रवृत्तिरेव
 नास्ति, अतः सर्वकर्मायम् अङ्गीकृत्यम् ।
 शा— वाचमानमन्त्रप्रवृत्तात् चित्त्यते । तत्र
 'अविद्योपादुभौ (उः अङ्गत्वं) यद्वा स्वयमेव
 वयेद् वुषः । अहस्तु वाचयते, नैवं नष्टो विद्यते
 कर्तो ॥ अधिकाशो हि विदुषां नान्योपामिति
 निश्चयः । ब्रूहीति स्मारणाद् ह्यस्य संभवद्व्यति
 वाचनम् ॥'

सोम— 'आयुर्वेतेन कल्पताम्' इति कल्प-
 यैक्यव्युक्ता मन्त्राः कल्पतः ।

वि— 'वाचयेत् स्वामिन् शक्यो वाचनीयौ च एव
 वा । अविद्योपादुभौ, इत्यं स्वामिनाद् वाचयेदनुम् ॥' १.

भाट्ट— वाचयेत्वादी यत् 'कल्पनीयं वचनं वाचयति'
 इति भूतम्, तत्र वाचमानो मन्त्रः, वाचनमाधर्षेणम्
 इत्यविवादात् । परन्तु वानमतेः ब्रह्मनारिणो गायत्र्युप-
 देयादौ सिद्धयवाचित्वेन कल्पनतया प्रकृतोऽपि सिद्धय-
 विधायाः वाचयते, तस्य च अदृश्यार्थत्वमत्रेण शास्त्रे
 अस्मिन्नात्, उक्तविकारात्तुयेने अत्र एव वाचयेत्वादी
 अधिकाशो । अतोऽप्येतां कृत्यामभ्युपयनविधिसिद्धशास्त्रो-
 पनीयनेन शास्त्रधिकारिकत्वेऽपि वाचयेत्वादी तदसंभवात्
 अक्षयैव वाचनम् । इति प्राप्ते, वाचयतेः वचनानु-
 कूल्यवाचनमात्रवाचित्वेन क विद्वन्मन्त्रानुपपत्त्या सिद्धय-
 प्रकृतोऽपि स्मारकमात्रप्रदणानपि प्रकृते वाचनीयतयोः
 अज्ञानाद्येवकृते (अक्षय आधोरकम्, न भवति तन्
 अज्ञानाद्येवकम्, तस्य भाव इत्यर्थः) प्रमाणमावात्
 तस्यै एव वाचनम् । तद्य गण्डशो वा, 'इमं मन्त्रं
 ब्रूहि' इत्येव वा इत्यन्वयेत् ।

मपदन— 'कल्पवृक्षपरिचयः पुरीन्द्रिये वाच्यः' १.
 संकर— 'च एव वाच्यः कल्पनीयः' ११.

● केन्द्र-प्रत्ययः कृपायः प्रतिषेधो यथा 'नाह-
 मरे' नाहमदित्यन्वित्यर्थः इति कश्चिद्व्याजान् । बाह्य,
 ट. ६०, केन्द्र-प्रत्ययः इत्यादिः विद्यो यथा 'अवगृहे'
 अवगृहीतवन्त्यर्थः । ट. ६०.

५६-५८. * ऋतुदक्षिणायाः कृत्स्नायाः उपहये ऋतौ
 द्यावेन अश्वेन वाधः । वि. १०।३।१८. * ऋतु-
 दक्षिणायाः कृत्स्नाया ऋतुपेवविहितसोमचमसदक्षिणाया
 वाधः । भा. १०।३।१।६८-७३. * ऋतुदक्षिणायाः
 कृत्स्नायाः (ब्रह्मभिन्नस्य) पुरुषान्तरस्य च ऋतुपेव-
 विहितसोमचमसेन निवृत्तिः । १०।३।२०।७२-७३.

* ऋतुधर्मता अतृतवदनमिषेषस्य दर्शपूर्णमासयोः
 इत्यधिकरणार्थः । भा. ३।४।४।२२-२३.

* ऋतुपशवः । आश्वेयः पशुप्रयोगे आलम्ब्यः
 (एक एव), ऐन्द्राग्रः पशुकल्पे (द्वितीयः),
 ऐन्द्रो वृष्णिः षोडशिमि (तृतीयः), सारस्वती मेयी
 अतिरात्रे (चतुर्थी) । भा. १।२।१७।५५. * ' ऋतु-
 पशवः ऐकादशितान्ध विकल्पन्ते ' इति विकल्पविधानात्
 ऐकादशितानां मुख्याकालम् । सोम. ८।१।७.

* ऋतुपशवः प्राजापत्यपशवश्च वाजपेये सशेपकम्यन्ते ।
 तत्र ऋतुपशुतामालम्भः प्रातःसवने एव । प्राजापत्यानां
 तु वर्षाधिकरणान्तं प्रातः कृत्वा माध्यन्दिने ब्रह्मसन्नि-
 आलम्भः । वि. ४।२।१४. * ऋतुपशूनां प्राजापत्यानां
 च वाजपेये समुद्योषे वषत्ये (१०।४।४।६) । भा.
 ४।१।१।३३. * ऋतुपशुषु वाजपेयेऽग्निमुद्रैषस्य
 प्रायेकमावृत्तिः । ११।४।२०।५७-५९. * ऋतुप्रकरणे
 यच्छुभम्, तत् नियमेन ऋतुगारम्भम् । वि. ३।४।१२.

* ऋतुप्रक्रमे एव सर्वैरेकवियजानामाधारणम् अवश्यम्
 ऋत्विज्यजमानेः ' एवमिदं कर्तव्यम् ' इत्यवधार्यं प्रार्थित-
 व्यम्, तदनेन प्रयोगवैशेष्यस्याकारिण्येः । धा. २।३।
 १।२ पृ. ५७७.

* ऋतुभाषनाऽन्वभाषो नास्ति अत्यग्निशोमादि-
 संस्तानाम्, तानां फलापेयान् । अग्निशोमसंस्तानु ऋतु-
 भाषनाऽन्तर्गता । शा. ५।३।१३. * ऋतुमध्ये अन्य-
 प्रयोगमिषेयः ' वि वा एतणशस्त्रिण्ये, दस्यस्य रुषे
 मयौ अभव्य तन्ने प्रनाशने ' इति । के.

* ऋतुषुऽनुपशुपधर्मतां पुरुषदत्ता ऋत्विज्येन
 धर्माग्नेने ऋत्विगुणवादादकम् । सु. पृ. १३२४.
 * ऋतुषुऽनुपशुपधर्मत्वं नाम प्रतिषेधस्य, ऋतुधर्मवि-

पुरुषगतस्येवतासंवादकक्रियाविषयम् । भाट्ट. ३।४।८
 पृ. ३१६.

ॐ ऋतुवद्धाऽनुमानेनाभ्यासे फलभूमा स्यात् ।
 ११।१।७।२९ ॥

वाशब्दः संशयं निरस्यति । दर्शपूर्णमासादेः सङ्ग्रहप्रयोगे
 प्रयाजानामङ्गानाम् अभ्यासे कृते फलभूमा फलबहुल्यं
 स्यात् । अनुमानेन प्राक् अङ्गप्रयोगात् प्रयानोपकार्ये
 नासीत्, ऊर्ध्वं तु भवति, तेन विनाशयेत् नूनं अङ्गेन
 क्रियते, इति पुनःपुनः क्रियेत चेत्, उपकारोऽपि पुनः-
 पुनः करिष्यते इति । ऋतुवत् यथा सौष्यसंमगारिषु
 ऋतुषु फलं फलमा क्रियते इति जानीष्यसे फलभूमा
 भवति, तद्वत् । इति पूर्वैः पक्षः ।

सकृद्वा, कारणैकत्वात् । ३० ॥

एकस्मिन् प्रयोगे अङ्गं सकृत् प्रयोगार्थं नादृश्या ।
 कारणैकत्वात् अङ्गानुष्ठानस्य एकं कारणं प्रधाने
 फलदानस्यार्थजननम् । तत्र सकृत्करणे निष्पन्नमिति न
 पुनःप्रयोगः । इति सिद्धान्तः । वाशब्दः पक्षस्यावर्तकः ।
 परिमाणं चानियमे न स्यात् । ३१ ॥

अनियमे एकस्मिन् ऋतुप्रयोगे अङ्गानुष्ठानं सकृद-
 सकृद्वा इति नियमाभावे ' चतुर्दश वीर्षमास्थामाहुतयो
 हन्ते, यशोदशामाधारणाम् ' इत्युक्तं परिमाणं न
 स्यात्, चापि स्यात् । तस्मात् अङ्गानां नाभ्यासः ।
 अत्र वीर्षमास्थानं चतुर्दश आहुतयः ' यत्र प्रयाजाः,
 द्वौ आङ्गमागौ, आग्निप्राग्नीषोमीगौ द्वौ, उर्वाशुक्राजः
 एकः, श्विष्टकृत्, यशोऽनुयाजाः ' इति । अनावास्थायां
 तु उपाशुत्राजामावर्षे प्रयोगेऽपि ।

फलाधारस्य निष्पत्तेः ऋतुषु स्यात् फलान्यस्यम् ।
 ३२ ॥

यदुक्तं ऋतुवत् इति (सू. २९) तत्र वैषम्यमाह ।
 ऋतुषु शीर्षारिषु अनुष्ठानान्त्वये फलान्यस्यं स्यात् नाम ।
 फलस्य अरस्तेन अनुष्ठानेन निष्पत्तेः निष्पन्नत्वान्यात् ।
 अङ्गानां तु सकृत्करणेन प्रयानोपकारे सिद्धे न पुनःकरणम् ।
 अर्थवर्षेषु, नैकत्वादभ्यासेन रयादनर्थको, यथा
 भोजनमेकमिन्द्रप्रस्थापरिमाणत्वात्, प्रधाने च
 क्रियाऽर्थत्वादनियमः स्यात् । ३३ ।

नास्ति दोषः, तथापि यजमानेनैव केरलेन, तद्विद्यत्य
उपयमानत्वात् (उपयमानत्वात्) न पन्था अन्त-
छानम् । न च पन्थीयजमानयोः क्लृप्तोपयोः (यज-
मानश्च यजमाना च यजमानौ तयोः कर्म याजमानम्
इति) तद्विदः, प्रमाणाभावात् ।

[द्रव्याधानं च० तस्य यावदुक्तं० इत्यधिवरणद्वय
वार्तिककारैः प्रज्ञापनद्वयेण पुनर्न्यायत्वात् । तत्र द्विती-
याधिवरणस्य व्याख्या इत्यम्-] (सर्वे याजमानम्
उभाम्भामपि कर्तव्यम् तन्मूर्तरपि यजमानत्वात् । इति
प्राप्ते, सिद्धान्तमाह-) ' शुक्र यजमानोऽन्वयभवे
इत्येवमादिपु (तावत् यजमानस्योपादेयत्वात् तद्वत्तयोः)
पुस्त्यैरुपयोः विवक्षितत्वात् पुमान् (एव)
प्रत्येवन्था । न च (' आयुदां अग्नेऽस्थवर्गमे
देहि' इत्यादि-) आशीर्वचना तस्याः । कुतः ?
' ब्राह्मणमुपनयीत ' इति आचार्यद्वये नयेदेयत्वेने
पद भवति (तेन आग्नेयद्वयत्वात्) देवदत्तः
(उपनयेनेन) आत्मनः आचार्यत्वं मायवति । तत्र देव-
दत्तः उपनयनकृतम् (आचार्यत्वं) भजमानः प्रधान-
न्तः । (अष्टवर्षस्य) मासवत्स्य नु (उपनयनं प्रति)
उपनीष्यमानत्वात् किन्तुसंख्य विवक्षितम् । स तु
(देवदत्त) वेदमप्यापयन् आचार्यो भवति मा-यया ।
तस्मात् (अप्यपनाप्यापयणे, पुत्रियत्वात्) पुत्र-
(एव) आपयनं विहितम्, इतरथाः (तु रिशः)
विधानाभावात् अवेष्टा । न च (आशीर्वचना-)
अवधानुपगतं अप्यनं तस्मात् (क्वचिपु उपवन्),
अन्यथाऽपि (पुत्रिद्वयेन आशीर्वचनम्) उपायमान-
त्वात् । (यत्र एवं न्यायदेर विद्वन्नाप्यवन्) अतः
प्रतीत्यवन्तरीतिथे । (पक्षान्तमाह-) अथत
स्युतः (प्रमाणात्) प्रविषेधः । (कथं तर्हि सूत्रमा-
न्त-) एव नेरु आसीत्तन्नेन संशय उच्यते,
ते उपनयेरपि भवति । (कुतः ?) तत्र (द्वि)
विद्वत्संख्यविवक्षितम् । (स-अद्वैत-) न च पन्था-
वचनम् । किं चालम् । ' देवदत्तमु (वते) ' इति
द्वैतोऽयम् । तत्र (देवदत्तमुच्यते) उपनयेने वचन
निषेधते । (न च पन्था- तयोः कर्तृत्वमस्ति

मधुन्यायः अभावात्) । ननु केशरमधुनोः एकार्यत्वात्
(तद्वत् इन्द्रावगतम्) साहित्यमतिविविधम् । उच्यते ।
(न तयोः सङ्कार्यत्वं भूतमाद्युपयोगिःत्वाभावात् ।
तथाहि,) तयोः अपनीतयोः अन्यत्र किञ्चित् प्रथोबर्त-
भूयते, येन उभिरुपेयाताम् । वचनेन अपनीताश्च
(रमधुकेशाः) अनेषा भवन्ति । न च कृतप्रयोगनाः ।
ततः पुत्र्यः वचनेन सतिरुपते । तस्मात् केशरमधुनोः
संस्कारार्थत्वेन उपादानात् विवक्षितं साहित्यम् । (एवम-
संभवात् स्त्रियाः वचनस्य निवृत्तिः । एवम् आशी,पद-
मनुष्यधाप ब्रह्मचर्यपदमनुसंधत्ते-) ब्रह्मचर्ये कल्पेत्तथा
यदि न निर्णीयते, ततः (तदुपेऽपि) फलरुचिगुणा,
किन्तु पुत्र्यस्य वेगुणम् । (विधाने तु एति क्वच्येतया
तदानीं द्रव्यैरुपयत्वात्) तस्मात् (पुत्र्यार्थकारण्येन)
अप्यनत्वात् विषेयम् (एव) ।

(एव ब्रह्मचर्यपद यथाशुक्तं न्याय्याय आधिपति-)
संस्कारेण गतापेत्वात् (संस्कारयोषिःशशी,पदात् पूषत्)
अवाच्यम् (आद्येन स्त्रीकृत्य ब्रह्मचर्यन-यथा न्याये-)
अतो ब्रह्मचर्येण कामा उच्यन्ते । ते (च) पन्थाः अपि
समवन्ति । (बोधयति-) वेपु नारीपदादोषः (अभ्यन्तक-
त्वात्) न चोवादीवचनता (पुनर्न्यायसंभवादिनत्) तत्र
(अवयुम्) नियमः इति चेत् । न । तस्मात् दुष्टत्वात्
(स्वतन्त्रत्वात्) यजमान एव भवति (सर्वो, न वली
परतन्त्र तन् । परिहासन्तरमाह-) अथवा, यद्यपि
अनन्तद्वये पदार्थाः, तथापि विद्वत्तया वेपु यजमानेन
क्रियमाणेषु (वदयेषु) प्रमादो न भविष्यति । (व नी
तु प्रमादो) । न च (वदार्थमात्रस्य) अ-यथाऽनु-
परत्वा तस्याः (अथवादिक्त्वानेना) विद्वत्ता यस्या
कृत्येणैव, तद्विषया (यजमानसंभविषया विद्वत्तया)
क्रोधीनेयासाहृत्त्वात् । (परिहास-तरमाह-) अथवा
(योऽनं कनकनवतः) ' याजमानम् ' इति तद्विदः,
(सः) कीर्तिवदिद्वन् (यजमानसंभवात्) उवाचः,
पुनरितरिद्वन् (यजमानसंभवात्) ? तत्र कीर्ति-
वदिद्वन्तौ (अयुगमभयमानत्वात्) कनककेपु
निषेधः (क्वत्, द्विगलः भवतिहासत्) । न तु
दुष्कृतिवदिद्वन् उच्यते किञ्चिदपि विषयाः (पुनः सर्वं

सा मुक्तस्य स्यात् इति कैमुतिकन्यायमाह । उपदेश-
साहस्री. पद्य. १८-३१ रामतीर्थः. १. सुगुणब्रह्मविदामपि
ब्रह्मलोकं गतानां तत्रोपद्रवस्यदर्शनप्रसादादेव मुक्तिरिति
स्थितिः. सभ्यदर्शनात् अनाद्युत्पत्तिमुक्ता स्थिति इति
कैमुतिकन्यायमाह । न्यायनिर्णयः. ४४।७।२२ मन्. .

● एकवाक्योपात्तशेषपि आस्यद्रव्ययोः परस्परनियमे
एकव्यवशेषोपात्तयोः द्वित्वसुखयोः. कैमुतिकन्यायेन पर-
स्परनियमात् पुंशुशब्दगमः । ('श्रीमे वसानौ अग्नि
मादधीयाताम्' इत्यत्र । पूर्वपक्षे इदम् ।) सोम. ६।१।५.

● 'गुरुं वा बालवृद्धं वा ब्रह्मण वा बहुभृतम् ।
आवतामयिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥' मनुः (७।
३५१) अत्र विद्वानेश्वरः- एतादृशो ब्राह्मणोऽपि
वश्य. किमुतान्यः इति कैमुतिकन्यायेन एतादृशान्यपर-
माह । बलुत्तस्तु स्वतपोयतो ब्राह्मणोऽपि वष्य एव ।
नीतिमसूत्रः. पृ. ६२. ● शानकर्मसमुच्चयनज्ञाणा-
मनुकत्वसिद्धये कैमुतिकन्यायेन शानकाले कर्मणामसंभ-
माह । सं. शारी. रामतीर्थः ४।९. ● न च अररुह-
संविशास्त्रेणैव कैमुतिकन्यायेन शक्तिव्यवधि परिदिने
यथाविद्धौ शक्तिव्यवधिप्रत्यक्षमन्येक स्यात्, अतश्चन्द्रदर्शने
निषेधवाचकतपैव शक्तिव्यवधिप्रत्यक्ष सार्थकमिति वाच्यम् ।
समयमसूत्रः. पृ. ७२. ● कैमुतिकन्याये हि अन्यायं
ताययं पर्यवसीयते, स्वायं निषेधश्च भवति । यथा
'दोषा वाच्या गुरोरपि' इत्यत्र गुरोरुक्त दोषा नैव वाच्या.
छान्दस्यमहायत्ते. । अन्येऽपि तु सर्वेषामपि वाच्या इत्यर्थः ।
(तद्वचनवाशिका पृ. २००) । 'अर्धमात्रात्पत्नेन
पुनोऽत्र मन्थन्ते पैवाकरणा' इत्यत्र अपितद्वन्द्वेनेन
अर्धमात्रात्पत्नेनापि पुनोऽत्र पैवाकरणा मन्थन्ते, निमुग
ततोऽधिकत्वात्पत्नेन इति कैमुतिकन्यायेन मात्राधिकत्वात्प-
त्नेन आदत्तोपत्तामाहुः । भूतिः. पृ. ३३७. ● अन्व-
दोषत्वव्यापकविशेषोऽपि अपि अविशान्त्वगता विरोध-
यमाधानेन विनियुक्तविशेषोऽपि कर्तुं शक्यते, इह (वाज-
पेयसूत्रनिषेधयोः) तद्वचने किमु (किमुन) यत्कर्म
इति कैमुतिकन्यायोद्घाटनार्थम् अथवा भङ्गन विरोध-
यमाधानेनोद्घाटनम् । परिमल. ३।३।१४।२५ मन्. .

● बलु ब्रह्मदर्शने- 'आराधने तु वेदा विद्वत्परा वेध

इष्यते । कशावेष इत्याहुः चार्था ये हरिभिः ॥'
इति, तत् कैमुतिकरीत्या अरुणोदयवैधित्याऽर्थम् इति
माधयः । तत्त्वं तु पूर्वचतुर्थापि अत्र ईकृतः पूजावर्जनार्थ-
मित्यनुपदेशेन वक्ष्यते । समयमसूत्रः. पृ. ४२.

● कोकनदत्वं पत्न्यैः कार्यसमवायिरक्तावाप्तजातिः ।
सु पृ. १४१०.
● कोटिद्वये साधारणवर्गस्य आवदनकत्वम् । संकषे.
३।२।२१.

● कोटिशोऽदयमानोपवृंहणन्यायः । एतन्त्याया-
नुरोधात् ईश्वरस्य अन्नत्यादेर्विश्वसुगत्वसिद्धिः । स्वयी-
कचित्तैः न्यायैर्न्यसंस्तानात् उपवृंहणानुरोधेन अवसापत्नं
व्यापः इत्यर्थः । (इतिहासपुराणानि उगुहृणार्थाः ।
कोटिशोऽदयमानम् उपवृंहणं न्यायः इत्यस्यार्थः । के.)
साहस्री. ८।५.

● कोद्रवाः मुद्रानां न प्रतिनिधिः 'अवशिष्या वै
माषाक्षयः श्लेष्माः ।' वि. ६।३।६.

● कोपपानन्यायः । ग्वयशरे दिव्यविशेषोऽयम् ।
तथा च वायुस्तक्यः 'देवानुमान् सममन्वयं तत्तानो-
दकमाहरेत् । संवाच्य पापयेत् तस्मै चर्तुं प्रवृत्ति-
मयम् ॥' (२।१२२) 'अर्थां चतुर्दशादहन्ते यस्त
नो रावदैविकम् । स्पृशनं चापते पोर स मुद्र. स्वास
संशय. ॥' (२।२३) इति । साहस्री. १।२५.

● कौण्डव्यापिनामयनविषयक सर्वं पुण्डरापिना-
मयन-गन्धे द्रव्यम्, गन्धमेवैऽपि भयंस्वामेदत् । के.

● कौत्सखण्डसिद्धयज्ञनिरादिसामभिः
विकृतिविशेषे प्राकृतसाम्नां माधः ॥

अर्थे स्वस्वयमाणे नैकव्यात् प्राकृतस्य विचार
स्यात् । १०।४।१।७ वर्णक २ ॥

भाष्यम्— एवं वा । अचिच्छुने 'कौत्स भवति,
कांशं मरति, वशिष्ठस्य बन्धने मरत, शुद्धाशुद्धीं मरत,
मर्ग्यपत्नीं मरत, कौमालीं मरति' इति । अन्व
तु प्रहृष्टो कामानि तत्र चोदकेन प्रणामि । किं कामि
निरचन्ते, न इदेषोऽर्थः संदिष्टो । किं प्रणम् ?
अनिर्गुणः गजवर इति । कुत ? कामनन विधौर्ते, न
शुभ्रते इति प्रहृष्टेऽपि ततोऽपि । प्रस द्ये इत्यर्थः ।

प्रत्ययपुरुषार्थलक्षणं

मेवाप्यानाथः । क्वच्यपुरुषार्थत्वं तु तृतीयसिद्धमपि उदाहरणविशेषनिष्ठतया प्रयोग्यत्वसिद्धयर्थं विचार्यते इति विवेकः ।

मण्डन— 'अथ प्रयोग्यत्वात्प्रायः ।'

शंकर— 'तुर्थाध्यायप्रतिश्रवः ।' प्रतिश्रवः प्रतिज्ञा ।

• क्वच्यपुरुषार्थत्वं तृतीयाप्यापसिद्धम् । भाट्ट-
पत्र १११.

इह क्वच्यपुरुषार्थलक्षणम् ॥

यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य, तस्य लिप्ताऽर्थ-
लक्षणा, ऽविभक्तत्वात् । प्रा१२२२ वर्णकं १ ॥

भाष्यम्— अथ किल्लक्षणः क्वच्यर्थः, किल्लक्षणः पुरुषार्थः इति लक्षणं वाच्यम् । तथाहि लघीयसी प्रतिश्रवितः, वृष्णकीटेन उच्यते यो वसी । (भूमिगताना मनेनेना श्रयाणा प्रयेक स्वयनेन प्रदर्शने पर्यन्ते वृष्ण आकोट- कुटिलीकरण कर्तव्यं भवति, इति गौरयम्) तदुच्यते । यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य, यस्मिन् कृते पदार्थे पुरुषस्य प्रीतिर्भवति, स पुरुषार्थः पदार्थः । कुत ? तस्य लिप्ता अर्थलक्षणा । तस्य लिप्ता अर्थेनेन भवति, न शास्त्रेण । क्वच्यर्थो हि शास्त्रादवगम्यते, नाप्यथा । अविभक्तो हि पुरुषार्थः प्रीत्या । योषः प्रीतितापनः, स पुरुषार्थः । पुरुषार्थे लक्षिते तद्विपरितः प्रत्यय इति प्रत्ययस्य लक्षणं सिद्धम् ।

उप— (भाष्यमाश्रित-) यस्मिन् कृते पदार्थे पुरुषस्य प्रीतिर्भवति (स्वार्थिल्लक्षणा), स पुरुषार्थः पदार्थः (दर्शपूर्णमासादिः) । तस्य लिप्ता अर्थलक्षणा इति । निमुक्तं भावति ? यदि लिप्ताशब्देन अनुष्ठानं मुच्यते, तन् अद्युक्तम् । नहि प्रत्ययेनापि विधिना कल्पात् पुरुषस्य प्रत्ययते । (समाचष्टे-) सत्यम् । प्रत्यय-पुरुषार्थयोः द्वयोपि साध्यतापनसंभवो वैदिकः । किन्तु पुरुषार्थे वरकम् इच्छतः, न निशेगतः । क्वच्ये तु अनिच्छतो निशेगतः । तेन वरकमभिमन्य उक्तम्, 'तस्य लिप्ता अर्थलक्षणा' इति । दुःशाकलनात् क्वच्यं चागः पुरुषार्थः । साप्येन अविनामावात् साधनस्य पुरुषार्थता उक्ता ।

सोम— सूत्रार्थः—यस्मिन् पदार्थे कृते पुरुषस्य प्रीतिः स्वर्गादिल्लक्षणा उपजायते, स दर्शपूर्णमासादिः पुरुषार्थः । यतः तस्य लिप्ता अनुष्ठानम्, अर्थलक्षणा पुरुषार्थस्य प्रीत्या अविभक्तत्वात् इति ।

वि— 'क्वच्यार्थेनास्ति वाऽस्ति लक्ष्यं, नास्त्य-
निरूपणात् । कृते यस्तदर्थोऽस्ति तस्य निरूपणम् ॥'

भाट्ट— वक्ष्यमाणयोः प्रत्ययपुरुषार्थयोर्लक्षणमुच्यते । तत्र सन्वयत्वे तावत् स्वयंप्रापितसाध्यापीनानुष्ठानं पुरुषार्थः । तदुक्तकारकं क्वच्यर्थः इत्युक्तम् । तत्र । फले काम्यकालादौ 'न कलञ्जं भवेत्' इति निषेधेषु च अन्यत्वापत्तेः, अनुष्ठेयत्वाभावात्, निषेधेषु स्वयंप्रापित साध्याप्रसिद्धेश्च । क्वच्यर्थलक्षणस्य आधानादौ अति-
म्यातेश्च । यदपि शास्त्रदीपिकायां इतिवर्त्यतात्वेन अभिवर्तनं नल्यर्थत्वम्, तद्विषयं वरकफलवृत्तिपुरुषार्थ-
त्वमित्युक्तम् । तदपि न, प्रत्ययनिषेधानाम् अक्रियात्वेन अनित्यवर्त्यतात्वेन तेष्वन्यात्वेः, आधानाप्ययनयोः समप्रतिज्ञत्वस्य तत्रत्यत्वे तदुक्तत्वेन तत्र पुरुषार्थलक्षणस्य अनिन्यातेश्च । तस्मात् स्वयंप्रापितवृत्तेश्च तदतिरूपित-
विषयताकं पदपदार्थत्वम् । स्वयंप्रापितत्व च शास्त्रान-
धीनेष्टसाधनताज्ञानजन्येष्ट्याविषयत्वम्, स्वयंप्रापदौ हि इष्टसाधनता न शास्त्रागम्या । इदं च स्वयंभू देशविशेष-
रूपत्वे । मुच्यविशेषरूपत्वे तु शास्त्राधीनेष्टसाधनताज्ञान-
जन्येष्ट्याविषयत्वं बोध्यम् । यागानुष्कारादौ तु सा शास्त्र-
मादेति ते न स्वयंप्रापिताः, स्वार्थादेषु तथा । अतः तदुद्देशेन विधीयमानयागमादिर्भवति पुरुषार्थः । क्वच्य-
पुरुषार्थत्वस्यैवदर्शो भावः इत्युक्तमेव 'क्वच्यं पुरुषार्थ-
त्वात्' इत्यम् । उद्देश्यताविषयत्वे न स्वल्पसंभवस्य-
विषयताविशेषात्प्रत्यये लक्षणस्यैव नरकामावोद्देशेन निवृत्ति-
त्वात्प्रत्यये । तेन निषेधस्यैव च कालविधानात् गान्धाति । पुरुषार्थ-
विधानात् क्लेशेदेतेन च कालविधानात् गान्धाति । पुरुषार्थ-
र्थेषु अभ्यनुष्ठातिषु च दोग्धमावोद्देशेन तत्रविषया-
विधानात् गान्धातिः । एतं च स्वयंप्रापितमिन्द्रवृत्तेश्च स्वयंप्रा-
निरूपितविषयताकत्वमेवेदं प्रत्ययत्वम् । अनुष्ठानयोः हि
अस्मिन् प्रकरणे स्वयंप्रापितव्यतः । तेन आधानाप्ययनयोः
उद्देशेष्टीमाच्यन्त्याभावेऽपि आद्यप्रत्ययस्यैव शास्त्रान-

कुतः ? श्रुतिसामर्थ्यात् । 'कौत्स भवति, काण्वं भवति' इत्येकैकस्य निवृत्तिं कृत्वा श्रुतिः समर्था अर्पयतीति । एवम् 'वशिष्ठप्रत्यक्षनिश्रे भवतः' 'शुद्धाद्युद्धीये भवत' 'भर्गवशशी भवत' इति द्वयोर्निवृत्तौ कृताया श्रुतिसामर्थ्यमनुग्रहीतं भवति । तथा, 'कौञ्चानि भवन्ति' इति विभिन्नीणि निवर्त्य कृत्वा सामर्थ्यां श्रुतिर्भवति । यदि एकस्मिन् श्रुते एकमेव निरूप्यते, ततो यावन्ती एवास्ती अर्पिका प्राकृती सामर्थ्या, तावन्नेव भवति । एष सर्वत्र । क्रिमेव भविष्यति ? प्रकृतेरविकार, प्राकृतानामेवशिशाना साम्ना ग्रहणं भविष्यति । तत्र चोदकोऽनुग्रहीष्यते । तस्मादेकमेकस्य निवर्तकम्, द्वे द्वयो, बहूनि बहूनामिति ।

सोम -- पूर्वनेन विशेषचिन्तनात् संगतिः ।

वि -- 'तम् सर्वेषां च सर्वमेकद्रव्यायुक्तितोऽयम् । अविशेषादप्रमो, ऽन्य एकायुक्तिविशेषतः ॥' ११. तत् कौत्सादिनाम् ।

भाट्टदीपिका तु 'कौत्सकाण्व' इति वि दौ एव संगृहीत ।

भण्डन -- 'तत्राप समसंख्यया ।' तद्वय-प्राकृतसामर्थ्यात् । १२.

शंकर -- 'तत्रापि समसंख्यकम् ।' १२.

● कौत्सादिन्यायेनैव समसख्यप्राकृतसामर्थ्यात्क-तया यत्किञ्चित्क्षेत्रे तद्विशेषमवकनौ सार्वत्रिकविशेषेण न नियम (वैलव्यैरनादिनियम) । भाट्ट १०।१६

● कौमुर्म साम धायाऽन्तरम् । वि. १।१।८.

● कौन्तेयराधेयन्यायाः । कर्ण, कौन्तेयत्वमसात्वा स्वस्य रूपेण येने, तथा पीत स्वस्य अर्थात्प्रद्वान्ता-सामर्थ्यात्वा संवार्तिव मन्यते । संग्रहः.

● कौपीनं (गुप्तमिन्द्रिय) छादयितुं प्रकृतौ विकृतौ च प्रच्छादतं कियते वाद्यता । भा. १०।४। ७।१३.

● कौपीनकिन्नाहणे ज्योतिष्टोमप्रकरणे प्रवर्ध-भूषीत. (८।३-७) । सु. १३२२.

● कत्या । न तत्रम् कत्याऽन्त पूर्व प्रशोक-या-सात्वात् इति कस्य चिद्व्याख्यानमस्ति । नापि

कत्याऽन्तमेव लोक पूर्वं प्रयुङ्क्ते, आलयात्तादपि पर-स्तात् कवीनाम्प्रीणा आम्नाये च कत्याऽ-तपदयोग दर्शनात् । तस्मादन्यथासिद्धेः समानकर्तृकतावत् पूर्वं मालता तदर्थे. इति परार्थः. । कणिका. १. ४२०.

● कत्या । पूर्वकालताया हि कत्या स्मर्यते, नानन्तर्ये । बृहती. १. १० । अध्ययनस्य दृष्टार्थता च कत्याऽध्ययस्य आनन्तर्येऽपि स्वीक्रियमाणे व्याहृत्यते । अतो नानन्तर्ये कत्याप्रत्ययस्यार्थः । यदापि न याऽन्येन आनन्तर्यविशिष्टा पूर्वकालता उच्यते, तथापि अध्ययनविधिविशेषात् पूर्व-कालतामात्रेणैव अर्थो गृह्यते । ऋगु. १. ७. कत्या । भवति हि 'गच्छति भुवन्ता' इत्यपि गमनमपेक्ष्य भोजनस्य पूर्वकालत्वम् । वा. ३।५।१।४८.

● कत्याऽन्तानां नास्ति परस्परसंबन्ध, साक्षाद्भवत्वात् कत्याऽन्तस्य । ६।४।७।२४.

● कत्यापेटिका । (१) 'वाजपेयेनेऽना बृहस्पतिवनेन यजेत' इति बृहस्पतितवस्य वाजपेयाङ्ग-मुक्तम्, (२) 'अग्निं चित्रां सौभाग्या यजेत' इति सौभाग्या. चयनाङ्ग-मुक्तम् । ४।३।१।३०-३२ । (३) 'सत्याप्य पीर्णमार्शौ वैश्वमनुनिर्षयति' इति वैश्वस्य पूर्णमासाङ्ग-मुक्तम् । ४।३।१।३३-३६ । (४) 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत' इति ज्योति-ष्टोमस्य दर्शपूर्णमासोत्तरकालत्वमुक्तम् । ४।३।१।४।२८ । के.

● कत्याप्रत्यय एकस्य पूर्वकालीनता ब्रूते, अपरस्य चोत्तरकालीनतामिति चेन्न । अङ्गत्वबोधनमेव तस्य मुख्योऽर्थः, पूर्वकालस्तु न नियत 'गुत स्यादस्य स्वमिति' इति कालिकेऽपि प्रयोगात् । वि. ४।३।१।३-३४.

● कत्याप्रत्यय, भट्टसोमेन्यरमते विनिर्गोह्यै श्रुति । तथापि द्रवी गतिं पूर्वैश्चोत्तराङ्ग-त्वम्, उत्तरस्य वा पूर्वङ्गत्वम् । तत्र आयोदाहरण यथा 'पूलत द्याया परिवाशोव्येण कटोति' इति । उपवेयास्तान्नाङ्गं परि वाद्यनम् । द्वितीपोदाहरण यथा 'वाजपेयेनेऽना बृहस्पतिवनेन यजेत' इति । एतं तदादेशो ह्यत्रापि 'सत्यापारमाकार्य' इत्यादि । नानाप्रत्यये पार्थमारधि-मते न भवित्यम् । तत्रनेन चतुर्थे शाक्यीयमङ्ग-न-

क्रमः नाम

च स्यात् । नहि होमानन्तरं क्रियमाणस्य किञ्चित्
 दृष्टं प्रयोजनमस्ति । पदार्थबोधकवाक्यानां यः क्रमः, स
 पाठक्रमः । तस्माच्च पदार्थानां क्रम आधीयते । येन हि
 क्रमेण वाक्यानि पठितानि तेनैव क्रमेणापीतानि अर्थ-
 प्रत्ययं जनयन्ति, यथाऽर्थप्रत्ययं च पदार्थानांमनुष्ठानात् ।
 स च पाठो द्विविधः । मन्त्रपाठो ब्राह्मणपाठश्चेति । तत्र
 आग्नेयश्रीगोमयोः (पुरोडाशयोः) तत्त्वज्ञान्याऽनु-
 वाक्याक्रममात्रं यः क्रमः आधीयते, स मन्त्रपाठान् ।
 स चायं मन्त्रपाठो ब्राह्मणपाठात् बलवान्, अनुष्ठाने
 ब्राह्मणवाक्यपर्येषया मन्त्रवाक्यस्य अन्तरङ्गत्वात् । ब्राह्मण-
 वाक्यं हि प्रयोगात् बहिरेव ' इदोर्वं कर्तव्यम् ' इत्येव-
 मन्त्रोप्य कृतायैव, इति न पुनः प्रयोगबलं स्पष्टयिते ।
 मन्त्राः पुनः अनन्वयप्रयोजनाः प्रयोगसमवेतार्थस्मारकाः
 इति यश्चात्मः । तेन अनुष्ठानक्रमस्य स्मरणक्रमधीन-
 त्वात्, तत्क्रमस्य च मन्त्रक्रमधीनत्वात् अन्तरङ्गो मन्त्र-
 पाठ इतरस्यात् अनिबलवान् । अत एव आग्नेयश्री-
 गोमीययोः ब्राह्मणपाठात् आदौ अग्नीगोमीयानुष्ठानं पश्चा-
 दाग्नेयानुष्ठानम् इत्येवं क्रमं पाठित्वा मन्त्रपाठात् आदौ
 आग्नेयानुष्ठानं पश्चात् अग्नीगोमीयस्य इत्येवं क्रमः इत्यु-
 क्तम् । प्रथाजानाम् ' सगिषो यजति ' ' तनूनपातं यजति '
 इत्येवं विषादकवाक्यक्रममात्रं यः क्रमः, स ब्राह्मणपाठ-
 क्रमः । अथ च यद्यपि ब्राह्मणवाक्यानि अर्थं विधाय
 कृतार्थानि, तथापि प्रथाजानां स्मारकान्तरस्यामात्रात्
 तान्येव स्मारकत्वेन स्वीक्रियन्ते । तथा च येन क्रमेण
 तानि अधीतानि तेनैव क्रमेण अर्थस्मरणं जनयन्ति, इति
 युक्तं तेनैव क्रमेण तेषामनुष्ठानमिति । किञ्च यथायं-
 स्मारका मन्त्र न सन्त्येव यथा तूष्णींविहितेषु कर्मसु,
 तेषां क्रमो ब्राह्मणपाठक्रमान्, तत्र तेषामिव प्रयोगसम-
 वेतार्थस्मारकत्वात् । प्रथाजानादरण्यं तु कृत्वाचिन्त्या, तत्र
 ब्राह्मणवाक्यानां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वाभावात् । यथा
 आहुः अर्थसादचरणे वार्तिककाराः ' प्रथाजदिव्यवाक्यानि
 अर्थं सगर्भं चरितार्थानि स्वकृतान्तर्यैः सत्यपि प्रयोगवशां
 न प्रतिरच्यन्ते ' इति । तस्मात् समन्वयक्रमेणां पाठक्रमो
 मन्त्रपाठात्, अमन्त्रपाठक्रमस्तु ब्राह्मणपाठक्रमान्देव
 इति ।

प्रकृतौ नानादेशस्थानां पदार्थानां विवृतौ वचना-
 देकस्मिन् देशे अनुष्ठाने कर्तव्ये यस्य देशे अनुष्ठीयन्ते,
 तस्य प्रथममनुष्ठानम्, इतरयोश्च पश्चात्, अयं यः क्रमः
 स स्थानक्रमः । स्थानं नाम उपस्थितिः । यस्य हि देशो
 योऽनुष्ठीयते, तत्पूर्वतने पदार्थे कृते स एव प्रथममुपस्थितो
 भवति, इति युक्तं तस्य प्रथममनुष्ठानम् । अत एव
 सायणके अग्नीगोमीयसवनीयातुल्यस्थानां सवनीयदेशे
 शशानुष्ठाने कर्तव्ये आदौ सवनीयदेशीरनुष्ठानम्, तस्मिन्
 देशे आश्विनप्रहणानन्तरं सवनीयदेशेव प्रथममुपस्थितोः,
 इतरयोस्तु पश्चात् । आश्विनप्रहणानन्तरं हि सवनीयदेशः ।
 प्रकृतौ ' आश्विनं प्रदं एहीत्वा, अिष्टता पूर्वं परिवीप,
 आदोर्वं सवनीयं पश्यमुपाकरोति ' इत्याश्विनप्रहणानन्तरं
 तस्य विहितत्वात् । तथा च सायणकेऽपि आश्विनप्रहणे
 कृते सवनीय एषोपरिष्ठो भवति, इति युक्तं तस्य
 स्थानात् प्रथममनुष्ठानम्, इतरयोश्च पश्चात् । प्रथमक्रमेण
 यः अज्ञाना क्रम आधीयते, स मुख्यक्रमः । येन हि
 क्रमेण प्रथानानि क्रियन्ते, तेनैव चेत् क्रमेण तेषा-
 मज्ञानि अनुष्ठीयन्ते, तदा सर्वेषामज्ञाना स्वप्रधानैः तुल्यं
 व्यवधानं भवति, न्यु-क्रमेण तु अनुष्ठाने केना चिदज्ञानां
 स्वैः प्रधानैः अत्यन्तमप्यवधानम्, अन्येषाम् अत्यन्तं
 न्यवधानं स्यात्, सहायुक्तम्, प्रयोगविषयगतताहित्य-
 वादापत्तेः । अतः प्रधानक्रमोऽपि अज्ञक्रमे इति प्रथमप्रकरणम्,
 एव प्रथाजदोषेण आदौ आग्नेयश्रीगोमयोः गोबोधपाठः ।
 पश्चादैन्द्रस्य इत्याः, आग्नेयश्रीगोन्द्रवाक्ययोः गोबोधपाठः ।
 अतश्च आदौ आग्नेयश्रीगोमयोः प्रथमप्रकरणम्, ततः ऐन्द्रस्य
 इति, ततः आग्नेयवाक्यः, ततश्च ऐन्द्रो वागः इत्येवं प्रथो
 मुख्यक्रमान् सिद्धो भवति । अतो युक्तः प्रथाजोशमि-
 धारणस्य मुख्यक्रमान् यमः इति । न नामो मुख्यक्रमः
 पाठक्रमान् दुर्बलः । मुख्यक्रमो हि प्रमाणात्तरतापेक्ष-
 प्रथानक्रमप्रतिपत्तिभावेतस्य विवृतिव्यवहितिः । पाठ-
 क्रमस्तु निरपेक्षत्वात्पाठक्रमप्रथमतापेक्षयता न तथा
 (विवृतिव्यवहितिः) इति बलवान् । अत एव
 आग्नेय-उपानुशात्र-अग्नीगोमीयानां क्रमेण अनुष्ठीय-
 मानानामपि उपानुशात्राश्विनश्रीगोः मुख्यक्रमान् न पूर्व-
 मनुष्ठीयते तस्य दुर्बलत्वात्, पाठक्रमान् पश्चादनुष्ठीयते

अधृतौ अधरणे हि यस्मात् विश्वजिति इव फलस्य अनुमानं स्यात् । इह तु अर्थवादे श्रुतमेव फलम् । ततो नानुमानम् । तस्मात् रात्रिसन्नादौ अर्थवादस्यैव फल कल्पते कल्पनात्प्रवात् ।

अङ्गेषु स्तुतिः, परार्थत्वात् । १९ ॥

पूर्वपक्षो च दृष्टान्तवैषम्यप्रदर्शनार्थं सिद्धान्तसूत्रम् । छन्दः सुचः इत्येवमादिषु अङ्गेषु 'न स पापं श्लोकं शृणोति' इत्यादि यन् फलवचनं सा स्तुतिरिव, जुह्यादीनां परार्थत्वात् प्रधानार्थत्वात् । रात्रिसन्नेषु तु नैषम्, परार्थत्वाभावात् । तस्माद्भासौ 'प्रतिष्ठितं हि वै' इत्येवा स्तुतिः । तस्मादत्र आर्थवादिकं फलम् । के.

ऋतौ ब्राह्मणोत्पन्नानां मन्त्राणां भाषिकः स्वरः प्रयोक्तव्यः ॥

तन्व्यायत्वादहृष्टोऽप्येवम् । १२।३।१२३ ॥

भाष्यम्-- यो मन्त्रो मन्त्रमन्त्रान्ये वैश्वस्येण दृष्टः, तस्य तथैव प्रयोगः । यस्तु तत्र न दृष्टः, ब्राह्मणेन च भाषिकेण उच्यते। यथा 'त वै प्रोहेत् वानस्योऽसि' इति, तत्र का प्रतिपत्तिः ? उच्यते । तन्व्यायत्वात् अहृष्टोऽपि । योऽसौ न्याय उक्तः 'मन्त्रोपवेशोऽप तद्वपन्वात् शब्दस्य' इति, तत्रैव न्यायेन (१२।३।८। २१ प्रथमपाठ्यायाम् आर्थिकेन) अहृष्टोऽपि मन्त्रोपदेशः एव, न भाषिकोपदेशः । तस्मात् (न इति पर्दं यद्यपि आगन्ताधमीये तस्मात् इति पदात् परस्तात् मुद्रितम्, तथापि तदनुक्तम् इति मन्यमाने) तस्मादि प्रायश्चनेनैव स्वरेण प्रयोगः ।

तदुत्पत्तेर्षा, प्रश्चनलक्षणत्वात् । २४ ॥

भाष्यम् तदुत्पत्तेः वा ब्राह्मणोचतेः मन्त्रस्य भाषिकेण प्रयोगः स्यात्, प्रश्चनलक्षणत्वात् । प्रश्चन मन्त्राणां लक्षणम् । यथा प्रोच्यन्ते तथाविधा, विश्रयन्ते । ते च भाषिकेः एव उच्यन्ते । उच्यन्ते अन्वयाविषये प्रमाणं नास्ति । तस्मात् यथोच्यते, तथाविधा एव यथोक्त्याः ।

सोम-- सूत्रार्थः--मन्त्रमन्त्रान्पाठेऽपि मन्त्रे पूर्वोक्त्यात् न ब्राह्मणस्वर इति ।

वि-- 'ब्राह्मणोत्पन्नस्य वैश्वस्ये भाषिकोऽप्ययम् । आसौऽप्यमन्त्रात्, मंत्रं स्वरान्तरविचर्जनात् ॥' प्रायश्चन-स्वरविचर्जनात् इत्यर्थः ।

भाट्ट-- ये पुनर्मन्त्रमन्त्रान्ये नाधीताः ब्राह्मणे एवोत्पन्नाः न्यमन्त्राः, तेवा स्वरान्तराभावात् अतएवपि स्वरभ्रुते, विनियोगविधौ यथापठितमन्त्रगठमलेन स्वरस्यापि स्वाध्यायविधिवशेन विनियोगकल्पनात् भाषा-स्वरोऽपि तत्र प्रयोक्तव्य एव । भाषास्वरश्च 'उन्नेगेण वृत्तुणाश्चैव तथा वाचननेयिनः । उच्यन्तींस्वर प्राहुः, स वै भाषिक उच्यते ॥' इति वचनलक्षितो ब्राह्मणस्वर एव ।

मण्डन-- 'स्यदेवाय ब्राह्मणोत्पन्नमन्त्रे ।' अयं भाषिकः स्वरः ।

शंकर-- 'तत्रोत्पन्नास्तस्वरेण ।' तत्र ब्राह्मणे ।

* क्रांती मन्त्रेषु प्रश्चनस्वर एव प्रयोक्तव्यो न भाषिकः । वि. १२।३।८ । उच्यते। श्रेयो कृतौ सोमद्रव्यस्य इत्यादिदेवतानां च यजुर्वेदे विषयान्त उच्यन्ते स्वरः । ३।३।१ । 'वानरास्योऽसि' इत्यादिब्राह्मणोपदेशेषु मन्त्रेषु तु भाषिकस्वरः एव प्रयोक्तव्यः, नास्त्येषाम् प्रश्चनस्वरः । २।३।२.

* ऋतुषु क्रिया अपि अधिकाः । भा. ६।१।३। ६-१६.

* ऋतुकथंभायमदृश्यात् अङ्गाहिसंभवाः स्यात् । या. १।२।१२।२७ उ. ५६२

* ऋतुतन्मयपूर्वज्ञातं ऋतुज्ञानसाधनाध्ययननियमजन्यस्यापूर्वस्य कल्पकम् । वि. १।१।१.

* ऋतुतो वाऽर्थवत्तदनुपपत्तेः । ३।५।१।२७ ॥ प्रायश्चनं कर्तव्यमस्मिन्नासायत्तथा वाचनं न्यायनाय कर्तव्यम् इति सूत्रायनस्य पूर्वसूत्रमप्यस्यमानविपरिणतविदोप-शब्दानुपपत्तेः ऋतुतः एवाय विनियोगः, (अग्निप-कालयोः उत्तर्दनम् 'दीर्घोमे संतयेत् धृषी' इति श्रुत्युचः) न कर्तव्यः, एते इत्यर्थवादानुपपत्तेः इवैव ग्राह्यतायम् । सु. उ. १३०५.

* ऋतुदक्षिणायाः कृष्णाया आर्तदेविकयाः पूर्वोक्त-वेद्ये उच्यते। अग्निपदविनियोगः वाचः । भा. १०।१।१४।

प्रधानाङ्गा तत्तन्मन्त्रोच्चारणस्य पाठक्रमेणैव । अत्रापि पूर्वतन् दर्वीशोमादिरूपत्वे उभयाकाङ्क्षा, विहितरूपत्वे तु अन्यतराङ्गत्वाः । उभयोमानां विह्वल्यङ्गत्वं संनिविषात्वात्, तेषां प्रमाणान्तरेण अविमिश्रितत्वात् । उभयाकाङ्क्षया संनिवेशविशेषोक्तत्वे तु यद्यपि नैरोदाहरणं संभवति, तथापि तस्य अपूर्वविशेषोपस्थापनादिना तदुपयोगितया विमिश्रितकथनप्रकारः । इति सिद्धं क्रमस्य विमिश्रितकथनम् । (ग्रन्थसंशोधनम्) । कौ. ३।३।५।१२ घ. ३३६. * क्रमः हि आनन्तर्यम् । उ च विशेषसंबन्धे कारणम् इति समधिगतम् । सर्वं कारणम्, न तु वही- यसा प्रमाणेन यत्र विरुध्यते । भा. १।०।१।१७-२८, * अनेकस्य आम्नायमानस्य संनिधिविशेषात्मानमानं हि क्रमः । ३।३।७।१४ पृ. ८५५. * उदाहरणशरीरा पाठ- क्रमेणैव औपसप्त्याख्ये दक्षप्रदेशे अनुष्ठानावगमत् अनुष्ठानसादेवप्रत्ययोऽपि क्रमोऽस्ति । (सु. पृ. ११९७, * वैतकर्मसंनिधिविधि क्रम एव । पृ. ११९७. * क्रमं समाख्या च शक्नोति लिङ्गं वाचिभूमिति । तथापि वाच्य- याग्याऽनुष्ठानाकाङ्क्षासमाख्या बन्धवती । भा. ३।२।७। २०, * क्रमेण अनुष्ठानं गम्यते वाक्यात् पदार्थानाम् । यथा लोके हन्यादनुष्ठित्येत् श्रुती इति । यथा च अदृष्टार्थेषु उपदिश्यमानेषु न भिद् भूयात् देवाय धूपो देयः पुष्पायवफरितम्यानि चन्दनेनातुलेतभ्यः उपहारः अस्मै उपहृतंभ्यः, एवं कृते देवस्तुभ्यतीति ! तन्मन्त्रः प्रति- द्यते, नैतदेवम्, न प्रथमं धूपो दातव्यः, प्रथमं पुष्पाण्यव- फरितम्यानि इति, एवं मन्यते धूपदानस्य प्राथम्यमने- नोक्तमिति । ५।१।४।४, * क्रमेण अपच्छेदे परनिमित्तन- प्राथम्यसंनयुतम् । ६।५।११५।४.

क्रमेण वा नियम्येत क्रमेणैव, तदुप- स्थात् । ५।१।४।४ ॥

द्वयपूर्वमाश्रयेः 'समिधो यजति' 'तपूतपातं यजति' 'दृढो यजति' 'सर्विषं यजति' 'स्वाहाकारं यजति' इति यत्र प्रयाजा नाम यागाः धृताः । तेषा- मनुष्ठानं क्रिम् अनियतेन क्रमेण कर्तव्यम्, उक्त पाठेन यः क्रमस्तेनेति विचारे अनियतः क्रमः इति पूर्व- पक्षः । तं वाच्येन निरस्य सिद्धान्तयति । क्रमेणैव

क्रमेणैव सति अनुष्ठानं क्रमेण पाठक्रमेण नियम्येत । पाठक्रमेण अनुष्ठाननियमः स्वीकर्तव्यः । तदुपगत्वात् तस्य पाठक्रमस्य पदार्थक्रमं प्रति शोधकतया गुणत्वात् । यथा स्नापान् अनुष्ठित्येत् श्रुती इति क्रमेणानुष्ठानं गम्यते पदार्थानां तद्वत् ।

अशाब्द इति चेत् स्यात् वाक्यशाब्दत्वात् । ५ ॥

पूर्वपक्षिणः सन्तम् । वाक्यशाब्दत्वात् अशाब्दः स्यात् इति चेत् इत्यन्वयः । वाक्यमेव शब्दः शब्दस्त्वं प्रमाणं यत्र ए क्रमः वाक्यशाब्दः, तस्य भावः वाक्यशाब्दानं तस्मात् । वाक्यार्थः पदार्थपूर्वकः, पदे- म्बन्ध पदार्था एवावगम्यन्ते न क्रमः । तथा चात्र क्रमस्य वाक्यशाब्दत्वमेव नास्ति इति अशाब्दोऽयं क्रमः, न शब्देन प्रतिपाद्यते । तस्मादनियम एव क्रमस्य ।

अप्युक्तं चानुष्ठानं स्यात् क्रमेणैव, परार्थ- त्वात् स्वैव स्वर्थेन संबन्धावगमत् स्वशब्द उच्यते । ६ ॥

पाठोऽपि क्रमनिष्पन्नः इति सिद्धान्तप्रतिपादनार्थे एतन्म । क्रमेणैव क्रमोः कर्तव्य एतत्वे सति अवरुधं स्वीकार्ये क्रमे अप्युक्तं सति आर्थिकं क्रमे स्वीकार्ये सति अनुष्ठानं स्यात् क्रमस्य । सर्वत्र आनुमानिक एव क्रमः स्यात् । परार्थत्वात् वेदस्य इति माष्ये मुनोधिन्वां चाप्याहारः कृतो वेदशाब्दस्य । वेदस्य क्रमव्युत्पन्नोप- योगिपदार्थतन्क्रमशापर्यायत्वात् स्वैव अर्थेन संबन्धो वेदस्य । यथा च पदार्थो वेदार्थः, तथा क्रमोऽपि वेदार्थः । तस्मात् वेदस्य क्रमार्थत्वात्, पदार्थानुष्ठान- क्रमः स्वशब्दः, न्वः स्वीयः स्वप्रतिपादकः शब्दो यस्य तादृशः उच्यते । वेदसिद्धः पारसिद्ध एव क्रम इत्यु- च्यते । एकस्य क्रमेणः कर्त्ता एकः । अनुष्ठेयाः पदा- र्थास्तु बहवः, तत्र कश्चिन् क्रमः स्वीकार्य एव । वेदस्य श्रुतानार्थः सन् स्वार्थभूतेन क्रमेणापि प्रतिपादकत्वा- संबन्धेन संबन्धः । अतः क्रमः वेदशाब्दराष्ट्रेण घोषित एव भवति । तस्मात् पाठक्रमोऽपि नियामक इति सूत्रन्यायम् ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् । ७ ॥

अनियमः इति द्वितीयं पूर्वपक्षमाह । अङ्गानाम्
अभ्यासः अर्थवान् सफलः । न अभ्यासः अनर्थकः
स्यात् । एकत्वाद्भ्यासः अनर्थकः स्यात् । अभ्यासे
अनभ्यासे च फलस्य एकत्वे तु अभ्यासः अनर्थकः
स्यात् । यथा एकस्मिन्नेव प्रहरादिन्यूनकाले भोजनं
तृप्तिरूपेण फलकत्वात् नाम्यस्यते तद्वत् । ऋत्वद्गोषु तु
अर्थस्य फलस्य अपरिमाणत्वात् परिमाणशून्यत्वात्
अपरिमितत्वात् अभ्यासो नानर्थकः । प्रघने च प्रघने तु
क्रियाऽर्थत्वात्, प्रघने या क्रिया सफलत्वकरणे तदर्थत्वा
दङ्गानां सकृत् करणमपि संभवति । तस्मात् अभ्यासस्य
सकृदा अथद्वया इति अनियमः स्यात् इति ।

पृथक्त्वाद् विधितः परिमाणं स्यात् । ३४ ॥

यदुक्तं सिद्धान्तिना 'परिमाणं च' इति (सू. ३१),
तत्राह अनियमवादी । उपकारस्य पृथक्त्वात् अङ्गानाम्प्राप्ते
प्राप्ते । परिमाणम् आहुतिसंख्यानियमः विधितः स्यात् ।
आहुतिसिधीना परिमाणमिदं नाहुतीनाम् । तेन आहुत्य-
भ्यासेऽपि न दोषः ।

अनभ्यासो वा प्रयोगवचनैकत्वात्, सर्वस्य
युगपच्छास्त्रादफलरथास्य कर्मण स्यात् क्रियाऽर्थ-
त्वात् । ३५ ॥

सिद्धान्ती आह । वाशब्दः अनियमपक्षभ्याहुत्यर्थः ।
अङ्गानाम् अनभ्यासः स्यात् अभ्यासो न स्यात् । अङ्गानां
प्रधानानां च प्रयोगवचनैकत्वात्, प्रयोगवचनमेकं येषां
तादृशत्वात् । सर्वस्य अङ्गप्रधानकलास्य युगवत् सात्वत्
शासनात् विधानात् । सर्वस्य युगपच्छास्त्रात् प्रयोग
वचनैकत्वम्, तस्यास्य अनभ्यासः । कर्मण अङ्गानुष्ठानस्य
स्वातन्त्र्येण अफलत्वाच्च नहि केवलं अङ्गे अनुष्ठिते किञ्चित्
फलं स्यात् । अभ्यासे क्वेऽपि न किञ्चित् फलम् ।
क्रियाऽर्थत्वात् अङ्गकर्मणः प्रघानक्रियाऽर्थत्वात् । प्रघानं
कथं फलप्रदं स्यात् इति अङ्गानि क्रियन्ते । तस्मात्
अङ्गानामेकस्मिन् प्रयोगे सकृदेवाऽनुष्ठानम्, नाम्यस्यः ।

अभ्यासो वा, छेदनसंमार्गावदानेषु वचनात्
सकृत्त्वस्य । ३६ ॥

वाशब्देन सिद्धान्तराशस्य स्वाहुतिः । अङ्गानामभ्यासः
कर्तव्यः । पितृषु 'सकृदाऽच्छिन्नं बर्हिर्भवति' इति छेदने

सकृत्त्वमुक्तम् । 'सकृत् परिधीन् संमार्हि' इति संमार्गे
सकृत्त्वमुक्तम् । 'उत्तरार्धात् सकृदवद्यति' इति अङ्गाने
सकृत्त्वमुक्तम् । एवं छेदनसंमार्गावदानेषु सकृत्त्वस्य
वचनात् लिङ्गात् अभ्यासस्य सिद्धिः । सकृत्त्ववचनाभावे
तु अभ्यासः स्यात् इति सकृत्त्वम् आहृत्य उच्यते । ततः
एतत् ज्ञापते विशेषवचनाभावे अभ्यासः एवेति ।
तस्माद्भ्यास इति पूर्वः पक्षः ।

अनभ्यासस्तु, वाच्यत्वात् । ३७ ॥

गुणशब्दः पूर्वपक्षभावात्तर्कः । दर्शपूर्णमासयो बर्हि-
रछेदने परिधिंसंमार्गे च निवृत्त्य विधानात् रिण्डहृति
च दिवसस्य विधानात् पिण्डपितृव्यैऽपि तत्रातो
सकृत्त्वस्य वाच्यत्वात् सकृत्त्वमुक्तम् । तस्मात् यम आहृत्य
अभ्यासो न विहितः, तत्र सकृत्त्वमेव । तस्मात् एकस्मिन्
प्रयोगे प्रघानवादीनां सकृदनुष्ठानम् । इति सिद्धान्तः । के.

• ऋतुविधयः अर्थज्ञानोपायास्येकत्वाभावत्वाच्च-
सकृत्तां प्राणव्यतिषेता एव भवन्ति । मणि. ट. ४.

• ऋतुज्ञेयाः अनारम्भाधीना मह्यः, न तु हवन
शेषः । तेन तेषां सकृत् मह्यम्, नैकप्रतिवचनम् । भा.
५।३।६।१५-१६.

• ऋत्वन्ते अनुष्ठानम् अग्निचिद्वतनाम् ।
भा. ५।३।१०।२६-२८.

• ऋत्वन्तरम् अनेष्टि राजसुवान्तर्गतविष्टे सकृत्
शात् प्राङ्गशाद्यगिरात् । भा. २।३।२।३. • ऋत्वन्तर
नित्यात् मासादिश्रेणं कुण्डवायिनामवने । वि. २।३।११.

• ऋत्वन्तरेषु सौर्य-आर्यमण-प्राच्यपल-नैर्कनादिषु यो
यावन्ति कर्माणि करोति, स तावद्भ्यः फलमश्नुते ।
भा. १।३।३।११. • ऋत्वर्थम् अतिविद्यते ।

न च गोदेहनादीनां ऋत्वर्थता, फलार्थत्वात् ।
रत्न. ८।३।४४२४.

• ऋत्वर्थे तु क्रियेत शुभमूतत्वात् । १०।२।
१९।११ ॥

'वज्रपानेन समिता औद्भृती भवति' इति,
'शुभं वनानोऽन्तरमते' इति च प्रवृत्तौ भूतम् । तत्र
ऋत्वर्थम्, न पुत्रपार्थम् । एतादृशं ऋत्वर्थं कर्म अशि-
यते क्रियेत । दृगम् पुत्रपार्थकर्मैरेण्यपार्थः । तत्र

सोम— इह भुत्वादिप्रमाणानां पञ्चमत्र चित्स्वते । पूर्वं तु क्व चित्त्विचार प्रासङ्गिक इति पादा-तरस्य-मानन्तर्थे च । तत्र भुत्वर्योर्विरोध एव न संभवति, यथाभुत्वेव प्रयोजनस्य कल्पनीयत्वात् । तदुक्तम् (तत्परने) 'भुत्वर्योर्विरोधस्तु नैन क्व च न संभवी । यथाभुत्वेव हि याग्यमर्थस्य परिकल्पनम् ॥' इति । सूत्रार्थस्तु— प्रयोजनश्रुतिभ्यां पाठक्रमस्य बाध, औत्त-क्रमस्य भुत्वा प्रत्यक्षप्रयोगेन कल्पनीयपाठक्रमत्वात् विशेष सद्भावात् सर्वस्य प्रयोजनार्थं गच्छेति ।

त्रि— 'आश्विनो दशम पात्रे यवाग्वा ऐन्द्रिक क्रम । नियतो वा, इतिम पाठभुत्वर्यानां समन्वत ॥, पाठात् क्रम कल्पनीय प्रमाणस्तु श्रुते क्रम । कृत्स्नित्वात् शक्तिमुद्गच्छ्य भुत्वर्यो प्रबली तत ॥'

भाट्ट— तदेव निरूपितेषु क्रमप्रमाणेषु त्रयोपरस्य दौर्बल्यं प्रागेवास्मानिर्निरूपितम् । सुनोपनास्तु न सूत्रकारिणोच्यते । शिष्यानुग्रहार्थं तु क्व चिदुच्यते । श्रुतिविरोधे पाठस्य दौर्बल्यं यथा 'आश्विनो दशमो यजते, त तृतीयं ज्ञोति' इति । अत्र पाठात् 'ऐन्द्रवाग्वा यज्ञाति, मैत्रवाग्वा यज्ञाति, आश्विन यज्ञाति' इत्येवविपात् आश्विनग्रहणस्य तृतीयस्थाने प्रागस्य दशमश्रुत्या दशमस्थाने अतुष्टानम् । 'त तृतीयम्' इति तु पाठप्रस्तातुनाद एव, प्रश्ने पाठेन नापात् । एवमर्थेनापि पाठस्य बाध । यथा 'अग्निहोत्रं ज्ञोति, यवागु पवति' इति । स्वाक्यात्पूर्वमिदम् ।

मण्डन— 'भुत्वर्याभ्यां पाठबाध क्रमेण ।'

शंकर— 'भुत्वर्याभ्यां पाठबाध ।'

ॐ क्रमकोषोऽर्थेदाञ्चाम्नां श्रुतिविरोधादर्धपर-त्वाच्च ॥ ५।१।१।१॥

पाठक्रम श्रुतिक्रमेण अर्थक्रमेण च बाध्यते न वा इति विचारे क्रमस्य प्रमाणवाचिरोपात् सर्वेषां तुल्यवन्तत्वा न बाध्यते इति पूर्वपक्षे प्राप्ते, सिद्धान्तमाह । क्रमरान्देन पाठक्रमो यजते । क्रमस्य पाठक्रमस्य हीन बाध, अर्थरान्देन्याम् अर्थेन भुत्वा च भवति । श्रुतिविरोधात् 'आश्विनो दशमो गृह्णाते, त तृतीयं ज्ञोति' इति । अत्र प्रथमा श्रुतिरेव क्रममाह । वा आनुमानिक पाठेन क्रम

बाधेत । अर्थपरत्वात् च । अग्निहोत्रेण पूर्वं पठ्यते, यवागुश्रुत्या पश्चात् पठ्यते, तत्र यवागुश्रुतस्य प्रधानार्थत्वात् पाठक्रमो बाध्यते । तस्मात् पाठक्रमत् औत्तक्रम अर्थक्रमश्च बन्धान् । के

० क्रमधर्मं चोद्गालक्षण एव । वि ५।१।१ वर्णक २ ० क्रमनियमलक्षण पदमेऽप्येव उच्यते । तत् श्रुति-अर्थ-पाठ-प्रवृत्ति-काण्ड-सुटपैर्वैदपते । भा ५।१।१।१। भुत्वर्यपाठना उपदेशविषया एव । प्रवृत्ति काण्डसुटपक्रमान्तु अतिदेशविषया अपि प्रधानभूता पदार्था । कर्ता गुणभूत । तस्य प्रतिप्रधानमनुष्ठानं कुर्वत नम सिद्ध एव । क्रमनियमस्तु चित्स्वते । वा ० क्रमप्रमाणानां पण्णामत्रावे अनियम । यथा प्रथा बानुमन्त्रादीनां नानाशाखाऽ-तरसमाभ्यन्तानाम् 'वसव मृगना प्रीणानि' इत्यादीनाम् 'एको मम' इत्येवमादीना च । भा ५।१।१।३ ० क्रमबोधकानि प्रमाणानि भुत्वर्यपाठस्यानुसृत्यप्रवृत्तिरूपाणि पठ् । मणि पृ १३

० क्रमवन्त वे आरन्वन्वा, ते यथमातुपक्रमिवन्वा । भा १०।५।१।६, ० क्रमवन्ताम् एकदेशप्रश्नेण आद्यो पादानम् अत्यलोरथ । १०।५।१।६-६

० क्रमविनियोगस्य (३।१।३।३३) अपवाद आग-वर्षमवोदना इति । भा ३।१।४।२४-२५

० क्रमविपर्ययसन्निमित्तं प्रायश्चित्तं कान भवेत् (अग्नीषोमीये पत्नी पुरोडासे च) न (तु अङ्गानाम्) आश्रुति प्रायश्चित्तं तर्हि कर्तव्यम् ? कियते 'अवाक्यामे' इति सर्वप्रायश्चित्तं ज्ञोतीति । प्रातःत्रिकवाद्या प्रायश्चित्त-भाव । भा १२।१।१।४

ॐ क्रमविपर्ययसन्निमित्तं । यत्र नगस्य पूर्वापर विधेर्विपर्ययो न्ययस्य भवति, तत्रायमन्तरतीति । साहस्री ४१०

० क्रमविरोधो वाक्येन सम्पन्ने सत्र दीक्षाणागम् । वि ५।१।१ वर्णक ३

० क्रमविषये प्रायोगविधि मन्त्र, सर्वत्र क्रमकरोते प्रायोगविष्णवीनत्वात् इति चैत्र, पदार्थप्राप्यवीनत्वात् प्रायोगविधे सग्रातेऽश्वेदकापीनत्वात् । चोदकोरजीवित्वात् प्रायोगविधिदुर्बल । सोम ५।१।१०

बलाप्रत्याधिकरणवार्तिके पशुकामप्रयोगे च (प्र. ८३८)
उक्तः । बाल. प्र. १५७. * ऋत्वर्थनिषेधातिक्रमे
ऋतोर्गुण्याख्यः मत्ववायः । सु. प्र. १३९५. * ऋत्वर्थ-
नैमित्तिकानां निमित्तावृत्तौ आगृत्तिः (इति वीर्षिकम्) ।
भा. ६।२।१२९. * ऋत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा
शेषलक्षणगोचरत्वात् नाध्यागन्तर प्रयोजयति । रत्न.
५।१।११९.

ॐ ऋत्वर्थपुरुषार्थजिज्ञासाऽधिकरणम् ॥

अथातः ऋत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा । ४।१।११९ ॥

भाष्यम्—तृतीयेऽध्याये श्रुति—लिङ्ग—वाक्य—प्रकरण—
स्थान—ममास्थानेः शेषविनियोगलक्षणयुक्तम् । इहेदानीं
ऋत्वर्थपुरुषार्थौ जिज्ञास्येते । कः ऋत्वर्थः कः पुरुषार्थः
इति । याऽपि प्रयोजकप्रयोजकफलविषयवादाङ्गप्रधान-
विन्ता, याऽपि ऋत्वर्थपुरुषार्थजिज्ञास्येते । कथम् ? अङ्गं
ऋत्वर्थः, प्रधानं पुरुषार्थः, फलविधिः पुरुषार्थः, अर्थवादः
ऋत्वर्थः । प्रयोजकः कश्चात्पुरुषार्थः, अप्रयोजकः
ऋत्वर्थः । तस्मात् ऋत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञास्येते स्मृतिम् ।
तत्र अथातः शब्दो प्रथमे एवाध्याये प्रथमस्मृते वर्णिते ।
अथेति पूर्वप्रकृतं शेषविनियोगलक्षणम् अपेक्षते । अत
इति ऋत्वर्थपुरुषार्थजिज्ञासाविशेषं प्रकृते । ऋत्वर्थे यः,
स ऋत्वर्थः । पुरुषार्थे यः, स पुरुषार्थः । जिज्ञासाशब्दो
ऽपि तत्रैव समधिगतः, हातुमिच्छा जिज्ञास्येति । तदेतत्
प्रतिज्ञासन् ऋत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञास्येति ।

टिप्पणी— तृतीयेन अवभृते शेषवे कः ऋत्वर्थः, कः
पुरुषार्थः इति विशेषः चिन्त्यते पूर्वम् अवभृते सामान्ये ।
यथा मतमेव सामान्यतिदेशे सिद्धे अद्यत्वे विशिष्टातिदेशः
चिन्त्यते । एव लक्षणमेतदः अथवा ' अर्थे मत्तैपम्यम् '
(४।१।१२९) इति (उक्तम्) प्रयोजकप्रयोजकत्वं
यत् तत् असाधारणं चिन्त्यते । भाष्यकारश्च इदमेव
अभिप्रेत्य आह (अर्थे समवैपम्यम् इति सूत्रे) ' अति
क्रान्तः तृतीमविवशः ' इति । पञ्चमे च (प्रथमे सूत्रे)
असाधारण्येनैव एवं न्यवदेक्यते ' प्रयोजकप्रयोजकलक्षण
वृत्तम् ' इति ।

सोम— ऋत्वर्थत्वे ऋतुप्रयुक्तत्वम्, पुरुषार्थत्वे त-
पुक्तत्वम्, एकत्वादेः यथाङ्गत्वे तप्युक्तत्वम्, स्थि-
-

कृदादौ त्यागशो अपूर्वतद्भावे तप्युक्तत्वम्, नियमविधौ
एति दद्यादेर्नियमेन मयदेगादिप्रयुक्तत्वम्, अगमश्लोक-
श्रवणादीनाम फलविधिवे षण्ममत्वादीनाम फलप्रयुक्तत्वम्
अर्थवादत्वे ऋतुप्रयुक्तत्वम्, विश्वजिज्ञासादीनां अफलत्वे
प्रयुक्तिरेव दुर्लभा फलत्वे तप्युक्तत्वम्, दर्शपूर्णमासा-
भ्यामिष्ट्वा इत्यस्य काशाश्वत्वे सोमस्य न दर्शपूर्णमास-
प्रयुक्तत्वम्, सौत्रामण्यादेः अन्वयङ्गत्वे तप्युक्तत्वम्,
अतुमन्यादीनां विदेः प्रादीनां च समप्रधान्ये सर्वेषां फलमेव
प्रयोजकं विदेवनादीनामङ्गत्वे ऋतुप्रयुक्तत्वम् इत्यादि-
रूपेण सर्वस्मिन् अध्याये प्रयुक्तिरेव चिन्तिता । ऋत्वर्थ-
पुरुषार्थमन्वयो, प्रयुक्तिपरत्वात् युक्तं प्रतिज्ञासन् तम् ।
यदा प्रायेण पुरुषार्थः प्रयोजकः इति पुरुषार्थशब्देन
प्रयोजको लक्ष्यते, ऋत्वर्थशब्देन च तपप्रतिपक्षान्वयेन
अप्रयोजको लक्ष्यते इति सूत्रयोजनिका । प्राभाकरास्तु
उपादानाख्यं धृत्वादिन्यतिरिक्तं शेषत्वे प्रमाणान्तरमस्ति
इत्यवगमनात् उपादानाख्यप्रमाणमस्य शेषत्व— प्रयुक्ति-
अधिकार—उत्पत्त्याख्यं चतुष्टयम् अभ्यागार्थः इति वदन्ति ।
सह युक्तम् ।

त्रि— ' चिन्त्य न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं वा ऋत्वर्थपुरुषार्-
थयोः । अफलत्वाच्च कर्त्तव्यं, प्रयुक्तौ कियतामिष्टम् ॥,
क चिदेतद्विचारेण क चित् फलविधेर्वशात् । क चित्
साक्षाद्विहायावे प्रयुक्तिर्नृद्धोऽन्यते ॥ ' वर्णकं १.

भाट्ट— एवं सिद्धे शेषविनियोगेन शेषत्वे
प्रयोजकनिरूपित प्रयोग्यत्वमिदानीं निरूप्यते । अत्र च
वद्यपि न प्रयोग्यत्वावच्छेदेन तस्मिन्पुणं प्रति
शेषत्वनिरूपणस्य हेतुत्वम्, निमित्तात्पञ्चानाभावेऽपि
नैमित्तिकस्य सप्रयोग्यत्वेन अङ्गत्वे ग्राहकत्वमेव
पुरोडाशकालादेः तुषोपवासं प्रति कारकत्वेन अङ्गत्व-
मत्वेऽपि तत्प्रयोग्यत्वाभावेन न्याय्यत्वस्यापि अभावात् ।
अतो न अवच्छेदकावच्छेदेन हेतुहेतुमद्भावः, तथापि
क चित् दधानानयादिनिष्ठप्रयोग्यत्वनिरूपणे तस्मिन्पुण-
निरूपणस्य उपयोगात् सामानाधिकरण्यात् तस्मिन्पुणं
प्रति अङ्गत्वनिरूपणस्य हेतुत्वात् मङ्गलुपपत्तिः । अत्र
प्रयोग्यत्वं क चित् ऋत्वर्थपुरुषार्थविचारद्वारेण, क
चिदन्वयद्वारेण निरूप्यते, क चिन्त्यादयेति प्रयोग्यत्व-

वि— 'द्विचिन्मिति मनोऽद्रुमुपाद्रुवज्जेनं वा । साधारणनास्तिद्वादेनाभावादानुगत ॥, मन्त्राणा कर्मणा चात्र क्रमोपाधानमीक्षते । प्रक्रियावत् क्रमो मानं यथा- संख्यं सतोऽङ्गता ॥' (भ्रमं विभजति-) 'क्रमः रामानदेशवम्, पाठादर्थात्, पाठतः । यथासंख्यं, संनि- धिश्च, यथाशेषमुदाहृतम् ॥, शुभ्यन्पणिति संनाप्य- भासाङ्गं संनिधेर्येत्सम् । पशुपतीऽर्थसादेश्यामीयोमीपतो भवेत् ॥' तदैवं क्रमस्य श्रेयिष्यं द्रष्टव्यम् ।

भाट्ट—स्थानं चाङ्गत्वे पद्यमं प्रमाणम् । तद्य इति- कर्तव्यतात्वेन अपोयस्यमन्त्रयोर्कवार्थयोः संनिधिः । इतिकर्तव्यतात्वेनायोर्भव्यं द्वेषा । क चित् आकाङ्क्षाविर- हात् यथा विद्वत्पदशोमादिविषये ऋतोपस्तरप्राकृताङ्गै- रेव निरागन्तव्यात् । क चिद्व्यापारात्मकत्वात् यथा जपदिग्मनादौ । अत्र च एकत्रयोवात्तन्त्रीद्वियागादि संनिधेरपि तथात्वापत्तेः बाव्यार्थोक्तुक्तम् । प्रसादादीना स्थानविषय-वापत्तिनिरासार्थमाद्यं विशेषणम् । तद्य सादेश्यापरपर्यायं द्विविधं पाठसादेश्यमनुष्ठानसादेश्यं च । आद्यं द्विविधं यथाक्रमपाठः संनिधिपाठश्चेति । त्वयमपि इदं द्विविधम् उभयाकाङ्क्षाया अन्यतरासङ्ख्या च इति । अत्र उभयाकाङ्क्षापठकप्रधानाकाङ्क्षा च इतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षाभिन्ना द्रष्टव्या । तत्र पाठक्रमान्तु काम्यपाठ्याऽनुवाक्यमन्त्राणा काम्येष्टयङ्गत्वम् । संनिधेरन्तु धानाप्यपात्रशुभ्यन्निधिसंनिधौ समागनात्स 'शुभ्यन्पण्य' इति मन्त्रस्य तदङ्गत्वम् । अनुष्ठानसादेश्यस्य तु पशुधर्मणा देशपशुद्रव्यम् । यद्यपि यैषा लिङ्गादिप्रमाणान्तरेणैव विनिशोभात्, क्रमादीना च क्व चिदपूर्वसाधनत्वक्षणा- तात्पर्यमाहकत्वमाप्तत्वात् नाङ्गत्वे प्रमाणम् । तथापि पशुविषयापि क्रमस्य अशक्तीर्होराहरणानि कौस्तुभोक्त- वीत्या ऊर्ध्वनीयानि । अत्र पशुविषयेऽपि क्रमे आराद्रुप- कारकत्वे तातन् इतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षायाः कल्पनीय- त्वात् प्रत्यक्षव्यपकत्वम् । मन्त्रादिक्रमसंनिधयोपकारक- त्वात् इति मन्त्रादेः स्वरूपेण याजनकत्वेऽपि तद्वि- श्वाहाटीपहितस्य तदजनकत्वात् करणनिष्ठयोः याजनकत्व- रूपोक्तिवैतव्यताऽऽत्मनस्वरणत्वत्वात् आद्यस्यैव । अत एव तदयोधया तस्य दौर्बल्यम् । पशुविषये तु क्रमे उभया-

पाठसाक्षरणात् अन्यतराकाङ्क्षालक्ष्यस्य, तत्रापि पाठ- क्रमात् अनुष्ठानसादेश्यस्य विधिसंनिधानस्य पुरःस्कृति- कत्वात्, तयोस्तु मध्ये संनिधानस्य मानत्वम्, एकप्रत्य- सत्वात्, इत्यादि कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ।

मण्डन— 'क्रमेण विनिशोकोऽस्ति ।'

शंकर— 'क्रमश्च विनिशोकात् ॥' ।

• 'शुभ्यन्पं देश्याय कर्मणे' यथा चान महापि- काराख्यगोपकरणेन समाख्या संनिधिं च चाधिक्यं न सर्वसंनिधिपानाङ्गत्वम्, तथा क्रमाधिकरणे एव स्युत्पादितम् । कौ. ३।३।७।१४ पृ. ३६६.

• क्रमानिपमाधिकरणम् । 'दशपूर्णमासयोः याजमानानां प्रथमाज्यनु' इति विन्दौ द्रष्टव्यम् । के. ५।१।३।३. • क्रमातुमदः मुख्यः, जपस्यः छन्दसाम् । तस्मात् आग्ने तृचे गात्वमिति । (एकविके क्तौ मासंदिनपवमाने) । भा. १।०।१।३।९. • क्रमोन्नयनं च सर्वेषु पदाथेषु आग्नातेषु पश्चात् पाठदिभिः संपद्यते । वि. ५।१।१६.

• क्रयः यागवाचनगोमप्राप्त्यर्थः । वा. ३।१।६।१२ पृ. ६९८. • क्रयः सोमस्य निधौ ज्योतिष्टोमे स्वयं सोमवतोऽपि । भा. ६।८।७।२६-२७. • नहि विषीय- मानावस्यः क्रयः गुणेन संबन्धमानं द्रव्यं विशिष्टं इति उक्तम् अरुणाऽधिकरणे (३।१।६) । वा. ३।१।७।१४ पृ. ७१५. • क्रयो द्वौ एकः अर्षहेतुकः, अन्यः शब्दद्वयः । तत्र शब्दद्वयं प्राक् ऋतुप्रवृत्तेः पशुवाचनो- पाजनेकाले सोमविश्रयिणा सह संवादः । मुख्यार्थं चायंहेतुकः । भा. १।१।२।१।४।५९. • क्रयाः साधन- द्रव्यरूपगुणोद्देशात् निजाः । भाट्ट. ३।१।६. क्रये एव अर्षणिना निवेद्यति न तर्कस्मिन् प्रकरणे । भा. ३।१।६।१२ पृ. ६९६.

• क्रयद्रव्यार्थां गोमलिपयकाणां समुच्चयः । भा. १।१।७।३।९. • क्रयप्रयुक्तं गोमन्वणीनगनम्, न तु पदापद्रुप्रयुक्तं ज्योतिष्टोमे । ४।१।१।७।२५. • क्रयसंबन्धः आरुण्यस्य द्रव्यपरिच्छेदद्वारा लब्धः । वा. ३।२।२।३ पृ. ७५२. • क्रयसमुच्चयपरम् 'दक्षिणः प्रोणाति' इति वचनम् । भाट्ट. ३।१।६. क्रयानिपवादिः मुख्य-

धैत्वात् ऋत्वर्थत्वोपपत्तिः । ऋत्वर्थनिषेधे तु च उक्तविधया ऋत्वर्थैरुपपरिहारोद्देशेन निवृत्तेर्विधेयत्वात् नाध्यासिः । 'नातिराते' इत्यादौ च ऋत्वसाद्गुण्यस्य अङ्गान्तरजनयत्वेऽपि षोडशिमृष्टाभासं प्रति उद्देश्यत्वाविधाताज्ञ सा । एवं ऋत्वर्थाभ्युपगमविधिष्यपीति ख्यं समञ्जसम् ।

मण्डन— 'सुमये पुरुषप्रियम् ।'

शंकर— 'लक्षणं पुरुषार्थस्य ।' २.

● ऋत्वर्थपुरुषार्थानुमयरूपं प्रवृत्तिरूपं वैदिकं कर्म यथा अध्ययनम् आधानं च । बाळ. ट. ८१.

● ऋत्वर्थलक्षणमुक्तम् 'असंयुक्तं प्रकरणात्' (३।३।४) इत्यनेन श्रुत्यादिभिर्बन्धस्युक्तं ऋत्वत्वा च ऋतुना प्ररूपे यद्गते, तत् ऋत्वर्थम् इति । टुप्. ५।१।१।१ ट. १२८०.

● ऋत्वर्थविकल्पभेदाः न्यायगम्याः वाचनिकाश्च 'विकल्पभेदविकल्पणम्' इति विन्दी बालमीमांसाप्रकाशे द्रष्टव्याः । के. ● ऋत्वर्थविधिषिष्ययुक्तं सर्वम् 'विधिः द्विविधः' इति विन्दी बालमीमांसाया द्रष्टव्यम् । के.

● क्रमः आनन्तर्यलक्षणः । सु. ट. १०३०. ● क्रमः क्रियाविशेषगतया विधीयते । वि. ५।१।१ वर्णकं २.

● क्रमः न कश्चित् पाठान्तिनिवर्तितः कम्पाना नैमित्तिकाना च कर्मणामनुष्ठाने । यथाकामं यथानिमित्तं चानुष्ठानम् । भा. ५।३।१२।३२-३६.

● क्रमः नाम अन्वयवहितोत्तरत्वरूपम् आनन्तर्यम् । तत्र एकपत्तिभोगिकम् एकवृत्ति । यथा 'वेदं कृत्वा वेदिं करोति' इत्यत्र वेदकरणप्रतिशोगिकमानन्तर्यं वेदिकरणवृत्ति । अत्र च दशपूर्णमासोत्तरत्वरूपमपि सोमाङ्गत्वात् तद्-अन्वयपर्यम् अन्वयवहितेति विशेषणम् । तत्र दशपूर्णमासपूर्वकालिकत्वरूपं नत्वात्म्यार्थः, न तु अन्वयवहितत्वात्तदपि । न च सोमनिषेधद्वेषेण, येन अन्वयप्राप्ते एव तत् पर्यवस्येत्, सोमविधेः भिन्नपरोपविधिनिषेधपूर्वमासप्रतिशोगिककमानन्तर्यत्वात् । अतस्तत्र उत्तरत्वाल्लभ्येयं विधेयम्, न क्रमः । क्रमश्च सर्वत्र उत्तरत्वात्तदर्थं तस्यैव 'काहं कर्तव्यः' इत्यपेक्षणात्, न तु पूर्वपदाधीष्टम् 'मनुत्तर कः पदार्थः कर्तव्यः' इत्यपेक्षायाः छ विदपि अनुदद्यात् । पूर्वपदार्थस्तु प्रतिक्रियोगितया क्रमविशेषणं दशपूर्णमासोत्तरित्वं पूर्ववाच्यतायाः ।

एनेन उभयवर्तीवर्णरूपोऽपि क्रमः पदार्थैर्द्वयाद्गुणम् इति केया चिदुक्तम् अपास्तम्, प्रमाणभावात् । अस्तु वा 'प्रथममक्षः' इत्यादौ प्राथम्यं पूर्वपदाधीष्टमेव । 'तत्त्वत्पदाधीष्टान्तरं तत्त्वत्पदार्थाः इत्येवम् अनेकपदार्थ-वृत्तिवर्तीवर्णममुदायकरूपविततिरेव क्रमः' इति मूलोक्तः पक्षः अशाब्दत्वात् विक्रौ क चित् एकपदार्थलोपे तावत्पदार्थवृत्तिवर्तीवर्णसमुदायस्य असंभवात्, स्युक्-मेगानुष्ठानेऽपि वैगुणानापत्तेः उपेक्षितः । अस्य च क्रमस्य प्रयोजननिष्ठत्वात् तत्रिण्युत्तरमारम्भः । तत्रियमे च पट्ट प्रमाणानि श्रुत्यादीनि । तेषां लक्षणानि तत्रानिरूपणायसरे वक्ष्यन्ते । तत्र श्रौतः क्रमः प्राति-स्थिकविधिना विधीयते । आधादिक्रमास्तु प्रयोगविधि-नैव इति मूलानुवायिनः । वस्तुस्तु श्रौतक्रमस्यैक-पाठोऽपिना अवगतेः ऊपस्य वाक्येन विनियोगः । क्रमान्तरे तु अर्थादिना उत्पन्नस्य प्रकरणविकल्पितश्रुत्या विनियोगः । प्रयोगस्तु सर्वत्रैव अङ्गान्तरत्वात् प्रयोग-विधिनैव । इदं च तत्रतत्र श्रुतीकरिष्यते । सुच्यते च क्रमस्यापि द्रव्यगुणादिवत् पदार्थविशेषणत्वेन विधानम् । भाट्ट. ५।१।१ ट. १५२.

● क्रमः नाम विततिविशेषः पौर्वापर्यरूपो वा । तत्र च पट्ट प्रमाणानि श्रुति-अर्थ-पाठ-खान-गुल्य-प्रवृत्त्याख्यानानि । तत्र क्रमपर वचनं श्रुति । तत्र द्विविधं केवलक्रमपर तद्विशिष्टपदार्थपर चेति । तत्र 'वेदं कृत्वा वेदिं करोति' इति केवलक्रमपरम्, वेदिकरणादेः पञ्चगव्येण विहितत्वात् । 'वपत्कर्तुः प्रथममक्षः' इति तु क्रमविशिष्टपदार्थपरम्, एकमक्षरतामङ्गमभेन भक्षानुप्रादेन क्रममात्मस्य त्रिषोडशतत्वरत्वात् । तेषां श्रुतिः इतरप्रमाणपेक्षया बलवती, तेषां वचनं क्रमपरद्वारा क्रमप्रमाणत्वात् । अत एव आश्विनस्य पाठक्रमत्वात् तृतीयस्थाने मङ्गलपत्रकौ 'आश्विनो दशमो यद्गते' इति वचनात् दशमस्थाने मङ्गलवृत्तिकम् । यत्र तु प्रयो-जनशून्येन निर्णयः, स आद्यः क्रमः । यथा अग्निशोमशून्य-पञ्चागुत्तकशेः । अत्र हि यज्ञागम्याः शोमार्थेन तत्राकः प्रयोजनशून्येन पूर्वमनुष्ठीयते । स यज्ञं पाठ्य पाठ्यं बल-वान् । यथापाठ एतदुत्ताने कर्तव्यवशेन तत्रावः अदार्थवत्

कैश्चिदपि क्रिया न साध्यते इत्यन्वयः) । वा. ३।१।६।१२
 पृ. ६९२. * क्रिया विहन्तेन उच्यते । भा. ३।१।५।१४.
 * क्रिया धातुवाच्या इति लौकिकाः । अन्यथा धातुसंज्ञै
 न स्यात् । ऋजु. पृ. १७३. * 'क्रिया धात्वर्थमात्रं
 स्यात्' न तु परिस्पन्द एव । श्रौषो. आत्मवादे ७५.
 * क्रिया न च सप्तमवायिन्येव केवला, चलनात्मिका
 वा सर्वत्रैष्यते । वा. ३।१।६।१२ पृ. ६९३. * क्रिया
 न धात्वर्थेः सीमावकमते । ' मातार्थाधिकरणोक्तरीत्या
 धात्वर्थस्य त्रियात्वाभावात्... स्वमते धात्वर्थस्य त्रिया-
 त्वाभावेन कारकविशेषकत्राधिक्यवाच्योक्त्यात् । सीम.
 ३।४८. * क्रिया न प्रत्यया, किन्तु विभक्त्योत्तरसंयोगा-
 भ्यामनुमेया । अतस्तत्प्रत्यये महत्त्वस्य न हेतुता इति के-
 चित् । मणि. पृ. २१. * क्रिया यत्र पुनः स्वविशेषणा
 विशिष्टा विधीयते, वाक्यान्तरागतस्य क्रियाऽन्तरस्य
 विशेषणम्, तत्रावस्थावर्तनीयो विधिप्रत्ययः । वा. ३।६।
 ७।२२ पृ. १०४८-४९, * क्रिया यत्र विधीयते द्रव्यस्य
 च विद्धित्, तत्र प्रत्ययाच्छिल्पण्यो वाक्यभेदः । ३।१।
 ६।१२ पृ. ६८९. * क्रिया विधीयमाना कारकैर्विना न
 भवति । दुर्. १।०३।१७।६३ पृ. १८९८. * क्रिया
 चेत्यन्येभ्यः, न द्रव्यम् । तस्य चञ्चक स्यात् ।
 वि. ५।३।११. * क्रिया साधनविशेषणमाकाङ्क्षति ।
 भा. ३।१।६।१२ पृ. ६९५.

॥ क्रिया स्याद्धर्ममात्राणाम् । १।०।२।६।६३ ॥
 द्वाहस्ताहे चने कस्तुमात्रानरणम् आदेवाव हिरण्यदानम्
 इति त्रिभिर् चोदकप्रसक्त धर्ममात्र यद्भवति, तेषा धर्म-
 गत्याना क्रिया स्यात् । तद् कर्त्तव्यम् । नहि तद्
 आनन्वयार्थम्, किन्तु धर्ममात्रम् । के.

* त्रिषा हि कर्त्तव्यमधिपति इति त्रियाद्वारा
 कर्त्ताऽपि विधेयः । वि. ६।१।२.

॥ क्रिया हि विकल्पते न परतु इति न्यायः ।
 वेदतदुक्त शारीरकभाष्ये ' कर्त्तुमकर्त्तुमन्यथा वा
 कर्त्तुं शक्य लौकिक वेदिकं च कर्म, यथा ' अनिराये
 षोडशिन यद्वाति, नातिराये षोडशिनं यद्वाति ' ' तद्विदे
 सुशोति, अनुद्विदे सुशोति ' ' श्येन पद्भ्यामन्यथा वा
 गच्छति, न गच्छति वा ' इति । न तु वक्ष्येन नैन-

मरित नास्तीति वा विकल्पते । विकल्पना हि पुरुष-
 बुद्धिवापेक्षा, न वस्तुवाच्यत्वज्ञानं पुरुषबुद्धयमेवम्,
 किं तर्हि वस्तुतन्ममेव, न हि स्थानाणिकमिन् स्थानपूर्वा
 पुरुषोऽन्यो वा इति तत्त्वज्ञानं भवति । तत्र पुरुषो
 वाऽन्यो वेति सिद्धान्तज्ञानम्, स्थानपूर्वेऽपि तत्त्वज्ञानम् ।
 एवमन्यत्राप्युक्तम् इति । साहस्री. ५१.

* नहि अन्याया क्रिया प्रधान भवति, बलेशात्मकत्वात्
 क्रियायाः । अन्यायाया एव प्राधान्यम् । ऋजु पृ. १३.
 * नहि क्व चित् कर्त्तुरद्विधा वा चित् क्रिया विद्यते,
 तन्मूलत्वात् क्रियाभूतैः । वा ३।४।५।१२ पृ. ९१४,
 * ' प्रथमं हि स्ववाक्यस्यैर्गुणैः संबध्यते क्रिया ।
 वाक्यान्तरगतैः पश्चात् शुद्धा सा द्वागम्यते ॥ ' २।४।२।३
 पृ. ३३०. * ' यदा त्वान्यपरिस्पन्दात् प्रभूत्या फल-
 त्यामतः । त्रिषा पूर्वापरीभूता लक्ष्यते वर्तते तदा ॥ '
 अने कल्लवाधनलेकक्रियाऽवयवसमूहस्यैव त्रियात्वाभि-
 धानात्, तस्याः पूर्वापरानेकत्वभावस्य पूर्वपरी-
 भूतत्वं विशेषणम् । सु पृ. ५५४. * विधीयमाना हि
 त्रिया भाष्यतान्त्वत्वात् कारकैः उच्यते । अविधीय-
 मानायाः न कारकैरेवति उच्यते । वा. ६।१।६।२४
 पृ. १३७१. * ' चोक्तान्तरक्रियायोगाद्वेत् वाक्योपस्थित-
 तात् । गुणस्ये कथंभावेऽर्हति प्रवृत्ताः क्रियाः ॥ '
 १।४।२।३ पृ. ३३१. * क्रियाम् अप्रतिनिर्वर्तयतो गुणस्य
 एतदेव सामर्थ्यम्, यत् साधन विशिष्यतात् । भा.
 ३।१।६।१२ पृ. ६९५.

॥ ' क्रियां क्रियासंबन्धिनं वा प्रकाशयन् मनः
 करणत्वं भजते ' इति न्यायाः । भविष्यपुराणोक्ते
 संकल्पवाक्ये उपनामस्य कर्त्तव्यत्वेनोद्देशात् सोऽपि प्रधान-
 गिति चेत् न । अत्र वेऽधुनवाचस्य ' क्रिया . भजते '
 इति न्यायात् क्रियासंबन्धुत्वात्प्रनामकत्वेनापि मनस्य
 (संकल्परूपस्य) करण योग्यत्वेः, उदाहरणस्य पूजाकरण-
 स्वात्मत्वात् । समयमयूराः.

* त्रिया प्रति द्रव्यं वायादुपकरोति, गुणस्तु त्रिषि
 नहि साधनम् । भा ३।१।६।१२ पृ. ६९५. * त्रिया
 विना इत्यापि षट् साधयितु न शक्यते, पञ्चक्रियाभ्यन्त-
 रेण कायस्थाल्यादीना ओदनमवाक्यजद्वन्द्वान् ।

तस्य प्रवृत्तत्वात् । स चाग्नं मुख्यक्रमः प्रवृत्तिक्रमात् बल-
वान् । प्रवृत्तिक्रमे हि आश्रीयमाणे बहूनामङ्गानां प्रपान-
विप्रकर्षो भवति । अस्मिन्बु आश्रीयमाणे सनिकर्षः ।
तन्मया दर्शपूर्णमासयोः आदौ आग्नेयानुष्ठानम्, ततः
सान्नाय्यस्य । तदगोश के चित् पूर्वमनुष्ठीयन्ते । तत्र
यदि प्रवृत्तिक्रममाश्रित्य तदगोशः सर्वे पूर्वमनुष्ठीयेरन्,
ततः आग्नेयधर्माः, ततः आग्नेयानुष्ठानम्, ततः सान्ना-
य्यानुष्ठानम्, तदा तदगोशा स्वप्रधानेन सह द्वाभ्याम्
आग्नेयधर्मतदनुष्ठानाभ्यां विप्रकर्षं स्यात् । यदा तु
सान्नाय्यधर्माणां केपां चित् पूर्वमनुष्ठानेऽपि अन्ये सर्वे
मुख्यक्रममाश्रित्य आग्नेयधर्मानुष्ठानानन्तरम् अनुष्ठीयन्ते,
तदा सर्वेषाम् आग्नेयधर्मज्ञानाभ्यधर्माणां प्रकृतौ
विषादीयेन व्यवधानं भवति, आग्नेयधर्माणां स्वप्रधानेन
सह आग्नेयानुष्ठानेन व्यवधानात् इति न विप्रकर्षः ।
तस्मात् मुख्यक्रमः प्रवृत्तिक्रमात् बलवान् ।

सद्यश्च्यमानेषु प्रधानेषु संविधातिनामङ्गानाम्
आहृत्या अनुष्ठाने सर्वेभ्ये द्वितीयविधियर्थानां प्रथमानु-
ष्ठितपदार्थक्रमात् यः क्रमः, स प्रवृत्तिक्रमः । यथा
प्राज्ञापलाङ्गेषु । प्राज्ञापलाः हि ' वैश्वदेवीं कृत्वा
प्राज्ञापलाभ्यश्चरन्ति ' इति नाम्नेन तृतीयविधिस्यात् सेति-
कर्तृ-यत्ताकाः एकस्मिन्समये विहिताः । अतस्तेषां तद-
ङ्गानां च उपाकरणविधौ नानुष्ठीयानां साहित्यं यथादगी-
यम् । अतः प्राज्ञापलाेषु एक पदार्थे (उपाकरणं) सर्वत्रा-
नुष्ठानं द्वितीयः पदार्थोऽनुष्ठेयः । तत्र प्रथमपदार्थानुष्ठानं
कस्माच्चित् पतोः (इच्छया) आरभ्य कर्तव्यम् ।
द्वितीयस्तु पदार्थः, येन क्रमेण प्रथमोऽनुष्ठितः, तेनैव
कर्मण अनुष्ठेयः । तत् सिद्धं प्रथमानुष्ठितपदार्थक्रमात् यो
द्वितीयपदार्थक्रमः स प्रवृत्तिक्रम इति । तदेवं गिरुचितः
संशेषतः पद्विषयक्रमनिरूपणैः प्रयोगविधिविधायारः ।
(अत्र सर्वो ग्रन्थो न गृहीतः किन्तु मध्यमपुस्तक-
मेवेति ध्येयम् ।) सीम्या. पृ. २२४-२२५.

● क्रमः पदार्थानां गुणभूतो भवति । भा. ५।१।२।२.

● क्रमः प्रयोगकामोचकत्वात् त्वे नरिस्ति । या. ७।१।१।१

पृ. १५२४. ● क्रमः भिन्नप्रयोगानुष्ठानानामपि कर्ममन्त्राणां
वनस्वोत्कारकाङ्गाभ्यां द्वाद्वाधाधीतैः कर्मभिः मन्त्र-

सहिताऽपीतेषु मन्त्रेषु उपकारकत्वेन, मन्त्रैश्च कर्मेषु उप-
कार्यत्वेन, आलोच्यमानेषु आवृत्त आरभ्य आलोचनात्
आद्यप्रथमप्रदेशाधीतयोः कर्ममन्त्रयोः अन्योन्यम्,
द्वितीयप्रदेशाधीतयोश्च अन्योन्यम्, इत्येवं क्रमेण
बुद्धौ विपरिवृत्तेः सर्वस्ववैयर्थ्येन व्यवहारायोगात्
पाठसादेश्यहेतुकः क्रमोऽस्ति । सु. पृ. ११९७,
● क्रमः भिन्नप्रयोगवचनगृहीतानां नास्ति । पृ. १५१.

● क्रमश्च देशसामान्यात् । ३।३।५।१२ ॥

भुतिलिङ्गाव्ययप्रकरणवत् क्रमश्च, क्रमोऽपि अङ्गादि-
भावे प्रमाणं भवति । क्रमः स्थानं सन्निधिः इति
पर्यायाः । देशसामान्यात् । क चिद् देशः स्थानम्
उपयोः समानं भवति । क चित्तु उपगौराणि एकस्मिन्
देशे पाठो भवति । तेन तथोक्तयोः अङ्गादिभावाः
सिध्यन्ति । यथा दर्शपूर्णमासयोः अनुष्ठानप्रमाणवत्
' अग्नेरहम् ' इति प्रथमः पठयते, ' दग्धिपरि ' इति
द्वितीयः पठयते । तेनैव क्रमेण प्रथमम् आग्नेयपणः, तत
उपास्यपणः इति निवमः । यथा न्याकरणे ' यथासहय-
मनुदेवाः समानान् ' इत्युक्तम् । तेन च ' एवोऽव्ययापणः '
इति एकारस्य स्थाने अय्, ओकारस्य अन्, ऐकारस्य
भाय्, औकारस्य आय् इत्यादेशा भवन्ति अयि परे
तथैवायं स्थानक्रमः । के.

● क्रमः संयोगादिवत् अनेकपदार्थवृत्तिकः अभिमतः ।
कृष्णिका. पृ. ४२१. ● क्रमः सादेश्य-स्थानापरपर्यायो
द्विविधः अनुष्ठानसादेश्यं पाठसादेश्यं चेति । पाठ-
सादेश्यमपि द्वेषा यथाकामपाठः सन्निपाठाद्येति ।
नममपीदं उपपत्त्याद्वा अङ्गमान्यकाद्वा चेति । एव क्रमः
पट्विधः । सोऽयं स्थानापरपर्यायो विनियोजकः । यत्र
फलवत् एकं समाप्तात्, सत्कारत्वे च अनारभ्य-
निषया अफलमाद्युपकारकम् । तथोच्य उमगौराणि वचन
द्वयात् स्वतन्त्रैरुक्ताकर्तव्यता, तत्र तन्मयाकल्पस्य फलव-
दङ्गणम् अनुष्ठानसादेश्यात् इति । तत्र फलवतो दर्श-
होमत्वेन अपूर्वत्वे उपास्यकाङ्गाया, विद्वित्तये इ अन्य-
तरासङ्गयेति । यत्र विभिन्नक्रमैकप्रधानाभ्यां प्राणयोः,
मन्त्रे च तेनैव क्रमेण यथादिमन्त्रोच्चारणविधानम्, तत्र
तत्तद्विधीनां पाठक्रमेणैव तत्तद्व्ययानिस्तुपरिष्कारवत्

● क्रियाणामाश्रितत्वाद् द्रव्यान्तरे विभागः स्यात् । द्रव्यान्तरेण नीपारादिना कृतस्य कर्मणः प्रीक्षादिद्रव्यकात् दर्शयूर्णवासादेवोपात्तं भेदशब्देः न प्रतिनिष्ठुपादानं युक्तम् इति प्रतिपादनाथे पूर्वपक्षमूलमिदम् । सु. पृ. ३४३.

● क्रियाया यत्र द्रव्यादीनि प्रति प्रधानत्वम्, तत्रैव तद्वेदनिमित्तापूर्वभेदसिद्धिः । वा. २।१।१।१ पृ. ३७१.

● क्रियायामेकस्याम् एकस्य कर्तृवर्त्मरानुपपत्तिः । मणि. पृ. ५४. ● क्रियाया विधीयमानाया कारकाणि उद्भूतशक्तीनि भवन्ति । तानि क्रियाया संभवन्ते कारकाणात् । अविधीयमानाया तु क्रियाया कारकाणि अनुद्भूतशक्तीनि भवन्ति । वा. २०।३।१।७।६४.

● क्रियायु यासु फल प्रत्यक्षे (चाक्यात्) उच्यन्ते ताः फलात्यः, नाश्रुतफल वेदिक्यः । ६।१।१।२ पृ. १४०८.

● क्रियानारकयो. गवितरूप एव च सन्ध. इति कारणविमर्श-सर्गोक्तत्वात्, प्रत्ययार्थस्य च प्राधान्यात् प्रातिपदिकोपसर्जनं संभव एव कल्प्य विधीयते । वा. २।१।१।१।३६ पृ. ५५१. ● क्रियाकारकतद्व्यवस्थाः यथा शाब्दाः, तथा तद्व्यवस्थान्तः रोपरोपिमानोऽपि शब्द एव । वि. १।१।१. ● क्रियाकारकभावस्य साक्षात्सम्बन्धत्वम् । कु. २।२।१।२२० पृ. १५४.

● क्रियाकालगोरभेदात् । 'न च यावच्छब्दाः कालवचनः क्व चित् प्रतिद्व, क्रियानेव तु समातिवर्षन्त-त्वेन (यावत्सीर) विहितसि । क्रियाकालगोरभेदात् न लक्षणेति चेत्, अत्र वैशेषिकानुसारादिय परिहाराद्यो-स्यात्त्वम् । अपिच सत्यपि क्रियाणा कल्पने वा कित् म्यस्या विद्यते । वा. २।१।१।२ पृ. ६२५.

● क्रियाक्रियायतोभेदमिदः । मणि. पृ. २२

● क्रियाभ्रान्तानां संतानमिच्छ एव 'अर्थं चरति' इति सर्वमानताऽवगत्य । श्रुतु. पृ. ७७.

● क्रियाऽनुमेयता । संयति क्रियाया अनुमेयत्व प्रसङ्गते । तत्र तावत् गन्धवि देवदत्ते संयोगविभागा तिरिक्तं यत्नस्यैव चतुर्भेदविशेषोपलभ्यते । ननु प्रत्य-यैव क्रिया, निराशायास्तिस्र गणनादिसाम् इन्द्रियम् इन्द्रियमाश्रितत्वात् रूपादिप्रीतिवत् । मैत्रम्,

लैङ्गिकत्वेनापि प्रतीतेद्वारतेः । कथम् ? ऐन्द्रियकत्व-लैङ्गिकत्वयोः केन विशेषेण लैङ्गिकत्वस्वीकार इति चेत्, अस्त्येन विशेषः । ऐन्द्रियकत्वे इन्द्रियस्य क्रियाप्रसंगे वाकिरकल्पना कल्प्यते । लैङ्गिकत्वेऽपि वाकिन्यनमवि-शिष्टमिति चेत्, सामान्येन व्याप्यस्य व्यापके कल्पत-शक्तिः स्यात् । इन्द्रियस्य तु सामान्ये न शक्तिः, क्व चित् सपुण्यस्य घटादेर्महत्त्वम्, क्व चित् च तदुक्तस्यैव गोल-कादेः, परमाण्वादेः अथ इहत्त्वम्, समुक्तमगमशब्दाद्युपा-रूपादिप्रसङ्गम्, न रक्षादीनाम् । अतो यत्र प्रतीति-स्तत्रेन्द्रियस्य शक्तिरिति प्रतिविषयमिन्द्रियस्य शक्ति-कल्पनया लैङ्गिकत्वेनापि उपपत्तेः ऐन्द्रियकत्वस्वीकार-मन्थास्यम् । किञ्च निरादाभ्यासितं गमनादिकमनुमेयं क्रियात्वात् आदित्यादिक्रियात् । अतः अनुमेयैव क्रिया । किं तर्हि क्रियाऽनुमाने लिङ्गम् । विभागपूर्वकः संयोगः । तथाहि, यत् कदाचिर्कं तत्तदगमनुक्तम् जायमानं दृष्टं यथा तदनुसर्गोमेव्यं पटः, अयमप्या-गन्तुककारणशान्तिः । आगन्तुकशब्देन असमतायि-कारणमुच्यते । ननु समतायेन अनैकान्तिकं, तस्य समतायिकारणसमतायिकारणशोरभावात् । कार्यं यत्र समं वेति, तत् समतायिकारणम् । अयमतायिकारणे च कार्य-कार्यमतायि, कारणकार्यसमतायि वा । समतायस्य समतायान्तरायावाद्गमयमपि नास्ति । नैवम्, तस्यापि सिष्टममतायिकारणादिना उपपत्ते । तथा चोक्तं प्रकरण-पञ्चिकायाम्, 'यत्र एव हि सिष्टम्योदय-समतायि-कारणात्, तत्र एव तस्य जातिममतायोऽपि संभवते' इति । समतायिकारणासमतायिकारणशुद्धं च समताय-व्यतिरिक्तविषयम्, अतो नानैकान्तिकत्वम् । ननु निमा-तापूर्वसंयोगस्य सङ्गादावपि दृष्टत्वात् तथापि कर्मा-नुमानं स्यात् । नैवम्, एकस्य कर्मानुमानेन उभयशक्ति-विभागासंयोगोपपत्तेः । यत् कार्यम् तत् कारणमिति म्यासिः, न पुनर्थं कार्यम् तत्र कारणमिति । किञ्च स्वदेवविभागापूर्वसंयोगस्यैव लिङ्गात्, म्यासो तु तद-भागात् न कर्मानुमानमिति । किञ्च लिङ्गात्स्वे म्विदोऽपि पूर्वसंभवसादेव निमाससंयोगोदपत्तौ कर्मानुमानु-दाय, 'न चरति' इति प्रत्ययपठनः । ननु कर्मकारणा-

दर्शपूर्णमासयोः 'समिधो जाति' इत्यादीनां प्रया-
जानामनुष्ठानं पाठक्रमेण वर्तन्त्यभितिसिद्धान्ते हेत्वन्तर-
माह । तथा च पाठक्रमेण अनुष्ठानमेव अन्वार्थस्य
दर्शनं भवति, 'न्यस्तत्वं कृतन्या उपदधाति' 'आश्विनो
दशमो दशमो दशमो, तं तृतीयं पुरोति' 'अभिचरता मति-
सोमं होतव्यम्' इत्यादि । यदि अनियमेनैव उपधाना-
दिकं स्यात् न्यस्तत्वादिवचनमनर्थकं स्यात् । तस्मादेत-
स्मात् अन्वार्थस्य दर्शनात् अन्यत्र पाठक्रमेण प्रयोगः
सिध्यति । तस्मात् प्रयाजानां पाठक्रमो नियामकः । के.

० क्रमात् प्राश्नप्रकरणे बलीयसी । भा. ३।६।१।३०.

० क्रमात् विनियोगः । प्रथमस्य द्विप्रधानस्य मन्त्रमन्त्रिच्छद्
अपश्यं मन्त्रमन्त्राद्यम् आदित अरम्य आलोचयति ।

तत्रथ प्रथमः एव मन्त्रः प्रथमं हृदयमाच्छति । न
चाप्याधिक्रमे पारणमरित इति ए एव श्रुते । तथा
मन्त्रस्य दोषिणमपेक्षमाणस्य अनर्थैव प्रकियया आधेन
दोषिणा सह संशयो भवति । तत्रथ तस्मिन्कादृशतया
द्वितीयदीनमपि एवमेव द्वितीयदिशिरेव योगेन
भविष्यन् । या. ३।३।१।३२ पृ. ८१९. ० क्रमस्य
आनन्तर्पत्यगम्य सिद्धान्तेऽपि विनियोजनार्थं नाम्यु-
पगमते । सु. पृ. ११९३. ० क्रमस्य पाठनादेदमन्त्रगम्य
अनुष्ठानसादेरपत्यगम्य या मन्त्रादिकृत्तनादारा विनि-
योजनं युक्तम् । आनन्तर्पत्यगम्य तु क्रमस्य बहु-
पठित्येषु अत्राङ्गीकृतता उभयवाक्यद्वारिरूपमकरणा-
वापयोऽपि उच्यतेः तत्कल्पनाऽयोग्यात् न विनियोजकता
इत्यादादृश्य संनिधिरितोयाम्नात्मार्थकताय मन्त्रा-
दिकृताभ्य आनन्तर्पत्ये तु चानात् विनियोजकत्वं
संपत्ति इति श्रुयति । पृ. १-६०. ० क्रमस्य
पाठोदितस्य विनियोजकत्वकथनयथा अत्र ये आगते
प्रयोगीयान् । माह. ५।१।८. ० क्रमस्य मन्त्रेण
भविष्यन् विधौ तुल्यत्वात् मन्त्रस्य मन्त्रार्थान्तरानि
विज्ञानेन, न च स्य संनिधौ ददर्शयति । भा. १।१।१।१०।

१५. ० क्रमस्य भूतिवत् साक्षाद्विनियोजकतायाः ।
सु. पृ. १-६८. ० ए एव वतापानां प्राश्नः सन्तः, ए
एव क्रमादिति । भा. ५।१।१।९. ० परीक्ष्यत्तन्म-
निसिद्धत्वात्, तद्विनियम एव क्रमस्य । वषा

'वयन्तमृत्तानां' इत्येवमादीनां शाखावेदेनास्मात्तानां
प्रयाजानुमन्त्रयानाम् दर्शपूर्णमासयोः । या. ५।१।३.
० क्रमस्योविरोधे कान्ये एव याज्याकाण्डे पौर्वापर्यप्रत्यावृत्ति-
क्रमेण तथोरेव ऐन्द्राद्योयुगलयोः अनियमेन प्राप्नुयतोः
यथासंख्यक्रमेण अत्यन्तदेशाभ्येन प्रत्यासन्नत्वात् विनि-
योगो भवति । या. ३।३।७।१४ पृ. ८४०. ० क्रमे वेदः
प्रमाणम् । वि. ५।१।१९. ० क्रमकालपरिमाणानि समस्त-
पदार्थपरित्वेन निश्चितानि । या. १।३।३।५ पृ. १९६.
० क्रमकोपाधिकरणम् । श्रुत्यर्थकामाभ्यां पाठक्रमस्य
वाचः ।।

क्रमकोपोऽर्थद्वन्द्वार्थानां श्रुतिविशेषादर्थपर-
विच्छेदः । ५।४।१।१ ।।

भाष्यम्— इह पाठक्रमस्य श्रुत्यर्थकामाभ्यां सह
वार्थां प्रति विचारणा । किं पाठक्रमस्यार्थानां तुल्यः, उत
वाच्यते इति । किं प्राप्तम् ? तुल्यत्वान्नैवै । पाठोऽपि हि
पारणम्, श्रुत्यर्थपरि । न च प्रामाण्ये पश्चिद्विरोधोऽस्ति ।
तस्माद्विनियम इति । एवं प्राप्ति, मूयः । पाठक्रमे हि
वाच्यते श्रुत्या, अर्थेन च । कुतः ? श्रुतिविशेषात्,
अर्थपरतायाः । श्रुतिविशेषः कः ? यत्र श्रावणम्, तत्र
प्रत्यक्षं कारवम् । पाठक्रमस्य आनुमानिकः । पाठक्रमेण
स्वरणम् एवमभिमितिर्वर्तयितव्यम् इत्यारम्यते । तस्यार्थ-
कत्वेन एका उपायता तथैतदुक्तानम्, श्रुत्या पुन-
रुक्तानमेव एवं मारतीति प्रत्यक्षादुक्ताने । तथा
अर्थेन । कुतः ? अर्थपरत्वात् । अर्थार्थे हि सर्वे प्रधा-
नार्थम्, प्रधानमभिमितिर्वर्तयतीति सर्वं कियते । तस्मात्
पाठस्यार्था वाच्ये । किमुदाहरणं प्रयोक्तव्यं च ? श्रुती
'आश्विनो दशमो दशमो, तं तृतीयं पुरोति' । अत्र
पाठक्रमस्य बलीयस्ये तृतीयस्य प्रश्नम्, सिद्धान्ते तु
दशमस्य । अर्थे, अश्विनोदशमः पूर्वमागतो, पश्चात्
भवेत् । एवं कर्तव्यम्, यदि पाठो कृतान् । सिद्धान्ते
धन पूर्वम्, ततो होमः ।

ज्ञा— क्रमे अत्रैव विहिते पाठनः को तु क्रम-
येत् । प्रयोजनविरोधे वा कः पाठमनुष्ठयते ।।
द्वया हि पक्षमात्रम् मयेद् द्वयमनर्थकम् । वाच-
रथेय दशमम्, तं पश्चात् पठ्यतः ।।

तथा आह्विताग्निप्राप्तपक्षेः 'दक्षिणे हस्ते जुहुमाना-
दपति' इत्याद्याया. प्रतिनिधिः पतिताह्विताग्निप्राप्त्ये
अन्या स्मरते 'पात्राग्निं तु दृष्टेदमो यजमाने वृषा घृते'
इति । यथा वा द्विजामावे आह्वानभोजनस्य दर्शक्यु
अमो गवे अण्डु वा इति देवलः । बाल. पृ. २३.

● क्रियामाधान्ये तस्या विधीयमानत्वात् विशेषणं
विरक्षितम् । गुणभूताया ह्य यत् प्रवानस्य विशेषणम्,
वदविरक्षितम् । वा. ६।१।६।२३ पृ. १४४२.

● क्रियाभेदः प्रतिकारकम् । भा. ६।१।४।१७.

● क्रियाभेदात् फलभेद इति न्यायः । यथा-
यथा यत्करोति, तथा तत्फलमाप्नोतीति । साहस्री.
५३९.

● क्रियाभ्यामुच्चै दि कृत्यसुबर्षः प्रत्यये न क्रिया-
भेदे । भा. १।१।४।१४७.

● क्रियामात्रसंबन्धे अस्या कृते विशेषसंबन्धो
वाक्येन अरुणया क्रीणाति इत्यत्र । वा. ३।३।४।११
पृ. ८१७.

● क्रियाविशेषणानि द्वितीयान्त्वानि । एतद्विषयो
विचारः 'द्वितीया (भाट्टरहस्यगता)' इति विन्दो
द्रष्टव्यं अन्वयमागे । के. ● क्रियाविशेषणानि सर्वाणि
यत्र भवन्ति तत्र विशिष्टविधानात् अकलेशो भवति ।
वा. ३।१।६।१२ पृ. ६८९, ● यानि एकक्रिया-
विशेषणानि भवन्ति तथा (क्रियया) विधीयमानया
अपराशक्तिप्रमाणानि न विधाषकभाषापर भिन्दन्ति ।
क्रियान्तरविशेषणे पुनरिधीयमाने तथा क्रियया संक्य-
रहितया अनाधिप्यमाणे अवश्यं विधाषकस्यावृत्तिरेष्टया
इति वाक्यभेद- प्रामोलेव । २।२।१।२।२४ पृ. ५५६.

● क्रियाविशेषणानां कर्मस्य नपुंसकलिङ्गता च इति
वचनम् । के.

● क्रियाशब्दानां यागादिशब्दानां जातिभावकत्व
नास्ति । सु पृ. ३३१, पार्थिकमते ह्य तेऽपि जाति-
भावकाः गवादिशब्दग्रहणं सर्वनामाख्यातसुब्रानां
अन्तर्भावार्थं युक्तत्वात् । पृ. ३५५.

● क्रियासंबन्धस्य कारकविभक्तिसाध्यात्वात् । वा.
३।१।६।१२ पृ. ६७९. ● क्रियासंबन्धस्य याविका

विभक्तिः कारकत्वशया द्वितीयाऽऽदिः । सा क्रियासंबन्धे
विवक्षिते भवति । भा. ३।१।६।१२ पृ. ६८८.

● 'क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महतां नोप-
करणे' इति न्यायः । अयमपि पयेन विवृतः ।
तथाहि- 'घटो जन्मस्थानं मृगपरिजनो भूर्जननं वने
वातः कन्दादिकमशनमेवविधयुगः । अगस्त्यः पाशोपि
यदकृत कराम्भोजकुरारे क्रियापिद्धिः सत्त्वे भवति महता
नोपकरणे ॥' इति । साहस्री. १००.

● क्रीणातेः प्रयोग, क्रायै उपसर्गादेऽपि ह्यट ।
यथा देवदनेन ह्य अस्माभिर्षान्य क्रीतम् । उपज्ञ
सञ्ज्ञा, अतस्तस्य संबादः । भा. १।१।२।४।९९.

● क्रीणातेः स्वद्रव्यस्य परस्वभावादानेन परद्रव्यस्य
आत्मस्त्वावादाने द्रव्यविनिमये वृत्तिः । कु. ३।१।६।१२
पृ. २५६.

● क्रीते वा राजनि यूपं दिनन्ति वीक्षानु वा । भा.
१।१।३।३।३. ● 'श्रीतराजकः अमोग्यात्रः' अयं

निषेध. विशेषरूपः । बाल. पृ. १६, ● 'श्रीतराजकः
भोग्यात्रः' अयं पुरुषार्थः अभ्यनुशापिधिः । पृ. १२,

● 'श्रीतराजकः भोग्यात्र.' अयं प्रतिप्रसररूपः
अभ्यनुशापिधिः । पृ. १५. ● 'श्रीतराजको भोग्यात्रः'
इति स्मृतिर्षर्मे प्रमाणं नवेति छेदेदे 'तस्मादमीषोमीये

सुस्थिते वज्रमानस्य यदेऽशितभ्यम्' इति श्रुत्या
विरुद्धत्वात् प्रमाणम् इति सिद्धान्तः । भा.

१।३।२।२ पृ. १६९. ● श्रीतराजकमोग्यात्रत्व-
वचनम् अगर्भवेदेऽस्ति । वा. १।१।२।३ पृ. १८१.

'तस्मादीहितस्य श्रीतराजकस्य भोग्यं भवति ।' सु.
'श्रीतराजकमोग्यात्रकस्य चाधर्ववैदिकम् । न च तस्या-
प्रमाणत्वे किञ्चिदप्यस्ति कारणम् ॥ यदि यशोरयोगितं

नेहास्त्यापर्वगभ्रतेः । अर्थान्तरप्रमाणं च येनाभ्याः प्रति-
हृत्यते ॥' ● 'वाक्यान्तरेर्निषिद्धं यदीहितस्यभोजनम् ।
तस्यैव धूपने पश्चादभ्यनुशापिधिद्वयम् । अमीषोमीय-

संस्थायां श्रीने वा लति राजनि । गोऽप्य चाऽविकल्पः
स्यादासीचऽदन्तयत् ॥' वा. पृ. १८१०. ● 'आप-
टर्नां येष्वान्ये मुग्धासंभारदेवका । तेष्वे प्राणपीदायां

श्रीतराजकभोजनम् ॥' पृ. १९०, यत् श्रीतराजकमोग्या-

● क्रमसमाख्ययोः क्रमे वेदकृत्स्नितमेव अद्वाङ्मि-
 र्वेद्यतामन्वयमित्थं परस्परपूर्वस्थानम् । एवं च हि वेद
 चित् अमिश्रदेशेन संख्योऽवकल्पते । न च समाख्यान-
 वतः किं चित् देशसामान्यं वेदकल्पतम् उपलभामहे, येन
 संबन्धाभिमुख्यतमभवः । पा. ३।३।१४९ पृ. ८३४.

ॐ क्रमाधिकरणम् । क्रमोऽपि विनियोगे प्रमा-
 णम् ॥

क्रमश्च, देशसामान्यात् । ३।३।१।२ ॥

भाष्यम् — अयं किं एतान्तयेव विनियोगपर-
 णानि ! तेषुच्यते । क्रियं च क्रमश्च, देशसामान्यात् ।
 क्रमवत्ताम् आनुपूर्व्येण उरदिश्यमानानां यस्य पर्याये यं
 धर्ममायनमिति, तस्य तं प्रति आनादृशा अनुमीयते ।
 तस्याभावात्प्राप्त्यापमेकताकपमावः, तस्मात् ततो
 विनियोगः इति । किमिशोदाहरणम्, किं च प्रयोजनम् ।
 आनुपूर्व्येण वागानाम् अनुमन्त्रणेय आम्नातेषु उभासु-
 याजस्य क्रमे 'द्विचर्मानाऽसि' इति (मन्त्रः)
 उभान्नातः । तस्य आनाह्वानमुपाय, तेन एकताकपता
 यात्वा तत्रैव विनियोगमर्हति इति । तथा च ऐन्द्राग्र कर्म
 विद्यातद्वजातस्य (यस्य सजाताः वाग्धराः विधाताः त्रिदोष
 गताः, तस्य) अग्निं भ्रानुमन्वतः । तस्य याजस्यऽनुयायया-
 नुगम्यपि आम्नायते ऐन्द्राग्रम् 'इन्द्राग्नी रोचना दिवः,
 प्र चर्पमित्यः' इत्येकम्, अथर्वम् 'इन्द्राग्नी नरतिं पुरः,
 अथर् दृणम्' इति । तत्र लिङ्गात् विनियोगे सिद्धे
 त्रिदोषविनियोगो भवति पूर्वं सुगन् पूर्वस्य ऐन्द्राग्रस्य,
 उच्यते इत्यस्य इति । एतत् उदाहरणं प्रयोजनं च इति ।

पा— पूर्वे रदेः क्रमसमाख्ययोरेव अज्ञानादिभिः
 उक्त्यायाः कर्तव्याः ॥ तत्र क्रमो द्विविधो वेदा-
 सामान्यलक्षणः । पाठातुष्टानसादेव्याद् विनि-
 योगस्य पारणम् ॥ 'विनाऽपि अष्टानदेशप्रत्ययेन
 यानीं मदेतोऽज्ञाने प्रयाः पठन्तो, तापेन गच्छेयुः
 मन्त्रः । ततोश्च अद्वाङ्मन्त्रेणैवापेयाणां यथासंभवापेन
 एव्यादेव्यात् सुदोऽभिधानं मानी । प्रपन्नस्य हि
 प्रपन्नस्य मात्रमन्त्रिच्छत् अत्रतः मात्रमन्त्रात्तस्य
 भादिन आरभ्य आनेवपि । तत्र मन्त्र एव मात्र
 प्रपन्न इत्यनन्वयः । नव अन्वयिकमे देवपति, इति

ए एव गृह्यते । तथा मन्त्रस्य शेषिणमपेक्षनागल अन-
 पेन प्रक्रियया आयेन शेषिणा सह संबन्धो भवति ।
 ततश्च तत्रिकाकाङ्क्षतया द्वितीयादीनामपि एवमेव
 द्वितीयादिभिरेव योगेन भवितव्यम् । तत्र आमेयाद्यनु-
 मन्त्रयानां आमेयादिलिङ्गात् तेनापि यवस्था सिध्यति
 इति अभ्यक्तलिङ्गम् उपासुयाजक्रमाद्यौतम् 'द्विच-
 र्मानाऽसि' इत्युदाहरति । ननु च्वास्य प्रकरणत् सर्वार्थत्वं
 विश्रयते, तत्र पृथिव, इत्यत्रपि विनियोगः प्राप्नोति ।
 अत्र केचिदाहुः । उपासुयाजवद्वात् द्वयमपि अनुगृह्यते,
 तस्मात् तद्वद्गणमिति । शक्यं तु षष्ठम् अननुप्राश
 एव क्रमः प्रकरणप्रत्ययविकल्पात् इति । शेषस्य हि सर्वा-
 र्थत्वं प्रतिप्रधानाहुताः प्रकरणावगतं न शक्यं वाधितुम् ।
 तत्र एतावदुत्तरं भवति वेऽन्ये शेषिणः आमे-
 यादयः, ते विरहलिङ्गैः क्रमप्रकरणवद्भिः मन्त्रान्तरेः
 अयकल्पात् नैनमपेक्षन्ते । न च विरहः, अरह-
 लिङ्गत्वेन येषस्यात् । अदृष्टार्थानां अनुपपत्ति इति चेत्
 न । प्रह्वयान्त्वपेक्षणेन दृष्टार्थत्वात् । तस्यपि च
 अदृष्टार्थत्वे निरपेक्षायां गन्तरे एति अनुपपन्नाभव-
 णात् । आमेयादिभिः कृतापैः उपेक्षितः सन् अगत्या
 पुनः वेधेन भवेत् । अस्ति च्वास्य गति उपासुयाज
 इति । किञ्च 'न वाऽविहातलिङ्गात्वा प्रक्रिया विनि-
 योजिका । असीत्यस्य च सामर्थ्यं सन्निधाद्युप-
 संहृतम् ॥ ' 'द्विचर्मानाऽसि' इति अरहलिङ्गोऽ-
 यम् । न च ईदृशं सन्तं प्रह्वयं विनियोजितुं शक्यम् ।
 अथ तु अधिगन्तः सुभ्रमदमेविरहत्वात् संनिधितम्
 अभिमुप वा अभिचये, ना-नम् । उपासुयाजस्य संनि-
 धितः अभिमुप वा इति अभिधानशामर्थं क्रमात् उपासु-
 याजवत्वं विश्रयते । तत्र च लिङ्गेन प्रकरणं वाच्यं एव
 इत्येव । कृत्वायाजकाङ्क्षानुगम्यं यथागत एव ।
 अनुगमनदेवकलोऽपि यत्पूर्वार्थत्वात् अमीयोगीकार्ये वेन
 भविष्यति ।

मीमांसा— सूत्रार्थानु- क्रमस्य विनियोगे प्रपन्नं
 देवकल्पनद्वयत्वं तस्मात् आह्वानं ईदृशेन विनियोग-
 संभवत् इति ।

क्षणभङ्गवादः तत्त्वग्रहणं च

पण्ड अतदात्मानमपि गोचरयति, दवीपसी त्वस्य स्वपमनोचरता । स्वसचेदनाम्पुनमेऽपि आत्माऽनाम-
प्रकाशानामां नागानां समयेन आत्मना वा,
नीलं समयेन वा घटयेत् । आलोचनमात्रतया
विशेषणविशेष्यभावोऽविपयत्वात् । आलोचनस्यापि
तत्त्वमवाविच्छेदेऽपि नीलानीना नैवक्षणमात्रातीत्व-
विदिः । आलोचनस्यापि दिग्दिशक्षणतीव्रत्वात् एक
क्षणमात्रानुसन्धानसिद्धेः । न चैकस्व नमवदनेकसमर्थो
विरच्यते इति निवेदयिष्यते । तत् सिद्ध प्रत्ययेण
क्षणविवेकाप्रतिभासमानात् न द्विप्रविपयज्वविपयता
मानसवय विद्विदिन्द्रियविपयप्राद्विषयमेवेति ।

ननु ना नाम क्षणभेदः प्रतिभासताम्, तदभेदस्तु
दुव इत्यत आह— 'अभेदप्रतिभासनात्' (वि.पि.) सोऽय
स्फटिक इति प्रलमिथैव मागवती स्थापयिष्यति स्फटि-
नम् । नन्विद्य न स्फटिकस्य पूर्वोपरक्षणवस्थानलक्षण
स्तिरव गोचरवितुमर्हति । न एत्वेतद्विज्ञानमेकम्,
कारणभेदात् विपयभेदात् स्वभावविरोधाच्च । तथाहि, स
इति पारोक्ष्यम्, अव्यमितं च साक्षात्कार । न त्वनयोः
स्वभावविच्छेदयोर्द्वन्द्वद्वन्द्वविरोधश्च यथा घृषेणापि
एवता आगदयितुम्, त्रैलोक्यमेवत्वप्रसङ्गात् । तस्यपि
च 'स्फटिकः' इति व्यपदेशाभेदे वेरुत्तालभेदात् विच्छेद
धर्मसर्गात् अनयोर्गोचरो भिद्यते । न च संस्कार
पूर्वाभ्युपगमेनितया तद्विचरनियत संप्रतिवर्तीमनसुभूत-
चातीम् अल्प कस्य च अव्ययवितुमर्हति । न चेद्विचरिणि
संनिहितविपयानि प्राणवर्ती गोचरयन्ति तत्ताऽऽस्वदमस्य
खलात् अचिद्विहाताम् । न च कारणभेदेऽपि कार्याभेद
संभव । कारणभेदाभेदाधीनत्वात् तद्वेदाभेदो । अन्यथा
आवृत्तकत्वात्ते । तत्तेदत्ताऽऽस्पन्दे च स्वगोचरमात्र
चारिणी स्वरूपग्रहणे न परस्परस्य गोचर संमितः ।
न च आन्त्यामन्त्रैक विज्ञानमुपविपयतासंभेदसमर्थ
संभवति वक्ष्येय प्रमात् । न चास्य प्रमात्त्वम्,
विरचय वेन अवस्तुनिमित्तं वात् स्मृताद्विरोधाच्च ।
दस्यात् प्रत्यक्षां स्थापयति क्वापानिति मनोरथमात्रम् ।
क्षप्रोच्यते । एतमेवेद विज्ञान प्रत्यक्षप्रमाणत्वात् ।
ननु स्वभावविरोधाभेदि, तद् विनिर्दिशी भवतामनु-

मानविज्ञानमपि नैरम् ? तदपि हि प्रत्यक्षमप्यर्थं वा
विचर्योऽविरच्यस्य, समारोभोऽसमारोपश्च । खानुभव-
वस्थापिताभेदस्य स्वरूपस्य तदात्मभेदापेक्षया प्रत्यक्षता-
दीनामविरोधः इति चेत् । न, इहापि साम्यात् । न
तद्वेत्तदपि विज्ञानं तत्तेदत्ताऽधिकरणमेक आन्त्यामनुक्तं
स्फटिकं गोचरयति, यदमितं तानुभूयते अनुभूयते वा ।
एकत्वेऽपि च वस्तुनः तदनुसङ्गतत्वेदत्ताऽभेदापेक्षया
प्रत्यक्षताऽपरोक्षेते न विरो स्थेते । सद्यःप्रभावभागात्,
विज्ञानैकरूपस्य च प्रमाणसिद्धत्वात् । न च स इति
पूर्वदेशकालसर्गं, अव्यमितं च संनिहितदेशकालसर्गं
एकस्य विरच्यते । अतो युक्तं यत् पद्मपगस्य स्वरूपे
परिच्छिन्नमाने तदभासो भवच्छिद्यते इति । तद-
भवच्छेदे तत्स्वरूपपरिच्छेदात् स्वप्रभुतित्याच्छेद-
स्वभावात्वात् पद्मपगभावस्य, तदभवच्छेदे तदपरिच्छेदा-
नुपपत्तेः । कस्मात् पुनस्तदस्य पुष्पपगदयो भव
च्छिद्यते ? तदभावाविनाभावादिनि चेत्, स एव द्रुतः ।
प्रच्छेद्य कदा चिदपि पुष्पपगपद्मपगयोः तादात्म्यानु-
लम्भादिति चेत्, यत तर्हि सतत्तादात्म्यप्रतीतिः, तन न
तदभावाविनाभावाः । समस्तं च 'सोऽयं पद्मपगः'
इति देशकालभेदानुगतमेक पद्मपगतत्वनवभास-
वन्ती साक्षात्कारनी प्रतीतिः । तेन मयत्तु
देशकालयोस्तसंभेदोर्गो परस्परम् अतदात्मताम्, न तु
तदचिच्छिन्नस्य पद्मपगस्य तस्य भावात्, संभेदाभ्या
वा यत्वात् । तयोऽप्ये त संभेदयोः कुनहादीन्यन्यमिति
चेत्, स्वभावादेवेति संभेदोपरीक्षायां निपुणतस्त्रयाद-
विष्यते । तस्मात् तत्तेदत्ताऽऽस्वदस्य पद्मपगस्य तदव-
भासितोऽनुभवश्च च एकवचनमुपगता अनुपगानादा
तदवभासलक्षणकारणभेदच मनः सिद्धम् । विदातरकार्य-
सिद्धौ च समदीयमानमपि कारण कल्पनीयम्, न पुनः
अप्रतीयमानकल्पनामसात् कार्थवैयम्यप्रसङ्गात् । तदिह यत्रपीड्रवं
रुचादिविक्रान्तीनामपि अयद्वयप्रसङ्गात् । तदिह यत्रपीड्रवं
वेचन्यपसपयेम्, यद्यपि च संस्कारमात्रम्, संस्कार-
समीचीनं तु द्विप्रय भावविषयानि प्रत्यभिज्ञावत्प्रमाणभावा-
नुविधानात् प्रत्यभिज्ञाप्रमाणभावयोः । नदि नाजीजनत्
वीर्यमद्गुरम्, इति मूदादिद्विदमपि न जनयति । तेन

सोमस्यैः पूर्तीक्यदितु शुतेष्वपि प्रतिनिधिषु त्रयः । भा. ३।६।१५।४०, * क्रयार्थं सोमस्य सादरत्वे विहितेन शैवायिकं गुणैः प्राकृतसर्वैरुपयस्य बाधः । १०।३।१६। ६०-६१.

* क्रयणं सुराणाः वीर्यमप्याम् 'सोतेन क्लीवात् क्रया' । भा. ८।२।१।४.

ॐ क्रयणेषु द्व विक्लवः स्यादेकार्थत्वात् । १२।४।३।५ ॥

'अत्रया क्रीणाति' 'हिरण्येन क्रीणाति' इत्यादिना उक्तेषु क्रयणेषु सोमक्रयणार्थेषु दशसु द्रव्येषु विक्लवः स्यात् । केन चित् एकेन क्रीणीयात् । एकार्यत्वात् एककार्यकत्वात् । इति पूर्वः पद्यः ।

समुच्चयौ वा, प्रयोगे द्रव्यसमवायान् । ६ ॥

वाशब्दः पूर्वपद्यं स्वावर्तेयति । सोमक्रयणद्रव्याणां न विक्लवः, किन्तु समुच्चयः । प्रयोगे क्रयणस्य प्रयोगे विन्नेतुरनुपपन्नं कर्तव्यम्, तत्र द्रव्याणां समवायात् समवायस्य आशयकत्वात् । एकद्रव्यादिना द्रव्येण विन्नेतु-रानुपपन्नं भवति । तस्मात् विष्णुतुवारेण समुच्चयः इति सिद्धान्तः । दशद्रव्याणि तु १ एकशयनी गौः, २ हिरण्यम्, ३ अज, ४ भैतुः, ५ तद्वस्त्रः, ६ ऋषभः, ७ अनडूदान्, ८-९ मिथुनो गान्, १० वासश्च इति । समुच्चयं च दर्शयति । ७ ॥

'त वै दशभिः क्रीणाति, दशशतं विराट् विराजनेन प्रप्नोति' इति ऋषानुवाद्ः सोमक्रयणार्थां समुच्चयं दर्शयति । तस्मात् समुच्चयः सिद्धान्तः । के.

* 'क्रयणेषु द्व विक्लवः स्यादेकार्थत्वात्' इत्यादि क्रयणे सोमक्रये गतादीनां स्वायेन समुच्चयः वाधितः । सोऽयं जायो. समुच्चयः । घाळ. पृ. १६६. * क्रयणे द्व विक्लवः स्यादेकार्थत्वात् (क्रयणेषु विक्लवः इति शु-पाठः) इति त्रयेण सोमक्रयणस्य द्रव्याणां विक्लवः पूर्वपद्यितः । सु. पृ. १३०३. * क्रयणेश्चानुसंगमे क्रयणेषु द्व इत्याधिकरणस्य अनुसंगस्य द्वात् । तत्र हि क्रयणार्थेषु अत्राऽऽदिद्रव्येषु विक्लवः स्यात् इति पूर्वपद्यित्वात् सोमक्रयणस्य अनुसंगे द्वाः प्राणां समवाययो-परत्वेः समुच्चय एव । कार्यस्यपानात् परार्थानां क्रीडनं-

मालोच्य द्रव्यविधीना सापेक्षत्वकल्पनात् समुच्चयः इति सिद्धान्तविधत्ते । कु. ३।१।६।१२ पृ. २५६.

* क्रियते देवदत्तेन, क्रियते स्वमेव इति वा प्रयोगे उपसर्गनीभूतप्रयोजकत्वापारः प्रयोगव्यत्यासो विवक्ष्यते । घा. २।१।१।१ पृ. ३७८.

* क्रियमाणता नाम संकल्पद्वैः कारकप्रचलनात् प्रवृत्तिर्या समाप्तेः । घा. ३।८।१०।२२ पृ. ११२५.

* क्रियमाणानुवादी मन्त्रः होतुः यूपपरि-पाने 'युवा सुवातः' इति । भा. ३।८।१०।२२ पृ. ११२४.

* क्रियमाणानुवादिनो मन्त्राः अभ्यवृणां क्रियमाण-मनुवदन्ति 'अजन्ति त्रामध्वरे देवयन्तः' इति यथा । सोऽनुवादः अलमध्वर्योः स्मृतिं कर्तुम् । १२।३।१६।३७.

* क्रियमाणानुवादिनो मन्त्राः एतं कर्तव्यमिति प्रत्ययं कुर्वन्ति, करणमन्त्रान्शु करोमि इत्येवम् । १२।३।१६।३७.

* क्रियमाणानुवादिनः होमा मन्त्राः अभ्यवृणां. स्वरणार्थाः । स्वरणार्थस्य च मन्त्रस्य आभ्यानां सामर्थ्यात् स्मरितं कृतम् अट्टशार्थं भवति । तस्मात् होनाणां मन्त्राणां समुच्चयः । १२।३।१६।३६-३८.

* क्रियमाणानुवादिनां मन्त्राणां अनुशीलनार्थं स्मृतिक्रयणम् । सु पृ. १०२.

* क्रिया अनुमानमग्ना । वृद्धीति पृ. २४३.

* क्रिया अनुश्रेय प्रतीता एतौ कारकाणि प्रायापयति इत्यनुमानमेतत् । भा. ३।४।४।१३ पृ. ९२३. * क्रिया-

ऽपि जायदित्त्वं देवदत्तादिभेदेऽपि 'चलति यनति दर्शयुगोमाहायनुतिश्रुति' इत्येव एरुतुदिवेदनीया न भेदं प्रतिपद्यते । नहि अत्यन्तभिन्नं द्रव्यत्वं क्रियायाः,

येन तज्जेदात् भेदः स्यात् । भेदोऽपि तु अर्थेव, अने-कान्वास्तुपुत्रगमात् । शा. ६।३।३. सोम--यत्र तु न शब्दान्तरादिभेदकप्रमाणमस्ति, तत्र प्रत्यभिज्ञायाः क्रिया-व्यक्तिरेवैव, भेदप्रत्ययस्य कर्वादिभेदकत्वम् ।

सततानुवन्निवचं व्यक्तप्रामाण्यमुपपद्यते । तत्र च संदर्भं क्रियाया अर्थे निव्ययम् । अस्तु वा सर्वत्रैवैकवर्तकत्वे-मात्रेण एकव्यक्तिरुक्तं भाग्येणोमीशोमीशोऽति ऐक्यम् ।

यावत् एकावर्तुपर्यन्तं एकेन शब्देण विपरीतम्, तावदेकं कर्म, अ पत्तु मिथये । * 'विराट्पि न विना वैभिरु कारते करतै क विरा' (करतैर्विन-

द्वयोःस्वतरनिषेधे अयतरस्वत्वानमिति प्रकारान्तरा-
 मावात् भागानामर्थक्रिया क्रमादप्रामाया भ्यासा, नौ च
 स्थिरात् स्थानार्थानौ अर्थक्रियामपि स्वावर्तयती वृक्षतेन
 शिवावाचम् एकशिलाभावादचरप्रदेशात् । तथाहि, न
 चात् क्रमेण अर्थक्रियासंभवः, स्वैवैव हि रूपेण भावा
 अर्थक्रियासूपयुज्यमाना दृश्यन्ते । यतो यत् यत्कार्या
 न्वययतिरेकानुविहितभावाभावात् तत् कार्यप्रसवसमर्थम्,
 रूप च तेषां कार्येण अनुकृतान्वययतिरेकम् इति
 तदेव समर्थम् । सद्य द्वितीयादिस्थिर क्षणेषु प्रथमेऽपि
 क्षणे सति द्वितीयादिक्षणत्रय कार्यकलाप प्रथमे एव
 क्षणे जनयेत्, समर्थस्य क्षेत्रयोगादिति नाक्षणिकस्य
 क्रमवद्धारणसंभवः ।

स्यादेतत् । अतमर्थोऽपि क्रमवत्सहकारिसंनिधानात्
 क्रमेण करोतीति । तदनुपपन्नम्, विलम्बासद्वात् ।
 किमस्य सहकारिण विद्विन् उपकारमादधति न वा ?
 आदधाना अपि भावात्क्रियाममित्र वा ? तत्र मित्रोः
 काराधाने भावरूपे सहापि अलम्बजनने सत्प्रत्यक्षान्
 अनुपपत्त्येवमपत्तित्वात् एषोपकारात् कार्यस्य निष्पत्तेर्न
 तत्कारीभावः स्यात् । न चोपकारसहकारिण कार्यजनन
 मिति साधतम् । उपकारस्वीपकारांतरजनने अनुरस्ताऽऽ-
 पातात् । तत एव चोपकारस्वीपकारांतरजनने अतःकारिण
 प्रमङ्ग इत्युक्तम् । अमित्रोपकाराधाने भाव एवा
 मिथीयते, न च स मात् सिद्ध इत्यप आधातुम् ।
 अनुपकारकत्वे वा सहकारिणे भावत नापेक्षेत् इत्यु
 स्वयमात्मने वीजमद्भुर जनयेत्, अनेष्वक्षय क्षेत्र
 योगात् । क्षेत्रे वा पक्ष्यादपि न जनयेत् । यदि मन्येत
 अनुपकारका अपि भवन्ति सहकारिण, यस्मात्तै सह-
 भाव कार्यं करोति । न च नापेक्षते, तैर्विना कार्यस्य
 अनुपपत्तिरिति । तत्र । त्वरूपेण चैत् कार्यजनको भावः,
 यस्मात्प्रैतानन्तरेण जनयति ? तेष्य प्रागपि रूपसद्भा
 वात् । सहकारिरूपेण वा जनकत्वे ते एव जनका, न
 माया । अन्तरूपेण वा भूयैव जनकत्वे सजननमिति
 रणपि सत्वेन मद्भुरहारयोगोत्पत्प्रमङ्ग । न चोभयभावा
 भावानुविधानात् अर्थक्रियामावाधनयोः, एवैकस्याप्य
 न्यभिवापात्, अस्तादुभयाधीनत्वमिति साधतम् ।

चरमभाविति कति हेतौ उपचितमिति कार्पोयत्तेरस्य-
 मभावनियमेन व्यभिचाराभावात् । न च स्वराणात् कति-
 पयकालत्रयविश्वमेव कार्यजननस्वभावो भावो जात इति
 स्वभावादेव विलम्बकारांति साधतम्, विलम्बापहत्यात् ।
 किं कतिपयकालविलम्बे अस्य विलम्बनकारितास्वभावो
 निवृत्तौ न वा, निवृत्तश्चेत् कथं स्वभावो न निवृत्त ?
 स्वभावनिवृत्ते । अनिवृत्तौ वा कथमस्य स्वभाव ?
 निवृत्तानिवृत्तरूपविरुद्धार्थसंघर्षात् । अतस्वभावात् वे वा
 न विलम्बते इति जमानंतरमेव कृतकृत्य प्रणयेत ।
 अनिवृत्तौ कतिपयकालकलातिक्रमेऽपि न कार्यं जनयेत् ।
 विलम्बकारिताया रूपस्य तादवस्थात् । तदुपान क्रमेण
 न क्रमेणार्थक्रियाकारिता संभवति भावस्य । नापि
 यौगपद्येन युज्यते । तस्मात् यावत्कार्यं किमपि प्रथमे
 क्षणे तेनानुमिनेन स्वैरानुमना संपादितं, तात् सर्वं
 द्वितीयादिक्षणे संपादयेत् । तात्कार्यसंघर्षादनयोग्यस्य
 आ मनो द्वितीयादिक्षणेऽपि संनिधानात् । तथा च संसदि
 तस्य संपादानाऽनुपपत्ते, तद्वदवे द्वितीयादिक्षणसंघा-
 दास्य न यौगपद्येन निखिलार्थक्रियानिर्वर्तनम् अपत्तिकस्य
 युज्यते । तदनेन पश्येय नाक्षणिकस्य क्रम प्रामाण्यमर्थ
 क्रियाकारिता कल्पते इति । विपक्षे अप्पत्तिकत्वे
 ध्यायकामावात् ततो शारतमान सत्त रक्षिकत्वेन
 स्वाप्यते इति प्रतिबन्धसिद्धिः ।

स्यादेतत् । क्षणिकोऽपि भवः अर्थक्रियाजननसाधनो
 न वा । न चेदमर्थः । जनकत्वमात्रश्चेत्, किमस्य
 सहकारिणि । इत्युक्तप्रामाण्ये वीजमद्भुर जनयेत् ।
 ननुपपत्ते वीजस्य समर्थो जनकत्वेऽद्भुरम्, कुत
 पुनस्तारोपयति पूर्वस्माद्भीकृतात् । तर्हि तत्कृतानपत्ति
 ताता सर्वेषां वीज ताऽपिसेपात् अद्भुरजननप्रामार्थ्यमिति
 लब्धजममात्मनेव वीजमद्भुर जनयेत् । सैधम् । पूर्वपूर्व-
 क्षिणीवीजनवनादिपञ्चमयवानोऽप्यप्रातिपत्तयस्तदुत्तरोत्तर
 क्षणपरपरात्मव्यवसाया अयो वीजस्य समय समर्थ-
 क्षियादिक्षणस्यैव अनेष्व एषाद्भुर जनयति । न
 चास्य क्षियादिक्षणस्य तदनेष्वस्यपि तैर्विना कार्यक-
 रणम् । तदेवसाधनमात्मनस्य तदभावे अभावात् । न
 चासहकारिता क्षियादीनाम्, तैरेव सद्भुरजननात् ।

चि. २।१।१ वर्णकं २. * अतश्चेदेषु क्रियमाण गुणाः क्रियां न परिच्छिन्द्युः इति क्रियासंबन्धिनमा भवन्ति । वा. ३।१।७।१४ प्र. ७।१७. * क्रियाया गुणा न संबन्धन्ते अमूर्तत्वात् । द्रव्येणैवा संबन्धो भवति । भा. १०।२। २९।६९. * क्रियया च संबन्धः समाप्तोत्तरकालभावी । वा. ३।१।६।१५ प्र. १३७३. * क्रियाया हि कारकाणां संबन्धः, न द्रव्येण । भा. ३।१।६।१२ प्र. ६८६. * क्रियाया हि प्रधानस्थोपकर्तव्यं गुणेनापि । वा. ३।१।७। १४ प्र. ७।१८. * क्रियायाः अन्तः उपपन्नारः । कृत्वा औदासीन्यम्, क्रियान्तरम्पवधानं च इत्युक्तमेव (पूर्वाधिकरणे) । भा. १०।६।१।३१. * क्रियायाः अपूर्व- विधिर्नया 'अभिहोतं जुहोति' । वाठ. प्र. २२. * क्रियाया अभिधापकं वाच्यं चोदना । भा. २।१।१।१ प्र. ३७२. * क्रियाया एव लोके कथम्भावाकाङ्क्षाशामन्वयदर्शनात् । मीमंसा. * क्रियायाः कारकैः सह समवायलक्षणः संबन्धः अनादिः । ऋजु. प्र. १८८. * क्रियायाः नियमविधिः यथा 'धीहीनवदिति' इति । वाळ. प्र. २४. * क्रियायाः प्रतिनिधिनामिति । भा. ६।३।९।१८-१९. * क्रियायाः सकर्षिण्यताः कर्मप्रधानत्वात् । ऋजु. प्र. १८६. * क्रियायाः स्वसाधनभूतद्रव्यपरिच्छेदसामर्थ्यात् अहगा- ऽऽविरुग्नाः उपपत्तैव शेषः । वा. ३।१।३।३. * चोदना इति क्रियायाः परार्थकं यवनम् । भा. १।१।२।१ प्र. १२. * न च प्रधानक्रियायाः सर्वाथैव साक्षात् साधनानि भवन्ति । अत्रान्तरव्यापारधीनत्वात् संबन्धस्य । वा. ३।१।६।१२ प्र. ६९३. * क्रियाणामपि संकल्पदिभिराच्यमानत्वात् कर्मत्वं भवति । तेन जुहोत्यादितसंक्लेशघपेक्षया अभिहोतमिति द्वितीया- निर्देशः । वा. ३।१।१।१६ प्र. ५०५.

क्रियाणामर्थशेषत्वान् प्रत्यक्षोऽवतरतिभिर्पृच्छ्या- ऽपवर्गः स्यात् । ३।१।१।५।२० ॥
क्रियाणामर्थः शेषत्वात् इति वाठ भावद्वयकः, स तु फाति नोगलभ्यते । कस्य शेषत्वात् इत्याकाङ्क्षायां संबन्धितया अर्थं एताम्बेति । अर्थः प्रयोजनम् । तथा च क्रियाणाम् अत्राद्यतपेदगादीनाम् अर्थशेषत्वान् कल- वाचकत्वात् क्रियाणामर्थः पश्य एव । अत्रपाते कृते

तण्डुलाः प्रत्यक्षा भवन्ति, येषणे च कृते विद्यन्ति । अतः क्रियाणामर्थेवरत्वात् तस्य फलस्य निर्वृत्या निष्पत्त्या क्रिया- णामपवर्गः समाप्तिः स्यात् । तण्डुलनिष्पत्तिवर्षन्तमवहन- नम्, विद्यनिष्पत्तिवर्षन्तं च येषमं कर्तव्यम् । न तु सर्वावघायाद्यतपत् सकृत् । क्रियाणानितिपदस्य अर्थशेषत्वे अपवर्गं चान्वयः ।

क्रियाणामाभितत्वाद् द्रव्यान्तरे विभागः स्यात् । ६।३।३।११ ॥

क्रियाणां दर्शपूर्णमासादिकर्मणां आभितत्वात् श्रीश्रादि- द्रव्याभितत्वात् द्रव्यान्तरे प्रतिनिधित्वादिना नीवारादि- द्रव्ये अन्यस्मिन् स्वीकृते विभागः कर्मभेदः स्यात् । तस्मात् द्रव्यापचारेऽपि प्रतिनिधिर्न प्राज्ञः इति पूर्वः पद्यः ।

अपिचाऽव्यतिरेकाद् रूपशब्दाविभागाच्च, गोत्ववदिककर्ष्य इत्यात्रामयेषं च स चचवत् । १२ ॥

प्रतिनिधिर्न प्राज्ञः इति पूर्वपक्षं सूत्रेण प्राप्तं अपिचा इति पदेन निरस्यत् सिद्धान्तमाह । विकिच्छाम्यपचारे प्रतिनिधिप्राज्ञ एव । अव्यतिरेकान् द्रव्यभेदेऽपि यागस्य व्यतिरेकाम्भावात् भेदाभावात् । रूपशब्दाविभागाच्च रूपभेदाभावात् शब्दभेदाभावाच्च । धीहिताने नीवाराणां प्रतिनिधित्वेन श्रद्धेऽपि यागस्यरूपस्य भेदो न भवति । नापि दर्शपूर्णमासशब्दात् शब्दान्तरपरमङ्गः । तस्मात् प्रतिनिधिनः क्रियमाणेऽपि कर्मणि ऐक्यमर्थं स्यात्, न कर्मभेदः । गोत्ववत् । तण्डुलाने तुण्डे आनीतेऽपि यथा गोत्वस्य भेदो न भवति तद्वत् । नामपेयं च तदवत् । यथा आश्रयभेदेऽपि गोत्वादिभिरवयव गोत्वादिसामान्यात् अभेदात् तद्विहितं योः इत्यादि नामपेयं न भिद्यते तद्वत् नीवारादिद्रव्यभेदेऽपि कर्मभेदाभावात् दर्शपूर्णमासादि नामपेयं न भिद्यते । तस्मात् नीवारादिरूपप्रतिनिधिपक्षेऽपि न यागान्तरपरमङ्गः ।

'रूपाविभागात् रूपस्य रूपस्य अभेदप्रत्ययस्य अवि- भागात् वाचाभावात् । शब्दाविभागात् शब्दान्तरशरीनो भेदकारणानो अभावात् । सचचवत् (गोत्ववत् इत्यस्य स्थाने पाठः) सचचभेदेन सचचयो विवक्षितः । सप्तम्यन्ताऽइति । यथा व्यतिष्ठु विद्यतासपि प्रातिनि- धियते तद्वत्' इति नु।१८८५ । शेषं कथयन् । कै.

भाव । अनुकारयन्ति च मह्य एव शिविवीजादय
स्वात्मव्यतिरेकी अङ्कुरम् यन् नियमेन तदुपादाय
पुरस्तात् सहभवत् । काश्चिदापीययाने तु शिवादि
शुभानां प्रथमाद्यो न नियमवान् भवन् । न चाङ्कुरमात्र
वीजप्रथम्य परस्तादवश्यमावि, शिवादीनामपि तथा
भावत् । ताद्यपि एतु अङ्कुर इव वीजप्रथम्य
परस्त दत्तव्यमावृत्तियत्नानि । न च पौर्वापर्यनियमादप्य
कार्यकारणभाव । अपि च एकैककारणस्याभावे न
नियमेन अङ्कुरादिसहभूतो भूत्पादयो भवेयु तस्यान्ते-
कस्यादेवम् । यथाह ' न कश्चित् एकमेकस्मात् ' इति ।
नाप्येकस्मादनेकम्, अनेकश्चिन्निधीजनेऽनेनिलमन्त्रिणा-
न तरभावनियमात् अङ्कुरादीनामनेकेषाम् । नाप्यने
कस्यादेकस्यैवाङ्कुरस्य जमेति साधनम् । अङ्कुरात्
मिथाना भूत्पादीना तेन गमैकहेतुकत्वाभावे तदहम्भाव
नियमाभावात्प्रमद्भात् । त सहभावनियमस्य च अङ्कुरवत्
तेषामप्यवशिष्टेषाम् । तदनेकस्यादनेकोपसक्ति परिशिष्यते ।
तत्रेदमाद्योचनीयम् । किं पूर्वधना उत्तरोपा शनाना
परम्परानिरपेक्षा एव जनका आहोस्वित् सापेक्षा !
इति । ननुकम् अनवधनापेक्षा परम्परानिरपेक्षा
वापि ननयतीति, तत् किम् अनवधुनेतरोपितप्रति
पेधप्रयत्नः । तन् किमिदानीं समर्थवीजप्रयत्नकोऽपि
तत्तने, इति वृत्त सहकारिणि । ननुक मेते
प्रेषावत् तन्तु स्वप्रत्ययाधीननियमसन्निप्रयो न व्यवहै
ईते इति । किमप्य वृषीवलोऽपि न प्रक्षयान् य
कुम्भारूपनीय वीजमावपति भूमौ परिकर्मिणायां
शिवादिगहभाविन एकादिगोच्योदात्तरपरका अङ्कुरजनन
साम्पदपेनात्, वीजत् कुम्भारूपत्वात् बन्धरत्तिनापि
सत्पदानात् । तथावपतीति चेत् । अथ किमप्य न
स्वप्रदानमात्रप्रभवसमर्थो वीजप्रण ? तथा चेत् कथ
सत्त्वान्तर सहकारि भावेद्येन कार्यकरणे । ननु अनेक्यते
एव वैप स्वोपादे, न स्ववर्षे तत्र वास्थानपेक्षानुच्यते
न तु स्वोपादे । ननु स्वत्वापि अन्व स्वत्वानवगी
जागति पूर्व एव निरपद्य क्षण । एव तस्य पूर्व पूर्व
स्वसततिगतित एवानपद्यो जागति जनने, इति कुम्भ-
निहितवीजे एव स्यात् वृत्ती वृषीवत्, इत्यप्य
मेधावत् वृषिभ्रमाग दुग्धाकरेमेति ।

यदि मन्येत । द्विविधमिह कार्यम् । एक
सहकारिभिराहितातिशयविशेषम् अत्रपरामप्रयत्नम्,
द्वितीय तु सहकार्यतिशयनिरपेक्षजननम् । तत्राङ्कुरे
आहितातिशयविशेष परापेक्षजनम् । आगोऽतिशयस्य
सहकारिकृतातिशयपरपरानिरपेक्षोपाद । न नेतु
भगवत्तत्त्वार्थं कार्यं वीजस्य सत्त्वानमाभात् उच्यते
मईतीति शिवादिस्तानातरापेक्षमेव स्वसत्त्वान्तरं
भिनसत्त्वान्तरं गन् कादाचित्क कार्यं करातीति कथ्यते
कृपिर्म । सत्त्वानातरापि तु कादाचित्ककार्ये पत्नी ये
सहकारिप्रत्ययः त एव, यथा अङ्कुरोत्पत्तौ सहकारियो
वीजस्य सामर्थ्यप्रबोधहेतव, यथा चित्तु एषा शिवादीना
ये मेलनहेतवस्त एव सामर्थ्यावबोधहेतवो भवन्ति, तथा
वीजानामाचार्यस्योपादेन सामर्थ्यप्रबोधहेतव उपसर्ग
प्रत्यया । सर्वथा सत्त्वानातरै अनाहितातिशयसामर्थ्ये
वीज कावशिरोप कादाचि क करोति । समर्थप्रबोधहेतवश्च
द्वये, सहकारिप्रत्यया उपसर्गप्रत्ययश्चैति । तदनुपपन्नम् ।
तथाहि, भवतु द्विविध कार्यम्, यत्तु च तत् कादाचित्क
त्वान् सत्त्वानान्तरापेक्षम् । अपेक्षार्थस्तु यत्तु च ।
करणस्य स्वसामर्थ्यप्रबोध इति चेत् । ननु सामर्थ्ये त प्र
बोधयो समर्थभावत् प्राकट्यप्रतिरिक्तात् समर्थप्रत्ययोपाद
इयुक्त स्यात् । तथा च स्वोपादे अपेक्षेत कारण
सहकारिप्रत्ययात् । तस्यम् । नाप्युपपन्न एव दोषवेन
चोपेते । असायमङ्कुरतमर्थो वा क्षण आकाशिनो वा,
कि निरपेक्षण स्वप्रदानमात्रजनना पूर्ववीजप्रणजन जयते
निरपेक्षेण, न पुन स्वप्रदानमात्रजनना तस्यापि
पूर्वसादेव पुञ्जाद्युपादे । ननु सत्त्वानुपपन्नम् बहुषु
वीजसत्त्वानुपपन्नम् विशिदेव वीज परपरया अङ्कुर-
जननात्पुण्युपपन्नमपि वीजप्रणम्, नाच वीजप्रणया
मिदसंतामे पतिता ? न एतु उपसर्गप्रत्ययात् प्राक्
तेषां सत्त्वानुपपन्नमनाजननात्किञ्चि परस्परतातिशयो
वीजप्रणजनम् । स्वोपपन्नप्रत्ययात् प्राक् न त सत्त्वान
सर्तिनी जनयति परपरया अपि अङ्कुरजननात्पुण्युपपन्न वीज
क्षणम् वीजमात्रजननात् तेषां कथं चित् वीजप्रण
स्योपसर्गप्रत्ययमहमुच आकाशिनोपादे । इत्यतर्हि
तदभावे सति तत्रागोऽपि जनयेदेव । न चाप्य उपसर्ग

विभक्तत् प्रयत्नवदात्मनः शरीरसंयोगादेव विभाग-
संयोगोद्योगपत्तौ विभक्तौद्भवा कर्मणा ? प्रत्यक्षत्वे तु
यथादर्शनं कर्माद्गीकारेऽपि न दोषः । नैवम्,
सयोगो हि स्वाश्रये स्वाश्रयसमवेते वा कर्मपरमते
इति नियतम् । यथा तन्तुसयोगाः स्वाश्रयेषु तन्तुषु
पटम्, प्रयत्नपटसंयोगास्तु स्वाश्रयसमवेते अनपविनि
महरम्, तन्तुशरीरसयोगस्तु स्वाश्रये तुर्वाम्, स्वाश्रय-
समवेते च पटे पटशरीरसंयोगम्, अतः स्वाश्रयास्वाश्र-
ययोः शरीरदेशयोर्विभागसयोगी सयोगहेतुर्न न भवतः ।
अत आत्मशरीरसंयोगात् स्वाश्रये शरीरे कर्मोपपद्यते,
ततो विभागसंयोगाविति न कर्मविच्छेदः । ननु यथा
स्वाश्रये कार्यकरस्य सयोगस्य स्वाश्रयसमवेतेऽपि कार्य-
करत्वमद्गीकृतम्, तथैव अस्वाश्रयेऽपि कार्यकरत्व-
मद्गीक्रियताम्, स्वाश्रयसमवेतेऽपि हेतुतर वा
वस्तुवताम्, किमर्थवैशलेन ? नैवम्, अन्यव्यतिरेकस्या
हि स्वाश्रये स्वाश्रयसमवेते च हेतुत्वम्, तत्रान्यदर्शना
पेक्षा अन्यतरस्य नास्ति । आत्मशरीरसंयोगस्य विभाग-
संयोगहेतुत्वे नास्त्यन्यव्यतिरेकस्या हेतुत्वम्, व्यति-
रेकाभावात् । आत्मशरीरसंयोगे सत्येन कार्यत्वोदशात्
यद्यपि विद्वोऽन्वयः, तथापि आत्मशरीरसंयोगस्य
सर्वदा मज्जात्वात् नास्ति तदभावे कार्याभावः । अनथ
बुद्ध्यादीनामात्मकारणत्ववत् अन्यव्यतिरेकावसिक्तकार्य-
कारणभावदृष्टान्तेन तत्समवेतकार्यादिवादिहेतुना
अनुगानेन कार्यकारणभावः, इति प्रतिरक्ष्यम् । अतोऽ-
न्यव्यतिरेकपक्षेऽस्वात्तदनुमानस्य, अन्यव्यतिरेकस्या
च स्वाश्रये स्वाश्रयसमवेते वा कार्यपरमस्य अवगत-
त्वात्, तदनुसारेणानुमातव्यम्, न अस्वाश्रये इति ।
स्वाश्रयस्याश्रयसमवेतोदाहरणयोरन्योन्यापेक्षा नास्ति,
तुल्यप्रमाणमभ्यन्तारः, अतः संयोगस्य स्वाश्रये स्वाश्रयसम-
वेते वा कार्यपरमकृत्यं नास्वाश्रये इति कर्मोपानुमेयम् ।
अपेन्द्रियसंयोगस्य आत्मनि ज्ञानजनकत्वात् स्वाश्रये
इति नियमो नास्तीति चेन्न, असमवायिसात्त्वप्रकृत्यात्
अस्य नियमस्य । अपेन्द्रियसंयोगस्तु निमित्तकारणम् ।
असमवायिसात्त्वस्यापि तर्हि भूमिचारः, वेपुर्द्विभाग-
समवायिसात्त्वेन तद्विभागोत्पत्तेः एकमेव च तादेः

क्रियायाश्च देशविभागसंयोगोत्पत्तेरिति चेत्, एवं हि
असमवायिकारणसंयोगप्रयुक्त इत्यत्रगम्य शाम्यतु मयान् ।
तर्हि तन्तुसंयोगस्य असमवायिकारणभूतस्य बहुतन्तु-
व्याप्तिपटहेतुत्वात् व्यभिचार इति चेन्न, तथापि विभाग-
द्वारेण उत्पादकत्वात् । तथाहि, तन्तुसंयोगः प्रथमं
स्वाश्रये तन्तुद्वये पटभागमुत्पादयति, उपरान्तं पटभागेन
तन्तुन्तरस्य संयोगात् स्वाश्रये पटभागान्तरम् इत्येवमुत्तर-
श्रय्यताम् । अतो न व्यभिचारः इति । एवं व्युत्क्रान्ति-
त्वात्पि द्रष्टव्यम् । अथवा यावता संयोगानामेकरिणम्
कार्यं असमवायिकारणत्वम्, तावन्तमपेक्ष्य स्वाश्रयादि-
व्याप्तिः । अत एककार्येऽपि महापटस्य न व्यभि-
चारः । अथवा यदैकस्मिन् कार्ये एवमप्येव असमवायि-
कारणत्वम्, तथैवैवं व्याप्तिः । प्रयत्नवदात्मशरीरसंयोग-
सत्त्वेक एवेति न कश्चिदोपपत्तिः । ननु यदा प्रयत्नवदात्म-
शरीरसंयोगात् शरीरे विभागसंयोगोत्पत्तिः, तदा प्रयत्न-
वदात्मदेशसंयोगात् देशोऽपीति न सदतिरिक्तकर्मनु-
ष्ठानम् । नैवम्, देशशरीरविभागसंयोगसत्त्वेकं कार्यम् ।
अत एकस्मिन्नेव कार्ये प्रयत्नवदात्मशरीरसंयोगस्य
प्रयत्नवदात्मदेशसंयोगस्य च हेतुत्वात् नामशरीर-
संयोगस्य अस्वाश्रये देशे कार्यकरत्वम्, आत्मदेशसंयो-
गस्य वा अस्वाश्रये शरीरे इति । किञ्च आत्मदेश-
संयोगस्यापि हेतुत्व न कृतम्, कल्पनीयम्, तद्वर
कर्मरह्यत्वम् । अतः कर्मैव शरीरे अनुमेयम्, ततो
विभागसंयोगाविति सर्वमुपपन्नम् । प्रवि. पृ. १५-१८.

● क्रियाऽन्वयं विना कारकत्वभावात् । मणि. पृ. ११२ ● कारकत्वं विना क्रियाऽन्वययोगः । सु. पृ. ७५१.

● क्रियाऽप्यचारे न क्रियाऽन्तर प्रतिनिद्वेष्यात् । क्रियाया न प्रतिनिधिः । भा. ६।३।५।१८-१९.

● क्रियापदं विना अन्यवशोभाजनम् । मणि. पृ. ११२.

● क्रियाप्रतिनिधिनियमविधिः पक्षात् 'नदि यत्मानः प्रतेत् प्रजापतेर्भिभाजाम लोकः इति मुत्रायां यत्मानममममवयाव सन्निवृत्तता एव पुनःपुनः' इत्या-
पस्यन्तः । अत्र होमः प्रवेष्टव्यम्, देवताऽभावात् ।

न च कारणतैव सत्ता स्वरूप नीलदेरनुभववसितम् । तद्वि तेनैव स्वरूपेण स्वभावव्यवच्छिन्नं तानुतासु अपेक्षित्वात्प्रयुज्यते । न पुनस्त कारिता एवास्व रूपम् । मा भूदपयोधेय अनेकार्थविकाकारणे रूपभेद, मा च भूदुपाध्यपेक्षमस्वापि निरूपणम्, कार्यवशैश्च सप्तस्य शुद्धस्यैव निरूप्यमाणत्वात् । कारणवे तु सर्वे यथा कार्येण भावस्वभावोऽपि वस्तुतः कारणाधीननिरूपणम्, तथा कारणवमपि स्वस्वैरकार्यमन्तरेण भयाननिरूपणमिति सर्वं गुडं न निरूप्येत । तत्तश्चोपाध्यपेक्षं गुडो वा, नाशो कार्यवैकल्यवदिति न्याहयेत् । तथा च यथैवित सर्वं, तथापि सिद्धं सद्रूप एव भावस्वद्विज्ञानान्मदन प्रत्ययवम् अनुभवविवृति । अथ नास्ति, तथापि स्वस्व हेतुतो लब्धस्वरूप एवापातत अविच्छिन्नं, समुप्योऽपि तत्तद्वहकारिसन्धिषे तानुतासु अपेक्षित्वात्प्रयुज्यते । न च प्रथमतः कार्यानुपलब्धेरसामर्थ्यम्, तथा सति रासभादेरपि शिन्धादिसमन्धानात् अङ्कुरानुपलब्धिप्रसङ्ग इत्युक्तम् । ननु जनकव्यजननस्य च विरुद्धो घर्षो कथमेकव समाविद्यत ? तथैकत्रैव लोके अङ्कुरजनकव सदजनकवत्प्रथमं च शिन्धादिजनकव वसात्तर विरुद्धे ? विरोधिनी चेत् कथमभेद ? भेदक्षेत्रैक जगति निश्चित इति नानेकमपि स्यादिति मुनिरुपनिषत्प्रमवता भावना तत्त्वम् । सङ्कटुदल्लभ्यमाने कार्यभेदेऽपि लक्षणस्य जनकस्य अभेदावगतौ प्रयत्नेण अभेद इति चेत् । इहापि समानत्वात् । न तत्त्वत्रापि प्रमव लक्षणभेदेऽपि लक्षणस्य भेदप्रयत्नेऽपि न च नन प्रयोगप्रयोगमात्रस्या विरोधावगति, अतिप्रसङ्गान् । न च लक्षणस्यापि यदैव जनकवम्, तैरजनकवम् । न च जनकवस्य स्वभाव, अपि तु लक्षण जनकव न तदतिप्रत्ययप्रमवधानं वा सामर्थ्यं वा धर्मभेद । समवधानं चोत्तरप्रत्ययव्यवधानमस्य । न च न धर्म धर्मिणोभेद, तस्य ततोऽप्यज्ञान् । अन्यत्रैऽपि च समाहितत्वात् तस्योत्पत्तेः । तेन च तद्व कार्याकारणान् तयोर्बन्ध, तन् निश्चयमपि स्याति भयानमात्रं अथ नित्याकारितोऽवगते सदित्यन्तरेरेकितान् अनेकान्तिक सत्त्वसाधनान् क्षणमन्तरेण भावनामिति ।

यच्च विकल्पितम्, स्वभावतो मास विनश्वरा अविनश्वरा वा जायते इति, ततोच्यते । न यत्र विनश्वराऽप्यविनश्वरत्व वा जानीम, किन्तु सत स्वदेतुभ्यो जायते, प्रसते च हेतुतरस्य स्वप्रत्ययाधीन सन्निधानस्य इति । त्वस्य च स्वमानामितो हेतुभेदात् स्वभावभेदात् । उपश्रितश्च स्वभावभेदो निशेगपराधा याम् । नन्वस्मिन्नुपपत्तेऽपि मिश्रपूर्वो किमापात भावस्य ? न किञ्चिद् असातम् । अस्ति अयमायुषान् भाव । अस्तु स्वराणाधीनत्वमना तदभावेन तत्स्वरूपविरहलक्षणमेव स्वल्पशालिना स्वानुरूप व्यवहार प्रवर्तयता निरस्ता समसार्थविक्रिया, किं नच्छिन्नम् ? न च मुत्रभावित विनाशस्य हेतुवन्तरानपेक्षताभाववति, अस्ति चानैका न्तिकत्वात् । इदं हि भवान् निरूपयतु, किं घटसत्तात् संदिग्धाया वपाल्लभ्यते भुवभावितो न वा ? न चेद्विनाशोऽपि घटस्याधुवभावी । न खलु सविभागतो पादमन्तरेण घटविनागमीशामदे अपिदित्तचतुष्टय । तथा चाविदा मुत्रभावित विनाशस्य । अथ भुवभावितो, तस्यामेव विभागतततो भुवभावित्यामपि मुद्रापेक्षिण्यामनेकान्तिक भुवभावित नानपेक्षत्वेन स्यात्तमिति हेतुवन्तरेण निरूप्युमर्हति । तस्मान् क्षणिकत्वसाधनानुमानप्रति शेषान् अकथित प्रत्यभिज्ञान स्थापयति भावान् इति सिद्धम् । कणिका पृ १२२-१४०

क्षणमङ्गवाद तत्त्वग्रहण च । (शा-) ननु सर्वभावानां क्षणिकत्वात् कथं शब्दस्य नित्यता ? किं पुन सर्वस्यक्रिये प्रमाणम् ? प्रत्यक्ष तावत् काल सत्ता बोधयति, न काला तरनिषेध करोति । नीलप्रत्यक्ष मित्र न पीतमान निषेधति । इदत्वादसंशयं तु तस्य निषेध । नच संशयि कालांतरं दृश्यम्, येन दृश्यादर्शनात् संशयेण स्यात्, नचास्यति प्रमाणं परमाणं, स्वभावेद्भेदक प्रमाणं सत्त्वमात्रानुबन्धितव्यविषयसादिति । कथं पुन सत्त्वमात्रानुबन्धमिति क्षणिकताया, विषये शब्दप्रमाणप्रवृत्ते, क्षणिक बधिवशं हि क्षणिकत्वे चारुशब्दगल्पा चर्यमाना सत्ता क्षणिकत्वं स्यात् माना तन्नुभापयति । किं पुन सत्त्वया चारुत्वम्, प्रमाणमाविति रूपं । तथापि, अपेक्षितकारितैव सत्ता,

श्रवम्, तत् गत्यन्तराद्येव निर्दोषत्वज्ञानार्थमेव । पृ. १९१, निन्दितत्वात् संभवद्वेष्टान्तरेणापि लोकाशादि-
वशेन मोक्षम्यम् । पृ. १९१.

• 'श्रीश्रानि भवन्ति' इति विवृतिविशेषे सामानि ।
वि. १०।४।११.

• कृत्रिमज्ञानाध्यायाननिषेधादिप्रतम् आदितमानेषु
अग्निषु कर्तव्यम्, न तत्र पञ्चमानेषुपेक्षा । अग्निहोत्रं तु
पञ्चमानेषुपुत्रकालम् । भा. ५।१।१।२१-२५. • कुोमा-
द्वयः पञ्चमययाः वेदे चोदिताः सन्तः अध्वर्यादिभिः
स्वयमज्ञानमनार्थत्वात् ये नित्य प्राणिवधामियुक्ताः, तेष्व
एवावधार्य विनियुज्यन्ते । वा. १।१।५।१०. पृ. २२७.

• क्वचिदपवादविषयेऽपि सत्सर्गोऽनिनिविशते
(इति न्यायः) । (पृ. २४३. परि ६९) अपवाद-
शब्दोऽत्र नापकरः । यत् 'काञ्चनी' इत्यादौ
अपवादमवहविषयेऽपि अण् मरति 'क्वचिदपवाद-
विषयेऽपि' इति न्यायादिति, तत्र । 'अण् कर्मणि च'
इति सूत्रस्य भाष्यविरोधात् । तत्र हि अणः पुनर्पञ्चनम्
अपवादविषये अनिहृत्पर्यम् 'गोदाश्वे ब्रह्मति'
इत्याद्युक्तम् । 'काञ्चनी' इत्यादौ काञ्चनेन निर्मित
इत्यर्थे शैपिलोऽण् शेषः । नोत्तरः.

• क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्तते इति न्यायः
(परिभाषा १८) । पूर्वतः एकयोगनिर्दिष्टानाम् इति
पदमनुवर्तते । एकत्र अर्थे योग. संन्यः । तेन निर्दिष्टयोः
सदुपयोगिणापिद्विनिर्दिष्टयो. इत्यर्थः इति 'पञ्चाक्षिः'
इति सूत्रे कैयटः । तावन्मात्रेण स्वदितपवतितावत्
रम्यमिदम् । एता चेवं 'दासहापानान्ताद्य' इति सूत्रे
'ओतोऽम्पयो' इति सूत्रे च भाष्ये. दीपार. पृ
१४ । (नेद्वारि इति) इत्यतः अनुवर्तमानस्य
'आर्षपात्रकपेद्' इत्यत्र-) ननः निवृत्तिलु 'घनिदे-
कदेशोऽप्यनुवर्तते' इति न्यायेन सिद्धा. दीपार. पृ. १३.

• क्व चित् कर्मविशेषे 'कवा शुवते' 'काम्ना
शुवते' इति श्रुतम् । नात्र ऋह्यामोर्लकारः, किन्तु
काम्नेर श्चोतम्यम् । वि. १।२।८ कर्मकं १. • क्व चित्
कर्मविशेषे (विपुवति) भूवने 'अं चरुताप' इति
इतिवत् 'भाह्वनीयमुनीवृते' इति अवंशरेण कवा

प्रागीवपैव उपस्थानम्, न तु गानविकल्पः । १।२।८
कर्मकं २. • क्व चिद्वर्तमाने स्वाहाकारपुनःपञ्चमस्य
अनारम्याधीतस्वाहाकारपुनसंदाकत्वम् । भा. १०।८।
१०।२०-२२.

• क्षणस्य पौर्वापर्याभावात् । ऋजु पृ. ७७.

• क्षणभङ्गवादः तत्त्वग्रहणं च (विवि.) ।
क्षणिकत्वे हि सिद्धे भावानामेव तद्भवेदपि, न खेतदस्ति ।
तथाहि । व्यस्य साधनं प्रत्यक्षमनुमानं वा भवेत्,
प्रमाणान्तराभावात् । प्रमाणस्य सतः अवैशान्तर्भावात् ।
अनन्तमपि तत्रानुपपत्तेरिति स्थितेः । तत्र न तावत्
प्रत्यक्षं लौकिक नीलादिवर्ति क्षणिकता गोचरयति । ननु
न नीलादन्वत् क्षणिकत्वं नाम वृत्तु सत् । अर्पकियाभेदे
हि तथा स्यात् सितादिवत् । न च क्षणिकत्वस्य नील-
ताप्याया अर्पकियायाः मिला समक्षि अर्पकिया, या
स्वलक्षणभेदेनावतिष्ठत । क्षणिकत्वं पीतादिवर्तीकताप्य-
वैच चेदप्यर्पकिया तत् तत्रतो नीलादिव्यते । न भिपृते
चेन्नून नीलाप्राहिणा प्रत्यक्षेण क्षणिकत्वं एहीतम्, तद-
न्यतिरेकत् । तदनुपपन्नम्, अनुभवानुरोधात् । न गच्छ
अनुभवो न्यायत्वमर्हति । स च नीलमिति, न तु
क्षणिकत्वमिति । तदप्यतिरेकत् तन्नोचरते स्थेम्नोऽपि
तदभिरम्य तत्त्वग्रहणं । मानान्तगतत्क्षणिकत्वं तद्भेदविद्वो
प्रत्यक्षलिङ्गमिधानं प्रत्यक्षः, तत्र तत्रावकाशात्तद-
त्वात् । अत्रतायाऽननुवचनभावात्स्य प्रत्यक्षस्य प्रवृत्ति-
विषयं प्रति प्रामाण्यनस्युपगमात् ।

स्वादेतत् । अनुभवकालेव क्षणमात्रवर्तिता नील-
दीनाम् । तथाहि । प्रत्यक्षविक्रमं क्षणिक स्वतपपेनेता-
वच्छिन्नं परिचिन्तसि । तद्यथा नीलकाण्डलोचनं नीलं
परिच्छिदत् तदप्यत्र स्पष्टिच्छिदत् तदप्यत्राभिमिचारीणः
पीतादीनपि स्वच्छिन्नपि । तथा अलापकावच्छिन्नं नीलं
परिच्छिदत् समववर्तिताऽलापमप्यत्र स्पष्टिच्छिदत्
तदप्यत्राभिमिचारीणि तदुपपत्तमववर्तितामत्र स्पष्टि-
च्छिन्नसि । तदप्यत्रच्छेदे पीतादीनामप्यत्राच्छेदः ।
तथा च नीलकाण्डार्थकिरणप्रतिभेन क्वचिरेव निपनेन
प्रचरेत् । तदनुवर्तमानेव क्षणिकता भाषानामि ।
तदनुवर्तमानम् । नीलवचनोचर तत् अन्वेषनस्य न

क्षितिस्तल्लक्षणयोगान्नेषात् सुसुल्लादेव वीजादङ्कुरो जायेत । ननु अन्यक्षणप्राप्त समर्थ एव भाव अनपेक्षो जनयितुम् । निरपेक्षोऽपि असौ महकारिर्मिर्तिना नास्तीति तैर्विना न करोति । कुसुल्लप हि बीजमप्यदेव, अप्यन्वेद क्षितिमप्यक्तम् यतोऽदङ्कुरो जायते । सत्यम् । इदं तु अत्र घटच्छयम् । यदिम् अत्यक्षणप्राप्त क्षिति स्तल्लक्षणसंयुक्तमङ्कुरजनकम् तदापि कृषीवलप्रयत्नविरहात् कुसुल्लमेव स्यात् तदाऽपि किमङ्कुर जनयति ? । ओमित्तचेत् किमर्थं तर्हि कृषीवलस्य प्रेषापूर्वकारिण प्रयास विदुषा न स्वर्गापवर्गार्थं चैत्यपन्दनादिप्रयास, तदुपदेशश्च देशिजनानाम् अनर्थकं स्यात् अत्यक्षण प्राप्तत् विज्ञानादेव भर्माचर्मानपेक्षात् स्वर्गापवर्गसिद्धे । तस्मात् महकार्यपेक्षा अङ्गीकर्तव्या । तत्रश्च महकारि संनिधिवशेण सम्भवति स्वयिनोऽपि भावस्य क्रमेण अर्थैक्याकरणम्, इति विषये बाधकप्रमाणभावात् अनियता क्षणिकत्वेन सत्ता नाल तदनुमापयितुम् । न च ध्रुवभावितया विनाशश्च हेतुतरानपेक्षयम्, घटसत्ताने षण्णान्तानाम् भुवभाविनो सुल्लग्रहारादिहेतुतथापेक्षा दणनात् अनेकार्थकत्वात् । ननु हेतुतरेण भावाद्भिन्ने विनाशो जाते विनाशोऽपि भावस्य पूर्ववदुपलब्धि स्यात् । तस्मात् स्वाभाविको विनाश । किमिदं स्वाभाविको विनाश इति ? पावस्यभावादेन विनाशो जायते, न हेतुतरान्त्यर्थं । ननु भाव अपि जातो विनाशो भावाद्भिन्नश्चेत् तुल्य एव दोष पूर्ववदुपलब्धि स्यादिति । अथभिन्न एव विनाशो भावात् ततो विनाशस्य अप्रत्यक्षत्वात् भावोऽपि अप्रत्यक्ष स्यात् । अत्यन्तगरीत स्वभावोश्च भावाभावयो एषाबाधिधान तादृशमात्रम्, अथपि विनाशो नाम न किञ्चित् भिन्नमभिन्न वा तत्रम् इति स्यादिति । सतो जातस्य भावस्य अतस्ति विन दे नित्यमेव रदाति सुगममित् क्षणभङ्ग । तस्मात् भिन्ननापि विनाशेन भावस्योपलब्ध्यादि निरस्तते इत्युक्तान् अभ्युपगतयम् । यत् प्रतिक्षणम् अवस्थाभेद इति, भवतु नैतन्नता अवस्थावतो भावस्य प्रतिक्षण विनाशेन भवितव्य प्रमाणभावात्, नानाऽवस्थाभामपि सुगमदेवमित्तु धर्मिणि निरुद्धाना क्रमेण अविरुद्धाना

च सम्भवात् । तत्रश्च नूतनाद्यस्य क्रमेण अनुभूय पुराणावस्था प्राप्तस्य प्रयत्नरहितस्यापि युक्त अवयव विश्लेषणाद्विनाश । न च सत्तया दीपघटनात्मनेण पण्डेरपि क्षणिकत्वम्, सत्तया संदिग्धविषय यतिरेकात् अहेतुत्वात् प्रतिज्ञायाश्च प्रत्यभिज्ञाप्यन्विशेषात् । न च सादृश्यात् तदुपलब्धि, अवयवसामान्यताभवत् । अनुभूय हि सामान्य संभवति, न च सर्वैक्यनिष्ठादिनामनुभूयत् किञ्चित् सम्भवति, संभवे वा न सर्वैक्यणिकत्वम्, तस्मात् सर्वभावानां क्षणिकत्वम् नतरा शब्दस्य । शा १।१।६

● क्षणभङ्गवादग्रहणम् । ' प्रभाकरगुरोर्भावं परिभाषयामिधीयते । मीमांसाजीवरक्षेय क्षणिकत्वनिराक्रिया ॥ ' अत्र सुगतमतानुशासिण क्षणभङ्गन सत्तानेव भावानभिदधति । किं पुनस्तेषां तत्र प्रमाणम् ? न तावत् प्रत्यक्ष क्षणिकतामीयितु क्षमते । स्वभादिभाव विषये निपुणतरनिरीक्षणमात्रस्य क्षणिकत्वात्प्राप्तभावात् । स्यादेता मनीषा, न क्षणिकत्वा नाम भावस्वभावानिर्भाविनी तेन भाव पुनर्भावेन प्रत्यक्ष क्षणिकतामपि साक्षात्करोतीति । तद्विद मनोरथमात्र मायते मति मत् । तत्राहि । संवित्प्रिया विषयस्यनक्षितय इति स्थितिरियमविवादः सर्वैक्यादिनाम् । तदियमपि लणिकता भावस्य स्वभावभूता एतौ संवित्प्रियभिरोदती तत्र पतिरेकेण स्वयत्तित्ते, नायथा । न चे तथा संविदपुनीय मानाम् उनीशामहे इति । कुनस्तस्या भावस्वभावान्तर्मा विता । कुनस्तया च तदवबोधोपायस्ये । अथ नवीरुत् क्षणिकता प्रत्यक्षमाक्षिताऽपि न निक्षयपयमवतीर्णा, तेनागृहीतेषु अवमतीति । तथपि न तस्या प्रत्यक्ष प्रमाणम् । यत्र हि प्रत्यक्षस्य स्वभातो विकल्पाविरहितेण पृष्ठभाविना सविकल्पकप्रयत्ने वायासोऽनुगमने तत्र प्रत्यक्ष प्रमाणमिति मीमाणा । यत्र च दृष्टमेतत् इति प्रयत्ने नोतीयेन, न तत्र पयमिति स्वत शिद्धात्प्राप्ता प्राप्तागणाना बाध्याप्रविलसितम् यत्किं फचिद्विदे, प्रत्यक्ष ज्ञान क्षणिकम्, स्वकालावच्छिन्नानुविषयतय क्षणिकतामवगमयतीति । तत्रपि क्षणिकतापिनम् । एकदृश्यमात्थर्विना हि क्षणिकता । न तत्र प्रत्योगेगनीये

मवतु स्थिरस्य भावस्य सहकारिप्रत्ययप्रवधानसमा-
 सादित्वातिशयस्य कार्यकारिता, भावतु वा उरुत्वार्ण प्रत्यय-
 परंपरात्त्वत्वात्तदमेदस्य, उभयथाऽपि लोचनानीना
 संस्कारसहितानामनुपनयनसकनस्यभूता वा प्रथमिहान-
 जननसामर्प्यसमयः । अनुभवगतनामाप्रजयो अप्रथिय
 नुपपत्तेः इन्द्रियमात्रत्वे वा स इति, अनर्पजत्वे वा अर्थ-
 सन्निधानासंनिधानाभ्यां तत्प्रतिभासभेदानुपपत्तेः । न चैव-
 मतीतरालसंबन्धिता इन्द्रियणाम् । तदसंबन्धेऽपि व्यतीत-
 फालतायाः तत्कारणसंबन्धसंस्कारद्वारेण अभ्यासीवत्ते ।
 न चैवमतीतरालता न प्रत्यक्षेति साप्रतम्, इन्द्रियज-
 विशानविवक्तत्वात् तन्मात्रानुवृत्तियाच्च प्रत्यक्षताया
 इन्द्रियता गच्छते । तन्मात्रानुवृत्तित्वे तु तच्चिज्ञाना-
 विवक्षाणामपि तद्व्याप्तीना परमात्मनः प्रभृतीनाम्
 अदयथाऽप्रपन्नः । तस्मात् स्वरण्यामायः । नापि सामग्री-
 भेदः, यत् कार्यभेदः स्यात् । तस्मिन् जनयित्त्वे नियमेन
 तादूर्वभावित्वा संस्कारेन्द्रियादीना एवम सामग्रीभावात् ।
 तस्मिद्धमभेदसंगतं प्रथमिज्ञानाऽऽत्मक एकमनेक-
 देशकालावस्थासंबन्धे पद्वयागादि गोचरयतीति । न चेदं
 स्यात्तम्, पूर्यपरदेगकालावस्थाऽनुपपत्तेः अविनाशम् ।
 न च निष्कारणतया अथ अज्ञानाद्यम्, अमिलाप-
 संसर्गयोग्यप्रतिभासमात्रावयोः अविरोधात् । समारोपित-
 गोचरत्वस्य अमति बाधके अनुपपत्तेः । न चैतदनुसंधान-
 मात्र यथा मित्रानामपि यजमानानाम् 'एकीभूता यमिह
 स्ये' इति ध्यादेशमात्रम्, तत् केन निद् उपाधिना
 न त्रीकालावयवः इह तु देशकालावस्थासंबन्धेऽपि
 परवन्धेकं पद्वयागावमभिज्ञेदेशकालविय लौकिक-
 परीचकाः । तत् सिद्धम् अभेदप्रतिभासनादिति ।

ननु अस्तु अभेदप्रतिभासः, न पुनरात्मप्रणिकता-
 मावहति भावानीनाम् । बाधके सति समारोपितगोचर-
 तात् । अस्ति हि बाधकम्, यत् सत् तत् ध्वजिकं यथा
 पट्टादि । यत् न विहास्यतीभूत् सन्नादिरिति
 स्वभावेद्गुणः, भावमात्रानुवृत्तियाद्यपरिपत्तात् । कथं
 पुनरिह तत्त्वमात्राऽनुपपत्तिः सन्निकतया. पूर्यपर-
 भासामिहानुसंधानावस्थित्यानिष्पत्तयाः ? इयम् ।
 तथाहि, सर्वोत्पत्तिसिद्धिरतीतस्वनिष्पत्तया यथा

भावाना नाथेक्रियाकारितायाः अतिरिच्यते, नो ज्ञत्
 समस्तार्थक्रियाऽनुपयोगिभावसंगतः । तथाहि स्वस्त-
 माभासुप्रथिमत्वात्प्रविज्ञानगोचरो न वा ? अगोचरत्वेन,
 निरुत्पत्तौ न मायः, तद्विषयताव्याप्तस्य वस्तुत्पत्तय
 तन्निष्ठत्वात् निवृत्तेः । तत्रोच्यते वा कथमर्थक्रियायां
 आत्मजनं चेत् कथमप्रत्ययः ? प्रत्ययश्चेत् कथमर्थक्रियायां
 नोपयुज्यते ? तदर्थक्रियाकारिता एव सत्ता भावनाम् ।
 सा च क्रमाकर्मत्वात् व्यक्ता, तृतीयकारणिरहात् ।
 तथाहि, भावना तासुतासु अर्थक्रियासु क्रमाक्रमौ पर-
 रपरविहारयन्तौ प्रयुजत एव चरन्तः । तथा च प्रहास-
 न्तरमपि क्रमाक्रमत्वकम् ईदृशाभ्यामेतानुभूतारवितत्त्वात्
 क्रमाक्रमत्वात् षष्ठिरिकमङ्गीकृत्येत, ततो दृश्यमान-
 योस्तोरपि क्रमाक्रमनो. परस्परत्वं तत्राप्यद् इति दृश्यमानः
 क्रमः अकालात्मकः, अकर्मत्व क्रमात्मक इति तथैव
 अनुपपत्तये पक्षत्वेयताम् । तदेवं परस्परविहारयन्तौ
 क्रमाक्रमौ परिच्छिन्नदत् प्रत्यक्षमेव प्रतिष्ठितम्, न सृष्टयति
 च प्रहासन्तरगोहृत्क्रमाक्रमसंज्ञैर्विधेयम् । तदनु-
 लम्ब्य दृश्यत्वितोपपत्तिद्वेषे दृश्यमानतादात्म्यनिष्ठा-
 तदकतया तदभावानुपपत्तये कर्तते । दृश्यमानस्य
 तादात्म्येन स्वमदृशाना विद्याचन्द्रानुसंधानात् अचे-
 दोपेण अनुसंधानमात्रेण अतद्व्यवहारसिद्धेः । अनेन-
 भूयक्रमयोग्यत्वव्यतिरेकव्यति तु प्रहासन्तरे कर्तव्यताये
 एव न संभवतः । ननु सा भूताम्, अस्तस्य एव क्रमा-
 क्रमाभिधानयोग्यत्व द-वपकारः, यथासाथ अर्थक्रियासु
 उपरोक्षते इति चेत् । नन्वेवं प्रकृतस्वरूपं चि अर्थ-
 क्रिया विद्याभावना एव । तथा चेत् किं नदिउत्तम् ?
 दृश्यमानात्तदनुभूतावस्थितपरस्परत्वात् कर्तव्यतायेव-
 प्रहासदृश्यमात्रसिद्धतत्परी. अर्थक्रियाः न प्रहासन्तत्वात्
 मविवृत्तयते । न च तदपि । तथाहि, यत् प्रहास-
 न्त्वच्छेदेन सत् इत्यवधारणव्यवहानम्, तत्र प्रहास-
 न्तरसंभारः । तदथा नीचप्रहासन्त्वच्छेदेन भनीचप्रहा-
 सन्त्वच्छेदेन सत् इत्यवधारणव्यवहानम्, तत्र प्रहास-
 न्तरसंभारः । अत्रि च कर्तव्यतायेव अ-व-
 न्त्वच्छेदेन तद्व्यवधारणव्यवहानं व्याप्यित्वात्मन-
 सन्तरे भावयतीति अर्थक्रिया तदर्थ कार्यदृश्ये, इति
 विद्वोत्पत्तिः । निरीत्यनानुसंधानार्थमात्रेणैव

भेदे हेतुः । अन्यथा आकस्मिकत्वात्पक्षेः । उच्यते । न मह-
कारिकारणभेदाद् भेदः कार्यस्य । किन्तु सामग्रीभेदादिति
हेतुविन्ती कृतपरिभ्रमणामनायाससमधिगम्यम् । तस्मात्
धर्मिकत्वेऽपि अस्मिन्कृतदृष्टदृष्टपर्यन्तुयोगात्तथासाः ।
बीजादीना हि क्षयरपरपरिणामे न तादृशाः क्षणाः
संजायन्ते । यतः अनपेक्षितहेतुवन्तरपवृत्तेरन्तरमद्भुर
प्रादुर्भनति । नन्वेवमपि परपरपुं बीजादिक्षणेपु तदेवेद-
मिति प्रत्यभिज्ञा नोरपद्यते । अपिच सप्रत्यभिज्ञप्रत्यक्ष-
विरोधे कथमनुमानमात्रान् लभते इत्यपि वाच्यम् । लाभे
ना बहवपि शैल्यानुमानप्रसङ्गः । समाधिर्निधीयते । ये
ते क्षणाक्षेपात्मत्वान्तिरुभेददृष्टतया दृष्टमपि प्रत्याकल्पयितु-
मनीयस्य भेदाप्रवृत्तिरन्वयः अमेददृष्टान्वाहारः प्रसर्तते,
शुक्तिवायामिन् रजतभयहारः । न चानुमानोदयविरोधः
अर्थक्रियाऽप्यथाऽनुपपत्तेः । प्रत्यभिज्ञा तु भेदाग्रहे
नापि उपपद्यते इति निरवयवम् । अत एव च ब्रह्मा
वदन्ति 'गवति वै प्रत्यज्ञादप्यनुमानं बलीय ' इति ।
युक्त चेदमेव पदयामः । यत्तदेवेदमिति विज्ञानद्रवमिति
एकविज्ञानोदये ल्यातम् । अपिच कृतकानो भासनाम-
वरधम्भावि विना कारणान्तरमावात् इन्द्रिय संनिहिते
व्याप्तिपते । न पुनः पूर्वसंबन्धितारूपतासुरस्यति ।
पूर्वानुमयमाविता च भावना नेदन्तमपरकालयोगात्मिका-
मिति । तद्विद् भूतात्प्रत्यभिज्ञानेन व्याख्यातम् । अपिच
वृत्ताना भावनाम् अवश्यमाविविधानाः प्रतीयन्ते ।
अतोऽपि दृष्ट्या क्षणभङ्गिता अनुमानम् । तथाहि,
यथेया भ्रुम्भाविनी, तत्र तेषां हेतुवन्तरापेक्षा नास्ति ।
भ्रुमावी च कृतज्ञाना विनामा, इति विक्रद-ध्यामोर्गच्छि
लिङ्गमनुमान विनासस्य हेतुवन्तरापेक्षितः प्रतिष्ठितः ।
भ्रुवभाविता हि निपिद्वयमानहेतुवन्तरापेक्षितविरुद्धनिर-
पेक्षन्ध्यामोर्गच्छा हेतुवन्तरानपेक्षिताप्राप्यपत्ति । या
च स्वविक्रद हेतुवन्तरापेक्षितः निराकरोति । ये हि हेतु
वन्तरापेक्षान्ते भ्रुवभाविनो न भवति । यथा वावति
रामादयः । अनो हेतुवन्तरापेक्षविक्रदन्तविरपेक्ष-च-
व्याप्तभ्रुवभावितास्य वा उरलन्धि, शैवाभ्रुवभावितास्यानु-
पत्तिः । विनासस्य हेतुवन्तरापेक्षा नास्ति । तथा यदि

मावा अपि स्वहेतुम्यो हेतुवन्तर विनासं प्रत्यपेक्षेत्,
ततस्तस्य हेतुवन्तरस्य संनिधाननियमे प्रमाणमावात् पश्चित्
कृतोऽपि न विनश्येत् । स्वहेतोस्तु विनश्वरयोग्यस्य
उदयानन्तरमप ... इति क्षणभङ्गुरागच्छिः । अपिचेदं
चिन्तनीयम् । किं कृतमा भावा स्वहेतुम्यः मभ्युपजाय-
माना विनश्वरा एव जायन्ते अविनश्वरा वा । विनश्वरा
उदयानन्तरमेव लीकन्ते इति क्षणभङ्गिनः । अविनश्वर-
स्यमावात् न कदाचिद्विनश्येत् । न च हेतुवन्तरापेक्षा
विनायादय, विकल्यासहत्वात् । य हि जायमाने विनासो
मावात् अत्यतिरेकी भूतिरेकी वा ? न तावदत्यतिरेकी,
हेतुभेदात् । स्पतिरेकिणि तु ज्ञाते भास्य प्रत्यवत्
उपलब्धादिप्रसङ्गः । तेन तिरोधीयते इति कल्पनायामपि
तिरोधान प्रयेप विकल्प इत्युपनिषदप्रसङ्गः ।

अत्र केचिदेवं समादधति । तत्तदन्ते परस्परस्यलिते
समाकल्पयेकं प्रत्यभिज्ञासमाहृत्य प्रत्यप्रविज्ञान क्षण-
भङ्गानुमानं निरुणद्धीति । न चेदमिह समीचीनम् । हे
एते विज्ञाने भ्रुवस्यारूपे यथायथं तत्तमात्रे
इदन्तमात्रे च व्याप्तिमात्रेण नाल्पमयातुभान्तमन्वयम-
वर्तितम् अर्थस्य अवभासयितुमिति, प्रतीतिविरोधात् ।
यथैर जल अभिज्ञदेवकाल वस्तु एकतया चक्रास्ति,
तथा अपापि भिन्नदेशकालमपि एकतयेव परिरुप्यतीति ।
तथापिपचवेदोदयस्य नैकविज्ञानमन्तरेण इत्येकमेवेद
विज्ञानमुरांतरणीयम् । कार्यसद्भागेप्रादानाय अप्रतीत-
मपि कारणं परिकरणीयम् । न पुनः कारणश्रुतनिरीक्षणेन
स्वदृष्टसर्वविपर्यय परालोचनीयः । तेन यत्रपि केवला-
दिन्द्रियात् केवलात् पूर्वानुमयसमासादिनञ्जमनो भावना
ऽभिधानत् संस्कारात् नेदोपेक्षिते विज्ञानश्रुतनुमईति,
तथापि तयोर्लोक्यसमभान्तमसाहादितदशाऽन्तरयो इदं
कार्यमित्याचार्या, न चेदमप्युचितम् । प्रथममेवेद न
भवतीति । सद्यपि संस्कारोपयोगे इन्द्रिय वापराधीन-
जन्मतया अस्य प्रथमतयावयवमपमाधिनः सकलादिना-
मयद्वित्तवितारानां प्रयुग्मंमत्वात् अविरोधात् । न चेदं
प्रमाणमाहमिति निश्चन प्रमाणमस्ति । वाचककारणोप-
संवेदानन्तरविरहाद् नेदमेकानुमान वाचकमिति निमित्त-
चित्तमनुग्रहते, परस्परअपरोपसमासते । यावत्

तेषामपि तत्पूर्वमाचिन्त्य स्व नियमवत्त्वाविशेषात्, तन्मात्र-
वादेव च कारणतायाः । न च अनपेक्षानामपि परस्पर
कार्यान्तरात्मकम्, तन्मात्रस्य तेभ्य उपलब्धेः, तत्रैव
सामर्थ्यनियमात् । न च कृतकतया इतरेषामक्रिया,
सहक्रियाया कृतमित्यसंभवात् । न च स्वकारण-
बललक्षणपरस्परसंनिधयः अपेक्षावन्तः शक्यमिदमेतेषामपि
अस्मत् कर्तुमिति कृतं संनिधिनैति निवर्तितुमीशते ।
न च सहकारिकारणभेदः कार्यभेदहेतुः, अपितु
सामग्रीभेदः, तस्मिन् सति कार्यभेदोपलब्धेः । अमिहा
चेह सामग्रीति न कार्यभेदसंगमः । परस्परसमवधानं चोप-
सर्गप्रत्ययेभ्यः ध्वित्यादीनामिति न क्षणिकस्य अर्धक्रिया-
विशेषात् असाधारणता हेतोः । न च साध्यवर्धिणि
दृश्यमाने शब्दादौ व्याप्तिप्रसाधनादेव साध्यसिद्धेरसाधना-
द्भेदव्युत्पन्नम् । न तद्यु सौपर्यमहावती व्याप्तिदृश्यमाय
विषया भवितुमर्हति । शक्य हि शक्तिं परेण दृश्य-
मानानां सत्तम् अक्षणिकत्वात् व्याप्तिं तत्रयेति
उत्तरमनेरान्तिकं न क्षणिकत्वसाधनम् इति । तस्मात् यत्
सत् दृश्यमदृश्यं वा, तत्रैव क्षणिकमिति दर्शनीया व्याप्तिः ।
ननु एवमपि शब्दादेर्विशदशब्दादीभूतस्य व्याप्तिदर्शन-
बलादेव सिद्धा क्षणिकतेति तदनुसारेण असाधनाद्भव-
हेतुवचनस्य । मैवम् । असाध्यपि शशविषयाणादी यत् सत्
दृश्यमदृश्यं वा तत्रैव क्षणिकमिति यथा सर्वोत्संशयानती
व्याप्तिः सिध्यति, न च शशविषयादयो भान्ति क्षणिका,
एवमप्यपि विशदशब्दादीरुत्वे शब्दादौ व्याप्तिसिद्धारपि
न क्षणिकेति क्षणिकता इत्यवश्यं दर्शयितव्यमेव । तेषां
क्षणिकत्वसाधनाय सत्सत्, इति नाम्नाधनाद्भव हेतुवच-
नस्य । अपिच कृतका भावाः स्वहेतुभ्यः उन्नयनमात्रा
पिनभवात् ज्ञापते अविनक्षतं वा ! पिनक्षतमेव
उन्नयनान्तरेण अणुणुपैरिति सिद्धः क्षणमद्भः ।
अथ अविनक्षताः न कदा विदपि नश्येयुः । न लल-
विनक्षते रितुमर्हति । न जानु स्वधरणादुत्पन्न मीलं
पीरं मयि । न च हेतु नरापीनक्षतं विनाय एवा-
विधि सांभवं, विष्णुवाप्येवम् । न हि हेतुवन्तरेण
जन्मानो विनाशो भावद्विषः अमिषो वा । न ताव-
दपिच, वाग्यभेदात् । मित्रवे तु भावस्य तादृशव्याप्ता

पूर्वबहुपलब्धादिप्रगङ्गः । तेन भावविशेषीयते इति
चेत् । न । तितोधानस्यापि भेदे भावतादसम्भम् ।
अभेदे वा हेतुभेदाऽनुपपत्तिः । तस्माद्भावाभ्यापि समस्त-
रूपविरहितो विकल्पितस्य क्रिया अनुपपत्तेति 'अभावं
करोति' इति करोतिक्रियाया अभावेन निःस्वभावेन
संयधानुपपत्तेः, नना सह संय-धो भावं न करोतीति ।
यश्च न करोति तस्याकारकस्य अहेतुत्वमिति न
विनाशहेतवः । केचित्तु तस्मात् स्वहेतोरपमेक्षण-
स्थितिपर्या भावो जातः इति द्वितीयस्य स्वयमेव न
भवति, न पुनरथ हेतुमपेक्षते । न तद्यु स्वकारणतः
स्वभावात्परिगतं चीलपुत्रजापमानम् अपीतादिभावे हेतु-
मपेक्षते पर्यनुयुज्यते चेति । अपि च कृतकानां
मावानामुपदयन्मावी विनाश- प्रतीयते, तेषामपि शक्य
क्षणिकता अनुमतुम् । तथाहि, येषां भ्रुभावि
तत्र तेषां हेत्वन्तरापेक्षा नास्ति यथा स्थादीनां
तेहमप्येव । भ्रुवगावी च कृतकानां भावानां
विनाश इति विरुद्धव्यस्तोपलब्धिविनाशाद्य हेत्वन्तर-
यत्तां प्रतिक्षिपति, भ्रुवमाविता हि निरिष्यमानदेव-
न्तरापेक्षाविरुद्धविरपेक्ष कथाप्या लब्धा हेतुवन्तरान-
पेक्ष उभयस्यावयति । तथा स्वविरुद्ध हेत्वन्तरापेक्षात्मका-
करोति । तथाहि । येये हेत्वन्तरापेक्षा, न ते भ्रुव
भावितः यथा वासति रागादयः । तथा यदि भावा अपि
स्वहेतुमी हेतुन्तर विनाश प्रत्ययेषुत्तु तन्मन्य
संनिधाननियममाणाभावात् कश्चित् कृतकौऽपि न
विनश्येत् । सोऽयमवश्यमावी क्षणिकानां भावानां
विनाशाः स्वहेतुभ्यः एव एवक्षणावस्थाविनाशमु वति
सूचयति । तथा च स्वयमेव न मरन्ति भावा पितृपि
क्षणे, इति सिद्ध क्षणमद्भः एतेषाम् ।

(खण्डयति-) नैव तावत् सत् क्षणिकत्वसाधन
समर्थम्, क्षणिकत्वे इत्यस्याऽनुपपत्तेरसाधारणत्वात् ।
तथाहि अत्यन्तसामानो क्षणानां कार्यजनमुपेक्षते । तदेव
भावात् कृते भावशक्तम्, विमेषमादेह कार्यमुपपत्तौ
उत्त नैवम् । एवं विमेषमादेहं कर्ममुप नैवम् । इति ।
न तावदेवमात्, एवकार्येण सत्तु अतुत्तरावश्यादेह
कथा तदुक्तो, यथा कानोवादात् सत् निवन्वत्

धीर नास्तीत्येवमादिक्ता भावविषया शब्दिदिनि यद्युच्येत, तदा अमृतकलायामुदिता नीतिकद्वरीया । नहि नास्तीति बुद्धिरिति । किन्तु दक्षिणस्वभावात्प्रामुख्ये एव स्वयंप्रकाशे शब्दप्रयोगमात्रमे...तत्तैव...पयतो नास्ति । तादृशमे...तस्मिन् दक्षिणस्वभावात्प्रोपलब्धिः । न च तां प्रति पयस एव निरपेक्षस्य हेतुता । अनुपनिषत्तिते हेतुतरे पयसः एवोपलब्धेः । न चेदं पयोऽन्तरमुपलभ्यते इति शक्यं वक्तुम् । प्रत्यभिज्ञानस्य अनेदशाधकात्वात् । ननु च हेतुतरापेक्षित्वे ध्रुवभावित्वात् नोत्वयते । ध्रुवभावित्वैर कुतोऽवगम्यते । दशनादिति चेत्, हेतुन्तरेणैवावश्यं भवितव्यमिति । न च मालाः पयस, येनैवं विषवादात् मीपयामहे । यत् पुनरिदं स्वहेतुभ्यो भावानामपि नश्रटाणामुत्पत्तौ हेतुन्तरयत्ते विनाशो न्यतिरेकिति जातेऽपि पूर्ववत् भावस्य उपलब्ध्यादिप्रसङ्ग इति । अत्रोच्यते । उक्तमस्माभिः, यथा तन्मात्रोपलब्धितः एव विनाश इति । तेन तस्या हेतुसद्भावात् तथैव भवितव्यम् । अनुपलब्धिपरिपत्तय तस्य तैरेत्युल्लिखितेव नोपलब्धिप्रसङ्गप्रवन्भावामुप-परहार इति शक्यमनाशुक्तम् । मुगतायाविपरिपत्तयप्रसङ्गविधानलक्ष्यलौटायाः । मीमांसाया विहिता तत्रमयी जीवशब्देय ॥ १ ॥ मीमांसाजीवरक्षा (शालिजनाधपणीता) पृ. १-१७.

• क्षणलघुमुद्रपादयः । अधिनरसपसंयोगविभाग-प्राप्त्य अधिनरसमगतिस्वगमपदान्दनिमेपस्य चतुर्षो भागः स्यात्, क्षणद्वयं लवः, क्षणत्रयं मुष्टिः, क्षणचतुष्टयं निमेपः, पञ्चदशनिमेपाः बाह्य, त्रिंशत्पञ्च वत्स । सु. पृ. १७२.

• क्षते प्रदारा निवृत्तत्वमीक्षामिति न्यायः । अपमपदि आपनन्ते प्रवर्तते इति । साहचर्ये. १९३.

• क्षते मक्षिकापायः इति न्यायः । अप विद्वान्क्षते कर्मभिक्षान्यैरणीऽपि प्रवर्तते । स्यट् । साहचर्ये. ७५१.

• क्षत्रियस्य उपनयनम् आधानम् च प्रीत्ये । वि. २।१।३. • क्षत्रियस्य वैतीतानं निरिदमेव मन्वात्तव पानं तु अनुगतम् । सु. पृ. ११५. • क्षत्रियस्य मन्वात्पानं परतो वनेः । पृ. १००. • क्षत्रियस्य मन्वेन

वीर्यतिशयात् प्रजापालनविधानाद्य अपातयत्यपि क्षत्रिय-जातीयत्वेन योग्यत्वात् राजशब्दप्रयोगोपपत्तिः । पृ. १०१. • 'अभिपेक्षोऽपि धर्मतेः क्षत्रियस्यैव पठ्यते । यहाही राजशब्देन तेन नाश्रित्ये मतः ॥' वा. २।३। २।३ पृ. ५८२. • क्षत्रिये राजशब्दहेतुऽपि राजशब्द-प्रयोगः । सु. पृ. १००. • क्षत्रियवैश्ययोः अपि ऋणव्यापारकरणं नित्यम् । भा. ६।२।१।३२ वर्णकं २. • क्षत्रियवैश्ययोः इव ब्राह्मणस्यापि इष्टिपूर्वकवसोमपूर्व-कत्वयोर्विकल्पः । अग्नीषोमीयपुरोडासास्य तु सोमादुत्कर्षो ब्राह्मणस्य । वि. ५।१।५. • क्षत्रियवैश्ययोः नार्तिग्यम्, विप्रस्यैव तदधिकारात् । 'प्रतिग्रहोऽधिको विप्रे पाजना-प्यापने तथा' इति याज्ञवल्क्यः । १२।४।१६.

• क्षुष्याहे पार्श्वणीक्रोष्टिष्टम्पयलाविधिः । अयं न्यशसाविधिः पुरुषार्थः । बाह्य. पृ. १८.

• श्रामे तु सर्वदाहे स्यादेकदेशस्यार्जनीय-त्वात् । ६।४।५।१७ ॥

मेदनहोमात् वैलक्षण्यस्य सूत्रनार्थः दुग्दाहः । होमः एकदेशस्य कृतस्य वा मेदेन भवतु, श्रामे तु, क्षीघातोः कः, 'क्षायो मः' (पा० ८।२।५३) । हविर्ददि छी यत् प्रायश्चित्तम्, तत् सर्वदाहे सर्वस्य हवियो दाहे एव स्यात्, नैकदेशस्य दाहे । एकदेशस्य एकदेशदाहस्य अर्जनीयत्वात् । एकदेशस्य दाहः सर्वयितुं न शक्यते । अग्निर्दोमे मति नियतं गृहमा अवधयाः क्षायन्ते एव । तस्मात् सर्वदाहे दाहप्रायश्चित्तम् ।

दूर्जनादिकदेशो स्यात् । १८ ॥

सर्वहविर्ददि दाहप्रायश्चित्तम् इति विद्वान्तनुक्त-पूर्वगती साधनेन न्यायवैय्याहः । एकदेशे दग्धे दाह-प्रायश्चित्तं स्यात्, दूर्जनात् । 'यदा तद्विः संतिष्ठेत्, अप तदेव हविर्विषेत्' इति नेनैव हविया गृह्यात् दूर्जनात् । तत् सर्वस्यैव नावक्यते । तस्मात् एवदेश-श्रामे एव प्रायश्चित्तम् ।

अन्येन वैनकटाग्रादि कारणमाभिः । १९ ॥ एकदेशदाहे एव दाहप्रायश्चित्तम् इति पूर्ववत् गृह्यात् एव दग्धमेव अग्रादूर्जनात् विद्वान् । 'यदा तद्विः संतिष्ठेत्' इति एतत् उक्तं समापनं न नेनैव

प्रणयेन सहभावनियमः । तसंभानानां कुन्मूलवर्तिना वीज-
क्षणानां तेन सह समानयोगक्षेमाणामपि उपमर्षणप्रत्ययसह-
भावभावत्वात् । क्षणस्य चैकस्य क्षणान्तरेणैकेन कार्यकारण-
भावमिच्छायोगात् सामान्यविषय-वादान्वयत्यतिरेकयोः
तन्नैरोपपत्तेः, न तल्ल कारणमेवेन । तथा न केवलानां
व्यभिचारमसंभवात् आद्यातिशयोक्त्वादनङ्कुरोपादं वा प्रति-
क्षिप्यादीनां परस्परपक्षेष्वाणामेव उपादकत्वमकामेनापि
अङ्गीकारणीयम् ।

अपि च, अन्यक्षणप्रवृत्तौ वीजमनपेशम् अङ्कुरा-
वनिषवनवाद्यन्तेजसि जनयत्, किं येनैव रूपेणाङ्कुरं
जनयति, तेनैव सदिततराण्यपि, किंवा रूपान्तरेण ?
न तावत्तैव, क्षिप्यादीनामपि अङ्कुरस्वाभ्यागवत्तेः ।
न यत्तु कारणमेदे मेदन्तु कार्यं भवितुमर्हति,
कार्यमेदस्वात्स्विकत्वप्रसङ्गात् । यदाह 'अयमेव हि
मेदो मेदहेतुर्वा यद्विरुद्धमन्यात्तः कारणमेदश्च' इति ।
नापि साध्यामेदः, तस्या अप्येकत्वात्, अन्यथा
सहभावे नियमाभावात् । रूपान्तरेण तदितरेण जनकम् ।
तथाहि, वीजमङ्कुरादि जनयत् उपादानम्, तद्विक्रियाया
तदुपपत्तेः । तदितरेण पुनरस्य सहकारिप्रत्ययता । तेषां
तु पूर्वं पश्चादयो यथास्युपादानानि, तद्विक्रियाया
तदुत्पादादिति चेत् । ननु सहकारितोपादानतेति
किमेकं तत्त्वम्, नाना वा ? एकं चेत्, कथं
रूपान्तरेण जनकम् ? नामात्वेऽपि अतर्वाङ्गत्वं मेदः
अभेदो वा ? मेदे कथं वीजस्य जनकत्वम् ?
साध्यामेव अङ्कुरादीनामुपपत्तेः । अभेदे वा कथं
वीजस्य नामात्वम् ? भिन्नादात्मत्वात् । एतयोर्वा एकव-
चेकतादात्म्यात् । वन्येते 'क्षिप्यादी जनयित्तस्ये तदु-
पादानभूतमेव क्षिप्यादिवीजस्य रूपान्तरम्' इति । न
तर्हि वीजं तदनपेशं क्षिप्यादीनां जनकम् । तदनपेशत्वे
तेषामङ्कुराद्वेदानुपपत्तेः । न चानुपकारकाणि अपे-
क्षन्ते इति स्वपेशोक्तम् । न च क्षणिकस्योदकारसंभवः,
अन्यत्र जनान्, तस्याप्येकत्वात् । तथा च अर्थत्रिधा-
कारितया एकानेकप्रक्षेपेक्षानपेक्षन्त्वान्तरत्वात्, तृतीय-
प्रकारविरहात्, अनयोरेक्यनपेक्षितस्य अन्यतरविधान-
नान्तरीयकत्वात्, क्षणिकत्वे च तदावयवयोः एकानेक्य-

प्रकारयोः अभावाद्युक्तेन क्रमेण सत्त्वं न निवृत्तम्,
इत्यवधारणानैकान्तिक गन्धस्त्ववदिति ।

यदि मन्येत अनुपकारका अपि भवन्ति सहकारिणः,
अपेक्षणीयाश्च कार्येणाऽनुविहितभावभावत्वात् सहकार्य-
करणत्वं । नन्वेतेन क्रमेण अक्षयिकोऽपि भावः
अनुपकारकानपि सहकारिणः क्रमगतं कार्येण अनुवृत्ता-
न्वयम्यतिरेकान् अपेक्षिष्यते, करिष्यते च क्रमगतसह-
कारिणमवधानवशात् क्रमेण कार्यणीति न्यायकानुपपत्त्योः
असिद्धेः संदिग्धव्यतिरेकमनैकान्तिकं तत्त्वं क्षणिकव्यतिरिक्तौ
इति । ननु अयमप्राणिकः स्वरूपेण कार्यं जनयति,
तच्च स्वरूपं तृतीयादिधियः क्षणेषु द्वितीयेऽपि क्षणे
सदिति तदाऽपि जनयेत् । अङ्कुरं वा तृतीयादिष्वपि न
कुर्वीति, स्थिरस्य तादवस्थात् । अतादवस्थे वा तदेवास्य
क्षणिकत्वमिति । अत्रोच्यते । सत्यं स्वरूपेण कार्यं
जनयति, न तु तेनैव, सहकारितद्वित्यस्य सत्यं जनकत्वात् ।
क्रमगतप्रत्ययपेक्षिणः तत्सहकारिसमवधानस्य द्वितीये
क्षणे भावात् । स्वरूपान्तं सहकारिसमवधानमपि आ मनः
अन्वयम्यतिरेकौ अनुकल्पयति तत्कार्योपादाने । न चैता-
वता सहकारिसमवधानादेवोपचितमतः कार्यसिद्धेः कृत-
मेतेषां स्वरूपेणेति साधकम् । तत्सहितादियं तत्सदु-
त्पत्तिदर्शनात् । रूपे सत्यपि अनुत्पादात् समवधाने तु
उत्पादादेव कार्यस्य तदेव हेतुः, न पुनः रूपमपीति
चेत् । ननु एवमेहेतुत्वे समानेऽपि वीजे रूपस्य
रासगादिभिः सह कस्माद्वीजस्य सत्येन अङ्कुरोपादः,
न रासमादिषु ? सत्येन वीजादित्यल्लक्षणसंभवात्तत्रैव
हेतुत्वादिति चेत् ? तदेतुत्वे कथं तन्निवेशि स्वरूपमपि
न हेतुः ? अहेतुत्वे वा कथं न रासमादित्युत्पत्त्या ? न
चार्यनीयतया रूपनिवेशः, समवधानमात्रस्य तदन्तरे-
णापि भावात् । विशेषस्तु रूपमेव । तस्याद्यथा उभया-
धीनिरूपणा न्यायिभ्यावकस्य न्याये भाव एव नामाव-
यति, न्यायस्य तु न्यायकः एव भावः, नान्यत्रेति
निरूप्यते, तथा कार्यकारणमात्रः उभयाधीनिरूपणेऽपि
कारणस्य शब्दात् प्राग् भाव एव नामावयः, इति कार्यस्य
कारणे सत्येन नामपि भावः इति अनुमतसाध्यादिधी-
यते । तेषु लोकेन्द्ररतीशकाणां कार्यकारणमात्रावयवतः ।

कृत्स्नक्षामे एव प्रायश्चित्तम् । उपसंभ्रतं हि निमित्तं यच्छालोकम् , 'पुरोडाशो क्षायतः' इति । कृत्स्नस्य क्षतिनीयवन्त्यम् । न चैकदेशक्षामे , तस्यावर्जनीयत्वात् । अथ यदुक्तम् , क्षामेण हविषा समाप्तिर्हृद्यते, यदा तद्विः संतिष्ठेतेति । उच्यते । संस्थाने निमित्ते प्रायश्चित्तम् । यदाऽपि अन्येनापि हविषा जत् संस्थाप्यते , तदाऽपि प्रायश्चित्तमिति न दोषः ।

तद्विःशब्दज्ञेति चेत् ॥ २० ॥

भाष्यम्— एवं चेदुच्यते, अन्येन हविषा यदा संस्थाप्यते इति । नैवम् । तद्विःशब्दात् । तद्विःशब्दो-
ऽन भवति 'यदा तद्विः संतिष्ठेत्' इति । अन्येन हविषा संस्थाप्यमाने तद्विःशब्दो नावकल्प्येतेति ।

स्वादिज्यागामी हविःशब्दस्तद्विःसयोगात् ॥ २१ ॥

भाष्यम्— स्वादिज्यागामी हविःशब्दः । तद्विः संतिष्ठेत् तद्विः कर्म संतिष्ठेतेति । ननु मुल्याभावे गौणो ष्यते, नाप्येति । उच्यते । मुल्याभावेः एता-
यम् । कथम् ? यदा संतिष्ठेत् तन्कर्म, तेन हविषेति वाक्य भिद्यते । अवाचकं च स्यात् । कर्मं हि संतिष्ठते, न हविः । तेन संस्थानं निमित्तम् । तद्विःशब्दोऽपि ननु । अनुवादश्चेत् अन्यहविषेऽपि कर्मणि संस्थिते प्रायश्चित्त-
मिति गम्यते । कथं पुनः हविःशब्दः कर्मणि वर्तते इति ? तद्विःशब्दोऽपि । हविःसंज्ञं कर्म हविःशब्देन हविः-
संज्ञावाच्यमर्थम् । यदा प्रत्यक्षकारितया देवदत्तसंबन्धना लभ्यते सिद्धः । एवं हविषाऽपि कर्म लभ्यते । तस्मान् कृत्स्नक्षामे प्रायश्चित्तमिति ।

सोम—यदा अग्निं पत्ता कपालानां च साम्यम्, उद्वसत्वेनारिकं च अपेक्षितपरिमाणम् । तदा अत्यादा दाहादेव अदनीयत्वकर्मपरिणामि । यदा तु पञ्चा दिक्मनेवविषयम्, तदा कं चिन् बहिः बहवदरादान् अन्तःपदनीयवन्तम्, कं चिन् एवमर्थस्य अत्यन्त दाहान् अर्वांतरस्य अदनीयत्वम्, इति सर्वत्र एकदेशदाहस्य अदनीयत्वकर्मपरिणामतया तद्विःशब्दस्य एकदेशदाहस्य वक्तुमशक्यम् न निमित्तवम् । एवं च यत्र मध्यपूर्वपरिमाणम् अग्निदत्तम् इत्यनु अदनीयवन्तम्, तदापि मध्यपूर्वपरिणामे अवदानदेव-

मायतया स्वयं हविष्यामावात् पुरोडाशस्यैव हविष्यात्, तस्य च सद्भावात् यथावत्कारो द्वित्ववदाय शोतन्त्यम् । न च सर्वेषां तस्य हविष एवामावात् 'यदा तद्विः संतिष्ठेते' इत्येतत् कथमुपपद्यते इति वाक्यम् । पुरोडाशो हविषस्य इति बहुव्रीहिणा तद्विःशब्दस्य यागपरत्वात् यागस्य संस्थापकत्वात् । तथा च सर्वेषांऽपि 'यस्य सर्वापि हवींषि' इति वचनात् आग्नेयं तद्विःशब्दकृतित-
यागस्य समाप्तिः संभवति, इति न कश्चिदोषः ।

वि— 'क्षामे यागो द्वयोः सर्वदाहो वा, पूर्ववद् द्वयोः । अंशदाहस्य नियम्यत् सर्वदाहे पुनर्विः ॥'

माट्ट— 'यस्य पुरोडाशो क्षायतस्तं षष्ठं कर्णो गृह्णाति, यदा तद्विः संतिष्ठेते अथ तदेव हविर्निर्वपेत्' इति श्रुतप्रायश्चित्ते सर्वपुरोडाशदाहरूप क्षाममेव निमित्तम् । अग्निपाक्ये हविषि एकदेशक्षणस्य अजं-
नीयत्वात् । न च अवर्जनीयत्वात्तिरिक्तेश्चक्षणस्यैव निमित्तत्वम्, तस्यैव परिच्छेत्तुमशक्यत्वात् । न च 'तद्विः संतिष्ठेते' इति अत्रात् स्ववसितेन हविषा यागप्रतीतेः एकदेशक्षणस्यैव निमित्तत्वम्, प्रयोगसमा-
प्तयेऽप्यंशदाहस्यप्रयोगस्य सर्वत्र दर्शनेन प्रयोग-
समाप्तेरेव लक्षणया प्रत्येऽपि प्रतिपादनीयत्वात् । अतः सर्वेषां एवैदं पुनः प्रयोगरूप प्रायश्चित्तम् । 'यदेवम्य हविर्भाष्येते, अन्यत्तदेवम्य निर्वपेत्' इत्यापस्तम्ब-
वचनान् सर्वदाहे प्रायश्चित्तम् । 'यदि वाऽन्यदेभ्यो न प्रभाषेत्' इत्यापस्तम्बेन सर्वदाहे अग्निदानपरिणामेश्चदाहादे वा पुनः प्रयोगविधानेन तद्विःशब्ददाहादे प्रायश्चित्ता-
नुपपत्तेः । अत एव एकदेशदाहस्य परिच्छेत्तुं शक्यत्वे-
ऽपि एतन्मूलभूतभूतस्य तत्र प्रायश्चित्तासंभवनः । तादृशैक-
देशदाहो तु प्राचननासाधिकरणत्वात्पेन आग्नेयं दद्या-
वसिष्ठेन वा प्रयोगसमाप्तिप्राप्तम् । एव सर्वेषांऽपि प्रयोगसमाप्ति-
आग्नेयं पुरोडाशाश्वत्वेऽपि वा इत्युक्तम् ।

मण्डन— 'क्षामेऽन कृत्स्ने यजन्तेऽपि चानम् ।'

शंकर— 'सर्वेषां निमित्तता ।'

॥ क्षामचत्वादीनां तन्नामधेयं प्राप्नोति सर्वदाहः ॥
'नाप्यद् हविः-उर निर्वपेत्' पौर्णमासीमेव श्रोतुं पतेत्' इत्यनेन अग्नाधानवचनयोर्मध्ये हृद्यपर-

नान्या । नहि स भावः सत्ता लभते, यो न कां चिदर्थ-
क्रियामारभते, यतः स्वज्ञानस्वापि सर्वे भावाः कारणम् ।
यदपि किञ्चित् अज्ञायमानमपि सत्त्वेन संभाव्यते, तदपि
सर्वे विज्ञानं प्रति आलम्बनत्वात् अर्थक्रियाकारि, तदर्थ-
क्रियाकारित्वेव सत्ता, यदेव अर्थक्रियाकारि, तदेव पर-
मार्थसत्त्विति । सा च नमश्रीगणेश्या न्यासा, न च
अक्षयिकत्वे तं संभवतः । स्यायो हि पदार्थो न तावत्
अर्थक्रियाः सर्वाः युगपत् कर्तुमर्हति, तथा सति द्वितीये
क्षणे कृत्याभावान् अर्थक्रियाकारित्वविरहात् असल्लक्षणा-
पत्तेः क्षणिकत्वमेव स्यात् । नापि क्रमः संभवति, स हि
भावः सर्वाथक्रियात्मकः निमित्ति वा चिदेतारभते
नान्याम्, समर्थस्य क्षेपाशोभात् । सहकार्यपक्षया विलम्बते
इति चेत् । न । सहकारिणो हि अकिञ्चिन्करा अनेनपक्ष्याः ।
किञ्चि करार्थेन यत् तैः क्रियते, सदेव कार्यसाधनं स्यात्,
तदनन्तर कार्यनिष्पत्तेः भावः तत्कारणमेव स्यात् । नहि
आग-गुणे अतिशये कार्यकारणभागे भावस्य कारणता
सम्भवति मिश्रत्वात्, अमेदे वा माशोऽपि तत्कालजन्मा
क्षणिक एव स्यात् । शेषाशेरी तु विरुद्धवैव, तस्मात्
अक्षयिकस्य सत्ता संभवतीति सिद्धं सम्प्राप्तानुबन्धित्वं
सिद्धतायाः । किञ्च कृतकाना भावानाम् अवश्यम्भासी
विनाशः, तेनापि क्षणिकत्व घटादीनाम् । तथाहि, यत्
येषां भ्रुवभावि, न तत्र तेषां हेत्वन्तरापेक्षा । भ्रुव-
भावी च कृतकाना विनाशः, इति विरुद्धव्यतोपलम्बिः ।
भ्रुवभाविता हि निषिध्यमानहेत्वन्तरापेक्षित्वत्वात् अग्न्यु-
ष्णानादिषु उपलब्ध स्वभाषकनपेक्षित्वम् उपलयापयन्ती
तद्विरुद्धं शोषणत्वं प्रतिक्षिपति । अथवा हेत्वन्तरा-
पेक्षाया वासति शयादीनाम् अश्रुवभावित्वत्वात् । तद्वि-
रुद्धं भ्रुवभाविन्यप्यविविक्तोपलब्ध्या विनाशस्य हेत्व-
न्तरापेक्षा निवारयति, निरपेक्षश्च विनाशः स्वभाषिको
ज-मानन्तरोप भवतीति सिद्धं क्षणभङ्गः । सुबलप्रहारा-
दयस्तु विवदशसंज्ञानहेतवो न विनाशस्य । प्रतिपत्तारस्तु
सहस्यपरोपेक्षाया क्षणानां भेदमल्लभ्यन्तः तत्रभ्रान्त्या
विनाशमनुपपन्नं सुबलप्रहारानन्तरे विवदशसंज्ञानदर्शिनः
तदैव विनाशं मन्वन्तानां सुबलदेर्दिनाशहेतुता मन्वन्ते ।
परमार्थस्तु न केचि विनाशहेतवः । हेत्वन्तरज-मा न

विनाशो न तावत् भावादभिधो भविनुमर्हति, हेतुमेदात् ।
मिदत्वे तु तस्मिन् जातेऽपि भावस्य पूर्ववदुपलब्धिवः
स्यात् पटजन्मनि घटवत् । तस्मात् स्वहेतुत एव भावः
विनाशस्यभावा जायन्ते इति क्षणभङ्गसिद्धिः । किञ्च
मयानरक्षितानामपि घटादीनां क्षयताऽपि कालेन अत्र-
यवक्षयविक्षेपवदो न विनाशो दृश्यते विनैव सुबलप्रहारा-
दिभिः, सोऽयम् उपलक्ष्यमूढो किञ्चित्किञ्चिद्व्यघात-
मन्तरेण नोपपद्यते, प्रत्यक्षमेव च अग्न्युष्णम् अग्निज-
पुराणारक्षयोः अज्ञातघटोपलक्ष्यैरपि पुरवैकाल्यते ।
न च एकस्यैव पटस्य नानारूपत्वं संभवति, नाना-
लैक्यवोर्विधेयात्, तस्मात् प्रतिक्षणमन्वत्वं पटादेः ।
प्रयोगश्च भवति 'विवादाभ्यासिता भावाः सत्त्वान्
क्षणविनाशिनः ॥ दीपवत् प्रसम्भिदाऽपि स्यात्
प्रदीपवदेव नः ॥'

अत्राभिधीयते । न तावत् अर्थक्रियाकारित्वेव सत्ता,
सतो हि अर्थक्रियाकारिता, न तु सैव सत्ता । न च
सर्वस्य भावस्य अर्थक्रियाकारिताविषय, अतत्कारिणोऽपि
संभवत् । न च ज्ञानकारणत्वमपि सर्वस्य नियतम्,
अज्ञायमानस्वापि स्वरूपसद्भावसमयात् । न च सर्वेषां
विज्ञानं प्रति आलम्बनहेतुना अतीतानागताना भावाना
सम्भवति, अवियमानाना हेतु-नानुपपत्तेः । हेतुत्वे वा
सर्वहाननिष्पत्तौ सर्वेषां न्यातृत्वात् क्रमानुसृज्यमेन
च पुनर्न्यायानुपपत्तेः, तल्लक्षणत्वाच्च सत्तायाः,
सर्वज्ञानानन्तरेण समस्तस्य जगतः दृश्यताप्रसङ्गः, इति
यत्किञ्चिदेतत् । संभवति च भावाना क्रमेण अर्थक्रिया-
करणत्वम्, सहकारिण्यपेक्षया विलम्बोपपत्तेः । सह-
कारिणश्च अतिशयमानगन्तुं भावात् मिश्रामिश्र मिश्रमेव
वा कुर्वन्त्येव, यथा बीजस्य शितिसलिलसंयोगे अतिशयः,
तद्वत्समे स्यादितोऽपि बीजस्य प्रागङ्कुरानारम्भः क्षमे
नारम्भः, इति न कदा चिदनुपपत्तिः । नन्वेवं
सयोगस्यैव कारणत्वं स्यात्, न तु बीजस्य ।
नैवम्, संयोगमात्रात् तदुत्पत्तदर्शनात् । नहि
क्षितिसलिलसंयोगः अङ्कुर जनयति । बीजविशिष्टस्य
तु संयोगस्य कारणत्वे चितोपणीभूतस्य बीजस्यापि
कारणत्वमङ्गीकार्यम् । यस्तु सहकार्यपेक्षा ननुमन्वते, तस्य

● 'रघुप्यपर्यणि सोमश्रेत् प्रतिपन्निश्वर्यणि ।
'सोममुन्या प्रपोक्त-वेत्याह कौपीतकी श्रुतिः ॥' त्रिकाण्ड-
मण्डनः । संकल्प. ३।१।६.

● रघनं ' द्राम्या रघति ' इति वचनसामर्थ्यात्
द्रामिवाचनसाध्यं भवति । आ. १।२।१।२।४. ● रघन
वेदे; दशपूर्णमासयोः 'देवस्य वा सवितुः प्रगवे इति
'रघति' राजस्ये रनिना हवि.सु मैशानाईरपत्ये तु न
वेदिरघनम् ' स्वयङ्गता वेदिः ' इति तत्र विधानात् ।
वि. १०।१।१. ● रघनेन उपरवस्य प्रत्येकं उपरव-
सन्त्याहुतिर्न्येतिसोमे । भा. १।१।४।१।५।५-५७,
● रघनेन द्रयोर्मनयोः समुचयः अग्निचयने (उगा
ऽऽथयैर्मनयने ' द्राम्या रघति ' इति विधानात्) ।
१।२।३।१।४।१०.

● रघुप्यम् । ' नित्यं न भयनं यस्य, यस्य वा
नित्यभूता । न तस्य क्रियमाणत्वम् (करोतिकर्मत्वं)
रघुप्यनाशयोरित् ॥ ' य एव हि प्रवृत्तपरन', संभा-
वितपरानो वा अन्येन प्रवृत्तते, स एव क्रियमाणत्वेन
अन्यथायैत, नास्य. । तथा च न कश्चिन् रघुप्यमाकाश
वा कुर्वन्नुपलभ्यते । वा. २।१।१।१।१. १. १७७.
● रघुप्यम् । समासं विना रघुप्यशब्दात् संसर्गात्प्रतीतेः।
समासश्चात्रयत्वं रघुप्यसंज्ञकस्य अस्तुरणतत्पदम् । विप्रह-
वासार्थेऽथ समासवाच्य. । प्रमाणान्तरेण च यस्य
गुणस्य तत्संज्ञकीप्रतीते तस्य पुण्यमिति इति विप्रहा-
सोक्तम् तस्य पुनं नानि इतिशक्यत्वात् समासप्रतीतेः
रघुप्यनाशय एव रघुप्यशब्दस्य वाच्यत्वात् सुसोऽर्थेः ।
सु. १. ५-५. ● रघुप्यशब्दात् ननु सार्थापिनाशत-
नुलाभात् गौणप्रयोगाभावात्प्रम. । न । ' अण्यस्यै
रघुप्ययमग्न इधमाग्निसुमि ।' यत्वाक् ' रघुप्य-
शब्दीय आमा ' रघुप्य अर्निदानः ' इत्यारिः
प्रणे, तत्र कश्चिन् रघुप्यम् अत्यन्तं तत्रा गिरहवदश-
धरितान्, वदत्यरोयेत । तेन रघुप्यशब्दमेव तत्रन्
अप्यरोमसश्चस्युतत्पदम् । न येन्येन एके गौण व.
प्रतीतिमुपेता अर्थापिनाशत्वात् । प्रथमप्रतीतं वाङ्मि
रघुप्यशब्दस्य न सुसम्बन्धेति. ... रघुप्यशब्दी गद्व-
प्रत्ययनुशासः । ... न वापिनाशत्प्रम. रघुप्यशब्देः
संबन्धे एतत् । वा. १।४।१।२।३-३. १. १-२.

● रघुप्यव्यायः । पक्षमध्ये त्रिपिद्वयद्विभु
रघुप्यव्यायतुस्यैवेत्युक्तः पीयूषधारणाय । साहस्री-
५६१.

● रघुप्यविचारः । ' रघुप्यं भवत्सिद्धान्तः'
इत्यादौ रघुप्यशब्दीनाम् अननुभूतपूर्वत्वात् ईदृशमिति
निरूपणाशक्तोः सिद्धान्तादौ आरोपासंभवेन गौणत्वा-
नावृत्तिः । अथ तत्र समुदायरूपेण रघुप्यशब्दप्रसिद्धावपि
रघुप्यशब्दस्य योगिकत्वात् विशकलितत्वसिद्धिमादाय
साधिकरणतासंभवारोपेण आरोपित्वाधिकरणत्वात् लतादौ
प्रसिद्धं पुनं रघुप्यसमासार्थमङ्गीकृत्य तदारोपेण सिद्धान्ते
गौणता रघुप्यशब्दस्य इत्युच्यते, ततः रघुप्यशब्दस्य
आरोपितसंज्ञकरूपार्थवृत्तिनात् तदाश्रयत्वतापुष्ये एव
रघुप्यशब्दस्य गौणत्वावृत्तिः । न चेष्टावृत्तिः, तस्य गौण-
त्वेनाप्यदीयमानत्वात् । अत एव अर्थैरलक्षयमपि आरो-
पितार्थाश्रयत्वरूपं लतापुष्ये अतिप्रसक्तम्, तस्याप्या
रोपित्वाधिकरणताकत्वरूपार्थाश्रयेण गौण्यरोपसोः ।
कौ. १।४।१।१।२. १. १७४.

पुष्यादौ सार्थमन्विताध्यारोपेण चारोपितं रघुप्य-
शब्दार्थमङ्गीकृत्य तद्वृत्तिगुणानामुपशब्दीनां सिद्धान्ते
सत्त्वाच्च न ' रघुप्यं भवत्सिद्धान्तः ' इत्यादौ अपासि.
(गौणत्वलक्षणात्) । माट्ट. १।४।२।३. १. ७७.

(ननु धारिना प्रतिशदिसिद्धान्तस्य अन्यन्तावाप्त-
लक्षणानामर्थम् ' रघुप्यं भवत्सिद्धान्तः ' इति वच प्रवृत्तते
तत्र रघुप्यशब्दीनामस्य तावत्त्वेन सुसम्बन्धगुणसोलाभ्या-
भावात् आरोपितार्थावमेव गौणत्वमङ्गीकर्तव्यम् इति
उच्यते-) कथं तर्हि रघुप्यशब्दापिवागशब्दीनां उभयानां
गौणता ' रघुप्यं भवत्सिद्धान्तः ' इत्यादिपु । नहि तेषां
सुसम्बन्धविषयमस्ति, येन तावदवत् गौणत्वं स्यात् ।
उच्यते । (आरोपितार्थाधारिना हि परत्वं सुसम्बन्धा-
रोगान् गौणत्वमित्यते । तस्य च अगतां रघुप्यशब्दीनां
परकारोशर्मभावात् समन्तैरपि इदं रूपं सुसम्बन्धितम्-)
नहि एवमन्विषयमस्ति, कथं तर्हि अत्रैव तदुपायोगः ।
नहि स्वन्विकारितमप्यम् अत्यन्तं तत्रा गिरहवदश-
(प्रतीकस्या स्तुतयत्वादाह-) तेन तदुपमेव आरोपित-
मङ्गीकर्तव्यम् । एतच्च आरोपितत्वमपि तस्य सुसम्बन्ध-
सम्बन्धे एतत् । वा. १।४।१।२।३-३. १. १-२.

व्यवस्थितिं प्रतिपद्यते, कालान्तरं प्रति औदासीन्यात् । प्रत्युत प्रत्यभिज्ञानं प्रत्यक्षमेव छणिकृता दूरमुपस्थितिः । पूर्वापरकालाकलितभावावकल्पनात् । अनुमानमपि संबन्धानुपगमननिबन्धनं क्षणिकता न पक्षीकर्तुं क्षमते । तथा नह कस्य चिच्छुद्धस्य संबन्धव्योधविरहात् । न एतद् अपतीते सर्वन्धिनि सवन्धव्युद्धिराविर्भवति । न चैतद् भवातिरेकि प्रमाणां सुगतमतानुसारिणो मन्यन्ते । तदिद-
माकाशान्तमित्यपहन्ति क्षीणताः । ते हि स्वभावे-
हेतुः अनुमानसमाधिगमनीया क्षणिकतामानयते । किं पुनस्तदनुमानम् ? यत् एतत् तत् क्षणिकम् । गन्तव्यं सर्वे भावा इति । भावमात्रानुबन्धिनि संघटे स्वभावे हेतुर्भवति । यथा शिवायत्तरं वृक्षत्वे । शिवायामात्रानुबन्धि हि वृक्ष-
त्वम् । तथेदापि सत्तामात्रानुबन्धिनी क्षणिकता । कथं पुनस्त-
नामानुबन्धसिद्धिः, विषये साधकप्रमाणपञ्चते । वाशयित्ते हि न्यायकानुबन्धिः सत्ता वाधते । अर्थक्रिया कारिता हि सत्ता, नाशरा का चिदस्ति । या च क्रम-
बोधयद्याभ्या भ्याहा तृतीयराशिर्विरहात् । अनयोः परस्पर-
प्रतिरोधतया एकप्रतिषेधस्य इतरविधिनान्तरीयकारणात् । न च धर्मयोगरते अशयिनेषु संभारतः । ते तु निरर्तमाने सत्तामपि निरर्तवतः, वृक्षत्वं शिवायत्वविर । कथं च अशयिनेषु क्रमबोधयद्याभ्यामर्थक्रियाविरहः ? अत्राहुः । अशयिको हि भवन् किमर्थे क्रियाजनन-
स्वभावे भवेत् । अतः स्वभावे वा, नाशराः प्रफरोऽस्ति । तत्राप्रिमवक्षसिरेषे सारोसामर्थक्रियाणाम् एकस्मिन्नेव शयो इतरेकत्वात् कृतस्य च कारणानुवचने, अनन्तरशयो व्यर्थक्रियासामर्थ्यद्वयत्वात् असलक्षणत्वात् अशयिक-
त्वदानिः । द्वितीयविवक्षयावलयप्ये तु फाऽपि सतोऽर्थ-
क्रिया नोक्षते इत्यसलक्षणतापचिरेव । स्थान्ततम् । समर्थोऽपि स्वभावे भावः सहकारिभवनधानरतेन कदा चित् करोति तदभावात् तदा नेति । तदपि विमर्दं न क्षमते । स हि सहकारी निश्चिदात्मने वा न वा ।
आरम्भभावेऽपि अर्थक्रियात्वात् न गमितभावावस्थान-
भूत्, उत आरम्भभूतो वेति विवक्षणीयम् । अनारम्भ-
पथे भवेत्तयोऽपि विमर्दः । न एतद् अनुपकारकं प्रति अपेक्ष । अर्थवती । स्वभावाभूतारम्भे च आरम्भ अगु-

त्पत्तिरापतति । न ह्युपगतमानः अनुपगतमानस्वभावे भवति, विरुद्धवर्माभ्यामस्य मेदावादकत्वात् । भावोदया-
ङ्गीकारपथे लक्षयिकारपरिस्थयः । अत स्वभावभूत-
रम्भाभ्युपगमे भावस्य प्राग्भावात्कल्पम् । नाशयिकत्वात्
क्रमेणार्थक्रियासिद्धिः । तत्र एगद्वयम् .. रथैकोदोदयः ।
तद्भावे भावात् तदभावे चाभावात् । न च नद् यति-
रेकाभ्यतिरेकाभ्याम-वः प्रफरोऽस्ति, परस्परविरुद्धयोः
एकत्र समरायप्रतीतिविरहात् । ननु छणिकोऽपि भावः
किमर्थेक्रियाजननस्वभावात् ? किं वा नेति प्राचीं वि-
क्ष्वाना .. नास्तीति वर्तते । तत्र समर्थस्वभावात् नह-
कारिन्वपेक्षा न स्यात् । नहि अनमर्थोदधानत् अर्थक्रिया
उदीयते । श्रूयता परमरहस्यं नांगतानाम् । अन्य-
क्षणप्रामः समर्थ एव भावः कार्यमपि एकैकमेवकारते ।
विमिति तर्हि सहकारिमिर्निताऽपि न करोति । निरपेक्षस्य
जनकत्वे सहकारिताऽपि तस्य कीदृशीति यत्कल्पम् ।
अत्र वदाम । यत्तारदिदमुक्त विनाऽपि सहकारिभिः
किमिति न करोति, तत् तारत् तुमनमर्तं क्रौडविरह-
विजम्भितम् । छणिको हि भावो न सहकारिमिर्निता-
ऽस्ति । कथमेतत् करिष्यति । यस्तु अस्ति, नाथो स
इति । इति न विशिष्टं क्षीणम् । सहकारिमिर्निता
किमिति न भवत्येवैति पर्यन्तुरोपे हेतुप्रभावेरुत्तर
वाच्यम् । तेन तथा भवन्ति, भावयन्ति चेति । एक
कार्यकारिता च अन्तःक्षणवर्तिना सहकारिता । ननु
तेऽपि अन्यनिरपेक्षा एव जनकाः किमिति न कार्या-
न्तरमारमन्ते । अत्रापि यथमनीशां, भावास्तु यशारमन्ते
तदारमन्तमिति अनुमानमेव वषं प्रप्रामः । तेनामी
जनरा अपि तदेव जनयन्तीति पदप्रणामसाकं तात्प्येवा-
भ्युपगमा । नन्वेतेन इते अत्रः किं करोतीति ।
भवेदेतदेवं पथयिग क्रियाकाम् । महत्रियायां तु 'कृते' इत्येव नास्ति । नन्वेतेनैकस्मादपि तस्मिन्नेः किमर्थे
सुर्वन्ति । नैतदेवम् । न ते प्रेक्षणपूर्वकारिणः, चैत्रं
पथान्तेवधेयुः । अन्वोऽपि ... मिद .. मन्ममिर्निता
समर्था पथम् । इह तु न भवाम इति । ते तु हेतुनीन-
नीदधाना न न मर्धुं न क्षमन्ते इति स्यादुपगतिः । ननु
कथमेकं कार्यमेतदसादुपगते । आरम्भे एव हि कार्यम्

भूमः । परेया प्रतिषेधः स्यादिति । तथाभूतस्य हि यूपकार्ये विनियोगः । खलेवालीभूतस्य हि यूपकार्ये विनियोगे कृते कृतः शास्त्रार्थो भवति । कृते शास्त्रार्थे नापरस्मै गुणाव यतितन्म्यम् । अपि च तक्षणादीनि यूप-कारणानि । न चात्र यूपेन प्रयोजनम् । अमूषो हि यूपकार्ये विनियोजयितव्यः । तस्मात् तक्षणादयो न कर्तव्या इति ।

प्रतिषेधाच्च । ७३ ॥

भाष्यम्— इतश्च न कर्तव्याः । विप्रतिषेधः कृतो भवेत्, क्रियमाणेषु तस्याः खलेवाल्याः । यत् काष्ठं खले वारणप्रवृत्तम्, सा खलेवाली । तादृशेव उपादातव्या । तक्षणे क्रियमाणे सा विनश्येत्, द्रव्यान्तर जायेत, यत्र खले वारणे प्रवृत्तम् । जोषण तु भ्रष्टावसरणेव । जोषितं तत् अन्वयार्थेनैव । धृशाणा हि जोषणम्, न तु विचारस्य । लच्छूणं च वच्छ्रुताया अशक्यमेव । तस्मात् तक्षणादयो न कर्तव्या इति ।

सोम— यथासिद्धखलेवाल्या एवोपादानात् तक्षणादयः कर्तव्याः शक्यत्वात् इत्युच्यते संगतिः । सूत्रार्थस्तु— परेया छेदनादीनां प्रतिषेधः इति ।

वि— 'खलेवाल्या जोषणे च छेदनं तक्षणोच्छूयो । श्रुत्वा नो, चोदकात् स्यु, नो वैषम्याच्च विरोधतः ॥' वैषम्यात् विरोधतश्च जोषणादि न कार्यम् ।

भाट्ट— यथासिद्धखलेवाल्या एवोपादानात् छेदनं निवृत्तावपि तक्षणादीनामनिवृत्तिं सम्बन्धं प्रति उच्यते । प्रयोजनाभावात् तक्षणादीनि । तेषां हि यदि तावन् श्रुतानीमाणादि दृष्टं प्रयोजनम्, ततस्तस्य खलेवारण-क्रियाप्रवृत्तेश्च सत्त्वेन प्रवृत्तितदनुपपत्ते, न कार्यकृतेन तक्षणाद्यनुपपत्तौ । यदि तु दीक्षाजालकर्तव्यपदार्थानाम् अदृष्टरूपयूपलोपादकत्वस्य स्फुरितत्वात्, मृते च खलेवारण क्रियाप्रवृत्तौ काठविधानेन छेदनादिक्रियेवधमे-वापश्य आवदवत्त्वात्, सामान्यभावेन यूपचतुष्पदेः अपूर्वमेव खलेवाल्यां पशुमिशोदनम्, तथा मुतरां तक्षणा-दीनां दीक्षाकार्यसंगतीनां पदार्थानामभावेः । अत एव नाहाधीवरणमपि । निवृत्तनोच्युद्योगेन अदीक्षा-वालीनयोः यूपस्वरूपार्थत्वाभावेऽपि यत्र क्षेपदेदी तद्वि-

वाली-तत्रैव साधारणविधानात् प्रवृत्तिसिद्धकार्यत्वादेवा-भावः । ३१.

मण्डन— 'नाम्नां स्यात् तक्षणादिकम् ।'

शंकर— 'लुप्तार्थे न खलेवाल्याम् ।' लुप्तार्थे जोषणादिकं न कार्यम् ।

खलेवाल्यां पर्युहणादिसंस्काराणामनु-ष्ठानम् ॥

अर्थाभावे संस्कारत्वं स्यात् । १०२।३२।५४ ॥

भाष्यम्— खलेवाल्यानेव संदेहः किं मैत्रावरुण-दण्डेन भूमेः समक्रिया, अद्विरवसेचनं बलवदवधानम् अञ्जनम् इत्येवमादयः पदार्थाः कर्तव्याः, इत मेति । किं प्राप्तम् ? न कर्तव्या इति । परेया प्रतिषेधः स्यादि-त्युक्तम् । यादृशः खले वारणे वर्तते, तादृश एव यूप-कार्ये विनियोजयितव्यः अयूयः । यूपार्थाश्च चोदकप्रताः संस्काराः तस्मिन्निवर्तयन्ति । एव प्राप्ते, भूमः । अर्था-भावे वार्थाभावे, यदि खलेवाल्याः तेः संस्कारैः कार्यं न भवति, ततो यूपवनेव तेषां निमित्तं स्यात्, खलेवाल्या न भवेद्युः । इह पुनर्भूमेः समक्रिया, अद्विरवसेचनेन, बलवदवधानेन च कार्यमस्ति दाडयम् । शिथिल्य हि सा खले वारणेन भवति । न च खलेवालीन्तदुपपत्तिः । तस्मात् कर्तव्याः । अञ्जनमपि अनुपपातकं चोदकप्रति-ष्ठितमात्रमधिक्यस्य गुणस्य स्यात्, न दोषस्य । तस्मात्तदपि कर्तव्यमिति ।

सोम— तक्षणादिकम् पर्युहणादिकमपि खलेवाल्यां न इत्युच्यतेः संगतिः । सूत्रार्थस्तु— अर्थाभावे हि यूपस्वरूपादृष्टसंस्कारार्थतामादाय खलेवाल्या निवृत्तिः स्यात्, न तु अत्र अर्थाभावः इति ।

वि— 'पर्युहणादिसंस्कारादि न स्यात् स्याद्वा, उच्यते पूर्वम् । न स्यात्, दृष्टादृष्टमादावित्येवमेव तत् भवेत् ॥'

भाट्ट— यानि तु पर्युहणपर्युहणपरिचरणादीनि दृष्टार्थानि, यानि च प्रोथणाञ्जनादीन्तदृष्टार्थानि तेषां दीक्षाकार्यसंगत्याभावेन यूपोपरार्थत्वाभावात्, यूपदाद्वयार्थत्वेन च अर्थानेवमपि अभावात्, पश्चात्तदाधीनभूतगुणितोऽनुपपत्तव्या खलेवाल्या-करणमित्येव । एव परिषो अपि प्रोथणादि जोषणम् ।

रह्येत्त्वं विज्ञानमवाधितम्, सावदनुमानमेव नोद्वेत्तु
 भवति, संज्ञावति चानुमाने चाधितमिदं भवति इति
 विद्यदत्तमिदोत्तरकारणत्वम् । अवाधितविययता चाधि
 कारणमनुमानोदये । अन्वया ह्युतवदे शीतता किमिति
 नानुगीयते । नन्वेवं तर्हि कथं ज्वालकीनामेकत्वात्
 अवधारितानामनुमानतो मेरुसिद्धिः । अत्र सिद्धान्त-
 सारमुदीरयन्ति । सामान्यविशेषात्मकानि सर्ववस्तूनि ।
 तत्र ज्वालाऽऽदिषु प्रत्यक्षम्, सामान्यविषयमनुमानं तु
 विशेषविषयमिति मित्रागोचरप्रचारिणोः प्रत्यक्षानुमान-
 योर्वैरोधाभावात् न प्रत्यक्षेणानुमानोदयविरोधः । कथं
 पुनरुक्तिरस्य अर्थकिराकारिता क्रमेणेति वद । स
 एतत्तु सकारिधर्मप्रधानोपहितविरोधो भावः नातामर्थ-
 क्रिया क्रमेणैव संपादयति । ननु विकल्पितं तदकारिणिः
 किं न्यतिरिक्तोऽन्यतिरिक्तो विशेष आधीयते इति ।
 दूषणादि चेह विकल्पयुगले पूर्वमावेदितामि । अत्रापि त
 एव प्रतिनिधामत्रम् ... यद्दिना अयमेतन्तः अस्माकं
 मित्रान्येव सर्ववस्तूनि, न मित्रानि चेति, किन्तु तदर्थमावेपु
 भेदाभेदो संवित्तामहे । तत्र भेदमात्रविकल्पसंभवात्किं
 दूषणादि अभेदाभवेण परिहृतामि । अभेदमात्राभिधानि
 च भेदात्मकमेवेति । नन्वेतेन भेदाभेदो कथमेकत्र
 विरोधिनो निविशेते । तत्राहुः । नैमौ विरोधिनौ, सद्दर्थ-
 नात् । तद्दानरखानरुधयो हि विरोधः । अननरानं च
 दर्शनमिष्यन्मम्, नाशित विरोधः । तदिदमविचारित-
 र्मणीयमिति गुरुणां नानुभवम् । स हि न दर्शनं भेदा-
 भेदावेव तददेक्य न संभवतः । विरोधात् । नदि तयोः
 सद्दर्शनमुपपद्यते । एकाकाररूपीतिरेव गणु अभेददर्श-
 नम् । विलक्षणानरप्रतीतिश्च भेददर्शनम् । तत्र यदेक
 आकारः प्रातः, तदा विलक्षणानरप्रतीतिर्निरिति । विल-
 धताकारे च प्रातरे नैकाकारप्रातीतिरेव नास्ति (अशित)
 तेन मित्रामिप्रविरोधाभवेनैव अर्थकिरासमर्पणमप्य-
 मानम् । न च प्रथमिज्ञानानुमानविरोधः । प्रथमिज्ञान
 एव परीक्षणीयम् । एहा शुक्तिनाथं तदेवेदं रव्यमिति
 मतिः । सा च सादरवशतोऽयं भेदात्मकानिष्यन्मनेति
 युक्ता अनादि परीक्षा । तत्र परीक्षणमात्रम् अर्थकिराऽ-
 पुनरस्य क्षणिके निर्वृतिं तदकारणत्वात्ऽप्यतिरिक्तत्वम् ।

व्ययमिति निश्चीयते । भवति च विद्युद्यतो ... हुतवदा-
 दिष्वनुमानयतोऽन जातया अपि प्रतीतेर्विषयः ।
 हुतवदादिषु चौष्यपवीतिरुज्जाता परीक्ष्यमाणाऽपि
 नाम्यशेषयतो ... इति न विषयवानुमानोदयः ।
 तस्मादलमनेन नानादकारणवितेन ... दर्शनेनाति-
 निर्भयेन गन्मीरतरगुरुदर्शनसामारपारदृशानस्तु
 संप्रति समाधिनाभिदधति । साग्मादिषु प्रथममनु-
 म्नेषु पुनरुत्तरा तिरोधानादिवरोऽन विच्छिन्नोपलभ्येषु
 पुनरनुभवतः स एवावमिति तावज्जायते मतिः ।
 तत्र यदि अर्थकिरा शिराऽपि कर्माद्बुधुपपद्यते,
 ततो भेदाप्रवृत्तियन्तरोऽप्यभेदप्रमः इति किमिति
 कल्प्यते । उपपद्यते च शिरादपि तदकारणवरोध-
 जातायानुक्तियाऽऽदिरूपविरोधप्रामाः क्रमेणार्थकिरा ।
 स च विरोधो न्यतिरिक्त एव भावात् अर्थकिराकारिणम्
 (णः) । न च स एव अर्थकिराकारिता,
 भाववस्तूदास्ते इति चतुरस्रम् । तथा विधिविरोधा-
 लीङ्गत्वे तस्य साधनता, यदतरमर्थकिरोदयः, तदि-
 रोधयोगितयैव भावेपु साधनान्यवहासो लौकिकानाम् ।
 कथं पुनरसौ विरोधः तस्येति न्यपरिरयते, तदाभ्य-
 त्तयवानुमानात् । कथं पुनरादाभ्यतैर, स्वदेतुवरोनेति
 भावा निवर्ततां भवान् । अलमस्माभिर्नृमनुयते । अथ
 कस्मात् भावस्यैव भेदो नानुमीयते । प्रथमिज्ञानानु-
 गुण्यादिति वदामः । एहायुक्तारि चानुमानमुचितम्, एतो-
 पचितमुपपद्यते । यथा च अर्थकिराकारिता, तदेवमपि
 एवमेव सायते भाव इति तदनुगुणमनुमानमुचितम् ।
 तेन स्यात्तेऽपि अर्थकिराकारणकक्रमवोगासाभिदृष्टे-
 शिदो न्यायज्ञानुपलभ्या... तददिदनेन विषयैव साधन-
 भावात् अदिदतन्मात्रानुवर्षिनी क्षणिकता न सता
 साधयितुमल्पम्, अदिदपित्त-वादिनि । न च अर्थकिरा-
 कारितैर सता, किन्तु प्रमाणवन्धवोपपत्ता । सत्यतया
 च प्रमाणावन्धवोपपत्ता । अतोऽर्थकिराप्रमुर्षमिति सक्ति
 न विधिद्वयम् । यतिवदमुदितम् । अनपेक्षाभावा
 विनासाप्रतीतिः, तदपि विमूरपत्तनं जायुपविभावर्ये
 विधीयते । कं गणु प्रान्तो विनाशमिमिष्यन्ते । प्रपंता-
 भावो विनाश इति चेत्, कः पुनः न्यपंताभावाः । इति

गामीत्यवचनात्, तेन खलेवास्यादिद्रव्येण नियोजनादि-
कर्मसंयोगात् इति ।

वि— 'खलेवालीतण्डुलस्यो, खादिरवैहता न वा ।,
यूपोक्तंमुण्डयवृत्तार्थमुद्रेशात् खादिरि हि वा ॥ अघ-
पातादावाधायै वैहता तण्डुलेध्वपि । प्रत्यश्ववचनवार्थं
कार्यं यूपेन लक्ष्यताम् ॥ अन्तरेण हविर्देवयोगात्तावति-
देवानम् । न निपत्तुं शक्यतेऽतः खादिरवैहताऽनयो ॥'

भाट्ट— साद्यस्के 'खलेवाली यूपो भवति' इति
श्रुतम् । तथातिदेशप्राप्तं खादिरत्व निवर्तते न वा, तथा
चित्रेष्टौ 'दधि मधु घृतं पयो धाना उदकं तण्डुलास्तात्
संसृष्टं प्राजापत्यम्' इत्यत्र तण्डुले श्रीहृदियवनिगमो निवर्तते
न वेति चिन्तायाम्, आद्योदाहरणे तावत् न यूपकार्ये
खलेवाली यथाऽवस्थिता विधीयते यूपपदे कार्यलक्षणाऽऽ-
पत्तेः, किन्तु यूपोद्देशेन खलेवालीत्वं गले कारणक्रियारूप
संस्कारकतया विधीयते । न चाद्युदाहरणपक्षेः लक्षणा-
ऽङ्गीकारेऽप्यदोषः, निष्पादस्वल्पविक्रमगन्धयेन तस्या
दोषत्वात् । अतश्च प्रकृतिवत् खादिरमेव यूप संज्ञाय
तस्य प्रयोगमप्ये एव खलेवालीत्वं संवादीयम् । अस्तु वा
खलेवास्याः एव यूपकार्योद्देशेन विधिः, तथापि स्थाना-
पत्त्या इतरार्थवत् खादिरत्वस्यापि लाम्बात्, वैश्वस्तुत,
पूर्वं खादिरि खलेवाली, वैश्व आद्येति । एव तण्डुले-
ध्वपि चोदकवलेन श्रीहृदियनिगम । इति प्राप्ते, न
तावत् यूपोद्देशेन खलेवालीत्वविधिः, तदा हि उद्देश्य-
समर्पकं यदि तावत् खलेवालीपदमेव, तदा एव प्रसरता-
भङ्गः । यदि तु यूपपदम्, तदा मुक्तवयो परस्परम-
भेदान्वयामावात् 'खलेवालीत्वेन यूप भावयेत्' इत्येव-
विषयसंश्लेषोपनिर्वाहार्थं गलेवालीत्वे खलेवालीत्वस्य
त्रिदोषचप्रतिषेधस्यै लक्षणाऽऽपत्तेः । न च 'दण्डी
प्रेरणान्वाह' इतिवत् तदनापत्तिः, तत्र धान्दस्योपे
दृष्टविशिष्टगुणस्यैव कर्तृत्वेनान्वयेऽपि प्रास्ताप्यन्तविवेकेन
दृष्टे एव विधिपल्लोपत्तेः । प्रकृते तु यूपकर्मकभावनायां
खलेवास्यास्तावेनावयवावृत्तपक्षे अवश्य खलेवालीत्वस्यैव
भावनायामन्वयो वाच्यः । तस्य च न त्रिदोषप्रमाणान्यं विना
सिद्धिरिति लक्षणाऽवश्यमात्रः । तत्र च मुख्ये खले-
वालीदेरे लक्षणाऽपेक्षया वचने यूपपदे एव पशुनियोजन

रूपतत्कार्यलक्षणासमीहित्य तदुद्देशेन खलेवालीविधियुक्तः ।
न च तथापि स्थानापत्त्या खादिरत्वादिप्राप्तिः, प्रकृतौ हि
'यूपे पशु नियुञ्जीत' इत्येतद्वाक्यमात्रपर्वलोचने पशु-
नियोजनसमर्पणिकिञ्चिच्छ्लोकिकद्रव्यमात्रग्रहणपक्षतो 'यूपं
स्त्रिमस्ति' इति वचनात् प्रयोगमप्ये छेदनप्राप्तौ
तत्प्राकृतिद्रव्यापेक्षायाम् 'खादिरि यूपो भवति' इत्यनेन
तत्रियमतिभिः । अतश्च खादिरत्वस्य पशुनियोजन-
साधनीभूतद्रव्यच्छेदनादिसप्ततद्विद्वयद्वारैव विधानात्
खलेवास्या च लौकिकखलेवाकरणप्रियुक्तकारणस्यैव यूप-
कार्ये विधानात् छेदनलोचने हारलोपात् खादिरत्वनिगमस्य
लोपः । एवं चित्रेष्टौ तण्डुलेषु श्रीहृदियमस्यापि । तथापि
हि प्रकृतौ पुरोडाशमात्रविधिपदलोचने लौकिकस्यैव
अयोगाद्योनायेन पुरोडाशस्य ग्रहणप्रवृत्तौ 'पिण्ड करोति'
'पुरोडाशं भ्रययति' इत्यनेन प्रयोगमप्ये पिण्डकरण-
पुरोडाशस्यप्राप्तिप्राप्तिः प्रकृतिद्रव्यापेक्षायाम् श्रीहृदियवनिगमेन
तत्रियमविधानात् श्रीहृदियनिगमेनावयवसंश्लेषान्वयमात्रपदेषु
घटकपाकप्रयोगकभ्रणविधिसिद्धिपदानकतण्डुलव्यापार
कत्वस्यैव कौस्तुभे इत्यवस्थापितत्वात् । प्रकृते च
तण्डुलानां पाकामात्रेण उक्तविषयव्यापारमात्रात् प्रकृति-
द्रव्योपादानम्, न वा श्रीहृदियनिगमः, न वा तेषु
श्लोकादिधर्मप्राप्तिः । निर्वापस्तु लौकिकः एवार्थसिद्धि-
क्षारणत्वात् । प्रदेयधर्मस्तु पर्यविक्रमोदयः के चिदप्ये-
लोपाभावे कर्तव्याः । अतः सिद्धं चित्रेष्टौ तण्डुला
श्रीहृदियवनिगमप्रकृतिका अपि प्राप्ता इति ।

मण्डन— 'न खादिरि खलेवाली ।'
शंकर— 'अवैहता अपि तण्डुलाः ।' ३२.

● खलेवास्यां यूपानुतिनांस्ति तावन्ति । यूपानुति-
न्यायः । भा. १०।१।५।९. ● खलेवास्यां स्थानानुतिः न
कर्तव्या यूपीयामश्वतस्यानुष्ठानद्वारा यूपसंस्कारमेवात्
इति सिद्धमित्तं दशमे ... । स्थानानुतिश्च पाशात्
विनिपुनोत्तरकारणमागुपयोगद्वयसंस्कारार्थम् अद्यथापि
संस्कारयोगकारकं कर्तव्यं प्रकृतिरूप वैदिकं कर्म ।
स्थानानुतिन्यायः । बाळ. ४ ८१. ● खलेवाली-
शब्दः न. गले पाशे प्रवर्तते तस्य कर्तव्यः ।
भा. १०।१।१।१।१ । खलेवालीशब्दः गले शरवति

हविषा । किन्तु अन्येन हविषा आग्यादिनाऽपि सभषति । तस्मात् नैकदेशदाहे प्रायश्चित्तं किन्तु सर्वदाहे । 'यस्य पुरोडाशो क्षायतः' इति शास्त्रात् हि यस्मात् सर्वदाहेऽपि कारणस्य प्रायश्चित्तकारणस्य दाहस्य प्राप्तिरस्येव । एकदेशदाहस्तु अवर्जनीयः । तस्मात् सर्वदाहे प्रायश्चित्तम् ।
 बुगुहले तु 'अन्येन वैतन् शास्त्राधिकरणप्राप्तिः' इति पाठः । 'अधिकरणेति कर्मणि ल्युट् । सर्वदाहे अन्येन हविषा एतद्विः इत्येतच्छास्त्राधिकृतसंस्थाप्राप्तिः उपपद्यते' इति च व्याख्यातम् ।

तद्विःशब्दात्तेति चेत् । २० ॥

'यस्य पुरोडाशो क्षायतः तं यत्नं वरुणे गृह्णाति, यदा तद्विः संतिष्ठेत् अथ तदेव हविर्निर्वपेत्' इत्युक्तं समापनम् अन्येन हविषा स्यात् इति सिद्धान्तिना उक्ते पूर्वपथी शङ्कते । समापनं अन्येन हविषा कर्तुं न शक्यते । तद्विःशब्दात् 'यदा तद्विः संतिष्ठेत्' इत्यत्र तत् हविः इति शब्दः प्रयुक्तः । इति तेनैव हविषा समापनं प्रतीयते नान्येन हविषा । सर्वदाहे तु तेनैव हविषा समापनमशक्यम् । एकदेशदाहे तु तेनैव समापनं सुकरम् । तस्मात् एकदेशदाहे एव दाहप्रयश्चित्तमिति ।

स्याद्विज्यागामी हविःशब्दस्तद्विःसंयोगात् । २१ ॥

अन् पूर्वपक्षिणा पूर्वसूत्रेणोक्तं तस्मिन् । 'यदा तद्विः संतिष्ठेत्' इत्यत्र पठितो हविःशब्दः न हविर्दंभपरः किन्तु इज्यागामी यागपरः स्यात् । 'यदा तद्विः संतिष्ठेत्' यदा च वागः संतिष्ठेत् इत्यर्थः । कर्मैव हि संतिष्ठते न हविः । अतः समापननिमित्तं यद्विः इत्यनुवादः । तेन अन्यहविष्केऽपि कर्मणि समाप्ते प्रायश्चित्तमिति सम्भवे । कथं पुनः हविःशब्दः कर्मणि वर्तते तथाह, तद्विःसंयोगात् । संतिष्ठते इति यागलक्षणस्य संस्थानस्य समापनस्य संयोगात् संभवात् । तस्मात् पुनरितिनिमित्तं सर्वदाह एव न एकदेशदाहः । तस्मात् सर्वदाहे प्रायश्चित्तं स्यात् इति सिद्धान्तः ।

स्याद्विज्यागामी हविःशब्दस्य इति शब्दस्य इत्येवमप्यत्र न्यायस्यात् । हविःशब्द इज्यागामी तद्विःसंयोगात् इति व्याख्येयम् । के.

* शामेष्टिः नाम न का चित् स्वतन्त्रा, किन्तु

हविषः शामेष्टे दग्धत्वे सति पूर्ववेष्टिः पुनः कर्तव्यतया प्रायश्चित्तरूपेणोक्ता चेव शामेष्टिमिच्छा इष्टिः शामेष्टिः । पूर्णमासेष्वनन्तरं शामेष्टदोषनिरासार्थं पुनः पूर्णमासेष्टिरेव विहितं सैव शामेष्टिः । के. ६।४।५.

शामेष्टिन्यायः । सर्वपुरोडाशदाहे प्रायश्चित्तेः कर्तव्या नैकदेशदाहे ॥

शामे तु सर्वदाहे स्यादेकदेशस्यावर्जनीय-त्वात् । ६।४।५।१७ ॥

भाष्यम्— दशपूर्वमासयोः ध्रुयते 'अथ यस्य पुरोडाशो क्षायतस्तं यत्नं वरुणे गृह्णाति । यदा तद्विः संतिष्ठेत्, अथ तदेव हविर्निर्वपेत् । यशो हि यशस्य प्रायश्चित्तः' इति । तत्र संदेहः किं सर्वशामे प्रायश्चित्तम् अतैकदेशाद्ये इति । किं श्रामम् ? प्रातर्निमित्तत्वात् कृत्वे वा एकदेशे वा । एवं प्राप्ते, धूमः । शामे तु सर्वदाहे स्यादिति । तुशब्दः परं न्यावर्तयति । शामे सर्वदाहे प्रायश्चित्तं स्यात् । कुतः ? एकदेशस्य अवर्जनीयत्वात् । न शक्यते एकदेशशामो वर्जयितुम् । नियत-मग्निर्धर्मो दाहस्य सूक्ष्मा अवस्थाः क्षीयन्ते । तपेयु च कपालेयु अघःशकार्थं पुरोडाशोऽपिधीयते, उपदि चाह्वार अभ्युहन्ते । तदवर्जनीयम् । निमित्तत्वेनापि श्रवमाणं नियमेव स्यात् । तत्र यत्पेति निमित्तध्वण-मतिवञ्चितं स्यात् । तस्मात् सर्वशामे प्रायश्चित्तमिति ।

दर्शनाद्वैकदेशो स्यात् । १८ ॥

भाष्यम्— न वैतदस्ति, सर्वदाहे प्रायश्चित्तमिति । एकदेशो क्षायति भवितुमर्हति । निमित्तं हि उपसं प्राप्तं क्षायं नाम । एकदेशक्षणमपि क्षायमेव । यदि तत्र न क्रियते, भूतं न क्रियेत् । न वैतदुक्तम् । अपि च दंभपति, 'यदा तद्विः संतिष्ठेत्, अथ तदेव हविर्निर्वपेत्' इति, तेनैव हविषा संस्थानं दंभपति । तत् सर्वशामे नावक्यते । तस्मादेकदेशो एव क्षायति प्रायश्चित्तमिति ।

अन्येन वैतच्छास्त्राद्विः कारणप्राप्तिः । १९ ॥

भाष्यम्— याशब्दः परं न्यावर्तयति । न वैतदस्ति, यदुक्तम् एकदेशो क्षायति प्रायश्चित्तमिति । किं तर्हि ।

ॐ सादिरत्वादिन्यायः । ३।६।१।१-८ । सादिर-
त्वादिद्वारस्य सुवादेः अनिदेशं विना विकृतावप्रसेः
द्विद्वक्तृत्वापत्तिभवात् विकृत्यर्थत्वं सादिरत्वयदेर्न बाधम् ।
आहवनीयादिद्वारस्य तु होमस्य विकृतावपि नधने-
ष्टयादौ उपदेशात् प्राप्तत्वात् तादर्थ्येऽपि आहवनीयस्य
द्विद्वक्तृत्वानापत्तेः सादिरत्वादिन्याभावात् यूपोत्पाद-
कस्य च्छेदनस्य प्रकृत्यर्थत्वात् यूपस्य प्रकृत्यर्थत्ववत्
आधानस्य प्रकृत्यर्थत्वे न कश्चिदुत्तरस्ति । सु. ३।७
पृ. ४२.

● सादिरत्वामे तस्य तद्व्यग्रादिर्लक्षणसामर्थ्येऽपि
नियोजनकार्यसामर्थ्ये ऽस्ति पदिर एव प्राद्यः । के. ६।३।२०।४०-४१.

● सादिरत्वामेन कदल्पे पशुनियोजनानन्तरं
सादितो लभ्योऽपि गोपादेयः प्रयोजनस्य जातत्वात् ।
भा. ६।३।१७।३६. ● सादिरत्वामेन प्रतिनिधौ कर्तृ-
साहच्ये पुनः पदिरत्वमे तस्य पुनः तद्व्यग्रादयः कर्तव्याः,
संज्ञतोऽपि प्रतिनिधिरस्यान्यः । वि. ६।३।१७.

● सादिरादीनां यूपद्रव्याणां विकल्पः एककार्यार्थ-
त्वात् । भा. १।३।१।१०-१५. ● सादिरादीनां वाज-
पेकादिविकृती वैकल्पिकानां प्राह्वानानाम् अन्यतमपुनः-
श्रुती नियमविधिः । १।०।१।२।५२-५०.

ग.

● गकारः ककारः । प्रतिवर्णं चक्षुष्यनिर्देशान्
मिन्नप्यनिर्दिष्टिजन्यत्वस्य सत्वेऽपि गकारोऽयं ककारो-
ऽयम् इत्यादिप्रत्ययभेददर्शनम् । सु. पृ. ७०६.
● गकारादीनां वर्णत्वशब्दत्वगुणत्वेषु सन्तु प्रतीतिभेदस्य
परोगधित्वात् गकारादिसर्वैकत्वसिद्धेः गन्नादिमानं न
कल्पितम् । घा. २।२।३।२ पृ. ४०१.

ॐ गगनरोमन्ध्याय । अर्धमगदन्मुनि स्यर्धमपन-
करणे प्रवर्तते । पशुनाद्युदीर्षं चर्षणं रोमन्ध उच्यते ।
साहस्री. ६६६.

ॐ गगनारविन्दन्याय । अयमव्यन्तामारट्टहन्ते
प्रवर्तते । गगनकमल हि यथा नारयेव तद्वदिति ।
साहस्री. ७१६.

ॐ गङ्गां प्रविष्टाऽनेका नदी गङ्गामहणेन
गृह्यते इति न्यायः । ('तन्मन्थपतिताद्गङ्गामहणेन
गृह्यते' इति न्यायोदाहरणकृतोऽयं न्यायः । के.) भूतिः.
पृ. २१८.

● गङ्गायां घोषः' इत्यादौ लक्षणं विना पदान्त-
रान्वयासंभवः । सु. पृ. ७१३. ● गङ्गास्थोलोवत् क
चित् अनुवृत्तिः । (गङ्गाप्रवाहो वहन् मार्गस्थान् सर्वा-
नेव भूभागानाद्रूपति तद्वत्) । मणि. पृ. ७१.

ॐ गजघटान्यायः । यथा 'मदान्पथिन्धुरगटा'
(गङ्गाशकं) । यथा च 'यत्रैवा मेघनीला चलति गज-
घटा राक्षसस्तत्र यायादेत् पारिप्लवाग्भः' पृथितुर्ग-
मलं धारिता राक्षसेन । पत्नीनां राक्षसोऽन्तं नष्टु बल-
मिति प्रेषयन् मलमाकासीत् स्नेहयोगात् खितमिह
नगरे पक्षसानां गृहसम् ॥' इति मुद्गराक्षसनाटक
२ अङ्के । साहस्री. २०८.

ॐ गजमुककृपित्थन्याय । यथा गजमुक हि
कपिपक्षं तदुदराद्भ्रममेव निःसरति, तत्र मगं सत्
मन्त्राद्युत्वं प्रशालितमिवाभावीति प्रसिद्धम् । तथा च,
यथा मिद्धिद्वारादृतिरुडिनापक्षारादृतिस्तद्वत् तन्मन्त्राऽऽदि
कथं निःसृतमिति न तर्कगोचरतामेति, तथा गताऽपि
रक्ष्मीर्नैव लभ्यन्ते । तत्र च 'गता विलस्यते नैव
गजमुककृपित्थवत्' इति । साहस्री. २६९.

ॐ गडुलिकामवाहन्याय । यथा गडुलिकानामनीनां
गणादेका चेतु यूपे पतित्वा, तदा वायंमाणा अपि सर्वा-
स्तात्र पतन्तीति तथा प्रवृत्तेऽपि । (गडुलिका इत्यपि
पाठः) । साहस्री. २३.

● गण एव संघातधर्मः गणमनुप्राहीतु समर्थः ।
भा. ८।१।१।१०।१७.

ॐ गणादुपचयस्वरूपकृदित्वात् । ८।३।५।१० ॥
सोरोच्यस्यकविरसादिषु दादसादिषानि दद्यादिति
प्रवर्तन्ते इत्यवगमम् । तानि च उच्यतेसंस्थानि द्वौ अग्नि-
होमी । एनोच्यते इत्युक्ते च अग्निहोमेषु उच्यतेसोत्रो-
पचयः कर्तव्यः, यथादिष्टोपे च सर्वेषु रात्रिपर्वोपचयः ।
तत्र हि दादसाद्गणदुपचयः द्विधा उपोदिष्टोऽस्ति इति
विचारे पूर्वपद्यमाह । गणान् दादसाद्गणान् शोभाकाद्युप-

निषेधस्तु अविनोपात् सर्वेष्टीनाम् । इति प्राप्ते, नहि कर्मण्युपक्रान्ते तदसमाप्य कर्मान्तरमारब्धं युक्तम् । अतो न प्राप्तमेव निर्यं क्षाम्यं वा कर्म । नैमित्तिक्य एव तु इदयो निमित्तान्तरभावित्वात् प्रसक्तस्तु अयं निषेधः । तास्मिन्नाः कृत्वद्भ्रूतास्ता भवेद्युगेव । पुण्यायंभूतानां तु क्षामेष्टयादीना एवान्तरे करणमिति । संकल्प. ३।१।७.

॥ क्षीरं विहायारोषकप्रसृतः सौवीरकृचिमनु- भवति इति न्यायः । यथा सुग्गामिन्यकिर्तुकिरिति पक्षं परिन्यत्र्य दुःखनिवृत्तिरेव मुक्तिरिति स्वीकारः प्रकृतन्याययनुभावावसीति सर्वदर्शनसंग्रहे अक्षयादीये- ऽपिहितः । साहस्री. ६६५.

॥ क्षीरदग्धजिह्वान्यायः । यथा तप्तक्षीरेण दग्ध- सिद्धः कश्चित् तत्रं फूकृत्य विव्रति, तथा दैवात् सुप्त- कारिवस्तुनः प्राप्ती अनिष्टविषयायां बोधोऽयमिति । उक्तं च- 'क्षीरेण दग्धजिह्वल्लक्षं फूकृत्य पामरः विव्रति । दग्धिनमवलोक्य अनस्त्रदग्धां शक्यते त्वथा त्यक्तम् ॥' इति भक्तवाक्यं भगवन्तं प्रति । साहस्री. ५७३.

॥ क्षीरभोजनन्यायः । यस्य क्षीरेण भोजनमुचितं भवति, यदि तस्मै सघर्करं दीयते, न कश्चिदरोषो भवति । सघर्करमपि तत् एव एवेति । भा. १।२।१।१४.

॥ क्षीराविधवासिक्षीरकामन्यायः । अयं यना- ऽऽप्तकामोऽपि स्वयंजनतृष्टिचिकीर्षया किञ्चित्प्राचेत तद्विषये प्रचरति । यथा क्षीरार्थेननिवासी श्रीहृण्यो गोष्ठे गोपीः क्षीरं याचते स्वेति संकल्पये । साहस्री. ८८७.

॥ क्षीरोदकन्यायः । यथा क्षीरपूर्णं पटे कति चित् अम्बिन्दवः प्रक्षिताः सन्तः क्षीरब्रह्मणेनैव गृहीता भवन्ति । नहि क्षीरब्रह्मणत् अम्बिन्दुब्रह्मण परिशिष्यते, एवं ब्रह्मणा तन्कार्षेयं अन्वतिरिक्तवैरासक्तत्वात् गृहीतमेव ब्रह्मण्येन नमो भवति । शांभा. पूर्वपक्षे २।३।६ ब्रम्., * न क्षीरोदकन्यायेन इदमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं नेतव्यम् । क्षीरोदकन्यायेन च सर्वविज्ञानं कल्प्यमानं न सम्बन्धिविज्ञानं स्यात् । साधवणा चेषन् 'एकमेवा- द्वितीयम्' इति श्रुतिः क्षीरोदकन्यायेन नीयमाना पीयथेत । सिद्धान्ते । २।३।६ ब्रम्.

॥ क्षीरोदकसंपृक्तन्यायः । अयं न्यायः 'सन्द्यडो' (पा० ६।१।९) इति सूत्रमहाभाष्ये अपिहितः । अस्वायमर्थः । संमिश्रत्वाद् शक्यते कियत् क्षीरम्, किय- दुदकमिति । कस्मिन् वा अत्रातो क्षीरम्, कस्मिन् वा अनत्रातो उदकमिति । प्रकृतिमन्यपठेच्छेऽस्य न्यायस्य प्रवृत्तिर्दिष्टा भाष्यकारेणेत्यलमतिपल्लवितेन । किञ्चार्थं न्यायः 'तस्यादित उदात्तमर्धहस्तम्' (पा० १।२।३२) इति सूत्रमहाभाष्येऽपि विस्तरेणोक्तः इति । साहस्री. ४८०.

* क्षुत्तस्य क्षेमाख्यमवधिदूतमर्जनतमकृत्वेन अमुचिन्त्वादाकृत्वात् क्रुत्वैगुण्यपादकत्वं युक्तम् । सु. ट. १३९५, * 'क्षुते आचामेत्' इत्यादि स्मृतिः प्रमाणम् । वि. १।३।४, * क्षुतादिनिमित्तकं विष्णुस्मरणं पदार्थमध्ये कर्तव्यं भवति । सु. ट. ११९९.

॥ क्षुत्त स्वादुतां जनयति इति न्यायः । तीक्ष्णो क्षुपि कदम्बमपि स्वादुतया मयते इत्यर्थः । साहस्री. ४११.

* क्षुधितोऽदनीयात् । अत्र क्षुधितार्थमयानम्, न तु अत्रानार्थं क्षुधितः । रत्न. ६।१।१।११.

* क्षुरप्रहृण्यपत्तिरिति अर्थयोः ज्योतिष्टोमे केतवमधुवपनतमके यजमानसंस्कारे, नापितर्ज्जर्त्वात् । वा. ३।८।१।४.

* 'कृवेदादिसमूहेषु ये क्षेत्रज्ञाः प्रतिष्ठिताः ।' वा. ३।१।७।१३ ट. ७०२.

* क्षेत्रिणः मातुरेव वा यत्र पुनः स्यात् तजज्ञातोः प्रसिद्धातिस्त्वात् नैव (पुत्रजातः) दुर्जनता भवेत् । वा. १।२।१।१३.

* क्षीममुभिक्षोऽयमतोऽहमस्मिन् देवो पतिवसामि (इति वदन्ति) तेन अतःसन्दी वृत्तरथापदेवातो हेत्वर्थे इति शक्यते । भा. १।१।१।१ ट. ८.

* क्षीमाधिकरणे (१०।१।५) आवाते न पुदयविधानमित्युक्तम् । वाक्यार्थ. ट. २०.

रत्न.

* रत्नद्वारी अविद्यमानमेव क्षीवं उपादिप्रत्यय- दर्शनेन आरोप्यते । सु. ट. ४१४.

युक्तमन्यत्र गौणत्वम् । (नहि मुख्यत्वमनारोपितत्वकृतम्, किन्तु वृष्वन्तरमनपेश्य शब्दप्रयोगकृतम् । तत्र आरोपितस्वापि संभवतीति भावः । यदि च प्रागुक्तप्रति-चन्द्रीपरिहासार्थम् आरोपितार्थत्वकादिना पत्र मुख्यार्था-रोपमादाय गौणत्वं नेष्यते, किन्तु आरोपितार्थत्वमादायेष्यते तदा दोषमाह-) खणसे तु खपुष्पे एव खपुष्पशब्दो गौणः स्यात् आरोपितत्रचनत्वात् । भवतु इति चेन्न सर्वलौकिकविरोधात् । तस्मान्नाप्यारोपो गौणत्वशयम् । स्वार्थसादृश्यं तु भवति । मृदुव्यादीनामपि मुख्यसादृश्य-विवक्षयेन लौकिका गौणं प्रयोगं प्रयुञ्जते । यथा आकाशस्य पुण्यात्मना घातमूर्ध्वर्तिनां चावयवानां विपाशात्मना विकारः अत्यन्ताप्रसिद्धो निष्प्रमाणकः, तथा भवतिदान्तः इति । (अनेन ग्रन्थेन आकाशस्यैव सादृश्यप्रतियोगित्वम्, तस्य तु न स्वरूपेण सादृश्यप्रति-योगित्वम्, किन्तु पुष्पादिविकारात्मना । ततश्च पुष्पादि-विकारत्वाना अस्तित्वेऽपि स्वरूपेण सत्त्वात् अत्यन्तासता कथं सादृश्यनिरूपकत्वम् इति शङ्का निरस्ता) । शा. सोम. १।४।१३ पृ. ८५. * खपुष्पशब्दस्य ख-पुष्प-संवात्मकत्वारोपितार्थत्वेन खपुष्पे एव गौणत्वोपपत्तेः गौणशब्दप्रतियोगयतया मृदुष्वस्यैव आरोप्यस्य गौणत्व-माप्येत । न च एतस्य आरोप्यस्य लोके गौणत्वं प्रसिद्धम्, तिष्ठत्वान्तेः आरोप्यस्य गौणत्वप्रसिद्धेः । सु. पृ. ५०५.

● तस्यैव दानं प्रतिग्रहो विक्रयश्च अनाचार उदी-
चनानाम् । या. १।३।३७ पृ. २०४.

॥ सतीविषाणन्यायः । अद्वयसुखमायनविवशापा-
मपं प्रचरतीति स्पष्टः । साहस्री. ८८८.

॥ मञ्जुमैत्रीन्यायः । गलस्य मैत्री आदी
गादाऽपि क्रमेण हृदिते अन्ते च नश्यति यथा, तदन्
इति । संग्रहः।

॥ खलेकपोतन्यायः । उचं च - ' वृद्धा युवानः
शिखाः कपोताः खले यथापी युवान् पतन्ति । तथैव
गो युवान् पदार्थाः परारोपणमयिनो भवन्ति ॥ ' इति
न्यायः । अत्र वृद्धयुषिष्ठिभिः कपोतिभिरन्तरिपरिधि-

हितकालोक्ताना पदार्थानां साम्यं बोध्यम् । यत्र पदार्थानां
युगपदन्वयस्यैव प्रवृत्तिरिति । साहस्री. १८३.

● खलेकपोतन्यायेन युगपत् सर्वेषामङ्गानां अन्वित-
त्वात् । पृ. १।१।१।१६. * खलेकपोतन्यायेन शब्द-
बोधे पदार्थानामन्वयबोधः । तदुक्तम् । ' वृद्धा युवानः
शिखाः कपोताः ' इत्यादि । मणि. पृ. ७०. * ' अमि-
होत्रं जुहोति ' ' दद्यात् पयसा जुहोति ' इति सर्वैरेव युग-
विधानं विकल्पेन । तत्र खलेकपोतन्यायेन सर्वेषामेव
युगपत् प्रवृत्तेः एकावचदत्त्वाभावात् । भाट्ट २।२।१०,
* एकस्य प्रधानस्य एक एव कर्ताधानसामर्थ्योद्देश्यत्वः
उपकारः सद्भेदेन स्वीयायमपेक्षते, अतश्च तथा एकस्यैव
आकाङ्क्षायां खलेकपोतन्यायेन युगपत् सर्वेषामङ्गान्यानां
प्रधानोपत्तिवाक्यै क्वाक्यतामङ्गीकृत्य । १।१।१२.
* पदार्थोपस्थितोः क्रमिकत्वेऽपि क्रियायां खलेकपोतन्यायेन
युगपदन्वयात् सर्वेषामेव विषेयद्रव्यमवर्णकज्योपपत्तिः ।
कौ. ३।१।१।१२ पृ. १६३. * छथी वासथी कुञ्जली
देवदत्तः इत्यादी तान्त्वदापार्थानां सारणात् एकदैव खले-
कपोतन्यायान् तावत्पदार्थानां क्रियाकर्ममात्रेणान्यत्रोच-
रूपः शब्दबोधो भवतीति के चित् । न्यायमुक्तावली.
शब्द० * अयं प्रधानोपकारेण खलेकपोतन्यत् युगपत्
संनिवक्तव्यद्वानि । तत्र न शब्देन विभेदः इदं प्राप्यते इदं
वेति । अतः सर्वानि प्राप्यन्ते । भा. १।१।१।१६.

● ' खलेवाली मूषो भवति ' । गलेगाल्वाः मूषता
विधीयते, न युष्यत् गलेगालिता । तथा अन्वयहितेन
मरुतिना घनव्यात् प्रत्ययं वाक्यम् । इतरथा स्पष्टहितेन
एतेषां मूषा । भा. १।१।१।१७, दुष्-युष्मत्सरेण
गलेगालीये विधीयमाने अदृश्याता प्राप्नोति ।
गलेगाल्वाः मूषकार्ये विधीयमानाया एतमेव पक्षमन-
क्रमं प्रयोजनम् । * गलेगाली मूषकार्ये विधीयमाना
तदन्तं समते । दुष्. १।१।१।१३ पर्यंके २ पृ. १६४०.

॥ खलेवाल्यां तक्षणजोषणादिष्वर्थाणां बाधः ॥
परेषां प्रतिषेधः स्यात् । १।१।१।३२।७२ ॥
भाष्यम्— गलेगाल्वामेव संशयः किं तत्र
जोषणद्रव्यस्यैव एतेषाम् द्यः पदार्थाः कर्तव्याः, नेति ।
किं प्रत्ये ? चोदकानुपपत्तौ कर्त्तव्य इति । सर्वं प्रति,

मण्डन— 'भञ्जनादि भवेत् तस्मात् ।'

शंकर— 'अल्लसार्थे भवेदिह ।' इह खले-
वाल्याम् । ३४.

खलेवाल्यां प्राकृतस्य खादिरत्वस्य चित्रेष्टौ
च तण्डुलानां श्रीहृद्यवान्यतरजन्यत्वस्य नियमो
नास्ति ॥

विप्रतिपेधे तद्वचनात् प्राकृतगुणलोपः स्यात्,
तेन च कर्मसंयोगात् । १०।२।३।१७१ ॥

भाष्यम्—साद्यस्के श्रूयते 'खलेवाली यूपो भवति'
इति । तत्र संदेहः किं खादिरश्वोदकेन प्राप्यते स खले-
वाली कर्तव्यः, अथ न प्राप्यते खादिरां अत्रादिरी वा
खलेवाली स्यादिति । तथा चित्रार्थां श्रूयते 'दधि मधु
घृतं पयो घाना उदकं तण्डुलास्तत् संसृष्टं प्राजापत्यं
भवति' इति । तत्रापि संदेहः किं श्रीहृद्यश्वोदकेन
प्राप्यन्ते त्रैहाहाण्डुलाः कर्तव्याः, उत न प्राप्यन्ते
मैहा अग्रेहा वा तण्डुल्य उपादातस्या इति । किं
तापत् प्राप्तम् ? खादिरादिः खलेवाली कर्तव्या,
त्रैहाहाण्डुलाः कर्तव्याः । चोदकेन खादिरादयो श्रीहृद्यश्च
प्राप्नुवन्ति । एवं चोदकानुग्रहो भविष्यति । तेषां
प्राप्तानां खलेवालीत्वं विधीयते 'यो यूपः स खलेवाली
कर्तव्यः' इति । शक्यते हि यूपः खलेवाली कर्तव्यः, न
खलेवाली केन चित् प्रकारेण यूपो भवति । खादिरादीनां
हि क्राणानां संस्कारयूपः क्रियते छेदनादिभिः, न तु अन्ये-
षाम् । तत्र यूपो भवतीति यूपकार्यं भवतीत्युक्तं स्यात्,
तथा लक्षणाद्यन्तो भवेत् । श्रीहीणामेव तण्डुल्यश्वोदकेन
प्राप्ता एव । तेषां तद्भूतानां विष्टभानं प्रत्याख्यानप
देवतासंस्कारः क्रियते । तस्मात् खादिपदस्य खलेवालीत्व-
मात्रादमित्यन्याः । श्रीहृद्यश्च तण्डुलमावनापादमित्यन्याः ।
एवं प्राप्ते, ज्ञानः । विप्रतिपेधे एतस्मिन्, प्राकृतस्य
गुणस्य लोपः स्यात् । कथं विप्रतिपेधः ? तद्वचनात् ।
खलेवाल्याः यूपता विधीयते, न यूपस्य खलेवालीता ।
तथा (सति) अन्यवहितेन भवतिना संबन्धात् प्रत्ययं
वाक्यम् । इतरथा न्यवहितेन पर्ययं स्यात् ।
खलेवालीशब्दश्च यः खले (यजीरदानाम्)
वारणे प्रवर्तते, तस्य वाचकः । तथाभूतश्च

यूपकार्ये विनिवृत्तते 'या खलेवाली स यूपः' इति ।
शक्यते च यूपकार्ये विनियोकम् । यत्तु यूपशब्दः
कार्यलक्षणार्थं इति, न्यवधानात् लक्षणाऽपि ज्ञाययी ।
प्रत्ययं हि लक्षणायात्, पर्ययं न्यवधाने वाक्यम् ।
तस्मात् यज्जातीयस्य लक्ष्यस्य खलेवाली कृता, तज्जाती-
यस्य यूपकार्ये विनियोकन्या । नैनां चोदको विरोधे
अवस्थापयितुं शक्नोति । प्रत्यक्षा भुक्तिः तथा चोदकेन
वाचिता स्यात् । तस्मात् खादिरादिनियम इति ।

दुष्— 'न यूपस्य खलेवालीत्वं (विधीयते)
तथा अन्यवहितेन भवतिना संबन्धात् प्रत्ययं वाक्यम् ।
इतरथा न्यवहितेन (भवतिना) संबन्धात् पर्ययं
स्यात्' इति (भाष्यम्) अयुक्तमित् (पूर्वपक्षनिरा-
करणम्) । कथम् ? शब्दधर्मोऽयम् (क्रमः), अर्थे
प्रति शब्दो गुणभूतः, शब्दं प्रति क्रमः (गुणभूतः) ।
तस्मात् वाच्य एव शब्दस्य योऽर्थः, स प्रदीतव्यः
(प्रधानत्वात्) । क्रमस्तु (अर्थात् भूत-) शब्द-
धर्मत्वात् उपेक्ष्यः । तस्मात् पूर्वपक्षनिराकरणम् (एतत्)
अयुक्तम् इति अन्यथा वर्णते । यूपानुवादेन खले-
वालीत्वे विधीयमाने (सति) अट्टायता (विधेः)
प्राप्नोति । खलेवाल्याः (तु) यूपकार्ये विधीयमानायाः
दृष्टमेव (परवचनप्रक्रमणम्) प्रवीचनम् । तस्मात् (दृष्टार्थ-
त्वात् सिद्धान्ते) यथाश्रुतमेव (अन्यवहितसंबन्धेन)
वाक्यम् (भवति) । न तु अन्यवहितकल्पनाप्रसादात्
(सिद्धान्तः) । कथं तर्हि अन्यम् (भाष्य-) प्रथमः ?
(उच्यते) उपचवत्वेन । (एतदुक्तं भवति) अर्थ
वापरो गुणः (सिद्धान्ते लभ्यते, यदुत) अन्यवहितेन
भवतिना संबन्धः इति ।

सोम— किमत्र प्राकृतं खादिरादिर्कं प्रातैते, उत
न इति अधिकरणान्नः संशयः । किं यो यूपः स खले-
वाली कर्तव्यः इति नचनम्भक्तिः, उत वा खलेवाली स
यूपः इति तदर्थः संशयः । पूर्ववत् इहापि चोदकावाच्यः
इत्युचितेः संगतिः । सूत्रार्थस्तु— विप्रतिपेधे संशये
सति प्राकृतगुणस्य खादिरादिवादेः निश्चितः स्यात्
तद्वचनात् खलेवाल्याः यूपवचनत्वात्, तण्डुलानां

न, भक्तिवादेया हि लोके । ३४ ॥

भाष्यम्— नेतदेवम् । भातो हि अयासु अष्टमीपु
एकाष्टकाशब्द । एषा हि मुख्या, या माष्या वृत्ता ।
मुत्सर्गोपशोष मुख्ये संमत्स्य । तस्मात् माषी एव
वीर्गमासीति ।

दीक्षाऽपराधे चानुग्रहात् । ३५ ॥

भाष्यम्— एकाष्टकाया दीक्षेरत्, एषा वै संवत्सरस्य
पत्नी, यदेकाष्टका इत्युक्त्वा पुन 'चतुररे पुरस्तात्
वीर्गमास्या' दीक्षा विधाय 'तेषामेकाष्टकाया ऋष
संपश्यते, तेन एकाष्टका न छन्दः कुर्वति' इति दीक्षात
प्रच्युतानेकाष्टका क्रमेण तु यत्कुरु (नेषानुग्रहत् इति
दिवलक्षरयोश्च पुढ पाठ) माष्या वीर्गमास्या अधिकार
दर्शयति । अस्या च माष्यामष्टमाम् अनीयमानाया
भवति मात्र 'या जना प्रतिनन्दति रात्रिं चेतुनिवा
यतीम् । संवत्सरस्य वा पत्नी सा नो अस्तु सुमङ्गली ॥
अष्टमये सुराधसे स्वाहा' इति । या अग्रे माष्यष्टमी,
तामेकाष्टका दर्शयति ।

उत्थाने चानुग्रोहात् । ३६ ॥

भाष्यम्— उथाने च अनुग्रोह दर्शयति 'तानु
चिद्वत् औपशये वनस्यतयोऽनुचिद्वत्' इति वसते
उथान दर्शयति । तस्मिन् औपशये वनस्यतयश्च
उचिद्वन्ति । तस्मादपि सा नियम्यते ।

अस्या च सर्षिल्लिङ्गानि । ३७ ॥

भाष्यम्— आर्ते वा एते संवत्सरस्यामिदीधते, य
एकाष्टकाया दीधन्ते' इति । आर्ता यस्मिन् काले
भवन्ति, त आर्त काल । शीतेन च आर्ता भवन्ति ।
तस्मात् माषी अष्टमी एकाष्टकेति । तथा 'म्यस्त वा
एते संवत्सरस्यामिदीधते, य एकाष्टकायां दीधन्ते'
इति । अपनपरिवृत्तिं स्वस्मान्देनोच्यते । तथा 'अपो
नामिनन्दन्तोऽवभृष्टमम्यवयन्ति' इति । नैम्या वीधिता
अमिनन्दन्तोऽम्यवयुः । तस्मादपि माषी वीर्गमासीति ।

शा— दीक्षाप्रसङ्गात् इदमपि चरणम् ।

सोम— अत एव आपस्ताम्बार्थे 'या माष्या
वीर्गमास्या उपरिष्टादधमी, तामेकाष्टकैत्यावधते' इत्यु
क्तम् । १०

वि— गवामयन उक्ता या का नित् पूर्णिमाऽथवा ।
चैत्री माष्युत, का नित् स्यादविशेषात् प्रसवया ॥ चैत्री
स्यात्, ऋष एकाष्टकायामि सुपत्तौ तम् । माष्यष्टकाष्टमी
त्येकाष्टकाऽतो माष्यपूर्णिमा ॥' १०

भाट्ट— गवामयने एकाष्टकाया दीक्षेरत्, एषा वै
संवत्सरस्य पत्नी यदेकाष्टका इत्युक्तम् 'आर्ते वा
एते संवत्सरस्यामिदीधते, य एकाष्टकाया दीधन्ते'
'म्यस्त वा एते संवत्सरस्यामिदीधन्ते, य एकाष्टकाया
दीधन्ते' 'अपो नामिनन्दन्तोऽवभृष्टमम्यवयन्ति'
इत्यनेन तत्र दोषानभिधाय 'निष्ठापूर्णमासे दीक्षेरत्,
सुप या एत संवत्सरस्य यच्चिन्नापूर्णमासस्यस्य न का चन
निर्था भवति' इत्यनेन चैत्री स्तुवा 'चतुररे पुरस्तात्
वीर्गमास्ये दीक्षेरत्, तेषामेकाष्टकाया ऋष संवद्यते,
तेनेकाष्टका न छन्दः कुर्वति' इति ध्रुतम् । आर्ते
दु रत्युक्तं दीक्षात् । म्यस्तम् अपनपरिवृत्त्या । अपो
नामिनन्दति त्नीतादेश । निर्था दोष । छन्दः रिक्तम् ।
अत्र जर्तिल्यबाग्व्यायेन तर्षमिदमेकवचनमिति तावद-
विवादम् । अतश्चतुररे इयेव विधि पयोदोषमायेन ।
तत्र वीर्गमासीवचनगणे नैम्या ह्युतथाचैम्येव । न च
वाक्यशेषे एव उपनमोपसंहारयो एकाष्टकाया माष्युत्तर
दृष्टीरुपाया परामर्शात् तस्या ऋषसंपश्यतुप्राज्ञा लोकेश्च
माष्येव माष्टोऽपि वाच्यम् । अष्टकाद्यन्तस्य ऋषेर्विशेष
नामवया तत्कारत्वेन अष्टम्यामष्टकाशब्दप्रयोगे 'देमन्त
शिथिरवोश्चतुर्णामरपश्यामष्टमीष्वष्टका' (आश्वय
२५११) इति चतुर्थपरि तदष्टमीपु प्रयोगेण माष्युत्तराष्टमी
प्रद्वये एव प्रमाणाभावात् 'द्वादश वीर्गमास्यो द्वादशे
नाष्टका' इति श्रुत्यन्तरे सर्वत्रैव प्रयोगाच्च । अतश्चैत्युत्त
राष्टम्या अपि तत्तानायापत्त वै वा एव वीर्गमासीपदेन
प्रद्वयात् तस्या पुरस्ताच्चतुररे एकादश्या दीक्षा इति
प्रति, वृद्धवचनस्य एकाष्टकागन्तस्य माष्युत्तराष्टम्यामेन
प्रयोगात्, तस्याश्च संवत्सरपत्नीत्वेन उपनमे स्तुतं जम्,
माष्युत्तराष्टमीत्येकान्नामैवदेवतायाश्च 'शं जना प्रति-
नन्दति रात्रिं चेतुनिवायतीम् । संवत्सरस्य वा पत्नी सा
नो अस्तु सुमङ्गली ॥' इति तस्मिन्ने संवत्सरपत्नीत्वेन
संकीर्तनात् माष्युत्तराष्टम्यामेव एकाष्टकापत्नीत्वे, तस्या

बलीवर्दान् इति न्युपस्था रलयोरभेदेन एते वारणक्रिया-
विशिष्टे ऋषि वतीते । सोम । यत् काष्ठं एते वारणप्रवृत्ते
हा एतेनली । भा. ७३.

॥ खादकघातकन्यायः । यदि मांसलादका न
रद्युः, तदा प्राणियातका अपि न रद्युः । तस्मात्
खादका एव घातकाः इति न्यायार्थः । संप्रहः.

• खादिरः अद्गावमर्षोऽपि प्रधानपशुनियोजनसमर्ष-
श्वेत स एव प्रायः, न प्रतिनिधिः । भा. ६।३।२०।४०-
४१, • खादिरः एव यूपो वाजवेये । १०।७।१६।२७,
• खादिरः पत्न्यासो रौहित्ये वा यूपः तन्नं ज्योति-
ष्टोमे पशुप्रथमार्थम् । १।१।३।३३-४, • खादिरः उन्नो-
ऽपि पशुनियोजनसमर्षश्वेत नियोजनसमर्षः कदर एवो-
पादेयः । ६।३।२०।४०-४१. • खादिरः सुवः
प्रवृत्तो विधीयते विवृत्तो तु नोदकात् । वि. ३।६।१.
• 'खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्यात्' अयं जातिविषयः
अपूर्वविधिः । घा. ७. पृ. २२. • खादिरस्य प्रतिनिधिः
कदरः । 'कदरः खादिरे सिते' इत्यमरः । वि. ६।३।१७.
• 'खादिरे वप्नाति' 'पालाशे वप्नाति' 'रौहि-
तरे वप्नाति' एकायाः सन्तो विकल्पन्ते
एते खादिरादयः । भा. २।२।६।१७, • खादिरे सुवे
(दर्गादी) फलभूतिरसंवादः, न फलप्रयुक्ता । ४।३।
१।१-४, • खादिरी अग्निहोमसमित् भवति । ७।३।
१।४, • खादिरस्यम् उगयार्थम् । 'खादिरे वप्नाति'
इति नित्यत्वम् । 'खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्यात्' इति
नैमित्तिकत्वम् । ४।३।१।२-७, • खादिरत्वस्य प्राकृ-
तस्य सादारणे एतेनैवार्थान् न निवमः । १०।२।१।१।७।

॥ खादिरत्वस्य प्राकृतस्य सोमापोष्णे पशो
भूपमाणेन औदुम्बरत्वेन साधः ॥

सर्वैकार्थविकारे प्राकृतस्याप्रवृत्तिः, प्रवृत्तौ हि
विकल्पः स्यात् । १०।३।१।२।६१ ॥

भाष्यम्— क्व चिद् कर्मविशेषे (सोमापोष्णे पशो)
भूयते, 'औदुम्बरो यूपो भवति' इति । तत्र संशयः
एतद् प्राग्गतम् अत्रार्थं भाष्ये, उत्र न प्राप्यते इति । एतद्
न्यूनम् । एकार्थविकारेऽस्मिन् औदुम्बरे— एकार्थभासो
खादिरनिर्दिष्टारथ— तत्र प्राकृतस्य खादिरदेशप्रवृत्तिः ।

यथा प्राकृतस्य द्रव्यदेवतस्य पूर्वसिद्धविकारेण, तथा
अस्मिन् खादिरस्य यूपद्वयस्याप्रवृत्तिः । प्रवृत्तौ हि तस्य
विषयविशेषो विकल्पः स्यात्, चोदकप्राप्तस्य प्रत्यक्षभुतस्य
च । न चैव न्यायः । तस्मादप्रवृत्तिः ।

यावच्छ्रुतीति चेत् । ६२ ॥

भाष्यम्— इति चैवस्यसि, विकल्पः सदोप इति ।
समुच्चयो भवत् । उभयस्मिन् सह नियुज्यतां पशुः । तदा
चोदकत्वमर्थो भविष्यति ।

न, प्रकृतावशब्दत्वात् । ६३ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । केवले औदुम्बरे नियोजनं
भूयते । केवले च खादिरे प्रवृत्तौ 'खादिरे वप्नाति'
इति । उभयैर्मन्त्रं बन्धनद्रव्ये न प्राकृतं वाक्यम्, न च
प्रत्यक्षभुतम् । तेन समुच्चयस्य प्रमाणमेव नास्ति । अतः
प्राकृतं यूपद्वयं निवर्तते इति ।

सोम— पूर्ववत् प्राकृतवैदुम्बरत्वान्यां वदितान्यां वा
वैदुम्बरे वा वाग्यानुष्ठानेऽपि वायवक्रियायां विशेषा-
भावत् एकेनापि तत्सिद्धेः न समुच्चयः इति युक्तम् ।
इह तु यूपद्वये युगविशेषेण सति दाकातिशयात् पशोः
अल्पतानपकमणसिद्धया एकयूपनियोजनापेक्षया विशेष-
सद्भावान् समुच्चय एव युक्तः इति विशेषाद्भाष्या उच्य-
न्तात् संगतिः । सूत्रार्थरतु— एकार्थो यूपः यत्र
खादिरत्वादिना विवृतः भूयते, तत्र प्राकृतस्य यूपस्य
निवृत्तिः, प्रवृत्तौ हि विकल्पः स्यात् इति ।

वि— 'औदुम्बरेः खादिरेण समुच्चयेऽप्य
वाचकः । द्वयोर्विद्योक्ततादायो, निरपेक्षत्वेऽस्मिन्मः ॥'

भाट्ट— औदुम्बरात्प्रति वैदुम्बरे प्राकृतखादिरत्वादीनां
पूर्वव्यायेन निवर्तकम् । न च द्वयोर्वयवोः समुच्चयेन
बन्धनभाषयता, नैरपेक्षेण वाचनावधिभावनात्, प्राकृत-
स्योदेनेन औदुम्बरेणमात्रविधानेन सूत्रस्याप्रत्यक्षः ।
यिद्ध एव वाच्यमर्थः शिष्यद्वितीयाभ्युत्पन्ने इति वेदित-
व्यम् । १६.

सूत्रम्— 'तथा पशुयः खादिरेण वाक्यः ।'
'औदुम्बरेः खादिरेण वाक्यः' इति तु युक्तम् । वि.

उंकर— 'समुच्चयो यूपोर्न' ।

चयः । तद्यजुतिचात् अहर्मणानां द्वादशाहप्रकृति कृत्वात् । तस्मात् द्वादशाहादुपचयः ।

एकाहाद्वा, तेषां समत्वात् । ११ ॥

रात्रोत्थादिषु गणेशु आगमनीयानां स्तोत्राणामुपचयः प्रकृतियुक्तात् द्वादशाहात् कर्तव्यः इति पूर्वपक्षं वाच्यन्दो-
-यावर्तयति । स्तोत्राणामुपचयः द्वादशाहात् न कर्तव्यः, किन्तु एकाहात् कर्तव्यः । तेषां द्वादशाहिकानामह्ना वेदुत्तरहोमिः समत्वात् । तान्यपि संख्यासाक्षाद्भाषि-
इमान्यपि । नहि मिथुको मिथुकात् याचते । द्वादशाहे संख्यास्तोत्राणि नामनातानि इति यत्र व्याम्नातानि ततो आह्राणि । तानि च ज्यौतिशोमिके उच्यन्ते अतिरात्रे चा-
म्नातानि, इति तत्र एव एकाहात् स्तोत्राणामुपचयः कर्तव्यः इति सिद्धान्तः । अप्य उपचयभिरहितः अपि अपनयन्तिन्तमिष्यते । के.

॥ गणेशु द्वादशाहस्य । ८।१।१०।१७ ॥

गणेशन्दोऽथ द्विराश्रीनां संवत्सरपर्यन्तानां अह-
र्गणानां याचकः । तेषु गणेशु अहर्मणेशु द्वादशाहस्य विष्यन्तः प्रवर्तते । यत्रतिचोदनात्तान्यात् 'द्वादशा-
देन यजेत' 'द्विराश्रेण यजेत' इति । अहःशन्दो-
ऽपि अशोचनचनः रात्रिशन्दोऽपि तथा, इति एतत् शब्दगतं लिङ्गम् । अर्धगतमपि गणेशम् । एषम् 'द्राम्या लोमावचति, द्राम्या मांशम्' इत्येतदारम्यः द्वादशोपचारं द्वादशाहिक धर्मं गवामयने दर्शयति । तस्मात् अहर्मणानां द्वादशाहः प्रवृत्तिः । के.

॥ गणचोदनायां चरय लिङ्गं तदावृत्तिः प्रती-
येताम्येयम् । ८।३।२।३॥

जनकशरारामे 'चत्वारि विद्वन्वहानि भवन्ति' इति भूयते । तत्र किं पृथक्पृथक्प्रथमप्रथमत्वात्: अम्पाशो-
ऽय विहितः तस्य विद्वन्तोमकत्वात्, किञ्च द्वादशा-
हिकेषु क्रमेण चतुर्षु अहःषु चोदनेन प्राप्तेषु विद्व-
न्तोमकत्र विधीयते इति संशयः । तत्र पूर्वपक्षमाह ।
'चत्वारि अहानि' इति गणस्य चोदना । एवंविधायां गणचोदनायां तस्मात् सस्य अहः िङ्गं स्यात्, तदावृत्तिः प्रतीयेत । प्रवृत्ते विद्वन्ति इति विद्वन् िङ्गं पृथक्-
प्रथमप्रथमम् । तस्मात् तत्रैव एवं चतुर्षु अह-

आवृत्तिः प्रतीता भवति । आग्नेयवत् यथा 'अग्रमे पावकाय' 'अग्रमे शुभये' इति देवतैक्यात् सामान्यात् आग्नेयस्य विष्यन्तस्याभ्यासः तद्वत् ।

नानाऽहानि चा संघातत्वात्, प्रवृत्तलिङ्गेन चोदनात् । ४ ॥

जनकशरारामस्य 'तस्य चत्वारि विद्वन्ति अहानि अमिश्रोममुगानि, विश्वजित्, महावत् (स्तोत्रं) अतिरात्रे' इति अहःअवृत्तिः शरारामदीये पठिता (१७।८।१४) अमिश्रोमः प्रथममहः, ततः चत्वारि विद्वन्ति अहानि इति पञ्च, विश्वजित् पठम्, अतिरात्रः सप्तमं तत्र च महावत् स्तोत्रम्, इति सप्त अहानि । तत्र चत्वारि अहानि इति संघात एव उच्यते । चत्वारि इति संख्या पृथक्पृथक्विधेरीनी अहानं पृथक्पृथक् एव संभवति । सन्ति च सप्तश्रे चोदनायां प्रवृत्तानि द्वादशाहिकानि नाना अहानि । तानि अन्य विद्वत्वं विधातुं याचन्ते, न तु विद्वन्ति षड्द्वि अहान्यन्यत्र तत्र चतुःसंख्या विधातुं युक्तम् । तस्मात् संघातयत् प्रवृत्त-
लिङ्गेन चोदनात् जनकशरारामे चत्वारि अहानि द्वादशा-
हिकानि नाना अहानि स्युः । तेषु च विद्वत्वं विधीयते इति विदोपः । इति सिद्धान्तः । वाच्यः पूर्वपक्ष-
स्यावृत्तयः ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् । ५ ॥

जनकशरारामे 'चत्वारि विद्वन्ति अहानि' द्वादशा-
हिकानि नाना अहानि, न पृथक्पृथक्प्रथमप्रथमत्वात्-
रूपाणि इत्यत्र, 'चत्वारि विद्वन्वहानि अमि-
श्रोममुगानि' इति अन्यार्थदर्शनं भवति । मुगमेव अमिश्रोमः, तस्यैव चत्वारि तु अमिश्रोमभिप्रायि । अस्मात् अन्यार्थदर्शनम् ऋषये तानि चत्वारि अहानि द्वादशाहिकानि इति । तेषां तु विद्वन्तोमना विधीयते । इति सिद्धान्तः । के.

॥ गणपतिन्यायः । 'गणः प्रथमपर्वणीयं पृथक्-
श्रेयस्येदपो.' इति मेदिनी । गणस्य प्रथमपर्वण्यु-
पकरणोत्पत्त्यवसरेऽहमनुदायस्य प्रथमपर्वणी
आहूतप्रथमपर्वण्यहमनुदायस्य का पर्वणिते गणपति-

ह्य गवामयने पृष्ठये पठहे वृहद्रथतरयो
प्रसहमेवैवरेयानुष्ठानम् ।

पृष्ठपथस्य युगपद्विधेरेषाहधद् द्विसामत्वम् ।
१०।६।३।४ ॥

भाष्यम्— इदमाग्नायते 'पृष्ठप पठहे वृहद्रथ-
तरसामा' इति । तत्र अधमर्थः साद्यिक किं अहरह
द्विसामक गर्त-यम्, उत वेपु चित् अह सु रपतरम्,
वेपु चित् बृहत् इति । कुत संशय ? यदि एते समस्ते
सामनी यदि विभक्ते, उभयथा पृष्ठप पठहे वृहद्रथतर
सामा इति शब्द अवकल्पते । तत्र एष विचार किं
द्वद्रगमौ बहुमीदिरव बृहद्रथतरे सामनी यस्व इति, उत
अनेकपदे बहुमीहि नृहत् अस्व रथतर अस्व इति ।
यदि द्वद्रगमौ बहुमीहि प्रसह समस्ते सामनी, अनेक
पदे बहुमीही विभक्ते इति । किं तावत् प्रसह ? समस्ते
इति । तत एतत् वर्ण्यते द्वद्रगमौ बहुमीहि इति ।
कुत ? वृहद्रथतरसामयो आन-तर्थात् वृत्तिपक्षस्य
आश्रितत्वात्, वृत्तिपक्षे च समासस्य नित्यत्वात् । द्वदे च
स्वार्थामिधानात् श्रुत्यनुग्रह अन्तरङ्गात् च । इतरथा च
उभयमपि वाच्येते । अतो द्वद्रगमौ बहुमीहि । एव
चेत् प्रसह समस्ते सामनी भवेत्ताम् । कुत ? इतरेतर
योगादस्य भावात् । यत्र रथतरम्, तत्र बृह उदितम् ।
स एष युगपद्विधि, यत् इतरेतरयोगे । तस्मात् प्रसह
भवति इति । एकाहयत् । यथा ' उभोयामपाविन
उभे कुर्वात् ' ' संसने उभे कुर्वात् ' ' अपचित्वावपि
एसादि वृहद्रथतरे कुर्वात् ' इति ।

टिप्पणी— किं द्वद्रगमौ बहुमीदिरवम्, अथवा अनेक-
पदनिधिष्ठ इति (संशय) । तत्र पूर्वः पक्ष । बृह-
च्छब्द उच्चरित सर्वाधिनमपेक्षते, रथतरशब्दोऽपि ।
तयो (आन-तर्थात् उच्चरितत्वात् प्रथम तावत् आन-
न्तमेण (द्वद्रक्षय) संज्ञा (न्यति) पश्चात्
अस्यशब्देन । वृत्तिपक्षस्य आश्रितत्वम् इति
(भाष्ये) वृत्तिशब्देन समासं प्रकीर्ति । स प्रागन्य
पदार्थसंबन्धात् (बहिरङ्गात्) द्वद्रसमासो भवति, पश्चात्
अ यपदार्थसंबन्ध । ननु ' विभाषा ' (पा० २।१।११)
व्यवनन (अधिकारण) वैकल्पिक समास स्थात्

(न नित्य) । तत्र यत्र वाक्यम् (आश्रितम्), तदा
अ यपदार्थसंबन्ध एव (भवति), न अयान्तरसंबन्ध
(द्वद्रनिमित्त इतरेतरयोगात्) । यदा समास
(आश्रित) तदा (अयान्तरसंबन्ध) लभ्यते ।
(तत्र वाक्य समाश्रीयता समासो वा इति) एतस्मिन्
द्वैते (प्रत्येकसाधनत्रयापि—) चोदकसामन्त्यात् वाक्य
मेव आश्रयामो न समासम् इत्याद्यङ्गा नियकर्तुम् ' वृत्ति
पक्षे च समासस्य नित्यत्वात् ' (इत्यनेन भाष्य
कार—) नित्य समास प्रतिपादयति ईदृशोपु (वाक्येपु) ।
कथम् (नित्यत्वम्) उच्यते— एषमाह (काला-
यन) ' द्वद्रतपुत्रपयोस्तत्पदे नित्यसमासवचनम् '
(तद्विद्यार्थोत्तरपदेति सूत्रे पा० २।१।५१ वार्तिकम् ।
उदाहरणमाह— द्वदे—) वाक्यवचनिय, (तपुत्रयो—)
पञ्चमवचन दशमवचन इति । यदि पूर्वं समासो न विद्येत,
तथा सति अपयोग (समासात्स्य) प्राप्नोति (अपयोगोऽपि
कदा चित् स्फादियर्थ) । तस्मात् (समासस्य नित्य
त्वात्) द्वद्रभावितो (ययोर्द्वे संभवति, तयो) पूर्वं
पदयो अस्वात्तरसमास (द्वद्र) नित्य इति ।

विभक्ते वाऽसमस्तविधानात् तद्विभागेऽपि
प्रतिपिद्धम् । ५ ॥

भाष्यम्— न च एतदस्ति अहरह द्विसामक
मिति । वेपु विदह सु रथतरम्, वेपु चित् बृहत्, न
समस्ते सामनी विधीयते । कुत ? यदि उभयोरपि
पक्षयो ' वृहद्रथतरसामा ' इति शब्द अवकल्पते,
विभक्ते सामनी इति न्याय्यम् । कुत ? प्रष्टवो एषेन
साम्ना पृष्ठ साधितम्, विष्टुतावपि एषेन साधित-य
चोदकसमुपहाय । तथा च सति वृहद्रिमित्त रथतरनिमित्त
च सकल्पम् अमिनिर्वर्तयिष्यते । अथ वृहद्रथतरसम्
साय पृष्ठ साधयति, न वृहत् साधनम्, न रथतर साधन
मिति तत् निमित्त न प्रकल्पेत । तत्र चोदकसंबन्धो
स्थात् । न केवल तन्निमित्त न प्रकल्पते, वृहद्रुष्टताऽपि
न प्रकल्पते, रथतरपृष्ठताऽपि । तत्र वैषम्यात् न्याय
अवदेव प्रयोगात्तरम् । अपिच समस्त पृष्ठमिति उत
चर्षमागे लक्षितम्, वृहत् पृष्ठ भवति, रथतर पृष्ठ भव
तीति, तत् असमुदायानिवाचे सिद्धम् । अपिच वृह-

* ऐकान्तिकं हि गमकं भवति । वा. ३।४।४।१३
 पृ. ९१९. * गमकविशेषाः त्रयः इन्द्रियम्, लिङ्गम्,
 अभिधायकमिति । यत् सत्तामात्रेण स्वसंनिहृद्यमयं गम-
 पति तत् इन्द्रियम् । यत्तु न्यायतया ज्ञापनानं न्यायकं
 गमपति तत् लिङ्गम् । यत्तु गमकत्वात्गममादेव गमपति,
 तत् अभिधायकम् । रत्नाकरः संबन्धाधोपपादे श्लो. ३१.

* गमैः स्त्रीसंयुक्तस्य मैथुनवाचित्वम् । सु. पृ. ९३३.

* गम्यगमकभावः । कार्यकारणयोरेव गम्यगमक-
 भावो भाष्यकाराभिहित इति के चिन्मन्यन्ते । तत्तु असु-
 क्तम् । अकार्यकारणभूतानामपि अनित्यत्वकृतकत्वादीनां
 गम्यगमकभावसिद्धेः । कार्यकारणयोरेषि च न तथा
 कारणं गमकम्, मन्निचारत्वतुल्यात्, यथा कार्यम् ।
 वा. २।२।१।१२५ पृ. ५४४, * गम्यगमकसंबन्धे
 सति लिङ्गशब्दः प्रवर्तते । १।३।७।१८ पृ. २४९.

* गम्यमानं च न शक्यं मिष्येति कल्पयित्तम् । भा.
 १।४।१।४ पृ. ३३४. * गम्यमानस्यापि तात्पर्यवृत्त्या
 शाब्दत्वम् । सु. पृ. ५७३. * गम्यमानस्पाथैस्य विशे-
 षणादर्शनात् । तदाहुर्वाक्यिककारमिथाः ' गम्यमानस्य
 चार्थस्य नैव दृष्टं विशेषणम् । शब्दान्तरैर्विभक्त्या
 वा धूमोऽयं उच्यतेतिवत् ॥ ' इति । ऋजु. पृ. ७०.

* गम्यमानस्य विशेषणसंबन्धो नास्ति, अतस्तत्संबन्ध-
 दर्शनात् अभिधानमिति, तदपि आकृष्यरूपाधिकरणगोच-
 रभयाऽपि दर्शनात् निराकृतम् । वा. ३।४।४।१३ पृ.
 ९४०, * गम्यमानानामेव सादिनाम् ' अत्रयकक्षेण
 नगरे सुपितम् ' इति शोपक्रियासंबन्धः । ३।४।४।१३
 पृ. ९४०.

* ' गर्गीः शवं दण्डयन्ताम् ' इत्यत्र सदुदाये वाक्य-
 परिसमाप्तिः । भा. ३।१।१।१२ पृ. ६९७.

॥ गर्गत्रिरात्रे आश्रयदोहस्तोत्रकाले लौकिका-
 प्रेरुपनिधानम् ॥

विशये लौकिकः स्यात्, सर्वाथैत्यात् । ७।३।
 १२।३०॥

भाष्यम् — गर्गत्रिरात्रे आश्रयदोहानि सामानि
 प्रकृत्य भूमते 'अभिगुपनिधाव स्तुवते' इति । अत्र
 विशयः किं लौकिकोऽस्मिः उपनिषेयः, उत वैदिक इति ।

किं मासम् ? वैदिकः इति । कुतः ? सर्वकर्माथैः उत्पन्नो-
 ऽसौ 'यान्हं कर्माणि करिष्ये, वैश्वस्मधिकृतः'
 इति । अतो वैदिक उपनिषेय इति । एवं प्राप्ति,
 उच्यते । विशये लौकिकः स्यात्, सर्वाथैत्यात् ।
 एतस्मिन् विशये लौकिकं वैदिकमिति लौकिकः स्यात् ।
 कुतः ? सर्वाथैत्यात् । लौकिकः सर्वाथैः, न तस्य कार्यं
 किञ्चित् निर्दिष्टम् । अतो यत्तु अग्निना कर्तव्यं
 दृष्टमदृष्टं वा, तत्तदुपाधीयमानमपि दृष्टम् । तस्मात्
 लौकिकः स्यात् ।

न वैदिकमर्थनिर्देशात् । ३१ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं वैदिकं सर्वकर्माथैर्गुपयन्म्,
 तस्मात् तदुपनिषेयमिति । अत्र ब्रूमः । न वैदिकमग्नि-
 द्रव्यं शास्त्रेणोपादितम् । तस्य शास्त्रेणैव कार्यं निर्दिष्टम्
 ' यदाहवनीये जुहोति ' इत्यारभ्य । तस्मिन् सर्वाथै
 कल्प्यमाने निर्देशोऽनर्थकः स्यात् । तस्मात् लौकिकोऽ-
 षिष्युपनिषेयः । सर्वाथैत्वं नैषां स्वैस्यै कार्यं वर्तमानानां
 भविष्यति । एतद्गुपयन्मविषयं सर्वाथैत्वं निर्देशश्चेति ।

तथोत्पत्तिरितरेषां समत्वात् । ३२ ॥

भाष्यम्— अप धेज्या अश्रयः कसालोपनिधी-
 यन्ते ? अश्रोच्यते इतरेषामपि अग्नीनां धेज्याना
 तथोत्पत्तिः । न सर्वाथै इत्यर्थः । कुतः ? समत्वात्
 एतेऽपि इतरेरग्निभिः समाः । एतेषामपि निर्दिष्टं
 कार्यम् ' प्रागादीनो विष्ण्वानाधारयति ' इति । अतस्ते
 नोपनिषेया इति ।

दुप्— आहवनीयादयः कैमर्ष्याभिलाषिणः प्रयो-
 जने दत्ते निराकाङ्क्षीभूताः, अन्यत्र शोपमाये एषां
 नास्ति प्रमाणम् । धेज्या अग्नि (अश्रयः) न्याया-
 रणार्थगुपयताः तेनैव निराकाङ्क्षाः नाशय चिनिषोक्तव्याः ।
 न्यायारणे कृते अश्रयते कर्तव्ये लौकिकः, इति प्रशङ्गात्
 उपनिधाने संभवति, योऽन्य आनीयते तत्र प्रयत्नः
 कर्तव्य इति (स चाशुक्रः) ।

श— ' वह्निमात्राभिषाधिक्यात्र संस्काराति-
 देशानम् । होमादिभिः फडापेक्षा संस्कृतानां
 निवर्तिता ॥ ' तस्मात्लौकिकः उपनिषेयः ।

इत्येव वामयान्तेः द्वंद्ववगतः वमोऽपि अल्तान्तत्वादेव
प्राख्येयः ।

मण्डन-— ' प्रवृत्तं न द्विगामत्वम् । '

शंकर-— ' पृष्टये साम्नोर्विमज्जोक्तिः । '

ॐ गवामयने पृष्टपपटहान्ते वैकल्पिकमध्य-
शनपृष्ठानयोरनुष्ठानम् ॥

पृष्टये रसभोजनमावृत्ते संस्थिते त्रयस्त्रिंशोऽहनि
स्यात् तदानन्तर्यात् प्रकृतिवत् । १०।६।१।२७ ॥

भाष्यम्-— क वित् कर्मविरोधे भूयते, ' पृष्टवः

पटहस्यत्रिंशारम्भः ' इति । द्वन्द्वसाधे वचनं

' संस्थिते पृष्टये पटहे मन्त्राद्येदं वृत्तं ना ' इति ।

तदिदं मध्यशनं घृताशनं च चोदकप्राप्तं सत् संदिह्यते

किं त्रयस्त्रिंशान्ते कर्तव्यम्, उत पटहान्ते इति । किं

प्रानाम् ? ततः सृष्टौत्रोरुक्तम्, पृष्टये रसभोजनमावृत्ते

पटहे त्रयस्त्रिंशोऽहनि संस्थिते वाच्यम् । कुतः ? तदा-

नन्तर्यात् । मृद्वौ त्रयस्त्रिंशानन्तरं रसभोजनं वृत्तम्,

प्रतिवदिहापि वृत्तार्थो यदि त्रयस्त्रिंशानन्तरं करोति,

चोदकमनुप्राप्नोति । अथ तु अन्यस्याहोऽनन्तरं कुर्वात्

चोदकं वाधेत । आनन्तर्ये हि क्रमः । स च विरोध

उपधे कारयमिति समधिगतम् । एतदानन्तर्ये च रस-

भोजनस्य त्रयस्त्रिंशो न सह इष्टमिति । अतस्त्रयस्त्रिंशा-

नन्तरं त्रियने इति ।

अन्ते वा, कृतकालत्वात् । २८ ॥

भाष्यम्-— न चैतदस्ति त्रयस्त्रिंशानन्तरं रस-

भोजनमिति । किं तर्हि ? पटहान्ते स्यात् । कुतः ?

संस्थिते पटहे इत्युच्यते, न संस्थिते त्रयस्त्रिंशे इति ।

पटहाभिमगलशिते पर्यवसाने, न त्रयस्त्रिंशानुपलभिते ।

पटहस्य गृह्यते अहं तु पर्यवसितो भवति, वैकल्पिकमध्य-

स्त्रिंशो अहनि । यदुक्तं त्रयस्त्रिंशानन्तर्यदर्शनात् प्रकृति-

वदिहापि तदानन्तर्ये एव भोजनेन भवितव्यमिति ।

नैतदुक्तम् । तत्र हि अर्थात् त्रयस्त्रिंशानन्तर्ये वृत्तम् ।

कुत ? तस्मिन्नहनि तत्र द्वन्द्वसाधे पटहः पर्यवसित

इति । इहापि यत्र पर्यवसति, तत्र भोजनं भविष्यति ।

ततः पटहावसानश्रितेन भोजनस्य संकल्पः संस्थिते

पटहे इति, न त्रयस्त्रिंशावसानश्रितेनेति । यत्

क्रमः कारणं विरोधपर्यवश्य इति, सर्वत्र कारणम्, न तु

वकीयका प्रमाणेन यत्र विरुध्यते । इह तु वाक्येन पट-

हावसाने विधीयते इत्युक्तम् । तस्माद्वाक्येन विरोध-

संघर्षे सति न आनन्तर्यमात्रं कारणम् । अतः पट-

हान्ते भोजनं स्यादिति ।

शा-— शिद्वान्तस्य-— ' द्वादशाहाङ्गता हास्य

गम्यते प्रक्रियावशात् । वाक्याद्वा पटहाङ्गत्वं त्रय-

स्त्रिंशाङ्गता क्रमात् ॥ ' तस्मात् पटहान्ते रसभोजनं

स्यात् ।

सोम-— पूर्वमं चोदकप्राप्तविक्रयवाधेऽपि इह

तत्प्राप्तकर्मस्य न बाधः इत्युभितः संगतिः । सूत्रे- रस-

भोजनं मध्यशनं घृताशनं वा आवृत्तेः प्रातिलोभ्येना-

नुश्रीयमाने इत्यर्थः ।

वि-— ' त्रयस्त्रिंशारम्भणे किं तदन्ते मधुभोजनम् ।

पटहान्तेऽपवा, ऽऽद्य. स्यात् वामिष्यात्, वाक्यतो-

ऽन्विमः ॥ '

भाट्ट-— प्रकृतौ द्वन्द्वसाधे ' निवृत्तं, पञ्चदशः, सप्त-

दश, एकविंशः, त्रिंशः, त्रयस्त्रिंशः ' इति पटहः भूतः ।

तस्य गन्तव्यमनोचरे पश्चति प्रातिलोभ्ये त्रयस्त्रिंशस्य

आद्यत्वम् । प्रकृतौ च ' संस्थिते पटहे मन्त्राद्येत् वृत्तं

वा ' इति भूतम् । अथ च विकल्पविशिष्टवृत्तमन्त्रयान-

भावनाविधानात् न वाक्यमेदं । तदिदं प्रकृतौ त्रयस्त्रिं-

शान्ते वृत्तमपि अत्र त्रिदशन्ते एव कार्यम्, प्रकृतौ त्रय-

स्त्रिंशस्यैव पटहान्तत्वेन तदन्तत्वं आरम्भित्वात् ।

' संस्थिते पटहे ' इत्यनेन पटहान्तत्वस्यैव विधेयत्वाच्च ।

नहि इदम् अनुष्ठानसाधेयत्वात् त्रयस्त्रिंशाङ्गम्, येन

निवृत्तौ तदन्ते एवावप्येत, अपि तु वाक्यात् वैमृद्य-

न्यायेन पटहाङ्गम् । अनुष्ठानसाधेयस्य वाक्येन

वाधात् । अत एव न संस्थाङ्गत्वमपि चङ्कनीयम्,

संस्थाया उन्नमरुत्तया अनुपयोगेन अनुद्वेयत्वात् । अत

एव संस्थाया चतुर्विधोऽसत्कालोत्पन्नत्वम्, ' पुत्रे

वाते ' इतिवत् निमित्तत्वमेव । अतश्च इतिरातिन्यायेन

निमित्तविरोधप्रसन्नं भवितव्यमपि पटहस्य उपस्थितत्वात्

वैमृद्यत्वं पटहान्तत्ववशात् तदन्तत्वेन । यत्तु भाष्य-

कारणे प्रकरणत्वं द्वन्द्वसाधान्तरनिवृत्तम्, तदन्तत्वेऽपि

* 'गर्भाष्टमेऽब्दे जुर्वीत ब्राह्मणस्थोमनापनम् । गर्भादेकादशे राशे गर्भात् तु द्वादशे विशः ॥' (मनुः) इयं गर्भसंस्कार्यतः वाचनिकी व्यवस्था । बाल. पृ. १९.

॥ गलेपादुकाभ्यायः । यथा कस्य चित् गृहस्थस्य गृहे अन्वार्थीत्यच्छलेनागतो निपण्णश्च कश्चिद्विद्विः । स्तेनं तत्कतो ज्ञात्वा गच्छगच्छेति पुनःपुनश्च्यमानोऽपि यदा धीर्बेन स्वेच्छया गमनं न स्वीकरोति, तदा पादुका-सहितं पादं गले निवाप्य तोदयित्वा च यत्नादिःसर्वंते, तथा प्रकृतेऽपि । साहस्री. ३८५.

* गलवेणिकावन्धं के चित् निर्वीतं स्मरन्ति, के चित् पुनः परिकरवन्धम् । तत्र गलवेणिकावन्धः सुखादग्न्यं न प्राप्नोति । परिकरवन्धस्तु सर्वकर्मसु अन्वप्रताकरत्वात् प्रातः । वा. ३/१/१/२.

॥ रावाक्षेभ्यो निःसृतदीर्घप्रभान्यायेन श्रोत्रादिभिर्दार्ढ्यैःसुता सामासा बुद्धिः सदा प्रज्वलति । उपदेशसाहस्री. पद्यं १५/२१ रामतीर्थे.

* गवाद्यः एकाहाः सोमविकाराः दर्शपूर्णमासा-भ्याम् ऊर्ध्वमेव कर्तव्याः न प्राक् । भा. ५/४/१/२६.

* गवादसः (यथाः) दर्शपूर्णमासाभ्यामूर्ध्वं प्राक् (या) भवन्ति इति संप्रधारणा । तन्नामिदमे प्राप्ते, उच्यते । नहि वचनमस्ति यत् प्राक्कालात् सोमस्य विदध्यात् दर्शपूर्णमासयोः । कुतस्तर्हि ? अर्थप्राप्तः । न चायंप्राप्तं नोदकः प्रापयति । असोच्येत, आपानानन्तरः सोमस्य काले वचनादिति । न राकषम् । प्रकृत्यवच्छेदो नहि संभवति निवृत्तेः । स हि यदा प्रकृत्या अवरोधनीयो यदा विकृत्या । तत्र यदि प्रकृतिर्नश्रकच्छि, विकृतेः प्रातिरेव नास्ति । प्रकृत्या चेदवच्छेद सामर्थ्यादेव इतरता नास्ति । तस्मादूर्ध्वं दर्शपूर्णमासाभ्यां गवाद्य इति सिद्धम् । वा. ५/४/१/२६.

* गवादीनां (पशूनां) चण्डालादिरष्टशाना स्नान-मशालविव्यभावात् शुद्धिर्निश्चयते । वा. १/३/२/३ पृ. १८२. * गवादीनां प्रतिग्रहे निवेशामभावात् नरकाल्यो दोषो नास्ति । सु. पृ. १५९१.

* गवादिप्रशोसाऽयंः अपशुयन्दः 'अपशवो वा अन्ये सोअश्वेभ्यः' इति । वि. १/१/१९.

* गवादिसाधनकाः कथाः स्वरूपतो भिन्ना एव स्वीकर्तव्याः । वि. ३/१/१६. * गवादिशोभानां काम्यानामनुष्ठाने पाठक्रमो न निवाप्यकः, किन्तु काम एव निवाप्यकः । भा. ५/३/१/२/३२-३६.

* गवामयनस्य ऋयः प्रयोजका, न पदकर्म । वि. ५/१/१०.

॥ गवामयनस्य दीक्षा माष्याः पौर्णमास्याः पुरस्तात् चतुरस्रे, न चैत्र्याः ॥

पौर्णमास्यामनियमोऽविशेषात् । ६/५/१/३० ॥

भाष्यम्— गवामयने श्रयते 'पुरस्तात् पौर्णमास्या-श्चतुरस्रे दीक्षेन्' इति । तत्र संदेहः कस्याः पौर्णमास्या इति । किं प्रातम् ? पौर्णमास्यामनियमः इति । कुतः ? अविशेषात् । नान कश्चित् विशेषवचनः शब्द उपादीयते ।

आनन्तर्थात् चैत्री स्यात् । ३९ ॥

भाष्यम्— ब्रह्मन्ः पद्यं न्यावर्तयति । नैतत् अनियम इति । चैत्री पौर्णमासी तु भवेत् । कुतः ? आनन्तर्थात् । पौर्णमासीभूत-ना अनन्तर वाक्यस्यैव चैत्री संकीर्त्यते । 'पुरस्तात् पौर्णमास्याश्चतुरस्रे दीक्षेन्' । कतुस्तुलं चैत्रा पौर्णमासी संवत्सरस्य, या चैत्री पौर्णमासी' इति । अत्र 'संदिग्धेषु वाक्यस्योपात्' इति चैत्री नियमेव ।

माषी वैकाष्ठकाश्रुतेः । ३२ ॥

भाष्यम्— चात्रान्ः पद्यं न्यावर्तयति । न चैत्रस्य चैत्रीति । किं तर्हि ? माषी इति । कुतः ? एकाष्टकाश्रुतेः । ऋषे हि एकाष्टकाश्रुतिर्भवति । 'तेषामेकाष्टकायां ऋयः संपद्यते' इति । तस्मात् माष्याः पुरस्ताच्चतुरस्रे दीक्षितस्य एकाष्टकाया ऋयः शक्यते कर्तुम्, न चैत्र्याः । तदेतत् सामर्थ्यं नाम लिङ्गम्, तत् वाक्यस्य बाधकं भवति । तस्मात् माषी पौर्णमासीति ।

अन्या अपीति चेत् । ३३ ॥

भाष्यम्— इति चेत् पश्यति, माषी पौर्णमासी, एवम् एकाष्टकायां ऋयः संपद्यते इति । तत्र । सर्वा अपि अद्य एकाष्टकाः, 'द्वादश एकाष्टकाः' इति । तेन न दोषः ।

प्रथमभागतेषु अह.सु.पेन्द्रवायवाप्रचक्षम्, द्वितीयभागतेषु शुभ्राप्रचक्षम्, तृतीयभागतेषु आप्रथगाप्रचक्षम्, पुनरप्येवम् इति श्रमेणानुष्ठानं कर्तव्यमिति भाष्यसंमतः सिद्धान्तः । पूर्वस्य पशुस्यः ननुया विभागं कृत्वा विंशतिसुत्यामने एकैस्सिगन् भागे एकैकामता इति स्वस्थानविशुद्धिः इति वार्तिकानुसारी सिद्धान्तः । वि. १०५।२५.

● गवामयनाज्ञेयु ज्योतिरादिषु अहःसु नाम्ना एकाहरूपज्योतिरादिषु चोदकाद्य द्वादशाहधर्मेषु प्राप्तेषु चोदकवलीपक्षान् द्वादशाहधर्मः कार्याः, नामवलीपक्षान् एकाहधर्मः इति संस्थिते, प्रत्येकं फलसाधनत्वाभावेन नामानुगतप्राप्तिसिद्धधर्मानाकाङ्क्षात्, अविक्रदाधिकधर्मानिदेशकत्वे च नामोपपत्तेः, द्वादशाहिकद्वादशोपसत्त्वादिश्रीनिविहारदर्शनाभ्यां च लिङ्गभ्यां चोदकानुष्ठाने द्वादशाहिकधर्मातिदेशो प्राप्ते, फलवाक्ये साधनभूतानामहा साहित्यावगमोऽपि उचित्वाक्येषु प्रत्येकमेव साधनत्वावगमात् धर्माकाङ्क्षोपपत्तेः, नाम्ना च प्रत्यक्षत्वेन आनुमानिकत्वं याम्नाभ्यन्तचोदितवाहर्गणत्वाद्यनेकलिङ्गापेक्षात् चोदकान् वलीपक्षान्, ज्योतिरादिनाम्ना च शाश्वताभ्यां अविक्रधर्मातिदेशकत्वायोगात्, एकाहरूपज्योतिरादिषुमातिदेशः सिद्धान्तितः यत्तन्वाये (७।५३) अपिचरणे । सु. ४ ७२०-२१.

● गवामयनाज्ञेयु प्रथमपदहावृत्तौ सर्वपदहान्ते सकृदेव मन्वशनम्, न तु प्रतिपदहान्तम् ॥

अभ्यासे च तदभ्यासः, कर्मण पुनः प्रयोगात् । १०।६।१०।२९ ॥

भाष्यम्— 'आवृत्त एव पदहमुपपन्ति' इति भूषते । तत्र एतत् चोदकेन प्राप्यते 'संस्थिते एवमेव पदहे मधु आशयेत् घृतं वा' इति । तत् संस्थिते किं पदहावृत्त्या आवर्तते भोजनम्, उत पदहान्ते सकृदेव कियते इति । किं प्राप्तम् । पदहावृत्तौ सत्याम् आवर्तते भोजनम् । कुतः ? कर्मण पुनःपुनः प्रयोगात् । तत् हि कर्म पुनरापत्ते । वदावृत्त्या यदपि तत्त्ववद्भम्, तदपि आवर्तते यथा स्तोत्रमन्त्रादि पदहस्यप्रकारवर्तते, एव पदहसंस्थितं भोजनमपि आवर्तते इति ।

अग्रे वा, कृतकालत्वात् । ३० ॥

भाष्यम्— न चैतदस्ति यदुक्तम् 'पदहावृत्त्या भोजनमपि आवर्तते' इति । किं तर्हि ? पदहान्ते सकृदेव अनुष्ठेयम् । कुतः ? कृतकालत्वात् । कृतो हि भोजनस्य कालः 'संस्थिते पदहे' इति । संस्थानं पर्यवसानं पदहगतस्य न्यापारस्य उपरमः । न च पुनः पदहं कुर्वाणः पदहगतत्वात् न्यापारात् उपरत इत्युच्यते । न च अनुपरातो कर्तुः पदहः संतिष्ठते । संस्था हि क्रिया प्रति औदासीन्यं न्यापारान्तरकरणं वा पूर्वस्मात् कर्मणः । न च पुनः पदहं कुर्वाणः औदासीन्यं भजते, न वा न्यापारान्तरं करोति, तत्रैव कर्मणः आवृत्तिं करोति । अतः अपर्यवसितः । अपर्यवसिते च सत्याभावात् अक्षुतमेव प्राशनम् इति न क्रियते । यदुक्तम् 'यथा अन्ये पदहधर्माः स्तोत्राद्यादयः आवर्तन्ते, तद्वत् प्राशनमपि आवर्तते' इति, नैतत् युक्तम् । ते हि अहःसवद्भः, तेषामहम् आवृत्तिः, इति स्तोत्रादीनामावृत्तिः इति युक्तम् । नहि ते अहसु अवसानसंयोगेन चोद्यन्ते । इह तु अवसानसंयोगेन भोजनस्य चोदना इत्युच्यते । तस्मात् न भोजनस्य आवृत्तिर्गता इति । अपिच यद्येते भोजनं पदहाहं भवेत्, ततः प्राशनानुष्ठानं आवर्तते । न चैतदुक्तम् । कुतः ? अहस्य प्रथमपदकस्य कारणस्य अभावात् । प्रकरणत्वात् अहस्यत्वात्, चाक्यमयोगात्, प्रत्यक्षोपकारदर्शनात् । एतेषां चेह न किञ्चित् कारणं परेषाम् । प्रकरणं तावत् द्वादशाहस्य, न पदहस्य । चाक्यसंयोगोऽपि 'संस्थिते पदहे' इति पदहस्य संस्थायां भोजनमाचष्टे । संस्थितश्चैवं पदहो भवति, यदि व्यस्य न किञ्चिदपरमद्भजार्तं परिशिष्यते । न च मन्वशनवृत्तौ प्रत्यक्षेण उपकुरुतेः पदहस्य । कुतः ? निवृत्ते करणत्वात् । कामं यथा च यावत्तथा च तर्कमाश्रया कर्तव्यां यानि परस्तात् कर्माणि वर्तन्ते, तेषां सामर्थ्योपपत्तेनोपकुरुते, नातिवृत्तस्य पदहस्येति । यान्यपि क्रमादीनि कारणानि, तावपि प्रमाणात्तरसंबन्धमुपादाय विशेषसंबन्धे कारणानि भवन्ति, न वैवर्तानि । तस्मात् पदहावृत्तान्तस्थिते काले पुरुषार्थां भोजनक्रिया विधीयते इत्यतो न आवर्तते भोजनमिति ।

क्रयसंपत्त्यनुरोधेन उपक्रमोपसंहारयोः श्रुतत्वेन माष्या एव
पौर्णमासीपदेन अभिधानात्, ततः पुरस्तादेकादस्यां
दीक्षेति सिद्धम् । अत एव सर्वोऽयमर्थवादः एवं
व्याख्येयः, यद्यपि दोषान्तरमावादेकाष्टकैव दीक्षायां
प्रशस्तः, तथापि आरतैस्त्वमस्तावानभिनन्दकत्वरूपदोष-
त्रयात् तामतिक्रम्यापि चैव्येव परं प्रशस्ता, माष्येकादशी
तु सदपेक्षयाऽपि प्रशस्ततरा, एकाष्टकाया द्वादशदीक्षोत्तरं
श्रयोदशदिनरूपायाः क्रयसंपत्त्यनुग्रहीतत्वादिति । १०.

मण्डन— 'माषी दीक्षामु पूर्णिमा ।' १०.

शंकर— 'गव्यदीक्षा पुरा माष्याः ।' १०.

• गवामयनस्य धर्माः सन्नेष्वतिदेष्टव्याः, संवत्सर-
साध्यव्ययपुत्रसप्ततन्वदिनसव्यव्यवपुत्रपमानलिङ्गेभ्यः ।
वि. ८।१।११, • गवामयनस्य समूहद्वादशाहः प्रकृतिः ।
१०।६।२४, • गवामयने 'अभीवतो ब्रह्मसाम
मवति' । अभीवतो नाम साम द्वयोर्कंचोः पादवपयनेन
गातव्यम्, न तु कर्तव्यम् । १।२।६ वर्षिकं ४. • गवामयने
ब्रह्ममन्त्रपति ताण्डकियाखिनः सामानन्ति । प्रायणीय-
चतुर्विंशो आग्ने दे अहनी, ततभ्रवारीऽमिष्यवाः
एकः पृथयः पडहः स एको मासः । तादशाः पञ्च
मासाः । ततः त्रयोऽमिष्यवाः पडहाः, एकः पृथयः
पडहः, अभिजिन्नामा एकाहः, नयः स्वरसामानः, इत्यष्टा-
विंशतिरहानि । आचार्यां अहोम्यां सह षण्मासाः ।
तदिदं पूर्वं पद्यः (सत्वो नपुंसकोऽयं शब्दः) । ततो
विपुत्रात् । अय उत्तरं पद्यः । नयः स्वरसामानः, विश्व-
जित्, पृथयः पडहः त्रयस्त्रिंशत्सामनः, त्रयोऽमिष्यवाः
पडहाः इत्यष्टाविंशतिरहानि । पुनः पृथयः पडहः
त्रयस्त्रिंशत्सामनः त्रयोऽमिष्यवाः पडहाः स मासः ।
तादशाः चत्वारो मासाः । ततः त्रयोऽमिष्यवाः, आयुर्वीः
इति दे अहनी, द्वादशाहद्वादशाहानि, महावर्गं च अति-
रात्रश्च इति द्वात्रिंशद्दहानि । आषोष्टाविंशत्यहोभिः सह
षण्मासाः । उत्तरे पक्षि पूर्वस्य पद्यतः संवन्धनामेव प्रायः
यागानां प्रतिलोभनेनानुग्रहम् । रत्न. १०।६।२५।८३.
• गवामयने आद्ययोर्द्वयोः ऐन्द्रशयत्राप्रता, प्रत्यक्षाम्ना-
नात् । डुप्. १०।६।२५।८६ ट. १९०९. • गवामयने
आहुते पृथये पडहे अनुपतरस्य पृत्रपस्य आहुतिः । पराधि

पडहे तु ननुभिर्भिन्नैस्त्वन्वधीयते । भा. १०।६।११२११,
• गवामयने उत्तरे पक्षि 'आहुतं पृथयं पडहमुप-
यन्ति' तत्र रत्नोक्तं द्वादशाहत् प्रकृतम् । तत्र खन्ने-
पडहान्ते उक्तदेव, न प्रतिपडहान्ते । १०।५।१०।
२९-३०. • गवामयने उत्तरे पक्षि पृथयपडहे
'संस्रिते पृथये पडहे मध्याशयेत् धृतं वा' इति
विहितं मधुमोक्तं मिह्रत्सनिधौ कर्तव्यम्, न तु त्रयस्त्रिंश-
संनिधौ । तत्र हि त्रयस्त्रिंशः स्तोमः प्रथमेऽहनि,
निश्रुस्तोमश्च षष्ठेऽहनि । वि. १०।६।९. • गवामयने
एकादशिनी (पशूनाम्) अम्यस्वमाना दण्डकलित-
वदम्यस्वते, न स्वहानविवृद्धया । भा. १०।५।२५।८३ ।
'पुनः पर्यावृत्तेषु आग्नेयमेव प्रथमेऽहन्त्यालभेत' इति
वचनात् परिवृत्तिः ऐकादशिनेषु । ८६. • गवामयने
'चतुरहे पुरस्तात् पौर्णमास्या दीक्षेरन्, तेपामेकाष्ट-
कायां क्रयः संपद्यते' । एकादश्यां दीक्षा, पूर्णिमोत्तरं
ततमीदिने द्वादश दीक्षाः पूर्वन्ते, अष्टम्यां तोमकयः ।
सा च पौर्णमासी माषी एव ब्राह्म, न याकाचित्,
नापि चैत्री । माषकृष्णाष्टमी एकाष्टका इति याज्ञिक-
समाख्या, तस्या तोमकयः । वि. ६।५।१०, • गवामयने
वत्वारः अमिष्यवाः पडहाः एकश्च पृथयः पडहः स
एको मासः । एवमुत्तरे चत्वारो मासाः । तत्र प्रतिमास-
प्रत्यासत्समाप्तिः इति प्रतिमासान्ते मन्वसानम् । १०।
६।११. • गवामयने न्यनीका प्रसक्षेण वाक्येन विधी-
यते । डुप्. १०।६।२५।८६ पृ. १९८१. • गवामयने
न्यनीकायाः स्वहानविवृद्धयाऽप्याहः । न्यनीकाऽ-
धिकरणम् । भा. १०।५।२५।८३-८७.

• गवामयने द्वयोर्द्वयोर्कंचोः प्रथमेन ब्रह्म-
सामगानम् ॥

प्रागाधिकं तु । १।२।६।२५ वर्षिकं ४ ॥

भाष्यम्— एवं वा । गवामयने ब्रह्मसाम मन्त्र
धनामन्त्रि 'नतुःशतमेन्द्रा बाईताः (१०४) प्रगायाः ।
त्रयस्त्रिंशच्च सतोर्बाईतास्तुवाः' इति । तत्र संदेहः किं
द्वयोर्द्वयोर्कंचोः प्रथमं कृतं गातव्यम्, उत त्रिपुत्र
कृतु गातव्यमिति । किं प्रातम् । निघण्टु कृतु इति ।
कृतुतः । एवं पशूनी धृतं । तस्मादेकं साम तृचे

साम्नोः वृक्षीविशारपट्टक्योरेव प्रप्रथनेन सवादिते
वाहंते तृचे काये ज्योतिष्टोमे । १।२।६।२५-२८ वर्णकं २,

● गानं इथावाश्रान्धीगवसतोः अनुष्टुप्-गायत्रीद्वय-
प्रप्रथनेन (एतान् अनुष्टुप् ततो गायत्रीद्वयम् इति तिसृणां
प्रप्रथनेन) संगदिते अनुष्टुप् तृचे कार्यम् ।

१।२।६।२५-२८ वर्णकं ३, ● गानं समानन्दस्फुल्लेष
विष्टुप् ऋतु । १।२।४।२१-२२, ● गानं स्वयोनावेन,
न रथतरादिषोनी काररथंतरस्य वैश्यस्तोमे ष्टुप्स्तोत्रेन

साधनतया विहितस्य । १०।४।२।२।४३-४६ । उत्तरयोरेषि
स्वोभ्युत्तरयोरेव, न रथतराद्युत्तरयोः । १०।४।२।३।
४०-४८. ● गानं स्वरादिविशोयानुपूर्वीमानम् ऋगधर-
व्यतिरिक्तम् । वि. ७।२।१. ● गानस्य ऋगधरा

आधाने । भा. ३।२।२।१. ● गानस्य फलं दृष्टम्
ऋगधराणां स्वरादिविष्टुत्वाकावमिन्पक्तिः । वि १।२।२,
● गानस्य संस्कारकर्मणम्, न तु मुपक्रमम् । १।२।२.

● गानकर्मणो वाचकः सामशब्दः इति सिद्धम् ।
भा १।२।१।१, ● गानत्राले साम्नाम्, ज्योतिष्टोमे
बृहद्रथंतरधर्माणां न्यवस्था अनुष्ठानम् । १।२।१।५।

४६-४७, ● गानशब्दो हि शारीषीं गीतो प्रसिद्धः ।
१०।४।५।८ । भवति च तन्वीयाने गानशब्दः । ९,
● गानशास्त्रम् औचित्यम् अनर्थकं स्यात् इति

इत्सिः (वाङ्मैत्रेयमनर्थकं स्यात् इति सूत्रस्यार्थम्)
मेने । ७।२।१।६.

● गायत्रमेतद्दहर्भवति इति न्यायान् आनुष्टुभम्
इति अनुष्टुप्छन्दोऽपार्थिकं ऋग्विरोपमाह । नृ. पू. भा.
१।१. । एतत् बृहस्पतिशशाख्यमह. एकादशाख्य कर्म,

गायत्र गायत्रीछन्दस्काभिरुक्तिभिः साधम् इत्युत्तरार्थः ।
● 'गायत्रमेतद्दहर्भवति' इति वचनात् बृहस्पतिमन्त्रे
दासतयोन्व. उक्तसिगायत्रीगामावयः कर्तव्यं, न तु

प्राङ्गीनां निष्टुत्रगायत्रीनामश्रयणत्वेन गायत्रीचसंश-
दनम् । भा. ८।१।६।१२-३६.

● गायत्रं साम ज्योतिष्टोमे प्रातःभने 'उपार्षी
गायत' 'दविभुतन्वा' 'पवमानस्य ने' इति त्रिषु तृचेषु
गीयते । वि १।२।३. प्रातर्घदिने पवमाने 'उन्वा ते
जगत्' इति गायत्रे तृचे गेयम् । आर्भक्त्वमाने च

'स्वरादिष्टया मदिष्टया' इति गायत्रे तृचे गेयम् ।
१।२।६ वर्णकं २.

● गायत्रचितं चिन्वीत ब्रह्मवर्षसकामस्य, त्रिष्टुप्चितं
वीर्यकामस्य, जगतीचितं पशुकामस्य । संकल्प. २।१।१७.

● गायत्रच्छन्दसः इति सोममश्वमन्वगतं यदम्
अनेकच्छन्दस्येऽपि सोमे स्यात् । भा. ३।२।१।८।४२-
४३, ● गायत्रविकारात्मकानि सामानि धूर्तानशन्दे-

नोच्यन्ते 'गीतिविकारो गात्रवयम् पुट' इति वचनात् ।
सोम. १०।५।३. ● गायत्रादीनि बहुनि सामानि
ज्योतिष्टोमे । २।१।१।१. ४. ५७२.

● गायत्री छन्दःसु मुख्या, प्रजापतेर्मुपतः सृष्ट-
त्वात् । वि. १।४।१।४. ● गायत्री त्रिरदा । पादेषु
अक्षराणि ८।८।८. उदा० 'अयं देवाय' (कथं.
१।२।०।७) । के.

● 'गायत्री पुरोऽनुवाक्या भवति' इत्येवमादि-
लक्षणानि अनुपदिष्टयाज्याऽनुवाक्यासु विहितेषु
होयानि ॥

दशपूर्णमासकरणे 'गायत्री पुरोऽनुवाक्या भवति,
त्रिष्टुप् वाक्या' 'त्रिरदा पुरोऽनुवाक्या भवति, चतु-
पदा वाक्या' 'पुराहालक्षणा पुरोऽनुवाक्या भवति, उप-

रिहालक्षणा वाक्या' 'मूर्धन्वती पुरोऽनुवाक्या भवति,
निपुत्रती वाक्या' इत्येववातीपक्षानि बहुनि वाक्यानि
श्रूयन्ते । 'अत्रिपूर्वा०' । इत्येवा ऋक् त्रिरदा गायत्री,

प्रथमपादे एव देवतापदवती मूर्धपदवती च । 'शुनो
यश्न' इति तु चतुपदा त्रिष्टुप्, उत्तरार्धे देवतापदवती
निपुत्रपदवती च । एवमन्या अप्यूचो यथासंभवं वर्तन्ते ।

तेनैतद्वैदिक क्रमपत्रणाम्यां प्रासाहृताक्योक्तौचोः
स्तरकानि नित्यानुवाङ्मूलाणि वाक्यानीमानि । इति
प्राप्ते, प्रमादिना तत्तद्व्यक्तिरस्य अङ्गताऽऽच्छेदकत्वेन

योधितस्य कायेन गायत्रीत्वाद्विधर्मागामङ्गताऽवच्छेदकत्व-
बोधनेन सार्धकर्मभवेन केवलं नियगनुवादः । तेन
भावनासंस्थयेन विवक्षिततया आर्थिकवाभावेन चोदकत-

रतेषामपि अतिदेशे चानां विहृती एतादिवद्व कचः
आम्नाता तम दरदेशीयैव ध्वनिदेशवत् । गाय्त्र
अनाम्नातयाऽऽनुवाक्याया विहृतयः, तत्र सति संभवे

प्रतिपदङ्गे तृतीयदिनवर्षे प्रतिमासं विंशत्यष्टानि पञ्चसु मासेषु सप्तम् । तेषु सप्तमनेव नवनवतिप्रगाथाः इन्द्रदेवताः बृहतीछन्दस्काश्च समाप्यन्ते । पञ्चदशतृतीयेषु सप्तमे च सतोबृहतीनां तृचानामाम्नानात् । अथ एव 'तान्ये ऋषिदत्तिर्दिनानि, पञ्चमासस्य आद्यानि द्वादश, इत्येवं अथद्विंशतं सतोबार्हतास्युक्ताः' इति वाक्येन तेषां सतोबृहतीनां विधानम् । एवं पञ्चमासापर्यन्तं वृष्टय-पञ्चदशेष्वपि सतोबृहतीनां विधानं भाष्यकारलेखनात् अव-गन्तव्यम् । शेषेषु तु अहःस्तु विशेषवचनाभावे तिसृणा-मुष्णिहां विमिर्गावशीपादैः संयोगेन बृहतीवधंपादनम् । न तु क्वापि ब्रह्मसामस्तोत्रे प्रगाथाः । तदेतत् 'पञ्चसु मासु बार्हताः प्रगाथाः समाप्यन्ते' इति लिङ्गं द्वयोः प्रथमने उपपद्यते, न तु वृचमाने क्रियमाणे भाष्यलेखनात् । अष्टोत्तरशतद्रव्यपरिष्ठाकानाम् ऋचां पञ्चप्रगाथसंपादक-दशकङ्क्ष्यूनत्वात् अष्टनवत्यधिकशतवशिष्टानां पट्टपट्टिः नूना भवन्ति । ते च सप्तधिकेषु त्रिषु मासेषु समाप्येरन् । तथाहि, पूर्वोक्तरीत्या प्रतिमासं दशदिनानां सतोबृहती-छन्दस्काणात् विंशतिदिनानि अवशिष्टानि । तानि मासत्रयेण षष्टिः संपद्यन्ते । अवशिष्टानि पट्टं चतुर्थे-मासस्य अमिच्छन्नतृतीयवर्षम् उपादेयानि, इति सप्तधिकेषु त्रिषु मासेषु समाप्तिः स्यात् । यदा तु वृच-न्यायान् पञ्चस्यपि प्रगाथेषु मुख्यतुषे गानम्, तदा पञ्चदशानामुक्तां न्यूनत्वात् अवशिष्टाः विथरतिगतम् ऋचाः, तासां वृचानां चतुःशष्टिरेका च ऋक्, इति पद्या-विष्टैः त्रिमिर्गावैः तन्ममात्रावपि एका ऋगवशिष्यते इति तदेष्वेव च । तदेव लिङ्गानुरतिः, प्रगाथसंपादा-नुरतिश्च । न च एकं तृचं पठित्वा, अन्यामुचं पुनरु-पादाय अमिमङ्गद्वयगठः इत्येवम् ऋक्पञ्चमनेव किं न स्यादिति धार्यम् । 'अन्याअन्या ऋचो भवन्ति' इतिवचनेन तद्विषयम् । अतः पादप्रथममेवेति विद्मः । एवं च लिङ्गानुरतिः भाष्यकारलेखनानुसारत् प्रथमने एव तावन्श्लेषाऋक्गठमद्रीजन्य । यदा तु 'चतुःशतभेदा बार्हताः प्रगाथाः द्वापस्येषु' इति पञ्चमस्यकारणान्ता दासकदीप्यः समानवनम्, तदा

पूर्वपक्षिणोऽपि चतुःशतं तृचानामेव समानवनोरपत्तेः लिङ्गोपपत्तिरविकलेव । इति प्रगाथसंपादेव प्रथमनम् ।

मण्डनम्— 'द्वयोः प्रगाथे तातव्यम् ।' ११.

शंकर— 'गन्धे चैन्द्रेण च (प्रगाथः) द्वेषे ।' ११.

● गवामयने द्वयोर्मासपट्टयोर्मध्ये विपुत्रामर्कं प्रधानभूतमेकमहः । ततः प्राचीनाः स्वरक्षाननामराः अहर्विनीपात्रयः । तथा उपरिष्ठादिभ्यः स्वरक्षामानः । तेषां स्वरक्षान्तां ब्रह्मसामसप्तदशस्तोत्रादयो धर्मा विहिताः । वि. ७।३।१०, ● गवामयने द्वादश वीक्षाः । ८।१।१०. ● गवामयने द्वादशादिकं द्वादशो-पसत्त्वं धर्मे दर्शयति 'द्वाभ्यां श्लोमापयति' इत्यदिना । भा. ८।१।१०।१७, ● गवामयने द्वादशादिकं प्रथम-महः प्रायणीयोऽतिपात्रः । तस्य धर्मो द्वादशोपसव्यम् । ७।४।१।१९, ● गवामयने द्वादशादिको विपन्त इति वक्ष्यति (८।१।१०) । ७।४।१।२३. ● गवामयने धर्मा विधीयमाना अनातरवर्षणेन पूर्वमिन् पशुषि निविशन्ते । अतश्च पूर्वं पशो नवधा विभज्य नवापि म्नीकानि निवेशनीयानि । तत्र चान्ये भागे आग्रयणागतता भवति । उत्तरमिदं पशुषि यन् पूर्वमिन् पशुषि विहितं तत् प्रातिलोभ्येनानुष्ठेयम् । द्वा. १०।५।२५ पृ. ७३९. ● गवामयने नामधेयश्लेषेण अहःस्तु अविषदा धर्माः द्वेषेऽपि कर्तव्याः । विरहस्तु नामधेयप्राप्तिताः । विरहदा अवि अनुत्याकाला ये सर्वेषामहदा तन्नेगानुष्ठेया धर्माः, ते भूयोऽनुमहस्यायेन बोधकप्राप्तिता एव कर्तव्याः, न नामधेयविताः । सोम. ७।४।२. ● गवामयने पूर्वं पशुषि अथद्विंशतः वृष्टयः पट्टयः । उत्तरे पशुषि च प्रातिलोभ्येन अथद्विंशतिः वृष्टयः पट्टयः । वि. १०।५।१. ● गवामयने वृष्टयः पट्टयः प्रतिमसत्त्वं (चतुर्धितिमस्यैः) सम्यवधानं आवर्तते । तस्मिन्मासवर्तमाने एवभोजनमपि प्रतिमासमावर्तते । भा. १०।५।१।३१. ● गवामयने 'वृष्टयः पट्टयः बृहद्वयवर्तमानाः' । तत्र बृहद्वयवर्तनी निवृत्तिः । तत्र च पूर्वपशुषि प्रथमपशुषिपशुष्येषु संपूर्तं मातव्यम्, द्वितीयपशुष्येषु अहःस्तु बृहत् मातव्यम् । उत्तरपशुषि तत्रैव पशुषि तेन मातव्यम् । सोम. १०।५।१.

उपात्ता भवन्ति इति । सर्वपाऽपि बृहस्पतिस्त्वे प्राकृ-
तीनां श्रिटुञ्जगतीनामक्षरान्लोपं कृत्वा गायत्र्यो निष्पाद-
नीयाः संख्याया च गायत्रीशब्दः इति पूर्वं, पद्यः ।

गुणाद्वा द्रव्यशब्दः स्यादसर्वविषयत्वात् । १६ ॥

बृहस्पतिस्त्वे 'गायत्र्येतदहर्भवेति' इति गायत्री-
शब्दः संख्यावाचक इति पूर्वपक्षं वाशब्दो भ्यावर्तयति ।
न संख्यावामय गायत्रीशब्दः किन्तु गुणात् चतुर्विंशति-
संख्यारूपात् भिन्नोऽयं द्रव्यशब्दः चतुर्विंशत्यक्षरयुक्तस्य
ऋद्रव्यस्य वाचकः स्यात् । असर्वविषयत्वात् । नास्य
चतुर्विंशतिसंख्याकमवादि संख्येयं विषयः । नहि
'अस्माकं चतुर्विंशतिगावः' इति वचन्ये 'अस्माकं
गायत्री गावः' इति कश्चित् ब्रवीति । सर्वविषयत्वा-
भावात् नात्र गायत्रीशब्दः संख्याशब्दः । इत्याह
विद्वान्ती ।

गोत्ववच्च समन्वयः । १७ ॥

गायत्रीशब्दः ऋद्रव्यवाचकः इति सिद्धान्तो हेत्व-
न्तरमाह । गायत्रीशब्दस्य ऋद्रव्ये उतमन्वयः वाचकत्वेन
सम्बन्धः गोत्ववत् । गमपातोर्गिभ्रजो गोशब्दः गमन
निमित्तोऽपि सामान्यद्रव्यानिधाने सास्नाशुद्धयत्वेव
समन्वेति तद्वत् । गोत्वस्य इव गोत्वयत् इति विग्रहः ।

संख्यायाश्च शब्दवत्त्वात् । १८ ॥

सिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह । संख्याया, चतुर्विंशति-
संख्यायाः वाचकः शब्दः अस्ति, नास्या अपरेण गायत्री-
शब्देनायेः । तस्मात् कृदोविशेषविशिष्टऋद्रव्यवाचक
एव गायत्रीशब्दः । शब्दः अस्याः अस्ति इति शब्दवती
संख्या, तस्या भावः शब्दवत्त्वं तस्मात् इति विग्रहः ।

इतरस्याधुतिवाच्यः । १९ ॥

सिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह । इतरस्य पूर्वसूत्रोक्तायाः
संख्याया, इतरस्य भिन्नस्य ऋद्रव्यस्य अधुतिरनात्
गायत्रीशब्दभिन्नदन्तशब्दत्वात्, तस्मात्पि च संव्यवहारार्थं
समाशब्दस्य कस्य विशदशब्दकत्वात् गायत्रीशब्दः सार्थको
भूयति । संख्याया तु निष्पद्योजनः । तस्मात् गायत्रीशब्दो
ऋद्रव्यवाचकः । अथवा प्रकृतौ अग्निष्टोमे गायत्र्यः
प्रयुज्यन्ते ताम्योऽधिकः, गायत्र्यो बृहस्पतिस्त्वे अपेक्षन्ते ।
परन्तु इतरस्य अधिकस्य ऋद्रव्यवाचकस्य अधुतिवात् ।

विषायान्श्रुतेरमानात् अधिकः कुतो प्राप्ता इति विचारे
ता ऋग्वेदादेव प्राद्याः इति सिद्धान्तः । चकारो हेत्व-
न्तरसमुच्चयार्थः ।

द्रव्यान्तरेऽनिवेशादुक्तः खलोपविशिष्टं स्यात् ।
२० ॥

बृहस्पतिस्त्वे श्रिटुञ्जगतीनामक्षरान्लोपेन गायत्री-
निष्पादने अग्निष्टोमदृष्टान्त उक्तः । तन्मन्वयपति सिद्धान्ती ।
अग्निष्टोमशब्दस्य कस्मिंश्चित् द्रव्यान्तरे अनिवेशात्
प्रयोगाभावात् शताग्निष्टोमे द्वादशाहिकानामहाम् उक्त्य-
लोपमन्तरेण अग्निष्टोमता न समयति इति अग्निष्टोम-
पदम् उक्त्यलोपविशिष्टमुक्त्यस्तोनाणां लोपेन विशिष्टं
यशयत्वीपस्तोमन्तं यत् कर्म, तद्वचकं स्यात् इति
युक्तम् । गायत्रीशब्दस्तु ऋद्रव्यवाचकः प्रसिद्धः ।
तस्माद्वाक्षरलोपेन गायत्रीत्वसंवादनम् ।

अशास्त्रलक्षण्यत्वाच्च । २१ ॥

समाग्निष्टोमे द्वादशाहिकानामहाम् उक्त्यस्तोमलोपेन
अग्निष्टोमवार्त्तपदाने हेत्वन्तरमाह । शताग्निष्टोमे उक्त्य-
स्तोनाणाम् अशास्त्रलक्षण्यत्वात् शास्त्रलक्षण्यत्वाभावात्
शास्त्रीयत्वाभावात् अग्निष्टोमशास्त्रान्तत्वेन वाचः । बृहस्पति-
स्त्वे तु 'गायत्र्येतदहर्भवेति' इति शास्त्रलक्षणा एव
गायत्र्यः । ततस्मात्साम् अनुमानिकीभिः श्रिटुञ्जगतीभिर्भे-
दाद्यो भविष्युमर्हति, अशास्त्रलक्षण्यत्वात् श्रिटुञ्जगतीनाम् ।

उत्पत्तिनामधेयत्वाद् भक्त्या घृयक्सतीपु
स्यात् । २२ ॥

'तं नित्यस्य पृथक् सतीपु' इति सूत्रे यदुक्तं
संख्याया गायत्रीशब्दो ह्यः इति उत्पत्तिहास्येमाह
सिद्धान्ती । उदीविनौपविशिष्टायाः ऋवः उत्पत्ति एव
नामधेय गायत्रीशब्दः । उत्पत्त्या नामधेय यस्याः सा उत्पत्ति-
नामधेया, तादृशत्वात् गायत्र्याः सकाशात् पृथक्सतीपु
श्रिटुञ्जगतीपु गायत्रीशब्दो भक्त्या गौण्या कृत्वा स्तुत्यर्थः
स्यात् । गायत्रीद्रव्यमसंघातम् 'ये हि द्वे गायत्र्यौ वैकं
जगती' इति । तस्मात् गायत्रीशब्दो न संख्यावचनः ।

यचनमिति चैत् । २३ ॥

यचनात् गायत्रीशब्दः संख्यावाचकः स्यात् इति पूर्व-
पक्षी शङ्कते । 'विज्ञोऽनुष्टुमः चतस्रो गायत्रीः

च्छदः सामशब्देन संबन्धमपेक्षमाणो न रथंतरशब्देन संबद्धः स्यात् । आनन्तर्व्यं च तुल्यं रथंतरशब्दस्य साम-
शब्देन । अपिच वृत्तिवशाद्यथे सुतरा द्वाद-
पदेन अत्रार्थार्थम् । न चैष नियोगो वृत्तिषु निलः
कयाव इति । विभाषा हि स भगवान् पाणिनिरधीते ।
सामशब्दश्रुतिश्च बृहद्रथंतरयोर्लक्षणताम् आचष्टे । तस्माद-
समन्ते सामनी स्यात्तामिति । एतच्चोक्तमेव विभागेऽपि
सामनेः अविप्रतिषिद्धो बृहद्रथंतरसामशब्द इति । यथा
'मासं धृतैस्वाम्यां देवदत्तो भोजनमित्यः' इत्युक्ते
अर्धमासं धृतेन अर्धमासं तैलेन, एवमपि शब्दः अथ-
कस्यते । एवादे तु एकत्वादेव विभागासंभवात् समस्ये,
'अयोगामवाचिन उभे कुर्वत्' इति ।

सोम — पूर्वत्र वीक्षणस्य अर्थप्राप्तत्वात् अविधेय-
त्वेऽपि इह समुच्चयस्य अप्राप्तत्वात् विधेयत्वम् इत्युत्थितेः
संगतिः । बृहद्रथतरोमथसामत्वेऽन प्रथमे तृतीये पञ्चमे
च रथंतरम्, द्वितीये चतुर्थे षष्ठे च बृहत् इति नियम
एव । सूत्रार्थरतु — पृष्ठस्य बृहद्रथतरस्य सुगणद्विषो
संलग्नोक्तवायेनाहत् एकैकमिदमिति सामद्वयं स्यादिति ।
न च इंद्रगर्भवद्गुहीद्री बृहद्रथतरशब्दस्य अन्तोऽक्षत्वम्,
अनेकरद्वद्गुहीद्री तु पूर्वपदमहृत्तिलरेण बृहच्छन्दाकारस्य
उदात्तत्वम् इति स्वरभेदात् यः समासः अथपनसिद्ध-
स्वराणुगुणः, स एव प्राद्यः इति कथमर्थं विचार इति
याच्यम् । वैदे बह्वु स्वल्पे स्वस्मन्व्ययदर्शनेन स्वर-
मात्रान् अर्थनिर्णयार्थमथेन न्यायत एव अर्थनिर्णयस्य
वाच्यत्वात् । अथवा पूर्वोत्तरपृष्ठयोः समासभेदेन
प्रक्षान्तां बह्वानामपि करणानामनुगोचमवहत्वात् ।

वि — 'गवामयनेऽपि पृष्ठयपददे प्रत्यह द्वयम् ।
बृहद्रथंतरं चोत मनेत् किं चिन् क चिदिहे ॥, इंद्रगर्भ-
बहुमीदिरासो, इत्येऽपि समो द्रासो । अन्योन्यनिरपेक्षस्य
चोदशादन्तिमो भवेत् ॥'

भाट्ट — द्वादशो रथंतरबृहद्रथतरोमथसामपरेतरा-
म्यपट्टाग्रमुक्तः पृष्ठयः पददः समागततः । गवामयने
च 'पृष्ठयः पददो बृहद्रथंतरवासा श्वान्' इति भूतम् ।
तेन च पैरुगानीनां निवृत्तिरिति विचारम् । निर्वर्कं च
किं गमुचिनं बृहद्रथंतरम्, उत एकेह्यं इति चिन्ता-

याम्, अस्य इंद्रगर्भवद्गुहीद्रीत्वात् द्वादेन च बृहद्रथंतरयोः
परस्परसाहित्यावगते । एकैकमिन् अहनि द्वयोः संगना-
दिवत् समुच्चयप्रतीतिः समुचितमेव निवर्तकम् । समासेन
च समुच्चयविशिष्टयोरेव विधेयपदद्विविधोपगमेन विधा-
नात् विधेयानेकता उद्देश्यानेकता एकप्रसरतामज्ञो वा ।
न च अथ्य शुद्धयिपदबहुमीद्रीत्वाऽपि उपपत्ते अति-
देशप्राप्तनिरपेक्षतापनान्तानुसारेण एकैकमिन् अहनि
एकैकरथैव करणप्रतीतेर्न समुचितयोर्निर्गतकता इति
याच्यम् । 'इंद्रहत्पुनरयोदत्तरपदे निव्यं समासवचनम्'
इति कात्यायनचनेन शिपद्वद्गुहीद्री इंद्रस्यवदयकत्वात् ।
न च अथ यत् इंद्राभावेऽप्यथास्यम्, इंद्रकरणे
चान्वया यथा यावत्चप्रिय इति इंद्रकरणे । तथाप्ये
समासान्तस्य सिद्धया तस्मिन्निर्गतम्-प्रत्ययरूपेण गान्त्व-
यम् इति रूपसिद्धेः । अन्यथा इंद्राकरणे यावत्कृषिव इति
रूपावतेः । तत्र द्रष्टव्यव्युत्तरूपस्यैव साधुः नान्वयस्येति
वक्तुं इंद्रविषयारूपम्, अपेक्षितविधेयार्थप्राप्तम् । न तु
महते उभयथाऽपि रूपसाहित्येण इंद्रविधिप्रयोजना-
भावादिति मूलेकं पुत्रकमिति याच्यम् । प्रत्येऽपि शुद्ध-
बहुमीद्रीव्ये पूर्वपदमहृत्स्वरकारणे, द्वादशरूपे चान्तो-
दात्तप्राप्तेः स्वरविशेषस्यैव प्रयोजनात् । अतो द्वाद-
स्यवदयकत्वात्, तेन च साहित्ययनीतिः सहितयोरेव
निवर्तकता इति प्राप्ते, द्वादशगतसाहित्यस्य पदद्वयेऽप्यथा-
ऽपि उपपत्तेः अतिदेशप्राप्तपृष्ठश्लोकगतनेपथेऽप्यपेक्षणेन
तद्विरुद्धितरुक्त्वेन प्रमाणाभावेन नैकैकमिदमिति उभयोः
समुच्चयः । किञ्च नत्र पूर्वं द्वादशव्या पश्चाद्गुहीद्रीः,
तथाप्ये शिपद्वद्गुहीद्रीरेचपत्तो उत्तरपदे इत्यस्य अर्थं
गवामयनेः । उत्तरपदद्वयो हि ग्राहकत्वे स्वराद्विपने ।
तद्यदि बहुमीद्री, पूर्वम्, तत्तत्सदन्वयस्व उत्तरपदेऽपि निमित्ते
द्रो विधीयत, नान्वया । अत एव पार्थसारथेः पूर्वं
द्रोचिदिरपक्षा । अत्रश्च पूर्वं शिपद्वद्गुहीद्री इत्या
पश्चात् प्रयोजनासिद्धयर्थे इंद्रविधिः । तेन बहुमीद्रीव्ये-
याम्प्यपराद्ये परस्परान्तिगतयोरेव बृहद्रथतरतो अन्व-
यात्, पश्चाद्व्ययपदानादित्यस्य च पदद्वयेऽप्यथा-
ऽपि उपपत्तेः नैकमिदमिति ततोः समुच्चयः । अत
एव अतिदेशानुपेक्षम् 'आद्ये रथंतरं शिपीये चत्' ।

शब्दस्य संख्यावाचकत्वाच्च न प्रकृतिगायत्रीनामागमः ।
इति चेत् ।

तथेहापि स्यात् । ३० ॥

सिद्धान्ती आह । बृहस्पतिसवै 'गायत्रमेतदहर्भवति'
इति गायत्रीशब्दः अक्षरसंख्यायामेव यथा प्रसिद्धः, तथा
इहापि स्यात्, इहैव ऋध्वेव प्रसिद्धो नान्यस्मिन् चतु-
र्विंशत्यक्षरे गद्ये वा ।

यदि वाऽपि सवये नियमः प्रकृत्युपबन्धना-
च्छरेण्यपि प्रसिद्धः स्यात् । ३१ ॥

बृहस्पतिसवै 'गायत्रमेतदहर्भवति' इति गायत्री-
शब्दः यद्यपि ऋधु प्रसिद्धः, तथापि चोदकेन प्रकृत्यः
गायत्रीशब्दस्य गणनाः प्रापितः । तत्र विष्टुञ्जगतीनाम-
क्षरालोपे कृत्वेव तावत्यो गायत्र्यो निष्पादनीयाः । एवं
रुति प्राकृतश्च वैकृतश्च विधिः अनुग्रहीतो भविष्यति
इति पूर्वपक्षिणः शङ्कावामाह सिद्धान्ती । अत्रिसवये
विद्यमानाभे गायत्रीशब्दाभे अत्र संशयाप्राप्तेऽपि, यदि
प्रकृत्या उपबन्धनात्, प्रकृत्या नियमितत्वात्, चोदित-
त्वात्, चोदकेन प्राप्तात्वात् नियमः स्यात् अगायत्र्यामपि
निष्टुभि जगत्या च गायत्रीशब्दः कल्पितः स्यात्, तदा
'गारम्यं बर्हिर्भवति' इत्यत्र शरेषु प्रसिद्धः शरदब्दोऽपि
कुशेषु बर्हिष्वेव कल्पयितव्य स्यात् । तच्चाभिष्टम् ।

दृष्ट प्रयोग इति चेत् । ३२ ॥

पूर्वपक्षी शङ्कते । ननु अगायत्र्यामपि गायत्रीशब्दस्य
प्रयोगो दृष्टः 'ये द्वे गायत्र्यौ वैका जगती' इति ।
इति चेत् ।

तथा शारेण्यपि । ३३ ॥

गायत्रीशब्दस्य अगायत्र्यामपि प्रयोगो दृश्यते इति
पूर्वपक्षिणः शङ्कत्वां सिद्धान्ती आह । यदि अक्षरगताया
चतुर्विंशतिष्वक्षराया गायत्रीशब्दस्य प्रयोगो दृश्यते, तथा
शरेषु प्रसिद्धस्य शरदब्दस्यापि सुरेषु प्रयोगो दृश्यते ।
कुशावनमपि शरदम् इति उच्यते । इदं प्रतिनन्दुचरम् ।
भवत्येति चेत् । ३४ ॥

पूर्वपक्षी आह । सुरेषु शरदब्दो भक्त्या प्रयुज्यते ।
गौडोऽय प्रयोगः । दीर्घपत्रात् नृपुत्रात्वाद् साहचर्य-
वादीऽयम् । तस्माद् शरदब्दः नोदाहरणम् । इति चेत् ।

तथेतरस्मिन् । ३५ ॥

आह सिद्धान्ती । तथा शरदब्दवत् इतरस्मिन् अपि
गायत्रीशब्दस्यापि जगत्यां गौणः प्रयोगः स्यात् । न
चेत्तत् सर्वं युक्तम् ।

अर्थस्य चासमाप्तत्वाच्च तासामेकदेशे स्यात् ।
३६ ॥

सिद्धान्ती अधिकरणार्थमुपसंहरन् पूर्वपक्षं निरस्य
अर्थात् सिद्धान्तं सूचयति । बृहस्पतिसवै चोदकेन याः
निष्टुञ्जगत्याः प्राप्ताः तासामेकदेशे चतुर्विंशत्यक्षरव्यञ्जिते
अर्थः समाप्तो न भवति । मन्त्रप्रयोगश्च अर्थाभिधानार्थः ।
तत्र मन्त्रप्रयोग एव अन्वयकः स्यात् । एकमेकदेशे
अर्थस्य असमाप्तत्वात् तासां निष्टुञ्जगतीनामेकदेशे चतु-
र्विंशत्यक्षरव्यञ्जिते गायत्रीशब्दस्य प्रयोगो न स्यात् । तस्मात्
बृहस्पतिसवै 'गायत्रमेतदहर्भवति' इति उक्त्वा गायत्र्यः
अपेक्षितसंख्यापूर्णायैव उपविगायत्रीनामेव दास्यतपीत्यः
आगमः कर्तव्यः । न तु निष्टुञ्जगतीनामक्षरालोपेन
गायत्र्यो निष्पादनीयाः । 'गायत्रम्' इति उपदेशेन
निष्टुञ्जगतीनां चोदकस्य नाथः इति सिद्धान्तः । के.

● गार्हपत्यः । आकाने वादोदनिके अरणी संताप्य
मथियाना चयैण मथितेन गार्हपत्याः एव आपेष्यः, न तु
सर्वे अमथ्यः । संकथं ३।२।१. ● गार्हपत्याः इष्टी
पश्चिमीऽग्निः । ऋग्वेदिष्टोमे च महावेदिनिष्पत्त्यनन्तर
प्राचीनवंशशास्त्राः अहवनीयोऽपि गार्हपत्य एव
संपद्यते तस्य 'शाल्यमुक्षीय.' इति नाम् । प्राचीन-
वंशस्य. प्राक्तनो गार्हपत्यश्च प्राञ्जितः नाम् । वि.
१२।१।५-६. ● 'गार्हपत्यादाहवनीयं क्वलन्तं उदरति'

● गार्हपत्यः । आकाने वादोदनिके अरणी संताप्य
मथियाना चयैण मथितेन गार्हपत्याः एव आपेष्यः, न तु
सर्वे अमथ्यः । संकथं ३।२।१. ● गार्हपत्याः इष्टी
पश्चिमीऽग्निः । ऋग्वेदिष्टोमे च महावेदिनिष्पत्त्यनन्तर
प्राचीनवंशशास्त्राः अहवनीयोऽपि गार्हपत्य एव
संपद्यते तस्य 'शाल्यमुक्षीय.' इति नाम् । प्राचीन-
वंशस्य. प्राक्तनो गार्हपत्यश्च प्राञ्जितः नाम् । वि.
१२।१।५-६. ● 'गार्हपत्यादाहवनीयं क्वलन्तं उदरति'

तदापत्ते. उपेक्षितम् । यदपि तेन मध्वशानस्य या च यावती च माया वृत्तिजननात् तदुत्तरकर्तव्यपदायोगकार-
कत्वप्रतीतेः द्वादशाहाङ्गविभक्त्युक्तम्, तदपि तथात्वे तादृगङ्गिनिपदायेमानाद्वापत्तेः उपेक्षितम् । सर्वथा गवामयने त्रिष्टुत्तरमेव मध्वशानम् ।

मण्डन— ' पडहान्ते चाशानं स्यात् । '

शंकर— ' पडहान्ते मध्वशानम् । '

● गवामयने प्रथममहः प्रायणीयम्, द्वादशाहे च प्रथममहः प्रायणीयम्, अनयोः प्रकृतिविकृतिभावो नास्ति, इति न धर्मातिदेशः । वि. ७।३।२. ● गवामयने प्राय-
णीयातिराने ज्योतिषोमिकी विष्णवः । टुप्. ७।४।३।१९.

● गवामयने महाप्रताप्ये उपान्ये अहनि ' पल्लय उपायन्ति । तथ उपगतूपनीभिः प्राकृत्यानामुप-
गात्थ न वापः । इन्द्रुभिगानानामिदमुपगानम् । वि. १०।४।६, ● गवामयने ये श्रवः स्वरसामानः, तेषां धर्माः, अष्टरावे यो अन्तिमौ स्वरसामानौ, तत्राति-
दिरयन्ते । ७।३।२०.

● गवामयने विजातीयपडहल्ययधानेन पृष्ठय-
पडहापृच्छो मध्वशानादेरपि आवृत्तिः ॥

आवृत्तिस्तु इववाये कालभेदात् स्यात् । १०।६।
११।३१ ॥

माहयम्— गवामयने भूयते ' नत्वारोऽभिप्लवाः
पडहाः पृष्ठयः पडहः स मासः, स द्वितीया, स तृतीया,
स चतुर्थः, स पञ्चमः ' (इति) । तथैतत् चोदकेन प्राप्तम्
' संखिते पृष्ठये पडहे मधु आवयेत् पृत्तं वा ' इति ।
तत्र संखिते किं प्रतिमासमावर्तते रत्नभोजनम्, उत
सर्वान्ते सङ्घे चार्यमिति । किं पुनरुक्तम् ? उतेन
न्यायेन सकृदिति । सर्वान्ते हि असौ कृत्वाऽपि
न्यायान् उतरयते, न प्राक् । अत्राह असौ कृत्वाऽपि
पडहं पुनः पडहाय प्रवर्तते एव । न चासौ पडहः
संश्रियते भवति, यदि पुनः तदर्थं प्रवर्तते एव । सर्वान्ते
तु न पुनः प्रवर्तते इति । अतः सर्वान्ते पुनरात् इयं
प्राप्तम् । एवं प्राप्ते, मधुः । आनुष्ठिपु श्रवणे काल-
भेदात् स्यात् । आवृत्तिः रत्नभोजनस्य स्यात्, न सङ्घ-
क्रिया । कुत ? निमित्तायुतेः । पडहसंख्या निमित्तम् ।

श्री. सं. १९५.

स च पडहः पुनरावर्तते । तस्मिन् आवर्तमाने संख्या
निमित्तम् आवर्तते, इत्यत आवर्तते । यदुक्तं सर्वान्ते हि
असौ पडहात् उतरतो भवति, न प्राक्, कृत्वाऽपि असौ
पुनः तदर्थं प्रवर्तते एवेति, अत्राभिधीयते । यद्यपि
असौ पुनः प्रवर्तते, तथापि तं परिसमाप्य पुनरावर्तते ।
पुनश्च परिममापवति, न यथा आवृत्ते पडहे । तत्र
हि वनुपरतस्य पृष्ठयस्य आवृत्तिः । इह चतुर्भिः अमि-
प्लवैः स्ववधीयते । तेन उत्तरक्रियाऽन्तरप्यवधानात्
पृष्ठयगतो न्यायरः पर्यवसितः, इति शक्यते विशेषः । न
च तस्मिन् अपर्यवसिते क्रियाऽन्तरं शक्यं कर्तुम् ।
उभयप्रकारश्च अन्तः क्रियायाः, कृत्वा औदासीन्यम्,
क्रियाऽन्तरपत्रपानं चेष्युक्तमेव । तस्मात् प्रतिमासं
सम्यवधानः पृष्ठयः आवर्तते । तस्मिन् आवर्तमाने
संख्यानिमित्तं भोजनमपि आवर्तते इति । अतः
प्रतिमासमावर्तते इति ।

शा— यत्र गवामयनादौ अमिप्लवादिभिर्न्यवेतस्य
पृष्ठयपडहस्यन्यायः, तत्र निमित्तभूतसंख्याऽऽवृत्तेः
नैमित्तिकस्य मध्वशानस्यावृत्तिः ।

सोम— पूर्वाप्यदात्त संगतिः ।

वि— ' सर्वान्ते प्रतिमासं वा पृष्ठयान्ते मधुभोजनम् ।,
सर्वान्ते पूर्ववत्, मेघं संखितवाना पृष्ठयन्वतः ॥ '

भाट्ट— यत्र गवामयनादौ पडहान्यैरेहोमिर्न्यवेदितः
पृष्ठयः पडहः, तत्र आश्रयपडहोत्तरमपि न्यायान्तरकरणेन
तदुदेरपकन्यापारोपरमसंवात् मध्वशानस्यापि आवृत्तिः ।
अत्राभिप्लवापडहस्यापि द्वादशाहिकपडहविकारत्वात् तथापि
मध्वशानकाले तेन न्यायान्तेतिः पार्थैत्तरपदेऽभिव्या ।

मण्डन— ' प्रतिमासं तदावृत्तिः । '

शंकर— ' पुनः पुनर्यथाये तु । '

● गवामयने वैशान्तो ज्योतिषोमः प्रायणीयमहर्भवा ।
भा. ७।३।२५. ● गवामयने समूहद्वादशाहस्यनीका चोदक-
प्राप्ता । श्रवणेनैववा आरुतिः कर्तव्या । वा च क्रमयुक्तानाम्
अन्यवितोरोपेतानां नवानामहो चोदकप्राप्तानां तथापुत्राने
पुन पुनचोदकेन सपेच प्राप्तेः दण्डकलितवदावृत्ति इति
पूर्वशः । प्रायणी चोदकनीयान्तात्पुर्नित्वा च कर्तव्या । एव
च स्वयान्तरपडहस्यै कर्तव्या । अन्तरात् नववा रिमार्ग

तुल्यो हि हेतुः । गिरापदमाभ्नातम्, तद्वत्ता साम्ना
उभेतिद्वोगः साधयितव्यः इत्येतदपि अवगम्यते, इरापदेन
साधयितव्यमिति तदपि । समानार्थं चैते द्वे पदे, एकमपि
स्तुत्यर्थम् अत्रमपि । तस्मात् विकल्पः स्यात् इरापदं
गिरापदं वेति ।

दुप्— (द्वितीयपादे 'सामप्रदेशे' (१।२।१।३२)
इत्यारम्भ सामोर्हं प्रतिपादयिष्यति, इदानीं तदुपोद्धातं
चिन्तयति—) यथापशीव प्रकृत्य 'ऐर कृत्वोद्धेयम्'
इति (इत्यन्त भाष्यबदेव) । अत्र पूर्वं पक्षः । 'ऐर
कृत्वा उद्धेयम्' इति इरापदस्थानेन उपपत्तिः केवलं
क्रियते (न विनियोगः) [इरापदस्थानेन इरापदस्थाना-
पत्या इत्यर्थकरणेन पदार्थयोर्भावितुं शक्यते, तथापि
'इरापदस्थानेन (वाक्येन) उपपत्तिः केवलम्' इति
पाठः । पूर्वोत्तरप्रत्ययस्वरसात् समीचीन इति भाति । नहि
इरापदस्थानापत्तिः अत्र, किन्तु इरापदस्य गिरापदस्थाना-
पत्तिः अत्रोक्ता] उत्पत्त्युत्तरकाल च प्रयोगेन प्रति
सामान्यस्य यथापशीवराप (यथापशीयेन स्तुवीत इत्यनेन)
प्रयोगवचनेन अद्भुता विधीयते, गिरापदस्यापि (यथा-
पशीयस्य प्रयोगवचनेनैव अद्भुता) । तस्मात् उभयो-
स्तुल्यमाणावात् विकल्पः । अथवा, यद्यपि इरापदम्
(ऐर कृत्वा इति—) अनेन वाक्येन विधीयते स्तोत्रा-
द्भवेन (न तु प्रमाणान्तरेण), तथापि न अतुल्यत्वं
भुक्तिः चानेति निर्वर्तयिष्युम्, इति अर्थान् उपपत्तिः
अपेक्षितव्या । 'यथापशीयेन स्तुवीत' इत्यनेन गिरा-
पदस्य स्तुतिषाधनत्वमुपपद्यते । पाठान्तु गिरापदस्य
उपपत्तिः सिद्धा । तस्मात् एकत्र (इरापदे) उपपत्तिः
अपेक्षितव्या, अपरत्र (गिरापदे) विनियोग (अपे-
क्षितव्यः) । तस्मात् एकाग्रविकल्पान् इत्येवमपि
प्रत्ययविग्रहः । विग्रहार्था विकल्पः ।

उपदेशाच्च साम्ना ॥ ५२ ॥

साध्यम्— अत्र । नेत्रोत्पत्त्यन विद्यते । गिरा-
पदे सामान्यतामन्, न कर्तव्यता विधीयते । इरापदे
तु कर्तव्यता विधीयते । तत्र । उत्र 'उद्धेयम्' साम्ना ।
उद्धेयते हि साम्ना 'यथापशीयेन स्तुवन्ति' इति ।

गिरापदस्य यथापशीयम् । तस्मिन् उपदिश्यमाने गिरा-
पदमपि उपदिष्टं भवति । तस्माद्विकल्प इति ।

नियमो वा श्रुतिविशेषादितरत् साम्नादस्यवत् ।
५३ ॥

भाष्यम्— नियमो वा स्यात् इरापदस्य । कुतः ?
श्रुतिविशेषात् । श्रुतिविशेषेण इरापदमुपदिष्टम् ऐरं कृत्वेति,
सामान्येन गिरापदम् । तत् कथं साम्ना कर्तव्यतोच्यते ।
गिरापदस्य पाठमानम्, न कर्तव्यता । न तु अन्यथा
साम्ना कृतं भवतीति अर्थापत्त्या गिरापदस्य कर्तव्यता
वल्प्यते । इरापदस्य पुनः श्रुत्यैव कर्तव्यता । तेन साम्ना
विद्वे नास्ति अर्थापत्तिर्गिरापदस्य । अथ यः सामान्येनोप-
दिष्टः तस्य को विषयः ? तदुच्यते । इतरत् साम्नादस्य-
वदिति । इतरदिति गिरापदमुपदिश्यते । तद्यथा साम्ना-
दस्यम्, तथा साम्ना । विद्वदिति साम्नादस्यं निविशते ।
इतरदपि विद्वतीः अग्निनिवेद्युमर्हतीति ।

दुप्— यदुक्तं 'ऐर कृत्वोद्धेयम्' इत्यनेन उपपत्तिः,
(केवलं नियते), यथापशीयप्रयोगवचनेन (तु)
स्तुतिषाधनत्वमिति, तत्र । यदि एव भूयेत 'ऐर
भवति' इति, तदा उपपत्तिः स्यात् । इह तु ऐर कृत्वा
ऐरमभिविधेयं उद्धेयमिति भूयेव अस्य साधनता
विधीयते । यथापशीयेन तु अन्यथाऽनुपपत्त्या गिरापदस्य
स्तुतिषाधनता विधीयते । सा च प्रत्ययेण इरापदेन
अन्यथाऽनुपपत्तिर्वाप्यते । यदपि अपरमुत्तम इरापदा-
दपि अर्थादुत्पत्तिरपेक्षितव्येति, उच्यते । यथा इरा-
पदविधीय एव (स्तोत्रे) विदितम् । तस्य अर्थादुत्पत्तिः ।
यदुच्यते उद्धेयस्य तत्र नास्ति भ्यासात्, इह तु (गिरा-
पदे) उद्धेयैव कर्तव्यमित्युक्तं कार्यविशेषो विधाताभवः ।
तत्र गिरापदस्य (कार्यविशेषविनिर्देशकः इत्यर्थः)
उद्धेयं नियते । (ए हि न श्रुतेः नास्ति कल्पयितुं
शक्यते प्रत्ययभूतेन, इरापदेनैव स्तोत्रस्य निष्कारण-
त्वात् । तन्नास्तिरापदायैव नियतम्) । 'इतरत् गिरा-
पद साम्नादस्यवत्' इति न श्रुतेः उदात्तेन दार्ढ्यात् ।
कथम् ? 'उत्पत्त्या साधयेतीत्युक्तम्' इत्यन्यत्र
भूयते, 'यथापशीयम्' इति दार्ढ्यात् । तत्र (प्रकृत्या)
कथयतेनैव यथापशीयेन यथापशीयेन

शा -- (रथभोजनस्य पदह-) अङ्गुलिनिराकरणं तु भाष्ये अतिशयोक्तमिति नातीशार्दन्त्यम् ।

सोम -- पूर्वोक्तपदहाङ्गुलीनानात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु -- 'आवृत्तं पृथगनुपपत्ति' इति यत्र पद-
हास्यासः, तत्र मध्यशानस्याप्यभ्यासः स्यात्, कर्मणः पुनः प्रयोगात् इति ।

वि -- 'अभ्यासे पदहे मुक्तिमभ्यस्येत् किं न वा, ऽमिमः । सोमस्यारियत्, मेरं संस्थिते तद्विधानतः ॥'

भाट्ट -- यत्र 'आवृत्तं पदहसुपपत्ति' इत्यादौ नैस्तथैव पदहाङ्गुलिः भूता, तत्र सर्वांते एव मध्यशानम्, पदहसंस्थायाः पदहविषयकस्यापारोपरमरूपतायाः सर्वांते एव स्युः । अतः प्रतिपदहं निमित्ताभावादेव तस्या-
करणम् । नहि अत्र प्रयोगसमाप्तिः तदुत्तरकाल्यन्तायां वा संस्थापदार्थः, येन प्रतिपदहान्ते तन्मरात् आवर्तत मध्यशानम् । श्यागशोपरमवाची तु संस्थाशान्ते वृद्ध-
भ्यरहासात् । न च पदहे कर्त्तव्ये तदुद्देश्यकस्यापारोपरमः संभवति । अतः सर्वपदहान्ते सङ्घट्टे मध्यशानम् ।

मण्डन -- 'नाङ्घ्रिखानस्य तु ।'

शंकर -- 'सङ्घट्टं तत् पदहे पुनः ।' तत् मध्य-
शानम् ।

● गवाश्चादिशब्दा जानिमानकः । पाठकादि-
शब्दासु क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकः । वि. ७।३।११.

● गवीपुच्छाः आरण्यगोभूमिः । (कुरीट कण्ठ
इति कोट्टयपदेशे तादृशस्य वृणत्तिरेवस्य नाम)
'अनाङ्घ्रिर्विं जर्विण गवीपुच्छाश्च' । वि. १०।८।४.

● गव्यम् इति गवामयनं द्रुमः गोशंकर्यात् 'गवो
वा एतद् सत्रमागत' इति । तस्य धर्मणामतिदेशः
'आरिण्यानामयनम्' इत्यादिषु सन्नेषु । भा. ८।१।
१।१।८.

५ गव्यस्य च तदादिषु । ८।१।१।१।१८।।

गव्यमिति गोशब्दात् संकल्पनामान्ये अत्र च प्रत्ययः ।
'गवो वा एतद् सत्रमागत' इति गवामयनस्य सत्रस्य
गोशंकर्यात् । तदादिषु इति तत् सत्रं गव्यं आदिः देवा-
स्तानि तदादीनि आरिण्यानामयनं इत्यादीनि सत्राणि ।
अङ्गुलीनानात् सूत्रेणः । तदादिषु आरिण्याना-

मयनम् इत्यादिषु सन्नेषु गव्यस्य गवामयनस्य विषयतः
स्यात्, संवत्सरसामान्यात् । 'एवमय उपगायन्ति'
इति माहात्म्येकं धर्मं संवत्सरस्ये दर्शयति, 'ऋत्विज
उपगायन्ति' इति च संवत्सरस्ये । ततश्च गवामयनं
संवत्सरसत्राणां प्रकृतिः । के.

● गानम् उद्गानम् । अन्यत् हि गानम्, अन्यदु-
द्गानम् । गीतिमार्गं गानं लौकिकं वैदिकं च । द्वितीयं
गान्नः पर्यं ङापूर्वस्य गायतेरभिषेयं प्रविद्धम् । भा.
३।५।८।२६. ● गानम्, उपगानम्, कण्ठवीणाभिः
पानीनामुपगानम्, दुन्दुभिगानम्, शारीरगानम्, तन्वी-
गानम् । वि. १०।४।६. अत्र गानम् उद्गातारः कुर्वन्ति ।
तत्साहाय्यम् उपगानं नाम ऋत्विजः शोशान्देन पञ्चमानश्च
ओसन्देन कुर्वन्ति । कण्ठवीणाभिः नाम वाद्यविशेषैः
पलयः उपगायन्ति । दुन्दुभिधानः एष दुन्दुभिगानं
महागते । शारीरगानं शारीरगयत्रैः कण्ठादिभिः गायकैः
कृतं गानम् । इति अनेके गानप्रकाराः प्रदर्शिताः । के.

● गानम् एकत्रिकं क्रीं एकस्या एव कव्यः
निरम्यासोऽनु कुर्वे । भा. १०।५।३।१०-११, ● गानम्
एकत्रिकं कृतो माध्विनियममानस्योपि आद्ये एष
निमित्ते कृष्ये । अन्यलौकिकान्तरणम् । १०।५।१७-१८.

● गानं ज्योतिशोमे यक्षयज्ञोपि गिरापदस्थानपरि इरापदे
कर्त्तव्यम् । वि. १।१।१९. ● गानं मैत्रोवशाम्ने
दादाशोऽ उतराप्रथम्युक्तिवोर्बुदागौरव । अतिशयतीषु
इति चन्द्रवर्णनं तु प्रथमया अतिशयतायाः सतस्रु-
सात् । भा. १।२।५।११-२४ वर्णकं २, ● गानं प्रदुषं
परिचयतं कर्त्तव्यं कृष्ये कर्त्तव्यमिति । १।२।३।२०, ● गानं
बृहद्रथंउरयोः सत्योन्मुत्तराप्रथम्यनेन संशारितकृत्तुभीरेव
ज्योतिशोमे । १।२।६।२५-२८, ● गानं ब्रह्मयान्नः
गवामयने द्वयोर्दोर्दोर्दोः प्रथमपनेन । १।२।१।२५-२८
वर्णक ४, ● गानं महामने भूदो 'पलय उपगायन्ति,
विष्णोन्वामिद्वरगायन्ति, कण्ठवीणादिवरगायन्ति,
अङ्गारणि हामिद्वरगायन्ति' इति । प्रकृतौ क्रीत्र उर
गायन्ति । १०।४।५।८, ● गानं योनिगान्नः उपायार्थ-
वनेनोत्तरयोर्दोः । १।२।१।३२-३३, ● गानं रथोपगदि-
गात्तु कृष्ये । १०।६।१।११-२, ● गानं गौरवोपक-
र-

चलेन गिरापदवापकत्वमाप्तम् । तेन च यथैव तत्कार्यं च
 शापनशास्त्रद्वन्वात् इरापदस्य च कार्यताः प्रादुर्भूतत्वात्
 तत्कार्यजनकत्वं कल्प्यते, तथा तद्भेदेनैव गिरापदपाठ-
 स्थापि अग्निष्टोमस्तोत्रापूर्वशापनत्वकहरनाप्रतिबन्धोऽपि ।
 अत एव कार्यस्थापि उद्देश्यता न गिरापदीयत्वेन, अपितु
 अग्निष्टोमस्तोत्रापूर्वशापनीभूतविजातीयगुणमिधानत्वेनैव ।
 तत्कार्यापन्नत्वव्यवहारस्तु निषेधानुशासनात् तत्कार्य-
 ष्यकर्तृगिरापदीयत्वमधिकमात्रेण । अत एव पाठोऽपि
 गिरापदस्य यत् ' यज्ञायज्ञीये पुच्छे गापति ' इति चपने
 यज्ञायज्ञीय साम विहितम्, तत्र तस्य दृष्टविषया पुच्छा-
 मिधानजनककृताशरभिव्यक्तिजनकत्वेनैव उपयोगात्,
 तत्र च इरापदविषयत्वेन गिरापदस्यैव आम्नानसिद्धस्य
 विनियोगात् सार्थक । अतः सिद्ध निषेधानुवादत्वेन
 गिरापदपाठादेः अग्निष्टोमस्तोत्राद्गतया गिरापदविनियोज-
 कत्वाभावात् इरापदस्य ' ऐर कुन्वोद्रेयम् ' इति प्रत्यक्ष-
 विधित्वा विधिभ्य विहितस्य नियतमेव तद्वाचकत्वं
 तत्कार्यापत्तिश्चेति । यत्तु अत्र तन्त्ररत्नशास्त्रदीपिकयोः
 उद्गानमुद्दिश्य इरापदविधिरित्युक्तम्, तन्न स्तोत्रविषया
 गानाद्भवे गानसंस्कार्यगुणमिधानजनकगिरापदवापकत्वा-
 लुपपत्तेः । उच्यतेऽपि च गानातिदेशे तदङ्गत्वोभाति
 देशान् अतिदेशापत्तेः उपेक्षितम् । यद्यपि कैश्चित्
 गानसंस्कार्यैरापदस्य स्तोत्राद्गतया विधिः, अग्निरवसंस्कृत-
 ष्टीकानामिद्य यागशासनतया तद्भेदेन संभवत्प्रातिरु-
 स्थापि गानस्य शीघ्रप्रवृत्त्या पुनर्विधान गिरापदस्य गान-
 संस्कार्यवर्णनमित्युक्तम्, तदपि गानवार्त्तणोऽपि गिरा-
 पदवर्णनान्यत्तेः अस्य प्रकृतगानसंबन्धोऽपि गिरापदमात्र-
 गानशरणे तन्निषेधानुवादस्यैव शरणीकरणायतया तत्र
 एव उभयवार्त्तणे गानविधिवैधर्म्यादुपेक्षितम् । तस्मादस्य
 इरापदमात्रविधायकत्वम्, उद्देश्यमिति तु स्तानापक्षिप्राप्ता-
 नुवादः, इत्येव तत्त्वम् । १०.

मण्डन—' प्रयोग्यता नित्यगिरापदस्य । ' २०.

शंकर—' गिरापदधिविरापदात् । ' २६.

● गिरापदधमाः इरापदे भवेयुः ज्योतिष्टोमे यज्ञ-
 यज्ञीये । भा. १।२।१२।१.

● गिरापदस्थानापत्रे इरापदे गानं कर्तव्यं
 ज्योतिष्टोमे यज्ञायज्ञीये ॥

अप्रत्याणाच्छब्दान्तरये तथाभूतोपदेशः स्यात् ।
 १।१।११।५४ ॥

भाष्यम् — ज्योतिष्टोमे यज्ञायज्ञीये प्रवृत्त
 अगमनन्ति ' न गिरागिरिति ब्रूयात्, यद् गिरागिरिति
 ब्रूयात् आम्नानमेव तद् उद्गतोद्दिश्य, ऐर कृत्वा
 उद्द्रेयम् ' इति । ज्योतिष्टोमे गिरापदस्य स्थाने इरापदं
 कर्तव्यमिति समधिगतम् । इदानीमिदं संदिग्ध किं
 प्रगीतम् इरापदं कर्तव्यम्, उत अप्रगीतमिति । किं
 प्रातम् ? गिरापदत्वं अन्यसिन्नु गच्छे भूममाणे ब्रूमः
 अप्रगीतम् इरापदं कर्तव्यमिति । कुतः ? अप्रगाणात् ।
 नहि तत् प्रगीतमुपदिश्यते । सर्वे हि यत् यथाभूत-
 मुपदिश्यते, तत् तथाभूतमुपयोज्यम् । ननु नैव तत्
 अप्रगीतमुच्चार्यते, तद्विद्यमानेन अयं निर्देशः कियते ।
 तेन स्वरविशेषः कश्चित् निर्दिष्टो भवति । अत्रोच्यते ।
 यद्यपि चास्ति स्वरविशेषः, अन्ये तु गीतविकाराः
 आर्दभावादयो न निर्दिश्यन्ते । अविच्छेदात् तद्विष-
 उपादितः । तस्मात् अविच्छेदं प्रयोक्तव्यम् । अत्रोच्यते
 तद्भूतनिर्देशः अविच्छेदः इति । उच्यते । अविच्छेदाया
 कारणं वक्तव्यम् । विच्छेदाय तु निर्देश एव कारणम् ।
 तस्मात् अप्रगीतं प्रयोक्तव्यमिति ।

दुप — गिरापदगीतिः इरापदे न स्यात् । कुतः ?
 गीत्या वर्णाः संस्कार्यते । गिरापदवर्णानां च वा संस्का-
 रिका गीतिः, सा तादेव वर्णान् संस्करोति, तैरेव वर्णैः
 प्रयुज्यते, इरापदवर्णैः न प्रयुज्यते, गिरापदवर्णैस्वरूप-
 युक्त्यात् गीतेः । तस्मात् यथाभूतम् (यथास्नातम्)
 इरापदम्, तथाभूतमेव प्रयोक्तव्यम् । ननु च ' ऐरम् '
 इति विकारे तद्विद्य उच्यते । वर्णानां च स्वर एव
 विकारः । तस्मात् तद्विद्यमानेनैव गीतिः उपदिश्यते ।
 (उच्यते) नाम विकारे तद्विष उच्यते, किं तर्हि ?
 स्वार्थे एव । यावदेव उक्तम् ' इयं हुन्वा उद्द्रेयम् '
 (इति) तावत् ऐरम् इति । यदि च प्रगीतात् तद्विष-
 उच्यते, तथा सति ' इदं तत्त्वं प्रथमस्वर वा '
 कृत्वा इकारस्य आधीभावः स्यात् । (तत्त्वानुगामी यद्

आनीयमाना ऋचश्चोदकातिरिष्टवर्षेण एवमेवा इति सिध्यति, तेन धर्माणां विकृतौ संभवत्प्रयुक्तयो यथायथं बोध्यः । संकल्प. ४।१।४.

ॐ गायत्रीपु प्राकृतीनामवच्छेदः प्रकृत्यधिकारात् संख्यासंज्ञाद्विमिश्रितोऽवच्छेदोऽप्यतिरेकात् तदाख्यारवम् । ८।३।६।१२ ॥

उपचयश्चित्तः, इदानीमपचयश्चित्तपति । बृहस्पति-सुवे समाप्तानाम् 'गायत्रीमेतदहर्भवेति' इति । प्रकृतौ च गायत्रीनिष्टुजगत्वे भवन्ति, बृहस्पतिस्थे तु गाय-त्र एव । तत्र गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा, त्रिष्टुप् चतुश्चत्वारि-शदक्षरा, जगती च अष्टाचत्वारिंशदक्षरा । अथ बृह-स्पतिमथे सर्वा गायत्र्यः कथं कर्तव्याः ? किं त्रिष्टुप् चतुर्विंशत्यक्षराणां लोपं कृत्वा, जगतीपु च चतुर्विंशत्यक्षराणां लोपं वा कृत्वा द्वेषा शिखा वा इति । अथवा दाशतयीभ्यः ऋचिगायत्रीशाम् आगमं कृत्वा इति स्वाम्मतिः । तथा च लोपो वा आगमो वा इति विचारे पूर्वपक्षमाह । बृहस्पतिमथे गायत्रीपु कर्तव्याम् प्राकृतीनां ज्योतिष्टोम-गणनां त्रिष्टुप् जगतीनां च अवच्छेदः अक्षरलोपः स्यात् । त्रिष्टुप्जगतीनाम् अविनाशराणां लोपं कृत्वा गायत्र्यः संयादनीयाः । प्रकृत्यधिकारात् प्रकृतेः सकाशात् बृहस्पतिमथे त्रिष्टुप्जगतीनां चोदकेन प्राप्तत्वात् । ननु प्रत्यक्षश्रुतेन गायत्रीशब्देन त्रिष्टुप्जगत्यो वाचिताः स्युः । मेयम् । 'गायत्रम्' इति गायत्रीशब्दस्य संख्यायात् संख्याभावाकत्वात् । गायत्री नाम चतुर्विंशतिः । कथम् । अन्वतिरेकात् गायत्रीशब्दस्य चतुर्विंशतिसंख्यायाः अन्वतिरेकात् स्वभिवारः नास्ति यतः । संख्यायासात् अन्वतिरेकात् गायत्रीशब्दस्य तदाख्यत्वं चतुर्विंशतिसंख्यायाः कल्पम् । अविष्टोमवत् । यथा 'चागमिष्टोमम्' इत्युक्ते द्वादशा-द्विजानामहामुक्त्वास्तोत्रावलोपः, एवमत्र गायत्री इत्युक्ते त्रिष्टुप्जगतीनामवच्छेदोऽप्यतिरेकात् । तस्मात् त्रिष्टुप् जगतीनां च अक्षरालोपं कृत्वा गायत्रो निष्पादनीकाः । इति पूर्वः पद्यः ।

वं नित्यवच्यं पृथक् सतीपु तद्वचनम् । १३ ॥

गायत्रीशब्दः चतुर्विंशतिसंख्यायाश्चरः इति पूर्वपक्षे देवन्तरमाह । सं गायत्रीशब्दं नियन्तु निवमेन संख्या-

मात्रं ब्रुवन्तं भावा, तद्वचनं गायत्रीवचनं गायत्रीशब्दः पृथक् सतीपु गायत्रीशब्दो मिश्रस्तु जगतीपु भवति 'ने हि दे गायत्र्यो सैका जगती' इति । यदि संख्यायां गायत्रीशब्दः, ततो जगत्या दे चतुर्विंशतिसंख्ये इति एतद्वचनमुपपन्नं स्यात् । अथ ऋचि, ततो दे ऋचौ जगत्यां न सा, इति तद्वचनमनुपपन्नं स्यात् । एवं 'तिलोऽनुष्टुभश्चात्तो गायत्रीः करोति' इति । तस्मात् संख्यायामेव गायत्रीशब्दः ।

न विंशतौ द्वेषेति चेत् । १४ ॥

सिद्धान्ती शकृते । विंशतौ संख्याया दश संख्या न विद्यते । न संख्या संख्याऽन्तरे विद्यते । एतदष्टा-चत्वारिंशत्संख्याया चतुर्विंशतिसंख्या नास्ति । तस्मात् एका जगती दे गायत्र्यो इत्येतदनुपपन्नमेव इति । अथवा अन्वोऽर्थः । न इति पृथक् वाच्यम् । न अक्षरा-वल्लोपः कर्तव्यः, यत्रपि गायत्रीशब्दः संख्याया स्यात् । यतः विंशतौ दश विद्यन्ते । द्वौ दशकौ एका विंशतिः । येन विंशतिः उगता, उगता एव तेन दश भवन्ति । एव तेन त्रिष्टुप्जगत्याः प्रयुक्तः, प्रयुक्ता एव तेन तद्वचनीया गायत्रो भवन्ति । तस्मादधिकारेण प्रयोगः । एवं चोदकानुग्रहश्च भवति, गायत्र चार्हः कृतं भवति । इति ।

येऽसंख्यमेव स्यात् । १५ ॥

न संख्याया संख्या विद्यते, अष्टाचत्वारिंशत्संख्याया चतुर्विंशतिसंख्या न विद्यते इति चतुष्टयां पूर्वग्री उक्त-मति । संख्याया संख्या वर्तते इति न ब्रूमः । किन्तु अष्टाचत्वारिंशत्संख्यायापरिच्छिन्नेषु अक्षरेषु अवचनमते दे चतुर्विंशतिसंख्ये वर्तते, न तु दे ऋचौ इति ब्रूमः । न च संख्या संख्याऽन्तरं निवर्तयति । यदि निवर्तयेत् देः संख्यामेव स्यात् । यस्य दश तावः, तस्य द्वौ पञ्चशौ गत्राम्, इति वचनं न स्यात् । भवन्ति च तन् वचनम् । अथवा, उक्तस्यां संख्यायाः प्रयोगो न पूर्वाः संख्या उगता भवन्ति । पदस्य 'एका च दश च द्वा च सप्त च परार्थे च' इति सार्थः संख्या अनुवचनी । यदि न उक्तस्यां संख्यायाः प्रयोगो पूर्वाः संख्या उगता भवेत्तु, देः संख्यामेव स्यात्, देः परार्थे ही संख्या भवेत् । ता दि सार्थे उक्तः । तस्मात्संख्यायां पूर्वा

क्वापदप्रभावात् । अत एव अस्माभिः ५८ सूत्रे एव लिख्यते इति चेद्यम् । ' यदि पूर्वपक्षः प्रप्रपदं प्रप्रीपदं वा प्रयोक्तव्यम् । यदि सिद्धान्तः प्रप्रीपदमेव प्रयोक्तव्यम् ' (इति त्रिद्वित् पाठभेदेन भाष्यम्) । नैतत् अन्वतराधिकरणस्य प्रयोजनम् । पदप्रयोगविकल्पभावे, न प्रमाणे । तस्मात् पूर्वाधिकरणस्य प्रयोजनमिदम् ' आम्नातादप्यत् ' इत्यस्य ' प्रप्रपदं प्रप्रीपदं वा पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते प्रप्रीपदमेव ' इति । (अत्र) प्रमादात् लिखितम् । ' अप्रमाणात् ' इत्यस्य प्रयोजनम् (तु) अप्रगीतम् इरापदं पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु प्रगीतं प्रयोक्तव्यम् । यत् पुनरिदम् ' नात्र कश्चित् विशेषः, अन्वयिनः तत्त्वदेशे प्रयोजनमस्ति ' इति इदम् ' वचनमिति चेत् ' इत्यस्य सूत्रद्वयस्य (५७-५८) प्रयोजनम् । इरापदे वचनात् प्रमाणम्, यदि वा स्थानाप्रस्था, सर्वथा इरापदं प्रगीतं प्रयोक्तव्यम् । प्रप्रीपदे तु न वाचनिकं प्रमाणमस्ति । किं तर्हि ? न्यायात् । तत्र (इरापदे) यद्विचचनेन गानं प्राप्यते, प्रप्रीपदादीनां तु वचनाभावात् अप्रगीतत्वात् स्यात् । ' तस्मात् प्रप्रीपदादीनां नैव स्यात्प्रगीतता । यदान्यत्वप्रधानत्वाद् वाक्यस्य स्यात् प्रगीतता ॥ '

शु- निघण्टुगिरापदम् इति श्लोके किं तत् अप्रगीतं प्रयोक्तव्यम्, उत प्रगीतमिति संशयः । (तथा च प्रास्तावकसरोऽयं विचारः इति व्यवसरखंगतिः) । तत्र ' न प्रगाथा भवेत्, कस्याद्प्रगीतस्य चोदनात् । प्रगीतान् तद्वितोऽपत्तावाधौपीय प्रसज्यते ॥ ' (छन्दोगानां श्रुष्टप्रथमद्वितीयवृत्तवचनपुर्येन्द्रादिस्वार्थलक्षणः सत स्वराः । तत्र श्रुष्टप्रथमद्वितीयः उच्छेपिणः आवागम-दारुण्यदिभिः उच्छेपकारणैश्चिथ्यमाणत्वात् । चतुर्थेन्द्रादिस्वार्थाः स्वरा अवशेषिणः अन्वत्सर्गाभ्यादंघादिभिः अवशिष्टमागलात् । तृतीयस्तु उच्छेपान्शेषावशित्वेन रिदयो मध्यमः स्वरः । तथाच तृतीयानामङ्गमध्यमस्वरात् द्वितीयः उच्छेपः, द्वितीयात् प्रथमः उच्छेपतरः, श्रुष्टः उच्छेपतरतमः । परम् अवशेषिष्वपि तारतर्यं दृश्यम् । अतश्च उच्छेपस्य द्वितीयानामङ्गस्य उदात्तत्वात् उच्छेप-तरस्य उदात्ततरत्वं पर्यवस्यति । तथा ' वृद्ध वृद्धो वृद्धिः

प्लुतः ' इति त्रिमापभूतानां वर्णानां पर्यायसंज्ञाः इति फुल्लमुञ्जवाक्यात्भिरुक्तम् । तथा च तालग्यम् उक्त-लक्षणप्रथमस्वरं च वृद्धं मयति प्लुतं प्राप्नोति इति इरापदे इकारस्य तालग्यपान्तात् ऊद्गाने ' योनिवत् स्वरः ' इति सूत्रेण अतिदेशात् इरापदगतप्रथमस्वरप्राप्त्या प्रथम-स्वरत्वाच्च प्लुतलक्षणवृद्धौ तस्मात् ' वृद्धं तालग्यमायी भवति ' इति वचनान्तरेण आयीभावे आपीरापदस्य ' वृद्धिर्षष्ठाचामादिसद् वृद्धम् ' (पा० १।१।७२) इति वृद्धत्वात् ' वृद्धाच्छ. ' (पा० ४।२।१२४) इति छप्रत्यये तस्य आवनेपीप्लुतेण (पा० ७।१।१२) ईशादेशे आपीरीयम् इति प्रसज्येत । वस्तुतस्तु प्रगीतान् तद्वितोऽपत्तिपक्षे स्वार्थिके अणि आपीर प्रसज्येत इत्येवञ्च आणदने युक्तम् । सोम.) तस्मादप्रगाथम् । ' गिरापदस्य यत् स्थानम्, तत्र ह्रीदं विधीयते । इरापदमसतरस्य या गीतिस्तां लभेत तत् ॥ ' तस्मात् प्रगीतं प्रयोक्तव्यम् । १७.

वि- ' इरापदं न गेयं स्याद् गेयं वा, गीत्यनुक्तिः । न गेयम्, गीयमानस्य स्थाने वातात् प्रगीयते ॥ ' ' विमुक्तादिभ्योऽण् ' (पा० ५।२।६१) इति सूत्रेण अण्-प्रत्ययेऽपि ' मलोच्छ. सूक्तान्मोः ' (पा० ५।२।५९) इति सूत्रात् सामानुवृत्तेः ऐरं साम इत्यर्थो भवति, सामर्थं च गीतियाध्यम् । यदा तु ' तस्य विकारः ' (पा० ४।२।१२४) इत्यस्मिन्नर्थे अण्प्रत्ययः, तदानीम् इराया विकारः इति विभेदे यथोक्तं गानं लभ्यते । तस्मात् गातव्यम् ।

भाट्ट- ' इरापदम् अप्रगीतं प्रयोक्तव्यं प्रगीतं वेति संदेहे ऐरमिति अपगीतश्रवणात् अप्रगीतम् । यदि हि अर्थं स्वार्थे तद्वितं, तदा ह्य इत्वा इत्यर्थावगमात् इरापद-मात्रविधिः स्यद् एव । नहि प्रगीतेरापदात् अत्र तद्वितं, तथात्वे इकारस्य तालग्य-पान्तात् गीतिदशाया च वृद्धान-पत्ते. ' तालग्यमायी यत् वृद्धम् ' इति छन्दोगसूत्रेण गीतिदशाया यत् त्रिमात्रामकताया वृद्धं तालग्यम्, तत् आयी मन्वीत्यर्थेन आयीमात्रविधानात् आचारादिचिन्ते ' वृद्धाच्छ. ' इति पाणिनिमुत्रेण छप्रत्ययोप्येत्तौ आपीरीयम् इति क्वापत्तेः । अत्र स्वार्थतद्विते वैषम्यपरतेः विकारार्थः

करोति ' इति वचनम् । न विधौ परः शब्दायः । तिलः अनुष्टुभश्च चतस्रो गायत्र्यः कर्तुं न शक्याः । शक्यास्तु तिष्ठतु अनुष्टुभ पण्यवतिर्छन्दसायां चतस्रश्चतुर्विंशतयः । तस्मात् तत्र संख्याया गायत्रीशब्दः इति चेत् ।

यावदुक्तम् । २४ ॥

तत्राह सिद्धान्ती । यावत् उक्तम्, तावदेव तत् । ' चतस्रो गायत्रीः करोति ' इति इदं एकं संख्याऽर्थो गायत्रीशब्दः, नान्यत्र, क्व चिदेव संख्यावाचकत्वस्य दर्शनात् ।

अन क्व चित् पुस्तके ' यावदुक्तमिदं वैकन संख्यार्थो नान्यत्र क्व चिद्दर्शनात् ' इत्येतावत् सूत्रमेव । क्व वित्तु ' यावदर्थमिदं वैकन संख्यार्थो नान्यत्र क्व चिद्दर्शनात् ' इति सूत्रम् । यदुन तु ' यावदुक्तम् ' इत्येव सूत्रम् । भाष्ये तु ' यावदुक्तम् इदं वैकन संख्यार्थो नान्यत्र क्व चिद्दर्शनात् ' इत्येव ग्रन्थः । परंतु संशोषकेः ' यावदुक्तम् ' इत्येव सूत्रम्, अत्र शिष्टं तु व्याख्या इति विभागः कृतः । शोऽस्मान्निरुद्धताः व्याख्येयव्याख्यान-भावं समञ्जसं मन्यमानैः । विवल्करिणोऽपि ' यावदुक्तम् ' इति तानदेव सूत्रं कृतम् ।

अपूर्वे च विकल्पः स्याद् यदि संप्र्यात्रिधा-
नम् । २५ ॥

बृहस्पतिवने ' गायत्रमेतद्दर्भं वती ' इति गायत्री-
शब्देन यदि संख्यायाः विधानं स्यात्, तदा अपूर्वे
प्रकृतिसूत्रे स्वतः प्रकृतिभूते दर्शपूर्णमासे ' आजुरोता
दुषस्यतामि प्रथम्यपरे, वृणीषं ह्यग्नाह्वनम् ' इत्यस्याः
गायत्र्याः यत्किञ्चिदगतानां च चतुर्विंशत्यक्षराणां विकल्पः
स्यात् । स चासुक्तः सत्यां गतौ । तस्मात् गायत्रीशब्दः
न संख्यावाचकः ।

ऋगुणाद्यामेति चेत् । २६ ॥

बृहस्पतिवने ' गायत्रमेतद्दर्भं वती ' इति गायत्री-
शब्दे संख्यावाचकः स्वीकृते दर्शपूर्णमासयोः सामिपेनीनां
परिधानीयायां विकल्पः प्रशस्येति सिद्धान्तिना उक्ते पूर्वं-
पथी आह । तत्र प्रयोगस्य ऋगुणवात् न विकल्पो
भविष्यति इति । ऋचदान सामिपेभ्य आम्नाताः ।
तस्माच्च न ' आजुरोता दुषस्य ' इति गायत्र्या तत्रैव

परिधानमिति । ऋक् गुणो यावा सामिपेनीना वा
ऋगुणाः । तासां भावः ऋगुणत्वम्, तस्मात् ।

तथा पूर्ववति स्यात् । २७ ॥

सिद्धान्ती आह । यदि दर्शादौ सामिपेनीनाम् ऋगु-
णत्वात् न ऋचो विकल्पः प्राप्नोति, तर्हि पूर्ववति पूर्वा
प्रकृतिः यस्यास्ति सः पूर्ववान् बृहस्पतिवस्यः ज्योति-
षोमस्य विद्वतिभूतः, तस्मिन् पूर्ववति तथा दर्शादि-
सामिपेनीवत् ऋगुणत्वं स्यात् । बृहस्पतिवसे ' गायत्र-
मेतद्दर्भं वती ' इति गायत्रीशब्दः ऋचावक एव स्यात् ।
दर्शादिप्रयोगात् बृहस्पतिवस्ययोगस्यापि ऋगुणत्वात् ।
तस्मात् न त्रिदुग्भगतीना अक्षरलोपेन गायत्री वसंभा-
दनम् ।

गुणावेशश्च सर्वत्र । २८ ॥

सिद्धान्ती आह । दर्शपूर्णमासयोः ' आजुरोता दुष-
स्यत ' इति गायत्र्या सामिपेनीः परिदद्याति । तत्र
सर्वत्र ऋचनायाम् आजुरोताया गुणावेशः गुणस्य चतु-
र्विंशतिर्छन्दसायाः आवेशः निवेद्यो भवति, नाशयथे ।
तेन ऋगुणत्वं च संख्या च उभे अनुगृहीते भवतः ।
बृहस्पतिवसे तु या ऋचः चोदकेन प्राप्ता, तासां त्रिदु-
ग्भगतीनामेव अवयवे संख्या निविद्यते । तत्र ऋगुणत्वं
नानुयज्यते । प्रकृतिगायत्रीपु उपदीयमानानु तु उभय-
मनुयज्ये तस्मात् प्रकृतिगायत्रीप्रमाणमः स्यात् । अथवा
सिद्धान्ती दाहते । गुणावेशश्च सर्वत्र । ननु भवत्
अक्षरगतायामेव संख्यायां कुनोऽपि निविद्यते । प्रदृशां वा
चमघानां वा अन्येषां वा वदार्थानां चतुर्विंशतिर्छन्दा
गृह्यताम् । ' गायत्रमेतद्दर्भं वती ' इति सामान्यश्रवणात् ।
तस्मात् गुणस्य चतुर्विंशतिर्छन्दसायाः आवेशः सर्वत्र
प्रदृदिष्यति प्राप्नोति इति ।

निष्पन्नमहणामेति चेत् । २९ ॥

पूर्वपथी भूते । बृहस्पतिवसे ' गायत्रमेतद्दर्भं वती ' इति
गायत्रीशब्दः ययपि संख्यावाचकः, तथापि अक्षर-
गतायामेव संख्यायां निष्पन्नः प्रसिद्धः । निष्पन्नश्च न
श्रवणात् न प्रदृशां चमघादीनां वा श्रुतं वा गायत्रीशब्देन
प्रदीतुं शक्यते । तस्मात् ऋगतयामेव अक्षरगतां श्रुतं वा
गायत्रीशब्दो भवति । तस्मात् सर्वत्र निवेद्यः । गायत्री-

अत्र अग्निहोत्रकरणस्यवचनेन गार्हपत्ये आहवनीयस्य लघो ध्वनितः । सूक्त्यै. ३।२।७. * गार्हपत्यादेव आहवनीयः आधेयः आपाने, न तु लौकिकात् । ३।२।२, * गार्हपत्यादेन दक्षिणाग्नेराधानम्, न तु दक्षिणादिगाहतात् लौकिकात् । ३।२।४, * गार्हपत्यादेव मतिकर्म आहवनीयस्य समुदरणम्, न तु अरणीभ्याम् । ३।२।७. * गार्हपत्यस्य अद्रव्यम्, 'द्रव्याणां कर्मसंयोगे' इत्यनेन (पूर्वपक्षे) (३।१।१२) भविष्यति । वा. ३।२।२।२ प्र. ७५२. * गार्हपत्यस्य 'प्राजहितः' इति पूर्वार्थासंज्ञा । भा. १।२।१।६।१३. * गार्हपत्यस्य सदा प्रदीपनं अरणिर्वा सदा धारणोपायः । सूक्त्यै. ३।२।६. * 'गार्हपत्ये पत्नीसंयाजान् जुशेति' अत्र होमनिशेषमन्त्रं गार्हपत्यो विहितः । वि. १०।८।८.

॥ गार्हपत्ये श्रपणं श्रुतम्, स एव प्रयुक्तो विद्यते, अश्रयुक्ते च असङ्गः स्यात् ' इति (यः), स एव न्यायः अत्रापि (कुण्डपायिनामनेन अग्निहोत्रश्रपणे) । भा. १।२।१।६।२२. * 'गार्हपत्ये हवींषि श्रपयति' इति गार्हपत्यस्य कर्मसु उच्यते. १।२।१।२।२.

* गार्हपत्यान्यायः । अययै देन्द्रीन्यायः । भा. ३।२।२।३४. * गार्हपत्यशब्दः संस्कारनिमित्तकः संस्कृतमर्ति ङ्ते । वि. ७।१।२२.

* गार्हपत्यायामिषु लौकिककर्मानुष्ठानम् । विहासधिकरणम् । भा. १।२।२।१।१-७. * गार्हपत्यान्वाहार्थपचनयोः दशपूर्वभासादी प्रधानकर्माधिकरणत्वाभावात् । सु. प्र. ७८०. * गार्हपत्याहवनीयौ उभावैकस्यौ । आहवनीयेऽप्यासिते परिशिष्टौ गार्हपत्यो भवति । भा. १।२।१।१।५, * गार्हपत्याहवनीयान्वाहार्थपचनार्थिन्यो विना पचानि (अग्निहोत्रदशपूर्वभासादीनि) कर्माणि न कियन्ति । २।३।३।४.

* गार्हपत्योपस्थाने ' निवेशनः संयमनः ' इति मन्त्रो चयनात् विनियोककम्, न तु लिङ्गात् इन्द्रोपस्थाने । भा. ३।२।२।३-४.

* गार्धी गोपी गोपोत्किञ्च इत्यादयः सन्धाः गोशब्दरूपप्रज्ञाया न प्रमाणम् । भा. १।३।८।२४-२५,

* गोव्यादिशब्दः शास्त्रादिमानवगम्यते अनुरूपे हि

गाम्यादित्योशब्दस्य । १।३।८।२८, * गाव्यादिदृशीनात् (गाधीगन्धश्रवणात्) गोशब्दस्सरणम्, ततः शास्त्रादिमानवगम्यते । १।३।८।२९.

* गिरागिरा । ' न गिरागिरैति ब्रूयात् ' ऐरह्वोद्वेग्यम् ' इत्यत्र गिरापदनिषेधपुरःसरम् इरापदे विहिते एति निषिद्धस्य नित्यनिवृत्तिः । उच्यते । अत्रासत्त्वात् इरापदमत्र विधीयते, तेन विहितेन याऊप्राप्ते गिरापदे बाधिते स बाधो ' न गिरा ' इति प्रतिषेधेन अनुद्यते । वि. ९।१।२. * गिरापदं प्रतिषिध्य इरापदं विधीयते, तत्र इरापदस्य शिरापदकर्म्ये लक्ष्यति प्रतिषिध्यमानम् । टुप्. ६।१।१०।३१. * गिरापदं विद्वतीरमिनिषेष्टमर्हति, इरापदं तु प्रकृतौ । भा. ९।१।२।८।५३.

* अग्नौ ' यज्ञायज्ञीयं पुच्छे गायति ' । तत्र यथाम्नातमेव गिरापदं प्रयोक्तव्यम् । यत्र हि अग्निहोमस्योत्पत्त्यानन्वेन यज्ञायज्ञीयं प्रयुज्यते, तत्रैव इरापदेन गिरापदं बाध्यते नान्यत्र । टुप्. ९।१।२।८।५३.

॥ गिरापदस्य इरापदेन बाधः ज्योतिष्टोमे यज्ञायज्ञीये ॥

आम्नातादन्यदधिकारे वचनात् विकारः स्यात् । ९।१।२।८।५० ॥

भाष्यम् — अस्ति ज्योतिष्टोमः ' ज्योतिष्टोमेन स्वयं कामो यजेत ' इति । तत्र यज्ञायज्ञीयं प्रकृत्य आमनन्ति ' न गिरागिरैति ब्रूयात् । यद् गिरागिरैति ब्रूयात्, आम्नान् तद् उद्गतोद्दिरेत् । ऐरह्वोद्वेग्यम् ' इति । तत्र सद्यः किरागिरापदं गिरापदं वा कर्तव्यम्, अगता इरापदमेवेति । किं प्राप्तम् ? यत्र अधिकारे आम्नातात् अन्यत् उच्यते, तत्र तत् विकारभूतं स्यात् । ज्योतिष्टोमाधिकारे आम्नातात् गिरापदम् अन्यदुच्यते इरापदम् । तत् विशेषे उच्यमानं सामान्येन प्राप्तं गिरापदं बाधेत ।

द्वैचं वा तुल्यहेतुत्वात्, सामान्याद् विकल्पः स्यात् । ५२ ॥

भाष्यम् — यावच्छब्दः पक्षं न्यावर्तयति । न इरापदं नियमेत, द्वेष स्यात्, द्वौ प्रकारी स्यातामित्यर्थः । कौ द्वौ प्रकारी । इरापदवचनं गिरापदवचनं च ।

चापितम् । तत्र कासु चिद्विकृतिषु (पञ्चमिन्विन्दाऽऽदिषु) साप्तदश्यं पुनः पठ्यते । तेन चोदकप्राप्तं निवर्त्यते प्रत्या-
म्नतेन । गिरापदं पुनः न कस्य चिद्विकृतौ, येन इरापदं
चाप्येत । अपिच इरापदं कल्पोपकार विवृतौ चोदकेन
प्राप्यते । गिरापदं पुनः नोपदेशेन नातिदेशेन (प्राप्नोति) ।
तस्मात् विकृतिषु इरापदमेव । इति सूत्रं भाष्यं चानु-
पपन्नमेव । उच्यते । यथा प्रकृतौ साप्तदश्यं पाञ्चदश्येन
चाप्यते, एवं गिरापदमिरापदेनेति तद्वाचितम् (एतावता
दृष्टान्तः) । यासु विकृतिषु प्रमाणं भवति, तासु भवि-
ष्यति । प्रमाणाभावेन क्व चिदपि मा भवतु । अथवा
विनाऽपि स्तुतिसाधनत्वेन प्रमाणान्तरेण भवति कासु
चिद् विकृतिषु गिरापदम् । तथाहामौ ध्रुयते 'यज्ञापशीपं
पुच्छे गायति' इति । तत्र यथाऽऽज्ञातमेव गिरापदयुक्तं
प्रयोक्तव्यम् । यत्र हि अग्निष्टोमस्तोत्रसाधनत्वेन यज्ञ-
पशीपं प्रयुज्यते, तत्रैव कल्पोपकारेण इरापदेन गिरापदं
चाप्यते । तत्रैव तस्य प्रकृतौ उपदेशात् नान्यत्र प्राप्ति-
रिति ।

शा— साम्नामिदानीम् (१।२।१ सामपदेशो विकारः
इत्येतस्मात् प्राक्) ऊहमारिप्लमानः उद्योदात्तं चिन्त-
यति । तानि हि अक्षरान्तरेषु समान्तास्ति अक्षरान्तरेषु
ऊहन्ते । तत्र इह गिरापदगीतेः इरापदे स्थानापत्त्या
प्राप्तिं वक्तुं स्थानापत्तिमेव चिन्तयति । १६.

सोम— यथा अग्निगुर्वनस्य मेष्मामप्राप्तिः, एव-
मिरापदे गिरापदगीतेऽप्राप्तौ गिरापदस्थानापत्त्या तत्प्राप्तिम्
उत्तराधिकरणे प्रतिपादयितुमिह तदुपयोगितया स्थाना-
पत्तिर्निर्वाह्यते इति संगतिः । सूत्रार्थस्तु— ज्योतिष्टोमा-
पिकारे आम्नात्वात् गिरापदात् अन्वप इरापदं प्रत्यक्ष
वचनविहितत्वात् निर्वयं गिरापदविकारः तद्वाचकः इति ।

द्वि— 'इरागिराविकल्पः स्वदुतेरेव, विशेषतः ।
आद्यो, मैत्रं वाचपूर्वमिराया विहितवतः ॥ ' इरा-गिरा
अनयोर्विकल्पो वा स्यात्, उत इरा एव स्यात् इति
संशयः । अतिरोगतः आद्यः इति पूर्वपक्षः । 'आगीरा
यीरा' इति शाकल्यम्, न तु 'गापीरा सीरा' इति
सिदान्तः ।

भाट्ट— मन्योहप्रसङ्गात् साममन्त्रोर्हं विचारयितु-
गुणोद्घातः आरभ्यते । ज्योतिष्टोमे अग्निष्टोमस्तोत्रान्वान्तर-
प्रकरणे श्रुतम् 'न गिरागिरैति ब्रूयात्, ऐरं कृत्वोद्वेयम्'
इति । तत्र गिरापदगीतेः इरापदे ऊहः इति वक्ष्यते ।
स च इरापदस्य गिरापदस्थानापत्तिं विना नेति साऽपि
वक्ष्यते । सनेह सा किं नियता स्थानापत्तिः, उत अनियतेति
चिन्त्यते । तत्र यद्यपि तावत् न ' ऐरं कृत्वोद्वेयम्'
इत्यत्र इरापदविकृतिष्टोत्रान्वान्तरस्य स्तोत्राद्भवत्वात् आराहु-
पकारकत्वाविना विधिः, अग्निष्टोमस्तोत्राद्भवत्पञ्चा-
यसीयगानापेक्षया गानान्तरत्वे प्रमाणाभावान्, 'न
गिरागिरा' इति नियेषानुवादानुपपत्तेश्च । अत एव न
गानोदेशेन इरापदविधिः, तथात्वे इरापदस्य स्तोत्राद्वा-
विधया गानाद्भवेऽपि तत्संस्कार्यस्य गिरापदस्य बाधे
प्रमाणाभावेन नियेषानुवादानुपपत्तेः । अतो नियेषानु-
वादवलेन इरापदमात्रं गुणभिक्षानामकस्तोत्ररूपे गिरापद-
कार्ये विधीयते । उद्वेयमिति तु तत्संस्कारकतया प्रास-
गानानुवादः । संभवति च इरापदस्य गिरापदकार्यकारि-
त्वम्, तदर्थमिच्छानात् । यथैव हि इष्कर्तारमिति पदं
(ऋषे. १०।१४०।५) महामाध्यकरणेन नकारलोपेन
निष्कर्तारमित्यस्यार्थं न्याख्यातम्, ('स्यवोः' ६।१।१
इति पाणिनिसूत्रे महामाध्ये छान्दसवर्णलोपोदाहरणेषु
' इष्कर्तारमन्वरस्य निष्कर्तारमन्वरस्य इति प्राप्ते ' इत्यु-
क्तम्) तथैव नकारलोपे इरापदस्यापि गिरापदार्थे
न्याख्यातं नानुपपन्नम् । ततश्च यद्यपि प्रत्यक्षविधिना
इरापदस्योपपत्तिः स्तोत्राद्भवत् च, गिरापदस्य तु
पाठादुत्पत्तिः क्रमाच्च स्तोत्राद्भवत्, 'यज्ञापशीपेन
स्तुवीत' इति सामनिष्पन्त्यसाऽनुपपत्त्या वा आधिष्ठं
— साम्नो हि ऋगक्षरामिन्व्यक्किशारेव स्तोत्राद्भ-
तेति ऋगक्षरानामपि तदङ्गत्वमिति— उभयपा-
ऽपि गिरापदस्य तादृकदान्तरापाकरणमपि दुर्बलमेव ।
तथापि गिरापदकार्ये इरापदं विधीयमानं तत्कार्यस्य
गिरापदोक्तप्रसिद्धिमुपजीवीतीति उपजीव्यविधेयापत्तेर्न
गिरापदस्य निर्वयः वाच्यः, अपि तु 'न तौ पञ्जी
करोती' इतिवत् विकल्पर एव । इति प्राप्ते, न तावदत्र
गिरापदकार्योद्देशकार्यं ध्रुवम्, अपि तु नियेषानुवाद-

बृद्धम्' इति छन्दोगसूत्रेण गीतिदशायां यत् निमान्ना
स्मरुतया बृद्धं तालस्थम्, तत् आभी भवति इत्यर्थेन ।
तत्र 'बृद्धाच्छः' (पा० ४।२।१२०) इति छः
(ईय) भवति । तथा च आभीरीयं इति स्यात् । न
चैवं श्रूयते । तस्मात् स्वार्थं तद्धितः (ऐरम् इत्यन) ।

यस्स्थाने वा तद्वीतिः स्यात्, पदान्वयत्वप्रधान-
त्वात् । ५५ ॥

भाष्यम्— वाशब्दः पञ्चं व्यावर्तयति । यस्य पदस्य
स्थाने इरापदं प्रयुज्यते, तस्य पदस्य वा गीतिः, सा इरापदे
स्यात् । कुतः ? पदान्वयत्वप्रधानत्वात् । पदान्वयत्वप्रधानं
हि इदं वाक्यम्, गिरापदस्य स्थाने इरापदं भवतीति ।
नाप्रगीतं प्रयोक्तव्यमिति । अन्या हि वचनस्थितिः इरापदस्य
विशेषे विधीयमाने, अन्या इरापदे । एवं हि श्रूयते
इरापदस्य विकारं कृत्वा उद्वेगमिति । तत्र अनेन प्रकारेण
इरापदं विधीयते, नान्यं प्रगाथात् इरापदस्य विकार
भूयात्, न गिरापदस्य इत्येतत् तद्धितेन उच्यते । नात्र
गीतस्य इरापदस्य विकारः तद्धितशब्देन आप्यवधीयते ।
पश्चात् तद्धितापौ विकारं भूयात् इति अगौ अनुच्यते
एव । यं पदस्यैः इरापदस्य इति, स विधीयते । तेन
पदान्वयत्वपरम् एतत् वचनम्, न गीत्यन्वयत्वपरम् ।
गीतिर्हि विकारः सामान्यात् निर्दिश्यते ।

दुष्— गिरापदे कर्तव्या गीतिः (गिरापदे वा
गीतिः, सा इरापदे कर्तव्या इत्यर्थः) । कुतः ? स्तोत्र-
पूर्वप्रयुक्ता हि गीतिः, न वर्णसंरूपप्रयुक्ता । तस्मात्
गिरापदाभावेऽपि गीतिस्त्वतिष्ठते । सा च साकाङ्क्षा
(मेयं प्रति) । इरापदस्य विधीयमानं गीतिं प्रति
साकाङ्क्षम् । तस्मात् शेषोः संक्षयः । ननु विकार-
तद्धितोऽयम्, न स्वार्थिकः, आनर्थक्यप्रसङ्गात् । तस्मात्
शब्देनैव गीतिर्विधीयते इति (चेत्) । सत्यम् । अत्र
चतस्रो वचनस्थकयः प्रतिभान्ति । (१) यदा इरा-
पदगीतिविकारे तद्धितोऽयम् अनूय इरापदं विधीयते,
(२) अथवा इरापदमनूय गीतिः (विधीयते) । (३)
अथवा उच्यते (गीतिमिरापदं च विधीयते ' गीतम्
इरापदं कर्तव्यम्' इति) । (४) अथवा शुद्धमिरापदम्
(विधीयते । प्रथमार्थं निरस्यति -) तत्र इरापदस्य

न लोक्त्वेदयोः गीतिः प्रसिद्धा । अप्रसिद्धत्वाच्च न शक्या
अनुवदितुम् । (द्वितीयार्थं दूययति—) इरा (पदमपि)
अप्रसिद्धत्वादेव न शक्या अनुवदितुम् । अत्रिच यदि
इरापदमनूय गीतिर्विधीयते, गिरापदस्य निवृत्तिर्न
प्राप्नोति । न गीत्या वर्णा निवर्त्यन्ते, अनुव्यकार्यत्वात् ।
तत्र गिरापदप्रतिषेधानुवादो न प्राप्नोति । तत्र गिरापदस्य
भेदेन प्रतिषेधो वक्तव्यः । तस्मिन् उच्यमाने वाक्यभेदः ।
अत्रिच गिरापदे निषिद्धे अनियमेन तदस्थाने वर्णा-
प्राप्नुवन्ति, नायद्यमिरापदम् । (तृतीयं निरस्यति—)
अयं उच्यते प्रगीतम्, इरापदं च (इति) तथा वाक्य-
भेदः । तस्मात् (' ऐरम्' इति पदे—) इरेव प्रतिषिद्धं
विधीयते । तत्र विधीयमानं गिरापदस्य वा गीतिः, ता
कार्पावत्वा लभते ।

गानसंयोगाच्च । ५६ ॥

भाष्यम्— गानसंयोगो भवति । ' उद्वेगम् आदरा
चा दाक्षा' इति इरामानं दर्शयति ।

वचनमिति चेत् । ५७ ॥

भाष्यम्— इति चेत् परशक्ति, गानदर्शनम् एतद्वच-
तीति । नैवम् । वचनं मतिव्यति ' उद्वेगम् आदरा
चा दाक्षा' इति ।

न, तत्प्रधानत्वात् । ५८ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । तत्प्रधानं हि इदं वाक्यम् ।
किंप्रधानम् ? इरापदस्थानम्, निर्देशात् । न गीति-
प्रधानम् अनिर्देशादित्युक्तम् । तथा इरापदस्य अर्थकारो
भवति, न गीतेः । ' इरापदं यजमाने ददाति ' इति ।
पदस्य चायमर्थकारो न गीतेः । तस्मात् प्रगीत
प्रयोक्तव्यमिति । किं भवति प्रयोजनं चिन्तायाः, नात्र
कश्चिद्विद्योयः । अन्वयिभ्यम् एतच्छब्दो प्रयोजनमस्ति, 'न
ममेति ब्रूयात्, मनीति ब्रूयात्' । यदि पूर्वं पद्यः प्रयपदं
वा वक्तव्यम्, मनीर्द वा । यदि सिद्धान्तः, मनीरदमेव
वक्तव्यमिति ।

दुष्— (यद्यपि अण्वशितोत्तरं गार्तिकात् आनन्द-
धर्मीये ५५ सूत्रे एव मुद्रिगम्, तथापि वञ्जुनः ५८
सूत्रमप्येवेदम् । प्रथ-प्रथी इत्यादिप्रयोजनम् ५८ सूत्रमात्रे
एव प्रतिसादनेन प्रयोजनार्थिङ्गादि तौरे केनचि-

एवायं तद्विदितः, विकाराश्च इरापदस्य प्रमाणरूपो धर्मो एवेति चेत्, तथात्वेऽपि प्रयागरूपधर्माङ्गीकारे विशिष्ट-विधिगौरवापत्तेः अप्रमाणरूपस्य गिरापदप्राधक्यरूपस्य वा धर्मस्य तद्विद्यार्थत्वमङ्गीकृत्य तद्विदितस्य अनुवादोपपत्तेः । न च अप्रगीतेरापदमात्रविधाने 'उद्वेयम्' इत्यनुवादानुपपत्तिः, तस्य ऐर कृत्वा अक्षरान्तरे उद्वेयम् इत्येवमर्पाङ्गीकारेण अनुवादोपपत्तेः । न च प्रकारान्तरेण गीतेः अप्रमाणावपि गिरापदकार्यापत्त्या तत्प्राप्तिः, गिरापदस्य अग्निष्टोमस्तोत्रघावनवाभावेन इरापदस्य तत्कार्यापत्तौ प्रमाणाभावात् । तद्वतीः तद्द्वारा तदपूर्वसाधनत्वाभावेन इरापदे प्रसक्त्यभावाच्च । अत एव ऊह्यन्ते 'आईरा-आईरा च दाशासा' इति गानान्मानमपि अप्रमाणागमेव । न च एतस्य क्षुतिमूलकत्वात् न्यायस्यैव अप्रमाणाप्यम्, ऊह्यन्त्यसमाख्यया अस्य तर्कमूलत्वेन क्षुतिमूलत्वान्मावात् । अत एव सन्नाथविरोधे अस्य अप्रामाण्यमेव । यच्च सन्तरानादिप्रत्यवशात् अर्य गीत्यान्मानस्य चैदालकथनम्, तत् वैदिकानां ऊहप्रत्ये पाठात् अनादरणीयम् । इति प्राप्ति, सत्यम्, इरापद-स्वरूपस्यैव विधिः न तु प्रमाणस्य, तथापि प्रमाणाभावस्यापि अविधेयत्वात् कार्यापत्त्या गीतेरपि प्राप्तिर्न विरुध्यते । तथाहि, यद्यपि न गिरापदस्य स्तोत्रापूर्ते उपयोगः, तथापि गुणामिधानरूपस्य कार्त्तस्य गिरापदेरापदयोः एकत्वात् युक्तत्वाया धर्मोत्पत्तिः । यद्यपि च न गुणामिधानस्वरूपार्या धर्मोः, तथापि गुणामिधान-जन्मस्य अपूर्वस्य एकस्यैव अग्निष्टोमस्तोत्रे चयनादौ चोपयोगात्, धर्माणां च गीत्यादीनां गिरापदकार्यगुणा-भिधानत्रयावन्तरापूर्वप्रयुक्तत्वस्यैव वीक्षणान्वाहृत्तियम-न्यायेन अङ्गीकारात् चयनापूर्वसाधनीभूतगिरापदावन्तर-कार्यापत्तेः अग्निष्टोमस्तोत्रापूर्वसाधनीभूततादृशकार्याजनके इरापदे युक्तेव तद्वर्मापत्तिः । माऽस्तु वा अवाप्तरकार्य-भेदमङ्गीकृत्य कार्यापत्तिः, तथापि गिरापदप्राधक्यतया चत्त्वानापत्तिः तावदस्यैव इरापदस्य । अतश्च इरापदस्य प्रकरणत्वात् स्तोत्राङ्गत्वे अवगते गीतिरूपधर्माङ्गाङ्गाया याधकार्यरूपत्वानापत्त्या उपक्षितस्य गिरापदस्य धर्मावि-देनो न किञ्चिदापकमिति । आवरयक च

गीतेः चयनापूर्वसाधनीभूतगिरापदाङ्गत्वम् । वस्तुतस्तु, यथैव 'यक्षापशियं पुच्छे मायति' इति वचनेन यक्षा-यज्ञियस्य चयने उपयोगः, तथैव 'यथायज्ञियेन स्तुवीत' इति वचनेन अग्निष्टोमस्तोत्रेऽपि । अतश्च तदतगीत्यं-शस्य यावत् चयने स्वाश्रयगिरापदोपयोगकल्पनाद्वारा चयनोपयोगकल्पनम्, तावत् तदपूर्वमेव अग्निष्टोम-स्तोत्राङ्गभूतेरापदद्वारकल्पकल्पनया स्तोमोपयोगेऽपि इति उपदेशेनैव तत्प्राप्तेर्न गिरापदगीतेः इरापदे अतिदेशः । यद्यपि च अग्निष्टोमस्तोत्रेऽपि आर्चिके पुस्तकाद्युपरिघाया गिरापदस्यापि उपयोगात् तत्त्वानापत्तिः इरापदस्य अग्नि-ष्टोमस्तोत्रसाधनत्वस्य समानत्वादिन्याशङ्क्येत, तथापि आर्चिकोद्गीयथोः अवाप्तरकार्यभेदात् भेदेऽपि वा अप्रगीतस्यैव गिरापदस्य आर्चिके पाठात् गिरापदगीतेः गिरापदद्वारा चयनादावेव उपयोगेन अग्निष्टोमस्तोत्रे उपयोगाभावात् तत्कार्यापत्त्या अतिदेशेन तद्वतीः इरापदे अतिदेशः ऊहो वा, अपितु उक्तरीत्या उपदेशेनैव । तत्त्वं तु 'ऐर कृत्नोद्वेयम्' इत्यत्र न इरापदास्यारणि विधीयन्ते, गिरापदयुक्तपाठेऽपि तत्स्वत्वात्, अपितु निवेधानुवादाद्वत्त्वात् 'गकारपरिसंख्यामार्गं विधिकल्पम्, अतश्च गीतेः 'माइरागाइरा च दाशासा' इत्येवं-विधाय गिरापदद्वन्तित्वेन संमतया वस्तुतः इराश्रयधर्म-त्वात् गकारसत्त्वे इव तदसत्त्वेऽपि स्वाभयवृत्तित्वाद्यतेः न गिरापदगीतेः इरापदे स्वतन्त्रः उपदेशः, न वा अति-देशः ऊहो वा । यत् तु 'न प्रमेति ज्ञात्, पतीति न्यात्' इत्यादौ अकारवापते इकारविधिः, तत्र पूर्वोक्तविधया स्वतन्त्रोपदेशो गीतेः । सर्वथा प्रतीतमेव इरापदम् । १८.

अण्डन— 'गीत्या समेतं तदिरापदं स्यात् ।' २१.

शंकर— 'इरापदे प्रमाणं स्यात् ।' २०.

ॐ गिरिसुखाटय मूपिका उचूता इति न्यायः । यत् कृतेऽपि बह्वायतवाद्ये कर्मणि, पुच्छकनेपलम्पिः सत्राय प्रसृतं इति । तथा चोक्तं पञ्चतन्त्रे 'सन्-द्यागुञ्जिल सिंहः पापाण्यककलाकुलम् । प्राप्नोति नगमद्रं वा फले वा मूत्रो भवेत् ॥' साहस्री. १२१.

गुणस्य भेदकत्वं

सर्वेषां विधिसिद्धये विधेः कर्मान्तरपरत्वं कल्पयति ।
 स च पौर्णमास्यधिकरणे प्रसङ्गात् प्रतिपादितः । शा.
 २।२।९. * गुणस्य भेदकत्वं सगुणकर्मान्तरेषु पूर्वसयोगा-
 नर्हत्वात् । सु. पृ. ८३५, * गुणस्य विधिसिद्धयस्य अन्यतः
 प्राप्तेः नामत्वस्य उक्तत्वात् । पृ. ४५८, * गुणस्य विधेय-
 स्यैव भेदकता । पृ. ८८७. * गुणस्य श्वेतस्य वाक्ये पशौ
 (द्रव्ये) नियमविधिः । ' वाक्यं श्वेतमालमेत ' इत्यादौ ।
 वि. ४।२।१०. * गुणस्य साक्षात् (भावनाऽन्वयं विना)
 प्रकृते विध्यनुपपत्तेः । सु. पृ. ८५२, * आख्यातस्य भेदकत्व-
 संभवे तत्पारतन्त्र्यात् गुणस्य भेदकत्वं नास्ति । पृ. ७१२.
 * उपपत्त्यवगतस्य गुणस्य (आभिधायकत्वस्य) पाठिक्र-
 षायम् अष्टदशद्वयं च विकल्पं परिहर्तुं गुणान्तरं वाचिनं
 कर्मान्तरं कल्पयति । रत्नाकरः संबन्धाद्येपवादे खो. १३.
 * गुणानामनुपादेयानां संनिधौ कर्मान्तरत्वासाध-
 कत्वम् । (इति अधिनरनार्यः) । माह. २।३।१३.
 * गुणानामेकस्मिन् कर्मणि मित्वाकारणा समुच्चयः ।
 (' एकस्मिन् कर्मणि मित्वाकारणांम् ' इत्यत्र अधि-
 करणं द्रष्टव्यम्) । भा. १।२।३।१५, * गुणानामेक-
 स्मिन् कर्मणि विहितानां समुच्चयः । यथा आपारे ऋतु-
 गापारयति, संततमापारयति, प्राद्यमापारयति इति ।
 १।२।३।१५, * गुणानामेकार्थानामेकस्मिन् कर्मणि
 विकल्पः, शीघ्रिचरयोः, पारिवादीनां यूपद्रव्याणाम्,
 वृद्धप्रथरयोश्च । विकल्पसाधिकरणं द्रष्टव्यम् । १।२।४।
 १०-१५. * गुणानां कारकविभक्तिः न कारकविशेषण
 त्वात्, किं तर्हि । कारकत्वादेव । पठदपि पक्षेऽप्य
 विवक्षाऽधिकरणे वक्ष्यते (६।८।१०।३५) । वा. ३।१।
 ६।१२ पृ ६८८ * गुणानां गुणमिः सह समसाय-
 ल्यणः संभवः अतोऽप्येव । ऋजु. पृ. १८८.
 * गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समप्रत्यायु
 स्यात् । ३।१।१२।१२ ॥
 अत्राप्येव च एकाग्रतामिति अहोमार्थानि यैश्चन्द्र-
 वाद्यरात्रिर्होमार्थानि च श्रूयते । अन्वयधैनेन तु
 देवां पात्रानां नास्ति संबन्धः । तस्मात् तानि पवमाने-
 दिपु निविष्टाते, उत दर्शद्वैतमाहदिपु सर्वेषामेतेषु इति
 सिद्धये आप्तनाष्टेषु पवमानरविषु पात्रानां निवेद्य ।

इति प्राप्ते, सिद्धान्तमाह । यथा आधानम् अग्नीना
 संस्कारार्थम् अग्नीना गुणभूतम्, एवं पवमानरवीषापी
 अग्निर्संस्कारार्थानि अग्नीनामङ्गम् । गुणानां च परार्थ-
 त्वात् आधानस्य पवमानरविषां च अन्यर्थत्वात् परार्थ-
 त्वेन च समत्वात् परस्परम् असंबन्धः स्यात् संबन्धो न
 स्यात् । तस्मात् आधाने श्रवमाणानि पात्राणि न पव-
 मानरविषु भवितुमर्हन्ति । किन्तु दर्शादित्तर्वाद्येषु इति
 भाष्यानुवाची पन्थाः ।

वार्तिके तु पवमानरविषा आधानाङ्गत्वेऽपि पात्राणां
 सर्वेषामेव निवेद्यः शूपाद्यनुमन्वयन्यायेन (३।२।१
 १-२) । सूत्रं तु पूर्वाधिकरणस्य शेषतया । ननु
 निविदां सामिधेय्यङ्गत्वात् न स्वभाष्यकत्वं स्यात् । इति
 शङ्कोचरत्वेन नेयम् । निविदोऽपि अग्निस्वामिधेय्यर्थाः
 सामिधेयोऽपि । तथा च गुणानां निविदां सामिधेयिनां च
 परार्थत्वात् अग्निस्वामिधेय्यर्थात्, परार्थत्वेन च समत्वात्
 तासां परस्परसंबन्धः स्यात् । इति निविदो न सामिधेय्य-
 ङ्गम् । इति निविदिः सामिधेयिनाम् उपवीतव्यं च
 स्वयथानं भवत्येव इति स्वार्थः इति उक्तम् । के.

* संमार्गविशेषणत्र भाष्ये संश्लेषणार्थं चानर्थ-
 स्यापि भाष्यताविशेषणत्वात् ' गुणानाम् ' इत्यनेन
 न्यायेनैव विशेषणान्वयत्वात् धारार्थानवच्छिन्नायां
 भाष्यतायाः विशेषणान्वयोक्तव्यम् । सु. पृ. १०२१.

* गुणानां च आधानगुणभूतानां पवमानेदीनां परार्थ-
 त्वेन अस्मत्तया आधानसमत्वात् यत्सर्वयोगेन भूतेः
 प्राप्तेः अर्थवन्धः स्यात् इति सूत्रभाष्या । यत्-
 त्त्वात् प्रधानयाग्यापिनिवेन पवमानेदीनां यज्ञसाध्या-
 मर्शनादीनेतन् सूत्रम् । सु. पृ. १०६२. * गुणानां च
 इति न्यायेन सर्वे सेवका एतानामिव भाष्यतापामेव
 परस्परनिरपेक्षाणि कारकाणि अतिरिच्यन्ति । भूयणमाहः ।

दुर्बलः— विशेषणानां परार्थं तान् अन्योक्तकारकत्वात्,
 अत एव समत्वात् समान्यत्वात् तेषां परस्परं संबन्धो
 न भवेत् इति न्यायार्थः । धारार्थेतिशयः, कारिका १०.
 * ' गुणानां च ' इत्यनेन न्यायेन अस्याङ्गानां काराणुग-
 त्वात् गुणत्वपर्यन्तं चानर्थं चोक्तव्येति तथा भाष्यानुगुणाना-
 मिति भाष्यजनां गुणत्वस्याभ्युपगमनेऽपि । सु. पृ. ११५७.

संबन्धिन्यमात्रं तद्विरोधगम् 'गुणे त्वन्यायकल्पना' इति न्यायान् । पौ. ३।१।१५।२६ पृ. २।७, * ऐय्या गार्हपत्यम् । द्वितीयैव प्रतिभोगिबलविधिं गार्हपत्यगर्भे स्थित्वा इत्थं प्रहासयेत् इति । गुणे ० इति न्यायान् गार्हपत्यप्रतिपदिकमेव इत्थे गोगम्, यश्चापनत्वसाह- दयात् । (पूर्वपक्षे) । ३।१।३।३ पृ. २३०. * यथा सस्यगतो वाक्यमेदस्य जपन्त्यात् । तद्यथा हि पदयोग, वाक्यमेदस्तु वाक्ययोगः । पदवाक्ययोगोर्मन्थे पदे एव योगकल्पनाया उचितत्वात् 'गुणे त्वन्यायकल्पना' इति न्यायादित्युक्तं न्यायप्रकारे । साहस्री. ८४८. * गुणे फलकल्पनाया यजतेर्म विवक्षा । भा. ३।१।३।३ पृ. ३२८. * गुणे विधियत्किः संवरति । वा. ३।३।१०।२१ पृ. ८६९.

ॐ 'गुणे स्वरूपतो धर्मः प्रधानद्वारतोऽपरः । यत्र स्यात्, तत्र विज्ञेयं गुणधर्मस्य वाचनम् ॥' (वा. ३।३।१।१ पृ. ८१०) इत्यनेन न्यायेन उच्येत्सत्य उपायुत्वात् बलीयसत्वात्, प्रधानत्वान्वाच्यस्य प्रमेयव्य- यत्तत्त्वगीयस्यस्य सत्त्वात् वाचनिसम्भारि उपायुत्वस्य न्यायप्राप्तेन उच्येत्सत्वेन युक्तो बाधः यदुन्तरविषयत्वात् त्वचनानयंस्वरिहाः । सु. पृ. ६७९, * स्वरूपतोऽह्म- विधायिना वेदेन अह्मस्य स्वरिधौ उतलक्षण वन- चक्षुषानद्वार अह्मनिवायिना वेति चिन्तायाम् 'गुणे स्वरूपतो धर्मः' इत्यनेनैव न्यायेन प्रधानद्वार अह्म- विधायिना इति निर्णयान् प्रत्यासिद्धत्वेदधर्मबाधेन प्रधान- वेदधर्मः कार्यः । पृ. ११८५. * एकान्तरूपसंबन्धिनि तावत् गुणे विनोपगतत्वात् पूर्वतरमिहिते तस्मिन्कादेव प्रतीयमानस्य द्रव्यस्य न शक्य वाच्यत्वं कल्पयितु- मित्युक्तम् । वा. ३।३।६।१२ पृ. ६८२. * यत्रयत्र गुणे कामो भवति, तत्रतत्र क्रियाया साध्य- मानायाम्, नाशया । भा. ३।६।१६।४३ पृ. २०६९. * गुणकरणत्वं 'फलभुक्तेषु बर्मे (२।२।१।२।२५- २६)' इत्यधिकरणे स्यादाद्यते । सु. पृ. ८४८. * गुणकर्म ह्येषकारणम् । कु. २।१।७।७. * गुणकर्माणि एव संनियतोपकारकाणि आधिकर्माणि इति बोध्यते । मीन्या. * वैः कर्मनिः द्रव्यमुत्पादयितुं

संस्कृतं वा शक्यते, तानि गुणकर्माणि । सूत्रवचन आहर्ननीवाचानं वा, अवकातः वेपयं वा । वि. २।१।४. * गुणकर्मरूपं वैदिकं कर्म यथा आधानम् । धाल. पृ. ८१. * गुणकल्पना सूत्रेषु कृता यथा 'गुणकल्पा- स्तर्मा कृताः । ५७ ॥ औपचितिकस्तु गम्यस्य तथोपि- फलुभोरिति । दर्शनाद्य विरोधस्य तथाऽभ्युदय इत्यति ॥ ५८ ॥ श्रोत्रा. १।१।१ औपचितिकस्ये (१।१।१) लक्षणया उच्येत्तद्यत्वेन स्वभावविधानम् । 'गम्यस्य च तदादिसु' (८।१।१।११८) इत्यत्र गम्यस्यत्वेन गोविहारतदवयववायिना 'गावो वा एतत् सममासत' इत्ययंवाद्योदितगोसम्बन्धमात्रेण गवामयनस्याविधानम् । तथा सानिवेनीविष्टदो आगम्यमानानामुच्यता सर्वांशु सनि- ष्यमानवर्षी सनिद्वर्षी चान्तरा निवेशः इति पूर्वमन्- मुक्त्वा 'या एव धार्याद्यदिताः सात्त्वमेव तत्र निवेशः नान्याद्यम्, आगम्यमानान्ते निवेशः' इति सिद्धान्त- मुक्त्वा तद्विज्ञेयत्वमुच्यते 'उपिगुणकृद्गोभ्यान्ते दर्शनात्' (५।३।३।६) इति । अत्र उच्येत्तद्विज्ञेयत्वेन त्रिपुत्रुच्यते इत्युक्तम् । तथा 'दर्शनाद्य विरोधस्य तथाऽ- भ्युदये' (१०।३।११।१५) इत्यत्र अभ्युदयत्वेन अभ्युदयवाचनभूतो द्वादशादो लक्षितः । रत्नाकरः । * गुणकल्पनाया निषिर्षया 'सृष्टीस्वरुपाति' * प्राण- भूत उदधाति' इति । अत्र सृष्टिद्वन्द्वे प्राणमृच्छन्दे च गौणी कल्पना । तथा 'द्वेनविध चिन्वीत' । अत्र चयने द्वेनसाहाय्यं गुणो विधीयते फलम् । पुरुषार्थो- दाहरणमेतत् । पूर्वं तु प्रत्यये । धाल. पृ. २७.

* गुणकामा वाचनानाः । काण्डाधिकरणम् । तथा- कामाधिकरणम् । गुणेन साध्याः कामाः गुणकामाः । भा. २।८।१।१३-१४, * गुणकामानां फलवत्त्वे न प्रवृत्तिः । 'सोमं ते श्रीणानि' इत्यादेश उच्येन प्रवृत्तिः 'फलानि ते श्रीणानि' इति । ३।६।१३।३६, * गुण- कामाना बाधः अस्मिन्स्य मृतकृतृत्ववत्त्वे । १०।२। २०।२१, * गुणकामाना होत्रकामनयाऽनुष्ठीयमानानां लोच. अस्मिन्स्य मृतकृतृत्ववत्त्वे । १०।२।२।१६-५७.

मन्तव्यम् । ननु देवतासंघस्यैव हि द्रव्यस्य चाग-
संघः । तत्र आभिधाया तद्विद्युत्प्रत्या देवतासंघः,
वाचिनस्य तु वाक्येन । अतः कथं विषयसिद्धयोर्विकल्प
इति । मैवम् । एवं हि मन्यते । स्यादेवं हि यदि वैश्वदेव-
पदेन आभिधासंघः प्रतीयते । किं तर्हि । आभिधा-
समभिध्याहारलक्षणात् वाक्यादेवायम् । वैश्वदेवीपदात्
सामान्येन द्रव्यसंघेऽवगते विद्योपमायम् आभिधापदात्
प्रतीयते, तर्हि वाचिनस्य इत्यनापि चतुर्थीतः सामान्येन
प्रदेयद्रव्यात्मकतो वाचिनपदात् विद्योपायस्य इति नास्ति
वाक्यमर्थः कश्चिद्विशेष इति । न च ' विविक्तद्रव्य
मन्तव्ये भावः स्यात् ' (१०५।१।२।२३) इत्यनेन
न्यायेन वाचिनानुवादेन वाचिद्रव्येनैव देवतोपदान-
मिति वाच्यम् । वाचिनस्यैव आभिधायानीयदेवतो-
पलक्षणात् । आभिधायानीयदेवतायाश्च विश्वदेवस्य
मिदित्यत् । विश्वदेवस्येनैव उपात्तस्य वाचिनान्येव
इति । न चैवं देवताऽन्येऽपि ' ऐन्द्रे द्रव्यमावासा-
नाम् ' इतिवत् कर्मभेद इति वाच्यम् । यतस्तत्र निर-
पेक्षान्यपदेन इन्द्रस्यैव उपात्तत्वं दृष्टव्यमिति वाच्येदो
युक्तः । इह तु वाचिपदेन आभिधासंघद्रव्यैवागीय-
विश्वदेवसंघप्रतिपादनात् कर्मभेद इति । अतः
पूर्वसाक्यप्रतिष्ठे एव यागे वाचिनमात्रगुणविधानमिति ।
एवं प्राप्ते, स्वभिधीयते । भवैदेव यदि श्रीतोत्पत्तिगिष्ठा-
मिष्ठाऽवच्छेदे कर्मणि वाचिनगुणविधिः उपपत्स्यते ।
तथापि, न तावत् वाचिनस्य पूर्वसिद्ध कर्मणि समुच्चयेन
विधान संभवति, मिश्रवाक्योपात्तबोधोत्पत्त्यर्थोः सम-
वासावस्थोत्पत्त्यत् । तत्र विक्षेपे, विषयसिद्धत्वेन
त्रिभुवासंभवात् । श्रीतो हि विश्वदेवानामभिधासंघः ।
वाचिनसंघस्य वाक्यद्रव्यप्रः । ननु आभिधासंघो-
ऽपि वाक्यैव इत्युक्तम्, स्यादेवं यदि विद्ये देवा देवता
अथेति सर्वनामपदेन द्रव्यमात्रमुच्यते । द्रव्यविशेष-
विषयत्वात् तद्विषय, तद्विद्युत्प्रतिपादः एव । देवता
देवानामभिधासंघः । तदुक्तम् ' नैव हि द्रव्यमात्रस्य
तद्विद्युत्प्रतिपादोत्पत्तेः । अस्मदशास्त्रमिधेयाय विशेष-
स्यैव देवता । आभिधासंघे देवतापदात् यदाप्येव
तद्विद्युत् । आभिधासंघमाभिधायान् स्यादेव विषया-

पणम् ॥ ' इति । (वा. प्र. ५३३, ५३४) । वाचिनस्य
इत्यत्र न प्रातिपदिकेन विभक्त्या वा हविर्द्रव्यमिदितम् ।
नापि तत्रैव देवताऽन्वयित्वम्, किन्तु वाचिनपदसमभि-
ध्याहारलक्षणात् वाक्यसंघस्येवेति । तदुक्तम् ' न प्राति-
पदिकेनोक्तं न विभक्त्या हविः स्वतः । न चाल्
देवतायोग इति वाक्यात् प्रतीयते ॥ ' इति । (वा. प्र.
५३५) । ननु ' वाक्या निष्कासेन नृपैश्चावभृशमव-
यन्ति ' इत्यत्र श्रीतोभिधासंघेऽपि परमस्य प्रकारान्तरे-
णापि निष्कालनसंघो ह्य एव, तद्विद्विहापि वाचिनस्यो
वाचिनसंघो भविष्यतीति । मैवम् । तत्रान्यत्रसं-
कल्पनीये निष्कालनयोः देवतासंघे संनिहितदेवता-
परित्यागे कारणभावत् अगत्या तथा आहितम् । अत्र
तु कर्मान्तरविधानेनैव उपपत्तेर्वैयर्थ्यमिति । किञ्च
उत्पत्तिगिष्ठादिगिष्ठाऽवच्छेदयामस्य उपपत्तिगिष्ठासंघः
एव नास्तीति कथं विकल्पः ? इति । इदं तु इह
यत्कथम् । क पुनरपत्तिगिष्ठागुणयोरो नाम विरोध-
प्रकारः ? तत्रोच्यते, प्रतिपत्तिविरोध एवायम् ।
आकाङ्क्षानिष्कथनो हि शब्दस्यान्वयः । न चोत्पत्तौ गुण-
गिष्ठे कर्मणि अवरोधे तस्मान्कार्यगुणान्तरेकाङ्क्षा
समस्तीति नोत्पत्तिगिष्ठाऽन्वयः । यत्र तु कर्मभेदः,
तत्रोत्पत्तिगिष्ठेऽपि द्रव्यान्तरे उत्पत्तिगिष्ठानामपि द्रव्याणां
संघो भवत्येव । तेन उत्पत्तिगिष्ठेकाङ्क्षायोरुदे प्रये
उत्पत्तिगिष्ठानामपि वास, प्रवृत्तीनां कर्मभेदेन आकाङ्क्षा-
संभवात् समुच्चयो युक्त इत्येति वैयर्थ्यम् । किञ्च वाचि-
द्रव्यो हि ' रुद्रिगौगमरुति ' इति न्यायेन अश्वमेध
प्रतिपादयति, न च विश्वान् देवान् । न च नरकवदनेव
देवतायम्, किन्तु वाक्यस्य हविः उदेवतया चोच्यते, या
तस्य देवतेति शब्दलक्षमन्तारिणत् अश्वम्यापि देवताय-
मवच्छेदम् । भवतु वा यौगिको वाचिद्रव्यः, तथापि
कथं देवत्वमवच्छेदम् ? आभिधायगे हि तेषां स्वकदेव
देवतायम्, वाचिदे तु वाचिगोपयेन । तत्र च इन्द्रमेन्द्र
स्य देवतामेद एवेति । वाच्येयत्वात्तान्दरेण निर्निमित्ता-
धिक्येन लक्षणत्वात् लक्षणैव दोषः । तेन सर्वथा श्रीतो-
त्पत्तिगिष्ठादिगिष्ठाऽवच्छेदे कर्मणि प्रयेयत्वात्तान् वाचि-
देवतायम् वाचिनसंघः कर्म-तान्त्रेण कल्पयतीति सिद्धम् ।

गंवादिमात्र न क्लिप्तम् । वा. । २।२।२।२ पृ. ४७१,

• गुणत्वं प्रधानाधिक्यम् । ३।१।१।१ पृ. ७१८.

• गुणत्वं विशेषणत्वम्, न रूपत्वम् । रत्नाकरः श्लेषा भ्रतमाने ३. • गुणत्वेन प्रतीत्यपि प्रयोजनाकाङ्क्षाया प्राधान्यमिष्यते यथा पद्मपुरोडासादौ देवताऽऽदेः । भाट्ट. ३।१।८ पृ. ३१८.

• गुणत्वाच्च वेदेन न व्ययस्था स्यात् । ३।१।१।२ ।।

इदं सूत्रं पूर्वाधिकरणगुणाश्लेषेन पूर्वं स्यात्प्राप्तम् । अपवा अनेन सूत्रेण अधिकरणान्तरमेव रचयित्वाभ्यम् । संदिश्यम् — उद्गातृवेदे इत्येनयाग्रकरणे ' लोहितोष्णीया लोहितवसना ऋत्विजः प्रचरन्ति ' इति भ्रूयते । अप्पर्यु- वेदे च वाजपेयप्रकरणे ' हिरण्यमालिनः ऋत्विजः प्रचरन्ति ' इति । एत औद्गातृप्रमाणत्वात् उद्गातृगामेव लोहितोष्णीयवत्ता स्यात्, न सर्वेषामृत्विजाम्, एवमा- प्ययं समाख्यया अन्वयगामेव हिरण्यमालाधारित्वं स्यात्, न सर्वेषामिति समाख्यया उन्मूले पूर्वपक्षे प्राप्ते, सूत्रेण सिद्धान्तयति । गुणत्वात् लोहितोष्णीयस्य हिरण्य मालायाश्च ऋत्विजगुणात्वात् ' ऋत्विजः प्रचरन्ति ' इति ऋत्विक्पदस्य च नाशान्नात् वेदेन औद्गातृम् आच्ययित्वा इति समाख्यारूपेण व्यवस्था न स्यात् उद्गातृगामपमेता अप्पर्युयाग्रधर्मता च न स्यात्, किन्तु सर्वेषामेव षोडशानामृत्विजा लोहितोष्णीयता हिरण्य मालिख च धर्मः स्यात् । इति सिद्धान्तः । के

• गुणत्वाच्च इत्यनेन न्यायेन आच्ययंवादि समाख्यगना गुणभूतेश्चैव कर्तव्यं व्यापारेण प्रधानभूतकर्तृरूपरूचविति योजकात् । सु. ३।७ पृ. ५१. • गुणत्वे विनियोक्तौ शेषपक्षी यथा ' आच्ययंवेव नापुपाद्य पौर्णमास्या यजन् ' । बाल. पृ. ४५. • गुणत्वप्राधान्ये एकस्य कर्मणो न युक्ते । वा. ४।२।८।२२, • ' नागान्तरिक्रियायोगाहते वाक्शोपकल्पितात् । गुणद्रव्ये कथमविवर्तित्वा प्रकृताः त्रियाः ॥ ' २।४।२।३ पृ. ३३१, • गुणधर्म अतिक्रमिष्यत्. (न प्रधानधर्मः) अवश्यं कर्तव्ये अन्वयव्यवर्तित्वात् । तथाहि प्रधानमविगुणं कृतं भवति । ३।१।२।९ पृ. ८१०.

• गुणनिमित्तो धेदाभेदविचारः अतः पर (२।२। १।२३ भाष्य) प्राक् प्रकरणमेदात् (२।३।१।२४) वर्तिष्यते । वा. २।२।१।२३ पृ. ५३१. • गुणनिषेधः पुरुषार्थो यथा ' शुक्तं न भक्षयेत् ' इति । बाल. पृ. ३१, • गुणनिषेधः प्रत्ययः पुरुषार्थो यथा रत्नस्य- मतेषु ' न रत्नेन पद्रेण विचेत् ' इति । पृ. ३३. • गुणनिषेधः प्रत्ययः यथा पूर्वपक्षे आचाने ' अग्नि- मितं देयम् ' । अत्र पूर्वोक्तैकादिसर्वसंख्यानिषेधोऽयम् इति अर्थयोऽयम् । पृ. ३२.

• गुणन्यायः । गुणाधिकरणम् । गुणाधिकर- न्यायः । वाचिनन्यायः । वाचिनाधिकरणम् । आभिषा- ऽधिकरणम् । वाचिनयागः आभिषायागात् कर्मान्तर द्रव्यदेवतारूपगुणमेदात् ।।

गुणस्यापूर्वसंयोगे, वाक्ययोः समत्वात् २।२।९। २३ ।।

भाष्यम् — चातृमतेषु वैश्वदेवे (परंषि) सम्- मनन्ति ' तन्ने पयसि दधि आनयति, सा वैश्वदेवी आभिषा, वाचिभ्यो वाचिनम् ' इति । तत्र संदिश्यते किम् आभिषागुणके कर्मणि वाचिन् गुणविधिः, उत तस्यात् वाचिनगुणकं (कं) कर्मान्तरमिति । किं प्रातम् ? गुणविधिरिति । कुतः ? वाचिन व्यनेन आभिषाया वाचिनो विश्वे देवाः, ताननृष वाचिन विधीयते । तेन उभय वैश्वदेवम्, आभिषा वाचिन च । तस्मिन्नेव च कर्मणि वाचिनगुणविधिः । यथा ' अग्निहोत्रं जुहोति ' इत्युक्ते ' दत्ता जुहोति ' ' पयसा जुहोति ' इति । एवं प्राप्ते, ज्ञम् । गुणश्च अग्रकृतेन देवताऽभिधानेन संबन्धमानः कर्मान्तर विदध्यात् । समे हि तदा एते वाक्ये भन्तः । उभे अपि अपूर्वयोर्प्रायोगे, विधातृणी । कथं पुन अपूर्वदेवताऽभिधानम्, यदा इदानीमेतेक विशेषा देवाणाम् अनुवाशे नास्मिन् इति । तदुच्यते । इह विशेषा देवाना देवतात्वं क्व चिन् भूत्या, क्व चित् वाक्येन । तद्विदितमिदं भूत्या, चतुर्गामिदं वाक्येन । यत्र भूत्या देवतात्वम्, तत्र आभिषाया एव एकत्रायत्वम् । यत्र चतुर्धा, तत्र वाचिनेन । तत्र एवमेव भूत्या देव- तात्वम्, वाक्येन द्रव्यविशेषव्यवस्था, एकत्र उभयमपि

ज्योतिष्टोमविषयत्वमिति । तेन रथंतरैकसाम्यत्वलक्षणो गुणः कर्मान्तर ज्योतिष्टोमस्यतिरिक्तं गमयेत् । रथंतर-संयोगस्य विशेषणत्वेन नविशेषणभूतत्वात् कृत्स्नऋतु-संयोगादिति ।

एकस्य तु लिङ्गभेदात् प्रयोजनार्थमुच्येतैकत्वं गुणव्यवस्थत्वात् । २ ॥

एवं प्राप्ते, अभिधीयते । अयमभिप्रायः । भवेद्वेदं यदि अत्र रथंतरसाम्यत्वलक्षणे गुणः यद्विशब्दोपलक्षणे निमित्तत्वेन प्रतीयमानः प्रकृते कर्मणि न सम्भवेत् । संभवति तु ' रथंतर वृद्धं भवति ' इति वचनेन ज्योति-ष्टोमे रथतरस्य विहितत्वात् । ननु ' रथंतरसामा सोमः ' इत्यत्र रथंतरैकसाम्यत्वमवगम्यते इत्युक्तम् । न च तथा-भूतो ज्योतिष्टोमः, इति कथं तथास्य निमित्ताद्यैतया संबन्धः ? इति । उच्यते । द्विविधं हि विशेषणं भवति श्वापकमश्वापकं च । तत्र श्वापकं विशेषणं सज्जतीया-न्ययोगान्यवच्छेदकमेव । यथा नीलशुक्लमिति । अत्र उक्तवत्स्य नीलत्वम् । अश्वापकं तु विशेषणं स्वायोग-न्यवच्छेदेनैव यथा ' इण्डी पुत्रयः ' इत्यत्र पुत्रयस्य इण्डः । ज्योतिष्टोमे च ' रथंतर वृद्धं भवति ' ' बृहद् वृद्धं भवति ' इति वैकल्पिकत्वात् रथ-ंतरस्य स्वायोगान्यवच्छेदेनैव रथंतरस्य विशेषणत्वम् । तत्र यद्यपि इतराण्यपि सामानि रथंतरस्य सवा-चीयानि, तथापि बुद्धिसंनिहितं न्यवच्छेदं न्यवच्छे-दकेन न्यवच्छिद्यते । इतरसाम्ना च बुद्धिसंनिधानं ज्योतिष्टोममहाप्रकरणेन बहिरङ्गम्, पृथग्वान्तरप्रकरणेन च बृहद्रथतरयोः बुद्धिसंनिधानम् अन्तरङ्गम् । अतो बृहद्दशव्यवच्छेदेनैव रथंतरस्य विशेषणत्वम्, रथंतरान्यव-च्छेदेन बृहतो विशेषणत्वमिति । अथ ऋतुविशेषितस्य रथंतरस्यैव यद्विशब्देन निमित्तत्वं प्रतिपाद्यते, तथा च सति ज्योतिष्टोमस्य रथंतराश्वापकत्वात् श्वापकान्यवच्छेदे-नैव विशेषणत्वम् । तेनायमर्थः ज्योतिष्टोमस्यैव रथंतर-मैन्द्रवायवामतानिमित्तम् । ननु ' रथंतरसामा सोमः ' इत्यत्र रथंतरस्यैव विशेषणत्वं प्रतीयते, न तु सोमयातस्य । सत्यं सदासपदान् प्रतीयते, विमद्वाक्यात् प्रतीयते एव । एवं हि विमद्वाक्यम्, रथतर साम यस्वेति ।

अत्र च षष्ठ्यन्तत्वात् ऋतोरेव विशेषणत्वमवगम्यते । एतच्च सामासपदान् अप्रतीयमानमपि यद्विशब्दप्रतिपादित-निमित्तं यनुरोवेन ज्योतिष्टोमप्रकरणानुरोधेन च स्वीक्रिय-माणं कर्मान्तरकल्पनातो लघुतरमिति न दोषायेति । ननु निमित्तस्य उद्देश्यत्वात् तद्विशेषणविषयार्थं वाक्यभेदः स्यात् । तेन रथंतरस्य निमित्तत्वे कर्म ऋतोर्विशेषण-त्वम् ? ऋतोर्वा निमित्तत्वे कर्म रथंतरस्य विशेषणत्वम् ? इति । (सैधम्) उद्देश्यविशेषणविरहाया हि वाक्यभेदो भवति, न पुनर्विशेष्योद्देशो । यथोक्तम्, मृषामभेदं हवि-र्विशेषणमिति । तेन यथा आतैः केवलया निमित्तत्वा-संभवात् हविर्विशेषणभूतया एव निमित्तत्वेन उद्देश्य-त्वम्, तथा इहापि केवलस्य ऋतोर्बृहद्रथंतरसामाश्वतरस्य वैकल्पिकप्रहाप्रतानिमित्तत्वासंभवात्, केवलस्य रथंतरस्य ऋतुसंबन्धे प्रहाप्रतानिमित्तत्वासंभवात् शुक्तं विशिष्टस्यैव उद्देश्यत्वमिति । तच्च निमित्तत्वं यद्यपि प्राप्तं सन्ने प्रहा-प्रता माश्वदिने रथंतरम्, तथापि बुद्धिसिद्धत्वापि निमित्तत्वोपपत्तेर्नोत्पन्नत्वम् । ननु जगत्सामाश्वदस्य न ज्योतिष्टोमप्रसामसैकत्वम्, तदर्थं भवात् तथा भवतु नाम । नहि ज्योतिष्टोमे जगत्सामं सामास्ति, अस्ति तु विपुत्रसामके कर्मणि । जगत्याश्वारे गीपयानं सामं जगत्सामं । तेन भवतु तस्य तद्विषयत्वम्, न चेह तदेति वैषम्यम् । अतो नाम कर्मान्तरत्वमिति सिद्धम् । प्रयोजनम्—पूर्वस्यै रथं न्तेरेकसामो बृहदेकसामश्च कर्मणि भेदेनानुष्ठानम् । सिद्धान्ते तु ज्योतिष्टोमस्यैव वैकल्पिकप्रहाप्रतानिमिति । सूत्रं तु—एकस्यैव ज्योतिष्टोमस्य तेनैव रथंतरसामत्वेन बृहत्सामत्वेन च विद्मभेदेन प्रहाप्रत्यनुष्ठानार्थमुच्येत अभिधानं क्रियेत, एकत्वं कर्मान्तरत्वम्, गुणव्यवस्थत्वात् गुणविधानपरत्वादित्यर्थः । तीता.

ॐ गुणस्तु ऋतुसंयोगात् कर्मान्तरं प्रयोजयेत्, संयोगस्याशेषभूतत्वात् । २।३।१।१ ॥

' यदि रथंतरसामा सोमः स्यात्, ऐन्द्रवायवामान् बृहान् एङीशात् ' ' यदि बृहत्सामा, शुक्रामान् ' इति ज्योतिष्टोमे श्रूयते । तत्र किं ज्योतिष्टोमात् कर्मान्तर रथंतरसामा इति बृहत्सामा इति च विधीयते, उत प्रकृते ज्योतिष्टोमे एव त्रैमित्तिकं ऐन्द्रवायवामान् ३ऽऽदि-

गुणन्यायः

ब्रह्मता संप्रदेवात् विना तदनुपपत्तेः सामान्यापेक्षे
 षति वाजिनपदसंनिधानेन विशेषमाश्रयतीति । अपि-
 च भद्रतु नाम तद्विद्वत्तत्त्वेः द्रव्यमाश्रयत्वः, तत्र द्रव्य-
 मान्नापि अविशिष्टमिति न विरुध्यते, विशेषोऽस्तु
 आमिशावाञ्छिनयोः विरोधः । तयोश्च उभयप्र
 वाक्यलक्षणसंयुक्तत्वात् अविशेषः । तेन विकल्पः प्रामो-
 ख्येव । तदुच्यते । 'नैव हि द्रव्यमाश्रयत्वं तद्विद्वै-
 र्देवतोच्यते । अस्त्यशब्दाभिधेयस्य विशेषस्यैव
 देवता ॥' विश्वे देवा देवता अस्मा इति हि न सर्व-
 नाम्ना द्रव्यसामान्यमभिधीयते, किं तर्हि ? संनिहितो
 विशेषः, स एव व्यवहारधर्मः, न अनिरूपितं द्रव्य-
 मानम् । अतः प्रातिपदिकेन योऽर्थः उपपत्तः, स प्रमाणा-
 न्तरस्यस्य द्वयविशेषस्य देवता, इत्येवम् तद्विद्वेन
 द्रव्यविशेषप्रत्यये पदान्तरनिरपेक्षेण तद्विद्वान्तेन पदेन
 निवर्तिते का गुणस्यो द्रव्यविशेषो, यस्य तद्विद्वेन देवता
 उक्ता इत्यन्वेषणायाम् भावमिति आमिशापदेन उपनीयते ।
 तत्र यदा तादृशं प्रमेयं विशिष्टप्रत्ययात् संश्लेषः अभि-
 हितः, तदा न लक्षणागो भवति । अथापि प्रवृत्ति-
 प्रत्ययोः स्वर्यद्वयविरोधेन नैरन्तर्यात् अन्तर्गते संश्लेषः
 अवगम्यमानो भवति, तथापि अत्र एकरूपद्वयत्वात्
 पदद्वयसमिपिगम्यात् क्लीयान् विज्ञापमानः श्रौतः इत्यु-
 च्यते । तेन एतौ द्वौ संश्लेषौ । एको द्रव्यदेवतासंश्लेषः,
 अपरो विशेषणविशेषमात्रः । तत्र पूर्वं श्रौतः, उत्तरो
 वाक्यलक्षणः इति विशेषः । अतश्च नैवान् नीलोत्पला-
 दिवत् अर्थद्वार वैश्वदेव्यामिशादशब्धो. विशेषणविशे-
 षत्वम्, किं तर्हि ? आमिशां देवतायुक्तां पदस्ये-
 वैव तद्विद्वः । आमिशापदसंनिधानात् तस्यैव विप-
 यार्थेणम् ॥ 'नैवाव तद्विद्वान्तेन एकोऽर्थः अभिहितः
 आमिशापदेन अन्यः पश्चान् तयोर्विशेषणविशेषत्वात्,
 तद्विद्वान्त्वान्वाच्यस्य प्रधानप्रतीतिः किं तर्हि ? तद्विद्वान्-
 त्तस्य अनुपपुञ्जान्निधानशक्तेरेव प्रतीक्षमाणस्य उप
 पदेन विषयदानमात्रं क्रियते । तेन आमिशापदसंनिधि-
 कत्वात् वैश्वदेवीशब्दः एव सामनिष्यते । न चेदानीम्
 आमिशापदस्य अनुवादत्वम्, तेन विना तद्विद्वान्तस्य

तद्विषयताप्रतीतिः । न च वाक्यार्थानम्, तद्विद्वान्-
 पदार्थस्य दृष्टम् अप्रसिद्धेः । नहि द्वौ स्वतन्त्रौ पदार्थौ
 अग्रहीत्वा वाक्यार्थः प्रतीयते । तेन अन्विषेयोपनयमान-
 कारित्वात् न तद्विद्वान्तस्य आमिशापदेन अर्थविपक्षः
 क्रियते । तथा चाह 'श्रुत्येवोपपदस्यार्थः उर्वेनाप्राडभि-
 धीयते । तदर्थस्तद्विद्वेनैव प्रमाणमेकवाक्यताता ॥'
 (प्रमाणम् उपपद-सर्वनाम-तद्विद्वानाम् इति) । तेन
 यैव आमिशा, तेन देवतासंश्लेषः यास्वति इत्येवमुक्ता
 एतौ वैश्वदेवीशब्देन उच्यते । तेन शब्दयोरेवात्र सामा-
 नाधिकरण्यम्, नाययोः । इतरन तु (वाजिने) 'न
 प्रातिपदिकेनोक्तं न विभक्त्या इति स्वतः । न
 वाऽस्य देवतायोग इति वाक्यात् प्रतीयते ॥'
 वाजिभ्यः इति तु नाम प्रातिपदिकेन विभक्त्या वा
 उभयान्वा वा द्रव्यसामान्यविशेषतत्संश्लेषानाम् अन्यतम-
 मपि अभिधीयते, किं तर्हि ? प्रातिपदिकार्थः संश्लेष-
 दानम् इत्येतावन्मात्रमित्युक्तम् । तत्र न एकशक्ति-
 द्रव्यसंश्लेषः पदे अन्तर्गतः, इति अवश्यं वाक्येनैव
 वाजिनपदसामिशात् प्रत्याययितव्यः । अपिच 'यथे-
 हास्य पदार्थोऽपि तद्विद्वेऽन्तर्गतः स्मृतः । न
 संप्रदानमस्तेति चतुर्थैव विधीयते ॥'
 'साऽस्य देवता' (पा. ४।२।१४) इति
 अक्षरपदार्थे (अस्व इति पदस्य अर्थे) देवता-
 तद्विद्वो विधीयते, न तु एवम् 'तत् संप्रदानमस्व' इति
 चतुर्थी विधीयते, येन अक्षरपदार्थोऽपि उपाधीयेव, किं
 तर्हि संप्रदानमात्रमेव तदभिधेयत्वोक्तम्, तथा च प्रवी-
 यते । तेन तु अन्यथाऽनुपपद्यमानेन संप्रदेयविषयम्
 शान्नाहृष्टमार्थं केवलमुपादाते । न चैतद्यथा अभि-
 धेयत्वं भवति, सर्ववाक्यार्थानां पदार्थत्वप्रज्ञात् ।
 आकाहृष्टया तु एतावत् क्रियते, येन पदान्तरेकारणे सति
 संश्लेषो जायते । निराकाहृष्टत्वे सति पुनः सोऽपि न
 स्यात् । तेन यद्यपि चतुर्थीश्रुत्या देवतात्वमुक्तम्, तथापि
 द्रव्यसंश्लेषो वाक्येनैव । तत्र वासकं विवादः, इति
 दुर्गो वाजिनसंश्लेषः ।
 विश्वे 'श्रुत्यर्थः संनिष्कृत्यैव वाक्यार्थो विप्र-
 कृतवा । विप्रकृतप्रकारोऽतः सर्व एव प्रपञ्च्यते ॥'

भवति । ६।१।१।३. * 'निर्व्यापारो गुणः काम न साध-
यति कश्चन । करणत्वं न तस्मास्ति निपून्निवस्य फलं
प्रति ॥' वा. ३।६।३।१० पृ. १०३५. * यथा शुक्रादि-
गुणो द्रव्येण विना न भवति, इत्यविनाभावात् द्रव्यं
लक्षयति । ६।१।५।२३ पृ. १३६८. * यदा तु स्वणावा-
न्त्येन विषयपदे गुणः, तदा द्रव्यस्य यत् लिङ्गसंज्ञम्,
तत्र लभते । सुप्. १०।३।१।४।५७. * गुणाः अमूर्तत्वात्
न क्रियया संबन्धन्ते । द्रव्येणैवा संबन्धो भवति । भा.
१०।२।२९।६८. * गुणा गुणेषु न वर्तन्ते । न संख्या
संख्याऽन्तरे वर्तते, गुणो हि संख्या । भा. ८।३।६।१४,
* गुणान् न शक्तुवन्ति प्रधानमावर्तयितुम् । १।४।१०।१६,
* गुणा भूयासो यत्र समाभ्यन्ताः, तत्र क्रियाऽर्था
बोदना इति गम्यते । ३।३।३।१०. * गुणाः रूपरस-
गन्धस्पर्शपरिमाणस्योपाधिभागपरत्वापरत्वगुणवद्रवत्वस्नेह-
संस्कारादहृद्युत्सुगन्धुल्लेखेन्द्रियेषानाः इति विंशतिः ।
(अत्र संख्यागुणफलशब्दानां सन्ति । अष्टप्रथम्येन
धमाधर्मौ ह्यवति) । मणि. पृ. २१. * असंबन्धेयु क्रिय-
माणा गुणाः क्रिया न परिच्छिद्यन्तुः इति क्रियासंबन्धिन-
माश्रयन्ति । वा. ३।१।७।१४ पृ. ७१७. * गुणेन
चैतेन द्रव्यस्य प्राकृताजस्य न बाधो वाच्यपशौ । भा.
१०।२।३०।६९. * गुणैर्न हि मुख्यव्यानुसर्गं न्यायम् ।
गुणमुल्लयन्त्यतिरुद्धमन्यावोऽपम् । वि. ३।३।२. * क्रियया
हि पदान्त्योपकर्तव्यम्, गुणेनापि । वा. ३।१।७।१४
पृ. ७१८. * 'आत्मना द्यक्रियास्त्वेर्गुणैराधीयते
क्रिया ।' दधिगोदोद्देशनादेनि क्रियया विना करणावमलभ-
मानानि सामवेद्यन्ते । १।२।१।२।१७ पृ. ५५६. * न
हि न्यायारक्षामानस्य गुणैः ऊपन्तिः शक्या । न च
क्रियाविशेषमलाधयन् गुणः सामान्यसाधनत्वं भजते ।
३।६।१६।४३ पृ. १०६९. * गुणात् अनेकार्थोपादान-
लक्षणादपि कर्मान्तरविधिविधिः । सु. पृ. ८८९.
* गुणादपि अग्निधनं भवति यथा शिरो देवदत्तः,
अग्निर्माणवकः इति । भा. ३।१।२।४.

* गुणाद्विप्रतिषेधः स्यात् (१।२।४।४७)
इति सूत्रस्य 'मत्तु अर्थविप्रतिषेधः शङ्कितः, स
योगत्वात् परिहृत्यः' । सु. पृ. ११०. * गुणात्

केवलार्थतरसामकत्वलक्षणात् केवलसूक्ष्णसामकत्वलक्षणात्
भेदविधिः । पृ. ८८७. * गुणात् फलमुच्यते
'दाशायणयत्नेन यजेत प्रजाज्ञामः' इति प्रकृतयोर्दस-
पूर्णमासयोः, न यागात्तरम् । एवं सार्कप्रस्थाप्येय संक्रम-
यत्ते च द्रष्टव्यमिति । भा. २।३।५।११. * गुणात् फल
भवति इति इन्द्रियक्रमाधिकरणे (१।२।११) द्रष्टव्यम् ।
वा. ३।६।१६।४३ पृ. १०६७. * गुणस्य अपूर्व-
विधिर्यथा 'यदि ज्ञानमेव वर्तुक्तं, पर्जन्यः स्वात्,
नीचैस्तस्य सद्यो भिनुयात्' । वाल. पृ. २२.
* गुणस्य ऊपत्यन्वयिनः कर्मभेदकत्वम् । भा. ६।५।१
पृ. २८४. * गुणस्य क्रियामभित्तिवैततः एतदेव
सामर्थ्यम्, यत् तापत्वं विस्तिथ्यात् । भा. ३।१।६।१९
पृ. ६२५. * गुणस्य क्रियासाधनद्रव्यान्वयं विना
भुत्वगतक्रियाऽङ्गत्वानिर्वाहात् । सु. पृ. ११९२.
* गुणस्य तु क्रियासंबन्धोत्तरकालं करणत्वं निष्यज्यते
इति चित्तरणे (करणापेक्षा निवार्यते) । वा.
२।२।१।२६ पृ. ५४९ । गुणस्य अन्यापारत्वत्वात्
कायादिवत् साक्षात् कारकत्वानुपपत्तेः भावनाऽवच्छेद-
कत्वानुपपत्तेश्च भावनाऽऽवच्छेदकत्वात्सर्व-
संबन्धोत्तरकालं करणत्वनिष्यत्ते. चिरेण करणाकाङ्क्षा-
निवर्तकता । सु पृ. ८४७. * गुणस्य देवतात्वान्तर्गतौ
स्वरूपेणापि देवतायाः यागतनवाय । पृ. ६५१ । गुणस्य
देवतात्वानन्तर्गतित्वादिना स्तुत्यर्थवर्तीनस्य अरशयवास्य-
त्वात् । पृ. ६५४. * गुणस्य देवतानिष्ठस्य चावकं पदम्
आवाहनादिभन्नेषु प्रयोगम् । भा १०।४।१४ । २६-२९.
* गुणस्य धात्वर्थनिष्ठस्य भावनाऽवच्छेदकत्वात्प्रयोगात्
क्षोमाहारात् गुणस्य फलभावतस्तत्त्वस्यैव उक्तं । सु. पृ.
८४६. * गुणस्य निराश्रयस्य फलसाधनत्वायोगः । पृ.
८४५. * गुणस्य भेदकत्वं द्रव्या । कश्चित्तावत् गुणः पूर्वं
विहितस्य कर्मणः प्रबलगुणावच्छेदात् तत्र निवेग-
मलभमानः आत्मसंयत्तये विवेकः कर्मनिरपत्ता कल्पयन्
भेदको भवति (यथा चाविनगुणः आमिशाऽवच्छेद-
पैश्वदेवतानि निवेगमलभमानः स्वामसंयत्तये स्वविषेः
आमिशावागात् यामान्तरपरतां करयति । अथवा-)
अनेकत्वात् गुणानां प्राप्तकर्माद्युपादेन निष्ययोगात्

सुखमेतन्नु वाजिनम् ॥' नया च उच्यति किष्टस्य
 बलीयस्त्वम्, न च क्रियामार्गं निष्कृष्य गुणान्तरं
 विधानुं शक्यते, तथोक्तं विनाऽधिकरणे वैश्वदेवाधिकरणे
 न । वैश्वदेवाधिकरणन्यायेन च प्रकरणमपेक्षितत्वमपरां
 वाजिनशक्यतेन । कुतः ? 'द्रव्यदेवतसंघन्धो याग-
 मात्रमपेक्षते । आग्निशायाम् एवेति तत्र प्रकरणाद्
 भवेत् ॥' वाजिनं हि विना यामेन वाजिमिर्न संवध्यते,
 इति कश्चित् यागमपेक्षते । तत्र यत् आग्निशायामस्यैव
 तदपि अन्नम् इति कल्पते तत्प्रकरणान्, ततश्च
 यद्यपि वाक्येनैव आग्निशायामो विश्वे देवा
 विधीयन्ते, तथापि भयनिरपेक्षविहितत्वात् आग्निशायामः
 प्रकरणलापेक्षामप्यविहितत्वात् वाजिनात् बलीयस्त्वं भवेत्
 इति विशेषः । प्रकरणानपेक्षयागसंघन्धे च अन्येषामिह
 अपतीतेः अपूर्वयागः संवन्धी भवति इति नेदः । न च
 एवमादीनामनुष्ठानसुखव्यापाराणाम् अननुमिते यामो
 नाक्यान्तरापेक्षा अस्ति, इत्युक्तमप्येवादिपु (१।४।६।१) ।
 (हृदिगीतिकत्वलक्षणं सतमं प्रचारमाह-) 'विश्वे देवाश्च
 रूढयैव संवध्यन्ते पयस्पया । वाजिनेन तु संवन्धो
 भवेद्भवयथास्तुगः ॥' वाजिनः इति हि अवयवप्रसिद्धया
 विश्वे देवाः प्रत्यापन्ते । वाक्यार्थेष्वथ अवयवार्थौ
 समुच्चित्त्य संघन्धे कल्पयित्वा सा भवन्ती (अवयव-
 प्रतिदिः) श्रुतिमात्रोपनिषातस्यन्यायाः समुदायप्रसिद्धे-
 दुर्लभा भवति, इति दुर्लभतः संयोगो वाजिनस्य ।
 'वाजिग्रन्थोऽपि वाऽश्वादी सुमिहृदः स्वमावतः ।
 क्लेशेनैव विना कार्याद् विश्वदेवेषु घर्तते ॥'
 देवतात्वं नाम यस्यैव ग्रन्थेनोक्तं तस्यैव योगस्य
 व्योमदस्य वा भवति इति न जातिनिमित्तम्, देवायं
 वाजिग्रन्थो वलात् अन्यत्र नीयेत । अतश्च वाजिग्रन्थः
 अश्वानां देवतात्वं घदन् विना कार्थेण दुर्लभ्या अवयव-
 प्रतिद्वया विश्वदेवेषु कल्पते इति विप्रकर्षः । 'सत्या
 प्यवयवार्थे च वाजिग्रन्थस्याऽपि (वाजिनी अन्ये)
 देवता । पुरोडाशादिनेत्येवं क्लेशान् प्रकृतनि-
 श्रयः ॥' सर्वे हि अग्न्यादयः पुरोडाशादिमिच्छे. वाजिनो
 विशयन्ते । तत्र आग्निशया तावत् अप्रघट्टः पयुक्तः,
 न पुरोडाशादौ इत्येकः क्लेशः । पुनरपि च आग्नि-

मायग्रहणे सति वैश्वदेव्या आग्निर्वायैव तदतो ग्रहणम्,
 इत्यपरः । ततश्च स्वरासेन भ्रुतिः अन्यत्रापि वर्तमाना सर्वौ
 प्रकरणेनैव विशेषे स्थापयितव्या न च तत्र किञ्चिन्निमित्त-
 मस्ति, गुणभावनेनोपादीयमानत्वात् देवतायाः । संस्कार्यै
 च 'श्रीहीन् प्रोषति' इत्यादिपि च कश्चित् अपूर्वतापन-
 लक्षणार्थं प्राकृतग्रहणं भवेत्, न चात्र तदर्थितं विनाऽपि
 तेन वर्मणः प्रयोजनवस्तोवपत्तेः । कामं वाजिनस्यैव
 प्रतिपत्तिः संस्कारो भवेत्, न देवतायाः । ग्रहणप्रदो च
 अग्न्यादीनां सद्भावात् अनवधारणम् । अथ विश्व-
 देवेषु सर्वे संघृहीता भविष्यन्ति इति तेषां ग्रहणम्,
 तदुक्तम्, सर्वसंघस्य अग्रमागकत्वात् । बहुवचन-
 भुल्या सर्वग्रहणमिति चेत्, न । तस्य विशेषे चरितार्थ-
 न्यात् । न च त्रिषु अवधारणमिति चेत्, न ।
 'सुखं वा पूर्वचोदनाङ्गीकृतम्' (१।२।१।२३)
 इत्यवधारणेतुसद्भावात् । तस्मात् न विश्वदेवग्रहणे किञ्चित्
 प्रमाणम् । साक्षाद्देवा एव देवता इत्येव संवध्यते । सा
 चात्र वाजिग्रन्थेन इत्यवती एव उपादीयमाना निर-
 काट्यैव प्रत्यायिता इति न ग्रन्थान्तरसम्बन्धं क्षमते ।
 (सतमं प्रचारमुपसंहरति-) तस्मात् अनुत्पद्यत्वम् ।
 चित्र 'श्रुत्यैव समवायित्वं देवतातां स्वक-
 र्मसु । विश्वदेवश्रुतिस्तत्र वाजिग्रन्थेन दुर्लभा ॥'
 यदि हि वाजिनयोगेऽपि विश्वे देवा एव देवतात्वेन
 अग्न्युत्पद्यन्ते, ततोऽसर्वे मीगमस्यानेषु विश्वदेवश्रुतिरेव
 उच्चारणीया । सा चात्र विधिग्रन्थे अनुत्पद्यमाना
 अशक्या लभ्युम् । तत्र एवं क्लेशेन लभ्येत, वाजि-
 ग्रन्थः किञ्चिदपि घदति, सोऽपि रूपासमवायत्वं विश्व-
 देवशब्दं लखरति, ततोऽसौ वाजिनन्यायवैलया उच्चार्य-
 मागत्वेन विधीयते इति क्लेशः । तथापि च अयं
 ग्रन्थलक्षणमायामविरोधात् 'सर्वे देवाः' 'निर्दोषा
 देवाः' इत्यादयः सर्वे पर्यायाः प्राप्नुवन्ति, इति विश्व-
 देवग्रन्थे दुर्लभः । न च अन्यग्रन्थोच्चारणे तेषां देवतात्वं
 भवति 'विधिग्रन्थस्य गन्तव्ये गावः' (१।४।१।२१
 २२) इति कल्पति । वाजिनग्रन्थे एव अत्र पुरव्यः
 शास्त्रेण प्रवर्तितः इति तदुच्चारणेनैव वाजिनस्य देवता
 संघादनीया । तत्र च यद्यपि विश्वदेवाय एव इह वाजि-

● दधित्वसिद्धिर्भास्तु के चित् तस्य (पवसः) घर्माः पूर्वेषुः क्रियन्ते । न च ते शारदाऽऽहरणादीनां आहकाः ' गुणानां च ' इति खितवात् । वा. ३।६।८।१९, ● ननु निविदां सामिधेयज्ञत्वात् न स्वन्धायकत्व स्यात्, अत आह- गुणाना च इति । सूत्रं ह्यं पूर्वस्यैव पदो चरत्वेन नैवम् । ३।१।१२।२२ प्र. ७३८. ● सामिधेयत्वात्तयोर्मिषकाद्योर्भवेन गुणाना च इति न्यायेन परस्परद्वन्द्वीभावे मानाभावात् नावाहनवाचः । संकथं. ४।१।७. ● स्तोत्राश्च उच्चैर्मैत्रलादयश्च सामि गुणभूताः । ' गुणाना च ' इत्युक्तम् । टुप्. १।२।१५।४७ प्र. १७३६. ● ' गुणानां च परार्थत्वावित्पेनापि हेतुना । सवर्दनाभ्यामाभ्यामनुवाक्याचतुष्टयम् ॥ ' वानेष्पौ द्वे वृषस्वत्यौ द्वे इति चतुष्टयम् । पूर्वपक्षे इदम् । वा. ३।१।२३।२३ प्र. ७३९, ● गुणाना च परार्थत्वात् इत्यनेनैव (आधानस्य पवमानेहीना च) परस्परानङ्गत्वम् । ३।६।४।१२ प्र. १०३८, ● गुणाना च परार्थत्वात् इति आनर्थक्यात्तदङ्गेषु (३।१।९।१८) इत्यभ्यापवादः । ३।१।९।२।२९. ● ' गुणानां च परार्थत्वात् ' इति सूत्र स्वतन्त्राधिकरणत्वेन भाष्ये व्याख्यातम् । पूर्वाधिकरणान्तर्गतमिति वार्तिकमतम् । ' मिषश्चानर्थसंचन्वात् ' इत्युत्तराधिकरणस्य पूर्वपक्षत्वेनापि योत्रमित्नु शक्यम् इति सुफाशा वार्तिके चोक्तम् । के. ● ननु च यथा प्रवाजादयः एवप्रयोगवचनपरिच्छेदित्वेऽपि ' गुणाना च परार्थत्वात् ' इत्येव परस्परानङ्गत्वं न प्रतिपद्यन्ते, तथा अङ्गद्वि.संख्यं बर्हिः न प्रतिपद्यन्ते । तैत्तिरीयम् । वा. ३।७।१४४. ● प्रातर्कर्मसुप्रदिरुगणविधिखले भावत्वरूपस्य कर्मरूपस्य विशेष्यस्य अन्वयतः प्राप्ततया विशेष्यविशिष्टपरत्वाभावात् केवलगुणपरत्वमेव वाच्यम्, तत्र एकस्य इतरविशिष्टस्य विधिर्न भवति ' गुणानां च परार्थत्वात् ' इति न्यायेन तेषां परस्परवैशिष्ट्याभावात् । कु. ३।२।३।६. ● यदि परमानेष्टिवा दशपूर्णेमासादीन्यपि लिप्सन्ति भवेयुः, तेषां तु (दशपूर्णेमासादीनां) फलत्वात् ' गुणाना च परार्थत्वात् ' इत्येव न्यायो नास्ति । वा. ३।६।१।१५ प्र. १०३९, ● गुणानां परस्पर संकथो न विद्यते । १।४।२।३

प्र. ३२९. ● गुणाना गहूना विधौ (प्राप्ते कर्मणि) वाक्यभेदापत्तिः । वि. १।४।१२. ● गुणाना भूयस्त्वेन कर्तृभ्यात्किञ्चन ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वेदिकस्य चोदना अनुमीयते । भा. ३।३।३।१०. ● गुणानां मिथः असंबन्धः इति न्यायः । धारणाधिकरणम् । भा. ३।१।१२।२२. ● ' गुणानां यत्र भूयस्त्वमितिकर्तृभ्यतात्पर्यम् । तत्र तेनैव लिङ्गेन तस्य कर्तृत्वत्वेभ्यते ॥ ' वा. ३।३।३।१०. ● अवयवविशेषगुणानामवयवगुणपूर्वकत्वमिति नियमः । मणि. प्र. ५५, ● कार्यद्वयवृत्तिविशेषगुणाना वाकादिना, विदोमिगुणान्तरोपन्या, द्वयनाशेन वा नास्त्यत्वमिति नियमः । प्र. ५३. ● परगुणाना परनाभावात् अवश्य गुणस्य आपातः इत्येतदुक्तं गीगत्वम् । वा. ३।२।१।२ प्र. ७४६, ● प्रस्तुतगुणिदारेण अपस्तुतानामपि गुणानां प्रस्तुतभ्यद्वारा संभवति । ३।६।१६।४७, ● ' लिङ्गसंख्याऽऽदिषकयो गुणाना न च विद्यते । तयोमादपि शुक्लाद्वैर्न-वाचित्तमिष्यते ॥ ' ३।१।६।२२ प्र. ६८२. ● गुणे गुणानङ्गीभारस्य निर्वृत्तिवत्त्वेन अक्षेयत्वात् । अक्षेयत्वेऽपि वा । रहरय, प्र. १५. ● ' गुणे स्वन्यायकल्पना ' इति न्याय । गुणे बहुवचने अन्यायकल्पना, न प्रमाने प्रातिपदिकार्थे (अदितिः पारात् इत्यत्र) । सूत्र. ९।३।१।१५. ● ' गुणे त्वन्यायकल्पना ' इति प्रातिपदिकार्थान्यायान् ' उद्गातारं वृणीते ' इति च उच्यते एकत्वात् एकस्यै एव उद्गाते चतसो दातव्यः भूयते (पूर्वपक्षे इदम्) । वा. ३।१।८।२३, ● न च वाजपेयव्यवृत्तेलायो कश्चित् विशेषः (सप्तदशारन्तिनेन) नेन लक्षणा (वाचपेयव्यवृत्तेन) आधीयते ' गुणे स्वन्यायकल्पना ' इति, तदत्र व्यपदेशे एव लक्षणा । (इद पूर्वपक्षे) । ३।१।९।१८ ● वेदसूत्रोर्विशेषे सूत्रे एव ' गुणे त्वन्यायकल्पना ' इति न्यायेन अन्यायकारिकत्वमिति श्रीमद्यजुष्यं भगवतीभारदीनां च विद्वान् । एतातनघर्मप्रदीप-महाणन सप्तो प्र. ४४. ● अतोपचतुर्षां कथेति । मथनभूतदम्यशैवगिरिराज्यं संख-छान्दान्ये तदित्तव्यानुष्ठानमिद्री लक्षणमद्रीद्वय अग्नि-

ॐ गुणकामेष्वश्रितत्वात् प्रवृत्तिः स्यात् ।
८।१।१४।२६ ॥

‘गोदोहनेन प्रणयेत् पशुकामस्य’ उपरमे गायता-
नरः इति प्रामकामाय प्रतिपदं कुर्यात् इत्यादयो गुण-
कामाः । गुणः गोदोहनं प्रतिपत् इत्यादिः । गुणैः
साध्याः कामाः पशुप्रामादयः गुणकामाः । गुणकामेषु
इति निमित्तत्वमयी । प्रवृत्तिः कस्य इत्याकाङ्क्षायां
गुणकामानागिति पद्यन्तेन विपरिणामः । गुणकामशब्देन
गोदोहनादय एव वृक्षन्ते । गुणकामेषु गुणकामार्थे
पशुवाच्ये गुणकामानां गोदोहनादीनां प्रकृतिगतानां सीया-
दिविकृतौ प्रवृत्तिः स्यात् । आश्रितत्वात् गोदोहनादेः
प्रणयनात् आश्रितत्वात्, प्रणयनादेश्च प्रकृतिवत् विकृता-
वपि सत्त्वात् । गोदोहने च प्रवृत्ते तदाश्रितः कामोऽपि
प्रवर्तितुमर्हति । यथा ‘साक्षिरं वीर्यकामस्य सूरं कुर्यात्’
इति वीर्यफलकस्य साक्षिरत्वस्य प्रवृत्तिः, तद्वत् । तस्मात्
गुणकामानां विकृतौ प्रवृत्तिः, इति पूर्वः पक्षः ।

निवृत्तिर्चा, कर्मभेदात् ॥ २४ ॥

पूर्वपक्षे प्रातः बाह्यशब्देन निरख्यत् सिद्धान्तमाह ।
गुणकामानां न सीयादौ प्रवृत्तिः, किन्तु निवृत्तिः, प्रवृत्तिर्न
साक्षिरत्वार्थः । कुतः ? कर्मभेदात् कार्यभेदादित्यर्थः ।
अन्यत् कार्यं गोदोहनादयः, अन्यच्च चमसस्य । चमसः
ऋत्वर्थः, गोदोहनं तु पुत्रयार्थम् । तस्मात् विकृतौ गुण-
कामा न प्रवर्तन्तु ।

अपिषाऽवद्विकारत्वात् ऋत्वर्थत्वात् प्रवृत्तिः
स्यात् ॥ २५ ॥

पूर्वपक्षे ‘साक्षिरं वीर्यकामस्य सूरं कुर्यात्’ इति
दृष्टान्त उक्तः । तद्वैषम्यप्रदर्शनायै सूत्रमिदम् । अपिषा
इतिपदेन दृष्टान्तपरिहारः सूच्यते । साक्षिरस्य अत-
द्विकारत्वात् । तस्य ऋत्वर्थस्य विकारः तद्विकारः ।
न तद्विकारः अतद्विकारः । साक्षिरः न ऋत्वर्थविकारः ।
किन्तु ऋत्वर्थे एव । एवं च साक्षिरस्य अतद्विकार-
त्वात् ऋत्वर्थत्वाच्च तस्मिन् वीर्यफलस्य प्रवृत्तिः
स्यात् इति युक्तम् । गोदोहनादेश्च ऋत्वर्थत्वान्नात्
न विकृतौ प्रवृत्तिः । तस्मात् गुणकामानां विकृतौ न
प्रवृत्तिः इति सिद्धन्तः । के.

० गुणकामेष्वश्रितत्वात् । गुणकामानां आश्रितिक-
न्यायेन प्रणयनवत् लौकिकचयनस्य आश्रयत्वव्याप्त्यर्थे
चयने अवपूर्वीयत्वविवक्षा । कौ. ३।३।१०।२२९ पृ. ७०.

० गुणकामेषु यादृशकानां इषीं प्रतिपत्तिः । केपां
चित् सीमांसकवत् गुणात् फलम् । अपरेषां तु गुणः
ऋत्वर्थः एव, तद्वत्तस्तु ऋतौः फलान्तरसंभवः । वा.
२।२।१२।२७ पृ. ५६१.

० गुणकामाधिकरणम् । गुणकामाधिकरणम् ।
इन्द्रियकामाधिकरणं इत्यत्र द्रष्टव्यम् । के. २।२।१२।२५-
२६. ० गुणकामाधिकरणे आश्रयत्वेन पाल्यार्थत्वव
उक्तः । मीन्या. पृ. ७२.

० गुणक्रिययोः ऐच्छिकः पुत्रयार्थः समुच्चयः वत्स-
जान्वाकारपेदस्य सामिवैश्वेकविंशत्यनुवचनस्य च पशु-
प्रतिश्रीभयकामनायां समुच्चयः । बाळ. पृ. १७६,

० गुणक्रिययोः न्यायन्याः ऋत्वर्थः समुच्चयः यथा
‘लौहितोष्णीषा लौहितवत्तत्र ऋत्विजः प्रचरन्ति’ ।
अत्र यसनशब्देकपरिधानक्रियत्वाः लौहित्यगुणस्य च
प्रचारक्रियानां समुच्चयः अश्वान्यायेन । पृ. १६७, ० गुण-
क्रिययोः न्यायन्याः पुत्रयार्थः समुच्चयः यथा ‘ज्योति-
ष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत’ इति । एकत्वं यागश्च फल-
भावनायां समुचित्य विधीयते । पृ. १७०, ० गुण-
क्रिययोः याचनिकः ऋत्वर्थः समुच्चयः । वीर्यप्राये ‘विविधं
पायसं दद्यात् भस्वादि विविधानि च । लेहं चोष्यं
यथाकाममुष्णमेव फलं विना ॥’ । पायससम्पत्प्रत्ययोपात्ता
पाकक्रिया उष्णगुणश्च । पृ. १७२.

० गुणगुणिनोर्भेदाभेदः । मणि. पृ. २२.

० गुणगुणिसंयमकौर्तेन स्तुतिः । सु. पृ. ३९५.

० गुणजन्यकामानां ग्राहमानवमित्यधिकरणार्थः ।

भा. ३।१।१।११-१२.

० गुणतद्भावयोः न्यायमग्नौ विकल्पः ऋत्वर्थः
यथा दार्शिकवेदिमाने ‘स्वामिनामी पक्षात् स्यात्’
इत्याहुः ‘नात्र यात्राऽस्ति’ इति च शतपथे । बाळ.
पृ. १५३.

० गुणत्वम् । गङ्गाशरीरानं वर्णव्यवस्थानुगुणेषु सत्सु
द्रुतादिभेदस्य परोपचित्वात् गङ्गादिरूपीकत्वसिद्धे-

● गुणभेदनिमित्तककर्मभेदन्यायः (२।२।२१)
 धम्मात्ताविक्रममाणोऽः । सु. पृ. ८०१.

● गुणमात्रविधौ लघुत्वम्, गुणविधित्वाविधौ तु गौरवम् । चोदकप्रतपनावाच्यज्ञानवृद्ध संदराकृत्तगुणमान-
 विधिः अमीकेनीपरवती 'एकाद्रथ प्रसावान् वदति'
 इति । वि. १०।१।११.

● गुणमुह्यव्यतिक्रमे तदर्धत्वान्मुह्येन वेद-
 संयोगः । ३।३।२।१९ ॥

आधानं यदुर्वेदिकम् । तत्र 'कारवन्तीषं गायति'
 'यथापत्नीषं गायति' इति सामानि विद्वितानि । तानि
 उच्यन्ते गानि, सामवेदगतान्वां साम्याम्, सामवेदस्वरस्य
 च 'उच्यैः सामा' इति उच्यन्ते वा । इति पूर्वपक्षे
 उच्यते यत्ते विद्वान्तमाह । गुणः अद्भ्यम्, सुर्य प्रधानं
 ततोः विषयपक्षेदभ्युक्ते स्थितिर्नने विरोधे स्तिति मुल्येन
 प्रधानानुपारेण वेदसंयोगः वेदनिबन्धनस्वरसंयुक्तः स्वी-
 कायः । तदर्धत्वात् प्रधानार्थत्वात् अद्भ्यन्तात् । तस्मात्
 आधाननिषयपक्षे त्वेदसंयुक्तौ उच्यतेः स्वरः आधानाद्दे
 कारवन्तीषादिगानि अनुष्ठेयः इति भाष्यानुसारी
 पन्थाः । शक्तिशक्तुशक्तौ तु गुणः उपनिषिधिः, सुत्यः
 विनियोगविधिः । ततोर्भेदित्त्वेन विरोधे कारवन्तीषा-
 दिगान्मः सामवेदे पाठान् उच्यते विधिः, यदुर्वेदे तु
 'कारवन्तीषं गायति' इत्यादिः विनियोगविधिः । तस्मात्
 मुल्येन विनियोगकृतानुपारेण वेदसंयोगः वेदनिबन्धन-
 स्वरसंयोगः स्वीकार्यः । तदर्धत्वात् विनियोगविषयत्वात्
 उच्यते विधिः । उपपत्त्याऽपि आधानसामानि उच्यते
 गेयानि । के.

● गुणमुह्यव्यतिक्रमे तदर्धत्वान्मुह्येन वेदसंयोगः ।
 ३।३।२।१९ ॥ अद्भ्यन्तपक्षोः नित्रवेदवेदित्तरूपे
 स्थितिर्नने, अदे स्वरस्यनिबन्धनवर्तमानत्वेन प्रधानद्वार-
 प्रतस्य धर्मस्य कथयन्तः अतिक्रमः कायः,
 प्रधानद्वारधर्मानुष्ठेयस्य वा स्वरस्यनिबन्धनस्य इति संदेहे
 प्रधानसाद्गुणार्थत्वात् अद्भ्यन्तपक्षेन प्रधानद्वारधर्म-
 नुष्ठेयस्य स्वरस्यनिबन्धनवर्तनदिक्रमस्य स्वरस्यवृ-
 प्रधानद्वारकः प्रयोगसंयोगो विद्यते इत्येवं सूत्राभावात् ।
 सु. पृ. ११०६. ● गुणमुह्यव्यतिक्रमे इत्यत्र स्वरस्यवृ-

यथा अद्भ्यन्त प्रमानवेदस्वरसंयुक्तं समन्ते इति । वा.
 ३।३।२।१९ पृ. ११०९.

● गुणमुह्यव्यतिक्रमन्यायः । गुणमुह्यव्य-
 क्रमस्य । गुणमुह्यव्यतिक्रमविधिसंयोगः । गुणमुह्यव्य-
 क्रमविधिसंयोगः । आधानसामानि उच्यते गेयानि ॥
 गुणमुह्यव्यतिक्रमे तदर्धत्वान्मुह्येन वेद-
 संयोगः । ३।३।२।१९ ॥

आधेयम्— अस्माकानम् 'य एवं विद्वानभिमापत्ते'
 इति । तत् यदुर्वेदिकम् । तत्र सामगाननामन्ति
 'य एवं विद्वान् कारवन्तीषं गायति' 'य एवं विद्वान्
 यथापत्नीषं गायति' 'य एवं विद्वान् कानदेव्यं
 गायति' इति । तत्र संदेहः किमाकाने सामगानानुच्यैः,
 उत उच्यते इति । उच्यते इति प्रथम् । कुतः ? सामवेदेन
 एतत् कियते यत् कारवन्तीषादिगानि । तस्मात्तद्वैदिकानि
 सामानि गेयानीति । एवं प्राप्ते, त्मः । गुणमुह्येण
 दा मुह्यन् स्थितिवत्त्वं मुह्यन्तानुष्ठेयस्य वा गुणम् इति
 गुणे स्थितिक्रमविक्रमे न्यायः, मुल्यकृतपक्षेऽपि इति ।
 कुतः ? मुह्यन्तानुत्वात् गुणस्य । गुणस्यानुष्ठेयस्येन मुह्यन्तः
 कृत्यः कथं स्यात् इति गुणे प्रवर्तते । गुणमुह्यन्ते चेन्मु-
 ह्यन्तस्य गुणस्यभिर्भावेन गुणमुह्यन्ते कथं भवति ।
 अथ प्रधानं सगुणं करिष्यामि इति गुणे प्रवर्तमानो
 गुणस्य गुणं विनिभातव्यति नास्य स्वार्थो हीयते । नागौ
 गुणं सगुणं कर्तुं प्रवर्तते । गुणस्य सामगानम्, प्रधान-
 माधानम् । आधेयस्य यदुर्वेदिकत्वात् उच्यते गुणः ।
 स गुणस्यमुह्यन्तस्य सामवेदिकं दावते । तस्मात् उच्यते
 सामानि गेयानि इति ।

वा— इदानीं यत्र वेदान्तवैदिकस्य प्रधानस्य वेदान्त-
 शिष्यस्य भवति, तत्र अद्भ्यन्त वेदधर्मः कृत्यः कर्तव्य
 इति संदेहे, प्रधानस्यैव स्वरस्यनिबन्धनत्वात्, कथं यत्र
 प्रधानस्य धर्मस्य कथयन्तः अतिक्रमः कायः,
 अविधीयते । 'गुणे स्वरस्यतो धर्मः प्रधानद्वारतो-
 ऽपरः । यत्र स्यात् उच्यते विद्वानं गुणधर्मस्य साध-
 नम्' ॥ अत्रयं कर्तव्ये अत्यन्तवर्तमानस्य गुणधर्मो-
 न्तिक्रमिकस्यः । तदपि प्रधानकविक्रमेण ह्य भवति ।
 तत्र गुणस्य धर्मम् । कोऽपि हि तदर्धत्वेन प्रवर्तते ।

वाक्येन । तदिह देवतात्वं प्रति श्रुतिवाक्ययोर्विरोधः । विरोधे च श्रुतिर्बलीयसी, इति आगिश्वावाक्ये देवतात्वं विश्वेषा देवानाम्, न वाजिनवाक्ये इति अश्वयसीयते । तेन अवगम्यते व्यपकृतेन देवतापदेन अस्य संबन्धः इति । तस्मात् कर्मान्तरमिति ।

धा— अतः परं प्राक् प्रवरणमेवात् गुणमिति चोभेदाभेदविचारो वर्तिष्यते ।

चतुर्मांसेषु वैश्वदेवे पवणि 'वैश्वदेवी आमिशा' इति द्रव्यदेवतासंयोगानुमितं यागं विधाय उच्यते 'वाजिन्यो वाजिनम्' इति । तत्र सदेहः किं तस्मिन्नेव कर्मणि गुणविधिः, उत भजेनापि द्रव्यदेवतासंयोगेन यामान्तरं कल्प्यते । तत्र उभयमपि द्रव्यदेवतं पूर्वं विधीयते इति पक्षः संभवप्रति नोपन्यस्तः, प्रमाणान्तरप्राये कर्मणि अनेकगुणविधानस्य वौर्णमास्यधिकारयो (२२।३।६) निरकृतत्वात् । तेन वाजिनमेव केवलं किं पूर्वस्मिन् कर्मणि तथा च देवतासंघट्यते, उत देवताऽन्तरेण यानान्तरेण च अपूर्वेषु संबध्यते इति । किं प्राप्तम् ? पूर्वत्रैव वाजिनगुणविधानमिति । कुतः ? 'अनन्तरोपविष्टेन वाजिनाञ्जेन वाजिनः । विन्धे देवाः प्रतीयन्ते तच्च कर्मह वाजिनम् ॥' वाजिनो नाम केचन नैव देवताविरोधाः प्रसिद्धाः । न च अप्रसिद्धाः पदार्था वाक्यार्थे निष्पादयन्ति । सर्वत्र समुदायप्रसिद्धी अल्पमानान्याम् अवश्यमिच्छिर्द्यते । तदिह 'वैश्वदेवी आमिशा' इत्यनेन वाक्येन आमिशावत्तथा वाजिनो विश्वे देवाः कल्पिताः । ते च वाजिनसंयोगेन अवगम्यमाना न शक्याः परित्यक्तम् । ते च तेन पूर्वाहु-मितेन वागेन अनुरक्ताः । सप वाजिनसंयोगान्मयाऽनुप-पत्ता यागे कल्पमाने वाजिनपदोपात्तवागातिक्रमकारणा-भावात् तदुद्भावे च अन्यविपवायार्थपरनुष्ठानात् स एव यागाः, तदेवापूर्वम्, सैव देवता इति निश्चयात् न स्पति-रिच्छक्येन लभ्यते । तस्मात् तत्रैव कर्मणि आमिशा-वाजिनयोः विक्रमः उपपद्यते वा । सत्यं च उपत्ति-वाक्यविशेषो निष्पद्यते याम्, गुणान्तरं विधास्यते । यद्यपि च द्रव्यदेवतासंयोगानुमितत्वात् अथैव निष्कृतः अतः, तथापि क्रियाऽऽत्मना अस्त्येव आनुमानिकी

व्यतिरेकबुद्धिः । यामपदमेव वा अत्र अनुमीयते, तदा आमिशापतित्यागेऽपि न विगद्यति (बुध्यति) । वाजिनस्योऽपि च तदनुमितयागप्रतिफलमेव उच्यते । नहि तस्मिन्नेव वाजिवाजिनसंबन्धः अवकल्प्यते, कार-काणां परस्परसंबन्धामावात् । तस्मात् न कर्मान्तरमिति ।

अत्रामिशीयते । 'गुणान्तरावकृत्वात् पूर्व-कर्मण्यसंबन्धात् । क्रियाऽन्तरमपि कुर्यादात्मसं-गतये गुणः ॥' अपूर्वः कर्मान्तरसंयोगानर्हो वा गुणः कर्मान्तरं कल्पयति । 'वाक्ययोः समानात्' इतरेतर-निरपेक्षत्वात् । उभौ हि द्रव्यदेवतासंयोगो आत्मविरो-धेन अन्योन्यावकाशमप्रयच्छन्ती पृथक् कर्मणी विधत्तः । सत्यम्, पूर्वं अर्धमवन् गुणः अन्वत् कल्पयति । कथं पूर्वकर्मणा तदेवतथा वा वाजिनं न संघट्यते ? तत्कार्यवर्तिगुणावरोधात् । कथं न समुदायः ? 'एका-यांस्तु विकल्पेस्तु' इति हि शक्यति एतत् (२२।३।१५१) । विकल्पः एवास्तु इति चेत्, अनुपपन्नत्वात् । तत् दर्शयति (भाष्यम्) 'श्रुत्या विशेषेण देवानां तदुपात्तस्य च कर्मणः आमिशासंबन्धः, वाजिनसंबन्धस्तु वाक्येन' (इति) ।

सर्वत्रैव तावत् 'तद्वित्तेन चतुर्थ्यां वा मन्त्रयज्ञेन चेष्यते । देवतासंगतिस्तत्र दुर्वैलं च परंपरम् ॥' आह, मन्त्रस्य तावत् अविष्काररूपत्वं त्तिद्वयं श्रुतितो दीर्घत्वं भवेत्, चतुर्थीतद्वित्तोस्तु को विशेषः इति वक्तव्यम् । तदुच्यते 'देवतासंगतिः श्रुत्या तद्विता-न्तात् प्रतीयते । चतुर्थ्यन्तात्तु वाक्येन पदद्वय-समीपतः ॥' वैश्वदेवी इति हि श्रुत्यै देवतासंबन्धः प्रतीतः, इतरत्र तु 'वाजिन्यो वाजिनम्' इति पदद्वय-सामीप्यात् गम्यते । ननु इहापि आमिशावत्संनिधान-परोक्षेण द्रव्यदेवतासंबन्धः प्रतीयते, इति तुल्य वाक्य-नाम्यस्य भवेत् । अथ वैश्वदेवी इति श्रुत्या देवतात्वम्, वाक्येन द्रव्यसंबन्धः, स इहापि अविशिष्टः, चतुर्थी श्रुत्या देवतात्वे अभिहिते वाक्येन द्रव्यसंगतिमाश्र-णत् । अथ द्रव्यमाश्रयण्ये तद्वित्तन्त्रेण ही निरोप-मानम् आमिशावत्संनिधेः, मन्त्रेण ही अनुस्यते, तदपि अविशिष्टमितरत्रापि, 'वाजिनम्' इत्येवमेवैव संभवात्

पूर्वैरेव सर्वव्यापिना उपाशुक्त्वविधिना प्राप्तत्वात् दीक्षणी-
याऽऽदिरस्वरप्रसंगेऽर्थः नित्यनुवाद एव । अग्नीषोमीये तु
सवनविभागस्वरैरेव ' मन्दाया आश्रयमाणान्तम् ' इत्यादि-
प्राकृतस्वरपतिपठवः । सवनविभागद्रव्य वा सङ्ग प्रयोग
श्रेया विभज्य मन्द्रमध्यमोत्तरीचारणसपादनं कार्यम् ।
एतेन अनुबन्ध्याऽवमृषोदयनीवोदवसानीयास्वपि उदाहरण-
विशेषा भाष्यताः । मुन्याःकालसवनीयादीनामपि एवं
स्वरे प्राप्ते, प्रातःसवनान्तर्गतत्वात् यथासवनमेव स्वर
भवनति । ननु सवनदाहाना सोमयागाववचनत्वात्
दीक्षणीयाऽऽद्यद्रवत् तदीयस्वराभावप्रसङ्गः इति चेत्, न ।
सतनीतिर्दोषेन तत्कालप्रयुक्तमानवमात्राशयत्वात् । ' यदि
पट्टी भवेद्यु मधुनेभ्यः परा, ततः । तद्दङ्गमन्त्रमात्रेषु
मन्त्रद्रवादिविधिर्भवेत् ॥, सप्तम्यां तु तदाधारो
यावामन्त्रः प्रयुज्यते ।, तस्य सर्वस्य मन्त्रादि-
स्वरयोगोऽङ्गमाश्रितः ॥ के चिदाहुर्वेदाधारमात्रव
स्वधनेऽपिह । तदा तेषां न मन्त्रादिः स्यादनाद्येयता-
श्रुतेः ॥ आधारे सवने भिन्न यदाधियेयता श्रुतम् ।
सधनीयादि, तस्यैव मन्त्राद्युधारणं भवेत् ॥ स्तोत्र-
शास्त्राद्युक्त्याऽऽदिशेषस्तु सवनस्य यः । पद्य-
भाषास्य तस्यैव मुक्ता मन्त्रादयः स्वराः ॥ इत्युक्तं,
नैप दोषोऽस्ति यतः पद्यया विनाऽऽप्ययम् । पद्यार्थः
संभवत्येव तदाधारत्वकल्पितः ॥ यथाहि शकुनि-
वृक्षे पुष्पाद्यपि तथेवमेव । तदध्यापेयधर्मोऽर्थः, स
द्वेषोऽपि विधीयते ॥ यदि वा स्तोत्रशास्त्रादि कृतं
मुन्याऽऽङ्गमेष नः । आधार एव तस्यापि सवनान-
तीतप्राप्तम् ॥ नानावेदपरस्परमानु स्तोत्रादे-
प्राम आदित । प्रधानाङ्गत्वा यथाऽप्युक्तं सुवेन
पाथित ॥ ततो पाथिकेनैव यथासवनमाश्रितः ।
मन्त्रादिना मन्त्रशान्ति मुन्याऽङ्गानि प्रयुज्यन्ते ॥'
एतेन सर्वो ज्योतिषोपनिषदाः प्रामाण्यम् ।

क. पुनरिदानीं नानावेदस्वरम् अक्षरान्तरे भविष्यति ।
उच्यते । ' तद्वत्प्रातः सवनम्, स्यादधिकारमात्रवत्-
द्वयनं दोषे ' (३।३।२।५१) इति च्च नमनीयं,
यत् प्राकृतस्वराङ्गानां विद्वानो वेदन्तरीयमनुमिष्ट
कोपते इति । (१५ पद्य दूपपति-) ननु तद्वदि

गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायेन प्रधानधर्ममात्र एव । (पक्षा-
न्तर शङ्कते-) एवं तर्हि या विकृतिः यस्मिन् वेदे
भवति, तस्याः शेषैश्चैषु यथापकृति प्राप्तेषु, यत्
तस्मिन्वेदे वेदे अङ्गान्तरम् व्यूह्यं चोद्यते, स विषय
इति । (एतमपि पद्यं दूपपति-) सोऽपि प्रधानशरे-
णैव लभ्यत्वात् । (पक्षान्तर शङ्कते-) तदेव तर्हि
प्रधानं विषयः इति । (एतमपि पद्यं दूपपति-) न,
तस्यापि प्राकृतत्वकदात्वात् । (अपूर्वाङ्गविषयवशी पुनः
प्रत्यवतिष्ठते-) न तर्हि प्रधानशारेण अपूर्वस्याङ्गस्य
प्राप्तिः इति तदेव विषय इति । (परिहरति-)
नैवमपि यः प्रधानस्य धर्मः, तस्यैव तस्यापि
भावात् । अपिच शेषा विभक्तेषु यद्यथाधर्मे च
स्वरे स्थिते यदपूर्वमपि तत्रागपति भवति, तस्य
न युक्तवत्स्वरगर्हणस्तुल्यत्वमिति भवितव्यमेव प्राकृतेन
धर्मेण । (नानावेदस्वरस्य निर्विषयत्वसाङ्ग्यम्
उपसंहरति-) तस्मादपि नास्ति विषयः । प्ररणा-
भान च अन्यन्तमेवानर्थकं स्यात् । (साङ्गसाध्यपरिहारं
प्रतिजानीते-) अथ समाधिः । (निर्विषयत्वसाङ्ग्यं
निराचष्टे-) ' उक्तं यत्प्रा ' इति तावत् मन्त्रैर्दो-
शेषु व्यर्थम् । (प्ररणाभानानर्थक्यसाङ्ग्यं परि-
हरति-) ऋक्ततामवेदयोः (तन्वरीः) अपि काम्य-
नैमित्तिकेषु अङ्गेषु अप्येवता । ' मन्त्रं प्रातःपठने ' इत्यादि
दि नित्यत्वात् अति वैः काम्यनैमित्तिकैः असंयज्य-
मानं नित्याङ्गविषयमेव भवति । तेन यत् ऋग्वेदसाङ्ग्य-
वेदाभ्यां त्रिभिन् चान्नं नैमित्तिकं वा चोद्यते, तत्
तर्कगुणै वन्तवम् । तथा ' स (मन्त्री) मिश्रममि-
मूलेन पठने विदमिधियाः ' इत्यादि । एवं साङ्गैरिदमपि
उपाशुक्त्वमुदाहरणम् । तथा यदि मुनोचरवाणानि
अङ्गानि, तेषु सवनमन्त्राणां च यथावेदमेव स्वराः इति
आशुक्त्वमाश्रीनामपि उच्येमाश्रितः । अन्यथा हि येषां
प्रयोगः स्यात् । दीक्षणीयाऽऽदिरिमास्तु द्व ' प्राचीन-
मन्त्रोपनिषद् ' इत्यनेन उक्तं यत् । प्रसंगान्तरा
पुनः ' उच्ये. प्रधानं ' इवेत्युच्येयम् ।
आशुक्त्वमाश्रीनां द्व प्राङ्गैरिदमपि विधिदिननादेव
उपाशुक्त्वम् । ' स एव विद्वान् कामदेभ्य गादि ')

(पूर्वां भाष्यस्य श्रुतिवाक्यशब्दान्वां संनिकर्षविप्रकर्षौ उक्तौ इत्यर्थः । उत्तरार्धेन तु अष्टप्रकारं संनिकर्षविप्रकर्षाभिधानं प्रतिज्ञातम्) सर्वप्रकारम् आमिष्टासंघन्वस्य संनिकर्षलक्षणं श्रौतत्वम्, वाचिनसंघन्वे च विप्रकर्षात् शक्यीयत्वम् । (आमिष्टायां सामान्यतो देवताऽन्वयाभिधानम्, न वाचिनस इति प्रथमं प्रकारमाह—) तद् यथा, यद्यपि तावत् द्रव्यविशेषस्य तद्विद्यो न त्र्यात् देवतात्वम्, तथापि सामान्यस्य तावत् त्रयीति, न त्रुत्पन्तेन सामान्यमपि उच्यते इति विशेषः । यत्तु सामान्यं वाचिनेऽपि अविरुद्धमिति, तदयुक्तम् । वैश्वदेवी इति हि स्त्रीप्रत्ययेन समानपदगतौ नैव स्त्रीद्वयं किमपि संनिश्चितमित्यवधार्यते । न च वाचिनस्य स्त्रीत्वं संनिधिर्वा अस्ति इत्यनाशयणम् । (ददातिकल्पना-कल्पनरूपं द्वितीयं प्रकारमाह—) अपिच 'वाजिभ्यो वाजिनं कुर्यादिति नैवास्ति संगतिः । तत्र तत्सिद्धयेऽवश्यं दानाध्याहारकल्पना ॥' कर्तव्यता-वचनम् आमिष्टान्वाक्येऽपि अध्याहारात् प्रयोगवचनाद्वा लक्ष्यमिति न पर्यनुप्यते । 'वाजिभ्यो वाजिनम्' इति तु ददातिमनप्याहृत्य न शक्यः संघन्वः प्रत्येतुं यथा 'वैश्वदेवी आमिष्टा' इति । कुतः ? 'नाम्नां द्विधैव संघन्वः सर्ववाक्येष्ववस्थितः । सामानाधिकरण्येन सप्तमा वा प्रतिपाद्यते ॥' न चान सामानाधिकरण्यं पठौ वा पश्यामः । न च वाचिन्मः इति कारकविभक्तिः क्रियापदात् अन्येन संबध्यते, न चेह तदुपात्तम् । तत्र अध्याहारकल्पनात् एको विप्रकर्षः, त्रिपदसंघन्वोरेखात् अपरः । इतरत्रापि यजि-कल्पनत् अविशेष इति चेत् न, तस्य संघन्वोत्तर-कासानुमेयत्वात् । वैश्वदेव्यामिष्टा इति हि निष्पन्ने संघन्वे यजिः अनुमीयते, न तदधीना संघन्व-प्रतीतिः । तत्र तु परस्त्वानादानसंभवात् स च भवि-ष्यति अर्थसंघन्वयार्थम्, आदितश्च द्रव्यदेवतापदैकवाक्य-त्वसिद्धये ददातिः इति विशेषः । कस्मिन्ने च ददातौ फलकयोः परस्परसंज्ञाभावात् तेन तावत् सह संघन्वः, ततः एकार्थत्वात् परस्परनियमः इति विप्रकृतता । न तु आमिष्टायां तद्वत् किञ्चित् इति संनिकर्षः ।

(सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्यलक्षणं तृतीयं प्रकारमाह—) सत्यपि च वाजिवाचिनयोः साक्षात्संघन्वे वैयधिकरण्यत्वं विप्रकृतत्वम् । वैश्वदेवी आमिष्टा इति तु सामानाधि-करण्यत्वात् संनिकृतता । तथा च वक्ष्यति (३१।१।१२ इत्यत्र भाष्यम्) 'समर्थतराणि हि समानविभक्त्यानि गच्छन्ति, दुर्बलो विविभक्तिः' इति । (श्रुतिलक्षण-ऽऽत्मकं चतुर्थं प्रकारमाह—) किञ्च 'संप्रदानत्वमात्रं च चतुर्थी वाजिनां वदेत् । देवता लक्ष्यमाणा तु पुनर्द्विरेण वाजिने ॥' नहि तद्विदितवत् देवताया चतुर्थ्युपपत्तिः स्मर्यते । क तर्हि ? संप्रदाने । न च संप्रदानस्यैव देवतात्वम्, मा भूत् 'हिरण्यमात्रेणैव ददाति' इत्यत्र व्याज्येवो देवता । यदि च देवता संप्रदानं स्यात्, ततो यागदानशोरमेह एव स्यात् । प्रतिग्रदे न्यायत्वं च कारकं संप्रदानं भवति । न च देवतायाः प्रतिग्रहीतृत्वं संभवति । तेन अवर्यं यः संप्रदानत्वात् प्राग्भावी तदुद्देशः (तस्याः देवतायाः उद्देशः), स चतुर्थ्यां लक्षयितव्यः । यद्वा परस्त्वानादान-संघन्वोत्तरकालागामि देश्यम्, तादात्म्यप्रसिद्धेर्देवता-त्वस्य । यद्यपि अनिराकरणात्मकसंप्रदानमेव देवता इत्यन्युत्पन्नम्, तथापि सामान्येन व्यभिचारिविशेषलक्ष-णात् विप्रकृतत्वम् । (संदिग्धत्वासेदिग्यत्वलक्षणं पञ्चमं प्रकारमाह—) अपिच 'चतुर्थीपञ्चमीरूपसंदेहाद् विप्रकृतता । तद्वितरस्य त्वसंदेहात् न बुद्धिर्वि-प्रकृत्यते ॥' वाजिभ्यः इति रूपसामान्यत्वात् प्रसक्तं सत् यावत् पञ्चमीत्वमपनीय चतुर्थीत्वं साध्यते, तावत् प्रतिनिधेयः । ननु तद्वितेऽपि अनेकापत्यायसंदेहात् तुल्यमेतत् । विषम उपन्यासः । शब्दसंदेहो मया उप-न्यस्तः, त्वया अर्थसंदेहः । सर्वथा तावत् तद्वितत्वम-संदिग्धम् । अर्थः पुनः योग्यत्वात् इतरसंघन्वेन देवता-त्वको निर्गेष्यते । भरतस्तु निर्णीतेऽपि शब्दे चतुर्थ्यर्था-नेकत्वात् उपपत्तिकलक्षणसंदेहात् अत्येव विप्रकर्षः । तेन अर्थसंदेहः उभयोः समत्वात् नैकश्लेष्यते । शब्द-संदेहस्तु असाधारणत्वात् बोधितः । (उपपत्तु पक्षशिष्ट-त्वलक्षणं षष्ठं प्रकारमाह—) किञ्च 'आमिष्टोरव्य-मानेन कर्मणा सह पुत्रयते । ततो वाक्यान्वयोपास-

नट्य वेन दीर्घत्वमेव । इतरथा ष्योतिष्टोमाद्भूतः। प्रादे-
रपि अर्धपूर्वकृत्वापत्तेः । वारवन्तीपस्थापि पञ्चुर्दे
'चारवन्तीयं गायति' इति विनियोगविधेः आम्नानाच ।
अतः एवं चिन्तनीयम्, यत्र वेदान्तरे उपचिः
वेदान्तरे च विनियोगः, तत्र चारवन्तीयादौ ऋः स्मरः
इति चिन्तायाम्, उपचिः पूर्वभाषिणात् अर्धकावतिरोचि-
त्वेन तद्विकल्पन एव स्वरो बन्नीयान् । अतश्च ऋचा
ऋग्वेदेन क्रियते उपाद्यते इति (उच्येऋचा त्रियते
इति -) ध्रुवर्षेः । इति प्राप्ते, आम्नानामात्रेण मन्त्रस्य
प्रयोगानुक्रमेण प्रयोग्यत्वानुगतैः स्वरानुपेक्षणात्
विनियोगोत्तरकालमेव स्वरसंबन्धात्, 'त्रियते' इत्यस्य
प्रयुज्यते इत्यर्थावगतेः, प्रयोगस्य च विनियोगाधीनत्वेन
विनियोगस्यैव अयवहितपूर्व पुटःपूरीकृत्वात् । तस्मात्
विनियोगनिकल्पन एव स्वर. अतस्ति बाधनेः अनुपेयः
इत्याह ।

नगहन — 'स्वरोऽहो मुख्येदेषु कः ।'
शंकर — 'उपास्वाशानुसाम च ।'

● ऋग्वेदादिछात्राणांमपि प्रधानद्वारा अद्वेष-
पक्षे गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायः (३।३।२।९)
निर्विषयः स्यात् इत्यादाह्वय तस्य प्रधानत्वमपि विनि-
योक्तव्यमित्येवात् प्रयोगव्यतिकल्पनेऽप्युपदेसाद्य
उच्येऋचादीनां प्रयोगवेदधर्मवापगतैरेवमपवाद । सु.
३।३ ट. ५.१. ● मन्त्रादिस्वरक्षणामुच्चारणानां सर्वेषां
ष्योतिष्टोमाद्भूतानामपि गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायेन प्रतिषेध
कार्यं प्रयोगं तेषां विमर्शय ... । ट. १।३७९.
● वेदद्वयविहितेषु अदेषु नानावेदस्वरे प्राये गुणमुख्य-
व्यतिक्रमवायेन यादुःखिद्विप्रधानधर्म. उग्रायुच मन्त्रेण,
एते वाचनिक. स्वरः भवति 'मन्त्रस्य आम्नानामात्वं, पर
मन्त्रमत्र, उच्यते अनुवासादि' इति । वा ३।३।२।९
ट. ८११. ● गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायात् प्रधानद्वारे
अपूर्वेऽहो तदेदमन्त्रमोऽप्येते । सु. ट. १।१८१.
● गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायस्य स्वस्वम् 'गुणेन हि
हानेऽहोऽर्धत्वम्' इति । वि. ३।३।१ । 'प्रधानद्वार-
द्वार्येऽहो अद्वयमद्वयत्वम् प्रधानद्वारधर्मद्वारेण
स्वरनिकल्पनधर्मस्य व्यतिक्रम. कार्यः' इति । सु.

ट. १।३७। 'गुणे स्वरूपतो धर्मः प्रधानद्वारतोऽपरः ।
यत्र स्यात् तत्र विद्येयं गुणधर्मस्य बाधनम् ॥' इति ।
वा. ३।३।२।९ ट. ८१० । 'तत्तद्विनिधियोगयोर्विनिधौ
वचनान्' इति च । के. ३।३।२।९. ● गुणमुख्य-
व्यतिक्रमाधिकरणे उपपत्ति-विनियोगमन्त्रस्यैव
चिन्तनीयता । सु. ट. १।१८५. ● गुणमुख्याधिकरणेण
(तत्तद्व्यतिक्रमस्य) गतायत्वं निरस्तम् । गीगवृत्ति-
संभवमात्रस्य तत्र (गुणमुख्याधिकरणे) प्रतिपादितत्वेऽपि
तद्युगाम्यावृत्तौगवृत्तित्वरूपस्युपादानार्थत्वात् । (तत्तद-
व्यतिक्रमस्य) । कु. १।५।१३।१९ ट. ११३.

● गुणलोपन्यायः । अग्निहोत्रहवणीन्यायः ।
अधाने पवमानेऽपि अग्निहोत्रहवणीन्यायेऽपि निर्वासे-
ऽस्येव ॥

गुणलोपे च मुख्यस्य । १०।२।२।७।३३ ॥

भाष्यम् — सन्ति अग्न्याधाने पवमानेऽपि ।
'अग्नये पवमानाय पुतोद्वासामश्राकालं निर्वेपेत्, अग्नये
पावकाय, अग्नये द्युचये' इति । तत्र चोदनेन प्राप्तम्
'अग्निहोत्रहवणा हवीषि निर्वेपेत्' इति । तत्र वाचद-
ग्निहोत्रस्य कालः । तस्मादग्निहोत्रश्राणो नास्ति पवमाने-
ऽपि । तदभावे हि निर्वासेऽपि न कर्तव्यः, उत कर्तव्य
इति । किं प्राप्तम् ? यथाध्वोऽहो न शक्यते कर्तुम् । न
च अयथाध्वनेन वृतेन विद्विदस्ति प्रशोचाम् । तस्मात्
विद्युत्तया कर्तव्यः इति । एवं प्राप्ते, मूलः । गुणलोपे
च गुणस्य त्रिषा स्यादिति । गुणः अग्निहोत्रहवणी,
प्रधान निर्वासे । यदि निर्वासे न संभवेत् तदस्यद-
संभवेत् अग्निहोत्रहवणापि न संभवतीति निश्चेत् ।
न तु गुणलोपे मुख्यं न संभवतीति । तस्माद्विवाहः
कर्तव्यः । अग्निहोत्रहवणीशानुसामं च तस्य न संभवतीति
निश्चये ।

द्वयम् — ननु (यौगिदि) तस्मात्तत्र त्रिहाल-
नियमाऽपि (संभवति) । त्वयम् (संभवति हि
नरिऽग्रम् ? । उत्तरम् —) तत्र सर्वमानस्यत्वात्
(अत्र) न संभवति (निर्वासेऽप्यग्नम् अग्निहोत्र-
संबन्धस्य) । भूत. (अर्थे) न विद्यते (पवमाने-
हवणवर्ते) । मन्त्रस्य अन्वयम् (द्व) गृहीतम्,

शब्देन उच्यमानो देवता भवति, इतरत्र विश्वदेवशब्देन, तथापि महेश्वरनामेन (२।१।५।१३) विनियोगभेदात् विशिष्टं देवताएवमस्वम् इति अपरोऽयं द्रव्यदेवतासंबन्धो विहायते । न च प्राप्ति कर्मणि अनेकार्थगुणविधानं संभवति । इति उपपन्नमेतत् ' गुणश्चापूर्वसंयोगे भेदकः ' इति ।

अगुणे तु कर्मशब्दे गुणस्त्र प्रतीयेत । २४ ॥

भाष्यम्— अथ यदुपवर्णितं यथा ' अग्निहोत्रं शुभेति ' इत्युक्ते ' दम्भा जुहोति ' इत्येवमादयो गुण-विषयः इति, तत्रोच्यते । पुक्तं यत् तत्र गुणविधानम्, न तत्र अप्रकृतेन केन चित् गुणेन संबन्धः, प्रकृतेन तु अस्ति योगेन । तस्मात् अनुपवर्णनमेतत् ।

प्रा— ' वाजेनाभिक्षया चोनाद् विश्वे देवा हि वाजिनः । प्रकृतास्तां वदेच्छूत्या वाजिशब्दश्च यौगिकः ॥ ' तस्मात् उभयोस्तुल्यफलत्वात् पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि विकल्पः समुच्चयो वा । इति प्राप्ते, अभिधीयते ' आमिक्षाया बलीयस्त्वमुत्पत्ती चोदनात् शुतेः । सत्ये वाजिनं वाक्यात्, तेन तद् दुर्बलं सतम् ॥ ' तस्मात् आमिक्षाऽवच्छेदे पूर्वकर्मणि असंनियेतात् वाजिनगुणात् कर्मभेदः इति ।

सोम— संज्ञाऽनन्तरं संनिहितात् कर्मणो भेदकत्व-शामान्यात् गुणस्यैव म्युपादनं युक्तम् इति संरातिः । सूत्रार्थस्तु— अपूर्वसंयोगे पूर्वकर्मणि निवेशासंभवे गुणोऽपि भेदकः । पूर्वकर्मनिवेशाभावात् उभयोरपि वाक्ययोः समत्वात् । यद्योऽनपेक्षायात् अनुवादकतया एकस्य वाक्यस्येतरेपेक्षायां पूर्वकर्मनिवेशः स्यात् न तिवह इति भावः ।

वि— ' गुणः कर्मन्तरं वा स्याद् वाजिन्यो वाजिनं विति । गुणो देवान्युक्तः समुच्चय-विकरतः ॥ ' आमिधोत्यत्तिशिष्टान् प्रवला तम वाजिनम् । गुणोऽप्रतिशय कर्मन्त्यद् कल्पयेद्वाजिदेव-कम् ॥ ' अतो द्रव्यदेवतालक्षणस्य रूपस्य भिन्नत्वात् कर्मन्तरम् । (तस्य प्रतिपत्तिकर्मैति अत्रमद्वितीयान्ने पश्यते) ।

भाट्ट— ' वैश्वदेव्यामिक्षा ' इत्यत्र द्रव्यदेवताविशिष्टे यान्ने विहिते तदनुवादेन ' वाजिन्यो वाजिनम् ' इत्यत्र न गुणान्वयविधिः । प्रासक्तर्मात्तुवादेन अनेकगुणविधाने वाक्यभेदापत्तेः । न च वाजन् अत्रम् आमिक्षारूपं विद्यते येषामिति म्युपपत्त्या विधानं देवान् तद्विशिष्टयागं वा अद्विश्य वाजिनमात्रस्य समुच्चयेन विकल्पेन वा विधि-रस्त्विति वाच्यम् । वाजिशब्दस्य रूढत्वेन विश्वदेवानु-चादानुपपत्तेः । उभयत्तिशिष्टद्रव्ययत्तयोरेव द्रव्यान्तरस्य निवेश-मुपपत्तेश्च । एतेन आमिक्षाऽनुनिधात्रवाजिनसंबन्धप्राप्त्या वाजिनपदम् आमिक्षायागानामपेयमग्नीकृत्य तद्बहोरोन वाजिदेवताविधिरित्यापास्तम् । उभयत्तिशिष्टदेवताऽवरोधे देवताऽन्तरस्य निवेशानुपपत्तेः । किञ्च, आमिक्षायाः पार्थिवी देवतासंबन्धः पदश्रुत्या, वाजिनस्य तु वाक्येनेति दौर्बल्यम् । तद्विषयस्य हि देवतात्वविशिष्टे द्रव्यविशेषे शक्तिः, आमिक्षापूर्वं च तावत्प्रारब्धकर्मणि प्राञ्चः । आमिक्षाऽऽदी द्रव्ये देवतात्वे च मिश्रा शक्तिः, निरूपकत्वं तु संसर्गाः । देवतात्वे एव वा शक्तिः, द्रव्ये लक्षणा । द्रव्यविशेषे एव वा शक्तिः, देवतात्वे लक्षणा । द्रव्यत्वान्ये एव वा शक्तिः, आमिक्षापदेन विशेष-निर्णयः इति एते पक्षास्तु कौस्तुभे एवोपादिताः । सर्वथा आमिक्षाद्रव्यस्य देवतासंबन्धः पदभूत्येति सिद्धम् । किञ्च, विरलेषा देवानां तद्विनेन देवतात्वं शक्या उक्तम्, अनुशासनसंज्ञात् । वाजिनां तु संपदानस्य-वाजिन्या चतुर्णां सामप्रतिकलत्रणया, स्वयमानद्रव्यो-दैवत्वविशिष्टप्रतिपत्तीयात्वरूपसंप्रदानत्वैकदेशत्वात् देवता-त्वस्य, तस्याः प्रतिपत्तीयात्वाभावात् । निदकपर्मसम-नियतसंप्रदानत्वस्याप्यपदेवतात्वरूपापत्तौ भाविसीकारे तु सुतरां लक्षणा । अतोऽपि दुर्बलत्वम् । तस्मात् वाजिन-वाक्येऽपि गुणात् द्रव्यदेवताविशिष्टं कर्मन्तरमेव वाजिन-प्रतिपत्तार्थमामिक्षायागाद्भवेन उच्यते । गुणस्य च सर्वथ अभिविशयमानत्वेन भेदकता । या च क विद्वाक्य-भेदापत्त्या क यित् प्रवलागुणपरोभात् क चिदेक-प्रवतामद्भात् इत्यनेकप्रकारितेभि प्येयम् ।

अण्डन— ' मिश्रा निदकगुणवागिति वाजिनैवया । '

शंकर— ' गुणस्य कर्मभेदः स्यात् । '

अग्निहोत्रदहणी गुणाः, निर्वायः प्रधानम् । तथा च गुणलोपेऽपि मुख्यं कर्तव्यमेव । वचनान्तेषु निर्वायः कर्तव्यः पात्रान्तरेण । के.

॥ अर्थवादगुणस्य यथाभूतत्वस्य विधिमाद्गुण्यार्थ-
त्वाभावेऽपि अर्थवादस्य विधिमाद्गुण्यार्थत्वसद्भावात्
'गुणलोपे च मुख्यस्य क्रिया स्वात्' इत्यनेन न्यायेन
निर्वायेणाग्निहोत्रदहणीवाचकत्वं विविना अर्थवादभाषा-
यामात् पूर्वोत्प्रेषारणकृतविशेषाद्योगमात्राद्भ्रम अर्थाव-
धारणात् प्राक् विध्यर्थेऽदशोर्गुणप्रधानत्वावगतयेः गुण-
लोपन्यायाविवयत्वम् । सु. पु. १५००. ॥ पौर्णमास्या
यथायाक्तियोगे प्रथमामाश्वेऽपि गुणलोपे चेतिन्यायेन
क्षारामाश्वरणम् । भाट्ट. ६।१।१३. ॥ यत्र तु (पति-
पत्न्योः) अन्यतरोगनिवृत्त्यर्थमेव दद्याद्विप्रयोगः, तत्र
इतरस्य पत्नीत्यायमाश्वेऽपि 'गुणलोपे च' इति न्यायेन
परिष्काराद्युपात्तेतरकर्तृकाम्यवेशणेऽपि न सर्वत्र तथा
कल्पनाया प्रमाणमस्ति । ६।१।१४. ॥ लोभाभावे लोभाशय-
सुसहस्यम्, पूर्तीकृत्याय-उच्चसंघर्षस्य लोभावयवाङ्गत्वेन
'गुणलोपे च' इति न्यायेन बहुतरलोभायवशानामेव
अनुप्रासत्वात् । ६।१।१३. ॥ यदपि यत्रमानस्य भ्रष्टावसर-
निश्चया विगुणं भवतीति, तदपि 'गुणलोपे च सुरवास्य'
इत्यनेन विरुद्धम् । वा. ३।१।२।१६. ॥ यदा नियोज-
नार्थिन्येमानयोगः मुख्यः, तदाकारितकृतसंस्कारयोग्यस्य
प्रतिनिधिः, तदा मुख्ययोगशास्त्रम्, संस्कारणां तु
'गुणलोपे च मुख्यस्य' इति न्यायेन लोपेऽपि न लोपः ।
भाट्ट. ६।१।१५. ॥ लोके पूर्वं किञ्चिदरहानां वचनानां
भर्त्सनेतर पुनरुच्यते इत्येव धातान्तरप्रतिषेधे. प्रयोजन-
नुरोधेन प्राट्टकम् बाधि राऽपि 'गुणलोपे च मुख्यस्य'
इति न्यायेन भर्त्सनेतरमपि प्राट्टकम्. उपसर्गोऽवयवः
कर्तव्य एव । १०।२।३३. ॥ कायभाविष्यो परप्रयुक्त-
शोकाभावादेशेन कालोपः । सूत्रेऽदनादिनं तु 'गुणलोपे-
ऽपि मुख्यस्य क्रिया स्वात्' इति न्यायात् कर्त्तव्येव ।
१।१।३३. ॥ मन्ये भर्त्सितव्यत्वात्प्रानां तिष्ठे एव
उपनुवन्तिऽऽः भर्त्सनेतरमेव वेदयान्, प्राट्टकम्भवे-
ऽपि इति संशयश्च वेदस्य गुणलोपाविवरणन्यायेनैव
भर्त्सनेतर वरणीयमिति । १०।२।३३.

॥ गुणवचनः कश्चित् संसृष्टगुणवचनो भवति
द्रव्येण यथा ह्यङ्गः पट इति । कश्चित् निःसृष्टगुणवचनः
यथा शौक्यं पटस्य इति । दु. १।१।१।१२. ॥ गुण-
वचनः शब्दः स्तुतिनिर्वर्तनार्थो ह्यमर्थे करिष्यति ।
भा. २।१।५।२४. ॥ नदि केवलगुणवचनः शब्दः
शक्नोति द्रव्यमभिधातुम् । ३।१।६।१२. १ ६८६. ॥ वेऽपि
तावत् स्वप्रधानगुणवचनाः तेषु कश्चित् लिङ्ग-
संख्याभ्या युज्यन्ते, किं पुनर्येषु द्रव्यप्राधान्यम् । वा.
२।१।६।१२. १. ६८५. ॥ गुणवचनस्यापि स्त्रीलिङ्गता
भवति यथा कण्ठा वृद्धिः इति, तथा अक्षणा इति ।
भा. २।१।६।१२. ॥ गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्ग-
वचनानि भवन्ति । गुणवचन इति न गुणाभिधानमादेशो-
च्यते, किं तर्हि गुणमुक्त्वा यो द्रव्ये वर्तते । वा.
३।१।६।१२. १. ६८२. ॥ गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्ग-
वचनानि भवन्ति, न द्रव्यवचनानाम् बाधितगुणवचनेन
यथा 'विश्वे देवा देवता' इति । भा. १०।३।१।५।७७.
॥ गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति ।
अविशेष्यमाणावपि स्वकीं यदवश्यं प्राप्तं लिङ्गम्
तदाध्यभूतं गुणस्य भवति । अविशेषितेषुऽपि तस्मिन्
लिङ्गविशेषनिर्देशः अनुवादभूतो भवत्येव । यथा शुक्लः
शुमान्, शुक्ला स्त्री, शुक्लं नपुंसकम् । शुक्ल एकः, शुक्लो
द्वौ, शुक्ला बहवः इति । शुक्लां स्त्रीमात्रम् इति । १।१।
१०।३३. १. १६७५. ॥ गुणवचनानाम् इत्यादी आश्रय-
निष्ठलिङ्गसंख्यावाचिपदप्रयोगोऽपि भूतगुणवचनसम्बन्धेऽपि
स्वभावार्थविशिष्टादि विषयफलसंज्ञावृत्तियोग्यं कथ्यार-
तस्य स्वत्वत्वन्वयवर्षक पदम्, लक्ष्यः । अत्र योग्यान्त-
मात्रविशेषात्वात् 'अज्ञायाः शुक्लः' इत्यादावपि शास्त्रा-
पत्तिः, तस्य तदा लक्ष्यकारभावेऽपि अर्थव्यपदेशद्वय-
योग्यत्वस्य सत्त्वात् । अत्र तद्व्यापारार्थमन्वयविशेषणम् ।
अत्र एव तत्र आश्रयगुणवचनभावे 'गुणे शुक्लादयः
पुंसि' (अमरः १।५।१७) इत्यनुशासनेन पुल्लिङ्गमेव
शाश्वतार्थं नियम्यते । 'कर्मणि' इत्यादावपि च
प्रकारतया एव नवयत्वात् आश्रय (विशेषणम्) । अत्रथ
न्यविशेषणसंज्ञावेऽपि शास्त्रानुरोधः गुणोपेन कथ-
नान्वयवचनः अस्मादाद्यः । यो. ३।१।६।१२. १.

द्रव्याभितः । ऋजु. पू. १९८. ७ गुणप्रतिनिधि-
नियमविधिर्वया— 'यदि कृष्णतरङ्ग न विन्देत अथो
लोहिततरङ्गः स्यात्' इति शतपथे । बाल. पू. २३.

ॐ गुणप्रत्युदाहरणम् । गुणदोषाधिकरणम् ।
गुणाधिकरणपथदः । अग्निहोत्रे 'दध्ना जुहोति' इति
गुणविधिः ॥

अगुणे तु कर्मशब्दे गुणस्तत्र प्रतीयेत । २।२।
१०।२४ ॥

भाष्यम्— अथवा अधिकरणान्तरम् । 'दध्ना
जुहोति' इत्येवमादीनि कर्मान्तराणि विकल्पपरिजिही-
र्षया अवकल्पन्ते । तदेव तु कर्म 'जुहोति' इति
शब्दादवगम्यते, न कर्मान्तरम् । तस्मात् तत्रैव गुणविधिः
वचनादिकल्पश्रुति सिद्धम् ।

वा— अगुणे तु कर्मशब्दे इति प्रत्युदाहरणमूत्रम् ।
'अगुणेनानवकृते हि गुणो यत्र विधीयते । तस्मिन्
गुणविधिः शब्द इति कर्म न भिद्यते ॥'

सोम— एकैकस्मादात्मत्वात् एकैकस्य गुणस्वोपस्थित्या
सर्वेषां गुणपदन्वयासंभवात् भ्रष्ट प्रथममन्वयः, तदवकृते
पूर्वमन्वयेन अन्यमन्वयासंभवात् कर्मान्तरत्वम् इत्युच्यते
संगतिः । प्रयोजनं पूर्वपक्षे दध्नादिविशिष्टानां कर्मणा
सर्वेषां गुणानुष्ठानम् । सिद्धान्ते तु एकरथेव विकल्पितदध्नादि-
प्रत्यक्षमनुष्ठानमिति । सूत्रार्थस्तु— (पूर्वाधिकरण-
प्रत्युदाहरणसूत्रपक्षे) 'अग्निहोत्रं जुहोति' इति गुण-
रहिते कर्मणि उच्यते दध्नादिवाक्यैः गुणविधिः संभवति,
न तु समुगभ्रतानिष्ठावाक्ये इति ।

आधाराग्निहोत्राधिकरणे गुणकर्मसंनिधौ समुगभ्रुतिः
गुणविधानार्था इत्युक्तत्वात् इदमधिकरणमनर्थकम् । न च
यत्र निर्गुणसंनिधौ एकमेव समुगवाक्यम्, तत्र आधारा-
ग्निहोत्राधिकरणोक्तिः सावकाशा । ऋजुते तु समुग-
वाक्यतया बहुत्वान् सर्वेषामेककर्मन्वये विकल्पापत्त्या
कर्मान्तरत्वशङ्कायां तत्रिराकरणार्थत्वात् न वैधर्म्यमिति
वाक्यम् । निर्गुणसंनिधौ श्रुतानां बहुत्वमपि समुग-
वाक्यानां गुणमाभिविधायकत्वस्तत्रैव यकल्पत्वात्,
अन्यथा आधाराग्निहोत्रवाक्ययोः समुदायानुवादपूर्व-
पक्षस्य निराकर्तृमध्यक्यत्वात् ।

वि— 'दधिहोमेऽन्वकर्मत्वं गुणो वा, अन्यतु
पूर्ववत् । निर्गुणत्वादग्निहोत्रे युक्तो दध्नाधिको गुणः ॥'

भाट्ट— यत्र तु नोपचौ गुणश्रवणं यथा 'अग्नि-
होत्रं जुहोति' इति, तत्र तदनुवादेन 'दध्ना जुहोति'
'पयसा जुहोति' इत्यादिभिः सर्वैरेव गुणविधानं
विकल्पेन । तत्र एतैकशोतम्यायेन सर्वेषामेव युगपदाहुतेः
एकावकृत्वत्वात्वात् । इति प्रत्युदाहरणमाम् ।

मण्डन— 'दध्ना जुहोति पयमेति न होमभेदः ।'
शंकर— 'अग्निहोत्रे तु नास्त्ययम् ।' कर्मभेदः ।

७ गुणप्रधानविध्यनुवादोद्देश्योपादेयानां युगपदेकत्र
विरोधः । (गुणप्रधानयोः विध्यनुवादयोः उद्देश्योपादेययोश्च
एकत्र न संभवः इत्यर्थः) । वा. ३।१।११।२२ पू. ७३७.

७ गुणफलोपबन्धः नाम्नां प्रयोजनम् । मणि. पू. ५.

७ गुणफलसंबन्धपरः काम्यः पुरुषार्थाधिकारविधिः
'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्' इति । बाल. पू. १४.

७ गुणफलसंबन्धपरः नाक्ये सति न कर्मान्तरम् । वा.
३।२।८।२२ पू. ५२८.

७ गुणभूतः हि पदार्थानां क्रमो भवति । यश्च
यस्य निर्वर्त्तमानशेषकरोति, स तस्य गुणभूतः । यस्मिंश्च
व्याधीयमाणे पदार्थः एव न सच्यते, न स गुणभूतः ।
विनाऽपि तेन न वैगुण्यम् । भा. ५।१।२।२, ७ यः स्वभा-
वतो गुणभूतोऽर्थः नापी आख्यातशब्दाभिधानेन प्रथान-
भूतो भवति । १।३।१।१०. ७ नहि परेकत्र गुणभूतं
दृष्टम्, तेनान्यत्र प्राधान्यं वाचनिकमपि न प्रतिपत्तव्यम्
इति किञ्चित् प्रमाणम् । यथावचनं हि गुणप्रधानभावी
स्वामाधिको । वा. २।३।५।१३ पू. ५५९. ७ गुणभूते-
ऽपि द्वितीया भवति यथा 'सकन्दं जुहोति' 'मारुतं
जुहोति' 'एककालं जुहोति' इति । भा. २।१।४।११,
७ गुणभूता देवता कर्मणि यावदाऽनुवादक्यादयेन कर्म-
विद्यपथैमुपलक्ष्यते । १।२।४।२।३. ७ गुणभूतदेवता-
विधिः मन्त्रः 'समिपोऽन्न आन्दस्य न्यन्तु' इति ।
बाल. पू. ६३, ७ गुणभूतद्रव्यविधिः मन्त्रः 'प्रेतु
क्षीतुश्चमनः प्र ब्रह्मणा, प्रोद्गातृणां प्र यजमानस्य' इति ।
पू. ६४.

मन्त्रादिः भक्षयाम्यन्तः एको मन्त्रः, न द्वौ । स सर्वोऽपि भक्षणे विनियोक्तव्यः । के.

● गुणाभिधानान्मन्त्रादिरैकमन्त्रः स्यात् । सोम-भक्षणस्य आनुषङ्गिकमखितवृत्तसंस्कारार्थकल्पनेऽपि मशयितृसंस्कारस्य स्वर्गवत् फलत्वाभावेन उखाहनार्थे प्रकाशनादर्हत्वात्, तर्पणेतश्च तद्व्युत्थानार्थे हेतुभावात्, तृतेश्च ' अल्पं भक्षयति ' इति यावत्तृतिविधिपेन अनाद्यहृत्कीयतया अननुपेयात्वात् प्रकाशनार्हत्वानुपपत्तेः, अभिधानसामर्थ्यात्मकस्य लिङ्गस्य आनर्थक्यापत्त्या विनियोजकत्वात्, तदविरोधिना एकवाक्यतोपगमनसामर्थ्यात्मकेन लिङ्गेन मन्त्रादेर्भक्षणे विनियोगात्, तुष्यन्त्वन्वसुमद्गणयोः । मन्त्रभागयोः एकतृतिफलकभक्षणरूपार्थं सयोगात् तर्पणतर्पणगुणत्वेन तुष्यभिधानवगमात् मन्त्रादिः एक एव मन्त्रः इति सूत्रार्थः । सु. ध. ११४०.

● गुणाभिधानाधिकरणम् । मन्त्राभिभूतिः इत्यादेरैकमन्त्रता ॥

गुणाभिधानान्मन्त्रादिरैकमन्त्रः स्यात्, तयोरेकार्यसंयोगात् । ३२११०१२७ ॥

भाष्यम्— भक्षानुवाके श्रूयते ' मन्त्राभिभूतिः केतुर्गशानां वाग्ं वृषाणा सोमस्य तुष्यत् । वसुमद्गणस्य सोम देव ते मतिविदः प्रातःसवनस्य नायत्रच्छन्दसः अग्निष्टुतः इन्द्रपीतृस्य मधुमत् उपहृतस्योपहृते भक्षयामि ' इति । तत्र संदेहः किं मन्त्रादिः तुष्यन् इत्येवमन्तः एको मन्त्रः वसुमद्गणदिः अन्तरः, उत मन्त्रादिः भक्षयाम्यन्तः एक एव मन्त्र इति । किं तावत् प्रासम् ? द्वौ मन्त्रौ, द्वौ हि एतौ अर्थौ । अन्या तृतिः अन्यत् भक्षणम् । एतः अर्थमेवात् वाक्यभेदः । वदुक्तम् ' तस्य रूपोपदेशाभ्यामपकर्षोऽयस्य बोधितत्वात् ' इति (३१२११२६) । एवं प्राप्ते, श्रूमः । गुणाभिधानात् मन्त्रादिः एकमन्त्रः स्यात् इति । तृतिः भक्षणविशेषणत्वेन अभिधीयते भक्षयामि वाक् तत्पर्यति इति । ननु ' तुष्यत् ' एव अन्यः शब्दः, अन्यश्च ' तत्पर्यति ' इति

एषा भविष्यन्ती (लट्) निवायानुपपदमूलायां मन्वतीति । तत्र द्वयोः क्रिययोः अर्धत्वं संन्यासः, ' भक्षयामि वाक् तत्पर्यति ' इति । इदं पुनः भक्षयति तुष्यन् इति नास्ति

दक्षिन् संन्यासः । सचयते । नहि अथ विधौ ' तुष्यत् ' इति विज्ञायते, क तर्हि ? प्राग्भावायां वा प्राप्तकाले वा । यदि ' भक्षयामि वाक् तत्पर्यति ' इत्येवम् अभिसंन्यासः क्रियते, यदि वा ' भक्षयामि वाचः तर्षु प्रातः नास्यः ' इति, तेन विशेषणविशेष्यभावात् एकार्थतापेक्षकसक्यत्वे मन्त्रैक्यगुणपद्यते । ननु निष्कारदृष्टे एते वान्ये, भट्कत्वा रूपां साकारदृष्टे क्रियेते । अत्रोच्यते । यद्यपि एते वाक्ये भिन्नार्थे निष्कारदृष्टे द्वौ अर्थौ अभिव्यक्तास्ताम्, तयामि भक्षणस्य प्रकाशार्थं दृष्टं प्रयोजनं न तर्पणस्य, इति कृत्वा ऐकार्थमेव भवेत्, किमद्ग पुनः गुणभावे गम्यमाने एवात् । तस्मात् गुणाभिधानात् मन्त्रादिः एकमन्त्रः स्यादिति ।

वा— ' प्रहणादिव देकार्थाक्षिप्तवृत्तिप्रकाशनात् । तुष्यन्तः पृथङ्मन्त्र इति प्राप्तेऽभिधीयते ॥ (पूर्वपक्षन्यायोऽत्र) । येषां पृथगनुष्ठानमर्थोक्षिप्तं प्रतीयते । तेषां मन्त्रप्रकाशयत्वं नानुनिष्पादितां भवेत् ॥ ' (सिद्धान्तन्यायोऽयम्) । प्रहणादीनि अदृष्टत्वा भक्षानुष्ठानार्थैः तेषु पृथक् पुरुषस्य शास्त्रस्य च न्यायानु युज्यते । न त्वेवं भक्षणान्तः तृती न्यापारः, इति नार्थस्यैक्यप्रकाशनेन । तस्मात् प्राग्भावायां प्राप्तकालतायां वा लोटम् अन्वारात्म्याय एकवाक्यतामात्राच्च तृतिविशिष्टमश-प्रकाशनार्थः एकलः (मन्त्रः) इत्यनुपगम्यते ।

शा— ' तृतिर्भक्षानुनिष्पन्ना न ज्ञापारान्तरार्थिनी । तेन स्मृत्यनपेक्षत्वाच्च मन्त्रोऽत्र प्रयुज्यते ॥ ' सु—अववाच्येन अवागन्तसंगतिः ।

सोम— प्रयोजनं पूर्वपक्षे भक्षणानन्तरभावित्वात् तृते भक्षणानन्तर मन्त्रः प्रयोज्यः, सिद्धान्ते तु भक्षणान् प्रागेव इति ।

वि— ' मन्त्रेति वसुमन्त्रेति द्वय तर्पणभक्षणे । विगतव्यस्तुतादौर्षं तृतिर्षुयुक्तभक्षणे ॥, लिङ्गाद् विभागो, मेरे नो तृतिर्भक्षणतोऽन्यतः । लिङ्गन्यासंभवे वाक्यशोभात् सर्वोऽष्टम भक्षणे ॥ '

भाट्ट— तस्मिन्निवाचके ' मन्त्राऽभिभूतिः ' ' तुष्यत् ' इत्यन्तः तृती विनियोक्तव्यः प्रहणादादिव । इति प्राप्ते, प्रहणादिवत् भक्षुपेक्षाभावात् तृतेः अप-

मन्निष्यमानाः गन्तव्यमावात् गुणविधयो विहायन्ते ।
 १।१।१२ पृ. ३२५. * गुणविधिना विशिष्टविधिः
 बाध्यते दग्ना जुहोतीत्यादी । घाळ. पृ. १४०,
 * गुणविधिर्यं नामधेयत्वेन बाध्यते तद्व्यख्यादिपु ।
 पृ. १४५, * गुणविधित्वेन नामधेयत्वं बाध्यते
 निरुद्धेपु सोमादिपु । पृ. १४५. * गुणविधिनामधेय-
 त्वयोः संशये ऊद्भिदादिसन्दे बाधयेन सामानाधिकरण्यां
 नामधेयत्वनिर्णायकम् । वि. १।४।२. * गुणविधिसरूपः
 अर्थशब्दः 'यद्दृष्टकपालो भरति गायत्र्यैवेन ब्रह्मवर्षेतेन
 पुनाति' । वैश्वानराधिकरणे इदम् । घाळ. पृ. ५५,
 * गुणविधिसरूपः मन्त्रः 'पद्भूविशतिरस्य वद्भूमः'
 इति । पृ. ६४.

* गुणविशिष्टधाल्मर्थविधिः भावनाभिरपेक्षो न
 युक्तः । सु. पृ. ७६७. * गुणविषयकः प्रतिनिधि-
 प्रतिपत्तिम्भेतिरिक्तनिबन्धविधिः प्रयच्छविधिः क्रयज्ञानये
 'अहगया' इति । घाळ. पृ. २५, * गुणविषयकः
 स्मृत्यादिकल्पः प्रतिषेधो यथा शब्दे 'कट्टकानि च
 सर्वाणि विरसाणि तथैव च । न देयानि ।' पृ. ३१.

* गुणवृत्तयः । 'जहस्वार्थामिषायित्वम्, संघातः,
 परिकल्पना । तथा सोपपदा वृत्तिः, समुदाय-
 प्रसिद्धता ॥, वाक्यागौ, उल्लेखप्रसिद्धिः, भेदमल्प-
 प्रयोगिता । अद्यावेतात्रिराहुस्तु साधिता गुणलक्षणा ॥'
 सादृश्यं नरमम् । एते च तस्मिद्धिस्तुल्लेः खर नल
 गौणपदा द्रष्टव्याः । वा. ३।२।११ पृ. ७५६ । (१)
 जहस्वार्थामिषायित्वम्—स्वायं जहाति इति जह-
 स्त्वायैः अर्थान्तराभिप्रायी च, तस्य भावः जहस्वार्था-
 मिषायित्वं गुणरूपाग्न्यादिस्यायेत्यागेन गुणरूपे वैद्वल्पादौ
 वृत्तिः गौण्ये कारणम् । (२) संघातः । अग्न्यादि-
 ज्योति-वैद्वल्पादिगुणसंघातः अग्न्यादिशब्दवाच्यः सन्
 चातिरहितगुणमात्रे शब्दप्रवृत्तिहेतुत्वात् गौण्यकारणम् ।
 (३) परिकल्पना । अग्न्यादिशब्दवाच्यस्य अग्नि-
 त्वादेः माणवक्रादौ अग्न्यादिगुणसंज्ञेनेन कल्पना गौण्य-
 कारणम् । (४) सोपपदा वृत्तिः । माणवकद्रुपयद-
 सहायस्य अग्न्यादिशब्दस्य वैद्वल्पादौ वृत्तिः अज्ञातय-
 गुणभूतोरपदाधीनत्वात् गौण्यकारणम् । (५) समु-

दायप्रसिद्धिता । अग्निर्माणवकः इत्यादिशब्दस्य अग्न-
 यवाचीनपेक्षार्थसमुदायरूपेण वैद्वल्पादौ या प्रसिद्धिः,
 तस्याः भावः समुदायाययवभूतस्य अग्न्यादिशब्दस्य वैद्व-
 ल्पादौ समुदायाययवभूतत्वात्सुगुणमन्त्रं प्रवृत्तिहेतुत्वात्
 गौण्यकारणम् । (६) वाक्यार्थः । वैद्वल्पादेः अग्नि-
 र्माणवकः इत्यादिवाक्यार्थत्वमग्न्यादिशब्दस्य वैद्वल्पादौ
 वाक्याययवत्वात्सुगुणवत्त्वात् गौण्यकारणम् । (७)
 अल्पप्रसिद्धित्वम् । अग्न्यादिशब्दस्य वैद्वल्पादौ अल्प-
 श्रोतुप्रसिद्धित्वम् अज्ञातयगुणभूतोपपदापेक्षत्वप्रतिनिधि-
 त्वात् गौण्यकारणम् । (८) अल्पप्रयोगिता ।
 यस्मिन् वैद्वल्पादौ अग्न्यादिशब्दस्य अवैवंक्तुमिः
 प्रयोगः स अल्पप्रयोगी, तस्य भावः अल्पप्रयोगिता
 अल्पप्रसिद्धित्वम् गौण्यकारणम् । एतान् गौण्यकारण-
 यश्चान्तिरस्य (भाष्ये) अग्न्यादिशब्दवाच्येन अग्नि-
 त्वादिना अग्न्यादिगुणस्य वैद्वल्पादेः लक्षणा माणवक्रादौ
 अग्न्यादिगुणवति अग्निशब्दप्रवृत्तिहेतुत्वात् गौण्यशब्द-
 वाच्यरूपगौण्यकारणत्वेन साधिता । सु. पृ. १०८३. ।

ॐ गुणशब्दस्तथेति चेत् । १।१।१३।३८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः निर्वापमन्त्रे 'अग्रे जुष्टं निर्वैषामि'
 इति पठ्यते । सोऽपममिश्रणः विवृत्तौ नोक्षते सोऽपि
 न कर्मसंप्रयेतवचनः, उत्र ऊहितस्य कर्मसंप्रयेतवचनो-
 ऽसौ, इति विचारे पूर्वपक्षमाह । जुष्टपदार्थे जोषणे
 गुणभूतोऽपिः । तदाचरुः अग्निशब्दः गुणशब्दः ।
 सोऽप्यं गुणशब्दः तथा सवित्रादिशब्दवत् कर्मासमवेत-
 वचनः इति विवृत्तौ नोक्षितस्यः । तथाहि, 'अग्रे जुष्टं
 निर्वैषामि' इत्यनेन जुष्टस्य निर्वाप उच्यते । न चेह
 जुष्टस्य निर्वापोऽस्ति । अजुष्टम् अद्यापि अनेवितं हि
 निर्घन्तव्यम् । निर्वापेनैव सत् जोषिष्यते । तस्मात्
 समपेतवचनः । तस्यापि वचनमित्यर्थे प्रयुज्येत
 निर्वापस्तुत्यर्थम् । इति चेत् ।

अथवा । दर्शपूर्णमासयोः 'धान्यमसि पिबुहि
 देवान् इति रूपदि सपुत्र्यनारयति' इति श्रुतेः । तत्र
 धान्यशब्दः समपेतवचनो न वेति विचारे पूर्वपक्षमाह ।
 गुणवचनः धान्यशब्दः अप अग्निमेतः देवकीनेन गुणवत् ।
 सोऽप्यं गुणशब्दो धान्यशब्दः, तथा न समपेतवचनः इति

इत्यादीनि यशुर्वेदान्पान्येव । तस्मादिह अनुदाहरणम् । तत्र केचिद्वाहुः । स्वरूपोपनिमान्प्रवेश्या तेन क्रियते, इति न कारकहेत्वभिप्रायेणोपन्यास इति । तत्तु न युक्तम् । एव सति हि उत्पत्तिविनियोगव्यवस्थान्तरैव क्रियते, न गुणमुख्यविरोधकिन्ता । तत्र च विनियोगाधीनत्वात् अनुष्ठानस्य, तद्वलीयस्य इत्येव निर्णयः स्यात् । 'तस्मात् सामवेदशाखायापि कस्यां चित् अस्त्वेषां विधि अत उदाहरणम्' इत्यपरे । तदा तु यशुर्वेदपुनःश्रुतेः मन्दं फले स्यात् । अप्यापि शाराऽन्तरविधिवदाधीयत स्वरविकल्पश्च पूर्वपक्षे क्रियेत यदि उदाह्रियेत । अनुदाहरणत्वात् नैतदुपपद्यते । उस्मात् उत्पत्तिविनियोगादौरेव गुणमुख्यत्वम् इत्येवमधिकरणमारभ्यते । यत्र वेदान्तोद्यमं वस्तु वेदान्तरेण विनियुज्यते तत्र किमुत्पत्तिवेदधर्मः कर्तव्यः, उत विनियोगवेदधर्म इति । उत्पत्तिपूर्वकत्वाद् विनियोगस्य उत्पत्तिवेदधर्मः । इति प्राप्ते, विनियोगवेदधर्म इति गृह्यते । कुतः ? उत्पत्तिसादृश्यत्वात् विनियुज्यमानस्य च स्वरापेक्षितत्वात् तदानीमेव यः स्वरोऽवगम्यते, स एव चोदितः, नोत्पत्तिस्यः, तत्काले विधानामावात् । अथवा नैवात्र व्यतिक्रमशब्देन शब्धो विरोधो वा अभिधीयते, किं तर्हि ? अभिचारः अन्यतमस्य च वृत्तिः । तेन एवं चिन्त्यते, यत्रोत्पत्तिविनियोगो व्यतिक्रमो, अन्यतोत्पत्तिः अन्यत्र विनियोगः, तत्र क्रतवेदसंयोगो भवतु इति । तथैव उत्पत्तिवेदयोगे विकल्पे वा प्राप्ते, विनियोगवेदसंयोगः प्राधान्यात् इत्युत्तरम् । अथवा एव चिन्ता । यत्र अन्यत्र च प्रधानम्, अन्यत्र च अङ्गम्, तत्र अङ्गस्य केन वेदेन रूपदेशोऽस्तु इति । ततश्च तथैव प्रधानवेदेन रूपदेशः इति निर्णयः । अस्मिन्नु पक्षे 'तद्प्रदण्डात् स्वधर्मा स्यात्' (३।१।२।५।६) इत्येव् चाधिल्या प्रधानसमाख्यात् एक एव प्रकृतौ विद्वन्तौ च कर्ता प्राप्नोति । अथ तु चोदकवलीपर्याय अङ्गवेदसमाख्यान कर्तृव्यं ततः स्वरोऽपि तथैव इत्ययुक्त प्रधानस्वरप्रहणम् । अतः उत्पत्तिविनियोगाधेयैव एव विचारः इत्येवैव व्याख्या शोभना । तथैव आपानोदाहरणं समर्थितं भवति । यदि तु गुणमुख्यव्यतिक्रमः अङ्गप्रधानधर्मविरोधो न्यागभा-

यते, ततः 'अङ्गगुणविरोधे च तादर्यात्' (१।२।२।२७) इत्यनेन सह अगौनरकस्य सप्रकारणीयम् ।

शा— (वार्तिकमतेन) यस्य मन्त्रस्य वेदान्तरे समाग्नानाम् उत्पत्तिः, वेदान्तरे च विनियोगविधिः, तस्य किम् उत्पत्तिवेदिनव्ययनः स्वरः, अथवा विनियोगवेदिनव्ययनः इति संशयः । तत्र 'उत्पत्तेः पूर्वभावितात् तन्निवन्धन एव हि । स्वरः प्रथमभाविताद् युक्तो, नान्यो विलम्बितः ॥' नैतदेवम् । 'न खल्वाम्नानमात्रेण मन्त्रस्य स्यात् प्रयोऽव्यत । तेन क्रियत इत्येषामतो वक्तुं न शक्यते ॥ तेन तु क्रियते मन्त्रो यत्र वेदे विधीयते । विधायायं ह्यनुष्ठानं तत्र चापेक्षितः स्वरः ॥' तस्मात् वारवन्तीयादेः सामवेदेन अक्रियमाणत्वात् अनपेक्षितत्वाच्च न तत्तिव्ययनमुच्येत्त्वम् । यशुर्वेदेन तु क्रियमाणत्वात् स्वरापेक्षया तद्वीयमनुष्ठानम् न स्यात् ।

शोम— पूर्वोक्त इहापि प्रथमोपस्थितत्वात् अङ्गवेदस्वर एव शब्धः इति प्रत्यक्षत्वात् संगतिः । सूत्रार्थवस्तु-गुणप्रधानधर्मव्यतिक्रमे धर्मविरोधे गुणस्य मुख्यधर्मत्वात् मुख्येन निमित्तेन वेदसंयोगः वेदसंयुक्तः स्वरः स्यादिति । आचार्यमते तु गुणमुख्यशब्दयोः उत्पत्तिः विनियोगविधिस्य अर्धः ।

वि— 'यशुर्वेदस्यमाधानं तदङ्ग साम तत्र विम् । उचैरपाश्च वा गान, सुन्धैः शीघ्रक्रीतितः ॥, तपते-र्विनिशेगोऽन प्रबलोऽस्तुतृतिवैतः । मुख्यम्याङ्गेन कर्तव्या तस्माद् गान उपायुत ॥ आधानम्याय मुख्यत्वं गानस्य गुणताऽथवा । विनियोगस्य मुख्यत्वमुपचयेगुताऽस्तिवहा ।'

भाट्ट— याशुर्वेदिके आधाने सामवेदपठितानि वारवन्तीयादीनि सामानि अङ्गत्वेन धृतानि । तेषु सामवेदिकः स्वरः स्ववेदिनव्ययनत्वात् वीयमनुष्ठितः, न तु प्रधानविषयतो याशुर्वेदिकः, प्रधानेकावचनाऽपेक्षितत्वेन विलम्बोपस्थितिरुत्वात् । इति प्राप्ते, साङ्गस्यैव आधानस्य यशुर्वेदेन विधानम् अङ्गेषु मन्त्रयोग्यव्यतिरपि समं प्रधानाधितं वात् भवतीत्यम् । अतः तेषु याशुर्वेदिक एव स्वरः वर्गाऽयम् । इति भाट्टकथारः । वार्तिककारस्तु प्रयोगविष्पाधितस्य स्वरस्य प्रकटे धृतत्वादि अङ्गे

● गुणसमुदाय एव शृण्वि-कारि द्र-पम्, जाति-
रिचिर्निर्मा के चित् । तत्र । शृण्विवादी वाशरिना पूर्व-
रुपादास्य उत्तररूपोत्पत्तेश्च अनुभासिद्धायात् । मणि.
पृ. २२.

● गुणसामान्यवाचका. चोदकं न वाचन्ते ।
' वाचयं श्रेतमालभेन ' अत्र श्वेतः अत्र एव चोदक-
प्रसङ्गः, न तु यः वभिन् श्वेतः-पशुः । वि. १०।२।३०.

● गुणिनि गुणक्षो रमते इति न्यायः । सहायं ।
साहस्री. ८४२.

● गुण्यमानं न धरत्ये इति प्रथमं चैतन् (गुण-
मानं पुनः पुनरावर्षमानम्) । भा. १।१।२७.

● गुदस्य प्रतिपत्तिमित्यनेऽर्थे दृष्टार्थः अग्नीमीये
पथी (उगयाजेयु) । भा. १।२।४।४।८. ● गुदानां
उपयजनवाचनानां वयुगणे समुदायः उपयोज्यगुदसमुदाय-
न्यायः दृष्टव्यः । १।२।४।४।८. ● गुदकाण्डस्य प्रतिपत्तिः
उपयद्दोमः अग्नीमीये पथी । वि. १।२।४।४.

● गुरुतुगन्तव्यः इत्यादिः स्मृतिः धर्म प्रमाणम् ।
भा. १।१।१।१-२. ● ' गुरुतुगन्तव्योऽमिवाद्य-
तस्यश्च ' इति स्मार्तनियमो उपनीतस्याधिकारः, नागुप-
नीतस्य । वि. ६।२।६. ● ' गुरुतुगन्तव्योऽमिवाद्यश्च ' ।
अस्य दृष्टप्रयोजनत्वेऽपि विहितत्वेन नियमापूर्वजनक-
त्वात् निमित्तावृत्तौ नैमित्तिकावृत्तिः कर्तव्या, न तु
इच्छया सृष्टसृष्टश्च अनुगमनाधिकम् । ६।२।१०.

● गुरवात्तु (प्रमाकरगुरवः) सर्वज्ञानानां त्रिपुटी-
विपणनमद्गीकुर्वन्ति । त्रिपुटी च ज्ञानात्मविषय-
रूपः । मणि. पृ. १८. ● गुरोः अनुगमनात् प्रीतो
गुरुस्त्वायधिष्णति । मन्थप्रतिस्मेदिनश्च न्ययान् परि-
तुष्टो वक्ष्यतीति । भा. १।१।१।२ पृ. १६५. ● सुर्वनु-
गमनादेः निष्पन्नविधौषि अनुग्रीयमानस्य दृष्टार्थत्वा-
योगात् अवश्यकर्तव्यताऽन्याऽनुगपत्तेः अत्रप्रतिमित्त-
प्रत्यवायपरिहायं वाक्यायात्, तस्य च अनन्यप्रमाणकत्वात्
वेदमूलत्वसिद्धिः । सु. पृ. १२६. ● सुर्वनुगमनादे-
नैमित्तिकत्वात् अधिकार्या प्रचवाहः, करणे च न भवति ।
दृष्ट च प्रीतो गुरुस्त्वायधिष्णति इत्येवमादि निष्पद्यते ।
वा. १।१।१।२ पृ. १६६. ● सुर्वनुगमनादीनामुप-

नयनोत्तरवाते कर्तव्यता । ' अधिकारः उपनीतस्यैव
स्मार्तविधौषि ' इति विदो दृष्टव्यम् । भा. ६।२।
६।२२-२३

● गुर्वनुगमनादीनां निमित्तावृत्तौ आवृत्तिः ॥
आचाराद् गृहमाणेषु तथा स्वात्, पुरुषार्थ-
स्वात् । ६।२।१०।३०॥

भाष्यम्— ' गुदरुगन्तव्यः अमिवाद्यित्यस्यश्च '
' वृद्धयथाः प्रत्ययेयः संमत्ता-यश्च ' इति । तत्र संदेहः
दिमागतेप्रागते गुरो वृद्धयसि च यदुक्तं तन् श्वेत-
स्यम्, उत सृष्टृणे श्रुतायतेति । आचाराद् श्वयमाणेषु
तथा स्वात् पुरुषार्थस्वात् इत्यधिकारणातिदेहः । तत्र यः
पूर्वः पथः, स इह पूर्वः पथः । यः उत्तरः, स उत्तरः ।
सृष्टृन् श्रुता वृत्तार्थः, इति पूर्वः पथः । निमित्तत्वात्
पुनः प्रयोगः, इत्युक्तः ।

सोम-- नैमित्तिकत्वात् प्रत्यवायपरिहार एव
सुर्वनुगमनादीनां वैधं कर्म, गुह्यीतिष्ठ आनुपद्विकं
कर्म । अत एवोक्तमार्यायैः (१।२।१२ पृ. १६६)
' सुर्वनुगमनादीनां नैमित्तिकत्वात् अत्रियायां भवति
प्रत्यवाय, करणे न भवति । दृष्टं च, प्रीतो गुरु. अस्या-
पयिष्यति इत्येवमादि निष्पद्यते । निष्पद्य च अविप्ररि-
क्षमात्स्वर्पापूर्वसिद्धिः ' इति । न्यायपुत्रायां च ' निष्पद्यते'
इति आनुपद्विकत्वं दर्शितम् इति व्याख्यातम् इति
ध्येयम् ।

वि-- ' याथाशक्त्यनुगच्छित्त्वेऽनुगमादियु ॥,
स्यादाय- प्रीतिरेदुत्त, सिपयादृष्टतोऽन्तःतमः ॥ '

भाट्ट-- आचारप्रमाणकेषु गुणगमनादे शिष्टानु-
गमनादियु आहुतस्यैवाचारस्य दर्शनात् तन्मूलभूतभूतो
गुणगमनादेर्निमित्तत्वकरणताऽवगतैः प्रतिमित्तमावृत्तिः ।
न च आचारितृणांमापुत्तेर्दृष्टविषया गुह्यीत्यर्थत्वेनापि
उपपत्तेर्निमित्तत्वे प्रमाणमायः शुक्रप्रीतेकनायात्परिभाषि
षिद्धेः अधीतविद्येनापि अनुज्ञानात् नियतानुज्ञानबलेन
नैमित्तिकत्वप्रतीतेः । यन् तन्त्ररत्ने शास्त्रेणैव सप्तमी-
शतमत्यथादिना निमित्तं चायगति. शुक्रयमनादेरित्युक्तम्,
तन्मुदितरुपाशक्तत्वे सुप्रकारोक्तस्य आचारप्रमाणकत्वस्य
आनुपपत्तेरपेक्षितम् ।

निर्वापस्य (पवमानेष्टिषु) षगुणत्वात् । (अतो गुण-
लोपाभावात् अनर्थकमिदमपि कथयाम्) । उच्यते । भविष्य-
स्कास्तनप्राप्तु भूतकाला न्याय्या । (कथम् १)
अनित्यः संक्रान्तो भविष्य काले (समाधीयमाणे स्यात् ।
स हि—) कदा चित्र स्यादपि । पुरोडाशकाले तु
भूतस्य (कालस्य) भावः, एतस्मात् (कारणात् तत्र
भविष्यता आधीयते इति विशेषः) चोदयति—
अग्निहोत्रहवण्यपि भूतकाल (पवमानेष्टयवसरे) नास्ति ।
(परिहरति—) प्रकृतौ अग्निहोत्रहवणी वचनादस्ति ।
या च (तत्र) भूतकालसंबन्धा । इह चोदकेन
(प्राप्नुवती) तथाभूता (एव) प्राप्नोति । न च
प्राक् पवमानहविष्यः अग्निहोत्रम् (अस्ति) । तस्मात्
(विद्वत्पि प्राकृतौ) न (अस्ति अग्निहोत्रहवणी) ।
यत्तु पूर्णाहुत्यते अग्निहोत्रम्, सः अपूर्व एव होमः
(न मुख्यमग्निहोत्रम् । शुद्ध्या च तत् हूयते । तस्मात्
अग्निहोत्रहवण्यभागात् युक्ता चिन्ता) ।

सोम— पूर्वत्र ऋगुपाज्जावरणादेः वैगुण्यभावात्
अग्निमुत्सावपि इह वैगुण्यात् निर्वापस्य अकरणम् इति
उच्यते ।

वि— ‘लुप्यते पवमानेष्टौ निर्वापः त्रियतेऽप्या ।
लुप्यते साधनाभावात्, तेन मुख्ये न लुप्यते ॥’

माह— यत्र प्रकृतौ गुणविशिष्ट कर्म स्वतन्त्रविधिना
प्रयोगविधिना वा विहितम्, तत्र विकृतौ विशेषणीभूत-
गुणलोपे विशिष्टलोपात् विशेषणस्यापि कर्मणे लोपः ।
इति प्राप्ते, उच्यते । उपकारद्वयभावेन पदापर्यायमति-
देहात् कल्पेति विशेषणवापे विशेषणवाच्य अन्वय-
त्वात्, उच्यते च प्रकृतौ विकृतौ वा विशिष्टविधौ
विशिष्टस्य अनतिरिक्तत्वात् विशेषणवापेऽपि प्रकृतौ
विकृतौ वा न विशेषणलेशः । अत एव प्रकृतौ निर्वापा-
नुवादेन ‘अग्निहोत्रहवण्या इवोपि निर्वपति’ इति
पचनेन विशिष्टाण्यपि अग्निहोत्रहवण्याः पवमानेष्टिषु
अग्निहोत्रहवण्येन असंभवेऽपि न निरापत्तेरः ।

ननु अग्निहोत्रहवणीगाम्यस्य ऋचभवावबलेन संक्रा-
त्यावपत्तेः अग्निहोत्रस्य ततः पूर्वमहाणेऽपि कथमग्निहोत्र
हवणीवस्य तत्रापि ऋच । अस्तु वा अत्रपरार्थस्यापि

प्रतीयमानत्वात् वेगकृदन्वयम् । तथापि अग्निहोत्रं होष्यते
अनया इति श्रुत्यपत्त्या पवमानेष्टिष्वपि अवपत्तार्थं समागतं
विशेषणवाच्यमुपपत्तिः । न च भाविष्यमुपपत्तेः पुरोडाश-
कालादौ अत्रत्या अङ्गीकारेऽपि भाविति प्रमाणाभावेन
अल्पत्र तदङ्गीकारे प्रमाणाभावात् भूतश्रुत्युत्तरेण प्रकृतौ
आधितायाः इहासंभवात् विशेषणवाच्यमुपपत्तिः । नहि
पवमानेष्टिषु भूतश्रुत्युपपत्तिः संभवति । तूष्णीहोमस्य
कर्मन्तरत्वेन अग्निहोत्रवाभावात् इति वाच्यम् ।
प्रकृत्यावपि तदङ्गीकारेणामास्याभावादेन तदहःक्रियमाणशेष्टिषा-
न्वारम्भणीयमश्रुत्वात्पौर्णमासप्रयोगे भूतश्रुत्युत्तरेसंभवेन
भाविष्यमुपत्तरेण आश्रयणीयत्वात् पूर्वपर्वण्यपि ज्ञानवस्तुषु
अग्निहोत्रहोमस्य पौर्णमासोत्तर विहितत्वाच्च । यस्तुतस्तु
श्लेषणीशब्दवत् स्वरुद्रन्तत्वात् नैनात्र कस्यापि कालस्य
बोधः । अपि तु स्वकुर्याद्येतदा होमस्यधनत्वमात्रबोधः ।
तच्च अङ्गतेऽपि होमे अत्येव । इति चेत्, पुरोडाश-
कपालन्यायेन (४।१।१२) निर्वापवाक्ये अग्निहोत्रसंबन्धि-
त्वात्तत्र तत्रयुक्तत्वावगततेः न निर्वापः अग्निहोत्रहवण्याः
प्रयोगः । अतः तददेव येननेनचित् (वाशेण)
निर्वापः । अत एव ‘अग्निहोत्रहवण्याऽग्निहोत्रं शुद्धेति’
इत्यत्र ‘परिचीन् परिदधाति’ इतिवत् पुरोडाशकपाल-
न्यायाभावात् अग्निहोत्रस्य प्रवीचकत्वावपत्तेः आद्याग्नि-
होत्रप्रयोगे भूतश्रुत्युत्तरेसंभवेऽपि न अग्निहोत्रहवणीवापः ।
याज्ञिकेनास्तु आधानाद्भ्रंसंभवात्तदहःकाले एव पात्राणा-
मुत्पादनात् लपनेन मान्यमिहोत्रहवण्येन पवमानेष्टिषु
निर्वापवार्तिकं कुर्वन्ति । २६.

सपठन— ‘गुणलोपे च मुख्यं भ्यात् ।’

शंकर— ‘निर्वापे निर्गुणेऽपि च ।’ (निर्गुणे
अग्निहोत्रहवणीरूपगुणाभावेऽपि) ।

ॐ गुणलोपे च सुदयस्य । १०।२।२।६४ ॥

निवा स्यात् इति पूर्वश्रुत्यादनुवर्ते । प्रकृतौ ‘अग्नि-
होत्रहवण्या इवोपि निर्वपति’ इति विशिष्टम् । तत्र आधाने
पवमानेष्टिषु प्राप्तम् । पस्तु नद्यापि अग्निहोत्रस्य कालः,
तेन नास्ति पवमानेष्टिषु अग्निहोत्रहवणी । तदभावे च
निर्वापे न कर्मण्यो निर्गुणत्वं इति पूर्ववत् उच्यते मागे
श्रुत्यान्तमाहः गुणलोपेऽपि गुणस्य किदा स्यात् ।

विहितम् । वि. १०।७।१. ७ गृहमेधीयं नाम वर्मा-
न्तरमेव, न तु विद्वतिः । ' आश्वभागे यजति ' इति
तु वन अपूर्वमेवाद्गम् । के. १०।७।१. ७ गृहमेधीयस्य
अपूर्वत्वज्ञानार्था आश्वभागपुनःधृतिः । सु. ४.
१३९. ७ गृहमेधीये आश्वभागे अपूर्वविधानात्
कर्त्तव्यो ' अग्रये स्विष्टकृते समरयति ' ' इदामुग्रहृदये '
इति विधानात् स्विष्टकृद्गृही अपि कर्त्तव्यत्वेव । तथा
च यावदुक्तं वार्यम् । वि. १०।७।२. ७ ' गृहमेधीये
' आश्वभागे यजति ' । तत्र अतिदेशप्राप्तयोः आश्वभागयोः
अनुवादप्रमेतत् इत्याशयः पञ्च । आनर्गन्यपरिहास्य
उभयत्र विहितयोः आश्वभागयोः इह अयुदपकारित्व-
वत्पनया प्रकृतिवत् इत्यं कर्त्तव्यम् इत्युपदेशातिदेशाभ्यां
संदृश्य विधिः इति द्वितीयः । उमाश्यां विधानस्य
अट्टाश्यापत्तेः ' आश्वभागे यजति यज्ञतयै ' इति
च स्तुतिदर्शनात् प्रकृतगृहमेधीयस्तुत्यर्थमिति तृतीयः ।
गृहमेधीयविधेयैक्यावयवाभावेन त-प्रयत्नाऽर्थोदायोगात्
' यज्ञतयै ' इति आश्वभागस्तुतिवृत्तेः अनन्वपरं
पुनःश्रवणम् आश्वभागधर्मैकमन्तरविधानार्थमिति
चतुर्थः । आश्वभागश्रवणस्य धर्मलक्षणऽर्थोदापत्तेः कर्मा-
न्तरविधयुगात् अतिदेशेन आश्वभागयोः प्रवाजादिषु च
प्राप्तौ आश्वभागपुनःश्रवणम् अन्वपरिसंख्याऽर्थमिति
पञ्चमः । चोदकप्राप्तेः प्राथम्यात् फलतः परिसंख्याऽनुप-
पत्तेः त्रिशोषत्वपरिहारान् उपदिशान्यभावात्तत्रैवमतिदेशः
इति षष्ठः । अखण्डकरोपकारातिदेशकारणेण युगपत्
कर्त्तव्यताप्राप्तेः तद्वर्षेणपक्षस्य तृतीये ' चोदनाऽर्थोदाहर्त्तव्यं
मुस्यविप्रतिषेधात् प्रकृत्यर्थम् ' (३।६।१।८) इत्यन-
निराकृतत्वात् आश्वभागोरेव अतिदेशोपसंहारः इति
सप्तमः । अतिदेशस्य कर्त्तव्यपदायैविशेषोपसंहारत्वेन
' क्षामान्वयिधिरस्यष्टः संक्षिपेत् विशेषतः ' इत्युप-
संहारयोः क्त्वात् सप्तममपि पक्षं निराकृत्य कर्त्तव्योपकार-
प्रकृतान्यगगनिगगकाल्त्वेन अतिदेशाभावात् गृहमेधीयस्य
अपूर्वत्वज्ञानार्थमिदं वचनम् इति सिद्धान्तो वक्ष्यते
दशमे (१०।७।१।२४-३३) । सु. ४. १०६.

ॐ गृहमेधीये आश्वभागपुनःश्रवणस्य परि-
संख्याऽर्थोदाहर्त्तव्यमिति षष्ठमे पक्षे स्विष्टकृच्छ्रवणमपि

स्वसजातीयप्रतिपत्त्यन्तराणां शेषकार्याणां निवर्त-
कमिति प्रयोजनप्रतिपादनम् ॥

स्विष्टकृति भक्षप्रतिषेधः स्यात्, तुल्यकारण-
त्वात् । १०।७।१।३५ ॥

भाष्यम् — अस्ति गृहमेधीयः । तत्रैषोऽर्थः सम-
धिगतः अपूर्वो गृहमेधीय इति । तत्रेदमात्मनस्ति ' अग्निं
स्विष्टकृतं यजति ' इति । तत्रेदं सदिष्टते किमन्येषां
शेषकार्याणां भक्षणस्य च परिसंख्यापकः स्विष्टकृच्छ्रवण-
उत नेति । आह, ननु अपूर्वत्वात् गृहमेधीयस्य नैव
शेषभक्षा विद्यते । अत्रोच्यते (पूर्ववान् गृहमेधीय इति
कृत्वाचिन्त्येवम् । पूर्वस्थाधिकरणस्य प्रयोजनं चिन्त्यते ।
यदि परिसंख्या भवेत्, आश्वभागस्या यागाः परि-
संख्यायेरन्, नान्ये इति । इदमपि प्रयोजनं भवति ।
स्विष्टकृच्छ्रवणेन शेषभक्षा किं परिसंख्यापन्ते नेति ।
किं प्राप्तम् ? स्विष्टकृति श्रवणयोः परिसंख्या स्यात् भक्षा-
णाम् । कुतः ? तुल्यकारणत्वात् । तुल्यं हि कारणं स्विष्टकृतो
भक्षणार्थं च । उभयमपि शेषसंस्कारार्थम् । तत्र वचनादयं
शेषसंस्कारो भवति नान्यः, इति प्रतिषेधेन भक्षाः ।

अप्रतिषेधो वा, दर्शनादिवायां स्यात् । ३६ ॥

भाष्यम् — यथैव स्विष्टकृच्छ्रवणे अन्येषां शेष-
कार्याणामर्चनमिति शेषयक्षा न वन्ति इत्युच्यते । एवं
भक्षणदर्शनात् भक्षाः सन्तीति गम्यते । दर्शनादर्शनयोश्च
दर्शनं प्रमाणम् । किं तदर्थनम् ? ' इदामुग्रहृदयति ' इति ।
उपह्वानं हि अनुष्ठानम् । तत् सति भवणे भवति,
नास्ति । तस्मात् प्रतिषेधः ।

प्रतिषेधो वा, विधिपूर्वस्य दर्शनात् । ३७ ॥

भाष्यम् — प्रतिषेधो वा । तुल्यकारणेन हि
प्रत्यञ्जश्रूतेन आनुमानिकं बाध्यते । अथ यदर्शनप्रकृतम्,
तत् विधिपूर्वस्य भक्षस्य मविष्यति । एवं हि आम्नामते
' अयेदामेवावयति, न प्राशियन्पृहूद (इदाम्)
प्राश्रति ' इति, तस्य दर्शनम् । कृत्वाचिन्त्याः प्रयोजनं
न वचनम् । पूर्वाधिकरणस्य हि तत् प्रयोजनम् । न च
प्रयोजनस्य प्रयोजनमुच्यते । यत् प्रयोक्तव्यम्, तस्य
प्रयोजनम् । तत्र पूर्वाधिकरणम् ।

१६७-१६८. * गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्ग-
वचनानि भवन्ति । महाभाष्ये ' विशेषणानां चाजातेः '
(पा० १२१५२) इति सूत्रं यथाश्रुतं प्रत्याख्याय
विशेषणशब्दस्य गुणवाचित्वाभिप्रायेण ' गुणवचनानाम्
(शब्दानाम्) आश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति ' इत्ये-

तदर्थकत्वा न्याख्यातत्वात् (नि.प्रथमामन्वाद् इति)
आश्रयतो लिङ्गमुपपन्नम् । यद्यपि शाब्दिकैः गुणविशिष्टा-
भिधानदशाधामेव आश्रयतो लिङ्गवचनप्रतिस्पर्षहियते,
न तु केवलमुणाभिधानदशाधाम्, तथापि गुणशब्दानां
विशेषणशब्दत्वात् गुणविशिष्टद्रव्याभिधाने वचनेन विना-
ऽपि विशेष्यभूताश्रयत्वात्कचान्दन्तत्वात्तस्मान्नाधिकरण्येन
लिङ्गवचनप्रतिस्पर्षमवात् इदं सूत्रं वाक्यसंस्कारपक्षे अनु-
वादकं स्यात् । तस्मादस्य सूत्रस्य विधायकत्वसिद्धयर्थं
केवलमुणाभिधानदशाधामपि विशेष्यगतात् आश्रयतो
लिङ्गवचने भवतः इत्यनापि तात्पर्यं वक्तव्यम् । सोम.
१२१२०. (अत्र कैयटः— पदसंस्कारपक्षे वाचनिक-
मेतत् । यदा तु वाक्यसंस्कारः तदा व्यपननुवाद एव ।
आश्रयविशेष्यस्य पूर्वमेव प्रक्रमे विशेषणानामपि तत्तद्व-
लात् तद्गतयोर्लिङ्गसंख्ययोः सिद्धत्वात् इति) ।

* गुणवचनताऽपि अणोऽऽदिपु दृष्टा । 'यकि-
वचनता उद्धितादिपु । बृहती. पृ. १२४. * गुण-
वचनशब्दश्च द्रव्यप्राधान्ये वर्तते वैषाकरणानां गुण-
मुक्त्या गुणनि वर्तमानत्वात् । नहि वैषाकरणानां वैरो-
पिकवत् गुणाः परिसंख्यायन्ते । किं तर्हि अङ्गिभावा-
देक्षया गुणमुणिव्यवहारः । या. १२१६।१२ पृ. ६८५.

● गुणवाक्यानामन्योन्यान्वययोगः । सु. पृ. १४८७.

● गुणवादः अर्थवादः प्रमाणान्तरेण विरोधे सति,
' विरोधे गुणवादः स्यात् ' । यथा— ' घूम एवाधेदिवा
ददशो नार्जिः ' । बाळ. पृ. ४८. * गुणवादा हि
प्रमाणान्तरेप्रतिपक्षितेन उग्रयत्यन्ते । बृहती. पृ. १०१.

● गुणवादस्य कर्तुं अन्यत्र प्रसंगः । अत्र तु गुण-
धारूप्यादिबद् प्रवृत्तिमित्यम् (अयस्यो वा अन्ये
इत्यादी) । या. १२१२।२३-४.

● गुणवादस्येण अर्थवादाधिकरणे (१२१२।२-२८)
' आसौ वै शान्ताः ' इति अभिन्नव्युत्तिहारेण अ-

कानामेव स्तुतिः इति विधिस्तुत्या वैयधिकरण्यपरिहारात् ।
परा. ४४।२ * गुणवादसूत्रे (गुणवादस्तु १।२।१।
१०) तत्सिद्धिसूत्रसिद्धायाः गोण्या दृत्तेः स्तुत्युपयोग-
मात्रकथनात् न पौनस्वत्यम् । की. १।४।१३।२३
पृ. २६९.

● गुणविधानं वाक्यान्तरस्येन विधिशब्देनापि
भवति ' इन्द्राय राजे सूक्तः ' इति दत्ता । भा.
४।३।६।१३, * अविरहिते कर्मणि गुणविधामनमर्ष-
कम् । १।४।१।२. * गुणविधायकमाख्यातम् ' व्रीही-
नवहन्ति ' इत्यादि । वि. २।१।६.

● गुणविधिः अर्थवादः ' सृष्टीत्यपदधाति ' ' यत्त-
दशेदृष्टा उपदधाति ' इति मृष्टयधिकरणे सोमेश्वरः ।
बाळ. पृ. ५४.

● गुणविधिस्तु न गृहीयात् समत्वात् । ७।
३।६।१८ ॥

ज्योतिष्टोमे आतिथ्येष्टौ ' वैष्णवो नवकपालो भवति '
इति श्रुतम् । राजसूये च पूर्वविन्दु शिंसुके ' वैष्णव-
खिकपालः ' इति श्रुतम् । तत्र शिंसुकेगतवैष्णवशब्दः
आतिथ्यागतवैष्णवपरमाणं आहूको न वेति विचारे
सिद्धान्तमाह । तुभाभ्देन माहकवपूर्वपक्षस्य निरासः
स्त्वितः । गुणविधिः राजसूयगतपूर्वशिंसुकेगतवैष्ण-
वशब्दः पुनं विष्णुदेवतासंयोगं विदधाति । स आतिथ्या-
गतवैष्णवपरमानं न गृहीयात् समत्वात् । एतौ हि
व्यपमातिथ्यायां शिंसुके च । यथा तत्र विष्णुदेवता
विदधाति एवमनापि । तस्मान् शिंसुकेगतवैष्णवशब्दः
आतिथ्यागतवैष्णवपरमाणं नातिदेशकः । वैष्णवनाम्ना न
परमातिदेश इति सिद्धान्तः । के.

● गुणविधिः न आग्नेय— ऐन्द्र— वैश्वदेवशब्दाः, किन्तु
शब्दाणादिस्तुत्ययाः ' आग्नेयो वै ब्राह्मणः, ऐन्द्रो राजसूयः,
वैश्वो वैश्वदेवः ' इति । वि. १।४।१४. * गुणविधिः मन्त्रः
' दमैः सृणीव इरितेः सुरगैः ' इति । बाळ. पृ. ६४. * यत्र
तस्मिन्नेव वाक्ये गुणिनमुद्यार्थं गुणो विधीयते, तत्र मरति
गुणविधिः, यथा ' दध्ना जुहोति ', ' चरमयं यदि मंषति '
इति । या. ७।३।८।२२ पृ. १५५८, * ब्रह्मदेवो हि
अयन्तरुद्राः, ते स्वार्थे मरतिव्यव्रतः एतान्नापि हरन्-

अपिवाऽऽग्नेयवद् द्विसावदत्वं स्यात् । २५ ॥

भाष्यम्— (द्वितीयं पद्यमाह—) यदि हि एतावदेव अस्य सामर्थ्यं यायेत उदितमनुगदितुम्, ततोऽथ नान्योऽर्थः स्यात् । अथ तु अल्पदमि कर्तुमस्य सामर्थ्यमस्ति, ततः कृपापर्यान्तराद्धा न भवतीति । अस्ति च सामर्थ्ये चोदकेन अनेन च द्वाभ्यां संहत्या एकोऽर्थ उच्यते । श्रद्धेधीयो हि यजति प्रकृतियत्, किं तासादृश्यम् आज्यभागौ 'यजति' इति । प्रकृताविदं श्रद्धे 'आज्यभागौ यजति' (इति) । एव प्राकृतेन यत्नेन स्वकार्यं करोति इति । इह पुनः आज्यभागौ यजति इति स प्रकाशः अतिरिच्यते, एवम् अनेन प्रकरणेण यागः स्वकार्यं करोति । यथा द्वाभ्यां शब्दान्यां एकोऽर्थः उच्यते आग्नेयवत् । आवाहने 'अग्निमग्नावह' इति य एवं संबोध्यते स एवोच्यते आमानमावह इति । यथा वा 'एष दण्डः, दण्डेन प्रहर' इति द्वाभ्यामेक एव दण्ड उच्यते । एवमिहापि प्राकृतौ आज्यभागौ यजति इति निवृत्तौ अपरेण आज्यभागवचनेन तदन्त श्रद्धेधीयं करोति इति साक्ष्यं दृश्यते, न यथान्तर बोधते, नापि चोदकप्रत्यक्ष अनुवादमात्रमिति ।

टुप्— अग्न्या अनुवादाश्रयण कल्प्येत । अस्ति चान गतिः । (यतिमाह—) यथा (यौर्वै चक्र निर्वयेत् इति) निर्वपतिशब्दः श्रवमाणः दशपूर्णमासविष्यन्तं नियमयति (पुनः श्रवणत्), एवमाज्यभागौ (श्रवमाणौ) ऐहिकविष्यन्तं नियमयतः । (तथाहि,) सादृश्येन विष्यन्तौ निवच्यते । न च (आत्पनाशाभ्यामन्यत् लिट् श्रद्धेधीयस्य) सादृश्यकारणमस्ति । (तस्मात् चोदकनियमः आज्यभागश्रवणत्) ।

न वा, शब्दप्रयुक्त्यात् । २६ ॥

भाष्यम्— (तृतीयं पद्यमाह—) वाक्यं पद्यं व्यावर्तयति । नैतत् आग्नेयवाहनेन तुल्यम् । तत्र हि 'अग्ने आवाह' इत्येतावता आग्नेयं अग्निचक्रः, 'अग्निमावह' इत्येतावता चोदकः अग्निः उच्यते । न सामर्थ्येकोऽर्थः विद्यते । इह तु 'प्रकृतियत्' इति एतेनैव वचनेन आज्यभागवत्ता अवगम्यते । पुनः 'आज्यभागौ यजति' इति कृत्कर सात्त्वमनर्थक

स्यात् । तस्मात् अनुवादमात्रम् इति अर्थवशात् । ननु अनुवादः अनर्थकः । नैतुच्यते । अर्थवादाद्येन भविष्यति 'आज्यभागौ यजति यज्ञतायै' इति । परेतत् प्रकृतियत् करोति, तथा कुर्वन् आज्यभागौ यजयति । तत्र यज्ञता संप्रत्यते इति ।

टुप्— 'अग्ने आवाह' इति आवाहनत्रिषा प्रति अग्निः कर्ता । तस्या च न शपते कः आबोदव्यः (इति) । तत्र 'अग्निम्' इति निर्दिश्यते विश्वित् आलोकेत्यम् । तत्र प्रती मित्रार्थं शब्दो एकः कर्ता, अपरः कर्म । इह तु चोदकेन आज्यभागौ (प्राप्येते) प्रत्यक्षेणामि (आज्यभागौ एव), तत्र एवार्थो द्वयवि शब्दो (पुनरुक्तो स्यात्) । यदपि उच्यते, चोदकनियमं करिष्यति आज्यभागश्रवणम्, निर्वपतिवत् इति । तदपि न (युक्तम्), ओदनशब्दस्य (गृहमेधीयो-त्वत्तिवाक्ये) श्रुतत्वात्, स एव (औपश्रवणकालम्) सादृश्यमावादायन् विष्यन्तनियमं करिष्यति, निर्वपति-शब्दे तु (युक्तं विष्यन्तनियममप्यम्) । तत्र हि) नान्यः शब्दो विद्यते (यो विष्यन्तनियमं कुर्वति) । तस्मात् इह (आनर्थक्यात्) न द्वाभ्यामेकोऽर्थो गम्यते इति युक्तम् । किं तर्हि (युक्तम् ?) प्राकृत-विधिस्तुत्यर्थोऽयम् (प्राकृतस्य विधेः विधायाः प्रकार-स्येति यावत्, स्तुत्यर्थः अवमित्यर्थः), ईदृशोऽयम् (दाशंपीणीनादिको विष्यन्तः) शोभनः, यत्र आज्य-भागवपि (स.) तौ च यज्ञतासंप्रत्ये, (इति—) अनेन द्वारेण स्तुतिः ।

अधिकं याऽर्थवत्त्वात् स्यादर्थवाद्गुणामावे वचनाद्विकारे, तेषु हि तादृश्यं स्यादपूर्वत्वात् । २७ ॥

भाष्यम्— (चतुर्थं पद्यमाह—) अथवा अधि-कशोः कर्मान्तरयोः कल्पितः, नातुवाद इति । आज्यभागौ अत्र निषेते एवेति । किं तर्हि ? उपरिदरयेने यागौ अत्र कर्तव्यौ इति । कुतः ? अनुवादमात्रं हि अनर्थकम् । शब्दप्रयुक्तत्वात् न द्वाभ्यामेकं कर्म उच्यते । अथ कस्मात् न अर्थवादाद्येता, गुणवदेता, विकाराद्येता वा भवतीति ? उच्यते । अर्थवादाद्येतात् नार्थवादाद्येता । ननु अत्र

कादयत्वम् । न च सम्पत्जरणवत् तृप्त्यनुकूलभाषारूप-
भक्षणशब्दुल्पाद्योपकायम्, 'अस्मिं मधुपति' इति वचन-
विरोधेन तत्कलनाऽनुपपत्तेः । अत एव तुष्टेर्मैथुणेन
अजननात् तस्याः स्वर्गवच-गत्वमात्रेण प्रकाशशब्दोपपत्तिः ।
अतश्च लिङ्गविनियोगासंभवात् सत्यपि आख्यातद्वयस्य
स्वतो निराकाङ्क्षत्वे इतिकरणध्याहारेण तृप्तवु इत्येतदर्थे
भक्षणसमीचेनं भक्षप्रत्यैकताकथना प्रारब्ध स्वार्थविशिष्ट-
मक्षणप्रकाशकारणमेव अङ्गीकर्तव्यम् । स्वार्थे च भुत्वा
तृप्तिरेव, तत्प्रकाशनाशे चादृष्टार्थत्वम् । अथवा लक्षणया
भक्षणस्तुतिः । सर्वथा न लिङ्गादिनियोगः ।

मण्डन— 'मन्द्रादिरेकं लक्षु मधमन्तः ।'

शंकर— 'मधमन्त्रेऽधिमात्राः स्यात् ।'

• गुणाभिमुखं गच्छन्ती इतिकर्तव्यता धावर्थ-
शुद्धरूप न घनोति गन्तुम्, इति धावर्थमुखे तावत्
पठति । वा. ३।६।१६।४३ पृ. १०६९.

• 'गुणादीनां स्वसंबन्धात्' इति वार्तिकोक्तेन
न्यायेन इन्द्रियताकथय दक्षिणोमान्त्वकारिवाक्यैकताकथ-
नाभावात् नेन्द्रियताकथे ताकारितशोभान्त्वप्रसङ्गम् । सु.
पृ. ८५० । 'गुणादीनां त्वसंबन्धाद् इत्यधिः स्वयम्
परस्वरम्' । गुणादीना च परार्थोपादसंबन्धे एति
एकेनापि व्यपदितानाम् अननुपह्वय केन विदेकाकथ-
नमस्ति इति न 'दन्नेन्द्रियताकथ' इत्यन 'दन्ना जुहोति'
इत्येतदुपपत्तिरते । वा. २।२।१।२५ पृ. ५४१.

• गुणावृत्तिः प्रधानानुरोधेन उचितैव । सु
पृ. ११३३.

• गुणोपसंहारन्यायः । 'उपसंहारोऽर्थाभेदाद्
विधिशेषवत् समाने च ।' ३।१।२।२ ब्रह्म. सर्वविज्ञा-
नानामन्यथोदितानां विज्ञानगुणानामन्यत्रापि समाने विज्ञाने
उपसंहारो भवति, अर्थाभेदात् । य एव हि तेषां
गुणानामेकम अर्थः विशिष्टविज्ञानोपकारः, य एव
अन्यत्रापि । उभयत्रापि हि तदेव एकं विज्ञानम् । तस्मात्
उपसंहारः । विधिशेषवत् । यथा हि विधिशेषाणाम्
अभिधोषदिपमानां तदेव एकमभिधोषादि कर्म सर्वत्र
इति अर्थाभेदात् उपसंहारणम्, एतद्विधापि । द्वांश्या ।
(गुणानां विशेषणानां धागादिभेदेन भिन्नानामपि

गुणिनः एकत्वे उपसंहारः एकन संबन्ध, कर्तव्यः । इति
गुणोपसंहारो नाम,) । • गुणोपसंहारन्यायेन
द्वारसमुच्चयस्य स्थापितत्वात् । अद्वैत. २।२।५००.

• अथवर्णं ध्वजानुसारेण नेयम् इति गुणोपसंहारन्यायेन
दूषयति । न्यायनि. २।४।११ ब्रह्म. • उद्योगवर्णनि
सनत्सुजातीये भाष्यकारादिभिर्न्यायव्यतान् संपतितन-
पुस्तकेषु च रिपतान् पाठान् श्लोकैश्च गुणोपसंहार-
न्यायेनैवीकृत्य न्यायव्यते । नीलकण्ठः १।१. • कलि-
चर्व्यपकरणस्यपि पराशरस्मृतौ गुणोपसंहारन्यायेन अनु-
कर्षणस्य उक्तत्वात् एतद्विषये आदित्यपुराणापुराणरिष्येव
स्वयस्या युक्ता । समा. ध. प्र. विवाहप्र पृ. २७.

• गुणोपसर्जनपदान्द्रयविवक्षाया द्रव्यशब्दस्य
प्राधान्यात् तदनुरोधेन द्रव्यशब्दसामानाधिकरण्यात्
गुण्युपसर्जनगुणविवक्षाया गुणशब्दस्य प्राधान्यात् तदनु-
रोधेन गुणशब्दसामानाधिकरण्यां कादाचित्कमविरुद्धम् ।
सु. पृ. १४२३.

• गुणशब्देन एतेन (अरुणाशब्देन) कारका-
भिधानमविवक्षितम् इति द्रव्यमभिधातुमिच्छते, तथा
प्रातिपदिकार्थस्य अल्पतिरेकः इति प्रथमा विभक्तिः
प्राप्नोति । न हि तृतीयान्त. समभिधेयवन्धं शनोति वक्तुम् ।
भा. ३।१।६।१२ पृ. ६८७, • द्रव्यगुणशब्देभ्यो
द्रव्यगुणप्रत्ययो न भावन्याः, अतस्ते न भावशब्दाः ।
२।१।१।१ पृ. ३७२. • गुणशब्दस्य अन् (गुणा-
भावात् ३।२।७ सू.) तात्पर्योपाधिवात् तात्पर्यं
लक्षणं गौणशब्देन उक्तं भाष्ये । सु १०९५,
• गुणशब्दानां कारिकापित्वावोगान् नान्यथपि करणो-
दाहरणत्वम् (वैधिमतेन) । वार्तिकमते तु गुणसम्यक्त्वमपि
अवान्तरमेतन्मुग्रगमात् उदाहरणत्वमस्येव । उ. ३३१.
• गुणदोषाधिकरणम् । गुणययुदाहरण द्रव्यम् । वै.
२।१।१०।२४.

• गुणास्तुतिर्द्वयेषु नियमविधानार्था । भा. ४।१।
१०।२५. • द्रव्यगुणसंस्कारा ५२२ नं फग प्री
निर्वाणत दोषभूता. सत्यपि भाद्रपति प्री दोषिणे, सं
प्री नास्ति इत्यभिधीयते । वा. ३।१।१।१ पृ. ६९४.

कल्पिता भविष्यति । तस्मात् चोदकेन अगृहीतौ आज्यभागो गृहीतो इति । आह, कस्मात् इदं गौरव-
माधितम् । यदि हि प्रत्यक्षमाज्यभागो न गृहीतो
स्यात्तम्, चोदक एव सौ शक्यतात् गृहीतुम् । प्रत्यक्ष-
पक्षेण चोदकगृहणात्सौ गौरवे किं प्रयोजनमिति ।
उच्यते । न गौरवस्य विहितं साधु प्रयोजनम् । न तु
गौरवेण यत् कृतम्, तत् न कृतं भवति । गौरवस्य तु
दोगोऽस्ति । न तु चोदकेऽपि सति चोदकः आज्यभागो
गृह्यति । यः परिहारेण यथा क्रमेण गच्छति, परिहार-
दोषमसौ प्राप्नोति, न तु प्राग्गमनं न भवति । तस्मात्
अग्रहणात् आज्यभागोऽग्रहणमिति ।

दुष् — प्रत्यक्षेण आज्यभागो (गृहमेधीये) प्राप्ते,
अपानि (तु) अह्नामि चोदकेन । न तु आज्यभागा-
वपि (चोदकेन) प्राप्नुतः । सत्यम्, प्रत्यक्षेण (तु)
शीघ्रं प्राप्तिः, विलम्बिता चोदकेन । तस्मात् आज्य-
भागवर्जम् (अन्यत्) चोदकः प्रापयति । एवं च
कमान्तरमपि (परिच्छेद्या न विशेषा) न भविष्यति ।

न, तुल्यत्वात् । ३१ ॥

भाष्यम् — नैवदेवम् । यदि हि चोदकः पृथक्-
पृथक् प्राकृतात् पदार्थान् अपेक्षेत तत्र आज्यभागो
गृहीतो इति कृत्वा तौ नापेक्षेत, अन्यथा गृहीयात् ।
न तु असौ पृथक्पृथक् पदार्थानपेक्षेत । किन्तु प्राकृतम
पूर्वपेक्षते ' यदत् तेन, उदत् अनेन ' इति । तस्मिन्
अपेक्ष्यमाणे आज्यभागवत्त्वादि अपेक्षिता भवति । तत्र
एवदेवमागच्छति ' कृतकरं शास्त्रमनर्थकं भवति ' इति ।
तस्मात् अन्यैरग्नेः तुल्यत्वात् न चोदकेन अगृहीतयोराज्य
भागयोः गृहणम् इति ।

दुष् — यदि विहितः शास्त्राणि अपेक्षेत पदार्थात्
च, ततः आज्यभागो न प्रापयेत् (प्रत्यक्षमाज्यत्वात् ।
न त्वेवमिति) किं तर्हि (विहितः) प्रकारम् (यामगत
न्यापारविशेष) अपेक्षते । स च एकः (प्रकारः, न
बहवः) प्रकारापेक्षाया प्रमाणमस्ति, न शास्त्रापेक्षायाम् ।
(संमिधिमहा —) शीघ्रं साधयेत् । कथं ? छादयेन ।
(प्रथमं तावत्) आग्नेये बुद्धिमं वति (न परार्थेषु),
आग्नेयेनापि प्रकाराः (स्वधमवेत्ताः उपस्थाप्यन्ते), तान्

गृह्णाति विहितः । ते च (प्रकारः) अपेक्षिताः,
शास्त्राणि पदार्थाश्च अपेक्षितानि न्यारहितानि च ।
(चोदकात् अपेक्ष्यानि च) । तस्मात् कृत्स्नं (अद्भ-
जातं) चोदकः प्रापयति ।

तथा तद्ग्रहणे स्यात् । ३२ ॥

भाष्यम् — (सतमं पक्षमाह —) अयं यदि उच्येत
आज्यभागानेव चोदकेन गृहीतो । प्रकृतित्वत् गृहमेधीयो
भवति । कथम् ? आज्यभागो यजति एवमिति । यथा
' सतदशं सामिवेन्यो मरन्ति ' अध्वरकस्याऽऽदिपु इति
वाक्यसौपात् नान्यात् इक्षिपु सातदशम् । यथा शिवापा-
मानयं बृहत् इति नान्योऽपि बृहत् आनीयते, शिवापैव
बृहत्सन्नेन गृहीता भवति, एवमिहापि चोदकेन आज्य
भागानेव गृहीतो इति द्रष्टव्यम् । एवं प्राप्ते, ब्रूमः ।
तथा तद्ग्रहणे स्यात् । तुल्यम् अग्रहणेन तद्ग्रहणम् ।
पृथक् पदार्थपेक्षिणि चोदके स्यात् अग्रहणम् अन्येण-
मङ्गनाम् । प्राकृतापूर्वपेक्षिणि तु नैतत् उपपद्यते इति ।

दुष् — (यद्यपि उत्तरो ग्रन्थः आनन्दाश्रमिणे ' न
तुल्यत्वात् ' इति सूत्रान्ते एव मुद्रितः, तथापि तन्त्रणे
' तथा तद्ग्रहणे ' इति सूत्रं पठित्वैव उत्तरो ग्रन्थो
न्यास्यात् । तस्मात् तन्त्रणानुसारेण अत्रैव तं दुष्ग्रन्थ
निवेशयामः) ।

(तत्रेवमाशङ्का मा भूत् आज्यभागार्थं पुनर्वचनं
चोदकादेव सिद्धत्वात् । उपसहारायं तु भविष्यति इति ।
अत्रोत्तरम्) बृहत्सप्तपित्वात् नोपसंहारः इति । ननु
सामान्यस्यापि विशेषेण उपसंहारः संभवति । एव तर्हि
अनर्थकश्चोदकः । (प्रत्यक्षेणैव आज्यभागसिद्धेः नोप-
संहारो तुक्तः इति मतः) ।

अपूर्वतां तु दर्शयेत्, ग्रहणस्यार्थवत्त्वात् । ३३ ॥
भाष्यम् — (सिद्धान्तभूतमद्यं पक्षमाह —) एव
तर्हि अपूर्वो गृहमेधीयः । कुतः ? ग्रहणस्य अर्थवत्त्वात् ।
एव गृहणम् ' आज्यभागो यजति ' इति अर्थवत्
भविष्यति । पूर्ववदेव तत् अनर्थकं स्यात् आज्यभागान्या
प्रत्यक्षभूतान्या गृहमेधीयो निराकाङ्क्षो न चोदकेन अन्यानि
अह्नामि गृह्णाति इति । यस्यां तु विज्ञातो अपूर्वो किञ्चिद्ग
दुष्णम्, तेन सह एकाक्यताम् अगवा प्राकृतानि

शाक्यानामपनादौ नोहितम्बः । सतुपेयु हि धान्यशब्दो वर्तते । न तण्डुलेषु निस्तुपेषु इति असमवेतवचनत्वं बोध्यम् । इति चेत् ।

न, समवायात् । ३९ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्निर्वाणमन्त्रे ' अग्रेण जुष्टं निर्वाणमि ' इत्यत्र अग्निशब्दः न असमवेतवचनः, समवायात् । कर्मणा विधिविहितव्याघ्रेः समवायात् संकषात् संकड-
खात् । न च एतेन वाक्येन जुष्टस्य निर्वाण उच्यते । किन्तु निर्वाणेषु जुष्टकरणमुच्यते । जुष्टमित्यस्य अमि-
रुचितमित्यर्थः । ' इत्यर्थानां धीरणाः ' इति अग्नेः
संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । अमिरुचिश्च दास्यमानपुरोडाश-
प्रकृतिद्रव्ये निर्वाणात् प्रागपि अग्नेरस्ति इति भूतार्थक-
क्तपन्यस्य नानुपपत्तिः " इति कुतूहलम् । अतः
अग्निशब्दः समवेतवचनः सौर्वादिष्विच्छतौ ऊहितम्ब इति
सिद्धान्तः । अथवा । दर्शपूर्णमासयोः ' धान्यमसि
धिनुहि देवान् इति द्रष्टुं तण्डुलानावपति ' इति धान्य-
शब्दो न समवेतवचनः विकृतौ नोहितम्ब इति यदुक्तं
तत्र । श्रीहिवाचकस्यापि धान्यशब्दस्य तद्विकारत्वात्
तण्डुलेषु समवायात् । यथा कोट्टकणेषु ' शालयो
मुग्रन्ते ' इति सङ्ख्या न मुग्रन्ते । तस्मात् धान्यशब्दः
समवेतवचनः । शाक्यानामपने ' माघमसि धिनुहि देवान् '
इत्युहितम्बः । इति सिद्धान्तः । के.

● गुणाधिकरणापवादः, गुणतोषाधिकरण गुणमनु-
दाहरणाधिकरण गुणविशेषव्याघः इति वा, ' अगुणे तु
कर्माग्नेरे गुणस्तत्र प्रतीतेव ' (२।२।१०२४) इति
सूत्रम् । ● न च गुणानुग्रहार्थं प्रधानस्य आहृत्तिर्युक्ता ।
न च गुणवचवर्ति प्रधानम् । भा. १।२।१।१४. ● गुणा-
नुग्रहेनापि प्रधानवृत्तिर्युक्ता अथवा गती । कल्प्यादी
विशेषान्वायामिधानानुचितिर्दृष्टा । अत्रत्यगतिगुणसंवा-
नार्था नानुग्रहानुचितिरपि दृष्टा । सु. छ. ७०२.

● गुणानुग्रहेण पदार्थः न न कर्तव्यो भवति ।
भा. १।३।१७. ● गुणानुग्रहेण प्रधानं नावर्तनीयम् ।
भा. १।३।१५।१०. ● गुणानुग्रहेण प्रधानपरिचयो न
युक्तः ' इति द्रव्यसंस्कारविरोधाधिकरणव्यायः । परा.

५६।२, ● गुणानुसारेण प्रधानसंज्ञोच्यते । इन्द्र-
पीताधिकरणव्यायोऽयम् । ४३।२.

● न च क्रियाभानं निष्कृत्य गुणान्तरं विधातुं
शक्यते इत्युक्तं वैश्वदेवाधिकरणे । (१।४।१०) । वा.
२।२।१।२३ छ. ५३७, ● गुणान्तरोपजननेन यज-
मानस्य फलप्रदणयोग्यता भवति । तत्र संस्कारः गुणा-
न्तरमुपजनयति । ३।८।३९.

● गुणाभावात् । ३।२।३।७ । अवघाते हविष्कृ-
त्पत्नीगतहविःसंवत्तिरेतुष्वलक्षणगुणयोगसंभवेऽपि आह्वा-
नामन्त्रणविभक्तिप्रेषविषयत्वलक्षणमाभावात् हविष्कृत्याति-
पदिकस्य गौणशामर्थ्यसंभवेऽपि संजुद्धवाक्यतपदयोः
गौणस्यापि सामर्थ्यस्य असंभवात् सकलमन्त्रविषयत्वात्
वचनस्य सकलमन्त्रसामर्थ्यं विना विनियोजकत्वाशक्तैः
मन्त्रविनियोगः न संभवति इति सूत्रार्थः । हविष्कृत्प्राति-
पदिकस्य अवघातप्रकाशनसामर्थ्येऽपि एहि इत्यस्य तदेक-
वाक्यत्वमाधापत्तेः फल्यह्वानाङ्गत्वस्य च लिङ्गान्वाचयोः
द्रव्योपि अनुग्रहसंभवे वाक्यमाधापत्तेः एकस्य पक्षस्य
अन्यमुपगमनीयत्वात् लिङ्गेनापि अवघाताङ्गता न युक्ता
इति वा सूत्रार्थः । सु. छ. १०९५.

● गुणमिधानान्मन्त्रादिकामन्त्रः स्यात्,
तयोरेकार्थसंयोगात् । ३।२।१०।२७ ॥

उपोतिद्रोमे भक्षानुवाके ' मन्त्रमिभुषतिः केतुर्धरता
वाग् जुषाणा सोमस्य तृप्यतु, वसुमद्रणस्य सोम देव ते
मतिविदः प्रातःसवनस्य गावश्चन्द्रदक्षः अग्निपुत्र
इन्द्रपीतस्य मधुमत उपहृतस्थोमदूतो मधुपामि ' (तै. सं.
३।२।१।१-) इति श्रवते । तत्र ' तृप्यतु ' इत्यन्त
एको मन्त्र, वसुमद्रणस्य इत्यादिः ' मधुपामि ' इत्यन्तः
अपरः । ततः अर्गमेदात् भाक्यमेदः । तस्मात् स्वस्वार्थे
भेदेन प्रयोक्तव्यो इति पूर्वपक्षे उक्त्यै प्राते सिद्धान्त
माह । मन्त्रादिः भक्षशामन्तः एकमन्त्रः स्यात् ।
गुणमिधानात् गुणस्य वाक्यतृप्तिरूपस्य विशेषणस्य प्रा-
प्त्यस्य वा तृप्यतुइत्यन्तेन मधुपामिरेकाकपनाऽऽपनेन
अभिधानात् । तयोः तृप्यतु, मधुपामि इत्यन्तयोर्वाचयोः
एकार्थसंयोगात् विशिष्टार्थेऽपि शौरतेः । तस्मात्

मण्डन-- 'अभ्यासो निमित्ते मुक्तन्दनादे ।'

शंकर-- 'एवं गुर्वनुगमादौ ।' एवं प्रतिभेदतः ।

ॐ गुर्वपि विरहदुःखमाशाचन्धः साहयति । इति न्यायः । अयमभिज्ञानशाकुन्तले चतुर्थाह्नके (१५) उक्तः । तथाहि, 'एसा हि प्रियेण विषा गमेइ (अणि विसाअदीहअरम् । गुरु अवि हि निरहदुःख प्रासाचन्धो सहावेदि ॥' इति प्राकृतगाथा । अस्याः । कृतं यथा 'एपाऽपि प्रियेण विना गमयति रजनिं श्याददीर्घतराम् । गुर्वपि विरहदुःखमस्याचन्धः । हयति ॥' इति । साहस्री. ७७९.

ॐ 'गुरुकृतदण्डो न दोषावहः' इति न्यायः । त्वम् 'वाक्यादेरामनितस्यास्पासंमतिक्रोपकुसनभार्सं-पु' (पा० ८।१।८) इति सूत्रमाश्रम्ये ध्वनितः । याहि असूयाकुसनयोः कोपम-संनयोश्च एकाधे-तात् पृथक्त्वनिर्देशस्य अनयैकत्वमाशङ्क्य 'एवं हि आह "सामृतेः पाणिभिर्भिन्त गुरवो न विपोषितैः । क्ताश्रयिणो दोषान्ताडनाश्रयिणो गुणाः ॥" इति । वाक्येन' इति । साहस्री. ६३३.

* गुरुगमनाशुचौ तदनुगमनमावर्तनीयं न इति संदिग्धं गुरुगमनस्य निमित्तत्वाभावेऽपि भावे अनुगमनस्य असंभवात् तत्काले अनुप्रेय-त्पत्तेः निमित्तत्वे प्रमाणाभावात् सहृदुगुणेन त्रार्थसिद्धेः अनापृत्तिमात्रौ, वक्षते आचारानुमितस्य : अधिकारिविशेषणापेक्षायाम् आश्रयकत्वोपपत्तये तदनस्य निमित्तत्वेन अधिकारिविशेषणत्वावश्यात् । दोषादिवन्तं नैमिचित्वात् गुर्वनुगमनस्यापि आपृत्तिः । सु. ट. १२७.

* गुरुमतं (प्रभाकरमतं) सतःप्रमाणविषयक तण्यवादः' इति विन्दो दृश्यम् । अणि. ट. १८.

। गुरुसुपुण्ड्रयोरपि एकत्वितिसर्ववेदस्योरित यो भवति । संकल्प. ३।२।३६. * गुरुशब्दस्य हि षष्ठ एवामलाभः । भा. १।३।०।८ ट. २४५.

गुरुशुभ्रपानिष्यन्नस्य गुरुसंतोषस्य कुतश्चिदपरायात् । सू. ट. १५३९

* गृहजन न भक्षयित्-भयम् । भा. ६।२।५।११ (गृहजन नाम ' तमारु. ' इति के चित्, लघुसदस्यः क्रन्दविशेषः इत्यन्वे । ' गार्जर ' इत्यपि के चित् । के.).

* गृहदाहं निमित्तीकृत्य विहिता धामवती इष्टिः अवश्यं कर्तव्या । वि. ६।३।२. * गृहदाहादौ । गुण-पदनेकस्यदाहादौ नैमित्तिकस्य तन्नेग सृष्टदनुष्ठानम् । ' अनेकनिमित्तसंनिपाते नैमित्तिकमाहित्यम् ' । भाट्ट. ५।२।२ * गृहदाहेष्टिः गृहदाहनिमित्ता, न तस्याः फलपेक्षा । इयमेव क्षामेष्टिर्नाम । वि. १०।२।१२, * गृहदाहेष्टिः स्वत-त्रैव, न कस्य चिदङ्गम् । ६।५।१५.

* गृहनिर्माणादि लौकिक कर्म प्रारभ्य सत् सवा-पनीयमेवेति न नियमः । तक्षाऽधिकरणं दृश्यम् । भा. ६।२।४।१६-१८.

* गृहपतिः ' यो वै बहूना यजमानाना गृहपतिः स सस्य प्रयेता, स हि भूयिष्ठामुद्धिमाश्रौत्' । भा. १०। ६।१४।५०, * गृहपतिः सने । अनेन गृहशब्देन कर्म उच्यते, न ज्ञाता । शालाशामनिधीयमानाकामविशेषः स्यात्, सर्वे हि ते दाह्यायः वक्षतः । १२।४।१४।३५, * गृहपतिः । सने च तेनायैः क्रत्वर्थान् याजमानान् कर्तुम्, अन्येषा यजमानाना ग्यायुचत्वात् । ८।२।६।३२, * गृहपतिना सने शुक्रान्वारम्भणौदुम्परीसंमानादीनि परार्थानि कर्माणि कर्तव्यानि । १२।४।१४।३२ नहि तेन आर्त्विजीनाः पदार्थाः कर्तव्याः । ऋग्विजा तु स्वपदार्थ-सन्निपाते विप्रतिषेधः स्यात् । एव तर्हि गृहपतेरर्थवचम्, क्रत्वर्थानि याजमानानि करिष्यतीति । १२।४।१४।३४, * गृहपतिकर्तृकत्वं शुक्रान्वारम्भादौ निशेयेन सने । १२।४।१४।३४, * अवयवप्रतिष्ठाऽपि गृहपति-शाब्दस्य पतिर्थाच्य. इति यजमानानिषेवता उपपत्त्यते । प्रकृतानपि स्वामिनि चाय प्रयुक्तः ' गृहपतिर्भवेत् ' इति । १०।६।१५।५६, * गृहपतिमसृष्ट्याः सप्तमुपेयुः । ८।२।६।३२, * गृहपतिस्मात्प्रायान् प्ररूपगतिर्ज्ञा-यते । यथा देवदत्तो मृगयया नाशय इति । प्रकथं च पत्न्युत्पत्त्यात् । १२।४।१४।३६.

* गृहमेधीयं कर्म ' मरुतो यद्वेधिन्यः सर्वावा

सोम—परिसंख्याप्रयोजनकथनपर्यवसानात् संगतिः ।
सुत्रार्थस्तु—स्विष्टकृति श्रयमाणो भक्षणनिवृत्तिः स्यात्,
उभयोरपि शोपमतिपत्तिकारणत्वेन तुल्यनातीपत्वात् इति ।

वि— 'तत्रैव (गृहमेधीये एव) परिसंख्यात्वे
प्राप्तिश्चास्ति वा न वा ।, अस्तीदादर्शना, गेवं
सदुक्त्याऽनास्ति नैतरत् ॥ '

भाट्टे इदमधिकरणं नचमाधिकरणे एव एकिकृत्य
स्थाख्यातम् ।

मण्डन— ' नास्विष्टकृच्छेषकृतिः सर्व्वे । ' (सपूर्वे
गृहमेधीयस्य अपूर्व्वत्वाभावे) ।

शंकर— ' स्विष्टकृच्छेषकार्य्यहत् । ' शोपकार्य्यशपकः
स्विष्टकृत् ।

ॐ गृहमेधीये यावदुक्तं कर्त्तव्यम् ॥

ततोऽपि यावदुक्तं स्यात् । १०।७।१०।३४ ॥

भाष्यम्— गृहमेधीयः एषोदाहरणम् । तत्रैषोऽर्थः
समभिरतः, आञ्ज्यभागान्नामेव एतद्विस्तराद्दृष्टम् अन्धान्य-
न्यद्धानि न गृह्णातीति । तदुच्यते । किमेव एषोत्सर्गः
सर्वाभ्येव अन्यान्यद्धानि न गृह्णातीति ? एवं खलु प्राप्ते,
उच्यते । ततोऽपि यावदुक्तं स्यात् । तत एवमुक्तम्,
अद्धानि नान्यानि गृह्णातीति । अगम्यमाने विशेषे न
गृह्णीयात् । गम्यते चात्र विशेषः प्रत्यक्षविहितत्वादाज्य-
भागगोरिति । अतो यस्यास्य प्रत्यक्षवचनम्, सर्व्वेषु
तेषु पुनर्गम्यते विशेषः । तस्माद्यावदुक्तं स्यात् । यथा
' अग्नये समवद्यति ' इति, ' इन्द्रामपहृयति ' इति ।

सोम— प्राकृतद्वयस्य पुनः श्रयमाणस्य अपूर्व्वताऽऽ-
पादकत्वं यदुक्तम्, तत् किम् एकैकस्य, उत सर्व्वेणामिति
विशेषविचाराणात् संगतिः । सुत्रार्थस्तु—आञ्ज्यभागौ
अधिकमपि यावदुक्तं स्विष्टकृदादि स्थादिति ।

वि— ' तत्रान्यदङ्गं नो कार्य्यं कार्य्यं वा, ऽन्यानपेक्ष-
णात् । न कार्य्यम्, विहितत्वेन कार्य्यं स्विष्टकृदादिकम् ॥ '

भाट्टे एतदधिकरणं नचमे एषाधिकरणे स्थाख्यातम्
इति तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

मण्डन— ' तद् यावदुक्तादुत्तं प्रकृष्यात् । '
शंकर— ' तत्रापि यावदुक्तं स्यात् । '

ॐ गृहमेधीये सामिषेनीनिषेधेऽपि नावाहन-
शायः ॥

' न सामिषेनीरन्वाह ' इति गृहमेधीये सामिषेनी-
निषेधात् आवाहनमपि न कार्य्यम् । कौर्षातके आवाहन-
विधिभ्यः परतः ' अथ यत् परस्तात् सामिषेनीना जपति,
यज्ञो वै सामिषेभ्यः ' (३।३) इति सामिषेनीपरामर्शेन तदवा-
न्तरप्रकरणे पाठेन तदङ्गत्वावगतेः । इति प्राप्ते, उभयो-
र्मिन्नकार्य्यार्थत्वेन ' गुणाना च पराधत्वात् ' इति न्यायेन
परस्पराङ्गाङ्गिभावे मानाभावात् परस्ताम्पविषेर्दस्ता-
नुवादेनापि उपपत्तौ अक्षान्तरप्रकरणभावात् आवाहनशायः)
संकर्य्ये. ४।४।७.

ॐ गृहमेधीयाव्यभागान्यायः । आञ्ज्यभागान्यायः ।
गृहमेधीयान्यायः । गृहमेधीयाव्यभागविधिन्यायः । गृह-
मेधीयस्य आञ्ज्यभागपुनःश्रवणेन अपूर्व्वत्वम् ॥

विकृतौ प्राकृतस्य विधेर्ग्रहणात् पुनःश्रुतिरन्-
धिका स्यात् । १०।७।१।२४ ॥

भाष्यम्— चातुर्मास्थेषु भूयते ' मरुद्भ्यो गृह-
मेधिभ्यः सवसाम् (गवा) दुग्धे सायगोदनम् ' इति ।
तत्रेदं समामनन्ति ' आञ्ज्यभागौ यजति ' इति । तत्र
संशयः किं नोदकेन प्राप्तयोः आञ्ज्यभागयोः अनुवाद-
मायमेतत्, किंवा नोदकेन अग्नेन च द्वाभ्यामेकं कर्म
चोच्यते, किंवा अर्धवाद्यार्थे प्रहणम्, उत अधिकयोः
कर्मान्तरयोः उत्पत्तिः, अथ परिसंख्याऽर्थम्, अथवा
आञ्ज्यभागौ वर्त्तयित्वा अन्यत् नोदकः प्रापयति, अथवा
नोदकेन आञ्ज्यभागौ एव प्राप्येते, नोदक एव वा नास्ति
अपूर्वो गृहमेधीयः इति । (अष्टौ पक्षाः) । किं
प्रातम् ? विहृतौ एतत्प्रां प्राकृतयोराञ्ज्यभागयोः प्रातथो-
र्द्वयमाणयोः पुनःश्रवणम् अनयान्तरं स्यात् अनुवाद-
मात्रमेव, सुहृद् भूवा आचार्य उपदिशति स्म, नार्यान्तर-
गृह्णा खेदित्थं मनः, ज्ञातमेतत् अनुवादमात्रमेतत्
इति, अन्यत् विन्यतरामिति । कथम् ? तद्वि गम्यते,
अन्यस्य नागमम्यते इति । यथा अस्मिन् गृहे ये ब्राह्मणाः,
ते आनीयन्तः देवदत्तो यरुदत्तो विष्णुमित्रः इति भवन्ति
लोकैः अनुवादमात्रस्य वक्तारः । एवमेतदपीति ।

गोक्षीरन्यायः

भवति, तथा सद्युपदेशोऽपि खलजनद्वयतः लाज्य एवेति ।
संभ्रमः-

॥ गोक्षीरन्यायः । गोरीं क्षीरं अहतौ खितं
दुष्टमेव यथा, तद्वत् । 'स्वरूपेण धर्मस्यापि अद्विष्टादेः
गोक्षीरन्यायेन शाक्यसंबन्धे सति अवर्णमत्वज्ञान्' वि.
१।१।४ वर्णकं २. • गोमतद्रादशमतसंख्यामात्रस्य
नैमित्तिकैः सादिगोदक्षिणया भावः । भा. १०।३।१५।५९.
• गोमभेदासाद्विखामिनि अत्यन्ताविद्यमानमेव शेषत्वं
यथापि, तथापि उपकारकत्वसंभवत् उपचरितमिति
द्रष्टव्यम् । या. ३।१।४।१२२ पृ. ९०५.

॥ गोमवयवनायाः । 'यथा गोमवयवप्रान्तिः कस्य
नाम न जायते । दोहने शयते सम्प्यु गौरिया रावणे
नहि ॥' इति । साहस्री. ६५२.

• गोत्रम् । दक्षिणरूप औदुम्बः सोमचमसः 'घ
मिषाव सगोत्राय वदने देयः' इति ऋग्वेदे (सोमयोगे)
भूयते । भा. १०।३।१९।६८. • गोत्रचिह्नं शिला-
कर्म । आचारनिवमस्य अदृष्टापेक्षात् नैव ताव-
न्मात्रमेव प्रयोगम् । दृक्चं हि उपायान्तरेणापि गोत्रे
स्फुर्णम् । या. १।३।१।२४. ६६६. • गोत्रचिह्नं शिला-
कर्म । दर्शनं च 'घन वाक्साः संवत्सितं कुपाया विधिना
इत्' इति । (अथ विधिनाः शिप्यारहिताः कुपाया
इत् इति वाक्यान्नाश्रयमानं कृतम्, तेन वेदा चित् शिप्य-
राहित्यमपि स्वयत्वे इति लिङ्गदर्शनम्) । भा. १।३।१।२
पृ. १६६. • गोत्रकवयवस्यया शिलाकृतन्यपरस्ताया
दर्शनं कथम् । १।३।३।१०.

• गोत्वमेतन्मम ध्यात्पिु प्रतीयमानम् अनेकप्रदेश-
मिव प्रतीयते । अथ अनेकम् ध्यात्पिु गोत्व न प्रती-
येत्, कथं तर्हि कर्त्तुं शिष्येण गौरीः इति मुद्दिः ।
शिशोपममतापरिहृत्यनिरुचयना हि विशिष्टमुद्दिः ।
ऋतु पृ. १५०. • गोत्रव्यवस्थितो ध्यात्पिु रिच्छते
शाब्देनोक्तमेवेति । तस्य गोत्वं प्रत्ययेनोक्त्यप्येते
उत्प. १।०।८।१।६ पृ. २००२. • गोत्वव्यव नहि
संबन्धः अत्यन्तपरिहारिणः । या. १।३।१।३१२ पृ.
२०१. • गोत्वादेः पदार्थस्य गौः इत्युच्यते नाम-
भेदात् अनेकाश्रयकम् । तेन तस्य आश्रयभेदेऽपि न

भेदः । सु. पृ. ३४४. • गोत्वादिनामान्यवधि-
गवादिशब्दश्रवणे व्यक्तिकिरोपो लक्षणया लभ्यते । सोम.
६।१।१ पृ. ४४०. • गोत्ववचन समन्वयः । यथा

" गौः इति सत्यपि गमननिमित्ते यामान्यद्रव्या-
मिधाने सास्वादिसन्धेव समन्वयो नाम्न्यत्र इति तद्वचन
एव गोपान्तो विज्ञाप्यते, एवं 'वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पति-
सत्वेन यजेत' 'मायत्रनेतदहर्भवेति' इत्यत्र गायत्रीशब्दः
ऋग्वचन एव विशिष्टं न्याय्यः, न तु चतुर्विधसितसंख्या-
वचनः । भा. ८।३।६।१७. • गोदक्षिणायाः द्वादशो-
त्तराद्यतसंख्यायाः विभज्य दानं ज्योतिष्टोमे । १०।३।
१२।५०-५२. • गोदानं दक्षिणाविधाने विहितम् ।
१।३।६।३१. • गोदानगोपागौ । 'मन्त्रणामपि यत्
कार्यं विहितार्थैश्चक्रानम् । तेन गोदानगोपागौ नाम्वासा-
न्नेदमागतौ ॥' 'देवांश्च यामिर्वजते ददाति च'
इत्येवमादिभिः पुनःश्रुतेरपि न फर्तान्तरे कल्पयन्ति ।
या. ३।१।१।१ पृ. ६४९.

• गोदोहनम् । आश्रयक्रियाऽपेक्षं प्रगन्तुं ऋचभेदेन
अप्युपगमनेन निराकाङ्क्षत्वात् न क्रियाऽन्तरमाश्रितत्वि ।
प्रगम्यतेव अप्युपगमनेन गोदोहनस्य अर्थः, न प्रगम्यमानम् ।
चरिःप्रगमने गोदोहनस्य वैशुण्यम् । सोम. ६।१।७.
• गोदोहनं कार्यं प्रकृतौ नित्यम् सप्तमस्य थापयम् ।
वि. १।६।१. • गोदोहनं दर्शपूर्णमासयोः अर्वा प्रगमने
विधीयमानं पुरुषार्थम् 'चमयेनापः प्रगयेत् गोदोहनेन
पशुकामस्य' । ४।१।२ वर्णकं ३. • गोदोहनं दर्शपूर्ण-
मासाप्रगमनेन नैराकाङ्क्षत्वात् चरिःप्रगमनेन विगुणं
भवति । या. ६।१।७।३०. • गोदोहनं प्रगम्यमानमिति
स्वल्पसामनाममेव तत् कर्त्तव्यम् । भाट्ट ४।१।१
वर्णकं ३. • गोदोहनं पुरुषार्थम् । तत् आश्रयभेदेतयानं
प्रगमनं प्रकृतं यथापि । दुप. ८।३।३।१०. • गोदोहनं
विहितम् न प्रकृतं, 'गोदोहनेन (प्रगमयेत्) पशुकामस्य'
इति । भा. ८।१।४।१।३१-३५. • गोदोहनं
सर्वेदास्यव्यवस्थितं पशुपशोब्रह्मण्यवजनकवर्षभेदेनेन
प्रदोहनमुच्यते पदोहनेन विधीयते इति प्रमे, शास्त्र-
देशेदेवकथं पशुपशु, पशुपशुभेव च गोदोहनम् इति
विद्वान्तः । भाट्ट. ४।१।२ वर्णकं ३.

‘यज्ञतापै’ इत्यर्थवादः संकीर्त्यते । उच्यते । न वाक्य-
न्तरेण विहिते अर्थे वाक्यान्तरेण अर्थेवादेन किञ्चित्
प्रयोजनमस्ति । तस्मात् वागान्तरविधानार्थः एवार्थं
नार्थवादः । ननु वागान्तरं नास्ति आज्यभागसंज्ञकम् ।
उच्यते । आज्यभ्रगधर्मकं भविष्यति । न च गुण-
संकीर्तनमस्ति, यथा ‘अप्लुमन्तौ आज्यभागौ यजति’
इति । न च अग्नौ यजनपदकारोऽस्ति । यथा ‘नान्या-
माहुते पुरस्तात् जुहुयात्’ इति प्रतिषिद्धप्रतिप्रलकार्यम्
‘यदन्यामाहुतिं पुरस्तात् जुहुयात्’ इति सिन्दित्वा ‘सुत्रै-
णापारमापारयति’ इति यजनम् (उपकल्प इदम् ।
१०।४।१।४।५ सूत्रे भाष्ये द्रष्टव्यम्) । तेषु हि सर्वे
एवमर्थवत्ता स्यात् । तस्मात् कर्मान्तरवचनम्, अपूर्व-
त्वात् । एवमपूर्वमर्थं करिष्यति । इतरथा न विशिष्टा
उपपत्तिः स्यात् । किं पुनरत्र कर्मान्तरे लक्षणमिति ?
‘एकस्यैवं पुनःश्रुतिरविशेषादानर्थकं हि स्यात्’ (२।१।
२।२) इति । अतः क्रमेण प्रधानयामात् उपरिष्ठात्
अपरो यागो आज्यमानपर्मकौ विधीयते, अज्ञातो
शायेते इत्यर्थः ।

दुप-- अर्थवादोऽपि न (पठते) मित्रवाक्यत्वात्
(गृहमेधीयाक्येन) । तस्मात् कर्मान्तरम् (आज्य-
भागधर्मकम्) भाष्योक्तं भेदसाधकमभ्यासं दर्शयति—
चोदकेन आज्यभागौ, प्रत्यक्षेणापि ‘एकस्यैवं पुनः-
श्रुतिः’ इति न्यायेन कर्मान्तरम् । (प्रकरणान्तरे कुतो
नोक्तम्, अत आह—) यदि (गृहमेधीये चोदकेन)
दार्शनैर्मयाधिको विष्णुतो न स्यात् (तदा) प्रकरणान्तरे
इति न्यायेन (२।१।१।२४) कर्मान्तरं स्यात् ।
प्रतिषेधः स्यादिति चेत् । १८ ॥

भाष्यम्— (पञ्चमं पञ्चमाह) इति चेत् पश्यति
कर्मान्तरनोदनेति, तत्र । तस्य आज्यभागौ इति नाम-
संकीर्तने रुति अनाज्यभागौ न शक्यौ प्रतिपादयितुम् ।
उद्धर्मकत्वे एति लक्षणशब्दः, आज्यभागौ इति च
विशेषणस्य अविषया स्यात् । तस्मात् न कर्मान्तर-
वचनम् । किन्तु परिसंख्यया प्रतिषेधः स्यात् यथा ‘पञ्च
पञ्चनत्या भक्ष्याः’ इति दशशादीनां पञ्चानाम् (शश-
शरकगोधाकृच्छ्रवल्गुनाम) कीर्तनात् अन्येषां भक्षण

प्रतिषिध्यते इत्यपमर्थो वाक्येन गम्यते इति । एवमिहापि
अन्येषामज्ञानां प्रतिषेधो भविष्यति इति ।

दुप-- (कर्मान्तरत्वे एति) आज्यभागशब्दो लक्ष-
णार्थो भवेत् । अप्राकृतश्च अदृष्टार्थः सन् अपि को
भवेत् (इति गौरवम्) तस्मात् पुनर्वचनं परिसंख्यशब्दम्
अन्येषाम् (चोदकप्राप्त्याम्) निवर्तकम् । ननु नात्र
निवर्तकः शब्दो (नवादिः) नापि निवर्त्यशब्दः ।
उभयोरभावात् प्रान्तरेषा मित्रुतिः (वाक्यार्थः) इति ।
उच्यते । आज्यभागविधानं तावदेतत् न भवति (चोद-
केन) प्राप्तत्वात् । किं तर्हि ? एतस्मात् वाक्यात्
(उचरितात्) अन्यमित्रुतिः अत्र गम्यते । सा च
अप्राप्ता, सेव विधीयते ।

नाश्रुतत्वात् । २९ ॥
भाष्यम्— नैतदेवम् । नहि अत्र प्रतिषेधवाचि
किञ्चित् पदं श्रूयते, नापि इतराङ्गवचनम् । न च अस्त-
प्रतिपक्षपदार्थको वाक्यार्थः प्रमाणं भवति । पदार्थो हि
वाक्यार्थस्य मूलम्, नास्य पृथक् विद्विरस्ति इति, तदुक्तम्
‘तद्भूतानां क्रियार्थेन सान्नाभावोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वात्’
इति (१।१।७।२९) । तस्मात् न प्रतिषेधः । तत्र हि
त्रयो दोषाः अस्वार्थग्रहणम्, परार्थकल्पना, प्राप्तनाद्यश्च ।
तस्मात् कर्मान्तरवचनमेतत् इति । (नाश्रुतत्वात् इति
सूत्रे पाठः कश्चित् । श्रुतिमूलत्वात् इति तदर्थः) ।

अग्रहणादिति चेत् । ३० ॥
भाष्यम्— (पठं पञ्चमाह) इति चेत् पश्यति
कर्मान्तरनोदनेति, उक्तस्य दोषः स एव मशम् ।
तस्मात् किं भवतु ? आज्यभागशोः स्वशब्देन ग्रहणम्,
अन्येषामज्ञानां चोदकेन । स्वशब्देन आज्यभागौ एहीतो
दृष्ट्वा चोदकः तौ न प्रापयति । अन्यानि अज्ञानि
अगृहीतानि प्रापयिष्यतीति । किमेव भविष्यतीति ?
संदेहकारिता न कवायिष्यते । चोदकप्राप्तयोः वाक्या-
न्तरेण अर्थवादवचनमनर्थकं न प्रतिष्ठातं भविष्यति,
विषयतः सशाग्रहणेन पुनःश्रुतिः इत्येतत्, न कर्मान्तर
कल्पयिष्यते । यथा ‘देवदत्तोऽन तिष्ठति’ इत्युक्ते न
निष्ठेन तिष्ठति इत्युक्तः, एकावता देवदत्तात् अग्नौऽप-
मभिधीयते इति गम्यते । न च धरितस्वया विदोषा खती

आश्रयोऽप्यस्य स्वार्थरुद्धो न लभ्यते ॥ पूर्वार्थि-
करणन्यायरत्नस्मान्नेमित्तिकेव्यपि ॥'

इति प्राप्ते, उच्यते । 'नेमित्तिकं तु प्रकृतौ वर्तते
नित्यमाधया । हेतवोऽत्र त्रयः पूर्वा ज्याख्याता
एव संमताः ॥ असंयोगाद्वाघेन संयोगोऽस्य
विशिष्यते । पुनः कर्तृविशिष्टस्य प्रयोगस्य परि-
ग्रहात् ॥ साक्षाच्च पुरुषार्थत्वादन्याश्रयगामिनः ।
एवं सिद्धे वलीपत्ये निवेशः प्रकृतौ स्थितः ॥'

'नन्वतुल्यार्थबोधः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोः । न
पुणो, न विरोधोऽस्ति भिन्नगोचरोस्तयोः ॥
अतश्च पुरुषार्थत्वात् पृथक् प्रणयनक्रिया । प्राप्नोति
चससेनेव क्रत्वपूर्वस्य साधनात् ॥ न साध्यति
पर्यादीन् क्रत्वर्थधर्मसो यथा । गोदोहन्तं तथाऽ-
न्यार्थं न क्रत्वर्थस्य साधनम् ॥ न चोभयार्थता तस्य
वाक्यभेदप्रसङ्गनात् ॥ विधिर्नास्त्येकवाक्यत्वे
फलप्रणयने प्रति । अन्यथा हि वचनव्यक्तिः फलो-
देशेन तद्विधौ । अन्या प्रणयनोद्देशे, तस्मान्न
द्वयसंभवः ॥ आसन्नसंभवे चेष्टा (च इष्टा)
विप्रकृष्टेन संगतिः । युगपत् तेन न स्वार्ता संभवा-
समवायुर्भौ ॥ अतः कर्मिपदाक्षेपास्त्रस्य प्रणयने
विधिः । अत्रिपदानादोपत्याज्ज नोपान्तरवाधनम् ॥
(गोदोहनेन पञ्चकामस्य इत्येवं कर्मिपदसमभिव्याहारात्
रूपवैचर्यपरिहारार्थं पश्येत्सैनैव गोदोहनस्य विधे-
कत्वावगतैः नाम्य पुनः प्रणयनेदित्तेन विधिः संभवति
इत्यर्थः) । अवाधाच्चमसोऽप्यद्वयं वर्तव्यश्च
मनुं प्रति । न चान्यस्यावकाशोऽस्ति क्रत्वर्थेऽ-
न्येन साधिते ॥ तेन प्रणयनाभ्यासः कार्यः
काम्यगुणं प्रति ॥ यथेन्द्रवायुदेवत्ये प्रहे मित्राद्य-
संभवात् । भिन्नं विद्यादिदेवत्य महाभ्यासात्तत्पर-
विधेः ॥ एवं प्रणयनाभ्यासः पुरुषार्थवशाद्भवेत् ।
द्वयोपसर्गगुणं क्रतुश्च स्यात् फलस्य च ॥ नहि
स्वसाधनत्यागादनुसाधनसाधिते । कर्मभिः
साध्यते स्वार्थोद्दोहनाभिरलक्षितः ॥ उच्यते यो
गुणः काम्यः । त्वर्थेन न गृह्यते । त्वर्थं कर्म
गृह्णाति स एव स्वार्थसिद्धये ॥ निर्वर्थापारो गुणः

कामं न साध्यति कश्चन । करणत्वं न तस्यास्ति
निष्क्रियस्य फलं प्रति ॥ तेनावश्यं क्रिया का
चित् प्राप्ता या समप्रापिका ॥ सा च प्रकृते-
नास्मै दत्ता प्रणयनास्मिका । तस्यां च चमसः
पूर्वप्राप्तोऽन्यो विद्यते गुणः ॥ तद्वाधादशक्यश्च
विधिर्गोदोहनादिनः ॥ गोदोहनाद्यवाधित्वा यथाऽ-
सौ विदिवस्तथा । तद्वाधयेन नैवेह तस्य कश्चिद्
विधिः श्रुतः ॥ काम्येन गृह्यमाणं च क्रिया प्रण-
यनास्मिका । विप्रकृष्टफलं शक्यता स्वगुणं नोप-
जीवितुम् ॥ क्रियया वा गृहीतस्य गुणस्याकरणे
गुणः । एरणे तस्य दोषः स्यान्नियच्छस्येव
संगती ॥'

नित्यप्रयोजनोऽपि हि काम्यो गुणः अवात्तरकार्य-
कत्वात् विरोधिगुणान्तरज्ञानमिच्छानावधारणसमर्थः ।
तथाहि 'प्रासङ्गिकीं क्रतुः सिद्धिं काम्यो हि
कुरुते गुणः । गृह्यित न च सिद्धार्थः क्रतवः
स्वगुणं तदा ॥ सर्वस्यैव हि कार्यार्थः स्वगुणग्रहणा-
दरः । अन्यार्थगुणसिद्धे तु कार्ये, ऽस्य स्वगुणेन
किम् ? ॥ द्वि. संयवनार्थानामायां प्रणयनं हि
यत् । तद् गृहीत्वा गुणः काम्यः प्रमुद्गके न क्रिया-
ऽन्तरम् ॥ तत्रास्यास्य प्रयोगस्य नैवाङ्गं चमसो
मतः । तदप्रहे कुतोऽर्थं वैगुण्येन क्रियेत सः ॥
तेन प्रणयनाभ्यासः क्रत्वर्थोऽपि न विद्यते ।
निष्फलत्वादत्रो बाधः प्रयोगात् कर्मणः सकृत् ॥'

तथा प्रणयनमपि निर्वर्तमानमेव गोदोहनस्य आश्र-
यव प्रतीयते नाम्यथा, इति पञ्चकामप्रयोगे अन्यायेन
सता गोदोहनेन निर्वर्तितत्वात् न चमसमुपसंगृह्णाति ।
कार्यं हि सर्वत्र साधनग्रहणम्, न स्वरूपमाधर्ममा-
वनाऽप्यन् । तत्र यथैव प्रवृत्तलक्षणे अन्यायेवाग्निः उप-
क्रियमाणाः पशुपुरोहासादयः न स्तद्गान्नि उपसंगृह्णन्ति,
न तद्वान्धा भिच्छिद्रेगुणं भवति, तथाऽत्र चमसग्रहणं
न इति शक्यम् । उपविष्णामपि विष्णुवर्षगृहीतं
नैवाङ्गं भवति । न चानुग्रहगृह्णते दोषः । सुवरा वा न
तद्ग्रहणे वैगुण्यवग्रहः । न च सिद्धस्य प्रदानस्य प्रण-
यनस्य गुणानुपेनेन आहृतिः । न चैकान्येन चमसः

अङ्गानि गृह्णातीति । कुतः ? 'केन प्रकरणे कुर्वात्' इति तस्य आकाङ्क्षा, न 'किं कुर्वत्' इति । प्रकृतौ च अङ्गवचा नाम प्रकारो विदितः, प्रयोगवचनेन च आकाङ्क्षयते । न तु विकृतौ अङ्गवचा क्लृप्ता । सा कल्पयित्वा आकाङ्क्षिता भवति । न च क्लृप्तानुज्ञित्वा कल्पनीयसवन्धो न्याय्यः । तस्मात् तत्रापि चोदकेन अङ्गानि गृह्णन्ते इति । गृहीतेषु च प्राकृतेषु वैकृतानामङ्गानां विधानमनर्थकं मा भूत् इति तेषामङ्गत्वा कल्पयित्वा सर्वाङ्गोपसंहारिणा प्रयोगवचनेन संग्रहः क्रियते एवेति ।

टुप्— भावयेत् फञ्म् । केन ? गृहमेधीयेन । कथम् इति (अपेक्षायाम्) आज्यभागौ गृह्णाति (प्रकरणेन) । तौ च क्लृप्तोपकारी (प्रकृतौ) दृष्टौ । तस्मात् तौ गृह्णाति । उपमितप्रापणम् (उपमितया प्रकृत्या सक्षणाद्वारा विध्यन्तस्य प्रापणमित्यर्थः) । उपमानममागकं प्रापणमिति सरल्येऽर्थः) यावत् गृहमेधीयकथम्भावो नैव गच्छति, तावत् प्रत्यक्षाभ्यामाज्यभागो गृहमेधीयः एकवचनत्वात् । तस्मात् आनुमानिकेन प्रकृतिवच्छब्देन न संबध्यते (गृहमेधीयः) । 'यस्या तु विकृतौ' इत्यादिभाष्यार्थमाह— यत्तु अपूर्वमङ्गम्, तत् क्लृप्तोपकार न भवति । अक्लृप्तोपकारत्वात् (च) कथम्भावाकाङ्क्षा न शक्नोति पूरयितुम् । तत्र अवरयम् (याकाचित्) प्रकृतिः अपेक्षितव्या (पूरणसमर्था) । तस्याम् अपेक्षितायां च चोदकेन निराकाङ्क्षीक्रियते ।

शा— 'तत्र प्रकृतितः प्राप्तिस्रोदकेनाज्यभागयोः । गुणान्तरस्य चानाभावदुष्वादेत्वमिष्यताम् ॥ आनर्थक्यप्रसङ्गात्तु न त्वेतद् ह्यवयवगमम् । तस्माद्गुणाभ्यां विध्यन्तो दाशिकोऽत्र विधीयते ॥' सिद्धान्तस्य 'तस्मादपूर्वतैव स्याद् गृहमेधीयकर्मणः । प्राकृतान्निराकाङ्क्षं न तच्चोदकमर्थयेत् ॥' इति ।

सोम—प्रतिप्रस्तावर्भक्षबाधेऽपि आज्यभागव्यतिरिक्तानामङ्गानां गृहमेधीये न बाधः इत्यभित्येः (प्रत्युदाहरण-) संगतिः । सूत्रार्थम्— विकृता प्राकृतेति क्लृप्तवताप्रादङ्गत्वं पुनः श्रुतिरनुवादमात्रं स्यादिति ।

वि— 'गृहमेधीयके त्वाज्यभागवित्यनुवादायः । स चोदकविधिर्बाधो वाऽधिककर्म वा ॥ परिसंख्येत संकोचस्रोदकोऽन्यत्र वाऽत्र वा । अपूर्वो गृहमेधीयः स्यादास्तौ छतचोदकम् ॥, अनुवादः पुनः श्रुत्या द्वितीयः सार्थतावशात् । निर्वपचम्बोदकस्य लिङ्गत्वेन सहायकम् ॥ श्रौदनेनैव तद्विद्वैरैदिकस्य प्रसंखनम् । विध्यैकवाक्यता नास्ति तेनानाङ्गान्तरे विधिः ॥ प्रथमिज्ञानतोऽङ्गस्य परिसंख्येतरस्य हि । चोदकस्य च संकोच इतरङ्गनिषेधतः ॥ भाष्यपरिक्रमचोदकस्य स्वार्थसंस्तरणं भवेत् । वैरुण्यस्य निरर्थत्वादपूर्वं कर्म युज्यते ॥ आज्यभागेतिनाम्नोपकारकलितस्मृतेरिह । नामताऽऽदि एतं तस्मात्खण्ड्यते तेन चोदकः ॥'

भाट्ट— चाहुमांशेषु 'महद्वयो गृहमेधिम्वः सर्वासा दुग्धे लायभोदनं निर्वपेत्' इति गृहमेधीयेऽपि विधाय 'आज्यभागौ यजति यज्ञतायै' इति ध्रुतम् । तत्रातिदेशप्रतिषेधप्राप्त्यभागेषु पुनः किमर्थमिति बाधोपयोगितया चिन्तायाम् अनुवादमात्रमित्याद्यः पक्षः । अनुवादमात्रेण वैयर्गोपत्तेः सौर्वादी निर्वपत्यादेः प्रकृतिसादृश्यशोधनद्वारा प्रकृतितामिषामरुत्ववदस्यापि तादृशान्यत्ववन्नसादृश्येन अस्याप्याज्यभागविधायकत्वमङ्गीकृत्य तादृशार्थवत्सादृश्येन वा प्रकृतिनियम इत्यपरः । औपधद्रुत्वत्वेन अनेकदेवतः कृत्वेन चैव प्रकृतिविशेषनियमोपपत्तेः 'आज्यभागौ यजति' इत्यस्य चैवर्थापत्तेः निर्वपत्येदंश्च यागलक्षकत्वात् सापुत्रार्थं च तार्थक्यस्य सादृश्योपवादकृत्वेऽपि बाधकाभावाद्दुष्वादेसातिदेशस्यापि विधानस्य विहितविधानाशोभेनानुपपत्तेः, चोदकप्राप्त्येऽपि विध्यन्तस्य प्रगल्भाऽर्थमिदं सार्थवादकं वचनम् । इत्यमय विध्यन्तः प्रसङ्गः यत्राज्यभागौ विद्येते, तौ च 'यज्ञतायै' इति विध्यन्तवश्याद्वारा यागस्तुतिरिति तृतीयः । असंनिवृत्तवन्निकुणुगम्यवहितत्वेन गृहमेधीयविध्यैकवाक्यत्वाभावादर्थमादद्यानुपपत्तेः अत्रासात् कर्मान्तरमेवेदम् अत्राहुनकार्यमात्रभागवर्गकं गृहमेधीयाङ्गव्या विधीयते इति चतुर्थः । न तावदभ्यासात् कर्मान्तरं यत्राव्याप्यतेत्या अनन्यवदत्तमात्रत्वात्, नापि परागतान्तत्वात् अनुवादमनुगम्यानेन तदङ्गत्वात्, उदादेशानुग-

गोदोहनाधिकरण

तेन काम्यस्य पुर स्मृतिवत्त्वात् बन्धनयोगपत्ते । न च काम्यस्य ऋचनङ्गत्वात् तेन ऋचनङ्गभूतमित्यादेयाधि विगुणकभ्रितत्वात् काम्यादधि परानामपत्ति, काम्यस्य लाघवेन परप्रयुक्त्याधोपजीवितया स्वात येन अनुष्ठानाद्वाद्भाऽनुपपत्ते । आश्रयस्थापि परप्रयुक्त्याकाम्यगुणेन उपकारतिष्ठे नित्यनैमित्तिकचमसाद्यनुष्ठायकत्वात्त्वपनात् काम्यप्रयोगे चमसादे अङ्गत्वाभावेनैव वैगुण्याप्रसङ्गे । अतो दुर्बलस्य नित्यादे प्रयत्ननाकन्दितप्रयोगविषयत्वकल्पनया प्राप्तवाद्यविषया नाप्यङ्गत्व काम्यनैमित्तिक्रुदे इति सिद्धम् ।

मण्डन— गोदोहनादेर्विह्वलौ विधिर्नो ।

शुकर— 'निय नैमित्तिक जलेत् ।' (नैमित्तिक कर्ता, निय कर्म) ।

● गोदोहनाधिकरणम् । भा ४।१।२२ वर्णक २ अत्र गोदोहनस्य पुरकार्यत्वं प्रतिपादितम् । ३।६।१।१० अत्र गोदोहनस्य प्रकृतिमानिता इत्युक्तम् । ● यथा गुणात् फल भवति, यथाच काम्ये गुणे नित्यमर्थे सिद्धेति तत् इन्द्रियनामाधिकरणगोदोहनाधिकरणान्ना मुपसंहरति यम् । वा १ १०६७ ● गोदोहनाधिकरण सिद्धे नित्यवानित्यवधिचार । सु १ १४९

● गोदोहनादि काम्य कामाभावे नित्यप्रयोगे न प्रकृतम् । भाट्ट ४।१।२२ ● गोदोहनादि पुरकार्यत्वात् चमसं विह्वल्य निमित्ते । खदिरस्तु ऋचर्थात् न क चिद् विह्वलेति । वा ८।१।१।२५ ● गोदोहनादीनि नैमित्तिकानि न नित्यार्थानि । भा ४।१।२।४, ● गोदोहनादे नैमित्तिकत्वं नित्यार्थेनयत् । तच्च वारणम् (वारणात्त्वदृष्टञ्जन्वम्) दर्शयुक्तमाशयो । ४।१।२।४ ● गोदोहनदे पुरकार्यत्वेन, उत ऋचर्थात्तऽपि इति ऋचर्थात्पुरकार्यत्वात् चतुर्षु करिष्यते । सु १ ८३६ ● गोदोहनादीना गुणकामाना विह्वलौ नाति देश । भा ८।१।१।४।२३-२५ ● गोदोहनादीना प्रकृति मानिता । गोदोहनाधिकरणे इदम् । के ३।६।३।१०

● गोदोहनगुण निय चमसलापनकमया प्रणयन विह्वय निमित्ते । वि ३।६।१।६

● गोदोहनचमसन्वयाय । गोदोहनवर्णकं द्रष्टव्यम् । भा ४।१।२।२ वर्णक २

● गोदोहनन्वयाय । भा ४।१।२।२ वर्णक २ काम्यसूक्तानो मन्त्राग्ने आश्रयसूत्रवेन यथोक्ताना गोदोहनयायेन पुरकार्यत्वमेव न प्रत्यर्थं यम् । वैआसा १।१।१।१।६ ● यदि पुनर्निविद (सामिधे नीनाम्-) अङ्ग भवेत् ततो गोदोहनन्वयायेन आश्रयप्रहृणारपि तावत् काम्येऽपु प्रकरणानुवृत्ति स्मात् । वा १।१।१।२।१ १ ७३५. ● गोदोहनवर्णकं वैगुणकत्वात् द्रव्याधि । वा ४ १२

● गोदोहनवर्णकम् । दुपु- एव वा । फलार्थवादत्वात् अनुदाहरणमनतिद्वयत्वादि । (इति माध्मोऽहरण दूषयित्वा आह-) गोदोहनादीनि यान्यात् पुरकार्यानि प्रत्ययेण ऋच्यकारकाणि दृश्यन्ते । तस्मात् (फलो) समुच्चयेन पूर्वं पक्ष । विद्वान्तस्तु अवधारणया । पुरकार्यान्वयेन तादर्थ्यलक्षणेन शेषेन । अस्माच्च (माष-) मयाददुनीयते चादरिते पूर्वं पक्षस्तथेति । ४।१।२।२ वर्णक २

सोम— गावो चरिमन् पाये दृश्यन्ते, तत् गोदोहन नाम ।

वि— पृथीय वर्णकराचयति— 'गोदोहन हयाथे स्थात्र वा, मानाद् हयाथैताः, अन्यथाऽपि (चमसेनापि) क्रतो विद्धे केवल पुरकार्य तत् ।'

भाट्ट— (४।१।२ वर्णक ३) मन्त्रा । गोदोहनादीना पृथीधृला पुरकार्यत्वावगमेऽपि प्रकरणत्वात् ऋच्यत्वात् इतरथा प्रणयनस्य चमसलोपेन अङ्गान्नात्वात् वैगुण्यापत्त्या विगुणमणवनाभित्वात् गुणादपि फलानुपपत्ति । अत उरली यत्रात् दुर्बलमपि प्रकरण विनितोचकम् । अथवा पृथी संवत्समाप्रवाचिनी हीपादिशयनेन (१।२।१।२८) सर्वकामराचप्रकृताः प्रणयनोच्चप्रणयनचमस- संवत्सनेव प्रकरणानुपपत्तेन पश्येत्तेन गोदोहन विधीयते, न तु छाहात् । इति प्राप्ते, दुर्बलप्रकरणादुपपत्तेन पर पदसंवाधाद्गीहारे प्रमाणान्नात्, हीपादिवत् नियम विधिनापवाभावाच्च आशादेव उदरेपच पदमात्रम् । प्रणयनवैगुण्यस्य च परप्रयुक्तगोदोहनन्योपकारमात्रेण-

विधिवशेन तेषामङ्गत्वावगतावेव तस्माद्विषयस्य अङ्गत्वत्व-
गतिः, न तु प्राकृतान्तरसाहित्यस्यापि, तेषामाकाङ्क्षा-
विरहेण अतिदेशस्यैवाकल्पनेन अङ्गत्वस्यैवानवगतेः ।

न चैवं पाठक्रमेण प्रथमावगताङ्गेनैव प्रकृतेरपि
नैराकाङ्क्षात् तदुत्तराङ्गानां प्रकरणप्राप्तत्वानापत्तिः,
प्रकरणस्य युगपत् सर्वाङ्गमाहित्वेन पाठक्रमस्य दुर्बलस्य
अनियामकत्वात् । अन्यथा प्रयोगेनैव नैराकाङ्क्ष्ये इतरस्य
कर्मान्तरत्वापत्तौ श्रीक्षिपवर्षिकत्वानापत्तेः । अत एव
गृहमेधीयस्य प्रकरणे आम्नातानाम् आव्यभागस्विष्ट-
कृदादीनामपि नान्यतरैष्ये नैराकाङ्क्ष्यम्, अपितु प्रक-
रणविशेषात् क्लृप्तोपकारकत्वाविशेषाच्च पाठक्रमम् अत-
न्वीकृत्य सर्वैरेव । अतश्च क्लृप्तोपकारित्वावभागादिभिरेव
नैराकाङ्क्षात् गृहमेधीयस्य अतिदेशकल्पकत्वाभावेन
अपूर्वत्वपत्तेः आव्यभागस्यतिरिक्तान्नामं प्रमाणाभावे-
नैवाप्राप्तेः कलाः शेषान्तरपरिसंख्येति सिद्धम् ।

न चैवं पञ्चमपञ्चाविशेषात्, तत्र चोदकप्राप्तपरिसंख्या-
स्वाङ्गीकारेण चोदकपरिलोपपूर्वकप्राप्तपरिसंख्यारूपसिद्धान-
न्तापेक्षया तस्य भेदात् । न चैवं तयोः पञ्चोत्तराङ्गाने
विशेषाभावः । प्राप्तपरिसंख्यापक्षे आव्यभागविषेर्लक्षणया
तद्विपरिसंख्यार्थत्वेन 'अत्राङ्गमानव' इत्यत्र प्राङ्गण-
भिन्नस्य तत्त्वजातीयस्यैव मनुष्यादेर्ग्रहणवत् आव्यभाग-
भिन्नस्याव्यभागवत्मानजातीयव्यापान्तरस्यैव परिसंख्या-
पत्तेः । सिद्धान्ते प्राप्तकप्रमाणभावेन सन्निवृत्तस्य सर्वस्यैव
परिसंख्याऽऽपत्तेः विशेषसत्त्वात् । अत एव स्विष्टकृच्छ-
वगमसि पञ्चमपक्षे समानजातीयत्वात् प्राशिक्षादिशेष-
कार्याणां निवर्षिकमेव । अथ 'इदामवयति' इति द्व
स्विष्टकृच्छिपिनियतकैदामथे अर्धन्तिरविद्विदत्वात् इडा-
भक्षप्रतिप्रवर्षामिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु इडाश्रवणस्यैव
शेषकामन्तरपरिसंख्याऽर्थत्वम्, स्विष्टकृच्छ्रगणस्य च
प्रतिप्रवर्षाथैत्वमित्यत्र विनिगमनाद्विरहात् उभयोरपि परि-
संख्याऽर्थत्वमेव आश्रयभागभवेनात् । तथाचान्तरसादर्यात्
आश्रयभागभवेनम् अर्थकर्मभूत्वान्तरपरिसंख्याऽर्थत्वम् ।
स्विष्टकृच्छ्रवर्णं च आश्रयिकमन्तरपरिसंख्याऽर्थत्वम् । इडा-
श्रवणं च महान्तरपरिसंख्याऽर्थं पञ्चमे पक्षे । सिद्धान्ते
द्व सुगपत् सर्वैरेव क्लृप्तोपकारप्राकृतान्गपुनःश्रवणैर्नैराका-

ङ्क्षयापादनेन चोदकलोपावगमात् सर्वाङ्गनिवृत्तिरेव
प्राथम्यमाणाभावात् फलम् । न चैवं 'तमुच्यन्ते' इत्यादा-
वपि सत्यपि गुणकामप्राप्तिक्रमकत्वे चयनस्य क्लृप्तोपकारक-
त्वेन चोदकपरिलोपापत्तिः, तस्माद्द्वनीयत्वेकारकावेन
तथाप्यर्थमतिदेशोपकीवित्वेन तदपरिलोपकत्वानुपपत्तेः,
प्रकृतान्तराङ्गोपकतिविषयमकालीनविधिविधित्वासास्य चय-
नस्य उक्त्यादौ क्लृप्तोपकारकत्वानिश्चयाच्च । प्रकृते त्वेवं
विशेषाभावात् चोदकपरिलोपकत्वेन सिद्धं गृहमेधीयस्य-
पूर्वत्वम् ।

मण्डन— 'भवेदपूर्वं गृहमेधिकर्म ।'
शंकर— 'अपूर्वत्वं प्राकृतधृतौ ।' ('प्राकृतस्य
पुनः श्रवणे सति कर्मणः अपूर्वत्वम् ।)
* 'शंखन्ता प्रायणोया सेतिष्ठते' । अत्र संतिष्ठतिविधाने
चोदकोऽङ्गानि प्रापयति, तस्मात् आव्यभागन्यायोऽत्र
नास्ति । भृश. १.०।१।४११.
* अवश्ये 'अग्नीवष्णौ स्विष्टकृतौ यजति' ।
यागश्चाप्य अतिदेशान्तरमेऽपि आव्यभागन्यायेन प्राकृत
एव स्विष्टकृत्यागान्तरं वा तन्कार्यापन्नम्, अप्राकृतकार्यमेव
वा प्राकृतस्विष्टकृच्छिकाररूपम् । भाट्ट. १.०।१।१८,
* 'ईशानाय परस्वत आलमेत' 'पर्वमिच्छताना-
रण्यानुत्सृजन्ति' इत्यत्र आव्यभागन्यायेन पर्वमिच्छरण-
न्ताङ्गानि विधानेऽपि नात्र पशोः प्रदेयता प्रमाणा-
भावात् । १।४।११२.
* द्वादशाहो आशयोरुहोः रथंतरबृहत्सामकत्वात्
तत्रैमिच्छिकयोः ऐन्द्रवाप्रावरावशुक्राप्रालवयोः अतिदेशेनेव
प्रातिशब्धमे पुनस्तत्र तच्छृण्वं आव्यभागन्यायेन
अङ्गान्तरपरिसंख्यामर्थम् इत्याचः पथः । भाट्ट. १.०।१।२३.
* क्लृप्तोपकारत्वेन प्राकृतानामङ्गानां निरुकादक्षीकरण-
शामर्ष्यस्य गृहमेधीयाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात् ।
सु. १. ११९७. * गृहमेधीयाख्यभागन्यायेन
अपूर्वत्वं वैमृचादीनाम् इति प्राप्ते । भाट्ट. १.०।८।९.
* अधमेधे 'ईशानाय परस्वत आलमेत' 'पर्वमि-
च्छतानारण्यानुत्सृजन्ति' इत्यत्र पर्वमिच्छरान्ताङ्गरीतेः
चोदकत्वः प्राप्तयेऽपि गृहमेध्यायेन चोदकलोपे सति चोद-
कत्वः अङ्गान्तराणामप्राप्त्या फल्यतः अङ्गान्तरप्रतिषेधाथै-

कपदे नित्या, नित्या यात्पूर्वगंशोः । नित्या समाप्ते, वाचये तु वा विवक्षामपेक्षते ॥' अत्र समावस्य पृथक् ग्रहणं गोवलीवर्द्धन्यायेन, एकपदे इत्यनेनैव तन्संभ्रमस्थितेः । शब्दकौस्तुभः 'अहङ्' । गोभिलीयः धर्मग्रन्थः छन्दोगैरेव परिगृहीतः । वा. १।३।७।१५ पृ. २४४.

● गोमान् देवदत्तः । 'विद्वेषणाद् विना नेष्टो विद्वेषप्रत्ययोद्भवः । विद्वेषणं च गावोऽत्र न संबन्धः कथं चन ॥' देवदत्तो हि गोमिरवच्छित्तो विवक्षितः । ताश्च प्रातिपदिकेनोपात्ताः सन्त्येव । यन् नाभंनदाभिरवच्छिद्यते इति, सर्वं नावच्छिद्यते । तेनैव तमिः संबन्धाक्षेपः (संबन्धप्रतीतिः) अर्थात् लभ्यते । उर्ध्वा वायुर् गोमच्छन्देन गोविशिष्टोऽयं इत्येवमिहिते कथम् अनवस्थितास्ता गावः त विधिपन्ति इति तासांमेवैव न्यासो न शब्दस्य । तथाहि, 'न विधिपन्ति गावोऽयं पृथिव्यामनवस्थिताः । तत्र किं शक्यते वक्तुं पृथिव्यप्यभिधीयते ॥' नदि येन विना अर्थोऽप्यप्यो नास्ति तत्रदभिज्ञातन्मन्, किं तर्हि, यावता विना विशिष्टशुद्धिर्नोपपद्यते । गोमिक्षापटीतामिः तदति शुद्धिर्नोपपद्यते, न संन्धेनापि । किञ्च 'वक्तु-व्यापारमात्रं च संबन्धप्रत्यवेक्षणम् । स हि गोमिरसंबन्धं न गोमन्तं विवक्षति ॥' ... वस्तुपरमेश्वर यदसंबन्धा गावो न विधिपन्ति । स वासा न्यासो न उच्यते । तेन यं यथाऽवस्थितं शब्दवन्ति विशेष्यम् । स तथाऽवस्थासन्तः । संबन्धी वासी विशेष्यत्व प्रतिपद्यते इत्यर्थान् संबन्धते । 'विद्वेष्यत्वेन संबन्धं विद्वेषो-पगसंगतम् । गोविशिष्टोऽयमित्येवं गोमच्छन्दोऽभिप्रायति ॥' तस्मादपि अनभिधेयः संबन्धः । वा. ३।१।६।१२ पृ. ६७५-७६.

● गोमयवायसत्यायः । गोमयं वायसम्, गोविष्णुत्वात् संभवत् इति अनुमानं यथा प्रत्ययेन बाध्यते । तदन् । संभ्रमः.

● गोमयशुद्धिकन्यायः । 'अचेतनत्वेन प्रति-देम्यो गोमयादिभ्यः (चेतनाना) शुद्धिघटीनां उपपत्तिः दृश्यते, तेन उपादानोपादेययोः अत्यन्त-सादर्यं नापेक्षते । तस्मात् बध्-द्रष्टव्योः चेतना-

चेतनत्वेन वैलक्षण्येऽपि उपादानोपादेयभावः स्यात् । इदं (२।१।५ म. सू.) साकरभाष्ये विस्तरेणोक्तम् । के.

● गोमहिषिन्यायः । गोमहिषकोर्भूमिच्छिन्नो विशेषः । सहवासिनं तु मित्याऽपि भवति । तददन्त्यत्र । संभ्रमः.

● गोमहिषीन्यायः । यथा यथादेमहिष्यादेव च येन विभिन्नितेन अन्योऽयं मैत्री भवति, न केन चिच्च विशेष इति, तथा प्रकृतोऽपि । गोमहिषिन्यायस्य शब्द-मेदोऽन् । साहस्री. ३९८.

● गोमृगाः अक्षमेवे सवनीयः पशु-तुलीयः । तस्य वदन्त्यः पशुविद्यतिः । भा. ९।१।२।१७.

● गोयागाः अतुक्त्वायां विहितः प्रोक्तिशेभे । भा. ३।१।६।३२.

● गोलक्ष्यान्यायि 'कर्तरीकर्णः कर्णयाः' इत्येव-नासीमि । (कर्तरी नाम घञं कर्णयो. यासाम्, ताः । कर्णस्य स्वाङ्गत्वात् बहुव्रीहौ इत्यन्तत्वम् । यासा कर्णौ कर्तरीयां घट्टेर्नमि किञ्चित्किञ्चित् कर्तरीत्वा ऋचावापराता लयादिता ता गावः ।) भा. ४।१।३।१४ पृ. ११९५.

● गोबधादेः (यागस्यस्य मधुपर्नगतस्य च ६०) शुमान्तरपर्यन्तम् । भाट्ट. ६।७।१२.

● गोशब्दस्य गान्यादयः अपभ्रंशाः इति एवंविदः तत्त्वविदः । बृहती. पृ. २३७. ● गोशब्दस्य द्विलिङ्ग-त्वात् । सु पृ. १४४४. ● गोशब्दस्य मृत्तुचिनिमित्तं सात्त्वादिमद्रमन्त् । वा. ३।७।१७।३७. ● गोशब्दे एकोऽर्थः प्रतीयते । तत्र यत्नानुगमः स साधुः, इधरे अपभ्रंशाः । यथा एको गोपीशब्दः आपरने साधुः, न साक्षादिमति । तुषु. १०।८।१।४.

● गोशब्दत्वायोगन्यायः । 'विच्छिन्नयत्न-व्यमूर्यैश्च नित्यैः संबन्धैरपि । व्यतिरिक्तपकारान्नो वर्णनोत्रोपपद्यते ॥ अन्तरब्धे च गोशब्दे गोशब्दत्वं कथं भवेत् ॥' (एतेषुकादे श्लो. ६५-६६) इति वार्तिकोक्त्यायेन ऋगादिज्ञान्याययोगमुपरादयितुम् ... । सु. पृ. ११७०.

● गौडगङ्गादिज्ञान्यायः । यथा येन विदन्माकं गीः वेति पृष्टः शब्धिर् तथा. गो. गौडगङ्गाय इत्येन इदं

३४७ गोव्याद्यवबोधितम् इति तत्र पाठः) अविरोधः श्रुतिप्रकरणयोः । सु. घृ. ११२३-२४.

● गौः अश्वः इत्येवमादयः शब्दाः आकृतेरभिधायाः इति सिद्धम् । भा. १।१।१२५. ● 'गौः' इति शब्दः साधुः 'गावी गोष्ठी गोला गोपोतन्त्रिका' एते शब्दा असाधवः । वि. १।१।१९. ● गौः इति शब्दो गमनमित्येव सामान्यद्रव्याभिधाने सास्नादिप्रत्येय समन्वयो नान्यथेति तदचन एव गोशब्दो विशयते । भा. ८।१।६।१७. ● गौः इत्यत्र कः शब्दः ? गकारोकारविशर्जनीया इति मगजानुपवर्षः । १।१।१।५५ घृ. ४५. ● गौः इत्यस्य शब्दस्य कोऽर्थः ? सास्नादिविशिष्टा आकृतिः इति ब्रूमः । १।१।१।५५ घृ. ४९. ● 'गौरित्युच्चरिते सप्त यस्तूनि प्रतिमान्ति नः । जातिव्येक्तिश्च संवम्पः समूहो लिङ्गकारके । संख्या च सप्तमी तेषामष्टपक्षी द्वयोर्द्वयोः ॥' या. १।१।१।३३ घृ. ३११. ● 'गौः न पदा श्चष्ट्यः' इति शोधो गौः, सप्त पदा न सृष्टयते । ६।४।६।२३ घृ. १४४२.

● गौः नाम अनिरामः भ्रातृव्यवतः । काठीये । बाल. घृ. ३४. ● गौः नाम एकाही यागः । गवामवने च गौनामने यागः । तत्रैमाहिकीतिकर्तव्यता प्राद्या, न तु द्वादशाहिकी । वि. ७।४।३. ● गौः नाम ज्योतिषोम-विकारः अष्टरामदो । ६।७।८. ● गौर्याहीकः इति गोशब्दो काहीके तिङ्मूलमस्यधारि यद्, तत् लघु-पणि । उप्. १।१।१।५।४८. ● गौर्याहीकः इति संवादे काहीके गौगः शब्दः प्रवर्तते । (संवदिति प्रारम्भानुपकरणारि वा वाचकतयाकारि वा, स संवाद्ः) । भा. १।१।१।२३।४७.

● गावः गृह्णरमुपायन्ति । "शम्भाद्रसहं गावोऽनु-पायन्ति" इति गृह्णरे वराहशब्दं दर्शयति । गृह्णरे दि गावः अनुपायन्ति ।" भा. १।१।१।५९. ● गावः । 'गोमनहारे दक्षा, अभिशारे वा पय' इव दक्षिणा वृत्तस्य ऋतुदायिपस्य न निवर्तिष्य, किन्तु केवलं गवाम् । १।१।१।५५।५९, ६२. ● गावः दि मगवत्यो मशामायाः महत्पुत्रकरो वान्ते । १।१।१।१।४७. ● 'गां न इत्यात्' इत्यत्र गौतुवग्न्यः इति कथे

प्रसक्ते 'अश्वता गोपशुक्षेत्र' इति प्रतिप्रसवस्त्वः प्रति-पेयः । बाल. घृ. ३. ● 'गां पश्य, पश्य गाम् ।' सलमेवमपि प्राप्स्यत् यदि नित्यम् आख्यातोपक्रमान्येव वाक्यानि प्रागोक्ष्यन्त, तेषां त्वनियमेनैव प्रयोगः सर्वदा स्थितः गां पश्य, पश्य गाम् इति च । वा. १।४।४।१३ घृ. ९२९. ● 'गवा अभिचरन् यजेत' इति गोशब्दः कर्मनामपेयम्, न गुणविधिः । भा. १।४।४।५. ● 'गवा अभिचर्यमाणो यजेत' इति गोशब्दः कर्म-नामपेयं न तु धेनोवाचकः, 'यथा गावो गोपायन्ति' इति वाक्यसोपात् उपमानोपमेयमावाभिधानात् । (वनमि-चरति कश्चित्, सः अभिचर्यमाणः) । वि. १।४।५.

● 'गवा क्षीणाति' इति क्रयवाक्ये, अर्थ नियम-विधिः जातेः । बाल. घृ. २४. ● गौः अभिधानानि-उत्सा उखिया आही मही भदितिः इव इति । भा. १।४।१।६।३२. ● गौः प्रक्षायनं दोहधर्मः । १।६।८।२८. ● गौः बालः वस्सः । वा. १।४।४।१३ घृ. ९२०.

● गवाममुत्तस्य अश्वसहसस्य च गौश्रीके प्रत्यहं विनश्य नपनम् । भा. १।०।६।१।८।६९-७२. ● गवा-ममुत्तस्य अश्वसहसस्य च गौश्रीके सृष्टं दानम् । १।०।६।१।७।३-६८. ● गवामेतानि नामानि 'इष्टे रन्ते इत्ये फाम्ये चन्द्रे ज्योतिः अदिति सरस्वति महि विश्रुति, एता ते अप्ये नामानि देवैभ्यो मा नुष्टवं कृताम्' इति । १।०।३।१।१।४५. ● गवां निगुम्पः उत्सरावो यावत्स्यं दोहः खानाम्ये । १।१।१।१।४७-५३. ● गवां प्रक्षायनं दोहधर्मः । १।६।८।२८. ● गवां प्रक्षायनं प्रक्षायनं च क्षानाप्यधर्मः । १।१।४।७. ● गवां कार आगम्यम् । ८।१।१८।१५. ● गोपु एव श्रोतिशोमदक्षिणा-यतापु द्वादशरातसंख्यानिवेशः (१२२) । १।०।३।१।१।३९-४९.

● 'गोअश्याः' अरराजो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पयसो गोअश्याः । अत्र गवाश्वयोः प्रसंगार्थमन्येषां पशुनामनि अगुत्तमुत्तम् । वि. १।४।१।६.

● 'गोक्षीरं श्वद्वौ घृतम्' इति श्वायः । शर्वं पशिनमनि गोक्षीरे श्वनमेवैव घृतं योर् उदायितव्यात्

प्रयुज्यते । न चैतावता मुख्यप्रसङ्गोऽर्थश्च, अप्यारोपितत्वात् । यत्र तु स एवार्थो न समारोप्यते, तत्र मुख्य इत्यरोपः । इति तत्र । १।४।१२।२३ पृ. ३५७.
 * गौणत्वं (वृत्तिः) प्रसिद्धार्थत्वात् न अप्रसिद्ध-सद्गुणवृत्तित्वम्, समुदायवाचिन एकदेशवृत्तित्वम्, आरोपितार्थवृत्तित्वम् इति प्रथं न योग्यम् । किन्तु गुण-योगनिमित्तवृत्तित्वं गौणवृत्तेर्लक्षणम् । सु. पृ. ४९२-९३.
 * गौणत्वं वाक्यरोपः । के. * गौणत्वं वाक्यार्थस्य एकं पदं प्रति वाक्यवाक्यशामकगुणवशात् प्रतीतेर्गौणता इति के चित् । सु. पृ. १०८१, * गौणत्वं वाक्यगुण-योगेन प्रतीयमानत्वम् । पृ. १०८२. * 'अर्थगत्यस्य गौणत्वं गुणागमनहेतुत्वम् ।' परगुणानां परताभावात् अगम्यं गुणस्य आवातः इत्येवमन्तं गौणत्वम् । वा. ३।२।१।११ पृ. ७४६, * अथकगौर्णित्त्वं समुदाय-वाक्यत्वे सति अवयवस्य गौणत्वम् । पृ. ७४७ । शब्दद्वयसमुदायवाक्यत्वं गुणशब्दात् प्रतीतेर्गौणता इति के चित् । सु. पृ. १०८१. * गौणत्वदोषः न्यूनस्य अधिपार्थरियत्ववत्त्वेन यथा 'खटीकरदशाति' 'प्राग-न्यून उपस्थाति' । अथ सृष्टिपदेन सृष्टिशब्दवत् एव मन्त्रा उच्यन्ते इति न्यूनस्य गौणा सृष्टिशब्दगुणानामपि मन्त्राणां ग्रहणेन अधिपार्थत्वे गौणत्वदेव दोषः । न च अगत्या स्वीक्रियते । बाल. पृ. ३. * गौणप्रत्ययाय यदा मुख्यमुपलक्षे, तदैतदपत्तितं भवति 'मुख्ये एव विनिर्देशः' इति । भा. ३।२।१।११ पृ. ७५१.

॥ गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंश्लेषः । (परि-भाषा १५) । गुणादागतो गौणः । यथा गौणप्रत्यय-जाड्यादिगुणमिच्छेऽर्थो वाहीकः । अप्रसिद्धश्च संज्ञा-ऽऽदिरपि तद्गुणापेक्षदेव सुस्पष्टः । गुणनिव प्रदानात् मुख्य. प्रथम इत्यर्थः । गौणे कार्ये उच्यतेः प्रमुपमानः मुख्यार्थोपेक्षेण प्रवर्तते । एवं च अप्रसिद्धत्वं गौण-शाम्योश्च चात्र गौणत्वम् । तेन निवक्तव्यम् इत्यादी-प्रदादेषो भव देव । तत्र विद्यमानस्य इतरविद्यमानवैद्वि-वत्त्वगौणत्वभावात् । चिद् अथ न्यायः न प्रदि-परिकार्यं, किन्तु उक्तं विविध मयोन्मत्तं विविधस्य च, एतदपरकार्यं एव । कुर्यात्प्रत्ययान्तं

इत्यर्थके श्राद्धरिः इत्यादी अत इतः सिद्धये उपात्तमित्यादि । 'अमीषोमी मागवकौ' इत्यत्र प्रसिद्ध-देवताद्वैतवाच्यगौर्णोपपत्तस्य संवत्सपरत्वेऽपि अन्तरङ्ग-त्वात् इत्यपत्ते मनते एव । सदृशलाक्षणिकासितोम-पदयोः द्वंद्वे तन्नामकौ इत्यर्थे च नेत्यपत्ते, आद्ये गौण-लाक्षणिकत्वात्, अन्ये अप्रसिद्धत्वात् । अत एव 'अग्नि-शोमी मागवकौ' इत्यत्र गौणमुख्यन्यायेन पत्वधारणपरम् 'अग्नेः सुक्तोपशोमाः' इति सूत्रस्य भाष्य संगच्छते । परिभाषेनुः. पृ. ८४-८८ (८४ पृ.) गौर्णित्-जाड्यादिमुख्यसत्ताप्रयोग्यपारोपितवैभूतगोत्ववदिः अर्थः गौणः । तद्गौर्णित्गुणानां सत्ता च वास्तविकी आरोपिता चैत्युभयविधा प्राप्ता । संज्ञाऽऽदी आरोपिता गुणसत्ता । वाहीके च गौर्णित्जाड्यादिगुणानां सत्ता वास्तविकी इति विशेषः । 'गौर्णहीकः' इत्यस्य आरोपितगोत्ववान् वाहीकः इत्यर्थः । के चित्तु गौणज्ञान् वाहीकः इत्येव शेषः, न तु आरोपितत्वं शब्दविषयः इति यदन्ति । गौणलाक्षणिकत्वं सदृशलाक्षणिकत्वं सादृश्यमुख्यपारो-पितपत्तम् इत्यर्थः । पदकार्ये एताव न्यायः प्रवर्तते, परं तु पदकार्ये एव यत्र वक्ष्यमाणप्रातिपरिकार्यम्, तत्र न प्रवर्तते । यत्र तु प्रातिपरिकार्यस्वारथेलायां प्रथेयम् आश्लोमादिवदयोः सदृशतापर्यङ्कवत्ता, तत्र पूर्वमेव गौणार्थप्रतीत्या गौणमुख्यन्यायेन व्यावृत्तेः प्रातिपरिद्वि-कार्येऽपि न्यायः प्रवर्तते एव । (भूतिः). * कः पुनर्भुज्याः शो वा गौण इति । उच्यते । यः श्राद्धदेवा-पगमने स प्रथमोऽर्थो मुख्यः । गुणनिव भवति इति मुख्य इत्युच्यते । पन्तु राउ प्रतीतादभात् केन चित् संभवेन गम्यते, स पश्चाद्भावात् अप्रथमिव मपतीति व्यप्य । गुणसंबन्धाच्च गौण इति । भा. ३।३।१।११ पृ. ७४६. * केवदथ, 'तथासति गौण' इति न्यायेन इत्यादिप्रयोगे न न्यायः । इत्यादिप्रत्यय 'गौणमुख्य-न्यायश्च च चित् । एवमनुपेक्षेन्यायप्रतिपत्ते' इति कदापि । श्रीकट. ३।३।११ पृ. १०. * गौणमुख्ययोश्च मुख्ये संभवः, सिद्धे मुख्येन गौणे काप्येत । भा. ३।३।१।१४ पृ. ८८१ (३।३।१।११ पृ. ७४१ इत्यत्र

* 'गोदोहनेन पशुकामस्य' इति गोदोहनं नाम यस्मिन् पापे अतिदोषी गौः अमिदोषपयो वा सानात्यं वा दुहते, तत् पानम् । के. * 'गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत् ।' अयं द्रव्यस्य अपूर्वविधिः । चाळ. पृ. २२.

ॐ गोदोहनाधिकरणम् । काम्यं नित्यस्य बाधकम् । गोदोहनादीनां प्रकृतिगामिता । दर्शपूर्णमासयोरेव वैश्यस्य सामिधेनीसाप्तदश्यम् । सामिधेनीसाप्तदद्यादैर्नैमित्तिकस्य प्रकृत्यर्थता ॥

नैमित्तिकं तु प्रकृतौ, तद्विकारः संयोगविशेषात् । ३।३।१० ॥

भाष्यम्— दशपूर्णमासोराम्नातम् 'गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्' इति । तथा अग्नीषोमीये पशौ श्रयते पूर्णं प्रकृत्य 'वैश्वो ब्रह्मरश्मिकामेन कर्तव्यः' इति । एवंवातीयकेषु सदेहः किं प्रकृतौ निवेशः, विकृतौ चेति । किं प्राप्तम् ? विकृताविति । प्रकृतिरन्येन पापेण श्रयेण च निराकाङ्क्षा । एवं प्राप्ते, ज्ञानः । प्रकृतौ नैमित्तिकं निवेशते, निमित्तसंयोगेन विधानेन । स्वादिरपाकाश-रहितकाः अविशेषोक्ताः चमसश्च । गोदोहनं वैश्वश्च विशेषविहितौ । विशेषविधिना च अविशेषविधिर्वाप्यते । प्रकरणं सामान्यम्, निमित्तसंयोगो विशेषः । सामान्येन यत् प्राप्नोति तत् परोक्षं लक्षणया, यत् विशेषेण तत् प्रत्यक्षं श्रुत्या । श्रुतिश्च लक्षणया नवीयसी, प्रत्यक्षं च परोक्षात् । तस्मात् प्रकृतापेव स्यात् ।

पा— 'यद् वैश्यादिनिमित्तेन साप्तदश्यं विधीयते । तत्तु स्यात् प्रकृतापेव पाञ्चदश्यस्य बाधकम् ॥ तस्य प्रकरणं तुल्यं प्रकृतौ विनियोजकम् । निमित्तेन तु संघर्षाभित्यात् तद् बलवत्तरम् ॥ पाञ्चदश्यमवाहित्वा ह्यारमान न लभेत तन् । रुद्धेन तेन सर्वेषु प्रयोगेषु श्रुं हि तन् ॥ साप्तदश्यविधानं तु प्रयोगे वैश्यकर्तृके । अवाधेनापि तस्यात्मा पाञ्चदश्येन लभ्यते ॥ प्रयोगाः सन्ति तस्यान्ये विमशाजन्यकर्तृकाः । साप्तदश्यमवाहित्वा येष्वात्मा तेन लभ्यते ॥ अतश्च शक्तिवैषम्ये विकल्पे न भवत्येवः । समुत्पद्योऽपि नैक-

प्यत् सामिधेनीषु युज्यते ॥ नैकत्रैकेन संख्याताः संख्यायन्ते परेण ताः । नित्यस्य बाधशक्तिर्हि नार्थापत्त्याऽवकल्पते ॥ पौर्वापर्यं यथा पूर्वनिविष्टस्यैव बाधनम् । काम्यनैमित्तिकाभ्यां हि तथा नित्यस्य बाधनम् ॥ असंजातविरोधं हि नित्यं सर्वं विधीयते । नैमित्तिकं तु तद्रूपाप्रविपयत्वाद् विरूप्यते ॥ तेनैकविपयत्वेन विरोधस्यैकबाधनम् । विरोधाद्यौगपद्यात् न विकल्पप्रसङ्गनम् ॥ किञ्च प्रयोगसामान्ये नित्यं सर्वं विधीयते । नैमित्तिकं विशेषेण तु तस्मात्तद् बलवत्तरम् ॥ नित्यमङ्गं च दूरस्थप्रधानापूर्वचोदितम् । क्रियते तत् प्रसार्णं च परं प्रकरणं मतम् ॥ काम्यनैमित्तिकानां तु वाक्योपात्तं प्रयोजनम् । अतः शीघ्रं प्रयुक्तवा-भित्यात्ते बलवत्तराः ॥ आसन्नपुरुषार्थत्वात् विप्र-कृष्टफलत्वात् । बलवच्छीघ्रकारित्वात् काम्यं नैमि-त्तिकादपि ॥ श्रुत्यैव पुरुषार्थं हि शीघ्रं कर्तौ प्रव-र्तते । नैमित्तिके हि दूरस्थे चिरेणाली प्रवर्तते ॥ नैमित्तिके श्रुते (नैमित्तिकं तु इति प्रकृत्यर्थे) यस्य काम्यमेव विचारितम् (भाष्ये) । तन्नित्यं प्रति तुल्यत्वाद् विरोधात् परस्परम् ॥ पूर्वाधिकरणेनैव पूर्वपक्षोऽत्र सूत्रितः । (तमेक-) नित्यस्मारित विशेषो हि काम्यात् प्रकरणे यतः । चमसः स्वादिराद्यं च कर्तव्यं हि विधीयते ॥ वैश्यगोदो-हनादीनां काम्यत्वात् पुरुषार्थता । बाध्यत फल लोभेन नित्यं काम्येन तत्र चेत् ॥ पश्यतो मधु दुर्बुद्धेर्निर्वातस्ततो भवेत् ॥ क्लव्योन्नप्रहाणे हि नश्येत् तस्य कतोः फलम् । गुणाच्च न फलं सिध्येत् विद्युं क्रतुमाभितात् ॥ आश्रयज्ञातयो हीष्टो चाहनाः प्रकृतः क्रतुः । स्वादिरत्वादिभिरान्ये-क्यांश्चाप्यौ पतीयते । ततश्चाननवद्वत्त्वात् काम्यस्य विकृतिर्गतिः । अस्ति स्वार्थं विशेषो हि कतोः प्रक-रणं प्रति । तेन गृह्णाति हि स्वार्थं न तु काम्यं कथं चन ॥ इतिकर्तव्यताऽर्थित्वात् संयुक्तं हि न गृह्णाते । (अर्थदुक्तं प्रकरणदितिकर्तव्यताऽर्थित्वात् ३।३। ४।११) तेन प्रकरणप्राप्तं संयुक्ताद् बलवत्तरम् ॥ नहि प्रकरणं यस्य विनियोगशयं मतम् । कथं-

प्रयत्नस्य अङ्गम् । न चान् चमत्सेन कृते (प्रणयने) गोदोहनेन पुनः करणमादाङ्कयते । किं तर्हि ? गोदोहनेन कृते चमससंपादनार्थां पृथक्करणशङ्का । कथं पुनः गोदोहनप्रतिर्वृत्तीपत्ती, न चमसप्रसक्तिरिति । तदुच्यते ' विशेषविहितं होतत् प्राप्ते चानयकायाकम् । पुरुषार्थसमीपे च, चमसं तेन बाधते ॥ ' प्रयोगमात्रे हि चमसो, गोदोहन विशेषे । पूर्वप्राप्तश्चाप्यौ तदनापेन लभ्यामा । नैनं गोदोहनम् । सावकाशश्चाप्यौ, नेतरत् । दूरे चाप्यौ पुरुषार्थस्य, गोदोहन तु संनिष्कृष्टार्थम् । पुरुषार्थां च सर्वशास्त्रप्रवृत्तिः । यद्य तादर्थ्यात्तादर्थ्यं कृतो विशेषः, नाप्यौ तन्निमित्तं बधयति ' व्यर्थस्वाविकृतत्वाद् ' (१२।१।१४) इति । मन्दोक्षेप विशेषः, क्रत्वर्थेनैव क्रावर्थो विशेषादिविहितेन चापितम्बः, नान्नाथेनेति । तेन उभयोः संनिधिवशाद् परस्परशक्तिलोपात्तं नियमः । प्रयत्नस्यापि अन्यत्र प्रयोगे सिद्धात्मकस्य स्वसाधनोपसंहारशक्तिलोपः । गोदोहनस्यापि प्रयत्नान्तरकल्पनाशक्तिविधातः । पशुनामन्यतिरिक्तेष्वेव चमसस्य शास्त्रीयत्वम् । तस्मात् तद्विकारो गोदोहनम् । यथा तु विकृतौ चमस एव भविष्यति, तथा अष्टमे वक्ष्यति ' निवृत्तिर्वा कर्ममेदात् ' इति । तेन प्रकृतानैव प्रत्यक् विकारकम् इति ।

शा— वैश्वनिमित्तकं सामिपेनीजातदस्यं प्रकृतानैव नित्यं पात्रदस्यं विकृत्य निविधते । ' तुल्यप्रकरणस्यात् समोःकर्म दापट्छटिति । प्रकृतौ निविधेताउस्तप्रापि न विकल्पते । पात्रदस्येन, किन्त्वस्य बाधकत्वेन वर्तते । नित्यं सामान्यतः पूर्वं सावकाशं विधीयते ॥ नैमित्तिकं विशेषेण पश्चात्तदवकाशकम् ॥ नैमित्तिकमयो हेतुत्रयाभिव्यक्त्यस्य बाधकम् ॥ ' (एव यथाप्यत्र नैमित्तिकविषयपनया अधिष्ठरणमुपसर्गं न्यायमाशङ्क्य काम्येऽपि सिद्धत्वमतिदिशति—) एतेन काम्यस्यापि गोदोहनादेर्गुणस्य नित्यचमसादेर्बाधकत्वस्याप्युक्तम् । पूर्वपक्षस्तु नैमित्तिके अतिमन्दः इति युगाभाष्यकारः सूत्रमपि नैमित्तिकम् अतिक्रम्य उक्तस्यानं काम्यमुदाहरत् । ' सपुट्टिष्यदेवस्य गुणकामं प्रपदयतः । क्रियाकलविनाकारमा विनि-

पातः प्रसज्यते ॥ ' तस्मान्न प्रकृतौ निवेशः संभवति, इति विकृतिरेव गतिः । निराकरणहेतवश्च नैमित्तिकवत् नगोऽपि सामान्यविशेषभाव- वीर्वापर्य- सावकाश निरवकाशनायाः अनुसंधेयाः । ' आसन्नपुरुषार्थत्वमपरं चापि कारणम् । येन काम्यं वलीयः स्यात्तित्यनैमित्तिकादपि ॥ गुणहानिर्हि वैगुण्यं न चास्य गुणता तदा । गोदोहनं च न गुणः कृतोः कामाय चोदनात् ॥ किन्तु प्रणयनं द्रव्यहीनमङ्गं कृतोस्तदा । काम्यनैमित्तिके तस्मात् प्रकृतौ नित्यबाधके ॥ '

सोम—सूर्यार्थस्तु—नैमित्तिकं तस्य नित्यस्य विकारो बाधकं सत् विदुतावेव निविधेता निमित्तसंधेयग- कृतविशेषात् इति ।

वि— ' सातदस्यं तु वैश्वस्य विकृतौ प्रकृतानुत्त ।, पूर्वबधे, च संकोचान्नित्ये नैमित्तिकेकित्तः ॥ गोदोहनेन प्रणयेत् काम्येति तदुदाहरत् । भाष्यकारस्तदप्यस्य न्याय- स्यात् सावकतः ॥ '

भाट्ट— यत् प्रकरणे एव ' एतदस्य वैश्वस्य ' इति नैमित्तिकं (सामिपेनीनां) सातदस्यम्, तत् पात्रदस्यत्वापकम् । अथ हि पशुना निमित्तत्वमेव वैश्वस्य उच्यते । विजातीयत्वाच्च सामिपेनुदेतोऽपि न बाधक- मेदः । वैश्वस्वामिक्रियासामिपेनुदेतेन वा सातदस्यविधिः । पशुना परस्परसंकरस्य प्राञ्चः स्युत्पत्तयेन च विरिद्धेहेतोः युक्तः । वैश्वोदेतेनैव वा स्वस्वामिक्रियासामिपेनीकलसंकेपेन तद्विधिः, ' सामिपेनीरुतुकात् ' इत्यस्य तात्पर्यमाहकत्वात् । अन्यत्रपद्ये च वैश्वभावे सातदस्यगुणानाम् निमित्तत्वं तस्मात्पिकम् ।

तथा काम्यमपि गोदोहनार्थं एकस्मिन्साधनवचनार्थं च नित्यस्य चमसत्वात्पर्यादेः नैमित्तिकस्य च सातदस्यार्थेः बाधकम् । नित्यस्य सामान्यविहितेन मात्रादिप्रयोगे सावकाशात्वेन च विशेषविहितान् निरवकाशाच्च काम्य- नैमित्तिकान् दुर्बलत्वाकमतेः । न च एतमपि नैमित्तिकस्य कामनाहितप्रयोगे सावकाशात् काम्यस्यापि मात्राग- रिकाम्यप्रयोगे सावकाशात्सावधिप्रयोगे नैमित्तिकबाधेसाव- काशात्तात्पर्यं, साध्यात् पुरुषार्थेऽप्यने पुरुषार्थोऽप्य-

ॐ प्रथमातोः एषस्वैव चैत्रनिश्चयापरवाचित्वरूप-
 धर्मपुरस्कारेण कर्मसाक्षाद्भूत्वात् उक्तमैकत्वम् । ध्रुवनिश्च-
 यापरवाचित्वेन कर्मसाक्षाद्भूत्वात् अकर्मकत्वम् ।
 रहस्य. पू. ५२.

ॐ ग्रहः षोडशी ज्योतिष्टोमाद्भवति । भा. १०।५।१।

३४-४१. ॐ ग्रहः षोडशिश्रुहः सलोमः ज्योतिष्टोमे
 उक्त्योक्तये उक्त्यन्वयः उक्त्योक्तस्वरूपव्युत्पत्त्यात्
 ग्रहात् । वि. ५।१।१८. ॐ ग्रहाः । ज्येष्ठः अदात्म्यः
 अन्तर्वासः आग्रयणः आदित्यः आश्विनः उक्त्यः उपायुः
 ऐन्द्रः ऐन्द्रवायवः दधिग्रहः ध्रुवः मन्थी मयो मरुत्व-
 तीयाः मैत्रावरुणः शुक्रः इति ज्योतिष्टोमे । अक्षः विपु-
 वति । चार्हस्पत्यः बृहस्पतिश्चे । ग्रहिमानो अक्षमेवे ।
 सुराग्रहाः सोमग्रहाश्च वाज्रपेये । ६० । के. ॐ ग्रहा
 विचिकण्डे उपायुः प्रथमा, अन्तर्वासो द्वितीयः, ऐन्द्र-
 वायवस्तृतीयः, मैत्रावरुणश्चतुर्थः (वि. १०।५।१७),
 शुक्रः, मन्थी, आग्रयणः, उक्त्यः, ध्रुवः, आश्विनश्च
 दशमः एते दशग्रहाः ऋतुतोषाः । वि. ५।३।१६.

ॐ ग्रहाः सौम्यावर्णा आश्विन-भारस्वत-ऐन्द्राः भूयन्ते ।
 भा. ३।१।३।४. ॐ ग्रहमुद्दिश्य संमार्गं विधीयमाने-
 ऽपि दशापविप्रतदेकवादीनां विषया अभ्युपगम्यते ।
 भा. ३।१।३।४ पू. ७२८. ॐ ' ग्रहं वा गृहीत्वा
 चमसं कौपीयं श्लोत्रमुवाकरोति ' इति ग्रहग्रहणेत्त
 श्लोकम् । वि. १०।५।१२. ॐ 'ग्रह वा गृहीत्वा' इति
 वचनं श्लोत्रश्लोत्रभयं तु श्लोत्रोपाकरणे विषयित्वात्-
 मात्रविधानार्थम् । संकल्पे. ३।१।१६ ॐ ' ग्रह संमार्हि'
 इति सर्वप्रहाणां संमार्गः आभिधीयते । भा. १०।४।२।३.

ॐ ग्रहं संमार्हि । ग्रहः प्राणिरिहार्थः, एष च विम-
 क्यर्थः । धिर्मते वदेवम् । एतदन्ते भवति, प्राणिरि-
 हार्थगत इति विमितिः स्वार्थे भूयते वदति । अथेदे गति
 विष् । न संमार्गेण संमन्थ्यते इति । तेन इति संमन्-
 थनं वाक्येन संबन्धेत् । न च ध्रुवा अदेन संमन्थ
 मानं वाक्येन आभिधाय अदेन संबन्धमर्थेति । अथव्य-

मन्थत् एव तेन संमार्गः यदि नैकचित्प्रतिष्ठः क्षिपते,
 न विष्णु विष्णं भवति । ३।१।३।४ पू. ७२३,
 ॐ ग्रं संमार्हि । नदि एतन् इत्येकवचनस्य विष्-

वकम् । कस्य तर्हि । इत्यसंमार्गस्यैव विष्णवकम् ।
 एवं भूत्वा स्वपदार्थो विहितो भवति, इतरथा वाक्येन
 परपदार्थो विधीयते । श्रुत्वसंभवे च वाक्यं श्रमते, न
 संभनन्त्या श्रुते । ३।१।३।४ पू. ७२४. ॐ ' ग्रहं
 संमार्हि' संमार्गो ग्रहं प्रति युष्मः । ग्रहः प्रधानं च उदे-
 दवश्च । वि. ३।१।७. ॐ 'यदि रथंतरासामा सोमः स्यात्
 ऐन्द्रवायवामान् ग्रहान् गृहीत्वात्, यदि बृहस्पताम्युक्तं
 मान्, यदि अश्वत्थामा आग्रयणामान्' । यत्र जगत्यामुत्पन्नं
 साम, स जगतासाम् । स विपुवान् । भा. १०।५।१५।५८.

ॐ ग्रहाभ्याम् अक्षमेवोपदिष्टाभ्यां महिमन्या शौचार्णोत्त-
 ताभ्याम् उपादिष्टाभ्याम् अतिदिदैन्द्रवायवादिग्रहाणां समु-
 द्ययः । भा. १०।४।२।३-५, ॐ ग्रहैः सोमहोमो ज्योति-
 ष्टोमे मन्थ्यः । पशु इति इत्यधिकं तु अत्रम् । के.

ॐ ग्रहस्य ऐन्द्रवायवस्य मैत्रावरुणाद्येषां प्रथममनुष्ठानं
 ज्योतिष्टोमे । कामसंश्लेषेऽप्येवम् । भा. १०।५।१७-१८।
 ६२-६६, ॐ ग्रहस्य मानसस्य द्वादशाहगतदशमाहाङ्ग-
 यम् । १०।६।१।४-४४, ॐ ग्रहस्य युगादेः ज्योति-
 ष्टोमे काम्यप्रताविषो प्राक् प्रतिकर्षः । १०।५।१९।६७
 -६९ । प्राक्च वैन्द्रवायवसात् । १०।५।१०।७०-७२,

ॐ ग्रहाणाम् आतिदिशिधानामैन्द्रवायवादीनां बृहस्पति-
 त्वयारिषिष्टौ औरदेविकैरैरेः समुपय. । समुपय-
 विदी इत्यम् । १०।४।२।३-५.

ॐ ग्रहाणां देवताऽन्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः कर्मत्या-
 दविकारः स्यात् । १०।४।२।४।० ॥

अभिष्टुति एषादे ' अग्रेया ग्रहा भवन्ति ' इति
 भूयते । एतं ग्रहाणां देवताऽन्यत्वे ज्योतिष्टोमदेवताभ्यः
 अन्यदेवतात्वे सत्यं स्तुतशस्त्रयोः कर्मसात् प्रथानकर्म-
 त्यात् अतिकारः विकारः ऊहः न भवति इति सिद्धान्तः ।
 अथवा ' स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारः ' (३।१।३।१-३) इति
 स्तुतशस्त्राधिकरणप्र श्लोत्रमग्राह । स्तुतशस्त्रयोः संस्कार-
 कर्मत्वे यथादेवताम् ऊहः पशुम्, प्रथानकर्म पठिद्वान्ते तु
 अतिकारः पशुम् । अथवायै ऊह एव । के.

ॐ ग्रहाणां द्विदेवत्यानां प्रतिपत्तौ श्लोमत्या, अपशुः
 वैः प्रयच्छति, त्रै एव । के. ॐ ग्रहाणां ध्रुवव्यति-
 रिक्तानाम् अपसाम् मुष्टिशोचतेतन ह्या तदुपरि करोति

ॐ ग्रहाणां द्विदेवत्यानां प्रतिपत्तौ श्लोमत्या, अपशुः
 वैः प्रयच्छति, त्रै एव । के. ॐ ग्रहाणां ध्रुवव्यति-
 रिक्तानाम् अपसाम् मुष्टिशोचतेतन ह्या तदुपरि करोति

जीवनेन प्रणयनस्य तद्योगे अनङ्गचमसाप्राहितया अना-
द्यत्समत्वात् पुरुषार्थव्यवस्य सस्य इति पशुप्रयुक्तस्यैव
गोदोहनम्, इति स्वतन्त्रपशुकामनायामेव तत् कर्तव्यम् ।

मण्डन— 'गोदोहनं क्रतोर्नाङ्गम् ।'

शंकर— 'काम्यो गुणो न क्रत्वर्थः ।' ४.

* गोब्रूव्येण घेतु-वत्स-प्रथम-शब्दोपदिष्टेन
प्राकृतस्य अजद्रभ्यस्य बाधो द्यावापृथिव्यादौ । भा. १०।
२।२१।६९.

* 'गोपाकालकादावाघाटास्ते वनस्थतीनाम्' इयं
संपदाने षष्ठी कारकविभक्तिरूपा विनियोक्तवी भुक्तिः ।
वाल्. पृ. ४५.

ॐ गोन्त्यायः । गवां न्यायः स्वाधीनतया शिक्षि-
तात्वम् । यथा घेतवः शिक्षिताः प्रतिदिनमारभ्ये गत्वा
यत्र क्षीरं पलायनत्वापत्वं परित्यज्य काले स्वयद्दमेव
आयान्ति अनायासेन च दुहन्ते । यथा वा बलीवर्दीः
शिक्षिताः सन्तः रथादीन् स्नायिन इच्छन्नुसारेण
चरन्ति । तथा सेनायाः स्ववशात्वेन कार्यकारिण्यम् ।
तैसंसा. १।७।१३. * गोन्त्यायः । गुरुः शिष्ये शक्तिपानं
करोति, तत्र चतुर्वेस्य तत्प्राकरस्य दृष्टान्तो गौः । श्रीकर.
३।२।५ न. सू.

ॐ गोपगृहिणीन्यायः । अयं पंचेनोपनिबद्धः ।
तथाहि— 'इत्या नुपं पतिमत्वात् भुवद्भद्रदं देशान्तरे
विभिवशाङ्गनिकाऽस्मिन् जाता । पुवं स्वकं समधिगम्य
चित्तं प्रविष्टा शोचामि गोपगृहिणी कथमयं तन्मम् ॥'
अथ आख्यायिकेत्यम्— का विन्नुपवती न्यामिचारिणी
रुद्रा निजपतिं नृपं विरिणं हृत्वा श्लेष्टोपपतिं प्रति पलात् ।
तं तत्र दैवात् सर्पेण दष्टं मृतं प्राप्य निराशा सती देशा-
न्तरे गत्वा वेश्या जाता । तत्र दैवाद्राज्यवत्त्वायां पूर्वपति-
नृपोत्पन्ननिजसुतां पेश्यापमैण संगता । तत्र वार्तालपन-
द्वारा लद्दुदोर्मियो मातापुत्रत्वप्रत्यभिज्ञा जाता । ततस्त-
त्प्राप्रशिक्षितार्थं मातापुत्री नदीतीरे चित्तं प्रविष्टौ । पुन-
स्तस्मिन्ना दग्धो मृतः, इयं हृष्टा तु चित्तावकाशाद्दुःखस्य
नयां पतिता । ततः केन नित् गोपेन निजगृहिणी कृता ।
तत्र सा कदा चित् तद्विक्रयार्थं मन्यनीं शिरसि
धृत्वा गता । तत्र रप्तायां दैवात् तच्छिरसो मन्यनी

पतिता भग्ना च । तत्रै च नष्टं दृष्ट्वा स्वपूर्ववृत्तान्तं
स्मृत्वा प्रोक्ताच-इत्या नृपमित्यादि । अयं न्यायः अनिष्ट-
परंपराप्राप्तिविषये प्रवर्तते इति । साहस्री. १७७.

* गोपथ-राजमार्ग-जलशयादि-सहिता महाभूमिः
न रासः स्वम् । किन्तु सर्वेषामेव प्राणिनां साधारणं
स्वम् । वि. ६।७।२. * गोपदस्य सैव (विशेषणभूता
जातिः) वाच्यत्वेनेष्टा । वा. ३।१।६।१२. पृ. ६७४.

ॐ गोबलीवर्द्धन्यायः । गामानय बलीवर्द्धं नानय
इत्यत्र गोपदेनैव बलीवर्द्धोपसिद्धौ बलीवर्द्धपदं दुर्दम्बत्व-
ज्ञापनपरत्वेन सफलमिति । यत्र विशेषणोपात्तस्य
प्राशस्त्यमभिप्रेतं तत्र ब्राह्मणवसिष्ठन्यायप्रवृत्तिः, यत्र
तत्रास्ति किन्तु प्रसिद्धयसिद्धिनिबन्धनं भवेत् तत्र अयं
प्रवर्तते । गोपदस्य हि स्त्रीत्वको प्रसिद्धिः, अप्रसिद्धिः
पुंस्त्वको इति । साहस्री. २०५.

* परापरजातिविषयो गोबलीवर्द्धन्यायः । कल्पतरुः
३।१।२।११ न. सू. * गोबलीवर्द्धन्यायेन मन्योह-
सानोहयोः पृथगुक्तिः तस्यापकनावमिकन्यावमेदात् ।
वाल्. पृ. १।२६. * 'एककिंवा समकल्प मृतचोरेकमिदं वि.
विशोः शिष्यान् पृथग् दद्यात् ।' 'तां मृताहनि संप्राप्तौ
पृथक् शिष्ये निषेजयेत् । प्रवन्दं च ।' अयं 'मृता-
हनि' इत्यस्य साधिकपरत्वेन गोबलीवर्द्धन्यायेन च
सर्वविषयत्वात् । आश्रमशूला. पृ. ३०. * 'दृष्टः
भृतो वाऽयं' इति भाष्यम् । दृष्ट इति प्रमित इत्यर्थः ।
भृत इति पृथगुपादानात् प्रमितमात्रवचनोऽपि दृष्टशब्दः
गोबलीवर्द्धन्यायेन भ्रूतातिरिक्तप्रमितमात्रपरो हेयः ।
वैश्यानाथी. १।१।५।५ पृ. ३८. * न च ज्योतिषोपदेः
'सर्वेभ्यो ज्योतिषोमः' इत्यादिना सर्वेषामर्थत्वे
स्वार्थेयवोधकविधिवैयर्थ्यम्, गोबलीवर्द्धन्यायेन शिष्य-
विषयकत्वकल्पनया अन्युद्देशिरस्त्वोपपत्तेः । भाट्ट.
४।१।८. * पुत्र्यं कर्माचरति, पापं कर्माचरति
इति कर्मणि चरतेः प्रयोगात्... (कर्म-चरणयोः)
गोबलीवर्द्धन्यायेन अपपत्तेः । श्रीकर. ३।१।११ न. सू.
* प्रतिप्रवयविधेरपि च सामान्यविधिविरोधविधिमैत्री
संभवत्, तथापि भेदं विनाऽपि सामान्यवर्णनमात्
गोबलीवर्द्धन्यायेन पुत्र्युद्देशः । वाल्. पृ. १५. * 'संक्षिप्तै-

इत्युक्तम्, तत् आक्षिपति । पूर्वं प्राथमिकमन्वाधानं न केवलमभिप्राणयेत्, किन्तु देवतापरिग्रहार्थमपि । प्रयत्नेन च देवतापरिग्रहो न सिध्यति सौमिकदेवतानामेष्टिक-देवताना च भेदात् । तस्मात् अन्वाधानं ग्रहार्थे देवतापरिग्रहार्थे पृथक् कर्तव्यमिति । अस्मिन्नाशेषे समाधानमाह । इष्टेः दीक्षणीयेष्टः । तदर्थत्वात् देवता-परिग्रहार्थत्वात् 'आम्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दी-क्षिण्मणः, अग्निः प्रथमो देवतानाम्, विष्णुः परमो, यद्वाग्वावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति, देवता यत्नं च तदुभयतः परिहृत्य दीक्षते' इति । सेव देवतापरि-ग्रहार्थां प्रयत्नात् ऐष्टिकानां कार्ये लाघवियति । इति अन्वाधानं पृथक् न कार्यमिति सिद्धान्तः ।

शेषवदिति चेत् ॥ २५ ॥

दीक्षणीया यद्यपि देवतापरिग्रहायां, तथापि प्रधा-
नार्थां हा । सोपास्तु अद्वाङ्गदेवताः अवरिग्रहीताः । तद्विग्रहार्थं दार्ष्टिकमन्वाधानं शोभे ऐष्टिकेषु पृथक् कर्त-
व्यम् । शेषवत् शेषः अद्गदेवता अस्ति अस्मिन् तत्
शेषवत् । अद्गदेवताविशिष्टमन्वाधानं पृथक् स्यात् इति
चेत् पूर्ववत्पी न्यात् ।

न, वैश्वदेवो हि । २६ ॥

शोभे दीक्षणीयाऽऽरियु देवतापरिग्रहार्थमपि अन्वा-
धानं न कर्तव्यम् । दीक्षणीया प्रथमदेवताऽर्थां सती अद्ग-
देवता प्रदीप्यति । कथम् ? वैश्वदेवो हि । हि यस्मात्
अस्ति शोभे वैश्वदेवो ग्रहभागः तत्र सर्वदेवता इत्यन्ते,
तत्र अद्गदेवता अपि । यस्मात् ऐष्टिकेषु अन्वन्वाधानं
न कर्तव्यम् । इति सिद्धान्तः ।

रपाद्वा, क्यपदेस्ताम् ॥ २७ ॥

यदुक्तं सिद्धान्ताना वैश्वदेवग्रहाणविवेके, तथाह पूर्व-
वत्पी । वाच्यः सिद्धान्तारम्भनाश्रयणः । स्यात् प्रयोजनम्
ऐष्टिकेन अन्वन्वाधानेन, नाद्गदेवतापरिग्रहम् ।
वैश्वदेवत् विश्वदेवतागतः, स्यादेस्ताम् । 'अग्निर्गुम्भिः,
शोभो रुरैः, इतो मरुभिः, यत्न आदिने, वृ-
स्वतिर्विश्वेदेवैः' इति । एव च वैश्वदेवग्रहो गणकवत
एव । एव च अद्गदेवता अवरिग्रहीता एव । तदर्थ-
मेष्टिकमन्वन्वाधानं कर्तव्यम् ।

न, गुणार्थत्वात् ॥ २८ ॥

'बृहस्पतिर्विश्वेदेवैः' इति विशेषणपदेस्तात् वैश्व-
देवो गणविशेष इति यदुक्तं पूर्ववक्षिणा तत्र । नानेन
अप्यवेदो न गणो वैश्वदेवः शक्यः कल्पयितुम् । गुणार्थ-
त्वात् । गुणार्थः बृहस्पतिप्रशंसाऽर्थः अयं अप्यवेदाः ।
अग्न्यादवो वस्वादिभिः केवलैः समेताः, बृहस्पतिस्तु
विक्षेदेवैः सर्वदेवैः तैश्चान्यैश्चेति । तस्मात् वैश्वदेवो न
गणः । अतो दीक्षणीयया अद्गदेवतापरिग्रहोऽपि प्रयत्नात्
सिध्यति इति न कर्तव्यं शोभे ऐष्टिकेषु अन्वन्वाधानमिति
सिद्धान्तः । भाष्यीयमधिकरणं तु 'ज्योतिशोभे दीक्षणीया-
ऽऽरियु अन्वन्वाधानं देवतापरिग्रहार्थमपि न कर्तव्यम्'
इति विन्दो । के.

ऋ प्रहेष्टकमौपानुवाक्यं सवनचितिशेषः स्यात् ॥

५३।६।१५ ॥

ग्रहाश्च इष्टकाश्च तेषां समाहारः प्रहेष्टकम् इति समा-
हारद्वे नपुंसकैकवचनम् । अग्नारभ्यविक्रान्तं औपा-
नुवाक्यमिदमुच्यते । तदिदं तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयं
पाण्ड्यम् । अग्नः अराभ्यः इत्यादयो ग्रहाः, त्रिभिष्यः
वक्रिष्यः भूतेष्टका इत्यादय इष्टकाश्च औपानुवाक्ये नाम
काण्डे समागताः । तदिदम् औपानुवाक्यं प्रहेष्टकं
सवनचितिशेषः स्यात् । ग्रहाः सवनरीपाः स्युः, न
प्रदुरीपाः । इष्टकाश्च चितिशेषाः स्युः, न तु अग्निशेषाः
संपूर्णाग्निचयनरीपाः इति पूर्वः पठः ।

सववसिष्टोयो या, श्रीदितव्याद्योदना तु पूर्वस्य ॥

१६ ॥

औपानुवाक्यकाण्डपठितं प्रहेष्टकं सवनचितिशेषः
स्यात् इति पूर्ववत्पि त्रुत्तेन प्राप्तं वाच्येन निरस्य
सिद्धान्तमिति । 'औपानुवाक्यं प्रहेष्टकम्' इत्यनुवर्तते ।
तत् कल्पशिशोः स्यात् । ग्रहाः प्रदुरीपाः इष्टकाश्च
अग्निरीपाः स्युः । अग्निरीपि अग्निचयनमुच्यते । श्रीदि-
तवत् 'अग्नि चितुते' इति इष्टकाचयनेन अग्निः
येऽन इति श्रीदितम् । 'योऽराभ्यं रुरी रा गोमाव
मजवे' इति अराभ्यस्य सवनचितिना संवन्धश्रीदित तथा
अनुपहरणं । तस्मात् प्रदुरीशीपाः । पूर्ववत् पूर्वोक्तस्य

गौर्भवताम् इति गां दर्शयति, तथा आत्मा क इति शिष्यपृष्ठो गुरुः 'सर्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति, 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इति च स्वल्पतटल्लक्षणभ्यां ब्रह्मोपदिशतीति भावः । साहस्री. ५२४.

• 'गोसखे उभे कुयीत्' इति बृहद्रथंतरसाम-द्वयसाध्यं पृष्ठस्तोत्रम् । तत्रापि प्रत्येकमुभयधर्मसमुच्चयो न कर्तव्यः, किन्तु स्तोत्रस्यैकत्वेऽपि साम्नोर्भेदात् धर्म-व्यवस्थैव । वि. १।२।१६. • गोसखे कृती बृहद्रथंतरसाम्यां प्रष्टवित् । तस्मात् गोवक्त्री प्रतिपत् (उपास्ये) नाश्रियवती (प्रयुजो वाचो अश्रियः), किन्तु अन्यैव क्रतुनिमित्ता भवितुमर्हति । भा. १०।१।१६।६, • गोसखे बृहद्रथंतरयोः होतुः पृष्ठस्तोत्रे एव समुच्चिद्य निवेशः । १०।६।१२४-२६, • गोसखे बृहद्रथंतरो-भयसामके प्रकृतिवत् उभयोश्चभयधर्मव्यवस्था । ९।१।१७। ४९-५०.

• गौर्गुलवेन (वैलेन) अभ्यञ्जनं सुत्याकालं विरुद्धीकरणार्थम् । भा. १०।४।६।१२. • 'गौर्गुलवेन प्रातः, उवने अन्वञ्जते' एकोनवद्वाशश्रये अङ्गनाभ्य-ञ्जानसंज्ञके सजे सुत्याधाम्, तेन शैल्योपतिः । वि. १०। ४।७, • गौर्गुलरनेह - पौतुदारसनेह - औगन्धिक-सनेहनामेकमेव कार्यं शैल्यम्, नावगीतसनेहकार्यं तु न शैल्यम् । अतः तेषां नवनीतेन समुच्चयः अङ्गनाभ्यञ्जने नाम सजे । १०।४।७.

• गौडमैथिल्याः साम्पदन्त्याइत्तिलं न्यामिः इति वदन्तः केवलान्वयिभ्यतिरेकिश्लोः पञ्चरूपोपपन्नत्वा-भयेन अनुमापकार्यं नास्ति, एवं च केवलान्वयिभ्यति-रेक्यमनुमानमेव नास्तीति वदन्ति । सण्णि. पृ. ३१.

• गौडी सुरा ब्राह्मणस्यैव निषिद्धा, न अश्रिय-वैश्ययोः । गौडी एव सीधुर्नाम । वा. १।२।१७ पृ. २०९-२१०, सु. पृ. १९४.

• गौर्णं मुरुयेन कथ्यते अप्राप्तत्रायः । वा. ३।३।७। १४ पृ. ८६०.

• गौणः । अन्येन हि प्रमाणेन परिच्छिन्नेऽर्थे गौणः शब्दः संबध्यते । यथा 'गौरुकुण्ठः' इति गौकातिविशिष्टः पद्मरनुचभ्यते, न वाहीकः । 'गीरवं

वाहीकः' इति तु संवाहे (वहनकर्तारि) वाहीके गौणः शब्दः प्रवर्तते । भा. १०।२।१७।४७. • गौणः 'पराधीनप्रवृत्तिश्च गौणो नित्यं प्रतीयते' । नहि यथा केवलद्विगन्धात् ब्वलनप्रत्ययः भवति, एवं माणवकप्रत्ययः, पदान्तराधीनत्वात् । यथापि पदान्तरं न श्रूयते, तत्रापि अर्थप्रकरणादिलभ्यं तदेव न्याप्रियते इति अन्यभिचारः । तदेव च सामान्यं नाम प्रवृत्तिहेतुः गुण इति । वा. ३।२।११ पृ. ७४६. • गौणः मुख्य-भावे गृह्यते नान्यथा । भा. ६।४।१२।१, • गौणः । यस्तु राज प्रतीतादर्थात् केन चित् संबन्धेन गम्यते, स पश्चाद् भावान् जपन्त्यः गुणसंबन्धाच्च गौणः । किंचा यस्मिन् सोपपदात् गन्धात् संबन्धः स गौणः । योऽर्थः मनागिव प्रसिद्धः, स गौणः इति । किंचा अव्ययः प्रयुज्यमानः गौणः । ३।२।११ पृ. ७४६-४८. • गुणवृत्तिप्रयोजनः गौणः इत्येव लक्षणं न्यार्थं नान्यथा । वा. १।४।१२।२३ पृ. ३५९. • न च गौर्णोऽर्णो विशिष्टाव्ययत्वगम्यते । भा. १०।२।१७।४७, • न च वियमाने मुख्ये गौणः उपाधीयते । १०।३।१९। ७२. • गौणम् अर्थं वेदः (क चित्) आश्रयति ' यथा वै श्वेनो निवत्यादने ' इति । बाल. पृ. ११४.

• 'गौर्णं लाक्षणिकं वाऽपि वाक्यभेदेन वा स्वयम् । वेदो यमाश्रयत्यर्थं को नु तं प्रतिकूलयेत् ।।' (वा. १।३।१।९ पृ. २२३) इति न्यायेन वाक्यभेदत्रया-भ्युपगमवत् ('गौण्या लक्षणया नाऽपि वाक्यभेदोपेण वा पुनः' इति ध्रुवायै पाठान्तरं परिमले ३।३।१९।२२ अ. सू.) । सु. ३।७ पृ. ८६३, • गौर्णं लाक्षणिकं वाऽपि० इत्यनेन न्यायेन (सवनीयपुरोडाशेषु) पुरोडाशसम्ब-न्धेन मुख्यस्यापि वेदकूलत्वात् गौणत्वमुचितम् । ३।७ पृ. ८६. • गौणस्य अर्थस्य प्रत्यानेन सामर्थ्यात् बहवोऽभ्युपायाः प्राप्नुवन्ति । भा. ३।२।११ पृ. ७५०. • गौर्णेऽर्थे सिद्धे तन्निमित्तभेदः स्वार्थपरित्यागवृत्ति र्वं च तन्निमित्तस्यैव न्याख्यातम् । वा. ३।२।११ पृ. ७४६, • गौणत्वम् । कश्चिदुपराज समारोपितवद्भावे गौणः इति सिद्धादिवचनक्रियागुणवर्धनेन वेदवत्त्वात्तः सामर्थ्य-परिकल्पनया शाक्यमापद्यन्ते । ततश्च स्वार्थ एव शब्दः

इत्युक्तम्, तत् आश्रयति । पूर्वं प्राथमिकमन्वाधानं न केनत्वमिवाप्यार्यम्, किन्तु देवतापरिमहार्थमपि । प्रपञ्चनं च देवतापरिमहो न तिष्ठति । औमिकदेवतानामेष्टिक-देवतानां च भेदात् । तस्मात् अन्वाधानं प्रहायं देवतापरिमहार्थं पृथक् कर्तव्यमिति । अस्मिन्नाश्रये समाधानमाह । इष्टेः दीक्षणीयेष्टेः । तदर्थत्वात् देवता-परिमहार्थत्वात् ' आग्नायवनेकादशकपालं निर्वपेदी-क्षिभनाग, अग्निः प्रथमो देवतानाम्, विष्णुः परमो, यदासावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति, देवता यस्तं च तदुपमत्तः परित्यज्य दीक्षते ' इति । यैव देवतापरि-महार्थां प्रपञ्चात् ऐष्टिकानां कार्यं साधयिष्यति । इति अन्वाधानं पृथक् न कार्यमिति सिद्धान्तः ।

दोषनदिति चेत् । २५ ॥

दीक्षणीया यथापि देवतापरिमहार्थां, तथापि प्रधा-नार्थां च । सोपात् अद्वाद्देवताः अपरिपृहीताः । तदपरिमहार्थं दास्येकमन्वाधानं होमे ऐष्टिकेषु पृथक् कर्त-व्यम् । सोपान् दोषः अद्वाद्देवता अस्ति अस्मिन् तन् दोषवन् । अद्वाद्देवताविशिष्टमन्वाधानं पृथक् स्यात् इति चेत् पूर्ववन्ती नृणात् ।

न, वैश्वदेवो हि । २६ ॥

होमे दीक्षणीयाऽऽरिषु देवतापरिमहार्थमपि अन्वा-धानं न कर्तव्यम् । दीक्षणीया प्रथमदेवताऽर्थां सती अद्वा-देवता प्रदीप्यति । कथम् । वैश्वदेवो हि । हि यस्मात् अस्ति होमे वैश्वदेवो प्रहायः तत्र सर्वदेवता इत्यन्ते, तत्र अद्वाद्देवता अपि । तस्मात् ऐष्टिकेषु अन्वन्वाधानं न कर्तव्यम् । इति सिद्धान्तः ।

स्याद्वा, व्यपदेशान् । २७ ॥

यदुक्तं सिद्धान्तानां वैश्वदेवमहाशयविवेकं, तदाह पूर्व-पत्नी । वाग्यः सिद्धान्तवाच्यवाच्यवयः । स्यात् प्रतीजनम् । ऐष्टिकेन अन्वन्वाधानेन, नाद्वाद्देवतापरिमहार्थम् । अद्वाद्वाग्निः शोभोपदेवतानाम्, व्यपदेशान् । 'अग्निर्गुप्तिः, १) रूः, इतो मरुतः, यत्र आरिष्ये, उर-त्यर्षिर्देवैः' इति । एव च वैश्वदेवगच्छे समवचन एव । एव च अद्वाद्देवता अपरिपृहीता एव । तदर्थ-मिति अन्वाधानं कर्तव्यम् ।

न, गुणार्थत्वात् । २८ ॥

' बृहस्पतिर्विश्वेदेवैः ' इति विशेष-पदवेदात् वैश्व-देवो गणविशेष इति यदुक्तं पूर्वपक्षिणा तत्र । नानेन न्यपवेदो न गणो वैश्वदेवः शक्यः कल्पयितुम् । गुणार्थ-त्वात् । गुणार्थः बृहस्पतिप्रशंसाऽर्थः अयं स्वपदेशः । अग्न्यादयो बस्तादिभिः केवलैः समेताः, बृहस्पतिस्तु विश्वेदेवैः सर्वेदेवैः तैश्चान्यैश्चेति । तस्मात् वैश्वदेवो न गणः । अतो दीक्षणीयया अद्वाद्देवतापरिमहोऽपि प्रपञ्चात् सिध्यति इति न कर्तव्यं होमे ऐष्टिकेषु अन्वन्वाधानमिति सिद्धान्तः । भाष्यीयमधिकरणं तु ' व्योतिष्टोमे दीक्षणीया-ऽऽरिषु अन्वन्वाधानं देवतापरिमहार्थमपि न कर्तव्यम् ' इति विन्दै । के.

ॐ ग्रहेष्टकमौपानुवाक्यं सवनचिंतितोषः स्यात् । ५।३।६।१५ ॥

प्रहाश्च इत्काश्च तेषां समाहारः ग्रहेष्टकम् इति समा-हारददे ननु सकैकवचनम् । अनारम्यविधिकरणं औपा-नुवाक्यमित्युच्यते । तदिदं तैत्तिरीयश्रुतितायां तृतीयं काण्डम् । अंगुः अदाग्यः इत्यादयो प्रहाः, चित्रिष्यः यद्विष्यः भूतेष्टका इत्यादय इत्काश्च औपानुवाक्ये नाम काण्डे समाभ्यन्ताः । तदिदम् औपानुवाक्यं ग्रहेष्टकं सवनचिंतितोषः स्यात् । प्रहाः सवनतोषाः स्युः, न ऋतोषाः । इत्काश्च चिंतितोषाः स्युः, न तु अग्निोषाः । संपूर्णाग्निचयनतोषाः इति पूर्वः पक्षः ।

श्रवमिदोषो या, चोदितरादाद्योदना तु पूर्वस्य । १६ ॥

औपानुवाक्यकाण्डप्रकृतं ग्रहेष्टकं सवनचिंतितोषः स्यात् इति पूर्वपक्षं सूत्रेण प्राप्तं वाच्येन निरस्य सिद्धान्तपति । ' औपानुवाक्यं ग्रहेष्टकम् ' इत्यनुपत्ते । तन् कल्पमिदोषः स्यात् । प्रहाः ऋतोषाः इत्काश्च अग्निोषाः स्यु । अग्निरिति अग्निचयनमुच्यते । चोदि-तयात् ' अग्निं चिन्तु ' इति इत्काचयनेन अग्निः चेतव्य इति चोदितम् । ' चोऽनागं पृथी ग गोमाय यजते ' इति अदागम्य यज्ञेनां संवनभोरितं तथा अंगुपदस्य । तस्मात् सवनमिदोषता । पूर्वस्य पूर्वोक्तस्य

लक्षणया बाधः, स्वीकृतः । तथा च द्येनाख्येन योगेन शतुनाशं भावयेत् इति वाक्यार्थः । के।

॥ 'गौण्या लक्षणया चापि वाक्यशेषेण वा पुनः । वेदे यमाश्रयत्यर्थं को नु तं प्रतिश्लेषेत् ॥' ('गौण लक्षणिकं वाऽपि वाक्यभेदेन वा पुनः' इति पूर्वार्धपाठो वार्तिके पृ. २२३) । यदि राक्षसवाक्यसोपानुमहः स्यादार्थप्रसिद्धेः, तदा तद्वाक्यगतराजशब्दस्य बक्ष्यमाण-रीत्या प्रवृत्तिनिमित्तगौरवं गौणवृत्त्यापत्तिं चाविगणय्य पाठक एवायौ ब्राह्मः स्यात् 'गौण्या लक्षणया' इति न्यायात् । परिमल. ३।२।२।१२२ ब्र. सू. * गौण्याः वृत्तेर्लक्षणं लक्ष्यमाणगुणयोगनिमित्तत्वम् इति गुणस्य अथाचकोऽपि स्वार्थमभिधाव लक्षणया गुणं प्रवीति इति पदता सूचितम् । सु. पृ. ४९८. * गौणीनां वृत्तीनां मध्ये भूमलिङ्गसमाश्रयिण्या भा गौणी, तथा इतरा गौणी बाधते । पूर्वस्था मातृलक्षणयापि वाक्यस्थापि वाक्यार्थान्वायात्, उत्तरस्था च तदभावात् । तथा भूमलिङ्गसमाश्रयिणी पूर्वया उत्तरा बाधते, पूर्वस्था बहूना शक्यता वाक्यार्थान्वायात् उत्तरस्या तदभावात् । ब्राह्. पृ. १४३. * गौणवृत्तीनां सर्वेषां लक्षणाऽ-भिन्नगौणवृत्तीनामेव वा लक्षणं निमित्तं वा तत्सिद्धिपे-टिकायाम् उच्यते । वा. १।४।१।२।२३ पृ. ३५४. * गौण-वृत्तिनिमित्तानि सहचरणस्यानादीनि अन्यान्यपि (सिद्धिवाक्यादिभ्यः) अशपादप्रवृत्तिभिः उक्तानि (वा. १।४।१।२।३ पृ. ३५४) 'सहचरण-स्यान-तादर्थ्य-पृच-मान-धारण-शाम्य-योग-साधन-आविपत्येभ्यो ब्राह्मण-मञ्ज-कट-राज-सकट-बन्दन-गङ्गा-शाटक-अन्न-पुरोषेभ्यस्तद्वेदेऽपि तद्वस्तुपचारः' (न्यायू. २।२।१६०) इति सूत्रेण । (१) शरी प्रवेश्य इति सहचरणात् ब्राह्मणेषु यद्विशब्दस्य, (प्रयोगः इति सर्वत्र योग्यम् ।) (२) मञ्ज। क्रोशन्ति इति स्थानात् पुरुषेषु मञ्जशब्दस्य, (३) कट जिनिस्ति इति तादर्थ्यदारेण वैष्वादिषु कटशब्दस्य, (४) यमोऽयं राजा इति वृत्तात् (आचारात्) राजि यमशब्दस्य, (५) अादकमभाति इति मानात् (परि-माणत्) समुपु आदकशब्दस्य, (६) तुलयाऽनुलिम्पति इति पारणात् चन्दने तुलयाशब्दस्य, (७) गङ्गायां घोयः

इति सामीप्यात् तीरे गङ्गाशब्दस्य, (८) नील. शाटकः इति योगात् (संबन्धात्) शाटके नीलशब्दसामानाधि-करण्यस्य, (९) अर्थं बलम् इति साधनात् (साधनत्वात्) बले अन्नशब्दसामानाधिकरण्यस्य, (१०) अर्थं पुरव. कुलम् इति आधिपत्यात् कुले पुरवशब्दसामानाधिकर-ण्यस्य प्रयोगः इति वदन्तिः नैयायिकादिभिः अन्येषामपि गौणवृत्तिनिमित्तानामुक्तत्वात् न पटूकस्यापि सर्वगौणवृत्ति-व्यापकता इत्याद्युक्ता । सु. पृ. ४९४. * गौणवृत्ति-निमित्तभेदः स्वार्थपरित्यागवृत्तित्वे च तत्सिद्धिसू-त्रे ग्याख्यातम् । वा. ३।२।१।२. पृ. ७४६. * गौणवृत्ति-लक्षणम् । लक्ष्यमाणगुणयोगनिमित्तवृत्तित्वस्य गौणवृत्ति-लक्षणस्यायोगात् प्रसिद्धवाच्यत्वयोगेन तद्गुणवाचिव्यं गौण वृत्तिलक्षणम् अन्युपान्तन्यम् । सिंहशब्दस्य हि स्वार्थ-वाचित्वे देवदत्तसामानाधिकरण्येभावात् सद्गुणप्रमन्न-कारित्ववाचित्वकल्पनाया देवदत्तेऽपि तत्सद्भावात् 'गौरी देवदत्त.' इति न्तु सामानाधिकरण्यमुपवादमित्ते शक्यते । सु. पृ. ४९८. * गौणवृत्तिलक्षणं सद्गुणवाचिनः तदेकदेशवृत्तित्वम्, तत्र समुदायानित्यत्वेन शब्दाय-संबन्धानित्यत्वापत्तेः अप्राप्त्यापवादकत्वात् वेदे न संभवति । सु. पृ. ४९९. * गौणवृत्तिविचारो भूयात् तत्सिद्धिसूत्रे वार्तिके कृतः । के. * गौतमीयगोमिळीये धर्मशुद्धसूत्रे छन्दोगैरेव परिग्रहीते । वा. १।३।३।१. पृ. २४४. * गौरत्वं मनुष्यत्वैकार्यसमवायिशुक्ला-शान्तरजातिः । सु. पृ. १४१०. * गौरवम् । एकार्यवाच्यनेकपदकल्पकार्यवृत्तिप्रवृत्तिसकलवन लक्षणम् । अनेकविविकल्पकार्यवृत्तिप्रवृत्तिसकल-कथं गौरवमिति वा । पृ. ८५२. * यगान्तरविधौ अप्राप्तानेकार्यविशिष्टयगवधिपानात् गौरवम् । पृ. ८६०. * न गौरवस्य किञ्चित् साधु प्रयोजनम् । न तु गौरवस्य क्त कृतम्, तत्र इत् भवति । गौरवस्य तु दोषोऽस्ति । यथा यः परिहारेण पथा ग्राम गच्छति, परिहारदोषमसौ प्राप्नोति, न तु ग्रामगमनं न भवति । भा. १०।७।१।१०. * गौरवातिशयमुपादधित् देव-दत्त राजादिसमायाम् आचार्योपाध्यायदिगन्धर्व-हरन्ति । के

उच्यते 'प्रतीतिं प्रति निवात्र विस्वादोऽस्ति कस्य चित् । प्रतीतेऽपि तु सत्येया (सति प्रतीते एया) विध्यविद्योर्विचारणा ॥' एकत्वं तावत् अप्र अशंस्यप्रकम् । तत्र प्रशंस्यं विद्यते अप्रसंदिग्धम् । इह तु सर्वापर्यायम् 'अभिधात्री श्रुतिः का चिद् विनियोक्त्रयपर तथा । विधात्री च तृतीयोक्ता प्रयोगो यत्रियन्धनः ॥' प्रहृतिप्रत्ययश्रुत्योः स्वस्वार्थानिधातृषुम् । पदस्य कारकविमर्शानां च विनियोजकरम् । लिट्-लोट्-लृट्-लृट्-पञ्चमलकारणानां तु विधियामर्थम् । तत्र अनुष्ठानकाले विधिभ्रूयधीनः पुरुषः । स हि यत्र तथा प्रवर्षते, तत्र अभिहिते अनभिहिते वा विनियुक्ते अविनियुक्ते वा तुल्यत्वात् प्रवर्षते । यत्र तु विधिना न निमुच्यते, तत्र अभिहिते विनियुक्तेऽपि न प्रवर्षते । नहि अथो (पुरुषः) अनुष्ठानं प्रति तयोः (अभिधात्रीविनियोक्त्रीश्रुतौर्मध्ये) एकयाऽपि प्रवर्षते । 'इदमिहास्ति, अथ्येदम्' इति च एतन्मात्रपरिच्छेदात् (निर्घोषात्) विषयकर्तृत्वानुद्घटयत्वुत्पत्तेः । तेन अभिहितविनियुक्तस्यापि विधिमनुष्ठानं च प्रतीत्य विध्याऽविषये विधिसिद्धाविधिसिद्धित्वात्तृतीयोक्ताचर्यापितामिफे भरतः । ननु इदमपि इच्छया विना नैवोपपद्यते । इत्युच्यते । नैवान् पारमार्थिकीमिच्छां वदामः । किं तर्हि ? 'परिमहपरिस्त्रागाविच्छाऽनिच्छाकाले रिधने । तद्व्यथयाऽथेवा त्वत्र स्याद् विषयाऽविषयज्ञयोः ॥' पथेन 'कल निपतिपति' इत्येवमादौ पाठकालप्रत्यासत्तेः । इत्याश्रयत्वं एवं व्यपदेशो भवति, तथा वीरुषेयेषु पाठेषु परिस्त्रागपरिस्त्रो विषयाऽविषयज्ञयोः फलत्वेन प्रकृतौ, इति तौ आभिम्येय अर्थ विषयाऽविषयज्ञोरन्यासः । कथं भूतस्य आतिप्रहः स्यात् इति चेत् । नैव दोषः, शिष्यधीनः परिस्त्रः इति प्रागेवोक्तत्वात्, 'यदीह वीरुषेयेषु पुरुषो हि प्रवर्षकः । कृत्तेऽप्यर्थे, त्वयैव हि लिङ्गादिविधाऽस्ति ॥' पुरुषस्थानीयो हि वेदे शिष्यः, पुरुषेऽप्यस्थानीयं शिष्यम् (अथ यत्र प्रवर्षणम् इत्याकारकः प्रेङ्गाऽऽप्यो लिङ्गादिभिन्नो स्यात्) । अथे वत् शिष्येन संपद्यते, तत् कर्तव्यं नैवत्, इत्यकारणम् शिष्याकारणपरिस्त्रपरिस्त्रागमन्ये-

इत्थम् । कथं पुनः तुल्यायां समानवाक्यगतौकि-प्रतीतो किञ्चित् विधिः संशुद्धति, किञ्चिन्न इति ? । तदुच्यते । 'विधानाय प्रवर्तन्ते स्वशक्त्यैव विधायकाः । योग्यशब्दोपनीतेऽर्थे सर्वैरिमन् नास्म-विच्छया ॥' यदि अस्मदभिप्रायानुरोवेन अभिधानविनियोगभ्रुतिवशेन का लिङ्गादयो विदधुः, ततः सर्वे विधीयेत । ते तु स्वशक्तिमनुकल्पमानाः किञ्चिदेव विदन्ति, न सर्वम् । तथाहि 'विधित्वं श्रौतमार्थं च भावनाकारकाश्रयम् । ताभ्यां तु व्यतिरिक्तेऽर्थे नैकमप्येतद्विद्यते ॥' भूत्या ज्ञानत् प्रयोजनभावना विधीयते, तदनुकल्पानुपपत्तेस्तु अर्थार्थ कारकान्तराणि । यस्तु श्रुतोऽपि अर्थः भावनान्कारकतदाभयत्वेन नाव-चायते, तत्र एकमपि विधियम् (श्रौतमार्थं वा) नास्ति, इति अनुष्ठानं प्रति अनङ्गत्वम् ।

तेन संमार्गाद्यनुष्ठाने किं प्रद्वैकत्वाद्यपि कर्तव्यम्, उत नैति ज्ञायते उद्वेहः । तत्र यदि एकत्वादि कारकत्वेन भावनाविधेयणम्, ततो विधिसंस्पर्शात् विवक्षितं भविष्यति । अथ द्रव्यविधेयणम्, ततो न विवक्षितमिति ।

तदेतत् अप्रसिद्धालोके कवेदवाक्यार्थेभ्यास्त्वानुप्रकार-करणशक्तिः । वीरुषेयानुक्त्याऽवाहादस्यावादानार्थम् अन्तर्गतोपमानगोचरवाधपणेन फलतामानुपदर्शनात् विधिशक्त्यशक्त्यधीनपरिस्त्रापरिस्त्रापरिस्त्रापरिस्त्रेव (विधिशक्त्यधीनस्य परिस्त्रस्य, अशक्त्यधीनस्य अपरिस्त्रस्य चेत्यर्थः) विवक्षिताविवक्षितानांकोमुक्त्युत्पत्तौ मन्दबुद्धिशिष्यप्रतिपाटनाय प्रत्यकारणाभ्यासगत्यां च अन्यथापि वेदविषयम् एवमेव गमयितव्यम् ।

(वेदव्याख्यानुगते वा विषयाऽविषयज्ञे) अथवा 'न्यायेन संपदायादा ये मीमांसकस्याक्षिकाः । वेदं व्याचक्षते तेषामभिप्रायोऽयमुच्यते ॥' (एत मीमांसकाः न्यायेन, काश्चिन्नाम् संपदायात् व्याचक्षते इत्युक्तम्) । 'शब्दशक्त्यनुगारेण पाक्यार्थं गमयन्ति ते । एत यः शब्दतुपाकृदः स तेषां वक्तव्यमिति ॥ यास्तु शक्त्या परित्यक्तो न व्याचक्ष्यास्यते स तैः ॥ तेन व्याख्यानुगमिष्टोऽर्थो यस्तेषां स विवक्षितः । अनिष्टो यस्तु शक्तिप्रदायविषयश्चित्

सादनम्, युवस्य तु अनुपोसे सादनम् । वि. ३।६।९.
 * प्रहाणां वैर्दानानरम्भाधीतमेव धार्यं यागाद्भवत् । विनिर्पोन्नकम्, तेषां न प्रतिश्रवणमवृत्तिः, किन्तु अन्ते एवानुष्ठानम् । भाट्ट. ५।३।६. * प्रहाणां घनानन्तर-
 वर्तिना प्राताःश्रवणिकैः सह समानविधिषु पशुपादाधिकरणे (३।६।९।३०) वक्ष्यते । सु. घृ. ११५७, * प्रहाणा (रविचन्द्रादीनाम्) औखिल्यदोःखिल्यरूपः संनिवेशः ज्योतिःशमलविषयः । घृ. १३०.

* महाप्रताः काम्याः 'येन्द्रवायवाप्रातृ शहीनात् यः फामयेत यथापूर्वं प्रजाः कल्पेत्' । 'शुक्राप्रान् शहीनात् प्रतिश्रवणकामः' 'मन्थप्रानमिचरत्' । वि. १०।५।१८, २२.

॥ महाप्रतासु सादानापर्येऽपि प्रदानस्य नाप-
 कर्षः ॥

प्रदानं चापि सादनवत् । १०।५।२२।७५॥

भाष्यम्—इदमाश्रापते 'आश्विनाप्रान् शहीयादाम-
 यासिनः, शुक्राप्रानमिचरतः, मन्थप्रानमिचर्यमाणस्य'
 इति । तत्र ग्रहणे प्रतिश्रवणमागे सादनं प्रतिक्रम्यते
 इत्युक्तम् । अयेदानीमिदं संदिह्यते ग्रहणे प्रतिक्रम्यमाणे
 प्रदानं प्रतिक्रम्यते, नेति । किं प्राप्तम् ? प्रतिक्रम्यते इति ।
 कुतः ? संबन्धात् । संबन्धं हि ग्रहणं प्रदानं च । प्रदानं
 हि तत् ग्रहणते । तथाहि हृष्टार्थं तद्भवति । इतरथा मत्
 सादनम्भ्यै सदृष्टार्थं भवेत् । न चेदमदृष्टार्थम् । तस्मात्
 यतरस्मिन् काले प्रदानं क्रियते, तत्र ग्रहणं कर्तव्यम् ।
 एव चेत् यत्र ग्रहणम्, तत्र प्रदानमपि भवितुमर्हतीति
 संबन्धात् । सादनवत् । यथा ग्रहणे प्रतिक्रम्यमाणे सादनं
 प्रतिक्रम्यते, एव प्रदानमपीति ।

न वा, प्रधानत्वाच्छेषत्वात् सादनं तथा । ७६ ॥

भाष्यम्— न चैतदस्ति प्रदानं प्रतिक्रम्यते इति ।
 प्रदानं हि तत् । नहि तत् ग्रहणस्योन्कारकम् । तस्मान्न
 प्रतिक्रम्यते । यद्युक्तं सादनवदिति, शेषो हि सादनम् ।
 तस्मात् प्रतिक्रम्यते ।

सोम— सादनवत् प्रदानस्यापि प्रतिकर्षः इत्युत्थितोः
 संगतिः । सृजे प्रतिक्रम्यते इति शेषः ।

मी. को. २०४

वि— 'प्रदानस्यापकर्षोऽस्ति न वा, सादनवद्
 भवेत् । प्रदानस्य तु मुख्यत्वान्नापकर्षोऽप्युच्यते ॥'
 न दोषानुसारेण शेषिकोऽपकर्षो युक्तः ।

भाट्ट— प्रदाने तु नैव प्रतिकर्षः प्रमाणभावात् । न
 क्षानवदानादिप्रदानान्तस्य एकपदार्थत्ववत् ग्रहादिप्रदा-
 नान्तस्यैकपदार्थत्वे प्रमाणनस्ति, अनेकपदार्थत्ववधानात् ।
 अतस्तस्य स्वस्थाने एव करणम् ।

मण्डन— 'न तु प्रदानं प्रतिकर्षणीयम् ।' २३.

शंकर— 'प्रदानं तत्र नैव हि ।' २४.

* महाप्रताविशेषः ज्योतिष्टोमस्यैव तिथीयते ।
 'यदि रथंतराश्रमा' 'यदि बृहत् सामा' इति-
 शब्दाभ्यां च ज्योतिष्टोमः एवामिषीयते । भा. २।३।
 १।१-२.

* महाधिकरणे विनक्तिवाच्यस्यैकत्वस्याविवक्षोक्ता,
 न प्रातिपदिकार्थलिङ्गस्य । वा. ६।१।३।६, * न चानू-
 च्यमानस्य श्रुतमपि विशेषणं भवति इति महाधिकरणे
 साधितम् । ३।४।७।३ घृ. ९४३. * न चोद्दिष्टस्य
 विशेषणं शक्यं निवक्षितुमिति महाधिकरणे स्थितम् ।
 रत्न. ६।१।३. * 'यद्यपि चतुरस्रची यजमानः पञ्चावतैव
 यथा कामा' अवस्येत्यनेन द्रव्यमवदानसंयुक्तम्, क्षीलिङ्ग-
 गेकसंख्यायुक्तं चोच्यते । तत्र व्यनूय पञ्चसंख्या
 विधीयते । तस्य चानूच्यमानस्य यदि लिङ्गसंख्यं विवक्ष्येत
 नपरा च लिख्येत, वाक्यमैतदः स्यात् महाधिकरण-
 न्यायेन । (३।१।७) तस्मादवदानप्रातिपदिकस्य
 पञ्चसंख्या विधीयते । घृ. १०।७।२।०।३,
 * महाधिकरणवार्तिकोक्तेन 'अथापि शास्त्रतन्त्रत्वं
 तथापि तदनेकता' इति न्यायेन सकृदुपचितस्यापि
 प्रत्ययस्य एकपदोपादानेकार्थविधियुक्तत्वेऽपि एकैवैव
 न्यापयिष्य अनेकविधस्यैवार्थापारभेदकल्पना अवश्य-
 म्भावित्वात् । ('अथापि शास्त्रतन्त्रत्वात् संमार्गः स्यात्
 प्रतिपदम्' इति वार्तिके पाठः घृ. ७०५) । सु. घृ. ४१९.

॥ प्रहार्यं च पूर्वमिष्टेस्तदर्थत्वात् । १२।१।१२।
 २४ ॥

'भारणार्थत्वात्' इति ह्ये (१२।१।१०।१९)
 तमे दीर्घगीषऽऽक्षिप्य भन्नापानं न कर्तव्यं धारणार्थत्वात्

शेषोपिक्वाम्युपगमात् । तेन 'ग्रहाश्रितेन एकत्वेन संगमार्गभावना कुर्वात्' इत्येवमवगमयिष्यामः । तादर्थ्य-सकथे च भावना प्रति निरूप्यते अस्मैकहायनीन्वायेन पश्चाच्चनो विशेपणविशेषमात्रः । सोऽय पदेन प्रसा-यते । अथवा यदा एकत्व स्वरथत्वेन ग्रहो नोपनीविदुं समर्थः इत्यवधारितं भवति, तदा अथो तद्भावना वाक्ये-नामि गच्छन् न निवारयति । यद्वा सुतरा प्रेरयति ' भावनाऽर्थे हि सत् एतत् विधिना गृह्यमाणं पश्चादपि तावत् नियमनानं मा परिच्छेत्स्यति, अन्यथा तु मया अग्रहीत विधिना उपेक्षितं तावत् भावनायाः न मम स्यात् । ' अथवा ग्रहार्थमेव एतदस्य । तच्च ग्रहार्थत्वं येन प्रकारेण उपपद्यते, स दर्शयिष्यामः । तत्र यदि ग्रहः स्वरूपमात्रेण भावनायामनुप्रविशेत्, ततः एकत्वं पश्चात् भविष्यत् अग्रहीत भावनाया भावनायात् न स्यात्, ग्रह-त्वस्वरूपमेव स्यात् । अतः अथो एकत्वपुत्रःस्वरूपेव तत्त्व-मानदेश वा पृथक्पदोपात्तास्मादिवदेव आन्तानं प्रति-यत्ने । कुतः ? 'विशिष्टो हि विधिः कृत्स्नो नाप्रकलुप्तविशेषणः । विशिष्टो विशिष्टीत इत्युक्तं प्रविशदप्यसौ ॥ गृह्णीती भावनाऽप्येवमेकसंख्यं ग्रहं श्रुतम् । न गृह्णाति विशिष्टं समगृहीतविशेषणम् ॥' एव च सति भावनाप्रतिष्ठे तद्विधिनाऽपि संस्पृश्यमान द्रव्यगुणभेदनिर्णये सति ग्रहस्य ज्ञातं भवति । अथ धृति-वर्तीयत्वात् अथ्य द्रव्यसंबन्ध उच्यते, तदेव अत्यन्त-विपरीतम् । प्रातिपदिकोपात्त हि द्रव्यं समानपदोपात्तत्वेन प्रत्याश्रयं स्यात् । इह तु समानविभक्त्युपादानात् । एकस्य कारकविशेषणे स्त्रीप्रवरं गम्यते । कारकं च विभक्तिप्रतिपादित आतिशेयपूर्वापरीभूतभावनैकदेशः इत्युक्तम् । प्रत्ययार्थत्वात् एतदेव प्रमाणम् । सर्वे च संगमन् प्रमाणमिति भवति । तेन ग्रहश्च एकात्वं च उभयमपि कारकभूतं विभक्तिभूतमेव भावनायां प्रक्षिप्यते इति विधीयते । तस्य विधित्वादिधानात् । वक्ष्यति हि 'सप्तवक्ष्यत्वेन, तदागमे हि तद् दृश्यते, तस्य ज्ञानं यथाऽऽनेयात्' (४।१।५।५) इति । यथेव दृशापविशेण सुतो नाम्येन क्रियते, संगमार्गश्च धृतो नावपातः क्रियते, महस्य धृतो नाग्रहस्य क्रियते, तथा एकस्य धृतो

नानेकस्य कर्तव्यः । सर्वेषां च एतेषां पूर्वाधिकरणन्यायेन परस्परनियमः । (पूर्वपक्षमुपसंहृति-) तस्मात् उपादीयमानपश्चादिवत् एव उद्दिश्यमानस्यापि संख्या निवक्षिता । (भाष्ये-) पुंयुक्तभेति प्रसङ्गात् उदाहृतम्, न तु अत्र लिङ्गमपि प्रत्यन्यायत्वात् संख्याविचारेण विचारितप्रायमेव इत्युदाह्रियते, मा भूत् ' लिङ्गविशेष-निर्देशात् पुंयुक्तमैतिसायनः' (६।१।३।६) इत्यस्य पुनरुक्तत्वात् ।

सर्वेषां वा लक्षणत्वाद् विशिष्टं हि लक्षणम् । १४ ॥

भाष्यम्— नैतदस्ति, यदुक्तं ग्रहादिषु एकत्वबुक्तेषु अमी पदार्थाः कर्तव्या इति । सर्वे ग्रहाः संगमार्ग्याः, सर्वेभ्योऽग्निभ्यः लूणानि अपचेषानि, पुरोहादात्मानं च पर्यप्ति कर्तव्यमिति । कुतः ? ग्रहजाला द्रव्यं लक्षयित्वा संगमार्गादि विधीयते । अविशिष्टं च लक्षणं सर्वद्रव्येषु । तत्र न गम्यते विशेषः, को ग्रहः संगमार्ग्यः को नैति । सामान्यावगमात् विशेषानवगममात्रं सर्वप्रत्ययः । तथा अशियुदेवाज्ञानामपि । ननु एकत्वचनं श्रूयते, तत् विशेष-क्यति । नैतदस्ति । एकत्वं हि श्रूयमाणं ग्रहादिषु एकत्वं श्रूयात्, न द्वितीयादीन् प्रतिषेधेत् । एकत्वस्य असौ वाचकः, न द्वितीयादेः प्रतिषेधकः । तेन अप्रतिषिद्धे द्वितीयादौ सामान्यवचनेन प्राप्त संमार्जनादि विमिति न क्रियेत । तत्र एतत् स्यात्, एकत्वचनमिह श्रूयमाणं प्राप्ते एव एकस्मिन् द्रव्ये द्वितीयादिषु च किमन्यत् कुर्यात् अन्यतः परिसंख्यायाः । न चेत् एकत्वचनं परि-संबन्धीत द्वितीयादीन्, अनर्थकमेव स्यात् । ज्ञातोति च द्वितीयादीन् निवर्तयितुम् । यथा 'अध्याभिधानीमादत्ते' इति मर्दमाभिधानीं परिसंबन्धे, एवमवापि द्रव्यमिति । नैतदेवम् । तत्र गन्तव्यं अभिधान्याश्च य. सवन्धा, तद-भिधानपर वचनम् ' इमानाद्यन्तु इति अध्याभिधानीन्' इति, न 'अनेन मन्नेन आदत्ते' इति, किन्नेनैव आदाने प्राप्तत्वात् गन्तव्यं, परिसंबन्धेन युक्तम् । इह पुनः यत् एकत्वचनं द्रव्ये श्रूयते, तत् ध्रूयमाणमपि अविधीय-मानत्वेन न निवर्तकं भवितुमर्हति । यथा कश्चिन् कोदरं निर्दिश्य श्रूयात् ' य एतं मशयेत् कश्चिन् वा मानांति

पूर्वपक्षिणा उक्तस्य सवनचिद्विशेषत्वस्य तु अचोदना नास्ति नोदना । पराशं हि तयोः श्रवणम् । के.

ॐ प्रहेष्टकाधिकरणम् । प्रहेष्टकपोरनारम्यापीतयोः क्रत्वमिदोपला ॥

प्रहेष्टकमौषानुवाक्यं सवनचिद्विशेषः स्यात् । ५।३।६।१५ ॥

भाष्यम्— औषानुवाक्ये कण्ठे मद्रा इष्टकाश्च समाभ्यन्ताः । ' एष वै हविषा हविर्यजते, योऽद्राम्यं गृहीत्वा सोमाय यजते ' इति । तथा ' परा वा एतस्यायुः प्राण एति, योऽंशुं गृह्णाति ' इति । तथा इष्टकाः ' चित्रिणी-रुपदधाति ' ' वज्रिणीरुपदधाति ' ' भूतेष्टका उपदधाति ' इति । तत्र संदेहः किं प्रहेष्टकम् औषानुवाक्यं सवनसोपः चित्तेशोपश्च, अथ किं क्रतुरोपः अमिदोपश्चेति । किं प्राप्तम् ? सवनचिद्विशेषः । कुतः ? मद्रैः सवनानि आरम्यन्ते, इष्टकाभिः चित्तयः । यथा वेनारम्यन्ते तत् तदङ्गम् ।

टुप्— मद्रैः सवनानि प्रत्यक्षमारम्यमाणानि इत्यन्ते, इष्टकाभिश्चित्तयश्च । तस्मात् तदुपकारकत्वात् एतेषां तदर्थता । इतरस्तु आह, अग्निपागमोः फलवत्त्वात् तदर्थं प्रहेष्टकम् । औषोद्गातिक्रमिदम् । सिते एतस्मिन् क्रमविचारः ।

क्रत्वमिदोपो वा, चोदितत्यादचोदना तु पूर्वस्य । १६ ॥

भाष्यम्— क्रत्वमिदोपः स्यात् । कुतः ? चोदित-त्वात् । अग्निभेतस्यः श्रूयते ' य एषं विद्वानग्निं चित्तुते ' इति । न चित्तिभेतस्या । इष्टकाचयनेन अग्निभेतस्यः श्रूयते, ' अग्निम् ' इति द्वितीयानिर्देशात् तथा ' योऽ-द्राम्यं गृहीत्वा सोमाय यजते ' इति अद्राम्यस्य यजतित्ता संबन्धः, तथा अंशुः । तस्मात् सकृदागसंबन्धं कृत्वा श्रुतार्थः शब्दो भवति श्रुतं संरूपमभिमिनित्वं । यथा शत्रुन् अग्निसंबन्धं श्रुत्या कृतो (श्रुती) मन्वेत । अचोदना चित्तिसंबन्धोः । नहि ते कर्तव्यतया चोदते । पराशं हि तयोः श्रवणम् । किं प्रयोजनम् ? सवनचिद्वि-दोपने प्रतिशतनं मद्रणम्, मनीषिति च इष्टकोपधानम् । क्रत्वमिदोपोपे शत्रुन् मरणोपधाने ।

सोम— ' मीषि ह वै ' इत्यस्य विधेयत्वेऽपि ' यां वै कां चन ' इत्यस्य विधित्वात्संभवात् चित्रिण्यादीनाम् अन्तिमायां चितौ निषेचः स्यात् इति पूर्वसंगत्या प्रवर्त-विष्यमाणाप्रिमाधिकरणोपोद्गातत्वात् अंसं संगतिः ।

यि— ' अद्राम्यमहचित्रिण्यावक्षे किं सवने चितौ । यागेऽग्री वा, ऽथ दृष्टत्वादाद्य आवर्त्यतां ततः ॥, यागाम्योः फलरत्वेनानारम्योके तदङ्गके । सवनेसवने तस्मात्प्रैवावृत्तिश्चितौचितौ ॥ '

आहृ— यानि प्राकरणिनामि मद्राणि ऐन्द्रवाय-पादीनि, तानि ययापाठनेव स्ववसियतानि इति न तेषु चिन्ता । यानि तु अनारम्यापीतानि तेष्वपि यत्र अंशव-दान्पादौ प्राकरणिको विनियोगः, तत्रापि विधिवाचकत्वा-देव अनुद्धानविद्वेनं चिन्ताविषयत्वम् । अत एव न तयोस्तत्रे करणम्, असितु प्रातःसवने एव धाराप्रहेष्ट्यः पूर्वमेव । यत्र तु अनारम्यापीतमेव तेषां यागाङ्गताऽपि विनियोजकं वाक्यम्, तत्र ब्रह्मणस्य यागाम्यासोपकारकस्य सामर्थ्यत् अग्न्यासंबन्धुदायात्मकसवनद्वारकत्वेन यागाङ्ग-त्वात् द्वारभूतसवनभेदेन प्रतिशतनं मद्राणानुद्धानम्, निर्वा-पाङ्गस्य मन्त्रत्वेव मुष्टिरूपद्वारभेदेन । एवम् अनारम्या-पीतानाम् ' चित्रिणीरुपदधाति ' इत्यादीनामपि प्रविचिद्वि-भेदेनानुद्धानम् । चित्रिण्यादीष्टकानां हि अनारम्यापीता-नामपि उपधानसंस्मृतानामुपयोगापेक्षायाम् ' तस्मादग्नि-चित्तु सर्वमासुरेति ' इत्याख्यंवाद्यत्वात् अग्न्याङ्गत्वप्रती-तावपि अग्निप्रदाभिधेयत्वादिद्वारमन्त्रकचित्तिद्वारकत्वेन तदङ्गत्वान्नतेः प्रविचिद्वि आसुरिः । ' यां कां चन ' इति श्रवणं तु प्राकरणिवेष्टकाभिर्भाष्यम् । इति प्राप्ते, ऐन्द्रवायवादिमद्राणदेव अग्न्यासंबन्धनद्वारा पागोपकार-कारम्येव सिद्धेः सवनारम्यस्य अनुपपन्निकृतेऽपि द्वाख्ये प्रमाणान्तरान् न प्रतिशतनमासुरिः, अग्निः अन्ते एवा-नुद्धानम् । एवं चित्रिण्यादेरपि न प्रविचिद्वि अनुद्धानम् ।

मण्डन— ' यागाम्येषां महैष्टकाः । '

शंकर— ' महैष्टकं तु सोगाम्योः । '

● महैकत्वमन्त्रत्वात् नानुपपन्नं श्रवणे, एतन्मो-भावनया गुणयेन प्रपानयेन वा अग्न्यागोम्यां न विधिना श्रवणे । सु. ट. ४३, ● महैकत्वरय कारक-

स्वमर्थे भुवीव वदति । अय एव सति निम् । न संमार्गेण संमन्सते इति । तेन हि संवध्यमानं वाक्येन संबध्यते । न च भ्रूमा अन्येन संबध्यमानं वाक्येन आच्छिद्य अन्येन संबध्यमर्हति । असंबध्यमानस्तु एकत्वेन संमार्गो यदि नैकत्वविशिष्टः क्रियते, न किञ्चित् विपन्न भवति । न च एकत्वविशिष्टः संमार्गादिः, ग्रहादिमात्रस्य च विधीयते, इति विमिति द्वितीयस्य तृतीयस्य च न क्रियेतेति ।

वा— (सिद्धान्तमारभते—) 'व्यक्तीरुद्दिश्य यत् कर्म स्वजात्याद्युपलभिताः । विहितं गुणभावेन तत् सर्वार्थं प्रतीयते ॥' (ग्रहाधिकरणसिद्धान्तान्वायोऽयम्) । इह तावत् 'तुल्यभूतित्वादेतरेः सधर्मं स्यात्' (२॥१॥१० इत्यत्र 'सधर्मः' इति पाठः । सधर्मा सधर्म इति च अमिच्छत्यपान्त पुलिङ्गं नपुलकं च पाठ-द्वयमन्यत्र । 'स धर्मः' इति तु अत्रत्यं ध्यानन्दाधर्म्यं मुद्रणम् अमुद्रमेव) इत्येवं द्वितीयाभिर्देशात् प्रयोजनवत्त्वाच्च ग्रहप्राधान्य संमार्गस्य च गुणभावो विहायते । तत्रापि ग्रहत्वस्य संमार्गानर्हत्वात् न्यक्तयः संस्कार्यत्वेन अवतिष्ठन्ते । तासां साक्षात् प्रत्यायनाभावत् ग्रहत्वं लक्षणत्वेन आहितम् । एष चोदनाऽर्थः अवगम्यते । यत् ग्रहकार्यम्, तत् संमार्गेण समुण भवति । तत्र य एव न संमुच्येत, तस्यैव कार्यं विगुण भवेत् । अतः सर्वे संमार्गनीयाः । यदि तु संमार्गगुणत्वेन चाग्राह्यपञ्चवत् ग्रह-चोद्येत, ततः एकैनेव सिद्धे कार्ये नापरो ह्येत । नहि तदानीं ग्रहान्तरेषु अग्रहमाणेषु कस्य चिन् वैगुण्यं दृश्यते, द्वाप्यार्थस्य निर्वृत्तत्वात् । प्राधान्यपक्षे तु प्रति-पधान शास्त्रमेदात् एकस्मिन्नपि असंस्कार्यमाणे तद्गत-शास्त्रबाधप्रसङ्गः । 'अथापि जाक्षवन्नत्वात् संमार्गो स्थान् प्रतिग्रहम् । तथाप्यकरणे तस्य ज्ञानं बाधयेत् तद्गतम् । अवाधिते तु विज्ञाने योऽन्यो न क्रियते तथा । विहितकारणत्वं तत्र प्रत्यवायः प्रसज्यते ॥' (सिद्धान्तमुपसंहरति—) तस्मात् ग्रहत्वपूर्वसयोगात् प्रकरणादिनेपाच्च सर्वप्रत्ययः ।

'ननु च एकवचनं श्रूयते' इति अत्रिचलाकारपमप-दप्य आह । तत्रोत्तरम् 'श्रुवमानस्य सर्वस्य नानुष्ठे-

यत्वमुच्यते । विधानविनियोगौ हि तत्रापेक्ष्यो युतायुता ॥ विहितो विनियुक्तश्च गृह्यते ह्यश्रुतोऽपि सन् । श्रुतोऽपि तु न गृह्येत योऽप्येस्ताभ्यामुपेक्षितः ॥' तत् (इदं तस्मादित्यर्थं अन्यथम्) एकस्मिन् वाक्ये प्रकृतिप्रत्ययपरदश्रुतिप्रतिपादिताना बहुनामपर्यानां को विधिविनियोगाभ्यां परितृहीतः, को वा त्यक्तः इति चिन्तायाम् 'पचनव्यक्तिभेदेन सर्वपामेव दर्शनात् । विहितो विनियुक्तश्च कः, को नेति विचार्यते ॥ मीमांसका हि वाक्यार्थविचारे प्रस्तुते सति । लोकदृष्टीः प्रतिज्ञाति पचनव्यक्तिसाधुभिः ॥ सर्वमानसरूपेण लिङ्गस्यस्युत्तिसाधुना । पञ्चमेन लकारेण (लेट) किं नामात्र विधीयते ॥ केवलं भावना तावन्न कदा चिद् विधीयते । अननुष्ठेय-रूपत्वाद् विशिष्टा सा विधीयते ॥ सा किं ध्यात्वर्थ-मात्रेण संसर्गेण विशेष्यते । लोकप्रसिद्धरूपेण शक्यमनुष्ठेयताऽऽत्मना ॥ ग्रहद्वन्द्वेण किं, किंवा तदीयैकत्वसंख्यया । दशापवित्रजनस्तु सर्वार्थेषु विधिश्रिताः ॥ तुल्यार्थत्वात् स भेदेन नान्यैः सह विचार्यते ॥

'ग्रहादीनां च किं चेह नियोगेन निरूपणा ॥ संमार्गग्रहयोः किंवा विकल्पोऽयं समुच्चयः । संवन्धः समुदायो वा विशिनष्टीह मावनाम् ॥ अथवाऽ-न्यतरैर्गोको विशिष्टोऽन्यतरस्तयोः । विशिष्यन् भावनामेव तद्द्वारेण विधीयते ॥' (ग्रह त्वेकत्व-संमार्गाणां मध्ये ग्रहसंमार्गयोस्तावत् किं ग्रहः एव भावना विशिनष्टि, संमार्गः एव वा इति नियोगेन विशेषणत्वम् । किंवा ग्रहे वा संमार्गो वा इति विकल्पः । तथा ग्रहस्य संमार्गश्च इति समुच्चयः । अथ ग्रहसंमार्गयोः संवन्धः, अथ समुदायो वा । अथवा ग्रहविशिष्टः संमार्गः, संमार्गविशिष्टो वा ग्रहः । इति अष्टपक्षीनिरूपणा कार्या । एवं ग्रहसंमार्गयोः अष्टपक्षीविचारणा । संमार्गो-कत्वयोरपि अष्टपक्षीमतिरिचयि—) 'संमार्गैकत्वयो-रेवमष्टपक्षीविचारणा ।' (ग्रहैकत्वयोरपि अति-रिचयि—) 'विचार्यते पुन, सैव ग्रहत्वैकत्वयो-रपि ।' (अष्टपक्षी विचार्यां ॥ तथा किं संमार्गविशिष्टो ग्रह एव भावनां विशिनष्टि, एकत्वमेव वा इत्यादिः

पूर्वपक्षिणा उक्तस्य सवनचितिशेषत्वस्य तु अचोदना नास्ति चोदना । परार्थे हि तयोः भ्रवणम् । के.

• ॐ ग्रहशुक्राधिकरणम् । ग्रहशुक्रयोरनारम्याधीतयोः क्लृप्तमिशेषता ॥

ग्रहशुक्रभौपानुवाक्यं सवनचितिशेषः स्यात् । ५।३।१।१५ ॥

भाष्यम्— औपानुवाक्ये काण्डे प्रहा इष्टकाश्च उपास्मन्ताः । 'एष वै हविषा हविर्यजते, योऽदाम्यं गृहीत्वा सोमाय यजते' इति । तथा 'परा वा एतस्यायुः प्राण एति, योऽस्यं गृह्णाति' इति । तथा इष्टकाः 'चित्रिणी-रुपदधाति' 'वज्रिणीरुपदधाति' 'भूलेष्टका उपदधाति' इति । तत्र संदेहः किं ग्रहशुक्रम् औपानुवाक्यं सवनशेषः चितिशेषश्च, अथ किं ऋतुशेषः अग्निशेषश्चेति । किं प्रातम् ? सवनचितिशेषः । कुतः ? यद्भिः सवनानि आरभ्यन्ते, इष्टकाभिः चितयः । यच्च येनारभ्यन्ते तत् तदङ्गम् ।

टिप्पणी— ग्रहैः सवनानि प्रत्यक्षमारम्यमाणानि दृश्यन्ते, इष्टकाभिश्चितयश्च । तस्मात् तदुपकारकत्वात् एतेषां तदर्थता । इतरस्तु आह, अग्निधारयोः फलत्वत्वात् तदर्थं ग्रहशुक्रम् । औपानुवाक्येऽपि सिते एतस्मिन् क्रमविचारः ।

'प्रत्यक्षमिशेषो वा, चोदितत्वादचोदना तु पूर्वस्य । १६ ॥

भाष्यम्— क्लृप्तमिशेषः स्यात् । कुतः ? चोदितत्वात् । अग्निश्वेतस्यः श्रूयते 'य एषं विद्वानग्निं चितुते' इति । न चितिश्वेतस्याः । इष्टकासवनेन अग्निश्वेतस्यः श्रूयते, 'अग्निम्' इति द्वितीयानिर्देशात् तथा 'योऽदाम्यं गृहीत्वा सोमाय यजते' इति आदाम्यस्य यजतिना संभवः, तथा अंशोः । तस्मात् सङ्कलयासंकरं कृत्वा कृतायैः शब्दो भवति श्रुतं संकल्पमभितर्षिष्यं । यथा सङ्कृतं अग्निश्वेतं कृत्वा कृतो (कृती) मन्येत । अचोदना चितिश्वेतयोः । नहि ते कर्तव्यतया चोद्येते । परार्थे हि तयोः भ्रवणम् । किं प्रयोजनम् ? सवनचितिशेषत्वै प्रतिषयनं ग्रहणम्, प्रतिचिति च इष्टकोपधानम् । क्लृप्तमिशेषोपवे सङ्कृतं ग्रहणोपधाने ।

सोम— 'त्रीणि ह वै' इत्यास्य विधेयत्वेऽपि 'यां वै कां चन' इत्यास्य विधित्वात्प्रभवत् चित्रिण्यादीनाम् अन्तिमार्थां चितौ निवेशः स्यात् इति पूर्वसंगत्या प्रवर्त-विष्यमाणामिमाधिकरणोपेक्षात्वात् अस्मिन् संगतिः ।

वि— 'अदाम्यमहविष्यावज्ञे किं सवने चितौ । यागेऽग्नौ वा, ऽत्र दृष्टत्वादाय आवर्त्यतां ततः ॥, यागाम्योः फलत्वत्वेनानारम्योके तदङ्गके । सवनेसवने तस्मात्प्रैवावृत्तिश्चितौचितौ ॥'

ग्रह— यानि प्राकरणकानि ग्रहणानि ऐन्द्रवायवादीनि, तानि यथापातमेव स्ववर्धितानि इति न तेषु चिन्ता । यानि तु अनारम्याधीतानि तेष्वपि यत्र अंश-राम्यादौ प्राकरणिको विनियोगः, तथापि विधिपाठबल-देव अनुष्ठानसिद्धेर्न चिन्ताविषयत्वम् । अत्र एव न तयोस्तैः करणम्, अपितु प्रातःसवने एव घासग्रहेभ्यः पूर्वमेव । यत्र तु अनारम्याधीतमेव तेषां यागाङ्गत्वात्पि विनियोजकं वाच्यम्, तत्र ग्रहणस्य यागाम्याधीतकारकस्य सामर्थ्यात् अस्यासत्तुदायात्मकतयद्वाराकृतमेव यागाङ्ग-त्वात् द्वारभूतसवनेमेवेन प्रतिषयनं ग्रहणानुष्ठानम्, निर्वा-पाङ्गस्य मन्त्रस्यैव मुखिरूपद्वारापेदेन । एवम् अनारम्या-धीतानाम् 'चित्रिणीरुपदधाति' इत्यादीनामपि प्रतिचिति-मेदेनानुष्ठानम् । चित्रिण्यादीष्टकानां हि अनारम्याधीता-नामपि उपधानसंस्कृतानामुपयोगापेक्षाम् 'तस्मादाग्नि-चित् सर्वानुपरेति' इत्याख्यर्षवादवशात् अग्न्यङ्गत्वप्रती-तावपि अग्निपदाभिषेयसङ्गल्लारम्भकचितिद्वारकृतमेव तदङ्गत्वावगतेः प्रतिचितिः आगृह्यतिः । 'यां कां चन' इति यत्नं तु प्राकरणिकेष्टकाभिप्रायम् । इति प्राप्ते, ऐन्द्रवायवादिग्रहणवदेव अस्यासत्तुदायद्वारा पागोपकार-फलत्वैव सिद्धेः उपनारम्यस्य आनुपङ्गिकत्वेऽपि द्वारवे प्रमाणमानात् न प्रतिषयनमागृह्यतिः, अपितु अन्ते एवा-नुष्ठानम् । एवं चित्रिण्यादीष्टकानां न प्रतिचिति अनुष्ठानम् ।

मण्डन— 'यागाम्यवर्षां प्रवेष्टराः ।'

शंकर— 'ग्रहशुक्रं तु सोमाम्योः ।'

• ग्रहैकत्वमप्राप्तत्वात् तादृक्चिदुत् शक्यते, संमार्ग-भावना शुभत्वेन प्रपानत्वेन वा अन्वययोगात् न विधिना स्यदत्ये । सु. पृ. ४७, • ग्रहैकत्वस्य द्वारक-

भवति । तस्मात् सवनान्तरग्रहाणामपि धर्माः स्फुरिति । एतेन आग्नेयश्रीभोगीयादिपुरोडाशधर्मसाधारण्यमुक्तम् ।

शा—पूर्वत्र स्थानमपि नास्तीत्युक्तम् । इह तु अर्ध-दिग्धं स्थानम्, इति विशेषाशङ्का । प्रकरणविशेषात्तु सर्वार्थाः इति सिद्धान्तः ।

सोम—सूत्रार्थस्तु— मार्ध्वदिनादिसवने आग्रात ग्रहजातमपि शूलवत् धर्मयुक्तं स्यात् इति ।

वि—‘ग्रहधर्माः सादनाद्याः प्रातःसवन एव ते । त्रिषु वा, निश्चितस्थानादाद्यः, पूर्वैवदुस्तरः ॥’

भाट्ट—ज्योतिष्टोमे प्रातःसवनिकग्रहसंनिधौ ग्रहधर्माः ‘उद्योतेऽन्ये ग्रहाः साद्यन्तेऽनुद्योते स्रुवः’ इत्याद्याः श्रुताः । ते नि.संदिग्धस्थानात् प्रातःसवनिकग्रहमात्रार्थाः । इति प्राप्ते, मार्ध्वदिनसवनिकादीनामपि प्रकरणत्, तेन च स्थानबाधात् सर्वाथैवं प्रयाजादीनामित्त्व अग्नीषोमीयार्थत्वमिति ।

मण्डन—‘सर्वग्रहार्थाः सवनस्थधर्माः ।’

शंकर—‘ग्रहधर्माश्च सर्वार्थाः ।’ १०.

ग्रहन्यायः । ग्रहसंमार्जनन्यायः । ग्रहाधिकरणम् । ग्रहेकत्वन्यायः । एकत्वमुक्तमेकस्य इति न्यायः ॥

एकत्वमुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगात् । ३।१।७।१३ ॥

भाष्यम्— अस्ति ज्योतिष्टोमः ‘य एव विद्वान् सोमेन वजते’ इति । तत्र श्रूयते ‘दशापवित्रेण ग्रहं संमार्जि’ इति । तथा अग्निहोत्रे श्रूयते ‘अग्नेस्तृणान्पचिनोति’ इति । तथा दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते ‘पुरोडाशं परमिं करोति’ इति । तत्र सदेहः किं एकस्य ग्रहस्य, एकस्याग्रे, एकस्य पुरोडाशास्य च संमार्जनादि कर्तव्यम्, उत सर्वेषां ग्रहाणां सर्वेषामग्नीनां सर्वेषां पुरोडाशाभिविदि । किं प्रातम् । एको ग्रहः, एकोऽग्निः, एकः पुरोडाश इह ब्रवीतस्य । कुतः ? श्रुतिसंयोगात् । एकत्वश्रुतिसंयुक्ता एते पदार्थाः । एक हि दस्यमेव श्रूयते । शब्दलक्षणे च हि कर्मणि यञ्छब्दश्चाह तदस्माकं प्रमाणम् । यथा ‘पशुमाळभते’ इत्युक्ते एक एव पशुः पुमाश्च आलभ्यते । एवमप्यापि एको ग्रहः सप्तमार्जनीयः, एकस्याग्रेस्तृणानि अपचयेवानि, एकः पुरोडाशः परमिं कर्तव्य इति ।

वा— एवं यथासंयोगं ज्योतिर्विशेषोः स्तितः । इदानीं तद्विशेषचिन्ता । किमेकस्य ग्रहस्य संमार्जः, उत प्राकरणिकग्रहमात्रस्य इति । यथा च एकत्वमुक्तम्, तथा दिग्विषयदुल्लेखयुक्तमपि उदाहरणम् ‘यस्य पुरोडाशौ क्षायतः’ (दाहं प्राप्नुतः) ‘यस्य सर्वाणि हवींषि नदयेयुः दुष्येयुः’ ‘प्रयाजदोषेण हवींषमिपारयति’ इत्यादि । सर्वत्र च किञ्चित् उद्दिश्य क्रिया निर्धीयते । तत्र उद्दिश्यमानस्य किं संख्या विवक्ष्यते, उत नेति एवमपि ।

(विबक्षाऽविबक्षयोः वेदे संभवासम्भवविचारः) ननु च वेदवाक्येषु अयुक्तोऽयं विचारः । कुतः ? ‘प्रतीतिव्यतिरेकेण विबक्षाऽन्या न विद्यते । नित्यत्वाद् वेदवाक्यानां श्रुतोऽसौ नाविवक्षितः ॥’ यानि पुरुषप्रणीतानि, तानि पुरुषविबक्षाऽधीनवचनत्वात् संभवत्प्रमादाभिधायान्तरप्रमाणान्तरगम्यार्थानि भवन्ति (प्रमादश्च अभिधायान्तरं च समन्वयी चेत्, तानि संभवत्प्रमादाभिधायान्तराणि, तानि च प्रमाणान्तरगम्यार्थानि च इति विग्रहः) । तत्र प्रतीतोऽपि अर्थः वक्तुः अनभिप्रेतत्वात् अविवक्षा समेत । सा च द्वेषा विज्ञायते । यद्वा वक्तुं कथयति ‘अन्यतरं गमेदमभिप्रेतं प्रमादेन वा, तस्मात् एतावन्मात्रमिह न प्रतीतव्यम्’ इति, यद्वा प्रमाणान्तरवशेन अन्यथाऽर्थे व्यवहारिते वचननपेक्षाः श्रोतारः एव अभिधायान्तरं प्रमादं वा अन्वेषयन्ति । न तु वेदवाक्येषु अभिधायान्तरं प्रमादो वा कस्य चिदस्ति । न च वक्ता, यः अनप्रायास्यं कथयेत् सर्वप्रवचणाय । ‘उक्तं तु शब्दपूर्ववत्म्’ (१।१।८।२९) इति केवलश्रोतृत्वात्प्रवचनात् । न च प्रमाणान्तरगम्योऽर्थः, यतः शब्दस्यैव स्वधमेव श्रोतारः अन्यथात्वं प्रतिवश्येत् । विबक्षाऽविबक्षे च वक्तव्यं प्रत्यवशिष्टेषु, इच्छाऽनिच्छाविशेषौ वा । तेन विवक्षितम् अविवक्षितमिति द्वयमपि एतत् वक्तव्यत्वाद्गुणवत्त्वम् । अतः श्रुताश्रुतयोरेव केवल्योः अत्र ग्रहाणां प्रवचने । नातः परं किञ्चित् कारणमस्ति । ‘सुव्याक्येऽन्यथयोक्तव्यं चाप्यन्यथेन गम्यते । तावद् यथाश्रुतं सुक्त्वा नान्यथात्वपरिग्रहः ॥’

एकत्वम् इति आश्रयणीयम् । तत्र उपरिष्टात् निराकरि-
 प्यामः । शुद्धद्रव्यविशेषणत्वे तु भावनाऽपि प्रहमानेण
 संबन्धना संख्यया, संख्याऽपि प्रहमानेण संबन्धना न
 भावनाया । तत्र विशिष्टविधिना भावनाविशेषणमात्राक्षेप-
 पर्वण्यवधिना न अर्थात्तराक्षेपः शक्यः कर्तुम् ।
 नहि भावना विशिष्यताः तस्य तदेकत्वं विशेषणम् ।
 'न चकत्वविशिष्टं तं महं गृह्णाति भावना । स्वरूपा-
 न्तरितरथाद्धि (प्रहविशेषणीभूतायाः संख्यायाः प्रहस्य-
 रूपेण भावनाविशेषणेन न्यवहितत्वात् इत्यर्थः) सा संख्यां
 नैव पश्यति ॥ ' नापि भावनाविशिष्टस्य (भावना
 प्रति विशेष्यभूतस्यापि प्रहस्य एकत्वं विशेषणम् इत्य-
 ष्यादत्तः), मा भूत् पुनरपि भावनाविशेषणत्वमेव ।
 नहि भावना (एकत्वेन) अविशिष्ट प्रहं विशेष्यं
 शक्नोति । तस्मात् मौलिकेन विधिना अनाकाङ्क्षि-
 ताकत्वं न द्रव्यविशेषणत्वेऽपि संभवति । तथा सत्यपि चेत्
 विशिष्टद्रव्यमप्यप्यते तत् प्रत्यक्षादिमन्तरेण तदनुपपत्तेः
 शक्यमेतद्. स्यात् । अन्युपेत्यापि तु संमार्गवैल्यया नैक-
 त्वमादर्शयन्, स्वानुप्रसन्न प्रहस्यैव एकत्वसंबन्धविधा-
 नात् । ' नहि विधीयमानावस्थाः त्रयः गुणेन संबन्धमानं
 द्रव्यं विशिनष्टि ' इत्युक्तम् अरुणाधिकरणे (३।१।६।१२
 पृ. ६८९ ' विशेषण हि प्रसिद्धं भवति । न च
 विधीयमानावस्थाः त्रयः प्रसिद्धः ' इत्युक्तं पार्तिके एव ।
 तु पृ. १०२७) । तस्मात् तावत् न द्रव्यविशेषणभूतस्य
 प्रहणम् । अथ एतदेकत्वं संमार्गभावनायाः चोद्यते,
 तथापि न गुणत्वेन, नापि प्रधानत्वेन संभवति । तत्र
 प्राधान्यं तावत् अनुपपन्नम् अमूर्तस्य संस्कर्तृमशक्य-
 त्वात् । न च द्रव्यप्रकारेण तस्यकारः, (द्रव्यात्-)
 अन्वत्वात् । प्रहस्य वा अयमेकत्वद्वारेण विधीयते, तस्य
 च स्वयमेव विशिष्टतात् पुनर्विधानानर्थक्यम् । अनुष्ठान-
 धातेऽपि च प्रहस्य आधीय एव समार्गं. प्रत्यभिज्ञायते
 इति न एकाननिमित्तचुद्धिः स्यात् । एव गुणभावोऽपि
 निराकर्तव्यः । कथमरणस्य गुणव्यतिष्ठति चेत्, अत
 आह 'कथद्रव्यपरिच्छेदाद् गुणोऽपि गुण इत्येते ।
 न तु निष्पत्तिसंमार्गगुणो मह इहेष्यते ॥ ' (कथा
 द्वैक्यादीन्द्रव्यपरिच्छेदद्वारा अरुण्य गुणोऽपि कथाद्-

मिष्यते । प्रहस्य तु निष्पत्तिसंमार्गं प्रति अङ्गत्वायोगात् न
 तत्परिच्छेदद्वारा एकत्वस्य संमार्गाङ्गता युक्ता इत्यर्थः)
 अनङ्गमाश्रितो हि गुणोऽपि अनङ्गमेव स्यात् । ' ननु
 प्रधानभूतमपि ' इति (भाग्यम्) । यत् द्रव्यस्य आदौ
 निर्वर्तकत्वं प्रासङ्गिकम्, तद्द्वारेण एकत्वं संमार्गस्य उप-
 परिष्यति । प्रधानभूतोऽपि च प्रहः गुणभूतद्रव्यघर्मे
 क्रियाऽङ्गगुणपरिच्छेदत्वं प्रतिपत्स्यते । नहि शेषमाश्रितः
 शेषः, किं तर्हि । उपकारिणमाश्रितः उपकरोति इति
 सर्वत्र स्थापयिष्यामः । शेषत्वं तु श्रुत्यादिप्रधानमेव
 भविष्यतीति । सिद्धान्तवादी तु चक्षुर्नि उपपद्यमानेऽपि
 अनेकार्थत्वे विशिष्टादस्य असाधनत्वात् न्यवहितो वा गुणो
 वा हातव्यो भवति इत्येवं एकत्वपरित्यागं वदति ।
 (एकत्वस्य क्रियाविशेषणत्वस्य विवक्षानिरासमाश्रयम्
 आश्रित-) न तु एतदेवम् अविश्रितं मयिमुहर्ति ।
 कथम् ? 'अविश्रयोपपन्ना स्यात् सत्यं द्रव्यविशेष-
 णे । संमार्गेण तु संबन्धो न द्वेषाऽपि निरा-
 कृतः ॥ ' यत् तावदुक्तम् अमूर्तत्वात् सकर्तुं न शक्यते
 इति, तत् प्रातिपदिकार्थेऽपि प्रहत्वे तुल्यम्, जातेरमूर्त-
 त्वात् । अथापि न्यक्तिद्वारेण अस्याः संस्कारः, स
 संख्यायामपि तुल्यः । अथ त्थकी कृतो जातेः कृतो
 भवतीति, तथा एकत्वस्यापि । तथा यदि जातिद्रव्य-
 लक्षणार्था, तथा एकत्वमपि । अथ जातेर्मूर्तत्वं द्रव्य-
 न्यतिरेकं चाभित्य छाक्षादेव संस्कार इत्युच्यते, तदपि
 एकत्वस्य अविशिष्टम् । यद्द्रव्यं न च द्रव्ये क्रिय-
 मायः संख्यायाः कृतो भवतीति, तदपि त्वत्वे जाते-
 रविशिष्टम् । अथ प्रहस्यस्य न्यक्तिनाशित्वात् परिहार
 उच्यते, ततः आकृत्यधिकरणन्यायो चाप्येत, नहि अनेक-
 देशकालवर्तिजोतिष्टोमप्रयोगस्यद्वयत्तिर्संन्यानुभो-
 ऽस्ति, अथ सप्ये मध्ये प्रधानः चन्द्रधरो गो न स्यात् ।
 अतोऽवयव सामान्य निश्चितं उपलक्षणमाभ्यतिष्ठत्यम् ।
 न च तत् प्रहत्वादन्यत् धैर्यवति इति तदेव विशेषणत्वात्
 पूर्वमभिधेयमाश्रयते । न च आकारवचनस्य प्रहस्यस्य,
 प्रतिमहम् अवयवधैर्यवियोगस्य किञ्चिन्त्यातिरिक्तत्वव्यव-
 धेयं मिलनत् । न च तत् सामान्यं द्रव्यान्तरेभ्यो
 निश्चयतेतुतेषु चादुहत्वं महत्वात् अन्यदस्ति, तस्मात्

एव सः ॥ अतः पूर्वसमावृत्तव्याख्यात्रिष्टं विवक्षितम् । (पूर्वायु समामु संवत्सरेषु दृक्ताः संभूताः ये न्याख्यातारः प्राचीनाः तैः इष्टं नवीनानां विवक्षितं नाम इत्यर्थः) तेनोच्येत, तथा तेषां स्वनिष्टं स्वविवक्षितम् ॥ ' तस्मात् न्याख्यातृगतमेव विवक्षितविवक्षितत्वमुक्त्यस्य विचारकरणात् वेदेऽपि अविरोधः ।

(वेदक्षेत्रज्ञात्मनो वा विवक्षाऽविवक्षे) ' श्रग्वेदादिसमूहे तु क्षेत्रज्ञा ये प्रतिष्ठिताः । तेषां वाऽयमभिप्रायः स्याद् विवक्षाऽविवक्षयोः ॥ महाभौतिकदेहस्था यथाऽऽत्मानः सचेतनाः । कंचिदर्थं विवक्षन्ति, न विवक्षन्ति चापरम् ॥ तेषामन्तर्गताऽपीच्छा तद्वाक्यार्थविचारिभिः । ज्ञायते शब्दशक्त्यैव स्फुरन्तीव बह्विस्त्रिभता ॥ देहभेदप्रकाराद्य कर्मोक्तवशानुताः । प्रकृत्यारम्भवैचित्र्याद् दृश्यन्ते परमात्मनाम् ॥ पार्थिववायवप्रयायाः शेषतोयायानुमहात् । जरायुजाद्यो देहा दृष्टा भुवि चतुर्विधाः ॥ सूतान्तरानुवदेन तोयेनैव विनिर्मिताः । भ्रूयन्ते वारुणे लोके देहाः स्वच्छाद्गल्लक्षणाः ॥ अन्तरिक्षे च बहवः प्राणिनो वातनिर्मितैः । भ्रमन्ति लघुभिः सूक्ष्मैर्देहैर्भूम्यायानुमहात् ॥ स्वर्लोके तेजसप्राया देहाः शुद्धप्रभाऽन्वितः । आप्यायन्ते विकीर्णैः भानवीयेन तेजसा ॥ ' तथा च नक्षत्रेष्टिवाक्परोषे अभिहितम् ' ये हि जनाः पुण्यवृत्तः स्वर्गं लोकं यन्ति, तेषामेतानि ज्योतीषि, यत् नक्षत्राणि ' । तथा च मनुनाऽपि स्वर्गं लोकं गच्छन् अभिहितः (३।१३) ' तैजोमूर्तिः पशुर्जना ' (ऋजुना यथा) इति । ' तथा ऋषोमशरीरोऽपि परमात्मा ह्युती श्रुतः । इत्येत वारिणा नित्यं यः स्वं ब्रह्मेति बोधितः ॥ रूपस्पर्शादयो वेऽपि महाभूतगुणाः स्थिताः । प्रत्येकमात्मनां तेषु देहाः संभोगदेववः ॥ शब्दब्रह्मेति यच्चेद् शास्त्रं वेदाद्ययमुच्यते, तदप्यधिष्ठितं सर्वमेकैः परमात्मना ॥ तद्यत्वेनात्मनाम्, तेषु चैतन्मातृपृथक्पृथक् । मोक्षयत्वेनात्मनाम्, तेषु चैतन्मातृपृथक्पृथक् । मोक्षयत्वेनात्मनाम्, तेषु चैतन्मातृपृथक्पृथक् । मोक्षयत्वेनात्मनाम्, तेषु चैतन्मातृपृथक्पृथक् ।

प्रतिपादने । विवक्षा वाऽविवक्षा चा ज्ञायते शब्दशक्तिः ॥ विधिशक्त्या गृहीतं यत्, तत् सर्वं हि विवक्षितम् । तथैव तु परित्यक्तं व्याख्येयमविवक्षितम् ॥ शब्दब्रह्मात्मनोऽप्येवं सर्ववेदानुसारिणः । विवक्षा वाऽविवक्षा वा वक्तव्या विधिशक्तिः । अनादिनिघनेऽप्येवं वेदे वेदार्थगोचरे । न्याख्यानां मुख्यवृत्त्याऽपि स्याद् विवक्षाऽविवक्षयोः ॥

' ततश्चेत्तद् ब्रह्मेकत्वं किं वेदेन विवक्षितम् । किं नेति न्यायमार्गेण विचार्ये स्थापयिष्यति ॥ किं तावत् प्राप्तम् ? ' स्यात् कर्मैकत्वयुक्तं यद् विधानं वाऽपि वैदिकम् । द्रव्यरसैक्यं तत् शेषमनुष्ठेयं च कर्तुंभिः ॥ ' एवं विधिप्रतिषेधात्मकत्वात् वेदस्य मानिकश्चित् भ्रूयते, तत् सर्वं तत्संबन्धित्वेन गम्यते । तत्र येन प्रकारेण विधिप्रतिषेधविषयं भवति, तथा सर्वान्मानां शोक्नीयम् ।

तत्र एकत्वात् पक्षः । सत्यं ब्रह्मविशेषणत्वे चयैव ब्रह्मादिविशिष्टभावनाविभो अर्थात् विशेषणेषु विधिर्भवति न तु अन्यथा विशिष्टा विदिता स्यादिति, एवं एकत्वविशिष्टाद्विशिष्टसंभोगविषयत्वाऽनुपपत्तेः अर्थात्पत्न्यन्तरेण एकत्वविधानम् । एव विशेषणमालावामपि तथा संयुक्तसंयोगात्पर्येण सर्वविधिप्रत्ययः । परस्परसंबन्धिषु गुणेषु एकस्मिन् विहिते, अन्यो त्रिणीयते इत्युक्तम् । अथवा यदि नाम ब्रह्मविशेषणं यावत् विधिप्रत्ययो न गच्छेत्, ततः एकत्वेन अर्थात्सत्ता सर्वं विधातृमिष्यते । ततो यथा दशाध्वनि-तदेकत्व-ब्रह्म-संगमगोणाभावनाविशेषणत्वम्, एवं ब्रह्मेकत्वस्यापि प्रतिपादनीयम् । ननु च एकत्वदलक्षणं भूत्वा एकत्वं ब्रह्मविशेषणं गम्यमानं न युक्तं वाक्येन भावनाविशेषणमापादयितुम् । नैव दोषः, विशेषणमात्रात् । ब्रह्मसंबन्धविच्छेदेनैव हि भावनासंबन्धः अवच्छिद्यते । मित्रविपत्तयादौ विशेषणान्तरः । यदि हि तमयथापि तादर्थ्यलक्षण एव आश्रयाभयविशेषणविशेषणत्वेन वा संबन्धः स्यात्, ततः सत्संबन्धविषयत्वं प्रतीयेत, न तु एवमप्यस्ति, ब्रह्मेकत्वोः आश्रयाभयविषयत्वेन विशेषणविशेषणमात्रं भावनाया च ग

न च विभक्तिः पदान्तरम्, स्वातन्त्र्येण अनियतपूर्वापर-
त्वेन च अप्रयुज्यमानत्वात् । गमकत्वात् पदमिति चेन्न,
धृमादिषु अतिप्रसङ्गात् । एकस्मिन्नपि च आख्यातादि-
प्रत्यये अनेकोऽर्थः प्रतीयते इति प्रत्यये पदत्वप्रसङ्गः ।
(अत्र आनन्दाश्रमश्रम्ये 'आख्यातादिप्रत्ययनेकोऽर्थः'
इति मुद्रितम् । अस्मादिषु वाक्यार्थानुसारेण विपरि-
वर्तितम् । 'प्रत्यये नैकोऽर्थः' इति वा छेत्तव्यम्) ।
पदमिति च लौकिकः शब्दः, स यत्र लोकेन प्रयुज्यते,
यत्र च स्वार्थमिः स्वयंते, न ततः अपनेतुं शक्यते ।
'मुद्रितपदम्' इति च स्मृतिः (पा० १।४।१४) ।
तमेव च पदशब्दः प्रयुज्यते । तस्मात् पठवि-
प्रत्ययवमुदाय. पदम्, नावयवः । अमुपेत्यापि ह
'विभक्त्युपात्तकर्तृत्वविषयता चेदिहेतुव्यते । संख्या-
ऽपि तदुपात्तत्वात् शक्या न विषयक्षित्वात् । अवि-
वशाया शब्दस्य अशुभत्वमाभावीते । 'यावच्छ्रुतो-
ऽपि शब्दः सन् नादरुतः परिकल्प्यते । तावत्
तदुक्तमर्थे को वाक्यार्थादपनेत्यति ॥' तदिह यदि
तावत् संख्यापरित्यागात् विभक्तिः परित्यक्ता, ततः
कर्मत्वपरित्यागोऽपि प्राप्नोति, ततश्च शब्दस्य संस्कार्यत्वं
हीयते । प्रयोजनवत्त्वात् संस्कार्यत्वमिति चेन्न, कारक-
विभक्तिमन्तरेण क्रियासंबन्धाभावात् । नहि अविभक्ति-
कस्य 'ग्रह' इत्येतावतः 'संमार्गि' इत्यनेन संबन्धः
अवकल्प्यते । ततः अवश्य कर्मत्वं विवक्षितव्यम् ।
अतश्च आहवाया विभक्तौ एकदेशपरित्यागाभावात्
संख्याविषया बुद्धिकारा, इति अशक्यः सर्वथा संमार्गः ।
तथाहि 'संमार्गो यदि सर्वेषाम्येकत्रस्यैवविषयः ॥
न कस्य चिद्भवेदेव प्रहृक्मोविषयः ॥ नष्टोऽस्मिन्
पदे युक्तं प्रकृतौ प्रत्ययेऽपि वा । इरुतादरुतस्व-
संबन्धो, विरोधात् सदसत्त्ववत् ॥ इरुतशब्दा-
मिषेयानां नार्थानां युगपत् तथा । प्रहृणाप्रहृणो
युक्तमर्थेषुबुद्धिप्राप्तवत् ॥' (अर्थे युक्तुट्टयाः
पश्यते भ्रंशार्थम्, अर्थे च स्थाप्यते प्रवचार्थम् इति
मथा न युक्तं शक्यं वा तदर्थ इत्यर्थः) ।

(आधितं सिद्धान्त समादावति-) अत्र प्रतिविधीयते ।

'संज्ञोति हि प्रधानस्य विस्पष्टा सर्वसंक्रिया ।

गुणभूतविषयता तु न द्वितीयाविरोधतः ॥' यदा हि
प्रदेशबोधेशेन संमार्गो विधीयते, तदा उद्दिश्यमानयोः
परस्परसंबन्धाभावात् प्रत्येकं वाक्यपरिष्कारात्प्राप्तवत्
एको वाक्यभेदः । उपादेयानात्वे पुनः सर्वविशिष्ट-
भावनाप्रयोजनत्वात् एककार्यत्वे सति आज्ञस्येनैव एक-
वाक्यत्व स्थात् । अस्मिन्नेव च पक्षे प्रधानभूतक्रिया-
वशीकारात् विशेषणानामन्योन्यनियमसिद्धिः । उद्दिश्य-
मानानां पुनः अपवशीकृतत्वात् प्रत्येकं क्रियाग्रहणसाम-
र्थ्यात् क्रियैव वशीकृता तैराकल्प्यते इति एकैकस्य
अन्योन्यनिरपेक्षस्य कर्तव्यता अवगम्यते । तदिह ग्रहः
एकाननिरपेक्षः संस्कर्तव्यः, एकत्वमपि ग्रहनिरपेक्षं संस्कर्-
तव्यम् । तत्र यदि तावत् ग्रहणतमेव एकत्वं संस्क्रियते,
ततः सापेक्षकरणत्वात् उभयोः निरपेक्षसंबन्धावधूतं प्राधान्यं
विहन्येत । अथ इ-शब्दात्प्रगतम्, तत्र शयते किमिति ।
नहि ग्रहवत् किञ्चित् एकं नाम प्रकरणे पदयाम् ।
यदेव हि एकम्, तदेव अन्यापेक्षया अनेकम् । न च
अवच्छेदे कारणं किञ्चिदस्ति, येन अन्यनिरपेक्षत्वेन
एकमवधार्यते । ननु उच्यते यत् एकवचनान्तशब्द-
चोदितम्, तत् एकं भविष्यति । न, तेषामपि बहुत्वात्
'त्रिम्' इति निरूपणाशक्तेः । अथ सर्वेषां कस्मात्
भवति ? न, तत्रापि चोदितग्रहणचोदितकरणप्राप्तेः ।
तथाहि, 'यदि तावत् विकल्पेन किञ्चित् संस्कृत्य
विद्यति । अन्येषां चोदितं सन्तं विना हेवोस्तत-
स्तज्जेत् ॥' गुणभूतेन हि एकेन एकवचनान्तं क्रिया
साध्यमाना नाम्यप्येते, इति यत्किञ्चिदपि उपादाय
शुभार्थः इत्यः स्पष्टः । प्राधान्ये पुनः यदेव एकत्वपूर्णं
न गृह्यते, तस्यैव वैयर्थ्यं प्रसज्यते । यदि तु अन्यदपि
संस्क्रियते, ततः अनेकैकत्वसंनिपातात् संख्याऽन्वयप्रयोजने
सति भुक्तेकत्वपरित्यागेन अनेकसंस्कारात् भुक्तं हीयते,
अशुभं च परिगृह्यते, वीच्याऽपैश्च कल्प्यते 'एकैकं
संमार्गि' इति । ज्ञान्युद्देशेन शुभार्थादिगुणान्तरोद्देशेन वा
संस्कारे विहितेन संस्कारावपि न जातिगुणान्तरापत्तिर्भवति ।
तथाहि 'न ग्रहान्तरसंमार्गो तस्माज्जात्यन्तरोद्भवः ।
संख्याऽन्तरवदित्येवं नैवाष्टिचिर्विरुप्यते ॥' तत्र
पठ्यत् स्यात्, सर्वेष्वपि संस्क्रियमाणेषु अनुदानवैलयायाम्

वा, स निवारयित्वाः' इति । तत्र यदि भक्षणं निमित्तत्वेन विधीयते न श्रमाकारसम्बन्धः, ततः काकोऽपि आगच्छन् निवारयति, श्रुपमाणेऽपि शुचि मागरे वा श्रमाकार-संबन्धस्य निमित्तत्वेन निविधीयमानत्वात् । एवमि-
हापि एकत्वसंबन्धस्य अविधीयमानत्वात् श्रुपमाणेऽपि एकत्वे ग्रहणार्थं संयुज्येतेति । न चात्र द्रव्यैकत्व-संबन्धविधायकः कश्चित् शब्दोऽस्ति । ननु 'संमार्गि' इति (अस्ति विधायकं पदम्) । नहि एतत् द्रव्यैकत्व-संबन्धस्य विधायकम् । कस्य तर्हि ? द्रव्यसंमार्गसंबन्धस्य विधायकम् । एवं भ्रूया स्वपदार्थो विहितो भवति, इतरथा यान्येन परपदार्थो विधीयते । श्रुत्वसंभवे च वाक्यं क्रमते, न संभवन्त्या श्रुतौ । अतः अविधीयमानं विनोपपत्त्वेन एकत्वं न द्वितीयादीन् प्रतिपेदयु-
मर्हति । एवं सति न द्वितीयादौ संमार्गादि क्रियमाण-मचोदितं भवति, प्रतिपिद्धं वा । यथैव हि तत् एकस्य श्रुतमवगम्यते, तथा द्वितीयादेरपि । अयं च अपरो दोषः न तत् एकत्वं द्रव्यस्य संमार्गादौ विषये नियम्येत । नहि संमार्गादिः परित्ना द्रव्ये एकत्व नियम्येत, तस्य विशेषणत्वेन भवति । विधीयते हि अत्र संमार्गादिः, न प्राप्तौ लक्षणत्वेन द्रव्यस्य आम्नापत्ते, नहि यौगपद्येन विधानं शक्यते लक्षणत्वेन च उद्योगितुम् । प्रसिद्ध-संबन्धो हि शनोति स्मृयितुम् । न च अविहितः पूर्व-जातीयकः शब्दः परमस्य प्रसिद्धसंबन्धो भवति । विधीयते च संमार्गादिः । तस्मात् न विनोपकः । न चेत् विनोपकः, न द्रव्ये एवयं नियम्यते इति शक्यमाश्रयितुम् । अथ एकं संमार्गं उच्यते, तथापि द्वौ गतिः स्यात्, एकत्वं प्रधानं संमार्गो वा । तत्र उभयमपि अनुपपन्नम् । न तावत् एवमेव संमार्गः शक्यते कर्तुम् । न च द्रव्ये क्रियमाणः एकत्वस्य उपकरोति केन चित् प्रक्षारेण । न च एकत्वस्य उपाहृतेन किञ्चित् प्रवोचनमस्ति, नहि तत् युगभूतं भूतम् । अथ एकत्वं संमार्गं प्रति युगभूतमिति, तदसि न । कथम् ? अनूतोत्पत्तौ । नहि तत् संमार्गं निष्पादयति । यद्यपि अन्यत् अमूर्तं किंचिन् निष्पादयति साधनं विधि-
पत्, तथापि एतत् न भवितुमर्हति । नहि अत्र ग्रहः संमार्गाद्यः, संमार्गः अत्र प्रत्यक्षोद्यते, स हि प्रवोचनत्वात् ।

कल्प्यप्रबोजनः संमार्गः । यदि ग्रहः संमार्गस्य उपकुर्यात्, तत् उपकारिणः उपकरोति इति संमार्गस्य उपकारकमेकत्वं भवेत्, न तु एतदेवम् । तस्मात् एकत्वसंमार्गायोः असं-
बन्धः । ननु प्रधानभूतमपि ग्रहादि, संमार्गं निष्पादयत्येव, अतस्तत् साधनम्, तस्य विधीयत् तत् उपकरिष्यति । यथा इन्द्रार्थे दधनि पवति च प्रणीताधर्माः पाके उपकुर्वन्ति, परिवानार्थं च परिषौ यूपधर्मा बन्धने । तस्मात् अयमवगमयिः इति । अत्रोच्यते । न ब्रूमः अतदर्थं साधके न शक्यन्ति उपकर्तुमिति, किं तर्हि ? यदा प्रधानमूर्तं ग्रहादि लक्षणत्वेन उच्यते, न तदा एक-
त्वस्य ग्रहादिना संबन्धः, न संमार्गादिना इति । कथम् ? यावदिह लक्षणत्वेन किञ्चिदुच्यते, संबादस्तत्र भवति, न तु तत् विधीयते विज्ञानाय । किमर्थं तर्हि उच्यते ? अन्यत् तस्य किञ्चित् विधाविष्यते इति । तदेतत् ग्रहादि लक्षयित्वा, तस्य संमार्गादि विधीयते । तत् यदि एकत्व-संबन्धः अपरो द्रव्ये संमार्गादौ वा विधीयते, द्वयोः संबन्धयोः विधानात् भिद्येत वाक्यम् । अयौच्यते ग्रहादि लक्षयित्वा तस्य एकत्वसंबन्धो विधीयते, न संमार्गादि-संबन्ध इति । तथा च संमार्गादीनामवगमनं प्रमादः इति अभ्युपगतं स्यात्, न चैतदेवम् । तस्मात् उपाध्या-
नेकत्वसंबन्ध असंबन्ध इति । एवमेतत् एकत्वं ग्रहस्य न किञ्चित् उपकार करोति न संमार्गाय, एवमेव सत् अन्यत् । तस्मात् नैतत् किञ्चिदपि कर्तुं विवक्ष्यते इति सर्वथा ग्रहादीनां संमार्गादि कर्तव्यमिति । कुतः । सयो-
गतोऽविरोधात् प्रकरणविरोधाच्च । यदि अविपश्चित-
मेकत्वम्, कथं तर्हि एकत्वसंयुक्तार्थे, (स एवाह-) ननु बहुषु विवक्षितेषु बहुवचनेन भवितव्यम् । उच्यते । न यथम् एतत् विचारयामः एकत्वसंयुक्तारपितस्य बोधा-
रयितव्यमिति । उपाध्यायैव सति किं प्रतिपत्तव्यम् एक-
त्वस्य संमार्गादि उक्त सर्वेभ्यः, तस्य सर्वेषु इति स्थापि-
तम् । अतएव न विभक्तेः यवनमेव एक प्रवोचनम्, किं तर्हि कारकसंबन्धोऽस्ति । अविपश्चिते एकत्वे कारकसंयुक्तार्थ-
मन्वोधारणं भवितव्यम् । तस्मात् तत्रार्थकम् । अविप-
ग्रहः प्रतिपत्तिर्कार्यः, एकत्वं विभवत्यर्थः । किमत्र यदि
एवम् । एतदत्रो भवति, प्रातिपत्तिर्कार्यं हि विभक्तिः

भावः इत्यादि पूर्ववदेव योजनीयम् । तृणानि इत्येतदपि बहुवचनमविवक्षितमिति स्यात्स्येयम् । तथा 'सिद्धे श्लोके' इत्यादिषु । यदि तावत् मित्रत्वैकत्वयोः नियोगविकल्पसमुच्चयादिभिः निमित्तात्वं सप्रमा उच्येत, ततः प्रत्येकं वाक्यपरिमार्गसिः परस्परसंबन्धाभावः । अथ एकत्वमुपादेयत्वेन प्रतिपाद्येत मित्रमनुपादेयत्वेन, ततो यद्यपि शुण्वप्रधानत्वविरोधो नास्ति, तथापि पूर्ववदेव विरोधः । एकत्राक्यत्वे नानाकारत्वं नाम (उपादेयत्व-उपादेयत्व-भक्तम्) इत्यविवक्षा । सत्यां च आकाङ्क्षायां विवक्ष्येत । सा च उपादीयमानेषु आकाङ्क्षा उपजावते, नोद्दिश्यमानेषु । उद्दिश्यमाने हि प्रातिपदिकार्थसंबन्धि-मात्राप्रक्षित्वात् न संख्याऽऽकाङ्क्षा, प्रमाणान्तरादेव विज्ञातसंख्यत्वात् । अतो यादृश ग्रहादि प्रमाणान्तरे (रेण) अवच्यते तादृशस्य संमार्गादय इति निश्चीयते । सर्वलक्षणेपु प्रतीतिमात्रोपयिकत्वात् अनुदानानान्वत्त्वम् । तथा 'शोऽसं ह्युज्ज्वला इत्येत तमानय' इत्यादिषु वासःप्रभृतीनाम् । तत्र यावत् विना अनुदानं न सिध्यति तावत् उपादातन्मय, इति ग्रहादिमात्रं परिगृह्णते । 'ननु बहुषु विवक्षितेषु' बहुवचनम् इति अविवक्षितोऽपि अविद्यमानोऽर्थः न शक्यो वक्तुमिति मन्यते । तत्र येदस्य नित्यत्वात् यथोचरितायान्वेषणमात्रे पुरुषाणां स्यात्परः, इति न कर्तव्यं परंपरानुच्यते । तेन प्रातिपदिकार्थानुसङ्गार्थं विभक्तिः इति द्रष्टव्यम् । कारकमदौचित्यता चा सती नान्तरीयकत्वात् संख्या प्रतिपादयति । यथा प्रकाशनायै प्रवृत्तिलोऽपिः इन्धनं भस्मीकरोति, एवमत्रापि 'प्रपमं वा नियम्येत' (११।१।८।४३ कपिञ्जल) इत्येवं कर्मत्व-प्रतिपादकमेकवचनम् । 'यस्य पुरोडाशी' इत्यादिषु च आविकारिकं हविरमपयवत् द्विवचनम् । अन्यथा हि 'मुत्वं वा' (११।२।८।२३) इति कदाचित् आग्नेय-महगमनातिः स्यात् । 'अपिच प्रहः प्रातिपदिकार्थः' इति । यदा अन्विष्टमणमपि क्रियासंबन्धित्वं न घटते, तदा तस्यायामविवक्षया वर द्रव्यविशेषणमेवेदम् इत्यभि-प्रायः । तत्र च संमार्गः तेन विनाऽपि अग्निगुणः । आवि-संख्या नैवा प्रत्येक संसृष्टमणमप्यकिमता सा समर्पनीया ।

चोदिते तु परार्थत्वाद् यथादरुति प्रतीयेत । १५॥ भाष्यम्— अथ बहुक्तम् 'यथा पशुमात्ममेत इत्येकः एव पशुः पुंपशुश्च आत्मभ्यते, एवमिदमपि' इति । अस्त्यत्र वैपरीत्यम् । इह ग्रहार्थः संमार्गः, तत्र पुनः यागार्थः पशुः । किमेवं सति भवति ? यो यागार्थं परिच्छिनत्ति, स यागस्य उपकरोति, अपरिच्छिद्येन न शक्यो यागः कर्तुमिति । न ह्य अत्रेण केन चित् विशि-द्येन संमार्गः कर्तव्यः, यत् ग्रहं विदिषत् संमार्गस्योप-कुर्वात् । पशोश्च एतदेकत्वं यागं प्रति उपदिश्यते । ननु उक्तं प्रातिपदिकार्थगतं स्वार्थं विभक्तिः ध्रुयेव अभिवदति इति । यागे एतत् वाक्येन निषास्यति, तत्र वाक्यात् ध्रुतिर्बलीवती इत्युक्तम् । सत्यम् । यत्र श्रोतः अभिसंबन्धो विद्ययते । अविवक्षयमाणे च वाक्यावगतः सन् अपर्युदसितन्म्यो भवति । तस्मात् एकः (पशुः) पुंपशुश्च आत्मभ्यते इति । अर्देकत्वं न संमार्गस्योपकरोति इति न ग्रहं शक्नोति विशेष्टम् । तस्मात् अविवक्षिमिति । वा— पशो पुनः इत्यस्य निष्प्रयोजनत्वात् सक्तुवत् अविवक्षिता ईशितार्थया द्वितीयया कारकतामान्यं लक्ष-यित्वा तद्विशेषाकाङ्क्षायां सत्यां भूतमन्मसक्तुकारणस्यकर्म-संयोगान्म्येन (भूतमन्मसक्तुकारणे भूतं मन्मनोवदित्यते इति भाष्योक्तः 'द्रव्याणा कर्मसंयोगे' (१।१।१।१) इति सूत्रोक्तश्च एक एव न्यायः उक्तोऽन, न मित्रौ) कल्पत्वेन गुणाभावे अव्यगमिति सर्वेषामेव जातिद्रव्यसंख्यालिङ्गाना भावना यागं च प्रति उपादीयमानत्वात् अवैरूप्येण विशिष्टैकभावनाविधानात् अपर्याप्तिलम्बनविशेषणविध्यन्त-राविर्भावाच्च द्रव्यवाच्यत्वशिद्धिः ।

श— एवं विभक्तिविकरणैः (६।१।४-५-६) क्रमेण संस्कारद्रव्यगुणानां यथासंयोगं व्यवस्था उक्ता । सयोग एवेदानीं चिन्त्यते किं विवक्षितविशेषणनेन शेषिणा शेषस्य संयोगः, किमविवक्षितविशेषणनेति । 'तत्र द्रुविबलाद् यद्दत्तं संख्योपादेयगामिनी । विवक्षिता, सद्योद्देश्य-गता द्रुत्वविशेषतः ॥' इति प्रामेऽभिधीयते 'उद्देश्यलक्षणं जातिर्यद् द्रव्यं लक्ष्यते तथा । तस्याङ्गमेव संमार्गः सर्वस्येति विनिश्चयः ॥' ... न चैकमित् वाक्ये संमार्गविविः परिसंख्या च संभवति, वचनमप्यभिदेदात् । न चास्य विधिरपि संभवति । कुतः ।

नियोग-विकल्पादिरूपा प्रथमा अष्टपथी, किं ग्रहविशिष्टः संमार्ग एव, एकत्वमेव वा इत्यादिरूपा द्वितीया, किं एकत्वविशिष्टो ग्रह एव, संमार्ग एव वा इत्यादिरूपा तृतीया, किं ग्रहविशिष्टम् एकत्वमेव, संमार्ग एव वा इत्यादिरूपा चतुर्थी, किमेकत्वविशिष्टः संमार्ग एव, ग्रह एव वा इत्यादिरूपा पञ्चमी, किं संमार्गविशिष्टमेकत्वमेव, ग्रह एव वा इत्यादिरूपा षष्ठी । इति पूर्वोक्ताभ्यः तिस्रभ्यः अष्टपथीभ्यः अन्याः षट् अष्टपथ्यः विचार्याः इत्याह-) ' तथा कृत्वा द्वयोः पूर्वं विशेषणविशेष्यताम् । तृतीयेन सहैकेन तादृश्येव विचारणा ॥ ' (कर्पा) ।

• (ग्रहवदेकत्वयोः संहत्य, प्रत्येकं वा संमार्गान्वयः इति विवेकान् उपदेयत्वोद्देश्यत्वे अपि विचार्य इत्याह-) तथा ' किमुपादेयता तेषां स्यादथोद्दिश्यमानता । संमार्गं प्रति संहत्य प्रत्येकं वा समागमे ॥ ' (कस्मिन् पक्षे संहत्यान्वयः, कस्मिन् वा प्रत्येकमित्यपेक्षायामाह-) ' तत्र क्रियाप्रधानत्वे साहित्यं द्रव्यसंस्कारयोः । सकृच्च तादृशी कृत्वा कृत्वा कर्ता कृती भवेत् ॥ ग्रहैकत्वे यदोद्दिश्य संमार्गं उपदिश्यते । एकैकस्मिन् समाप्येते क्रियावाक्ये तदा तयोः ॥ '

(उद्देश्यतोपादेयत्वयोरपि विशेषणत्ववत् विचारयन्तरेण असिद्धेः उद्देश्यत्वे तावत् (१) किं ग्रह एव उद्देश्यः संमार्गं प्रति, (२) एकत्वमेव वा, (३) अथ ग्रहो वा एव वा, (४) अथ ग्रहश्च एकत्व च, (५) अथ ग्रहैकत्वयोः संबन्ध, (६) अथ समुदायः, (७) अथ एकत्वविशिष्टो ग्रहः, (८) अथ ग्रहविशिष्टमेकत्वम्, इति विशिष्टा अष्टपथी विचार्या इत्याह-) ' तत्रापि तु ग्रहस्यैव संमार्गः किं विधीयते । एकत्वस्यैव किम्, किंवा विकल्पेन द्वयोरपि ॥, किं समुचितयोः, किंवा संबन्ध-समुदाययोः । किं वैकल्यविशिष्टस्य ग्रहस्यैव विधीयते ।, प्रहेण वा विशिष्टा किं संख्यां प्रति विधीयते ॥ '

(उपादेयत्वेऽपि ईदृशेव अष्टपथी विचार्येत्याह-) ' क्रियां वा प्रमुपादानं किं ग्रहस्यैव गन्वते ।,

एकत्वस्यैव किम्, किंवा विकल्पेन द्वयोरपि ॥, किं समुचितयोः, किंवा विकल्पेन द्वयोरपि ।, किं समुचितयोः, किं वा संबन्ध-समुदाययोः ।, किमेकत्वविशिष्टस्य ग्रहस्यैव विधीयते ।, किं वा ग्रहविशिष्टैकसंख्या संमार्गगामिनी ॥ '

' एवं संदेह पतामिर्बचनव्यक्तिभिः कृते । उपादेयतया संख्यां विधेयां मन्यते परः ॥ येनयेन प्रकारेण संख्योपादीयते ग्रहे । संमार्गं वा विधीयेत् स तत्रापादयिष्यति ॥ यथा बोद्दिश्यमानत्वे विधानं देशकालयोः । क्रियाद्वारं तथैव स्याद् ग्रहत्वैकत्वयोरपि ॥ यांयां स वचनव्यक्ति विधेये रचयिष्यति । वाक्यभेदेन तांतां तु सिद्धान्ती दूषयिष्यति ॥ प्राधान्यात् ग्रहस्तापशुपादेयो भविष्यति । तद्वशात् तस्यैकत्वमुपादानं न शक्यते ॥ ग्रहं बोद्दिश्य संमार्गविधानाश्रयणे सति । तन्मात्रक्षीणशक्त्यादेकत्वं न विचारयते ॥ न तावत् तद् ग्रहे शक्यं विधातुमनु-श्रुते । द्वौ तत्रावर्तनीयो हि स्यातां ग्रहविधायकी । ध्रुवं विधीयमाने हि संबन्धे ग्रहसंख्ययोः । ग्रहसंमार्गसंबन्धादधिकेऽर्थे विधित्सिते ॥ ग्रहोऽप्यावर्तनीयः स्यात् संबन्धद्वयसिद्धये । विधायकञ्च नैकेन विधिना वा हि सिध्यते ॥ विदधद् द्वौ हि संबन्धौ मुनापदा क्रमेण वा । द्विरनुचार्यमाणस्तौ विद्ध्यन्त प्रत्ययः फथम् ॥ संख्यासंमार्गसंबन्धौ ग्रहोऽपि प्राप्नुवन्तुभौ । द्विरनुचार्यमाणस्तौ प्राप्नुयात् सकृच्छ्रुतः ॥ ग्रहे विधाय संमार्गं क्षीणमुच्चारणं यदा । तदैकत्वविधानाय कार्यमुच्चारणान्तरम् ॥ पुनरुच्चार्यमाणश्च समाप्तायाद् पथिः रिपतः । प्रत्ययः पौरुषेयत्वाद्भ्रमां प्रसज्यते ॥ सर्वप्रकारमन्विष्टं पचनव्यक्तिभिः प्रयक् । न शक्यते विधातुं चेदेकत्वं न प्रहीयते ॥ केन चित्तु प्रकारेण विधिरस्य भवेद् यदि । ग्रहादिदनुष्ठाने क एकत्वं परित्यजेत् ॥ तत्र क्रियाप्रधानत्वे तद्विशिष्टविधेयत्वम् । विशेषणविधानं स्यात्तर्पणविधयोरनुष्ठानम् ॥ यदि क्रियाप्रधानत्वं लभ्यते पूर्वपक्षिणा । ततः सर्व-

प्रहन्यायः

द्वयस्थलेऽपि यावन्वीचाधिकरणन्यायेन (२४११) निमित्तस्य फलद्रवाद्येपकत्वात् वाक्यभेदापत्तिर्दृष्टव्या । यथा च निमित्तद्रवेण नैकरूपेण फलस्थानेपस्य कौस्तुभे स्थम् । अत एव निमित्तफलस्थले निमित्तसंस्कारस्थले वा एक-कर्मफलमहात्मात्र वाक्यभेदः । न वा कालदेशाद्युद्देशानेकत्वे सः । यथाऽपि फलद्विधादित्यस्य नैकबोध-विषयता, तथा कौस्तुभे स्थम् । अतश्च तत्साहित्यविव-धायां वाक्यभेदो दुष्परिहर एवेत्यन्यत्र विहारः । ननु तथापि नैकवादीनामतिवधा, संसर्गमभयनायां गुणत्वेन विनयोपपत्तेः । न च एवमेकत्वात् द्वितीयया फलत्व-लक्षणात् महारोच प्रपाण्यामिषानद्वैतत्वापत्तिः, युगपत् बुद्धिद्वयविरोधापत्तिश्चेति वाच्यम् । ईप्सितानीप्सित-साधारणकर्मत्वमात्रे द्वितीयायाः शक्तत्वेन प्रमाणात्तदप्य-विरोधावगमेऽपि ऐकरूप्येण तन्मयोप्यन्वयोपपत्तेः । न चैवमपि संसर्गाद्भूतस्यैकत्वस्य तदनङ्गभूतमहत्कारकत्वा-संसर्गः, अङ्गत्वात्तन्मात्रेऽपि संसृष्टितामगनेन 'अग्रम्' इति मन्त्रे स्वर्गस्यैव मन्त्रस्यापि द्वारत्वोपपत्तेः । अतश्च विवक्षितमेकत्वम् । इति चेत्, गुणभूतैकत्वचयानुसारेण प्रत्यये वरणत्वलक्षणाऽङ्गीकारस्य युगपद्बुद्धिद्वयविरोध-वैरूप्यादेश्च अन्यस्यत्वात् । तदप्रमत्तत्वात्के तस्मिन्नेव पाशापिस्त्रन्यायेन (१११४) लक्षणाभावात् । न चेत्पितृनीप्सितसाधारणकर्मत्वमात्राभिधानात्तत्कालेन-प्रवृत्तः, तथात्वे निवृत्तेःकर्मक तन्मन्त्रप्रवृत्तेन वाक्य-भेदापत्तेः । अतश्च गुणत्वविद्वयार्थे लक्षणाऽऽश्रयणे पूर्वोक्तदोषानुपेक्षेकरूपचर्चं यदुल्लेख्यार्थं सन् साधुत्वाय-मनुपादः अविश्रुतिः । यथा चैवं एति 'अष्टवर्षं नाशानुपवनवीन' इत्यादौ अष्टवर्षत्वादेर्विविधा तथा कौस्तुभे एवोपकारितम् ।

मण्डन— ' न भवत्य विवक्षितम् । ' ६.

शंकर— ' प्रहेक्यविवक्षु न । '

० महत्पाण्ड्यासाः पुनरेव येन जनेन विद्विषाः, तेनैव जनेन कामदेदे तरुद्रभूतनि क्षोत्राणि प्राधान्येन विद्विषाः, तेनैव च जनेन उत्तरामये क्षोत्रप्रपनभूताः ज्ञानः पठिताः । सु. पू. ६४१.

० महद्वाच्यः अपूर्वविधेयगहनक्रियां ज्ञेते (चाईस्पत्यः प्रहः इत्यादौ) । पृ. १०४३. ० महद्वाच्यः पूर्वे ग्रहे भवति, तेन न शक्यानि न्यूनानि पात्राणि ग्रहीतुम् (उक्त्याप्यिषु) । भा. ३।३।११२९.

० महत्संसारज्ञेन्यायः । महत्स्याम एवायम् । के.

० महत्समुच्चयन्यायः । बृहस्पतिस्वादौ औपदे-शिकैर्वाहैस्पत्यादिग्रहैः आतिदेविकानामैन्द्रवायवादिग्रहाणां समुच्चयः ॥

सर्वत्र तु महाज्ञानमधिकं स्यात्, प्रकृतिवत् । १०।४।३।३ ॥

भाष्यम्— बृहस्पतिसत्त्वे धृयते ' गार्हस्पत्यं महं यद्वाति ' । विद्युवति ' अर्के ग्रहं यद्वाति ' इति । महाप्रते ' शुक्रं ग्रहं यद्वाति ' इति । अथमेवे ' वीवर्णराजताम्यां महिमानी ग्रहो गृह्णाति ' इति । सन्ति तु प्रकृतौ येन्द्रराष्यवाद्यो ग्रहाः । ते इह बोधयेन प्राताः । तत्र संशयः वैकुण्ठेति निवर्त्यन्ते, उत अनिवृत्तिः समुच्चय इति । किं प्रतम् ? प्रत्यक्षभुता वैकुण्ठाभेदकप्रतात्त्वात् प्राकृत्यात् निवर्तयितुमर्हति । अस्ति हि तेषां प्रकृतिच्छिन्न महत्वादेन संयोग इति । एवं प्राते, भूमः । तत्रतत्र सर्वत्र महाज्ञानमधिकं भवितुमर्हति । प्राकृतस्य अनिवृत्तिरिति । उतः ? उभयेषां प्रमाणावगतत्वात् । चोक्तोऽपि प्रमा-णम्, प्रत्यक्षभवनमपि । महत्वाच्यः प्रकृतिच्छिन्नमिति चेत्, नैवम् । यदि महत्वाच्यमुच्चयं गुणो विधीयते, ततः प्राहुता एव महा गुणविकृता भवेयुः । अथ मह-संक्षेपेन अग्रहो विधीयते, ततो महत्कार्यं सर्वते इति प्राकृतं निवर्तयेत् । यथा रत्नेकाळी मूयः इति । अन्यः पुनरेव अष्टवर्षो मद्रणचनः । अर्के नाम महं गृह्णाति, महिमानी नाम ग्रहो गृह्णातीति । ज्ञान अपूर्वं मह-क्रिया विधीयते । तस्मात् महत्वाच्यभेदनाल्लिङ्गम् । एकापानां हि विरक्तो या वायो वा भवति । न येषां वैश्वेदेरेकार्यत । ननु प्रागनिर्हृतयोः ह्ये, तेनैवमेकार्य-तेति । उच्यते । यानं प्रति शंखत्वात्पि पते, न निर-पेक्ष एतैक एषां साधकः । नहि एषां एवमेव वाच-संक्षेपः अर्केण पतेति, शुद्धेण पतेतेति । कथं तर्हि ? प्रतीणचनः एषां महत्कः । स च संनिदितानाम् । न च

निवृत्तिर्भेदपक्षवत् । अग्रवृत्तयैव तस्मिन्ने, प्रवृत्तो हि निवर्त्यते ॥ न च गर्दभधन्वन्त्यां प्राप्नोऽनु-
 नितश्रुतिः । मन्त्रो येन निवर्त्येत वाजिरञ्जुपुनः-
 श्रुतिः ॥ शीघ्रश्रुत्या पुरा प्राप्ते पश्चिमा स्यात् पुनः-
 श्रुतिः । न गर्दभश्रुतिप्राप्त्या युक्ता त्यश्चपुनः-
 श्रुतिः । अश्वश्रुत्यैव शीघ्रत्यान्मन्त्रे प्राग् विहिते
 सति । निराकाङ्क्षीकृतान्नाये तथा प्रकरणि-
 न्यपि ॥ लिङ्गप्रकरणद्वारा श्रुतिर्नैवानुमीयते ।
 सत्यामप्रापितायां च मन्त्रप्राप्तौ गर्दभे ॥ सोऽय-
 माभाणको लोके ' यद्येन हृतं पुरा । तत् पश्चाद्
 गर्दभः प्राप्नुं केनोपायेन शक्नुयात् ॥ ' प्रयोजनं तु
 प्रत्यक्षश्रुतेरालोच्यते यदा । भयला किं प्रभुत्वेन
 निरुद्धा लैङ्गिकी इरुतिः । यदाऽनुमितवाऽप्येव
 इरुत्याऽश्वरानां प्रति । प्राप्नुयादेव मन्त्रः किं
 त्वरया विहितस्तथा ॥ सत्यं त्वद्विदितस्यारव
 इरुतिर्नोऽस्त्वानुमानिकी । तथापि तस्मिन्नेष्य
 किमधिकं तव ॥ यद्यश्वरानामप्राप्तिं फेयलामानु-
 मानिकी । प्रत्यक्षश्रुतिवत् कुर्यात् ततः सा स्याद-
 नर्थिका ॥ लिङ्गानुमितया इरुत्या प्राप्नुयाद् रशना-
 द्वये । स मा प्रापन् संयत्स्यै प्रत्यक्षां स्वरिता
 इरुतिः ॥ फेयलाश्चाभिधान्यां हि विधिः प्रत्यक्षया
 यथा । न स्यात् तथाऽनुमानिकया श्रुत्येत्याम्नायते
 ह्यसौ ॥ अवध्यापुनरुक्त्यात् प्रत्यक्षाऽर्थवती
 इरुतिः । तस्यां सत्यां निराकाङ्क्षान्मन्त्रान्नाऽनु-
 मीयते ॥ यद्यस्य विनियुक्तस्य प्रत्यक्षा स्यात् पुनः-
 इरुतिः । तलभ परिशंखानात् प्रसज्येत त्रिदोषता ॥
 यदा तु प्रतिमद्वत्यात् सामान्यविनियोगकृत् ।
 तेष चेच्छ्रुतिरस्तीह न प्राप्नोति त्रिदोषता ॥
 तद्विं परिसंयथेति सूत्रेऽभिन्नुपवर्णितम् । निर्दा-
 पत्यं तथैवेह वाक्यं न पुनरुपया ॥ ' (यथाभूत-
 भाष्यपुत्राद्वरपरि-) ' तलभ भाष्यकारेण
 यद्विदोषमचिन्तितम् । वाक्यमद्वयान्तम्, तत्र
 कर्मणोऽतीव नादरः ॥

न च एतन्मन्त्रप्राप्तविधिः तद्वत्, संमार्गसं-
 गतमन्त्रविधानोऽपीत्यल्लिङ्गात् विधादव्ययं । यथा

ओदनोपघातनिकारणविधिपरे वाक्ये श्रुतानामपि
 श्रमार्जारादीनामविधौवधानत्वात् अवियोगवत् । कुनः ?
 ' नह्यन्नमक्षणाद् रक्ष्याः श्रमार्जारादयोऽत्र नः ।
 तुल्यान्नाघोपघातात् काकादेरपि चारणा ॥ ' तथा चाह
 ' काकेभ्यो रक्ष्यत्वामभिमिति मालोऽपि चोदितः ।
 उपघातप्रधानत्वान्न श्रादिभ्यो न रक्षति ॥ ' न तु
 इदमत्र उदाहरणं पठते । कुतः ? ' पदार्थे एव काकादिः
 सर्वो ह्यत्राशिवक्षितः । संक्षयामात्राशिवक्ष्या तु प्रह-
 स्येति विलक्षणम् ॥ चमसेऽवपि संमार्गप्रसङ्गो यत्र
 पक्ष्यते । तथैवेतदुदाहार्यं स्यात्संमार्जनादिवत् ॥
 स्थितसिद्धान्तोदाहरणमपि पञ्चमकरणे श्रूयते ' यद्यपि
 चतुरस्री यजमानः पश्चात्तत्र वया कर्मां ' इति ।
 ' एत आत्तम्, तत् पञ्चसंयत् कार्यम् ' इत्येतद्विधिपरे
 वाक्ये वयापदमविवक्षितं वाक्यभेदप्रसङ्गात् इति दशमे
 (१०१०-२०१३) पक्ष्यति । तत्र श्रमार्जारादिसंमार्ग-
 विषयोदाहरणं पठते । इह ॥ ' संक्षयामाश्रयिष्यतां
 लोके चच्छ्रूयते यथाः । तदुदाहरणं द्वेषं ध्रुपलस्य
 बहुत्ववत् ॥ ध्रुपलेन प्रवेष्टव्यं गृहेऽस्मिन्निति
 चोदिते । प्रत्येकं संहृतामां च प्रवेशः प्रति-
 पिच्यते ॥ ' बहुलस्य अत्रिचित्तत्वात् ।

' ननु संमार्गं इति ' अवमेर प्रदक्ष्यत्यव्ययमपि
 विधास्यति । न, श्रुतिरिति चेत् । नहि एते विधायकः
 शक्तौति संमार्गवपत्तं च विधानुं मरुकासम्भवं न ।
 तत्र विशेषे सति संमार्गवतीत्येवत् समार्गभाजना-
 रिधाने आजीवमाये विध्यन्तानुपपत्तेः अग्रहणम् एत-
 रन्व । यत्तु उक्तं विशेषणविशेषणमपि विधीयते इति,
 तत् भवुपवत् । ' यदि तावद् महः संख्या
 क्रियाये न प्रयच्छति । श्रुतेनेव विधिष्टयाश्च विधि-
 ष्टविधिष्टता ॥ ' यथा हि एतद्विधिष्टममनः प्रदो
 मानयां प्रधिपति, तथा आत्तं विशेषण पूर्वतः प्रवे-
 साम्भम् । नहि अन्यथा विधिष्टेन विधेयिता स्यात् इति,
 एवं माननाऽपि एतन्विधिष्टं प्रदक्ष्यं न एतन्म-
 वतीता तद्विधिष्टं प्रदक्ष्येति प्रदीप्यम् । एतथा चरुते
 वातादिविधिष्टं इत्यप्यभिदप्यं न विनियमनविधाय
 विधिष्टे वांते । तेन अपरं मानादिसंमार्गं वाक्यं

विग्रहवाक्ये) यदा 'अस्य देवता' इत्यत्र संबन्धः, अस्यदान्दो देवताविशेषणत्वेन उच्चार्यते तदा परार्थमुच्चारणम् (देवताविशेषणार्थम्) न स्वार्थम् । न विधानार्थम् । यदा तु (इ) बृहस्पतिरस्य इति (बृहस्पतिशब्देन अस्यशब्दस्य संबन्धः) तदा स्वार्थम् (आत्मीयमर्थे बृहस्पति-विशिष्टतया विधानम्) उच्चारणम्, न परार्थम् (विदेषणार्थम्) सङ्गुच्चारणे च स्वार्थवत् परार्थवच्चोच्चारणं विद्यते । (इदम्) तदसामर्थ्यम् (यत् पूर्वमुक्तम्) । यदा तु न (अस्यशब्दः) देवताविशेषणत्वेनोच्चार्यते (सिद्धान्ते), तदा (अस्यशब्दः) प्रधानभूतः (एव, न विशेषणम् । तदा हि न केवलं बृहस्पतिपदं तदर्थम्, अपि तु) देवताप्रातिपदिकम् (देवतादान्दोऽपि) तदर्थम् । तस्मात् द्राम्याम् (विशेषणाम्याम्) विशिष्टसद्दितार्थो (द्रव्यं) विधीयते (बृहस्पतिदेवस्य द्रव्यं कुर्यात् इति) नोपसर्जनम् । तस्मात् बार्हस्पत्यं गृह्णाति इति (वाक्यार्थः । प्रथममेवात्र विधीयते इत्यर्थः । भाष्ये च-) भूमेव विधानम् इति अनेनेनाभिप्रायेणोच्यते । (ननु यदिदमुक्तम्, 'संनिधानात् ब्रह्मणा यागशक्यः प्रकृतौ' इति, तदनुक्तम्, अपूर्वाय शक्येणतया द्वितीयस्यैव विनियोगात् प्रोक्षणदिवत् । अत आह-) न चैतत् 'मीरीत् प्रोचति' इत्यनेन कृत्यम् । तत्र (हि) वाक्यान्तरेण ब्रीहयो यागवापनत्वेनानवगतः, तेषां स्वरूपमपि विद्यते (औत्तम्), लक्ष्यया अपूर्ववापनत्वमपि । तत्र द्वितीया प्रोक्षणस्य गुणभावं नवीति मीरि-रुक्षितापूर्वं प्रति (इति युक्तम्) न तु इह ऐन्द्रवापयम् (वाक्यम्) द्रव्यं प्रमाणान्तरेणारम्भं यागवापनत्वेन, केन गृह्णातिश्रिया अपूर्वोत्तरेण उपपद्यते प्रोक्षणवत् । तस्मात् ऐन्द्रवापयद्रव्यं गृह्णातिश्रियां प्रति प्रधानभूतम्, द्वितीयाविभाजितसामर्थ्यात् । (ऐन्द्रवापयस्वरूपमेव द्वितीयाया प्रधान भवति, नापूर्वीय रूपमित्यर्थः । ननु पर अपूर्वासंयन्निः संशययोगात् आरुपुष्यकरं मद्रथ प्रकरतिश्रियोऽयं स्यात् अत आह-) न च प्रयाजादि-वाक्येन दुस्पन् । तत्र (हि) द्रव्यदेवतेन श्रिया निय-त्यंते । सा च आरुपुष्यकारिणः इह तु विद्यतीतम् । न चाभेदपरिदुस्पन् । तत्र (हि) ' आर्गोऽप्यशक्यत्वात्

भवति' इति साक्षाद्भ्यम् (अपरिपूर्णम्) एव वाक्यम् (पुंन्यायापाराश्रवणात्) । तत्र यागमन्तरेण निराकाङ्क्षं न भवति (इति यागकल्पनया सूयते) । परिपूर्णं च वाक्यं वाक्यान्तरेण संबध्यते, प्राक् च यागात् परिपूर्ण-मेव न भवति । न च यागमन्तरेण अन्येन प्रकारेण (देवतासंयुक्तं वाक्यम्) सूयते (तस्यायागविधानम्) । तत्र आग्नेयादयो यागा उच्यन्ताः 'दग्नीपूर्णमाशाम्याम्' इति (अनेन) प्रकृता एव (सन्ताः केवलम्) फले विधीयन्ते (न तु उपायन्ते) । न विह तथा, ऐन्द्र-वायवादीनां यागविधानाभावात् । अन्ययाऽनुपपत्त्या (अत्र) यागकल्पना । परिपूर्णम् (हीदं वाक्यम्) ' ऐन्द्रवापयं गृह्णाति ' इति (पुष्यन्यायापराश्रवणात्), न तु आग्नेयादिवत् परिपूर्णं साक्षाद्भ्यत्वात् (तत्परिपूर्णाय) यागकल्पना । इह तु परिपूर्णस्य (एव वाक्यस्य) अर्थात्तुपपत्तिवैलयात् ' सोमेन यजेत ' इति यागो विद्यते संनिहितः । स च देवतामपेक्षते (आत्मनिर्हृत्यर्थम्) । तथा-) ऐन्द्रवायवादीभ्यः (वाक्यानि प्रकृतद्रव्यविषयणि) यागमपेक्षन्ते । तयोः (द्वयोः) साक्षाद्भ्ययोः एकाङ्कविकलयोः संबन्धो भवति । तस्मात् (प्रयाजादिवत्) प्रकरणेन ऐन्द्रवायवादीनां संबन्धः । वाक्येन च (न संबन्धः । भूतिरेव वाक्यरान्दोऽप्यते । किन्तु-) संनिधानेन संबन्धः । न चैतैः (देवता-वाक्यैः) पूर्वमसंनियमानः (यागः) फलेन संबध्यते । (कथम् ?) देवतया विना हि अरूपत्वात् न फलेन संबध्यते । अपि तु ' ऐन्द्रवापयं गृह्णाति ' इत्यपरि-पूर्णं वाक्यम् । (यद्यपि वाक्यं परिपूर्णमेव, तथापि अर्थात्तुपपत्त्या पुनरपरिपूर्णं भवति । तत्र-) सोम-यादिना (सह) शीमम् (फलसंक्रमात् प्रागेव संनि-धानात्) संबध्यते, न शक्येन (संनिधानाविशेषाच्च समुद्यतः । तथा विद्वत्तवपि अद्वैतार्थेणात् उद्देशाति-देश्याम्नां सोममेतानां संनिहितत्वात् प्रवचनस्य च विधीय-मानार्थत्वेन प्रतिलिङ्गत्वाम्नात्तु समुद्यतः) ।

अधिकैः शक्यत्वात्कथम् । ४ ॥

भाष्यम् — इतश्च परागमः समुद्यत इति । मुनः । निःसंदिग्धैश्च अधिकैः श्रुतप्रैः एकवाक्यत्वं भवति ।

सदेव वाच्यम् । यत्तु ग्रहस्य क्रियमाणः संघर्षः तदीयत्वानुपारणेन एकत्वविषयो विशायते इति मन्दफला च पुनःश्रुतिरिति, तत्राभिधीयते 'एकत्वेनापि संघष्य तावत्येव क्रिया यदि । ततो निष्फलतो-च्येत भेदस्त्वस्त्येकसंस्कृते ॥', अयमेव एकत्व-संबन्धात् विशेषः, यत् एकस्मिन् क्रियते, अन्यथा हि ग्रहमात्रसंबन्धः स्यात् । तस्मात् द्रव्यगुणयोः नियम-सिद्धेः अस्ति अरुणाद्यन्दस्वेन एकत्वसंबन्धस्य प्रथक् प्रयोजनमिति सर्वज्ञार्थव्योपपत्तिः । गुणात्मप्रतिष्ठानं तु प्रणीताधर्मवत् भाष्यकारेणैव प्रतिपादितम् । मन्दयुक्तिक एवायमनुपगमः, यत् गुणमेव आभिनेन गुणेन उपकर्तव्यमिति । कुतः ? 'साक्षादयोग्य-संबन्धाः क्रियासंबन्धनिधि स्थिताः । असंघट्टै-रसंबन्धाः साधयन्ति शुभाः क्रियाम् ॥' अतं यदेषु क्रियमाणा गुणाः क्रियां न परिच्छिन्नुः, इति क्रियासंबन्धनम् आशयन्ति, न तु तद्वत्गुणमपानत्वयोः कश्चित् विशेषः, इति तयोस्तपेक्षा । यथा च क्रियासाधनं किञ्चिदुपमेतत् भविष्यति इत्येवमपेक्षयते, तथैव प्रधान-मपि किञ्चन यस्य मया (क्रियासाधनेन) उ-पकर्तव्यमिति, एतावत् संबन्धे कारणम् । अपिच 'या गुणसंघेयकुर्वीणमारत्नसात् कुर्वते गुणम् । मही प्रयतिराराणेना तं तु संस्कार्यवर्तिनम् ॥' क्रियया हि प्रधानत्वोपकर्तव्यम्, गुणेनापि । न च साधनगती-ऽसौ तथागता यति, यथा प्रधानगतः । 'यो तु एतन्न मम प्रधानत्व उपदुर्नत्याः किञ्चिदुपमं कुर्वीत्' इति । गदाभ्यायानुपदः यत् प्रधानत्वानुपारणं नाम । यज-मानसंबन्धात्तया च यागगुणभूतकर्मैवातिरेकेण फल-प्रतिग्रहणयोग्यवृत्तकर्मणात् भोक्तृत्वात्तारातिनामपि यामा-हृत्यं वरवते (३।१।१६) । स एवात्र न्यायः, इति अविद्वद् मथानाश्रयिणां गुण्यम् । एवं सिधेसु तु ननु त्वपेः अशान्मर्षमित्युक्तम्, तत् उपादीयमानेत्यपि पश्चादिषु अविशिष्टम् । तथापि हि द्रव्यदेवतागमविशिष्टभारताविशिष्टरे वाच्ये यदि लिङ्ग-संज्ञासंबन्ध-भारतः क्रियाणां त्रये वा विधीयते, ततो वाक्यं सिद्धे इति वाक्यं वरितम् । अथ तु विशिष्ट-

विधानात् अज्ञाप्यभेदः, स संघर्षोऽपि अप्राप्तत्वात् अविशिष्टः । तदिह एतावन्नेन विशेषः अवशिष्यते, यत् ग्रहः उद्दिश्यमानः, पशुः उपादीयमानः, न चैतावता किञ्चित् विशिष्यति, अन्यथा 'पशुग्रहसंबन्धमभेदेनापि विशिष्टाविशिष्टतावसिद्धिः स्यात्' । अपिच अस्मिन्नेव वाक्ये ग्रहमुद्दिश्य संघर्षो विधीयमानोऽपि दशापविनतदे-कत्वादीनां विवेधा अमुपगम्यते, न च वाच्यभेदः, तथा ग्रहैकत्वेऽपि भविष्यति । यस्तु पदान्तरेणैवात्मात् विनोपं द्रूयात्, तस्य सर्वत्र य.कश्चित् विशेषोऽस्ति इति न कश्चित् दृष्टान्तो नोपमा, तुल्यन्यायानां विषयभावात् । किञ्च 'पदान्तरगतो यस्य गुणोऽमौढो विवक्षितः । तस्य तुल्यपदोपात्तः कथं स्यादविवक्षितः ॥' (उद्देश्योपा-देययोर्विशेषणविवक्षायां अविशेषोपपत्तेश्चरति आधेता-) तस्मात् ग्रहैकत्वमपि निश्चितम् । अस्ति हि उद्दिश्यमा-नस्यापि ग्रहस्य विशिष्टसंबन्धः, अन्यथा हि विनाऽपि ग्रहेण यनामं कृते तदकुनः शास्त्रार्थो भवेत् । अथ प्राप्तत्वात् ग्रहस्य अविधानमुच्येत, तदनुक्तम्, संघर्षं प्रति अप्राप्तत्वात् । अथ उच्येतिष्टोमे प्राप्तेः अविशिष्टमच्यते, स पश्चादेरपि लोके प्राप्तत्वात् प्राप्नोति । अथाद्यौ यागे अप्राप्तौ विधी-यते, तत् ग्रहस्यापि अविशिष्टम् । अथ संघर्षस्य पयोतिष्टोममरुणापरिभारत् ग्रहविधानमुच्येत, तत् पशुवागस्यापि लोकात्तर्गतत्वात् अविशिष्टम् । वाच्यं हि 'यो ग्रहः' इतिवत् 'यः पशुः' इत्यपि वक्तुम् । उद्दिश्यमानत्वात् या अत्र ग्रहस्य अविधानाद्यद्वा, सा विष्यनुवादयोः उद्दिश्यमानोपादीयमानयोश्च अत्यन्त-भेदात् अनुपपत्ता । तथाहि 'उद्दिश्यत्यापि देशादेरेकान-न्तेन निधिः सिद्धः । उपादेयोऽपि स्वात्मनः प्राप्तत्वात् विधीयते ॥' तस्मात् विशिष्टसंघर्षो विधा-येनात् ग्रहत्वत् एकत्वस्यापि विशिष्टसंबन्धे सति अर्थात् गुणप्रधानगमः इति एकाय निश्चयोजनत्वात् गुणभूतम्, ग्रहस्य प्रयोचनत्वान्त् प्रधानभूतः । किञ्च 'सह विष्प-विधी मुच्यते न पैकपदगोचरी । पदभेदो न च न्यायः प्रकृतिप्रत्ययौ प्रति ॥' (कर्मण्युलो विष्प-विधिः) एकस्मिन्नेव न पदे गुणरूपपरिने पदानु-ष्ठानं प्रति विशिष्टाधीयते, नैकम् इति विशिष्टम् ।

होमयोगं भवति । तस्मात् ग्रहणयोगः सादनम् । १०।५।
२१।७३, * ग्रहणं योऽस्मिन्ः आश्रयणमाणादेव । १०।
५।१०।४२-४३, ४५-४८, * ग्रहणं योऽस्मिन्ः नृत्तीय-
घवने एव । ज्योतिष्येमे । १०।५।११।४४, * ग्रहणं
सोममश्रयणमारविरोपः । तत्र ' मध्येहि मा विरा० '
इत्यादिर्मन्त्रः । वि. ३।२।९.

* प्रहणावेक्षणसम्यग्करणेषु मशालुवाकः यथा-
लिङ्गं (विमज्ज) विनियोकस्यः । वा. ३।२।५।२५.

* प्रहणादौ मशमत्याण यथालिङ्गं विनियोगो
ज्योतिष्येमे । वि. ३।२।९.

ॐ ग्रहणप्रतिकर्षे सादनस्यापि प्रतिकर्षः ॥
सावनं चापि शोपत्यात् । १०।५।२।१।७३ ॥

भाष्यम्— इदाम्नायते ' आश्विनाग्रान् गृह्णीयात्
आमयाश्विनः, शुक्राग्रान् गृह्णीयात् अमिचरतः, मन्थग्रान्
गृह्णीयात् अमिचर्यमाणस्य ' इति । (आयवर्षी बदनीयः ।
आमिचर्यमाणः अमिचारविषयः) । गुरुस्वात् पेट्रवाय-
पक्ष प्रतिकर्षः शशुगम् । तत्र अपमर्षः शास्त्रिकः
(संशयनापक्षः । पा० ५।१।७३ संशयविषयीभूतः
शास्त्रिकः) । किं सादनमपि प्रतिवृत्त्यते नैति । अव-
चनत् नैति भूमः । शब्दप्रमाणका वयम् । शब्दश्च
ग्रहणस्य प्रतिकर्षमाह, न सादनस्य । तस्मात् न सादनं
प्रतिवृत्त्यते इति । एवं श्राप्ते, भूमः । सादनमपि प्रति-
वृत्त्यते इति । कुतः । ग्रहणयोगो हि सादनम् । ग्रहणं हि
प्रदानार्थम् । तत् अनेकस्य इत्यस्य पुणत् प्राप्तमसाद-
विवा न चकच पुणत् होमार्थं कर्तुम् । सादनेन ग्रहण
होमयोगं भवति । तस्मात् ग्रहणयोगः सादनम्, इति
ग्रहणे प्रतिवृत्त्यमाणे अवश्य प्रतिवृत्त्यम् इति ।

लिङ्गदर्शनाय । ७४ ॥

भाष्यम्— लिङ्गमपि दृश्यते यथा सादनं प्रति-
वृत्त्यते इति । किं लिङ्गम् ? ' पार्येषुः तन्, यं कामाय
गृहीतुः । पेट्रवायप यदीया सादयेत्, मय तं साद-
येत्, म कामाय गृहीतुः ' इति सादनस्यपि प्रतिकर्षं

सोम-- पूर्ववैषम्येण उत्यानात् संगतिः । सूत्रा-
र्थस्तु— सादनमपि प्रतिवृत्त्यते सादनस्य ग्रहणाद्गतया
तदपकर्षेऽपि वचनतात्पर्याविरोधात् इति ।

वि— ' नायकशोऽपकर्षो वा, सादनस्याभुतत्वतः ।
न, भैवं ग्रहणयोगत्वात् तच्चासात्तेग्रहान्तरम् ॥ ' ग्रहान्तर
ग्रहीतुमशक्तेः ।

भाट्ट— धाराग्रहाणा पूर्वेपूर्वे गृहीत्वा एते सादयित्वा
उत्तरोत्तरस्य ग्रहणम्, सर्वेषु च गृहीतेष्वसाहितेषु च
पश्चात् कालान्तरेषु क्रमेण प्रदानमित्येषा नित्यकल्पतिः ।
कामाय तु ज्ञानादिग्रहणेषु अवश्यमप्राणेषु न ग्रहणानस्य
प्रतिकर्षः, अपि तु सादनस्यापि । पूर्वग्रहानासादने
उत्तरस्य ग्रहीतुमशक्यतया एतत्सोमसंस्कारकस्यापि साद-
नस्य उत्तरग्रहणोपकारकतया सादनभावे आश्रयभूताग्रिम-
ग्रहणानुष्ठानानुपपत्तेः । सादननिवमस्य च एतद्ग्रहणे
उत्तरग्रहणसाहित्यसंपत्त्यर्थत्वस्यापि क्लृप्ततया ग्रहणोप-
त्यात् सर्वान्ते साकरणे तद्भाषापत्तेः अर्थक्रमेण पाठक्रम-
नाथात् तस्यापि प्रतिकर्षः । वस्तुतस्तु ' गृहीत्या सादयति '
इति ग्रहणोत्तरत्वभूतेः पाठक्रममाभावात् न प्रतिकर्षे
किञ्चित् पाष्यम् ।

मण्डन-- ' तत्सादनं च प्रतिवृत्त्यतेऽर्थात् । ' २२.

शंकर-- ' सादनं चापि तत्रैव । ' २२.

* ग्रहणप्रतिकर्षेऽपि प्रदानानपमर्षः । भा. १०।५।
२२।७५-७६.

* ग्रहणसूक्तैऽपि (चन्द्रसूर्ययोः) भाट्टविधिः ।
अयं प्रतिप्रवर्तविधिः पुराणार्थः । बाळ. घृ. १५.

ॐ ग्रामं गच्छन् वृक्षमूलान्यनुसर्षति, इति
न्यायः । अग्निष्टादिकारिणा तु ग्राममार्गेण गतिर्या, ' ग्रामं
गच्छन् ' इति न्यायेन स्वर्गप्रतिश्रायं वा नाहित इति
नृत्तीयविषये वर्णितम् । परिमल. ३।२।११। मन्.

* ग्रामादागतानां पुराणानां वर्णनिकरणेण अष्ट
उपकारः विद्यते । भा. २।१।१।२२ घृ. ४१३. यथा
ग्रामादागतानां शान्त्यर्थे अमिलनपदस्यउत्तरभूतेः शिरसः
उपरि भ्रामणं सुचिद्वेदमतिउत्पन्नं च । वा.

* ग्रामकामः ' सादनं चय निर्वयेत् वृक्षीना
दुग्धे येपद्रवम् ' । सा. १०।१।१०।४१. * ग्रामकामः

एकैक एव दृश्यते, तस्मादविरोध इति । उच्यते ।
 ' तथा सति प्रहृष्टकवमस्तु नाम विषक्षितम् ।
 सर्वैः संमार्गवैलायां प्रहृ एको भविष्यति ॥ ' नहि
 कश्चिदपि युगपत् अनेकं प्रहं संमार्हि । ततश्च विवक्षितेऽपि
 तादृशमेव, इति मन्वं विवक्षाफलम् । ननु युगपत्संमार्ग
 विरोध एव फलं भवति । नैतदस्ति, प्रत्येक एकाभाषाणा
 तद्वदेव संस्पर्हि इति योग्यप्रसङ्गाभावात् । अम्भुपेत्य-
 वादमार्थं चैतत् स्वतन्त्रैकत्वाप्रतीतेः । अतश्च एकत्वाश-
 संबन्धस्य अनवधारणेन अशास्त्रविययत्वात् केवलप्रद-
 पत्तेन शास्त्र विज्ञायते । यद्यपि च इत्यान्तरगतत्वेन तत्
 विवक्षितमेव, तथापि प्रहस्य तावत् अविवक्षितमिति
 सिद्धः सर्वेषां संमार्गः । ' तस्मात्प्रश्रगमेवैतद् द्रष्टव्यं
 हि स्वगोचरे । संख्योद्देशेन संस्कारो नैव कश्चिद्
 विधीयते ॥ ' अथ तु गुणभूतमेकत्वं विधीयते, तत्र
 ' द्वितीया तावत् गुणभावं नैव श्रवीति ' इति स्थापय्यात्
 एकत्वधिकरणे (२११०/१९) । सा (द्वितीया) यदि
 अविवक्षितेऽपि तावार्थां कारकमात्रलक्षणायां (अर्थो यस्याः
 इति वट्टमीहिः) इति विवक्षयते, ततः स एव तावत्
 एको दोषः इति, एकत्ववध प्रहस्यापि गुणत्वप्रसङ्गः ।
 अथ प्रहस्य प्राधान्यम्, एकत्वस्य च गुणत्व परिशुद्धे-
 याताम्, तथापि सद्दुस्कारणे गुणवधानत्वश्रुतिरक्षणाऽऽ-
 भवणात् विभक्तिवैरूप्यादिनिमित्तो वाक्यभेदः । तत्र
 एतत् स्यात्, ऐकरूप्यार्थमेकत्ववत् प्रहस्यापि तावत्
 गुणत्वमेव अवगमयेत्, ततः प्रयोगनवत्तावरोधेन प्रहस्य
 प्राधान्यम् । न च अर्थात् भावत् शब्दस्य वैरूप्यमापा-
 दयति इति । अत्र प्रमः । ' कथमादावसखेय गुण-
 भावो विवक्ष्यते । (कथम् आदो अणु एव) ।
 कथं च संबन्धच्छब्दादर्थोत् प्राधान्यमिच्छते ॥ '
 सर्वैव शब्दप्रशुद्धिः अर्थभावात् विप्रसंगे प्रतिपद्यते,
 मास्वरिच्छामात्रेण । तदिदं यदि तावत् श्रुतिभावात्
 प्राधान्यं परिगृह्यते, ततः तद्वैक्यम् । अपाम्य कपक्षित
 अर्थभावं कल्पयित्वा लक्षणा आधीयते, ततः पुनः संबन्ध-
 कसनाविरोधात् एतस्य प्रयोगनवत्तेः शास्त्रस्योऽन्य युग-
 प्रसङ्गः । युगपत्संमार्गमवपरिगृह्यत् प्राधान्यगुणत्वयोः
 प्राधान्यालोचनेन विरोधाच्च शब्दच्छेदः । प्रथमं हि

श्रुतिवशात् प्राधान्यं प्रतीयते, ततः तत् उचितात्वा मध्ये
 गुणत्वम्, ततः तस्यापि असंभवात् अन्ते पुनः प्राधान्य-
 मिति विक्षेपः । पश्चात्तन्मपि च प्राधान्यम् अत्रत्यं
 शब्दे एव आरोपयितव्यम् । नहि अर्थो नाम किञ्चित्
 प्रमाणम्, किं तर्हि ? शब्दशक्तिरूपनादेतुः । अतश्च
 अनेकरूप्यनामिमित्तो हि अत्येव वाक्यभेदः । किञ्च,
 ' विधीयमानमप्यर्थमन्यतो वाऽवधारितम् ।
 अवयव्यस्मादिनं प्राप्य न शब्दोऽन्यत्र यतीते ॥ '
 यद्यपि च प्रहस्य प्राधान्यं प्रयोगनवत्तयैव सिद्धम्,
 तथापि द्वितीया तत् आपादयन्ती हवीं नानुपादानमपि
 लभमाना अर्थान्तरे यतीते । तद्यथा ' दम्भेन्द्रियज्ञानस्य
 लुह्यात् ' इत्यत्र प्रकरणमात्रमपि शब्दं होममेव धातु-
 तुचदति, न विधानार्थमपि अन्यदेव गमनादि धातुवर्था-
 न्तर श्रवीति इति । ततश्च प्रहस्य प्राधान्यलुब्धादात्,
 एकत्वस्य च गुणभावविधानात्, अपरो वाक्यभेदः ।
 श्रुत्या च अवयव्यस्मादिनि प्रहंप्राधान्यविधाने लभ्यमाने
 को ज्ञातु चित् अर्थात् नलेदीन कल्पयिष्यति ? ' का
 चित् द्रव्यपरिच्छेदाद्वैकत्वमपि कार्ययत् । अतो न
 तद्वद्वेनापि द्वितीया स्वार्थमुच्यते ॥ ' तस्मात्
 शब्दसामर्प्यात् उभयत्र प्राधान्यं प्रहीतव्यम् । तत्र च
 अनिरूपणात् अविवक्षा इत्युक्तम् । माध्यमसि एतेष्वेव
 वाक्यभेदेषु योजयितव्यम् ।

ननु च ' अनेकश्रुति ' इत्यत्र द्वितीयाद्येवोमा-
 भावात् यथोक्तवाक्यभेदाभावात् एकत्वविशेषः स्यात् ।
 नैव दोषः । यद्यपि एषा एती विरोधत्वात् गुणत्व-
 मिव अस्ति प्रतिपादयति, तथापि संस्कारात्प्रभावात्
 अप्राद्विच्छेपस्य एव ज्ञायते । तथापि अत्रे. प्रयोगन-
 वत्तात्, वृणानवयस्य तदभावात्, ' सखः पुदयः ' इत्यत्र
 यथा राज्ञः पुदयस्य स्वामी, एवमस्तिः वृणानवयस्य
 स्वामी इत्येवदेव गम्यते । यद्यपि नैवा वयनी स्यात्,
 तथापि अन्वयसादानकार्ये वृणानवयस्य फलप्रसङ्गात्
 अवयवम् ' मप्यात् पूर्वाप्यत्र द्विष्यती ' इतिवत्
 अद्विष्यतियुगायां कार्यारणेन अस्मिप्राधान्यं लक्ष्यन्ती
 प्रयतीते । तत्रच अत्रेः प्राधान्यम्, एकत्वाय च गुण-

वदन् नैकदेशे कश्चितो मविष्यति, न च द्वौ संन्यौ
अपूर्वा एकदिग्म् वाक्ये मविष्यतः । तस्मात् एष पक्षो
व्यापामिति । तदर्थां होषा चमसिभ्रुतिः हारियोजनस्य
प्रसंघार्था । चमसिनाः कीर्त्यन्ते हारियोजन प्रसंसितुम् ।
कथम् ? महाभागो हि हारियोजनाः, यस्मात् तत्र सर्वे
लिप्सन्ते । अन्वात् चमसन् एकैकः, न ते महाभागाः,
न्यूना हारियोजनाविति ।

या— न युक्तः सर्वशब्दः पुण्यमात्रगामी सन् अवि-
श्वरेण विरोधितः, पुनः चमसिश्चन्देन प्रयोजनान्तरौपयि-
केन सता विरोधम् । यावद्यावत् हि शब्दः अल्पविषयी
क्रियते, तावद्यावत् भ्रुतिर्वाप्यते । तस्मात् चमसिनो न
प्रत्येक चमससंबन्धार्थमुपात्ता । तेऽपि च अल्पविषयत्वेन
प्रतिपाद्यन्ते हारियोजनस्य महाविषयत्वेन प्रथया कर्तुम् ।
अतो हारियोजने सर्वे एव ह्येतदेव सिद्धम् ।

शा— संनिधेः सर्वशब्दोऽयं चमसिष्वेव वर्तते ।
तेन तेषामयं भक्षो प्राक्सुत् नैव भक्षयेत् ॥ सद्यते
सर्वशब्दोऽयं कृत्स्नार्थैवचनो यतः । तेन सर्वेषु
सर्वेषु, न सकोचोऽस्य युज्यते ॥ तस्मात्
प्राक्सुतोऽपि मक्षः ।

वि— किं स्वाचमसिनामेव हारियोजनमक्षणम् ।
सर्वेषां या, ऽयिमस्तेषां पूर्ववाक्येण संनिधेः ॥, लिप्सन्ते
सर्वे एवेति हारियोजनवाक्यतः । प्राक्सुतोऽप्यस्ति
मक्षश्चमसिष्वमसारणम् ॥

भाट्ट— मक्षे समाख्यां प्रमाणमुक्त्वा वचनमिदानी-
मभिधीयते । ' यथाचमसस्योऽयमक्षमसिनो मक्ष-
यन्ति, अप्येतस्य हारियोजनस्य सर्वे एव लिप्सन्ते ' इति
भ्रुतम् । तत्र लिप्सापन्देन उपक्रमत्यर्थवादानुरोधात्,
लिप्सामात्रप्रणे अद्यत्यर्थवाचके च लक्षणया मक्षणमभि-
धीयते । तत्र हारियोजने वक्ष्यमाणविधया षण्कारनिमित्तं
होमामिषयनिमित्तं च यद्यपि प्राप्तम्, तथापि अत्र
विशिष्टोदरेतो वाक्यमेदापत्तेर्मंशात्पदमेव सर्वकर्तृविशिष्ट
विधीयते । अथवा हारियोजनत्वान्तरूपरूपेण पादात्
तदीयमद्यानुवादेनैव ' पुरस्तादैत्रयान्यस्य मक्षयति '
' सर्वतः परिहारनाशिन मक्षयति ' इत्यादिवन् युगभाष
विधीयते । निरोपधर्मनुराकारेण कर्तृविधायाश्च नैककर्मव-

रोपे कर्तृन्तरविधानानुपपत्तिर्यादा । सर्वथा वाचनिकः
कर्तृविरोधः । तदिह सर्ववद किं चमसिनात्वरम्, किंवा
प्रकृतसर्वोर्विकपरमिति चिन्तायाम्, सर्वशब्दस्य सर्व-
नामत्वादुपस्थितपरमासंवाध्यागतेः, चमसिनामेव च पूर्व-
मुपस्थितत्वात् तेषामेव ग्रहणम् । इति प्राप्ते, चमसि-
शब्दस्य अन्यचमसेषु एकैकस्यैव चमसिनो भक्षणं
न्याय्यम्, अत्र तु चमसिनामन्येषां च सर्वेषामेव तत्
युक्तमित्येवं ह्युत्पादन्नन्येनैव उपपत्तेर्न पुनः सर्वपद-
सकोचकत्वम् । अतश्च परमसर्वेण (जगतीत्ववर्तिना
सर्वेण) प्यवहारसंभवात् आत्रयपकेन प्रकरणादिनैव
प्रकृतकर्मकरमात्रग्रहणोपपत्तौ पुनश्चमसिभिर्विरोधेण प्रमा-
णमात्रः । न च एवं पत्न्या अपि ग्रहणापत्तिः, सेपी-
षदेव पुष्टिद्वेन पत्न्याः ग्रहणानुपपत्तेः । चमसाध्यैणा तु
याञ्चिन्नाचाराभावादेव अग्रहणमिति ध्येयम् । नहि
कृत्विजः एव सर्वशब्देन प्राद्या इत्यन अन्यत् किञ्चित्
प्रमाणमस्ति । ७.

मण्डन— ' प्राक्सुतो विषेर्मक्षः । '

शंकर— ' मक्षो प्राक्सुतो भवेत् । '

ॐ प्राक्सुतो मक्षो न विद्यतेऽनाम्नानात् ।
३।५।१२७ ॥

पूर्वपक्षस्यम् । ज्येतिष्टोमे प्राक्सुत् नाम हेतुतामस-
श्चतुर्थः पुष्यः । तस्य होमसोपमक्षो विद्यते नवेति संशये
नास्तीति पूर्वः पक्षः । प्राक्सुत्तः नाम कृत्विजः मक्षः
होममक्षः न विद्यते । अनाम्नानात् यतस्त्वा मक्षो
नाम्नातः ।

हारियोजने वा, सर्वसंयोगात् । २८ ॥

पूर्वपक्षस्य निरुधार्थो वाशब्दः । प्राक्सुतः होममक्षो
नास्तीति न ग्रन्थस्यम् । हारियोजने नाम यः होमः,
तस्मिन् सर्वेषामेव कृत्विजा संयोगात् ' अग्रेतस्य हारि-
योजनस्य सर्वे एव लिप्सन्ते ' इति सर्वघन्नेन संन्यस्य
उक्तत्वात् प्राक्सुतपि सर्वघन्नेन उक्त एव भवति ।
तस्मात् प्राक्सुतोऽपि हारियोजनहोममक्षः । हारियोजने
नाम न स्तन्यत वाच्यम्, किन्तु द्रोणकृत एव । तत्र
एव विदोयः, परिधिभरणात्तन्तम् उत्रेता द्रोणकृतोऽन
सर्वम् आग्रयणवाच्यत सौम्यं यद्वाति । त बद्धीभिर्धानामिः

‘महस्य संसृजेर्वैतन् प्रधानं गुण एव वा । सर्वथा वाक्यभेदः स्यादतो नास्य विधेयता ॥’

सोम—संमार्गस्य ‘तेषामर्थेन’ इत्यधिकरणन्यायात् (३।१।४) यथासंयोगं ग्रहरोपत्वे सिद्धे संयोगप्रकारविशेषः इदानीं चिन्त्यते इति धीतविनियोगचिन्तारूपत्वात् अप्याये संगतिः । यथासंयोगं रोपत्वे सिद्धे एव तद्विशेषचिन्ता संगच्छते इति अयान्तरसंगतिश्च । सूत्रार्थस्तु—एकत्वसममिग्राह्यत्वं संमार्गादिकम् एकत्वैव स्यात् श्रुति-संयोगात् इति ।

धि—‘संमार्गं ग्रहमित्येको ग्रहः शोध्य उताखिलः । एक उद्देश्यसंख्याया उपादेयवदादात् ॥, प्राधान्यात् तद्गुणानुसारेणैकत्वमनपेक्षितम् । तद्विधौ वाक्यभेदोऽतो द्वयोस्त्वा सर्वसंयोगम् ॥’

नाट्ट—ज्योतिष्टोमादियु ‘ग्रहं संमार्गं’ इति श्रुतम् । तत्र संमार्गादि प्रति ग्रहत्ववदेकत्वस्यापि उद्देश्यताऽवच्छेदकता, उत तस्यैव सा, एकत्वं तु कथमपि विष्ण्वप्राप्तसंभवादेविवक्षितमिति चिन्तायां पक्षेकत्ववत् ग्रहेकत्वस्यापि अविषयाकारणाभावाद् उद्देश्यताऽवच्छेदकता । अतश्चैकत्वैव ग्रहस्य संमार्गः । इति प्राप्ते, यत्र हि समासादौ परस्परान्ययोः स्तुत्वज्ञः यथा ‘अद्वयमि-धानीम्’ ‘वल्लिञ्जिं सोमलितम्’ इत्यादौ, तत्र भवत्येव विशिष्टोद्देशः । यत्र तु स न स्तुत्वज्ञः, तत्र परस्परान्वयेन विशिष्टोद्देशो अस्त्युत्पन्नान्वयनिबन्धनवाक्यभेदापत्तेर्न विशिष्टोद्देशः । यथा ‘यस्त्वोमवं हविर्गार्तिमाच्छंति’ ‘महम्’ इति च द्वयोः सुवन्तयोर्भावन्याऽन्वयार्थेव स्तुत्वज्ञत्वेन परस्परान्वयस्यास्त्युत्पन्नात् । अन्वया ‘पञ्च-दशत्याग्यानि’ इत्यत्रापि विशिष्टनिश्चयतापत्तिः । एक-यचनाशुवाससंख्याऽऽदेश्यु खयानामिधानमधुया करणान-कर्मस्तरिरूपे प्रत्ययाये एकात्मित्वस्य पदभुक्त्वा प्रातिपदि-कार्थान्वयो नैव स्तुत्वज्ञः । प्रथम् ‘सर्वेभ्यो दसंपूर्ण-मासी’ इत्यादौ एकपदात् यत्रानेक्यमैप्रतीत्युत्तरं लक्ष-यता प्रातिपदिकाद्ये साहित्यवर्गीनिः, तत्रापि साहित्यस्य प्रत्ययाये एवान्वयः, न प्रातिपदिकायै इति कौस्तुभे स्पष्टम् । अतश्च नैतदुच्यते विशिष्टोद्देशसंभवः । अथ विशिष्टोद्देशाद्येऽपि उभयोरपि प्रातिपदिकवचनार्थयोः

प्रत्ययायै कर्मत्वादौ अन्वयेन तद्द्वारा भावन्याऽन्वयो-पत्तेः संमार्गस्य पार्थिवोद्देश्यद्वयसंबन्धे वाक्यमावः । न चोद्देश्यानेकत्वे वाक्यभेदः, भावनायामनेककारकसंबन्ध-यात् अनेकोद्देश्यसंबन्धे वाक्यमावात् । न च तस्यामेको-द्देश्यताऽवच्छेदकत्वनिवृत्तः, ‘सर्वेभ्यो दसंपूर्णमासी’ इत्यादौ पुनत्वपशुत्वादेरनेकस्यापि तस्य दर्शनात् । विप्रेस्तु अनेकोद्देश्यकत्वे नैव का चित् सतिः । न चैकत्वावच्छि-न्नस्य विनियोगाभावाद्दसंस्कार्यता, पशुत्वेन विनियुक्त-स्यापि लोहितादौः संस्कार्यत्ववत् बहुत्वावच्छेदेन विनि-युक्तस्यापि ग्रहस्यैकत्वावच्छेदेन संस्कार्यत्वोपपत्तेः । न च एवमपि द्वयोर्द्देश्ययोरेकप्रधानाक्रियया वशीकारमावात् कथं परस्परनिबन्ध इति पाच्यम् । वैकृतान्वयत् गुणानु-रोपेनापि पदभ्रम्यैव वा प्रधानयोरेपि आकाश्यां प्रकल्प्य तानुपपत्तेः । इत्येते च यत्र भिन्नवाक्यसत्त्वेऽपि ‘आमेवं चतुर्था करोति’ ‘पुरोदासां चतुर्था करोति’ इत्यादौ गुणानुरोधेन प्रधानयोरेभेदान्वयः, तत्रैकत्वावच्छेदेन सुतरां शाब्दिकेभ्ये मुख्यविशेष्यभूतया क्रियया यशीनारः । एकत्वाविषयाऽपेक्षया च वशीकारकत्वनाशं न कोऽपि दोषः । अत एकत्वादेरपि स्वातन्त्र्येणोद्देश्यताऽवच्छेदक-त्वोपपत्तिः इति चेत्, भावनयाः करोतिपर्यायत्वेन एककर्मकत्वावच्छायात् उद्देश्यानेकत्वे तद्गन्निबन्धनवाक्य-नेदापत्तिः । एककर्मकत्वं च एकवोपविषयकर्मगोपपत्त्य-पि हरणताऽवच्छेदकत्वमवच्छेदम् । अत्र च ‘सर्वेभ्यो दसं-पूर्णमासी’ इत्यादौ तत्रापि पुनत्वपशुत्वादीनां कर्मान-पर्यायपरिकल्पनाऽवच्छेदकपर्यागां भेदे, एकत्वैव सर्व-पदेन सुगणदोषानैककर्मत्वहानिरिति अत्र विषयेयत्तम् । पर्यातिपदकृतं तु कौस्तुभे प्रथमम् । (यत्र ‘अप्ययुंनपानो वाचं यच्छेदः’ इत्यादौ द्वंद्वोत्पत्तो-द्देश्यसत्त्वे द्वंद्वगतलक्षद्वित्यविशिष्टानां अपेक्षान्वयसंज्ञा-वाक्यमकर्मत्वान्वयात् देवतात्ववत् भाष्यप्रवृत्तिर्कर्म-त्वावच्छेदः सत्यपि तदधिकरणानां भेदेन कोपे तेषां पर्यातिपत्तयनेन कर्मत्वापि करणायामावात् न एककर्मकत्व-महः इति न तत्रानेकोद्देश्यता इति कौस्तुभे उक्तम् । ३।१।१।४ पृ. २८१) अतश्च कल्प्ये संस्कार्यत्वे कनठैरुद्यमं इति वा तद्वाक्यभेदापत्तिः स्पष्टा । निमित्त-

संनिधाने विरोधोऽस्ति । तस्मात् सर्वेषां प्राकृतानां वैकु-
 तानां च संग्राहकः । प्रकृतिवत् । यथा प्रकृतौ ऐन्द्रवायव-
 ग्रहणं चोदितम्, मैत्रावरुणग्रहणं पुनश्चोच्यते । विभागश्वा-
 द्दष्टार्थः संस्मरो देवतोद्देशश्च । अदृष्टत्वात् कार्यस्य, न
 ज्ञायते पूर्वं : उत्तरस्य कार्यं भवतीति । प्रयोगवचनग्रह-
 णान्च समुच्चयः, न केनलं मैत्रावरुणादिभिः सह,
 अप्रकरणाधीताभ्यामंशवदान्यामपि । एवं विद्वतावपि
 समुच्चये भवितुमर्हति । आह । ननु ग्रहं संकीर्णं गुणो
 विधीयते अधमेधे हीनगौराजताभ्यामिति । अत्रोच्यते ।
 न तौ प्राकृतौ ग्रहौ । 'संज्ञा चोपचितसंयोगात्' (१२।
 ८।२२) इति ग्रहकर्मणी मियेते । आह । इह तर्हि,
 चार्हस्वर्थं गृह्णातीति देवताविधानार्थं स्यात् । उच्यते ।
 ग्रहे विधीयमाने श्रुतिरनुगृहीता, देवतायां वाक्यम् ।
 श्रुतिश्च वाक्याद्वेदीयसी । आह । व्यामेयवत् । यथा
 व्यभिष्टुति ' आग्नेया ग्रहा भवन्ति ' इति देवताविधानं
 भवति, एवमेकवचनान्तेनापि, तस्याविबधितत्वात् । यथा
 ग्रहं संग्राहीति सर्वग्रहाणां संग्रामोऽभिधीयते, एवमि-
 हापि सर्वग्रहाणां देवता विधीयते । अत्रोच्यते । उक्त-
 मेतत् श्रुतेर्वेदीयस्वरूपिति । ' आग्नेया ग्रहा भवन्ति '
 इति तु वाक्यमविरुद्धं भूत्वा । नहि तत्रास्ति आग्नेयं ग्रहं
 गृह्णातीति । आग्नेयस्यैव तत्र वाक्येन भूत्वविरुद्धेन
 चोपमाना युक्तेवेति । तस्मात् प्राकृतेश्चो न्यतिरिक्तो
 चार्हस्वर्थः समुच्चयगते । यथा प्राकृतौ अंशं गृह्णाति,
 अदात्म्यं गृह्णाति इति व्यप्रकरणात् । प्राकरणात्कैः समुच्चि-
 येते, एवमिहापि चैतदाः समुच्चयेऽपेक्षिते ।

दुष्पु-- प्रकृतिं तावन्निरूपयामः । ' ऐन्द्रवायवं
 गृह्णाति ' मैत्रावरुणं गृह्णाति ' इत्येवमादीनि वाक्यानि
 प्राकृतौ भूयन्ते, ऐन्द्रवायवेन यजेत, मैत्रावरुणेन मने-
 तेति । यदेवं भूयेत, तथा सति तदादिप्रायश्चित्तं विकल्पः
 स्यात्, किं तर्हि ? इन्द्रवायव्यं देवता अस्येति उदितो
 देवता इत्येवमवर्तनीयतां ज्ञेयति । तच्च (इन्द्रव्यं)
 द्वितीयया गृह्णाति इति प्रपानभूतम् । गृह्णातिश्च इन्द्रव्यस्य
 उपवनस्त्वानम् । स च (गृह्णातिः) दृष्टार्थः । पः अप
 देवतादिर्दृष्टः, च. अदृष्टार्थः । [एतच्च सम्युपेयापि
 दृष्टार्थं गृह्णातेः देवतायां शोभनदृष्टार्थेन्यदेव ज्ञायते सम

च्ययो वक्तव्यमित्यभिप्रायेणोक्तम् । परमाधीतस्तु गृह्णातिर-
 दृष्टार्थ एव । तदुक्तम् ' शक्यते चागृहीतेऽपि यत्र
 क्व चिद्व्यतिथेः । इत्येवमिन्द्रव्यं देवतोद्देशमित्य-
 दृष्टार्थेवा विधेः ॥ ' (वा. घ. ५२०) इहापि च
 भाष्यकारेणोक्तम् ' विभागश्वादृष्टार्थो देवतोद्देशश्च ' (भा.
 घ. १११३) । रत्न.] अन्वय (वाक्यान्तरे)
 देवताया अवोदितत्वात् । तस्मात् (अवोदितः स्यात्)
 द्वितीयादिष्वपि ग्रहेषु अयमेव न्यायः (' अदृष्टार्थो
 देवतासंयोगः ' इति । सति चादृष्टार्थत्वे-) न चैन्द्रवायवो-
 ऽयं मैत्रावरुणग्रहौ वर्तते इति प्रमाणमस्ति (येनैसाभ्यां
 विकल्पः स्यात्) । तस्मात् (देवतासंयोगसंपादादृष्टमेतत्)
 भिन्नान्येतानि ग्रहाणि (भेदेन कर्तव्यानि समुच्चेतव्यानि
 इति यावत्) । यागोऽत्र देवताम् (स्वजाक्ये अध्वरगात्)
 अपेक्षते । देवताश्च (तद्विद्वतोकाः) यागमन्तरेण न संभव-
 न्तीति यागमपेक्षन्ते । सतोः (यागदेवतयोः) संनिधानेन
 संबन्धो भवति (न वाक्येन) । तच्च (संनिधानम्)
 सर्वेषाम् (ग्रहाणाम्) अवधिष्टम् (तस्मात् समुच्चयो ग्रहाणां
 देवतानां चेति) । ईदृशी तावत् प्रकृतिः । यागः प्रधान-
 मूलः, फले चोदितत्वात् । देवताभावकानि (सर्वाणि)
 तदर्थानि (संनिधानाविरोधात्) । तस्मात् प्रधानभूत
 एव यागः अर्थादभ्यवस्यते । चिकुरौ तु ' ऐन्द्रवायवं
 गृह्णाति ' इति चोदकेन प्राप्तानि संनिहितानि । इत्यप्यपि
 (चार्हस्वर्थादीनि) आम्नान्तामप्यर्थान् (संनिहितान्येव)
 तेन तत्रापि सर्वाणि युगपत् गृह्णाति प्रयोगवचनः
 संनिधानाविरोधात् । ननु चरुस्यतिर्देवता चोदक-
 प्राप्तेषु ग्रहेषु विधीयते (तेन तत्र ग्रहान्तरणभावात्
 अनुसारादप्यप्येति) । उच्यते । न संभवति (देवता-)
 विधानम् (इत्यवचनत्वात् चार्हस्वर्थवन्दस्य । चोदयति-)
 त्वस्योपसर्जनार्थो विधीयते । यथा ' दृष्टी ' इति पुरुषो-
 पसर्जनभूतो दृष्ट एव विधीयते पुरुषस्य मानसात् ।
 एवमिहापि । कथम् ? (यद्वाकारस्योपसर्-) इत्य-
 देवतासंयोगं चोदकतामन्यत्र चरुस्यतिः (उपसर्जनभूताः)
 विधीयते । (उपसर्गादि आह-) उच्यते । उपसर्जनता-
 योऽत्र न धाकते रिपास्तुम्, भगवन्तं । कथमवयव-
 र्थम् ? (उपसर्गात्) तत्र (चरुस्यतिर्देवता अन्य इति

स्व प्राधान्येन । तस्मात् यस्योपसर्जनं चशब्दः, सोऽत्र क्रियागुणान्यां संवध्यते । प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात् सिद्धमिति । टुप्. १०।३।१।४।५६. * चशब्दः समुच्चयं ब्रूते, परत्वं न प्राधान्येन । समुच्चयशब्दस्तु समुच्चयं प्राधान्येन ब्रूते । चकारस्तु कारकद्रव्योपसर्जनत्वेन समुच्चयं ब्रूते । नीन्या. * चशब्दः समुच्चययो भवति, न तु समुच्चयस्य निर्देशकः । परपदविशेषणार्थे तु समुच्चयमुपादत्ते । यदि हि निर्दिशेत् क्रियागुणैः समुच्चयः संवध्यते । 'समुच्चयः शोभनः, समुच्चयो द्रष्टव्यः' इति यथा भवति, एवम् 'च शोभनः' 'च द्रष्टव्यः' इति वा भविष्यति । तथा यद्येह समुच्चययोः पठनी भवति, घञसदिस्योः समुच्चय इति एवं भवः सखिरक्ष इत्यत्राप्यमविष्णात्, न तु भवति । तस्मात् चशब्दः समुच्चयं निर्दिशति । भा. १०।३।१।४।५६. * चशब्दस्य द्योतकत्वम् । टुप्. १०।३।१।४।५६. * चशब्दस्य निपातत्वेन अवाचकत्वम् (निपाता द्योतकाः) । सोम. ६।१।१३. * चशब्दस्य यद्यपि पदात् परत्वं न सर्वते, तथापि प्रयोगनिमित्तात् अनभिधानाच्च प्रास्तादेव प्रयुज्यते । नहि यत्रो पुरस्तात् प्रयुज्यमानः अर्थमभिधत्ते । रत्न. १०।३।१।४।५६. * चशब्दे उच्चरिते इतरेतरयोगः प्रतीयते, य तन्मार्थः । टुप्. १०।३।१।४।५६.

॥ चक्रकन्यायः । अन्योन्माधय एवावर्तितः चक्रकं भवति । तद्य स्थापेक्षापेक्षपेक्षित्वरूपमिति । अस्यापि हि आत्माधयवत् त्रैविष्यमिति । साहस्री. ६११.

॥ चक्रनामिण्यायः । मोक्षधर्मे जनकपाठवत्स्वर्गपदादे (११८।१ टीकार्थ) अल्पकन्यावृत्तमायादायत् हार्दाभावाः इति पर्याया त्रिगुणात्मकस्य कारणस्य ब्रह्मणो याचकाः । 'चके नामिणिरथ श्रिता' इति प्रयोगदर्शनात् । तत्र त्रिदिशे निवृत्तं चक्रनामिण्यात्वेन धितं यद्युक्तमिति । 'किमन्वक्तं परं ब्रह्म तस्मान्च परतद्युक्ति' इति वृत्तः ते स्वस्य आश्रमिति । साहस्री. ७६१.

॥ चक्रधर्मगणायः । यथा चक्रक्रान्तिरेतो कुलालभ्यापरि निवृत्तेऽपि आन्तःकरो वेगप्रवादादेव भवति, तथा मूत्रेऽपि । (अरुणे नेत्रेऽपि जीमन्मुक्तिः । संमहः) साहस्री. २७५.

॥ चक्रवाकीचक्रवाकन्यायः । श्रूयते हीमो जलचरपक्षिदम्पती दिने संवृत्तो सन्तो यद्येच्छं नदीतीरं विहरतः, स्वर्वास्तवेत्त्वयामन्यतरः उड्डीव नचाः परे पारे गत्वा शब्दादते, इहलसदनुकृत्योड्डीय परे पारे यति, परस्वः अवारतीरे आयाति, पुनः परस्वः अवारमवारस्वः पारं यात्यावाति चेवं रात्रिपर्यन्तं कुरुतः । दिने पुनर्मौलतो रात्रौ त्रियुक्ताते इत्येवं विषयविक्षयायमवतरतीति । साहस्री. ५५६.

* 'चक्षुषी वा एतौ यश्च यदायमागो' इति आश्रयमागवोः फलार्थवादः, न तु फलविधिः दर्शपूर्णमासयोः । भा. ४।३।१।१-३, * चक्षुषा रूपप्रपञ्चयते इति दर्शनादेवावगतम् । १।१।२।२ ट. १६. * चक्षुषः प्रकाशानुग्रहपेक्षितत्वेऽपि रूपमर्थः । (अर्थो विषयः) ।

भा. ३।२।१।१ ट. ७५७, * चक्षुषः सामान्यम् अनित्यत्वमपहृष्टोऽपि रूपप्रमाणचिन्तनं विरुध्यते । ३।४।४।१ ट. ९५०. * योग्यतालक्षणसंवन्धेन चक्षुषो ग्राहकत्वात् चक्षुर्ग्राह्यरूपमज्ञानदेशस्यापि स्वभावेः अयोग्यत्वेन अग्रहणं युक्तम् । सु ट. ७७२. * चक्षुषोरज्ञानं संस्कारः न फलप्रयुक्तः (दीक्षापान्) । भा. ४।३।१।१-३.

* चक्षुरादेः उपक्रमस्यापि स्वाभाविकं रूपमग्रहणामर्थं नैव विद्वन्ते । बृहती. १९४. * चक्षुरादिपदानां संसर्गिन्द्रियवाचकानां पशुगणस्याभिगुणैरुपगतानां नोहः । भा. ९।३।१।०।२७-२८. * चक्षुरादिशब्दा न गोलकवाचकाः, किन्तु रूपदर्शनसामर्थ्यरूपतेजोमात्रादियाचकाः । वि. ९।३।१०. * चक्षुरिन्द्रियं तेजोरिन्द्रियरूपम् । 'तेजोरिमिमाचनस्तु अर्थ (चक्षुःशब्दः)' । भा. ९।३।१०।२७. * चक्षुरिन्द्रियं रूपमात्राभिः यजामतया रूपमरानुमानेन तेजः प्रवृत्तिकम् । सणि. ४ १९.

॥ चक्षुर्द्विपन्थायः । यथा अन्यसारावृत्तपटादिदरिने चक्षुर्द्वयो उभावपि अपेक्ष्येते, दीपदर्शने तु तथा न, किन्त्वेकं चक्षुरेवापेक्ष्यते । तथा 'ब्रह्मपशाननाशाश्च वृत्तिभ्यास्तिरपेक्षिता । स्वयंस्वरूपत्वव्याजामात्र उपयुज्यते ॥' इति (पञ्चदश्याम्) । साहस्री. ४५२.

कपम् । सप्तदशैते ग्रहाः गृह्यन्ते, द्वये प्राजापत्याः सोम-
ग्रहाः सुपुप्रहाश्च । अत्र न्यक्तप्रविकाः सुराग्रहाः । तेषु
'गृह्यन्ते' इति ग्रहणं चोच्यते, नानुच्यते । सङ्गुह्यन्तौ
'गृह्यन्ते' इति शब्दः सोमग्रहैरपि संबन्धते । तस्मात्
चोदनाऽन्तरं ग्रहणाम् । अन्तेन अर्धदिग्घनेन अन्यदपि
एवमेवावगम्यते ।

लिङ्गदर्शनाच्च । ५ ॥

भाष्यम्— लिङ्गमपि एतमर्थं दर्शयति । किम् ?
'विरण्यो वा एष यश्चक्रुर्वृद्धाजपेयः । अतीव शमिश्रोमं
प्रमति (अति) उक्थ्यन् अति मोहयिष्यन्,
नातिप्रमामोति' इति । विरण्यशब्दे विरलीर्णे भवति ।
यथा 'विरण्यानि अरण्यानि' विस्तीर्णनीति गम्यते ।
यदि समुच्चयः, एवं विस्तीर्णता, बाधया नोपपद्यते ।
तस्मादपि समुच्चय इति ।

श्ला— वैकृता ग्रहा (बार्हस्पत्यादयः) प्राकृतानां
ऐन्द्रवायवादिग्रहाणां निवर्तका न वेति संशये, ग्रहाणां
यागनिर्वृत्त्यर्थत्वेन एककार्यत्वात् प्रत्यक्षमुत्तैर्नैकैर्नैकैः निर्वृत्ते
यागे चोदकप्रसात् निवर्तन्ते । इति प्राये, ब्रूमः । 'येषां
मियोऽनपेक्षाणां कार्यैर्गैकेन संगतिः । तेषां द्वाधो
विकल्पो वा नैवमस्ति ग्रहे पुनः ॥' नहि यागनिर्वृत्तौ
ग्रहा वाक्येन विधीयन्ते 'बार्हस्पत्येन यजेत' इति, येन
निरपेक्षा यागं निवर्तयेयुः । प्रयोगवचनस्तु चोदकप्रसात्
उपदिष्टाश्च अग्रहम् यौगपथेन गृह्यन्त संहितानामेव यागान्वयं
गमयति ।

सोम— पूर्ववत् इहापि प्राकृतवाचः (रथपोथेन
यथा मन्वदर्भाणवः, तथा बार्हस्पत्यादिप्रदेशे ऐन्द्रवाय-
वादिवाचः) इत्युच्यतेः संगतिः । सूर्यार्थस्तु— सर्वत्र
विकृतौ ग्रहान्तर्ग्रहान् प्राकृतदधिकं समुच्चितं स्यात्,
प्रकृतौ अनेकग्रहान्मानत इति ।

वि— 'बार्हस्पत्यादयः किं स्तुः प्राकृतग्रहमात्रकाः ।
समुच्चिता उता, ऽऽथोऽस्तु कार्यव्याद् अदलिङ्गताः ॥,
समुच्चयः प्रमाणान्या ग्रहाणां प्रकृतौ यथा । विधेयोक्तं
लिङ्गं ताचोक्तं लिङ्गं सुराग्रहे ॥'

भाट्ट— बृहस्पतिषु 'बार्हस्पत्यं ग्रहं गृह्णाति'
इति, विपुनति 'अर्कं गृह्णाति' इति, अभयेषु 'सौवर्ण-

राजतान्मा महिमानौ गृह्णाति' इति भ्रुवम् । तदत्र
वैकृतग्रहणानां दृष्टार्थत्वात् प्राकृतैर्द्रवापनादिग्रहणवाचकत्वे
प्राप्ते, पशुगोमाधिकरगन्धुषादित्तौस्तुभोक्तरीत्या (२।
२।६) शस्यपि ग्रहणानां तदीयदेवतासयोगस्य च दृष्टार्थत्वे
'ऐन्द्रवायव्यं गृह्णाति' इत्यादिवाचक्येवर्थमिषा ग्रहणानाम्-
दृष्टार्थत्वात् आरादुक्कारकत्वस्यापि स्थापितत्वात्, तस्य च
वैकृतेन ग्रहणेनोपतौ प्रमाणभावात् उपरोमादितदेव समु-
च्चयः । न च 'अर्कं गृह्णाति' इत्यादौ संज्ञया अभ्यासाद्वा
ग्रहान्तरत्वेऽपि 'बार्हस्पत्यं गृह्णाति' इत्यादौ 'आग्नेया
ग्रहा भवन्ति' इतिस्तु प्राकृतग्रहणानुवादेन देवतामान-
विधिसमवात् न ग्रहान्तरविधिसंभवः, तद्विद्योपात्त-
द्रव्यस्य द्वितीयया कर्मत्वावगमेन देवताविधौ ग्रहणस्य
कर्मत्वानुपपत्तेः । तद्विद्योपात्तद्रव्येदेवेति देवताविधौ
ग्रहणाभितत्वे प्रमाणभावात् । 'एका गाम्' इत्यादौ
दक्षिणादानं प्रकृत्यैवाग्नात्वात् इत्याभितत्वात्कर्मः इत्युक्तौ
विशेषः । इत्येदेदेवेन देवताविधौ एकप्रवृत्ताभङ्गात्तेभ्यः ।
अतोऽवश्यं इत्येदेदेवेन देवताविशिष्टं ग्रहणमेव 'ऐन्द्र-
वायव्यं गृह्णाति' इतिवदिधीयते । तच्च न प्राकृतमेव
ग्रहणम्, तथात्वे प्रातःग्रहोत्तरवृत्तयदेवेन देवताविधिः
इत्येदेदेवेन तद्विनियोगनिषिद्धेति वाच्यमेदात् । अतोऽ-
त्रापि गुणात् ग्रहणान्तरमेवेति अदृष्टार्थत्वात् न तेन
प्राकृतग्रहणवाचः । वस्तुतस्तु 'बृहस्पत्ये जुषस्व नः'
इत्यादिग्रहणे मन्वाग्नात्वादेव मानवर्गीकदेवताकल्पनया
प्राकृतमन्वतदेवतत्रोत्रांशोपपत्ते एतद्विधिवैवर्ण्यापत्तेरेव
ग्रहणान्तरत्वम् । 'आग्नेया ग्रहा,' इत्यत्र तु ग्रहोदेदे-
वेन देवताविधानात् ग्रहणान्तरत्वञ्चङ्गा । अत एव ग्र-
हणानां बहुत्वात् तत्र बहुवचनम्, प्रकृते चैकवचनं स्वार-
सिक्ततया संगच्छते । अत एव तत्र प्राकृतदेवतावाच्य-
एव । प्रकृते तु ग्रहणान्तरत्वात् न कस्य चिद्वाचः । उप-
पादकीभूतप्रकृतवाग्यामास्तु प्रकृतियैव विवक्ष्यते ।

मुण्डन— 'बार्हस्पत्यो न वाचकः ।' ४.

शंकर— 'शुक्लदिग्ग्रहान्तरम् ।' ४.

● ग्रहणम् आग्नेयस्य औषधस्य चतुर्दश्यादय-
विशिष्टद्विचिनिशिष्टम्, न तु अदृष्टविशिष्टोक्तम् । भा.
४।१।१।७।४६-४८, ● ग्रहणं प्रदानार्थम् । सादनेन ग्रहं

होमे श्रूयते 'चतुरवत्तं जुहोति' इति, न होमार्थे पुरो-
डासो संनाप्ये वा । भा. १०।८।१२।३१.

● अष्टाकपालादीना हविष्ट्वात् 'द्विर्हवियोऽवचति' इति अवदाने गृहीते बोदनाऽन्तरेण तत्संस्कारार्थोपस्तरण-
मिषारणप्रदशात् चतुरवत्तं निष्पन्नम् । वा. १।४।६।९
पृ. ३४०. ● यत्र पुनः प्रधानद्रव्यात् चतुरवत्तं चहन-
मन्तरेण न चतुरवत्तं भवति, तत्र प्रधानद्रव्यात् चतुर-
वदातमम् । चतुरवत्तमिह होतृभ्यं विचक्षते, न इतस्ततो
वा चतुरवदातममिति । भा. १०।८।१२।३४.

● चतुरवत्तचोदनया अर्थेप्रस्तावदाने संख्यामात्रम्
'द्विर्हवियः' इति विधीयते, न तु द्विर्हवियश्चिपमन-
दानम् । इति टुपटीकार्यः । के. ५।२।१४.

● चतुरवत्तवाक्ये चतुरवत्तानुवादेन होमविधिः
इति पक्षे द्यवदानवाक्ये द्यवदानविध्यवश्यादेऽपि
चतुरवत्तहोमावयवतया विधानात् पृथक् पदार्थत्वम्,
इति प्रदानानुसमय एव नानाबीजेष्वधिकरणप्रायेण ।
सोम. ५।२।३, ● चतुरवत्तवाक्ये जुहोतिना देवतो-
देषात्प्रामाणानुवादेन प्रवेदः अवच्छेदकारो विधीयते ।
५।२।३, ● चतुरवत्तवाक्ये 'यच्चतुरवत्तम्' इत्यनूय
तत्संस्कारतया होमविधिः इति पक्षम् अवत्तहोमविधिः
इति पक्ष च दशमे वक्ष्यति । ५।२।३.

● 'यद्यपि चतुरवत्तो वजमानः, पद्मावत्तैव वषा
कार्या' (आम्यं हिरण्यं वषा हिरण्यम् आजवमिति पद्मा-
यत्तता) । भा. १०।७।१५।६४.

● 'चतुरस्ताः भवन्ति' इत्युक्ताः । अयम् आधित्वा-
त्पुनरेतेन गुणप्रत्ययविधिः । संकल्प. २।१२.

● चतुरद्वे पुरस्तात् माध्याः पौर्णमासाः, गवामय-
नस्य दीया । भा. ६।५।१।१०-१७. ● 'चतुरद्वे मुन्या-
मगच्छ मयन्' इति प्रहृती कालियत्ता विवक्षिता ।
ऋष. १२।४।१।२७.

● चतुरवत्तयते इति इहोपहृतेति पदविषय
एवाभ्यासः ॥

'चतुरवत्तयते' इति विधिना इहानिगदः सर्वोऽपि
चतुर्वारमावर्तनीयः । चतुरवत्तयः एवतामिष्यादौ तथा
दर्शनात् । इति प्राप्ते, इहोपहृतेति पदे एव प्रहृत्य

अस्य पाठात् पदविषयित्वेव आह्वितिः । समिद्धुत्तन्वापेनाप्यं
प्रवादः । संकल्प. ४।३।१८.

● चतुर्गृहीतद्वयस्य उपभृति विधानम् ।
भा. ४।१।१।७।४६-४८. ● चतुर्गृहीतद्वयाधिकरण-
विचारः । (४।१।१।७।४६-४८) । चतुर्धाप्यायात्प्रादे
अन्याधिकरणे अनारम्भाधीतम् 'चतुर्गृहीतं जुहोति'
इति धान्यं सिद्धान्तस्थापकत्वेनोपन्यस्तम् । 'चतुर्गृहीतं
जुहोति' इति हि अनारम्भाधीतं होमाङ्गं चतुर्गृहीतं
प्राप्तम्, तेन 'अथाहुपभृति यद्वाति प्रमाजानुवायेभ्यस्तत्'
इति होमाङ्गभूतप्रधानङ्गत्वाद्यस्यैव वाचिता चतुर्गृहद्वय-
लक्षणार्था इति । तदनुपपन्नम् । 'चतुर्गृहीतं जुहोति' इति
हि होमानुवादेन चतुर्गृहीतं विषते । न च प्रमाजानुवाययो-
होमः केन चित् प्राप्तः । एवम् आभ्यभागयोः उपायुभाजे
च होमस्याप्योः न चतुर्गृहीतं विधीयते । अयं चतुर्गृहीतं
जुहोति' इति चतुर्गृहीतविशिष्टहोमविधिः इत्युच्यते,
तदपि अनुपपन्नम् । नहि अथ दर्शयारादि किञ्चिदनुदि-
तम्, न वा 'यस्य पर्णोपनी जुहुः' इत्यादिपत् कर्मान्वयि-
चारि निश्चित् द्वारमनूय होमविधानम् । कर्माङ्गतैव
अस्य होमस्य न स्यात् । किन्तु विश्वजिदत् कल्पफलं
स्वतन्त्रमेवेदं होमान्तरमापद्येत ।

अथ मतम् 'चतुर्गृहीतम्' इति द्वितीयकाल्त्
तदनुश तत्संस्कारकत्वेन प्रतिपत्तिभूतो होमो विधीयते ।
चतुर्गृहीतस्य होमाङ्गत्वोक्तित्वात् तन्पक्षे होमोपकारकत्व-
मात्रमिषाया इत्युच्यते, तदनुपपन्नम् । एवमपि अस्य
अनारम्भाधीतत्वात् चतुर्गृहीतस्य भोवनादौ लोकेऽपि
संभवात् निर्वाणालम्भत् (२।३।५।१२-१५) न
पैदिककर्मान्त्रचतुर्गृहीतोपरिहितित्ति इति नास्य होमस्य
प्रमाजाद्यप्रता सिध्यते । अथ चतुर्गृहीतस्य होमाङ्गत्वोक्ति-
त्वात् अनारम्भवाद्त्वोक्तिर्नाद्रियते, ततोऽस्तु नाम कर्मा-
ङ्गचतुर्गृहीतोपरिहितः, तथापि यत्र चतुर्गृहीतं विहितमस्ति
'चतुर्गृहीतं यद्वाति प्रमाजेभ्यस्तत्' इत्यत्र, तत्रैव विनैव
चतुर्गृहीताद्येप्येव होमविष्युपपत्तौ नोपगृह्यत्तत्रावभागादौ
चतुर्गृहीताद्येवो होमविधिना उपपद्यते यद्वापि विवाऽऽश्ले-
षवत् कर्मभिः । एतेन इदमपि निरस्तम्, यथा "अप्य-
यस्य स्वाभ्यासाद्यैतद्विदितेव सामर्थ्येऽप्यर्थत्वसनायः

चांग्रहणी नाम इति निर्वपेत् । वि. ४।४।४. * 'उपासौ गायता नरः' इति ग्रामकामाय प्रतिपदं कुर्यात् । भा. ८।१।१।४२३.

* ग्रामश्रुत्यस्य अनेकस्वाम्यन्वयेऽपि अन्योन्यान्-पैदानेकस्वामिकत्वं नैव युज्यते । सु. ३।७ पृ. २६.

* प्रावाणः (उपत्यः वरवटे इति भाषा) अक्-श्रुयदेशे नीयन्ते । वा च प्रतिपत्तिः । वि. ४।१।८.

* 'ग्रावस्तुत् ग्रावस्तोषीषाः अन्वाह' । भा. ३।७।९।२२. * ग्रावस्तुत् हीदुः पुरुषः । वतुर्धर्मवर्गस्यो-ऽयम् । अयं पादौ चतुर्थोऽस्यम् । सिद्धो वा लभते । 'ग्रावस्तुत्तमुप्रेता दीक्षयति' यने । वि. ३।७।१७.

* ग्रावस्तुते द्वादशाहादौ अहर्गणे सोमोवायहरणवासादि-देयानि । माह. १०।६।१९.

ॐ ग्रावस्तुतोऽपि हारियोजने सोममक्षः । सर्व-शब्दस्यापि । हारियोजनस्यापि । हारियोजनगतसर्वशब्द-स्यापि ॥

ग्रावस्तुतो भक्षो न विद्यतेऽनाम्नानात् । ३।९।१। २७ ॥

भाष्यम्—ज्योतिष्टोमे ग्रावस्तुत् नाम हेतुपुत्रवः । तत्र संदेहः किं स सोमं भक्षयेत्, नेति । उच्यते । ग्राव-स्तुत् न भक्षयेत् । कुतः ? यतोऽस्य भक्ष नामनन्ति । हारियोजने चमसिनामधिकारः इति मन्यमानः (सूत्र-कारः) एवं ह साह नास आम्नापते भक्ष इति ।

वा— यतः समाप्त्याभक्षः । इदानीं वाचनिकमेव अनुमुच्यते । तत्र 'यथाचमसमभ्याश्रमत्वात् चमसिनो मध्यपन्ति, अथैतस्य हारियोजनस्य सर्व एव लिप्सन्ते' इत्येतत् वचनं किं प्रकरणात् अत्रोपविष्यं सत् ग्रावस्तुतो-ऽपि भक्षं प्रापयति, उच्यते सन्नाकनोपासचमसिनिपणत्वात् न इति संदेहे, तेनैव तावत् अभिप्रायेण न विद्यते इत्याह ।

हारियोजने वा, सर्वसंयोगात् । २८ ॥

भाष्यम्— हारियोजनस्य वा ग्रावस्तुत् भक्षयितार मन्यामहे । एव हि स्वापनन्ति । 'यथाचमसमभ्याश्रम-साश्रमसिनो भक्षयन्ति । अथैतस्य हारियोजनस्य सर्व

एव लिप्सन्ते' इति । यदा हारियोजनस्य सर्वं लिप्सन्ते, तदा ग्रावस्तुदपीति ।

वा— न शक्यं सर्वशब्दो विना कारणेन प्राकृत-कर्तृभाष्यवचनः सत् एकदेशे स्वापयितुम् । अतो हारि-योजनं ग्रावस्तुदपि भक्षयेत् ।

चमसिनां वा, संनिधानात् । २९ ॥

भाष्यम्—वाच्यम्—वक्षं व्यावर्तयति । नैतदिति, ग्रावस्तुतो हारियोजने भक्ष इति । चमसिनां तत्राधिकारो न सर्वेषाम् । कथम् ? चमसिनामेव विभागः । 'चम-सिनः अन्याश्रमत्वात् यथाचमसं भक्षयन्ति' इत्यनूय चमसिनः एव वदति, 'अथैतस्य हारियोजनस्य सर्व एव लिप्सन्ते' इति । एकं हीद वाक्यम् । 'अथैतस्य' इति अथशब्दयोगात् अनन्तरवृत्तमपेक्षते । 'सर्व एव' इति एवशब्दः सामर्थ्यात् सर्वान् पूर्वपठितान् अपेक्षते । अतो मन्यामहे 'यथाचमसम् अन्याश्रमत्वात् चमसिनो भक्षयन्ति' इत्यनेन पूर्वोक्तं 'अथैतस्य हारियोजनस्य' इत्येतस्य एकात्मकता भवतीति । तेन चमसिनो संनि-हितानामेव विभागो यथाचमसमन्वयः, हारियोजने तु सर्वं एवेति ।

वा—पूर्वपक्षाभिप्रायविवरणम् । 'यथाचमसमभ्याश्र-म' इति पुनःश्रुतेः न किञ्चित् प्रयोजनमिति अन्यदतः सर्वशब्दविशेषणत्वात् । अथशब्देवकाराभ्यां सुवर्गं तेष्वेव प्रत्ययः । ये हि अन्यत्र प्रत्येकरूपेण उपासाः, तेषु एककरो भवति । तस्मात् न ग्रावस्तुत् प्रायेतस्यः ।

सर्वेषां तु विधिष्वित्याह, तदर्थो चमसिभ्रुतिः । ३० ॥ भाष्यम्— तुच्छम्—पक्षं व्यावर्तयति । नैतदिति, चमसिनः एव हारियोजने लिप्सन्ते इति । सर्वं तु विधीयन्ते हारियोजने । सर्वं भक्षयन्ति इति । न पुनः चमसिनः इति संबन्धः शक्यते विधातुम् । इति संबन्धो असिन् वाक्ये अपूर्वो न शक्यते विधातुम् । तस्मात् अन्या वचनव्यक्तिः । वा पुनरसौ । 'यथाचमसम् अन्यात् चमसिनां मध्यपन्ति' इत्यनुवादः । चमसिनः चमसिनां मध्यपन्त्येव, ते भक्षयन्तो यथाचमस-मेव । अथ एतस्य हारियोजनस्य न केवलं चमसिनः, सर्वं एवेति । किमेवं भविष्यति ? सर्वशब्दस्य सर्वान्

-१११. * चतुर्थं चतुर्गृहीतम् अन्वयाकार्यम् इतरञ्च प्रयाजाभ्यम् इति सिद्धं भवति । भाट्ट. ४।१।१०.

* चतुर्थं अध्याये प्रयोगरूपा विवेचयत्या निरूपिता । फणिका. पृ. ४१२. * चतुर्थं अध्याये प्रयोगका-प्रयोजकलक्षण वृत्तम्, तत्र प्रसर्वन्त्यम् । भा. ५।१।११.

उप- भाष्यकारेण चतुर्थेऽध्याये प्रयोजकप्रयोजकलक्षण वृत्तमित्युक्तम्, तदनुक्तम् । कुत. ? ऋत्वर्यंपुरुषार्थ-जिज्ञासा हि सूत्रकारेण प्रतिज्ञाता । सैव उपसर्हन्त्या । उच्यते । प्रयोजकप्रयोजकमपि प्रतिज्ञातम् 'अये सम-वैषम्यम्' (४।१।८।२१) इत्यत्र । द्वयोरेकस्मिन्नपि उपसर्हियमाणे इतरत् लक्ष्यते एव । अथवा प्रयोजका-प्रयोजकत्वयोरोपसर्हन्त्यम् । यतः असाधारण्येन लक्षणभेदः । इतरथा द्वादसापादम् (तृतीयस्य अष्टौ चतुर्थस्य चत्वार इति) एक लक्षण-स्वात् । यावच्च (तन्त्रलान्तुसारेण) शीघ्री नावधार्यते, न तावच्छेषभावः । नहि सामान्येन व्यवहारः । 'कर्माण्यपि जैमिनिः' (३।१।१४) इत्यनेन कर्मणा फलभोगभाव उक्तः । अतः शेषत्वप्रगमेनैव अस्य पुरुषार्थतायाः सिद्धत्वात् पुरुषार्थजिज्ञासया अध्यायभेदे शोपपद्यते । तेन सा तेनैव गतत्वात् नान्यायान्तरेण कार्य ।

'अस्युक्त प्रकरणात्' (३।३।४।११) इति चानेन फलवर्षलक्षणमुक्तम् । प्रत्यादिमिपंदवमुक्त फलवता च क्रतुना प्रकरणेन गृह्यते तत् फलवर्षम् । प्रयोजकप्रयोजकत्व तु मोक्षम् । वरिहोच्यते । 'अथातः फलवर्षंपुरुषार्थ-योर्विहासा' इति सूत्र किंप्रतरथा उपादीयते ? फलवर्ष-पुरुषार्थयोर्वि अनन्तर प्रयोजकप्रयोजकी, तयोर्लक्षणार्थम् । ५।३।३।३. * चतुर्थं अध्याये प्रवृत्तिलक्षणे प्रतीत्यदर्श-निर्णय-प्रयोगशोचस, प्रमस्तु अतः पर निरूप्यते । (पुनरपि 'चतुर्थार्थाय' शब्दे इदं द्रष्टव्यमुपरिष्ठात्) । भा. ५।१।११।, * चतुर्थं अहनि द्वादसाहनेन त्रैलोक नाम शय 'विश्राः कृतना अमिभूतर नरम्' इत्यति-जगत्प्राप्तपक्षम् । १।२।५।२२ वक्षणे २. * चतुर्थं च एव-कामशब्दरहितस्य फलविधिविनिष्कर्षणात् । या. १।२।२।२२ पृ. १३६.

* चतुर्थं चतुर्थेऽहनेन गृह्यते इत्यभ्यासेन प्रतीयते भोजनवत् । १०।५।१।४।५५ । 'चतुर्थं चतुर्थं अहनि अह्नीनस्य गृह्यते' इति श्रुत्या एकैकस्मिन् अह्नीने चतुर्थे पुनस्ततश्चतुर्थे अहनि इति अभ्यासेन षोडशी ग्रहः प्रतीयते, न तु एकस्मिन् अह्नीने चतुर्थेऽहनि, द्वितीयेऽह्नीने चतुर्थेऽहनि, एवं तृतीये चतुर्थे अह्नीने इति अभ्यासः । भोजनवत् । यथा 'चतुर्थं चतुर्थेऽहनि देवदत्तो मुहक्ते' इत्युक्ते चतुर्थे-ऽहनि भुक्त्वा पुनः ततश्चतुर्थेऽहनि इति गम्यते तद्वत् । तस्मादेकस्मिन्नह्नीने इति पूर्वं, पठः ।

अपिवा संख्यावचनान्नाऽह्नीनेषु गृह्यते, पक्ष-वदेकस्मिन् संख्यायर्थाभावात् । ५६ । पूर्वपक्षग्याहृवर्यः अपिवावच्यः । चतुर्थं अहनि इति षोडशिमह्नीनस्य संख्यावचनत्वात् शोडशारंभत्वात् नाना अह्नीनेषु एव षोडशी गृह्यते इति सिध्यति । नाना अह्नीनेषु एकस्मिन् अहन्त्येव चतुर्थं संख्यायाः अर्थस्य प्रयोजनस्य भावात् विद्यमानत्वात् । एकस्मिन्नेव अह्नीने तु चतुर्थे अह्ने इति शक्तञ्च स्मात् ऋत्वर्य-हृत्परिष्ठात् अह्नीनस्य अभावात् चतुर्थं चतुर्थं इति वीष्ठा न्यर्था स्यात् । एकस्मिन् अह्नीने आदितश्चतुर्थेऽहन्त्येव, अपरिसमाप्ति अह्नीने तथैव, एवं अन्यत्रान्यत्र इत्येन भुतिवाक्यार्थः । पञ्चन्त् यथा पञ्चम्यापञ्चम्या भुङ्क्ते इति वीष्ठायाः एकस्मिन् शुकले ऋणे वा पठे पञ्चमीद्वयाभावात् पश्चान्तर शक्यते, एव चतुर्थं चतुर्थेऽहनि इति वीष्ठाया अह्नीनन्तर शक्यते । तस्मात् नाना अह्नीनेषु प्रहीतव्यः इति सिद्धान्तः ।

अपिवा संख्यावचनान्नाऽह्नीनेषु गृह्यते, पक्ष-वदेकस्मिन् संख्यायर्थाभावात् । ५६ ।

पूर्वपक्षग्याहृवर्यः अपिवावच्यः । चतुर्थं अहनि इति षोडशिमह्नीनस्य संख्यावचनत्वात् शोडशारंभत्वात् नाना अह्नीनेषु एव षोडशी गृह्यते इति सिध्यति । नाना अह्नीनेषु एकस्मिन् अहन्त्येव चतुर्थं संख्यायाः अर्थस्य प्रयोजनस्य भावात् विद्यमानत्वात् । एकस्मिन्नेव अह्नीने तु चतुर्थे अह्ने इति शक्तञ्च स्मात् ऋत्वर्य-हृत्परिष्ठात् अह्नीनस्य अभावात् चतुर्थं चतुर्थं इति वीष्ठा न्यर्था स्यात् । एकस्मिन् अह्नीने आदितश्चतुर्थेऽहन्त्येव, अपरिसमाप्ति अह्नीने तथैव, एवं अन्यत्रान्यत्र इत्येन भुतिवाक्यार्थः । पञ्चन्त् यथा पञ्चम्यापञ्चम्या भुङ्क्ते इति वीष्ठायाः एकस्मिन् शुकले ऋणे वा पठे पञ्चमीद्वयाभावात् पश्चान्तर शक्यते, एव चतुर्थं चतुर्थेऽहनि इति वीष्ठाया अह्नीनन्तर शक्यते । तस्मात् नाना अह्नीनेषु प्रहीतव्यः इति सिद्धान्तः ।

* चतुर्थं चतुर्थेऽहनेन गृह्यते इत्यभ्यासेन प्रतीयते भोजनवत् । १०।५।१।४।५५ । 'चतुर्थं चतुर्थं अहनि अह्नीनस्य गृह्यते' इति श्रुत्या एकैकस्मिन् अह्नीने चतुर्थे पुनस्ततश्चतुर्थे अहनि इति अभ्यासेन षोडशी ग्रहः प्रतीयते, न तु एकस्मिन् अह्नीने चतुर्थेऽहनि, द्वितीयेऽह्नीने चतुर्थेऽहनि, एवं तृतीये चतुर्थे अह्नीने इति अभ्यासः । भोजनवत् । यथा 'चतुर्थं चतुर्थेऽहनि देवदत्तो मुहक्ते' इत्युक्ते चतुर्थे-ऽहनि भुक्त्वा पुनः ततश्चतुर्थेऽहनि इति गम्यते तद्वत् । तस्मादेकस्मिन्नह्नीने इति पूर्वं, पठः ।

* चतुर्थं चतुर्थेऽहनेन गृह्यते इत्यभ्यासेन प्रतीयते भोजनवत् । १०।५।१।४।५५ । 'चतुर्थं चतुर्थं अहनि अह्नीनस्य गृह्यते' इत्यभ्यासेन प्रतीयते भोजनवत् । १०।५।१।४।५५ ।

श्रीत्या शीर्षेणि निधाय उपनिष्कम्प संशेष्यति । वपट्ट-
रुटे अनुवपट्टरुटे च हुत्वा हरति मध्यम् । तं सर्वं
समयः प्रतिविभज्य सुस्त्रुपाकारं घाना भजयन्ति इति ।

चमसिनां वा, संनिधानात् । २९ ॥

पूर्वपक्षस्तम् । पूर्वसूत्रोक्तं सिद्धान्तपक्षमाद्येषुं
या-शब्दः । चमसिनामेव हारियोजनेऽपि अधिकारः ।
तेषामेव संनिधानात् । 'चमसिनोऽन्यांश्चमसान् यथा-
चमसं भजयन्ति अपैतस्य हारियोजनस्य सर्वं एव
लिप्यन्ते' इति एकमेवैतदाहम् । तेन सर्वशब्देन
चमसिनामेवाणुवादः । ततश्च नास्ति प्राक्स्तुतो भयः ।

सर्वेषां तु विधित्वात्, तदर्थां चमसिभ्रुतिः । ३० ॥

पूर्वसूत्रोक्तपूर्वपक्षं त्रयन्धो न्यापयति । हारियोजने
न केनलं चमसिनामेव संनिधानम् । किन्तु सर्वेषामेव
संनिधानमुचिनां यजमानस्य च । सर्वेषां विधिनात्
'एवं एव लिप्यन्ते' इति वाक्यस्य सर्वविधानार्थत्वात् ।
'चमसिनोऽन्यांश्चमसान् यथाचमसं भजयन्ति, अपै-
तस्य हारियोजनस्य सर्वं एव लिप्यन्ते' इति वाक्यस्य
तु इयं स्वारसिती योजना-चमसिनश्चमसान् भजयन्त्येव,
ते च भजयन्तो यथाचमसमेव इत्यनुवादः । अपैतस्य
हारियोजनस्य न केनलं चमसिना, किन्तु सर्वे एव ऋत्विजो
यजमानभेदि । अर्थात् प्राक्स्तुदपि । तदर्थां हारियोज-
नार्थां हारियोजनस्यस्यर्थां चमसिभ्रुतिः । महाभाष्ये हारि-
योजनः, यन्मात्रं सर्वं लिप्यन्ते, अन्येषु चमसान्
एकैकं एवेति । के.

● प्राक्स्तुतसिद्धिः सर्वे एव हारियोजने मध-
यिताः । भा. १।५।१।२०-२०.

● प्राहृषमहर्षं नाम काश्चिद्वारस्य विधेः प्रयोजन-
रूपस्य संनिधिमाम्नातेः सप्रमप्रयोजनभूतेः प्रयोजन-
प्रयोजेतमप्येव अन्विष्टमिषानम् (१६ प्राभाकरोक्तम्) ।
सोम. ५।२।११. ४-०६, ● प्राहृषमहर्षादये अवि-
तमिषाने आवाहृषा-योग्यता-संनिधानानि प्रयोजेतानि,
न तु शब्दोत्पत्तय इति । ५।२।११ कर्कं ३.

● शीर्षे कश्चिन्नोदनपनमापन्नं च । वि. २।१।१.

● मुमुष्टिः महान् दर्ममुष्टिः । 'मुमुष्टिना अतोष्ठति'
अग्निन्नपने अग्निम् । के.

घ

● घणादयः मत्स्याः सिद्धस्वभावयात्सर्वद्योतकाः ।

वि. २।१।११ वर्णकं २. ● 'घटो भवति' इत्यत्र
आधिमप्रयोजकन्यापार प्रयोज्यन्यापारमात्रं विवक्ष्यते । वा.
२।१।१।१. ४. ३७८. ● अपवरके घटो नास्ति इति
निषेधः अपवरकाख्यास्य निषेधाभ्रयस्य निषेधपत्रप्रदेशात्
प्रदेशान्तरस्य सद्भावम् निषेधस्य च घटस्य प्रदेशान्तरे
सद्भावमपेक्षते । सु. ४. ५०७. ● घटो आनीयेताम्
इत्युक्ते द्वितीयो घट एवानीयेत नाश्चादिर्पया, तथा
वगतो इत्यत्र द्वितीयः पुमानेव प्राद्व. । पूर्वपक्षे ।
रत्न. ६।१।१५. ● 'घट करोति' इत्यत्र अभिधीय-
मानकर्मसकस्या आदितप्रयोज्यन्यापारो वा स्वयमेव
आदितप्रयोज्यन्यापारो वा केनलं प्रयोजनकन्यापार एव
विवक्ष्यते । वा. २।१।१।११ ४. ३७७-३७८.

● 'घटायोन्मीलितं चक्षुर्नहि पटं न पश्यति'
इति न्यायेन तत्र चारिकास्येऽपि कश्चित्तम अग्रहणे
किं मानम् ? भूतिः. ४. ५९.

● घटानां निर्मातृस्त्रिभुवनविधातृश्च कलहः
इति न्यायः । अस्य न्यायस्यास्यलक्षितमो बहुशक्तिमत्ता
सर् विमर्शविशयामनकार इति । साहस्री. ८८५.

● घटात्पदद्वयन्यायः । यथा पदानो कुम्भाना-
मिमक्षितो वा अद्विष्टान्नां वा विहातृणा अस्वेऽपि
द्वये विलोक्यते, तथा प्रकृतेऽपि । यत्र न्यापारे
विहातृष्वेयमापनविषया, तत्राप्यवतरतीति नोदरव्ये ।
साहस्री. ८८४.

● घटाकाशन्यायेन उपाणुपपेवरो. परस्परपरि-
च्छेदकत्वे अन्यतरस्यानि पूर्णानं न सुप्यो अत्र उपाधि-
रपि अप्पन्न एव । तथा चापिहातृताप्यनोर्ध्वमकता-
कृतात् न परस्परपरिच्छेदकत्वम्, किन्तु इतरेतरादि
पापकत्वेकारिणः । सनत्सु नी. ४।३. ● घटाकाशकयेन
एवोऽप्याप्य निरोधोपिमेव अनेके भाति । १।२०.

● घटादयो हि प्रचभित्वापनान् अति अपवव-
सोपेयान् अतन्वविहारतन्व दानं च अतिर्या,

न द्रव्यप्रयोजकत्वम्, अभिपारणस्य तु प्रयोजकं स्यात् । ततश्च यावत्तये प्राज्ञापत्यवपाडभिपारणस्यै प्रयाजरोपे धारयितुं पात्रान्तरस्तुत्यायं स्यात् । तद्विद्वत्स्यै प्रयाजरोपस्य प्रतिपाद्यत्वं संवाद्यते । ननु प्रतिपत्तिरपि धारणं प्रयुङ्क्ते एव, अन्यथा वैगुण्यप्रसङ्गात्, तस्य चान्याय्यत्वात् । अत एव सने साधारणप्राज्ञोपादनम् । तद्वि एवमप्यैम्, यदि कस्य चित् यजनमानस्य पानैः प्रयोगः प्रारम्भ्यते, ततः कदा चित् तेषु प्रयुक्तेषु तस्य यजनमानस्य प्रमादसंभवे पात्राणां परिधानीये कर्मणि (अन्येषु) विहिता प्रतिपत्तिर्लुप्येत ततश्च वैगुण्यं स्यादिति । यदि प्रतिपत्तिः न धारणस्य प्रयोजिका, ततः प्रतिपत्तिच्छेषमनादृत्य कस्य चिदेकस्य पानैः प्रयोगः स्यात् । तस्मात् अनर्थकं प्रयाजरोपस्य प्रतिपाद्यत्वमिधानमिति । सत्ययुक्तं श्रुतवत्, किन्तु अत्र प्रयाज-रोपस्य ऋतुपञ्चवपाडभिपारणेन प्रतिपत्तिः सिद्धा इति न धारणमपेक्षत् । इति वा तु प्राधान्ये प्राज्ञापत्यवपानामवै-गुण्यायै धारणं भवेत् इति युक्तमेव प्रतिपत्तित्वाभिधानम् । यदि प्रयोक्त्रप्रयोजकत्वचिन्ता चतुर्थे, कथं तर्हि क्रयर्थ-पुरुषार्थत्व-यज्ञाङ्गावयवशङ्कत्व-अपूर्वसदृशत्वात्- नियम-विधिन्युपादन-फलविध्वंसवादत्वं-फलवत्त्वं-कालार्थाङ्ग-प्रधानार्थत्व-समप्रधानत्व-गुणप्रधानत्वादीनि विन्यस्यते ? प्रयोजकप्रयोजकत्वविद्वयर्थमेव तत् । तथाहि, फलवर्थत्वे गोदोहनादेः ऋतुविधिमयोग्यत्वम्, नान्यथा । तथा एकत्वादेः यज्ञार्थत्वे तद्व्युक्तम् (कत्वम्) । श्विष्टकृति अपूर्वसदृशत्वे त्यागादास्य अपूर्वे प्रयोजकम् । एवं तर्हि इतिवित्नादेऽपि इतिवन्तरमुपायात् अदृष्टविद्वयर्थे श्विष्ट-कृतायाः कर्तव्यः स्यात् । नैतदेवम् । यद्यपि अपूर्व-यागस्य प्रयोजकम्, यागस्तु न द्रव्यस्य प्रयोजकः, एक-देशद्रव्यत्वात् । तस्मादतीतः । एवम् ' अर्थे समवैष-म्यम् ' (४।१।८।२१) इत्यतः पूर्वं शेषशेषित्वविचारेण प्रयोक्त्रप्रयोजकत्वं निरूपितम् । अत एवोक्तम् ' अति-क्रान्तस्तृतीयविषयः ' इति (भाष्ये) । ततः (सप्त-वैषम्यसूत्रे) साधारण्ये ऋणमपिरूपणम् । गोम-लिमानां तु प्रतिपाद्यत्वं कृष्णनिपाणप्रज्ञेनोक्तम् । तथा कर्तृदेशकालगुणद्रव्यस्वच्छाणाम् दृष्टधानामर्थप्रसक्त्यात् न विधानं संभवति, देशकालपरिनिवृत्त्यर्थेऽपि परिसंख्या

स्यात् । न च अन्यो विधिप्रकारः संभवति, तस्मादनु-वादः इत्याद्युक्त्यै अस्ति अन्यो विधिप्रकारः नियमो नाम यत् पाथिकप्रयासाशुपरिपूरणमिति यावत् । तस्मात् विधिरिति । यदिदं नियमविधिन्युत्पादनम्, तदपि दर्श-पूर्णमाद्यादिविधीनां नियमेन समादिप्रयोजकत्वविद्वयर्थम् । तथा अत्रापि श्लोकश्रवणादीनामर्थवादत्वे पूर्णमयीत्वादीनां ऋतुविधिप्रयुक्तिः, न फलविधित्वे । विश्वजिदादीनामफलेभ्ये प्रयोजकत्वमेव विधेर्दुर्लभम्, फलवत्त्वे तु तत् भवति । ततः फलगतविशेषानुसंधानं प्राक् अङ्गप्रयोजनसंबन्ध-विचारात् । तथा ' अग्नें चित्वा सौत्रामण्या यजेत ' इत्यादीनाम् अङ्गप्रयोजनसंबन्धपरत्वे अस्तिविधिप्रयुक्तिः सौत्रामण्यादीनाम् । कालार्थत्वे दर्शपूर्णमासयोः होम-प्रयोजकत्वं च न भवति । तथा जादयेः शेषित्विरोधेन नियमितान्तरपदानामभिधाया शौचकालप्रयोजकत्वमुक्तम् । तदुपोदात्तत्वेन च पुनर्भाषिष्यप्रतिपादनम् । पुनःफलत्वे हि शेषित्विरोधः शक्यते वक्तुम्, न पितृकत्वत्वे इति । ततः अङ्गभूतायामपि सौत्रामण्या स्वकालप्रयोजकत्वमुक्तम् । तथा अनुमत्यादीनां विदेवनादीनां च समप्राधान्ये सर्वेषां फल-मेव प्रयोजकं स्यात्, गुणप्रधानभावे तु अनियोज्यता ननुप्रयुक्तत्वमिति । ननु प्रधानेषु विधिरैव प्रयोजकः, न फलम् । तत् कथं प्रधानेषु फलं प्रयोजकम्, अत्रेषु विधिरिति ? वाच्छिद्यमेकदेशिवत् आचर्यते । नैवा-स्माभिः प्रधानेषु विधेः अप्रयोजकत्वमुच्यते, किं तर्हि ? प्रयुक्तिविशेषचिन्ता क्रियते इति । यथा चातुर्मास्य-प्रयोगविधिः इत्यानयनप्रयोजकत्वेऽपि किम् आभिधास्यै प्रयुङ्क्ते, उत वाजिनार्थमपि इति विचार्यते, यद्यं च प्रयुङ्क्ते, तत् प्रयोजकत्वमित्युच्यते, आभिधा प्रयोजिका, न वाजिनमिति, तथा अत्रापि ' किं विदेवनादीनां फलं प्रयोजकम्, उत फलः ' इत्यस्य अयमेवायः ' किं फलविद्वयर्थं प्रयुज्यते, उत ननुपरकारविद्वयर्थम् ' इति । एवमुक्तत्वापि विदेवनादीनां शेषविचारेण प्रयुक्तिविशेष-चिन्तैव क्रियते । तथा रविग्रहस्य नित्यत्वान् नित्यवत्-शेषविशेषमादिप्रयुक्तिः, वैश्वानरशेषस्तु नैमित्तिकत्वात् न नित्यवत् प्रयुक्तिः, पितृवत्त्वस्य अनङ्गत्वात् न दर्शपूर्ण-मासप्रयुक्तिः । तथा स्वहरशशयोः पशुपुत्रपुत्रकालम् ।

ॐ घुणाक्षरन्यायः । घुणः कीटमैदः । यथा घुणेन मक्षिते काष्ठौ ह्यकस्मात् फकारादिवहशच्छिद्रेषु सखु घुणेनाखराणि निर्मितानि इति मूर्धेः कल्पयते तथा प्रकृतेऽपि । साहस्री. ८२.

● अबुद्धिपूर्वकस्य हि प्रामाण्यं घुणाक्षरन्यायेन कचिद् भवेदपि न सार्थनिकं भवेत् इति बौद्धः । परिमलः. २।२।८।४२ न. ६. ● न चैवमपि घुणाक्षर-न्यायेन वेदसमानानुपूर्वीकस्य वाक्यस्य अर्धांतरविवक्षया प्रयोगेऽपि व्यभिचारः । सकलवैदवस्तुत्वस्य विवक्षितत्वात् । १।१।३ वर्णकं १ प्रसू.

● 'घृते देवाना मस्तु पितृणाम्' इत्यनें दीक्षायां-म्यङ्गसंबन्धिनवनीतविविधेः अर्थवादः । के. ३।४।३।११. ● 'घृतं प्रोक्षयाम्' इति विहिते घृते प्रोक्षणे 'आपो-देवीः हुदाः स्व' इति प्रोक्षणमिन्तन्प्रायो मन्त्रः 'घृत देव हुदमसि' इति ऊचते । बाल. ८ १२७. ● 'घृते चर्चं निर्वपेत् अतःकृष्णालामुष्णामः' (प्रदाने च) 'चत्वारिचत्वारि कृष्णालाम्यवदति' । (कृष्णमुखमुष्ण-परिमितान् सुवर्णकणान् वाससंख्याकान् घृते प्रक्षिप्य गार्हपत्यादौ प्रतरोष्णीकरणे चर्चवं सिद्धमिति शेषम् । के.) । भा. १०।१।१०।४०. ● 'सौमारीर्दं घृते चर्चं निर्वपेत् शुक्लानां व्रीहीणां ब्रह्मवर्षसकामः' अत्र प्राकृत-यवनिवृत्तिः । १०।७।११।६४. ● 'घृते अथपति' कृष्णचक्षुः । अयं लुप्तार्थः प्रतिप्रसवविविधः । बाल. ८. १६. ● घृताशने पदहृद्वर्णा भवन्ति । भा. ९।२।१२।४०. ● घृतामानमध्याशानघोर्चकस्त्रिकयोगैकामयने पदहृन्तेऽनुष्ठानम् । १०।६।१।२७-२८. ● 'घृतेष्टकाः उपदधाति' इति श्रुतदन्त्यस्यैवोपधानं पृथे पूरणे संभवत् न तु मूत्रमन्यः घृतेष्टकाः । संकर्ष. २।१।२४. ● घृतयागा-पशुकर्मोष्टी सप्तप्रागागतः उपायुषाजस्य विकृतिः । वि. १।२।२७ वर्णक २. ● 'घृतवतीमध्वर्यो सुवमास्यस्य' सुगादापनमन्त्रोऽपम् । संकर्ष. ४।४।१०.

ॐ षोडारुडरथ विरमुतो षोडः इति न्यायः । वृहती. ८ १३५ । लोके दृश्यमन कथासु धूपते षोडारुडस्य भवतो विरमुतो षोडः इति । विरमुतः विचा-दप्रश्रन्तः । ऋजु ८. १३५.

● ब्राह्मिन्द्रियं गन्धमात्रमिन्बुद्धकतया गन्धवत्त्वा-नुमानेन त्रयिणीप्रकृतिकम् । मणि. ८. १९.

च

● चार्थे इतरेतरयोगे (द्वन्द्व-) समावधिधानात् । भा. ६।१।५।२२ ८. १३६६. ● चाक्षीनां निपातो-पसर्गाणां पृथक् पदत्वेऽपि केवलाप्रयोगित्वेन स्वातन्त्र्येण अर्थप्रतिपादकत्वाभावात् पदान्वयार्थाविशदयोनार्थत्वाव-धारणात् तत्तमभिन्याहृतस्य नामवदस्य अशक्यातपदस्य वा तत्रैरेपेक्षेण स्वार्थसमाप्तत्वात् पदान्वयान्वयानुपपत्तेः चादिशब्दोपहितवैरिव अन्यतः । सु. ८. ४३४.

● चशब्दः अपिशब्दार्थवाची क चित् 'कुमारश्च न पयो लमेत्' कुमारा अर्थात्पर्ययः । वि. ११।१।९. ● चशब्दः । तन्त्रने (१०।३।११ अधिकरणे) 'यथा प्रकृतेः परस्तादुच्चार्यमाणः प्रत्ययः स्वार्थे प्रकृत्यर्थान्वितमेव अभिपत्ते, तत्र चशब्दः यस्मात् पर उच्चार्यते तदर्थम् अर्थात्त्वान्वितम् उच्चारितमात्रः एवाभिपत्ते, इति प्रकृतिप्रत्ययवत् चशब्दस्येति मुखमेव श्रुतित्वम् । अन्यथा पुरस्तादि उच्चार्यमाणः स्वार्थं कुर्षात्' इत्युक्तम् । तच्चिन्त्यम् । लोकावैद्योः चशब्दस्य न्यस्यद्वितपाऽपि प्रयोगदर्शनेन पुरस्तात् प्रयोगेऽपि तदर्थमतीतिरित्यत्यात् । तथा सति सर्वेषामपि निपातानां श्रुतित्वापत्तिः, सत्-बन्धिकशब्दमात्रस्य श्रुतित्वापत्तिश्च । इति दिक् । सोम. १०।३।११. ● चशब्दस्तापत् समुपयस्य न पर्वार-वचनः । दुर्. १०।१।४।५६. ● चशब्दः द्वि-शब्दस्य स्याने 'किञ्चेह भवतः' इतिवत् समपितन्त्यः (अचोदितं च कर्मनेवात् ३।४।३० इत्यत्र) । या. ३।४।१।१३० ८. १६४. ● चशब्दः सुशब्दस्याने दृष्टश्च यथा 'किञ्चेह भवति' इति । 'गुणावेष्टश्च सर्वत्र' (गुणावेष्टसु सर्वत्र इत्यर्थः) । भा. ८।३।६।२८. ● चशब्दः यस्मात् पर उच्चार्यते तस्य अर्थात्तत्संनभं भुल्लेवाह, न वाक्येन । यदि हि वाक्येन स्यात्, पुरस्ता-दपि उच्चार्यमाणः एतमर्थं कुर्षात् । १०।३।११।४२. ● चशब्दः यस्मादर्थे (क चित्) । ऋजु. ८. १६७. ● चशब्दः समुपयं मुवन् उरधर्वनत्वेन व्रतीति, न

‘ प्रत्याह्म्या भ्रुवः पूर्वस्य कर्ता ’ (पा० १।४।४०)
 आह्मतिपूर्वकभ्रुवात्सुसमभिभ्याहारे धात्वर्थप्रतिशासनक-
 यात्वनकतुः संप्रदानात्वम् । ‘ देवदत्ताय गानादागोति
 प्रतिशुणोति वा ’ । प्रतिश्रवणादिधात्वर्थेन म्याप्यमानत्वात्
 याचकस्य ।

‘ अनुप्रतिगृणश्च ’ (पा० १।४।४१) प्रत्यतुपूर्वक-
 गृणोते, समभिभ्याहारे पूर्वशासनादिकर्तुः हेतुः संप्रदान-
 त्वम् । ‘ अध्वयुः होत्रेऽनुगृणाति प्रतिगृणाति ’ (हेता
 शक्ति तन्ध्वयुः प्रोक्षाद्वयतीत्यर्थः) इति धातुलक्ष्यप्रोत्या-
 दनभ्याप्यमानत्वात् । एव च प्रत्यये चतुर्थी ।

“ यन् तु धात्वर्थकर्मण्यप्यमानस्य अर्धमवेन अन्य-
 प्राप्त्वः, तत्र उपपदविभक्तिः तादर्थ्यादिलक्षणया
 उपपदार्थे अन्येन प्रधानक्रियाधामनव्यात्, ‘भूक्तये हरिं
 भवति’ ‘भक्तिर्नाप कल्पते’ इत्यादौ । अन कल्पित-
 प्राक्तिक्रियाऽन्येन भ्रुवामजनदित्रियाया कारकत्वेन
 साक्षादन्वयात् साध्यत्वमात्रे तादृशिकत्वाच्च ” इति
 वैयाकरणः । अन्ये तु अन चतुर्थ्यां नोपपदविभक्ति-
 त्वम्, किन्तु साध्यत्वस्य कारकविभक्तित्वमेव । अत
 एत ‘सर्वेष्यः कामेभ्यो दसंपूर्णमासौ’ इत्यादौ साध्यत्वेन
 भावनाऽन्वयः अस्तीक्रियते इत्याहुः । परे तु तथापि
 स्वार्थं नामान् इत्यर्थात् उपपदविभक्तित्वमेव इत्याहुः ।
 तत् ‘अग्निमाधने’ इत्यादौ द्वितीयाया अपि उपपद-
 विभक्तिस्त्वापचा उपेक्षणीयमेव ।

एवम् ‘यास्ताव कपिता विद्युत्’ इत्यन कल्पित
 शानाक्रियाऽन्येन ‘फलेभ्यो याति’ इत्यदौ अप्रमुत्यमान-
 लुप्तप्रत्ययकर्मण्यप्यमानत्वाऽन्येन उपपदविभक्तिः ।

‘ गुणयान्च भाववचनत् ’ (पा० २।३।१५)
 ‘ यागाय याति ’ इत्यादौ कल्पितदर्शनादिक्रियाऽन्येन
 उपपदविभक्तित्वम् । ‘ यागासाध्यकं यानम् ’ इत्यर्थे तु
 पूर्ववत् कारकविभक्तित्वमेव । ‘ जनार्दनार्याम् ’ इत्य
 त्रापि उपपदविभक्तित्वम्, परे कारकत्वं च ।

‘ नम स्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंबपट्टयोगाच्च ’ (पा०
 २।३।१६) इति विहितान नमःपदादिव्योगे चतुर्थी
 उपपदविभक्तिः । यथा ‘ हरये नमः, स्वयमुवे नमस्कृत्य’
 हरिमतुःकृत्यमित्यर्थः । ‘ नारायणं नमस्कृत्य’ इत्यत्र तु

छान्दसः प्रयोगः (चिन्त्यमिदम्) । ‘ प्रजाभ्यः स्खिति’
 स्खितिपदं कल्याणवाचकमिदम्, द्वितीयं सुवन्तम्,
 ‘ स्खिति न इन्द्रो बृहधवाः ’ ‘ वैशानरो वमुश्मिः स्वसाये’
 इति उभयथा प्रयोगात् । उभयत्रापि मङ्गलवाचकत्वमेव ।
 ‘ अग्नये स्वाहा, पितृभ्यः स्वधा, इन्द्राय वयट्’ ।
 स्वाहापदं स्वधापदं वयट्पदं न प्रदानार्थकम् । अलम्
 इति पर्याप्त्यर्थसमर्थादिवदान्तारोपलक्षणम् । अत एव
 स्वाभिवाचकप्रमुपपदसमभिभ्याहारे पठयेव साधुः न
 चतुर्थी । ‘ इम्य आहो धनी स्वामी त्वीश्वरः पतिरि-
 शिता । अधिभूर्नाविको नेता प्रभुः परिदृष्टोऽधिषः ॥’
 इत्याद्यनुशासनात् प्रमुपपदस्य स्वामिनि शक्तिप्रदात् ‘ प्रमु-
 षुभुःप्रभुवनवयस्य’ (माघ. १।४९) इति प्रयोगाच्च ।
 ‘ तन्मे प्रभवति ’ (पा० ५।१।१०१) इति तु अलं-
 पदार्थकप्रमुपपदसमभिभ्याहारात् चतुर्थ्येव साधुः साऽपि
 जनयितुं पात्येतुं वा इति कल्पितक्रियाऽन्तरंगव्यात्
 उपपदविभक्तिरेव । ‘ प्रव्यादिव्योगे पठयपि साधुः’ इति
 वार्तिकस्य तु भावं नाकल्याणः ।

‘ मन्व्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्रागिषु ’ (पा० २।
 ३।१७) मन्वयात्समभिभ्याहारे तदात्वर्थकर्मणि विक-
 ल्पिता चतुर्थी उपपदविभक्तिः । ‘ न त्वा तुणाव नृणं
 वा मन्ये ’ अत्र विकल्पितानादरक्रियाऽन्यथात् उपपद-
 विभक्तित्वम् । [‘ गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थी चेष्टा-
 यामनन्वभि ’ (पा० २।३।१२) अप्प्रभिवे गत्यर्थाना
 कर्मणि एते ख. चेष्टाया गम्यमानात्वात् । प्राप्तं प्राप्तय
 वा गच्छति । मणि पू. १३२ (इदं पाठान्तरम्)] एवं
 ‘ प्राप्तं ज्ञानाय वा गच्छति’ इति विकल्पिता चतुर्थी
 कल्पितचेष्टाऽध्यादिपदार्थान्तरंगव्यात् उपपदविभक्तिः ।
 ‘ मनसा हरिं व्रजति ’ इत्यत्र चेष्टाध्याभावत्वात् द्वितीयैव
 साधुः इति विक् ।

अत्र भीमांसकाः । चतुर्थ्यां देवतात्वे शक्तिः ।
 ‘ तद्विद्येन चतुर्थ्यां वा मन्ववर्गेन वा पुनः । देवता-
 संग्रहिसत्र दुर्बलं तु परपरम् ॥’ इति वार्तिकत्वात् (वा.
 पू. ५.३३ ‘ मन्त्रशर्तं वैधते ’ ‘ दुर्बलं च परपरम्’
 इति च मूले पाठः) । तथाहि ‘ तूकृद्विचोः’ इति-
 वार्तिकत्वात् ‘ आग्नेये यूक्तम्, आग्नेयोऽष्टाकपालः’

० चक्रुष्कामेष्टी 'अमये भ्राजस्वते' इति द्विः, मध्ये च शीर्षश्चः । तत्र अम्येभ्राजस्वतोः आवाहनं प्रदानं च न तन्मम् । संकर्म. ४।४।९.

० चणकाः मुद्रानां न प्रतिनिधिः, 'अपक्षिया वै मापाक्षणकाः कोद्रवाः' । वि. ६।३।६.

० चण्डालघृतैकहस्तन्यायः । अयं श्लोकेन विवृतः । तथाहि, 'यथाहि चण्डालघृतैकहस्तो मण्डल-गापेऽपि सतिप्रसाहे । भवेन्न घृतः शशिभोगतोऽपि तथा न शुभ्येदुद्ध पापयुक्तम् ॥' इति ज्योतिष्विन्वमणौ विस्तार इति । साहस्रौ. ५७६.

० ननु 'यन्नात्तरितचण्डालस्पर्शेऽप्यापतिते कश्चित् । साक्षात्सृष्टवदेपेष्टा सचेष्टानानुद्धता ॥ सत्यं तन्नेप्यते स्नानं तद्वन्नर्प्यशक्तिरितम् ॥ अशुद्धिकारणं तद्धि चण्डालघर्षकम्तत् ॥ तथा च तद्धियुक्तेऽपि यत्रे तस्यघृष्टदूषिते । सृष्टयमाने भवत्येव दोषः संयुक्तवक्ष-यत् ॥' चण्डालसृष्टवसवश व्यस्त्येवामेभ्यता । तस्मा-दरितं हल्लियद्विद्वद्धि । या. १।३।२। ट. १८१.

० युगवन्देकचण्डालादिसर्पार्शदी नैमित्तिकस्य स्नानादेः तन्नेव घृष्टदनुग्रहम् । अनेकनैमित्तिकनिपाते नैमित्तिक-साहित्यम् । भाट्ट. ५।२।२.

० चत्वारि शृङ्गा चतस्रो होनाः शृङ्गाणीवास्, सवो अन्ध पादा इति धनानिपायम्, हे शीर्ये इति पत्नीननपानी, एत इच्छा इति उन्दासीनमिषेय, विषा यद् इति मिमिषेदेर्द्वन्द्वः, ह्यनमः कामान् धर्मतीति, शेरपीति चन्द्रकर्मा, मरो देवो मर्त्यानाविवेच इति मनुष्यापिष्यमिषयम् । भा. १।२।४।३८ । चत्वारि शृङ्गेति रूपद्वारेण कामश्रुतिः कर्मद्वारे उग्रहं करोति । शीरे तु अयं (मन्त्रः) विपुति शीरुगये विनिगुक्तः । तस्य च आग्नेयवात् अद्वय आदित्यदेवत उर्ध्ववात् आदित्यस्त्वेव अग्निश्रुतिरन्यथे । तत्र चत्वारि शृङ्गा इति दिग्धनमानां प्रयत्नम् । ततो अन्ध पादा इति शीरोननपानी । हे शीर्ये इत्यनानिपायम् । एत इच्छा इति अन्धश्रुतिः । विषा यद् इति धनानिपायम् । ह्यनम इति धृष्टिदेवनेन श्रुतिः । शेरपीति स्तनविपुला ।

सर्वलोकप्रसिद्धेः महान् देवो मर्त्यानाविवेच इत्युक्तो-करणोपकरणे सर्वपुण्यद्वयानुपवेद्यात् । वा.

० चत्वारोऽसिम्लुवाः एकः घृष्टयः परदः स मासः (यगपयने) । संकर्म. ३।१।२५.

० 'चतुर्भिर्भ्रिमादत्ते' अत्र मन्त्रचतुष्टयात् अम्यादाननिपाताः । न तु प्रतिमन्त्रं मन्त्रविकल्पो वा, वाचनिकसंख्यया प्रतिनिपातात्स वाचित्वात् । मन्त्रास्तु देवस्यत्वा, अत्रिरसि, वत्रिरसि, हस्त आदाय इति च । भा. १।२।१।१।३०. ० चतुर्भिर्भ्रिमादत्ते इत्यादौ मन्त्राणां समुच्चयः । वि. १।२।३।१४.

० 'चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च दान्यां पञ्चभिरेव च । हृत्ये च पुनर्दान्यां स मे विष्णुः प्रवीरवु ॥' आधा-व्येति चतुरधरम्, अष्टु शीपद्विति चतुरधरम्, यत्नेति द्यधरम्, ये यजत्पद इति पञ्चाधरम्, द्यधरो यय-धरः एव वै सप्तदशः प्रजापतिर्षष्ठमन्यायतः । वि. १०।८।१.

० चतुःसंख्याऽनुप्रदो निवासे मुष्टिलोपेन वातवेपथु-उतद्वसणे चरी । भा. १०।२।२।२।६४-६७. ० चतुःसंख्याविशिष्टो निवांसः एकः पदायः । द्रुप. ५।२।३।५.

० चतुरवत्तम् उरस्तरणामिषारणाम्याम् । भा. १०।८।१।२।२९-३२, ० चतुरवत्तम् उर्ध्वश्याणेऽपि कर्तव्य-मेव उरस्तरणामिषारणयोरमायेऽपि । १०।८।१।३।३-३४. ० 'चतुरवत्तं उरोति' अत्र उरोतिः प्रथेयमान-परत्वं स्वीक्रियते, तत्र अधिकायस्य न्यूनार्थकये स्थग-दोषः । घाट. ट. ४. ० 'चतुरवत्तं उरोति' (उ-रुश्रुति, द्विर्विषोऽवपति, अधिकायपति, चतुरवत्तं उरोति) अत्र होमस्याग्रत वात् न समुद्दिष्ट इत्थं विधीयते । चतुरवत्तं च पूर्ववाक्यकवितं प्रथेयमानेऽ-नसि । तस्मात्स्य अनेन प्रथेयमात्रं प्रथवं विपणुम्, इति न चतुरवत्तविशिष्टहोमविधानमवद्वसते । या. ३।४।४।४।४ ट. १८१. ० 'चतुरवत्तं उरोति' इदं आग्नेयचोदना विहितं यागे होमस्याग्रतान्तराद्यतीना प्रतिपत्तिः । इदं सर्वयजमानाधिकृत्ये कार्ष्णि-कारितम् । घाट. ट. ८२. ० 'चतुरवत्तं उरोति' दर्श-होमेषु इदं विधानम् । संकर्म. २।३।५. ० चतुरवत्तं

तात्वे लक्षणा इति तस्याः ततो (चतुर्थ्याः तद्वितात्)
 दीर्घस्यमुक्तमाहरे । विक्रेतारो च स्वीकारशब्देऽपि पूर्व-
 दलनेयनाभावात् आद्यदल्म् । तत्रापि सर्वे त्यागादिकम्
 अन्यलभ्यम् । वैचल्यमुद्देश्यत्वं स्वीकारश्च चतुर्थ्यर्थः ।
 तयोश्च उक्तपरपरासंबन्धेन विषयताघटिततामानाधिकर-
 ष्येन च त्यागद्वारफो भावनाऽन्वयः । एवं च एतादृश-
 लक्षणादानान्ते यत्रयत्र चतुर्थीप्रयोगो तत्र सर्वत्र
 लक्षणेति । खाशिकावृत्तिकारस्वामि अव्यमेवाभिप्रायः ।
 वैयकरणनव्यारस्तु —यत्रियाचमसंबन्धजन्यफलमागि-
 त्वेन उद्देश्यं यद्, तन् तद्विषयासंप्रदानम् । ' विप्राय
 मा ददाति ' इत्यत्र दानक्रियाकर्मकारणेण गोदन्त्येण यः
 स्वत्वात्पो विप्रस्य संबन्धः, तस्यैवं फलं सुपादि, यद्वा-
 नित्वरूपेण उद्देश्यत्वं विप्रे इति य दानक्रियासंप्रदानम्
 इति लक्षणसमन्वयः । पितृत्वगोहोदो न ब्राह्मणसंप्रदानक-
 धनदाने पितुः स्वर्गादिरूपकभागावित्तेऽपि न संप्रदान
 त्वम्, तत्परस्य पितरि धनसंबन्धाभावेन तसंबन्धा-
 भावात् । अत एव कर्मकारकजन्यत्वं पितृत्वगादावपि
 नदा चित् संभाव्येत इति संबन्धजन्यत्वात्तथावनम् ।

अत्र ' कर्मणा यम् ' इति द्वितीयानिर्देशात् कर्म-
 कारकं प्रति संप्रदानस्य ईषितत्वं लभ्यते । तेन फल-
 भागित्वेन ईषितत्वं संप्रदानत्वम् इत्यर्थः । ' विप्राय मां
 ददाति स्वर्गायामः ' इत्यादौ च कर्मकारकस्य स्वर्गाङ्ग-
 भूतदानाङ्गत्वेऽपि तात्काल्यस्य आनुपपन्नविप्रीतिजनक-
 लात् तस्यापि दानशब्दरूपजनकत्वेन ईषितत्वात् विप्रे
 संप्रदानव्यापितातः । ' अत्रां ग्रामे नपति ' इत्यत्र
 अत्रासंबन्धजन्यफलवत्त्वेन ग्रामस्य ईषितत्वाभावात् न
 ग्रामस्य संप्रदानत्वप्रसङ्गः । तादृशफलवत्त्वेन ग्रामस्य
 ईषितत्वे तु ' अत्रां ग्रामाय नयति ' इति प्रयोग इष्ट
 एव । एवमेव च ' रजकाय वस्त्रं ददाति, रजकस्य वस्त्रं
 ददाति ' इत्यादयः प्रयोगा अपि उपपादनीयाः । एवम्
 ' उपाध्यायः तस्मै चपेटिका ददाति ' इति महाभाष्य-
 प्रयोगोऽपि षगच्छते । इतरथा स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकारणस्व-
 त्वापादानरूपदानघटितसंप्रदानत्वे ईदृशप्रयोगाया भाक्त-
 त्वापत्तेः । अतः बहुतरप्रयोगशाधारणमिदं संप्रदानत्वम् ।

अत्र च ' विप्राय मां ददाति ' इत्यत्र फलजनकत्वरूपम्
 उद्देश्यनिरूपितत्वं च चतुर्थ्यर्थः । प्रहृष्ट्यर्थः चतुर्थ्यर्थं फले
 निरूपितत्वे च साधात् संबन्धेन अन्वेति । चतुर्थ्यर्थयो-
 श्च परस्वतापादाकस्वत्ववनिवृत्त्यनुकूलक्रियावाविधात्वर्थ-
 ताऽवच्छेदकपरस्वत्वे अन्वयः । द्वितीयाऽऽस्यं वृत्तिव्यवस्थापि
 तत्र स्वस्वत्वे च अन्वयः । तथा च विप्रवृत्तितु रजनक-
 विप्रनिरूपिततो वृत्तिजनकक्रिया चैत्रनिष्ठा इति शब्दयोः ।
 ' रजकाय वस्त्रं ददाति ' इत्यादौ समर्पणे एव धात्वर्थ-
 ताऽवच्छेदेकं चतुर्थ्यर्थयोरन्वयः । ' चपेटां ददाति '
 इत्यत्रापि चपेटासंयोगे एव धात्वर्थताऽवच्छेदेकः तयो-
 रन्वयः । ' वृथायोदकं पिबति ' इत्यत्रापि वृथानिद्रपि-
 बनकत्ववृथानिरूपितत्वयोः धात्वर्थताऽवच्छेदेक उदकनिद्र-
 संयोगे अन्वयः — इत्याहुः । तत्र । संप्रदानशब्दस्य
 अवयवार्थचपेन शक्यन्तरकल्पने प्रमाणभावात् । ' ग्रामं
 गच्छति ' इत्यत्र चैत्रस्य गमनक्रियाकर्मकारणग्रामजन्य-
 संयोगजन्यमुत्पत्तभागावनेन संप्रदानव्यापत्तेश्च । न च इष्टा-
 पत्तिः । ' ग्रामं गच्छति चैत्राय ' इति प्रयोगापत्तेः । न
 च ' आकडारदेका संज्ञा ' (पा० १।४।१) इत्यनुया-
 सनात् संज्ञाद्वयप्रयुक्तकार्यानुपपत्तेः ' विप्रतिषेधे पर कार्यम् '
 (पा० १।४।२) इति स्मृतिवचनात् गच्छति इति
 क्रियास्थितौ कर्तृसंज्ञायाः आवश्यकत्वे पूर्वोपाः संप्रदान-
 संज्ञायाः बाधोपपत्तिः इति वाच्यम् । तथात्वे ' चैत्रेण
 ग्रामो गम्यते ' इतिषम् । ' चैत्राय ग्रामो गम्यते ' इति
 प्रयोगपत्तेः । कर्तृत्वविषयाणां तृतीयप्रयोगपरत्वं संप्रदानत्व-
 विवक्षायां चतुर्थीप्रयोगस्य निवारयितुमावश्यकत्वात् ।
 इतरथा ' ग्रामं गच्छति, ग्रामे गच्छति ' इति विज्य-
 येदेन प्रयोगद्वयानापत्तेः । न च ' चैत्रः स्वामि गच्छति '
 इतिषत् तादृशप्रयोगे इष्टापत्तिः, ' स्वस्मे गम्यते '
 इत्यस्य ' स्वार्थे गम्यते ' इति विवरणानुसारेण तादर्थ्य-
 चतुर्थीत्वेन संप्रदानविभक्तिव्यानुपपत्तेः । न च एतदो-
 चारणाय क्रियाकरणत्वं कर्मविशेषणम्, ग्रामश्च न गमन-
 वरणम्, देवं तु दानक्रियाकरणम् इति नासंभवः इति
 वाच्यम् । देयस्यापि स्वत्वस्वकारो कर्णत्वम्, न तु
 तदनुकूलक्रियाऽन्ते इति गमनेऽपि तद्विषयम् । गमन-
 फलस्य संयोगस्यापि ग्रामजन्यत्वाविशेषात् । विप्रनिद्र-

स्वाध्यायस्वामंशाने विनियोगमाधिपति, यथा वा 'चक्रमुपस्थाति' इति चर्चेशोपचानविधिरैव सामर्थ्य-
द्वयार्थत्वप्रकरेश्वरो., एवं होमोऽपि उपाध्यायार्थः
सन् स्वभाम्यस्य चतुर्गुहीतस्योपाध्यायार्थतमाधिपति' इति ।

अथ मतम् उपाध्यायार्थमागादिष्वपि औपमेव
चतुर्गुहीतनङ्गमस्ति इति तदन्वयैव होमविधिरयम् ।
एवमपि औपम्ये चतुर्गुहीतस्मान्न विषयभावात् नाष्ट-
वस्य चतुष्टयद्वयलक्षणार्थता सिध्येत् । किञ्च एवं सति
उपाध्यायानादौ औपस्यैव एकदेशे सकृदेव शुद्धा गृह्णीयात्
समानयनवत्, न तु अपर चतुर्गुहीतं सिध्येत् । अथ
एवमेतदोपपन्नोपाध्यायोऽस्मिन्मतः । औपम्ये होमस्यैव
अभिदेः न होममन्य चतुर्गुहीतं विधीयते, किन्तु चतुर्गु-
हीतमन्य होमो विधेयः । तत्र च अन्वयस्याश्रयापत्तिः,
अदत्त्वेन चतुष्टयद्वयलक्षणया सत्या प्राप्त चतुर्गुहीत-
मन्य होमो विधेयः, होमविधौ च तस्याद्वयनिर्वाहाय
चतुर्गुहीतस्य आक्षेपतः प्राप्तिं तद्व्युत्पत्त्या अदत्त्वेनेति ।
अतः समानयनदृष्टार्थत्वादेव औपम्ये होमप्राप्तौ चतुर्गुही-
तविधिः इत्याद्येवपरिहारः । किञ्चेत्यादिद्वितीयदोषस्य
परिहारस्तु, उपाध्यायानादौ औपैकदेशस्य चतुर्गुहीतत्वा-
भावात् । अतः तदन्वयं होमविधायोगात् होमानुवादेनैव
चतुर्गुहीतं विधेयमिति । एतद्व्युत्पत्त्युक्तम्, उपाध्यायानादौ
होमाप्राप्तेश्च । किञ्च यदुक्तं औपैकदेशस्य चतुर्गुहीतत्वा-
भावादिति, तदपि न, प्राक्तनप्रथाअत्रविषयजोह्वेऽपि
चतुर्गुहीतैकदेशस्यैव चतुर्गुहीतशब्देन लक्षणयोक्तैः तद्वदेव
प्रीवेऽपि संभवत् । एवमपि औपम्ये चतुर्गुहीतस्य
अनेन विषयभावात् नाष्टवस्य चतुष्टयद्वयलक्षणार्थता
सिध्येत् इति दोषः पूर्वोक्तः स्यादेव । किञ्च एव
मौवात् शुद्धानुवाद्युपाध्यायार्थं चतुर्गुहीतं न सिध्येत्
इत्यपि पूर्वोक्तो दोषः प्रसज्येत । यदि च तत्र कृत्स्न-
चतुर्गुहीतपरंकारकदेशस्य अङ्गत्वानुपपत्त्या चतुर्गुहीतं प्रति
होम आधिष्येत, ततः प्रथाअर्थेऽपि प्रत्येक तादृशहोमस्य
अङ्गत्वानुपपत्त्या प्रत्येकं चतुर्गुहीतमाधिष्येति । अथ
'चतुर्गुहीतं पौर्णमास्यामाहुत्वो ह्यनेन, अथोदशाभावात्पा-
याम्' इति ताम्ब्यात्, 'अभिधानं शुद्धेति' इत्यादि

विशेषतो लिङ्गदर्शनैरेव उपाध्यायार्थमाजानुवायाज्यभागेषु
होमप्राप्तिः । 'चतुर्गुहीतं शुद्धेति' इत्यनेन तु प्राक्तनप्रथा-
अत्रये चतुर्गुहीतस्यैव तदातिरिक्तेषु होमवस्य चतुर्गुहीतं
विधीयते, प्राक्तनप्रथाअत्रये तु 'चतुर्गुहा गृह्णाति प्रथाअ-
न्यस्यत्' इत्युद्देश्यभूतप्रथाअङ्गित्वस्य अतिव्यक्तित्वेन
प्रतिप्रथाअं चतुर्गुहीतप्रान्दयाशङ्कामपि शुद्धेकत्वात्
एकस्यैव चतुर्गुहीतस्य तन्नेन लिङ्गदर्शनप्राप्तहोमवाच-
नतासिद्धेः न तत्र 'चतुर्गुहीतं शुद्धेति' इत्यस्य भ्यापारः
इति । तद्व्युत्पत्त्युक्तम् । लिङ्गदर्शनमात्रस्य होमप्रापकत्वा-
योगात् । अत एव तत्रतत्र माध्यकरेणोक्तम् 'लिङ्गमहापकं
प्रातिरूप्यताम्' इति । न च सतमे 'स्वरसामेककपालमिधं
च लिङ्गदर्शनात्' इत्यत्र लिङ्गमात्रस्य प्रापकत्वमिव अत्रापि
तथा स्यात् इति वाच्यम् । तत्रापि इति कर्तव्यताऽऽकाङ्क्षा-
भावनाविषयस्य ऽनुपपत्त्या सामान्यतः अतिदेशकत्वेन
'आफा. शर्कराः' इत्यत्र अर्थवादेनेव लिङ्गैः विशेष-
मात्रावगमात् इति । अत्र श्रुमः । यत्रित्येवोदानोदितेषु
द्रव्यरूपनेषु प्रतिपत्तिरूपे आचारात् होमे प्राप्ते अनारभ्य-
वादेन 'चतुर्गुहीतं शुद्धेति' इत्यनेन चतुर्गुहीतमात्रविधिः ।
सोऽपि उक्तरीत्या आद्यप्रथाअत्रयपरिचितेषु इति ।

यत्तु शास्त्रीयधिक्रमा सर्वप्रदानाधिकरणे "ननु
आचारादेव होमः प्राप्तः" इत्याशङ्क्य दूषितम् "न
आचारस्य स्वतः प्राप्ताभावात् भ्रुतिकल्पनस्य च
प्रत्यक्षश्रुतिक्रान्तेः अनुपपत्तेः । यदि च आचारप्रमाणको
होमः स्यात् तस्यैव प्रकृतिकृतिसंभवात् तद्विहित-
व्यपि औपदेशिक एव होमः इति प्रत्यक्षद्वारात्
आहवनीयादय एवमनेनैवयादिषु उपदेशादेव प्राप्तेरन्
'अग्रयव स्यकालत्वात्' इति न्यायात्, तत्र 'साधमाग्निः
प्रकृतितः प्रयाजवत्' इति सूत्रान्तरव्यन्यासो नोपपद्येत" इति । तदपि चतुष्टयस्योपपत्त्यर्थमेव, तत्रैव प्रत्यक्षश्रुत्या
उपस्तरगादिवाच्यप्राप्तचतुष्टयचतुर्गुहादेन होमविधिसंभवात्
आद्यद्वयगापातात् । 'चतुर्गुहीतं शुद्धेति' इत्यत्र इ न
तदापि, चतुर्गुहीतप्रान्दयाशङ्क्यात् तदनुवादेन होमविधेर-
स्यैवस्योक्तत्वात् । अपि द्वितीयदोषप्रसङ्गिकः 'साधामग्निः'
इति सूत्रस्य चतुष्टयस्योपपत्त्याविषयतयाऽपि उपपत्ते इति ।
(इति चतुर्गुहीतद्वयाधिकरणविचारः) । याज्ञ. पृ. १०९

भोजने तत्संख्यं स्यात् । ५७ ॥

पूर्वपक्षिणा 'चतुर्थेचतुर्थेऽहनि देइदत्तो मुहूके' इति भोजनवत् इति यदुक्तं (५६ सू.), उदाह्र । भोजने तत्संख्यं भोजनदिनमारभ्य चतुष्टयसंख्यावत्वं स्यात् लोकाभिप्रायात् । अहीने तु शब्दामिप्रायं प्राक्षम् । तस्मात् नानाऽहीनेषु चतुर्थेऽहनि षोडशिमहणम् इति सिद्धान्तः ।

अथ कुतूहले ' भोजने संख्यावत्त्वात्ततोऽपि संख्या स्यात् ' इति एतानुपूर्वी । तदर्थश्च- उदाहृते भोजनवाक्ये प्रहरणदिग्गम्यतात्पर्यवचनेन संख्यावत्त्वात् व्रतविशेषा- रम्भमारभ्य पूर्वपूर्वभोजनदिनापेक्षचतुर्थ्यन्वसंयोगावगमात् ततोऽपि पूर्वपूर्वभोजनदिनापेक्षया संख्या स्यात् एकरिभ्यन्वेव देवदत्ते चतुर्थेचतुर्थे इति वीष्ठा स्यात् इति वैपरम्भ इति । के.

● चतुर्थे (व्यप्याये) न स्वल्पेण प्रयुक्तिर्विचारिता, किं तर्हि प्रयुग्यमानपदार्थपक्ष्या । कणिका. पृ. ४१८.

● चतुर्थीध्याये प्रथमद्वितीयपादाभ्यां ऋणुप्रयुक्तिः । तृतीयपादे पुरपायप्रयुक्तिः नाम फलप्रयुक्तिः । चतुर्थे तु फलप्रयुक्त्यपवादः । सोम. ४।३।६, ४।४।१. ● 'अङ्ग- प्रदानवित्तेषु चतुर्थाध्यायगोचरः ।' वा. २।२।३।३ पृ. ४७३.

● चतुर्थाध्यायाद्यादान्वाधिरणधोपसमाधानम् । पञ्चतियोदनाचोदितेषु ब्रह्मव्यनेषु प्रतिपत्तिरूपे आचारात् शोभे प्राप्ते, अनारभ्यप्रादेन 'चतुर्गृहीतं श्लोकेति' शब्देन चतुर्गृहीतमात्रविधिः । सोऽपि आद्यपयाजप्रयत्नविरिन्तेषु इति । बाळ. पृ. १११. ● चतुर्थाध्यायार्थः प्रयो- च्यारमेव । ऋचर्षेप्रवृत्तार्थं तु उदाहरणविशेषनिवृत्तया प्रयोग्यत्वसिद्धयर्थं विचार्यते । भाट्ट. ४।१।१.

● चतुर्थाध्यायार्थविचारः । (न्यायवल्गुमालासः ।) एवं ध्रुव्यादिभिः वर्णिते अंगव्यये अनुष्ठानयोग्या मायना संज्ञाया निधीयते, अनुष्ठानप्यते इत्यर्थः । अनुष्ठानकल्प्येन हि विधेः स्वरूपम् । अतएव न पठे, तत् एव अनुष्ठान- सिद्धेः नामो विधिना इति चेत् न, साधनवाच्यगतिमात्रेण प्रवृत्तैर्भवत् । साधनगतं हि साधन फलं प्रति आगम्यते । तत् किं देवनिर्मितस्यैव निश्चयव्यवधानार्थम्-

दिनतपनात्पनिपातसंज्ञतनोरिव मेघपुष्पगर्ममेघसंघस्य (मेघपुष्पं घनरसः । मेघपुष्पगर्माणां जलगर्माणां सजलानां मेघानां संघस्य इत्यर्थः) संतापस्य क्त्वाइकत्वम् (मेघसंघः संतापम् क्त्वाइदयति इति) कर्मणः फलजनकत्वम्, उत अन्यकृतस्य प्रयाऽऽदिवत्, भोजनादिवद्वा स्वयंकृतस्य इति विशेषानवगमात् न प्रवर्तेत । विधिस्तु प्रवर्तकत्व- भावात् ' कर्तुरेव इदं फलं साधयति ' इति कल्पयति इति भवति अनुष्ठानकः । विशिष्टानुष्ठानं च विशेषणानुष्ठानम- न्तरेण अनुपपन्नमिति विशेषणेष्वपि अनुष्ठानकः अर्थात् भवति । तन केयां केन प्रकारेण अनुष्ठानको भवति इत्येतत् चतुर्थे चिन्त्यते । तत्र फलस्य तावत् पुरपक्ष स्वयमेव प्रवृत्तत्वात् न विधिः अनुष्ठानको भवति । कथं तर्हि लक्ष्यमाणत्वं उभयोरिति साध्यासाध्यापि साधनासाधवत् चोदनालक्षणत्वमुच्यते ? नैप क्षेपः । चोदनापेयं हि तज्ज्ञानम् । तत्र ज्योतिष्टोमादेः प्रमाणान्तराभ्यमानस्यपि यथा फलसाधकं विधिप्रमाणकमिति तज्ज्ञानत्वम्, एवं फलसाध्या तस्मात्फलमन्यतः अनवगतमिति विशेषैरार- गम्यते इति भवति तदपि तज्ज्ञानम् । न च एतान्तरा विधेयत्वम् । नहि अशातश्रापं विधिः, येन तद्विपयता फलस्य विधेयत्वं स्यात् । किन्तु अपभृत्तप्रवर्तनम्, तेन यत्र पूर्वमभृत्तः पुरस्ये विधियशात् प्रवर्तते, तत् विधे- यम् । फले च पूर्वमेव प्रवृत्तिः मानसी संज्ञाया (ज्योति- ष्टोमसाध्यत्वानुगमेऽपि तत्र तावत्त्वेव प्रवृत्तिः । नहि क्षायरचनचोदाः फलमवगाह्यते । साधनस्य तु तत्रतो ज्ञाते सति पूर्वमभृत्त एव प्रवर्तते । तस्मात् तत् विधे- यम्, न फलमिति । एवम् अङ्गानामपि दृष्टान्तवतारीना- मामिष्टाऽऽध्वर्येन अनुष्ठानम्, न याजिनासाधेयता । प्रतिपत्त्यर्थं च प्रतिपार्थं इत्यं नामुष्ठानमिति । नहि शोपायं शोपायानम्, शोपायं तु शोपायानम् । शोपायानेऽपि यत्र अन्यसाधनस्यैव अन्यत्र विनियोगे यथा पुरोडासा- कनास्यत्वं शोपनायै, उवापि पश्यतुक्त्वरै । साध- शोप- त्वेऽपि प्रकाशस्यैव साधनत्वात् न स्वयं प्रयोक्तव्यम् । किमर्थं तर्हि प्रकाशस्यैव साधनत्वं प्रतिपत्त्यवतिशयानं शोपायानि प्रकाशस्यैव साधनत्वेन विनियोज्यत्वं नाभि- पारणेन प्रयुक्तिर्भवति । सत्यं शोपायैऽपि प्रकाशस्यैव

इत्यादी चतुर्थी । 'यद्गुं याति' इति तदर्थः । स च प्रहृते ष्व् । न च 'तादर्थ्ये चतुर्थी' इत्यनेन गतार्थत्वम्, तुमुनेव तादर्थ्यस्यापि यथा उक्ततया साधुस्यार्थे प्रथमातिक्रमे कारणाभावेन प्रथमाप्राप्ती चतुर्थीविधिवार्यक्यात् । न च शुद्धभावे एव धर्मे चतुर्थाया तादर्थ्यचतुर्थ्युपपत्तेः 'भाववचनाश्च' इति सूत्रवैयर्थ्यम्, क्रियाधीया क्रियाया विशेषनिहितेन तुमुना धर्मो बाधापत्तेः, तदन्तोपरि तादर्थ्यचतुर्थ्यसक्तैः । अतः तदभावायै यत्रादेरपि तदर्थे विधाने कृते प्रथमाबाधायै चतुर्थीविधिवार्यक्यात् ।

एवम् 'नम स्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंभपद्योगाश्च' (पा० २।३।१६) इति शाल्वेण एभिः शब्दैरेभि चतुर्थी स्यात् इत्यर्थेन 'हृत्वे नमः' इत्यादी चतुर्थी । उद्देश्याव चतुर्थ्यर्थः । तस्य च स्वनिरूपकनमनास्तित्ववैशिष्ट्यमाख्यातायै संसर्गः । उपपदस्य संसर्गपटकत्वे तापयभाहकत्वाच्च उपपदविभक्तित्वम् । न च तादर्थ्यचतुर्थ्यैव 'ब्राह्मणाय दधि' इत्यादाविव गतार्थत्वम्, नमःपदयोगे पठनीयावृत्त्यर्थत्वेन नमनार्थकदास्तत्योगे वा चतुर्थी-ग्राहकत्वेन च कार्यक्यात् । यदा तु नमनस्य धात्वर्थत्वम्, तदा धातोः संसर्गपटकनतापयभाहकत्वात् कारकविभक्तित्वेन 'देवात् नमस्कारोति' इत्यादी पर्यन्तार्थिका द्वितीयाऽपि नातुपपत्ता । प्रवाग्. स्वस्ति, अग्नये स्वाहा, पितृभ्य. स्वधा, दैत्येभ्यो हरिरत्नम् । पर्यान्वयैकशाधाम् अलंभान्दः । उपलक्षण च यमु समर्थं यक्तादिशब्दानाम्, 'तस्मै प्रभवति' इति प्रयोगात् । न तु अत्र पठनीयावृत्तिः । तेन 'प्रभुर्तुष्टुर्भुवनप्रथस' (भाष० १।४९) इति न विरोधः । वपडिन्द्राय । चकार. पठनीयेवायेकः ।

एवम् 'मन्वकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु' (पा० २।३।१७) इत्यनेन प्राणिवर्जिते मन्वतेः कर्मणि तिरस्काररूपानादरे विवक्षिते चतुर्थी वा स्यात् इत्यर्थेन 'न त्वां शुभं वृणाम वा मन्ये' इत्यत्र चैत्रिविक्री चतुर्थी । अत्र कर्मत्वं चतुर्थ्यर्थं । अत्र च वृणद वृणद्वयपरम् । तथा च वृणद्वयपरमभिन्नं त्वकर्मैकं श्रामम् इत्यर्थः । न कर्मैकशने वृणद्वयकर्मैकमेव अत्र त्वयि वृणद्वयभेदे पर्यवस्यति । तत्र च अनादरविषयाणाम् 'त्वा वृणद्वयपरमि न मन्ये' इत्यर्थः पठितः । अतो नोऽवृष्टाव-

विषयाया चतुर्थीप्रयोगः । अत्र मन्ये इत्युपदानात् 'मन्ये' इत्यन चतुर्थी । तेन 'त्वां वृणं मन्ये' इत्येव प्रयोगः । अत्र 'अप्राणिषु इत्यपनीय नौकाक-अत्र शुभं वृणालाचर्येण इति वाच्यम्' तेन अप्राणित्वेऽपि 'न त्वा नावम् अन्नं वा मन्ये' इत्यादौ न चतुर्थी । प्राणित्वेऽपि च 'न त्वा शुने मन्ये' इत्यादौ भक्त्येव चतुर्थी । न चैवं मन्वतिकर्मैकान्विशेषात् सुधमच्छब्दादपि चतुर्थ्यापत्तिः, अनादरे इत्यस्य कर्मविशेषणत्वेन अनादरम्यञ्जके कर्मणि चतुर्थीविधिप्रतीतेः तदप्रसङ्गात् ।

तत् सिद्ध सर्वत्र चतुर्थ्याः भावनाऽन्वय इति । आहूतहृत्स्यं. घृ. १०१-११२.

* चतुर्थ्या मन्त्रवर्णो वाच्यते । 'यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति' इति चतुर्थ्या केवलमग्नेः देवतात्वप्रविक्रया अग्निर्गोतिरिति मन्त्रवर्णः उच्यते इति विशिष्टस्वामेदं तात्वमापकः । बाल. घृ. १४४.

॥ चतुर्थ्यन्तेदेवताभाधान्यम् इति न्यायेन कर्मण एव सर्वभूतोपचितिसिद्धित्वपक्षे तुल्येन सर्वातिशयत्वमनिवार्यम् इत्यादाद्यापाम् । श्रीकर. ३।२।३७ ब्रम्.

* चतुर्थ्याद्युपवासाः कल्पकाना सर्वासां सदाचारः । वा. १।३।३७ घृ २०५. * चतुर्थीनिर्देशे देवानां देवतात्वं वाच्येन, तद्विदितनिर्देशे भ्रूत्या । भा. २।२।१। २३ घृ. ५३३ । 'तद्विदितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेन चेष्यते । देवतासंगतिसिद्धं तुर्जलं च परपरम् ॥' वा.

* 'चतुर्दश षोडशमाहाहुतयो ह्यन्ते त्रयोदशमाहास्याणाम्' आहवनीयगतवपट्टकाशुभित्तिपरिगणनमेवेदम् । पञ्च प्रयाजाः, द्वौ आग्न्यभगौ, स्वित्कृत्, त्रयोऽनूपजाः, यथानाहुतिपरमिते चतुर्दश षोडशमाहास्याम् । यतान्यस्य सदस्युपानात् प्रधानाहुतितद्वं षोडशमानम् इति त्रयोदश अमाशास्याणाम् । कै. (भा. २।२। ३।८) । * 'चतुर्दशभिर्बपति' चपने कृते देशे प्राग्याप्यारण्यानि च बीजानि चतुर्दशभिर्मेतैर्वपति । संकषे. २।१।१५.

* 'चतुर्दशारात्रं पतिप्राकामा आशीत्' । सत्रमेतत् । समभूतदादगाहयपतिदेशोऽत्र । वि. ८।२।५.

सामहणीदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमविचाराः राजसूयवत्
द्रष्टव्याः । इति । न्यायरत्नमाला ।

० चतुर्थी तद्धितेन चाप्यते देवताविधौ । ब्राह्म. पृ. १४४. ० चतुर्थी त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्व-प्रतिगृही-
त्वात्समुदायात्मकसंप्रदानत्ववाचिनी, लक्षणया पाच्यैक-
देशत्वमप्यमानद्रव्योद्देश्यत्वात्मकं देवतात्वं वदति । सु. पृ. ७४८.

० चतुर्थी। संप्रदानं चतुर्थ्यर्थः 'चतुर्थी संप्रदाने'
(पा० २।१।१३) इति सूत्रात् । संप्रदानत्वं च
घात्वर्थकर्मणा भ्याप्यमानत्वम् । भ्याप्यमानत्वमभिप्रेय-
मागतम् । घात्वर्थकर्मजन्यन्यापत्तोद्देश्यत्वम् इति यावत् ।
यथा 'विश्राय गां ददाति' दानकर्मामृतगोजन्यपयो-
दोहनादिन्यापत्तोद्देश्यत्वात् विप्रस्य संप्रदानत्वम् । 'रजकाय
वर्षं ददाति' इत्यत्र तु ददातेर्लोभशक्तित्वात् चतुर्थ्यपि
संबन्धमात्रे ल्यापयिकी । एवं च दानकर्मामृतगवादि-
प्रतिशुद्धीत्वं संप्रदानत्वम् । 'कर्मणा यमभिप्रेति स
संप्रदानम्' (पा० १।४।३२) इति सूत्रस्यापि
अप्यर्थः । दानकर्मणा गवादिना यमभिप्राप्नोति इति
जीर्णः । अभिनवास्तु दृष्टद्वारकपाल्योद्देश्यत्वं संप्रदा-
नत्वम् । घात्वर्थकर्मदृष्टकालाकालितमिति यावत् । तत्कालं
यत्कर्मवेषु पाल्यमेताऽवच्छेदकम्, अकर्मवेषु जन्यमायम् ।
सूत्रस्यापि कर्मणा घात्वर्थेन इत्यर्थः । तेन 'विश्राय गा
ददाति, पत्ये शेते, कृण्व्याय रोचते भक्तिः' इत्यादौ
मुख्यः प्रयोगः । अत्र विप्रनिप्रसल्लोपत्यायुद्देश्यमे
दानानुक्रमेण न्यापयत्, पतिनिप्रसुत्तोद्देश्यकथयनात्सुक्रमे
न्यापयत् इत्यादिबोधः । एवं च कर्मकारकापेक्षया संप्रदानस्य
प्राधान्यम् । अत एव 'मैनावहणाय दण्डं प्रयच्छति'
इत्यत्र न दानस्य दण्डप्रतिपत्त्यर्थत्वं किन्तु उद्योगीश्वरमाण-
संस्कारत्वम् (इति) सिद्धाश्रितम् । 'आनेयाय हिरण्यं
ददाति' इत्यत्र तु आनेयस्य संप्रदानावेषेऽपि न भाव-
नोद्देश्यत्वम्, भूतमाभ्युपयोगाभावेन इत्यत्राभावात् इति
दिक् ।

'द्व्यर्थाणां मीघमानः' (पा. १।४।३३) द्व्यर्थ-
धातुसमभिप्राहारे तु मीघमास्यैव संप्रदानत्वम् ।

'देवदत्ताय वने रोचन्ते फल्ग्वि' इति दक्षिपत्यस्य
अवच्छेदकत्वात्संबन्धेन वननिष्ठावेषेऽपि न संप्रदानत्वम् ।

'स्नापद्दुद्साक्षात्पात्रीप्यमानः' (पा० १।४।३४)
त्रीप्यमानस्य संप्रदानत्वम् । 'गोपी स्मरात् कृष्णाप-
स्त्रायते निहृतुते तिष्ठते शयते वा' इति । स्मरहेतुकगोपी-
कर्तृकस्नापनारिशापनवत्वात् कृष्णस्य संप्रदानत्वम् ।
'इतीव पाप्य शयतः पिकान् द्विजान्' इत्यत्र पाप्यस्य
स्नापशापनाभावात् न संप्रदानत्वम् । स्नापनं सवनम् ।
निहृतः अपनयः ।

'घारेरुक्तमर्गः' (पा० १।४।३५) घारयति-
समभिप्राहारे उक्तमर्गस्य संप्रदानत्वम् । 'मर्षं सुवर्णंघटं
घारयति देवदत्त' देवदत्तकर्तृकघारणकर्मामृतसुवर्णघट-
न्याप्यमानत्वात् सुवर्णघटघारणजन्यदुःखवत्त्वाद्वा । अत
एव 'वने घारयति' इत्यत्र वनस्थ न तत् । उक्तमर्गं
च गृहीतवपनशुद्धिभागित्वं शुद्धिजन्यसुवर्णमागित्वं वा ।
एतेन 'मन्काय घारयति मोक्षं कृष्ण' इत्युदाहरणं
सूत्रविरुद्धम् ।

'रुद्रेयीषितः' (पा० १।४।३६) रुद्वयति-
समभिप्राहारे इच्छासामान्यविषयस्य संप्रदानत्वम् ।
महृष्टेच्छाविषयस्य कर्मत्वम् । 'पुष्पेभ्यः स्पृहयति' ।
'वने स्पृहयति' इति वने तदमानः ।

'कुषुद्रुहेर्भाऽस्वाऽर्षानां ये प्रति कोयः' (पा० १।
४।३७) 'कुषुद्रुहेरिषपृष्टयोः कर्म' (पा० १।४।
३८) 'अरये क्षुष्पति द्रुमति ईर्ष्यति आस्पति' । उ-
पसर्गहितनोपसर्गैरुपलुप्तसमभिप्राहारे कोयकर्मणः अरेः
संप्रदानत्वम् । 'वने क्षुष्पति' इत्यादौ यनस्य न तत् ।
'शिष्यमभिकुष्पति' इत्यादावपि न । नोवः अमर्गः,
द्रोहः अपकारः, ईर्ष्या अघातः, अस्वा सुवेषु दोषा-
विच्छेदनम् । एते कोयविशेषा एव ।

'शचीश्वोर्वसु विप्रमः' (पा० १।४।३९)
रुपि-ईश्वोः समभिप्राहारे विविषयस्यविषयप्रमाण-
विकरणस्य संप्रदानत्वम् । 'शृण्वाय चप्यति ईधो वा ।
गर्भं कृणोतीहवितिपयप्रवियवपुमाप्रमर्वाणोवनापि-
करणहीसंप्रदानं सवनम् ईधयं वा' इति कोयः ।

अन्वेद्या स्यात्वा दूषयितुमाह—) 'ब्रह्मादिभिर्भागानामुपकुर्वन्निः न किञ्चित् दृष्टम्' इत्ययुक्तं वदति द्रव्यक्षपणस्यापेक्षितस्य दृष्टत्वात् । (अन आनन्दाश्रमीये टिप्पणी "दृष्टमित्यनेन कर्तृसंस्कारमात्राद्येत्वं न वदति" इत्यादिरूपा वदतिः प्रलीनेति भाति" इति । एवं तु 'दृष्टमित्युक्तं वदति' इत्यस्य स्थाने 'दृष्टमित्ययुक्तं वदति' इति वार्तिके पाठं कल्पयामः । अत एव 'द्रव्यक्षपणस्य' इत्यादिना प्रयुक्तो हेतुः, छगच्छते, टिप्पणीपाठे तु अस्मिन्तः स्यात् हेतुः) । 'मायैस्तु ब्रह्मादीनामुपकारकैः' इत्यनेनापि सुवरा परिक्रम्यः आपद्यते । न च अवश्यं भक्षणमेव तेषामुपक्रियते । यद्दानयनादिनाऽपि उपकारोपपत्तेः । सर्वेन च द्रव्यसंस्कारार्थत्वात् भक्षणस्य वक्ष्यति (२२।१।१५ ३१-३२ इत्यन । ३२ सूत्रे 'नान्वायैवात्' इत्यन एतमुक्तं न सः [दोषभयः] वृत्त्यर्थः, नहि अलं वृत्त्ये । संस्कारार्थोऽपि उपयुक्तसंस्कारार्थत्वात् भक्षणाम् । इति) । प्रतादिभिः निवृत्त्यनभिधानात् । पुष्पसंस्कारा हि सर्वैर्निवर्तन् । (स्वयमेतन् भाष्यार्थमाह—) तत एव वक्ष्यम् । तस्य भागानां प्रतिपत्तिः, तथापि तु प्रकृत-कर्तृनियमस्य प्रयोजनोपेक्षावैलया दृष्टे सति अदृष्टदीर्घत्वात् दृष्टः एव कर्तृणां सामर्थ्यरूपः संस्कारः कल्प्यते । कर्तृसंस्कारश्च सर्वान्तरङ्गो भक्षणं नाम । गृह्णन्ति च नीत्या यावत् भक्षणं न क्रियते, तावत् तदनुपयोगात् अनुपकारः । तेन अवरमं सुदूरमपि गत्वा भक्षणे पूर्ववसितव्यम् । तत्र प्रथमातिशये कारणाभावात् योग्यतावचनेन च स्यादेवाश्रयप्रकृतमहत्त्वमापन्नस्य अवरमं कर्तव्यत्वात् ब्रह्मादीनामेव भक्षणेन उपकर्तृत्वमिति गम्यते । शेषस्यापि च क्षपणपेक्षस्य भक्षणकृतमेव क्षपणं योग्यतया अवधार्यते ।

व्यादेशाद् दानसंस्कारुषु । ५१ ॥

भाष्यम्— अथ यत् दक्षिणसंस्कार इति, स्यादेश-
सामान्यात् तदपरिचयापेक्षेति प्रतिपत्तिरिति ।

षा— दक्षिण इति प्रावृद्धिकोरुपपेक्षया 'सदाप' इत्यादिनिर्देशात्प्रकृतं भविष्यति । तस्मात् भक्षार्थोऽयं उपदेश इति शिष्यम् ।

शा— 'भक्षश्याश्रवणात् तावत् तादृश्यं नाव-
गम्यते ॥ कियत्प्राप्त्यान्वितावद् भवतीति तव-
र्थता । 'मेवम् । 'स्वामी हि द्रव्यदानेन परि-
क्रीणीत, न विवह । स्वामित्वं कस्य चिद्, दत्तं
देवतायै हविर्द्यतः ॥'

सोम— प्रयोजनम् । आनत्यर्थैवे च्याहभूता-
मेवविकारे न कर्तव्यम्, प्रतिपत्त्यर्थैवे तु कर्तव्यमिति ।
वि— 'इदं ब्रह्मण इत्युक्तिः कथार्था भक्षणाय वा ।,
मन्वाश्रुतेः क्रयार्थाऽतो यथेदं तैर्निवृत्तताम् ॥, देवतायै
समस्तस्य कलतत्वात् स्वामित्वा नहि । दोषस्य प्रतिपत्त्यर्थे
भक्षणं तत्र गम्यते ॥'

आह— आमेवस्य पुरोडाशस्य चतुर्धाकृतस्य 'इदं
ब्रह्मण इदं श्रेयः' इत्यादिभन्वन्नवर्णकस्वित्तो विभागरूपो
स्यादेशः श्रुतः । ष किं दक्षिणारूपतया परिक्रम्यः सन्
ऋषिचसंस्कारार्थः, उत भक्षणरूपतया प्रतिपत्त्यर्थः सन्
शेषसंस्कारार्थः इति चिन्तयाम्, भक्षस्याश्रवणात्
'ब्रह्मणः' इत्यादिपरीश्रुत्या च चाशिष्टादिवत् (?)
ब्रह्मादीनां स्वामित्वावगमात्, तस्य च दानमन्तरेण अनु-
पपत्तेः, तस्य च त्वत्पेक्षेऽपि पुरोडाशो स्वाष्टकद्वेव
स्वीकारकल्पकालोपपत्तेः, सोमचमसवत् ऋषिचसंस्कारार्थं
दक्षिणादानविविरेवान् कल्प्यते । अत एव 'एता ये
दशैशूपैमाश्रयोर्दक्षिणा' इत्यपि लिङ्गमुपपद्यते । अतः
परिक्रम्यः । इति प्राप्ते, सल्लस्यैव पुरोडाशस्य अत्रये
त्यक्तत्वात् अनिनीो यज्ञमानो न दानोति अन्वात्तेन परि-
श्रेयुम् । अतः तव मते पुन स्वीकारो दानमानानिश्चेति
अनेककल्पना । शिष्टदृष्टि तु यागस्य धृतत्वात् स्वीकार-
कल्पनेऽपि न दोषः । अतो वर भक्षणकर्तृत्वमेव संवन्ध-
सामान्यत्वाविपद्ययाः अर्थे परिकल्प्य अपेक्षिततोपपत्ति-
पत्तिरूपं भक्षणमेव ब्रह्मादिकर्तृकं मान्यवर्णकविधिना
विधीयते । अथ च आनन्तरि अनेन भक्षणोपयोगि-
त्वेन अकर्तव्यता, न तु यद्द्रव्यवर्णविवत् क्रियाऽन्तरोप-
योगिनी, अवोग्यत्वात् । अतश्च आवश्यकताद्भक्षणमेव
संभवपटकत्वेन कल्प्यते, न किञ्चाऽन्तर समर्पणादिको-
त्वात् । अतश्च ब्रह्मसंस्कारमर्पणमेव शेषमतिपत्तिः ।
तेन तु गृहीत्या स्वयमन्यत्राय वा भक्षणं संवार्त्तव-

इत्यादिप्रयोगाच्च सूक्तप्रकाशयत्वं त्यज्यमानहविःसंभ्रमित्व-
रूपं च देवतात्वं द्विविधं तद्विदितवाच्यम्, 'साऽस्य
देवता' (पा० ४।२।२४) इत्यनुशासनेन देवताऽधिकारे
'अग्नेर्दंक्' (पा० ४।२।३३) इत्यादिभिः सूत्रैः अनेक-
व्यादिप्रत्ययविधानात् । 'साऽस्य देवता' इत्यथ
सूक्तहविःोः पठ्यन्तनिर्दिष्टत्वेन विशेषणत्वप्रतीतावपि
उक्तप्रयोगेषु सामानाधिकरण्येन अग्न्यादिपदार्थविशेष-
त्वेन प्रतीतेः तात्पर्यनिर्दिष्टान्यादीनां देवतात्वमान-
सोचकत्वात् । तेन तद्विदितस्य देवतात्वविशिष्टाग्न्यादि-
विशिष्टसूक्तहविर्वाचकत्वे सिद्धे नाद्यहीनविशेषणान्वायेन
देवतात्वे शक्तिः । एवम् 'अग्नये स्वाहा' इत्यादावपि
स्वाहाशब्दार्थहविस्त्वान्ने अग्नेश्च विशेषणत्वेन प्रतीतेः
संभ्रमान्तस्वामायेन देवतात्वेनैव विशेषणता इति तत्र
चतुर्थ्याः शक्तिः । एवं मन्त्रवर्णस्वपि इति जीर्णाः ।

अत्र पितृचरणाः । नैर्दं धार्तिकं चतुर्थ्यां देवतात्वे
शक्तिबोधकम्, विन्दु देवताप्रतिपादकान्तरोपलक्षणं सत्
चतुर्थीमन्त्रवर्णारी देवतालाक्षणिकत्वपरम् । 'दुर्बलं ह्य-
परपरम्' इत्यभिधानात् । तथाहि देवताशब्दतद्विदित-
चतुर्थीद्वितीयामन्याः देवतात्वबोधकाः । तत्र 'अग्नि-
देवता वातो देवता' इत्यादी अग्न्यादीनां देवतात्व-
प्रकारकमानात् उभयरूपे देवतात्वे शक्तिः । 'सूक्तप्रका-
शोऽग्निः, द्रव्यस्वाहासंभ्रम्यौ वा' इति बोधः । तद्विदितस्य
ह्य हविषः अग्न्यादिनिष्ठबोधोपान्तरं त्यागादिकत्वनात्
ततो दुर्बलत्वम् । चतुर्थ्यास्तु त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्व-
विशिष्टप्रतिप्रतीतृत्वरूपसंप्रदानत्ववाक्यिन्याः प्रतिप्रतीतृत्व-
स्यानेन एकदेशलक्षणता ततोऽपि दुर्बलत्वम् । 'विष्णुं
यजति' इत्यादौ द्वितीययास्तु उद्देश्यत्वमात्रवाक्यिन्याः
विशिष्टे लाक्षणिकत्वात् दुर्बलत्वम् । मन्त्रकर्मसंभ्रम्यशाना-
नुपपत्तिरूप्यमन्त्रप्रकाशयकर्मसंभ्रम्यशानानुपपत्तिरूप्य-
मन्त्रप्रकाशयकर्मसंभ्रम्यशानानुपपत्तिकं देवतात्वम् इति
(मन्त्रास) अत्यन्तं दुर्बलत्वम् । तेन संप्रदानत्वे एव
चतुर्थ्याः शक्तिः न देवतात्वे इत्याहुः ।

अत्र तद्विदितारिपुत्रकारकेषु देवताविधिः अपूर्वः इति
चेः चिह्नम् । दामविधिनैव द्रव्यसामान्यत्वे च देवतासामा-

न्यस्यापि आधिपात् इन्द्रादिदेवताविशेषनियमपरतया
नियमविधिः इत्याहुः ।

तद्विदितचतुर्थ्यादिभिः उक्तभ्युपस्था स्वमह्यवर्णस्य
देवतात्वं प्रतिपाद्यते । अत एव इन्द्राधीतिप्रातिपदिको-
चरतद्विदितेन इन्द्राग्निरूपप्रातिपदिकार्थद्वयनिष्ठमेकं ग्राह्य-
वृत्ति देवतात्वं प्रतिपाद्यते । एवं महेंद्रपदोचरतद्विदितेन
महेंद्रस्यैव देवतात्वम् इति तत्र न इन्द्रस्य देवतात्वमिति ।
उद्देश्यत्वं च त्यागाव्यवहितपूर्वकालीनस्ववाचकवैधर्म्यपदोच्चा-
रणपरत्वम् । तेन देवतायाः प्रयोगसंभ्रमत्वम् इति
प्रकृतित्विद्वितिसंनिधिप्रयोगेष्वपि वैधर्म्यद्विविधिः इति दिक् ।
अधिकं मन्त्रवक्तुमुपमाहृत्यौ अवधेयम् । मणि, घृ.
१३४-१३९.

* 'चतुर्थी संप्रदाने' (पा० २।३।१३) इति
सूत्रात् संप्रदानत्वार्थिका चतुर्थी भावनाऽन्यविन्येव ।
तच्च 'कर्मणा यममिप्रैति स संप्रदानम्' (पा० १।४।
३२) इति सूत्रे निरुक्तम् । दानक्रियाकर्मकारणेण यम्
व्ययिमेति संबन्धाति स संप्रदानम् इति सूत्रार्थः । संप-
दीपते आग्ने इति अन्वर्थसंज्ञात्वात् दानक्रियालाभः ।
तथा च त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वे एति स्वीकारवत्तं संप्र-
दानत्वम् इति न्यायमुपस्थाकारादयः । तेषामयमाशयः ।
स्वीकारो व्येष्टविनियोगोपयोग्यतोपघावकः प्रतिग्रहः ।
'विप्राय गा ददाति' इत्यत्र लक्षणमन्वयः स्फुटः ।
उद्देश्यत्वस्वीकारो च गन्ना विप्रस्य संन्यः । तत्र
उद्देश्यत्वं त्यागाकालीनचतुर्थ्यन्तपदोच्चारणप्रत्ययानुपप-
यत्वम् । न च तत्र प्रमाणाभावः, शिष्टाचारस्यैव प्रमाणा-
त्वात् । 'नामगोप्ते सध्रुचार्थं सम्यक् अद्वान्वितो
वदेत् । संकीर्त्वं देशकालादि द्वयम् संभ्रदे इति ॥ न
ममेति स्वस्वताया निश्चितमपि कीर्त्तयेत् । दानशोनादिक
कुपदियं अदात्तमपि वतः ॥' इति हेमाद्रिचूतबृह-
वसिष्ठारचनाच्च । अत एव पूर्वदत्तम् इन्द्रादिदेवता-
यामतिष्णात्तम्, अतः स्वीकारोति । तत्र प्रतिग्रहस्य नवमे
नियेषात् । अत एव त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वम् उक्तविध-
मिन्द्रादिरूपे अर्थे शब्दे च । त्यागाकालीनचतुर्थ्यन्तपदो-
च्चारणकर्मत्वरूपं वा देवतात्वं तद्विदितार्थं इन्द्रमन्त्र-
राजत् । 'प्रजान्तये सुरीति' इत्यादौ च तादृशदेव-

फलशान्ताभावोऽपि 'विश्राय मया गौर्येत्सा, न तु तस्य कश्चिद् भोगो जातः' इत्यादिभ्यवहारतुल्यपक्षैः न फलप्रदितसंपदानत्वं युक्तम् । यस्तु प्रतिप्रदाभावेऽपि 'मनसा पाम्युद्दिश्य जलमध्ये बलं क्षिपेत्' इति वचनात् पयोदेश्यकलायामात्रेण 'अस्मै मया दत्ता, न तु अनेन एहीता' इति म्यवहारः, स दानस्यैव तत्र परस्वत्वोत्पत्त्यभावेन अजातत्वान् भाक्त एव इति न पूर्वमते तादृखलले अभ्याप्यवापत्तिः । वस्तुतस्तु मतद्वयेऽपि पदार्थद्वयेऽपि शाक्तद्वयकल्पनस्य आवश्यकत्वात् अन्यमते च पदार्थैकदेशे फले प्रकृत्यर्थस्य अन्वयापत्तेः, निरुक्तसंप्रदानावाप्तौऽपि च 'विश्राय गां ददाति' इति वाक्यात् 'विप्रसंप्रदानकं गोकर्मकं दानम्' इति बोधोदयात् देयद्रव्यनिष्ठत्वनिरूपकत्वरूपं तत्समनियतम् अद्रव्यबोधाधिरूपमेव वा संप्रदानत्वं युक्तमाशयितुम् । तदेव च शावतः चतुर्थ्यर्थः । तत्र प्रकृत्यर्थो विप्रः साक्षात् भाष्येभ्येनैव अन्वेति । तस्य च धर्मिप्रादङ्प्रमाणेन संसर्गविकल्पवशात् निरूपकापेक्षायाम् 'कर्मणा यममिप्रेति' (पा० १४४।३२) इतिगुणात् कर्मरूपकनिरूपकत्वावगतेः स्वनिरूपकदेश्यकर्मकदानानुसूत्रावसंसर्गं कृती अन्वयः । मुख्यदानातिरिक्तैः च सर्वत्र भाक्ताः संप्रदानत्वम्यवहारः । अत एव 'प्रजापतये ज्ञोते' इत्यादौ लक्षणमेव देयतायै प्रतिपाद्यते इति चतुर्थ्याः सद्दितोपेक्षा दौर्बल्यम् । अत एव दानातिरिक्तयत्किञ्चिक्रियाजन्यफलशान्तिवापकस्य भाक्तसंप्रदानत्वस्य सकर्मककर्मवृत्तावारणस्य सकर्मकमात्रविपरिणया द्वितीयया शाधोपपत्तेश्च । अत एव 'पत्ये शेते' इत्यत्र चतुर्थी । अत एव मुख्यदानातिरिक्ततन्मकथातुल्येऽपि यत्र 'पुत्रायोदकं सिञ्चति' इत्यादौ कर्मकारकानन्तरं लब्धम्, तथापि दृष्टे निरुक्तभाक्तसंप्रदानत्वविवक्षायां चतुर्थी मत्व्येव । क्रमन्तरमात्रे तु द्वितीयैव । तथापि मत्यादि-

सकर्मकपातुविनोदपक्षले पुनः प्रतिप्रसवार्थम् 'गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यां चेषाप्रामन्यमिति' (पा० २।३।१२) इत्यनुशासनं चेष्टारूपकर्मणि अभ्यन्मिने द्वितीयाचतुर्थ्यां स्यातामित्यर्थकम् । 'प्राप्तं गच्छति, प्राप्तय गच्छति' अन्वेष्टायां तु 'मनसा हरिं व्रजति', अर्थात् न तु 'पन्थानं गच्छति' । शन्नाधिष्ठिते एव पथि अयं चतुर्थीपर्युदासः । यदा तु उत्पत्त्यात् पन्था एव क्रमितुमिच्छते, तदा 'उत्पथेन पथे गच्छति' इति भक्त्येव चतुर्थी । अन सर्वत्र आश्रयत्वं लक्षणया चतुर्थ्यर्थः । तच्च स्वनिरूपककल्पननक्रियाऽतुल्यत्वसंसर्गमेव कृती भन्वेति ।

यच्च 'कर्मणा यममिप्रेति' इति सूत्रस्थयथाश्रुतभाष्यस्वरसात् वाच्यपदीयकैश्चयदौ 'क्रियाप्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्तिकप्रत्याख्यानं कृतम् । तथाहि, सर्वा हि पात्रादिक्रिया शानेच्छादिक्रियाकर्मा । तद्यत्र 'पत्ये शेते' इत्यादौ चतुर्थीन्तप्रयोगः, तत्र अनुमेयां शानाधिक्रिया विवक्षित्वा तत्कर्मत्वेन शयनं विवक्ष्यते, तत्र शानादिक्रियाकर्मकारकभूतचयनं प्रति ईप्सितत्वेन पत्युः संप्रदानत्वोपपत्तेः नार्थो वार्तिकेन । यत्र तु 'घटं करोति, ओदनं पचति, हरिं मनसा व्रजति, पन्थात् गच्छति' इत्यादौ द्वितीयाप्रयोगः, तत्र शानादिक्रियाया अमेदं पात्रादिक्रियाया विवक्षित्वा तं प्रति ईप्सितमस्य ओदनारेः कर्मत्वम्, 'प्राप्त गच्छति' इत्यादौ तु द्विविधप्रयोगसत्त्वात् भेदाभेदोभयविवक्षया उभयसंप्रदानस्य दानक्रियामानमि रूपितवानङ्गीकारश्च 'पत्ये शेते' इत्यादावपि मुख्यसंप्रदानत्वाविरोध इति । तत्र । पन्थादिधातुभ्यो शानाद्यनुभवभावात्, नियमैर्न आरौपे प्रमाणाभावात्, विष्यभावे कारणाभावेन प्रयोगगततापुनःशानाभावात् भेदाभेदस्यवस्थाप्रतीत्यनुपपत्तेश्च । तस्मात् 'क्रियाप्रहणं कर्तव्यम्' इति न प्रत्याख्येयम् । अत एव भाष्यकारेणापि 'कर्मणा' इति सूत्रे प्रत्याख्यातमपि 'गत्यर्थकर्मणि' इति सूत्रे 'क्रियाप्रहणमपि तत्र बोधते' इति प्रत्येन विधिर्बलं ह्यस्य आश्रितमेव । न चैवम् 'गर्भकर्मणि' इति सूत्रप्रत्याख्यानानुपपत्तिः, चारयत्ताऽवच्छेदककलाप्रतिरूपे तत्समनियताप्युपेयोषो वा विवक्षिते द्वितीया, तदनवच्छेदक्रियाजन्यकर्मभाविने

चतुर्थी । अत एव आद्यबोधालयंयोः उपसर्गयोगे कर्म-
संज्ञापिचिः ' धनुममिकुष्यति अमिद्रुहति ' इत्यादौ
' कुचदुशोक्षपृष्टयोः कर्म ' (पा० १।४।३८) इत्य-
नेन ।

एवम् ' रावीश्वोर्यस्य विप्रभः ' (पा० १।४।३९)
इत्यनेन एतयोर्योगे विविधप्रभसंज्ञायां संप्रदानसंज्ञः स्यात्
इत्यर्थेकेन ' कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा ' इत्यत्र चतुर्थी ।
विविधं श्रेढो गर्गः कृष्णसंबन्धिद्युमाद्युमं पर्यालोचयति
इत्यर्थः । अत एव संबन्धिध्वं चतुर्थ्यर्थः ।

एवम् ' प्रत्याङ्म्या भुवः पूर्वस्य कर्ता ' (पा० १।
४।४०) इत्यनुशासनात् आम्हाद्युपसर्गस्या परस्य शृणोते-
वैरिणि पूर्वस्य प्रवर्तनारूपम्यापारस्य कर्ता संप्रदानसंज्ञः
स्यात् इत्यर्थेकात् ' विप्राय गा प्रतिशृणोति ' इत्यत्र
चतुर्थी । अत्र अन्यश्वयप्रवर्तनापूर्वकः अभ्युपगमो
धात्वर्थः, वृत्तिः चतुर्थ्यर्थः । स च स्वाश्रयप्रवर्तना-
न्याभ्युपगमनात्कूलत्वसंज्ञेयं कृतौ अन्वेति । चैत्रनिष्ठ-
प्रवर्तनाप्रवर्तितः प्रतिजानीते इत्यर्थः ।

एवम् ' अनुप्रतिष्ठाप्य ' (पा० १।४।४१) इत्य-
नेन आन्या परस्य शृणोतेयोगे पूर्वम्यापरस्य कर्तृभूत-
कारकं संप्रदानसंज्ञः स्यात् इत्यर्थेकेन ' होत्रे अत्रुष्णाति,
प्रतिष्ठापति ' इत्यत्र चतुर्थी । अत्रानपूर्वकप्रोक्ताह्नं पात्वर्थः,
वृत्तिरूपः संबन्धः, कर्मत्व च चतुर्थ्यर्थः । तयोश्च क्रमेण
अह्नप्रोक्ताह्नंश्रावकः भावनाऽन्वयः । होतः प्रथमं संश्रुति,
तमच्युः प्रोक्ताह्नप्रतीत्यर्थः ।

एवम् ' परिक्रम्य संप्रदानमन्यतरस्याम् ' (पा०
१।४।४४) इत्यनेन यत् नियतकालं भुञ्जा स्वीकरण
परिक्रमणम्, तस्मिन् चापकृतं कारकं विकल्पेन संप्र-
दानसंज्ञकं स्यात् इत्यर्थेकेन ' शतस्य शतेन वा परि-
श्रीणीते ' इत्यत्र विकल्पेन चतुर्थी । कारणत्वं चतुर्थ्यर्थः ।

एवम् ' तादर्थ्यं चतुर्थी वाच्या ' इति कर्तृकात्
उपकारकपरकारकसाधारणं तदुद्देश्यकत्वं लक्षयया चतु-
र्थ्यर्थः । ' मुक्तये हरिं भवति, मराक्या भूमः ' इत्यादौ ।
तस्य जनकत्वादिना अनेकप्रकारेण । तेन ' ब्राह्मणाय
दधि विद्यति ' इत्यादावपि द्रव्यश्रावकक्रियासंबन्धेऽपि

चतुर्थी । अत एव ' क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ' इत्यनेनापि
न गतार्थत्वम् ।

एवम् ' कल्पि संपद्यमाने च ' इत्यनेन प्रकृतिरूपं कारणं
कार्यमिमाना यदा संपद्यते, तदा कार्यवाचकात् चतुर्थी
स्यात् कल्पत्यर्थकषाद्युद्योगे । ' मृतं घटाय कल्पते संप-
द्यते जायते वा ' इत्यादौ मृतं घटाकारेण परिणमते
इत्यर्थः । इदं च कार्यकारणयोः भेदनिवहायाम् ।
पार्थिकभेदनिवहायाम् ' मृदु घटः कल्पते ' इति मयमेव ।
' अनिकर्तुः प्रकृतिः ' (पा० १।४।३०) इत्यनेन मृदः
अपादानत्वनिवहायया तु ' मृदो घटः कल्पते ' इत्यत्र
कारणे पञ्चमी, कार्यं तु अमिद्विचत्वात् प्रथमेव । न
च ' तादर्थ्यं चतुर्थी ' इत्यनेन गतार्थत्वम्, परिणाम-
त्वेन बोधस्य विवक्षितत्वात् । एवमत्रेऽपि ।

तथा ' उपपत्तेन क्षापिते च ' इत्यनेन उपपत्तेन
श्रापनविषये चतुर्थी इत्यर्थेकेन ' वाताय कपित्वा विशुत्
विद्योतते ' इत्यत्र चतुर्थी । तात्वेन श्रापकत्वं चतुर्थ्यर्थः ।

एवम् हितपुत्रादिभोगेऽपि चतुर्थी, ब्राह्मणाय हितं
मुलं वा इत्यादौ । इदं च तयोर्गो चतुर्थीसमासविधान-
रूपशापकत्वशात् । संबन्धित्वं चतुर्थ्यर्थः ।

एवम् ' क्रियागोपदस्य च कर्मणि स्थानिनः '
(पा० २।३।१४) इत्यनेन क्रियावाचि उपपदं यस्य,
तस्य स्थानिनः तुमुवृत्तृरूपस्य अप्रयुज्यमानस्य कर्मणि
चतुर्थी स्यात् इत्यर्थेकेन ' फलेभ्यो याति, नमस्कृत्यो
वृष्टिदाय ' इत्यादौ चतुर्थी । फलानि आहर्तुम्, मुष्टि-
मनुकूल्यितुम् इत्यर्थः । इदं च तुमुवृत्तस्य अप्रयोगे ।
प्लुलन्तस्य अप्रयोगे तु फलानि आहाराक इत्यर्थः ।
द्वितीकाऽपकारार्थं कर्मग्रहणम् । प्रयुज्यमाने तु द्विती-
यैव । अत्र अप्रयुज्यमानाहरणनिरूपित कर्मैव चतुर्थ्यर्थः ।
तस्य च स्वनिरूपकाहरणक्रियोद्देश्यकत्वानातु कूलत्वं कृतौ
संज्ञाः । संज्ञां नोऽपि विवक्षत्वादेव च आहारास्य
अशाब्दत्वेऽपि न द्यतिः ।

एवम् ' वृमर्थाच्च भाववचनात् ' (पा० २।३।१५)
इति सूत्रेण, ' भाववचनात् ' (पा० २।३।१२)
इति सूत्रेण विहितो यः वृमना सम्प्रानार्थकः प्रत्ययः,
उदन्तात् चतुर्थी स्यात् इत्यर्थेकेन ' यायाव याति '

मित्यपि अयाहम् । आवश्यकमक्षणस्यैव तत्कर्तृकस्य प्रति-
पत्तिरूपेण चो क्रियाऽन्तरकल्पने गौरवात् । दक्षिणा-
श्रुतिस्तु आनुपूर्विकान्तिरुपपन्नत्वात् अर्धवादः । २१.

मण्डन — 'परिक्रियागो न भवेद्विभागः ।'

शंकर — 'चतुर्धाकरणे भयः ।' २२.

● चतुर्धाकरणं यथा मिश्रदेवत्वत्वात् ऐन्द्रादे न
भरति, तथा उपाङ्गान्नास्यस्य मिश्रदेवत्वत्वात् नो-करणः ।
भा. ५।५।६।२१. ● चतुर्धाकरणं शेषकार्यम् । या.
१।१।१५।३७.

● चतुर्धाकरणाधिकरणम् । आग्नेयचतुर्धाधिकरण-
न्यायोऽयम् । भा. ३।१।१५।२६-२७. ● चतुर्धा-
करणाधिकरणन्यायः । ऐन्द्रादेऽपि अग्नात् 'इन्द्र-
पीतस्य' इत्येवं उमन्नकं भक्षणम् । त्यागस्य व्याघ्रव्यवृत्ति-
त्येऽपि पानस्य पीतपदस्य श्रितस्वीकारस्य वा प्रत्येकवृत्ति-
त्येन द्वित्यन्नातुवत् एकेन पदेन व्ययदेहेदं शक्यत्वात्
त्यागस्य द्रुताहुतवृत्तप्रापिपत्तयेन भक्षणानाणाहुतावचन-
माप्रतिपक्षभावात् न पीतदेवेन त्यक्तत्वलक्षणा । अतः
चतुर्धाकरणाधिकरणविरचयत्वाभावात् तस्यापि समन्तकं
मध्यम् इति प्राप्ते । भाट्ट. ३।२।१८. ● चतुर्धाकर-
णाधिकरणन्यायेन इन्द्रान्योन्याऽव्यवृत्तिदेवतात्वात् ।
कौ. ३।२।१८।१९ (४०). ● चतुर्धाकरणन्यायेन
अग्निमन्त्रनम्राशनायैवामिधेय्युत्पन्नवचनवत् काम्ये सामि-
धेय्युत्पन्नवचने अनुमद्योगवत्वात् प्रयोगमन्त्रत्वमिधेय्युत्पन्ना-
धीनत्व कर्मान्तरभूतस्यापि काम्यस्य इमिधेय्युत्पन्नवचनस्य
इत्युक्तम् । सु. घ. १०५८. ● द्विदेवत्ये च चतुर्धाकरणा-
धिकरणन्यायेन केवलस्य एतेन देवतात्वभावात् यत्र
केवलः पूजा एतेन प्रेषणम् । भाट्ट. ३।३।१५.

● चतुर्धाकरणन्यायः । भवमेव आग्नेयचतुर्धा-
करणन्यायः । भा. ३।१।१५।२९-३०. ● चतुर्धा-
करणत्रिविधो आग्नेयशब्देन द्विदेवत्यो न एतत्तद्विन्दु
आग्नेय एव एकदेवत्यः । या. ३।१।१५।२९-३०.

● चतुर्धाकरणन्यायेन चतुर्धाकरणेन तादृशैः पदार्थैः
दार्ढ्यमात्रयोः । भाट्ट ५।२।१.

● चतुर्धाकरणे चतन कर्तुं उपपत्ते । भा. १०।७
३३।७८.

● चतुर्विंशतिमानं हिरण्यं दक्षिणा इयेनीययाद्यणी-
यायाम् । भा. ८।१।१०।११६.

● चतुर्वेदविन्यायः । यथा गौहिरण्यपरिरूपं
बहुधनं चतुर्वेदविदे देवं मन्वीति कस्य चिद्दार्ढ्यवचन
भुत्वा कश्चिन्मयो 'वेदाश्चत्वारः' इत्यर्थं जाने, ममं
देवमिदमिति वदन्न तु लेभे तत्, प्रपुतोपहास्यतां प्राप्तः,
तथा यः सचिदानन्दरूप मन्वयमिदं ब्रह्मेत्यादिशब्द-
मात्रमिज्ञात्तदार्थमिज्ञो वा तत्त्वविद्यमानिमानेन वदन्ति-
मिच्छति, न स तामेति इष्टवर्हणीयश्च मन्वीति श्रेय-
मिति । साहस्री. ७८.

● चतुर्व्यूहन्त्यायः । चत्वारो ब्यूहाः, विभागा
इति यावत् । यथा पाश्चात्तममते-वातुदेवदेवर्षयमनुष्ठा-
ऽनिरुद्राख्यमूर्त्यश्चतुर्व्यूहशब्देनोच्यन्ते । बहुवचनमितिदि
च शरीरपुष्पच्छन्दःपुरुषदेवपुरुषमहापुरुषाश्चतुर्व्यूह-
शब्देनोक्ताः । एतत्पञ्चाशद्व्यंशयोश्च हेयम्, हानम्,
हेयहेतुः, हानोपायश्चेति चत्वारो ब्यूहाः प्रतिपाद्या
भवन्ति । तत्र निवर्षिषं दुःख हेयम्, तदपत्तनिवृत्ति-
हानम्, प्रकृतिपुष्पसंगमद्वारा चाविनेत्रो देवहेतुः,
विवेकख्यातिस्तु हानोपाय इति । विकिताशाभ्रे तु रोगः,
अप्येयम्, निदानम्, भैषज्यमिति चत्वारो ब्यूहत्वेन
प्रोक्ता इति । तथाऽन्यत्रापि शास्त्रे यथासंमत् चतुर्व्यूह-
सूहनीयमित्येवमस्य व्याख्यावत्तर इति । साहस्री. ४०२.

● 'चतुर्द्वौजा वीर्यमासीममिमुरोत् । पञ्चशोऽ-
मायास्याम् ।' 'वृषिची शोवा चतुर्द्वौजायम्, अग्निर्द्वौजा
पञ्चशोऽयम् । वि. ३।७।४. ● 'चतुर्द्वौजा वीर्यमास्या-
ममिमुरोत्, पञ्चशोऽमायास्यायाम्' अयं स्वस्त्वितिः
प्रत्ययैः अनुभव्यताम् । बाळ. घ. १७. ● चतुर्द्वौजा-
पञ्चशोऽयम् याम्नाममिमुरोत्पुष्पकम्, न गमुषाय-
पुष्पकं दार्ढ्यमात्रयोः । भा. १।१।१५।११-१२,
● चतुर्द्वौजापञ्चशोऽयम् अग्निमिमुरोत्पुष्पकम्
वीर्यमात्रे विकल्पः । ८।१।१५।२६, ● चतुर्द्वौजापञ्चशोऽयम्
अत्रादिक्रमेरेवपिपद्यते । ६।८।१।११-१०.

● चतुष्कपालानां पातकानां भेदेन प्रयोग कश्चि-
त्स्वरूपविरहितं यत् न यत्प्रयोगः । तस्यपि गदित्य-

चरितन्यमतो

० 'चरितन्यमतो नियं प्रायश्चित्तं विशुद्धये'
अथ स्मार्तः कृत्यः विधौ । बाल. पृ. ५०.

० चरुः अनवस्त्रावितान्तरुम्पकः जीवतद्गुलः
निशुदसिद्धः ओदनः इति याज्ञिकः । निषण्डुकारः
'उपा खाटी चरुः' इति पर्यायानुपदिशन्ति 'हृन्-
पाके चरुः पुमाद्' इति च । वि. १०।१।१०, * चरुः
ओदनत्वात् उदकगतोम्पणा पकव्यः । १०।१।११.
० चरुः (ओदनस्य पात्रोपयुक्तं पात्रम्, खाटी)
मूमपः । मा. १०।१।१०।४१.

४ चरुहर्विविकारः स्याद्विष्यासंयोगात् । १०।
१।१०।३६ ॥

'सौर्वे चरुं निर्वपेत् ब्रह्मचर्यसनाथः' इति चरुः
श्रुतः । स चि कपालविकारो हविर्विकारो वा हविर्विकार-
त्वेऽपि किं खाटीविकारः ओदनविकारो वा इति विचारे
सिद्धान्तमाह । चरुः हविर्विकारः स्यात्, न कपालविकारः ।
हृन्पात्रयोगात् सौर्वेम् इति तद्वितेन चरोरित्याऽर्थव्यं
पायते तस्मात् चरुः हविः ।

। पसिद्धमहणत्वाच्च । ३७ ॥

'सौर्वे चरुं निर्वपेत्' इति चरुशब्दः खाटीवाचकः
स्यात् प्रसिद्धं प्रश्नं यस्य तादृशत्वात् । स्यात्वां चरुशब्दः
आ च हिमरतः आ कुमारीत्यः प्रमुच्यमानो दृष्टः ।
तस्मात् चरुः खाटी इति चरुः पद्यः ।

ओदनात् पाशुदनीयसंयोगात् । ३८ ॥

'सौर्वे चरुं निर्वपेत्' इति चरु ओदनः स्यात्, न
खाटी । अदनीयेन अमुं योगेन संयोगेन । अदनीयेन
द्रव्येण देवतापात्रानाचरन्ति शिष्टाः । स्यात्. च नाजुं
योग्या । पाशुशब्दः खाटीवद्यथाहृत्पर्यः । तस्मात् दानमि
ओदनः इति सिद्धान्तः ।

न अर्थवत्त्वात् । ३९ ॥

'सौर्वे चरुं निर्वपेत्' इति चरुशब्दः न ओदन-
वाचकः । स्यात्वां च प्रसिद्धः । अन्यथा द्रव्यत्वं तस्य
स्यात् । न च पदस्य पदस्य द्वावर्थौ युक्तौ परीतम् ।
तथा च द्रव्यत्वं तद्वद्वात् चरुः खाटी एव । इति पूर्वः
पद्यः ।

कपालविकारो वा विशयेऽर्थोपपत्तिभ्याम् । ४० ॥

'सौर्वे चरुं निर्वपेत्' इति चरुः हविर्विकारः कपाल-
विकारो वा इति विशये सशये कपालविकारः स्यात् ।
अर्थोपपत्तिभ्याम् अर्थात् उपपत्तेश्च । प्रदेयत्वामावेऽपि
स्यात्वा चरुशब्दाभ्यां 'सौर्वेम्' इति तद्वितार्थस्य संभवात् ।
स्यात्वां अपि तस्य प्रदेयहविर्विद्येन वागकल्पनाया अपि
उदपत्तेश्च । तस्मात् चरुः कपालविकारः चरुशब्दाभ्यांश्च
खाटी । इति पूर्वपद्यः ।

गुणमुख्यविशेषाच्च । ४१ ॥

'सौर्वे चरुं निर्वपेत्' इति चरुशब्देन प्रदेयार्थत्वेन
विधौ चोदकश्रुतः मुख्यः पुरोडाशो नाप्येत । अप्रधानार्थत्वेन
विधौ तु पुरोडाशस्य गुणभूतानि कपालानि नाप्येत ।
प्रपञ्चे गुणो बाधनीयः न मुख्यम् इति गुणमुख्ययोर्विशेषस्य
सत्त्वात् चरुशब्देन स्यात्वा अप्रधानार्थत्वेन विधीयते इति
युक्तम् । तस्मात् चरुशब्दाभ्यां स्यात्वा कपालविकारः इति
पूर्वपद्यः ।

तच्छ्रुती चान्यहविर्पृथात् । ४२ ॥

तच्छ्रुती तस्य चरुशब्दस्य श्रुतौ अन्तेऽपि अन्य-
स्यैव द्रव्यस्य क चित् हविर्द्रव्यं द्रव्यते । यथा 'प्राजापर्यं
श्रुते चरुं निर्वपेत् शतकृणालम्' इति विधौ 'च'वाचि-
त्वात्वादि कृणालान्यवयवति' इत्युक्तम् । अथ चरुशब्दे
श्रुतेऽपि कृणालानामेव हविर्द्रव्यं प्रसिद्धम् । एव प्रश्रुतेऽपि
'सौर्वे चरुं निर्वपेत्' इत्यापि चरुः खाटी स्यात्
स्यात्वां च श्रुतं हविः स्यात् । तस्मात् चरुशब्दाभ्यां
स्यात्वा, सा च कपालविकारः ।

छिद्ब्रह्मदर्शनाच्च । ४३ ॥

'मासत् चरुं निर्वपेत् पृथ्वीना दुग्धे प्रेषन्नं आम-
कामः' इति वाक्ये चरुशब्दाभ्यां स्यात्वा तथा प्रियन्नं च
हविः इति अन्यश्रुतः अन्यत् हविः, तच्च चरो नाम
स्यात्वां निष्पादितः स्यात् । इदं छिद्ब्रं हविरन्यत्वे द्रव्यते ।
'मा' 'सौर्वे चरुं निर्वपेत्' इत्यापि स्यात् । तस्मात्
चरुशब्दाभ्यां स्यात्वा । सा च कपालविकारः ।

नो वा प्रयुक्तत्वात् । ४४ ॥

'सौर्वे चरुं निर्वपेत्' इत्यथ चरुः ओदन एव स्यात्,
न स्यात् । पाशुशब्दः पूर्ववत्सम्पादयत्यर्थः । चरुशब्दाभ्यां

इति तथैव अपेक्षितप्रतिपत्तिशेषस्य प्रत्यासत्तेर्भक्षयवं गम्यते । वा. ३।५।७।२२.

ॐ चमसांश्चमसाध्वयैवः समाख्यानात् । ३।७। २२।४६ ॥

ज्योतिष्टोमे वै चमसाध्वयैवो भवन्ति, ते किं चमसान् जुहुयुः अध्वर्युरेव वा चमसान् जुहुयात् इति चमसाध्वर्युर्कर्मज्ञानार्थं विचारे पूर्वपक्षसूत्रमिदम् । चमसान् सोमचमसान् चमसाध्वयैवो जुहुयुः, समाख्यानात् चमसाध्वयैवः इति नामधेयात् यौगिकत् । यदि तेषां सोम संहितचमसहोमरूपं कर्म न स्यात् चमसाध्वर्युसमाख्या तेषां व्यर्था स्यात् । तस्मात् ते जुहुयुः ।

अथ सुधा—चमसाध्वर्युसमाख्यानात् सर्वेषु चमसकार्येषु चमसाध्वर्युविनियोगप्रतीतेः चमसान् इति द्वितीयोक्तस्य च कर्मत्वस्य श्यारारमात्रवाचकत्वेन उपपत्तेः चमसान् चमसाध्वयैवो 'न्यायारभ्येयुः' इति क्रियाप्याहरिण सूत्रार्थः इति ।

अध्वर्युर्वा तन्त्यायत्वात् । ४७ ॥

सिद्धान्तपति । नाशब्देन पूर्वपक्षं निरस्यति । चमसान् अध्वर्युरेव जुहुयात्, न चमसाध्वयैवः । तन्त्यायत्वात् । सः न्यायः यस्मिन् तत् होमकर्म तन्त्यायम्, तस्य भावः तन्त्यायानं तस्मात् । न्यायश्च 'आध्वर्यवपदार्थम् अध्वर्युः कुर्वीत आध्वर्यवश्च होमः' इति भाष्योक्तः । 'सामान्यसमाख्यासोपेक्षविशेषसमाख्या सामान्यसमाख्या न वापते' इति न्यायो वा वार्तिककारोक्तः । न्यायः अवाप्यवम् इति च सुधा । 'नीयते प्राप्यते इति न्यायः कर्मणि घञ् । तथा च न्यायसम्बोऽपि कर्मपरः । तन्त्यायत्वात् अध्वर्युर्कर्मत्वात् होमस्य' इति तु कृतहृत्वे व्याख्यातम् ।

चमसे चान्यदर्शनात् । ४८ ॥

सिद्धान्ते होमन्तप्रतिपादनार्थं सूत्रमिदम् । चमसे च चमसाध्वयैः अन्यस्य दर्शनात् न चमसाध्वर्युः चमसं जुहुयात् । 'चमसाध्वमसाध्वयैव प्रयच्छति, तान् ए वपद्कर्मं हरति' इति वचनं होमोत्तरं चमसं चमसाध्वयैव प्रयच्छति इति गम्यते । 'सो वा अध्वर्योः स्वं वेद स्वयमेव यजति, चमसोऽस्य स्मृत्' इत्युक्तम् । न तानदस्य चमसः स्मृत् । यजमानस्य हि सः । चमसोऽस्य

स्वम् इति तु भुवन् अध्वर्योः चमसेन होमं दर्शयति । तस्मात् चमसाध्वर्युष्योऽन्यस्यैव अध्वर्योः चमसहोमः कर्म इति गम्यते । चकारः हेत्वन्तरपरो मित्रकर्मः अन्यदर्शनात् इत्यस्यान्तरं योज्यः । 'चमसाध्वर्युष्योऽन्यस्य चमसे होमकारित्वदर्शनात्' इति सुधा ।

अशक्तौ ते प्रतीयेरन् । ४९ ॥

ज्योतिष्टोमे चमसहोमः अध्वर्युरेव कर्म न चमसाध्वर्युणात् इति सिद्धान्ते उक्तं ननु तर्हि चमसाध्वयैवः इति कथं समाख्यानं प्रवर्तते इति शङ्कयाप्युच्यते । अशक्तौ अन्यत्र कर्मणि भ्यापृतत्वात् अध्वर्योः चमसहोमशङ्केरभावे ते चमसाध्वयैवः चमसहोमे कर्तृत्वात् प्रतीयेरन् । तदा ते जुहुयुः । के.

● चमसान् भक्षितान् आप्यायितान् दक्षिणस्यानघोऽवलम्बे सादयन्ति ज्योतिष्टोमे । भा. ३।५।६।२०. ● चमसेः ब्रह्मेथ ये सोमा सुगन्धं हृयन्ते, तेषु 'उक्षयशा यत्र सोमानाम्' इति मन्त्रः । केवलप्रदक्षयणहोमो तु 'उक्षयशा यत्र सोमस्य' इति मन्त्रः । संकर्ष. २।३। १२. ● चमसैः पूर्वस्मिन् वपद्कारे इन्द्रः इष्टः । पुनरभ्युज्जीय मित्रायण्णाया देवता इष्टाः । सोपास्तत्र इन्द्रस्य मिश्रावकणादीनां च । भा. ३।२।२।२।२०. ● चमसानाम् ऐन्द्रश्चमसः प्रकृतिः । अनेन्द्रश्चमसः चोदकेन सपर्मकः । वि. ३।२।१६. ● चमसानामैन्द्रत्वात् होत्रवपद्कारे प्रथममिन्द्रो हुतः । अनन्तरं चमसस्यैव हुतशेषे पुनः सोमान्तरमभ्युज्जीय देवतान्तरेभ्यो होत्रक अनुवपद्कारे जुह्वति । ३।२।१२. ● चमसाला ब्रह्मणा च यमि-पदायेषु सपुत्राय एव । संकर्ष. ३।३।१६. ● चमसेषु ब्रह्मे च सोमस्य श्रेयो भवति 'सोमस्यामे वीहि इत्यनुवपद्करोति' इति चोदनया । के. ● चमसेषु तावत् यद्यपि ब्राह्मणगत प्रत्यश्रोतव्येष्टो (मधविपनः) नोपलभ्यते, तथापि त्रैपगतया (त्रैतु होत्रश्चमसः) समाप्यया अनुमीयते । होत्रचमसलविशिष्टं हि रूपं नवनप्रेषणं न कफक्षितं उपपद्यते यदि तेषु होत्रादयः सोमं न चमन्तितस्मात् चमिदमर्थं होत्रादिभिः । वा. ३।५।७।२२.

व्ययस्या वाऽर्थस्य श्रुतिसंयोगात्, तस्य शब्द-
प्रमाणत्वात् । १७ ॥

भाष्यम्— व्यवतिष्ठेत वा ग्रहैष्वेव संमार्गः, न
चमसेष्वपि प्रवृत्तेति । कुतः ? अर्थस्य श्रुतिसंयोगात् ।
श्रूयमाणो हि ग्रहो नोऽस्त्वह्यः । उल्लङ्घ्यमाने श्रुतिरेव
वाच्यते अहमिति । प्रमत्तगीतं तत्रमवतामित्यवगम्यते ।
न चैतन्न्याय्यम् । तस्मात् ग्रहशब्देन ग्रहं उच्यते
तस्य संमार्गसंबन्धो विधीयते । न च अतिदृष्टत्वं संमार्गं
शक्नोति तत्संबन्धं विधातुम् । अतो विदधात्येवैष शब्दः
संमार्गम् । न च श्रुतिर्वाचिष्यते । कुतः ? संमार्गोति
संमुखिगतं पुरुषप्रगल्भं भ्रूयात् शक्नोति विधातुम् । न तत्र
काश्चिदशेषः, उपपन्नमाने वा संमुखौ, परेषु वा संबन्ध-
माने इति । तेन न ग्रहसंबन्धेऽपि श्रुतिर्वाचिता भवति ।
अतो ग्रहैष्वेव संमार्गो व्यवस्थातुमर्हतीति । ननु अपूर्व-
संयोगविशेषात् प्रकरणाविशेषाच्च चमसेष्वपि प्रवृत्तये,
न ग्रहैष्वेव अस्य विधानमित्युक्तम् । अत्रोच्यते ।
प्रकरणवद्भिः एकवाक्यतां कृत्वा शक्नोति तत्र विधातुम्,
नाकृत्वा एकवाक्यताम् । सा च प्रकरणादनुगीयते । एवं
पुनर्ग्रहशब्देन सह भवति । तस्मात् प्रकरणे विधानम् ।
ग्रहैकत्वपंचम्ये पुनः उच्यते स्वार्थे न शक्नोति विधातुम् ।
तस्मादप्यग्रहैकत्वविधानेन । यदुक्तम्, 'यथा स्थालानि
संमुख्यन्तामिति लक्षणा, तद्विरहापीति' परिहृतमेतत्
'लोके कर्म अर्थलक्षणम्, शब्दलक्षणं पुनर्वैदे' इति ।

या— यथास्थूलं तावदुत्तरम् । प्रहासंयन्त्ये एति
संमार्गविधानाभावात् अवश्यमावित्वाच्च संबन्धन्तरस्य न
येवलसंमार्गविधानम् । अथवा ग्रहशब्देन यदपूर्वं लक्षितम्,
तद्युक्तत्वात् भवत्यस्य । ननु 'आपूर्वसंयोगाविशेषात्'
इत्येवमपूर्वाभिप्रायम् । एतद्वि तु कर्मैकत्वे सदपूर्वाभेदे च
ग्रहचमसाधारणानाम् आसुगपत्कालत्वात् स्वरूपसाहित्य-
मेकमित्युक्तं कर्मणि अपूर्वे वा न संभवति इत्यरस्यं
प्रत्यग्यासम् भवान्तरापूर्वभेदेन मवितन्म्यम् । विनाऽपि
चाम्यासेन वागस्वरूपसिद्धेरुद्घाटयः एतान्यावः । ततश्च
ग्रहशब्दोपस्थापितम् यथासाधारणतयापूर्वाभिक्रमकारणाभावात्
भ्यरस्तसिद्धिः । अत्रपातादिकदेव 'कर्म तु उद्घोषेऽपि'
(१।१।१।१०) इत्येवोऽर्थो योजयितव्यः । न चैक्य-

विवक्षात् महत्त्वविषयाणां वाक्यभेदो भविष्यतीति पूर्वा-
धिकरणेन प्रमित-यम् ।

शा— संमार्गः चमसेष्वपि स्यात् इति प्राप्ते, अधि-
धीयते 'नहि ग्रहविषयान्नां वाक्यभेदः प्रसव्यते ।
यागैकत्वेऽप्यपूर्वाणि भिद्यन्तेऽभ्यासभेदतः ॥'
तस्मात् संमार्गो न चमसेषु कर्तव्यः ।

सोम— सूत्रार्थस्य— गुणानां संमार्गादीनाम्
व्यवस्था चमसादिसाधारण्यं स्यात्, तेषां संस्कारत्वेन
अपूर्वसाधननिवेशित्वेन चमसानामपि तत्साधनत्वा-
विशेषात् इति ।

वि— 'चमसादि न संमुख्यान्नो वा, तस्मात्सि
मार्जनम् । एकत्ववद् ग्रहत्वस्याप्यनादरसंबन्धात् ॥,
अत्रापोऽनादरे हेतुर्वाच्यमेदस्तु नैव हि । चमसादी न
संमार्गः श्रुत्या तद्विषयाप्येणात् ॥'

भाट्ट— एकत्वत्वात् ग्रहत्वस्याप्यविषया लिङ्गादेव संमा-
र्गस्य सोमावसेकनिर्हरणमपोजनत्वावगमेन सोमप्रायमाश्रय
संस्कार्यत्वावगतोः, उभयोरपि ग्रहचमसेषोरैक्योतिष्ठोमा-
पूर्वसाधनत्वेन यथेभिन्न (यथैकित्व) चमसेष्वपि संमार्ग-
पक्षेऽथ । इति प्राप्ते, ग्रहत्वविषयाणां वाक्यभेदाद्यभावात्
अप्यपि कोटिष्ठोमेकत्वे तत्तद्व्यासखण्डपूर्वाणां भेदात् 'यथा
मैत्रावरुणं श्रीणाति' इतिवत् ग्रहजन्यापूर्वसाधनत्वस्यैव
लक्षणीयत्वेन चमसेषु संमार्गः ।

मण्डन— 'चमसानां न संमार्गः ।'

शंकर— 'चमसेषु न संमुखिः ।'

● चमसाधिकरणे ग्रहैष्वेव संमार्गो न चमसेषु
इत्युक्ते, तत्रग्रहत्वात् सप्तदशारत्नितया षोडशियाप्ये निविशते
यूपे वा इति चिन्तायाम् आनर्पकत्वात्तद्वेषु इत्यनेन यूप-
निवेशोऽभिहिते अभिक्रमणोपवीताधिकरणान्या च अज्ञा-
वतारविशेषे अभिहिते वाग्राधिकरणयोर्विदितस्य अज्ञावता-
रस्य अनुज्ञाक्याधिकरणेन उमीनत्वात् वाक्यविशेषे क्रमस्य
परिहृते मुष्टिकरणदेरपि अधिरोधिना क्रमेण विनियोगमा-
शङ्क्य आनन्तर्यरूपमस्य आनन्तर्याधिकरणेन अनिनि-
योक्तव्योपस्था चमसाधिकरणप्रसङ्गात्तद्विकारेण समाप्तेः
मुष्टिकत्वमवसापिहरणप्रसङ्गेन अस्य (चतुर्वाकरणाधि-
करणस्य) संगतिः । सु. प्र. १०७२. ● चमसाधि-

प्रदुञ्जते । एवं चरुः खाडी । सपयि 'सौर्वे चरुं निर्वपेत्' इत्यादौ अनवसावितान्तरूपमपके जीरतपहुले विशदसिद्धे ओदने चरुशब्दो ज्ञेयः । वि. १०।१।१०.

ॐ चरुशब्दवाच्येनौदनेन सौर्ययागे प्राकृत-हविषो धाघः ॥

चरुहविर्विकारः स्याद्विद्यासंयोगात् । १०।१। १०।३६ ॥

भाष्यम्— चरुः श्रुते । 'सौर्वे चरुं निर्वपेत्' ब्रह्मरक्षसामः' इति । सौर्यः आग्नेयविकारः इत्येतत् सपयितम् । 'ऐन्द्रार्थाद्वा नियम्येत पूर्ववत्त्रादिकारो हि' इति । तत्रैषोऽयं सावयिकः किं चरुः कपालविकारः, हविर्विकार इति । यदा हविर्विकारः तदा किं स्यात्वा हविर्विकारिते, उत ओदनेनेति । किं सावत् प्राप्तम् ? हविर्विकारः स्यादिति । कुतः ? इत्यासंयोगात् । तद्वि-त्तार्यो विधीयते चरुः, सौर्यं चरुं निर्वपेदिति । एयमिग्नशर्यक्षरः । तस्माद्धविर्विकार इति ।

टुप्— (सिद्धान्तमाह—) चरुशब्दस्य उभयत्र प्रयोगः (अस्त्रि लोके स्यात्सामोदने च) न च प्रयोग-मात्रेण शब्दाभ्यो भवति । कथं तस्य निवचनः ? उच्यते । प्रयोगनोऽज्ञानात् स्मृतेः (एव) नियमः । ओदने च चरुशब्दस्मरणम्, न स्यात्वाम् । (तस्मात् ओदनेन पुरोडाशस्य धाघः) ।

प्रसिद्धमहणस्याचच । ३० ॥

भाष्यम्— एवं स्थिते विरोधः उच्यते हविर्विकारः । प्रसिद्धमहणस्याच । स्यात्वा हविर्विकारः कियते । प्रसिद्धस्य महणं न्यायम् । प्रसिद्धश्च स्यात्वा चरुशब्दः, आ दिग्भवतः आ च कुमारीम्यः प्रदुज्यमानो दृष्टः । तस्मात् स्यात्वा हविर्विकारिते इति ।

ओदने पाऽदनीयसंयोगात् । ३८ ॥

भाष्यम्— ओदनेऽपि चरुशब्दः प्रयुज्यते । तनी-दनपैव महणं न्यायम्, न स्यात्वाः । कुतः ? अदनीय-संयोगात् । अदनीयेन हि द्रव्येण देवतायागमाचरन्ति शिष्टाः, नानदनीयेन । तत्रमत्रमाचरन्तीषां स्मृति-रदनीयेषु । स्मृतेः भुक्तिः । तस्मादोदनेन हविर्विकारिते इति ।

न, द्वार्थत्वात् । ३९ ॥

भाष्यम्— न ओदतस्य वाचकश्चरुशब्दः । कुतः ? द्रव्यैः एवं उ भवेत् । स्यात्वा हि स प्रसिद्धः समधि-गतः । तस्मादोदने लक्षणशब्दः तत्संयोगादित्येवं मन्त-व्यम् । अन्यायो हि एवंजातीयकेषु अनेकार्थभावः । तस्मात् स्यात्वा हविर्विकारिते इति । यदुक्तम्, अदनीयेन शिष्टा देवतायागमाचरन्तीति भुक्तेषां स्मृति-रिति । उच्यते । अनुमानमेतत् प्रत्यक्षेण वचनेन नाप्यते । वचनादवगम्यते स्यात्वा पागः कर्तव्य इति । कथम् ? तस्मा हि चरुशब्दः प्रसिद्धः । तसौ आचार-तुरोपेन लक्षणशब्दः कल्पनीयः । कल्प्यमाने वा आचा-रेण शब्दे वाप्येत । न चैतत् न्याय्यम् । शब्दातुरोपेन हि सामोहादाचार इति कल्पयितुं न्याय्यम् । यथा 'शूलेश्च मासरेण चावभृथमम्यवयन्ति' इति 'प्राजा-पत्यं चरुं निर्वपेच्छतृणलमागुच्रमः' इति च ।

कपालविकारो वा, विश्वेषोऽर्धोपपत्तिर्याम् । ४० ॥

भाष्यम्— हविर्विकारस्यो न शिष्यति । स्यात्वा विकारे स्मृतिहेतुः आचारात् ध्रुतिराशङ्क्यते । ओदनेन विकारे स्यात्वासंयोगात् लक्षणशब्द आशङ्क्यः । अस्ति चास्या गतिः कपालविकारो भवेदिति । तस्मात् वा-शब्देन पक्षं स्यात्वा कपालविकारभररिति ब्रूमः । कपाल-विकारोऽपि अर्थः सूर्यस्य । तेन सौर्यं इति शक्यते स्वपदेष्टम् । उपपत्तिश्चास्ति । शक्यते स्यात्वा अर-थित्वम् । तस्माद्धविर्विकारपक्षे संशये कपालविकारः आभयणीयः ।

गुणमुद्वयविशेषाच्च । ४१ ॥

भाष्यम्— अस्ति च गुणमुद्वयविशेषः । गुणो वाधित्वो न्याय्यः, न मुच्यते । तदुक्तम्, अद्रगुण-विशेषे च तादर्थ्यरिति ।

सच्छ्रुतो चान्यहविष्ट्याम् । ४२ ॥

भाष्यम्— चरुशब्दो च अन्यहविर्दंशपति । 'प्राज-पत्यं धृते चरुं निर्वपेच्छतृणलमागुच्रमः' इति । शत-कृष्णगनि हविः । चरुरेषां संकल्पः । 'चरुरारिचत्वारि कृष्णगन्यवयानि' इति कृष्णगनो हविष्ट्वम् ।

वि—‘चमसैक्षमसाध्वर्युद्देशोऽथर्ववेद वा । संज्ञा-
विशेषादाद्योऽस्तु, मैवमध्वर्युद्देशवा ॥ विशेषस्थानमे-
स्तान्नात् तेनान्यस्या अपेक्षणात् । अध्वर्युद्देशुगान्धकेस्त-
दवाकौ परोऽपि वा ॥ ’

भाट्ट—चमसे विशेषसमाख्यया चमसाध्वर्युद्देश्या
तेषामेव होमादी कर्तृत्वम्, समासान्तगतताध्वर्युद्देश्य
रूढ्या शुद्राध्वर्युद्देश्यदेव वरणादिमिच्छत्वाविशेषात् ।
इवास्तु विशेषः, यत् तस्य सर्वशर्येषु विनियोगः, एतेषां
तु चमसेष्वेव इति । यदि तु तत्तद्वरणानां भेदादनेक-
शक्तिरूपेण गौरवमाशङ्कते, ततोऽस्तु एषु अध्वर्युद्देश्यस्य
गौणत्वम् । न च विनिगमनाविरहः, चमसाध्वर्युद्देश्य-
यावपि रुद्रिकल्पने चमसाध्वर्युद्देश्येन तत्त्वत्पनाऽऽपत्तेः,
अध्वर्युद्देश्यस्य ततो भिन्नस्य शक्यवन्तरत्पनाऽऽपत्त्य-
म्भवात् । अतो एषानात् प्रचुरप्रयोगाच्च अध्वर्युद्देश्येषु
प्रतिष्ठाध्वर्यो एव शक्तिः, इत्येतु तु गौणो । तथापि तु
ग्रहादी तस्यापि होमादिकर्तृत्वत् होमकर्तृत्वत्वात्तद्व्यमात्रेण
एतेषु गौणत्वोपपत्तेः सामान्यताकारणं बाधित्वा चमसेषु
एतेषामेव होमादिकर्तृत्वम् । इति प्राप्ते, गौणत्वस्य
आयत्तकल्पने चमसाध्वर्युद्देश्योऽपि गौणत्वोपपत्तौ
रूपोपनिषत्सामान्यसमाख्यानापे प्राज्ञानाभावात् चमसेष्वपि
अध्वर्युदेव होमादिकर्ता । तस्मान्न्यत्र स्थापितत्वे तु गौण-
समाख्यया चमसाध्वर्यवः । तेषामप्यसंभवे ‘इतरमन्यः’
इत्येवं प्रतिप्रत्यावाद्यः ।

मण्डन—‘अध्वर्युक्षमसाध्वर्युः ।’

शंकर—‘चमसेऽध्ययुद्देशो न ।’

● चमसाध्वर्यवः इति समाख्या चमसेषु अध्वर्युद्देश्य
वृद्धिं प्रतिपादयति । वा. ३।७।२।२०. ● चमसाध्वर्यवः
ऋत्विग्भ्योऽन्ये ऽस्ति । ‘मध्यतःकारिणो चमसाध्वर्यवः’
‘होमजागो चमसाध्वर्यवः’ इति पठ्या भेदावगमात् ।
वि. ३।७।२०. ● चमसाध्वर्यवः यथा यिद्वा अपरयो-
र्भाष्यत्वेनाद्यौ स्यात् चमसेषुऽस्तुः । भा. ३।७।२२।
४६-४७.

● चमसाध्वर्यवश्च होम्यवदेशात् । ३।७।२।२५।
रुद्रिकल्पने ‘चमसाध्वर्युः प्रथमो’ इत्युक्तम् । स एव
चमसाध्वर्यवः पूर्वापिद्वारोपेण होम्यवदेशे ऋत्विगु

अन्यतमा भवेत्तु, न तेभ्योऽन्ये इति उक्तमे पूर्वपक्षे
प्राप्ते सिद्धान्तानुमिदम् । चकारः ‘मिनाः स्युः’ इति
साध्यस्य अनुकर्षणार्थः । चमसाध्वर्यवः ऋत्विग्भ्यो मिनाः-
स्युः । कुतः ? तेषां वदेशात्, मध्यतः कारिभिः होमकैश्च
व्यवदेशात्, ‘मध्यतःकारिणा चमसाध्वर्यवः, होमजागो
चमसाध्वर्यवः’ इति । किञ्च वरणाख्यरुद्रिकल्पितेदस्य
कर्तृभेदेऽस्तुत्वेन पूर्वाधिकरणोक्तस्य अनुकर्षणार्थोऽपि स्यात्
चकार । तथा च ‘चमसाध्वर्युः ऋत्विगो’ इति
उप्युक्तिरप्येव एव चमसाध्वर्युणां भेदेन उक्तोरपि ते
ऋत्विग्भ्यो मिनाः । के.

● चमसाध्वर्यवः दशसंख्याकाः कर्तव्याः चमसाध्वर्यु-
दशत्वात् । वि. ३।७।२०. ● चमसाध्वर्यवः षडपः एव ।
न तुं एको द्वौ वा अनियमो वा । भा. ३।७।२।२६.
● चमसाध्वर्यवः यजमानेन तुल्यकल्पाः । वा. ३।७।२।२।
२८. ● चमसाध्वर्यवः यद्यपि यजमानेन नियन्ते,
तथापि ऋत्विगाणाकारत्वेन नियमाणात्वात् भवत्येव तदी-
यान्यवदेशः । ‘मध्यतःकारिणा चमसाध्वर्यवः, होमजागो
चमसाध्वर्यवः’ इति । के.

● चमसाध्वर्युद्दशत्वन्यायः ॥

दशस्य लिङ्गदर्शनात् । ३।७।२।२७ ॥

भाष्यम्— रुद्रिकल्पे ऽस्ति चमसाध्वर्यवः । ते च
षडप इत्युक्तम् । नियन्तो षडप इति संदेहे षडपः, षड-
यजनसामर्थ्यात् । इति प्राप्ते, श्रुम् । दशस्य लिङ्गदर्श-
नात् । ते दश भवेत्तु । तथाहि लिङ्गं रुद्रिकल्पेऽपि कारो
दशस्ये भूयते ‘दश चमसाध्वर्यवो दशदश एकेकं चमस
द्व्यवर्षन्ति’ एतस्मात् कारणात् दशस्ये भवति इति
श्रुत्वा दश चमसाध्वर्युः दर्शयति । यदि ऋगे भवेत्तु,
एतदर्थं नोवचयेत् । तस्मात् मीनन्त्य एषा संज्ञा ।
यदि च दश न भवेत्तु, नोवचयेत् एतदर्थं न । तस्मात्
मरन्ति दश । दश स्यात् स्वामिनः । तस्मात् प्रथमज-
नानात् प्रथमस्य तदाश्रयो । ततो गौणोपनिषत्सामान्य-
व्यवहारेण संख्या अनुपपत्तेः । तेनानि दश भवेत्तु ।

वा— ऋत्विगो ‘प्रथमं च नियमयेत्’ (२।७।२।
८।२२) इति नियमे ऋगे दशस्ये रुद्रिकल्पेऽपि

संन्यस्तामान्ये तद्विज्ञानीकारे प्रमाणभावाच्च कृष्णलवन्
 स्फली हविष्ट्वेनेव विधीयते। अतश्च प्राहुतस्य हविष
 एव वा नाथः। ओदनवाचिवले तु तस्य हविष्ट्वेनेव
 योग्यत्वात् पुरोडाशस्य बाधः। तत्रापि चरुशब्दस्य
 याज्ञिकप्रसिद्ध्या अनवस्थावितान्तरूपमपवत्तुल्यप्रकृतिर्कौ-
 दनवाचिवलेस्य तृतीयै स्वापितत्वात्तस्य च स्वाडीमन्तरेण
 एकस्मिन्नपि कपाले पावानुपपत्तेः कपालस्य तद्गताष्टत्वादे-
 श्चार्येणोपाश्रयः। अत एव स्वात्स्याश्रवणाकान्ययाऽनुप-
 पत्त्यैव अर्थप्राप्त्यैव कपालस्थानापन्नत्वाभावात् न कपाल-
 भर्मां आकादनप्रोक्षणादवस्तन कर्माः। एव चरौ संयवना-
 भावात् तदर्थः। प्रणोतारस्तदमश्न न भवन्तीत्युक्तमेव। एवं
 पेपणस्यापि पुरोडाशसिद्धयर्थत्वेन चरुधियेः तस्यतिरेके-
 णापि जायमानत्वान् चरौ पेपणस्य बाधः। एवमुपधानादीनां
 कपालरूपमाणांमपि। वस्तुतस्तु 'कपालान्युपधाति' इत्यत्र
 कपालत्वस्य श्रौहित्यवदविवक्षितत्वात्, हविःपात्राधिकरण-
 त्वस्य च स्वात्स्यामपि सत्त्वात्, हविःपात्रसाधनीभूतगार्ह-
 पत्यादेरिव उपधानस्यापि याज्ञिकाचारसिद्धस्य प्राप्ति-
 रविषदा। अत एव तत्र न कपालविरोधत्वस्यापि श्रौहि-
 त्वादिबन्धेन विनशा। एषम् 'पात्राण्यासादपति' इत्यादा-
 वपि पात्रवस्थानविवक्षितत्वात् तत्रोपानताऽऽश्रयत्वस्यैव
 विवक्षितत्वेन स्वात्स्यामपि तदर्थेप्राप्तिरविषदा। अतश्च
 चरौ एतान्तो धर्माः स्वाडीकारदनम्, मोक्षणम्,
 'आदेवयज्ञं वह' इति अङ्गारसिद्धिश्च, 'शुक्लऽसि'
 इत्युदेन स्नानादिभक्षणम्, तस्या लौकिकजलं सप्त शुक्ला
 'पम' स्य' इत्युदेन तण्डुलप्रक्षेप, पर्वसिक्करणम् 'अग्ने
 ह्यम् स्थाप' इति श्रेयः, 'आप्यापताम्' इत्यभिचार-
 णम्, 'शूत उन्नानि' इत्युदासनम्, 'आर्द्रः प्रथम्ः'
 इति पुनरभिचारप्रमित्यादयः प्रवेह-त्याः। माध्याह्नं
 प्रणीता, पेपणम्, स्वात्स्या उपरि अङ्गारस्थापनम्, कपाल-
 योगमन्त्र, संथाप, संयवनम्, सिन्धीकरणम्, प्रयनम्,
 स्वकरणम्, हविष्यद्धारभस्मधारोः, आप्यनिवनम्,
 गदनकरणम्, भस्मशुद्धार, शुद्धरणं तस्य प्रज्ञी
 आर्षिक्यम्, 'यदा आमा' इत्यवस्थात् प्रत्यञ्जन-
 मित्यर्थः। अत्र हर्ष्यार्थेणोरो युद्धाऽनुसंधेयः।

मण्डन— 'सौर्वे हविः स्वात्स्योदनस्तु।' १२.
 शंकर— 'सौर्वे चरुदोदनः।' १२.
 * चरुसंज्ञकः पाकः स्वात्स्या निर्वर्त्यते, न कदाह्ये
 न कपाले। मा. १०।१।१।४८.
 * चर्मतन्तौ महिषी हन्तीति न्यायः। एतन्मीह
 तिमिते। निमित्तं च फलम्। तथा च चर्मतन्वयमित्यर्थः।
 अयं न्यायः 'योऽल्पस्य हेतोर्भुं हतुमिच्छति' सत्र
 विपणे प्रवर्तते इति। तथा चोक्तं रघुवंशी 'अल्पस्य
 हेतोर्भुं हतुमिच्छन् विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम्'
 इति। साहस्री. ८९.
 * चर्लं गुणवृत्तम् इति न्यायः। अय नीलकण्ठीय-
 भगवद्गीताटीकायाम् (४।१८) उक्तः। तथाहि— कर्म-
 णीति। कर्मणि कर्माकर्मविकर्मात्मकं देहेन्द्रियादिख्यापारे
 अविद्यया प्रत्यात्मन्यारोपिते सति तत्र अकर्म कर्माभावं
 नौध्येन चीरतरो चलने आरोपिते एति तच्चतुद्वया सत्र
 चलनाभावमिदं यः पश्येत्, तथा चर्लं गुणवृत्तमिति
 न्यायेन त्रिगुणात्मकेषु इत्याद्युक्तम्। विस्तारस्तु तत्रैवेति।
 साहस्री. ११३.
 * चलति इति प्रत्ययः कथम्? उच्यते। देशान्तरे
 संप्रतिपत्तिदर्शनात्। तद्देशान्तर गच्छदागच्छच्च चलती-
 त्युच्यते। सत्र गन्ताऽपि प्रत्यक्षो देशान्तरमपि, तेन गत
 इति चोच्यते, आगत इति चोच्यते। मा. ६।१।६।१२.
 * चलतिगच्छत्योः एकार्थत्वेऽपि सकर्मकाकर्मके।
 मणि. घृ. ५४. * चाक्षुषादिसामग्री मानसे ज्ञाने
 प्रतिबन्धिका शब्दसामान्या च प्रतिबन्धा। घृ. ६६,
 * चाक्षुषत्वमानसत्वयोर्विरोधेन बह्व्यंशो मानसत्व-
 मसाम्। घृ. ३०.
 * चाण्डालादिसंपर्कनाश्या प्रतिश्रादिजन्त्या पापाग-
 नित्र पूजाहेतुः आधेयशक्तिः आवश्यकी। मणि. घृ. ४४.
 * चाण्डालयाजनम् अनाचारः विभामियम्। वा.
 १।१।१।० घृ. २०३.
 * चातक्योः पिपासाकालः मातृदिव रक्षते।
 (वस्तुतस्तु प्राहुषि भूयमाणस्तस्य विशिष्टः शब्दः प्रिस-
 ऽऽऽपनाप इति बन्धुशक्तिः। पुंचातक्यं च स मुन्दः।
 मातृदेव दि चातक्यानां कर्तृकालः। फे.) सोम.

॥ चमसाध्वयुवहुत्वन्यायः ॥

उत्पत्तौ तु बहुभ्रुतेः । ३।७।११।२६ ॥

भाष्यम्—तेष्वेव (चमसाध्वयुवेष्वेव) संदेहः किम-
नियमः एको द्वौ बहवो वा, उत बहवः एवेति । अनि-
यमः इति प्राप्ते, उच्यते बहवः इति । कुतः ? उत्पत्तौ
बहुभ्रुतेः । 'चमसाध्वयुवः' इति एषाम्प्रत्ययौ बहु-
भ्रुतिर्भवति । तस्मात् बहव इति ।

वा— उत्पत्तौ तु बहुभ्रुतेः । (भाष्यस्य स्पष्टत्वात्
सूत्रगतमार्गं कृतम्) ।

सोम— प्राग्वहिकी संगतिः । सूत्रार्थस्तु 'चमसा-
ध्वयुव इणीते' इति उत्पत्तौ बहुत्वभ्रुतेः बहव एव
चमसाध्वयुवः इति ।

वि— 'ताम् इणीतेति बहुता नास्ति वाऽस्ति,
मदेक्यवत् । नेति चे, शान वैषम्याद्दुत्वचौ बहुताभ्रुतेः ॥'

भाट्ट— ते चमसाध्वयुवो वरगवाक्ये बहुत्वभ्रुते-
र्बहवः । यद्यपि तत्रोद्देश्यविशेषणत्वात् बहुत्वाविषया,
तथापि 'स्वाध्यायोऽप्येतस्य' इतिवत् संस्कारविष्य-
न्वयाऽनुपपत्त्या विनियोगकल्पनद्वारा तद्विषयौपपत्तिः ।
अन्यैव दिशा 'पुरोहितं इणीते' 'अध्वर्युं इणीते'
इत्यादावपि एकत्वविषया द्रष्टव्या । यन्मुवस्तु तन्तन
विनियोगेऽपि 'चमसाध्वयुवश्चमसाध्वयुवपति' 'अध्वर्युः
पुरो विमजते' इत्यादौ बहुत्वैकत्वभ्रुतेः तद्विषयौपपत्तिः ।

मण्डन— 'बहवस्ते बहुभ्रुताः ।'

शंकर— 'बहुभ्रुतेस्तेऽपि ताना ।'

● चमसाध्वयुवहुत्वन्यायेन उपादीयमानन्या-
ययोः एकत्वं विवक्षितम् । शा. ५।१।१२ षण्के ३.

● ('यस्योपावामी अनुगतौ भस्मिन्मोचेत्')
आहवनीयानुद्देश्यस्वरूपस्य प्राग्विश्रावये अविश्रातोद्देश्य-
गतवर्षणाश्रादित्ययोः चमसाध्वयुवहुत्वन्यायेन विव-
क्षितत्वात् नैकानुष्ठापनसामर्थ्यम् । सोम. ६।४।८.

● चमसाध्वयुवहुत्वन्यायस्वरूपम् "चमसाध्वयुव
इणीते" इत्यत्र चमसाध्वयुवोऽनुपपत्त्यस्य प्रागस्मिद्धत्वा
चमसाध्वयुवोऽनेन वरगवाक्यविधानानुसरता चमसाध्वयुव-
नाम कर्तुं कल्पयेत्तदा तदादीत" इति । अनेनेऽवस्येन

चमसाध्वयुवामुपादात्वात् उत्पत्तौ भ्रुयमानं बहुत्वम्
उपादेयगतत्वात् विवक्षितम् इति । ५।१।१२.

● चमसाध्वौ दशापवित्रे. संमार्गो नास्ति प्रमाणा-
भावात् । प्रदेवेष्वेव हि संमार्गो सिद्धितः । वि. ३।१।८.

● चमसेडादिमक्षाः सध्वेष्वपि धन्येव, तेषां प्रति-
पत्तिरूपत्वात् । १०।२।९.

● चमसिनः होतृव्रह्मादयः । वि. ३।५।९. ● चम-
सिषु समाल्या मध्वेयुः । ३।५।१२. ● चमसित्वं न
मद्यगे कारणम्, प्रावस्तुतोऽपि (शारिरोजने) मद्यग-
यत्वात् । ३।५।९. ● चमसिसमाख्या यद्यत्कारश्च
मधकारणम् । भा. ३।५।१०।३१.

॥ चम्पकपटन्यायः । यथा दूरीकृतेष्वपि पटनिष्ठ-
चम्पकपटेषु पटे उलम्बमानो गन्धो निराश्रयगुणानसा-
योगात् स्वाश्रयं द्रव्यं कल्पयति, तथा प्रकृतेऽपि ।
साहस्यो. २८६.

● चयने 'ओद्भ्रुम्भ्रुल्ललं सर्वोपपत्त्य पूरित्वा-
ऽवहति । अथैतदुपपद्यति । अत्र अदृष्टमाश्रयोत्थात्
सृष्टदेवावपातः । वि. ११।१।६. ● चयने लोकगुणायाः
प्रत्यस्यावृत्तिः, मन्त्रार्थस्य मानात्वात् । भा. ११।५।१२।
४२. ● चयने भ्रुते 'पशापरीय पुच्छे गापति' इति ।
तत्र यथाग्नात्तेव गिरापद्युक्त प्रयोक्तव्यम् । यत्र हि
अग्निशोमसौत्रसाधनत्वेन यज्ञापरीय प्रयुज्यते, तत्रैव
कल्पप्रकारेण इरापदेन गिरापदं बाध्यते । तत्रैव तस्य
प्रकृतौ उपादेसात् नाम्न्यत्र प्राप्तिरिति । दुप. १।१।१०।
५३.

● चयनविषयकं सर्वम् अग्निचपनयान्दे द्रष्टव्यम् ।
के.

● चरकशरारासु आप्त्यर्थं बहु, वातकनेदिशाऽप्यायम्
अल्पम् । वा १।१।८।२७ पृ २८६.

● चरणं धाता । चरणान्तर धाताऽन्तरम् । 'आङ्गि-
श्रद्गा सतिर्लिङ्गानो च न सर्वं माह । सृष्टावपातनिर्याशा
गोभं च चरगे छह ॥' इति 'जातेरश्रीविरपात्'
(पा० ७।१।६३) इति सूत्रभाष्ये उक्तत्वात् । के.

● चरन्ति इति च प्रयोग उच्यते । भा. १।१।२।
८।१२.

ओदनोऽयं आ हिमवत आ च पुमासीत्यः प्रयुक्तत्वात् ।
अनवस्थावितान्तरुभ्यणो विद्यदसिद्ध ओदनश्चः ।
तस्मात् ओदेनं चरुशब्दः । इविर्विकारो न कपालविकारः ।
न चाम स्वास्ती चरुशब्दायैः । इति सिद्धान्तः ।

अपूर्वैष्यपदेशाच्च । ४५ ॥

‘पुरोहाशेन वै देवा अस्मिन् लोके आर्जुवन्, चरुणा
अमुष्मिन् लोके’ इति चरोः ओदनस्य अपूर्वत्वेन
व्यपदेशो भवति । पुरोहाशेन ऋद्धिर्भवति चरुणा तु
परलोकेऽपि ऋद्धिः इति चरुः श्रेष्ठः इत्युच्यते । पुरो-
हाशस्थाने यश्चरुः, स ओदन एव स्यात् न स्वास्ती ।
तस्मात् चरुर्नाम ओदन एव इविर्विकारः इति सिद्धान्तः ।

तथा च लिङ्गदर्शनम् । ४६ ॥

‘आदित्यः प्रायणीपश्चरुः २५० इत्य उदयनीयः’ इति
विषाच ‘अदितिमोदनैः’ इत्युक्तम् । तथा च इदं लिङ्ग-
दर्शनम् चरुर्नाम ओदन एवेत्यम् । तस्मात् और्वैश्वर्यः
ओदन एव इविर्विकारः, न कपालविकारः, न चरुः
स्वास्ती व्ययः । इति सिद्धान्तः । के.

● चरुणां सर्वेयामेकः, पुरोहाशानामेकः इति
ज्ञानेव सती सुगन्धं कर्तव्यी यत्र चरुवः पुरोहाशश्च
न्यतिपत्ताः । तत्र च ‘इदममुष्य, इदममुष्य’ इत्यादिरित्या
देवतानिर्देशः समुचित्य कार्यः । संकल्पः । १।३।२३.
● चरोः प्रतावन्तो धर्माः- स्वास्तीसादनम्, शोभणम्,
‘आ देवयज्ञे यद्’ इति अद्धारमित्त्वम्, ‘धुवाऽडि’
इत्येतेन स्यात्प्रतिश्रयणम्, तस्यां कौनिकं जनें तसं कृत्वा
‘यमाः सः’ इत्येतेन तद्गुरुप्रवेशः, पर्यतिकरणम्, ‘अग्ने
हर्मां रक्षस्व’ इति त्रैयः, ‘आप्यापताम्’ इति अभिपार-
णम्, ‘श्रुतं जन् र्नाति’ इति उद्धारणम्, ‘आर्द्रः
प्रयत्नुः’ इति पुनरभिपारणम् इत्यादयः प्रथितव्याः ।
काप्यास्तु- प्रणीताः, वैपणम्, स्वास्त्या उपरि अद्धार-
स्यानम्, कपालयोगवदः, संघापः, संघननम्, पिण्डी-
करणम्, प्रथनम्, स्वकणम्, इयिणि अद्धारमसाद्या-
रोयः, आप्यनिनयनम्, सदनकरणम्, मसाद्युद्धारः,
सुद्धारं तस्य महती अर्पित्वात्, ‘यत्त आगमा’
इत्यपत्तात् प्रयत्नम् इत्यादयः । अत्र सर्वत्र अर्पितोयः
सुद्ध्य भतुर्पथेनः । भाट्ट १०।१।१०. ● चरो एव

विनिर्धोगः वैपणस्य वैपणस्य । वि. ३।३।१९. ● चरो
कृष्णालानाम् अवघातवाचः । भा. १०।१।१।१-३
वर्णकं २, ● चरो कृष्णालानाम् आग्नेयधर्मातिदेवाः ।
८।१।१८।१५-३९, ● चरो कृष्णालानां युगपदुपहृतानां
सर्वभक्षणा नक्षणा स्वस्वकाले भक्षणम् । १०।२।३।२०,
● चरो घृतपके सोमारीदेः शुक्रनीहिमिः प्राकृतयवाना
वाचः । १०।७।१९।६४-७१, ● चरो नेर्कृतादो विहित-
कृष्णादिव्रीहिमिः प्राकृतयवावाचः । १०।७।१९।६४-७१,
● चरो मोदेः प्राकृतवर्षिःस्तरणमन्त्रे इतिपदस्याने
रक्तपदोहः । १।३।२।३, ● चरो यज्ञस्यै ‘नेर्कृतं
चरुं नत्पावपूतानाम्’ इत्यम् नक्षेषु उद्दत्तमुष्यस्यैः
प्रोक्षणं भवति । १।३।२।२४०, ● चरो वाजपेयगतसत-
दस्यराधे मुष्टिलोपेन चतुःसंख्याऽनुभदः । १०।३।२।८।
६४-६७, ● चरो शतकृष्णले उपहारणमिपारणवर्णोवाचः ।
१०।२।२।३-१२, ● चरो शत० चतुर्धाकरणा-
दीना नामुद्यानम् । १०।२।७।२१, ● चरो शत०
पाक्ताग्राणम् उष्णीकरणमात्रकम् । १०।२।२।२-२,
● चरो शत० ब्रह्मभक्षणां युगपत्परिहारः । १०।२।४।
१७, ● चरो शत० भक्षणं चुम्बुग्राकरेण कर्तव्यम् ।
१०।२।३।३-१६, ● चरो शत० सर्वभक्षणां पुष्पा-
न्तरेभ्योऽपनीय ब्रह्मणे परिहारः । १०।२।५।२८-२९,
● चरो शीर्षे अवन्तलनवाचः । १०।१।१९।७,
● चरो शीर्षे अग्नेयधर्मस्यैवातिदेवाः । ८।१।२६।२७-
३१, ● चरो शीर्षे कपालोपधानवाचः । १०।१।२६।५४,
● चरो शीर्षे शिवात्पमन्त्रे स्यंपदस्योदः । १।३।१।१-८,
● चरो शीर्षे वैपणस्य वाचः । १०।१।१।४९-५०,
● चरो शीर्षे प्रथनस्योष्णीकरणवर्णवाचः । १०।१।१।७।५,
● चरो शीर्षे मसाद्धारणायोपवाचः । १०।१।२।८।५६,
● चरो शीर्षे सुद्धारणस्य वाचः । १०।१।२।०।५८,
● चरो शीर्षे संघातस्य वाचः । १०।१।१।५।६३, ● चरो
शीर्षे संघानस्य वाचः । १०।१।१।५।६३, ● चरो शीर्षे
संघानस्य वाचः । १०।१।१।४।५२, ● चरो शीर्षे
स्यस्यानेन वाचः । १०।१।१।१।५८-५८.

● चरु-अधिकरणम् । वा. १।३।४।९ पृ. २२१.

लिङ्गदर्शनाच्च । ४३ ॥

भाष्यम्— एवं हि आह ' भासतं चर्चं निर्वपेत् पृथीनां (शेतानां गवां) रुम्पे प्रेषज्ञयं प्रासक्तनः ' इति । मृन्मयो हि चरुः न त्रिषद्भुविकारः । तस्मात् अन्यत् हविः । चरुमि कपालविकारः इति ।

ओदने वा प्रयुक्तत्वात् । ४४ ॥

भाष्यम्— हविर्विकार एवात्र चरुः तद्विषयो गार्हपत्ये । शीर्षंश्चरुः कर्तव्यः इति । यदि पुरोडाश उत्सृज्येत, चरुः उत्सृज्यः अवेगाम्यमानो भव्येत । सूर्यसंबद्धो हि चरुः कर्तव्यः । तस्मिन् अशक्ये शीर्षसंबद्धः क्रियेत, न शक्ये । यदा च हविर्विक्रियते तदा ओदनेन । ओदने हि चरुशब्दः प्रसिद्धः वा हिमवतः वा च कुमारीभ्यः । तत्र अदनीयसंयोगो युक्तो भवित्यति ।

यत्तु, द्वयर्थत्वमन्यत्रमिति । अन्याप्यमेव द्वयर्थत्वम् । तत्र कृत एतत् स्थालीसंयोगेन ओदने भविष्यतीति, न पुनरोदनसंयोगात् स्थाल्यां स्यात् । स्मरति च षाके चरुशब्दम् । अत्र चलावितानतरुभ्रमपको विद्यदसिद्ध ओदनश्वरिति । तदुक्तम्, ' न पक्षिनाभ्यावात् ' इति । आचाराद्य स्मृतिशैलीयसी । तस्मादोदने चरुशब्दः । ओदनेन हविर्विक्रियते इति । तत्रापमप्यर्थः अदनीयेन षागो भविष्यतीति । अपिच सूर्यस्य अन्यत्र द्रव्यं नैवास्ति, येन चरुः संबध्येत । जोदकमाहः पुरोडाश इति चेत्, नैतदेवम् । कर्मचोदनायां हि निष्पन्नायां चोदको भवति । प्राक् चरुशब्दवचनान् भवतिचोदना । इत्यदेवतासंकोचो हि मध्यमः । तेन चोदनाविधेयोपः चरुशब्दः न पुरोडाशविशेषणं भवति, जपन्त्वत्वात् चोदकत्वेति ।

अपूर्वत्वपरदेशाच्च । ४५ ॥

भाष्यम्— इतश्च परधामः ओदनेन हविर्विक्रियते इति । कुतः ? अपूर्वत्वपरदेशो भवति । एवं हि आह ' पुरोडाशो न वै देवा असिन् लोके आर्धुंवन, चरुणाऽभुषिन् लोके ' इति । पुरोडाशेन आर्धोति, चरुणा अमुष्मिन् इति । यदि स्थाल्यां चरुशब्दः, कपालविकारश्चरुः । ततो यस्मिन्नेव पक्षे पुरोडाशः, तस्मिन्नेव पक्षे चरुः । पुरोडाशो न वै देवाः असिन् लोके आर्धुंवन,

इति, चरुणा अमुष्मिन् लोके इति गम्यते । तत्र चरुणा अमुष्मिन् इति अन्यत्त्वं स्वपरदेशो नावकल्पते । तस्मादपि ओदनेन हविर्विक्रियते इति ।

तथा च लिङ्गदर्शनम् । ४६ ॥

भाष्यम्— एवं च कृत्वा लिङ्गदर्शनमपि उपपन्नं भविष्यति । कथम् ? ' आदित्यः प्रापणीयश्चरुः, आदित्य उदकनीयः ' इति । तत्रैतच्छ्रुयते । ' आर्यवश्यैव चरुमपिपूर्वं चतुर आर्यभारान् यजति । पथ्या स्वस्तिमिष्ट्वा अग्नीनेमी यजति । अग्नीषोमाविष्ट्वा हवितारं यजति । अदितिमोदनेन ' इति । चतुर्षु आर्यभारेषु विधिः । अदितेः आदित्यश्वरिति प्राप्तत्वाद्गुणादः । तत्र चरुमोदनशब्देन भुवन् ओदनेन हविर्विक्रियते इति दर्शयति । तथा इदमपरं लिङ्गं मनति ' यदि तण्डुले विद्यते, आमं तदविः स्यात् ' इति तण्डुले हविःशब्दं भुवन् ओदनेन हविर्विक्रियते इति दर्शयति ।

सोम— पूर्वैश्च दृष्टार्थैर्वचनय उनीपातिवत्त्वं इह दृष्टदारा सूर्यसंबन्धनिर्वाहय हविरायाद्यत्तथा कषाब्धविकारत्वमेव वक्तव्यमित्युच्यतेः संगतिः । सूत्रार्थस्तु— देवतासंबन्धावगतपागसंक्रयात् चरुः हविर्विकारः इति ।

बि— शीर्षं चर्चु चरुः स्थाली किंवाऽयम्, लौकिकोक्तितः । स्थाल्यस्मां श्रपणं योग्यं कपाल— (वा इति पाठः) विद्वृत्तित्वतः ॥, विद्वृच्छ्रुतिप्रसिद्धत्वात् देवतावदितोक्तितः । योगत्वेन पदेयं तत् पुरोडाशहविर्वयं ॥ '

माह— अत्र त्रिष्टयर्थश्चत्वाधिकरणे (१।१।१।१ वा. प्र. २२१-२२५) चरुशब्दस्योदनवाचित्वम्, वाच्यदोषात्, न तु लोकाप्रसिद्धत्वात् स्थालीवाचकत्वम्, लोकाप्रसिद्धत्वात् लोकाधिकरणेनाप्युपपत्तेः इत्यस्यार्थस्य विचारितत्वं प्रयोजनं बाधोपयोगितया कथ्यते । स्थालीवाचित्वे हि ' शीर्षं चरुम् ' इत्यादौ स्थाल्या अनदनीयत्वात् हविर्वाप्युपपत्तेः संबन्धसामान्ये तद्विषयज्ञेयं स्थाली सूर्यदेवत्ववृत्तिःपाठवापनत्वेन विधीयते । तत्रच कपालस्य षाघः । वस्तुतस्तु तदाऽपि आग्नेयवितारत्वे एव प्रगाथामागान् शोभाप्यविकारत्वे च स्थाल्याः प्राप्तं नैनाविषेयत्वात्

१३-१६. ● चातु० वैश्वदेवे वरणप्रसासेषु च अग्नि-
मन्थनम् । के. ७।१।१।१७. ● चातु० सपातानेकत्वेऽपि
वर्षमकम् । वर्षमक्येऽपि च कालभेदेकत्या प्रयोगभेदेन
प्रयोगभेदोक्त्या प्रयाजादीनामावृत्तिरेव । वि. १।१।२।३.
● चातु० साकमेघपर्वणि अनीकज्ञत्वादीनां सद्यस्कालता ।
मा. ५।१।१।१।१९-२२. ● चातु० साकमेघपर्वणि
भ्यम्बजनामना एककपालाः पुरोहाया बहवो विहिताः ।
तेषु अग्निधारणविधिमिषेसविशिष्टा मीमासा विधित्तिता-
भिपारणतुल्ये अयंवादः । वि. १०।८।९. ● चातु०
साकमेघपर्वणि माध्यदिनीयायाः सातपनीयायाः कदा चिदु-
क्तये अग्निहोत्रहोमकाले च प्राते इष्टिमध्ये एव स्वकाले
मायमशिशोर्न हुत्वा पश्चादिष्टिदोषः समापनीयः, न
तु अग्निहोत्रनुव्यष्टम्यम् । (सातपनीयान्यायाः ।)
५।१।१७. ● चातु० खानिधेनीशातदस्यम् । १०।८।९.
● चातु० होमिषेषु उक्तेरे शक्तिनासादनं न धर्ममात्रं न
च क्रियाऽन्तरम्, किन्तु तस्य होमनिर्वृत्तिः दृष्ट
प्रयोजनम् । गुणविधिरयम् । पृथग्प्रमुनरं करिष्यामः ।
मा. १०।३।३।१८-२२. ● चातुर्मास्येषु सौमिकेषु
परिषो पशुनियोजनं गुणविधिः । तस्य परवनवगमः
दृष्ट प्रयोजनम् । महान्तं परिषि करिष्यामः ।
१०।३।३।१८-२२.

● चातुर्मास्येषु सौमिकेषु प्राकृतासादननियो-
जनानुवादेन विहिताभ्यामुत्करपरिधिभ्यां प्राकृत-
योर्बन्धवोषोषाः ॥

संस्कारे तु क्रियाऽन्तरे तस्य विधायकत्वात् ।
१०।३।३।१८ ॥

भाष्यम्— एतत् चातुर्मास्यः होमः । तत्र भूयते
' उक्तेरे शक्तिनासादनं ' परिषो पशु निवृत्तन्ति '
इति । तत्र एतेऽर्थः सांप्रतिकः किमेतत् आसादान्तरं
नियोजनात्तरं च, तत्र प्रकृतयोः आसादननियोजनयोर्गुण-
विधिः इतरथ इतरभेदः । तत्र एतत्प्राक् नः परीत्यं किं
धर्ममात्रमासादनं नियोजनं च, तत्र दृष्टधर्ममिति । परि-
षोपनीयम्, तत्र क्रियाऽन्तरम् । अथ दृष्टधर्मम्, ततो
गुणविधिरिति । तत्र तत्र च इष्टिमध्ये इति तत्र च इष्टिम्य
परीत्यं किं धर्ममात्रम् इतरथ इतरथ क्रियाऽन्तरम्,

उत दृष्टकार्यं गुणविधिरिति । किं प्राप्तम् । इदं त्वत्वात् तीक्ष्णा-
प्रत्याघ उल्लेखस्य दृष्टकार्यमासादनं न शक्यं कर्तुम् । तथा
उपरायत्वात् (ध्यायानत्वात्) परिषेः दृष्टकार्यं नियो-
जनम् अयत्कथं कर्तुम् । तस्मात् धर्ममात्रम् । यथा औत्र-
मणीकरणे ' ब्राह्मणस्य मूर्धनि आसादयति ' इति धर्म-
मात्रमासादनम्, एवमिहापि धर्ममात्रं चेत्, क्रियाऽन्तरम् ।
तथाच एतत् आसादनं नियोजनं च विधायिष्यते, तत्र
श्रुत्या विहितं भविष्यति, इतरथा वाक्यं विधायकं स्यात् ।
अपिच अस्मत्पक्षे आसादननियोजने गुणविधिलक्षणाऽर्थे
न भविष्यतः । भवत्यस्य तु गुणविधि लक्ष्येयात्ताम् ।
तस्मात् क्रियाऽन्तर इतरवित्त्वत्, तस्य विधायकत्वात् ।
स्वपदगतस्य भावप्रत्ययस्य पदोत्तरस्य न यथा आपारे
गुणविधिः, तथा अग्निम् संस्कारे आसादननियोजनस्येव ।

दुष्प— ननु वाजिने विधिष्टानुवादः (आसादन-
विधिष्टोक्तानुवादः दोषः), वाक्यभेदो वा । उच्यते ।
' वाजिनं निषिच्य अग्निधायं ' इति प्रकृत्य भूयते ' वाजि-
नमुक्तेरे आसादयति ' इति । उत्करः एव (केवलः)
विधीयते, वाजिनं तु प्रकरणात् लभ्यते । ' परिषो पशुम् '
इत्यपि यत् निवृत्तन्ति, तत् परिषो इति (एतावद्भव्यते)
पशुः (तु) सामर्थ्येन (एव लभ्यते) ।

प्रकृत्यनुपरोषाच्च । १९ ॥

भाष्यम्— एवं च प्राकृतस्य धर्मस्य प्राक्कभोदको
नोपरोष्यते । येषां इवीपि आसादयति ' मूर्धे पशुं
निवृत्तन्ति ' इति । तस्मादपि क्रियाऽन्तरमिति ।

विषेस्तु तत्र भावात् संवेदे, परस्य शब्दस्त्वदर्थः
स्यात् । २० ॥

भाष्यम्— गुणदः पशुं शक्यते वति, नासादनान्तरे
नियोजनान्तरे चेति । किं तर्हि ? प्राकृतयोः आसादन-
नियोजनयोः गुणविधिः । तत्र एतत् कथं दृष्टकार्यं
आसादननियोजने इति । युक्तः ? कार्यस्य दृष्टयात् ।
आसादनं समीपानपनम् । तस्य होमनिर्वृत्तिर्दृष्टं
प्रयोजनम्, नियोजनस्यैव परवनवगमः । एवं चेत्,
तस्मात् गुणविधिः इतरथ इतरथ । युक्तः ? त्रिषेतात्र
भावात् आसादननियोजनविधिः तत्र दृष्टयात् चोदकेन
तत्र प्राकृत्यात् । उदरे तत्र गुणविधिः धर्मोत्तरमिति, न

॥ चातकजीमूतन्यायः । जीमूतो मेघः । यना-
मीष्टसिद्धौ सत्या बहुकालिक्यामि तच्चोपपशान्नेति,
तत्रास्य प्रवृत्तिरिति । 'शमयति जलधरमार चातकयुना
रुपा चिरोपगताम् । क्षपयति च बहुलोजनजलधारा
कामिना प्रवातरश्चिम् ॥' इति । 'सर्वेष्टापतितमम्बु न
चातकनाम्' इत्यादि । साहस्री. ४२०.

• चातुःस्वयंवान् ऋद्धमन्त्रो यथा 'अग्निमीळे
पुरोहितम्' इत्यादिः । 'ळे, तं' इत्येतयोः प्रचयत्वात् ।
बाल. घृ. ६०. • चातुःस्वयंवान् यजुर्मन्त्रो यथा 'देवो
यः सविता प्रार्थयतु श्रेष्ठतमप्य कर्मणे' इति । आद्य-
यकारस्य प्रचयत्वात् । घृ. ६०.

• चातुर्थिकन्यायेन (४।४।२।२।१-४१)
ज्योतिष्टोमपदामिषेयस्य सोमयात्स्यैव स्वर्गवाक्येन
फलसंयन्धः, अन्येषां तु (इष्टिपशुदोमानाम्) तदङ्ग-
त्वम् । भाट्ट. २।२।१. • तत्तद्व्याक्येनैव तत्तद्व्याक्ये-
विशिष्टभावनाविधानमद्भूतव्य फलवाक्ये लक्षणम् फल-
संबन्धमप्राविधानम् । तदपि च ज्योतिष्टोमपदानुरोधात्
चातुर्थिकन्यायेन सोमद्रव्यकथायास्वैव । कौ. २।२।१।१
घृ. १४१. • सिद्धान्ते तु विद्यमानशेषत्वात् चातुर्थिक-
न्यायेन प्रतिपत्तिकर्मत्वात् सर्वेभ्यः स्वित्कृत्करणम् ।
साहृ. १।४।१९.

• चातुर्मास्यानि । आदौ अन्वारम्भणीया, वैश्रा-
नरो द्वादशकपालः, पार्जन्यश्चक्रः । अथ वैश्वदेवं पर्वं
'अग्नेमष्टाकपालं निर्वपति, सोम्यं चदम्, सावित्रं
द्वादशकपालम्, सारस्वतं चदम्, पौष्णं चदम् (एतानि
पञ्च संचरणि नाम), मास्तं यतकपालम्, वैश्वदेवी-
भूमिधाम्, याजुर्वृषिभूमिककपालम्' इति । अथ
वरुणप्रधासाः—पञ्च संचरणि, ऐन्द्राग्नेकादशकपालम्,
माख्दी, मेगी, वाङ्गो मेगः, काममेरुज्जालम् । अत्र-
चयः । इति । अथ साकमेधाः—अग्नेयेऽनीकरोते पुरो-
डाद्यमष्टाकपालं साकं सुर्वेणोयता, मरुद्द्वयः सांयनेभ्यो
मघंधिने चदम्, सानुं हुवेऽग्निहोत्रे परनेधीयम् । सोमूते
मरुद्द्वयः श्रीङ्गिभ्यः पुरोडासे यतकपालं साकं सुर्वेणोयता,
मरुद्द्विभिर्वजते, पञ्च संचरणि, ऐन्द्राग्नेकादशकपालम्,
ऐन्द्रं चदम्, वैश्वकर्मेणैककपालम् (निर्वपेत् इति

सर्वं अन्वयः), महापितृपञ्चेन यजते (तत्र सोमाद्य
पितृमते, पितृभ्यो बर्हिपद्वयः, पितृभ्योऽग्निष्वात्तैभ्यः
इति), रौद्राः स्वभक्त्याः प्रतिपूर्व्य एकाधिकः ।
अथ शुतासीरीयः—पञ्च संचरणि, ऐन्द्राग्ने द्वादश-
कपालम्, वैश्वदेवं चदम्, इन्द्राय शुतासीराय द्वादश-
कपालम्, वाप्यं पयः, सोम्यैककपालम्, वायन्या
यनाम् इति । चातुर्मास्यानि पाशुकामि च भवन्ति, तत्र
इष्टिस्थाने पयसः । सोमिकेषु तु चातुर्मास्येषु इष्टिस्थाने
सोमयामां भवन्ति । के. • 'चातुर्मास्यैः स्वर्गकामो
यजेत' एकत्वात् फलस्य एकः प्रयोगः । मा. १।१।२।
३।१२.

॥ चातुर्मास्यानां पशुकामप्रयोगे सहस्रपशु-
प्राप्तिपर्यन्तं वैश्वदेवमेव अन्वयस्य स्वस्वकाले वरुण-
प्रधासादीनि पर्वानि अनुविष्टेत् ॥

सत्रैव पशुकामप्रयोगेन वरुणप्रधासैरित्यादिना पर्वान्य-
नियेषाः श्रूयन्ते । न स्वातन्त्र्येण कर्तव्यतया तेष्वेव, पि-
त्रङ्गत्वेनेति तदर्थः, अन्यथा प्रतिषेधे विकल्पस्य पूर्वदासे
वाक्यवैयर्थ्यस्वाभावात् । सेनद्रान्तं प्रवानवमफलत्वात्
वसन्ते एव इतराणि पर्वानि कुर्वन्ति । इति प्राप्ते, तत्र-
स्मालेभ्यदि वैश्वदेवस्वाम्यासविधानार्थाः प्रतिषेधादायाः ।
या पशुत्वभादान्यस्य पश्चाद्यथाकालं तैरपि यजेत ।
'यदा यद्वत् पशुतापशुतादय वरुणप्रधासैर्वजते' इत्यादि-
श्रुतेः । संकल्प. ३।१।२४.

• चातुर्मास्यान्तो पाञ्चसाकमरिचः प्रयोगः । तत्र श्रीन्
इत्या चतुर्विंशत्यजेत्, द्वी परो इत्या तृतीयेत्युज्जेत्,
एष वै प्रयोदशो मासः तमपि यजते इत्युक्तम् । संकल्प.
३।१।१८. • चातुर्मास्यानां प्रथमोत्पन्नोः पर्वणोः
उत्तरवेदिः पूर्वुदस्यते । घा. ३।३।१।२। घृ. १५५१.
• 'चतुर्मास्यानां वरुणकर्तृनां पञ्चभिः' । प्राप्नुं.,
प्रतिप्रत्याता, दोन, मदा, आती. ३. वि. १।१।२।
१०. • 'चातुर्मास्यानां वरुणकर्तृनां पञ्च ऋत्विजः' इति
कर्तृणां नियमविधिः, नानुवादः । भा. ४।२।१।२३-२४.
• चातुर्मास्यानां यथा पाञ्चसाकमरिचः पयः, तथा
वायसीरवतोऽपस्ति । संकल्प. ३।१।२०.

त्रि—' विरोधि तक्षणाद्यन कार्षे नो वा, यतो यज्ञौ ।
यूपासित्स्वतः कार्षम, न तद्रूपोवमर्दानात् ॥ '

माह—विरोधे तु तक्षणाभिग्ननादौ किं यूपधर्माः,
उत परिधिधर्माः स्ववक्त्रोत्तराग्रत्याद्यः इति चिन्तायाम्,
यूपधर्माणां यागसाधनपशुधर्मविधयूपवृत्तित्वेन अन्तरङ्ग-
त्वात् बहिरङ्गाणां यागाङ्गप्रवेशपञ्चाधनाग्निपरिधानधर्मविधि-
काष्ठनिष्ठानां परिधिधर्माणां दीर्घत्वापगतैर्धर्मवर्मा एव
कार्याः । इति प्राप्ते, पुरोहाराकृपात्मन्येन अग्निपरि-
धानसाधनरूपपरिधित्वेनैव पशुनिवोन्नसाधनत्वावगतेः
परिधानमनुकृत्यावसायाद् वदन्मागमेव पुरःस्थूर्तिकृतया
बलरत्नम्, स्थानापर्यतिदेशापेक्षया चोदनालिङ्गाति-
देशस्य बलवत्त्वव्यवस्थारत्नाद्य । एरमुमपोर्यङ्गधर्मत्वाद्य
न प्रोधान्यङ्गताऽपि स्पष्टतरा । प्रथममहृत्त्वात्तु परिधि-
धर्माणां बलरत्नमित्यपि शक्यं वक्तुम् । सङ्गम्य मूलो-
त्पादकार्यात् प्रकृते च यूपवाधेन परिधिधिधानात्
तमातिस्त्वावदनादहृत्त्वैरेति सत्त्वत्वादीनामतिशेष एव ।
उत्तराग्रत्यादीनां तु वाधे अग्निपरिधानस्यैवास्तुपवत्त्वारम्भ-
कत्वम् । नदि निरसनं विना पशुनिवोन्ननं न संभवति,
स्थूलमात्रप्रक्षणेन तत्पनमात् । अतः परिधानधर्मा एव
कार्याः । नन्वत्र ' यो होता सोऽह्युः ' इत्यप्यनुपूर्वदाधे
होतृवर्तनिकत्वत्त्वं निरसननाशे परिधेर्वाचनिकत्वम्,
येन उपदेशेनातिदेशवाधः प्रकृतेः । परिधेः पशु-
निवोन्नने एव विनियुक्तत्वात् निरसननादेः रथानापर्यति-
देशेनैव सामाद्य प्राबल्यवदका ।

मण्डन—' विरोधे परिधेर्गुणः । '

शंकर—' विरोधे शोणवापनम् । '

- चातु. ' शृणुदाभ्येनातुपाकात् यवति' । वि. १. ०।
४।२७. ● चातु. प्रयाजानाम् अनुपाजानां च नव-
संज्ञा सर्वसंज्ञा, न प्रयेकम् । प्रयाजैश्चादृष्टव्यत्वात् ।
भा. ५।३।१।१-२, ● चातु. प्रयाजातुपाकानां नवव-
गुणपरिधि, न च तेन प्रोहणाद्वाच्यत्वात् । (अग्नी
तोमीपर्यवारी - इत्यत्र दृष्टव्यम्) । १. ०।३।१।१-१२.
- चातु. ' माधीनमनो वैश्वदेवेन यजेत ' इति वैश्व-
देवेन पर्यायि हेतव्यमिति । वि. ४।२।९. ● चातु.
' माधीनमनो वैश्वदेवेन यजेत ' । वगुणे वैश्वदेवेन

यजेत ' ' चातुर्मास्थाना यज्ञकान्ना पञ्चात्थिव. ' इति
देशानालङ्कृत्यागमेवम् । भा. १।२।१।१-२. ● चातु.
मध्यमपर्ययोः यदग्निगणयन्म्, तदौचित्यकमेव, न तु तत्र
वीभिकाग्निगणयन्धर्मातिदेशः । दर्शपूर्णमासगतं च
प्रथमं चोदकप्रसक्तम् । वि. ७।३।८. ● चातु. महा-
पितृयज्ञः पिश्या नाम शाकमेधवर्धयि भवति । के.

ॐ चातुर्मास्येषु ' यदि प्रावृषि यजेत सङ्क्रुप-
स्तीर्य द्विरभिचारयेत् ' इत्यत्र वरुणप्रपासासमहृणम् ॥
चातुर्मास्येषु ' यदि वसन्ता यजेत द्विरास्तीर्य
द्विरभिचारयेत् ' इत्यादि उपक्रम्य ' यदि प्रावृषि यजेत
सङ्क्रुपस्तीर्य द्विरभिचारयेत् ' इति धृतम् । तत्र वसन्तकाले
क्रियमाणस्य वैश्वदेवपर्वण उपखितत्वात् यदि प्रावृषीति
वाक्येऽपि यजिना तदेवोच्यते । तस्यैव पशुनामप्रयोगे
आ पशुप्रोहोर्म्यवन्तीत्येव वयोस्त्वपि तत्प्रवृत्तेः । इति
प्राप्ते, ' प्रावृषि वरुणप्रणये. ' इति विधिबन्तीतत्साधारण-
लिङ्गेन वरुणप्रपासानामेवोपखितत्वात् एव वाद्य, चातु-
र्मास्येषु तेवामपि प्रवृत्तत्वात्, अप्रकृत्येऽपि या
' बलिष्ठं भोजयेत् ' इत्यारौ ब्रह्माविशिष्टस्यैव प्रवीति-
संभवात् । संकल्प. ३।१।२२.

● चातु. मावन्जीवाम्यासवशे ' श्रियुषिु संव-सरेषु
मार्थमासमुत्तजेत् ' । संकल्प. ३।१।२०. ● चातु.
वाहिनवागे निरोधविधानात् अनुरादृष्टरः पर्वणः ।
विष्वन्तस्तु हानव्यस्यैव, न सोमस्य । भा. ८।२।
१।१-९.

ॐ चातुर्मास्येषु वैश्वदेवेन गोषु प्रभृतपवकत्वे
यसन्ते यजेत ॥

' वैश्वदेवेन पशुघ्नानो यजेत यस्मिन् कृनो भ्रूत गोषु
पयः स्यात् ' इति श्रुत्या पशुघ्नानादृष्टयतीते. कृत्वात्तरे-
ऽपि स्तार्था यदि पशोःदो क्त्या वाच्यमनोपारम्भः
स्यात् । इति प्राप्ते, ' यस्मिन् काले ब्रह्मदीदिः शसुद्ध
पठन्त्यम् ' इत्युक्ते विदित्वात्प्रागप्यस्कार्यादिः यस्मिन् यरे
यज्ञे प्रभृत पयः स्यात्, तस्मिन्नेव यजन्ते इति ।
संकल्प. ३।१।२२.

● चातु. ' वैश्वदेवेन यजेत ' इति वैश्वदेवयज्ञः
धर्मानामपेवम् । वैश्वदेवाभिष्टव्यम् । भा. १।१।१-०।

कर्मन्तरविधानं युक्तम् । अज्ञातस्य हि ज्ञापनं विधिः । ज्ञाते च नोदकेन आवादननियोजने । तस्मात् यस्य गुणस्य नोदकः शब्दः, तदर्थतया उच्चारणं स्यात् । तस्मात् गुणविधिरिति । अथ यदुक्तम् ' भुविरेवं विधा-यिका, त्वपेक्षे तु वाक्यम् ' इति, उच्यते । यद्यपि वाक्यम्, तथापि अल्पीयती अदृष्टानुमानकल्पना भवि-म्यतीति । यावती केवलस्य गुणस्य विधीयमानस्य, न गुणस्य कर्मसहितस्येति ।

• संस्कारसामर्थ्याद् गुणसंयोगाच्च । २१ ॥

भाष्यम्—अथ यदुक्तम् ' तीक्ष्णप्रवाहुत्करस्य उप-वापत्वाच्च परिषेः, दृढकर्म आवादननियोजने न शक्यते कर्तुम् ' इति । अत्रोच्यते । यथा शक्यते उत्करे च परिषे च आवादननियोजने कर्तुं तथा करिष्येते, पृथ-ग्रम् उत्कर करिष्यामः महान्तं च परिषिम् । अतः पृथ-प्रतया स्वविभ्ना च गुणेन संयोगात् आवादननियोजन-संस्कारसामर्थ्यं भविष्यति । तस्मात् न कर्मन्तरमिति ।

विप्रतिषेधात् क्रिया प्रकरणे स्यात् । २२ ॥

भाष्यम्—अथ यदुक्तम् ' यथा सौत्रामणीप्रकरणे पर्मानामवादानमेवमिहापि ' इति, तत् परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । सौत्रामणीप्रकरणे विप्रतिषेधात् न शक्यं दृढकार्यक्रमावादानं कर्तुम् । तस्मात् क्रियानामदृढकार्यकं सौत्रामणीप्रकरणे स्यात् । न तु इह दृढकार्यकमशक्यम् । तस्मात् गुणविधिः ।

सोम—पूर्वव वस्तुतस्तत्कार्ये उत्तरपरौ मन्त्र-विधावपि इह न प्रादुक्तकार्ये कर्मणि गुणविधिः इत्यु-च्यतेः संयतिः । सूत्रार्थस्तु—आवादानादितिसंस्कारभवणे क्रियाऽन्तमेव विधेयं स्यात् न गुणमात्रम्, अथवा तद्विधा-यकावाचयमादिति ।

वि—' तिष्ठकरे वादानं च परिषे च नियोजनम् । कर्मन्तरे प्रादुक्तयोर्गुणे वा, ऽऽद्योऽस्त्वसंभवात् ॥, इयत्प्राप्तकराप्रस्य परिषे च स्वविधनाम् । आश्रित्य संभ-वात् कर्तुं गुणे तौ व्यवधानमती ॥ '

भाट्ट—श्रीविष्णुसामर्थ्ये ' उत्करे वाजिनमावा-दयति ' परिषे यत् न नियुञ्जीत ' इति श्रुतम् । तत्र प्रारुतवाजिनवादानप्रयुनियोजनोद्देशेन उत्करपरिविधाने

वाक्यमेवापत्तेः, आवादननियोजनमात्रोद्देशेन तद्विधाने च सुगावादाने शाकटीयवृषभमनियोजने च अति-प्रघट्टापत्तेः, आवादानान्तरनियोजनान्तरे एवात्र उत्कर-परिविधिषु विधीयते, वाक्यमेवापादकस्यैव गुणस्य ज्ञेयत्वात् । तयोपि च न प्राकृतकार्यापन्नतया विधा-नम्, उत्करस्य देशविशेषवृत्तिशब्दकृतस्य (भाकृतस्य) तीक्ष्णप्रत्वेन तत्र चिरकालीनप्रादुक्तकार्यप्रवादाने वाजि-नावस्कन्दनापत्तेः, परिषे च तनुतरस्य अनिवातस्य च पक्षनपरक्रमणसाधनीभूतनियोजनसाधनत्वात्संभवात् । अत-आदृष्टार्थमावादानं नियोजनं च क्षयमानं कृत्वा पुनः प्राकृतं वेद्या यूपे, चावादानं नियोजनं च कार्यमिति न ताभ्यां तयोर्वाधः । इति प्राप्ते, यद्यपि आवादानान्तर नियोजनान्तरं च विधेयम्, तथापि प्राकारादानप्रत प्राकृत-कार्यार्थस्यैव तद्विधिः, अत्रतया । न चारणवत्ता, पृथ-ग्रतासंवादानेनापि तदुपपत्तेः, परिषे परिमाणविशेषा-नसामनेन स्थौल्यकरणेऽपि जघकामावाच । अतो युक्तः प्राकृतवादाननियोजनयोर्वाधः । वस्तुतस्तु प्राकृतवादाना-देरेवतिथेयतः पूर्वं प्रवृत्तेः, नानेन गुणविधिष्वस्य वाजि-नायुद्देशेन विधानाच्च कर्मन्तरत्वमपि । तत्त्वं तु वाजिनो-दाहरणे आवादानोद्देशेन उत्करविधानेऽपि ' वाजिन निधिन्य अमिषार्य ' इति वाजिनस्यैव पूर्वं प्रकान्ततया विषयव्योपपत्तेरतिप्रवृत्तामावाच विधिष्विष्विधीकारोऽपि । अत उत्करपरिविषयमेव वेदियुपयोर्वाधः ।

मण्डन—' आवादाने स्याद् विधिहत्करस्य । ' शंकर—' नोत्करादौ क्रियाविधिः । ' • चातुर्मास्येषु सौमिकेषु वाजिनवादाने उत्कररूप-गुणस्य, यद्यनियोजने च परिविधिरुपगुणस्य विधानम् । भा. १.०।३।१।१८-२२.

• चातुर्मास्येषु यवयोः अनीकव वातपनीययोर्वाधः साधारण्यसम्बन्धम् ' यदतीकृतो र्वाहात् वातपनीयस्य ' इति भा. १.१।२।१।१० • चातुर्मास्येषु वाजिनो-दाहरणार्थेण कालमेवात् अत्रादृष्टि (१.१।२।१।२-१८ इत्यत्र) विद्वान्तिष्ठति । सु ७. ७०९. • चातुर्मास्येषु वाजिनो-दाहरणार्थेण कालमेवात् अत्रादृष्टि (१.१।२।१।२-२२, ४-७, • चातुर्मास्येषु तत्तद्व्याप्ययोगानुरोपेन

अग्नीनादधीत ' ब्रह्मिणे राजन्यः ' ' शरदि वैश्यः ' इति त्रैवर्णिकस्यैव आधाने निर्देशः । तेन शूद्रस्य आधानाधिकारो न भवति । ऋतुपु च ब्राह्मणभृतिः । ब्राह्मण-भक्षणमुपलक्षणम् । अग्निष्टोमादिषु ऋतुपु च ब्राह्मण-धर्मियविशेषेण विशेषा विहिताः । तेन शूद्रस्य ऋतुपु नतरामधिकारः । धर्मियवैश्ययोः अग्निष्टोमे ' अदीक्षि-ष्टाचं ब्राह्मणः ' इत्येव वीक्षाऽऽवेदने ब्राह्मणपदेनैव निर्देशो विहितः ऐतरेयके । तदेव ब्राह्मणभृतिः, शूद्रस्य नास्त्येवाधिकारः ऋतुपु इत्यत्र लिङ्गम् । इति आनेष आचार्यो मन्यते । इति सिद्धान्तः ।

निमित्तार्थेन वादरिस्तस्मात् सर्वाधिकारं स्यात् ।

२७ ॥

पूर्वपक्षी आह । अन्यायेने वर्णव्योक्तिः निमित्ता-र्थेन । यदि ब्राह्मण आदध्यात् वचन्ते आदध्यात् इति रीत्या ब्राह्मणादीनां वस्तुनादिभिः संबन्धो भवति । अथ यदि शूद्र आदध्यात् न तस्य ऋतुनियमः, इतरेषां तु नियमः इति भावः । तस्मात् कर्मसंबन्धं सर्वाधिकारं सर्वमनुष्ठाधिकारं स्यात् इति वादरिवाचार्यो मन्यते । सर्वस्य अधिकारो यस्मिन् तत् सर्वाधिकारं ब्राह्मणम् । अपिवाऽन्यार्थदर्शनाद् यथाश्रुतिं प्रतीयेत ।

२८ ॥

अग्निष्टोमादिषु वैदिकेषु कर्मसु चतुर्णामपि वर्णानाम-धिकारः, उक्तं शूद्रभिक्षानां त्रयणामेवेति विचारे वादरि-मतनेन शूद्रभिक्षानां चतुर्णामपि इति पूर्वः पक्षः । तद्विरुद्धार्थः अनिवाच्यः । यथाश्रुतिं भृतिमन्तिक्रम्य अधिकारः प्रतीयेत । अन्यार्थदर्शनात् शूद्रवर्जितानां त्रयणामेव अधिकारो ज्ञेयते । आपाने, सामसु, प्रेतुषु, अन्यापतननिर्माणे प्रकृत्यैषु च, शूद्रभिन्ना एव त्रयो वर्णाः भवन्ते । आपानादिवायव्यानि आकानाद्यथान्येव न निमित्तार्थानि इति तानि शूद्रविषयात् अन्यार्थानि इत्यन्ते । तेषु शूद्रभिक्षानामेव महणात् शूद्रस्याधिकारो मारपीति आचारे । तत्र आचारे ' यस्मिन् ब्राह्मणोऽग्नीना-दधीत, धीभ्यो राजन्यः, शरदि वैश्यः ' इति श्रुतिः । ' शरदिरि नराण्यस्य महाराज भृशोऽन्, पार्थुराणां राज-न्यस्य, शपोऽग्नीं वैश्यस्य ' इति शर्मयिष्य भृतिः ।

मौ. शं. २११

' पयो व्रतं ब्राह्मणस्य, यवान् राजन्यस्य, आभिषा वैश्यस्य ' इति व्रतविषया श्रुतिः । ' अष्टसु प्रक्रमेषु ब्राह्मणोऽग्निमादधीत, एकदशसु राजन्यः, द्वादशसु वैश्यः ' इति प्रक्रमविषया श्रुतिः ।

निर्देशात् पक्षे स्यात् । २९ ॥

सिद्धान्तिना उक्तं पूर्वपक्षी निराकरोति । ' य एवं विद्वानग्निमाधत्ते ' इति सामान्यब्राह्मणम् । तेन शूद्रस्य आधानं प्राप्नोति । ' वधन्ते ब्राह्मणः, भीमो राजन्यः, शरदि वैश्यः ' इति तु ब्राह्मणादीनां निर्देशात् परो ब्राह्म-णादिनिमित्ते कालविधानार्थं स्यात् । तथा च ब्राह्मणादीनां नियतः कालः, शूद्रस्य तु न नियतः इति विशेषः । तस्मात् शूद्रस्याप्यधिकारः ।

वैशुण्यान्नेति चेत् । ३० ॥

सिद्धान्ती शक्यते । ब्राह्मणादेः शरदिरादि साम, पयआदि व्रतम्, अष्टादिक्रमाश्च भवन्ति, शूद्रस्य तन्मूल्यात् तत्कर्मणो वैशुण्यं स्यात् । वैशुण्यात् वैशुण्य-प्राप्तिः न शूद्रस्य कर्म संभवति इति चेत् सिद्धान्ती न्यात् ।

न, काम्यस्यात् । ३१ ॥

सिद्धान्तिनः शूद्राः पूर्वपक्षी निराकरोति । न वैशुण्य-दोषः प्राप्नोति । काम्यत्वात्, काम्यविष्यते शूद्रः । ' अग्नीवर्ते नाम ब्रह्मणाम् किं विद्विरोपमनारस्य आग्ना-तम् ' । तत् शूद्रः काम्यविष्यते । ' चतुर्निर्मित आदधीत ' इति अनियतप्रक्रमक्रमाधानं शूद्रः काम्यविष्यते । ' मनु शूद्रस्य ' इति शूद्रस्य मतमुक्तमेव । तत् च काम्यविष्यते । तथा च वैशुण्यं न स्यात् । शूद्रगुण्यसंगमन्य तस्यापि कर्माधिकारः ।

संस्कारे च सत्यधानत्वात् । ३२ ॥

तत्रैव देवन्तरमाह पूर्वपक्षी । देवन्तरतमुपशर्वा-श्चकारः । प्रतरुवे पुत्रस्य संस्कारे तद्विधानत्वात् पुत्र-प्रधानत्वात् मतमधुनामानेऽपि न वैशुण्यम् । सामर्थ्यो-चननापि पयआदेर्मैत्रयम् । यत् तु पुत्रस्य व्रतपथं विनाऽपि सामर्थ्यम्, स तदनेपेऽप्येव सामर्थ्यनिर्वर्तयति । तस्मात् तस्मादेवैषि न वैशुण्यम् । तस्मात् शूद्रस्यापि कर्माधिकारे न विशेषः ।

रक्षणम् । (शङ्कते-) तत्र एतत् स्यात्, द्रव्य-
त्वात् आख्यादीनां कर्तव्यताविशेषात्कर्मत्वत्वात् । अर्थिना
प्रकरणेन न ग्रहणमिति । (परिहरति-) सत्त्वैनात्र क्रिया
इत्यनुवाक्यम् । प्रधानदेशत्वाच्च अङ्गानाम् आख्यादिभि-
रवश्यं स्तोत्ररूपी भवितव्यम् । अतश्च यथैव 'अग्नि-
मुपनिषायं स्तुवते' इत्यत्र अभिः सत्त्वामात्रेण उपकरोति,
एवमिहाभिः इति निर्दोषम् । तस्मात् गुणविधानमिति ।
अत्राभिधीयते । ' प्रधानतोऽभिर्भवः' इति (सौत्रं
पदम्) । अनेकार्थविधानं हि प्रधानकर्मविधाने सति
उपपद्यते । अत्र पुनः कर्मात्प्राधान्येन गुणो विधीयते । न
च गुणानां परस्परं संबन्धो विद्यते । तत्र एकगुणविधाने
गुणान्तरानाद्येषात् अर्थव्यवसाये श्रौतानेकविधिव्यापार-
कल्पनायां पुनःपुनरुच्चारणं प्रत्यक्ष कर्तव्यमिति वाक्य-
भेदः स्यात् । आह च ' अर्थान्नेकमप्यर्थे विधापयति
भावना । विशेषगतिविस्वयन्त्र गृह्णाति विशेषणम् ॥'
एकपदोपलक्षेऽपि च अनेकविधिशक्तिरनगौरवमस्येव ।
उत्पत्तिवाक्यशिशे गुणान्तरा (२) विशेषाच्च अदाक्तिः
(विधात्वम्) । तथाहि ' उत्पत्तिवाक्यविज्ञातं कर्म
सर्वं हन्यते । न चाश्रितरूपेण शक्यं तद्विरोधि
गुणान्तरम् ॥ ' यत्र अनुपमानः एव अवश्यं गुणोऽपि
अनुरदितव्यः, तत्र नेरपेक्षवदशोनात् आकाङ्क्षाऽर्धन-
संबन्धगुणान्तरविधानानुपपत्तिः । न च निष्कृष्य क्रियामार्गं
गुणविधिः शक्यः कर्तुम् । उक्तः । ' प्रथमं हि स्व-
धाक्यभेदगुणैः संबन्धते क्रिया । वाक्यान्तरगतैः
पश्चात्तद्गुणैः सा ह्याप्यते ॥ ' यानि परस्पर-
निरपेक्षाणि मीहियगदिकाक्यवद् प्रवर्तन्ते, तेषां तुल्यत-
त्वात् मयति विफलः । इह च उत्पत्तिवाक्यम्
अन्यनिरपेक्षं विद्वत्वात् नोत्पन्नशक्यम्, अनुपपत्ते
अनुशादानुपपत्तेः । पञ्चकामसंबन्धोपपत्तौ पदान्तरगतार्थग्रहण-
निमित्तोऽपि वाक्यभेदो विद्यते । यद्यपि च फलं न
विधीयते, तथापि तत्र कर्मविधानम्, कर्मणि च गुणविधेः,
आद्येन गौरवम् । अत्र च कर्मणः फलगुणो मपि गुणग्रहण-
नुवादोऽपि अपरः स्यात् । न च पञ्चकामपदम् अनेकार्थत्वात्
प्रधानमनुवर्तते । कथम् । ' पुरुषार्थो हि सर्वेषु स्थरमादेव
काम्यते । तस्मात्तद्वद्गुणैः प्रवृत्तिः प्रार्थनादृते ॥'

नहि साधनभूतं पशुं कश्चित् कामयते । विनैव तु
कामेन प्रार्थितान्यथाऽनुपपत्त्या तमुपादत्ते, गौरी वा
तस्य काम्यता भवेत् । अतः स्वातन्त्र्येण यत् सुख्यथा
वृत्त्या काम्यते, तदेव काम्यतादोषवन्त्वात् फलं प्रतीयते ।
विहारोऽपि चैतत् ' असाधकं तु तादर्थ्यात् ' (६।१।१२)
इत्यत्र वक्ष्यते । फलं च अग्नीषोमीयस्य फलं ह्यत्वात् नैतत्
अप्यद्वा अस्ति इत्यनुवादार्थम् । प्रकरणं च ज्ञाप्येत्
प्राजापत्यस्य यागस्य । नामधेयाने तु कर्मफलसंबन्धमात्र-
करणत्वं न कश्चिदोपः । ' पञ्चदशान्यायग्रामि ' इति
द्रव्यसंख्ययोः उभयोः स्तोत्रेषु अथातत्वात् नामधेय-
नुवादेन इतरविधानसंभनः, कर्मन्तरस्थं च न प्रतीयते,
तदनुवादेन च त्रिषु अकर्माङ्गत्वप्रसङ्गः प्रकरणावच्छेदः ।
न च विशिष्टद्रव्यविधिः उपपद्यते इति वक्ष्यते ' तत्रै-
कत्वमप्यज्ञाभूतम् ' इति (४।१।५।११) । न च
अक्रियाविशेषणं विधीयते, विधायकस्य नामपदेः शास्त्र-
दसंबन्धात् । न चेह क्रिया उपात्ता, वा विधीयमाना
अर्थात् अनेकमपि गुणमाश्रियेत् । न चैषा स्तुतिप्रयोग-
वन्नेन ग्रहणम्, अक्रियाऽऽमकत्वात् । आह च ' नावा-
न्तरक्रियायोपादृते वाक्योपकल्पितात् । गुणद्वये कथ-
म्भावेर्गृह्णति प्रकृत्याः क्रियाः ॥ ' न च भवति क्रियां प्रति
अङ्गत्वमुपपद्यते । सर्वोऽपि हि लब्धामकः अन्यत्र
व्याप्तिवते । सत्तायास्तु वक्ष्यते मलामनात्प्राप्यतां न
साध्यत्वम् । तद्व्यतिरिक्तसाध्यान्तरानपेक्षणाच्च उपकार-
संबन्धात् न इति कर्तव्यतात्वात् । यत् ' रथं त्र भवति '
इत्येवं चोरितानामपि प्रकरणेन ग्रहणम्, तत् अतिदेश-
शास्त्रान्तरक्रियासंबन्धविज्ञानात् । न वा आख्यादीनां
श्लोके सत्ता न सिद्धा, येन इदानीं भाष्येत् । स्तुति-
प्रयोगसंविधिसंस्थापनभावनया करिष्यते इति चेत्,
अचोदितत्वात् । ' अग्निमुपनिषाय ' इति तु स्वयं
विधानम् । आत्मलभ्यव्यतिरिक्ता चेयं क्रिया शक्यते
कथम्भावेन प्रतीयते । सिद्धान्तेन च (अत्र ' प्रदीप्तं
शिद्धान्ते । न च ' इति आनन्दभामिनी मुद्रि-
तम् । परतु गुणायाम् (५. ४२४) ' शङ्कानिरोधार्थ-
त्वेन स्वात्प्राप्तुमार शिद्धान्तेन चेति ' इत्युक्तम् । तदनु-
पपन्नमाभिः) वाक्यस्य अर्थवशात् नामधेयाऽनुपपत्त्या

त्तरम् । कृष्णविषाणा च प्रथमाहृष्टाकालमारभ्य प्र-
वर्तते । मा. ११।३।६।१३-१४. * चात्वाले प्राप्तं
कृष्णविषाणायाः न प्रयोजकम् । बाल. पृ. १०७.

* चान्द्रमासोऽपि संवत्सरः (तस्य च चतुष्पञ्चा-
शदधिकशतप्रमिताः दिवसाः) । मा. ६।७।१३।६८.
* चान्द्रमासानामेव मासानां चातुर्मास्यपर्यन्तं प्रहणम्,
न तु खननानाम् । संकर्म. ३।१।१८.

* चान्द्रायणं प्रायश्चित्तविशेषो मातृहाभ्यः । तत्र
भोजने प्रासानां वृद्धिः न्यस्तो वा क्रियते । तन्नेदाश्च
पिपैलिकामध्यम्, यवमध्यम्, मुनिचन्द्रायणम् इत्या-
दयः । के.

* चार्थाकरय शरीरमात्रान्तर्गतत्ववादिनः मते
निरासक्त । आत्मवादः इत्यत्र दृश्यम् । वा. २।१।२।५
पृ. ४०१-०२ * चार्थार्थकदेक्षिनः जातिः नाल्पेवेति
वदन्ति । मणि. पृ. २२, * चार्थार्थकदेक्षिनः स्वल्पग-
रूपद्वयविषयक्रमेण निर्विकल्पकं प्रमा इति वदन्ति ।
पृ. १२. * चार्थार्थमतम् । आधीयता चा सुरपुरो
र्दशनम्, न्यन्तारमात्रमेवेदं वेदप्रथामिहितं परगामः ।
प्रायोः लोक्यात्रासिद्धयर्थं सुप्रतिबन्धं अनुपात्यमानमिति ।
दृष्टव्यमप्येव यत् ' प्रायोः कनवः उपजीवन्ते ' इति ।
शृद्धती. पृ. २०८ । संन्यवहारपर्येमेवेदं अदृष्टप्रयोजन-
रहितं वेदप्रथामिहितमर्थं सुप्रतिबन्धं सुप्रमुक्तं उम्भात्मकम्
अनुपात्यमानं पश्याम इति । यथा आहुः ' अग्निहोत्रं
नवो वेदाद्विदग्धं भस्मगुण्डनम् । वृद्धिपोषणहीनानां
जातिवेति वृहस्पतिः ॥ ' इति । ऋजु.

* चाळनीन्यायः । यथा चाल्नीं चार परित्यज्य
असारभाजं पक्वति, तथा प्रकृतेऽपि । ऋजु, चाल्नी-
भ्रामणे तत्सतकण्डुलादीनां तच्छिद्रद्रास सर्वेषां यथा
पतनम्, एव क्षचित्स्वतवल्नां सर्वेषां लक्षणादिचदि-
र्भावो मन संभाष्यते, तथास्य प्रवृत्तिः । यथा—न्याय-
कृतारभ्ये साध्यप्रतिषेधिकाकाराप्रप्रेरी महानसौव-
षह्यधिकरणे पर्ववीधरद्वयमावस्य एतेन शक्तिपति-
षोमिभ्रभावस्य सत्त्वधिकरणे क्त्वात् सर्वेषां यमीनां
न्यायकृतारभ्यवर्धिर्भाज इति । साहस्री. ३२७.

* ' चिकीर्षया च संयोगात् ' इत्यत्र सौमिकवैदेह-
त्वेन अङ्गप्रधानार्थत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । कौ. २।१।५।१२
पृ. ८४. * चिकीर्षया च संयोगात् (१।७।३।७)
इत्यधिकरणे ' इयति शश्यामहेऽस्या कर्तुम् ' इत्यमम्
' पट्विंशत्प्रकमा ' इति सौमिकमहावेदिमानविशेषान्व-
शेषः देशविधितरूपोऽर्थवाद इत्युक्तं भट्टसोमेश्वरेण ।
बाल. पृ. ५७.

* चिकीर्षया च संयोगात् । १।७।३।७ ॥
ज्योतिष्टोमे वेदिः आम्नाता ' पट्विंशत्प्रकमा प्राची,
चतुर्विंशतिरत्रेण, निशजघनेन, इयति शश्यामहे ' इति ।
इवं वेदिः प्रधानार्थेव न अङ्गार्था इति पूर्वं पक्षः ।
तत्रेदं सूत्रम् । प्रधानस्य इति पदं पूर्वसूत्रादनुवर्तते ।
महावेदिः इति पदं तु विषयवाक्यानुकारेण अप्याहियते ।
ज्योतिष्टोमे महावेदिः प्रधानार्थेव स्यात् । कुतः ?
चिकीर्षया संयोगात्, ' समानकर्तृकेषु तुमुत् ' (पा०
३।१।१८८) इच्छाऽर्थेषु एककर्तृकेषु तत्रपदेण चातोः
तुमुत् स्यात् इति सूत्रेण इच्छाऽर्थेतिहिततुमुत्-प्रत्ययान्तेन
कर्तुम् इति पदेन चिकीर्षा उक्ता । तद्वदितेन ' इयति
शश्यामहे आया कर्तुम् ' इति शक्यस्य अथवात्,
प्रधानमाश्रय च फलवाचनत्वेन चिकीर्षितत्वात् । तस्मात्
प्रधानमाश्रयां वेदिः इति पूर्वं पक्षः । पूर्वसूत्रे फल-
संयोगात् इति हेतुः, तद्वदितार्थः अत्र चशब्दः ।
समुक्ते तु फलशुद्धितरुत्वात् सर्वचिकीर्षां
स्यात् । ९ ॥

सूत्रेण प्राप्तं पूर्वपक्षं तुमुत्पदेन निरस्यत् विज्ञातव्यम् ।
' ज्योतिष्टोमेन स्पर्शक्रामो यजेत ' इति या फलस्य
श्रुतिः, सा तमुक्ते अङ्गत्रके प्रधाने एति । एतद्वात् फल
भूयते, न प्रधानमाश्रयित्वार्थः । तस्मात् एतदस्य फल-
वाक्यात् सर्वचिकीर्षां अङ्गानां प्रधानस्य चेति सर्वेषां
चिकीर्षां कर्तुमिच्छा ' इयति शश्यामहेऽस्या कर्तुम् ' इति
शक्येन उक्ता स्यात् । तस्मात् एतदङ्गप्रधानार्थं महावेदिः
इति विद्वान्. ।

अत्र सूत्रा— अनुवृत्त्या प्रधानोक्त्या स्वार्थप्रति-
श्लेषितया उक्तपितरत्र अङ्गस्य सन्तुष्टेन परामर्शात्
ज्योतिष्टोमेन इति तृतीयाभूत्या करणीयत्वात् ज्योति-

भेदात्, कण्ठवत्यापि पशुगतस्य प्राप्तत्वेन अविषेयतया उभयविशिष्टैककारकविष्येणोत् । अतश्च ' भगोऽग्नी-
धोमीया ' इति प्राक्त्विक्वचनेन विहितप्राकरणिकपुंसवा-
चरोषे स्त्रीत्वस्य विष्येणोत्वाच्च न गुणविधिः । अतः
प्रकृतानामेव यागानां विचित्रद्रव्यकत्वेन लक्षणात् चित्रा-
पदं नामधेयम् । इष्टपभिप्रायेण च क्रीप्रत्ययः । एव-
माज्यादिपदेभ्यः । असमस्तत्वेन विशिष्टस्यास्युत्पन्नात्वात्
प्राप्तस्तोत्रानुवादेन द्रव्यसंख्यायनेकगुणविधौ वाक्यभेदः ।
न च उच्यन्तिवाक्ये एव द्रव्यविशिष्टस्तोत्रविधिः, अत्र
तु संख्यामात्रविधिरस्तिवति वाच्यम् । घृतादीनां स्तोत्रे
करणत्वाद्यंभवेन विशिष्टविष्येणोत्वात्, पञ्चदशमीत्या-
दिसुतिगतसंख्यारूपस्तोत्राविष्टप्रत्ययस्य गुणविधित्वे
अनुपपत्तेश्च । अत आज्यादिपदं वाक्यभेदेऽपि शक्येन
स्तोत्रनामधेयम् । आज्यादिपदामिधेयस्तोत्रानुवादेन गुण-
वाक्ये सर्वत्र संख्यामात्रविधिः । आज्योच्यन्तिवाक्ये च
तत्पञ्चकानि चत्वारि स्तोत्राणि समकृतवद्भुवचनेन
सावत्वावगमात् । एवं घृष्टोच्यन्तिवाक्येऽपि पट् ।
अनुष्ठेयानि तु नियतानि नन्वारि । आत्ययोर्द्वेभ्योर्द्वन्द्व-
तरयोः अन्वयो. नौषडस्यैतयोर्द्वयेन विह्वलविधानात् ।
यथा चाप तत्तद्रूपानां निरासौ भतान्तरद्रूपानि च,
वानि कौस्तुभे द्रव्यानि । १।४।३.

मण्डन— ' नाम विशापद तथा । ' तथा उद्भि-
दवदत् ।

शंकर— ' चित्रादेश्यापि नामता । ' ३.

● चित्राऽधिकरणेऽपि चित्रत्वस्त्रीत्वव्यञ्जने,
द्रव्यविशिष्टकर्मन्तरेविधिपक्षेऽपि मत्स्यपेन्द्रणादोपस्थापि
उद्गावप्रितुमशक्यत्वात् । कौ. १।४।१६ पृ २२०.
● चित्राऽधिकरणे एकदाकथयत्प्रादेव कथञ्चित् पशु-
वाचकत्वम् (पूर्वपथे) । वाक्यार्थ. पृ. २०. ● चित्रा-
धिकरणे ' यदि पञ्चदशग्रामानि ' इति समासः स्यात्
ततो न वाक्येभेदे भवेत् इति पार्थसारथिना उक्तम् ।
कौ. २।२।१६ पृ. १७८. ● चित्राऽधिरणे ' भूषमाणस्य
वाक्यस्य न्यूनापि हविष्कल्पने । ह्यणवाक्यभेदादिदोषो
नानुमिते तस्य ॥ ' इति कश्चित्तत्राक्ये उद्देश्यतादित्य-
विचशापामपि वाक्यभेदाभाव उक्तः । बाल. पृ. १२२.

● न च ' घृष्टोः स्तुते ' इत्यर्थोत्पत्तिवाक्यतया
चित्राऽधिकरणे वार्तिककारेणोदाहृतत्वात् तत्र बहुत्व-
मस्येवेति वाच्यम् । सोम. ७।३।३. ● वैश्वस्यपरि-
हाराय कश्चरथतस्तीनां स्वकार्यकारित्यमित्युक्तं चित्रा-
ऽधिकरणे कौस्तुभे । भाट्ट. १०।६।६, ● पादहिकेषु
रयंतादिषु पट्सु पृष्ठशब्दत्वात्पानार्थार्थरादवनेन
निरूढलक्षणायाः चित्राऽधिकरणे कौस्तुभे व्यवस्थापित-
त्वात् । ७।२।१२. ● चित्राऽधिकरणोक्तरीत्या आक्य-
स्त्रीत्वोभयद्विकरणवदय तृतीयशेषत्वे, पार्थिकान्वये च
तदाश्रययोः सामानाधिकरण्येनाश्रयः । कौ. ३।१।६।१२
पृ. १५७. ● घृष्टैकपतिघटे इत्यत्र चित्राऽधिकरणन्यायेन
स्तोत्रनयनः पृष्ठशब्दः । बाल. पृ. १४१. ● ' श्वेनेना-
मिचरत् ' इत्यत्र नापि वाक्यभेदः, येन चित्राऽधि-
करणन्यायप्रवृत्तिः शङ्क्येत । कौ. १।४।५।५ पृ. २१४,
● न च ' तोमेन यजेत ' इत्यत्र चित्राऽधिकरणपूर्वपक्षे
इव (१।४।२।३) विशिष्टैककारकविधिः शङ्कितुं शक्यः,
विभक्तिभेदात् । १।४।४।४ पृ. १९७.

● चित्राऽऽज्याधिकरणं चित्राऽधिकरणम् । भा.
१।४।२।३. ● अर्थशदानाम् अवयवार्थपरत्वाभावे चित्रा-
ऽऽज्याधिकरणविरोधः । कु. १।४।१।१८ पृ. २०.
● न च चित्राऽऽज्याधिकरणस्यापि कृ-माशाक्षेपकत्वा-
विरोधेण विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । ' चित्रया
यजेत ' इत्युदाहरणान्तरे तदाक्षेपकात् चित्राऽऽज्याधि-
करणात् उद्भिदधिकरणविषयत्वात्पे तदाक्षेपकत्वात् अन्व-
दितत्वात्, इति शङ्काया अप्यनवकाशः । सोम. १।४।६
पृ. ७०. ● ' श्वेनेनामिचरत् यजेत ' इत्यत्र ज्योतिष्टोम-
शाघनेन श्वेनेन द्युपवर्षं कुर्वात् इत्यर्थे कृते वाक्यभेदा-
भावात् न चित्राऽऽज्याधिकरणन्यायः । कु. १।४।१।५.

● चित्राऽऽदीनों ऐदिककल्पचमेव अम्युपवन्तः
अशरादीनाः, ' छिमिति तर्हि तत्कारिणां सर्वेषामनन्तरमेव
फलं न मयाति इति नोवम् ' कर्मवैगुण्येन समादपते,
तन्मते इह अइतकर्मनां कल्प स्वमावाद्भवतीति स्वीकार्यं
स्यात् इत्याह ' सर्वेषां कर्मवैगुण्यात् फलाभायं यदस्ति
ये । आनन्तर्यमुपेत्यैव ते शशाभाधिकार्यादिनः ॥ '
(समावसादस्यैव युक्तः) । श्लोका. चित्राक्षेपरिहारे

मण्डन— 'साङ्गार्थो सीमिची वेदिः ।'

शंकर— मण्डनवत् ।

* चिकीर्षान्यायेन (३।७।३।७, ९) साङ्गप्रधान-
प्रयोगविषयत्वम् (दक्षिणात्मा) इति सर्वापैत्वप्रसङ्गिः ।
घा. ३।७।५।१११.

* चितिः नाम साङ्गलेन कृते न्यायमात्रे भूषदेशे
नानाविद्याभिरिष्टकाभिः पश्यायाकारेण वेदिनिष्पाद्यते सा ।
तत्रापि प्रत्येकः सारः चितिः इत्युच्यते प्रथमा चितिः,
द्वितीया चितिः इत्यादि । (एवं पञ्च चित्तयो भवन्ति ।
एकैकचित्तेरपरि च पुरीषम् [चिदात्त इति भाष्या]
भवति । एवं पञ्च चित्तयः, पञ्च च पुरीषाणि भवन्ति ।

वि. ४।४।७. * चितिः मध्यमा प्रत्यक्षब्राह्मणोक्तानाम्
इदकानामाश्रयः । भा. ५।३।७।१९. * चितिः पश्री
नैमित्तिकी प्रतिश्रद्धायां । ४।४।७।१४-१८. * चित्तयो
नित्याः पञ्च । प्रतिश्रद्धाभावनिमित्ता तु पश्री चितिः । वि.
४।५।७. * चित्तानां पञ्चया विभागः पुरीषस्यत्राजनेर ।
(पुरीष नाम सारयोःसारयोर्मध्ये सारसंघानायां
स्वाप्यमाना आर्द्रा मूढ) । संकल्प. २।१।१८.

॥ चित्तयधिकरणम् । पश्री चितिर्नैमित्तिकी ॥

पट्टचित्तिः पूर्ववत्त्वात् १।४।७।१४ ॥

भाष्यम्— अस्त्यभिः ' य एव विद्वानग्निं चिदृते '
इति । तत्र श्रूयते ' संवत्सरो वा एतं प्रतिश्रद्धायै नुदति,
योऽग्निं चित्त्वा न प्रतिश्रद्धति, पञ्च पूर्वाग्भित्तयो भवन्ति,
अथ पश्री चितिं चिदृते ' इति । तत्र सदेवः किं योऽयं
नित्य एवाग्निः, स एवायं पट्टचित्तिक उच्यते, उत एक-
चित्तिको नैमित्तिक इति । किं प्रातम् ? तस्मिन्नेव नित्ये-
ऽपि पश्री चित्तिरेषा विधीयते । नित्याभावेव पञ्चया एतेऽ-
र्थवादः । योऽपि न प्रतिश्रद्धाईः योऽपि अनया पञ्चया
चित्त्वा प्रतिश्रुतमर्हति इति चितिप्रसङ्गा । किमर्थमेव
चर्यते ? पश्रीशब्दश्रवणात् । पश्या हि श्रूणी पश्री ।
एकस्या हि चित्तो पश्रीशब्देन न काम्यत्वेन स्यात् ।
तस्मात् पट्टचित्तिकोऽङ्गिर्नित्य इति ।

तामिश्च तुल्यसंख्यानात् । १५ ॥

भाष्यम्— तामिश्च पूर्वानिः अस्यास्तुल्यवत् प्रसे-
ख्यानं भवति । कथम् ? ' एवं वाच प्रथमा चितिः,

ओपपद्यः पुरीषम् । अन्तरिक्ष वाच द्वितीया चितिः,
वयासि पुरीषम् । भवौ वाच तृतीया चितिः, नक्षत्राणि
पुरीषम् । यशो वाच चतुर्थी चितिः, दक्षिणा पुरीषम् ।
यजमानो वाच पञ्चमी चितिः, प्रजाः पुरीषम् । संवत्सरो
वाच षष्ठी चितिः, ऋतवः पुरीषम् ' इति । तुल्याना च
तुल्यवदनुक्रमण भवति यथा ' देवा ऋषयो गन्धर्वास्ते
ऽन्यत आसत्, असुरा रक्षासि पिशाचाः तेऽन्यत
आसत् ' इति । तुल्यवचामप्या चित्तानामनुक्रमणमनया
पठया, तस्मादेतया तत्तुल्यया भवितव्यम् । यदि च
सदिमन्नेव ऋतौ तास्मिन्नेवैषा, तत एवामित्तुत्वा ।
तस्मादपि स एव नित्योऽग्निः पट्टचित्तिक इति ।

अर्थवादोपपत्तेश्च । १६ ॥

भाष्यम्— अर्थवादश्च भवति ' पट्ट चित्तयो भवन्ति,
पट्ट पुरीषाणि, तानि द्वादश संवत्सरे, द्वादश मासाः
संवत्सरे, संवत्सरे एव प्रतिश्रद्धति ' इति । तत् एक-
चित्तिके अग्नी न काम्यत्वेन वचनं भवति । तस्मात्
नित्य एव पट्टचित्तिकः ।

एकचित्तिर्वा स्यादपञ्चके हि चोद्यते निमित्तेन ।

१७ ॥

भाष्यम्— एकचित्तिर्वा नैमित्तिकः स्यात् । कुत ?
अपञ्चके हि यागे चोद्यते अप्रतिश्रद्धा निमित्तेन । यो न
प्रतिश्रद्धति तस्य एषा चितिः उच्यते नैमित्तिकी । सा न
नित्या भवितुमर्हति । अपिच अनञ्चके यागे चोद्यते
सा, न वर्तमाने भवितुमर्हति । ननु चित्त्वा इति चयने
निर्द्वेषे, न यागे । उच्यते । नैतत् यदायं निर्द्वेषे चित्त्वा
इति, किं तर्हि ? वाक्यार्थे । अग्निं चित्त्वा इति अग्ने
श्रयनेन अर्थमभिनिर्वृत्य इति । कृते च यागे चयनेनाग्ने
रर्थो निर्वर्तितो भवति, ना-नया । पश्रीशब्दश्च पञ्च
पूर्वाग्भित्तय उक्ताः, ता अपेक्ष्य अरक्तदिरप्यते । तस्मात्
निर्द्वेषे यागे इत्युच्यते । तस्मात् वचनात् एकचित्तिरग्निः ।

विप्रतिषेधानात् तामिः समानसंख्यात्वम् । १८ ॥

भाष्यम्— द्रव्योः सृज्योरेदसुचरम् ' तामिश्च
तुल्यसंख्यानात्, अर्थवादोपपत्तेश्च ' इति । तामिर्विस्तारिः
समानसंख्यात्वं भवितव्यम् । अर्थवादोपपत्तेश्च । पञ्च
पूर्वाग्भित्तयो भवन्ति, यागिरथो चित्तिभिः न प्रतिश्रद्धति ।

शब्दस्य अर्थेन संन्यः । तस्य अग्निहोत्रादिलक्षणस्य अर्थस्य ज्ञानं प्रत्यक्षादिभिर्नवगम्यमानस्य । तथा च चोदनालक्षणः सम्बद्धो सप्तत्ययः इति । पौरुषेये हि शब्दे यः प्रत्ययः, तस्य मिथ्याभाव आद्यद्भ्येत, परप्रत्ययो हि तदा स्यात् । अथ शब्दे द्रुवति कथं निष्पेति । नहि तदानीमन्यतः पुरुषात् अवगतिमिच्छामः । ब्रवीति इत्युच्यते, बोधयति, बुध्मानस्य निमित्तं भवति इति । शब्दे च निमित्ते स्वयं ह्युच्यते । कथं विप्रलम्बं ब्रूयात्, नैतदेवमिति । न चास्य चोदना, 'स्याद्वा न वा' इति शाश्वतिक प्रत्ययमुत्पादयति । न च 'मिथैतत्' इति कालान्तरे देवान्तरे अवस्थाऽन्तरे पुरुषान्तरे वा पुनः अभ्यपदेशप्रत्ययो भवति । योऽपि आस्य प्रत्ययविपर्यासं दृष्ट्वा अत्रापि विपर्यसिष्यति इत्यानुमानिकः प्रायश् उपपद्यते, योऽपि अनेन प्रलक्षणे प्रत्ययेन विरुध्यमानो पाष्यते । तस्मात् चोदनालक्षण एव धर्मः । (पृ. ३९-४२) ।

अथ यदुक्तम्, अनिमित्तं शब्दः कर्मकाळे फल- दर्शनात् कालान्तरे च कर्माभावात् प्रमाणं नास्तीति । तदुच्यते । न स्यात् प्रमाणम्, यदि पञ्चैव प्रमाणानि अत्रनिष्पन् । येनयेन हि प्रमीयते तत्तत् प्रमाणम् । शब्दे- नापि प्रमीयते, ततः शब्दोऽपि प्रमाणं यथैव प्रत्यक्षम् । न च प्रमाणेनावगत प्रमाणान्तरेण अनवगतमित्येतावता अनवगतं भवति । न चैव भूयते श्रुते कर्मणि तावतेव फलं भवति, किन्तु कर्मणः फलं प्राप्यते इति । यद्य कालान्तरे फलस्य अन्यत् प्राप्यते कारयमस्तीति । नैव शोभः । तपेयं हि तत्र कारणम्, शब्दभेति ।

यत्तु प्रत्ययविरुद्धं वचनमुत्पन्नम् । 'स एष यज्ञायुषी यज्ञमानोऽङ्गुला स्वर्गं लोकं याति' इति प्रत्ययं शरीरकं व्यपदिशति इति । तदुच्यते । शरीरसंक्रमात् । यस्य तत् शरीरम्, योऽपि तेषंशायुषेः यज्ञायुषी इति उच्यते (पृ. ५८-६०) । यदुक्तं न चैव याति इति विधिशब्द इति । ना भूद्विषयशब्दः 'स्वर्गं लोकं यजेत' इति वचना- न्तरेण अवगतमुत्पन्नमित्येतावता तस्मादविधेयः (पृ. ७२) ।

'ननु प्रत्ययशरीरिणि - अतो नैत्रिः पशुपत्य' (मा. पृ. १९-४०) श्रुती - प्रत्ययशरीरिणि अन्वयानि भवन्तु

प्रमाणानि, शब्दस्तु न प्रमाणम् इति, कोऽभिप्रायः ? अवयवभिप्रायः, यदुक्तमनपेक्षत्वात् इति प्रमाणान्तरानव- गम्यमर्थमवगमयति इति एतावन्मूया । कुतः ? भविष्यंश्च एतदर्थः इति मान्यतया प्रामाण्यमुक्तम् । तद्य न संभवति । कथं पुनरसंभवः ? किमनिवोगकं वाक्यमस्तीति । (अनिवोगकं नियोगानभिधायकम् । निशुच्यते अनेन इति श्रुत्यन्तया नियोगशब्दाभिप्रेयसिद्धादि- रदितं वाक्यमस्ति ? येनासंभवः । यावता सर्वमेव अनिवोगकं वाक्यम् । तथा च सति कार्यभिप्रायकत्वात् संवभस्येव प्रामाण्यम् । अशोचरम्-) किमत्र निवोगः करिष्यति, प्रमाणान्तरावगम्ये हि तस्य दर्शनात्, स्मृत्यादौ । तस्मात् विनियोगावगतमन्येव अर्थमालोच्य विषयो वक्तव्यः । (फलप्राप्ततानिवन्धनामेव फलार्थतां यामस्य लिहादिवदति । एवं तल्लभ्यमुत्पन्नममाने शब्दस्वातन्त्र्यमदृष्टं न करिष्यति भविष्यति, पारतन्त्र्यं च दृष्टं न परित्यक्तं भविष्यति) स चार्थं विनिश्चयः अथो विद्यमानोपलम्भनविषय एवोपलभ्यते 'विषयश्च यजेत पशुपत्यः' इत्यादौ । वा चायं विद्यमानोप- लम्भनता ? (उत्तरम्-) क्रियाऽनन्तरफलभाविता । दृष्टार्थ- त्वाद्यं ब्रुव्यादेः अनन्तरफलभावितया प्रमाणान्तरावगम्य- तेव अस्य वक्तुं शक्यते । (शुभ्यासु श्रीधारादिषु ब्रुव्यादि- वाक्यमानमन्तरभावितयैव काश्यते इत्यनयोऽपि युक्तस्य अनन्तरभावितया युक्तम्) । संभवति च प्रमाणान्तरविषयाने को हि नाम अदृष्टं लोकं स्वातन्त्र्यं शब्दस्य मत्पयितुं शक्यः । तस्मात् निवोगः प्रैवाचर्यैतुस्य एवेति प्रतिपत्तव्यम् । (यथा प्रैशादिषु लौकिकेषु निवोगः प्रमाणान्तरपूर्वकः, तथा विद्युद्देशगतोऽपि इति) । तदिदं कुत इत्येतस्य प्रथम्य विद्यमानोपलम्भनत्वात् इत्युत्तरम् ।

ननु एवं प्रथमे ध्यात्वावमाने 'पशुयो नोपलभ्यते' (मा. पृ. १९ पं. ७) इत्यादिः अनर्थको ग्रन्थः । तरुण्यन्तां मा वा पशुः, सर्वथा प्रमाणान्तर- तापेयं शब्दम् इत्येतावदत्र शाप्यम् । (परिहरि-) एतन्नेतावत् शाप्यम्, येन योक्तुम् अन्यत् शाप्यमिति । (अत्र आह-) तदन्तरपशुपत्युत्पन्नस्यैवो न पश्ये (अनर्थकः कः) इत्युक्तम् । (यथापरे-) न

नत्ववित् स्वकृतकर्मफलेन न युज्यते इति भाव इति वदन्ति । साहस्री. २८९.

॥ चित्रानलन्यायः । चित्रगतः अन्तो यथा न दहति, तथा जीवन्मुक्तगणः संघारः तं न तापयति । साहस्री. २९१.

॥ चित्रामृतन्यायः । चित्रानलन्यायकत् अर्थः । अयं सुप्तविषये इति विशेषः । साहस्री. २९०.

॥ चित्रपटन्यायः । उक्तं च पञ्चदश्यां चित्रदीपे 'यथा चित्रपटे दृष्ट ह्यवस्थाना चतुष्टयम् । परमात्मनि विद्येय तथाऽवस्थाचतुष्टयम् । १ ॥ यथा पौतो षट्त्रितो हि व्यच्छित्तो रञ्जितः पटः । चिदन्तर्पामी सूत्रात्मा विराडात्मा तथेवति । २ ॥ स्वतः द्युन्नोऽत्र ध्रौवः स्नाद् धट्टितोऽन्नविलेपनात् । मन्थाकारैर्लाञ्छितः स्याद् रञ्जितो वर्णपूरणात् । ३ ॥' इति । साहस्री. २८९.

● चित्रा पौर्णमासी । 'दुरां वा एतत् संकलरस्य, यत् चित्रा पौर्णमासी' । वि. ६।५।१०. ● 'चित्रया यजेत' इति चित्रेष्टिकात् चित्रात्पदस्य चित्रात्माधिकरण्येन यागनामपेक्षणात् । चित्रत्वं च इतिर्वैचित्र्यात् । सप्त 'दधि मधु घृतनामो घानात्सण्डुलाः, तद् संसृष्टं प्राजापत्यम्' इति विश्वेरे वाक्यपाठः । १।४।३ । 'दधि मधु घृत पयो घाना उदकं तण्डुलाः' इति पाठः शास्त्रदीपिकायाम् । 'दधि मधु पयो घृतमुदक घानात्सण्डुलाः' इति भाटे कौस्तुभे च (१।४।३।३ पृ. १७६.) पाठः । के. ● 'चित्रया यजेत' 'मिथुद्बहिष्पवमानम्' 'पञ्चदशानि आग्न्यानि' 'सप्तदशानि पृष्ठानि' इति चित्रा-पवमान-आग्न्य-पृष्ठ-शब्दाः कर्मनामधेयानि । भा. १।४।२।३. ● 'चित्रया यजेत पशुकाम' । अत्र पशुकाम् अस्ति प्रतिबन्धे ऐहिकम्, सति प्रतिबन्धे तु आमुष्मिकम् । वि. ४।३।२.

॥ चित्राऽधिकरणम् । चित्राऽऽग्न्याधिकरणम् । चित्रान्यायः । चित्रेष्टिन्यायः । चित्रादिपदं यागनामधेयम् ॥

परिमन् शुणोपदेवः प्रधानतोऽभिसंयम् । १।४।२।३ ॥

भाष्यम्— 'चित्रया यजेत पशुकामः' 'विशुद् बहिष्पवमानम्' 'पञ्चदशानि आग्न्यानि' 'सप्तदशानि पृष्ठानि' शशुदाहरणम् । (चित्रा नाम काचित् इष्टिः । बहिष्पवमानं नाम अग्निष्टोमे प्रातःसवने स्तोत्रविशेषः । पञ्चदशानि पञ्चदशस्तोमकानि । एव सप्तदशानि सप्तदशस्तोमकानि) किं चित्राशब्दः पवमानशब्दः आग्न्यशब्दः पृष्ठशब्दश्च गुणविषयः, उक्त कर्मनामधेयानि इति संशयः । प्रसिद्धेः, अर्थवत्त्वात्, प्रवृत्तिविशेषकरत्वात् गुणविषयः । न च एते कर्मणि प्रसिद्धाः । न च अग्नी पौष्मिकाः । जातिशब्दा हि एते । चित्रा इति च गुणशब्दः । 'चित्रया यजेत' इति च यागानुवादः । विश्रातावात् न यागविधिः । शुणे फलकल्पनाया यज्ञतेर्न विवक्षा । तथा 'आग्न्यानि भवन्ति' 'पृष्ठानि भवन्ति' इति च । गुणविधिरन्यनायामपि न लक्षणा । तस्मात् गुणविषयः, इत्येवं प्रातम् । एवं प्राते, द्युम् । यस्मिन् गुणविधिः नामधेयम् इति संशये गुणः अपर उपदिश्यते, प्रधानेन कर्मणा तस्य संबन्धः, कर्मनामधेयमित्यर्थः । गुणविधी हि सति वाक्यं भिद्येत । पुत्रवौ प्राते स्त्रीपुत्राः पशवः फलम्, चित्रो गुणः, इति न शक्यतेकेन वाक्येन विघाट्टम् । चित्रो शुणो विधीयमानः स्त्रिया विधीयत, नाशौ अग्नीषोमीये । पशुकामे च विधीयत, सोऽपि नाम्नीषोमीये । तथा 'पञ्चदशानि आग्न्यानि भवन्ति' इति आग्नेषु पञ्चदशता । न च अवहितानि स्तोत्रेषु आग्न्यानि भवन्ति । न च अन्यत् विधापक वाक्यम् । तस्य एतद् आग्नेयि दिश्यात्, निश्चिते च पञ्चदशताम् । गन्धे च पञ्चदशतायाः आग्न्यानां च संबन्धः । स्तोत्रसंबन्धश्च आग्न्यानामविज्ञातः पञ्चदशतासंबन्धश्च । द्वावेतौ अर्थौ एतद्व्यवस्य अत्रकवी विधातुम् । अथ तु कर्मनामधेयम्, नैव विधेवो भवति । केवलः सङ्घातसंबन्धः तदानीं विधीयते । अत्रिव आग्न्यानि स्तोत्राणि इत्यनेन शब्देन लक्षणपैव शुणो विधीयत । अतः कर्मणां नामधेयानि वाक्यान्तरेः 'आग्ने. श्रुवते' 'पृष्टे. श्रुवते' इत्येवमादिभिः विहितानाम् । यत् अग्रसिद्ध कर्मणा नामधेयानि,

विनियोजकवाक्यकल्पना । यदि तु 'आज्यैः स्तुते' इत्यनेन विहितानां पञ्चदशावविधिरुच्येत, ततः पूर्वाधिकरणन्यायेन सैव प्रत्यर्पलक्षणा इति भावा यदति 'अपि च आञ्जानि स्तोत्राणि' इत्यादि । संघर्षद्वयत्वस्य आभ्यानां साक्षात् पञ्चदशत्वयोगाभावात् अभुतपलादिपरिमाणकल्पना स्ववश्याश्रयितव्या भवेत् । तेन एवं ज्ञायते " यद्यपि उत्पत्तौ नामत्वं न ज्ञाते गुणवाक्ये च तस्यानधिकारः, तथापि एतद्गुणविधानमेवं सिध्यति 'यदि उत्पत्तौ आज्यशब्दे नामधेयम्' नान्यथा" इति । 'गुणवाक्योपपत्त्यर्थं समभिध्याहृतैर्न च । अन्वाख्यानार्थवादाच्च नामधेयत्वसाश्रितम् ॥ '

'यद्वाजिसीयुः, तदाख्यानामावयवम्' इति । यस्मात् देवाः प्रजापतिवचनात् एतेषु स्तोत्रेषु स्वाजिमन्त्रकम्, ततः तदर्थत्वात् प्रज्ञानि आज्यानि इति । तथा 'तासां वायुः पृष्टे न्यवर्तत' इति 'यस्मात् अपां चायुना पृष्टे रष्टे रयंतरादीनि जातानि, तस्मात् तानि पृष्ठानि' इति अर्थवादात् विज्ञातम् । तत्रकृतित्वाच्च वामदेव्यादियु पृष्ठशब्दप्रसिद्धिः । 'द्वौ एतौ अर्थौ एकस्य वाक्यस्य अशक्यौ' इत्यस्य (भाष्यस्य) अनन्तरम् 'अथ कतमान्न पञ्चदशसंख्याविशिष्टानि' इत्येवमादि द्रष्टव्यम् । 'विशिष्टानां वाचकस्य अभावात्' इति प्रथानाख्यानानुस्वारणमिष्टम् । 'ननु पदद्वयम्' इति भवति क्रियासंबन्धाभिप्रायम् । 'नैतत् पदद्वयमपि विधायकम्' इति, प्रधानक्रिया हि विशेषणानि निष्पीकरोति । एतावास्तु प्रत्येकवर्तित्वात् न समुदाये वाच्यपरिगतमाप्तिः, अतश्च परस्परराजन्धामावः । पञ्चदशानि यानिकानिचित् भवन्ति, आज्याभ्यमि यावन्तितानि भवन्ति इति कल्पना । तस्मात् नोगमं विधायकम् । न च अनुवादकम्, स्तोत्रेषु तादृशस्याभावात्, अनर्थक्यप्रसङ्गाच्च । तस्मात् एकानुवादेन इतरविधिः नामधेयवै अवकल्पते । 'विधायकम्' इति चात्र विधेयार्थनयनन्यापरात् पुनःपुनः अभिहितम्, न तु नामपदस्य विधियस्तिरस्ति । पञ्चदशानि इति च स्तुतिशक्यतमशोभ्रीयत्त्वपरिच्छेदात् मुख्यं

स्तुतिमाननिमित्तं स्तोमत्वम् इति शब्दसामञ्जस्यं भविष्यति ।

ज्ञा— तत्र सिद्धात्वाः 'वाक्यभेदप्रसङ्गेन सामानाधिकरण्यतः । अन्वाख्यानार्थवादाच्च नामधेयोपपत्तौ ॥' इति ।

सोम— पूर्वाधिकरणवैषम्येनोत्थानात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु— यस्मिन् वाक्ये रूढया गुणोपदेशः प्रवीयते, तत्र तासौ गुणोपदेशः, किन्तु तस्य नामत्वेन प्रधानसंनयः इति ।

वि— 'यद्यियया यजेतेति तद् गुणो नाम वा भवेत् ।, चिन्तनीयगुणो रुढेरमीषोमीषके पशौ ॥, द्वयोर्विधौ वाक्यभेदो वैशिष्ट्ये गौरवं ततः । स्यान्नाम पृष्ठान्यवद्विषयमानेषु तत् तथा ॥' १।५।४.

माह— अत्र गुणे एव रूढानाम् 'चित्रया यजेत पशुकामः' 'पञ्चदशान्याज्यानि' 'सप्तदशानि पृष्ठानि' 'निहृद् बहिष्पवमानम्' इत्यादौ चित्रान्यपृष्ठनिहृद्विषयमानस्यदाना गुणविधित्वं कर्मनामधेयत्ववैति चिन्तायात्, दध्यादिषु रूढेषु कर्मनामधेयत्वात्संभवात् गुणविधित्वमेवैषाम् । तत्र चित्रात्पदे तावत् प्रातिपदिकेन चित्रत्वम्, स्त्रीप्रत्ययेन च स्त्रीत्व विधीयते, विधेयत्वो, परस्परसाहित्यावगतैः विधेयसाध्यैस्तुरोयेन प्राणित्वस्यकगगस्यैतेरेदस्यत्वावगतैः । प्रकृतानाम् 'दधि मधु वृतमानो धानासङ्कुलस्तत् संसृष्टं प्राजापत्यम्' इत्येतदाक्यविहितानां यागानाम्पदेवत्वात्संभवेऽपि सर्वप्रकृतिभूतामीषोमीषागोहेदोः सर्वपशुयोगोहेदोः न विधीयते । न चानेकगुणविधाने वाक्यभेदः 'सेतुर्दक्षिणा' इतिवत् उभयविशिष्टकारकविधानेन अवाक्यभेदात् । एवमान्यवदेन वृतम्, पृष्ठपदेन शरीरवचनः । य च संस्वाविशिष्टः प्रकरणत्वात् 'आज्यैः स्तुते' 'पृष्टैः स्तुते' इत्येतदाक्यविहितस्तोत्राङ्गत्वात् यथाक्रमं विधीयते । एवं निहृच्छब्दात्त्वं निमित्तिहृद्वयं पवनक्रियाविशिष्टं तथैव तद्वचनेन विधीयते । सर्वेन द्रमणा स्तोत्रसमीपदेशे अदृष्टार्थे स्वापदेनैव स्तोत्रोपकारकत्वात् । उभयविधयोरुपे ह आञ्ज्यादिपदं गुणवाक्यमास्तत्वाद्भवत् । स्तोत्रमात्रं तु विधीयते । इति प्राप्ते, प्रासकमन्त्रवादेन चित्रत्वस्त्रीत्वरूपानेकगुणविधाने वाक्य-

२२. * चित्राऽऽदीनां फलं किमिदं जन्मनि, उत इह वा जन्मान्तरे वा इति चिन्तने भर्तृमित्रादयः इदं इति मन्यन्ते । तत्र प्रत्याह 'येषां त्रिवहकलाम्येव चित्राऽऽदीनीति कल्पना । निर्निमित्तं फलं तेषां स्याद्विहाङ्गतकर्मणाम् । १४ ॥ चित्राऽऽदीनां फलं तावत् क्षीणं तत्रैव जन्मनि ।' १५ ॥ श्लोवा. चित्राऽऽद्येप-परिहारे ।

* चित्राऽऽदिचोदनाऽऽद्येः परिहृतः यज्ञाद्युधिः यज्ञमानस्य स्वर्गगमनसिद्धयर्थः । बाल. पृ. ७.

❧ चित्रेष्टौ 'अग्ने गोमिर्न०' इत्यादिभिः पुष्टिमान्त्रैरेव होमाः ॥

चित्रेष्टौ 'अथैता आहुतीर्भूदोति' इति विधाय 'एता वै देवताः पुष्टिपतयः' इति श्रुतम् । तन्मनियमेन के चित्रपुष्टिर्ज्ञा उपादेशः । इति प्राप्ते, 'अग्ने गोमिर्न आगहीन्द्रपृथगा श्रवस नः' इत्यादिमन्त्राणामेव क्रमेशा-द्भवात् पुष्टिर्ज्ञात्वाच नानियमः । संकल्प. २।४।५.

* चित्रेष्टौ आन्वयागोयोर्यापुरीयुवाप्ये वार्धक्यौ । वार्धक्यमतेन । वि. १।२।७. * चित्रेष्टौ तण्डुलेषु प्राकृतमीहियवाग्वतरनिशगो नास्ति । (अधिकरणं तु 'घलेवाद्यं प्राकृतस्य' इत्यत्र) । भा. १।०।३।७।७२.

* चित्रेष्टौ निर्वपन्ते तदेवतापदोहः । भा. १।३।१। १-२, ४-८. * चित्रेष्टौ मान्वागर्णीक्य एव इन्द्रादयो देवताः, न तु अन्या एव काश्चित् । संकल्प. २।४।५.

* चित्रेष्टिद्वेषाणाम् 'दधि मधु पयो धृतं धाना उदकं सण्डुलः तत् संसृष्टं प्राञ्जल्यम्' इत्येतेषां तुल्यार्थैः-ऽपि अन्वयेनैवैवात्वेन विकल्पाभावः । सु. पृ. ८००.

* 'अथैव ज्योतिः' 'एतेन सहस्रदक्षिणेन यजेत' इति एतच्छब्दपरामुष्टानां शुभाता सहस्रदक्षिणावाश्च प्राप्तकर्मतुवादेन विधाने वाक्यभेदापत्ते. चित्राग्यायेत (चित्राक्षिरणेन १।४।२।३) नामधेयत्वम् । वी. १।४। ५।५. पृ. २.१७. * चित्रायागो यत्पुर्थयज्ञे हविरी 'सारस्वती भवतः' इति । तत्र याज्ञानुशाक्याक्रमेण स्त्रीयागस्य प्राथम्यावगमत् मुत्पराक्रमेण स्त्रीयागस्य प्रथमं निर्यागं कार्यं । वि. ५।१।७. * चित्रायागे मयुनि उदये च प्राकृतोरोयुसमगतः सचर्मोः कर्मणाः,

शुक्लवर्णैवात् उच्यवनादीनां संभवत्वात् । न पयोपार्पाः दोहनादीनामसंभवत्वात् । ८।१।१९.

* चित्रावाद्: । (अत्र 'अनिमित्तं विद्यमानोप-लम्भनत्वात्' इत्यस्य 'ओचितिकस्तु शब्दस्यार्थेन समन्व-त्सास्य ज्ञानम्' इत्येतान्तः सूत्राशस्य च वृत्तिकारमतेन अर्थः संग्रहते । अत्रैवार्थे प्रसङ्गेन चित्रावाद्स्य पूर्वपक्ष उच्यन्स इति कृत्वा चित्रावाद् इत्येवास्स नाम अनेकेषु ग्रन्थेषु आहितम् । अपरिचितं चान चित्राक्षेपवाद्: चित्राक्षेपरिहारश्च संयहीतावेव ।) भाष्यम्-- ननु प्रत्यक्षादीनि अत्यानि भवन्तु नाम प्रमाणानि । शब्दस्तु न प्रमाणम् । कुतः ? 'अनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात्' । अनिमित्तम् अपमाणं शब्दः । यो हि उपलम्भनविषयो नोपलभ्यते, स नास्ति यथा शशस्य विषाणम् । उपलम्भ-कानि च इन्द्रियाणि परवादीनाम् । न च पशुकामेदय-नन्तर (चित्रेष्टयन्तरगित्यर्थः) पशुन उपलभ्यते । अतो नेष्टिः पशुक्या । कर्मकाले च फलेन भवितव्यम् । यत्काले हि मर्दनम्, तत्कालं मर्दनमुच्यम् । कालान्तरे फलं दास्यति इति चेन्न । न कालान्तरे फलमिष्टेः इत्यव-गच्छामः । कुतः ? यदा तावदौ विद्यमाना आसीत्, तदा फलं न दत्तवती, यदा फलमुत्पद्यते तदाऽप्यौ नास्ति । अयती कथं दास्यति । प्रयत्नं च फलकारणमन्वदुप-लभामहे । न च हृष्टे कारणे यति अदृष्ट कल्पयितुं शक्यते प्रमाणाभावात् । एवं हृष्टाचारस्य वेदस्य स्वर्गायपि फलं न भवतीति मन्यामहे । इष्टविक्रममपि भवति त्रिभि-द्वचनम् । पापचयन विधायाह (अन्वेष्टौ) 'स एव पशुपुत्री यज्ञमानोऽञ्जला स्वर्गं लोकं याति' इति प्रयत्नं शरीरकं न्यपदिशति (नामानम्) । न च तत् स्वर्गं लोकं यातीति । प्रत्यर्थं हि तत् हृष्टते । न च 'एव याति' इति विधिशब्दः । एवंजातीयक प्रमाणविक्रम-वचनप्रमाणम् । 'अमृति मज्ज-व्युत्पन्नि, प्राणावः प्लवन्ते' इति वया । तयामान्यात् अमिष्टोपादिचोद-नास्वपि अनाश्रवः । तस्मात् न चोदनालज्योऽर्थः धर्मः । (इति पूर्ववच.) ।

(सिद्धान्तमाह) 'ओचितिकस्तु सन्वयार्थेन संवत्सस्य ज्ञानम्' इत्यस्यः पञ्च न्यायवर्तयति । अपरीक्षयेयः

घटते एव । प्रमाणान्तरसद्भावपरीक्षया प्रामाण्यं वक्तव्यम्, न स्वतः इत्येवंपरो ग्रन्थः । (अस्वार्थः—यदेतत् प्रमाणा-न्तरानुपलम्भेन अप्रामाण्यमिदं तत् प्रमाणान्तरसापेक्ष-त्वप्रतिपादनपरम् । निरपेक्षस्य हि प्रमाणान्तरानुपलम्भेऽपि प्रामाण्यं स्वतन्त्र्येणोपपद्यते एव । सापेक्षस्य च प्रमाणा-न्तरायत्तं प्रामाण्यम् । तत्र प्रमाणान्तरमेवं स्यात् यदि क्रियाऽन्तर फले स्यात् । तदभावे प्रमाणान्तरैव अपमर्थः प्रत्येतुं न शक्यते इति तदपेक्षस्य अप्रामाण्यं युक्तमेव । तस्मात् प्रमाणान्तरसापेक्षत्वप्रदर्शनार्थमेव अस्य [भाष्य—] ग्रन्थस्य, न किञ्चिदनुपपन्नम्) । तथाच प्रमाणान्तर दृष्टम् । कथं पुनरत्र दृष्टावयतिः ? क्रियाऽन्तरभावि-त्वात् फलस्य । कथं तर्हि कृष्यादेः ? (उत्तर विकल्प्य आह) किं कृष्यादेः नानन्तरं फलमवगम्यते ? किं क्रियाफलं नावगम्यते तत्र प्रयोजनफलम् । पाटनादि सावत् क्रियाफलमवगम्यते । शीघ्रत्वसित्तु प्रयोजनम् । न च प्रयोजनमवगमनात् अदृष्टता उच्यते । अत्र हि प्रयोजनं फलं न यदा यदावगम्यन्ते फलान्तरमवगमनात् । यद्य निश्चित् इतिविन्नरादि अवगम्यते न तत् पाटनादिवत् मीढाद्युत्पत्तेः पशोः पालनतया शक्यते वन्यम्, अदर्श-नात् । तस्मात् प्रमाणान्तरपरीक्षेयात्र धर्मविज्ञानुभिः कर्तव्या । न पुनरप्यवनात् धर्मावगतिः ।

कथं पुनः स्वर्गकामादिषु विद्यमानोपलम्भमनता । (स्वर्गं प्रति साध्यतावन्नभास्य अदृष्टप्रमाणसमधिगम्य-त्वात् । ततश्च स्वर्गकामादिबोधनानां स्वात्मन्येव प्रामाण्यं स्यात् — इति सिद्धान्ती । आशेषा तत्राह—) नियोगस्य तावत् नियोगानं पचनादी अवहृतम् । एकस्य नियोगः अचुचममेदात् मित्यते इति सितम् । तस्मात् सर्वत्र सापेक्ष इत्युक्तं भवति । (नियोगस्य नियोजनस्य तावत् नास्ति । प्रमाणान्तरसमधिगम्या फलसाधनैरु कर्मणां नियोजनी । तदनुवादराजु विज्ञापकः इति यदा पचना-दायुक्तम्, यदा स्वर्गादावपि, एतज्जान् नियोगस्य अधि-कारविषयानुवचमानेन भिन्नस्य सर्वत्र नियोजकत्वं नास्ति । तेन तत्रापि सापेक्षत्वं सर्वत्र सापेक्ष शब्द-इत्युक्तं भवति) । अतो यत्र प्रमाणान्तरमस्ति भवतु तत्र सफलम्, यत्र नास्ति तत्र मा भूत् । तस्मात् तदु उचं

शब्दस्य न प्रमाणमिति । (भवतु तत्र तथात्वं सापेक्ष-त्वम्, न पुनः प्रामाण्यम्, अनुवादकत्वात् । यत्र नास्ति प्रमाणान्तरं तत्र तथात्वमपि मा भूत्, कृत एव प्रामाण्यम् । अत्र च मूल्युक्तिः पारतन्त्र्यदर्शनात् सापे-क्षत्वमिति । विद्यमानोपलम्भमनता तु सापेक्षत्वे एव अभ्युच्चयुक्तिः इति स्वर्गकामादिनारेऽपि सापेक्षत्वात् अप्रामाण्यमिति सितम्) ।

दृष्टविरुद्धं च किञ्चित् वैदिक वचनम् । पात्र चयनं विवाहाह ' स एव यशसुवी यजमानोऽह्ना स्वर्गो लोके याति ' इति प्रत्यक्षं शरीर म्यपदिशति । न च तत् स्वर्गो याति इति । प्रत्यक्षं हि तदहते । न चैव याति इति विधिवाच्यः । एवंवातीयक च प्रमाणविरुद्धमप्रामाण्यम् (इति भाष्यम्, पाठमेदः निवाचितम्) । कथं पुनरिदं प्रमाणविरुद्धम् । अर्थसाधेऽयम् । अर्थवादेषु च धर्मं प्रमाणविरोधाः गुणवादेन न्यायकताः । अथाव-मभिप्रायः, ' नारायि अर्थवादा न्यायकताः ' इति । शालिशभापितमेतत् । नहि उक्तस्य उच्यमानस्य वा न्यवसितस्य आशेषो युक्तः, अन्यत्र विरोधाभिपानात् । उक्तोच्यमानताविरोधे विरुद्धमात्रे सर्वमनवशितं स्यात् । तस्मात् सितः सितत्वमेव वक्तव्यमवगम्यताम् । किञ्च अत्र उपन्यस्तस्य परिहृतस्य तत्र (अपेक्षावाधिरुद्धे) पुनरुच्यमानसो न घटते प्रचक्षुविरोधात् इति । (समाधानमाह—) उच्यते । भित्ति एवाथैकदानां गुणवादेन न्याययाने इदं वचनमाधित्यते । अत्र हि तदुक्ता गुणवादेन न समवति । गुणवादा हि प्रमाणान्तरप्रतिवर्तित्वेन उपवाक्यते । अत्र च प्रमाणान्तरप्रतिवर्तित्वेन शरीरे एव । न शरीरप्रतिवर्तित्वेन विधिपुत्रमाभेदे । तस्य ' एव ' इति स्वर्गदृष्टम्, ' याति ' इत्यनेन विरुद्धम्, यजमानं सन्त शरीरस्य । तस्मात् विधितः (विधालोचनका) अर्थवादतश्च अप्रमा-ण्यता अवसीयते । किञ्च विधौ हि यति नियोगो-ऽस्ति तावत् स्वात्मन्यवहा जायते । अर्थवादे तद्वि नास्ति इति प्रकृत्यति (भाष्यम्) ' न चैव यातीति विधिवाच्यः ' इति (विधिवादे हि नियोगस्य यजमान-न्तरशरीरत्वत्वात् स्वात्मन्यवहा न्यायः । अर्थवादे तु

सु. घ. १७. * चोदना । 'प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा वा शब्दध्वनयेन धीः । सा चोदनेति सामान्यं लक्षणं हृदये स्थितम् ॥' श्लोवा. १।१।२।२।२०-२११. * चोदना यद्यपि कार्यमर्थे प्रतिपादयति, तथापि पौरुषेयी चोदना प्राप्नोति, वचनस्य स्वात्मव्यदर्शनात् ततश्च प्रत्ययान्तर-सापेक्षत्वात् अप्रामाण्यमापद्यते (इति चेत्) । यदि चोदना कार्यमर्थे प्रतिपादयति तदा न पौरुषेयी । पुरुषा हि प्रमाणान्तरप्रतीतार्थप्रतिपादनाय वाक्यं प्रयुङ्गते । न च कार्यं प्रमाणान्तरप्रमेयम् । तेन तदप्रतिपादकस्य न पौरुषेयत्वम् । अतः अदृष्टमपि स्वात्मन्व्यं कल्प्यते कार्य-प्रतीतिवलेन । नैत्यवन्दनादिषु तु पौरुषेयत्वेन स्मरणम् । तेन अनपेक्षत्वं चोदनायाः । ऋजु. घ. २३.

ॐ चोदना वा गुणानां० इत्यनेन न्यायेन (१।१।३।६) अनेकार्थोपादानलक्षणमपि गुणात् कर्मान्तरविधिसिद्धिः (यदि रथतरङ्गमा सोमः स्यात् इत्यादौ) । सु. घ. ८८९, * 'चोदना वा गुणानां गुणवत् इत्यादौ' । सु. घ. ८८९, * 'चोदना वा गुणानां गुणवत् शास्त्रात्' इत्यनेन न्यायेन निष्कादिकाक्येः (विष्णु-रुपाद्युपद्रव्यः इत्यादिभिः) यागविद्यावपि अ-तरङ्ग-वाक्येन कर्मान्तरविधानावपि । घ. ७५२. * चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्त एवमं स्पष्टहितं विमृष्टम् इत्येवं-जातीयकमर्थे शक्तोत्पन्नगमपितुं नाम्यत् किञ्च, नेद्विच (वा) आ. १।१।२।२ घ. १३, * यत्र भूयांशो गुणाः समाम्नाताः तत्र क्रियार्था चोदना इति गम्यते । ३।३। ३।१०, * चोदनाः न पौरुषेय्य. इति सिद्धान्तः । १।१। ८।१७-२२. * चोदनायाः प्रामाण्यम् । न तावदुप-लक्षणकारणान्तर शक्यानुमानं परिगणितप्रमाणसामग्री-भूतिरिक्तरूप अप्रामाण्यश्चात् । उपदेशास्तु न्यामोहादपि उपपद्यते । अस्ति न्यामोदे वैदादपि उपपद्यते । अतः प्रमाणान्तरस्य अनपेक्षणात् न तद्विपर्ययेण अप्रामाण्यं चोदनायाः । स्वतश्चार्थप्रतिपादकतया अर्थसंस्पर्शिता । ऋजु. घ. २४.

ॐ चोदनायां फलाश्रुतेः कर्ममात्रं विधीयते, न ह्यशब्दं प्रतीयते । ४।३।५।१० ॥

'तस्मात् पितृभ्यः पूर्वेषुः करोति' इति श्रूयते, 'यः शत्रूयानुरते, य विश्वजिताऽतिचरनेन सर्वेषु

स्तोमेन सर्वेषु देवदक्षिणेन यजेत' इति च । इदं पितृकर्म विश्वजितायो वा किं निष्फलं कर्ममात्रम्, उत सफलमिति संशये पूर्वपक्षमाह । अस्या चोदनाया विधिवान्क्ये फलाश्रुतेः फलस्य अभवणात् कर्ममात्रं निष्फलमेव कर्म विधीयते । नहि अशब्दं शब्देन अप्रतिपादितं फलं प्रतीयते प्रत्येतुमर्हति । तस्मात् फलाश्रवणात् पितृकर्म विश्वजिच्च निष्फलः सद्येव विधीयते ।

अपिवाऽऽम्नानसामर्थ्याच्चोदनाऽर्थेन गम्येता- र्यानां ह्यर्थपरत्वेन यच्चनानि प्रतीयन्तेऽर्थेनो ह्यसमर्थानामानन्तयेऽप्यसंबन्धरतस्माच्छ्रूये कदेशः

सः । ११ ॥

पूर्वपक्ष निरपिदुः अपिवा-शब्दः । न तत् कर्म निष्फलम् । तत्र कर्मणि फलस्य चोदना, करोति यजेत इति अर्थेन कर्तव्यतावचनेन गम्यते । आम्नानसाम- र्थ्यात् । आम्नान्यते इति आम्नानं विधियुक्ता भावना । आम्नानसामर्थ्यात् विधिभावनासामर्थ्यात् फलचोदना गम्यते । ननु फलश्रावकः शब्दोऽत्र नास्ति । सत्यम् । परन्तु लोके धृतानामर्थानाम् अर्थपरत्वेन उपपत्तिफलत्वेन कारणेन वचनानि स्पष्टहिताभ्यापि अस्याहारुदिभिः संबन्धीनि प्रतीयन्ते । अन्यथा तु अर्थतः यानि असमर्थानि पदार्थं बोधयितुम्, तेषामर्थतः असमर्थानाम् आनन्तये- ऽपि सति असंबन्धः न संबन्धः नान्यथो भवति । 'देवदक्षस्य नार्या रात्र. पुरुषः' इत्यत्र नार्यापदस्य राष्ट्रः इति पदेन आनन्तये सत्यमि न ययोः संबन्धः कश्चित् । तस्मात् सः दूरस्तोऽपि फलबोधकः शब्दः, श्रूयेकदेशः अतस्य वाक्यस्य दूरदेशः इति श्रूयेयम् । अर्थतः संबद्धस्य दूरत्वस्यापि अन्ययो शतुं शक्यते अन्यवद्विद्वत्स्यापि च अर्थतः असंबद्धस्य अन्वयो शतुं न शक्यते । प्रवृत्ते 'पितृभ्यः पूर्वेषुः करोति' इत्यादावपि दूरत्वेन फलपदेन अन्वये सति कर्मणः उपपन्ना विध्यति ।

वाक्यार्थेश्च गुणार्थवत् । ११ ॥

श्रुतिद्वान्ती एव आह । यशब्दः शङ्कानिराकरणः द्र- शब्दस्य स्वाने निविशमानः । गुणार्थवत् वाक्यार्थं सं- यति । यथा 'इन्द्राय रात्रे सूरसः' इति वाक्यस्य स्वतः आप्वातपूर्वस्यापि 'अथ आत्मन्मते' इति वाक्यान्तरात्पे

साध्यसाधनसिद्धयपेक्षा अवधीयते (प्रवृत्तिर्दशनेन लिहादीनां कार्याधीप्रतिपादकत्वं तावत् अवगम्यते लोके । तथा म्युपसास्ते स्वाप्राप्तिमाने न प्रमाणान्तरमेपेक्षते । अतो यद्यपि वक्ता प्रमाणान्तरप्रतीतामेव कार्यतो विवक्षति, तथापि शब्दः स्वसामर्थ्येनैव तां प्रतिपादयति । तेन वेदेऽपि न साध्यसाधनावगमपूर्वकः व्यर्थोऽपिधीयते । दर्शितं च भाष्ये— आचार्यचोदितः करोमि इति हि दृश्यते मानेनास्य सिद्धिरिति । एतदुक्तं भवति, यतः प्रतिपत्ता कार्यमेव प्रतिपद्य अनुतिष्ठति, न पुनः साध्यसाधनमायम् । अतः कुत्रापि व्यापृष्टः ' आचार्यचोदितः करोमि ' इति न्यय-दिरयति, न साध्यसाधनभावावगमम् । यदि वीरुपेदेऽपि वाक्ये प्रतिपत्ता निरपेक्षालमेव कार्यं युष्यते, तदा निमित्ति पुरुषापेक्षा संकल्पस्य निराक्रियते । भवतु वीरु-पेयाः संकल्पः, वेदाश्च वीरुपेयाः । तथापि निरपेक्षार्थ-प्रतिपादकतया प्रामाण्यं भविष्यति । अत्रोत्तरम्—) कारणदोषं भावनानिराकरणाय निराक्रियते । (न पुन-साधनसंविचो । अस्माप्यः— यदि वीरुपेखं न निरा-क्रियते तदा तद्यथाऽपि कार्यं प्रतीतिः कारणदोषात् सिष्या स्यात् । प्रामाण्यप्रतीतिं हि स्वयमर्थं पुरुषः परमं प्रति-पादयति । तत्र च वीरुपेखस्य घचनस्य, कार्यस्य कारण-मुपावकता । यदि च वेदानां वीरुपेखता स्यात् तदा प्रमाणान्तरेण वेदायं प्रतीत्य पुरुषेण तदपेक्षा कार्यः । न च प्रमाणान्तरमस्ति इति कारणदोषसमुपपन्नाऽपि प्रतीतिः सिष्या स्यात् ' चैवं वन्दते स्वर्गकामः ' । संघाय भक्तं दद्यात् स्वर्गकामः ' इति । एवमर्थं निराक्रियते) तस्मात् स्वातन्त्र्यं निरोगस्य ह्यनेन विवेकः प्रदर्श्यते । पुरुषं हि निरुपानः साध्यसिद्धिम् अवगमयति इति यद्ये प्रति-पादयिष्यति ।

किमेवं सति अनन्तरानुपपत्तिर्निरस्ता भावि । वादं निरस्ता । नहि अस्मिन् वक्षे किपाद्यकतिरूपणा साध्यसिद्धिः, किं तर्हि निरोगार्थवदात् । अतश्च अस्मात् अस्य सिद्धिः इत्येतापदेव गम्यते, जानन्तरं स्पष्टदितं येति । तच्च अनपेक्ष्यं वान्तः प्रतिपादितम् । (यदि किपाद्यकतिरूपणा साध्यसिद्धिः, तदा अनन्तरमेव वक्षेन मतिव्यपत्तिरिति साध्यार्थः स्यात् । न च अस्मिन्

मौ. श्ले. २१८.

पक्षे— स्वातन्त्र्येण कार्याभिधानपक्षे— यस्मादिषं क्रियाफलं साधयितुं शक्नोति, तस्मात् कार्यात् फलसिद्धिः इत्येवं क्रियाद्यकं निरूप्य साध्यसिद्धिः । किं तर्हि, यस्मात् कामी कार्यं बोध्यते तस्मात् कार्यं फलमिति । न च क्षणममुरां क्रियां नियतदेहान्तरभोग्यत्वगोपाधनाद्यकता स्वर्गकामः कार्यतया बोध्यमममम् इत्यपूर्वं कालान्तरसायि फलसिद्धिः समर्थे लिहादयः कार्यतया बोधयन्ति, इति तस्य स्वास्तुतया कालान्तरेऽपि फलसाधनत्वाविरोधः । यस्मात् प्रामाण्यापादकम् अनेनेदं सिष्यति इत्येतदर्थानपेक्षत्वम्, तच्च यन्ततः साधितम् अपौरुषेयत्वप्रतिपादनेन) । पृ. १५६-१६०

' न चैव विधिवाच्यः ' इत्यपि प्रत्युक्तम् । ननु च ' स एषः ' इत्युपकार्यम् । ' स्वर्गं लोके याति ' इति कथम् ? अधिभूतकामसिद्धेः सिद्धम् । (एतदपि सिद्धम्, यस्मात् अधिभूतस्य कामः स्वर्गादिः सिष्यति इति स्थापितम्) यदुक्तम् ' अहंकारपरायणी अनात्मनि आत्माप्रामाण्ये ' इति मूढितकथायाणामेव एतत् कथ-नीयम्, न फर्मवर्तिनाम् इत्युपरम्यते । आह च भग-वान् दैवापनः ' न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मवर्तिनाम् ' (गीता ३:२६) इति रहस्याधिकारे । तस्मात् विवृत-मम भाष्यकारेण भगवता यवगान्तरेऽपि वीरुपे-नात् इति । इहृती. पृ. १८० । (श्लोकवार्तिकार्थस्य भाष्ये एव स्पष्टत्वात् श्लोकवार्तिकं नाम वृष्यत् संश्रुते) ।

● चित्रिणी यत्रिणी इत्यादयः इष्टकाः अत्रकरणे समान्ताताः । तासामपि व्यग्यर्थत्वात् अत्राप्यत्वम् अङ्गुल्यं भस्मसंयोगः इति इष्टकाधर्माः कर्तव्याः, प्रकरणत्वात् वाक्यस्य यत्नत्वात् । भा. ३।६।१२।१५, ● चित्रिणी यत्रिणी भूतेष्टकाः इत्यादय इष्टकाः अविद्येया न तु चित्तदोषः । तेन ताः सकृदुपपत्त्याः, न तु प्रतिपत्ति । ५।१।६।१५-१६. ● चित्रिण्यादीनां माह्वानिदिशान्निष्ठानां मध्यमविलसुपपानम्, नोच-मायां पञ्चम्याम् । वि. ५।१।१०. ● यिकिष्णादीनां श्लोकंश्रुतः पूर्वं मध्यमविलो तत्रपानम् । ५।१।८.

● चिनोतिषाक्यार्थः तत्रपञ्चम्यायात् अति-शब्दस्य गुणविधितानुपपत्तेः दाननामनापलायन् अति-

चननं तत्' इति अन्वयार्थदर्शने तन्मभेदं दर्शयति । साङ्गोर्द्धे फलसंक्रयः, तेन साङ्गयोः प्रधानयोः पौर्वापर्यं ज्ञायते । तस्मात् राजसूये प्रथमदक्षिणापुक्तानाम् आमा वैष्णवादीनां भेदेन अङ्गानुष्ठानमिति सिद्धान्तः । के.

● चोदनागतं यत्, तदन्तरङ्गं भवति, बहिरङ्गमित-
रत् । भा. ८।२।६।३१, ● चोदनागतं लिङ्गं प्रापकम्,
मन्वगतं प्राप्तस्य चोतकम् । ८।२।११६।३१, ● चोदना-
निमित्तं धर्मस्य शानम् इत्युक्तमस्माभिः (चोदनासूत्रे) ।
१।१।३।३. ● चोदनायाथात्म्यम् । एकपुरुषपाठस्य
अविश्रममशीयत्वेन चोदनायाथान्यनिश्चायकाभावोपात्तौ
पारपर्याविच्छेदेनैव निश्चायकत्वम् अङ्गीकार्यम् । अनादि-
त्याद्य अनवस्थादोषाभावः । सु. ट. १२३.

● चोदनालक्षणं कर्तव्यतया उपदिश्यते । यच्च
कर्तव्यतया उपदिश्यते न तदनर्थः । कर्तव्यताऽवगमादेव
अगमैवनिवृत्तेः । ऋजु. ट. २८.

● चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः (१.१।२।२) । अनेन
सूत्रेण धर्मस्वरूपं तदप्रमाणं चोच्यते । (तत्र सामान्यतो
धर्मं वेदः प्रमाणम् । विशेषतश्च विषय- अर्थवादाः
मन्त्राः नामधेयानि च प्रमाणम्) । सपि. ट. ७.
● चोदना० । धर्मं प्रमाणस्य विषेः प्रतिज्ञाऽर्थं चोदना-
सूत्रम् । तदुक्तम् 'चोदना चोपदेशश्च विशिष्टैकार्थ-
वाचिनः' इति । तत्रेदं धर्मलक्षणद्वारा सामान्यतो
धर्मस्वरूपोक्तपर्यमिति । तच्चेदमर्थद्वयं वचनन्यक्तिद्वयतः
एकेनारि सूत्रेणोच्यते । तत्र अन्यतरा शान्ती अन्यतरा
आर्या (वचनन्यक्तिः) । तत्र 'यो धर्मः' इत्युद्दिश्य
'त चोदनालक्षणः चोदनाप्रमाणकः' इति प्रमाणवचन-
न्यक्तिः । 'य. चोदनालक्षणः' इत्युद्दिश्य 'स धर्मः'
इति स्वरूपवचनन्यक्तिः । तत्र चोदनाप्रमाणकत्वस्य
परमलक्षणत्वात् निषेधेऽपि च प्रवर्तनाविपर्ययेनैव निषेधे
निवर्तनाविपर्ययेन चोदनालक्षणत्वात् अतिव्याप्तिं वार-
न्वितुम् अर्थः इति अनर्थकावन्वयमात्रोऽपि विशेषणम् ।
रवेनसागण्याङ्गवयं तत् इति भाष्ये । तस्य हि फल
दिशेति । तत्रोत्तरत्वां (वचनन्यक्तौ) वाच्यत्वेन पर्यव-
सानम् । आयाया तु द्वौ नियमौ विचक्षितौ । यो धर्मं
तत्र चोदनेव प्रमाणम् इत्येकं प्रथमशानुमानुदवाक्यादि-

व्यावृत्त्यर्थः । यो धर्मस्तत्र चोदना प्रमाणमेव इत्यपरः
नारित्कामिमतवेदाधामाण्यनिराधार्यः । इति चोदना-
सूत्रार्थः । बाल ट. ४-५.

● चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः । १।१।२।२ ॥
को धर्मो नाम इत्याकाङ्क्षाया धर्मस्य लक्षणमुच्यते ।
चोदना इति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनम्, विशिष्टाव्य-
मित्यर्थः । चोदनाया लक्ष्यते ज्ञायते य चोदनालक्षणः ।
अर्थः पुरुषस्य इत्यकार्यः । तथा च विशिष्टोचितत्वे
सति पुरुषाभ्योपयोगित्वम् इति धर्मस्य लक्षणम् । विरो-
पगानुपादाने भोजनादौ व्यतिव्याप्तिः, विरोध्यानुपादाने
परपरया अनिष्टहेतौ इत्येनादौ अभिचारकर्मणि अति-
व्याप्तिः, तदुपपन्निराधार्य पदद्वयम् । तथा च धर्मस्य
लक्षणधत्त्वात् तद्व्यञ्जनार्थं गीमारा कर्तव्या इत्यधिकरणार्थः ।
के.

● चोदना० । न च अस्मिन् सूत्रे 'धर्मं चोदनालक्षणस्य
वेदशब्दस्यैव प्रमाणम्' इति नियमकृत्वात् त्रीणापर्यस्य
प्रामाण्याङ्गीकारे च तदङ्गप्रापि. इति वाच्यम् । तत्रत्य-
चोदनालक्षणस्य 'चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वाक्यम्'
(माध्यम्) 'चोदना चोपदेशश्च विशिष्टैकार्थवाचिनः'
(श्लोका पु २११।११) इति माध्यवार्तिकस्वरसात्
विधिमात्रवचनत्वेन तस्मिन् सूत्रे ईदृशनियमाङ्गत्वात् ।
अत एव तत् सूत्रं न प्रथमाध्यायार्थप्रतिज्ञापरम्, अपितु
प्रथमपादस्युक्त्यावधिप्रामाण्यप्रतिज्ञापरमेव इति स्मृत्य-
धिकरणे वक्ष्यामः (१ पृष्ठे) । परन्तु अत्रत्यात् न्यूनमेव
किञ्चित्तन्नोक्तं नापि किमपि । नियमोऽपि तेन ईदृश
एव क्रियते । धर्मं एव प्रमाणं चोदना' इति । यद्यपि
च 'चोदनेव प्रमाणम्' इत्यपि नियमः क्रियेत, तथापि
'प्राधान्येनैव प्रमाणम्' इत्येवमत्रोद्देशः । न त्र एतावता
अन्येषां प्रामाण्यनिषेधः । कौ. १।१।४।४२ ट. ७६.

● चोदना० । सूत्रस्यैवं योजना—चोदनालक्षणं कार्यरूपः
वेदार्थः । नैन्द्रिकलक्षणः क्रियाकारकसंज्ञार्थः । तत्रार्थो
यो नि. श्लेषसफलः स धर्मः, नानर्थः इत्येनादिनिर्णयः ।
ऋजु. ट. २७. ● चोदनालक्षणः अर्थः श्लेषरश्मः । भा.
१।१।२।२ ट. १७, ● चोदनालक्षणः सम्बन्धः सप्रत्ययः ।
१।१।५।५ ट. ४२. ● चोदनालक्षणसूत्रेण कार्यं अर्थं

● चोदकाभावे प्राजापत्यन्यायाभावात् । (५।२।२) ।
 बाल. पृ. ८७. ● चोदकावगतक्रमानुरोधेन तदन्ता-
 परकर्म; तदाद्युत्कर्षश्च न्याय्यः । ज्योतिषोमे भग्रीपोमीये,
 सवनीये च पूर्वोत्तरपदाथयोः क्रम एव तदन्तावतदादित्व-
 नियामकः । सोम. ५।१।२२. ● चोदकाश्रितत्वात्
 श्रत्यर्थपाठकाण्डानां कर्त्तव्यत्वम्, प्रयोगवचनाश्रितत्वाच्च
 मुख्यप्रवृत्तिकर्मोर्दुर्बलत्वम् । टुप्. ५।१।२०।१८.
 ● चोदकप्राप्तं द्वाहकालत्वं विकृतिषु 'य ह्येषा पशुना०'
 इति वचनेन बाध्यते । वि. ५।४।७. ● चोदकमात्रस्य
 यस्य प्रत्यक्षभूतेन कार्यमनिर्वर्ण्यते, तत् तेन निवर्त्य-
 ताम् । भा. १०।२।२।६७ (६८). ● चोदकप्राव-
 स्थात् पूर्वं चाहस्त्वस्य धर्माः, ततः सारस्वतस्य ।
 व्यवहरकल्पयाम् । रत्न. ५।१।२०।१८.

● चोदकन्यापारौ । भावयेत् । किम् ? पश्यकारम् ।
 केन ? पुरोडाशयोगेन । कथम् इत्यनेन यामगतौ न्यापारः
 (अभिलषितः) । स च उपमितलक्षितप्रापणेन अमी-
 पोमीयस्य (पौर्णमासिकस्य) यो यामगतो न्यापारः, तं
 साहस्येन आकाङ्क्षति । तत्र पदेतत् अमीपोमीययाग-
 गतन्यापारविशेषनियमनम् अष्टमलक्षणसिद्धम्, तदुत्प-
 त्तिरिव उच्यतिः । तस्य च न्यापारस्य पत् इतरेण संवन्ध-
 करणम्, सा प्राप्तिः (दिनियोग इत्यर्थः) । द्वावपि
 चेदौ चोदकन्यापारौ । टुप्. २।२।१।१३.

● चोदना इति अपूर्वं द्रुमः (चोदना पुनरारम्भः
 इत्येवम्) । भा. २।१।२।५, ● चोदना इति क्रियायाः
 प्रवर्तकं वचनमाहुः । आचार्यचोदितः करोमि इति हि
 वच्यते । १।१।२।२ पृ. १२. ● चोदना । 'किमाय-
 पेक्षिते. पूर्णः समर्थः प्रत्ययो विधौ । तेन प्रवर्तक
 वाक्यं शास्त्रेऽसिधोदतोच्यते ॥' श्लोका. १।१।२।३.
 ● 'चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिनः ।' बाल.
 पृ. ४. ● चोदना च क्रियायाः अभिवाचकं वाक्यम् ।
 भा. २।१।१।१ पृ. ३७२. ● चोदना धर्मे प्रमाणयेव
 न वा इति संशये शब्दस्य सर्वत्र प्रमाणान्तरापेक्षयैर
 प्रामाण्यदर्शनात् चोदनाप्रकारशब्दस्य मूलभूतप्रमाणान्तरा-
 भावात् तस्याः अपि अत्रानाण्यात् परमो निष्पत्तयः इति
 पूर्ववत् । शब्दस्य प्रमाणान्तरनिरीक्षणत्वेन स्वतः प्रमा-

ण्यात् धर्मशोदनाप्रमाणक एव इति सिद्धान्तः ।
 वैद्यनाथी. १।१।५।५ पृ. २३.

॥ चोदना पुनरारम्भः । २।१।२।५ ॥

अपूर्वं कथमवगम्यते तदाह । चोदना इति अपूर्वं
 द्रुमः । चोदते फलार्थं कर्मणश्चोदनात् आक्षिप्यते इति ।
 अस्तीति शेषः । अपूर्वंम् अस्ति । पुनःशब्दः यतः
 इत्यर्थे इति कुतूहलम् । यतः फलार्थं कर्मणः आरम्भः
 शिष्यते । अपूर्वाभावे विधानमन्तर्गते स्यात् । तस्मात्
 फलजनकत्वेन कर्मविधानान्यथाऽनुपपत्त्या अपूर्वस्य
 सिद्धिः । अपूर्वंम् आत्मानि समवेति । अपूर्वस्य सत्यत्
 विहितव्यगुणावचारे प्रतिनिधित्वात् प्रयोगोऽनुग्रहत्यः ।
 इदं चापूर्वं कर्मजन्या शक्तिर्वा सूक्ष्मं फलमेव वा । के.

● चोदना पुनरारम्भः । यद्यप्य वृत्त्यन्तरफारैः
 आरभतेर्णवन्तात् अत्र प्रत्ययगुणात् आरम्भार्थं प्रवर्त-
 यति इति आरम्भः प्रवर्तकं वाक्यं चोदना इति चोदना-
 स्वरूपकथनार्थतया एतत्पूर्वं न्यास्यातम्, तत् प्रकृता-
 पूर्वप्रतिपत्त्युपायशब्दचिन्तानौपयिकत्वात्, चोदनास्वरूप-
 कथनार्थत्वे च अस्य सूत्रस्य चोदनासूत्रानन्तरं (१।१।२)
 कर्तव्यत्वापत्तेरनुक्तम् ।

'आरम्भः शिष्यते' इति भाष्येन आरम्भप्राति-
 पदिकात् फलोत्पादनवाचिनः 'तत्करोति तदावष्टे' (पा०
 घातुपाठे सुपादौ गणस्यभिद्धम्) इति स्मृतेः आरम्भ-
 नाच्यते इत्यस्मिन्नेव शिष्यगुणात् अत्र-प्रात्ययकत्वेन
 आरम्भं फलोत्पादनम् आचष्टे इत्यारम्भशब्दात्प्राधान्यात्
 आरम्भः चोदना, इत्यारम्भशब्दार्थो लभ्यते । सु.
 पृ. ६१३.

॥ चोदना पुनरारम्भः । २।१।२।५ ॥

कथं पुनरिदमवगम्यते ? अस्ति तावदपूर्वमिति इत्या
 न नामार्थस्य, किन्तु भावार्थस्य एषेति निरूपितम् ।
 इदानीमपूर्वमेव किमस्ति नास्तीति विचार्यते । अत्रायं
 पूर्वपक्षिणोऽसिद्धिः — न तावदपूर्वं प्रत्ययेणोपलभ्यते ।
 नाप्यनुमानेन, तद्यत्तिसद्विहितत्वात् । न च शब्देन ।
 न च लोके अपूर्वप्रतिपादकं क्रियित्वमवगम्यते ।
 अपूर्वपदं तु अनर्थनामत्रया अत्रायप्रतिपादकमेव । न
 च अपदार्थोभूतस्य वाक्यार्थवत्तद्धि । नाप्यनुमानेन,

समुदायप्रसिद्धिः । तदुक्तम् 'सन्मूलस्य प्रमाणत्वं साध्यस्यापि चरं श्रितम् । न सिद्धमप्यसन्मूलमाश्रयेणाभिदूषितम् ॥' (वा. पृ. २२४) इति । निश्च म्लेच्छप्रसिद्धार्थपरिभेदे सति द्विविधकथाद्वयविद्वान्निर्दिष्ट-मेदेन म्लेच्छमापार्थिक्यमात् सर्वेष्वेव आर्थापसिद्धयन्देषु कदा चित् वा चित् देशो केनापि म्लेच्छेन अथ शब्दः क चिदर्थे प्रयुक्त इति शङ्काया निगमादिवैयर्थ्यवद्भवः । अतो निगमादिवशेनैव पिकादिशब्दानाम् अर्थनिर्णयः इति । एवं प्राप्ते, अमिधीयते । मनेवेवं यदि आर्थमसिद्धय-विशेषेऽपि म्लेच्छप्रसिद्धिः प्रमाणं न भवेत् । तथाहि, पिकादिशब्दाद्वाप्य वेदेयु अनुष्ठेयार्थतया श्रूयन्ते । तेन नेतेया पदापन्नशब्दस्य संभवति, नापि अनर्थकत्वम् । न चेते आर्थ-भवशारे क चिदर्थविशेषे प्रसिद्धाः प्रत्यभि-शावन्ते । शावन्ते च कौकिल्यपरिविषयाः म्लेच्छप्रयोगेषु । न च शब्दार्थैर्बन्धावधारणे कश्चिन् आर्थम्लेच्छशोः विशेषोऽस्ति । यत्र पुनः आर्थैः अन्यत्र प्रयुक्तः शब्दो म्लेच्छैः अन्यत्र प्रयुज्यते, तत्र आर्थाणां शब्दार्थनिरूपणेषु अभियुक्ततायात् तद्वशेन म्लेच्छप्रसिद्धेः गौणत्वेनैव उपपत्तेः मवतु आर्थप्रसिद्धार्थस्य सुलक्षणेन बलीयत्वम् । न च अत्र म्लेच्छप्रसिद्धेः गौणत्व संभवति, सुस्पष्टमूलायां न्वतामावात् । न च निरुक्तादिवशेनैव अत्र सुस्पष्टार्थ-निरूपणमिति युक्तम् । निरुक्तवशेनापि अर्थविशेषाव-धारणासंभवात् । तथाहि, विक्रयशब्दस्य साकत् निगमवशेन अर्थविशेषरूपयत् नाल्पेव, तथा सति संदेहाभावत् । किन्तु अथयवस्तुपच्यनुकारेण ऊहनीयः अगो अर्थः । तत्र विवर्ति पाति पचति इत्यनेकधानुशाधारणत्वात् अथयव-शब्दस्य निरुक्तवशेनापि नार्थविशेषावधारणम् । अतो निरुक्तप्रसिद्धिरपि न म्लेच्छप्रसिद्धिविशेषिणी, किन्तु कौकिल्य-विशेषिणी पाति पचति इ मेव म्लेच्छप्रसिद्धयनुशा-रेनैवेति । यत्र पुनः अभिव्यक्तमात्राऽपि म्लेच्छप्रसिद्धिरपि शोषणम् 'व्यापत्वा' इत्यादिपदेषु, तत्र निरुक्तादीनामेव निर्णावकत्वम् । तदुक्तम् 'यद्य च्चाभिव्यक्तमात्राऽपि प्रसिद्धिने अभिव्ययति । कामं प्रदर्शितद्वारा तत्र कल्पनाऽऽभिव्यस्यते ॥ विशिष्टा बहुरूपा च सा संदेहमशायिनी । अनन्योपायवतामात्रे क चिदेव

प्रतीक्यते ॥' इति (वा. पृ. २२८) । या तु अभियुक्तैः अभिव्यक्तमात्राऽपि अनुपलब्धार्थान्तरप्रसिद्धिः, सा कदा चित् क चिदेशो समसि इति शङ्क्यमाना भूयस्य अशि-संदेहेऽपि साधारणी इत्युपेक्षणीयेवेति । न च एवं सति प्रसिद्धार्थपदयोचरस्य निरुक्तस्य वैयर्थ्यमिति वक्तव्यम् । 'पदद्वयो वेदोऽप्येतयः' इति विधिबलात् सर्वेषैव निगम-निरुक्तव्याकरणवशोचितपदार्थस्यैव अनुष्ठितस्य पणपूर्व-साधनत्वान्युपगमात् । तदुक्तम् 'न चार्थप्रत्ययानर्हं निरुक्ताद्यप्यनर्थकम् । पदद्वयपेत् विद्वानपूर्वकर्मक्रिया-फलत्वात् ॥' (वा. पृ. २२८) । अतो म्लेच्छप्रसिद्धानामपि पिकादिपदानां मह्यं धुतमेवेति । प्रयोजनम्-पूर्वपक्षे अभिव्यक्त, सिद्धान्ते कौकिल्येव उपादानमिति । सूत्रं तु-म्लेच्छप्रसिद्धमपि वेदे चोदितं प्रतीयेत प्रमाणेन विशेषमाभावात् इति । चौता.

ॐ चोदितं तु प्रतीयेताविरोधात् प्रमाणेन । १११५१० ॥

विक-नेम-वत-तामरलक्षणात् आर्थाः न कश्चि-क्षिदर्थे प्रयुज्यते । तत्र विचारः । अशिष्टैः म्लेच्छैः चोदितम् उक्त विकनेमादिशब्दानामर्थत्वात् प्रतीयेत । प्रमाणेन धृतिसम्पत्तिवशाच्चरेण अस्तिपत्वात् विशेषा-मावात् । तस्मात् म्लेच्छप्रसिद्धया विकः कौकिल्य, नेमः अर्थम्, तामरत्वं यद्वनम्, वत इति परिमाणञ्च शतन्विडं दाहमर्थं पायम् । इति श्रुतम् । के.

० इत्येव अन्यजननदकाशितानामपि उपायत्वात् सन्द-भ्यशरि प्रमाणभावः इत्युक्तम् 'चोदितं तु प्रतीयेत ०' इति । वा. २११२१२ पृ. ५८६.

ॐ चोदिते तु परार्थत्वाद् विधिपदविकारः स्यात् ॥ ११११४४० ॥

दशपूर्णमासयो 'इतोर्हृतेडोनूत्वा' इत्यादी इडा-निगदे 'रेया अर्थेपय उग्रहूता उग्रहूता मनुष्य य इम पशमवान्, ये च यशरति पर्यन्' इत्याम्नावते । तत्र यशरीशब्दः बहुवचनान्तं कर्मणि ऊहितयो न वा, पि समनेतामिषापी यशरीशब्दः, न वा इति विचारं सिद्धा तमाह । तदुक्तं चान्यत्राह 'शूरोऽप्यु यशरी-शब्दे वैलक्षण्यम् । चोदिते पठिते यशरिपशब्दे परार्थ-

विदितपूर्वः । तदनन्तरं च कथं लक्षणेति । मैत्रम् । प्रामाणिकानाम् उत्तरकालमयं विवेकः, इतरेषां तु अपभ्रंशादिवत् । न च लिङ्गशब्दातिरिक्तप्रागम् अपूर्वमवगम्यते । क्रिया तु प्रनामान्तरावस्येति शेषं लक्षणाविषयः, मापुर्दम् । संवत्स्रश्च यद्यपि लौकिकभोजनादिक्रियया घटसाक्षादपूर्वस्य नास्ति, तथापि यागादिक्रिया तावत् अपूर्वसंज्ञा, तद्वत् च क्रियात्वं भोजनादिक्रियास्वयि आस्तीति परस्परसंज्ञात् लक्षणोपपत्तिरिति । ननु काम्यस्वर्गविशिष्टः पुरुषो न्यवहितोपायतया क्रिया विहाय अव्यवहितोपायमूर्ध्वरूपं कार्यं प्रवृत्तिहेतुतया लिङ्गमिषेयं चेन्मन्यते, एवं तर्हि श्लोकायतैव प्रवृत्तिहेतुरस्तु लिङ्गमिषेया च, किमानुषङ्गिककार्यावगमनेनेति । उच्यते । कस्य श्लोकायता प्रवृत्तिहेतुः, लिङ्गमिषेयता च भवदग्निमता । न तावत् यागस्य, नापि कृतेः, न द्रव्योपि, न्यवहितत्वेन अव्यवहितकाम्योपायत्वाभावात् । अव्यवहितकाम्योपायस्यैव कार्यत्वेन लिङ्गमिषेयत्वस्वीकारात् । अथ अव्यवधानात् अपूर्वस्यैव, तदनुक्तम् । परमतेऽपि विधितः पूर्वम् अपूर्वस्य अनन्तरत्वात् । लिङ्गलिङ्गशब्देनैव अपूर्वमभिधातयं तद्वत्तदोपायत्वं च । असन्मते तु अपूर्वमात्रमेव कार्यरूपेण अभिधीयते इति महानर्थं विशेषः । अतः शब्दाभिषेयमेव अपूर्वमिति ।

(प्रभाकरमहालक्षणम्) अत्रोच्यते । यदेवैवं यदि भुवत्तिरिहमहानलक्षणत्वात्परम्परारिहासो न भवेत् । तथाहि, यत्तावदुक्तं स्तनयानादिप्रभृति सकलमप्यहारेणैव कार्यावगतिः प्रवृत्तिमित्तं स्वसंताने समधिगतमिति । तदनुक्तम्, न्यभिचारात् । इतिगन्धं हि कार्यमित्यवगवं लोके, ह्यनन्तरम् उच्यतेमहर्षेण लोके विषमक्षणकण्टकमर्दनादिष्वपि अवशिष्टम् । नहि विषमक्षणे कण्टकमर्दने वा कृत्वा नन्तरोत्पत्त्यर्थं न संभवति । न च तस्य स्वसंताने प्रवृत्तिहेतुत्वम् अनवगतम् । अथ अनिष्टोपायतया न तत्र प्रवृत्तिः, एतं तर्हि तदागमन्यायेन श्लोकायतैव प्रवृत्तिहेतुः, किं कार्यणेति ।

यद्यपि केनाप्युक्तं न ह्यनन्तरोत्पत्त्यर्थं कार्यं नम्, किन्तु इतिप्रयोजनने सति कृत्वा नन्तरोत्पत्त्यर्थम् । प्रयोजनं च तदेवोच्यते, पदव्यवहितकण्टककारणम् ।

न च श्लोकायतैव परमवगता सती इच्छाम्रसकारणम्, किन्तु इष्टतदुपायानिष्टपरिहारतदुपायानां चतुर्थासिद्ध इच्छाम्रसहेतुत्वम् । सकलकार्यस्यैव च अनियतकारणत्वात्संभवात् एतच्चतुष्टयानुगतमेव इच्छोपत्तिकारणं यक्तव्यम्, चतुर्ध्वन्यतमत्वमेव.....एतदेव वा कृतिप्रयोजनत्वम् । नहि विषमक्षणे कण्टकमर्दने वा एवम्भूतकृतिप्रयोजनत्वे सति कृत्वा नन्तरोत्पत्त्यर्थं नमस्ति इति न तेन न्यभिचार इति । तदेतदर्थं शून्यं भ्रामकमेव परं वचनम् । नहि श्लोकायतिरिक्ता अस्या कोटिः समरित्त, अनिष्टपरिहारस्यापि इष्टत्वात् अनिष्टपरिहारोपायस्यापि श्लोकायत्वात् । तत्र च इच्छाम्रसहेतुत्वं स्वभावकुन्दत्वात् इति इष्टस्य परम्, न तु श्लोकायस्य, अदिव्यत्वेन स्वतो दुःखहेतुतया इच्छोत्पादकत्वात्संभवात् । किन्तु कृत्वा न स्वगतामिच्छाम्रुपाय श्लोकायतया तथापि इच्छाम्रुत्पादयति । एतच्च लिङ्गाधिकरणेण एव (२।१।२।२) प्रवृत्तितम् । तेन साधनस्य इच्छाजनकत्वात् प्रयोजनत्वम् । अतः कथं कृतिप्रयोजनत्वविशेषितमपि कार्यत्वं प्रवृत्तिजनकमिति । अथ तन्मा भवतु श्लोकायस्य इच्छाजनकत्वम्, इच्छाविषयत्वं तावदस्ति । न च विषमक्षणकण्टकमर्दनयोः इच्छाविषयत्वमस्ति । तेन इच्छाविषयत्वविशेषितमेव कार्यं प्रवृत्तिहेतुमैविष्यतीति । तदप्यनुक्तम् । साधनस्य हि इच्छाविषयत्वं फलजन्यमित्युक्तम् । तच्च फलसाधनत्वावगमाधीनमेव इति तदेव प्रवृत्तिमित्तम् । तेन इच्छाकारेण श्लोकायत्वात् एव प्रवृत्तिहेतुत्वं लोकेऽपि इति कार्यस्य प्रवृत्तिहेतुत्वे भुवत्तिरिहः एवेति । भवतु वा लोके कार्यस्य प्रवृत्तिहेतुत्वम्, तथापि वेदे अपूर्वत्वात्प्रतीतिरिति तु कुतः ? तथाहि, विद्वान् लिङ्गमिषेयं प्रवृत्तिमित्तं कार्यशब्देनास्मिन्तम् ? किं ह्युदरेण्यं प्रधानं परम्परया कृतिसाध्यम्, अथ साध्यदेव अन्वोद्देशप्रवृत्तित्वुपायम् ? अत्र न तावत् पूर्वः, तथात्वे पत्रस्यैव कार्यत्वात् । नहि कृत्वा नन्तरोत्पत्त्यर्थं प्रधान परम्परया वृत्तिसाध्यं क्वातिरिक्त लोके दृश्यम् । नापि द्वितीयः, तथात्वे च घाल्यस्यैव कार्यत्वात् । नहि साध्योद्देशप्रवृत्तित्वुत्पाद्य फलवर्थातिरिक्त लोके समधिगतम् । अत्र तु एतदुभयस्याभारत् कुतः कार्यम् ? अत्रोक्तम् अप्यतिरिक्तसाध्यो-

यीयाद्युपलक्षणम् इति बहुवचनोपपत्तिः । कु. २।३।५।
 * अर्धवाद्यतद्दृष्टवस्तु विष्णुशरणे छत्रिन्यायेन पृथा-
 धृतलक्षकः इति पूर्वपक्षः । १।५।११२०. * आमिक्षायामे
 विश्लेषां देवानामिज्यमानतया तद्वहचरितार्यानां सर्वेषां
 छत्रिन्यायेन वैश्वदेवावम् । वि. १।५।११. * उभयो-
 भोक्तृत्वमेकत्र (कर्तं पिबन्तौ इत्यत्र), एकस्य भोक्तृत्व-
 मन्यस्य चामोक्तृत्वमन्यत्र (द्वा सुपर्णा इत्यत्र), इति
 विधामेदमुक्त्या छत्रिन्यायेन अविरोधात् जीवोपादानस्य
 तादात्म्यप्रतिपादनाधीनाद्यै रूपाभेदाद् विधेयमुक्तम्, तत्र
 छत्रिन्यायादिभिरर्थकत्वस्य ' गुहा प्रविष्टो ' इत्यत्र सिद्ध-
 त्वात् । श्रीकर. ३।३।१५ ब्रह्म. * एकस्तत्र कर्मफलं
 पिबति भुङ्क्ते नेतरः, तथापि पातृष्टयत्वात् पिबन्तौ
 इत्युच्यते छत्रिन्यायेन । कठोप. ग्रामि. ३।१.
 * चातुर्मास्येषु ' वैश्वदेवेन यजेत ' इत्युक्ते आग्नेयादि-
 यागसमुदायस्य ग्रहणम् इत्युक्ते न चाग्नेयादियागसमुदायस्य
 कथं वैश्वदेवशब्दे नामधेयं स्यात्, आमिक्षायामामानस्य
 विश्वदेवदेवमवात् इति वाच्यम् । छत्रिन्यायेन वैश्व-
 देवावैश्वदेवेषु लक्षणया तदुपपत्तेः । कु. १।५।१११५.
 * ज्योतिष्टोमे च छत्रिन्यायेन पृथग्छन्दस्योपात् लक्षणा
 धादशानि पृथानि इति (ज्योतिष्टोमे एकमेव
 पञ्चतः पृथग्) । या. ७।३।३।७. * पर-
 पाक्ये (ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत) यज्ञिः मृत-
 सर्वेषां चोर्णलक्षकः ज्योतिष्टोमस्य च छत्रिन्यायेन रुद-
 नमधेयमिति प्रतेः । भाट्ट. २।२।११.

* छन्दः वेदाग्रमेकम् । इदं पीठेयमग्नि (स जपति
 विद्वलनामः, वैश्वले त्रिष्टुभ् इति तपोक्त्यात् ।)
 अग्निच्छत्रात्पर्येणानुवर्तन्तं वेदमूलकत्वाद्य भगवान् ।
 वि. १।३।१. * छन्दसा समानास्वेषु त्रियुषु कस्यु ग्रानं
 ज्योतिष्टोमे । मा. १।५।१११-१२. * छन्दसां वैदिक-
 याक्यपरिमाणज्ञानज्ञाया वेदोपकारकत्वम् । मणि. १. ५.
 * छन्दसि तु यथादृश्यं (वाचन्यात्पर्यय सूत्रम् । य-
 द्यं न प्रगाथमनुपगतत्वं छन्दसि, न द्यं नमग्नि-
 प्रविष्टयम् । म.) एतन्. १।३।५।१५

ॐ छन्दसि यथेष्टं पदानामन्ययो वर्णनीयः इति
 न्यायात् भ्रुवेर्यस्य (च) विचारो युक्तः । श्रीकर.
 ३।३।२८ ब्रह्म.

ॐ छन्दश्च देवतावत् । ३।२।१८।४२ ॥
 ज्योतिष्टोमे सोमस्योपमशमन्ये ' गायत्रच्छन्दसः ' इति
 सोमविशेषणं भुतम् । गायत्रमेव छन्दो यस्य स्तोत्रशब्दादौ
 इति बहुव्रीहिः । किमयं भक्षमन्त्रः केवलगायत्रीछन्दस्यै
 प्रदाने भवति, किंवा छन्दोऽन्तरसहितगायत्रीछन्दस्यैऽपि
 प्रदाने इति विचारे पूर्वपक्षमाह । छन्दश्च ' गायत्रच्छन्दसः '
 इत्यादि पदमपि यत्र स्तोत्रशब्दादौ केवलगायत्रीछन्दस्यै
 एव गच्छः, तमेव यामे उच्यते मृद्वस्यतिउपादौ ।
 देवतावत्, यथा केवलेश्वरदेवताके एव यामे इन्द्रपीठस्य
 इति पदं समन्वेति, मान्यदेवताशब्दित्त्वेन्द्रदेवताके
 ऐन्द्रागदौ, तत्र ।

सर्वेषु धा भावादेकच्छन्दसः । ४३ ॥
 सिद्धान्तमाह । साधनः पर्यं स्यात्सर्ववति । सर्वेषु
 छन्दोऽन्तरसहितगायत्रच्छन्दस्यै चरि यामेषु ज्योतिष्टोमादौ
 मशमन्ये ' गायत्रच्छन्दसः ' ' त्रियुषुच्छन्दसः ' इत्यादि
 पदं प्रवर्तते । एकच्छन्दसः एकमात्रच्छन्दसकस्य क्रतोः
 अभावात् । ब्रह्मस्यतिष्ठेऽपि सवनमुक्तौरे ऋगन्तरस्य
 पठितत्वात् । ' गायत्रमेतद्ब्रह्मवति ' इति तु भूयना
 प्रयोगः । तस्मात् सर्वत्र प्रातःउपनीये भयो गायत्रच्छन्दसः
 इति पदम्, माध्वरिने त्रियुषुच्छन्दसः इति पदं प्रयोग-
 म्यमेव । के.

* छन्दश्च देवतावत् । यथा अन्यस्यदितेन्द्रदेवस्य-
 कर्मणि मशमन्ये न लिङ्गेन त्रियुषुगते, तथा अन्य-
 स्यदितया गायत्रच्छन्दसकस्येऽपि इति प्रयोगाद्येनगू-
 ष्याख्या । सु. १. ११६२.

* छन्दःप्रतिषेधस्तु सर्वगामित्यात् । १।५।११।
 १५ ॥ यागपदं गाम्यात्तदाय यगोपकारित्वत् ऐत्र-
 प्रदानमात्रस्येऽपि च यागोपकारित्वोत्पत्तेः प्रदानानां
 येरात् लोपकत्वमश्वरेरिव कर्मस्येऽपि महीतिहृदि-
 न्योपरातिउक्तानिउत्पत्ते येन सर्वगामि क्व इति सूत्र-
 यदस्य सर्वगाम्यकामित्यात् लोपस्य तद्वर्तनां च
 इत्यर्थः । (इदानीमपिद्वयस्य सूत्रम्) । सु. १. ११५.

अन्यथाऽपि उपपत्तिः, अन्यथैवोपपत्तिः इति दूषण-
द्रव्यम् । तेन अनुमानदूषण विशेषविरोधम् अभिदधतः
अर्थापत्तिदूषणापरिज्ञानमेव आभूतः प्रकटितमिति ।

यद्युक्तम्, कार्यकारणयो अयोग्यत्वात् सर्वत्र पूर्व-
भाविनः एव कारणत्वम्, तेन यथा अनन्तरपूर्वभाविनः
तथा अर्थापत्त्या क्वचित् चिरपूर्वभाविनोऽपि यागस्य
भविष्यतीति । तदुक्तम् । कारणत्वं हि कार्योत्पत्ति-
शक्त्योत्पत्तित्वम् । न च अतीतस्य शक्त्योत्पत्तिं संभवति ।
कथं तर्हि पूर्वभाविनः कारणत्वमिति चेत्, उच्यते ।
दृश्ये हि कार्यस्मादवस्था उत्पन्नावस्था, उत्पन्नमानावस्था
च । तत्र उत्पन्नावस्थाया कारणत्व पूर्वभावित्वमेव । तद-
निर्माणेषोच्यते अनन्तरपूर्वभावि कारणमिति । उत्पन्ना-
मानदशाया तु कार्योत्पत्तिशक्तियोगि कारण विद्यते एव,
सर्वत्र उत्पन्नमानदशाया कारणत्व विद्यमानत्वात् । कथं
चिरादितदुक्तस्य कारणत्वमिति ? तेनैव शब्दावबोधितत्वाद्य
नत्वात्परत्वात् तदुपपादकम् अपूर्वं कल्प्यते इति । तदु-
क्तम् ' फलाय विहितं कर्म क्षणिकं चिन्मात्रिणे ।
उत्तिसिद्धिर्नान्यथेयैवमपूर्वमपि कल्प्यते ॥ ' इति
(भा. पृ. ३९०) ।

नन्वेव भवद्दृष्टाणिकस्य यागस्य चिरभाविफल-
कारणत्वान्यथाऽनुपपत्त्या फलापूर्वमेकम् । अपूर्वा-
न्तपत्ति तु कुतः ? उच्यते । ' दशपूर्वमासाभ्यां
यजेत । इत्यत्र करणतया परस्परसहिता मङ्गिनः पद्-
यागाः प्रतीयन्ते । तेन यथा फलक्षणानुपपत्त्या फला-
पूर्वमेकं कल्प्यम्, तथा क्षणिकाना साहित्यानुपपत्त्या
उत्पत्त्वपूर्वाण्यपि कल्प्यन्ते एवेति नानुपपन्नम् । ते न
पद् यागाः कालसंनिभत्वात् समुदायद्रव्यापत्त्या । ' दश-
पूर्वमासाभ्याम् ' इति करणविमत्तया विवक्षितसाहित्या-
करणतया प्रतीयन्ते । तेषां च समुदायद्रव्यापत्त्यानाम्
अङ्गानि उदीच्यानि यथा प्रयाजादीनि साधारणानि,
असाधारणान्यपि तथा बहूनि सन्त्येव । तत्रापि
' चतुर्दशौ पीर्णमासीमभिमृशेत्, पञ्चदशौ अमा-
सास्याम् ' इति चतुर्दशौपपन्नोत्पन्नयागाम् असाधारणाङ्ग-
त्वम् (' दृषिषी होत ' इत्यादिको मन्त्रश्चतुर्दशौ ।
' अमिर्दोता ' इत्यादिको मन्त्रः पञ्चदशौ ।) तथा

' संस्तार्य पीर्णमासी वैमृशमनुजिर्वपति ' इति वैमृशस्य
कर्मणः पीर्णमास्यङ्गत्वमिति । अङ्गं च तत् भवति, यत्
स्वरूपे कार्ये वोपकरोति । तत्र उदीच्याङ्गानां स्वरूपोप-
योगान्नाशेत् कार्ये एवोपयोगो वक्तव्यः । तेन साङ्गा
पीर्णमासी एक समुदायापूर्वं जनयति । तथैव अमासास्या
अपर समुदायापूर्वमिति । न च फलापूर्वं एव कार्ये
उदीच्याङ्गोपयोगः इति वक्तव्यम् । असाधारणाङ्गोव-
देशस्य असाधारणकार्यव्यतिरेके अनुपपत्तेः । अन्यथा
एकफलपूर्वप्रयुक्तत्वेन प्रयाजादिवत् तेषामपि साधारणत्व-
प्रवृत्त्यात् । किञ्च यत्र विभिन्नसमुदायसाध्यमेकं कार्यम्,
तत्र प्रात्याभिमतसमुदायसाध्यान्तरकार्यद्वारेणैव । यथा
पदान्मकवर्णसमुदायानां पदार्थज्ञानान्तरकार्यद्वारेण
वार्त्तार्थज्ञानमिति म्युत्पत्तिवशात् । उत्पत्त्यपूर्वाणां फल-
पूर्वसाधनत्वानुपपत्त्या साङ्गसमुदायद्रव्यव्ययमप्यद्रव्यमेव
कल्प्यते इति ।

नन्वेव तर्हि समुदायापूर्वद्रव्यमेव अभ्यवहितफलसाधन-
मस्तु, किं परान्फलपूर्वस्त्रीद्वारेण ? उच्यते । कर्तुं
इष्टफलनिष्पादकता फलव्यवहितैककार्यद्वारेणैव, यथा
कुविन्दस्य तन्तुसंयोगनिष्पादनद्वारेण पटनिष्पादकत्वमिति
म्युत्पत्त्या समुदायापूर्वद्रव्यस्य अभ्यवहितफलसाधनत्वा-
नुपपत्त्या फलपूर्वमेकं कल्प्यते इत्यपूर्वनवकतिद्धिः ।
' तदपूर्वनवकशालिनि (चारोपचरवालयकमीमुजङ्गः)
सङ्गतलोपानक चक्रे । '

अत्र न प्रतिपदाधिकरणापूर्वाधिकरणयोः भावार्थाधि-
करणपरिकरत्वात् भावार्थाधिकरणप्रयोजनेनैव प्रयोजन-
वत्त्वम् । भावार्थाधिकरणप्रयोजनं चैवम्—यदि द्रव्यगुणयो-
फलसंभवनं तदा अमतिनिधानम्, अष्टकार्यत्वेन तात्-
दृशस्य द्रव्यादेशकार्यत्वानवधारणात् । भावार्थस्य तु
फलसाधनत्वे, द्रव्याभावे तदष्टद्रव्यान्तरस्य दृष्टकार्य-
त्वेन प्रतिनिधानमिति ।

सूत्रं तु—अपूर्वं पुनरपि, यदरम्भभोदना ।
आरभ्यते इत्यारम्भः फलमप्यनेवोच्यते । सैत्र चोद्यमाना
अपूर्वसद्भावे प्रमाणमित्यर्थः । तौवा

० चौदना ' प्रवर्तेऽहमिति ज्ञानं येन शब्देन
जन्वते । सा चौदनीच्यते यद्वा प्रवर्तनकण मति ॥ '

७ छन्दोमाः । छन्दोमशब्देन चतुर्विंशः चतुश्चत्वारिंशः अष्टाचत्वारिंशः इत्येते त्रयः स्तोमा उच्यन्ते । गायत्री-त्रिष्टुप्-जगती-छन्दोभिर्मीपमानात्वात् । गायत्रीछन्दस्य चतुर्विंशत्यस्य नामरूपात् चतुर्विंशति संख्या दर्शयति, चतुर्विंशति संख्यत्वाच्च चतुर्विंशं स्तोमं गायत्रीशब्दो दर्शयति । एष त्रिष्टुप्जगतीर्द्वयम् । वि. १।४।१६, ७ छन्दोमाः त्रयो द्वादशाहे अष्टमादीनि श्रियहानि । 'प्रायणीयोऽतिरात्रः पृष्ठयः पङ्कः प्रयश्छन्दोमाः अविनाशमगहः उदयनीनोऽतिरात्रः' इत्येवमदर्शने द्वादशाहः । ८।१।५.

७ छन्दोमसंज्ञकानां श्रयत्नामहा मध्ये द्वितीयेऽह्नि मण्डवतीयसंशके शब्दे 'महसि स्वमिन्द्र यत् एतानीति सूक्तम्' इति श्रुत्या 'सृष्येव जर्मते' (ऋष. १०।१०६।६) इत्युक् विदित्वा । सु. पृ. ११२. ७ छन्दोमस्तुत्यर्थः 'अथवा वा एतत्, पदच्छोमम्' इति अथनशब्दः । (छन्दोमरहितं सत्र न भवति सम्यक् सत्रम् । छन्दोमरहितमेव सत्र सम्यक् सत्रमिति श्रुत्यर्थः) । वि. १।४।१६.

७ छन्दोवत् कवयः कुर्वन्ति इति न्यायः । 'यू ख्यायन्तो नदीः' (पा० १।४।३) इति सूत्रमाद्ये उक्तः । (" न तर्हि इदानीम् इदं भवति [यदि उपसर्गो भवति शान्तेः क-प्रत्यये न भवति तर्हि] 'यस्मिन् दशसहस्राणि पुत्रे जाते गवां रदौ । प्राणप्रेत्यः प्रियाल्येभ्यः सोऽपमृच्छेन जीवति ॥' छन्दोवत् कवयः कुर्वन्ति ।" इति महाभाष्यम् । अत्र केचट- 'शिष्टप्रयोगात् अस्मिन् विषये साधुत्वमैष्टयमिति भावः'-इति । प्रियाल्येभ्यः इत्यत्र आडि उपसर्गो सत्यपि स्यादातोः क प्रत्ययः कृतः । के.) साहस्री. २३.

७ छन्दोविचित्रामपि (विद्मलेन) गायत्र्यादिविक्रो लोकेवेदयोः प्रत्यक्षः । तज्ज्ञानपूर्वकप्रयोगानु फलमिति भोवम् । वा १।३।११२ पृ. १६७. ७ छन्दोविचित्रा गायत्र्यादिविवेककथनं लोकेवेदमूलं तद्विज्ञानपूर्वकस्य कव्यस्यपुस्तकस्यैवकथनं वेदमूलम् । सु. पृ. १२९.

७ छन्दोव्यतिक्रमः भक्षपवमानपरिधिकपालमन्त्राणां तदर्थानां च न भवति, किन्तु मन्त्रगतानां छन्दसामेव द्वादशाहे न्यूटे ; प्रातःसवने जगतीशब्दः, माध्यदिने गायत्रीशब्दः, तृतीयसवने त्रिष्टुपशब्दः वक्तव्यः । भा. १०।५।२६।८८.

७ छन्दोव्यतिक्रमाद् व्यूढे भक्षपवमानपरिधिकपालस्य मन्त्राणां यथोत्पत्तिवचनमूहवत् स्यात् । ८८ ॥

न्यूटे द्वादशाहे 'छन्दासि वा अन्योन्यस्य लोकप्रमिष्यायन्ति, गायत्री त्रिष्टुभः, त्रिष्टुप् जगत्याः, जगती गायत्र्याः' इति छन्दोव्यतिक्रमः छन्दसां न्यतिक्रमः उक्तः । तस्मात् भक्षपवमानपरिधिकपालस्य भक्षाणां पवमानानां परिधीनां कपालानां च ये मन्त्राः, तेषां मन्त्राणां यथोत्पत्तिं यथामानां वचनं स्यात् । न तु मन्त्राणां मन्त्रार्थानां च कश्चिदपि न्यतिक्रमः कर्तव्यः । किन्तु केवलं मन्त्रगतस्य गायत्रशब्दस्य स्थाने जागतशब्दः, त्रिष्टुपशब्दस्य स्थाने गायत्रीशब्दः, जगतीशब्दस्य स्थाने त्रिष्टुपशब्दः इति विपर्यासमात्रं कार्यम् । यथोत्पत्तिवचनम् ऊहवत् उक्तरोत्या ऊहवेशिष्टं स्यात् । (ऊहवत् इति मतुप् ।) इति सिद्धान्तः । के.

७ छलम् अर्थान्तरविवेकायां प्रयुक्तस्य शब्दस्य अर्थान्तरकल्पनया प्रत्यख्यानम् । सु. पृ. ७१३, ७ छलजातिनिर्गदस्थानानां स्वभावने परिवर्तनं परस्वभावने च पर्यवृद्धौ इत्यनेन स्वयम् अप्रयोगाय परप्रयुक्तस्य च छलादेः उत्तराभासवोद्भावनाय न्यायविक्षारे छलादि-न्युत्पादनम्, न तु प्रयोगाय इति न्यायभाष्ये उक्तम् । पृ. ९८७

७ छागः । अश्वः छागो भविष्यति । यः छिन्नगमना व्यध- स छागः । छिद्रेगेभ्यश्च छयस्यन्दः प्रसिद्धः । (इति चैत्र) । नञि छागशब्दः छिन्नगमनवचनः । समुदायो हासौ पृथगर्थान्तरे प्रसिद्धो नासौ अवयवप्रसिद्धः, नासौ अवयवप्रसिद्धया बाधितम् । तस्मात्ताश्चदत्तयाः । किन्तु जातिशब्दः स्यात् । भा. ६।८।१०।३७-४०. ७ 'छागस्य वषामा मेरुलोऽनुब्रूहे' इति मन्त्रः जातिविविः । बाळ. पृ. ६४.

दुष्— आर्षेयवर्णे तु उभौ विधी । तत्र एकेन (आर्षेयं वृणीते इत्यनेन) वरणं विधीयते । अपरेण (एकं वृणीते द्वौ वृणीते त्रीन् वृणीते इत्यनेन) अवयव-संख्याच्छ्रुतिमता वाक्येन वरणे शिकम् (विधीयते) ।

नियमो वैकार्थ्यं ह्यर्थभेदाद्भेदः, पृथक्त्वेनाभिधानात् । ३५ ॥

भाष्यम्— नियमो वा । ऐकार्थ्यं हि पशुच्छाग-शब्दयोः । सामान्यं पशुरिति, छागादसौ विशेषा उच्यन्ते । कथम् ? तैः सामानाधिकरण्यात् । पशुरच्छागः, पशुकृद्, पशुर्मेघः, पशुरुक्षः इति । एवं सति न मन्त्रवर्णः पशु-शब्देन विदुष्यते । तेन छागोऽपि आलम्बन्यभोदितः । मन्त्रवर्णे उपादीयमाने इदमवगम्यते, छागं विवक्षित्वा अर्थं पशुशब्दः उच्यते इति, नान्यान् विशेषान् (उष्ट्रा-वीरु) इति । छागोपकरणम् अव्योपदेशितम् । यदुप-देशेन पशुशब्दः छागमिषाय इति गम्यते । यथा युग-वज्रोपदेशिते ईशाचक्रादिर्गमिषाणे च ' अष्टमानस ' इत्युक्ते यागाद्यम् अधिकृत्य व्रते इति गम्यते, न तु विदेवनासुमिति । यदि हि आर्षेयैरे भवेत् पशुच्छाग-शब्दयोः पृथक्त्वेनाभिधानम्, ततो भेदः स्यात्, न छाग एव नियम्येत, अविहितश्छागार्थं इत्यभ्युपादानम् । अपि च छागवशे तं मन्त्रवर्णः प्रकाशयेत् । छागार्थमिषाणे पुनः पशुशब्दस्य, छागप्राप्तौ अन्येषामप्राप्तिः, इत्यन्यस्मिन् प्राप्ते, लिङ्गेन नियमः कियते इति ।

दुष्— (सिद्धान्तिकदेशिबचनं न्यायते—) अत्र त्वेन पशुशब्दः छागाशब्दीनाम् (विशेषाणाम्) बोधकः । पूर्वस्मिन् (पूर्वपक्षवाच्युक्ते सामान्ये) शब्दार्थे (अभ्युप-गम्यमाने) न शक्नोति विशेषेण मन्त्रवर्णः स्वार्थोऽपि । भक्तिविषयत्वे तु मन्त्रगतोऽपि (छागशब्दः) संनि-धानात् छागविषयं (योदानगतं पशुशब्दं) परोति ।

अनियमो याऽऽन्तरवादादन्यत्वं व्यतिरेक-शब्दभेदाद्भाष्याम् । ३६ ॥

भाष्यम्— अनियमो वा, य. कश्चित् पशुभाष्यदेवः अर्थान्तरत्वात् । अर्थान्तरं पशुत्वम्, अर्थान्तरं छाग-त्वम् । अर्थयोः अथ सामानाधिकरण्यम्, न शब्दयोः । कथं पुनरर्थान्तरं गम्यते ? व्यतिरेकान् शब्दभेदाद्य ।

व्यतिरेको हि भवति, कश्चित् पशुर्न छागः । तथा ' छागः ' ' पशुः ' इति शब्दभेदः । शब्दभेदादेव अर्थ-भेदो न्यायः, एकस्मिन् वाक्ये समवायात् पशु छाग-मानयेति । इतरथा अन्यतरेण कृतार्थत्वात्, अन्यतरो वाक्ये न समयेयात् । समयेति च । तस्मात् अन्यत् पशुत्वम्, अन्यत् छागत्वम् । तस्मादनियमो य. कश्चित् पशुरुपादेव इति ।

दुष्— (सिद्धान्तिकदेशिमत्तं पूर्वपक्षवादी दूषयति—) छागादीनां सामान्यं पशुत्वं पशुशब्देनोच्यते इति स एव शब्दार्थः, न छागार्थादीनि ।

न या, प्रयोगसमवायित्वात् । ३७ ॥

भाष्यम्— तत्र उत्सृष्टिका पक्षव्यावृत्तिः । (उत्तरः भाष्यत्वेन उपलम्ब्यमानो ग्रन्थस्तु अन्येन केन चित् विरचितः, न भाष्यकारमणीतः इति ज्ञेयम् ' उत्सृ-ष्टिका ' इत्युक्तत्वात् । के.) अन्यत्वेऽपि सति नियम एव । कुतः ? मन्त्रस्य प्रयोगवचनेन गृहीतत्वात् । मन्त्राभावं हि कर्म इति गम्यते । यदि छागमुपादास्या-महे, सगुणं कर्म शक्यामः कर्तुं मन्त्रमुपादानात्, मन्त्रस्यापादिकात्वात् । अथ अन्यमुपादास्यामहे, मन्त्रस्य विषयाभावात् मन्त्रमवगतो न सगुल कर्म निर्वर्तयेम । अतो न च श्रुतिं बाधामहे अन्यस्मिन् पशुशब्दो वर्तते इति । न वा अन्यमुपादान्यामः वैगुण्यात् विम्बतः । तस्मात् छागः योपादातव्यः इति ।

दुष्— एवमेव (पूर्वपक्षवाच्युक्तेन न्यायेन छागान्ते) शब्दार्थे (स्ववक्षिते) ' न वा प्रयोगसमवायित्वात् ' (इत्यनेन सिद्धान्तसूत्रेण) प्रयोगवचनोपसंग्रहार्थं छागनियमः (अस्मि-धीयते । इदं च स्तं भाष्यकारेण अदृष्टत्वात् उत्सृष्टिका पक्षव्यावृत्तिः इत्युक्तम् । वार्तिककारेण तु अगणप्रभेदु पुस्तकेषु दृष्ट्वा पठितमिति वेदितव्यम् । तदवमर्थः प्रयोगवचनेन नित्यत्वं मन्त्रस्योपसंग्रहः । स मा शक्ति इति छाग एव नियम्यते) । एवम् (उक्तेन न्यायेन प्रयोगवचनसंग्रहादेव छागपशुशब्दयोः) विशेषविशेष-भाष्यं । विशेषविशेषभाष्ये हि (नैकविषयः ।) स हि पदेऽपि (एकस्मिन्) प्रवृत्तिप्रत्ययवर्धनति (यथा) अधः इति (प्रवृत्तिप्रत्ययान्वा) जातिलिङ्गसंख्याविशेषैक-

त्वात् इडाक्षुत्पर्यत्वात् अविकारः न विकारः न ऊहः । विधिबन् । यथा 'शुभं यजमानोऽन्वारभते' इत्यन विधौ सने एकेन केनाविद्यजमानेन अन्वारम्भेऽपि चारितार्थम्, तथा एकवर्षमानस्तुतिद्वाराऽपि इहास्तुतिर्भवति, हे इडे त्वया उपहृताः सन्तः देव्या मानुषाथ अध्वर्यवः यमं यशपति च वर्षपन्ति इति । ततश्च यशपतिशब्दः इडास्तावकत्वात् न समवेतामिधाधी विकृतौ नोहितम्बः इति सिद्धान्तः । के.

• 'चोदिते हि तदर्थत्वात् सस्यतस्योपदिश्येत' (२।२।३।६) । यदि हि अष्टाशुपालाङ्गं शुशोतिवाक्येन उच्यते तदा, ततोऽनेनैव कर्मोत्पत्तिः क्रियेत । ततश्च आदेशवशात् 'चोदिते हि०' इत्येवं वाक्यभेदः प्राप्नोति । (आग्नेयोऽष्टाशुपालेऽमावास्यायाम्, ह्ययदानं जुशोति इति) । वा. ३।४।१।४।४०. • विधिवत्स यो देशो भावनाख्यः, स सर्वेषां विशेषणाना यद्यपि समानः, तथापि माननातः प्रबलितस्य कण्ठलोचनहेतुकत्वात् एकस्य च विधेः अनेककलायोगात् एकत्रैव विशेषणे विधिवत् पर्यवसितमिति 'चोदिते हि तदर्थत्वात्०' इत्यत्र दर्शितम् । सु. प्र. ७७३.

• चोरापहारिन्यायः । यथा चोरापहारिं मित्रो, तथा जीवेश्वरो मित्रो इति । सर्वसंभ्रमे पूर्णप्रशदशने । साहस्री. ८९०.

• चोदयं यस्य ओष्ठदशनरसनादिभिर्मिन्वीहितस्य सद्यस्त्रेण घृतमाकठेन रणे निष्पीयते तत् । यथा इतु-रगण्डादिकम् । बाल. प्र. १६८.

• चोरापराधान्माण्डव्यनिप्रहन्त्यायः । एवं हि पुराणकथा—कदा चित् कैश्चित् राजदूतेभ्योरात्रैपगपरैः तपस्यतो माण्डव्यस्य ऋषेः समीपगतान् तान् चौरान् प्राप्य माण्डव्यपठेतात्, तान् चौरान् बद्ध्वा रणे निवेश्य लक्ष्मणो ऋषिद्विहास्योरः शूले समारोपितः । ततश्च तेषु माण्डव्यं विद्याय शूलात् मोचयामास राजा प्रणामादिभिश्च प्रशस्तयामास । एवं दुष्टघ्नान् दुर्गतिभ्रंशति इति भावः । साहस्री. १२३.

• चोरीशब्दः परस्परत्वे । सु. प्र. ८९१.

• चोडोपनयनादिस्काराणां दैविकानां च कर्मणां शुद्धपक्षोत्तरपणुपदिनानि अनुष्ठानकालः । 'उदगवने आपूर्वमागवसे पुण्ये नक्षत्रे' इति कथ्यम् । वि. ६।८।५.

• च्यवनः पञ्चावचिनः इति गोमिः । वि. टिप्पणी. १०।७।२०.

छ.

• 'छत्रिणो गच्छन्ति' इति एकेनापि उत्रिणा बहूनां छत्रिणोपचारदर्शनात् । एवमेकेनापि पित्रता द्वौ पित्र्तौ उच्येते 'ऋतं पित्र्तौ' इत्यत्र । शांभा. १।२।११ प्र. • छत्रिणो गच्छन्ति इत्येकेनैव छत्रिणा सर्वे लक्ष्यन्ते । छत्रिणन्देन सार्धलक्षणाऽप्येन छेऽपि च्छत्री गृह्यते । भा. १।४।१।२।२३ (६), • छत्रिणो गच्छन्ति, भञ्जितो गच्छन्ति इति लिङ्गप्रथमावात् शब्द-प्रवृत्तिः । ३।८।२।४४. • एकस्यैव मन्त्रस्य प्राणभूते-ऽपि 'छत्रिणो गच्छन्ति' इतिवत् तद्वद्वचिताः सर्वे मन्त्राः प्राणमृच्छन्देन लक्ष्यन्ते । वि. १।४।१८.

• छत्रिन्यायः । यथा लोके छत्रिणो वान्तीति प्रयोगे सपरिवारे राशि गच्छन्ति छत्रच्छत्रिणमुद्राद्ये छत्रिणन्दो वर्तते । अयं न्यायः शारीरकमुद्राङ्कुरमाख्ये १।२।११, १।२।१२, ३।३।२४ सूत्रप्रवृत्तौ स्पष्टतः । तत्र हि 'ऋतं पित्र्तौ सुवृत्तस्य लोके गुहा मविशौ परमे परार्थे । छापातपौ प्रहविशो वदन्ति पद्माभयो ये च त्रिणावितेताः ॥' इति कठरुद्रोक्त्या । तत्र किमिह उद्दिगीयो निर्दिशौ, उत जीवरत्नमाप्तौ इति बहुधा संमीमायुक्तं किञ्चनो इत्यत्र जीवे विधिति अयनालक्षितः परमात्माऽपि तस्माद्भवत्युत् छत्रिणायेन विधीत्युच्यते इत्याद्युक्तम् । साहस्री. ६७०.

• छत्रिन्यायेन पानादीनां सर्वेषां पुरोडाशानुपचारः । पैमासा. ८।५।१, • अन्नहलक्षणा एकसार्धगदित्वेन । यावन्तादियदन्विता समानि इति (कन्वरहस्यम्) बहुवचने छत्रिन्यायेन (यावन्तीवपदायकीवचनदेशेऽप्यु) योग्यम् । परिमल. ३।३।२।३१ प्र. • अग्नेतु (२।३।४।५) इवेददेशवर्षणं छत्रिन्यायेन साधयन्त्या-

साधनं चास्य धर्मादि तदा किञ्चिन्न विद्यते । न च निःसत्पन्नः कर्ता कश्चित् सृजति किञ्चन । ५० ॥ नापारेण विना सृष्टिरुपनाभेरेपीष्यते । प्राणिना भक्षण-चापि तस्य लाला प्रवर्तते । (तस्य ऊर्णनाभेः) ५१ ॥ अभावाच्चातुकम्प्याना नानुकम्पाऽस्य जायते । सृजेच्च शुभमेवैकमनुकम्पाप्रयोजितः । ५२ ॥ अथाशुमादिना सृष्टिः स्थितिर्वा नोपपद्यते । व्यात्माधीनाम्युपाये हि भवेत् किं नाम दुष्करम् । ५३ ॥ तथा चापेक्षमाणस्य स्वातन्त्र्यं प्रतिहन्यते । जगत्सासृजतस्तस्य किं नामेष्टं न सिध्यति ? । ५४ ॥ प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते । एवमेव प्रवृत्तिश्चेत् (प्रयोजनं विनैव) चैतन्येतास्य किं भवेत् । ५५ ॥ श्रीशास्त्र्याया प्रवृत्तौ च विहन्येत कृताधर्ता । बहुन्यापारताया च क्लेशो बहुतरो भवेत् । (इति न श्रीशा सम्भवति) । ५६ ॥ संहारेच्छाऽपि चैतस्य भवेदप्रत्ययात् पुनः । (संहारेच्छा न सम्भवति, प्रत्ययं ज्ञानं विनैव वा सा स्यात् । तत्प्राप्तुताम्) । न च कैश्चिदौ (प्रजापतिः) शब्दं कदा चिदपि शक्यते । ५७ ॥ स्वल्पेणोपलब्धेऽपि स्रष्टुं नानुगम्यते । सृष्ट्याद्याः प्राणिनो ये च बुध्यन्तां किं नु ते तदपि । (न बुध्यन्ते इति भावः) । ५८ ॥ (तदेवाह—) कुतो व्यभिक्षेपसा इति तावन्न जानते । प्रागवस्था च जगतः सृष्टुं च प्रजापते । ५९ ॥ न च तद्वचनेनैषां प्रतिपत्तिः नुमिञ्चिता । (तस्य कारणमाह—) असृष्ट्वाऽपि क्शो भूवादामिर्श्वरप्रसादानात् (प्रसादानर्थम्) । ६० ॥ (ननु वेदात् तथा ज्ञानं स्वात् आद्यप्राणिनाम् । तथाह—) एष वेदोऽपि तत्पूर्वस्तत्प्रादादिबोधने । साशब्दो, न प्रमाणं स्वास्त्रित्यस्य ऋषीतिः सुतः (तत्पूर्वः प्रजापति-पूर्वकः, तेन कृतश्चेत् वेदः, तदा वेदेऽपि साशब्दकृतेव) । ६१ ॥ यदि प्रागप्येषो तस्मादर्थादासीत्, न तेन सः । संशब्द इति तस्मान्परकारपोऽन्यप्रयोजना (यदि वेदः सित्यः स्यात् प्रजापतेः प्राचीनः स्यात् तदा ' प्रजापतिर्वा इदमेक एवासीत् सोऽस्मात्प्रयत्नः प्रजाः पश्य सृजेयेति, ततो ये स प्रजाः पश्यन्मुञ्चत ' इत्यपि वेदः तस्मात् प्रजापतेः प्रागपि अर्थात् यदि आसीत्, तदा स प्रजापतिः तेन वेदेन संभदो न स्यात् । नहि पश्चात्तनं

व्यापारं पूर्वतरो वेदः प्रजासृष्टिं समर्थः । इति हेतोः तस्य वेदस्य तदर्थः सोऽर्थः अन्यप्रतोचनारूपः अन्य एव स्यात् । न यथाशुतः) । ६२ ॥ स्तुतिवाक्यवृत्तक्षेप (प्रजापतिः स्रष्टेति) जनानां मनिविभ्रमः । पौर्वापर्यापरमृष्टः शब्दोऽन्यां कुरुते मतिम् । ६३ ॥ उपाख्यानादिरूपेण वृत्तिर्वेदवदेव नः । धर्मादीं भारतादीनां श्रावितस्तेभ्योऽप्यतो भवेत् । ६४ ॥ आख्यानानुपयोगित्वात्तेषु सर्वेषु विद्यते । स्तुतिनिन्दाऽऽश्रयः कश्चिद्देवस्तच्छोदितोऽपि वा । ६५ ॥ (रत्नाकरः— भारतादिष्वपि हि अस्वेष्ये अपश्यनविषिखानीयो विधिः ' श्रावयेच्चतुरो यथान् ' इति । अतोऽवश्यं प्रयोजनवदर्थेपरवात् उपाख्यानमात्रस्यानुपयोगात् अन्वस्तुत्यर्थेवम् अर्णिकर्तव्यम् । तत्र क विद्वेदिका एव विषयोऽसिद्धोऽश्रयो भारतादिषु श्रूयन्ते, क चित् भारतादिचोदिताः स्मार्त-विधयः, तेन अन्यपर एव तत्रापि सृष्ट्यादिवादाः) वेदस्यादिप्रवृत्तौ च (प्रवृत्तौ उपचौ) नाकृतत्वमिति भवेत् । प्रत्यये विधितिश्चास्य साक्षाद्वा स्यात् प्रजापते । ६६ ॥ कर्तृत्वविनाशानामपानादिवकल्पना । तेषु युक्ता यथेदानीं श्रूयाना इदमेतं क्रमात् । ६७ ॥ प्रत्येऽपि प्रमाणं नः सर्वोच्छेदात्मकं नहि । न च प्रयोजनं तेन स्यात् प्रजापतिप्रमेणा । ६८ ॥ न च कर्मवता युक्ता स्थितिरा-ज्योगवर्जिता । कर्मान्तरनिरुद्धे हि फलं न स्यात् क्रिया-न्तरात् । ६९ ॥ सर्वेषां तु कल्पनेतं न स्थानमुपपद्यते (स्थान स्थितिः) । न चाप्यनुपमोगोऽपि कस्यचित् कर्मणः फलम् । ७० ॥ अतोऽप्यनानारो वा पुनः सृष्टिर्न युज्यते । कर्मणा वाऽप्यभिगम्यते किं निमित्तं तदा भवेत् । ७१ ॥ ईश्वरेच्छा यदीष्येत सैव स्यात् लोककारणम् । ईश्वरेच्छा-वशिवे हि निष्फला कर्मकल्पना । ७२ ॥ न चानिमित्तया युक्तद्रावणुं हीश्वरेच्छया । यज्ञ तस्या निमित्तं यत् तद् भूतानां भविष्यति (उपात्तौ निमित्तम्, माऽप्यु ईश्वरेच्छा) । ७३ ॥ संनिवेशविशिष्टानामुपपत्तिं यो ददाति च । साधयेत् चेतनापिज्ञां देहानाम्, तस्य चोत्तरम् । (विशिष्टानां देहानां चेतनापिज्ञितं यो वादी साधयेत्, तस्मिद्बुत्तरमुच्यते) ७४ ॥ कस्य चिद्देवमात्रं यद्यपि-श्रुतुतेऽप्यते । कर्मणि, सर्वजीवानां उचितेः सिद्धतापः

* छन्दोगाः । 'वाङ्मयानि हि वाङ्मयौ हरहस्वान्यधी-
यन्ते । छन्दोगास्तेषु सर्वेषु न कश्चिन्नियतः स्वरः । तेन
तेष्वप्यवेदसं स्वराभावात् प्रसज्यते ॥' वा. १।३।६।१३
२. २४०. * छन्दोगैरेव गीतमगोमिथीये धर्मश्रद्धासूत्रे
परिग्रहीते । १।३।७।१५. २. २४४. * छन्दोगमवचनं
हि औद्गोत्रशब्देनाभिधीयते तत्प्रवचनस्यं कर्म औद्गो-
त्रम्, तत्संन्यास्य पुरुषाः प्रवक्तृत्वेन अनुश्रुतत्वेन च
उदात्तारः । १।५।८।२६. २. १००३. * छन्दोगसूत्र-
कृता 'तरुपुरोडाशमन्त्रसंशोधात्' इति सूत्रेण (शास्त्रा-
नामयने) अत्रविश्रणेन मातृस्य पुरोडाशनिष्पादन-
सामर्थ्यमुक्तम् । सु. २. ६३८.

* छन्दोगणो जगत्प्रत्ययः । (देवच्छन्दांसि सप्त
गायत्र्यादीनि जगत्प्रत्ययानि) । रत्न. १०।५।२५।८५.
* छन्दोगमन्त्रः सामाधारकव्यप्रतिपादको मन्त्रः । अथमेव
'वेदसामन्त्रः' गोमिन्त्रश्चोच्यते । वि. १।२।५.

ॐ छन्दोऽधिकरणम् । गायत्रच्छन्दसः इत्यादेर्मन्त्रस्य
नानाछन्दस्केऽपि विनियोगः ॥

छन्दश्च देवतावत् । ३।२।१।८।४२ ॥

भाष्यम्— असिन् मन्त्रे 'गायत्रच्छन्दसः' इत्यु-
च्यते । तत्र संदेहः किं एकच्छन्दसि षोमे मन्त्रः, उत
नानाछन्दस्यपीति । उच्यते । छन्दश्च देवतावत् । यथा
अथर्वसंहितेने न मन्त्रः, एवम् अनेकच्छन्दस्के षोमे न
स्यात् मन्त्रः इति । अत्रापि हि गायत्रच्छन्दसः इति
सविशेषणस्य समासो नावकत्वते ।

वा— इदमवतादाधिकरणम् । तत्र पूर्ववदेव तावत्
सापेक्षगायत्रच्छन्दःसाधनके समासाभावात् गायत्रच्छन्द-
स्वानुपपत्तेः यत्र केवलं गायत्री उग्रयुक्ता, स एव
मन्त्रेण अनिषादात्थो नायः ।

सर्वेषु वाऽऽभावादेकच्छन्दसः । ४३ ॥

भाष्यम्— सर्वेषु वा मन्त्रः स्यात् । कुतः ? यथा-
वात् एकच्छन्दसः । नैव कश्चित् एकच्छन्दाः षोमोऽस्ति ।
तेन यथाभूतोऽयम्, तथाभूतस्य छन्दो विशेषणम् ।
तस्मात् अनेकच्छन्दस्के षोमे मन्त्रः स्यादिति ।

वा— इति प्राप्ते, अभिधीयते 'यत्र नामोवपयोऽ
निरपेक्षं विशेषणम् । सापेक्षस्यामहत्तरं न तु

यत्रापि नास्ति तत् ॥' उक्तमेतत् चतुर्णां विकरणे-
ऽपि । यदि केवलप्रतिदेवस्य प्रकरणे न स्यात्, ततः
सापेक्षदेवयोऽपि ग्रह्येतेति । तदिह केवलच्छन्दैवस्य-
उदात्तात् इन्द्रपीतृत्वं सापेक्षेन्द्रदेवत्यात् निवृत्तम्, न तु
केवलगायत्रच्छन्दस्यं कस्य विदस्ति । नशाणामपि वेदानां
क वित् साधनाद्ये छन्दोऽन्तराणा अवश्यम्भावित्वात् ।
अतो रथंतरसामान्यनिव नानाच्छन्दस्कास्तु एव गायत्र-
च्छन्दस्त्वम् । अत एव नित्यसापेक्षेषु नैतत् भविष्यति
सापेक्षमसमर्थमिति । तस्मात् नानाच्छन्दस्केऽपि मन्त्रः
इति सिद्धम् ।

सुधा— पूर्वाधिकरणोक्तसापेक्षसमासायोगापवादार्थ-
त्वेन अधिकरणस्य अचान्तरसंगतिः ।

सोम— सूत्रार्थस्य देवतावत् छन्दोऽपि अन्य-
साहित्येन स्यादिति ।

वि— 'ऐन्द्रप्रदानेऽपि गायत्रमात्रयुक्तेऽप्यवतैः ।
छन्दोभिरपि युक्ते स्म, दास्यो मन्त्रे तथोक्तिः ॥, द्वयोः
सद्यो बहुमीद्विरेकच्छन्दान्तु न कश्चित् । नानाछन्दस्यैन्द्र-
एव, वृत्ताचित्तेयमीरिता ॥ सवनाथेन्द्रपीतोक्तिरित्युद्-
घाटनमीरितम् । तेन सर्वप्रदानेषु मन्त्राद्यो यथा
स्थितः ॥'

भाट्ट— वत्रैव मन्त्रे 'गायत्रच्छन्दसः' इति अत्रम् ।
सचेदं सोमविशेषणमेवास्ति पूर्वपक्षे । अतश्च वैतल-
मेव यत्र ऐन्द्रप्रदाने गायत्रीछन्दो यथा वृद्धस्वतिसरादी
'गायत्रमेतदहमेवति' इति श्रुतः, तत्रैवाशो कर्षः, न तु
न्योतिष्टोमे निवेशः, केवलगायत्रीछन्दस्काप्रदानाभावात् ।
न च सामान्यसंमन्त्रधोषकप्रमाणाभावः, इन्द्रदेवत्वस्य-
प्रातःसवनादीनामन्त्रेण लोके अभावेन पारितोषणादेव वृद्-
स्वतिसरादीपस्थितिसंभवात् । इति प्राप्ते, वृद्धस्वतिसरेऽपि
सवनश्रुतौ च ऋगन्तरस्य पठितत्वात् 'गायत्रमेतत्'
इत्यादेश भूत्वाऽपि न्यायानोपपत्तेः प्रकृतौ विज्ञौ वा
केवलगायत्रच्छन्दस्काभावात्, नित्यसापेक्षत्वेन समासो
पत्तेः प्रकृतत्वेन निवेशः । वस्तुतस्तु गायत्र्याः प्रत्येकमेव
साधनत्वात् सत्यापि ऋगन्तरे न समासमन्त्राद्युद्घाटे ।

मण्डत— 'छन्दोऽन्तरेऽप्यस्ति च मध्यमन्त्रः ।'

मंकर— 'नानाच्छन्दस्य मन्त्रः ।'

चास्य (आत्मज्ञानस्य) पारार्थ्ये याऽपि नाम फलभूतिः । साऽर्थवादो भवेदेव (अर्थवाद एवेत्यन्वयः) न स्वर्गादेः फलान्तरम् (स्वर्गादेः सकाशात्) । १०४ ॥ मुजोपभोगरूपश्च यदि मोक्षः प्रकल्प्यते । स्वर्ग एव भवेदेव पवयिष्य, क्षणी च सः । १०५ ॥ नहि कारण-वत् किञ्चिदसमिन्वैतन गम्यते । तस्मात् कर्मक्षयादेव हेत्वभावेन मुच्यते । १०६ ॥ नह्यभावात्मकं मुक्त्वा मोक्षनिरालम्बकारणम् । न न क्रियायाः कस्याश्चिदभावः फलमिष्यते । १०७ ॥ तत्र शातामनस्तत्त्वानां भोगात् पूर्व-क्रियाद्ये । उच्चप्रपञ्चगच्छत्याद् देशे नोत्पद्यते पुनः । १०८ ॥ कर्मजन्मोपभोगार्थं धरीर न प्रवर्तते । तदभावे न कश्चिद् हेतुस्तत्रावतिष्ठते । १०९ ॥ मोक्षार्थी न प्रवर्तते तत्र काम्यनिपिदयोः । नित्यनेमिचिके कुर्यात् प्रत्यवायनिहास्य । ११० ॥ प्रार्थ्यमर्मानं पत्तं शातं न भानिच्छोर्भविष्यति । आत्म्ये चैतदस्तीति तस्मानमुप-युज्यते । १११ ॥ सर्गप्रलम्बविद्यां समस्तजगदाश्रयम् । स्वधारीविदा पुंसा नाधिकथेनेपयुज्यते । ११२ ॥ तस्मा-दल्पवेदान्तं सर्गप्रलम्बकल्पना । समस्तलक्षणमभ्यां न सिध्यत्यप्रमाणिषा । ११३ ॥ सर्वज्ञवश्रियेष्या च स्रष्टुः सद्भावकल्पना । “न च पर्मादौ तस्य (ईश्वरस्य) भवेद्योऽनाद् विशिष्टता । ११४ ॥ न चाननुष्ठितो पमो नानुष्ठानमूले मिते. (ज्ञानात् ऋते) । न च वेदादहे ता स्याद् वेदो न च पदादिभिः (ऋते) । ११५ ॥ तस्मात् प्रागपि सर्वेऽमी स्रष्टुरासन् पदादयः । स्यात् तत्पूर्वकता चास्य चैतन्यादसदादियत् (स्रष्टुरपि वेद-पूर्वकता स्यात्) । ११६ ॥” एत ये मुक्तिभिः प्राहृस्तेषां तुल्यममुक्तम् । अन्येष्वी म्यशतोऽपमनादियेदंवादिभिः । (स्रष्टुः वेदपूर्वक साधयतां न किञ्चिदुच्चर भवति । तेन सत्यपि सर्गे मुमप्रतिबुद्धन्यायेन अनादिरेष वेदम्यवहार इत्यर्थः) । ११७ ॥ श्लोवा. १।१।५। संमन्वाद्योपपरिहारः.

● “जगतः कर्ता” इय कर्मणि पठौ कारकविमत्ति-रूपा विनिवोचनी भूतिः । भा. ट. ४५, ● जग-स्कारणं मुनदुःखमोक्षमकराररत्नसोमो रूपं प्रथानमिति श्रिया सिधिसिद्धादापरपर्याया सांख्यैरुपा, पुत्र

इति ब्रह्मचिह्निः, ईश्वर इति पाठञ्जलैः, परमाणव इति औलुक्चयैः (काणादेः) । सु. पृ. १३१.

● यदि जगत्सामा (सोम. स्यात्) आश्रयणाश्रान् (महान् यज्ञीयात्) । जगत्सामुत्पन्नं साम यस्य स जगत्सामा । तत्र साम महादिवाकीर्त्यं विपुवति पृष्टम् । [विभ्राद् बृहत् पिबत इति सा जगती] । वि. १०।५।१५ वर्णक २ । ज्योतिष्टोमे आर्भवंपवमाने कावं साम जगत्या-मुत्पन्नमरित इत्यादि सोमनाथेनोक्तम् । तत्र अभिमियाणि पवते चनोहितः इति जगत्यामुत्पन्नम् । तत् नात्र गृह्यते इत्यन्वयेतत् । के

● जगत्साम्नि सामाभावाटकतः साम तदाख्यं स्यात् । १०।५।१५।५८ ॥

ज्योतिष्टोमे ‘यदि जगत्सामा आश्रयणाश्रान्’ महान् यज्ञीयात् इति श्रुतम् । अस्या आश्रयणाश्रान्तायाः किं प्रकृतौ निवेशः, उत विद्वतो इति विचारे प्रकरणातुल्यत्वात् प्रकृतौ इति पूर्ववक्षे सिद्धान्तयति । जगत्साम्नि श्रव-मालोऽपि तदाख्यं जगदाख्यं साम ऋततः स्यात् जगती-छान्दस्क्योनिष्पन्ना स्यात् सामाभावात् । नहि कृत्स्ने-ऽपि सामवेदे जगत्सामं साम अस्ति । तस्मात् ‘विभ्राद् बृहत् पिबत’ इति जगत्यामुत्पन्नं महादिवाकीर्त्यं नाम साम, स विपुम्नं जगत्सामा । तस्मात् आश्रयणाश्रान्तायाः विद्वतो विपुवति निवेशः इति सिद्धान्तः । अथवा अन्येनैव मृतेण जगत्सामाश्रान्दन्विर्वचनं भाष्ये वर्णकान्तरेण कृतम् । अथराधंस्तु स एव । के.

● जगत्सामाधिकरणम् । जगत्सामाश्रान्तः जगत्या-मुत्पन्नस्य सामो वाक्चक, ततश्च जगत्सामनिमित्तवा-श्रयणाश्रान्ता विपुवति निवेश्यता ॥

जगत्साम्नि सामाभावाटकं साम तदाख्यं स्यात् । १०।५।१५।५८ वर्णक २ ॥

भाष्यम्— एवं या यदि जगत्साम आश्रयणाश्रान् इत्येतद्वेदोदाहरणम् । तत्र संशय. निम्नतरसामा जग-त्सामा रथंतरसामा बृहत्सामा वा, पिष्टमयसामा जग-त्सामा, किं रथंतरसामं जगत्सामा, किं यत्र जगत्सामुत्पन्नं साम, स जगत्सामि । किं सामम् ? अन्यतरसामिणि । मुक्तः ! विद्वोपानगमनात्, ज्योतिष्टोमस्य मरुत्सामात्,

ॐ छागन्यायः । छागपञ्चन्यायः । अग्नीषोमीयः
पशुच्छाग एव ॥

पशुचोदनायामनियमोऽविशेषात् । ६।८।१०।
३० ॥

भाष्यम्— ज्योतिष्टोमे भूयते 'भो दीक्षितो यदग्नी-
षोमीयं पशुमालभते' इति । तत्र सदेहः किं यःकश्चित्
पशुरालभनीयः, उत छाग इति । वक्ष्यमाणेनाग्निप्रायेण
भवति संशयः । ननु एकेषामाम्नायते 'अजोऽग्नीषोमीयः'
इति । सर्वेषामप्यत्र चैकं कर्मति । अत्रोच्यते ।
प्रतिशार्त्तं विद्वानि कर्माणि इति कृत्वा चिन्ता । किं
तावत् प्राप्तम् ? पशुचोदनायामनियमः । उच्यते कर्तव्ये
द्रव्यं शक्यते उल्लङ्घ्यम्, न पशुत्वम् । द्रव्यं हि साधकम् ।
अतोऽत्र द्रव्यान्तरेणो-धर्मो न संप्रवर्तित इति द्रव्यमुपा-
दीयते । तस्मिन् उपादीयमाने अनियमः यत्किञ्चित् उल्ल-
ङ्घयति । कुत एतत् ? अविशेषात् । नहि पशुत्व-
संभेदेऽपि कश्चित् विशेष उपलभ्यते । तस्मात् यःकश्चित्
पशुरिति ।

दुष् — 'पशुमालभते' इति नोभयथा प्रतिभाते
वाक्यात् संशयः । (किन्तु) वक्ष्यमाणेन कारणेन (तदेव
कारणमाह—) मन्त्रवर्णात् । (कपमित्यत्र आह—) यदि
नियतो मन्त्रवर्णः, (ततः) छाग एव (आत्मन्नीयः) ।
अथ पशिकः (मन्त्रः, ततः) यःकश्चित् (पशुः) ।
गोऽधादीना पशुत्वं सामान्यमत्र सूत्रे पर्यवस्यति ।

छागो धा, मन्त्रवर्णात् । ३१ ॥

भाष्यम्— याच्यम् पक्ष म्भावतेवति । नैतदस्ति,
यपद्धवन् द्रव्ये पशुत्वमुपादीयति । अस्ति उल्लङ्घन्यस्य
नियमकारण मन्त्रवर्णः । 'छागस्य मयथा मेदहोऽनुजुहि'
इति छागप्रज्ञादानसमर्पणे मन्त्रवर्णः समाम्नायते । यदि
छागो नोपादीयः, उतः तत्रानाधानसमर्पणस्य (मन्त्रस्य)
उपादानमनर्पणम् । तेनानुभव्यते छागमपिशुस्य उच्यते
विद्यातीति । मन्त्रवर्णिको द्रव्यनियमविविधिरिति ।

दुष्टीका अत्र सूत्रे नास्ति । तत्रान्न तु 'एतत्
निगदेनेव भ्याख्यातम् । तस्य वाच्यमर्थः, विधिस्तुल्यो.
एतान्नवियमवात् मन्त्रवर्णो चोदनाभिनिर्णयो युक्तः
इति' इति ।

मी. को. २१०

न, चोदनाविरोधात् । ३२ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । न शक्नोति मन्त्रवर्णः चोद-
नाया प्रत्यर्पित्वात् (उक्त्याम्) द्रव्यं नियन्तम् । यत्र हि
द्रव्यस्य प्रकाशकं न भूयते, तत्र अप्रकाशितमेव तत्
कर्तव्यमिति । तस्मात् न मन्त्रवर्णात् प्रकाशयनियमविधिः
कल्प्यते 'एवमथ प्रकाशयं प्रकाशयित्वम्' इति । अत्र
युनः शब्देनापगम्यते 'पशुत्वेन प्रकाशयित्वम्' इति
तस्माच्च मन्त्रवर्णः तत्तद्भावे समर्थः । मन्त्रवर्णात् हि
कल्प्या प्रयोगवचनेन भ्रुतिः । इह क्लृप्ता प्रयोगवचनेन
उपसंहर्तव्या । अन्य एव पशुशब्दस्वार्थः पशुत्वम्, अन्यो
मन्त्रवर्णेन नियम्यते छागः । तस्माच्च मन्त्रवर्णः चोदना-
विरोधेन नियन्तुमर्हतीति ।

दुष् — नहि विषागकाविषागकगतयोः विशेष-
विशेषभावेन एकवाक्यता । 'छागस्य वपायाः' इति
वपाविशेषणं छागशब्दः ।

आर्षेयवदिति चेत् । ३३ ॥

भाष्यम्— इति चेत् पर्ययि, न पशुत्वमन्येभ्यः
पशुस्य आच्छेत्तव्यमिति । यथा 'आर्षेयं वृणीते'
'श्रीन् वृणीते' इति सामान्यभ्रुतिः शिवेव अवतिष्ठते
इति तिलविरोधो विवक्षितः, नान्ये विवक्षिता इति ।
एवमिहापि पशुत्वं छागं प्रकल्पयितुं विवक्षितम्, नान्यात्
विशेषात् इति ।

छान्नरत्नम्— सिद्धान्तवादिनभ्योऽप्यु आर्षेयवदिति
चेत् इति । तस्य वाच्यमर्थः, यथेव आर्षेयवर्णं वाचसा-
न्तरगततापि शिवेन विशेषते, तथेव मन्त्रवर्णेन छाग
शब्देन पशुशब्दस्य विशेषणं युक्तमिति ।

न, तत्र ह्यचोदितवात् । ३४ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । तत्र हि अचोदितं द्रव्य-
मुल्लङ्घ्यं मन्त्रवर्णे । वयणे युनश्चोदितम् । तत्र शिव-
संख्यासंज्ञकस्य वरणे चोदितत्वात् नान्या उच्यते
आर्षेयशब्दादपि न अनार्षेयम् । त्रिचन्द्रस्य हि तत्
छान्नत्वम्, येन आर्षेयशब्दो विविहसंख्याविषयो निय-
म्यते । इह न मन्त्रस्य छान्नत्वम् । तस्मादनियम इति ।

द्रव्यप्रतीतेः । तथा वाक्ये (द्वयोः) पदयोरपि भवति (यथा) 'शुक्लः पटः' इति । (तथा) वाक्यान्तरस्य-
योरपि (शब्दयोः) भवति (यथा) 'आपैर्यं वृणीते'
('नीत् वृणीते') इति । इहापि प्रकरणवशेन प्रयोग-
वचनवशेन वा ('छागेन पशुना यजेत' इति छागपशु-
शब्दयोः विशेषणविशेष्यभावः सिद्धो भवति) इति ।

रूपालिङ्गाच्च । ३८ ॥

भाष्यम्— ननु अश्वमपि उवाचवानाः नैव मन्त्र-
वर्णमपहास्यामः । स एवाश्वः छागो भविष्यति । यः
छिन्नगमनोऽश्वः, स छागः । छिदैर्गमिभ्य छगशब्दः
प्रसिद्धः । कश्चित् 'मुष्कर भविष्यति' (भवन्ति)
इति श्रूयते । यदि अन्तरेण वचनम् अमुष्कराः, तदा
इदमुपपद्यते । तस्मात् छिन्नगमनोऽश्वोऽपि छागः इति
कर्माख्या भविष्यतीति ।

छागे न कर्माख्या, रूपलिङ्गाभ्याम् । ३९ ॥

भाष्यम्— अत्रोच्यते । छागे कर्माख्या रूपलिङ्गाभ्यां
नावक्यते । नहि छागशब्दः छिन्नगमनवचनः । समुदायो
हि असौ प्रथमयान्तरे प्रसिद्धः । नासौ अवयवप्रसिद्ध्या
बाधितव्यः । तस्मात् नाश्वः छागः ।

रूपान्यत्वाच्च जातिशब्दः स्यात् । ४० ॥

भाष्यम्— इदं पदोत्तरं सूत्रम् । अथ कस्माच्च
वयोवचनो भवति ? वयोवचना ह्येते शब्दाः, छाग-
शृङ्गाले वत् इति । तेन अश्वोऽपि वयोवचनो भविष्य-
तीति । उच्यते । नैवदेवम् । सत्यं वयोवचनं, अज-
जातिगतं तु वयो वदितुं शक्नोति । यथा शोणः इति
वर्णवचनः अश्वजातिगतं वर्णं वदति, ज्ञान्यम् । तस्मात्
रूपान्यत्वात् न वयोमानवचनाः, किन्तु जातिशब्दः स्यात् ।
जात्याश्रयं वयो वदेत् । अतश्छाग एव नियम्यते ।

विकारो नौत्पत्तिकत्वात् । ४१ ॥

भाष्यम्— इदमपि पदोत्तरम् । इदं अश्वदीना
विकारः छागशब्दः । विशिद्धं अश्वदीनाप्रकार्यते,
किञ्चिदप्यदेव । तस्मात् अश्वोऽपि छाग इति । न ।
औत्पत्तिकत्वात् । औत्पत्तिको हि नामिनाम्नोः संज्ञः
इत्युक्तम् (१११-१५ इत्यन) । नात्पत्तिकारः संभव-

तीति । तस्मात् नाश्वश्छागः । अतश्छाग एवोपादातव्यः
इति ।

स नैमित्तिकः, पशोर्गुणस्याचोदितत्वात् । ४२ ॥

भाष्यम्— पदोत्तरमेवेदं सूत्रम् । अथ कस्माच्च
छिदनिमित्तः छागशब्दो भवति ? एव श्रूयते 'सुषिरो
वा एतर्हि पशुः, यर्हि वपशुल्लिदति' इति । नैस्युष्यते ।
छिद्रत्वस्य गुणस्य पशोरचोदितत्वात् । अन्येह पशुमालमेत
इति चोच्यते । तस्माच्चिद्वः पशुः । न च अवयव-
प्रसिद्ध्या समुदायप्रसिद्धिर्वाच्यते । शुकमेव । तस्मात्
छाग एव उपादेयः, नाश्वदयः इति ।

जातेषां, तस्मात्पशुवचनार्थवत्त्वाभ्याम् । ४३ ॥

भाष्यम्— वाशब्दः अवधारणायाम् । यस्मात्
अवयवप्रसिद्ध्या समुदायप्रसिद्धिर्न वाच्यते, तस्मात्
जातेरेव छागशब्दो वाचकः । एवं समुदायस्य अर्थवत्त्वा
अनुगृहीता भविष्यति । तस्मात् तत्प्रायवचनमुपपद्यते ।
'विक्षेपा देवानामुक्ताणां छानानां मेधाणां वपाना
मेदसोऽनुगृही' इति ज्ञातिप्राये वचनमुपपद्यते । प्रायेणापि
हि नियमः क्रियते यथा अन्यप्राये लिखितं दृष्ट्वा
अन्योऽप्यम् इति बुद्धिर्भवति । तस्मात् छाग एवोपा-
दातव्य इति । कृत्वाचिन्तायां प्रयोजनं व वक्तव्यम् ।

शा— 'सामान्यावसिता तावच्चोदना वाक्य-
भेदतः । मन्त्रस्तद्विरोधेन वाङ्मिको यौगिकोऽपि
वा ॥' उच्यते । 'चोदनापशुसामान्यमङ्गत्वे-
नावबोधयेत् । छागेऽप्यविकलं तच्च प्रतिव्यक्ति-
समाहितं ॥ मन्त्रप्रकरणान्मानाञ्चित्यमङ्गं प्रतीयते ।
कृत्तमया रूढिशक्या च स कृत्तमरथैव वाचकः ॥
तेन तं तादृशं गृह्णन् विधिरामाविरोधिनम् ।
विधत्ते छागमेवाङ्गं तस्माच्छागोपसंभ्रम् ॥'

सोम— पूर्ववत् इहापि मन्त्रस्यानित्यत्वम् इति मल-
वस्थानात् संगतिः । उत्पत्तिके मन्त्रेण विना पूर्ववच्छाने-
ऽपि प्रयोगवचनात् मन्त्रस्य नित्यमिहात् अनेन मन्त्रेण
मन्त्रादितम् 'पशुमालमेत' इत्येवमभ्युपेयकत्वात्पार्य-
वधानात् मन्त्रानुरोधेऽपि विधिरामाविरोधामावात् प्रात्य-
भोक्तिन्यायेन विधेरच्छागविपयत्वम् ।

फलाशस्य भविष्येकवात् । तस्मात् यथोक्तमेव योजनीयम् । 'द्रव्यसंस्कारक्रमेणु' इत्यनेन च अर्थवादत्वं वक्ष्यते । 'फलं तु त प्रचानापायम्' इति च कामपदोपबद्धाया तदर्थत्वम् (वक्ष्यते) ।

'आह, पुरुषस्य संस्कारकम् इति गृहणीमः' इति संस्कारवाच्योच्चारणात् क्रतुपुक्तपुरुषधर्मत्वमभ्युपगच्छति (भाष्यकारः) । नहि स्वप्नः फलवत्त्वात् संस्कारः इत्यभिधीयते । 'दर्शपूर्णमासादेव कुर्यातः इत्येतन्न' (इति भाष्यस्य) इति कोऽभिप्रायः ? सर्वथा तावत् जञ्जभ्यमानधर्मत्वेन एव गम्यमानः आनर्थक्येन लौकिकाक्षिप्तत्वेन । यस्तु ज्योतिष्टोमादी जञ्जभ्यमानः, स दर्शपूर्णमासिकवदेव सप्रयोजनः इति अशक्यो वनैवितुमिति । अतः क्रतुभात्रयुक्तपुरुषधर्मो भवति । अस्योत्तर गूढाभिप्रायम् 'संस्कृतेन तु तेन प्रयोजनं नास्ति' इति । कुतः ? 'न संबन्धो निवीतस्य यथैवातिष्ठकर्मणा' श्रुत्यादिभिरसयोगात् तथैवास्य क्रियाऽन्तरैः ॥ 'यदि सर्वत्र विहितः सन् अनर्थकत्वेन लौकिकात् निवर्त्येत, तत एतदेव स्यात् । न तु अतो एव निवर्तयितुं शक्यते । नहि प्रवृत्तानि शास्त्राणि केन चिन्निरन्वन्ते । किं तर्हि ? आदित एव एषा प्रवृत्तिप्रतिबन्धोऽवधारयति । सा च एवं प्रतिबन्धते, यदि 'द्रव्यसंस्थाहेतुसमुदायं वा' इत्यधिकरणन्यायेन स्वरूपसंगतौ अनर्थकत्वात् जञ्जभ्यमानसन्देहेन अपूर्वत्वापत्तयः लक्ष्यते, तल्लक्षणा च न प्रकरणादते लभ्यते । न च दर्शपूर्णमासार्थं मुक्त्वा अन्यस्य प्रकरणमस्ति । तस्मात् तदपूर्वसाधनयो जञ्जभ्यमानः तस्यैवैव संस्कारः । एव तर्पितानामपि वक्तव्यम् । एतौ च परिचोदनपरिहारौ सूत्रकार एव वक्ष्यति 'सारादपीति चेत्' 'न तदाक्य हि तदर्त्वात्' इति । यत्तु प्रयोगवचनेन सिद्धेः विघ्नानर्थक्यम् इति, तत्राह, वर तस्यानुवादत्वं न च निष्कल्पुरुपमाधर्मविविधानमिति ।

इह भाष्यकारेण निरन्तरबोद्धेयोरधिकरणयोः एकस्याः परिचोदनायाः परस्परविक्रमपरिहारद्वयसूक्तम् । 'अत्र सत् प्रयोगवचनेन गृह्यते, न चाविहितमत्र भवति'

इत्येकः । 'एवं सति अनुवादादो भविष्यति' इत्यपरः । तत्र कस्य सत्यत्वं कस्यानृतत्वमिति विवेकभ्यम् । यथा तावत् पूर्वन भाष्ययातम्, तथा विधित्वमेव सयम् । अनुवादाभिवधानं तु अभ्युपेत्यावदमात्रमिति गम्यते (इति के चिद्) । यद्यपि तु अनुवादत्वं समर्पयितुम् (इत्यन्ते) । कुतः ? 'अपर्यायविधायात्वादेकोऽङ्गानां विधि-येतः । प्रात्यात्मिकानुवादत्वं शक्यते भाषितुं ततः ॥ ' विधेः क्वेषुतिवात्पर्यायविधानात्' इत्यत्र सर्वेयामेव अङ्गानाम् एकप्रयोजनकल्पनया एक विधिं वक्ष्यति । स च प्रयोगवचनेन विधीयमानाना भविष्यति, प्रात्यात्मिकविधीना पर्यायप्रवृत्तेः । पुरुषश्च येन प्रवर्त्येत स विधिः । अङ्गप्रधानवत्यां च भावनाया युगपत्पुरुष-नियोगः । तस्मात् प्रात्यात्मिकानामनुवादत्वम् । अत्राभिधीयते । द्वावपि एतौ प्रथमौ साधु । कथम् ? पूर्व-स्तावत् 'न चाविहितमत्र भवति' इत्यनया नोपपत्त्या न विवदः । उक्तं हि एतत् विधौ अनाधीयमाणे धाल्यमाश्रय सात्त्वत्वात् निष्प्रयोजनत्वे सति न शक्य-मङ्गत्वं कल्पयितुम् । तेन तावत् विधिः । अथ च अनु-वादः कथम् ? पूर्वेण विधिना अङ्गत्वं प्रकल्प्य प्रयोग वचनं यावन्धीयते, तावन्तं च कालम् अतौ विधिरूपेण भवतिष्ठते । प्रयोगवचनप्रदणे तु सति तद्वत्विधिसंस्वरा-देव पुरुषप्रवृत्तिसिद्धेः अनुवादत्वम् । अतः प्राक् प्रयोग-वचनसमर्पणात् विधिवेन विना न भवहारः सिध्यति इति विधिः । उचरकाले तु तत्र एव प्रवृत्तिसिद्धेः अनुवादा, इति उभयमपि साधुक्तम् ।

व्यपदेशादपकुर्व्येत । १६ ॥

भाष्यम्— अत्र बहुवचनार्थम्, द्वादशोपस्था यथा उक्तव्यते, तथा इदमपि उक्तव्यमिति । उच्यते । तद्धि वाक्येन अहीनाना न्यपदिश्यते । फलवन्तश्च अहीना । न च तत्र ज्योतिष्टोमे अहीनसन्दः, गौषत्वात् । व्यपदेशाच्च 'तिस्र एव साहस्योपसदो द्वादशा-हीनसः' इति । ततो युक्तं द्वादशोपस्था यत् प्रकरणा-दुक्तव्यते । न तु इह पुरुषसंबन्धो निष्प्रयोजनत्वात्, अन्यस्य च प्रयोजनवत्त्वं प्रकरणे अभावात् ।

विशेषविषययोः उपक्रमोपसंहारयोः उपसंहाराधुनकारेण न तदावत्यवर्णनमयुक्तम् । एतेन छागपशुन्यायोदाहरणमपि निराकृतम् । तत्रापि अनुग्रहानय त्रिधिविशेषाकाङ्क्षयैव मन्त्रार्पितविशेषे पर्यवसानानुपबन्धनात् । ४११२.

● छान्दोग्ये तलवकारादिशास्त्रानेदेन गीतिहेतवः ध्वजविकारादयः विलक्षणः । ते चानुग्राने विकल्पन्ते, न तु समुचीयन्ते । वि. १।२।०. ● छान्दोग्यानुपदे जैमिनिवृत्ते सूत्रग्रन्थे जैमिनिवैव 'ओदुम्बरीप्रकरणे च स्वाट्यापनिना तामूर्ध्वदेशेन उपयम वाटणी दर्शयति' इति स्वप्न-येन शाट्यापनिनाज्ञापगतप्रतिमूलत्वेन सर्व-वेष्टनमभ्याख्यातम् । शाट्यापनिना शाकिना ओदुम्बरी-प्रकरणे 'तामूर्ध्वदेशेन' इति श्रुतिः उभयत्र विद्युत्याम् ओदुम्बरी च वाससी दर्शयति इति जैमिनिग्रन्थस्यायः । सु. ट. १६०, ● छान्दोग्यब्राह्मणेषु स्वरनिषयनाभावः । पृ. ३३३.

● छाद्योपसेवनन्यायः । 'श्वभद्रोस्तनपानाश पावच्छाद्योपसेवनात्' इत्यारण्यके । छाद्योपसेवनं प्रतिमा-हारको भोग्यः शत्रुकृत्ताना स्वदेहप्रतिमाप्यामपि कण्ठकेन तुषो र्वथते । मोक्षधर्मे नीलकण्ठः १।१, ● जैतन्यस्य छाद्योपसेवनन्यायेन परकल्पितसंभन्धेनापि श्वभहार-निर्वादि घति तत्तलवकारव्यवनाऽनीचितात् । मोक्षधर्मे नीलकण्ठः १।१.

● छायाशब्दः (क चित्) प्रक्रियाऽर्थः । सु. ट. ७७६.

● छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति इति न्यायः । यम दुःखादुःखान्तरप्राप्तिरिति विवक्षते, तत्रायमन्तरतीति । उक्तं च 'एकस्य दुःखस्य न यावदन्तं गच्छाम्यहं पारमिर्नार्थस्य । तावद् द्वितीयं समुपस्थितं मे छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ॥' इति । क्रिय-— 'शते प्रहाश निपत-न्यमौषधं घनघषे दीभ्यति जाठरकिः । भ्याकस्तु वैरागि समुल्लसन्ति च्छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ॥' इति विष्णुधर्मा (पञ्चतन्त्रे) । साहस्री. ६४०.

● छिन्ने पुच्छे लूने कर्णे आ श्वैव नाशो न गर्दभः इति न्यायः । मागसि जीनस्य गदात्वे भवति

मननादीनां वैकल्यं छिन्ने... इति न्यायात् । श्रीकर. २।१।१ त्रय्.

● छेदने शाखायाः अग्रार्थम्, न तु मूलाथम् । भा. ४।२।१।८-९. ● छेदनं शाखाऽर्थमेव वाक्यात्, न उपवेपार्थम् । वा. ४।२।१।८. ● शाखाछेदनस्य कक्षापाकरणं प्रयोजकम्, न कपालोपधानं दर्शपूर्णमासयोः । भा. ४।२।३।८-९, ● छेदनादिप्रयोजको न स्वः । पूर्वं निष्पद्यमानस्तु निष्पन्नोऽथौ । ४।२।१।१-९.

ज.

● जगत् अनादि । न च तस्य कश्चित् स्रष्टा । 'सगदौ च क्रिया नारित, तादृक् काले हि नेत्यते । ४२॥ यदि त्वादी जगत् सृष्ट्वा धर्माधर्मौ स्रष्टपत्नौ । यथाशब्दार्थ-सबन्धान् वेदान् कश्चित् प्रवर्तयेत् । ४३ ॥ जगद्विनाय वेदस्य तथा किञ्चिन्न दुष्प्रति । सर्वतश्चतु दुःसाधमित्यत्रै-तन्न संशितम् । ४४ ॥ यदा सर्वदिदं नास्तीत् काऽवस्था तत्र गम्यताम् । प्रजापतेः क वा स्थानं किंरूपं च प्रती-यताम् । ४५ ॥ (रत्नाकरः—यश्चापि समस्तस्य स्रष्टा प्रजापतिः, स तदा क्वचित्येते, नापि तस्याधारः संभवति दृष्टिन्प्रादीनामसंभवात् । निमाङ्कतिश्चाथौ ? न तावदशरीरः, तथा सति सितृषया प्रथन्नादेरसंभवात् । नापि शरीरः, तस्य भौतिकत्वान्, शूतादीना च तदानी-मभावात् इत्यर्थः) । ज्ञाता च कश्चिदा तस्य यो जनान् ज्ञेयविष्णुति । (तस्य प्रजापतेः ज्ञाता भोज कः, य. श्रोता स्वयं बुद्ध्या इतरान् जनान् ज्ञेयविष्णुति) । उत-लन्धेर्विना वेतत् कथमभ्यवर्तयिताम् । ४६ ॥ मृतृतिः कथमादा च जगत, संवर्तयते । शरीरदेर्विना चास्य कथमिच्छाऽपि सन्नै । ४७ ॥ शरीरस्य (दि-अ) तस्य स्यात् तस्योपचित्वं तादृका । उदन्त्यमरुद्भोऽपि, ' नित्यं यदि तदिष्यते ' (तदन् प्रजापतेः जगत्सृष्ट-शरीरान् तच्छरीरोपपादनाथम् अन्धस्य शरीरस्य प्रसृष्टः इत्यनवस्था । सृष्टते नित्यम् इत्यादि) । ४८ ॥ (उच्यते —) दृष्टिन्प्रादानुपपन्ने किमप्यं वत् पुनर्मवेत् । (तत् नित्यं शरीर किमप्य भवेत् । क्रिय-—) प्राणिना प्रायुष्टः सा च सिद्धशाऽस्य न युज्यते । (अस्य प्रजापतेः) ४९ ॥

पानधारकल्पस्य फलस्य स्वभावस्य एव कल्पत्वमेव तद-
भावात् । यद्यपि चाग्रमर्षेवादेः स्यात्, तथापि प्रकरण-
वगतत्वनूपकारापेक्षया अस्यैव स्वभावस्योपस्थितस्य तद्वान्क-
पदान्तरकल्पनया फलत्वस्य औचित्याच्च । अस्यः शुद्धपुरुष-
धर्मत्वम् । इति प्राप्ते, न तावत् फलं कल्पतम्, पते
इति पर्याप्तान्वयनिर्देशेन योग्यानुपलब्धिवाचित्वात् ।
अतोऽस्य स्तुत्यर्षेत्वेनैव अन्वयमद्दृशीकृत्य फलपेक्षाया
कामपदपुष्पदान्तरकल्पनया अस्यैव वा भविष्यदर्थकत्व-
कल्पनया फलपरत्वं परिकल्प्य तस्य कथञ्चित् जञ्जभ्य-
मानकर्तृभोग्यत्व वाच्यम् । तथा सति फलम्, तज्जन-
कत्वम्, तद्व्यापाररूपापूर्वकत्वं च इत्यनेककल्पनातो
वरं प्रकरणानुरोधेन कल्पकतुल्यापानयोग्यताजनकत्वमार्तं
फलवपेक्षितत्वात् कल्पयितुमुचितम्, इति फलपुष्पपुरुषधर्म-
एवावयम् । फलापानयोग्यतापदादकावाच्य याजमानः इति
प्रयोजनम् ।

मण्डन — ' जञ्जभ्यमानः प्रकृतोऽधिकारो । '

शंकर — ' जञ्जभ्यमानः कर्तोरङ्गम् । ' ११.

• एतेन कर्त्रधिकरणे आख्यातार्थत्वं कर्तृनिर्लक्ष
जञ्जभ्यमानाधिकरणे शानजयत्वं स्वीकुर्वन्तो गीमासका
अपि (नैयायिकरात्) परास्ताः । शुद्धकर्तृ. स्फोटविचारे.
• जञ्जभ्यमानाधिकरणन्यायेन कतुपुष्पपुरुषसत्कार-
त्वसिद्धिः । सु. पृ. ३२०, • जञ्जभ्यमानाधिकरणन्यायेन
ल्लेहितोष्णीयादीनामपि यवनादिवत् सत्कारत्वावगमात् ।
३१० पृ. ५९.

• जञ्जभ्यमानन्यायेन (जञ्जभ्यमानाधिकरणोक्तेन)
कतुपुष्पपुरुषधर्मत्वमपत्तेः । सु. पृ. १२८९. • जञ्जभ्य-
मानमन्त्रोक्तिः नैवितिकः खर् अदोयनिर्घातार्थः कल्प्यः
अधिकारविधिः । बाल. पृ. १४. • जञ्जभ्यमानमन्त्र-
वचनं दर्शपूर्णमासप्रकरणे एव न्यवतिष्ठते । (मन्त्रग्र
' मयि दक्षकत् ' इति । रत्न. ६११/१२२.

• जतुकाष्ठन्यायः । यथा जतु काष्ठं च समत्रेतं
प्रवानभेदेन जतुनः काष्ठं काशश्च जतु पृथक् क्रियते,
तथा यत्र वस्तुतो मित्तयोः केन विदुशधिना शिष्टयोः
पुनः प्रकानान्तरेण पृथकारणम्, तथास्य मपृष्टिः । यथा
चोक्तं साहित्यदर्पणे दग्धपरिच्छेदे श्लेषाद्विह्वारप्रकरणे—

' इह वैचिदाहुः सभङ्गश्लेष एव शब्दश्लेषविषयः । यत्रो-
दात्तादिस्वरमेदाद्भिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वेन भिन्नयोः शब्दयो-
र्जतुकाष्ठन्यायेन श्लेषः ' इति । साहस्री. ६१८.

• जनकसप्तरात्रः कुमुदविन्दारिषु अष्टसु सप्त-
रात्रेषु अष्टमः । स च द्वादशाहगतद्वादशानुगर्तवत्ताह-
विकारः । सोम. ८।३।२. • जनकसप्तरात्रे ' चत्वारि
मिद्वन्ति अहानि अग्निशोममुत्पानि ' इति । तत्र प्रथम-
स्याहोऽग्निशोमत्वम् । शेषाणां प्रयाणाम् अग्निशोमविकृति-
त्वम् । चतुर्णामपि मिद्वत्त्वं विशेषः । आद्येषु चतुर्षु
अह-स्तु द्वादशाहगतपृथयपदद्वयमिद्वत्त्वसप्तदशैक-
विद्यानां चतुर्णामहा धर्माः पञ्चदशत्वादि वर्जयित्वा
अतिदेष्टव्याः गणत्वसाम्यात्, न तु प्रथमस्याहः उत्तरेषु
त्रिषु । वि. ८।३।२.

• जनकसप्तरात्रन्यायः । जनकसप्तरात्रे द्वादशा-
हिकसप्ताहधर्माणां क्रमेणातिदेशः ॥

गणचोदनायां यस्य लिङ्गम्, तदावृत्तिः
प्रतीयेवापेयवत् । ८।३।२।३ ॥

भाष्यम्— जनकसप्तरात्रे श्रुते ' चत्वारि मिद्वत्त्व-
हानि भवन्ति ' इति । तथा अन्यत्र श्रुते ' नन मिद्वन्ति
अहानि भवन्ति ' इति । तत्र संदेहः किं पार्थिकस्य
(पृथयपदवृत्तस्य) प्रथमस्यायमभ्यासः, उत नानाऽहानं
द्वादशाहिकानां सोमविधिः इति । किं प्राप्तम् ? गण-
चोदनायां यस्य लिङ्गम्, तदावृत्तिः प्रतीयेत, अपेयवत् ।
गणचोदनागामेव विधायाम्, यस्य लिङ्गं पार्थिकस्य प्रथमस्य
अह्नः मिद्वत्त्वम्, तस्यैव आवृत्तिः प्रतीयेत, चोदना-
सामान्यात् । आत्तेयवत् । तद्यथा ' अग्रये पावकाय,
यग्रये शून्ये ' इति देवतैम्यात् चोदनासामान्यात्
आग्नेयस्य विध्वन्ताभ्यासः (विध्वन्तस्य अभ्यासः),
एवमिहापि ।

नानाऽहानि वा, संघातत्वात्, श्रुतलिङ्गेन
चोदनात् । ४ ॥

भाष्यम्— नाना अहानि वा द्वादशाहिकानि प्रवर्ते-
रन्, न पार्थिकं प्रथममहः । कस्मात् ? संघातत्वात् ।
संघात एव उच्यते ' चत्वारि मिद्वन्ति अहानि ' इति ।
पृथक्त्वनिषेधिनी हि चत्वारि इति संख्या पृथक्त्वेन

नम् (जीवना कर्मभिरैव तसिद्धेः सृष्टिप्रलयसिद्धेः माऽस्तु ईश्वरः) । ७५ ॥ इच्छापूर्वकपक्षेऽपि तत्पूर्वत्वेन कर्मणाम् । इच्छाऽनन्तरविक्षिप्तु दृष्टान्तेऽपि न विद्यते (यथादिदृष्टान्तेऽपि) । ७६ ॥ अनेकान्तश्च हेतुस्ते तच्छरीरादिना भवेत् । (ईश्वरशरीरादिना) उपपत्ति-मन्वे सति अनिवेशयविक्षिप्तत्वात् इति हेतुः) उपपत्ति-माद्य तद्देहो देहत्वात्सदादिवत् । ७७ ॥ अथ तस्याप्य-विद्यानं तेनैवेत्यविपक्षता (ईश्वरशरीरं न विपक्षः तस्यापि ईश्वराधिष्ठितत्वात्) । अशरीरो व्याधिष्ठता नात्मा मुक्तात्मनश्चवेत् । ७८ ॥ कुम्भकाराद्यधिष्ठानं घटादौ यदि चेष्टते । नेधराधिष्ठितत्वं स्यादिति चेत् साध्य-हीनता (नहि घटादौ अस्माकम् ईश्वराधिष्ठानं सिद्धम्) । ७९ ॥ यथासिद्धे च दृष्टान्ते भवेद्देहोर्विषयता । (विरोधमेवाह—) अनीश्वरनिनात्म्यादिकर्तृमत्त्वं प्रसज्यते । (देहादिकं नेश्वरकर्तृकं चेतनोपादानत्वात् घटादिवत् इति ईश्वरमित्तिनाधिकर्तृकत्वं प्रसज्येत) । ८० ॥ कुलालवच नैतस्य (ईश्वरस्य) व्यापारो यदि कल्प्यते । अचेतनः कर्षं भावसाद्विच्छामनुबुध्यते (अशरीरस्य चेतनाद्युपस्थ इच्छाम्) । ८१ ॥ तस्मात् परमात्मादे-रारम्भः स्यात्तद्विद्यया । (इच्छाया अक्षंभनात् । आत्मे यैको ब्रह्मादौ तिष्ठति । ए एव स्वेच्छया व्योमानिला नखनलभूमिरूपेण परिणममानः सर्वे प्रपञ्चमारभते इति मत निराकरोति—) पुद्गलस्य च शुद्धस्य माशुद्धा विकृति-भवेत् । ८२ ॥ स्वाधीनत्वाच्च घमादित्वेन कलेयो न युज्यते । तदनेन प्रवृत्तौ वा न्यतिरेकः प्रसज्यते । (न्यतिरेकः अभावः मतस्य) । ८३ ॥

(आत्मा अपरिणत एव अविद्याघटोऽन परिणतमिव प्रपञ्चरूपेण आत्मानं स्वप्नवत् परवति इति मतं निरसति—) स्वयं च शुद्धरूपत्वाद्ब्रह्मवाचान्यनस्तुनः । स्वप्नादिवदविद्यायाः प्रवृत्तिसत्त्व किङ्कता । ८४ ॥ अन्तेनोपपत्तयेऽभीष्टे दैतवादः प्रसज्यते । स्वामाविकी-गविष्यं तु नोच्छेत्तु कश्चिद्देति । ८५ ॥ विद्ययादीनापत्ते दि नरवेत् स्वामाविकी कश्चिद् । (इवामतेव पार्थिवानामभिषेयोगेन) । न स्वेकान्यामुपायानां

हेतुरसि विरक्षण. (एकामाभ्युपायाना एकमात्मानं स्वीकृवैताम्) । ८६ ॥

। (सांख्यपक्षं प्रतिविषयति—) पुमानकर्ता येया तु तेषामपि गुणैः क्रिया । कथमादौ भवेत्तत्र कर्म तावन्न विद्यते । ८७ ॥ मिथ्याज्ञानं न तत्रासि रागद्वेषाद्योऽपि वा । मनोवृत्तिर्हि सर्वेषां न चोपन्न तदा मनः । ८८ ॥ कर्मणा शक्यत्वस्थाना यैश्चत्ता कन्हेतुता । हा न युक्त, न कार्ये हि शक्तिस्यात् कारणाद् भवेत् । ८९ ॥ दक्षि-शक्तिर्नहि क्षरि शक्तिकारणममर्हति । दक्षारम्भस्य चा हेतुसतोऽन्या दाधिकस्य तु । ९० ॥ कारणाच्छक्यत्व-स्थाच यदि कार्यं प्रजायते । कथं पुनः प्रतय्येत फले दत्तेऽपि कर्मणा । ९१ ॥ शक्यत्वस्यत्वमेवैषं विनाशो-ऽपि हि कर्मणाम् । प्राक् चापि शक्तिसद्भावादनुग्रहं शुधा भवेत् । ९२ ॥ शक्यत्ववर्षं च रागादि किं नेष्ट यन्वकारणम् । कर्मादिसक्यत्वव्योक्तिसपि तद् ब्रह्मेत् । ९३ ॥ तच्छक्यत्वप्रतियोगित्वात् ज्ञान मोक्षकारणम् । कर्मशक्यता नहि ज्ञान विशेषमुपगच्छति । ९४ ॥ यद्यत्त्वज्ञानबन्धनं कर्मणामवगम्यते । रागादिवत्, तथाप्येषा न ज्ञानेन निराक्रिया । ९५ ॥ कर्मस्यो हि विज्ञानादिव्येतस्यामाणवत् । फलस्यत्वस्य वा दान राजपुत्रापरवत् (राजपुत्रेणापराधे कृते यथा तस्य भल्यो दण्डः, तद्वत्) । ९६ ॥ अथत्वेऽपि हि शक्तिरथ यदि स्यात् कर्म कारणम् । ततः प्रयानकालेऽपि (प्रलय-कालेऽपि) युज्यते कारणऽमिषा । ९७ ॥ मनोवृत्ति-रिदानीं तु हेतुर्, नासि च स तदा । मनसा संकरा-प्यपि तदा स्यात् कर्मसंकरः । ९८ ॥ तस्मात्तयोऽधि-काराक्यो न्यवेदुः प्रवर्तते । योग्यत्वेऽप्यधिकाराक्यो विप्रयोगो न युज्यते । ९९ ॥ चैतन्यं योग्यता पृथः प्रकृतेस्तदनात्मता । मोक्षतुमोग्यत्वयोस्ते च न ताभ्या-मप्यन्यतः । १०० ॥ अथचौ कर्मणा चेट्टमज्ञान कारण यदि तदायाद् स्यादनुपपत्तिर्येषां न फलवर्जनम् । १०१ ॥ ज्ञान मोक्षनिमित्तं च गम्यते नेष्टिपादिना । न च तात्पर्यविरिक्त्यात् मोक्षो वेदेन चोच्यते । १०२ ॥ आत्मा शतं च इत्येतन्मोक्षार्थं न च धोरितम् । कर्म-प्रवृत्तिहेतुवन्मामज्ञानस्य सत्यते । १०३ ॥ विद्यते

प्राप्तत्वात् । न च अलोच्चेव चतुर्षु त्रिवृत्वविधौ प्रमाणाभावेन अग्निष्टोममुत्पत्त्यस्यैव विधिः भावस्तथा इति वाच्यम् । प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् प्रयाणामन्येषा विष्यन्तरेण स्तोत्रविधानाच्च आयेच्चेव चतुर्षु त्रिवृत्प्रमासैः । इति भाष्यकाराभिप्रायः । वस्तुतस्तु चतुःसंख्याकोद्देशेन त्रिवृत्वविधौ योग्यतया सप्तस्वपि अह.सु आयेषु चतुर्षु स्तोत्रेषु त्रिवृत्वविध्यापत्तेः, अहर्मानोद्देशेन तद्विधौ च सर्वत्र तदापत्तेः, चतुःसंख्यानिश्चिष्टाहर्कदेशेन वाक्यमेव पत्तेः अन्वयेषु संख्याभिन्नत्रिवृत्वविशिष्टकर्मोपपत्तिविधिः । प्रयाणा चान्येषा विष्यन्तरेण विधिः । सर्वेषा च फलवाक्येन फलसंबन्धमात्रफलम् । एवं च उत्पत्तिवाक्ये चतुर्णां गणत्वप्रतीतेः तस्य उत्पत्तिगतत्वत्वात् त्रिवृत्वस्यापि उत्पत्तिगतत्वेन साम्येऽपि त्रिवृत्त्वस्य अह्नभूतस्तोत्रवृत्तित्वात् प्रथानवृत्तिगणत्वापेक्षया दुर्बलत्वेन गणत्वसादृश्येनैव आद्यानां चतुर्णां अतिदेशः प्रतीयः । सर्वेषा नष्टास्यैव चतुर्षु अतिदेशः । एव च ' अग्निष्टोममुत्पत्तिः ' इत्युत्पादोपपत्तिः । इतरेषां प्रयाणं अन्वेषंस्वाकृत्वात् । इतरथा ' अग्निष्टोमनि ' इत्येवावश्यत् सर्वेषु अग्निष्टोमसाकृत्स्यैव अतिदेशेन प्रतीतेः ।

मण्डन — ' नानाऽहिकानां विहितं त्रिवृत्तः । ' शंकर — ' त्रिवृत्ताभ्याश्चातिदेशः । '

● पत्तु ' पयोक्वप्यम् ' इत्यत्र गणचोदनस्यैव प्राप्तानामहं संख्यामात्रं विधीयते (विद्याविष्यन्ते-माष्यपाठः) इति माष्यकरिगोचरम्, तद्वैवमपि संभवति इत्यतिशयार्थमुच्यते । परमार्थतस्तु गणचोदनायाः फलसंबन्धस्य अन्वयवृत्तत्वात् अन्यत्र उपपत्तिमेषाप्रमाणाया स्वयमुत्पत्तिपरत्वात् नोनात् इत्यनेनोपपत्तिचोदना इति जनकसप्तरात्र्यायान्वयेन दृश्यम् । रत्न. ८।३।४।८-९.

॥ ' जन्मान्तररुद्धेयु बुद्धिर्या भाविता पुरा । तानेय भजते जन्तुरुपदेशो ह्यनर्थकः ॥ ' इति न्यायः । यत् तु नानाविधभूतिष्मृतिप्रभृद्युपदेशस्येऽपि तदनाद्यस्य स्वाभीष्टमेव प्रशंसिभवेत् तत्रायमवतरति । साहस्री. ५.२५.

● जन्मत्वम् असिद्धस्य कर्तुं स्वात्मत्वमफलककारणमात्मनम् । सु. ४. १४२.

● जपः अदृष्टार्थः इति ' इतरे (अधिकामन्त्राः) जपत्त्वात् अदृष्टार्थां भवन्ति ' इति भाष्ये (१२।३।१४।३०) दृष्टान्तीकरणम् । के. ● जपः अविदक्षितार्थकम् उच्चारणमात्रमेव । यत्र सन्तमप्यर्थमविदक्षित्वा उच्चारणमात्रमदृष्टार्थं क्रियते, यथा-वैष्णवीमुचमनुच्य इति स जपः इति उक्तं द्वादशे । धा. ४. ७१. ● जपः इति कः पदार्थः ' जप व्यक्तायां वाचि ' इति । जप्यते इति जपः । वचनं जपनम् इति समानोऽर्थः । यस्मात् ' जप व्यक्ताया वाचि ' इति स्मर्यते, तेन यत्र वचनमात्रं प्रत्यक्षं क्रियते, न स्तुवते नसाहास्यते स जपः । भा. १२।४।११. टुप्-वैष्णव्यामुचि ये कर्णाः, तेषामुच्चारणं कर्तव्यम् अदृष्टार्थम् । इदं हि जपशब्देनोच्यते । यः पुनस्तत्र पदैरुच्चार्यमाणैः स्वाभाविकोऽर्थप्रत्ययः सः अचोदितत्वात् अविदक्षित एव । अथवा अवयवप्रत्ययः संयुक्तत्वात् यर्णोच्चारणस्यैवद्वयम् । ● जपः (मन्त्रस्य) ' शोचान्तोच्चारणं जपः ' । कु. १।२।४।४३ ४. ४६. ● जपाः जपतिचोदनाचोदितत्वात् मन्त्राः । भा. १।३।८ वर्णकं ३ । जपतिचोदनाचोदितत्वं जपत्वम्, न तु उपाश्रययोग्यात्वम्, नापि अर्थाविषयया अदृष्टार्थोच्चारणकत्वम् अर्थाविषयया प्रमाणाभावात् । १२।४।१. ● जपस्य वाक्यमानस्य लोपः अस्वियज्ञस्य मृताधिकारिकत्वपक्षे । भा. १२।३।८।५०. ● जपमन्त्राणां दीक्षितस्य समुच्चयः कार्यनानाभावात् । आधाविषययो सारस्वती बाईसत्या चेति ऋद्रूपं जपमन्त्राः (एवमन्येऽपि) । वि. १२।४।१. ● जपमन्त्रेषु तैत्तरीयम् । १।३।८ वर्णकं ३. ● जपमन्त्रादि-पतिरिक्तेषु करणमन्त्रदिरूपेषु ' अत्रये शुद्धं निर्वैपत्ति ' इत्यादिषु आद्यैर्वैक्याजमानेसु आधुनिकानां याचिकानां चतुःसर्वेषु प्रयोगे मूलं मृगम् । सोम. १।२।८. ● जपसंस्कारेष्टीनां लोपः अस्वियज्ञस्य मृताधिकारिकत्वपक्षे । भा. १०।२।१।८।५९.

॥ जपस्तुत्याशीरभिधानमन्त्राणां समुच्चयः ॥
जपश्रावणमनुक्तः स्तुत्याशीरभिधानाश्च याजमानेषु समुच्चयः स्यादाशी-पृथक्त्वात् । १२।४।१।१॥
भा. ४. ५५. — जनाः ' वैष्णवीमनुच्य यत्तु यन्त्या ' (इदं विष्णुर्नि चक्रे), ' शरस्वतीमनुच्य यत्तु यन्त्या '

तस्य चान्यतरसामत्वात् । एवं प्राप्तम् । अथवा,
उभयसामा जगत्सामा । जगच्छब्दः कृत्स्नवाची ।
कृत्स्नशब्दात् च ज्योतिष्टोमे उभयसामत्वे । अन्यतरसामत्वे
जगच्छब्दस्य अविशेषणत्वात् अविषया प्रशब्देत् ।
तस्मात् उभयसामा । अथवा रथंतरसामा जगत्सामा ।
तत्र हि ऋचि जगच्छब्दो विद्यते 'ईशानमस्य जगतः
स्वर्गस्य' इति । यदि सोमयसामा जगत्सामा भवेत्,
कृतकरो विधिरन्यैकः स्यात्, तेन नैतयोः समुच्चयः
प्रकृतौ । तस्माद्रथंतरसामैव जगतसामेति । एवं प्राप्ते,
ब्रूमः । यत्र जगत्यानुपपन्नं साम, स जगत्सामेति । तथाहि
श्रुतिः । इतरथा रथंतरसामानि अभ्यवधीयमाने ऋचा पदं
सश्यते, पदेन साम, सैषा लक्षितरुद्धाया स्यात् । तस्मात्
जगत्या यत्र साम, स जगत्सामा । ऋचो जगत्सामं साम
स्यात् विद्युति । ननु शुक्राग्नौ विद्युवान् इत्युच्यते । नैप
दोषः । स कामाय मविष्यति । तस्मात् विद्युति विकृतौ
नियेषाः इति ।

टुप्— 'कृतकरो विधिरन्यैकः स्यात्' इति
(माथम्) । कोऽयं ? रथंतरसामत्वे ऐन्द्रवायव्यमता
विहिता, बृहत्सामत्वे तु शुक्राग्रमता । उभयसामत्वे आम्र-
मणाप्रतैष विधातव्या जगत्सामयज्ये अनुच्यमानेऽपि
रम्यते (इति मेदः ।

शा— पूर्वैव्याख्यायाम् (प्रथमे वर्गके इत्यर्थः)
नैमित्तिकम् आम्रयणामत्वं विचारितम्, तद्वैतुत्वेन तु
जगत्सामान्द्रप्रसाधः । इह तु ए एव साक्षात्
विचारितः इति मेदः ।

वि— 'युद्ध रथंतरैक किं द्वयं नोत रथतरम् ।
यदा जगत्यानुपपन्नं जगत्सामा,ऽप्रिमो भवेत् ॥ ज्योति-
ष्टोमस्य साहचर्यादविकल्पाय तु द्वयम् । जगत्वं सर्वैवा-
ऽप्राप्तिं सद्गुच्छिन्त्यर्थांता तदा ॥, रथंतर जगच्छब्दात्
विप्रशब्दात् सृष्टया । अथयुधि स्थितं सामत्वेऽतः स्यात्
संनिर्धारतः ॥'

भाट्ट— ज्योतिष्टोमे रथंतरसामहृत्वनिति चम् ऐन्द्र-
वायवामत्वं बृहत्सामहृत्वनिति च च शुक्रमत्वं च विषाय
'यदि जगत्सामा आम्रयणाग्रम्' इति श्रुतम् । तत्र न
शापत् अगच्छं चम् प्रकृतौ विश्वो या कृत्यामिति

सामशाखाया प्रसिद्धम्, येन तन्निमित्तकमिदमाग्रयणमत्वं
तत्र निविशेत् । अतो जगत्सामशब्दार्थः कः, इति
विज्ञासाया जगच्छब्दस्य कृत्स्नवाचित्वात् प्रकृतः साम-
द्वयकात्स्न्यापरपर्यायो यत्र समुच्चयस्तत्र निविशते ;
स च यद्यपि न प्रकृतौ, बृहदंतरसाम्यस्तोमयोरदृष्टार्थ-
योरपि वचनेन विकल्पावगतैः साम्नोरपि विकल्पात् ।
तथापि यत्र संसर्वाद् उभयोर्वाचनिकः समुच्चयः, तत्रो-
क्तयोः इत्याद्यपक्षः । न जगच्छब्दः कृत्स्नवाची, तथात्वे
कृत्स्नस्य जगतः इत्यादिप्रयोगानुपपत्तेः । अकिञ्चि
वस्तुमानवाची । अतश्च जगच्छब्दशुक्त साम जगत्साम ।
योगश्च तद्व्यतिरिक्तग्राह्यत्वसंभवेन । अतश्च रथतरयोर्नो
'ईशानमस्य जगतः स्वर्गस्य' इति जगत्पदपाठात् रथ-
तरमेव जगत्सामपदेनोच्यते, इति तत्रैव ऐन्द्रवायव्यत्वेन
सह विकल्पेन निवेशः इति द्वितीयः । सिद्धान्तस्तु पर-
म्परापटितसंन्याहीनरेऽपि साक्षाद्रथंतरसामानुपस्कारेण
विद्विन्द्यायवामत्वंस्य विलम्बोपस्थितिकाग्रयणमत्वेन सह
विकल्पायोगात् जगतीरुन्द्रकावापुषि उपपन्न सामैव
जगत्साम, तस्य च विद्युति कर्त्तव्यं तत्र आम्रयणायाल-
स्योत्कर्षः । तत्र हि पृष्ठे महादिवाग्नेयं साम 'विभ्राद्
बृहत् विवृत्' इति जगत्यामुपपन्नम् । न च एवमपि
प्रकृतावेव पवमाने 'कावमन्नं जगतीषु' इति जगती-
स्यनववत्त्वात् निवेशोपपत्तौ न्यक्त्यवस्थेने प्रमाणाभावाः
इति दाक्ष्यम् । तस्य नित्यत्वेन यद्विशब्दोपात्तनिमित्त-
त्वानुपपत्तेः । स्वमते तु पवि (इत्यस्य) यनेयर्षः । ऐन्द्र
वायव्यायादिना विकल्पस्यापि अनुक्तत्वाच्च । न च एव
जगतीसामेत्यापत्तेः ईशान्योः अननुशिष्टः कल्पः इति
दाक्ष्यम् । 'बहुल छन्दसि' इत्यनेन छन्दसि सर्वेषां
विधीनां वैकल्पिकत्वोक्तत्वेन ईशानस्यापि वैकल्पिक-
त्वात् । अत एव मध्यमने वृतीवधपत्रस्य इत्येतद्विदोषग-
त्वेन 'जगतीरुन्द्रस्य' इति यत्तमे 'जगच्छब्दस्यः'
इति कला विच्छानायां भयन्नम् । अतो विद्युति आम्र-
यणामत्वं स्यात्, न प्रकृतौ । तेन ऐन्द्रवायव्यमत्वादेः
पक्षे वाच्यः ।

मधुपट्टम्— 'गानं जगत्सामं यतो जगत्याम् ।' १६.

शंकर— 'जगत्यामा च विद्युत्वा ।' १७.

जपत्वं नाम जपतिचोदनाचोदितत्वम्, न तु उपाधुमयो-
 ज्यत्वं जपत्वम्, तथात्वे उपाधुमाज्ञाद्भूतवाज्याकामसि
 जपत्वापत्तौ नाल्-स्वर्यापत्तेः । नापि अर्थाविवक्षया अह-
 ट्ठार्थोच्चारणत्वं तत्, मन्त्रजन्यायप्रकाशानर्थैव अष्टाभावे
 अहट्ठार्थत्वकल्पनोपपत्तौ अर्थाविवक्षाया प्रमाणाभावात् ।
 अत एव 'मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिष्पामयुक्तो
 न तपयमाह ।' (पा० शिखा ५२) इति स्वरयुक्ते
 जपादौ अर्थप्रकाशानं दर्शयति । अत एव जपतिचोदना-
 चोदितेष्वपि न सर्वत्राहट्ठार्थत्वं करणमन्त्रात्वादेरपि संभ-
 वात् । स्तुतिस्तु गुणतात्पर्यकमभिधानम् अहट्ठार्थकमि-
 त्युक्तमेव स्तोत्रशक्त्याधिकरणम् । कलाशासनप्राज्ञः । तेषा-
 मपि श्रद्धाजननादिद्वारा कर्मण्युपयोगः । गुणविशिष्टगुणि-
 प्रकाशानमभिधानम् । एतेषां च क्वचित् सङ्घर्षेऽपि
 न दोषः, तच्चट्टुपाधेः असाङ्घर्षात् । तथ ये तावदनुष्ठेयार्थ-
 प्रकाशकाः जपादयः तेषां करणमन्त्रात्वादेव विकल्पः, ये
 तु अननुष्ठेयसमवेतप्रकाशनार्थाः, तेषां प्रकाशैकत्वेऽपि
 श्रद्धाजननादिद्वारा कर्मण्युपयोगात् अधिकतरश्रद्धा-
 जननार्थे समुच्चयः एव । ये तु अहट्ठार्थसमवेतप्रकाश-
 नार्थाः, तेषां प्रथात्वादिद्वेव समुच्चयः । न च एकजपादि-
 समाख्यायोगात् एककार्यत्वापत्तेः विकल्पात्सङ्घा, अष्टार्थ-
 जपादौ कार्यभेदस्य व्यावश्यकत्वेन सकलजपसाधारणैक-
 कार्पकल्पनाऽनुपपत्तेः ।

मण्डल-- 'समुच्चयो जपादीनाम् ।'

शंकर-- 'जपाशीरादियु च सः ।' सः समु-
 चयः ।

• जपादिमन्त्रेषु मन्त्रसामान्यादिविद्वद्व्यतिरिक्तः ।
 मायास्वरूपिकरणे द्रष्टव्यम् । भा. १२।१।८।२०-२२.

• जपाश्चाकर्मसंयुक्ताः । यत्तु द्वादशे जपादीनाम
 अष्टार्थत्वमुक्तम्, तत् मन्त्रसाधारणमभिधानत्वं अहट्ठार्थ-
 त्वानिप्रायेण । अस्तु वा जपादीनां कर्मसमवेतार्थमि-
 धानानामुच्चारणमाश्रयत्वम्, नैतावता कर्मसमवेतार्था-
 भिधानानामपि करणमन्त्रादीनां अष्टविधया उपयोगसंभवे
 अहट्ठार्थोच्चारणार्थत्वकल्पना युक्त । श्री. १२।१।८।२२
 पृ. ७१.

• जपाश्चाकर्मसंयुक्ताः स्त्रुत्याशीरभिधानाश्च
 याजमानेषु समुच्चयः स्यादाशीःपृथक्त्वात् ।
 १२।१।१।११ ॥

जपाः 'वैष्णवीमनूय वाग् यन्त्रया' इत्यायुक्तत्वात्
 'इदं विष्णुर्वि जन्मे' इत्यादयो जपमन्त्राः, 'अग्नि-
 मूर्धा दिवः' इत्यादयः स्तुतिमन्त्राः, 'आयुर्दा भग्नेऽ-
 स्यायुर्मो देहि' इत्यादयः आशीर्मन्त्राः, 'एषोऽसि
 त्वेषोऽसि' इत्यादयः अग्निपानमन्त्राः । अकर्मसंयुक्ताः
 ये कर्मसंयुक्ता न भवन्ति, तादृशाः जपमन्त्राः स्त्रुत्याशी-
 रभिधानार्थाश्च मन्त्राः, तेषां याजमानेषु कर्मसु सप्रचयः
 स्यात् पृथगर्थत्वात् । आशीःपृथक्त्वात् आशिया पृथ-
 कत्वात्, एवं स्तुतीनां पृथक्त्वात्, अभिधानानां च
 पृथक्त्वात् । इति सिद्धान्तः ।

समुच्चयं च दर्शयति । १२ ॥

शङ्खानुचनयोः 'त्रिः प्रथमामन्वाह निरुक्तम्' इति
 मन्त्राणां समुच्चयं दर्शयति । पूर्वसूत्रे याजमानेषु
 इत्युक्तं तत् प्रायिकम् । के.

• 'जमदग्निर्वै' इत्युपक्रम्य 'स एतं पञ्चममव-
 दानमपश्यत्, तन्निरवपत्' इत्युक्तम् । तस्मात् जम-
 दग्नीनां पञ्चावचम् । संकर्वे. २।४।२६.

• जयाः नाम मन्त्राः 'वित्तं च जितिक्ष्व आवृत्तं
 वाकृतिश्च' इत्यादयः । संकर्वे. २।४।२१. • जयाः नाम
 होमाः । 'यदजयन् तन्मया ना जयत्वम्' इत्युक्तेः 'वित्तं
 च स्वाहा' इत्यादिमन्त्रकरणकहोमाः जयाः । सोम.
 २।४।१३. • जयाधिकरणम् । जयादिन्यायः द्रष्टव्यः ।
 भा. २।४।१।२५-२७. • जयाभ्यातानाधिकरणम्
 जयादिन्यायः । के.

• जयाभ्यातानराष्ट्रभूदोमः वैदिकेष्वेव कर्मसु ।
 जयादिन्यायः । भा. २।४।१।२५-२७. • जयाभ्यातान-
 राष्ट्रभूदारिद्र्यादिहोमाः दर्शित्वोमाः । वि. ८।४।४.

• जयादिन्यायः । जयाभ्यातानाधिकरणम् । जया-
 भ्यातानराष्ट्रभूदोमः वैदिककर्मणा रोपः ॥

• षोडोऽप्रकरणेऽपि षोडोऽपि सर्वकर्मणाम् । ३।४।
 १।२५ ॥

माध्यम्-- इह कर्मसंयुक्ता होमा जपादय उश-

निरजीवित्वम् । तस्मात् पुरुषमात्रधर्माः एवंजातीयका इति ।

प्रकरणविशेषाद्वा तद्युक्तस्य संस्कारो द्रव्यवत् । १५ ॥

भाष्यम्— न वा उक्तादृश्यम् । कुतः ? प्रकरणविशेषात् । प्रकरणयुक्त एव जज्ञभ्यमानो वचनेन संस्क्रियते यथा यथादि द्रव्यं प्रोक्षणादिना । ननु न शक्नोति प्रकरणं जज्ञभ्यमानशब्दमेकदेशे अवस्थापयितुम् । चाकर्वं हि प्रकरणात् बलवत्तरमिति । उच्यते । न ब्रूमो जज्ञभ्यमानशब्दः प्रकरणेन अप्राकरणीकत्वं पुरुषाविवर्त्यते इति । किन्तु कर्त्तृ तत्र कल्पनीयम् । ननु प्रत्यक्षं श्रूयते फलम् 'प्राणापानावेवाभन् घत्ते' इति । नेति ब्रूमः । नाम विधायकं शब्दमुपलभामहे । य एषः 'प्राणापानावेवाभन् घत्ते' इति वर्तमानापवेद्या एषः न विधायकः । स्थावकस्तु भवति भन्वचनस्य । तस्मात् दर्शपूर्णमासाभ्यामभ्यन एतत् न फलवत् । अतः पुरुषस्य दर्शपूर्णमासौ कुर्वतः संस्कारकर्म इति गम्यते । आह । पुरुषसंस्कारकर्म इति यद्वाते, दर्शपूर्णमासावेव कुर्वतः इत्येतन्न । कथम् ? योऽपि हि अन्यत्र दर्शपूर्णमासाभ्यां जज्ञभ्यते, सोऽपि जज्ञभ्यमानशब्देन उच्यते एव । न च प्रकरणेन स्वावर्त्यते इत्येतदुक्तम् । तस्माद्बुद्धयते । अत्रोच्यते । नैव स्वावर्त्यते । संस्कृतेन तु तेन नास्ति प्रयोजनम् । ननु प्रकरणे पुरुषसत्त्वरेणापि नास्ति प्रयोजनम् । उच्यते । संस्कृतपुरुषो दर्शपूर्णमासो अनुष्ठास्यति । आह, उक्तेऽपि सति संस्कृतः अन्यदनुष्ठास्यति । उच्यते । नान्यस्य संस्कारो गुणो भवति, अपस्कृतत्वात् । आह, प्रकृतस्यापि न गुणः । वाक्येन पुरुषधर्मः इत्यवगमात् । उच्यते । आनर्थक्यात् न पुरुषधर्मोऽवगम्यते । तस्मात्स्य प्रकृतान्या दर्शपूर्णमासाभ्यामेकवास्यता, नान्येन फलवताऽपि कर्मणा, प्रकरणाभावात् । तस्मात् नोत्कर्षः । यत् प्रकरणे निषेधः इत्येतस्मिन् घत्ते 'ब्रूयात्' इत्यनुष्ठानवचनम् अविबद्धितस्त्रार्थमिति, एवं सति अनुवादो भविष्यति, न पुरुषसंस्कारविधानस्य प्रयोजनमस्तीति ।

घा— पुरुषधर्म इत्येतावत् गृहीतः । यत् पुरुषमात्रधर्मः ततश्च उक्तः इति, एतदवगमात् । कुतः ? 'अवि-

रोधात् समावेशे लभ्यमाने प्रमाणयोः । बाधो न युज्यते कर्तुं न च दूरात् फलश्रुतिः ॥' पुरुषमात्रसंयोगे हि विना कारणेन प्रकरणं बाध्यते । ननु इतरनापि लिङ्गवाक्ये बाध्येयाताम् । सर्वं बाध्येयाताम्, यदि अपुरुषेण संस्कारोऽभ्युपगम्यते । वयं तु प्रकरणगतपुरुषधर्मं ब्रूवाणाः न किञ्चिदपि बाधिष्यामहे । न प्राकरणीके जज्ञभ्यमाने स्नातृरि च सकलशब्दादौ योग्यत्वं वा नास्ति । ननु अविशेषबुद्धिः बलवत्प्रमाणप्रभूता दुर्बलप्रमाणमूल्या विशेषतुद्बया न युक्ता निवर्तयितुम् । एषा तावत् अवश्यमेव निवर्तनीया । नहि अविदुषः असमर्थस्य वा अधिकारः संभवति । ननु एवं प्रकरणं विशेषकमभ्युपगमत् भवति । नैतद्वेषम् । भादकमेव अद्यापि प्रकरणम्, येन उद्दिश्यमानजज्ञभ्यमानविशेषणत्वं प्रतिपद्यते । नहि तस्यैव स्यापरोऽवकल्पते, कथमभावस्य इत्यभावाद्येन असंबन्धत् । योऽपि प्रकरणगृहीतपुरुषपक्षेऽप्राणाः प्रकरणात् विशेषलाभं मन्यते, तस्मापि न्याहृते प्रकरणन्यापरे तद्-गृहीतत्वापेक्षा भवति इति (तथापीत्यर्थः) नैव तद्विशेषणत्वकल्पते । कथं तर्हि प्रकृतपुरुषप्रत्ययः ? उच्यते । निवैव विशेषणत्वेन अत्र प्रकरणस्यपुरुषपक्षेऽपि सिद्धिः । तथाहि, 'श्रीहीणां प्रोक्षणं यद्दलौकिकानामनर्पकम् । तद्देवतर्पत्येवं फलाय प्रकृतं गतम् ॥' यथा हि श्रीह्यादि प्रोक्षणादिभिः संबध्यमानं न च तावत् प्रकरणेन विशेष्यते, अथ च आनर्थक्यमथात् विप्रकृतफलकत्वनप्राणाभावाच्च फलसाधनात्वेन प्रयोजनवत्त्वाच्च प्रकृतं गृह्यते, तथाऽन फलकत्वनामथात् प्रयासरतनुरोपेन प्राकरणीकजज्ञभ्यमानशब्देन क्रियते । नहि तत्समवे अन्यफलकत्वनप्राणात्त्वमप्येते । ननु च कल्पमेव अनयो, फलमित्युक्तम्, सत्यमुक्तम्, न तु ईदृशेन शब्देन फलमुच्यते, कामशब्दोपवन्नामायात् । एतदेव च 'नाम विधायकं शब्दग्रहणमाह' इत्याह (भाष्यकारः) । फलविधानं हि ईदृशेन शब्देन न क्रियते इति वक्ष्यामः (१७३९) । इतरथा पुनः 'ब्रूयात्' इत्यपि अत्रैव विधिविधितिः इति अपुक्तमेव विधापनाभावावचनम् । नहि 'घत्ते' इत्येतस्य अविधायकत्वात् तत्रालभो भवति, सर्वत्रैव

सोम— 'यदजयत् तजयान् जयत्वम्' इत्युक्तौः
'चित्तं च' इत्यादिमन्त्रकरणकहोमाः जयाः । सूत्रार्थस्तु-
यः प्रकरणधीतो वाक्यात् कर्मरूपः सः अविरोधात्
सर्वकर्मणा रोपः इति ।

वि— 'येनेल्लेत् कर्मणा तत्र जयहोमेऽखिलायैत ।
वैदिकेष्वेव वा, सर्वेषोऽसकौचकत्वतः ॥, होम
आहवनीये स्याद् कृष्णादिषु न सोऽस्ति हि ।
तेनानारम्य पाठेऽपि वैदिकेष्वेव ते जयाः ॥' १३.

भाट्ट— अनाश्रमैव अधीतम् 'येन कर्मणोर्ल्लेत् तत्र
जयान् जुहुयात्' इति । कर्मणा ऋद्धि स्वफलाधिक्यं
प्राप्तुमिच्छेदित्यर्थः । अतश्च यथाऽवस्थितकल्पये विनेव
जयादीन् कर्माणि । कर्मण्यः फलाधिक्येच्छया तु जया-
दयः कर्माङ्गम् । तत्र च कर्मत्वस्य क्रतुस्यभिचरितत्वात्
न तावत् लुहादिवत् तदुपरिहितः । न च लौकिकस्य
कर्मणः कृपिभोजनादेः दृष्टार्थत्वेन अदृष्टार्थजयादिनाह-
कत्वयोगः, 'रोहिण्यां कृपिकर्माणि कारयेत्' 'पुरस्तात्
कृपिकर्मणां प्राच्या क्षेत्रमर्षादाया चावाकृषिबीजं बलि
होत्' इत्यादिवत् अस्वपि निर्दिष्टपरिसमाप्त्यर्थत्वेन
फलोपचयार्थत्वेन वा ग्रहणोपपत्तेः । न च तथापि जयादेः
आहवनीयत्वात्त्वात् कृष्यादौ तदभावात् अनङ्गत्वम्,
जयादेरेव होमत्वेन आहवनीयप्रयत्नमपोजकत्वोपपत्तेः ।
न च प्रधानसादेरघाषमवात् अनङ्गत्वम्, अङ्गुग-
विरोधत्वायेन तदसंभवेऽपि अङ्गलोपपत्तेः । इतिदेशे अग्नि-
न्येनेन समानदेशमवाच्यं । यस्तुतस्तु कृष्णादेर्दृष्टार्थतया
विषेयत्वाभावेन प्रयोगविषयभावात् अङ्गनयानयोः एक-
देशत्वे एव प्रमाणाभावः । अस्तु सा तद्, तथापि तस्य
लिङ्गादिरूपप्रमाणात्त्वाभावेन वाक्यसंज्ञोचकात्पुनरुपपत्तेः
लौकिकवैदिकसाधारणसर्वकर्मार्यत्वमेव जयादीनाम् । इति
प्राप्ते, अग्निमन्त्रैदिककर्मांशे तस्य परप्रयुक्ताग्निप्रयत्नोप-
जीवित्वम्, तदन्वयकर्मांशे च धामनोऽङ्गत्वत्त्वं इति
गौतमवैदिक्यादिभिषा कामभूतीनां आदिताग्न्यादिमान-
विपत्त्वम् (६।१।७) जयादिविधिनेन स्वघ्राणध्यायम्
अग्निमन्त्रार्थोपपत्तौ जयादिविधानात् नेतरकर्मार्यत्वम् ।
१३.

मण्डन— 'जयादयो वैदिकहोमरूपाः ।'
शंकर— 'जयात्तेतावत् कर्माङ्गम् ।' १६.
● जयादिन्यायेनैव लौकिके कलकल्पना वैदिके न
इत्येवम्, विहितेऽपि अग्निरहिते स्वल्पयनादिप्रयोजक-
त्वम् इत्यत्र न, इत्येवं च वैरुपापत्तेः विधिलापनानु-
रोधेनेव स्वसंकोचं कामभूतिवदेव अनुमन्यते, अतश्च
अग्निमन्त्रसंबन्धप्रदानमेव उद्देश्यम् । तदपि च न
रोपितया, अपितु निमित्ततयैव । भाट्ट. ३।४।१५.
● जयमन्त्रेषु चित्तादिशब्दानां चतुर्थ्यन्तपाठो न
कर्तव्यः, किन्तु यथासमानानमेव प्रयोगः । संकल्प. २।४।२१.
● जयहोमाः 'चित्तं च स्वाहा' इत्यादयः ।
यद्दृष्टम्— होमाः 'ऋतापाद्' इत्यादयः । अग्न्यातानहोमाः
'अग्निभूतानाम्' इत्यादयः । ते च न कृष्णादिषु
लौकिककर्मसु, किन्तु वैदिकेष्वेव कर्तव्याः । वि. ३।४।२३.
● जयहोममन्त्राणां प्रथमान्तचतुर्थ्यन्तपाठयोः समुचयः
इति चेन्न, किन्तु विकल्प एव । संकल्प. २।४।२२.
● जरणम्— (सत्यजणम्) गार्हपतीय-इन्द्रिय-
गणितृपीकरणे प्राणाल्यसतस्युदस्थान-नान्यवसादर्यमन-
रूपातेकार्यहेतुः । सु. घ. १.१३.८. ● जरणे मध्यमापार-
विरोपः । तत्र होमे 'हित्य मे गात्रा' इत्यादिर्मन्त्रः ।
जरणाथं च सत्यगुणवैशानादिकं कर्तव्यम् । जरणान्तं च
मध्यमम् । वि. ३।२।९. ● जरणस्यापि 'मुक्त्वा वै
शुननास्ताप तदन्नं परिणामयेत्' इति सुतातनादि-
प्रयत्नसाध्यत्वम् । कु. ३।१।१२३ । 'मुक्त्वा राजवदा-
सीत याचदन्नमदाश्वयः । ततः पश्चतं गच्छेद् शमे
पुष्टौ रयीत च ॥' इति च वैषके । के.
● जरऽऽदिशब्दानां यदागमगर्भाभाषया एतन्ना-
मरणात् प्राक् जराशब्दत्वाच्चतुःशतोरस्यापकत्वेन
निरुक्तविशिष्टरूपोदादानत्वत्त्वं (साक्षादानुपूर्व्येऽद्विष्टप्र-
श्रुत्यविशेष्यतापयोजक्यरूपविशिष्टरूपोदादानत्वत्त्वं) तु-
चचत्वात् । सूति. घ. ६७.
● जर्तिळाः आरण्यादित्याः । 'अनाहुतिर्षे जर्तिळा
गवीपुष्टाश्च' । वि. १०।२।४. ● जर्तिळाः कुन्तिलाः
(चारुले इति भाषा), गवेपुष्टाः तुणकपुष्टाः, इति
मद्रभाषकः । जर्तिळाः अरण्यादित्याः, गवेपुष्टाः दन-

वा— प्रकरणे अहीनस्य अत्यन्तमविद्यमानत्वात् वाक्यस्युक्तत्वाद्दशोपसर्गं प्रकरणेन अनुपलक्षणात्प्रकृत्यते इति अदृष्टान्तः ।

वा— 'जञ्जभ्यमानधर्मोऽयं वाक्यात्, प्रकरणेन तु । क्रत्वङ्गम्, दुर्बलं तच्च तेनास्य पुरुषार्थता ॥ सत्यं यदि विरोधः स्याद् वाक्यप्रक्रिययो-रिह । ततः फलं प्रकल्प्येत, न त्वत्रारितं विरोधिता ॥ जञ्जभ्यमानः पुरुषः कृतावपि हि चिरते । तत्संस्कारमुखेनैव क्रत्वर्थस्य भविष्यति ॥ अवश्यं हि फलं कल्प्यं तत्राध्याहारतो वरम् । प्रकृतेनैव संबन्ध इति क्रत्वर्थता स्थिता ॥' एकदेशिना तु (प्रामाकराणाम्) नात्र क्रत्वर्थता सिध्येत् । निमित्तं हि जूमिका । निमित्तं चाधिकारिविशेषणम् । अतो जूमिकानिमित्तपुरुषस्य पुरुषस्य अधिकारिणः अत्र चाप्येव श्रुतस्य लामात्, कार्यस्य च फलानपेक्षत्वात् अनपेक्षं सर्वेषु वाक्यं न प्रकृतसंबन्धमुपेयात्, स्वतन्त्रमेव पुरुषायै स्मात् इत्यासां तावत् । ९.

सोम— पूर्वोक्तशुद्धक्रतुधर्मत्वस्य इह अपवादकरणात् संगतिः । भाष्यशोधहारणान्तरे तु स्तानस्य मन्त्ररकर्म-णार्थत्वात् सूत्रावतरणार्थतीर्थविशेषणबलात् लिङ्गात् स्तानस्य तत्कर्तृपुरुषार्थत्व बोध्यम् । सूत्रार्थस्तु— यथा द्वादशाहीनस्य इति उपसर्गद्वादशत्वं वाक्येन अहीनधर्म-स्ताया मन्त्रवचनं तीर्थस्नानं च वाक्येन लिङ्गेन च पुरुषार्थत्वावगमात् शुद्धपुरुषधर्मः स्मात् इति ।

वि— 'जञ्जभ्यमानान्तोक्तिः पुलो धर्मः क्रतोश्च ।, वाक्यादायः, प्रक्रियया द्वितीयोऽन्वयविक्रयः ॥' ९.

भाट्ट— वयोतिष्ठोमे ' तीर्थे स्नाति, तीर्थमेव हि समानाना भवति ' इत्यत्र तीर्थस्नानस्य प्रकरणादेव पूर्ववत् आराहुपकारकत्वं प्राप्तं पशुपुरोडाशवाक्येन दृष्ट-रूपमलापकरणार्थलिङ्गेन चाधिवा ऋतुयुक्तपुरुषधर्म-त्वम् । 'अपु दीक्षावत्तर्षी भाषेयन्' इत्यपेवादे अपु दीक्षावत्तर्षीर्हीतनात्, दीक्षायाश्च यमनिपप्रपरिप्रद-रूपायाः पुरुषपरिष्कारकत्वस्य ' गृहपति दीधपति ' इत्यादिना दृष्टत्वादिपि स्नानस्य ऋतुयुक्तपुरुषधर्मत्वम् । अत एव कर्तृत्वार्थे वेदवर्णोऽनुपयोगेऽपि कर्णधानोऽनुपयोग-

कल्पनात् अस्य वाजमानत्वमिति स्पष्टत्वादेव इदं मूले उदाहृतमपि न विचार्यते । दर्शपूर्णमासयोस्तु 'जञ्जभ्य-मानो ब्रूयात् मपि दक्षकृत् इति, प्राणावानावेव आत्मन् घत्ते' इति श्रुतो मन्त्रपाठः किं शुद्धक्रतुधर्मः, उच्यते शुद्धपुरुषधर्मः, आहोस्वित् क्रतुयुक्तपुरुषधर्मः इति चिन्तायाम्, पूर्ववत् पुरुषस्य स्नानशुभ्रात्तस्यापि सर्वप्रधान-भूत्वाया भावनाया चैवाहितवत् विशेषणत्वेन उपादानात् प्रवर्ग्यग्यायेन (३।३।१२) प्राधान्यकरणेनाऽनुपपत्तेः 'सङ्गमहेतुः क्रियायाः' (पठ ३।२।१२६ क्रियायाः परिचायके, हेतो च अर्थे वर्तमानात् पातोऽलं. रातु-शानचौ सा. । हेतुः फलं कारणं च) इत्यनेन अनुवचन-क्रियाया लक्षणत्वेन अवगतस्य जूमगत्व भावत्वादिना लक्षणत्वानुपेयात् निमित्तत्वप्रतीतेः जूमभाया निमित्ते अनु-वचनं भेदनहोमवत् आराहुपकारकम् । शानशुभ्रात्तर्षी तु आर्थमातस्त्वादनुपपत्तेः । वस्तुतस्तु, अनुवचनस्य आरा-हुपकारकत्वे समासकत्वात् आध्वर्यवत्त्वापत्तेः यजमानान्य-पुरुषधर्मभावात्तपि तत्कर्तृत्वमन्त्रादापत्तेः स्नानशुक्तजूमभा-कर्तृकर्तृत्वानुवादोऽनुपपत्तेः अत्रश्च जूमभायाः पुरुष-विशेषणत्वमङ्गीहृत्य जञ्जभ्यमानकर्तृविशिष्टमनुवचनमेव आध्वर्यव विशीयते आराहुपकारकत्वेन । तत्रश्च जूमभायाः क्रिया प्रति निमित्तत्वेन अ वयानुपेयात् आर्थहेतुनेन अस्याः वपट्कारादिवत् निमित्तत्वमिति प्रथमः पक्षः ।

द्वितीयस्तु, जञ्जभ्यमानस्य कर्तृत्वेन अनुवचनं प्रति शुभ्रात्तर्षीनादे गुणानुपेयेन प्रधानभूतानुवचनस्य फलोपाधिकत्वापत्तेः जञ्जभ्यमानस्य क्रिया प्रति शब्दतो विशेषणत्वापि स्वार्थवित्त्वादेव प्राधान्यम् । तत्र हि प्रधान-ानुपेयेन पाठिकत्वेऽपि न दोषः । यद्यपि च तद्विहितकार-कत्वमेव प्रथमाऽर्थं, न तु संस्कार्यत्वम्, तथापि कर्तृत्वस्य फलप्रदानाधिकरणत्व-सद्यधिकरणत्वविशिष्टमपेदेन सिद्ध-त्वात् उक्तयुक्त्या इह फलप्रदानाधिकरणकर्तृत्वस्यैव प्रथमा-ऽर्थत्वात् फलमोक्तत्वरूपसंस्कार्यत्वसिद्धिः अतिक्रान्तैव । एतदभिप्रायैगैव कौस्तुभे अधिष्ठातृत्वस्य प्रथमाऽर्थ-त्वोक्तिः इति ध्येयम् । अतो जञ्जभ्यमानोऽहीनोऽनु-वचनविधानात्, प्रकरणानुपेयेन च वाक्यवत्कोपे प्रमाणा-भावात् शुद्धपुरुषधर्मत्वम् । न च फलदृष्ट्या, प्राणा-

ग्रहश्च । यथा ' विषं भक्षयित्वायं न कदाचित् ' इति विषभक्षणस्य कर्तव्यता प्रतिषेधसंबन्धार्थं कीर्यते, नानुष्ठानाय । एवमिहापि द्रष्टव्यमिति ।

दृष्टुः— [अत्र अस्मदीयलिखितायाः, आनन्दाभरीयायाः मुद्रितायाः, लिखिततन्त्ररत्नानुसारिण्याश्च टुप्टीकायाः, पाठा भिन्ना भवन्ति अंशतः । तत्रादौ तन्त्ररत्नानुसारेण रत्नसूत्रेण पाठो निवेश्यते] (पूर्व-पद्यमाह—) चतुर्थेऽपि [अधिकरणे तृतीये इव] नास्ति पर्युदासः । (तत्र तावत्) अजर्तिलयवाग्वा जुहुयात् इति संबन्धेन पर्युदासामावः । यदि होमे (पयोविधेयं श्लेषः) क्तो जर्तिलयविधानम् अनर्थकम् (स्यात्) । अथ एवमुच्येत अनाहुतिः कर्तव्येति, तथा (सति) होमस्यैव अभावात् सर्वत्रैव (जर्तिलयविधानं पयोविधानं च) न घटते । तस्मात् ' जर्तिलयवाग्वा जुहुयात् ' इति (विधिना) विहितता यथागूः अनेन प्रतिविष्यते, निषिध्य (च) पयो विधीयते । तस्मात् (जर्तिलयवाग्वा पयसा वा इति) विकल्पः । [इति पूर्वः पद्यः । अथ यथालिखितं यथासुदितं च टुप्टीका निवेश्यते] चतुर्थेऽपि नास्ति पर्युदासः । अजर्तिलयवाग्वा जुहुयात् इति संबन्धेन पर्युदासामावः । यदि होमे (यदि पयोविधेः होमे—इति मुद्रिते) पयश्च जर्तिलयवाग्वा प्राप्नुयात् (तथा सति—इति मुद्रिते अपिक्रम) पर्युदासः स्यात् । न चेतयोः प्राप्तिः, पयश्च कुत्रापि । अथ एवमुच्येत (अजर्तिलयवाग्वा जुहुयादिति, ततो जर्तिलयविधान-मनर्थकम्—इत्यधिकं लिखिते) । अथ एवमुच्येत अनाहुतिः कर्तव्येति [इत्यादिः अथपिऽतः पूर्वपद्यः समानः विनयेऽपि । अथ विद्वान्तन्त्रयः प्रापो भेदाभावात् रत्नसूत्रेण एकैव निवेश्यते]

उच्यते । अर्थोऽतोऽप्यत्र (पयोहोमस्तुत्ये । कृप-मिताह—) ' अनाहुतिर्षं जर्तिलयश्च ' इति अनाहुति-यत्नेन प्रतिविष्यत्य विकल्पनिष्ठासि (एवं पूर्ववती) य च ' पयसा जुहुयात् ' इत्यनेनैव स्मर्यते विवक्ष्यो विनाऽपि प्रतिषेधवत्त्वेन । तस्मात् प्रतिषेधो न घटते । सर्वत्र अत्रम् ' पयसा जुहुयात् ' इत्याह (शिष्यवचनम्) वाच्यत्वेन येन (एव) घटते । यथा ' देवदत्तः सोमो

विद्वान् ' इति । ' एवंगुणविशिष्टोऽसि यश्चतमपेक्ष्य अविद्वान् अशोमनश्च ' इति । तत्र ये देवदत्तस्य निन्दास्तुवी, न ते देवदत्तार्थे (देवदत्तं विधातुं निषेधं वा उच्यते) किं तर्हि यश्चतार्थे । एवमत्रापि निन्दास्तुवी पयोविधानार्थं ।

सोम— जर्तिलाः कृष्णतिलाः (फाळे) गवेयुकाः शृणुतशुलाः इति अट्टमास्करः । जर्तिलाः आरण्यातिलाः, गवेयुका वनोष्णमाः इति केचित् (वनगोष्णमा नाम शृणुयवाः स्युः । अन्येषां वनोष्णमानामनुपलब्धत्वात् । परन्तु वेयुयवानामप्ययं पृथक् विहितम् । के.) । शृणाथस्तु— यदि अन्यत् न विधीयते, तदानीमेव शिष्ट्या श्रूयमाणो नन् प्रतिषेधार्थः स्यात् अन्यविधौ तु अन्येवाः तद्विधेव जर्तिलादिकल्पस्य सिद्धत्वात् विकल्पार्थे प्रतिषेधानर्थक्यात् परद्रव्यान्तरविधानाद्यर्थ-त्वात् स्तुत्या एकस्यैवादिति ।

वि— ' जर्तिलयवतो चतुर्थं किं विकल्पोऽथ पयः-स्तुतिः । विकल्पः पूर्ववत्, मेरं वापेक्षयात् पयसा एव ॥ ' तस्मादर्थेवाहः । विकल्पे पद्यद्वयम् । होमाभार-स्तुतीयः पद्यः । पयोविधिश्चतुर्थः ।

माह— अग्निहोत्रे ' जर्तिल० ' (भाष्यत्) इति मुक्तम् । तत्र जर्तिलगवीपुत्रयोः प्रथमवाक्येन विहितयोः अनाहुतिः इत्यनेन प्रतिषेधः, उत सर्वोऽयं पयोहोम-प्रियेत्थेवाहः इति चिन्तावात्, आत्मात्तमेदभवात्नेन मिथ्याकथयत्येव प्रार्थितः स्तुतिलगजास एकत्राकवा-कृतने प्रमाणाभावात्, प्रथमवाक्येन च एतदिति अथ-येन जर्तिलगवीपुत्रयोरगोः विधेयत्वरथक्यात्, अनाहुतिः इत्यनेन च निःश्रेणीतमिषेपत्त्वात् सर्वोऽपि दित-प्रतिषिद्धत्वात् विरुध्यः । अन्यस्तु पद्य एव विधिः । इति प्राप्ते, यद्यपि अगो जर्तिलगवीपुत्रयोः विधिः स्यात्, तथापि अनाहुतिः इति निन्दता न स्वतन्त्र-विधेयमयम् । तत्रापि विकल्पस्य शीघ्रवत्त्वात् तदेव पयोविधेयैव सिद्धत्वात् । अत्र एव अनाहुतिः इति निन्दा नहिनिन्द्यात्वेन पयोविधेयत्वार्थे । कर्तव्यं च जर्तिलगवीपुत्रविधिः पृथगेऽपि पद्येनैव एव । न तु तद्विषयः । परत्वेवात प्रपञ्चयतीति

शैत्यादिनीरधर्मास्तरङ्गके । अनुगम्याथ तन्निष्ठे फेनेऽप्य-
नुगतं यथा ॥ 'इति वादसुधाकरः । साहस्री. ६३८.

॥ जलतरङ्गबुद्बुदन्यायः । चेतनाचेतनप्रपञ्चस्य
जलतरङ्गबुद्बुदन्यायेन तत्रैतेत्यस्तिप्रलययोः भवगत
'एव योनिः सर्वस्य प्रभवान्पथौ हि भूतानाम्' इति
तदन्यायात् सर्वस्येति भाव इत्युक्तमिति । साहस्री. ७४३.

॥ जलताडनन्यायः । यथा जलस्य ताडनं न्ययै
तद्वत् अन्यथापि । साहस्री. २९७.

॥ जलतुम्बिकान्यायः । यथा पद्मलिता तुम्बिका
नदीसमुद्रादौ मत्स्यती पद्मस्यैव भवकारो भागत्य तिष्ठति,
तथा जीवो देहस्थे लोकादाकारो गत्वा तिष्ठति । अय-
मेव तस्य मोक्ष इति दिगम्बरजैना मन्यन्ते । अनेनैव
न्यायेन रेफायोर्ष्वगमनमिति (सारस्वत-) वैषाङ्गिणाः ।
साहस्री. ८.

॥ जलसैलन्यायः । जले प्रसृतस्य तैलस्य यथा
झलेपरि गमनं भवति, तथा कर्मबन्धमुक्तस्य जीवस्य
लोकागत्यात् उपरि गमनं भवति, य एव मोक्षः
जेनमते । साहस्री. ८.

॥ जलनिमज्जनन्यायः । म्पवहारे दिग्बन्धितोषो-
ऽप्यु । संप्रह. । अत्र याज्ञवल्क्यः 'सत्येन माऽभिरक्ष
एवं शरणेत्यभिधाव्य कम् । नामिदमोदकस्यास्य
गृहीत्योरु जलं विरोत् ॥' २११०८ । मिताक्षरा-
द्वयं वदन् सत्येन माम् अभिरक्ष त्वम् इत्यनेन मन्थेन कम्
उदकम् अभिराज्य अभिमन्थ नामिदमोदकस्य नामि-
प्रसाधोदकस्यैतस्य पुत्रस्य ऊरु गृहीत्वा घोषो जलं
प्रविशेत् बले निमज्जेत् । एतद्यद्यदपुत्रावाप्तुं (पुत्रायां)
गत्याम् । ततः किं कर्तव्यम् इत्यत आह— (याज्ञ०)
'समकालमिधुं मुक्तमानीयान्यो जपौ नरः । गते
तस्मिन् निमज्जान् पश्येत्स्वेच्छुद्रिमाप्नुयात् ॥'
१०९ । मिता— (नीमज्जान् कम्) त्रिषु शरीषु सुशेपु
एको वेगवान् (पुत्रः) मन्थनस्योत्पत्त्यं गत्वा
तमदाय शीघ्रं तिष्ठति । अथपु पुत्रो वेगवान् शर-
णेपुत्स्येन लोतमूले तिष्ठति । एवं स्थितो (ततो)
सर्वदम्बां शरणागतोऽपि तेषां निमज्जति, तत्रसकालमेव
लोतमूलेऽपि तिष्ठति इत्यत्र सारस्योत्पत्त्यं गच्छति,

(तत्रत्यः) शरणाधी च तस्मिन् प्राप्ते इतरे तोरणमूलं
प्राप्य अन्तर्जलगतं यदि न पर्यति, तदा (योष्यः)
शुद्धो भवति इति । के.

॥ जलविन्दुनिपातन्यायः । यथा जलकणिकापातेन
घटः क्रमशः पूर्यते, एवं विद्यानां धर्मस्य धनस्य च
क्रमशः संबन्धो भवतीति विधयेऽस्य प्रवृत्तिरिति । उक्तं
च— 'जलविन्दुनिपातेन क्रमशः पूर्यते घटः । स हेतुः
सर्वविद्यानां धर्मस्य च धनस्य च ॥' इति । साहस्री.
६४८.

॥ जलमन्थनन्यायः । यथा जलस्य मन्थनं
न्ययैम्, न नवनीतमदम्, तददपि । साहस्री. २९८.

॥ जलमौक्तिकन्यायः । अयं देशकालपात्रभद्रा-
विरोपादल्पमपि महत्तमव जलमौक्तिकन्यायेन प्राप्नोतीति
दर्यानादिति । म० मा० अनु० १२ अ० श्लो० ९
टीकायायुक्तः इति । साहस्री. ७६३. (हावीजल-
मेव मौक्तिकं भवति) स्वभाविकमेदमिद्वृत्तिः भ्रमर-
कीटक-लोहरज-जलमौक्तिकप्रविद्यानाविषयशान्तुकारिण
(इति) विशालाऽधिकरणे रघुमुक्तम् । श्रीकर.
२११८ मम्.

॥ जलूकान्यायः । हा हि कनलमाऽपि धीर-
मशदीत्या रक्तमेव यद्भाति तथा तलः । संप्रहः । अन्ये-
ऽपि जलूकान्यायः बृहदारण्यकोपनिषदि उक्तः 'तद्यथा
तृणजलपुष्पा (तृणस्यः कीटकः) तृणस्थान्तं गत्वा अय-
मात्रममात्रस्य आत्मानमुपरिहरति (तृणान्तरे गच्छति),
एवमेव अत्रमाणा इदं शरीरं निहत्य अन्वमात्रममात्रस्य
(पाहनया अयं देहं गृहीत्वा) आत्मानमुपरिहरति'
इति । यथा११.

● जहदजहदभुणा तृतीय (अप्यग) 'सत्य-
मति' इत्यादौ इति वेदातिनाः । मणि. प्र. ७६.

॥ जहदजहदस्वार्थवृत्तिन्यायः । यत्र शब्दो-
देष्यागोचरे एव देवतास्य, तत्रैव धरति । यथा 'गोऽयं
देवदधः' इत्यादौ तत्प्रापेदानीममममन्तु इत्यम्
इत्यादौऽप्ययं धर्मवदस्वार्थवृत्तिः सत्यः । साहस्री ४१०

● जहदस्वार्था भवदस्वार्थस्य रूपते । 'गृह-
कथेन दस्वार्थ इति । इदं मन्त्रिण्य-एवदस्व-

(प्र णो देवी) ' बाहस्पत्य(त्या)मनुष्य वाग् यन्तव्या ' (बृहस्पते भति यदर्थः) इति । स्तुतयः ' अग्नि-
 र्मूर्धा दिवः ' इति । आशिषः ' आसुर्दां अग्नेऽस्त्रायुर्गे
 देहि ' इति । अभिधानार्थाः ' एयोऽस्ति ' इति । अथ
 जप इति कः शब्दार्थः ? ' जप भ्यक्तायां वाचि ' इति ।
 जप्यते इति जपः । यद्येवम्, अयमपि जपः ' अग्नि-
 र्मूर्धा दिवः ' इति । अयमपि जप्यते । सत्यम् अय-
 मपि जपः । स्तुतिरपि तु इत्यते । अयं तु जप एव
 केवलः । इतरैः स्तुत्यादिभिः समुच्चयमाणे एतस्मिन्,
 जयाशार्कर्मसंयुक्ताः स्तुत्याशीरभिधानाश्चेति केवला जयाः
 प्रतीयन्ते । यथा ' ब्राह्मणाः परिव्राजका ब्रह्मचारिणश्च
 निर्गच्छन्ति ' इत्युक्तेः केवलब्राह्मणा ब्राह्मणशब्देनोच्यन्ते,
 तद्वत् । ननु ' इदं विष्णुर्वि चक्रमे ' इति स्तुतिरियम् ।
 न खलु । नास्त्वत्र स्तुतिशब्दः । नापि किञ्चित् स्तोत्र-
 मस्ति । ननु विष्णुः ? न च विष्णुना स्तुतेन कधि-
 दयोऽस्ति । न स्तुत्यो विष्णुः क चिदङ्गीक्रियते । नापि
 स्तुतिः कर्तव्या चोदिता । यवनमानं तु चोदितम्, वैष्णवी-
 मनुष्येति । तत् कर्तव्यम् । यवनं जपनमिति समानार्थाः,
 यस्मात् ' जप भ्यक्ताया वाचि ' इति स्मर्यते । तेन यत्र
 यवनमानं मन्त्रस्य क्रियते न स्मर्यते नाशस्यते, स जपः ।
 अथ जपस्य अभिधानार्थस्य च को विशेषः ? जपे
 यवनमानं मन्त्रस्य क्रियते, न स्मर्यते । अभिधानेन तु परः
 उताऽऽस्ता वा गुणेन आदिश्यते ' एयोऽस्ति त्वेषोऽस्ति ' इति ।
 तेषां उक्ततैर्वापेत्वात् विकल्पे प्राप्ते, उच्यते ।
 समुच्चयः । कुतः ? आशीःशुभकत्वात्, जपशुभकत्वात्,
 स्तुतिशुभकत्वात्, अभिधानशुभकत्वाच्च । नहि इदं विष्णु-
 रिति चोऽर्धोऽभिधीयते, स एव पाषाक नः सरस्वती-
 सनेन । एवं सर्वम् । तस्मात् नानाऽर्था एते । अतस्तेषां
 समुच्चयः स्यात् ।

दुष्— ' वैष्णवीमनुष्य वाग् यन्तव्या ' एव-
 मादीनि उदाहरणानि । एतेषां मन्त्राणां विकल्पः समु-
 च्यो वा इति चिन्त्यते । (तत्र) पूर्वेण न्यायेन विकल्पे
 प्राप्ते उच्यते, समुच्चयः इति । कुतः ? अन्यकार्यत्वात् ।
 (तथाहि,) वैष्णव्यामुक्ति (इदं विष्णुर्वि चक्रमे इत्य-
 स्साम्) ये वगाः, तेषामुच्चारणम् (अट्टार्थम्)

मी. को. २१९

कर्तव्यम् । इदं हि जपशब्देन उच्यते । यः पुन-
 स्त्र पदैः उच्चार्यमाणैः स्वाभाविकः अर्थमत्ययः, सः
 अचोदितत्वात् अविवक्षित एव । अथवा अयमर्थप्रत्ययः
 संयुक्तत्वात् वर्णोच्चारणस्यैव अङ्गम् । (कः पुनर्जपंतीनां
 विनोयः ? तत्र जपः उच्चारणमात्रम् । स्तुतिमाह—) यत्र
 पुनः ' आग्नेः स्तुवते ' इति चोदना (तत्र स्तुतिः) ।
 तत्र कानि चित् पदानि शुभं प्रत्यापयन्ति, कानि चित्
 शुणिनम् । तत्र शुभशुभुच्चारणेन स्तुतिर्भवति । (अभि-
 धानस्य स्तुतितो विशेषं दर्शयति—) स्तुतिचोदनासु स्तुति-
 मात्रस्य (गुणमिधानात्मकस्य) चोदितत्वात् विपरिवृत्त्या
 न गुणर्थन्यासिः विवक्ष्यते । ऋणेषु (अभिधानेषु च)
 विपरिवृत्त्या स्तुतिः शुणिनं न्यापयति । (आशीःसहस्र-
 माह—) गुणी व्याप्तो यत्र प्राप्यते, ते मन्त्र आशिषः
 उच्यन्ते ।

समुच्चयं च दर्शयति । २ ॥

भाष्यम्— समुच्चयं दर्शयति शब्दायुक्तयनयोः, ' त्रिः
 प्रथमामन्त्राह ' इति ' भिक्ततामन्त्राह ' इति । समुच्चये च
 एति प्रथमा चोचमा च विद्यते, न विकल्पे । तस्मादपि
 समुच्चयः । यावन्मानेविति प्राप्तिको निर्देशः ! एकसिद्ध
 मन्त्रे नित्यमपि संबवति, स्तुतिरभिधानं जपश्च । यथा
 ' इदं विष्णुर्वि चक्रमे ' इति, यदि विष्णुर्वोच्यते ततः स्तुतिः,
 अथान्यस्मै वृत्तान्तः व्याख्यायते ततोऽभिधानम् । अथ
 आत्मनाऽऽवधार्यते, ततो जपः ।

शा—यत्र उक्तमपि अर्थप्रत्ययम् अविवक्षित्वा उच्चा-
 रणानामनट्टयन क्रियते स जपः । गुणसंकीर्तनं स्तुतिः ।
 आशासनम् अनीष्टवार्थनम् आशीः । गुणविशिष्टगुणि-
 कीर्तनमट्टार्थमभिधानम् ।

सोम—सूत्रार्थस्तु— वाक्यमानेषु मन्त्रेषु अकर्म-
 संयुक्ताः कर्मणि करणत्वेन संयोगरहिता ये जपाः ये च
 आशीरादयः, तेषु समुच्चयः स्यात्, आशीरादिशाब्दाह-
 ष्टयकत्वात् इति ।

वि— ' सारस्वतीमनुष्येति विकल्पोऽप्युच्यते, जपे
 इत्यादादिभ्यो, ऽन्यः स्यात् प्रकारस्य विभेदतः ॥ '

भाट्ट— एतत् जपसंज्ञकाः के चिन्मन्त्राः ' वैष्णवी-
 मनुष्यं जपति ' इत्येवं जपतिचोदनायां विनियुक्ताः । तत्र

द्वयर्षनिपाते तन्मत्वस्यैव उचितत्वात् । एतेन अदृष्ट
राजात्येऽपि नित्यकाम्यदेशादिस्थलेऽपि अग्रहभाग-
विशेषतया तन्मत्वमेव, न तु काम्येन नित्यमग्रह-
मानाभावात् । काम्ये सति तस्यैव निमित्तत्वापि प्रयोजक-
त्वस्य प्रामाणिकत्वेन तदभावनकल्पनायां प्रमाणाभावात् ।
इतरथा कामनायाः फलोत्पत्ति प्रत्येव कारणत्वकल्पनेन
वैपरीत्यत्वापि वक्तुं शक्यत्वात् । न्यक्तिभेदे परं
काम्येन गोशेहनादिना नित्यचमसकार्यविधिः प्रसङ्गेनेति
तद्विषयोऽयं काम्येन नित्यविधिः प्रसङ्गेनेति प्रवादः ।
अस्तु वा तादृशस्थलेऽपि प्रसङ्गः । तथापि अदृष्ट-
वैजात्येन क्वचित् प्रसङ्गः । अब एव 'अवगर्षं चरेत्
हृच्छ्रमतिहृच्छं निपातने । हृच्छ्रमतिहृच्छ्रावशुक्लपाते'
(अत्र तृतीयपादे छन्दोभङ्गः । स्पृती तु अत्र 'विप्र-
दण्डोद्यमे हृच्छ्रमतिहृच्छ्रो निपातने । हृच्छ्रमतिहृच्छ्रो-
ऽमृकपाते' इति पाठः । याञ् ० ३१२२२) इत्यत्र अस्-
त्पातस्त्वस्याप्यनिमित्तत्वाय धिक्त्वेन भ्यापकनिमित्तत्वा-
यगूणधत्तत्वात्निमित्तकत्वाय धिक्त्वयोः सजातीययोरेव
प्रसङ्गविधिः । विशानिश्चरेणोक्तः । तत्रापि तन्नं प्रसङ्गो
वेति तु स्वयमूह्याम् । विजातीये तु नैव क्व चिद्वचनं विना
प्रसङ्गः इति प्रकृते अदृष्टार्थत्वेऽपि जागरणवर्गे प्रसङ्गः ।
वस्तुतस्तु, दर्शपूर्णमासयोरेपि यदि रात्रिजागरणं विहितम्,
तदा दीघणीयाऽऽदेः उपसक्तत्वात् तत्र तल्लोप एवेति
क्व प्रसङ्गः ।

मण्डनम्— 'स्मात् प्रायणीयाऽऽदिपु जागृतिः
पृथक् ।'

शंकरम्— 'दीघार्थजागरः पृथक् ।' ९.

● पत्नीसंनहनं दीघणीयायामपि नेत्युक्त बीघायनेन ।
नदि तददृष्टार्थम्, येन जागरणन्यायेन पुनः क्रियेत ।
भाट्ट. १२।१।१३.

● आमदृष्टभाषायां काम्यार्थनिवचनम् । 'अल्प-
वक्त्रेऽहोतं म्याच्छीमन्नमसं हृतम् । १०९ ॥ गन्धर्व-
नगरेऽस्मानि पूर्वदंष्टं घृहदि च । पूर्वानुभूतगोरे च
रश्मिलोपोरं तथा ॥ ११० ॥ मृगतोषम्य विज्ञाने
कारणत्वेन कल्पते ॥ १११ ॥ श्लोका, निरालम्बनकादे,

ॐ जाग्रद्वासनाऽनुयुक्तः स्वप्नः इतिन्यायेन
स्वप्नस्यापि जाग्रद्वासनादेतत्त्वोपदेशात् । श्रीकर.
२।१।२९ ब्रम्.

● जाघनी अग्नीषोमीयपशौ पत्नीसंयाज्येपु निवता ।
ता च न प्रतिपत्तिः किन्तु अर्थकर्मैव । वि. १२।४।६.

ॐ जाघनी चैकदेशत्वात् । ३।३।१०।२० ॥

'जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति' इति दर्शपूर्णमासयोः
श्रूयते । इयं जाघनी प्रतिपद्दत् दर्शपूर्णमास्यकरणत्
पशौ उक्त्यन्ते, जाघन्याः पशोरेकदेशत्वात् । जाघनी
हि पुच्छभागः पशोः अवयवः । तस्याः दर्शपूर्ण-
मासयोरेसंभवः, तत्र पशोरभावात् । तस्मात् यत्र पशुत्वम
उत्कष्टम्या । यदाब्दो दृष्टान्त्यर्थः । इति पूर्वः पद्यः ।

चोदना वाऽपूर्वत्वात् । २१ ॥

पूर्वपद्यं सूत्रेण शस्तं वाशब्देन न्यावर्तयम् सिद्धान्ती
व्याह । पत्नीसंयाजानुद्दिष्टं अत्र वाक्ये जाघनी विधीयते
इति दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाज्ये आज्येन विकल्पितायाः
जाघन्याः चोदना विधिरेव । पत्नीसंयाजानां पूर्वत्वात्
प्राप्तत्वात् जाघन्याश्च अपूर्वत्वात् अग्रतयात् । सूत्रे
प्राप्तत्वात् अप्राप्तयात् इति उभयथा छेदः । तस्मात्प्रो-
क्तैः । इति सिद्धान्तः ।

एकदेश इति चेत् । २२ ॥

'जाघन्या पत्नी, संयाजयन्ति' इत्युक्ता जाघनी यस्मात्
पशोरेकदेशः, दर्शपूर्णमासयोश्च नास्ति पशुः, तस्मात्
जाघनी पशो उक्त्यन्तेव इति चेत् । 'जाघनी चैक-
देशत्वात्' इत्युक्तवैवानुभाषणार्थं सूत्रम् । इति चेत्
पूर्ववती भूयात् ।

न, प्रकृतायशास्त्रनिष्पत्तेः । २३ ॥

परिहरति सिद्धान्ती । इति चेत् । कुतः ? प्रकृती
ह्यसंपूर्णमासाभिन्नतायाम् अङ्गत्वेन पशुभाषण्याः शास्त्रात्
निष्पत्तेरभावात् । जाघन्याः निष्पत्तिः शास्त्रेण न विहितं,
सागहरीणादेरेपि कस्य चित् पशोर्भाषण्याः क्यकारिनाऽपि
संवादविदु शक्यत्वात् । कस्तुरिरङ्गाचार्यैस्तु प्रकृतेः
इति परं स्वीरुम्य जाघन्यायपिनः पशो इति न्यास-
तम् । य-पुच्छके तु 'न प्रकृते सागहरीणादेः' इति
पाठः । परन्तु कुतश्चे 'न प्रकृते सागहरीणादेः इत्येव

हरणम् । ' येन कर्मणोर्सेत् तत्र जयान् जुहुयात् ' 'राष्ट्रभूतो जुहोति' इति 'अभ्यासान् जुहोति' इति । तत्रैते किं सर्वकर्मणा कृष्यादीनां शेषभूताः, उत वैदिकानामभिहोत्रादीनामिति । शेषत्वं तु निर्यातकर्म-संख्यात् फलाश्रयणत्वात् । किं तावत् शासम् ? सर्वकर्मणां शेषाः, विशेषानभिधानादिति ।

वा— इह वाक्यावधारितकर्मशेषत्वान्ना तद्विशेष-संख्याश्रित्यते । पूर्वपक्षवादी तत्र परपक्षपि आहवनीय-संयोगं होमानां प्राधान्यात् तद्देशेन आहवनीयप्रवृत्तेः कृषियेषादीनामपि ऋद्धिसाधनकर्मत्वाविशेषात् शक्यते ' येन कर्मणा ऋद्धिमिच्छेत् ' इत्येवमुपलक्षणं कर्तुम् इति मन्व्यमान आह सर्वकर्मणा शेषो जयादिरिति । तेन सेवा-दिनाऽपि ऋद्धिमिच्छन् आहवनीये जयादीन् जुहुयात् । न चाहवनीयस्य एते न प्रयोजकाः, होममात्रोद्देशेन आहवनीयविधानात् । तेन अनाहितालोः मा नाम भूयन्, आहिताग्निना तु वर्णानुरूपं लौकिकमपि कर्म अनुलिखता कर्तव्याः । एवं च अनारम्भवादस्तरलो न भग्नो भविष्यति । न च एवमादयः साक्षात् कर्मसंबन्धिनः प्रकृत्यर्थाः स्यास्यति, कामं वा पुनरुक्तमयात् विवृतिं सर्ववैशुः, कृष्यादियुं तु न वा चित् पुनरुक्तताशङ्का इत्यवर्जनमेव युक्तम् ।

होमास्तु व्यवतिष्ठेरज्ञाहवनीयसंयोगात् । २६ ॥

भाष्यम्— न चैवदस्ति सर्वकर्मणा कर्षणादीनामपि अङ्गभूता इति । होमा एते, अतो न्यपतिष्ठेत् । आहवनीयसंयोगो भवति होमेषु ' यदाहवनीये जुहोति, तेन सोऽक्षयमीष्टः प्रीतो भवति ' इति । तेन मन्वा-हवनीय, तस्यैते अङ्गम् । न च कृष्यादीनि आहवनीये वर्तन्ते । न चैषा गार्हपत्योऽस्ति, यतः प्रणीते आहव-नीयः स्यात् । तस्मात् न कर्षणादीनां जयादयः ।

वा— न्यपतिष्ठेत् एते होमा वैदिकेष्वेव, न सर्वत्र न्येषु । कुतः ? ' समानदेशता नित्यनिष्पद्येऽङ्ग प्रधानयोः । न च कृष्यादिभिः साकमेपां स्यात् सुव्यदेशता ॥' कर्षणं हि भूयो क्रियते, राजकुले च सेवा । जयादयश्च होमत्वात् अविहितविकरणान्तराः एवान्तेन आहवनीये वर्तन्त्याः । तत्र दिना वचनेन

अङ्गप्रधानवैदेश्यम् आपद्यमानं वैगुण्यं जनयेत् । अति चैषामन्तो विपयः, यत्र अविसृणा भवन्ति । तस्मिन् सति नार्यापत्या वैदेश्यम् अप्यनुज्ञास्यते । न च शास्त्रेण अनभ्यनुज्ञातं कृतं फलं ददाति । अतः सगुणसंवादेनापैव अनाहिताग्नीनामपिदुष्याम् अमनुष्याणां च एते न भवन्ति । तथा कर्मान्तराणामपि । ननु क्षेत्रमेव आह-वनीय नीत्वा होष्यते । न, तथापि विष्टेपानहोमयोः देशमेदापरिहारात् । सामीप्यमानं हि तत्रानुपलभ्यते, न तु समानदेशत्वम् । नहि एकैकस्मिन् विदारणे आहवनीयं निक्षिप्य होतुं शक्यते । न च तावदाऽपि समानदेशात्वं भवति । होमास्तु इति च (सूत्रे) हेतुन्यपदेशः । यतोऽस्मी होमाः, तस्मात् न्यवतिष्ठेत् ।

शेषश्च समाख्यानात् । २७ ॥

भाष्यम्— इतश्च परधामो वैदिकानां शेषभूता इति । कुतः ? समाख्यानात् । आन्वयवमिति हि समा-ख्याते वैदे जयादयः समाख्याताः सन्तः अश्वयुगां करिष्यन्ते । कर्षणादियुं अश्वयुगमावात् अनश्वयुगाऽपि क्रियमाणाः समाख्यां बाधेरन् । तस्मात् वैदिकानां शेषभूता इति ।

वा— इतश्च वैदिकानामेव जयादिः शेषः । यतः समाख्याऽनुग्रहो भवति । दर्शपूर्णमासादियुं अश्वयुगविते । तदङ्गभूताः सन्तः एते तत्कर्तृकता प्रतिपद्यन्ते । कृष्यादीनां तु ऋत्विगमावात् भेदेन च जयादीनां वरणादीनामना-म्यानात् अपूर्वत्वात् बोदकेन प्राप्तिर्नास्ति । यदि च तदर्थमेव अश्वयुगविते, ततः कर्तृभेदोऽपि आपद्यते । नहि कृषिमन्व्युं करोति । तेन समाख्यानात् यो वाक्य-शेषः, अश्वयुगा कर्तव्यम् अश्वयुगां यः कर्तृत्वेन शेष-भूतः, स एवमनुग्रहीतो भवति इति न्यरस्यासिद्धिः ।

शा— कर्षणपुरुषार्थविचारप्रसङ्गात् पूर्वाधिकरणे अनारम्भवादः प्रस्तुतः । तदस्तुतावादेव अनारम्भप्रतीतानां जयादीनां वाक्यनैव कर्माङ्गत्वे सिद्धे तद्विशेषाश्रित्यते । ' तत्रापिशेषतः ' सर्वकर्माथत्यं प्रतीयते । तस्मात् कृष्यादिनाऽपीत्येवं तत्रामि जुहुयाश्चयात् ॥ तस्मात् तत्राप्येवैगुण्यात् सर्वार्थाः सुव्यदेश्यः ।, नैष प्रधानवैदेश्याद् वैगुण्यं जायते यतः ॥' २१.

(जापन्या पत्नीः इति वाक्यम्) विकृतौ कार्यं कुर्वन्तु उक्त्युच्यते इत्युच्यते ।

चोदना वाऽपूर्वत्वात् । २१ ॥

भाष्यम्— जापनी वा पत्नीसंवाजानां गुणत्वेन विधीयते । कुतः ? अपूर्वत्वात् । अपाता जापनी पत्नी-संवाजानां गुणत्वेन । तत्र स्वशब्देन पत्नीसंवाजा विहिताः, जापनीसंबन्धः तेषामविहितः । यत्र च संबन्धो विधीयते, तत्र अन्यतरस्यान्वय विधानम्, संबन्धो नान्तरीयकः । यदा संबन्धस्य विधानम्, नान्तरीयकौ संबन्धिनौ । यत्रोभौ लक्षणत्वेन, तत्र स्वशब्देन संबन्धो विधीयते । यत्र तु अन्यतरो लक्षणत्वेन, तत्रैकं लक्षणवित्वा अन्यतरो विधोपते । लक्षणत्वेन चायं पत्नीसंवाजाः । कथमवगम्यते ? पत्नीसंबन्धात् सर्वे यागाः क्रिद्देव तु लक्ष्यते, यस्य पत्न्यः उपानत्वेन । अथ कस्मान्न जापनी लक्षयित्वा पत्नीसंवाजा विधीयन्ते ? नास्य अपूर्वस्य यागस्य पत्न्यः शक्यन्ते विधातुम् । जापन्यां तु लक्ष्यमाणार्थां यागे उपानीके विधीयमाने वाक्यं भिद्येत । अस्ति तु अत्र विहितः उपनीको यागः, यः पत्नीमिच्छते । तस्मात् यागं लक्षयित्वा जापनी विधीयते । यत् वाक्येन जापनीविधानं धृत्वा यागस्येति । ऋद्धि यागविधानं न संबन्धीयुक्तम्, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तस्मान्जापनीविधानम् । एवं चेत् दर्शपूर्णमासफोर्दिना जापन्या विद्युषः पत्नीसंवाययागः स्यात् । तस्मादनुक्त्यः इति ।

घा— न वा अस्य विवेककर्षं इति । प्रुतः ? ' जापन्युरिदृशमाना इत्यात् संस्कार्योत्कर्षकारणम् । इहोपादीयतेऽङ्गत्वाद् सागोध्याउववदेव सा ॥ ' सर्वत्र एवविषे वाक्ये गुणे विविधक्तिः संवर-टीयुक्तम् । पत्नीसंवाजाश्च अन्यतरविहिता मनसि वन्तीते, इति न विधानं शक्यते । न चेद् विधतेन पद्मगतपत्नी-संवाजायादो वृत्तः, तदनुद्धयभावात् । न च जापन्याः कालारिपत् अनुवादेषयम्, येनेमं विधिमाहर्षेत् । संस्कार्यन्वारिति चेत् । न, तृतीयाऽवगतनुय सानिक्थ प्रमाणाभावात् । यदि च कृत्यां जापनीं प्रभुय अयं विधिः प्रवर्तेत, तद्यपि तावत् कृत्याच्च प्रमात्रोपपत् दितीयाऽर्थे (जापन्य इति) तृतीया इति श्वाङ्कायेन ।

घा तु अपूर्वा विधीयते । तस्मात् नोत्कर्षमईति । न च प्रकरणशब्दत्वात् एते पत्नीसंवाजा उत्कर्षं सहन्ते । वाक्यवलीवस्तत्वात् इति चेत्, वाक्यस्यापि एवभावेः अंधिकृतापेक्षित्वेन प्रकरणात् दुर्गलतरत्वात् । यदि हि इतदेव पत्नीसंवाजानां उत्पत्तिवाक्यं भवेत्, ततः प्रकरणात् आन्विचन्यात् । एते तु वापयान्तरोत्पत्तिवात् संनिधिवशेन यावता कालेन एतेन वाक्येन संग्रह्यन्ते, तावता दर्शपूर्णमासाभ्यामपि शक्या प्रहीतुम् । न च जापन्याः पत्न्यवत् विज्ञातम्, येन एतेषां प्रयोजना-काङ्क्षामनयेत् । अतो यावत् ' अथी किमर्था ' इत्या-लोच्यते, तावत् फल्यदर्शपूर्णमासप्रसूतेन कथम्भावेन ब्रह्मव्यापादितम् । न च इह अपूर्वयागविधानम्, यजिमात्रत्वेन स्वधकणात् । पत्नीसंबन्धयागध्वयं हि एतत् । तत्र यदि जापन्युद्देशेन च कर्म विधीयते, पत्न्यश्चास्य विधीयन्ते, ततः ध्वनेकार्यविधानात् ' ऐक-शब्दे परार्थवत् ' इति वैरूप्यलक्षणो वाक्यभेदः स्यात् । अर्थार्थविधिसंभवाच्च न विशिष्टविधानेन परिहारे घटते । तस्मात् विशिष्टं वागनुद्दिश्य द्रव्यं विधीयते । ननु एवमपि विशिष्टानुवादात् सुतरा वाक्यं भिद्येत । नैष दोषः । प्रकरणभावेः पत्नीशब्दस्य अतन्त्रत्वात् । येष ' अभिक्रामं जुहोति ' इति सामान्यशब्दोऽपि अधि-कारत् मन्वात्रविषयो भवति, तेषैव ' यत् संवाजयन्ति ' इत्येतावतैव अधिष्ठाताः पत्नीसंवाजाः प्रत्येभ्यन्ते । तस्मादनुक्त्यः ।

एकदेश इति चेत् । २२ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तम् एकदेशो जापनी न पतुं प्रयोचते, तस्मादनुक्त्यं इति, तत् परिहर्तव्यम् ।

घा— यदुक्तम् ' एकदेशस्य शोच्यते विद्यमान-संयोगात् अत्रोक्त इति ' तत्रोच्यते । (यद्यपि एक-देशो द्रव्यं यस्य वागस्य इति चतुर्थाऽधिकरणसूत्रस्यैक-देशस्यशब्दार्थः, तथापि अत्र जापनीशब्दोऽप्यत्रोक्तस्य स्वीकृत्ये इति मुखायां सूचितम् । तत्राने तु एकदेश-शब्दम् इति कर्मविशेषणत्वेन चतुर्थाऽधिकरणे ननुऽऽः स्वीकृतम् ।)

गोधूनाः इति के चित् । सोम. १०।८।४. * जर्तिल-
गवीधुकाधिकरणम् । जर्तिलयवाग्यायः इत्ययः । के.
* 'जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयात् गवीधुकववाग्वा
वा जुहुयात्, न आभ्यान् पश्यन् दिनस्ति नारण्यान् ।
अथो खत्वाहुः अनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधुकश्च,
पयसाऽग्निहोत्रं जुहुयात्' इति विधेः, 'अनाहुतिः' इति
च निन्दा निषेधानुमानात्, विधिनिषेधौ । इति प्राप्ते,
सिद्धान्तः । 'न चेदन्यं प्रकल्पयेत् प्रकल्पानवर्धवादः
स्यादानवर्धक्यात् परसामर्थ्याच्च' इति । 'शिष्ट्वा तु
प्रतिषेधः स्यात्' इति पूर्वाधिकरणपदानुपक्रमेण योग्यम् ।
न चेदन्यं विधिं प्रकल्पयेत्, यदि अत्र प्रत्यक्षो विधिः
संनिहितो न स्यात् ततः षोडशिमहणवाक्यवत् एकेन
शिष्ट्वा परेण प्रतिषेधः स्यात् । इह तु 'पयसाऽग्निहोत्रं
जुहुयात्' इति विध्यन्तरस्य प्रकल्पत्वात् तच्छेषभूतोऽ-
यमर्थवादः स्यात् । अन्यथा निषेधैकवाक्यत्वं विना
निन्दात्वावधारणेन अनाहुतिवकीर्तनस्य निषेधकल्पक-
त्वासंभवात् आनर्थक्यापत्तेः । कथञ्चित् कल्पितस्यापि
या निषेधस्य षोडशिमहणनिषेधवत् विकल्पार्थत्वात् तस्य
चात्र पयःप्रभृतिद्रव्यान्तरविधानादेव सिद्धेः आनर्थक्या-
परिहारात् । यवाम्भुतिनिन्दयोः कथं पयःस्त्यर्थत्वम्
इत्यादावृक्त्य परसामर्थ्याच्च इत्युक्तम् । आभ्यान्पश्यन्-
हिंसावापादकत्वेन प्रयत्नानामपि जर्तिलगवीधुकानां
पयःपयोवापेक्षया दुष्टत्वात् पयः प्रशस्ततरम् इति परेण
पयोविधिना अन्ये सामर्थ्यात् इत्यर्थः । एवं च एक-
वाक्यत्वे संभवति अनेकादष्टानुबन्धित्यक्तयनेदापादकविधि-
त्वाङ्गीकरणयोगात् जुहुयात् इति लिटोऽपि स्तुत्यर्थ-
त्वसिद्धिः । सु. ट. ६१-६२. * जर्तिलयवाग्यादि-
निषेधस्य पयोहोमविधयर्थवादत्वम् । भा. १०।८।४।७.

जर्तिलयवाग्यायः । अग्निहोत्रे जर्तिल-
यवाग्वादिनिषेधः पयोहोमविधयर्थवादः ॥
न चेदन्यं प्रकल्पयेत् प्रकल्पानवर्धवादः स्यादा-
नर्थक्यात् परसामर्थ्याच्च । १०।८।४।७ ॥

आभ्यान्-इदं सधाम्नायते अग्निहोत्रे 'जर्तिलयवाग्वा
वा जुहुयात्, गवीधुकववाग्वा वा जुहुयात्, न आभ्यान्
पश्यन् दिनस्ति नारण्यान् । अथो खत्वाहुः, अनाहुतिर्वै

जर्तिलाश्च गवीधुकाश्च, पयसाऽग्निहोत्रं जुहुयात्' इति ।
अत्र संदेहः किं 'जर्तिलयवाग्वा गवीधुकववाग्वा वा
जुहोति' इति विधिः, 'अनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च
गवीधुकाश्च' इति प्रतिषेधः, अथवा उभावैतौ
अर्थवादार्थो, 'पयसाऽग्निहोत्रं जुहोति' इति विधिः
इति । किं प्राप्तम् ? 'जर्तिलयवाग्वा' इति विधिः, निवि-
शब्दस्य प्रत्यक्षत्वात् । 'अनाहुतिः' इत्यपि प्रत्यक्षाः प्रति-
षेधः । 'पयसाऽग्निहोत्रं जुहोति' इत्यपरो विधिः प्रत्य-
क्षत्वादेव । एवं सति विकल्पः । जर्तिलयवाग्वा गवी-
धुकववाग्वा वा होतव्यम्, न वा ताभ्याम्, पयसा होतव्यम्
इति । न चात्र पूर्वदण्डोऽवकल्पते । नहि नशब्दस्य
जर्तिलयवाग्वा गवीधुकववाग्वा वा सामर्थ्यमस्ति । आहु-
तिशब्देन एव समरुत्वात् । कल्पमाने वा सामर्थ्यं संबन्ध
एव न स्यात् अर्जतिलयवाग्वा जर्तिलयवाग्वा जुहोति
इति । अन्यैकस्य पूर्वदण्डे विधिर्भवेत् । कः स्वस्य पूर्व-
दस्तात्वात् । शीरविधामे च पूर्वदण्डानवर्धकम् । जर्तिल-
गवीधुकानामप्राप्तत्वात् । तस्मात् विकल्प इति । एवं प्राप्ते,
ब्रूमः । भवेदन्यं प्रतिषेधेन विकल्पः, न चेदन्यं विधिं
प्रकल्पयेत् । पयसाऽग्निहोत्रं जुहोति इत्यस्य विधेः प्रकल्प-
जर्तिलगवीधुकहोमवचनम् अनाहुतिवचनमपि अपेक्षादायं
स्यात् । आनर्थक्यात् । अनर्थक्ये हि भवति तदा प्रति-
षेधः । यदा हि पयसा जुहोति, अर्थादेव तदा अनाहुति-
र्जर्तिला गवीधुकाश्च भवन्ति । अथ कथमवो अनाहुतिः,
या यस्मै हूयते । परसामर्थ्याच्च परेण च पयसा अग्निहोत्रं
जुहोति इत्यनेन विविना सामर्थ्यं जर्तिलगवीधुकविधेः
प्रतिषेधश्च च भवति । तस्मात् सर्वनिन्दनेक वाक्यम् ।
कथम् ? जर्तिलयवाग्वा जुहुयात् गवीधुकववाग्वा वा इति
हाक्षात् निन्दावचनेन एवत् संबन्धते अनाहुतिर्वै जर्तिल-
लाश्च गवीधुकाश्चेति । सा च निन्दा पयोविधिप्रसंगार्था ।
कथम् ? जर्तिलगवीधुकाहुतिर्गुणवती, न तत्र आभ्याः
पशवो हिंस्यन्ते नारण्याः । एवमपि गुणवती पयोहोम
मति अनाहुतिरेव । एवं पयोहोमो गुणवत्तर इति ।
जर्तिलयवाग्वा जुहुयात् इति न कर्तव्यायै कीर्त्ये । किं
तार्हि ? प्रतिषेधस्य । कर्तव्योपदेशो हि कल्पनीयं विद्विद् ।
प्रतिषेधसंबन्धे प्रत्यक्षनिन्दा इतराहुतिः । आनर्थक्यात्-

जाघनीराजस्य पश्वयववाचित्येऽपि उत्तरार्पादिशब्दवत् संस्रग्निहकत्याभावात् लोकसिद्धदृष्ट्यजाघन्या एव व्याज्य-
न्वत् पत्नीसंयाजोद्देशेन विधिर्भवेत् तृतीयया लक्षणाऽङ्गी-
रणे प्रमाणाभावः । अतिदेशात् प्राताना पत्नीसंयाजानाम्
अराहुपकारकत्वभावेन पशुपकरणस्यवाक्येनैव संनि-
पत्योपकारकापत्तौ दर्शपूर्णमासप्रकरणस्यवाक्यवैषम्या-
पत्तिश्च । अतः पत्नीसंयाजोद्देशेनैव जाघनीविधिः ।
न च प्रातकर्मनुवादेन पत्नीनामपि विधाने, देवतात्वेन
प्राप्त्युद्गावनेऽपि च, विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदापत्तिरिति
याच्यम् । अत्रान्तरप्रकरणेनैव कर्मविशेषोद्देशसंभवेन
अवाक्यभेदात् । अतो नास्य प्रकरणादुक्तैः । अग्नी-
दोमीयपकरणस्यवाक्यं द्व विकल्पेन प्रातया नियमार्थमिति
वक्ष्यते । न चैवं तत्र दृष्टराजापत्त्या एव नियमसंभवेन
पश्वनुनिष्पन्नाया ग्रहणे प्रमाणाभावः, प्रतिपत्त्यन्तरभावेन
उपस्थितायास्तस्मात्प्राये प्रमाणाभावादिति तत्रैव वक्ष्य-
माणत्वात् ।

मण्डन-- 'विधेया जाघनी याने' । १५.

शंकर-- 'जाघन्युत्कर्षणे नैव' । १५.

* जाघनीसमुच्चयन्यायः । विकृते अतिदिष्टमात्र-
विषयस्तु भावयोर्विकल्पो यथा । 'जाघन्या पत्नीः
संयाजयन्ति आग्नेयं वा' इति विहितम् । यथौ पुनः
श्रुतम् 'जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति' इति, तत् पत्नी-
संयाजाना जाघन्यर्थताऽर्थं न भवति अप्राकृतकार्यताऽऽ-
पत्तेः, किन्तु प्रकृतितो वैकल्पिकत्वाः प्रातया जाघन्याः
नियमार्थम् । तत्र च उपादेयत्वात् जाघन्येरुक्तं विवधि-
तम् । ततश्च पशुगणे प्रतिस्कार्यै संस्कारावृत्तिः इति
जाघनीसमुच्चयन्यायप्रकृतेः याकाञ्चित् जाघनी उपादेया
इति विकल्पः । इदं च द्वादशे 'द्रव्यविकारं तु पूर्ववदर्थ-
कम् स्यात्..' (१२४।१।१०) इत्यधिकरणे उक्तम् ।
(इदं न्यायस्य नामधेयं पूर्वेपक्षात्कारेण भवेत् । विकल्प
एव तु सिद्धान्तः) । बाल ट. १६२.

• 'जातमञ्जलिना पद्यति' अग्निं मयनोत्तरम् ।
संकरं. ४।३।६, • 'जातमग्निप्राणिति' अग्निं मय-
नोत्तरम् । ४.३।६.

॥ जातेष्टिः जातकर्मानुष्ठानोत्तरं कर्तव्या ॥
फलसंयोगस्त्यचोदिते न स्यादशेषभूतत्वात् ।
४।३।१६।३८ वर्णकं २ ॥

भाष्यम्— एवं वा । 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्व-
भेत् पुने जाते' इति । तत्र संदेहः किं जातमात्रे, उत
कृते जातकर्मणि इति । जातमात्रे इति ब्रूमः । संप्राप्ते हि
निमित्ते नैमित्तिकेन भवितव्यम् । एवं प्राप्ते, ब्रूमः ।
कृते जातकर्मणि इति । कुतः ? सामर्थ्यात् । कृते हि
जातकर्मणि प्राधानं तस्य विधीयते । यदि प्राक् जातकर्मणः
इष्टिः क्रियते, प्राधानकाले विप्रकृत्येत, तथास्य शरीर-
भारणं न स्यात् ।

अङ्गानां तूपघातसंयोगो निमित्तार्थः । ३९ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं संप्राप्ते निमित्ते हि नैमि-
त्तिकेन भवितव्यमिति । उच्यते । अङ्गानामुपघातसंयोगो
निमित्तार्थः । उपघातः पुनजन्म, तत् भूतं निमित्तम् ।
न तत्कालः अङ्गम् । तत्र निमित्तं कृतेऽपि जातकर्मणि
नापैति । इतरस्मिन् पक्षे कालः अपेयात् । लक्षणा च
अस्मिन् पक्षे स्यात् । तस्मात् कृते जातकर्मणि इति ।

सोम— यदपि पुत्रगतवं पत्न्येकं तत्रिस्वगण्
संगतिः । १७.

वि-- 'जन्मानन्तरमेवेष्टिर्जातकर्मणि वा कृते ।,
प्रिमिच्छानन्तरं कर्म नैमित्तिकमहोऽग्निमः ॥, जातकर्मणि
निर्वृत्ते स्तनप्राशनदर्शनात् । प्रायेवेष्टी कुमारस्य विपत्ते-
रूप्यमस्तु सा ॥'

भाट्ट— एव वा । इपमिष्टिः पुत्रजननानन्तरमेव
कर्त्वा, सप्तम्या जननस्य निमित्तत्वावगमेन प्रिमिच्छानन्तरं
नैमित्तिकस्वीचिंतव्यात् । न चात्र सप्तम्या जननोत्तर-
कालविधिरिति तन्त्रसारोक्तं युक्तम्, 'पुने' इति
सामानाधिकरण्यानुपनत्तेः । अतो 'मित्ते' इति शब्द-
निमित्तपक्षे सप्तमी । सापेक्षत्वाच्च इतिरार्थिन्यायेन उभय-
विवक्षा । यद्यपि पुत्रमात्रं निमित्तं स्यात्, तथापि
प्रिमिच्छानन्तर्वर्तमानेन नैमित्तिकस्य शौचकालप्राप्त्यापि
अनन्तरमेव करणम् । न च स्तनपानाभावे पुत्रमरणेन
दोषविकारोपपत्तिः, जातकर्मोद्भूतस्य श्रुतमधुमाशयपूर्वक-
वैधवायमिच्छासिद्धिस्तनप्राशनस्य उत्तरकालत्वेऽपि राशयो

अनयोः पयोऽपेक्षया नि-बलमेव, अतः पय एव प्रशस्त-सरम् इति स्तुतिः । श्रयमाणोऽपि च विधिः वाहनदेन विधिराक्षप्रतिवन्धात् न (वधायकः) नहि अयं वादाब्दो विकल्पविधायकः, तस्य न्यायादेव सिद्धेः । अपितु 'विधमपि वा भक्षयेत् न तु परत्रं सुश्रीयाः' इतिवत् अन्वेषिषानतापर्यन्त एव । अतः सर्वोऽयं स्तुतिलक्षणवा पयोविध्वैकवाक्यतापन्नः स्तुत्यर्थः । एवं च एकवाक्यता-ऽपि लभ्यते ।

मण्डन— 'स्तुतिर्जर्तिलवाक्यं तु ।' ५.

शंकर— 'जर्तिलादेर्विधिर्न च ।' ५.

● जर्तिलयवाग्न्यायेन एकवाक्यतालाभाय पूर्वस्य विधेः अर्थवादत्वं प्रकल्प्य ... । साह. १०५११२१, ● जर्तिलयवाग्न्यायेन पदैकवाक्यतालाभायै तच्छेदत्वस्यैव कल्पनात् । ११११२१, ● जर्तिलयवाग्न्यायेन सर्वमिद-मेकवाक्यम् इति तावद्विवादम् । अतः चतुष्टे (पुरस्तात् प्रीणोदास्यै दौष्टेरत्) इत्येव विधि । ६१११०. ● युरै-कादशिन्याम् 'यत्पश्चरिमिता मितुयात् कनीयासं यत्कृत्य-मुपेयात्... वेदिसमिता मिनेति' इत्यत्र स्तुतिपूर्वक-स्तुतिप्रतिपत्तिं न विधानार्थः, अपितु जर्तिलयवाग्न्यायेन पक्षेकादशिनीशुक्तिपूर्वकविधिसुत्यर्थः, एकवाक्यता-लाभात् । कस्तूरि. ११११२३६. ● जर्तिलवाक्यादौ विधिप्रत्ययस्य अविधायकत्वम् । संकर्ष. ५।३।५.

● जलानयनन्यायः । यथा जलमानीयतामित्युक्ते अचोदितमपि पात्रानयनं जलानयनेऽन्तर्भवतीति, तथा प्रवृत्तेऽपि । साहस्री. १७०.

● जलालोकरूपवनन्यायः । जागरे गवादिमलु देनोपु रयाद्युपलम्भस्य च स्वप्राथाना जागरितार्थाना च जलालोकरूपवनन्यायेन मूर्तत्वेऽपि मिथःप्रतिघातकत्वा-भावकल्पनयोपपत्तेः (जलालोकरूपवन्नाम परस्परप्रतिघात-कत्वं यथा नास्ति) । परिमल. ३।२।१५-६ म्.

● जलाशयतद्द्वेषन्द्रन्यायेन एक एव द्वाद-आग्रा चीररूपेण ब्रह्मण इत्यथे । सनस्तुजातीय. नीलकण्ठ. १।२०.

● जलोद्दरम् । स हि वक्रपद्मीत इत्युच्यते जलो-द्दरेण यो पद्वीत यलोद्दरं जलद्वेषा श्रयति । जने-

दरमित्येवं लेके तत् प्रसिद्धम् । न च तस्य अश्वप्रति-प्रदो लौकिकः निदानमिति प्रतिज्ञायते, न चानेन विधी-पते । तस्मात् न अश्वप्रतिप्रदात् जलोद्दरोपपातः । भा. ३।४।१०।२९, ● जलोद्दराख्यो दीपः जलद्वेषा उद्दर-प्रद्विलक्षणः । सु. घृ. १।४९३. ● जलोद्दररोगः पूर्व-जन्मनि अश्वदातुः प्रायश्चित्कारणे असिन् जन्मनि भवति (आर्थिकमिदम्) । वि. ३।४।२४, ● जलोद्दर-रोगप्रदा वरुणदेवता । ३।४।२५.

● जलोष्णन्यायः । यथा 'शीतस्पर्शवत्स आप.' इति लक्षणतो जले स्नाभाविकं शैत्यं वर्तते, उष्णत्वं तु तेज.संयोगादिति । एवं चायं न्यायः अन्यालावापरण-धर्मस्य अन्यालारोपविशेषाद्यो प्रवर्तते इति नावः । साहस्री. ३७१.

● जलकतकरेणुन्यायः । अयं वाक्यं प्रवाप्य स्वयमेव भाषकनिश्चितिविधाया प्रवर्तते । यथा यपह्वजके प्रक्षिताः कतकस्योपविधिवेपस्य 'निर्मली' इति भाषाया प्रविद्धस्य रैगवो रजापि तस्मात् छपह्वजलात् पदकं विलाप्य स्वयमेव विधीयन्ते, तथा तत्त्वज्ञानं सविष्ण-छाद्यानं निवर्त्य स्वयमेव निवर्तते इति । साहस्री. २६०.

● जलचन्द्रन्यायः । यथा जलपानेन चन्द्रप्रति-विम्बानि चन्द्राद् दूरस्थानि मिलानि च नानाविधानि हरयन्ते । बह्वृत्तु नैधम्, एवंविषयपरसाधामर्गं प्रव-र्तते । तथा न क्षुतिः— 'एक एव तु भूताया भूतेभूते न्यवस्थित. । एकथा बहुया चैव हरयते जलचन्द्रवत् ।' इति । साहस्री. १२५.

● जलतरङ्गन्यायः । यथा जलगुणा माधुर्गद-न्यैसादयो जलस्योपरि धातवयान् तरङ्गे उच्यते एति जलविवर्तत्वेन जलमिति तस्मिंश्चरद्ग्रे प्राप्य तरङ्गोपरयन-न्तर तरङ्गविवर्तत्वेन तरङ्गमिति फेनेऽप्युत्पत्ताः । जलम्, तरङ्ग, फेनः इति भेदस्यवहारे विद्यमानेऽपि जलादीना माधुर्गदयैलन्यतिरेकेण स्वरूपाभाप्रतया तेषां माधुर्ग-द्वयैत्येवमकत्वात् पूर्वपूर्वापिदानस्यैव उच्यतेऽन्यापृत्ता-कारेण विवर्तमानत्वात् । उच्यतेऽपि च पूर्वभिडाना-नन्यत्वं प्रवर्तमानेन न्यायेन । उक्तं च— 'माधुर्गद-न-

वि. ४।३।१८, तन्मपि आशौचादूर्ध्वं जातेष्टिः कर्तव्या । ४।३।१९, * जातेष्ट्याः फलं पुनस्यैव, न तु कर्तुरपि पितुः । 'गरिमन् जाते निर्घंपति स पुतः' इति वाक्यात् । पुत्रे फलं पितुरीप्सितमेव । ४।३।२०.

जातेष्टिन्यायः । वैश्वानराधिकरणम् । वैश्वानराक्यन्यायः । वैश्वानरेशौ अष्टाकपालादिभिः द्वादशकपालस्य स्तुतिः, न गुणविधिः ।।

पूर्ववन्तोऽविधानायां तत्सामर्थ्यं समाह्वये । १।१।११।१७ ।।

भाष्यम्— 'वैश्वानर द्वादशकपालं निर्वपेत् पुने जाते' इति श्रुते । तत्र 'यदष्टाकपालो भवति गाय-त्र्येभेनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति' इत्येवमादयः कपालविकल्पा, श्रूयन्ते । तेषु संदेहः किम् अष्टव्याद्यो गुणविषयः, उत अर्थवादा इति । तत्र गुणविषयः इत्येव द्रूमः । कथम् ? ये हि पूर्ववन्तो विदितपूर्वमर्थे अभिवदन्ति, ते अविधानार्थः । तदेतत् अव्यक्तवाक्यस्य समाह्वये सामर्थ्यम्, यत् अविदितपूर्वकामिधानम् । किं तत् ? विधानसामर्थ्यम् । एवमविदितमर्थं विधासति । इतरथा अर्थवादाः कन्तः अन्यैकाः स्युः । न च द्वादशकपालस्य शेषभावेन पुनस्तुतिर्भवति । प्रत्यक्षा हि अष्टानां कपालानां स्तुतिः, परोक्षा द्वादशानाम् । प्रत्यक्षामाने च परोक्षा स्यात् । तस्मात् गुणविषयः ।

वा— गुणविधानामर्थेयविचारि पर्यवसिते अधुना केवलगुणवित्त्वनेव अस्ति न वा इति विचार्यते । अथवा अष्टाकपालस्य वैश्वानरत्वानामाधिकरण्यात् द्वादशकपालान्तर्गतं त प्रत्यक्षेण नामधेयत्वमादाह्वयं गुणविधिः, प्रसिद्धादिभिः, महत्तमजिपुदे, तत्रत्यकथाभावाच्च सामर्थ्यनीय । तमपि निराहृत्य अर्थवादात् पूर्वसिद्धेव उपसंहारिष्यते । (भाष्यकारान्तरवृत्त-अनारप्रशेपरहितसन्-न्यायस्थानलागेन अकारप्रशेयेण भाष्यहृत, [दानराचार्यस्य]-याख्याने कारणं वक्तुम् उपपासपूर्वकं तत् द्रूपयति—) तत्र पूर्ववत्ता विधानेन अर्थवत्वम्, अपूर्वतां नामधेयत्वावधारणात् 'यदुपस्थावपूर्वम्' इति । तस्मात् गुणविषयः अष्टव्यादयः इति के चिन्त । तदुक्तम् । नहि अपूर्वत्वात् नामधेयं किन्तु । अपूर्वत्वात् हि यथैव

लौकिकार्यापरिज्ञानात् न गुणवित्त्वम्, एवं वैदिककर्मा-मिधावित्त्वं सुतरामप्रसिद्धम् इति नामधेयत्वमपि न स्यात् । सत्येव च सर्वत्र लौकिकेऽर्थे समभि-प्राहारादिभिः नामधेयता उच्यते । तस्मात् यथाभाष्यमेव सूतार्थः 'पूर्वज्ञातार्थावचित्त्वे नामधेयार्थावदाने । अत्रात्र-त्वादिहेतौ स्युर्वैश्वदेवविकल्पवत् ॥' यदि हि वैश्वानरयागे अष्टव्यादयः कुतश्चिद् प्राप्ता भवेयुः, ततः संवादद्वारेण नामधेयत्वम् अर्थवादात् वा स्यात् । न तु प्राप्तिरस्ति, केवलद्वादशकपालविधानात् । तथाहि 'यद्य-प्यथोत्तमनाऽस्येव महासंख्यास्वभावन्तरा । अपरिच्छेदकत्वात्तु नाशौ कर्मविशेषोपगमः ॥' नहि उच्यते । तत्र संख्या स्यात्प्रियते । किं तर्हि ? संख्येयपरिच्छेदेन । द्वादशात्वेन च कपालेषु परिच्छिद्यमानेषु न व्यष्ट्यादीनां परिच्छेदकत्वम् इत्यविद्यमानता । यद्यपि च यथाकथञ्चित् अस्ति अस्तिवाधीयते, तथापि पृथाकमात्रं भवेत् 'अशौ भवन्ति' इति, न तु 'यदष्टाकपालं' इति । संस्कृततदितो श्लोपः । (तत्र इत्यनुवर्तमाने 'संस्कृतं भक्षाः' [पा० ४।२।१६ सप्तम्यन्तात् अणु स्यात् संस्कृते भर्गे, यत् संस्कृतं भक्षा. चेत् ते स्युः । अष्टसु कपालेषु संस्कृताः अष्टाकपालः पुरोडासा.] इत्यनेन अष्टसु कपालेषु संस्कृतम् इत्यस्मिन्नर्थे संख्यापूर्वसमासत्वेन द्विगुञ्जा इया कपालप्रतिपदिकात् विहितस्य अणुप्रत्ययस्य 'द्विगोञ्जानपत्ये' [पा० ४।१।८८ द्विगोर्निमित्तं यस्तद्विद. अत्रादि-रनवत्यर्थः, तस्य लृक् स्यात्] इति द्विगुपरतद्विद-लृक्स्वरणेन लोपात् अष्टाकपालशब्दसिद्धिः ।) तद्विद्यार्थ-निमित्तश्च समासः । ('तद्विद्यार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति तद्विद्यार्थे विषयवत्त्वे दिक्संख्ययोः सामानाधिकर-ण्यसमासस्युत्ते. संस्कारकत्वस्य उपाधिवत्वावकाशात् द्वादश-त्वपरिच्छिन्नानां च संस्काराणां अष्टत्वेन परिच्छेत्तुम-शक्यत्वात् अष्टकपालशब्दानुपपत्तिः) तौ च (तद्विद-समासौ) इति सामर्थ्यं भजतः । सामर्थ्यं च अन्वयनि-पेक्षत्ये भवति । सापेक्षाश्च द्वादशात्वेन अष्टव्यादयः, इति न द्वादशकपाल. अष्टाकपालादिद्वन्द्वभिन्नानीयकं समते । तेन स्वस्ववर्तीकृतस्य अष्टत्वात् प्रोचनम् अथवद-तरमापद्यते । न च द्वादशत्वविलक्षणः अष्टव्यादेः

विषयम् । ' मोहात्तृणम् ' इति च प्रकृतिप्रत्ययरूपशब्द-
भेदविषयम् । बाल. पृ. १४२. * जहस्वार्था लक्षणम्
स्वराक्षरार्थाविशेषकान्यप्रयोजिका ' गङ्गायां गोपः '
इत्यादी । मणि पृ. ७६. * जहस्वार्था वृत्तिः अर्थ-
वादेषु इति प्राभाकराः । अजहस्वार्था इति भाटाः । छु.
१।२।१।१८ पृ. ३०.

ॐ जहस्वार्थवृत्तिन्यायः । यथा जहति पदानि
उपसर्जतीभूतानि स्वार्थं यस्या सा जहस्वार्थः । परार्था-
मिधानं वृत्तिः । परस्य शब्दस्य योऽर्थः तस्यामिधानं
शब्दान्तरेण यत्र सा वृत्तिरित्यर्थः । एवं हि दृश्यते
लोके पुरुषोऽर्थं परकर्मणि प्रवर्तमानः स्वं कर्म जहाति
तद्यथा, तथा राजकर्मणि प्रवर्तमानः स्वं तक्षकर्म जहाती-
त्यादि ' रामर्थेः पदविधिः ' (पा० २।१।१) इति
सूत्रमशाम्भवे स्थलम् । किञ्च यत्र वाच्यार्थस्य अन्वया-
भावः, तत्र जहस्वार्था वृत्तिः प्रवर्तते । यथा ' मद्याः
नोद्यन्ति ' । अत्र मद्यपद मञ्जस्यपुरुषे श्लक्ष्णिकम्, वाच्य-
र्थस्य क्रोधानकर्तृत्वान्वयार्थमवादिनि भावः । साहस्री.
४३५.

* जागरणं दर्शपूर्णमासयोर्दिवसस्या राज्ञौ कर्त-
व्यम् । ज्योतिष्टोमे च दीक्षाजागरणात् ऐहिकं जागरण
पृथक् कर्तव्यम् । तत्र रक्षार्थमदृष्टार्थं वा । सचस्कालत्वे
तु जागरणलेप एव । वि. १२।१।८. * जागरण राज्ञौ
ज्योतिष्टोमे दीक्षाकालम् । तत्र यज्ञान्नाम रक्षणाय अप-
मादायम् । किंवा अदृष्टार्थम् । भा. १२।१।८।१७,
* जागरणं राज्ञौ दर्शपूर्णमासयोः औपवस्ये अहनि
एकेषाम् । १२।१।८।१७, * जागरणेन दीक्षाकालीनेन
ज्योतिषेन प्रायणीयाऽऽदिपु न प्रसङ्गविक्रिः । १२।१।
८।१७. * जागरणस्य आपाने राज्ञौ पदार्थरक्षणार्थ-
त्वेन क्रावीषे निषेधः । अयम् अपूर्वगतप्रतिपत्तिकारित-
दृष्टार्थसंनिपातिक्रियानिषेधः । बाल. पृ. ३७.

ॐ जागरणन्यायः । ज्योतिष्टोमे शौमिकेन दीक्षा
कालीनेन जागरणेन दार्ष्टिकजागरणस्य न प्रसङ्गः ॥

तद्युक्तं च, कालभेदात् ॥ १२।१।८।१७ ॥

भाष्यम्— सोमे दीक्षाकाले रात्रिजागृत्यभ्रान्त-
सम्, ' या प्रथमा दीक्षितो रात्रिं जागर्ति, तथा स्वप्नेन
मी. को. २२०

न्यावर्तते ' इति । दर्शपूर्णमासयोः औपवस्ये अहनि
एकेषामाह्रातम् । तत् प्रायणीयाऽऽदिपु चोदकेन
प्राप्यते । तेषां वनमप्यपातात् दीक्षाकालेनैव जागरणेन
प्रसङ्गात् कार्यसिद्धौ प्राप्तायामिदमुच्यते । तद्युक्तं च
दीक्षायुक्तं च जागरणम्, नेतरेषु प्रसज्येत । कुतः ?
कालभेदात् । यदि तावत् यज्ञान्नाम रक्षणाय अप्रमादायम्,
ततो दीक्षाकालेषु रक्षितेषु नेतराणि रक्षितानि भवन्तीति
तद्रक्षणार्थं प्रायणीयाऽऽदिपु उपवस्यकाले भेदेन कर्त-
व्यम् । अथापि अदृष्टार्थम्, तथापि औपवस्यौ रात्रि-
स्तस्य निमित्तम् । निमित्तपातौ नैमित्तिक कर्तव्यम् ।
तस्मान्भेदेन कर्तव्यम् ।

सोम—यदि निवर्षे इतिर्धानस्य न प्रसङ्गः, जागरणे
तर्हि अस्तु प्रसङ्गः इत्युच्यतेः संगतिः । सूत्रार्थस्तु—
दीक्षाकालवृत्तं जागरणं न प्रसज्येत कालभेदात् इति ।

वि— ' दीक्षाजागरणं प्रायणीयाऽऽदौ तद् भवेन्न
वा ।, अदृष्टार्थं तत्सत् स्या, न रक्षार्थवक्तोऽन्यदा ॥ '

भाट्ट— सोमे एव दीक्षाकाले रात्रिजागरणमा-
म्नातम्, दर्शपूर्णमासयोः औपवस्येऽहनि जागरण-
माम्नातम्, तदतिवेदेन सोमाद्विषयस्य प्रसं शोसाह-
जागरणेन प्रसज्यते । इति प्रामे, यदि तावज्जागरणं
यस्यस्यनरक्षाद्वारा अप्रमादायम्, तदा अन्यकालीन-
जागरणेन अन्यकालीनेष्वङ्गभूतपदार्थरक्षणार्थमवाप्तं
प्रसङ्गः । नहि खपि सोमाह्रूता इतिर्दीक्षा राजपक्षि,
दीक्षाणीवायाः सचस्कालायाः दिने एव सत्वात् । प्रायणी-
याऽऽदौ तु मिथकाकालत स्पष्टैव । अयं ' दीक्षित एतां
रात्रिं जागर्ति तथा स्वप्नेन न्यावर्तते ' इत्यर्थवादानुसारात्
स्वप्नस्यावृत्तिफलकजागरणस्य अदृष्टार्थत्वपत्तौः तददृष्टस्य
ज्योतिष्टोमपरगावृत्तौपवस्यवधिराधिक्यत्वात् तत्रैव प्रसङ्गभ्रिदेः
नेष्टिपु पृथग्जागरणमिति चेत्, तथात्वेऽपि दार्ष्टिकजाग-
रणस्य दृष्टार्थत्वेन प्रसङ्गानुपपत्तेः, तस्मापि अदृष्टार्थत्वेऽपि
प्रकरणात्तरन्यायेन विधातीयसोमजागरणयोरेकादृष्टजनकत्वे
प्रमाणभावेन विधातीयदृष्टेन विधातीयदृष्टजनकक्रिया-
प्रसङ्गानुपपत्तेः । न च अदृष्टैवात्वेऽपि दर्शभादेन
ध्वतीपातभादस्य प्रसङ्गविक्रिदिति कालदर्शायुक्तं
युक्तम् । तत्र अगूढमाणविशेषतया कालेऽनेन निमित्त-

द्वादशत्वविधिनेव प्राप्तेः अनुवादत्वापत्तिः । तेन एत-
भिर्नैर्वाक्यैः स्वतन्त्रा विधीयन्ते इत्यवयवमवता व्यन्त-
पगन्तव्यम् । ततश्च द्वादशत्वम् उल्लिखित्वाक्यशिष्टम्,
इतराणि तु वाक्यान्तरैः प्रकरणपक्षैः दुर्बलानि सन्ति न
संबन्धन्ते । एवं तावत् वैश्वानरयागो बलवत्तरगुणावरोधात्
न अष्टत्वादीन् प्रति इच्छति । अपिच अष्टत्वादयोऽपि
नैव अतिशोदाः । (शोडशब्दः सर्वैः कर्त्तरिके सिद्धः) ।
तेऽपि पुरोडाशेन एकवाक्यभूतत्वात् नैव वैश्वानरयागस्य
प्राप्तवन्ति । तद्व्यकरणं बाधित्वा न तस्य भविष्यति ।
तथा न अतद्गुणाः केवलपुरोडाशसंबन्धे प्रयोगे स्यु-
रनयंकाः । 'नहि तं पुरोडाशं प्रति अर्थवत्ता अस्ति' ।
(एवं भाष्य-व्याख्यानानि सूत्रं व्याख्याय स्वयमन्यथा
•याचष्टे-) अथवा कथमतद्गुणाः, इत्यत आह-
(सूत्रम्) नहि तं यागम् अन्यावयद्ध प्रति अर्थवत्ता
अस्ति इति ।

तच्छेषो नोपपद्यते । १९ ॥

भाष्यम्-- इति यदुक्तं तत् परिहर्तव्यम् । इति
व्याभाषाऽन्त सूत्रम् ।

(वार्तिकं तु उत्तरसूत्रे द्रष्टव्यम् ।)

अविभागाद् विधानार्थं स्तुत्यर्थेनोपपद्येरन् ।
२० ॥

भाष्यम्-- यदा तु अष्टाकपालादिप्रोचनार्था अन-
र्थका इत्यवगतम्, तदा लक्षणया द्वादशकपालस्य स्तुतिः
वैश्वानरयागप्रोचनार्था भविष्यति । सन्ति हि द्वादश-
संख्यायामष्टत्वादयः संख्याविरोधा अविमक्ताः । अतो
द्वादशकपालस्य स्तुत्यर्थत्वेन अवयवस्तुतिरुपपद्यते यथा
'शोभनमस्य चक्रस्य नैमित्तिकस्य' 'शोभनमस्था-
तेनायाः इत्यध्वरयसादावन्' इति । तस्मात् उपपन्ना
स्तुतिरिति ।

था-- (अत्र सुधा-- इति यदुक्तम्) इति
भाष्येण 'आमायाऽन्तमेतत् सूत्रम्' इत्युक्त्वा 'अवि-
भागाद् वेत्' इति सूत्रं परिहारार्थत्वेन भाष्यकृता
पृथक् पठितमपि 'यदा तु' इति भाष्यवयवैरेव आमाया-
सूत्रार्थस्य परिहारसूत्रार्थेन सह एकीकृत्य व्याख्यानान्त
स्वयमपि तथा व्याख्यातुम् एकीकृत्य पठति । 'इति

चेत्' इति पदद्वयं भाष्यकारेण अपठितमपि हृद्यन्तरे
पठत्वात् वार्तिककृता पठितम् ।) 'तच्छेषो नोपपद्यते
इति चेदविभागाद्विधानार्थं स्तुत्यर्थेनोपपद्येरन् ।'
(यद्यपि अत्र उत्तरवाक्ये नञ् क्वापि न पठ्यते तथापि
अर्थानुसारात् 'इति चेत्त्राविभागात्' इति नञ्पठितं
सूत्रं पठितुं युक्तम्) । 'अष्टत्वाद्यविधानत्वाद्
व्यर्थेयं तरप्ररोचना । तस्मादवयवद्वारा द्वादशत्वं
प्ररोच्यते ॥' (यद्यपि आनन्दाश्रमीये एतस्य श्लोकस्य
पूर्वार्धं तच्छेषस्यविवरणत्वेन, उत्तरार्धं च अविभागात्सूत्र-
विवरणारम्भकत्वेन मुदितम्, तथापि वार्तिकमते एकस्यै
यति पठितश्लोकोऽपि अमिन्नत्वेनैव स्वीकर्तव्यः इति तथा
कृतमस्माभिः) यत् विधेयमवधारयते, तदेव स्तोत्रम्यम् ।
द्वादशत्वं चात्र विधेयम् । तस्मात् यथाकथञ्चित् तदेव
स्तोत्रम्यम् । (तौषम् अविभागापदं सामीप्यार्थकत्वेन
•याचष्टे-) तस्मात्तौषाच्च द्राक्वन्ति अष्टादशान्दाः
तदेकदेशप्रतीतिं कर्तुम् । एकदेशस्तुतिद्वारेण च एकदेशी
स्तुती भवति । तेन एतदुक्तं भवति 'इदंशोऽर्धं
द्वादशकपालो महामागः, यस्मिन् क्रियमाणे अष्टाकपाल-
द्वयोऽपि संभाविता भवति । ते च अष्टत्वादयो ब्रह्मवच-
सादिसिद्धिप्रदास्ताः, तस्मात् प्रयत्नोऽयम्' इति । यत्तु
अत्येव द्वादशत्वस्य अन्या स्तुतिरिति, नैव दोषः ।
कुतः ? 'स्तुतिपरिमाणत्वाद् शक्यं हि प्रतीयते ।
ता सर्वार्थैकरूपेण विध्युदेशः प्रतीच्छति ॥'
सर्वत्र हि अत्यैर्बहुभिर्वा अष्टैः स्तुतयो दृश्यन्ते,
भोग्यकारणेनैवाव यं चित् काश्चित् अर्थवत्यो
भवन्ति । यथैव केचन चित् विध्युदेशमात्रेण प्रवृत्तौ
सिध्यन्त्याम् अन्यार्था स्तुतिराश्रीयते, तथैव अत्यस्तुतुप-
पत्तेऽपि कार्यं महास्तुत्याश्रयणमिति ।

कारण स्यादिति चेत् । २१ ॥

भाष्यम्-- इति चेत् भवान् पश्यति अर्थवादा इति,
कारणमष्टत्वादीनां ब्रह्मवचसादि कस्तात्र भवति ? ब्रह्मवचस-
कामस्य अष्टाकपाल । एतदुत्तरे तु यथाकामम् । किमेव
भविष्यति ? पुरोडाशस्य गुणविधानेऽपि आनयंन्य न
भविष्यति । न च लक्षणया द्वादशकपालस्य स्तुतिः कथित्वा
भविष्यति । तस्मात् वामेभ्यो निषयो भविष्यति ।

पाठः । तत्र प्रकृतेः दर्शपूर्णमासयोरङ्गत्वेन शास्त्रतः अनिष्पत्तेः अविधानात् ' इति न्याख्यातम् । के.

● जाघनी दर्शपूर्णमासयोः आग्नेय विकल्प्यते । सोम. १२।४।६. ● जाघनी दर्शपूर्णमासयोः पत्नी-संयाजेतु गुणत्वेन विधीयते । न तस्याः पशौ उत्कर्षः । न च जाघन्यां पत्नीसंयाजा विधीयन्ते । (जाघनी पशोः पुच्छम् । वि. ३।३।५) । भा. ३।३।१०।२०-२३, ● जाघनीनां विकल्पः, न सनुचयः पशुगणेषु पत्नी-संयाजेतु । जाघन्या पत्नीसंयाजनं च न प्रतिरक्षिकर्म किन्तु अर्थकर्म । १२।४।६।१०-१६.

● जाघन्याधिकरणे वक्ष्यति यत्रान्यतरदप्रसप्तम्, तत्रैव इतरोद्देशेन इतरविधिः । अर्थात् संवत्से उभयमागौ वा केवलसंवत्सविधानमिति । जाघनीन्यायोऽयम् । घा. २।२।१।१६. पृ. ५०३. ● अन्यतर-(किदाकारकयो.) प्रती च संवत्सविधिः जाघन्याधिकरणे निषेत्समानत्वात् । सु. ८५६, ● उभयमागौ संवत्सविधानस्य यत्रोभौ लक्षणत्वेन, तत्र स्वशब्देन संवत्सो विधीयते इति जाघन्याधिकरणभाष्ये वक्ष्यमाणत्वात् । पृ. ११३२.

● जाघन्यपचारे दर्शपूर्णमासयोः पशौ च सत्तास्य-जाघनीमुपादाय पत्नीसंयाजाः कर्तव्याः । सोम. १२।४।६.

● जाघनीन्यायः । जाघन्याधिकरणम् । पत्नी-संयाजनायाः । पशुजाघनीवाकन्यायाः । दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजेतु आग्नेय सद्य जाघन्याः विकल्पः ॥

जाघनी चैकदेशत्वात् । ३।३।१०।२० ॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते ' जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति ' इति । तत्र संयायः किमेतद्विधानं दर्शपूर्ण-मासयोः, उत पशविति । कथं दर्शपूर्णमासयोः, कथं च पशविति । यदि जाघन्यां पत्नीसंयाजा विधीयन्ते, तत उत्कर्षः । अथ पत्नीसंयाजेतु जाघनी विधीयते, ततो दर्शपूर्णमासयोरेव । किं प्राप्तम् ? उत्कर्षः । कुत एव-दुच्छ्रयते ? जाघन्या पत्नीसंयाजा विधीयन्ते इति । कथम् ? शब्दात् पत्नीसंयाजाना विधानम्, वाक्येन जाघन्याः । शब्दश्च बलवान्, न वाक्यम् । ननु पत्नी-संयाजा विहिते एव । कथं विहिते, जाघन्यामिदानीं

पुनर्विधीयन्ते । सा तत्संबद्धा कर्तव्येन्युच्यते । एवं सति दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजाः, विनाऽपि जाघन्या न विगुणाः । जाघनी तु तत्र प्रतिपाद्यते । तस्मात् यत्र जाघनी प्रयोजनवती, तत्र तस्याः प्रतिपत्तिः । पशौ च सा, न दर्शपूर्णमासयोः । एकदेशश्च जाघनी प्रतिपाद्यमाना न पशुं प्रशोक्ष्यते । तस्मादस्य विधानस्योत्कर्ष इति ।

वा— उत्कर्षयुद्धेरपवादः प्रस्तुत्यते । ' जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति ' इति गुणप्रधानत्ववचनम्यक्तिक्रियात् संदेशः । यदि जाघनीं संस्कारत्वेन उद्दिश्य पत्नीसंयाजाः संस्कारका विधीयन्ते, ततः संस्कारस्य प्राधान्यात् स्वस्वानापरित्यागे सति यत्र जाघनी तत्र पत्नीसंयाजाः, न यत्र ते तत्राणौ । सा च लोकस्या निष्प्रयोजनत्वात् संस्क्रियते इति अग्नीपो-त्सीयता कृतार्थत्वात् संस्कर्तव्या । यदि तु पत्नीसंयाजो-द्देशेन जाघनीं विधीयते, ततः प्रकृतानुवाद्बुद्धयनवनायात् दर्शपूर्णमासयोरेव जाघनीविधानम् । किं प्राप्तम् ? आरादु-पकारकत्वात् सामवायिकत्वस्य अभ्यर्हितत्वात्, अन्यत्र पालार्थविधानात् विधिप्रत्यापत्तेः, एकदेशद्राम्याणां च अप्रयोजकत्वात् । तथा सति च परपशुकृतार्थमन्वयेन प्रतिपत्तिलक्षणोऽपत्तेः अग्नीपोत्सीयजाघनीसंस्कारविधा-नात् उत्कर्ष इति । ' सा तत्संबद्धा कर्तव्या इति उच्यते ' इति (भाष्ये) छेदः । (उच्यते इति पूर्वान्वयि नोचरा-न्वयि इत्यर्थः) पर च कर्मकथनम् ' एवं सति ' इत्यादि । (एवं सति इत्यादि पर च भाष्ये कर्मकथनम्, कर्म अनु-ष्ठानं कथ्यते अनेन इति कर्मकथनम् अनुष्ठानविशेषप्रदर्श-नार्थमित्यर्थः) । यदि पुनः ' उच्यते, एवं सति ' इति योज्यते, ततः (उच्यते इत्यतः प्राप्तवचनप्रत्यक्ष) परिचोदना-छायाऽऽपत्तिः । न च तत् युक्तम्, उचरानमिधानात् । तस्मात् आम्रवचनत्वेनैव योज्यम् । ननु एवं सति प्रतिपदादिचदेव (यथा प्रतिपदोः उत्कर्षः, तद्वत्) उत्कर्षात् यद्गौ पत्नीसंयाजानामकरणं प्राप्नोति । प्राप्नु-यादेवम्, यदि पशौ पत्नीसंयाजा न स्युः । ते ह्य अति-देशप्राताः तत्र विद्यमाना एव केवलं जाघनीसंयाजित्वेन विधीयन्ते । नैव तर्हि उत्कर्ष इति यक्तव्यम् । सत्यम् । न कस्य चित् पदार्थस्य उत्कर्षः, इदमेव तु वाक्यम्

शा— गुणविधि इति चेत्, उच्यते । 'उत्पत्ति-
वाक्यशिष्टत्वं न तावदुपपद्यते । सर्वेषामर्षभेदेन
वाक्यं तत्र हि भिद्यते ॥ न श्चाप्युत्पत्तिशिष्टत्वं
सर्वेषामुपपत्तिमत् । न द्वादशकपालस्य ह्यवियक्षो-
पपद्यते ॥' इति प्राप्ते, अस्मिन्निषेधे । 'कषायेषु
गुणेषु स्याद् वाक्यभेदोऽर्षभेदतः । उपक्रमोप-
संहारसाम्याच्चात्रैकवाक्यता ॥' तस्मादर्षवादः । १२.

सोम— वैश्वदेवादिसम्बन्धेषु प्रत्यवस्थानात्
संगतिः । सूत्रार्थस्तु— पूर्ववन्तः पूर्वमातिमन्तः वैश्व-
देवादिसन्दाः एतद् गुणविधानार्थाः न भवन्ति, अस्मिन्
अष्टकपालादिसमान्नाये तस्मादर्षं स्यात् इति ।

वि— 'यद् द्वादशकपालेऽर्षभानयां भनन्तरम् ।
श्रुतमष्टकपालादि तद् गुणे नाम धा स्तुतिः ॥, अन्त-
र्भावाददत्ताऽऽदेनां स्यादतिहोमवत् । इत्थं द्रव्यान्तरे
नो चेद् गुणसार्थं फले त्वतो ॥, वाक्यैक्यमुपसंहाराद्
विरुद्धं त्वत् नाप्यते । नानागुणविधौ तस्मादष्टकपाल-
ऽपि संस्तुतिः ॥'

गुरुमतमाह— 'अगुणत्वादानामत्वादमन्त्रत्वादनन्वये ।
अष्टत्वादप्रमाणं, चेत्प्रायः वादस्याऽन्वयात् ॥' १२.

भाट्ट— 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे
जाते' इत्यनेन याग विधाय 'यदष्टकपालो भवति,
गायत्रीपुत्रेन ब्रह्मवर्षेतेन पुनाति' इत्यादिना अष्टकपाल-
नवकपालद्व्यष्टकपालैकादशकपालद्वादशकपालान् अनूप
'यस्मिन् जाते एतानिष्टिं निर्वपति, पूत एव तेनभ्य-
न्नाद इन्द्रियावी पद्ममात् भवति' इति श्रुतम् । तत्र
द्वादशकपाले अष्टत्वादेः प्रातःत्वात् अष्टकपालस्यैव वैश्वान-
रयागानामप्येवम् इत्येकः पक्षः । त्वरूपेण प्रातःवपि
परिच्छेदकेन मान्यमावात् गुणविषय एव एते ।
अष्टत्वमष्टकपालं इत्य वा पूर्वार्थे विधीयते । उपक्रमोप-
संहारिकेन चैकवाक्यत्वप्रतीतेः, न द्वादशकपालस्योत्पत्ति
शिष्टता । अथवा अस्तु वाक्यनानात्वम् । तथापि 'यद्-
द्वादशकपाले भवति' इत्यनेनैव तद्विधिः । वैश्वानर-
वाक्ये तत्त्वमनुवाद एव इति द्वितीयः पक्षः । ब्रह्म-
वर्षसादिरूपकरोद्देशेन ब्रह्मत्वयागभित्त गुणा एव अष्ट
कपालादयो विधीयन्ते इति तृतीयः । विद्वान्ते व

संभवत्येकवाक्यत्वे तद्वेदस्य अन्यास्यत्वात् ब्रह्मत्वयागस्यै-
वेयं सर्वां स्तुतिः । यद्ब्रह्मत्वद्वादशकपालावयवः अष्टा-
कपालादिरपि एकैकफलवापनम्, तत्र सर्वावयवोपेत-
द्वादशकपालस्य सर्वफलप्रयोजकत्वे कः संदेह इति याग-
स्तुतिः । अष्टकपालत्वम् आग्नेयाष्टकपाले वाक्त गौण्या
दृष्ट्या अष्टत्वात् अष्टकपालात्प्रवियत्वात् इत्येन द्वादशकपाल-
वयवे गौणम् । तेन च अवयवद्वारा अवयवी द्वादश-
कपाले लक्ष्यते । तेन लक्ष्यया यागस्तुतिरिति । इदं
वाचिकरणम् औद्भृम्यत्पथिकरणन्यायेन पुनरुक्तमपि शिष्य-
शिष्याऽर्षभंश्रुतिरिति ध्येयम् । १२.

मण्डन— 'अष्टत्वेन्याऽवयवोक्तौ ।'

शंकर— 'अष्टत्वाचर्यवादत्वम् ।' १२.

* आहारायावयवकक्षार्थानुरोधेन सातत्यवाधावयव-
भावेन जातेष्टिन्यायेन प्राक्कणिककालोपसंभ्रवस्यापि
सिद्धान्ते इव उपपत्तेः 'मासमहिरोर्षं कुशेति' इत्यत्र ।
फौ. २।३।१११५ वृ. ७६, * दाशावयवत्वे निमित्त-
भूत्वा सातत्यानुग्रहे प्रसक्ते आहारविहारसद्विधौ न तद्-
वाधात् जातेष्टिमासमहिरोर्षन्यायेन पौर्णमास्याद्यनुष्ठेऽपि
सातत्यस्य अत्यन्तवाधायोगात् पुनःपुनरनुग्रानोपपत्तिः ।
२।३।१।९ वृ. ४६, * 'मासमहिरोर्षं कुशेति' इत्यत्र
अत्यन्तसंयोगवाचिद्वितीयाद्यन्तमासपदोपदिष्टसातत्यानुरोधेन
आतिदेशिककालवाधात् सर्वदेव कर्तव्यत्वापत्तिरिति न
च वाच्यम्, आहारविहारयावयवकक्षार्थानुरोधेन सातत्य-
वाधावयवभावे जातेष्टिन्यायेन आतिदेशिककालानुरोधे-
नापि तत्त्वत्वादनस्य संकरो वयवमागत्वात् । २।३।१।६
वृ. २०५.

* जातकर्मणि तात्कालिनी पुदिः शास्त्रेण दर्शित
वाक्यविधिपरिहारणम् । वि. ४।३।१९, * जातकर्मो-
नन्तरं स्नानप्राशनं विहितम्, तदुत्तरं जातेष्टिः कर्तव्या ।
४।३।१८, तथापि आसीत्पूर्वमिति कर्तव्या ।
४।३।१९.

* जातपुत्रं कालं च शीघ्रं च निमित्तं पुत्रजननि
उपसंहरन् दगरास्य परस्तात् अमावास्याया पौर्णमास्या
वा जातेष्टिं कुर्वन् नातिपतति अधिकारम् । कणिका.

न प्रकृतावशास्त्रनिष्पत्तेः । २३ ॥

भाष्यम्— न प्रकृती दर्शपूर्णमासयोः जाघनी शास्त्रेषोच्यते । एवं पशोर्निष्यन्तया जाघन्या पत्नीसंयाजा यद्यस्याः इति । अविशिष्टा जाघनी विधीयते । सा संभवति दर्शपूर्णमासयोः प्रतीत्याऽपि आनीयमाना । तस्मादनुक्त्ये इति । (अस्मात् भाष्यात् 'न प्रकृतावशास्त्रनिष्पत्तेः' इति सूत्रस्य पाठः सिध्यति । भाष्यस्यो नञ् तु अशास्त्रनिष्पत्तेः इति समासगतस्य नञो ग्याख्या । सूत्रस्यो नञ् तु हेदन्तशुश्रोक्तशङ्कानिरासय । के.)

धा— स नाम अपयोजको भवति, यस्य प्रकृतप्रदधात् विना अर्थो न ज्ञायते यथा 'उत्तरार्धात् स्तिष्ठकृते समवपति' इति । जाघनीशब्दस्य हृदयादिशब्दवत् भाकृतिवचनः । सा च अन्तरेणापि पशुजादानं परप्रयुक्तपशुजीवनं वा, शक्या उपादातुम् । 'रूपं वाऽशेषभूतत्वात्' इति यथाकथञ्चित् उत्पन्ना येनकेनचित् उपादाय शक्या अनुष्ठानुम् । न च्येयं अवयवभूता लोके न प्रचरति । मासविक्रयिणो हि प्रत्यङ्गविक्रानेन पशून् विक्रीणते । तत्र शक्या जाघनी क्रयादिना उपादातुम् । न च अवयवमिदं जागादेव प्रहीतन्या, जघनावयवमात्रत्वेन भ्रवणात् । अग्नीधोनीयेऽपि हृदयादीना संभवत्येव लोकाद्गुणादानम्, तथा सत्यमिदं तेषां मेदेनेन जातिविशेषः उत्पत्तिप्रकारश्च संरूपनादिनिवतः, इति क्रयाद्यनाभवगम् । न तु इह तथा शास्त्रकृता निष्पत्तिः । (सूत्रे—) प्रकृतिप्रदं च दर्शपूर्णमासप्रतिपत्त्यर्थम् । तस्मात् दर्शपूर्णमासिकपत्नीसंयाजाद्भूतेन आश्वेन घट विकल्पमाना जाघनी इति सिद्धम् ।

शा— (सिद्धान्तः—) 'जाघनी हि गुणत्वेन तृतीयोक्त्या— (जाघन्या इति) उद्यगम्यते । पत्नीसंयाजयागाश्च द्रव्यापेक्षाव्यवस्थिताः । तेन तेषां गुणत्वेन जाघन्यत्र विधीयते । न च सापेक्षवृत्तिवत्सुत्तरार्धादिशब्दवत् ॥' अतो जाघन्याः दर्शपूर्णमासयोरेव निवेशः ।

सोम— उक्तार्पणवादात् संगतिः । सूत्रे चयन्दः उक्तार्पणकर्मकः ।

वि— 'संयाजयति जाघन्या पत्नीरित्तत् पशोऽनु । दद्यादी, तत् पशो युक्तं जाघन्याः समवपतः ॥, जाघनी नाम भागोऽसौ दर्शादौ समवैति हि । नोत्कृष्टं न संस्कार्यां साधनत्वात् तृतीयया ॥' १५.

भाट्ट— दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजावाप्तप्रकरणे 'जाघन्या पत्नीः संयाजयति' इति ध्रुतम् । तत्र किमनेन वाक्येन अग्नीधोमीयपशुनुनिष्यन्नजाघन्युद्देशेन पत्नीसंयाजा विधीयन्ते ततश्चेत्स विधानस्य प्रकरणादुत्कर्षः, उत पत्नीसंयाजोद्देशेन जाघनी द्रव्यात्वेन विधीयते, इति चिन्त्यायाम्, जाघनीशब्दस्य उत्तरार्धादिशब्दवत् एकदेशद्रव्यावयवत्वेन जाघन्याः परप्रयुक्तत्वावगमात् प्रयोजनवत्त्वावगमेन प्रयाजशेषवत् उद्देश्यत्वावगतेः तृतीययाः द्वितीयाऽयंलक्षणमाग्नीध्याय पत्नीसंयाजा एव तद्गुद्देशेन विधीयन्ते । एवं द्वितीयविविधप्रकाराद्विध्यात्पशुवत्, इतरथा तृतीयविविधप्रकारापतेः । एवं च वाक्येन प्रकरणत्वात् पत्नीसंयाजानां पशुजघनावयवप्रसक्तत्वमि 'भाग्येन पत्नीः संयाजयति' इति वचनस्य निर्विषयत्वापत्तेः प्रकरणत्वाभागेनात् तेन च अत्राहुत्कारकतया दर्शपूर्णमासाद्भवावगमेऽपि अनेन वचनेन संनिपत्योत्कारकतया अग्नीधोमीयपशुवागाङ्गतया विधिर्नानुपपन्नः । न च जाघन्याः परप्रयुक्तपशुनुनिष्यन्नत्वस्य लोकेऽपि संभवत् अवयवित्तरितक्रतुसंख्याभावेन कथं यागीत्यलोपस्थितिः, अग्नीधोमीयप्रकरणे भूतेन 'जाघन्या पत्नीः संयाजयति' इति वाक्यान्तरेण प्रकृतापूर्वसाधनीभूतजाघन्युद्देशेन पत्नीसंयाजविधापकेन यागसंख्योपस्थितौ 'अंशुं पृच्छति' इतिवत् अनारभ्याधीतेऽपि अस्मिन् क्रतुसंख्यावगमोपपत्तेः ।

यत्तु कैश्चिदतिदेशादेव पत्नीसंयाजाना पशुयागसंख्यावगमात् प्राकरणिकत्वात् तद्वर्त्मकमार्तत्तविधावयवपूर्वपक्षे इत्युक्तम्, तत् अतिदेशेन पत्नीसंयाजानाम् आराहुत्कारकत्वविषया पशुयागसंख्यावगमेऽपि तात्पर्यप्राहस्यमाने अनारभ्याधीतवाक्ये जाघन्यास्यदीकरोपस्थितौ प्रयागाभावात्, अतिदेशेन संनिधाने प्रकरणान्तर्गमनेन कर्मान्तरस्यानुपपत्तेश्च उपेक्षितम् । तस्माद्वाक्येन प्रकरणं चापित्वा इदं विधानमग्नीधोमीये ङ्ङुपपत्तेः । इति ज्ञाने,

मनुष्याणाम्, अवि. पशूनाम्, तस्मान्ने वीर्यवन्तः, वीर्याद्धि अस्तुष्य'त । ऊरुष्या मन्मत. उततद्यं निरमिमीत, तं विश्वे देवा देवता अन्वसुष्यन्त, जयती छन्दः, वैरुप याम, नैश्वो मनुष्याणाम्, गाव पशूनाम्' एवमुक्ते सति एकस्मिन् एवजातीयेषु विश्वेते अन्योऽपि तज्जातीको हृदयमागच्छति । तस्मादर्धवादा' ।

वा— जाति. । तत्र आग्नेयादिशब्दानां ब्राह्मणादिषु मुख्यत्वमेव, येनकेनचित्प्रसंगेन तद्धितोपादात् । देवता-संबन्ध एव वाऽस्ति । नहि यदेव स्वयमेव तस्यैव केवल देवतासंबन्धः, त्यस्तुरपि तैसैव संबन्धेन सैव देवता भवति । यथा च वक्ष्यति 'भवति युवस्यापि अष्टुः सा देवता' (भा. ५।४।६।१९) इति । तस्मादनुदाहरण-त्वम् । अतो यत्र अग्निर्वै ब्राह्मण इत्यादिप्रयोगाः, तदुदा हर्षंयम् । अग्निर्वै प्रतीतो मुखप्रभक्त्वसामान्येन ब्राह्मणा-दीन् उपस्थापयति । सातिरिति चात्र जन्मोपादान विव-क्षितम् । येषामि च तथा वस्तु नास्ति, तथापि अर्धवादा-न्वरे तथोक्तत्वात् इह तच्छब्दनिमित्तता प्रतिपत्स्यते ।

शा— ' अग्निर्वै ब्राह्मण' इत्यादिष्वपि पूर्ववत् नामपेयाय गुणविधित्व च उद्गम्य अर्धवादत्व साप-नीयम् । निमित्तान्तरकथनार्थं तु स्यान्तरम् । एवमुत्तर-सूत्राप्यपि द्रष्टव्यानि । १४.

सोम— पूर्वन्यायतिदेशात् संगति । न च प्रप-ञ्चस्य अनादित्वेन सृष्ट्याद्यथावात् अपमर्षो न सिद्ध इति धार्यम् । इतिहासपुराणप्रामाण्यत्वेन सृष्ट्यादेः प्रामाणिकत्वात् । अस्मार्थस्य अस्त्यत्वेऽपि संकीर्तनमात्रेण जगत्स्य निमित्त-शेषत्वेऽपि । अनेनैवामिमात्रेण तदर्ध-सद्वत्त्वे नात्यन्तं यत्र कर्तव्यम् ।

वि— ' आग्नेयो ब्राह्मणोऽत्रापि पूर्ववत् उर्षनिर्णय. । द्वारं तु मुपजयत्वमाग्नेयत्वेन संदत्त्वे ॥' ब्राह्मणस्य संदत्त्वे । १४.

भाट्ट— ' अग्निर्वै ब्राह्मण' इत्यत्र पूर्ववदेव अग्नि-शब्दो ब्राह्मणे गौण द्वयोरपि अग्निब्राह्मणयोरैकब्रह्ममुख-प्रभवत्वात् । अग्निजननजननजातीयजननमेवात्र गुणः । १४.

मण्डन— ' अग्निर्वै ब्राह्मणो जात्या ।' १३.

शंकर— ' जात्याऽपि चापि गौणीया ।' १४. जात्या जन्मना ।

* अर्धवादानाम् अवयवार्थपरत्वात्मावे जात्याधिकरण-विरोधः । तत्र मुपजातत्वगुणयोगात् गोष्या कृत्या ब्राह्मणे अग्निशब्दस्य कृत्यैव्यवस्थापनात् । कु. १।२।१।१८ पृ. ३१.

॥ जालन्तरेषु भेदः स्यात्, पक्षिवैपम्यात् । ११।४।१०।४० ॥

जालन्तरेषु मित्रजातीयेषु पशुषु स तु यथा ऐकाद-धिनेषु कुम्भीश्वलवराश्रयणीना भेदः स्यात् । पक्षिवैप-म्यात् पाकवैपम्यात् । अविमासानि व्यन्तेन कालेन पच्यन्ते, अजमासानि तु तत्रो विलम्बेन । तस्मात् सातिभेदे कुम्भ्यादिभेदः इति सिद्धान्तः ।

वृद्धिदर्शनाच्च । ४१ ॥

सिद्धान्तो हेतुन्तारमाह । सौमाम्या गोऽजाविषु पशुषु शृङ्गाना बुद्धेः आविक्रयस्य दर्शनात् ' शूलेश्च माखरेण चावभृथमभ्यवयन्ति' इति बहुवचनात् । तस्मात् जातिभेदे कुम्भ्यादिभेदः । के.

* जालन्तरेषु वैषाकरणपक्षे । सु. पृ. १४२३.

* जात्याद्यधभासीनि तावत् (सातिनामगुणक्रिया-द्रव्याणि) एतानि ज्ञानानि उच्यन्ते । न च अविच-मानमेव आकार ज्ञानमवगमयति । स्वलक्षणरूपवत् तावे-नावभासनात् । तत्र विद्यमानता कदाचित् बहिर्मुख-तया, कदाचित् शान्ताकारतया । तत्र यदा विज्ञान प्रत्यक्षं न भवति इति स्थितम्, तदा पारिदोष्यात् अव्याकरतैव अग्रस्थित्ये । तथा च विद्यमानार्थाकारग्रहणात् न कश्चनारूपता (इति निरालम्बनस्यमन्त्रम्) । श्रुतु. पृ. ४५. * जातिगुणयोः सातिपदिकार्यत्वम् । सु. पृ. ७३९. * जातिगुणक्रियाद्रव्येषु न साधारणाकार-व्यमर्षोऽस्ति । श्रुतु. पृ. १२०.

* जातिग्रहणे ब्रह्मत्वादिजातिग्रहणे आलोक-इन्द्रिय-अनेकपिण्डात्सृष्टि-शब्दस्मरण-प्यति-ग्रहण-संनिर्णय-आकारविशेषाद्य कारणम् । सा. १।२।१।२ पृ. १०९

यत्किञ्चिद्व्याघानस्य संभवेन मरणानापत्तेः । न च जनना-
नन्तरस्य जातकर्मोत्थयि आवश्यकत्वात् विनिगमनाविरहः,
प्रत्यक्षश्रुतिविहितस्यैव नियामकत्वात् । इति प्राप्ते,
जातकर्मणो नास्त्वच्छेदपूर्वभावविधानात् अस्मिन्ननालस्य
प्राशननिषेधात् इष्टेर्जनानन्तरमेव कर्मणे मरणापत्तेः
दोषविकीरोपायस्या उत्कर्षः । न च निमित्तश्रुत्यनुपरोधेन
स्मार्तनिषेधस्य अनाहितामिराणम्, भूतनिमित्तस्थले
निमित्तस्य नैमित्तिकानुप्रापनान्ने निषेदात्पर्येण अनन्त-
रानुप्राप्तस्य अतस्ति बाधने उत्कर्षोद्वेत्त्वेन निमित्तश्रुत्य-
विरोधानिषेधसंकोचानुपपत्तेः । वस्तुतस्तु— निमित्तत्वम्
अनन्तरमवस्थापानुप्रापकत्वरूपमेव । अन्यथा भेदनहोमा-
देरपि पदार्थगतकूलसकमवाधानुपरोधेन अन्ते कर्णापत्तेः ।
जातकर्मनामकल्यादी मलमासादावनुप्राप्तानुपपत्तेश्च । अतो
निमित्तश्रुतिविरोधेऽपि जातकर्मणोऽपि निमित्तानन्तर-
धवाणात् अवश्यमन्यतरस्य तद्वये निषेधस्यापि संश्लेषा-
पत्त्या जातेष्टयेव तद्वयः । वरं हि स्मार्तानामपि अने-
केषां वापे श्रौतस्याप्येकरथ बाधः, प्रमेयबलाकल्पे च ल-
वन्तात् । अतो यथैव एतदहं बलवद्वापकं विशिष्य
कालवैधियां, तत्रैव व्यग्राय आनन्तर्यवदित्तमेव निमि-
त्तत्वं लक्षणया आधीयते । अतश्च तथातिदेशेन प्राप्तायां
सामान्यविहितानां वा आशीचकालादीनां वापे प्रमाणा-
भावात् आशीचापगमे मलमासादिरहिते शुद्धे पर्वणि
जातेष्टिः कार्या । १७.

मण्डन— 'नैषा प्राग् जातकर्मणः ।' १८.

शंकर— 'जातकर्मोत्तरं सेष्टिः ।' १८.

॥ जातेष्टिः पत्न्याः माण्डस्पर्शानर्हश्चापगमे
पौर्णमास्यादौ स्वकाले कर्तव्या ॥
(अल्लभं नृतीपं वर्णकम्) ।)

भाष्यम्— अथ किमन्तरंशादे यस्मिन्कस्मिन् वा
अहनि, उत स्वच्छले इति । किं प्रायम् । यस्मिन्कस्मिन्
या अहनि इत्येवमनियमः प्राप्तः । कुतः । नियामकमावा-
दिति । अश्रोच्यते । पौर्णमास्यामासादापत्त्या वा ।
पुनः । श्रुतेः । एवं हि श्रुतेः । 'य इष्टया पशुना लोमेन
या मजेः, च पौर्णमास्यामासादापत्त्या वा मजेत' इति ।
नातिमारो वचनस्य । इतरस्मिन् पक्षे काण्डोऽपेयात् ।

लक्षणाऽपि अस्मिन् पक्षे स्यात् । अन्यस्यां त्रियो
अन्तरंशादे वा कुर्वन् सर्वेष्वङ्गानि उपर्यर्हन्ते न
माकनुयात् । कालं शौचं च नोपसंयद्दीयात् । तस्मादतीते
दशादे पौर्णमास्यामासादापत्त्या वा नुपारिति ।

दुग्— एवं वा 'इतरस्मिन् पक्षे काण्डोऽपेयात्,
लक्षणा च स्यात्' । निष्ठा हि (जाते इति क.)
भूतसामान्ये उपपद्यते । तस्य यः श्रुत्यर्थः, स च कृतेऽपि
जातकर्मणि विद्यते एव । जातानन्तरता निमित्तमिति यो
ब्रवीति, तेन सामान्यवचनो विशेषे लक्षणया स्थापितः ।
जातानन्तरं नुष्टिः न शक्यते संभावयितुम् । अणि छि हि
छा । अत आह— 'काण्डोऽपेयात्' इति । अन्तरंशादेऽपि
न क्रियते अशीनस्य अपरिसमाप्तत्वात् । तस्मात् दशा
शेतरकालाया पौर्णमास्यामासादापत्त्या वा कर्तव्या ।
'मित्रे जुहोति' इति अनन्तरमेव क्रियते । नैमित्तिको
हि पाठकर्मः इतरं पाठकर्मं चापिना निविशते इति ।

शा— 'निमित्तानन्तरं प्राप्ता प्रयोजनविरोधतः ।
वच्छ्रुत्वा, तदभावात् पुनर्गोक्तदुग्मर्हति ॥ शौचाङ्गेन
विनाऽप्येया कर्तव्येव निमित्ततः । अपिचाऽप्येक-
पक्षे स्यात् इति पठे हि पश्यते ॥ ' उच्यते ।
'निमित्तस्वरसात् प्राप्तिर्वा वाचम्, सा निवारिता ।
प्रयोजनविरोधेन तावदङ्गोपसंमहः ॥ ' अनेयुक्ताय
शीचकालपत्तीक्षया आशीचापगमे पौर्णमास्यादिकाले
कर्तव्या ।

सोम— पूर्वोपम्येण प्रत्यखानात् संगतिः ।
आशीचापगमे पत्न्याः माण्डस्पर्शानर्हत्वापगमे इत्यर्थः ।

यि— 'जातकर्मोत्तरं स्यादाशीचेऽनगतेऽपना ।,
निमित्तसंनिषेधाच्च, कर्तुंशुद्धपर्यन्ततः ॥ '

भाट्टस्तु द्वितीयवर्गान्तगतं एव ।

मण्डन— 'शुद्धे पर्वणि सा कार्या ।' १९.

शंकर— 'नाशीचे वा स्वच्छले ॥' १९.

● जातेष्टिः पुनवगतुत्वादिफलप्रसूता । कर्षणे
वापिफलम् । मा. ४।३।१६।३८-३९. ● जातेष्टिः
'वैश्वानरं द्वादशकालं निर्वपेत् पुत्रे जाते' इति निर्दिष्टा ।
वि. १।१।१२. ● जातेष्टयाः जातकर्मोत्तरं कर्तव्या,
न तु क-न. अथनहितेतरकाले जातकर्मं, प्रह् ।

नापि व्यासङ्गेन अवयविनो वृत्तिः, अवयवान्तरविरहात् । अवयवयाङ्गिनो हि (न) केन चिदवयवेन क चन, केन चित् क चनेति व्यासङ्गिनी वृत्तिरुपपत्तिमती । त्रिञ्च एकैकत्रयुक्तेः अष्टाचिरेषु, एकैकान्तरिक्तानेकाभावात् । त्रिञ्च एकत्रयुक्तेषु एव नियमेन अवयवी ज्ञायेत, न च तथा संभवति । अवयवान्तरेण अवयवान्तरविरहात् । न च प्रकारान्तरेण वृत्तिरिति यदिदं शक्यम्, अनुपपत्तेः प्रकारान्तरस्य । अवयवेभ्यश्च अवयवी न्यतिरिच्यमानः अन्यतिरिच्यमानो वा न प्रमाणेन संगच्छते । न्यतिरिक्तो हि तदग्रदेऽपि मद्गं कदाचिदनुभवेषु । न तत्र मित्रयोः सहोपलम्भनियमो घटोरोरिव, तद्वदवयव्यापि मित्रमानो नावयवैरेव सहोपलम्भ्येत । कस्या चिदपि दशायामननुभूयमानेषु अप्यवयवेष्वनुभूयेत । न चावयविनमवयवानुभवान्तरेण वेत्तिदुपलम्भन्ते । अन्यतिरिच्यमानस्तु नास्त्येवेति वचनभङ्गिमात्रेणोक्तं भवति । तदेवम् अवयवविद्वन्मुपपत्तिभिः अनुसंधानीयमाननेकान्ततो जीयते । कथं तर्हि स्थूलावभासिनी मनीषा समर्थनीया । इत्यम्, उत्तराधरभावेन निरन्तरवृत्तानाः परमाणवः एव सम्यगित्गतेन्द्रियकज्ञानजननयोग्यदशाविरोधाः प्रत्यक्षमीक्ष्यन्ते । चास्त्राणामुपगतः तदलन्तरी मानस एव स्थूलविकल्पो विबुम्भते, दूरादिव तस्य निरन्तरेषु समनुभूयमानेषु घनमिति मतिः । अतः स्ववीयसा द्रव्यणामाभ्यामिमलानामयोगात् जातिरपि तदाभिता नाम्बुपगमनर्हति । अनिच जातिरपि नेन्द्रियज्ञानेन प्रतीयते, तस्या नित्यवेदान्मुपगमात् । नहि नित्यं करमे चित्तं कर्त्तव्यं पर्याप्तम् । तद्धि न एकवस्त्वभावात्, नित्यं कार्योदयप्रवृत्तात् । अद्यत्तस्वभाव्यं नित्याविचिकित्तलनाव मयत्तिकं न किञ्चित् कुर्यात् । न च अजनकमिन्द्रियज्ञानमनुभवति । यो हि विषयः स्वस्य अन्यव्यन्तरेतेः कान्मनुकारयति स प्रत्ययः । किञ्च, उग्रमिपित्तचक्षुषः विद्यत विषयान्तगतुपगमनभ्यात् स्वस्य चित्तस्य पुरोवर्तिनीं स्वक्षिप्तनीं कामार्थी वा (गो) एवात्कुर्याणस्य न जातिरप्यत्र अवग्रहते । अन्यत्र जातिरपि विष्टेः सहोपपत्ते विनश्यति वा, सद्योपगमे स्वरूपान्निप्रवृत्तात् । एषा हि जातिरनेकापिज्ञाना प्रतिज्ञापने । इत्यसिमासी विनाशिनी

चान्याऽन्या स्वात्, विरुद्धप्रतीत्यास्य भेदायादकत्वात् । सेयं नित्या जातिरहितवत्यां न्यक्तो प्रतीयमाना नान्यत्र आगता, निश्चिन्त्यात्वात् । न च तत्रैवासीत्, प्रायप्रतीतेः । न च क्षितिरपि युक्तिमती, न्यक्तिरेव हि तस्या देवो नाकारादिः । अनुत्पन्ना च न्यक्तिरिति काऽवतिष्ठता-माकृतिः । न चोत्पत्तेऽपि अवतिष्ठते । तदेव जातिरवतिष्ठते नावतिष्ठते चेति संकटमापतितम् । त्रिञ्च न्यक्तेरभिज्ञा मित्रा वा उभयरूपा वा जातिरस्येया । तन नामिज्ञा, तथाभावे न्यक्त्या सहोपपत्ते विनाशो वा स्वरूपापहाप्यपरिचिति पुरस्तादुपपत्त्यस्य । न्यक्तिमात्राङ्गीकारे च कोऽस्तप्यस्य भेदः इत्यपि चिन्तया अन्तः सीदन्तु बहवः । अतो न्यक्तिमात्रमेव तत्त्वमिति वदतां साहायकमेवाचरितम् अनतिरेकिणीं जातिमुरतीकुवाणेः । मित्रत्वेऽपि विण्डप्रहणान्तरेण प्रहणपत्तिः उभयप्रतीतिौ च संबन्धप्रतीतिसमासक्तिः अस्त्येवेति चेत् । इह मद्दिदं वैवाच्यम् । कः राखिवह गवि गोस्तमिति मतिमभ्युपगच्छेत् अन्यत्र निरन्तरप्रापकप्रगात् । मित्रत्वे च वृत्तिप्रकारो दुर्गिरूप एव, किं न्यासङ्गिनी वृत्तिरुक्त प्रत्येकपरि-रुमासिप्रतीतिः । एकत्र परिसमाप्ती अन्यत्र न वर्ते-रेति पुनरपि स्वरूपापहारः । अन्त्याङ्गोऽपि कालनव-चर्त्तनीयु न्यक्तिश्चनुपपन्न एव । प्रत्येकं च गौरिति प्रत्ययो विरुद्धमात्रमित्यङ्गीकृतं स्वात् । न चोपपत्तवता, विरोधात् । न चोपलम्भमलेन विरोध एव नास्तीति न्दुरस्यम्, तथाविधस्योपलम्भमनैव असंभावनीयत्वात् । अमिज्ञाकारतुदिकोष्यं हि यत्तु अमिज्ञमिति लौकिकाः, तिलशकाकारस्योद्यवयवश्च मित्रः, तत्र यदि तिलशका-कारप्रतीतिसमये द्वे वस्तुनी तिलशयेनाकारेण व्य-भावः, तदा अमेदप्रतीतिदशायामेक आकारः अनुभवनीयः । स जातिभागस्य विण्डभागस्य वा तत्रैकद्विरव-भाषोऽप्यं स्वात् न तु जातिजातिमतोरभेदावभासः । अथ तिलशकावपि आचारी वादाभ्येन अवतीयेते इति मतम् । तथापि पर्युपयोगीयः किमिदं तादात्म्यं नामेति । पर्येककारतेति श्रुत्वात् तर्हि पूर्वोक्तयोः दूषणमागमत्तु इदम् । उच्यतेः सामानाधिकरण्यात्, तादात्म्यमिति चेत्, अनुपपत्तेरुत् 'गौरादीषः' इत्यारी अस्तप्यत्वेऽपि

कर्णोपयोगः संभवति, संख्यात्वात् । यद्यपि च अष्टयस्तुत्या द्वादशस्य स्युषते, न तु अष्टाकपालस्तुत्या द्वादशकपालस्य स्तुतिः, विशेषणविशेष्ययोः अत्यन्तमैदात् । अपिच अस्त्येव द्वादशस्य आत्मीया स्तुतिः 'जगत्त्रैवासिन्' इति । तस्मात् द्वादशस्येन सह विकल्पमानाः गुणविधय एवैतेऽपि । सर्वे चेदं वैकल्पिकानेकसंख्याविशिष्टवैश्वानर-विधानात् एकमेव उत्पत्तिवाक्यम्, इति न बलाबले विशेषः । ('वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुने जाते । यदष्टाकपालो भवति, गायत्र्यैवैनं ब्रह्मन्चेसेन पुनाति । यत्रयकपालो भवति, त्रिष्टुतैवारिमन् तेजो दधाति । यत् दशकपालो भवति, विराजैवारिमन् अत्रायं दधाति । यदेकादशकपालो भवति, त्रिष्टुभैवारिमन् इन्द्रियं दधाति । यद् द्वादशकपालो भवति ऋगात्रैवारिमन् पशुन् दधाति । परिमन् जाते ष्टामिष्टिं निर्वपति, पूत पत्र स तेजस्म्य-द्वाद इन्द्रियावी पशुमान् भवति ' इति एकमेव उत्पत्ति-वाक्यम्) तस्मात् 'गामर्ष्यम्' इति च पूर्वप्रकृत योग्यपक्षत्वात् वैश्वदेवपूर्वपक्षातिदेशः । तदीय हि गामर्ष्यम् अविमन् समाम्नयेऽस्ति, न च तदुक्तः परिहारः । तस्मात् विधानार्थं इति ।

गुणस्य तु विधानार्थं तद्गुणाः प्रयोगे स्युः(नर्थकाः, नहि तं प्रत्यर्थवत्ताऽस्ति । १८ ॥

भाष्यम्— नैतदस्ति गुणविधयः इति । गुणस्य विधानार्थं एते सन्तः पुरोडाशस्य कपालेषु संख्या विदधात् । न शक्युवन्ति यागाप्रयोगस्य विधातुम् । द्वादशकपालता हि यागस्य वाक्येन, अष्टाकपालादपः प्रकरणेन । तेन ते यागे न भविष्यति । अत्रिच अष्टत्वादयः पुरोडाशेन एकत्ववचनभूताः प्रकरणेन विधाता न यागस्य भविष्यति । यागासंख्ये च अनर्थकाः, पुरोडाशसंख्ये कणमात्रात् । अर्थवादत्वेन तु वैश्वानर यागस्य स्तुतिरुच्यते । तस्मात् अर्थमात्रा इति ।

या— 'प्रकृतप्रकृते यागे तथा द्रव्येऽपि वा गुणः । द्रव्यं गुणवदेवं च न कथञ्चिद् विधीयते ॥' प्रकृते तावत् द्वादशकपालरोपात् नाष्टत्वादशो विधीयन्ते, न च दूरस्य तद्गुणदानवन्त्याभावात् । न च कर्मान्तर पेचत्वात्तद्विगुणक संभवति, द्रव्यदेवतासंयोगप्रत्यययोगा-

भवणात् । एतेन पुरोडाशो संख्याविधिः त्रैधाऽपि प्रत्युक्तः (प्रकृतपागसंबन्धिनि, दूरस्यवागसंबन्धिनि, अपूर्ववाग-संबन्धिनि वा गुणविधिः इति त्रैधाऽपि प्रत्युक्तः) । तथा अष्टाकपालादिपुरोडाशविधानम् (त्रैधाऽपि प्रत्युक्तम् । तत्र प्रकृते यागे असंभवमाह—) नहि द्वादशकपालपुरोडा-शावच्छेदो यागः पुरोडाशान्तरं रह्यति । (दूरस्ये असं-भवमाह—) नापि अनन्वदिते कर्मणि स्वभावेन अपहृते पुरोडाशविधानं फलत्वाभाषनासंबन्धं क्वचिदुपसृज्यते । नापि अन्यापारात्मकत्वात् द्रव्य विधातुं शक्यते । अत एव विश्वजिह्वादिदपि नाप्याहारेण फलं कल्प्यते । (अपूर्वे यागे विध्यसंभवमाह—) 'वैश्वानरपदं नापि यागायात्रानुपश्यते । विभवत्यन्तरयोगित्वात् न चतैऽ (च कृते) स्मादनर्थकम् ॥' (पदोत्तरत्वेन श्लोक व्याचष्टे—) स्मादेतत् । वैश्वानरपदात्तुपपन्नान् अष्टा-कपालादिद्रव्यदेवतासंख्यविधेः यागान्तरसिद्धिरिति, तस्मात् । प्रथमाऽन्तेषु द्वितीयाऽन्ताननुपपन्नात् । न च विभक्तिविपरिणामः, अन्यथाऽपि उपपद्यमानत्वात् । यदि हि अनुपपन्नविपरिणामो अन्तरेण अष्टत्वादिभ्रजनानर्थकं स्यात्, ततः किं वा न क्रियेत, तत्तु स्वत्यर्थत्वेन उपपन्नतरत्वात् नानर्थकम् । वदा च अनुनादत्वात् विपरिणतविभक्तिसंख्येऽपि अदोषः । (त्रैधाऽपि पुरोडाशविधानं न संभवतीत्युपसंहरति—) तस्मात् न पुरोडाशविधानम् । न च द्वादशकपाले अष्टाकपालादयः पुरोडाशाः स्वात्मनिर्विभक्ता विद्यन्ते, अष्टत्वाविमान-विशेषोऽस्तीति । ते च अष्टत्वादयः न यागे, नापि पुरोडाशो विधीयन्ते इत्युक्तम् । न च अष्टत्वादीनां द्वादशकपालेन एकत्वावस्था तव (न च इत्यादिचिद्विदुः) उपपद्यते, नानाविधेन— (नानाविध—) प्रमोजनवरीन अर्थेकत्वा-भावात् । न च नानाविधाना निमग्नमानानां तादा-हृत्यं विद्यते । यदि च एकं वाक्यं भवेत्, ततः सर्व-विशिष्टैकभावनाविधानात् न विकल्पः स्यात् । अष्टत्वा-दीनां च गुणत्वात् न प्रत्येकं वाक्यपरिभाषायां प्रथमगु-णानुपपत्तिः । न च संख्यानां सप्रत्ययः संभवति, संख्या-न्तरोपजननेन सर्वोभावपसद्भात् । संख्यान्तराद्गुणजनन-समुपपत्तु द्वादशत्वे अष्टत्वाद्यन्तरोभावात् । तथाप्युक्तानां च

नुदयान्, एकातिरिक्तानेकामावेऽपि एक एव सद्वितीयः
 आश्रयः संयोगस्येति न दोषः । ननु द्रव्ये एव तथो-
 पपत्ते संयोगविकल्पमाविर्भावयत, न तु तदतिरेकी संयोगो
 नाम कश्चिद् युगविशेषः । तन्न, प्रत्यभिज्ञाप्ये हि द्रव्ये
 अनुवृत्ते, कादाचित्किं च तगोरपर्येयं दद्याद्दृश्यते, इति
 मनयेव मेदसिद्धिः । स्थापिता मीमांसाजीवरक्षायां
 मत्प्रमिशा । अतः संयोगलक्षणसाधारणगुणासमावा-
 कारणोपग्रहीता अवयवा एव समनाधिकारणमवयविन उप-
 पन्ते । यथायमवयविनो वृत्तिविकल्पे दोष उक्तः, सोऽ-
 प्यवयविनः प्रतीती स्थितायामनुपपन्नः । व्यासक्त एवा-
 यवेषु अवयवी, नैकत्र जातिवद् परिव्रजतः । अवयवा-
 स्तरेरपि च विना स तस्य षोडशि महिमा, य एक एव
 अनेकावयवानुस्यूत इति किं न कल्प्यते, यथापि चावय-
 विन एकेनत्र अव्युत्तिः, तथापि नावृत्तितोषः, संयोग-
 सविना एवावयवा चनाकाणव आश्रयभूता यता, जनक-
 तयैव आश्रयत्वात् समवायिकारणानाम् । अत एव
 संयोगः सद्वितीयाश्रय इति न दोषः, न च सकलावयवो-
 पलम्भसापेक्षा तदुपलम्भिः अवयविनः, तेषो भिन्नात्वात् ।
 नचैतावत् एकावयवप्रहणभावेऽपि प्रहणपर्यन्तयोगो युक्तः ।
 कार्यानुगुणत्वात् कारणरूपनाया, कार्यसिद्धयर्थे हि
 क्षरणं परिकल्प्यते, न कार्यविनाशाय । तेन यावताग-
 वयवानां प्रहणे तदुपलम्भः तावतामेवावयवः तदवयव-
 निवन्धनमिति दर्शनबलेनाभ्युपेयते । मित्रत्वेऽपि तव एव
 सहोपलम्भनियमः उपेयोरावभावात् । उपेयभूतोऽवयवी
 उपायवर्तिनश्च अवयवाः । प्रत्येकं तु तेषां चाभवेत एव
 अतदोपलम्भोऽपि युक्तम्, अवयवान्तरावयविनः अव-
 यविनोऽपि परिग्रहे । इतरावयवव्यतिरेकान्वा हि घट-
 न्तरत्वमवयवीयते, अनागम्यमानोऽपि चावयवी विद्यमानो
 सुदिगोरचरतामाचरत्येव । अवयवी हि ग्वयीयान् एके
 दृष्टदमागच्छति, अवयवान् तु शरीरयोगो भूयांसश्च । स
 चायमवयवी महत्त्वाद्गुणस्वभाव चायुषः स्वार्थेन वा,
 पार्थिवे वा अग्निशरीरे वा तेजो वा । वायवीयस्तु मह-
 त्त्वात् एतदवयवाय एतद्वैत एव । अणुहस्त चाणुभौति-
 षोऽपि अमहत्त्वादवयव एव च । अमहत्त्वं अवयवा-
 नुत्वमहत्त्ववयववितोषायां महिमगुणकारणानामभावात् ।

गगनादीनां तु महतामपि रूपस्वरूपविभुरतया न प्रत्यक्ष-
 गोचरतेत्यलमतिविस्तारेण । ननु सकलावयवसमाहितत्वात्
 अवयविनः तितोद्वैतैरवयवैः सह इन्द्रियासंनिक्तये कथम-
 वयविना समागमः ? न चासंगतमेव कश्चिदिन्द्रियम् अव-
 योवकमिति प्रतिष्ठा युग्यते, अवयवानामपि अर्धनिर्गु-
 णिन्द्रियत्वोपस्थाप्येति । उक्तोचरमेतत्, मित्रत्वादव-
 यविनः अवयवान्तरसंयोगेऽपि संयोगवृद्धेः पदादिपूवपत्र
 एवेन्द्रियसंनिक्तयोऽवयविनः । तदनया दिशा तावदुप-
 पन्नम् आश्रयद्रव्यम् आकृतोः पृष्ठम् । ननु कं स्वा-
 दिभ्यतिरेकि द्रव्यं नोपलभते इति, किमिदं परवतोहर-
 त्वम्, प्रतीयते हि, महानवयवी स्वादिभ्यतिरेकी ।
 अत एव अणुकुमुपसंनिधानामिभूतरूपमपि स्फटिकद्रव्यं
 प्रत्यभिज्ञाप्यते । कथं नामाग्रहीतं प्रत्यभिज्ञाप्यते । अपिच
 दर्शनस्पर्शानाम्प्रकार्येयत्वात् रूपरससंभ्यतिरेकि द्रव्यं
 सुतरमतीतं नापदोद्युमुचितम् । चनाविषु वापकमत्यप-
 बलेन कल्पनेयं प्रहरति दूतत्वा अन्तर्गुणग्रहणनिवन्धनो-
 ऽप्यम् अमेदमहत्त्वव्यवहारः प्रवर्तते इति । अवयविनि तु
 वायकक्षानं नास्तीति पुरस्तादापेक्षितम् । तेनाश्रयद्रव्या-
 भावात् कातेऽप्यवयवः प्रलयमाश्रयमिति स्थितम् ।

यथेदमुदितं नित्यतया जातेः आत्मविज्ञानजननेऽपि
 न शक्यतेति, तदपि एवमभङ्गनियकरणवर्तनी विस्तरेण
 नित्यानामर्थक्रियाकारित्वसमर्थनेन प्रत्यक्षम् । मा वा
 स्वविज्ञानमपि जातिर्जीजनत्, तथापि कथंकारमसौ
 अमत्यथा ? न एतद्विषयमात्रा राशः 'कारणभूते एव
 प्रत्ययेण प्रचारितम्' इति । यत्तु यतः प्रतीयते स
 तस्य विषयः इति धार्मलौकिकम् । ननु प्रत्ययमपि अवि-
 संतादादेव प्रमाणम्, अविद्यवादश्च तसारात्मगभावात्,
 अन्यतरत्वं भवतो नित्यभूतस्य वा अभावेऽपि भावसंम-
 यात् नियमेन संतादाप्योगादिति क्लृप्तदम्बुपेयम् 'प्रत्यक्ष-
 कारणमेव विषयः' इति । अत एव च प्रत्ययमनुमानं च
 द्वे एव प्रमाणे, शरीरेव व्यस्यारिषंवाददृश्यात् । प्रत्यक्षं
 साक्षादर्थेन प्रतीयम् । अनुमानं तु व्यर्थप्रतिषेद्धिद्र-
 जन्मत्तया कारणार्थेण प्रतीयम् । मय्य तु न साक्षात्
 नापि परम्पराया अर्थप्रतिषेधः, न तस्य प्रामाण्यमपिचिन्त-
 त्वम् तद्विषयकदम्बिपयामाभावात् । अर्थाविश्वकारि च प्रमाणं

वा— (स्वयं सूत्रं न्याचष्टे—) 'जनकरत्वेन पूता-
देरष्टत्वादीनि कारणम् । (माध्यकारीयं व्याख्यान-
ग्रन्थपादयति—) तेषां कारयित्वाद्वा पूतादेः कारणा-
भिधा ॥ ' यदुक्तं द्वादशत्वावरोपात् अनर्थकमष्टत्वादि-
विधानं स्वयनं चेति । तत् नानर्थकम् । नित्यं हि द्वादश-
कपालता । यत्तु गुणवत्तानि ब्रह्मवर्चंशादीनि प्रार्थयते,
तस्य अष्टत्वादीनि द्वादशल्लोपमर्देन निवेक्ष्यन्ते । तथाहि,
' पुरुषार्थसमासत्तैः काम्यं नित्यस्य बाधकम् ।
विशेषतश्च सामान्ये पूर्वप्राप्ते प्रथमेनात् ॥'
('त्रैमिक्तिकं तु प्रकृतौ' ३।६।३।१० इति न्यायः
पूर्वापेक्षोक्तः । विशेषतः इत्यनेन 'अविशेषेण यच्छ-
खम्' १०।८।८।१६ इति न्यायेनोक्तम् । पूर्व-
प्राप्ते इत्यादिना तु 'पूर्वापेक्षे' ६।१।११।५४
इति न्यायेनोक्तम्) पुत्रवर्गसिद्धयर्थो हि सर्वः प्रयासः
इति तत्रत्यासक्तं पशु बलीयो भवति । दूरे च द्वादशल्ल
पुरुषार्थस्य तन्नाशनस्योद्गम्यसंस्कारार्थकपालपरिच्छेदात् ।
अष्टत्वादयस्तु तदाभिधा. सन्तः साक्षात् ब्रह्मवर्चंशादि
साधयन्ति इति प्रत्याक्षत्वेनैतीयांशो भवन्ति । तस्मादर्था-
वत्तः इति । ननु च 'ब्रह्मवर्चसंयोगादि फलत्वेन
यदीष्यते । स्तुत्यभाषाद् विधिः केन वर्तमाना-
पदेशिनाम् ॥' तत्र के चिदाहुः ' औद्गम्यव्यतिरिक्त-
पूर्वपश्चान्येन अथ प्रत्यवसानम्' इति । तत्र युक्तम्,
तत्रैव दशोचरणात् । अतः अपममिप्रायः, 'पूत एव
स तेजस्वी' इत्यादिना फलपुत्रते । 'गायध्वेनम्'
इत्यादिस्तुतैः प्रत्यागमिको विधिः । 'यदाकपालः'
इत्यादिभिः सार्धवादेकैः प्रत्येकं निश्चितानां यथासंख्येन
'पूत एव' इत्यादिभिः फलसंभवः कियते ।
आनर्थक्यादकारणम्, कर्तुर्हि कारणानि,
गुणार्थो हि विधीयते । २२ ॥

माध्यमम्—यदि कामाय विषयः, मिथानि वाक्यानि
भवेयुः । एकं चेदं वाक्यम्, 'वैश्वानर द्वादशकपाल
निर्वपेत् पुत्रे जाते' इत्येवमुपक्रान्तम् 'यद् द्वादश-
कपाले भवति जगवैवास्मिन् पशुत् दधाति, परिमन्
जाते पतानमिति निर्वपति, पूत एव स तेजस्वनाद् इन्द्र-
वासी पशुमन्त् भवति' इत्येवमन्तम् । तत्र मध्ये अष्ट

त्वादयः श्रूयमाणा यदि न संवभ्येरन्, ततो वाक्यान्तराणि
भवेयुः । कर्तुर्हि कारणानि पूतत्वादीनि भवेयुः । ए एव
गुणार्थोऽत्र विधीयते वैश्वानरवामो 'पूत एव' इत्येव-
मादिः । तेन चेते अष्टत्वादयः शाखादेतत्त्वेन संवभ्यन्ते ।
यस्मात् 'गायध्वेनैव ब्रह्मवर्चसेन पुनानि' तेन पूत एव
सः । यस्मात् 'त्रिभुतैवास्मिन्तेजो दधाति' तेन तेजस्वी ।
यस्मात् 'विराजैवास्मिन्तज्जाद्यं दधाति' तेनात्मादः ।
यस्मात् 'त्रिभुगैवास्मिन् इन्द्रियं दधाति' तेन इन्द्रियात्वी ।
यस्मात् 'जगवैवास्मिन् पशुत् दधाति' तेन पशुमा-
निति । ततः कामाय विषयः असंभवतो यदि अर्थवादा
अपि न भवेयुः आनर्थक्यमेवैषां स्यात् । तस्मादकारणं
ब्रह्मवर्चंशत्वादयः अष्टत्वादीनाम् । तस्मात् अष्टत्वादयो-
ऽर्थवादा इति ।

वा— 'वाक्यानि यावदर्थं स्तुर्गुणोभ्यः फल-
करणेन । एकोपकमसंहरादेकं चेदं प्रतीयते ॥'
पुत्रे जाते द्वादशकपालमिति भवेव उपक्रान्तम्, तदेव
अष्टत्वादीनामन्ते 'यद् द्वादशकपाले भवति' इति,
'यस्मिन् जाते एताम्' इति च उपसंहियमाणं परशमः ।
तावति च न अष्टत्वादयः प्रथम् क्वचित्तुं लभन्ते । तदेक
वाक्यता च न स्तुत्या विना उपपद्यते, अर्थान्तरपरताया-
मानर्थक्यात् । यदि हि कर्तुंसंभवीनि एतानि भवेयुः,
ततस्तस्य कारणानि प्रयोजकानि स्युः । वैश्वानरसंभवीनि
सु एतानि । तस्मात् गुणार्थं. अन्यासंभवत् इति स्तुत्यर्थो
विधीयते । 'पूत एव सः' इत्येवप्रादीनां च तच्छब्द-
युक्तानाम् 'परिमन् जाते' इत्यनेन अपेक्षितत्वात्,
न पूर्वैः छद् फलत्वेन संभवः । न चाय अनुपयोगः,
येन बलात् आन्विष्य नीयेरन् । न च अष्टत्वादिब्रह्म-
वर्चंशादीनां परिमिन्नामेन संभवः । यत्र तु विभागो
'गायध्वेनम्' इत्यादी, तत्र स्तुतिमन्म्युगलनेव ।
अतो या नाम 'पूतः' इत्येवप्रादीनां फलस्यना, या
यातमेव प्रति, नाष्टत्वादीन् । प्रथमोऽभिधाते तु
वागम्यानि स्तुतिरेव, एवं कामध्वरदित्तेन फलसिष्ण-
वरूपयात् । एतरेव स्वयमाने 'यदाकपालः' इत्या-
दीनामुपपद्येता । तस्मात् न गुणविषयः इति सिद्धम् ।

प्रत्यक्षेण तदनवगमात् । आह्वयित्तु न प्रत्यक्षप्रमाण-
सिद्धा अनुभवा । न चानुमानमपि यत्रयं चाकथ्येयु प्रति-
बद्धम् । इत्यलमविविचारेण ।

अत्र केचित् यवादिद्रव्यतया द्रव्यगुणकर्मस्यैव सत्ता-
जातिमङ्गीकुर्वन्ति । भवति हि सर्वेष्वेव सत्त्वदिति प्रत्य-
यानुवृत्तिरिति संवदन्तः । तदिदमपरामुद्भूजातितत्त्वाना-
मुपयुपरिकल्पितम् । पूर्वरूपानुकारिणी यदि धीरुदीयते,
ततोऽस्युपैयेतैव जातिः । न च नानाजातीयेषु द्रव्येषु
सर्वेष्वमहीधरादियु, गुणेषु गन्धरसादियु समानाकारानु-
भवो भवति । केवलं तु सत्त्वदिति शब्दमात्रमेव प्रयु-
ज्यते । भवति च विनाऽपि ज्ञात्या पाचवगमीमांसकादि-
शब्दप्रवृत्तिः । नन्वेकशब्दप्रवृत्तिरपि नैकनिबन्धनमन्त-
रेणोपपद्यते । सत्यमस्त्येव उपाधिरैकः प्रमाणसंबन्ध-
योग्यता नाम । तत्रान्यः परिहृतमन्यो मन्व्यते । ननु
इदमसमक्षमुच्यते सर्वत्र हि उपाधिभेदमवगम्य औपा-
धिकशब्दानुविदः प्रत्ययो भवति, न पुनः प्रागेव सह
था । इह च प्रमाणमेव जायमानमस्तीत्येवमेव जायते ।
प्रमाणोद्देशोत्तरकालं हि अनया मवितन्वम् । किञ्च सत्यपि
प्रमाणयोगे किञ्चिद् अस्तीति गम्यते, किञ्चिच्च आसी-
दिति, तथा अन्यद्भविष्यतीति । तत्र प्रमाणसंबन्धस्य
वर्तमानत्वात् सर्वत्र वर्तमानवत्ताप्रत्ययेन भवितन्वम् ।
तदतिरेकित्वे तु सत्ये दस्य त्रेधा भ्यवस्थानात् युक्त-
स्त्रिधाऽवभाषः । अपिच भूमितत्त्वनिजातेषु चिरतरकाल-
वर्तियु प्रवीनरानुपुत्र्येषु तिष्ठान्तिरहितेषु सकल्पमाल-
प्रयत्नामयेऽपि वर्तमानवत्तासंदेहः । स च प्रमाणसंबन्धा-
तिरेकिणी सत्तामन्तरेण अनुपपन्न इति । तदिदमना-
कल्पिततरवचनस्य वैरल गत्यार्जितम् । उक्तमस्माभिः
प्रमाणसंबन्धयोग्यता उपाधिः । यदि हि प्रमाणसंबन्ध
उपाधिरिति श्चेद, तत्र इहप्रमाणस्येवमपि । योग्यता
तु प्रमाणसंबन्धानिरिक्त्वा प्रमाणोपाधीयते इति युक्त एवा-
स्तीति प्रमाणोदयः । तस्याश्च त्रैकाल्यात् त्रैकाल्यावगमो-
ऽपि समर्थित एव । तस्याश्च संशयितशब्दसि युक्तैश्च । का
पुनरिदं प्रमाणसंबन्धयोग्यता नाम । ननु नामान्तरं
महासामान्यवेदेऽस्तीतिहृत्म् । नैतद्वैद्यम्, यो हि महा-
सामान्यं सत्त्वं संशयते, सोऽपि स्वरूपमात्रं यदायान् ।

नन्यते एव । अन्यथा शशयुक्तादीनामनुस्यत्तातिहृतानां
च किमिति महासामान्येन संबन्धः एव न स्यादिति
पर्यनुयोगे कः परिहारः ? तेन स्वरूपस्यैव प्रमाण-
संबन्धयोग्यता । यस्य हि स्वरूपमस्ति, तत् प्रमाणेन
परिच्छिद्यते । त्रैकाल्यमपि स्वरूपस्यैव युक्तम् । न च
महासामान्यस्य, नित्यत्वात् । तथा संशयितशब्दसि
सत्यैव, न पुनरसंशयिते स्वरूपे अपरः सत्तासंदेहो
भवति । अथ नित्याया अपि सत्तायाः कः संबन्धः, यः
स त्रिकालः । तस्यैव त्रैकाल्यं क्लृप्तः । मान्यद्भोचरं
स्वरूपत्रैकाल्यादितः । तस्मात् स्वरूपसत्त्वोपाधिक एव
सच्छब्दो न पुनरेक आकारः सत्ता नाम द्रव्यगुणकर्म-
णाम् । अपि च धारणीयानां जातिसमवायविरोपेषु
स्वरूपसत्त्वोपाधिक एव सच्छब्द इत्यमुपुपगमः । तस्य
च द्रव्यगुणकर्मस्यैव तथाभाषोऽस्तीति । तदेवमयाकृते
यदायैस्वरूपातिरेकित्वे महासामान्ये यत् स्वमनीयानिमित्त-
नुत्कर्तृत्वेन सन्मात्रविषयं प्रत्यक्षमिति साधितम्, तदति-
दूरोत्कारितम् । एतेनैव न्यायेन शब्दत्वमपि निरसत् वेदि-
तन्वम् । नहि ककाराकारयोरेकाकारमनुगतं परामुच्यन्ती
मनीया समुन्मियति । योऽपि बाधं वन्द्यशब्दः योऽपि
भोग्यप्रयोगाधिकलक्षणप्रवृत्तिरिति न ज्ञानु जातिकल्प-
नायै विभवति । तत्र इदमप्यहस्त्रितम्, यदाहुः ' शब्द-
त्वमेव तत्तदमित्युक्तकथमनिनिबन्धनया नानावर्णरूपया
विपरीतवत् सत्त्वतस्मात्सत्त्वावगमाय कल्पते ' इति ।

अनयेव च दिशा ब्राह्मणवार्ताजातिरपि निवारिता ।
नहि नानावर्णरूपमस्तिपु पुत्रवत्यादयोन्मत्तभूतम् एक-
माकारम् आत्मशात् कुर्वती मवित्ताभिर्भवति । नहि सति-
यादिभ्यो भ्यावर्तमानं सकल्पब्राह्मणेषु अनुवर्तमानमेक-
माकारम् अतिविरामनुवर्तयतोऽपि प्रुद्धयन्ते । यदप्याहुः,
यस्य आगतसंशयतया धिया ब्राह्मणं नावसीयते,
तथापि ब्राह्मणभूतमाकाविनुवर्तयन्तानुवर्तयन्तवत्तायां युद्धे
तथकाऽतीति । तद्वि च स्वमानसविषयकारि । अनुवर्तय-
तोऽपि मातारिनुवर्तयं को ज्ञानु एकमाकारमवबोधुं
प्रभवति । यत्त्वोपादीयम्, यथा विष्टीनमात्रं तौणद-
भ्यतिरिच्यमान गन्धप्रदानशब्दकारिण यत्रुपैश्च विप्रमय-
गमते इति । तद्वि न मुन्दरम् । नहि तदानीं यथापुन्य

* जिज्ञासापदं विचार न लक्षयति, किन्तु धर्मज्ञानेच्छा इत्येव । बाल. पृ. १.

ॐ जित्वरीषदुपाचरेदिति न्यायः । अयम् 'विदू-
राञ्च न्य.' ४।३।८० इति सूत्रमहाभाष्ये 'यवद्वतः ।
तनस्यभाष्याभिप्रायस्त्वेवम्, अयुक्तोऽयं निर्देशः । नक्षतौ
मणिर्विदूरात् प्रभवति, किं तर्हि ? बालवायाख्यपर्वत-
विशेषात् प्रभवति । तत्पर्वतसमीपे विदूरनगरे संस्क्रियते ।
एव तर्हि ' बालवासो विदूर च प्रकृत्यन्तरमेव वा । न वै
त्वेनेति चेत् ब्रूयाच्चित्तरीषदुपाचरेत् ॥ ' यथा वणिजो
याराणसीं जित्वरीष्युपाचरन्ति, एव वैमाकरणा बालवासं
विदूर इत्युपाचरन्ति इत्युक्तम् । साहस्री. ८४०.

ॐ जीवत्ववचनमायुःशेषत्वदर्थत्वात् । १०।
२।२५।६१ ॥

सर्वस्वारे क्तौ प्रायणीयाऽऽदौ यजमाने जीवति सूक्त-
वाके आयुराशियः ' आयुराशास्ते ' इति आयुषः काम-
नायाः अवचन वचन न कर्तव्यम्, तत्र पठनीयम् ।
तदर्थत्वात् यजमानायुः प्राप्त्यर्थत्वात् तस्य वाक्यस्य ।
सर्वस्वारे तु यजमानो मरणकामः न आयुष्कामः ।
तस्मात् तत्र पठनीयम् ।

यचनं वा, भागित्वात् प्राग् यथोक्तात् । ६२ ॥

सर्वस्वारे प्रायणीयाऽऽदौ यजमाने जीवति सूक्त-
वाके ' आयुराशास्ते ' इति आयुषः आशियः वचनं
कर्तव्यम् । ब्राह्मण्यः पूर्वपक्षव्याप्यवर्धे । यथोक्तात् प्राक्
भागित्वात् । आर्भवे प्रत्युपमाने यजमानस्य रिष्टा गतिः
प्रायश्चित्तव्या भवति । अस्मात् यथोक्तात् प्राक् तु आयु-
राशीः भागिनी युक्तैव ' आर्भेवकाल यावत् जीव्यासम् '
इति । मायः अवसरः अस्ति अस्मा इति भागिनी ।
तस्मात् सर्वस्वारे प्रायणीयाऽऽदौ सूक्तवाके आयुःशेष-
वक्तव्या इति सिद्धान्तः । के.

० जीवत्ववचनमायुःशेषत्वदर्थत्वात् । अस्मिन्ने
कृत्वाचिन्त्योक्तौ ' ईहायांश्चाभावात् सूक्तवाक्यत् '
(१०।२।२१।५३) इति न्यायेन सर्वस्वारेऽपि सर्वेषा-
मेव सूक्तवाक्यफलानाम् अग्रम्यमानत्वेन व्यवचने प्राप्ते,
' जीवत्ववचनम् ' इत्यन आयुमति अवयवोक्तेः

इतरसूक्तवाक्यफलस्य काम्यमानस्यैव फलेत्वमिष्टमिति
गम्यते । बाल. पृ. १७५.

, , * जीवन् नाम प्राणधारणमुच्यते । कणिका. पृ.
३६४. * जीवन् निमित्तम् अयोपिभूतं दद्यादिकं स्वार्थं
न प्रयुञ्जते, किन्तु पापशयस्त्वयोप्यर्थं प्रयुञ्जते । बाल.
पृ. १०७. * जीवने एति भोजनवत् मित्यकर्म अवश्य-
मनुष्ठेयम् । वि. ६।३।२.

ॐ जीवितोऽपि (जीवन्प्रपि) न जीवेत् स ,
यदि लोकेन दूष्यते इति न्यायः । स्पष्टार्थः ।
साहस्री. १०२.

* ' जुपायो अत्र आन्यस्य वेतु ' ' जुपायु. सोम
आजुस्य इतिपो वेतु ' इति आन्यमायान्यामन्त्रौ ।
संक्षेपं. ४।३।१२.

* जुहुः अग्निसंचरितक्रतुसंक्रम्यवती । वि. ३।६।१,

* जुहुः पर्णमयी अन्तरम्यविहिता । सा प्रकृतौ निमित्तये,
विकृतौ तु चोदकात् । ३।६।१, * जुहुः ' यस्य पर्णमयी
जुहुर्भवति न स पाप-श्लोकं शृणोति ' पर्णमयत्व क्रतुवर्धम्,
क्रतुसंक्रम्यश्च वाक्येन, फलश्रवणं चार्थवादः । पर्णमयवर्धं
पलशकाश्रमयत्वम् । ४।३।१. * जुहुर्ममिमुशति
' युनग्निं वाच एह दिवा सूर्येण ' इति (मन्त्रेण) ।

भा. १२।१।५।११, * जुह्वा वयुस्तीक्ष्णमादिभिः
अञ्जन परिधिषमं । १२।२।१०।२६. * जुह्वाः आकारो
द्विषो लौकिकः, शास्त्रीयश्च । अरतिममादौर्हंसमुत्तर-
त्वग्विलवादिरूपो हृदयमानो लौकिकः । (हंसस्य
मुताशिव प्रुग यस्याः सा हंसमुखी, तस्या भावो
हंसमुखत्वम् । अरतिः कनिष्ठिकान्तपर्वन्तो हस्तः ।
त्वन्दशे भिले यस्याः सा त्वग्विला) अपूर्वपित्तवाधारस्तु
शास्त्रीयः । अत्र अपूर्वपित्त क्रतुप्रवेशमन्त्रेण नास्ति,
अतः पर्णं कृतौ प्रविष्टं । वि. ३।६।५. * जुहाः
हृदयदानस्य अमिर्षवन्वापादानश्च प्रदानवाचनत्वात्
अभ्युपेक्षया प्रधानविक्रमं. । सु. पृ. ६२६. * जुह्वा-
नाम्य चतुर्वारं प्रादाय आन्यमहणकाले । ' चतुर्जुहो
यद्वाति ' । तत्र प्रतिग्रहण मन्वावृत्तिः । मन्वश्च ' शुक्रं
त्वा जुहावा धामेधान्मे देवेभ्यो यजुनेपजुने यद्वाति '
इत्यादि. । वि. ११।४।१५.

॥ जैमिनेः परतन्त्रापत्तेः स्वतन्त्रप्रतिषेधः स्यात् ॥ १२।१।२।७ ॥

पशुपुरोडासो प्रयाजादिकं पशुप्रयाजादेः प्रसङ्गात् सिद्धम् इति पृथक् न कर्तव्यम्, परन्तु आज्यभाग्यो पशुपुरोडासो कर्तव्यो इति जैमिनेः प्राच्यस्य मतम् । यतः परतन्त्रापत्तेः स्वतन्त्रप्रतिषेधः स्यात् । यस्य पदार्थस्य स्वीयस्य तन्त्रस्य कार्ये परस्य तन्त्रम् आपद्यते, तस्य प्राप्तेः परतन्त्रापत्तेः परस्य परकीयस्य तन्त्रस्य आपत्तेः हेतोः स्वतन्त्रप्रतिषेधः स्वस्य स्वीयस्य तन्त्रस्य प्रतिषेधः स्यात् यथा पौरोडादिकानां पाशुकम् । यस्य तु न किञ्चित् परकीयं कार्यमापद्यते तद्यतिषेधो न युक्तः यथा आज्यभागयोः । तस्मात् तयोः न निवृत्तिः । न च पशोः आज्यभागो विद्येते इति पाशुकेन तन्त्रेण सिद्धिः । ततः पशुपुरोडासो आज्यभागो कर्तव्यो इति सिद्धान्तः । के.

● जैमिनेः परतन्त्रत्वापत्तेः स्वतन्त्रप्रतिषेधः स्यात् ॥ (१२।१।२।७) इत्यधिकरणे प्रयोगवचनश्लोदकापेक्षया दुर्बलः इति वक्ष्यते । सोम. ५।१।१०.

● जैमिनिप्रणीता धर्मेगीमला दोषदशमिरथ्यविः पट्टसततिपादैः युक्ता । ('अथातो धर्मजिहाता' इत्यारभ्य 'विद्यते वाऽन्यकालवाद् यथा याज्यासंप्रैषो यथा याज्यासंप्रैषः' इत्यन्तेः स्तः) । संकर्ष. ४।५।२०. ● जैमिनिप्रोक्तं स्वजातम् (द्वादशाभ्यायत्तमकं) 'चोदनाच्छणोऽर्षो धमे.' इत्यारभ्य 'अन्वाहमे' च दर्शनात् इत्येतदन्तम् । वि. १।१।११.

● जैमिनीयाः महाप्रलयं न स्वीकुर्वन्ति, अथान्तर-प्रलयं तु स्वीकुर्वन्ति । 'प्रलयः' इति किन्दौ मणौ द्रष्टव्यम् । के.

● जोषर्षं प्रीतिपूर्वको मूर्षीवहृषस्य लक्षणलक्षितया सेम्यन्विश्रयः । तस्य यूपधर्मः । वि. १०।२।२२.

● जोषणनिगमः 'अभिरिदं हविरजुषत' इत्यादिः दर्शपूर्णमासयोः । वि. १०।५।२७.

● जोहृषमास्यं प्रयाजयाम्, औषधम् तु प्रयाजानु-याजोमयायाम् । मा. ५।१।१।६।१२.

● ज्ञातम् इति प्रमेयमनुस्मृति प्रमाणविदः । वृद्धी. घ. ६६. ● ज्ञातरस्यैव भावस्य परोधार्थ-शापकल्पम् । सु. घ. १२।१०.

॥ ज्ञाते च वाचनं, नह्यविद्वान् विहितोऽस्ति (३।८।८।१८) इति न्यायः । (ज्ञातमस्मास्ति ज्ञातः यजमानः । यजमाने कल्मषिपन्त्रज्ञानयुक्ते सत्येव 'कल्मशी-र्यजमानं वाचयति' इति वाचनं विहितम् । हि यस्मात् अविद्वान् वैदिके कर्मणि न विहितः । किन्तु विद्वानेव विहितः । इति न्यायसूत्राक्षरार्थः । के.) ज्ञाते— इति न्यायेन अविद्वेषो याज्यमानवत् आर्त्विज्येऽपि अनपि-कारत् । सु. घ. ९९.

॥ ज्ञाते च वाचनं नह्यविद्वान् विहितोऽस्ति । ३।८।८।१८ ॥

वाचयेय 'कल्मशीर्यजमानं वाचयति' इति, 'उज्वीती-र्यजमानं वाचयति' इति च श्रुतम् । 'आधुर्यज्ञेन कल्पताम्, प्राणो यज्ञेन कल्पताम्' इत्यादयो मन्त्राः कल्पतो नाम । उज्वीतिमन्त्रास्तु 'अग्निरेकाक्षरेण वाच-मुदचयत्' (तैत्ति. १।७।११) इत्यादयः । तत्र वाच-यति इत्युक्त्या अनधीतस्वाध्यानो यजमानः अध्वर्युणा कर्मकाले शाचनीयः इति गम्यते इति उक्त्ये पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तयति । ज्ञातम् अस्मास्ति इति ज्ञातो यज-मानः । 'पीता गावः भुक्ता ब्राह्मणः' 'पीतमतिबद्ध-वत्याम्' इत्यादिवत् मन्त्रार्थिनो अन्वमत्येन प्रयोगः । ज्ञाते च ज्ञाते एव यजमाने सति वाचनं मन्त्राणां कर्त-व्यम् । किंवा यथाभूत एव ज्ञातव्यम् । यजमानेन ज्ञाते एव मन्त्रज्ञाते सत्यपि वाचनं कर्तव्यम् । वाचनं च एषद्वयो वा समर्पणम्, 'ब्रूहि' इति अभिधानं वेति येषुम् । अथ कस्मात् ज्ञाते एव वाचनम् ? हि यस्मात् अविद्वान् अनधीतस्वाध्यायः कर्मणु न विहितोऽस्ति न अधिष्ठतो मवति इति । तस्मात् अधीतोऽपि सन् अरहाय वाचयितव्य इति सिद्धान्तः । के.

● ज्ञातवाद्याः विषयज्ञानातिरिक्तकायाः आउरयक-त्वात् । मणि. घ. १६. ● ज्ञातवालिङ्गकानुमानेनैव मुदेः प्रह्णाग्नीष्टारः (मीमांसकमते) । ज्ञातता च ज्ञानजन्यो वेदनिष्ठः अतिरिक्तविशेषः । स च मानस-

दरौनात् । उपचारश्चेति चेत्, अत्रापि भिन्नजाति-
वादिन उपचारमेव मन्यन्ते । अयं तु विवक्षाभाप्रपतन्त्याः
शब्दा न वस्तुव्यवस्थापनाय ईशत इति सर्वत्र मन्यामरे ।
कथं तर्हि नानाभूतासु व्यक्तियु बुद्धिरनुवृत्तमाभरन्
उच्छिद्यन्ती स्युपजायते ! तेनास्था एव बुद्धेर्द्रष्टिन्मः
कारणमनुमात्सामरे, अस्ति तद्विरोधं यदुपरागमरोन
इयम् अभिजाकारानुसंधायिनी धीरुदीयते इति । तदपि
न जातिसाधनमयम् । कार्यभूता हि बुद्धिरेषा कारण-
माश्लिषन्ती यदनन्तरमेवोपजायते तदेव कारणं कल्पयति,
न पुनरप्रतीतमपरमपि किञ्चित्तुपस्थापयति । सा चेयं
स्वल्क्षणविषयदर्शनसमनन्तरभावित्वेति सा एव न्यक्तयः
स्वनिर्माणाः बुद्धीरुपजनस्य तन्मुखेन सामेकाकारानुमा-
सिनी धियमाविर्भावयन्ति । नितान्तरेदेवतीनां च व्यतीनां
कासां विदेव महिमा, न सर्वसांमिति किमनुपपन्नम् ? ।
यथा हि भिन्ना अपि चक्षुश्लोकमनरका एव सामग्रीसमु-
पनिपतिताः एकविज्ञानोदयलक्षणं कार्यनारमन्ते, तथा
व्यक्तयोऽपि किं नारमन्ते इति नेदं प्रतिपत्तिकठिनम् । स
चेयं स्वानुरेण अमेदेन आत्यन्तिकमेदेशोमिनीनामपि
व्यक्तौताम् अमेदं संशुचन्ती संशुक्तिरित्यनुगीयते । एषा
च मनीषा न स्वल्क्षणं विषयीकरोति, तस्य विद्यदाव-
भासितात्, अस्याश्च अभिलाषसंघर्षोप्यार्यप्रतिभास-
त्वात्, अभिलाषानां च विद्यदाकारनभासितुमद्यतेः,
अभिलाषमात्रेण तथाविधप्रतिपत्त्यभावात् । तेनैषा न
स्वल्क्षादाद्यवभासिनी । ननु एतत् प्रतीतिपरादृतमुदितम्,
गौरवमिति कुक्षौ विद्यदावभासात् । उच्यते, न
विद्यदावभासित्वमरजामीमदे । तत्तु सयानकालभावित्वो
निर्विकल्पप्रतापस्य स्वल्क्षणवलय्मिनः प्रसादात्, तदमाये
तथात्वानुपपन्नमात् । न चैतदात्म्यम् एकमेव वस्तु इन्द्रि-
यैर्निराधारमनुभूयते, शब्देभाविद्यदावभासमिति । भिन्न-
मात्रेऽपि बोधोपाये बोधमाये बोधैरुल्लङ्घनानुपपत्तेः ।
नियताकारं च स्वल्पजनम्, नियताकारश्च अस्त्वं पुदो
चकारति, तदेवं विद्यदाविद्यदात्वा नियतानियततया च
स्वल्पजनस्य विद्वत्साधारण्यं च येदे कस्यपि विद्वत्स्याः
साशात् परम्परया वा सास्त्रजनविषयदर्शनमयवतया
स्वल्पजनपरनामिमानिनो ज्ञापते । तत्र एव तत्र प्रवर्त-

यन्तः पुरुषं व्यवहाराद्भवामनुभवन्ति पारम्पर्येण । वस्तुनि
प्रतिबन्धात् अवस्थसि प्रतिबद्धं भवति, मणिप्रभायां
मणिमुद्धिवत् । यथा हि एतत् मणिप्रभायां मणिधिरभायां
मणिकिरणविषयिणी मणिबुद्धिः अवधार्यतया भेदमनुप-
माणाऽपि मणिमनुप्रतिबद्धेति मणिकमविधामनिमित्तं
भवेत्, तथेयमपि वस्तुतः स्वल्क्षणमगृह्यत्वस्य स्वल्क्षणात्
दर्शनम्, दर्शनतो विकल्पः, इति स्वल्क्षणप्रतिबद्धा सती
तस्यात्पे प्रभवति । निर्विकल्पकप्रत्ययसमिगतस्वल्क्षण-
प्रापकतया च स्मृतिरियमुच्यते । तत्र एव च गृहीत-
शास्त्रिवादप्रमाणम् । अन्यथा वस्तुविषयतया वस्तु-
प्रापकतया च अनुमानमिव प्रमाणमेव स्यात् । स चायं
तस्यान्तरः प्रथमान्तो न ज्ञानस्यैव, बहिर्द्वेनावभासात् ।
न चार्थगत एव, उक्तेन न्यायेन निरसात्वात् । किन्तु
अयमस्यैव ज्ञानमनुभासते शब्दमिव प्रविद्यन्ते । एतत्तु
शास्त्रचित्तका विवेचयन्ति, प्रतिपत्तारस्तु इत्यविकल्पो
अर्थे एकीकृत्य ताभ्यामेव अनुमन्यमानाः स्ववहारीषु
प्रवर्तन्ते, प्रवृत्ताश्च अर्थप्रतिबन्धेनाविर्भावदं मन्यन्ते ।
कथं पुनः एकत्वाप्यवधारो इत्यविकल्पयोः ? अतद्वा-
च्यतया तात्पर्यात्वात् । यथा इत्यस्य अतद्वाच्यता,
तथा विकल्पस्यापि । तस्मात् जातिप्रत्ययो विकल्प-
गानम्, परमार्थतस्तु न जातिनाम किञ्चित् । अपिच
द्रव्यवतमायिनी जातिरितिमाता, न च गन्धादित्यतिरिक्तं
द्रव्यमुपलमादरे चसुवारीनां प्रत्येकं रूपादिष्वेव न्यापाउ-
दिति पूर्ववत्संश्लेषः ।

अत्रोच्यते, संश्लेषे हि भगवती विषयवतनावगमे
शरणम्, यथादिषु च व्यत्यकारावलमिनी बुद्धिदरी-
यते इति निर्दिष्टम्, नयवीर्यां च निर्णीतम् 'प्रमाणं
रमुविश प्रलयः' इति । ननु तदेव व्यतिरिक्तं मन्वते,
अवयवभासीनामेकान्ततः अनुपपत्त्यात् । उच्यते, न
इते का चिदनुपपत्तिः । ननुका अपवर्तिनोऽनुपपत्तिः
आरम्भमद्यभावात्, अनुपपत्तेयमनुपपत्तिः, कापे प्रतीतं
कारणकस्त्वनायां प्रमाणम् । न पुनः एतद्व्यतिरिक्तं कार्यं कार-
णानिरूपणाव अरद्भवति । तेनाप्यथा एव एतावदित-
संश्लेषजन्यताधारगुणा अवयवनि कत्यादश्च भविष्यति ।
संश्लेषश्च एतानेकन वर्तते, एतेकन संश्लेषजन्यता-

पृ. २९, * ज्ञानवतोऽपि विद्विताननुष्ठाननिविद्धा-
चरणान्यां प्रत्यवायीत्युक्तिः । पृ. ५७.

* ज्ञानसाकारवादिभिः 'ज्ञानातिरिक्तस्य वेदनाऽ-
नुपपत्तेः अन्यन्यावृत्तिरूपं सामान्यं ज्ञानाकारः' इति
निरूपितम् । कणिका. पृ. १८६.

* ज्ञापनं ज्ञानहेतुर्गोपारः । स च अश्रयणामभि-
धानाख्यः पुद्गलस्यापि अभिधापकाशरोकारणारूपः ।
सु. पृ. ६६०.

* 'ज्येष्ठो वा एष (दधिग्रहः) प्रहाणात् ।'
ज्येष्ठः प्रहाणः, न तु प्रथमः । संकल्प. ३३१८,

* 'ज्येष्ठा वा एते ब्राह्मणाः पुषा विदामकम् ।' अत्र
ज्येष्ठशब्दः प्राथम्यवाचकं न भवति, किन्तु मात्रास्त्य-
वाचकः । ३३१८. * ज्येष्ठस्य (वसुधु ज्येष्ठस्य)
विषुवदतिरात्रः क्रांतीये । बाल. पृ. ३४.

* ज्येष्ठमासस्य गौर्गमासां ज्योतिर्वर्षान्मन्वस्यं धाव-
यन्ति, सोऽयं उद्वृणुमपङ्कः (स च उदीच्यैः कियते ।
वस्तुतः सर्वसाधारणोऽयम् । साधारणान्ते तु आषाढ-
पूर्णिमाया पूर्वोत्तरदिने वा वर्तमाने मूलनक्षत्रे कुर्वन्ति ।
तस्य च ज्येष्ठ इति संज्ञा । विदर्भादेशे तु तस्यैव 'गोळा'
इति संज्ञा । स तत्र भाद्रपदादिमासे कियते) ।
वि. २३१८.

* ज्यैष्ठिनैरस्य (ज्येष्ठायाः पत्न्याः अपत्यस्य)
विषुवदतिरात्रः क्रांतीये । बाल. पृ. ३४.

* 'ज्योतिः । अप्येव विश्वज्योतिः । अप्येव सर्व-
ज्योतिः, एतेन सहस्रदधिभेगेन यजेत ' इत्यत्र एमिननि-
वेदेः प्रकृतं ज्योतिष्टोमं संकीर्णं तत्र चक्षुराण्यविशेषाणि
कर्मन्तराणि उपदिश्यन्ते । भा. २।२।८।२२.

* ज्योतिश्चरणाभिधानात् (१।१।१४ प्र.)
इति न्यायेन मन्त्रसर्वं प्राकरणीकमन्त्राणा राजानं
प्रधानभूतम् । नृ. पू. भा. १।१.

* ज्योतिः । द्योततेर्धातोः 'युतेः सिन् आदेश्च जः'
इति औषादिके (२७५) सिन् प्रत्ययविधेः दकारस्य
च वजापदेरादिभेः ऋद्विसापनः वकारितं द्योतनं मत्वर्थ-
लक्षणया वा ज्योतिभक्तं प्रवृत्तिनिमित्तम् इति ज्योतिः-
शब्दप्रवृत्तिः । सु. पृ. ८२५. * ज्योतिः नाम अमिच्छतः

पटहः ज्योतिष्टोमस्य विवृत्तिः अष्टरात्रे । वि. १२।३।१,
* ज्योतिः नाम एकादशे यागः । गयामयने च ज्योतिर्नामचो
यागः । तत्र देवाहिकेतिकर्तव्यता प्राप्य, न तु ब्राह्मणाहिकी ।
७।४।३. * ज्योतिर्नाम सोमयागः । 'यजिरात्रे विभ्रंरोत्,
तेन तस्मिन् पुनरस्ति । अथ यो ज्योतिष्टोमे प्रायश्चित्ति-
रभूत्, अपि ह्येतेन एकविंशतिदक्षिणेन पुनर्यजेत ' इति
अमिष्टोमविभ्रंशानिमित्तनप्रायश्चित्तापत्त्येनापि ज्योतिषो
विधानम् । सु. पृ. ८२४. * ज्योतिः, विश्वज्योतिः,
सर्वज्योतिः इत्यत्र संज्ञया कर्मभेदः । संज्ञाऽधिकरणम् ।
भा. २।२।८।२२.

* ज्योतिरतिरात्रः ऋद्विकामस्य क्रांतीये । बाल.
पृ. ३४.

* ज्योतिरधिकरणन्यायेन 'तस्यः यो अस्व
महिमा' (ऋष. ८।३।४) इति सूक्तस्य परमेश्वर-
परत्वं तत्र च जगद्भ्रमहिसिन्धुः सत्यल्लोकिः इति चेन्न ।
निर्गुणश्रुतिविरोधेन स्वस्वमहत्त्वस्यैव सत्यल्लोकेः पठ्या
उपचरितत्वात् । (ज्योतिः ब्रह्म, पूर्ववाक्ये चरणाभिधानात्
'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इति सर्वभूतानां पादत्वेन
अभिधानात् इत्यश्रयः) । अत्र चन्द्रिका— 'यद्यपि
नात्र ज्योतिश्चरणाभिधानात् इति ज्योतिरधिकरणन्याया-
वकाशः 'अथ यदतः परो ज्योतिर्दीप्यते' इत्यादिवाक्ये
'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इत्यादिपूर्ववाक्योक्तचतुष्पाद्-
प्रहापरामर्शियच्छब्दानुसारेण भौतिकज्योतिषः दिविवर्त-
मानदीप्यनुपलब्धा च ज्योतिःशब्दस्य रुद्विगात् । ...
तथापि परीक्तमनुस्यूह— न निर्गुणत्वेत्यादि । इति) ।
अद्वैत. २।४।२७२ सू.

* ज्योतिरादिनाम्ना ऐन्द्रीसुप्रब्रह्मयागप्रवर्तकेन
अमिष्टुपान आग्नेयीसुप्रब्रह्मयागप्रवर्तकं वाप्यते पञ्चदश-
रात्रे । बाल. पृ. १३२.

* ज्योतिःशास्त्रे एषमुक्तम् । कल्पादौ एकनक्षत्रे
स्वित्ताश्वत्थारक्षः, सतः प्रवृत्ति आत्मनो गतिविशेषेण
शीघ्रमन्दत्वरूपेण अन्यान्वयानि नक्षत्राणि उपसंक्रा-
मन्ति । तेषां च नक्षत्रचक्रे संघर्षतां सीमामन्दत्वविशेषेण
गतिपर्यायवैलक्षण्यं भवति । चन्द्रादित्यगतिविशेषावच्छि-
न्नस्य च कालस्य तिथिनक्षत्रपर्यवेष्टनत्वात् चन्द्रादित्य-

स्वनिहीर्षमाणा लौकिका आद्रियन्ते । सिद्धयेद्यं मनोरथो यदि शानान्तरनिबन्धनो विसंवादः प्रार्थनीयः । यद्विपरमेव च यत् ज्ञानम्, तस्मिन् विषये पूर्वपस्थापिते नास्ति प्रत्ययान्तरनिबन्धना अविसंवादप्रार्थना । अपैन अप्रतिबद्धमपि च शानं स्वमहिमपर्युपस्थापितार्थम् अवि-
 संवादकमेव संप्रनतते । तेनोत्पत्तिमात्रे एव विज्ञानस्य परापेक्षा, न प्रामाण्ये अर्थविसंवादलक्षणे । अतः सिद्धं शास्त्रादीनामपि अर्थप्रतिबन्धविरहिणा प्रामाण्यम् । एत-
 दर्थमेव नयवीथ्यां सर्वे ज्ञानं विषयाऽभ्यभिचारिति प्रतिपादितम् । अतो नित्यव्यापामि जातौ भवत्येव प्रत्य-
 खस्य प्रामाण्यम् । यत् पुनरुक्तम् एकमात्रेण मनसा समाकलयतः कालासीं स्वस्तिमतीं वा (गा) नास्ति जातिप्रतीतिरिति, तदसिद्धम्, आकारो हि यः । प्रतीतिं चाकारे यदि परमार्थान्तरानुसंधानविकल्पया तस्यानुवृत्तिर्नावसीयते । अनुवृत्ता च जातिर्नानुवृत्तिः । अग्रहणेऽपि च धर्मस्य धर्मिणो प्रदधं नानुपपन्नम् । अत एव च विण्डान्तरमधिगमे पूर्वापरपरामर्शनी मनीया प्रत्यभिज्ञासमाख्याता लयीयते । पञ्चोक्तम् अना-
 श्वयत्ना तमेव प्रागनवस्थिता निष्क्रियतया धान्यसाद-
 नामच्छन्ती स्वरूपहासिप्रसङ्गेन भयकशा सहानुपजायमाना कथं संकथमनुभवति जातिरिति । तदिदं मायामोहजननं यथाजातजनोद्वेजनमानम् । संयोगो हि उभयकर्मजो भवति मल्लोपरि, अन्यतरकर्मजो वा श्यागुदयेनपोरिव, संयोगजो वा यथा हन्दुतीसयोगादुत्पन्नमानस्य पटस्य द्वीरुपयोगः । ए च कर्म प्राक्संनिधानं वा व्यपेक्षते, सम-
 वायसु संयोगादिभिरो न कर्म वा तत्र वा प्रागसत्ता-
 मपेक्षते । यत एव तु विण्डस्योदयः समनापिसारात्, तत एव जातिवमगानोऽपि तस्य उपपत्ते । समयायं न न यद्य आकारपीया इत नित्यमुपेयः, विनश्यामपि ध्यक्ती न जातिरन्वेष माति, न च समापत्तिठो, न विनश्यति, केवलं समाकिसमवापेक्षया निनतते, तेन तस्यानु-
 रम्भनम् । तथाहि न फति निष्क्रियत्वात्, नापत्तिठो व्यधिमात्राभयत्वात्, तदनावे अवस्थानसंभवात्, न विन-
 शयनि विण्डान्तरेऽपि प्रत्यभिज्ञाप्रमाणत्वादिभिः । विनाशो हि नामान्वितकोऽनुत्तरता इति अमृतकलायादुक्तम्,

अतो न संकटं किञ्चित् । यद्यपि ज्ञेयो जातेरभिज्ञानप्र-
 मयरूपत्वं न दूषितम्, तदसाकं साहायकमेवाचरितम् । को हि नाम सचेतनः पदार्थान्तरप्रत्यभिज्ञानम् अमेदा-
 धयेण साधयेत्, को वा परस्परविरोधिनी एकस्य द्वे रूपे प्रतिजानीते । मेदवादः पुनरसाकमपि संमत एव । न च तत्र इहप्रत्ययापचिदोषः । प्रतीत्य हि आधारमाधेयं च संबन्धं न प्रतीयात्, सर्वं च रूपं रूपिप्रद्वयान्तरेण न प्रतीयते । अतो न समानेन्द्रियप्राज्ञतया जातिरपि व्यक्ति-
 प्रत्ययानुपपत्तिनी इति नेदप्रत्ययसंबन्धः, कर्मणि तु अनु-
 मेये भवत्येव इहप्रत्ययः । वृत्तिविलये तु कृष्णसमाप्ति-
 रेवाङ्गीकर्णोया, न चान्यत्रावृत्तिदोषः, प्रत्याखानगमात्
 बुधेः प्रत्यभिज्ञायाः स्थापितत्वात् । घृष्टम् प्रदधं तु जाते-
 रसिद्धमेव । न्यवयवतरे हि जातिः प्रतीयमाना प्राच्य-
 विण्डपरिहारणे प्रकाशते । उदीच्यपरिहारस्तु प्राकनसम-
 धिगमसमये सिद्धमेवेति परिहृतनित्यलानुपपत्तिकमूप-
 पारित यवादिषु साधारणाकारानुभवसिद्धं जातिवत्प्रमु-
 पत्तम् । प्रत्यखवेत्यं जातेः इन्द्रियव्यापारानुविधानेन प्रतीतेः । संयुक्तसमवायलक्ष्यश्च संनिर्घोऽपि नानुपपन्नः ।
 नौरपमिति च मतिर्विद्वद्वत्तार्थनिर्भासिनी न शक्यते
 अवयवितुम् । समसमयसंभवनिर्भक्त्यरुद्धानननेन इत्य-
 नियं प्रथते इति तथाभावे प्रमाणाभावात् । शब्दमात्रे तु
 केनलकारपरिपटीककारिप्रतीतेः रूपान्तरानवभावाद्य
 अविद्यदावभावात् । ऐन्द्रिके तु संवेदने प्रतुत्तररुपाव-
 भावात् विद्यदावयवमः इति नाकारवियवत्वापचिः ।
 नन्वेया जातिप्रतीतिः मित्रामेव व्यक्तियु अमेदेन व्य-
 गगयन्ती जायते इति ध्यातिरेया न प्रत्यक्षं प्रमाणम् ।
 इयं तु भ्रातिर्नर्षीजा न सुगयते इति बीजभावेन जाति-
 रनुगीयते तस्यवत्वायम् । एव हि संकापठचारितत्रदन-
 परमणुसंबलितारोरोलके दहनान्तरानुच्छरिणी प्रतीति-
 रिति । तदिदमुपोचरनपि पुनः पर्युपयोगामदे विस्तर-
 कारणपारिदिति मन्यामदे । विभ्रा हि जातिरानगन्ते ।
 न रास्त्राकारमात्राणि वैश्वेय मन्यन्ते । केपयं सध-
 प्रमेये समाधिर्नक्तम् । तत्र च लौकिकः प्रमेय एव
 घरणम् । प्रमेयश्च भुक्त लक्षणा गीमता वा इत्यत्र
 ननुत्तरप्रमः । समवायसु भाः ११११ चरे सिद्ध अमुपेय,

दिभिः रूपवन्तः, एवं रूपवान् भविष्यति । तस्मात्
अन्यथा व्यथेति ।

ज्योतिष्टोमप्रकरणे इदमन्नातम् । ननु तत्रापि प्रक-
रणांतरत्वात् दर्शपूर्णमासयोरङ्गता । उच्यते । 'दर्श-
पूर्णमासाम्यामिष्ट्वा' इति नामधेयसिद्धम् अस्वपाता-
गावात् स्वतन्त्रम् । स्वातन्त्र्याच्च यत् पूर्वं विज्ञातम्, तत्
अभिषत्ते । आख्याते हि सति तदनुष्ठानं एतत् । यदि
आख्यातं प्रकृते वर्तते, ततः प्रकृते । अथ अप्रकृते,
ततः तदपि अप्रकृते । तस्मात् दर्शपूर्णमासोत्तरकालः
सोमः कर्तव्यः इत्येतत् विधीयते । स च विपरिवर्तमान-
त्वात् न कर्मान्तरम् । दर्शपूर्णमासौ नैव विधीयेते ।
अतस्तयोः कर्मान्तरग्रहणैव नास्ति ।

शा— 'दर्शोपलक्षिते काले सोमयागो विधी-
यते । स च प्रकृत एवेति न कर्मान्तरसंभवः ॥'
तस्मात् सोमस्वार्थं कालविधिः । १६.

सोम— पूर्ववत् इह विपरिवृत्तभावेन कर्मान्तरत्वात्
अङ्गयोजनसंबन्धपरत्वम् इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः ।
प्रयोजनम्— पूर्वपक्षे सोमारम्भे दर्शपूर्णमासधर्मकं कर्मा-
न्तरमनुष्ठेयम्, सिद्धान्ते द्वे नेति । सूत्रार्थस्तु—कर्मान्तरो-
त्पत्तिकालविधिसंदेहे कालः स्वात्, 'दर्शपूर्णमासाम्या-
मिष्ट्वा' इति वाक्यस्य कालप्राधान्यात् इति ।

वि— 'किं दर्शपूर्णमासाम्यामिष्ट्वा सोमेन वाक्यः ।
अङ्गाभिभावः कालो वा, ह्यवाराधयि चङ्गता ॥ ;
दर्शादिलक्षिते काले सोमयागो विधीयते । स्वतन्त्रफल-
वत्त्वेन न युक्ताऽङ्गाङ्गिता तयोः ॥' १६

भाट्ट— सोमप्रकरणे एव 'दर्शपूर्णमासाम्यामिष्ट्वा
सोमेन यजेत' इति ध्रुतम् । तत्र यद्यपि फलार्थतया
सोमयागस्य कष्टत्वात् प्रकृतप्रत्यभिशाकलेन न कर्मान्तर-
त्वाद्दृष्ट्वा, तथापि प्रकरणांतरन्यायेन दर्शपूर्णमासधर्मक-
स्यैव कर्मान्तरस्य फलवत्सोमयागोद्देशेन विधेयपूर्वकाल-
विशेषणतया विधानम् । न चात्र वाक्यभेदः, परस्पर-
न्यवस्य-श्रुतत्वात् । इति प्राप्ते, 'सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ'
इत्यादौ आरम्भाशासनानाधिकरणत्वेन न्वबहितपरामर्शक
त्वस्य कौस्तुभादौ स्वापितत्वात् कर्मान्तरत्वात् ननुपपत्तेः
स्वफलप्रयुक्तदर्शपूर्णमासपूर्वकालकृतत्वेन सोमयागोद्देशेन

विधानम्, इति कालार्थं एवायं संयोगः । प्रयोजनं
पूर्वपक्षे सोमारम्भात् पूर्वस्मिन् पूर्वेण दर्शपूर्णमासधर्मकं
कर्मान्तरं सद्यस्कालं ह्यथा द्रव्यकालं दत्तौ वा पूर्णमासो
वा कार्यः, सिद्धान्ते नेति । १३.

अण्डन— 'कृतेष्टिः सोमकालवान् ।' (कृता इष्टि-
यै न स कृतेष्टिः पुरुषः सोमकालवान् भवति) । १७.
शंकर— 'दर्शोत्तर सोमयागः ।' १६.

ज्योतिष्टोमः द्वादशाहस्य प्रकृतिः । वि. १०।६।१५;
ज्योतिष्टोमः न दर्शपूर्णमासाङ्गम् । 'दर्शपूर्णमासा-
म्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत' इति ऋगप्रत्ययस्य तु
कर्त्तव्यम् उत्तरकालत्वं चार्थः । ४।३।१६. * ज्योतिष्टोमः
निरयः न काव्यः, 'बसन्तेवचन्ते ज्योतिषा, यजेत'
इति वीष्ण्या विधानात् । ६।२।११. * ज्योतिष्टोमः
मूलप्रकृतिः सोमानाम् । ८।१।३ वर्णकं २. * ज्योतिष्टोमः
यागाभ्यासाम्भूः । सु. ५. ८००. * ज्योतिष्टोमः
याजुर्वेदिकः । वि. ३।३।३. * ज्योतिष्टोमः सर्वकामार्थः
'सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः' इत्युक्तत्वात् । ४।३।११.
* ज्योतिष्टोमः सर्वकामार्थोऽपि नैकेनैव प्रयोजनं सर्व-
फलवाप्तिः, किन्तु प्रतिफलं पृथक् प्रयोगः । ४।३।११.
* ज्योतिष्टोमः । समवेदे ज्योतिष्टोमोत्पत्त्यभवात् यजु-
र्वेदोत्पत्तज्योतिष्टोमप्राथम्यप्रतीतेः । सु. ५. ९८३ । शुण-
गुह्यपत्तिक्रमापिकरणे (३।३।२) ज्योतिष्टोमस्य याजु-
र्वेदिकताया वक्ष्यमाणत्वात् औद्धाने ज्योतिष्टोमाम्भूत्त्वेः
तदङ्गभूतस्योत्राचाराया ज्योतिष्टोमोक्तिकः । ५. १८४.
* ज्योतिष्टोमः साह्यं, एकैनाह्ना निष्पाद्यमानत्वात् ।
वि. ३।३।१३. * ज्योतिष्टोमः स्वपमेकोऽपि समकृति-
भेदाद्भिद्यते । यज्ञायज्ञीयेन स्तोत्रेण समसौ अग्निष्टोमः ।
तत ऊर्ध्वम् उच्यन्त्यस्तोत्रैः त्रिभिः समसौ उच्यन्ते ।
एवंरीत्या सप्त भेदाः । तत्राग्निष्टोमः प्रकृतिः उत्तरसंख्या-
अग्निष्टोमस्य विकृतवः । ३।३।१६. * ज्योतिष्टोमः
स्वर्गोद्देशः देहान्तरस्थोत्पादकः । ४।३।१२. * ज्योतिष्टोमं
प्रकृत्य समामनन्ति 'तिष्ठ एव सहाहस्योपवदः द्वादशा-
हीनस्य' इति । वाक्येन प्रकरणं याचित्वा द्वादशो-
पवत्ता अहीनस्य धर्मः, न तु ज्योतिष्टोमस्य । भा. ३।३।
८।१५-१६. * 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत'

संवेदनस्य विषयातिरेकः, किन्तु अनुमानमेव तत्र सर्वियः । यस्तु निपुणदर्शी सूक्ष्ममपि रूपमीक्षितुं क्षमः, स चक्षुषैवाव्यवगातिमपि प्रयेति । न गन्धमहणमपेक्षते । न चक्षेवं बहु अवहीनम्, किञ्चिदप्यनो हि तदानीं प्राह्वणी-
 श्वादिस्वाप्यकर्मसु केषां चित् अघिकारो नान्येषाम्, किञ्चिदप्यनो च ब्राह्मणचन्दस्य प्रवृत्तिरप्यवस्था । अत्रोच्यते । अनादी संसारे अन्यजनकभावेन व्यवस्थितास्तावत् प्राक्षि-
 देव स्त्रीपुरुषसंततवतः सन्ति, तासामप्यन्योन्यतिक्रमजाताः स्त्रीपुंसस्यक्तयो ब्राह्मणशब्दप्राच्याः । अनिर्दमयमतया च संततेः सर्वेषां ससंततवितितन्नात् सिद्धा ब्राह्मणचन्दवा-
 च्यता । तेन संततिविशेषमप्यन्वमेव ब्राह्मणशब्दप्रवृत्तापु-
 पाधिः । तद्यमवानामेव कर्मलघिकार इति न किञ्चिदव-
 हीनम् । के पुनस्ते संततिविशेषाः ? न ते परिगण्य निर्देष्टुं शक्यन्ते, किन्तु लोकत एव प्रसिद्धाः प्रयेत्यन्तः । तथा च तत्रत्यवेऽवगते ब्राह्मणशब्दं प्रयुञ्जते लोकाः । कथं पुनस्तत्रत्यवेमेव शक्यमवगन्तुम्, स्त्रीणामपराधसंभ-
 वात् । संभवन्ति हि पुंस्यलोऽपि स्त्रियः परिणेतार म्यभि-
 चरन्त्यः । सक्रयते । उक्तमेतत् दृश्यादर्शनमेवाभाव इति । यत्र यावदुपरलम्बिताममी, तावतां सत्यामपि यासां म्यभि-
 चारे न दृश्यते, तासां नास्त्येव म्यभिवार इति लोक-
 प्रमाणकमेतत् । अविच अवमचैः स्त्रियो रक्षणीयाः, तासु नास्त्येव म्यभिवारसंभावनाऽवकाशः । यासु त्यक्ति, मा भूत् सदपत्येत्तु तत्संततिमवकाशविश्वयः । न वेतावता यस्यापि विश्वयः शक्यः, तथाप्यविश्वय इति युक्तमिति । यद्य बहीषु ज्वालासु एकवर्तिवर्तिनीषु ज्वालासं ग्रामान्यं मयभिशालोचरः कैश्चिदप्यते, तदपि शुरुस्पर्कं न गृह्णति । स एतन्नेनं निरीक्षाचक्रे अन्यपतिश्चा बुद्धिः सामान्यकल्पनावीजम् । एवं तु भेदाग्रहणेन युक्तिकार-
 कवदवयवदुपचयते इति नासं सामान्यप्रवस्थावधिम् । तेन भेदमदृशपुरस्करमभेदज्ञानं मिश्रेषु स्वायम्भुवगने शरणागमिति निरवयम् । 'शालिक्रमयेन हृतं धनमपिना ष्ठीनिर्णयकान्ममिदम् । बहुविधविषयादस्तेन प्रकरमुदगा-
 न्यपभवेत् ॥ ३ ॥' म. पञ्चिका. पृ. १७-३२.

'०' जानामि' इत्याद्यनुमानानाम् 'अनुमानमि' इत्युपनीतमानव्यम् (उपनीतमानं नाम शान्तनतिकर्षण जायमानं ज्ञानम्) । मणि. पृ. १५.

० जानुदृक्चनं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानः । संकल्पं. २।१।१२.

० जामदग्न्याः पञ्चावत्तिनः । वि. १०।७।२०.
 ० जामदग्न्यानां पञ्चावत्तवितिः । संकल्पं. २।२।६ । तथापि प्रथममूतादीषुघादिदग्नादेव पञ्चममयज्ञानम्, न तु अग्निपारणवर्षेनेन । २।२।१० । तथापि उत्पत्तीं प्रीत्य-
 यदानानि क्रमेण गृहीत्वा अग्निपारणम् इति पञ्चानुत्तता, न तु उपलक्षणम् अवदानद्वयम् अग्निपारणं ततः पश्चादादयदानम् इति क्रमः । २।२।८.

० जामात्रयं प्रस्तुतस्य सुपादेरतिध्रुवकारकत्व-
 मिति न्यायः । यथा साहज्याग्निमतप्रधानकारणान्द-
 नितरासाय प्रयुक्ताः वेदान्तसूत्रोक्तयुक्तयो योगाग्निमतप्रधान-
 कारणमपि निरुक्तुर्वन्तीति दिक् इत्यन्यत्र विद्वानः । साहस्री. ४२४.

० जाति— शोर्दवापिजातिगन्तुशिन्य साट-
 द्यस्य नैरन्तर्पात्राङ्गने सति आलम्भाशदकवेन दोग्यम् । (तथा च जातिनातस्यमेव) । सु. पृ. ७४७.

० जायतेः उत्पत्त्यनुक्तक्रिया अर्थः । मणि. पृ. १४१.

० जिज्ञासाऽधिकरणम् (१।१।१।१) ।
 अस्पृश्यनिविर्णियः । वैशाख्यनोऽपर धर्माधर्मज्ञानरुत-
 दिवारविचारो न वा इति संशयः । अस्पृश्यस्य गुण-
 मुत्तोषारणपूर्वकोषारणरुतस्यात् तस्य विप्रसिद्धत्वं स्वार्थ-
 त्वात् 'अपीन्य स्नायात्' इति स्नानविधिना विचारो न कर्तव्यः इति पूर्वपक्षः । अस्पृश्यविषेः अर्थज्ञान-
 पर्यन्ततया तस्य विचारपर्यन्तरेण अर्थमज्ञात् कर्तव्यः इति
 सिद्धान्तः । (अयातो धर्मविज्ञाण) । मणि. पृ. ५,
 ० जिज्ञासाऽधिकरणे विश्वेत्त्यागार स्वर्गद्वारस्य
 प्रथममूले एव निराकरणात् (अस्पृश्यस्य) । सोम.
 १।३।१. ० जिज्ञासाऽधिकरणोक्तरीत्या स्वर्गवार्तास्य
 मतोऽनवतस्यिदो... । माट्ट. १।२।१.

मयः पशवः । तेषा नयणामर्थे एक एव मूषः तन्नेग
संवाद्यः । ११।३।३. * ज्योतिष्टोत्रे अञ्जनस्य चपनस्य
दन्तषावनस्य नयनिकृन्तनस्य स्नानस्य च फलभृतिः
फलायवदः, न तु फलविधिः । भा. ४।३।१।१-३,
* ज्योतिष्टोत्रे अतिग्राह्या नाम ग्राहाः विहितः । ते च
विकृतिषु अतिदिश्यन्ते । 'पृष्ठे गृहीयात्' 'उदये
गृहीयात्' इति पुनर्वचनं तु प्रकृतिसाम्यार्थम् । वि.
१०।८।११. * ज्योतिष्टोत्रे अधिवक्त्रफले प्रकृत्य
श्रयते 'दीर्घशोमे संतुवात् पूर्यै' इति । इदं संतर्दनं
ज्योतिष्टोत्रसंख्यासु यज्यते, अग्निष्टोत्रे तु संतर्दनम् असंत-
र्दनम् इति विकल्पः । न च ज्योतिष्टोत्रादुत्कर्षः संतर्द-
नस्य । भा. ३।३।१।१।२४-३१. * ज्योतिष्टोत्रे मध्व-
युंज चमसैर्जुहुयात् । ग्रहोम-वायुत्वेन तदयक्तौ चम-
साध्यर्षकः चमसैर्जुहुयुः । वि. ३।७।२२, * ज्योतिष्टोत्रे
अनघनरूपं तपो याजनामम्, वचनविशेषात् श्रवि-
जामपि । तपोऽधिकरणम् । ३।८।४, * ज्योतिष्टोत्रे
अनारभ्याधीतानाम् अग्राम्याविरहाणां सङ्घे च प्रातःषवने
अनुष्ठानम् । ग्रहश्रवणिकरणम् । ५।३।६, * ज्योतिष्टोत्रे
अनुब्रह्म्यानिगदेषु उल्लास्यन्द् एव, धनस्वतियगे च
वनस्वतिशब्द एव पठनीयः । १०।४।१८. * ज्योति-
ष्टोत्रे अनुयाजोत्कर्षेऽपि दाक्षिणात्रिकयोः पिष्टलेपपत्नी-
करणहोमयोर्लोकः । भा. ५।१।१५।२८.

ज्योतिष्टोत्रे अनुष्टुभो गायत्र्योश्च प्रथमनेन
संपादिते आनुष्टुभे एवै श्यावाश्वान्धौगवसाग्ने-
गौणम् ।

प्रागाधिकं तु । ५।२।६।२५ वर्णकं ३ ॥

भाष्यम्— एव वा । 'पञ्चश्रुदा आवाप आर्भवः
पवमानः सप्तपाम, गायत्रसहिते गायत्रे तृचे भवताः,
श्यावाश्वान्धौगवे आनुष्टुभे, उष्णिहि सफम्, ककुभि
पौष्कम्, कानमन्वं जगतीषु' इति । यदेतन् श्यावा-
श्वान्धौगवं च द्वे सामनी तयोः पूर्वा अनुष्टुप् 'पुरो-
बिती वो अन्वशः तुताव मादमिण्ये । अन्वभानं भयि-
धन सत्तागे दीर्घविह्वयम् ।' (इति) । उच्यते द्वे
गायत्री, 'वो धारसा नवरुद्रा परिपश्वन्दते सुतः ।
इन्द्रस्यो न कृत्यः ॥ तं दुरीषमनी नरः शोम

विश्वान्या विवा । यत् हिन्त्यन्त्यद्रिभिः ॥' इति ।
तत्रैषोऽर्थः सायधिकः किं अन्ययोः उपसर्गानुष्टुभोः
आगमं कृत्वा समासु गानं कर्तव्यम् अथवा याऽथी
पूर्वाऽनुष्टुप् उच्यते च गायत्री, तयोः प्रथमनेन तुच कर्म
कृत्वा अनुष्टुप्कार गानं कर्तव्यमिति । किं प्राप्तम् ?
अन्ये अनुष्टुभौ आगमवित्तये इति । कुत एतत् ? एवं
तासामुत्तरिष्यती भविष्यति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः ।
'प्रागाधिकं तु ।' प्रागाधिकं गानं कर्तव्यम् । एवं हि
स्मरन्ति 'अनुष्टुभः प्रगाथः' इति । प्रगाथता सर्वगाणा
नापहोतव्या ।

स्वे च । २६ ॥

भाष्यम्— एवं स्वे गानं भविष्यति । तत्र महन्त-
मनुष्टुभेभ्यः, नाप्रकृतप्रक्रिया भविष्यति ।

प्रागाथे च । २७ ॥

भाष्यम्— प्रागाथशब्दश्च उपसर्गत्वे पुनःपारे
गौणमाने ।

छिद्गदशेनाठयतिरेकाच्च । २८ ॥

भाष्यम्— अन्वतिरेकेण च छिद्गं भरति । एव-
माह, 'चतुर्विंशतिर्नेमस्यस्तुतीपसवनम् । एक ककुप्'
इति । तत्रिदंरयते पञ्चश्रुदा आवाप आर्भवः पव-
मानः सप्तपामा । गायत्रसहिते गायत्रे तृचे भवताः, ताः
पञ्च गायत्र्यः तिलो जगत्यो भवन्ति । श्यावाश्वान्धौगवे
आनुष्टुभे तयोः पूर्वा अनुष्टुप् उच्यते गायत्री तत्र
प्रथमनेन कियमाणे द्वयोः साम्नोः पदनुष्टुभः, ताश्चतस्रो
जगत्यः, पूर्वाभिः सह सत । उष्णिहि सफं ककुभि पौष्क-
हम् एकमापि एकस्वामूयि अरपनयेकस्वाम् । ते द्वे
उष्णिहृककुभौ, शैका जगती गायत्रीशब्दश्च । पूर्वाभिः सह
शरी जगत्यः । कावे तिलो जगत्यः, वाभिः सह एकादश
भवन्ति । एकविंश पशपरीषम्, तत्र पूर्वां सहती,
उच्यते विद्यारपदिकः । ततः ककुमाडुचरे कृता प्रगाथः
क्रियते । एकविंशो च स्तोत्रे कियमाणे सत इत्यथो
भरन्ति, चतुर्दश ककुभः । याः सत चतस्रः, ताः पञ्च
जगत्यः । पूर्वाभिः सह षोडश । एकस्वाम् जगतीशब्दः
पूर्वेण गायत्रीशब्देन सह विंशतिरथयति । अथ चतु-
र्दशम् ककुभु मा द्वादश ककुभः, ताः सत जगत्यः,

जुहादीनामप्रयुक्तत्वात् संदेहे यथाकामी प्रतीयेत । ६।६।३३ ॥

सन्ने जुहादीनां यथापानागमप्रयुक्तत्वात्, 'सैरेच पात्रैः प्रयोगः कर्तव्यः' इति प्रयुक्तत्वस्य अभावात् तथा विधेरभावात् कैः पात्रैः प्रयोगः कर्तव्यः इति संदेहे कति यजमानो यथाकामी प्रतीयेत । यथा अर्थं कामयते तथा कर्तव्यम् । स्वस्य अन्यस्य वा पात्रैः प्रयोगः स्यात् । इति पूर्वः पद्यः । पात्राणां (इच्छा) प्रतीयेत इति पाठस्य सूत्रालुसारीति गम्यते । यथाकामी भवेत् इति तु भाष्ये पठितम् ।

अपिवाऽन्यानि पात्राणि साधारणानि कुर्वीन् विप्रतिषेधाच्छास्त्रवृत्त्या च । ३४ ॥

पूर्वपक्षं सूत्रेण प्राप्तम् अपिवा इति शब्देन विपरिवर्त्य सिद्धान्तनाह । साधारणानि सत्तद्व्यानामपि यजमानानां साधारणानि नवीनान्येव अन्यानि पात्राणि कुर्वीन् सतिषः । अन्यतमस्य पात्राणां प्रदणे तु विप्रतिषेधः स्यात् । यस्य पात्राणि गृहीतानि स्युः, तस्य सत्रमध्ये दैवान्मरणे तेन सद् दानि पात्राणि दक्षेत् । तथा सति सत्रप्रयोगलयेः स्यात् । पात्राणांमदोहे तु मृतस्य दाहो विगुणः स्यात् इति विप्रतिषेधः । साधारणानि च पात्राणि शास्त्रवृत्तानि शास्त्रतात्पर्यविषयाणि । न च जीवतः अन्यस्य पात्रैः क्रतुनिर्वृत्तिरस्तु इति वाच्यम् । तथापि प्रयोगप्राप्तभावस्य शास्त्रवृत्तत्वात् क्रतुवैगुण्यमवर्जनीयमेव स्यात् । तस्मात् विप्रतिषेधात् शास्त्रवृत्तत्वाच्च साधारणानि पात्राणि स्वतन्त्राणि कर्तव्यानि । इति सिद्धान्तः । के.

• जुहूर्यमायं प्रयाजितपार्यम् । वि. ४।१।१५.

• जुहोतिः मलेपरुषकृत्वाच् । देवतोदेश्यस्य मले-
पल्लो इत्यस्याग. जुहोतिपदाच्चाः । मणि. पृ. १०२.

• जुहोतेः अकर्मकत्वात् सक्त्यां द्वितीयया करणत्व-
च्छया इत्युक्तं तन्परान्ते तन्पदात्प्रायश्चित्तोश्च । तत्र,
'हुतोहुतः पर्यावर्तते' इत्यादौ कर्मणि निष्ठादर्शनेन
जुहोतेः कर्मकायादिदेः, होः कर्मणि तृतीया चकारात्
द्वितीया च स्यात् इत्यर्थेन 'तृतीया च होरुत्पदि'
(पा० २।३।३ हुशेतेः कर्मणि तृतीया स्यात् द्वितीया च)
इति व्युत्पत्त्यवहारेण सकर्मत्वावगतेश्च । की. २।१।१२

पृ. ७८१ • जुहोतेः देवतोदेश्यस्यागपूर्वकप्रयोगात्मक-
होमसमाप्तिभूतप्रवेशाश्रयानता । सु.- पृ. १५२७.

• जुहोतिचोदानानामेव दर्विहोम इति नामधेयम्,
होमशब्दस्य तत्र युक्तत्वात्, न यजतिचोदानानाम् ।
वि. ८।४।३.

• जुहोतिचोदानानां वा तत्संयोगात् । ८।४।३।४॥
दर्विहोमशब्दः स्मृतानां श्रौतानां च कर्मणामभि-
धानमित्यवगतम् । अथ किं यजतिचोदानानां जुहोति-
चोदानानां चेति सर्वेषां नामधेयम्, किंवा जुहोतिचोदाना-
नामेवेति विचारे सिद्धान्ती भाह । जुहोतिचोदानानामेव
दर्विहोमशब्दो नामधेयम् । उभयचोदानानां धावर्तको
वाच्यः । तत्संयोगात् दर्विहोमः इति होमशब्दसंयोगात् ।
यजतु तु लक्षणा स्यात् । तस्मात् दर्विहोमशब्दो जुहोति-
नामधेयम् । द्वितीये अन्तरामभिधायिकरणे सूत्रमिदम् ।
के.

• जुहोतिचोदितानां सर्वेषां दर्विहोमाख्यत्वस्य
अपूर्वत्वस्य च वक्ष्यमाणत्वात् । सु. पृ. ८३९.

• जृम्भा जृमिभक्त नाम सुतस्यादानफलज्ञो
निष्ठाऽऽस्यसादिकारणयुक्तो वायुविकारमेदः । सोम.
३।४।९.

• जृम्भायां सत्यात् 'मयि दक्षकृत्' इति मन्त्रस्य
पाठाः कर्तव्यः । क्रतुयुक्तजृम्भ्यमानपुत्रचसंस्कारोऽयम् ।
वि. ३।४।९ । लौकिके च 'लिकापलनजृम्भासु जीनो-
चित्प्रकृतिध्वनिः । शनोपि च कर्तव्या सर्वदा जृम-
सिञ्चता ॥' इति शिशोकि. प्रसिद्धः । लिकाया सत्यात्
'जीव' इति शब्द. उच्चार्यः, पतने 'उचित' इति
शब्दः उच्चार्यः, जृम्भायां च अङ्गुलिध्वनि. कर्तव्य. इति
श्लोकार्थः । के.

• जेमना जेमती । उदकाचित्तो जेमशब्दस्य
पामाऽऽदिपु पाठात् 'लोमादिपामाऽऽदिपिच्छादिभ्य.
शनेलचः' इति यथासंख्यस्यायेन पामादिभ्यः परो
विहितो नवत्यो जेमशब्दात् परो भवति । (पा०
५।२।१०० लोमादिभ्यः मन्थीयः चः लोमश. ।
पामाऽऽदिभ्यः नः पामन् जेमनः । पिच्छादिभ्य.
इल. पिच्छल.) । सु. पृ. ११२.

प्रत्यक्षविषयः । वैद्यनाथः पृ. ३३. * ज्ञातवासाधनम् ।
'ग्रामाण्यवादः' इति विन्दो द्रष्टव्यम् । मणि. पृ. १६.

* ज्ञातुः ज्ञानजन्यमाकट्यरूपफलवत्तया ज्ञानकर्मत्वे
बाधकाभावः इति जीर्णाः । मणि. पृ. ५५.

ॐ ज्ञानमज्ञानरथैव निवर्तकमिति न्यायः ।
द्विविधा हि निवृत्तिः विरोधिना, सामग्रीनिवृत्त्या
च । यथा वातेन दीपताम्रः, यथा वा तैलतर्लादिनामो
दीपनिवृत्तिः । तथा आद्या निवृत्तिरज्ञानस्य, द्वितीया
साम्यवर्गरेयेति । साहस्री. ३७८.

* ज्ञानम् आत्मसम्बन्धेत्वात् आत्माधारम् । सु. पृ.
६६०. * ज्ञानं न प्रत्यक्षम्, किन्तु विषयशततया
बन्तुमेवम् । इदम् 'ग्रामाण्यवादः' इति विन्दो द्रष्टव्यम् ।
के. * ज्ञानं सर्वं निष्पत्तिविषयकमेवेति न क्वचित् प्रमा
इति निरात्मनवादिना मतं तत्तत्पण्डने च 'निरात्मन-
वादिनः' इति विन्दो द्रष्टव्यम् । मणि. पृ. २३-२४.

ॐ 'ज्ञानं हि पुरुषाधारं तद्देहान् विरोत्सयते ।
पुरुषान्तरसंस्थं च नाज्ञानं तेन धाम्यते ॥' इति
न्यायः । श्लोवा. संन्यासेपरिहारे ३५ । रत्नाकरः-
सापेक्षं ज्ञाताज्ञातव्यम्, तदेकस्यापि मित्रपुरुषापेक्षया
ज्ञातत्वमज्ञातत्वं वा विरुद्धम् । नहि एकपुरुषगतं ज्ञानम्
इतरगतज्ञानेन विरुध्यते । नापि अज्ञानं ज्ञानेन
विरुध्यते । * उच्यतेमानमुत्तर ज्ञानं स्वविरुद्धस्य
पूर्वज्ञानस्य बाधेनैव उच्यते । वि. ६।५।१९. * न च
साम्यजननवास्यं ज्ञानं ज्ञानेन ज्ञायते, किन्तु अतिवृत्त-
जनकभावम् । श्रुतु. पृ. ६६. * यथा दादशत-
ज्ञानमुपयन्तं पाथात्पेनैव नैमित्तिकेन सर्वदेवद्वानादिज्ञानेन
भाष्यते । ज्ञा. ६।५।१९. * ज्ञानस्य अस्मात्ते
स्वतःप्रमाणत्वेन दोषाद्यभावे प्रमादरथैव सिद्धिः ।
रहस्य. पृ. १४. * ज्ञानस्य आनुमानिकत्वं वक्ष्यति ।
गृह्णी. पृ. ४९. * ज्ञानस्य शेषाभिपत्तिकल्पनात्
पञ्चान्तज्ञानमुक्तमाणात् । विधि. पृ. २७१. * ज्ञानस्य
शेषाभिरूपणाधीनस्य शेषमेतदेव मेदः । सु. पृ. ७०४.
* ज्ञानस्य निरवधारणात् । पृ. १०८३. * प्रमाणा-
भित्तकमेतदेतन्न युक्तत्वात् ज्ञानस्य कर्मणः मेदो
शुभः । श्रुतु. पृ. १८९.

मी. को. २२१

* ज्ञानाननुमेयता । अत्र केचित् ज्ञानानुमेय-
मिच्छन्ति, तेषां मते ज्ञानस्यैवाभावः प्रसज्यते । तथाहि,
ज्ञानानुमानं हि नार्थसत्ताभावेण भवितुमर्हति, तस्य
उदविनाभावनिषमाभावात्, सुषिष्ठिराद्यर्थाभावेऽपि ज्ञानं
परवर्तते एव । अथ अर्थज्ञानं लिङ्गमित्युच्यते, तदपि
नोत्पत्तिभावेण लिङ्गम् अनवभासमानेऽपि उपसानुत्पन्न-
योरविशेषात्, न हि अनवभासमानं लिङ्गमनुमापकं
भवति । न चार्थज्ञानस्य ज्ञानान्तराधीनमवभास्यम्,
ज्ञानान्तरानवगमात् उक्तरीत्या अनवसापातात् । तस्य-
दर्शजानं स्वयंप्रकाशमेवाभ्युपगन्तव्यम् । प्रवि. पृ. ३३.

ॐ ज्ञानानुमेयनिष्कर्षवस्तुत्कर्पोऽन्यद्विचार्यो बाधका-
ऽभावात् इति न्यायः । यथा ज्ञानापकर्षावज्ञानभूतिवं
स्ववराणां, तथा तदुत्कर्षावज्ञानभूतिरमीदृश इत्यद्वि-
कार्यम् । तद्योऽदृष्टत्वं ज्ञानस्य सर्वविषयत्वमेवेति भावः
इत्यन्यत्र विसरः । साहस्री. ७९०.

* ज्ञानेच्छाकृदिसंस्काराणां समानविषयकत्वेनैव
कार्यकारणभावः । मणि. पृ. १७. * ज्ञानेच्छा-
प्रवृत्तीनां समानप्रकारकत्वसमानविरोधस्यैव देवदेव-
मन्त्रावः । पृ. ८३.

* ज्ञानकर्मणोः समुचयः मोक्षसाधनम् ।
'मोक्षवादः' इत्यत्र विन्दो मणिप्रत्ये द्रष्टव्यम् । के.
* ज्ञानकर्मणोः समुचयेन वनस्ता, अतः विदो ज्ञान-
कर्मसमुचयः । मणि पृ. ५७. * ज्ञानजातमिदं वाचना-
निरूपणमेव (इति ज्ञाननिश्चलमनरादिनः) । गृह्णी.
पृ. ५३. * ज्ञानधर्मवैधैरात्याद्युद्यः पुदिपर्मवैव
प्रसिद्धाः साधनानाम् । श्रुतु. पृ. १६४. * ज्ञानमिन्द्रो
विषयः । तद्विषयविषयत्वं च ज्ञानजन्यफलभाषितम् ।
मणि. पृ. २६. * ज्ञानमात्रं मनोजन्मम् । पृ. १९.
* ज्ञानमात्रमात्रवादिनोऽपि ब्रह्मान्तरमात्म्यवपत्ति ।
'ब्रह्मान्तरेऽनुपेतेऽपि ज्ञानमात्रमात्रादिनम् ।' श्लोवा.
आत्मवादे ३६.

* ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिः । ज्ञानलक्षणाऽनन्तरीकरे
ज्ञातव्यं सुप्रतिबन्धनलक्षणं चतुष्टयं 'सुरभि चन्दनम्'
इति ज्ञानं न स्यात् । शीरगाने शीरस्यचाने वा प्रया-
सत्तेरभावात् । अतन्मत्रं तदज्ञानेव प्रयासतिः । मणि.

यानि इष्टिविकाराणि तेष्वतिदेशप्राप्तः अनोऽधिकरणको निर्वापः सोमार्थयोरेव अनसोस्त्यतरन कर्तव्यः, अनस्यव-
वच्छिन्नस्य साधनत्वेन विदितस्य परम्युकस्य कामे स्वत-
नानोऽन्तराद्योपकल्पनाऽनुपपत्तेः । इति प्राप्ते, न तावत्
'मन्त्रवक्षियमेन स्वदेशस्थापितस्य अनसो निर्वापदेशशाल्य-
मुखीयवक्ष्याग्ने नयनं ईमवति, तयोर्हयोर्हविषारण-
भ्याद्युतयोः हविषः उत्तारणे तन्निष्ण एव वैगुभ्यापत्तेः ।
अथ प्रवृत्तिन एव देशामावहृतं वैगुभ्यं व्यपवातुरोपेन
सोद्वत्वा हविषानदेशे एव तद्वपि एकदेशत्वसिद्धये सोमे
सत्यापि निर्वापोऽपि क्रियेत, ततः अनोऽन्तरग्रहेऽपि
यजमानगृहे कार्यांतरार्थम् अनोऽन्तरवस्त्रे व्यपवस्य तुल्य-
त्वात् न देशामावहृतवैगुभ्यसहनम् । यदाऽपि तदभावः,
तदाऽपि तदाशेषकल्पनमेव अनुपादेयदेशाभापेक्षया
युक्तमाश्रयितुम् । नद्यपि देशः अनसोऽङ्गम्, अङ्गिह
निर्वापान्तरम् । अतः पदार्थव्यभिचारात् पदार्थाशेषस्यैव
पाथिकस्य न्याय्यत्वात् न प्रवृत्तः ।

मूढन— 'निर्वापकमार्थमनोऽन्तर भवेत् ।'

शंकर— 'हविषानं न निर्वापि ।' ८.

● ज्योतिष्टोमे इष्टिपश्चाद्विषु दार्ढिकं होतृवरणं
कर्तव्यम्, ब्रह्मरश्मि तु न कर्तव्यम् । भा. १२।१।१८।
३६-४२, ● ज्योतिष्टोमे इष्टिपश्चाद्विषु धौमिकवेद्या
दार्ढिकवेद्याः प्रवृत्तिसिद्धिः । १२।१।३१८-९.

● ज्योतिष्टोमे उक्त्याना सोमर ब्रह्मणाम । तत्र हीप्
ऊर्कं क इति विधयाना वृद्धि-अस्त्राय-स्वर्गार्थं क्रमेण
स्यवसा, न तु वीमण्यत् निमनानां दृष्ट्य कल्पम् । भा.
२।३।१।२८-२९. ● ज्योतिष्टोमे उक्त्यग्रहः प्रातः-
सकन्दे यदाते । वि. २।३।१, ● ज्योतिष्टोमे उक्त्यग्रहस्य
असामयोत्तरयुक्तं पौडसिप्रहृष्यापि सत्सोमस्य ततः
परदुःकरं । ५।१।१८. ● ज्योतिष्टोमे उक्त्यस्तोत्राणा
त्रयाणां मध्यम सोमर ब्रह्मणाम । सोम. २।२।१३.
● ज्योतिष्टोमे 'उषेर्कंचा' इत्यादिना भुतेन विहितमुष्चे-
दुसादिकं वेदपर्यन्तं । वि. ३।३।१, ● ज्योतिष्टोमे 'उष्ने-
र्कंचा क्रियते, उषस्य यजुषा, उष्नेः साम्ना' । अत्र
ऋगादिग्रन्थ वेदपर्यन्तं, न तु मन्त्रपर्याः उपक्रमानुसारत्

'त्रयो वेदा अजायन्त' इत्युपक्रमः । तथा च यजुर्वेदो-
त्पन्ना ऋचोऽपि उषाश्वे पठनीयाः । ३।३।१.

● ज्योतिष्टोमे 'उत यत् सुन्वन्ति' इत्यादिना
भुतेन वाक्येन सामिधेन्यनुवचनार्थं हविषानदेशो
लक्ष्यते ॥

सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति हविषानयोर्वचनान्त
सामिधेनीनाम् । ३।७।७।१५ ॥

भाष्यम्— ज्योतिष्टोमे भूयते 'उत यत्सुन्वन्ति
सामिधेनीस्तदन्वाहुः' इति । हविषानयोर्वसिन् हवि-
षानि सुन्वन्ति, तत् सामिधेनीमिः संन्यवेदित्यर्थः । तत्र
संदेहः किं सामिधेनीनामग्रभावेन हविषानं चोद्यते,
हविषानविशिष्टाः सामिधेन्योऽनुवक्तव्याः, उत हविषानेन
अम्यामनूच्यमानानां देशो लक्ष्यते इति । किं तावत्
प्रासम् ? सामिधेनीनामङ्गत्वेन हविषानं चोद्यते । परिमन्
हविषानि सुन्वन्ति, तत् सामिधेनीमिः संन्यवेदिति ।
तेन हविषानसंबद्धाः सामिधेन्योऽनुवक्तव्या इति वच-
नान्त सामिधेन्यग्रभावे सति हविषानभुतिरनुपपद्यते ।
इतरथा देशं लक्ष्येदिति । तस्मात् सामिधेन्यग्रं हवि-
षानम् ।

चा— 'उत यत्सुन्वन्ति सामिधेनीस्तदन्वाहुः' इति
भूयते । पूर्ववदेव संदेहवित्तरनिर्णयः । कथं न गतार्थ-
निति चेत्, विषयसंबन्धयानुपादानात् । न तु अग्रैर्न
हस्यते, इदं परस्य अतिथ्यमिति, मम तु शिष्यमिति ।
कथं तर्हि सिद्धान्तसिद्धिः उच्यते ।

देशमात्रं वा, प्रत्यक्षं ह्यर्थकर्म सोमस्य । १६ ॥

भाष्यम्— देशलक्षणार्थं वा एतदुच्यते । यस्मिन्
सुन्वन्ति, तस्मिन् देशे सामिधेन्योऽनुवक्तव्या इति ।
प्रत्यक्षं ह्यर्थकर्म सोमस्य तेन क्रियते । दक्षिणे हविषाने
सोममाहादयन्तीति सोमाहादानार्थं तावदेतदुपादेयम् ।
सामिधेन्योऽपि अस्मिन्मन्त्रनार्थमुपादेया इति । इह तु
एतान्तं भूयते, यत्र हविषानस्य समीपे सुन्वन्ति,
तत्संबद्धाः सामिधेन्यः अस्मिन्मन्त्रनार्थमुपादेयाः इति ।
तत्र न ज्ञायते किं सामिधेन्यः संबद्धा हविषानस्यो-
त्सुवन्ति, किं हविषानं सामिधेनीनामिति । तदुच्यते ।
सामिधेन्यस्यावत् हविषानस्य नोत्सुवन्ति । नहि तावत्

गतिविभागज्ञानेन तिथिनिश्चयज्ञानं भवति । एतावन्तः चन्द्रादित्ययोगीतिपर्यायाः एकस्मिन् युगे भवन्ति इत्यवगतेषु तद्भूगेषु संवत्सरादिषु 'इह इदानीं चन्द्रमाः, इहेदानीमादित्यः' इत्येवं चन्द्रादित्यादिगतिविभागज्ञानस्य तिष्यादिज्ञानोपयोगित्वम् । एतावद्भिर्युगपर्यायैः एतावन्तः चन्द्रादित्यगतिपर्यायाः इति च युगपरिवर्तपरिमाणद्वारेण चन्द्रादित्यादिगतिविभागो ज्ञायते । एतान्तो युगपरिवर्ता जाताः इति ज्ञाते 'अस्य युगस्य एतावन्ति अहोरात्राणि अस्य एतावन्ति' इति समस्तज्ञाताहोरात्रसंख्यानात्मकमहर्गणं कृत्वा 'अस्य ग्रहस्य इदानीम् ईदृशी गतिर्वर्तते अस्य ईदृशी' इति ज्ञानं भवति इति युगपरिवर्तपरिमाण-ज्ञानस्य चन्द्रादित्यादिगतिविभागज्ञानोपयोगित्वम् । दिवसस्याष्टमोऽयं मूर्ध्वः, तेन अस्मिन्मूर्ध्वे नभोमध्ये सूर्यः इति मूर्ध्वसंख्यानानेन व्यादित्यस्य गतिविशेषज्ञानं भवति । सु. पू. १२९-१३०, ● ज्योतिःशास्त्रे प्रहृदोःस्थित्ये ज्ञातिविधानात् सौख्ये च उपनयनादिविधानात् तस्य च वेदमूर्ध्वान् कर्मफलविचारकसूचनं वेदमूलम् । पू. १३०, ● ज्योतिःशास्त्रे तिष्यादिकथनं गणितानुमेयत्वात् लेखमूलम्, प्रहरीस्थादिनिमित्तैश्चानिष्टफलविचारकसूचनं तु वेदमूलम् । पू. १२९.

● ज्योतिःशास्त्रविषयः ग्रहाणां सौख्यलक्षणादित्य-रूपः संनिवेशः । सु. पू. १३०, ● ज्योतिःशास्त्रव्यवहार-विद्वज्च यं चन्द्रस्यान्तरालादिदेवगणितानां युगादिज्ञानपरिमाणं च गणितविषयधर्मद्वाराध्यायानुमानपूर्वकम् । पू. १२८.

● ज्योतिषं वेदाङ्गम् । वीरुपेयमसि भविष्यिष्ठनगर-पर्वेणानुवर्तनात् वेदमूलकत्वाच्च प्रमाणम् ('पञ्चसंवासर-पत्रम्' इत्यादि ज्योतिषं लग्नाद्याचार्यमणीवमिति वदन्ति) । वि. १।३।७.

● ज्योतिष्टोमः अग्निपेचनीयस्य प्रवृत्तिः । अग्नि-पेचनीयो राजसूयान्दण्डः सोमः । वि. ३।३।१०,

● ज्योतिष्टोमः । 'एकस्मिन् वा अन्ये यत्कथञ्चनः कामाया-द्विषन्ते, सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः' । अत्रोपनिषत्सकस्ये त्रिषिधाकने आश्रित्य ' सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः' इति कठे त्रिषिः । ४।३।१०, ● ज्योतिष्टोमः । ज्योतिषि त्रयोमा-स्य सप्तस्य षोऽयं ज्योतिष्टोमः 'त्रिभून् पञ्चदशः घा-

दशः एकविंशः, एतानि द्वाप हानि ज्योतीषि य एतस्य स्तोमाः' स्तोमाना ज्योतिष्टव्यं परमज्ञातकत्वम् । स्तोम-वर्षं च सोमवागानामेव, नैष्ठिकस्याम् । ४।३।१२.

● ज्योतिष्टोमः दर्शपूर्णमासोत्तरं कर्तव्यः इति कात्यायनैः संयोगः ॥

वत्पत्तिकालविज्ञाप्ये कालः स्याद्, वाक्यस्य तदप्रधानत्वात् । ४।३।१५।३७ (३८ के.) ॥

भाष्यम्— इदमाभाष्यते ' दर्शपूर्णमासाम्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत ' इति । तत्र संदेहः किमेतत् अङ्गस्य विधानम्, उत बालस्येति । किं प्रातम्, ? श्रुतेः अङ्गस्य । इति प्राप्ते, उच्यते । अस्मिन् कालाद्भविष्यन्तस्य कालः स्यात्, वाक्यस्य तदप्रधानत्वात् । कालप्रधानं हि एतत् वाक्यम्, न यागविधानपरम् । कथमतत्परता अस्व ? रूपावचनात् । कथं रूपावचनम् ? देवताऽ-भावात् । कथमभावः ? अश्रुतत्वात् । या हि यस्य श्रूयते, सा तस्य देवता भवति । भ्रुत्वा हि देवता गम्यते, न प्रत्यक्षदिभिः । तस्मात् नापूर्वस्य यागस्य विधानम् । कात्यायने अनुवादो नायं दोषः । रिदितदेव-ताको हि अनुवृत्ते । तस्मात् कालार्थैः संव्ययः इति । तच्च दर्शयति ' एष वै देवस्यो यद् दर्शपूर्णमासो, यद् दर्शपूर्णमासविष्ट्वा सोमेन यजेत, रथस्य एव अचरामे वरे देवतानामवस्यति ' इति । प्रदर्शिते मार्गे रथेन यत्तुः सुखं भवति, एवं दर्शपूर्णमासो इष्ट्वा सोमेन श्रुतेः सुखं भवति । दर्शपूर्णमासश्रुतीनि तस्य दक्ष-णीयाऽऽदीनि सम्पत्तानि प्राप्ति । एवम् अर्थवादः अर्थवान् भवति ।

धा— ' कथं रूपावचनम् ? देवताऽभावात् ' इत्यनुक्तमिदम् (भाष्यम्) । ' वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पति-रुत्सेन यजेत ' इति श्रुत्यामपि पूर्वकालत्वात् न कालार्थः संयोगः, किं तर्हि ? अङ्गाद्भिर्गण्यः । अविपरिवर्तमान-त्वात् न उच्यते यागवातरेण (विधीयते इत्यन्वयः) यो बृहस्पतिवत्. अचरतः, स एव काले विधीयते इति । तस्मात् प्रकृतान्तरे भूवर्गाणं कर्मन्तरं प्रति-पद्यते बृहस्पतिवत्परमं कर्म । एतन्निहाय प्रकृतान्तरे भूवर्गाणं कर्मन्तरम् । यथा शोभोभिन्नादस्यः ऐन्द्रकायान-

ऊर्याने वाग्विसर्गं च मन्त्रयोरुपदेशः । ऊधानवाग्भि
सर्गाधिकरणम् । भा. ३।२।४।१०, * ज्योतिष्टोमे उत्सर्ग-
मात्र (यजमानः) स्वर्गं कुर्यात्, रोपस्य चान्य एव
स्यात् कर्ता । ३।७।८।१८-२०, * ज्योतिष्टोमे उद्गात-
पच्छेदस्य परत्वे तन्निमित्तकपुनःप्रयोगे सर्वस्वदानम् ।
६।५।२०।५५, * ज्योतिष्टोमे उद्गातृचमसः समुद्रद्वारा-
नामुद्गातृणाम् इति भाष्यमतम्, अपमुद्रद्वारानाम् इति
वार्तिकमतम् । के. ३।५।८।२३-२६, * ज्योतिष्टोमे
उद्गातृवृत्तिर्द्वयोः अपच्छेदयौगपत्ये अदाधिप्यवर्षस्वदाधि-
प्ययोर्विश्वस्यः । भा. ६।५।८।५१-५३, * ज्योतिष्टोमे
उपयाः उक्तानामेव ऋत्विजापत्यन्ते । ३।३।४।३०.

ॐ ज्योतिष्टोमे उपरवेपु ' किमत्र, भद्रम्, तन्नो
सह' इति ध्रुतं फलमृत्विजोऽपि ॥ निश्चरे इदम् ।

उपदेशश्चाथ । ३।८।१।४।२९ ॥ (३० के.)

भाष्यम्— यत्र च न्यपदेशो भवति, तत्र आर्त्वि-
जम् (फलम्) । दक्षिणस्य हविर्षानस्थापक्यात् चत्वारः
उपरवाः प्रादेशमुक्ताः प्रादेशान्तराद्याः । तत्र हस्तौ प्रवेश्य
अश्वयुर्वजमानमाह ' किमत्र ' इति, च आह ' भद्रम् '
इति, ' तन्नो सह ' इति अश्वयुः प्रत्याह इति न्यपदेशो
भवति अश्वयोर्यजमानस्य च । तन्नो सह इत्युभयोर्यजन-
मश्वयुर्वजमानयोः । तस्मादश्वयुर्फलमाप्सविवन्मप्रेति ।

चा— न्यपदेशादितरेषाम् (३।८।५।३४) इत्यत्र
ब्राह्मणतत्पुत्राद्वत्तम्, इदं तु प्रस्तावबोधेन मन्त्रगतम् ।
तच्च ब्रह्मणेन कल्पमानं कदाचिदुभयोर्यं यत्रवते कल्प-
यितुम् इत्यायदा स्यात् । कल्पनात्तदुक्तं सुमपत्यद्वयेः
अविमिष्टः, इति न किञ्चित् गौत्वम् । अथ कस्यालोभी
परं प्रमुञ्चते ? यदा एतेनानि प्रमुञ्ज्यमानः शक्योत्येव
उभयगाभि फलं प्रसजयितुम्, तदा सिद्धेऽर्थे न किञ्चि-
दुभयकर्तृत्वेन प्रवेञ्जन्मस्ति इत्यश्वयुर्निमित्तः इति ।

वि— ' भद्रं तन्नो सहस्येत्तु कर्मिन्, स्वामिनि
मुच्यते । द्विरभुला द्यौरेतदश्वयुर्वजमानयोः ॥ ' ज्योति-
ष्टोमे हविर्षानमण्डपे शोभामिपञ्चाधारीः फलकयो. अप-
क्यात् श्वयुषु आदेशादिविदितुं चत्वारः उपरवन्तः
गर्वा. अर्चनमापन्नताः भयोभागे परस्परं मिथिवा
ऊर्ध्वभागे परस्परं प्रादेशमापन्नरहिता वर्तन्ते । तेषु एक-

स्मिन्नुपरवे यजमानो दक्षिणहस्त प्रधारयति, तथैवाश्वयुः
अन्यस्मिन् स्वहस्त प्रधायं अपक्यात् यजमानहस्तं
पृच्छति । तदा यजमानः ' किमत्र ' इत्यनेन मन्त्रेण फलं
पृच्छति । अश्वयुर्वा ' भद्रम् ' इत्यनेन मन्त्रेण उत्तर
युते । ततो यजमानः ' तन्नो सह ' इत्यनेन मन्त्रेण तत्
फलम् उभयगामितयैव स्वीकरोति ।

मण्डन— ' द्वयोः फलं भद्रवदामिषेयम् । '

शंकर— ' न्यपदेशो च तद् भवेत् । ' तत् फलम् ।

* ज्योतिष्टोमे उपरवमन्त्रः ' यशोहणो वल्गाह्नो
वैष्णवान् खनामि ' इति । तत्र प्रमुद्रपत्वे आवृत्तिः ।
उपरवन्त्यायः । भा. १।१।४।१।५५-५६, * ज्योतिष्टोमे
' उपवर्ती रयंतरपुत्रस्य प्रतिपदं कुर्वाणं, अमन्ती
पृष्टपुत्रस्य ' । अत्रैकं पृष्टम् इतरनिरपेक्षं तत्तत्प्रतिपदो
निमित्तम् (उपरवे गायत इति उपवर्ती, प्रपुत्रो
वाचो अग्रियः इति अमन्ती) । वि. १०।२।१६,
* ज्योतिष्टोमे उपशदमीषोमीषयोः वेद्याम् आतिथ्यावर्हिपः
क्षरणकाले क्षरणमन्त्रस्यावृत्तिः । भा. १।२।१।२०।७५
-४७ (४६-४७), * ज्योतिष्टोमे उपशदिष्टिः अपूर्णे कर्म
यावदुक्तमनुदेयम् । उपशन्त्यायः । १०।७।१।४।३-४६,
* ज्योतिष्टोमे उपशमन्त्रेषु अनुपद्रव्येण मन्त्ररक्षणम् ।
अनुपद्रवाधिकरणम् । २।१।१।६।४८, * ज्योतिष्टोमे ऋतु-
प्रधानेषु यजमानस्य स्वर्गं याज्यावाक्ये मधुशरद्वारा
यजमानस्यैव, न होतुः । ३।५।८।४४-४६, * ज्योतिष्टोमे
ऋतुयज्यावरणम् * इन्द्रं होतुः सवृर्देव आ पृथिव्याः '
इत्यादिभिर्ऋतुपात्रावावर्षेहोनादिवरणं क्रियते । वि. १०।
२।२६, * ज्योतिष्टोमे ऋत्विजः स्वामिस्तस्या. । भा.
३।७।८।३८, * ज्योतिष्टोमे ' एकमे वा अन्ये क्रतवः
कामाय आद्विरन्ते सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः ' इति ध्रुतम् ।
सोऽप्य फलेरदेशः । ४।३।१।०।२५-२६, सर्वज्ञमन्त्रेऽपि
प्रतिष्ठत् पृथगनुकर्मं कर्म-रन् । योगसिद्धयधिकरणम् ।
४।३।१।१।२७-२८, * ज्योतिष्टोमे एकस्याश्वस्य अवश्य
विशेषकत्वं यामन्त्रकर्मनेवमप्यत्र न दोषो विकल्पे
(इति न तत्र दाउ. वाक्येतिः) । वा. ३।७।१०।२८
पृ. १६१.

अवर्णं यस्य तत्) कर्म तद्रूपभूयस्त्वेन सामस्येन निरा-
 ष्टव्यश्चक्रणसमर्थेन निर्णेतन्मिति । ऋक्सामवेदयोश्च
 तुल्यधर्मत्वात् तद्वत्तमेदोपादानं निष्कलम्, इति मन्वा
 ' उभयभृति ' इत्युक्तम् (एते) ।

सोम— यत्र विधिः, तद्रमंत्वे उक्ते तद्वत्प्रज्ञात्
 ज्योतिष्टोमस्य क विधिः इति विचारणात् संगतिः ।
 सूत्रार्थस्तु— वेदद्रव्यश्रुतं कर्म रूपभूयस्त्वेन विधेयतया
 अवगन्तव्यमिति ।

वि— ' ज्योतिष्टोमो यजु सामवेदयोरस्ति तत्र किम् ।
 उच्चैस्त्वश्रुतं नीचैश्चमम्, हेत्वभावादिनिर्णयः ॥ यजुष्य-
 विगते द्रव्यदेवते तत्र तद्विधिः । तद्वत्त्वात् स्वरनिर्णय-
 रूपायु स्थावतुष्ठितिः ॥ '

भाट्ट— यत्र एकमेव कर्म अनेकेषु वेदेषु श्रुतम्,
 तत्र क उच्यतिः क्व च तदनुवादेन गुणार्थे ध्रुवणमिति
 निज्ञासायाम्, यत्र अज्ञचाहुस्य तत्र उत्पत्तिः सेवक-
 चाहुस्येन राजानस्थाननिर्णयवत् । वस्तुतस्तु कर्मस्वरूपपरि-
 चायकद्रव्यदेयतादिकाकारण्यस्यैव निर्णायकत्वम् । तत्रापि
 द्वैविध्ये बहिरङ्गत्वेऽपि अन्यमिचारात् देवताया एव, न
 तु द्रव्यस्यैत्याद्युक्तम् । अथश्च एवविधितिश्चायकसत्त्वे
 तत्रैवोत्पत्तिः, अन्यत्र तदनुवादेन अविरोधिगुणान्तर-
 विधानम् । विरोधिति तु गुणाद्देव एव । एव वन कस्य
 चिदपि निषामकस्याभावः, तत्रापि अग्न्यासाद्देव । नद्यत्र
 शाराऽन्तल्यायेन सत्यपि सर्वेषामुत्पत्तिपरत्वे कर्मकत्वम्,
 तद्वदिह अभ्येतुभेदाभावात् । अतो निषामकत्वेन यत्रै
 नोत्पत्तिः, तद्वदनिवचन एव स्वर इति सिद्धम् ।

सण्डन— ' ज्योतिष्टोमो यजुर्वेदे । '

शंकर— ' उभयभृति भूयस्त्वात् । ' उभयभृति
 कर्म भूयस्त्वात् निर्णयम् ।

● ज्योतिष्टोमस्य सप्त संज्ञाः अग्निष्टोमः अत्यग्निष्टोमः
 उक्त्य षोडशी अतिरानः अतोषांमः वाजपेयश्चेति । तत्रा-
 ग्निष्टोमसंज्ञेय मित्र रूप ज्योतिष्टोमस्य । वि. ५।३।१३.
 ● ज्योतिष्टोमस्य समस्तस्य द्रव्यदेवतात्मकस्य कर्मस्वरूपस्य
 यजुर्वेदे भाग्यानात् स्तोत्रादिभिर्विनाऽपि यागनिष्पत्ति-
 चक्रेः स्तोत्रादिनिरोधक्रियाविधानं शक्यम् । सु. घृ. १।१०. ● ज्योतिष्टोमस्य सामवेदे उपस्यमावात् । घृ.

१९७. ● ज्योतिष्टोमे अंश्वदाम्ययोरपि प्रह्वधर्माः कर्तव्याः,
 तयोरपि ज्योतिष्टोमार्थत्वात् । भा. ३।६।१।३।३२-३४,
 ● ज्योतिष्टोमे अंश्वदाम्यादयो प्रदाः ऋतुशेषत्वात्
 धाराप्रहेत्यः पूर्वं सकृदेव कर्तव्याः । त्रिक्लिपादयश्च
 इष्टकाः अग्निशेषत्वात् सकृदेव उपनातव्याः । ५।३।
 ६।१५-१६. ● ज्योतिष्टोमे अंश्वदाम्यरूपगुणविधिः ।
 वि. २।३।९, ● ज्योतिष्टोमे ' अग्नीदग्नीन् विहर ' इति
 मन्त्रः अग्निविहरणस्यैव अन्वितः, न तु उच्यते । ' उत्तिष्ठ-
 त्त्वन्वाह अग्नीदग्नीन् विहर ' इति तु उच्यतानकाले
 विधीयते । ३।२।४, ● ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयमग्नस्य
 दीक्षाकाले नापकर्षः । यूपच्छेदापकर्षेऽपि तदन्ताङ्ग-
 समूहस्थापकपरिभावात् । ५।३।१४. ● ज्योतिष्टोमे
 अग्नीषोमीयः पशुः । अग्नीषोमीयपशुविषयकं प्रह्व.
 सर्वम् ' अग्नीषोमीये पशौ ' इति शब्दे द्रष्टव्यम् । के.
 ● ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयः पशुः औपवसथ्ये मुल्यापूर्व-
 दिने आलभ्यते, सवनीयपशुः मुल्यादिने प्रातःसक्ने
 आश्विनप्रहातूर्ध्वमालम्ब्यते, अनुजन्मपशुस्तु अवसृष्ट्या-
 दूर्ध्वमालम्ब्यते । (तस्मान्ने आमिक्षा वा क्रियते ।)
 वि. ५।१।१६. ● ज्योतिष्टोमे ' अग्नीषोमीय पशुमालम्बे '
 इत्यत्र एकत्वं विवक्षितमेव । भा. ४।१।५।११-१६,
 ● ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीये उपात्तस्य तत्रवया प्रह्वत्स्य
 स्वरोः सोमात्ते प्रहरणम्, नातुवन्ध्याकाले । १।१।३।
 ५।८-१२, ● ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीये पशौ ' बर्हिषा
 यूपवटमपस्तृणाति ' । अत्र बर्हिषि, ' आग्नेयं यूप-
 मगक्ति ' इत्यत्र आग्नेयं च प्राकृताः धर्मा न कर्तव्याः ।
 ३।८।१।६।३१, ● ज्योति० पशौ यूपम् ' अर्थमन्तर्वेदि
 भिनोति अर्थे बर्हिर्वेदि ' इति देशलक्षणा, न तु अर्थमन्त-
 र्वेदि इति यूपज्ञभाषेन । ३।०।६।१३-१४, ● ज्योति०
 पशौ यूपपरि-यागार्थां रक्षता रक्षताधर्माश्च भूयन्ते,
 ते पशुप्रार्थाः नाग्नीषोमीयार्थाः एव । ३।६।१।०।३१,
 ● ज्योति० पशो शेषमक्षा मैत्रावरुणस्यापि । १०।७।६।
 १८-१९ । एतत्तु एकमागत्यम् । १०।७।७।२०-२१.
 ● ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयपशुप्रकृतस्य ' देवर्जनहोमीयं
 धूर्त्तंऽध्वयुर्गृह्णाति ' इति स्मृतिः न प्रमाणम् । वि.
 १।३।३, ● ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीय-सवनीय-अनुपन्ध्याः

‘द्वादश रात्रीर्दीक्षितो भृतिं वन्वीत’ इति नित्यवद्रामायते, न पाक्षिकम् । तदेव निर्यं कुर्वन् यकोति अन्यत् परिमाणमुपादातम् । तस्मात् द्वादशाहे एव परिमाणं नियम्यते । अस्यांनि परिमाणानि विद्वतो भविष्यन्तीति नैवामानर्थक्यमिति ।

‘दुप्— द्वादशाहस्तु लिङ्गात् स्यात् । (इदम् अधिकरणविद्वान्तस्तम् इति -तन्वरत्नम् - । ‘दीक्षापरिमाणे’ इति सूत्रं भाष्यमनादृत्य उत्सूनपूर्वपक्षेण सिद्धान्तपरत्वेन व्याख्याय ‘द्वादशाहस्तु’ इत्येतत् सूत्रम् अधिकरणान्तरपरतया न्यान्त्रे वार्तिककरः । इति मा-टिप्पणी) द्वादशाहे ज्योतिषोमीयदीक्षापरिमाणे यायाकाम्यं प्राप्तम् । तत्र धदेहः तथैव इह, उत नियमः । अविशेषात् यायाकामी (यायाकामी इति रत्नपाठः) इति प्राप्तम् । ‘द्वादशाहस्तु लिङ्गात् स्यात्’ । किं लिङ्गम् ? ‘पटुत्रैश्वर्ये वा एषा, यद् द्वादशाह’ इति । न चायं विधिः अन्यस्तुतिनात् । अग्रे च दीक्षावाक्ये ‘द्राम्या लोमावयति’ (‘द्राम्या एवम्, द्राम्यामसृक्, द्राम्या मासम्, द्राम्यामसि, द्राम्या मन्वानम्’) इति पटुद्विकान् अनुक्रम्य द्वादशार्थं स्तौति । तस्मात् द्वादश द्वादशाहे दीक्षाः ।

वि—‘ज्योतिषोमे द्वादश स्युर्दीक्षा एकदशोऽथवा । स्याद् भूतेर्वननादाद्यः, प्रत्यक्षभूतिकोऽन्तिमः ॥’ तस्मात् सर्वे पक्ता ज्योतिषोमे विकल्पिताः ।

भाट्ट— सोमे ‘एका दीक्षा, तिलो दीक्षाः’ इत्येवं चद्वे दोषावस्थाः श्रुताः । तत्र सोमे द्वादशदीक्षापक्षः एव ‘द्वादशरात्रीर्दीक्षितो भृतिं वन्वीत’ इति विशदितस्य ऋतिपदवाच्यदक्षिणाद्रम्यार्जेनात्सुकलाचारात्सुस्य ऋतिवन्नस्य पक्षान्तरेष्वर्धमत्रात् अतोऽन्ये पक्षाः विकृतिविषया, ‘एकं वृणीते’ इत्यादिवदवसुत्यानुवाद वेति भाष्यकारामिश्रायः । वार्तिककाराशयस्तु भिन्नप्रदेशस्यैव ‘एक वृणीते’ इतिवदर्थवादत्वायोगात् सर्वे एव विषय इति तावदभिवादम् । प्रकरणानुरोधाच्च नानैकेषामुक्त्यर्थकत्वेना । तद्व्येकस्यैव भूतिवन्नरावयस्य पाक्षिकत्वकल्पना । द्वादशरात्रियन्त्रो वा दीक्षापरिमाणमानपरः यावदीपु रात्रिपु दीक्षा भवति तत्परः ।

वस्तुतस्तु लक्षणाऽपीयं न विधौ, ‘दीक्षितकृत्यं ऋतिवन्नस्यैव पक्षमात्रस्य प्रयोगमध्ये अत्यन्तप्राप्तस्यैव वा विधेयत्वात् द्वादशरात्रियन्त्रस्यानुवादस्योपपत्तेः । अतो नैतस्य पाक्षिकत्वकल्पनाऽपि । दीक्षापक्षाणामेव परः सीदियवद्विकल्पः । अस्तु वा तस्य विधेयत्वेऽपि लक्षणा, तथापि न दोष इति ।

मण्डन— ‘दीक्षामान विकल्पतः । ज्योतिषोमे । शंकर— ‘दीक्षाविकल्पः प्रकृतौ ।’

ज्योतिषोमे एकपात्रे अनेकैः सोमभक्षणैः अनुज्ञाप्यैव भक्षयितव्यम् ॥

वचनादनुज्ञातभक्षणम् । ३।५।१४।४० ॥

भाष्यम्— अयं यः एकपात्रे सोमः अनेकेन भक्षयते, किं तत्रानुज्ञाप्य अननुज्ञाप्य वा भक्षयितव्यम्, उतातुज्ञाप्येवेति । लयवादस्मिन्ने प्राप्ते, उच्यते । अनुज्ञाप्य भक्षयितव्यमिति । कस्मात् । वचनात् । इदं वचनं भवति, ‘तस्मात् सोमो नानुपहूतेन पेयः’ इति । उपह्वानं चानुज्ञापनम् । प्राप्तिव्ययेत् ।

वा— ‘तस्मात्सोमो नानुपहूतेन’ इत्येतस्य अर्थकथनायम् उचरविधायै च एतत्सूत्रम् ।

सोम— अत्रापि प्रसङ्ग एव संगतिः ।

वि— ‘नानुज्ञाप्यैको भक्षस्तूर्पो वा, ३न लयवात् । आयो, नानुपहूतेन पेय इत्युक्तितोऽन्तिमः ॥’

भाट्ट— इदं च भक्षणम् ‘नानुपहूतेन सोमः पातव्यः’ इति वचनात् अनुज्ञाप्यैव । तदपि न लौकिकेन शब्देन, अपितु आम्नानवशात् ‘उपहूत उपह्वयस्य’ इत्यनेनैव मन्त्रेण । तत्रापि छिन्नैश्च चाक्षयं वाचित्वा विभन्नेव एकोऽनुज्ञापने, अपरश्च अनुज्ञायाम् । निषेधस्य च अनुज्ञापनानुज्ञादीर्घिकल्पना, मन्त्रवन्त्यात् । तत्रापि अर्थक्रमेण पाठक्रमं वाचित्वा ‘उपह्वयस्य’ इति प्रथममनुज्ञापने, ‘उपहूत’ इति पश्चादनुज्ञादामि विनिर्गोक्तव्यम् । १२. (अत्र भाष्यस्थाना १४-१५-१६ इति त्रयणामपि अधिकरणानामन्तर्भावः) ।

मण्डन— ‘पानं नोपह्वयेन हि ।’

शंकर— ‘अनुज्ञाप्यं च भक्ष. स्यात् ।’

वपट्काराच्च भक्षयेत् इत्यन वपट्कारोऽपि भक्षनिमित्त-
मित्युक्तं न क्रमः । स तु इहैव चिन्त्यते । स चेत्
वचनमनाहृत्य न्यायादेव चिन्त्यते, सोऽपि अनमिषेयः
पाश्चमिकवत् व्यविषेयश्च स्यात् इति सिद्धान्तशान्तिः,
पञ्चमे चारो चिन्त्यः स्यात् । प्रवद्वादिद चिन्त्यते
शुष्माकमिव इति चेत्, तर्हि तमेव ब्रूहि । विषेयत्वादौ
तृतीये चिन्त्यते इति पाश्चमिकात् विनोषामिधानं
प्रत्ययः । किञ्च यदि 'वचनात्' इति सूत्रं कृत्वाचिन्तो-
द्घाटनार्थम्, तर्हि तदधिकरण समाप्त्य कर्तव्यम् । इदं तु
'कारयानुपूर्व्यात्' इति सूत्रात् प्रागेव कृतम्, इति न
कृत्वाचिन्तोद्घाटनं युज्यते । यदि च न्यायादेव प्राप्यम्
लभ्यते, ततो वचनमेवेदं न्यायानुवादमात्रम्, तत्र
'वचनात्' इति सूत्रानुपपत्तिः ।

सोम— सूत्रे क्रमात् इक्षश्चिततया पात्रस्य संनि-
धानात् इति ।

वि— 'एकपात्रे किमप्युर्ध्व्यात् पूर्वमुतेतरः ।
तद्धत्ते पानसंस्थानात् तस्य प्रथमभक्षणम् ॥, पाहि
होतेव नः पूर्वमिति मन्त्रेण पूर्वता । वपट्कर्तुस्तदुक्तेश्च
न्यायवाच्यं बचो नहि ॥'

भाट्ट— भक्षणसूत्रे चिन्तिते अधुना प्रवद्वात्
तत्क्रमो निरूप्यते । तत्रैकस्मिन् पात्रे कर्तुमेवेन भक्षमेदे
'वपट्कर्तुः प्रथमभक्षः' इति वचनात् 'होतेव नः
प्रथमः पाहि' इत्यादिमन्त्रवर्णाच्च वपट्कर्तुः तद्विहितः
प्रथमो भक्षः । न च होमकर्तुरन्धर्वोर्हस्ते प्राप्रवत्वात्
व्यवणप्रलापवर्णकवने गौरवापचेः, तस्यैव न्यायेन भक्ष-
प्राथम्यावगत्यैः, तदपेक्षया च वपट्कर्तुः प्राथम्यविधाने
अपूर्वविधिल्लापचेः समाप्त्यानिमित्तमभक्षापेक्षयैव तेन
प्राथम्यविधिः (विधान) नियमविधिल्लापवानुपेवेन
सुक्तमिति याच्यम् । निशामक्रयावपत्रुतेः पूर्वमेव एतस्य
वचनस्य प्रवृत्त्येन नियमविधिविधानसंज्ञायात् न्यायेन
संज्ञोक्तानुपपत्तेः । अतो वपट्कारनिमित्तः प्रथमं भक्षः ।
मैत्रायणव्याहिरचमतेषु वचनमुद्योये वेदप्रदाने होत्र्य वपट्-
कारात्, मित्रायणादिस्य च प्रदाने मैत्रायणादिमिर्वपट्-
कारात् । वपट्कर्तव्येकमेव तु प्रदानक्रमेणैव क्रमः । वपट्-
कर्तव्येभ्योऽनन्तरं च होमामिषयोभवपट्कर्तव्ये तस्य भक्षः,

तद्विहितमभक्ष्यं वाचनिकत्वात् ततो दुर्बलमप्याख्या-
प्रमाणकः । होमामिषवर्तुर्कर्मभक्षाभावे तु तदनन्तरं
मित्रकर्तृकसमाख्याप्रमाणक एव । समानकर्तृके तु होमा-
मिषवर्तुर्कर्मभक्षाभावे द्विरनुष्ठाननाम् न क्रमामिन्यङ्गं
क्रियते । तस्यैव तु पूर्वोक्तः एव क्रम इति ध्येयम् ।

मण्डन— ' भक्षकस्यो यथाप्राति । '

शंकर— ' वपट्कर्ताऽऽदितः पितेत् । '

ज्योतिष्टोमे एकपात्रे सोमभक्षे अनुष्ठापना-
ऽनुष्ठे वैदिकमन्त्रेणैव ॥

तदुपहृत उपह्वयस्वेत्यनेनानुष्ठापयेदिति ॥

३।५।१५।४१ ॥

भाट्टम्— अथ अनुष्ठापने भक्षयितव्यमिति खिते,
किं लौकिकेन वचनेन अनुष्ठापयितव्यम्, उत वैदिकेनेति ।
अनियमात् लौकिकेन । इति प्राप्ते, उच्यते । तदुपहृत-
(सूत्रम्) अनुष्ठापनलिङ्गोऽयं मन्त्रः, लिङ्गात् ।
अनुष्ठापने समाप्तातः सामभ्यात् विनियुज्यते । तत्र
कृतेऽयं लौकिको नियतते ।

वा— तत् उपह्वानं केन कर्तव्यम् । अत आह
' उपहृत उपह्वयस्य इत्यनेन ' इति (सूत्रम्) ।
उभयोः अनुष्ठापकानुष्ठापकयोः न्यायपरदर्शनार्थं सकलो-
धारणम् । सर्वथा लौकिकेन तावत् न कर्तव्यमित्यर्थः ।

सोम— सूत्रार्थस्तु— तत् अतुरानम् ' उपहृत
उपह्वयस्य ' इत्यनेन मन्त्रेण अनुष्ठापयेत् । शिखर्यो न
विचक्षितः अतुजानीयात् । न च सूत्रे शिखर्याविवक्षायां
प्रमाणाभावात् अनुष्ठापनमेव अत्र विषयः किं न स्यात्
इति वाच्यम् । एतन्नमततच्छन्देन ' वचनादानुष्ठाप-
नभक्षणम् ' इति पूर्वसूत्रोक्तानुष्ठानपरपदार्थस्यैव वक्तव्य-
त्वात्, ' उपह्वानं केन कर्तव्यम् ' इति वार्तिकानुष्ठापक
उपह्वानापरपदायातुरानस्यैव अत्र विषयत्वोच्यते इति ।

वि— ' किमनुष्ठा लौकिकेन्याये वेदोक्त्या वा,
यथातया । अवितोषा, दुर्बलानमन्त्रलिङ्गात् वैदिकी ॥ '
उक्तिः ।

मण्डन— ' मन्त्रेणोपह्वयः कार्यः । '

शंकर— ' मन्त्रेण च तद्विष्यते । '

कचैव कुर्वात्, न तु दाशतवीसया कथाचित् । वि. ३।२।८. * ज्योतिष्टोमे आशौभ्रमण्डपसंमर्शनं हिरण्यकेशिनः 'अयं नो अग्निः' इत्यनया श्रुत्या कुर्वन्ति, बौधायनाय 'अग्निर्वा', इत्यनया । के. * ज्योतिष्टोमे आशौभ्र-सदो-हविर्धानमण्डपस्थानेषु क्रमेण प्रकृतां क्वचित् आग्नेयी ऐन्द्री वैष्णवी च ऋक् प्राज्ञा । आग्नेयी-न्यायः । वि. ३।२।८. * ज्योतिष्टोमे आमपणाम्रता भ्रुता विकृतिरूपे विपुवति निवेश्या । भा. ३०।५।१५।५८ वर्षक १, * ज्योतिष्टोमे आन्वयानि पद्मदशानि इति भाग्यशब्दः शकृत्विशोपागा नामधेयम्, न गुणविधिः । १।४।२।२. * ज्योतिष्टोमे 'आय्यैः स्तुवते, पृथैः स्तुवते' । आन्वयपूषादिस्तोत्रैः रथंतरवामदेव्यादीनां प्राकृतानां न वाचः, किन्तु सगुण्यः । वि. २०।४।९, * ज्योतिष्टोमे आतिथ्यावर्हिषा उपसदशोपोमीयवोर्हिवः प्रब्रूतिदिः । १।२।१।१९. * ज्योतिष्टोमे आतिथ्यावर्हिषि अग्नीशोमीयदेवे स्तरणार्थे संनहन आह्वियमाणे संनहन-हरणमन्वयोर्नाहुचिः । संनहनहरणमन्वाधिकरणम् । भा. १।२।१।२।५६-४७. * ज्योतिष्टोमे आग्नेयाय हिरण्यदानम् ऋतुपात्र्यावर्णं जाहृष्टार्थं कर्तव्यम् । वि. १०।२।२६. * ज्योतिष्टोमे आर्धवक्राले खनीयपयोः प्रचायः । भा. १।१।३।१५।४६. * ज्योतिष्टोमे आश्विनमहः दद्यानो षष्ठते, तृतीयो ह्यते । वि. ५।५।१.

ज्योतिष्टोमे इष्टवादी हविर्धानशकटाभ्या भिन्ने शकटे हविर्निर्वापाः ॥

हविर्धाने निर्वपणार्थं सापयेदाम्, प्रयुक्तत्वात् ।

१।२।१।७।१४ ॥

भाष्यम्— कृते हविर्धाने यानि औपधागुणकानि ऐदिकानि कर्तव्यानि वर्तन्ते, यथा पशुपुरोडासः, खनीयाः पुरोडासाः, सौम्यश्रकः, तेषु विचार्यते किं तेषां निर्वापो हविर्धाने कर्तव्यः, अथवा अनोऽन्तरमुपादेयमिति । किं शकम् ? हविर्धाने निर्वपणार्थं सापयेदाम्, एकं वा । ऊ. १ प्रयुक्तत्वात् । प्रयुक्तमस्ति, शक्येति च तेषां निर्वापं साधयितुम् । अन्वयोपादाने केवलमनर्धको भ्यापार आपद्यते । तस्मात्तपोरन्वयत्वेण निर्वापः कर्तव्यः ।

अंसिद्धिर्वाऽन्यदेशत्वात् प्रधानवैगुण्यादवैगुण्ये प्रसङ्गः स्यात् । १५ ॥

भाष्यम्— अंसिद्धिर्वा हविर्धानान्या निर्वापस्य, न ताभ्यां साधयितव्यः । ऊ. १ प्रधानवैगुण्यात् । निर्वापस्य देशः, अरण्ये गार्हपत्यं प्रागीयम् अनोऽन्वयितं यवति, तस्य दक्षिणचक्रमाह्वयं अनवोऽपि निर्वपति इति । यदि हविर्धाने निर्वापः क्रियते तर्देशं त्वनीयेत । तथा प्रधानं सोमकर्म वैगुण्यं भवेत् । हविर्धानयोर्नन्वयच नियमवच प्रवर्तनं स्यात् (च) कृतम् ; तत्सर्वमनर्धकं स्यात् । अथ च पुनः क्रियेते, तथापि आहुतिरभ्रुता भ्रुतीयेत । अवैगुण्ये च प्रधानस्य प्रसङ्गो युक्तः । यत् कारणं प्रधानस्य यो धर्मः, तस्मिन्नेव यथाभ्रुतमुपजीवन्तीति परवशात् । यदि यथाभ्रुतेन अस्य कार्यं न सिध्यतीति, ततः काम कार्यलोपो भवेत्, स्व वा हावनं प्रयुञ्जीत, न यज्जुयात् प्रधानकार्ये न्याह्वय स्वार्थं साधयितुम् । अथ कस्मात् हविर्धानदेशो निर्वापो न क्रियते ? एवमपि तेषां कर्मणा वैगुण्यं भवेत् । अस्तु परतन्त्रोपजीवीनि एतानि यथालभियत परतन्त्रमुपजीवितुमर्हन्ति । यथा पाशुशब्दं प्रयानान् अन्यस्मिन्नपि पशुपुरोडासाः उपजीवति । उच्यते । युक्तं तत्र, कृतास्ते प्रयाजाः । न च कृतस्य क्रमानुप्रहार्यं पुन क्रिया न्याय्या । अथ पुनः करिष्यमाणो निर्वापः शक्यते कर्तुम् । स यदि सगुणः शक्यते कर्तुम्, तथा सगुणः कर्तव्यः । शक्यते च अनोऽन्तरमुपादाय । तस्मात् हविर्धानयोर्निर्वापः ।

अनसां च दर्शनात् । १६ ॥

भाष्यम्— अनोऽन्तरमुपादेयमिति । यनापि प्रवर्तयन्ति इति । तस्मादपि अनोऽन्तरमुपादेयमिति ।

सोम— 'अनवोऽपि निर्वपति' इति अनसत्वा-कारणेन अज्ञत्वात् हविर्धानयोर्निर्वपे अनस्येव निर्वापस्य विदवा वैगुण्याभावः, इति पूर्ववैपम्येणोक्तितेः संगतिः । सूत्रे निर्वपणार्थं निर्वपणरूपकार्यार्थमित्यर्थः ।

वि— 'हविर्धानोर्ध्वकाले किमोपाधेयमनोऽन्तरम् । नास्ति च, न शक्यत्वात्, देशभेदादिनाऽन्तमः ॥'

भाष्यम्— सोमे सोमकारणार्थे द्वे उक्तौ हविर्धानसंश्लेषे प्रणीय हविर्धानमण्डपे सपत्यं साधये । तदुत्तरं च

यतो विरोधः स्यात्' इति (न्यायात् अर्धसुपुष्यः एव) प्रतिप्रस्थाता स्यात् (न तु ब्रह्मसुपुष्यः भवीत्) । किञ्च निर्वापेण प्रोक्षणमुपस्थाप्यते, न अलंकरणेन । (तस्माच्चिर्वाप एव प्रोक्षणादीना लक्षकः नालंकरणम्, इति प्रतिप्रस्थातैव कर्ता नाधीत्) । किं प्रातरनुवाककाले स्वनीयान् निरुप्य प्रचरणीहोमादयः सौमिकाः पदार्थाः कर्तव्याः, उत पौरोडाशिकाः प्रागलंकरणात् इति फलेनायं संशयः (भाष्यकारेण दर्शितः) [एतदुत्तर एतत्सूत्रेण दृष्टीका अस्मदीयलिखिते नास्त्येव । उत्तर सूत्रं तत्रत्या दृष्टीका च अस्त्येव । तथापि मुद्रिते तन्त्ररत्ने च विद्यमानत्वात् एतत्सूत्रेण उच्यते दृष्टीका संशयते] ।

(तदिदम् एकद्वैतीयमधिकरणम्याख्यानं दूषयति-) अयुक्तमिदं व्याख्यानम् । (कुतः ?) समाख्यानात् सर्वस्य (श्लोकास्तेः प्रोक्षणादेश्च) अर्धसुपुष्यकृता । यथा वा 'सहावचनन्ति' 'सह विपन्ति' इति (कश्चित् अभ्येनादी बहुवचसु, नानावीजेषु च) एककालत्वात् (इतरमन्य-) इति प्राप्नोति । ईदृशमपि (इह वचनमेककालवप्रापकम्) नास्ति । नहि प्रातरनुवाकः प्रोक्षणादपश्च प्रागलंकरणात् उदात्तुष्टेयाः इति यजनमस्ति । येन अर्धसुपुष्यैः उदात्तस्य नियतत्वात् इतरेषा कर्ता चिन्त्यते (चिन्त्येत । अर्धसुपुष्यैव उदात्तुत्तर प्रोक्षणादीना कर्तुं शक्यत्वात्) । अभ्युपेस्य ब्रूमः । अस्तु समानकालता, तथापि प्रागलंकरणात् नैव प्रतिप्रस्थाता (स्यात्) । कथम् ? पौरोडाशिकाः पदार्थाः चिरेण समाप्यन्ते, यौत्र प्रातरनुवाकः । तत्र येषु (प्रातरनुवाकौपस्था सः) समानकालता नास्ति, तेषु अविरोधेण समाख्यानात् अर्धसुपुष्यैव कर्ता (युक्तः किञ्च) निर्वापस्य प्रोक्षणादीन् लक्षयतः किञ्चतः अवधिः ? साधावेव हि सः (निर्वापः) प्रयोगं लक्षयति । (तत्र सर्वः प्रयोगः प्रतिप्रस्थातृकृतः स्यात् । तत्रानिष्टम्) । अथ विशेषात् काश्चिदेव लक्षयिष्यति (अन्यथा समाख्याविरोधः स्यात्) इति चेत्, न । नास्त्यस्य लक्षयतः परिमाणम् (एतावत् लक्षयति, नापरिमिति) । संख्यात् लक्षणा प्रवर्तते, स च संख्याः सर्वेषु अविरोधोऽस्य । (तस्मात् न कर्तुविरोधनिरूपणार्थमिदमवि-

करणम् । ततश्च भाष्यकारोऽपि-) ' किं प्रातरनुवाककाले स्वनीयान् निरुप्य' इत्येवमादिः फलत्वेन (अभ्युपेगम्यमानः) नोपपद्यते (फलाभिप्रायं क्रयवर्णनं न संभवतीत्यर्थः । कीदृशं तर्हि संभवति, तदाह-) किं प्रथमं प्रचरणीहोमादीन् अर्धसुपुष्यः करोति (ततः प्रोक्षणादीन्), उत प्रोक्षणादीन् (पौरोडाशिकात् प्रथमं करोति पश्चात् सौमिकान् प्रचरणीहोमादीन्) इति ईदृशं संभवति (क्रमविरोधस्य) निरूपणम् । (न कर्तुविरोधनिरूपणम्) ।

प्रतिप्रस्थातृ-आसीधकर्तृत्वे अनिचयाने (अविद्यमानत्वात् इत्यर्थः) प्रयोगवचनपरिच्छेदितानां पौर्वापर्यक्रम एव चिन्त्यते । (एकेषा मतमाह-) प्रातरनुवाकानन्तरकालं प्रोक्षणादीन् करोति, उत प्रचरणीहोमादीन् इत्ययं संशयः । तत्र उभयोरपि (सौमिकपौरोडाशिकयोः) अर्धसुपुष्यकृतात् (नियमकारिणः शास्त्रस्य अभावात्) अनियमः इति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । 'निर्वपस्य' इत्यनेन प्रयोगे दत्तः (अर्धसुपुष्यः) । तस्मात् प्रैरे स्वतन्त्रः कर्ता (अर्धसुपुष्यः) । प्रैरेषां द्व (निर्वापे प्रतिप्रस्थातृकर्तृकेऽपि अर्धसुपुष्ये-) हेतुकृत्वात् द्वितीयः पदार्थः प्रोक्षणादिः बुद्धौ संनिधीयते (अतः स एव प्रथमं क्रियते । सौमिकानां द्व) प्रचरणीहोमादीनां नास्ति संनिधापकः पदार्थः (इति ते तदानीं न कर्तव्याः) । ननु 'अभ्युपेस्य इत्याद्यः' इत्यनेन (प्रातरनुवाकानन्त्येन मन्त्रेण) प्रचरणीहोमः पशुपुष्याप्यते । (तत्राद्ये स विहितः इति) । उच्यते । भिन्नकर्तृत्ववैते (मन्त्रहोमौ) । भिन्नकर्तृत्वत्वाच्च पूर्वः पदार्थः नोत्तरमभिविच्यति । न चानयोः अङ्गप्रीतिर्भवन्तः, येन इष्टस्य प्रचरणीहोमस्य कल्पभूता स्यात् (वरणत्वे च सति समानकर्तृकता स्यात्, न तु तदस्ति) । अतः 'अभ्युपेस्य इत्याद्यः' इत्यस्याः (नञः) प्रचरणीहोमस्य च कालार्थः संबन्धः । तस्मात् प्रैरे प्रातरनुवाककाले (अर्धसुपुष्यदेवः) प्रोक्षणादयः प्रातरनुवाकानुत्तरात् (कर्तव्याः, ततः प्रचरणीहोमादयः इति) ।

एतदपि (एकेषां मतं) अयुक्तम् । (कुतः ?) शेषः प्रैरे दत्ता अनन्तरमेव निर्वापेपौ दत्तः, तस्य च

विधीयन्ते सामिधेनोऽनुवक्तव्या इति । किं तर्हि ? हविर्धानविशेषसंबन्धस्वासां विधीयते । न चाविहितमङ्गं भवति । नाप्येवं विधीयते, हविर्धानम् आसामनुक्यमानानाम् उपादातव्यं संबन्धमित्यमिति । कथं तर्हि ? हविर्धानविशेषसंबन्धोऽत्र सामिधेनीनां भ्रूयते, न हविर्धानसंबन्धो विधीयते । न च सामिधेनीसंबन्धो हविर्धानस्य प्राप्तः, यो विशेषार्थमनूद्यते । केन तर्हि हविर्धानस्य संबन्धः ? प्रत्यक्षं हि अर्थकर्मं सोमस्य, न तु सामिधेनीकर्मं प्रत्यक्षं हविर्धानस्य । भवति तु देशस्य सामिधेनीसंबन्धः । अपरेण वेदितमिति हेतुद्वेषो लक्षितः, स उत्तरस्य दक्षिणस्य वा हविर्धानस्य समान्यः । तत्र यत् मुञ्चन्ति, तदन्वाहुः इत्युपपद्यते नवनम् । तस्मादेव लक्षणार्थे हविर्धानमङ्गम् । अथ एवममित्यसंबन्धः कस्मात् भवति 'यस्मिन् हविर्धाने मुञ्चन्ति, तस्य हविर्धानस्य सामिधेनीसंबन्धः' इति । नैवं शक्यम् । एवं द्वावर्थौ विधातव्यौ भवतः । हविर्धानसंबन्धः, हविर्धानविशेषसंबन्धश्च, तत्र चाकर्मं निघटते । तस्मात् नैवममित्यसंबन्धः इति ।

वा— सोमधारणेन तावत् प्रत्यक्षं नैरेकं हविर्धानस्य, सामिधेनीनां पुनः प्रकृतावेकं अभिसमिन्धनार्थत्वात् क्लृप्तं प्रयोजनमिति नास्ति अङ्गाङ्गिराशेषेण । हविर्धानविशेषसंबन्धपरि वाक्ये सामान्यसंबन्धस्य किमपि कल्पयताः आग्नेयधिकूलोक्तौ वाक्यभेदे शोभ्यः । विशेषेण सामान्याशेषात् वाक्यभेदं परिहरतः सिद्धसामान्यसंबन्धेन सिद्धान्तपक्षेण अर्थापत्तिरप्येव दर्शयितव्यः । अस्ति हि प्राकृतदेशोरलक्षणत्वेन हविर्धानमित्यन्तरस्य प्राप्तिः । तत्र विशेषमात्रं मुलेन विधीयते । तस्मादपि देशलक्षणा ।

समासवानं च तद्वत् । १७ ॥

भाष्यम्— समासवानं च तद्देशं भवति । यथा अस्तामिः न्याय उच्यते शोभायै हविर्धानमिति ।

वा— हविर्धानमिति, (न्यायमाह—) अनन्यप्रयोजनस्य तादर्थ्यसंबन्धोऽत्र कल्पते । अथवा हि सामिधेनीधानमित्यपि स्थात् । (सामिधेन्यः लक्षणा तादृशां होतृषु भूयते दक्षिन् इति सामिधेनीधानम्, यथा हविर्धानम्) ।

सोम— पूर्ववत् वाक्यभेदाभावात् सामिधेन्यङ्गत्वात् हविर्धानं विधेयम् इत्युच्यते संगतिः । प्रयोजनम्— पूर्वपक्षे हविर्धानाख्ये (दक्षिणे) शक्यते स्थित्वा सामिधेन्यनुवचनं कर्तव्यम्, सिद्धान्ते तु तत्समीपदेशो इति । सूत्रार्थस्तु— 'सामिधेनीः तत् (तत्र) अन्याहुः' इति वचनात् हविर्धानशोभ्ये यस्मिन् (दक्षिणे) अभिपवः, तत् हविर्धानं सामिधेन्यङ्गं स्थात् इति ।

वि— 'हविर्धाने स्थितो ब्रूयात् सामिधेनीरिहाङ्गता । हविर्धानस्य तास्माद्देशोऽनेन लक्ष्यते ॥, वाक्यात् स्यादङ्गता, नैवं प्रकृत्या पश्चिमेऽस्तिः । देशः प्रातो लक्षणेन लक्ष्यः शक्यतन्निधिः ॥'

भाह— सोमे 'उत यत् मुञ्चन्ति सामिधेनीखदन्वाहुः' इति श्रुतम् । यत् यत्र दक्षिणहविर्धाने अभिपवः, तत्र अग्नीधोमीपादिसामिधेनीः अनुब्रूयादित्यर्थः । तत्र हविर्धानशक्यः सामिधेन्यङ्गम्, उत तल्लक्षितो देशविशेषः इति चिन्तायाम्, पूर्ववत् परिसंख्यावाक्यभेदाद्यभावात् लक्षणापरिहास्य सोमधारणेन कृतापेक्षया हविर्धानस्यैव पुण्ड्राशक्याल्लक्षणेन सामिधेन्यङ्गत्वम् । इति प्राप्ते, 'हविर्धानस्य अत्यन्तप्राप्तस्य सामिधेन्यङ्गत्वेन विशेषो अपूर्वविधित्वापत्तेः, प्रकृतितः आहवनीयप्रत्यदेशस्य अतिदेशप्राप्तस्य अनियमेन दक्षिणोत्तरहविर्धानसमीपवर्तिवया प्राप्तेः, दक्षिणहविर्धानलक्षितदेशस्य नियमविधौ लक्ष्यमिति तदनुतोषेन लक्षणाऽपि न दोषः । वस्तुतस्तु लक्षणस्य प्रमाणानुमाहकत्वात् निपादस्यपत्यधिकरणन्यायेन औत्तरकालिकत्वाच्च तदनुतोषेन लक्षणाऽनुपपत्तेः, यत् यत्र देशो मुञ्चन्ति अग्निपुञ्चन्ति, तत्र उच्यते अभिपवदेशो सामिधेनीस्तु ब्रूयात् इत्यर्थावगमेन हविर्धानस्याप्रतीतोः अभिपवदेशस्यैव शीतत्वेन विधेयत्वात् न लक्षणाऽपि । प्रयोजनं पूर्वपक्षे हविर्धानोपरि सामिधेनीषाठः । सिद्धान्ते अभिपवदेशो दक्षिणहविर्धानरुमीये ।

सण्डन— 'हविर्धानं गुणो नर्नाम् ।'

शंकर— 'हविर्धानं देशतरम् ।'

● ज्योतिषोमे 'उच्चिष्टमन्वाह अग्नीधमीन् विर' इति, तथा 'धत्तं वृणुत इति वाचं वित्तुवति' इति च भूयते । तत्र उपानं वाग्मिवर्तनं च कल्प्येः संशयः । न ३

विधिः । तत्रो बह्विष्यमानान्यन्ते 'अग्नीदधीन् विहर
 बर्हिः स्तुषीद्दि पुरोडासात्तल्लुक्' इति प्रैयः समान्तावः ।
 तत्र सवनीबह्वि.पु धानादिपु दार्ढिकविष्यन्ते निर्वाप-
 श्रोक्षणादिकरणारूपे प्राप्ते निर्वापान्तस्य प्रैयविधानादप-
 कर्षः, अलङ्करणादेः श्लोकपूर्णे निर्विवाद एव । मध्यतनाना
 श्रोक्षणादीनां तु अलङ्करणात् प्रागेव करणम्, न तु
 निर्वापोत्तरम्, प्रधानाद्धाना प्रवरणीहोमादीनां नल्लाकाल-
 कत्वेन तैर्भवधानात् । इति प्राप्ते, श्रोक्षणादीनां निर्वापरूप-
 पूर्णपदार्थोपस्थापितानामतिक्रमे प्रमाणभावात् निर्वापो-
 उत्तरमेव करणम् । न च शौमिकैर्भवधानम्, उपास्तियथे
 तावत् प्रधानाद्गभूतायानुप्रास्ती अश्वर्ष्यकर्तृकवस्य आच-
 र्यकत्वात् अतिदेशप्राप्तनिर्वापसमानकर्तृकत्वानुरोधाच्च
 श्रोक्षणादौ 'इतरमन्यः' इति न्यायेन प्रतिप्रस्थातृकर्तृ-
 कत्वावगतैः, शौमिकस्य न्यवधानकत्वानुपपत्तेः । न
 चैव सति 'निर्वापत्' इति प्रैये श्रोक्षणादिलक्षणऽऽपत्ति-
 रित्यादितन्मन्त्रलोकादुपगवात्तत्र, न्यायेनैव वधाप्यग्नी
 करिण लक्षणाऽऽदौ आयादक्रमाभावात् । उपास्त्यभावपक्षे तु
 यद्यपि अश्वर्ष्यैव अतिदेशप्राप्तश्रोक्षणादौ कर्तृति निर्वापेण
 भिन्नकर्तृकेण न शक्यते श्रोक्षणादिकमुपस्थापयितुम्,
 तथापि अश्वर्ष्यैरपि निर्वापे प्रैयद्वारा प्रयोचककर्तृत्वेन
 समानकर्तृकत्वोपपत्तेर्भूतमेव निर्वापोपस्थापितत्वं श्रोक्षणादौ ।
 न चास्मिन् पक्षे प्रधानाद्गभूतायानुप्रास्ती अश्वर्ष्यैवधानम्,
 तस्य 'अभूदुपा' इत्यादिमातृलुकात्परिधानी वाक्यलक-
 त्वेन श्रोक्षणापुत्तरत्वात्, प्रावरतुदाकर्त्तव्यं बहुतरत्वेन
 समन्ये एवैष्टिकप्रदार्थसमाप्नुयुपपत्तेश्च ।

चरत्तत्र तन्मदनस्वरथात् अन्येऽपि नक्षत्राणांमैष्टिक-
 पदार्थानां बहुत्वात् प्रवरणीहोमकालविधि उगास्तिवधा-
 भिन्नापेयेलुकम्, तत् प्रवरणीहोमस्मोनास्यभावपक्षे
 कालविषयभावे 'प्रतिप्रस्थातः' इत्यादिर्वापोत्तरभाविपाठ-
 क्रमेण नक्षत्रक्रमकृतां प्रवरणीहोमादीनां प्रधानाद्भवता
 क्रमपक्षे प्रमाणभावात् श्रोक्षणादीनां शौमिकप्रदार्थोत्तर-
 त्वस्य प्रतिप्रस्थातृकर्तृकत्वस्य वा आचरेवरेषितम् । इतरथा
 उगास्तिपक्षेऽपि तथा एव प्रतिप्रस्थातृकर्तृकत्वावधत्वा श्रोक्ष-
 णादौ तदनापत्तेश्च । मत्तु ऐष्टिकानां बहुत्वात् 'अभूदुपा'
 इत्येतदुत्तरमपि तदपक्षेः प्रवरणीहोमकालान्यवस्य त्रिंशोच

इत्युक्तम्, तत् अस्तु नाम तथा, तथापि यावन्तः
 एवैष्टिकाः तल्लाकालविधि कर्तुं शक्याः, तावता पूर्वं करणा-
 पक्षे, अन्यथा च तदुत्तर प्रतिप्रस्थात वा कल्पोपपत्ते-
 र्वाक्यसंकोचे प्रमाणाभावः । चरुतचतु उर्ध्वं पूर्वं कर्तुं
 शक्या एवेलुकम् ।

- मण्डन— 'शौमिकेऽलङ्कृतेः पश्चात् ।' १५.
- शंकर— 'शौमिकः श्रोक्षणाद्यु ।' १७.
- ज्योतिष्टोमे ऐष्टिकेरेव प्रायेः शौम्यचरो. सवनीप-
 पुरोडाशादीनां च होमः, न तु शौमिकैर्महामघैः । वि.
 १२।१।४. ● ज्योतिष्टोमे ऐष्टिकेयु अन्यन्याधान देवता-
 परित्रदार्थमपि न कर्तव्यम् । भा. १२।१।२।२४-२८.
- ज्योतिष्टोमे ऐष्टिकेयु अन्वयन्याधान शौमिकविहरणेन
 प्रवृत्तसिद्ध पृथक् न कार्यम् । वि. १२।१।१०. ● ज्योति-
 ष्टोमे ऐष्टिकेयु अन्वयाहार्यदक्षिणा नास्ति । आनतिसु
 होमदक्षिणैव सिद्धा । शौमिकदक्षिणान्यायः । भा. १२।
 १।१।२३. ● ज्योतिष्टोमे ऐष्टिकेयु इडाऽऽदिमध्याः
 ऋत्विजा सन्त्येव प्रतिपरार्थत्वात् । वि. १२।१।१७.
- ज्योतिष्टोमे ऐष्टिकेयु इडाऽऽदिमध्या दनमानस्यापि ।
 १२।१।१५. ● ज्योतिष्टोमे ऐष्टिकेयु जागल्यं दीक्षाजाग-
 रणस्य रक्षाऽप्येते अष्टास्येतेऽपि वा पृथक् कर्तव्यम् ।
 तच्च रक्षाऽप्येतेऽपि वा । प्रवृत्तौ भोक्त्वथी रात्रिः
 जागरणमितिचम् । भा. १२।१।८. ● ज्योतिष्टोमे ऐष्टि-
 केयु दार्ढिकजागरणभोजन चोदकप्रदातमपि न कर्तव्यम् ।
 शौमिकेन पयोऽनादिना प्रवृत्तसिद्धत्वात् । भा. १२।१।
 १।२।०. ● ज्योतिष्टोमे ऐष्टिकेयु दार्ढिक. ऐडाऽऽदिः
 रोपमघः चोदकप्रदातः कर्तव्य. एव संस्कारात्पश्चात् ।
 १२।१।१।३१. ● ज्योतिष्टोमे ऐष्टिकेयु पत्नीघनहन
 शौमिकघनहनेन प्रवृत्तसिद्ध पृथक् न कार्यम् । वि.
 १२।१।१३. ● ज्योतिष्टोमे ऐष्टिकेयु परिक्रम अन्वा-
 दार्थः चोदकप्रदाते न कर्तव्य. शौमिकेन परिक्रमेण
 प्रवृत्तसिद्धत्वात् । भा. १२।१।१।३२. ● ज्योतिष्टोमे
 ऐष्टिकेयु मतोपापन घृतचरन-अक्षरचर्यादिकारूप
 शौमिकमतोनायनेन प्रवृत्तसिद्ध पृथक् न कार्यम् । वि.
 १२।१।११. ● ज्योतिष्टोमे ऐष्टिकेयु इति.कार्येण मरा-
 वेदिभरणोत्तरम् ऐष्टिकी वेदि. पृथक् न कार्य । आवादन

ॐ ज्योतिष्टोमे एकादीनां दीक्षाणां विकल्पः ।
द्वादशाहे तु दीक्षा द्वादशैव ॥
दीक्षापरिमाणे यथाकाम्यविशेषात् ॥ ६५॥८॥२॥

भाष्यम्— ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य अथेत 'एका दीक्षा,
तिल उषवदः, पञ्चमो प्रसुतः' इति, तिलो दीक्षाः,
द्वादश दीक्षाः, इति बहुनि दीक्षापरिमाणानि आम्ना-
तानि । तेषु संदेहः किमनियमः, यद्वा तद्व्य परिमाण-
मुपादेयम्, उत द्वादश दीक्षा इति । किं प्राप्तम् ? दीक्षा-
परिमाणे यथाकामि स्यात् । नास्ति नियमः । कुतः ?
अविशेषात् । न कश्चन विशेष उपादीयते । तस्मात्
यत्किञ्चित् परिमाणमुपादेयमिति ।

तुम्— दीक्षापरिमाणे यथाकाम्यविशेषात् ॥
(अस्य उत्तरसूत्रेण एकाधिकरणत्वमप्रीकृत्य द्वादशपरि-
माणत्वमेव भाष्यकारः सिद्धान्तितवान् । तदाक्षिपति—)
अत्रायुक्तः सिद्धान्तो वर्णितः (भाष्यकारेण) । सत्य-
मत्र नित्यवदान्मानं हेतुः, न तु 'द्वादशराश्रींश्चित्तो
'भृति यन्वीत' (द्वादशदिनेषु दीक्षायुक्तः स्यात् । तदा च
यज्ञोपयोगि द्रव्यं याचेव । यत्तु याचने) इत्यस्य
याचकस्य । कस्य तर्हि ? 'एका दीक्षा' इत्येवमादी-
नाम् । तानि हि नित्यवदान्मातानि प्रकरणे किमिति
उक्तव्यन्ते । तुल्यप्रमाणवता च विकल्पः । आह, न तर्हि
नित्यानि । (पाश्चिक्त्वात्) । उच्यते । प्रकृत्यनेष्टं
नित्यत्वम् (ज्योतिष्टोमे नित्यवदान्मातानि इति कृत्वा
नित्यत्वमुक्तम्, न प्रयोगापेक्षानित्यविशेषः) । यदि
विकल्प्यते, कथम् (तर्हि) भृतिवननयाचकम् । (परि-
हृति—) आह, उक्तव्यताम् । (स एव प्रवीति—)
यो वा हेतुः अत्र भवत, येन बहुनि उक्तवन्ते, एकं
गोचरव्यते । परं बहुनामनुष्पत्तौ, प्रकरणतुल्यत्वात् ।
(यन्मुतम् न कस्यापि उक्तवैः इत्याह—) अपि च
एकादिकाकाम्यमपि प्रकृत्यात् ज्योतिष्टोमस्य (शेषभूतानि)
भृतिवननयाचकमपि (शेषभूतम्) । न च तुल्ये
प्रकरणे अन्वयमनुष्पत्तौ यवयते (अत्र आनन्दभन्तीये
'तुल्यप्रकरणेन अन्वयमेन अन्वयमनुष्पत्तुम्' इति
पाठः । अस्यैवै लिपिते ' न च तुल्ये प्रकृत्योपसरेण
अन्वयमनुष्पत्तुम्' इति । तन्वरे तु ' न च तुल्ये

प्रमाणे प्रकरणे अन्वयमनुष्पत्तुम्' इति पाठः) । अयं
चाप्यनुष्पत्तौ एव (द्वादश राश्रीः इति) । यदि अयं
विधीयते, कस्यमिधेत । कथम् ? भृतिवननम् (द्रव्या-
जन्तम्) तावत् अर्थप्राप्तम्, नहि तेन विना परिष्कयः
संभवति । इति तत् तावन्न विधेयम् (अर्थसिद्धत्वात्) ।
द्वादश राश्रीः इत्येतदपि (दीक्षायाः द्वादशपरिमाणम्)
नैव (विधेयम्) । सन्त्येव हि तस्य (दीक्षितस्य) द्वादश
राशयः, 'द्वादश दीक्षाः' इति वचनात् । नित्यवत्
द्वादश राशयः (एव न एकादशराशयः) इत्येतदपि
नैव (विधात्तुं शक्यम्), एकादिधाक्यानर्थक्यमत्वात् ।
(दीक्षितशब्दोऽपि नैव स्वार्थविधानार्थः इत्याह—) दीक्षितः
दीक्षा अस्य संज्ञाता, इत्येतदपि नैव (विधेयम्),
संज्ञातेव हि तस्य दीक्षा आग्रावैष्णवादिभिः । किं
तर्हि (विधेयम्, तदाह—) भृतिवननस्य उपवदस्य
च संज्ञयो विधीयते । (तत्रापि उपवदस्ये षड्ति कस्य
भृतिवननेन संज्ञयो विधीयते इति चिन्त्यम्) । तत्र यदि
तावत् (यत्) भृतिवननं कुर्यात् (तत्) द्वादश
राश्रीः' इति (विधीयते) ततः नित्यानित्यसंयोगः
(प्रसज्येत), नित्यवत् भृतिवननम्, अनित्या द्वादश
राशयः । अथ (अहःपूर्वदासेन) राशयवेव भृतिवननं
पस्साद्य विधीयते ? उच्यते । कास्यमिधेत, 'राशियु
भृतिवननं कुर्यात्, तच्च द्वादशयु' इति । अथ
'यत् राशियु भृतिवननम्, तत् द्वादशयु' इति
(विधीयते) ततो विच्छिद्युत्तरादः (शेषः) । यदि तु
अन्यः पद्यः 'यत् भृतिवननं कुर्यात्, तत् दीक्षितः'
इति, ततो न (कश्चित्) शेषः । विधेयं नैवत्, उद्वि
(वननम्) दीक्षितस्य न प्राप्नोति । द्वादश राश्रीः इति
चातुसादः पाश्चिकः (फाल्गुनाश्रय) लक्षणं वा दीक्षाकाल-
समस्यलं (भृतिवननं याचकम्) इति (अत्र दीक्षितस्यल-
संज्ञयेन इति मुदितराजः । दीक्षितस्यलस्ये इति
रत्नपाठः) । तस्मात् इयमेव आचारणा दीक्षापरिमाणे
यथाकाम्यी इति ।

द्वादशाहं तु सिद्धान्तं स्यात् ॥ २९ ॥

भाष्यम्— द्वादशाहे एव परिमाणमुपादेयं ।
कुत्र ? सिद्धान्तं । सामर्थ्यादित्यर्थः । इति उच्यते ॥

सोमधर्माः न कर्तव्याः, किन्तु प्रणीताऽऽदिधर्माः ।
 १।५।११. * ज्योतिष्टोमे प्राक्स्तुसंहिताः सर्वे हारियोजने
 मध्ययितारः । भा. ३।५।१२७-३०. * ज्योतिष्टोमे
 'घृतं देवानाम्' इत्यादि श्रुतम् 'नवनीतेनाम्यङ्क्ते'
 इत्यस्य विधेयत्वः । वि. ३।५।७. * ज्योतिष्टोमे
 चमसानां न दशापवित्रेण संमार्गः । चमसाधिकरणम् ।
 दशापवित्रं नाम खण्डपटः कश्चित् । स च दशाभागा-
 सहित इति शब्दो वक्ति । लोके न तादृङ्निधमः । भा.
 ३।१।८।१६-१७. * ज्योतिष्टोमे चमसाध्वयवः कृत्स्नम्यो
 यजमानपुरुषेभ्यश्चान्ये । ३।७।१०।२५. * ज्योतिष्टोमे
 चमसाध्वयवो दश वरीतव्याः । चमसाध्वयुर्दशव्यव्याः ।
 वि. ३।७।१२. * ज्योतिष्टोमे चमसाध्वयवो बहवो
 वरीतव्याः । चमसाध्वयुर्बहुव्यव्याः । भा. ३।७।११।२६,
 * ज्योतिष्टोमे चमसिनां समाख्यामधोऽस्ति । ३।५।७।२२.

ॐ ज्योतिष्टोमे चमसिनां सोमशेषभक्षः ॥

चमसेषु समाख्यानात्, संयोगस्य तन्निमित्त-
 त्वात् । ३।५।७।२२ ॥

भाष्यम्— ज्योतिष्टोमे एव ध्रुवे 'मैतु होत-
 श्रमसः, प्र वदानः, प्रोद्गातृणाम्, प्र यजमानस्य, प्र
 चन्तु सदास्नानाम्' इति । तत्र संदेहः किं चमसिनामस्ति
 भक्षः, नेति ! किं प्राप्तम् ? नेति ब्रूमः । भक्षो नाति-
 प्रशस्यते इत्युक्तम् । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । चमसेषु अस्ति
 भक्ष इति । कुतः ? समाख्यानान् । होतृश्रमसो वदान-
 श्रमस्य उद्गातृश्रमस्य इति समाख्यानानि निर्दिश्यते । होता
 यत्र चमसि चमिष्यति अचमीडा, स होतृश्रमसः, यत्र
 होता न चमेत् न होतृश्रमसो भवेत् । तस्माच्चमसीति ।
 आह । का अस्मि लिङ्गस्य प्राप्तिरिति । सामर्थ्यमिति
 ब्रूमः । होतृश्रमसेन मैतुष्यम् । यदि चात्र होता न
 चमेत्, न शक्यं भवेत् होतृश्रमसेन मैतुः । न च अन्यत्
 होता ओदनादि चमिष्यति । सोमचमस इति हि त
 समाचक्षते । अत्रिच न तद्धोतुर्दोषम्, यजमानस्य तत्
 द्रव्यम्, होतृस्य चमनं कर्तव्यम् । सोमे च भव्यमाणे
 तेन होमोऽवकल्पते । पवित्रं हि सोमः, न तस्मिन्
 भक्षिते पानं भाष्यते । तत्र चमसेन शक्यते होतुम् ।
 यत्रप्रामाण्यात् उच्छिष्टेन होष्यतीति चेत् । नेव-

देवम् । अस्ति अवकाशो वचनं बाधकं भवति । अस्ति
 चमसायाः सोमभक्षणम् । तस्माच्चमसिनिर्मध्यमितव्यः
 सोम इति । अथ तद्यथादीनि आधीयेत् । तथा
 संभवापहृत्वात् अतश्चमसवैव स्यात्, द्रव्यान्तरं स्यात् ।
 तस्माच्च अत्राक्षणस्य सोमं प्रविषेपति । 'यदि राजस्यं
 वैश्वं वा याजयेत्, स यदि सोमं विप्रमध्ययिषेत्, न्ययोव-
 रितमीष्टस्य ताः सपिष्य दधन्पुमृज्य तमस्मै भक्षं
 प्रयच्छेज सोमम्' इति भक्षनिवृत्तिं दर्शयति । तेषां
 भक्ष्याशङ्का एवं सति उपपद्यते, यदि चमसिनेऽस्ति
 भक्षः । तस्मादस्तीति मन्यामहे ।

वा—दहीम एतत् यथोपदेशमिति । स तु समाख्या
 ऽऽदिमेदमिन्न उपदेशः अनुसर्तव्यः, न तु श्रुतविशेष-
 मानमिष्टः । तत्र चमसेषु तावत् यद्यपि ब्राह्मणगतः
 प्रत्यक्षोपदेशो नोपलभ्यते, तथापि प्रैषगतया समाख्याया
 अनुमीयते । होतृचमसत्वादिति विशिष्टं हि द्रव्यानपनेप्रेषण
 न कथयितुमुपपद्यते, यदि तेषु होमादयः सोमं न
 चमन्ति । कथम् ? चमस इति अर्थस्य चमः औष्ण-
 दिके अधिकरणभाषणे अक्षुण्णतये कृते प्रैषवेलानां
 भूतमविव्यहर्तमानानां कश्चित् संक्षेपे अपेक्षमाणे भूत-
 नर्तमानानोरदर्शनात् भविष्यत्चमसुमीयते । नहि अन्यथा
 'होतृश्रमसः मैतु' इत्येतस्य अनुग्रहः शक्यते । तस्मात्
 चमिष्यत् होनादितिभिः । सोमशेषवन्तः चमसाः प्रेषिताः
 इति तस्यैव अपेक्षितप्रतिपत्तिविशेषस्य प्रत्यावृत्तेः भक्ष्यत्वं
 गम्यते । शेषोपः चमसो ह्युपे 'अल्ल सुशेवि' इति
 वचनान् । न च अन्यत् ओदनादिद्रव्यं प्रतीयते, यस्य
 चमनात् चमसः प्रवच्यते । न च तत्रचमस्य कर्माङ्ग-
 भावः स्यात्, तत्र प्रकरणं चाप्येत, प्रैषोऽपि च तद्-
 श्लेषः, सोमचमसवत्प्रकारात् च चाप्येत । यदि च ओद-
 नादि भक्ष्येत, ततः उच्छिष्टेन प्रायेण पुनर्होमो न
 क्रियेत । इत्युक्तं तत्र तद्यथाभाषणं, यस्य होतृचमस-
 तादि अवधारितम्, तस्य विनायात् द्रव्यान्तरं तद्वत्प्रकारं
 न भवति, इति समाख्यावद-प्रकारेण ह्येवविधानाद्यः
 स्यात् । एतेन चमसवत्प्रकारदानं प्रयुक्तम् । तदुच्यते
 च भूतचमसवत्प्रकारातिशयः स्यात् । न च यत्रचमस-
 र्थात् उच्छिष्टेन होतृ चमसम्, यत्रचमस्य अन्वेषणादि

ॐ ज्योतिष्टोमे एकपात्रे बहुभिः सोमभक्षणो होतुः प्रथमं भक्षः ॥

एकपात्रे क्रमादध्वर्युः पूर्वं भक्षयेत् ॥ ३५॥१३ ॥ ३६ ॥

भाष्यम्— अथ यत्र एकस्मिन् पात्रे बहवो भक्षयन्ति, कस्यत्र क्रम इति ? उच्यते 'एकपात्रे०' (सूत्रम्) तस्य हि क्रमो भक्षयितुम्, यस्य हस्ते सोमः ।

वा— एकस्मिन् पात्रे अनेको भक्षयिता साधितः । इदानीं सद्वृत्ताः क्रमाद्विशोयाः प्रतिपाद्यन्ते । तत्र अध्वर्यो प्रथमं भक्षयति (उति) न समर्पणभूयस्त्वेन प्रयोगो विक्षेप्यते । अन्यथा पुनः अध्वर्युणा समर्पिते पुनरपि तस्मै समर्पणम् विक्षेपः स्यात्, इति मत्वा क्रमात् अध्वर्युः पूर्वं इत्याह (सूत्रकारः) ।

होता वा मन्त्रवर्णात् ॥ ३७ ॥

भाष्यम्— होता वा पूर्वं भक्षयेत् । मन्त्रवर्णात् । मन्त्रवर्णो हि तथा ' होतुश्चित् पूर्वं हविरद्यमाद्यत ' (एते वदन्ति यतवत् सदस्यवदमि क्रदन्ति हरितेमिषसमि । विष्ट्वीं प्रावाणः सुकृतः सुकृत्या ' इति सप्तः पादाः पूर्वं । ऋषेः १०१५१२) इति । तथा ' होतेव नः प्रथमः पाहि ' (अध्वर्यवश्चक्रवातो मधूनी प्र वायवे भरत चारु शुकम् । होतेव नः प्रथमः पाहास्य देव मन्वो ररिमा ते मदाय ॥ ऋषेः ५१४३३) ।

वा— बलवति प्रमाणे विहिते दुर्बलोपन्यासः क्लिष्टो भवति इति मन्त्रवर्णे तावदुच्यस्यति । तत्र प्रावक्षुतिपर्यो मन्वो होत्रकारिणा प्रथमं भक्ष दर्शयति । (मन्त्रार्थमाह—) एते वदन्ति—अमित्वे क्रियमाणे (प्रावाणः) शब्दं कुर्वन्ति । यतवत् सदस्यवत् अमित्वन्ति—वदन्मेव उत्तरेण अमित्वन्दनेन विशेषितम् । हरितेमिः आसमि,— सोमसंपर्कात् नीला कुतैर्मुत्तैः । (आस्यदशब्द आसम् आदेशः) । विष्ट्वीं—कर्मणि । प्रावाणः सुकृतः— सोमनकारिणः । सुकृत्या—सुकृतेन । होतुः चित्—होत्ररिषिं पूर्वं इति । अद्य—होत्रः यत् प्रथमं अदनीयम् । तत् आद्यत्—मुच्यन्तः । इति ब्रुवन् (मन्त्र) वपट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति दर्शयति । एवम् ' होतेव नः

प्रथमः पाहि ' इति । यथा होता प्रथमं पिबति इति उपमानात् प्रतिदर्शयते ।

वचनाच्च ॥ ३८ ॥

भाष्यम्—वचनमिदं भवति 'वपट्कर्तुः प्रथमभक्षः' इति । वचनमेवैदम् । न मन्त्रभ्यम् अनेकगुणविधानात् अविश्रितं प्राथम्यमिति । अप्राप्तत्वात् प्राथम्यस्य नाय-मुनुवादः, विशिरेव । समाप्तेन च विदधतो नानैक-गुणविधानं दुष्करम् ।

वा— 'वपट्कर्तुः प्रथमभक्षः' इति विशिष्टविधानं पूर्वमेवोक्तम् । अपूर्वत्वाच्च नानैकविधिदोषः । समाप्त-श्राधिकः । समाप्तेन एकपदीभूतैककारकविधानात् 'तस्य-तस्योपदिश्यते' (५१३१११) इत्येतत्साहितम् ।

कारणानुपूर्व्योच्च ॥ ३९ ॥

भाष्यम्— प्रथमं हि वपट्करणं निमित्तं होतुः । ततो होमः अध्वर्योर्निमित्तम् । निमित्तानुपूर्व्याच्च नैमित्तिकानुपूर्व्ये क्रमात्तुषोच ।

वा— यथानिमित्तं नैमित्तिकोपनिपातात् 'वपट्कृते जुहोति' इति प्रथमं होतु-पापातो निमित्तम्, पश्चादध्वर्योर्होमः । ननु च तस्यापि अभिषयः प्रथमतः-मासीत् । त्वयमासीत्, न इदं तावतो निमित्तत्वम् उपागमा वा, ' नहि तयोर्धर्मशास्त्रम् ' (६१४३१५) इत्येवं सहितयोर्निमित्तत्वात् । यस्य च नाम ' होतुश्चित् पूर्वं हविरद्यमाद्यत ' इत्येतस्मात् होत्रेव केवलस्य प्रथमं भक्षप्रान्ति, तस्मापि घृतेन सूत्रद्वयेन वपट्कर्तुपात्रे होतुशब्दः इति प्रतिपादितं भवति ।

वा— सिद्धे अनेकेषां भक्षणे क्रमविन्यसे (इति संगतिः) । प्राभाकरास्तु वपट्कर्तुः प्रथमभक्षः इति वचनं न प्राथम्यविधायकम्, किन्तु भक्षमानविधायक-मित्याहुः, त-म-त-म-यु-य-द-प-प-ति—) ये तु 'वचनाभावे-ऽपि कारणप्रायश्चादेव वपट्कर्तुः प्रथमं भक्षणं भवति इति प्रतिपादयितुमिदमधिकरणम्, वचनोपन्यासस्तु कृत्वा किन्चिद्वाच्यार्थम्' इत्याहुः, तेषां स्वस्वव्यवहारविरोधः । (व्ययहारमाह—) तर्तवीः क्रमः अभिषेवो विषेयश्च इति विखण्य न्यददन्ति । अत एव ' अथौ तृतीये चिन्त्यते ' इत्याहुः । अत्रैवाधिकरणे क्रमविन्यसे ।

● ज्योतिष्टोमे एव अश्वदात्म्यौ विधीयते, न तु कर्मान्तरम् । भा. २।३।१।२०. ● ज्योतिष्टोमे 'एष वाच प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः, य एतेनानिद्र्वाऽ-यान्येन यजेत् यत्पुण्येन हि तर्ह्यीयेते, प्र वा मीयते' । अत्र य एतेन इति अग्निष्टोम एवोक्तः प्रकृषणात् । 'अथा-न्येन' इत्यन्यसम्बन्धेन सोमविकाराः सर्वे यज्ञा यज्ञन्ते अत्यग्निष्टोमादयः एकादाः अहीनाः सनाधि चेति । वि. ५।३।१२. ● ज्योतिष्टोमे 'ऐन्द्रवायवाग्रान् प्रहान् यज्ञानि' इत्यादिना प्रहाप्रतागुणविवि. । रथतराधिकरणम् । भा. २।३।१।२.

● ज्योतिष्टोमे ऐन्द्रवायवादिग्रहेषु आश्विनः तृतीयस्थाने पठितः । 'आश्विनो दशमो गृहते' इति सम्बन्धेन तु तस्य दशमत्वं सिध्यति तत् ग्रहणे ज्ञेयम्, तृतीयत्वं तु यागे । वि. ५।४।२. ● ज्योतिष्टोमे ऐन्द्रवायवादितात्रेषु प्रकृत-पुरोडाशयज्ञकलादीनामेव निषाणम् । भा. ३।८।१८।३३, ● ज्योतिष्टोमे ऐन्द्रवायवग्रहे द्विर्भक्षवितन्म्यु 'द्विन्द्र-वायवस्य भक्षयति, द्विर्भक्षस्य वपदृकरोति' इति वचनात् । ऐन्द्रवायव-वायः । ३।५।५।१८. ● ज्योतिष्टोमे ऐन्द्राप्र-सोमभक्षणमममक्रमम् । ३।२।१।७।४०-४१. ● ज्योतिष्टोमे ऐष्टिको निर्वापः प्रोथणादि च प्रातरनुवाकोत्तर कर्तव्यं पश्चाच्च सौमिकाः प्रचरणीहोमादयः कर्तव्याः । वि. ५।१। १३, ● ज्योतिष्टोमे ऐष्टिके निर्वापः सौमिकद्विविधान-प्रकृत्याम्यां मिये चकटे कर्तव्यः । न तु द्विविधान-प्रकृत्योरन्यतरमिन् । १।२।१।७.

● ज्योतिष्टोमे ऐष्टिकाः प्रोथणादयः पूर्वमनु-ष्ठेयाः प्रचरणीहोमादयः सौमिकास्तु पश्चात् ॥

प्रवृत्त्या कृतकालानाम् । ५।१।१।३।२५ ॥

भाष्यम्-- ज्योतिष्टोमे भूयते प्रातरनुवाककाले, 'प्रतिप्रस्थातः स्वनीयाधिवर्षस्य इति प्रेष्यति' इति स्वनीयानां निर्वापकालः । अक्षि च बहिष्पवमाने स्तुते 'अग्नीशमीन् विहर, यर्हि स्तुणीहि, पुरोडाशानलसुह' इति । तत्र संदेहः हि प्रातरनुवाककाले स्वनीयाधिरूप्य प्रचरणीहोमादयः सौमिकः पदार्थाः, उत पीठेशाशिकाः प्रागल्भ्यकारिणि । किं प्रथम् ? अनिषयः, निषय-कारिणः धाम्नस्यमावादिनि । एवं प्राप्ते, भूमः । महात्वा

कृतकालानाम् । शतकालानां पदार्थानां प्रवृत्त्या नियमः स्यात् । प्रवृत्त्यनानमेव हि पूर्वपदार्थमभिमिनियञ्जति । य तस्य परस्तात् समाप्नातः परस्तात् कर्तव्यः । सौमिकस्य तु पदार्थस्य प्रचरणीहोमस्य वचनात् क्रमो वाचितः । अलंकरणं च बहिष्पवमानस्य परस्तात् समाप्नातम् । वस्तुतस्तस्य पूर्वः पदार्थो निर्वपणादीनाम-ताः, तत उच्यते सौमिकाः पदार्थाः कर्तव्या इति ।

टुप्— (अभ्यर्चुणा 'प्रातरवाचभ्यो देवेभ्योऽनुवृद्धि' इति होत्रे) प्रातरनुवाकप्रैयं प्रदाय अनन्तर 'प्रतिप्रस्थातः स्वनीयान् निर्वपस्य' इति प्रेषः (प्रतिप्रस्थात्रे) दत्तः । बहिष्पवमाने स्तुते 'अग्नीशमीन् विहर' इति (अग्नीये) पुनः प्रेषः । तत्र प्रेषसंशोधितो होता प्रातरनुवाके प्रवृत्तः । अभ्यर्चुः उपास्त्याम् (होतृसमीपस्थितौ) न्यायतः वचनात् आ प्रातरनुवाकपरिधमात्तेः (तेन हि मनसा प्रातरनुवाकं प्रतिगृहता होतुः समीपे आसित-न्यम् । अतः) तस्य न्यायतत्वात् प्रोथणादियु (निर्वापात् पश्चात् भाषिपु अलंकरणान् प्रागभावियु पीठेशाशिकेषु) अर्चभवाः । तस्मिन् काले (उपास्त्या सद्) एककालोपनिषाताम् अन्यकर्तृकत्वे अवगतं कर्तृविशेषः चिन्त्यते । किं प्रति-प्रस्थाता प्रागल्भ्यकारात् वे पदार्थाः (प्रोथणादयः), तेषु (कर्तृत्वेन निर्वपस्य इति प्रेषेण) विधीयते निर्वपेण तान् (पदार्थान्) ल्ययित्वा । य निर्वापः अभ्यर्चुर्कर्तृकत्वा-संभवात् ल्यणानुसृतः आधीयमाणो यावदेव अभ्यर्चोः न्यायतः तावदेव (प्रागल्भ्यकारात्) ल्ययति । (अल-करणं तु अग्नीकर्तृकम्) अलंकरणानुपूर्णे धमिकत्वात् अभ्यर्चोः न ल्ययति । (अन्यत्रान्तरं अवरुपर्यायात् 'अत इमिठनो' इति ठमि, तस्यैके धमिडचन्द्रः । अभ्यर्चोः अवरुपर्यायादित्यर्थः) वस्तुतः निर्वापादीनां किं प्रतिप्रस्थाता कर्ता, उत अलंकरणान् प्राक् वे पदार्थाः कर्त्तव्यं निर्वापात्, तान् अलंकरणेन (अग्नीकर्तृकेन) ल्ययित्वा अग्नीन् कर्ता विधीयते । (इति) । किं प्रथम् ? ल्यणानुसृतिपात् अनिषयः । प्रतिप्रस्थाता आग्नीशो धेति । एवं प्राप्ते, भूमः । समकालो उभो पदार्थो (प्रोथणादिः उपास्त्या समाप्नातत्वात्) अभ्यर्चुर्कर्तृको । तत्र शिरोचरु एकत्र अभ्यर्चुर्निषत्, उताकने । प्रोथणादियु 'इतममपरावेण

(अध्वर्योः) उपास्ति जुर्वतः निर्वाणसंस्कारः अपैति (विरवृत्तत्वात्) । अतो नाशौ प्रोक्षणादीन् उर-
स्वापयति । 'अभूदुपा' (इति प्रातरनुवाकपरिधानीया-
मन्त्रः) तु कालार्थेऽपि संन्ये 'अस्मिन् काले प्रचरणी-
होमः' इति शक्यते अयमपि युक्तम् । यदि अस्मिन्
(अभूदुपाकाले) प्रचरणीहोमादयो न क्रियेरन् (अभू-
दुपा-) कालसंबन्धः (भुवः) बाधेत । (तेन
वचनादपि प्रचरणीहोमादयः तदानीं कर्तव्याः, न प्रोक्ष-
णादयः इति सिद्धान्तानुपपत्तिः स्यात्) अतः अन्यथा
कथ्यते । पाश्चिमी अध्वर्योः उपास्तिः । (ततोऽपि)
यतरस्मिन् पक्षे नास्ति, तत्र विचार्यते । किम् (निर्वा-
णानन्तरम्) प्रचरणीहोमादिषु (शौमिकेषु) प्रवर्तताम्,
उत प्रोक्षणादिषु (शौमिकेषु) इति । तत्र
(स्वापकम्) प्रमाणम् । (अतो निरुध्य प्रोक्षणादयः
कर्तव्याः, ततः शौमिकः इति) ।

शब्दविप्रतिषेधाच्च । २६ ॥

भाष्यम्—शब्दश्च विप्रतिषिध्यते । अलंकृत इत्युक्तः
प्रोक्षणादीन् प्रतिपद्यते । अस्य पक्षे तु अलंकृत इत्युक्ते
अलंकरणमेव प्रतिपद्यते । तत्रालंकरणे प्राप्तकाले
प्रातःकालवचने लोच्यतेः अनुपपत्तिश्चेत् । तस्मात्प्र
प्रायश्चित्तः क्रम इति ।

तु— 'अलंकृत इत्युक्तः प्रोक्षणादीन् प्रतिपद्यते'
(अस्य भाष्यस्य) न 'प्रोक्षणादीन् जुर्वात्' (रूपयोः) ।
किं तर्हि । अप्यनुपा कियमात्रान् प्रवर्षित इत्यर्थः ।
नास्ति अग्नीध्रः कर्तव्ये प्रमाणम् । 'तत्र अलंकरणे
(प्रातःकाले) प्रातःकालवचनः लोच्यतेः (अलंकृत
इति धन्वः) अनुपपत्तिश्चेत् 'अनुकर्मिदम् (भाष्यम् ।
कुवः) । एवं हि पूर्वपुत्रकम् (३१८११२२) प्रैरे धेदुः,
न प्रातःनिर्वाणे प्रतिपद्यतां कर्तव्यं, अतः निर्वाणः अध्वर्योः
न प्रोक्षणादीन् प्रतिपद्यति, सिद्धकर्मण्यत्वात् । (तथा)
प्रचरणीहोमस्वादि प्रैरेण भवधानात् नास्ति उर-
स्वापकम् । तस्मान् इत्येव उरस्वापकमत्रान् भविष्यतः
इति । एवं प्राप्ते, ह्ययः । प्रैरे स्वः अतः कर्तव्यं, प्रैराये
(तु निर्वाणे) हेतुर्वा (अध्वर्युः) । तस्मान् निर्वाणे
हेतुर्वाच्च शौमिकव्यतिरेके इत्येव (शौमिकेषु) नास्ति

(उपकालतायाम् । इति आर्षिकोऽनुवादः । कपम् ।)
'अलंकृतस्य प्रातः कालः', 'तत्र च (अग्नीध्रः)'
इति वाच्यं भिद्येत । उच्यते । यदि अलंकृतैः वर्तमान-
कालेऽस्ति, ततः प्रैरेण संस्कृतः अनन्तरमेव अनवप्रोक्ष-
णसंस्कारः प्रैराये प्रवर्तते, एवं प्रैरेण दृष्टार्थता (भवति) ।
इतरथा प्रैरेण व्यानर्थक्यम् (अदृष्टार्थता च स्यात्) ।
अतः प्रैरेणार्थार्थत्वात् (प्रैरेण दृष्टार्थताकामर्थ्यात् अनभि-
षेयाऽपि) प्रातःकालता अनवगम्यते । सा पश्यते
अकृत्येषु प्रोक्षणादिषु । (ततश्च आदौ प्रोक्षणादयः,
ततः प्रचरणीहोमादयः इति सिद्धम्) ।

श्लोकम्— पूर्वेन अनुवाजानन्तरं सूक्तवाक्युपरिधि-
नियमात् तेषामनुवाजानन्तरं कर्तव्यतानियमोऽपि, नैह
निर्वाणानन्तरं नियमः उपरिधिनियमाभावात् इति
प्रवचनानाद् संगतिः । प्रातरनुवाकोपासितः अध्वर्योः
विकल्पिता । इदं चाधिकरणं प्रातरनुवाकोपास्यभावपक्षे,
न तदुपासितपक्षे । 'यदाऽस्य होतृर्निर्वाणानि अभूदुपा-
कालयुः इति तत् प्रचरण्या जुहोति' इति विधिश्च
अनुपासितवक्ष्यमिष्यते । सूत्रार्थस्तु— कृतकालानां शत-
कालानां पदार्थानां प्रकृत्या नियमः स्यात् । प्रत्ययमान
एव पूर्वेः पदार्थैः उत्तरमुपस्वापयति । प्रचरणी
जुहुवदयः पात्रविशेषः, तेन 'शुभोत्तमिः शनिषा'
इत्यादिमन्त्रकरणे होमः प्रचरणीहोमः । 'देवहवा
शक्ति मन्वानक्तु' इत्यभिपारण पुरोडाशालकरणम् ।

वि— 'जावनेष्टिकानां किं शौमिकेभ्यो न पूर्वता ।
पूर्वता वा, ५१ नियमो नास्ति वदेदुपवर्तनात् ॥,
प्रतिप्रत्यानुकर्तव्ये ध्वजवोरि कर्तव्यं । प्रोक्षणाद्याः पुरा
पश्चात् शौमिषाः स्युः पशुचितः ॥'

भाट्ट—शौमे शुभाणां प्रातरनुवाक्येव 'प्रातर्वाग्भ्यो
देवेभ्यो होतरनुमि' इत्येवार्थे होने ह्यस्य 'प्रतिप्रत्याः
सर्वाणां निर्वाणवत् इति प्रैरेण' इति प्रैरेण विध्यत होम
प्रातरनुवाके अनुपपत्तौ अध्वर्योः कर्तव्यं इति भा
प्रातरनुवाक्यमिति । सा च वचनादेव वैदिकी । एतः
'अथ यत्र होतृर्निर्वाणानि अभूदुपाकालयुः इति
प्रचरण्यां युधि पशुर्वाण्यु जुहोति' इत्यादिना प्रचरणी-
होमादिमन्त्र शौमिक्यं पशुर्वाण्यं विषयं सर्वान्नि-

सोमिक्रयामेव । ऐष्टिकवेद्याः सोमिक्रया महावेद्या प्रसाद्य-
र्यया प्रवृत्तिसिद्धिः । १२।१।३, ७ ज्योतिष्टोमे ऐष्टिकेषु
हेतुवरणं सोमिक्रवरणात् घृष्यत् कर्तव्यमष्टापर्यन्तात् ।
१२।१।१८.

ॐ ज्योतिष्टोमे औत्तरवेदिकप्रणयनोत्तरं शाला-
मुखीयः गार्हपत्यः, प्राजहितश्च ॥

शालामुखीयोऽन्नाहवनीय एव । आहवनीयात् इत्य-
पादानस्य भवदायात् । वरुणप्रघासेष्विव वेदिभेदेन
विभागमानम् । इति प्राप्ते, 'आहवनीयापादानस्योत्तरवेद-
धिकरणरूपणवनेन आहवनीयं जुर्वात्' इति विधौ प्रय-
यनाभ्यवहितपूर्वेषु अपादानस्याहवनीयत्वानपायेन तथा
भ्यवहारसमवेऽपि तज्जनकत्वेन तदुत्तरखणमारभ्य तस्य
गार्हपत्यत्वमेव । अत एव 'संमार्ष्टि गार्हपत्यो' इति
प्राजहितशालामुखीययोः गार्हपत्यत्वेनैव न्यपदेशः धृत्य-
न्तरे उपपन्नः । 'एषोऽत ऊर्ध्वं गार्हपत्यो भवति'
इति स्मृतिश्च । यत्तु भाष्ये वर्णकान्तरम्, तत् अस्यैवा-
धिकरणस्य पुनरपि वाक्यान्तरेण वर्णनं सिद्धान्तसूत्रे
पाठभेदप्रसंगैकफलकम् । संकषे. ३।२।१२.

● ज्योतिष्टोमे कण्डूयमन्वः 'कृपिषु स्यामकूपे'
इति । ('कृपि सुवस्यामुकूपे' इति पाठ एव आबरवक्रः,
आनन्दाश्रमीयः पाठस्तु शाखाशा परपरया वा मूलग्रन्थ-
याचनप्रमादात् संपन्नः, मूलग्रन्थेऽपि च लिखिते कस्य-
विदस्यवितुषः 'कृपिषु इति रूपमशुद्धम्, पत्वं कस्याच्च'
इति दृष्टा । सस्याम् इति तु सत्यशब्दस्य नपुंसकत्वात्
अशुद्धमेव इति तस्य निमित्तः, इति वेत्त पाठान्तरमा-
रचितम्) यदा एकरिमन्त्रे सुगर्त कण्डूबलघते तदा-
ऽपि स्रुदेव प्रयोगः, नाशुचिः । भा. १।१।४।१६।
४८-१९. ● ज्योतिष्टोमे कर्मरभ्ये यजमानेन स्वीयं धन
मेधा भ्यवदाप्यते । 'इदं मे भुक्त्यर्थम्, इदं मे यज्ञार्थम्,
इदं मे दक्षिणाऽर्थम्' इति । अयं च विभागे विश्रजिति
अतिदिरन्ते । वि. ६।१।७. ● ज्योतिष्टोमे कर्मन्
शुक्रदिक्ं गृहीत्वा 'इत्ये भारयेषुष्यम्, सं क्रमाय
यक्षीषुः, ऐन्द्रवायवं गृहीत्वा सादयेत्' इति । १०।५।२१.
● ज्योतिष्टोमे 'दृष्याविद्यायदा कण्डूयति' । नीताम्
दक्षिणाम् चाप्यष्टे श्रुत्याविद्यां प्रास्वति । अत्र कण्डू-

यनं प्रयोजकम्, मासन् तु प्रतिपत्तिः । प्रायणाधिकरणम् ।
भा. ४।२।१।१९, ७ ज्योतिष्टोमे क्रयामिषवादयो धर्माः
सोमे एव कर्तव्याः, न फलनमते । सोमधर्मासामान-
विष्याधिकरणम् । ३।६।१६।४१-४७, ७ ज्योतिष्टोमे
'श्रुति सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति' 'दण्डी
मैत्रानन्वाह' अत्र मैत्रावरुणेन दण्डधारणम् अयंक्रमे,
न प्रतिपत्तिः । दण्डधारणः । ४।२।६।१६-१९.

ॐ ज्योतिष्टोमे 'गायत्रछन्दसः' इत्यादिपद-
घटितमन्त्रो नानाछन्दस्के ऐन्द्रप्रदाने सोमे एव,
नान्यत्र । (इत्यादिन्ता । अत्र केवलो विद्यमानस्य
एषोदाहर्तव्यः) । 'ऐन्द्रदानेऽपि गायत्रमानस्युक्तेऽथवेतरेः ।
छन्दोभिरपि युक्ते स्या, दाद्यो भन्ते तथोक्तैः ॥, इतोः
समो बहुव्रीहिरकच्छन्दास्तु न कश्चित् । नानाछन्दस्येन्द्र
एव कृत्वाचिन्तेयमीरिता ॥ सवनाथेन्द्रपीठोक्तिरित्युद्-
घाटनमीरितम् । तेन सर्वप्रदानेषु (नानाछन्दस्केषु)
मन्त्रपाठो यथा स्थितः ॥ ' वि. ३।२।१९.

ॐ ज्योतिष्टोमे गार्हपत्यकर्माणि शालामुखीये
एव ॥

यानि च गार्हपत्यकार्याणि 'द्वाम्ना गार्हपत्ये जुहोति'
इत्यादिशौमिक्राज्ञानि, यानि वैष्टिकानि पत्नीसंभवादीनि,
तानि सर्वाण्यपि विकल्पेनोभयत्र क्रियेरन्नविशेषात् । इति
प्राप्ते, 'प्राज्यमग्निं मणयन्ति' इत्यादिना 'दर्हिं तस्य
पञ्चभषण हरेत्तेनैवं भागिन करोति' इत्यन्तेन प्राव-
हितस्य पञ्चभषणैरुत्तर्यं कृत्वभवागाचरित्तानि शालामुखीये
एव भवन्ति । संकषे. ३।२।१३.

● ज्योतिष्टोमे 'प्रहं संमार्ष्टि' इत्येवमविवक्षितम् ।
तेन सर्वे प्रहः संमार्जनीयाः । महाधिकरणम् । भा.
३।१।७।१३-१५, ● ज्योतिष्टोमे ब्रह्मणाम् ऐन्द्रवायवाप्रवै
विहिते ऐन्द्रवायवस्य स्वस्यने प्रहणम्, न तु उपासोः
पूर्वम् । १०।५।१।७।६२-६४. ● ज्योतिष्टोमे ब्रह्मप्रदात्
ब्रह्मणवर्द्धे वादनस्याप्यवकथः । वि. १०।५।२१, ● ज्योति-
ष्टोमे ब्रह्मप्रतिष्ठस्य सोमस्य एव प्रभृतिमिर्मिभनम् 'एवस्य
मैत्रावरुणं श्रीणाति, सन्धुमिर्मिभनम्, धानाभिर्द्वारि-
नोन्नमम्, दिरन्धेन शुकम्, आन्नेन पालीवतम्' इति
विहितम् । अत्र एवः प्रभृतीनां संस्मरणकार्त्तु क्रपावयः

आचारमङ्गं सोमभक्षे षावशाद्यत्वात् । सोमभक्षेऽपि सर्वमेतत् तुल्यामिति चेत्, नैतदेवम् 'न सोमेनो-च्छिष्टा भवन्ति' इति श्रुतेः । तस्मात् चमसिभिर्भक्ष-यितव्याः सोमः इति । भाष्यमपि अनेनैव ऋणेन नेतव्यं न यथाहितितम् । उपपत्त्यन्तराणाम् उपपत्त्यन्तरव्यवधानेन किरुष्टत्वात् । तस्माच्च अत्राद्यगणस्य सोममध्यगं प्रतिषेधति । यदि च 'प्र यजमानस्य' इति समाख्यया न सोमभक्षः प्राप्यते, ततः फलवमसविधौ 'स यदि सोमं विभक्षयिषेत्' इति 'न सोमम्' इति च प्रतिषेध-सकरोर्वेन नावकल्पेत् । तस्मात् अस्ति चमसिना सोम-मक्ष इति ।

शा-सोमयोः भाट्टे च इदमधिकरणं पूर्वाधिकरणे एव अन्तर्भावितम् ।

वि—' किं प्रैतु हेतुश्चमस इत्यमशोऽथ भक्षणम् । अमशोऽनुक्तितौ, हेतुश्चमसेत्याख्ययाऽस्तु तत् ॥ '

मण्डल—' समाख्या कल्पयेद् भक्षणम् । '

शंकर—' स समाख्यानिमित्तकः । '

* ज्योतिष्टोत्रे तपः ' इह नाश्रति स्पृहं नाश्रति ' इति यावजमानमेव । चचनानु क चित् फलित्वामपि । भा. ३।८।३।९-१०, * ज्योतिष्टोत्रे तार्दीमसवन्निकपुत्रो-डाशादिषु हविष्कृदाह्वानं न कर्तव्यम् । १२।२।४। १२-१३, * ज्योतिष्टोत्रे ' तीर्थे स्नाति ' इत्युक्त तीर्थे स्नानम्, ऋतुयुक्तपुरुषयमेवात् ज्योतिष्टोमप्रकरणे एव निविद्यते । ३।४।१।१४-१६.

ॐ ज्योतिष्टोत्रे तुल्यान्यविशिष्टं हि कारणम् । ४।४।१।२।३९ ॥

तुल्यानि अवशिष्टम् इति पदच्छेदः । ज्योतिष्टोत्रे दीक्षणीदाप्रायणीयाऽऽदयो पेटिकाः पाद्युकाश्च यागाः तुल्याया सोमयागाश्च भवन्ति । तत्र किं सर्वं यागाः प्रदानम्, सोमयाग एव वा प्रदानम् इत्यद्वयमिति विचारे

पूर्वपक्षयति । ज्योतिष्टोत्रे सर्वाणि तुल्यानि प्रदानानि । हि यस्मात् प्रदानत्वे यत् कारणं फलवत्त्वम्, तत् सर्वेषां यागानामविशिष्टं समानं यागत्वात् । तस्मात् सर्वं यागाः प्रदानम् । इति पूर्वः पक्षः ।

गुणानां तुल्यत्तिवाक्येन संबन्धात् कारणश्रुति-स्तस्मात् सोमः प्रधानं स्यात् । ४० ॥

पूर्वपक्षं तुच्छन्देन निरस्तम् सिद्धान्तमाह । उपपद्यते इत्युत्तिः फलम् उपचिवाक्यम् । 'स्वर्गकामो यजेत' इति फलवाक्यम् । गुणाः श्रितुत्वश्चदशसदशैकविंशतरूपाः स्तोमाः ज्योतिःशब्दबोध्याः । गुणानाम् उपचिवाक्येन संबन्धस्य विद्यमानत्वात् कारणश्रुतिः पूर्वपक्षोक्तकारणस्य फलसंबन्धस्य बोधिका भूतिः संभवति । ज्योतिष्टोमस्य फलेन संबन्धात् ज्योतीरूपाणां स्तोमशब्दितानां गुणानां फलेन संबन्धः । स्तोमाश्च सोमार्थाः । तस्मात् ज्योतिष्टोत्रे सोमः प्रधानं स्यात् । सोमयागा एव प्रधानं दीक्षणीयाऽऽ-दयो यागास्तु अङ्गम् ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् । ४१ ॥

सिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह । 'शिरो वा पतयश्च यदी-क्षणीया' इत्येवमभेदेः अन्यार्थस्य लिङ्गस्य दर्शनं भवति । एव 'चतुर्विंशदिमानं हिरण्यं दीक्षणीयाया दद्यात्' 'प्रायणीयाया इह चतुर्विंशदिमाने' इति च ज्योतिष्टोम-दक्षिणायाः सकाशात् मित्रा दक्षिणा इत्येते, तदपि लिङ्गं भवति । तेन दीक्षणीयाऽऽदीक्षणाङ्गत्वं सिध्यति न प्रधानत्वम् । के.

* ज्योतिष्टोत्रे तुल्यान्यविशिष्टं हि कारणम् ।

'ज्योतीषि वा एतानि य एतस्य स्तोमाः' इत्यर्थ-वादे श्रितुदादिस्तोत्रेषु ज्योतिष्टुत्पत्त्यदेयात् 'इह वा यदीत्वा चमसं बोध्नीयं स्तोममुवाकरोति' इति च विधौ सोमयागस्य श्रितुदादिस्तोमशोभावावगात् प्रसिद्धायेन नाम्ना यन्त्यर्थो विद्येयते इति । सु. ७. ७. २४.